

BHĀVAPRAKĀSHA-MADHYAKHANDA.

A Well Known Hindu System of Practical Sanskrit
Book on Chemistry, Medicine and Surgery &c.
by Pandit Bhav. Misra.

TRANSLATION INTO GUJARATHI, FROM THE ORIGINAL TEXT

EDITED AND PUBLISHED

BY

JAIRAM RAGHUNATH

EDITOR OF "Bhāvaprakāsha Bhāshāntara" &c AND PRESIDENT
"Vaidyok Dnyāna Prasāraṅga Sabha"

Second Edition—COPIES 1,000

Bombay:

[ALL RIGHTS RESERVED.]

1896.

BOMBAY

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA SAGAR" PRESS.

श्रीमद् “लावमिश्र” प्राणीत,

भावप्रकाश-मध्यखंड

(आयुर्वेदीय सुप्रसिद्ध चिकित्सा ग्रंथ)

मूल श्लोक सहित शुद्ध गुर्जर भाषांतर.

रोगमाक्षेपे परीक्षेत ततोऽनंतरमौषधम् ।
ततः कर्म निषेधपश्चात् शानपूर्वं समाचरेत् ॥
यस्तु रोगाद्यविश्राय कर्माण्यारभते निषेधम् ।
अप्यौषधविधानज्ञः तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकोविदः ।
देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥

चरकसहिता

as in the woods, where a mistake leads people to wander from the proper path, goes to the right, another to the left ”

Hon'ble

प्रसिद्ध करनार,

ज्योत्सु राम रघुनाथ

प्रमुख—“मुंबई, वैद्यक ज्ञानप्रसारक सभा.”

द्वितीयावृत्ति—प्रत १,०००

मुंबई,

“निर्णयगाजर” मुद्रायंत्रभा मुद्रादीत.

संवत् १९५२

सन् १९९६

भावप्रकाश भाषांतरनी अनुक्रमणिका.

मध्यखंड-भाग पडेलो.

नवरनो अधिकार.		विषय	पृष्ठ.
विषय.	पृष्ठ	अत्यंत लंघने यथानां लक्षणो.	१३
नवरनो अधिकार.	१	नेथी शरीरना अणनो अयाव रडे	
नवरनी उत्पत्ति.	१	येतुं लंघन कराववाविषे.	१४
नवरनी भूर्ति.	२	केटलायेकने लघननो निषेधः	१४
नवरनी सभ्याश्च सप्राप्ति.	२	आमंतुं लक्षणु... ..	१५
इरनां तथा पासेनां कारणो कडेवा		सामवायुतुं लक्षणु... ..	१५
पूर्वक, नवरनी सप्राप्ति... ..		निराम (आमधी रहित) वायुतुं	
नवरतुं सामान्य तथा वि...	३	लक्षणु.	१५
पूर्वश्च		सामघ्नितुं लक्षणु... ..	१६
द्वंद्व (अथे दोषधी उत्पन्न यना-		महं पेतुं लक्षणु.	१६
रातुं) पूर्वश्च.	५	सं... ..	१६
त्रणे दोषधी यवाना सान्निपातिक		निर म कर्तुं लक्षणु	१६
नवरतुं पूर्वश्च... ..	५	सामव्याधितुं लक्षणु तथा आमने	
नवरतुं सामान्य लक्षणु... ..	५	राणवाना उपाय... ..	१६
पसीनो नडी नीकणवानुं कारणु... ..	६	ताववाणाये लांघणुभां पणु पाणी	
नवरनी सामान्य चिकित्सा.	७	पीतुं... ..	१६
नवरमां शुं शु छोडी हेतुं... ..	७	नवा नवरवाणाये दाडु पाणी	
मनाड करेलां काम करवाधी यता		पीतुं नडी... ..	१६
दोषो... ..	८	पाणी उकाणवानो विधि तथा ते	
नवरवाणाये तथा नवरधी छूटलाये		पाणीना गुणो... ..	१६
पणु ने ने छोडी हेवां नेधये ते.	८	उना पाणीतुं लक्षणु तथा गुणो	
नवरवाणाये लांघणु करवाविषे... ..	८	ऋतुप्रभाणे नणने पकाववाना सेद	
उपवासश्च लघन करवानुं दण... ..	१२	आरोग्यांयुतुं लक्षणु तथा गुणो	
तेतुं नेधये तेतुं लघन यथानां		कथं कथं ऋतुभां क्या क्या प्रदेशतुं	
लक्षणो.	१२	नण सेतुं... ..	
जीत (आधुं) लघन यथानां लक्षणो.	१३	ऋतुओ प्रभाणे पकावलां नणने	
		पाडुं दाडु करीने पीवाना विषयो	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઉકાળેલા પાણીને કેવી રીતે ઠાંદું કરવાથી કેવા ગુણુ થાય... ..	૨૧	સારિવાદિ કલક.	૨૧
ઉકાળેલા પાણીના સંબંધમાં બીજા પણુ વિશેષો.	૨૧	સંશોધન અને શમન ઔષ્ધોને કેવા રોગોએ ઉપયોગ નહિ કરવો.	૨૧
રાતે કેવું ઉતું પાણી પીવું. ...	૨૧	મુદર્શન ચૂર્ણુ... ..	૨૧
ઉબ્બોદકના ગુણો... ..	૨૨	નિખાદિ ચૂર્ણુ... ..	૨૨
રાતે ઉબ્બોદક ઠાંદું કર્યાવગર ગરમતું ગરમ પીવું... ..	૨૨	શખ્યાદિ ક્વાથ... ..	૨૨
કયા વિષયોમાં ઉકાળ્યા વગરનું ઠાંદું પાણી પીવું... ..	૨૨	હરીતક્યાદિ ગુટી.	૨૨
કાચાં વગેરે જળો જઠરાગ્નિથી પાકવાના અવધિ.	૨૨	લાક્ષાદિ તૈલ... ..	૨૨
કેટલાએક રોગોમાં જળને વિશેષ સંસ્કાર દેવો.	૨૩	લાક્ષાદી તૈલ (બીજા પ્રકારનું)... ..	૨૨
દિવસે સુષ્ઠ રહેવાનો નિષેધ. ...	૨૫	લાક્ષાદી તૈલ (ત્રીજા પ્રકારનું)... ..	૨૨
કેવાં માણુસોને દિવસે સુતું યોગ્ય છે. વાતજ્વર આદિ જ્વરો પાકવાની અવધિ.	૨૬	તરૂણુ જ્વરમાં દેવાના રસો.	૨૨
જ્વરના તરૂણુપણુની, મધ્યાવસ્થાની અને જ્વરપણુની અવધિઓ... ..	૨૬	ઉદકમંજરી રસ.	૨૨
જ્વરમાં ઔષ્ધ દેવાનો સમય. ...	૨૬	જ્વરધૂમકેતુ રસ.	૨૩
દોષનો પાક થયાનું લક્ષણુ ...	૨૬	મહાજ્વરાંકુશ રસ... ..	૨૫
તરૂણુ જ્વરવાળાને ક્વાથ ન પાવાવિષે.	૨૬	જ્વરમ્ત્રી વટિકા.	૨૬
તરૂણુ જ્વરવાળાને વમન ન કરાવવાવિષે... ..	૩૧	જ્વરમ્ત્રી વટિકા (બીજા પ્રકારની)... ..	૨૬
પાચન તથા શમન દેવાવિષે. ...	૩૨	નવજ્વર હરીવટી.	૨૬
સામાન્ય જ્વરમાં પાચનના ક્વાથો.		સર્વજ્વર સ્થેત્રીવટી... ..	૨૬
પાચન તથા શમન દેવાનો સમય... ..	૩૨	જ્વર ઉપર દેવાના રસો.	
નાગરાદિ ક્વાથ	૩૩	મહાજ્વરાંકુશ રસ... ..	૨૬
સર્વ જ્વરોમાં સામાન્ય રીતે લાગુ પડે એવાં સંશમનો.	૩૩	આસકુઠાર રસ	૨૬
દુધ પકાવવાનો પ્રકાર.	૩૩	જ્વરાંકુશ	૨૬
ગુટ્ટુચ્યાદિ ક્વાથ.	૩૪	હુતાશન રસ... ..	૨૬
શોધનવિષે.	૩૪	જ્વરમ્ત્રી વટિકા... ..	૨૬
સંશોધન કરવાનાં ઔષ્ધો.		રવિસુંદર રસ... ..	૩૧
આરગ્વધાદિ ક્વાથ... ..	૩૫	કજળી કરવાની રીત તથા તેના ગુણો... ..	૩૧
		રસપર્પટી	૩૧
		જ્વરવાળાને અન્ન દેવાનો સમય	૩૩
		વિષમ જ્વરવાળાને અન્ન દેવાનો સમય.	૩૩
		રોગોને અન્ન જમવાનું ઠેકાણું. ...	૩૩
		જ્વરવાળો અત્યંત નિર્બલ થયે હોય તે તેને ભોજન કરવાને બેસાડવાનો પ્રકાર.	૩૪
		જ્વરવાળાએ ભોજન કરવાના સમયમાં પ્રથમ ક્વવ કરવાવિષે.	૩૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
નવરવાળાયે જે પોતાને હીત હોય તેજ ખાતું લેઇયે.	૫૦	નવરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ. ...	૬૧
નવરવાળાને ક્યાં ક્યાં અત્યાદિક હિતકારી છે.	૫૧	નવરથી મુક્ત થએલાંનાં લક્ષણો.	૬૨
રોગીયોને વારતે અત્રો પકાવવાની પ્રક્રીયા. મંડતું લક્ષણ, વિધિ અને ગુણો... ..	૫૨	નવરથી મુક્ત થએલાએ પાળવાના નિયમો.	૬૨
ખાતો વિધિ તથા ગુણો... ..	૫૨	વાતનવરનો અધિકાર.	
મધ્યાનો વિધિ તથા ગુણો. ...	૫૩	વાતનવરની દૂરનાં તથા પાસેનાં કારણોપૂર્વક સપ્રાપ્તિ.	૬૩
પૂષનો વિધિ તથા ગુણો	૫૩	વાતનવરનું પૂર્વરૂપ.... ..	૬૩
પૂષ કરવાનો બીજો પ્રકાર... ..	૫૩	વાતનવરનું લક્ષણ.	૬૩
મગના પૂષનો વિધિ તથા ગુણો... ..	૫૩	વાતનવરની ચિકિત્સા.	૬૪
મગના પૂષના ગુણો... ..	૫૪	વાતનવરનાં ઔષધો.	
મગ તથા આમળાના પુષના ગુણો.	૫૪	દશમૂલાદિ ક્વાથ.	૬૫
મસૂરના પુષના ગુણો.	૫૪	બ્રહ્મત પચમૂલી ક્વાથ.	૬૫
ચવાગૂનો વિધિ તથા ગુણો. ...	૫૪	કિરાતાદિ ક્વાથ.	૬૫
વિલેપીનો વિધિ તથા ગુણો. ...	૫૫	કાલિંગ ક્વાથ.... ..	૬૬
ભક્ત (ભાત) નો વિધિ તથા ગુણો.	૫૬	વિશ્વાદિ ક્વાથ.	૬૬
રસોદનનો વિધિ.	૫૬	બૃહત્પચમૂલ્યાદિ ક્વાથ.	૬૬
રસોદનના ગુણો.	૫૬	કણુદિ ક્વાથ.	૬૬
ઔષધોથી સિદ્ધ કરવાના મંડ-આદિ પદાર્થોની પ્રક્રીયા. ...	૫૬	કંલપતરૂ રસ.	૬૬
ઔષધથી સિદ્ધ કરેલી પેયાના ગુણો.	૫૭	મહાનવરંકુશ.	૬૭
કયા નવરમાં ક્યાં ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેથી પેયા કરવી. ...	૫૭	ત્રિપુરલેરવ રસ.	૬૭
નવરના કયા ઉપદ્રવોમાં ક્યાં ઔષધોના ક્વાથથી પેયા કરવી....	૫૮	સ્વેદ—રોક.	૬૭
પંચ સુષ્ટિક, પૂષ.	૫૮	વાવકા સ્વેદ.	૬૮
વિષ્ઠા અને મૂત્ર રોકાઈ જાય તેો સુ કરવું.	૫૮	હોઠ તથા મુખના શોષ ઉપર ક્વલ. મોઠાના શોષ ઉપર તથા વિરસ-પણુ ઉપર બીજી ક્રિયા. ...	૬૮
પેયાનો તથા ચવાગૂનો અપવાદ. ધન્યંતરીએ કહેલો ચાખાની ધાણીના તર્પણનો પ્રકાર.... ..	૫૯	નિદ્રાનો નાશ થવાનાં નિદાન. ...	૬૮
ચાખાની ધાણીના ગુણો.	૫૯	નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાઓ. ...	૬૯
ચરકે કહેલો તર્પણનો પ્રકાર. ...	૬૦	પેટનાં શૂળ તથા આંદ્રાની ચિકિત્સા. દારૂપટક લેપ.... ..	૬૯
તે તે કારણોથી ઉત્પન્ન થએલા નવરો ઉપર હિતકારી પદાર્થો.	૬૦	કાનમાં અવાજ થતો હોય તેની ચિકિત્સા	૭૦
નવરવાળાએ પાળવાના નિયમો..	૬૧	સુક્રી ઉધરસની ચિકિત્સા.... ..	૭૦
		વાતનવર ઉપર હિતકારી અનો.	૭૦
		પિત્તનવરનો અધિકાર.	
		પિત્તનવરની દૂરનાં તથા પાસેનાં કારણોપૂર્વક સપ્રાપ્તિ.	૭૦

विषय	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
पित्तज्वरतुं पूर्वत्रप....	७१	यथान्यादि क्वाथ. ...	७८
पित्तज्वरनां लक्षणौ. ...	७१	वासादि क्वाथ... ..	७८
पित्तज्वरनी चिकित्सा उपारे करणी.	७१	भस्त्रियादि क्वाथ. ...	७८
पित्तज्वरनां औषधौ.		कल्पतत्र रस... ..	७८
तिक्तादि क्वाथ.	७२	कवल.	७८
पर्पटादि क्वाथ	७२	कङ्कज्वरमां हेवानुं अन्न. ...	७८
द्राक्षादि क्वाथ.	७२	वातपित्तज्वरनो अधिकार.	
पटोलादि क्वाथ.	७२	वातपित्त ज्वरनी दूरनां तथा पा-	
गडुव्यादि क्वाथ.	७२	सेनां कारणोपूर्वक संप्राप्ति. ...	७८
विडम्बेरादि छिभ.	७३	वातपित्तज्वरतुं पूर्वत्रप.	७८
सूनिष्यादि क्वाथ.	७३	वातपित्तज्वरनां लक्षणौ... ..	७८
महाद्राक्षादि क्वाथ... ..	७३	वातपित्तज्वरनी चिकित्सा उपारे	
धान्याक छिभ... ..	७३	करणी.	७८
अमृता छिभ... ..	७३	वातपित्तज्वरनां औषधौ.	
वासा छिभ.	७४	किरातादि क्वाथ.	८०
गडुव्यादि क्वाथ (धीन प्रकारनो)	७४	पञ्चलद्र क्वाथ.	८०
प्रलेप	७४	त्रिङ्गलादि क्वाथ.	८०
शीत जल धारा.	७४	दाह उपर भधूकादि छिभ... ..	८०
पथ्यादि अवलेह.	७४	वातपित्तज्वरमां हेवानां अन्नो...	८०
आर्द्रवस्त्रावगुंठन.	७४	वातकङ्कज्वरनो अधिकार.	
कवल.	७४	वात कङ्कज्वरनी दूरनां तथा पा-	
पित्तज्वरवाणाने केवां अन्नो हेवां.	७५	सेनां कारणोपूर्वक संप्राप्ति. ...	८१
पित्तज्वरवाणाने वास्ते उपचारो	७५	वातकङ्कज्वरतुं पूर्वत्रप.	८१
कङ्कज्वरनो अधिकार.		वातकङ्कज्वरनां लक्षणौ.	८१
कङ्कज्वरनी दूरनां तथा पासेनां का-		वातकङ्कज्वरनी चिकित्सा उपारे	
रणोपूर्वक संप्राप्ति.	७५	करणी.	८२
कङ्कज्वरतुं पूर्वत्रप.	७६	वातकङ्कज्वरनां औषधौ.	
कङ्कज्वरनां लक्षणौ... ..	७६	पञ्चकोश.	८२
कङ्कज्वरनी चिकित्सा उपारे करणी.	७६	किरातादि क्वाथ (धीन प्रकारनो).	८३
कङ्कज्वरनां औषधौ.		भृहत् पिप्पल्यादिगणु क्वाथ. ...	८३
पिप्पल्यादि क्वाथ.	७७	दशमूली क्वाथ.	८४
पिप्पल्यवलेह.	७७	पिप्पली क्वाथ.	८४
अतुर्लद्रिकावलेह.	७७	सूर्यशेखर रस.	८४
अतुर्लद्रिकावलेहनो धीनो प्रकार...	७८	विध्वंसन परत-भलरावतुं. ...	८४
अष्टांगवलेह... ..	७८	रेतीनो शेक.	८५
निर्गुडी क्वाथ	७८	कवल.	८५

विषय.	पृष्ठ.
वातकङ्कनवर ७पर अन्न... ..	८५
पित्तकङ्कनवरनो अधिकार.	
पित्त कङ्कनवरनी दूरनां तथा पा- सेनां कारणोपूर्वक संप्राप्ति. ...	८५
पित्तकङ्कनवरतुं पूर्वश्प.	८५
पित्तकङ्कनवरनां लक्षणो.	८६
पित्तकङ्कनवरनी चिकित्सां क्यारे करणी.	८६

पित्तकङ्कनवरनां औषधो.

गडुआदि क्वाथ.	८६
अमृताष्टक क्वाथ.	८६
कंटकार्यादि क्वाथ.	८६
नागरादि क्वाथ.	८६
कटुशी कलक.	८७
वासा रस.	८७
आहुनो तथा कडवां परवणनो अ- थवा कडवी धीसोडीनो क्वाथ. ...	८७
पित्तकङ्कनवरवाणाने अन्न. ...	८७

सन्निपातनवरनो अधिकार.

सन्निपातनवरनी दूरनां तथा पा- सेनां कारणोपूर्वक संप्राप्ति... ..	८७
सन्निपातनवरतुं पूर्वश्प... ..	८८
सन्निपातनवरनां सामान्य लक्षणो.	८८
सामान्य सन्निपातनवरना तेर लेह.	८८

तेर सन्निपातनवरनां नामो.

गतोह्वणुसन्निपातनवरनां लक्षणो.	८०
पेतोह्वणुसन्निपातनवरनां लक्षणो.	८०
ऋह्वणुसन्निपातनवरनां लक्षणो.	८१
मातपित्तोह्वणुसन्निपातनवरनां ल- क्षणो.	८१
मातरशोभोह्वणुसन्निपातनवरनां ल- क्षणो.	८१
पित्तकङ्कह्वणुसन्निपातनवरनां ल- क्षणो.	८१

विषय	पृष्ठ.
वातपित्तकङ्कह्वणुसन्निपातनवरनां लक्षणो.	८२
प्रवृद्धवातमध्यपित्ताहीन कङ्कसन्नि- पातनवरनां लक्षणो.	८२
'मध्यवातप्रवृद्धपित्ताहीन कङ्क' स- न्निपातनवरनां लक्षणो.	८४
'हिनवातप्रवृद्धपित्तमध्यकङ्क' स- न्निपातनवरनां लक्षणो.	८४
'प्रवृद्धवातहिनपित्तमध्यकङ्क' स- न्निपातनवरनां लक्षणो.	८४
'मध्यवातहीनपित्तप्रवृद्धकङ्क' स- न्निपातनवरनां लक्षणो.	८५
'हीनवातमध्यपित्तप्रवृद्धकङ्क' स- न्निपातनवरनां लक्षणो.	८५
भील अंथमां आ वातोह्वणु आदि तेर सन्निपातनवरनां शीतांग आदि तेर नामो विषे क्वां छे तेओ.	८६
शीतांग सन्निपातनवरनां लक्षणो.	८६
तद्रिक. " "	८७
प्रलापक. " "	८७
रक्तधीवि. " "	८७
लुभनेत्र. " "	८७
अभिन्वास. " "	८८
निगडक. " "	८८
सविग. " "	८८
अंतक. " "	८८
इग्दाड. " "	८८
चित्तविभ्रम. " "	८८
कण्ठिक. " "	८८
कंकुष्ण. " "	८८
सन्निपातनवरनां साध्य अने अ- साध्य.	८८
भील अंथमां वणी अे वातो ह्वणु- आदि तेर सन्निपातनवरनां कुलीपाक आदि तेर भील नामो क्वां छे तेओ.	८८

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ખીજી ગ્રંથમાં કહેલાં એ તેર સન્નિપાત- નવરોનાં લક્ષણો.		શિરીષ ખીજીદિ અંજન.	૧૦૯
કુભીપાક સન્નિપાતનવરના લક્ષણો.	૧૦૦	લોહચૂર્ણાદિ અંજન... ..	૧૦૯
પ્રોર્ણતાવ. " " " "	૧૦૦	દંડપાણિએ કહેલું અંજન... ..	૧૦૯
પ્રલાપી. " " " "	૧૦૦	લેપ.	૧૦૯
અતર્દાહિ. " " " "	૧૦૦	દશમૂલ ક્વાથ.	૧૧૦
દંડપાત. " " " "	૧૦૦	દ્વાદશાંગ ક્વાથ.	૧૧૦
અંતક. " " " "	૧૦૧	ચતુર્દશાંગ ક્વાથ.	૧૧૦
એણીદાહ. " " " "	૧૦૧	અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ.	૧૧૧
હારિદ્રક. " " " "	૧૦૧	અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ (ખીજી પ્રકારનો).	૧૧૧
અન્નઘોષ. " " " "	૧૦૧	મૃતસંજીવની ત્રામની ગોળી. ...	૧૧૧
ભૂતહાસ. " " " "	૧૦૧	ત્રિનેત્ર રસ.	૧૧૧
ચંત્રાપીડ. " " " "	૧૦૧	ભસ્મેશ્વર રસ.	૧૧૨
સંન્યાસ. " " " "	૧૦૨	અગ્નિકુમાર રસ.	૧૧૨
સંશોધી. " " " "	૧૦૨	પંચવક્રત રસે... ..	૧૧૩
સન્નિપાતનવરોના ભયંકરપણાવિષે.	૧૦૨	અમૃતાદિ વટી.	૧૧૩
અસાધ્ય સન્નિપાતનવરનું લક્ષણ.	૧૦૨	શીતનવરાદિ રસ.	૧૧૩
સન્નિપાતનવરના અસાધ્યપણાનું તથા કષ્ટસાધ્યપણાનું વિવેચન.	૧૦૨	શીત કેશરી રસ.	૧૧૪
સામાન્યસન્નિપાતનવરની ચિકિત્સા કરવાવિષે.	૧૦૩	શીતલંજી રસ.	૧૧૪
સન્નિપાતનવરમાં લંધનનો અ- વધિ... ..	૧૦૪	શીતલંજી રસ (રસેદ્રચિતામણિમાં કહેલ).	૧૧૪
મારી નાંખવાનાં અને શાંત થ- વાનાં કારણવિષે.	૧૦૪	શીતલંજી રસ (રસરતપ્રદીપમાં કહેલ.)	૧૧૫
ઘાતુઓ પાકવાનું લક્ષણ... ..	૧૦૪	કર્કલાદિ પાન.	૧૧૫
મળો પાકવાનું લક્ષણ.	૧૦૫	ટાઠા જળનો નિષેધ.	૧૧૬
આમ અધિક હોવાનેદીધે સાતમા દિવસ આદિની અવધિનું ઉલ્લંઘન યાય તો છેલ્લી અવધિ.	૧૦૫	સન્નિપાતવાળાને અન્ન દેવાવિષે...	૧૧૬
સન્નિપાત નવરવાળાને કેટું પાણી પાવું.	૧૦૬	વાતોલ્લવણુ સન્નિપાતનવરની ચિ- કિત્સા... ..	૧૧૭
રેતિથી સ્વેદન કરવાવિષે.	૧૦૬	પિત્તોલ્લવણુ સન્નિપાતનવરની ચિ- કિત્સા.	૧૧૭
મંધવ આદિ નસ્ય... ..	૧૦૬	કફોલ્લવણુસન્નિપાતનવરની ચિકિત્સા.	૧૧૭
મધૂકસારાદિ ખીજી પ્રકારનાં નસ્યો.	૧૦૭	વાતપિત્તોલ્લવણુસન્નિપાતનવરની ચિકિત્સા.	૧૧૮
ચુંકાવવાવિષે... ..	૧૦૭	પિત્તકફોલ્લવણુસન્નિપાતનવરની ચિ- કિત્સા.	૧૧૮
અષ્ટાંગ અવલેહ.	૧૦૮	વાતપિત્તકફોલ્લવણુસન્નિપાતનવરની ચિકિત્સા (યોગરાજ ક્વાથ)... ..	૧૧૮
ચતુરંગ અવલેહ.	૧૦૯	પ્રવૃદ્ધ, મંધ તથા હીનવાયુ આ- દિથી થએલા સન્નિપાતનવરની ચિકિત્સા.	૧૧૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
શીતાંગ આદિ તેર સન્નિપાતજ્વરોની નામવાર નોખનોખી ચિકિત્સાઓ.		ક્યા ધાતુને દૂષિત કરી ક્યા વિ- પમજ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે... ..	૧૩૫
શીતાંગની ચિકિત્સા... ..	૧૧૯	વિષમજ્વરનું સામાન્યલક્ષણુ. ...	૧૩૫
તંદ્રિક. "	૧૨૦	વિષમજ્વરની ભેદો... ..	૧૩૬
પ્રસાપક. "	૧૨૧	સંતતજ્વરનું લક્ષણુ... ..	૧૩૬
રક્તઘ્નિવિ. "	૧૨૧	સંતતજ્વરનું લક્ષણુ.	૧૩૬
ભુક્ષ નેત્ર. "	૧૨૧	અન્યેદ્યુષ્કજ્વરનું લક્ષણુ... ..	૧૩૭
અભિન્યાસની ચિકિત્સા (શ્રુંગ્યાદિ ક્યાથ.)	૧૨૨	તૃતીય જ્વરનું તથા આતુથિકજ્વરનું લક્ષણુ.	૧૩૭
શુક્રકની ચિકિત્સા (કિનાતાદિ ક્યાથ.)	૧૨૨	દોષ કેવી રીતે ગતિ કરીને જ્વ- રોને ઉત્પન્ન કરેછે.	૧૩૭
શાલૂરપર્ણાદિ અવલેહ.	૧૨૨	આતુથિક વિપર્યય આદિ ખીજ જ્વરોવિષે... ..	૧૩૯
ક્ષુદ્રાદિ તથા વિશ્વાદિ ક્યાથ. ...	૧૨૨	એ દોષની ઉલ્લવણુતાવાળા તૃતીય જ્વરનું લક્ષણુ.	૧૪૦
સંધિકની ચિકિત્સા... ..	૧૨૩	કદ્ધી ઉલ્લવણુ, વાયુથી ઉલ્લવણુ, અને પિત્તથી ઉલ્લવણુ આતુથિક જ્વ- રનું લક્ષણુ... ..	૧૪૦
અંતકની "	૧૨૪	આતુથિક વિપર્યય આદિ ખીજ વિષમ જ્વરોનાં લક્ષણો. ...	૧૪૧
રૂગદાહની ચિકિત્સા (પડંતાપાનીય.)	૧૨૪	સંતત આદિ જ્વરોમાં કોઈ માણુ- સને પ્રથમ ટાઢ આવેછે અને કોઈ માણુસને પ્રથમ દાહ થા- યછે તેનું કારણુ... ..	૧૪૨
ધાન્યાક ક્યાથ.	૧૨૪	આરંભમાં શીતવાળા તથા આ- રંભમાં દાહવાળાએ એ જ્વરો ત્રણે દોષોથી થવાવિષે... ..	૧૪૨
પથ્યાવલેહ.	૧૨૫	અન્ય પ્રકારનો વિષમ જ્વર. ...	૧૪૨
લેપ.	૧૨૫	પ્રલેપક કે જે એક જાતનો વિ- પમજ્વર છે તેનું લક્ષણુ. ...	૧૪૩
જળધારા.	૧૨૫	વિષમજ્વરોની સામાન્ય ચિકિત્સા.	૧૪૩
અવગાહન.	૧૨૫	સંતત આદિ વિષમજ્વરોની અને ખીજ રોગોની પણ સામાન્ય ચિકિત્સા.	૧૪૫
અવશુંકન.	૧૨૫	વિષમજ્વરવાળાઓને વારતે ભો- જન... ..	
અન્ન.	૧૨૫	સંતત આદિ જ્વરોની ખાસ ચિ- કિત્સા.	
દાહ ટાળવાના ખીજ ઉપાયો... ..	૧૨૬		
ચિન્તાભમની ચિકિત્સા.	૧૨૬		
કર્ણકની ચિકિત્સા.	૧૨૭		
કંકકુષ્ઠની ચિકિત્સા.	૧૨૮		
આગંતુજ્વરનો અધિકાર.			
આગંતુ જ્વરનાં નિદાનો... ..	૧૨૯		
આગતુ જ્વરનાં ખીજ પણુ નિદાનો.	૧૨૯		
ક્યાં ક્યાં આગંતુજ્વરથી ક્યાં ક્યાં દોષ કુષિત થાયછે.	૧૩૦		
કારણોના ભેદનેલીધે આગંતુ જ્વ- રોનાં નોખનોખાં લક્ષણો. ...	૧૩૧		
આગતુ જ્વરોની ચિકિત્સા... ..	૧૩૨		
વિષમજ્વરનો અધિકાર.			
વિષમજ્વરની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.	૧૩૪		

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બ્રૂતલૈરવ ચૂર્ણ.	૧૪૯
કાયસ્થાદિ ધૂપ, કાયસ્થાદિ લેપ	
અને કાયસ્થાદિ તૈલ.	૧૪૯
પ્રથમ યતા દાહતું અને પછી યતા	
શીતતું નિવારણ.	૧૪૯
પશ્ચતક તૈલ.	૧૪૯
મહાપશ્ચતક તૈલ.	૧૫૦
પદ્મકાદિ તૈલ... ..	૧૫૦
પ્રલેપકની ચિકિત્સા... ..	૧૫૦
માહેશ્વર ધૂપ... ..	૧૫૦
દેવપૂજન તથા દેવસ્તુતિ આદિ. ...	૧૫૦
રસઆદિ ધાતુઓમાં રહેલા ન્વરવિષે.	
રસમાં રહેલા ન્વરનાં ચિન્હો. ...	૧૫૧
રસમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા. ...	૧૫૧
રૂઘિરમાં રહેલા ન્વરનાં ચિન્હો. ...	૧૫૧
રૂઘિરમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા. ...	૧૫૧
માંસમાં રહેલા ન્વરનાં ચિન્હો. ...	૧૫૧
માંસમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા. ...	૧૫૨
મેદમાં રહેલા ન્વરનાં ચિન્હો... ..	૧૫૨
મેદમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા. ...	૧૫૨
અરિષ્ટઓમાં રહેલા ન્વરનાં ચિન્હો... ..	૧૫૨
અરિષ્ટઓમાં રહેલા ન્વરની ચિકિત્સા.	૧૫૨
મજ્જામાં રહેલા ન્વરનાં ચિન્હો. ...	૧૫૨
વીર્યમાં રહેલા ન્વરનાં ચિન્હો. ...	૧૫૩
છૂર્ણન્વરનો અધિકાર.	
છૂર્ણન્વરનું સામાન્ય લક્ષણ. ...	૧૫૩
વાતખલાસક નામનો છૂર્ણ ન્વરનોજ જે ભેદ છે તેનું લક્ષણ. ...	૧૫૩
છૂર્ણન્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા. ...	૧૫૩
ખરાખ પાણીથી થએલા ન્વરની ચિકિત્સા.	
હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ.	૧૫૬
શુંઠી ક્વાચ.	૧૫૬
દુર્લભજ્વેતા રસ.	૧૫૬
પટોલાદિ ક્વાચ.	૧૫૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કિરાતાદિ ચૂર્ણ.	૧૫૬
શુંઠી ક્વાચ... ..	૧૫૭
આદ્રેકાદિ કલક.	૧૫૭
સાધ્ય ન્વરનું લક્ષણ.	૧૫૭
ન્વરના ઉપદ્રવો.	૧૫૭
પ્રસંગને લીધે ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાનો પ્રકાર.	૧૫૭
ન્વરમાં શ્વાસની ચિકિત્સા. ...	૧૫૮
ન્વરમાં મૂર્ચ્છાની ચિકિત્સા... ..	૧૫૮
ન્વરમાં અરૂચિની ચિકિત્સા. ...	૧૫૯
ન્વરમાં વમનની ચિકિત્સા. ...	૧૫૯
ન્વરમાં તરશની ચિકિત્સા. ...	૧૫૯
ન્વરમાં અતિસારની ચિકિત્સા. ...	૧૫૯
ન્વરમાં મળઅંધની ચિકિત્સા. ...	૧૬૦
ન્વરમાં હેડક્રીની ચિકિત્સા. ...	૧૬૦
ન્વરમાં ઉધરસની ચિકિત્સા. ...	૧૬૦
ન્વરમાં દાહની ચિકિત્સા... ..	૧૬૧
સુખસાધ્યન્વરનું લક્ષણ... ..	૧૬૧
કષ્ટસાધ્યન્વરનું લક્ષણ.	૧૬૧
વર્ષા આદિ ઋતુઓમાં થએલા ન્વરોની ચિકિત્સાની પદ્ધતિ દેખાડવાસાથે તે તે ઋતુઓમાં દોષોનું પ્રાધાન્ય.	૧૬૨
અસાધ્યન્વરનું લક્ષણ.	૧૬૩
ગંભીરન્વરનું લક્ષણ.	૧૬૩
સામાન્યન્વરમાં કાનના મૂળમાં થએલા સોજાનાં સુખસાધ્યપણા આદિ વિષે... ..	૧૬૩
ન્વરવાળાનું અરિષ્ટ... ..	૧૬૪
વિષમન્વરનું અરિષ્ટ.	૧૬૫

અતિસારનો અધિકાર.

અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો. ...	૧૬૫
બાબ્બા... ..	૧૬૬
અતિસારનું પૂર્વરૂપ... ..	૧૬૭
અતિસારની સંપ્રાપ્તિ.	૧૬૭
અતિસારનું સામાન્ય.	૧૬૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અતિસારની સંખ્યા... ..	૧૬૭
અતિસારની ચિકિત્સાની સામાન્ય પદ્ધતિ.	૧૬૮
આમ અતિસારની ચિકિત્સા, આ-મનું તથા પકવનું લક્ષણુ. ...	૧૬૯
ચાર પ્રકારના ક્વાથો.	૧૬૯
લંઘનને અંતે ભોજન.	૧૬૯
પથ્યાદિ ક્વાથ.	૧૬૯
પાઠાદિ ચૂર્ણુ... ..	૧૭૦
હરીતકયાદિ કલક.	૧૭૦
વત્સકાદિ ક્વાથ.	૧૭૦
મુંકનેા પુટપાક અને કલક... ..	૧૭૦
ધાન્યાદિ પંચક ક્વાથ.	૧૭૦
ધાન્યાદિ અતુષ્ક ક્વાથ.	૧૭૦
પકવ અતિસારની ચિકિત્સા. ...	૧૭૦
લોઢાદિ ચૂર્ણુ... ..	૧૭૧
સમંગાદિ, શાલમલી વેષ્ટકાદિ, આ-આરથ્યાદિ અને મુધુકાદિ એ ચાર ચૂર્ણો (ગંગાધર ક્વાથ)...	૧૭૨
ગંગાધર ચૂર્ણુ... ..	૧૭૨
ગંગાધર ચૂર્ણુ (પીળ પ્રકારનું)...	૧૭૨
વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણુ.	૧૭૨
અંકોલ કલક.	૧૭૨
કુટબકાવલેહ.	૧૭૨
આમલકાલવાલ.	૧૭૨
પાઠાદિ ચૂર્ણુ.	૧૭૩
વાતાતિસારનું લક્ષણુ.	૧૭૩
વાતાતિસારની ચિકિત્સા.	૧૭૩
પિત્તાતિસારનું લક્ષણુ.	૧૭૩
ગિલ્વાદિ ક્વાથ.	૧૭૩
રસાંજનાદિ ચૂર્ણુ.	૧૭૩
રક્તાતિસાર કે જે પિત્તાતિસારનેાજ ભેદ છે તેની લક્ષણુરૂપ સંપ્રાપ્તિ.	૧૭૪
રક્તાતિસારની ચિકિત્સા.	૧૭૪
કુટબ દાડિમ ક્વાથ.	૧૭૫
કુટબાદિ ક્વાથ.	૧૭૫
તિલ કલક.	૧૭૫
વત્સકાદિ ક્વાથ.	૧૭૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કૃષ્ણમૃદાદિ કલક.	૧૭૬
ગુડ ગિલ્વ.	૧૭૬
જંખ્યાદિ સ્વરસ.	૧૭૬
કુટબ ક્ષીર.	૧૭૬
શતાવરી કલક.	૧૭૬
નવનિતાવલેહ... ..	૧૭૬
ચંદન કલક.	૧૭૬
ગુદમાં બળતરા થાય અથવા ગુદ પાકી આવે તો તે ઉપર ઉપાયો.	૧૭૬
ગુદના બાહાર નીકળીજવા વગેરે ઉપર ઉપાયો.	૧૭૭
કંકાતિસારનું લક્ષણુ... ..	૧૭૭
કંકાતિસારની ચિકિત્સા.	૧૭૭
અવ્યાદિ ક્વાથ... ..	૧૭૮
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણુ... ..	૧૭૮
વાયુથી તથા કંકથી થએલા અ-તિસારની ચિકિત્સા.	૧૭૮
પિત્તથી તથા કંકથી થએલા અ-તિસારની ચિકિત્સા.	૧૭૮
સન્નિપાતાતિસારનું લક્ષણુ... ..	૧૭૮
પંચમૂલ્યાદિ ક્વાથ.	૧૭૯
અતુઃસમ મોદક.	૧૭૯
કુટબ પુટપાક... ..	૧૮૦
કુટબવલેહ.	૧૮૦
અંકોટ વટક.	૧૮૦
આગતુક શોકાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણુ.	૧૮૦
આગતુક ભયાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણુ... ..	૧૮૧
શોકાતિસારની તથા ભયાતિસારની ચિકિત્સા.	૧૮૨
આમાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લ-ક્ષણુ... ..	૧૮૨
આમાતિસારની ચિકિત્સા... ..	૧૮૩
સોથાતિસારની ચિકિત્સા... ..	૧૮૩
છર્ધતિસારની ચિકિત્સા.	૧૮૩
નિઃસારકની ચિકિત્સા.	૧૮૪
વિષ્ટાનો ક્ષય થયાની ચિકિત્સા... ..	૧૮૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બિલ્વ તૈલ.	૧૮૪
અતિદેશ.	૧૮૪
પ્રવાહિકા કે જે અતિસારનોજ લેદ છે તેનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.	૧૮૫
દોષોના લેદથી પ્રવાહિકાનાં નોખ- નોખાં રૂપ.... ..	૧૮૫
અતિદેશ.	૧૮૫
બિલ્વાદિ અવલેહ.	૧૮૫
ઘાતકયાદિ.	૧૮૬
આસાંધ્ય અતિસારનાં લક્ષણો. ...	૧૮૬
અતિસારથી મુક્ત થએલા માણુ- સનું લક્ષણ.	૧૮૭
અતિસારવાળાને પરેશ.	૧૮૭
સંખપોટલી રસ.	૧૮૭
વિન્યાવલેહ.	૧૮૮
અતિવિધાવલેહ.	૧૮૯

જ્વરાતિસારનો અધિકાર.

જ્વરાતિસારનું નિદાન	૧૮૯
જ્વરાતિસારની ચિકિત્સા... ..	૧૮૯
ઉત્પલપષ્ટક ક્વાથ.	૧૯૦
કણાદિ ક્વાથ... ..	૧૯૦
નાગરાદિ ક્વાથ.	૧૯૧
ખૃહદ્ ગદ્મ્યાદિ ક્વાથ.	૧૯૧
ઉત્પલાદિ ચૂર્ણ... ..	૧૯૧
બિલ્વાદિ ક્વાથ.	૧૯૧
નાગરાદિ ક્વાથ.	૧૯૧
દશમૂલી ક્વાથ.	૧૯૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગ્રહણી રોગનો અધિકાર.	
ગ્રહણી રોગની સંપ્રાપ્તિ.	૧૯૧
ગ્રહણીનું સ્વરૂપ.	૧૯૧
ગ્રહણી રોગનું સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.	૧૯૨
વાયુથી થએલી ગ્રહણીનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ. ...	૧૯૨
પિત્તથી થએલી ગ્રહણીનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ. ...	૧૯૩
કફથી થએલી ગ્રહણીનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.	૧૯૩
ગ્રહણી રોગનો લેદ (સંગ્રહણી રોગ). (ઘટી યંત્ર)... ..	૧૯૪
સામાન્ય ગ્રહણી રોગની ચિકિત્સા. ગાયના દહિના ગુણો.	૧૯૫
લેશના દહિના ગુણો.	૧૯૬
બકરીના દહિના ગુણો.	૧૯૬
છારાના લેદ.	૧૯૬
તકના ગુણો.	૧૯૭
કાચી તથા પાકી છારાના ગુણો... ..	૧૯૮
છારાનો નિષેધ.	૧૯૮
છારાના ગુણોનો ઉલ્કર્ષ.	૧૯૮
પડ્યૂષણ.	૧૯૮
લાઈ ચૂર્ણ.	૧૯૮
બતિકલાદિ ચૂર્ણ.	૧૯૯
ચિત્રકાદિ વટિકા.	૧૯૯
બિલ્વ કલક.	૧૯૯
વાર્તાકુ ગુટિકા.	૨૦૦
મુસ્તકાદિ ચૂર્ણ.	૨૦૦
સર્વરસ ચૂર્ણ... ..	૨૦૦
બકરીનું દુધ... ..	૨૦૦
કલ્યાણુ ગુડ.	૨૦૦
મહાકલ્યાણુક ગુડ.	૨૦૧
કુમ્ભાંડકલ્યાણુ ગુડ... ..	૨૦૨
બિલ્વ તૈલ.	૨૦૩

भावप्रकाश भाषांतरनी अनुक्रमणिका.

मध्यखंड-भाग जीनो.

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
अरशानो अधिकार.		सुधसाध्य अरशोतुं लक्षणु. ...	२१३
अरशानां पासेनां निदानो अने		कष्टसाध्य. " "	२१३
संज्ञा.	२०५	असाध्य. " "	२१३
वायुसंबंधी अरशानां इरनां निदानो.	२०६	अरशोसंबंधी अरिष्ट.	२१४
पित्तसंबंधी. " "	२०६	द्विग आदिभां यजेता अरशोतुं	
कक्षसंबंधी. " "	२०७	लक्षणु.	२१४
त्रले होपसंबंधी. " "	२०७	अर्भक्रीव पलु भांसना अंकुर जेवो	
अरशानुं पूर्वरूप.	२०८	थायछे जेटला भाटे आ अधि-	
अरशोतुं संप्राप्तिपूर्वक लक्षणु. ...	२०८	कारभां तेतुं संप्राप्तिपूर्वक लक्षणु.	२१५
वायुसंबंधी अरशोतुं लक्षणु. ...	२०८	अर्भक्रीवतुं वायु आदिना लेद न-	
पित्तसंबंधी. " "	२१०	लुपनाइ लक्षणु.... ..	२१५
पित्ताना जेक लेदरूप इधिरसंबंधी		अरशोनी सामान्य चिकित्सा. ...	२१५
अरशोतुं लक्षणु.	२१०	कंदनादि मूर्धु.... ..	२२०
इधिरसंबंधी छतां पलु वायुनी उ-		रगनी लेप.	२२०
द्वेष्यतावाणा अरशोतुं लक्षणु.	२११	पिप्पल्यादि लेप.	२२०
इधिरसंबंधी छतां पलु कक्षनी उ-		द्विद्रादि लेप... ..	२२०
द्वेष्यतावाणा अरशोतुं लक्षणु.	२११	तिल लक्षणु.	२२०
कक्षनी उद्वेष्यतावाणा अरशोतुं		इधिर सावणु... ..	२२१
लक्षणु.	२११	भृङ्गत काशीसाध्य तैल.	२२१
कक्षनी उद्वेष्यतावाणा अरशोतुं जीन		सभशकर मूर्धु... ..	२२१
अंथभां कडेकुं लक्षणु.	२११	विजय मूर्धु	२२१
जे होपनी उद्वेष्यतावाणा अरशोतुं		लक्षु त्रूरणु मोदक.	२२१
लक्षणु.	२१२	भृङ्ग त्रूरणु मोदक.	२२२
त्रले होपनी उद्वेष्यतावाणा अर-		श्रीभाषुशाव गुड.	२२२
शोतुं तथा स्वाभाविक अरशोतुं		तिलादि मोदक... ..	२२३
लक्षणु... ..	२१२	सगुडालया.	२२३
जीन अंथभां स्वाभाविक अरशोतुं		शंकर लोड.	२२३
लक्षणु जुहुं कष्टु छे ते... ..	२१२	लोडी अचनारा अरशोनी चिकित्सा.	२२६
		स्रभंगादि हुग्ध.	२२७

विषय.	पृष्ठ.
क्षारसूत्र... ..	२२७
नाके आदिभां यज्येवा अरशोनी	
चिकित्सा.	२२७
अर्भकीलनी चिकित्सा.	२२७
अरशवाणाने परेष्ट.	२२७

जठराग्निना विकारो नो अधिकार.

पासेनां निदानो पूर्वक जठराग्निना	
विकारो तथा समस्थिति. ...	२२७
भेद अग्निं लक्ष्यु... ..	२२७
तीक्ष्ण अग्निं लक्ष्यु.	२२७
विषम अग्निं लक्ष्यु.	२२८
सम अग्निं लक्ष्यु.	२२८
लक्ष्मक रोगतुं निदान तथा सं-	
प्राप्तिपूर्वक लक्ष्यु.	२२८
लक्ष्मकना उपद्रवो तथा अरिष्ट.	२२९
अणुर्णुतुं दूरतुं निदान.	२२९
उपर कहेवां कारणो करतां पत्यु	
अडु अडा अन्नतुं लोअन वि-	
शेषे करी अणुर्णुतुं कारणु हो-	
वाविषे अने अणुर्णु घणु व्या-	
धिअनुं कारणु होवाविषे. ...	२२९
अणुर्णुतुं सामान्य लक्ष्यु. ...	२३०
पासेनां कारणो सहित अणुर्णुना	
लेहो... ..	२३०
आभाणुर्णुतुं लक्ष्यु... ..	२३१
विदग्धाणुर्णुतुं लक्ष्यु.	२३१
विष्टग्धाणुर्णुतुं लक्ष्यु.	२३१
रशशेषाणुर्णुतुं लक्ष्यु.	२३२
अणुर्णुना उपद्रवो... ..	२३२
आभाणुर्णु आदि अणुर्णु अत्यंत	
थाय तो तेज्योथी कवेरा वगेरे	
शेजो धवाविषे... ..	२३२
विस्त्रयीना (कवेरा नो) अर्थ. ...	२३२
विस्त्रयीतुं निदान.	२३२
विस्त्रयीतुं लक्ष्यु.	२३३
विस्त्रयीना उपद्रवो... ..	२३३

विषय.	पृष्ठ.
अलसकतुं लक्ष्यु.	२३३
विस्त्रयीतुं तथा अलसकतुं अरिष्ट.	२३४
विलम्बिकतुं लक्ष्यु... ..	२३४
अणुर्णु आकारतुं लक्ष्यु.	२३४
अणुर्णुनी चिकित्सा.	२३४
हिंअष्टक... ..	२३७
भूडदग्निभुअणुर्णु.	२३७
वैथानर क्षार... ..	२३७
लास्करे लवणु.	२३८
वडवानण अणुर्णु.	२३८
वडवानण अणुर्णु (पीन प्रक्षारतुं)...	२३८
समशर्करे अणुर्णु... ..	२३९
अणुर्णु उपर रसो... ..	२३९
क्याद रस.	२४१
ज्वालातल रस.	२४१
अग्निकुमार रस.	२४१
रामण्यु रस... ..	२४२
शंपवटी.	२४२
अणुर्णु शंपवटी.	२४२
अणुर्णुकंठके रस.	२४३
कवेरा उपर पान, तैल तथा क्वाथ	
आदि उपायो.	२४३
विलम्बिकानी तथा अलसकनी चि-	
कित्सा.	२४४
लक्ष्मकनी चिकित्सा... ..	२४५
अमुक पदार्थोना अणुर्णुभां अ-	
मुक द्रव्योथी पाचन धवाविषे. ...	२४५

कृमिज्यो नो अधिकार.

कृमिज्योना लेह.	२४८
कृमिज्योनां निदानो... ..	२४८
भास कृमिज्योनां रूपा.	२४८
भास कृमिज्योथी यता विकारो.	२४८
आत्यंतर कृमिज्योनां दूरनां निदानो.	२४९
जिने कीडा उत्पन्न थया होय ते	
भासनां लक्षणो.	२४९

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કર્કથી યતા આલ્યંતર કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો.	૨૪૯
કર્કથી યએલા કૃમિઓનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણુ... ..	૨૪૯
રૂધિરથી યતા કૃમિઓવિષે.	૨૫૦
ત્રિણાથી યતા કૃમિઓવિષે.	૨૫૦
કૃમિઓની ચિકિત્સા.	૨૫૧
કૃમિવાળાને પરેશુ... ..	૨૫૨

પાંડુરોગ, કમળો તથા હલીમકનો અધિકાર.

પાંડુરોગનાં સંખ્યાપૂર્વક પાસેનાં નિદાનો.	૨૫૨
પાંડુરોગની દૂરનાં નિદાનોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.	૨૫૩
પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ... ..	૨૫૩
વાયુથી યએલા પાંડુરોગનું લક્ષણુ. પિત્તથી " "	૨૫૩
કર્કથી " "	૨૫૪
ત્રણુ દોષોથી " "	૨૫૪
માટી ખાવાથી યએલા પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ.	૨૫૪
માટી ખાવાથી યએલા પાંડુરોગનું લક્ષણુ.	૨૫૪
અસાધ્ય પાંડુરોગનું લક્ષણુ.	૨૫૫
કમળો કે જે પાંડુરોગનોજ ભેદ છે તેની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.	૨૫૫
કમળાનું લક્ષણુ.	૨૫૬
કમળાના ભેદ... ..	૨૫૬
કોઠામાં રહેલા કમળાનું કષ્ટસાધ્યપણું.	૨૫૬
કોઠામાં રહેલા કમળાનું અરિષ્ટ.	૨૫૬
ખન્ને પ્રકારના કમળાના અરિષ્ટનું લક્ષણુ.	૨૫૭
હલીમક કે જે પાંડુરોગનોજ ભેદ	

વિષય.	પૃષ્ઠ.
છે તેનું લક્ષણુ.	૨૫૭
પાંડુરોગની ચિકિત્સા.	૨૫૭
પુનર્નવાદિ મંકુર.	૨૫૮
નવાપસ ચૂર્ણુ... ..	૨૫૮
કમળાની ચિકિત્સા... ..	૨૫૯
હલીમકની ચિકિત્સા.	૨૬૦
પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમકની સામાન્ય ચિકિત્સા.	૨૬૦
ત્ર્યુપણુદિ મંકુર વટિકા.	૨૬૧
અષ્ટાદશાંગ લોહ.	૨૬૧
પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમકનાં કેતું ભોજન કરવું... ..	૨૬૧

રક્તપિત્તનો અધિકાર.

રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ... ..	૨૬૧
રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણુ.	૨૬૨
રક્તપિત્તને વહેવાના માર્ગો.	૨૬૨
રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ... ..	૨૬૩
કર્કસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ... ..	૨૬૩
વાયુસંબંધી " "	૨૬૩
પિત્તસંબંધી " "	૨૬૩
તે તે દોષોના સસર્ગના ભેદનેશીધે માર્ગોનો ભેદ.	૨૬૩
રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો... ..	૨૬૩
સાધ્ય, યાપ્ય તથા અસાધ્યપણુ-વિષે... ..	૨૬૪
સાધ્યપણુનું વિશેષ વિવેચન.	૨૬૪
અસાધ્યપણુનું વિશેષ વિવેચન... ..	૨૬૪
રક્તપિત્તનું અરિષ્ટ.	૨૬૫
રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.	૨૬૫
ખડ કુખમાંડાવલેહ... ..	૨૭૦
બુદ્ધત કુખમાંડાવલેહ.	૨૭૧
ખંડ કુખમાંડક.	૨૭૧
ખડખાથ લોહ... ..	૨૭૨
શતાવરી પાક... ..	૨૭૩

विषय. १४. अम्लपित्तनो तथा श्लेष्मपित्तनो अधिकार.

अम्लपित्तनुं पासेनुं निदान. ...	२७३
अम्लपित्तना रोगनुं लक्षणु. ...	२७३
अम्लपित्तना ये लेद. ...	२७३
छाद्वेग अम्लपित्तनुं लक्षणु... ..	२७४
अधोग अम्लपित्तनुं लक्षणु. ...	२७४
अम्लपित्तनी विशेष अवस्था. ...	२७४
अम्लपित्तमां होषोना संसर्गं लघुवाणी नरर	२७५
होषोना लेद उपरथी लक्षणुमां लेद. ...	२७५
अम्लपित्तनुं साध्यपणुं, याथ्यपणुं अने कष्टसाध्यपणुं.	२७५
श्लेष्मपित्तनुं लक्षणु.	२७५
अम्लपित्तनी चिकित्सा.	२७६
भंड कुभाउकावलेड... ..	२७७
नालिकेर भंड... ..	२७८
अहन्नालिकेर भंड.	२७८
श्लेष्मपित्तनी चिकित्सा.	२७८

क्षयरोगनो अधिकार.

क्षयरोगनां पासेनां तथा इरतां निदानो.	२७९
यक्ष्मा आदि आर नामोना अर्थो... ..	२७९
क्षयरोगनी संप्राप्ति... ..	२८०
क्षयरोगनुं पूर्ववर्ष.	२८१
क्षयरोगनुं लक्षणु	२८१
ले के क्षयरोग सन्निपातिक छे तो पणु होषोनी उद्वलणुता उपरथी अगीधार लक्षणु... ..	२८२
क्षयरोगनुं असाध्यपणुं.	२८२
छाडी हेवाभां विशेष.	२८३
क्षयरोगनुं अरिष्ट.	२८३
क्षयरोगमां लघुवाणी अवधि.	२८३
डेवा क्षयरोगीनी चिकित्सा करपी.	२८३

विषय. १४. नोअनोभां निदानो उपरथी नोअनोभां शोषो... ..	२८४
अवाय शोषनुं लक्षणु.	२८४
शोक्ष शोषनुं लक्षणु... ..	२८४
वाह्यक्ष्य शोषवाणानुं लक्षणु.	२८५
अध्व शोषवाणानुं लक्षणु... ..	२८५
आयाम शोषवाणानुं लक्षणु.	२८५
प्रणुशोषनुं निदान तथा लक्षणु.	२८५
उरःक्षत शोषनुं निदान.	२८५
उरःक्षत शोषनुं लक्षणु.	२८६
उरःक्षत शोषनुं विशेष लक्षणु.	२८६
अम्लुके निदानथी उरःक्षत शोष थयानुं लक्षणु.	२८७
उरःक्षत शोषना, साध्यपणुनुं याथ्यपणुनुं तथा असाध्यपणुनुं लक्षणु.	२८७
राज्यक्ष्मा नामना मुष्य क्षयरोगनी चिकित्सा.	२८७
अवाय शोषनी चिकित्सा... ..	२९०
शोक्ष शोषनी चिकित्सा.	२९०
आयाम शोषनी चिकित्सा... ..	२९०
अध्व शोषनी चिकित्सा.	२९०
प्रणु शोषनी चिकित्सा.	२९०
अलादि मूर्धु.	२९१
अलादि अटिका.	२९१
द्राक्षादि धृत.	२९२
अमृतप्राशावलेड.	२९२
उरःक्षत शोषवाणाअोने सेव्यासेव्य... ..	२९२
अमृतेश्वर रस.	२९२
राज्यमृगांके रस.	२९३
अग्निरस.	२९३

उधरसनो अधिकार.

उधरसनुं निदान तथा संप्राप्तिपूर्वके सामान्य लक्षणु.	२९४
उधरसनी सप्या.	२९४

विषय.	पृष्ठ.
उधरसनुं पूर्वर्ष.	२६४
वायुथी यञ्जेली उधरसनुं लक्षण.	२६५
पित्तथी	२६५
कङ्की यञ्जेली उधरसनुं पूर्वर्ष.	२६५
छातीमां क्षत यथाथी यती उध-	
रसनी निदानपूर्वकसंप्राप्ति. ...	२६५
क्षत यथाथी यञ्जेली उधरसनुं	
लक्षण.	२६६
क्षयथी यञ्जेली उधरसनी निदान	
पूर्वकसंप्राप्ति.	२६६
क्षयथी यञ्जेली उधरसनुं लक्षण.	२६६
उधरसनुं साध्यपणुं असाध्यपणुं	
तथा याप्यपणुं.	२६६
उधरस थोडी होय तोपणु तेनी	
उपेक्षा नही करतां तुरत उपाय	
करवाविये.	२६७
वायुसंबंधी उधरसनी चिकित्सा.	२६७
पित्तसंबंधी " "	२६८
कङ्कसंबंधी " "	२६८
क्षतथी यञ्जेली " "	२६८
क्षयसंबंधी " "	२६८
उधरसनी सामान्य चिकित्सा. ...	२६८
भरिआदि शुटिका.	३०१
भृशु हरितकी.	३०१
कंठकार्यवलेह.	३०१

हेडकीनो अधिकार.

हेडकीनां दूरनां निदानो.	३०२
हेडकीनी संप्राप्ति तथा संप्या. ...	३०२
हेडकीनुं सामान्य लक्षण.	३०२
हेडकीनुं पूर्वर्ष.	३०३
अन्नना हेडकीनुं लक्षण.	३०३
यमला हेडकीनुं लक्षण.	३०३
शुद्रा हेडकीनुं लक्षण.	३०३
गंभीरा हेडकीनुं लक्षण.	३०३
महती हेडकीनुं लक्षण.	३०३
हेडकीनुं असाध्यपणुं.	३०४

विषय.	पृष्ठ.
यमला हेडकीनुं साध्यपणुं... ..	३०४
हेडकीनी चिकित्सा.	३०४

श्वासनो अधिकार.

श्वासनुं निदान.	३०६
श्वासना लेहो.	३०६
श्वासनुं पूर्वर्ष.	३०६
श्वासनी संप्राप्ति.	३०६
महाश्वासनुं लक्षण.	३०६
उर्ध्वश्वासनुं लक्षण.	३०७
छिन्न श्वासनुं लक्षण.	३०७
तमक श्वासनुं लक्षण.	३०७
पित्तना अनुबंधथी उत्पन्न यञ्जेली	
स्वर वगेरेना योगथी तमकनुं	
'प्रतमक' नाम होवाविये. ...	३०८
प्रतमकनुं धीनुं लक्षण.	३०८
शुद्रश्वासनुं लक्षण.	३१०
श्वासनुं साध्यपणुं, कष्टसाध्यपणुं	
तथा असाध्यपणुं.	३१०
श्वासनी चिकित्सा.	३१०
लागी शुड.	३१२
महाकट्टकलादि.	३१३
दशभूष रस.	३१३
श्वासकुमार रस.	३१३

स्वरलेहनुं अधिकार.

स्वरलेहनुं निदान तथा संप्राप्ति-	
पूर्वक सामान्य लक्षण.	३१३
वायुथी यञ्जेली स्वरलेहनुं लक्षण.	३१४
पित्तथी " "	३१४
कङ्की " "	३१४
सन्निपातथी " "	३१४
क्षयथी " "	३१४

* साह मेरीनवा विषे.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મેદથી થએલા સ્વરભેદનું લક્ષણ...	૩૧૪
સ્વરભેદનું લક્ષણ.	૩૧૫
સ્વરભેદની ચિકિત્સા.	૩૧૫
નિદિગ્ધિપ્રકાવલેહ.	૩૧૬
મુંગનાશ્યાદિ અવલેહ.	૩૧૬
બ્રહ્માદિ અવલેહ.	૩૧૬

અરોચકનો અધિકાર.

અરોચકનું નિદાન તથા સંખ્યાસ- હિત સામાન્ય લક્ષણ.	૩૧૬
વાયુથી થએલ અરોચકનું લક્ષણ.	૩૧૭
પિત્તથી " "	૩૧૭
કફથી " "	૩૧૭
આગંતુક કારણોથી થએલ અરો- ચકનું લક્ષણ.	૩૧૭
ત્રણે દોષોથી થએલ અરોચકનું લક્ષણ.	૩૧૭
વાયુ આદિથી થએલપણા આદિ ભેદ ઉપરથી મોહોડામાં ને વિ- કૃતિ કહી તે ઉપરાંત અરોચક- સંબંધી બીજી વિકૃતિ... ..	૩૧૭
વિશેષ વિવેચન.	૩૧૮
અરોચકની ચિકિત્સા.	૩૧૮
અમ્લીકાપાનક... ..	૩૧૯
તક.	૩૧૯
શિખરિણી (શિખંડ.)	૩૧૯
દાડિમાદિ ચૂર્ણ.	૩૨૦
લવંગાદિ ચૂર્ણ... ..	૩૨૦
યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ.	૩૨૦

ઉલટીનો અધિકાર.

ઉલટીનું નિદાન તથા સંગ્રાહિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.	૩૨૦
ઉલટીનું પૂર્વરૂપ.	૩૨૧
ઉલટીનું સામાન્ય લક્ષણ... ..	૩૨૧

* અરચી.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાયુથી થએલી ઉલટીનું લક્ષણ...	૩૨૧
પિત્તથી થએલી ઉલટીનું લક્ષણ.	૩૨૨
કફથી થએલી ઉલટીનું લક્ષણ...	૩૨૨
ત્રણે દોષોથી થએલી ઉલટીનું લક્ષણ.	૩૨૨
આગંતુક કારણોથી થએલી ઉલ- ટીનું લક્ષણ.	૩૨૨
ઉલટીના ઉપદ્રવો.	૩૨૨
ઉલટીનું અસાધ્યપણું તથા સાધ્ય- પણું... ..	૩૨૩
ઉલટીની ચિકિત્સા... ..	૩૨૩

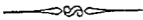
તરશનો અધિકાર.

તરશની નિદાનપૂર્વક સંગ્રાહિ તથા સંખ્યા.	૩૨૫
તરશનું સામાન્ય લક્ષણ.	૩૨૬
વાયુથી થએલી તરશનું લક્ષણ...	૩૨૬
પિત્તથી " "	૩૨૬
કફથી " "	૩૨૭
ક્ષતથી " "	૩૨૭
ક્ષયથી " "	૩૨૭
આમથી " "	૩૨૮
ખાધેલા અન્નથી થએલી તરશનું લક્ષણ.	૩૨૮
તરશના ઉપદ્રવો.	૩૨૮
ઉપદ્રવોવાળી તરશનું આરિષ્ટ.	૩૨૮
તરશની ચિકિત્સા.	૩૨૮

મૂર્છાનો અધિકાર.

મૂર્છાની નિદાનપૂર્વક સંગ્રાહિ.	૩૩૧
મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ... ..	૩૩૧
મૂર્છાના છ પ્રકાર... ..	૩૩૨
મૂર્છાનું પૂર્વરૂપ.	૩૩૨
વાયુથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ.	૩૩૩
પિત્તથી " "	૩૩૨
કફથી " "	૩૩૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ચરકના મતપ્રમાણે ત્રણે દોષના સમુદાયથી પણ મૂર્છા હોવાવિષે.	૩૩૩
ઉદરરસથી યચ્છેલી મૂર્છાનું નિદાન.	૩૩૪
ઉદરરસથી યચ્છેલી મૂર્છાનું લક્ષણ.	૩૩૪
મઘથી તથા વિપથી યચ્છેલી મૂર્છાનું નિદાન.	૩૩૪
મઘથી યચ્છેલી મૂર્છાનું લક્ષણ...	૩૩૫
વિપયથી યચ્છેલી મૂર્છાનું લક્ષણ...	૩૩૫
મૂર્છા, ભ્રમ અને તંદ્રા આદિમાં પરસ્પર શો ભેદ છે... ..	૩૩૫
તંદ્રાનું લક્ષણ.... ..	૩૩૬
કલ્પમનું લક્ષણ... ..	૩૩૬
નિદ્રાનું લક્ષણ... ..	૩૩૬
સંન્યાસનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ. ...	૩૩૬
સંન્યાસમાં અને મૂર્છામાં ભેદ. ...	૩૩૭
મૂર્છાની ચિકિત્સા.	૩૩૭
ઉદિરથી યચ્છેલી મૂર્છાઓની ચિકિત્સા.	૩૩૯
સંન્યાસની ચિકિત્સા... ..	૩૩૯
મૂર્છામાં ઉપયોગી રસો.	૩૩૯
ભ્રમની ચિકિત્સા.	૩૩૯
તંદ્રાની તથા અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા.	૩૪૦

મદાત્મ્યનો અધિકાર.

મદનો સ્વભાવ.	૩૪૦
યુક્તિવાળા મદનો મહિમા. ...	૩૪૧
મઘ પીવાનો વિધિ.	૩૪૧
મઘ પીવાની જગ્યા.	૩૪૧
મઘની માત્રા... ..	૩૪૨
કેવા કાળમાં કેવી મહિરા પીવી.	૩૪૨
હિતકારી અન્નો.	૩૪૨
ધ્યારે મઘ પીવું તથા કોને કેવું ઉચિત છે.... ..	૩૪૩
મઘના ગુણો.... ..	૩૪૩
મદના ત્રણ પ્રકારોવિષે.	૩૪૩
સાત્વિક મદનું લક્ષણ.	૩૪૫
રાજસ મદનું લક્ષણ.	૩૪૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
તામસ મદનું લક્ષણ... ..	૩૪૬
જે કે મદ ત્રણ પ્રકારનાજ છે તે પણ સુશ્રુતે અતિતામસ નામનો એક ચોથો મદ પણ માનેલો છે તેનું લક્ષણ... ..	૩૪૬
કોને અત્યંત મદ થતો નથી અને કોને થાયછે.	૩૪૬
મદાત્મ્યનાં નિદાનો... ..	૩૪૭
અવિધિથી ઉપયોગમાં લીધેલું મઘ ખીળ વિકારોને ઉત્પન્ન કરેછે... ..	૩૪૭
મદાત્મ્ય આદિ વિકારોના ખીળ હેતુઓ.	૩૪૭
મઘથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારો....	૩૪૭
મદાત્મ્યનું સામાન્ય લક્ષણ. ...	૩૪૮
વાયુસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન. ...	૩૪૮
” ” લક્ષણ... ..	૩૪૮
પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન... ..	૩૪૯
” ” લક્ષણ... ..	૩૪૯
કફસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન. ...	૩૪૯
” ” લક્ષણ.	૩૪૯
સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણે દોષસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૩૪૯
પરમદનું લક્ષણ.	૩૪૯
પાનાજીવુંનું લક્ષણ.... ..	૩૫૦
પાનવિભ્રમનું લક્ષણ... ..	૩૫૦
અસાધ્ય મદાત્મ્ય આદિનું લક્ષણ.	૩૫૦
પ્રસંગનેલીધે કોદરા આદિના મદની ચિકિત્સા.	૩૫૩

દાહનો અધિકાર.

દાહના સાત પ્રકાર છે તેઓમાં પ્રથમ પિત્તથી યચ્છેલા દાહવિષે.	૩૫૪
૩ધિરથી ઉત્પન્ન યચ્છેલા દાહવિષે.	૩૫૪
૩ધિરથી કોઠો ભરાઈ જતાં તેથી ઉત્પન્ન યચ્છેલા દાહવિષે. ...	૩૫૪
મઘથી યચ્છેલા દાહવિષે.	૩૫૫

विषय.	पृष्ठ.
तरशनेो निरोध करवाथी उत्पन्न थञ्जेला दाडविपे... ..	३५५
धातुञ्जेाना क्षयथी थञ्जेला दाडविपे.	३५५
मर्मना अलिघातथी थञ्जेला दाड-विपे... ..	३५५
दाडोतुं असाध्यपणुं... ..	३५५
दाडनी चिकित्सा.	३५५
चंदनादि क्वाथ... ..	३५७
कांठिक तैल.	३५७

उन्मादनेो अधिकार.

उन्मादनेो अर्थ.	३५७
लुंही अवस्थागां उन्मादतुं षीलुं नाभ... ..	३५७
उन्मादनां इरनां निदानेो... ..	३५७
उन्मादतुं पासेतुं निदान.	३५८
उन्मादनी संप्राप्ति... ..	३५८
वायुसंभंधी उन्मादनी निदानपूर्वक संप्राप्ति.	३५८
वायुसंभंधी उन्मादतुं लक्षणु.	३५९
पित्तसंभंधी उन्मादनी निदानपूर्वक संप्राप्ति.	३५९
पित्तसंभंधी उन्मादतुं लक्षणु.	३५९
क्षे करेला उन्मादनी निदानपूर्वक संप्राप्ति.	३५९
क्षे करेला उन्मादतुं लक्षणु.	३६०
सान्निपातिक उन्मादतुं निदानपूर्वक लक्षणु.	३६०
मनना दुःखथी थञ्जेला उन्मादतुं इरतुं निदान.	३६१
मनना दुःखथी थञ्जेला उन्मादतुं लक्षणु.	३६१
विषथी थञ्जेला उन्मादतुं लक्षणु... ..	३६१
उन्मादतुं अरिष्ट.	३६२
हेव वगेरेञ्जे करेला उन्मादतुं सामान्य लक्षणु.	३६२

विषय.	पृष्ठ.
हेवना आवेशवाणतुं लक्षणु.	३६२
दैत्यना " " " " " "	३६२
गंधर्वना " " " " " "	३६३
यक्षना " " " " " "	३६३
पितुना " " " " " "	३६३
नागना " " " " " "	३६३
राक्षसना " " " " " "	३६४
ब्रह्मराक्षसना " " " " " "	३६४
पिशाचना " " " " " "	३६४
हिंसक राक्षस वगेरे चलणवातुं कारणु... ..	३६४
मारी नांभवाने वास्ते पकरेलातुं लक्षणु.	३६४
हेव आदिनेो आवेश थवानेो समय. हेव आदि लोको मालुसना शरीरमां प्रवेश करता हेभाता नथी तेमां दृष्टांत... ..	३६५
उन्मादनी चिकित्सा... ..	३६६
सिद्धार्थ क्वादि.	३६८
धास्ती हेभाउवाविपे.	३६८
त्र्युपणुंजन.	३६८
सारस्वत सूर्यु.	३६८
विन्धध सूर्यु... ..	३६९
महा चैतस धृत.	३६९
हेव वगेरेना आवेशनी चिकित्सा... ..	३६९
कृष्णधंजन.	३७०
भक्षलोभक धूप.	३७०
धी... ..	३७०
पिशाच वजर षीलुञ्जेाना आवेशमां प्रहार आदिनेो निषेध... ..	३७०

अपस्मारनेो अधिकार.

अपस्मारनी निदानपूर्वक संप्राप्ति.	३७०
" संध्या... ..	३७०
अपस्मारतुं सामान्य लक्षणु.	३७१
" पूर्वरेप.	३७१

* वाठ.

विषय.	पृष्ठ.
वायुञ्चे करेला अपस्मारतुं लक्षण.	३७१
पित्ते करेला " "	३७१
कङ्के करेला " "	३७१
मूत्रे होषोञ्चे करेला अपस्मारतुं लक्षण.	
एतथा अपस्मारतुं असाध्यपणुं.	३७२
अपस्मारतुं अरिष्ट... ..	३७२
अपस्मारना प्रकारतो समय. ...	३७२
अपस्मारनी चिकित्सा.	३७३
ग्राही घृत.	३७४
कृष्णमांडक घृत... ..	३७४
कल्याणक चूर्ण... ..	३७४
अंधोमां नथी ज्यो मुटको. ...	३७५
शिअवादि नस्य.	३७५
अतिरेश.	३७५
अतलैरव रस... ..	३७५

वातव्याधिञ्चो नो अधिकार.

वातव्याधिञ्चोनां सामान्यरीते दूरनां निदानो अने संप्राप्ति.... ..	३७५
वर्षाऋतु वजरे निदानोथी प्रथम अज्येला वायु कया कया रोगोने उत्पन्न करेछे.	३७७
वातव्याधिञ्चोनी सामन्य चिकित्सा	३७८
ते ते वातव्याधिञ्चोनां लक्षणेषु चिकित्साञ्चो.	
शिशोअडतुं लक्षण.	३७८
" नी चिकित्सा.	३७८
नृबलतुं लक्षण.	३७८
" नी चिकित्सा.	३७८
हनुअडतुं निदानसहित लक्षण... ..	३७९
" नी चिकित्सा.	३७९
प्रसारणी तैल.	३८०
निःहारास्तंभतुं लक्षण.	३८१
" नी चिकित्सा.	३८१

* वायुसंबंधी व्याधिञ्चो.

विषय.	पृष्ठ.
गद्गदत्व, भिन्निनत्व तथा भूआ	
ज्येज्योतुं लक्षण.	३८१
गद्गदत्व, भिन्निनत्व तथा भूआ	
ज्येज्योनी चिकित्सा.	३८२
सारस्वत घृत.... ..	३८२
कल्याणुकावलेड.	३८२
प्रलापतुं लक्षण.	३८२
" नी चिकित्सा.	३८२
रसाज्ञानतुं लक्षण.	३८३
" नी चिकित्सा.	३८३
किराततिआदि कटक.... ..	३८३
आधिर्घे तथा कर्णुनाद.	३८३
त्वक्ष्णन्यतानुं लक्षण.	३८३
" नी चिकित्सा.	३८३
अर्धातुतुं संप्राप्तिपूर्वक लक्षण. ...	३८४
अर्धातना असाध्यपणुतुं लक्षण.	३८५
" नी चिकित्सा... ..	३८५
मन्यास्तंभतुं निदानपूर्वक लक्षण.	३८६
" नी चिकित्सा.	३८६
आतुशोषतुं लक्षण.	३८६
" नी चिकित्सा.	३८७
अपण्णुडुकुंतुं लक्षण... ..	३८७
" नी चिकित्सा.	३८७
भाप तैल	३८७
विश्वशीतुं लक्षण.	३८८
" नी चिकित्सा.	३८८
भापादि तैल... ..	३८८
अर्धवाततुं लक्षण... ..	३८८
" नी चिकित्सा.	३८८
आध्मानतुं लक्षण... ..	३८९
" नी चिकित्सा	३८९
नारायणु चूर्ण.	३८९
दाडपडु लेप... ..	३९०
महानाराच रस.	३९०
प्रत्याध्मानतुं लक्षण... ..	३९०
" नी चिकित्सा.	३९०
वाताधिवातुं लक्षण... ..	३९०
प्रत्यघ्नीलातुं लक्षण... ..	३९१

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
वाताग्नीवानी तथा प्रत्यग्नीवानी		आद्यायामनुं लक्षण... ..	४०२
चिकित्सा.	३६१	अंतरायामनी तथा आद्यायामनी	
ह्रियादि चूर्ण... ..	३६१	चिकित्सा.	४०३
तूनीनुं लक्षण... ..	३६१	धनुर्वातनुं लक्षण... ..	४०३
प्रतितूनीनुं लक्षण... ..	३६२	कुष्णकनुं लक्षण... ..	४०३
तूनीनी तथा प्रतितूनीनी चिकित्सा.	३६२	धनुर्वातनी तथा कुष्णकनी चि-	
त्रिकशुणुं लक्षण... ..	३६२	कित्सा.	४०४
” नी चिकित्सा.	३६२	अपतंत्रनुं लक्षण... ..	४०४
त्रयोदशंग गुग्गुलु... ..	३६३	” नी चिकित्सा.	४०४
मुहुर्भूत्रणुं तथा भूत्रनित्रणुं नि-		भरियादि नस्य.	४०५
दानपूर्वक लक्षण... ..	३६३	हरीतक्यादि.	४०५
मुहुर्भूत्रणुनी तथा भूत्रनित्रणुनी		अपतानकनुं लक्षण... ..	४०५
चिकित्सा... ..	३६३	” नी चिकित्सा... ..	४०५
अध्रसीनुं लक्षण... ..	३६४	पक्षाघातनुं लक्षण... ..	४०५
” नी चिकित्सा.	३६५	पक्षाघातना साध्यपणुाना तथा अ-	
रासना गुग्गुलु.	३६६	साध्यपणुाना ज्ञाननेवास्ते वा-	
रासना सप्तक क्वाथ... ..	३६६	युनी साथे भीज होयाना सं-	
पथ्यादि गुग्गुलु.	३६६	सर्गनुं विवेचन.	४०६
भंजता तथा पंशुता ज्येष्ठाणां		पक्षाघातनुं साध्यासाध्यपणुं. ...	४०६
लक्षण... ..	३६७	पक्षाघातनी चिकित्सा.	४०७
भंजता तथा पंशुतानी चिकित्सा.	३६७	भाषादि क्वाथ... ..	४०७
कृत्वापभंजतानुं लक्षण... ..	३६७	अंत्रिकादि तैल... ..	४०७
” नी चिकित्सा... ..	३६७	भाषादि तैल.	४०७
कोष्ठक शीघ्रनुं लक्षण... ..	३६८	सर्वाजवातनुं लक्षण... ..	४०७
” नी चिकित्सा... ..	३६८	” नी चिकित्सा.	४०७
अक्षीनुं लक्षण... ..	३६८	ह्रस्वकेशत्वथी भांजिने परिक्षभ प-	
” नी चिकित्सा.	३६८	र्यत वातव्याधिज्यो के ज्येष्ठाणां	
तर्कटकनुं लक्षण... ..	३६९	लक्षणो स्थानको उपरधी तथा	
” नी चिकित्सा... ..	३६९	नाभो उपरधीज्ज ज्येष्ठाण्ये तेज्यो-	
॥६६६नुं लक्षण... ..	३६९	विये... ..	४०८
” नी चिकित्सा.	३६९	ह्रस्वकेशत्व विगेरे वातव्याधिज्योनी	
॥६६६नुं लक्षण... ..	३६९	चिकित्सा.	४०९
” नी चिकित्सा.	३६९	भीज प्रकारनी वातव्याधिज्योनुं	
उकाक्षेप, वातपित्तकृताक्षेप, दंडा-		निद्रपणु.	४०९
पतानकाक्षेप अने अलिघात-		हेतुज्योना भेदोधी वातव्याधिज्योना	
कृताक्षेप ज्ये रीते चार प्रका-		भेद.	४०९
रना आक्षेपकनुं सामान्यलक्षण.	४००	हेतुज्योना भेदोधी वातव्याधिज्योना	
अंतरायामनुं लक्षण... ..	४०२	भेदोनी चिकित्सा... ..	४१०

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૨૨ વિગેરે ધાતુઓમાં રહેલા વા- યુઓનાં લક્ષણ.	૪૧૦
૨૨૨ વિગેરે ધાતુઓમાં રહેલા વા- યુઓની ચિકિત્સા.	૪૧૧
કોઠામાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ. ...	૪૧૨
કોઠાનું લક્ષણ.	૪૧૪
કોઠામાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.	૪૧૪
આમાશયમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.	૪૧૪
આમાશયનું લક્ષણ.	૪૧૪
આમાશયમાં રહેલા વાયુની ચિ- કિત્સા.	૪૧૫
પૃથ્થરણુ યોગ.	૪૧૫
પક્વાશયમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.	૪૧૫
પક્વાશયમાં રહેલા વાયુની ચિ- કિત્સા.	૪૧૫
પેટમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા...	૪૧૫
કુખમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.	૪૧૫
યુદ્ધમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ. ...	૪૧૬
” ” ની ચિકિત્સા...	૪૧૬
ત્દદયમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા...	૪૧૬
કાનઆદિ ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા વાયુનાં લક્ષણ.	૪૧૬
કાન આદિ ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા વા- યુની ચિકિત્સા.	૪૧૬
શિરામાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ. ...	૪૧૬
” ” ની ચિકિત્સા...	૪૧૬
સ્નાયુમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ. ...	૪૧૬
સાંધાઓમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.	૪૧૬
” ” ની ચિકિત્સા.	૪૧૬
વાતવ્યાધિઓમાં કટ્ટસાધ્ય કેટલાં છે?	૪૧૭
વાતવ્યાધિઓના ઉપદ્રવો....	૪૧૭
વાતવ્યાધિની યાત્ર્ય સ્થિતિ. ...	૪૧૭
સમસ્થિતિમાં રહેલા પાંચે પ્રકા- રના વાયુનું કાર્ય અને ચિન્હ.	૪૧૭
વાતવ્યાધિઓનાં સામાન્ય ઔષધ.	૪૧૭
મહામાષાદિ તૈલ (ચક્રદત્ત ઉપરથી).	૪૧૭
મહામાષાદિ તૈલ (શાર્ફધર ઉપરથી).	૪૨૨
મધ્યમ નારાયણુ તૈલ.	૪૨૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મહા નારાયણુ તૈલ....	૪૨૩
મહાયોગરાજ યુગ્મણુ.	૪૨૫
રસોતકલક.	૪૨૬
રસોતકલક (ળીળ પ્રકારનો). ...	૪૨૬
લસણુ ખાવાનો ત્રીજો પ્રકાર. ...	૪૨૬
રસોનાષ્ટક.	૪૨૭
વાતારિરસ.	૪૨૭

ઉરસ્તંભનો અધિકાર.

ઉરસ્તંભનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિ- દાનો અને સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.	૪૨૮
ઉરસ્તંભનું પૂર્વરૂપ.	૪૨૮
” રૂપ.	૪૨૮
” અરિષ્ઠ.	૪૨૯
ઉરસ્તંભની ચિકિત્સા.	૪૨૯
કુષ્ઠતૈલ.	૪૩૩
અષ્ટકૂરતૈલ.	૪૩૩
દ્વિપંચમૂલાદ્ય તૈલ.	૪૩૩
મહારસૈંધવાદ્ય તૈલ	૪૩૩
સૈંધવાદ્ય તૈલ....	૪૩૩

આમવાતનો અધિકાર.

આમવાતની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.	૪૩૪
આમનું સ્વરૂપ.	૪૩૪
આમવાતનું સામાન્ય લક્ષણ. ...	૪૩૫
આમવાતનું લક્ષણ (ળીળ ગ્રંથમાં કહેલ.	૪૩૫
વાયુની અધિકતાવાળા આમવાતનું લક્ષણ.	૪૩૫
આમવાતના તે તે દોષના સંબંધથી વિશિષ્ટ લક્ષણો.	૪૩૬
આમવાતનું સાધ્યપણું, યાત્ર્યપણું તથા અસાધ્યપણું.	૪૩૬
આમવાતની ચિકિત્સા.	૪૩૬
હિન્દવાદ્ય ચૂર્ણુ... ..	૪૪૩
પિત્થલાદ્ય ચૂર્ણુ.	૪૪૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પૃથ્વાઘ ચૂર્ણુ.	૪૪૩
રસોનાદિ ક્વાથ.	૪૪૩
રાસ્નાપંચક ક્વાથ... ..	૪૪૩
પીચ્પ્લ્યાદિ ક્વાથ... ..	૪૪૩
શચ્યાદિ કલક... ..	૪૪૩
રાસ્ના સંસેક ક્વાથ... ..	૪૪૪
ઉપાધાતરો.	૪૪૪
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણુ.	૪૪૪
પુર્નનવાદિ ચૂર્ણુ.	૪૪૪
નાગર ચૂર્ણુ.	૪૪૪
પંચકોલ ચૂર્ણુ... ..	૪૪૪
એરંડ તૈલ.	૪૪૪
એરંડ તૈલ હરીતકી.	૪૪૪
આરગ્વર્ધપત્ર... ..	૪૪૪
આમવાતના પેટામાં કરીઅહતું લ- ક્ષણુ તથા ચિકિત્સા.	૪૪૪
અમૃતાઘ ચૂર્ણુ... ..	૪૪૫
અલંબુષાદિ ચૂર્ણુ.	૪૪૫
અલંબુષાદિ ચૂર્ણુ (ખીન્ન પ્રકારનું)	૪૪૫
અલંબુષાદિ ચૂર્ણુ (ત્રીન્ન પ્રકારનું)	૪૪૫
વૈશ્વાનર ચૂર્ણુ... ..	૪૪૫
અસીતકે ચૂર્ણુ.	૪૪૬
શુંદીધાન્યક ઘૃત.	૪૪૬
શુંદી ઘૃત.	૪૪૬
શુંદી ઘૃત (ખીન્ન પ્રકારનું) ...	૪૪૬
કાંજિકાઘ ઘૃત... ..	૪૪૬
શૃંગવેરાઘ ઘૃત.	૪૪૬
ઘૃતો તથા ઔષધો... ..	૪૪૭
અન્નમોદાદિ.	૪૪૭
યોગરાજ ગુચ્છુ.	૪૪૭
પ્રસારણી લેહ... ..	૪૪૭
ખંડશુંદી.	૪૪૭
રસોન પિંડ.	૪૪૮
પ્રસારણી તૈલ.	૪૪૮
દ્વિપંચમૂલાઘ તૈલ.	૪૪૮
બૃહત્ સૈંધવાઘ તૈલ.	૪૪૮
નિરૂહ ધસ્તિ... ..	૪૪૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આમવાતવાળાએ પાંજવાની પરેહ.	૪૪૯
મધ્યમ રાસ્નાદિ ક્વાથ.	૪૪૯
મહા રાસ્નાદિ ક્વાથ.	૪૪૯
રાસ્ના દશમૂળ ક્વાથ.	૪૫૦

પિત્તવ્યાધિઓનો અધિકાર.

પિત્તવ્યાધિઓનાં દૂરનાં નિદાનો.	૪૫૦
પિત્તથી થતા રોગો... ..	૪૫૦

શ્લેષ્મવ્યાધિઓનો અધિકાર.

શ્લેષ્મવ્યાધિઓનાં સામાન્ય રીતે દૂરનાં નિદાનો.	૪૫૧.
કફથી થતા રોગો.	૪૫૨

વાતરૂક્તનો અધિકાર.

વાતરૂક્તનાં દૂરનાં નિદાનો. ...	૪૫૨
વાતરૂક્તની સંપ્રાપ્તિ... ..	૪૫૪
વાતરૂક્તનું પૂર્વરૂપ... ..	૪૫૪
વાયુની અધિકતાવાળા વાતરૂક્તનું લક્ષણુ.	૪૫૫
રૂધિરની અધિકતાવાળા વાતરૂક્તનું લક્ષણુ.	૪૫૫
પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરૂક્તનું લક્ષણુ.	૪૫૬
કફની અધિકતાવાળા, બે દોષની અધિકતાવાળા તથા ત્રણે દોષની અધિકતાવાળા વાતરૂક્તનું લક્ષણુ.	૪૫૬
પગ શિવાય ખીલું પણુ વાતરૂક્તના આરંભનું સ્થાન.	૪૫૭
વાતરૂક્તના ઉપદ્રવો... ..	૪૫૭
વાતરૂક્તના અસ્પૃશ્યપણુ વગેરેનું વિવેચન.	૪૫૭

* કફવ્યાધિઓ.

† દાલ લોકો બને રૂક્તપિત્ત કહેછે તે.

વિષય	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાતરક્તની ચિકિત્સા.	૪૫૮	અમૃતાદ્ય તૈલ (ખીન પ્રકારનું	
લાંગલી ગુટિકા.	૪૭૨	ગરૂચી તૈલ).	૪૭૬
બલા ઘૃત.	૪૭૩	મૃણુલાઘ મિશ્રક.	૪૭૬
અપરપિંડ તૈલ.	૪૭૩	ધનૂરાઘ તૈલ... ..	૪૭૬
પાર્શ્વક ઘૃત.	૪૭૩	નાગબલા તૈલ.	૪૭૭
શતાવરી ઘૃત... ..	૪૭૩	છવકાઘ મિશ્રક.	૪૭૭
ઋષભક ઘૃત.	૪૭૩	શતપાકબલા તૈલ.	૪૭૭
ગરૂચી ઘૃત.	૪૭૩	મધુકાઘ તૈલ.	૪૭૭
ગરૂચી ઘૃત (ખીન પ્રકારનું). ...	૪૭૩	શતપાક મધુક તૈલ... ..	૪૭૭
ગરૂચી ઘૃત (ત્રીજા પ્રકારનું). ...	૪૭૩	સહસ્રપાક બલા તૈલ.	૪૭૮
ગરૂચી ઘૃત (ચોથા પ્રકારનું). ...	૪૭૩	પુનર્નવા ગુગ્ગુલુ.	૪૭૮
અમૃતાઘ ઘૃત (પાંચમા પ્રકારનું		શર્કરાસમ ગુગ્ગુલુ.	૪૭૮
ગરૂચી ઘૃત).	૪૭૪	અમૃતા ગુગ્ગુલુ.	૪૭૯
ગરૂચી ઘૃત (છઠ્ઠા પ્રકારનું)... ..	૪૭૪	અમૃતા ગુગ્ગુલુ (ખીન પ્રકારનો).	૪૭૯
મહાગરૂચી ઘૃત.	૪૭૪	નવા તથા જુના ગુગળનું લક્ષણ.	૪૭૯
શતાકવાદી તૈલ.	૪૭૪	ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા.	૪૮૦
મહાર્પિંડ તૈલ... ..	૪૭૪	કૈશોરક ગુગ્ગુલુ.	૪૮૦
પિંડતૈલ.	૪૭૫	ત્રિકલા ગુગ્ગુલુ.	૪૮૧
પિંડતૈલ (ખીન પ્રકારનું). ...	૪૭૫	સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ.	૪૮૧
મહાપક્ષક તૈલ.	૪૭૫	સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ (ખીન પ્રકારનો).	૪૮૨
બુટ્ટાકપક્ષક તૈલ.	૪૭૫	સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ (ત્રીજા પ્રકારનો).	૪૮૨
ગરૂચી તૈલ.	૪૭૫	યોગસારામૃત.... ..	૪૮૩
		વાતરક્તવાળાએ ખાળવાની પરેજી.	૪૮૩

भावप्रकाश भाषांतरनी अनुक्रमणिका.

मध्यखंड-भाग त्रीजो.

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
शूनो अधिकार.		उदावर्तनो तथा आनाहुनो अधिकार.	
शूनतुं पासेतुं निदान.	४८५	उदावर्ततुं छेदेतुं निदान.... ..	४८७
वायुधी यता शूननां छेदेनां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण. ...	४८५	उदावर्ततुं सामान्य लक्षण... ..	४८७
रुद्धयना शूनतुं लक्षण.	४८६	अधोवायुने शैकवाधी उत्पन्न य- ज्जेला उदावर्ततुं लक्षण... ..	४८७
पडभाना शूनतुं लक्षण.	४८६	विद्याना वेगने शैकवाधी उत्पन्न यज्जेला उदावर्ततुं लक्षण. ...	४८८
भूत्राशयना शूनतुं लक्षण.... ..	४८७	भूत्रना वेगने शैकवाधी उत्पन्न य- ज्जेला उदावर्ततुं लक्षण... ..	४८८
पित्तधी यता शूननां छेदेनां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण. ..	४८७	अगासाना वेगने शैकवाधी उत्पन्न यज्जेला उदावर्ततुं लक्षण. ...	४८८
कृधी यता शूननां छेदेनां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण. ...	४८७	आंसुना वेगने शैकवाधी उत्पन्न यज्जेला उदावर्ततुं लक्षण. ...	४८८
जले दोषधी यता शूनतुं लक्षण. ...	४८८	छीकना वेगने शैकवाधी उत्पन्न य- ज्जेला उदावर्ततुं लक्षण... ..	४८८
त्रले दोषधी यज्जेला शूनतुं लक्षण. ...	४८८	आडकारना वेगने शैकवाधी उत्पन्न यज्जेला उदावर्ततुं लक्षण. ...	४८८
आमधी यज्जेला शूनतुं लक्षण....	४८८		
दोषाना सेदधी आमशूननी जगा- ज्जेतो मेद... ..	४८८		
भीन्न अंशनां कहेतुं आमशूनतुं लक्षण.	४८८		
शूनना उपद्रवो.	४८९		
शूनतुं साध्यपलुं, कष्टसाध्यपलुं तथा असाध्यपलुं.	४८९		
शूनतुं अरिष्ट.	४९०		
परिष्णामशून के ने शूननो न् अक सेद छे तेनां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण.	४९०		

विषय.	पृष्ठ.
वमनना वेगने रोकवाथी उत्पन्न थ्येला उदावर्तनं लक्षण. ...	४६६
वीर्यना वेगने रोकवाथी उत्पन्न थ- येला उदावर्तनं लक्षण. ...	४६६
लुभना वेगने रोकवाथी उत्पन्न थ्येला उदावर्तनं लक्षण. ...	५००
तरशना वेगने रोकवाथी उत्पन्न थ्येला उदावर्तनं लक्षण. ...	५००
श्रासने रोकवाथी उत्पन्न थ्येला उदावर्तनं लक्षण... ..	५००
निद्राना वेगने रोकवाथी उत्पन्न थ्येला उदावर्तनं लक्षण. ...	५००
इक्ष्वादि पदार्थोथी कोप पायेला वायुथी यथा उदावर्तनां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण.	५००
उदावर्तना असाध्यपणुतुं लक्षण. ...	५०१
आनाडनुं सामान्य लक्षण... ..	५०१
आहारना नडीं पाकेला रसथी उ- त्पन्न थ्येला आनाडनुं लक्षण. ...	५०१
विघ्नना संयथी उत्पन्न थ्येला आनाडनुं लक्षण... ..	५०१
इक्ष्वर्ति... ..	५०४
मदनङ्गादि वर्ति... ..	५०४
नाराय चूर्णुं	५०४
शुडाष्टक	५०४
शुक्रमूलकाथ घृत.	५०४
आनाडनी चिकित्सा.	५०४
त्रिकटुकाधावर्ति	५०५

गुल्मनो अधिकार.

गुल्मनां पासेनां तथा दूरनां नि- दानो अने सामान्य लक्षण... ..	५०५
गुल्मना पांय प्रकार होवा विषेनो विशेष प्रुलासी... ..	५०६
रज्जुप इधिरथी पणु गुल्म थावा- विषे... ..	५०६

विषय.	पृष्ठ.
कोठामां पणु गुल्मनां स्थानकोनो निषम.	५०६
गुल्मनुं पूर्वइप.	५०७
वायुथी थ्येला गुल्मनुं निदान... तुं लक्षण... ..	५०७
पित्तथी थ्येला गुल्मनुं निदान... तुं लक्षण... ..	५०८
कङ्की उत्पन्न थ्येला गुल्मनुं तथा त्रणु होयोथी थ्येला गुल्मनुं निदान.	५०८
कङ्की उत्पन्न थ्येला गुल्मनुं लक्षण. अये होपथी यथा गुल्मोनी कल्पना कुरी लेवाविषे.	५०८
त्रणु होपथी उत्पन्न थ्येला गु- ल्मनुं लक्षण.	५०८
धातुरप इधिरथी उत्पन्न थ्येला गुल्मनां दूरनां निदानो तथा लक्षणो.	५०८
रज्जुप इधिरथी उत्पन्न थ्येला गु- ल्मनुं निदान तथा लक्षण. ...	५०८
गुल्मना असाध्यपणुनां लक्षण... ..	५११
गुल्मनी चिकित्सा... ..	५१२
गुल्मवाणाये छोडी देवाना पदार्थो. इधिरथी थ्येला गुल्मनी चिकित्सा.	५१५

* प्लीह तथा यकृतनो

अधिकार.

अरल के नो शरीरनो अेक अवयव छे तेनुं स्वइप.	५१६
अरलना रोगनुं निदान, संप्राप्ति तथा सामान्य लक्षण.	५१६
लोढीथी थ्येला अरलना रोगनुं लक्षण.	५१७
पित्तथी थ्येला अरलना रोगनुं लक्षण.	५१७

* अरल + नमला पडभानी गाड

विषय.	पृष्ठ.
कक्षी यत्रेला अरलना रोगतुं	
लक्षण.	५१७
वायुथी यत्रेला अरलना रोगतुं	
लक्षण.	५१७
अरलना रोगतुं असाध्यपणुं. ...	५१७
यकृत के ने शरीरने अेक अव-	
यव छे तेतुं स्वइप.	५१७
यकृतना रोगोविषे.	५१८
अरलना रोगनी चिकित्सा. ...	५१८
यकृतना रोगनी चिकित्सा ...	५१८

हृद्रोगनो अधिकार.

हृद्रोगतुं इरतुं निदान.	५१८
” संप्राप्तिपूर्वके लक्षण. ...	५२०
वायुसंयधी हृद्रोगतुं लक्षण	५२०
पित्तसंयधी ” ”	५२०
कक्षसंयधी ” ”	५२०
त्रले दोषसंयधी ” ”	५२१
कृमिज हृद्रोग विषे... ..	५२१
कृमिज ” तुं निदान तथा संप्राप्ति.	५२१
कृमिज ” तुं लक्षण	५२१
हृद्रोगना उपद्रवो.	५२१
” नी चिकित्सा... ..	५२२
अर्लुन धृत.	५२२
अलाध धृत.	५२२

मूत्रकृच्छ्रनो अधिकार.

मूत्रकृच्छ्रतुं इरतुं निदान.	५२३
मूत्रकृच्छ्रतुं संप्राप्तिपूर्वके सामान्य	
लक्षण.	५२३
वायुथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रतुं लक्षण.	५२३
पित्तथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रतुं लक्षण	५२३
कक्षथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रतुं लक्षण.	५२४

विषय.	पृष्ठ
त्रले दोषथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रतुं	
लक्षण.	५२४
शल्यथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रतुं लक्षण.	५२४
विद्यथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रतुं लक्षण.	५२४
वीर्यथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रतुं लक्षण.	५२४
पथरीथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रविषे...	५२५
पथरीना तथा कांकरीना उपद्रवो.	५२५
वायुथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी चि-	
कित्सा.	५२५
पुनर्नवाध मिश्रक.	५२६
पित्तथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी चि-	
कित्सा	५२६
तृणु पंचमूण... ..	५२७
शतावर्यादि क्वाथ.	५२७
अर्वादि भीजदि पान.	५२७
दाव्यादि पान... ..	५२७
हरीतक्यादि क्वाथ... ..	५२७
शतावरी धृत... ..	५२७
त्रिकटकाध धृत.	५२७
कक्षी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी चिकित्सा.	५२७
त्रले दोषोथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी	
चिकित्सा... ..	५२८
शल्यथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी चि-	
कित्सा.	५२८
वीर्यथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी चिकित्सा.	५२८
निद्राथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी चि-	
कित्सा.	५२८
पथरीथी यत्रेला मूत्रकृच्छ्रनी चि-	
कित्सा.	५२८
मूत्रकृच्छ्रोनी सामान्य चिकित्सा...	५३०
सुकुमारके पुनर्नवावेड.	५३१

मूत्राघातनो अधिकार.

मूत्राघातो यवानां कारणो. ...	५३२
वातकुंडलीकातुं लक्षणु	५३२
अघीलानुं लक्षणु.	५३२

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાતબસ્તિનું લક્ષણ...	૫૩૨
મૂત્રાતીતનું લક્ષણ...	૫૩૩
મૂત્ર જઠરનું લક્ષણ...	૫૩૩
મૂત્રોત્સંગનું લક્ષણ...	૫૩૩
મૂત્રક્ષપનું લક્ષણ...	૫૩૪
મૂત્રઅંધીનું લક્ષણ...	૫૩૪
મૂત્રશુક્રનું લક્ષણ...	૫૩૪
ઉષ્ણુવાત (ઉનવા)નું લક્ષણ...	૫૩૫
મૂત્રસાદનું લક્ષણ...	૫૩૫
વિદ્રિધાતનું લક્ષણ...	૫૩૫
બસ્તિ કુંડલનું લક્ષણ...	૫૩૫
બસ્તિકુંડલના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ...	૫૩૬
મૂત્રાધાતોની ચિકિત્સા...	૫૩૬
ધાન્ય ગોક્ષુરક ઘૃત...	૫૩૯
ભદ્રાવલક ઘૃત...	૫૩૯
વિદારી ઘૃત...	૫૪૦
પાન...	૫૪૦
તામ્ર ચૂડવસા તેલ...	૫૪૦
ક્ષૌદ્રાર્દ્રભાગ ઘૃત...	૫૪૧
વર્ત્તિ...	૫૪૧
ધાન્યગોક્ષુરક ઘૃત...	૫૪૧
અતિદેશ...	૫૪૧

અશ્મરીનો અધિકાર.

પથરીનાં પાસેનાં નિદાન...	૫૪૧
પથરીની સંપ્રાપ્તિ...	૫૪૧
પથરીનું પૂર્વરૂપ...	૫૪૨
પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ...	૫૪૨
વાયુની ઉલ્વણુતાથી થએલી પથરીનું લક્ષણ...	૫૪૨
વાયુની ઉલ્વણુતાવાળી પથરીની ચિકિત્સા...	૫૪૩
સુંઠ્યાદિક ક્ષાય...	૫૪૩
એલાદિ ક્ષાય...	૫૪૩

* પથરી.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વરૂણાદિ ક્ષાય...	૫૪૪
પાપાણુ ભેદાધ ઘૃત...	૫૪૪
વીરતવાદિ ગણ...	૫૪૪
પિત્તની ઉલ્વણુતાવાળી પથરીનું લક્ષણ...	૫૪૪
પિત્તની ઉલ્વણુતાવાળી પથરીની ચિકિત્સા...	૫૪૪
કુશાધ ઘૃત...	૫૪૪
કદની ઉલ્વણુતાવાળી પથરીનું લક્ષણ...	૫૪૫
વરૂણુ ઘૃત...	૫૪૫
વરૂણાદિ ગણ...	૫૪૬
વીર્યની પથરીનું નિદાન તથા તે પથરી કોને થાયછે...	૫૪૬
વીર્યની પથરીની સંપ્રાપ્તિ...	૫૪૬
વીર્યની પથરીનું લક્ષણ...	૫૪૬
વીર્યની પથરી કાંકરીરૂપ શી રીતે થાયછે?	૫૪૭
કાંકરીના પડવાનું તથા અટકવાનું કારણ...	૫૪૭
કાંકરીના તથા રેતીના ઉપદ્રવો...	૫૪૭
પથરીનું, કાંકરીનું તથા રેતીનું અરીષ્ટ...	૫૪૮
વીર્યની પથરીની ચિકિત્સા...	૫૪૮
તૃણ પચ મૂલાધ ઘૃત...	૫૪૯
વરૂણુ તેલ...	૫૫૦
કુશાધ તેલ...	૫૫૦
સઘળા પ્રકારની પથરીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા...	૫૫૦
વરૂણુધ ચૂર્ણુ...	૫૫૩
વરૂણુક ચુડ...	૫૫૩
કુલ્ત્યાધ ઘૃત...	૫૫૩
શારાદિ પંચ મૂલાધ ઘૃત...	૫૫૩
વરૂણુધ ઘૃત...	૫૫૩
વીરતર્વાધ તેલ...	૫૫૪
વીરતર્વાધ તેલ (ખીન પ્રકારનું)...	૫૫૪
યુનર્નવાધ તેલ...	૫૫૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સંધવાદ તેલનો તથા વીરતવીદિ	
ગણુનો ઉપયોગ... ..	૫૫૫
છેદન તથા ઉદ્ધરણુ... ..	૫૫૫

પ્રમેહનો અવિકાર.

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો.... ..	૫૫૫
પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ તથા પાસેનાં નિદાનો.	૫૫૫
પ્રમેહોની સંખ્યા તથા સાધ્યઆદિપણું.	૫૫૫
પ્રમેહોમાં દોષોનો તથા દુષ્યોનો વિવેક.	૫૫૬
પ્રમેહોતું પૂર્વરૂપ.	૫૫૬
પ્રમેહોતું સામાન્ય લક્ષણુ... ..	૫૫૬
ઉદકમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૬
ઇક્ષુમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૬
સાંદ્રમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૬
ગુરામેહતું લક્ષણુ.	૫૫૬
પિષ્ટમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૬
શુક્રમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
સિકામેહતું લક્ષણુ... ..	૫૫૭
શીતમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
શનૈર્મેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
લાલામેહતું લક્ષણુ... ..	૫૫૭
ક્ષારમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
નીલમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
કાલમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
હારિદ્રમેહતું લક્ષણુ... ..	૫૫૭
માંગિષ્ટમેહતું લક્ષણુ... ..	૫૫૭
રક્તમેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
વસામેહતું લક્ષણુ.	૫૫૭
મગ્ગમેહતું લક્ષણુ... ..	૫૫૮
શૌદ્રમેહ (મધુમેહ) તું. લક્ષણુ. ...	૫૫૮
હસ્તિમેહતું લક્ષણુ... ..	૫૫૮
કફસંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવો. ...	૫૫૮
પિત્તસંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવો... ..	૫૫૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાયુસંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવો....	૫૫૮
પ્રમેહોતું અરિષ્ટ.	૫૫૮
શ્રીઓને પ્રમેહ નહિ થવાતું કારણુ.	૫૫૮
પ્રમેહતું અસાધ્યપણું.	૫૫૯
સપ્તળા પ્રમેહો 'મધુમેહ' એ નામને યોગ્ય હોવાવિષે.	૫૫૯
પ્રમેહોની ઉપેક્ષા કરવાથી દશ પ્રકારની ફ્રાટલીઓ થવાવિષે....	૫૫૯
દશ પ્રકારની ફ્રાટલીઓનાં લક્ષણો.	૫૬૦
પ્રમેહની ફ્રાટલીઓમાં દોષોનો નિર્ણય.	૫૬૦
પ્રમેહવિના પણ એ ફ્રાટલીઓ થવાવિષે.	૫૬૦
એ ફ્રાટલીઓતું અસાધ્યપણું. ...	૫૬૦
ફ્રાટલીઓના ઉપદ્રવો.	૫૬૧
પ્રમેહવાળાઓને હિતકારી પદાર્થો.	૫૬૧
પ્રમેહવાળાએ છોડી દેવાના પદાર્થો.	૫૬૧
પ્રમેહની ચિકિત્સા... ..	૫૬૧
ત્રિકટુકાથ મોદક.	૫૬૭
ન્યગ્રોધાથ ચૂર્ણુ.	૫૬૭
લોહાદિ ચૂર્ણુ અને ગડચી સ્વરસ.	૫૬૭
ત્રિકટુ ગુટિકા... ..	૫૬૮
દાડિમાથ ઘૂત... ..	૫૬૮
ગોશુરાદિ ચૂર્ણુ તથા ગુટિકા. ...	૫૬૮
સિંહામૃત ઘૂત... ..	૫૬૮
ધાન્વંતર ઘૂત... ..	૫૬૯
સારલેહ... ..	૫૬૯
ગોશુરાધવલેહ... ..	૫૬૯
અસનાદિ યોગ.	૫૭૦
શિલાજીતનો, સોનામખીનો તથા રૂપામખીનો પ્રયોગ.	૫૭૦
પ્રમેહથી થએલી ફ્રાટલીઓની ચિકિત્સા.	૫૭૨
પ્રમેહવાળાને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયાની પરીક્ષા.	૫૭૨

વિષય. પૃષ્ઠ.

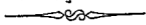
મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર.

મેદની વૃદ્ધિનાં નિદાનો.	૫૭૧
મેદની વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ.	૫૭૧
મેદની વૃદ્ધિ થયાનું લક્ષણ... ..	૫૭૨
મેદની વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.... ..	૫૭૨
અમૃતાદિ ગુગુલુ.	૫૭૬
દશાંગ ગુગુલુ... ..	૫૭૬
ગુપણાદિ ગુગુલુ.	૫૭૬
લોહ રસાયન... ..	૫૭૭
લોહારિષ્ઠ.	૫૭૭
વ્યોષાધ સકતુ પ્રયોગ.	૫૭૮
નિક્લાધ તૈલ... ..	૫૭૮
મહાગુગંધી તૈલ.	૫૭૮

***કાર્શ્યનો અધિકાર.**

કાર્શ્યનાં નિદાનો.	૫૭૯
અતિકૃશનાં લક્ષણો... ..	૫૭૯
અતિકૃશને યતા રોગો.	૫૭૯
કોઈ માણસ કૃશ છતાં પણ બળવાળો નેવામાં આવે છે તેનું કારણ.	૫૭૯
કોઈ માણસ નરો છતાં પણ ઓછા બળવાળો નેવામાં આવે છે તેનું કારણ.	૫૭૯
કાર્શ્યની ચિકિત્સા.	૫૮૦
અશ્વગંધા તૈલ... ..	૫૮૦
અશ્વગંધા ઘૃતાદિ.	૫૮૦
કાર્શ્યના અસાધ્યપણાવિષે... ..	૫૮૦

પસીના તથા દુર્ગંધપણા આદિ

મેદસંબંધી રોગોનો અધિકાર.

પસીના તથા દુર્ગંધપણા આદિ મેદસંબંધી રોગોની ચિકિત્સા....	૫૮૦
--	-----

વિષય. પૃષ્ઠ.

ઉદરના રોગોનો અધિકાર.

ઉદરના રોગોનું નિદાન.	૫૮૩
ઉદરના રોગોની સંપ્રાપ્તિ.... ..	૫૮૩
ઉદરના રોગોનું સામાન્યરૂપ.	૫૮૩
ઉદરના રોગોનાં પાસેનાં નિદાનો અને તે રોગોની સંખ્યા.	૫૮૩
વાતોદરનું લક્ષણ.	૫૮૪
પિત્તોદરનું લક્ષણ.	૫૮૪
કફોદરનું લક્ષણ.	૫૮૫
સન્નિપાતોદરનું લક્ષણ.	૫૮૫
૪લીહોદરનું લક્ષણ.... ..	૫૮૬
બદ્ધ શુદ્ધોદરનું લક્ષણ.	૫૮૬
ક્ષતોદરનું લક્ષણ.	૫૮૭
દકોદર (જલોદર)નું લક્ષણ.	૫૮૭
ઉદરના રોગનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.	૫૮૮
ઉદરના રોગોની ચિકિત્સા... ..	૫૮૯
કુષ્ઠાદિ ચૂર્ણ.	૫૯૧
નાગરાદિ તૈલ... ..	૫૯૧
નાગરાદિ ઘૃત... ..	૫૯૧
નારાયણ ચૂર્ણ... ..	૫૯૨
નારાય ઘૃત.	૫૯૨
વજ્ર કલ્ક.	૫૯૩
પુનર્નવાદિ ક્વાથ.	૫૯૩

***સોથનો અધિકાર.**

સોજનું દુરનું નિદાન.	૫૯૩
સોજની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.	૫૯૪
વાયુસંબંધી સોજનું લક્ષણ.	૫૯૪
પિત્તસંબંધી સોજનું લક્ષણ.	૫૯૫
કફસંબંધી સોજનું લક્ષણ... ..	૫૯૫
બે દોષથી ઉત્પન્ન થએલા સોજનું લક્ષણ.	૫૯૫

* શરીરનું અત્યંત પાતળાપણું

* સોજ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા) સોળનું લક્ષણુ. ...	૫૯૫
અભિઘાતથી થએલા સોળનું લક્ષણુ.	૫૯૬
ઝેરથી થએલા સોળનું લક્ષણુ.	૫૯૬
કયા સ્થલમાં રહેલો કયા સ્થલમાં સોળને ઉત્પન્ન કરેછે.	૫૯૭
સોળના ઉપદ્રવો.	૫૯૭
સોળનું અસાધ્યપણું.	૫૯૭
સોળનું કષ્ટસાધ્ય વગેરેપણું. ...	૫૯૭
સોળની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા... ..	૫૯૮
ગુડાદિ વટિકા.	૬૦૧
માનક મૃત.	૬૦૧
શુષ્ક મૂલક તૈલ.	૬૦૧

વૃદ્ધિનો તથા † પ્રદમનો અધિકાર.

વધરાણનું નિદાન તથા સંખ્યા...	૬૦૧
વધરાણની સંપ્રાપ્તિ.	૬૦૧
વાયુસંબંધી વધરાણનું લક્ષણુ. ...	૬૦૧
પિત્તસંબંધી વધરાણનું લક્ષણુ. ...	૬૦૨
કફસંબંધી વધરાણનું લક્ષણુ. ...	૬૦૨
રૂધિરસંબંધી વધરાણનું લક્ષણુ. ...	૬૦૨
મેદસંબંધી વધરાણનું લક્ષણુ. ...	૬૦૨
મૂત્રસંબંધી વધરાણનું લક્ષણુ. ...	૬૦૨
આંતરડાંસંબંધી વધરાણનું લક્ષણુ.	૬૦૨
આંતરડાંસંબંધી વધરાણનું અ-સાધ્યપણું....	૬૦૩
પ્રદમ (બદ)નું નિદાન તથા લક્ષણુ.	૬૦૩
વધરાણની ચિકિત્સા.	૬૦૪
રાત્રાદિ દવાથ... ..	૬૦૬
વૃદ્ધિ આધિકા વટિકા... ..	૬૦૬
પ્રદમ (બદ)ની ચિકિત્સા... ..	૬૦૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગલગંડ, ગંડમાલા, ગ્રંથી તથા અર્બુદનો અધિકાર.	
ગલગંડનું લક્ષણુ.	૬૦૭
ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ.... ..	૬૦૭
વાયુસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણુ. ...	૬૦૭
કફસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણુ. ...	૬૦૭
મેદસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણુ. ...	૬૦૮
કેવો ગલગંડ અસાધ્ય છે?	૬૦૮
ગંડમાલાનું લક્ષણુ.	૬૦૮
અપચી કે ને ગંડમાલાની એક નતની સ્થિતિછે તેનું લક્ષણુ...	૬૦૮
અપચીનું સાધ્યપણું તથા અસા-ધ્યપણું.	૬૦૯
ગ્રંથીનું લક્ષણુ... ..	૬૦૯
વાયુસંબંધી ગ્રંથીનું લક્ષણુ... ..	૬૦૯
પિત્તસંબંધી ગ્રંથીનું લક્ષણુ. ...	૬૧૦
કફસંબંધી ગ્રંથીનું લક્ષણુ... ..	૬૧૦
મેદસંબંધી ગ્રંથીનું લક્ષણુ... ..	૬૧૦
શિરાઓસંબંધી ગ્રંથીનું લક્ષણુ... ..	૬૧૦
ગ્રંથીઓનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા અ-સાધ્યપણું... ..	૬૧૧
અર્બુદનું (રસોળીનું) સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્યલક્ષણુ.	૬૧૧
અર્બુદનાં નિદાનપૂર્વક વિશિષ્ટ લ-ક્ષણુો.	૬૧૧
રૂધિરથી થએલા અર્બુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણુ.	૬૧૨
માંસથી થએલા અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ.	૬૧૨
માંસથી થએલા અર્બુદનું નિદાન.	૬૧૨
અસાધ્ય અર્બુદો.	૬૧૩
અર્બુદોનો પાક નહીં થવાનું કારણુ.	૬૧૩
ગલગંડની ચિકિત્સા.	૬૧૩
ગંડમાલાની ચિકિત્સા.	૬૧૪
કાંચનાર ગુચ્છુલુ.	૬૧૫
ચક્રમર્દ તૈલ.	૬૧૬
ગુંબ તૈલ.	૬૧૬

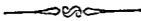
* વધરાણ. † બદ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અપચીની ચિકિત્સા... ..	૬૧૬
ચંદનાદિ તેલ... ..	૬૧૬
ન્યોષાદિ તેલ... ..	૬૧૬
ગ્રંથીની તથા અર્ધુદની ચિકિત્સા.	૬૧૬

શ્લીપદનો અધિકાર.

શ્લીપદનું દૂરનું નિદાન.	૬૧૭
શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ... ..	૬૧૮
ત્રણે પ્રકારનાં શ્લીપદનાં અનુક્રમે લક્ષણો.	૬૧૮
શ્લીપદનું અસાધ્યપણું.	૬૧૮
શ્લીપદની ચિકિત્સા.	૬૧૮

વિદ્રધિનો અધિકાર.

વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય-લક્ષણ.	૬૨૦
વિદ્રધિના છ પ્રકાર... ..	૬૨૦
વાયુસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.	૬૨૦
પિત્તસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.	૬૨૦
કફસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.	૬૨૧
ત્રણે દોષસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.	૬૨૧
અભિઘાતથી (ક્ષતથી) થએલા વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ... ..	૬૨૧
રૂધિરસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.	૬૨૨
અંદરના વિદ્રધિઓનું નિરૂપણ... ..	૬૨૨
વિદ્રધિઓના અમુક ચિન્હોનો ભેદ.	૬૨૨
વિદ્રધિઓના સાવના માર્ગો.	૬૨૩
વિદ્રધિઓનું સાધ્યપણું વગેરે.	૬૨૩
બાહારના વિદ્રધિઓનું સાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.	૬૨૪
વિદ્રધિની ચિકિત્સા.	૬૨૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ત્રણસંબંધી સોજનો અને અગ્રિથી બળેલાનો અધિકાર.	
ત્રણના સોજનનું સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.	૬૨૬
ત્રણના સોજનનું વિશિષ્ટ રૂપ.	૬૨૬
નહીં, પાકેલા ત્રણના સોજનનું લક્ષણ... ..	૬૨૭
પાકવા લાગેલા સોજનનું લક્ષણ... ..	૬૨૭
પાકી ગએલા ત્રણના સોજનનું લક્ષણ... ..	૬૨૭
એક દોષથી થએલો સોજો પણ પાકવાના સમયમાં સધળા દોષોનો સંબંધ પામવાવિષે.	૬૨૮
સોજો પાકવામાં મતાંતર... ..	૬૨૮
ઉંડા પાકવાળા સોજમાં પાક સમજવવાનેવારતે સુશ્રુતે કહેલું બીજું લક્ષણ.	૬૨૮
સોજમાંથી પડને ન કાઢાડવામાં આવે તો અડચણ.	૬૨૯
સોજો કાચો હોવાનાં તથા પાકેલો હોવાનાં લક્ષણો જાણવામાં વેદનો શુણ, અને ન જાણવામાં વેદનો દોષ.	૬૨૯
ત્રણના સોજનાં લક્ષણો.	૬૩૦
સોજનું હરણુ કરનારા લેષો.	૬૩૪
સોજની ઉપર ક્વાથ વગેરેમાં સેચનો... ..	૬૩૫
સોજને ચોળીને કરમાવી નાખવાનો પ્રકાર.	૬૩૫
સોજમાંથી લોહી-કાઢાડવાવિષે... ..	૬૩૫
સોજની ઉપર થોડાં ઉનાં ઔષધો લુગડાથી બાંધીને બાક દેવાવિષે	૬૩૬
સોજને પકાવવાવિષે.	૬૩૬
સોજને શસ્ત્રથી અથવા ઔષધોથી ભેદી નાખવાવિષે.	૬૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કોઈ વિષયમાં શસ્ત્ર ઘોંચવાનો અ- પવાદ.	૬૩૬
સોજાને દુખાવી પડે કહાડવાને- વારતે તેના ઉપર ઔષધોના જાડા લેપો કરવાવિષે... ..	૬૩૭
સોજાને કવાથ વગેરેથી સાફ કરવા- વિષે.... ..	૬૩૭
ત્રણમાં ભોં (ધરતી) લાવવાવિષે.	૬૩૮
ત્રણ મટયા પછી તે સ્થલનો શ- રીરના જીવો વર્ણુ બનાવવાવિષે.	૬૩૮
ત્રણવાલાને જોજન દેવાવિષે. ...	૬૩૯
ત્રણવાળાએ પરિશ્રમ વગેરેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર.	૬૩૯
આગતુજ ત્રણની ચિકિત્સા. ...	૬૩૯
જાત્યાદિ ઘૂત.	૬૪૦
જાત્યાદિ તૈલ.	૬૪૦
વિપરીત મલ્લ તૈલ.	૬૪૦
અમૃતાદિ ગુગુલુ.	૬૪૦
અગ્નિથી બળેલાની ચિકિત્સા. ...	૬૪૧
શિક્ષકાદિ ઘૂત.	૬૪૨
પટોલાદિ તૈલ.	૬૪૨
ત્રણસંબંધી ગાંઠની ચિકિત્સા. ...	૬૪૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભક્ષનો અધિકાર.	
ભક્ષના ભેદ.	૬૪૨
સંધિભક્ષનું સામાન્ય ચિન્હ. ...	૬૪૩
સંધિભક્ષના છ ભેદોનાં વિશિષ્ટ ચિન્હો.	૬૪૩
કાંડભક્ષના આર પ્રકારોનું નિરૂપણ.	૬૪૪
કર્કટક આદિ કાંડભક્ષોનું સામાન્ય લક્ષણ	૬૪૫
ભક્ષનું કષ્ટસાધ્યપણું... ..	૬૪૫
ભક્ષનું અસાધ્યપણું... ..	૬૪૬
અમુક અસ્થિઓમાં અમુક પ્રકા- રનું ભક્ષ થવાવિષે.	૬૪૬
ભક્ષની ચિકિત્સા.	૬૪૭
આભા ગુગુલુ.	૬૫૦
લાક્ષાદ્ય ગુગુલુ.	૬૫૦
ગંધ તૈલ.	૬૫૦
અવસ્થા પ્રમાણે ભક્ષનું શાંત થવું.	૬૫૦
ભક્ષની વિશેષ સંભાળ.	૬૫૧
વિશેષ ઉપદેશ... ..	૬૫૧
ભક્ષવાળાએ ખાળવાની પરહેજ.	૬૫૧
ભક્ષને બરાબર સંધાએલું ક્યારે સમજવું.	૬૫૧

* અસ્થિનું જીવું પડવું

भावप्रकाश भाषांतरनी अनुक्रमणिका.

मध्यखंड-भाग योथो.

विषय.	पृष्ठ.
नाडीत्रैलुनो अधिकार.	
नाडीत्रैलुनो संप्राप्तिपूर्वक शब्दार्थ.	६५३
नाडीत्रैलुनी संध्या...	६५४
वायुसंधी नाडीत्रैलुनुं लक्षण.	६५४
पित्तसंधी " "	६५४
कक्षसंधी " "	६५४
त्रैलु होषसंधी " "	६५४
शल्यसंधी " "	६५४
नाडीत्रैलुनुं असाध्यपलुं तथा कष्ट- साध्यपलुं...	६५५
नाडीत्रैलुनी चिकित्सा.	६५५
कर्पूर तैल. ...	६५८
भस्मकाय तैल. ...	६५८
स्वर्णिकाय तैल. ...	६५८
अतिदेश. ...	६५८
संप्रांग गुग्गुलु. ...	६५९
नाडीत्रैलुनी चिकित्सायां विशेष भवाभय. ...	६५९

विषय.	पृष्ठ.
उपपदशानो अधिकार.	
पित्तसंधी उपपदशानो नामना भगं- दरनुं लक्षण. ...	६६०
कक्षसंधी परिस्नाचि नामना भ- गंदरनुं लक्षण. ...	६६०
त्रैलु होषसंधी शंभूकावर्त्त नामना भगंदरनुं लक्षण. ...	६६१
शल्यसंधी उन्मार्गी नामना भगं- दरनुं लक्षण. ...	६६१
भगंदरनुं कष्टसाध्यपलुं तथा अ- साध्यपलुं...	६६१
भगंदरनी चिकित्सा. ...	६६१
विष्यंदन तैल. ...	६६४
निशाध तैल. ...	६६४
करवीरादि तैल. ...	६६४
नवकार्षिक गुग्गुलु. ...	६६४
भगंदरोभां शस्त्रक्रिया करवानो प्रकार.	६६४
भगंदर धरती आवीने इजाया पछी अमुक मुदत सुधी पाणवानी परेण. ...	६६५

भगंदरनो अधिकार.	
भगंदरनुं पूर्वरूप अने स्वरूप. ...	६५९
भगंदर शब्दोनो अर्थ. ...	६५९
वायुसंधी शतपोनक नामना भ- गंदरनुं लक्षण. ...	६६०

उपपदशानो अधिकार.	
उपपदशानां इरनां निदानो तथा संध्या. ...	६६५
पांजे प्रकारनां उपपदशानां लुहां लुहां लक्षणो. ...	६६६

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઉપદંશોત્તું અસાધ્યપણું.	૬૬૬
ઉપદંશની ચિકિત્સા તુરંત કરવાની	
ભલામણ.	૬૬૬
ઉપદંશની ચિકિત્સા... ..	૬૬૬
વરાદિ ગુગુલુ... ..	૬૭૦
કરબધ ધૂત.	૬૭૦
ભૂમિઆદ્ર ધૂત... ..	૬૭૦
અતિદેશ.	૬૭૧
આગરધૂમાધ તૈવ.	૬૭૧
ગોઝ તૈવ.	૬૭૧
વંજ્યાધ તૈવ... ..	૬૭૧
કોશાતકી તૈવ... ..	૬૭૧

લિંગના અરશનો અધિકાર.

લિંગના અરશનું લક્ષણ	૬૭૧
લિંગના અરશનું સાધ્યપણું.	૬૭૧
લિંગના અરશની ચિકિત્સા.	૬૭૨

શૂક્રદોષનો અધિકાર.

શૂક્રદોષનું દુરનું નિદાન તથા સંખ્યા. ૬૭૨
અશર્ગંધાદિ તૈવ. ૬૭૩
શૂક્રદોષના અદાર ભેદોનાં નામ... ૬૭૩
સર્વપિકાનું લક્ષણ. ૬૭૩
અણીલિકાનું લક્ષણ... .. ૬૭૩
અંચિતનું લક્ષણ. ૬૭૪
કુલિકાનું લક્ષણ. ૬૭૪
અવજનું લક્ષણ. ૬૭૪
મૃદિતનું લક્ષણ. ૬૭૪
સંમૂઢ પિડકાનું લક્ષણ. ૬૭૪
અવમંથનું લક્ષણ. ૬૭૫
પુષ્કવિકાનું લક્ષણ. ૬૭૫
સ્પર્શકાનિનું લક્ષણ... .. ૬૭૫
ઉત્તમાનું લક્ષણ. ૬૭૫

• લિંગના મસા.
+ લિંગને વધારવા ભતાં યએલા દોષ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શતપોનકનું લક્ષણ.	૬૭૫
ત્વકપાકનું લક્ષણ.	૬૭૫
શોણિતાર્થુદનું લક્ષણ.	૬૭૬
માંસાર્થુદનું લક્ષણ.	૬૭૬
માંસપાકનું લક્ષણ.	૬૭૬
વિદ્રધિનું લક્ષણ.	૬૭૬
તિલકાલકનું લક્ષણ.	૬૭૬
શૂક્રદોષનું અસાધ્યપણું.	૬૭૭
શૂક્રદોષની ચિકિત્સા... ..	૬૭૭
દાર્ધિ તૈવ.	૬૭૭
રસાંજન લેપ... ..	૬૭૭

કોઠનો અધિકાર.

કોઠનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.	૬૭૭
સાત મોટા કોઠોનાં નામો.	૬૭૯
અગીયાર છુદ્ર કોઠોનાં નામો.	૬૮૦
તે તે દોષોની ઉલ્લેખતા ઉપરથી	
કોઠોના સાત પ્રકાર હોવાવિષે... ..	૬૮૦
કોઠોનું પુર્વરૂપ.	૬૮૦
કયા દોષની ઉલ્લેખતાથી કયો કોઠ	
ઉત્પન્ન થાયછે.	૬૮૧
કપાલ નામના મોટા કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૧	
ઔતુંબર નામના મોટા કોઠનું લ-	
ક્ષણ... ..	૬૮૨
મંડલ નામના મોટા કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૨	
સિંધમ નામના મોટા કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૨	
કાકળુક નામના મોટા કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૨	
પુંડરીક નામના મોટા કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૨	
ઋક્ષન્નિલક નામના મોટા કોઠનું	
લક્ષણ.	૬૮૩
ઐકદુષ્ટ અને ગજચર્મ નામના છુદ્ર	
કોઠોનું લક્ષણ.	૬૮૩
ચર્મદલ નામના છુદ્ર કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૩	
વિચર્યિકા નામના છુદ્ર કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૩	
વિપાદિકા નામના છુદ્ર કોઠનું લક્ષણ. ૬૮૪	
પામા (ખસ) નામના છુદ્ર કોઠનું	
લક્ષણ.	૬૮૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કચ્છુ નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ...	૬૮૪
દદ્દુ (દાદર) નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ.	૬૮૪
નિરંદ્રાટ નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ.	૬૮૫
કિટિભ નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ.	૬૮૫
અલસક નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ.	૬૮૫
શતાત્ર નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ.	૬૮૫
રસમાં પેટેલા કોઠનું લક્ષણ. ...	૬૮૫
શ્વિરમાં પેટેલા કોઠનું લક્ષણ. ...	૬૮૫
માંસમાં પેટેલા કોઠનું લક્ષણ. ...	૬૮૬
મેદમાં પેટેલા કોઠનું લક્ષણ. ...	૬૮૬
અસ્થીઓમાં તથા મજ્જામાં પેટેલા કોઠનું લક્ષણ.	૬૮૬
વીર્યમાં પેટેલા કોઠનું લક્ષણ. ...	૬૮૬
કોઠોમાં વાયુ વગેરે દોષોની ઉલ્લેખતાનાં ચિન્હો...	૬૮૭
કોઠના સાધ્યપણા વગેરે વિષે...	૬૮૭
કોઠનું અરિષ્ટ... ..	૬૮૮
શ્વિત્રવિષે.	૬૮૮
દોષોના ભેદ ઉપરથી શ્વિત્રનાં લક્ષણના ભેદો.	૬૮૯
શ્વિત્રનું સાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું. કોઠ વગેરે કેટલાએક રોગો સસર્ગથી પણ થાયછે.	૬૯૦
કોઠની ચિકિત્સા ઘણી કાળજીથી કરવાવિષે... ..	૬૯૦
કોઠની ચિકિત્સા.	૬૯૦
પચ્ચાદિ લેપ	૬૯૧
સોમરાજ્યદુર્તન	૬૯૧
પચ્ચાનિષકાવલેહ.	૬૯૧
સ્વાયંભુવ ગુગુલુ.	૬૯૭
એકવિંશતિક ગુગુલુ.	૬૯૭
કૈશોર ગુગુલુ.	૬૯૭
અમૃત ભક્ષાતકાવલેહ.	૬૯૮
મહા ભક્ષાતકાવલેહ... ..	૬૯૮
લઘુ મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.	૬૯૯
મધ્ય મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.	૬૯૯
બૃહત્ મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.	૬૯૯

વિષય	પૃષ્ઠ.
લઘુમરિચાદિ તૈલ.	૬૯૯
મહામરિચાદિ તૈલ... ..	૭૦૦
તાલકેશ્વર રસ... ..	૭૦૦
મલિત કુષ્ઠારિ રસ... ..	૭૦૦
સિંધમની ચિકિત્સા... ..	૭૦૧
ચર્મદલની ચિકિત્સા... ..	૭૦૧
પામાની (ખસની) ચિકિત્સા. ...	૭૦૧
શરકાથ તૈલ... ..	૭૦૧
આદિત્યપાક તૈલ.	૭૦૧
સૈવવાદિ લેપ.	૭૦૧
કચ્છની ચિકિત્સા.	૭૦૧
અર્કતૈલ.	૭૦૧
કચ્છૂરાકાસ તૈલ.	૭૦૧
કૃતમાત્રાદિ કલક.	૭૦૨
દદ્દુ (દાદર) ની ચિકિત્સા. ...	૭૦૨
શ્વિત્ર (ઘોળા કોઠનાં ચાકાં) ની ચિકિત્સા.	૭૦૨
સોમરાજ્ય ધૃત.	૭૦૩

શીતપિત્ત, ઉદ્દર્દ, કોઠ તથા ઉત્કોઠનો અધિકાર.

શીતપિત્ત વગેરેનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ...	૭૦૩
શીતપિત્તનું પૂર્વરૂપ.	૭૦૩
શીતપિત્તનું લક્ષણ... ..	૭૦૩
ઉદ્દર્દનું લક્ષણ... ..	૭૦૪
કોઠનું તથા ઉત્કોઠનું લક્ષણ. ...	૭૦૪
શીતપિત્તની, ઉદ્દર્દની, કોઠની અને ઉત્કોઠની ચિકિત્સા.	૭૦૪
આર્દ્રક ખંડક... ..	૭૦૫

વિસર્પનો અધિકાર.

વિસર્પનું દૂરનું નિદાન, વિસર્પની સંખ્યા તથા વિસર્પ શબ્દનો અર્થ. ...	૭૦૬
---	-----

विषय	पृष्ठ.
विसर्पना सात प्रकार.	७०६
विसर्पभां द्रुपक तथा द्रुपित यना- राज्योतुं संश्लथी कथन.	७०६
वायुसंभंधी विसर्पतुं लक्षण.	७०६
पित्तसंभंधी विसर्पतुं लक्षण.	७०७
कक्षसंभंधी विसर्पतुं लक्षण.	७०७
सान्निपातिक विसर्पतुं लक्षण.	७०७
वायुथी तथा पित्तथी यज्येसा अ- ज्येसा नामना विसर्पतुं लक्षण.	७०७
वायु तथा कक्ष ज्ये ज्ये दोषोथी य- ज्येसा अंधिविसर्पतुं लक्षण.	७०८
पित्त तथा कक्ष ज्ये ज्ये दोषोथी य- ज्येसा कर्दमक नामना विसर्पतुं लक्षण.	७०८
क्षतथी आठभा प्रकारनो पलु वि- सर्प थायछे तेतुं लक्षण.	७०८
विसर्पना उपद्रवो.	७०८
विसर्पतुं साध्य वगैरेपलुं.	७१०
विसर्पनी चिकित्सा.	७१०
दशांग लेप.	७११
करंज तैल.	७११

रनायुनो अधिकार.

वाणानुं निदान तथा लक्षण.	७१२
रनायुरोगनी चिकित्सा.	७१२

विस्फोटनो अधिकार.

विस्फोटनं दूरनां तथा पासेनां नि- दानो अने संप्राप्ति.	७१३
विस्फोटानुं सामान्यरूप.	७१३
वायुसंभंधी विस्फोटतुं लक्षण.	७१४
पित्तसंभंधी " "	७१४
कक्षसंभंधी " "	७१४
कक्ष तथा पित्तसंभंधी विस्फोटतुं लक्षण.	७१४

* वाणा.

विषय.	पृष्ठ.
वायु तथा पित्तसंभंधी विस्फोटतुं लक्षण.	७१४
वायु तथा कक्षसंभंधी विस्फोटतुं लक्षण.	७१४
त्रले दोषोसंभंधी विस्फोटतुं लक्षण.	७१५
इधिरसंभंधी विस्फोटतुं लक्षण.	७१५
विस्फोटना ज्ये.	७१५
विस्फोटना उपद्रवो.	७१५
विस्फोटकतुं साध्यपलुं, कष्टसाध्य- पलुं तथा असाध्यपलुं.	७१६
विस्फोटकनी चिकित्सा.	७१६

द्विरंग रोगनो अधिकार.

द्विरंग रोगना नामतुं कारण.	७१७
द्विरंगतुं दूरतुं निदान.	७१७
द्विरंग रोगतुं रूप.	७१८
द्विरंगना उपद्रवो.	७१८
द्विरंगतुं साध्यपलुं कष्टसाध्यपलुं तथा असाध्यपलुं.	७१८
द्विरंगनी चिकित्सा.	७१८

भस्वरिकानो अधिकार.

भस्वरिकानां दूरनां तथा पासेनां नि- दानो अने संप्राप्ति.	७२१
भस्वरिकानुं पूर्वरूप.	७२१
वायुथी यज्येसी भस्वरिकानुं लक्षण.	७२१
पित्तथी " "	७२२
इधिरथी " "	७२२
कक्षथी " "	७२२
त्रले दोषोथी " "	७२२
रसभां रह्येसी भस्वरिकानुं लक्षण.	७२२
इधिरभां " "	७२३
मांसभां " "	७२३
मेदभां " "	७२३

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અસ્થિઓમાં તથા મજ્જામાં રહેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.	૭૨૩
વીર્યમાં રહેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.	૭૨૪
મસૂરિકાઓમાં દોષોની પરીક્ષા કરવાવિષે....	૭૨૪
આમડીમાં રહેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.	૭૨૪
રૂવાણું સુધી પોહોંચેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.	૭૨૪
મસૂરિકાઓનું સાધ્યપણું.	૭૨૫
મસૂરિકાઓનું કષ્ટસાધ્યપણું.	૭૨૫
મસૂરિકાઓનું અસાધ્યપણું.	૭૨૫
મસૂરિકાનું અસ્થિ.	૭૨૬
મસૂરિકાથી થએલા એક જાતના સોજાવિષે....	૭૨૬
મસૂરિકાની ચિકિત્સા.	૭૨૬

શીતલાનો અધિકાર.

શીતલાનાં સ્વરૂપ, પેહેલો લેદ, ચિકિત્સા તથા સ્તોત્ર.	૭૨૯
શીતલાનો ખીન્ને લેદ.	૭૩૨
શીતલાનો ત્રીન્ને લેદ.	૭૩૨
શીતલાનો ચોથો લેદ.	૭૩૩
શીતલાનો પાંચમો લેદ.	૭૩૩
શીતલાનો છઠ્ઠો લેદ.	૭૩૩
શીતલાનો સાતમો લેદ.	૭૩૩
સાતે પ્રકારની શીતલાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા....	૭૩૩
શીતલાઓનું સાધ્યાસાધ્યપણું.	૭૩૩

ક્ષુદ્ર રોગોનો અધિકાર.

પલિત (વાળોના ઘોળાપણા) નું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૩૪
પલિતની ચિકિત્સા....	૭૩૪

* મસૂરિકાની એક જાત.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ધંદ્રુભુમ (હંદરી) નાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૭૩૫
ધંદ્રુભુમની ચિકિત્સા... ..	૭૩૫
સ્તુહીદુગ્ધાદિ તૈલ....	૭૩૬
દારૂલુકનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૩૬
દારૂલુકની ચિકિત્સા... ..	૭૩૬
ગુંજાદિ તૈલ.	૭૩૬
અરૂંપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ... ..	૭૩૬
અરૂંપિકાની ચિકિત્સા.	૭૩૭
ત્રિકૃલાઘ તૈલ... ..	૭૩૭
ઇરિવેલ્લિકાની ચિકિત્સા.	૭૩૭
પનસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ... ..	૭૩૭
પનસિકાની ચિકિત્સા.	૭૩૭
પાપાલુગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૩૭
પાપાલુગર્દભની ચિકિત્સા....	૭૩૮
મુખદૂષિકા (ખીલ) નું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૩૮
મુખદૂષિકાની ચિકિત્સા.	૭૩૮
વ્યંગનું લક્ષણ... ..	૭૩૯
નીલિકાનું લક્ષણ.	૭૩૯
વ્યગની તથા નીલિકાની ચિકિત્સા.	૭૩૯
કુંકુમાઘ તૈલ....	૭૪૦
વદમીક (રાક્ષ) નું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૪૧
વદમીકની ચિકિત્સા... ..	૭૪૧
મનઃશિલાઘ તૈલ.	૭૪૨
અસાધ્ય વદમીક.	૭૪૨
કક્ષા (કખ) અને ગંધનામાનું નિદાન તથા લક્ષણ... ..	૭૪૨
કક્ષા અને ગંધનામાની ચિકિત્સા.	૭૪૨
અગ્નિરોહિણીનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૪૨
અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા... ..	૭૪૩
વિદારિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન... ..	૭૪૩
વિદારિકાની ચિકિત્સા.	૭૪૩
ચિપ્ચનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૪૩
કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૪૩
ચિપ્ચની તથા કુનખની ચિકિત્સા.	૭૪૪
પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૭૪૪

विषय.	पृष्ठ.
परिवर्तिकाणी चिकित्सा.	७४५
अवपाटिकातुं निदान तथा लक्षण.	७४५
अवपाटिकाणी चिकित्सा... ..	७४५
निर्झप्रकाशानुं निदान तथा लक्षण.	७४६
निर्झप्रकाशानी चिकित्सा... ..	७४६
सन्निर्झ शुद्धनुं निदान तथा लक्षण.	७४६
सन्निर्झ शुद्धनी चिकित्सा... ..	७४७
चृपणुकृच्छुनुं निदान तथा लक्षण.	७४७
चृपणुकृच्छुनी चिकित्सा.	७४७
अधिपूतननुं निदान तथा लक्षण.	७४७
अधिपूतननी चिकित्सा.	७४७
शुद्धभ्रंश (आमणु)नुं लक्षण तथा निदान.	७४८
शुद्धभ्रंशानी चिकित्सा... ..	७४८
भूयक तैल.	७४८
शुद्धभ्रंशुं लक्षण.	७४८
शुद्धभ्रंशनी चिकित्सा.	७४९
अनुशयीनुं लक्षण.	७४९
„ नी चिकित्सा.	७४९
अन्नसनुं लक्षण.	७४९
„ नी चिकित्सा.	७४९
दारीनुं लक्षण... ..	७५०
„ नी चिकित्सा.	७५०
उन्मत्त तैल.	७५१
कंदर (कपासी) नुं लक्षण... ..	७५१
„ नी चिकित्सा.	७५१
तिलकावक (तल)नुं लक्षण.	७५१
भशक (भस)नुं लक्षण.	७५१
जतुमणु (वाभा)नुं लक्षण.	७५१
तिलकावक, भशक अने जतुमणुनी चिकित्सा.	७५२
न्यच्छनुं लक्षण.	७५२
„ नी चिकित्सा.	७५२
पक्षिनीकंडकनुं लक्षण.	७५२
„ नी चिकित्सा.	७५३
निष्णादि घृत... ..	७५३
अजगह्निका घृतनुं लक्षण... ..	७५३
„ नी चिकित्सा.	७५३

विषय.	पृष्ठ.
यवपृष्णानुं लक्षण.	७५३
अंजावजुतुं लक्षण... ..	७५४
यवपृष्णानी तथा अंजावजुनी चि- कित्सा.	७५४
विघृत्तानुं लक्षण.	७५४
धंद्रवृद्धानुं लक्षण.	७५४
गर्दभिकातुं लक्षण.	७५४
जलगर्दभनुं लक्षण... ..	७५५
विघृता, धंद्रवृद्धा, गर्दभिका तथा जलगर्दभनी चिकित्सा... ..	७५५
कच्छपिकातुं लक्षण... ..	७५५
कच्छपिकाणी चिकित्सा	७५५
शर्कराशुद्धनुं लक्षण... ..	७५५
शर्कराशुद्धनी चिकित्सा.	७५६
कारणो सद्धित तथा लक्षणो सद्धित केटला अेक विकारो.	७५६

शिरोरोगानो अधिकार.

शिरोरोगानां निदान तथा संख्या.	७५७
वायुसंभंधी शिरोरोगनुं लक्षण... ..	७५७
पित्तसंभंधी शिरोरोगनुं लक्षण... ..	७५७
कक्षसंभंधी शिरोरोगनुं लक्षण.	७५७
सन्निपातरसंभंधी शिरोरोगनुं लक्षण.	७५८
इधिरथी अज्जेवा शिरोरोगनुं लक्षण.	७५८
रश आदिना क्षयथी अज्जेव शिरो- रोगनुं लक्षण.	७५८
कृमिज्जेथी अज्जेवा शिरोरोगनुं ल- क्षण... ..	७५८
सूर्यवर्तनुं लक्षण.	७५९
अनंतघातनुं लक्षण... ..	७५९
संभक्तनुं लक्षण.	७५९
आर्द्रवमेदकनुं निदान तथा लक्षण.	७६०
शिरोरोगानी चिकित्सा.	७६०
शिरोरोगदित्तो विधि... ..	७६१
पशुमिदु तैल... ..	७६३
कुमारी तैल.	७६४

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પૃથ્વાદિ ક્વાથ.	૭૬૫
સપ્થળા પ્રકારના શિરોરોગોની સા-	
માન્ય ચિકિત્સા... ..	૭૬૫

નેત્રના રોગોનો અધિકાર.

નેત્રનું પ્રમાણ.	૭૬૫
નેત્રના મંડલમાં યતા અક્યોતેર	
રોગોવિષે.	૭૬૬
સુશ્રુતે કહેલા છોતેર રોગો. ...	૭૬૬
સામાન્યરીતે નેત્રના રોગોનાં દૂરનાં	
તથા પાસેનાં નિદાનો... ..	૭૬૬
નેત્રના રોગોની સંપ્રાપ્તિ.	૭૬૭
કીકીનું લક્ષણ.	૭૬૭
નેત્રમાં ચાર પટલ (પટો) હોવાવિષે.	
પહેલા પટલમાં રહેલા દોષના સ્વ-	
ભાવ... ..	૭૬૮
બીજા (મેદના આશ્રયથી રહેલા)	
પટલમાં સ્થિતી પામેલા દોષનો	
સ્વભાવ.	૭૬૮
ત્રીજા (માંસમાં રહેલા) પટલમાં	
રહેલા દોષનો સ્વભાવ.	૭૬૯
ચોથા (રૂધિરના તથા રસના આ-	
શ્રયવાળા આહારના) પટલમાં	
રહેલા દોષનો સ્વભાવ.	૭૭૦
દષ્ટીરોગોનાં (કીકીના રોગોનાં)	
નામે તથા સંખ્યા.	૭૭૧
વાયુવગ્નેય લિંગનાશનું લક્ષણ. ...	૭૭૧
પિત્તજન્ય " "	૭૭૧
કફજન્ય " "	૭૭૨
સન્નિપાતજન્ય " "	૭૭૨
રક્તજન્ય " "	૭૭૨
પરિવ્રજાથી " "	૭૭૨
વાયુ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા નેત્રના	
વર્ણો ઉપરથી પણ લિંગનાશના	
છ પ્રકાર.	૭૭૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાયુ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા લિ-	
ંગનાશોથી નેત્રોમાં મંડલનાં ભુદાં	
ભુદાં રૂપે હોવાવિષે... ..	૭૭૩
દોષોના વ્યાથા, દાક તથા ભારેપણુ	
વગેરે એ ચિન્હો કહેવામાં આવ્યાં	
નથી તેઓનો સંબંધ.	૭૭૪
પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિનું લક્ષણ.	૭૭૪
કફવિદગ્ધ દષ્ટિનું લક્ષણ.	૭૭૪
ધૂમદર્શીનું લક્ષણ.	૭૭૪
હ્રસ્વ જાત્યનું લક્ષણ... ..	૭૭૫
નકુલાંધ્યનું લક્ષણ.	૭૭૫
ગંભીરિકાનું લક્ષણ.	૭૭૫
બારની સંખ્યાથી અધિક એ રોગો.	
સનિમિત્ત લિંગનાશનું નિદાન તથા	
લક્ષણ.	૭૭૬
અનિમિત્ત લિંગનાશનું નિદાન તથા	
સ્વરૂપ.	૭૭૬
અનિમિત્ત લિંગનાશનું સાપક.	૭૭૬

કાળા ડોળાના રોગોવિષે.

કાળા ડોળાના રોગોનાં નામે તથા	
સંખ્યા.	૭૭૬
સત્રણુશુકનું લક્ષણ.	૭૭૬
સત્રણુશુકના સાધ્યપણુનું તથા અ-	
સાધ્યપણુનું લક્ષણ.	૭૭૭
અત્રણુશુકનું લક્ષણ.	૭૭૭
અત્રણુશુક અત્યત સાધ્ય છતાં	
પણુ કોઈ સ્થિતિમાં કષ્ટસાધ્ય	
થવાવિષે.	૭૭૭
અત્રણુશુકનું અમુક સ્થિતિમાં અ-	
સાધ્યપણું	૭૭૮
અત્રણુશુકનું બીજી રીતે પણ અ-	
સાધ્યપણું... ..	૭૭૮
પાકાત્યયનું લક્ષણ.	૭૭૮
અજકાન્તતનું લક્ષણ.	૭૭૯
ઘોળા ડોળાના રોગોવિષે.	
ઘોળા ડોળાના રોગોનાં નામે તથા	
સંખ્યા.	૭૭૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રસ્તાર્થર્થનું લક્ષણ.	૭૭૯	પદ્મકોપનું લક્ષણ.	૭૮૫
શુલ્કાર્થનું લક્ષણ.	૭૭૯	પદ્મકોપનું લક્ષણ (બીજા અંથમાં કહેલ).	૭૮૫
રક્તાર્થનું લક્ષણ.	૭૭૯	પદ્મશાતનું લક્ષણ.	૭૮૬
અધિભાંસાર્થનું લક્ષણ.	૭૮૦	સાંધાઓના રોગોવિષે.	
આર્યવર્તનું લક્ષણ.	૭૮૦	સાંધાઓનું નિરૂપણ.	૭૮૬
શુક્તિનું લક્ષણ.	૭૮૦	સાંધાઓમાં યતા રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.	૭૮૬
અર્જુનનું લક્ષણ.	૭૮૦	પૂયાલસનું લક્ષણ.	૭૮૬
પિષ્ટકનું લક્ષણ.	૭૮૦	ઉપનાહનું લક્ષણ.	૭૮૬
શિરાજલનું લક્ષણ.	૭૮૦	સ્રાવેની સંપ્રાપ્તિ.	૭૮૭
શિરાજપિડકાનું લક્ષણ.	૭૮૦	પિત્તસંબંધી સ્રાવનું લક્ષણ.	૭૮૭
બલાસમચિતનું લક્ષણ.	૭૮૧	કર્કસંબંધી " "	૭૮૭
પાંપણોના રોગોવિષે.		સન્નિપાત " "	૭૮૭
પાંપણોના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.	૭૮૧	રૂધિરસંબંધી " "	૭૮૭
ઉત્સર્ગિનીનું લક્ષણ.	૭૮૧	પર્વણીનું તથા અલજનું લક્ષણ.	૭૮૭
કુંભીકાનું લક્ષણ.	૭૮૨	નર્તુગ્રંથીનું લક્ષણ.	૭૮૮
પોયક્રીનું લક્ષણ.	૭૮૨	આખા નેત્રમાં યતા રોગોવિષે.	
વર્ત્તશર્કરાનું લક્ષણ.	૭૮૨	આખા નેત્રમાં યતા રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.	૭૮૮
અર્શોવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૨	આર અભિષ્પદોનાં નામો.	૭૮૮
શુષ્કાર્શનું લક્ષણ.	૭૮૨	વાતાભિષ્પદનું લક્ષણ.	૭૮૯
અંજનનામિકાનું લક્ષણ.	૭૮૨	પિત્તાભિષ્પદનું લક્ષણ.	૭૮૯
બહલવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૩	ક્રકાભિષ્પદનું લક્ષણ.	૭૮૯
વર્ત્તબંધકનું લક્ષણ.	૭૮૩	રક્તાભિષ્પદનું લક્ષણ.	૭૮૯
કિલ્લવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૩	આરે અધિમંથે અભિષ્પદથી યતા હોવાવિષે.	૭૮૯
વર્ત્તકર્દ્દમનું લક્ષણ.	૭૮૩	અધિમંથેનું લક્ષણ.	૭૯૦
સ્થાવવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૩	સશોથપાકનું લક્ષણ.	૭૯૦
પ્રકિલ્લવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૩	અશોથપાકનું લક્ષણ.	૭૯૧
અકિલ્લવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૪	ઉતાધિમંથનું લક્ષણ.	૭૯૧
વાતાહતવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૪	વાતાપર્ધયનું લક્ષણ.	૭૯૧
વર્ત્તાર્જુનું લક્ષણ.	૭૮૪	શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ.	૭૯૧
નિભેષનું લક્ષણ.	૭૮૪	અન્યતોવાતનું લક્ષણ.	૭૯૧
શોણિતાર્શનું લક્ષણ.	૭૮૪	અન્નાધુષિતનું લક્ષણ.	૭૯૨
લગણનું લક્ષણ.	૭૮૪	શિરોત્પાતનું લક્ષણ.	૭૯૨
બિસવર્ત્તનું લક્ષણ.	૭૮૫	શિરાહર્ષનું લક્ષણ.	૭૯૨
કુચનનું લક્ષણ.	૭૮૫	નેત્રના સામપણનું લક્ષણ.	૭૯૨
પાંપણોના વાજોના રોગોવિષે.			
પાંપણોના વાજોના એ રોગનાં નામ. ૭૮૫			

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નેત્રના નિરામ (આમ રહિત) પ- ણાનું લક્ષણ.	૭૯૩
નેત્રના રોગોની ચિકિત્સા... ..	૭૯૩
સેકનો પ્રકાર.... ..	૭૯૪
આશ્રોતનનો પ્રકાર.... ..	૭૯૫
પિંડીનો પ્રકાર.	૭૯૬
બિડાલકનો પ્રકાર.	૭૯૭
તર્પણનો પ્રકાર.	૭૯૭
પુટપાકનો વિધિ.	૭૯૯
અંજનનો વિધિ.	૮૦૦
અંજન વગરજ આંખમાં ફેરવ- વાની એક જાતની ગોળી.	૮૦૧
અંજન આંજવાની રીતિ... ..	૮૦૧
સ્નેહન ગોળી... ..	૮૦૧
અદ્રોદયા નામની લેખન ગોળી... ..	૮૦૨
કુલાંને મટાડનારી વાટ.	૮૦૨
સ્નેહન રસક્રિયા.	૮૦૨
રોપણ રસક્રિયા.	૮૦૨
લેખન રસક્રિયા.	૮૦૩
સ્નેહન ચૂર્ણ.	૮૦૩
રોપણ ચૂર્ણ.	૮૦૩
લેખન ચૂર્ણ.	૮૦૪
સામાન્ય અંજનો.	
મુક્તાદિ મહાંજન.	૮૦૪
નયનશાણાંજન.	૮૦૫
અદ્રોદયા વટી (કુલાં તથા તિમિર- ઉપર).	૮૦૫
ચંદ્રપ્રભા વર્ત્ત.	૮૦૬
કણ પ્રયોગ તથા મરિચ પ્રયોગ.	૮૦૬
ત્રિક્લાધ ઘૃત... ..	૮૦૬
ત્રિક્લાધ ઘૃત (ખીજ પ્રકારનું)... ..	૮૦૭
વાસકાદિ ક્વાથ.	૮૦૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મૂર્છાં આદિ ઉપદ્રવોના યોગથી ક- ર્ણશૂલનું અસાધ્યપણું.	૮૦૯
કર્ણનાદનું લક્ષણ.	૮૦૯
આયિર્યનું લક્ષણ.	૮૦૯
ફેરેડનું લક્ષણ... ..	૮૦૯
કર્ણસ્રાવનું લક્ષણ.	૮૧૦
કર્ણકેકુડનું લક્ષણ.	૮૧૦
કર્ણગુચનું લક્ષણ.	૮૧૦
પ્રતિનાદનું લક્ષણ.	૮૧૦
કૃમિકર્ણકનું લક્ષણ.	૮૧૦
પતંગીયા વગેરે કાનમાં પેસતાં શું શું ચિન્હો થાયછે?	૮૧૧
અને પ્રકારનાં કર્ણવિદ્રધિઓનું લક્ષણ.	૮૧૧
કર્ણપાકનું લક્ષણ.	૮૧૧
પૂતિકર્ણનું લક્ષણ.	૮૧૧
કાનના સોજ, અર્ધુદ અને અર- શનાં લક્ષણો.	૮૧૧
અરકે કાનના આર રોગ કલા છે તેવિષે.	૮૧૨
વાયુથી થએલા કાનના રોગનું લક્ષણ.	૮૧૨
પિત્તથી "	૮૧૨
કફથી "	૮૧૨
સન્નિષાતથી "	૮૧૩
પરિચોટકનું નિદાનસહિત લક્ષણ... ..	૮૧૩
ઉત્પાતનું લક્ષણ.	૮૧૩
ઉન્મથનું લક્ષણ.	૮૧૩
દુઃખવર્ધનનું લક્ષણ... ..	૮૧૪
પરિલેહીનું લક્ષણ.	૮૧૪
કાનના રોગોની ચિકિત્સા... ..	૮૧૪
કાનના પાણોના રોગોની ચિકિત્સા.	૮૧૭

—○—

નાકના રોગોનો અધિકાર.

નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.	૮૧૮
પીનરસનું લક્ષણ.	૮૧૮
નહી કહેલાં ચિન્હોનો સંગ્રહ.	૮૧૮
પૂતિનરસનું લક્ષણ.	૮૧૯
નાસાપાકનું લક્ષણ.	૮૧૯

—○—

કાનના રોગોનો અધિકાર.

કાનના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.	૮૦૮
કર્ણશૂલનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.	૮૦૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પૂયશોષિતનું લક્ષણ...	૮૧૯	મુંખના રોગોનો અધિકાર.	
ક્ષવચુનું લક્ષણ. ...	૮૧૯	મોહોડાનું સ્વરૂપ. ...	૮૨૮
બ્રંશચુનું લક્ષણ. ...	૮૨૦	મોહોડાના રોગોની સંખ્યા. ...	૮૨૮
દોષનું લક્ષણ....	૮૨૦	મોહોડાના રોગોનાં નિદાનો. ...	૮૨૮
પ્રતીનાહનું લક્ષણ. ...	૮૨૦	હોઠના રોગોની નિદાનપૂર્વક સંખ્યા. ...	૮૨૯
સાવનું લક્ષણ....	૮૨૦	વાયુથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ....	૮૨૯
નાસાશોષનું લક્ષણ....	૮૨૦	પિત્તથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ... ..	૮૨૯
પ્રતિશ્યાયવિષે સામાન્ય નિરૂપણ. ...	૮૨૦	કફથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ... ..	૮૨૯
પ્રતિશ્યાયની સઘોજનક નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ. ...	૮૨૧	ત્રણે દોષથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.	૮૨૯
પ્રતિશ્યાયની ત્રયાદિ કમજનક નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ. ...	૮૨૨	રૂધિરથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ... ..	૮૩૦
પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ... ..	૮૨૨	માંસથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ... ..	૮૩૦
વાયુથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ... ..	૮૨૨	મેદથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.... ..	૮૩૦
પિત્તથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ. ...	૮૨૨	અભિધાતથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.	૮૩૦
કફથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ. ...	૮૨૨	હોઠના રોગોની ચિકિત્સા... ..	૮૩૦
ત્રણે દોષોથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.	૮૨૩	પ્રતિસારણનો વિધિ.	૮૩૧
રૂધિરથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ... ..	૮૨૩		
જે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો સઘળા પ્રતિશ્યાયો કાળાંતરે અસાધ્ય થવાવિષે. ...	૮૨૪	દાંતોના મૂળોના રોગોવિષે.	
પ્રતિશ્યાયોમાં ક્રીડાઓ ઉત્પન્ન થવાવિષે.	૮૨૪	દાંતોના મૂળોમાં જે રોગો થાય છે તેઓનાં નામો તથા સંખ્યા... ..	૮૩૧
વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતિશ્યાયો ખીન વિકારોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે... ..	૮૨૪	શીતાદનું લક્ષણ.	૮૩૨
નાકના ખીન રોગો કે જેથી ચાન્ડીશની સંખ્યા પૂરી થાય છે... ..	૮૨૪	દંતપુષ્પુટકનું લક્ષણ.	૮૩૨
ખીનસના કાચાપણાનું લક્ષણ. ...	૮૨૫	દંતવેદનું લક્ષણ.	૮૩૨
ખીનસના પાકાપણાનું લક્ષણ. ...	૮૨૫	સૌધિરનું લક્ષણ.	૮૩૨
નાકના રોગોની ચિકિત્સા... ..	૮૨૫	મહાસૌધિરનું લક્ષણ.	૮૩૨
		પરિદરનું લક્ષણ.	૮૩૩
		ઉપકુશનું લક્ષણ.	૮૩૩
		વેદભેનું લક્ષણ.	૮૩૩
		ખલિવર્દનનું લક્ષણ.	૮૩૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અધિભાંસકનું લક્ષણ.	૮૩૩
પાંચ પ્રકારની દંડનાડીઓનાં લક્ષણો.	૮૩૪
દંતવિદ્રવિનું લક્ષણ... ..	૮૩૪
દાંતના મૂળોના રોગોની ચિકિત્સા.	૮૩૪
દાંતોના રોગોવિષે,	
દાંતોના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.	૮૩૭
દાસનનું લક્ષણ.	૮૩૭
કૃમિદંતકનું લક્ષણ.	૮૩૮
લેન્ગનકનું લક્ષણ.	૮૩૮
દંતદર્પનું લક્ષણ.	૮૩૮
દંતશર્કરાનું લક્ષણ	૮૩૮
કપાલિકાનું લક્ષણ.	૮૩૮
શ્યાવદંતકનું લક્ષણ... ..	૮૩૮
કરાલનું લક્ષણ.	૮૩૯
દાંતોના રોગોની ચિકિત્સા. ...	૮૩૯
જીભના રોગોવિષે.	
જીભના રોગોનાં નિદાનો, નામો તથા સંખ્યા.	૮૪૦
વાયુથી થએલા જીભના રોગનું લક્ષણ.	૮૪૧
પિત્તથી થએલા જીભના રોગનું લક્ષણ.	૮૪૧
કફથી થએલા જીભના રોગનું લક્ષણ.	૮૪૧
અસાસનું લક્ષણ.	૮૪૧
ઉપજીભીકાનું લક્ષણ.	૮૪૨
જીભના રોગોની ચિકિત્સા. ...	૮૪૨
તાળવાના રોગોવિષે.	
તાળવાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.	૮૪૨
ગલગુંડીનું લક્ષણ.	૮૪૩
નુંડકેરીનું લક્ષણ.	૮૪૩
અભ્રૂનું લક્ષણ.	૮૪૩
કન્થપનું લક્ષણ.	૮૪૩
તાલ્યભ્રૂદનું લક્ષણ.	૮૪૩
માંસ સંધાતનું લક્ષણ.	૮૪૪
તાલુપુષ્પુટનું લક્ષણ.	૮૪૪
તાલુરોપ.	૮૪૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
તાલુપાક.	૮૪૪
તાળવાના રોગોની ચિકિત્સા. ...	૮૪૪
ગળાના રોગોવિષે.	
ગળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.	૮૪૫
પાંચ રોહિણીઓની નિદાનપૂર્વક સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ... ..	૮૪૫
વાયુથી થએલી રોહિણીનું લક્ષણ.	૮૪૫
પિત્તથી " "	૮૪૬
કફથી " "	૮૪૬
ત્રણે દોષોથી " "	૮૪૬
રૂધિરથી " "	૮૪૬
રોહિણીઓ મારી નાંખનારી દોષો વાનેલીધે તેઓના મારવાના અવધિવિષે.	૮૪૬
કંકશાલુકનું લક્ષણ.	૮૪૭
અધિગ્નિગ્નિકનું લક્ષણ.	૮૪૭
પલયનું લક્ષણ.	૮૪૭
બલારાનું લક્ષણ.	૮૪૭
એકનુંદનું લક્ષણ.	૮૪૭
વૃંદનું લક્ષણ.	૮૪૮
શતમ્નિનું લક્ષણ.	૮૪૮
ગિલાયુનું લક્ષણ.	૮૪૮
કંકવિદ્રવિનું લક્ષણ.	૮૪૮
ગિલીધનું લક્ષણ.	૮૪૮
સ્વરમ્નનું લક્ષણ.	૮૪૯
માંસતાનનું લક્ષણ... ..	૮૪૯
વિદારીનું લક્ષણ.	૮૪૯
ગળાના રોગોની ચિકિત્સા... ..	૮૪૯
ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.	૮૫૦
આખા મોહોડાના રોગોવિષે.	
આખા મોહોડાના રોગોનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.	૮૫૧
વાયુથી થએલાનું લક્ષણ... ..	૮૫૧
પિત્તથી " "	૮૫૧
કફથી " "	૮૫૨
મોહોડાના રોગોમાં જોડવા રોગો અસાધ્ય છે તેઓનાં નામો....	૮૫૨
આખા મોહોડાના રોગોની ચિકિત્સા.	૮૫૨

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
उरना अधिकार.		दुधीविषयं कार्यं.	८६१
उरना के प्रकारविषे.	८५४	दुधीविषय इया स्थलमां देहेवाथी	८६२
स्थावर उरना दश आश्रयो.	८५४	स्यां चिन्होने उत्पन्न करेछे?...	८६२
नञ्जम उरना योग आश्रयो.	८५५	दुधीविषयना प्रकरोपना समथो.	८६२
स्थावर उरनां सामान्य कार्योविषे.		प्रकरोप पाभेला दुधीविषयं पूर्वइप.	८६२
पांनडांनं उरतुं कार्यं.	८५५	प्रकरोप पाभेला दुधीविषयं इप....	८६२
इणनां उरतुं कार्यं.... ..	८५५	दुधीविषयना लेदोथी विकारोना लेदो.	८६३
कुडनां उरतुं कार्यं.	८५६	दुधीविषय शच्छेदोना अर्थं.	८६३
छावना, आरना तथा उंहरना उ-		दुधीविषयं साध्यपलुं, साध्यपलुं	
रनां कार्यो.	८५६	तथा असाध्यपलुं.	८६३
छीरनां उरतुं कार्यं.	८५६	दृत्रिमविषयं निरूपणु.	८६३
धातुनां उरतुं कार्यं.... ..	८५६	उरतुं कार्यं.	८६४
ये नच उरौ क्यारे भारेछे?	८५६	एना (इरोपीया) नामना उत्पदा-	
ईदना उरतुं कार्यं.	८५६	मोनी उत्पत्ति, अर्थ तथा	
ईदनुं उर क्यारे आरगे?	८५६	शुभ्या.	८६४
उरना की परीक्षा.	८५६	इष्टमाध्य एताम्योना इरानुं तद्वानु.	८६५
उरना दश गुणो.	८५७	प्राणु येनारी शैवीयुक्त वगेरे आठ	
ने ते कुणोनेलीये उर मुंथु करेछे?	८५७	असाध्य एताम्योना इरानुं त-	
नेने उरथी अरुताम्येनुं गम वाधुं		द्वानु.... ..	८६५
दोष सेनुं तद्वानु.... ..	८५७	उंहरना उरतुं तद्वानु.	८६५
राजम्यो तथा आरा भागुमाने ने		प्राणु येनारी उंहरना उरतुं कार्यं....	८६५
भना आरगे व्यगनी कार्ये उर		दार्डीताना इरानुं तद्वानु.	८६६
अवाविरो ते अमये उर देना-		वीडीताना उरतुं तद्वानु.	८६६
रगी परीक्षा करवाविसे...	८५८	असाध्य वीडिना इरानुं तद्वानु....	८६६
असाध्य नञ्जम उरनां कार्यं.	८५८	कानुअ नामना श्रीताना इरानुं तद्वानु.	८६६
अत्यन्त लीडणु नञ्जमाभां अर्थे विषे	८५८	कानां अने आरां इरानुंवाथी अने-	
आरगे वनेरे अर्थोदे करेता इरानी		एना इरानुं तद्वानु.	८६६
उरनाम्योना तद्वानु अर.	८५८	उनी इरानुना इरानु तद्वानु	८६७
अमुक्त प्रदेगमां अने अमुक्त हा		उनी आरगाना इरानुं तद्वानु	८६७
एनां अरुता इरानु अम, अरुतां.	८५८	करोना अरुं अर्थं.	८६७
एरिअ अरुता अरुता अरुतां		देहवरोपिना अरुतुं कार्यं.	८६७
तथा उरुतां अरुतां अरुतां	८६०	अनअरुतां उरतुं कार्यं.	८६७
अरुतां अरुतां अरुतां अरुतां	८६०	अरुतां उरतुं कार्यं.	८६७
अरुतां अरुतां अरुतां अरुतां	८६०	अरुतां अरुतां इरानुं तद्वानु.	८६७
अरुतां अरुतां अरुतां अरुतां	८६०	अरुतां इरानु तद्वानु	८६८
अरुतां अरुतां अरुतां अरुतां	८६०	वाध वनेनां उरतुं कार्यं.	८६८
अरुतां अरुतां अरुतां अरुतां	८६०	इरुथी इरुता अरुतां आरुतां	
अरुतां अरुतां अरुतां अरुतां	८६०	इरुता.	८६८

विषय.	पृष्ठ.
स्थावर विपनी चिकित्सा....	८६८
नंगम विपनी चिकित्सा....	८६९

प्रहरनो अधिकार.

प्रहरनां हरनां निदानो तथा संभ्या.	८७०
प्रहरतुं सामान्य लक्षणु. ...	८७१
कक्ष्मी थञ्जेल प्रहरतुं लक्षणु. ...	८७१
पित्तथी	८७१
वायुथी	८७१
त्रल्ले दोषोथी	८७१
लोढी अहुण् स्रवतां यता उपद्रवो.	८७२
प्रहरवाणी केवी स्त्रीनी चिकित्सा	
करनी नडीं ? ...	८७२
प्रहरनी शांतिरूप शुद्ध रणतुं लक्षणु.	८७२
प्रहरनी चिकित्सा. ...	८७३

सोमरोगनो अधिकार.

सोमरोगनां निदान तथा सप्राप्ति.	८७४
सोमरोगतुं लक्षणु. ...	८७४
सोमरोगनी चिकित्सा. ...	८७५
सोमरोगभांज सूत्रनो अतीसार	
थवाविषे. ...	८७५

स्त्रीयोना रोगोनो अधिकार.

योनितना रोगोनां निदानो...	८७६
" नामो. ...	८७६
उपर कहेला योनीरोगोनां लक्षणो.	८७६
वीश योनिरोगोभां असाध्य यो-	
निरोगो. ...	८७८
योनिकंदनु निदान. ...	८७८
" लक्षणु... ..	८७९
क्या दोषथी थञ्जेल छे ये परीक्षाने-	
वारते योनिकंदनां रूपो. ...	८७९
योनितना रोगोनी चिकित्सा. ...	८७९
गर्भने उत्पन्न न थवा हेनार औषधो.	८८२

विषय.	पृष्ठ.
साध्य योनिरोगो उपर सामान्य	
चिकित्सा. ...	८८३
मिडला घृत. ...	८८४
इलघृत....	८८४
योनिकंदनी चिकित्सा. ...	८८५
गर्भिणीना रोगोनी चिकित्सा. ...	८८५
गर्भस्त्रावतुं तथा गर्भपाततुं निदान.	८८६
गर्भना स्त्रावतुं तथा गर्भना पाततुं	
पूर्वैरूप. ...	८८६
स्त्रावतो तथा पाततो अवधि. ...	८८६
गर्भपात थवाभां दृष्टांत. ...	८८६
गर्भस्त्रावनी चिकित्सा. ...	८८७
गर्भपातना उपद्रवो... ..	८८७
गर्भे षीज् स्थानभां नतां यता	
उपद्रवो. ...	८८७
गर्भपातनी तथा तेना उपद्रवोनी	
चिकित्सा. ...	८८७
गर्भिणी स्त्रीने भडिने भडिने कर-	
वाना उपचारो. ...	८८८
वायुथी मुकाध गञ्जेल गर्भनी चि-	
कित्सा. ...	८९०
प्रसवना भडिनाञ्जो... ..	८९१
प्रसवना भडिना वीती नतां पणु	
गर्भे जे रेटभां रेटे तो तेनी	
चिकित्सा. ...	८९१
समयसर कष्टतां नणुतां घणुी वार	
बाजे तो तेनी चिकित्सा. ...	८९१
मूढ (शेकाञ्जेली गतिवाजा) ग-	
र्भतुं निदान तथा सप्राप्तिपूर्वक	
लक्षणु. ...	८९२
मूढ गर्भने योनिभां आववाना	
चार प्रकार... ..	८९३
मूढ गर्भने योनिभां आववाना	
आठ प्रकार. ...	८९३
मुशुते कहेला षीज् आठ प्रकार. ...	८९४
मूढ गर्भवाणी केवी स्त्रीने असाध्य	
समञ्जवी. ...	८९५

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ક્રમથી ખંચીલેવાનેવાસ્તે મરી ગ- એલા ગર્ભનું લક્ષણ.	૮૯૫	બાલઅદો બાલકોને પકરેછે તેનું કારણ.	૯૦૫
ગર્ભના મરણનું કારણ.	૮૯૫	સામાન્ય બાલઅદોના વળગાડ- વાળા બાલકોનાં લક્ષણો.	૯૦૬
અસાધ્ય ગર્ભિણીનું ખીલું લક્ષણ.	૮૯૫	ખાસ અમુક બાલઅદોના વળગા- ડવાળા બાલકોનાં લક્ષણો.	૯૦૬
મૃદ ગર્ભની ચિકિત્સા.	૮૯૬	સામાન્ય અદોના વળગાડની ચિ- કિત્સા.	૯૦૮
ગર્ભનું છેદન કરવાનો પ્રકાર.	૮૯૭	અષ્ટમંગલ ધૃત.	૯૦૯
પ્રસવ થયા પછી યોનિમાં ક્ષત વગેરે થએલ હોય તો તેની ચિકિત્સા.	૮૯૭	સ્કંદના વળગાડની ચિકિત્સા.	૯૦૯
જેને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીને જે આળ પેટમાં રહી ગઈ હોય તો તેથી થતા ઉપદ્રવો.	૮૯૮	સ્કંદપરમારના વળગાડની ચિ- કિત્સા.	૯૧૦
પેટમાં રહી ગએલી આળની ચિ- કિત્સા.	૮૯૮	શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા....	૯૧૨
મજ્જલનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.	૮૯૮	રેવતીના "	૯૧૩
મજ્જલની ચિકિત્સા....	૮૯૯	પૂતનાના "	૯૧૪
સુવાવડી ને શું શું હિતકારી છે...	૮૯૯	અંધ પૂતનાના "	૯૧૫
સુવાવડીના રોગોનું નિદાન.	૯૦૦	શીત પૂતનાના "	૯૧૬
સુવાવડીને ક્યા ક્યા રોગો થાયછે?	૯૦૦	મુખમંડિકાના "	૯૧૬
નવરઆદિ અમુક રોગોનું ખીલું પણ નિદાન.	૯૦૦	નૈગમેશના "	૯૧૭
સુવાવડીના રોગોની ચિકિત્સા.	૯૦૦	બાલરોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો.	૯૧૮
દેવદાર્વાદિ ક્વાથ.	૯૦૧	તાલુ કંકનું (ગળું પડવાનું) લક્ષણ.	૯૧૯
પંચભરક પાક.	૯૦૧	મહાપદ્મનું લક્ષણ.	૯૨૦
સૌભાગ્ય મુંડી... ..	૯૦૨	કુક્કુણકનું લક્ષણ.	૯૨૦
સુવાવડી સ્ત્રીએ પરહેજ ક્યાંસુધી રાખવી?	૯૦૨	તુંડીનું લક્ષણ તથા ગુદપાકનું લક્ષણ.	૯૨૦
સ્તનના રોગોની સંપ્રાપ્તિ....	૯૦૨	અહિપૂતનનું લક્ષણ.	૯૨૦
અતિ દેશથી સ્તનના રોગોનાં લ- ક્ષણો.	૯૦૩	અનગલીનું લક્ષણ.	૯૨૦
સ્તનના રોગોની ચિકિત્સા.	૯૦૩	પરિગર્ભિકનું લક્ષણ....	૯૨૦
		દત્તોદ્દ ભેદક (દાંત આવતાં થતા) રોગો... ..	૯૨૦
		બાલરોગોની ચિકિત્સા.	૯૨૧
		બાલવા નહિ શીખેલાં બાલકોના અદરના રોગને બાલુવાનો ઉપાય.	૯૨૫
		બાલકના નવરની ચિકિત્સા.	૯૨૬
		ભદ્રમુસ્તાદિ ક્વાથ....	૯૨૬
		અતુર્ભદ્રિકા.	૯૨૬
		બિલ્વાદિ ક્વાથ.	૯૨૬
		બિલ્વાદિ અવલેહ.	૯૨૬
		સમંગાદિ ક્વાથ.	૯૨૬
બાલકના રોગોનો આધિકાર.			
બાલઅદોથી બાલકોનું રક્ષણ કર- વાની ભલામણ.	૯૦૪		
બાલઅદોનાં નામો.	૯૦૪		
બાલઅદોની ઉત્પત્તિ.	૯૦૪		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વિડંબાદિ ચૂર્ણ.	૯૨૬	બાલકોને મોહોડાના ભાવઉપર...	૯૨૮
મોચરસાદિ યવાગૂ.... ..	૯૨૬	બાલકોને મોહોડું પાકવા ઉપર...	૯૨૮
નાગરાદિ ક્વાથ.	૯૨૬	બાલકોના રોવા ઉપર.	૯૨૮
લાળદિ ચૂર્ણ.... ..	૯૨૭	તાલુકંટક ઉપર.	૯૨૮
રજન્યાદિ ચૂર્ણ.	૯૨૭	હૂકૂણુક ઉપર... ..	૯૨૮
મુસ્તકાદિ સ્વરસ.	૯૨૭	બાલકોને નાભિના સોજા ઉપર.	૯૨૯
કેસરાવલેહિકા.	૯૨૭	બાલકોને નાભિના પાકવા ઉપર.	૯૨૯
ધાન્યાદિ પાન.	૯૨૭	બાલકોની ગુદા પાકવા ઉપર. ...	૯૨૯
દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ.... ..	૯૨૭	અહિપૂતન ઉપર.	૯૨૯
કદુક રોહિણી અવલેહ.	૯૨૭	પરિગમિક (પાર્શ્વલા) ઉપર. ...	૯૨૯
બાલકોને દુધની ઉલટી ઉપર અ- વલેહ.	૯૨૭	દાંત આવવાના સમયમાં થતા રોગો ઉપર.	૯૨૯
સિંધવાદિ અવલેહ.	૯૨૮	બાલકોને શરીરનું સામર્થ્ય વગેરે પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો... ..	૯૨૯
સિતાદિ અવલેહ.	૯૨૮	બાલકોને વારંવાર લાગતી તરશ ઉપર.	૯૩૦
બાલકોના કૃશપણા ઉપર... ..	૯૨૮	પ્રસિદ્ધ કર્ત્તાની વિસમ્પિ.	૯૩૦
બાલકોના સોજા ઉપર.	૯૨૮		
બાલકોના ક્ષત, વિસર્પ, વિસ્ફોટ તથા જ્વર ઉપર.	૯૨૮		
બાલકોને સિંધ, પામા તથા વિ- ચરિકા ઉપર.	૯૨૮		

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

प्रथमो भागः ।

ज्वरनो अधिकारः.

तत्रादौ ज्वराधिकारमाह ।

यतः समस्तरोगाणां ज्वरो राजेति विश्रुतः । अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं लिख्यते मया ॥

ज्वरस्य सध्या रोगो नो राजं देहेनाथे ऐटलाभाटे हुं आ ग्रंथभां प्रथमं ज्वरनो अधिकारं लभुं.

ज्वरनी उत्पत्तिः.

तत्र ज्वरस्य प्रथममुत्पत्तिमाह सुश्रुतः ।

दक्षापमानसंकुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः । ज्वरोऽपृथा पृथग्द्रुद्रसद्वातागन्तुजः स्मृतः ॥

अस्यायमर्थः । दक्षकर्तृको योऽपमानस्तेन संकुद्धो यो रुद्रस्तस्य यो निःश्वास्तस्मात्सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स ज्वरः । कुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्स्पर्शिक इति बोध्यते । यत उक्त चरकेण । क्रोधात्पित्तमित्यादि तेन सर्वज्वरेषु पित्तो-

पशमकारिणी चिकित्सा कर्तव्या अतः वाग्भटः ॥

उष्मा पित्तादते नास्ति ज्वरो न स्त्यूष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धं निःसजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥

अधिकमिति । रुद्रसम्भूतत्वेन ज्वरदेवतात्मकत्वात्पूजार्हत्वं चोपदर्शितम् अत एव वैदेहः ।

ज्वरः संपूजनैर्वापि सहसैवोपशास्यतीति ॥

सुश्रुत देहे दे “दक्षप्रजापतिरेक देवा अपमानने लीधे क्रोध पाभेला महादेवचना निश्वासमाथी ज्वर उत्पन्न थयेछे.” ज्वर क्रोध पाभेला सनाशिनना निश्वासथी उत्पन्न थयेवे देवाने लीधे स्वाभाविक रीतेण पित्तवाणो छे ऐम समज्यछे. कारणु दे ‘क्रोधथी पित्त थायछे’ र्त्यादि वेचनोथी यरडे ते प्रभाषेण कछुछे. आ प्रभाषेछे ऐटलाभाटे सध्या ज्वरेशभां नथी पित्तनो उपशम थाय ऐवी चिकित्सा करवी. वाग्भटे पयु कछुं छे के

“પિત્તવિના ઉનાશ હોતી નથી અને ઉનાશવિના જ્વર હોતો નથી એટલા- માટે જ્વર કે જે પિત્તના આધિક્યવાળો છે તેમાં પિત્તવિરુદ્ધ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો અને તેથી કાંઈ અધિક પણ કરવું.” ‘અધિક’ એ શબ્દથી વાગૂભટે સૂચના આપી છે કે ‘રૂપથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાને લીધે જ્વર દેવતારૂપ છે એટલામાટે પૂજન કરવાને પણ યોગ્ય છે.’ એ ઉપરથીજ વૈદેહનામના વૈદે કહ્યું છે કે ‘સારી રીતે પૂજનો કરવાથી પણ જ્વર તુરંતજ શાંત થાય છે.’

જ્વરની મૂર્તિ.

મૂર્તિરપ્યસ્યોક્તા સુશ્રુતેન ।

રુદ્રકોપાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।

ત્રિપાદ્રસ્મપ્રહરણસ્ત્રિશિરાઃ સુમહોદ-
રઃ ॥ વૈયાગ્રચર્મવસનઃ કપિલો મા-
લ્યવિગ્રહઃ । પિદ્મેક્ષણો ઠ્ઠસ્વજહ્નો વી-
ભક્ત્સો વલવાન્મહાન્ ॥ પુરુષો લોકના-
શાર્યમસૌ જ્વર ઇતિ સ્થિતઃ । તેસ્તૈ-
ર્નામધિરન્યેષાં સત્ત્વાનાં પરિકીર્ત્યતે ॥
જન્માદૌ નિધને ચૈવ પ્રાયો વિશતિ દે-
હિનામ્ । કૃતે દેવમનુષ્યાભ્યાં નાન્યો
વિપહતે હિતમ્ ॥

રૂપના ડોપરૂપી અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો અને સર્વ પ્રાણીઓને દુઃખ દેનારો જ્વર નામનો પુરૂષ પ્રાણીઓના નાશને વાસ્તેજ સજ્જ રહે છે. એ પુરૂષ ત્રણ પગવાળો, ભસ્મરૂપી આયુધવાળો, ત્રણ માર્યાવાળો, બહુ મોટા પેટવાળો, વાધનાં આમડાંને પેદેરનારો, કપિલ વર્ણવાળો, શરીરમાં પુષ્પોને ધરનારો, પીંગળી આંખોવાળો, હુંકી પીંડીઓ-

વાળો, સુગામણો, બળવાન અને મોટો છે. મનુષ્ય શિવાય ખીજાં પ્રાણીઓને તાવ ખીજાં નામોથી કહેવાય છે. એ જ્વર (તાવ) ધણું કરીને જન્મના આરંભમાં અને મરણના સમયમાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને દેવતાઓ કે મનુષ્યોવિના ખીજા કાંઈ પ્રાણીઓથી તેનું સહન થઈ શકતું નથી. (આ સધળું સુશ્રુતે કહેલું છે.)

જ્વરની સંખ્યારૂપ સંપ્રાપ્તિ.

(સુશ્રુતના કહ્યા પ્રમાણે)

તસ્ય જ્વરસ્ય સંખ્યારૂપાં સમ્પ્રા-
પ્તિમાહ ।

જ્વરોઽપ્પ્રથેતિ અપ્ત્વં વિવૃણોતિ । પૃથગિતિ
વાતિકઃ પૈત્તિકઃ શ્લૈષ્મિકશ્ચેતિ ત્રયઃ । દ્વ-
ન્દ્વજાશ્ચ ત્રયઃ વાતપૈત્તિકઃ વાતશ્લૈષ્મિકઃ
પિત્તશ્લૈષ્મિકશ્ચેતિ । સદ્વાતજઃ સાન્નિપાતિક
એકઃ ।

દ્વયુલ્વણૈકોલ્વણૈઃ પદ્ સ્પુર્હીનમ-
ધ્યાધિકૈશ્ચ પદ્ । સમથૈકો વિકારાસ્તે
સન્નિપાતાત્ત્રયોદશ ॥

ત્રયોદશ સન્નિપાતા ઉક્તાસ્તે યથા ।
વાતોલ્વણઃ । પિત્તોલ્વણઃ । કફોલ્વણઃ ।
વાતપિત્તોલ્વણઃ । વાતશ્લેષ્મોલ્વણઃ । પિત્ત-
શ્લેષ્મોલ્વણઃ । એવં પદ્ । અધિકવાતો મ-
ધ્યપિત્તો હીનકફઃ । અધિકવાતો મધ્યક-
ફો હીનપિત્તઃ । અધિકપિત્તો મધ્યવાતો હી-
નકફઃ । અધિકપિત્તો મધ્યકફો હીનવાતઃ ।
અધિકકફો મધ્યવાતો હીનપિત્તઃ । અધિ-
કકફો મધ્યપિત્તો હીનવાતશ્ચેતિ પદ્ ।
ત્રયુલ્વણ એકઃ એવં ત્રયોદશ ॥ અત્ર તુ

ત્રિદોષજત્વેન સામ્યાત્સાન્નિપાતિક એક એવ ગણિતઃ આગન્તુજ ઇતિ । અત્રાગન્તુશબ્દે-નાભિઘાતાદયો હેતવ ઉચ્યન્તે । કુત્રચિ-દ્વચાધયઃ કાર્યકારણયોરભેદોપચારાત્ આ-ગન્તુજા અભિઘાતાદ્યનેકકારણયોગાદનેકે ભવન્તિ । તથાપ્યાગન્તુજત્વેન સામ્યાદાગ-ન્તુજોઽપ્યત્રૈક એવ ગણિતઃ । નન્વાગન્તુજે-ઽપિ જ્વરે વાતાદિલક્ષણદર્શનાદાગન્તુજઃ કયં દોષજાદ્વિન્નઃ । ઉચ્યતે । ઉત્તરકાલં દોષો-ત્પત્તેઃ । તથા ચ ચરકે । આગન્તુજો હિ વ્યથાપૂર્વં જાયતે પશ્ચાદ્વિન્નદોષૈરનુબધ્યત ઇતિ ॥

વાતિક, (વાયુથી થએલ) પૈત્તિક, (પિત્તથી થએલ) શ્લેષ્મિક, (કફથી થએલ) વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેથી થએલ, વાયુ તથા કફ એ બન્નેથી થએલ, પિત્ત તથા કફ એ બન્નેથી થએલ સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણે દોષથી થએલ, અને આગંતુજ (વ્યથા આદિ હેતુથી થએલ) એ રીતે જ્વરના આઠ પ્રકાર છે. જો કે ચરકે વાતોદ્વલ્, પિત્તોદ્વલ્, કફોદ્વલ્, વાતપિત્તોદ્વલ્, વાતશ્લેષ્મોદ્વલ્, પિત્ત શ્લેષ્મોદ્વલ્, અધિકવાત મધ્યપિત્ત હીનકફ, અધિકવાત મધ્યકફ હીનપિત્ત, અધિકપિત્ત મધ્યવાત હીન-કફ, અધિક પિત્ત મધ્યકફ હીનવાત, અધિક કફ મધ્યવાત હીનપિત્ત, અધિકકફ મધ્ય પિત્ત હીનવાત અને ત્ર્યુદ્વલ્ (ત્રણે દોષોની ઉદ્વલ્તાવાળો) એ રીતે સાન્નિપાતિકના તેર ભેદ કહેલા છે તોપણ અહીં સર્વમાં ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થએલપણારૂપ સમતાને લીધે (સાન્નિ-

પાતિક) એકજ ગણેલો છે. આગંતુ એટલે પ્રહાર વાગવા આદિ નવાં કારણોથી જ જ્વર ઉત્પન્ન થએલ હોય તે આગંતુજ કહેવાય છે. ઠાઠ સ્થલમાં કારણોનો અને કાર્યનો અભેદ ગણીને આગંતુજનું (આગંતુ) એટલુંજ નામ રાખેલું છે. જો કે આગંતુજ જ્વરો પ્રહાર વાગવા આદિ અનેક કારણોના યોગને લીધે અનેક થાય છે તોપણ નવાં કારણોથી ઉત્પન્ન થએલપણારૂપ સમતાને લીધે અહીં (આગંતુજ) પણ એકજ ગણેલ છે.

શંકા—આગંતુજ જ્વરમાં પણ વાયુ આદિનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે માટે આગંતુજને દોષોથી ઉત્પન્ન થતા જ્વરોથી જુદો કેમ ગણ્યો છે ?

• સમાધાન—આગંતુજમાં દોષોની ઉત્પત્તિ પાછળથી થાય છે માટે તેને દોષોથી ઉત્પન્ન થતા જ્વરોથી જુદો ગણ્યો છે. ચરકે કહ્યું છે કે (આગંતુજ જ્વર પ્રથમ દોષ જાતની વ્યથા થયાથી થાય છે અને પાછળથી નોખનોખા દોષોની સાથે સંબંધ પામે છે.)

દૂરનાં તથા પાસેનાં કારણો કેહેવા-પૂર્વક, જ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

અથ જ્વરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટસન્નિકૃષ્ટ-કારણકથનપૂર્વિકાં સમ્પ્રા-ક્ષિમાહ ।

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દોષા દ્વા-માશયાશ્રયાઃ । વર્હિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાશ્ચિ જ્વરદાઃ સ્યૂ રસાનુગાઃ ॥

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં અનુચિતાહાર-ષ્ટામ્યા હેતુમૂતામ્યા દોષા વાતાપિત્તકફા-

આમાશયાશ્રયાઃ આમાશયં ગતા રસાનુગાઃ
રસદૂપવાઃ વહ્નિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિ કોષ્ટગતા-
ગ્નેરૂપ્માણં । નતુ સમસ્તમાગ્નિ તદા દોષપા-
કાસમ્ભવઃ સ્યાત્ । વહ્નિઃ પ્રક્ષિપ્ય જ્વરદાઃ
સ્યુજ્વેરકારિણો ભવેયુરિત્યર્થઃ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો
અયોગ્ય આહારથી અને અયોગ્ય વિ-
હારથી આમાશયમાં જઈ રસને દૂષિત
કરી દેઠાના અગ્નિની ઉનાશને આહાર
કાહાડી નાખીને જ્વર ઉપજવનારા
થાય છે. એઓ દેઠાના અગ્નિની ઉના-
શનેજ આહાર કાહાડે છે એમ સમજવું
પણ અગ્નિને આહાર કાહાડી નાખે છે
એમ સમજવું નહીં. કારણ કે એ અગ્નિ,
આહાર નીકળી જાયતો પછી દોષોને
પાકવાનેજ અસંભવ થાય.

જ્વરનું સામાન્ય તથા

વિશેષ પૂર્વ રૂપ.

અથ જ્વરસ્ય સામાન્યં વિશિષ્ટથ
પૂર્વરૂપમાહ ।

શ્રમોડરતિર્વિવર્ણત્વં વૈરસ્યં નયન-
હ્રવઃ । ઇચ્છા દ્વેષો મુહુશ્ચાપિ શીતવાતા-
તપાદિપુ ॥ જૃમ્બાડમ્હો ગુરુતા રોમ-
હર્ષોડરુચિસ્તમઃ । અપ્રહર્ષથ શીતં ચ
ભવન્ત્યુત્પત્સ્યતિ જ્વરે ॥ સામાન્યતો
વિશેષાત્તુ જૃમ્બાસર્થં સમીરણાત્ । પિત્તા-
ન્નયનયોર્દાહઃ કફાન્નાન્નામિનન્દનમ્ ॥

શ્રમો વ્યાપારં વિનૈવ અરતિરસ્વત્પચિ-
ત્તત્વમ્ વિવર્ણત્વં મ્હાનગાત્રતા । વૈરસ્ય મુલ-
સ્યાડપ્રકૃતરસતા । નયનહ્રવઃ. નયનયોરશ્નુ-
પૂર્ણત્વમ્ । શીતવાતાતપાદિપુ મુહુરિચ્છાદે-

ષી । આદિશબ્દાઙ્જ્વલને જલે ચ । યત
ઉક્ત ચરકેણ ॥

જ્વલનાતપયાઽવ્યંચુમ્ક્તિદ્વેપાવ-
નિશ્ચિતાવિતિ ॥

શયનાદિપ્વિત્તન્યે અદ્ભમર્હોડમ્હોટનમ્ ।
ગુરુતા ગાત્રસ્ય ॥ રોમહર્ષઃ રોમાશ્વતા । અ-
રુચિર્મોજ્યે, તમઃ તમો મમ્સ્યેવાજ્ઞાનમ્ ।
અપ્રહર્ષઃ હર્ષાભાવઃ । શીતં લગતિ ચકા-
રાદ્વલહાનિઃ । ઉપદેશદ્વેપાદયોડપિ ભવ-
ન્તિ । તૃતીયશ્લોકસ્યમ્ સામાન્યત્ત ઇતિ પૂ-
ર્વશ્લોકામ્યાં સમ્બન્ધનીયં । તેન સામાન્યતો
જ્વર ઉત્પત્સ્યતિ ભવિષ્યતિ શ્રમાદયઃ પૂ-
ર્વમેવ ભવન્તોત્યર્થઃ । ઉત્પત્સ્યતીત્યાત્મનેપ-
દિનોડપિ શતૃભાવ આર્પત્વાત્ વિશેષાત્તુ
ઉચ્યતે । સમીરણાત્ જ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અ-
તિશયેન જૃમ્બા ભવતિ । પિત્તજ્વરે ઉત્પત્સ્ય-
તિ અત્યર્થ નયનયોર્દાહો ભવતિ । કફજ્વરે
ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થ નાન્નામિનન્દનમ્ અન્ના-
કાહૃક્ષા ન ભવતિ । જૃમ્બાદયોડપિ શ્રમાદિ-
પૂર્વા ભવન્તિ । યત્ । સામાન્યધર્માક્રાન્તો વિ-
શિષ્ટો ધર્મો ભવતિ ॥

ગમે તે પ્રકારનો જ્વર ઉત્પન્ન થ-
વાનો હોય ત્યારે આગળથીજ કામ-
કાજ કર્યા વગર પણ થાક લાગી જ-
ાય છે, ચિત્તમાં અસ્વસ્થપણું થાય છે,
શરીર કરમાઈ જાય છે, મોહાહોનો સ્વાદ
બગડી જાય છે, આંખો આંસુઓથી
ભરાઈ જાય છે, થડીમાં વાયુમાં તથા
તડકા આદિમાં વારંવાર ઈચ્છા અને
અરૂચિ થયા કરે છે, અંગે મરડાયા ક-
રે છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, રૂવાણું
ઉભાં થાય છે, ભોજનમાં અરૂચિ થા-

ય છે, અંધારામાં ડુગેલાના જેવું બાનર-
હિતપણું થાય છે, હર્ષનો અભાવ થાય છે,
ટાઠ ચડે છે અને શીખામણુ આપનારા
ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ચરક કહે છે
કે 'અગ્નિમાં, તડકામાં, વાયુમાં અને
જળમાં વારંવાર અનિશ્ચિત રીતે પ્રેમ
અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયા કરે છે.' ખીજ
વૈદ્યો કહે છે કે 'થંડી, વાયુ, તડકા અને
શયન આદિ ઉપર વારંવાર ઇચ્છા અને
દ્વેષ થયા કરે છે. મૂલના 'ઉન્પત્સ્યતિ'
એ શબ્દમાં 'પદ્' ધાતુ વ્યાકરણની
રીતિ પ્રમાણે આત્મનેપદી થતાં પણ
તેથી 'જ્ઞાનચ્' પ્રત્યય નહીં કરતાં 'જ્ઞાત્'
પ્રત્યય કચ્ચો છે તે ઋષિઓના વૈદિક
સંપ્રદાય પ્રમાણે કચ્ચો છે એમ સમજવું.
વાયુથી જ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે
અત્યંત બગાસાં આવવારૂપ વિશેષ પૂ-
ર્વરૂપ થાય છે, પિત્તસંયંધી જ્વર ઉત્પન્ન
થવાનો હોય ત્યારે નેત્રમાં અત્યંત બ-
ળતરારૂપ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે અને
કક્ષસંયંધી જ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય
ત્યારે અત્રની આકાંક્ષા ન થવારૂપ વિ-
શેષ પૂર્વરૂપ થાય છે. બગાસાં આવવા
આદિ જે વિશેષ પૂર્વરૂપો કહ્યાં તેઓ,
ઉપર કહેલાં થાક લાગવા આદિ સા-
માન્ય પૂર્વરૂપોની સાથેજ થાય છે. કા-
રણુ કે વિશેષ ધર્મ સામાન્ય ધર્મોથી
સંયુક્તજ થાય છે.

દ્વંદ્વજ (બંધે દોષથી ઉ-
ત્પન્ન થનારાનું) પૂર્વરૂપ.

દ્વંદ્વજપૂર્વરૂપમાહ ।

રૂપૈરન્યતરાભ્યાં તુ સંસૃષ્ટૈર્દ્વંદ્વજં વિદુઃ ।

અન્યતરાભ્યાં જૃમ્માનેત્રદાહાભ્યામ્ જૃ-
મ્માન્નારુચિભ્યાં નેત્રદાહાન્નારુચિભ્યા વા

સંસૃષ્ટૈ રૂપૈઃ શ્રમાદિભિઃ દ્વંદ્વજ દ્વિદોષજં
પૂર્વરૂપં વિદુઃ ॥

ઉપર કહેલાં થાક લાગવા આદિ
સામાન્ય પૂર્વરૂપો જે બગાસાં આવ-
વાથી તથા નેત્રની બળતરાથી સંયુક્ત
હોય તો વાયુ તથા પિત્ત એ બંને દો-
ષનો જ્વર આવવાનો છે એમ સમજવું,
બગાસાંથી તથા અત્રની અરૂચિથી સ-
યુક્ત હોય તો વાયુ તથા કક્ષ એ બંને
દોષનો જ્વર આવવાનો છે એમ સમ-
જવું અને નેત્રની બળતરાથી તથા અ-
ત્રની અરૂચિથી સંયુક્ત હોય તો પિત્ત
તથા કક્ષ એ બંને દોષનો જ્વર આવ-
વાનો છે એમ સમજવું.

ત્રણે દોષથી થવાના સાન્નિપા-

તિક જ્વરનું પૂર્વરૂપ.

ત્રિદોષજપૂર્વરૂપમાહ ।

સર્વલિઙ્ગસમવાયઃ સર્વદોષપ્રકોષને ॥

સર્વદોષપ્રકોષને સર્વલિઙ્ગસમવાયઃ । અ-
તિશયિતજૃમ્માનેત્રદાહાન્નારુચિસહિતાના
શ્રમાદીના સમવાયો ભવતિ ॥

સઘળા દોષોના પ્રકોષથી ઉત્પન્ન
થવાના જ્વરમાં અત્યંત બગાસાં, ને-
ત્રમાં અત્યંત બળતરા તથા અત્ર ઉપર
અત્યંત અરૂચિ, એઓની સાથે થાક
લાગવા આદિ સઘળાં સામાન્ય પૂર્વરૂ-
પોનું એકઠાપણું થાય છે.

જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણુ.

અથ જ્વરસ્ય સામાન્યલક્ષ-
ણમાહ ।

સ્વેદાવરોધઃ સન્તાપઃ સર્વાન્નગ્રહણં
તથા । યુગપદ્યત્ર રોગે તુ સ જ્વરો
વ્યપદિશ્યતે ॥

સ્વેદાવરોધઃ પ્રસ્વેદાનિર્ગમઃ નતુ પિત્ત-
જ્વરે સ્વેદનિર્ગમાદેતલ્લક્ષણં વ્યભિચરતિ ।
તત્રોત્સર્ગાપવાદભવાદિતિ જૈનટકાર્તિકકું-
હાદયઃ । અન્યે તુ સ્વિચતે ઉત્ત્સ્વિચતે
અનેનેતિ સ્વેદઃ અગ્નિઃ તસ્યાવરોધો દોષૈ-
રાચ્છન્નતા ॥ તાપ ઇતિ વક્તવ્યે સન્તાપા-
ભિધાનં દેહેન્દ્રિયમનસાં સન્તાપવોધનાર્થમ્ ।
યત ઉક્તં ચરકેણ જ્વરવિશેષણમ્ । દેહે-
ન્દ્રિયમનસ્તાપીતિ । તત્ર દેહસન્તાપો દેહો-
ષ્ણતા । ઇન્દ્રિયસન્તાપ ઇન્દ્રિયવૈકલ્યમ્ ।
યત ઉક્તમ્ ।

ઇન્દ્રિયાણાં તુ વૈકલ્યં યત્ર સન્તાપ-
લક્ષણમ્ । વૈચિત્ચ્યમરતિર્ગ્લાનિર્નિર્મનઃ-
સન્તાપલક્ષણમ્ ઇતિ ॥

સર્વાઙ્ગગ્રહણમ્ । સર્વેષામઙ્ગાનાં વેદનયા
ગ્રહણં સર્વાણ્યઙ્ગાનિ સ્તમ્બનગૃહીતાનીવ
ભવન્તિ । યુગપદિતિ । મિલિતમેતલ્લક્ષ-
ણમ્ । પ્રત્યેકસ્ય વ્યભિચારાત્ યથા સ્વે-
દાવરોધઃ કુષ્ઠપૂર્વરૂપે । તથા સન્તાપો દા-
હવ્યાધૌ । તથા સર્વાઙ્ગગ્રહણં સર્વાઙ્ગરોગા-
સ્વ્યવાતવ્યાધૌ ॥

જે રોગમાં સ્વેદનો અવરોધ, (પ-
સીનાતું નહી નીકળતું) સંતાપ અને
સાધનાં અંગોતું વેદનાથી ઝલાઇ ગએલાં
જેવું થવું એ લક્ષણો સામટાં ઉત્પન્ન
થાય તે રોગ જ્વર ઠહેવાય છે. જે કે
પિત્ત જ્વરમાં પસીનો નીકળે છે તો-
પણ તેટલાથી તે જ્વરમાં આ લક્ષણ
નથી લાગુ પડતું એમ નહિ સમજવું.
કારણ કે સ્વેદનો અવરોધ એ સામાન્ય
લક્ષણ છે અને પિત્તજ્વરના વિશેષ લ-
ક્ષણમાં તેનો અપવાદ છે એમ જાણે,

કાર્તિક અને કુંડ આદિ વૈદ્યો ઠહેલે.
ખીજ વૈદ્યો તો ' સ્વેદનો અવરોધ ' એ
શબ્દનો ' દોષોથી અગ્નિતું ઠંકાઇ જવું '
એવો વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે અર્થ
કરીને આ સામાન્ય લક્ષણને સંપૂર્ણ
રીતે લાગુ પાડે છે. (તાપ) શબ્દ નહિ
મુક્તાં 'સંતાપ' શબ્દ મુક્યો છે તે, દેહ-
ઇંદ્રિયો અને મન એ ત્રણેનો સંતાપ
સમજાવવાને વાસ્તે મુક્યો છે. કારણ
કે ચરકે ' જ્વરદેહ, ઇંદ્રિયો અને મન
એ ત્રણેને સંતાપ ઉપજાવે છે ' એમ
કહ્યું છે. દેહમાં જે ઉનાશ થાય તેને
દેહનો સંતાપ સમજવો, ઇંદ્રિયોમાં જે
વિકૃતપણું થાય તેને ઇંદ્રિયોનો સંતાપ
સમજવો અને જે જ્વલાનપણું, નાપુશી
અને ઝલાનિ થાય તેને મનનો સંતાપ
સમજવો. નકરો સ્વેદનો અવરોધ ઠા-
ઠના પૂર્વરૂપમાં પણ થાય છે, નકરો
સંતાપ બળતરાની વ્યાધિમાં પણ થા-
ય છે અને નકરું અંગોતું ઝલાઈ જવું
સર્વાંગરોગ નામની વાતવ્યાધિમાં પણ
થાય છે એટલામાટે ' આ લક્ષણો જમાં
સામટાં ઉત્પન્ન થાય તે જ્વર ઠહેવાય '
એમ કહ્યું છે.

પસીનો નહી નીકળવાતું કારણ.
પ્રસ્વેદાનિર્ગમને કારણમાહ ।

રુણદિ ચાપ્યપાં ધાતૂન યસ્માત્-
સ્માજ્જ્વરાતુરઃ । ભવસત્યુષ્ણગાત્રથ
સ્વિચતે ન ચ સર્વશઃ ॥

યસ્માત્ જ્વરોડપા ધાતૂનરસધાતૂં રુ-
ણદિ તસ્માદ્દેતોર્જ્વરાતુરોડત્યુષ્ણગાત્રો ભ-
વતિ સર્વશઃ સ્વિચતે ચ ન ॥

જ્વર રસરૂપ ધાતુને રોકી દીધે છે
માટે જ્વરથી આતુર થએલા માણસવું

શરીર ખદુ ઉનું થઈ જાયછે અને અંગો-
માં પસીનો પણ આવતો નથી.

જ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા.

અથ સામાન્યતો જ્વરસ્ય
ચિકિત્સામાહ ।

અંશાંશં યત્ર દોષાણાં વિવેક્તું નૈવ
શક્નુયાત્ । સાધારણીં ક્રિયાં તત્ર વિ-
દધીત ચિકિત્સકઃ ॥ સામાન્યતો
જ્વરી પૂર્વ નિર્વાતિ નિલયે વસેત્ । નિ-
ર્વાતમાયુષો વૃદ્ધિમારોગ્યં કુરુતે યતઃ ॥

વ્યજનાનિલસ્તુ વર્ષત એવ યતઃ ॥

વ્યજનસ્યાનિલસ્તૃષ્ણાસ્વેદમૂર્ચ્છાશ્ર-
માપહઃ । તાલવેત્રભવો વાતસ્ત્રિદોષશમ-
નો મતઃ ॥ વંશવ્યજનજઃ સોષ્ણો રક્ત-
પિત્તપ્રકોપનઃ । ચામરો વહ્નસમ્ભૂતો
માયૂરો વેત્રજસ્તયા ॥ એતે દોષજિતો
વાતાઃ સ્તિગ્ધા હૃદ્યાઃ સુપૂજિતાઃ । ન-
વજ્વરો ભવેદ્યત્રાદુરૂષ્ણવસનાઘૃતઃ ॥
યયર્તુપક્કપાનીયં પિવેત્ કિર્ચિન્નવાર-
યન્ । વિનાપિ મેપજૈર્વ્યાધિઃ પથ્યાદેવ
નિવર્ત્તે ॥ નતુ પથ્યાવિહીનસ મેપ-
જાનાં શતૈરપિ ॥

જે જ્વરમાં વૈદથી દોષોના અંશાં-
શનું વિવેચન કરી શકાય નહિ તે જ્વ-
રમાં વૈદે સાધારણ ચિકિત્સા કરવી.
સામાન્ય રીતે જ્વરવાળા માણસે પ્ર-
થમ વાયુવગરના ધરમાં વસવું. કા-
રણ કે વાયુવગરનું સ્થલ આયુષ્યની
વૃદ્ધિ કરેછે અને આરોગ્ય આપેછે.
જ્વરવાળા માણસને પંખાનો પવન તો
નાખવો જોઈએ. કારણ કે પંખાનો

પવન તરશને, પસીનાને, મૂર્છાને તથા
પરિશ્રમને મટાડનાર છે અને તેમાં
પણ તાડીના પંખાનો પવન ત્રણે દો-
ષને શાંત કરનારો માનવામાં આવ્યોછે.
વાંસના પંખાનો પવન ગરમ છે અને
રૂધિરનો તથા પિત્તનો પ્રકાપ કરનાર છે
આમરનો પવન, વસ્રનો પવન, મોર-
પીંછનો પવન અને નેતરના પંખાનો
પવન એઓ દોષોને મટાડનારા છે,
સિન્ધુ છે, ધ્યારા લાગે એવા છે અને
શાસ્ત્રોએ સારી રીતે વખાણેલા છે. ન-
વાજ્વરવાળાએ યત્નપૂર્વક ભારે અને
ગરમ કપડાં પહેરવાં ઓઢવાં જોઈએ.
તે તે ઋતુઓને અનુસરીને પકાવેલું
પાણી પણ પીવું જોઈએ તેટલું નહિ
પીતાં કાંઈક ઓછું પીવું. જે બરાબર
પથ્ય રાખવામાં આવે તો ઔષધોવિના
પણ વ્યાધિ મટી જાયછે અને જે પથ્ય
રાખવામાં ન આવે તો સૈકડો ઔષ-
ધોથી પણ વ્યાધિ મટે નહિ.

જ્વરમાં શું શું છોડી દેવું.

તતો જ્વરે વર્જનીયાન્યાહ
સુશ્રુતઃ ।

પરિપેકાન્ પ્રદેહાંશ્ચ સ્નેહાન્ સંશો-
ધનાનિ ચ । દિવા સ્વપ્નં વ્યવાયશ્ચ વ્યા-
યામં શિશિરં જલમ્ ॥ ક્રોધમવાત-
મોજ્યાંશ્ચ વર્જયેત્કરુણજ્વરી ।

પરિપેકઃ ક્ષાનાદિઃ ॥ પ્રદેહોડનુલેપના-
મ્યઙ્ગાદિઃ । સ્નેહાન્ । પાને નિપિદ્ધાન્ ।

સુશ્રુત દેહેછે કે “ નવાજ્વરવાળાએ
જથી શરીરને પાણીનો વધુ સંબંધ થાય
એવાં સ્નાનઆદિ કરવા નહિ, લેપન
કરવું નહિ, અભ્યંગ કરવો નહિ, જે

સ્નેહપદાર્થો પીવામાં નિષિદ્ધ છે તેઓને પીવા નહિ, વિરેચન આદિ શોધન પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો નહિ, દિવસે સુવું નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, કસરત કરવી નહિ, ટાકું જળ પીવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ, પવનવાળી જગ્યામાં રહેવું નહિ અને ભોજન કરવું નહિ.

મનાહ કરેલાં કામ કરવાથી
થતા દોષો.

નિષેધાચરણાદ્વોપમાહ ।

શોષં છર્દિ મદં મૂર્ચ્છાં ભ્રમં તૃષ્ણા-
મરોચકમ્ । પ્રાગ્નોત્યુપદ્રવાનેતાન પરિ-
પેકાદિસેવનાત ॥

આદિશબ્દેન પ્રદેહાદયો ગૃહ્યન્તે । હા-
રીતેન પ્રત્યેકં દૂષણમુક્તમ્ ।

વ્યાયામાજ્જ્વરસંઘટ્ટિર્વ્યવાયાત્ સ્ત-
મ્મમૂર્ચ્છનમ્ । મૃતિશ્ચ સ્નેહપાનાત્તુ મૂ-
ર્ચ્છાચ્છર્દિર્મદોઽરુચિઃ ॥ ગુર્વન્નભોજનાત્
સ્વપ્નાદ્વિષ્ટમ્બો દોષકોપનમ્ । અગ્નિસા-
દઃ સ્વરત્વં ચ સ્તોતસાં ચામવર્ચનમ્ ॥

મૃતિરિતિ વ્યવાયાદિત્યત્ર સમ્બધ્યતે ।

સ્વનાત્ દિવાસ્વાપાત્ ।

સ્નાન અને લેપન આદિ નિષિદ્ધતું સેવન કરવાથી શોષ, ઉલટી, મદ, મૂર્છા, ભ્રમ, તરશ અને અરૂચિ એ ઉપદ્રવો પ્રાપ્ત થાય છે. હારીત મુનિએ પ્રત્યેક નિષિદ્ધ કાર્યમાં નામ પાડીને દૂષણો કહેલ છે કે “કસરત કરવાથી (પરિશ્રમ કરવાથી) જ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, મૈથુન કરવાથી ત્રલાઈ જવું, મરણ તથા મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે, સ્નેહ-પાન કરવાથી મૂર્છા ઉલટી મદ તથા

અરૂચિ થાય છે અને ભારે અન્ન જમવાથી તથા દિવસે સુવાથી દસ્તની કબજિયત થાય છે, દોષોનો પ્રદાપ થાય છે, અગ્નિનું મંદપણું થાય છે, ખરસટપણું થાય છે અને નાડીઓમાં રસ આદિનો પ્રવાહ અટકી જાય છે.

જ્વરવાળાએ તથા જ્વરથી છુટેલા-
એ પણ જે જે છોડી દેવાં જોઈએ તે.

અન્યથ વર્જયેત્ ।

સજ્વરો જ્વરમુક્તો વા વિદાહીનિ
ગુરુણિ ચ । અસાત્માન્નાનિ પાનાનિ
વિરુદ્ધાન્યશનાનિ ચ ॥ વ્યાયામમતિ-
ચેષ્ટાં વાઽભ્યર્જં સ્નાનં ચ વર્જયેત્ । તેન
જ્વરઃ શમં યાતિ શાન્તશ્ચ ન પુનર્મથેત્ ॥

જ્વરવાળાએ અને જ્વરથી છુટેલાએ પણ ખળતરા ઉપબવનારાં, ભારે અને પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ પડે એવાં અન્નપાનોનો ઉપયોગ કરવો નહી, વિરુદ્ધ જમવું નહી, વધારે જમવું નહી, કસરત વગેરે કરવું નહી, અત્યંત હરફર કરવી નહી, તેલ આદિનો અભ્યંગ કરવો નહી અને નાહવું નહી. આ રીતે આલવાથી જ્વર શાંત થઈ જાય છે અને શાંત થઈને પાછો ઉત્પન્ન થતો નથી.

જ્વરવાળાએ લાંઘણ કરવા વિધે.

જ્વરી લહનં કુર્યાદિત્યાહ

ચરકો વાગ્મથઞ્ચ ।

આમાશયસ્થો હત્વાગ્નિં સામો મા-
ર્ગાનિ પિધાયત્ । વિદધાતિજ્વરંદો-
પસ્તસ્માલ્લહનમાચરેત્ ॥ યથા । જ્વ-
રાદૌ લહનં પ્રોક્તં જ્વરમધ્યે તુ પાચ-
નમ્ । જ્વરાન્તે મેપજં દયાજ્જ્વરમુક્તે વિ-

रेचनम् ॥ त्रिविधं विविधे दोषे तत्स-
मीक्ष्य प्रयोजयेत् । दोषेऽल्पे लङ्घनं प-
ध्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ प्रभूते शो-
धनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥ चक्र-
दत्तश्च । तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं
नयेत् ॥ आमदोषमलिङ्गं वा लङ्घयेत्तं य-
थाविधि ॥ [अन्यच्च] वातः पचति सप्ता-
हात्पित्तं तु दशभिर्दिनैः ॥ श्लेष्मीद्वादश-
भिर्घसैः पच्यते वदतांवर ॥ लङ्घनं ल-
ङ्घनीयस्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः ॥ त्रिरात्र-
मेकरात्रं चाऽहोरात्रमथवा ज्वरे ॥ नि-
र्वातसेवनात् स्वेदालङ्घनादुष्णवारिणः ।
पानादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरे-
त् ॥ आत्रेयेणोक्तम् । ज्वरादौ लङ्घनं
कुर्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते
रेचनं दद्यात् कोष्ठशुद्धौ यथावलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्यमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितश्चाप्यदोषश्चेत् यवागूपानमाचरे-
त् । शालिपष्टिकमुद्गानां यूपं वा शस्त-
माचरेत् । पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं
मध्यलङ्घने ॥ अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य
सन्तर्पणं हितम् । द्राक्षादाडिमस्वर्जूर-
मियालैः सरूपकैः । तर्पणार्हस्य कर्त्त-
व्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥

अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते ॥

यत आह सुश्रुतः ।

आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमा-
तुरः । तावच्चनशनं कुर्यात्ततः संसर्ग-
माचरेत् ॥

आनद्धस्तिमितैर्दोषैः सम्बद्धः संसर्गं
औषधान्नादि प्रसङ्गम् ॥

यत आह चरकः ।

चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मा-
रुतातपौ । पाचनान्युपवासश्च व्यायाम-
श्चेति लङ्घनम् ॥

चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनविरेचननिरू-
हवस्तिशिरोविरेचनानि । नत्वनुवासनं तस्य
बृंहणत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः ॥

तथा च सुश्रुतः ।

शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पु-
नः । तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणं तु पृथक्
ततः ॥

लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरं पोषकमि-
त्यर्थः ॥

ननु आनद्धस्तिमितैर्दोषैरित्यादि पूर्वो-
क्तसुश्रुतवचनात्सामान्यतो ज्वरिणो यथा-
ऽनशनरूपं लङ्घनं क्रियते । तथा चतुःप्रका-
रा संशुद्धिरित्यादि चरकवचनाद्दमनादिरूपं
लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रो-
च्यते वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु
सर्वज्वरेषु ॥

तथा च सुश्रुतः ।

सोत्केशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मि-
कज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्र-
शिथिलाशये ॥ सरुजेऽनिलजे कार्यं
सोदावर्ते निरूहणम् । कफाभिपन्ने शि-
रसि कार्यमूर्ध्वविरेचनम् ॥ [अपिच]
सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्यः ।
यत आह हारीतः । तृष्णा गरीयसी
घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी । तस्माद्दे-
यं तृपार्त्तय पानीयं प्राणधारणम् ॥

अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनं

જ્વરિભિઃ કાર્યમ્ । સુશ્રુતેન પ્રવાતસેવનસ્ય
નિષિદ્ધત્વાત્ । મારુતસેવનમપ્યવસ્યાવિશેષ
એવ યુક્તમ્ ॥ આતપસેવનં ચાવસ્યાવિશેષ એવ
યુક્તમ્ ॥

લહ્નનામ્બુપવગૃધિર્યદા દોષો ન
પચ્યતે ॥ તદા તુ મુલવૈરસ્યતૃપ્નારો-
ચકનાશનૈઃ । જ્વરઘ્નૈઃ પાચનૈર્હૃદ્યૈઃ ક-
પાયૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

इत्यत्र लह्मनपाचनयोः स्फुट एव भेदः ।
व्यायामोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् ।
अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः
सोऽपि कर्त्तव्यः ॥

ચરક અને વાગ્ભટ. કેહેછે કે “દુષ્ઠ
થઇ આમાશયમાં ગએલો વાત આદિ
દોષ અગ્નિને ઢાંકી દઇ અન્ન આદિના
અપકવ ભાગથી સહિત થઇ માર્ગોને
ઢાંકી દઇને જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે એટલા
માટે લાંઘણ કરવી જોઇએ. જ્વરના
આરંભમાં લાંઘણ કરાવવી, જ્વરના
મધ્યમાં પાચન દેવું, જ્વરના અંતમાં
ઔષધ દેવું અને જ્વર મટી ગયા પછી
રેચ દેવો. વાત, પિત્ત કે કફ એ ત્રણ
દોષોનું અદ્યપણું, મધ્યપણું અને અ-
ત્યંત અધિકપણું જોઇને લંઘન, પાચન
અને શોધન એ ત્રણ ક્રિયાઓનો ઉપ-
યોગ કરવો. દોષ અદ્ય હોય તો લાંઘણ
કરાવવી સારી છે, દોષ મધ્યસ્થિતિમાં
હોયતો લાંઘણ કરાવવી તથા પાચન
પણ દેવું અને દોષ અત્યંત વધેલ હોય
તો શોધન દેવું. શોધન દેવાથી મળો
મૂળમાંથી ઉખડી જાયછે.” ચક્રદત્ત
કહેછે કે “તવા જ્વરને પ્રથમ લંઘ-
નથી ક્ષીણ કરી નાખવો. દોષ કાચા

જણાતા હોય અથવા જ્ઞાનાં ચિન્હો
સ્પષ્ટ દેખાતાં ન હોય એવા હોય તો
પણુ યથાવિધિ લાંઘણ કરાવવી.” વાયુ
સાત દિવસ લાંઘણ કરવાથી પાકી જ-
યછે, પિત્ત દશ દિવસ લાંઘણ કરવાથી
પાકી જાયછે અને કફ ખાર દિવસ લાં-
ઘણ કરવાથી પાકી જાયછે. જ્વર આ-
વતો હોય ત્યારે લાંઘણ કરવાને યોગ્ય
માણસે દોષોને અનુસરી ત્રણ રાત
સુધી, એક રાત સુધી અથવા એક અ-
હોરાત સુધી લાંઘણ કરવી. વાયુવગ-
રની જ્ઞ્યાનું સેવન કરવાથી, પાકુ દે-
વાથી, લાંઘણ કરવાથી અને ઉનું પાણી
પીવાથી કાચાજ્વરને ક્ષીણ કરીને પછી
ઔષધ ખાવું. આનેય મુનિ કેહેછે કે
“જ્વરના આરંભ કાલમાં લાંઘણ કરા-
વવી, મધ્યમાં પાચન દેવું અને અંતે
કોઠાને સાકુ કરવાને વાસ્તે રોગીનું ખ-
ળવિચારીને રેચ દેવો કે જ્યાં અવશેષ
રહેલા દોષ પાકી જાય અને અગ્નિ પ્ર-
દીપ્ત થાય. લાંઘણ કર્યા પછી દોષ
ટળીગયા હોય તો યવાગુ (એકજાતની
રાખ કે જનું લક્ષણ આગળ કેહેવાશે)
પીવી અથવા ચોખાનો, સાઠી ચોખાનો
કે મગનો ચૂષ (ચૂષ કરવાની રીતિ
આગળ કેહેવાશે) પીવો એ સાદું છે.
મધ્યમ પ્રકારની લાંઘણ કરી હોય તો
પીપળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને
સુંઠ એઓથી પકાવેલી યવાગુ પીવી.
રોગીને અત્યંત લાંઘણ થએલી જોવામાં
આવે તો દ્રાખ, દાડમ, ખજૂર, રાણુ
અને ફાલસાં એઓથી તેને વૃમ કરવો
એ હિતકારી છે. વૃમ કરવાનું યોગ્ય
જણાય ત્યારે જ્વરની શાંતિને વાસ્તે
એ પ્રમાણે વૃમિ આપવી.” એ કે ચ-

રહે ચાર પ્રકારની 'સંશુદ્ધિ, તરશ, પ-
વન, તડકા, પાચન ઉપવાસ અને વ્યા-
યામ એઓ સર્વને લંધણુ શબ્દના અ-
ર્થરૂપ ગણેલ છે અને સુશ્રુતે પણ જે
પદાર્થ છે જે ક્રિયા શરીરને હલકું કર-
નાર હોય તે લંધન કહેવાય છે અને જે
પદાર્થ છે જે ક્રિયા શરીરને પોષણુ આ-
પનાર હોય તે ખંડણુ કહેવાય છે એમ
કહ્યું છે તો પણ આ પ્રકરણમાં લંધન એ-
ટલે ઉપવાસજ એમ સમજવું. કારણ
કે " નિશ્ચલ યદને રહેલા દોષોથી સં-
બદ્ધ થએલો માણસ જટલા કાલ સુધી
આતુર રહે તેટલા કાલ સુધી તેણે ઉ-
પવાસ કરવા અને તે પછી ઔષધનો
અને અન્ન આદિનો સંસર્ગ કરવો "
એમ સુશ્રુતેજ કહેલું છે.

શંકા-જમ* સુશ્રુતના આ વચન ઉ-
પરથી સામાન્ય રીતે જ્વરવાળાને ઉ-
પવાસરૂપ લંધન કરાવવામાં આવે છે તેમ
' ચાર પ્રકારની શુદ્ધિ ' ઇત્યાદિ ચર-
કનાં વચન ઉપરથી સઘળા જ્વરવાળા-
ઓને વમન અને વિરેચન આદિરૂપ
લંધન કેમ કરાવવામાં આવતું નથી ?

સમાધાન-વમન આદિ ક્રિયાઓ
જ્વરની અમુક અવસ્થાઓમાં કરાવવી
ચોગ્ય છે પણ સઘળા જ્વરોમાં કરા-
વવી ચોગ્ય નથી. કારણ કે સુશ્રુતે ક-

૧ વમન, વિરેચન, નિરૂહબસ્તિ અને
માથાનું કદાદિકથી ખાલી કરવું એ ચાર
સંશુદ્ધિઓ સમજવી. આ સંશુદ્ધિઓમાં
અનુવાસનને ગણવું નહીં. કારણ કે આ
ઉપાયો શરીરનું કર્ષણુ કરવાના છે અને અ-
નુવાસન તો પોષણુ આપનાર છે. ' ચાર
પ્રકારની સંશુદ્ધિ ' ઇત્યાદિ આ ચરકના વ-
ચનમાં લંધન શબ્દનો અર્થ કર્ષણુ છે.

હું છે કે " રોગી બળવાન હોય જ્વર
કદ્ધી થયો હોય તથા કદ્ધ બહુ ખડ-
ખડાટ કરતો હોય તો વમન કરાવવું,
ઠાઠા કઠણુ હોય તથા જ્વરમાં ઘણા
ભાગ પિત્તનો હોય તો રેચ દેવો, વા-
યુથી થએલો જ્વર હોય, વમનની ઇચ્છા
થતી હોય તથા પેટનું પૂર્ણપણું પણ
સાથે હોય તો નિરૂહ બસ્તિ દેવી અને
માથું કદ્ધી બહુજ ભારે યદ્ધિ ગયું હોય
તો માથાને ખાલી કરવાનો ઉપાય
દેવો. " સઘળા જ્વરવાળાઓએ તર-
શને રોકવી પણ ચોગ્ય નથી. કારણ
કે હારીત કહે છે કે " બહુતરશ ભારે
ભયંકર છે અને તુરત પ્રાણનો નાશ ક-
રનારી છે માટે તરસ્યા માણસને પ્રાણ
ખચાવનારૂં પાણી દેવુંજ ઝેઠએ. "
જ્વરવાળાઓએ જ્વરની અમુક સ્થિ-
તિમાંજ તરશનું સહન કરવું ચોગ્ય છે
પણ સર્વ સ્થિતિઓમાં સહન કરવું ચોગ્ય
નથી. ' જ્વરવાળાઓએ ઘણા વાયુ-
વાળી જગ્યાનું સેવન કરવું નહિ એમ
સુશ્રુતે કહ્યું છે માટે વાયુનું સેવન પણ
અમુક સ્થિતિમાંજ ચોગ્ય છે પણ સ-
ઘળી સ્થિતિઓમાં ચોગ્ય નથી. તડ-
કાનું સેવન પણ અમુક સ્થિતિમાંજ ક-
રવું ચોગ્ય છે પણ સઘળી સ્થિતિઓમાં
કરવું ચોગ્ય નથી. " જ્યારે લંધનથી,
ઉનાં પાણીથી અને યવાગૂંથી દોષ ન
પાટે ત્યારે જ્વરનો નાશ કરનારા, મુ-
ખના વિરસપણાનો તરશનો તથા અ-
રૂચિનો નાશ કરનારા, પ્રિય લાગે એવા
અને પાચન કરનારા કપાયોથી ઉપ-
ચાર કરવો " એ વચનમાં લંધનને અને
પાચનને સ્પષ્ટ રીતે જુદાં પાડેલાં છે.
વ્યાયામ પણ અત્યંત નિષિદ્ધ છે માટે

કરવો યોગ્ય નથી પરંતુ અમુક સ્થિતિમાં/ પડખાં ફેરવવાં વગેરે વ્યાયામ કરવો યોગ્ય છે.

ઉપવાસરૂપ લંઘન કરવાનું ફળ.

अनशनरूपस्य लङ्घनस्य
फलमाह ।

લહનેન ક્ષયં નીતે દોષે સન્ધુક્ષિતે-
ડનલે । વિજ્વરત્વં લઘુત્વં ચ છુચૈવાસો-
પજાયતે ॥ લહનેન અનશનેન દોષે પ્ર-
વૃદ્ધે ક્ષયં નીતે । જ્વરઘ્નં દીપનં કાહ્લા-
રુચિલાઘવકારકમ્ ॥

ચત આહ । આહારં પચતિ શિશ્વી દો-
પાનાહારર્વાજિતઃ પચતીતિ ॥ સન્ધુક્ષિતેડનલે
આચ્છાદકદોષે ક્ષીણેડગ્રી પ્રદોષે યથોક્ત-
સમપ્રાપ્તિસામગ્રીવિષટનાત્ વિજ્વરત્વં શરી-
રસ્ય ગૌરવાભાવેન લઘુત્વમ્ । ક્ષુત્ કુમુક્ષા ચ
જાયતે इत्यर्थः ॥

अन्यच्चाह सुश्रुतः ।

અનવસ્થિતદોષાગ્રેલંઘનં દોષપાચન-
મ્ । જ્વરઘ્નં દીપનં કાહ્લારુચિલાઘવ-
ક્તસ્કમ્ ॥

અનવસ્થિતદોષાગ્રેઃ સ્વસ્થાનાદિતસ્તતો ગ-
તો દોષોડગ્નિશ્ર ચસ્ય તસ્ય જ્વરિણઃ કાહ્લા
અન્નામિલાપઃ રુચિઃ લહ્નેનામપાકાન્મુલ-
શોપાદિનાશો મુલસ્ય યત્પ્રકૃતત્વં સૈવ રુચિઃ
શોભા । રુચિઃ સ્ત્રી દીપ્તૌ શોભાયામ-
મિષ્વંગામિલાપયોરિતિ મેદિનીકારઃ ॥

લાંઘણુ કરવાથી વધેલા દોષનો ક્ષય
થાયછે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે તેથી
જ્વર જતો રહેછે, શરીરમાં ભારેપણું
ગટીને હલકાપણું થાયછે અને ભૂખ

પણુ લાગેછે. 'અગ્નિ આહારને પકા-
વેછે પણુ આહારથી રહિત દોષ તો
દોષોને પકાવેછે' એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યુંછે
માટે વૃદ્ધિ પામીને અગ્નિને ઢાંકી દે-
નારા દોષનો લાંઘણુને લીધે ક્ષય થવાથી
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં આગળ કહેલી
જ્વરની સંપ્રાપ્તિની સામગ્રીઓ તુટી-
જવાથી તાવ ઉતરી જાય, શરીર હલકું
થઈ જાય અને ભૂખ પણુ લાગે એ વાત
સંભવિતજ છે. સુશ્રુતે પણુ કહ્યુંછે કે
"જેના દોષ અને અગ્નિ પોતાના સ્થા-
નક્રમાંથી આમ તેમ જતા રહેલા દોષછે
એવા જ્વરિત માણસને લાંઘણુ કર-
વાથી દોષ પાકી જાયછે, જ્વર ટળી-
જાયછે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, અન્ન-
ખાવા ઉપર રૂચિ થાયછે, આમ પાકી
જવાનેલીધે મોહકાના શોષ આદિનો
નાશ થતાં મોહકાની પ્રથમના જ્વી
શોભા થાયછે અને શરીરમાં હલકાપણું
પ્રાપ્ત થાયછે. "રૂચિશબ્દ સ્ત્રીલિંગે છે
અને તે દીપ્તિ, શોભા, આસક્તિ અને
અભિલાષ એટલા અર્થોમાં પ્રવર્તેછે"
એમ મેદિની ઠાકરામાં કહ્યુંછે તેથી અમે
મૂળના 'રૂચિ' શબ્દનો 'શોભા' અર્થ
કર્યોછે.

જેવું જોઈએ તેવું લંઘન થયાનાં
લક્ષણો.

सम्यकृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

વાતમૂત્રપુરીપાણાં વિસર્ગે ગાત્રલા-
ઘવે । હૃદયોદ્ગ્રાસ્કળ્ડાસ્પશુદ્ધૌ તન્દ્રા-
હ્લમે ગતે ॥ સ્વેદે જાતે રુચૌ ચાપિ છુ-
ત્પિપાસામહોદયે । કૃતં લહ્નનમાદેશ્યં
નિર્વ્યયે ચાન્તરાત્મનિ ॥

हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिः
सधुमाग्लोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः क-
फाद्यालितत्वम् । आस्यशुद्धिः मुखस्य प्र-
कृतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे । तन्द्रा च क्लमश्च
तास्मिस्तन्द्रा निद्रा क्लमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पि-
पासासहोदये । क्षुत्पिपासयोः सह युगपद्-
दये । अन्तरात्मानि मनसि । एतानि लक्ष-
णानि मिलितान्येव सम्यक्तं लङ्घनं बो-
धयन्ति । ननु प्रत्येकम् ।

अधोवायु भूत्र तथा विष्टा योग्य
रीते नीकणवा लागे, शरीर उलकुं थध
लय, छातीमां अडयलु मठी लय,
धुमाडावाणा भाटा ओडकार अंध पडी
लय, कंड कक्षी योपडाअलेो न रहे,
भोडोडुं योग्य स्वाधवाणुं थाय, उंधना
नेवुं आलस्य मठी लय, ज्ञानि टणी
लय, पसीना आवे, अत्रादिक उपर
इयि थाय, भुप्य तथा तरश अेकी व-
पते उदय पाभे अने मन व्यथारहित
थध लय त्यारे नेवुं नेधअे तेवुं लंधन
थयुं समजवुं. आ लक्षणेमांथी अेडाध
लक्षणु थाय त्यारे नही पलु अे सधणां
लक्षणे साभटां थाय त्यारे लंधन यथार्थ
थयुं समजवुं.

हीन (ओखुं) लंधन थयानां लक्षणे।

हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

कफोत्क्लेशः सहज्जासः प्रीवनं च
सुहुर्मुहुः । कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा
स्याद्धीनलङ्घने ॥

उपरिधतवमनत्वमिव कफोत्क्लेशः । क-
फस्य वमनाद्योपस्थितिर्हज्जासः । प्रीवनं ह-
दयात्कफनिर्गमः ॥

उलटी जेवा उछाणा आन्धा करता
होय, हृदयमांथी नीकणवाने वास्ते कक्ष
तैथार थध रेहेतो होय, वारंवार पडपा
डाडाडवा पडता होय, कंड भोडोडुं अने
छाती साधु न थयां होय अने उंधना
नेवुं आलस्य थया करतुं होयतो लंधन
ओखुं थयुंछे अेम जलुवुं.

अत्यंत लंधन थयानां लक्षणे।

अतिशयितस्य लङ्घनस्य
लक्षणमाह ।

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुख-
स्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब-
ल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ मनसः संभ्रमोऽभी-
क्षणमूर्ध्ववातास्तमो हृदि । देहाग्निव-
हानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥

कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् ।
मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः । ऊर्ध्ववातः उद्गा-
रवाहुल्यम् । हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्ये-
व ज्ञानम् ॥

सांधाओ पुटया करता होय, शरीर
भरडाया करतुं होय, उधरस आवती
होय, भोडोडाभां शोप थतो होय, भुप्य
जती रही होय, अइयि थध होय,
तरश लाग्या करती होय, डान सांभणी
शकता न होय, नेत्र देपी शकतां न
होय, मनमां भ्रमलु थया करतुं होय,
वारंवार धलु ओडकार आन्धा करता
होय, जलु अंधाराभां पेठां होधअे
अेवुं हृदयमां जलुयाया करे, अने देहना
तथा अग्निना जणनी हानि थध होय
तो लंधन अत्यंत थयुंछे अेम समजवुं.

જેથી શરીરના બળનો ખ્યાવ
રહે એવું લંબન કરાવવા વિધે.

બલરક્ષણં લઘ્નં કારયેદિત્યાહ ।

બલાવિરોધિના ચૈનં લઘ્નેનોપપાદ-
ચેત્ । બલાધિપ્પાનમારોગ્યં યદર્થોડ્યં
ક્રિયાક્રમઃ ॥

અર્થઃ । એનં રોગિણં બલાવિરોધિના
અનતિબલક્ષયકારિણા લઘ્નેન ઉપપાદયેત્
ઉપચરેત્ । કુત્તરિતિ ચેત્તજાહ । યદર્થમ-
સ્મૈ આરોગ્યાય અયં ક્રિયાક્રમઃ । ચિકિ-
ત્સોપક્રમઃ । તત્ આરોગ્યં બલાધિપ્પાનં બ-
લાશ્રયમિત્યર્થઃ ॥

લંબન કરાવવું તે શરીરના બળનો
અત્યંત ક્ષય ન થઈ બળ એવું કરાવવું
જોઈએ. કારણ કે જેને વાસ્તે ચિકિત્સા
કરવામાં આવે છે એવા આરોગ્યનો
મુખ્ય આધાર બળજ છે.

કેટલાએકને લંબનનો નિષેધ.

કેપાંચિદનશનસ્ય નિષેધ-

માહ સુશ્રુતઃ ।

તદ્દિમારુતવૃષ્ણાહુન્મુલ્લશોષપ્રમા-
ન્વિત્તૈઃ । કાર્યં ન શુર્વિણીવાલ્લદ્ધુર્વલ-
ભીરુભિઃ । ન ક્ષયાધ્વશ્રમક્રોધકામશો-
ષચિરજ્વરી ॥

તત્ અનશનં । ઉલ્બળમારુતયુક્તેન જ્વ-
રિણા ન કાર્યં મારુતોડ્રચ નિરામો વોલ્લબ્યઃ ।
સામે મારુતે લઘ્નં કાર્યમેવ ॥

યત્ આહ તન્ત્રાન્તરે ।

અવશ્યમેવ કુર્વોત્ જ્વરી સામે સમી-
રણે । લઘ્નં હામપાકાર્યં ન તદ્ધર્વં
યથા કપ્પે ॥

તદ્ધર્વં આમપાકાદ્ધર્વં અત્ એવોક્તમ્ ।

કપ્પિત્તોદ્ધર્વો ધાતુ સહતે લઘ્નં વહુ ।
આમક્ષયાદ્ધર્વમપિ વાયુર્ન સહતે ક્ષણમ્ ॥

આમક્ષયાદ્ધર્વમપિ વાયુર્ન સહતે ક્ષણમ્ ।
તથા મુલ્લશોષપ્રમાવપિ નિરામાવેવ વિવક્ષિ-
તૌ સામયોસ્તુ તયોલંબનં કાર્યમેવ । શુર્વિ-
ણીવાલ્લદ્ધાદિભિર્નિરામૈરેવ લંબનં ન કાર્યમ્ ।
સામેઃ પુનસ્તૈરપિ લંબનં કાર્યમેવ । ક્ષયો ધા-
તુક્ષયો રાજયક્ષ્મા ચ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે “વાયુથી થએલા
જ્વરવાળાએ, તરશવાળાએ, શુષ્કવા-
ળાએ, મુખના શોષવાળાએ, બ્રમવા-
ળાએ, ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ, ખાલોકે, વૃદ્ધે,
દુબળાએ, ખીકણે, ધાતુના ક્ષયવાળાએ,
ક્ષયરોગવાળાએ, પંથ કરી આવેલાએ,
પરિશ્રમવાળાએ, ક્રોધવાળાએ, કામ-
દેવથી થએલા શોષવાળાએ અને સાંખા
કાળના જ્વરવાળાએ લાંબણ કરવી
નહી.”

આમાં એમ સમજવાનું છે કે વા-
યુથી થએલા જ્વરવાળાએ જે વાયુ આ-
મથી રહિત હોયતો લાંબણ કરવી નહી
પણ જે વાયુ આમવાળો હોયતો કર-
વી જોઈએ. કારણ કે “જ્વરવાળાએ
જે વાયુ આમ સહિત હોયતો અવશ્ય
લંબન કરવું. વાયુના જ્વરમાં આમ
પ્રકાશવાને વાસ્તેજ લંબન કરવાની
જરૂર છે માટે જેમ કદ્માં આમ પાકી
ગયા પછી પણ લંબન કરવામાં આવે છે
તેમ વાયુમાં આમ પાકી ગયા પછી
કરવું નહી. કેમકે કદ્ અને પિત્ત એ બે
ધાતુઓ દ્રવરૂપ હોવાથી ઘણાં લંબનવું
સહન કરી શકે છે પણ વાયુ તો આમ

પાકી ગયાં પછી ક્ષણમાત્ર પણ લંધનનું સહન કરી શકે એમ નથી.” એમ ખીલ અંધમાં કહ્યું છે. ભ્રમ અને મુખને શોષ પણ ને આમથી રહિત હોયતો તેઓમાં લંધન કરવું નહીં પણ ને આમથી સહિત હોયતો તેઓમાં પણ કરવું જોઈએ. તેમજ ગર્ભવાળી સ્ત્રી, પાલક અને વૃદ્ધ આદિ એઓ પણ ને આમ વગરનાં હોયતો તેઓએ લંધન નહીં કરવું. પણ ને આમવાળાં હોયતો તેઓએ પણ કરવું જોઈએ.

આમનું લક્ષણ.

આમસ્ય લક્ષણમાહ ।

આહારસ્ય રસઃ સારો યો ન પક્ષો-
ગ્નિલાઘવાત્ ॥ આમસંજ્ઞાં સ લભતે વહુ-
ન્યાધિસમાશ્રયઃ ॥

તન્ત્રાન્તરે તુ ।

આમમન્નરસં કેચિત્કેચિન્તુ મલસન્ન-
યમ્ । પ્રથમાં દોષદુષ્ટિં વા કેચિદામં પ્ર-
ચક્ષતે ॥ અવિપક્વમસંસક્તં દુર્ગન્ધં વહુ-
પિચ્છિલમ્ । સાદનં સર્વગાત્રાણામામ ઇ-
સ્યભિશન્દિતમ્ । તેનામેન સમાયુક્તા
દોષા દૂષ્યાશ્ચ તાદૃશાઃ । તદુદ્રવા આ-
મયાશ્ચ સામા ઇતિ વૃષ્ટૈઃ સ્મૃતાઃ ॥

આહારનો જે સારરૂપ રસ અગ્નિની
ઓછાઇને લીધે પાકેલો ન હોય તે આમ
કહેવાય છે. એ આમથી ઘણાં દરદો
ઉત્પન્ન થાય છે. ખીલ અંધમાં તે એમ
કહ્યું છે કે “કેટલાએક વૈદ્યો અત્રના
કાચા રસને આમ કહે છે, કેટલાએક
વૈદ્યો મળોના સમૂહને આમ કહે છે અને
કેટલાએક વૈદ્યો દોષોની જે પ્રથમ ખ-
રાખી થાય છે તેને આમ કહે છે.” જે

પદાર્થ નહીં પાકેલો, પરસ્પર નહીં
ચોટેલા અવયવોવાળો, દુર્ગંધવાળો, બહુ
ચીકણો અને સઘળાં ગાત્રોને પી-
આપનારો હોય છે તે ‘આમ’ કહેવાય છે
એ આમથી સંયુક્ત થએલા દોષોને
માથુસોને અને તેથી ઉત્પન્ન થએલાં દર-
દોને પણ વિદ્વાન વૈદ્યો ‘સામ’ કહે છે

સામ વાયુનું લક્ષણ.

તત્ર સામસ્ય વાતસ્ય

લક્ષણમાહ ।

વાયુઃ સામો વિવન્ધાગ્નિસાદત
ન્દ્રાન્ત્રકૂજનૈઃ ॥ વેદનાશોયનિસ્તોદૈ
ક્રમશોઽન્નિ પીડયેત્ ॥ વિચરેત્યુગ
પચાપિ ગૃહ્ણાતિ કુપિતો મૃશમ્ । સ્નેહા-
ઘૈર્ઘૃદ્ધિમાયાતિ મેઘઃ સૂર્યોદયે નિશિ ।

વિચરેત્ યુગપત્ વાયુરામશ્રૈકકાલં વિ
ચરેત્ કુપિતઃ સામો વાયુઃ મૃશમતિશયેન
ગૃહ્ણાત્યન્નનીત્યર્થઃ ॥

સામ વાયુ દસ્તની કબજીયત કરે છે,
અગ્નિને મંદ કરે છે, ઊંધ જેવું આલસ્ય
આપે છે, આંતરડાંઓને શબ્દ કરાવે છે
અને અતુકમે વેદનાથી, સોળથી તથા
સોઇના જેવા ભોંકાથી અંગોને પીડે છે.
ઠાપ પામેલો સામ વાયુ એકી વખતે
આમસહિત, સઘળાં અંગોમાં ફરે છે,
સઘળાં અંગોને અત્યંત ઝાલી લે છે અને
સ્નેહ આદિ પદાર્થોથી વર્ષાઋતુમાં,
સૂર્યોદયમાં તથા રાતે વૃદ્ધિ પામે છે.

નિરામ (આમથી રહિત)

વાયુનું લક્ષણ.

તસ્યૈવ નિરામસ્ય લક્ષણમાહ ।

નિરામો વિશદો રૂક્ષો નિર્ગન્ધો-

ઽચલ્પવેદનઃ । વિપરીતગુણૈઃ શાન્તિ
સ્તિર્ગૈર્યાતિ વિશેષતઃ ॥

નિરામ વાયુ સ્વચ્છ હોયછે, રક્ષ
હોયછે, દુર્ગંધથી રહિત હોયછે, ધણીજ
થોડી વેદના કરેછે, પોતાથી વિપરીત
ગુણોવાળા પદાર્થોથી શાંતિ પામેછે અને
સ્તિર્ગૈર પદાર્થોથી વિશેષ શાંતિ પામેછે.

સામ પિત્તનું લક્ષણ.

સામસ્ય પિત્તસ્ય લક્ષણમાહ ।

પિત્તં સામં ભવેદમ્લં દુર્ગન્ધં હરિતં
શુરુ । અમ્લિકા કણ્ઠહૃદાહકરં શ્યાવં
તથા સ્થિરમ્ ॥

અમ્લિકા અમ્બિલી તુ ત્રુકીતિ લોકે ॥
સામ પિત્ત ખાટું હોયછે, દુર્ગંધ-
વાળું હોય છે, હરિત રંગવાળું હોયછે,
ભારે હોયછે, આંખની પેઠે કંઠમાં
તથા હૃદયમાં દાહ કરેછે, શ્યામતાવાળું
હોયછે અને સ્થિર હોયછે.

નિરામ પિત્તનું લક્ષણ.

તસ્ય નિરામસ્ય લક્ષણમાહ ।

નિરામં પિત્તમાતામ્રમત્પુષ્પં કટુકં
સરમ્ । દુર્ગન્ધિ રુચિકૃદ્વન્દિવલવર્ધનમી-
રિતમ્ ॥

નિરામપિત્ત કાંઈક રતાશવાળું હો-
યછે, ખહુ ગરમ હોયછે, તીખું હોયછે,
સારક હોય છે, દુર્ગંધવાળું હોયછે, રુચિ
કરાવેછે અને અગ્નિના બળને વધારેછે.

સામ કફનું લક્ષણ.

અથ સામકફસ્ય લક્ષણમાહ ।

આવિલસ્તંતુલઃ સ્થાનઃ કંઠદેશે ચ
તિષ્ઠતિ ॥ સામો વલાસો દુર્ગંધસ્તુદ્રશ્ચ-
ધોરુપવાતકૃત્ ॥

સ્થાન સંહતઃ ।

સામ કફ મેલો હોયછે, તાંતણા-
વાળો હોયછે, ઘાટો હોયછે, કંઠમાં
બની રહેછે, દુર્ગંધવાળો હોયછે અને
લુબ્ધને તથા તરસને લાગવા દેતો નથી.

નિરામ કફનું લક્ષણ.

તસ્ય નિરામસ્ય લક્ષણમાહ ।

શ્લેષ્મા નિરામો નિર્ગંધઃ ફેનવાંશ્લે-
દવાનપિ ॥ ભવેત્સંપિંદિતઃ પાંડુરાસ્યૈ-
રસનાશકૃત્ ॥

નિરામ કફ દુર્ગંધ વગરનો હોયછે,
ફીણવાળો હોય છે, દુકડાઓવાળો હોય
છે, ગાઠા બ્વો હોયછે, ઘોળો હોયછે
અને મોઠોડામાં વિરસપણાનો નાશ
કરેછે.

સામ વ્યાધિનું લક્ષણ તથા

આમને ટાળવાના ઉપાય.

અથ સામસ્ય વ્યાધેર્લક્ષણમાહ ।

આલસ્યતન્દ્રા હૃદયાવિથુદ્ધિદોષા-
પ્રવૃત્ત્યાવિલમૂત્રતામિઃ । ગુરુદરત્વાહ-
ચિસુપ્તતામિરામાન્વિતં વ્યાધિમુદાહર-
ન્તિ ॥ આમજયેલ્લહનકોષ્ણપેચાલધ્વ-
ન્નસૂપૌદનતિક્તયૂષૈઃ । ચિરુક્ષણસ્વેદન-
પાચનેશ્ચ સંશોધનેરુર્ધ્વમધસ્તથૈવ ॥

આલસ્ય, ધેન, હૃદયનું અસ્વચ્છ-
પણું, મળાદિકનું નહીં બીજાં ભૂતનું
ટાળાપણું, પેટનું ભારેપણું, અરુચિ અને
બેચંતપણું એટલાં લક્ષણો ઉપરથી વેદ-
લેઠા વ્યાધિને સામ કહેછે. સંધન,
જરા જરા બની પેચા, (પેચાનું લક્ષણ
કહેવારી) હૃદયમાં અત્રો, નિદાસભાત, ક-
ડવા યૂષો, રક્ષ કરવાના ઉપાયો, સ્વેદન,

પાચન, વમન આદિ ઉપરનાં સંશો-
ધનો અને વિરેચન આદિ નીચેના સં-
શોધનો એઆથી આમનો નાશ કરવો.

તાવવાળાએ લાંઘણુમાં પણ
પાણી પીવું.

જ્વરી લહનેડપિ જલં પિવે-
દિત્યાહ સુશ્રુતઃ ।

તૃપિતો મોહમાયાતિ મોહાત્પ્રાણા-
ન્વિમુચ્ચતિ । અતઃ સર્વાસ્વસ્થાસુ ન
ક્વચિદ્વારિ વર્જયેત્ ॥ હારીતેનોક્તમ્ ॥
તૃપ્ણા ગરીયસી ઘોરા સઘઃપ્રાણવિના-
શિની । તસ્માદ્દેયં તૃપાર્ત્તીય પાનીયં
પ્રાણધારણમ્ ॥

અવર્યં પેયમપિ જલં જ્વરી કિષ્કિદ્વા-
રયન્ પિવેત્ ॥

યત આહ સુશ્રુત એવા જીવિનાં જી-
વનં જીવો જગત્સર્વં તુ તન્મયમ્ । અ-
તોડ્યન્તનિપેધેન ન ક્વચિદ્વારિ વારયેત્ ॥
જીવનં જલં કિષ્કિત્તુ વારયેદેવ ॥

તથાચ । જ્વરે નેત્રામયે કુષ્ઠે મન્દે-
ડ્પ્રાહુદરે તથા ॥ અરોચકે પ્રતિશ્યાયે
પ્રસેકે શ્વયથૌ ક્ષયે । વ્રણે ચ મધુમેહે
ચ પાનીયં મન્દમાચરેત્ ॥

પ્રસેકે મુખપ્રસેકે । મન્દમાચરેત્ અલ્પં
પિવેત્ ॥

યત આહ । અતિયોગેન સલિલં તૃ-
પ્યતોડપિ પ્રયોજિતમ્ । પ્રયાતિ શ્લેષ્મ-
પિત્તત્વં જ્વરિતસ્ય વિશેષતઃ ॥

સુશ્રુત ઠેઠેઠે કે “ તરસ્થા માણુસને
મોહ ઉત્પન્ન થાયછે અને મોહથી પ્રાણુ
જતાં રેઠેઠે એટલામાટે ઠાંધપણુ સ્થિ-

તિમાં પાણીનો અટકાવ કરવો નહીં.”
હારીત ઠેઠેઠે કે “ બહુ તરશ અત્યંત
ભયંકર છે અને તુરતજ પ્રાણુનો નાશ
કરનારી છે એટલામાટે તરસ્થા માણુ-
સને પ્રાણુનો બચાવ કરનારું જળ દેવુંજ
લેઈએ.” જ્વરવાળાએ જળ અવશ્ય
પીવુંજ પડે એવા સમયમાં પણ કાંઈક
ઓણું પીવું. કારણ કે સુશ્રુતે કહ્યુંછે કે
“ જળ પ્રાણીઓના જીવનરૂપે છે અને
સધણું જગત્ એથીજ જીવેછે એટલા
માટે ઠાંધ સમયમાં પણ જળનો અત્યંત
અટકાવ કરવો નહીં.” અત્યંત અટકાવ
કરવો નહીં એમ ઠેઠેવાથી “ થોડોક
તો કરવોજ લેઈએ” એમ સિદ્ધ થાયછે,
સુશ્રુતેજ કહ્યુંછે કે “ જ્વર, નેત્રના રોગ,
ઠાંઠ, અગ્નિતું મંદપણું, ઉદરના રોગ,
અરુચિ, સળીખમ, મોહોડાંમાં પાણીતું
આબ્યા કરવું. સોજ, ક્ષય, વ્રણ અને
મધુપ્રમેહ એ દરદોમાં પાણી થોડું થોડું
પીવું.” વળી પણ કહ્યુંછે કે “ જને
તરશ લાગતી હોય તેને પણ અતિ-
યોગથી પાણી પાવામાં આવે તો રક્ત-
ભમ્પિત્ત થાયછે અને તાવવાળાને તો
અત્યંત પાયેતું પાણી વિશષે કરી રક્ત-
ભમ્પિત્તપણાને પ્રાપ્ત થાયછે.

નવા જ્વરવાળાએ ઠાંડું પાણી
પીવું નહીં.

તત્ત્વ જલં નવજ્વરી શીતલં ન
પિવેદિત્યાહ સુશ્રુતઃ ।

નવજ્વરે પ્રતિશ્યાયે પાર્શ્વશૂલે ગલગ્રહે ।
સઘઃ શુદ્ધૌ તથાધ્માને વ્યાધૌ વાતક-
ફોદ્રવે ॥ અરુચિગ્રહણીગુલ્મશ્વાસકા-
સેપુ વિદ્રઘૌ । હિક્કાયાં સ્નેહપાને ચ
શીતં વારિ વિવર્જયેત્ ॥ [અન્યચ સ એવ]

સેવ્યમાનેન શીતેન જ્વરસ્તોયેન વર્ધતે ॥

અત્ર શીતં જલં અકથિતં નિષિદ્ધમ્ ।
તથા સતિ કથિતમાયાતમ્ ॥

સુશ્રુત કહેછે કે “નવા જ્વરમાં, સળીખમમાં, પડખાના શૂળમાં, ગલ-અહમાં, શુદ્ધિ આધ્યા ઉપર તુરત, પેટ ચડી આવ્યું હોય ત્યારે, વાયુથી કે કફથી ઉત્પન્ન થએલા રોગમાં, અર-ચિમાં, સંઅહણીમાં, ગોટાના દરદમાં, શ્વાસમાં, ઉધરસમાં, અંદરના ગુમડામાં, હોંકમાં અને સ્નેહપાનમાં ટાઢા પાણીનો ત્યાગ કરવો.” વળી સુશ્રુતે કહ્યું છે કે “ટાઢા પાણીનું સેવન કરવાથી જ્વર વૃદ્ધિ પામે છે.” આ ઉકાળ્યા વગરના ટાઢા પાણીનો નિષેધ છે માટે (અસુક નિષયોમાં) ઉકાળીને પછી ટાઢું કરેલું પાણી પીવું એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

પાણી ઉકાળવાનો વિધિ તથા તે પાણીના ગુણો.

તત્ર કથિતસ્ય વિધિર્ગુણાશ્ચ ॥

કાથ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં ચ યત્ । તત્તોયં કથિતં જ્ઞેયં દોષઘ્નં પાચનં લઘુ ॥

નિર્વેગં શનૈઃ । કથિતસ્ય વિધાનમાહ મુશ્રુતઃ ।

વાતશ્લેષ્મજ્વરાર્ચાય હિતમુષ્ણામ્બુ તૃપ્યતે । દોષનં ચ કફચ્છેદિ વાતપિ-
ચ્છાનુલોમનમ્ ॥ તદ્ધિ માર્દવકૃદ્દોષ-
સ્રોતસાં શીતમન્યથા । વાગ્ધટ્થ । તૃ-
ષ્ણાયાં પ્રાપ્તમુષ્ણામ્બુ પિવેદ્વાતકફજ્વ-
રે । તત્કફં વિલયં નીત્વા તૃષ્ણામાશુ નિવર્તયેત્ ॥ સ્તદીર્યં ચાગ્નિં સ્તોતાંસિ

મૃદુકૃત્ય વિશોધયેત્ । વાતપિત્તકફ-
સ્વેદશક્રમ્બુગ્ણિ સારયેત્ ॥

પાણી ઉકળતાં ઉકળતાં ધીરે ધીરે, ક્ષીણુ રહિત અને નિર્મલ થઈ બધ ત્યારે તેને કવચિત (ચોગ્ય રીતે ઉકળેલું) બાણું. એ કવચિત પાણી દોષોને હણનાર છે, પાચન છે અને હલકું છે. કવચિત પાણી પાવાના વિધિ વિષે સુશ્રુત કહેછે કે “વાયુથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થએલા જ્વરથી પીડાએલાને તરશ લાગે ત્યારે ઉતું પાણી દેવું એ હિતકારી છે, એ પાણી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, કફને કાપનાર છે, વાયુને તથા પિત્તને અનુકૂલ કરનાર છે અને દોષોને તથા નાડીઓને કામળ કરનાર છે. ટાઢું પાણી એથી વિરુદ્ધ છે. વાગ્બટે પણ કહ્યું છે કે “વાયુથી તથા કફથી થએલા જ્વરમાં તરશ લાગે ત્યારે ઉતું પાણી પીવું. એ ઉતું પાણી કફને પીગળાવીને તુરત તરશને બંધ પાડે છે, અગ્નિને પ્રકટ કરી તથા નાડીઓને કુણી કરીને તે નાડીઓને સાફ કરે છે અને વાયુને, પિત્તને, કફને, પસીનાને, વિદ્યને તથા ખૂરને બાહાર કાઢાડે છે.

ઉના પાણીનું લક્ષણ તથા ગુણો.
અથોષ્ણોદકસ્ય લક્ષણં ગુણાશ્ચ ।

કાથ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં તથા । અર્થાવશિષ્ટં યત્તોયં તદુષ્ણોદ-
કમુચ્યતે ॥ જ્વરકાસકફશ્વાસપિત્ત-
વાતામયેદસામ્ । નાશનં પાચનં ચૈવ પથ્યમુષ્ણોદકં સદા ॥

પાણી ઉકળતાં ઉકળતાં ધીરે ધીરે ક્ષીણુ વગરનું, નિર્મલ તથા અર્દ્ધ અવ-

શેષ રહેલું થાય ત્યારે તે ઉષ્ણોદક ક્રેદે-
વાય છે. ઉષ્ણોદક જ્વરને, ઉધરસને,
કફને, શ્વાસને, પિત્તને, વાયુને, આમને
તથા મેદને મટાડનાર છે, પાચન છે અને
સર્વદા પથ્ય છે.

ઋતુ પ્રમાણે જળને પકાવવાના
ભેદ.

અથર્ચુભેદે જલસ્ય પાકભેદઃ ।

ત્રિપાદશેષં સલિલં ગ્રીષ્મે શરદિ
શસ્યતે । અન્યે તુ । નિદાયે ત્વર્ધપા-
દોનં પાદહીનં તુ શારદમ્ । હિમેઽર્ધ-
શેષં શિશિરે તથા વર્ષાવસન્તયોઃ ।
શિશિરે ચ વસન્તે ચ હિમે ચાર્ધાવશે-
પિતમ્ ॥ અષ્ટમાંશાવશેષં તુ વારિ વર્ષા-
સુ શસ્યતે । इति केचिद्बुधाः प्राहुर्जे-
जटागमदर्शनात् ॥ केचित्तु । वसु-
प्वंगेषु वेदेषु वाणेषु त्रिषु पक्षयोः ।
एषु भागावશેषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्र-
માત્ ॥

અત્ર દોષાણાં યથોલ્વણતા હીનતા વા
તથા વ્યવસ્થા કલ્પનીયા ॥

તત્પાદહીનં પિત્તઘ્નમર્ધહીનં તુ વાત-
જુત્ । ત્રિપાદહીનં શ્લેષ્મઘ્નં સંગ્રાહ્યમ્નિ-
મદીપનમ્ ॥

ત્રિપાદહીનસ્ય તન્ત્રાન્તરે આરોગ્યા-
મ્બુસંજ્ઞા ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં અને શરદ્ઋતુમાં
પોણા ભાગ અવશેષ રહેલું પાણી સાઈ
છે. ખીજ વૈદ્યો કહે છે કે “ગ્રીષ્મઋતુમાં
પાણીના ચાર ભાગમાંથી ડાઠ ભાગ
ખળી જાય ત્યારે અને શરદ્ઋતુમાં
એક ભાગ ખળી જાય ત્યારે તે પાણી

શીતકારી હિતકારી થાય છે. હેમંત, શિ-
શિર, વર્ષા અને વસંત એ ઋતુઓમાં
અરધો અરધ અવશેષ રહેલું પાણી
હિતકારી છે.” ક્રેટલાએક વિદ્વાનો
જન્મટના ગ્રંથોને લેખને કહે છે કે
“શિશિર, વસંત અને હેમંત એ ઋતુ-
ઓમાં ખળતાં અરધોઅરધ અવશેષ
રહેલું અને વર્ષાઋતુમાં આઠમે ભાગે
અવશેષ રહેલું પાણી હિતકારી છે.”
ક્રેટલાએક કહે છે કે “વર્ષાઋતુમાં આ-
ઠમે ભાગે અવશેષ રહેલું, શરદ્ઋતુમાં
છઠે ભાગે અવશેષ રહેલું, હેમંતઋતુમાં
ચોથે ભાગે અવશેષ રહેલું, શિશિર
ઋતુમાં પાંચમે ભાગે અવશેષ રહેલું,
વસંતઋતુમાં ત્રીજે ભાગે અવશેષ ર-
હેલું અને ગ્રીષ્મઋતુમાં અરધોઅરધ
અવશેષ રહેલું જળ હિતકારી છે.”
આ પ્રમાણે પાણીના ભાગો અવશેષ
રાખવામાં ધણા પક્ષો છે માટે દોષોના
ઉત્પણાને તથા હીનપણાને અનુસરીને
તેઓની વ્યવસ્થા કરી લેવી. જો
ચતુર્થાંશ ઓછો થયો હોય એવું પાણી
પિત્તને હણનાર છે, અરધોઅરધ ઓછું
થએલું પાણી વાયુને હણનાર છે અને
પોણાભાગ ઓછું થએલું પાણી કફને
તોડનાર છે, દસ્તને રોકનાર છે તથા
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ખીજ
ગ્રંથમાં ત્રણ ભાગ ખળી જાય એક
ભાગે અવશેષ રહેલા પાણીને ‘આરો-
ગ્યાંબુ’ એ નામ આપેલું છે.

આરોગ્યાંબુનું લક્ષણ તથા ગુણો.

તસ્ય લક્ષણં ગુણાશ્ચ ।

પાદશેષં તુ યત્તોયમારોગ્યામ્બુ તદુ-
ચ્યતે । આરોગ્યામ્બુ સદા પથ્યં કાસ-

શ્વાસકફાપહમ્ ॥ સઘો જ્વરહરં ગ્રાહિ
દીપનં પાચનં લઘુ । આનાહપાણ્ડુશૂ-
લાશોગુલ્મશોયોદરાપહમ્ ॥

બળતાં બળતાં એક ભાગે અવશેષ
રહેલું પાણી આરોગ્યાંયુ કહેવાય છે.
એ આરોગ્યાંયુ સર્વદા પથ્ય છે, બ્વર-
ને તુરત મટાડનાર છે, દસ્તને રોક-
નાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
પાચન છે, હલકું છે અને ઉંધરસ, શ્વાસ,
કફ, પેડુંનું આક્રમ્બ, પાંડુરોગ, શૂલ,
અરસ, ગોટો, સોબ તથા ઉદરના રોગ
એઓને મટાડનાર છે.

કષ્ઠ કષ્ઠ ઋતુમાં કયા કયા પ્રદેશનું
જળ લેવું.

અથ ઋતુભેદે જલસ્ય ગ્રહણાય
દેશભેદો વારિવર્ગે વોદ્ધવ્યઃ ॥

હેમન્તે શિશિરે ચામ્બુ સારસં વા
તઢાગજમ્ । વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વા-
પ્યં વા નૈર્ઘ્નં હિતમ્ ॥ નાદેયં વારિ
નાદેયં વસન્તગ્રીષ્મયોર્વૃષ્ઠૈઃ । વિપવત્
પત્રપુષ્પાદિ દુષ્ટનિર્ઘ્નયોગતઃ ॥ ઔ-
દ્રિદં ચાન્તરીક્ષં વા કૌપં વા પ્રાણ્ણિ
સ્મૃતમ્ । શસ્તં શરદિ નાદેયં નીરમં-
શૂદકં પરમ્ ॥ દિવા રવિકરૈર્જુષ્ટં નિશિ
શીતકરાંશુભિઃ । જ્ઞેયમંશૂદકં નામ
સ્નિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ ॥ અનભિષ્પ્યન્દિ
નિર્દોષં ચાન્તરીક્ષજલોપમમ્ । વલ્યં ર-
સાયનં મેઘ્યં શીતં લઘુ સુધાસમમ્ ॥
અન્યચ । શરઘગસ્તેરુદયાદાસિલં
સલિલં હિતમ્ । શુદ્ધસુશ્રુતઃ । કા-
ત્તિકે માર્ગશીર્ષે ચ જલમાત્રં પ્રશસ્યતે ॥

આ વિષે આગળ જળના વર્ગમાં
વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હેમંત
ઋતુમાં અને શિશિરઋતુમાં સરોવરના
અથવા તળાવના જળનું ગ્રહણ કરવું.
વસંતઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં કુવાનું,
વાવનું અથવા ઝરણાનું જળ હિતકારી
છે. વસંતઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં
નદીનું પાણી લેવું નહી. કારણ કે
ઝેરી પાનડાં અને ઝેરી ફુલ આદિનો
તથા કુષ્ટ પ્રવાહોનો તેમાં યોગ થયેલો
હોય છે. વર્ષાઋતુમાં ધરતીને તોડીને
સવનાઈ જળ, અંતરિક્ષનું જળ અથવા
કુવાનું જળ લેવું. શરદઋતુમાં નદીનું
જળ હિતકારી છે અને અંશૂદક અત્યંત
હિતકારી છે. જ જળઉપર દિવસે સૂ-
ર્યની કિરણો પડતી હોય અને રાતે
ચંદ્રની કિરણો પડતી હોય તે જળને
'અંશૂદક' જણવું. અંશૂદક સ્નિગ્ધ
છે, તથા દોષને મટાડનાર છે, શરદી
કરનાર નથી, નિર્દોષ છે, અંતરિક્ષના.
જળ જવું છે, બળ આપનાર છે, રસા-
ચન છે, પવિત્ર છે, ટાકું છે, હલકું છે
અને અમૃત સમાન છે. ખીબ અંધમાં
કહ્યું છે કે "શરદઋતુમાં અગસ્તિનો
ઉદય તથા પછી સર્વ જળ હિતકારી
છે." વૃદ્ધ સુશ્રુત કહે છે કે "કાર્તિક
માસમાં અને માગશર માસમાં સઘળાં
જળ હિતકારી છે.

શુઓપ્રમાણે પકાવેલા જળને પાકું
ટાકું કરીને પીવાના વિષયો.

અથર્તુપકમપિ જલં વિપયવિશેષે
શીતલં પિવેદિત્યાહ સુશ્રુતઃ ।
દાહાતીસારપિત્તાસૂર્જામઘવિપા-
ત્તિપુ । મૂત્રકૃચ્છ્રે પાણ્ડુરોગે તૃણાહ-

દિશ્રમેષુ ચ ॥ મઘપાનસમુદ્રૂતે રોગે
પિત્તોત્થિતે તથા । સન્નિપાતસમુત્થેષુ
શૃતં શીતં પ્રવાસ્યતે ॥

સુશ્રુત કહે છે કે “દાહ, અતીસાર,
પિત્ત, રૂધિર, મૂર્છા, મઘથી થએલી
પીડા, વિપથી થએલી પીડા, મૂન કૃ-
ચ્છ, પાંડુ રોગ, તરશ, ઉલટી, શ્રમ, મઘ
પીવાથી થએલાં દરદો, પિત્તથી થએલા
રોગ અને સન્નિપાતસંબંધી દરદો એ-
આમાં, પકાવેલા પાણીને ટાકું કરીને
પીવું એ સાહે.”

ઉકાળેલા પાણીને કેવી રીતે ટાકું
કરવાથી કેવા ગુણ થાય.

અથ ક્ષયિતસ્ય જલસ્ય શીતલી-
કરણવિશેષે ગુણવિશેષમાહ
સુશ્રુતઃ ।

શૃતામ્બુ તન્નિદોપદ્રં યદન્તર્વાપ્પશીત-
લમ્ । અરુક્ષમનભિપ્યન્દિ ક્ષમિતૃજ્વ-
રહૃષ્ટ્યુ ॥ ધારાપાતેન વિષ્ટમ્ભિ દુર્જરં
પવનાહતમ્ । મિનત્તિ શ્લેષ્મસંઘાતં
મારુતં ચાપકર્પતિ ॥ અજીર્ણ જરયસાથુ
પીતમુષ્ણોદકં નિશિ ॥

અન્તર્વાપ્પશીતલમ્ પિહિતમેવ શીતલમ્ ॥
સુશ્રુત કહે છે કે “ઉકાળેલું પાણી,
ઉકાળવાનું વાસણ ચુલેથી ઉતારી લઇ
તે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકીને તેમાંજ શીતલ
કરવામાં આવ્યું હોય તો ત્રણે દોષોને
હણે છે, રૂક્ષ રહેતું નથી, શરદી કરતું
નથી, હલકુ થાય છે અને કૃમિઓને,
તૃપાને તથા જ્વરને મટાડે છે. ધાર
પાડીને શીતલ કરવામાં આવ્યું હોય
તો દસ્તની કબજીયત કરે છે અને પ-
વન નાખીને શીતલ કરવામાં આવ્યું

હોય તો પચવું કઠણુ થઇ પડે છે. રાતે
ઉંનું પાણી પીવામાં આવે તો તેથી ક-
ફનો જથ્થો ભેદાઇ જાય છે, વાયુ ઝાંછો
થઇ જાય છે અને જે પચ્યુ ન હોય તે
તુરત પચી જાય છે.

ઉકાળેલા પાણીના સંબંધમાં
બીજા પણ વિશેષો.

અત્રાપરેડપિ વિશેષાઃ ।

દિવા શૃતં પયો રાત્રૌ ગુરુતામધિગ-
ચ્છતિ । રાત્રૌ શૃતં દિવા પીતં ગુરુત્વમ-
ધિગચ્છતિ । તત્તુ પર્યુપિતં વદ્ધિગુણો-
ત્તદ્દં ત્રિદોષકૃત્ ॥ ગુર્વમ્લપાકં વિષ્ટ-
મ્ભિ સર્વરોગેષુ નિન્દિતમ્ । શૃતં શીતં
પુનસ્તદ્દં તોયં વિપસમં ભવેત્ ॥ નિર્યૂ-
હોડપિ તથા શીતઃ પુનસ્તપ્તો વિપોપમઃ ॥

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાતે ભારે થઇ
જાય છે અને રાતે ઉકાળેલું પાણી દિવસે
પીવામાં આવે તો પણ ભારે પણ કરે છે.
રાતે ઉકાળેલું અને જેમાં કાંઈ પણ ઉ-
નાથ રહી ન હોય એવું વાશી પાણી
ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે, ભારે થાય છે,
પાકમાં ખાટું થાય છે, દસ્તની કબજી-
યત કરે છે અને સઘળા રોગોમાં નિદિત
છે. જે પાણી ઉકાળ્યા પછી ટાકું થઇ
ગયું હોય તેને પાછુ ગરમ કરીને પી-
વામાં આવે તો તે ઝેરના જેવો પરિ-
ણામ કરે છે. ક્વાથ પણ ટાકો થઇ ગયા
પછી પાછો ગરમ કરીને પીવામાં આવે
તો તે પણ ઝેરના જેવો પરિણામ કરે છે.

રાતે કેવું ઉંનું પાણી પીવું.

રાત્રૌ તૂષ્ણોદકસ્ય લક્ષણ-
મન્યદાહ ।

અટ્ટમેનાંશશેષેણ ચતુર્થેન દ્વિકેન વા ।

અથવા કથનેનૈવ સિદ્ધમુષ્ણોદકંવદેત્ ॥

રાતે અંધમાંશે અવશેષ રહેલા પાણીને અથવા ચતુર્થાંશે અવશેષ રહેલા પાણીને અથવા દ્વિતીયાંશે અવશેષ રહેલા પાણીને ઉષ્ણોદક કહેવું. અથવા દેવળ ઉકળવા માનથીજ ઉષ્ણોદક કહેવું.

ઉષ્ણોદકના ગુણો.

અથ તસ્ય ગુણાઃ ।

શ્લેષ્માનિલામમેદોત્રં દીપનં વસ્તિ-
શોધનમ્ । ઇવાસકાસજ્વરહરં પીતમુ-
ષ્ણોદકં નિશિ ॥

રાતે પીધેલું ઉષ્ણોદક અગ્નિને પ્ર-
દીપ કરેછે, મૂત્રાશયને સાફ કરેછે અને
કફ, વાયુ, આમ, મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ
તથા જ્વર એઓને મટાડેછે.

રાતે ઉષ્ણોદક ટાકું કર્યાવગર
ગરમતું ગરમ પીવું.

રાત્રૌ ચ હષ્ણમેવામ્યુ તત્તમેવ
પિષેદિત્યાહ ।

હષ્ણં તદમિજનનં લઘ્વચ્છં વસ્તિ-
શોધનમ્ । પાર્શ્વરુક્ષીનસાધ્માનં હિકા-
નિલકફાપહમ્ ॥ શસ્તં તુદ્દવાસશૂલેષુ
સઘઃશુદ્ધૌ નવજ્વરે ॥

રાતે ઉષ્ણોદક ગરમતું ગરમ પી-
વામાં આવે તો તે અગ્નિને હૃત્યન કર-
રેછે, હલકું છે, સ્વચ્છ છે, મૂત્રાશયને
સાફ કરેછે અને પડખાંની પીડા, શ-
લીખમ, પેટનો આફરો, હેકકી, વાયુ
તથા કફ એઓને તોડેછે. તરથ, શ્વાસ,
શલ, તુરતનો રથ અને નવો જ્વર
એઓ ઉપર એ પાણી ખડુ સાડું છે.

કયા વિધયોમાં ઉકાળ્યા વગરનું
ટાકુંજ પાણી પીવું.

વિષયવિશેષે ત્વામમેવ જલં
શીતલં પિષેદિત્યાહ સુશ્રુતઃ ।

મૂર્છાપિત્તોષ્ણવાહેષુ વિષે રક્તે
મદાસયે । ભ્રમભ્રમપરીતેષુ તમકે શ્વય-
યૌ તથા ॥ ધૂમોદ્ગારેડવિદગ્ધેડન્ને શોષે
ચ મુત્રકણ્ઠયોઃ । ઋર્ધ્વગે રક્તપિત્તે ચ
શીતલામ્યુ પ્રશસ્યતે ॥

શીતલં જલમ્ આમમેવ નતુ કથિતમ્
કથિતં તુ શીતં દાહાદિષુ ચદુકં તત્તજ્વરેષુ ।
વિજ્વરેષુ તુ દાહાદિપ્નામં શીતં પ્રશસ્યત
ઇતિ મેઘઃ ॥

સુશ્રુત કહેછે કે “ મૂર્છા, પિત્ત, ગ-
રમી, દાહ, વિષ, રૂધિરતું દરદ, મદા-
ત્યય, ભ્રમ, શ્રમ, તમકશ્વાસ, સોજ,
ધુમાકાવાળા ઝાડકાર, નહીં પચેલું
અન્ન, મુખનો શોષ, દંઠનો શોષ, ગળાથી
ઉપરનું દરદ અને રક્તપિત્ત એઓમાં
ઉકાળ્યા વગરનું કાચું ટાકું પાણી પીવું
સાડું છે. ” ઉકાળીને ટાકું કરેલું પાણી
દાહાદિકનાં દરદો ઉપર પીવાતું જે
ઉપર કહ્યું છે તે જ્વર સહિત દાહાદિક
ઉપર સમજવું. જ્વર વગરના એકલા
દાહાદિક ઉપર તો કાચું ટાકું પાણીજ
એક છે.

કાચાં વગેરે જળો જઠરાગ્નિથી
પાકવાના અવધિ.

આમાદિજલાનાં જઠરાગ્નિનાં
પાકકાલાવધિમાહ ।

આમં જલં પાકમુપૈતિ યામં પર્કં પુનઃ

शीतलमर्धयामम् । पक्कं कटुष्णं च त-
तोऽर्धकालं कालास्त्रयः पीतजलस्यपाके ।

काथुं पाष्णी अक पोहारे पयेछे,
उकाणीने पछी टाहुं करेखुं पाष्णी आर
धडीअ पयेछे अने उकाणीने नराक
उजुं राभेखुं पाष्णी ये धडीअ पयेछे.
पीथिला नणने पाकवाना अे तणु स-
भये छे.

डेहलाअेक रेगोभां नणने विशेष
संस्कार देवो.

रोगविशेषे जलसंस्कारमाह ।

पित्तमद्यविपातैषु तिक्तकैः शृतशी-
तलम् ॥

जलं हितमिति शेषः । तिक्तानि बहुला-
नि तेभ्यो निश्चित्य योगमाह सुश्रुतः ॥

मुस्तपर्पटकोदीच्यछत्राख्योशीरच-
न्दनैः । शृतं शीतं जलं दद्यात्तृददाह-
ज्वरशान्तये ॥

छत्राऽत्र धान्याकः । यत आह निघ-
ण्टौ धन्वन्तरिः ॥

कुस्तुम्बरुः सर्षिकाच छत्रा धान्यं
वितुन्नकम् ॥

इत्यादि तद्वृणाश्च ॥

धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादु-
पाकि च । दोषत्रयतृपादाहश्वासकास-
ज्वरप्रणुत् ॥

इत्यादि । चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयच्छत्र-
स्थाने नागरं पठन्ति तद्यथा मुस्तपर्पट-
कोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः नागरं कटु-
कमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकित्वादिति
तेषामभिप्रायः । नागरं मुस्तकमिति के-

चित् कचिदेकदेशेन समुदायोऽवगम्यते ।
यथा भीमो भीमसेन इति । चन्दनैरित्यत्र
सहायै तृतीयो । तेन मुस्तादिभिः पद्भिरा-
मैरेव क्षुण्णैः सहितं जलं केवलजलमेव
यथर्तुपक्कं पश्चात्तच्छीतलीकृतं दद्यात् ॥
वङ्गसेनस्तु ॥

यदप्सु शृतशीतासु पडङ्गाख्यं प्रयु-
ज्यते । कर्पमात्रं ततो द्रव्यं ग्राहयेत्प्रा-
स्थिकेऽम्मसि ॥

अस्यायमर्थः । यद्धेतोरप्सु जले शृतशी-
तासु शृतासु केवलास्त्रेव यथर्तुपक्कासु शी-
तासु तासु शीतलीकृतासु पडङ्गादि द्रव्यं
प्रयुज्यते आममेव संशुच्य जले स्थाप्यते ततः
प्रक्षेप्यत्वात् कर्पमात्रं द्रव्यं समुच्चितं पड-
ङ्गादि प्रास्थिकेऽम्मसि प्रस्यमात्रे कथित-
शीतले जले क्षेप्तुं ग्राहयेत् अतएव पड-
ङ्गमभिधाय पडङ्गपानीयमिति वङ्गसेनादि-
भिरुक्तम् । अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेतमेव
ग्राह्यं नतु रक्तं तत्कपायलेपयोरेव प्रयो-
क्तुमुक्तम् । यत आह ॥

कपायलेपयोः प्रायो गुज्यते रक्त-
चन्दनमिति ॥

पडङ्गपानीयमिदं पडङ्गादेः पान तु
विधातव्ये प्रक्रिया विहिता महावङ्गसेनेन ॥

कर्पमात्रं तथा द्रव्यं ग्राहयेत्प्रास्थि-
केऽम्मसि । अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने
पेयादिसंविधौ ॥

आदिशब्देन यूपयवागूविलेपीभक्तानि गृ-
ह्यन्ते पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह ॥

क्षुण्णं द्रव्यं फलं साध्यं चतुःपष्टिपले

જલે । અર્ધશિષ્ટં તુ તદેયં પાને પેયાદિ-
સંવિધૌ ॥

પાનપયોગં ચ પડ્મમુક્તવાન્ । અસ્મિન્
પક્ષે ચન્દનં રક્તં ગ્રાહ્યમ્ । કપાયલેપયોઃ
પ્રાયો યુજ્યન્તે રક્તચન્દનમ્ । इति वचनात् ।
તથા રક્તચન્દનસ્ય ગુણાઃ ॥

રક્તં દ્વિમં સ્વાદુ પાકં છર્દિતૃષ્ણા-
સપિત્તાજિત્ । તિક્તં નૈત્રહિતં વૃષ્યં જ્વ-
રવ્રણવિપાપહમ્ ॥

પાનસ્યાન્યેડપિ યોગાઃ સંતિ યથા ॥

શ્રીપર્ણી ચન્દનોશીરસમધૂકપરૂપકમ્ ।

શ્રીપર્ણીપરૂપકયોઃ ફલં ગ્રાહ્યં મધક-
સ્ય તુ પુન્યમ્ ॥

પાનં પિત્તજ્વરં હન્યાત્ શારિવાદ્યં
સશર્કરમ્ ॥ અન્યચ્ । હન્યાત્સપાષ્ટિ
મધુકં તથૈવોત્પલપૂર્વકમ્ । પાને શૃતં
જલં કિં વા સોત્પલં શર્કરાયુતમ્ ॥

હન્યાત્પિત્તજ્વારમિતિ શેષઃ । ઉત્પલમત્ર
કમલમિત્યાદિ ॥

પિત્તથી મધથી કે વિપથી પીડા-
એલાં માણસોને કડવા પદાર્થો નાખી
ઉકાળેલું જળ ટાકું કરીને પાણું એ
હિતકારી છે. કડવા પદાર્થો તો ઘણા છે
માટે તેઓમાંથી અમુક પદાર્થોને નિ-
શ્ચ કરીને સુશ્રુતે યોગ કહ્યો છે કે
“ મોથ, ખડસલીયો, ઉદીચ્ય નામનો
વાળો, છત્રા, વાળો, અને ચંદન એટલા
પદાર્થો નાખીને ઉકાળેલાં પાણીને પાણું
ટાકું કરીને તૃપાની, દાહની તથા જ્વ-
રની શાંતિને વાસ્તે પાણું.” આ વચ-
નમાં (છત્રા) એટલે ધાણા સમજવા.
કારણ કે ‘કુસ્તુંબર, સ્વર્ણિકા, છત્રા,

ધાન્ય અને વિતુલક એટલાં ધાણાનાં
નામ છે’ એમ ધન્વંતરિએ પોતાના
નિબંધમાં કહ્યું છે અને ‘ધાણા અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર છે, રૂચિ ઉપજાવનાર છે,
પાચન છે, પાકમાં મધુર છે અને ત્રણે
દોષ, તરશી, દાહ, શ્વાસ, ઉંચરસ તથા
જ્વર એઓને મટાડનાર છે’ ઇત્યાદિ
તેના ગુણો પણ કહ્યા છે. ચક્રદત્ત, વં-
ગસેન અને વૃંદ આદિ વૈદો તો મૂક
સ્લોકમાં છતાંને પદ્ધતે (નાગર) શબ્દ
દાખલ કરીને ‘મુસ્તપર્પટકોશીરચંદ-
નોદીચ્યનાગરૈઃ’ એમ લખ્યું છે. નાગર
એટલે સુંઠ. ‘જે કે સુંઠ તીખી છે તો
પણ પાકમાં મધુર હોવાને લીધે પિત્તને
ઉત્પન્ન કરનાર નથી’ એમ ધારીને તે-
ઓએ સુંઠને આમાં દાખલ કરી છે
એમ જણાય છે. કેટલાએક તો એમ
કહે છે કે “ચક્રદત્ત આદિના આ સ્લો-
કમાં (નાગર) શબ્દથી નાગરમોથ
સમજવી. કેમકે કોઈ સ્થલમાં (લીમ)
શબ્દથી લીમસેનની પેઠે નામના એક
ભાગથી આખું નામ સમજી લેવાય છે.”
મોથ આદિ છ પદાર્થોને કાચાને કાચા
કુટી જળમાં નાખી તે જળને ઋતુઓના
અનુસારે ઉકાળી પછી થંડું કરીને પિત્ત
આદિના રોગીઓને દેવું.

વંગસેન તો એમ કહે છે કે “જળને
ઋતુઓના અનુસારે ઉકાળી પછી થંડું
કરી તે ચાસકરૂપીઆ ભાર પાણીમાં
મોથ આદિ છ પદાર્થોને કાચાજ કુટી
સર્વ મર્જીને એક તોલાભાર નખાવવા.”
આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વંગસેને
ક્યાં કરવાનો પક્ષ નહીં લેતાં કેવળ
જળ કરવાનોજ પક્ષ લીધો છે. વંગસેન
આદિ વૈદોએ મોથ આદિ છ અંગોનાં

નામ આપી આ પ્રમાણે સંસ્કાર આપેલા જળને 'પડંગ પાનીય' એવું નામ આપ્યું છે તે ઉપરથી પણ ઉપરની વાતને પુષ્ટિ મળે છે. આ પક્ષમાં 'ચંદન' એટલે ઘોળી સુખડ સમજવી પણ રતાંજલિ સમજવી નહીં. કારણ કે ક્વાથમાં અને લેપમાંજ રતાંજલિનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે " ઘણું કરીને રતાંજલિનો ઉપયોગ તો ક્વાથમાં અને લેપનમાં કરવો યોગ્ય છે."

આ (પડંગપાનીય) બનાવવાનો પ્રકાર કહ્યો પણ પડંગ આદિનું પાન બનાવવું હોય તો તેની મહાવંગસેન નામના વૈદે નીચે પ્રમાણે પ્રક્રિયા કહી છે.

ચોસઠરૂપીઆ ભાર પાણીમાં ઔપધના પદાર્થો એક તોલા ભાર નાખવા. પછી તે પાણીને ઉકાળતાં ચરતું અવશેષ રહે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવો. પેયા, યવાગૂ, વિલેપી અને ભક્ત બનાવવાનો પણ એજ પ્રકાર સમજવો.

શાર્ફધરે પણ પાન બનાવવાની પ્રક્રિયા એવા પ્રકારનીજ કહી છે કે " ચોસઠ પલ ભાર જળમાં કુટલાં ઔપધોનું એક પલ પકાવવું અને તે જળ ચરતું રહે ત્યારે દેવું. પેયા આદિ બનાવવાનો પણ એ પ્રકાર સમજવો," પાનના પ્રયોગને પડંગ કરવો એટલે ઉપર કહેલાં મોથ આદિ છ અંગોવાળો કરવો એમ પણ શાર્ફધરે કહ્યું છે. આ પક્ષ લેવામાં આવે તો જળનો ક્વાથ થયે એટલામાટે તેમાં ઘોળી સુખડ નહીં નાખતાં રતાંજલિજ નાખવી.

કારણ કે " ઘણું કરીને ક્વાથમાં અને લેપમાં રતાંજલિનો ઉપયોગ કરવો " એવું વચન છે. " રતાંજલિ ટાઢી છે, પાકમાં મધુર છે, કડવી છે, નેત્રને હિતકારી છે, મૈથુન શક્તિને વધારનાર છે, અને ઉલટી, તરશ, રક્તપિત્ત, જ્વર, ત્રણ તથા વિષ એઓને મટાડનાર છે." એ પ્રમાણે રતાંજલિના ગુણો પણ કહેલા છે.

પાન બનાવવાના ખીજ પણ અનેક પ્રયોગો છે. રીવણનું કૃળ, ચંદન, વાળો, મહુડાનું કૃલ, ફાલસાં નામનું કૃલ, ઉપલસરી અને સાકર એઓથી બનાવેલું પાન પિત્ત જ્વરનો નાશ કરે છે. જઠીમધ અને કમળ નાખીને અથવા કમળ અને સાકર નાખીને પાણી ઉકાળી પાન બનાવવામાં આવ્યું હોય તે પાન પણ પિત્તજ્વરને મટાડે છે. ઇત્યાદિ ખીજ પ્રયોગો પણ સમજ લેવા.

દિવસે સુષ્ રહેવાનો નિષેધ.

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોડસૌ સ્વાત્ક-
ફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્ષેષુ કાલેષુ દિવા સ્વા-
પો નિષિધ્યતો । ડચિતો હિ દિવા સ્વાપો
નિત્યં યેપાં શરીરિણામ્ ॥ વાતાદયઃ
પ્રકૃષ્યન્તિ તેપામસ્વપતાં દિવા ॥

શગીએ દિવસે સુવું નહીં. કારણ કે દિવસે સુષ્ રહેવાથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે. ત્રીભવિના ખીજ સઘળી ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ છે. પણ જ માણસોને નિત્ય દિવસે સુવાનો અભ્યાસ હોય તેઓ જો દિવસે સુવે નહીં તો તેઓના વાયુ આદિ દોષો પ્રકાપ પામે છે.

દેવાં માણસોને દિવસે સુષુ
થેગ્ય છે.

યેષાં દિવા સ્વપનમુચિતં
તાનાહ ।

વ્યાયામપ્રમદાધ્વવાહનરતાન્ કા-
ન્તાનતીસારિણઃ શૂલશ્વાસવમીટ્પા-
પરિગતાન્ હિક્કામરુત્પીડિતાન્ । ક્ષી-
ણાન્ ક્ષીણકફાન્ શિશૂન્મદહતાન્
ઘ્રુદ્ધાન્ તથાજીર્ણનો રાત્રી જાગરિતા-
ન્નરાત્રિરશનાન્ કામં દિવા સ્વાપયેત્ ॥

કસરતમાં આસક્ત, સ્ત્રીઓમાં આ-
સક્ત, લાંબે પંથે ચાલનારા, શ્રમવાળા,
અતીસારવાળા, શૂળવાળા, શ્વાસના
દરદી, ઉલટી કરનારા, તરસના દરદી,
હેડકીથી પીડાએલા, પવનથી પીડા-
એલા, ક્ષીણ થએલા, નેઓનો કફ ક્ષીણ
થયો હોય એવા, પાલકો, નશાથી વે-
રાએલા, વૃદ્ધો, અભૂખવાળાઓ, રાતના
ઉત્તરારાવાળાઓ અને ઉપવાસવાળાઓ
એઓને તેઓની ખુશી પ્રમાણે દિવસે
સુષુ રહેવા દેવા.

વાતજ્વર આદિ જ્વરો પાક-
વાની અવધિ.

અથ વાતિકાદિજ્વરાણાં પાકા-
વધિમાહ ।

વાતિકઃ સમ્રાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈ-
ત્તિકઃ । શ્લેષ્મિકો દ્વાદશાહેન જ્વરઃ
પાકમુપૈતિ હિ ॥

રસસ્યામત્વેઽવધિમતિક્રમ્યાપિ જ્વર-
સ્તિષ્ઠતિ । યત આહ મુશ્નુતઃ ॥

વહુદોપસ્ય મન્દાગ્નેઃ સમ્રાત્રાત્પરં
જ્વરે । લહનામ્નુ યવાગૃભિર્યદા ટોપો

ન પચ્યતે ॥ તદા તં મુક્તવૈરસ્યતૃષ્ણા-
રોચકનાગ્નેઃ । કપાયૈઃ પાચનર્દૈર્ઘ્યર્જ્વ-
રઘ્નૈઃ સમુપાચરેદિતિ ॥

વાતજ્વર સાત રાત્રે પાકે છે, પિત્ત-
જ્વર દશ રાત્રે પાકે છે અને કફજ્વર
બાર દિવસે પાકે છે. રસને આમ
(કાચે) હોય તો જ્વર પોતાની અવધિ
ઉપરાંત પણ રહે છે. કારણ કે સુશ્રુતે
કહ્યું છે કે “ ધણા દોષવાળા અને મદ
અગ્નિવાળા માણસને સાત રાત્રે ઉપ-
રાંત પણ જ્વર ચાલે અને તેનો દોષ
લંધનથી, જળથી અને યવાગૃથી ન
પાકે હોય તો પછી મુખના વિરસપ-
ણાને, તરસને તથા અગ્નિને મટાડ-
નારા, પાચન કરનારા, પ્રિય લાગે એવા
અને જ્વરને મટાડે એવા ડવાથી
ઉપચાર કરવો.

જ્વરના તરણપણાની, મધ્યાવ-
સ્થાની અને અર્ધપણાની
અવધિઓ.

જ્વરસ્ય તારુણ્યમધ્યાવસ્થા-
જીર્ણતાવધયઃ ।

આસમ્રાત્રાત્તરુણં જ્વરમાહુર્મનીપિ-
ણઃ । દ્વાદશાહમભિવ્યાપ્ય મધ્યં જીર્ણ
તતઃ પરમ્ ॥

આસમ્રાત્રાદિતિ । અત્ર રાત્રિપદાદયં
રાત્રિશબ્દો દિવસસ્યોપલક્ષકઃ તેન સતમ-
દિવસાદર્વાજ્વરસ્તરુણં ઇત્યર્થઃ । તન્ત્રા-
ન્તરે ॥

જ્વરે વ્યતીતે પહેલે જીર્ણં ઇત્યુચ્ય-
તે યુષૈરિતિ । દ્વાદશાહાત્પરં જીર્ણમા-
હુરન્યે મનીપિણઃ ॥

अत एव जातृकर्ण्यः । जोर्णस्त्रयोदशो
दिवस इति ।

ज्वर सात रात सुधी तश्चु डेहे-
वाय, णार दिवस सुधी मध्य डेहेवाय
अने ते पछी अर्धु डेहेवाय अम वि-
द्वान वैद्योअे क्खुंछे. आ वास्यभां न
'रात' शब्द छे ते दिवसने नष्ठावनार
छे अम सभनवुं अटवे सात दिवस
सुधी ज्वर तश्चु रेहेछे अम सभनवुं.
पीन ग्रंथभां क्खुंछे छे " छ दिवस
व्यतीत थया पछी ज्वर अर्धु डेहेवाय
अम विद्वानो डेहेछे अने पीन वि-
द्वानो क्खेछे छे आरदिवस व्यतीत थया
पछी ज्वर अर्धु डेहेवाय. " अतूकपुं
पणु क्खुंछे छे ज्वर तेरमे दिवसे अर्धु
थायछे.

ज्वरभां औपध देवानो सभय.

अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः ।

वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पै-
त्तिके । श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे यु-
जीत भेषजम् ॥

सप्तराणेत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्यो-
पलक्षकः अत एवोक्तम् ॥

पाययेदातुरं साऽममौपधं सप्तमे दि-
ने । जमनेनाथवा दृष्टा निरामं तमु-
पाचरेदिति ॥ शार्ङ्गधरेणोक्तम् । गुहू-
चीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं शृतम् ।
दद्याद् वातज्वरे पूर्णालिंगे सप्तमवासरे ॥
हारीतेनोक्तम् । एतां क्रियां प्रयुजीत
पद्मात्रं सप्तमेऽहनि । पित्तकपायसंयो-
गात्पेयां ज्वरविनाशिनीम् ॥

एतां क्रियां लङ्घनादिरूपां कपायसं-

योगात् कपायेण साधितां पेयामित्यर्थः । ख-
रनादेनाप्युक्तम् ॥

इति पद्मात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो
विधिः । ततः परं पाचनीयं शमनीयं
ज्वरे हितम् ॥

ततो ज्वरमध्ये करणायमित्यर्थः । वाग्-
भटश्च ॥

सप्ताहादौपधं केचिदाहुरन्ये दशा-
हतः । लघ्वन्ने भोजिते केचिदेयमामो-
ल्वणे न तु ॥

सप्ताहात्सप्ताहमारभ्येत्यर्थः । अत्र ल्य-
बुलोपे कर्मणि पथमी । अत्र चरकस्त्वेवमाह ॥

ज्वरितं पढहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभो-
जितम् । पाचनं पाययेद्वैद्यो निरामं
सप्तमेऽहनि ॥

सप्तमेऽहनि लघ्वन्नं दत्त्वा । अष्टमे दि-
ने कपायं पाययेदित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः ।
सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौ-
पधमिति ॥

सप्तरात्रात्परम् अष्टमेऽहनीत्यर्थः । के-
चिच्चरकादयः । चक्रदन्तोऽपि ॥

सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता
मलाः । निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः
प्रायोऽष्टमे दिने ॥

एवं सति कपायदाने सप्तमाष्टमयोर्दि-
वसयोर्विकल्पः । तत्रापि वयोबलाग्निदोषतो
देशकालोचितं कुर्यात् । भेषजमन्नं च दो-
षपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः ॥

पैत्तिके च ज्वरे देयमल्पकालसमु-
त्थिते । अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं
दोषपाकतः ॥

અસ્વાયમર્યઃ । અલ્પકાલસમુત્થિતે
પૈત્તિકે જ્વરે । દોષપાકં દૃષ્ટ્વા મૈષજ્યં દેયં
ન તુ તત્ર દશરાત્રાપેક્ષા । તથા અચિરજ્વ-
રિતસ્યાપિ પૈત્તિકેતરનવજ્વરયુક્તસ્યાપિ દો-
ષપાકં દૃષ્ટ્વા મૈષજ્યં દેયમિત્યર્થઃ ॥

વાતજ્વરમાં છ દિવસ લાંબણુ કરતાં વ્યતીત થયા પછી સાતમે દિવસે ઔષધ દેવું, પિત્તજ્વરમાં દશ રાત લાંબણુ કરતાં વ્યતીત થયા પછી ઔષધ દેવું અને કફજ્વરમાં પાર દિવસ લાંબણુ કરતાં વ્યતીત થયા પછી ઔષધ દેવું. એ ઉપરથીજ કહ્યું છે કે “વાતજ્વરવાળો સામ હોય તો સાતમે દિવસે ઔષધ પાતું અને આમલગરનો જોવામાં આવે તો શમનનો ઉપચાર કરવો.” શાર્ફધરે પણ કહ્યું છે કે “વાતજ્વર સંપૂર્ણ ચિન્હોવાળો થયો હોય તો ગળો, પીપળી-મૂળ, અને સુંઠ એઓથી પકાવેલો પાચન પદાર્થ સાતમે દિવસે દેવો.” હારીતે પણ કહ્યું છે કે “છ રાત સુધી લંધન આદિરૂપ ક્રિયા કરવી અને સાતમે દિવસે કાઠથી પકાવેલી જ્વરનો નાશ કરનારી પેયા પીવી.” ખરનાદે પણ કહ્યું છે કે “આ તરુજ્વરને હરનાદે વિધિ કે જે છ રાત સુધી કરવાનો છે કલો. એ કલ્યા પછી જ્વરમાં પાચનની અને શમનની ક્રિયા કરવી હિ-કારી છે.” વાગ્બટ કહે છે કે “શોભીને સાતમે દિવસે હલકું અન્ન જમાડીને તે દિવસથી ઔષધ દેવું એમ કેટલાએક કહે છે. કેટલાએક કહે છે કે દશમે દિવસે હલકું અન્ન જમાડીને તે દિવસથી ઔષધ દેવું. પણ કેટલાએક કહે છે કે જે આમ ઉલ્લેખ હોય તો

અન્ન કે ઔષધ નહિ દેતાં તે દિવસોનું પણ ઉલ્લેખ કરી નાખવું,” આ વિષયમાં ચરક તો એમ કહે છે કે “તાવવા-જાને છ દિવસ વ્યતીત થયા પછી તે નિરામ થયો હોય તો વૈધે તેને સાતમે દિવસે હલકું અન્ન જમાડીને આઠમે દિવસે કાઠો પાવો.” સુશ્રુત પણ કહે છે કે “સાત રાત વ્યતીત થયા પછી આઠમે દિવસે ઔષધ દેવું એમ ચરક આદિ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે.” ચક્રદત્તે પણ કહ્યું છે કે “સાત ધાતુ-ઓમાં રહેલા મળો સાત રાતે પાકી જાય છે એટલા માટે ધણું કરીને આઠમે દિવસે જ્વર આમરહિત થયેલો કહેવાય છે.” આ પ્રમાણે મતભેદ છે તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે “કાઠો પાવામાં સાતમા દિવસનો અને આઠમા દિવસનો વિકલ્પ છે.” સાતમે અથવા આઠમે દિવસે કાઠો દેવાનું કહ્યું છે પણ તે વાતનેજ નહિ વળગી રહેતાં અવસ્થા, ગળ, અગ્નિ, દોષ, દેશ અને કાળ એઓની યોગ્યતા વિચારીને કરવું. કારણ કે દોષ પાકી ગયેલા જોવામાં આવે તો અવધિ પ્રાપ્ત થયાવિના પણ ઔષધ અને અન્ન દેવાં જોઈએ અને નહિ પાકેલા જોવામાં આવે તો અવધિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ નહિ દેવાં જોઈએ. સુશ્રુત કહે છે કે “થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્તજ્વરમાં દોષનો પાક થયો જોઈને ઔષધ દેવું પણ તેમાં દશ રાત વ્યતીત થવાની વાટ જોવી નહિ. તેમજ થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા વાતજ્વરમાં અને થોડાકાળથી ઉત્પન્ન થયેલા કફજ્વરમાં પણ દોષનો પાક થયેલો જોવામાં આવે તો ઔષધ દેવું.”

દોષનો પાક થયાનું લક્ષણ.

દોષપાકલક્ષણમાહ સુશ્રુતઃ ।

મૃદૌ જ્વરે લઘૌ દેહે પ્રચલેપુ મલેપુ
ચ । પક્કં દોષં વિજાનીયાજ્વરે દેયં
તદૌષધમ્ ॥

જ્વરે મૃદૌ સ્વલ્પીભૂતે । મલેપુ વાત-
પિત્તકફમૂત્રપુરીષેપુ પ્રચલેપુ સ્વમાર્ગસંચારિ-
પુ । પક્કં નિરામમ્ । દોષપ્રકૃતિવૈકલ્યા-
દેકેપાં પક્કલક્ષણમ્ । દોષાણાં દુષ્ટવાતપિત્ત-
કફાનાં પ્રકૃતિઃ જ્વરસ્ય તદુપદ્રવાણાં ચો-
ત્પાદનમ્ । તસ્યાઃ વૈકલ્યં વૈપરીત્યં તસ્મા-
દ્દોષપાકજ્ઞાનમ્ ॥ કેપાંચિન્મતે ॥

ક્ષુત્ક્ષામલં લઘુત્વં ચ ગાત્રાણાં જ્વ-
રમાર્દવમ્ । દોષપ્રકૃતિરુત્સાહો નિરા-
મજ્વરલક્ષણમ્ ॥

દોષપ્રકૃતિઃ દોષાણાં સ્વમાર્ગસંચારઃ ॥

સુશ્રુત ઠેઠે છે કે “ જ્વર કુણો પડી
ગયો હોય, દેહ હલકો થઈ ગયો હોય
અને વાયુ, પિત્ત, કફ, મૂત્ર તથા વિ-
ષ્ટા એ મળી પોતપોતાના માર્ગમાં ચા-
લવા લાગ્યા હોય તો દોષને પાકી ગયેલો
એટલે આમથી રહિત થયેલો બન્યો.
આ પ્રમાણે દોષ પાકી ગયો હોય તો
જ્વરમાં ઔષધ દેવું.” દુષ્ટ થયેલા
વાત, પિત્ત અને કફ એઓનો જ્વરને
તથા જ્વરના ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કર-
વાનો જે સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ બદ-
લાઈ ગયા ઉપરથી દોષોનો પાક થયાનું
બંધુનું એમ ઠેટલાએક વૈદ્યોનો મત છે.
ક્ષુધાનેલીધે કૃશપણું, ગાત્રોનું હલકા-
પણું, જ્વરનું કુણાપણું, દોષોનું પોત-
પોતાના માર્ગમાં સંચરણ અને ઉત્સાહ

એ લક્ષણો ઉપરથી બંધુનું કે ‘ જ્વર
આમથી રહિત થઈ ગયો છે.’

તરણુ જ્વરવાળાને ક્વાથ ન
પાવાવિધે.

જ્ઞેયઃ પશ્ચવિધઃ કાલો મૈષજ્યગ્રહણે
વૃણામ્ । તન્નાનુક્ટે પ્રભાતં સ્યાત્કપાયે
પુ વિશેષતઃ ॥ મુખ્યમૈષજ્યસમ્બન્ધો
નિપિદ્ધસ્તરુણજ્વરે । તોયપેયાદિસંસ્કારૈ-
સ્ત્વદોષં તત્ર મેષજમ્ ॥

મુખ્યમેષજં ક્વાથઃ તસ્ય સમ્બન્ધઃ પા-
નમ્ । યત આહ ॥

ન કપાયં પ્રશંસન્તિ નરાણાં તરુણે
જ્વરે । કપાયેનાકુલીભૂતા દોષા જેતું
સુદુસ્તરાઃ ॥

આકુલીભૂતાઃ પ્રવૃદ્ધાઃ સ્વમાર્ગ પરિત્ય-
જ્ય ઇતસ્તતો ગતાઃ । અત્ર કપાયશબ્દેન
ક્વાથો ગૃહ્યતે । ઉક્તાશ્ચ ક્વાથસ્ય પર્યાયાઃ ।
શૃતં ક્વાથઃ કપાયશ્ચ નિર્ચૂહઃ સ નિ-
ગદ્યત ઇતિ । તોયપેયાદિસંસ્કારૈર્નિ-
ર્દોષં તત્ર મેષજમિતિ ॥

તત્ર તરુણજ્વરે મેષજમ્ મુખ્યમેષજં
ક્વાથરૂપં તોયપેયાદિસંસ્કારે નિર્દોષં ન તુ
કલ્પનમુદ્દિશ્ય કપાયઃ પ્રતિપિધ્યત ઇતિ ॥
કલ્પનં તોયપેયયવાગ્વાદિકમ્ । નનુ સ્વર-
સશ્ચ તથાકલ્કઃ ક્વાથશ્ચ હિમફાણ્ટકૌ ॥

જ્ઞેયાઃ કપાયાઃ પશ્ચૈતે લઘવઃ સ્યુર્યથો-
ત્તરમ્ ॥ ઇતિ વચનાત્ સ્વરસાદયોઽપિ કથં
ન નિપિધ્યન્તે તત્રાહ ॥

યઃ કપાયઃ કપાયઃ સ્યાત્સવર્ચસ્ત-
રુણજ્વરે ઇતિ ॥

ત્વર્થભાગાવશેષકરણે અષ્ટમભાગશેષક-
રણે વાયુઃ કપાયવર્ણઃ કપાયરસશ્ર સ્યાત્ ।
સ કપાયઃ ક્વાથઃ તરુણજ્વરે નિપિદ્ધઃ ।
ક્વાથસ્ય લક્ષણમાહ ॥

પાદશિષ્ટઃ કપાયઃ સ્યાદ્યઃ પોઢ-
શગુણાંભસા । કથિતોઽતઃ પઢંગાદિર્ન
નિપિદ્ધો નવજ્વરે ॥

અતઃ પઢંગાદિસ્તરુણજ્વરે ન નિપિદ્ધઃ ।
અપાકાદર્ધપાકાઞ્ચોક્તલક્ષણાભાવેન કપા-
યત્વાભાવાત્ । અય તરુણજ્વરે કપાયસ્ય
દોષમાહ ॥

દોષા વૃદ્ધાઃ કપાયેણ સ્તમ્ભિતાસ્ત-
રુણજ્વરે । સ્તમ્ભ્યન્તે ન વિપચ્યન્તે કુ-
ર્વન્તિ વિપમજ્વરમ્ ॥

કપાયેણ સ્તમ્ભિતાઃ પ્રવૃત્તયે નિવારિ-
તાઃ । યત આહ । કપાયરસગુણાન્ ।
કપાયઃ સ્તમ્ભનઃ શીતો રુક્ષ. પિત્તકફાપ-
હ. ઇત્યાદિ । સ્તમ્ભ્યન્તે । આધ્માનં કુર્વન્તિ
ન વિપચ્યન્તે । મુલેન ન વિપચ્યન્તે । દુઃસ્વં
વૃત્ત્વા વિલમ્બેન વિપચ્યન્તે ઇતિ યાવત્ ।
અન્યઞ્ચ ॥

ન ચ્યવંતે ન પચ્યન્તે કપાયૈઃ સ્ત-
મ્ભિતા મલાઃ । તિર્યગ્નિવમાર્ગગા વા તે
ઘોરં કુર્યુર્નવજ્વરમ્ ॥

માણુસોને ઔષધનો ઉપયોગ કર-
વામાં પાંચ પ્રકારનો સમય ઢેહેવાઈ
ગયો છે. જ્યાં ઔષધનો ઉપયોગ કરવાનો
સમય ન કહ્યો હોય ત્યાં પ્રભાતનો સ-
મય લેવો અને કપાય (ક્વાથ) પીવામાં
તો વિશેષ કરી પ્રભાતનો સમય લેવો.
તરુણ જ્વરમાં કપાય પીવાનો નિષેધ
છે પણ તે કપાય ને જળકે પેચા આ-

દિના સંસ્કારને વાસ્તે ઉપયોગમાં લે-
વામાં આવે તો કશી હરકત નથી. ક-
હું છે કે “ માણુસોને તરુણ જ્વરમાં
કપાય દેવો યોગ્ય નથી. કારણ કે ક-
પાયનેલીધે વૃદ્ધિ પામી ચોતપોતાના
માર્ગને છોડી કઈ શરીરમાં આમ તેમ
ગએલા દોષોને વશ કરવાનું બહુ ક-
ઠણ થઈ પડે છે. ” શ્રુત, ક્વાથ, કપાય
અને નિર્યૂહ એટલા ક્વાથનાં નામ છે.
તરુણ જ્વરમાં જળ, પેચા કે યવાગૂને
સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે કપાયનો ઉપયોગ
કરવામાં કશો નિષેધ નથી.

શકા—“ સ્વરસ, કલ્ક, ક્વાથ, હિમ
અને ક્રાંટ એ પાંચે કપાય ઢેહેવાય છે
અને તેઓમાં ઉત્તરોત્તર અધિક હલ-
કાપણું છે. ” એ વચન ઉપરથી સ્વરસ
આદિ પાંચે પદાર્થો કપાય શબ્દથી ઢે-
હેવાય છે તે છતાં ‘ તરુણ જ્વરમાં ક-
પાય પીવાનો નિષેધ છે ’ એ વાક્યથી
એકલા ક્વાથનો જ નિષેધ છે એમ કેમ
સમજી શકાય ? પાંચે કપાયોનો નિષેધ
શા માટે નહિ ?

સમાધાન—“ પાણીનો ચોથો અ-
થવા આઠમો ભાગ અવશેષ રહે એવી
રીતે ઉકાળવાથી જ ક્વાથ કપાય રંગ-
વાળો અને તુરા રસવાળો થઈ જાય છે
તેનો જ તરુણ જ્વરમાં નિષેધ છે. ”
એમ શાસ્ત્રનું વચન છે. સોળ ગણા
પાણીમાંથી ચોથા ભાગનું જ પાણી અ-
વશેષ રહે એવી રીતે જ ઉકાળવો હોય
તે ક્વાથ કપાય ઢેહેવાય છે માટે તરુણ-
જ્વરમાં પડંગ આદિનો નિષેધ સમ-
જવો નહિ. કારણકે નહિ જ ઉકાળ-
વાનેલીધે અથવા અર્ધ ઉકાળવાનેલીધે
પડંગ આદિમાં કપાયનું લક્ષણ આવતું

નથી. “કપાય અટકાવનાર છે, ટા-
 ઢા છે, રક્ષ છે અને પિત્તને તથા કફને
 તોડનાર છે” એ વચનમાં કષ્ઠાપ્ર-
 માણે કપાયમાં દોષોને અટકાવી રાખ-
 વાનો ગુણ રહ્યો છે માટે તરૂણ જ્વરમાં
 એ કપાય દેવામાં આવે તો તેથી જ-
 ઝોનો નિકાસ અટકે છે એવા વૃદ્ધિ પા-
 મેલા દોષો પેટનો આક્રમ કરી દે છે
 અને સુખેથી પાકતા નથી પણ દુઃખ
 ધને વિલંબથી પાકે છે. ખીજ વચ-
 નમાં પણ કહ્યું છે કે “કપાયોએ અટ-
 કાવેલા મળો સ્થાનથી પ્રદ થતા નથી
 અને પાકતા પણ નથી પરંતુ તેઓ
 આડે માર્ગે અથવા અવળે માર્ગે જધને
 તરૂણ જ્વરને બહુજ બચંકર કરે છે.

તરૂણ જ્વરવાળાને વમન ન
 કરાવવાવિધે.

અનુપસ્થિતદોષાણાં વમનં તરુણ-
 જ્વરે । હ્રદ્રોગં શ્વાસમાનાહં મોહં ચ કુ-
 રુતે મૃશ્મ ॥

અયમર્થઃ । કફાદિદોષોપસ્થિતૌ સ્વયમે-
 વ ચેદ્રવતિ વમનં ન તદ્દોષાય । અનુપ-
 સ્થિતદોષાણાં તરુણજ્વરે વમનં યત્નરુતં
 હ્રદ્રોગાદીન્ કરોતીત્યર્થઃ । એતેન વચ્ચેન
 તરુણજ્વરે યત્નાદ્વમનં નિપિદ્મ્ । અવસ્થા-
 વિશેષે તદપિ કર્ત્તવ્યમિત્યાહ ॥

સચ્ચો મુક્તસ્ય વા જાતે જ્વરે સન્ત-
 ર્પણોત્થિતે । વમનં વમનાર્હસ્ય શસ્ત-
 મિત્યાહ વાગ્મટઃ ॥

વમનં ચેતિ વિરુલ્પો લહ્નનાપેક્ષયા ।
 વમનાર્હસ્યેત્યનેન ગર્ભિણ્યતિરુશાતિરુદ્ધાદિ-
 નિપેધઃ । અત્ર રુદ્ધવાગ્મટઃ ॥

વમિતં લહ્નયેત્પાત્નો લહ્નિતં ન તુ
 વામયેત્ । વમનં ક્લેશવાહુલ્યાદ્વન્યાલ્લ-
 હ્નનકર્પિતમ્ ॥ ન કાર્યં ગુર્વિણીવાલ-
 રુદ્ધદુર્બલમીરુભિઃ ॥

અનશનમિતિ શોષઃ । અનેનાનશનવચ્ચેન
 ગુર્વિણ્યાદીનામનશનનિપેધઃ ॥

‘કફ આદિ દોષ ચડી આવવાને
 લીધે એ પોતાની મેળેજ વમન થાય
 તો કરી હરકત નથી પણ તરૂણ જ્વ-
 રમાં જઝોને દોષો નહી ચડી આવેલા
 હોય એવા માણસોને યત્નથી વમન
 કરાવવું નહી. યત્નથી વમન કરાવવામાં
 આવે તો તે વમન છાતીના શેગને,
 આક્રમને તથા મોહને અત્યંત ઉત્પન્ન
 કરે છે.’ આ વચન પ્રમાણે એ કે તરૂણ
 જ્વરમાં યત્નથી વમન કરાવવાનો
 નિપેધ છે તોપણ અમુક અવસ્થામાં
 વમન પણ કરાવવું જોઈએ. કારણ કે
 “તુરત જમેલાને વૃમિથીજ જ્વર ઉ-
 ત્પન્ન થએલ હોય તો અને તે વમન
 કરાવવાને યોગ્ય હોય એટલે ગર્ભિણી,
 અત્યંત કૃશ કે અત્યંત વૃદ્ધ ન હોય તો
 તેને લંધનને બદલે વમન કરાવવું”
 એમ વાગ્મટ કહ્યું છે. આ વિષયમાં
 વૃદ્ધ વાગ્મટ કહે છે કે “જણે વમન
 કર્યું હોય તેને લંધન કરાવવું પણ જણે
 લંધન કર્યું હોય તેને વમન કરાવવું
 નહી. કારણ કે વમન ધણા ક્લેશોથી
 ભરેલું હોવાને લીધે લંધનથી કર્યું પા-
 મેલાને મારી નાખે. ગર્ભિણી, બાલક,
 વૃદ્ધ, દુર્બલ અને ખીકણુ એઓએ લંધન
 કરવું નહી.” આ વચન ઉપરથી ગ-
 ભિણી વગેરેને લંધન કરવાનો નિપેધ છે.

પાયન તથા શમન દેવા વિષે.

જ્વરે સામે પાચનં નિરામે શમનં પથ્યા-
ન્નમ્ણડાદિકં ચ દદ્યાત્ । પાચનલક્ષણં પ-
શ્ચાન્ ગુણપ્રસ્તાવે વોદ્ધવ્યમ્ ॥

જે જ્વર સામ હોય તો પાયન દેવું
અને આમથી રહિત હોય તો શમન
ઔષધ તથા પથ્ય અત્રનો રસ એ વગેરે
દેવું. પાયનતું લક્ષણ આગળના ગુણ-
પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેથી સમજ લેવું.
પાયન તથા શમન દેવાનો સમય.

પાચનશમનયોઃ સંપ્રદા-
નકાલમાહ ।

પાયયેદાતુરં સામં પાચનં સપ્તમે દિ-
ને । શમનેનાથવા દશા નિરામં તમુપા-
ચરેત્ ॥ અન્યચ્ચ । કૃશં ચૈવાલ્પદો-
પં ચ શમનીયૈરુપાચરેત્ ॥ નનુ । લા-
લાપસેકૌ હૃહાસૌ હૃદયાશુદ્ધચરોચકૌ
। તન્દ્રાલસ્યાવિપાકાસ્પૈરસં ગુરુગા-
ત્રતા ॥ કુન્નાશો વહુમૂત્રત્વં સ્તબ્ધતા
વલવાન્ જ્વરઃ । આમજ્વરસ્ય લિદ્ધાનિ
ન દદ્યાત્ત્ર મેપજમ્ ॥ મેપજં હામદો-
પસ્ય મૂયો જનયતિ જ્વરમ્ ॥
મૂયો વાહુલ્યેન ॥

અન્યચ્ચ । પાયયેદોપહરણં મોહાદા-
મજ્વરે તુ યઃ । સ મુપ્તં કૃષ્ણસર્પં તુ ક-
રાગ્રેણ પરામૃશેત્ ॥

इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात्कथं
सामे ज्वरे पाचनं देयम्? उच्यते । नि-
रुपद्रवे सामज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे
तु सामे भेषज निषिद्धम् । तथाच वाग्मटः
सप्ताहात्परतोऽद्भुष्टे सामे स्यात्पा-

ચનં જ્વરે । નિરામે શમનં સ્તબ્ધે સામે
નાંપદમાચરેત્ ॥

અદ્ભુષ્ટે નિરુપદ્રવે સ્તબ્ધે સોપદ્રવે ॥

જે આતુર માણસ આમવાળો હોય
તો સાતમે દિવસે પાયન દેવું અને જે
આમરહિત જેવામાં આવે તો શમનથી
ઉપચાર કરવો. જે દુખળો અને અટપ
હોયવાળો હોય તે માણસને શમનનાજ
ઉપચાર કરવા.

શંકા-કાર પદ્યા કરે, મોઢામાં
પાણી આળ્યા કરે, મોળ આળ્યા કરે,
છાતી સાફ ન હોય, અરચિ હોય, ધેન
હોય, આલસ્ય હોય, પચતું ન હોય,
મોઢું બગડેલા રસવાળું હોય, ગાત્રમાં
ભારેપણું હોય, ભૂખનો નાશ થઈ ગયો
હોય, મૂત્ર વધ્યું હોય, અક્રકપણું થઈ
ગયું હોય અને તાવ પ્રબલ હોય એ
આમજ્વરનાં ચિન્હો છે માટે એવા
આમજ્વરમાં ઔષધ ન દેવું. જ્વરના
હોય આમ હોય તેને આપવામાં આ-
વેલું ઔષધ ધણું કરીને જ્વરની વૃદ્ધિ
કરે છે. વળી પણ કહ્યું છે કે “જે વૈધ
આમજ્વરમાં ભૂલથી દોષોને હરનારૂં
ઔષધ પાય તે વૈધ સુતેલા કાળોતરા
નાગ ઉપર હાથ ફેરવે છે એમ સમજવું.”
એ વચનો ઉપરથી આમજ્વરમાં ઔ-
ષધ નજ દેવાય એવું સિદ્ધ થાય છે તે
છતાં તમે પાયન દેવાવું કેમ કહો છો!
સમાધાન-જે આમજ્વર ઉપદ્રવોથી
રહિત હોયતો પાયન દેવું પણ ઉપદ્ર
વોથી સહિત હોયતો ઔષધ દેવાને
નિષેધજ છે. કારણ કે વાગ્મટ કહે છે
“જે સાત દિવસ પછી જ્વર આર
વાળો છતાં પણ ઉપદ્રવોથી રહિત હો
તો પાયન દેવું અને આમથી રહિ

હોયતો શમન દેવું. પણ જો જ્વર આમથી તથા ઉપદ્રવોથી પણ સહિત હોયતો ઔષધ દેવુંજ નહીં.”

સામાન્ય જ્વરમાં પાચનનો ક્વાથ. નાગરાદિ ક્વાથ.

અથ સામાન્યજ્વરે પાચન-
કપાયમાહ સુશ્રુતઃ ।

નાગરં દેવકાઠું ચ ધામકં વૃહતીદ્વ-
યમ્ । દદ્યાત્પાચનકં પૂર્વ જ્વરિતેભ્યો
જ્વરાપહમ્ ॥

ધામકં રોહિષં તદલાભાદુશીરં દદ્યાત્ ।
વૃહતીદ્વયં વૃહત્ફલા વૃહતી સૂક્ષ્મફલા
ક્ષુદ્રા વૃહતી ચેતિ કણ્ટકારીદ્વયં દદ્યાત્ ।
કણ્ટકારીદ્વયં શુણ્ઠી ધામકં મુરદારુ ચેતિ
શાર્ફધરેણોક્તવાત્ ॥ નાગરાદિઃ ક્વાથઃ ॥

સુશ્રુત કહેછે કે “સુંઠ, દેવદાર, રે-
હિસખડ, ઉભી ભોરીંગણી (મોટાં ક્ષ-
ણવાળી) અને નાહાનાં ક્ષણવાળી ભો-
રીંગણી એઓનો ક્વાથ પાચન છે અને
તે પ્રથમ તાવવાળાઓને દેવાથી તાવ
મટેછે.” શાર્ફધરે પણ ‘જે જાતની
ભોરીંગણી, રેહિસખડ, સુંઠ અને દેવ-
દાર એ પાંચ વાનાનો ક્વાથ પાવો’ એમ
કહ્યુંછે. રેહિસખડ ન મળે તો તેને
મદલે વાળો નાખવો. આ નાગરાદિ
ક્વાથ કહેવાયછે.

સર્વ જ્વરેમાં સામાન્યરીતે લાગુ
પડે એવાં સંશમનો.

સર્વજ્વરેપુ સામાન્યતઃ સંશમ-
નીયાન્યાહ સુશ્રુતઃ ।

અથ સંશમનીયાનિ કપાયણિ નિ-
તોષ મે । સર્વજ્વરેપુ દેયાનિ યાનિ વૈ-

ચેન જાનતા ॥ વૃશ્ચીકવિત્ત્વવર્ષામૂઃ
પયઃ સોદકમેવ ચ ॥ પચેત્ ક્ષીરાવશેપં
તત્ પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ ॥

વૃશ્ચીકઃ શ્વેતપુનર્નવા વર્ષામૂ રક્તપુનર્નવા ।
તથા ચ મદનપાલઃ ।

પુનર્નવાઃ શ્વેતમૂલો વૃશ્ચીકો દીર્ઘપત્ર-
કઃ । પુનર્નવાઽપરા રક્તા વર્ષામૂ રક્ત-
પુષ્પકઃ ॥

સુશ્રુત કહેછે કે “હવે સંશમનીય
ઔષધો કહુંછું તે સાંભળો કે જે ઔષધો
સમજી વૈધે સર્વ જ્વરેમાં દેવાં થોડ્યછે.
વૃશ્ચીક (ધોળી સાટોડી) ખીલું, વર્ષામૂ
(રાતી સાટોડી) દુધ અને પાણી એ-
ઓને ભેળાં કરી પકાવવાં. પાણી બળી
બધને દુધ અવશેષ રહે ત્યારે તે પી-
વામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના જ્વરે
મટી જાયછે. ‘ધોળાં મૂળવાળી અને
લાંબાં પાનડાંવાળી સાટોડી વૃશ્ચીક
કહેવાયછે અને રાતાં કુલવાળી તથા
રાતાં મૂળવાળી ખીલ સાટોડી પુનર્નવા
કહેવાયછે’ એમ મદનપાલ કાશમાં
લખ્યુંછે તે ઉપરથી અમે વૃશ્ચીક એટલે
ધોળી સાટોડી અને વર્ષામૂ એટલે રાતી
સાટોડી એમ અર્થ કસ્યોછે.

દુધ પકાવવાનો પ્રકાર.

પાકપ્રકારમાહ ।

ક્ષીરમષ્ટગુણં દ્રવ્યાત્ ક્ષીરાન્નીરં ચ-
તુર્ગુણમ્ । ક્ષીરાવશેષં પાતવ્યં ક્ષીરપાકે
સયં વિધિઃ ॥

દ્રવ્યાત્પલપરિમિતાત્ અન્યથા ॥

ઉદકાદ્વિગુણં ક્ષીરં શિશિપોશીરમેવ
ચ । તત્ ક્ષીરશેષં કથિતં પેયં સર્વજ્વરા-
પહમ્ ॥

આર તોલાં ઔષધ નાખી તેથી આ-
ઠગાણું દુધ નાખવું અને દુધથી ગોગાણું
પાણી નાખવું. પાણી બળી જઠને દુધ
અવશેષ રહે ત્યારે પીવું એ દુધ પકા-
વવાનો વિધિ છે. ખીજે વિધિ પણ કહ્યો
છે કે “પાણીથી બમણું દુધ નાખવું
અને તેમાં શીશમ તથા વાળો નાખવાં.
પાણી બળી જઠને દુધ અવશેષ રહે
ત્યારે પીવું. આ ક્ષાથ પીવાથી સર્વ
પ્રકારના જ્વરો મટે છે.

ગુડ્ડચ્યાદિ ક્ષાથ.

ગુડ્ડચી ધાન્યકારિણું પદ્મકં રક્તચ-
ન્દનમ્ । एषां काथः सुप्रसिद्धः सर्वज्व-
रहरः स्मृतः ॥ दीपનો दाहहृत्ताસવૃષ્ણા-
છર્ચરુચીરેત્ ।

इति गुड्दच्यादिकायः ।

ગળો, ધાણા, લીંબડો, પદ્મકાષ અને
રતાંજલિ એઓનો ક્ષાથ અત્યંત પ્ર-
સિદ્ધ છે, સઘળા જ્વરોને હરનાર છે,
અગ્નિને દીપ કરનાર છે અને ધાહ,
મોળ, તરશ, ઉલટી તથા અરૂચિ એ-
ઓને હરે છે.

સંશોધનં તરુણજ્વરે નિપિદ્ધમ્ ।

તદાહ સુશ્રુતઃ ॥

શોધન વિષે.

છર્દિમૂર્છાપદસ્વાસન્નમતૃહ્વિપમજ્વરા-
ન્ । સંશોધનસ્ય પાનેન પ્રાપ્નોતિ તરુણ-
જ્વરી ॥

નિપિદ્ધમપિ સંશોધનમવસ્થાવિશેષે દે-
યમ્ । યત આહ ।

રોગે શોધનસાધ્યે તુ યં વિદ્યાદો-
પદુર્બલમ્ । તં સમીક્ષ્ય ભિપ્કુર્યાદોપ-
પચ્યાવનં મૃદુ ॥

શોધનસાધ્યરોગમાહ ।

સગોજ્વરે વિપેડજીર્ણે મન્દેડગ્રાવરુ-
ચૌ તથા । સ્તન્યરોગે ચ હૃદ્રોગે કાસ-
શ્વાસેષુ વામયેત્ ॥ જીર્ણજ્વરગરહર્દિ-
ગુલ્મમ્પ્રીહોદરેષુ ચ । શૂલે શોયે મૂત્ર-
યાતે કૃમિરોગે વિરેચયેત્ ॥

દોષદુર્બલ દોષૈરુપચિતૈર્દુર્બલં ન તૂપવાસા-
દિક્ષમ્ । અત એવ સમીક્ષ્યેતિ । અન્યન્ન ।

ચલે દોષે મૃદૌ કોષ્ટે નેસેત્ તત્ર બલં
નૃણામ્ । અવ્યાપદુર્બલસ્યાપિ શોધનં
હિ તદા ભવેત્ ॥

કુતો બલં નાપેક્ષણીયમિત્યાશઙ્કાયામાહ ।
તદા તસ્યામવસ્થાયાં શોધનં દુર્બલસ્યાપિ
દોષદુર્બલસ્યાપિ અવ્યાપદ્ભવેત્ । છર્દ્યાદિ-
વ્યાધિકૃન્ન ભવતીત્યર્થઃ । બલવતઃ પુરુષસ્ય
પક્સ્ય દોષસ્ય સ્વસ્થાનસ્થિતસ્ય શોધના-
વિધાને દોષમાહ સુશ્રુતઃ ।

પક્ષોડ્ઽનિર્હૃતો દોષો દેહે તિષ્ઠન્મ-
હાત્યયમ્ । વિપમં વા જ્વરં કુર્યાદ્બલ-
વ્યાપદમેવ વા ॥

પક્ષઃ લઙ્ઘનામ્બુપાનપેયાદિભિઃ અનિર્હૃતઃ
અધોમાર્ગેણાનુત્સૃષ્ટઃ મહાત્યયં વિપમં જ્વરં
ચાતુર્થિકં તસ્યૈવ મહાત્યયત્વાદિતિ ગદા-
ધરઃ । ગમ્ભીરમિતિ કાર્તિકઃ । મહાત્યયં
મહાકષ્ટં વા બલવ્યાપદં બલસયમ્ ।

“તરૂણ જ્વરવાળો માણસ શોધન
ઔષધ પીએ તો ઉલટી, મૂર્છા, મદ,
શ્વાસ, ભ્રમ, તરશ, અને વિપમજ્વર
પ્રાપ્ત થાય છે.” એ સુશ્રુતનાં વચન
ઉપરથી જો કે તરૂણ જ્વરમાં શોધન
નિપિદ્ધ છે તોપણ અમુક સ્થિતિમાં તે

પણ દેવું જોઈએ. કહ્યું છે કે “રોગી દોષોની વૃદ્ધિથી બહુ દુઃખી થઈ ગયો હોય અને રોગ શોધનથી જ મટે એમ હોય તો તે જોઈને વૈદે દામળ રીતે દોષોને સ્થાનમાંથી ખસેડીને પાડવાનો ઉપાય કરવો. તુરતનો જ્વર, વિપ, અર્ણવ, અગ્નિનું મંદપણું, અરુચિ, સ્તનસંબંધી રોગ, છાતીના રોગ, ઉધરસ અને શ્વાસ એઓમાં વમન કરાવવું. અર્ણવજ્વર, વિપ, ઉલટી, ગોટા, ખરલતું દરદ, પેટના રોગ, શૂળ, સોજા, મૂત્રધાત અને કૃમિરોગ એઓમાં રચ દેવો. દોષ ચંચલ થયો હોય અને ઢાઢો કુણો હોય તો માણસના બળનો વિચાર નહીં કરતાં પણ શોધન દેવું. કારણ કે એવી સ્થિતિમાં વધી ગયેલા દોષવાળાને પણ શોધનથી ઉલટી આદિ વ્યાધિઓ થતી નથી. બળવાન પુરુષનો પાકેલો દોષ પોતાને ઠેકાણે રહ્યો હોય તેનું શોધન ન કરવામાં આવે તો તેથી ખીજા દરદો થાય છે. સુશ્રુત કહે છે કે “લંબનથી, જલપાનથી તથા પેચા આદિથી દોષ પાકેલો છતાં પણ તેને જો અધોમર્ગથી પાડી નાખવામાં ન આવે તો તે દોષ દેહમાં રહીને મહાત્યયને અથવા વિપમજ્વરને અથવા બળના ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે.” મહાત્યય એટલે બહુ હાનિ કરનારો ચાર્તુર્થિક જ્વર એમ ગદાધર વૈદે કહ્યું છે. મહાત્યય એટલે ગંભીર (હંડો જ્વર) એમ કાર્તિક વૈદે કહ્યું છે. અથવા મહાત્યય એટલે મોટું કષ્ટ સમજવું. સંશોધન કરવાનાં ઔપદો.

આરગ્વધાદિ ક્વાથ.

સંશોધનમાહ ।

કીમિઃ કથિતઃ કપાયઃ । સામે સશૂલે કફવાતપિત્તે જ્વરે હિતો દીપનપાચનશ્ચ ॥

इति आरग्वधादिः क्वाथः । अन्यच्च । पथ्यारग्वधतिक्तात्रिष्टदामलकैः शृतं तोयम् । पाचनसारकमुक्तं मुनिभिर्जोर्णज्वरे सामे ॥

इति आरोग्यपथकद्वयम् ।

अनन्तां बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् । पिप्पामुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसंमितम् ॥ कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात्सर्वज्वरामयान् । विदध्यात्कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥

अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥

ગરમાળો, પીપળીમૂલ, મોથ, કડુ અને હરડે એઓનો ક્વાથ-આમવાળા અને શૂળવાળા કદ્દજ્વરમાં તથા પિત્તજ્વરમાં પણ હિતકારી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને પાચન છે. હરડે, ગરમાળો, કડુ, નસોતર અને આમળાં એઓનો ક્વાથ આમવાળા અર્ણવજ્વરમાં પાચન છે અને મળોને ખસેડનાર પણ છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. આ બન્ને ક્વાથ ‘આરોગ્ય પંચક’ એવા નામથી પણ જાણખાય છે.

सारिवादि कल्क.

ઉપલસરી, વાળો, મોથ, મુંઠ અને કડુ એઓને ઊના પાણીમાં વાટી એક તોલાભાર કલ્ક કરીને પાવામાં આવે તો તેથી સ્વલ્પ કાલમાં જ સધળા જ્વરોનો નાશ થાય છે, ઢાઢો સાફ થાય છે અને

संशोधनं च शमन औषधीना
 देवा शैलीये उपयोग
 नदीं करवे।

संशोधनं संशमनं च येषां
 निषिद्धं तानाह ।

पीताम्बुर्लह्नक्षीणो जीर्णो युक्तः
 पिपासितः । न पिवेदौषधं जन्तुः सं-
 शोधनमथेतरत् ॥

पीताम्बुः पीतविक्राम्बुः मुक्तो मुक्तवा-
 नित्यर्थः । अत्राध्यवसितादित्वात्कर्त्तरि
 क्तप्रत्ययः । इतरत् संशमनम् ।

अथे कडवां पाणी पीधां होय तेषु,
 लंघनधी क्षीणु थलायेओ, लुधु थयेलाये
 लभेक्ष्वाये अने तरस्याये संशोधनं के
 शमन औषध पीवुं नदी.

सुदर्शनं यूर्ध्वं ।

सुदर्शनचूर्णम् ।

त्रिफला रजनीद्युग्मं कण्टकारीयुगं
 शटी । त्रिकटु ग्रन्थिकं सूर्वां गुडूची
 धन्वयासकः ॥ कटुका पर्पटो सुस्वं
 त्रायभाणा च वालकम् । निम्बः पु-
 स्करमूलं च मधुपट्टी च वत्सकः ॥ यवा-
 नीन्द्रयवो भार्गी शिशुवीजं सुरापूजा ।
 वचात्वक्पद्मकोशीरचन्दनातिविषाच-
 लाः ॥ शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी विडङ्गं
 तगरं तथा । चित्रकं देवकाष्ठं च चक्यं
 पत्रं पटोलकम् ॥ जीवकर्षभकौ चैव
 लवङ्गं वंशलोचनम् । पुण्डरीकं च का-
 कोलीपत्रकं जातिपत्रकम् ॥ तालीस-
 पत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
 अर्धांशं सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षि-

पेत्सुधीः ॥ एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दो-
 पत्रयापहम् । ज्वरांश्च निखिलान्हन्ति
 नात्र कार्या विचारणा ॥ दोषजागन्तु-
 कांश्चापि धातुस्थान् विषमज्वरान् । स-
 न्निपातोद्भवांश्चापि मानसानापि नाश-
 येत् ॥ शीतादीनपि दाहादीन्मेहं तन्द्रां
 भ्रमं टपाम् । कासं श्वासं च पाण्डुं च ह-
 द्रोर्गं कामलामपि ॥ त्रिकपृष्ठकटीजानु-
 पार्श्वशूलं निवारयेत् । शीताम्बुना पि-
 वेदेतत्सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ सुदर्शनं य-
 था चक्रं दानवानां विनाशनम् । तथा
 ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत्प्रणाशनम् ॥

पुष्करमूलाभावे तु कुष्ठमपि दद्यात् । भा-
 र्ग्यभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्रवभावे
 स्फटिकां दद्यात् । तगरालामे कुष्ठं देवं
 जीवकर्षभयोरलामे विदारीकन्दस्य भाग-
 द्वयं दद्यात् । पुण्डरीकं श्वेतकमलं काकोल्य-
 भावे अश्वगन्धामूलं तालीसपत्रकामावे स्व-
 र्णताली प्रदीयत इति । अथवा कण्टकारी
 जटा देवा ॥ इति सुदर्शनचूर्णम् ॥

हरडां, भेहेडां, आभणां, हण्डर, ह-
 दाइहण्डर, मोटां शृणोवाणी लोरींगशी, ५
 नादानां शृणोवाणी लोरींगशी, कथुरे,
 सुंके, भरी, पीपण, पीपणी मूण, ना-
 डानी पीलुडी, गणो, धमासो, हडु,
 भडसलीयो, मोथ, त्रायभाणु, वाणी,
 लींभडा, अरडानां मूण, केडीमध, क-
 डाणल, यवान, धंद्रयव, लारंगी, सर-
 गवानां भीण, सोरडी भाटी, पण,
 तण, यधकाष्ठ, हाणोवाणो, सुभड,
 अतिविषनी कणी, नागणला, मोटे-
 सभेरवे, गद्दी सभेरवे, वावडीग-

તગર, ચિત્રો, દેવદાર, ચવક, તમાલ-
પત્ર, કડવી ધીસોડી, જીવક, (અપ્ર-
સિદ્ધ છે.) ઋષભક, (અપ્રસિદ્ધ છે,)
લવીંગ, વંશલોચન, ઘોણું કમળ, કાંઠા
લીનાં પાનડાં, (અપ્રસિદ્ધ છે) જાવંત્રી,
અને તાલીસપત્ર એટલાં ઔષધીને સ-
મભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. તેમાં
એ સઘળા ચૂર્ણના અર્દ્ધભાગના વજન
જટલું કરીઆતું નાખવું. આ સુદર્શન
નામનું ચૂર્ણ ત્રણે દોષને મટાડેછે અને
સઘળા જ્વરોને પણ અવશ્ય મટાડેછે.
દોષોથી થએલા ઠે પછાટ વગેરેથી થ-
એલા ધાતુઓમાં રહેલા વિષમ જ્વરો,
સન્નિપાતથી થએલા જ્વરો, મનની
વ્યથા સંબંધી જ્વરો, શીતઆદિ, દાહ-
આદિ, પ્રમેહ, ઘેન, ભ્રમ, તરશ, ઉધ-
રસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, છાતીનાં દરદ,
કમળો, ઠેકના પાછલા ભાગનું શૂળ,
પીઠનું શૂળ, ગોઠણનું શૂળ, અને પડ-
ખાનું શૂળ એઓનું પણ નિવારણ કરેછે.
સઘળા પ્રકારના જ્વરોને ટાળવાને વાસ્તે
આ ચૂર્ણને ઠાઠા પાણીમાં પીવું. જમ
વિષજીવું સુદર્શન ચક્ર દાનવોનો નાશ
કરેછે તેમ આ સુદર્શન ચૂર્ણ સઘળા
જ્વરોનો નાશ કરેછે. એરડાનું મૂળ ન
મળેતો તેને બદલે કઠ, ભારંગી ન મળે
તો ભોરીગણીનાં મૂળ, સોરઠી માટી
ન મળેતો ફટકડી તગર ન મળતો કઠ,
અને તાલીસપત્ર ન મળેતો સ્વર્ણતાલી
અથવા ભોરીગણીનાં મૂળ વાપરવાં.
જીવકને તથા ઋષભકને બદલે વિદારી-
કંદના બે ભાગ નાખવા અને કાંઠાલીને
બદલે આંસોદનું મૂળ નાખવું.

નિખાદિ ચૂર્ણ.

નિમ્બપત્રવરાઘ્યોપજવાનીલવણત્ર-

યમ્ । ક્ષારો દિગ્વહિરામેષુ ત્રિનેત્રક્રમ-
શૌંડશકાન ॥ સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં. પ્રત્યુપે
મક્ષયેન્નરઃ । એકાહિકં દ્વાહિકં ચ તથા
ત્રિદિવસજ્વરમ્ ॥ ચાતુર્થકં મહાઘોરં
સતતં સન્તતં તથા । ધાતુસ્થં ચ ત્રિદો-
ષોર્થં જ્વરં હન્તિ ન સંશયઃ ॥

इति निम्बादिचूर्णम् ॥

દશ ભાગ લીંબડાંનાં પાનડાં, ત્રણ
ભાગ હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાં, ત્રણ
ભાગ સુંઠ મરી તથા પીપળ, પાંચ ભાગ
યવાના, ત્રણ ભાગ સિધવ ખીંડ તથા
સંચળ અને બે ભાગ જવખાર એ સર્વને
એકઠાં કરી ચૂર્ણ કરીને પ્રાતઃકાલમાં
માણસે ખાવાં. એ ખાવાથી શેજીઓ
તાવ, એકાંતરીયો તાવ, મહાધોર ત-
રીયો તાવ, અહોરાત્રમાં એક વખત
આવતો તાવ, અહોરાત્રમાં બે વખત
આવતો તાવ, સાત દશકે બાર દિવસ
સુધી એકસરખો રહેનારો તાવ, ધાતુ-
ઓમાં રહેલો તાવ અને ત્રણે દોષથી
ઉત્પન્ન થએલો તાવ એઓ અવશ્ય
મટી બપેછે.

શટ્યાદિ ક્વાથ.

શટી નિશાદ્વયં દારુ શુઠ્ઠી પુષ્ક-
રમૂલકમ્ । एला शुडूची कटुका पर्प-
तश्च यवासकः ॥ शृङ्गी किराततिकं च
दशमूली तर्ध्व च । काथमेपां पिबेत्
कोष्णं सिन्धुचूर्णयुतं नरः ॥ ज्वरान्
सर्वान् द्रुतं हन्ति नात्र कार्या विचा-
रणा ।

अनुभूतमिदम् । इति शक्यादिकायः ॥

કચુરો, હળદર, દારૂહળદર, દેવદાર,
સુંઠ, એરડાનાં મૂળ, એળચી, ગળો,

કડુ, ખડસલીયો, જવાસો, કાકડા-
શીંગી, કરીયાતું, અને દશમૂલ એઓનો
ક્વાથ કરી થોડોક ઉનો રહે ત્યારે તેમાં
સંધવતું ચૂર્ણ નાખી પીવામાં આવે તે
તેથી સધળા પ્રકારના જ્વરો મટી જાય
એમાં સંશય નથી. આ ક્વાથનો અમે
અનુભવ પણ કરેલો છે.

હરીતકયાદિ ગુટી.

હરીતકી ત્રિષ્ટદ્વદારકાળાં પૃથ-
ગ્ભવેત્ । પલદ્વયં કળા શુષ્ઠી ગુહ્ણી
ગોધુરી વરી ॥ સહદેવી વિહંગ્ગં ચ પ્રસે-
કં પલસન્મિતમ્ । મધુના વટિકાં કૃ-
ત્વા સ્વાદેજ્જ્વરમપોહતિ ॥ કાસં શ્વાસં
મલસ્તમ્મં વહ્નિમાન્ધં નિયચ્છતિ ।

અનુમૂતમ્ । इति हरीतक्यादिगुटी ॥

હરડે, નસોતર અને વરધારો એઓ
પ્રત્યેકને આઠ આઠ તોલા ભાર લેવાં.
પીપળ, સુંઠ, ગળો, ગોખરૂ, શતાવરી,
ખપાટ, અને વાવડોંગ એઓ પ્રત્યેકને
ચાર ચાર તોલા ભાર લેવાં. એ સધળા
પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી તેની મધમાં ગો-
ળીઓ વાળીને ખાવામાં આવેતો તાવ,
ઉધરસ, શાસ, મલખંધ અને અગ્નિની
મંદતા મટી જાય છે. આ પ્રયોગનો અમે
અનુભવ પણ કરેલો છે.

લાક્ષાદિ તેલ.

લાક્ષા દશાક્ષા ત્વહ્ણા પદક્ષા સ્વ-
ન્દનં લોહિતચન્દનં ચ ॥ ત્વક્પત્રકં વા-
રિસુરા સમુસ્તા પ્રત્યેકમેતાનિ પલોન્મિ-
તાનિ ॥ કિરાતતિક્તાસ્ત્રિષ્ટતા સત્તિ-
ક્તાઽમૃતાકળાપર્પટકણ્ટકાર્યઃ । વિહ-
ન્ગવિશ્વામલકાનિ વાસારસાનિશાઘી-

રણસિન્દુવારાઃ ॥ एतानि देयानि
पृथक्पलार्धमानानि सर्वाणि च भेष-
जानि । कल्कानमीपां विदधीत गव्य-
दुग्धेन वै सार्धतुलामितेन ॥ तैलं ति-
लानां तु तुलानुमानं तेनैव कल्केन
शनैः पचेच्च । हन्याज्ज्वरांस्तैलमिदं
समस्तान् कुर्याद् वलं वीर्यमतीव पु-
ष्टिम् ॥ विमर्दनादाथ परिश्रमं भ्रमं
शपं नयेत्संजनयेत् शुक्तिं तनोः । तथा
व्यथामस्थिसमुद्भवामपि प्रहृत्य निद्रां
समुपार्जयेत्सुखम् ॥

અરુણા મજ્જિષ્ઠા । વારિ વાલમ્ । રસા
રાક્ષા ॥ इति लाक्षादितैलम् ।

દશ તોલાં લાખ, છ તોલાં મજ્જિષ્ઠ,
ચાર તોલાં સુખડ, ચાર તોલાં રતાંજલિ,
ચાર તોલાં તજ, ચાર તોલાં તમાલપત્ર,
ચાર તોલાં વાળો, ચાર તોલાં મુરામાંસી,
ચાર તોલાં મેથ, બે તોલાં કરીયાતું, બે
તોલાં નસોતર, બે તોલાં કડુ, બે તોલાં
ગળો, બે તોલાં પીપળ, બે તોલાં ખડ-
સલીયો, બે તોલાં ભોરીંગણી, બે તોલાં
વાવડોંગ, બે તોલાં સુંઠ, બે તોલાં અ-
રડૂસો, બે તોલાં રાસના, બે તોલાં હલ-
દર, બે તોલાં કાળોવાળો અને બે તોલાં
નગડ એ સધળાં ઔષધોને છસો રૂ-
પીઆ ભાર ગાયના દુધમાં વાટી ચટણી
જવાં કરવાં. પછી એ ચટણી નાખીને
તલતું ચારસોરૂપીઆ ભાર તેલ ધીરે
ધીરે પકાવવું. આ તેલ સધળા પ્રકારના
જ્વરોને મટાડે છે, બળ આપે છે, વીર્યને
વધારે છે અને પુષ્ટિ આપે છે. આ તેલતું
મર્દન કરવાથી પરિશ્રમ તથા શ્રમ
તુરંત મટે છે, શરીરમાં ઠાંતિ પ્રાપ્ત થા-

यथे अने हाडकाभां न व्यथा होय ते मठी नधने सुभथी निद्रा आवेछे.

पीन प्रकारनुं लाक्षादि तैल.

लाक्षारससमं तैलं तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् । अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुण्डदचन्दनैः ॥ समूर्वारोहिणीरास्ताशताहामधुकैः समैः । सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥ सर्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् । यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ॥

मस्तु दधिजलम् । कौन्ती रेणुका चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुका । इति लाक्षादि ।

लाभने रस अने तेल सभभागे लेवां अने धडीनुं पाणी तेलथी योगलुं लेवुं. पछी तेभां आसोद, हणदर, देवदार, भेंदीनां पीन, कठ, मोथ, सुभड, नाहानी पीलुडी, कडु, रास्ना, शतावरी अने मडुडां ओआने सभभागे लध तेआनी साथे उपरना पदार्थोने पकावतां न तेल सिद्ध थाय ते पणु लाक्षादि तैल. ऋद्धेवाग्र. आ तैल अल्यंग करवाथी सधना न्वराने, क्षयने, उन्मादने, श्वासने, वाधने, वायुने, यक्षोने, राक्षसोने अने भूतोने टाणेछे. आ तैल गर्भिणी स्त्रीआने वास्ते पणु पडु साइं छे.

त्रीन प्रकारनुं लाक्षादि तैल.

लाक्षा हरिद्रा मज्जिष्ठा फेनिलं मधुकं वला । लामज्जकं चन्दनं च चम्पकं नीलमुत्पलम् ॥ प्रत्येकमेपां पण्णुष्टीः पक्ता तोये चतुर्गुणे । चतुर्भा-

गावशेषे तु गर्भे चैतत्समावयेत् ॥ रेणुका पत्रकं चैव वाजिगन्धा तथैव च । वेतसं चीरकं कुष्ठं देवदारुनखं त्वचम् ॥ शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च । एभिरक्षमितैः कल्कैः कपायेणैव पेपितैः ॥ मस्तुशुक्तारनालानामाढकांशं समावयेत् । क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ अभ्यङ्गात्तैलपेत्तद्धि शीघ्रं दाहमपोहति । व्यपोहति तथा वातपित्तश्लेष्मभवज्वरम् ॥ सप्रलापं सटृष्णं च तालुशोपभ्रमान्विनम् । ग्रहोपसृष्टा ये वाला रक्षःसंदूषिताश्च ये ॥ तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥

फेनिलं वदरी । लामज्जकमुशीरवत्पीतल्लवि तृणविशेषः ॥ लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा । चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकमिति पाठः ॥ नीलोत्पलस्यालामे तु कुमुदं देयमिष्यते । समावयेत्प्रक्षिपेदित्यर्थः । चीरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदो भट्टिउर इति नैपालदेशे भवति । तदलामे ग्रन्थिपर्णं देयम् । पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । मस्तु दधिजलम् । शुक्तं सन्धानभेदः । आरनालः सोऽपि सन्धानभेदः ॥ इति महालाक्षादितैलम् ॥

लाभ, हणदर, मळक, गोर, मडुडां, नागपला, लामज्जक, (अेक नतनुं वाणा ननुं पीलुं पड) यंदन, यंपक अथवा गेडू अने नीलकमल ओ प्रत्येकने गोवीस गोवीस इपीया लार लध योगला पाणीभां पकावी गोया

ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ક્વાથથીજ વાટેલાં મેંદીનાં ખીજ, પન્નકાષ્ઠ, આસોંદ, નેતર, ચીરક નામનાં તરકગઠોનાં, કઠ, દેવદાર, નખલા, તળ, સુવા, ધોળું કમળ, જટામાંસી, અને મહુડાં એ પ્રત્યેકનો એક એક રૂપીઆ ભાર કલક નાખવો. તે પછી તેમાં હીનું જળ, શુક્ત અને આરનાલ, (શુક્તનું તથા આરનાલનું લક્ષણ આ અંથના પ્રથમખંડનાં પૃષ્ઠ ૭૫૬-૫૭ માં લખ્યું છે તે જોવું.) એ ત્રણે વસ્તુઓને એકંદર ખસો છપન રૂપીઆ ભાર લઈ નાખવી. પછી ખસો છપન રૂપીઆભાર દુધની સાથે ચોસઠ રૂપીઆ ભાર તેલ લઈ તે તેલમાં ઉપર લખેલા સઘળા પદાર્થોને પકાવવા. આમ કરવાથી જ તેલ સિદ્ધ થાય તેનો અભ્યંગ કરવાથી દાહ તુરત ટળે છે અને વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, તથા કફજ્વર એઓ પ્રલાપ સહિત, તરશ સહિત, તાળવાના શોષ સહિત અને ભ્રમ સહિત હોય તોપણ ટળી જાય છે. જ્યોને ઝાડ વળગ્યું હોય એવા ખાલકા અને રાક્ષસોએ દૂષિત કચેલાં માણસો એઓનું કષ્ઠ પણ આ મોટા લાક્ષાદિ તૈલથી મટે છે. લામજ્જક ન મળે તો તેને બદલે વાળો નાખવો. નીલકમળ ન મળે તો તેને બદલે કુમુદ નામનું રાત્રિ વિકાસી કમળ નાખવું. ચીરક નામનાં તગરગઠોનાં કે જ 'ભટિઉર' એ નામથી નેપાલદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં થાય છે તે ન મળે તો તેને બદલે સાધારણ તગર ગઠોનાં નાખવાં. આ તૈલ 'મહાલાક્ષાદિ' કહેવાય છે.

તરૂણ જ્વરમાં દેવાના રસો

ઉદક મંજરી રસ.

અથ નવજ્વરે રસાઃ ।

મૂતો ગન્ધવૃક્ષણઃ સોપણથ સર્વેસ્તુ-
લ્યા શર્કરા મત્સપિત્તૈઃ । भूयो भूयो
मर्दयेत्तत्रिरात्रं वल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण ।
तोयं शीतं व्यञ्जनैस्तक्रभक्तं वृन्ताका-
ढ्यं पथ्यमेतत्प्रदिष्टम् । अह्नवोग्रं हन्ति
सद्योज्वरं तु पित्ताधिक्ये मूर्ध्नि तोयं च
दद्यात् ॥

અસ્ય પ્રક્રિયા પારા શુદ્ધભાગ ૧ ગન્ધકભાગ ૧ સોહાગામ્રષ્ટભાગ ૧ મારિચભાગ ૧ શર્કરાભાગ ૪ રોહિતમત્સ્યપિત્તભાગ ૪ પ્રતિદિનં સર્વં દિનત્રયં મર્દયેત્ । રસમિમં રક્તિકાચ્રયમિતમાર્દ્રકરસેન દદ્યાત્ । ઓદનં તન્ન વૃન્તાકફલં મોક્તું દદ્યાત્ । વ્યજ્જનાઘૈઃ શીતલમુપનારં કુર્યાત્ । ઉદકમજ્જરીરસો નવજ્વરેષુ સર્વેષુ ॥ રસરત્નપદ્મપિ ।

એક ભાગ શુદ્ધપારે, એક ભાગ શુદ્ધ ગંધક, એકભાગ મરી, એકભાગ શેઠેલો ટંકણુખાર, ચાર ભાગ સાકર અને ચાર ભાગ માછલાંનાં પિત્તાં એઓને એકઠાં કરી ત્રણ દિવસ સુધી નિત્ય વારંવાર ખરલમાં વાટવાં. પછી આહુના રસમાં તેની એક વાલભાર માત્રા ખવરાવવી, ટાહું પાણી પીવરાવવું, પંખાઆદિથી શીતલ ઉપચાર કરવા અને છાશ, ભાત તથા રીંગણાનું શાક એ પથ્યમાં આપવાં. આમ કરવાથી જિય તરૂણ જ્વર પણ એક દિવસમાંજ ટળી જાય છે. આ રસ ખાવાથી જો વધારે ગ-

રમી થઈ જણાય તો રોગીના માથા ઉપર ટાકું પાણી રેડવું. સધળા તરણુ જ્વરો ઉપર ચાલનારો આ ઊદકમંજરી નામનો રસ 'રસરત્નપ્રદીપ' નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે.

જ્વર ધૂમકેતુ રસ.

અઘાત્સમં સૂતસમુદ્રફેનં હિઙ્ગુલગન્ધં પરિમૃદ્ય યામમ્ । નવજ્વરે વલ્લયુગં ત્રિઘસ્યમાદ્રામ્ભસાડ્યં જ્વરધૂમકેતુઃ ॥

અથ પ્રક્રિયા । પારા શુન્વગન્ધક શુદ્ધ-હિઙ્ગુલ શુદ્ધ સમુદ્રફેણ સમભાગં સર્વયામ-મેકમાર્દ્રકરસેન સંમર્દ્ય રક્તિકાપટ્કમિત-માર્દ્રકરસેન દિનત્રયં નવજ્વરી મક્ષયેત્ । દિનત્રયાન્નવજ્વરો નરયેત્ ॥ ઇતિ જ્વરધૂમ-કેતુઃ રસેન્દ્રચિન્તામણી ॥

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ સમુદ્રફેણ, શુદ્ધ હિંગુલો અને શુદ્ધ ગંધક એઓને સમ-ભાગે લઇ સર્વને એક પોહોર સુધી આ-ડુના રસથી ખરલમાં વાટી તેની છ છ રતિ ભારની માત્રા આડુના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી ખાવામાં આવે તો ત્રણ દિવસમાંજ તરણુજ્વર નાશ પા-મે છે. આ જ્વર ધૂમકેતુ નામનો રસ 'રસેન્દ્ર ચિન્તામણિ' નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે.

મહાજ્વરાંકુશ રસ.

શુદ્ધસૂતો વિપં ગન્ધઃ પ્રત્યેકં શાળ-સંમિતઃ । ધૂર્તેવીજં ત્રિશાણં સ્વાત્ સર્વેભ્યો દ્વિગુણા ભવેત્ । હેમાઢા કારયેદેપાં સૂ-ક્ષ્મં ચૂર્ણં પ્રયત્નતઃ ॥ જમ્બીરજીરકૈર્દે-યં ચૂર્ણં ગુઝાદ્વયોન્મિતમ્ । આર્દ્રકસ્ય

રસેનાપિ જ્વરં હન્તિ ત્રિદોષજમ્ । એ-કાહિકં દ્વયાહિકં ચ ત્ર્યાહિકં ચ ચ-તુર્થકમ્ । વિપમં ચ જ્વરં હન્યાન્નવં જી-ર્ણં ચ સર્વથા ॥ મહાજ્વરાઙ્ગુશો નામ્ના રસોડ્યં સર્વસંમતઃ ॥

પ્રક્રિયા । શુદ્ધપારા શુદ્ધગન્ધક શુદ્ધ-વિષ પ્રત્યેકં ટકું ૧ ધત્તૂરવીજટકું ૩ ચો-કટક ૧૨ સર્વેપાં ચૂર્ણમિતિસૂક્ષ્મં કર્તવ્યમ્ । ઇતિ મહાજ્વરાઙ્ગુશઃ સર્વજ્વરેપુ શાર્દૂલધરે ॥

ચોવીશ ચણોઠી ભાર શુદ્ધ પારો, ચોવીશ ચણોઠી ભાર શુદ્ધ વછનાગ, ચોવીશ ચણોઠી ભાર શુદ્ધ ગંધક, ખૌંતેર ચણોઠીભાર ધંતુરાનાં ખીજ અને એ સર્વથી ખમણી ખીળાં કુલવાળી ઢારડી એઓનું પ્રયત્નપૂર્વક અત્યંત ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ લી-ખુમાં તથા જીરામાં અથવા આડુના ર-સમાં ખવરાવવું. આમ કરવાથી ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો જ્વર પણ નાશ પામે છે. રોજીઓ, એકાંતરીયો, ત-રીયો, ચોથીઓ, વિષમજ્વર, નવોજ્વર અને જીર્ણજ્વર પણ સર્વથા નાશ પા-મે છે. આ મહાજ્વરાંકુશ નામનો રસ સધળા વૈદ્યોએ સ્વીકારેલો છે. સધળા જ્વરો ઉપર ચાલનારો આ મહાજ્વ-રાંકુશ રસ શાર્દૂલધર નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે.

જ્વરધી વટિકા.

एको भागो रसाच्छुद्धाच्छैलेयः पि-पली शिवा । आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥ फलानि चेन्द्रवा-रुण्याश्चतुर्भागमिता अमी । एकत्र मर्द-

ચેત્તૂર્ણમિન્દ્રવારુણિકારસૈઃ । માપોન્મિ-
તાં વર્ટી કૃત્વા દદ્યાત્સઘોજ્વરે બુધઃ ।
છિન્ના રસાનુપાનેન જ્વરઘ્ની વટિકા
મતા ॥

શૈલેયઃ છર इति लोके । शिवा हरी-
तको । आकारकरभ. अकरकरा इति लो-
के । चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः ।
पट्ट समुदिता भागचतुष्टयमिताः । ज्वर-
घ्नी वटिका शार्ङ्गधरे ॥

એકભાગ શુદ્ધ પારો અને ચાર ભા-
ગમાં દગડકૂલ, પીપળ, હરડે, અકલ-
કરો, સરસીયા તેલથી શુદ્ધ કરેલો ગંધક
અને ઇંદ્રવારણાનાં કૃળ એ છ વાનાં એ-
આનું એકકુંડૂં ચૂર્ણ કરી તેને ઇંદ્રવાર-
ણીના રસમાં વાટવું. પછી તેની અ-
ડદ જવડી ગોળી કરીને સમજી વૈધે
ગળોના રસના અનુપાનથી તરૂણજ્વ-
રમાં દેવી. આ ગોળીથી તાવનો નાશ
થાયછે માટે જ્વરઘ્ની કેહેવાયછે. આ
જ્વરઘ્ની ગોળી શાર્દૂધર નામના ગ્રં-
થમાં કહીછે.

બીજા પ્રકારની જ્વરઘ્ની વટિકા.

रसं गन्धं च दरदं जैपालं क्रमव-
र्धितम् । दन्तीरसेन संपिप्य वटी गु-
ञ्जामिता भवेत् ॥ मभाते सितया सार्ध-
मशिता शीतवारिणा । एकेन दिवसे-
नैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥

इति ज्वरघ्नी वटिका रसरत्नप्रदीपे ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો, બે ભાગ ગંધક,
ત્રણ ભાગ હીંગળો અને ચાર ભાગ ને-
પાળો એઆને નેપાળોના મૂળના રસમાં
વાટી એક એક ચણીડીભાર ગોળીઓ

કરવી. આ ગોળી પ્રાતઃકાલમાં સાક-
રની સાથે ટાઢા પાણીથી ખાવામાં
આવે તો એક દિવસમાં તરૂણ જ્વરનો
નાશ કરેછે. આ જ્વરઘ્ની વટિકા 'ર-
સરત્ન પ્રદીપ' નામના ગ્રંથમાં કહીછે.

नवज्वर हरीवटी.

रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली
मरिचानि च । पथ्या विभीतकं धात्री
दन्तीबीजं च शोधितम् ॥ चूर्णमेषां
समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् । वर्टी
मापनिभां कुर्याद्भस्मयेन्नूतने ज्वरे ॥

इति नवज्वरहरी वटी ॥

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વઘ-
નાગ, શુંઠ, પીપળ, મરી, હરડે, બેહેડાં,
આમળાં, અને શુદ્ધ કરેલાં નેપાળોનાં
બીજ એઆને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ ક-
રીને કુખાના રસમાં વાટવાં. પછી
તેની અડદ જવડી ગોળી કરીને તરૂણ
જ્વરમાં ખાવામાં આવે તો તરૂણ જ્વ-
રનો નાશ થઈ જાયછે.

सर्वज्वर श्रेत्रिवटी.

एकभागो रसो भागद्वयं शुद्धं च
गन्धकम् । गरलस्य त्रयो भागा चतु-
र्भागा हिमावती ॥ जैपालकः पञ्चभा-
गो निम्बुद्रवविमर्दितः । कृमिघ्नप्रमिता
वट्यः कार्याः सर्वज्वरच्छिदः ॥ शूद्र-
वेरेण दातव्या वटिकैका दिनेदिने ।
जीर्णे ज्वरे तथाऽजीर्णे सामे वा विषमे
तथा ॥ ज्वरं सर्वं निहन्तासौ दावो
वनमिवानलः ॥

इति नवज्वरे रसः ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો, બે ભાગ શુદ્ધ ગંધક, ત્રણ ભાગ વછનાગ, ચારભાગ પીળાં યુલવાળી દારૂડી અને પાંચભાગ નેપાળે એઓને લીંધુના રસથી વાટી વાવડીંગ જવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓમાંથી નિત્ય એક એક ગોળી આડુના રસમાં દેવામાં આવે તો જીર્ણ-જ્વર, તરૂણજ્વર, સામજ્વર તથા વિ-પમજ્વર પણ મટે છે. જેમ દાવાનળ વનનો નાશ કરે છે તેમ આ ગોળી સર્વ પ્રકારના જ્વરનો નાશ કરે છે.

સામાન્ય જ્વરઉપર દેવાના રસો
મહાજ્વરાંકુશ રસ.

અથ સામાન્યજ્વરે રસાઃ ।

શુદ્ધ સૂતં વિપં ગન્ધં ધૂર્તવીજં ત્રિ-
ભિઃ સમમ્ । ચતુર્ણાં દ્વિગુણં વ્યોપ-
ચૂર્ણં ગુઝાદ્વયોન્મિતમ્ ॥ આર્દ્રકસ્ય રસૈઃ
કિંવા જમ્બીરસ્ય રસૈર્યુતમ્ । મહાજ્વરા-
હ્કુશો નામ્ના સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥ એ-
કાહિકં દ્વયાહિકં ચ ત્રયાહિકં ચ ચતુ-
ર્થકમ્ । વિપમં વા ત્રિદોષં વા જ્વરં
હન્તિ ન સંશયઃ ॥

પ્રક્રિયા । શુદ્ધપારદટૂક ૧ શુદ્ધવિપ-
ટૂક ૧ શુદ્ધગન્ધકટૂક ૧ ધત્તૂરજીવટૂક ૩
ત્રિકટુ પ્રત્યેકટૂક ૪ સર્વેણાં ચૂર્ણમતિસૂક્ષ્મં
કર્ત્તવ્યમ્ । ઇતિ મહાજ્વરાહ્કુશઃ સર્વજ્વરેણુ ॥

એક ટંક (ચોવીશ ચણેાઈ ભાર) શુદ્ધ પારો, એક ટંક શુદ્ધ વછનાગ, એક ટંક શુદ્ધ ગંધક, ત્રણ ટંક ધંતુરાનાં પીળ, ચાર ટંક મરી, ચાર ટંક સુંઠ અને ચાર-ટંક પીપળ એઓનું અત્યંત ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બે રતીભાર ચૂર્ણ આડુના

રસમાં અથવા લીંધુના રસમાં દેવું. આ મહાજ્વરાંકુશ નામનો રસ સધળા જ્વરોનો નાશ કરે છે. રોજીયો તાવ, એકાંતરીયો તાવ, તરીયો તાવ, ચો-થીઓ તાવ, વિપમજ્વર અને ત્રણે દો-પોથી થએલો જ્વર એઓને આ રસ હણી નાખે છે એમાં સંશય નથી. આ રસ સધળા જ્વરો ઉપર ચાલે છે.

શ્વાસકુઠાર રસ.

સૂતં ગન્ધં વિપં ચૈવ ટૂકૂણં ચ મનઃ-
શિલામ્ । ઇતાનિ ટૂકૂમાત્રાણિ મરિચં
ત્વષ્ટટૂકૂકમ્ ॥ કટુત્રયં ટૂકૂપટૂકં સ્ત્રે
ક્ષિત્વા વિચૂર્ણયેત્ । રસઃ શ્વાસકુઠા-
રોડયં સર્વજ્વરહરઃ પરઃ ॥

ઇતિ શ્વાસકુઠારો રસઃ । શ્વાસે સર્વજ્વરે
રસરત્નાકરે ॥

એક ટંક (ચોવીશ ચણેાઈ ભાર) શુદ્ધ પારો, એક ટંક શુદ્ધ વછનાગ, એક ટંક ટંકણુખાર, એક ટંક મણુશીલ, આઠ ટંક મરી, અને છ ટંક સુંઠ. મરી તથા પીપળ એઓને ખરલમાં નાખી તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. આ શ્વાસકુઠાર નામનો રસ સ-ધળા જ્વરોને સારી રીતે મટાડે છે. આ રસ 'રસરત્નાકર' નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે.

જ્વરાંકુશ.

દારૂમૂલાં શિશિગ્રીવાં રસકં ચ
પૃથક્ પૃથક્ । ટૂકૂત્રયાનુમાનેન શૃહી-
ત્વા કનકદ્રવૈઃ-॥ મર્દયેત્ ત્રિદિનં કા-
ર્યા વટી ચળકમાત્રયા । મરિચૈરેકાવિ-
શસા સપ્તભિસ્તુલસીદલૈઃ ॥ સ્વાદેદ્વટી-
દ્વયં પથ્યં દુગ્ધમત્તં સશર્કરમ્ । તરુણં
વિપમં જીર્ણં હન્યાત્સર્વજ્વરં ધ્રુવમ્ ॥

दारुमूला दारुमूली । शिखिग्रीवा तु-
त्यम् । रसकं खपरिआ प्रत्येकं स्यात् ।
टङ्क ३ घत्तूरपत्रस्य रसेन मर्दयेत् । इति
ज्वराङ्कुशः सर्वज्वरेषु ॥

त्रणु टंक दशभूषा, (गुणशतीमां
प्रसिद्ध नथी) त्रणु टंक मोरथुथु अने
त्रणु टंक भापरीयो अयेने लघु धंतु-
राना रसथी त्रणु द्विवस सुधी वाटी यथा
ज्वडी गोणीया करवी. अ गोणीया-
मांथी ये गोणीया अेकवीश मरीनी
साथे अने सात तुलसीपत्रोनी साथे
भावी. उपर साकर सहित दुधलात-
नुं पथ्य करवुं. आ गोणीया तशु-
ज्वरने, विषमज्वरने, अर्जुज्वरने
अने सधणा प्रकारना ज्वरने अवरथ
भटाडेछे. आ ज्वरांकुश सर्व ज्वरे।
उपर आलेछे.

हुताशन रस.

नागरं कर्पमात्रं च टङ्कणं कर्पकद्व-
यम् । मरिचं सार्धकर्पं स्यात्तावद्गधव-
राटकम् ॥ विषं कर्पचतुर्थांशं सर्वमेकत्र
चूर्णयेत् । रसो हुताशनो नाम्ना स्वा-
द्यो गुष्ठाभित्तो ज्वरे ॥

इति हुताशनो रसः ॥

अेक तोलु सुंठ, ये तोलां टंकलुभार,
दोढ तोलुं मरी, दोढ तोलुं भाणेसी
दोढीया अने इपीआना अतुर्थांशभार
वधनाग अे सर्वने लघु तेअेनुं अेकंदर
अूर्णु करवुं आ रस ' हुताशन ' नामथी
प्रसिद्ध छे अने तेने ज्वर उपर अेक
अथोडी भार भावे.

अर्जु ज्वरघ्नी वटिका.

शुद्धजैपालटङ्कं तु कट्वो टङ्कद्रयोन्मि-

ताम् । गैरिकं टङ्कमेकं च कन्या नीरेण
मर्दयेत् ॥ कलायसदृशी कार्या वटिका
तां च भक्षयेत् । शीतलेन जलेनैव व-
टी जीर्णज्वरापहा ॥

इति जीर्णज्वरघ्नी वटिका ॥

अेक टंक (योवीश अथोडी भार)
शुद्ध नेपाणे, ये टंक कडु, अने अेक टंक
गेइ अयेने कुंवारना रसमां भूष वा-
टी वटाणुज्वडी गोणीया करवी. आ
गोणीयामांथी अेक अेक गोणी टाढा
पाणीथी भावाभां भावे तो अर्जुज्वर
भटी अथछे.

रविमुंदर रस.

द्विभागतालेन हतं च ताम्रं रसं च
गन्धं च समीनमायु । विषं समं च
द्विगुणं च ताम्रं त्रिःसप्तवारेण दिवाक-
रांशौ ॥ विमर्ष चारिष्टरसेन चूर्णं गु-
ञ्जैकदत्तं सितया समेतम् । ज्वराङ्कु-
शोऽयं रविमुन्दराख्यो ज्वरान्निहन्स-
ष्टविधान् समस्तान् ॥

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्क १ गन्धटङ्क
१ विपटङ्क १ द्विगुणतालकहतताम्रटङ्क २
रोहूमात्स्यकै पिचटङ्क १ सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा
निवपत्ररसैर्भावयित्वा २१ उष्णे संशोष्य
रक्तिकामात्रं १ श्वेतशर्करया भक्षणीयम् ।
इति सर्वज्वरे रविमुन्दरो रसः ॥

अेक टंक (योवीश अथोडी भार)
शुद्ध पारे, अेक टंक शुद्ध गधक, अेक
टंक शुद्ध वधनाग, अेक टंक रोढीडा
नाभना भाछलानुं पित्तुं अने जेवडी
दरतालथी भारेलुं ये टंक त्रांयुं अयेने
अेकडां करी अूर्णु करी लींणडाना पा-

નડાંના રસની ભાવનાઓ આપી એક-
વીશ વાર સૂર્યના તડકામાં સુકાવી
તેમાંથી એક રતીભાર ચૂર્ણ ધોળી સા-
કરની સાથે તાવવાળાને ખવરાવવું.
આ રવિસુંદર નામનો જ્વરાંકુશ આઠે
પ્રકારના સર્વે જ્વરોને હણી નાખેછે.
આ રસ સધળા જ્વરોમાં કામ લાગેછે.

કબળી કરવાની રીત તથા
તેના ગુણો.

શુદ્ધ સૂતં તથા ગન્ધં સહે તાવદ્વિમ-
દેયેત્ । સૂતં ન દ્રશ્યતે યાવત્કિન્તુ ત-
ત્કજ્જલં ભવેત્ ॥ એપા કજ્જલિકા
રુચાતા વૃંહણી વીર્યવર્ધિની । નાનાનુ-
પાનયોગેન સર્વવ્યાધિવિનાશિની ॥

શુદ્ધ પારાને અને શુદ્ધ ગંધકને લઈ
ખરલમાં એટલા સુધી વાટવાં કે જ્યાં
સુધી પારો નહીં દેખવામાં આવતાં
કબળી થઈ જાય. આ કબળી ધાતુ-
ઓને તથા વીર્યને વધારનાર કેહેવાયછે
અને તે અનેક પ્રકારનાં અનુપાનોના
યોગથી સધળા રોગોનો નાશ કરેછે.
આ રીતિ તથા ગુણો ' રસરત્નપ્રદીપ '
નામના ગ્રંથમાં કહેલછે.

રસપર્પટી.

કજ્જલિકાવિધાનં તદ્ગુણાશ્ચ
રસરત્નપ્રદીપે ।

જપાપત્રરસેનાથ વર્ધમાનરસેન ચ ।
મૃદ્ધરાજરસેનાપિ કાકમાચ્યા રસેન
ચ ॥ રસં સંશોધયેત્તેન તત્સમં શોધયે-
દ્ધલિમ્ । મૃદ્ધરાજરસૈઃ પિપ્પા શોપયે-
દર્કરશ્મિભિઃ ॥ સપ્તઘા વા ત્રિઘા વા
પિ પશ્ચાચૂર્ણં તુ કારયેત્ । ચૂર્ણયિત્વા

સમં તેન રસેન સહ મર્દયેત્ ॥ નષ્ટસૂતં
યદા ચૂર્ણં ભવેત્કજ્જલસન્નિભમ્ । નિ-
ર્ધૂમવદરાદ્ધારે દ્રવીકુર્યાત્પયત્નતઃ ॥
તત્ર તં મહિપીવિપ્રાશ્થાપિતે કદલીદલે ।
નિઃક્ષિપેત્તદુપર્યન્યત્પત્રં દત્ત્વા પ્રપીડયે-
ત્ । શીતલં ચ તતઃ પત્રાત્સમુદૃત્ય વિ-
ચૂર્ણયેત્ । एवं સિદ્ધા ભવેદ્ઘાધિઘા-
તિની રસપર્પટી ॥ જ્વરાદિવ્યાધિભિ-
ર્વ્યાપ્તં વિશ્વં દૃષ્ટ્વા પુરા હરઃ । ચકાર
ક્રપયા યુક્તઃ સુધાવદ્રસપર્પટીમ્ । રક્તિ-
કાસંમિતાં તાવદ્ગૃજીરસસંયુતામ્ । ગુ-
જાર્ધમ્પ્રદ્વિહ્ગ્વાઢ્યાં ભક્ષયેદ્રસપર્પટીમ્ ।
રોગાનુરૂપમૈપજ્વૈરપિ તાં ભક્ષયેદ્દુઘઃ ।
પિવેત્તદનુ પાનીયં શીતલં ચુલકત્રયમ્ ॥
પ્રત્યહં તસ્ય ચૈકૈકાં રક્તિકાં વર્ધયે-
દ્ધિપક્ત્ । નાધિકાં દશગુજાતો ભક્ષ-
યેત્તાં કદાચન ॥ એકાદશદિનારમ્ભા-
ત્તાં તથૈવાપકર્પયેત્ । એવમેતાં સમશ્ની-
યાન્નરો વિંશતિવાસરાન્ ॥ શિવં શુરૂં-
સ્તથા વિપ્રાન્ પૂજયિત્વા પ્રણમ્ય ચ ।
શ્રદ્ધયા ભક્ષયેદેતાં ક્ષીરમાંસરસાશનઃ ॥
જ્વરં ચ ગ્રહર્ણીં વાપિ તથાતીસારમેવ
ચ । કામલાં પાણ્ડુરોગં ચ શૂલક્રીહ-
જલોદરમ્ । એવમાદીન્ ગદાન્હતા હૃષ્ટઃ
પુષ્ટથ વીર્યવાન્ ॥ જીવેદ્વર્ષશતં સાગ્રં
વલીપલિતવર્જિતઃ ॥

इति रसपर्पटी ॥

જસુદનાં પાનડાંના રસથી, ધોળા
એરડાના રસથી, ભાંગરાના રસથી અને
પીલુડીના રસથી પારાને શુદ્ધ કરવો
અને પારા જેટલાજ ગંધકને પણ શુદ્ધ

करवो पछी गंधकने भांगराना रसमां वाटी सातवार अथवा त्रयुवार सूर्यना तडकाभां सुकाववो. पछी ते गंधकनुं यूर्णु करी पारानी साथे जेवी रीते वाटवुं के तेमां पारो नज देभाय अने यूर्णु डान्ण जवुं थर्ध नय. पछी ते यूर्णुने धुमाडा वगरना गोरडीना लाकडाना अंगाराभां प्रयत्नपूर्वक पीगणाववुं. पीगणावीने तेने लेंशना छाष्टु उपर राभेल केणना पानडाभां दाणी नाभवुं अने ते उपर केणनुं पीनुं पानडुं मुडीने दाण देवो. टाडुं थर्ध नय त्यारे पानडा उपरथी लध लधने तेनुं यूर्णु करवुं. आ प्रमाणे करवाथी रसपर्पटी सिद्ध थायछे अने ते सधणा रोगोना नाश करेछे. पूर्वे सदाशिवे जगतने ज्वर आदि रोगोथी घेराजेलुं जेध ध्याने लीधे आ अभूत ज्वरी रसपर्पटी करी हुती. आ रसपर्पटीने जेक रती लार लध तेमां शेकेलुं छुं अने अरधी रतीलार शेकेली हींग नाभीने भावी. ते ते रोगोने अनुसरतां पीनुं अनुपानोनी साथे पशु समनुजे आ रसपर्पटी भावी अने ते उपर त्रयु अंजलि टाडुं पाष्टी पीवुं. वैधे नित्य आ रसपर्पटीनी जेक जेक रती वधारवी. दश रतीथी वधारे कदीपशु आ रसपर्पटीनुं लक्षशु करवुं नही. अगीयारभा दिवसना आरंभथी पाछी जेवीज रीते भावाभां जेक जेक रती ज्योछी करती ज्वरी. आ प्रमाणे माणुसे वीस दिवस सुधी रसपर्पटी भावी. शिवने, शुद्ध्याने तथा ब्राह्मणेने पूछ प्रथाम करीने श्रद्धाथी आ रसपर्पटीनुं लक्षशु करवुं

अने ते उपर दुधनुं तथा भांसिना रसानुं पथ्य करवुं. आ रसपर्पटी भावाथी माणुस ज्वरने, संखडणीने, अतिसारने, कभणाने, पांडुरोगने, शूणने, परलना दरदने, जलोदरने अने जे जेवा पीनु रोगोने पशु हृष्टी नाभी वणीथी तथा घाणा केशथी रहित थर्ध हृष्टपुष्ट तथा धृष्टा वीर्यवाणो थर्ध सो वर्ष करतां पशु कंधक अधिक लवेछे.

ज्वरवाणाने अन्न देवानो समय.

अथ ज्वरिणोऽन्नदानसमय-

स्तत्र चरकः ।

क्षुत्सम्भवति पक्षेषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदिवाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ अन्यच्च । आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा । भवेत्काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥

तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः । ज्वरस्य पाककालश्च ॥

वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः । श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥

ज्वरस्य पाक उपशमः ज्वरपाकेनैव रसपाको दोषपाकोऽपि कथितो यथा ॥ दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति । ननु यथा पैत्तिकज्वरो दशाहोरात्रेण पाकं याति ॥ एकादशदिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति । त्रयोदश दिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिकोऽपि

ज्वरः सप्ताहोरात्रेण पाकं याति अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते इति । उच्यते ॥

कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं बहु । आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥

इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति स आशुकारित्वात् क्षणादक्षेपकादीन् विकारान् सञ्जनयति । अतो वातिके ज्वरे प्राकदिनानामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते ॥ तथा च धन्वन्तरिः ॥

ज्वराभिभूतः पडहे व्यतीते विपक्वदोषः कृतलङ्घनादिः । यो भेषजं स्वादति वैद्यवश्यो निःसंशयं हन्त्यचिरात्स रोगान् ॥

ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः विपक्वदोषः पक्ववातः कृतलङ्घनादिः । आदिशब्दात् कृतपक्वजलपाननिर्वातगृहवासगुरुष्णवसनधारणादिः भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएवाह चरकः ॥

ज्वरितं पडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् । पाचनं शमनीयं वा कपायं पाययेत्तु तम् इति ॥

ज्वरितं वातज्वरिणम् । पडहेऽतीत इत्युपलक्षणम् । पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते । लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणम् ॥

पाचनं शमनीयं वा कपायं पाययेत् पुनः । श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते । स एव सर्वज्वरिणं दिनान्ते भोजयेत्तु ॥

दिनान्ते अन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तस्य प्राधान्यसमये । उक्तं च वाग्भटेन ॥

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योऽर्ध्वसंश्रयाः । वयोऽहोरात्रभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥

ते वातपित्तश्लेष्माणः पित्तकालोऽपि मध्याह्नादर्वाक् । यत आह ॥

याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्पामयुग्माद्गलक्षयः ॥

एतत्संख्यापरमिति चेतन्न यत आह ।

श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा । वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥

तदा पित्तप्राधान्यसमये अन्यथा उक्तसमयादन्यथा वेगापाये जठराग्निवेगनाशे तद्भोजनं ज्वरवेगाभिवर्धनं भवतीत्यर्थः ॥

अरक ढेहेछे ढे “रस, द्वाप अने भण पाकी अथ त्यारे भूष लागेछे माटे समयसर अथवा समय वगर पशु न्यारे भूष लागे त्यारे रोगीने अन्न देवाने। समय छे अम समजवुं.” पी-
जुं पशु कळुं छे ढे “न्यारे आम पाकी अथ त्यारे भाणुसोने लोणननी धृच्छ थायछे माटे समयसर अथवा समय-
वगर पशु न्यारे अे धृच्छ थाय त्यारे अन्न देवाने। समय छे अम समजवुं.”
आ उपरथी सिद्ध थयुं ढे न्वर न्यारे पाकी अथ त्यारे अन्न देवुं. वातनवर सातराते, पित्तनवर दशराते अने क्-
नवर पारराते पाकने प्राप्त थायछे.

પાક એટલે ઉપશમ એમ સમજવું. જ્વરનો પાક થાય ત્યારેજ રસનો પાક થાય છે અને દોષનો પણ પાક થાય છે. કહ્યું છે કે “દોષનો પાક થયાવિના જ્વરનો પાક થતો નથી અને રસનો પાક થયાવિના દોષનો પાક થતો નથી.

શંકા—જેમ પિત્તજ્વર દર્શ અહોરાત્રે પાકે છે એટલે અગીયારમે દિવસે અત્ર દેવામાં આવે છે અને કફજ્વર ખાર અહોરાત્રે પાકે છે એટલે તેરમે દિવસે અત્ર દેવામાં આવે છે. તેમ વાતજ્વર સાત અહોરાત્રે પાકે છે માટે તે જ્વરમાં આઠમે દિવસે અત્ર દેવું જોઈએ પણ તેમ નહીં કરતાં સાતમે દિવસેજ અત્ર શા માટે આપવામાં આવે છે?

સમાધાન—“કફ અને પિત્ત એ બે ધાતુઓ દ્રવરૂપ હોવાથી ઘણા લંધનનું સહન કરે છે પણ વાયુ તો આમ પાક્યા પછી ક્ષણમાત્ર પણ લંધનનું સહન કરી શકે એમ નથી.” એ વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આમરસનો પાક થયા પછી આહાર ન મળે તો વાયુ ક્ષણમાત્ર પણ સહન કરી શકે એમ નથી અને પોતામાં શીઘ્રકરનાર પેલાનો સ્વભાવ હોવાને લીધે ક્ષણમાત્રમાં શરીરને ડોહાવી નાખવા આદિ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે માટે વાતજ્વરમાં પાકવાના દિવસોના અંત્ય દિવસે એટલે સાતમે દિવસેજ અત્ર દેવામાં આવે છે. ધનંતરિએ કહ્યું છે કે “વાતજ્વરથી પરાભવ પામેલો જે માણસ વૈધના ઠેઠેવા પ્રમાણે લંધન, ઉકાળેલાં જલનું પાન, વાયુવગરના ધરમાં નિવાસ અને ભારે તથા ગરમ વસ્ત્રોનું

ધારણ ઇત્યાદિક નિયમે પાળતાં વાયુ-રૂપી દોષ પાકી ગયા પછી એટલે છ દિવસ વ્યતીત થયા પછી અત્રનું અને ઔષધનું ભક્ષણ કરે છે તે માણસ થોડા કાળમાં રોગોને હણી નાખે છે.” એટલામાટેજ ચરક પણ ઠેઠે છે કે “વાતજ્વરવાળાને છ દિવસ વ્યતીત થયા પછી, પિત્તજ્વરવાળાને દશ દિવસ વ્યતીત થયા પછી અને કફજ્વરવાળાને ખાર દિવસ વ્યતીત થયા પછી હલકું અત્ર જમાડીને પાચન અથવા શમન કપાય પાવો.” વળી પણ કહ્યું છે કે “વૈદ્યે સર્વ જ્વરવાળાઓને પાચન અથવા શમન ક્વાથ પાવા અને દિવસના ત્રણ ભાગ કરી તેના મધ્યભાગમાં એટલે પિત્તના પ્રાધાન્યના સમયમાં હલકું અત્ર જમાડવું.” પિત્તના પ્રાધાન્યનો સમય દિવસનો મધ્યભાગ છે એમ વાગ્ભટના વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વાગ્ભટ ઠેઠે છે કે “વાત પિત્ત અને કફ જે ઠે સઘળા શરીરમાં વ્યાપ છે તેપણ અનુક્રમે હૃદયના તથા નાભિના નીચલા ભાગમાં, મધ્યભાગમાં તથા ઉપરના ભાગમાં વિશેષે કરી રહે છે અને તેમજ અનુક્રમે અવસ્થાના, દિવસના, રાત્રિના, તથા ભોજનના અંતમાં, મધ્યમાં તથા આદિમાં પ્રધાનપણું પામે છે.” પિત્તના પ્રધાનપણાનો સમય જોકે દિવસનો સઘળો મધ્યભાગ છે તેપણ રોગીને બપોર થયાની અગાઉ અત્ર દેવું જોઈએ. કારણ કે “એક પોહોરની અંદર જમવું નહીં અને બે પોહોર જમ્યા વગરના કાહાડવા નહીં. એક પોહોરની અંદર જમવામાં આવેતો રસની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બે

પોહાર જમ્યા વગરના કાહાડી નાખવામાં આવેતો બળનો ક્ષય થાય છે. ” એમ કહ્યું છે.

શંકા-ઉપર કહેલું વચન કાંઈ બપોર પેહેલાંજ અન્ન દેવાને વાસ્તે નથી પણ ગમે ત્યારે એક પોહારમાં બે વાર જમવું નહીં અને લાગઠ બે પોહાર જમ્યા વગરના કાહાડવા નહીં એમ જણાવવાને વાસ્તે છે તે છતાં તમે એ વચન ઉપરથી બપોર પેહેલાંજ જમવા દેવાનું કેમ કરાવો છો ?

સમાધાન-“દિવસનો આદિ ભાગ પુરો થતાં કંઈનો ક્ષય થાય છે અને અગ્નિ વધારે ગરમીવાળો થઈને બળવાન થાય છે માટે એ જઠરાગ્નિના વેગના સમયમાંજ ભોજન દેવું જોઈએ. વેગ શાંત થઈ ગયા પછી ભોજન દેવામાં આવેતો તે ભોજન જ્વરના વેગને વધારે છે ” એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે માટે ઉપર કહેલા વચનનો અભિપ્રાય અમારા કહ્યા પ્રમાણેજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વિપમ જ્વરવાળાને અન્ન દેવાનો સમય.

અન્ન વિપમજ્વરિણોડ્વદાન-કાલવિશેષમાહ ચરકઃ ।

સર્વજ્વરેણુ સપ્તાહં માત્રાવલ્લુપ્તુ મોજયેત્ । વેગાપાયેડ્વન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્ધનમ્ ॥

સર્વજ્વરેણુ સર્વવિપમજ્વરેણુ વેગાપાયે જ્વરવેગાપાયે મોજયેત્ । અન્યથા જ્વરવેગાપાયં વિના તદ્વોજનં જ્વરવેગાભિવર્ધનં ભવતિ ॥

ચરક કહે છે કે “ સઘળા પ્રકારના વિપમ જ્વરોમાં જ્વરનો વેગ શાંત થઈ અથ ત્યારે સાત દિવસ સુધી માત્રાના પ્રમાણથી નીમેલું હલકું અન્ન જમાડવું. જ્વરનો વેગ શાંત થયાવિના ભોજન દેવામાં આવે તો તે ભોજન જ્વરના વેગને વધારે છે.

રોગીને અન્ન જમવાનું ઠેકાણું.

અધાન્નગ્રહણાય સ્થાનમાહ ।

આહારનિર્હારવિહારયોગાઃ સદૈવ સદ્ગિર્વિજને વિષેયાઃ ॥ ઇતિ ।

સજ્જનોએ આહાર, વિહાર અને મલમૂત્રાદિક સર્વેકા નિર્જનસ્થલમાંજ કરવાં જોઈએ.

જ્વરવાળો અત્યંત નિર્બલ થયો હોયતો તેને ભોજન કરવાને બેસાડવાનો પ્રકાર.

અત્યલસ્ય જ્વરિતસ્ય મોજનાયોપવેશનપ્રકારમાહ સુશ્રુતઃ ।

જ્વરે પ્રમેહો ભવતિ સ્વપૈરપિ વિચેષ્ટિતૈઃ । નિપણ્ણં મોજયેત્તસ્માન્મૂત્રોચ્ચારૌ ચ કારયેત્ ॥

નિપણ્ણ યથાસ્થાનસ્થિતમેવ ન તુ સ્થાનાન્તર નીતમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે-“ જ્વરમાં થોડી પણ હરફર કરવાથી પ્રમેહ થાય છે એટલા માટે જ્વરવાળો જ્યાં બેઠો હોય ત્યાંજ તેને જમાડવો અને ત્યાંજ મૂત્ર તથા મલોત્સર્ગ કરાવવાં પણ ભોજનાદિક કરાવવાને વાસ્તે તેને ખીજ ઠેકાણે લઈ જવો નહીં.”

ज्वरवाणाम्ने भोजनं कुर्यान्ना
सभयमां प्रथमं क्वलं कुर्यादपिपे.
अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन
कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।

यथा दोषोचितद्रव्यैः कर्त्तव्यः कवल-
लग्नः । अरोचकास्यवैरस्यमलपूति-
प्रसेकहृत् ॥ भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धु-
जन्मयुतेन च । जिह्वा दन्तान्मुखस्या-
न्तर्घृष्टा कवलमाचरेत् । मुखे मलं वि-
गन्धत्वं विरसत्वं च नश्यति । मनः
प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥

ज्वरवाणाम्ने भोजनं कुर्यान्ना सभ-
यमां प्रथमं ते ते द्वापने टाणवानी
योष्यता धरावनारा पदार्थोना टाणीया
लेवो क्वे कथी अश्चि, मोहोडानुं
निरसपणुं, मलथी थयेलुं दुर्गंधपणुं
अने मोहोडाभां वारेधडीये पाणुं
आवतुं अंध पडी नथ. शेकला लशना
सूरुंभां संधव मेणवी तेथी मोहोडानी
अंहर लभने तथा दांता धसीने क्वल
लेवो. क्वल लेवाथी मोहोडानो मण,
मोहोडानुं निरसपणुं अने मोहोडानो
दुर्गंध टणी नथछे, मन प्रसन्न थायछे
अने भोजनमां अत्यंत श्चि थायछे.

ज्वरवाणाम्ने जे पोताने हित
होय तेण भावुं जेधये.

ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यस्यारु-
चिर्भवेत् । अन्नकालेऽप्यमुज्जानः क्षी-
यते त्रियतेऽपि च ॥

अयमर्थः । यद्यपि ज्वरितस्य हिते भ-
क्षेऽरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवा-

श्रीयादिति नियमः । यत आह मुश्रुतः ॥

गुर्वभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्या-
त्कथञ्चन । न तु तस्याहितं युक्तमायु-
पे वा मुखाय च ॥ आनद्धः स्तिमितै-
दोषैर्यावन्तं कालमातुरः । तावत्कालं
स लघ्वन्नमश्नीयात्मुचिरक्तवत् ॥

आनद्धः स्तिमितैदोषैः अपक्वैदोषैर्व्याप्त
इत्यर्थः । ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः
स्यादत आह ॥

सातसात् स्वाद्भावाच्च पथ्यं द्वेष्य-
त्वमागतमिति ॥

सातत्वादेकस्यैव भक्ष्यस्य सर्वदोषयो-
गात् स्वाद्भावात् भक्ष्यान्तरादापि विस्त्वा-
दुतः । पथ्यमप्रियं स्यात्तथापि तदेव
पथ्यम् ॥

कल्पना विधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं
गमयेत्पुनरिति ॥

अथ ज्वरितोऽन्नकालेऽश्रीयादेवेति द्वि-
तीयो नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हेतोः
अमुज्जानः क्षीयते । पक्वदोषघातुर्भवति ततः
त्रियतेऽपि च ॥

ज्वरवाणाने जे क्वे हितकारी ल-
क्ष्यमां अश्चि होयछे तोपणु तेषु हि-
तण भावुं जेधये. कारणु क्वे मुश्रुते
कहुंछे क्वे “ज्वरवाणाम्ने लारे क्वे श-
रदी करनार पदार्थ कदी पणु अने टाध
रीते पणु भावो नडी. तेमज सभय-
वगर पणु टाध रीते कदीपणु जभवुं
नडी. जे अहित जभवामां आवेतो
तेना आयुष्यने वास्ते पणु साइ थतुं
नथी अने सुभदाथी पणु थतुं नथी.

નહી પાકેલા દોષોથી વ્યાપ્ત થએલો માણસ જ્યાં સુધી આતુર રહે ત્યાં સુધી તેણે અત્યંત વૈરાગ્યવાળાની પેઠે થોડું અને હલકું જ ભવું જોઈએ. જ્વરવાળાને હિત વસ્તુમાં પણ અરૂચિ થાય છે તેનું કારણ એ છે કે 'સર્વદા એકજ ભક્ષ્યનેા ઉપયોગ કરવાથી તે ભક્ષ્ય ખીજું ખરાબ ભક્ષ્યો કરતાં પણ સ્વાદરહિત જણાય છે.' જ્વરમાં જો કે પથ્ય અપ્રિય થઈ પડે છે તો પણ પથ્યનું જ ભક્ષણ કરવું એ સારું છે. જ્વરવાળાને પથ્ય અપ્રિય લાગે છે માટે તે તે કલ્પનાઓના પ્રકારેથી પરિચાર-દાએ તે તેને પ્રિય લાગે એવી ગોઠવણ કરવી. જ્વરવાળાએ જમવાના સમયમાં જ મવું જોઈએ. કારણ કે તે સમયમાં ન જમે તો ક્ષીણ થઈ જાય છે અને જ-ઠરાગ્નિથી દોષો તથા ધાતુઓ પાકવાથી મરી પણ જાય છે.

જ્વરવાળાને ક્યાં ક્યાં અન્નાદિક
હિતકારી છે.

જ્વરિતાય હિતાન્યન્નાદીન્યાહ ।

રક્તશાલ્યાદયઃ શસ્તાઃ પુરાણાઃ
પટ્ટિકૈઃ સહ । યવાગ્વોદનલાજાર્યે જ્વ-
રિતાનાં જ્વરાપહાઃ ॥ મુદ્દાન્મસૂરાંશ્ચ-
ણકાન્ કુલ્ત્યાન્ સમકુષ્ઠકાન્ । યુ-
પાર્યે યુપસાત્મ્યાનાં જ્વરિતાનાં પ્રદાપ-
યેન્ ॥ પટોલપત્રં વાર્તાકું કુલકં કાર-
વેલ્લકમ્ । કર્કોટકં પર્પટકં ગોજિહ્વાં
વાલમૂલકમ્ ॥ પત્રં ગુહચ્યાઃ શાકાર્યે
જ્વરિતાનાં જ્વરાપહમ્ । લાવાન્ કાપિ-
જ્જલાનેણાન્ હરિણાન્ પૃપતાંચ્છશાન્ ॥

કુરજ્ઞાન્ કાલપુચ્છાંશ્ચ તથૈવ મૃગમાતૃ-
કાન્ । માંસાર્યે માંસસાત્મ્યાનાં જ્વરિ-
તાનાં પ્રદાપયેન્ ॥ સારસક્રૌંચશિખિ-
નસ્તથા તિત્તિરકુકુટાઃ । ગુરુપ્ણસ્વાન્
શસ્યંતે કેચિદેવં વ્યવસ્થિતાઃ ॥

તિત્તિર ઇત્યત્ર કૃષ્ણતિત્તિરઃ ॥

જ્વરિતાનાં પ્રકોપં તુ. યદા યાતિ
સમીરણઃ । તદૈતેઽપિ હિ શસ્યન્તે મા-
ત્રાકાલોપપાદિતાઃ ॥ નિમ્બુકં દાહિમં
ધાત્રીફલમમ્લં પ્રકાંક્ષતે । પ્રદઘાદ-
મ્લસાત્મ્યાય કાઙ્ગિકં વા પુરાતનમ્ ॥
एतेषां गुणनामानि पूर्वोक्तानि ॥

જ્વરવાળાં માણસોને યવાગૂને વા-
સ્તે, ભાતને વાસ્તે અને પચપચતા
ભાતને વાસ્તે જુના રાતા ચોખ્ખા વગેરે
અને સાઠી ચોખ્ખા સારા છે. કારણ કે
તેથી જ્વર શાંત થાય છે. જે જ્વરવાળા-
ઓને પ્રકૃતિથી યુપ હિતકારી હોય તે-
ઓને યુપને વાસ્તે મગ, મસૂર, ચણા,
કળથી અને મઠ દેવા. જ્વરવાળાઓએ
પરવળના પાનડાંનું, રીંગણાનું, પર-
વળનું, કારેલાનું, કંટોલાનું, ખડસળી-
આનું, ગળજીલીનું, નાહાના મુળાનું
અને ગળોના પાંડાંનું શાક ખાવું કે
જથી જ્વર શાંત થાય છે. જે જ્વરવા-
ળાઓને પ્રકૃતિથી માંસ હિતકારી હોય
તેઓને લાવાં, ઘોળાં તેતર, કાળાં હરણુ,
રાતાં હરણુ, છાટણાંવાળાં હરણુ, સ-
સલાં, જરા રાતાં હરણુ, કાલપુષ્પ ના-
મનાં પશુ (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી.)
અથવા મૃગોની સઘળી જાતિઓ એ-
ઓનાં માંસ ખવરાવવાં. દેટલાએક
દેહે છે કે "સારસ, કુંઝ, મેર, કાળાં

ज्वरवाणां लोभन इरवाना
सभयमां प्रथम इवल इरवाविपे.
अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन
कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।

यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवल-
लग्नः । अरोचकास्यवैरस्यमलपूति-
प्रसेकहृत् ॥ भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धु-
जन्मपुतेन च । जिह्वा दन्तान्मुखस्या-
न्तर्दृष्टा कवलमाचरेत् । मुखे मलं वि-
गन्धत्वं विरसत्वं च नश्यति । मनः
प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥

ज्वरवाणां लोभन इरवाना सभ-
यमां प्रथम तेते दोषने टाणवानी
योच्यता धरावनारा पदार्थोना टाणीया
लेवो के लथी अश्चि, मोहोडानुं
विरसपणुं, मलथी थयेलुं दुर्गंधपणुं
अने मोहोडाभां वारेधडीये पाणुं
आवतुं अंध पडी लय. शेकेला अराना
अर्धुमां संधव मेणवी तेथी मोहोडानी
अंधर अमने तथा दांता धसीने इवल
लेवो. इवल लेवार्थी मोहोडानो मण,
मोहोडानुं विरसपणुं अने मोहोडानो
दुर्गंध टणी लयछे, मन प्रसन्न थायछे
अने लोभनमां अत्यंत इथि थायछे.

ज्वरवाणां लोभे पोताने हित
दोष तेण भावुं लोभये.

ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यस्यारु-
चिर्भवेत् । अन्नकालेऽप्यभुञ्जानः क्षी-
यते म्रियतेऽपि च ॥

अयमर्थः । यद्यपि ज्वरितस्य हिते भ-
क्षेऽरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवा-

श्रीयादिति नियमः । यत आह सुश्रुतः ॥

गुर्वभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्या-
त्कथञ्चन । न तु तस्याहितं मुक्तमायु-
पे वा सुखाय च ॥ आनन्दः स्तिमितै-
र्दोषैर्विन्तं कालमातुरः । तावत्कालं
स लघ्वन्नमश्रीयात्सुविरक्तवत् ॥

आनन्दः स्तिमितैर्दोषैः अपकैर्दोषैर्व्याप्त
इत्यर्थः । ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः
स्यादत आह ॥

सातसात् स्वाद्द्रभावाच्च पथ्यं द्वेष्य-
त्वमागतमिति ॥

सातत्यादेकस्यैव भक्ष्यस्य सर्वदोषयो-
गात् स्वाद्द्रभावात् भक्ष्यान्तरादापि विस्त्रा-
दुतः । पथ्यमप्रियं स्यात्तथापि तदेव
पथ्यम् ॥

कल्पना विधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं
गमयेत्पुनरिति ॥

अथ ज्वरितोऽन्नकालेऽश्रीयादेवेति द्वि-
तीयो नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हेतोः
अमुञ्जानः क्षीयते । पक्वदोषघातुर्भवति ततः
म्रियतेऽपि च ॥

ज्वरवाणाने लोके हितकारी ल-
क्ष्यमां अश्चि होयछे तोपणु तेषु हि-
तण भावुं लोभये. कारणु के सुश्रुते
कहुंछे के "ज्वरवाणां लोभे श-
रदी करनार पदार्थ कदी पणु अने टाध
रीते पणु भावो नही. तेमण सभय-
वगर पणु टाध रीते कदीपणु लभुं
नही. लो अहित लभवामां आवेतो
तेना आयुध्पने वास्ते पणु साइ थतुं
नथी अने सुअधाथी पणु थतुं नथी.

નહી પાકેલા દોષોથી વ્યાપ્ત થએલો માણસ જ્યાં સુધી આતુર રહે ત્યાં સુધી તેણે અત્યંત વૈરાગ્યવાળાની પેઠે થોડું અને હલકું જ મનું જોઈએ. જ્વરવાળાને હિત વસ્તુમાં પણ અશ્રિય થાય છે તેનું કારણ એ છે કે 'સર્વદા એકજ ભક્ષ્યનો ઉપયોગ કરવાથી તે ભક્ષ્ય ખીજું ખરાબ ભક્ષ્યો કરતાં પણ સ્વાદરહિત જણાય છે.' જ્વરમાં જો કે પથ્ય અપ્રિય થઈ પડે છે તો પણ પથ્યનું જ ભક્ષણ કરવું એ સારું છે. જ્વરવાળાને પથ્ય અપ્રિય લાગે છે માટે તે તે કલ્પનાઓના પ્રકારોથી પરિચાર-દાએ તે તેને પ્રિય લાગે એવી ગોઠવણ કરવી. જ્વરવાળાએ જમવાના સમયમાં જમવું જ જોઈએ. કારણ કે તે સમયમાં ન જમે તો ક્ષીણ થઈ જાય છે અને જઠરાગ્નિથી દોષો તથા ધાતુઓ પાકવાથી મરી પણ જાય છે.

જ્વરવાળાને ક્યાં ક્યાં અન્નાદિક
હિતકારી છે.

જ્વરિતાય હિતાન્યન્નાદીન્યાહ ।

રક્તશાલ્યાદયઃ શસ્તાઃ પુરાણાઃ
પષ્ટિકૈઃ સહ । યવાગ્વોદનલાજાર્થે જ્વ-
રિતાનાં જ્વરાપહાઃ ॥ મુદ્દાન્મસૂરાંશ્ચ-
ળકાન્ કુલત્યાન્ સમકુષ્ટકાન્ । યૂ-
પાર્થે યૂપસાત્મ્યાનાં જ્વરિતાનાં પ્રદાપ-
યેત્ ॥ પટોલપત્રં વાર્ષાકું કુલકં કાર-
વેણ્ણકમ્ । કકોટકં પર્પટકં ગોજિહ્વાં
વાલમૂલકમ્ ॥ પત્રં શુદ્ધચ્યાઃ શાકાર્થે
જ્વરિતાનાં જ્વરાપહમ્ । લાવાન્ કપિ-
જલાનેણાન્ હરિણાન્ પૃપતાંચ્છશાન્ ॥

કુરજ્ઞાન્ કાલપુચ્છાંશ્ચ તથૈવ મૃગમાતૃ-
કાન્ । માંસાર્થે માંસસાત્મ્યાનાં જ્વરિ-
તાનાં પ્રદાપયેત્ ॥ સારસક્રૌંચશિશિ-
નસ્તથા તિત્તિરકુકુટાઃ । ગુરુષ્ણત્વાન્ન
શસ્યંતે કેચિદેવં વ્યવસ્થિતાઃ ॥

તિત્તિર ઇત્યન્ન ઠુષ્ણતિત્તિરઃ ॥

જ્વરિતાનાં પ્રકોપં તુ, યદા યાતિ
સમીરણઃ । તદૈતેઽપિ હિ શસ્યન્તે મા-
ત્રાકાલોપપાદિતાઃ ॥ નિમ્બુકં દાહિમં
ધાત્રીફલમમ્લં પ્રકાંક્ષતે । પ્રદદ્યાદ-
મ્લસાત્મ્યાય કાઙ્ગિકં વા પુરાતનમ્ ॥

एतेषां गुणनामानि पूर्वोक्तानि ॥

જ્વરવાળાં માણસોને યવાગૂને વા-
સ્તે, ભાતને વાસ્તે અને પચપચતા
ભાતને વાસ્તે જુના રાતા ચોખા વગેરે
અને સાઠી ચોખા સારા છે. કારણ કે
તેથી જ્વર શાંત થાય છે. જ જ્વરવાળા-
ઓને પ્રકૃતિથી યૂષ હિતકારી હોય તે-
ઓને યૂષને વાસ્તે મગ, મસૂર, ચણા,
કળથી અને મઠ દેવા. જ્વરવાળાઓએ
પરવળના પાનડાંનું, રીંગણાંનું, પર-
વળનું, કારેલાનું, કંટોલાનું, ખડસળી-
આનું, ગળજીલીનું, નાહાના મુળાનું
અને ગળોના પાંનડાંનું શાક ખાવું કે
જથી જ્વર શાંત થાય છે. જ જ્વરવા-
ળાઓને પ્રકૃતિથી માંસ હિતકારી હોય
તેઓને લાવાં, ઘોળાં તેતર, કાળાં હરણુ,
રાતાં હરણુ, છાટણાંવાળાં હરણુ, સ-
સલાં, જરા રાતાં હરણુ, કાલપુષ્ટ ના-
મનાં પણ (શુભરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી.)
અથવા મૃગોની સઘળી જાતિઓ એ-
ઓનાં માંસ ખવરાવવાં. ઠેટલાએક
કેહે છે કે "સારસ, કુંઝ, મેર, કાળાં

તેતર અને કુકડાં એઓનાં માંસ ભારે અને ગરમ હોવાથી જ્વરવાળાઓને વાસ્તે સારાં નથી પણ જ્યારે જ્વરવાળાઓને વાયુનો પ્રદાપ થયો હોય ત્યારે માત્રાને અને કાળને અનુસરીને એ માંસો આપવામાં આવેતા એઓ પણ હિતકારી થાયછે. " જ્વરને ખાટા પદાર્થો પ્રકૃતિથી હિતકારી હોય તેઓને ખાટા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાયતો લીધુ, દાડિમ, આંબળાં અથવા જુની કાંચ દેવી. એ પદાર્થોનાં નામો અને ગુણો આગળ કહેવાઈ ગયાંછે.

રોગીઓને વાસ્તે અત્રો પકાવવાની પ્રક્રિયા. મંડનું લક્ષણ, વિધિ અને ગુણો.

અથાન્નસાધનપ્રક્રિયામાહ । તત્ર મળ્ડસ્ય લક્ષણં વિધિર્ગુણાશ્ચ ।

તળ્ડલાનાં સુસિદ્ધાનાં ચતુર્દશગુણે જલે । રસઃ સિવ્થૈર્વિરહિતો મળ્ડ ઇત્થમિધીયતે ॥ શુષ્ઠીસૈન્ધવસંયુક્તો દીપનઃ પાચનશ્ચ સઃ । અન્નસ્ય સમ્પક્સિદ્ધ્યાત્ર જ્ઞેયા મળ્ડસ્ય સિદ્ધતા ॥ પેયા યુપયવાગૂનાં વિલેપીમક્તયોરપિ । મળ્ડો ગ્રાહી લઘુઃ શીતો દીપનો ધાતુસામ્યકૃત્ । જ્વરન્નસ્તર્પણો વંલ્યઃ પિત્તશ્લેષ્મશ્રમાપહઃ ॥

ઔદગણા પાણીમાં સારી પેઠે પકાવેલા ચોખ્ખાનો કણીયોથી રહિત જ રસ થાય તે મંડ કહેવાયછે. સુંઠ અને સૈંધવ નાખીને તે મંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે અને માચન પણ થાયછે. ચોખ્ખા સારી

પેઠે પાકી જાય એટલે મંડને તૈયાર થએલો સમજવો. પેયા, યુપ, યવાગૂ વિલેપી અને ભક્ત કે જ્વરનાં લક્ષણ કહેવામાં આવશે તેઓનું પરિપક્વપણું પણ અત્રો પાકીજવા ઉપરથી સમજવું. મંડ દસ્તને રોકનાર છે, હલકો છે, ટાંટો છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, ધાતુઓની સમતા કરનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ખળ આપનાર છે, અને જ્વર, પિત્ત, કફ તથા શ્રમ એઓને મટાડનાર છે.

પેયાનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ પેયાયા વિધિર્ગુણાશ્ચ ।

ચતુર્દશગુણે નીરે રક્તશાલ્યાદિભિઃ કૃતા । દ્રવાધિકા સ્વલ્પસિવ્થા પેયા પ્રોક્તા મિપગ્વરઃ ॥ સાતિલઘ્વી ગ્રાહિણી ચ ધાતુપુષ્ટિવિધાયિની । તૃજ્વરાનિલર્દૌર્વલ્યકુક્ષિરોગવિનાશિની ॥ સ્વેદાગ્નિજનની જ્ઞેયા વાતવર્ચોન્નુલોમની । શુષ્ઠીસૈન્ધવસંયુક્તા દીપની પાચની ચ સા ॥ આમશૂલહરી રુચ્યા સ્યાદ્વિવન્ધવિનાશિની ॥

ઔદગણા પાણીમાં રાતા ચોખ્ખા આદિ ધાન્યો પકાવીને અધિક દ્રવવાળી અને થોડી કણીઓવાળી જ રાખ ખનાવવામાં આવે તેને ઊત્તમ વૈદ્યો પેયા કહેછે. પેયા બહુ હલકી છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર છે, દસ્તને રોકનાર છે, પસીનાને ઉત્પન્ન કરનાર છે, વાયુને તથા વિદ્યાને ચોચ રસ્તે લાવનાર છે અને તૃપા, જ્વર, વાયુ, દુર્બળપણું, તથા પેટના રોગ એઓનો નાશ

કરનાર છે. જમાં સુંઠ અને સૈંધવ ના-
ખવામાં આળ્યાં હોય એવી પેયા અ-
ગ્નિને દીમ કરનાર છે, પાચન કરનારી
છે, આમ શૂળને મટાડનારી છે, રૂચિ
ઉપજવનાર છે અને દસ્તાની કબજીય-
તને ટાળનારી છે.

પ્રમથ્યાનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ પ્રમથ્યાયા વિધિર્ગુણાશ્ચ ।

પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે દ્રવ્યપલાત્કલ્કી-
કૃતા શૃતા । તોયેષ્ટગુણિતે તસ્યા મા-
નમાહુઃ પલદ્વયમ્ ॥

દ્રવ્યં પાચ્યદ્રવ્યં તસ્યાઃ પલદ્વયશે-
પાયાઃ ॥

ગુણૈઃ પ્રમથ્યા પેયાવત્તતો લઘ્વી વિ-
શેપતઃ ॥

ચાર તોલાં ભાર પદાર્થ લઈ તેને ચ-
ટણીની પેઠે વાટી આઠ ગણા પાણીમાં
પકાવતાં આઠ રૂપીઆ ભાર અવશેષ
રહે ત્યારે તે પ્રમથ્યા ઢહેવાય છે. પ્રમ-
થ્યામાં પેયાના જવાજ ગુણો છે પણ
એ પ્રમથ્યા પેયા કરતાં વધારે હલકી છે.

યૂષનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ યૂપસ્ય વિધિર્ગુણાશ્ચ ।

અષ્ટાદશગુણે નીરે શિમ્વીધાન્યસ-
તો રસઃ । વિરલાડ્ચો ઘનઃ કિચ્ચિ-
ત્પેયાતો યૂપ ઉચ્યતે । ઉક્તઃ સ એવ
નિર્યૂહો રુચિકૃચ્ચ વિશેપતઃ ॥

જે ધાન્યે શીંગમાંથી પેદા થાય છે
તેઓને અઢારગણા પાણીમાં પકાવતાં
તેનો અગ્નિ થોડી કણીથોવાળો અને
પેયાથી કાંઈક ઘાટો જ રસ થાય તે યૂપ

અને નિર્યૂહ ઢહેવાય છે. આ યૂપ વિ-
શેષે કરી રૂચિ ઉપજવનાર છે.

યૂષ કરવાનો ખીજો પ્રકાર.

યૂપસ્ય પ્રકારાન્તરમાહ ।

કલ્કદ્રવ્યપલં શુઠ્ઠી પિપ્પલી ચા-
ર્ધકાર્પિકી । ચારિપ્રસ્યેન વિપચેત્તદ્ગ-
વો યૂપ ઉચ્યતે ॥

અયમર્થઃ । યૂપાન્તં પલમિતં તત્કલ્કી
કૃતમ્ । શુઠ્ઠી પિપ્પલી ચ સમુદિતાર્ધકર્પ-
મિતા કલ્કીકૃતા । ઉભયમપિ પ્રસ્યમિતેન
ચારિણા પચેત્ । તદ્ગવો યૂપઃ ॥

યૂપો વલ્યો લઘુઃ પાકે રુચ્યઃ ક-
ળ્યઃ કફાપહઃ ॥

શીંગોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યોને
ચાર રૂપીઆ ભાર લઈ અને પીપળ
તથા સુંઠ એ બન્નેને ચરધા રૂપિઆ-
ભાર લઈ તેઓની બુદી બુદી ચટ-
ણીઓ કરી ચોસઠ રૂપીઆ ભાર પા-
ણીમાં સઘળી ચટણીઓને સાથે પકા-
વવી. તેમાંથી પાકીને જ રસ થાય તે
યૂષ ઢહેવાય છે. આ યૂષ બળ આપ-
નાર છે, પાકમાં હલકા છે, રૂચિ ઉપજ-
વનાર છે, કંઠને વાસ્તે સારો છે અને
કફને તોડનાર છે.

મગના યૂષનો વિધિ તથા ગુણો

કે જેઓ વૃંદની ટીકામાં ચં-

થાંતરના વચનપ્રભાણે

લખેલ છે તે.

અથ મુદ્ગયૂપવિધિઃ । વૃંદટી-
કાયાં તન્નાન્તરે ।

મુદ્ગાનાં દ્વિપલં તોયે શૃતમર્ધાઢકો-

ન્મિતે । પાદસ્થં મર્દિતં પૂતં દાઢિમસ્ય
પલેન તત્ ॥ યુક્તં સૈન્ધવવિશ્વાહંધા-
ન્યકૈઃ પાદકાંશકૈઃ । કળાજીરકયો-
શ્ચૂર્ણં શનકૈરવચ્છૂર્ણિતમ્ ॥ સંસ્કૃતો
મુદ્રયૂપોઽયં પિત્તશ્લેષ્મહરો મતઃ ॥

આઠ રૂપીઆ ભાર મગ એકસો અ-
ઠયાવીશ રૂપીઆ ભાર પાણીમાં પકા-
વવા. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે
તેને લુગડામાં ચોળીને ગળી લેવું. તેમાં
ચાર રૂપિઆ ભાર દાઢિમનો રસ ના-
ખવો અને સૈન્ધવ, સુંઠ તથા ધાણા પા
પા રૂપીઆ ભાર નાખવા. પછી પીપ-
ળના અને જીરાના ચૂર્ણને ધીરે ધીરે
ઝીણું કરી તેથી એ પાણીને વધારવું.
આમ કરવાથી મગનો યૂષ થાયછે અને
તે પિત્તને તથા કફને મટાડેછે.

મગના યૂષના ગુણો.

અથ મુદ્રયૂષગુણાઃ ।

મુદ્રાનામુત્તમો યૂષો દીપનઃ શી-
તલો લઘુઃ । ત્રણોઽર્ધ્વજન્યુત્તદ્વાહ-
કફપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ ॥

મગનો યૂષ ઉત્તમ છે, અગ્નિને
દીપ્ત કરનારછે, ટાઢોછે, હલકો છે અને
પ્રથુ, હાંસડીથી ઉપરના રોગ, ત્પા,
દાહ, કફ, પિત્ત, જ્વર તથા લોહીનો
ખીગાડ એઓને મટાડેછે.

મગ તથા આમળાંના યૂષના ગુણો.

અથ મુદ્રામલકયૂષગુણાઃ ।

મુદ્રામલકયૂષપ્સ્તુ મેદી પિત્તાનિલા-
પહઃ । ત્વદ્વાહશમનઃ શીતો મૂર્છાશ્રમ-
મદાપહઃ ॥

મગ તથા આમળાંનો યૂષ દસ્ત લ-

ગાડનાર છે, ટાઢો છે અને પિત્તને, વા-
યુને, ત્પાને, દાહને, મૂર્છાને, શ્રમને
તથા મદને મટાડનાર છે.

મસૂરના યૂષના ગુણો.

અથ મસૂરયૂષગુણાઃ ।

મસૂરયૂષઃ સંગ્રાહી વૃંદ્ધી સ્વાદુઃ પ્ર-
મેહનુત્ ॥

મસૂરનો યૂષ દસ્તને રોકનારછે,
પુષ્ટિ આપનાર છે, મધુર છે અને પ્રમે-
હને મટાડનાર છે.

યવાગૂનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ યવાગ્વા વિધિર્ગુણાશ્ચ ।

યવાગૂઃ પદ્મગુણે તોયે સંસિદ્ધા ઘન-
સિક્ષકા । પૃથક્ દ્રવૈસ્તુ વિરલૈઃ સં-
યુક્તા જ્વરિણે હિતા ॥ યવાગૂર્દોષની
લઘ્વી તૃષ્ણાત્રી વસ્તિશોષિની । શ્રમ-
ગ્લાનિહરી પથ્યા જ્વરે ચૈવાતિસારિકો ॥

ધાન્યને છ ગણા પાણીમાં પકાવતાં
ઘાટી કણીઆ રહે અને પાણી થોડું
થોડું પચપચ્યા કરતું દેખાતું હોય
ત્યારે તે યવાગૂ ઢેહેવાયછે કે જે જ્વર-
વાળા માણસને હિતકારી છે. યવાગૂ
અગ્નિને દીપ્ત કરનારછે, હલકીછે, ત્પાને
મટાડનારી છે, મૂત્રાશયને સાફ કરના-
રી છે, શ્રમને તથા ગ્લાનીને મટાડના-
રીછે અને જ્વર ઉપર તથા અતિસાર
ઉપર પથ્ય છે.

વિલેપીનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ વિલેપ્યાવિધિર્ગુણાશ્ચ ।

ચતુર્ગુણામ્બુસંસિદ્ધા વિલેપી ઘન-
સિક્ષકા ॥ પૃથક્ દ્રવેણ રહિતા
સ્વાતા શિથિલભક્તિકા ॥

નિમતે । પાદસ્થં મર્દિતં પૂતં દાઢિમસ્ય
પલેન તત્ ॥ યુક્તં સૈન્ધવવિશ્વાઠ્ઠધા-
ન્યકૈઃ પાદકાંશકૈઃ । કણાજીરકયો-
શ્ચૂર્ણં શનકૈરવચૂર્ણિતમ્ ॥ સંસ્કૃતો
મુદ્ગયૂપોડયં પિત્તશ્લેષ્મહરો મતઃ ॥

આઠ રૂપીઆ ભાર મગ એકસો અ-
ઠયાવીશ રૂપીઆ ભાર પાણીમાં પકા-
વવા. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે
તેને લુગડામાં ચોળીને ગળી લેવું. તેમાં
ચાર રૂપિઆ ભાર દાઢિમનો રસ ના-
ખવો અને સૈંધવ, સુંઠ તથા ધાણા પા
પા રૂપીઆ ભાર નાખવા. યહી પીપ-
ળના અને છરાના ચૂર્ણને ધીરે ધીરે
ઝીણું કરી તેથી એ પાણીને વધારવું.
આમ કરવાથી મગનો યૂષ થાયછે અને
તે પિત્તને તથા કફને મટાડેછે.

મગના યૂષના ગુણો.

અથ મુદ્ગયૂષગુણાઃ ।

મુદ્ગાનામુત્તમો યૂષો દીપનઃ શી-
તલો લઘુઃ । વ્રણોડર્ધ્વજત્વદ્વાહ-
કફપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ ॥

મગનો યૂષ ઉત્તમ છે, અગ્નિને
દીપ્ત કરનારછે, ટાઢોછે, હલકો છે અને
વ્રણ, હાંસડીથી ઉપરના રોગ, તૃષા,
દાહ, કફ, પિત્ત, જ્વર તથા લોહીનો
પીગાડ એઓને મટાડેછે.

મગ તથા આમળાંના યૂષના ગુણો.

અથ મુદ્ગામલકયૂષગુણાઃ ।

મુદ્ગામલકયૂષસ્તુ મેદી પિત્તાનિલા-
પહઃ । ત્વદ્વાહશમનઃ શીતો મૂર્છાશ્રમ-
મદાપહઃ ॥

મગ તથા આમળાંનો યૂષ દસ્ત લ-

ગાડનાર છે, ટાઢો છે અને પિત્તને, વા-
યુને, તૃપાને, દાહને, મૂર્છાને, શ્રમને
તથા મદને મટાડનાર છે.

મસૂરના યૂષના ગુણો.

અથ મસૂરયૂષગુણાઃ ।

મસૂરયૂષઃ સંગ્રાહી વૃદ્ધી સ્વાદુઃ પ્ર-
મેહનુત્ ॥

મસૂરનો યૂષ દસ્તને રોકનારછે,
પ્રુથિ આપનાર છે, મધુર છે અને પ્રમે-
હને મટાડનાર છે.

યવાગૂનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ યવાગ્વા વિધિર્ગુણાશ્ચ ।

યવાગૂઃ પદ્મગુણે તોયે સંસિદ્ધા ઘન-
સિક્ષકા । પૃથક્ દ્રવેસ્તુ વિરલૈઃ સં-
યુક્તા જ્વરિણે હિતા ॥ યવાગૂર્દોષની
લઘ્વી તૃષ્ણાત્રી વસ્તિશોધિની । શ્રમ-
ગ્લાનિહરી પથ્થ્યા જ્વરે ચૈવાતિસારિકો ॥

ધાન્યને છગણા પાણીમાં પકાવતાં
ધાટી કણીઓ રહે અને પાણી થોડું
થોડું પચવચ્યા કરતું દેખાતું હોય
ત્યારે તે યવાગૂ ઠેઠેવાયછે કે જે જ્વર-
વાળા માણસને હિતકારી છે. યવાગૂ
અગ્નિને દીપ્ત કરનારછે, હલકીછે, તૃપાને
મટાડનારી છે, મૂત્રાશયને સાફ કરના-
રી છે, શ્રમને તથા ગ્લાનીને મટાડના-
રીછે અને જ્વર ઉપર તથા અતિસાર
ઉપર પથ્થ છે.

વિલેપીનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ વિલેપ્યાવિધિર્ગુણાશ્ચ ।

ચતુર્ગુણામ્બુસંસિદ્ધા વિલેપી યન-
સિક્ષકા ॥ પૃથક્ દ્રવેણ રહિતા
ચ્યાતા શિથિલભક્તિકા ॥

સંસિદ્ધા અતીવસિદ્ધા વિલેપી ગિલહથી
ઇતિ લોકે ॥

વિલેપી દીપની વલ્યા હૃદ્યા સજ્ઞા-
હિની લઘુઃ । વ્રણાક્ષિરોગિણાં પથ્યા
તર્પણી તૃદ્જ્વરાપહા ॥

ચોખાને ચોગણા પાણીમાં સારીપેઠે
પકાવતાં દાણા પોચા તથા ઘાટા રહે
અને પાણી પચપચતું ન દેખાય ત્યારે
વિલેપી કહેવાયછે. વિલેપી અગ્નિને
દીપ કરનાર છે, બળને વાસ્તે સારી છે,
પ્રિય લાગનારી છે, દસ્તને રોકનારી છે,
હલકી છે, વ્રણવાળાઓને તથા નેત્રના
રોગવાળાઓને પથ્ય છે, તૃપ્તિ આપ-
નાર છે અને તૃપાને તથા જ્વરને મ-
ટાડનાર છે.

ભક્તનો વિધિ તથા ગુણો.

અથ ભક્તસ્ય વિધિર્ગુણાશ્ચ ।

જલે ચતુર્દશગુણે તણ્ડુલાનાં ચતુ-
ષ્પલમ્ । વિપચેત્ સાવયેન્મણ્ડં તદ્ભક્ત-
મધુરં લઘુ । ચક્રદત્તસ્તુ । અન્નમ્પષ્ઠ
ગુણે તોયે યવાગૂં પદ્મગુણે પચેત્ ॥

તત્રાન્નં ભક્તં તથા ચ । મિસ્માસ્ત્રી મ-
ક્તમંથોન્નમોદનોડસ્ત્રીસદીદિવિરિત્યમરઃ ॥

ભક્તં વદ્ધિકરં પથ્યં તર્પણં મૂત્રલં
લઘુ । સુધૌતં પ્રસૂતં ચોષ્ણં વિશદં
ગુણવત્તરમ્ ॥ અધૌતમસૂતં શીતં વૃષ્યં
ગુરુ કફમદમ્ । અત્યુષ્ણં ઘલહૃદ્ભક્તં શી-
તં શુષ્કાન્નં દુર્જરમ્ । અતિક્ષિન્નં ગ્લા-
નિકરં દુર્જરં તણ્ડુલાન્વિતમ્ ॥

અતિક્ષિન્નં સનલં યત્પર્યુપિતમ્ ॥

મૃષ્ટતણ્ડુલજં રુચ્યં સુગન્ધિ કફહ-

લઘુ । વાતાસ્થાપિતમન્દાગ્નિવિરિક્તા-
નાં પ્રશસ્યતે ॥

સોળ રૂપીઆ ભાર ચોખાને ચૌદ-
ગણા પાણીમાં પકાવી પાણી ઓસાવી
નાંખવું એટલે ભક્ત (ભાત) થાયછે.
ભક્ત મધુર છે અને હલકો છે. ચક્રદત્ત
તો એમ કહેછે કે “અત્રને પાંચગણા
પાણીમાં પકાવીએ એટલે ભક્ત થાયછે
અને છ ગણા પાણીમાં પકાવીએ એ-
ટલે યવાગૂ થાયછે. અત્ર એટલે ચોખા
સમજવા. કારણ કે ‘ભિસ્સા (સ્ત્રી-
લિંગે) ભક્ત, અંધસ, અત્ર, ઓદન
(પુલિંગે તથા નપુંસકલિંગે) અને દી-
દિવિ એટલાં ચોખાનાં નામ છે’ એમ
અમરકોશમાં કહ્યુંછે. ભાત અગ્નિને
પ્રદીપ કરનાર છે, પથ્ય છે, તૃપ્તિ આપ-
નાર છે, મૂત્રને વધારનાર છે. અને હ-
લકો છે. સારી રીતે ધોએલો, ઓસા-
વેલો અને ઉનો ભાત સ્વચ્છ છે અને
અત્યંત ગુણવાન્ છે. નહિ ધોએલો,
નહિ ઓસાવેલો અને ટાઢો ભાત મૈથુન
શક્તિને વધારનાર છે, ભારેછે અને
કફ કરનારછે. અત્યંત ઉનો ભાત બ-
ળને હુરનારછે અને અત્યંત ટાઢો તથા
સુકાએલો ભાત માંડ પચેછે. વાશી
થઇને પાણીથી પચપચતો ભાત ગ્લાનિ
કરનાર છે અને કાચા દાણાવાળો ભાત
ઘણી મુશકેલીથી પચેછે: શેકેલા ચોખા-
માંથી કરેલો ભાત રચિકારક છે, સુ-
ગંધિ છે, કફને હરનાર છે, હલકો છે અને
તે ભાત વાયુવાળાઓને, જ્વોને નિર-
હખસ્તિ દેવામાં આવેલ હોય તેઓને,
મંદ અગ્નિવાળાઓને તથા જ્વોએ
રેચ લીધો હોય તેઓને બહુ સારોછે.

રસૌદનનો વિધિ કે જે વૃદ્ધની
ટીકામાં બીજા ગ્રંથના વચન
ઉપરથી લખ્યો છે તે.

અથ રસૌદનવિધિઃ વૃન્દટી-
કાયાં તન્નાન્તરે ।

માંસલં સવિથજં માંસં તથાનસ્થિ
ચ તૈત્તિરમ્ ॥ ચતુઃપલોન્મિતં સૂક્ષ્મઙ્ક-
લ્પિતં ક્ષાલિતં જલે ॥ પિપ્પલીપિપ્પ-
લીમૂલશુભ્રીજીરકધાન્યકૈઃ । દ્વિશાળૈઃ
સંયુતે તોયે ક્ષાધ્યમદ્દાર્દકોન્મિતે ॥
પાદસ્થિતં જલં તત્ર દર્વ્યાં સંકુટ્ટિતં હ-
રેત્ । તં રસં માર્દિતં દિહુષ્ટૈસ્તૈન્ધવજી-
રકૈઃ । સમ્યક્ પ્રધૂપિતં પથ્યં શુદ્ધાનાં
શુદ્ધિકાંક્ષિણામ્ ॥

ઘાટાપણાવાણું સાથળનું માંસ તથા
હાડકાવગરનું તેતરનું માંસ સોળ રૂ-
પીઆ ભાર લઈ તેને ઝીણું ઝીણું કાપી
પાણીમાં ઘેવું. પછી પીપળ, પીપળી-
મૂળ, સુંઠ, જીરૂ તથા ધાણા એઓને
અડતાલીશ ચણોડી ભાર લઈ એકસો-
અઠ્યાવીશ રૂપીઆ ભાર પાણીમાં ના-
ખી તે પાણીમાં પેલા માંસને પકાવવું.
પાકતાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ
રહે ત્યારે માંસને કડછીથી ખૂબ છુંદી
મર્દન કરીને રસો કાઢાડી લેવો. પછી
હોંગથી, શેકલા સંધવથી અને જીરાથી
તેને સારી રીતે વધારી ભાતમાં મે-
ળવવો એટલે તે ભાત રસૌદન ટૂંકે-
વાય છે. શુદ્ધ થએલાઓને વાસ્તે તથા
શુદ્ધ થવાની ઇચ્છાવાળાઓને વાસ્તે એ
રસો પથ્ય છે.

રસૌદનના ગુણો.

અથ રસૌદનગુણાઃ ।

રસૌદનો ગુરુવૃષ્ટ્યો વલ્યો વાતજ્વ-
રાપહઃ ॥

રસૌદન ભારે છે, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર છે, બળ આપનાર છે અને
વાતજ્વરને મટાડનાર છે.

ઔપધોથી સિદ્ધ કરવાના મંડ

આદિ પદાર્થોની પ્રક્રિયા.

કેવલજલસાધ્યાન્મળ્લાદીન-
ભિધાયૌપધસાધ્યાનાં તેપાં

પ્રક્રિયામાહ ।

સાધ્યં ચતુઃપલં દ્રવ્યં ચતુઃપટ્ટિપ-
લેઽમ્બુનિ । તત્રકાયેનાર્દ્દશિષ્ટેન મળ્ડ-
પેયાદિ સાધયેત્ ॥ દૃઢવૈદ્યાઃ પલન્દ્ર-
વ્યં ગ્રાહ્યંસાઢકેઽમ્ભસિ । મેપજસ્યા-
તિવાહુલ્યાત્કદાચિદરુચિર્ભવેત્ ॥ ચૈર-
ન્નૈરૌપધૈયૈશ્ચ કૃતા મળ્લાદયો બુધૈઃ । વિ-
ચાર્ય તદ્ગુણનેતાંસ્તદ્ગુણાનેવ નિર્દિશેત્ ॥

એકલા પાણીથી સિદ્ધ કરવાના મંડ
આદિ પદાર્થો કહ્યા. હવે ઔપધોથી
સિદ્ધ કરવાના એ પદાર્થોની પ્રક્રિયા
કહીએ છીએ. સોળ રૂપીઆ ભાર ઔ-
પધને ચોસઠ પલ (ચાર રૂપીઆ ભા-
રનું એક પલ થાય છે.) ભાર પાણીમાં
પકાવતાં અરધું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે
તે ક્વાથથી મંડ અને પેયા આદિ પ-
દાર્થોને સિદ્ધ કરવા. વૃદ્ધ વૈદ્યો તો બસો
છપન રૂપીઆ ભાર પાણીમાં ચાર
રૂપીઆ ભાર ઔપધ નખાવે છે. કારણ
કે પેહેલા પ્રકારમાં ઔપધ અત્યંત ઘણું
હોવાથી વખતપર રોગીને અર્ચિ ય-

વાનો સંભવ છે. જ અત્રોથી અને જ ઔષધોથી મંડઆદિ કરવામાં આવે તે અત્રોના અને તે ઔષધોના ગુણો વિચારીને એ મંડઆદિના ગુણો તે પ્રમાણે જ કહેવા.

ઔષધથી સિદ્ધ કરેલી પેયાના ગુણો.

અયૌષધસિદ્ધાઃ પેયાયા ગુણાઃ ।

અન્નકાલે હિતા પેયા યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતા । દીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાત્તાનાં જ્વરાપહા ॥

યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતા યથાદોષં પાચનૈઃ કૃતા । યથા ॥

તે તે દોષોને અનુસરતાં પાચન ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી પેયા ભોજનના સમયમાં દેવાથી હિતકારી થાયછે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરેછે, પાચન કરનારી છે, હલકી છે અને જ્વરથી પીડાએલાઓના જ્વરને મટાડનારી છે.

કયા જ્વરમાં કયાં ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેથી પેયા કરવી.

પચ્ચમૂલ્યાઃ કપાયન્તુ પાચનં વાતિકજ્વરે । સક્ષૌદ્રં પૈત્તિકે મુસ્તકટુકેન્દ્રયવૈઃ કૃતમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિકપાયન્તુ પાચનં કફજે જ્વરે । લઘુના પચ્ચમૂલેન પિપ્પલ્યા સહ ધાન્યયા ॥ મહત્યા પચ્ચમૂલ્યાથ વ્યાઘ્રીદુઃસ્પર્શગોક્ષુરૈઃ । સિદ્ધાનિ ભિપગન્નાનિ પ્રયુજીત યથાક્રમમ્ ॥ વાતપિત્તે શ્લેષ્મપિત્તે કફવાતે ત્રિદોષજે ॥

અયમર્થઃ । વાતપિત્તેષુ લઘુના પચ્ચમૂલેન સિદ્ધાન્યન્નાનિ ભિપક્ પ્રયુજીત ॥

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી કણ્ઠકારીદ્વયં તથા । ગોક્ષુરઃ પચ્ચમઃ પ્રોક્તઃ પચ્ચમૂલમિદં લઘુ ॥

શ્લેષ્મપિત્તે પિપ્પલ્યા સહ ધાન્યયા । કફવાતે મહત્યા પચ્ચમૂલ્યા ॥

શ્રીફલઃ સર્વતોભદ્રા પાટલા ગણિકારિકા । શ્યોનાકઃ પચ્ચમઃ પ્રોક્તં પચ્ચમૂલમિદં મહત્ ॥

ત્રિદોષજે વ્યાઘ્રીદુઃસ્પર્શગોક્ષુરૈઃ વ્યાઘ્રી કણ્ઠકારિકા । દુઃસ્પર્શો યવાસઃ ॥

વાતજ્વર હોય તો પંચમૂલીનો ક્વાથ પાચન છે, પિત્તજ્વર હોય તો મેથ, કટુ અને ઇંદ્રયવનો મધ સહિત ક્વાથ પાચન છે અને કક્ષ્જ્વર હોય તો પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ પાચન છે માટે તે તે ક્વાથોથી પેયા કરવી. વાતપિત્તજ્વર હોય તો લઘુપંચમૂલીના ક્વાથથી, કક્ષ્પિત્તજ્વર હોય તો પીપળના તથા ધાણના ક્વાથથી, કક્ષ્વાતજ્વર હોય તો બૃહ્પંચમૂલીના ક્વાથથી અને ત્રણે દોષથી થએલો જ્વર હોય તો ભોરીંગણી, જવાસો તથા ગોખર એઓના ક્વાથથી રંધેલાં અત્રો (મુખ્યત્વે કરી પેયા) વેદે દેવાં. સમેરવો, ગધ્ધી સમેરવો, મોટાં ફલવાળી ભોરીંગણી, નાહાનાં ફલવાળી ભોરીંગણી અને ગોખર એ પંચમૂલી અથવા લઘુપંચમૂલી કહેવાયછે. ખીલી, શીવણ, પાડલા અથવા કાકચ, અરણી અને અરલુ એ બૃહ્પંચમૂલી કહેવાયછે.

જ્વરના કયા ઉપદ્રવોમાં કયા ઔષ્ઠિયો
પધોના ક્વાથથી પેયા કરવી.

પેયાં વા રક્તશાલીનાં વસ્તિપાર્શ્વ-
શિરોરુજિ । જ્વરદંટાકણ્ટકારીભ્યાં સિ-
દ્ધાં જ્વરહરોં પિવેત્ । વિષદ્ધવર્ચાઃ સ-
યવાં પિપ્પલ્યામલકૈઃ શૃતામ્ । સર્પિ-
ષ્મતોં પિવેત્પેયાં જ્વરી દોપાનુલોમિ-
નીમ્ ॥ કાસી શ્વાસી ચ દ્વિકી ચ
પશ્ચમૂલીશૃતાં પિવેત્ ।

યવોડન્નાન્નં અન્ન પશ્ચમૂલી વૃહતી લ-
ઘ્વી ચ હિતા તયા શૃતાં પેયાં વિન્નિદિત્યર્થઃ ।

પેયાં મેપજસંયોગાછુટ્વાચ્ચાન્નિદી-
પની । વાતમૂત્રપુરીપાણાં દોપાણાં વા-
નુલોમિકા ॥ સ્વેદનાય ચ સોષ્ણ-
ત્વાદ્રવત્વાચ્ચુદક્ષયાય ચ ॥ આહારભવા-
ત્પ્રાણાય સરત્વાછાઘવાય ચ । જ્વરઘ્ની
હેતુસામ્યત્વાત્તસ્માત્તાં પૂર્વમાચરેત્ ।

હેતુસામ્યત્વાદ્દેતવઃ વાતપિત્તક્રફાસ્તેપાં
સામ્યત્વાત્ ॥

જ્વરમાં મૂત્રાશયને, પડખાને કે મા-
થાને પીડા થતી હોય તો ગોખર અને
ભોરોંગણીના ક્વાથથી પકાવેલી જ્વરને
મટાડનારી રાતા ચોખાની પેયા પીવી.
જ્વરમાં દસ્ત રોકાઈ ગયો હોય તો
પીપળ તથા આગળાના ક્વાથથી પ-
કાવેલી ધી વાળી રાતા ચોખાની પેયા
પીવી તેથી દોષો ચોખ્ય રસ્તે પ્રવૃત્ત
થાય છે. જ્વરમાં ઊંધરસ, શ્વાસ અને
હેડકી થયાં હોય તો લઘુપંચમૂલીના
અથવા મૃદુપંચમૂલીના ક્વાથથી પકા-
વેલી રાતા ચોખાની પેયા પીવી. ઔ-

પધોના સંયોગને લીધે અને હલકાપ-
ણાને લીધે પેયા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે
અને વાયુને, મૂત્રને, વિષ્ટાને તથા દો-
ષોને સવળે માર્ગે લાવે છે. પેયા ઊની
હોવાથી પસીનો લાવે છે, દ્રવરૂપ હોવા-
થી તરશનો ક્ષય કરે છે, આહારરૂપ હો-
વાથી તૃપ્તિ આપે છે, દસ્ત ઊતારનાર
હોવાથી શરીરમાં હલકાઈ કરે છે અને
વાયુને, પિત્તને તથા કફને સમતા આ-
પનારી હોવાથી જ્વરને મટાડે છે એ-
ટલામાટે પ્રથમ તે પેયાનો ઉપયોગ
કરવો જોઈએ.

પંચ મુષ્ટિક યૂષ.

યવકોલકુલત્યાનાં મુદ્ગમૂલકશુષ્ઠ-
યોઃ । એકૈકમુષ્ટિમાદાય પચેદષ્ટગુણે
જલે ॥ પચ્ચમુષ્ટિક ઇસેપ વાતપિત્તક્રફા-
પહઃ । શૂલે પ્રશસ્યતે ગુલ્મે કાસે શ્વાસે
ક્ષયે જ્વરે ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूपः ॥

જવ, ઘોર, કળથી, મગ, મૂળા અને
સુંઠ એઓને ચાર ચાર રૂપીઆ ભાર
લઈ આઠગણા પાણીમાં પકાવવામાં
આવે તો એ પંચમુષ્ટિક યૂષ ઠહેવાય છે.
આ યૂષ વાયુને, પિત્તને તથા કફને
મટાડે છે અને ગુળ, ગોટા, ઊંધરસ,
શ્વાસ, ક્ષય અને જ્વર એઓ ઉપર ખડું
સારું છે.

વિષ્ટા અને મૂત્ર રોકાઈ જાય તો
શું કરવું.

રુદ્ધમૂત્રપૂરીપત્ત ગુદે વાર્તિ નિધા-
પયેત્ । પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલયવાનીચ-
વ્યસાધિતામ્ ॥ પાયવેત્તુ યન્નાર્ગુ વા
મારુતાઘનુલોમિનીમ્ ॥

વિષ્ટા અને મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય તો પીપળ, પીપળી મૂળ, યવાન અને ચવક એઓથી સાધેલી વાટ ગુદામાં ખોસાવવી અથવા વાયુ આદિને સધળે માર્ગે પ્રવર્તાવનારી યવાગૂ પાવી.

પેયાનો તથા યવાગૂનો અપવાદ.

પેયાયવાગ્વોઞ્ચ ક્વચિદપવા-
દમાહ ।

મદાસયે મઘનિસે ગ્રીષ્મે પિત્તકફો-
ત્થિતે । ઝર્ધ્વગે રક્તપિત્તે ચ યવાગૂર્ન
હિતા જ્વરે ॥ દાહચ્છર્ધાદિતં ક્ષામં નિરન્નં
તૃપ્ણયાન્વિતમ્ । ઘર્માર્ત્ત મઘપન્થાપિ
તોયાલોઢિતશક્તુકમ્ ॥ શર્કરામધુસં-
યુક્તં પાયયેહ્લાજતર્પણમ્ ।

લાજતર્પણં લાજશક્તુરૂપં તર્પણમ્ ॥
તથાચ ॥

દાહચ્છર્ધાદિતં ક્ષામં નિરન્નં તૃપ્ણયા-
ન્વિતમ્ । ઘર્માર્ત્ત મઘપન્થાપિ તોયાલો-
ઢિતશક્તુકમ્ ॥ શર્કરામધુસંયુક્તં પાય-
યેહ્લાજતર્પણમ્ । જ્વરાપહૈઃ ફલરસૈયુ-
ક્તમન્નં હિતં ક્વચિત્ ॥

પિત્તથી તથા ક્ષ્ધથી ઉત્પન્ન થએલા
જ્વરવાળાને મદાત્મ્ય રોગ હોય, નિ-
રંતર મઘ પીવાની ટેવ હોય અથવા
રક્તપિત્ત ગળાના ઉપરના ભાગમાંથી
નીકળતું હોય તો તેને યવાગૂ પાવી હિ-
તકારી નથી. ત્રીબ્મન્નતુમાં પણ યવાગૂ
પાવી નહી. દાહથી તથા ઊલટીથી
પીડાએલા, દુખળા, અન્ન વગરના, તર-
શવાળા, ગરમીથી પીડાએલા અને મઘ
પીવાની ટેવવાળા જ્વરવાળાને પેયા
કે યવાગૂ નહી પાતાં ચોખ્ખાની ધાણીનો

સાથવો પાણીમાં ચોળી સાકર તથા મઘ
નાખીને પાવો. ખીજ અંથમાં પણ કહ્યું
છે કે “દાહથી તથા ઊલટીથી પીડાએ-
લા, દુખળા, લાંધણવાળા, તરશવાળા,
ગરમીથી પીડાએલા અને મઘ પીનારા
જ્વરવાળાને સાકરથી તથા મઘથી સંયુ-
ક્ત ચોખ્ખાની ધાણીનું તર્પણ પાવું. કોઈ
સમયે જ્વરને મટાડનારાં ક્ષ્લોના ર-
સોથી સંયુક્ત અન્ન દેવું પણ હિતકારી
થાયછે.

ધન્વંતરીએ કહેલો ચોખ્ખાની ધા-
ણીના તર્પણનો પ્રકાર.

સન્તર્પણસ્વરૂપઞ્ચાહ ધન્વન્તરિઃ ।

દ્રાક્ષાદાઢિમલ્વર્જૂરમૃદિતામ્બુ સશ-
કર્મ્ । લાજચૂર્ણ સમધ્વાજ્યં સન્તર્પણ-
મુદાહતમ્ ॥

લાજચૂર્ણ દ્રાક્ષાદિ જલશર્કરામધ્વાજ્ય-
સહિતં તર્પણમુક્તમિત્યર્થઃ ॥

ચોખ્ખાની ધાણીનો સાથવો, દ્રાખ,
દાડિમ અને ખજૂર એઓને પાણીમાં
ધોળી તેમાં સાકર, મઘ અને ધી ના-
ખીને જ્વરવાળાને પાવાં એ સંતર્પણ
કહેવાયછે.

ચોખ્ખાની ધાણીના ગુણો.

લાજશક્તુગુણાઃ ।

લાજાનાં શક્તવઃ ક્ષૌદ્રસિતાયુક્તા
વિશેષતઃ । છર્ધતીસારવૃદ્ધાહવિપમૂ-
ર્છાજ્વરાપહાઃ ॥

ચોખ્ખાની ધાણીનો સાથવો મઘથી
અને સાકરથી સંયુક્ત કરીને દેવામાં
આવે તો વિશેષે કરી

જ્વરના કયા ઉપદ્રવોમાં કયા ઔ-
પદોના ક્વાથથી પેયા કરવી.

પેયાં વા રક્તશાલીનાં વસ્તિપાર્શ્વ-
શિરોરુજિ । શ્વદંડ્રાકણ્ટકારીભ્યાં સિ-
દ્ધાં જ્વરહરોં પિવેત્ । વિવદ્ધવર્ચાઃ સ-
ચવાં પિપ્પલ્યામલકૈઃ શૃતામ્ । સર્પિ
ષ્મર્તાં પિવેત્પેયાં જ્વરી દોપાનુલોમિ-
નોમ્ ॥ કાસી શ્વાસી ચ હિક્કી ચ
પશ્ચમૂલીશૃતાં પિવેત્ ।

યવોડન્નાણં અન્ન પશ્ચમૂલી વૃહતી લ-
ઘ્વી ચ હિતા તયા શૃતાં પેયાં પિવેદિત્યર્થઃ ।

પેયાં મેપજસંયોગાહુત્વાચ્ચાન્નિદી-
પની । વાતમૂત્રપુરીપાણાં દોષાણાં વા-
નુલોમિકા ॥ સ્વેદનાય ચ સોષ્ણ-
ત્વાદ્રવત્વાત્તૃક્ષણાય ચ ॥ આહારભવા-
ત્પ્રાણાય સરત્વાહ્લાઘવાય ચ । જ્વરઘ્ની
હેતુસામ્યત્વાત્તસ્માત્તાં પૂર્વમાચરેત્ ।

હેતુસામ્યત્વાદ્દેતવઃ વાતપિત્તકફાસ્તેપાં
સામ્યત્વાત્ ॥

જ્વરમાં મૂત્રાશયને, પડખાને કે મા-
થાને પીડા થતી હોય તો ગોખરૂ અને
ભોરીંગણીના ક્વાથથી પકાવેલી જ્વરને
મટાડનારી રાતા ચોખાની પેયા પીવી.
જ્વરમાં દસ્ત રોકાઈ ગયો હોય તો
પીપળ તથા આમળાના ક્વાથથી પ-
કાવેલી ધી વાળી રાતા ચોખાની પેયા
પીવી નેથી દોષો ચોખ્ય રસ્તે પ્રવૃત્ત
થાય છે. જ્વરમાં ઊંધરસ, શ્વાસ અને
દેડકી થયાં હોય તો લઘુપંચમૂલીના
અથવા ખૂલ્તપંચમૂલીના ક્વાથથી પકા-
વેલી રાતા ચોખાની પેયા પીવી. ઔ-

પદોના સંયોગને લીધે અને હલકાપ-
ણાને લીધે પેયા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે
અને વાયુને, મૂત્રને, વિષાને તથા દો-
ષોને સવળે માર્ગે લાવે છે. પેયા જીની
દોવાથી પસીનો લાવે છે, દ્રવરૂપ દોવા-
થી તરશનો ક્ષય કરે છે, આહારરૂપ દો-
વાથી વૃત્તિ આપે છે, દસ્ત ઊતારનાર
દોવાથી શરીરમાં હલકાઈ કરે છે અને
વાયુને, પિત્તને તથા કફને સમતા આ-
પનારી દોવાથી જ્વરને મટાડે છે એ-
ટલામાટે પ્રથમ તે પેયાનો ઊપયોગ
કરવો જોઈએ.

પંચ મુષ્ટિક યૂપ.

યવકોલકુલત્યાનાં મુદ્ગમૂલકશુન્ઠ-
યોઃ । એકેકમુષ્ટિમાદાય પચેદદ્દગુણે
જલે ॥ પચ્ચમુષ્ટિક ઇત્યેવ વાતપિત્તકફા-
પહઃ । શૂલે પ્રશસ્યતે ગુલ્મે કાસે શ્વાસે
ક્ષયે જ્વરે ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूपः ॥

જવ, ગોર, કળથી, મગ, મૂળા અને
સુંડ એઓને ચાર ચાર રૂપીઆ ભાર
લઈ આઠગણા પાણીમાં પકાવવામાં
આવે તો એ પંચમુષ્ટિક યૂપ દેહેવાય છે.
આ યૂપ વાયુને, પિત્તને તથા કફને
મટાડે છે અને શુળ, ગોટા, ઊંધરસ,
શ્વાસ, ક્ષય અને જ્વર એઓ ઉપર ખુબ
સારો છે.

વિષ્ટા અને મૂત્ર રોકાઈ જાય તો
શું કરવું.

રુદ્ધમૂત્રપૂરીપિસ્ય ગુદે વર્તિ નિધા-
પયેત્ । પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલયવાનીચ-
વ્યસાધિતામ્ ॥ પાયયેત્તુ યવાગૂં વા
માસ્તાઘનુલોમિનીમ્ ॥

विष्टा अने भूत्र शैकाई गयां होय तो पीपण, पीपणी भूण, यवान अने यवक ज्येथी साधेली वाट गुदाभां भोसाववी अथवा वायु आदिने सधणे भागें प्रवर्तानारी यवागू पावी.

पेयानो तथा यवागूनो अपवाह.

पेयायवाग्वोश्च क्वचिदपवा-
दमाह ।

मदासये मद्यनिसे ग्रीष्मे पित्तकफो-
त्थिते । ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न
हिता ज्वरे ॥ दाहच्छर्द्यदितं क्षामं निरन्नं
तृष्णयान्वितम् । घर्मार्त्तं मद्यपञ्चापि
तोयालोडितशक्तुकम् ॥ शर्करामधुसं-
युक्तं पाययेल्लज्जतर्पणम् ।

लाजतर्पणं लाजशक्तरूपं तर्पणम् ॥
तथाच ॥

दाहच्छर्द्यदितं क्षामं निरन्नं तृष्णया-
न्वितम् । घर्मार्त्तं मद्यपञ्चापि तोयालो-
डितशक्तुकम् ॥ शर्करामधुसंयुक्तं पाय-
येल्लज्जतर्पणम् । ज्वरापहः फलरसैर्यु-
क्तमन्नं हितं क्वचित् ॥

पित्तथी तथा कृथी उत्पन्न थज्येला
नवरवाणाने मदात्यय शैग होय, नि-
रंतर मध पीवानी टेव होय अथवा
रक्तपित्त गणाना उपरना लागभांथी
नीकणतुं होय तो तेने यवागू पावी छि-
तकारी नथी. श्रीभ्रमरतुभां पणु यवागू
पावी नही. दाहथी तथा जलटीथी
पीडाज्येला, दुष्णणा, अन्न वगरना, तर-
शवाणा, गरभीथी पीडाज्येला अने मध
पीवानी टेववाणा नवरवाणाने पेया
डे यवागू नही पातां योषानी धाणीने

साथवे पाणीभां योणी साकर तथा मध
नाथीने पावे. जीन अंधभां पणु कहुं
छे डे "दाहथी तथा जलटीथी पीडाज्ये-
ला, दुष्णणा, लांधलुवाणा, तरशवाणा,
गरभीथी पीडाज्येला अने मध पीनारा
नवरवाणाने साकरथी तथा मधथी संयु-
क्त योषानी धाणीनुं तर्पण पावुं. दाह
समये नवरने मटाडनारां श्लोना र-
सोथी संयुक्त अन्न देवुं पणु छितकारी
थायछे.

धन्वंतरीये कहेले योषानी धा-
णीना तर्पणुनो प्रकार.

सन्तर्पणस्वरूपञ्चाह धन्वन्तरिः ।

द्राक्षादाडिमखर्जूरमृदिताम्बु सश-
र्करम् । लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पण-
मुदाहृतम् ॥

लाजचूर्णं द्राक्षादि जलशर्करामध्वाज्य-
सहितं तर्पणमुक्तमित्यर्थः ॥

योषानी धाणीने साथवे, द्राण,
दाडिम अने पणुनुर ज्येथाने पाणीभां
धोणी तेभां साकर, मध अने धी ना-
थीने नवरवाणाने पावां ज्ये संतर्पणु
कहेवायछे.

योषानी धाणीना गुणो.

लाजशक्तुगुणाः ।

लाजानां शक्तवः क्षौद्रसितायुक्ता
विशेषतः । छर्द्यतीसारवृद्धाहविषमू-
र्छाज्वरापहाः ॥

योषानी धाणीने साथवे मधथी
अने साकरथी संयुक्त करीने देवाभां
आवे तो विशेषे करी जलटीने, अति-

સાર, ને તૃષ્ણાને, દાહને, વિપને, મૂર્છાને
અને જ્વરને મટાડે છે.

ચરકે કહેલો તર્પણનો પ્રકાર.

ચરકસ્તુ ।

તत्र तर्पणमेवादी प्रदेयं लाजशक्तु-
भिः । ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुवा-
र्करम् ॥

જ્વરદ્વાનિ ફલાન્યાહ ચરક એવ ।

દ્રાક્ષાદાદિમસૂરૂરમિયાલૈઃ સપરુપ-
કૈઃ । તર્પણાર્હસ્ય દાતવ્યં તર્પણં જ્વર-
નાશનમ્ ॥

મિયાલમત્ર પક્કફલં ન તન્મજ્જાગુરુત્વા-
ત્ । તર્પણાર્હસ્ય દાહચ્છર્દિતૃપાર્ત્તસ્ય લહિ-
તસ્ય ક્ષીણસ્યેત્યર્થઃ ॥

“જ્વરને હણનારાં કૃષ્ણોના રસોથી
સંયુક્ત અને મધ તથા સાકરથી સંયુક્ત
ચોખ્ખાની ધાણીના સાથવાનું તર્પણજ
પ્રથમ દેવું.” ક્યાં ક્યાં ફેલો જ્વરને
હણનારાં છે તે વિષે પણ ચરકજ કહે છે
કે “દાહથી ઊલટીથી તથા તરસથી પી-
ડાએલા અને લાંધણોથી ક્ષીણ થએલા
જ્વરવાળાને દ્રાખ, દાડમ, ખજુર, રા-
ણનાં પાકાં કૃષ્ણ અને ફાલસાં નામનાં
કૃષ્ણ એઓના રસોથી સંયુક્ત તર્પણ દે-
વાથી જ્વરનો નાશ થાય છે.”

તે તે કારણોથી ઉત્પન્ન થએલા
જ્વરો ઉપર હિતકારી પદાર્થો.

શ્રમોપવાસાનિલજે હિતં નિત્યં ર-
સૌદનમ્ ॥

રસોઞ્ચ માંસસ્ય રસઃ । તેન સિત્ત ઓદનો
રસૌદનઃ । અન્નેન વ્યજ્જનમિત્યન્નેન સમાસઃ ॥

મુદ્ગયૂપૌદનથૈવ હિતઃ કફસમુત્થિ-
તે । સ એવ સિતયા યુક્તઃ શીતઃ પિત્ત-
જ્વરે હિતઃ ॥

સ એવ મુદ્ગયૂપૌદન એવ ॥

કૃશોઽલ્પદોષો યઃ ક્ષીણકફો જી-
ર્ણજ્વરાન્વિતઃ । વિવન્ધાસ્ટ્વદોષથ
રૂક્ષપિત્તાનિલજ્વરી । પિપાસાર્ત્તઃ સ-
દાહથ પયસા સમુલી ભવેત્ ॥ અન્યચ
શ્રજાદુગ્ધં ગુહોપેતં પાતવ્યં જ્વરશાન્ત-
યે । તદેવ તુ પયઃ પીતં તરુણે હન્તિ
માનવમ્ ॥

તરુણે જ્વરે । અન્યચ્ચ ॥

જીર્ણે જ્વરે કફે ક્ષીણે ક્ષીરં સ્યાદ-
મૃતોપમમ્ । તદેવ તરુણે પીતં વિપવદ્ધ-
ન્તિ માનવમ્ ॥

શ્રમથી, ઉપવાસથી તથા વાયુથી
ઉત્પન્ન થએલા જ્વર ઉપર સર્વદા ર-
સૌદન હિતકારી છે. રસથી એટલે માં-
સના રસથી ભીજવેલો જે આદન એ-
ટલે ભાત તે રસૌદન કહેવાય છે. ‘રસૌ-
દન’ એ શબ્દમાં અન્નેન વ્યજ્જનમ્ એ પા-
ણિનીય સૂત્ર ૨-૧-૩૫ પ્રમાણે સમા-
સ થાય છે. કફથી ઉત્પન્ન થએલા જ્વર
ઉપર મગના યૂષથી ભીજવેલો ભાત
હિતકારી છે અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થ-
એલા જ્વર ઉપર મગના યૂષથી ભીજ-
વેલો સાકરવાળો ભાત ટાટો હોવાથી
હિતકારી છે. જે માણસ દુખળો, થોડા
દાખવાળો, ક્ષીણ કફવાળો, જીર્ણજ્વર
વાળો, મળખંધને લીધે નહી નીકળત
દાખવાળો, રૂક્ષ, પિત્તના કે વાયુના જ્વ
રવાળો, તરસથી પીડાએલો અને દાહ

વાળો હોય તે દુધ પીવાથી સુખી થાય છે. બીજું પણ કહ્યું છે કે “જ્વરની શાંતીને વાસ્તે ગોળ નાખીને બકરીનું દુધ પીવું. પણ જો તરૂણજ્વરમાં દુધ પીવામાં આવે તો તે દુધ માણસને મારી નાખે છે.” વળી પણ કહ્યું છે કે “બીજું જ્વરમાં કફ ક્ષીણ થયા પછી પીવામાં આવેલું દુધ અમૃતના જેવું કામ કરે છે પણ જો તરૂણજ્વરમાં દુધ પીવામાં આવે તો તે દુધ ઝેરની પેઠે માણસને મારી નાખે છે.”

જ્વરવાળાએ પાળવાના નિયમો.

અથ જ્વરિણો નિયમાનાહ ।

ન દ્વિરદ્યાન્ન પૂર્વાહ્નિ નાભિપ્યન્દિ કદાચન । ન તીક્ષ્ણન્ન ગુરુપ્રાયં મુક્તી-
ત તરુણજ્વરી ॥ ન જાતુ તર્પયેત્પ્રાણઃ
સહસા જ્વરકર્પિતમ્ । તેન સંશમિતો-
ડ્યસ્ય પુનરેવ ભવેજ્જ્વરઃ ॥

તરૂણજ્વરવાળાએ જે વાર જમવું નહી, પૂર્વાહ્નિ સમયમાં જમવું નહી, જ્યાં શરદી થાય એવું જમવું નહી, તીક્ષ્ણ અન્ન જમવું નહી અને જમાં ભારેપણું ઝાઝું હોય એવું પણ જમવું નહી. જ્વરથી કર્પિત થએલાને સમજી વૈવે કદી પણ સહસા તર્પણ દેવું નહી. કારણ કે એ સમયમાં તર્પણથી જ્વર શાંત થાય છે પણ પાછો ઊદય પામે છે.

જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ.

અથ જ્વરવિમુક્તેઃ પૂર્વરૂપમાહ ।

દાહઃ સ્વેદો ઋમસ્તૃષ્ણા કમ્પવિહ્વભે-
દસંજ્ઞતાઃ । કૂજનઆતિવૈગન્ધ્યમાકૃતિ-
ર્જ્વરમોક્ષણે ॥

વિદ્ભેદો મલમ્પ્રવૃત્તિરત્ર । સમ્પદાદિ-
મ્યો ભાવે ક્ષિપ્ । કૂજનં કુન્થનં અતિવૈગ-
ન્ધ્યં ગાત્રસ્ય । જ્વરમુક્તૌ ભવિપ્યત્યામે
તલ્લક્ષણં ભવતિ । નનુ દોષક્ષયં વિના ન
વ્યાધિનિવૃત્તિઃ ક્ષીણાશ્ચ દોષાઃ કથમેવં-
વિધં રૂપં કરિપ્યન્તિ । ડચ્યતે । કશ્ચિત્
ક્ષીણોડપિ વિનાશકાલે સ્વશક્તિં દર્શયતિ ।
યયા નિર્વાણાવસ્થાયાં દોષો વિશેપાત્પ્રજ્વ-
લતિ ॥ વાગ્મદોડપ્યાહ ॥

ધાતૂન્ પ્રક્ષોભયન્ દોષો મોક્ષકાલે
વિલીયતે । તતો નરઃ શ્વસન્ કૂજન્
વમન્ સિચન્ન ચેષ્ટત ઇતિ ॥

ન ચેષ્ટતેડચેષ્ટઃ સ્યાત્ ॥

ત્રિદોષજે જ્વરે હોતદન્તવેગે ચ ધા-
તુગે । લક્ષણં મોક્ષકાલે સ્વાદન્યસ્મિન્
સ્વેદદર્શનમ્ ॥

એતદ્વાહાદિકં લક્ષણ મોક્ષકાલે એત્વે-
વ જ્વરેપુ સ્યાત્ । કેપુ ત્રિદોષજે અન્તવેગે
ધાતુગે જ્વરે ચ ॥ અન્યસ્મિન્ સ્વેદમાત્રદ-
ર્શન ભવતિ ॥

દાહ, પસીનો, ઋમ, તરશ, કંપ,
વિદ્યાની પ્રવૃત્તિ, બેભાનપણું, પીડિત
અવાજ અને શરૂરનું અત્યંત દુર્ગંધપણું
એ જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ છે.
જ્વરથી મુક્ત થવાનું હોય ત્યારે એ
લક્ષણો થાય છે.

શંકા-દોષોનો ક્ષય થયા વિના
વ્યાધિની નિવૃત્તિ થતી નથી માટે
વ્યાધિની નિવૃત્તિના સમયમાં ક્ષીણ
થએલા દોષો ઉપર કલાપ્રમાણે દાહ
આદિ લયકરરૂપ કેમ પકડે છે?

સમાધાન—કોઈ ક્ષીણ થયા છતાં પણ પોતાના વિનાશના સમયમાં પોતાની શક્તિ દેખાડે છે. જગ કે દીવા ઠરી જવાની સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે. વાગ્ભટ્ટે પણ કહ્યું છે કે “ધાતુઓને ધુલિત કરતો દોષ જ્યારે પ્રાણીને છોડી દેવા તૈયાર થાય છે ત્યારે વીખાઈ જવા લાગે છે અને તેથીજ માણસ તે સમયે હાંકે છે, કણુ-કણુ છે, વમન કરે છે, પસીનાવાળો થઈ જાય છે અને ચેષ્ટા રહિત થાય છે.

ત્રણે દ્વાપથી થએલો જ્વર, અંદર વેગવાળો ઊંડો જ્વર, અને ધાતુઓમાં રહેલો જ્વર એઓ જ્યારે મટીજવાના થાય છે ત્યારે તેઓમાંજ ઉપર કહેલાં ઘાહાદિક લક્ષણો થાય છે. ખીજ પ્રકારના જ્વરો જ્યારે મટીજવાના થાય છે ત્યારે તે કવલ પસીનોજ જેવામાં આવે છે.

જ્વરથી મુક્ત થએલાંનાં લક્ષણો.

અથ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમાહ ।

દેહો લઘુર્વ્યપગતરુમમોહતાપઃ પાકો મુલ્હે કરણસૌષ્ઠવમવ્યથત્વમ્ । સ્વેદક્ષયઃ પ્રકૃતિ યોગિમનોઽન્નલિપ્તા કણ્ઠશ્ચ મૂર્ધ્ન વિગતજ્વરલક્ષણાનિ ॥ સુશ્રુતોઽપ્યાહ । દેહે લઘુત્વં શિરસઃ કણ્ઠઃ પાકો મુલ્હસ્ય ચ । ક્ષયયુશ્ચાન્નકાંક્ષા ચ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જ્યારે માણસ જ્વરથી મુક્ત થાય છે ત્યારે દેહ હલકો થઈ જાય છે, કમ મોહ તથા તાપ ટળી જાય છે, મોહોડું પાડે છે, ઇંદ્રિયો સમર્થ થાય છે, વ્યથા રહેતી નથી, પસીનાનો ક્ષય થાય છે, મન

સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે અને માથામાં ચળ આવે છે. સુશ્રુત પણ કહે છે કે “દેહમાં હલકાપણ, માથામાં ચળ, મોહોડાનું પાકવું, છીક આવવી અને અન્નની ઇચ્છા થવી એટલાં જ્વરથી મુક્ત થએલાંનાં લક્ષણો છે.

જ્વરથી મુક્ત થએલાએ પાળવાના નિયમો.

અથ જ્વરમુક્તસ્ય નિયમાઃ ।

વ્યાયામઞ્ચ વ્યવાયઞ્ચ સ્નાનં ચંક્રમણાનિ ચ । જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો વલવાન્ ભવેત્ ॥ અન્યઞ્ચ વ્યાયામઞ્ચ વ્યવાયઞ્ચ પ્રવાતં શિશિરં જલમ્ । જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો વલવાન્ ભવેત્ ॥ જન્તોર્જ્વરવિમુક્તસ્ય સ્નાનં કુર્યાત્પુનર્જ્વરમ્ । તસ્માજ્વરવિમુક્તોપિ સ્નાનં વિપમિવ સજેત્ ॥ વલવર્ણાન્નિવપુપાં યાવન્ન પ્રકૃતિર્ભવેત્ । તાવજ્જ્વરેણ મુક્તોઽપિ વર્જનીયાનિ વર્જયેત્ ॥

જ્વરથી મુક્ત થએલા માણસે જ્યાં સુધી શરીરમાં બળ ન આવે ત્યાં સુધી પરિશ્રમ કરવો નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, નાહાવું નહીં અને ઝાડું ફરવું નહીં. ખીજું પણ કહ્યું છે કે “જ્વરથી મુક્ત થએલા માણસે જ્યાં સુધી શરીરમાં બળ ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી પરિશ્રમ કરવો નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, ઘણા પવનનું સેવન કરવું નહીં અને ટાઠા પાણીનું સેવન કરવું નહીં. જ્વરથી મુક્ત થએલા માણસને સ્નાન પાછો

જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે એટલામાટે જ્વરથી મુક્ત થએલાએ પણ વિપની પેઠે સ્નાનનો ત્યાગ કરવો. જ્યાં સુધી પથ્થ, વર્ણ, અગ્નિ અને શરીર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ન આવ્યાં હોય ત્યાં સુધી માણસે પોતે જ્વરથી છુટેલ છતાં પણ, જટલાં છોડી દેવાયોગ્ય છે તેઓને છોડી દેવાં.

વાતજ્વરનો અધિકાર.

વાતજ્વરની દૂરનાં તથા પાસેનાં કારણો પૂર્વકે સંપ્રાપ્તિ.

અથ વાતજ્વરાધિકારમાહ ।

તત્ર વાતજ્વરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટસન્નિકૃષ્ટ-કારણકથનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

વાતલાહારચેષ્ટાભ્યાં વાયુરામાશયાશ્રયઃ । વહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિ જ્વરકૃત્સ્પાદ્રસાનુગઃ ॥

વાયુને વધારનારા આહારથી તથા વિહારથી વાયુ આમાશયમાં બંધ, રસને દૂષિત કરી, ઢાઠાના અગ્નિની ઉનાશને આહાર કાહાડીને જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે.

વાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

અથ તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ ।

જૃમ્ભાત્યર્થ સમીરણાદિતિ સમીરણજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થ જૃમ્ભા સ્યાત્ જૃમ્ભા ચ શ્રમાદિપૂર્વિકા ભવતિ ।

વાતજ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે શ્રમ આદિ ઉત્પન્ન થયા પછી બગાસાં અત્યંત આવેછે.

વાતજ્વરનું લક્ષણ.

અથ વાતજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ ।

વેપથુર્વિપમો વેગઃ કણ્ઠૌષ્ઠમુલ્લશો-પણમ્ । નિદ્રાનાશઃ ક્ષવઃ સ્તમ્ભો ગા-ત્રાણાં રૌક્ષ્યમેવ ચ ॥ શિરોહૃદ્ગ્રાત્રરુક્-વક્તૃવૈરસ્યં ઘદ્ધવિદ્કતા । શૂલાધ્માને જૃમ્ભણચ ભવંસનિલજે જ્વરે ॥

આનિ લક્ષણાનિ પ્રાયો ભાવિત્વેન સુશ્રુ-તે નિર્દિષ્ટાનિ । ચકારાદન્યાન્યાપિ ચરક-નિદાનોક્તાનિ બોદ્ધવ્યાનિ ॥ તાન્યેવ શ્લો-કેન પ્રદર્શયતિ ।

भवन्ति विविधा वातवेदनाः स्यादमुसता । पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकपायता ॥ गात्रसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः । शुष्ककासो वमिलोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥ अरुणं सूत्रनेत्रादि तृट्प्रलापोष्णगात्रता ।

વિપમો વેગઃ । શરીરોષ્ણતાવિરૂપો જ્વરવેગો વિપમો ભવતીત્યર્થઃ । ક્ષવઃ સ્તમ્ભઃ છિક્વાયા અભાવઃ તથા ચ વાગ્મટઃ ।

हर्षो रोमांचदन्तेषु वेपथुः क्षवथुर्ग्रह इति

ચરકોડપિ ક્ષવથૂદ્ગારવિનિગ્રહ इति ॥ શિરોહૃદ્ગ્રાત્રરુક્ । ગાત્રપદે પ્રયુક્તે શિરો-હૃદ્ચ્છન્દપ્રયોગઃ તત્ર તત્ર વિશેષેણ વેદ-નો વાગ્યનાર્થઃ ॥

વાતજ્વરમાં કંપ થાયછે, શરીરમાં ઉનાશ આદિરૂપ જ્વરનો વેગ વિપમ થાયછે, કંઠ ઢાઠ તથા મોહોડું સુકાવા લાગેછે, નિદ્રાનો નાશ થાયછે, છીક આવતી નથી, ગાત્રોમાં રક્ષતા થાયછે,

અંગોમાં પીડા થાયછે, માથામાં તથા હૃદયમાં વધારે પીડા થાયછે, મોઢોડા-નું વિરસપણું થાયછે, વિદ્યા બંધાઈ જાયછે, શૂળ નીકળેછે, પેટ ચડી આવેછે અને ખગાસાં આવેછે. આ લક્ષણો ધણું કરીને થાયછે એમ સુશ્રુતમાં કહ્યુંછે. ચરકના નિદાનમાં એઆ ઉપરાંત વાતજ્વરનાં બીજાં લક્ષણો પણ કહ્યાંછે તે એ કે “નિદ્રા આવતી નથી, પીંડીઓમાં કળતર થાયછે, કાનમાં અવાજ થાયછે, મોઢોડું ટુરું થઈ જાયછે, અંગોમાં પીડા થાયછે, ડાઢી દુખવા લાગેછે, સાંધાંઓમાં તથા ગોઠણોમાં જણે બાચકા ભરાતા હોય એવું થાયછે, ખાલી ઉધરસ આવેછે, વમન થાયછે, રૂવાણાં ઉભાં થઈ જાયછે, દાંત અંખાઈ જાયછે, શ્રમ થાયછે, શ્રમ થાયછે, મૂત્ર તથા નેત્ર આદિ રાતાં થઈ જાયછે, તરશ લાગ્યા કરેછે, બકવાદ થાયછે અને ગાત્રો ઉનાં થઈ જાયછે. વાગૂબટ પણ કહ્યુંછે કે “વાતજ્વરમાં રૂવાણાં ઉભાં થઈ જાયછે, દાંત અંખાઈ જાયછે, કંપ થાયછે અને છીક આવતી નથી.” ચરકે પણ કહ્યુંછે કે “વાતજ્વરમાં છીક અને ઝોડકાર શેકાઈ જાયછે.”

વાતજ્વરની ચિકિત્સા.

અથ વાતજ્વરચિકિત્સા ।

આમાશયસ્યો હૃત્વાગ્નિં સામો માર્ગાન્ વિધાયન્ । વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્માહ્નનમાચરેત્ ॥

इति वचनात्सामान्यतो ज्वरितगात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लहनाभिधानम् । वातज्वरिणो लहानविधाने विशेषमाह चरकः ।

ज्वरितं पदहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् । पाचनं शमनीयञ्च कपायं पाययेद्भिषक् ॥ सुश्रुतोऽप्याह । वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पित्तिके ॥ श्लेष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ।

नन्वन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः । तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्यात्तद्व्यमित्साह ।

दोषाणामेव सा शक्तिर्लहने या सहिष्णुता । न हि दोषक्षये कश्चित्सहते । लहનं महत् ॥ कफपित्ते द्रवे धातू सहते लहનं बहु । आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥

“દુષ્ટ થઈ આમાશયમાં ગયેલો દોષ અગ્નિને ઢાંકી દઈ અન્ન આદિના અપક્વ લાગથી સહિત થઈ માર્ગોને ઢાંકી દઈને જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે માટે લંધન કરવું જોઈએ.” એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ગમે તે જ્વરવાળા માણસે આરોગ્ય દેખાયા સુધી લંધન કરવું જોઈએ તેમાં વાતજ્વરવાળાને લંધન કરાવવાવિષે ચરકે વિશેષ કહ્યુંછે કે “વાતજ્વરવાળાને છ દિવસ સુધી લાંઘણ કરાવ્યા પછી સાતમે દિવસે હલકું અન્ન જમાડિને વૈધે પાચન અથવા શમન કપાય પાવો.” સુશ્રુતે પણ કહ્યુંછે કે “વાતજ્વરમાં સાતમે દિવસે, પિત્તજ્વરમાં અગીયારમે દિવસે અને કફજ્વરમાં તેરમે દિવસે ઔષધ દેવું.”

શંકા-‘અન્નજ પ્રાણીઓના પ્રાણુ-રૂપ છે’ એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે માટે અન્નવિના પ્રાણુઓથી શરીરે રહી શકાય?

સમાધાન-લાંધણું ન સહન કરી શકાય છે તે દોષોનીજ શક્તિ છે. દોષોનો ક્ષય થયા પછી ઠાઠથી પણ ઘણી લાંધણું સહન થઈ શકે નહીં. કદ્ અને પિત્ત એ બન્ને દ્રવરૂપ ધાતુઓ છે તેથી ઘણી લાંધણું તેઓ સહન કરી શકે છે પણ વાયુ તે આમનો ક્ષય થયા પછી ક્ષણમાત્ર પણ લાંધણું સહન કરે એમ નથી.

વાતજ્વરનાં ઔપધો.

દશમૂલાદિ ક્વાથ.

તત્ર મેપજમાહ ।

શ્રીફલઃ સર્વતોમદ્રા કામદૂતી ચ શોળકઃ । તર્કારી ગોક્ષુરઃ ક્ષુદ્રા વૃહતી કલશી સિરા ॥ રાસ્તા કળા કળા-મૂલં કુટું શુઠ્ઠી કિરાતકઃ । મુસ્તા વલા મૃતા વાલં દ્રાક્ષા યાસઃ શતાઢ્ઠિકા ॥ ઇપાં ક્ષાથો નિહન્સેવ પ્રમજ્જન-કૃતં જ્વરમ્ । સોપદ્રવં ચ યોગોડયં સર્વ-યોગવરઃ સ્મૃતઃ ॥

શ્રીફલો ચિલ્વઃ । સર્વતોમદ્રા ગમ્મારી । કામદૂતી પાટલા । શોળકઃ સોનાપાઠા ઇતિ લોકે । તર્કારી ગણિકારી । કલશી પૃશ્નિપર્ણી સ્થિરા શાલિપર્ણી બલા સુગન્વ-બલા દ્રાક્ષા યાસો યવાસઃ । ઇતિ દશમૂલા-દિક્કાયઃ ॥

ખીલી, શીવણ, પાટલા અથવા કા-કચ, અરણી, અરલુ, ગોખરૂ, નાહાની ભોરીંગણી, મોટી ભોરીંગણી, ગધ્ધી-સમેરવો, મોટા સમેરવો, રાસ્તા, પીપ-ળ, પીપળીમૂળ, કઠં, સુંઠં, કરીયાતું,

મોથ, નાગખલા, ગળો, વાળો, જ્વાસો અને શતાવરી એઓનો ક્વાથ વાયુએ કરેલા ઉપદ્રવો સહિત જ્વરને અવશ્ય હુણે છે. આ ઉપાય સધળા ઉપાયોમાં ઉત્તમ ઢેહેવાય છે.

બૃહત્પંચમૂલી ક્વાથ.

સુશ્રુતઃ ।

પચ્ચમૂલી કપાયન્તુ પાચનં વાતિકે જ્વરે ઇતિ ॥

અત્ર પચ્ચમૂલી વૃહત્પચ્ચમૂલી અત્ત એવ ત્રિશતી ॥

શ્રીપર્ણોત્કારીશ્રીફલટુણ્ડૂકપાટલા-મૂલઃ । પાચનમુચિતં મારુતજનિતજ્વ-રહારિવારિણા કથિતૈઃ ॥

ઇતિ વૃહત્પચ્ચમૂલીકાયઃ ॥

સુશ્રુત ઢેહે છે કે “વાતજ્વરમાં પંચ-મૂલીનો ક્વાથ પાચન છે.” આ સુશ્રુત-ના વચનમાં ‘પંચમૂલી’ એટલે બૃહ-ત્પંચમૂલી સમજવી. કારણ કે “સી-વણ, અરણી, ખીલી, અરલુ અને પાટ-લા અથવા કાકચ એઓનાં મૂળોનો પાણીમાં ક્વાથ કરી પાવામાં આવેતો એ પાચનથી વાતજ્વર મટે છે” એમ ત્રિશતી નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

કિરાતાદિ ક્વાથ.

કિરાતાદ્દામૃતોદીચ્યવૃહતીદ્વયગોક્ષ-રૈઃ । ત્રિપર્ણોકલશીચિલ્વૈઃ કાથો વાત-જ્વરાપહઃ ॥

ઉદીચ્યં બાલકં ત્રિપર્ણી શાલિપર્ણી ક-લશી પ્રશ્નિપર્ણી । ઇતિ કિરાતાદિક્કાયઃ ॥ કરીયાતું, ગળો, વાળો, નાહાની ભોરીંગણી, મોટી ભોરીંગણી, ગોખરૂ,

મેટા સમેરવો, ગંધીસમેરવો અને પીલી એઓનો ક્વાથ વાતજ્વરને હ-ણનારો છે.

કાલિંગ ક્વાથ.

ગુદ્ધચી પિપ્પલીમૂલનાગરૈઃ પાચનં શૃતમ્ । વાતજ્વરવતા પેયં કાલિઙ્ગં સમ્પ્રેસહનિ ॥

કાલિઙ્ગં શૃતમિન્દ્રયવન્તસ્ય શૃતં । ત્રિશતી ॥

‘ગળો, પીપળીમૂલ અને સુંઠ એઓની સાથે ઇંદ્રયવનો ક્વાથ કરીને વાતજ્વરમાં સાતમે દિવસે પીવો. ’ એમ ત્રિશતી નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

વિશ્વાદિ ક્વાથ.

વિશ્વામૃતા ગ્રન્થિકસિદ્ધતોયં મરુ-જ્જ્વરઃ સ્યાત્ પિવતઃ કુતોડયમ્ । કા-થોડય કુસ્તુમ્ચુરદેવદારુહુદ્રૌપદૈઃ પા-ચનમત્ર ચારુ ॥

વિશ્વા શુષ્ઠી કાથ પાચનમિતિ વેદાઃ પ્રમાણમિતિવત્ ॥

સુંઠ, ગળો, અને પીપળીમૂલ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો વાતજ્વર ઠમ રહે! રહેજ નહી. અથવા સુંઠ, કાથમરી, દેવદાર અને ભોરીગણી એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તે પણ વાતજ્વરમાં ઉત્તમ પાચન છે. સંસ્કૃત રીતિપ્રમાણે ક્વાથ શબ્દ પુલ્કિંગ છે અને પાચન શબ્દ નપુંસકલિંગ છે તોપણ તેઓનું જ સામાનાધિકરણ કહ્યું છે ‘તે વેદાઃ પ્રમાણં’ એ વાક્યની પેઠે કરેલું છે.

બૃહત્પંચમૂલ્યાદિ ક્વાથ.

પદ્મમૂલી વલા રાસ્તા કુલત્યૈઃ સ-

હપૌષ્કરૈઃ । કાયો હન્યાચ્છિરઃકમ્પં પર્વમેદં મરુજ્જ્વરમ્ ॥

પદ્મમૂલી વિલ્વાદિઃ । વૃહત્પદ્મમૂલ્યા-દિકાયઃ ॥

બૃહત્પંચમૂલી, નાગબલા, રાસ્તા, કળથી અને એરકાંનાં મૂળ એઓનો ક્વાથ માથાના કંપને, સાંધાઓની ત્રો-ડને અને વાતજ્વરને મટાડે છે.

કણાદિ ક્વાથ.

કળારસો નામૃતવલ્લિવિશ્વાનિદગ્ધિ-કાસિન્ધુકમ્મિનિન્ધૈઃ । સમુસ્તકૈરા-ચારતઃ કપાયો હિતાશિનાં હન્તિ ગ-દાનિમાંસ્તુ ॥ જ્વરં મરુદ્દુષ્ટિસમુદ્ગ્રવં તથા વલાસજં ચાનલમન્દતાશ્ચ । ક-ળાવરોષં હૃદયાવરોષં સ્વેદશ્ચ રોમાંચ-હિમત્વમોહાન્ ॥ ઇતિ કળાદિક્વાથઃ ॥

પીપળ, લસણ, ગળો, સુંઠ, ભોરી-ગણી, સીધાલુણ, કરીયાતું અને મેથ એઓથી કરવામાં આવેલો ક્વાથ પથ્ય જનનારાઓના વાતજ્વરને, કફજ્વર-ને, અગ્નિની મંદતાને, કંઠના અવરો-ધને, છાતીના અવરોધને, પસીનાને, શેમાંચને, શીતવળી જવાને અને મો-હને મટાડે છે.

કલ્પતરુ રસ.

શુદ્ધં શઙ્કરશુક્રમક્ષતુલિતં મારારિ-નારીરજસ્તદ્ધતાવદુમાપતિસ્ફુટગલાલ-ઙ્કારવસ્તુસ્મૃતમ્ । તાવસેવ મનઃશિલા ચ વિમલા તાવત્તયા ટદ્ગુણં શુષ્ઠી દ્રવ્યક્ષમિતા કળા ચ મરિચં દિક્પાલ-

સંખ્યાસકમ્ ॥ વિવાદિ વસ્તુનિ શિ-
લોપરિષ્ટાદિચૂર્ણયેદ્વાસસિ શોધયેચ ।
તતસ્તુ સ્વલ્પે રસગન્ધકૌ ચ ચૂર્ણઞ્ચ
તદ્યામયુગં વિમર્ષમ્ ॥ કલ્પતરુનામ-
ધેયો યથાર્થનામા રસઃ શ્રેષ્ઠઃ । સમી-
રણશ્લેષ્મગદાન્હરતે ચ માત્રા સ્મૃતાસ્ય
ગુણૈકા ॥ આદ્રેકેણ સમમેપ ભક્ષિતો
દ્દન્તિ વાતકફસમ્ભવં જ્વરમ્ । શ્વાસ-
કાસમુલ્લસેકશીતતાવદ્દિમાન્ધવિમુચી-
શ્ચ નાશયેત્ ॥ નસ્યેનાશ્વેવ હરતિ શિ-
રોડર્તિ કફવાતજામ્ । મોહં મહાન્તમ-
પિ ચ પ્રલાપં ક્ષવયુગ્રહમ્ । કલ્પતરુરસઃ ॥

એક તોલું શુદ્ધ પારો, એક તોલું
શુદ્ધ ગંધક, એક તોલું વછનાગ, એક
તોલું મણુશીલ, એક તોલું સોનામખી,
એક તોલું ટંકણ, બે તોલાં સુંઠ, બે
તોલાં પીપળ, અને દશ તોલાં મરી એ-
ઓને લઈ વછનાગ આદિ વસ્તુઓનો
છીપર ઉપર ભુકા કરી વસ્રથી ચાળી
લેવો. પછી બે પોહોર સુધી પારાનું,
ગંધકનું અને એ ભુકાનું ખરલમાં મર્દન
કરવું એટલે 'કલ્પતરુ' નામનો શ્રેષ્ઠ
રસ થાયછે. કલ્પવૃક્ષના જેવાજ શુણ્ઠિ-
વાળો આ રસ વાયુના અને કફના રો-
ગોને હુણેછે. આ રસની માત્રા એક
રતી ભારની દેવી. આદાની સાથે આ
રસનું ભક્ષણ કરવામાં આવે તો તેથી
વાતજ્વર, કફજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ,
મોહોડામાં પાણી આળ્યા કરવું, શીત-
વળવું, અગ્નિની મદતા અને કાલેરા એ
રોગોનો નાશ થાયછે. આ રસનું નસ્ય
દેવામાં આવે તો તેથી કફસંબંધી તથા
વાયુસંબંધી માથાંની પીડા, પ્રલાપ,

છીકનું બંધ પડવું અને મોટા મોહ પણ
તુરતજ મટી જાયછે.

મહા જ્વરાંકુશ.

સામાન્યજ્વરચિકિત્સોક્તો મહાજ્વરાકુ-
શઃ પ્રદેયોડત્ર ॥

સામાન્યજ્વરની ચિકિત્સામાં જે
મહાજ્વરાંકુશ આગળ દેહેવાઈ ગયેા-
છે તે પણ વાતજ્વરમાં દેવો.

ત્રિપુર ભૈરવ રસ.

વિપમહૌપધમાગધિકોપણતુમણિરક્ત-
કમાદ્રકમર્દિતમ્ । ક્રમવિવર્દિતમુદ્દલિ-
તજ્વરત્ત્રિપુરભૈરવ એપ રસો વરઃ ॥

ચુમણિ । મારિતં તામ્ર તસ્ય માગાઃ
પન્ન રક્તકં હિહુલં તસ્ય માગાઃ પદ્ ।
માત્રાસ્ય રક્તિકાર્દ્દમ્ । ત્રિપુરભૈરવો રસ ॥

એકભાગ વછનાગ, બેભાગ સુંઠ,
ત્રણભાગ પીપળ, ચારભાગ મરી, પાં-
ચભાગ મારેલું ત્રાંચું અને છ ભાગ હીં-
ગળો એઓ મળીને ત્રિપુર ભૈરવ નામ-
નો ઉત્તમ રસ થાયછે અને એ રસ
જ્વરનો નાશ કરી નાખેછે. આ રસની
માત્રા અરધી રતિભાર દેવી.

સ્વેદ-શેક.

વાતશ્લેષ્મજ્વરે સ્વેદં જહ્વાપાર્શ્વા-
સ્થિશૂલિનિ । પીનસશ્વાસવાધિર્યે કા-
રયેત્તદ્વિધાનવિત્ ॥ શ્રોતસાં માર્દવં
કૃત્વા નીત્વા પાવકમાશયમ્ । હત્વા
વાતકફસ્તમ્ભં સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥

જમાં પીડીઓમાં, પડખામાં તથા
હાડકાંઓમાં શૂળ નીકળતાં હોય શક્તી-
ખમ, શ્વાસ તથા બેહેરાપણું થયાં હોય

એવા વાતજ્વરમાં તથા કક્ષજ્વરમાં, વિધાનને જાણનારા વૈદે સ્વેદ કરાવવો. કારણ કે સ્વેદ નાડીઓને કુણીકરી, અગ્નિને સ્થાનકમાં પોહોચાડી અને વાયુથી તથા કક્ષથી થતા દુષ્પાવાને તોડી નાખી જ્વરને મટાડે છે.

વાલુકા સ્વેદ.

સ્વર્ણમૃષ્ટપટસ્થિતકાંજિકસંસિક્ત-
વાલુકાસ્વેદઃ । શમયતિ વાતકફામ-
યમસ્તકશૂલાન્નમજ્જાદીન ॥

કમ્પે શિરોહૃદયગાત્રવ્યથાયામ્ જૃમ્ભા-
યાં પાદસુખતાયામ્ । પિષ્ટિકોદ્દેષ્ટનેડ્ઙ્ગ-
સાદે હનુસ્તમ્બે ચ લોમહર્ષે ॥ વાલુકા-
સ્વેદઃ ॥

રેતીને ઠીબડામાં શેકી, લુગડામાં ભરી કાંછનો છંટકાવ દધને તેથી શેક કરવામાં આવે તો એ શેક વાયુ-સંબંધી તથા કક્ષસંબંધી દરદોને, માથાના શૂળને અને અંગ ભાંગવાં આદિને શમાવી દે છે. કંપ, માથાની વ્યથા, છાતીની વ્યથા, ગાત્રની વ્યથા, બગાસાં, પગની જડતા, પીડીઓની કળતર, અંગોનું ભાંગવું, ડાહીનો દુષ્પાવો રૂવાણું ઉભાં થવાં એ દરદો ઉપર રેતીનો શેક કરવો જોઈએ.

હોઠ તથા મુખના શોષ ઉપર કવલ.

માતુલજ્વલકેશરોદૃતઃ સિન્ધુજન્મ-
મરિચાન્વિતો મુલે । હન્તિ વાતકફરો-
ગમાસ્પર્ગં શોષમાથુ જડતામરોચકમ્ ॥

इति कवलः कण्ठीष्ठमुखशोषे ॥

ખીજેરાના ક્ષુભાંથી કેસરા કાઠી તેઓમાં સૈંધવ અને મરી મેળવી તેનો

મોહોડામાં કવલ લેવામાં આવેતો વાયુ સંબંધી શોષ, કક્ષસંબંધી શોષ, મોહોડાનો શોષ, જડતા અને અરૂચિ તુરત મટી જાય છે.

મોહોડાના શોષ ઉપર તથા વિર-
સપણા ઉપર ખીજ ક્રિયા.

अन्यच्च ।

શર્કરાદાદિમાખ્યાઞ્ચ દ્રાક્ષા દાદિ-
મયોસ્તથા । કલ્કં વિધારયેદાસ્યે શો-
પવૈરસ્યનાશનમ્ ॥ દ્રાક્ષામલકયોઃ ક-
લ્કં સઘૃતં વદને ક્ષિપેત્ । તેન ઘૃદ્ધા
મુખસ્યાન્તઃ કુર્વોત પ્રતિસારણમ્ ॥
તેન તાલુગલાન્તસ્યઃ સંશોષશ્ચૈવ શા-
મ્યતિ । મુરસં જાયતે વર્ષં રુચિર્ભવતિ
મોજને ॥

સાકરનો અને દાડિમનો અથવા ધ્રાખનો અને દાડિમનો કલક (ચટણી) મોહોડામાં રાખવાથી મોહોડાનો શોષ અને વિરસપણું મટી જાય છે. ધ્રાખનો અને આમળાનો કલક કરી તેમાં ધી લેળવી મોહોડામાં નાખી તેથી મોહોડાના અંદરના ભાગને ધસી લાર ઝેરવામાં આવે તો તાળવાનો તથા ગળાનો શોષ શાંત થઈ જાય છે, મોહોડું વિરસ મટીને સારા રસવાણું થાય છે અને લો-
જનમાં રૂચિ થાય છે.

નિદ્રાનો નાશ થવાનાં નિદાન.

નિદ્રાનાશસ્ય નિદાનમાહ ।

નાવનં લહનં ચિન્તા વ્યાયામઃ
શોકમીરુપઃ । एभिरेव भवेन्निद्रानाशः
श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥

નરય, લંધન, ચિતા, પરિશ્રમ, શોક, ભય, અને ક્રોધ એઓથી કફનો અત્યંત ક્ષય થવાને લીધે નિદ્રાનો નાશ થાયછે.

નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાઓ.

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ ॥

મૃષ્ટન્તુ વિજયાચૂર્ણં મધુના નિશિ
મક્ષયેત્ । નિદ્રાનાશોઽતિસારે ચ ગ્રહ-
ષ્યાં પાવકક્ષયે ॥ ગુઢં પિપ્પલિમૂલસ્ય
ચૂર્ણેનાલોઢિતં લિહેત્ । ચિરાદપિ ચ
સન્નદ્યાં નિદ્રામાપ્નોતિ માનવઃ ॥ વાય-
સજહ્વામૂલં વઢ્ઢં વા શિરસિ કાકમા-
ચ્યાશ્ચ । વિષ્ટતં નિદ્રાજનકં ત્વજ્જૂલં
વા શૃતં સગુહમ્ ॥ પીતમિતિ શેષઃ ।

મૂલન્તુ કાકમાચ્યા વઢ્ઢં સૂત્રેણ
મસ્તકે નિયતમ્ । વિદધાતિ નદ્રાનિદ્રો
નિદ્રામાશ્વેવ સિદ્ધમિદમ્ ॥ શીલયે-
ન્મન્દનિદ્રસ્તુ ક્ષીરમઘરસાન્દધિ । અ-
ભ્યદ્ધોદ્ધર્ત્તનસ્નાનમૂર્દ્ધકર્ણાક્ષિતર્પણમ્ ॥
રસં માંસરસમ્ ॥

કાન્તાવાહુલતાશ્લેષો નિર્દ્યૈતિઃ કૃત-
કૃસતા ॥ મનોન્નુકૂલા વિપયાઃ કાર્મ
નિદ્રાસુખમદાઃ । રસે શાકે ચ મૂપે ચ
સર્પિર્યૂપપયઃસુ ચ ॥ નિદ્રાં સજનયસા-
શુ પલાન્ડુરુપયોજિતઃ ॥ રસે માંસરસે ॥

ऐक्षवं पौतकीमापः सुरा मांसरसः
पयः । गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्व-
न्ति देहिनाम् । निद्रानाशे ॥

નિદ્રાનો નાશ થયો હોય, અતિસાર
થયો હોય, ગ્રહણી થઈ હોય કે અગ્નિ-
નો ક્ષય થયો હોય તો શેકેલી ભાંગનું
ચૂર્ણ રાતે મધની સાથે ખાવું. ગોળમાં

પીપળી મૂળનું ચૂર્ણ ભેળવીને ચાટવામાં
આવેતો મનુષ્યને ઘણા કાળથી જતી
રહેલી નિદ્રા પણ પાછી પ્રાપ્ત થાયછે.
અથેડીનું મૂળ માથે પાંધવામાં આવે
અથવા પીલુડીનું મૂળ માથે ધરી રાખ-
વામાં આવે અથવા પીલુડીની છાલનો
અને મૂળનો ક્વાથ કરી ગોળ સહિત
પીવામાં આવે તો નિદ્રા ઉત્પન્ન થાયછે.
પીલુડીના મૂળને દોરાથી પાંધી નિરંતર
માથામાં ધરવામાં આવેતો જની નિદ્રા
જતી રહી હોય તેને તુરંતજ નિદ્રા પ્રાપ્ત
થાયછે એ સિદ્ધ વાત છે. જની નિદ્રા
મંદ થઈ ગઈ હોય તેણે દુધ, મધ, માં-
સનો રસો, દહીં, તૈલનો અભ્યંગ, ચૂર્ણ-
દિક્કથી શરીરનું ચોળવું, સ્નાન, માથા-
માં તેલ ઘસાવવું, કાનમાં તેલ નખાવવું
અને નેત્રોમાં તૈલાદિક નખાવવું એઓ-
નો અભ્યાસ રાખવો. સુંદર સ્ત્રીના બાહુ
રૂપી લતાનું આલિંગન, સંતોષ, કૃતાર્થ-
પણું અને મનને પ્રિયલાગે તેવા વિષયો
જવું એઈએ તેવું નિદ્રાનું સુખ આપેછે.
માંસના રસમાં, શાકમાં, દાળમાં, ધીમાં,
યૂષમાં અને દૂધમાં ડુંગરીનો ઉપયોગ
કરવામાં આવેતો તેથી તુરંત નિદ્રા
પ્રાપ્ત થાયછે. શેકડીના પદાર્થો, પોથી,
અડદ, મદિરા, માંસનો રસ, દુધ, ઘણી,
તલ, અને માછલાં એઓનો ઉપયોગ
કરવાથી માણસોને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાયછે.

પેટનાં શૂલ તથા આફરાની

ચિકિત્સા દારૂપદ્ક લેપ.

દારૂહૈમવતીકુપ્તશતાદાહિદ્ધુસૈન્ધવૈઃ ।

लिम्पेत्कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयु-
तोदरम् ॥

હૈમવતી શ્વેતવચા । દારુપટ્કલેપઃ શ્-
લાધ્માને ॥

દેવદાર, ઘોળી વજ, કઠ, શતાવરી,
હિંગ અને સૈંધવ એ છ પદાર્થોને ખાટા
પદાર્થમાં વાટી ઉના કરી જરા જરા
ઉના હોય ત્યારે લેપ કરવામાં આવે તો
પેટનાં શૂક તથા આક્રેશ ટળી જાયછે.

કાનમાં અવાજ થતો હોય

તેની ચિકિત્સા.

કટુતૈલં કળાહિહ્નુવચાલશુનસાયિ-
તમ્ ॥ હ્ર્વળં વિનિહિતં હન્તિ કર્ણયો-
નિઃસ્વનવ્યથામ્ । તૈલં કર્ણસ્વને ।

પીપળ, હીંગ, વજ, અને લસણ
એઓથી સિદ્ધ કરેલા સરસીઆ તેલને
ઊનું કરી કાનમાં નાખવામાં આવેતો
કાનમાં અવાજ થવાની પીડા મટી
જાયછે.

સુકી ઉધરસની ચિકિત્સા.

કળા મુગન્ધિવચયા ચવાન્યા ચ
સમન્વિતા ॥ તામ્બૂલસહિતા હન્તિ શ્-
ષ્કકાસં મુલે ધૃતા । इति शुष्ककासे ।

સુગંધી વજ, ચવાન અને નાગરવે-
લનું પાન એઓની સાથે પીપળને જે
મોહોડામાં રાખવામાં આવેતો સુકી
ઉધરસ ટળી જાયછે.

વાતજ્વર ઉપર હિતકારી યત્નો.

અથાન્નમાહ ।

શ્રમોપવાસાનિલજે હિતો નિત્યં ર-
સૌદનઃ । મુદ્રામલકયૂપસ્તુ વદ્ધવિદ્-
કાય દીયતે । રસો માસરસઃ ॥

પેયાં વા રક્તશાલીનાં બસ્તિપાર્શ્વ-

શિરોરુજિ । શ્વદંટ્રાકણ્ડકારીભ્યાં સિ-
દ્ધાં જ્વરહરીં પિવેત્ ॥ કાસી શ્વાસી ચ
હિક્કી ચ પદ્મમૂલીશૃતાં પિવેત્ ॥

પેયામિતિ શેષઃ इति वातज्वराधिकारः ।

શ્રમથી, ઉપવાસથી અને વાયુથી
થએલા જ્વર ઉપર નિત્ય માંસના રસા-
વાળો ભાત હિતકારી છે. વાતજ્વરમાં
વિષ્ટા અંધાઈ ગઈ હોય તો મગનો અને
આમળાનો યૂષ દેવો. વાતજ્વરમાં મૂ-
ત્રાશયમાં, પડખામાં કે માથામાં દરદ
થતું હોય તો ગોખરૂ અને ભોરીંગણીના
સ્વાથમાં પકાવેલી રાતા ચોખાની જ્વ-
રને હરનારી પેયા પીવી. વાતજ્વરમાં
ઉધરસ શ્વાસ કે હેડકી થયાં હોય તો પંચ-
મૂત્રીના સ્વાથથી પકાવેલી પેયા પીવી.
વાતજ્વરનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

પિત્તજ્વરનો અધિકાર.

પિત્તજ્વરની દૂરનાં તથા પાસેનાં
કારણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

અથ પિત્તજ્વરાધિકારઃ। તત્ર પિ-
ત્તજ્વરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટસન્નિકૃષ્ટ-
કારણકથનપૂર્વિકાં સંપ્રા-
પ્તિમાહ ।

પિત્તલાહારચેષ્ટાભ્યાં પિત્તમામાશ-
યાશ્રયમ્ । વહ્નિર્નિરસ્ય કોષ્ટાન્નિ જ્વર-
કૃત્સાદ્રસાનુગમ્ ॥

પિત્તસ્ય પદ્મત્વાત્તેન કોષ્ટાન્નેરુપ્મા વ-
હિનેતું ન શક્યતે । યત આહ ॥

પિત્તં પદ્મુઃ કપ્પઃ પદ્મુઃ પદ્મવો મલ-
ધાતવઃ ॥ વાયુના યત્ર નીચન્તે તત્ર ગ-
ચ્છન્તિ મેઘવત્ । इति ॥

તતોડત્ર પિત્તં વાતસહાયં બોદ્ધવ્યં । યત આહ ।
 દ્રવ્યમેકરસં નાસ્તિ ન રોગોડપ્યે-
 કદોષજઃ । એકસ્તુ કુપિતો દોષ इत-
 રાનપિ કોપયેત્ । इति ॥

પિત્તને વધારનારા આહાર તથા
 વિહારથી દુષ્ટ થએલું પિત્ત આમાશય-
 માં જઈ રસને દૂષિત કરી ઢાઠાના અ-
 ગ્નિની ઉનાશને આહાર ઠાઠાડીને
 જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે.

‘પિત્ત પાંગળું છે, કફ પાંગળો છે
 અને મલો તથા ધાતુઓ પણ પાંગળા
 છે માટે તેઓને જ્યાં વાયુ લઈ જાયછે
 ત્યાં તેઓ વાદળાંની પેઠે જાયછે’ એ
 વચનપ્રમાણે પિત્ત પાંગળું (લુલું)
 હોવાથી ઢાઠાના અગ્નિની ઉનાશને તે
 આહાર લઈ જઈ શકે એમ નથી તેપણુ
 વાયુની સહાયતાથી આહાર લઈ જાયછે
 એમ સમજવું. કહ્યું છે કે “ઢાઠપણુ
 પદાર્થ એક રસવાળો નથી અને ઢાઠ
 પણ શેગ એક દોષથી થતો નથી. એક
 દોષ ઢાપ પામીને બીજા દોષોને પણ
 ઢાપ પમાડેછે.”

પિત્તજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ ।

પિત્તાન્નયનયોર્દાહ इति । પિત્તજ્વરે ઝ-
 ત્પત્સ્યતિ નેત્રદાહઃ સ્યાત્ । સ ચ શ્રમા-
 દિપૂર્વકો ભવતિ ॥

પિત્તજ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે
 શ્રમ આદિ થઈને નેત્રોમાં બળતરા
 થવા લાગેછે.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો.

અથ પિત્તજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ ।

વેગસ્તીક્ષ્ણોડતિસારશ્ચ નિદ્રાલપ્ત્વં

તથા વમિઃ । કઠ્ઠૌષ્ઠમુલ્કનાસાનાં પાકઃ
 સ્વેદશ્ચ જાયતે । પ્રલાપો વરુકટુતા
 મૂર્છા દાહો મદસ્તૃપા । પીતવિષ્મૂત્ર-
 નેત્રત્વં પૈત્તિકે ભ્રમ એવ ચ ॥

અતીસારઃ પિત્તસ્ય તસ્ય સરત્વાત્સદ્રવમ-
 લપ્રવૃત્તિર્ન ત્વતિસારવત્તસ્ય જ્વરોપદ્રવત્વાત્ ।
 વમિઃ યદા પિત્તં કફસ્ય સ્થાનં યાતિ તદા
 બોદ્ધવ્યા । પ્રલાપોડનર્થકં વચઃ । મૂર્છા
 રૂપાદેરજ્ઞાનમ્ ॥ મદઃ પૂગકોદ્રવધત્તૃમ-
 ક્ષણાદિવ મત્તતા । ભ્રમશ્ચકારુદસ્યેવ જ્ઞાનં
 ચકારાદ્રક્કઠાદયો બોદ્ધવ્યાઃ ॥

પિત્તજ્વર હોય તો જ્વરનો વેગ
 તીક્ષ્ણ થાયછે, અતિસાર થાયછે, નિદ્રા
 અલ્પ થઈ જાયછે, પિત્ત કફના સ્થાન-
 માં જાય ત્યારે વમન થાયછે, કંઠ ઢાઠ
 મોઢોડુ તથા નાક પાકી આવેછે, પસી-
 નો થાયછે, બકવાદ થાયછે, મોઢોડું
 તીખું થઈ જાયછે, રૂપ આદિની બળતર
 પડતી નથી, બળતરા થાયછે, સોપારી
 ઢાઠરા અને ધંતુરો આધાના જવું મત્ત-
 પણું થાયછે, તરશ લાગ્યા કરેછે, વિષ્ટા
 મૂત્ર તથા નેત્ર પીળાં થઈ જાયછે અને
 આકંઠે ચડેલાના જેવો ભ્રમ થાયછે તથા
 રાતાં ધ્રામઠાં વગેરે પણ થાયછે.

પિત્તનો અતિસાર થાયછે એટલે
 અતિસારની પેઠે પાતળો ઝાડો વધ્યા
 કરેછે એમ નહીં, પણ પિત્તદ્રવરૂપ
 હોવાથી દ્રવવાળો મળ પડેછે એમ સ-
 મજવું. કારણ કે આ અતિસાર જ્વરના
 ઉપદ્રવરૂપ છે.

પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા ક્યારે કરવી.

અથ પિત્તજ્વરસ્ય ચિકિત્સા ।

આમાશયસ્યો હત્વાર્થિં સામો મા-

ર્ગાન્ પિઘાપયન્ । ઘિદઘાતિ જ્વરં દો-
પસ્તસ્માહ્નનમાચરેત્ ॥

इति वचनात्सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य
यावदारोग्यदर्शनं लहनाभिधानम् । पित्त-
ज्वरिणो लहनाविधाने विशेषमाह । सुश्रुतः॥

पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरे युञ्जीत भे-
पजमिति ॥

दशरात्रेण लहनावता व्यતંતેનેલ્યર્થઃ ।
किं तद्वेपजं तदाह ॥

“કુદ્ધ થઈ આશયમાં ગએલો દોષ
અગ્નિને ઢાંકી દઈ અન્ન આદિના અ-
પકવ ભાગથી સહિત થઈ માર્ગોને ઢાંકી
દઈને જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે માટે લંધન
કરવું જોઈએ.” એ વચનપ્રમાણે સા-
માન્ય રીતે ગમે તે જ્વરવાળાએ આ-
રોગ્ય દેખાયા સુધી લંધન કરવું જોઈએ
તેમાં પિત્તજ્વરવાળાને લંધન કરાવવા
વિષે સુશ્રુતે વિશેષ કહ્યું છે કે “પિત્ત-
જ્વરમાં દશરાત લાંધણ કરતાં વ્યતીત
થયા પછી ઔષધ દેવું.”

पित्तज्वरनां औषधौ.

तिक्तादि क्वाथ.

તિક્તા મુસ્તાયર્વઃ પાઠ કદ્ફલા-
ભ્યાં સહોદકમ્ । પક્કં સશર્કરં પીતં
પાચનં પૈત્તિકે જ્વરે ॥ તિક્તાદિક્વાથઃ ॥

કડુ, મોથ, ઇંદ્રયવ, કાળીપાટ અને
કાયકૃણ એઓનો પાણીમાં ક્વાથ કરી
સાકર નાખીને પિત્તજ્વરમાં પીવો એ-
ટલે પાચન થાયછે.

પર્થઠાદિ ક્વાથ.

પર્પટો વાસકસ્તિક્તા કૈરાતો ધન્વ-
યાસકઃ । પ્રિયહુથ કૃતઃ ક્વાથ ઈપાં

शर्करया युतः ॥ पिपासादाहपित्ता-
सयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् । पर्पटादिकाथः ॥

ખડસલીયો, અરડૂસો, કડુ, કરી-
યાતું, ધમાસો અને કાંગ એઓનો ક્વાથ
કરી સાકર નાખીને પીવામાં આવેતો
તેથી તરશ, દાહ અને રક્તપિત્ત એઓ-
થી યુક્ત પિત્તજ્વર નાશ પામેછે.

द्राक्षादि क्वाथ.

દ્રાક્ષા હરીતકી મુસ્તાકદુકાકૃતમા-
લકઃ । પર્પટશ્ચ કૃતઃ ક્વાથ ઈપાં પિત્ત-
જ્વરાપહઃ ॥ મુસશોપમલાપાત્તિદાહ-
મૂર્છાભ્રમમણ્વ । પિપાસા રક્તપિત્તા-
નાં શમનો ભેદનો મતઃ ॥ દ્રાક્ષાદિક્વાથઃ॥

દ્રાખ, હરડે, મોથ, કડુ, ગરમાળો
અને ખડસલીયો એઓનો ક્વાથ કરી
પીવામાં આવેતો પિત્તજ્વર, મોહોડાનો
શોષ, બકવાદ, પીડા, દાહ, મૂર્છા, ભ્રમ,
તરશ રક્તપિત્ત મટી બચે અને દસ્ત-
પણ લાગેછે.

पटोलादि क्वाथ.

પટોલયવધાન્યાકમધૂકં મધુસંયુ-
તમ્ । હન્તિ પિત્તજ્વરં દાહં તૃષ્ણાચ્ચા-
તિપ્રમાથિનીમ્ ॥ પટોલાદિક્વાથઃ ॥

કડવાં પરવળ અથવા કડવી ધીસો-
ડી, ઇંદ્રયવ, ધાણા અને મહુડાં એઓ-
નો ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં
આવેતો તેથી પિત્તજ્વર, દાહ અને
અત્યંત તાસદાયી તરશ મટેછે.

गङ्गुल्यादि क्वाथ.

ગુહચ્યામલકૈર્યુક્તઃ કેવલો વાંપ
પર્પટઃ । પિત્તજ્વરં હરેત્તૂર્ણ દાહશોષ-
માન્વિતમ્ ॥ ગુહચ્યાદિક્વાથઃ ॥

ગળો, આમળાં અને ખડસલીયો એઓનો ક્વાથ અથવા એકલાં ખડસલીયાનો ક્વાથ દાહ, શોષ અને ભ્રમ એઓથી સંયુક્ત થએલા પિત્તજ્વરનો નાશ કરેછે.

હીવેરાદિ હિમ.

एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ॥ किं पुनर्यदि युज्जीत चन्दनो-
शीरवालकैः ॥ ह्रीवेरचन्दनोशीरघन-
पर्पटसाधितम् । दद्यात्सुशीतलं वारि-
तृदर्छादिज्वरदाहनुत् ॥ ह्रीवेरादिहिमम् ॥

એકલો ખડસલીયોનું પિત્તજ્વરનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે તેમાં વળી ચંદન, ઘોળોવાળો અને કાળોવાળો, મેળવવામાં આવેતો તેથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાય તેમાં તો શું જ દેહેવું. કાળોવાળો, ચંદન, ઘોળોવાળો, મોથ અને ખડસલીયો એઓથી સિદ્ધ કરેલું અત્યંત ઠાંડું પાણી પાવામાં આવેતો તેથી તૃષા, ઉલટી, જ્વર અને દાહ ટળી જાયછે.

ભૂનિખાદિ ક્વાથ.

भूनिम्बातिविपालोभ्रमुस्तकेन्द्रयवामृ-
ता । बालकं धान्यकं विल्वं कपायो
माक्षिकान्वितः ॥ विड्भेदश्वासकासांश्च
रक्तपित्तं ज्वरं हरेत् ॥ भूनिम्बादिकाथः ॥

કરીયાતું, અતિવિષની કળી, લોદર, મોથ, ઇંદ્રયવ, ગળો, વાળો, ધાણા અને ખીલી એઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી વારે ધડીએ વિઠાનું નીકળવું, શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત અને પિત્તજ્વર ટળી જાયછે.

મહા દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ.

द्राक्षाचन्दनपत्रानि मुस्तातिक्तामृ-

तापि च । धात्री बालमुशीरं च लोध्रे-
न्द्रयवपर्पटाः ॥ परूपकं प्रियङ्गुश्च यवा-
सो वासकस्तथा । मधुकं कुलकञ्चापि
किरातो धान्यकं तथा ॥ एषां काथो
निहन्सेव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् । तृ-
ष्णां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं कृ-
मम् ॥ मूर्छां छर्दिं तथा शूलं मुखशो-
पमरोचकम् । कासं श्वासञ्च हृल्लासं ना-
शयेन्नात्र संशयः ॥ महाद्राक्षादिकाथः ॥

દ્રાખ, રતાંજલિ, કમળ, મોથ, કડુ, ગળો, આમળાં, કાળોવાળો, ઘોળો-
વાળો, લોદર, ઇંદ્રયવ, ખડસલીયો,
ફાલસાં, કાંગ, જ્વાસો, અરડૂસો, મહું-
ડાં, કડવાંપરવલ, કરીયાતું, અને
ધાણા એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં
આવેતો પિત્તજ્વર, તરશ, દાહ, પ્રલા-
પ, રક્તપિત્ત, ભ્રમ, ગ્લાનિ, મૂર્છા, ઉલ-
ટી, શૂળ, મોહોડાંનો શોષ, અરૂચિ,
ઉધરસ, શ્વાસ, અને મોળ મટી જાયછે
એમાં સંશય નથી.

ધાન્યાક હિમં.

ससितो निशिष्युपितः प्रातर्धान्या-
कजकाथः । पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं
ज्वरं पैत्तम् । धान्याकाहमम् ॥

રાતે રાખી મુકવાની ક્રિયાથી ધા-
ણાનું હિમ કરી સાકર નાખીને પ્રાતઃ-
કાલે પીવામાં આવેતો તેથી અંદર દાહ
કરનારો પિત્તજ્વર થોડા કાળમાં
ટળી જાયછે.

અમૃતા હિમ.

अमृताया हिमः प्रातः ससितः प-
त्तिकं ज्वरम् ॥

ગળોનું હિમ કરી તેમાં સાકર ના-

ખીને પ્રાતઃકાલે પીવાથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાયછે.

વાસા હિમ.

વાસાયાથ તથા કાસરક્તપિત્તજ્વ-
રાન્ જયેત્ ॥

અરડૂસાનું હિમ કરી તેમાં સાકર
નાખીને પ્રાતઃકાલે પીવાથી ઉધરસ,
રક્તપિત્ત અને પિત્તજ્વર એઓનો
નાશ થાયછે.

ખીજ પ્રકારનો ગુહચ્યાદિ ક્વાથ.

ગુહચી ભૂમિનિમ્બથ વાલં વીરણ-
મૂલકમ્ । લઘુ મુસ્તં ત્રિવૃદ્ધાત્રી દ્રાક્ષા
વાસા ચ પર્યટઃ ॥ એપાં કાયો હરત્યેવ
જ્વરં પિત્તકૃતં દૃતમ્ । સોપદ્રવમપિ પ્રા-
તર્નિપીતો મધુના સહ । ગુહચ્યાદિક્વાથઃ ॥

ગળો, કરીયાતું, વાળો, કાળાવાળાનાં-
મૂળ, નાહાનીમોથ, નસોતર, આમળાં,
દ્રાખ, અરડૂસો અને ખડસલીઓ એ-
ઓનો ક્વાથ કરી પ્રાતઃકાલે મધસહિત
પીવાથી ઉપદ્રવોવાળો પિત્તજ્વર પણ
તુરત નાશ પામેછે.

પ્રલેપ.

પલાશસ્ય વદર્યા વા નિમ્બસ્ય મૃદુપ-
છવૈઃ ॥ અમ્લપિષ્ટૈઃ પ્રલેપોડ્યં હન્યાદાહ-
યુતં જ્વરમ્ ॥

ખાખરાનાં, ગોરડીનાં અથવા લીં-
ખડાનાં કુણાં કુણાં પાનડાં ખાટા પ્રદા-
ર્યમાં વાટી શરીરપર લેપ કરવામાં આ-
વે તે દાહસહિત પિત્તજ્વર ટળી જાયછે.

શીત જલ ધારા.

ઉચ્ચાનમુસ્તસ્ય ગમીરતામ્રકાંસ્યાદિ-
પાત્રે નિહિતે ચ નામૌ ॥ શીતામ્બુ-

ધારા વહુલાઃ પતન્તિ નિહન્તિ દાહં
સ્વરિતં જ્વરચ્ ॥

પિત્તજ્વરવાળાને ચંતો સુવાડી
તેની નાભિ ઉપર ત્રાંખાનું ઠે કાંસા વ-
ગેરેનું ઊંડું વાંસણ મુકી તેના ઉપર
ધણી ટાઢા પાણીની ધાર પાડવામાં
આવેતો તેથી દાહ અને પિત્તજ્વર તુ-
રત મટી જાયછે.

પથ્યાદિ અવલેહ.

પથ્યાં તૈલઘૃતક્ષૌદ્રૈર્લિહન દાહજ્વ-
રાપહામ્ । કાસાસ્ત્કપિત્તવીર્ષ્વાસા-
ન્હન્તિ વમીમપિ ॥

તૈલઘૃતસૌદ્રૈરિત્યત્ર ન સમુચ્ચયસ્તેન
કેવલેન સૌદ્રિણાપિ લિહ્યાત્ ॥

તેલ, ધી અને મધની સાથે અથવા
એકલા મધની સાથે હરડે આટવાથી
દાહ સહિત પિત્તજ્વર, ઉધરસ, રક્ત-
પિત્ત, રતવા, શ્વાસ તથા વમન ટળી
જાયછે.

આર્દ્રવસ્ત્રાવગુંડન.

કાશ્ચિકાર્દ્રપટેનાવગુન્ડનં દાહના-
શનમ્ । અથ ગોતક્રસંસ્વિન્નં શીતલી-
કૃતવાસસા ॥

પિત્તજ્વરવાળાને કાંચથી ભીજવેલું
વસ્ત્ર ઓઢાડવામાં આવે અથવા ઊની
કરેલી ગાયની છાસમાં ઘોળી પછી
ટાકું કરવામાં આવેલું વસ્ત્ર ઓઢાડવામાં
આવેતો દાહ મટી જાયછે.

કવલ.

દ્રાક્ષામલકકલ્કેન કવલોડય હિ-
તો મતઃ । પક્કદાડિમવીર્જૈર્વા ધાનાક-
લ્કેન ચ ક્વચિત્ ॥

इति कवलः । धानात्र धान्यकम् । इति कल्कः ॥

દ્રાખનો અને આમળાંનો કલક કરી તેનો કવલ લેવો એ પિત્તજ્વરમાં હિ-તકારી માનવામાં આવે છે. ડાઘ ગ્રંથમાં પાકેલાં દાડમનાં શીળેનો અથવા ધા-ણાના કલકનો કવલ લેવાનું પણ કહ્યું છે. પિત્તજ્વરવાળાને કેવાં અન્નો દેવાં.

अथान्नमाह ।

दाहकम्पादितं क्षामं निरन्नं तृष्ण-यान्वितम् । शर्करामधुसंयुक्तं पायये-च्छाजतर्पणम् ॥

લાજતર્પણમ્ લાજશકુરૂપં તર્પણમ્ । સન્ત-ર્પણસ્વરૂપમુક્તં સામાન્યજ્વરચિકિત્સાયામ્ ॥ મુદ્ગયૂપૌદનો દેયઃ સિતયા પૈત્તિકે જ્વરે ।

દાહથી તથા કંપથી પીડાએલા, દુ-ર્બળ થએલા, લાંઘણવાળા તથા તરશ-વાળા જ્વરના દરદીને સાકરની અને મધની સાથે, ચોખ્ખાની ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળીને પાવો એ તર્પણ આપ્યું છેલેવાય છે. સંતર્પણનું સ્વરૂપ સામાન્ય જ્વરની ચિકિત્સાના પ્રકર-ણમાં પ્રથમ છેલેવાઈ ગયું છે. પિત્તજ્વ-રવાળાને મગના યૂપથી લીજવેલો ભાત સાકરની સાથે ખાવા દેવો. રોગીના મનને સ્ત્રીઓનાં આલિંગનથી આલહાદ થયો જણાયા પછી સ્ત્રીઓને તેની પાસે રહેવા દેવી નહીં અને મોકલવી પણ નહીં. રોગીને હિત અન્ન જમાડવું પણ પ્રીતિથી સુરત કરવા દેવું નહીં. કારણ કે સુરત હિતકારી નથી.

पित्तज्वरवाणाने वास्ते उपचारे.

हर्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककर-

शीतले । मलयोदकसंसिक्ते सुप्यात्पि-त्तज्वरी नरः ॥ हारावली चन्दनशी-तलानां सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् । नितम्बिनीनां सुपयोधराणामालिङ्गना-न्याथु हरन्ति दाहम् ॥ आहादं चास्य विज्ञाय न स्त्रीरूपनयेत्पुनः । हितं च भोजयेदन्नं न प्रीतिसुरतं हितम् ॥ वा-प्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शु-भाः ॥ नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गयो दाह-देन्यहरा मताः ॥ इति पित्तज्वराधिकारः ॥

પિત્તજ્વરવાળા માણસે ઘોળાં વા-દળાં સરખા, ચંદ્રની કિરણોથી શીતલ થએલા અને જમાં ચંદનનું જળ છાંટ્યું હોય એવા સુંદર મેહેલમાં સુવું. મોતીના હારોની પંકિતઓથી તથા ચંદનનાં લે-પનથી અત્યંત શીતલ થએલી, સુગંધી પુષ્પોથી, તથા વસ્ત્રોથી શણગારેલી અને સુંદર સ્તનોવાળી કાંતાઓનાં આલિ-ંગનો તુરત પિત્તજ્વરના દાહને હરી લે છે. પ્રકૃલિત કમળોવાળી વાવો, સું-દર કુવારાવાળાં ઘરો અને સર્વ અંગોમાં ચંદનોનાં લેપનવાળી સ્ત્રીઓ પિત્તજ્વ-રના દાહથી થએલી દીનતાને હરી લે છે.

पित्तज्वरने अधिकार संपूर्ण.

કર્ણજ્વરનો અધિકાર.

कर्णज्वरनी दूरनां तथा पासेनां कारणो पूर्वकं संप्राप्ति.

અર્થ શ્લેષ્મજ્વરાધિકારઃ । અથ શ્લેષ્મજ્વરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટસન્નિકૃ-ષ્ટકારણકથનપૂર્વિકાં સં-પ્રાપ્તિમાહ ।

श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाश

યાશ્રયઃ । વહિર્નૈરસ્ય કોષ્ટાદિં જ્વર-
કૃત્સ્પાદ્રસાનુગઃ ॥

કફસ્ય કોષ્ટાત્રિતેજસો વહિર્નયને પદ્મ-
ત્વાદાદાદ્વાયાં જાતાર્યાં પિત્તસ્યેવ સિદ્ધાન્તો
વોદ્ધવ્યઃ ॥

કફને કરનારા આહારથી તથા વિ-
હારથી કફ આમાશયમાં બધું રસને
દૂષિત કરી ઢોઢાના અગ્નિની બિનાશને
બહાર કાઢી જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.
'કફ પાંગળો છે તે છતાં ઢોઢાના અ-
ગ્નિને આહાર કેમ લઈ બધું શકે છે ?'
એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન પિ-
ત્તજ્વરના અધિકારના આરંભમાં કહ્યું છે
તે પ્રમાણે સમજી લેવું.

કફજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

અથ તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ ।

કફાન્નાન્નામિનન્દનમિતિ કફજ્વરે ઉ-
ત્પત્સ્યતિ । અન્નાનમિલાપઃ સ્યાત્સ ચ શ્ર-
માદિપૂર્વકો મવાતિ ॥

કફજ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે
પ્રથમ શ્રમ વગેરે થઇને અન્ન ઉપર અ-
રુચિ થાય છે.

કફજ્વરનાં લક્ષણો.

અથ શ્લેષ્મજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ્તૈમિત્યં સ્તિમિતો વેગ આલસ્યં મ-
ધુરાસ્યતા । શુક્રમૂત્રપુરીપત્વં સ્તમ્ભ-
સ્ત્થિરથાપિ વા ॥ ગૌરવં શીતમુત્કેદો
રોમહર્ષોઽતિનિદ્રતા । પ્રતિશ્યાયોઽહ-
ચિઃ કાસઃ કફજેઽક્ષ્ણોશ્ચ શુક્રતા ॥

સ્તૈમિત્યમદ્ધાનાં આર્દ્રપટાવગુણ્ડિતત્વામિ-
વ । સ્તિમિતો વેગઃ જ્વરસ્ય મન્દો વેગઃ ।
આલસ્યં સમર્થસ્યાપિ કર્મણ્યનુત્સાહઃ ।

સ્તમ્ભઃ અદ્ધાનાં અનમ્રતા । તૃપ્તિઃ અન્નાન-
મિલાપઃ સત્યામપિ મોજનેચ્છાયામ્ ॥ ગૌરવં
ગાત્રાણામ્ । શીતં લગતિ ઉત્ક્રેદઃ વમનો-
પસ્થિતિરિતિ ચ । અતિનિદ્રતા નિદ્રાધિવચં
પ્રતિશ્યાયો નાસારોગવિશેષઃ ॥ અરુચિઃ
મોજનાનિચ્છા ચકારાત્પિડિકા મુલમસે-
કછર્દિસ્તન્દ્રા હૃદયોપલેપ ઉષ્ણામિલાપો
વહિર્માંચમિતિ । યત ઉક્તમ્ ।

પ્રસેકઃ પિડિકા શીતં હર્દિસ્તન્દ્રો-
ષ્ણકામિતા । કફેન લિપ્તં હૃદયં ભવે-
દગ્નેશ્ચ મન્દતા ॥

કફજ્વરમાં અંગે જાણે બીનાં વ-
શ્રથી વીટાયા હોય એવાં થઈ જાય છે,
જ્વરનો વેગ મંદ હોય છે, શક્તિ છતાં
પણ કામ કરવામાં બાત્સાહ રહેતો
નથી, મોઢોડું મીઠાશવાણું થઈ જાય છે,
મૂત્ર તથા વિદ્યા ધોળાં થઈ જાય છે, શ-
રીરના અવયવો અક્કડ થઈ જાય છે,
ખાવાની ઇચ્છા છતાં પણ અન્નની
ઇચ્છા રહેતી નથી, શરીરમાં બારેપણું
થાય છે, ટાઠ વાય છે, વમન થવાની તૈ-
યારી જેવું થઈ રહે છે, રૂવાણાં બીનાં
થઈ જાય છે, નિદ્રા અધિક થાય છે, સ-
ળીખમ થાય છે, ખાવાની ઇચ્છા રહેતી
નથી, બિધરસ આવે છે, આંખો ધોળી
થઈ જાય છે, ફેડલીઓ થાય છે, મોઢો-
ડામાં પાણી આવ્યા કરે છે, બિસટી થા-
ય છે, ઘેન થાય છે, છાતી કફથી ચોપ-
ડાએલી થાય છે, ગરમીની ઇચ્છા થાય છે.
અને અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે.

કફજ્વરની ચિકિત્સા ક્યારે કરવી.

અથ શ્લેષ્મજ્વરસ્ય ચિકિત્સા ।

આમાશયસ્થો હત્વાદિં સામો મા-

ર્ગાન્ પિધાપયન્ । વિદધાતિ જ્વરં દો-
પસ્તસ્માલ્લઙ્ઘનમાચરેત્ ॥

इति वचनात् समान्यतो ज्वरिमात्रस्य
यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधानं श्लेष्मज्वरि-
णो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः ॥

श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युजीत
भेषजमिति ॥

द्वादशाहेन लङ्घनयता व्यतीતેનેત્યર્થઃ ॥
किं तद्वेषजं तदाह ॥

“ દુષ્ટ થઈ આમાશયમાં ગયેલો દોષ
અગ્નિને ઢાંકી દઈ અન્ન આદિના અ-
પકવભાગથી સહિત થઈ માર્ગોને ઢાંકી
દઈને જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે માટે લંઘન
કરવું જોઈએ. ” એ વચનપ્રમાણે સા-
માન્ય રીતે ગમે તે જ્વરવાળા માણસે
આરોગ્ય દેખાયા સુધી લંઘન કરવું જો-
ઈએ તેમાં કફજ્વરવાળાને લંઘન કરા-
વવા સુશ્રુતે વિશેષ કહ્યુંછે કે “ કફજ્વ-
રમાં લાંઘણુ કરતાં ખારદિવસ વ્યતીત
થયા પછી ઔષધ દેવું. ”

કફજ્વરનાં ઔષધો.

પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ.

પિપ્પલ્યાદિગણમાહ ।

પિપ્પલ્યાદિકપાયન્તુ કફજે પરિપા-
ચનમ્ ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરીચં ગ-
જપિપ્પલી । નાગરં ચિત્રકં ચવ્યં રેણુકૈ-
લાજમોદિકા ॥ સર્પપો હિહ્નુ માર્ગોં ચ
પાટેન્દ્રયવર્જીરકાઃ । મહાનિમ્બશ્ચ મૂર્વા
ચ વિપા તિક્તા વિઢઙ્ગકમ્ ॥ પિપ્પ-
લ્યાદિગણો હોપ કફમારુતનાશનઃ ।

गुल्मशूलज्वरहरो दीपनस्त्वामपाचनः॥

पिप्पल्यादिकाथः ॥

કફજ્વરમાં પાચન કરનારો પિપ્પ-
લ્યાદિ ક્વાથ દેવો. પીપર, પીપળી-
મૂળ, મરી, ગજપીપળ, સુંઠ, ચિત્રો, ચ-
વક, મેંદી, એલચી, અજમોદ, સર્પપ,
હીંગ, ભારંગી, કાળીપાડ, ઇંદ્રયવ,
જીરું, પકાન, પીલુડી, અતિવિષ, કકુ
અને વાવડીંગ એઓ પિપ્પલ્યાદિ ઠ-
હેવાયછે. એ પિપ્પલ્યાદિ કફનો તથા
વાયુનો નાશ કરનારછે. ગુલ્મને, શૂળને
તથા જ્વરને મટાડનારછે, અગ્નિને
દીપ્ત કરનારછે અને આમને પકાવી
નાખનારછે.

પિપ્પલ્યવલેહ.

સૌંદ્રોપકુલ્યાસંયોગઃ શ્વાસકાસજ્વ-
રાપહઃ । ઘ્રીહાનં હન્તિ હિક્કાશ્ચ વાલા-
નામપિ શસ્યતે ॥

મધમાં પીપરનું ચૂર્ણ ભેળવી તે
ચાટવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, ખરલનું
દરદ તથા હેડકી મટી જાયછે. આ
અવલેહ ખાળકાને વાસ્તે પણ ખહુ
સારો છે.

ચતુર્ભદ્રિકાવલેહ.

પિપ્પલીં ત્રિફલાં ચાપિ સમભાગાન્
જ્વરી લિહન્ । મધુના સર્પિષા ચાપિ
કાસીં શ્વાસીં સુખીં ભવેત્ ॥

પીપળ, હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં
એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને મધ
અથવા ઘી ભેળવીને ચાટવામાં આવે
તો ઉધરસ તથા શ્વાસથી દુખી થતો કફ-
જ્વરવાળો સુખી થાયછે.

ચતુર્ભદ્રિકાવલેહનો ખીજો પ્રકાર.

કદ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી કૃષ્ણા ચ
મધુના સહ । શ્વાસકાસજ્વરહરો લેહો-
ડયં કફનાશનઃ ॥ ચતુર્ભદ્રિકાઃ ॥

કાયકૃલ, એરડાનાં મૂળ, કાગડાર્શીંગી
અને પીપળ એઓના ચૂર્ણને મધમાં ના-
ખીને ચાટવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, કફ-
જ્વર અને કફ એઓનો નાશ થાયછે.

અષ્ટાંગવલેહ.

કદ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી યવાની કાર-
વી તથા । કદુત્રયચ સર્વાણિ સમભા-
ગાનિ ચૂર્ણયેત્ ॥ આર્દ્રકસ્વરસૌલ્લઘ્વા-
ન્મધુના વા કફજ્વરી । કાસશ્વાસારુ-
ચિચ્છાદેહિકાશ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥

અષ્ટાઙ્ગવલેહઃ ॥

કાયકૃલ, એરડાનાં મૂળ, કાકડા-
શીંગી, યવાન, કાળીજીરી, સુંઠ, મરી
અને પીપળ એ આઠ પદાર્થને સમભાગે
લઘ ચૂર્ણ કરી આડુના સ્વરસથી અ-
થવા મધથી ચાટવામાં આવેતો કફ-
જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ઉલટી,
હેડકી, કફ અને વાયુ એઓનો નાશ
થાયછે.

નિર્ગુડી ક્વાથ.

તિન્દુવારદલકાથં કળાઢ્યં કફજે
જ્વરે । જહ્વયોથ વલે ક્ષીણે કર્ણે ચ
પિહિતે પિવેત્ ॥

કફથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય,
સાથજોનું બળ ક્ષીણુ થયું હોય કે કાન
બેહેરા થઇ ગયા હોય તો નગડના પા-
નડાંનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળનું ચૂર્ણ
નાખીને પીવો.

યવાન્યાદિ ક્વાથ.

યવાની પિપ્પલી વાસા તથા સ્વાસ્ત-
સવલકલમ્ । एपां काथं पिवेत्कासे
श्वासे च कफजे ज्वरे ॥

યવાન, પીપળ, અરડૂસો અને ખ-
સખસનાડોડવા એઓનો ક્વાથ કરીને
પીવામાં આવેતો ઉધરસ, શ્વાસ અને
કફજ્વર મટી જાયછે.

વાસાદિ ક્વાથ.

વાસા છુદ્રા મૃતા કાથઃ ક્ષૌત્રેણ જ્વ-
રકાસહત્ । વાસાદિકાથઃ ॥

અરડૂસો, ભોરીગણી અને ગળો એ-
ઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં
આવેતો તેથી કફજ્વર અને ઉધરસ
મટી જાયછે.

મરિચાદિ ક્વાથ.

મરીચં પિપ્પલીમૂલં નાગરં કારવી
કળા । ચિત્રકં કદ્ફલં કુષ્ઠં સમુગન્ધિ
વચા શિવા ॥ કણ્ટકારી જડાશૃંગી
યવાની પિચુમન્દકઃ । एपां काथो हर-
स्वेव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥

મરિચાદિ કાથઃ ॥

✓ મરી, પીપળીમૂળ, સુંઠ, કાળીજીરી,
પીપળ, ચિત્રો, કાયકૃલ, કઠ, સુગંધી-
વળ, હરડે, ભોરીગણીનાંમૂળ, કાકડા-
શીંગી, યવાન અને લીખડો એઓનો
ક્વાથ કરીને પીવામાં આવેતો કફથી
થએલો ઉપદ્રવોસહિત જ્વર અવશ્ય
ટળી જાયછે.

કલ્પતરુ રસ.

કફવાતવ્યાધિહરત્વાદ્રાતાધિકારોક્તક-
લ્પતરુસો યોજ્યઃ ॥

વાતજ્વરના અધિકારમાં કહેલો ક-
લ્પતરસ વાયુને તથા કફને પણ હણ-
નાર છે તેથી કફજ્વરમાં પણ તેનો ઉ-
પયોગ કરવો.

કવલ.

સિન્ધુત્રિકહુરાજીભિરાદ્રકેણ કફે
હિતઃ । કવલ ઇતિ શેષઃ ॥

સંધવ, સુંઠ, મરી, પીપળ અને રાઈ
એઓનો આહુના રસમાં કવલ કરી તેને
લેવો એ કફજ્વરમાં હિતકારી છે.

કફજ્વરમાં દેવાનું યજ્ઞ.

અથાન્નમાહ ।

મુદ્ગયૂપૌદનો દેવો જ્વરે કફસમુત્થિતે ।

ઈતિ શ્લેષ્મજ્વરાધિકારઃ ॥

કફજ્વરમાં મગના યૂપથી સંસ્કાર
આપેલો ભાત રોગીને ખવરાવવો.

કફજ્વરનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

વાતપિત્તજ્વરનો અધિકાર.

વાતપિત્તજ્વરની દૂરનાં તથા પા-

સેનાં કારણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

અથ વાતપિત્તજ્વરાધિકારઃ ।

તત્ર વાતપિત્તજ્વરસ્ય જ્વરસ્ય

વિપ્રકૃષ્ટસન્નિકૃષ્ટકારણકથ-

નપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

વાતપિત્તકરૈર્વાતપિત્તે આમાશયાશ્ર-
યે । વહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિ રસમે જ્વર-
કારિણી ॥ સ્વાતામિતિ શેષઃ ॥

વાયુને તથા પિત્તને વધારનારા આ-
હારવિહારથી વાયુ તથા પિત્ત આમા-
શયમાં નિવસવાને દહિત કરી જવાના

અગ્નિની ઉનાશને આહાર કાઢાડી
જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતપિત્તજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

અથ તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ ।

પ્રાકૃપે વાતપિત્તસ્ય ભવતો વાતપૈ-
ત્તિકે । જ્વર ઇતિ શેષઃ ॥

વાત તથા પિત્ત એ બન્નેથી ઉત્પન્ન
થનારા જ્વરમાં વાતજ્વર તથા પિત્ત-
જ્વર એ બન્નેનાં પૂર્વરૂપો થાય છે.

વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો.

વાતપિત્તજ્વરલક્ષણમાહ ।

તૃષ્ણા મૂર્છા ભ્રમો દાહો નિદ્રાના-
શઃ શિરોરુજા । કળ્ઠાસ્યશોષો વમથૂ
રોમહર્ષોઽરુચિસ્તમઃ ॥ પર્વમેદશ્ચ જૃમ્ભા
ચ વાતપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ॥

પર્વમેદઃ પર્વાણિ મિદ્યન્ત ઇતિ સન્ધિપુ
વ્યથા ॥

તરશ, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનો
નાશ, માથામાં પીડા, કંઠનો તથા મુ-
ખનો શોષ, ઉલટી, રૂવાણાનું ઉભુંથવું,
અરુચિ, મોહ, અણે શરીરના સાંધાઓ
ત્રુટતા હોય એવી સાંધાઓમાં પીડા
અને બગાસાં, એટલાં વાતપિત્તજ્વરનાં
લક્ષણો થાય છે.

વાતપિત્તજ્વરની ચિકિત્સા

ક્યારે કરવી.

અથ વાતપિત્તજ્વરસ્ય

ચિકિત્સા ।

વાતપિત્તજ્વરે દેયમૌપધં પશ્ચમેઽહ્નિ ॥

વાતપિત્તજ્વરમાં પાંચમે દિવસે
મૌપધ દેવું.

वातपित्तज्वरनां औषधौ.

किरातादि क्वाथ.

किराततिक्रममृतां द्राक्षामामलकं
शटीम् । निःकाश्य सगुडं काथं वात-
पित्तज्वरे पिबेत् ॥ किरातादिकाथः ॥

करीयातुं, गणो, द्राघ, आभणां,
अने क्युरो ओओनो क्वाथ पकावी
तेमां गेण नाभीने पीवामां आवेतो
तेथी वातपित्तज्वर भेटे.

पंचलद्र क्वाथ.

गुह्वची पर्पटो मुस्तं किरातो विश्व-
भेषजम् । वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्र-
मिदं शुभम् ॥ पञ्चभद्रकाथः ॥

गणो, भडसलीयो, मेथ, करीयातुं
अने सुंठ ओओनो क्वाथ वातपित्त-
ज्वरमां देवो. आ शुल क्वाथ पंच-
लद्र डेहेवाथे.

त्रिफलादि क्वाथ.

त्रिफला शाल्मली रास्ता राजह-
स्ताद्वैकैः । शृतमम्बु हरसाथु वातपि-
त्तभवं ज्वरम् ॥ त्रिफलादिकाथः ॥

हरडां, गेहेडां, आभणां, शेभणो,
रास्ना, गरभाणो अने अरडूसो ओ-
ओनो क्वाथ करी पावामां आवेतो
वात अने पित्त ओ अनेथी थओवो
ज्वर तुरत नाथ पाभे.

दाडु उपर मधुकादि हिम.

मधुकं सारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनो-
त्पलम् । काश्मरीफलकं लोभ्रं त्रिफला
पन्नकेसरम् ॥ परूपकं मृणालञ्च क्षिपे-
त्संचूर्ण्य वारिणि । निशोपितं सिता-

क्षौद्रलाजयुक्तन्तु तत्पिबेत् ॥ वातपि-
त्तज्वरं दाहं वृष्णां मूर्च्छां रुचिभ्रमान् ।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥

अत्र मधुकादिमृणालान्तं समुदितम् ।
पलद्वयपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् ॥ वारिणि
पदूपलपरिमिते । मधुकादि हिमो दाहे ॥

महुडां, उपससरी, द्राघ, ळडीमथ,
अंधन, कभण, शीवखानां दृण, लोदर,
हरडां, गेहेडां, आभणां, कभणना डे-
सरा, द्राक्षसां अने कभणतुं नाण, ओ-
ओनुं यूरु करी पाणीमां नाभवुं.
पछी ते पाणीने रातवाशी राभी प्रा-
तःकाले तेमां साकर, मध अने ओभानी
धाणी नाभीने पीवुं. आ हिम ळम
पवन भेषने दूर करेछे तेम वातपित्त-
ज्वरने, दाडने, टुपाने, मूर्छाने, अड-
यिने, भ्रमने अने रक्तपित्तने दूर
करेछे. आ हिममां ळ महुडांथी मां-
डीने कभणना नाण सुधीना पदार्थो
कहा तेओने ओकंदर आठ ३पीआ
लार लथ यूरु करीने ओवीश ३पीआ
लार पाणीमां राते नाभी सुकवा.

वातपित्तज्वरमां देवानां अत्रो.

अथान्नमाह ।

मुद्गामलकयूपस्तु वातपित्तज्वरे हि-
तः । महादाहे प्रदातव्यो यूपश्चणकस-
म्भवः ॥ दाडिमामलकमुद्गसम्भवो यूप उक्त ।

कफ वातहरा मुद्गाः कारवेष्ठादय-
स्तथा । प्रायेण न च ते देया वातपि-
त्तोचरे ज्वरे । दत्तास्तु ज्वरविष्टम्भ-
शूलोदावर्त्तकारिणः ॥

इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥

वातपित्तज्वरमां भग्नो अने आ-
भग्नो यूप हितकारी थायछे. अहुज
दाह यतो होयतो अे ज्वरमां यणानो
यूप देवो. दाडिम, आमणां अने भग
अेओनो यूप के जे वातपित्तज्वरमां
देवानो छे ते आगण केहेवाछ गयोछे.
भग अने कारेलां वगेरे कङ्गेने तथा वा-
युने हरनारा पदार्थो वातपित्तज्वरमां
धलुं करीने देवा नही. जे देवामां आवे
तो ज्वरने, भक्षयंधने तथा उधवर्त
रोगने उत्पन्न करेछे.

वातपित्तज्वरनो अधिकार संपूर्ण.

वातकङ्कज्वरनो अधिकार.

वातकङ्कज्वरनी दूरनां तथा पासेनां
कारणो पूर्वक संप्राप्ति.

अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः ।
तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टका-
रणकथनपूर्विकां संप्रा-
प्तिमाह ।

वातश्लेष्मकरैवतिकफामाशयाश्र-
यौ । वहिर्निरस्य कोष्ठाग्नि रसगो ज्व-
रकारिणौ ॥

वायुने तथा कङ्गेने उत्पन्न करनारा
आहारविहारोथी वायु तथा कङ्गे आ-
माशयमां जर्ध रसने दूषित करी केठाना
अग्निनी उनाशने आहार काडाडी
ज्वरने उत्पन्न करेछे.

वातकङ्कज्वरनुं पूर्वरेप.

पूर्वरूपमाह ॥

मात्रूपे वातकफयोः स्यातां वातक-
फज्वरे ॥

वातकङ्कज्वरमां वातज्वर तथा कङ्-
ज्वर अे अनेनां पूर्वरेपो थायछे.

वातकङ्कज्वरनां लक्षणेो.

अथ तस्य लक्षणमाह ।

स्तैमिसं पर्वणां भेदो निद्रा गौरव-
मेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः
स्वेदाप्रवर्चनम् ॥ सन्तापो मध्यवेगश्च
वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥

स्वेदाप्रवर्चनं स्वेदस्य आसमन्ताद्भावेन
प्रवृत्तिः । तथा च हारीतः ॥

शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो ज्वर-
स्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥

स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः । ननु स्वेदः पि-
त्तस्य धर्मः अत एव पित्तज्वरे कण्ठौष्ठ-
मुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्युक्तं ।
तस्मात्कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्यातिप्रवृ-
त्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायार-
ब्धत्वान्न दोष इति कार्तिकः । प्रकृतिसमस-
मवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः ।
प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः स-
मवायः कार्यकारणभावसम्बन्धः प्रकृतिस-
मवायः । कारणानुरूपं कार्यमिति यावत् ।
यथा प्रकृतैर्यास्थितैः शुक्लैस्तन्तुभिः स-
मवायिकारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भव-
ति । तथा प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन
कफेन सातजनितो ज्वरो वाताद्युचितैर्धर्मैर्विष-
धुवेगाधिक्यस्तैमित्यादिभिर्युक्तो भवति ।
विकृतिविषमसमवायस्तु विकृत्या हेतुभूतया
विषमः कारणानुरूपः समवायः कार्य-
कारणभावसम्बन्धः । यथा । संयोगादि-
कृताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां वि-

પમઃ કારણાનનુરૂપો લોહિતો વર્ણો જાયતે
તથા યોગેન વિકૃતામ્યાં વાતશ્લેષ્મમ્યાં
હેતુમૂતામ્યાં વિપમઃ કારણાનનુરૂપઃ સ્વેદ
इति सिद्धान्तः ॥

અંગો જાણે ભીના લુગડાથી વીંટા-
એલાં હોય એવાં થઈ જાય, સાંધાઓ
ચુટવા લાગેલા જેવા થઈ જાય, નિદ્રા
આવે, શરીરમાં ભારેપણું થાય, માથું
પકડાઈ જાય, સળીખમ થાય, ઉંધરસ
આવે, આખા શરીરમાં પસીના આવે,
સંતાપ થાય, અને જ્વરનો વેગ મધ્ય
હોય એવો વાતકર્કજ્વરનાં લક્ષણો છે.
આરીતે-પણુ કહ્યું છે કે “માથાનું પક-
ડાઈ જવું, પસીનાની ઉત્પત્તિ અને ઉ-
ધરસ એવો વાતકર્કજ્વરનાં લક્ષણો છે.”

શંકા-પસીના તો પિત્તનો ધર્મ છે
જેથી ‘પિત્તજ્વરમાં કંઠ, હોઠ, મુખ,
અને નાક પાકી આવે છે તથા પસીના
ઉત્પન્ન થાય છે’ એમ ઠેકઠેવાઈ ગયું છે તે
છતાં વાતકર્કજ્વરમાં પસીનાની અ-
ત્યંત પ્રવૃત્તિ કેમ સંભવે?

સમાધાન-કાર્તિક નામના ગ્રંથકારે
કહ્યું છે કે “વિકૃતિવિપમ સમવાયને
લીધે વાતકર્કજ્વરમાં પસીનાની અ-
ત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે કશો વિરોધ
આવતો નથી” વૈદ્યશાસ્ત્રમાં ‘પ્રકૃતિ
સમ સમવાય’ અને ‘વિકૃતિવિપમ
સમવાય’ એવી રીતે બે જાતના સમ-
વાય એટલે કાર્યકારણુ ભાવસંબંધ મા-
નેલા છે. જેમ ઘોળા તંતુઓરૂપ સમ-
વાયી કારણુથી બનેલું વસ્ત્ર તે કારણુને
મળતું એટલે ઘોળું થાય છે તેમ કાર-
ણુના સ્વભાવને અનુસરીને કારણુને
મળતું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એ ‘પ્રકૃતિ

સમ સમવાય’ માનવામાં આવે છે.
જેમ કે એકલા વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો
વાતજ્વર વાયુને મળતા કંપ આદિ ધ-
ર્મોથી યુક્ત થાય છે, એકલા પિત્તથી
ઉત્પન્ન થએલો પિત્તજ્વર પિત્તને મ-
ળતા તીવ્રતા આદિ ધર્મોથી યુક્ત થા-
ય છે અને એકલા કર્કથી ઉત્પન્ન થએલો
કર્કજ્વર કર્કને મળતા સ્તૈભિત્ય (અં-
ગોનાં ભીના વસ્ત્રથી વીંટાએલાં જેવું
થવું) વગેરે ધર્મોથી યુક્ત થાય છે. જેમ
સંયોગને લીધે વિકાર પામેલાં હલદર
અને યુનો એઓમાંથી તે કારણુને
નહી મળતું રાતા રંગરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન
થાય છે તેમ વિકૃતિને લીધે કારણુને
નહી મળતું આવે એવું કાર્ય ઉત્પન્ન
થાય એ ‘વિકૃતિવિપમ સમવાય મા-
નવામાં આવે છે. આ ‘વિકૃતિવિપમ સ-
મવાય’ ની રીતિપ્રમાણે સંયોગને
લીધે વિકાર પામેલા વાત અને કર્ક એ
બન્નેમાંથી તેઓના સ્વભાવને ન મળતી
આવે એવી પસીનાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ
થાય છે એ સિદ્ધાંત છે.

વાતકર્કજ્વરની ચિકિત્સા ક્યારે
કરવી.

અથ વાતશ્લેષ્મજ્વરસ્ય ચિ-
કિત્સામાહ ।

વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌપધં નવમેઽહ્નિ ॥
વાતકર્કજ્વરમાં નવમે દિવસે ઔ-
પધ દેવું.

પંચકોલ.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકના-
ગરૈઃ । દીપનીયઃ સ્મૃતો વર્ગો વાતશ્લે-
ષ્મજ્વરાપહઃ ॥ કોલમાત્રોપયોગિત્વા-

ત્પચ્ચકોલમિદં સ્મૃતમ્ । તીક્ષ્ણોષ્ણં
પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફદાહનુત્ ॥ ગુ-
લ્મણીહોદરાનાહ શૂલઘ્નં પિત્તકોપનમ્ ॥

પીપળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો
અને સુંઠ એ પાંચ પદાર્થોના વર્ગ વાત-
કર્કશ્વરને મટાડનાર અને દીપનીય
એટલે અગ્નિને દીપ્ત કરનાર ઢેહેવાય
છે. આ વર્ગ ઘોરના બટલા વજનની
માનાથી ઊપયોગી થાયછે એટલામાટે
પંચકોલ પણ ઢેહેવાયછે. આ પંચકોલ
તીક્ષ્ણુ છે, ગરમ છે, ઉત્તમ પાચનરૂપ છે,
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પિત્તનો, પ્ર-
કોપ કરનાર છે અને કફ, દાહ, ગોટા,
પરલનું દરદ, પેટનું ચડવું અને શૂળ
એઓને મટાડનાર છે.

પીઞ પ્રકારનો કિરાતાદિ ક્વાથ.

કિરાતવિશ્વામૃતવહ્નિસિંહિકાવ્યા-
ઘ્રીકણામૂલરસોનસિન્દુકૈઃ । કૃતઃ
કપાયો વિનિહન્તિ સત્વરં જ્વરં સર્મા-
રાત્સકફાત્સમુત્થિતં ॥

इति द्वितीयः किरातादि काय ॥

કરીયાતું, સુંઠ, ગળો, નાહાનીભો-
રીગણી, મોટીભોરીગણી, પીપળીમૂળ,
લસણ અને નગડ એઓનો ક્વાથ ક-
ફસહિત વાયુથી ઉત્પન્ન થએલા જ્વરને
તુરત મટાડેછે.

બૃહત્ પિષ્પલ્યાદિ ગણુ ક્વાથ.

પિષ્પલ્યાદિગણકાયં પિવેદ્વાતકફ-
ષ્વરી । નાતઃ પરં કિચ્ચિદસ્તિ જ્વરે
ભેપજમુત્તમમ્ ॥ પિષ્પલી પિષ્પલીમૂલં
ચવ્પચિત્રકનાગરમ્ । વચા સાતિવિ-
પા જાજી પાઠા વત્સકરેણુકા ॥ કિરાત-

તિક્તકો મૂર્વા સર્પપા મારિચાનિ ચ ।
કટ્ફલં પુષ્કરં ભાર્ગી વિહઙ્ગં કર્કટા-
હ્યમ્ ॥ અર્કમૂલં વૃહર્ત્સિહી શ્રેયસી
સદુરાલભા ॥ દીપ્યકશ્વાજમોદા ચ
શુકનાસા સહિજ્જુકા । एतानि सम-
भागानि गण एकोऽष्टविंशतिः ॥ एषां
काथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः ।
हन्ति वातं तथा शीतं प्रसेदमतिवेप-
थुम् ॥ प्रलापञ्चातिनिद्राश्च रोमहर्षा-
रुची तथा । महावातेऽपत्त्रे च शून्य-
त्वे सर्वगात्रजे ॥ पिप्पल्यादिमहाका-
थो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥

અત્ર શ્રેયસી રાસ્ત્રા । વાતશ્લેષ્મજ્વર-
હરત્વાત્ ॥ इति बृहत्पिप्पल्यादि कायः ॥

વાતકર્કશ્વરવાળાએ પિષ્પલ્યાદિ
ગણનો ક્વાથ પીવો. જ્વરમાં એથી
આધિક પીનું કોઈ પણ ઉત્તમ ઔષધ
નથી. પીપળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો,
સુંઠ, વજ, અતિવિષ, હરિ, કાળીપાડ,
ઇંદ્રયવ, મેંદી, કરીયાતું, પીલુડી, સ-
ર્પપ, મરી, કાયકલ, એરડાનુંમૂળ, ભા-
રંગી, વાવડીંગ, કાકડારીંગી, આંકડાનું
મૂળ, મોટીભોરીગણી, રાસ્ના, ધ-
માસો, અજમા, અજમોદ, સીવણ,
અને હિંગ એ અઠ્યાવીશ પદાર્થો મ-
ળીને 'પિષ્પલ્યાદિગણુ' ઢેહેવાયછે.
એ સઘળા પદાર્થોને સમભાગે લઈ તે-
ઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો
વાતકર્કશ્વર, વાયુ, શીત, પસીનો,
અત્યંત કંપ, બકવાદ, અતિનિદ્રા, રૂ-
વાણાતું ઊંચું થવું, અરૂચિ, અપતંત્રક
નામનો મોટા વાયુ, અને સઘળા ગા-
ત્રોતું શૂન્યપણું મટી જાયછે. આ પિ-

પ્પથ્યાદિ મહા ક્વાથ સર્વ પ્રકારના
જ્વરોને મટાડવામાં વખણાયેલો છે.

દશમૂલી ક્વાથ.

દશમૂલીરસઃ પેયઃ કળાઢ્યઃ કફ-
વાતજે । જ્વરે વિપાકે નિદ્રાયાં પાર્શ્વ-
રુક્શ્વાસકાસકે ॥ દશમૂલીકાથઃ ॥

વાત કફજ્વરમાં, મોઢોડું આદિ પા-
કવા ઉપર, નિદ્રા ઉપર, પડખાના દ-
રદ ઉપર, શ્વાસ ઉપર અને ઊધરસ ઉપર
દશમૂલીનો ક્વાથ પીપળસહિત પીવો.

પિપ્પલી ક્વાથ.

પિપ્પલીભિઃ શૃતં તોયમનભિપ્પ્યન્દિ
દીપનમ્ । વાતશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ સેવિતં
ષ્ટીહનાશનમ્ ॥ પિપ્પલીકાથઃ ॥

પીપળનો ક્વાથ વાતકફજ્વરને મ-
ટાડે છે, શરદી કરતો નથી, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરે છે અને સેવન કરવાથી ખર-
લના દરદનો નાશ કરે છે.

સૂર્યશેખર રસ.

સૂતકં ટક્કણં શૃષ્ટં ગન્ધં શુદ્ધં સમં
સમમ્ । દ્વિગુણં સૂતકાદેયં જૈપાલં તુપ-
ર્વાજિતમ્ ॥ સૈન્ધવં મરિચં ચિચ્ચા ત્વક્
ક્ષારઃ શર્કરાપિ ચ । પ્રસેકં સૂતતુલ્યં
સ્વાજ્જમ્બીરૈર્મર્દયેદ્દિનમ્ ॥ સૂર્યશેખર-
નામાયં રસો ગુજાદ્વયોન્મિતઃ । મક્ષિ-
તસ્તપ્તોયેન વાતશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥

સૂર્યશેખરો રસો વાતશ્લેષ્મજ્વરે શીત-
જ્વરે ચ રસપ્રદીપે ।

શુદ્ધ પારો, શેકેલો ટંકણુ અને શુદ્ધ
ગંધક એએને સમભાગે લેવા. ફેાતરાં
વગરનો નેપાલો પારાથી ખમણો લેવો.

સૈંધવ, મરી, આંબલીની છાલનો ક્ષાર
અને સાકર એએ પ્રત્યેકને પારા જટલાં
લેવાં. પછી એ સર્વને એક દિવસ
સુધો લીંબુના રસથી ખરલમાં વાટવાં
એટલે સૂર્યશેખર નામનો રસ થાય છે.
આ રસ ઊના પાણીમાં બે ચણોઠીભાર
ખાવામાં આવે તો વાતકફજ્વરનો
નાશ કરે છે. આ રસનો વાતકફજ્વર
ઉપર અને શીતજ્વર ઉપર પણ ઊપ-
યોગ કરવો એમ રસપ્રદીપ નામના
ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

ઊદ્દૂલન-ખરડ-ભભરાવતું.

સ્વેદોદ્ગમે શૃષ્ટકુલત્યચૂર્ણનિપાતનં
શસ્તમિતિ શ્રુવન્તિ । જીર્ણ શકુટોર્લ-
વણસ્ય ભાજનં સંચૂર્ણિતં સ્વેદહરં મુધુ-
લનાત્ ॥ મરિચં પિપ્પલી શુષ્ઠી પથ્યા
લોધ્રઞ્ચ પૌષ્કરમ્ । મૂનિમ્બઃ કટુકા
કુષ્ઠં કર્ચૂરો લિઙ્ગિકા સટી ॥ એતાનિ
સમભાગાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
એતદુદ્દૂલનં શ્રેષ્ઠં સ્તોતોવત્ સ્વેદનિર્ગમે ॥

લિઙ્ગિકા પચ્ચગુરિકા ઇતિ લોકે ॥

અત્ર સટીગન્ધપલાશી મરિચાદુદ્દૂ-
લનમ્ । મૂનિમ્બઃ કારવી તિક્તા વચા
કટુફલજં રજઃ । એપામુદ્દૂલનં શ્રેષ્ઠં
સતતં સ્વેદસંસ્રવે ॥

મૂનિમ્બાદુદ્દૂલનમ્ । પૂર્વોક્તો વાલુકા-
સ્વેદોડ્યત્ર સમુચિતઃ । યદુક્તમ્ ।

પસીનો ખહુ આવતો ઢોય તો શે-
કેલી કળથીના ચૂર્ણનો ખરડ કરવો
સારો છે એમ વૈવો કહે છે. ગાયતું બુતું
છાણુ અને લણુ ભરવાતું વાસણુ એ-
આતું ચૂર્ણ કરી શરીરપર ચોપડવામાં

આવેતો પસીનાનો નાશ થાયછે. મરી, ખીપળ, સુંઠ, હરડે, લોહર, એરડાનાં મૂળ, કરીયાતું, કડું, કઠં, કચ્ચે, શિવ-લિંગી અને કપુરકાયરી એઓને સમ ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને આખા શરીર-પર ચોપડવામાં આવેતો પ્રવાહની પેઠે નીકળતો પસીનો બંધ પડી જાયછે. કરીયાતું, કાળીજીરી, કડું, વજ, અને કાયફલની રજ એઓનો ખરડ કરવા-માં આવેતો નિરંતર નીકળ્યા કરતો પસીનો બંધ પડી જાયછે.

રેતીનો શેક.

પીનસન્ધાસવાધિર્યે જહ્વાપાસ્વાસ્થિ-શૂલિનિ । વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌપધં તદ્વિધાનવત્ ॥

આગળ કહ્યાપ્રમાણે રેતીનો શેક પણ વાતકફળવર ઉપર સારોછે. કારણ કે “સળીખમ, શ્વાસ, બેહેરાપણું, સાથળનાં શૂલ, પડખાનાં શૂલ અને હાડકાનાં શૂલ એ ઉપદ્રવોવાળા વાત-કફળવરમાં રેતીનો શેક કરવો” એમ આગળ કહેવાઈ ગયુંછે.”

કવલ.

માતુલ્લક્ષ્મફલકેશરો ઘૃતઃ સિન્ધુજ-ન્મમરિચાન્વિતો મુલે । હન્તિ વાતકફ-રોગમાસ્યગં શોપમાથ્ જઠતામરોચક-મ્ ॥ इति कवलः ॥

સંધવ અને મરી સહિત ખીજેરાના ફળના કેસરાનો કવલ મોહોડામાં ધરવામાં આવેતો વાયુના તથા કફના રોગને, મોહોડાનાં શોષને, જડતાને અને અચ્ચેને તુરત મટાડેછે.

વાતકફળવર ઉપર અન્ન.

અથાન્નમાહ ।

મહત્યા પચ્ચમૂલ્યાન્નં સમ્યક્ સિદ્ધં ચિકિત્સકઃ । સપ્તમે દિવસે દદ્યાત્ જ્વરે વાતવલાસજે ॥

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥

વૈદે વાતકફળવરમાં સાતમે દિવસે બૃહત્પંચમૂલીના કવાથથી સારી રીતે પકાવેલું અન્ન રોગીને દેવું.

વાતકફળવરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

પિત્તકફળવરનો અધિકાર.

પિત્તકફળવરની દૂરનાં તથા પાસેના કારણો પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

अथ पित्तश्लेष्मज्वराधिकारः ।

तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्ट-कारणकथनपूर्विकां .
संप्राप्तिमाह ।

પિત્તશ્લેષ્મકરૈઃ પિત્તકફાવામાશ-યાશ્રયૌ । વહિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિ રસગૌ જ્વરકારિણૌ ॥

પિત્તને તથા કફને વધારનારા આહારવિહારોથી પિત્ત અને કફ આમાશયમાં જઈ રસને દૂષિત કરી દાહાના અગ્નિની ઉનાશને બાહાર કાઢાડીને જ્વરને ઊત્પન્ન કરેછે.

પિત્તકફળવરનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપમાહ ।

પ્રાપ્યે પિત્તકફયોઃ સ્યાતાં પિત્ત-કફજ્વરે ॥

પિત્તક્ષ્ણવરમાં પિત્તજ્વર અને ક-
ક્ષ્ણવર એ બન્નેનાં પૂર્વરૂપ થાયછે.

પિત્તક્ષ્ણવરનાં લક્ષણો.

તસ્ય લક્ષણમાહ ।

લિપ્તતિક્તાસ્યતા તન્દ્રા મોહઃ કા-
સોઽરુચિસ્તૃપા । મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં
પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥

આસ્યે તિક્તત્વં પિત્તેન લિપ્તત્વં કપેન
તન્દ્રા અર્દ્ધોન્મોલિતનેત્રત્વં । મોહો મૂર્ઙ્ગા ॥

મોહોડામાં પિત્તને લીધે કડવાશ,
મોહોડાનું ક્ષ્ણી ચોપડાયલાપણું, તંદ્રા,
(નેત્ર ધેનથી અરધાં ઊધાડાં રહેછે તે)
મૂર્છા, ઉધરસ, અરુચિ, તરશ, વારંવાર
દાહ અને વારંવાર ટાઠ એટલાં પિત્ત-
ક્ષ્ણવરનાં લક્ષણોછે.

પિત્તક્ષ્ણવરની ચિકિત્સા

ક્યારે કરવી.

• અથ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરસ્ય
ચિકિત્સા ।

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌપધં દશમેઽહનિ ॥

પિત્તક્ષ્ણવરમાં ૬શમે દિવસે ઔ-
પધ દેવું.

પિત્તક્ષ્ણવરનાં ઔપધૌ.

ગડુચ્યાદિ ક્વાથ.

ગુહ્ચીનિમ્બધાન્યાકં ચન્દનં કટુ-
રોહિણી । ગુહ્ચ્યાદિરયં ક્ષાયો પાચ-
નો દીપનઃ સ્મૃતઃ ॥ તૃષ્ણાદાહારુચિ-
ર્છાદિપિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥

इति गुह्च्यादिः ॥

ગળો, લીંબડો, ધાણા, રતાંજલિ,
અને કડું એઓનો ક્વાથ પાચન છે,

અગ્નિને દીપ્ત કરનારછે અને તરશ-
દાહ, અરુચિ, ઉલટી, તથા પિત્તક્ષ્-
ણવર એઓને મટાડેછે.

અમૃતાષ્ટક ક્વાથ.

અમૃતાકટુકારિષ્ટપટોલયનચન્દનમ્ ।
નાગરેન્દ્રયવં ચૈતદમૃતાષ્ટકમીરિતમ્ ॥
કથિતં સ કળાચૂર્ણં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરા-
પહમ્ । હૃષ્ટાસારોચકર્છાદિતૃષ્ણાદા-
હનિવારણમ્ ॥ અમૃતાષ્ટકં ॥

ગળો, કડું, લીંબડો, કડવાંપરવળ
અથવા કડવીધીસોડી, મેથ, રતાંજલી,
સુંઠ, અને ઇંદ્રયવ એ આઠ પદાર્થો મ-
ળીને અમૃતાષ્ટક કહેવાયછે. અમૃતા-
ષ્ટકનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળનું ચુર્ણ
નાખી પીવામાં આવેતો તેથી પિત્તક-
ક્ષ્ણવર, મોળ, અરુચિ, ઉલટી, તરશ,
અને દાહ એઓનું નિવારણ થાયછે.

કુંટકાર્યાદિ ક્વાથ.

કળ્પકાર્યમૃતા ભાર્ગી વિષ્વેન્દ્રયવ-
વાસકમ્ । મૂનિમ્બં ચન્દનં મુસ્તં પટો-
લં કટુરોહિણી । વિપાચ્ય પાયયેત્
ક્ષાયં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ । દાહત્-
ષ્ણારુચિર્છાદિકાસશૂલનિવારણમ્ ॥

इति कण्टकार्यादिकाथः ॥

ભોરંગળી, ગળો, ભારંગી, સુંઠ, ઇં-
દ્રયવ, અરુસો, કરીયાતું, રતાંજલિ,
મેથ, કડવીધીસોડી, અને કડું એ-
ઓનો ક્વાથ પકાવીને પાવાથી પિત્તક-
ક્ષ્ણવર, દાહ, તરશ, અરુચિ, ઉલટી,
ઉધરસ અને શૂલ મટી જાયછે.

નાગરાદિ ક્વાથ.

નાગરોશીરવિલ્વાન્દધાન્યમોચાર-

સામ્યુધિઃ । કૃતઃ કાયો ભવેદગ્રાહી
પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ નાગરાદિક્રાયઃ ॥

સુંઠ, વાળો, ખીલીમોથ, ધાણા, મો-
ચરસ અને કાળોવાળો એઆનો ક્વાથ
કરી પાવામાં આવેતો પિત્તકંજ્વર
ટળે છે અને દસ્ત પણ રોકાય છે.

કટુકી કલક.

શર્કરામક્ષમાત્રાન્ન કટુકાં ચોષ્ણવા-
રિણા । પીત્વા જ્વરં જયેત્ જન્તુઃ પિ-
ત્તશ્લેષ્મસમુદ્ગમ્ ॥

અત્ર કટુકાયાઃ દ્વાદશમાપાઃ શર્કરાયા-
શ્રત્વારો માપા એવં કર્પઃ ઇતિ ચરકઃ ।
વૈદ્યાનાં વ્યવહારે કટુકાશર્કરયોઃ સમમા-
ગયોરેવ કર્પઃ ॥ કટુકીકલકઃ ॥

એકતોલા ભાર સાકરનો અને કડુનો
કલક કરી ઉના પાણીથી પીવામાં આ-
વેતો પ્રાણીનો પિત્તકંજ્વર મટી ન્ય-
છે. આ વિષયમાં ચરકકેહે છે કે “પાર-
માપ કડુ અને ચારમાપ સાકર એમ
બન્ને ઔષધો મળીને એક તોલાભાર
થાય એમ કરવું” પણ વૈદ્યલોકોની
રીત તો કડુને અને સાકરને સમભાગે
છે એક તોલાભાર કરવાની આવે છે.

વાસારસ.

સપ્તપુષ્પવાસાયા રસઃ ક્ષૌદ્રસિ-
તાયુતઃ । પિત્તશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ સા-
મ્લપિત્તં સકાયલમ્ ॥

અત્ર વાસારસોડર્શપલપરિમિતો વેયઃ ।
મધુસિતયોઃ પ્રત્યેકં દઢ્ઠઃ પ્રસેપ્યઃ ॥

પાનડાં તથા પ્રૂલ સહિત ચરડૂસાના
રસમાં મધ તથા સાકર નાખી તે રસ પી-
વામાં આવે તો અમ્લપિત્ત અને કમળા

સહિત પિત્તકંજ્વર મટી ન્યછે. આ
પ્રયોગમાં ચરડૂસાનો રસ બે તોલાં ભાર
લેવો, સાકર ચોવીશ ચણોઈ ભાર લેવી
અને મધ પણ ચોવીશ ચણોઈ
ભાર લેવું.

આદુનો તથા કડવાંપરવળનો અ-
થવા કડવીધીસોડીનો ક્વાથ.

કપાયઃ પરિપીતસ્તુ ગૃહ્ણવેરપદો-
લયોઃ । પિત્તશ્લેષ્મજ્વરવમીદાહકણ્ઠ-
હરો ભવેત્ ॥

આદુનો અને કડવાંપરવળનો અ-
થવા કડવીધીસોડીનો ક્વાથ કરી પી-
વામાં આવે તો તેથી પિત્તકંજ્વર,
ઊલટી, દાહ, અને ચળ મટી ન્યછે.

પિત્તકંજ્વરવાળાને અન્ન.

અન્નં ચ ।

પદોલધાન્યયોર્યુષ્પઃ પિત્તશ્લેષ્મજ્વ-
રાપહઃ ॥ ઇતિ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાધિકારઃ ॥
કડવાંપરવળનો અથવા કડવીધી-
સોડીનો અને ધાન્યનો ચૂપ દેવાથી પિત્ત-
કંજ્વર મટી ન્યછે.

પિત્ત કંજ્વરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

સન્નિપાતજ્વરનો અધિકાર.

અથ સન્નિપાતજ્વરાધિકારઃ ।
સન્નિપાતજ્વરની દૂરનાં તથા પા-
સેનાં કાશણોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

તત્ર સન્નિપાતજ્વરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટ-
સન્નિકૃષ્ટકારણકથનપૂર્વિકાં
સંપ્રાપ્તિમાહ ।

ત્રિદોષજનકર્વાતપિત્તશ્લેષ્મામગેહ-

गाः । वह्निर्नरस्य कौष्ठान्नि रसगा ज्वरकारिणः ॥

त्रये दोषेने उत्पन्न करनारा आहार विहाशेथी वात, पित्त अने कक्ष आभाशयभां गर्ध रसने दूषित करी डाढाना अग्निनी विनाशने आहार डाढाडी ज्वरने उत्पन्न करेछे.

सन्निपातज्वरनुं पूर्वज्ञप.

पूर्वरूपमाह ।

प्राशूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे नृणाम् ॥

सन्निपातज्वरभां भाषुसेने वातज्वर, पित्तज्वर अने कक्षज्वर अत्रयेनां पूर्व ज्ञेयो थाय छे.

सन्निपातज्वरनां सामान्य लक्षणेषु ।

अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह ।

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा । सप्तावे कल्पे रक्ते निर्भुम्बे चापि लोचने ॥ सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शुकैरिवावृतः । तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा । घृबनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूत्रपूरीपाणां चिरादर्शनमल्पशः ॥ कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् । कौटानां स्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च । चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥

लोचने साप्तावे साश्रुणी कल्पेऽस्वच्छे निर्भुम्बे निर्गतिकुटिले च । कण्ठः शुकैरिवावृतः धान्याग्रैरिवावृतः । जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव ज्ञायते । अथवा परिदग्धा इव कृष्णा दृश्यते स्रस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता । घृबनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तपित्तस्य घृबनं शिरसो लोटनमितस्ततश्चालनं कृशत्वनातिगात्राणामिति गात्राणां अतिशयितं काश्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठः । 'वरटी दंष्ट्रसंस्थानं कोठ इत्यधीयते' श्यावः कपिशो वर्णः । मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा स्रोतसां कर्णनासादीनाम् । ननु वातादयः परस्परविरुद्धगुणास्तेषां संभूयैकत्र कार्यारम्भकत्व नोपपद्यते । परस्परोपघातात् दहनसलिलयोरिव ॥ तत्कथं वातपित्तकफा मिलित्वा विकारोत्पादकाः ॥ अत्र समाधानमुक्तं दृढबलेन ।

विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्द्विषं घोरमहीनिव ॥

गदाघरस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान् ॥

दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सन्निपातिके । विरुद्धैश्च गुणैस्तैश्च नोपघातः परस्परमिति ॥

ननु भिन्नचयप्रकोपकालानां वातपित्तकफानां युगपदुत्पत्त्यभावात्कथं सम्भूयसन्निपातज्वरारम्भकत्वमुत्पद्यते—उच्यते । त्रिदोषजनकनिदानबलेन युगपदेषां प्रकोपादिति सिद्धान्तः ॥

क्षुभान्नां दाह थाय, क्षुभान्नां दाह वाय, डाढाडाढाभां सांधाया-

માં તથા માથામાં પીડા થાય, નેત્રો આંસુવાળાં અસ્વચ્છ નીકળેલાં તથા વાંકાં થઈ જાય, કાનમાં અવાજ થાય તથા પીડા થાય, કંઠે જાણે ધાન્યોની અણીઓથી વીટાએલો હોય એવો થઈ જાય, ઘેન થાય, મોહ થાય, બક-વાદ ચાલે, ઊંધરસ આવે, શ્વાસ થાય, અરુચિ થાય, ભ્રમ થાય, જીભ વળેલી જેવી જણાય અથવા બળેલી જેવી કાળી દેખાય અને ખરસટ થઈ જાય, અંગે અત્યંત શિથિલ થઈ જાય, કફસહિત રક્તપિત્ત શુકાય, માથું આમ તેમ હલાવવામાં આવે, તરસ લાગે, નિદ્રાનો નાશ થાય, હૃદયમાં વ્યથા થાય, ઘણી વારે પસીનો મૂત્ર તથા વિષ્ટા થોડાં થોડાં નિકળે, ગાત્રો અત્યંત દુબળાં ન થઈ જાય, નિરંતર ગળામાં અવાજ થયા કરે, પર્ણામાં તથા રાતાં મધમાખીના કરડ જેવાં ધ્રામઠાં ઉપડે, શરીરમાં ચક્રડાં દેખાય, નજ ઘોલાય અથવા થોડું ઘોલાય, કાન તથા નાક આદિ છિદ્રો પાકી આવે, પેટમાં ભારેપણું થાય અને દોષો ધણે કાળે પાકે એઓ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો છે. સન્નિપાતજ્વરમાં ગાત્રો અત્યંત દુબળાં ન થાય એ વ્યાધિનોજ પ્રભાવ સમજવો.

શંકા-વાત, પિત્ત અને કફ કે જેઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા છે તેઓ મળીને એક કાર્યનો આરંભ કરે એ સંભવતું નથી. કારણ અગ્નિની અને જળની પેઠે તેઓ પરસ્પરનો ઉપધાત કયા વિના રહે નહીં. આ પ્રમાણે છે તે છતાં વાત, પિત્ત અને કફ એઓ મળીને વિકારને કેમ ઉત્પન્ન કરે છે?

સમાધાન.- આ વિષયમાં ૬૯અક્ષ

નામના વૈદે એવું સમાધાન કસ્યું છે કે “એ દોષો સ્વાભાવિક રીતે મળતા હોવાથી પોતપોતામાં પરસ્પરથી વિરુદ્ધ ગુણો છતાં પણ જેમ ભયંકર ગ્રેસ પોને હણતું નથી તેમ પરસ્પરને હણતા નથી.” ગદાધર નામનો વૈદ્ય તે એ વિષયમાં ખીજું કારણ દેહે છે કે “દોષો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળાં છતાં પણ સન્નિપાતજ્વરમાં દૈવની ગતિથી અથવા પોતાના તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી પરસ્પરનો ઉપધાત કરતા નથી.”

શંકા.- વાત, પિત્ત અને કફ કે જેઓના અયકાલ અને પ્રકોપ કાલ ભિન્ન ભિન્ન છે તેઓની એકી વખતે ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નહીં છતાં ‘તેઓ મળીને સન્નિપાત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે’ એ વાત કેમ સંભવે ?

સમાધાન.-જેઓથી ત્રણે દોષો ઉત્પન્ન થાય એવાં આહારવિહાર આદિ નિદાનોના બળનેલીધે એઓનો એકી વખતે પ્રકોપ થાય છે એવો સિદ્ધાંત છે. સામાન્ય સન્નિપાતજ્વરના તેર ભેદ.

અથ સામાન્યસન્નિપાતજ્વરસ્ય ત્રયોદશ વિશેષાનાહ ।

एकोल्वणास्रपस्तेषु द्रघुल्वणाश्च तथेति पट् । त्र्युल्वणश्च भवेदेको विशेषः स तु सप्तमः ॥ प्रवृद्धमध्यहीनस्तु वातपित्तकफश्च पट् । सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विंशेपास्रयोदश ॥

તત્ર પ્રવૃદ્ધવાતઃ મધ્યપિત્તો હૈનકફઃ
૧ મધ્યવાતઃ પ્રવૃદ્ધપિત્તો . હૈનકફઃ ૨

હીનવાતઃ પ્રવૃદ્ધપિત્તો મધ્યકફઃ ૩ પ્રવૃદ્ધવાતઃ હીનપિત્તો મધ્યકફઃ ૪ મધ્યવાતઃ હીનપિત્તઃ પ્રવૃદ્ધકફઃ ૫ હીનવાતો મધ્યપિત્તઃ પ્રવૃદ્ધકફઃ ૬ इति पट् ॥

વાતોલ્વણુ, પિત્તોલ્વણુ, કફોલ્વણુ, પિત્તોલ્વણુવાત શ્લેષ્મોલ્વણુ, પિત્ત શ્લેષ્મોલ્વણુ, વાતપિત્ત કફોલ્વણુ, પ્રવૃદ્ધવાત મધ્યપિત્ત હીન કફ, મધ્યવાત પ્રવૃદ્ધ પિત્ત હીન કફ, હીન વાત, પ્રવૃદ્ધપિત્ત મધ્ય કફ, પ્રવૃદ્ધવાત હીન પિત્ત મધ્ય કફ, મધ્યવાત હીનપિત્ત પ્રવૃદ્ધ કફ, અને હીનવાત મધ્યપિત્ત પ્રવૃદ્ધ કફ એ રીતે સન્નિપાતજ્વરના તેર લેદ છે.

અનુક્રમે એ તેર સન્નિપાત
જ્વરોનાં નામો.

તેપાં નામાનિ ક્રમાદાહ ।

વિસ્ફારકશ્વાશુકારી કમ્પનો વમ્બ્ર-
સંજ્ઞકઃ । શીઘ્રકારી તથા મહુઃ સમ્પતઃ
કૂટપાકલઃ ॥ સંમોહકઃ પાલકશ્વ
યામ્યઃ ક્રકચ દર્સાપ । તતઃ કર્કટકઃ
પ્રોક્તસ્તતો વૈદારિકાભિઘઃ ॥

તન્ત્રાન્તરે વિસ્ફારક इत्यत्र विस्फो-
રક इति पाठः । वम्रस्थाने वम्ररिति पाठः
कुत्रापि बद्ध इति पाठः । भलुरित्यत्र फ-
ल्गुरिति पाठः । याम्य इत्यत्र संग्राम इति
पाठः । कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः ॥

વિસ્ફારક, આશુકારી, કંપન, વમ્બ્ર,
શીઘ્રકારી, ભલૂ, કૂટપાકલ, સંમોહક,
પાલક, યામ્ય, ક્રકચ, અને કર્કટક વૈદા-
રિક એ ઉપર કહેલા તેર સન્નિપાતજ્વ-
રોનાં અનુક્રમે તેર નામો છે. બીજા ગ્રંથ-

માં વિસ્ફારકને બદલે વિસ્ફોરક, વમ્બ્રને
બદલે બમ્બ્ર (કોઈ ગ્રંથમાં 'બમ્બ્ર' પણ
લખેલ છે.) ભલૂને બદલે ફલૂ, યા-
મ્યને બદલે સંગ્રામ અને કર્કટકને બદલે
કર્કોટક નામ છે.

વાતોલ્વણુ સન્નિપાતજ્વરનાં
લક્ષણો.

તत्र वातोल्वणस्य लक्षणमाह ।

શ્યામઃ કાસો ભ્રમો મૂર્છા પ્રલાપો
મોહવેપથૂ । પાર્શ્વસ્ય વેદના જૃમ્બા ક-
પાયત્વં મુલ્સ્ય ચ ॥ વાતોલ્વણસ્ય લિ-
જ્ઞાનિ સન્નિપાતસ્ય લક્ષયેત્ । એપ વિ-
સ્ફારકો નામ્ના સન્નિપાતઃ સુદારુણઃ ।

શ્વાસ, બિધરસ, ભ્રમ, મૂર્છા, બકવાદ,
મોહ, કંપ, પડખામાં વેદના, બગાસાં
અને મોહોડાનું તુરાપણું એટલાં વાતો-
લ્વણુ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો છે.
આ દાણુ વાતોલ્વણુ સન્નિપાત 'વિ-
સ્ફારક' એ નામથી પ્રખ્યાત છે.

પિત્તોલ્વણુ સન્નિપાતજ્વરનાં
લક્ષણો.

अथ पित्तोल्वणस्य लक्षणमाह ।

અતિસારો ભ્રમો મૂર્છા મુલ્સપાક-
રતથૈવ ચ । ગાત્રે ચ વિન્દવો રક્તા દા-
હોડતીવ પ્રજાયતે ॥ પિત્તોલ્વણસ્ય
લિજ્ઞાનિ સન્નિપાતસ્ય લક્ષયેત્ । મિ-
પગ્મિઃ સન્નિપાતોડ્યમાશુકારી પ્રકી-
ર્તિતઃ ॥

અતિસાર, ભ્રમ, મૂર્છા, મોહોડાનું પા-
કવું, ગાત્રમાં રાતાં આઠાંબો, અને અત્યંત

ક્ષય થાય ત્યારે કફ અધિક થાય, અગ્નિ મંદ થાય તથા કાંતિનો ક્ષય થાય તેમજ કફનો ક્ષય થાય ત્યારે સાંધાઓ શિથિલ થઈ જાય, મૂર્છા થાય, રક્ષપણું થાય તથા દાહ થાય” એમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહ્યું છે.

આવી રીતની શંકા અને આવી રીતનું સમાધાન હવે પછીના ખીજ સંનિપાતજ્વરમાં પણ સમજી લેવાં.

‘મધ્યવાત પ્રવૃદ્ધપિત્ત હીનકફ’
સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

મધ્યપ્રવૃદ્ધહીનૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથા દોષવલાશ્ર-
યાઃ ॥ મોહપ્રલાપમૂર્છાઃ સ્યુર્મન્યાસ્ત-
મ્મઃ શિરોગ્રહઃ । કાસઃ શ્વાસો ભ્રમ-
સ્તન્દ્રા સંજ્ઞાનાશો હૃદિ વ્યથા ॥ સ્વે-
ભ્યો રક્તં વિસ્રજતિ સંરક્તસ્તબ્ધનેત્રતા ।
તત્રાપ્યેતે વિશેષાઃ સ્યુર્મૃત્યુર્વાક્ ત્રિ-
વાસરાત્ ॥ મિપગ્નિઃ સન્નિપાતોઽયં
કથિતઃ પાકલામિથઃ ॥

‘મધ્યવાત પ્રવૃદ્ધપિત્ત હીનકફ’ સ-
ન્નિપાત થયો હોયતો તે તે દોષોના બળો-
પ્રમાણે કંપ દાહ અને ભારેપણું આદિ
સંધળા એના એ રોગો થાયછે અને તે-
ઓમાં પણ મોહ, બકવાદ, મૂર્છા, ઝા-
ડનું ઝલાઈજવું, માથાનું ઝલાઈજવું, ઉ-
ધરસ, શ્વાસ, ભ્રમ, ઘેન, સંજ્ઞાનો નાશ,
તૃદ્યમાં વ્યથા, ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી
લોહીનું નીકળવું અને નેત્રોનું રાતાપણું
તથા અકકડપણું એઓ વિશેષ કરી થા-
યછે. આ સન્નિપાતમાં માણસ ત્રણ દિ-
વસની અંદર મરી જાયછે. આ સન્નિ-
પાતને વૈદ્યલોકે ‘પાકલ’ કહેછે.

‘હીનવાત પ્રવૃદ્ધપિત્ત મધ્યકફ’
સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

હીનપ્રવૃદ્ધમધ્યૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ
યઃ । તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથારો-
ગવલાશ્રયાઃ ॥ હૃદયં દહ્યતે चास्य य-
कृतं श्लोहान्त्रफुफ्फुसाः ॥ पच्यंतेत्यर्थ-
मूर्ध्वाधः पूयशोणितनिर्गमः ॥ शी-
र्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेष-
तः ॥ मिपग्निः सन्निपातोऽयं याम्यो
नाम्ना प्रकीर्तितः ।

‘હીનવાત પ્રવૃદ્ધપિત્ત મધ્યકફ’ સ-
ન્નિપાત થયો હોયતો તે તે દોષોના બળો-
પ્રમાણે કંપ, દાહ અને ભારેપણું આદિ
સંધળા એના એ રોગો થાયછે અને તે-
ઓમાં પણ તૃદ્યનો દાહ, જમણા પ-
ડખાની ગાંઠ ખરલ આંતરડાં તથા કે-
ફસું એઓનું પાકવું, મુખમાંથી તથા
ગુદમાંથી પડવું તથા લોહીનું નીકળવું,
દાંતોનું પડવું અને મરણ એઓ વિ-
શેષે કરી થાયછે. આ સન્નિપાતને વૈદ્ય-
લોકે ‘યામ્ય’ કહેછે.

‘પ્રવૃદ્ધવાત હીનપિત્ત મધ્યકફ’
સન્નિપાતજ્વરના લક્ષણો.

પ્રવૃદ્ધહીનમધ્યૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ
યઃ । તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથાદોષ-
વલાશ્રયાઃ ॥ પ્રલાપાયાસસંમોહઃ ક-
મ્પમૂર્છારતિભ્રમાઃ ॥ મન્યાસ્તમ્બેન મૃ-
ત્યુઃ સ્યાત્ તત્રાપ્યેતદ્વિશેષતઃ । મિપ-
ગ્નિઃ સન્નિપાતોઽયં કવચઃ સંપ્રકી-
ર્તિતઃ ॥

‘પ્રવૃદ્ધવાત હીનપિત્ત મધ્યકફ’ સ-

ત્રિપાત થયો હોયતો તે તે દોષોનાં ખળો-
પ્રમાણે કંપ, દાહ અને ભારેપણું આદિ
સંધના એના એ રોગો થાયછે અને તે-
ઓમાં પણ બકવાદ, પરિશ્રમ, મોહ,
કંપ, મૂર્છા, અરૂચિ, ભ્રમ તથા ઓડ ઝ-
લાઇ જવાથી મરણ એઓ વિશેષે કરી
થાયછે. વૈજલોકા આ સન્નિપાતને 'ક્રૂચ્ય'
કહેછે.

‘મધ્યવાત હીનપિત્ત પ્રવૃદ્ધક્રૂ.’
સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

મધ્યહીનપ્રવૃદ્ધૈસ્તુ વાતપિત્તકર્ફશ્ચ
યઃ । તેન રોગાસ્ત એવોક્તા યથાદો-
પવલાશ્રયાઃ ॥ અન્તર્દાહો વિશેષોઽત્ર ન
ચ વક્તું સ શક્યતે । રક્તમાલત્તકૈનેવ
લક્ષ્યતે મુલમખંડલમ્ ॥ પિત્તેનાકર્પિતઃ
શ્લેષ્મા હૃદયાન્ન પ્રસિચ્યતે । ર્ણુણેવા-
હતં પાર્શ્વં તુઘતે સ્વન્યતે હૃદિ ॥ પ્રમી-
લકઃ શ્વાસહિક્વા વર્દ્ધતે તુ દિને દિને ।
જિહ્વા ઢગ્ધા સ્વસ્પર્શા ગલઃ શૂકૈરિ-
વાદૃતઃ ॥ વિસર્ગં નાભિજાનાતિ કૂજે-
ચ્ચાપિ કપોતવત્ । અતીવશ્લેષ્મણા પૂર્ણઃ
શુષ્કચક્ષ્ઠૌઘ્રતાલુકઃ ॥ તન્દ્રાનિદ્રાતિ-
યોગાર્તો હૃતવાઙ્ગિહૃતર્ણાતઃ । ન રતિ
લભતે નિત્યં વિપરીતાનિ ચેચ્છતિ ॥
આયમ્યતે ચ વહુશો રક્તં ણિવિતિ ચા-
લ્પશઃ । એપ કર્કટકો નાત્રા સન્નિપાતઃ
સુદારુણઃ ॥

‘મધ્યવાત હીનપિત્ત પ્રવૃદ્ધક્રૂ’ સ-
ન્નિપાત થયો હોયતો તે તે દોષોનાં ખળો-

પ્રમાણે કંપ, દાહ, અને ભારેપણું વગેરે
સંધના એના એ રોગો થાયછે અને તે-
ઓમાં નીચે લખેલાં દરદો વિશેષે કરી
થાયછે. અંદર એવો દાહ થાયછે કે જે
મોહોડાથી કહી શકતો નથી. મોહો-
ડાનું મંડળ જણે અળતાથી રંગાએલું હોય
એવું રાતું દેખાયછે. પિત્તથી ખેચા-
એલો કફ તદ્દયમાંથી ખાહાર નીકળતો
નથી. જાણે ખાણ વાચું હોય એવી
પડખામાં પીડા થાયછે. છાતીને
જાણે કાંઈ ખોદી નાખતું હોય એવી
વ્યથા થાયછે. આંખોનું વિચાલું વધતું
જાયછે. શ્વાસ તથા હેડકી પણ દિવસે
દિવસે વધતાં જાયછે. જીભ ખળીગ-
એલી જવી કાળી તથા ખરસટ થઈ
જાયછે. ગળું જાણે ધાન્યની અણીઓથી
વીટાએલું હોય એવું થઈ જાયછે. ઝાડો
નિકળી જવાની ખબર રહેતી નથી.
ગળામાં હોલાની પેટે ધુધવેછે. કફથી
અત્યંત પરિપૂર્ણપણું થાયછે. મોહડું,
હોઠ તથા તાળવું સુકાયછે. ઘેનનો
અને નીદ્રા અતિયોગ થાયછે. વાણી
તથા કાંતિ હણાઈ જાયછે. કાંઈ રીતે
સુખ ઉપજતું નથી. વિપરીત વસ્તુ-
ઓની ઈચ્છા થાયછે. વારંવાર ઠરડાઈ
જાયછે અને થોડું થોડું લોહી યુંક્યા
કરેછે. આ માહા દારૂણ સન્નિપાત 'ક-
ઈટક' કહેવાયછે.

‘હીનવાત મધ્યપિત્ત પ્રવૃદ્ધક્રૂ’
સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

હીનમધ્યપ્રવૃદ્ધૈસ્તુ વાતપિત્તકર્ફશ્ચ
યઃ । તેન રોગાસ્ત એવોક્તા યથાદો-
વલાશ્રયાઃ ॥ અલ્પશૂલં કટીતોદો મધ્યે

દાહો રુજા ભ્રમઃ । મૃગં ક્રમઃ શિરો-
વસ્તિમન્યા હૃદયવાયુજઃ ॥ પ્રમીલકઃ
શ્વાસકાસહિકાજાડ્યં વિસંજ્ઞતા । પ્રથ-
મોત્પન્નમેનન્તુ સાધયન્તિ કદાચન ॥
एतस्मिन् सन्नितृप्ते तु कर्णमूले मुदा-
रुणा । पिडिका जायते जन्तोर्यवाकृ-
च्छ्रेण जीवति ॥ स वैदारिकसंज्ञोऽयं
सन्निपातः मुदारुणः । त्रिरात्रात्परमे-
तस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥

‘હીનવાત મધ્યપિત્ત પ્રવૃદ્ધકંક’
સન્નિપાત થયે હોયતો તે તે દોષોનાં
બળોપ્રમાણે કંપ, દાહ અને ભારેપણું
વગેરે સધળા એના એ રોગો ઉત્પન્ન થા-
યછે અને તેઓમાં વિશેષે કરી નીચે-
પ્રમાણે દરદો થાયછે. થોડું થોડું શૂળ
નીડળેછે. કુડમાં વ્યથા થાયછે. છા-
તીમાં દાહ તથા પીડા થાયછે. ભ્રમ
થાયછે. અત્યંત ઝક્ષાનિ થાયછે. મા-
થામાં, મૂત્રાશયમાં, ઓડમાં, લ્હદ્યમાં
તથા વાણીમાં પિડા થાયછે. આંખો
વીચાઈ બંધછે અને શ્વાસ, હેડકી, જ-
ડતા તથા બેભાનપણું થાયછે, આ સ-
ન્નિપાત એવો છે કે એ ઉત્પન્ન થતાંજ
એ ચિકિત્સા કરવામાં આવેતો કદાચ
મટે તો મટે. આ સન્નિપાત નિવૃત્તિ
પામતાં કાનના મૂળમાં પ્રાણીને મહા-
દાશુ ફ્રેડલી થાયછે. આ ફ્રેડલી-
માંથી માંડ માંડ જીવી શકાયછે. આ
મહા ભયંકર સન્નિપાતને વૈધલેઠો ‘વૈ-
દારિક’ કહેછે. આ સન્નિપાત થયાને
ત્રણ રાત થઈ બંધ તો પછી ઔષધોની
કલ્પના વ્યર્થ છે.

धीन ग्रंथमां आ वातोत्वणु आदि
तेरसन्निपातजन्यरोगानां शीतांग
आदि तेर नामो क्क्षां
छे तेओ.

अथ तन्त्रान्तरे वातोत्वणादी-
नां सन्निपातज्वरविशेषाणां
त्रयोदशानां शीताङ्गादी-
नि त्रयोदश नामान्त-
राणि लक्षणान्तरा-
णि चाह ।

शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री
प्रलापी ततो रक्तघ्नीवयिता च तत्र
गणितः सम्भ्रुग्नेत्रस्तथा । साभिन्या-
सकजिह्वकथ कथितः प्राक्सान्धिगो-
थान्तको रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम
इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ॥

તન્દ્રી તાન્દ્રિકઃ પ્રલાપી પ્રલાપકઃ ર-
ક્તઘ્નીવયિતા રક્તઘ્નીવી સંભ્રુગ્નેત્રઃ ભ્રુગ્ને-
ત્રઃ । અભિન્યાસકઃ અભિન્યાસઃ કર્ણક-
ણ્ઠગ્રહૌ કર્ણગ્રહઃ કાર્ણિકઃ કણ્ઠગ્રહઃ ક-
ણ્ઠકુજ્જકઃ । અય તેપાં પ્રત્યેકં લક્ષણાનિ ।

ત્રણે દોષોથી થતા જ્વરોના ગણમાં
શીતાંગ, તંદ્રિક, પ્રલાપક, રક્તઘ્નીવી,
ભ્રુગ્નેત્ર, અભિન્યાસ, જિહ્વીક, સંધિગ,
અંતક, રૂગ્દાહ, ચિત્તવિભ્રમ, કાર્ણિક
અને કંઠકુબજક એ તેર જ્વરો ગણવા-
માં આવેછે. એ પ્રત્યેકનાં નીચેપ્રમાણે
લક્ષણો પણ તેજ ગ્રંથમાં કહ્યાં છે.

શીતાંગ સન્નિપાતનાં લક્ષણો.

हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी

यः श्वसनकसनहिकामोहकम्पप्रलापैः ।
 क्लमबहुकफवातादाहवम्यङ्गपीडास्वरवि-
 कृतिभिरार्चः शीतगात्रः स उक्तः ॥

७ सन्निपातज्वरमां शरीरं शरीर
 हिमन्तुं टाहुं थर्धं जय, श्वास थाय,
 अधरस थाय, डेडकी थाय, मोह थाय,
 कंय थाय, पकवाड थाय, क्लम थाय,
 कङ्क धणो निकणे, पवन अहु आवे,
 दाह थाय, वमन थाय, अंगोमां पीडा
 थाय अने स्वरमां विकार थाय ते स-
 न्निपातज्वर 'शीतगात्र' ठेहेवायछे.

तंद्रिक सन्निपातज्वरनां लक्षणो.

तन्द्रातीव ततस्तृपातिसरणं श्वासो-
 ऽधिकः कासरुक् सन्तप्तातितनुर्गले
 श्वययुना सार्द्धञ्च कण्डूकफः । सुर्या-
 मा रसना क्लमः श्रवणयोर्मान्द्यञ्च दा-
 हस्तथा यत्र स्वात्स हि तन्द्रिको
 निगदितो दोषत्रयोत्यो ज्वरः ॥

७ ज्वरमां धेन अत्यंत थाय, तरशं
 लागे, अतिसार थाय, श्वास अत्यंत
 थाय, अधरसनुं दरद थाय, देह अत्यंत
 तथे, गणाभां सोजे यण तथा कङ्क थाय,
 लल काणी थर्धं जय, क्लम थाय, कान
 गेहेरा थर्धं जय अने दाह थाय ते स-
 न्निपातज्वर 'तंद्रिक' ठेहेवायछे.

प्रलापक सन्निपातज्वरनां लक्षणो.

यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरो-
 पजाते प्रलापवहुलाः सहस्रोत्थिताश्च ।
 कम्पव्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्युर्ना-
 म्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथिव्याम् ॥

७ ज्वरमां सधणा दोषोना अत्यंत
 दोषने लीधे पकवाड वधे अने कंय,
 १३

व्यथा, पडी जनुं, दाह तथा जेलानपखुं
 अयेओ अकडम उत्पन्न थाय ते ज्वर
 पृथ्वीमां 'प्रलापक' अे नामथी प्र-
 प्यात छे.

रक्तघ्नीवि सन्निपातज्वरनां
 लक्षणो.

निष्ठीवो रुधिरस्य रक्तसदृशं कृष्णं
 तनौ मण्डलं लौहित्यं नयने तृपा-
 रुचिवमिश्वासातिसारभ्रमाः । आध्मा-
 नञ्च विसंज्ञता च पतनं हिकाङ्गपीडा
 भृशं रक्तघ्नीविनि सन्निपातजनिते लिङ्गं
 ज्वरे जायते ॥

७ ज्वरमां लोहीना अडप्पा निकणे,
 शरीरमां राता जेवां काणा अकरडां थाय,
 नेत्र रातां थर्धं जय, तरश लाग्या करे,
 अश्चि थाय, उलटी थाय, श्वास थाय,
 अतिसार थाय, भ्रम थाय, पेट अडी
 आवे, जेलानपखुं थाय, वारंवार पडी
 जवाय, डेडकी थाय अने अंगोमां अ-
 त्यंत पीडा थाय ते सन्निपातज्वर 'र-
 क्तघ्नीवि' ठेहेवायछे.

भुग्नेत्र सन्निपातज्वरनां लक्षणो.

भृशंयनवक्रता श्वसनकासतन्द्रा
 भृशं प्रलापमदवेपयुः श्रवणहानिमोहा-
 स्तथा । पुरो निखिलदोषजे भवति
 यत्र लिङ्गं ज्वरे पुरातनचिकित्सकैः
 स इह भुग्नेत्रो मतः ॥

सधणा दोषोथी उत्पन्न थयेला ७
 ज्वरमां प्रथम नेत्रो अत्यंत वांकां थर्धं
 जय, श्वास थाय, अधरस आवे, धेन
 थाय, पकवाड मड तथा कंय अत्यंत
 थाय, कान गेहेरा थर्धं जय अने मोह

थाय ते सन्निपातञ्जरने प्राचीन वैद्यो
'लुभनेत्र' दृढेछे.

अभिन्यास सन्निपातञ्जरनां
लक्षणो.

दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः
सर्वेऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचे-
ष्टता विकलता श्वासो भृशं मूकता ।
दाहश्चिकनमाननञ्च दहनो मन्दो ब-
लस्य क्षयः सोऽभिन्यास इति प्रकी-
र्त्तित इह प्राज्ञैर्भिषग्भिः पुरा ॥

७ न्वरभां सधणा दोषो णणवान्
तथा अत्यंत तीव्र थाय, मोह थाय,
अत्यंत ङडपणुं थाय, धेक्षछा थाय,
श्वास थाय, अत्यंत मुंगापणुं थाय, णण-
तरा थाय, मोहोऽङ्कुं थीडणुं थर्लय,
अग्नि भंङ् थर्लय अने णणनो क्षय
थर्लय ते सन्निपातञ्जरने प्राचीन
वैद्यो 'अभिन्यास' दृढेछे.

७०६६ सन्निपातञ्जरनां लक्षणो.

त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र
जिह्वा भृशं वृता कठिनकण्ठकैस्तद-
नु निर्भरं मूकता । श्रुतिस्रतिवलक्षति-
श्वसनकाससन्तप्तयः पुरातनभिषग्-
रास्तमिह जिह्वकं चक्षते ॥

त्रये दोषोथी उत्पन्न थञ्जेला ७ न्व-
रभां लुभ कडणुं डांटाञ्जोथी अत्यंत वी-
टाञ्जेथी थर्लय, अत्यंत मुंगापणुं
थाय, डान पेहेरा थर्लय, णणनो नाश
थाय, श्वास थाय, अधरस आन्धा करे
अने अत्यंत दाह थाय ते सन्निपात-
ञ्जरने लुना उत्तम वैद्यो '७०६६'
दृढेछे.

संधिग सन्निपातञ्जरनां लक्षणो.

व्यधातिशयिता भवेच्छ्वययुसंयुता
सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे विगत-
निद्रता कासरूक् । समस्तमिति की-
र्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे त्रिदो-
षजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिगः ॥

त्रये दोषोथी उत्पन्न थञ्जेला ७ न्व-
रभां सांधाञ्जोभां सोल तथा अत्यंत
पीडा, मोहोऽङ्कां कङ्नी अत्यंत वृद्धि,
निद्रानो नाश, अने अधरसनी पीडा
ञ्जे सधणां लक्षणो थाय ते सन्निपात-
ञ्जरने निदान वैद्यो 'संधिग' दृढेछे.

अंतक सन्निपातञ्जरनां लक्षणो.

यस्मिन् लक्षणमेतदस्ति सकलैर्दो-
षैरुदीते ज्वरेऽजस्रं मूर्द्धविधूननं सक-
सनं सर्वाङ्गपीडाधिका । हिकाश्वास-
सदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता वै-
कल्यञ्च वृथा वचांसि मुनिभिः संकी-
र्त्तितः सोऽन्तकः ॥

सधणा दोषोथी उत्पन्न थञ्जेला ७
न्वरभां भाथानुं निरंतर हलान्धा करवुं,
अधरस, सधणां अञ्जोभां अधिक पीडा,
हेडकी, श्वास, दाह, मोह, दृढनुं अ-
त्यंत तमपणुं, धेक्षछा, अने षड्वाह
ञ्जे लक्षणो थाय ते सन्निपातञ्जरने
मुनिञ्जो 'अंतक' दृढेछे.

३गूदाह सन्निपातञ्जरनां लक्षणो.

दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च
तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपी-
डाः । मन्थाहनव्यथनकण्ठरुजः श्रमश्च
रुग्दाहसंज्ञ उदितस्त्रिभवो ज्वरोऽयम् ॥

જે જ્વરમાં દાહ અત્યંત થાય, તરશ તીવ્ર લાગે, શ્વાસ થાય, ખકવાદ થાય, અરૂચિ થાય, ભ્રમ થાય, મોહ થાય, પીડા થાય, ઝાડમાં વ્યથા થાય, ડા-ઢીમાં પીડા થાય, ગળું દુખ્યા કરે અને શ્રમ થાય તે સન્નિપાતજ્વર 'રૂગદાહ' ઠહેવાય છે.

ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાત-જ્વરનાં લક્ષણો.

ગાયતિ નૃસતિ હસતિ પ્રલપતિ વિકૃતં નિરીક્ષતે મુષ્ટેત્ । દાહવ્યથામયા-ર્ષો નરસ્તુ ચિત્તભ્રમે જ્વરે ભવતિ ॥

જે જ્વરમાં માણસ ગાય, નાચે, હસે, ખકે, વિકૃતરીતે બુલે, મોહ પાગી બળ અને દાહથી, વ્યથાથી તથા ભયથી પીડાય તે સન્નિપાતજ્વર 'ચિત્તવિ-ભ્રમ' ઠહેવાય છે.

કર્ણિક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

દોષત્રયેણ જનિતા કિલ કર્ણમૂલે તીવ્રા જ્વરે ભવતિ તુ શ્વયધુર્વ્યથા ચ । કણ્ઠગ્રહો વધિરતા શ્વસનં પ્રલાપઃ પ્ર-સ્વેદમોહદહનાનિ ચ કર્ણિકારુચે ॥

જે જ્વરમાં ત્રણે દોષોને લીધે કા-નના મૂળમાં તીવ્ર વ્યથા તથા તીવ્ર સોજા થાય, ગળું પકડાય બળ, ગેહરા-પણું થાય, હાંફ ચાલે, ખકવાદ થાય, પસીના ચાડ્યા કરે, મોહ થાય અને દાહ થાય તે સન્નિપાતજ્વર (કર્ણિક) ઠહેવાય છે.

કંઠકુબ્જ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

કણ્ઠઃ શૂકશતાવરુદ્ધવદતિશ્વાસઃ પ્રલાપોઽરુચિર્દાહો દેહરુજા તૃપા-પિ ચ હનુસ્તમ્ભઃ શિરોર્ચિસ્તયા । મો-

હો વેપથુના સહેતિ સકલં લિઙ્ગં ત્રિદો-પજ્વરે યત્ર સ્વાત્સ હિ કણ્ઠકુબ્જ ઉ-દિતઃ પ્રાચ્યૈશ્ચિકિત્સાવુષ્ઠેઃ ॥

જે જ્વરમાં કંઠ બળે સૈકડો ધા-ન્યોની અણીઓથી વીટાએલો હોય એવો થઈ બળ, હાંફ અત્યંત થાય, ખ-કવાદ ચાલે, અરૂચિ થાય, બળતરા થાય, ઠેહમાં પીડા થાય, તરશ લાગ્યા કરે, ડાહી ઝલાઇ બળ, માથામાં પીડા થાય, મોહ થાય અને કંપ થાય તે સ-ન્નિપાતજ્વરને એ સધળાં લક્ષણોઉપરથી પ્રાચીન વૈદ્યો 'કંઠકુબ્જ' ઠહેલે.

સન્નિપાતજ્વરોમાં સાધ્ય અને અસાધ્ય.

સન્ધિગસ્તેષુ સાધ્યઃ સ્યાત્ તન્દ્રિ-કશ્ચિત્તવિભ્રમઃ । કર્ણિકો જિહ્વકઃ કણ્ઠકુબ્જઃ પચ્ચાપિ કષ્ટકાઃ ॥ રુદા-હસ્ત્વતિકષ્ટેન સંસાધ્યસ્તેષુ ભાષિતઃ ॥ રક્તષ્ટ્રીવી મુગ્ધનેત્રઃ શીતગાત્રઃ પ્રલાપ-કઃ । અભિન્યાસોઽન્તકથૈતે પદસાધ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

એઓમાં સંધિક સાધ્ય છે. તંદ્રિક, ચિત્તવિભ્રમ, કર્ણિક, જિહ્વક, અને કંઠકુબ્જ એ પાંચ કષ્ટ સાધ્ય છે. રૂગ-દાહ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. રક્તષ્ટ્રીવિ, ભુગનેત્ર, શીતગાત્ર, પ્રલાપક, અ-ભિન્યાસ, અને અંતક, એ છ અ-સાધ્ય છે.

ખીબ ગ્રંથમાં વળી એ વાતોદ્વણ-આદિ તેર સન્નિપાતજ્વરોનાં કુંભીપાકઆદિ તેર ખીબ નામે કલાં છે તેઓ.

અથ તન્નાન્તરે વાતોલ્બણાદી-
નાં સન્નિપાતજ્વરવિશેષાણાં
ત્રયોદશાનાં કુમ્ભીપાકા-
દીનિ ત્રયોદશ નામાન્ત-
રાણિ લક્ષણાન્તરાણિ
ચોક્તાનિ ।

કુમ્ભીપાકઃ પ્રોર્ણનાવઃ પ્રલાપી છ-
ન્તર્દાહો દળ્બપાતોઽન્તકથ્ચ । ણીદા-
હથ્ચાય હારિદ્રસંજ્ઞો મેદા ઇતે સન્નિપા-
તજ્વરસ્ય ॥ અજઘોપમૂતહાસૌ ચન્ત્રા-
પીઢથ્ચ સન્યાસઃ । સંશોપી ચ વિશે-
પાસ્તસ્યૈવોક્તાસ્ત્રયોદશાન્યત્ર ॥

કુંભીપાક, પ્રોર્ણનાવ, પ્રલાપી, અંત-
ર્દાહ, દંડપાત, અતક, એણીદાહ, હા-
રિદ્ર, અજઘોપ, ભૂતહાસ, ચંત્રાપીઢ,
સંન્યાસ અને સંશોપી એ તેર અનુક્રમે
સન્નિપાતજ્વરોનાં નામ છે.

ખીજા ગ્રંથમાં કહેલાં એ તેર સન્નિ-
પાતજ્વરોનાં લક્ષણો.

કુંભીપાક સન્નિપાતજ્વરોનાં લક્ષણો.

અર્થૈવાં લક્ષણાનિ ।

ઘોણાવિવરણ્ણરદ્વહુશોણાસિતલોહિ-
તં સાન્દ્રમ્ । વિલુઠ્ઠન્મસ્તકમભિતઃ કુ-
મ્ભીપાકેન પીઢિતં વિચાત્ ॥

જે માણસને નાકના છિદ્રમાંથી રાતું
અને કાણું ઘણું ધાકું લોહી ઝર્યા કરે
અને વારંવાર આમ તેમ માથું હલાવવું
પડતું હોય તેને 'કુંભીપાક' નામના સ-
ન્નિપાતજ્વરથી પીડાએલો જાણવો.
પ્રોર્ણનાવ સન્નિપાતજ્વરોનાં લક્ષણો.
ઉત્ક્લિપ્ય યઃ સ્વમદ્ગ્નં ક્ષિપત્યસ્તા-

ન્નિતાન્તમુચ્છ્વસિતિ । તં પ્રોર્ણનાવજ્વરં
વિચિત્રકટ્ટં વિજાનીયાત્ ॥

જે માણસ પોતાના શરીરને હંથું
કરી કરીને નીચે પછાડ્યા કરતો હોય,
અને બહુજ હાંકતો હોય તે વિચિત્ર
કટ્ટવાળા માણસને પ્રોર્ણનાવ નામના
સન્નિપાતજ્વરથી પીડાએલો જાણવો.

પ્રલાપી સન્નિપાતજ્વરોનાં લક્ષણો.

સ્વેદભ્રમાદ્ભેદાઃ કમ્પો દવયુર્વમિ-
ર્વયા કણ્ઠે । ગાત્રઞ્ચ ગુર્વતીવ પ્રલાપિ-
જુષ્ટસ્ય જાયતે લિદ્ગમ્ ॥

જેને પ્રલાપી સન્નિપાતજ્વર પ્રાપ્ત
થયો હોય તેને પસીનો, ભ્રમ, સાંધા-
ઓતું તુટવું, કંપ, દાહ, વમન, કંઠમાં
બ્યથા અને શરીરમાં અત્યંત ભારેપણું
એટલાં ચિન્હો ઉત્પન્ન થાય છે.

અંતર્દાહ સન્નિપાતજ્વરોનાં લક્ષણો.

અન્તર્દાહઃ શૈત્યં વહિઃ શ્વયધુર-
તિરપિ તથા શ્વાસઃ । અદ્ગમપિ દગ્ધ-
કલ્પં સોઽન્તર્દાહાર્દિતઃ કથિતઃ ॥

જે માણસને અંતરદાહ, ખાહાર શી-
તળપણું, સોજ, અરુચિ અને શ્વાસ થયાં
હોય અને અંગ બળી ગયા જેવું થઈ
ગયું હોય તેને અંતર્દાહ નામના સન્નિ-
પાતજ્વરથી પીડાએલો સમજવો.

દંડપાત સન્નિપાતજ્વરોનાં લક્ષણો.

નક્તં દિવા ન નિદ્રામુપૈતિ શૃક્લાતિ
મૂઢધીર્નમસઃ । ઉત્પાય દળ્બપાતી ભ્ર-
માતુરઃ સર્વતો ભ્રમતિ ॥

નમસો શૃક્લાતિ આકાશાત્કિન્નિદ્રશૃહી-
તું કરૌ પ્રસારયતીત્યર્થઃ ॥

જને દંડપાત સન્નિપાતજ્વર આન્વે
હોય તે માણસ રાતે ૬ દિવસે ઉંધતો
નથી, બુદ્ધિના મોહને લીધે આકાશ-
માંથી કાંઈક લેવા વાસ્તે હાથ લાંબા
કરેછે અને ભ્રમથી આતુરપણાને લીધે
ઉઠી ઉઠીને ચારેકાર ભમ્યા કરેછે.

અંતક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

સંપૂર્વતે શરીરં ગ્રન્યિભિરમિતસ્તયો-
દરં મરુતા । આસાતુરસ્ય સતતં વિચે-
તનસ્યાન્તકાર્ત્તસ્ય ॥

જને અંતક નામનો સન્નિપાતજ્વર
આન્વે હોય તે માણસનું શરીર ચારે-
કાર ગાંઠાઓથી ભરપૂર થઈ જાયછે,
પેટ પવનથી ભરપૂર થઈ જાયછે,
સર્વદા શ્વાસથી આતુરતા રહેછે અને
બેભાનપણું થઈ જાયછે.

એણીદાહ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

પરિધાવતીવ ગાત્રે રૂક્ષપાત્રે યુગ-
પતગહરિણગણઃ । વેપથુમતઃ સદાહસૈ-
ળીદાહજ્વરાર્ત્તસ્ય ॥

રૂક્ષપાત્રે પીડામાજને ગાત્રસ્ય વિશેષળ-
મેત્ ॥

જને એણીદાહ નામના સન્નિપાત-
જ્વરની પીડા થઈ હોય તે માણસને
કંપ થાયછે, બળતરા થાયછે અને પી-
ડાથી ભરપૂર થએલા શરીર ઉપર જાણે
સર્પોના, પક્ષિઓના તથા હરિણોના સ-
મ્રહ દોડતા હોય એમ લાગેછે.

હારિદ્રક સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

યસ્યાડતિપીતમઙ્ગં નયને સુતરાં મ-
લસ્તતોડ્વ્યાધિકમ્ । દાહોડતિશીતતા
વહિરસ્ય સ હારિદ્રકો જ્ઞેયઃ ॥

જે માણસનું શરીર અત્યંત પીડું થઈ
ગયું હોય, નેત્રો તેથી પણ વધારે પીળાં
થઈ ગયાં હોય, મળ નેત્રોથી પણ વ-
ધારે પીળો થઈ ગયો હોય, અંદર દાહ
થતો હોય અને બાહ્યર શીતલપણું રે-
હેતું હોય તેને હારિદ્રક નામના સન્નિ-
પાતજ્વરથી પીડાએલો સમજવો.

અજઘોષ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

છગલકસમાનગન્ધઃ સ્કન્ધરુજાવા-
ન્નિરુદ્ધગલરંધ્રઃ । અજઘોષસન્નિપાતા-
દાતામ્રાક્ષઃ પુમાન્ ભવતિ ॥

જનો ગંધ બકરાના જેવો થઈ ગયો
હોય, ખભાઓમાં પીડા થતી હોય,
ગળાનું છિદ્ર રોકાઈ ગયું હોય અને
આંખો રાતી થઈ ગઈ હોય તેને અજ-
ઘોષનામના સન્નિપાતજ્વરથી પીડા-
એલો સમજવો.

ભૂતહાસ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

શબ્દાદીનધિગચ્છતિ ન સ્વાન્વિપ-
યાન્યદિન્દ્રિયગ્રામૈઃ । હસતિ પ્રલપતિ
પરુપં સ જ્ઞેયો ભૂતહાસાર્ત્તઃ ॥

જે માણસ પોતાની ઇંદ્રિયોથી શબ્દ
આદિ વિષયોનું અહણુ ન કરી શકતો
હોય, હસતો હોય અને કઠોર રીતે બ-
કતો હોય તેને ભૂતહાસ નામના સન્નિ-
પાતજ્વરથી પીડાએલો સમજવો.

યંત્રાપીડ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

યેન મુહુર્જ્વરવેગાદ્યન્ત્રેણેવાવપીડ્ય-
તે ગાત્રમ્ । રક્તં પીતઞ્ચ વમેદ્યન્ત્રાપી-
ડઃ સ વિજ્ઞેયઃ ॥

જે જ્વરના વેગને લીધે શરીર જાણે
ચીચોડાથી પીલાતું હોય એવી પીડા

૨૫૨૨૬

થાય અને પીળા લોહીનું વમન થતું હોય તે જ્વરને ચંત્રાપીડ સન્નિપાત-જ્વર જણાવે.

સંન્યાસ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

અતિસરતિ વમતિ કૂજતિ ગાત્રા-પ્યથિતશ્ચિરં નરઃ ક્ષિપતિ । સન્યાસ-સન્નિપાતે પ્રલપત્યુગ્રાક્ષિમળહલો ભવતિ ॥

જ્વરે સંન્યાસનામને સન્નિપાતજ્વર આંચો હોય તે માથુસ વમન કસ્યા કરેછે, ધુધંબ્યા કરેછે, ઘણીવાર સુધી અંગોને ચારેકાર પછાડ્યા કરેછે, ખડ્યા કરેછે અને તેને પાતળો ઝાંડો વહો જાય છે તથા તેની આંખોનું મંડલ ઉચ્ચ થઈ જાય છે.

સંશોષી સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

મેચકવપુરતિમેચકલોચનયુગલો મ-લોત્સર્ગત્ । સંશોષિણિ સિતપિઢકા-મળ્ડલયુક્તો જ્વરે નરો ભવતિ ॥

જ્વરે સંશોષીનામને સન્નિપાતજ્વર આંચો હોય તે માથુસનું શરીર ઝાંડો નીકળવાથી કાણું થઈ જાય છે અને નેત્રો અત્યંત કાળાં થઈ જાય છે તથા તેના શરીરમાં ઘોળી ઘોળી ફેડલીઓ અને ચકરડાં થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરોના ભયંકરપણાવિષે.

નારાયણ એવ મિષક્ મેષજમેતેષુ જાનહવીનીરમ્ । નૈરુજ્યહેતુરેકો નિલં મૃત્યુજયો ધ્યેયઃ ॥

સન્નિપાતજ્વરમાં એક નારાયણજ વૈધ છે, એક ગંગાજનું જળજ આપધ છે અને આશોચને આપનારા એક મૃત્યુંજયનુંજ (સદાશિવનુંજ) ધ્યાન કરવું જોઈ છે.

અસાધ્ય સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ.

અધાસાધ્યસ્ય સન્નિપાતજ્વરસ્ય

લક્ષણમાહ ।

સન્નિપાતજ્વરસ્વાન્તે કર્ણમૂલે સુ-દારુણઃ । શોથઃ સંજાયતે તેન કશ્ચિ-દેવ પ્રમુચ્યતે ॥

સુદારુણઃ મારકત્વાત્ । યતસ્તેન શો-થેન કશ્ચિદેવ પ્રમુચ્યતે । જીવિતં ન ત્વજ-તિ ઇત્યર્થઃ ॥

સન્નિપાતજ્વરને અંતે કાનના મૂળમાં મારી નાખે એવો દારૂ સોળે ઉત્પન્ન થાય છે કે જે સોળમાંથી દોઢક જીવતો રહે છે.

સન્નિપાતજ્વરના અસાધ્યપણાનું

તથા કષ્ટસાધ્યપણાનું વિવેચન.

સન્નિપાતજ્વરાન્ કષ્ટાનસાધ્યાનપરે જગુઃ । દોષે પ્રવૃદ્ધે નષ્ટેઽગ્રૌ સર્વસમ્પૂર્ણ-લક્ષણઃ ॥ સન્નિપાતજ્વરોઽસાધ્યઃ કષ્ટ-સાધ્યસ્તતોઽન્યથા ।

સર્વાણિ દાહશીતાદીનિ સમ્પૂર્ણાનિ આ-તુરગતાનિ પ્રોક્તાનિ યાવદ્લક્ષણાનિ યસ્ય સઃ । તતોઽન્યથા દોષે પક્કે અગ્રૌ દીપ્તે સ્વરૂપલક્ષણકઃ કષ્ટસાધ્ય ઇત્યર્થઃ ॥

કેટલાએક વૈદ્યોએ કષ્ટસાધ્ય સન્નિ-પાતજ્વરને પણ અસાધ્ય કહ્યા છે તે પણ તેઓમાં એમ સમજવાનું છે કે દોષની વૃદ્ધિ થવાથી અને અગ્નિનો નાશ થવાથી શેગીના શરીરમાં દાહ અને શીત આદિ સધળાં લક્ષણો સંપૂર્ણ થયાં હોય તો તે સન્નિપાતજ્વરને અ-સાધ્ય જણાવે અને જે દોષ પાકવાથી

તથા અગ્નિની દીપ્તાથી થોડાં લક્ષણો હોય તો તે સન્નિપાતજ્વરને કષ્ટસાધ્ય બન્યુવો.

સામાન્ય સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સા કરવાવિષે.

અથ સામાન્યસન્નિપાતજ્વરસ્ય ચિકિત્સા ।

સન્નિપાતાર્ણવે મગ્નં યોઽભ્યુદ્ધરતિ માનવમ્ । કસ્તેન ન કૃતો ધર્મઃ કાઞ્ચ પૂર્જાં ન સોઽર્હતિ ॥ મૃત્યુના સહ યોદ્ધવ્યં સન્નિપાતં ચિકિત્સતા । યથ તત્ર ભવેજ્જેતા સજેતામયસંકુલે ॥ શ્લેષ્મનિગ્રહમેવાદૌ કુર્યાદ્વિચારૌ ત્રિદોષજે । સંસર્ગે યો ગરીયાન્ સ્યાદુપક્રમ્યઃ સ વૈ ભવેત્ ॥

સંસર્ગે દોષદ્વયં સંસર્ગે ગરીયાન્ બલવત્તરઃ ॥

અંશાંશં યત્ર દોષાણાં વિવેક્તું નૈવ શક્ન્યાત્ । ક્રિયાં સાધારણીં તત્ર વિદધીત ચિકિત્સકઃ ॥ લઙ્ગનં વાલુકાસ્વેદો નસ્યં નિષ્ઠીવનં તથા । અવલેહોઽજ્જનં ચૈવ પ્રાક્ પ્રયોજ્યં ત્રિદોષજે ॥

જ્વર ઇતિ શોષઃ । નનુ ક્રિયાયાસ્તુ ગુણાભિ ક્રિયામન્યાં પ્રયોજયેત્ । પૂર્વસ્યાં શાન્તવેગાયાં ન ક્રિયાસદ્કરો હિતઃ ॥ ઇતિ વચ્ચેન ક્રિયાસદ્કરસ્ય નિપિદ્ધત્વાત્ કથમત્ર નસ્યનિષ્ઠીવનાવલેહાજ્જનાનિ યુગપદ્ધિધીયન્ત ઇત્યાશઙ્કચાહ ॥

ક્રિયામિસ્તુલ્યરૂપાભિઃ ક્રિયાસાદ્ધર્મમિપ્યતે । મિત્રરૂપતયા તાસ્તુ નહિ કુર્વન્તિ દૂષણમ્ ॥

જે વૈધ સન્નિપાતરૂપી સમુદ્રમાં કુબેલા માણસને તેમાંથી બાહાર કાઢાડે છે તેણે કયો ધર્મ ન કર્યો અને તે કઈ પૂજાને યોગ્ય નથી? (એ વૈધે સઘળા ધર્મો કર્યા અને વૈધ સઘળા પ્રકારની પૂજાને લાયક છે.) સન્નિપાતની ચિકિત્સા કરવામાં મૃત્યુની સામે લડવા જેવું છે માટે જે વૈધે સન્નિપાતની લડાઈમાં જ્ય મેળવ્યો હોય તે વૈધ ખીજ અનેક રોગોની સંકુલ લડાઈમાં પણ જીતે છે. ત્રણે દોષોથી થતા સન્નિપાતમાં વૈધે પ્રથમ કફનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. ત્રણ દોષમાં એ દોષનું ઊલ્લેખપણું થયું હોય તો તેઓમાં જે દોષ બલવત્તર હોય તેનો પ્રથમ નિગ્રહ કરવો જોઈએ. જ્યાં દોષોના અંશાંશનું વિવેચન થઈ શકે નહી ત્યાં વૈધે સાધારણ ચિકિત્સા કરવી. સન્નિપાતજ્વરમાં પ્રથમ લંધન, રેતીનો શેક, નસ્ય, યુંકાવવું, અવલેહ અને અંજન એઓનો પ્રયોગ કરવો.

શંકા.—“એક ક્રિયાથી યુક્ત ન થાય તો તે ક્રિયાનો વેગ શાંત થયા પછી ખીજ ક્રિયાનો પ્રયોગ કરવો. પણ એકી વખતે અનેક ક્રિયાઓ કરવી નહી. કેમકે ક્રિયાઓનો સંકર હિતકારી થતો નથી.” એ વચનથી ક્રિયાઓના સંકરનો નિષેધ છે તે છતાં અહીં સન્નિપાતજ્વરમાં નસ્ય, યુંકાવવું, અવલેહ અને અંજન એઓને એકી વખતે કરવાનું કેમ કહ્યું?

સમાધાન.—“સમાનરૂપવાળી ક્રિયાઓ એકી વખતે કરવામાં આવે તો ક્રિયાઓનો સંકર થયો માનવામાં આવે છે. પણ ભિન્ન ભિન્ન રૂપોવાળી ક્રિયાઓ એકી વખતે કરવામાં આવે તો

તેઓથી કરી હરકત થતી નથી." એમ સિદ્ધાંત છે.

સન્નિપાતજ્વરમાં લંધનનો અવધિ.

તત્ર લહનસ્થાવધિમાહ ।

ત્રિરાત્રં પચરાત્રં વા દશરાત્રમથાપિ
વા । લહનં સન્નિપાતેષુ કુર્યાદ્વારોગ્ય-
દર્શનાત્ ॥

લહને ત્રિરાત્રાદિવિકલ્પ ઉલ્બળત્વા-
પેક્ષયા દોષાણાં શીઘ્રમઘ્યમન્દશક્તિત્વાત્
આરોગ્યદર્શનાદિતિ । યાવદારોગ્યદર્શનં
સ્વાત્ તાવદ્વા લહનં કુર્યાત્ । एतेन त्रि-
रात्राद्यवधेर्न नियतत्वं सूचितम् । अतएव
सुश्रुतः प्राह ॥

સપ્તમે દિવસે પ્રાત્તે દશમે દ્વાદશેષપિ
ત્રા । પુનર્ઘોરતરો ભૂત્વા પ્રશમં યાતિ
હન્તિ વા ॥

ઘોરતર ઇતિ સ્વભાવાદેવ તદા ઘોરતરો
ભૂત્વેતિ ॥

સન્નિપાતજ્વરોમાં ત્રણ રાત સુધી,
અથવા પાંચ રાત સુધી અથવા દશ
રાત સુધી અથવા બ્યાં સુધી આરોગ્ય
દેખાય ત્યાં સુધી લંધન કરવું.

વાયુ શીઘ્રગતિવાળો છે, પિત્ત મધ્ય-
ગતિવાળું છે અને કફ મંદગતિવાળો છે
તેથી તે તે દોષની ઉલ્બલ્લતા ઉપર ધ્યાન
આપીને ત્રણ, પાંચ અને દશ રાત સુધી
લંધન કરવાનો વિકલ્પ કહ્યો છે. પણ
આરોગ્ય દેખાયા સુધી લંધન કરવાનો
વિકલ્પ કહ્યો તેથી એમ સૂચ્યું છે કે
'ત્રણ રાત આદિની અવધિ નિયમિત
છે એમ સમજવું નહીં.' એટલા માટેજ
સુશ્રુતે કહ્યું છે કે 'સાતમે, દશમે અ-

થવા બારમે દિવસ પ્રાત્તે થતાં સન્નિ-
પાતજ્વર સ્વાભાવિક રીતેજ અત્યંત
ઘોર થઇને શાંત થઈ જાય છે અથવા
મારી નાખે છે.'

મારી નાખવાનાં અને શાંત થવાનાં
કારણવિધે.

હનનપ્રશમયોઃ કારણમાહ ।

પિત્તકફાનિલટદ્વયા દશદિવસ-
દ્વાદશાહસપ્તાહાત્ । હન્તિ વિમુચ્ચય-
વા ત્રિદોષજો ઘાતુમલપાકાત્ ॥

ત્રિદોષજો જ્વર ઇતિ શેષઃ । ઘાતુમલ-
પાકાત્ । ઘાતુપાકાહ્નન્તિ મલપાકાહ્નિ-
શ્વતીત્યર્થઃ । ઘાતુમલપાકે પ્રાક્તનકર્મવં હે-
તુઃ । તત્ર યદિ જીવનસંવર્દકં કર્માસ્તિ

તદા મલપાકોઽન્યથા ઘાતુપાકઃ । સ ચ
રસાદિ શુક્રાન્તઘાતુનાં પાકો બોદ્ધવ્યઃ ॥

પિત્તની, કફની અને વાયુની વૃ-
દ્ધિથી અનુક્રમે દશ દિવસ, બાર દિવસ
અને સાત દિવસ સુધીમાં જે ઘાતુઓ
પાકી જાયતો સન્નિપાતજ્વર મારી
નાખે છે અને જે મળ પાકી જાયતો
છોડી દે છે.

ઘાતુઓના અને મળોના પાકવામાં
પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધકર્મજ કારણરૂપ
છે. જે જીવનને વધારનાર પ્રારબ્ધ-
કર્મ હોયતો મળ પાકે છે અને જીવનની-
હાનિ કરનાર પ્રારબ્ધ હોયતો ઘાતુઓ
પાકે છે. ઘાતુઓ પાકે છે એટલે રસથી
તે વીર્યપર્યંત સધળા ઘાતુઓ પાકે છે
એમ સમજવું.

ઘાતુઓ પાકવાનું લક્ષણ.

તત્ર ઘાતુપાકસ્ય લક્ષણમાહ ।

નિદ્રાનાશો હૃદિ સ્તમ્ભો વિષ્ટમ્ભો

ગૌરવારુચી । અરતિર્વલહાનિશ્ચ ધાતૂનાં
પાકલક્ષણમ્ ॥

વિષ્ટમ્બ ઉદરસ્ય ગૌરવં ગાત્રાણામ્ ॥

અન્યચ્ચ ।

સંવાધ્યમાનો હૃદિ નાભિદેશે ગા-
ત્રેષુ વા પાકરુજાન્વિતેષુ । પિઠાજ્વ-
રાત્તોડ્ઙ્ગુલિમિશ્ચ ગચ્છેત્સ ધાતુપાકી
કથિતો મિપમ્બિઃ ॥ અપરચ્ચ । નાભેરુ-
ર્ધ્વં હૃદોડધસ્તાત્પીઠિતે ચેદ્ વ્યથા મ-
વેત્ । ધાતોઃ પાકં વિજાનીયાદન્યથા
તુ મલસ્ય ચ ॥

નિદ્રાનો નાશ, હૃદયનું સ્તબ્ધપણું,
પેટનું કઠણપણું, ગાત્રોનું ભારેપણું, અ-
શ્ચિ, સુખનો અભાવ અને બળની
હાનિ એ લક્ષણો ઉપરથી જણવું કે ધા-
તુઓ પાક્યા છે. ખીજું પણ કહ્યું છે કે
“જ્વરથી પીડિત થયેલો જે માણસ
હૃદયમાં, નાભિ ઉપર અથવા પાકને
લીધે કુખતાં ગાત્રોમાં આંગળીઓવતે
દખાવતાં પીડા પામે તો તે માણસના
ધાતુઓ પાકી ગયા છે એમ સમજવાનું
વૈદ્યલોકો કહે છે.” વળી પણ કહ્યું છે કે
“નાભિથી ઉપર અને હૃદયથી નીચે
દખાવતાં જે વ્યથા થાયતો ધાતુઓનો
પાક થયો જણવો અને જે વ્યથા ન
થાયતો મળતો પાક થયો જણવો.”

મળો પાકવાનું લક્ષણ.

અથ મલપાકલક્ષણમ્ ।

દોષપ્રકૃતિવૈકૃત્યં લઘુતા જ્વરદેહયોઃ ।
ઇન્દ્રિયાણાચ્ચ વૈમલ્યં મલાનાં પાક-
લક્ષણમ્ ॥

દોષા વાતાદયઃ તેષાં પ્રકૃતિત્વે તુ વા-

હતન્દ્રાગૌરવાદિકરણં તસ્ય વૈકૃત્યં વૈ-
પરીત્યં વૈમલ્યં મલરાહિત્યમ્ । મલાનાં
દોષાણાં પાકલક્ષણમ્ । અન્યચ્ચ ॥

શશ્વત્તિન્દ્રિયપન્નકસ્ય પદુતા વન્દેશ્ચ
યત્ર ક્રમાત્ તૃપ્ણાદિપ્રશમો જ્વરસ્ય
મૃદુતા તં દોષપાકં વદેત્ । હૃન્નાભ્યો-
રતિવેદનાતિસરણં તીત્રો જ્વરસ્તૃપ્મદઃ
શ્વાસાધિક્યમરોચકોડરતિરિતિ સ્પા-
દ્ધાતુપાકાકૃતિઃ ॥

વાયુઆદિ દોષો કે જ્યોનો સ્વભાવ
દાહ, તંદ્રા અને ભારેપણું આદિ કર-
વાનો છે તેઓનું તે સ્વભાવથી રહિત-
પણું, જ્વરનું તથા શરીરનું હલકાપણું,
અને ઇન્દ્રિયોનું નિર્મલપણું એ લક્ષણો
ઉપરથી જણવું કે “મળો એટલે દોષો
પાક્યા છે.” ખીજા વચનમાં પણ કહ્યું
છે કે “નિરંતર પાંચે ઇન્દ્રિયોનું સમર્થ-
પણું, જઠરાગ્નિનું સમર્થપણું, અનુક્રમે
તરશ આદિનું શાંત થવું અને જ્વરનું
કુણપણું એ લક્ષણો થાય તો દોષો
પાક્યા છે એમ કહેવું અને જે હૃદયમાં
તથા નાભિમાં આંત વેદના, અત્યંત
પાતળો ઝાડો, જ્વરનું તીવ્રપણું, તરશ,
મદ, શ્વાસનું અધિકપણું, અશ્ચિ અને
અસુખ એ લક્ષણો થાયતો ધાતુઓ
પાક્યા છે એમ સમજવું.”

આમ અધિક હોવાને લીધે સાતમા
દિવસ આદિની અવધિનું ઉલ્લંઘન
થાયતો છેલ્લી અવધિ.

આમસ્યાધિક્યેન સપ્તમદિવસા-
ચ્ચવધ્યતિક્રમે પરમાવધિમા-
હ । હારીતઃ ।

સપ્તમી દિવુણા યાવન્નવમ્યેકાદશી

તથા । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च
वधाय च ॥

નવન્યેકાદશી યાગમનદિવસં વિહાય
બોદ્ધવ્યા તેનાગમનદિવસં નીત્વા દશમી
દ્વાદશી તથા ॥ અત્ર રાત્રિરિત્પગ્યાહિયેતે ॥

સન્નિપાતજ્વર પોતાના આવવાના
દિવસથી ચૌદમી, વીશમી અથવા ચૌ-
વીશમી રાત સુધીમાં છોડી દેછે અ-
થવા મારી નાખેછે એ સન્નિપાતજ્વરની
મર્યાદા સમજવી.

સન્નિપાતજ્વરવાળાને કેવું
પાણી પાવું.

સન્નિપાતજ્વરી પૂર્વે સમ્યક્ લઢ્ઢન-
માચરેત્ । શૃતં શીતં પિવેદમ્મઃ સમયે
ભેપજં મજેત્ ॥ સન્નિપાતેન તૃપ્યન્તં
પાર્શ્વરુક્તાલુશોપિણમ્ । યઃ પાયયે-
જ્જલં શીતં સ મૃત્યુર્નરવિગ્રહઃ ॥

શીતં અકથિતં શૃતં તુ શીતં વિહિત-
મેવ । इति लड्ढनम् ॥

સન્નિપાતજ્વરવાળાએ પ્રથમતો સા-
રીરીતે લંધન કરવું. ઉકાળ્યા પછી થંદું
કરેલું પાણી પીવું અને સમય પ્રાપ્ત થતાં
ઔષધ પાવું. સન્નિપાતને લીધે તરશ્યા
થતાં, પડખામાં પીડાતા અને તાળ-
વાના શોષવાળા માણસને જે વૈધ નહીં
ઉકાળેલું ટાદું પાણી પાય તેને માણસના
વેપવાળો મૃત્યુ સમજવો.

રેતિથી સ્વેદન કરવાવિધે.

વાલુકાસ્વેદઃ ।

વાતશ્લેષ્મકૃતે સ્વેદાન્ કારણદ્રૂક્ષ-
નિર્મિતાન્ । સ્નિગ્ધઃ સ્વેદો નિપિદ્ધોઽત્ર

ચિના કેવલવાતજાત્ ॥ સર્પરમૃષ્ટપટ-
સ્થિતકાઝિકસંસિક્તવાલુકાસ્વેદઃ ।
શમયતિ વાતકફામયમસ્તકશૂલાઝ-
મઝાદીન્ ॥ સ્ત્રોતસાં માર્દવં કૃત્વા ની-
ત્વા પાવકમાશયમ્ । હૃત્વા વાતકફ-
સ્તમ્બં સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥

इति वालुकास्वેदः ॥

વાયુના તથા કફના આધિક્ષવાળા
જ્વરમાં રૂક્ષ પદાર્થોથી ખનાવેલા સ્વેદ
કરવા. કેવળ વાયુથીજ થએલા જ્વર-
શિવાય ખાકીના જ્વરમાં સ્નિગ્ધ પ-
દાર્થોથી ખનાવેલો સ્વેદ નિપિદ્ધ છે.
રેતીને ઠીપડામાં શેકી લુગડામાં ખાંધી
તેના ઉપર કાંચ છાંટીને તેથી સ્વેદ
કરવામાં આવેતો તે સ્વેદ વાયુના તથા
કફના રોગોને માથાના શૂળને અને સ-
રીર ભાંગવા (તુટવા) આદિ વ્યાધિ-
ઓને શાંત કરેછે. સ્વેદ સ્ત્રોતોને કુણાં
પાડી, જઠરાગ્નિને તેના આશયમાં પો-
હોઆડી અને વાયુના તથા કફના સ્ત-
બ્ધપણાને હરી લઈ જ્વરને મટાડેછે.

સૈન્ધવ આદિ નસ્ય.

અથ નસ્યમ્ ।

સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ કુષ્ઠમેવ
ચ । વસ્તમૂત્રેણ સંપિષ્ટં નસ્યં તન્દ્રાનિ-
વારણમ્ ॥

શ્વેતમરિચં શિમુવીજમ્ । इति सैन्ध-
वादि नस्यम् ॥

સૈન્ધવ, સરગવાનાં ખીજ, સર્પ અને
કઠ એઓને ખકરાના મૂત્રમાં વાટી તેથી
નસ્ય દેવામાં આવેતો ઘેનતું નિવારણ
થાયછે.

મધૂકસારાદિ બીજા પ્રકારનાં નસ્યો.

મધૂકસારસિન્ધૂત્યવચોપણકળાઃ
સમાઃ । શ્લેષ્ણં પિદ્મામ્ભસા નસ્યં દ-
ઘાત્ સંજ્ઞામવોઘનમ્ ॥

મધૂકસારાદિ નસ્યમ્ ॥

માતુલજ્ઞાર્દ્રકરસં કોષ્ણં ત્રિલવણા-
ન્વિતમ્ । અન્યદ્વા સિદ્ધિવિહિતં નસ્યં
તીક્ષ્ણં પ્રયોજયેત્ ॥ તેન પ્રભિચતે
શ્લેષ્મા પ્રભિન્નશ્ચ પ્રસિચ્યતે । શિરોહૃદ-
યકળઠાસ્યપાર્શ્વરૂક્ ચોપશામ્યતિ ॥
મોહામયેન મુગ્ધં વોઘયિતું ચાદૃશઃ
શક્તઃ । કલ્પતરુનામધેયો રસો ન તા-
દૃક્ પરં કિચ્ચિત્ ॥ ઇતિ નસ્યમ્ ॥

મહુકાનો સાર, સૈંધવ, વજ, મરી
અને પીપળ એઓને સમભાગે લઈ
પાણીમાં સારી પેઠે વાટી તેથી નસ્ય
દેવામાં આવેતો વેન મટીને સંજ્ઞા પ્રાપ્ત
થાયછે. બીજોરાના તથા આદુના રસને
જરા હનો કરી તેમાં સૈંધવ, બીડલુણુ
અને કાયલુણુ નાખી તેથી નસ્ય દેવામાં
આવે અથવા બીજું કાંઈ સિદ્ધલોકોએ
શેષેલું તીક્ષ્ણુ નસ્ય દેવામાં આવે તો
તેથી કદ્ ભેદાઈ જાયછે, ભેદાઈ પાતળો
થઈને ખાહાર નીકળે છે અને માથું,
હૃદય, કંઠ, મોહોડું તથા પડખાં એ-
ઓમાં થતી પીડા શાંત થાયછે. વેન-
રૂપી દરદથી મૂઠ થએલા માણસને
જાત્ર કરવામાં જોવો કલ્પતરુ નામનો
રસ સમર્થ છે તેવું બીજું કાંઈ પણ સ-
મર્થ નથી. (આ રસ વાતજ્વરની ચિ-
કિત્સાના પ્રકરણમાં કેહેવાઈ ગયો છે તે
જોવો.)

થુંકાવવા વિષે.

અથ નિષ્ટીચનમ્ ।

જિહ્વાતાલુગલક્રોમમરુતિપિત્તેન દૂપિ-
તમ્ । તદા સન્ધારયેચ્છોપં જિહ્વાચિરસતાં
તથા । સ્ફુટનશ્ચ તદા જિહ્વાં લેપયે-
ન્મધુપિષ્ટયા ॥ દ્રાક્ષયા સાજ્યયા તેન
જિહ્વા સ્યાત્ સરસા મૃદુઃ । આર્દ્રકસ્વ-
રસોપેતં સૈન્ધવં કટુકત્રયમ્ ॥ આક-
ષ્ઠાદ્ધારયેદાસ્યે નિષ્ટીવેચ્ચ પુનઃ પુનઃ ।
તેનાસ્યતાલુકોષ્ઠાંશમન્યાપાર્શ્વશિરોગ-
લાત્ ॥ લીનોડપ્યાકૃપ્યતે શ્લેષ્મા લા-
યવં ચાસ્ય જાયતે । પર્વભેદો જ્વરો
મૂર્છા નિદ્રાશ્વાસગલામયાઃ ॥ મુક્તાક્ષિ-
ગૌર્વં જાઙ્યમુત્કેશશ્ચોપશામ્યતિ ।
સકૃદ્વિચ્છિશ્ચતુઃ કુર્યાદ્ દ્વદ્વા દોષવલા-
વલમ્ । એતદ્ધિ પરમં પ્રાહુર્ભેપજં સન્નિ-
પાતિનામ્ ॥ ઇતિ કવલગ્રહઃ ॥

જીભ, તાળવું, ગળું અને તરણ લા-
ગવાનું સ્થાન વાયુથી તથા પિત્તથી દૂ-
ષિત થાયછે ત્યારે શોષ થાયછે, જીભમાં
વિરસપણું થાયછે અને જીભ કાટવા
લાગેછે. આપ્રમાણે અને ત્યારે જીભને
મધમાં વાટેલી ધીસહિત દ્રાખથી લેપન
કરવું એટલે તેથી જીભ રસવાળી અને
કુણી થાયછે. આદુના સ્વરસથી સંયુક્ત
સૈંધવ, સુંઠ, મરી અને પીપળ એઓને
મોહોડામાં ગળાં સુધી રાખવાં અને
વારંવાર થુંકવું એટલે તેથી મોહોડું,
તાળવું, કાઠાનોભાગ, ઝોડ, પડખાં,
માથું અને ગળું એઓમાંથી ગુમ રહેલો
કદ્ પણ ખેંચાઈ આવેછે, હલકાઈ યા-
યછે, અને સાંધાઓનું તુટવું, જ્વર,

તત્ર સ્તિપેત્ તેનાપિ મર્દયેત્ ॥ ત્રિને-
ત્રારુયો રસો હ્યેપ દેયો ગુઝાદ્વયોન્મિતઃ ।
પચ્ચકોલકપાયેણ છાગીદુગ્ધેન વા સહ ।
રસેનાનેન મુક્તેન સન્નિપાતજ્વરો મહા-
ન્ ॥ સંક્ષયં વ્રજતિ ક્ષિપ્રં કર્ત્વ્યો
નાત્ર સંશયઃ ॥

इति त्रिनेत्ररसः । सन्निपातज्वरे रस-
प्रदोपे ॥

શુદ્ધ પારા, પારા જટલો ગંધક, પારા
જટલું મારેલું ત્રાંબું એએને એ ત્રણે
જટલાં ગાયનાં દુધથી તીક્ષ્ણ તડકામાં
ખરલ કરવાં અને તે પછી એક દિવસ
સુધી નગડના તથા સરગવાના રસથી
ખરલ કરવાં. પછી તેએને ગોળો કરી
તે ગોળાને શીશીમાં નાખી શીશીનું
મોહોડું બંધ કરી ત્રણ પોહોર સુધી
વાલુકાયંત્રમાં પકાવવો. પછી તે ગો-
ળાનું ખરલમાં ચૂર્ણ કરી તેમાં તેથી
આઠમા ભાગનો વછનાગ નાખીને તેની
સાથે પણ ખરલમાં મર્દન કરવું. આ
ત્રિનેત્ર નામનો રસ પીપળ, પીપળીમૂળ,
ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એએના ઉવા-
ચની સાથે અથવા બકરીના દુધની સાથે
બે ચણોઠી ભાર ખવરાવવો. આ રસ
ખાવાથી સન્નિપાતજ્વર અતિ ભયંકર
હોય તોપણ તુરત ટળી બચે એમાં
સંશય નથી.

रसेंद्र चिंतामणिभां कहेले।

ભસ્મેશ્વર રસ.

भस्म पौडशनिष्कं स्यादारण्योप-
लसम्भवम् । मरिचं निष्कमात्रञ्च विषं

૧ વાલુકાયંત્રનો પ્રકાર પ્રથમ ખંડના
૮૨૧ માં પાનામાં લખ્યો છે તે જોવો.

निष्कं विचूर्णयेत् ॥ रसो भस्मेश्वरो
नाम सन्निपातज्वरान्तकृत् । एकगुञ्जा-
मितो भक्ष्य आर्द्रकस्य द्रवेणाहि ॥

इति भस्मेश्वरो रसः । सन्निपातज्वरे
रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

અડાયાની સોળ નિષ્ક ભસ્મ, એક
નિષ્ક મરી અને એક નિષ્ક વછનાગ
એએને ભેળાં કરી ચુર્ણ કરવું એટલે તે
ભસ્મેશ્વર રસ ઢેહવાય છે. આ ભસ્મે-
શ્વર રસ આડુના રસની સાથે એક ચ-
ણોઠી ભાર ખાવામાં આવેતો તેથી સ-
ન્નિપાતજ્વરનો નાશ થાય છે.

रसेंद्र चिंतामणिभां कहेले।

અગ્નિકુમાર રસ.

द्वौ कर्पौ सूतकाद् ग्राह्यौ गन्धकाद्
द्वौ तथैव च । यन्त्रतस्तूभयं मर्द्यं दिनं
हंसपदीद्रवैः ॥ कल्कस्य वटिकां कृत्वा
निक्षिपेत्काचभाजने । कर्पेकममृतं तत्र
क्षिप्त्वा वक्त्रं निरोधयेत् ॥ कूपिकायाः परौ
भागौ वालुकाभिश्च पूरयेत् । सार्धं
यावदहोरात्रं तावत् तत्र पचेद्द्रसम् ।
दीपमात्रोऽनलो देयः स्वाङ्गशीतं समु-
द्धरेत् । तोलाद्धमृतं तत्र क्षिपेत् ताव-
त्तथोपणम् ॥ भक्षितो रक्तकामात्रो
रसस्त्वग्निकुमारकः । सन्निपातज्वरं ह-
न्याद्वातं मन्दाग्नितामपि ॥ शूलञ्च ग्रहणीं
गुल्मं क्षयं जज्जुगदं तथा । श्वासकासा-
दिकान् सर्वान् गदानैष विनाशयेत् ॥

इति अग्निकुमारो रसः । सन्निपातज्व-
रादिषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

૧ ચોપીસ ચણોઠી ભારનો એક નિષ્ક થાય છે.

બે તોલાં પારે અને બે તોલાં ગંધક લઈ તે બન્નેને એક દિવસ સુધી હંસ-રાજના રસથી ખરલ કરી તે કલ્કની ગોળીઓ બનાવી કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીમાં એક તોલું વછનાગ નાખીને શીશીનું મોઢોડું બંધ કરવું. પછી શીશીને ખીબ વાસણમાં મુકી ગળા સુધી રેતિથી ઢાંકી દધ દોઢ અ-હોરાન સુધી દીવા બેટલો અગ્નિ દેવો. રસ પોતાની મેળે શીતળ થઈ બચ ત્યારે શીશીમાંથી કાઢાડી લઈ તેમાં અરધું તોલું વછનાગ અને અરધું તોલું મરી નાખવાં એટલે તે અગ્નિકુમારરસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ એક રતિભાર ખાવામાં આવે તો તેથી સન્નિપાત-જ્વર, વાયુ, અગ્નિનું મંદપણું, શૂળ, સંઘણી, ગોટા, ક્ષય, ગળાના કાંઠલાનું દરદ, શ્વાસ અને બિધરસ ઇત્યાદિ સર્વે રોગોનો નાશ થાય છે.

રસેન્દ્રિયતાભણિમાં કહેલો

પંચવક્રરસ.

ગન્ધેશટકમરિચં વિપં ધત્તૂરજૈર્દ્ર-વૈઃ । દિનં સંમર્દિતં શુષ્કં પશ્ચવક્રો રસો ભવેત્ ॥ આર્દ્રકસ્ય દ્રવેણૈપ દાત-વ્યો રક્તિકામિતઃ । સન્નિપાતજ્વરે દેવો ઘોરે તદ્દોષનાશનઃ ॥

પશ્ચવક્રો રસઃ સન્નિપાતે રસેન્દ્રચિ-ન્તામણી ।

પારે, ગંધક, ટંકણુ, મરી અને વછ-નાગ એઓને એક દિવસ સુધી ધંતુરા-ના રસમાં ખરલ કરીને પછી સુકાવવાં એટલે તે પંચવક્રરસ સિદ્ધ થાય છે. આદુના રસથી આ રસ એક રતિભાર

ખવરાવવો એટલે તેથી સન્નિપાતના દોષો નષ્ટ થાય છે.

અમૃતાદિ વટી.

અમૃતવરાટકમરિચૌર્દ્ધેપશ્ચનવભાગ-યોજિતૈ રચિતા ॥ વટિકા મુદ્ગસમાના કફત્રિદોષાગ્નિમાન્દ્યહરી ॥ અમૃતાદિવટી ॥

બે ભાગ વછનાગ, પાંચ ભાગ ઢાડી અને નવ ભાગ મરી એઓથી મગ જવડી ગોળીઓ કરીને તે ગોળી ખવ-રાવવામાં આવે તો તેથી કફ, સન્નિપાત અને અગ્નિનું મંદપણું ટળી બચ છે.

શીતજ્વર ઉપર રસો.

રસ પ્રદીપમાં કહેલો શીતજ્વરાદિરમ.

અથ શીતજ્વરે રસાઃ ।

સૂતકં ગન્ધકશ્ચૈવ હરિતાલં મનઃ-શિલા ॥ એકનિષ્કં દ્વિનિષ્કञ્ચ ચતુ-નિષ્કં તથૈવ ચ । પશ્ચનિષ્કં રસૈઃ કા-રવેલ્લયાઃ સમ્યક્ પ્રકલ્પયેત્ ॥ તામ્ર-પત્રાણિ તુલ્યાનિ તેન કલ્કેન લેપયેત્ ॥ શરાવસંપુટે તાનિ કૃત્વા તેપામુપર્યપિ ॥ દદ્યાત્ તાં પિષ્ટિકાં પશ્ચાત્ પુટપાકેન પાચયેત્ । તતઃ સંચૂર્ણયેદેપ રસઃ સૌ-દ્રેણ ભક્ષિતઃ ॥ યવૈકમાત્રયા હન્તિ ઘોરં શીતજ્વરં ધ્રુવમ્ ॥

પારાટક ૧ ગન્ધકટક ૨ હરિતાલ-ટક ૪ મન-શિલાટક ૧ તામ્રપત્રટક ૧૨ શીતજ્વરાદૌ રસપ્રદીપે ॥

એક નિષ્ક પારે, બે નિષ્ક ગંધક, ચાર નિષ્ક હરતાલ અને પાંચ નિષ્ક મણુ-શીલ એઓને કારેલીના રસથી સારી પેઠે ખરલ કરવાં. પછી એ સર્વના બેટલા

વજનનાં ત્રાંખાનાં પત્રાંચોને તે કલક
ચોપડી માટીના વાસણના સંપુટમાં
સુકી તેઓની ઉપર પણ તે કલક સુકીને
પછી પુટપાકથી પકાવવાં. પાક્યા પછી
તેઓનું ચૂર્ણ કરવું એટલે તે શીતજ્વ-
રારિરસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ મ-
ધની સાથે એક જવની માત્રાથી ખા-
વામાં આવે તો ભયંકર શીતજ્વરને
અવશ્ય મટાડે છે.

રસપ્રદીપમાં કહેલો શીતકેસરીરસ.

પારદં ગન્ધકઞ્ચૈવ તુત્થઞ્ચ દરદં વિ-
પમ્ । વિપાદદ્વગુણં યોજ્યં મરિચં વિ-
શ્વભેપજમ્ ॥ અશ્વગન્ધાય વિજયા કા-
સમર્દઃ કઠિલ્લકઃ । ચતુર્ણાંચ રસૈરેતઃ-
શ્ચૂર્ણાન્યેતાનિ મર્દયેત્ ॥ તુલસ્યાસ્તુ
દલૈઃ સાર્દ્ધં ભક્ષિતો રક્તિકામિતઃ ।
હન્તિ શીતજ્વરં ઘોરં નામ્નાયં શીતકે-
સરી ॥

શીતકેસરી રસો રસપ્રદોપે ॥

પારો, ગંધક, મોરથુથુ, હાંગળો,
વહનાગ અને વહનાગથી આઠગણાં
મગી તથા સુંઠ એઓને વાટી આસોંદ,
ભાંગ, કાસુંદરો અને કારેલી એ ચારના
રસોથી ખરલમાં મર્દન કરવાં એટલે એ
શીતકેસરીરસ સિદ્ધ થાય છે. આ
રસ તુલસીનાં પાનડાઓની સાથે એક
રતિભાર ખાવામાં આવે તો ભયંકર
શીતજ્વરને પણ મટાડે છે.

શીતભંજરસ.

તાલકં શુક્તિકાચૂર્ણં તુલ્યં તનોમ-
યોરપિ । નવમાંશઞ્ચ તુત્થં સ્યાત્ મર્દ-
યેત્ કન્યકાદ્રવઃ ॥ તત્તુ સંશુષ્કમુપલૈ-

ર્વન્યૈર્ગજપુટે પચેત્ । શીતં તચૂર્ણયેદદ્ધ-
ગુજામાત્રં સિતાયુતમ્ ॥ પ્રમાતે મક્ષયે-
ત્તેન યાતિ શીતજ્વરઃ ક્ષયમ્ । વાન્તિ-
ર્ભવતિ કસ્યાપિ કસ્યચિન્ન ભવસપિ ॥
इति शीतमञ्जी रसः ॥

હરતાલ, હરતાલ બેટલું છીપનું ચૂર્ણ
અને એ બંનેના નવમાંશ બેટલો મોર-
થુથુ એઓનું કુવારના રસથી ખરલમાં
મર્દન કરવું અને પછી સુકાવીને વગ-
ડાનાં અડાયાંથી ગજપુટમાં પકાવવાં.
ઠરી બપ ત્યારે તેઓનું ચૂર્ણ કરવું એ-
ટલે તે શીતભંજરસ સિદ્ધ થાય છે.
આ રસને સવારે સાકરની સાથે એક
ચણોહી ભાર ખવરાવવાથી શીતજ્વરનો
નાશ થાય છે. આથી કાઠને ઉલટી થા-
ય છે અને કાઠને નથી પણ થતી.

રસેન્દ્ર ચિંતામણિમાં કહેલો

શીતભંજરસ.

તાલકં તુત્થકં તાત્રં સૂતગન્ધકટક-
ણમ્ । સર્વમેતત્ સમં ચૂર્ણં કારવેહ્લી-
રસદ્રવઃ ॥ દિનૈકં મર્દયેત્તેન રસકર્દમ-
કેન તુ । તામ્રસ્ય ભાજનસ્વાન્તલિપે-
દર્દ્ધાહ્નુલોન્મિતમ્ ॥ તત્પચેદ્વાલકાયન્ત્રે
યવા યાવત્ સ્ફુટન્તિ હિ । શીતલં
તદ્દિ ગૃહ્ણીયાત્તામ્રપાત્રોદરાદ્વિપક્ ॥
શીતમજી રસો માપમાત્રો મરિચસંયુતઃ
ભક્ષિતઃ પર્ણલખ્ણેન નાશયેદ્વિપમજ્વ-
રાન્ ॥

इति शीतमञ्जी रसः । रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

હરતાલ, મોરથુથુ, ત્રાંખું, પારો, ગં-
ધક અને ટકણુ એઓનું સમભાગે ચૂર્ણ

કરી એક દિવસ સુધી કારેલીના રસથી તેનું ખરલમાં મર્દન કરવું. પછી એ કલ્કથી ત્રાંખાના વાસણના અંદરના ભાગને અરધ આંગળ થર ચડે એવીરીતે લીપવો. લીપીને વાલુકાયંત્રમાં ત્યાં સુધી પકાવવો કે જ્યાં સુધી તે રેતી-ઉપર જવના દાણા નાખતાં ડુટીને ધાણી થઇ જાય. પછી શીતળ થઇ જાય ત્યારે વૈવે ત્રાંખાના વાસણની અંદરથી તે રસને લઈ લેવો એટલે તે શીતભંજ-રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસને મરીસ-હિત નાગરવેલના પાનના ટુકડાનીસાથે પાંચ રતિ ભાર માત્ર ખાવામાં આવેતો તેથી વિપમજ્વરોનો નાશ થાયછે.

રસરત્નપ્રદીપમાં કહેલો

શીતભંજ રસ.

તાલકો દરદોદ્ધૂતઃ પારદો ગન્ધકઃ
શિલા । ત્રમાદ્રાગાર્દરહિતં કારવેલ્લય-
મ્બુમર્દિતમ્ । અનેનાસ્ય પ્રમાણેન તા-
મ્રપાત્રં પ્રલેપયેત્ । અધોમુલ્કં દૃઢે માળ્ડે
તન્નિરુઢ્યાથ પૂરયેત્ ॥ ચુલ્લચાં વાલુ-
કયા ઘસ્ટમાર્ગિં પ્રજ્વાલયેદધઃ । શીતં
સંચૂર્ણ્ય માપોડસ્ય નાગવહ્લીદલે સ્થિતઃ ॥
મક્ષિતો મરિચૈઃ સાર્દ્ધં સમસ્તવિપમ-
જ્વરાન્ ॥ શીતદાહાદિકાન્ હન્તિ પ-
ધ્યં શાલ્યોદનં પયઃ ॥

इति शीतमञ्जी रसः । शीतज्वरादिवि-
पमज्वरेषु रसरत्नप्रदीपे ॥

હરતાલ, હરતાલથી અરધો હીમ-
ળામાંથી કાહાડેલો પારો, પારાથી અ-
રધો ગંધક અને ગંધકથી અરધું મણુશીલ
એજોને કારેલીના રસથી ખરલમાં ખૂબ

વાટી તે કલ્કથી ત્રાંખાના વાસણની
અંદર લેપ કરવો. પછી તે વાસણને
ખીજ મજ્જુત વાસણમાં ઊંધું મેલી
રેતીથી ડાટી દઇને ચુલે ચકાવવું અને
તેની નીચે એક દિવસ સુધી અગ્નિ
ખાળવો. શીતળ થઇ જાય ત્યારે તેનું
ચૂર્ણ કરવું એટલે તે શીતભંજરસ સિદ્ધ
થાયછે. આ રસ નાગરવેલના પાનમાં
રાખીને મરીનીસાથે પાંચરતિ ભાર
ખાવામાં આવેતો શીતજ્વર અને દા-
હજ્વર આદિ સઘળા વિપમ જ્વરોનો
નાશ થાયછે. આ રસઉપર દુધ ચોખા
ખાવાનું પથ્ય કરવું.

કટફ્લાદિ પાન.

કટ્ફલં ત્રિફલા દારુચન્દનં સપ-
રૂપકમ્ । કટુકા પદ્મકોશીરં વિપચેત્
કર્પકં જલે ॥ ત્રિદોષદાહતૃષ્ણાત્રં પા-
નમાત્રે પ્રપૂજિતમ્ । દીર્ઘકાલજ્વરાત્તા-
નામેતત્સ્યાદમૃતોપમમ્ ॥

કર્પે કટ્ફલાદ્યુશીરાન્તાનાં સમુદિતાનાં
જલે પ્રસ્થમિતે વિપચેત્ । અર્દ્દશોષં કટ્ફ-
લાદિપાન તૃષ્ણાયા દાહે ચ ॥

કાયકળ, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં,
દેવદાર, ચંદન, ક્ષાલસાં, કડુ, પદ્મકાષ
અને વાળો એ સઘળાં મળીને એક
તોલા ભાર લઈ તેજોને ચોસઠ તોલાં-
ભાર પાણીમાં તે પાણી અરધ અવશેષ
રહે ત્યાં સુધી પકાવવાં. એ પાણી ત્રણે
દોષને, દાહને તથા તરસને સમાવનાર
છે, સઘળાં પાનોમાં ઉત્તમ છે અને
લાંબો કાળ થયાં જો જ્વરથી પીડાતા
દેાય તેજોને અમૃત સમાન છે.

ટાઢાજળનો નિષેધ.

સન્નિપાતે તુ દાહાર્ત્ત યઃ સિન્ધેચ્છી-
તવારિણા । આતુરઃ સ કથં જીવેદ્રિ-
પગ્વા સ કથં ભવેત્ ॥

एष सन्निपातिनो दाहे शीतान्नुसेकनि-
पेधो रुग्दाहादन्यत्र तत्र त्ववगाहनस्या-
प्युक्तत्वात् ॥

સન્નિપાતમાં દાહથી પીડાએલા મા-
ણુસ ઉપર ટાઢા પાણીનું સેચન કરે તે
વૈદ્યજ કેમ કેહેવાય અને રોગી માણુસ
પણુ કેમ હવે.

સન્નિપાતવાળાને દાહમાં આ જે
ટાઢા પાણીના સેચનનો નિષેધ કહ્યો
તે રૂગ્દાહ નામના સન્નિપાત શિવાય
બીજા સન્નિપાત સંબંધી દાહોમાં સમ-
જવો. કારણુ કે રૂગ્દાહ સન્નિપાતમાં
તો જળની અંદર ખેસવાનું પણ કહ્યું છે.

સન્નિપાતવાળાને અન્ન દેવા વિષે.

अथान्नमाह ।

दुःस्पर्शगोक्षुरक्षुद्रासिद्धमाहारमर्प-
येत् । दोषशान्तिवलाग्न्यर्थं त्रिदोष-
ज्वरिणो भिषक् ॥

दुःस्पर्शो यवासः आहारमुचितमन्नम् ।

लाजशक्त्न समश्नीयात् सैन्धवेन
समन्वितान् । ते च जीर्यन्त्यविघ्नेन
ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ इति केचित् ।

રક્તપિત્તે હિતત્વેન તૃપાદાહજ્વરેણુ
ચ । લાજાનાં શક્તવઃ શીતા નૈવ તે-
ઝર હિતા મતાઃ ॥ પાચનો દીપનઃ
સ્વેદ્યો લાજમણ્ડો યતઃ સ્મૃતઃ । દશ-
મૂલાદિસંસિદ્ધઃ સન્નિપાતજ્વરે હિતઃ ॥

सन्निपातज्वरी यस्तु कम्पते प्रलपत्य-
पि । किञ्चिदेव न जानाति चिकित्सा
तस्य कथ्यते ॥ अभ्यजयेत्पुराणेन स-
र्पिपा पूर्वमेव तम् । बलारास्त्राणु-
हूच्याद्यैस्तैलैश्च परिपेचयेत् ॥ वर्त्तको
वर्त्तिका लावो वार्त्तिकस्तित्तिरिः श-
शः । कुलिङ्गश्च रसेनैषां तर्पयेत् यथा-
नलम् ॥

વર્તકઃ વટેરિ ઇતિ લોકે । વર્તિકા વટે
ઇતિ લોકે । વાર્ત્તિકો વાતચટકેતિ નિવ-
પ્ટુઃ । વગેરા ઇતિ લોકે । કુલિંગ્ગ. ગવરૈઆ
ઇતિ લોકે ॥

સન્નિપાતે ક્ષુધાર્ત્ત યો મોજયેત્પિ-
શિતૌદનમ્ । સ કથં મિપગાહ્યાં તુ
લભતે મનુજાધમઃ ॥

વૈદ્યે સન્નિપાત જ્વરવાળાના દોષોને
શાંત કરવા સાડ અને ખળની તથા અ-
ગ્નિની વૃદ્ધિ કરવા સાડ ધમાસો, ગો-
ખડ અને ભોરીગણી એઓથી પકાવેલો
ચોગ્ય આહાર દેવો.

કેટલાએક કેહે છે કે “જ્વરવાળાએ
ફેધવસહિત શાળની ધાણીનો સાથવો
ખાવો. એ જે નિર્વિઘ્ને પચી જાય તો
જ્વરવાળો અવશ્ય હવે” પણ સમ-
જવું બેધએ કે શાલની ધાણીનો સાથવો
શીતળ હોવાથી રક્તપિત્તમાં, તરશમાં
અને દાહવાળા જ્વરમાં હિતકારી છે
પણુ તે સન્નિપાતમાં હિતકારી માન-
વામાં આવતો નથી. સન્નિપાત જ્વ-
રમાં તો દશમૂળ આદિથી પકાવેલો
શાળની ધાણીનો મંડ કે જે પાચન છે,
અગ્નિને દીપ કરનાર છે, અને પસીનો

લાવનાર છે તે હિતકારી માનવામાં આવે છે. સન્નિપાત જ્વરવાળો જે માણસ કંપતો હોય, બકતો હોય અને કાંઈ જાણતો નહોય તેની હવે ચિકિત્સા કહીએ છીએ એ માણસના શરીરમાં પ્રથમ જુના ધીનો અવ્યંગ કરવો અને ખપાટઆદિથી, રાસ્નાઆદિથી અથવા ગળોઆદિથી પકાવેલાં તૈલોથી સેચન કરવું. એ માણસને જઠરાગ્નિના બળના પ્રમાણમાં બટાવડાના, વૈયાંનાં, લાવાનાં, વાર્ત્તીકનાં, તેતરનાં, સસલાંનાં, અથવા ચકલાંનાં માંસના રસાથી તૃપ્ત કરવો. સન્નિપાતમાં ભૂખથી પીડાએલા માણસને જે વૈધ માંસવાળો ભાત જમાડે તે વૈધજ ન કહેવાય પણ માણસોમાં અધમજ કહેવાય.

વાતોલ્વણ સન્નિપાત-
જ્વરની ચિકિત્સા.

અથ વાતોલ્વણસન્નિપાત-
જ્વરસ્ય ચિકિત્સા ।

પદ્મમૂલીકપાયં તુ દદ્યાદ્વાતોલ્વણે
જ્વરે । મૃશોષ્ણં વા મુશ્વોષ્ણં વા દૃષ્ટ્વા
દોષવલાવલમ્ ॥

પદ્મમૂલી મહતી । પ્રથમપ્રાસાયાસ્વાગે
વચનાભાવાત્ ॥

વાતોલ્વણ જ્વરમાં દોષોનું બલા-
બલ જોઈને બહુ ઊનો અથવા થોડો
ઊનો પંચમૂળનો ક્વાથ દેવો. આ સ્થ-
ળમાં 'બૃહત્પંચમૂળ કે લઘુપંચમૂળ'
એમ ચોણુ કહ્યું નથી માટે બૃહત્પંચમૂ-
ળજ લેવાં. કારણ કે બૃહત્પંચમૂળ કે
જે પ્રથમ ઊપસ્થિત થાયછે તેનો ત્યાગ

કરવામાં કોઈ વચન રૂપ પ્રમાણ ન-
ળતું નથી.

પિત્તોલ્વણ સન્નિપાતજ્વરની
ચિકિત્સા.

અથ પિત્તોલ્વણસન્નિપાતજ્વ-
રસ્ય ચિકિત્સા ।

પરુપકથ્ચ ત્રિફલાદેવદારુ ચ કદ્-
ફલમ્ ॥ ચન્દનં પદ્મકચૈવ તથા કદુ-
કરોદ્દિણી । પૃષ્ઠિપર્ણી શૃતં ત્વેભિરુ-
પિતં શીતલં જલમ્ ॥ પિત્તોત્તરે નૃણા-
મેત્ત્વ સન્નિપાતે ચિકિત્સિતમ્ ॥

પરુપાદિઃ કાથઃ ॥

કિરાતનિક્તકં મુસ્તં ગુહ્ચી વિશ્વ-
ભેપજમ્ । પાઠોદીચ્યં મૃગાલચ્ચ શૃતં
પિત્તાધિકે પિવેત્ ॥

इति किरातादि सप्तकम् ॥

પિત્તોલ્વણ સન્નિપાતમાં ક્ષાલસાં,
હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, દેવદાર, કાય-
કૃળ, રતાંજળિ, પદ્મકાષ્ઠ, કડુ અને ગધી-
સમેરવોએઓનો ક્વાથ કરી ચુલેથી ઊ-
તારી ઘણી વાર રાખી શીતળ થયા
પછી દેવો એ યોગ્ય ચિકિત્સા છે.
પિત્તોલ્વણ જ્વરમાં કરીયાતું, મોથ,
ગળો, મુંઠ, કાળીપાડ, વાળો અને કમ-
ળતું મૃણાલ એઓનો ક્વાથ પીવો એ
પણ યોગ્ય છે.

કફોલ્વણ સન્નિપાતજ્વરની
ચિકિત્સા.

અથ કફોલ્વણસન્નિપાત-
જ્વરસ્ય ચિકિત્સા ।

વૃહતી પૌષ્કરં માર્ગી શઠી શૃઙ્ગી

દુરાલભા । વત્સકસ્ય તુ વીજાનિ પ-
ટોલં કટુરોહિણી ॥ વૃહલાદિગણઃ
શસ્તઃ સન્નિપાતે કફોત્તરે । શ્વાસા-
દિપ્તુ ચ સર્વેષુ હિતઃ સોપદ્રવેષ્વપિ ॥
इति वृहल्यादिः ॥

કર્કેશ્વણ સન્નિપાતમાં ભોરીંગણી,
પુષ્કર મુળ, ભારંગી, કચુરો, કાકડારીંગી,
ધમાસો, ઇંદ્રવનનાં. પીંજ, પરવળ અને
કડુ એઓનો ક્વાથ ઊત્તમ છે. આ ક્વાથ
શ્વાસ આદિ સધળા રોગો ઊપદ્રવસહિત
હોય તો પણ તેઓ ઉપર હિતકારી છે.
આ ક્વાથ પૃહ્લયાદિક્વાથ કહેવાય છે.

વાતપિત્તોશ્વણ સન્નિપાતજ્વરની
ચિકિત્સા.

अथ वातपित्तोल्बणसन्नि-
पातज्वरचिकित्सा ।

કિરાતતિક્તકં મુસ્તં ગુહ્ચી વિશ્વ-
ભેષજમ્ । ચાતુર્બદ્રકમિસાહુર્વાતપિત્તો-
લ્વણે જ્વરે ॥

चातुर्बद्रकः कायः ॥

કરીયાતું, મોથ, ગળો અને સુંક કે
જ આતુર્બદ્રક કહેવાય છે તેઓનો ક્વાથ
વાતપિત્તોશ્વણ જ્વરમાં હિતકારી છે.
આ ક્વાથ આતુર્બદ્રક ક્વાથ કહેવાય છે.

पित्तकेश्वाण सन्निपात-
ज्वरनी चिकित्सा.

अथ पित्तश्लेष्मोल्बणस-
न्निपातज्वरचिकित्सा ।

પર્પટઃ કટ્ફલં કુષ્ઠમુશીરં ચન્દનં
જલમ્ ॥ નાગરં મુસ્તકં શૃદ્ધી પિપ્પલ્યે-

પાં શૃતં હિતમ્ । તૃષ્ણાદાહાગ્નિમાન્દ્યે-
ષુ પિત્તશ્લેષ્મોલ્વણે જ્વરે ॥

પર્પટાદિઃ કાયઃ । વાતકફોલ્વણજ્વરે
ચિકિત્સા નોક્તા । તસ્ય શીઘ્રકારિત્વેના-
સાધ્યત્વાત્ ॥

પિત્તકર્કેશ્વણ જ્વરમાં ખડસલીયો,
કાયકૃળ, કઠ, ધોળોવાળો, રતાંજલિ, કા-
ળોવાળો, સુંક, મોથ, કાકડારીંગી અને
પીપળ એઓનો ક્વાથ હિતકારી છે.
તરશ, દાહ અને અગ્નિની મંદતા એઓ
ઉપર પણ આ ક્વાથ શ્રેષ્ઠ છે. આ
ક્વાથ પર્પટાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. આ
સન્નિપાતજ્વરની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં
વાતકર્કેશ્વણ સન્નિપાતજ્વરની પણ
ચિકિત્સા લખવી જોઈએ પણ તે લખી
નથી. તેનું કારણ એ છે કે વાત કર્કે-
શ્વણ સન્નિપાતજ્વર બહુ ઝડપવાળો
હોવાથી અસાધ્ય છે.

વાતપિત્તકર્કેશ્વણ સન્નિપાત-
જ્વરની ચિકિત્સા.

योगराज क्वाथ.

अथ वातपित्तश्लेष्मोल्बणसन्नि-
पातज्वरचिकित्सा ।

નાગરં ધાન્યકં ભાર્ગીં પદ્મકં રક્ત-
ચન્દનમ્ । પટોલઃ પિત્તુમન્દશ્ચ ત્રિફલા
મધુકં વલા ॥ શર્કરા કટુકા મુસ્તં
ગજાહા વ્યાધિષાતકઃ । કિરાતતિ-
ક્તમમૃતા દશમૂલી નિદગ્ધિકા ॥ યો-
ગરાજો નિહન્ત્યેપ સન્નિપાતં ત્રિકો-
લ્વણમ્ । સન્નિપાતસમુત્થાનં મૃત્યુમ-
પ્યાગતં જયેત્ ॥

गजाहा गजपिपली । व्याधिषातकि-

રવાલા કિરાતતિકં દૈગુણ્યાર્થં પૃથક્ પઠિ-
તમ્ । इति योगराजः कायः ॥

સુંઠ, ધાણા, ભારંગી, પદ્મકાષ્ઠ, રતાં-
બલિ, પરવળ, લીંબડો, હરડાં, ગેદેડાં,
આમળાં, બેઠીમધ, ખપાટ, સાકર,
કડું, મોથ, ગજપીપળ, ગરમાળો, બ-
મણું કરીયાતું, ગળો, દશમૂળ, અને
ભોરંગાણી એઓનો ક્વાથ ત્રણે દોષની
છિદ્વલ્ણતાવાળા સન્નિપાતને મટાડે છે
અને સન્નિપાતને લીધે આવેલા મૃત્યુને
પણ છોડે છે.

પ્રવૃદ્ધ, મધ્ય તથા હીન વાયુ
આદિથી થએલા સન્નિપાત-
બરોની ચિકિત્સા.

अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिज-
नितसन्निपातज्वराणां
चिकित्सामाह ॥

પ્રવૃદ્ધં કર્શયેદોષં ક્ષીણં સંવર્દયેદ્ગ-
પક્ । चिकित्सेयं विधातव्या दोषयो-
र्द्वद्धीनयोः ॥

અસ્યાયમર્થઃ । પ્રવૃદ્ધં દોષં કર્શયેત્ ।
તત્કૈણ્યહેતુભિરૌપવાન્નવિહારૈઃ રુશીકૃત્ય
સમીકુર્યાત્ । ક્ષીણં દોષં સંવર્દયેત્ । તદ્દ-
હ્વીં હેતુભિરૌપવાન્નવિહારૈર્વર્દયિત્વા સમી-
કુર્યાદિત્યર્થઃ ॥

પ્રવૃદ્ધે શમિતે દોષે મધ્યમઃ સ્વયમેવ
હિ । શાન્તિ યાતિ શમન્નીતેડુનુવન્ધ્યે
ત્વનુવન્ધવત્ ॥

અસ્યાયમર્થઃ । વર્ષાસુ વાયુરનુવન્ધ્યઃ
સેવ્યઃ પ્રધાનમિતિ યાવત્ । પિત્તશ્લેષ્માળા-
વનુવન્ધૌ વાયોરનુચરૌ ॥ શરદિ પિત્તમનુ-

વન્ધ્યઃ કફોડુનુવન્ધઃ । વસન્તે કફોડુનુ-
વન્ધ્યો વાતપિત્તેડુનુવન્ધૌ । તત્ર યથાનુ-
વન્ધ્યે પ્રશમં નીતેડુનુવન્ધઃ સ્વયમેવ શાન્તિ
યાતિ ॥ તથા પ્રવૃદ્ધે દોષે શમિતે દાસ-
યિત્વા સમીકૃતે મધ્યમો દોષઃ । હિ નિ-
શ્રયેન સ્વયમેવ શાન્તિ યાતિ પ્રકૃતો મ-
વતીત્યર્થઃ ॥

વૃદ્ધિ પામેલા દોષને જઓથી તે
દોષની ક્ષીણતા થાય એવાં ઔષધો,
અને વિહારોથી પાતળો પાડીને સમ
કરવો અને ક્ષીણ થએલા દોષને જ-
ઓથી તે દોષની વૃદ્ધિ થાય એવાં ઔ-
ષધો, અન્નો અને વિહારોથી વધારીને
સમ કરવો. જમ વર્ષાઋતુમાં વાયુ
પ્રધાન છે અને પિત્ત તથા કફ તેના
અનુચર છે, જમ શરદઋતુમાં પિત્ત
પ્રધાન છે અને કફ તેના અનુચર છે
અને જમ વસંતઋતુમાં કફ પ્રધાન છે
અને વાયુ તથા પિત્ત તેના અનુચર છે
તો તેઓમાં પ્રધાનને શાંત કરતાં અનુ-
ચર પોતાની મેળેજ શાંત થઈ જાય છે
તેમ તેમ સન્નિપાતમાં પણ વૃદ્ધિ પામેલા
દોષને ધટાડીને સમ કરતાં મધ્યમ દોષ
પોતાની મેળેજ અવશ્ય શાંતિ પામે છે
એટલે સમસ્થિતિમાં આવે છે.

શીતાંગ આદિ તેર સન્નિપાતબ-
રોની નામવાર નોખ નોખી
ચિકિત્સાઓ.

अथ शीताङ्गादीनां सन्निपातज्वराणां
त्रयोदशानां विशिष्टापि चिकित्सा ।
शीताङ्गानी चिकित्सा.

તત્ર શીતાઙ્ગસ્ય ચિકિત્સામાહ ।
ભાસન્મૂલં જીરકવ્યોપભાર્ગી વ્યા-

ઘ્રી શુઘ્ઠી ઘુન્કરઙ્ગોજલેન । સિદ્ધં સઘઃ
શીતાગાશાંતિમોહશ્વાસશ્લેષ્મોદ્રેકકાસા-
ન્નિહન્તિ ॥

ભાસ્વન્મૂલં અર્કમૂલમ્ ॥

કર્કોટિકાકન્દરજઃકુલત્યાકૃષ્ણા-
વચાકદ્ફલકૃષ્ણજીરૈઃ । કિરાતતિ-
ક્તાનલકદ્ફલામ્બુપદ્યાભિરુદ્ધર્ત્તનમત્ર
શસ્તમ્ ॥

કર્કોટિકાકન્દરજઃ સ્લેષ્મસામૂલરજઃ ॥

રસવિપમરિચમહૈશપ્રિયફલભસ્મૈક-
ભૂચતુર્વસુભિઃ । ભાગૈર્મિતમુદૂલનમિદમુ-
દિતં સ્વેદશૈસહરમ્ ॥

આકડાનું મૂળ, છૂંદું, મરી, પીપળ,
ભારંગી, ભોરીંગણી, યમણી સુંઠ,
અને પુષ્કરમૂળ એઓને ગોમૂત્રમાં
પકાવી ઊપયોગમાં લેવામાં આવે તો
તેથી તુરતજ શીતાંગ સન્નિપાતની
પીડા, મોહ, શ્વાસ, કફની અધિકતા
અને ઊધરસ મટી જાય છે.

શીતાંગ સન્નિપાતમાં કંકાડીનાં મૂ-
ળનું ચૂર્ણ, કળથી, પીપળ, વળ, કાયકળ,
કાળીછરી, કરીયાતું, ચિત્રક, કાયક-
ળનું પાણી અને હરડે એઓવતે શરી-
રને ચોળીને ખરડ કરવાથી સાફ થાય છે.

એક ભાગ પારો, એક ભાગ વછનાગ,
ચાર ભાગ મરી અને આઠ ભાગ ધંતુ-
રાના ડેડવાની ભસ્મ એઓથી શરીર
પર ખૂબ ખરડ કરવામાં આવે તો તેથી
પસીનો અને શીતપણું ટળી જાય છે.

તંદ્રિકની ચિકિત્સા.

અથ તન્દ્રિકસ્ય ચિકિત્સા ।

શુદ્રામૃતાપૌષ્કરનાગરાં જ્ઞાણ શૃતાનિ

પીતાનિ શિવાયુતાનિ । શુષ્ઠીકળાગ-
સ્તિરસોપણાનિ નસ્યેન તન્દ્રાવિજયો-
લ્વણાનિ ॥ મરિચકચપંચપચાવચારુ-
ક્રિમિહરનાગરશર્વરીગવાક્ષ્યઃ । છગલ-
કજલકલ્કતા નિતાન્તં નસિ નિહિતા
નનુ તન્દ્રિકં જયંતિ ॥

કચઃ વાસકઃ । પંચપચા દારુહરિદ્રા ।
રુક્ કુષ્ઠમ્ ક્રમિહરઃ વિઢઙ્ગઃ । શર્વરી હ-
રિદ્રા । ગવાક્ષી ઇન્દ્રવારુણી । નસિ ના-
સિવાયામ્ ॥

તુરજ્જલાલવળોત્તમેન્દુમનઃશિલા-
માગધિકામધૂનિ । નિયોજિતાન્યક્ષિ-
ણિ નિશ્ચિત્તજ્ઞ તન્દ્રાજ્ઞ નિદ્રાજ્ઞ નિવા-
સ્યન્તિ ॥

લવળોત્તમ સૈન્ધવં ઇન્દુ. કર્પૂરઃ । નિદ્રાં
અતિનિદ્રામ્ ॥

ભોરીંગણી, ગળો, એરડાનું મૂળ,
સુંઠ અને હરડે એઓનો ઉવાથ કરી
પીવામાં આવે તો તેથી તંદ્રિક સન્નિ-
પાત ટળી જાય છે.

સુંઠ, પીપળ, અગથીઆનોરસ
અને મરી એઓનું નસ્ય દેવાથી તંદ્રા
ટળી જાય છે.

મરી, વાળેા, દારુહળદર, વળ, કઠ
વાવડીંગ, સુંઠ, હળદર અને ઇન્દ્રવારણી
એઓને પકારાના મૂત્રમાં વાટી તેઓનું
નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી તંદ્રિક
સન્નિપાત અત્યંત મટી જાય છે.

ઘોડાનીલાળ, સંધવ, કપુર, મણુ-
શીલ, પીપળ અને મધ એઓને આં-
ખમાં આંજવામાં આવેતો તેથી તંદ્રાનું

અને અતિ નિદ્રાનું અવશ્ય નિવારણ થાય છે.

પ્રલાપકની ચિકિત્સા.

અથ પ્રલાપકસ્ય ચિકિત્સા ।

સતગરવરતિક્કારેવતામ્ભોદતિક્કા-
નલદતુરગગન્ધાભારતીહારહૂરાઃ ॥ મલ-
યજદશમૂલીશઙ્ગપુષ્પીસુપકાઃ પ્રલપ-
નમપહન્યુઃ પાનતો નાતિદૂરાત્ ॥

વરતિક્કોઽત્ર પર્યેો ન તુ મહાનિમ્બસ્ત-
ન્નાન્તરાનુરોધાત્ । નલદં લામજ્જકં તદ-
લાભાદુશીરં ગ્રાહ્યમ્ । ભારતી વ્રાહ્મી વરમ્બી
ઈતિ લોકે । હારહૂરા દ્રાક્ષા ॥

સાન્ત્વનૈરજનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્નસ્પૈસ્તિમિરસે-
વનૈઃ । સર્વતો વિકૃતં ચિત્તમસ્ય પ્રકૃતિ-
માનયેત્ ॥

તગર, ખડસલીઝા, ગરમાળો, મેથ,
કડુ, વાળો, આસોંદ, ખાલી, ડ્રાખ,
રતાંગલિ, દશમૂખ અને શંખાવળી ઝે-
ઝાને સારીપેટે ઝવાથ કરીને પીવામાં
આવેતો ઘણો વિલંબ નહીં થતાં પ્રલા-
પકસન્નિપાત ટળી બચે છે.

પ્રલાપકસન્નિપાતવાળાના સઘળી
રીતે વિકાર પામેલા ચિત્તને સાન્ત્વના-
ઝાથી, અંજનોથી, તીક્ષ્ણ નસ્પૈથી
અને અંધારાનાં સેવન કરાવવાથી સ્વ-
સ્થ કરવું.

રક્તષ્ટિવિની ચિકિત્સા.

અથ રક્તષ્ટિવિનચ્ચિકિત્સા ।

રોહિપધન્વયવાસકવાસાપર્પટગન્ધ-
લતાકટુકામિઃ । શર્કરયા સમમેપ ક-
પાયઃ ક્ષતજષ્ટીવિન ઉચ્ચદુપાયઃ ॥

રોહિપં મુગન્ધતૃણવિશેષઃ । રોહિસ
ઈતિ લોકે ॥ ગન્વલતા પ્રિયઙ્ગુઃ ॥

પદ્મકચન્દનપર્પટમુસ્તં જાતીજીવક-
ચન્દનવારિ । ક્ષીતકનિમ્બયુતં પરિપક્કં
વારિભવેદિહ શોણિતહારિ ॥

ક્ષીતકં યષ્ટી મધુકમ્ । ઇહ રક્તષ્ટીવિનિ ॥

મધુકમધૂકપરૂપકપાયથન્દનપલ્લવ-
દારુસનાયઃ । શ્રીપર્ણીફલશીતકપાયઃ
સસિત ઇહ સ્યાદસ્સજયાય ॥

પલ્લવં પત્રકં । પાયઃ વાલઃ સનાયઃ સ-
પ્રધાનઃ ॥ શ્રીપર્ણી ગમ્ભારી ॥

રોહિસનામનું મુગંધી ખડ, ધમાસો,
અરડૂસો, ખડસલીથો, ધઉલા અને કડુ
ઝેઝાનો ઝવાથ સાકરની સાથે પીવામાં
આવેતો તેથી રક્તષ્ટીવિ સન્નિપાત તુરત
મટી બચે છે.

પદ્મકાષ્ઠ, રતાંગલિ, ખડસલીઝા,
મેથ, બુધ, જીવક, ચંદન, વાળો, જ-
ઠીમધ અને લીંબડા ઝેઝાનો પકાવેલ
ઝવાથ રક્તષ્ટીવિમાં રૂધિરનું હરણ કરે છે.

જઠીમધ, મહુડાં, ફાલસાં, વાળો,
રતાંગલિ, તમાલપત્ર અને દેવદાર ઝે-
ઝાથી સંયુક્ત સીવણના ક્ષણનું હિમ
કરી તેમાં સાકર નાખીને પીવામાં આ-
વેતો તેથી રક્તષ્ટીવિમાં રૂધિર જતાં
બચે છે.

ભુગ્નેત્રની ચિકિત્સા.

અથ ભુગ્નેત્રસ્ય ચિકિત્સા ।

તુરગ્ગન્ધા લવળોગ્ગન્ધા મધૂકસા-
રોપણમાગધીમિઃ । વસ્તામ્બુશુષ્ઠીલશુ-
નાન્વિંતામિર્નસ્યં કૃશં મુગ્નદશં કરોતિ ॥

આસોંદ, સંધન, વજ, મહુડાંતો સાર, મરી, પીપળ, મુંઠ અને લસણ એઓને બકરાના મૂતમાં વાટી તેનું નસ્ય દેવામાં આવેતો તેથી બુબનેત્ર શાંત થાયછે.

અભિન્યાસની ચિકિત્સા.

શ્રુંગ્યાદિ ક્વાથ.

અથાભિન્યાસસ્ય ચિકિત્સા ।

શૃંગીભાર્ગ્યમયાજાજીકળામૂનિમ્વ-
પર્પટૈઃ । દેવદારુચાકુષ્ઠપ્રયાસકદ્ફલ-
નાગરૈઃ ॥ મુસ્તધાન્યાકતિકેન્દ્રયવપા-
ઠાહરેણુભિઃ । હસ્તિપિપ્પલ્યપામાર્ગપિ-
પ્પલીમૂલચિત્રકૈઃ ॥ વિશાલાર્ગ્વધારિ-
ષ્ઠશટીવાકુચિકાફલૈઃ । વિઢઙ્ગરજની-
દાર્વીયવાનીદ્વયસંયુતૈઃ ॥ સમાંશૌર્ધિહિ-
તઃ કાયો હિહ્ગ્વાર્દ્રકરસાન્વિતઃ ।
અભિન્યાસજ્વરં ઘોરં હન્તિ તન્દ્રાચ્ચ
તત્ક્ષણાત્ ॥ પ્રમેહં કર્ણશૂલચ્ચ સન્નિ-
પાતાંત્રયોદશ । હિકાં શ્વાસચ્ચ કાસચ્ચ
તથા સર્વાનુપદ્રવાન્ ॥

इति शृङ्गचादि कायः ॥

કાકડાશીંગી, ભારંગી, જીં, પીપળ, કરીયાતું, ખડસલીયો, દેવદાર, વજ, કઠ, ધમાસો, કાયકું, મુંઠ, મોથ, ધાણા, કડું, ઇંદ્રયવ, કાળીપાક, નગડાંનાં ખીજ, ગજપીપળ, અધેડો, ચિત્રક, પીપળીમૂળ ઇંદ્રવારણી, ગરમાળો, લીંબડો, કચુરો, બાપચીનાં કું, વાવડીંગ, હળદર, દારૂ-હળદર, અને બે બતની યવાન એઓને સમભાગે લઈ તેઓનો કરવામાં આવેલો ક્વાથ હીંગ અને આદુના રસની સાથે પીવામાં આવેતો તુરંતજ ભયંકર અભિન્યાસજ્વર, તંદ્રા, પ્રમેહ, કાનતું

શૂળ, તેર પ્રકારના સન્નિપાત, હેકકી, શ્વાસ, ઉંધરસ અને સધળા ઉપદ્રવો ટળી બચછે.

નિહ્લકની ચિકિત્સા કિરાતાદિ ક્વલ.

अथ जिह्वकस्य चिकित्सा ।

કિરાતાતિક્તાકુલકૃત્કુલિઅકર્ચૂર-
કૃષ્ણાકદૃતેલયુક્તઃ । અમ્લદ્રવઃ સંશમ-
યેદ્રસજ્ઞાદોપાંસ્તુતો દાશરથિર્યથાચ ॥

આકુલકૃત્ અકલકરહા ઇતિ લોકે ।
અમ્લદ્રવઃ વીજપૂરાદિરસઃ । ઇતિ કિરાતા-
દિ કવલઃ ॥

કરીયાતું, અકલકરો, નાગરવેલની જડ, કચુરો, પીપળ અને સરસીયુંતેલ એઓથી સંયુક્ત કરેલો ખીજેરાં આદિ ખાટા પદાર્થોનો રસ, જમ સ્તુતિ કરાવેલા સમયંદ્રજી જીભનાં પાપને શમાવેછે તેમ નિહ્લક સન્નિપાતને શમાવેછે.

शालूरपर्यादि अवलेह.

શાલૂરપર્ણી માલૂરમૂલામયમધુહતા ।
શક્તપુષ્પ્યા ચ સહિતા સેવ્યા વાચાં વિ-
શુદ્ધયે ॥

શાલૂરપર્ણાદિરવલેહઃ । શાલૂરપર્ણી વ્રા-
હ્મી માલૂરમૂલં વિલ્વમૂલં આમયઃ કુષ્ઠમ્ ॥

વાણીની શુદ્ધિને વાસ્તે ખીલીતું મૂળ, કઠ, મધ અને શંખાવળી એઓથી સં-
યુક્ત કરેલી બ્રાહ્મીનું સેવન કરવું.

શુદ્રાદિ तथा विश्वादि क्वाथ.

શુદ્રાનાગરપુષ્કરામૃતલતાત્રાક્ષીવ-
ચામુત્રતામાર્ગોવાસકયાસતોયચુરસા-
કાયોજયેજ્જિહ્વકમ્ ! વિશ્વાવર્મવિમા-
વરીયુગવરાવત્સાદનીવારિદ્વ્યાત્રીનિ-

મ્વપટોલપુષ્કરજટારુગદારુભિર્વા કૃતઃ ॥

પુષ્કરં પુષ્કરમૂલં તથા ચામરાસિંહઃ ।
મૂલે પુષ્કરકાશ્મીરપદ્મપત્રાણિ પૌષ્કરે ॥
સુવ્રતા ગન્ધપલાશી કાશ્મીરે પ્રસિદ્ધા ।
મુરસા તુલસી । વિશ્વાદિયોગાન્તરમ્ ॥ વર્મઃ
પર્પટઃ વિભાવરીયુગં હરિદ્રા દારુહરિદ્રા
ચં । વરા ત્રિફલા । વત્સાદની ગુડૂચી ।
વ્યાઘ્રી કણ્ટકારિકા ॥

ભોરીંગણી, કમળનું મૂળ, ગળો,
બ્રાહ્મી, વળ, ગંધપલાશી, (કાશ્મીરદે-
શમાં પ્રસિદ્ધ છે) ભારંગી, અરડૂસો,
ધમાસો, વાળો અને તુલસી એઓનો
સ્વાથે બિહ્લક સન્નિપાતને હોતે છે અથવા
સુંઠ, ખડસલીઓ, હળદર, દાડહળદર,
હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, ગળો, મોથ,
ભોરીંગણી, લીંબડો, પરવલ, એરડાનાં
મૂળ, કઠ અને દેવદાર એઓનો સ્વાથે
બિહ્લક સન્નિપાતને હોતે છે.

સંધિકની ચિકિત્સા.

અથ સન્ધિકસ્ય ચિકિત્સા ।

શરીસુરતરુત્તમાસ્થવિરદારુરાસ્ત્રાઃ
સમાઃ સનાગરમુધાન્વિતાઃ પિવ શતા-
વરીસંયુતાઃ । મૃદુજ્વલનપાચિતાઃ સહ
પુરેણ સન્ધિગ્રહવ્યથાપહૃતયે વૃથા શિ-
શિરસેવનં માકૃથાઃ ॥

ઉત્તમા ત્રિફલા સ્થવિરદારુ વિધારા
इति लोके । सुधा गुडूची पुरो गुग्गुलुः ॥

વચાકવચકચ્છુરાસહચરામૃતામહુ-
રાસુરાદ્યનનાગરાસ્તરુણદારુરાસ્ત્રાપુ-
રાઃ । વૃપાતરુણંભીરુભિઃ સહ ભવન્તિ

સન્ધિગ્રહવ્યથોરુજડિમહુમધ્રમણપક્ષ-
ઘાતદુહઃ ॥

કવચઃ પર્પટકઃ કહુરા ચવાસઃ । મહુ-
રા અતિવિપા મુરાહો દેવદારુ । અતરુ-
ણદારુ વૃદ્ધદારુ પુરો ગુગ્ગુલુઃ । વૃષા બૃહ-
દન્તી ઇરુગ્ગુલુવત્રવિટ્પા । તદલાભે દન્તી
ચ ગ્રાહ્યા સમાનગુણત્વાત્ । તરુણઃ ઇર-
ુગ્ગુલુઃ ભીરુઃ શતાવરી ॥

સુરદારુ શરી સુધાલતા સુવહા શુ-
ષ્ઠચમૃતાઃ શૃતા જલે । સપુરઃ શમ-
યન્તિ સેવિતાઃ સતતં સન્ધિગતં સદા-
ગતિમ્ ॥ સુવહા રાસ્ત્રા ॥

મુસ્તૈરુગ્ગમાણદાવાણદારુચ્છિન્ના
રાસ્ત્રાભીરુકર્ચૂરતિક્ત્તા । વાસા વિશ્વા પ-
ન્ધમૂલાશ્વગન્ધાહવાન્વાન્મન્યાસ્તમ્ભસન્ધિ-
ગ્રહાર્ત્તીઃ ॥

પ્રાણદા હરીતકી । વાળઃ નીલપુષ્પસહ-
ચરઃ । તિક્ત્તા કટુકી ॥

સંધિક સન્નિપાતની વ્યથા ટાળવાને
વાસ્તે કચ્ચરો, દેવદાર, હરડાં, બેહેડાં,
આમળાં, વરધારો, રાસ્ત્રા, સુંઠ, ગળો,
અને શતાવરી એઓને સમભાગે લઈ
કામળ અગ્નિથી પકાવી (સ્વાથે કરી)
ગુગળની સાથે પીવાં. પણ વૃથા શીતલ
પદાર્થનું સેવન કરવું નહીં.

વળ, ખડસલીઓ, જવાસો, કાંટા-
અશેરીયો, ગળો, અતવસ, દેવદાર,
મોથ, સુંઠ, વરધારો, રાસ્ત્રા, ગુગળ,
મોટાનેપાળો કે જનાં પાનડાં અને
શાખા એરડાના જવાં થાય છે તે, મોટા
ન મળે તો તેના જવા ગુણો હોવાથી
સામાન્ય નેપાળો, અને શતાવરી એ-

એનો ક્વાથ સંધિગ્રહની વ્યથાને, સા-
થળની જડતાને, ઝલાનિને, બ્રમણને
અને પ્રક્ષાતાને મટાડે છે.

દેવદાર, કચૂરો, બમણીગળો, રાસ્ના
અને સુંઠ એએનો ક્વાથ કરી ગુગળ
સહિત નિરંતર સેવન કરવામાં આવે તો
સાંધાઓમાં રહેલા વાયુને શમાવે છે.

મોથ, ઝરડો, હરડે, કાળાં કુલનો
કાંટાચશીરીયો, દેવદાર, ગળો, રાસ્ના,
શતાવરી, કચૂરો, કડું, અરડૂસો, સુંઠ,
પંચમૂળ, અને આસાંદ એઓ ઝાડના
ઝલાવાને તથા સાંધાઓ ઝડાઈ જવાની
પીડાને મટાડે છે.

અંતકની ચિકિત્સા.

અધાન્તકે ચિકિત્સા ।

इहापहाय व्रतमुष्णवारि ज्वरारियू-
पादिगदापहारि । ज्वरच्छिदं जीवि-
तदक्ष नित्यं मृत्युञ्जयेतसि चिन्तयस्व ।

इह अन्तके व्रतं लहनादि नियमम् ॥

કર્પૂરમકરાવદાતવપુષ્પં સંયોગમુદ્રા-
જુષં શશ્વદ્રક્તજનેષુ ભાલુકજુષં ભાલ-
સ્ફુરચ્છલુપમ્ । સમ્પૂર્ણામૃતક્લમ્બસમ્મૃત-
કરં શુભ્રાક્ષમાલાધરં પિજ્જોચુદ્રજઠા-
કલાપરુચિરં ચન્દ્રાર્દ્રમૌલિ સ્વહિ ॥
મિપગ્નિભરિતિ નિર્ણાતં સન્નિપાતેઽન્તકા-
મિથે । મેપજં જાન્હવીનીરં વૈદ્યો ગો-
વિન્દ એવ હિ ॥

અંતક નામનો સન્નિપાતજ્વર પ્રાપ્ત
થયો હોય તો લંધન આદિ નિયમોને,
જ્વરને મટાડનારા ક્વાથોને અને શેગ
ટાળનારાં યૂષ આદિને છોડી દઇને સ-
દાશિવ કે જે જ્વરને મટાડનાર છે અને

જીવિતને આપનાર છે તેમનું જ ચિત્તમાં
નિરંતર ચિંતન કરવું યોગ્ય છે.

મુકુટમાં અર્ધચંદ્રનું ધારણ કરનાર
સદાશિવ કે જે કર્પૂરના સમૂહની પેઠે
ઉન્નત શરીરવાળા છે, સંયોગની મુદ્રાનું
સેવન કરનાર છે, ભક્તજનોઉપર નિરં-
તર પ્રેમ રાખનાર છે, કપાળમાં ચળકતાં
ચક્ષુવાળા છે, અમૃતથી સંપૂર્ણ કુંભને
હાથમાં રાખનાર છે, સુંદર અક્ષમાળાને
ધરનાર છે અને પિંગળા તથા હંચા જ-
ટાના સમૂહથી સુશોભિત છે તેમની જ
સ્તુતિ કરવી.

અંતકનામના સન્નિપાતમાં ગંગાજીનું
જળન ઔષધન છે અને વિષ્ણુજગ-
વાનજ વૈદ્ય છે એમ વૈદ્યોએ નિર્ણય
કરેલો છે.

इग्गदाहनी चिकित्सा.

પડંગપાનીય.

अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा ।

उशीरचन्दनोदीच्यद्रासामलकपर्प-
टैः । शृतं शीतं जलं दद्यादाहवृह-
ज्वरशान्तये । पङ्गपानीयम् ॥

વાળો, રતાંજલિ, કાળોવાળો, ધ્રાપ્પ,
આમળાં અને ખડસડીયો એઓથી પ-
કાવેલા પાણીને થંડું કરીને દાહની, વૃ-
પાની તથા જ્વરની શાંતિને વાસ્તે દેવું.

धान्याक क्वाथ.

ससितो निशि पर्युपितः प्रातर्द्धा-
न्याकतण्डुलकायः । पीतः शमयसचि-
रादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥

ધાન્યાકતણ્ડુલાઃ કષિટધાન્યાકવૌ-
જાનિ । ઇતિ ધાન્યાકકાયાઃ ॥

ખાંડેલા ધાણાનાં ખીએને રાતે પ-
લાળી રાખી સવારે ક્વાથ કરી સાકર
સહિત પીવામાં આવેતો તેથી થોડા
સમયમાં અંદરના દાહવાળો પિત્તજ્વર
શાંત થાયછે.

પથ્યાવલેહ.

પથ્યાતૈલઘૃતસૌદ્રૈર્લિહ્યાદ્દાહવિના-
શિનીમ્ ॥

પથ્યાતૈલઘૃતસૌદ્રૈરિત્યત્ર ન સમુચ્ચયઃ ।
તેન કેવલેન મધુનાપિ લિહ્યાત્ । પથ્યાવ-
લેહઃ ॥

દાહનો વિનાશ કરવાને વાસ્તે તેલની
સાથે, ધીની સાથે, અને મધની સાથે
હરડે ચાટવી. તેલ, ધી અને મધ એ
ત્રણે ભેળાં કરીને તેઓથી હરડે ચાટવી
એમ સમજવાનું નથી એટલામાટે એ-
કલા મધથી પણ હરડે ચાટવી યોગ્ય છે.

લેપ.

મશમયાતિ દાહમચિરાદ્ધિયુક્કર્ક-
ન્ધુપલ્લવૈર્લેપઃ । લેપોહિમકરમલયજનિ-
મ્વદલૈસ્તકપિષ્ટૈર્વા ॥

હિમકરઃ કર્પૂરઃ । તયા ચ ઘનસારશ્ર-
ન્દ્રસંજ્ઞાં ઇત્યમરઃ ॥

દહીની સાથે ગોરડીનાં પાનડાં
વાટી તેઓને લેપ કરવામાં આવે અ-
થવા કપૂર, ચંદન અને લીંબડાનાં પા-
નડાં એઓને ચોથા ભાગના પાણીવાળી
છાશમાં વાટીને તેઓને લેપ કરવામાં
આવે તો તુરત દાહની શાંતિ થાય છે.

જળધારા.

ઉચ્ચાનસુપ્તસ્ય ગમીરતામ્રકાંસ્પાદિ-
પાત્રે નિહિતે ચ નાભૌ । શીતામ્બુધા-

રા ઘટુલા પતન્તી નિહન્તિ દાહં ત્વરિતં
જ્વરજ્ઞ ॥ શીતામ્ભસા તુ શતશશ્ચ વિ-
લોહિતેન ગવ્યેન ચન્દનયુતેન ઘૃતેન
દિગ્ધ્વા । દાહજ્વરી સકમલોત્પલમા-
લ્યધારી ક્ષિપ્રં વિશેત્સલિલકોષ્ઠમન-
લ્પકાલમ્ ॥ કાઞ્જિકાર્દ્રપટેનાવગુણ્ઠનં
દાહનાશનમ્ । અથ ગોતકસંસ્વિન્ન-
શીતલીકૃતવાસતા ॥

૩ગુદાહવાળા માણસને ચત્તો સુવાડી
તેની નાભિ ઉપર ત્રાંખાનું અથવા કાંસા-
આદિનું ઊંડું વાંસણ મુકી તેના પર
ખહુજ શીતલ જલની ધારા પાડવામાં
આવે તો તે ધારા તુરત દાહનો અને
જ્વરનો નાશ કરેછે.

અવગાહન.

દાહજ્વરવાળાએ ટાઢા જળથી સૈ-
કડો વાર ધોએલા અને ચંદનથી સંયુક્ત
કરેલા ગાયના ધોનું શરીર પર લેપન
કરી કમળ અને ઉત્પલ નામનાં પુષ્પોની
માળાઓ પેહેરીને કાંઈ પણ વિલંબ
નહી કરતાં પાણીની ઢાઠીમાં પેસવું.

અવગુંઠન.

કાંજીથી લીએલા કપડાવતે અથવા
ગાયની છાશમાં ખાકીને થંડા કરેલા
કપડાવતે શરીરને આરેકાર ઢાંકવાથી
દાહનો નાશ થાયછે.

અન્ન.

અયાન્નમાહ ।

દાહવમ્પાર્દિતં ક્ષામં નિરન્નં તૃષ્ણ-
યાન્વિતમ્ । શર્કરામધુસંયુક્તં પાયયે-
છાજતર્પણમ્ ॥ ત્રાજશક્તુરૂપતર્પણમ્ ॥

दाडणी तथा उलटीथी पीडाजोला, हुणजा थजोला, अत्र वगर रडेला अने तरशवाजा भाणसने साकर अने भय सहित योआनी धाणीना साथवा ३५ तर्षण पावुं .

दाड टाणवाना धीज उपायो.

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृ-
हाः शुभाः । नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गचो
दाहे दैन्यहरा मताः ॥ मुक्तावलीच-
न्दनशीतलानां सुगन्धपुष्पाम्बरभूषि-
तानाम् । नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याथ हरन्तिदाहम् ॥ प्रह्लाद-
श्चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ।
हितञ्च भोजयेदन्नं येनामोति सुखं म-
हत् ॥ प्रह्लादं कामकृतहर्षम् ॥

इभणोथी शेळी रडेकी वावो, सुंदर
हुंवारवाजां धशे अने जेओजे अंगो-
पर अंदनना लेपन कर्यां होय जेवी
जुवान श्रीओ दाडने तथा हीनताने
हरी लेछे. मोतीना हारे अने अंदने
धरवाथी शीतसतावाजी, सुगंधी पुष्पोथी
तथा वज्रोथी शशुगारेकी अने सुंदर स्त-
नोवाजी जुवान श्रीओनां आसिंगेना
तुरत दाडने शांत करेछे. श्रीओनुं
आसिंगेन आपतां शेगीने कामदेव उ-
त्पन्न थयो जेणाय त्यारे ते श्रीओने हूर
करी लेनी अने ते शेगीने हित अत्र
जभाडुं के जेथी मोहुं सुभ पाभे.

चित्तभ्रमनी चिकित्सा.

अथ चित्तभ्रमस्य चिकित्सा ।

कणोपणोग्रालवणोत्तमानि करज-
वीजं क्षणदामलानि । पथ्याक्षसिद्धा-

र्थकहिङ्गुशुण्ठीयुतानि वस्ताम्बुविमि-
श्रितानि । पिप्प्रा गुटीयं नयने निषेया
प्रचेतनेति प्रथितान्वितार्था । चित्तभ्र-
मापस्मृतिभूतदोषशिरोऽक्षिरोगभ्रमना-
शहेतुः ॥ वस्ताम्बु छागमूत्रम् ॥

कुम्भोद्भवतरोरम्भो गुडविश्वकणा-
न्वितम् । निहितं नसि नूनं स्याच्चित्त-
भ्रमविनाशनम् ॥

कुम्भोद्भवतरोरम्भः अगस्तितृक्षत्वक्-
ल्करसः ॥

मुरामूर्द्धजमेघाद्दमधूकमलयोद्भवैः ।
मरुत्तरुमधून्मिश्रैः पुरपाणिजपांसुभिः ॥
लोहलामज्जकलाभिर्भूषित्तभ्रमापहः ।
ग्रहदोषहरः श्रीदः सौभाग्यकर उत्तमः ॥

मुरा एकाङ्गी । मूर्द्धजो बालः मरुत्तरु-
द्वेवदारुः । पुरः गुग्गुलुः पाणिजः नखः
पांशु पर्पटकम् लोहं । अगुरु । लामज्जकम्
उशीरवत्पीतृणविशेषः । तदलामे उत्तीरं
ग्राह्यम् ॥

मृद्रीकामरदारुमत्स्यशकलामुस्ताम-
लकयोमृतापथ्यारेवतरामसेनकरजोरा-
जीफलैः संयुताः । हन्युश्चित्तरुजोऽथ
दर्दुरदलापाठापटोलीपयःपथ्यापर्पट-
राजवृक्षकटकाशम्बूकपुष्पशृताः ॥

मृद्रीका द्राक्षा । मत्स्यशकला कटुकी ।
आरेवतः आरग्वधः । रामसेनकः किरातति-
क्तकः । रजः पर्पटकः । राजीफलः पटो-
लः । अथ योगान्तरमाह । दर्दुरदला
मण्डूकर्णी सा च ब्राह्मी । मञ्जिष्ठा शो-
णकञ्च तथाप्यत्र ब्राह्मी ग्राह्या । यत
उक्तं द्रव्यगुणग्रन्थे ॥

બ્રાહ્મી મતિપ્રદા મેઘ્યા જ્વરહન્ત્વી
રસાયની ॥

બ્રાહ્મી વરમ્મીતિ લોકે । પયઃ વાલકમ્ ।
રાજવૃક્ષઃ આરમ્બઃ । શમ્બૂકપુષ્પી શ-
હ્મપુષ્પી ॥

પીપળ, મરી, વળ, સૈંધવ, કરંજનું
ખીજ, હળદર, આમળાં, હરડે, બેટુડાં,
સર્યપ, હીંગ અને સુંઠ એઓને ખકરાના
મૂત્રમાં વાટી તેઓની ગોળી કરીને
નેત્રમાં આંજવી. આ ગોળી ચેતના
આપેછે તેથી પ્રચેતના કહેવાયછે.
આ ગોળીથી ચિત્તનો ભ્રમ, સ્મરણનો
અભાવ, ભૂતદોષ, માયાનું દરદ આંખનું
દરદ અને ભ્રમ એઓનો નાશ થાયછે.

ગોળ, સુંઠ અને પીપળસહિત અ-
ગથીઆની છાલના કલકના રસનું નસ્ય
નાકમાં દેવામાં આવે તો તેથી ચિત્ત-
ભ્રમ ટળી જાયછે.

જટામાંસી, વાળો, મોથ, મહુડાં,
ચંદન, દેવદાર, મધ, ગુગળ અને ન-
ખલાં એઓનું ચૂર્ણ તથા અગર, લા-
મજ્જકનામનું વાળો જવું પીણું ખડ,
તે ન મળે તો કાળોવાળો અને એળથી
એ સઘળા પદાર્થોનો ધૂપ કરવામાં આ-
વેતો તેથી ચિત્તભ્રમ ટળી જાયછે,
અહોપ મટેછે, લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાયછે
અને સૌભાગ્ય મળેછે આ ધૂપ ઊત્તમ છે.

દ્રાખ, દેવદાર, કડુ, મોથ, આ-
મળાં, હરડે, ગરમાળો, કરીઆતું,
ખડસલીયો અને પરવળ એઓનો
ક્વાથ અથવા બ્રાહ્મી, કાળી પાક, ક-
ડવી ધીસોડી, વાળો, હરડે, ખડ-
સલીયો, ગરમાળો, કડુ અને શંખા-

વળી એઓનો ક્વાથ પાવામાં આવેતો
તેથી ચિત્તભ્રમ ટળી જાયછે.

મૂળમાં જે 'દર્દુટદલા' શબ્દ છે
તેનો અર્થ 'મંડૂકપર્ણી' થાયછે અને
મંડૂકપર્ણી શબ્દના બેકે બ્રાહ્મી, મજ્જ
અને આરણ એ ત્રણ અર્થ છે તોપણ
ચોગ્યતાને લીધે બ્રાહ્મીજ લેવી. કારણ
કે ગુણ અંત્રમાં કહ્યું છે કે "બ્રાહ્મી પુ-
સ્કિને આપનારીછે, જ્વરને હણનારી છે
અને રસાયન રૂપ છે."

કર્ણકની ચિકિત્સા.

અથ કર્ણકસ્ય ચિકિત્સા ।

પ્રલેપસ્તમસ્તન્નયત્યલ્પમેકઃ સમુદ્રિ-
ક્તશોચક રક્તાવશેપમ્ । સુપકે ચ શ-
સ્ત્રક્રિયા પૂર્વાજિત્સા વ્રણત્વં ગતે ચો-
ચિતા તચ્ચિકિત્સા ॥

અયમર્થઃ । તં કર્ણકં એકઃ પ્રલેપઃ
અસ્તન્નાશં નયતિ । તચ્ચિકિત્સા વ્રણચિ-
કિત્સા ॥

નિશાવિશાલામયમાણિમન્યદાર્વી-
જ્જુદીમૂલકૃતઃ પ્રલેપઃ । પ્રભાકરસીર-
યુતઃ પ્રભાવાદ્ વ્યસ્તઃ સમસ્તોડ્પ્યથ ક-
ર્ણિકાવ્રઃ ॥ કુલત્યઃ કટ્ફલં શુષ્ઠી
કારવી ચ સમાંશકૈઃ ॥ મુશ્વોર્ણલેપનં
કાર્યં કર્ણમૂલે મુહુર્મુહુઃ । ગૈરિકં સ્વટિ-
ની શુષ્ઠી કટ્ફલારગ્વથૈઃ સમૈઃ ॥ ઉર્ણઃ
કાઞ્જિકસંપિષ્ટૈલેપઃ કર્ણકમૂલનુત્ । શિ-
યુરાજિકયોઃ કલકં કર્ણમૂલે પ્રલેપયેત્ ॥
કર્ણમૂલભવઃ શોથસ્તેનલેપેન શામ્યતિ ।
અશિશિરજલપરિમૃદિતં મરિચકળા-
જીરસિન્ધુજં ત્વરિતમ્ ॥ નસ્યવિધિ-

સેવિતં નનુ કર્ણકરુદ્ધાશકુદ્ધદિતમ્ ।
 માર્ગોજયાર્પાપ્કરકણ્ઠકારિકટુત્રિકો-
 ગ્રાધનકુણ્ડલીમિઃ ॥ કુલીરશૃંગીકટુ-
 કારસામિઃ કૃતઃ કપાયઃ કિલ કર્ણ-
 કવ્નઃ ॥

માર્ગો વમનેટીતિ લોકે । તદલાભે ક-
 ણ્ઠકારીમૂલં ગ્રાહ્યમ્ । જયા ગનિઆરોતિ
 લોકે । પૌષ્કરં પુષ્કરમૂલમ્ । ઉગ્રાવચા ।
 કુણ્ડલી ગુદૂચો । કુલીરશૃંગી કર્કટશૃંગી
 રસા રાત્ના ॥

દશમૂલમત્સ્યશકલાચપલાત્રિફલા-
 મહાપથકિરાતપ્લુતમ્ । મરિચં પરિક-
 યિતમાશુ વલાદપહન્તિ કર્ણરુજઃ સ-
 કલાઃ ॥ ચપલા વિપ્પલી ॥

જે કર્ણક અદ્ય હોય અથવા વ-
 ઘેલા સોજવાળો હોય અથવા તેમાં
 કાંઈ લોહીનો ભાગ અવશેષ રહી ગયો
 હોય તો નીચે લખેલા પ્રલેપોથી તે
 કર્ણકનો નાશ થાય છે. જે કર્ણક પાક્યો
 હોય તો શસ્ત્રક્રિયા કરવી તેથી ૫૩ મ-
 ટે છે અને જે પ્રણુપાલું પામ્યો હોય
 તો પ્રણુની ચિકિત્સા કરવી ચોખ્ખી છે.

હળદર, ઇંદ્રવારણી, કડું, સૈંધવ,
 દેવદાર અને ઇંગોળીયાનાં મૂળ એ-
 જોનો આકડાના ચીરથી સંયુક્ત લેપ
 કરવામાં આવેતો તેના પ્રભાવથી ક-
 ર્ણક મટી જાય છે. આ લેપ હળદર
 આદિ સઘળા પદાર્થોનો કરવામાં આવે
 અથવા થોડાક પદાર્થોનો કરવામાં
 આવે તોપણ કર્ણકને મટાડે છે.

કળી, કાયકળ, સુંઠ અને કાળી-
 ંરી એજોને સમભાગે લઈ સહન
 થાય તેવાં ગરમ કરીને તેઓથી વા-

રંવાર કાનના મૂળમાં લેપન કરવામાં
 આવેતો કર્ણક મટી જાય છે.

ગેર, ખડી, સુંઠ, કાયકળ અને ગ-
 રમાળો એજોને સમભાગે લઈ કાંજીથી
 વાટી ગરમ કરીને લેપ કરવામાં આ-
 વેતો તેથી કર્ણકનું મૂળ ટળી જાય છે.

સરગવાનો અને રાઇનો કલ્ક કરી
 તેથી કાનના મૂળમાં લેપન કરવામાં
 આવેતો કાનના મૂળમાં થએલો સોજો
 શાંત થાય છે.

મરી, પીપળ અને સૈંધવ એજોને
 ઊના પાણીમાં વાટી તુરત નસ્યના
 વિધિથી લેવવામાં આવેતો કર્ણકની
 પીડા નષ્ટ થાય છે એમ મુનિઓએ
 કહ્યું છે.

ભારંગી, અરણી, પુષ્કરમૂળ, ભો-
 રીગણી, સુંઠ, મરી, પીપળ, વજ,
 મેથ, ગજો, કાકડારીંગી, કડું અને
 રાસ્ના એજોનો ક્વાથ કરી પોવામાં
 આવેતો તેથી કર્ણક મટી જાય છે.

દશમૂળ, કડું, પીપળ, હરડાં, ગેહેડાં,
 આમળાં, સુંઠ, કરીયાતું અને મરી
 એજોનો ક્વાથ કરી ઉપયોગમાં લેવા-
 માં આવે તો તે ક્વાથ પસાત્કારથી
 કર્ણકની સઘળી પીડાએને મટાડે છે.

કંઠકુબ્જની ચિકિત્સા.

અથ કણ્ઠકુબ્જસ્ય ચિકિત્સા ।
 ફલત્રિકચૂપળ મુસ્તકટ્ટીકલિદ્ર સિં-
 હાનનશર્વરીમિઃ । કાયઃ કૃતઃ કૃન્તાતિ
 કણ્ઠકુબ્જં કણ્ઠીરવઃ કુબ્જરમાશુ તદ્વત્ ॥

સિંહાનનો વાસકઃ શર્વરી હરિદ્રા ॥

કિરાતકટુકા કળાકુટજકણ્ઠકારી
 શત્રીકલિટ્ટકિલિમાભવાકટુકકટુફલા-

મ્મોધરૈઃ ॥ વિપામલકપુષ્કરાનલકુલી-
રશૂઢીટ્ટપૈર્મહૌપધસસૈરયં જંયતિ કઠ-
કુહ્લં ગણઃ ॥

શયી કર્ચૂરઃ કલિદ્રુઃ વિમીતકઃ કિ-
લિમં દેવદારુ કટુકં મરિચં વિપા અતો-
સવૃક્ષઃ વૃક્ષાદિભિઃ કિં વિશિષ્ટૈર્મહૌપધ-
સસૈઃ । મહૌપધસ્ય સ્ત્રિભિઃ તેન ઇતૈઃ
સહિતેન મહૌપધેનેત્યર્થઃ ॥ અથોલ્વળવાતા-
દિપ્રવૃદ્ધમધ્યક્ષીણવાતાદિહેતુકાનાં કુમ્ભી-
પાકાદીનાં ત્રયોદશાનામિવ વિઘાતવ્યા ॥
ઇતિ સન્નિપાતજ્વરાધિકારઃ ॥

જમ સિંહ તુરતજ હાથીને મારી
નાખેછે તેમ હરડાં, બેહેડાં, આમળાં,
સુંઠ, મરી, પીપળ, મોથ, કડુ, ઇંદ્રયવ,
અરડૂસો અને હળદર એઓથી કરેલો
સ્વાથ તુરતજ કંઠકુખ્જને હણેછે,

કરીયાતું, કડુપીપળ, ઇંદ્રયવ, ભો-
રીંગણી, કચૂરો, બેહેડાં, હરડે, દેવદાર,
મરી, કાયકૃળ, મોથ, અતવસ, આ-
મળાં, એરડાનાં મૂળ, ચિત્રક, કાકડા-
શીંગી, અરડૂસો અને સુંઠ એઓથી ક-
રેલો સ્વાથ કંઠકુખ્જનો નાશ કરેછે.

કુંભીપાક આદિ નામોવાળા તેર સ-
ન્નિપાતજ્વરો ઠે જાઓનાં કારણો જી-
લ્વણુ વાયુ આદિ તથા પ્રવૃદ્ધ મધ્ય અને
હીન વાયુ આદિજ છે તેઓની ચિ-
કિત્સા પણ ઉપર કહેલા તેર સન્નિપાત-
જ્વરોની પેઠેજ કરવી.

સન્નિપાતજ્વરોનો અધિકાર

પુરો થયો.

આંગતુ જ્વરોનો અધિકાર.

આંગતુ જ્વરનાં નિદાનો.

અથાગન્તુકજ્વરાધિકારઃ ।

તત્રાગન્તુકજ્વરસ્ય નિદા-
નાન્યાહ ।

અભિઘાતાભિપદ્માભ્યામભિચારાભિ-
શાપતઃ । આગન્તુર્જાયતે દોષૈર્યથાસ્વ-
ન્તં વિભાવયેત્ ॥

અભિઘાતઃ શસ્ત્રમુષ્ટિલગુહાદિભિર્હનન-
મ્ । અભિપદ્મઃ કામશોકમયક્રોધમૂતાદી-
નામાવેશઃ । અભિચારઃ કૃત્યાચ્યુત્પાદનમ્ ।
અભિશાપઃ દ્વાહ્મણગુરુવૃદ્ધસિદ્ધાદિકૃતઃ
શાપઃ । તં આગન્તુજ્વરમ્ યથાસ્વં યથા-
દોષલક્ષણં દોષૈર્વિભાવયેત્ વિજાનીયાત્ ॥

શસ્ત્ર મુઠી ઠે લાકડી વગેરેથી અભિ-
ઘાત થવાથી, અથવા કામ, શોક, ભય
ક્રોધ ઠે ભૂત આદિનો આવેશ થવાથી,
અથવા કોઈ શત્રુએ કરેલી કૃત્યાની ઉ-
ત્પત્તિ આદિ અભિચાર કર્મથી, અથવા
પ્રાહ્મણુ ગુરુ વૃદ્ધ ઠે સિદ્ધ આદિના શા-
પથી આંગતુજ્વર ઉત્પન્ન થાયછે. એ
આગતુજ્વરને તેને દોષોના લક્ષણો ઉ-
પરથી જાણી લેવો.

આંગતુજ્વરનાં ખીજાં પણ નિદાનો.

અપરાધયપિ નિદાનાન્યાહ ।

યે ભૂતવિપવાચ્ચગ્નિક્ષતભદ્ગાદિસમ્ભ-
વાઃ । રાગદ્વેષમયાદ્યૈશ્ચ તે સ્યુરાગન્તવો
ગદાઃ ॥

રાગાદયો હેતવોડપ્યાગન્તુસજ્ઞાઃ સ્યુઃ
કાર્યકારણયોરભેદોપચારાત્ । ઇતેનાગન્તુ-
જઃ સ્મૃત્ત ઇત્યત્રાપ્યાગન્તુશબ્દો હેતુવાચો

આગન્તુર્જાયતે દોષૈરિત્યત્ર વ્યાધિવાચી ॥
 નનુ અભિઘાતાભિપદ્મામ્યામિત્યાદિશ્લોકે દો-
 પૈર્યથાસ્વં તં વિમાવયેદિતિ વચનેનૈવં પ્રતો-
 ચતે । અભિઘાતાદીનાં વિપ્રકૃષ્ટકારણત્વં
 મિથ્યાહારવિહારાણામિવ દોષાણાં સન્નિ-
 કૃષ્ટકારણત્વં તથા સતિદક્ષાપમાનસંક્રુદ્ધરુ-
 દ્રેત્યાદિશ્લોકે આગન્તુજ્વરત્યાગ્મત્વવિ-
 ઘાતો દોષનેવેવ પ્રવેશાત્ । ઉચ્યતે ।
 આગન્તુજ્વરસ્ય દોષા આરમ્મકા ન કિન્તુ
 પશ્ચાદનુવન્ધિનઃ ॥ તથા ચાગન્તુજ્વરસ્ય સં-
 પ્રાપ્તિમાહ । ચરકઃ । આગન્તુર્હિ વ્યથા-
 પૂર્વો જાયતે પશ્ચાન્નૈજૈર્દોષૈરનુવન્ધ્યત ઇતિ ॥
 જે રોગો ભૂત, ઝેર, વાયુ, અગ્નિ,
 ક્ષત કે ભંગ ઇત્યાદિથી ઉત્પન્ન થએલા
 અને રાગ દ્વેષ કે ભય ઇત્યાદિથી ઉત્પન્ન
 થએલા હોયછે તેઓ પણ આગંતુ
 કેહેવાયછે.

કાર્યને અને કારણને અભિન્ન ગણ-
 વાની પણ શાસ્ત્રકારોની પદ્ધતિ છે
 માટે રાગ આદિ કે જેઓ આગંતુ રો-
 ગોનાં કારણો છે તેઓ પણ આગંતુ કે-
 હેવાયછે આ ઉપરથી 'જ્વર આગંતુજ
 (આગંતુથી થએલો) કેહેવાયછે' એ
 વચનમાં 'આગંતુ' શબ્દ કારણોને લાગુ
 પડેછે અને 'દોષોથી આગંતુ થાયછે'
 એ વચનમાં 'આગંતુ' શબ્દ વ્યાધિને
 લાગુ પડેછે એમ સમજવું.

શંકા—'અભિઘાતાભિપંગમ્યાં' એ શ્લો-
 કમાં કહ્યુંછે કે 'આગંતુ જ્વરને તે તે
 દોષોનાં લક્ષણો ઉપરથી જાણી લેવો.'
 તે એ વચન ઉપરથી જાણાય છે કે 'અ-
 ભિઘાત આદિ દૂરનાં કારણો છે અને
 દોષો મિથ્યા આહારવિહારની પેઠે

નજદીકનાં કારણો છે.' આમ થયું
 ત્યારે 'દક્ષાપમાનસંક્રુદ્ધરુદ્ર' ઇત્યાદિ
 શ્લોકમાં આગંતુજ્વર આઠમો યદ્ય શ-
 ક્તો નથી. કારણુ કે તે જ્વરનો દોષ-
 જન્ય જ્વરોમાંજ અંતર્ભાવ યદ્ય બયછે.

સમાધાન—દોષો આગંતુજ્વરને ઉ-
 ત્પન્ન કરનારા નથી પણ તે જ્વર ઉ-
 ત્પન્ન થયા પછી તેની સાથે પાછળથી
 સંબંધ પામનારા છે.

આગંતુજ્વરની સંપ્રાપ્તિવિષે ચરકે
 કહ્યુંછે કે "આગંતુજ્વર પ્રથમ વ્ય-
 થાથી થાયછે અને પાછળથી ચેતયો-
 તાના દોષોની સાથે સંબંધ પામેછે."

ક્યાં ક્યાં આગંતુજ્વરથી ક્યો

ક્યો દોષ કુપિત થાયછે.

તત્ર કસ્યાગન્તોઃ કો નિજો દોષ

, ઇત્યપેક્ષાયમાહ ।

કામશોકમયાદ્વાયુઃક્રોધાત્પિત્તં ત્રયો
 મલાઃ । મૂતાભિપદ્ઘાત્ કુપ્યન્તિ મૂત-
 સામાન્યલક્ષણાઃ ॥

કામશોકમયાત્ । કામશોકમયજા-
 દાગન્તોઃ વાયુઃ કુપ્યતિ । ક્રોધાત્ તુ ક્રો-
 ધનાદાગન્તોઃ પિત્તં પ્રકુપ્યતિ । મૂતાભિપ-
 ઙ્ઘાત્ મૂતાવેશજાદાગન્તોઃ ત્રયો મલા દોષાઃ
 કુપ્યન્તીત્યર્થઃ । મૂતસામાન્યલક્ષણાઃ । મૂ-
 તસ્ય મૂતલક્ષણસ્ય સામાન્યં સમાનતા ચેપાં
 તાનિ મૂતસામાન્યાનિ લક્ષણાનિ ચેપાં તે
 મૂતસામાન્યલક્ષણાઃ મલાઃ ॥

કામ શોક કે ભયથી થએલા આગં-
 તુજ્વરથી વાયુ કુપિત થાયછે. ક્રોધથી
 થએલા આગંતુજ્વરથી પિત્ત પ્રકુપિત

थायछे अने भूतना आवेशथी थयेला
आगंतुज्वरथी त्रुषे भण डे ज्यो भू-
तना जेवांज लक्षणेवाणा छे तेज्यो प्र-
कुपित थायछे.

कारणेना भेदने लीधे आगंतुज्व-
रानां नोअ नोआं लक्षणे।

अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदेन
लक्षणभेदानाह ।

श्यावास्यताविपकृते तथातीसार एव
च । भक्त्तारुचिः पिपासा चं तोदश्च सह
मूर्च्छया ॥

विपकृते स्यावरजङ्गमविपमक्षणकृते ज्वरे
मुखस्य श्यावः शुष्ठानुविद्धः कृष्णो वर्णः
श्यामवर्णो वा ॥ अतीसारः स्थावरविपेणैव
तस्याधोगामित्वात् । तोदः सूचीव्यधनेनेव
व्यथा ॥

औपधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्मथु-
स्तथा । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राल-
स्यमभोजनम् ॥ हृदये वेदना चास्य
गात्रञ्च परिशुष्यति ॥

कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके
ज्वरे । चकाराद्वाग्भटोक्तान्यापि लक्षणानि
बोद्धव्यानि ॥ तानि यथा । कामाद् भ्र-
मोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिस्तय इति ॥

मूर्च्छाङ्गमर्दो तृदनेत्रचापल्यं कुचवक्त्र-
योः । स्वेदश्च हृदि दाहश्च स्त्रीणां का-
मज्वरे भवेत् ॥ बालकं शतपत्राणि
गन्धसारमुशीरकम् । चोचधानेयकं मां-
सी काथः कामज्वरापहः ॥ सन्ध्यायां
संस्तरः कार्यः मुगन्धैः कुमुमैर्भृशम् ।

क्रीडनीयं स्वकान्तेन सह रात्रौ तथा
द्विष्या ॥

इदमपि कुत्रापि कथितम् ॥

भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् को-
पाच्च वेपथुः ॥

भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः शोकाच्च
चकारेण प्रलाप एवानुकुप्यते । कोपाच्च
वेपथुर्भवति । ननु वेपथुर्वातस्य धर्मस्त-
त्कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः ॥ उच्यते । एकः
प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेदिति वच-
नात् । पिचकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः ।
क्रोधाद्वायुरपि भवति । यत उक्तं विदेहेन ॥

क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तम-
कोपनाविति । भूताभिपङ्गादुद्देगो हा-
स्यरोदनकम्पनम् ॥ केचिद् भूताभि-
पङ्गोस्थं वृषते विपमज्वरम् ॥

भूताभिपङ्गोत्यो विपमज्वरो भवति ।
कदाचिद्देगवान् । कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ।

अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा
च जायते ॥

तृष्णा चेति चकारेण हारीतानुवादि
वाग्भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्यथा ॥

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य त-
प्यते । पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो वि-
स्फोटवृद्धभ्रमैः ॥ सदाहमूर्च्छाग्रस्तस्य
मत्पहं वर्द्धते ज्वर इति ॥

स्थावर अथवा जंगम अत्रं लक्षणे
करवाथी थयेला ज्वरमां भाटोडुं काणुं
अथवा कांठक सदेद अंशवाणुं काणुं
थायछे, जणुं सोधज्यो लोकाती डोय
ज्येवी व्यथा थायछे, अत्र उपर अश्चि

થાયછે, તરશ લાગેછે અને મૂર્છા આવેછે. અતીસાર તો સ્થાવર વિપત્તું ભક્ષણ કરવાથીજ થાયછે કારણ કે તે વિપત્તિના ભાગમાં ગતિ કરનાર છે.

ઔષધીના ગંધથી પ્રાપ્ત થએલા જ્વરમાં મૂર્છા, માથામાં વ્યથા તથા વમન થાયછે.

કામથી પ્રાપ્ત થએલા જ્વરમાં ચિત્તનો વિભ્રશ, તંદ્રા, આલસ્ય, અભોજન, છાતીમાં વેદના અને ગાત્રમાં શોષ થાયછે. અત્યંત ઇચ્છેલ સ્ત્રી આદિ પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થવાથી જ્વર આવેછે તે કામથી પ્રાપ્ત થએલો જ્વર ઠેઠેવાયછે. કામજ્વરવિષેના મૂલશ્લોકમાં 'ચ' છે તે ઉપરથી વાગ્બટે કહેલાં કામજ્વરનાં લક્ષણોનો પણ સંચલ્ થાયછે. વાગ્બટે કહ્યું છે કે 'કામથી ભ્રમ, અરિચિ, દાહ, લાજનો ક્ષય, નિદ્રાનો ક્ષય, બુદ્ધિનો ક્ષય અને ધીરજનો ક્ષય થાયછે. સ્ત્રીઓને કામજ્વર થયો હોય ત્યારે મૂર્છા, અગોનું ભાંગવું, તરશ, નેત્રમાં ચપલતા, સ્તનમાં ચપલતા, મોહોડામાં ચપલતા, પસીનો અને હૃદયમાં દાહ થાયછે. વાળો, કમળ, ચંદન, કાળોવાળો, તળ, ધાણા, અને જટામાંસી એઓનો ક્વાથ કામજ્વરને મટાડે છે. 'જ્વરને કામજ્વર પ્રાપ્ત થયો હોય તે સ્ત્રીએ સાચંકાલે અત્યંત સુગંધી પુષ્પોની શય્યામાં સુવું અને રાતે પોતાના ધ્યારાની સાથે ક્રીડા કરવી.' એમ પણ ઠાકુર ત્રયમાં કહ્યું છે.

ભયથી અથવા શોકથી પ્રાપ્ત થએલા જ્વરમાં પ્રલાપ થાયછે અને ઠાપથી પ્રાપ્ત થએલા જ્વરમાં કંપ થાયછે.

સકા-કંપ તો વાયુનો ધર્મ છે તે છતાં

ઠાપથી ઉત્પન્ન થએલા જ્વરમાં કંપ થયો કેમ સંભવે?

સમાધાન—'પ્રઠાપ પામેલો એક દોષ ખીજ દોષોને પણ પ્રકુપિત કરેછે' એ વચન પ્રમાણે ઠાપજ્વરમાં પિત્તથી પ્રઠાપ પામેલા વાયુથીજ કંપ થાયછે. ઠાપથી વાયુ પણ થાયછે. કારણ કે વિદેહે કહ્યું છે કે "ક્રોધ અને શોક એઓ વાયુને, પિત્તને તથા ર્ધિરને પ્રકુપિત કરનારા ઠેઠેવામાં આવેછે."

ભૂતના આવેશથી પ્રાપ્ત થએલા જ્વરમાં ઉદ્વેગ, હસવું, રેવું અને કંપ થાયછે. ઠેટલાએક ઠેઠે છે કે "ભૂતના આવેશથી વિપમન્તર થાયછે એટલે તે જ્વર ઠાકુર સમયે વેગવાળો અને ઠાકુર સમયે શાંત વેગવાળો થાયછે.

અભિચારથી કે અભિશાપથી થએલા જ્વરમાં મોહ અને તરશ ઉત્પન્ન થાયછે. મૂલશ્લોકમાં 'ચ' છે તે ઉપરથી હારીત સંહિતાને મળતાં વાગ્બટે કહેલાં લક્ષણોનો પણ સંચલ્ થાયછે. વાગ્બટે કહ્યું છે કે "અભિચારસંબંધી મનોથી હોમ કરવામાં આવતાં પ્રથમ મન તપે છે, તે પછી વિસ્ફોટકથી તૃષ્ણાથી અને ભ્રમથી ઠેહ તપેછે અને દાહવાળી મૂર્છાથી ઘેરાએલા તે પ્રાણીને દિવસે દિવસે જ્વર વધતો આવેછે.

આગંતુ જ્વરોની ચિકિત્સા.

અથ તેષાં ચિકિત્સા ।

આગન્તુજે જ્વરે નૈવ નરઃ કુર્વોત
લહ્નનમ્ । તથા ચ વાગ્બટઃ । શુદ્ધવાત-
ક્ષયાગન્તુજીર્ણજ્વરિણુ લહ્નનમ્ ॥

નેપ્યત્ત્વ ઇતિ સંબંધ । અન્યચ્ચ ॥

લહ્નનં ન હિતં કામશોકચિન્તાપ્ર-

हारजे । भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते
ज्वरे ॥ किन्त्वशौ दीपिते तत्र दद्यात्
मांसरसौदनम् । अभिघातज्वरे यु-
ज्यात् क्रियामुष्णविवाजिताम् ॥ क-
पायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि च ।
अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन स-
र्पिपः ॥ रक्तावसेकैर्मध्यैश्च तथा मां-
सरसौदनैः ॥

मध्यैर्मधायै हितैः ॥

व्यधवन्धश्रमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भ-
वान् । ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं क्षीरमांसर-
सौदनैः ॥

व्यधः ताडनं कर्णादि वेधो वा । भङ्गः
छेदभेदादिकः । भ्रंशो वृक्षादितः पतनम् ॥

अध्वश्रान्तेषु वाभ्यङ्गं दिवानिद्राश्च
कारयेत् । औपधीगन्धविपजौ विप-
पित्तप्रवाधनैः ॥ जयेत्कपायैर्मतिमान्
सर्वगन्धकृतैर्भिषक् । सर्वगन्धमाह ॥
चातुर्जातककर्पूरं कङ्कोलागुरुकुङ्कुम-
म् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनि-
द्दिशेत् ॥ क्रोधजे पित्तजित्कार्यं धा-
र्यं सद्वाक्यमेव च ॥ आश्वासेनेष्टला-
भेन वायोः प्रशमनेन च । हर्षणैश्च
शमं यान्ति कामक्रोधभयज्वराः ॥
कामैरथ मनोऽग्नैश्च पित्तैश्चाप्युपक्रमैः ।
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधस-
मुत्थितः ॥

कामैः कामविषयैः । मनोऽग्नैः धिक्का-
रादिभिर्भयजनकवचनैर्वा ॥

कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात्का-
मज्वरस्तथा । घातिताभ्यामुभाभ्याश्च
कामक्रोधज्वरक्षयः ॥

घातिताभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीता-
भ्यां कामक्रोधाभ्याम् ॥

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्धावेशनताड-
नैः ॥ जयेद्भूताभिपङ्कोत्थं मनःशान्त्या
च मानसम् ॥

ताडनैरित्यस्य स्थाने केचित्पूजनैरिति
पठन्ति ॥

सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे नि-
वद्धमपहरति । एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भू-
तज्वरं पुंसाम् ॥ अभिचाराभिशापोत्प्रा-
ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् । दानस्वस्त्य-
यनातिथ्यैरुत्पातग्रहदुष्टजौ ॥

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥

आगंतुज्वरमां माणुसे लंघन क-
रवुं नही. वाग्लटे कलुं छे के "शुद्ध
वातज्वर, क्षयज्वर. आगंतुज्वर अने
उर्ध्वज्वर अयोभां लंघन करवुं योग्य
नथी." पीलुं पलु कलुं छे के "कामथी,
शोकथी, श्रिताथी, प्रहारथी, लयथी,
भूतथी, अभथी, क्रोधथी के लंघनथी
थअेला ज्वरमां लंघन करवुं साइं नथी.
अेवा ज्वरमां अग्निने प्रदीप्त करीने
मांसना रसावाणे लात भावा देवा.

अभिघातथी थअेला ज्वरमां उ-
ष्णतावगरनी क्रिया करवी अने कषाय,
मधुर तथा स्निग्ध वस्तुअेना उषयोग
कराववा तथा दोषाने अनुसरीने पलु
क्रिया करवी. धी पीवाथी, धीने अ-
भ्यंग करवाथी, लोही कडुकाववाथी तथा
शुद्धिनुं छित करनारा मांसना रसावाणे
लाताने उषयोग करवाथी अभिघात-
ज्वरने नाश थायछे. भार वागवाथी,
कान वगेरे वीधावाथी, अभथी, अहु पंथ

કરવાથી, છેદલેદ આદિથી કે ગ્રાહ વગેરે ઉપરથી પડવાથી થએલા જ્વરોનો પ્રથમ દુધ અને માંસના રસવાળા ભાતોથી ઉપચાર કરવો.

ખડુ પંથ કરવાના શ્રમથી જ્યોને જ્વર આવ્યો હોય તેઓને તેલથી અભ્યંગ કરાવવો અને દિવસની નિદ્રા કરાવવી.

ઔષધીના ગંધથી કે ઝેરથી આવેલા જ્વરોને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે વિષનો તથા પિત્તનો નાશ કરનારા સર્વ ગંધના ડવાથી જીતવા.

તજ, તમાલપત્ર, એળચી, નાગકેસર, કપૂર, ચણકખાખ, અગર, કેસર અને લવંગ એ સર્વ મળીને સર્વ ગંધ કેહેવાયછે.

ક્રોધથી જ્વર પ્રાપ્ત થયો હોય તો પિત્તને મટાડનારી ક્રિયા કરવી અને મહાત્માઓનાં વચનોનો અંગીકાર કરવો. કામથી, ક્રોધથી અથવા ભયથી થએલા જ્વરો આશ્વાસન કરવાથી, ઇષવસ્તુના લાભથી, વાયુનું શમન કરવાથી અને હર્ષ ઉપજવવાનાં સાધનો કરવાથી શાંત થાયછે. ક્રોધથી થએલો જ્વર ઇષ વિષયોથી ધિક્કાર આદિથી, ભયને ઉત્પન્ન કરનારાં વચનોથી અને પિત્તને તોડનારા ઉપક્રમોથી પણ શાંત થાયછે. ક્રોધથી થએલો જ્વર સારાં વાક્યોથી પણ શાંત થાયછે.

કામથી ક્રોધજ્વરનો નાશ થાયછે અને ક્રોધથી કામજ્વરનો નાશ થાયછે. કામ અને ક્રોધ એ બન્નેનો મનમાં નિગ્રહ કરવામાં આવેતો કામજ્વરનો તથા ક્રોધજ્વરનો પણ ક્ષય થાયછે.

ભૂતના આવેશથી પ્રાપ્ત થએલાં જ્વ-

રને ભૂતવિદ્યામાં કલા પ્રમાણે પંધન, બેસાડીમુકવું તથા મારમારવો ઇત્યાદિક ઉપાયોથી જીતવો અને મનના જ્વરને મનની શાંતિથી જીતવો. મૂલરસોકમાં 'તાડનૈઃ' ને બદલે 'પૂજનૈઃ' એ પાઠપણુ દેટલાએક ભણુછે તો એ પક્ષમાં પંધન, બેસાડીમુકવું તથા યોગ્ય દેવનું પૂજનકરવું ઇત્યાદિક ઉપાયોથી ભૂતજ્વરને જીતવો એમ સમજવું.

અપાઠનું મૂળ વિધિપ્રમાણે ગળામાં ખાંધવામાં આવેતો તે મૂળ માણુસોના ભૂતજ્વરને એક, બે, ત્રણ કે ચાર દિવસમાં મટાડી નાખેછે.

અભિચારથી કે અભિશાપથી ઉત્પન્ન થએલા જ્વરોને હોમ આદિ ક્રિયાઓથી જીતવા અને ઉત્પાતથી કે પ્રહોના દોષથી થએલા જ્વરોને દાનોથી, સ્વસ્તિવાચનોથી તથા અતિથિઓનાં પૂજનોથી જીતવા.

આગંતુજ્વરનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

વિપમજ્વરનો અધિકાર.

વિપમજ્વરનો નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

અથ વિપમજ્વરાધિકારમાહ ।

તત્ર વિપમજ્વરસ્ય નિદાન-
કથનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

દોષોડલ્પોડહિતસમ્ભૂતો જ્વરો-
ત્ષ્ટસ ષા પુનઃ । ધાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય
કરોતિ વિપમજ્વરમ્ ॥

અયમર્થઃ જ્વરોત્ષ્ટસ્ય જ્વરેણ સ્વ-
ક્તસ્ય । સન્નિકૃષ્ટહેતુમાહ । દોષઃ અલ્પઃ
જ્વરમુક્તસ્ય સ્વલ્પોડપિ । વિપ્રકૃષ્ટહેતુમાહ ।

અહિતમાહારવિહારાદિ તેન સમ્ભૂતઃ । સમ્પૂર્ણો જાતઃ ॥ અન્યતમન્ધાતું રસરક્તાદિકમ્ । પ્રાપ્ય દૂપયિત્વા પુનર્વિપમં જ્વરં કરોતિ । જ્વરોત્સૂષ્ટસ્ય વેતિ વાશબ્દેનેતિ બોધ્યતે । પ્રથમતોપિ વિપમજ્વરો ભવતિ । યત્ ઉક્તમ્ । આરમ્ભાદિપમો યસ્તુ ઇતિ ॥

જ્વરે છોડી દીધેલા માણુસનો અવશેષ રહેલો સ્વલ્પદોષ પણ અહિત આહારવિહાર આદિના સેવનથી સંપૂર્ણ થઈ રસ તથા રૂધિર આદિ ધાતુઓમાના ઠોઠ ધાતુને દૂષિત કરીને પાછો વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે.

સ્વલ્પ દોષ વિપમજ્વરનો પાસેનો હેતુ છે અને અહિત આહારવિહાર આદિ દૂરના હેતુરૂપ છે એમ સમજવું. મૂલશ્લોકમાં 'વા' શબ્દ છે તેથી એમ સમજાયછે કે વિપમજ્વર આરંભથીજ એટલે ખીબ પ્રકારનો જ્વર આવ્યાવિના ઠોઠને શરૂઆતથી પણ થાયછે. કહ્યુંછે કે "આરંભથીજ વિપમજ્વર પ્રાપ્ત થયો હોયતો તે જ્વર માણુસને મારી નાખેછે." ક્યા ધાતુને દૂષિત કરી ક્યા વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે.

કં ધાતું દૂપયિત્વા કં વિપમજ્વરં કરોતિ ઇત્યપેક્ષયામાહ ।

સન્તતં રસધાતુસ્થઃ સતતં રક્તધાતુગઃ । દોષઃ ક્રુદ્ધો જ્વરં પુંસાં સોડન્યેયુઃ પિશિતાશ્રિતઃ । મેદોગતસ્તૃતીયેડન્દિ અસ્થિમજ્જાગતઃ પુનઃ ॥ કુર્યાંચાતુરિકં ઘોરમન્તકં રોગસઙ્કરમ્ ॥

અન્તકમિવ મારકત્વાત્ ॥

પ્રકોષ પામેલો દોષ માણુસોના ર-

સમાં રહ્યો હોયતો સંતતજ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે, રૂધિરમાં રહ્યો હોયતો સતતજ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે, માંસમાં રહ્યો હોયતો અન્યેદ્યુષ્કજ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે, મેદમાં રહ્યો હોયતો તૃતીયજ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે અને અસ્થિમાં કે મજ્જામાં રહ્યો હોયતો આતુરિકજ્વર કે જે શેગોના સમૂહરૂપ, ઘોર અને કાળની પેઠે પ્રાણ લેનાર છે તેને ઉત્પન્ન કરેછે.

વિપમજ્વરતું સામાન્યલક્ષણ.

અથ વિપમજ્વરસ્ય સામાન્યં લક્ષણમાહ ।

યઃ સ્યાદનિયતાત્ કાલાત્ શીતોઽપ્નામ્યાં તથૈવ ચ । વેગતશ્ચાપિ વિપમો જ્વરઃ સ વિપમઃ સ્મૃતઃ ॥

યસ્ત્વનિયતાત્ કાલાત્ સ્યાદિત્યસ્યાયમર્થઃ । યથા વાતિકો જ્વરઃ સપ્ત દિનાનિ પૈત્તિકો દશ દિનાનિ શ્લેષ્મિકો દ્વાદશ દિનાનિ દોષાણાં પ્રાબલ્યૈર્વાતિકશ્ચતુર્દશ દિનાનિ પૈત્તિકો વિંશતિ દિનાનિ શ્લેષ્મિકશ્ચતુર્વિંશતિ દિનાનિ સ્યાત્ । તથા વિપમજ્વરો નિયતં કાલં વ્યાપ્ય ન સ્યાદિત્યર્થઃ । શીતોઽપ્નામ્યાં ગુણામ્યાં સ્યાત્ ॥

વેગતશ્ચાપિ વિપમઃ કદાચિદતિવેગવાન્ । કદાચિચ્છાન્તવેગઃ ॥

જે જ્વર અનિયમિત કાલથી પ્રાપ્ત થતો હોય, શીતના કે ઉષ્ણના નિયમ વગરનો હોય અને વેગથી પણ વિપમ હોય તે વિપમજ્વર કહેવાયછે.

જેમ વાતજ્વર સાત દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર દશ દિવસ સુધી, કફજ્વર બાર દિવસ સુધી અને દોષોની પ્રબલતા

હોયતો વાતજ્વર ચૌદ દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર વીશ દિવસ સુધી અને કક્-જ્વર ચોવીશ દિવસ સુધી રહેછે તેમ વિપમજ્વર નિયમિત કાલમાં રહેતો નથી. એ જ્વરમાં શીત તથા ઉષ્ણ ગુણ પણ અનિયમિત રહેછે. એ જ્વરનો વેગ પણ વિપમ હોયછે એટલે ઠાઠ સમયે અત્યંત હોયછે અને ઠાઠ સમયે શાંત પણ હોયછે.

વિપમજ્વરના ભેદો.

વિપમજ્વરસ્ય ભેદાનાહ ।

સન્તતઃ સતતોઽન્યેશ્ચ સ્તૂતીયકચતુર્થકો ॥

વિપમજ્વરના સંતત, સતત, અન્યેશ્ચ, તૃતીયક અને ચાતુર્થિક એ પાંચ ભેદ છે.

સંતતજ્વરનું લક્ષણ.

તત્ર સન્તતસ્ય લક્ષણમાહ ।

સપ્તાહં વા દશાહં વા દ્વાદશાહમથાપિ વા । સન્તત્યા ચોઽવિસર્ગી સ્યાત્ સન્તતઃ સ નિગદ્યતે ॥

વિકલ્પો વાતિકાદિભેદાત્ । સન્તત્યા નૈરન્તર્યેણ અવિસર્ગી અપરિત્યાગી ॥ નનુ મુક્તાનુબન્ધિત્વં વિપમત્વમિતિ વિપમલક્ષણમ્ । તદત્ર ન ઘટત્ત્વમિતિ કયમયં વિપમેષુ પઠતિ ॥ ઘટત્ત્વમિતિ ન દોષઃ । યત્ ઉક્તં ચરકેણ ॥

વિસર્ગ દ્વાદશે કૃત્વા દિવસે વ્યક્તલક્ષણમ્ । દુર્લ્ભોપશમઃ કાલં દીર્ઘમેવાનુવર્તત્ત્વમિતિ ॥

યત્તુ સ્વરનાદેનોક્તમ્ । જ્વરાઃ પશ્ચ તુ ચે પ્રોક્તાઃ પૂર્વે સન્તતકાદયઃ । ચત્વારઃ સ-

ન્તતં હિત્વા જ્ઞેયાસ્તે વિપમજ્વરા इति ॥ તત્ત્વિરેણ ત્યાગાભિપ્રાયેણ ॥

જ્વર સાત દિવસ સુધી, દશ દિવસ સુધી અથવા પાર દિવસ સુધી નિરંતર પણાથી રહી છોડેજ નહી તે સંતતજ્વર કહેવાયછે.

સાત, દશ અને પાર દિવસનો વિકલ્પ કહ્યો તે વાત, પિત્ત અને કક્ના ભેદથી સમજવો.

શંકા-ઉતારી જામને પાછો આવે એ વિપમજ્વરનું લક્ષણ છે તો એ લક્ષણ આ સંતતજ્વરમાં ઘટતું નથી તે છતાં સંતતજ્વરને વિપમજ્વરોમાં કેમ ગણવો?

સમાધાન-વિપમજ્વરનું લક્ષણ સંતતજ્વરમાં ઘટેજ છે માટે કરીને હોય નથી કારણ કે ચરકે કહ્યું છે કે “પારમે દિવસે ચોખી રીતે છોડી દધને પછી લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યા કરેછે અને ઉપશમ દુર્લભ થઈ પડેછે.” “પ્રથમ સંતત આદિ જે પાંચ જ્વરો કહ્યાછે તેઓમાં સંતતને છોડી દધને પાકીના ચાર વિપમજ્વરો જણવા.” એમ જે ખરનાદે કહ્યુંછે તે તો ‘સંતતજ્વર લાંબા કાળે છોડેછે’ એ અભિપ્રાયથી કહ્યુંછે એમ સમજવું.

સતતજ્વરનું લક્ષણ.

સતતલક્ષણમાહ ।

અહોરાત્રે સતતકો દ્વૌ કાલાવનુવર્તતે ॥

દ્વૌ કાલૌ અહન્યેકકાલં રાત્રાવેકકાલમ્ । યતો દોષાણામહોરાત્રે પ્રત્યેકં દ્વૌ દ્વૌ પ્રકોપકાલૌ ॥ યત્ ઉક્તં વાગ્મટેન ।

‘વયોઽહોરાત્રિમુક્કાનામન્તમધ્યાદિગાઃ ક્ર-
માત્’ इति ॥

જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં બે વખત
આવે તે સતતજ્વર કહેવાય છે. એ
જ્વર બે વખત આવે છે એટલે એક વાર
દિવસે આવે છે અને એક વાર રાતે આ-
વે છે કારણ કે એક અહોરાત્રમાં પ્રત્યેક
દોષોના પ્રકાપના સમય બંધે છે.

વાગ્બટે ‘વયોહોરાત્રિમુક્કાનામન્તમધ્યા-
દિગાઃ ક્રમાત્’ इति એ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે
“દિવસના અંતમાં વાયુ, મધ્યમાં પિત્ત
અને આદિમાં કફ પ્રબલ થાય છે તે-
મજ રાત્રિના અંતમાં વાયુ, મધ્યમાં
પિત્ત અને આદિમાં કફ પ્રબલ થાય છે.”

અન્યેદુષ્ક જ્વરનું લક્ષણ.

અન્યેદુષ્કલક્ષણમાહ ।

અન્યેદુષ્કસ્વહોરાત્રાદેકકાલં પ્રવર્ત્તે ।
एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वि-
तीयम् । प्रथमकाले हृद्येव दोषस्थिते ॥

જે જ્વર અહોરાત્રમાં એક વખત
આવે તે અન્યેદુષ્ક કહેવાય છે.

આ જ્વર દોષની અપેક્ષાથી અહો-
રાત્રમાં એક વખતજ આવે છે પણ તે
ચોતાના પ્રકાપના પેહેલા વખતને છે-
ડીને બીજા વખતજ આવે છે એમ સમ-
જવું. કારણ કે પેહેલા સમયમાં દોષની
સ્થિતિ લઘ્યમાંજ રહે છે.

तृतीय ज्वरनું तथा यातुर्थिक
ज्वरनું लक्षण.

तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

तृतीयकस्तृतीयेऽन्हि चतुर्थेऽन्हि च-
तुर्थकः ॥

तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा ।
यत उक्तम् ॥

दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स
तृतीयकः । दिनद्वयन्त्वतिक्रम्य यः स्या-
त् स हि चतुर्थक इति ॥

ત્રીજા દિવસે આવે તે તૃતીયજ્વર
(એકાંતરે) અને ચોથે દિવસે આવે તે
આતુર્થિક (તરીચો) કહેવાય છે.

ત્રીજા દિવસે આવે છે એટલે આવ-
વાના દિવસને સાથે ગણતાં ત્રીજા દિ-
વસે આવે છે અને ચોથે દિવસે આવે છે
એટલે આવવાના દિવસને સાથે ગણતાં
ચોથે દિવસે આવે છે એમ સમજવું.
કારણ કે ‘વચમાં એક દિવસને મુકીને
જે જ્વર આવે તે તૃતીયક કહેવાય અને
વચમાં બે દિવસને મુકીને આવે તે
જ્વર આતુર્થિક કહેવાય’ એમ કહેવું છે.

दोष કેવી રીતે ગતિ કરીને
જ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે.

अत्राह सुश्रुतः ।

कफस्थानविभागेन यथासद्वर्धं क-
रोति हि । सततान्येदुस्तृतीयचतु-
र्थकमलेपकान् ॥ अहोरात्रादहोरा-
त्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । दोष
आमाशयं प्राप्य करोति विपमज्वरम् ॥

અયમર્થઃ । આમાશયોરઃકળ્મશિરઃસ-
ન્ધયઃ પદ્મ કફસ્થાનાનિ ઇપુ તિષ્ઠન્ દોષો
યથાસદ્વર્ધં સતતાદીન્ કરોતિ ॥ તત્ર આ-
માશયે સ્થિતો દોષઃ સતતં કરોતિ દ્વી
કાલૌ ॥ અહોરાત્રે કાલદ્વયે દોષપ્રકોપાત્ ॥

દ્વયે સ્થિતો દોષ આમાશયમાગત્ય અ-
ન્યેદુષ્કં કરોતિ । एककालं एकदैकस्मिन्ने-

વાહોરાત્રે દોષ આમાશયમાગત્ય અન્યેદ્યુષ્કં
કરોતિ । તત્ર દ્વૌ દોષપ્રકોપકાલૌ એક-
સ્મિન્ કાલે હૃદયે તિષ્ઠત્વપરસ્મિન્નામાશય
ઇતિ । કળ્થે સ્થિતો દોષોઽહોરાત્રાત્ હૃદય-
માયાતિ । તૃતીયે દિને આમાશયમાગત્ય
સ્વપ્રકોપકાલે તૃતીયકં જ્વરં કરોતિ ॥
એકકાલં ન તુ દ્વૌ કાલૌ સ્વભાવાત્ । એવ-
મેવ શિરઃસ્થિતો દોષો અહોરાત્રાત્ કળ્થ-
માયાતિ । તતઃ પુનરહોરાત્રાત્ હૃદયમા-
યાતિ ચતુર્થે દિને આમાશયમાગત્ય સ્વપ્ર-
કોપકાલે ચતુર્થકં જ્વરં કરોતિ ॥ એકકા-
લન્ન તુ દ્વૌ કાલૌ સ્વભાવાદેવ ॥ નનુ દો-
પસ્યાગર્મનક્રમેણ નિજસ્થાનગમનક્રમાત્
કથં તૃતીયચતુર્થદિવસયોર્જ્વરાગમનમ્ । ડ-
ચ્યતે ॥ દોષો હિ પ્રકોપસમયે વેગં પરિ-
દર્શ્ય લાઘવાત્ સ્વસ્થાનન્તુ વેગદિન એવ
યાતિ । યત આહ ॥

દોષઃ પ્રકોપકાલે હિ વેગચ્ચેન લા-
ઘવાત્ । વેગવાસર એવાયં સ્વસ્થાનમ-
ધિગચ્છતિ ॥

સન્ધિપુ સ્થિતઃ પ્રલેપક કરોતિ । સ-
ન્ધયશ્રામાશયેઽપિ સન્ધિ તેપુ સ્થિતઃ પ્રલે-
પકં સર્વદા કરોતિ ॥

નિષ્ટત્તઃ પુનરાયાતિ વિપમો નિયતે
દિને । સ્વભાવં કારણં તત્ર મન્યન્તે
મુનિપુઙ્ગવાઃ ॥

આ વિપયમાં સુશ્રુત કહેછે કે “કક્ષ-
નાં સ્થાનકોના વિભાગપ્રમાણે દોષ
અનુક્રમે સતત, અન્યેદ્યુષ્ક, તૃતીય,
ચાતુર્થિક અને પ્રલેપક નામના જ્વરો-
ને ઉત્પન્ન કરેછે. દોષ કે જે એક એક

અહોરાત્રે એક સ્થાનમાંથી ખીજ સ્થા-
નમાં પ્રાપ્ત થાયછે તે પોતે અનુક્રમે
આમાશયમાં આવીને વિપમજ્વરને
ઉત્પન્ન કરેછે.”

આ સુશ્રુતના વચનની સમજણ
નીચે પ્રમાણે છે.

આમાશય, હૃદય, કંઠ, માથું અને
સાંધાઓ એ પાંચ, કક્ષનાં સ્થાનકો છે.
એઓમાં રહેતો દોષ અનુક્રમે સતત
આદિ પાંચ જ્વરોને ઉત્પન્ન કરેછે.

એઓમાં આમાશયની અંદર રહેલો
દોષ બે વખત આવનારા સતત જ્વરને
ઉત્પન્ન કરેછે. કારણ કે એક અહો-
રાત્રમાં બે વાર તે દોષનો પ્રકોપ થાયછે.

હૃદયમાં રહેલો દોષ આમાશયમાં
આવીને અહોરાત્રમાં એક વખત આ-
વનારા અન્યેદ્યુષ્ક જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે.
જે કે એક અહોરાત્રમાં દોષના પ્રકોપ-
ના સમય બે છે તોપણ એક સમયમાં
દોષ હૃદયમાં રહેછે તેથી જ્વરને ઉત્પ-
ન્ન નહી કરી શકતાં ખીજ સમયમાં આ-
માશયમાં આવીને જ્વરને ઉત્પન્ન ક-
રેછે. (દોષની સ્થિતિ આમાશયમાં
દોષ ત્યારેજ જ્વર થાયછે.)

કંઠમાં રહેલો દોષ એક અહોરાત્રે
હૃદયમાં આવેછે અને હૃદયમાંથી ખીજ
અહોરાત્રે આમાશયમાં આવેછે એટલે
ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકોપના સમયો-
માં એક સમયેજ તૃતીય (એકાંતરા)
જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે. (જે કે એ દોષ
આમાશયમાં એક અહોરાત્ર સુધી રે-
હેછે તોપણ તે અહોરાત્રના બે સમયમાં
જ્વરને ઉત્પન્ન નહી કરતાં એક સમ-
યમાંજ જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે એવો
તેનો સ્વભાવ થાયછે.)

એ પ્રમાણેજ માથામાં રહેલો દોષ એક અહોરાત્રે કંઠમાં આવેછે, બીજા અહોરાત્રે હૃદયમાં આવેછે અને ત્રીજા અહોરાત્રે આમાશયમાં આવેછે એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકાપના સમયોમાં એક સમયેજ આતુર્યિક (તરીયા) જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે. (જે કે એ દોષ આમાશયમાં એક અહોરાત્ર સુધી રહેછે તોપણ તે અહોરાત્રના બે સમયમાં જ્વરને ઉત્પન્ન નહીં કરતાં એક સમયમાંજ ઉત્પન્ન કરેછે એવો તેનો સ્વભાવ થાયછે.)

શંકા-દોષને તે તે સ્થાનકમાંથી આમાશયમાં આવતાં જટલો વિલંબ લાગેછે તેટલોજ વિલંબ તે સ્થાનકે પાહું જનામાં પણ લાગવો જોઈએ તો એ હિસાબે ત્રીજા અને ચોથે દિવસે જ્વરની પ્રાપ્તિ થવી કેમ સંભવે ?

સમાધાન-દોષ પ્રકાપના સમયમાં પોતાના વેગને દેખાડીને પાછો તેજ દિવસે ઝડપથી પોતાને ડેકાણે જાયછે. કહ્યું છે કે, “દોષ પોતાના પ્રકાપના સમયમાં વેગવાળો હોવાથી વેગને દિવસેજ તેજ ઝડપથી પાછો પોતાના સ્થાનકમાં પોહાંચી જાયછે.”

સાંધાઓમાં રહેલો દોષ પ્રલેપક નામના જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે. સાંધાઓ આમાશયમાં પણ છે માટે તેઓમાં રહેલો દોષ પ્રલેપક જ્વરને સર્વદા કરેછે.

નિવૃત્તિ પામેલો વિપમજ્વર પાછો નિયમિત દિવસે આવેછે તેમાં તે દોષનો સ્વભાવજ કારણ રૂપ છે એમ મહાત્મા મુનિઓએ માનેલું છે.

આતુર્યિક વિપર્યય આદિ બીજા જ્વરો વિષે.

સ્વભાવસ્ય કારણત્વેન કફસ્થાનવિમાનિરપેક્ષાશ્ચતુર્યકાદિવિપર્યયા અપિ જ્વરાઃ સ્વસ્વકાલે પ્રભવન્તિ ॥

અધિશેતે યથાભૂમિં વીજં કાલે પ્રરોહયિ । અધિશેતે તથા ધાતૂન્ દોષઃ કાલે પ્રકુપ્યન્તિ ॥

સુશ્રુતોડપ્યાહ ।

સચાપિ વિપમો દેહં ન કદાચિત્ પ્રમુચ્ચતિ । ગ્લાનિગૌરવકાશ્યેભ્યઃ સ યસ્માન્ન પ્રમુચ્યતે । વેગે તુ સમતિક્રાન્તે ગતોડ્યમિતિ લક્ષ્યતે । ધાત્વન્તરેષુ લીનત્વાત્ સૌક્ષ્મ્યાન્નૈવોપલભ્યતે ॥

દોષોના સ્વભાવનુંજ કારણપણું હોવાને લીધે ઉપર કહેલાં કક્ષનાં સ્થાનકોના વિભાગોની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પણ આતુર્યિક વિપર્યય આદિ બીજા વિપમ જ્વરો પોતપોતાના સમયમાં પ્રકટ થાયછે.

જેમ બીજા પૃથ્વીમાં રહેછે અને તે બીજા સમય પ્રાપ્ત થતાં ઊગેછે તેમ દોષ ધાતુઓમાં રહેછે અને પોતાનો સમય પ્રાપ્ત થતાં પ્રકાપ પામેછે.

સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે “ એ વિપમ જ્વર કદી પણ દેહને મુક્તો નથી. કારણ કે વિપમજ્વરવાળો માણસ ગ્લાનિથી, ભારેપણાથી અને દુર્બલપણાથી મુક્ત થતો નથી. વેગ ટળી જાય ત્યારે જ્વર જતો રહ્યો જણાયછે પણ જતો નહીં રહેતાં બીજા ધાતુઓમાં છુપાઈ જાયછે કે જ્યાં સફમપણાને લીધે પ્રત્યક્ષ માણસ પડતો નથી.

બે દોષની ઉલ્વણુતાવાળા તૃ-
તીય જ્વરનું લક્ષણ.

દ્વિદોષોલ્વણસ્ય તૃતીયકસ્ય
લક્ષણમાહ ।

કફપિત્તાત્ત્રિકગ્રાહી પૃષ્ઠાદ્વાતક-
ફાત્મકઃ । વાતપિત્તાચ્છિરોગ્રાહી ત્રિ-
વિધઃ સ્યાત્તૃતીયકઃ ॥

ત્રિકગ્રાહી વેદનયા ત્રિકં ગૃહ્ણાતીત્યર્થઃ ।
વાતકફાત્મકઃ ઇષ્ટાત્ વ્યથયા ઇષ્ટં વ્યા-
પ્ય મવતીત્યર્થઃ । લ્યવ્લોપે કર્મણ્યધિકર-
ણે ચેતિ સૂત્રેણ પદ્મમી ॥

કફ તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉલ્વ-
ણુતાવાળો તૃતીય જ્વર વેદનાથી ખર-
ડાના પ્રાંત ભાગને પકડે છે. વાયુ તથા
કફ એ બે દોષની ઉલ્વણુતાવાળો તૃ-
તીય જ્વર વેદનાથી પીઠમાં વ્યાપીને
ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ તથા પિત્ત એ બે
દોષની ઉલ્વણુતાવાળો તૃતીય જ્વર વેદ-
નાથી માથાને પકડે છે. એમ તૃતીય
જ્વર (એકાંતરો તાવ) ત્રણ પ્રકારનો
થાય છે. મૂલ શ્લોકમાં 'ઇષ્ટાત્' એ પ-
દમાં જે ધંચમી વિભક્તિ છે તે લ્યવ્લો-
પેકર્મણ્યધિકરણેચ એ વાર્તિક પ્રમાણે
કર્મ અર્થમાં કરેલી છે.

કફથી ઉલ્વણુ, વાયુથી ઉલ્વ-
ણુ અને પિત્તથી ઉલ્વણુ .

આતુર્થક જ્વરનું લક્ષણ.

કફોલ્વણસ્ય વાતોલ્વણસ્ય
પિત્તોલ્વણસ્ય ચ ચતુર્થકસ્ય
લક્ષણમાહ ।

ચતુર્થકો દર્શયતિ સમાધં ત્રિવિધં

જ્વરઃ ॥ જહ્વાભ્યાં શ્લેષ્મિકઃ પૂર્વ શિર-
સોર્ડનિલસમ્ભવઃ । મધ્યકાયં તુ ગૃહ્ણા-
તિ પૂર્વં યસ્તુ સ પિત્તજઃ ॥

શ્લેષ્મિકઃ શ્લેષ્મોલ્વણઃ । તથા અનિલ-
સમ્ભવો વાતોલ્વણઃ સન્તતાદીનાં ત્રિદોષ-
જત્વમ્ । યત ઉક્તં ચરકે । 'પ્રાયશઃ
સન્નિપાતેન પદ્મ સ્યુર્ધિપમજ્વરાઃ' ઇતિ ।
પ્રાયશો ગ્રહણાદેકદોષજા દ્વિદોષજા અપિ
મવન્તીતિ જૈઞટઃ ॥ પૂર્વ પ્રથમં જહ્વામ્યામ્
વ્યથયા જદ્દે વ્યાપ્ય પશ્ચાત્ સકલં શરીરં
વ્યામોતિ । एवमुल्वणवातजातः शिरसः
पूर्वं व्यथया शिरो व्याप्य सकलं शरीरं
व्यामोतीत्यर्थः ॥

આતુર્થક જ્વર ત્રણ પ્રકારનો પો-
તાનો સ્વભાવ દેખાડે છે. જે કફની
ઉલ્વણુતાવાળો હોય તો પ્રથમ વેદનાથી
પીઠડીઓમાં વ્યાપીને પછી સઘળા શ-
રીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે. જે વાયુની ઉ-
લ્વણુતાવાળો હોય તો પ્રથમ વેદનાથી
માથામાં વ્યાપીને પછી સઘળા શરી-
રમાં વ્યાપ્ત થાય છે અને જે પિત્તની ઉ-
લ્વણુતાવાળો હોય તો પ્રથમ વેદનાથી
કાયાના મધ્યભાગને પકડે છે.

ચરકમાં કહ્યું છે કે "પાંચ વિપમ-
જ્વરો ધણું કરીને સન્નિપાતથી થાય છે"
તે ઉપરથી સંતતઆદિ જ્વરો ત્રણે દો-
ષથી થાય છે એમ સમજાય છે. આ વિ-
પમમાં જૈજ્ઞટ કહે છે કે "ચરકના વ-
ચનમાં 'ધણું કરીને' એમ કહ્યું છે
માટે સંતતઆદિ વિપમજ્વરો એક
દોષથી અને બે દોષથી પણ થાય છે એમ
સમજવું."

ચાતુર્થક વિપર્યય આદિ ખીજ
વિપમજ્વરોનાં લક્ષણો.

વિપમજ્વર એવાન્યચાતુર્થકવિપર્ય-
યઃ । અસ્થિમજ્જાગતો દોષશ્ચતુર્થકવિ-
પર્યયઃ ॥ જાયતે મિપજા જ્ઞેયો વિપમ-
જ્વર એવ સઃ ॥

અન્યઃ સન્તતાદિપચ્ચકાદપરઃ ચાતુર્થ-
કવિપર્યયાશ્ચો જ્વરઃ સોઽપિ વિપમજ્વર
એવ વૈદેન જ્ઞાતવ્યઃ । સ કિં ધાતુસ્થ
ઇત્યપેક્ષયામાહ । અસ્થિત્વાદિ । તસ્ય ચા-
તુર્થકવિપર્યયસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ મધ્યે જ્વરયત્યદ્વી આઘન્તે ચ વિ-
મુશ્વતિ ॥

ચતુર્થકવિપર્યય ઇત્યુપલક્ષણમ્ । સ-
ન્તતાદિવિપર્યયોઽપિ બોદ્ધવ્યઃ । યયા અ-
હોરાત્રે દ્વૌ કાલૌ મુશ્વતિ શેષં સર્વમહો-
રાત્રં તિષ્ઠતીતિ સતતવિપર્યયઃ । અહોરાત્રે
એકકાલં મુશ્વતિ શેષં સર્વમહોરાત્રં તિષ્ઠ-
તીતિ અન્યે દ્યુષ્કવિપર્યયઃ ॥ એતે વિપમ-
જ્વરોપલક્ષકાસ્તેન અન્યે રાત્રિજ્વરાદયોઽપિ
વિપમજ્વરા બોદ્ધવ્યાઃ । યયા ॥

સમૌ વાતકર્ફો યસ્ય ક્ષીણપિત્તસ્ય
દેહિનઃ । રાત્રૌ પ્રાયો જ્વરસ્તસ્ય દિ-
વા હીનકર્ફસ્ય તુ ॥ પ્રાયઃ બાહુલ્યેન ॥

સતત આદિ પાંચ વિપમજ્વરોથી
લુહો જે ચાતુર્થક વિપર્યય નામનો જ્વર
છે તેને પણ વૈદે વિપમજ્વરજ સમ-
જ્ઞેયો. એ વિપમજ્વર અસ્થિમાં તથા
મગ્જામાં રહેલા દોષથી થાયછે. જે
જ્વર વચલા જે દિવસમાં આવે અને
આદિના તથા અંતના દિવસમાં ન આવે

એટલે તરીયા તાવથી વિપરીત પ્રકા-
રનો હોય તે જ્વર ચાતુર્થકવિપર્યય
ઠહેવાય છે.

જેમ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તરીયા
તાવથી વિપરીત પ્રકારવાળો ચાતુર્થક-
વિપર્યય નામનો જ્વર છે તેમ સતત-
આદિ જ્વરોથી વિપરીત પ્રકારવાળા
ખીજ જ્વરો પણ સમજવા. જેમ કે
એક અહોરાત્રમાં જે વખત છોડી દીયે
અને બાકી તે સઘળા અહોરાત્રમાં રહે
તે સતતવિપર્યય અને એક અહોરા-
ત્રમાં એક વખત છોડી દીયે અને બાકી
તે સઘળા અહોરાત્રમાં રહે તે અન્યે-
દ્યુષ્કવિપર્યય ઠહેવાયછે.

આ ઠહેવું પણ એક ઉપલક્ષણ માત્ર
છે માટે તે ઉપરથી રાત્રિજ્વરઆદિ
ખીજ વિપમજ્વરો પણ સમજી લેવા.
કહ્યું છે “જે માણસને વાયુ તથા કફ
સમ હોય અને પિત્ત ક્ષીણ હોય તે
માણસને ધણું કરીને રાતે જ્વર પ્રાપ્ત
થાયછે. અને જે માણસને વાયુ તથા
પિત્ત સમ હોય અને કફ ક્ષીણ હોય
તે માણસને ધણું કરીને દિવસે જ્વર
પ્રાપ્ત થાયછે.”

સતત આદિ જ્વરોમાં કોઈ માણ-
સને પ્રથમ ઠાઠ આવેછે અને કોઈ
માણસને પ્રથમ ઠાઠ થાયછે
તેનું કારણ.

સન્તતાદીનાં શીતિપૂર્વત્વે દાહ-
પૂર્વત્વે ચ હેતુમાહ ।

‘ત્વક્સ્થાં શ્લેષ્માનિલીં શીતમાદૌ
જનયતો જ્વરમ્ । તયોઃ પ્રગાન્તયોઃ
પિત્તમન્તર્દાહં કરોતિ ચ ॥

શીત શીતસહિત્મ । પ્રશાન્તયોઃ પ્ર-
શાન્તવેગયોઃ અન્ત અભ્યન્તરે ॥

કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્સ્થં દા-
હમતીવ ચ । તસ્મિન્ પ્રશાન્તે ત્વિતરૌ
કુરુતઃ શીતમન્તતઃ ॥

અન્તતઃ હસ્તપાદાદિતઃ ॥

ત્વચામાં રહેલા કક્ તથા વાયુ પ્ર-
થમ શીતવાળા જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે
અને પછી તેઓનો વેગ શાંત થતાં પિત્ત
અંદર દાહને ઉત્પન્ન કરેછે.

તેમજ ત્વચામાં રહેલું પિત્ત પ્રથમ
અત્યંત દાહને ઉત્પન્ન કરેછે અને પછી
પિત્તનો વેગ શાંત થતાં કક્ અને વાયુ
હાથ પગ આદિ ભાગોમાં શીતને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે.

આરંભમાં શીતવાળા તથા આરં-
ભમાં દાહવાળા એ બે જ્વરો

ત્રણે દોષોથી થવા વિષે.

શીતદાહાદિજ્વરયોસ્ત્રિદો-
ષજત્વમાહ ।

દ્વાવેતૌ દાહશીતાદી જ્વરૌ સંસર્ગ-
જૌ સ્મૃતૌ । દાહપૂર્વસ્તયોઃ કષ્ટઃ સુખ-
સાધ્યતમોડપરઃ ॥

સસર્ગજૌ સાન્નિપાતિકૌ । કષ્ટ કષ્ટ-
સાધ્યઃ ॥

આરંભમાં દાહવાળા તથા આરંભમાં
શીતવાળા એ બે જ્વરો ત્રણે દોષોથી
એટલે સન્નિપાતથી થાયછે. એઓમાં
આરંભે દાહવાળો જ્વર કષ્ટ સાધ્ય છે
અને આરંભે શીતવાળો જ્વર સુખ
સાધ્ય છે.

અન્ય પ્રકારનો વિષમજ્વર.

વિષમજ્વરવિશેષમાહ ।

વિદગ્ધેડ્વરસે દેહે શ્લેષ્માપિત્તે વ્ય-
વસ્થિતે । તેનાર્દ્ધે શીતલં દેહપર્દ્ધમુષ્ણં
પ્રજાયતે ॥

અન્નરસે વિદગ્ધે આહારજે રસે દુષ્ટે દે-
હે શ્લેષ્માપિત્તે વ્યવસ્થિતે દુષ્ટે સ્થિતે । તેન
हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन अर्द्धत्वं
चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा ॥

કાચે દુષ્ટં યદા પિત્તં શ્લેષ્મા ચાન્તે
વ્યવસ્થિતઃ । તેનોષ્ણત્વં શરીરસ્ય શીત-
ત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥ અન્તે-હસ્તપાદાદૌ ॥

કાચે શ્લેષ્મા યદા દુષ્ટઃ પિત્તં ચાન્તે
વ્યવસ્થિતમ્ । શીતત્વં તેન ગત્તે સ્યા-
દુષ્ણત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥

આહારથી થએલો રસ દુષ્ટ થતાં દે-
હમાં કક્ તથા પિત્ત દુષ્ટ થઇને રહેછે
તે કારણથી અરધું શરીર શીત થાયછે
અને અરધું શરીર ઉષ્ણ થાયછે.

જમ અર્દ્ધનારીશ્વરના શરીરનું એક
ફાડીયું સ્ત્રીરૂપ છે અને બીજું ફાડીયું
પુરૂષરૂપ છે તેમ આ જ્વરવાળાના શ-
રીરનું એક ફાડીયું શીત થાયછે અને
બીજું ફાડીયું ઉષ્ણ થાયછે અથવા જમ
નૃસિંહજીના સ્વરૂપના ઉપરના તથા ની-
ચેના બે ભાગોમાં એક ભાગ મનુષ્યરૂપ
છે અને એક ભાગ સિંહરૂપ છે તેમ આ
જ્વરવાળાના શરીરના ઉપરના તથા
નીચેના બે ભાગોમાં એક ભાગ શીત
થાયછે અને એક ભાગ ઉષ્ણ થાયછે.

એ દુષ્ટ થએલું પિત્ત કાયામાં રહ્યું
હાય અને દુષ્ટ થએલો કક્ હાથ પગ

આદિમાં રહ્યો હોય તો કાયા ઉની રે-
હે છે અને હાથ પગ શીતલ રહે છે.

જે દુષ્ટ થએલો કફ કાયામાં રહ્યો
હોય અને દુષ્ટ થએલું પિત્ત હાથ પગ
આદિમાં રહ્યું હોય તો કાયા શીતલ રે-
હે છે અને હાથ પગ ઊના રહે છે.

પ્રલેપક કે જે એક જાતનો વિપ-
મજ્વર છે તેનું લક્ષણ.

વિપમજ્વરવિશેષસ્ય પ્રલેપકસ્ય
લક્ષણમાહ ।

પ્રલિપન્નિવ ગાત્રાણિ ધર્મેણ ગૌર-
વેણ ચ । મન્દજ્વરવિલેપી ચ સ શીતઃ
સ્યાત્ પ્રલેપકઃ ॥

ગૌરવેણ ઉપલક્ષિતઃ । મન્દજ્વરવિલે-
પી મન્દવેગસ્ય સદા સમ્બન્ધોઽસ્યાસ્તીતિ
મન્દજ્વરવિલેપી ॥ અયં વિપમજ્વરઃ । ત-
થા ચ સુશ્રુતઃ ॥ “ પ્રલેપકાર્યો વિપમઃ
શોષિણાં પ્રાણનાશનઃ । જ્વરાશ્ચ વિપમાઃ
સર્વે પ્રાયઃ ક્લેશાય શોષિણામ્ ” ઇતિ ॥

જે જ્વર સર્વદા મંદવેગના સંબંધ-
વાળો, જાણે ગરમીથી ગાત્રોને લીપતો
હોય એવો ભારેપણવાળો અને શી-
તવાળો હોય તે પ્રલેપકજ્વર કહે-
વાય છે.

“ જે કે સઘળા વિપમજ્વરે ધણું ક-
રીને શોષવાળા માણસોને બહુ દુઃખ
દેનારા છે તેવાણુ તેઓમાં પ્રલેપક ના-
મનો વિપમજ્વર તો શોષવાળાઓના
પ્રાણનો નાશ કરનાર છે. ” એમ સુ-
શ્રુતે કહ્યું છે માટે પ્રલેપકજ્વરને વિપમ-
જ્વરોમાં ગણવામાં આવ્યો છે.

વિપમ જ્વરોની સામાન્ય
ચિકિત્સા.

અથ વિપમજ્વરાણાં સામાન્ય-
ચિકિત્સા ।

જ્વરાશ્ચ વિપમાઃ સર્વે સન્નિપાતસમુ-
દ્રવાઃ । યથોલ્વણસ્ય દોષસ્ય તેષુ કાર્ય-
ચિકિત્સિતમ્ ॥ વિપમેષ્વપિ કત્તે-
વ્યમૂર્ધ્વઞ્ચાપથ શોધનમ્ । સ્તિગ્ધોષ્ણ-
રત્નપાનૈશ્ચ શમયેદ્વિપમજ્વરમ્ । કા-
લિઙ્ગકઃ પટોલસ્ય પત્રં કટુકરોહિણી ॥
પટોલં સારિવા મુસ્તં પાઠા કટુકરોહિ-
ણી । નિમ્બઃ પટોલં ત્રિફલા મૃદ્વીકા
મુસ્તવત્સકૌ ॥ કિરાતતિક્તમમૃતા ચ-
ન્દનં વિશ્વભેપજમ્ । ગુદ્વૃચ્યામલકં
મુસ્તમર્દ્દશ્લોકસમાપનાઃ ॥ કપાયાઃ
શમયન્ત્યાશુ પશ્ચ પશ્ચવિધં જ્વરમ્ ॥

કાલિઙ્ગકઃ ઇન્દ્રયવઃ વત્સકઃ કુટ્જઃ ।
ચન્દનમત્ર રક્તચન્દનમ્ ॥ કપાયાઃ પશ્ચ
પશ્ચવિધં સન્તતસતતાન્યેચુપ્કતૃતીયકચતુ-
ર્થકરૂપમ્ ॥

મહાવલામૂલમહૌપધામ્યાં કાથો
નિહન્યાદ્વિપમજ્વરં હિ । શીતં સકમ્પં પ-
રિદાહયુક્તં વિનાશયેત્ દ્વિત્રિદિનપ્રયો-
ગાત્ ॥ મુસ્તામલકગુદ્વૃચી વિશ્વૌપધ-
કણ્ટકારિકા કાથઃ । પીતઃ સકળાચૂર્ણઃ
સમધુર્વિપમં જ્વરં હન્તિ ॥ તિલતલ-
વણયુક્તઃ કલ્કો લથુનસ્ય સેવિતઃ પ્રા-
તઃ । વિપમજ્વરમપહન્યાત્ વાતવ્યાધી-
નશેષાંશ્ચ ॥ કાલાજાર્જા તુ સગુડા વિ-
પમજ્વરનાશિની । મધુના ચામયાલીઢા
હંત્યાશુ વિપમજ્વરાન્ ॥

કાલાજાજી તુ મઙ્ગરલા ઇતિ ચ। સા ચ
કિન્નિદ્મષ્ટા ગુડતુલ્યા કર્પમિતા મક્ષણીયા।

પીતો મરિચચૂર્ણેન તુલસીપત્રજો ર-
સઃ ॥ દ્રોણપુષ્પીરસો વાપિ નિહન્તિ
વિપમજ્વરાન્। સમગુહમસિતં જીરકમી-
પન્મરિચં ચ મક્ષિતં સઘઃ। વિપમજ્વરં
પ્રશમયેત્ સમરોષ્વિવ દાનવાનિન્દ્રઃ ॥
શુષ્ઠી જાજી ગુહં પિપ્તં પીતમુષ્ણેન વા-
રિણા। જીર્ણમઘ્રેન તક્રેણ તીવ્રં શીત-
જ્વરં જયેત્ ॥

સઘળા વિપમજ્વરો ઠે જ્યો સન્નિ-
પાતથી ઉત્પન્ન થાયછે તે જ્વરોમાં દો-
પની ઉત્પલ્લુતા જોધને તેની ચિકિત્સા
કરવી.

વિપમજ્વરોમાં પણ વમનથી તથા
વિરેચનથી શોધન કરવું અને સ્નિગ્ધ
તથા ઉષ્ણ અન્ન પાનોથી જ્વરને શાંત
કરવો.

૧ ઇંદ્રજવ, કડવી ધીસોડીનાં પા-
નકાં અને કડું.

૨ કડવી ધીસોડી, ઉપલસરી,
મોથ, કાળીપાક અને કડું.

૩ લીંબડો, કડવી ધીસોડી, ત્રિ-
ફલાં (હરકાં, બેહેકાં, આંમળાં) ધ્રા-
ખ, મોથ અને ઇંદ્રજવ.

૪ કરીયાતું, ગળો, રતાંજલિ અને સુંઠ.

૫ ગળો, આમળાં અને મોથ.

આ પાંચ ક્વાથો ઠે જ્યો મૂલ ગ્રં-
થમાં અરધા અરધા રલોકથી કલાછે
તેજ્યો પાંચે પ્રકારના વિપમજ્વરોને તુ-
રત શમાવેછે. સંતત, સતત, અન્યેદ્યુષ્ક,
તૃતીયક અને આતુર્યક એ પાંચ વિપ-
મજ્વરો સમજવા.

ખપાટનાં મૂળ અને સુંઠ એઓનો
ક્વાથ વિપમજ્વરને મટાડેછે. આ
ક્વાથ શીતવાળા, કંપવાળા તથા સ-
ઘળા શરીરમાં ખળતરાવાળા જ્વરને
પણ બે ત્રણ દિવસના પ્રયોગથી મટા-
ડેછે.

મોથ, આમળાં, ગળો, સુંઠ, અને
ભોરીંગણી એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં
પીપળતું ચૂર્ણ નાખી મધની સાથે પી-
વામાં આવે તો તેથી વિપમજ્વર મટી
જાયછે.

તલના તેલ તથા લૂણુ સહિત લસ-
ણુના કલ્કતું નિત્ય પ્રાતઃકાલે સેવન
કરવામાં આવે તો તેથી વિપમજ્વર
અને વાયુ સંગ્રંથી સઘળા વ્યાધિઓ પણ
ટળી જાયછે.

એક તોલાંભાર કાળી જીરીને અ-
ગ્નિમાં જરા રોકી તેમાં એક તોલાંભાર
ગોળ નાખીને ખાવામાં આવે તો તેથી
વિપમજ્વરનો નાશ થાયછે.

મરીના ચૂર્ણની સાથે તુલસીના પા-
નકાનો રસ પીવામાં આવેતો તેથી
વિપમજ્વરનો નાશ થાયછે.

મરીના ચૂર્ણની સાથે કુખાનો રસ
પીવામાં આવેતો તેથી વિપમજ્વરનો
નાશ થાયછે.

કાળી જીરી અને ગોળ સમભાગે લઈ
તેમાં જરા મરીતું ચૂર્ણ નાખીને તે
ખાવામાં આવેતો તેથી વિપમજ્વર તુ-
રત નાશ પામેછે. જમ ઇંદ્ર યુક્તમાં દા-
નવોનો તુરત નાશ કરેછે તેમ આ ઉ-
પાય વિપમજ્વરનો તુરત નાશ કરેછે.

સુંઠ, જીં અને ગોળ એઓને વાટી
ઉના પાણીથી પીવામાં આવેતો અથવા

બુના મધથી કે બહુ બડી છાશથી પી-
વામાં આવે તો તેથી શીતવાળો તીવ્ર
વિપમ જ્વર પણ મટી જાય છે.

સંતત આદિ વિપમ જ્વરોની અને

બીજા રોગોની પણ સામાન્ય

ચિકિત્સા.

અથ સન્તતાદીનામવિશિ-

ષ્ટા ચિકિત્સા ।

અમૃતાયાઃ શતં ચૂર્ણં વાસસા પરિ-
શોધિતમ્ ॥ પૃથક્ પોદ્શ ભાગાઃ સ્યુ-
ર્શુદ્ધમાક્ષિકસાર્પેવામ્ । યથાગ્નિ મક્ષયેદે-
તન્નરો હિતમિતાશનઃ ॥ નાસ્ય કશ્ચિ-
દ્ભવેદ્વદ્યાધિર્ન જરા પલિતં ન ચ । ન જ્વરા
વિપમા નૈવ મોહા નાનિલરક્તકમ્ ॥
ન ચ નેત્રગતા રોગાઃ પરમેતદ્રસાય-
નમ્ । મેધાકરં ત્રિદોષદ્વં પ્રયોગાદસ્ય
ચુદ્ધિમાન્ ॥ જીવેદ્વર્પશતં સાગ્રં યથૈ-
વાદિતિજસ્તથા । इति गुडूचीमोदकः ॥

સો ગળોનું ચૂર્ણ કરી તેને વસ્ત્રથી
ચાળી લઇ તેના સોળ ભાગ અને ગોળ,
મધ તથા ધી એઓ સર્વ મળીને તેઓના
સોળ ભાગ એઓને ભેળા કરી જે મ-
નુષ્ય ચોતાના અગ્નિના બળ પ્રમાણે
તેનું ભક્ષણ કરે અને હિત તથા મિત
ભોજન કરવાનો નિયમ રાખે તે મનુ-
ષ્યને વ્યાધિ, જરા, ઘોળા ઠશ, વિપમ-
જ્વરો, મોહ, વાતરક્ત કે નેત્રના રોગો
કદી પણ થાય નહીં. આ ઔષધ મોહું
રસાયન છે, બુદ્ધિને વધારનાર અને ત્રણે
દોષોને હણનાર છે. બુદ્ધિમાન્ માણસ
આ ગડૂચીમોદક (ગળોના લાડુ) ના-

મના ઔષધના પ્રયોગથી દેવની પેઠે
સો કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવે છે.

વિપમ જ્વરવાળાઓને વાસ્તે

ભોજન.

અથાન્નમાહ ।

તક્રમાંસં પયોમાંસં દધિમાંસમથા-
પિવા । માપમાંસઞ્ચ શુજ્ઞાનો મુચ્યતે વિ-
પમજ્વરાત્ ॥ અગ્નિવેશેનોક્તમ્ । સુરા
સમળ્ડા પાનાર્યે ભોજને ચરણાયુધાઃ ।
તિત્તિરા વિપ્પિરાઃ પથ્યાઃ કુક્કુટા
વિપમજ્વરે ॥

ગૃહકુક્કુટાઃ વનકુક્કુટાઃ ॥ વિપ્પિરાઃ ।
વર્તિકાલાવાચકોરાઘાઃ ॥

જે માણસ છાશ સહિત માંસને, દુધ
સહિત માંસને, દહી સહિત માંસને અ-
થવા અડદ સહિત માંસને જે તે મા-
ણસ વિપમજ્વરથી મુક્ત થાય છે.

અગ્નિવેશ મુનિએ કહ્યું છે કે “વિ-
પમ જ્વરવાળાને મંડ (મંદિરાના અન્ન-
ભાગ) સહિત મંદિરા પીવાને વાસ્તે
દેવી અને વનના કુકડાઓનું, તેતરનું,
ધરના કુકડાઓનું તથા બટાઉડાં, લાવાં
અને ચંદાર આદિ એઓનું માંસ ભો-
જનમાં દેવું એ પથ્ય છે.

સતત આદિ જ્વરોની ખાસ

ચિકિત્સા.

અથ સતતાદીનાં વિશિષ્ટા

ચિકિત્સા ।

ત્રાયન્તીકટુકાનન્તાસારિવાભિઃ

શૃતં જલમ્ ॥ પટોલાન્દટ્ટપાતિક્તા-
સારિવાભિઃ શૃતં જલમ્ । સતતાહ્યે

ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥

वृषा बृहद्दन्ती एरण्डवत्पत्रविटपा तद-
लाभे दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात् ॥

पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टामृता-
जलम् ॥ कथितं तज्जलं पीतं ज्वरं
सततकं जयेत् ॥

अनन्ता सारिका । अरिष्टः निम्बः ।
जलं बालकम् ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाव्दशक्राहत्रिफ-
लाशृतम् । जलं जन्तुः पिवेच्छीघ्र-
मन्येद्युर्वरशान्तये ॥ शक्राहः इन्द्रयवः ॥

कर्मसाधारणं त्यक्त्वा तृतीयकच-
तुर्थकौ । भिषजा प्रतिकर्तव्यौ विशे-
पोक्तचिकित्सितैः ॥ उशीरं चन्दनं
मुस्तं गुडुची धान्यनागरम् । अम्भसा
कथितं पेयं शर्करा मधुयोजितम् ॥
ज्वरे तृतीयेके पुंसां तृष्णादाहसमन्वि-
ते । अपामार्गजटां कट्यां लोहितैः स-
प्ततन्तुभिः ॥ बद्धा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं
हन्ति तृतीयकम् । स्थिरातामलकी-
दारुशिवावृषमहौषधैः । सितामधुयुतः
काथश्चतुर्थकहरः परः ॥

स्थिरा शालिपर्णा । तामलकी भूवात्री
शिवा हरीतकी । शपो वासः ॥

अगस्तिपत्रस्य रसेन नस्यं निहन्ति
चातुर्थकमुग्रवीर्यम् । शिरीषपुष्पस्य नि-
शाद्वयस्य कल्केन वा तद्घृतसंयुतेन ॥
तत् नस्यमिति ॥

ज्वरस्य वेगं कालश्च चिन्तयन् ज्व-
र्यते तु यः । तस्येष्टैरुत्तैर्वापि विषमै-

र्त्नाशयेत् स्मृतिम् ॥ सन्ततं विषमं चा-
पि सततं सुचिरोत्थितम् । ज्वरं सुभो-
जनैः पथ्यैरिष्टैश्च समुपाचरेत् ॥

सन्ततादिविपर्ययाणां विषमज्वराणां
चिकित्सा सततादीनामिव कर्तव्या ॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरीं
क्रियाम् । दाहाभिभूते तु विधिं वि-
दध्यादाहनाशनम् ॥ आच्छादनैर्वहुत-
रैर्गुरुभिः कम्बलादिभिः । तूलवत्या
महाशीतं शीतादिज्वरिणो हरेत् ॥

तूलवती तुरजापि इति लोके ॥

तं स्तनाभ्यां मुपीनाभ्यां पीवरोरु-
नितम्बिनी । युवती गाढमालिङ्गेत्तेन
शीतं प्रशाम्यति ॥ कान्ताङ्गसङ्गे स-
ञ्जाते तद्वत् शीते निवारिते । प्रहादं
चास्य विज्ञाय पृथक्तां कारयेत् स्त्रि-
यम् ॥ ततो दाहे तु सञ्जाते पत्रैरैर-
ण्डसम्भवैः । शीतलैर्द्धारितैरङ्गे दाहं त-
स्यापनोदयेत् ॥ तालकं शुक्तिकाचूर्णं
दत्तं तत्रोभयोरपि । नवमांशश्च तुल्यं
स्यान्मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ तच्च संशुष्क-
मुपलैर्धन्यैर्गजपुटे पचेत् । शीतं तच्चूर्णये-
च्चूर्णं गुञ्जामात्रं सितायुतम् ॥ प्रभाते
भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरः क्षयम् । वा-
न्तिर्भवति कस्यापि कस्यचिन्न भवत्यपि ॥
एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरं परम् ।
मध्याह्नसमये पथ्यं शिखरिण्योदनं तथा ।
इति भूतभैरवचूर्णं शीतज्वरे ॥

कायस्थानाकुलीतिक्तावयस्थापुर-
चोरकैः । सहदेवावचाकुष्ठैः शीतलै-

धूपलेपनैः ॥ एतैरेवौषधैः पिष्टैर्लवण-
क्षारसंयुतैः । साम्लैर्विपाचितं तैलम-
भ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥

कायस्था हरीतकी । नाकुली रास्ना-
भेदः नाइ इति लोके ॥ वयस्था गुडूची ।
पुरो गुग्गुलुः ॥ चोरकः भण्डीउर तद-
लाभे गठिवन । सहदेवा वृहद्वला ॥ क्षारो
यवक्षारः । कायस्थादि धूपनं लेपनं तैलञ्च ॥

एरण्डस्य तु पत्राणि लिप्तभूमौ नि-
धापयेत् । दाहादिज्वरिणो देहे तानि
पत्राणि धारयेत् ॥ तेन नश्यति दा-
होऽस्य ज्वरश्चैवोपशाम्यति । दाहे शा-
न्ते यदा शैत्यं तच्च युक्त्या निवारये-
त् ॥ जघनचक्रचलन्मणिमेखलासरस-
चन्दनचन्द्रविलेपना । वनलतेव तनुं
परिवेष्टयेत् प्रबलदाहनिपीडितमङ्गना ॥

चन्द्रः कर्पूरः ॥

तदङ्गसङ्गसञ्जातशैत्यैर्दाहे निवा-
रिते । प्रहादश्चास्य विज्ञाय तां स्त्रीम-
पनयेत् पुनः ॥ सुवर्चिकानागरकुष्ठ-
सूर्वालाक्षानिशालोहितयाष्टिकाभिः ।
सिद्धं हरेत् पङ्कणतक्रपक्कं तैलं ज्वरं
दाहसमन्वितं च ॥ इति पद्मकृतैलम् ॥

रास्नानागरकुष्ठचन्दननिशायष्ट्या-
द्वकृष्णावलालाक्षासैन्धवसारिवामधुर-
सादेवाद्दरोहीतकैः । सोशीराम्बुधिफे-
नरोहिपजलैस्तैलं पचेत् पङ्कणे तत्रे
तच्च जयेत् ज्वरं दृढतरं दाहादि शीता-
दिकम् ॥

चन्दनमत्र श्वेतम् । मधुरसा सूर्वा रो-
हीतकः रोहिणीति लोके । रोहिपेति रोहित-

तृणविशेषः जलं वालम् । महापद्मकृतैलम् ॥

पद्मकोत्पलकल्हारमृणालविपपौष्क-
रैः । कुमुदोशीरमञ्जिष्ठापद्मगैरिककद-
फलैः ॥ सारिवाद्वयलोधाहक्षीरीख-
ज्ज्वरमस्तकैः । धात्रीशतावरीयुक्तैः
काथे कल्के प्रयोजितैः ॥ लाक्षारस-
पयःशुक्तमस्तुभिः सह काञ्जिकैः । पक्कं
तैलमिदं त्वच्यं दाहज्वरहरं परम् ॥

लाक्षारसादि ष्यक् तैलतुल्यं । इति
पद्मकादितैलम् ॥

प्रलेपके प्रयुञ्जीत श्लेष्मज्वरहरिं
क्रियाम् । रुद्रजटागोशृङ्गं विडालवि-
ष्टोरगस्य निम्बोक्तैः ॥ मदनफलभूत-
केश्यौ वंशत्वशुद्रनिर्माल्यम् । घृतयव-
मयूरचन्द्रकच्छगलकलोमानि सर्पपाः स
वचाः । हिङ्गुगवास्थिमरीचाः मम-
भागाच्छागमूत्रसंपिष्टाः ॥ धूपनविधि-
ना शमयन्त्येते सर्वान् ज्वरान्नियतम् ।
ग्रहडाकिनीपिशाचभेतविकारानयं धूपः

रुद्रजटा जटाधारी भूतकेशी जटामांसी ।
रुद्रनिर्माल्यं पुष्पादि । इति माहेश्वरो धूपः ॥

सोमं सानुचरं देवं समानुचरणमीश्व-
रम् । पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते वि-
पमज्वरात् ॥

सोमं उमया सहितं । सानुचरं नन्दा-
दिगणसहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥

धिष्णुं सहस्रमूर्द्धानिं चराचरपतिं
विशुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् स-
र्वान् व्यपोहति ॥

सहस्रमूर्द्धानिमिति सहस्रशोषेत्यादि-

વેદાભિહિતં નામસહસ્રેણ ભારતોક્તેનેત્યર્થઃ ।
જ્વરસ્યાપિ દેવત્વાત્ પૂજા કાર્યા । યત આ-
હ વિદેહઃ ॥

તીર્થાયતનદેવાગ્નિયુરુષ્ટદ્વોપસર્પણૈઃ ।
શ્રદ્ધયા પૂજનૈશ્ચાપિ સહસ્રા શામ્યતિ
જ્વરઃ ॥

તીર્થ ઋપિગુણં જલમ્ । આયતનમ્ દે-
વાધિષ્ઠિતં પુરુષોત્તમક્ષેત્રશ્રીશૈલાદિ । इति
વિષમજ્વરાધિકારઃ ॥

સતત નામના જ્વરમાં વાયુ આ-
દિની નિવૃત્તિને વાસ્તે ત્રાયમાણા, કડુ,
દ્રો અને ઉપલસરી એઓનો ક્વાથ અ-
થવા કડવી ધીસોડી, મોથ, મોટા ને-
પાળો કે જનાં પાનડાં અને શાખા એ-
રડાના જેવાં થાયછે તે, કડુ અને ઉપ-
લસરી એઓનો ક્વાથ દેવો. મોટા ને-
પાળો ન મળે તો સમાન ગુણોવાળો
હોવાને લીધે નાહાના નેપાળાનો ઉપ-
યોગ કરવો.

કડવી ધીસોડી અથવા કડવાં પર-
વળ, ઇંદ્રયવ, ઉપલસરી, હરડે, લીં-
બડો, ગળો અને વાળો એઓનો ક્વાથ
કરી પીવામાં આવેતો સતત જ્વર ટળી
જાયછે.

દ્રાખ, કડવી ધીસોડી અથવા કડવાં
પરવળ, લીંબડો, મોથ, ઇંદ્રયવ અને
ત્રિકૂલા એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં
આવેતો તેથી અન્યેદુષ્ક જ્વર ટળી જ-
ાયછે. અન્યેદુષ્ક જ્વરને શાંત કરવાવાસ્તે
માણુમે આ ક્વાથ તુરત પીવો.

વૈદ્યે એકાંતરા અને તરીયા તાવને
વાસ્તે પ્રથમ વમન વિરેચન આદિ સા-
ધારણુ કર્મ કરીને પછી વિશેષ ચિકિ-

ત્સાઓથી તેઓનું નિવારણુ કરવું. ત-
રરા તથા દાહ વાળા એકાંતરા તાવમાં
વાળો, રતાંજલિ, મોથ, ગળો, ધાણુ
અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં
સાકર અને મધ નાખીને પીવો.

રવિવારને દિવસે ઠેકમાં સાત રાતા
તાંતણુઓથી અથેકાંતું મૂળ ખાંધવામાં
આવે તો તેથી એકાંતરે તાવ મટેછે.

સમરેવો, ભોઆમળી, દેવદાર, હ-
રડે, અરડૂસો અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ
કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખીને પી-
વામાં આવેતો તેથી તરીયો તાવ અ-
વશ્ય મટેછે.

અગ્નીયાના પાનડાના રસનું નસ્ય
દેવામાં આવે અથવા સરસડીયાના, હ-
ળદરના અને દારૂળદરના કલકમાં ધી
નાખીને તેનું નસ્ય દેવામાં આવેતો
તેથી ભયંકર તરીયો તાવ ટળી જાયછે.

તે માણુસ જ્વરના વેગનું અને જ્વર
આવવાના સમયનું સ્મરણુ કરતાં કરતાં
જ્વરિત થતો હોય તે માણુસની તે સ્મૃ-
તિને પ્રિય પદાર્થોથી, અદ્ભુત પદાર્થોથી
અથવા વિષમ પદાર્થોથી ટાળી નાખવી.

લાંબા દિવસથી લાગેલા સંતત જ્વ-
રના, સતત જ્વરના અને ખીજ વિષમ
જ્વરોના પણ પથ્ય સુદર ભોજનોથી
અને ઇષ્ટ પદાર્થોથી ઉપચાર કરવા.

સતતવિપર્યય આદિ ખીજ વિષમ
જ્વરોની ચિકિત્સા પણ સતત આદિ
વિષમ જ્વરોના જેવીજ કરવી.

માણુસને શીતથી (ટાઢ આવવાથી)
દુઃખ થતુ હોયતો શીતને ટાળનારી
ક્રિયા કરવી અને દાહની પીડા થતી
હોયતો દાહને ટાળનારી ક્રિયા કરવી.
શીતાદિ જ્વરવાળાની ભારે ટાહને

શાળદુશાક્ષા તથા ધાખળા આદિ ઘણાં ઘણાં ભારે આચ્છાદનો આઢાડીને અને રબઢ આઢાડીને મટાડવી. પુષ્ટ સાથ-ળોવાળી અને મોટા' નિતંબવાળી બુ-વાન સ્ત્રી પોતાના પુષ્ટ સ્તનોથી શીત-વાળાનું આલિંગન કરેતો તેથી શીત શાંત થઈ જાયછે. સ્ત્રીના અંગનું આ-લિંગન થયા પછી અને શીતનું નિવા-રણ થયા પછી શેગીને કામદેવ ઉત્પન્ન થયો જાણવામાં આવે ત્યારે તે સ્ત્રીને બુદ્ધી પાડી દેવી. પછી દાહ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શેગીના શરીરપર એરડાનાં શીતક પાનડાંઓનું ધારણ કરાવીને તેનો દાહ મટાડવો.

શીત જ્વર ઉપર ભૂતભૈરવ ચૂર્ણ.

હરતાલ, છીપનું ચૂર્ણ અને તેઓમાં તે યંત્રેના નવમાંશ જટલું મોરચુચુ ના-ખીને તેઓનું કુંવારના રસોથી મર્દન કરવું. પછી તે સુકાઈ જાય ત્યારે વગ-ડાના અડાયાંઓથી ગજપુટમાં પકા-વવું. પાક્યા પછી ચંદુ થઈ જાય ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરી રાખવું. પ્રાતઃકાલે સાક-રસહિત એક રતીભાર આ ચૂર્ણનું ભ-ક્ષણ કરવામાં આવેતો તેથી શીતજ્વ-રનો ક્ષય થાયછે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી ઠાંઠા માણસને ઉલટી થાયછે અને ઠા-ંધને નથી પણ થતી. આ ચૂર્ણ એક દિવસમાંજ શીતજ્વરને અવરથ મટા-ડેછે. આ ચૂર્ણ ઉપર મધ્યાન્હ સમયે શિખંડનું અને ભાતનું પથ્ય કરવું.

કાયસ્થાદિ ધૂપ, કાયસ્થાદિ લે-

પન અને કાયસ્થાદિ તૈલ.

હરડે નાઈ નામની એક જાતની રાસ્ના, કડું, ગળો, યુગળ, ભરૂંક, ભ-

રૂંક ન મળે તો તગર ગોંઠાનાં, મોટી ખપાટ, વજ અને કઠ, એટલાં ઔષ-ધોનો ધૂપ કરવાથી અને લેપન કરવાથી શીતનો નાશ થાયછે. એ સઘળાં ઔષધોને વાટી તેમાં લૂણ, જંવખાર તંયા લીં-થુનો રસ નાખી તેથી પકાવેલા તેલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો તેથી પણ શીતનો નાશ થાયછે.

પ્રથમ થતા દાહનું અને પછી

થતા શીતનું નિવારણ.

લીપેલી ધરતીપર એરડાનાં પાનડાં રાખવાં. પછી જને આરંભમાં દાહ-વાળો જ્વર આવ્યો હોય તે માણસના શરીરપર તે પાનડાં રખાવવાં. આમ કરવાથી દાહ મટીજાય છે અને જ્વર પણ શાંત થાયછે. દાહ શાંત થયા પછી ઠાંઠ આવેતો તેનું પણ યુક્તિથી નિવા-વારણ કરવું. પ્રખલ દાહથી પીડાએલા પુરૂષને નિતંબ ઉપર ચલાયમાન મ-ણિની કટિમેખલાવાળી અને રસભરેલા કપુર સહિત ચંદનનાં લેપન વાળી રૂ-પાળી સ્ત્રીએ જમ વનની લતા વૃક્ષને ભીડો લીચેછે તેમ ખાથ ભરીને પોતાના આખા શરીરથી ભીડો લેવો. એ સ્ત્રીના અંગોના સંબંધથી થએલી ચંડીવડે દા-હનું નિવારણ થતાં તે પુરૂષને કામદે-વનો જાદ્ય થયો જાણવામાં આવે ત્યારે તે સ્ત્રીને તેની પાસેથી દૂર કરી લેવી.

પટ્ટક તૈલ.

સાજખાર, સુંઠ, કઠ, મોરવેલ, લાખ, હળદર, રતાંજલિ અને જઠીમધ એ-ઓથી, છ ગણી જઠી છાશમાં પકાવેલું તૈલ દાહવાળો જ્વરને ઢાળી નાખેછે.

મહા પદ્મક તૈલ.

રાસના, સુંઠ, કઠ સુખડ, હળદર, જઠીમધ, પીપળ, ખપાટ, લાખ, સૈંધવ ઉપલસરી, મોરવેલ, દેવદાર, રગતરે-હીડો, વાળો, સમુદ્રકીણુ, રોહિસ ના-મનું સુગંધી ખડ અને કાળો વાળો એ ઔષધોની સાથે છ ગણી જડી છાશમાં પકાવેલું તૈલ આરંભમાં દાહ વાળા અથવા આરંભમાં શીતવાળા અત્યંત દૃઢ જ્વરને પણ જીતે છે,

પદ્મકાદિ તૈલ.

પદ્મકાષ્ઠ, લીત્પલનામનું કમળ, ક-લ્હારનામનું રાતું કમળ, કમળકંદ, વ-છનાગ, કઠ, કુમુદનામનું રાત્રિવિકાસી કમળ, વાળો, મજ્જક, શ્વેતકમળ, સોના-ગેરૂ, કાયકળ, ઉપલસરી, લોદર, વેલી-યા પીપળાનાં દીટીયાં, ખજૂરીનાં દી-ટીયાં, આમલી અને શતાવરી એઓનો કટક તથા લાખનો રસ, દુધ, અથાણાનો રસ, દહીનું પાણી અને કાંજ એઓ નાંખીને કરેલા ક્વાથમાં પકાવેલું તેલ ચામડીને હિતકારી થાય છે અને દાહ જ્વરને અત્યંત હરનાર છે. લાખનો રસ, દુધ, અથાણાનો રસ, દહીનું પાણી અને કાંજ એઓ તેલના જટલા વજ-નનાં નાખવાં.

પ્રલેપકની ચિકિત્સા.

પ્રલેપક જ્વરમાં કજ્જ્વરને મટાડ-નારી સધળી ક્રિયા કરવી.

માહેશ્વર ધૂપ.

વડવાઈ, ગાયનું શીંગડું, મીંદડાની વિષા, સર્પની કાંચળી, મીંદાળ, જટા-માંસી, વાંસની છાજ, ઘુલઆદિ મ-

હાદેવનું નિર્માલ્ય, ધી, જવ, મોરપી-છના ચાંડલા, બકરાનાં રવાણાં, સર્પપ, વજ, હીંગ, ગાયનું હાડકું અને મરી એઓને સમ ભાગે લઈ બકરાના મૂત્રમાં વાટી તેનો ધૂપ કરવામાં આવે તો તે ધૂપ સધળા પ્રકારના જ્વરને અવશ્ય મટાડે છે. આ ધૂપ ગ્રહ, ડાકણ, પિશાચ અને પ્રેત એઓના વિકારોને પણ અવશ્ય શમાવે છે.

દેવપૂજન તથા દેવસ્તુતિ આદિ.

પવિત્ર થઇને પાર્વતી સહિત, નંદી આદિ ગણેા સહિત અને માતૃગણુ સ-હિત સદાશીવનું પૂજન કરવામાં આવે તો પૂજન કરનાર માણુસ વિષમજ્વરથી મુક્ત થાય છે.

સ્થાવર જંગમના પતિ, સર્વ વ્યાપક અને સહસ્રશીર્ષા ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં વર્ણવેલા વિષ્ણુની મહાભારતના આનુ-શાસનિક નામના ૧૩ મા પર્વમાં કહેલા વિષ્ણુસહસ્ર નામના સ્તોત્રથી સ્તુતિ કરવામાં આવે તો તેથી પણ સધળા જ્વરોનો નાશ થાય છે.

જ્વર પણ દેવરૂપ છે એટલા માટે તેની પણ પૂજ કરવી જોઈએ. વિદેહે કહ્યું છે કે “ ઋષિઓએ સેવેલાં તીર્થરૂપ કેહેવાતાં જળો, દેવતાઓના નિવાસ-રૂપ જગન્નાથ ક્ષેત્ર તથા શ્રીશૈલ પર્વત આદિ ક્ષેત્રો, દેવતાઓ, અગ્નિઓ, ગુ-રુઓ અને વૃક્ષો એઓનો આશ્રય લે-વાથી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક એઓનાં પૂજનો કરવાથી પણ જ્વર શાંત થાય છે.

વિષમજ્વરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

રસ આદિ ધાતુઓમાં રહેલા
જ્વર વિષે.

રસમાં રહેલા જ્વરનાં ચિન્હો.

અથ રસાદિધાતુગતજ્વરમાહ ।

ગુરુતા હૃદયોત્ક્રેશઃ સદનં છર્ષરો-
ચકૌ । રસસ્યે તુ જ્વરે લિઙ્ગં દૈન્યં ચા-
સ્યોપજાયતે ॥

ગુરુતા ગાત્રાણાં હૃદયસ્થસ્ય દોષસ્યો-
પચિતત્વાદ્મનમિવ દૈન્યં ક્લીબચિત્તા ॥ ર-
સસ્યે રસધાતુગતે જ્વરે યદ્યપિ રસૈકધાતું
પ્રાપ્ય સન્તતશ્ચાયં તથાપ્યનુક્રમાદ્ધાતુગત-
કથનાર્થેવાત્ર નિર્દેશઃ ॥

જ્વર જે રસધાતુમાં રહ્યો હોય તો
ગાત્રોતું ભારેપણું, હૃદયમાં રહેલા દો-
ષની વૃદ્ધિ થવાને લીધે વમન થવા-
જેવી મોળ, ગ્લાનિ, વમન, અરૂચિ અને
ચિત્તાનું રાંકપણું એ ચિન્હો થાયછે.

જે કે રસ નામના એક ધાતુમાં ર-
હેલો જ્વર પ્રથમ કેહેવાઈ ગએલો સંતત
જ્વરજ છે અને એવીજ રીતે ખીજ
ધાતુઓમાં રહેલા જ્વરો પણ વિષમ-
જ્વરોમાં ગણાઈ ગયાછે તોપણ તે તે
ધાતુઓમાં રહેલા જ્વરોનાં ચિન્હો અને
ચિકિત્સાઓ અનુક્રમથી કેહેવા માટે
આ પ્રકરણમાં નિર્દેશ કરવામાં આવેછે.

રસમાં રહેલા જ્વરની ચિકિત્સા.

અતતસ્ય ચિકિત્સા ।

રસસ્યે તુ જ્વરે તસ્મિન્ કુર્યાદ્મન-
લહને ॥

મનુષ્યોનો જ્વર રસમાં પ્રાપ્ત થયો
હોય ત્યારે વમન અને સંધન કરાવવાં.

રૂધિરમાં રહેલા જ્વરનાં ચિન્હો.

અથ રક્તગતજ્વરમાહ ।

રક્તનિષ્ઠીવનં દાહો મોહછર્દનવિ-
ભ્રમૌ । પ્રલાપઃ પિઙ્કિકા તૃષ્ણા રક્ત-
પ્રાપ્તે જ્વરે તૃણામ્ ॥ મોહો વ્યગ્રચિત્તા ॥
આણુસોને જ્વર રૂધિર નામના ધા-
તુમાં પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે લોહીના બડખા
નીકળે છે, દાહ થાયછે, બેભાનપણું
થાયછે, વમન થાયછે, વિભ્રમ થાયછે,
બડખા ચાલે છે, ફેડલીઓ થાયછે અને
તરશ લાગ્યા કરેછે.

રૂધિરમાં રહેલા જ્વરની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સેકઃ સંશમનો લેપો રક્તમોક્ષોપ્ય-
સ્ટગતે ॥

જ્વર રૂધિરમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો
જળ આદિથી સેચન કરવું, સંશમન
લેપ કરવા અને શિરાઓમાંથી લોહી
પણ કહડાવવું.

માંસમાં રહેલા જ્વરનાં ચિન્હો.

માંસગતમાહ ।

પિષ્ઠકોદ્દેષ્ટનં તૃષ્ણા સ્પૃશ્મૂત્રપુરી-
પતા । ઉષ્ણાન્તર્દાહવિક્ષેપૌ ગ્લાનિઃ
સ્વાન્માંસમે જ્વરે ॥

ઉષ્ણાન્તર્મોહવિક્ષેપાકિતિ પઠન્તિ તત્ર
ઉષ્ણા અન્તઃ વિક્ષેપઃ હસ્તપાદાદિચાલનમ્ ॥

જ્વર માંસમાં પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે
પીડીઓમાં ગોઠલીઓ ચડે છે, તરશ
લાગેછે, વિષ્ટા અને મૂત્ર વધારે ચાલ્યા
કરેછે, અંદર ગરમી થાયછે, દાહ થાયછે,
હાથ પગ આદિ યજાડવા પડેછે અને
ગ્લાનિ થાયછે.

મૂંચ શ્લેકમાં ઉષ્ણાંતમોહવિક્ષેપો એવો
પણ પાઠ છે તે પક્ષમાં 'અંદર ગરમી
થાયછે, બેલાનપહું થાયછે અને હાથ
પગ આદિ પછાડવા પડેછે' એવો અર્થ
સમજવો.

માંસમાં રહેલા જ્વરની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

તીક્ષ્ણં વિરેકચ તથા કુર્યાત્ માંસ-
ગતે જ્વરે ।

જ્વર માંસમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો
તીક્ષ્ણુ વિરેચન દેવું.

મેદમાં રહેલા જ્વરનાં ચિન્હો.

મેદોગતમાહ ।

મૃશં સ્વેદસ્તૃપા મૂર્છા પ્રલાપચ્છ-
દિરેવ ચ । દૌર્ગન્ધ્યારોચકૌ ગ્લાનિ-
ર્મેદસ્થે चासाह्णुता ।

મૃશં સ્વેદ મેદોમૂલત્વાત્ ।

જ્વર મેદમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો પ-
સીનો અત્યંત થાયછે, તરશ લાગેછે,
મૂર્છા આવેછે, બકવા ચાલેછે, વમન થા-
યછે, દુર્ગંધવાળાપહું થાયછે, અરુચિ થા-
યછે અને સહન કરવાની શક્તિ રહેતી
નથી. પસીનો એ મેદનો મળ છે માટે
તે વધારે થવો સંભવિત છે.

મેદમાં રહેલા જ્વરની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

મેદસ્થે મેદસો નાશં

જ્વર મેદમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો મે-
દનો નાશ કરવો.

અસ્થિઓમાં રહેલા જ્વરનાં
ચિન્હો.

અસ્થિગતમાહ ।

મેદોસ્થાં કૂજનં શ્વાસો વિરેકચ્છદિ-
રેવ ચ । વિષ્ણેપણચ ગાત્રાણાં વિદ્યાદ-
સ્થિગતે જ્વરે ॥

જ્વર અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયો હો-
ય તો અસ્થિઓનું ભેદન થાયછે, પેટમાં
અવાજ થાયછે, શ્વાસ થાયછે, ઝાડો
લાગે છે, વમન થાયછે અને ગાત્રો પ-
છાડવાં પડેછે.

અસ્થિઓમાં રહેલા જ્વરની
ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

અસ્થિસ્થે તુ જ્વરે કુર્યાદ્વાતનાશ-
નકં વિધિમ્ । વસ્તિકર્મ પ્રયોક્તવ્યમ-
ભ્યન્નોન્મર્દનં તથા ॥

જ્વર અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયો હો-
ય તો વાયુનો નાશ કરનાર પ્રકાર કરવો,
પીચકારી મારવી, અભ્યંગ કરવો અને
મર્દન કરવું.

મજ્જામાં રહેલા જ્વરનાં ચિન્હો.

મજ્જાગમાહ ।

તમઃપ્રવેશન દિક્કા કાસઃ શૈત્યં
વર્મસ્તથા । અન્તર્દાહો મહાશ્વાસો મર્મ-
ચ્છેદશ્ચ મજ્જને ॥

અસાધ્યત્વાત્નાત્ર ચિકિત્સા ।

જ્વર મજ્જામાં પ્રાપ્ત થયો હોયતો
અંધારામાં પ્રવેશ કર્યા જેવું જણાયછે,
હેડકી થાયછે, શીત પહું થાયછે, વમન
થાયછે, અંદર દાહ થાયછે, ભારે શ્વાસ

થાયછે, અને મર્મસ્થલોનું છેદન થયા
જવું જણાયછે.

આ જ્વર અસાધ્ય હોવાને લીધે
તેની ચિકિત્સા લખી નથી.

વીર્યમાં રહેલા જ્વરનાં ચિન્હો.

શુક્રગતમાહ ।

મરણં પ્રામુયાત્ત્ર શુક્રસ્થાનગતે
જ્વરે । શોફસઃ સ્તબ્ધતા મોક્ષઃ શુક્ર-
સ્ય તુ વિશેષતઃ ॥

નનુ શુક્રગતે મરણમિત્યુક્તં તચ્ચ શુક્રં
સર્વદેહગમ્ । નૈવં સ્વાશ્રયસ્થશુક્રગે મ-
રણમ્ ॥

જ્વર વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો
લિંગમાં સ્તબ્ધપણું થાયછે અને વીર્ય
પહુજ નીકળ્યા કરેછે. આ જ્વરથી
પ્રાણીનુ મરણુજ થાયછે.

શકા-જ્વર વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયાર્થી
મરણુ થાયછે એમ કહ્યું પણ વીર્ય તો
સઘળા દેહમાં રહ્યુંછે માટે ગમે તે સ્થ-
લમાં જ્વર હોય તોપણુ વીર્યને પ્રાપ્ત
થએલો હોવાથી મરણુજ થવું નેઇએ.

સમાધાન-વીર્યને રહેવાનું જે મુખ્ય
સ્થાનક છે તે સ્થાનકમાં રહેલા વીર્યમાં
જે જ્વર પ્રાપ્ત થયો હોય તોજ મરણુ
થાયછે.

છર્ણુ જ્વરનો અધિકાર.

છર્ણુ જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ.

અથ જીર્ણજ્વરાધિકારમાહ ।

તત્ર જીર્ણજ્વરસ્ય સામાન્યં

લક્ષણમાહ ।

યો દ્વાદશેભ્યો દિવસેભ્ય ઝર્દ્ધ દો-
પત્રયેભ્યો દ્વિગુણેભ્ય ઝર્દ્ધમ્ । તૃણાં

તનોં તિષ્ઠતિ મન્દવેગો મિપમ્બિરુક્તો
જ્વર ઇપ જીર્ણઃ ॥

જે જ્વર પાર દિવસથી ઉપર અને
ત્રણે દોષોની જે બમણી અવધિ છે તેથી
પણુ ઉપર માણુસોના શરીરમાં મંદવે-
ગથી રહેછે તે જ્વરને વૈદો છર્ણુજ્વર
કહેછે.

વાત ખલાસક નામનો છર્ણુ જ્વ-
રનોજ જે ભેદ છે તેનું લક્ષણ.

જીર્ણજ્વરસ્યૈવ વિશેષં વાત-
વલાસકમાહ ।

નિત્યં મન્દજ્વરો રુક્ષઃ શૂનઃ કૃ-
ચ્છ્રેણ સિધ્યતિ । સ્તબ્ધાઙ્ગશ્લેષ્મભૂયિષ્ઠો
નરો વાતવલાસકી ॥

વાતવલાસકી નર ઈદ્ગમવેત્ । શૂન-
શોથો । શ્લેષ્મભૂયિષ્ઠો વહુશ્લેષ્મક ॥

જેને વાત ખલાસક નામનો છર્ણુ
જ્વર થયો હોય તે માણુસ નિત્ય મંદ-
જ્વરવાળો, રૂક્ષ, સોજવાળો, સ્તબ્ધ
અંગોવાળો અને ધણુ કફવાળો થાયછે.
આ જ્વર કષ્ટ સાધ્યછે.

છર્ણુ જ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા.

અથ જીર્ણજ્વરસ્ય સામાન્ય-

ચિકિત્સા ।

જીર્ણજ્વરી નરઃ કુર્યાન્નોપવાસં ક-
દાચન । લઘ્નાત્ સ ભવેત્ સીણો
જ્વરસ્તુ સ્યાઢ્ઢલી યતઃ ॥ પુરાણેડર્પ
જ્વરે દોષા યચપર્ધ્યઃ પુનસ્તથા । લ-
ઘ્નયેત્ત્ર તત્પશ્ચાત્ પૂર્વામિવાચરેત્ ક્રિ-
યામ્ ॥ તથા પૂર્વવત્ ॥

निदिग्धिकानागरकामृतानां काथं
पिवेन्निर्माश्रतपिप्पलीकम् । जीर्णज्वरा-
रोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपी-
नसेषु । हन्त्यूर्द्ध्वजामयं प्रायः सायं ते-
नोपयुज्यते ॥ इति त्रिकण्टककाथः ॥

पिप्पली मधुसंयुक्तः काथश्छिन्नो-
द्भवोद्भवः । जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्च-
मूलकृतोऽथवा ॥ अमृतायाः कपाय-
न्तु शीतलीकृतमीरितम् । मधुपादयुतं
पतिं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ पिप्पलीम-
धुसंमिश्रं गुडचीस्वरसं पिवेत् । जी-
र्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपि-
प्पली । कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डु-
कृमिरोगनुत् ॥ द्विगुणः पिप्पलीचूर्णा-
द्बुडोऽथ भिषजां मतः । पिप्पली मधु-
संयुक्ता मेदःकफविनाशिनी । स्वा-
सकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ॥
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं
तथा । चूर्णितोऽयङ्गुणी ज्ञेयः सर्वज्व-
रहरः परः ॥ भेदी रुचिकरः श्लेष्मह-
न्ता दीपनपाचनः ॥

इति आमलक्यादि चूर्णम् ॥

द्राक्षामृता सटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तच-
न्दनम् । नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः
सदुरालभः ॥ उशीरं धान्यकं पत्रं वा-
लकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमन्द-
श्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ॥ जीर्णज्वरा-
रुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥

द्राक्षादिरष्टादशाङ्गः काथः ॥

त्रिवृद्धया पञ्चवृद्धया वा सप्तवृ-
द्धयाथवापि वा । गव्यक्षीरेण संपिष्टां
पिवेद्दशदिनानि हि ॥ तथैवापनयेदेता
एवं विंशति वासरान् । पिवतां ज्वर-
शान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति ॥
कासश्वासोऽग्निमान्द्यश्च कफाधिक्यञ्च
नश्यति ॥

त्रयादिवृद्धिर्यथा कफवृद्धिर्दुग्धवृद्धि-
र्यथाग्निवृद्धिः ॥ इति वर्द्धमानपिप्पली ॥

वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया
वातवलासके । जीर्णज्वरे कफे क्षीणे
दाहे तृष्णा समन्विते ॥ पयः पीयूषस-
दृशं तन्नवे तु विपोपमन् । चन्दनाद्यं
हितं तैलं शोपाधिकारकीर्तितम् ॥ त-
था नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ।

इति जीर्णज्वराधिकारः ॥

अर्णुं ज्वरवाणा माणुसे कही पशु
उपवास करवो नही. कारणु के लंघन
करवाथी ते माणुस क्षीणु थायछे अने
ज्वर भणवान् थायछे.

अर्णुं ज्वरभां पशु जे अपथयो थ-
वाथी पाछा पूर्वना जेवाज दोषो थया
दोष तो लंघन करवतुं अने लंघन कर-
वा थया पछी पेहेलाना जेवाज क्रिया करवी.

लोरींगणी, सुंठ अने गणो जेजाने,
अथ करी तेभां पीपणनुं यूर्णु मिश्रित
करी पीवाभां आवेतो तेथी अर्णुज्वर,
अग्नि, उपरस, श्वास, अग्निनी भं-
धता, आर्दित अने सर्णीषभ भटी ज-
यछे. आ अथ धाणुं करीने कुंठना कुं-
ठलाथी उपरना रोगाने टाणछे तेथी
तेना उपयोग सायंकावे करवो. आ
त्रिदंश अथ देहेवायछे

ગળોનો અથવા પંચ મૂલનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળતું ચૂર્ણ અને મધ નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી જીર્ણીજ્વરનો અને કફનો નાશ થાય છે.

ગળોના ક્વાથને શીતલ કરી તેમાં ચોથા ભાગનો મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી જીર્ણીજ્વર સારી પેઠે ટળી જાય છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

ગળોનો સ્વરસ કાઢાડી તેમાં પીપળ અને મધ મિશ્રિત કરીને પીવામાં આવે તો તેથી જીર્ણીજ્વર, કફ, ખરલનું દરદ, ઉધરસ અને અરૂચિ મટી જાય છે.

ગોળ અને પીપળતું ચૂર્ણ ખાવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ, અજીર્ણ, અરૂચિ, શ્વાસ, પાંડુરોગ અને કૃમિ એઓ ટળી જાય છે. આ ઔષધ જીર્ણીજ્વર ઉપર અને અગ્નિની મંદતા ઉપર વખાણવામાં આવે છે. આ ઉપાય છે જે 'ગુ-હપિપ્પલી' એ નામથી જાણખાય છે. તેમાં પીપળના ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખવો એમ વૈદ્યલોકોનો સિદ્ધાંત છે.

પીપળના ચૂર્ણને મધમાં મિશ્રિત કરી ખાવામાં આવે તો તેથી મેદ, કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ, ખરલનું દરદ અને ઉદરના રોગો મટી જાય છે.

આમળાં, ચિત્રક, હરડે, પીપળ અને સૈંધવ એઓનું ચૂર્ણ કરીને ખાવામાં આવેતો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટી છે, દસ્ત લાગે છે, રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, કફ ટળે છે, અગ્નિ દીપ્ત થાય છે અને પાચન થાય છે. આ ચૂર્ણ આમલક્યાદિ ચૂર્ણ એ નામથી જાણખાય છે.

ધ્રાપ્પ, ગળો, કચૂરો, કાકડાર્શાંગી, મોય, રતાંજલિ, મુંઠ, કફ, કાળીપાક,

કરીયાતું, ધમાસો, વાળો, ધાણા, કમળ, કાળોવાળો, ભોરીંગણી, એરડાનાં મૂળ અને લીંબડો એ અઢાર પદાર્થોનો ક્વાથ જીર્ણીજ્વરને, અરૂચિને, શ્વાસને, ઉધરસને અને સોજને નષ્ટ કરે છે. આ ક્વાથ દ્રાક્ષાદિ અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ કહેવાય છે.

નિત્ય ત્રણ ત્રણ વધારીને, અથવા પાંચ પાંચ વધારીને અથવા સાત સાત વધારીને લીંડીપીપળો ગાયના દુધમાં વાટીને દશ દિવસ સુધી પીવી. પછી દશ દિવસ સુધી એવી રીતેજ ઓછી ઓછી કરીને પીવી. આ પ્રમાણે વીશ દિવસ સુધી પીવામાં આવે તો તેથી જ્વરની તથા પાંડુરોગની શાંતિ થાય છે અને ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિની મંદતા અને કફની અધિકતા ટળી જાય છે. કફની વૃદ્ધિને તથા અગ્નિની વૃદ્ધિને અનુસરીને ત્રણ ત્રણ વગેરેનો વધારો કરવો અને જેમ જેમ પીપળ વધારવામાં આવે તેમ તેમ દુધ પણ વધારતું જવું. આ ઉપાય વર્દ્ધમાનપિપ્પલી એ નામથી જાણખાય છે.

વાત બલાસક નામનો જીર્ણીજ્વર હોય તો કફજ્વરમાં કહેલી ક્રિયા કરવી.

જીર્ણીજ્વર ઉપર, કફની સીણતા ઉપર અને તરશવાળા દાહ ઉપર દુધ અમૃત સમાન છે પણ તે દુધ નવા જ્વર ઉપર એર સમાન છે.

શોપના અધિકારમાં જે ચંદનાથ તૈલ કહેવામાં આવશે તથા જે નારાયણ તૈલ કહેવામાં આવશે એ તેલો જીર્ણીજ્વરને મટાડવાના ઉત્તમ ઉપાયો છે.

જીર્ણીજ્વરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ખરાખ પાણીથી થએલા જ્વ-
રની ચિકિત્સા.

હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ.

અથ દુર્જલજનિતસ્ય જ્વર-
સ્ય ચિકિત્સા ।

હરીતકી નિમ્બપત્રં નાગરં સૈન્ધવો-
ડનલઃ । एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ज-
लज्वरशान्तये ॥

इति हरीतक्यादि चूर्णम् ।

હરડે, લીંબડાંના પાનડાં, સુંઠ, સૈ-
ન્ધવ અને ચિત્રો એઓનું ચૂર્ણ સર્વદા
ખાવામાં આવે તો ખરાખ પાણીથી થ-
એલો જ્વર ટળી જાય છે.

શુંઠી ક્વાથ.

अरुचिमनलमांघ्रं पीनसंवासकाशा-
नुदरमुदकदोपानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीक्षौद्रसिद्धं कपायः ॥

इति शुण्ठीकाथ ।

એક તોલાભાર સુંઠનો ક્વાથ કરી
તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો
તે ક્વાથ અગ્નિને અગ્નિની મંદતાને,
સળીખમને, શ્વાસને, બિધરસને, ઉદ-
રના રોગોને અને જળ સંબંધી સધળા
દોષોને હણે છે, શરીરમાં સારી કાંતિને
ઉત્પન્ન કરે છે અને ચિત્તને તથા નેત્રને
સ્વસ્થ કરે છે.

दुर्जलजेता रस.

વિષં ભાગદ્વયં દગ્ધં કપદ્દં પચ્ચભા-
ગકમ્ । मरिचं नवभागं च चूर्णं वस्त्रे-
ण शोधयेत् ॥ आर्द्रकस्य रसेनास्य कु-

र्यान्मुद्गनिभां वटीम् । वारिणा वटि-
कायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥ अयं
रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्जलजेऽपि
च । अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वा-
सकासयोः ॥ इति दुर्जलजेता रसः ॥

વછનાગળે ભાગ, ખાળેલી ડાહી પાંચ
ભાગ, અને મરી નવભાગ એઓનું ચૂર્ણ
કરી વસ્ત્રથી આળી લઈ આદુના રસથી
તેની મગ જ્વડી ગોળીઓ કરવી. એ
ગોળીઓમાંથી સવારે અને સાંજે ગે
ગોળીઓ પાણી વતે ખાવી. આમ-
વાળા જ્વર ઉપર, ખરાખ પાણીથી થ-
યેલા જ્વર ઉપર, અજીર્ણ ઉપર, આ-
દુરા ઉપર, મલમંથ ઉપર, શૂળ ઉપર,
શ્વાસ ઉપર અને બિધરસ ઉપર આ ર-
સનો ઉપયોગ કરવો.

पटोलादि क्वाथ.

पटोलमुस्तामृतवल्गिवासकं स ना-
गरं धान्यकिरातातित्तकम् । कपाय-
मेपां मधुना पिवेन्नरो निवारयेद्दुर्जल-
दोषमुल्वणम् ॥ इति पटोलादिकाथः ॥

કડવાં પરવલ અથવા કડવી ધી-
સાડી, મોય, ગળો, અરડુસો, સુંઠ,
ધાણા અને કરીયાતું એઓનો ક્વાથ
કરીને મધની સાથે પીવામાં આવે તો તે
ક્વાથ ખરાખ પાણીથી ઉત્પન્ન ભયંકર
વિકારને જીતે છે.

किरातादि चूर्ण.

किराततित्कात्रिहृदम्बुपिप्पलीविड-
ङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः । निहन्तिलीढं
मधुनातिसत्त्वं मुदुस्तरं दुर्जलदोषं
ज्वरम् ॥ इति किरातादिचूर्णम् ॥

કરીયાતું, નસોતર, વાળો, પીપળ, વાવડીંગ, સુંઠ અને કડ્ડુ એઆનું ચૂર્ણ કરી મધથી ચાટવામાં આવે તે તે ચૂર્ણ ખરાબ પાણીથી થએલા મહા કુસ્તર જ્વરને પણ તુરત હણેછે.

શુંઠયાદિ કલક.

મોજનાગ્રે નરૈનિત્યં શુઠ્ઠીજાજ્ય-મયોત્થિતઃ । કલકસ્તુ સેવિતો હન્યા-ન્નાનાદેશોદ્ગ્રવં જલમ્ ॥

ભોજન કર્યા પેહેલાં સુંઠ, શુઠ્ઠ અને હરડે એઆના કલકતું નિત્ય સેવન કરવામાં આવે તે તેથી માણસોને અનેક દેશોનાં પાણી પીવાયાથી પ્રાપ્ત થએલો જ્વર મટી જાયછે.

આર્દ્રકાદિ કલક.

સહાર્દકયવક્ષારૌ પીલા કોષ્ણેન વારિણા । નાનાદેશસમુદ્ગ્રતં વારિદો-પમપોહતિ ॥

આદુનો અને જવખારનો કલક કરી કાંઈક ઊના પાણીથી પીવામાં આવે તે અનેક દેશોથી થએલો જ્વરનો દોષ મટી જાયછે.

સાંધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

અથ સાંધ્યસ્ય જ્વરસ્ય

લક્ષણમાહ ।

વલવત્સ્વલ્પટોપેષુ જ્વરઃ સાંધ્યો-ડ્વુપદ્રવઃ ।

શરીરમાં બળવાળાં અને અદપદોષ-વાળાં માણસોને થએલો ઉપદ્રવ વગરનો જ્વર સાંધ્ય સમજવો.

જ્વરના ઉપદ્રવો.

અથ જ્વરસ્યોપદ્રવાનાહ ।
શ્વાસો મૂર્છારુચિચ્છાદિસ્તુષ્ણાતી-

સારવિદ્વહાઃ । હિકાકાસાઙ્ગદાહાથ જ્વરસ્યોપદ્રવા દશ ॥

શ્વાસ, મૂર્છા, અરુચિ, વમન, તરશ, અતીસાર, મલખંધ, હેડકી, ઊંધરસ અને અંગોમાં બળતરા એ દશ જ્વરના ઉપદ્રવો સમજવા.

પ્રસંગને લીધે ઉપદ્રવોની

ચિકિત્સાનો પ્રકાર.

અથ પ્રસન્નાદુપદ્રવાણાં ચિકિ-ત્સાવિશેષમાહ ।

સજાતોપદ્રવો વ્યાધિસ્ત્યાજ્યો ન-સ્યાચિકિત્સકૈઃ । વ્યાધૌ શાન્તે પ્રણ-શ્યન્તિ સઘઃ સર્વેડપ્યુપદ્રવાઃ ॥ અતો વ્યાધિં જયેદ્વત્નાત્પૂર્વં પશ્ચાદુપદ્રવાન્ । મિપમ્ યઃ કુશલઃ સોડત્ર જયેત્પૂર્વમુપદ્ર-વમ્ ॥ તેષ્વપિ પ્રચુરેષુ પ્રાહ્ નાશયે-દાશુકારિણમ્ । મૂલવ્યાધિં જયેત્પૂર્વં યત્ર યો વા ભવેદ્ વલી ॥ અવિરોધેન કાર્યા તદુભયોરપિ ચ ક્રિયા ॥

જમાં ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય એવા રોગને પણ વૈદ્યોએ છોડી દેવો નહી. વ્યાધિ શાંત થાયતો સઘળા ઉપદ્રવો પણ નષ્ટ થઈ જાયછે એટલા માટે પ્રથમ યત્નપૂર્વક વ્યાધિને છૂતવો અને પછી ઉપદ્રવોને છૂતવા. પણ જે પ્રવીણ વૈદ્ય હોય તે તે વ્યાધિમાં પ્રથમ ઉપદ્રવને છૂતે છે. ઉપદ્રવો પણ ઘણા હોયતો તેઓમાં જે ઉપદ્રવ ઝડપદાર હોય તેને પ્રથમથી છૂતવો.

પ્રથમ મૂલવ્યાધિને છૂતવો અથવા જમાં જે બલવત્તર હોય તેને છૂતવો અથવા વિરોધ ન આવે એવીરીતે એકી

વપ્પતે એ બન્નેની ચિકિત્સા કરવી.

જ્વરમાં શ્વાસની ચિકિત્સા.

તત્ર જ્વરે શ્વાસસ્ય ચિકિત્સા ।

સિંહી વ્યાઘ્રી તામ્રમૂલી પટોલી
શૃંગી પન્ના પુષ્કરં રોહિણી ચ । શાકં
શઘ્યાઃ શૈલમલ્યાથ વીજં શ્વાસં હન્યાત્
સન્નિપાતં દશાઙ્ગઃ ॥

સિંહી વડીકટૈયા । વ્યાઘ્રી લઘુકણ્ઠ-
કારી ॥ તામ્રમૂલી દુગ્ધભા । રોહિણી ક-
ટુકી ॥ શૈલમલ્લી કોરૈઆ । દશાઙ્ગપ્રયોગઃ ॥

માર્ગો નિમ્વઘના મયા મૃતલતા મૂ-
નિમ્વવાસા ત્રિપા । ત્રાપન્તી કટુકા
વચા ત્રિકટુકસ્યોનાકશક્રદુર્મૈઃ ॥ રા-
સ્નાયાસપટોલપાટલશટી દાર્વી વિશા-
લા ત્રિવૃત્ ત્રાહ્લી પુષ્કરસિંહિકાદ્ર્ય-
નિશાધાઘ્યસદેવદુર્મૈઃ ॥ ક્ષાથોઽયં સ્વલ્લ
સન્નિપાતનિવહાન્ દ્વાત્રિંશતાં પાનતો
દુર્દર્પાન્નિજતેજસા વિજયતે સર્પાન્
શુરુત્માનિવ ॥ કિચ્ચ શ્વાસવલાસકા-
શશુદરુકહદ્રોમહિકામરુન્મન્યાસ્તમ્ભગ-
લામયાર્દિતમલાવિષ્ટમ્ભ્રધ્માનપિ ॥

ત્રિપા અતીસશક્રદુર્મઃ ચકુલ ઇતિ લો-
કે । દેવદ્રુમઃ દેવદારુઃ । ઇતિ દ્વાત્રિંશકાયઃ ॥

મધુના કૃષ્ણાકટફલકર્કટશૃંગીમર્ચ
ચૂર્ણમ્ । શ્વાસામયે મહોગ્રે લીઢા લોકઃ
સુસ્વી ભવતિ ॥ વન્યોપલાગ્નિતાપિત્તદા-
ત્રસ્યાગ્રેણ પજ્જરે દાહઃ । અપહરતિ શ્વા-
સામયમસંશયં ભાપિતં મુનિધિઃ ॥

ઉભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી,
ધમાસો, કડવા ધીસોડી, કાકડાશીંગી,

ભારંગીનાં મૂળ, ઝેરડાનાં મૂળ, કડુ,
કચુરાનાં પાનડાંઆદિ અને ઇંદ્રજલ એ
દશ પદાર્થોનો પ્રયોગ શ્વાસને મટાડે છે.
આ દશાંગપ્રયોગ ઠેઠેવાય છે.

ત્રાયમાણુ, કડુ, વજ, ભારંગી, લીં-
બડો, મોથ, હરડે, ગળો, કરીયાતું, અ-
રડૂસો, અનવસ, ત્રિકટુ, (સુંઠ, મરી,
મીપળ) અરલુ, ઇંદ્રજલ, રાસ્ના, જ-
લાસો, કડવા પરવલ, કાકચીયા, કચુરા
દાડહળદર, ઇંદ્રવાણી, નસોતર, શ્રાહ્લી,
ઝેરડાનાં મૂળ, ઉભી ભોરીંગણી, બેઠી
ભોરીંગણી, હુળદર, આમળી, બેઠેડાં
અને દેવદાર એ બન્ને પદાર્થોનો ક્વાથ
પીવામાં આવે તો તે ક્વાથ જમ ગરૂડ
પોતાના પરાક્રમથી સર્પોને જીતે છે તેમ
પોતાના પ્રભાવથી મહાભયંકર સન્નિ-
પાતોના સમૂહોને જીતે છે. તેમજ શ્વાસ,
કફ, ઉધરસ, ગુદાના રોગ, છાતીનાં
રોગ, હેડકી, પવન, ઝોડનું ઝલાઈ જવું,
ગળાના રોગ, કૃટકીયો વાયુ, મલબંધ
અને પ્રથમ નામનો સાથળના સાંધા વગે-
રનો અંધિરૂપ રોગ એજોને પણ નષ્ટ
કરે છે.

પીપળ, કાયફલ, અને કાકડાશીંગી
એજોનું સૂણું કરી મધમાં કાલવીને ચા-
ટવામાં આવે તો તેથી લોહા મહા જિત્ર-
શ્વાસના રોગમાં સુખી થાય છે.

અડાયાના અગ્નિથી તપાવેલા દાત-
રડાની અણીથી હાડપંજરમાં ડાંબ દે-
વામાં આવે તો તેથી શ્વાસનો રોગ અ-
વશ્ય મટે છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે.

જ્વરમાં મૂર્છાની ચિકિત્સા.

અથ જ્વરે મૂર્છાયાં ચિકિત્સા ।

આર્દ્રકસ્ય રસૈર્નસ્યં મૂર્છાયામાચરે-

न्नरः । अजनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धु-
शिलोपणैः ॥ शीताम्भसाक्षिसेकः सुर-
भिर्धूपः सुगन्धि पुष्पञ्च । मृदुतालट्टं-
न्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥

भूर्धने भटाडवाने वास्ते शैगीने
आहुना रसथी नस्य देवुं. मध, सैंधव,
भक्षुशीव अने भरी ऐञ्चोनुं अंगन
आंजुं. शीतल पाणीथी नेत्रनुं सेयन
करुं. सुगंधी धूप करवो. सुगंधी पु-
ष्पोनो उपयोग कराववो. कुष्ठा कुष्ठा ता-
डीना पंपानो पवन नभाववो अने क-
णनां डोभण पानडाञ्चोनो स्पर्श कराववो.

ज्वरभां अश्चिनी चिकित्सा.

अथ ज्वरेऽरुचेश्चिकित्सा ।

अरुचौ तु शृङ्गवेरजरसकैः सोष्णैः
ससिन्धुजैः कवलः । सिन्धूत्थमातु-
लङ्गीफलकेशरधारणं वक्त्रे ॥

अश्चि थध होयतो आहुना रसने
गरभ करी तेभां सैंधव नाभीने ते भो-
होडाभां लेवराववो अने पीञ्जेराना
क्षणना कसरता तथा सैंधव भोहोडाभां
रभाववा.

ज्वरभां वभननी चिकित्सा.

अथ ज्वरे छर्दीश्चिकित्सा ।

कायो शुद्ध्याः समधुः सुशीतः
पीतः प्रशान्ति वमनस्य कुर्यात् । विड-
मक्षिकाणां मधुनाऽवलीढा सचन्द-
ना शर्करयान्विता वा ॥

गणोनो क्वाथ करी तेने शीतल क-
रीने मध सहित पीवाभां आवेतो तेथी
वभननी शांति थायथे.

भांभीञ्चोनी हुगारने मधभां नाभी,

अंदनभां नाभी अथवा साकरभां काल-
वीने आटवाभां आवेतो तेथी पलु व-
भननी शांति थायथे.

ज्वरभां तरशनी चिकित्सा.

अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा ।

दन्तशठवीजपूरकदाडिमवदरैः स-
चुककैर्वदने । लेपो जयति पिपासामथ
रजतगुटी मुखान्तःस्था ॥ शीतं पयः
क्षौद्रयुतं निपीतमाकण्ठमाश्वेव तदुद्गमे-
च । तर्प महान्तं शमयेद्भि वक्त्रे धृत्वाथ
वा क्षौद्रवटाग्रलाजान् ॥

लींथु, पीञ्जेडं, दाडिम, गोर अने
युडा ऐञ्चोना भोहोडाभां लेप करवाभां
आवेतो तेथी तरश भठेथे.

भोहोडानी अंजर इपानी गोणी रा-
भवाभां आवेतो तेथी तरश भठेथे.

मध सहित टाहुं दुध गणा सुधी
पीने जलदी ओडी काडाडवाभां आ-
वेतो तेथी भोटी तरश भठेथे.

मध, वडनां अत्रो तथा शाणनी
धाणी ऐञ्चोने भोहोडाभां राभवाभां
आवेतो तेथी पलु तरश भठेथे.

ज्वरभां अतिसार (अहुज या-
तणा आडा)नी चिकित्सा.

अथ ज्वरेऽतिसारस्य चिकित्सा ।

लङ्घनमेकं मुक्ता नान्यचास्तीह भे-
पजं बलिनः । समुद्रीर्णदोपनिचयं त्र-
मयाति तत्पाचयेदपि च ॥ वत्सादनी
वत्सकवारिवाहविश्वम्भरा निम्बविपा
सांविश्वा । ज्वरेऽतिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वामृतावत्सकवारिवाहाः ॥

विश्वम्भरा भूनिम्बः ॥

પાઠામૃતાપર્પટમુસ્તવિશ્વાકિરાતતિ-
ક્તેન્દ્રયવાન્ વિપાચ્ય । પિવન્ હર-
ત્યેવ હઠેન સર્વાન્ જ્વરાતિસારાનપિ
દુર્નિવારાન્ ॥

મળવાન્ અતિસારનું કેવળ લાંબણ
શિવાય ખીજું ઔષધ નથી. લાંબણ
વૃદ્ધિ પામેલા દોષોના સમૂહને શમાવેછે
અને પાચન પણ કરેછે.

ગળો, ઇંદ્રયવ, મોથ, કરીયાતું, લિ-
ખડો, અતવસ અને સુંઠ એઓથી અ-
તિસાર મટેછે.

સુંઠ, ગળો, ઇંદ્રયવ અને મોથ એઓ
પણ જ્વરમાં થએલા અતિસારને મ-
ટાડે છે.

કાળી પાડ, ગળો, ખડસલીયો, મોથ,
સુંઠ, કરીયાતું અને ઇંદ્રયવ એઓનો
ક્વાથ કરી પીવામાં આવેતો તે ક્વાથ
જ્વરમાં થએલા અવાર્ય અતિસારને
પણ ખલાત્કારથી નષ્ટ કરેછે.

જ્વરમાં મળખંધની (ઝાડો
રોકાયની) ચિકિત્સા.

અથ જ્વરે વિદ્યગ્રહસ્ય
ચિકિત્સા ।

વિદ્યગ્રહે વાતાજિત્ કર્મ કુર્યાદન્નાનુ-
લોમનમ્ । મલં પ્રવર્તેયેદાથુ તીક્ષ્ણા-
ભિઃ ફલવર્તિભિઃ ॥ પથ્યારગ્વર્ધાતિક્તા
ત્રિવૃદામલકૈઃ ગૃતં તોયમ્ । જીર્ણજ્વરે
વિવન્ધે દદાદાશ્વેવ વિદ્યગ્રહઃ શામ્યેત્ ॥

જ્વરમાં ઝાડો રોકાય ગયો હોયતો
વાયુનું અનુલોમન કરવારૂપ તેને જીવ-
નારી ક્રિયાઓ કરવી.

ગુદામાં તીક્ષ્ણ ઔષધોની વાટો

મુકીને તુરત ઝાડાને પ્રવર્તીવવોઃ
જીર્ણજ્વરમાં મળખંધ થયો હોયતો
હરડે, ગરમાળો, કડુ, નસોતર અને
આંમળાં એઓનો ક્વાથ દેવામાં આ-
વેતો તુરતજ મળખંધ શાંત થાયછે.

જ્વરમાં હેડકીની ચિકિત્સા.

અથ જ્વરે દિક્ષાયાશ્ચિકિત્સા ।

નીરેણ સિન્ધૂત્યરજોડતિમૂક્ષમં નસ્યે-
ન નૂનં વિનિહન્તિ દિક્ષામ્ । શુષ્ઠી
હવાદ્ વા સિતયા સમેતા ધૂપોડથવા
દિહ્નુસમુદ્ગવથ ॥

સૂંધવતું અત્યંત ઝીણું ચૂર્ણ કરી પા-
ણીથી તેનું નસ્ય દેવામાં આવેતો તેથી
હેડકી મટી જાયછે.

સાકરની સાથે સુંઠનું નસ્ય દેવામાં
આવે તો તેપણ ખલાત્કારથી હેડકીનો
નાશ કરેછે.

હીંગનો ધૂપ કરવામાં આવેતો તેથી
પણ હેડકીનો નાશ થાયછે.

જ્વરમાં ઉધરસની ચિકિત્સા.

અથ જ્વરે કાશસ્ય ચિકિત્સા ।

કાસે કળા કળામૂલં કલિદ્ગટ્ટ-
ફલં રજઃ । સવિશ્વમેપજં લિહ્યાત્ મ-
ધુનાવા વૃપાદ્રસમ્ ॥ રજ. પર્પટકમ્ ॥

પુષ્કરમૂલકટ્ટવિકગૃદ્ધીકટ્ફલયા-
સકકારવિકાભિઃ । મધુલુલિતાભિરયં
સલ્લ લેહઃ કાસરિપુઃ કફરોગહરથ ॥

જ્વરમાં ઉધરસ થએલ હોયતો પી-
પળ, પીપળીમૂળ, ઇંદ્રજવતું કૃણ, ખડ-
સલીયો અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરી તે
ચૂર્ણ મધથી ચાટવું.

અરડૂસાનો રસ પીવાથી પણ ઉધ-
રસ મટે છે.

એરડાનું મૂલ, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી,
પીપળ) કાકડાશીંગી, કાયકૂલ, રાતો ધ-
માસો અને કલૌજ છૂટ્ટ એઓના ચૂ-
ર્ણને મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો
તેથી ઉધરસ મટી જાય છે અને કફના
રોગ પણ ટળે છે.

જ્વરમાં દાહની ચિકિત્સા.

અથ જ્વરે દાહસ્ય ચિકિત્સા ।

દાહાધિકારે લિખિતં દાહેકુર્યાચ્ચિ-
કિત્તિતમ્ । પરં જ્વરે વિરુદ્ધં યત્નો-
ચિતં તચ્ચિકિત્તિતમ્ ॥

દાહના અધિકારમાં જે ચિકિત્સા
લખવામાં આવશે તે સઘળી ચિકિત્સા
કરવી. પરંતુ તેમાંની જે ચિકિત્સા જ્વ-
રમાં વિરુદ્ધ હોય તે કરવી યોગ્ય નથી.

સુખસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

અથ સુખસાધ્યસ્ય જ્વરસ્ય

લક્ષણમ્ ।

સન્તાપોઽભ્યધિકો વાહ્યે તૃષ્ણાદી-
નાં ચ માર્દવમ્ । વહિર્વેગસ્ય લિજ્જાનિ
સુખસાધ્યત્વમેવ ચ ॥

તૃષ્ણાદીત્વાદિશબ્દેનાન્તર્દાહસન્ધ્યસ્થિ-
વ્યથાશ્વાસા મૃદ્યન્તે તેપાં માર્દવમલ્પતા ।
વહિર્વેગસ્ય જ્વરસ્ય ॥

વર્ષાશરદ્વસન્તેષુ વાતાદ્યૈઃ પ્રાકૃ-
તઃ ક્રમાત્ । પ્રાકૃતઃ સુખસાધ્યસ્તુ
જ્વરઃ સુરભિસમ્ભવઃ ॥ સુરભિર્વસન્તઃ ॥

ખાહાર સતાપ અધિક હોય અને ત-

રશ, અંદર દાહ, સાંધાઓમાં તથા અ-
સ્થિઓમાં વ્યથા તથા શ્વાસ એઓનું
અત્પપણું હોય એટલાં ખાહાર વેગવાળા
જ્વરનાં ચિન્હો છે અને એ ચિન્હો
ઉપરથી જ્વરને સુખસાધ્ય જાણવો.

વર્ષાઋતુમાં વાયુથી, શરદ્ઋતુમાં
પિત્તથી અને વસંતઋતુમાં કફથી જે
જ્વર આવ્યો હોય તેને પ્રાકૃત (ઋતુના
સ્વભાવને અનુસરીને પ્રાપ્ત થયેલો) સ-
મજાવો. એઓમાં વસંતઋતુમાં ઉત્પન્ન
થયેલો પ્રાકૃત જ્વર સુખસાધ્ય જાણવો.

કષ્ટસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

અથ કષ્ટસાધ્યસ્ય જ્વરસ્ય

લક્ષણમ્ ।

વૈકૃતોઽન્યઃ સ દુઃસાધ્યઃ પ્રાકૃત-
શ્ચાનિલોદ્ગ્રવઃ । અંતર્દાહોધિકા તૃષ્ણા
પ્રલાપઃ શ્વસનં શ્રમઃ ॥ સંઘ્યસ્થિશૂ-
લમસ્વેદાસ્તથા વર્ષોવિનિગ્રહઃ ॥ અં-
તર્વેગસ્ય લિજ્જાનિ કષ્ટસાધ્યત્વમેવ ચ ॥

વર્ષો વિનિગ્રહઃ પુરીપાપ્રવૃત્તિઃ ॥ અન્યઃ
પ્રાકૃતાદન્યો વૈકૃતઃ ॥

પ્રાકૃત શિવાય ળીજે વૈકૃત જ્વર
કષ્ટસાધ્ય છે અને વાયુથી થયેલો પ્રા-
કૃત જ્વર પણ અંદર દાહ, તરશનું અ-
ધિકપણું, બકવાદ, શ્વાસ, શ્રમ, સાં-
ધાઓમાં તથા અસ્થિઓમાં શૂલ, પ-
સીનાનો અભાવ અને દસ્તની અટકાય-
ત એટલાં અંદર વેગવાળાં જ્વરનાં ચિ-
ન્હો છે અને એ ચિન્હો ઉપરથી જ્વરને
કષ્ટસાધ્ય જાણવો.

વર્ષાઆદિ ઋતુઓમાં થએલા
જ્વરોની ચિકિત્સાની પદ્ધતિ દે-
ખાડવાસાઝ તે તે ઋતુઓમાં
દાધેનું પ્રાધાન્ય.

વર્ષાદિપુ જાતાનાં ચિકિત્સા-
વિશેષાર્થ પ્રાધાન્યમાહ ।

વર્ષાસુ મારુતો દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્મા-
ન્વિતો જ્વરમ્ । કુર્યાત્ પિત્તચ્ચ શરદિ
તસ્ય ચાનુવલઃ કફઃ ॥ કફો વસન્તે
તમપિ વાતાપિત્તં ભવેદનુ । તત્પ્રકૃત્યા
વિસર્ગાચ તત્ર નાનશનાદ્રયમ્ ॥

તત્પ્રકૃત્યા તસ્ય પિત્તસ્ય પ્રકૃત્યા સ્વ-
ભાવેન । યત્ ઉક્તમ્ । ‘કફપિત્તે દ્રવે ધાતુ
સહેતે લઘ્વનં વહુ ।’ इति विसर्गाच्च शरदो
विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् । वर्षाश-
रद्धेमन्ता विसर्गकालास्तत्रोपचितबलाः ।
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवच्चादिति ॥
तत्र शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भयं न । व-
सन्ते कफज्वरेऽपि फकप्रकृत्या लह्वनाद्भयं न
भवति । किन्तु वसन्तस्यादानकालत्वान्निः-
शङ्कं न कर्त्तव्यम् । यत उक्तम् । शिशिर-
वसन्तश्रीष्मास्त्वादानकालास्तत्रापचितबलाः
प्राणिनो भवन्ति सूर्यस्य बलवच्चादिति ।
एतनेदमुक्तम् । वर्षासु वायुः प्रधानम् । पि-
त्तश्लेष्माणાવપ્રધાને । શરદિ પિત્તં પ્રધાનમ્
કફોઽપ્રધાનઃ વસન્તે શ્લેષ્મા પ્રધાનં વાતાપિત્તે
અપ્રધાને તત્ર પ્રધાનસ્ય પ્રાધાન્યેન ચિકિત્સા
કર્તવ્યા । સા ચાપ્રધાને નિષિદ્ધા ન વિધે-
યા એવં વૈકૃતેષ્વપિ પ્રધાનસ્ય પ્રાધાન્યેન
ચિકિત્સા કર્તવ્યા । તથા ચોક્તમ્ ॥

સંસર્ગે યો ગરીયાન્ સ્યાદુપક્રમ્યઃ
સર્વે ભવેત્ । શેપદોષાવિરોધેન સન્નિ-
પાતે તથૈવ ચેતિ ॥

સંસર્ગે દોષદ્વયસંસર્ગે ગરીયાન્ પ્રધાનઃ ॥
વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રધાન છે અને
પિત્ત તથા કફ અપ્રધાન છે માટે વ-
ર્ષામાં દુષ્ટ થએલા અને જના પેટામાં
પિત્ત તથા કફ રહેછે એવો પવન જ્વ-
રને ઉત્પન્ન કરેછે.

શરદ્ ઋતુમાં પિત્ત પ્રધાન છે અને
કફ અપ્રધાન છે માટે શરદ્માં દુષ્ટ
થએલું અને જના પેટામાં કફ રહેછે
એવું પિત્ત જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે.

વસંતઋતુમાં કફ પ્રધાન છે અને
વાયુ તથા પિત્ત અપ્રધાન છે માટે વ-
સંતમાં દુષ્ટ થએલા અને જના પેટામાં
વાયુ તથા પિત્ત રહેછે એવો કફ જ્વરને
ઉત્પન્ન કરેછે.

પિત્તના સ્વભાવનેલીધે અને શર-
દ્ ઋતુ વિસર્ગને (સૂર્યને રસઆદિ સુ-
કવાને) કાળ હોવાને લીધે શરદ્ઋતુમાં
થએલા પિત્તજ્વરમાં લંધનથી કશી
ભય થતો નથી.

કફ અને પિત્ત એઓ દ્રવધાતુ છે
માટે તેઓ ધણા લંધનનું સહન કરેછે
એમ કહેવાઈ ગયુંછે. શરદ્ઋતુ વિસ-
ર્ગને કાળછે. તે વિષે પણ પ્રાચીન ગ્રં-
થોમાં કહ્યુંછે કે “વર્ષા, શરદ્ અને હે-
મંત એ ત્રણ ઋતુઓ વિસર્ગને કાળછે
એટલામાટે તેઓમાં સોમ બલવાન્
હોવાથી સર્વે પ્રાણીઓ વધેલા બળ-
વાળા થાયછે.”

જે કે વસંત ઋતુમાં થએલા કફ-
જ્વરમાં પણ કફના સ્વભાવને લીધે

લંધનથી ભય થતો નથી તોપણ વસંત-
ઋતુ આદાનનો (સૂર્યને રસઆદિ ખે-
ચીલેવાનો) કાળ હોવાને લીધે તેમાં નિ-
રશંકપણાથી લંધન નહી કરવું બેધએ.
કહ્યું છે કે “શિશિર, વસંત અને ત્રીઠમ
એ ત્રણ ઋતુઓ આદાનનો કાળ છે એ-
ટલામાટે તેઓમાં સૂર્ય બળવાન હોવાથી
સર્વે પ્રાણિઓ ઓછા બળવાળા થાય છે.”

આથી આમ સિદ્ધ થયું કે “વર્ષા
ઋતુમાં વાયુ પ્રધાન છે અને પિત્ત તથા
કફ અપ્રધાન છે. શરદ્રઋતુમાં પિત્ત
પ્રધાન છે અને કફ અપ્રધાન છે અને
વસંતઋતુમાં કફ પ્રધાન છે અને વાયુ
તથા પિત્ત અપ્રધાન છે.”

પ્રાકૃત જ્વરોમાં પ્રધાન દોષની ચિ-
કિત્સા પ્રધાનપણે કરવી પણ તે એવી
કરવી કે જે ચિકિત્સા અપ્રધાનને વાસ્તે
નિષિદ્ધ ન હોય. વૈકૃત જ્વરોમાં પણ
પ્રધાન દોષની ચિકિત્સા પ્રધાનપણે
કરવી તે આ પદ્ધતિથીજ કરવી. ક-
હ્યું છે કે “જે દોષના સંસર્ગમાં અને ત્રણે
દોષના સંસર્ગરૂપ સન્નિપાતમાં જે દોષ
પ્રધાન હોય તેની ચિકિત્સા અપ્રધાન
દોષને વિરોધ ન આવે એવી કરવી.”

અસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

અથાસાધ્યસ્ય જ્વરસ્ય

લક્ષણમાહ ।

જ્વરઃ ક્ષીણસ્ય શૂનસ્ય ગમ્भीરો દી-
ર્ઘરાત્રિકઃ । અસાધ્યો વલવાન્ યથ
કેશસીમન્તકુજ્જ્વરઃ ॥

દીર્ઘરાત્રિકઃ બહુરાત્રાનુબન્ધી કેશસીમ-
ન્તરુદ્ । પ્રભાવાદ્ કેશેષુ સીમન્તં યઃ
કરોતિ ॥

ક્ષીણ થએલાને તથા સોજવાળાને
થએલો જ્વર, ગંભીર જ્વર, ઘણા લાંબાં
કાળથી થએલો જ્વર, બળવાન જ્વર
અને જે જ્વરે પ્રભાવથી ઠેશમાં સંથો
પાડી દીધો હોય તે જ્વર અસાધ્ય છે.

ગંભીર જ્વરનું લક્ષણ.

અથ ગમ્भीરજ્વરસ્ય લક્ષણમાહ ।

ગમ્भीરસ્તુ જ્વરો જ્ઞેયો હ્યન્તદ્દહિન
તૃષ્ણયા । આનદ્ભવેન ચાસર્થ્ય કાશ-
શ્વાસોદ્ગમેન ચ ॥

આનદ્ભવેન વિવદ્મલત્વેન ॥

અંદરનો દાહ, તરશ, દસ્તની અ-
ટકાયત અને ઊધરસની તથા શ્વાસની
અત્યંત ઉત્પત્તિ એ લક્ષણો ઉપરથી
ગંભીર જ્વર બાણવો.

સામાન્ય જ્વરમાં કાનના મૂળમાં

થએલા સોજનાં સુખસાધ્ય-

પણાઆદિ વિષે.

સામાન્યજ્વરે કર્ણમૂલશોથસ્ય

સુખસાધ્યત્વાદિકમાહ ।

જ્વરસ્ય પૂર્વ જ્વરમધ્યતો વા જ્વરા-
ન્તતો વા શ્રુતિમૂલશોથઃ । ક્રમાદસા-
ધ્યઃ સ્વલુ કૃચ્છ્રસાધ્યઃ સુખેન સાધ્યો
મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

જ્વર આવ્યા પેહેલાં કાનના મૂ-
ળમાં જે સોજે થાય તેને અસાધ્ય બ-
ણવો, જ્વરના મધ્યમાં કાનના મૂળમાં
જે સોજે થાય તેને કષ્ટસાધ્ય બણવો
અને જ્વરને અંતે કાનના મૂળમાં જે
સોજે થાય તેને સુખસાધ્ય સમજવો
એમ મુનિઓએ કહ્યું છે.

જ્વરવાળાનું અરિષ્ટ.

અથારિષ્ટમાહ ।

રોગિણો મરણં યસ્માત્ અવશ્યમ્ભા-
વિ લક્ષ્યતે । તલ્લક્ષણપરિષ્ટં સ્યાદ્દૃષ્ટ-
મપ્યભિધીયતે ॥ હેતુભિર્વહુભિર્જાતો વ-
લિભિર્વહુલક્ષણઃ । જ્વરઃ પ્રાણાન્તકઃ
અથ શીઘ્રમિન્દ્રિયનાશનઃ ॥

શીઘ્રમિન્દ્રિયનાશનઃ ઉત્પન્નમાત્ર એવ
ચિકિત્સ્યમાનોઽપિ ઇન્દ્રિયાણાં ચક્ષુરાદીનાં
શક્તિ ચો નાશયતિ ॥

અન્યચારિષ્ટમાહ ।

વિસંજ્ઞસ્તામ્યતે યસ્તુ શેતે નિપતિ-
તોઽપિ વા । શીતાદિતોઽન્તરુષ્ણશ્ચ
જ્વરેણ મ્રિયતે નરઃ ॥

વિસંજ્ઞઃ વિગતજ્ઞાનઃ । તામ્યતે નટ્તર્હર્ષઃ
શેતે નિપતિતો વા । અત્રાપિ વાશબ્દ એવા-
ર્થઃ । નિપતિત એવ તિષ્ઠતિ ન ચોત્પાતું સમ-
ર્થઃ । તથાસન્ શેતે વા । શીતાદિતઃ બહિઃ ।
અન્તરુષ્ણઃ । અન્તર્દાહવાન્ ॥ અન્યચ્ચ ॥

યો હૃષ્ટરોમા રક્તાક્ષો હૃદિ સદ્વાત-
શૂલવાન્ । વક્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિ તં
જ્વરો હન્તિ માનવમ્ ॥

હૃષ્ટરોમા રોમાશ્વવાન્ હૃદિ સંવાતવાન્ સ-
ન્નિપાતિકશૂલવાન્ । વક્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિ
ન તુ નાસિકયા । અન્યચ્ચ ॥

હિકાશ્વાસતૃપાયુક્તં મૂઠં વિભ્રાન્ત-
લોચનમ્ । સન્તતોચ્છ્વાસનં ક્ષીણં નરં
ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥

ક્ષપયતિ સમાપયતીત્યર્થઃ । અન્યચ્ચ ॥

હતપ્રમેન્દ્રિયં ક્ષામમરોચકનિપીઢિ-

તમ્ । ગમ્भीરતીક્ષ્ણવેગાર્ત્તં જ્વરિતં પ-
રિવર્જયેત્ ॥

હતપ્રમેન્દ્રિયમ્ । હતા પ્રમા દીપ્તિ-
ર્યેપાં । અથવા હતા પ્રમા પ્રતિમા વિ-
પયગ્રહણશક્તિર્યેપામ્ તથાવિધાનિ ઇન્દ્રિ-
યાણિ યસ્ય તં હતપ્રમેન્દ્રિયમ્ ॥ ક્ષામં
ક્ષીણમ્ । ગમ્भीરતીક્ષ્ણવેગાર્ત્તં ગમ્भीરઃ ઉ-
ત્કલક્ષણકઃ ॥ તીક્ષ્ણવેગઃ અતિદુઃસહ-
વેગઃ ॥ તામ્યાં આર્ત્તં દુઃસિતમ્ । અન્યચ્ચ ॥

મરણં પ્રામુયાત્ત્ર શુક્રસ્થાનગતે
જ્વરે । શેફસઃ સ્તબ્ધતા મોક્ષઃ શુક્રસ્ય
તુ વિશેષતઃ ॥ વ્યાખ્યાતોઽયં શ્લોકઃ ॥

જ લક્ષણો ઉપરથી રોગીનું મરણ
અવશ્ય થવાનું સમજાય છે તે લક્ષણો અ-
રિષ્ટ ઠહેવાય છે અને રિષ્ટ પણ ઠહેવાય છે.

જ જ્વર ધણું બલવાન્ કારણોથી
થયો હોય, ધણું લક્ષણોવાળો હોય અને
જણું ઉત્પન્ન થતાં જ ચિકિત્સા કરતાં
છતાં પણ ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોની શ-
ક્તિનો નાશ કર્યો હોય તે જ્વરને પ્રાણ
લઈ જનાર સમજવો.

જ માણસ બેલાન થઈ ગયો હોય,
હૃદયથી અત્યંત રહિત થઈ ગયો હોય,
પડયો જ રહેતો હોય પણ જાડી શક્તો
ન હોય અથવા અશક્ત થઈને સુઈ જ
રહેતો હોય, બાહ્ય ટાઢથી પીડાતો
હોય અને અંદર દાહવાળો હોય તે મા-
ણસ જ્વરથી મરી જાય છે.

જ માણસનાં રૂવાણું ઉભાં થઈ જતાં
હોય, આંખા લાલ થઈ ગઈ હોય, હૃદ-
યમાં સન્નિપાતસંબંધી રક્ત નીકળતું
હોય અને નાકથી નહિ પણ મોઢાડા-

થીજ શ્વાસ લેતો હોય તે માણસને જ્વર મારીજ નાખેછે.

જે માણસ હેડકીથી, શ્વાસથી તથા તરશથી યુક્ત હોય, મૂઠ થઈ ગયો હોય, ભમતી આંખોવાળો થઈ ગયો હોય, નિરંતર ઊંચા શ્વાસ લીધા કરતો હોય અને ક્ષીણ થયો હોય તે માણસને જ્વર પૂરેજ કરી નાખેછે.

જેની કાંતિ હણાઈ ગઈ હોય, જેની ઇંદ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોનું અહણુ કરવાની શક્તિ હણાઈ ગઈ હોય, જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જે ગંભીર જ્વરથી પીડાયો હોય, જે અતિ દુઃસહ વેગવાળા જ્વરથી પીડાયો હોય અને જે અશ્ચિથી પીડાયો હોય તે જ્વરવાળાને વૈદ્યે ઊડી દેવો.

જ્વર વીર્યના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો ક્ષિગમાં સ્તબ્ધપણું થાયછે અને વીર્ય વધારે નીકળ્યા કરેછે. આવી રીતનો જ્વર હોય તો પુરૂપનું મરણજ થાયછે.

વિપમજ્વરનું અરિષ્ટ.

અથ વિપમજ્વરસ્વારિષ્ટમાહ ।

આરમ્ભાદ્ વિપમો યસ્તુ યસ્ય વા દીર્ઘરાત્રિકઃ । ક્ષીણસ્ય ચાતિરૂક્ષસ્ય ગમ્भीરો યસ્ય હન્તિ તમ્ ॥

યસ્ય આરમ્ભાદ્વિપમઃ । પ્રથમમેવ વિપમઃ ન તુ જ્વરોત્સૃષ્ટસ્ય । યસ્ય દીર્ઘરાત્રિકઃ । યસ્ય ક્ષીણસ્યાતિરૂક્ષસ્ય ચ ગમ્भीરો ભવતિ ॥ તં વિપમો દીર્ઘરાત્રિકો ગમ્भीરશ્ચ હન્તીત્યર્થઃ । ઇતિ જ્વરાધિકારઃ ॥

પ્રથમ ખીજ પ્રકારનો જ્વર આખા વિના જેને આરંભથીજ વિપમ જ્વર થયો હોય અથવા જેને લાંબા કાળથી

જ્વર લાગુ પડયો હોય અથવા ક્ષીણ થએલા અને અત્યંત રૂક્ષ થએલા જે માણસને ગંભીર જ્વર થયો હોય તેને તે તે જ્વર મારીજ નાખેછે.

જ્વરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અતિસારનો અધિકાર.

અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો.

અથાતીસારાધિકારઃ । તત્રાતીસારસ્ય વિપ્રકૃષ્ટાનિ નિદાનાન્યાહ ॥

ગુર્વતિસ્તિગ્ધરૂક્ષોષ્ણદ્રવસ્થુલાતિશીતલૈઃ । વિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણવિપમૈથાપિ ભોજનૈઃ ॥ સ્નેહાદ્યૈરતિયુક્તૈશ્ચ મિથ્યાયુક્તૈર્વિપમૈઃ । શોકદુષ્ટામ્બુમઘાતિપાનૈઃ સાત્મ્યર્ત્તુર્પર્યયૈઃ ॥ જલાભિરમઠૈર્વેગવિઘાતૈઃ કૃમિદોષતઃ । નૃણાં ભવત્યતીસારો લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥

ગુરુમાત્રયા સ્વભાવેન સંસ્કારેણ ચ અતિશબ્દઃ સ્થૂલાન્તૈઃ સહ સમ્બદ્ધચતે । સ્થૂલમ્ અસમ્યક્ પિષ્ટં ગોધૂમાદિ ॥ વિરુદ્ધં સંયુક્તં ક્ષીરમત્સ્યાદિ । અધ્યશનમ્ 'અજીર્ણે મુજ્યતે યત્ તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ॥' અજીર્ણં આમં વિદગ્ધઘ્ન । 'બહુ સ્તોકમકાલે ચ મુક્તં યદ્વિપમં હિ તત્ ।' ભોજનૈરિતિ ગુર્વાદિભિર્વિપમાન્તૈઃ સર્વૈઃ સહ સમ્બદ્ધ્યતે સ્નેહાદ્યૈઃ સ્નેહપાનસ્વેદનવમનવિરેચનાનુવાસનનિરૂહાન્તૈઃ અતિયુક્તૈર્વારંવારં પ્રયુક્તૈર્મિથ્યાયુક્તૈઃ અવિધિપ્રયુક્તૈશ્ચ ॥ વિ-

પૈઃ । વિપાણ્યત્ર સ્થાવરાણિ તેષામધોગત-
ત્વાત્ ॥ શોકો બન્ધ્વાદિવિયોગજનિતમનઃ-
પીડા । સાત્મ્યર્તુપર્યયૈઃ સાત્મ્યવિપરીતૈર-
સાત્મ્યૈઃ । તથા યસ્મિન્ ક્રતૌ યદુચિતં
તદ્વિપરીતૈઃ ॥ જલાભિરમણૈઃ જલક્રોડા-
દિભિઃ ॥ વેગવિઘાતૈઃ મૂત્રપુરીપાદિહઠઘા-
રણૈઃ । કૃમિભિઃ પક્વાશયસ્ય દુષ્ટૈઃ ॥ એ-
તાનિ યથાસમ્ભવં વાતાદીનાં દુષ્ટૈઃ કાર-
ણાનિ બોદ્યવાનિ ॥ નન્વેવં સતિ સ્વહેતુ-
દુષ્ટેન વાતાદિનાતિસારો ભવત્યેવ તાવન્મા-
ત્રં વાચ્યં કિમર્થં ગુર્વાદ્યભિધાનં । ઉ-
ચ્યતે ॥ ગુર્વાદિહેતુદૂષિતા એવ વાતાદયો
બાહુલ્યેનાતિસારં જનયન્તિ । ન તુ લઘ્વન-
મુક્તજીર્ણાદિલઘ્વન્નક્રોધતૃપાકુષ્ઠાભિહનનદ-
ધ્યારનાલબ્યાયામવર્પાશરદ્વસન્તાદિભિઃ
કુષિતાઃ । અતો ગુર્વાદીન્યુચ્યન્તે । એવ-
મન્યત્રાપિ બોદ્યવ્યમ્ ॥

ગુરુ ભોજનથી, અતિ સિન્ધુ ભો-
જનથી, અતિ રૂક્ષ ભોજનથી, અતિ
ઉષ્ણ ભોજનથી, અતિ દ્રવરૂપ ભોજ-
નથી, અતિ સ્થૂલ ભોજનથી, અતિ શી-
તલ ભોજનથી, વિરૂદ્ધ ભોજનથી, અ-
ભૂખ્યાં ભોજન કરવાથી, વિષમ ભો-
જન કરવાથી, સ્નેહન આદિક્રિયાઓનો
વારંવાર પ્રયોગ કરવાથી, સ્નેહનઆદિ
ક્રિયાઓનો વિધિરહિત પ્રયોગ કરવાથી,
વિષેથી, લયેથી, શોકથી, દુષ્ટજળથી,
મદિરાનું અત્યંત પાન કરવાથી, પ્રકૃતિ
વિરૂદ્ધ આહાર આદિથી ઋતુવિરૂદ્ધ
આહાર આદિથી, જળમાં કીડાઓ કર-
વાથી, મૂત્ર તથા વિષ્ણુઆદિના વેગને બ-
લાતકારે રોકવાથી, અને પદ્માશયના દુષ્ટ
થએલા કૃમિઓથી માણસોને અતિસાર

થાય છે કે જેનું લક્ષણ ડેહેવામાં આવશે.
વ્યાખ્યા.

જે ભોજન માત્રાથી અથવા સં-
સ્કારથી ભારેપણાવાળું હોય તે ગુરુ-
ભોજન ડેહેવાય છે. પરાપર નહીં ઘ્ણા-
એલું જે ઘઉં વગેરે ધાન્ય હોય તે અતિ
સ્થૂલ ડેહેવાય છે. દુધ અને માછલાં ઇ-
ત્યાદિ સંયુક્ત પદાર્થો વિરૂદ્ધ ભોજન
ડેહેવાય છે. પેટમાં જઘને કાચું રહેલું
અથવા પરાપર નહીં પાકેલું હોય તે
અભૂખ્યું ડેહેવાય છે. ઝાચું, થોડું અથવા
સમય વગર જે જમવામાં આવે તે વિ-
ષમ ભોજન ડેહેવાય છે. સ્નેહપાન, સ્વે-
દન, વમન, વિરેચન, ક્વાથની પીચ-
કારી અને તેલ આદિની પીચકારી એઓ
સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓ સમજવી. જે
કે વિષે સ્થાવર અને જંગમ એમ બે
પ્રકારનાં છે તેમણે આ પ્રકરણમાં વિષે
એટલે સ્થાવર વિષેજ સમજવાં. કા-
રણુ કે નીચેના ભાગમાં જવાનો સ્વભાવ
સ્થાવર વિષેનો છે. બંધુઆદિના વિચો-
ગથી થએલી મનની પીડા શોક ડેહેવા-
ય છે. એ ગુરુભોજનઆદિ જે કહ્યાં તેઓ
સંભવને અનુસરીને વાયુ આદિને બગા-
ડવાનાં કારણો થાય છે એમ સમજવું.

શંકા—એમ છે ત્યારે ‘પોતાનાં કા-
રણોથી દુષ્ટ થએલા વાયુઆદિથી અ-
તિસાર થાય છે’ એટલુંજ ડેહેવું જોઈતું
હતું તે છતાં ગુરુભોજન વગેરે નામ
આપીને કહ્યાં તેનું શું કારણ છે?

સમાધાન—ગુરુભોજન આદિ કાર-
ણોથીજ દૂષિત થએલા વાયુ આદિ દોષો
ઘણું કરીને અતિસારને ઉત્પન્ન કરે છે
પણ લંધન, પચી ગએલું અન્ન, હલકું

અન્ન, ક્રોધ, તરશી, ભુખ, અભિધાત, દહી, અથાણાં, કસરત, વર્ષાઋતુ, શરદઋતુ, કે વસંતઋતુ ઇત્યાદિથી કાપ પામેલા દોષો અતિસારને ઉત્પન્ન કરતા નથી એમ જણાવવાને વાસ્તે શુશ્રોભોજન વગેરે નામ આપીને કહેલાં છે એમ સમજવું. ખીજાં સ્થલોમાં પણ જ્યાં જ્યાં દૂરનાં નિદાનો કહેવામાં આવે ત્યાં પણ આપ્રમાણેજ સમજવું.

અતિસારનું પૂર્વરૂપ.

તસ્યૈવ પૂર્વરૂપમાહ ।

હૃન્નામિપાશ્વોદરકુક્ષિતોદગાત્રાવસાદાનિલસન્નિરોધોઃ । વિદ્સદ્ગ આધ્માનમયાવિપાકો ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

વિદ્સદ્ગઃ પુરીપાપ્રચ્છત્તિઃ । અવિપાકો મુક્તસ્ય પુરઃસરાણિ । एतानि लक्षणानि पूर्वभावीनि ॥

હૃદય, નાભિ, પડખાં, પેટ અને કુખ એઓમાં વ્યથા, ગાત્રોમાં ઝાનિ, પવનનો રોધ, દસ્તની અટકાયત, પેડુંતું આકરવું અને પાથેલાં અન્નતું નહીં પાકવું એટલાં ચિન્હો જ્યારે અતિસાર થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમથી થાય છે.

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ.

અથાતીસારસ્ય સંપ્રાપ્તિમાહ ।

સંશમ્યાપાં ધાતુરાગ્નિ પ્રવૃદ્ધો વર્ષોમિથ્રો વાયુનાથઃ પ્રણુન્નઃ । સરસતીવાડતિસારં તમાહુર્વ્યાધિ ધોરં પદ્ધિધન્તં વદન્તિ ॥

અપાં ધાતુઃ અન્ન સમાસાકરણાદ્વહત્વેન ચ રસજલમૂત્રસ્વેદમેદઃકફપિત્તરક્તાદયો દ્ર-

વધાતવો ગૃહ્યન્તે । પ્રવૃદ્ધઃ અગ્નિ સંશમ્ય શમયિત્વા વર્ષોમિથ્રઃ પુરીપયુક્તઃ વાયુના અથઃ પ્રણુન્નઃ અથઃ પ્રેરિતઃ ॥

રસ, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત અને શ્ધિર ઇત્યાદિ દ્રવરૂપ ધાતુઓનો સમૂહ વૃદ્ધિ પામી અગ્નિને ઠારી નાખી વિઘાથી યુક્ત થઇ વાયુના બળથી નીચે પ્રેરાય છે.

અતિસારનું સામાન્યરૂપ.

અથ સામાન્યરૂપમાહ ।

અતિસારતિ નદીવત્ અતીસારં તમાહુર્વ્યાધિ ધોરમિતિ । યો રસાદિ દ્રવધાતુઃ અતીવ સરતીતિ પ્રકૃતિમતિક્રમ્ય ગુદાધ્વના સરતિ તં વ્યાધિમતીસારમાહુઃ । કિન્વિધં ધોરં 'ધોરં મીમં મયાનકમ્' ઇત્યમરઃ ॥

અસ્ય સંહ્યામાહ ।

પદ્ધિધન્તં વદન્તીતિ । પદ્ધિધત્વં વિવૃત્તોતિ । એકૈકશઃ સર્વશશ્રાપિ દોષૈઃ શોકેનાન્યઃ પષ્ટઃ આમેન ચોક્તઃ ॥

એવી રીતે પ્રેરાયેલો એ ધાતુઓનો સમૂહ પોતાની પ્રકૃતિને છોડીને નદીની પેઠે પ્રવાહરૂપે ગુદના માર્ગથી નીકળે છે તે ભયંકર વ્યાધિ અતિસાર કહેવાય છે.

અતિસારની સંખ્યા.

અથ સામાન્યામતીસારસ્ય

ચિકિત્સામાહ ।

આમપક્કક્રમં હિત્વા નાતીસારે ક્રિયા યતઃ ।

અત્તોડતીસારે સર્વસ્મિન્નામં પક્કં ચ લક્ષયેત્ ॥

એ અતીસાર છ પ્રકારનો કહેવામાં આવે છે. વાયુથી થયેલો અતિસાર, પિ-

तथी थञ्जेलो अतिसार, कृथी थञ्जेलो अतिसार, त्रुषु दोषोथी थञ्जेलो अतिसार, शोक्थी थञ्जेलो अतिसार अने आमना संभंधवाणे थञ्जेलो अतिसार अरे रीते अतिसारना छ प्रकार छे.

अतिसारनी चिकित्सानी सामान्य पद्धति.

अथ आमचिकित्सा ।
तत्रामपकयोर्लक्षणम् ।

संघट्टमामैदोपैस्तु न्यस्तपण्डु निमज्जति । पुरीपं भृशदुर्गन्धि पिच्छिल-
आमसंज्ञितम् ॥ एतान्येव तु लिङ्गानि
विपरीतानि यस्य वै । लाघवश्च विशेषेण तत्तु पकं विनिर्दिशेत् ॥ न च संग्राहकं दद्यात् पूर्वमामात्तिसारिणे । अकाले संगृहीतस्तु विकारान् कुरुते वहून् ॥ दण्डकालसकाध्मानं ग्रहण्य-
शोभगन्दरान् । शोथपाण्ड्यामयस्त्रीहगु-
ल्ममेहोदरज्वरान् ॥ डिम्भस्थः स्थवि-
रस्थश्च वातपित्तात्मकश्च यः । क्षीण-
धातुबलश्चापि बहुदोषोऽतिविस्तृतः ॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचना-
त् मरणं भवेत् । लङ्घनमेकं मुक्ता ना-
न्यञ्चास्तीह भेषजं बलिनः ॥ समु-
दीर्णदोषनिचयं शमयति तत् पाचये-
दपि च ॥

लङ्घन एव दोषदुःसहपिपासायां
दोषपाकार्थं पडङ्गविधिनाई-
शृतयोगचतुष्टयमाह ।

धान्यांबुभ्यां शृतं तोयं तृष्णादाहा-
तिसारिणे । रीवेरशृङ्गेवराभ्यां मुस्त-

पपटकेन वा ॥ मुस्तोदीच्यशृतं शीतं
प्रदातव्यं पिपासवे । हितं लङ्घनमेवादी-
पूर्वरूपेऽतिसारिणे ॥ कार्यं चानगनस्या-
न्ते मद्रवं लघुभोजनम् । पथ्यादारुव-
चामुस्तैर्नागरातिविपान्वितैः । आमा-
तीसारनाशाय काथमेभिः पिबेन्नरः ॥

इति पथ्यादिकाथः ॥

पाठाद्दिङ्गजमोदोग्रापञ्जकोलाहजं
रजः । उष्णाम्बु पीतं सरुजं जयसामं
ससैन्धवम् ॥ पाठादिचूर्णम् ॥

हरीतकीं सातिविपां हिङ्गु सौवर्चलं
वचाम् । सैन्धवञ्चापि संपिप्य पायये-
दुष्णवारिणा ॥ आमातीसारयोगोऽयं
पाचयित्वा चिकित्सति । आमातीसा-
रयोगोऽयं यद्येतेन न शाम्यति ॥ न
तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकि-
त्सकः ॥ इति हरीतक्यादिकल्कः ॥

वत्सकातिविपा विल्वं मुस्तकं वा-
लकं शरी । अतीसारं जयेत्सामं चि-
रजं रक्तशूलजित् ॥

इति वत्सकादिकाथः ॥

एरण्डरससंपिष्टं पक्वमामञ्च नागर-
म् । आमातीसारशूलघ्नं पाचनं दीपनं
परम् ॥ नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च ॥

धान्यवालकविल्वान्दनागरैः पाचि-
तं जलम् । आमशूलविवन्धघ्नं पाचनं
दीपनं परम् ॥ इति धान्यादिपत्रकम् ॥

पित्ते धान्यचतुष्कन्तु शुष्णीसागा-
द्वदन्ति हि । रक्तेऽपि पित्तसाधर्म्यादे-
यं धान्यचतुष्टयम् ॥

इति धान्यादिचतुष्कम् । इत्यामातीसार-
चिकित्सा ॥

આમના અને પક્વના ક્રમને છો-
ડીને અતિસારમાં ઠાઠ ચિકિત્સાજ
નથી એટલામાટે સઘળા અતિસારમાં
આમનો અને પક્વનો નિશ્ચય કરવો
જોઈએ.

આમ અતિસારની ચિકિત્સા.

આમનું તથા પક્વનું લક્ષણ.

વિષ્ણ જો કાચા દોષોના સંસર્ગવાળી
હોય તો પાણીમાં નાખતાં યુડી નય
છે, ખડુજ દુર્ગંધવાળી હોયછે અને ચી-
કણી હોયછે. આ લક્ષણો ઉપરથી 'આમ
છે' એમ જાણવું.

વિષ્ણ જો ઉપર કહેલા ચિન્હોથી વિ-
પરીત ચિન્હોવાળી હોય એટલે પાણીમાં
નાખતાં યુડે નહિ, ખડુ દુર્ગંધવાળી ન
હોય, ચીકણી ન હોય અને વિશેષ કરી
હલકી હોય તો એ લક્ષણો ઉપરથી
'પક્વ છે' એમ જાણવું.

આમના અતિસારવાળાને પ્રથમ દ-
સ્તને રોકનારૂં ઔષધ આપવું નહિ.
જો સમય પ્રાપ્ત થયા વગર દસ્તને રોક-
વામાં આવે તો તેથી ઘણા વિકારો થા-
યછે. દંડક,^૧ અલસક,^૨ આક્રુરો, ત્ર-
હણી, અરશી, ભગંદર, સોજા, પાંડુરોગ,
ખરલનું દરદ, ગોળારૂપી ગાંઠનું દરદ,
પ્રમેહ, ઊદરના રોગ અને જ્વર એ સ-
ઘળા રોગો સમય પ્રાપ્ત થયા વગર દ-
સ્તને રોકવાથી થાયછે.

૧ જેથી હાથ, પગ, માથુ, વાંસો તથા
ઠાંડું લાકડાંની પેટ ઝલાઈ નય છે એવો
એક જાતનો આક્ષેપકવાયુ. ૨ જેમાં પેટ
ચી ઝારો તથા પેશાબ બંધ થઈ નય છે
તે એક જાતનો કૌલેરા.

પરંતુ જે અતિસાર બાળકને કે વૃદ્ધને
થએલ હોય, વાતપિત્તાત્મક હોય, ધા-
તુના તથા બળના ક્ષયવાળો હોય, ઘણા
દોષવાળો હોય કે અત્યંત સ્વેદો હોય
તે અતિસાર આમ હોય તોપણ તેને
રોકવો જોઈએ. કારણ કે પાચન કરવા
જતાં રોગીનું મરણ થાયછે.

બળવાન અતિસારનું લંધન શિવાય
ખીનું ઔષધ છેજ નહી. લંધન વૃદ્ધિ
પામેલા દોષોના સમૂહને શમાવેછે અને
તેનું પાચન પણ કરેછે.

લાંઘણ કરતાં રોગીને દોષોને લીધે
અસહ્ય તરશ લાગે તો જ્વરના પ્રક-
રણમાં કહેલા પડંગના પ્રકારથી
એટલે જેમાં અરધું પાણી બા-
ળી નાખવામાં આવે એવા
ચાર પ્રકારના ક્વાથો.

૧ જે અતિસારવાળાને તરશ તથા
દાહ થતાં હોય તેને ધાણાથી અને વા-
ળાથી પકાવેલું પાણી થંડું કરીને દેવું.

૨ અથવા ધાણાથી અને સુંઠથી
પકાવેલું પાણી થંડું કરીને દેવું.

૩ અથવા મોથથી અને ખડસલી-
યાથી પકાવેલું પાણી થંડું કરીને દેવું.

૪ અથવા મોથથી અને વાળાથી
પકાવીને થંડું કરેલું પાણી દેવું.

લંધનને અંતે ભોજન.

અતિસારનું પૂર્વરૂપ દેખાય ત્યાં પ્ર-
થમજ લંધન કરવું એ સારૂં છે. લંધનને
હિતે દ્રવરૂપ અને હલકું ભોજન આપવું.

પૃથ્યાદિ ક્વાથ.

માણસે આમ અતિસારનો નાશ ક-
રવાને વાસ્તે હરડે, દારૂહળદર, વજ,

મેથ, સુંઠ અને અતવસ એઓનો
ક્વાથ પીવો.

પાકાદિ ચૂર્ણ.

કાળીપાક, હાંગ, અજમા, વજ, પી-
પળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને
સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરી સૈધવ નાખીને
ઉના પાણીથી પીવામાં આવેતો તેથી
પીકાવાળો આમ અતિસાર છતાય છે.

હરીતકયાદિ કલ્ક.

હરડે, અતવસ, હાંગ, સંચળ, વજ
અને સૈધવ એઓને વાટી ઉના પાણીથી
પાવાં. આમ અતિસારને વાસ્તે આ જ
ઉપાય છે તે પાચન કરીને આમને મ-
ટાડે છે. જો આ ઉપાયથી આમ સંબંધી
અતિસાર શાંત ન થાય તો પછી તેના ઉપર
વૈઘના ખીજ સૈકડો ઉપાયો પણ લાગુ
પડતા નથી.

વત્સકાદિ ક્વાથ.

ઇંદ્રજવ, અતવસ, ખીલું, મેથ,
વાળો અને કચુરો એઓનો ક્વાથ લાંબા
દિવસથી થએલા આમ અતિસારને
છતે છે અને રૂધિરને તથા શળને પણ
છતે છે.

સુંઠનો પુટપાક અને કલ્ક.

એરડાના રસમાં વાટેલી સુંઠ પકા-
વીને ખવરાવવામાં આવે અથવા કાચી,
ખવરાવવામાં આવે તોપણ તે આમ અ-
તિસારને તથા શળને હણે છે પાચન ક-
રે છે અને અગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત કરે છે.

ધાન્યાદિ પંચક ક્વાથ.

ધાણા, વાળો, ખીલું, અને સુંઠ એ-
ઓનો ક્વાથ આમને, શળને, તથા મળ
બંધને હણે છે, પાચન કરે છે અને અગ્નિને
અત્યંત દીપ્ત કરે છે.

ધાન્યાદિ ચતુષ્ક ક્વાથ.

પિત્તનો વ્યાધિ હોયતો સુંઠને છોડી
દધને બાકી ઉપર કહેલા ધાણા આદિ
ચાર પદાર્થોનો ક્વાથ દેવો અને રૂધિ-
રનો વ્યાધિ હોય તોપણ રૂધિરના ધર્મો-
પિત્તનાજવાજ હોવાથી એજ ક્વાથ દેવો.

પકવ અતિસારની ચિકિત્સા.

સલોઘ ધાતકી વિલ્વં મુસ્તામ્ના-
સ્થિ કલિન્નકમ્ । પિવેન્માહિપત્રક્રેણ પ-
કાતીસારનાશનમ્ ॥ લોઘ્રાદિનૂર્ણમ્ ॥

સમજ્ઞા ધાતકીપુષ્પં મજ્જિષ્ઠા લોઘ્ર-
ણ્વ ચ । શાલ્મલીવૈષ્ટકો લોઘ્રો દાડિ-
મદ્દુફલચ્ચૌ ॥ આમ્નાસ્થિમધ્યં લો-
ઘ્રશ્ચ વિલ્વમધ્યં પ્રિયક્તુ ચ । મધુકં શૃ-
ઙ્ગવૈરઞ્ચ દીર્ઘવૃન્તત્વગેવ ચ ॥ ચત્વાર
એતે યોગાઃ સ્યુઃ પકાતીસારનાશનાઃ ॥
એતે યોગાઃ પ્રયોજ્યાઃ સ્યુઃ સ સૌદ્રાસ્ત-
ન્દુલામ્બુના ॥

સમજ્ઞા લજ્જાલૂ ॥ શાલ્મલીવૈષ્ટકો મો-
ચરસઃ દાડિમસ્ય દ્રુમફલયોઃ ત્વચૌ ॥ પ્રિ-
યક્તોર્નપુંસકમત્ર ફલે વર્તમાનત્વાત્ । શૃઙ્ગવૈ-
રમત્ર શુષ્ઠી ॥ દીર્ઘવૃન્તઃ શોળાકસ્તસ્ય
ત્વચઃ ॥ સમજ્ઞાદીનિ ચત્વારિ ચૂર્ણાનિ ॥

કમટદાડિમજમ્બૂશૃઙ્ગાટકપત્રવર્હિ-
ષ્ટમ્ ॥ જલધરનાગરસાહિતં ગદ્ગામપિ વે-
ગવાહિર્નાં રુન્ધ્યાત્ ॥

કચટચૌરાઈ શાન્કસ્ય મેદઃ । કચટા-
દિમિશ્રતુર્મિ. અત્ર પત્રશબ્દઃ સન્વધ્યતે ॥
ર્વાહિષ્ટં વાલકમ્ ॥ ગદ્ગાધરકાયઃ ॥

મોચરસમુસ્તાનાગરપાટારલુધાતકી-

કુસુમૈઃ । ચૂર્ણ મથિતસમેતં રુણદ્વિ ગ-
જ્ઞાપ્રવાહમપિ સઘઃ ॥

અરુઃ શોનાપાટા । મથિતં નિર્જલં દ-
ધિ વસ્ત્રપૂતમ્ ॥ इति गङ्गाधरचूर्णम् ॥

મુસ્તાવત્સકવીજં મોચરસો વિલ્વ-
ધાતકી લોધ્રમ્ । મુઢમથિતસંપયુક્તં
ગજ્ઞામપિ વેગવાહિનીં રુન્ધ્યાત્ ॥

इति द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णम् ॥

મુસ્તારલુકથુળીભિર્ધાતકીલોધ્રવા-
લકૈઃ । વિલ્વમોચરસામ્યાજ્ઞ પાવેન્દ્ર-
યવવત્સકૈઃ ॥ આમ્રવોજસમજ્ઞાતિવિપા-
યુક્તૈશ્ચ ચૂર્ણિતૈઃ । મધુતળ્ડુલપાનીયં
પીતં હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥ હન્તિ સર્વા-
નતીસારાન્ ગ્રહણીં હન્તિ વેગતઃ ।
વૃદ્ધગઙ્ગાધરં ચૂર્ણં રુન્ધ્યાદ્ મીર્વાળવા-
હિનીમ્ ॥ इति वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

અઙ્ગોલમૂલકલ્કસ્તળ્ડુલપયસા સ-
માક્ષિકઃ પીતઃ । સેતુરિવ વારિવેગં જ્ઞ-
ટિતિ નિરુન્ધ્યાદતીસારમ્ ॥

अङ्गोलः डेला इति प्रसिद्धः ॥

કુટજત્વક્ તુલામાર્દ્રાં દ્રોણનીરે પચે-
દ્વિપક્ । પાદશેયં શૃતં નીલા વસ્ત્રપૂતં
પુનઃ પચેત્ ॥ લજ્જાલુધાતકી વિલ્વં
પાઠા મોચરસસ્તથા । મુસ્તા ચાર્તિવિપા
ચૈવ ચૂર્ણમેપાં પલં પલમ્ ॥ નિક્ષિપ્ય
વિપચેત્તાવઘાવહર્વાં પ્રલિપ્યતે । જલેન
છાગદુગ્ધેન પીતો મળ્ડેન વા જયેત્ ॥
ઘોરાન્ સર્વાનતીસારાન્ નાનાવર્ણાન્
સવેદનાન્ । અસ્ટદરં સમસ્તજ્ઞ તથા-
ર્શાસિ પ્રવાહિકામ્ ॥

इति कुटजाष्टकावलेहः ॥

કૃત્વાલવાલં મુઢદં પિષ્ટૈરામલકૈર્ભિ-
પક્ । આર્દ્રકસ્ય રસેનાશુ પૂરયેન્નાભિ-
મળ્ડલમ્ ॥ નદીવેગોપમં ઘોરં પ્રવૃદ્ધં
દુર્ધરં વૃણામ્ । સઘોડતીસારમજયં
નાશયત્યેપ યોગરાદ્ ॥ પાઠા પિષ્ટા ચ
ગોદધ્રા તથા મધ્યત્વગામ્રજા । અતી-
સારં વ્યથા દાહં હન્ત્યેવાશુ ન સંજાયઃ ॥
લોધ્રાદિ ચૂર્ણૈઃ.

લોદર, ધાવણી, ખીલું, મોથ, આં-
ખાની ગોઠલી અને ઇંદ્રજ્ય એઓતું
ચૂર્ણ કરી ભેંશની છાશથી પીવામાં આ-
વેતો પક્વ અતીસારનો નાશ થાયછે.

સમંગાદિ, શાલ્મલીવેષ્ટકાદિ, આ-
ત્રાસ્થ્યાદિ અને મધુકાદિ એ
ચાર ચૂર્ણો.

૧ રીસામણી, ધાવણીનાં ફૂલ, મ-
જ્જા અને લોદર એ ચાર પદાર્થોનું ચૂર્ણ
સમંગાદિ ચૂર્ણ કહેવાયછે.

૨ મોચરસ, લોદર, દાડિમની છાલ
અને દાડિમનાં ફળની છાલ એ ચાર
પદાર્થોનું ચૂર્ણ શાલ્મલીવેષ્ટકાદિ ચૂર્ણ
કહેવાયછે.

૩ આંખાની ગોઠલીનો ગર્ભ, લોદર
ખીલાનો ગર્ભ અને ઘઉંસા એ ચાર પ-
દાર્થોનું ચૂર્ણ આત્રાસ્થ્યાદિ ચૂર્ણ કહે-
વાયછે.

૪ જઠીમધ, સુઠ અને અરલૂની
છાલ એ ત્રણ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધુકાદિ
ચૂર્ણ કહેવાયછે.

આ ચાર ચૂર્ણોમાંનું ગમે તે ચૂર્ણ મધ
નાખીને એખાના પાણીથી પીવામાં
આવે તો તેથી પક્વ અતીસારનો નાશ
થાયછે.

ગંગાધર ક્વાથ.

ખાટાચુકાનાં પાનડાં, દાડિમનાં પાનડાં, અંબુનાં પાનડાં, શીંગોડાનાં પાનડાં, વાળો, મોથ અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવેતો તે ક્વાથ વેગથી ચાલતી ગંગાનદીના પ્રવાહ જેવા અતિસારને પણ રોકે છે.

ગંગાધર ચૂર્ણ.

મોચરસ, મોથ, સુંઠ, કાલીપાડ, અરલુ અને ધાવણીનાં કુલ એઓનું ચૂર્ણ કરીને વસ્ત્રથી ગાળેલા પાણી વગરના દહીની સાથે પીવામાં આવેતો તે ચૂર્ણ તુરત ગંગાના પ્રવાહ જેવા અતિસારને પણ રોકે છે.

ખીજ પ્રકારનું ગંગાધર ચૂર્ણ.

મોથ, ઇંદ્રજવનાં ખીજ, મોચરસ, ખીલાંનો ગર્ભ, ધાવણીનાં કુલ અને લોદર એઓનું ચૂર્ણ કરી ગોળની અને વસ્ત્રથી ગાળેલા પાણીવગરના દહીની સાથે પીવામાં આવેતો તે ચૂર્ણ વેગથી ચાલતી ગંગાના પ્રવાહ જેવા અતિસારને પણ રોકે છે.

વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ.

મોથ, અરલુ, સુંઠ, ધાવણી, લાદર, વાળો, ખીલું, મોચરસ, કાળીપાડ, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ, આંખાની ગોઠલી, રીસામણી, અને અતવસ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધની અને ચોખાના ઘોણુની સાથે પીવામાં આવેતો તે ચૂર્ણ પ્રવાહિકાને, સઘળા પ્રકારના અતિસારને અને ગ્રહણીને તુરત મટાડે છે. આ વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ ગંગાના પ્રવાહ જેવા ઝાડાને પણ રોકી દીયે છે.

અંકોલ કલ્ક.

અંકોલનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી મધ નાખીને ચોખાના ઘોણુની સાથે પીવામાં આવેતો તેથી જમ પુલથી જળનો વેગ તુરત રોકાય જાય છે તેમ અતિસાર તુરત રોકાય જાય છે.

કુટબપટકાવલેહ.

વૈધે ચારસો તોલાંભાર લીલી કડાછાલ લઈ તેનો એક હજાર ને ચોવીસ તોલાં ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ખળતાં ખળતાં તે પાણી ચતુર્થાંશ અવશેષ રહે ત્યારે તેને વાસણમાંથી કાઢાડી લઈ વસ્ત્રથી ગળીને ફરીવાર પકાવવો. આ સમયે તેમાં રીસામણી, ધાવણી, ખીલાંનો ગર્ભ, કાળીપાડ, મોચરસ, મોથ, અને અતવસ એઓનું ચાર ચાર તોલાંભાર ચૂર્ણ નાખવું. પકાવતાં પકાવતાં કડાછીને ચોટિ ત્યારે તે અવલેહને ઉતારી લેવો. આ અવલેહને પાણીની, ખકરીના દુધની અથવા દહીના મંડની સાથે પીવામાં આવેતો તેથી વેદનાવાળા અને અનેક વર્ણોવાળા સઘળા પ્રકારના ભયંકર અતિસારો, સર્વ પ્રકારના રક્તપ્રદર, અરશં અને પ્રવાહિકા મટી જાય છે.

આમલકાલવાલ.

વૈધે આમળાં વાટી તેનો રોગીની નાલિ ઉપર મજબુત કીયારો કરી તુરત આદુના રસથી નામિના મંડલને પુરી દેવું. આ ઉત્તમ પ્રયોગ માણસોના ભયંકર, વૃદ્ધિ પામેલા, રોકાય નહીં એવા અને નદીના વેગ જેવા દુર્બલ અતિસારને પણ તુરત નષ્ટ કરે છે.

પાઠાદિ ચૂર્ણ.

કાળીપાકનું અને આંખાની અંતર-
છાલનું ચૂર્ણ કરી તેને ગાયના દુધમાં
વાટીને પીવામાં આવેતો તેથી અતિ-
સાર, વ્યથા અને દાહ તુરતજ મટેછે
એમાં કરી સંશય નથી.

વાતાતીસાર (વાયુથી થએલા
અતીસાર)નું લક્ષણ.

અથ વાતાતીસારસ્ય લક્ષણમાહ ।

અરુણં ફેનિલં રુક્ષમલ્પમલ્પં મુદ્ધુ-
ર્મુદ્ધુઃ । શક્રુદામં સરુક્ શબ્દં મારુતે-
નાતિસાર્યેતે ॥

અરુણમીપદ્મકમ્ । શક્રુત્ પુરીપમ્ ।
સરુક્ શબ્દમ્ ॥ શબ્દો ગુદે તત્સાહચર્યાદ્દુ-
ગપિ ગુદ એવ વોદ્ધવ્યા ।

વાયુથી અતિસાર થયો હોયતો કાં-
ઇક રાતી, રૂક્ષ, કાચી, ગુદમાં વેદના
કરતી તથા શબ્દ કરીને ગુદમાંથી પ્ર-
વર્તતી થોડી થોડી વિષા વારંવાર ની-
કળ્યા કરેછે.

વાતાતીસારની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

વચાચાતિવિપામુસ્તં વીજાનિ કુટ-
જસ્ય ચ । શ્રેષ્ઠઃ કપાય ઇતેપાં વાતા-
તીસારશાન્તયે ॥

વજ, અતવસ, મેથ અને ઇંદ્રજ-
વનાં ખીજ એઓનો ક્વાથ વાતાતિસાર-
ની શાંતિને વાસ્તે શ્રેષ્ઠ છે.

પિત્તાતિસારનું લક્ષણ.

અથ પિત્તાતિસારલક્ષણમાહ ।

પિત્તાત્ પીતં શક્રુદ્રક્તં દુર્ગન્ધિ હ-

રિતં દુતમ્ । ગુદપાકત્વપામૂર્છાદાહયુ-
ક્તં પ્રવર્તતે ॥

પિત્તથી અતિસાર થયો હોય તો
પીળી, રાતી, દુર્ગંધવાળી, હરિત વર્ણ-
વાળી, પાણીજીવી, અને ગુદના પા-
સ્વાથી, તરશથી, મૂર્છાથી તથા દાહથી
સંયુક્ત વિષા નીકળ્યા કરેછે.

પિત્તાતિસારની ચિકિત્સા.

ખિલ્વાદિ ક્વાથ.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

વિલ્વશક્રયવામ્મોદવાલકાતિવિ-
પાકૃતઃ । કપાયો હન્ત્યતીસારં સામં
પિત્તસમુદ્રવમ્ ॥ इति खिल्वादिकाथः ॥

રસાજનં સાતિવિપં કુટજસ્ય ફલ-
ત્વચમ્ । ધાતર્કો ગૃહ્ણવેરજ્ઞ પાયયેત્ત-
ણ્ડુલામ્બુના ॥ નિહન્તિ મધુના પીતં
પિત્તાતીસારમુલ્વણમ્ । અર્ધિ સંદીપયે-
દેતચ્છલમાશુ નિવારયેત્ ॥

इति रसाजनादि चूर्णम् ॥

ખીલાનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, મેથ, વાળો
અને અતવસ એઓનો ક્વાથ કરીને
પીવામાં આવેતો તે ક્વાથ પિત્તથી થ-
એલા આમવાળા અતિસારને હણેછે.

રસાંજનાદિ ચૂર્ણ.

રસવંતી, અતવસ, ઇંદ્રજવનાં ક-
ળોની છાલ, ધાવણી, અને સુંઠ એઓનું
ચૂર્ણ કરી મધની અને ચોખાના ઘોણુની
સાથે પીવરાવવામાં આવેતો તેથી ભ-
યંકર પિત્તાતિસાર પણ મટી જાયછે.
આ ચૂર્ણ અગ્નિને દીપ્ત કરેછે અને શ-
ળનું પણ તુરત નિવારણ કરેછે.

रक्तातिसार डे ले पित्ताति-

सारनो७ भेद छे तेनी

लक्षण ३५ भाषि.

अथ पित्तातीसारभेदस्य रक्ता-
तीसारस्य लक्षणसंप्राप्तिमाह ।

पित्ताकृतिं यदास्य द्रव्यमश्नाति
पैत्तिके । तदास्य जायतेऽभीक्षणं रक्ता-
तीसार उल्वणः ॥

भाष्यस्य न्याये पित्तातिसारमां पि-
त्तकारी पदार्थोने व्यत्यंत आयछे त्यारे
ते भाष्यसने पारंवार बोहीवाणे अयंकर
रक्तातिसार (बोहीना अडो) उत्पन्न
थाय छे.

रक्तातिसारनी चिकित्सा.

अथ तस्य चिकित्सा माह ।

वत्सत्वग् दाडिमतरुसलाटुफलस-
म्भवात्वक् च । त्वग्युगलं पलमानं वि-
पचेदष्टांशमाम्भिते तोये ॥ अष्टमभागं
शेषं काथं मधुना पिवेत् पुरुषः । र-
क्तातिसारमुल्वणमतिशयितं नाशयेन्नि-
यतम् ॥ इति कुटजदाडिमकाथ ॥

कुटजातिविषा मुस्ता बालकं लोध्र-
चन्दनम् । धातकी दाडिमं पाठा का-
थमेपां समाक्षिकम् ॥ पिवेद्रक्तातिसारे
तु दाहशूलमशान्तये । कुटजादिकपा-
योऽयं सर्वातीसारनाशनः ॥

इति कुटजादिकाथ. ॥

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करा
पञ्चभागिकः । आजेन पयसा पीतः
सद्योऽतीसारनाशनः ॥

सवत्सकः सातिविपः सविल्वः

सोदीच्यमुस्तश्च कृतं कपायः । सामे
सशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि
हितोऽतिसारे ॥ कृष्णमृण्मधुकं लोध्रं
कौटजं तण्डुलाम्युना । पीतमेकत्र म-
क्षौद्रं रक्तसंग्राहणं परम् ॥ गुडेन भक्ष-
येद्विल्वं रक्तातीसारनाशनम् । आ-
मशूलविवन्धनं कुक्षिरोगहरं परम् ॥

इति गुडविल्वम् ।

जम्बाम्रामलकीनान्तु कुट्टयेत् पल्ल-
वान् नवान् । संगृह्य स्वरसन्तेपामजा-
क्षीरेण योजयेत् ॥ तत्पीतं मधुना युक्तं
रक्तातीसारनाशनम् ॥

इति जम्बादिस्वरसः ॥

निकाथ्य मूलममलं गिरिमल्लिका-
याः सम्यक् पलद्वितयमम्यु चतुःशरावे ।
तत् पादशेषसलिलं खलु शोपणीयं
क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ प्र-
क्षिप्य मापकानष्टौ मधुनस्तत्र शीतले ।
रक्तातिसारी तत् पीत्वा नैरुज्यं क्षि-
प्रमाप्नुयात् ॥

इति कुटजक्षीरम् ॥

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीर-
शुक्लं जयेत् । रक्तातिसारं पीत्वा वा
तया सिद्धं घृतं नरः ॥

शतावरीकल्कः ॥

गोदुग्धं नवनीतञ्च मधुना सितया
सह । लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं प-
रमं मतम् ॥

नवनीतावलेहः ॥

पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुला-

म्युना । रक्तातीसारजिद्रक्तपित्तवृद्धा-
हमेहनुत् ॥

चन्दनमत्र श्वेतचन्दनम् । इति चन्दन-
कल्कः ॥

विरेकैर्वहुभिर्यस्य गुदं पित्तेन द-
ह्यते । पच्यते वा तयोः कार्यं सेकप्र-
क्षालनादिकम् ॥

आदिशब्देन लेपादिग्रहः ॥

पटोलयष्टीमधुकक्थायेन शिशिरेण
हि । गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसे-
चनम् ॥ दाहे पाके हितं छागीदुग्धं स-
क्षौद्रशर्करम् । गुदस्य क्षालने मेके
युक्तं पाने च भोजने ॥

गुदस्य दाहपाकयोः ॥

गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीघृतमु-
त्तमम् । अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि
गुदव्यथा । स्वित्तमूपकमांसेन तदा
संस्वेदयेद्गुदम् । अथ गोधूमचूर्णस्य सं-
गृतस्य तु चारिणा । साज्यस्य गोलकं
कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुदम् ॥ गुदभ्रंशो
गुदं स्नेहैरभ्यज्यान्तः प्रवेशयेत् । प्रविष्टं
स्वेदयेत् मन्दं मूपकस्वामिपेण हि ॥

मूपकस्यामिपेण काञ्जिकेन खिन्नेन ए-
रण्डपत्रादिस्थापितेन स्वेदयेत् ॥

शम्बूकमांसं मुस्विन्नं सतैलं लव-
णान्वितम् । ईपद् घृतेन चाभ्यज्य स्वे-
दयेत्तेन यत्नतः ॥ गुदभ्रंशमशौषेण नाश-
येत् क्षिप्रमेव च । मूपकस्याथ वसया
पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् । गुदभ्रंशाभि-
धो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥

चाङ्गेरी कोलदध्यत्मक्षारनागरसंयुतम् ।

घृतं विपकं पातव्यं गुदभ्रंशगदापहम् ॥

चाङ्गेरी चतुःपत्री अमल्लोणिका तस्याः
स्वरसः । कोलस्य काथः । दध्यम्लं दाधि-
रूपमम्लम् । एतत् त्रयं मिलितं घृताञ्चतुर्गुणं
क्षारनागरयोः काथः । इति चाङ्गेरीघृतम् ॥

कोमलं पद्मिनीपत्रं यः स्वादेच्छर्कर-
रान्वितम् । एतन्निश्चितं निर्दिष्टं न
तस्य गुदनिर्गमः ॥

पद्मिनीपत्रम् संशोष्य संचूर्ण्य शर्करा-
युक्तं स्वादेत् । अयं तु गुदभ्रंशोऽतीसारं
विनापि भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः ।
अत्र गुदस्य दाहपाकव्यथा प्रसङ्गाद्भ्रंशो-
ऽपि लिखितः । चिकित्सा तूमयत्र तुल्यैव ॥

कुटुब्जं दाडिमं क्वाथः ।

कुडाश्लं अने दाडिमना काया
द्रुणी छालं ऐञ्जोने आर ३पीया लार
लधने आठ गण्डा पाण्डीमां पकावनी.
आठमा लाग ळटलो क्वाथ अवशेष
रहे त्यारे भाण्णसे मधनी साथे पीवा.
आ क्वाथ अतिशयित अने लयंकर र-
क्तातिसारने अवश्य मटाडेछे.

कुटुब्जं दाडिमं क्वाथः ।

छंद्रंलव, अतवस, मोथ, वाणो, लो-
हर, रतांललि, धावण्डी, दाडिम अने
काणीपाड ऐञ्जोना क्वाथ करी तेमां
मध नाभीने रक्तातिसारमां दाडनी
तथा गुणनी शांतिने वास्ते पीवा. आ
कुटुब्जं दाडिमं क्वाथे सधणा अतिसारिने
नाश करेछे.

तिल कल्कः ।

काणा तलने कल्क करी तेमां पांयभा
लागनी साकर नाभीने पकरीना दुधधी

પીવામાં આવેતો તે કલ્ક અતિસારનો તુરત નાશ કરે છે.

વત્સકાદિ ક્વાથ.

ઇંદ્રજવ, અતવસ, ખીલાનો ગર્ભ, વાળો, અને મોથ એઓનો ક્વાથ આમવાળા, શૂળવાળા, લોહીવાળા અને લાંબા દિવસોથી થએલા અતિસાર ઉપર પણ હિતકારી છે.

કૃષ્ણમૃદાદિ કલ્ક.

કાળી માટી, જઠી મધ, અને ઇંદ્રજવનાં ખીજ એઓનો કલ્ક કરી તેમાં મધ નાખીને ચોખાના ઘોણથી પીવામાં આવેતો તેથી લોહી વાળો ઝાડો ઉત્તમ રીતે મટે છે.

ગુડબિદવ.

ખીલાંના ગર્ભને ગોળાથી મિશ્રિત કરીને ખાવામાં આવેતો તેથી રક્તાતિસાર, આમશૂળ, મલબંધ, અને કુખના રોગ સારી પેઠે મટે છે.

ગંજવાદિ સ્વરસ.

અંબુ, આંબો અને આમળી એઓનાં કુણાં કુણાં પાનડાંઓને કુટી તેઓનો સ્વરસ લઈ મધ નાખીને ખકરીના દુધથી પીવામાં આવેતો તેથી રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે.

કુટજક્ષીર.

ઇંદ્રજવના ઝાડનાં આઠ તોલાં ભાર સારાં મૂળીયાં લઈ તેઓને ચાર શરાવ ભાર (ખત્રીશ રૂપીયા ભારનું એક શરાવ ગણાય છે.) પાણીમાં સારી રીતે ઉકાળવાં. પછી ઉકળતાં ઉકળતાં તે પાણી ચતુર્થાંશ અવશેષ રહે ત્યારે તેને ખકરીના આઠ રૂપીઆ ભાર દુધમાં નાખી તે સ-

ધ્યું પાણી બળી નવ એમ કરવું. પછી તે દુધને થંડું કરી તેમાં આઠ માષા ભાર (છ રતિનો એક માપ ગણવામાં આવે છે.) મધ નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી રક્તાતિસારવાળાને તુરત આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

શતાવરી કલ્ક.

શતાવરીનો કલ્ક કરી દુધની સાથે પીએ અથવા શતાવરીના કલ્કથી પકાવેલું ઘી પીએ અને દુધ જમવાનું પથ્ય રાખેતો માણસને રક્તાતિસાર મટી નવય છે.

નવનિતાવલેહ.

ગાયના દુધનું માંખણ મધની અને સાકરની સાથે ચાટવામાં આવેતો તેથી રક્તાતિસાર અત્યંત નષ્ટ થઈ નવય છે.

ચંદન કલ્ક.

સુખડ ધસી તેને મધથી તથા સાકરથી યુક્ત કરીને ચોખાના ઘોણથી પીવામાં આવેતો તેથી રક્તાતિસાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, દાહ અને પ્રમેહ મટી નવય છે.

ગુદમાં બળતરા થાય અથવા ગુદ પાકી આવેતો તે ઉપર ઉપાયો.

ધણા દસ્ત લાગવાને લીધે પિત્તથી ગુદમાં બળતરા થાય અથવા ગુદપાકી નવયતો નીચે પ્રમાણે ગુદઉપર સેચન કરવાના, તથા ગુદને ધોવાના અને ગુદઉપર લેપ આદિ કરવાના ઉપાયો કરવા.

દડવી ધીસોડી અથવા કંડવાં પરવલ અને જઠીમધ એઓનો ક્વાથ કરી તેને શીતલ કરીને તેથી ગુદને ધોવી તથા તેથીજ ગુદ ઉપર સેચન કરવું.

ગુદાના દાહમાં તથા પાકવામાં મધ તથા સાકર સહિત બકરીનું દુધ હિત-કારી છે એટલામાટે ગુદાને ધોવામાં, ગુદા ઉપર સેવન કરવામાં, પીવામાં અને ભોજનમાં એનુંજ સેવન કરવું.

ગુદાના ખાહાર નીકળીજવા વગેરે ઉપર ઉપાયો.

ગુદા ખાહાર નીકળી જતી હોય તો તે ઉપર ખાટી લુણીથી પકાવેલા ધીનો ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ છે.

અત્યંત દસ્ત લાગવાને લીધે જે ગુદામાં મોટી વ્યથા થતી હોય તો ઉંદરના માંસને બાફીને તેથી ગુદાને શેક કરવો અથવા ધી સહિત ઘઉંના લોટને પાણીમાં પકાવી તેની લોપરીથી ગુદા ઉપર કુણો કુણો શેક કરવો.

આમણુ નીકળી હોય તો તેના ઉપર સ્નેહ પદાર્થોનો (ધી તેલ આદિનો) અભ્યંગ કરીને તેને અંદર પેસાડવી અને પેસાડ્યા પછી કાંજીથી બાફેલા અને એરડાનાં પાનડાં વગેરેની ઉપર રાખેલા ઉંદરના માંસથી થોડો થોડો શેક કરવો.

કડાના જીવડાના માંસમાં ધી તથા લૂણુ નાખી તે માંસને સારી પેઠે બાફી ગુદા ઉપર જરાક ધી ચોપડીને તે માંસથી યત્ન પૂર્વક શેક કરવામાં આવેતો તેથી તુરતજ સંપૂર્ણ રીતે આમણુના દરદનો નાશ થાય છે.

ઉંદરની ચરખીથી ગુદા ઉપર સારી પેઠે લેપન કરવામાં આવેતો તેથી આમણુનું દરદ નષ્ટ થાય છે એમાં સંશય નથી.

ખાટી ચાર પાંનડાં વાળી લુણીનો સ્વરસ, ગોરનો ક્વાથ, દહીં, અને જવ-

ખારનો તથા સુંઠનો ક્વાથ એઓને ધી થી ચાર ગણાં લઈ તેઓથી સંયુક્ત કરીને પકાવેલું ધી પીવામાં આવેતો તેથી આમણુનું દરદ મટી જાય છે. આ ધી ચાં-ગેરીવૃત કહેવાય છે.

દામળ કમળના પત્રને સુકાવી ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર નાખીને ખાવામાં આવેતો તે માણુસને આમણુ નીકળવાનું દરદ રહેતું નથી એ નિશ્ચય કરીને કહેવામાં આવ્યું છે.

આ આમણુ નીકળવાનું દરદ અતિસારમાં થાય છે અને અતિસાર વગર જીવું પણ થાય છે એટલામાટે તેને ક્ષુદ્ર રોગોમાં પણ લખ્યું છે અને ગુદાના દાહની તથા પાકવાની વ્યથાના પ્રસંગથી આ પ્રકરણમાં પણ લખ્યું છે અતિસારમાં થયું હોય અથવા અતિસાર વગર થયું હોય તો પણ બન્નેવિપયમાં ચિકિત્સા એકજ છે.

કફાતિસારનું લક્ષણ.

અથ શ્લેષ્માતીસારસ્ય લક્ષણમ્ ।

શ્વેતં સ્નિગ્ધં ઘનં વદ્ધં શીતલં મન્દ-વેદનમ્ । ગૌરવારુચિસંયુક્તં શ્લેષ્મણા સાર્યતે શક્ત્ ॥

જે કફાતિસાર હોય તો ઘોળી, સ્નિગ્ધ, ઘાટી, બંધાએલી, શીતલ અને થોડી વેદના વાળી વિષ્ટા નીકળ્યા કરે છે અને ભારેપણું તથા અરૂચિ થાય છે.

કફાતિસારની ચિકિત્સા

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

શ્લેષ્માતિસારે પ્રથમં હિતં લહ્નપાચનમ્ । યોજ્યશ્વામાતિસારઘ્નો યથોક્તો દીપનો ગણઃ ॥ ચવ્યં સાતિવિપામુસ્તં

વાલવિલ્વં સનાગરમ્ । વત્સકત્વક્
ફલં પથ્યા છર્દિશ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥

ચવ્યાદિકાષઃ ॥

હિહ્વુ સૌવર્ચલં વ્યોપમભયાતિવિપા
વચા । પીતમુષ્ણામ્બુના ચૂર્ણમેપાં શ્લે-
ષ્માતિસારનુત્ ॥ હિંચ્વાદિ ચૂર્ણમ્ ॥

કક્ષાતિસારમાં પ્રથમ લંધનની તથા
પાચનની ક્રિયા કરવી અને આભાતિ-
સારના વિષયમાં અગ્નિને દીપ્ત કરનારો
ઔષધોનો જે ગણ કર્યો છે તેનો ઉપ-
યોગ કરવો એ હિતકારી છે.

અન્યાદિ ક્વાથ.

ચવક, અતવસ, મોથ, કાયુંખીલું,
સુંઠ, કડાછાલ, ઇંદ્રગવ અને હરડે
એઓનો ક્વાથ કક્ષાતિસારને મટાડે છે.

હિંચ્વાદિ ચૂર્ણ.

હીંગ, સંચળ, વ્યોપ (સુંઠ મરી પી-
પળ) હરડે, અતવસ, અને વજ એ-
ઓનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીથી પીવામાં
આવેતો કક્ષાતિસાર મટે છે.

વાયુથી તથા કફથી થયેલા

અતિસારની ચિકિત્સા.

ક્રિમિશત્રુવચાવિલ્વપાઠધાન્યાકક
દૂફલમ્ । एपां काथं भिपग् दद्याद-
तीसारे द्विदोषजे ॥ कद्रफलं मधुकं
लोधं त्वक् दाडिमफलस्य च । सत्त-
ण्डुलजलं चूर्णं वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥
चित्रकातिविषामुस्तं वालविल्वं सना-
गरम् । वत्सकत्वक् फलं पथ्या वात-
श्लेष्मातिसारनुत् ॥

इति वातश्लेष्मातिसारे ॥

વેધે વાયુથી તથા કફથી થયેલા અ-
તિસારમાં વાવડીંગ, વજ, ખીલું, કાળી-
પાડ, ધાણા અને કાયકળ એઓનો
ક્વાથ દેવો.

કાયકળ, જઠીમધ, લોદર, અને ઠા-
ડિમના કળની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી
ચોખાના ઘોણુથી પીવામાં આવેતો તેથી
વાયુનો તથા કફનો અતિસાર મટે છે.

ચિત્રક, અતવસ, મોથ, કાયુંખીલું,
સુંઠ, કડાછાલ, ઇંદ્રગવ અને હરડે
એઓનો ક્વાથ પીવાથી વાયુનો તથા
કફનો અતિસાર મટી જાય છે.

પિત્તથી તથા કફથી થયેલા

અતિસારની ચિકિત્સા.

મુસ્તા સાતિવિપા મૂર્વા વચા ચ કુ-
ટ્વજઃ સમાઃ । एपां कषायः सप्तौद्रः
पित्तश्लेष्मातिसारनुत् ॥

इति पित्तश्लेष्मातिसारे ॥

મોથ, અતવસ, પીલુડી, વજ અને
ઇંદ્રગવ એઓને સમભાગે લઈ તેઓનો
ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં આ-
વેતો તેથી પિત્તનો તથા કફનો અતિ-
સાર મટે છે.

સન્નિપાતાતિસારનું લક્ષણ.

अथ सन्निपातातीसाररूप

लक्षणम् ।

તન્દ્રાયુક્તો મોહસાદાસ્યશોષી વર્ચઃ
કુર્યાત્ નૈકરૂપં તૃપાર્ત્તઃ । सर्वोद्भूते स-
र्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रैः साध्यो बालवृ-
द्धाऽवलानाम् ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી
અતિસાર થયો હોય તો ત્રણે દોષોનાં

ચિન્હો થાયછે, તરશની પીડા થાયછે, તંદ્રા પ્રાપ્ત થાયછે, મોહ તથા ગ્લાનિ થાયછે, મોહોડું સુકાયછે અને અનેક રંગોવાળી વિદ્રા નીકળેછે. પાલકને, વૃ-હ્ને ઠે નિર્બલને આ અતિસાર થયો હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે.

સન્નિપાતાતિસારની ચિકિત્સા.

પંચમૂડ્યાદિ ક્વાથ.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

પશ્ચમૂલી વલાવિલ્વગુરૂચીમુસ્ત-નાગરંઃ । પાઠાભૂનિમ્વચાર્દૈષ્ટકુટ્જત્વ-ક્ફલૈઃ શૃતમ્ ॥ સર્વજં હન્ત્યતીસારં જ્વરશ્ચાપિ તથા વમિમ્ । સ શૂલોપદ્રવં શ્વાસં કાસં ચાપિ મુદુસ્તરમ્ ॥ પશ્ચ-મૂલી તુ સામાન્યાત્ પિત્તે યોગ્યા ક-નીયસી । વાતે પુનર્વલાસે ચ સા યો-ગ્યા મહતી મતા ॥

इति पञ्चमूल्यादिकः काथः ॥

અમયા નાગરં મુસ્તં ગુઢેન સહ યો-જિતમ્ । ચતુઃસમેયં ગુટિકા સ્યાત્ સર્વાતીસારનાશિની ॥ આમાતીસાર-માનાહં સવિવન્ધં વિષ્ટુચિકામ્ । કૃમી-નરોચકં હન્યાદીપયત્યાશુ ચાનલમ્ ॥

इति चतुःसमो मोदकः ॥

તત્કાલાકૃષ્ટકુટ્જત્વચં તણ્ડુલવા-રિણા । પિષ્ટા ચતુઃપલમિતાં જમ્બૂપ-ત્રેણ વેષ્ટિતામ્ ॥ સૂત્રેણ વધ્વા ગોધૂમ-પિષ્ટેન પરિવેષ્ટિતામ્ । લિપ્તાશ્ચ ઘનપ-ક્કેન નિર્દેહેદ્ ગોમયાગ્નિના ॥ અઢ્ઢાર-વર્ણાશ્ચ મૃદં દ્વિજા વહેઃ સમુદ્ધરેત્ । તતો રસં સમાદાય શીતં ક્ષૌદ્રયુતં પિ-

વેત્ ॥ ઉક્તઃ કૃષ્ણાન્નિપુત્રેણ પુટપાકસ્તુ કૌટ્જઃ । જયેત્ સર્વાનતીસારાન્ રક્ત-જાન્ સુચિરોત્થિતાન્ ॥

इति कुट्जपुटपाकः ॥

કુટ્જં ત્વકૃતઃ કાથો વસ્ત્રપૂતો હિમી-કૃતઃ । સ લીઢોડતિવિપાયુક્તઃ સ્યાત્ ત્રિદોષાતિસારનુત્ ॥ ઇચ્છન્ત્યત્રાષ્ટમાં-શેન કાથાદતિવિપારજઃ । પ્રક્ષેપયેત્ ચતુર્થાશમિતિ કેચિદ્ વદન્તિ હિ ॥

इति कुट्जावलेहः ॥

પલમઢ્ઢોટમૂલસ્ય પાઠાં દાર્બીશ્ચ ત-ત્સમામ્ । પિષ્ટા તણ્ડુલતોયેન વટકા-નક્ષસંમિતાન્ ॥ છાયાશુષ્કાંશ્ચ તાન્ કુર્યાત્તેષ્વેકં તણ્ડુલામ્બુના । પેપયિત્વા પ્રદદ્યાત્તં પાનાય ગદિને ભિષક્ ॥ વા-તપિત્તકફોઢ્ઢૂતાન્ ઢ્ઢન્દ્રજાન્ સાન્નિપા-તિકાન્ । હન્યાત્ સર્વાનતીસારાન્ વ-ટકોડયં પ્રયોજિતઃ ॥

इति अद्रोटवटकः ॥

પંચમૂલ, ખપાટ, ખીલું, ગળો, મોથ, સુંઠ, કાળીપાડ, કરીયાતું, વાળો, કડા-છાલ, અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ ત્રણે દોષના અતિસારને, જ્વરને, વમનને, શૂળના ઉપદ્રવસહિત શ્વાસને, અને કુ-સ્તર ઉધરસને પણ મટાડેછે. સામાન્ય-રીતે પિત્તઉપર લઘુપંચમૂળનો ઉપયોગ કરવો અને વાયુઉપર તથા કફઉપર પૃષ્ઠ-ત્પંચમૂળનો ઉપયોગ કરવો એ પદ્ધતિ છે.

अतुःसम मोदक.

હરડે, સુંઠ, મોથ અને ગોળ એ ચારે પદાર્થોને સમભાગે લઈ તેની ગોળી બ-નાવવી. આ અતુઃસમ નામની ગોળી

સન્નિપાતાતિસારને, આમાતિસારને, પે-
ટના ચડવાને, મળખંધને, કોલેરાને,
કૃમિઓને, તથા અરચિને મટાડેછે અને
અગ્નિને તુરત પ્રદીપ કરેછે.

કુટબ પુટપાક.

સોળ તોલાંભાર લીલી કડાછાલ લાવી
તેને ચોખાના ઘોણુથી વાટી બંધુના
પાંદડાઓથી વીંટી દોરાથી ખાંધી તેના
ઉપર ફરતો ઘઉના લોટનો થર ચડાવી
તેનાઉપર માટીનો ઘોટો થર ધધને તે
ગોળાને છાણના અગ્નિમાં ખાળવો.
માટી ટાંડાના જવા રંગવાળી થએલી
જેવામાં આવે ત્યારે ગોળાને અગ્નિમાંથી
કાઢાડી લેવો. પછી એ પકાવેલી કડા-
છાલનો રસ કાઢાડી લઈ થંડો પાડી
તેમાં મધ નાખીને પીવો. આ પુનર્વસુ-
મુનિએ કહેલો કુટબ પુટપાક ઘણા લાંબા
કાલથી થએલા રક્તાતિસાર આદિ સ-
ધળા અતિસારોને મટાડેછે.

કુટબવલેહ.

કડાછાલનો ક્વાથ કરી વચ્ચથી ગાળી
લઈ થંડો પાડી તેમાં અતવસનું ચૂર્ણ
નાખીને ચાટવામાં આવેતો તે અવલેહ
ત્રણે દોષના અતિસારને મટાડેછે. કેટ-
લાએક કહેછે કે ક્વાથથી આઠમા ભાગ
જટલું અતવસનું ચૂર્ણ નાખવું અને
કેટલાએક કહેછે કે ચોથા ભાગ જટલું
અતવસનું ચૂર્ણ નાખવું.

અંકોટવટક.

આર રૂપીઆભાર અંકોળનાં મૂળીયાં
અને તે ખરાખર કાળીપાક તથા દારૂ
હુળદર એઓને ચોખાના ઘોણુથી વાટી
તેની એક એક રૂપીઆભાર ગોળીઓ
કરીને છાયામાં સુકાવવી. વેધે એ ગો-

ળીઓમાંથી એક ગોળી ચોખાના ઘો-
ણુમાં વાટીને પીવાને વાસ્તે રોગીને
દેવી. આ ગોળી એક એક દોષથી ઉ-
ત્પન્ન થએલા, અથવા દોષથી ઉત્પન્ન થએલા
અને ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થએલા સધળા
પ્રકારના અતિસારોને મટાડેછે.

આગંતુક શોકાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ
પૂર્વક લક્ષણ.

અથાગન્તુજસ્ય શોકાતિસારસ્ય
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

તૈસ્તૈર્ભવૈઃ શોચતોડ્વપાશનસ્ય વા-
પ્પોપ્મા વૈ વહ્નિમાવિશ્ય જન્તોઃ । કોષ્ઠં
ગત્વા શ્લોભયેત્તસ્ય રક્તં તચ્ચાધસ્તાત્
કાકળન્તીમકાશમ્ । નિર્ગચ્છેદૈર્ વિદ્વિ-
મિશ્રં હ્યવિદ્વા નિર્ગન્ધં વા ગન્ધવદ્વાતિ-
સારઃ । શોકોત્પન્નો દુશ્ચિકિત્સ્યોડતિ-
માત્રં રોગો વૈઘૈઃ કષ્ટ ઇપ પ્રદિષ્ટઃ ॥

અયમર્થઃ । તૈસ્તૈર્ભવૈઃ બન્ધુવિત્તસયા-
દિમિઃ શોચતઃ શોકં કુર્ષતઃ જન્તોઃ પ્રા-
ણિનઃ વાપ્પોપ્મા વાપ્પઃ દેહોપ્મણા જનિતં
નેત્રનાસાગલાદિપુ જલં તેન સહિતઃ ।
ઉપ્મા શોકજં દેહતૈજઃ ॥ સ કોષ્ઠજ્જત્વા
વહ્નિમાવિશ્ય જઠરાગ્નિ મન્દીકૃત્વા । વાપ્પ-
સાહિત્યાકુપ્મણાપિ વહ્નેર્મન્દીભાવઃ ઇતિ
ન દોષઃ ॥ વહ્નેર્મન્દીભાવાદેવ । અલ્પાશ-
નસ્યેતિ ॥ જન્તોર્વિશેષણમ્ । તતસ્તસ્ય
જન્તોઃ રક્તં શ્લોભયેત્ । સ્વસ્થાનાચ્ચાલયે-
દિતિ સંપ્રાપ્તિઃ ॥ અથ લક્ષણમ્ । તચ્ચ રક્તં
અધસ્તાત્ ગુદાત્ ॥ કાકળન્તીમકાશમ્ ।
ગુહાફલસદ્દશમ્ ॥ વિદ્વિમિશ્રં ગન્ધવચ્ચ ।
અવિદ્ નિર્ગન્ધં વા નિર્ગચ્છેત્ શોકોત્પન્નો-

ડ્તાસારઃ ॥ અતિમાત્રં દુશ્ચિકિત્સ્યઃ । શો-
કાપનોદનં વિના કેવલેન ભેપજેન પ્રતીક-
ચુંમશક્યત્વાત્ । ઇપોડ્તાસારઃ કષ્ટસાઘ્યઃ
કથિતઃ ॥

ખંધુઓના તથા ધનના ક્ષય આદિ
તે તે કારણોથી શોક ઉત્પન્ન થતાં આંસુ
કે જે દેહની ગરમીએ ઉત્પન્ન કરેલું નેન
નાક તથા ગળા આદિમાં એક જાતનું
જળ થાયછે તે આંસુ સહિત ગરમી
(શોકથી ઉત્પન્ન થએલું દેહનું તેજ)
કોઠામાં જઈ જઈરાગિને મંદ કરી (આંસુ
સાથે હોવાને લીધે ગરમીથી પણ અ-
ગ્નિનું મંદપણું થવું સંભવેછે માટે કશો
દોષ નથી.) - તે અગ્નિના મંદપણને
લીધેજ થોડું જમી શકતા પ્રાણીના રૂ-
ધિરને પોતાના (રૂધિરના) સ્થાનકમાંથી
અલાયમાન કરેછે. (આ સંપ્રાપ્તિ સમ-
જવી.) પછી તે રૂધિર ગુદાના માર્ગથી
વિષ્ટાવાણું અને ગંધવાણું અથવા વિષ્ટા-
વગરનું અને ગંધવગરનું અણોઠી જેવું
રાતું નિકળેછે એ શોકથી ઉત્પન્ન થએલો
અતિસાર ઢેહેવાયછે. (આ લક્ષણ સ-
મજવું.) આ અતિસાર ચિકિત્સા કર-
વાને અત્યંત મુશ્કેલી ભરેલો છે. કારણ
કે શોક ટાળ્યાવિના એકલા ઔષધથી
તેનો પ્રતીકાર બની શકતો નથી. આ
કારણથીજ એ શોકાતિસાર કષ્ટસાઘ્ય
કહેલો છે.

આગંતુજ ભયાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ-
પૂર્વક લક્ષણ.

અથાગન્તુજસ્ય ભયાતીસારસ્ય
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।
મયેન ક્ષોભિતા દોષા દૂપયન્તિ

મલં યદા । તદાતિસાર્યતે જન્તુઃ ક્ષિપ્ર-
મુષ્ણં જલપ્લવમ્ ॥ વાતપિત્તાતિસારસ્ય
પ્રાયો લિઙ્ગઃ સમન્વિતમ્ । અમયોપશ-
માચ્છર્મ યસ્મિન્ સ્યાત્ સ મયાત્સ્મૃતઃ ॥

હવતિ હવમ્ । જલે હવમાનમ્ । નનુ
મયાતીસારસ્ય કષયમાગન્તુજત્વમયમપિ દો-
ષજ એવ । યત આહ ॥ મયેન ક્ષોભિતા
દૂપિતા દોષા મલં દૂપયન્તિ તન્મલમતિ-
સારતિ । અત્ર પૂર્વમેવ દોષસમ્બન્ધઃ ॥ ડ-
ચ્યતે । 'રાગદ્વેપમયાચ્ચૈવ તે સ્યુરાગ-
ન્તવો ગદાઃ' ॥ इति वचनाद्भयातीसार
आगन्तुज एव । मयेनैव हेतुभूतेन दोषा
वातपित्तकफाः अतिसारं जनयन्ति क्षो-
भिताः । सञ्चालिताः न तु दूपिताः ॥ मयेन
त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भवात् अ-
तिसर्चुं चलिता वातपित्तकफा मलं दूष-
यन्ति तत्सर्वं वातपित्तकफमलं मयेनैवाति-
सार्यते ॥ पश्चाद्वातसम्बन्धेन भयाद्वायुरि-
ति वचनात् । अतएव भयातिसारे वात-
हर्षेण क्रिया कथितेति साधुः ॥

ભયરૂપ કારણે ક્ષોભ પમાડેલા વાત,
પિત્ત અને કફ એ દોષો અ્યારે મળને
દૂપિત કરેછે (આ સંપ્રાપ્તિ સમજવી.)
ત્યારે તુરતજ ધણું કરીને વાયુસંબંધી
તથા પિત્તસંબંધી અતિસારનાં લક્ષણો-
વાળી, ઉની, અને પાણીમાં તરનારી
વિષ્ટા ગુદાના માર્ગમાંથી પ્રવાહરૂપે નીક-
ળેછે તે ભયાતિસાર ઢેહેવાયછે કે જેમાં
ભયને શાંત કરવાથી સુખ મળેછે. (આ
લક્ષણ સમજવું.)

શંકા-ભયાતિસાર આગંતુજ કેમ
સંભવે? કારણ કે 'ભયે ક્ષોભ પમાડેલા

અર્થાત્ દૂષિત કરેલા દોષો મળને દૂષિત કરે છે અને તે મળ પ્રવાહરૂપે નીકળે છે' એમ કહ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે એમાં પ્રથમજ દોષોનો સંબંધ થાય છે તેથી ભયાતિસાર દોષજન્યજ છે.

સમાધાન— 'રાગથી, દ્વેષથી અને ભયથી જે રોગો થાય છે તેઓ આગંતુજ ઠેઠેવાય છે' એ વચન પ્રમાણે ભયાતિસાર આગંતુજ છે. 'ભયે ક્ષોભ પમાટેલા' એ શબ્દનો અર્થ 'ભયે દૂષિત કરેલા' એવો સમજવો નહીં પણ 'ભયે ચલાયમાન કરેલા' એવો સમજવો. કારણ કે ભયથી ત્રણે દોષોનું દૂષિત થવું સંભવતું નથી ભયે વેગ આપતાં જોરથી નીકળવાને ચલિત થએલા વાત, પિત્ત અને કફ એઓ મળને દૂષિત કરે છે અને તેમ થતાં વાત, પિત્ત, કફ અને મળ એ સઘળુ ભયને લીધેજ પ્રચલિત થાય છે. આ અતિસારમાં પાછળથી દુષ્ટવાયુનો સંબંધ થાય છે. કારણ કે 'ભયથી વાયુ થાય છે' એમ કહેલું છે. આ પ્રમાણે છે એટલામાટેજ ભયાતિસારમાં વાતહર ચિકિત્સા કરવાનુંજ કહ્યું છે એટલે ભયાતિસારના આગંતુજપણામાં કશોખાધ નથી. શોકાતિસારની તથા ભયાતિસારની ચિકિત્સા.

અથ તયોશ્ચિકિત્સા ।

મયશોકસમુદ્ભૂતૌ જ્ઞેયૌ વાતાતિસારવત્ । તયોર્વાતહરી કાર્યા હર્ષણાશ્વાસનૈઃ ક્રિયા ॥

વાતાતિસારવત્ વાતાતિસારલક્ષણયોઃ તયોશ્ચિકિત્સા ચ હર્ષણાશ્વાસનપૂર્વિકા વાતહરી કર્તવ્યા ॥

શોકાતિસાર તથા ભયાતિસાર એઓ વાતાતિસારના જેવાં લક્ષણોવાળાં થાય છે એટલામાટે એ બે અતિસારોમાં હર્ષ ઉપજવવા તથા આશ્વાસના કરવાપૂર્વક વાયુને હરનારી ચિકિત્સા કરવી.

આમાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણુ.

અથામાતીસારસ્ય સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

અન્નાજીર્ણાત્પ્રદુતાઃ ક્ષોભયન્તો દોષાઃ કોષ્ઠે ધાતુસદ્ધાન્ મલાંધ । નાનાવર્ણાન્નૈકશઃ સારયન્તિ શૂન્નોપેતં પષ્ટમેનં વદન્તિ ॥

અન્નં મુક્ત તદજીર્ણંચેતિ કર્મધારયે અન્નાજીર્ણમ્ તસ્માત્ પ્રદુતાઃ ક્ષોભયન્તઃ ચાલયન્તઃ । નૈકશ ઇત્યન્ન નાકાદિત્વાન્નાક્ષરવિપર્યયઃ । નન્વામેન દોષા દૂષ્યન્તે ગુર્વાદિમક્ષણાદિભિરિવ તે ચાતીસારમુત્પાદયન્તિ । નત્વામમતીસારમુત્પાદયન્તિ તેનામાતીસારોઽપિ દોષજ એવ કિમર્થં ઇથગુક્તમ્ । ઉચ્યતે ॥ આમાતીસારસ્ય ઇથક ચિકિત્સાર્થે અતીસારેષુ સર્વેષુ એવ સગ્રાહકમૈપથમુક્તમામાતીસારે તુ ગ્રાહક નિપિદ્યમ્ । યત ઉક્તમ્ ॥

નામે સંગ્રાહકં દયાદતીસારે કદાચન । સંગૃહીતો વલાદામો વિકારાન્કુરુતે વહૂન્ ॥

વલાત્ મેપજવલાત્ વિકારાન્ ગ્રહણ્યાઘ્માનશૂલગુલ્મશોષોદરજ્વરાદીન્ ॥

આધેલા પદાર્થોનું અશુભુ થયાથી ચલાયમાન થએલા અને ઠાઠામાં ધાતુ-

ઓના સમૂહોને તથા મળોને ચક્રાય-
માન કરતા દોષો વારંવાર શૂળવાળા
અને અનેક રંગોવાળા દસ્તને શુદ્ધ-
રથી વેહેવરાવે છે એ છઠ્ઠો આમાતિસાર
કેહેવરાવે છે.

મૂલરલોકમાં 'નૈકશઃ' એ પદ છે
તેમાં સંસ્કૃત રીતિ પ્રમાણે 'અનેકશઃ'
એમ નથી કચું તેનું કારણ એ છે કે
તેને 'નાક' આદિ ગણમાં ગણેલ છે.

શંકા-જમ શુરૂ પદાર્થોનાં ભોજન
આદિથી દોષો દૂષિત થાય છે તેમ આ-
મથી પણ દોષો દૂષિત થાય છે અને
એવી રીતે દૂષિત થએલા દોષોજ અ-
તિસારને ઉત્પન્ન કરે છે પણ આમ અ-
તિસારને ઉત્પન્ન કરતું નથી માટે આ-
માતિસાર પણ દોષજન્યજ છે તે છતાં
તેને જુદો કેમ ગણ્યો છે ?

સમાધાન-આમાતિસારની ચિકિ-
ત્સા જુદી જણાવવાને વાસ્તે આમા-
તિસારને જુદો ગણ્યો છે. સધળા અતિ-
સારોમાં દસ્તને રોકનારાં ઔષધો કયાં
છે અને આમાતિસારમાં દસ્તને રોક-
નારાં ઔષધો નિષિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે
"આમ અતિસારમાં કદી પણ સંઘા-
હક એટલે દસ્તને રોકનાર ઔષધો દેવાં
નહિ કારણ કે ઔષધોના બળથી પક-
ડાએલો આમ ગ્રહણી, પેટનું ચડવું,
શૂલ, શુદ્ધ, સોજ, ઊદરના રોગ તથા
જનરઆદિ ઘણા વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

આમાતિસારની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

વત્સકાતિવિપાશુષ્ઠીવિલ્વહિહુવ-
વામ્બુદાઃ । ચિત્રકેળ યુતઃ કાથ આ-
માતિસારનાશનઃ ॥

ઇંદ્રજવ, અતવસ, સુંઠ, ખીલું, હિંગ,
જવ, મોથ અને ચિત્રક એઓનો ક્વાથ
આમાતિસારોનો નાશ કરે છે.

શોથાતિસાર (સોજના સંબંધવાળા
અતિસાર)ની ચિકિત્સા.

શોથાતિસારસ્ય ચિકિત્સા ।

શોથગ્રીન્દ્રવવાઃ પાઠા શ્રીફલાતિ-
વિપાઘનાઃ । કથિતાઃ સોપનાઃ પીતાઃ
શોથાતિસારનાશનાઃ ॥

શોથગ્રી પુનર્નવા । ઉપળં મરિચં ॥
इति शोथातीसारः ॥

સાટોડી, ઇંદ્રજવ, કાળી પાડ, ખીલું,
અતવસ, મોથ અને મરી એઓનો ક્વાથ
કરી પીવામાં આવે તેથી શોથાતિસાર
મટે છે.

છર્ધતિસાર (ઊંડટીના સંબંધવાળા
અતિસાર)ની ચિકિત્સા.

આમ્રાસ્થિમધ્યમાલૂરફલકાયઃ સ-
માક્ષિકઃ । શર્કરાસહિતો હન્યાત્ છર્ધ-
તિસારમુલ્વળમ્ ॥

માલૂરફલ વિલ્વફલમ્ ॥
કપાયો મૃદ્મુદ્રસ્ય સલાજમધુશર્કરઃ ।
નિહન્યાચ્છર્ધતિસારં તૃષ્ણાં દાહં જ્વરં
ભ્રમમ્ ॥ इति छर्द्यतीसारः ॥

આંબાની ગોઠલીનો ગર્ભ, અને ખીલું
એઓનો ક્વાથ મધ તથા સાકર સહિત
પીવામાં આવેતો તેથી ભયંકર છર્ધતિ-
સારનો નાશ થાય છે.

શેકેલો મગનો ક્વાથ કરી તેમાં સા-
ળની ધાણી, મધ અને સાકર નાખીને
પીવામાં આવેતો તેથી છર્ધતિસાર, ત-

રશ, દાહ, બ્લેધર અને ભ્રમ એઓ ટળી
બન્ય છે.

નિઃસારકની (ઝાડાના ગળકાની)
ચિકિત્સા.

દધ્ના સસારેણ સમાક્ષિકેણ મુક્ષી-
ત નિઃસારકપીઢિતસ્તુ । સુતસકુપ્યક-
થિતેન વાપિ ક્ષીરેણ શીતેન મધુહુતેના ।

નિઃસારકઃ નિઠાહીતિ લોકે । સુતસ-
કુપ્યકથિતેન સુતસમુવર્ણરજતનિર્વાપણક-
થિતેન મુક્ષીત પથ્યમિતિ શેષઃ । નિઃસારકે ॥

નિસારકથી પીડાએલા માણસે ત-
રવાળા દહીંમાં મધ નાખીને તેથી પથ્ય
ભોજન કરવું અથવા અત્યંત તપાવેલું
સોનું કે રૂપું કરવા નાખીને ગરમ કરેલા
અને પછી થંડા કરેલા દુધમાં મધ ના-
ખીને તેથી પથ્ય ભોજન કરવું.

વિદ્યાનો ક્ષય થયાની ચિકિત્સા.

દીપ્તાગ્નિર્નિઃપુરીપો યઃ સાર્યતે ફે-
નિલં શકત્ । સ પિવેત્ ફાણિતં શુ-
ષ્ઠી દધિ તૈલં પયો ઘૃતમ્ ॥ વલાવિ-
શ્વાશૃતં ક્ષીરં ગુડતૈલાનુયોજિતમ્ । દી-
પ્તાગ્નિં પાયયેત્માતઃ સુત્વદં વર્ચસઃ ક્ષયો ॥
પુરીપસ્યે ॥

દીપ્ત અગ્નિવાળા અને વિદ્યાથી ર-
હિત થઈ ગયેલા જે માણસને ગુદામાંથી
ફીણવાળો મળ નીકળ્યા કરતો હોય
તેણે અરધો પાકેલા રાખ જેવો ગોળ,
સુંઠ, દહીં, તેલ, દુધ અને ધી પીવાં.

દીપ્ત અગ્નિવાળા અને વિદ્યાના ના-
શવાળા માણસને યજ્ઞદાણુથી તથા સું-
ઠથી પકાવેલા દુધમાં ગોળ તથા તેલ

નાખીને તે દુધ પ્રાતઃકાલે પાવું તેથી
સુખ થાયછે.

બિલ્વ તૈલ.

તુલાં સહુલ્ય વિલ્વસ્ય પચેત્ પા-
દાવશેપિતમ્ । સક્ષીરં સાધયેતૈલં શ્લ-
ક્ષ્ણપિષ્ટૈરિમૈઃ સમૈઃ ॥ વિલ્વં સધાતર્કો
કુષ્ટં શુષ્ઠીરાસ્ત્રાપુનર્નવાઃ । દેવદાર
વચા મુસ્તં લોધ્રમોચરસાન્વિતમ્ ॥ ઇ-
ભિર્મૃદ્વગ્નિના પક્કં ગ્રહણ્યશોડતિસારનુવા
વિલ્વતૈલમિતિ રુચાતમત્રિપુત્રેણ ભા-
પિતમ્ ॥ .

ચારસો રૂપીયા ભાર બિલાંઓને કુટી
તેઓને ક્વાથ કરી ચતુર્થાંશ બલ અ-
વશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઉતારી લેવો.
પછી તે ક્વાથથી અને દુધથી તેલને
પાકવા મુકતાં બિલાં, ધાવણી, કઠ, સુંઠ,
રાસ્ના, સાટોડી, દેવદાર, વજ, મેથ,
લોદર અને મોચરસ એઓને સમભાગે
લઈ ઝીણાં વાટીને તેઓને કલક તે તે-
લમાં નાખવો. પછી થોડા થોડા અ-
ગ્નિથી તે તેલને પકાવવું. પુનર્વસુ મુ-
નિએ કહેલું આ બિલ્વતૈલ નામનું તેલ
ચંદ્રણીને, અરશને તથા અતિસારને
મટાડેછે.

અતિદેશ.

ગ્રહણ્યશોડધિકારે યે સ્નેહાઃ સમુપ-
દર્શિતાઃ । મયોજ્યાસ્તેડતિસારેડપિ ત્ર-
યાણાં તુલ્યહેતુના ॥ ઇતિ બિલ્વતૈલમ્ ॥

ચંદ્રણીના અને અરશના અધિકારમાં
જે સ્નેહો દેખાડવામાં આવશે તેઓનો
ઉપયોગ અતિસારમાં પણ કરવો. કા-
રણુ કે એ ત્રણેના હેતુઓ સમાન છે.

પ્રવાહિકા કે જે અતિસારનો
ભેદ છે તેનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.
અથાતીસારસ્ય ભેદઃ પ્રવાહિ-
કા તસ્યાઃ સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં
લક્ષણમાહ ।

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિચિતં બલાસં નુદ-
ત્પથસ્તાદહિતાશનસ્ય । પ્રવાહતોસ્લ્પં
વહુશો મલાક્તં પ્રવાહિકાં તાં પ્રવદન્તિ
તજ્ઞાઃ ॥

અસ્યાયમર્થઃ । અહિતાશનસ્ય અતિ-
શયેન વાતલમ્ક્યમોજિનઃ પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ
પ્રવાહતઃ વલેન સશબ્દં વાયુમપાનમાર્ગેણ
ત્વજતઃ નિચિતં સ્થિતં બલાસં કફં મલાક્તં
પુરીપયુક્તં અલ્પં વહુશઃ વારંવારં અથસ્તાદ્
ગુદાત્ નુદતિ । વૈદ્યાઃ તાં પ્રવાહિકાં પ્રવદન્તિ ॥

અત્યંત વાયુ કરનારા પદાર્થોને ખા-
નારા માણસનો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો
વાયુ ન્યારે તે માણસ બેર કરીને ગુ-
દામાંથી અથોવાયુ મૂકવા બધ ત્યારે તે
માણસની ગુદામાંથી વિઘાવતે ખર-
ડાએલા જમા થએલા કદને વારંવાર
થોડો થોડો નીચે કહાડેછે તે રોગને
વૈદ્યો પ્રવાહિકા કહેછે.

દોષોના ભેદથી પ્રવાહિકાના
નોખનોખાં રૂપ.

તસ્યા વાતજાદિભેદેન
રૂપમાહ ।

પ્રવાહિકા વાતકૃતા સશૂલા પિ-
ચાત્ સદાહા સકફા કફાચ્ચ । સશો-
ણિતા શોણિતસમ્ભવાચ્ચ તાઃ સ્નેહરૂ-
શમ્ભવા મતાસ્તુ ॥

તત્ર રૂક્ષમ્ભવા વાતજ્ઞા સ્નેહમ્ભવા ક-
ફજા તુશબ્દાત્ તોક્ષ્ણોષ્ણમ્ભવા પિત્તજા
રક્તજા ચ ॥

જે પ્રવાહિકા શૂળવાળી હોય તેને
વાયુએ કરેલી સમજવી અને તે રૂક્ષ
પદાર્થોથી થાયછે. જે પ્રવાહિકા દાહ-
વાળી હોય તેને પિત્તે કરેલી સમજવી
અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણપદાર્થોથી થા-
યછે. જે પ્રવાહિકા કટુવાળી હોય તેને
કદે કરેલી સમજવી અને તે સ્નેહવાળા
પદાર્થોથી થાયછે. જે પ્રવાહિકા લોહી-
વાળી હોય તેને લોહીએ કરેલી સમ-
જવી અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણપદ-
ાર્થોથી થાયછે.

અતિદેશ.

તાસામતીસારવદાદિશેષે લિઙ્ગં ક્રમં
ચામવિપક્તાં ચ ।

પ્રવાહિકાઓનાં ચિન્હો, ચિકિત્સા
અને કાયાપણાની તથા પાકાપણાની
રીતિ અતિસારની પેઠેજ સમજવી.

પ્રવાહિકાની ચિકિત્સા.

બિદવાદિ અવલોહ.

તસ્યાચ્ચિકિત્સામાહ ।

વિલ્વપેશી ગુદં લોધં તૈલં મરિચ-
સંયુતમ્ । લીઙ્ગા પ્રવાહિકાક્રાન્તઃ સ-
ત્વરં મુશ્વમામુયાત્ ॥ વિલ્વાદિઅવલેહઃ ॥

ધાતકી વદરીપત્રં કપિત્થં રસમા-
ક્ષિકમ્ । સલોધ્રમેકતો દધ્ના પિવે-
ન્નિર્વાહિકાર્દિતઃ ॥

એકતઃ પ્રત્યેકં દધ્ના પિવેદિત્યર્થઃ । ઇતિ
ધાતક્યાદિઃ ॥

पीक्षांनो गर्भ, गोल, दोहर, तेल
अने भरी ओओनो अवलेह आटवागां
आवेतो तेथी प्रवाहिकांना दरदवाणाने
तुरत सुपनी प्राप्ति थायछे.

धातुध्यादि.

धावणीनां दुधने, गोरडीनां भान-
डाने, डाठना रसने अने भधने दोहर
नाथीने दहिथी जुधां जुधां पीवाभां
आवेतो तेथी प्रवाहिका भेटेछे.

असाध्य अतिसारनां लक्षणे.

अथासाध्यातीसारिणां

लक्षणमाह ।

पक्वाम्बवसङ्काशं यकृतं सण्डनिभं
तनुम् । घृततैलवसामज्जावेसवारपयो-
दधि ॥ मांसघावनतोयामं कृष्णं नी-
लारुणप्रभम् । कर्चुरं मेचकं त्रिगुधं च-
न्द्रिकोपगतं घनम् ॥ कुणपं मस्तुलङ्गाभं
सगन्धं कथितं बहु । तृष्णादाहारुचि-
श्वासहिकापार्श्वास्थिशूलिनम् ॥ संमू-
र्च्छरतिसंमोहयुक्तं पक्वली गुदम् ।
प्रलापयुक्तश्च भिषग् वर्जयेदतिसारि-
णम् ॥ असंश्रुतगुदं क्षीणं शूलाध्मानै-
रुपद्रुतम् । गुदे पके गतोष्माणमति-
सारिणमुत्सृजेत् ॥

असंश्रुतगुदं गुदसंवरणाक्षमम् । गुदे
पके गुदवाकारस्मके पित्ते विद्यमानेपि शी-
तगात्रं नष्टाग्नि वा ॥

श्वासशूलपिपासार्चं क्षीणं ज्वरनि-
पीडितम् । विशेषेण नरं वृद्धमती-
सारो विनाशयेत् ॥ शोथं शूलं ज्वरं
तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् । छर्दिं

मूर्च्छां च हिकाञ्च दृष्ट्वातीसारिणं त्य-
जेत् । हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मू-
त्रनिग्रहः ॥ पुरीपस्योष्णतातीव मर-
णायातिसारिणः । अतीसारी राजरो-
गो ब्रह्णीरोगवानपि ॥ मांसप्रिवलं-
हीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनम् । चाले
वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरैतैरुपद्रुतः ॥ अपि
यूनामसाध्यं स्यादतिदुष्टेषु धातुषु ॥

कनी विद्या पांडेला अंजुंजवी, ल-
भला पडपानी गांठजवी, सूक्ष्म, धी-
जवी, तेलजवी, अरपीजवी, मन्ज-
जवी, दाणना पाणीजवी, दुधजवी,
दडीजवी, मांस घेयाना पाणीजवी,
डाणी, नील तथा राती डांतिवाणी, डा-
परशीतरी, णदुण डाणी, तिनग्ध, अ-
त्यंत भोरपीछना जवा आंडलाओवाणी,
मुडदाना जवा गंधवाणी, माथाना भ-
गज जवी, गंधवाणी के णदुण जनी
दोय तेभज के शेगीने तरश, दाह, अ-
श्चि, श्वास, डेडडी, पडआभां शूथ तथा
अस्थिमां शूण थयां दोय, भूर्छा अश्चि
तथा मोह थयां दोय, गुदानी वणीओ
पाडी गध दोय अने प्रलाप आटयो दोय
ते शेगीने वैवे छाडी देवा. ज अति-
सारवाणो शेगी गुदाने पीडी शक्ते न
दोय, क्षीण थयो दोय, शूणथी तथा
आकारथी उपद्रव पाम्यो दोय, के गुध
पाडी गया छतां ओटले गुदाने पडव-
नाइं पित्त छतां पयु टाढां गानोवाणी
अथवा बडराग्नि वगरने थड गयो
दोय ते अतिसारवाणाने वैवे छाडी देवा.
श्वासथी, शूणथी तथा तरशथी पीडाओ-
दाने, क्षीण थओदाने, नवरथी पीडा-
ओदाने अने विशेषे करी वृद्ध भाणुसने

અતિસાર ભારી નાખે છે. સોબ, શૂળ, બ્લર, તરશ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરચિ, ઉલટી, મૂર્છા અને હેડકી એટલાં લક્ષણો જ્વેભામાં આવે તો અતિસારવાળાને છેડી દેવો. હાથ પગની આંગળીઓ પાકી ગઈ હોય, સાંધાઓ પાકી ગયા હોય, મૂત્ર અટકી ગયું હોય તથા વિદ્યા અત્યંત ઉની હોય તો એ ચિન્હો અતિસારવાળાને મરવાનેવાસ્તેજ છે. અતિસારવાળો, ક્ષયરોગવાળો અથવા ગ્રહણી રોગવાળો જે માણસ માંસથી તથા અગ્નિના બળથી રહિત થઈ ગયો હોય તેને જીવવું દુર્લભ છે. ઉપર કહેલાં ચિન્હો થયાં હોય તો ખાલકોનો તથા વૃક્ષોનો અતિસાર અસાધ્ય છે અને ધાતુઓ અતિ દુષ્ટ થયા હોય તો જીવાનોનો અતિસાર પણ અસાધ્ય છે.

અતિસારથી મુક્ત થએલા

માણસનું લક્ષણ.

અથાતીસારમુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

સ્પોચારં વિના મૂત્રં સમ્યગ્વાયુથ ગચ્છતિ । દીપ્તાગ્નેર્લઘુકોષ્ઠસ્ય સ્થિતસ્તારામયઃ ॥

। અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય, કોઠો હલકો થયો હોય અને સાથે વિદ્યા નિના મૂત્ર અને અધોવાયુ ચોખી જીવા લાગ્યાં હોય તે માણસને અતિ મુક્ત થએલો સમજવો.

અતિસારવાળાને પરેજી.

અથાતીસારિણો વર્જનીયાન્યાહ ।

સ્નાનાવગાહમભ્યન્નં ગુરુન્નિગ્ધાદિ-
ભોજનમ્ । વ્યાયામમશ્નિસન્તાપમતીસારી
વિવર્જયેત્ ॥

સ્નાનમુદ્ઘૃતજલેન । અવગાહં નચાદૌ ॥

અતિસારવાળા માણસે નાહાવું નહીં, નદી વગેરેમાં પડવું નહીં, ભારે કે સ્નિગ્ધ આદિ ખાવું નહીં, કસરત કરવી નહીં, અને અગ્નિનો તાપ લેવો નહીં.

શંખ્યોટલી રસ.

પ્રત્યેકં દશગઢાણાઃ શુદ્ધસૂતકગ-
ન્ધયોઃ । વિંશતિ ત્રિંદનં સ્વલ્વે પિપ્પા
કુર્યાચ્ચ કજ્જલીમ્ ॥ પશ્ચાદર્કસ્ય દુગ્ધેન
પિપ્પા તાં કજ્જલીં ત્ર્યહમ્ । તતો વજ્રસ્ય
દુગ્ધેન પિપ્પા તાં કજ્જલીં ત્ર્યહમ્ । આ-
ર્દ્રકં ચિત્રકં શ્વેતં નિઃસહાયશ્ચ મર્દયેત્ ॥
પેપયેત્ તદ્રસેરેવં કજ્જલીન્તાં દિનત્રયમ્ ।
પીતાનાશ્ચ કપર્દીનાં ચૂર્ણં ગઢાણવિં-
શતિઃ ॥ વિંશતિઃ શઙ્ગચૂર્ણસ્ય ચત્વા-
રિંશચ મિશ્રિતમ્ । ત્રિદિનં મર્દયેત્
સ્વલ્વે પૂર્વોક્તેન ક્રમેણ ચ ॥ ત્ર્યહમર્કસ્ય
દુગ્ધેન વજ્રીદુગ્ધેન ચ ત્ર્યહમ્ । તન્મ-
ધ્યે કજ્જલીં લિપ્તા ચિત્રકાર્દ્રસેન તુ ॥
સ્વલ્વે પિપ્પા દ્વયોઃ કાર્યા ગુઢ્યો વદર-
સમ્મિતાઃ । લિપ્તા દગ્ધ્વાશુ ચૂર્ણેન પ-
ક્કુહરિકાન્તરમ્ ॥ પ્રક્ષિપ્ય ગુટિકા-
સ્ત્ર ચૂર્ણલિપ્તાપધાનકમ્ । દત્ત્વા વ-
સ્ત્રમૃદા લિપ્તા ગર્ત્ત હસ્તપ્રમાણકમ્ ॥
તદ્ગર્ભે કુહરીં મુક્તા પુટો દેયથ શા-
ળકૈઃ । પશ્ચાચિત્રકનીરેણ સાઙ્ગશીતશ્ચ
પેપયેત્ ॥ ગુટિકાઃ પૂર્વરીત્યેવ કૃતા
દેયઃ પુનઃ પુટઃ । દગ્ધાનાં ગુટિકા-
નાશ્ચ ચૂર્ણં કૃતાથ કૂપકે ॥ ક્ષેપ્યં ચૈ-
વં હિ નિવ્પન્નો રસોઽયં શઙ્ગપોટલી ।
આમજ્વરાતિસારે ચ શ્વાસે કાસે તથૈવ

ચ ॥ શ્રેષ્ઠપિત્તામવાતેષુ મન્દાગ્રો ગ્રહ-
નીપુ ચ । અષ્ટાદશ પ્રમેહેષ્વજીર્ણ જી-
ર્ણવલેષુ ચ ॥ દ્વાત્રિંશન્મરિચૈઃ સાકં સ-
ઘૃતં વલ્લપશ્ચકમ્ । સર્વરોગેષુ દાતવ્યં
મરિચાજ્યં વિના જ્વરે ॥ શાલયો દધિ
દુग्ધાદિભોજનં મધુરં હિતમ્ । કદ્મલ-
ક્ષારતૈલાગ્રા દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ વિ-
ધિનાનેન કર્તવ્યો રસોડસૌ શદ્ધપો-
ટલી । ક્રમેણ વિનિવર્તન્તે પ્રોક્તરોગા
ન સંશયઃ ॥

દશ ગદીઆણાં શુદ્ધ પારો અને દશ
ગદીઆણાં શુદ્ધ ગંધક એઓને ત્રેવીશ
દિવસ સુધી ખરલમાં વાટીને કળલી
કરવી. પછી ત્રણ દિવસ સુધી આ-
કડાના છીરથી તે કળલીને વાટવી.
પછી ત્રણ દિવસ સુધી ચોરના છીરથી
તે કળલીને વાટવી. પછી આદુને તથા
ઘોળા ચિત્રકને નોખનોખી ખરલમાં
વાટી તેઓને રસ કરી તે રસથી ત્રણ
દિવસસુધી કળલીને વાટવી પછી વીશ
ગદીઆણાં પીળી ઠાડીઓનું ચૂર્ણ તથા
વીશ ગદીઆણાં સંખોનું ચૂર્ણ મળીને
ચાળીશ ગદીઆણાં ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ
સુધી નોખી ખરલમાં વાટી પછી તે
ચૂર્ણને ઉપર કઠ્ઠાપ્રમાણે ત્રણ દિવસ-
સુધી આકડાના છીરથી અને ત્રણ દિ-
વસ સુધી ચોરના છીરથી વાટવું. પછી
એ ચૂર્ણમાં કળલી નાખી તેને ચિત્રકના
તથા આદુના રસથી ખરલમાં વાટીને
તેની ઘોર જવડી ગોળીઓ કરવી. પછી
માટીની પાકી કુલરીને ચુનો ચોપડી તે
કુલરીને તુરત અગ્નિમાં નાખી સારી
પેઠે તપાવી તેમાં પેઠેલી ગોળીઓ ના-
ખીને તેના ઉપર ચુનાથી ચોપડેલું ઢાં-

કણું ઢાંકવું. પછી તે કુલરીને તથા ઢાં-
કણીને કપકમટ્ટી કરી એક હાથનો
ખાંડો કરી તેમાં કુલરી મૂકીને અકા-
યાનો પુટ દેવો. બળીને ઠરી જાય ત્યારે
કુલરીમાંથી રસને કાઢાડી લઈ તે રસને
ચિત્રાના રસથી વાટવો. વળી આગળ-
પ્રમાણે જ ગોળીઓ કરી કુલરીમાં ના-
ખીને અકાયાનો બીજો પુટ દેવો. પછી
બળી ગએલી ગોળીઓનું ચૂર્ણ કરીને
શીશામાં ભરી મૂકવું એટલે તે સંખ-
પોટલી નામનો રસસિદ્ધ થાયછે. જ્વ-
રવાળા આમાતિસાર ઉપર, શ્વાસ ઉપર,
ઉંધરસ ઉપર, કફ ઉપર, પિત્ત ઉપર,
આમવાત ઉપર, મંદ અગ્નિ ઉપર, ચ-
હણી ઉપર, અઠાર જાતના પ્રમેહો ઉ-
પર, અજીર્ણ ઉપર, અને બળની ક્ષી-
ણતા ઉપર પાંચ વાલ જટલા વજનનો
આરસ ખવરાવવો. સઘળા રોગો ઉપર
બત્રીશ મરીની સાથે ધીમાં ખવરાવવો
પણ જ્વરમાં મરી વગરનો તથા ધી વ-
ગરનો ખવરાવવો. આ રસઉપર ચોખા
તથા ધી દુધ્યાદિ મધુર પદાર્થો જમ-
વાનું પથ્ય કરવું એ હિતકારી છે. આ
રસ ખાનારાએ તેલને અને તીખા, ખાટા
તથા ક્ષાર આદિ પદાર્થોને દૂરથી છોડી
દેવા. આ વિધિથી સંખપોટલી રસનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉપર કહેલા
રોગો અનુક્રમે મટી જાય છે એમાં કશો
સંશય નથી.

વિજયાવલેહ.

ત્રેલોક્યવિજયા જાતીફલે તુલ્યે
કલિદ્રુકે । મૃહીત્વા દ્વિગુણં શ્રેષ્ઠો લેહઃ
સર્વાતિસારનુત્ ॥

એક લાગ લાંગ, એક લાગ જાયફલ

अने ये भाग इंद्रज्व ज्येथोने वाटी
(भधभां) अवलेह करी. आ अव-
लेह सधणा अतिसारने भटाडवाभां
श्रेष्ठ छे.

अतिविपावलेह.

विल्वमोचरसलोध्रघातकीपुष्पचूत-
फलबीजसंयुताम् । भक्षयेदतिविपावले-
हिकां सिन्धुवेगमपि दुर्द्धरं जयेत् ॥

इत्यतीसाराधिकारः ॥

णीक्षानो गर्भ, मोचरस, लोध्र, धा-
वष्णीनां कृत्त, आंभानी गोष्ठनीनां गर्भ
अने अतवस ज्येथोने अवलेह करी
भावाभां आवे तो समुद्रनी भरतीना
जेवा वेगवाणे प्रपन्न अतिसार पशु
छताछ नथछे.

अतिसारने अधिकार संपूर्ण.

ज्वरातिसारने अधिकार.

ज्वरातिसारनुं निदान.

अथ ज्वरातीसारधिकारः ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत्
पृथक् पृथक् । तस्माज्ज्वरातीसारस्य
निदानं नोदितं पुनः ॥

ज्वरनां निदान अने अतिसारनां
निदान लुधां लुधां डेहेवाधि गयांछे ज्ये-
ठसाभाटे अर्धी ज्वरसहित अतिसा-
रनुं निदान करीवार डेहेवानी नश्य-
नथी. ज्वरनां निदानो तथा अतिसा-
रनां निदानो भणीने ज्वरातिसारनां
निदानो थायछे.

ज्वरातिसारनी चिकित्सा.

अथ ज्वरातीसारस्य चिकित्सा ।

ज्वरातीसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृ-
थक् पृथक् । न तन्मिलितयोः कार्यम-
न्योन्यं वर्द्धयेद्यतः ॥

अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भ-
वति । अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः
परस्परविरुद्धत्वात् पृथगुक्तं भेषजं मिलित-
योर्न कार्यम् । यत आह । अनुलोमनं
ज्वरघ्नं ग्राहकमतीसारहृद् भवति ॥

पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातीमारि वि-
रुद्धमन्योन्यम् । अतस्तीं प्रतिकुर्वीत
विशेषोक्तचिकित्सतैः ॥ लङ्घनमेकं
मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं वलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत् पा-
चयेदापि च ॥ लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलि-
ते कार्यं विशेषतस्तदनु । उत्पलपष्ट-
कसिद्धं लाजकाथादिकं सकलम् ॥

उत्पलपष्टकं यथा ।

पृष्टपणीवलाविल्वधनिकानागरो-
त्पलैः । ज्वरातीसारयोश्चैव पिबेत्साम्लं
शृतं नरः ॥

अतीसारि पुरीपातिप्रवृत्त्यान्लवश्च दा-
डिमरसादिना कर्त्तव्यम् । इति उत्पल-
पष्टकम् ॥

कणा करिकणा लाजकाथो मधु-
सितायुतः । पीतो ज्वरातीसारस्य वृ-
ष्णाभाशु विनाशयेत् ॥

इति कणादि काथः ॥

नागरातिविषामुस्तामृताभूनिम्बव-

ત્સકૈઃ । ક્ષાથઃ સર્વજ્વરાન્ હન્તિ અતી-
સારં સુદારુણમ્ ॥ इति नागरादि क्ષाथः ॥

ગુહ્યચિત્તિવિપાધાન્યશુષ્ઠીવિલ્વાબ્દ-
વાલકૈઃ । પાઠાભૂનિમ્બકુટજચન્દનો-
શીરપર્ષટઃ ॥ પિવેત્કપાયં સક્ષૌદ્રં જ્વ-
રાતીસારનાશનમ્ । હૃદ્ધાસારુચિવૃદ્ધા-
હ્યમીનાઞ્ચ નિવૃત્તચે ॥

बृहद्गुह्यादिक्क्षायः ॥

उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव
च । पीतं तण्डुलतोयेन ज्वरातीसार-
नाशनम् ॥ इति उत्पलादिचूर्णम् ॥

વિલ્વવાલકભૂનિમ્બગુહ્યશીમુસ્તવ-
ત્સકૈઃ । કપાયઃ પાચનઃ શોથજ્વરાતી-
સારનાશનઃ ॥ વિલ્વાદિક્ષાથઃ ॥

नागरातिविपाचिविल्वगुह्यशीमुस्तव-
त्सकैः । कपायः पाचनः शोथज्वराती-
सारनाशनः ॥ इति नागरादिक्ષायः ।

दशमूलीकपायेण विश्वामक्षसमां
पिवेत् । ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे
ग्रहणीगदे ॥

इति दशमूलीक्क्षायः । इति ज्वराती-
साराधिकारः ॥

જ્વરનાં અને અતિસારનાં ને જીદાં
જીદાં ઔષધો કહ્યાં છે તે ઔષધો જ્વર-
સહિત અતિસારમાં કરવાં નહીં. કારણ
કે જ્વરનાં ઔષધો અતિસારને વધારે છે
અને અતિસારનાં ઔષધો જ્વરને વ-
ધારે છે.

આનો અભિપ્રાય એમ છે કે જ્વરને
હરનાર ને ઔષધ છે તે મળતું અનુલો-
મન કરનાર છે અને અતિસારને હર-

નાર ને ઔષધ છે તે મળને અટકાવ-
નાર છે માટે પરસ્પર વિરુદ્ધપણાને
લીધે જ્વરને વાસ્તે અને અતિસારને
વાસ્તે જીદાં જીદાં કહેલાં ઔષધો જ્વર
અને અતિસાર ભેળા હોય ત્યારે કરવાં
નહીં. કહ્યું છે કે “જ્વરને હરનાર ઔ-
ષધ અનુલોમન છે અને અતિસારને હ-
રનાર ઔષધ આડક છે એટલામાટે એ
ખત્રેને વાસ્તે જીદાં જીદાં કહેલાં ઔષધો
જ્વર અને અતિસાર ખત્રે ભેળાં હોય
ત્યારે અન્યોન્યથી વિરુદ્ધ થાય છે.”

આ પ્રમાણે છે એટલામાટે સાથે ર-
હેલાં જ્વર અને અતિસાર એજાને વાસ્તે
કહેલી વિશેષ ચિકિત્સાઓથી તેજાનો
પ્રતીકાર કરવો.

પલવાન અતિસારને વાસ્તે માત્ર લં-
ધન શિવાય ખીજું કાંઈ ઔષધ નથી.
લંધન વૃદ્ધિ પામેલા દોષોના સમૂહને શ-
માવે છે અને પાચન પણ કરે છે એટલા-
માટે જ્વર અને અતિસાર ભેળાં હોય
ત્યારે ખત્રેને વાસ્તે લંધન કરાવવું અને
તે પછી ઉત્પલપષ્ટકનો ક્વાથ અને સા-
ળની ધાણીવાળો કણાદિ ક્વાથ ઇત્યાદિ
સઘળી વિશેષ ચિકિત્સા કરવી.

ઉત્પલપષ્ટક ક્વાથ.

ગંધી સમેરવો, ખપાટ, ખીજું, ધાણા,
સુંઠ અને કમળ એજાનો ક્વાથ કરી
તેને ખાટો કરીને પીવામાં આવે તો તેથી
જ્વર અને અતિસાર મટી જાય છે. અ-
તિસારમાં વિષ્ણાની ખહુ પ્રવૃત્તિ થાય છે
એટલામાટે આ ક્વાથને દાડિમના રસ
આદિથી ખાટો કરવો.

કણાદિ ક્વાથ.

પીપળ, ગજપીપળ અને જોખાની

ધાણી એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી જ્વરવાળા અતિસારની તરશ તુરત મટી જાય છે.

નાગરાદિ ક્વાથ.

સુંઠ, અતવસ, મોથ, ગળો, કરીયાતું અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ સધળા-જ્વરોને તથા મહાદાર્શુ અતિસારને હણે છે.

પૃહ્લગ્નૂચ્યાદિ ક્વાથ.

ગળો, અતવસ, ધાણા, સુંઠ, ખીલું, મોથ, વાળો, કાળીપાક, કરીયાતું, ઇંદ્રજવ, રતાંજલિ, કાળોવાળો અને ખડસલીયો એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી જ્વર સહિત અતિસાર મટે છે અને મોળ, અન્ગિ, તરશ, દાહ તથા વમન એઓની પણ નિવૃત્તિ થાય છે.

ઉત્પલાદિ ચૂર્ણ.

કમળ, દાડિમની છાલ, અને કમળના કેસરા એઓનું ચૂર્ણ કરી ચોખાના ઘોણથી પીવામાં આવેતો તેથી જ્વર સહિત અતિસારનો નાશ થાય છે.

બિહ્વાદિ ક્વાથ.

ખીલું, વાળો, કરીયાતું, ગળો, મોથ અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ પાચન છે અને સોજનો તથા જ્વરવાળા અતિસારનો નાશ કરે છે.

નાગરાદિ ક્વાથ.

સુંઠ, અતવસ, ખીલું, ગળો, મોથ અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ પાચન છે અને સોજનો તથા જ્વરવાળા અતિસારનો નાશ કરે છે.

દશમૂલી ક્વાથ.

જ્વરમાં, અતિસારમાં તથા સોજવાળા ગ્રહણીના દરદમાં. દશમૂલના ક્વાથની સાથે એક તોલાભાર સુંઠ પીવી.

જ્વરાતિસારનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ગ્રહણી રોગનો અધિકાર.

ગ્રહણી રોગની સંપ્રાપ્તિ.

અથ ગ્રહણીરોગાધિકાર: ।

તત્ર ગ્રહણીરોગસ્ય સંપ્રાપ્તિમાહ ।

અતિસારે નિવૃત્તેડપિ મન્દાગ્રેરહિતાશિન: । મૂય: સન્દૃપિતો વન્દિગ્રહણીમપિ દૂપયેત્ ॥

અપિશબ્દાદજાતાતીસારસ્યાપિ ગ્રહણીરોગ: સ્યાત્ ॥

અતિસાર થઇને મટી ગયા પછી પણ મંદ અગ્નિવાળા અને અહિત પદાર્થોને ખાનારા માણસનો કુરીવાર દૂપિત થએલો અગ્નિ ગ્રહણીને પણ દૂપિત કરે છે.

મૂલમાં 'અપિ' શબ્દ છે તેથી જ્વરવાળાને કે જ્વરને અતિસાર થયો ન હોય તેને પણ ગ્રહણી રોગ થાય છે.

ગ્રહણીનું સ્વરૂપ.

અથ ગ્રહણીસ્વરૂપમાહ ।

ગ્રહણ્યાગ્રિધરા કલા । યત આહ ચરકે । અમ્બધિષ્ઠાનમન્નસ્ય ગ્રહણાદ્ગ્રહણી મતા । અપકં ધારયત્યન્નં-પકં ત્યજતિ ચાપ્યધ: । સુશ્રુતેડપિ । પૃષ્ઠી, પિત્તધરાનામ યા કલા પરિકીર્તિતા । આમપકાશયાન્તસ્થા ગ્રહણી સામિધી-

યતે ॥ ગ્રહણ્યા વલમર્શિદ્ધિ સ્વાપિ ગ્રહ-
હ્ણી મતઃ । તસ્માદગ્રૌ પ્રદુષ્ટે તુ ગ્રહણ્યાપિ
વિદુષ્યતિ ॥

અહણી એટલે શરીરમાં અગ્નિધરા
નામની જે કલા છે તે. ચરકમાં કહ્યું છે
કે “અગ્નિને રહેવાનું જે ઠેકાણું છે તે
અત્રનું અહણ કરે છે એટલામાટે અહણી
કહેવાય છે. એ અહણી અપક્વ અત્રનું
ધારણ કરે છે અને પક્વ અત્રને નીચે
છેડી દે છે.”

સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે કે “આમા-
શયની તથા પક્વાશયની વચમાં રહેલી
છઠ્ઠી જે ‘પિત્તધરા’ નામની કલા કહી
છે તે કલા અહણી કહેવાય છે. અહણીનું
બલ અગ્નિ છે તેથી અગ્નિ પણ અહણી
કહેવાય છે. એટલામાટે અગ્નિ દૂષિત
થાય તો અહણી પણ દૂષિત થઈ જાય છે.”

અહણી રોગનું સંખ્યાપૂર્વક
સામાન્ય લક્ષણ.

અથ ગ્રહણીરોગસ્ય સંખ્યાપૂ-
ર્વકં સામાન્યં લક્ષણમાહ ।

एकैकशः सर्वशथ दोषैरसन्तमू-
र्च्छितैः । सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव
विमुञ्चति ॥ पक्व वा सरुजं पूति सुदु-
र्वद्धं सुदुर्द्रवम् । ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वे-
दविदो जनाः ॥

અતીસારે દ્રવઘાતુપ્રવૃત્તિગ્રહણ્યાન્તુ વ-
દ્ધસ્યાપિ મલસ્ય પ્રવૃત્તિરિતિ તયોર્ભેદઃ ॥

અત્યંત દૂષિત થએલા વાતથી, પિ-
ત્તથી, કફથી અને ત્રણે દોષોથી દૂષિત
થએલી અહણી ખાધેલા અન્નાદિકને ધ-
ણીવાર કાચુંજ મુકે છે અથવા પાકું પણ

મુકે છે અને તે અન્નાદિક વેદના સહિત,
દુર્ગંધવાળું, વારંવાર બંધાતું અને વારંવાર
દ્રવરૂપ પડે છે તે રોગને આયુર્વેદ જણ-
નારા વિદ્વાનો અહણી રોગ કહે છે.

અતિસારમાં દ્રવઘાતુનીજ પ્રવૃત્તિ
થાય છે અને અહણીમાં તો બંધાએલા
મળની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે એટલો અ-
તિસારને અને અહણીને ભેદ છે.

વાયુથી થએલી અહણીનું નિદાન
તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અથ વાતજાયાં ગ્રહણ્યાં નિ-
દાનસંપ્રાપ્તિપૂર્વકં રૂપમાહ ।

કટુતિક્તકપાયાતિરુક્ષશીતલભોજનૈઃ
પ્રમિતાનશનાદધ્વવેગનિગ્રહમૈયુનૈઃ ॥ મા-
રુતઃ કુપિતો વર્નિહ સજ્જાઘ કુરુતે ગ-
દમ્ । તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃસ્વં શુક્તપાકઃ
સ્વરાજ્ઞતા ॥ કળ્ઠાસ્યશોષઃ ક્ષુત્વૃષ્ણા
તિમિરં કર્ણયોઃ સ્વનઃ । પાશ્વૌસ્વંસળ-
ગ્રીવારુગમીક્ષ્ણં વિપૃચિકા ॥ હૃત્પીડા
કાર્શ્યદૌર્બલ્યં વૈરસ્યં પરિકત્તિકા ।
ગૃહ્ધિઃ સર્વરસાનાશ્ચ મનસઃ સદનં તથા ॥
જીર્ણે જીર્ણિતિ ચાધ્માનં મુક્તે સ્વાસ્થ્ય-
મુપૈતિ ચ । સવાતગુલ્મહૃદ્રોગપ્તીહાશક્રી
ચ માનવઃ ॥ ચિરાહુઃસ્વં દ્રવં શુષ્કં ત-
ન્વામં શબ્દફેનવત્ । પુનઃ પુનઃ સ્વજે-
દ્વર્ચઃ કાસશ્વાસાર્દિતોર્ડનલાત્ ॥

પ્રમિતં પરિમિતં ગદં ગ્રહણીગદમ્ ।
શુક્તપાકં અમ્લપાકમ્ ॥

તીખાં ભોજનોથી, કડવાં ભોજનોથી,
તુરાં ભોજનોથી, અતિ રૂક્ષ ભોજનોથી,
અતિ શીતલ ભોજનોથી, મિત ભોજન
નહીં કરવાથી, પંથ કરવાથી, વિષા

આદિના વેગને રોકવાથી અને અત્યંત મૈથુન કરવાથી પ્રકાપ પામેલો વાયુ અગ્નિને ઢાંકી દઇને ગ્રહણીના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ માણસને અન્ન માંડ માંડ પચે છે, અન્નનો પાક ખાટો થાય છે, અંગો ખરસટ થઇ જાય છે, કંઠ તથા મોઢાડું સુકાય છે, લુપ્ત લાગે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, તિમિર આવે છે, કાનમાં અવાજ થાય છે, પડખામાં સાથળોમાં સાથળોના સંધિઓમાં તથા કંઠમાં પીડા થાય છે, વારંવાર કૌલેરા જેવું થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે, શરીર દુખણ થાય છે, બળ ઓછું થઇ જાય છે, નિરસપણું થાય છે, પેટમાં વાઠ થાય છે, સઘળા રસો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, મનમાં ગ્લાનિ થાય છે, ખાધેલું અન્ન જીર્ણ થયું હોય અને જીર્ણ થતું હોય તે સમયે આક્રેશ થાય છે અને જમ્યા પછી સ્વસ્થતા થાય છે. એ માણસને વાયુના ગોટાની, છાતીના દરદની અને ખરસના દરદની શંકા થાય છે, વાયુને લીધે ઉધરસની તથા શ્વાસની પીડા થાય છે અને ઘણીવારે માંડમાંડ તથા વારંવાર દ્રવરૂપ અથવા સુકાએલો, પાતળો, કાચો અને શબ્દ તથા ફીણવાળો ગ્રાહો આવે છે.

પિત્તથી થએલી ગ્રહણીનું નિદાન

તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક રૂપ.

અથ પિત્તજાયા ગ્રહણ્યા નિદાન-
સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં રૂપમાહ ।

કટુતિક્તવિદાહ્મલક્ષારાઘૈઃ પિત્ત-
મુલ્બળમ્ । આપ્લાવયદ્દન્ત્યનલં જલં
તપ્તમિવાનલમ્ ॥ સોડ્ગીર્ણં પીતની-
લામં પીતામઃ સાર્યતે દ્રવમ્ । અત્ય-

મ્લોદ્ધારહૃત્કઠ્ઠદાહારુચિત્વપાર્દિતઃ ॥

આહ્લાવચત્ મજ્જયત્ નનુ પિત્તમગ્નિગુણ-
યુક્તં તત્ કયમગ્નિં હન્તીત્વાહ । જલં તપ્ત-
મિવાનલમિતિ યથા । અગ્નિગુણયુક્તમપિ તપ્તં
જલમનલં હન્તિ તથા પિત્તમપિ હન્તિા સાર્ય-
તે અન્ન પિત્તેનેતિ કર્તૃપદમધ્યાહરણીયમ્ ॥

તીખાં, કડવાં, બળતરા કરનારાં,
ખાટાં તથા ક્ષાર આદિ ભોજનોથી ઉ-
ત્પન્ન થએલું પિત્ત જમ ઉતું જળ અ-
ગ્નિને ભીજવીને ઠારી નાખે છે તેમ જ-
ઠરાગ્નિને ભીજવીને ઠારી નાખે છે. એ
રીતે જેનો જઠરાગ્નિ ઠરી ગયો હોય તે
માણસ પીળાશવાળો થાય છે અને તેને
અજીર્ણ, લીલો, પીળો તથા દ્રવરૂપ ગ્રાહો
નીકળે છે. એ માણસ અત્યંત ખાટા
ગ્રાહકારેથી, હૃદયના તથા ગળાના દા-
હથી, અરૂચિથી અને તરશથી પીડાય છે.

કાઠને શંકા થાય કે “પિત્ત કે જે
અગ્નિના ગુણવાળું છે તે અગ્નિને કેમ
હણે છે” તે એ શંકાનું નિવારણ કરવાને
વાસ્તે કહ્યું છે કે “જમ ઉતું જળ અ-
ગ્નિના ગુણવાળું છતાં પણ અગ્નિને
ભીજવીને હણી નાખે છે તેમ પિત્ત અ-
ગ્નિના ગુણવાળું છતાં પણ જઠરાગ્નિને
ભીજવીને હણી નાખે છે.”

ક્રૂથી થએલી ગ્રહણીની નિદાન-

પૂર્વકં સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

અથ શ્લેષ્મજાયાઃ ગ્રહણ્યાઃ નિ-
દાનપૂર્વકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

ગુર્વતિસ્તિગ્ધશીતાદિભોજનાદતિર્મ-
થુનાત્ । શુક્તમાત્રસ્ય ચ સ્વપ્રાદ્દન્ત્યર્થિં
કુપિતઃ કફઃ ॥ તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃખં

હૃદ્દાસહર્ષરોચકાઃ । આસ્યોપદેહમા-
ધુર્યકાસપ્તીવનપીનસાઃ ॥ હૃદયં મ-
ન્યતે સ્તબ્ધમુદરં સ્તિમિતં ગુરુ । દુષ્ટો-
મધુર ઉદ્ધારઃ સદનં સ્ત્રીપ્વહર્ષણમ્ ॥
મિન્નામશ્લેષ્મસંશ્લિષ્ટમ્ વર્ચઃપ્રવર્તનમ્ ।
અકૃશ્યાપિ દૌર્બલ્યમાલસ્યચ્ચ કફા-
ત્મકે ॥

મુક્તમાત્રસ્ય ચ સ્વમાત્ મુક્તેત્યત્રાધ્ય-
વસિતાદિત્વાત્ કર્તૃર્થે ક્તઃ । તેન મુક્તવતઃ
સઘઃ શયનાદિત્યર્પઃ । આસ્યોપદેહઃ મુલ્કસ્ય
કફેન ભિન્નત્વમ્ । સ્તિમિતં વિવહ્દં નિશ્ચ-
લમિતિ યાવત્ ॥ સ્ત્રીપુ અહર્ષણમ્ રિરંસા-
યા અભાવઃ । મિત્રં સ્ફુટિતમામમપકં
શ્લેષ્મસંશ્લિષ્ટમ્ । તત એવ ગુરુ વર્ચઃ પુરીપં
તસ્ય પ્રવૃત્તિઃ ॥

ભારે, અત્યંત સિનગ્ધ તથા અત્યંત
શીતલ આદિ લોજન કરવાથી, અત્યંત
મૈથુન કરવાથી અને જમીને તુરત સુષ્પ
રેહેવાથી પ્રેઠાપ પામેલો કફ જઠરાગ્નિને
હણી નાખેછે. એ માણસને અન્ન માંડ-
માંડ પચેછે, મોળ આવેછે, ઉલટી થા-
યછે, અરચિ થાયછે, મોહોડું કફથી ચો-
પડાએલું રેહેછે, મોહોડામાં મીઠારા
રક્ષા કરેછે, ઉધરસ આવેછે, થુંકવું પ-
ડેછે, સળીખમ થાયછે, છાતી સ્તબ્ધ
થએલી જણાયછે, પેટ ભારે અને સજડ
રેહેછે, ઝોડકાર દુષ્ટ તથા મીઠો આવેછે,
ગ્લાનિ થાયછે, સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં કા-
મદેવ ઉત્પન્ન થતો નથી, ઝાડો લેદા-
એલો કાચો કફથી સંયુક્ત અને ભારે-
પણાવાળો નીકળ્યા કરેછે, શરીર કૃશ
નહી છતાં પણ બલરહિતપણું થાયછે,
અને આલસ્ય રક્ષા કરેછે.

ત્રણે દોષથી થએલી ગ્રહણીનું નિ-
દાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અથ ત્રિદોષજસ્ય ગ્રહણીરોગસ્ય
નિદાનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

પૃથગ્ વાતાદિનિર્દિષ્ટહેતુલિદ્રસમા-
ગમે । ત્રિદોષં નિર્દિશેદેવં તેપામુક્તં
ચ લક્ષણમ્ ॥

વાયુની ગ્રહણીમાં, પિત્તની ગ્રહ-
ણીમાં તથા કફની ગ્રહણીમાં જે નિદાનો
અને જે ચિન્હો જુદાં જુદાં કલાં છે તે
નિદાનોનો અને તે ચિન્હોનો સમાગમ
થયો જોવામાં આવે ત્યારે ગ્રહણી રોગ
ત્રણે દોષથી થયો છે એમ કહેવું. સ-
ર્વનાં નિદાનો અને ચિન્હો આગળ ક-
હેવાઈ ગયાં છે.

ગ્રહણીરોગનો ભેદ સંગ્રહણી રોગ.
અથ ગ્રહણીરોગસ્ય ભેદં સંગ્રહ-
ણીરોગમાહ ।

દ્રવં ઘનં મિતં સ્તિગ્ધં સકટીવેદનં
શક્ત્વ । આમં વહુસુપૈચ્છિલ્યં સશબ્દં
મન્દવેદનમ્ ॥ પક્ષાત્ માસાદશાહાદ્
વા નિત્યચ્ચાપિ વિમુચ્ચતિ । અન્નકૂજ-
નમાલસ્યં દૌર્બલ્યં સદનં ભવેત્ ॥ દિ-
વા પ્રકોપો ભવતિ રાત્રી શાન્તિ ચ
ગચ્છતિ । દુર્વિજ્ઞેયા દુર્ભિવારા ચિર-
કાલાનુવન્ધિની ॥ સા ભવેદામવાતેન
સંગ્રહાદ ગ્રહણી મતા ॥

સ્તિગ્ધં સ્નેહસદ્દશમ્ । દિવા પ્રકોપો
ભવતિ રાત્રી શાન્તિ ચ ગચ્છતીતિ વ્યાધે-
રેવ પ્રમાવઃ ॥

પખવાડીએ, મહિને, દશ દિવસે

અથવા નિત્ય દ્રવરૂપ, ઘાટો, થોડો, સ્નેહપદાર્થ જવો, કેડની વેદનાવાળો, કાચો, બહુજ તાંતણાવાળો, અવાજવાળો અને મંદ વેદનાવાળો ઝાડો પડે, આંતરડાં-ઓમાં ધુધવાટી થાય, આલસ્ય રહે, કુર્ણવપણું થાય અને ગ્લાનિ થાય એ સં-ગ્રહણી કેહેવાય છે. આ રોગનો દિવસે પ્રકાપ થાય છે અને રાતે શાંતિ થાય છે, જણવાને અશક્ત્ય, નિવારણ કરવાને અશક્ત્ય અને લાંબા કાળસુધી આલનારી આ ગ્રહણી આમવાયુએ કરેલા સંગ્રહણી થાય છે એટલામાટે સંગ્રહણી કેહેવાય છે. દિવસે પ્રકાપ થયો અને રાતે શાંતિ થવી એ વ્યાધિનોજ પ્રભાવ છે.

ગ્રહણીરોગનો ભેદ ધટાયંત્ર.

અથ ઘટીયન્ત્રાસ્ત્યં ગ્રહણીરોગ-
ભેદમાહ ।

પ્રમુક્તિઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલં તથા જલ-
ઘટીધ્વનિઃ । તં વદન્તિ ઘટીયન્ત્રમ-
સાધ્યં ગ્રહણીગદમ્ ॥

પ્રમુક્તિઃ પ્રકર્ષેણ શયનમ્ । તથા જલ-
ઘટીધ્વનિઃ । અધોમુસ્તીરુતાયા જલવત્ક્યા
જલનિઃસરણે યથા ધ્વનિઃ તથા મલનિર્ગ-
મત્તમયે ભવતિ । યદા ગદોડયં દેહં વ્યા-
મોતિ તદા તસ્ય જીવિતં ગચ્છતિ ॥

બહુજ સુર્ષ રહેવાય, પડખામાં શૂળ
નીકળે અને રેંટના પડાઓનાં મોહો-
ડાં લાંબાં વળે ત્યારે તેમાંથી પાણી ની-
કળતાં જવો અવાજ થાય છે તેવો મળ
નીકળવાના સમયમાં અવાજ થાય એ
'ધટીયંત્ર' નામનો અસાધ્ય ગ્રહણી-
રોગ કેહેવામાં આવે છે. આ રોગ ન્યારે
દેહમાં વ્યાપે ત્યારે પ્રાણુ જતાં રહે છે.

સામાન્ય ગ્રહણીરોગની ચિકિત્સા.

અથ સામાન્યગ્રહણીરોગસ્ય
ચિકિત્સામાહ ।

ગ્રહણીમાશ્રિતં રોગમર્જીર્ણવદુપાચરે-
ત્ । લહ્નૈર્દોપનીચૈશ્ચ સદાતીસારમેપ-
જૈઃ ॥ દોષં સામં નિરામઞ્ચ વિઘાદ-
ત્રાતિસારવત્ । અતીસારોક્તવિધિના
તસ્વાયઞ્ચ વિપાચયેત્ । પેયાદિ પદુ
લઘ્વન્નં પઞ્ચકોલાદિમિથુતમ્ । દીપ-
નાનિ ચ તન્નં ચ ગ્રહણ્યાં યોજયોદ્ગ્ર-
પક્ ॥ કપિત્પવિલ્વચાક્ષેરીતક્કદાદિ-
મસાધિતા । યવાગૂઃ પાચપત્પામં શક્ત-
ત્સંવર્તયત્પયપિ ॥

સમ્વયર્તયતિ ધનીકરોતિ ॥

ગ્રહણીમાં રહેલા રોગની લંધનોથી
અને આગિને દીપ્ત કરનારાં અતિસાર-
નાં ઔષધોથી અશ્વર્ણની પેઠે ચિકિત્સા
કરવી. આ રોગમાં દોષતું સામપણું
અને નિરામપણું અતિસારની પેઠે જા-
ણવું અને અતિસારમાં કહેલા પ્રકારથી
આમતું પાચન કરવું.

વેદે ગ્રહણી રોગમાં પંચકાલ (પી-
પળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને
સુંઠ) આદિથી સંયુક્ત ભાતની બાટી
કનેરી આદિ હલકું તથા આરોગ્ય આપ-
નાર અન્ન, આગિને દીપ્ત કરનારા પ-
દાર્થો અને ચોથા ભાગના પાણીવાળી
છાશ એઓની યોજના કરવી.

કાઠં, ખીલું, ખાટી લુણી, ચોથા ભા-
ગના પાણીવાળી છાશ અને દાડિમ એ-
ઓથી પકાવેલી યવાગૂ આમતું પાચન
કરે છે અને વિધાને ઘાટી પથુ કરે છે.

છાશ.

ગાયના દહીના ગુણો.

અથ તક્રમ્ । અન્ન ગોદધિગુણાઃ ॥

ગવ્યં દધ્યુત્તમં વલ્યં પાકે સ્વાદુ
રુચિપ્રદમ્ । પવિત્રં દીપનં સ્તિગ્ધં પુ-
ષ્ટિકૃત્પવનાપહમ્ ॥ ઉક્તં દન્નામશેપા-
નાં મધ્યે ગવ્યં ગુણાધિકમ્ ॥

ગાયનું દહી ઉત્તમ છે, બળ આપ-
નાર છે, પાકમાં મધુર છે, રૂચિ આપ-
નાર છે, પવિત્ર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, સ્તિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે અને
વાયુને હણનાર છે. સઘળા દહીઓમાં
ગાયનું દહી ગુણોથી અધિક કહેલું છે.

લેશના દહીના ગુણો.

અથ મહિષીદધિગુણાઃ ।

માહિષં દાધ સ્તિગ્ધં શ્લેષ્મલં વાત-
પિત્તનુત્ । સ્વાદુપાકમભિપ્વન્દિ દૃપ્યં
શુર્વસદૂષણમ્ ॥

લેશનું દહી અત્યંત સ્તિગ્ધ છે, કઠ્ક
કરનાર છે, વાયુને તથા પિત્તને હણનાર
છે, પાકમાં મધુર છે, શરદી કરનાર છે,
વીર્યને વધારનાર છે, ભારે છે અને લો-
હીને દૂષિત કરનાર છે.

બકરીના દહીના ગુણો.

અથ છાગીદધિગુણાઃ ।

આજં દધ્યુત્તમં ગ્રાહિ લઘુ દોષન-
યાપહમ્ । શસ્યતે શ્વાસકાસાર્શઃક્ષય-
કાર્શ્યેપુ દીપનમ્ ॥

ઉત્તમં ગ્રાહિ ગ્રહિણ્યામતિશ્રેષ્ઠમિત્યર્થઃ ॥

બકરીનું દહી ઉત્તમ છે, દસ્તને શ-
કનાર છે, હલકુ છે, તથે દોષને મટાડ-

નાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને
શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ, ક્ષય તથા કૃશ-
પણું એઓ ઉપર સાઈ છે.

બકરીનું દહી ઉત્તમ છે અને દસ્તને
શકનાર છે એટલામાટે ગ્રહણી ઉપર
અતિશ્રેષ્ઠ છે એમ સમજવું.

છાશના ભેદ.

અથ તક્રસ્ય ભેદાઃ ।

તક્રન્તુ ઘોલં મથિતોદશ્ચત્રક્રમભે-
દતઃ । મુશ્રુતાઘૈર્મુનિશ્રેષ્ઠૈશ્ચતુર્દા પરિ-
કીર્તિતમ્ ॥ સસરં નિર્જલં ઘોલં મથિ-
તન્ત્વસરોદકમ્ । તક્રં પાદજલં પ્રોક્ત-
મુદશ્ચિચાર્ધવારિકમ્ ॥ વાતપિત્તહરં ઘો-
લં મથિતં કફપિત્તનુત્ । ઉદશ્ચિત્ ક-
ફદં વલ્યં શ્રમગ્નં પરમં મતમ્ ॥

મુશ્રુત આદિ મહામુનિઓએ ઘોલ,
મથિત, ઉદશ્ચિત્ અને તક્ર એ રીતે છા-
શના ચાર ભેદ કહેલા છે.

પાણી નહી નાખતાં ઉપરના ચી-
કાશવાળા ભાગ સહિત વલોવેલું દહી
ઘોળ કહેવાય છે. ઉપરનો ચીકાશવાળો
ભાગ કાઢાડી નાખી પાણી નાખ્યા વ-
ગરજ વલોવેલું દહી મથિત કહેવાય છે.
અરધું પાણી નાખીને વલોવેલું દહી ઉ-
દશ્ચિત્ કહેવાય છે અને ચોથા ભાગનું
પાણી નાખીને વલોવેલું દહી તક્ર કે-
હેવાય છે.

ઘોલ વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે,
મથિત કઠ્કને તથા પિત્તને હરનાર છે
અને ઉદશ્ચિત્ કઠ્ક કરનાર છે, બળ આ-
પનાર છે અને શ્રમને મટાડવામાં અ-
ત્યંત ઉત્તમ માનેલું છે.

તકના ગુણો.

અથ તક્રસ્ય ગુણાઃ ।

તક્રં ગ્રાહિ કપાયમ્લં મધુરં દીપનં
લઘુ । વીર્યોષ્ણં વલદં વૃષ્યં પ્રીણનં
વાતનાશનમ્ ॥ યાન્યુક્તાનિ દર્શીન્યષ્ટૌ
તદ્દર્શં તક્રમાદિશેત્ । ગ્રહણ્યાદિમતાં
તક્રં પથ્યં સંગ્રાહિ લાઘવાત્ ॥ વાતગ્ર-
મમ્લસાન્દ્રત્વાત્ સઘસ્કન્ત્વવિદાહિ ચા
કિચ્ચ સ્વાદુવિપાકચ્ચ અન્તે પિત્તમકો-
પણમ્ ॥ કપાયોષ્ણવિકાસિત્વાદ્રૌહ્યા-
ચૈવ કફે હિતમ્ ॥

તક (ચીથા ભાગના યાજ્ઞીવાળી છાશ)
દસ્તને રોકનાર છે, તુરાશ, ખટાશ, તથા
મીઠાશવાળી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, હલકી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પણ આ-
પનાર છે, મૈથુન શક્તિને વધારનાર છે,
વૃત્તિ આપનાર છે, અને વાયુનો નાશ
કરનાર છે. આઠ પ્રકારનાં જે દહીંઓ
કહેલાં છે તે દહીંઓની છાશમાં તે દ-
હીંઓના જેવાજ ગુણો છે એમ સમજવું.
તક્ર ગ્રહણી આદિ રોગોવાળાઓને પથ્ય
છે, હલકી હોવાથી દસ્તને રોકનાર છે,
ખાટી તથા ઘાટી હોવાથી વાયુને હ-
ણનાર છે, તાજી હોય તો દાહ કરનાર
પણ નથી, પાકમાં મધુર છે, અંતે પિ-
ત્તને પ્રકુપિત કરનાર છે અને તુરી હો-
વાથી, ઉષ્ણ હોવાથી, સાંધાઓને શિ-
થિલ કરનાર હોવાથી તથા રક્ત હોવાથી
ઠકને પણ મટાડનાર છે.

જેમાંથી ધી સઘળું કાઢાડી લીધું
હોય, થોડું કાઢાડી લીધું હોય અને
ખિલકુલ કાઢાડી લીધું ન હોય
એવી છાશોના ગુણો.

અથોદ્દૃતસ્નેહસ્ય સ્તોકોદ્દૃતસ્ને-
હસ્યાનુદ્દૃતસ્નેહસ્ય ચ

તક્રસ્ય ગુણાઃ ।

સમુદ્દૃતવૃતં તક્રં પથ્યં લઘુ વિશે-
પતઃ । સ્તોકોદ્દૃતવૃતં તસ્માદ્ ગુરુ વૃષ્યં
કફાવહમ્ ॥ અનુદ્દૃતવૃતં સાન્દ્રં ગુરુ
પુષ્ટિવલમદમ્ ॥

જેમાંથી સઘળું ધી કાઢાડી લીધું
હોય તે છાશ પથ્ય છે અને વિશેષે કરી
હલકી છે. જેમાંથી થોડુંક ધી કાઢાડી
લીધું હોય તે છાશ ઉપરની છાશ કરતાં
ભારે છે, મૈથુન શક્તિને વધારનાર છે અને
ઠક કરનાર છે. જેમાંથી ધી ખિલકુલ
કાઢાડી લીધું ન હોય તે છાશ ઘાટી છે,
ભારે છે અને પુષ્ટિને તથા આ-
પનાર છે.

તે તે હોય તથા તે તે વ્યાધિ ઉપર
તક્ર નામની છાશનો ઉપયોગ
કરવાના વિધિઓ

અથ દોષવિશેષે તક્રવિશેષાઃ ।

વાતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં પિત્તે સ્વાદ્ર-
મ્લશર્કરમ્ । પિત્તેત્તક્રં કફે ચાપિ ક્ષાર-
વિક્રદુસંયુતમ્ । હિહ્નુજીરયુતં ઘોલં સૈ-
ન્ધવેનાવધૂલિતમ્ । ગ્રહણ્યર્શોઽતિસારણં
ભેવદ્વાતહરં પરમ્ ॥ રોચનં પુષ્ટિદં વલ્યં
વસ્તિશૂલવિનાશનમ્ ॥

વાયુ ઉપર ખાટી તથા જેમાં સૈન્ધવ
નાખેલું હોય એવી છાશ ઉત્તમ છે.
પિત્ત ઉપર ખટમધુરી તથા સાકરવાળી
છાશ ઉત્તમ છે. ઠક ઉપર ક્ષારવાળી
તથા મુંઠ મરી પીપળવાળી છાશ પીવી
એ ઉત્તમ છે. હાંગથી તથા છરાંથી સં-

યુક્ત અને જમાં સેંધવનો છુટો ભભ-
રાઓ હોય એવી ઘોળ નામની છાશ
અહણીને અરશને તથા અતીસારને હ-
ણે છે, વાયુને હરવામાં ઉત્તમ છે, રૂચિ
ઉપબળનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, બ-
ળનેવાસ્તે સારી છે અને મૂત્રાશયના
શૂળને મટાડનાર છે.

કાચી તથા પાકી છાશના ગુણો.

અથામપક્તક્રગુણાઃ ।

તક્રમામં કર્ફં કોષ્ટે હન્તિ કળ્થે ક-
રોત્તિ ચ । પીનસશ્વાસકાસાદૌ પકમેવ
વિશિષ્યતે ॥

કાચી છાશ ઠાઠાના કફને તોડે છે,
અને કંઠમાં કફ કરે છે. સળીખમ, શ્વાસ
અને ઊધરસ આદિ દરદોમાં પાકી છા-
શનો ઉપયોગજ કરવો ઉત્તમ છે.

છાશનો નિપેધ.

અથ તક્રસ્ય નિપેધઃ ।

નૈવ તક્રં ક્ષતે દયાન્નોષ્ણકાલે ન
દુર્બલે । ન મૂર્ચ્છાભ્રમદાહેષુ ન રોગે ર-
ક્તપૈત્તિકે ॥

બિનાળામાં છાશ દેવીજ નહિ તેમજ
ક્ષતવાળાને, દુખળાને, મૂર્છાવાળાને, બ્ર-
મવાળાને, દાહવાળાને અને રક્તપિત્તના
રોગવાળાને પણ છાશ દેવીજ નહિ.

છાશના ગુણોનો ઉત્કર્ષ.

અથ તક્રસ્ય ગુણોત્કર્ષઃ ।

ન તક્રસેવી વ્યયતે કદાચિન્ન તક્ર-
દગ્ધાઃ પ્રભવન્તિ રોગાઃ । યથા મુરા-
ણામમૃતં મુસ્તાય તથા નરાણાં મુવિ ત-
ક્રમાહુઃ ॥

તક્ર નામની છાશનું સેવન કરનાર

માણસ કદીપણ વ્યથા પામતો નથી
અને તે છાશથી બળી ગએલા રોગો કદી
પણ પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી. જમ અ-
મૃત દેવતાએને સુખ આપનાર છે તેમ
છાશ પૃથ્વીમાં મનુષ્યોને સુખ આપ-
નાર છે એમ કહેવાય છે.

પડ્યુપણ.

મુદ્ગયૂપં રસં તક્રં ધાન્યજીરકસંયુતમ્ ।
સૈન્ધવેનાન્વિતં દદ્યાત્ પડ્યુપણમિતી-
રિતમ્ ॥

રસં લઘુગ્રાહિ માંસરસમ્ । ઇતિ પડ-
્યુપણઃ ॥

મગનો યુપ, હલકો તથા દસ્તને રો-
કનારા માંસનો રસો, અને ધાણા, જીરું
તથા સેંધવ એઓથી સંયુક્ત તક્ર નામની
છાશ એ પડ્યુપણ કહેવાય છે. આ પડ-
્યુપણ અહણીના રોગવાળાને દેવું.

લાઈ ચૂર્ણ.

કર્પં ગન્ધકમર્દપારદમુખે કુર્યા-
ચ્છુભાં કજ્જલીં દ્વયક્ષન્ન્યૂપણતશ્ચ પ-
શ્ચ લવણં સાર્દશ્ચ કર્પં પૃથક્ । મૃદ્ધં
હિંશુ ચ જીરકદ્વયયુતં સર્વાર્દભદ્ધાન્વિતં
સ્વાદેત્ દક્ષમિતં પ્રવૃત્તિગદવાંસ્તક્રેણ
વિલ્વેન વા ॥ ઇતિ લાઈચૂર્ણમ્ ॥

ઝાડાના દરદવાળાએ એક તોલાં ગં-
ધકની અને અરધા તોલાં પારાની સુંદર
કળલી કરવી. એ કળલીમાં ત્રણ તોલાં
ચ્યુપણ, (સુંક મરી પીપળ) ડાઠ તોલાં
ભાર પંચ લવણ (લૂણ, ઠંકણખાર, સેં-
ધવ, બિડલૂણ, સંચળ) શેકેલી હાંગ,
બે બતનાં જીરાં ને એ સળાના તો-
લાથી અર્ધભાગ નાખીને છાશથી અથવા

ખીલાના ગર્ભથી એ ચૂર્ણ ચોવીશ ચ-
ણોઠીભાર ખાવું.

અતિ ક્ષાદિ ચૂર્ણ.

જાતીફલલવકૃલાપત્રચન્દનાગકે-
શરૈઃ । કર્પૂરચન્દનતિલત્વક્ષીરીતગરા-
મલૈઃ ॥ તાલીસપિપ્પલીપધ્વાસ્થૂલજી-
રકચિત્રકૈઃ । શુષ્ઠીવિઙ્ગમરિચૈઃ સ-
મભાગં વિચૂર્ણિતૈઃ ॥ યાવન્સેતાનિ સ-
ર્વાણિ દદ્યાદ્રઙ્ગાચ તાવતીમ્ । સર્વચૂર્ણ
સમં કૃત્વા પ્રદેયા શુભ્રશર્કરા ॥ કર્પ-
માત્રમિદં સ્વાદિન્મધુના ઘ્રાવિતં જનઃ ।
નાશયેદ્ગ્રહર્ણીં કાસં ક્ષયં શ્વાસમરોચ-
કમ્ ॥ इति जातीफलादि चूर्णम् ॥

બયક્ષ, લવીંગ, એળચી, તમાલ-
પત્ર, તજ, નાગકેસર, ભીમસેની ખરાસ,
ચંદન, તલ, વંશલોચન, તગર, આ-
મળાં, તાલીસપત્ર, પીપળ, હરડે, ક-
લૌજીજીં, ચિત્રક, સુંઠ, વાવડીંગ અને
મરી એઓને સમભાગે લઈ તેઓમાં એ
સર્વના બેટલા તોલની ભાંગ નાખવી.
પછી તેમાં ભાંગસંહિત એ સઘળાં ચૂર્ણ
બેટલી ખડીસાકર નાખી તેમાંથી એક
તોલાંભાર ચૂર્ણ લઈ મધમાં કાલવીને
ખાવામાં આવે તો તેથી અહણી, ઊધ-
રસ, ક્ષય, શ્વાસ અને અરૂચિ એઓનો
નાશ થાયછે.

ચિત્રકાદિવટિકા.

ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં ક્ષારો લવણ-
પશ્ચકમ્ । વ્યોપં હિંગ્વજમોદાં ચ ચ-
વ્યસૈકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ વટિકા માતુલ-
કસ્ય રસૈર્વા દાઢિમસ્ય ચ । કૃતા વિપા-
ચયસામન્દીપયસાથુ ચાનલમ્ ॥

અજમોદા યવાનિકા ।

ચિત્રક, પીપળીમૂલ, જવખાર, પંચ
લવણ, વ્યોપ, (સુંઠ મરી પીપળ) હીંગ,
યવાન અને ચવક એઓનું એકદું ચૂર્ણ
કરી ખીજોરાના અથવા દાડિમના ર-
સથી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી આ-
મનું પાચન કરેછે અને અગ્નિને તુરત
દીપ્ત કરેછે.

ખિલ્વ કલ્ક.

ચિત્રકાદિવટિકા ।

શ્રીફલશલાટુમજ્જાનાગરચૂર્ણેન મિ-
શ્રિતઃ સગુઢઃ । ગ્રહણીગદમત્પુગ્રં ત-
ક્રમ્યુજા શીલિતો જયતિ ॥

શ્રીફલ શલાટુવિલ્વસ્વામં ફલમ્ ।
ગુઢમાગદ્વયમ્ । इति विल्वकल्क. ॥

ખીલીના કાચા કળના ગર્ભમાં સુંઠનું
ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી તેમાં ગોળ નાખીને
તેનું સેવન કરવામાં આવે અને છાશથી
ભોજન કરવાનો અભ્યાસ રાખવામાં
આવે તો અત્યંત ઉચ્ચ અહણી પણ જ-
તાઈ બયછે.

વાર્તાકું ગુટિકા.

ચતુઃપલં સુધાકાષ્ઠં ત્રિફલા લવ-
ણત્રયમ્ વાર્તાકોઃ કુઢવચ્ચાર્કમૂલા-
દ્વિલ્વં તયાનલાત્ । દગ્ધ્વા દ્રવેણ વાર્તા-
કોર્ગુટિકા ભોજનાન્તરે । મુક્તામુક્તં
પચસાથુ નાશયેદ્ગ્રહણીગદમ્ ॥ કાસં
શ્વાસં તથાર્શાસિ વિપૂચીચ હૃદામયમ્ ।
इति वार्ताकुण्टिका ॥

સોળ તોલાં ભાર ચોરનાં ડીંડલાં ત્રિ-
ક્ષા, (હરડાં બેટલાં આમળાં) ત્રણ
લવણ, (સૈંધવ ખીડલણ સંયજ) સોળ

તોલાં ભાર રીંગણી, ચાર તોલાં ભાર ખીલાનો ગર્ભ અને ચાર તોલાં ભાર ચિત્રક એઓને ખાળી રીંગણીના રસથી ગોળીઓ બનાવવી. આ ગોળી ભોજનના મધ્યમાં ખાવામાં આવે તો તેથી ભોજન તુરત પચી જાય છે, ગ્રહણીના રોગનો નાશ થાય છે અને ઉધરસ, શ્વાસ, અરશ, કૌલેરા તથા છાતીનાં દરદ એઓ પણ મટે છે.

મુસ્તકાદિ ચૂર્ણ.

મુસ્તકાદિવિપાવિલ્વકૌટજં સૂક્ષ્મ-ચૂર્ણતમ્ । મધુના ચ સમાલીલં ગ્રહણીં સર્વજાં જયેત્ ॥

૧૧ કૌટજ ઇન્દ્રયવઃ । ઇતિ મુસ્તકાદિચૂર્ણમ્ ।

મેથ, અતવસ, ખીલું અને ઇંદ્રજવ એઓનું ઝીલું ચૂર્ણ કરી મધથી ચાટવામાં આવે તો તેથી સઘળા દોષની ગ્રહણી છૂટાય છે.

સર્જરસ ચૂર્ણ.

શ્વેતો વા યદિવા રક્તઃ સુપક્વો ગ્રહણીગદઃ । ગુડેનાધિકસર્જેન મક્ષિતેનાથુ નશ્યતિ ॥

इति सर्जरसचूर्णम् ।

ગોળમાં ગોળથી વધારે રાજ નાખીને ભક્ષણ કરવામાં આવે તો તેથી ઘોળો અથવા રાતો સારી પેઠે પાકેલો ગ્રહણીનો રોગ તુરત નષ્ટ થાય છે.

બકરીનું દુધ.

વિલ્વાવ્દશક્રયવવાલકમોચસિદ્ધ-માજં પયઃ પિવતિ યો દિવસત્રયં ના । સોડતિમૃદ્ધચિરજ ગ્રહણીવિકારં સામં સશોષિતમસાધ્યમપિ ક્ષિણોતિ ॥

ખીલાનો ગર્ભ, મેથ, ઇંદ્રજવ, વાળો અને મેચરસ એઓ નાખીને પકાવેલું બકરીનું દુધ ત્રણ દિવસ સુધી પીવામાં આવે તો તેથી ગ્રહણીનો વિકાર અત્યંત વધેલો, લાંબા કાળથી થયેલો, આમવાળો, લોહીવાળો તથા અસાધ્ય હોય તો પણ મટી જાય છે.

કલ્યાણ ગુડ.

પ્રસ્થત્રયં ત્વામલકીરસસ્ય શુદ્ધસ્ય દત્ત્વાર્દ્ધતુલાં ગુડસ્ય । ચૂર્ણીકૃતૈર્ગ્રન્થિ-કજીરચવ્યવ્યોપૈઃ સ કૃષ્ણાહપુપાજ-મોદૈઃ ॥ વિઢ્ઙ્ઙસિન્ધુત્રિફલાયવાની-પાઠાગ્નિધાન્યૈશ્ચ પલપ્રમાણૈઃ । દત્ત્વા-ત્રિવૃત્ત્ત્વૃણપલાનિ ચાષ્ટાવઘૌ ચ તૈલસ્ય પચેદ્ યથાવત્ ॥ તં મક્ષયેદક્ષપલપ્ર-માણં યથેષ્ટચેષ્ટસ્તિમુગન્ધિયુક્તમ્ । અ-નેન સર્વે ગ્રહણીવિકારાઃ સશ્વાસકા સાસ્વરભેદશોયાઃ ॥ શામ્યન્તિ ચાયં ચિરમન્તરગ્રેહૈતસ્ય પુંસ્ત્વસ્ય ચ વૃદ્ધિ-હેતુઃ । સ્ત્રીગાન્તુ વન્ધ્યામયનાશનઃ સ્યાત્કલ્યાણકો નામ ગુડઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥ તૈલે મનાગ્ ત્રિવૃદ્ મૃષ્ટા ત્રિફલાયાઃ પલત્રયમ્ । સિદ્ધે નિધેયામત્રૈવ ગુડે કલ્યાણપૂર્વકે ॥ ઇતિ કલ્યાણગુડઃ ॥

એકસો ખાલું રૂપિઆ ભાર આમ-જાના રસને અને બસો રૂપિઆ ભાર ગોળને મિશ્રિત કરવાં. પછી પીપળી-મૂળ, જીરું, અવક, વ્યોપ, (સુંઠ, મરી, પીપળ) શાહાજીરું, પલાશી, અભોદ, વાવડીગ, સૈંધવ, ત્રિફલા, (હરડાં, બે-હેડાં, આમળાં) યવાન, કાળીપાડ, ચિત્રક અને ધાણા એઓનું ચાર ચાર રૂ-પિઆ ભાર ચૂર્ણ તથા બત્રીસ રૂપિઆ

ભાર નસોતરનું ચૂર્ણ અને ખત્રીશ ૩-
પીચા ભાર તેલ એએને તે ગોળમાં
નાખી સંપૂર્ણ રીતે તે ગોળને પકાવવો.
પછી તેમાંથી એક ૩પીચા ભાર અથવા
ચાર ૩પીચા ભાર ગોળ લઈ તેમાં તજ,
તમાલપત્ર તથા એળચી નાખીને તે
ગોળનું ભક્ષણ કરવું. આમ કરવાથી
અહણીના સઘળા વિકારો, શ્વાસ, ઉધ-
રસ, સ્વરભેદ તથા સોજ એએ શાંત
થાયછે. ઘણા દિવસથી જઠરાગ્નિ હ-
ણાઈ ગયો હોય તથા પુરૂપપણું હણાઈ
ગયું હોય તેપણુ આ ગોળથી જઠરા-
ગ્નિની તથા પુરૂપપણાની પાછી વૃદ્ધિ
થાયછે. આ 'કલ્યાણ' એ નામથી પ્ર-
સિદ્ધિ પામેલો ગોળ એએના વાંઝણી-
પણાના દરદને પણ નાશ કરેછે. આમાં
વિહારાદિકની પહરેજી રાખવાની જ-
ર નથી.

સિદ્ધ થએલા આ કલ્યાણ ગુડમાં
તેલની અંદર જરાક શેકેલી નસોતર
તથા હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં ના-
ખવાં બેઠએ.

મહાકલ્યાણુક ગુડ.

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકં ગજ-
પિપ્પલી । ધાન્યકચ વિડઙ્ગાનિ યવા-
ની મરિચાનિ ચ ॥ ત્રિફલા ચાજમો-
દા ચ નીલિની જીરકસ્તયા । સૈન્ધવં
રોમકચાપિ સામુદ્રં રુચકં વિડમ્ ॥
આરગ્વથશ્ચ ત્વક્ પત્રં સૂક્ષ્મૈલાચોપકુ-
ચ્ચિકા । શુળ્લી શક્રયવાશ્ચૈવ પ્રલેકં
કર્પસંમિતાઃ ॥ મૃદ્વીકાયા પલાન્યત્ર
ચત્વારિ કથિતાનિ હિ । ત્રિવૃતાયાઃ
પલાન્યષ્ટૌ ગુડસ્પાર્દતુલાં તથા ॥ તિ-

લતૈલપલાન્યષ્ટાવામલકયા રસસ્ય તુ ।
પ્રસ્થત્રયમિદં સર્વં શનૈર્મૃદ્વમિના પચેત્ ॥
ઔદુંવરં ચામલકં વદરચ્ચ યથાવલમ્ ।
તાવન્માત્રમિદં સ્વાદેદ્ ભક્ષયેદ્વા યથાન-
લમ્ । નિશ્ચિલાન્ ગ્રહણીરોગાન્ પ્રમે-
હાંશ્ચૈવ વિંશતિમ્ । જરોઘાતં પ્રતિ-
શ્યાયં દૌર્બલ્યં વહ્નિસહ્ચયમ્ ॥ જ્વરા-
નપિ હરેત્ સર્વાન્ કુર્યાત્ કાર્નિત મર્તિ વ-
લમ્ । પાણ્ડુરોગાન્ જવાદ્ધન્તિ રક્ત-
પિત્તચ્ચ વિદ્ગ્રહમ્ ॥ ધાતુક્ષીણો વયઃ-
ક્ષીણઃ સ્ત્રીપુ ક્ષીણઃ ક્ષયી ચયઃ । તેભ્યો
હિતશ્ચ વન્ધ્યાયૈ મહાકલ્યાણકો ગુડઃ ॥

इति महाकल्याणकगुडः ॥ 25222

પીપળ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ગજ-
પીપળ, ધાણા, વાવડાંગ, યવાન, મરી,
ત્રિકૃલા, અજમોદ, ગળી, જીરું, સૈન્ધવ,
વડાગરૂં મીઠું, દરીયાઈ મીઠું, સંયલ,
ખીડલણ, ગરમાળો, તજ, તમાલપત્ર,
ઝીણી એળચી, કલોજી જીરું, સુંઠ અને
ઇદ્રજવ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક
તોલાં ભાર લેવા. ધ્રાખ સોળ તોલાં ભાર
લેવી. નસોતર ખત્રીશ તોલાં ભાર લેવી.
ગોળ ખસો તોલાં ભાર લેવો. તેલનું તેલ
ખત્રીશ તોલાં ભાર લેવું અને આમળીનો
રસ એકસો ખાણુ તોલાં ભાર લેવો. આ
સઘળા પદાર્થોને મિશ્રિત કરી ધીરે ધીરે
મંદ અગ્નિથી પકાવવા એટલે 'મહા-
કલ્યાણુક' નામનો ગોળ સિદ્ધ થાયછે.
આ ગોળમાંથી પોતાના બળને અતુ-
સરીને જાંબરાના ડૂળ જટલો, આમળાં
જટલો અથવા બોર જટલો ખાવો અ-
થવા પોતાના જઠરાગ્નિને અતુસરીને
ખાવો. આ ગોળ છાતીના ધાતને, સ-

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

द्वितीयो भागः ।

अरशानो अधिकार.

अथाशौडधिकारः ।

अरशानां पासेनां निदानो

अने संप्र्या.

तत्रार्शसः सन्निकृष्टानि नि-
दानान्याह ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सह-
जानि च । अर्शासि पटप्रकाराणि वि-
द्याद् गुदबलत्रये ॥

केचित् रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते
तन्मतमाश्रित्याह शोणितादिति । सहजा-
नि शरीरे सहजातानि । सरूपा चाह । पट-
प्रकाराणीति । गुदबलत्रये सार्द्धं चतुरङ्गुलं
गुदस्य मानम् ॥ तस्यावयवभूतास्तिस्त्रो
बलयः । शखावर्तनिभा. उपर्युपरि सन्ति ।
तासा नाम प्रवाहणी विसर्जनी सम्बरणी
चेति । तत्र गुदोष्ठोऽर्धाङ्गुलमानस्तदूर्ध्वम-
ङ्गुलमाना प्रथमा बलिः । सार्द्धंकाङ्गुलमाना
द्वितीया । तृतीया च तावती ॥ उक्तञ्च ॥

अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिच-
क्षते । गुदाष्टादङ्गुलचैकं प्रथमान्तु व-

लि विदुः ॥ सार्द्धंकाङ्गुलमानेन पृथ-
गन्ये प्रकीर्तिते ॥

गुदानां त्रयु वणीशोभां वायुथी,
पित्तथी, कक्ष्थी, त्रयु दोषथी, रुधिरथी
अने स्वाभाविके अे रीते छ प्रकारना
अरश थायछे.

केटलाञ्छेक आचार्यो रुधिरने पशु
दोष मानेछे तेअोना मतने लधने 'रु-
धिरथी पशु थायछे' अेम कछुंछे. स्वा-
भाविक अेटले शरीरनी साथेअ थअेला
समजवा. छ प्रकारना अरश थायछे अे
संप्र्या कही समजवी. गुदानुं प्रमाणु
साडायार आंगणतुं छे. अे गुदाना अ-
वयवोऽप अने शंपना आवर्त्त नवी
त्रयु वणीशो अेक अेकनी उपर छे. ते-
अोभां चेहेली वणीनुं प्रवाहणी, भील
वणीनुं विसर्जनी अने त्रील वणीनुं
संपरणी नाम छे. गुदानो दोठ के न
अरधा अगुलनो छे तेनी उपर अेक
आंगणना प्रमाणनी चेहेली वणी छे,
डोठ आंगणना प्रमाणनी भील वणी छे
अने त्रील पशु तेवडोअ छे.

कछुं छे के "गुदानो दोठ अरधा अ
गुलनो छे, अे दोठनी उपर अेक आं-

ગળની પેહેલી વળી છે, તેની ઉપર ડોઠ આંગળની ખીજ વળી છે અને તેની ઉપર ડોઠ આંગળની ત્રીજી વળી છે.”

વાયુ સંબંધી અરશનાં

દૂરનાં નિદાનો.

અથ વાતાર્શસો વિપ્રકૃષ્ટં
નિદાનમાહ ।

કપાયકટુતિક્તાનિ રુક્ષશીતલઘૂ-
નિ ચ । પ્રમિતાઅશનં તીક્ષ્ણં મઘં મૈ-
થુનસેવનમ્ । લઙ્ગનં દેશકાલૌ ચ શી-
તૌ વ્યાયામકર્મ ચ । શોકો વાતાતપ-
સ્પર્શો હેતુર્વાતાર્શસાં મતઃ ॥

અલ્પશનમપરિમિતં તીક્ષ્ણમિતિ મઘવિ-
શેષણમ્ । પિષ્ટાદિમૃદુમઘસ્ય વાતશમક-
ત્વાત્ । આતપસ્તૂષ્ણવીર્યોદ્ભૂતરૌહ્યાદ્વાતપ્ર-
કોપે હેતુઃ । વાતાર્શસામ્ । નન્વર્શસિ
સર્વાણિ ત્રિદોષજાનિ યત આહ ॥

પચ્ચાત્મા મારુતઃ પિત્તં કફો ગુદ-
વલિત્રયે । સર્વ એવ પ્રકુપ્પન્તિ ગુદ-
જાનાં સમુદ્રવે ॥

તથા કથં વાતાર્શસામિતિ । ઉચ્યતે ।
તત્તદાધિક્યાદ્વચ્ચપદેશભેદ ઇતિ ન દોષઃ ।
અત એવાત્રે વક્ષ્યતે વાતોલ્વજાનામિતિ ।
તથા ચ ચરકઃ ॥

અર્શસિ નામ જાયન્તે નાસન્નિપ-
તિતૈત્ત્રિભિઃ । દોષૈર્દોષવિશેષાત્તુ વિ-
શેષઃ કથ્યતેર્શસામિતિ ॥

તુરાં, તીખાં, કડવાં, રુક્ષ, શીતલ અને
હલકાં લોઝનોથી, ખડુજ થોડું જમ-
વાથી, ઝાડું જમવાથી, તીક્ષ્ણ મઘ પી-
વાથી, મૈથુનના અતિસેવનથી, લાંઘણ

કરવાથી, શીત દેશ કાળથી, કસરત ક-
રવાથી, શોક કરવાથી, ખડું વાયુના સ્પ-
ર્શથી અને તડકાના સ્પર્શથી વાયુસંબંધી
અરશ થાયછે.

લોટ આદિથી ખનાવેલું દામજ મ-
ઘતો વાયુને શાંત કરનાર છે એટલામાટે
'તીક્ષ્ણ મઘ પીવાથી થાયછે' એમ
કહ્યું છે. તડકા તો ઉષ્ણવીર્યથી ઉત્પન્ન
થએલા રુક્ષપણને લીધે વાયુસંબંધી
અરશોતું નિદાન થાયછે.

શંકા- 'ગુદાની ત્રણ વળીઓમાં
પાંચે પ્રકારનો પવન, પિત્ત અને કફ એ
ત્રણે પ્રકુપિત થવાથી અરશ ઉત્પન્ન થા-
યછે' એમ પ્રાચીન ગ્રંથતું વચન છે
માટે સઘળા પ્રકારના અરશો ત્રણે દો-
ષથી થાયછે એમ સિદ્ધ થાયછે તો તે
છતાં 'વાયુસંબંધી અરશ, પિત્ત સંબંધી
અરશ અને કફ સંબંધી અરશ નોખ
નોખા કેમ કહ્યા?'

સમાધાન- જો કે અરશ ત્રણે દો-
ષોના પ્રદોષથી થાયછે તોપણ જે અર-
શમાં જે દોષની અધિકતા હોય તે અ-
રશને તે દોષ સંબંધી ગણવામાં આવેછે.
એટલામાટેજ આગળ જતાં વાયુસં-
બંધી અરશને 'વાતોલ્વણ' કહેવામાં
આવશે. અરકે પણ કહ્યું છે કે "જે કે
અરશો ત્રણે દોષના સન્નિપાતથી થાયછે
તોપણ તેમાં દોષના આધિક્ય ઉપરથી
અરશોનાં નામ પાડવામાં આવ્યાં છે."

પિત્તસંબંધી અરશનાં દૂરનાં
નિદાનો.

તથા પિત્તાર્શસાં વિપ્રકૃષ્ટં
નિદાનમાહ ।

કદ્મલલવણોષ્ણાનિ વ્યાયામાઘ્યા-

તપમમા । દેશકાલાવશિશિરૌ ક્રોધો
મદ્યમસૂચનમ્ ॥ વિદાહિ તીક્ષ્ણમુષ્ણઞ્ચ
સર્વં પાનાન્નભોજનમ્ । પિત્તોલ્વણાનાં
વિજ્ઞેયઃ પ્રકોપે હેતુરર્શસામ્ ॥

ઉષ્ણદ્રવ્યસ્ય સ્પર્શનાદિ બોદ્ધવ્યમ્ ।
ઉષ્ણપાનભોજનસ્યાગ્રે વક્ષ્યમાણત્વાત્ ॥
અગ્ન્યાતપપ્રમા અગ્ન્યાતપયોઃ પ્રમા તેજઃ
આશિશિરો દેશો મરુઃ શરદ્ ગ્રીષ્મશ્ચ કા-
લઃ ક્રોધઃ કોપઃ અમૂચનં પરસમ્પત્તૌ દ્વેપઃ
પ્રકોપે ઉત્પત્તૌ ॥

તીખાં, ખાટાં તથા ખારાં ભોજનોથી
ભિના પદાર્થોના સ્પર્શથી, કસરત કર-
વાથી, અગ્નિના તાપથી, સૂર્યના તા-
પથી, ઉષ્ણદેશથી, ઉષ્ણકાળથી, ક્રોધથી,
મદ્યથી, પરાધ સંપત્તિની ઇર્ષ્યા કર-
વાથી, અને સંધળા પ્રકારનાં બળતરા
ઉપજવનારાં તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ અન્ન-
પાનોથી પિત્તોલ્વણુ અરશોની ઉત્પત્તિ
થાયછે.

મરુદેશને (નિર્જલદેશને) ઉષ્ણદેશ
સમજવો અને શરદ્ તથા ગ્રીષ્મ એ બે
ઋતુઓને ઉષ્ણકાળ સમજવો.

ક્રુસંબંધી અરશોનાં દૂરનાં
નિદાનો.

અથ કફાર્શસાં વિપ્રકૃષ્ટં
નિદાનમાહ ।

મધુરસ્તિગ્ધશીતાનિ લવણામ્લઘુ-
રૂણિ ચ । અવ્યાયામદિવાસ્વપ્નશર્યા-
સનસુત્વે રત્તિઃ ॥ પ્રાગ્વાતસેવાશીતી
ચ દેશકાલાવચિન્તનમ્ । શ્લેષ્મિકાનાં
સમુદ્દિષ્ટમેતત્ કારણમર્શસામ્ ॥

મધુર, રિનગ્ધ, શીતલ, ખારાં, ખાટાં

તથા ભારે ભોજનોથી, કસરત નહી કર-
વાથી, દિવસે સુવાથી, સુષ્ણ રહેવાના
તથા બેસી રહેવાના સુખમાંજ રૂચિ
રાખવાથી, પૂર્વદિશાના પવનનું સેવન
કરવાથી, શીત દેશથી, શીતકાળથી,
અને ચિંતા નહી રાખવાથી ક્રુ સંબંધી
અરશોની ઉત્પત્તિ થાયછે.

ત્રયો દોષસંબંધી અરશોનાં
દૂરનાં નિદાનો.

અથ ત્રિદોષાર્શસાં વિપ્રકૃષ્ટં
નિદાનમાહ ।

સર્વો હેતુત્રિદોષાણાં સહજૈર્લક્ષણં
સમમ્ ॥

જનકલ્પેન ત્રયો દોષાઃ યેષાં તાનિ
ત્રિદોષજાનિ । અર્શસાં સર્વો હેતુઃ પ્રય-
ગ્વાતપિત્તકફાર્શોહેતુઃ ॥ ત્રિદોષાર્શોલ-
ક્ષણં શ્વાસરુજાવિવગ્ધૈઃ સહજાર્શોભિઃ સ-
મમ્ । નનુ ત્રિદોષાણામિતિ વિશેષણં વ્ય-
ર્થમ્ । યતઃ સર્વ એ વ્યાધયત્રિદોષજાઃ
ઉક્તઞ્ચ ॥

દ્રવ્યમેકરસં નાસ્તિ ન રોગોડપ્યેક-
દોષજઃ । એકસ્તુ કુપિતો દોષ इतरा-
નપિ કોપયેત્ ॥

इति युक्तिमप्याह, स्वकारणाद् वृद्धो
वायुः शैत्यात् कफं द्रवत्वात् पित्तं वर्द्धयत
इति ॥ उच्यते । यत्र स्वस्वकारणात् त्रयो
दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजव्यपदेश
इति न दोषः ॥

વાયુ સંબંધી, પિત્તસંબંધી અને ક્રુ
સંબંધી અરશોનાં જે જે બુદ્ધાં બુદ્ધાં
નિદાનો કહ્યાં તે સમજાણાં નિદાનોથી ત્રણે

દોષસંબંધી અરશો થાયછે અને તેઓનું લક્ષણ, સ્વભાવિક અરશોના જેવું હોયછે એટલે તેઓમાં શ્વાસ, વ્યથા તથા મળબંધ થાયછે.

શંકા.—અરશોને ‘ત્રણ દોષસંબંધી’ એ વિશેષણ આપ્યુંછે તે વ્યર્થછે. કારણ કે સધળા વ્યાધિઓ ત્રણે દોષોથી થાયછે. કહ્યુંછે કે ‘જમ ઠાંધ દ્રવ્ય એક રસવાળું નથી તેમ ઠાંધ રોગ એક દોષથી થતો નથી. કારણ કે પ્રકોપ પામેલો એક દોષ ખીજ દોષોને પણ પ્રદુષિત કરેછે.’ આ વિષયમાં યુક્તિ પણ કહી છે કે “પોતાના કારણથી વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ શીતપણથી કંકરને અને દ્રવપણથી પિત્તને વધારેછે.” તે આ યુક્તિ પ્રમાણે પ્રકોપ પામેલા એક દોષથી ખીજ દોષોનો પ્રકોપ થવો સંભવેછે.

સમાધાન.—જે રોગમાં ત્રણે દોષો એક ખીજથી નહીં પણ પોતપોતાનાં કારણોથી પ્રકોપ પામ્યા હોય તે રોગનેજ ત્રણે દોષથી થયેલો કહેવામાં આવેછે.

અરશનું પૂર્વરૂપ.

અથાર્શસઃ પૂર્વરૂપમાહ ।

વિષ્ટમ્મોડન્નસ્ય દૌર્બલ્યં કુક્ષેરાટોપ
 एव च । काश्यमुद्गारवाहुल्यं सकथि-
 सादोऽल्पविटकता ॥ ग्रहणीदोषपार्श्व-
 त्तिः प्रशङ्का चोदरस्य च । पूर्वरूपं
 विनिर्दिष्टमर्शसामभिदृश्ये ॥

પેટમાંથી અન્નનું વિષ્ટારૂપ થઈને નહીં નીકળવું, દુર્બલપણું, પેટનું ચડવું, કૃશપણું, ઝોડકારનું ઝાઝાપણું, સાથળમાં પીડા, વિષ્ટાનું ઝાછાપણું, ગ્રહણીનો વિકાર, પડખામાં વ્યથા અને

બિદરના રોગોની શંકા એટલાં અરશનાં પૂર્વરૂપ છે.

અરશોનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અથાર્શસાં સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં સામા-
 ન્યલક્ષણમાહ ।

દોષાસ્ત્વદ્દ્વાંસમેદાંસિ સંદૂપ્ય વિ-
 વિધાકૃતીન । માંસાહુરણપાનાદૌ કુ-
 વર્ન્યર્શાસિ તાન જગુઃ ॥

ત્વદ્વાંસપદેન ત્વદ્વાંસમાશ્રિતં રક્તમાપિ
 ગૃહ્યતે । કિંચિત્ સાધારણરક્તસ્રાવણોપદે-
 શાત્ । આદિશબ્દેન નાસાનેત્રનાભિમેદ્વા-
 દિષ્વપિ કુર્વન્તિ ॥

દોષો ત્વચાને, માંસને, અને મેદને દૂષિત કરી ગુદા, નાસિકા, નેત્ર, નાભિ અને લિંગ ઇત્યાદિ સ્થલોમાં માંસના જે અંકુરોને ઊત્પન્ન કરેછે તે અંકુરો અરશ કહેવાયછે.

‘ત્વચાને તથા માંસને’ એ પદોથી ત્વચામાં તથા માંસમાં રહેલા લોહીનું પણ ગ્રહણ થાયછે એટલે દોષો લોહીને પણ દૂષિત કરીને અરશોને ઉત્પન્ન કરેછે એ સમજી લેવું. કારણ કે અરશના દરદમાં કાંઈક સાધારણ રીતે લોહી સ્રવાવવાનું પણ કહેલુંછે.

વાયુસંબંધી અરશોનું લક્ષણ.

વાતાર્શોલક્ષણમ્ ।

ગુદાહુરા વહનિલાઃ શુષ્કાશ્ચિમિ-
 ચિમાન્વિતાઃ । મ્લાનાઃ શ્યાવારુણાઃ
 સ્તબ્ધા વિશદાઃ પરુપાઃ ત્વરાઃ ॥ મિ-
 થો વિસદશા વક્રાસ્તીક્ષ્ણા વિસ્ફુટિ-
 તાનનાઃ । વિમ્વીકર્કન્ધુસ્વર્જરકર્કોટિ-
 ફલસન્નિમાઃ ॥ કેચિત્ કદમ્બપુષ્પા-

માઃ કેચિત્ સિદ્ધાર્થકોપમાઃ । શિરઃ-
પાર્શ્વીસકટશૂરૂવંક્ષણાભ્યધિકવ્યથાઃ ॥
ક્ષવધૂદ્વારવિષ્ટમ્બહદ્રોગારોચક્રમદાઃ ॥
કાસશ્વાસાગ્નિવૈપમ્યકર્ણનાદભ્રમાવહાઃ
॥ તૈરાત્તૌ ગ્રથિતં સ્તોકં સશબ્દં સમ-
વાહિકમ્ । રૂક્ષેનપિચ્છાનુગતં વિદ્-
વદ્દમુપવેશ્યતે ॥ કૃષ્ણત્વદ્વનસવિષ્મૂ-
ત્રનેત્રવક્રશ્ચ જાયતે । ગુલ્મપ્તીહોદરા-
પ્તીલાસમ્ભવસ્તત્ એવ ચ ॥

વહ્નિલાઃ વાતોલ્વળગુદાહુરાઃ । અ-
શૌંસિ ત્રિમિચિમાન્વિતાઃ ॥ ત્રિમિચિમા
વ્યથાવિશંપાઃ । ચરચરા ઇતિ લોકે ॥ ત-
દન્વિતાઃ । શ્યાવારુણાઃ શ્યાવા ધૂમ્રવર્ણાઃ ।
અરુણવર્ણા વા । સ્તવ્યાઃ કાઠિનાઃ । વિ-
શદાઃ પિચ્છિલાઃ ॥ પરુપાઃ ગોજિહ્વાવત્
સરસ્પર્શાઃ ॥ સરાઃ કર્કશાઃ કર્કોટીફલવ-
ત્સૂક્ષ્માનેકકણ્ઠકચિતાઃ ॥ ત્રિમ્બ્યાદિફ-
લસન્નિમાઃ ॥ આઠ્ઠ્યા અત્ર વિકલ્પવૃષકં
વક્ષ્યમાણં કેચિત્ કેચિદિતિ પદં પ્રતિસ-
મ્બન્ધનીયમ્ । કદમ્બપુષ્પામાઃ સ્થિરનેક-
સૂક્ષ્મશંકરાઃ । સિદ્ધાર્થકોપમાઃ પીટસૂક્ષ્મ-
પિટકાચિતાઃ । તૈરાત્તૌ ઇત્યશૌંભિઃ પીડિતઃ ।
તૈરાત્તૌ વિદ્વદ્મુપવેશ્યતે ઇત્યાર્ત્તસ્ય પ્રયો-
જ્યકર્તુઃ કર્મતાર્પણાત્ ॥ ગ્રથિતં મલગુ-
ટિકાગ્રન્થિતં વિદ્વાંસિરૂપમ્ । પિચ્છં પિ-
ચ્છિલ્લો દ્રવભાગઃ । વહ્નં સંહતમ્ । વિદ્-
શબ્દો નપુંસકેડપ્યસ્તિ । ઉપવેશ્યતે ત્યા-
જ્યતે ॥ તત્ એવ વાતાશંસ એવ ગુલ્મા-
દીનાં સમ્ભવઃ । અપ્તીલા નાભેરવોભાગે
પાપાણપિણ્ડિકાવદ્વાતવ્યાધિવિશેષઃ ॥

વાયુની ઊદ્વલ્ણતાવાળા અરશો સુકા
હોયછે, અમચમાટવાળા હોયછે, ગ્લા-

નિ પામેલા હોયછે, ધૂમ્રવર્ણવાળા અથવા
રાતાવર્ણવાળા હોયછે, કઠણુ હોયછે,
તાંતણુવાળા હોયછે, ગાયત્રી છલની
પેઠે ખરસટ સ્પર્શવાળા હોયછે, કંટા-
ળીના ક્ષણનીપેઠે ત્રીણા ત્રીણા અનેક
કાંટાઓથી વ્યાપ્ત હોયછે, પરસ્પરથી
બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના હોયછે, વાંકા હો-
યછે, તીક્ષ્ણ હોયછે, કૂટલા મોહોડા-
વાળા હોયછે, કૂટલાએક ઘેલાંજવા
હોયછે, કૂટલાએક ધોરજવા હોયછે,
કૂટલાએક ખબુરની પેશીજવા હો-
યછે, કૂટલાએક કંટોલાજવા હોયછે,
કૂટલાએક કદંબના કુલનીપેઠે સ્થિર
અનેક તથા સૂક્ષ્મ શિખરોવાળા હો-
યછે અને કૂટલાએક સર્પની પેઠે
પીળી તથા ત્રીણી ફેડલીઓવાળા
હોયછે. વાયુસંબંધી એ અરશોથી મા-
થામાં, પડખામાં, ખભાઓમાં, કેડમાં,
સાથળોમાં અને સાથળના સાંધાઓમાં
બહુ વ્યથા થાયછે. છીક, ઝોડકાર, મ-
લબંધ, છાતીનાં દરદ, અરચિ, ઊધરસ,
શ્વાસ, અગ્નિનું વિષમપણું, કાનમાં અ-
વાજ અને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાયછે. એ અ-
રશોથી પીડાએલા માણસને ઝાડો મ-
ળની ગોટીઓથી ગુંથાઈને વાટ જવો
થએલો, થોડો, અવાજવાળો, પ્રવાહિ-
કાવાળો, પીડાવાળો, ક્રીણુ તથા દ્રવભા-
ગવાળો અને બંધાએલો આવેછે. ચા-
મડી, નખ, વિષા, મૂત્ર, નેત્ર અને મો-
હોડું એઓ કાળાં થઈ જાય છે. એ અ-
રશોથીજ ગોટાનો, ખરસનાં દરદનો, ઊ-
દરના રોગોનો અને નાભિથી નીચેના
ભાગમાં થતા લાંબા પથરાજવા અપ્તીલા
નામના એક જાતના વાયુસંબંધી રોગનો
સંભવ થાયછે.

પિત્તસંબંધી અરશોનું લક્ષણ.

પિત્તાર્શોલક્ષણમ્ ।

પિત્તોત્તરા નીલમુશ્લા રક્તપીત્તમિ-
ત્રપ્રમાઃ । તન્વસ્રસ્રાવિણો વિસ્રાસ્તનવો
મૃદવઃ શ્લથાઃ ॥ શુક્રજિહ્વા યકૃત્સ્રવ્ણ-
જર્ણાકોવક્રસન્નિમાઃ ॥ દાહપાકજ્વર-
સ્વેદતૃષ્ણામૂર્ચ્છારિતિપ્રદાઃ । સોપ્મા-
ણો દ્રવનીલોષ્ણપીતરક્ત્તામવર્ચસઃ ॥ ય-
વમધ્યા હરિત્પીતહારિદ્રસ્રહ્નસ્રાદયઃ ॥

તનુ અઘનમ્ । શ્લથા લમ્બિનઃ । સન્નિમા
આકૃત્યા । પાકો ગુદસ્ય સોપ્માણઃ । ડ-
પ્મસ્પર્શાઃ । હરિચ્છાકવર્ણમ્ । પીતં હરિ-
તાલવર્ણમ્ । હારિદ્રં હરિદ્રાવર્ણમ્ । આદિ-
શબ્દાન્મલમૂત્રપુરીપાણાં ગ્રહણમ્ ॥

પિત્તની ઊદ્વશ્યતાવાળા અરશો સ્થા-
મ મોહોડાવાળા હોયછે, રાતી પીળી
તથા ઘોળી કાંતિવાળા હોયછે, પાતળા
લોહીને સ્ત્રોત્યા કરેછે, દુર્ગંધવાળા હોય
છે, ઝીણા હોયછે, કુણા હોયછે, કટકતા
હોયછે, કટલાએક પોપટની જીભ જેવા
હોયછે, કટલાએક જમણા પડ્યાની
ગાંઠના કટકા જેવા હોયછે અને કટલા-
એક જળો નામના જીવડાના મોહોડા
જેવા હોયછે. એ અરશોથી બળતરા,
ગુદાનું પાકવું, જ્વર, પસીનો, તરશ,
મૂર્છા તથા અરચિ થાયછે. એ અરશોનો
સ્પર્શ ઊનો હોયછે, મધ્ય જ્વરના જેવું
હોયછે અને તેઓને લીધે વિદ્યા દ્રવરૂપ,
નીલી, ઊની, પીળી, રાતી અને કાચી
થાયછે. એ અરશોથી આમડી, નખ,
મળ, મુત્ર અને વિદ્યા આદિ શાકના
જેવા દહરિત વર્ણવાળાં, હરતાલ જેવાં
અને હળદર જેવાં થઇ અથ છે.

પિત્તના એક ભેદરૂપ રૂધિરસંબંધી
અરશોનું લક્ષણ.

અથ પિત્તોત્તરભેદરક્તાર્શો-
લક્ષણમાહ ।

રક્તોલ્વણા ગુદે કીલાઃ પિત્તાકૃ-
તિસમન્વિતાઃ । વટપ્રોહસદ્દશા ગુઝા-
વિદ્રુમસન્નિમાઃ ॥ તેત્યર્થં દુષ્ટમુષ્ણં ચ
ગાદવિદ્ત્વપ્રપીડિતાઃ । સ્રવન્તિ સહસ્રા
રક્તં તસ્ય ચાતિપ્રવૃત્તિતઃ ॥ મેકામઃ
પીડયતે દુઃસૈઃ શોણિતક્ષયસમ્ભવં । હી-
નવર્ણવલોત્સાહો હતૌજાઃ કલુપેન્દ્રિયઃ ॥
વિદ્શ્યાવં કાઠિનં રૂક્ષમથોવાયુર્ન વર્તેતી
તનુ ચારુણવર્ણં ચ ફેનિલં વાસ્ટગર્શ-
સામ્ ॥ કટયૂરુગુદશૂલચ્ચ દૌર્બલ્યં યદિ
વાધિકમ્ । તવાનુવન્થો વાતસ્ય હેતુ-
ર્યદિ ચ રૂક્ષણમ્ ॥ શિથિલં સ્વેતપીતં
ચ વિદ્ સ્નિગ્ધં ગુરુ શીતલમ્ । યદર્શસાં
ઘનં ચાસ્ટકુ તન્તુમત્પાણ્ડુ પિચ્છિલમ્ ॥
ગુદં સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ સ્નિગ્ધં ચ
કારણમ્ । શ્લેષ્માનુવન્થો વિજ્ઞેયસ્તત્ર
રક્તાર્શસાં વૃથૈઃ ॥ ગુદે હિ કીલા અ-
ર્શસિ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ ॥

પિત્તાર્શોલક્ષણયુક્તાઃ । આકારેણ ચ વ-
ટપ્રોહસદ્દશાઃ । દુઃસૈઃ રોગૈઃ ત્વક્પારુ-
પ્યામ્બુશીતપ્રાર્થનાદિભિઃ કલુપેન્દ્રિયઃ વ્યા-
કુલસર્વેન્દ્રિયઃ ॥

અથ રક્તસ્યાપિ વાતોલ્વણસ્ય
લક્ષણમાહ ।

તત્રરક્તાર્શસિ અનુવન્થઃ ઉલ્વણત્વમ્ ।
રૂક્ષં રૂક્ષયતીતિ રૂક્ષણમ્ । રૂક્ષં દ્રવ્યમ્ ।
પિત્તોલ્વણસ્ય તુ લક્ષણમ્ । “ રક્તોલ્વણા

શુદ્ધે કૌલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ । ” ઇ-
ત્યાદિનૈવોક્તં રક્તપિત્તયોઃ સમાનહિજ્જ્વાત્ ॥

રૂધિરની ઉત્પલ્લુતાવાળા અરશો પિત્ત-
સંબંધી અરશોના જેવી આકૃતિવાળા
હોય છે, વડની વડવાઇ જેવા હોય છે
અને ચણાડીજેવા તથા પરવાળા જેવા
હોય છે. વિદ્યાના દૃઢપણાને લીધે દયા-
એલા એ અરશો સહસ્રા અત્યંત દુષ્ટ
અને ઊનાશવાળા રૂધિરને સ્વેદે છે. રૂધિ-
રની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થવાથી દેહકાજેવો
થઈ ગએલો રૂધિરસંબંધી અરશવાળો
માણસ રૂધિરના ક્ષયથી થએલાં ત્વચાનું
કઠણપણું, જળની પ્રાર્થના તથા શીતની
પ્રાર્થના આદિ દુઃખોથી પીડાય છે તે
માણસના વર્ણ બળ તથા ઉત્સાહ હીન
થાય છે, ઝાઝ હણાઈ જાય છે અને સ-
ધળી ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ થઈ જાય છે. વિદ્યા
કાળી, કઠણ અને રૂક્ષ પડે છે. અધા-
વાયુ નીકળતો નથી. એ અરશોનું લોહી
પાતળું, રાતાવર્ણુવાળું અને ક્ષીણુવાળું
હોય છે.

રૂધિરસંબંધી છતાં પણ વાયુની ઊ-
ત્પલ્લુતાવાળા અરશોનું લક્ષણ.

જે રૂધિરના અરશો રૂક્ષ નિદાનોથી
ઉત્પન્ન થયા હોય, કેડમાં, સાયળોમાં
તથા શુદ્ધમાં શૂળ નીકળતાં હોય અને
ખગરહિતપણું અત્યંત થયું હોય તો રૂ-
ધિરમાં વાયુનો અનુબંધ (ઉત્પલ્લુપણું)
છે એમ વિદ્વાન વૈદ્યોએ જણવું.

રૂધિરસંબંધી છતાં પણ કંઈની ઊ-
ત્પલ્લુતાવાળા અરશોનું લક્ષણ.

જે વિદ્યા શિથિલ, ઘોળી, પીળી, સિન-
વ્ય ભારે તથા શીતલ હોય, લોહી ધાટું

તાંતણાવાળું પાંદુવર્ણુવાળું તથા ચીકાશ-
વાળું હોય, શુદ્ધ ચીકાશવાળી તથા સ્ત-
બ્ધ રેહેતી હોય અને ભારે તથા સિનવ્ય
નિદાનોથી ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો રૂધિ-
રમાં કંઈનો અનુબંધ ઉત્પલ્લુપણું છે
એમ વિદ્વાન વૈદ્યોએ સમજવું.

પિત્તની ઉત્પલ્લુતાવાળા રૂધિરસં-
બંધી અરશોનું લક્ષણ તો ‘રૂધિરની ઊ-
ત્પલ્લુતાવાળા અરશો પિત્તસંબંધી અર-
શોના જેવી આકૃતિવાળા હોય છે’ ઇ-
ત્યાદિ પ્રથમજ કહેલું છે. કારણ કે રૂધિ-
રનાં અને પિત્તનાં ચિન્હો તુલ્યજ છે
માટે દ્રવીવાર કેહેવાની જરૂર નથી.

કંઈની ઉત્પલ્લુતાવાળા અરશોનું
ખીજ અંથમાં કહેલું લક્ષણ.

કફોત્વળસ્ય તંત્રાંતરસ્થં
લક્ષણમ્ ।

શ્લેષ્મોલ્વળા મહામૂલા ઘના મન્દ-
રુજઃ સિતાઃ । ઉત્તન્નોપચિતાઃ સ્તિગ્ધાઃ
સ્તબ્ધવૃત્તગુરુસ્થિરાઃ ॥ પિચ્છિલાઃ સ્તિ-
મિતાઃ શ્લેષ્ણાઃ કણ્ઠાદઘાઃ સ્પર્શન-
મિયાઃ । કરીરપનસાસ્થ્યાભાસ્તથા ગો-
સ્તનસન્નિભાઃ ॥ વજ્જ્ઞાનાનાહિનઃ પાપુ-
વસ્તિનાભિવિકાર્પિણઃ । સકાસશ્વાસહ-
છાસપ્રસેકારુચિપીનસાઃ ॥ મેહકુચ્છશિ-
રોજાદઘશિશિરજ્વરકારિણઃ । ક્લેબ્યા-
ગ્નિમાર્દવચ્છર્દિરામપ્રાયવિકારદાઃ ॥ વ-
સાભાસકફપ્રાયપુરીપાઃ સપ્રવાહિકાઃ ।
ન સ્રવન્તિ ન મિચન્તે પાણ્ડુસ્તિગ્ધા-
સ્તગાદયઃ ॥

ઉત્તન્નાઃ ઉત્તતાઃ ॥ ઉપચિતાઃ સ્પૂલાઃ ॥ સ્તિગ્ધાઃ
સ્તેહામ્બક્તાઃ ॥ સ્થિરા નિશ્ચલાઃ ॥ પિચ્છિલાઃ

પિત્તસંબંધી અરશોનું લક્ષણ.
પિત્તાર્શોલક્ષણમ્ ।

પિત્તોત્તરા નીલમુલા રક્તપીત્તસ-
તપ્રમાઃ । તન્વસ્રસ્રાવિણો વિસ્રાસ્તનવો
મૃદવઃ શ્લથાઃ ॥ શુક્રજિહ્વા યકૃત્સખ્ણ-
જલીકોવક્ત્રસન્નિમાઃ ॥ દાહપાકજ્વર-
સ્વેદતૃષ્ણામૂર્ચ્છારતિપ્રદાઃ । સોપ્મા-
ણો દ્રવનીલોષ્ણપીતરક્તામવર્ચસઃ ॥ ય-
વમધ્યા હરિત્વીતહારિદ્રલ્હનલાદયઃ ॥

તનુ અઘનમ્ । શ્લયા લમ્બિનઃ । સન્નિમા
આરુત્યા । પાકો ગુદસ્ય સોપ્માણઃ । ડ-
પ્મસ્પર્શાઃ । હરિચ્છાકવર્ણમ્ । પીતં હરિ-
તાલવર્ણમ્ । હારિદ્રં હરિદ્રાવર્ણમ્ । આદિ-
શબ્દાન્મલમૂત્રપુરીષાણાં ગ્રહણમ્ ॥

પિત્તની ઊદ્વણતાવાળા અરશો શ્યા-
મ મોહોડાવાળા હોયછે, રાતી પીળી
તથા ઘોળી કાંતિવાળા હોયછે, પાતળા
લોહીને સ્વેદ કરેછે, દુર્ગંધવાળા હોય
છે, ઝીણા હોયછે, કુણા હોયછે, લટકતા
હોયછે, ઠેટલાએક પોપટની જાણ જેવા
હોયછે, ઠેટલાએક જમણા પડખાની
ગાંઠના કટકા જેવા હોયછે અને ઠેટલા-
એક જળો નામના જીવડાના મોહોડા
જેવા હોયછે. એ અરશોથી ખળતરા,
શુદ્ધાંતું પાકવું, જ્વર, પસીનો, તરશ,
મૂર્છા તથા અરચિ થાયછે. એ અરશોનો
સ્પર્શ ઊનો હોયછે, મધ્ય જ્વરના જેવું
હોયછે અને તેઓને લીધે વિષ્ટા દ્રવરૂપ,
નીલી, ઊની, પીળી, રાતી અને કાચી
થાયછે. એ અરશોથી ચામડી, નખ,
મળ, મૂત્ર અને વિષ્ટા આદિ શાકના
જેવા દહિત વર્ણવાળાં, હરતાલ જેવાં
અને હળદર જેવાં થઈ જાય છે.

પિત્તના એક ભેદરૂપ રૂધિરસંબંધી
અરશોનું લક્ષણ.

અથ પિત્તોત્તરભેદરક્તાર્શો-
લક્ષણમાહ ।

રક્તોલ્વણા ગુદે કીલાઃ પિત્તાકૃ-
તિસર્માન્વિતાઃ । વટપ્રોહસદ્દશા ગુઝા-
વિદ્વમસન્નિમાઃ ॥ તેત્યર્થં દુષ્ટમુષ્ણં ચ
માઢવિટ્વપ્રપીડિતાઃ । સ્ત્રવન્તિ સહસ્રા
રક્તં તસ્ય ચાતિપ્રવૃત્તિતઃ ॥ મેકામઃ
પીડિચતે દુઃસ્વૈઃ શોણિતક્ષયસમ્ભવૈઃ । હી-
નવર્ણવલોત્સાહો હતૌજાઃ કલુપેન્દ્રિયઃ ॥
વિદ્ શ્યાવં કઠિનં રૂક્ષમધોવાયુર્ન વર્ત્તેતે
તનુ ચારુણવર્ણં ચ ફેનિલં ચાસ્ટગર્શ-
સામ્ ॥ કટ્યૂરુગુદશૂલઞ્ચ દૌર્બલ્યં યદિ
વાધિકમ્ । તન્નાનુવન્ધો વાતસ્ય હેતુ-
ર્યદિ ચ રૂક્ષણમ્ ॥ શિથિલં શ્વેતપીતં
ચ વિદ્ સ્નિગ્ધં ગુરુ શીતલમ્ । યદર્શસાં
ઘનં ચાસ્ટકુ તન્તુમત્પાણ્ડુ પિચ્છિલમ્ ॥
ગુદં સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ સ્નિગ્ધં ચ
કારણમ્ । શ્લેષ્માનુવન્ધો વિજ્ઞેયસ્તત્ર
રક્તાર્શોસાં વૃધૈઃ ॥ ગુદે હિ કીલા અ-
ર્શોસિ પિત્તાકૃતિસર્માન્વિતાઃ ॥

પિત્તાર્શોલક્ષણયુક્તાઃ । આકારેણ ચ વ-
ટપ્રોહસદ્દશાઃ । દુઃસ્વૈઃ રોગૈઃ ત્વક્પારુ-
પ્યામ્બુશીતપ્રાર્થનાદિભિઃ કલુપેન્દ્રિયઃ વ્યા-
કુલસર્વેન્દ્રિયઃ ॥

અથ રક્તસ્યાપિ વાતોલ્વણસ્ય
લક્ષણમાહ ।

તત્રરક્તાર્શોસિ અનુવન્ધઃ ઉલ્વણત્વમ્ ।

રુક્ષં રૂક્ષયતીતિ રૂક્ષણમ્ । રુક્ષં દ્રવ્યમ્ ।
પિત્તોલ્વણસ્ય તુ લક્ષણમ્ । “ રક્તોલ્વણા

શુદ્ધે કીલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ । ” ફ-
સ્વાદિનૈવોક્તં રક્તપિત્તયોઃ સમાનલિદ્ગત્વાત્ ॥

રૂધિરની ઉત્પલ્લુતાવાળા અરશો પિત્ત-
સંબંધી અરશોના જ્વળી આકૃતિવાળા
હોય છે, વડની વડવાઇ જ્વળા હોય છે
અને ચણાડીજ્વળા તથા પરવાળા જ્વળા
હોય છે. વિષ્ટાના દૃઢપણાને લીધે દબા-
એલા એ અરશો સહસા અત્યંત દુષ્ટ
અને ઊનાશવાળા રૂધિરને સ્વેચ્છે. રૂધિ-
રની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થવાથી દેહકાજ્વળો
થઈ ગએલો રૂધિરસંબંધી અરશવાળો
માણસ રૂધિરના લાયથી થએલાં ત્વચાનું
કડણપણું, જળની પ્રાર્થના તથા શીતની
પ્રાર્થના આદિ દુઃખોથી પીડાય છે તે
માણસના વર્ણ બળ તથા ઉત્સાહ હીન
થાય છે, ઝોજ હણાઇ બચ છે અને સ-
ધળી ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ થઈ બચ છે. વિષ્ટા
કાળી, કડણ અને રૂક્ષ પડે છે. અધો-
વાયુ નીકળતો નથી. એ અરશોનું લોહી
પાતળું, રાતાવર્ણુવાળું અને ક્રીણુવાળું
હોય છે.

રૂધિરસંબંધી છતાં પણ વાયુની ઊ-
ત્પલ્લુતાવાળા અરશોનું લક્ષણ.

જે રૂધિરના અરશો રૂક્ષ નિદાનોથી
ઉત્પન્ન થયા હોય, દેહમાં, સાથળોમાં
તથા ગુદામાં શૂળ નીકળતાં હોય અને
બળરહિતપણું અત્યંત થયું હોય તો રૂ-
ધિરમાં વાયુનો અનુબંધ (ઉત્પલ્લુપણું)
છે એમ વિદ્વાન વૈદ્યોએ જાણ્યું.

રૂધિરસંબંધી છતાં પણ કંઈની ઊ-
ત્પલ્લુતાવાળા અરશોનું લક્ષણ.

જે વિષ્ટા શિથિલ, ઘોળી, પીળી, સ્નિ-
ગ્ધ ભારે તથા શીતલ હોય, લોહી ઘાટું

તાંતણાવાળું પાંડુવર્ણુવાળું તથા ચીકારા-
વાળું હોય, ગુદા ચીકારવાળી તથા સ્ત-
બ્ધ રેહેતી હોય અને ભારે તથા સ્નિગ્ધ
નિદાનોથી ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો રૂધિ-
રમાં કંઈનો અનુબંધ ઉત્પલ્લુપણું છે
એમ વિદ્વાન વૈદ્યોએ સમજવું.

પિત્તની ઉત્પલ્લુતાવાળા રૂધિરસં-
બંધી અરશોનું લક્ષણ તો ‘રૂધિરની ઊ-
ત્પલ્લુતાવાળા અરશો પિત્તસંબંધી અર-
શોના જ્વળી આકૃતિવાળા હોય છે’ ઇ-
ત્યાદિ પ્રથમજ કહેલું છે. કારણ કે રૂધિ-
રનાં અને પિત્તનાં ચિન્હો તુલ્યજ છે
માટે ફરીવાર કહેવાની જરૂર નથી.

કંઈની ઉત્પલ્લુતાવાળા અરશોનું
બીજા અંથમાં કહેલું લક્ષણ.

કફોત્વળસ્ય તંત્રાંતરસ્થં
લક્ષણમ્ ।

શ્લેષ્મોત્વળા મહામૂલા ઘના મન્દ-
રુજઃ સિતાઃ । ઉત્સન્નોપચિતાઃ સ્નિગ્ધાઃ
સ્તબ્ધવૃત્તગુરુસ્થિરાઃ ॥ પિચ્છલાઃ સ્નિ-
મિતાઃ શ્લેષ્ણાઃ કણ્ઠાદયાઃ સ્પર્શન-
મિયાઃ । કરીરપનસાસ્થ્યાભાસ્તથા ગો-
સ્તનસન્નિભાઃ ॥ વહ્નણાનાહિનઃ પ્રાયુ-
વસ્તિનાભિવિકાર્પિણઃ । સકાસરવાસહ-
છાસપસેકારુચિપીનસાઃ ॥ મેહકૃચ્છ્રશિ-
રોજાદયશિશિરજ્વરકારિણઃ । કૈબ્યા-
ચિમાર્દવચ્છંદિરામપ્રાયવિકારદાઃ ॥ વ-
સાભાસકફપ્રાયુરીપાઃ સપ્રવાહિકાઃ ।
ન સ્વન્તિ ન મિચન્તે પાણ્ડુસ્નિગ્ધા-
સ્તગાદયઃ ॥

ઉત્સન્નાઃ ઉચ્ચતાઃ ઉપચિતાઃ સ્પૂલાઃ સ્નિગ્ધાઃ
સ્નેહામ્બક્તાઃ । સ્થિરા નિશ્ચલાઃ । પિચ્છલાઃ

કફોલ્બળતાત્ । સ્તિમિતા આર્દ્રચર્મ્માવગુ-
 ણિતા ઇવ । શ્લક્ષ્ણા મણિવન્મમૃણાઃ । કરીરો
 ઘંશાહુરઃ । પનસાસ્થિગોસ્તનાઃ । તદાક-
 તયઃ વહ્લક્ષ્ણાનાહિનઃ વહ્લક્ષ્ણયોરાનાહકારિ-
 ણઃ । પાય્વાદિપ્વાકર્ષણવત્પીઠાકારિણઃ ।
 કૃચ્છ્રં મૂત્રકૃચ્છ્રમ્ । શિરોજાડચં શિરો-
 ભાગે શીતાક્રાન્તમિવ । ક્ષૌઙ્ઘ્યં સ્ત્રીપ્વનિ-
 ચ્છા । અત્ર છર્દિશબ્દઃ સાન્ત આર્પત્વાત્ ।
 આમપ્રાયવિકારદાઃ । આમવહુલા વ્યાધ-
 યોસ્તૌસારમ્રહણ્યાદયઃ તાન્ વદતિ ॥

કફની ઉલ્વણુતાવાળા અરશો ઉંડાં
 મૂળવાળા, ઘાટા, થોડી વેદનાવાળા,
 ઘોળા, ઉચા, જડા, સ્નેહથી ખરડા-
 એલા, અકડ, ગોળ, ભારે, સ્થિરતાવાળા,
 પીંછડાંવાળા, આળાં આમડાંથી વીટા-
 એલાજેવા, મણિનીપેઠે લાસા, ચળ-
 વાળા, જ્યોત્નો સ્પર્શ મીઠો લાગે એવા,
 વાંસના અંકુર જેવા, ફનસના પીજ
 જેવા, ગાયના આંચળ જેવા, સાથગોના
 સાંધાએને સજડ કરનારા, ગુદામાં મૂ-
 ત્રાશયમાં તથા નાભિમાં આકર્ષણના
 જેવી પીડા આપનારા, ઉધરસ શ્વાસ
 મેળ શુક્રવું અરચિ સળીખમ પ્રમેહ
 મૂત્રકૃચ્છ્ર માથાની જડતા શીતજ્વર
 મૈથુનની ઇચ્છાને અભાવ અગ્નિનું
 મંદપણું ઉલટી તથા જ્યોમાં આમ
 ઝાઝો હાયછે એવા અતિસાર અને અ-
 હણી આદિ વિકારો એએને આપનારા,
 ચરખીના જેવી કાંતિવાળા, કફથી વ્યાપ્ત
 યએલી વિષ્ટાવાળા અને પ્રવાહિકાવા-
 ણા થાયછે. એ અરશો સવતા નથી
 તથા ભેદાતા પણ નથી અને એએથી
 આમડી વગેરે પાંડુ તથા સ્નિગ્ધ થઈ
 બયછે.

બે દોષની ઉલ્વણુતાવાળા અરશોનું
 લક્ષણ.

ઘ્નન્દજાર્શોલક્ષણમ્ ।

હેતુલક્ષણસંસર્ગાદ્વિગ્રાહ્નદ્વોલ્વણાનિ ચ ।

અરશોમાં બે દોષનાં નિદાને તથા
 બે દોષનાં લક્ષણો જેવામાં આવેતો તે
 અરશોને બે દોષની ઉલ્વણુતાવાળા
 સમજવા.

ત્રણે દોષની ઉલ્વણુતાવાળા અર-
 શોનું તથા સ્વાભાવિક અરશોનું
 લક્ષણ.

અથ ત્રિદોષજાર્શઃ સહજાર્શો
 લક્ષણમ્ ।

મર્વેઃ સર્વાત્મકાન્યાહુર્લક્ષણૈઃ સહ-
 જાનિ ચ ॥

સર્વલક્ષણૈર્વાતિપિત્તકફાર્શોલક્ષણૈઃ પ્રાગુ-
 ક્તૈઃ સર્વાત્મકાનિ સન્તિ । તાન્યર્શોસિ ॥
 તથા તૈરેવ લક્ષણૈઃ સહજાન્યર્શોસ્યાહુઃ ॥

વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેની ઉ-
 લ્વણુતાનાં ચિન્હો દેખાયતો તે અરશોને
 ત્રણે દોષની ઉલ્વણુતાવાળા સમજવા.
 સ્વાભાવિક અરશોનાં પણ એજ
 ચિન્હો છે.

ખીજ ગ્રંથમાં સ્વાભાવિક અરશોનું
 લક્ષણ બુદ્ધું કહ્યુંછે તે.

તન્ત્રાન્તરે સહજાર્શોલક્ષણં
 પૃથગાહુઃ ।

અર્શોસિ સહજાતાનિ દારુણાનિ
 ભવન્તિ હિ । દુર્દર્શનાનિ પાણ્હનિ પ-
 રુપાણ્યરુણાનિ ચ ॥ અન્તર્મુલ્લાનિ તૈ-
 રાર્ત્તઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણસ્વરો ભવેત્ । ક્ષી-

णानलः क्षीणरेताः शिरासन्ततविदग्-
हः ॥ अल्पप्रजाः क्रोधशीलो भग्नकां-
स्यस्वनान्वितः । शिरोहृक्कर्णनासा-
सु रोगी हृद्रेपसेकवान् ॥

स्वाभाविक अटले शरीरनी साथेक
थअेसा अरशो दइए, हेभतां नास
आपनारा, पांडु, कठए, राता अने अं-
दर भुभवाणा थायछे. अेअेथी पीडा-
अेअे भाएस क्षीए, क्षीए स्वरवाणे,
क्षीए अग्निवाणे, क्षीए वीर्यवाणे,
नसोडांथी व्याभ थअेसा शरीरवाणे,
अल्प प्रअवाणे, क्रोधी, कुटेसा कांसाना
नवा अवाणवाणे, मायाभां, नेत्रभां,
कानभां तथा नासिकाभां रोगवाणे, क-
इथी लेपाअेधी छातीवाणे अने वारं-
वार लाण अेरवाना स्वभाववाणे थायछे.

सुभसाध्य अरशोनुं लक्षणम्.

सुखसाध्यशौलक्षणम् ।

वाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोपो-
ल्वणानि च । अर्शासि सुखसाध्यानि
न चिरोत्पतितानि च ॥

वाह्यायां वलौ सम्वरण्याम् । न चिरो-
त्पतितानि अनतिक्रान्तसम्बत्सराणि एता-
नि लक्षणानि मिलितानि सुखसाध्यत्वबो-
धकानि ॥

गुधानी संवरणी नाभनी वणीभां
थअेसापए, अेक दोपनी उल्वणतावा-
णापए अने थोडा कालथी थअेसापए
अे सधणां लक्षणो न अरशोभां होय ते
अरशोने सुभसाध्य अणुवा.

नअेनी उत्पत्तिने अेक वर्ष पुइं न
थयुं होय ते अरशोने थोडा कालथी
थअेसा समणवा.

कष्टसाध्य अरशोनुं लक्षणम्.

कष्टसाध्याशौलक्षणम् ।

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ या-
न्याश्रितानि च । कृच्छ्रसाध्यानि ता-
न्याहुः परिसम्बत्सराणि च ॥

द्वितीयायां वलौ विसर्जन्याम् । परि-
गतः सम्बत्सरो येषां तान्यतीतसम्बत्सरा-
णीति यावत् । एतानि प्रत्येकं कष्टसाध्य-
लक्षणानि ॥

न अरशोनी उत्पत्तिने अेक वर्ष पुइं
थयं गयुं होय, अथवा न अरशो ये
दोपनी उल्वणतावाणा होय, अथवा न
अरशो गुधानी विसर्जनी नाभनी वणी
वणीभां थअेसा होय ते अरशोने क-
ष्टसाध्य अणुवा.

असाध्य अरशोनुं लक्षणम्.

असाध्याशौलक्षणम् ।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्य-
न्तरां वलिम् । जायन्तेऽर्शासि संश्रिस
तान् साध्यानि निर्दिशेत् ॥

अभ्यन्तरां वलिं प्रवाहिणीम् । एता-
न्यपि प्रत्येकमसाध्यानि लक्षणानि ॥

शेषत्वादायुपस्तानि चतुष्पादसम-
न्वये । याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रसा-
ख्येयान्यतोऽन्यथा ॥

यद्यायुःशेषो वर्त्तते चिकित्सायाः च-
त्वारः पादास्ते यदा वैद्यवचनकारी धन-
वानुदारो जितेन्द्रियो रोगी । शस्त्रकर्मणि
कुशलो वैद्यः । अनलसः आप्तः प्रियः
परिचारकः । नवरसवीर्यादिकमौषधं । एषां
समन्वये समागमे । अतिदीप्तकायाग्नेः पुरु-

पस्य तानि अशांसि याप्यन्ते चिकित्सा-
याम् । अतोऽन्यथा प्रत्याख्येयानि चिकि-
त्साहीनानीत्यर्थः ॥

७ अरशो शरीरनी साथेन यथा
होय अथवा त्रुषे दोषोनी उद्वलुता-
वाणा होय अथवा गुधानी प्रवाहयु-
नामनी अंदरनी वणीभां यथा होय ते
अरशीने असाध्य लक्षुवा.

७ रोगीनुं आयुष्य अवशेष होय,
चिकित्साना यारे पाद संपूर्ण होय अने
रोगीने नठराग्न अत्यंत दीप्त होय तो
तेवा अरशीने औषधना जणथी जलव-
त्तर नहि थवा देतां वैधे अमने अम
यलावे जवा. पण ७ अत्रभाषु आ-
युष्य आदि न होय तो तेवा अरशीनी
चिकित्सा करवानी नाज पाडवी. रोगी
वैधनुं वयन भाननार, धनवान, उदार
तथा नितोद्रिय होय तेमज वैध शक्ति-
याभां कुशल होय, परिचारक आलस
वगरनो, यथार्थ गोलनार अने प्यारे
होय अने औषध नवा रस तथा वीर्य
आदिवाणुं होय तो चिकित्साना यारे
पाद संपूर्ण छे अम समजवुं.

अरशोऽसंप्रपंकी अरुष्टि.

अथाशोऽरिष्टमाह ।

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषण-
योस्यथा । शोथो हृत्पाद्वर्धशूलं च यस्या-
साध्योऽर्शसो हि सः ॥

असाध्यः सन्निहितमरणो बोद्धव्यः । अ-
र्शसः अशोरोगयुक्तः ॥

एतन्मिलितमरिष्टलक्षणम् ।

हृत्पाद्वर्धशूलं संमोहदृच्छादिरङ्गस्य रुग्-

ज्वरः । वृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्यु-
गुदजातुरम् ॥

गुदस्य चास्यमोष्ठदेशस्तस्य पाकः । इ-
त्पार्श्वशूलादिसमस्तं चारिष्टलक्षणम् ॥

• वृष्णारोचकशूलार्त्तमत्तिमच्चुतशो-
णितम् । शोयातीसारसंयुक्तमर्शांसि क्ष-
पयन्ति हि ॥

७ अरशवाणाने हाथभां, पगभां, भो-
होडाभां, नाभिभां, गुदाभां वृषणुभां
सोअ थया होय तथा छातीभां अने प-
डप्पाभां शूण नीकणतां होय ते माणु-
सने भरषु समीपभां आवेवुं समजवुं.

हृदयभां तथा पडप्पाभां शूण, मोड,
जिलटी, अंगभां व्यथा, ज्वर, तरश
अने गुदाना होडनुं पाडनुं अे सधणां
चिन्हो यथां होय तो अरशवाणाने म-
रषु पासे आवेवुं समजवुं.

तरश, अश्चि तथा शूण अेअोथी पी-
डाअेला, अथवा सोअथी व अतिसा-
रथी पीडाअेला अथवा जनुं दोढी अ-
त्यंत अरी गयुं होय अेवा माणुसने अ-
रशी मारीज नाअेछे.

लिंग आदिभां थअेला अर-
शीनुं लक्षणम्.

मेढ्राशोलक्षणम् ।

मेढ्रादिष्वपि जायन्ते यथास्तं नाभि-
जानि च । गण्डपदास्यरूपाणि पि-
च्छलानि मृद्नि च ॥

नचान्नोक्तनिदानपूर्वं सम्प्राप्तिलक्षणं यु-
क्तम् । तत्रार्शः पदन्तु मांसाङ्कुरसाम्यात् ।
गण्डपदः किञ्चुलकः ॥

लिंग आदि अवयवोभां अने ना-

લિમાં પણ નોખનોખા અરશો થાયછે અને એ અરશો અણુશીયાના મોઢોડાં જેવાં આકારવાળા, પીંછડાંવાળા તથા કુણા થાયછે.

આ અરશામાં આગળ કહેલા નિદાનો પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ થવી ઘટતી નથી તે છતાં તેઓને જે 'અરશ' શબ્દ લાગુ કર્યોછે તે માંસના અંકુર જેવા હોવાને લીધે લાગુ કર્યોછે એમ સમજવું.

અર્મકીલ પણ માંસના અંકુર જેવો થાયછે એટલામાટે આ અધિકારમાં તેનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અથ માંસાહુરસામ્પાદચ્ચાધિકારે ચર્મકીલસ્ય સમ્પ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

વ્યાનો ગૃહીત્વા શ્લેષ્માણં કરોસર્શસ્ત્વચો વહિઃ । કીલોપમં સ્થિરચ્ચરં ચર્મકીલં તુ તદ્વિદુઃ ॥ સરં કર્કશમ્ ॥

તસ્ય ચ વાતાદિભેદેન લક્ષણમાહ ।

વાતેન તોદપારુષ્યં પિત્તાદસિતરક્તતા । શ્લેષ્મણા સ્નિગ્ધતા તસ્ય પ્રથિતત્વં સર્વર્ણતા ॥

સર્વર્ણતા શરીરસમાવર્ણતા ॥

વ્યાનવાયુ કંદુને ગ્રહણ કરીને ત્વચાથી આહાર ખીલા જેવો, સ્થિર અને કઠણ અરશ ઉત્પન્ન કરેછે તે અરશ અર્મકીલ કહેવાયછે.

અર્મકીલનું વાયુ આદિના ભેદ જણાવનારૂં લક્ષણ.

જે અર્મકીલ વાયુથી થયેલ હોય તે તેમાં વ્યથા તથા કઠણપણું થાયછે,

જે પિત્તથી થયેલ હોય તે તેમાં કાળાપણું તથા રાતાપણું થાયછે અને જે કંદુથી થયેલ હોય તે તેમાં સ્નિગ્ધપણું, ગુંથાએલાપણું તથા શરીરના જેવાજ વર્ણવાળાપણું થાયછે.

અરશોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

અથ સામાન્યતોડર્શસઃ
ચિકિત્સા ।

યદ્વાતસ્પાનુલોમ્યાય યદાગ્નિવલ્લટ્તદ્યે । અન્નપાનોપથં સર્વં તત્સેવ્યં નિસમર્શસૈઃ ॥

અર્શસૈઃ અશોરોગયુક્તૈઃ ॥

શાલિપાટ્ટિકગોધૂમયવાન્નાનિ ઘૃતૈઃ સહ । અજાક્ષીરેણ વા નિમ્બ પટોલાનાં રસેન વા ॥ કાન્દૈર્વાર્ચાકુમૂલોત્થં રસૈર્માસરસેન વા । જીવન્તુપોદિકાશાકૈસ્તણ્ડુલીયકવાસ્તુકૈઃ ॥ અન્યૈશ્ચ સ્ટૃવિષ્મૂત્રમરુદ્ધિર્વદ્વિદીપનૈઃ । અર્શાસ્ય મિન્નવર્ચાસિ હન્યાદ્વાતાતિસારવત્ ॥ સતક્રં લવણં દદ્યાદ્વાતવર્ચોડનુલોમનમ્ । ન પ્રરોહન્તિ ગુદજાઃ પુનસ્તક્રસમાહતાઃ । તક્રાખ્યાસોડર્શસૈઃ કાર્યો વલવર્ણાડગ્નિવલ્લટ્તદ્યે । સ્તોતઃશુ તક્રશુદ્ધેષુ સમ્યક્ ચલતિ તદ્રસઃ ॥ તેન પુષ્ટિસ્તયા તુષ્ટિર્વલં વર્ણશ્ચ જાયતે । વાતશ્લેષ્મવિકારાણાં શતશ્ચ વિનિવર્ત્તતે ॥ ચિરવિલ્વાગ્નિસિન્ધૂત્થનાગરેન્દ્રયવારલુમ્ । તક્રેણ પિવતોડર્શાસિ નિપતન્સસ્ટજા સહ ॥

ચિરવિલ્વઃ કર્કઃ તસ્ય ફલસ્યાત્ર મજા ગ્રાહ્યા । અરલઃ શોણકઃ । ઇતિ કર્કાદિચૂર્ણમ્ ॥

ચિરવિલ્વઃ કર્કઃ તસ્ય ફલસ્યાત્ર મજા ગ્રાહ્યા । અરલઃ શોણકઃ । ઇતિ કર્કાદિચૂર્ણમ્ ॥

लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च । अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तु चिकित्सकः ॥ पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा । सुधादुग्धार्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान् हरेत् ॥ हरिद्रा जालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितम् । एष लेपो वरः प्रोक्तो हर्षसामन्तकारकः ॥

जालिनी कटुतोरइ इति लोके ॥

अमितानां तिलानान्तु पलं शीतजलेन च । खादन्तोऽर्शांसि शाम्यन्ति दृढा दन्ता भवन्ति च ॥ शस्त्रैर्वाथ जलौकोभिः प्रोच्छन्नकठिनार्शांसः ॥ शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञः पुनः पुनः । काशीसं सैन्धवं कृष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ॥ शिलाभिदश्च मारश्च दन्ती जन्तुघ्नचित्रकम् । तालकं कुनटी स्वर्णक्षीरी चैतः पचेद्भिषक् ॥ तैलं स्नुहर्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् । एतदभ्यङ्गतोऽर्शांसि क्षारेणैव पतन्ति हि ॥ क्षारकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दूपयेद्दलिम् ॥

सर्वाङ्गसौम्य इति लोके । लाङ्गली क-

सकाशाशोमूत्रकृच्छ्रनुत्' इत्यादि । तस्या बीजं भागः १ तगभाग २ दलं पत्रकम् ३ यत आह निवृण्णन्वन्तरिः । 'नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेसरम्' । इत्यादि । तस्य भागः ४ मरिच ९ पीपरी ६ सोठी ७ शीनी साकर २८ समशर्करचूर्णम् ॥

त्रिकत्रयं वचा हिङ्गु पाठाक्षारौ निशाद्वयम् । चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शक्राकोलवणानि च ॥ ग्रन्थिविल्वाजमोदाच गणोऽष्टाविंशतिर्मतः । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ चूर्णं विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा । ऐरण्डतैलयुक्तं वा लिह्याच्चूर्णमिदं नरः ॥ हन्यादर्शांसि सर्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् । हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥ हिकां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामलम् । आमवातमुदावर्त्तमन्तर्द्विंशद्दिं गुदकृमीन् ॥ अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषगाभ्यै प्रकीर्त्तिताः । विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वानाथुनाशयेत् ॥ महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतमाम् । अप्रजानाञ्च नाशयिष्यति ॥

लगुलमगदान् । निःशेषयति श्लीपद-
मशींसि विनाशयसाथु ॥

तद् यथा । मरिचभाग १ । शुण्ठीभाग
२ । चीताभाग ४ ॥ शूरणभाग ८ । गु-
डभाग १५ ॥ इति लघुशूरणमोदकः ॥

पोडश शूरणभागा वहेरष्टौ महौप-
धस्य स्यात् । अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरि-
चस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥ त्रिफलाक-
णासमूलातालीशारुष्करकृमिघ्नानाम् ।
भागा महौपधसमा दहनांशा तालमू-
ली च ॥ भागः शूरणतुल्यो दातव्यो
वृद्धदारकस्यापि । भृङ्गैले मरिचांशे स-
र्वाण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ द्विगुणेन
गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रका-
मधनैः । गुरुवृष्यभोजनरतैरितरेषू-
पद्रवं कुर्यात् ॥ भस्मकमनेन जनितं
पूर्वमगस्त्रस्य योगराजेन । भीमस्य
भारुतेरपि महाशनौ तेन तौ जातौ ॥
अग्निबलवर्णहेतुर्न केवलं शूरणो महा-
वीर्यः । हन्ता शस्त्रक्षारानलैर्विनाप्यर्श-
सामेपः ॥ श्वयथुश्लीपदगदहृद्ग्रहणीं
च कफानिलोद्भूताम् । नाशयति वली-
पलितं मेधां कुरुते जराञ्च हरेत् ॥ हि-
कां च राजरोगं काशं श्वासं प्रमेहांश्च ।
प्लीहानं च तथोग्रं हन्त्याथु रसायनं
पुंसाम् ॥

एषा भागा यथा । शूरणभाग १६ ॥
चीताभाग ८ । शुण्ठीभाग ४ ॥ मरिच-
भाग २ । हररै । वहेरा । अवरा । पी-
परि । पिपरामूल । तालीश । भेला । तदस-
हात्वे रक्तचित्रकम् । विडङ्ग

४ । तालमूलीभाग ३ । विधारा भाग १६ ।
तजभाग १ । इलाची छोटी बीजभाग १ ।
गुडभाग १५० । इति बृहच्छूरणमोदकः ॥

तृष्टतेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं
शटी । गवाक्षीमुस्तविश्वाम्बुविडङ्गानि
हरीतकी ॥ पलोन्मितानि चैतानि प-
लान्यष्टावरुष्करात् । वृद्धदारात्पला-
न्यष्टौ शूरणस्य तु पोडश ॥ जलद्रो-
णद्वये काथ्यं चतुर्भागावशेषितम् । पूतं
पूतं रसं भूयः काथ्येभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥
मेलयित्वा पचेत्तावधावद्दूर्वाप्रलेपनम् ।
अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दाप-
येत् ॥ तृष्टतेजोवतीकन्दचित्रकान् द्वि-
पलांशकान् । एलात्वञ्चारिचं चा-
पि नागकञ्चापि पद्मपलम् ॥ द्वात्रिं-
शच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसा-
शिनः ॥ कन्दः शूरणः ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वो
दराण्यपि । गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डु-
रोगं हलीमकम् ॥ दीपयेदनलं मन्दं
यक्षमाणं चापकर्षति । आढ्यवाते प्र-
तिश्याये पीनसे च हितो मतः ॥ भव-
न्त्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।
दीर्घायुपः प्रजनना वलीपलितवर्जि-
ताः ॥ गुडः श्रीवाहुशालोऽयं रसाय-
नवरो मतः । दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो-
वारसहस्रशः ॥ यावद्दूर्वाप्रलेपः स्याद्-
गुडो वा तन्तुमान् भवेत् । तोयपूर्णे
यदा पात्रे क्षिप्तो न पुवते गुडः । क्षि-
प्रम्न निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यति ।

एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकी-
र्तितः। सार्द्धं पलं पलं चार्द्धं भक्षयेद् गुड-
खण्डयोः । श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मा-
त्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा ॥

श्रीबाहुशालो गुडः ।

तिलभल्लातकौ पथ्या गुडश्चेति समां-
शकैः। दुर्नामञ्जासकासत्राः श्लिहपाण्डु-
ज्वरापहाः ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनी कण्डू-
कुक्षिरुजापहा। गुदजान्नाशयसाशु भक्षि-
ता सगुडाभया ॥ प्रणम्य शङ्कर रुद्र दण्ड-
पाणिं महेश्वरम् । जीवितारोग्यमन्विच्छ-
न्नारदोऽपृच्छदीश्वरम् ॥ मुखोपायेन हे
नाथ ! शस्त्राक्षाराधिभिर्विना । चिकि-
त्सामर्शसां नृणां कारुण्याद्द्रुमुर्महसि ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितका-
म्यया । अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं
शङ्करोऽवदत् ॥ पाण्ड्यवज्रादिलोहाना-
मादायान्यतमं शुभम् । कृत्वा निर्म-
लमादौ तु कुनठ्या माक्षिकेण च ॥ प-
नूरमूलकल्केन लिम्पेद्रसयुतेन च ॥

कुनठी मनःशिला माक्षिक सुवर्णमाक्षि-
कम्, पनूर पटकार इति लोके। रसः पारदः ॥

वन्हौ निक्षिप्य विधिवत्साराङ्गारेण
निर्द्धमेत् । ज्वाला च तस्य रोद्धव्या
त्रिफलाया रसेन च ॥

सारः काष्ठासारः ॥

ततो विज्ञाय गलितं शङ्कुनोर्ध्वं समु-
च्छयेत् । त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य
तु निर्वपेत् ॥ न सम्यक् गलितं यत्तु
तेनैव विधिना पुनः । ध्मातं निर्वाप-
येत्तस्मिन्नोह तत्रिफलारसे ॥ यद्योहं

न मृतं तत्र पाच्यं भूयोऽपि पूर्ववत् ।
मारणान्न मृतं यच्च तत् पक्तव्यमलोहं-
वत् ॥ ततः संगोप्य विधिवच्चूर्णयेद्यो-
हभाजने । लोहं तच्च तथा यत्स्याद्दृ-
पदा मूक्षमचूर्णितम् ॥ कृत्वा लोहमये
पात्रे मृत्तिकालिप्तरन्ध्रके । रसैः पङ्को-
पमं कृत्वा तं पचेद् गोमयाग्निना ॥
पुटानि क्रमशो दद्यात्पृथगेभिर्विधान-
तः । त्रिफलाद्रिकभृद्गानां केशराजस्य
बुद्धिमान् ॥ मानकन्दकभल्लातवह्नीनां
शूरणस्य च । हस्तिकर्णपलाशस्य कु-
लिशस्य तथैव च ॥

भृङ्गः भेङ्गरिआ केशराजः केशराग इति ॥

पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् पोड-
शिकं पलम् । तन्मात्रं त्रिफलायाश्च
पलेनाधिकमाहरेत् । अष्टभागावशेषे तु
रसे तस्याः पचेद् बुधः ॥ अष्टौ प-
लानि दत्त्वा च सर्पिपो लोहभाजने ।
ताम्रे वा लोहदर्व्या तु चालयेद्विधि-
पूर्वकम् ॥ ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे
चोर्ध्वं च सर्पिपि । मृदुमध्यादिभेदेन
शुद्धीयात्पाकमाहतः ॥ आरम्भे तद्वि-
धानज्ञः कृतकौतुकमद्गलः । आमरं
घृतसंयुक्तं बिलिह्याद्रत्तिकाक्रमात् ॥

द्वादशरात्तिकापर्यन्तं यथाग्निबलं स्वादेत् ॥

वर्द्धमानानुपानश्च गव्यक्षीरेण संयुत-
म् । गव्याभावे त्वजायाश्च म्लिग्धवृष्या-
दिभोजनम् ॥ सद्यो वह्निकरश्चैव भस्म-
कश्च नियच्छति । हन्ति वातं तथा
पित्तं कुष्ठानि विषमज्वरम् ॥ गुल्मा-
क्षिपाण्डुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकम् ।

शूलश्च परिणामश्च प्रमेहमपवाहुकम् ॥
 श्वयथुं रुधिरस्त्रावं दुर्न्नामानं विशेषतः।
 बलकृद्बृंहणश्चैव कान्तिदं स्वरवोधन-
 म् ॥ शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्द्ध-
 नम् । आयुष्यं श्रीकरश्चैव बलतेजस्करं
 शुभम् ॥ सश्रीकं पुत्रजननं वलीपलि-
 तनाशनम् । दुर्न्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो
 वारसहस्रशः ॥ अनेनार्शासि दह्यन्ते
 यथा तूलश्च वह्निता । सौकुमार्याल्पका-
 यत्वान्मद्यसेवी यदा नरः ॥ जीर्णम-
 द्यादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत् । ला-
 वतित्तिरवर्त्तारमयूरशशकादयः ॥ च-
 टकः कलविद्धश्च वर्त्तका हरितालकः ।
 श्येनकश्च बृहल्लावो वनविष्किरकाद-
 यः ॥ पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्ग-
 लकं शुभम् ॥

वर्त्तारः वगेरीति लोके । वनचटकः क-
 लविद्धो गृहचटकः । वर्त्तका वटेरि इति
 लोके । हरितालकः हरिताल इति लोके ।
 विष्किरा वर्त्तकादयः ॥

मद्दुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेष-
 पतः । मत्स्यराजा इति प्रोक्ता हितम-
 त्स्याय देहिने ॥ वृन्ताकस्य फलं श-
 स्तं पटोलं बृहतीफलम् । मलम्बा भीरु-
 वेत्राग्रन्ताडकन्तण्डुलीयकम् ॥

प्रलम्बा वा लम्बालावुः । भीरुः श-
 तावर्थाः पत्रं पत्रशाकम् । ताडकं देवदा-
 ली अकरकरेति लोके । तथा च निवण्टे
 धन्वन्तरिः ॥

जीमूतको देवताडः कृतकोशो गराग-
 री । प्रोक्तासुविपहृद्रेणी देवदाली च ता-

डकः । देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः
 शोथपाण्डुताः ॥ नाशयेदित्यादि ॥

वास्तुकं धान्यशाकश्च चित्रकश्चक्र-
 मर्दकम् ॥ चक्रमर्दकश्चकवडशाकम् ॥

नालिकेरश्च खर्जूरं दाडिमं लवली-
 फलम् । शृङ्गाटकश्च पक्काम्रं द्राक्षाता-
 लफलानि च ॥ हितान्येतानि वस्तू-
 नि लोहमेतत् समश्रताम् । नाश्रीया-
 ल्लुकुचं कोलकर्कन्धूवदराणि च ॥ ज-
 म्भीरं बीजपूरश्च तिन्रिडी करमर्दकम् ॥

कोलं क्षुद्रवदरम् । कर्कन्धू बृहद्वदरम् ॥

आनूपानि च मांसानि क्रकरं पु-
 ण्डकाणि च । हंससारसदात्यूहचाप-
 क्रौञ्चबलाकिकाः ॥ मानकन्दं कसे-
 रूणि कतकश्च कलिङ्गकम् ॥

क्रकरं करकर । दात्यूहं डाका । चापः
 नीलकंठम् । कलिङ्गकं तरबुजम् ॥

कूष्माण्डकश्च कर्कोटं क्रमुकश्च विशेष-
 पतः । कटुकं कालशाकश्च कुण्डरुं कर्कटीं
 तथा । ककारादीनि सर्वाणि द्विदला-
 नि च वर्जयेत् ॥ शङ्करेण समाख्यातो
 यक्षराजानुकम्पया । जगतामुपकाराय
 दुर्न्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ स्थानाबलति
 मेरुश्च पृथ्वी पर्यति वायुना । पतन्ति
 चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमध्रुवम् ॥ ब्र-
 ह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्त्ववादिनः।
 वर्जनीयाः सधर्मेण भिपजा गुरुनि-
 न्दकाः । मुनिरसपिष्टविडङ्गं मुनिरस-
 लीढं चिरस्थितं धर्मे । द्रावयति लो-
 हदोपान् वह्निर्नवनीतपिण्डमिव ॥

मुनिरत्रागस्त्यः ॥

કાલેમલપ્રવૃત્તિર્લાઘવમુદરે વિશુદ્ધિ-
રુદ્રારે । અન્નેપુનાવસાદો મનઃપ્રસાદો-
ડસ્ય પરિપાકે ॥ ક્રિમિરિપુચ્છૂર્ણ લીઢં
સહિતં સ્વરસેન વદ્ધસેનસ્ય । સ્પયસ-
ચિરાન્નિયતં લોહાજીર્ણોદ્ધવં શૂલમ્ ॥
વદ્ધસેનસ્ય અગસ્તેઃ ॥

ભવેઘઘતિસારસ્તુ દુગ્ધં પીત્વા તુ તં
જયેત્ । ગુજ્ઞાદ્વાદશકાદૂર્ધ્વં વૃદ્ધિરસ્ય
ભયપ્રદા ॥

શક્કરમણીતં લોહમ્ । ઇતિ સામાન્યાઃ ક્રિયાઃ ॥

અરશવાળાઓએ જે અન્નપાન તથા
ઔપદ વાયુ અનુલોભન કરનાર હોય
અને અગ્નિના ખળને વધારનાર હોય
તેઓનું નિત્ય સેવન કરવું.

ચોખા, સાઠી ચોખા, ઘણું અને જવ
એઓનાં ભોજનો ધી ની સાથે, ખકરીના
દુધની સાથે, લીંબડાના તથા કડવાં પ-
રવળના રસની સાથે, કંદોના રસની
સાથે, રીંગણીના મૂળના રસની સાથે
અથવા માંસના રસની સાથે કરવાં.

જેઓમાં વિષ્ટાનું ભેદન ન થતું હોય
એવા અરશોને મીઠી ખરખોડી, પોથી,
તાંદળજે અને બથવો એઓનાં શાકાથી
તથા ખીલું પણ વિષ્ટાની મૂત્રની તથા
વાયુની ઘણી પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં અને
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં દ્રવ્યોથી મ-
ટાડવા અને જેઓમાં વિષ્ટાનું ભેદન થતું
હોય એવા અરશોને વાયુ સંગંધી અતિ-
સારની ચેઠે મટાડવા.

લૂણુ સહિત ધાટી છાશ કે જે વાયુને
તથા વિષ્ટાને સવળે રસ્તે લાવનાર છે તે
આપવી. ધાટી છાશથી હણાએલા અ-
રશો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી. અરશ-

વાળાઓએ ખળની, વર્ણુની તથા અ-
ગ્નિની વૃદ્ધિને વાસ્તે ધાટી છાશનો
અભ્યાસ કરવો. ધાટી છાશના અભ્યા-
સથી શ્રોતોની શુદ્ધિ થતાં અન્નાદિકનો
રસ સારી રીતે ચાલે છે અને તે ચાલ-
વાથી પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, ખળ તથા વર્ણુ સારી
રીતે થાય છે અને વાયુના તથા કડ્ડના
સૈકડો વિકારો ટળી જાય છે.

કરંજાદિ ચૂર્ણુ.

કરંજનાં કૂળનો ગર્ભ, ચિત્રો, સિંધા-
લૂણુ, સુંઠ, ઇંદ્રજવ અને અરલૂ એઓના
ચૂર્ણને ધાટી છાશની સાથે પીવામાં આ-
વે તો તેથી લોહીની સાથે અરશો પડી
જાય છે.

રજની લેપ.

વૈવે અરશની નિવૃત્તિને વાસ્તે હ-
ળદરના ચૂર્ણને થોરના દુધમાં કાલવી
તેનો લેપ કરાવવો.

પિપ્પલ્યાદિ લેપ.

પીપળ, સિંધવ, કઠ તથા સરસડીયાનું
કૂળ એઓને થોરના અથવા આકડાનાં
દુધમાં વાટી તેનો લેપ કરાવવામાં આ-
વે તો તેથી અરશો મટી જાય છે.

હરિદ્રાદિ લેપ.

હળદર અને કડવીધીસોડી એઓનું
ચૂર્ણ કરી સરસીયા તેલમાં કાલવીને
તેનો લેપ કરવો. અરશોનો નાશ કર-
વામાં આ લેપ ઉત્તમ કહેલો છે. .

તિલ ભક્ષણુ.

આર તોલાં ખાર કાળા તેલ લઈ તે-
ઓને ટાઢાં પાણીથી ખાવામાં આવેતો
તેથી અરશ શાંત થાય છે અને દાંત મ-
જબૂત થાય છે.

રૂધિર સ્વાવણુ.

લોહી એકઠું થએલું બેવામાં આવે અને અરશ સુષેલા તથા કઠણ હોય તો સમજી વૈદે સસ્ત્રોથી અથવા બજો મુકીને વારંવાર લોહીનું હરણુ કરવું.

બૃહત્ કાશી સાધ્ય તૈલ.

હીરાકશી, સૈંધવ, પીપળ, સુંઠ, કઠ, કલગારી નામનું વિષ, પાપાણુ ભેદ, કણુર, નેપાલો, વાવડીંગ, ચિત્રક, હરતાલ, માલકાંકણી, અને દારૂડીનાં મૂળીઆં એઓનો કલક, ચૈરનું તથા આકડાનું છીર અને ચોગણું ગાયનું મૂત્ર એઓથી વૈદે તેલ પકાવવું. જેમ ક્ષારથી અરશો પડી જાય તેમ આ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી અરશો પડીજાયછે. આ તેલ ક્ષારનું કામ કરેછે અને વળીને ખરાબ કરતું નથી.

સમશર્કર ચૂર્ણ.

એક ભાગ એળચી, બે ભાગ તજ, ત્રણ ભાગ તમાલપત્ર, ચાર ભાગ નાગઠસર, પાંચ ભાગ મરી, છ ભાગ પીપળ અને સાત ભાગ સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તે ચૂર્ણના વજન જેટલી સાકર નાખીને તે ચૂર્ણ ખાવામાં આવે તો તેથી અરશ, અગ્નિનું મંદપણું, ગોળાનું દરદ, અરચિ, શ્વાસ, ગળાંના રોગ અને છાતીના રોગ મટી જાયછે. "

આ ચૂર્ણમાં ત્રીણી એળચીનાં ખીજ નાખવાં. કારણુ કે મદનપાલકોશમાં કહ્યુંછે કે " ત્રીણી એળચી કકુને, શ્વાસને, બિધરસને, અરશને તથા મૂત્રક્રમણને મટાડનારીછે. "

વિજય ચૂર્ણ.

ત્રિક્ષા, (હરડાં, બેહેડાં, આમળાં)

ત્રિક્ષુ, (સુંઠ, મરી, પીપળ) ત્રિસુગંધિ, (તજ તમાલપત્ર એળચી) વજ, હીંગ, કાળીપાક, સાજીખાર, જવખાર, હળદર, દારૂહળદર, ચવક, કડું, ઇંદ્રજવ, ઘોળા ઇંદ્રજવ, પંચલવણુ, (દરીયાઈ લૂણુ, ટંકણુખાર, સૈંધવ, ખીંડલૂણુ, સંચલ) પીપળીમૂળ, ખીલાંનો ગર્ભ અને ગોડી-અજમોદ એ અઠચાવીશ પદાર્થોને સમભાગે લઇ તેઓનું ત્રીણું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ બિના પાણીની સાથે એક તોલાંભાર પીવામાં આવે અથવા અરડીયા તેલમાં કાલવીને એક તોલાંભાર ચાટવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારના અરશો, શ્વાસ, શોષ, ભગંદર, છાતીનું રૂગ, પડખાનું રૂગ, વાયુનો ગોળો, બિદરના રોગ, હેડકી, બિધરસ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, કમળો, આમવાત, બિદાવર્ત, અંતવૃદ્ધિ, ગુદકૃમિ અને ખીજ પણ જે જે અહણીસંબંધી દોષો વૈદોએ કહેલાછે તેઓ તુરત નષ્ટ થઈ જાયછે. આ વિજય ચૂર્ણ નામનું ચૂર્ણ ઉપર કહેલા સધળા રોગોને વાસ્તે, ભારે તાવથી ઘેરાએલાઓને વાસ્તે, ભૂતોના આવેશથી બિન્મત્ત થએલાઓને વાસ્તે અને પ્રજ વગરની સ્ત્રીઓને વાસ્તે પરમહિત ઔષધછે.

લઘુસૂરણુ મોદક.

એક ભાગ મરી, બે ભાગ સુંઠ, ચાર ભાગ ચિત્રો અને આઠ ભાગ સૂરણુ એઓને એકઠાં કરી તેઓમાં પંદર ભાગ ગોળ નાખીને લાડુ કરવા. આ પ્રસિદ્ધ ક્ષણવાળા લાડુનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, ગૂળનું તથા ગોળાના દરદનું બિચ્છેદન થા-

ય છે, રાક્ષાનું દરદ તમામ મટી જાય છે અને અરશનો તુરત વિનાશ થાય છે.

બૃહત્સૂરણ મોદક.

સોળ ભાગ સૂરણ, આઠ ભાગ ચિત્રક, ચાર ભાગ મુંઠ, બે ભાગ મરી, ચાર ભાગ ત્રિક્લા, ચાર ભાગ પીપળ, ચાર ભાગ પીપળીમૂળ, ચાર ભાગ તાલીસપત્ર, ચાર ભાગ ભીલામું, ચાર ભાગ વાવડીંગ, ત્રણ ભાગ કાળીમુસલી, સોળ ભાગ વરધારો, એક ભાગ તળ અને એક ભાગ ત્રીણી એળચી એ સઘળાંઓને એકઠાં કરી તેઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તે સર્વથી બમણો એટલે ડાહસો ભાગ ગોળ નાખીને તેના લાડુ કરવા. આ લાડુ અત્યંત ધનવાળા અને મૈથુનશક્તિને વધારનારાં ભારે લોજનો કરનારા પુરૂષોએ સેવવા ચોખ્ખ છે. બીજા પુરૂષોને આ લાડુ ઉપદ્રવ કરે છે. પૂર્વે આ ઉત્તમ લાડુઓએ અગસ્ત્ય મુનિને તથા વાયુના પુત્ર ભીમસેનને ભસ્મક રોગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો કે જ્યાં તેઓ ઝાઝુ ખાનારા થયા હતા. આ મોટી શક્તિવાળા બૃહત્સૂરણ નામના લાડુઓ કેવળ અગ્નિને બળને અને સારા વર્ણનેજ આપે છે એમ નથી પણ શસ્ત્રો કારો અને અગ્નિ એઓ વિના પણ અરશોને હણી નાખે છે. સોળ, શ્રીપદ, અને કદ્ધી તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થએલી અહણી એઓનો નાશ કરે છે, વળીઓ વળી હોય તેઓને, ઘોળા કેશને તથા જરાને હરે છે, યુદ્ધિને અતિ ઉત્તમ કરે છે અને હેડકી, ક્ષયરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, તથા મહા ઉચ્ચ ખરલનું દરદ એઓને તુરત નષ્ટ કરે છે. આ

લાડુઓ પુરૂષોને વાસ્તે રસાયન છે. ભીલામું અસઘ લાગે તો તેને બદલે આ લાડુઓમાં રાતો ચિત્રક નાખવો.

શ્રી બાહુશાલ ગુડ.

ચાર તોલાં નસોતર, ચાર તોલાં તેજબલ, ચાર તોલાં નેપાલો, ચાર તોલાં ગોખર, ચાર તોલાં ચિત્રક, ચાર તોલાં કચૂરો, ચાર તોલાં ઇંદ્રવારણી, ચાર તોલાં મોથ, ચાર તોલાં મુંઠ, ચાર તોલાં નાગર મોથ, ચાર તોલાં વાવડીંગ, ચાર તોલાં હરડે, બત્રીશ તોલાં ભીલામું, બત્રીશ તોલાં વરધારો, અને ચોસઠ તોલાં સૂરણ એઓનો બે હજાર અડતાલીશ તોલાં ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરવો. બળતાં બળતાં પાણીનો ચોથો ભાગ અવશેષ રહે તે પાણીને વારવાર ગળી લઈ તેમાં ઉપર કહેલા સઘળા પદાર્થોથી ત્રણ ગણો ગોળ મિશ્રિત કરીને જ્યાંસુધી કઠછીને ચોટ ત્યાંસુધી તેને પકાવવો. પછી ઉતારી લઈને તેમાં આઠ તોલાં નસોતર, આઠ તોલાં તેજબલ, આઠ તોલાં સૂરણ, આઠ તોલાં ચિત્રક, ચોવીશ તોલાં એળચી, ચોવીશ તોલાં તળ, ચોવીશ તોલાં મરી અને ચોવીશ તોલાં નાગકેસર, એઓનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. એટલે શ્રીબાહુશાલ ગુડ સિદ્ધ થાય છે. પછી રોગીને દુધ તથા માંસના રસાવાળું લોજન જમાડી તે લોજન જીર્ણ થયા પછી તે ગોળની માત્રા ખવરાવવી. આ ગોળ સઘળા પ્રકારના અરશોને, સઘળા પ્રકારના ઉદરના રોગોને, ગોળાઓને, પ્રમેહોને, પાંડુરોગને તથા હલીમક રોગને મટાડે છે, મદ થએલા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને ક્ષય-

રોગને પણ મટાડેછે. સાયળોતું ઝલાઇ જવું તથા પ્રતિસ્થાય અને પીનસ નામના સળીખમ એઓને પણ આ ગોળ હિત-કારી છે. આ ગોળથી પુરૂષો લાંબા આયુષ્યવાળા થાયછે, ઘણાં સંતાનોને ઉત્પન્ન કરનારા થાયછે, વળીઆથી તથા ધોળા ઢેશોથી રહિત થાયછે અને સો વર્ષ સુધી રોગરહિતપણે જીવેછે. આ શ્રીખાહુશાલ નામનો ગોળ રસાયનોમાં ઉત્તમ માનવામાં આંચેછે. આ ગોળથી હજારો વાર અરશોનો નાશ થયો જોવામાં આંચેછે. ગોળનો પાક કડ-છીને ચોટવા લાગે અથવા ગોળ તાર-વાળો થાય અને ન્યારે પાણીથી ભરેલા વાસણમાં નાખતાં ગોળ તરે નહીં પણ નિશ્ચલ રહે તથા પડીને વીખાઇ જાય નહીં ત્યારે ગોળને પાક્યો સમજવો. સઘળા પ્રકારના ગોળોનો પાક આ પ્ર-માણેજ જોવો. ગોળની તથા ખાંડની ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારની માત્રા છે તેમાં છ રૂપીઆ ભારની માત્રા ઉત્તમ, ચાર રૂપીઆ ભારની મધ્યમ અને બે રૂપીઆ ભારની કનિષ્ઠ સમજવી એમ મુનિઓએ કહ્યુંછે.

તિલાદિ મોદક.

તલ, ભીલામું, હરડે અને ગોળ એ-ઓને સમભાગે લઇ તેઓના બનાવેલા લાડુ અરશોને, શ્વાસને, ઊધરસને, ખ-રલના દરદને, પાંડુરોગને તથા જ્વરને મટાડેછે.

સગુડાભયા.

હરડેના ચૂર્ણમાં ગોળ નાખીને તે-ઓની કરેલી ગોળી પિત્તને, કફને, ચ-ળને તથા કૂખનાં દરદને મટાડેછે. આ

ગોળીનું ભક્ષણ કરવામાં આવે તો તેથી અરશોનો તો તુરંતજ નાશ થાયછે.

શંકરલોહ.

જીવિતને તથા આરોગ્યને ઇચ્છનારા નારદજીએ હાથમાં દંડને ધરનારા, જગ-તના પ્રભુ અને ભયંકરરૂપવાળા સદાશિ-વને પ્રણામ કરીને પૂછ્યું કે “હે નાથ! શસ્ત્રનો, ક્ષારનો કે અગ્નિનો ઉપયોગ કર્યાવિના માણસોના અરશો જ સેહેલા ઉપાયથી મટે તે સેહેલો ઉપાય આપે કરૂણા કરીને મને કેહેવો જોઈએ.” એ પ્રમાણે નારદજીની પ્રાર્થના સાંભળી સદાશિવે માણસોનું હિત કરવાની ઇ-ચ્છાથી અરશોનો નાશ કરનારૂં ઔષધ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વટ અને ગજવેલ વગેરે લોહાંઓમાંનું ઠાઇ સાંડું લોહ પત્રાં કરાવી તેઓને પ્રથમ શુદ્ધ કરીને પછી મણ્ડશીલ, સો-નામખી, રતવેલીયાના મૂળનો કલ્ક અને પારદ એઓનું લેપન કરવું. પછી વિધિપ્રમાણે ખેરના ઠાયલાઓના અ-ગ્નીમાં નાખીને તે લોહાને ધમવું અને ધ મતાં જ્વાલાઓ નીકળે તેઓને ત્રિક્ષ્ણના રસથી રોકવી. પછી લોહું ગળેલું જણ-વામાં આવે ત્યારે સાણ્ડીથી તેને ઊંચું કરી ખેચી લઇને વસંથી ગાળેલા ત્રિક્ષ-ણના રસમાં ઠારવું. લોહાનો જટલો લાગ ખરાખર નહિ ગળેલો જોવામાં આવે તેને વળી ઉપર કઢાપ્રમાણે અ-ગ્નિમાં નાખીને ત્રિક્ષ્ણના રસમાં ઠા-રવો. વળી જટલો લાગ નહિ મરેલો જોવામાં આવે તેને ફરીવાર પ્રથમની પેઠે અગ્નિમાં નાખીને ત્રિક્ષ્ણના ર-સમાં ઠારવો. એમ કરતાં પણ જ લાગ

ન મટે તેને ખીજ ધાતુઓની પેઠે પ-કાવી નાખીને ત્રિક્ષાના રસમાં નાખવો. પછી એ લોઢાવાળા ત્રિક્ષાના રસને તડકામાં સુકાવી નાખી તે લોઢાને લોઢાના વાસણમાં પથરાવતે વિધિપ્રમાણે ઝીણું અને લાસું થાય તેમ વાટવું. પછી એ ચૂર્ણને લોઢાના વાસણમાં નાખી ત્રિક્ષાના રસથી કાદવ જેવું કરી વાસણને કપડમટ્ટી કરીને અડાયાના ગળપુટમાં પકાવવું. પછી અનુક્રમે ત્રિક્ષાનો, આદુનો, ભાંગરાનો, કાળા ભાંગરાનો, માનકંદનો, લીલામાનો, ચિત્રકનો, સૂરણનો, એરડાના પાનડાનો અને ચૌરનો પુટ દઈ અડાયાના ગળપુટમાં પકાવવું. પ્રત્યેક પુટમાં ચોસઠ તોલાં એ લોઢાનું ચૂર્ણ અને અણસઠ તોલાં ત્રિક્ષાનો રસ નાખવો જોઈએ. એ ત્રિક્ષાનો રસ એવો જોઈએ કે જે પ્રથમથીજ ઊકાળીને આઠમે ભાગે અવશેષ રાખવામાં આવ્યો હોય. પછી લોઢાના અથવા ત્રાંખાના વાસણમાં ખત્રીશ તોલાં ભાર ધી માં તે લોઢાને નાખી ચુલાપર ચડાવી વિધિપૂર્વક લોઢાની કડછીથી હલાવવું. પછી પાકની રીતિને જાણનારા વૈદ્યે એ સ્વચ્છ ધી માં ખૂબ શેડી કાલજી રાખીને દામળ, મધ્ય કે ખર, જેવો પાક લેવાનો હોય તેવો લેવો.

આ શંકર લોહના પ્રયોગના આરંભમાં ઉત્સવ તથા મંગલ કરવાં. તે લોહું

૧ એક એક પુટ દઈ ઓછામાં ઓછા પચીસવાર ગળપુટ દેવા એટલે અઢીસો દિવસે આ લોહું સિદ્ધ કરવું એમ વૃદ્ધ વૈદ્યોનો સંપ્રદાય છે. આમ કરવાથી લોહું પાણીમાં તરે એવું થાય છે.

મધમાં તથા ધીમાં કાલવીને પેહેલે દિવસ એક રતિ અને ખીજ દિવસ બે રતિ એ રીતે એક એક રતિ વધારતાં અગ્નિનું બળ હાયતો ખાર રતિ મુધી ખાવું. વર્દમાન પિત્તપક્ષીની રીતિ પ્રમાણે તેના ઉપર ગાયના દુધનું અને ગાયનું દુધ ન મળે તો બકરીના દુધનું અનુપાન કરવું તથા સ્નિગ્ધ અને મૈથુનશક્તિ આદિને વધારનારા પદાર્થોનું ભોજન કરવું. આ લોહું જઠરાગ્નિને તુરત ભીષત કરે છે, ભસ્મક રોગને બંધ પાડે છે અને વાયુને, પિત્તને, ડાઠને, વિષમજ્વરને, ગોળાના રોગને, નેત્રના રોગને, પાંડુરોગને, નિદ્રાજ્વલા આલસ્યને, અરુચિને, શૂળને, પરિણામશૂળને, પ્રમેહને, અપખાદુક નામના રોગને, સોજને અને લોહીના સ્ત્રાવને હણે છે. અરશને તો વિશેષે કરી હણે છે. આ ઉત્તમ લોહને ઉપયોગ કરવાથી બળ વધે છે, પુષ્ટિ થાય છે, કાંતિ ભીષત થાય છે, સ્વર ચોખ્ખો થાય છે, શરીરમાં હલકાઈ થાય છે, આરોગ્યની તથા પોષણની વૃદ્ધિ થાય છે, આયુષ્ય લાંબું થાય છે, લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ વધે છે, શોભા વધે છે, દીકરા આવે છે અને વળીઓનો તથા ઘોળા ઠેશનો નાશ થાય છે. આ શંકર લોહનું નામ 'દુર્વાચારિ' પણ છે અને તેથી અરશનો નાશ થએલો હજારો વાર જોવામાં આવ્યો છે. જમ અગ્નિથી તૂળ બળી જાય તેમ આ લોહથી અરશો બળી જાય છે.

જે રોગી સુકુમાર અને નાબુક કાયાવાળો હોવાથી મઘનું સેવન કરનાર હોય તો તેને બુનાં મઘ આદિથી સંયુક્ત ભોજનોની સાથે આ લોહ દેવું. આ લોહ ખાનારા માણસને લાવાં,

તેતર, ખટાબિડાં, મેર, સસલાં વગેરે ચકલાં, વનનાં ચકલાં, વૈયાં, હારીલ, શકરા, મોટાં લાવાં, બંગલી કુકડા વગેરે ક્યુતર અને મૃગો ઇત્યાદિ બંગલ પ્રદેશનાં પશુ પક્ષીઓનું માંસ હિતકારી છે. જને માછલાં અનુકૂલ હોય તે માણસને મંગુર અને રોહિડો એ જાતનાં મોટાં માછલાં વિશેષ હિતકારી છે. શકુલ જાતનાં મોટાં માછલાં વિશેષ હિતકારી છે. રીંગણાં, પરવલ, ભોરીંગણીના દેડવા, લાંબી તુંબડી, શતાવરીનાં પાનડાંનું શાક, નેતરના અચનું શાક, અક્લકરાના પાનડાંનું શાક, તાંદલજો, ખથવો, ધાણા-ભાજી, ચિત્રક, કુવાડીયાનું શાક, નાળીચેર, ખજૂર, દાડિમ, હરફારેવડીનાં ફળ, શીંગોડાં, પાકાં આંખાં, દ્રાખ અને તાડનાં ફળો એટલી વસ્તુઓ આ લોહ ખાનારાઓને હિતકારી છે. આ લોહ ખાનારાએ ફ્રનસ, ચણીયાં બેર, મોટાં બેર, લીધું, બીજેડું, આંબલી, કરમદાં, જલપ્રાય દેશના પ્રાણીઓનાં માંસો, કલકલીયાનું માંસ, મિશ્રવર્ણવાળી શેલડી, હંસનું માંસ, સારસનું માંસ, ખપૈયાનું માંસ, નીલકંઠનું માંસ, કુંઝનું માંસ, બંગલીનું માંસ, માનકંઠ, કસેલાં, નિર્મલી નામનું ફલ, તરબુચ, પદકોલું, કંટોલાં, સોપારી, કડવાં પરવળ, શરખંખો, કુંદરૂ

નામનો શુગળ, કાકડી અને જ્યોનાં નામોમાં પ્રથમ ક અક્ષર આવે એવા સઘળા પદાર્થો તથા સઘળી દાળો એઓનો ત્યાગ કરવો.

આ કુર્તામારિ નામનું લોહ સદાશિવે જગતના ઉપકારને વાસ્તે અને કુબેરજીની ઉપર દયાને લીધે કહ્યું છે અને આથી અરશોનો અવશ્ય નાશ થાય છે. આ વિષયમાં હું જે ખોટું બોલ્યો હોય તે મેરૂપર્વત સ્થાનથી ચલાયમાન થાય, પૃથ્વી વાયુથી ઢંધી વળી જાય અને ચંદ્ર તથા તારાઓ પણ આકાશમાંથી પડી જાય અર્થાત્ મેરૂપર્વત આદિનું ચલન આદિ થાય તોજ મારી વાત ખોટી પડે. ધર્મ પાળનારા વૈવે જ્યો પ્રલહત્યા કરનારા હોય, ઉપકાર કરનારનું હુંડું કરનારા હોય, કૂર હોય અને ખોટું બોલનારા હોય તેઓને આ ઔષધ દેવું નહીં.

આ લોહથી શરીરમાં કાંઈ હરકત થાયતો અગથીયાના રસમાં વાટલાં વાવડીગોને ઘણીવાર સુધી તડકામાં રાખી સુકાવી તેઓનું ચૂર્ણ કરીને અગથીઆના રસથી ચાટવું. જેમ અગ્નિ માંખણના પિંડાને પીગળાવી નાખે છે તેમ આ ઉપાય લોહના દોષને પીગળાવી નાખે છે. પેટમાં આ ચૂર્ણનો પરિપાક થતાં સમયસર ઝાડો ઉતરે છે, પેટમાં હલકાઈ થાય છે, ઝાડકાર ચોખા આવે છે, અંગમાં જ્વાલિ રહેતી નથી અને મન પ્રસન્ન થાય છે. વાવડીગનું ચૂર્ણ કરી તેને અગથીઆના સ્વરસમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો લોહના અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલું શ્ળ તુરતજ અવશ્ય મટી જાય છે.

આ લોહ ખાતાં અતિસાર થાયતો

૧ મૂલમાં 'તાડક' શબ્દ છે તેનો અર્થ 'અક્લકરો' થાય છે. કારણ કે નિઘટમાં ધન્યતરિએ કહ્યું છે કે જુમ્બુતક, કેવતાડ, કૃતકોશ, ગરાગરી, આયુ વિપલ્લત, વેણી, દેવદાલી અને તાડક એટલાં અક્લકરાનાં નામ છે અક્લકરો તિક્ત રસવાળો છે અને કંક, અરશ, સોજ તથા પાંડુરોગ એઓને નષ્ટ કરે છે.

દુધ પીવું એટલે તે અતિસાર મટી જશે.
આ લોહને લક્ષણમાં ખાર રતિથી વધાર-
વામાં આવેતો તેથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે.
લોહી સ્વનારા અરશોની ચિકિત્સા.

અથ રક્તાર્શસાં ચિકિત્સા ।

રક્તાર્શસામુપેક્ષેત રક્તમાદૌ સ્વદ્વિ-
પક્ । દુષ્ટાસે નિઃસ્યતે ન સ્યુઃ શૂલાના-
હાસ્ટગામયાઃ ॥ ચન્દનકિરાતકિક્તક-
ધન્વયવાસાઃ સનાગરાઃ કથિતાઃ । ર-
ક્તાર્શસાં પ્રશમના દાર્વોત્વગુશીરનિ-
મ્વાશ્ચ ॥

ચન્દનમત્ર રક્તમ્ । નાગરમત્ર મુસ્તકમ્ ॥
इति चन्दनादिकाथः ॥

નવનીતતિલાભ્યાસાત્ કેશરનવની-
તશર્કરાભ્યાસાત્ । દધિસરમધિતાભ્યા-
સાદુદ્જાઃ શામ્યન્તિ રક્તવહાઃ ॥ દ-
ધ્નસ્તૂપરિ યો ભાગો ઘનસ્નેહયુતઃ સરઃ ।

મધિતં સરરહિતં નિર્જલં વસ્ત્રપૂતં દધિ ॥

સપદ્મકેશરક્ષૌદ્રં નવનીતં નવં લિહના
શિતાકેશરસંયુક્તં રક્તાર્શસિ સુખી ભ-
વેત્ ॥ પયસા સ્તેન યૂપૈઃ સતી નમુદ્ગા-
ઢકી મશૂરાણામ્ । ઓદનમઘાદમ્લૈઃ
શાલિશ્યામાકકોદ્રવજમ્ ॥ શશહરિ-
ણલાવમાંસૈઃ કપિજલૈરેણમાંસૈશ્ચ ॥

અમ્લૈરીપત્સુગન્ધૈશ્ચ ॥

સમજ્ઞોત્પલમોચાકતિરીટોત્પલચન્દ-
નૈઃ । સિદ્ધં છાગીપયો દઘાદુદ્જે શો-
ણિતાત્મકે ॥

સમજ્ઞા લજ્જાલૂ । મોચાકો મોચરસઃ ।
તિરીટો લોઘ્રઃ ચન્દનં રક્તમ્ । इति समज्ञा-
दिदुग्धम् ॥

ભાવિતં રજનીચૂર્ણં સ્ત્રુહીક્ષીરં પુનઃ
પુનઃ । વન્ધનાત્સુદ્ઢં સૂત્રં છિનચ્ચર્શો
મગન્દરમ્ ॥ इति क्षारसूत्रम् ॥

વૈદે લોહીસંબંધી અરશોના સ્વતા
લોહીની પ્રથમ ઉપેક્ષાજ કરવી. કારણ
કે દુષ્ટ લોહી નીકળી જાયતો શૂળ, પેડુંતું
ચકવું કે લોહી સંબંધી દરદો ઉત્પન્ન
થાય નહીં.

રતાંજલિ, કરીયાતું, રાતો ધમાસો,
મોથ, દારૂ હળદર, તજ, વાળો અને
લીંબડો એઓનો ક્વાથ પીવાથી રૂધિર-
સંબંધી અરશો મટી જાય છે. આ ચં-
દનાદિ ક્વાથ કેહેવાય છે.

માંખણુ અને તલ ખાવાનો અભ્યાસ
રાખવાથી અથવા નાગ ઢેસર, માંખણુ
અને સાકર ખાવાનો અભ્યાસ રાખ-
વાથી અથવા દહીની ઉપરનો ઘાટો
ચીકાશવાળો ભાગ અને તેવા ભાગ વ-
ગરનું પાણીવગરનું વસ્ત્રથી ગાળેલું દહી
એઓનો અભ્યાસ રાખવાથી લોહીને
દુઝનારા અરશો શાંત થાય છે.

કમળના ઢેસરા, મધ, સાકર અને
નાગઢેસર એઓથી સંયુક્ત તાલું માંખણુ
ચાટવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવેતો
લોહીસંબંધી અરશોવાળો માણસ સુખી
થાય છે.

વટાણા, મગ, તુવર અને મસૂર
એઓના ખાટા અને કાંઈક સુગંધ યુક્ત
કરેલા યૂપોની સાથે, ઉકાળેલા દુધની
સાથે અને સસલાં, હરણુ, લાવાં, તેતર
તથા કાળીયાર એઓનાં માંસોની સાથે
ચોખ્ખાનું, સામાનું અને કાદરાનું અન્ન
જમવામાં આવેતો તેથી લોહીસંબંધી

સમંગાદિ દુગ્ધ.

રીસામણી બે ભાગ, કમળ, મોચ-
રસ, લોદર, અને રતાંજલિ એઓથી
પકાવેલું બકરીનું દુધ પીવામાં આવેતો
તેથી લોહીસંબંધી અરશો શાંત થાયછે.

શારસૂત્ર.

હળદરનું ચૂર્ણ અને ચોરનો છીર એ-
ઓથી બને વારંવાર ભાવના આપેલી
હોય એવા દોરાથી દૃઢ પાંધવામાં આ-
વેતો તેથી અરશ અને ભગંદર કપાઈ
બચછે.

નાક આદિમાં થએલા

અરશોની ચિકિત્સા.

નાસાનાભિસમુત્યેષુ તથા મેદ્વાદિ-
જેષ્વાપિ । ત્રિપ્વપ્યર્શઃસુ કુર્વાત તત્ર ત-
ત્ર યયોચિતમ્ ॥

નાક, નાલિ કે લિંગ આદિમાં થએલા
અરશોની તે તે સ્થલમાં યોગ્ય ઔષ્ઠ-
ધોથી ચિકિત્સા કરવી.

અર્મકીલની ચિકિત્સા.

ચર્મ્મકીલન્તુ સંછિય દહેત્ક્ષારેણં
ચાગ્નિના ॥

અર્મકીલને કાપીને ક્ષારથી અથવા
અગ્નિથી બાળી નાખવો.

અરશવાળાને પરેછ.

વેગાવરોધસ્ત્રીસ્પર્શયાનાન્યુત્કટકા-
શનમ્ ॥ યથાસ્વં દોપલં ચાન્નમર્શસઃ
પરિવર્જયેત્ ॥ इत्यर्शोऽधिकारः ॥

અરશવાળાએ કદીપણ મૂત્ર આ-
દિના વેગાને રોકવા નહી, સ્ત્રીઓનો
સ્પર્શ કરવો નહી, વાહનોપર બેસવું
નહી, ઉભડક બેસવું નહી અને જે જે

દોષનું પ્રાપ્ત્ય હોય તે દોષને ઉત્પન્ન
કરનારું અન્ન ખાવું નહી.

અરશોનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર.

પાસેનાં નિદાનો પૂર્વક જઠરાગ્નિના
વિકારો તથા સમસ્થિતિ.

અથ જઠરાગ્નિવિકારાધિકારઃ ।
તત્ર સન્નિકૃષ્ટનિદાનપૂર્વકાનુ-
દરાગ્નિવિકારાનાહ ।

કફપિત્તાનિલાધિક્યાત્ત્સામ્યા-
જ્ઞાટરોડનલઃ । મન્દસ્તીક્ષ્ણોડય વિ-
પમઃ સમશ્ચેતિ ચતુર્વિધઃ ॥

જઠરાગ્નિ કફના આધિક્યથી મંદ
થાયછે, પિત્તના આધિક્યથી તીક્ષ્ણ
થાયછે, વાયુના આધિક્યથી વિપમ થા-
યછે અને એ ત્રણે દોષોની સમતાથી
સમસ્થિતિમાં રહેછે. આરીતે જઠ-
રાગ્નિ ચાર પ્રકારનો થાયછે.

મંદ અગ્નિનું લક્ષણ.

મન્દસ્વામેલ્લક્ષણમાહ ।

સ્વલ્પાપિ નૈવ મન્દાન્નેર્માત્રા મુક્તા
વિપચ્યતે । છર્દિઃ સાદઃ પ્રસેકઃ સ્વા-
છિરો જઠરગૌરવમ્ ॥

જો અગ્નિ મંદ હોય તો આધેલી
થોડી માત્રા પણ ખચતી નથી, ઉલટી
થાયછે, ગ્લાનિ રહેછે, લાર ઝર્યા કરેછે
અને માથામાં તથા પેટમાં ભારેપણું રહેછે.

તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ.

તીક્ષ્ણસ્ય લક્ષણમાહ ।

માત્રાતિમાત્રાપ્યશિતા તીક્ષ્ણાન્નેઃ પ-

ચયતે મુલમ્ । અતएव हि केनापि म-
तस्तीक्ष्णाग्निरुत्तमः ॥

જે અગ્નિ તીક્ષ્ણ હોય તે ખહુ ઝાંઝું
ખાધેલું પણ સેહેજ પચી જાય છે અને
એટલામાટેજ ઠાઠજે તીક્ષ્ણ અગ્નિવા-
ળાને ઉત્તમ માનેલો છે.

विपम अग्निं लक्ष्य.

विपमस्य लक्षणमाह ।

अशिता खलु मात्रापि विपमाग्नेस्तु
देहिनः । कदाचित्पचयते सम्यकदाचि-
न्न विपचयते ॥ तस्याध्मानमुदावर्त्त
शूलं जठरगौरवम् । प्रवाहणमतीसार-
स्तथा स्यादन्त्रकूजनम् ॥

વિપમ અગ્નિવાળા માણસને ખા-
ધેલી માત્રા ઠાઠ સમયે ઠીક રીતે પચી
જાય છે અને ઠાઠ સમયે ખરાખર પચતી
નથી. અગ્નિ વિપમ હોય તે પેટ ચડી
આવે છે, ઉદાવર્ત થાય છે, શૂળ નીકળે છે,
પેટમાં ભારેપણું રહે છે, અધોવાયુ મુકતાં
કક્યુક્ત વિદ્યા પડે છે, અતિસાર થાય છે
અને આંતરડાંઓનો અવાજ થાય છે.

सम अग्निनुं लक्ष्य.

समस्य लक्षणमाह ।

समासमाग्नेरशितामात्रासम्यग्विप-
चयते ॥ सोऽग्निरुत्तम एतेषु न तीक्ष्ण-
स्तूत्तमो मतः ॥

સ ચ મધુરસ્તિગ્ધાદિમોજ્ય. સમોગ્નિરુ-
ત્તમઃ । તાર્હિ કથં તીક્ષ્ણસ્ય વિકારમધ્યે
ગણના । ઉચ્યતે ॥ સમોઽગ્નિ. ક્ષુધાવિવા-
તાદાશ્વેવ તથા વિકારં ન કરોતિ । તી-
ક્ષ્ણસ્તુસ્વલ્પકાલમપિ ક્ષુધાવિવાતાદાશ્વેવ
પૈત્તિકાન્ વિકારાન્ કુરુતે ॥

तीक्ष्णः पित्तसमुत्थानान्विपमो वा-
तहेतुकान् । तथा करोति मन्दोष्णिवि-
कारान् कफसम्भवान् ॥

જેનો જઠરાગ્નિ સમસ્થિતિમાં હોય
તે માણસને ખાધેલી સમમાત્રા ખરાખર
પચે છે. ચાર પ્રકારના અગ્નિઓમાં સમ
અગ્નિ ઉત્તમ છે પણ તીક્ષ્ણ અગ્નિ
ઉત્તમ નથી.

મધુર અને સ્નિગ્ધ આદિ ભોજન
કરવામાં આવતાં જે અગ્નિ સમતામાં
રહેતો હોય તે અગ્નિને ઉત્તમ સમજવો.

શંકા—જથી ખરાખર પચી જાય તે
અગ્નિ ઉત્તમ છે તે છતાં તીક્ષ્ણ અગ્નિને
વિકારોમાં કેમ ગણ્યો છે?

સમાધાન—સમસ્થિતિવાળો અગ્નિ
ક્ષુધાનો વિદાત (જુખ લાગ્યા છતાં નહી
જમવું) કરવામાં આવતાં પણ તુરતજ
વિકારોને ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ તીક્ષ્ણ
અગ્નિ તે જરાવાર ક્ષુધાનો વિદાત
થતાંજ તુરત પિત્તસંબંધી વિકારોને ઉ-
ત્પન્ન કરે છે એટલામાટે તીક્ષ્ણ અગ્નિને
વિકારોમાં ગણ્યો છે. કહ્યું છે કે “તીક્ષ્ણ
અગ્નિ પિત્તસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન
કરે છે, વિપમ અગ્નિ વાયુસંબંધી વિ-
કારોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મંદ અગ્નિ
કક્ષસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.”

अस्मकं रोगानुं निदान तथा

संप्राप्ति पूर्वकं लक्ष्य.

अस्मकस्य निदानसम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमाह ।

વહાંત્તિરૂક્ષાન્નમુજાં નરાણાં ક્ષીણે
કફે મારુતપિત્તદ્વદ્વૌ । અતિપ્રદ્ધઃ પ-
વનાન્વિતોઽગ્નિર્મુક્તં ક્ષણાદ્રસ્મ કરોતિ

यस्मात् ॥ तस्मादसौ भस्मकसंज्ञको-
ऽभूदुपेक्षितोऽयं पचते च धातून् ॥

अत्यंत तीक्ष्ण अने ३क्ष अत्र ज-
भनारां भाणुसोने कक्ष क्षीणु यतां अने
वायुनी तथा पित्तनी वृद्धि यतां अत्यंत
वृद्धि पाभेदो पवनसहित अग्नि जे
अंध भावाभां आवे तेने क्षणुभात्रभां
भस्म करी नाभेछे अटलाभाटे तेना
अग्नि३प रोग भस्मक कहेवायछे. जे
भूपने रोकवाभां आवेता ते अग्नि
धातुओने पकाववा भांडेछे.

भस्मकना उपद्रवे। तथा अरिष्ट.

भस्मकस्य सौपद्रवमरिष्टमाह ।

तदस्वेददाहमूर्च्छादीन् कृत्वैपोऽस-
मिसम्भवान् । पक्वान्माशु धात्वादीन्
स क्षिप्रं नाशयेत् ध्रुवम् ॥

जे भस्मक रोग अग्निनी अत्यंत
अधिकताथी यता तरश, पसीना, दाह
तथा मूर्च्छा, धत्यादिकने उत्पन्न करी अ-
त्रने तुरत पकावीने तुरतज धातु आ-
दिने अवश्य नाश करेछे.

अश्लर्षुनुं दूरनुं निदान.

अथाजीर्णस्य विप्रकृष्टं

निदानमाह ।

अत्यम्बुपानाद्विपमाशनाच्च सन्धा-
रणात् स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सा-
त्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भ-
जते नरस्य ॥

सन्धारणात् क्षुधामूत्रपुरीषादीनाम् ।
स्वप्नविपर्ययात् दिवाशयनाद्वाञ्छा जागर-
णात् । लघु चापीत्यपि शब्दात् स्निग्धो-
ष्णादिगुणयुक्तमपि ॥

अन्यच्च ।

तृष्णाभयक्रोधपरिहृतेन लुब्धेन
रुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च
सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिपाकमेति।।
परिहृतेन व्याप्तेन ॥

धलुं पाणु पीवाथी, विषम भोजन
करवाथी, क्षुधा भूत तथा विष्टा आदिने
रौकी राभवाथी, दिवसे सुवाथी अने
राते जगवाथी भाणुसने समयसर भा-
धेनुं, प्रकृतिने छितावह, हलकुं अने
स्निग्धपणु तथा जनापणु आदि शु-
णुवाळुं अत्र पणु पयतुं नथी.

पीज वचनभां पणु कलुं छे क त-
णुथी, लयथी, तथा क्रोधथी घेराज्जेल,
दोभथी घेराज्जेल, रोगथी तथा दीन-
ताथी पीडाज्जेल अथवा द्वेषथी संयुक्त
थज्जेल भाणुसे सेवातुं अत्र परापर
परिपाक पाभतुं नथी.

उपर कहेलां कारणो करतां पणु षडु
आजा अन्ननुं भोजन विशेषे करी
अश्लर्षुनुं कारण होवाविषे अने
अश्लर्षु मणु व्याधिओनुं
कारण होवाविषे.

उक्तकारणेभ्योऽतिमात्रान्नभो-
जनं विशेषाद्जीर्णस्य कार-
णमजीर्णञ्च बहुव्याधीनां
कारणमित्याह ।

अनात्मवन्तः पशुवद्बुजन्ते येऽप्र-
माणतः । रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं
प्राप्नुवन्ति हि ॥

अनात्मवन्तः । अबुद्धिमन्तः । रोगानी-
कस्य विपुच्यादेर्मूलं कारणम् ॥

અન્યથા ।

પ્રાયેનાહારવૈપમ્યાદર્જીર્ણ જાયતે
નૃણામ્ । તન્મૂલો રોગસદ્દાતસ્તદ્વિ-
નાશાદ્દિનશ્યતિ ॥

અર્જીર્ણવિનાશાદ્દિનશ્યતિ । રોગસદ્દાતઃ
રોગસમૂહઃ ॥

મૂર્ષતાવાળા ને માણસો પશુઓની
પેઠે પ્રમાણ વગરનું અન્ન ને મે છે તે-
ઓને કૌલેરા આદિ રોગોના સમૂહના
મૂલ કારણરૂપ અર્જીર્ણ થાય છે.

ખીજ વચનમાં પણ કહ્યું છે કે મા-
ણસોને ધણું કરીને આહારની વિષમ-
તાથી અર્જીર્ણ થાય છે અને તે અર્જીર્ણ-
રૂપ કારણથી રોગોના સમૂહ થાય છે કે
ને રોગોના સમૂહ અર્જીર્ણના વિનાશ-
થી ન મટે છે.

અર્જીર્ણનું સામાન્ય લક્ષણ.

અર્જીર્ણસ્ય સામાન્ય લક્ષણમાહ ।

ગ્લાનિગૌરવવિષ્ટમ્ભ્રમમારુતમૂઢ-
તા । વિવન્ધો વા પ્રટ્ટિર્વા સામાન્યા-
ર્જીર્ણલક્ષણમ્ ॥

મારુતમૂઢતા વાયોરવરોધઃ । વિવન્ધઃ
મલાપ્રવૃત્તિઃ ॥

ગ્લાનિ, ભારેપણું, સળડપણું, ભ્રમ,
વાયુનો અવરોધ, અને મળની અટકા-
યત અથવા મળની ખુબ પ્રવૃત્તિ એટલાં
પણીનાં સામાન્ય લક્ષણ છે.

પાસેનાં કારણો સહિત

અર્જીર્ણના ભેદો.

સન્નિકૃષ્ટકારણસહિતાનર્જી-
ર્ણસ્ય ભેદાનાહ ।

આમં વિદગ્ધં વિષ્ટવ્ઘં કફપિત્તા-

નિલૈત્તિભિઃ ॥

ત્રિભિરિત્યેકશો ન તુ મિલિતૈઃ ॥

અર્જીર્ણ કેચિદીક્ષન્તે ચતુર્થ રસશે-
પતઃ ॥

કેચિત્તુ મુશ્રુતાદયઃ । રસશેપતઃ । મુ-
ક્તસ્ય પક્વસ્ય સારમૂતો યો દ્રવઃ સ રસઃ ।
સોઽપિ પચ્યતે । મુક્તસ્ય સારમૂતો યો
દ્રવઃ સ ચાપકો રસશેપઃ તસ્માત્ । ચતુર્થ-
મર્જીર્ણમ્ । નન્વામાર્જીર્ણાદ્રસશેપસ્ય કો
ભેદઃ । ઉચ્યતે । આમં મધુરતાં ગતમપક્વ-
મન્નમેવ । રસશેપસ્તુ મુક્તસ્ય પક્વસ્ય સાર-
મૂતો યો દ્રવઃ સ ચાપકઃ इति ભેદઃ ॥

અર્જીર્ણ પક્વમં કેચિન્નિર્દોષં દિન-
પાકિ ચ ॥

નિર્દોષં ગૌરવમ્ગૂલાદિદોષાઽજનકમ્
દિનપાકિ ચ । અહોરાત્રેણ પાકં યાતીતિ
સ્વભાવઃ । યત્તુ માત્રાકાલસાત્મ્યાદિદોષા-
દિનાન્તરે પાકં યાતિ તદિનપાકિ । અત-
એવ । યામમધ્યે ન મોક્તવ્યમિત્યાદિ વચનમ્ ॥

વદન્તિ પૃષ્ઠાર્જીર્ણ પ્રાકૃતં પ્રતિ-
વાસરમ્ ॥

પ્રાકૃતમવિકારકમ્ । પ્રતિવાસરં પ્રતિ-
દિનભાવિ । મુક્તં યાવન્ન જીર્ણં તાવદર્જીર્ણ-
મિત્યુચ્યતે । એતદભિધાનસ્ય પ્રયોજનં પા-
કાર્થં વામપાર્શ્વશયનપ્રિયશબ્દાદિસેવના-
દિકમ્ । ન ચાત્રાહારસ્ય નિષેધઃ । ‘પ્રાત-
રાશે ત્વર્જીર્ણે તુ સાયંમાશે ન દુષ્યતિ’
इति વચનેન સાયમાશસ્યાવશ્ય કર્તવ્ય-
ત્વાત્ ॥

કર્કશી આમાર્જીર્ણ થાય છે, પિત્તથી
વિદગ્ધાર્જીર્ણ થાય છે અને વાયુથી વિ-
ષ્ટવ્ઘાર્જીર્ણ થાય છે. ઠટલાએક મુશ્રુત

આદિ આચાર્યો કહે છે કે “ખાધા પછી પેટમાં પાકી ગએલા અન્નાદિકનો સારૂપ જે દ્રવભાગ થાય છે તે દ્રવભાગ પણ પાકતાં પાકતાં તેમાંથી કાચો ભાગ રહી જાય છે તે રસશેષ કહેવાય છે અને તે રસશેષથી ચોથા પ્રકારનું રસશેષાલ્પુ પણ થાય છે.”

શંકા- આમાલ્પુથી રસશેષાલ્પુમાં શી બુદ્ધિ છે?

સમાધાન- મધુરપણાને પામેલું જે અપક્વ અન્ન છે તેથી થએલું અલ્પુ આમાલ્પુ કહેવાય છે અને ખાધા પછી પાકી ગએલા અન્નનો સારૂપ જે દ્રવભાગ અપક્વ રહી ગયો હોય છે તેથી થએલું અલ્પુ રસશેષાલ્પુ કહેવાય છે માટે આમાલ્પુ અને રસશેષાલ્પુ એઓ પરસ્પરથી બુદ્ધ છે.

કેટલાએક કહે છે કે “ભારેપણું ભ્રમ તથા શૂળ ઇત્યાદિ દોષોને નહીં ઉત્પન્ન કરનાર જે અન્ન માત્રા કાળ તથા સાત્મ્ય આદિના દોષથી તે દિવસે નહીં પણ પીજે દિવસે પેટમાં પકી છે તે પાંચમું અલ્પુ છે. જે અલ્પુને માટેજ ‘જ-આપછી એક પોહારની અંદર જમવું નહીં’ એમ કહેલું છે.

કેટલાએક કહે છે કે “વિકારોને ઉત્પન્ન નહીં કરનારું જે અલ્પુ પ્રત્યેક દિવસે થાય છે એટલે જ્યાં સુધી પચ્યું ત્યાં સુધી અલ્પુ કહેવાવાને યોગ્ય જે અન્ન પેટમાં પડ્યું હોય છે તે છઠું અલ્પુ છે. આ છઠું અલ્પુ કહેવાવું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે તે અલ્પુને પકાવવા સાડાં ડાહ્યું પડ્યું ઢાળીને સુવું અને ધ્યારા શબ્દો વગેરેનું સેવન વગેરે કરવું.” આ અલ્પુમાં જમવાનો નિ-

યેધ નથી. કારણ કે ‘સવારનું જમીલું અલ્પુ છતાં પણ સાંજે જમવામાં હરકત નથી’ એ વચન પ્રમાણે રાતનું ભોજન અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

આમાલ્પુનું લક્ષણ.

અધામાજીર્ણસ્ય લક્ષણમાહ ।

તન્નામે ગુરુતોત્કેશઃ શોથો ગણ્ડા-
સિક્કુટગઃ ॥ ઉદ્ગારશ્ચ યથામુક્તમવિદગ્ધં
મવર્ત્તે ॥

ગુરુતા ઉદરાઙ્ગયોઃ । ઉત્કેશઃ ઉપ-
સ્થિતવમનમિવ । અસિક્કુટોડસિપુટકઃ ॥

આમાલ્પુ હોય તો પેટમાં તથા અંગોમાં ભારેપણું થાય છે, વમનની તૈયારી જેવું થઈ રહે છે, ગાલ ઉપર તથા આંખના ડોડલા ઉપર થોથર થાય છે અને ખાધેલું નહીં પાક્યા જેવોજ ઝાડકાર આવે છે.

વિદગ્ધાલ્પુનું લક્ષણ.

અથ વિદગ્ધાજીર્ણસ્ય લક્ષણમાહ

વિદગ્ધે ભ્રમતૃષ્ણર્ષઃ પિત્તાચ વિ-
વિધા રુજઃ । ઉદ્ગારશ્ચ સધૂમામ્લઃ સ્વે-
દો દાહશ્ચ જાયતે ॥

વિવિધા રુજઃ ડુપ્પચોપદાહાદયઃ ।

વિદગ્ધાલ્પુ હોય તો ભ્રમ થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પિત્તને લીધે સંતાપ ચોસ તથા બળતરા આદિ ધણા પ્રકારની વ્યથાઓ થાય છે, ધુવા-કાવાળા તથા ખાટા ઝાડકાર આવે છે, પસીનો વળે છે અને દાહ થાય છે.

વિષ્ટઘ્ઘાલ્પુનું લક્ષણ.

અથ વિષ્ટઘ્ઘાજીર્ણસ્ય

લક્ષણમાહ ।

વિષ્ટઘ્ઘે શૂલમાધ્માનં વિવિધા વાત-

વેદનાઃ । મલવાતાઽપ્રવૃત્તિશ્ચ સ્તમ્ભો-
મોહોઽઙ્ગપીઢનમ્ ॥

વાતવેદનાઃ તોદભેદાદયઃ । સ્તમ્ભો-
ઽઙ્ગનામ્ । મોહો મૂર્છા ॥

વિષ્ટબ્ધાભ્યુ ઢાય તો શૂળ નીક-
ળેછે, આદ્રો થાયછે, ચોખાવા જેવી તથા
ભેદાવા જેવી વગેરે અનેક પ્રકારની વાયુ-
સંબંધી વેદનાઓ થાયછે, મળ તથા અધો-
વાયુ રોકાઈ બંધછે, અંગો ઝલાઈ ગયા
જેવા થાયછે, મૂર્છા થાયછે અને અંગોમાં
પીડા થાયછે.

રસશેપાભ્યુનું લક્ષણ.

અથ રસશેપાજીર્ણસ્ય લક્ષ-
ણમાહ ।

રસશેપેઽન્નવિદ્વેપો હૃદયાશુદ્ધિગૌરવૈઃ ।

રસશેપાભ્યુ ઢાય તો છાતી સાફ
નહી ઢાવાથી તથા ભારેપણુ ઢાવાથી
અન્ન ઉપર અરુચિ થાયછે.

અભ્યુના ઉપદ્રવો.

एतस्योपद्रवानाह ।

મૂર્છા પ્રલાપો વમયુઃ પ્રસેકઃ સદનં
ભ્રમઃ । ઉપદ્રવા ભવન્ત્યેતે મરણચ્ચા-
પ્યજીર્ણતઃ ॥

અભ્યુથી મૂર્છા, બકવાદ, વમન,
હારનું અરવું, ઝલાનિ અને ભ્રમ એ ઉ-
પદ્રવો થાયછે અને મરણ પણુ થાયછે.
આમાભ્યુ આદિ અભ્યુ અત્યંત
થાય તો તેઓથી કાલેરા વગેરે
રોગો થવાવિધે.

आतिशयितेभ्यश्चामाद्यजीर्णे-
भ्यो विसृच्यादिरोगानाह ।

આમં વિગદં વિષ્ટબ્ધમિસજીર્ણ ય-

દીરિતમ્ । વિસૂચ્યલસકી તસ્માદ્રવે-
ષ્ટાપિ વિલમ્બિકા ॥

નાત્ર યયાસંહ્યમ્ । તદા વિષ્ટબ્ધાદિલમ્બિ-
કા ભવિતુમર્હતિ । સા ચ કફવાતામ્યાં મવ-
તીત્યેકૈકતોઽજીર્ણાદિસૂચ્યાદિત્રયોત્પત્તિઃ ॥

આમાભ્યુ, વિદ્બાભ્યુ અને
વિષ્ટબ્ધાભ્યુ એમ ત્રણ પ્રકારનાં જે
અભ્યુ કહ્યાં તેઓથી વિસૂચી, (કાલે-
રા) અલસક અને વિલંબિકા પણ
થાયછે.

આમાં આમાભ્યુથી વિસૂચી, વિ-
દ્બાભ્યુથી અલસક અને વિષ્ટબ્ધા
ભ્યુથી વિલંબિકા થાયછે એમ અનુક્રમ
લેવો નહી પણ એક એક અભ્યુથી
વિસૂચી આદિ ત્રણે રોગો થાયછે એમ
સમજવું. જે અનુક્રમ લઇએ તો પિ-
ત્તસંબંધી વિષ્ટબ્ધાભ્યુથી વિલંબિકા
થવી જોઈએ પણ તેમ નહી થતાં તે
વિલંબિકા કદીથી તથા વાયુથી થાયછે
માટે અનુક્રમ લેવો નહી.

વિસૂચીનો (કાલેરાનો) અર્થ.

વિસૂચ્યાનિરુક્તિમાહ ।

સૂચીભિરિવ ગાત્રાણિ તુદન્ સન્તિષ્ટ-
તેઽનિલઃ । યત્રાજીર્ણેન સા વૈદ્યૈર્વિસૂ-
ચીતિ નિગદ્યતે ॥

જે રોગમાં અભ્યુને લીધે વાયુ બણે
ગાત્રોને સોઇઓથી ભાંકતો ઢાય એવો
કર થાયછે તે રોગને વૈદ્યો (વિસૂચી)
કહેછે. (સૂચી) એ સોઇનું નામ છે.

વિસૂચીનું નિદાન.

વિસૂચ્યા નિદાનમાહ ।

ન તાં પરિમિતાહારા લભન્તે ચિદિ-

તાગમાઃ । મૂઢાસ્તામજિતાત્માનો લ-
મન્તેડશનલોલુપાઃ ॥

વિદિતાગમાઃ । જ્ઞાતાયુર્વેદાઃ ॥

મિત આહાર કરનારા અને આયુ-
ર્વેદને (વૈદ્યશાસ્ત્રને) જાણનારા લોકોને
વિસૂચી થતી નથી પણ જ્યો મૂઢ
મનના તથા ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ વગરના
અને ખાવામાં અત્યંત આસક્ત હોય
તેઓને થાય છે.

વિસૂચીનું લક્ષણ.

વિસૂચ્યા લક્ષણમાહ ।

મૂર્છાતિસારી વમયુઃ પિપાસા શૂ-
લં ભ્રમોદ્વેષનજૃમ્ભદાહાઃ । વૈવર્ણ્યકમ્પૌ
હૃદયે રુજથ ભવન્તિ તસ્યાં શિરસથ
ભેદઃ ॥ ઉદ્વેષ્ટનં હસ્તપાદયોઃ ॥

વિસૂચીમાં મૂર્છા, ખડુ પાતલો પ્ર-
વાહ જેવો ઝાડો, વમન, તરશ, શૂળ,
ભ્રમ, હાથ-પગમાં ગોઠલીઓ, ખગાસાં,
ખળતરા, વર્ણનું પદલાઇ જવું, ધ્રુજ,
છાતીમાં વેદનાઓ અને માથાની ક્ષાટ
થાય છે.

વિસૂચીના ઉપદ્રવો.

વિસૂચ્યા ઉપદ્રવાનાહ ।

નિદ્રાનાશોડરતિઃ કમ્પો મૂઢાઘાતો
વિસંજ્ઞતા । અમી ઉપદ્રવા ઘોરા વિસૂ-
ચ્યાઃ પચ્ચ દારુણાઃ ॥

અમી નિદ્રાનાશાદયઃ ઉપદ્રવાઃ । સર્વે-
પામેવ રોગાણાં ઘોરા મયઙ્કરાઃ । વિસૂચ્યાઃ
પચ્ચ દારુણાઃ વિસૂચ્યાસ્તુ પચ્ચાપિ યદિ
સ્યુસ્તદા દારુણાઃ પ્રાણમયઙ્કરાઃ ॥

નિદ્રાનો નાશ, અણુગમે, કંપ, મૂઢની
અટકાયત અને બેભાનપણું એ પાંચ ઉ-

પદ્રવો જે કે સધળા રોગોમાં ભયંકર છે
તો પણ વિસૂચીમાં થયા હોય તો ધ-
રણુ છે એટલે એ પાંચે થયા હોયતો
પ્રાણુ જવાનો ભય કરે છે.

અલસકનું લક્ષણ.

અલસકલક્ષણમાહ ।

કુક્ષિરાનઘટેડસર્થં પ્રતામ્યત્પથ ક્-
જતિ । નિરુદ્ધો મારુતથૈવ કુક્ષાવુપરિ
ધાવતિ ॥ વાતવર્ચોનિરોધથ યસ્યાત્પ-
ર્થં ભવેદપિ । તસ્યાલસકમાચષ્ટે વૃષ્ણો-
દ્વારૌ ચ યસ્ય તુ ॥

આનહાતે આધ્માયતે । પ્રતામ્યતિ તા-
ડયતિ । કૂજતિ આર્ચનાદં કરોતિ । કુક્ષી
અજીર્ણેન નિરુદ્ધો મારુતઃ । ઉપરિ ધાવતિ
હૃદયકણ્ઠાદિકં ગચ્છતિ ઇત્યર્થઃ ॥

કાશ્યપસ્ત્વાહ ।

નાધો યાતિ ન ચાપ્યુર્ધ્વમાહારો યો
ન પચ્યતે । કોષ્ટે સ્થિતોડલસીભૂતસ્ત-
તોડસાવલસઃ સ્મૃતઃ ॥

જનું પેટ અત્યંત આક્રી ગયું હોય,
અંગોને પછાડ્યા કરતો હોય, પીડાના
શબ્દો કરતો હોય, (ચીસો નાખતો
હોય) પેટમાં અજીર્ણથી શેકાએલો પ-
વન છાતી તથા કંઠ વગેરે ઉપરના ભા-
ગમાં જતો હોય, મળ તથા વાયુ અત્યંત
શેકાઈ ગયાં હોય, અને તરશ તથા ઝો-
ડકાર થયા કરતા હોય તે માણુસને અ-
લસક થયો છે એમ કહેવું.

કાશ્યપ મુનિએ તો કહ્યું છે કે “આ-
હાર હંચે ભય નહી, નીચે ભય નહી,
પાકે નહી પણ ઠાઠામાં સ્થિર થઈને
રહે છે માટે એ રોગ અલસક કહેવાય છે.

વિસૂચીનું તથા અલસકનું અરિષ્ટ.
વિસૂચ્યલસકયોરરિષ્ટમાહ ।

યઃ શ્યાવદન્તોઘ્નસ્વોઽસ્ત્યસંઘ્નો વ-
મ્પદિતોઽમ્યન્તરયાતનેત્રઃ । ક્ષામસ્વરઃ
સર્વવિમુક્તસન્ધિર્યાયાન્નરોઽસૌ પુનરા-
મમાય ॥

સર્વા વિમુક્તાઃ શિથિલીભૂતાઃ સન્વયો
યસ્ય સઃ ॥

જેના ઘાંત હોઠ તથા નખ કાળા થઇ
ગયા હોય, ભાન અત્યંત મટી ગયું હોય,
હલટીથી પીકાતો હોય, આંખો હંડી ઉ-
તરી ગઈ હોય, સ્વર દુર્બલ થઇ ગયો
હોય અને સઘળા સાંધાઓ નરમ પડી
ગયા હોય તે માણસ ખીજે જન્મ
ધરવાને વાસ્તે જાય છે.

વિલંબિકાનુ લક્ષણુ.

વિલમ્બિકાલક્ષણમાહ ।

દુષ્ટન્તુ શુક્તં કફમારુતામ્યાં પ્રવ-
ર્તેતે નોર્ધ્વમધશ્ચ યત્ર । વિલમ્બિકા-
ન્તાં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યામાચક્ષતે શાસ્ત્રવિ-
દઃ પુરાણાઃ ॥

મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યા પ્રત્યાલ્ખ્યેયામનુપચર-
ણીયામ્ । इदमसाध्यवेति जेजटः ॥

જેમાં દુષ્ટ થએલું ખાધેલું અન્ન કફને
લીધે અને વાયુને લીધે મુખ દ્વારથી ની-
કળે નહી અને શુદ્ધ દ્વારથી પણ નીકળે
નહી તે ગેગને બુના આયુર્વેદ શાસ્ત્રીઓ
વિલંબિકા કહે છે અને એ વિલંબિકા ચિ-
કિત્સા કરવાને અત્યંત અશક્ય કહે-
વાય છે.

ચિકિત્સા કરવાને અત્યંત અશક્ય છે
એટલામાટે તેની ચિકિત્સા કરવાની

નાજ પાડવી અને ચિકિત્સા કરવીજ
નહી. 'આ વિલંબિકા અસાધ્ય છે' એમ
જેજટે કહ્યું છે.

લઘુઆહારનું લક્ષણુ.

અથ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમાહ ।

ઉદ્ધારથુદ્ધિરુત્સાહો વેગોત્સર્ગો ય-
થોચિતઃ । લઘુતા ક્ષુત્પિપાસા ચ જી-
ર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥

એકાકારનું ચોખાપણું, ઉત્સાહ, અ-
ધોવાયુ આદિના વેગનું ચોગ્યરીતે છુ-
ટવું, શરીરમાં હલકાઇ અને મુખનું
તથા તરશનું ઉત્પન્ન થવું એટલાં લઘુ
થએલા આહારનાં લક્ષણો છે.

અલ્પર્ણની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

હરીતકી તથા શુષ્ઠી મધ્યમાણા
ગુદેન ચ । સૈન્ધવેન યુતા વા સ્યાત્
સાતત્યેનાગ્નિદીપની ॥ ગુદેન શુષ્ઠી-
મથચોપકુલ્યાં પથ્યાં તૃતીયામથ દાહિ-
મં વા । આમેષ્વજીર્ણેષુ ગુદામયેષુ વ-
ર્ષોવિવન્ધેષુ ચ નિત્યમઘાત્ ॥ વ્યોપં
દન્તી ત્રિષ્ટચિત્રં કૃષ્ણામૂલં વિચૂર્ણિ-
તમ્ । તર્ચૂર્ણ ગુડસમ્મિશ્રં મધ્યેત્પ્રાત-
રુત્થિતઃ ॥ एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णा-
ग्निवर्द्धनम् । शोधोदावर्तशूलघ्नं स्त्रीह-
पाण्ड्वामयापहम् ॥

સર્વચૂર્ણસમો ગુડો દેયઃ । ગુડાષ્ટકમ્ ॥

દહનાજમોદસૈન્ધવનાગરમરિચાણિ
ચામ્લતક્રેણ । સપ્તાહાદાગ્નિકરં પાણ્ડુ-
શોનાશનં પરમમ્ ॥ તત્રામે વમનદ્વાર્ય
વિદગ્ધે લહનં હિતમ્ । વિષ્ણુસ્વે-

દનં શસ્તં રસશેષે શયીત ચ ॥ વચા
લવણતોયેન વાન્તિરામે પ્રશસ્યતે ।
કળાસિન્ધુવચાકલ્કં પીત્વા વા શિ-
શિરામ્ભસા ॥

જલમત્ર શરાવમાત્રમ્ । વચા કર્પાર્ધ-
મિતા । દ્વયોશ્ચૂર્ણમુષ્ણેન જલેન પિવેત્ ।
કળાદિકલ્કં વા પીત્વા વાન્તિરામે પ્રશ-
સ્યતે इत्यનેનાન્વયઃ ॥

ધાન્યનાગરસિદ્ધં વા તોયં દ્વાદ્વિ-
ચક્ષણઃ । આમાર્જીર્ણપ્રશમનં શૂલઘ્નં વ-
સ્તિશોધનમ્ ॥ ભવેદ્દા પ્રાતરર્જીર્ણ-
શઙ્કા તદાભયાં નાગરસૈન્ધવાભ્યામ્ ।
વિચૂર્ણિતાં શીતજલેન મુક્તા મુઞ્જ્યા-
દગઢ્ઠં મિતમન્નકાલે ॥ વિદહ્યતે યસ્ય
તુ મુક્તમાત્રં દન્દહ્યતે હૃચ ગલથ્ર ય-
સ્ય । દ્રાક્ષાં સિતામાસિકસમ્પ્રયુક્તાં
લીઢ્ઠા ભયાં ચાપિમુખં લભેત ॥

હરડે અને સુંઠ એઝોનું ચૂર્ણ કરી
તેને ગોળમાં કાલવીને અથવા સૈંધવની
સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી અગ્નિ
નિરંતર પ્રદીપ્ત રહેછે.

આમાજીર્ણ, અરશ કે મલખંધ ય-
એલ હોય તો નિત્ય ગોળની સાથે સુંઠ,
પીપળ, હરડે અથવા દાડિમ એઝોનું
લક્ષણ કરવું.

સુંઠ, મરી, પીપળ, નેપાળો, નસો-
તર, ચિત્રક અને પીપળીમૂળ એઝોને
સમ ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને એ સધળા
ચૂર્ણના ઠટલા ગોળમાં કાલવી સવારમાં
ઉઠીને ખાવું. આ ગુણક યજ્ઞને વર્ણને
તથા અગ્નિને વધારેછે અને સોજને,
ઉદાવર્તને, શૂળને, ખરલના દરદને તથા
પાંડુ રોગને મટાડેછે.

ચિત્રક, બોડીઅજમોદ, સૈંધવ, સુંઠ
અને મરી એઝોનું ચૂર્ણ કરી તેને પાટી
ધાટી છાશની સાથે પીવામાં આવેતો
તેથી સાત દિવસમાં અગ્નિનું યજ્ઞ વ-
ધેછે. આ ચૂર્ણ પાંડુ રોગનો તથા અર-
શનો નાશ કરવામાં પણ ઉત્તમ છે.

આમાજીર્ણ થયું હોય તો વમન
કરવું વિદગ્ધાજીર્ણ થયું હોય તો લંધન
કરવું, વિષ્ણુજીર્ણ થયું હોય તો શેક
આદિથી સ્વેદન કરવું અને રસશેષા-
જીર્ણ થયું હોય તો સુધ રહેવું

આમાજીર્ણ થયું હોય તો અરધું તોલું
વજ અને ચોગ્ય પ્રમાણનું સૈંધવ એ-
ઝોનું ચૂર્ણ કરી તેને ખરીશ તોલાં ભાર
ઉના પાણીમાં નાખીને પીવું.

પીપળ, સૈંધવ અને વજ એઝોનો
કલ્ક કરી તેને ટાઢા પાણીથી પી ને ઉ-
લટી કરવી એ પણ આમાજીર્ણ ઉપર
ઉત્તમ છે.

જે નિયક્ષણ વૈધ આમાજીર્ણ ઉપર
ધાણાનો અને સુંઠનો ક્વાથ આપે તો
તેથી આમાજીર્ણ શાંત થાયછે. આ ઉ-
પાય શૂળને મટાડેછે અને મૂત્રાશયને
સાફ કરેછે.

સવારે જે અજીર્ણની રાકા થાયતો
તે સમયે હરડે, સુંઠ, અને સૈંધવ એ-
ઝોનું ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીથી ખાઈ
જવું અને પછી ભોજનનો સમય થાય
ત્યારે શંકા છોડી દધને મિત આહાર
કરવો.

જેને ખાધેલા અન્નનો ખરણ પાક
થતો હોય અને છાતીમાં તથા ગળામાં
બળતરા થતી હોય તે માણસને સાકરથી
તથા મધથી સયુક્ત દ્રાખને અને હર-
ડેને ચાટે તો તેને સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

વિસૂચીનું તથા અલસકનું અરિષ્ટ.

વિસૂચ્યલસકયોરરિષ્ટમાહ ।

યઃ ક્યાવદન્તોઘ્નસ્તોઽત્યસંજ્ઞો વ-
મ્યર્દિતોઽભ્યન્તરયાતનેત્રઃ । ક્ષામસ્વરઃ
સર્વવિમુક્તસન્ધિર્યાયાન્નરોઽસૌ પુનરા-
ગમાય ॥

સર્વા વિમુક્તાઃ શિથિલીભૂતાઃ સન્વયો
યસ્ય સઃ ॥

જેના દાંત હોઠ તથા નખ કાળા થઈ
ગયા હોય, ભાન અત્યંત મટી ગયું હોય,
હલદીથી પીડાતો હોય, આંખો હંડી ઉ-
તરી ગઈ હોય, સ્વર દુર્બલ થઈ ગયો
હોય અને સઘળા સાંધાઓ નરમ પડી
ગયા હોય તે માણસ ખીલે જન્મ
ધરવાને વાસ્તે જાય છે.

વિલંબિકાનુ લક્ષણ.

વિલમ્બિકાલક્ષણમાહ ।

દુષ્ટન્તુ શુક્તં કફમારુતાભ્યાં પ્રવ-
ર્ત્તે નોઽર્ધ્વમથ્ર યત્ર । વિલમ્બિકા-
ન્તાં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યામાચક્ષતે શાસ્ત્રવિ-
દઃ પુરાણાઃ ॥

મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યાં પ્રત્યાહ્યેયામનુપચર-
ણીયામ્ । ઇદમસાધ્યજ્ઞેતિ જેઞ્ઞટઃ ॥

જ્યાં દુષ્ટ થએલું ખાધેલું અન્ન કફને
લીધે અને વાયુને લીધે મુખ દ્વારથી ની-
કળે નહી અને શુદ્ધ દ્વારથી પણ નીકળે
નહી તે ગેગને જુના આયુર્વેદ શાસ્ત્રીઓ
વિલંબિકા કહે છે અને એ વિલંબિકા ચિ-
કિત્સા કરવાને અત્યંત અશક્ય કહે-
વાય છે.

ચિકિત્સા કરવાને અત્યંત અશક્ય છે
એટલામાટે તેની ચિકિત્સા કરવાની

નાજ પાડવી અને ચિકિત્સા કરવીજ
નહી. 'આ વિલંબિકા અસાધ્ય છે' એમ
જેજાટે કહ્યું છે.

જીર્ણઆહારનું લક્ષણ.

અથ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમાહ ।

ઉદ્ગારશુદ્ધિરુત્તાહો વેગોત્તર્ગો ય-
થોચિતઃ । લઘુતા ક્ષુત્પિપાસા ચ જી-
ર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ઝોડકારનું ચોખાપણું, ઉત્સાહ, અ-
ધોવાયુ આદિના વેગનું ચોગ્યરીતે છુ-
ટવું, શરીરમાં હલકાઈ અને ભુખનું
તથા તરશનું ઉત્પન્ન થવું એટલાં જીર્ણ
થએલા આહારનાં લક્ષણો છે.

અજીર્ણની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

હરીતકી તથા શુઠ્ઠી ભક્ષ્યમાણા
ગુદેન ચ । સૈન્ધવેન યુતા વા સ્પાત્
સાતત્યેનાગ્રિદીપની ॥ ગુદેન શુઠ્ઠી-
મથચોપકુલ્યાં પથ્યાં તૃતીયામથ દાઢિ-
મં વા । આમેષ્વજીર્ણેષુ ગુદામયેષુ વ-
ર્ષોવિવન્ધેષુ ચ નિત્યમદ્યાત્ ॥ વ્યોપં
દન્તી ત્રિવૃત્તિત્રં કૃષ્ણામૂલં વિચૂર્ણિ-
તમ્ । તદ્દૂર્ણ ગુદસમ્મિશ્રં ભક્ષયેત્માત-
રુત્થિતઃ ॥ એતદ્ગુદાષ્ટકં નામ વલ્લવર્ણા-
શ્ચિવર્દ્ધનમ્ । શોથોદાવર્ષશૂલક્રં પ્લીહ-
પાણ્ડ્વામયાપહમ્ ॥

સર્વનૂર્ણસમો ગુડો દેયઃ । ગુડાષ્ટકમ્ ॥

દહનાજમોદસૈન્ધવનાગરમરિચાણિ
ચામ્લતક્રેણ । સપ્તાહાદગ્રિકરં પાણ્ડુ-
શોનાશનં પરમમ્ ॥ તન્નામે વમનદ્વાર્ય
વિદગ્ધે લઘ્નં હિતમ્ । વિષ્ટબ્ધે સ્વે-

દનં શસ્તં રસશેષે શયીત ચ ॥ વચા
લવણતોયેન વાન્તિરામે પ્રશસ્યતે ।
કળાસિન્ધુવચાકલ્કં પીત્વા વા શિ-
શિરામ્ભસા ॥

જલમત્ર શરાવમાત્રમ્ । વચા કર્પાર્ધ-
મિતા । દ્વયોશ્ચૂર્ણમુષ્ણેન જલેન પિવેત ।
કળાદિકલ્કં વા પીત્વા વાન્તિરામે પ્રશ-
સ્યતે इत्यનેનાન્વયઃ ॥

ધાન્યનાગરસિદ્ધં વા તોયં દદ્યાદ્વિ-
ચક્ષણઃ । આમાર્જીર્ણપ્રશમનં શૂલઘ્નં વ-
સ્તિશોધનમ્ ॥ ભવેદ્યદા પ્રાતરર્જીર્ણ-
શઙ્કા તદાભયાં નાગરસૈન્ધવાભ્યામ્ ।
વિચૂર્ણિતાં શીતજલેન મુક્તા મુઙ્ગ્યા-
દગ્ઙ્કં મિતમન્નકાલે ॥ વિદહ્યતે યસ્ય
તુ મુક્તમાત્રં દન્દહ્યતે હૃચ્ચ ગલશ્ચ ય-
સ્ય । દ્રાક્ષાં સિતામાક્ષિકસમ્પ્રયુક્તાં
લીઢ્વા ભયાં ચાપિમુઁલં લભેત ॥

હરડે અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરી
તેને ગોળમાં કાલવીને અથવા સૈંધવની
સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી અગ્નિ
નિરંતર પ્રદીપ્ત રહેછે.

આમાજીર્ણ, અરશ કે મલખંધ થ-
એલ હોય તો નિત્ય ગોળની સાથે સુંઠ,
પીપળ, હરડે અથવા દાડિમ એઓનું
લક્ષણ કરવું.

સુંઠ, મરી, પીપળ, નેપાળો, નસો-
તર, ચિત્રક અને પીપળીમૂળ એઓને
સમ ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને એ સંધળા
ચૂર્ણના જટલા ગોળમાં કાલવી સવારમાં
ઉઠીને ખાવું. આ ગુણકળ્પણને વર્ણને
તથા અગ્નિને વધારે છે અને સોજાને,
ઉદાવર્તને, શૂળને, ખરલના દરદને તથા
પાંડુ રોગને મટાડે છે.

ચિત્રક, બોડીઅજમાદ, સૈંધવ, સુંઠ
અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને ખાટી
ખાટી છાશની સાથે પીવામાં આવેતો
તેથી સાત દિવસમાં અગ્નિનું બળ વ-
ધે છે. આ ચૂર્ણ પાંડુ રોગનો તથા અર-
શનો નાશ કરવામાં પણ ઉત્તમ છે.

આમાજીર્ણ થયું હોય તો વમન
કરવું વિદગ્ધાજીર્ણ થયું હોય તો લંબન
કરવું, વિષ્ટખાજીર્ણ થયું હોય તો શેક
આદિથી સ્વેદન કરવું અને રસશેષા-
જીર્ણ થયું હોય તો સુષ્ણ રહેવું

આમાજીર્ણ થયું હોય તો અરધું તોલું
વજ અને થોગ્ય પ્રમાણનું સૈંધવ એ-
ઓનું ચૂર્ણ કરી તેને ખનીશ તોલાં ભાર
ઉના પાણીમાં નાખીને પીવું.

પીપળ, સૈંધવ અને વજ એઓનો
કલ્ક કરી તેને ટાઢા પાણીથી પી ને ઉ-
લટી કરવી એ પણ આમાજીર્ણ ઉપર
ઉત્તમ છે.

જો નિચક્ષણ વૈધ આમાજીર્ણ ઉપર
ધાણાનો અને સુંઠનો ક્વાથ આપે તો
તેથી આમાજીર્ણ શાંત થાય છે. આ ઉ-
પાય શૂળને મટાડે છે અને મૂત્રાશયને
સાફ કરે છે.

સવારે જો અજીર્ણની શંકા થાયતો
તે સમયે હરડે, સુંઠ, અને સૈંધવ એ-
ઓનું ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીથી ખાઈ
જવું અને પછી લોજનનો સમય થાય
ત્યારે શંકા છોડી દઈને મિત આહાર
કરવો.

જોને ખાધેલા અન્નનો ખરાબ પાક
થતો હોય અને છાતીમાં તથા ગળામાં
બળતરા થતી હોય તે માણસને સાકરથી
તથા મધથી સંયુક્ત દ્રાખને અને હર-
ડેને આદે તો તેને સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

अलर्घुडिपर यूर्षो तथा क्षारो.

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ॥
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिपा चूर्णमेतत् ज-
नयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥

इति हिङ्गुवष्टकम् ॥

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जं लव-
णानि च । सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गो क्रि-
मिघ्नं हिङ्गु पौष्करम् ॥ सटी दावीं
त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा । वृ-
क्षाम्लं जीरकं घात्री श्रेयसी चोपकु-
श्विका ॥ अम्लवेतसमल्लीका यवानी
देवदारु च । अभयातिविपा श्यामा
ह्वुपारग्वधं समम् ॥ तिलमुष्ककशि-
शूणां कोकिलाक्षपलाशयोः । क्षारा-
णि लोहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि
कारयेत् । मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्वि-
सत्रयम् ॥ दिनत्रयन्तु शुक्तेन तथार्द्र-
करसेन च । अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदी-
प्ताग्निसमप्रभम् ॥ उपयुक्तं विधानेन
नाशयत्यचिराद्गदान् । अजीर्णमथ गु-
मञ्च ष्ठीहानं गुदजानि च ॥ उदराण्य-
वृद्धिञ्च अष्टीलां वातशोणितम् । प्रणु-
त्युल्वणान्दोषान्नष्टाग्निं च प्रदीपयेत् ॥

द्वौ क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारश्च । लव-
णानि पञ्च । वृक्षाम्लं विषामिल इति लो-
कः । श्रेयसी हरीतकी । अम्लवेतसकाभावे
कुक्कुटादातव्यम् । श्यामाप्रियङ्गु । मुष्ककः
गुण्डापाठरि इति लोके । कोकिलाक्षः को-

इलपा इति लोके । इति बृहदग्निमुखं चूर्णम् ॥

स्नुर्लर्कचित्रकर्णवृषणं सपुनर्नव-
म् । तिलापामार्गकदलीपलाशं तित्ति-
डी तथा ॥ गृहीत्वा ज्वालयेदेतत्प्रस्थं
भस्माखिलं यथा । जलाढके विपक्त-
व्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ मुप्रसन्नं
विनिस्ताव्य लवणप्रस्थसंयुतम् । पक्वं
निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णोक्तं पुनः । ज-
वानीजीरकव्योपस्थूलजीरकहिङ्गुभिः ।
शीतोदकेन तच्चूर्णं पिबेत्प्रार्ताहं मात्रया ॥
तस्मिन् जीर्णेऽन्नमश्रीयाद्यूर्पैर्जालजै र-
सैः । ईपदम्लैः सलवणैः सुखोष्णैर्वह्नि-
दीपनैः ॥ एतेनाग्निर्विबुद्धं चलमारो-
ग्यमेव च । तत्रानुपानं शस्तं हि तक्रं
वा भोजने हितम् । मन्दाग्नेशो विकारेषु
चातश्चेप्पामयेषु च ॥ सर्वाङ्गशोथरो-
गेषु शूलगुल्मोदरेषु च ॥ अश्मर्या श-
र्करायाञ्च विण्मूत्रानिलरोगिषु ॥

वैश्वानरक्षारः ॥

सामुद्रलवणं कार्यमष्टकर्मितं युधैः ।
सौवर्चलं पञ्चकर्म विडसैन्धवधान्यकम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीर-
कम् । तालीशं केशरं चव्यमम्लवेतसकं
तथा ॥ द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रसेकं कार-
येत् युधैः । मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं
कर्ममात्रकम् ॥ दाडिमं स्याच्चतुःकर्म
त्वगेला चार्द्धकार्षिका । एतच्चूर्णोक्तं
सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥ भक्षये-
च्छानमानन्तु तक्रमस्तुककाक्षिकैः ।
चातश्चेप्पमभवं गुल्मं ष्ठीहानमुदरस्यम् ॥

અર્શાસિ ગ્રહણીં કુપ્તં વિવન્ધન્ન મગન્દ-
રમ્ । શૂલં શોથં શ્વાસકાસામદોપાં-
•શ્રાપિ હૃદ્ગમ્ ॥ અશ્મરીં શર્કરાશ્રાપિ
પાણ્ડુરોગં કૃમીનપિ । મન્દાગ્નિં નાશયે-
દેતદ્દીપનં પાચનં પરમ્ ॥ હિતાય સર્વ-
લોકાનાં ભાસ્કરેણ વિનિર્મિતમ્ । હન્યા-
ત્સર્વાણ્યજીર્ણાનિ શુક્તમાત્રમસંશયમ્ ॥

અત્ર દાહિમસ્ય વીજાનાં કર્પચતુષ્ટય-
મિતં દેયમ્ । ઇતિ ભાસ્કરલવણમ્ ॥

સૈન્ધવસમૂલમગધા ચન્વાનલનાગરં
પથ્યા । ક્રમવૃદ્ધમગ્નિવૃદ્ધૌ વઢવાનલ-
નામ ચૂર્ણં સ્યાત્ ॥

ઇતિ વઢવાનલચૂર્ણમ્ ॥

પથ્યાનાગરકૃષ્ણાકરજ્જવિલ્વાગ્નિ-
ધિઃ સિતાતુલ્યૈઃ । વઢવાનલ ઇવ જરય-
તિ વહ્નુર્વતિભોજનં ચૂર્ણમ્ ॥

ઇતિ દ્વિતીયવઢવાનલચૂર્ણમ્ ॥

एलात्वक् नागपुष्पाणां मात्रोत्तर-
विवर्द्धिता । मरिचं पिप्पली शुण्ठी
चतुष्पञ्चोत्तरोत्तरा ॥ द्रव्याण्येतानि
यावन्ति तावती सितशर्करा । चूर्णमे-
तत्प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥

इति समशर्करचूर्णम् ॥

હિંચવૃષ્ટક.

સુંઠ, મરી, પીપળ, બોડીઅજમોદ, સૈન્ધવ, જીંડ, અને શાહાજીંડે એજાને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ધી માં કાલવીને ભોજનાના સમયમાં પેટેલા ઢાળીયામાં ખાવામાં આવેતો તેથી જ-
ઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે અને વાયુસંબંધી રોગો ટળી જાયછે.

બૃહદગ્નિમુખચૂર્ણ.

સાજીખાર, જવખાર, ચિત્રક, કાળી-
પાક, કાકચીઆ, પંચલવણુ, ઝીણીએ-
ળચી, તમાલપત્ર, ભારંગી, વાવડીંગ,
હીંગ, કઠ, કચૂરો, દારૂહળદર, નસોતર,
મોથ, વજ, ઇંદ્રજવ, ઢોકમ, જીંડ, આ-
મળાં, હરડે, પીપળ, અમલબેદ, આં-
પલી, ચવાન, દેવદાર, હરડાં, અતવસ,
ધહલાં, પલાશી, ગરમાળો, તલનો કાર,
જધરીયા ખાખરાનો કાર, સરગવાનો
કાર, એખરાનો કાર, ખાખરાનો કાર
અને તપાવીને ગોમૂત્રથી થડું કરેલું લો-
ઢાનું કીટું એજાને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ
કરી તે ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ સુધી ખીજે-
રાના રસની ભાવના દેવી, ત્રણ દિવ-
સસુધી અથાણાના રસની ભાવના દેવી
અને ત્રણ દિવસસુધી આદુના રસની
ભાવના દેવી એટલે બૃહદગ્નિમુખ
નામનું ચૂર્ણ સિદ્ધ થાયછે. આ ચૂર્ણ
કે જ જઠરાગ્નિને અત્યંત વધારનાર છે
અને પ્રદીપ્ત થએલા અગ્નિ જવું છે
તેનો વિધિથી ઉપયોગ કરવામાં આવે
તો તેથી તુરતજ અજીર્ણ, ગોળાનું દરદ,
ખરલનું દરદ, અરશ, ઉદરના રોગ,
અંત્રવૃદ્ધિ, અધિલા અને વાતરકત એ-
જાનો નાશ થાયછે. આ ચૂર્ણ ઉલ્વણ
થએલા, દોષોને પણ શાંત કરેછે અને
નષ્ટ થએલા અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરેછે.

વૈશ્વાનર કાર.

ચોર, આકડો, ચિત્રક, એરડો, વા-
ચવરણાં, સાટોડી, તલ, અધેડો, ઢેળ,
ખાખરા અને આંખલી એજાને લઈને
ખાળવાં કે જ રીતે એ સર્વની મળીને
ચોસઠ તોલાં ભાર ભરમ થાય. પછી

એ ભસ્મને યસોષપન તોલાં ભાર પાણીમાં નાખી તે પાણી ચોથા ભાગનું અવશેષ રહે ત્યાંસુધી પકાવવી. પછી અવશેષ રહેલું તે પાણી આછરે ત્યારે વસ્ત્રથી ગાળી લઈ તેમાં એકસોઅઠયાવીશ તોલાં ભાર સૈંધવ નાખી પાછું પાકવા મુકી નિર્ધૂમ અને કઠણ યથ જય ત્યારે તેનું પારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં યવાન, જીરું, સુંઠ, મરી, પીપળ, કલોજીજીરું અને હીંગ નાખી ટાઢા પાણી વતે સવારે તેની માત્રા પીવી. એ માત્રા પચી ગયા પછી કાંઈક ખાટા, લૂણવાળા, કાંઈક ઉના અને અગ્નિને દીમ કરનારા યૂષોની સાથે અને જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસાઓની સાથે અત્ર ખાવું. આમ કરવાથી અગ્નિ વધે છે અને જળ તથા આયુષ્ય પણ વધે છે. ભોજન કર્યા પછી છાશ પીવી અથવા ભોજનની સાથેજ છાશ ખાવી એ આ પ્રયોગમાં હિતકારી છે. આ વૈશ્વાનર ક્ષાર મંદ અગ્નિઉપર, અરશના વિકારો ઉપર, વાયુસંબંધી તથા કફસંબંધી રોગોઉપર, સઘળા શરીરમાં સોજના રોગોઉપર, શૂળઉપર, ગોળાના દરદઉપર, ઉદરના રોગોઉપર, પથરીઉપર, શર્કરા નામના રોગોઉપર તથા વિષાના મૂત્રના અને પવનના રોગોઉપર હિતકારી છે.

ભાસ્કર લવણ.

આઠ તોલાં દરીયાઈ લૂણ, પાંચતોલાં સંચળ, બે તોલાં ખીડલૂણ, બે તોલાં સૈંધવ, બે તોલાં ધાણા, બે તોલાં પીપળ, બે તોલાં પીપળીમૂળ, બે તોલાં તમાલપત્ર, બે તોલાં કાળીજીરી, બે તોલાં તાલીસપત્ર, બે તોલાં ઢેસર, બે તોલાં ચ-

વક, બે તોલાં અમલગેદ, એક તોલું મરી, એક તોલું જીરું, એક તોલું સુંઠ, ચાર તોલાં દાડિમનાં બીજ, અરધું તોલું તળ, અને અરધું તોલું એળચી એઓને એકઠાં કરી ચૂર્ણ કરવું એટલે તે 'ભાસ્કર લવણ' સિદ્ધ થાય છે. આ ભાસ્કર લવણ ધાટી છાશ, દહીની તર અને કાંજ એઓની સાથે ચોવીશ ચણોઠી ભાર ખાવું. આ લૂણ ખાવામાં આવેતો તેથી અરશ, ગ્રહણી, ઠોઠ, મળખંધ, ભગંદર, વાયુસંબંધી તથા કફસંબંધી ગોળો, ખરલતું દરદ, ઉદરના રોગ, ક્ષયરોગ, શૂળ, સોજ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમસંબંધી દોષો, છાતીનું દરદ, પથરી, શર્કરા, પાંડુરોગ, કૃમિઓ અને અગ્નિનું મંદપણું એઓનો નાશ થાય છે. આ લૂણ પાચન કરવામાં તથા અગ્નિને દીમ કરવામાં ખદુ ઉત્તમ છે અને સર્વે લોકોના હિતને વાસ્તે સર્વે યનાવેલું છે. આ લૂણ ખાવામાં આવે કે તુરતજ તેથી સઘળાં પ્રકારનાં અજીર્ણો હણાઈ જાય છે એમાં સંશય નથી.

વડવાનલ ચૂર્ણ.

એક ભાગ સૈંધવ, બે ભાગ પીપળી મૂલ, ત્રણ ભાગ પીપળ, ચાર ભાગ ચવક, પાંચ ભાગ ચિત્રક, છ ભાગ સુંઠ અને સાત ભાગ હરડે એઓનું ચૂર્ણ કે જે વડવાનલ ચૂર્ણ કહેવાય છે તેનું ભક્ષણ કરવાથી જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

બીજ પ્રકારનું વડવાનલ ચૂર્ણ.

હરડે, સુંઠ, પીપળ, કાકચીઆ, ખીલું અને ચિત્રક એઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તે સર્વે જટલી સાકર નાખીને ખાવામાં આવેતો એ ચૂર્ણ વડવાનલની (સમુદ્ર-

नी अंदरना अग्निनी) पेठे अत्यंत
आज्जा लारे लोखनने पशु पयावी देछे.

समशर्कर यूर्ण.

એક ભાગ એળચી, બે ભાગ તજ,
ત્રણ ભાગ નાગકેસર, ચાર ભાગ મરી,
પાંચ ભાગ પીપળ અને છ ભાગ સુંઠ
એ સઘળાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તે
ચૂર્ણ બેટલી સાકર નાખીને ખાવામાં
આવેતો તેથી બઠરાગ્નિનું બહુજ ઉદી-
પન થાયછે.

અર્ણુ ઉપર રસો.

અથાજીર્ણે રસાઃ ।

द्विपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पार-
दम् । मृतलोहं तथा ताम्रं कर्पूरयमितं
पृथक् ॥ सञ्चूर्ण्य सर्वं सम्मिश्रं द्रावयि-
त्याग्नियोगतः । सम्यक् द्रुतं समस्तं
तत् पश्चाद्बहुलदले क्षिपेत् ॥ पुनः सञ्चू-
र्ण्य तत् सर्वं लौहपात्रे निधापयेत् ।
जम्बीरस्य रमं तत्र पूतं पलशतं क्षि-
पेत् ॥ तुल्यां निवेश्य तद् यन्त्रान्मृदु-
ना वद्विना पचेत् । रसे तस्मिन् घनी-
भूते तत् संशोष्य विचूर्णयेत् ॥ पञ्च-
कोलकपायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
भावना तत्र दातव्या पश्चात् संशोपये-
च्छनैः ॥ भृष्टदृक्चूर्णेन तुल्येन सह
मेलयेत् । मरिचेनापि तुल्येन तदर्थेन
विडेन च ॥ भावयेत् सप्तकृत्वस्तु च-
णकाम्लजलेन च । ततः संशोष्य स-
म्पिप्य कूपमध्ये निधापयेम् ॥ रसः
क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय बहुमांसाशिने पु-

रा ॥ भक्षयेद्भोजनस्यान्ते मापद्वयमितं
रसम् । भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिवे-
त्तकं ससैन्धवम् ॥ अत्यर्थं गुरु यद्भु-
क्तमतिमात्रमथापि च । तत्सर्वं जीर्यति
क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणान् ॥ शूलं गु-
ल्मञ्च विष्टम्भं प्रीहानमुदरं तथा ।
रसः क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न
संशयः ॥

इति क्रव्यादरसोऽजीर्णे रसेन्द्रचिन्ता-
मणौ रसरत्नप्रदीपे च ॥

क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं
समम् । सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्धा
शियुजा जटा ॥ एतत्सर्वं जयाशियुव-
द्दीनां केवलैर्द्रवैः । भावयेत् त्रिदिनं
धर्मं ततो लघुपुटे पचेत् ॥ मार्कवस्य द्र-
वैर्घृष्टो रसो ज्वालानलो भवेत् । नि-
ष्क्रोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडना-
गरम् ॥ हन्त्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीम-
त्रिमार्दवम् । श्लेष्महृष्टासवमनमालस्य-
मर्हांचि जयेत् ॥

अथ पञ्चकोलम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रक-
नागरैः ॥

जयात्र विजया । मार्कवः भुङ्गराजः ।
इति ज्वालानलो रसः । अजीर्णे रसरत्न-
प्रदीपे ॥

टङ्गुणं रसगन्धौ च समभागं त्रयं
विपात् । कपर्दः सार्जिकासारो मा-
गधी विश्वभेषजम् ॥ पृथक् पृथक् क-
र्पमात्रं चतुर्भागमित्योपणम् । जम्बीरा-

म्लैदिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ॥ वि-
सूचीशूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥

क्षारो जवक्षारः । अग्निकुमारो विमू-
च्यामजीर्णे रसरत्नप्रदीपे । रसेन्द्रचिन्ता-
मणौ ॥

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्मम-
रिचेन मिश्रितम् । तत्र जातिफलमर्द्ध-
भागिकं तित्तिलीफलरसेन मर्दितम् ।
वह्निमान्द्यदशवक्रनाशनो रामवाण
इति विश्रुतो रसः । संग्रहग्रहणिकुम्भ-
कर्णकमामवातखरदूपणं जयेत् ॥ दी-
यते तु मरिचानुपानतः सद्य एव जठ-
राग्निदीपनः । रोचनः कफकुलान्तका-
रकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥

पारा भाग १ । विप भाग १ । लवङ्ग
भाग १ । गन्धक भाग १ । मरिच भाग
२ । जायफर भाग आधा । इति रामवा-
णरसः । रसेन्द्रचितामणौ ॥

अथ शङ्खवटी ।

पलञ्चिञ्चाक्षारं पलमितमिदं पञ्चल-
वणम् द्वयं सम्यक्पिष्टं भवति लघु-
निम्बूफलरसैः ॥ ततः पिष्टे तस्मिन्
पलपरिमितं शङ्खशकलम् । क्षिपेद्वारान्
सप्त द्रवमिह च तेनैव विधिना ॥ पल-
प्रमाणं कटुकत्रयञ्च पलार्द्धमानं वचहि-
ङ्गुभागः । विपं पलद्वादशभागयुक्तं
तावद्रसो गन्धक एष चोक्तः । वदरा-
स्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् । भ-
क्षयेत् सेवया सा स्यात् सर्वाजीर्णप्र-
शान्तये ॥ सर्वोदरेषु शूलेषु विमूच्यां

विविधेषु च । अग्निमान्द्येषु गुल्मेषु
सदा शङ्खवटी हिता ॥

इति शङ्खवटीरसः । रसरत्नप्रदीपे ॥

स्नुहार्कचिञ्चापामार्गरम्भातिलप-
लाशजान् । लवणानाददीतैषां प्रसेकं
पलमात्रया ॥ लवणानि पृथक्पञ्च ग्रा-
ह्याणि पलमात्रया । स्वर्जिका च यव-
क्षारष्टकनं त्रितयं पलम् ॥ सर्वं त्रयो-
दशपलं सूक्ष्मं चूर्णं विधाय च । नि-
म्बूफलरसे प्रस्थसम्मिते तत् परिक्षिपे-
त् ॥ तत्र शङ्खस्य शकलं पलं बहौ प्र-
ताप्य तु । वारान्निर्वापयेत् सप्त सर्वं
द्रवति तद्यथा ॥ नागरं त्रिपलं ग्राह्यं
मरिचन्तु पलद्वयम् । पिप्पली पलमा-
ना स्यात् पलार्द्धं शृष्टहिङ्गुतः । ग्रन्थिकं
चित्रकञ्चापि यवानी जीरकं तथा । जा-
तीफलं लवगञ्च पृथक्कर्षद्वयोन्मितम् ॥
रसो गन्धो विपञ्चापि टङ्गणञ्च मनः-
शिला । एतानि कर्षमात्राणि सर्वं स-
ञ्चूर्ण्य मिश्रयेत् ॥ शरावार्धेन चुकेण
वटिकां तस्य कारयेत् । मापप्रमाणास-
द्वैर्धैर्वृहच्छङ्खवटी स्मृता ॥ सर्वाजीर्ण-
प्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी । विमू-
च्यलसकादीनां सद्यो भवति नाशनी ॥
इति बृहदशङ्खवटी अजीर्णे ॥
टङ्गणकणामृतानां सहिङ्गुलानां स-
मं भागम् । मरिचस्य भागयुगलं नि-
म्बूनीरेर्वटी कार्या ॥ वटिकां कलाय-
सदृशीमेकां द्वे वा समश्नीयात् । सत्य-
मजीर्णे शान्तये बह्वैर्द्वैर्धै कफध्वस्त्यै ॥
इति अजीर्णकण्टको रसः ॥

ક્રોચાદ રસ.

રસેન્દ્રચિંતામણિમાં તથા રસ-
રત્નપ્રદીપમાં અલ્પૃષ્ઠ ઉપર
કહેલ છે તે.

આઠ તોલાં શુદ્ધ ગંધક, ચાર તોલાં શુદ્ધ પારદ, બે તોલાં મારેલું લોદું અને બે તોલાં મારેલું ત્રાંબું એઓને ચૂર્ણિત કરી સઘળાને મિશ્રિત કરી અગ્નિને યોગ આપીને પીગળાવવાં. સારી પેઠે પીગળ્યા પછી એ સર્વને ઘોળા એરડાના પાનડા ઉપર નાખવાં. તે પછી ફરીવાર ચૂર્ણ કરીને તે સર્વને લોઢાના વાસણમાં નાખી તેમાં ચારસો તોલાં ભાર લીંધુનો વસ્રથી ગાળેલો રસ નાખવો. પછી તેઓને ચુલાપર ચડાવીને યત્ન પૂર્વક ઢામલ અગ્નિથી પકાવવાં. પાકતાં પાકતાં રસ ઘાટો થઈ જાય ત્યારે તેને સુકાવીને ચૂર્ણિત કરવો. એ ચૂર્ણને પંચકોલ (પીપળ, પીપળી મૂળ, ચવક ચિત્રક અને સુંઠ) ના ક્વાથની અને ચુકાના રસની પચાસ પચાસ ભાવનાઓ આપી પછી ધીરે ધીરે સુકાવીને તેમાં તે ચૂર્ણના જટલુ શેકલા ટંકણુ ખા રતું ચૂર્ણ તે ચૂર્ણ જટલું મરીતું ચૂર્ણ અને તે ચૂર્ણથી અરધું પિડલૂણ લેળવવું. પછી તે ચૂર્ણને ચણા ખારની સાત ભાવનાઓ આપી સુકાવી વાટીને શીશામાં ભરી સુકવું એટલે તે ક્રોચાદ નામનો રસ સિદ્ધ થાય છે. આ ક્રોચાદ રસ પૂર્વે ભૈરવાનંદ નામના યોગીએ ધણું માંસ ખાનારા સિંહલદ્વીપના રાજાને કહ્યો હતો. ભોજન કર્યા પછી આ રસ ખાર રતિ ભાર ખાવો અને ખાઇને પાછળથી સંધવ સહિત ઘાટી છાચ પીવી.

અત્યંત ભારે તથા બહુ ગ્રાહું જે ખાવામાં આવ્યું હોય તે પણ સઘળું આ રસના લક્ષણથી તુરત પચી જાય છે. આ ક્રોચાદ નામનો રસ શૂળને, ગોળાને, મળખંધને, ખરલના દરદને તથા ઉદરના રોગોને હણી નાખે છે એમાં સંશય નથી.

જ્વાલાનલ રસ.

રસરત્નપ્રદીપમાં અલ્પૃષ્ઠ-
ઉપર કહેલો છે તે.

જવખાર, સાજખાર, ટંકણુખાર, પારો, ગંધક અને પંચકોલ એઓને સમ ભાગે લઈ તેઓમાં તે સર્વના જટલી શેકલી ભાંગ અને ભાંગથી અર્ધ શરગવાનાં મૂળ નાખી એ સર્વને ત્રણ દિવસ સુધી ભાંગના, સરગવાના અને ચિત્રકના કેવલ રસોથી તડકામાં ભાવના દેવી અને પછી અડાયાના હલકા પુટમાં પકાવવાં. તે પછી એ પાઉલા રસને ભાંગરાના સ્વરસથી વાટવો એટલે જ્વાલાનલ નામનો રસ સિદ્ધ થાય છે. એ ચોવીશ ચણેાઈ ભાર આ રસ મપથી ચાટવામાં આવે અને તેના ઉપર ગોળ તથા સુંઠનું અનુપાન કરવામાં આવેતો તેથી અલ્પૃષ્ઠ, અતિસાર, ગ્રહણી, અગ્નિની મંદતા, કફ, મેળ, વમન, આલસ્ય અને અરુચિ મટી જાય છે. ઉપર જે પંચકોલ કહ્યાં તે પીપળ, પીપળ મૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એ પાંચ સમજવાં.

અગ્નિકુમાર રસ.

રસરત્નપ્રદીપમાં તથા રસેન્દ્રચિંતા-
મણિમાં વિપૂચિકા ઉપર તથા
અલ્પૃષ્ઠ ઉપર કહેલો છે તે.
એક તોલું ટંકણુખાર, એક તોલું પારો,

એક તોલું ગંધક, ત્રણ તોલાં વછનાગ, એક તોલું કાકી, એક તોલું સાજીઆર, એક તોલું પીપળ, એક તોલું સુંઠ અને આઠ તોલાં મરી એઓને એકઠાં કરી એક દિવસ સુધી લીંબુના રસથી મર્દન કરવામાં આવે એટલે તે અગ્નિકુમાર નામનો રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ કૉલેરાને, શૂળને, વાયુ આદિને અને અગ્નિની મંદતાને શાંત કરે છે. (આ રસની માત્રા બે વાલની કરવી એમ ખીજા ગ્રંથમાં કહ્યું છે.)

રામખાણુ રસ.

રસેદ્રાચિતામણિમાં કહેલો છે તે.

એક ભાગ પારો, એક ભાગ વછનાગ, એક ભાગ લર્વીંગ, એક ભાગ ગંધક, બે ભાગ મરી અને અરધ ભાગ જયદ્રૂળ એઓને એકઠાં કરી આંબલીનાં ફળોના રસથી મર્દન કરવામાં આવે એટલે તે રામખાણુ રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રામખાણુ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો રસ અગ્નિની મંદતારૂપ રાવણુનો નાશ કરે છે, સંગ્રહણી તથા ગ્રહણીરૂપ કુંભકર્ણુને જીતનાર છે અને આમવાતરૂપી ખરદૂપણુને જીતનાર છે. મરીના અનુપાનથી આપવામાં આવેલો આ રસ તુરતજ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, રૂચિ ઉપજાવે છે, કફના સમૂહનો નાશ કરે છે અને શ્વાસ, બિધરસ, વમન તથા કૃમિઓ એઓને મટાડે છે.

શંખવટી.

રસરત્નપ્રદીપમાં કહેલી છે તે.

ચાર તોલાં ભાર આંબલીનો ક્ષાર અને ચાર તોલાં ભાર પંચલવણુ એઓને

નાહાનાં લીંબુઓના રસથી સારી પેઠે વાટવાં. પછી તે વાટેલા રસમાં ચાર તોલાં ભાર શંખના ટુકડા તપાવી તપાવીને સાતવાર નાખવા કે જમ કરવાથી તે ટુકડા પીગળી જશે. પછી તેમાં ચાર તોલાં ભાર ત્રિકકુ, (સુંઠ મરી પીપળ) બે તોલાં ભાર વજ તથા હીંગ, ચાર તોલાના ખારમા ભાગ જેટલો વછનાગ, વછનાગ જેટલો પારો અને પારા જેટલો ગંધક એટલા પદાર્થો નાખીને તેની યોરના ઠળીઆ જવડી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીઓનું સેવન કરવાથી સઘળાં અજીર્ણની શાંતિ થાય છે. આ શંખવટી સઘળા પ્રકારના બિધરના રોગો ઉપર, શૂળ ઉપર, વિપ્રચી ઉપર, અગ્નિની અનેક પ્રકારની મંદતાઓ ઉપર અને ગોળાનાં દરદો ઉપર સર્વદા હિતકારી થાય છે.

અજીર્ણ ઉપર બૃહત્ શંખવટી.

ચાર તોલાં ચોરનો ક્ષાર, ચાર તોલાં આંબલીનો ક્ષાર, ચાર તોલાં આકડાનો ક્ષાર, ચાર તોલાં અધેકાનો ક્ષાર, ચાર તોલાં ઢળનો ક્ષાર, ચાર તોલાં તલનો ક્ષાર, ચાર તોલાં ખાખરાનો ક્ષાર, વીશ તોલાં પંચલવણુ અને સાજીઆર જવખાર તથા ટંકણુ એ ત્રણ મળીને ચાર તોલાં ભાર, એ રીતે બાવન તોલાં ભાર દ્રવ્યો લઈ તેઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરીને ચોસઠ તોલાં ભાર લીંબુના રસમાં નાખવું. પછી ચાર તોલાં ભાર શંખના ટુકડાઓને અગ્નિમાં તપાવી તપાવીને સાતવાર તે રસમાં યોળવા કે જથી ટુકડાઓ તે રસમાં દ્રવરૂપ થઈ જાય. પછી ખાર તોલાં સુંઠ, આઠ તોલાં મરી, ચાર તોલાં પીપળ, બે તોલાં શેકેલી હીંગ, બે તોલાં

પીપળી મૂળ, બે તોલાં ચિત્રક, બે તોલાં
યવાન, બે તોલાં છૂંદ, બે તોલાં બય-
ફલ, બે તોલાં લવીંગ, એક તોલું પારો,
એક તોલું ગંધક, એક તોલું વછનાગ,
એક તોલું ટંકણ અને એક તોલું મથુ-
શીલ એ સઘળાં દ્રવ્યોને લઈ ચૂર્ણ ક-
રીને પેહેલા રસમાં મિશ્રિત કરી દેવાં.
પછી સોળ તોલાં ભાર ચુકાનો રસ ના-
ખીને તેની અડધ ભેવડી ગોળીઓ ક-
રવી. આ ગોળીઓને બૃહત્ શંખવટી
દેહે છે. આ ગોળી સઘળાં અલ્પુર્ણોને શાંત
કરે છે, સઘળા શૂળોનું નિવારણ કરે છે
અને વિસૂચી તથા અલસક આદિ રા-
ગોનો તુરત નાશ કરે છે.

અલ્પુર્ણ કુંટક રસ.

ટંકણ, પીપળ, વછનાગ તથા હીંગળો
એઓને સમ ભાગે લઈ તેમાં બે ભાગ
મરી નાખી લીંબુના રસથી વટાણા ભે-
વડી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી એક
અથવા બે ખાવામાં આવેતો તેથી અ-
લ્પુર્ણ શાંત થાય છે, અગ્નિવધે છે અને
કફનો નાશ થાય છે એ સત્ય વાત છે.

કાલેરા ઉપર પાન, તૈલ તથા

ક્યાથ આદિ ઉપાયો.

જલપીતમપામાર્ગ શૂલં હન્યાદિવિસૂ-
ચિકામ્ । સતૈલં કારવેહ્યમ્બુ નાશયે-
દ્ધિ વિસૂચિકામ્ ॥ વાલમૂલસ્ય તુ
કાયઃ પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ । વિસૂચી-
નાશનઃ શ્રેષ્ઠો જઠરાગ્નિવિવર્દનઃ ॥
વિલ્વનાગરનિકાથો હન્યાચ્છાદિવિસૂ-
ચિકામ્ । વિલ્વનાગરકટર્યકાયસ્તદ-
ધિકો ગુર્ણઃ ॥ કૈટર્ય કટ્ફલમ્ ॥

વ્યોપં કરજસ્ય ફલં હરિદ્રે મૂલં
સમાવાપ્ય ચ માતુલુક્યાઃ । છાયા
વિશુષ્કા વટિકા કૃતા સા હન્યાદિ-
સૂર્ચીં નયનાજનેન ॥ અનુમૂતમિદમ્ ॥

અપામાર્ગસ્ય પત્રાણિ મરિચાનિ સ-
માનિ ચ । અશ્વસ્ય લાલયા પિપ્પાજ-
નાદ્દન્તિ વિસૂચિકામ્ ॥ વિસૂચ્યામ-
તિવૃદ્ધાયાં તક્રં દધિસમં જલમ્ । ના-
રિકેરામ્બુ પેયાં વા પ્રાણત્રાણાય યોજ-
યેત્ ॥ ત્વક્પત્રકૈરણ્ડકશિયુકુપ્તૈરમ્લ-
પ્રપિપ્તૈઃ સવચાશતાઢૈઃ । ઉદ્વર્તનં સ્વલ્પિ-
વિસૂચિકાગ્રં તૈલં વિપક્વઞ તદર્થકાર-
િ ॥ કુપ્તસૈન્ધવયોઃ કલકં ચુક્રં તૈલે તુ
સાધિતમ્ । વિસૂચ્યાં મર્દનં તેન સ્વહી
શૂલનિવારણમ્ ॥ પિપાસાયાં તથો-
ત્કેશે લવઙ્ગસ્યામ્બુ શસ્યતે । જાતીફ-
લસ્ય વા પીતં શૃતં ભદ્રઘનસ્ય વા ॥

અથ ઉત્કેશસ્ય લક્ષણમ્ ।

ઉત્કેશ્યાન્નઞ નિર્ગચ્છેત્પસેકપ્તી-
વનેરિતમ્ । હૃદયં પીહ્યતે ચાસ્ય તમ્બુ-
ત્કેશં વિનિર્દિશેદિતિ ॥ સરુવાનદ્ધ-
મુદરમ્મ્લપિપ્તૈઃ પ્રલેપયેત્ । દારુ હૈમ-
વતી કુપ્તશતાદ્વાહિહ્નુસૈન્ધવૈઃ ॥

હૈમવતી શ્વેતવચા । ઇતિ દારુપદ્કમ્ ॥

તક્રેણ યુક્તં યવચૂર્ણમુષ્ણં સ ક્ષાર-
માત્તિ જઠરે નિહન્યાત્ । સ્વેદો ઘટ્ટર્વા-
પ્યથ વાપ્પર્ણૈરુષ્ણૈસ્તથાન્યૈરપિ પિપ્પ-
તાપૈઃ ॥

અધેકાને વાટીને ટાઢા પાણીથી પી-
વામાં આવેતો તેથી શૂળ તથા વિસૂ-
ચિકા મટી બય છે.

તેલ નાખીને કારેલીનો રસ પીવામાં આવેતો તેથી વિસચિકાનો નાશ થાયછે.

વાળાનાં મૂળીયાનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી વિસચિકાનો નાશ થાયછે અને જ્વરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે. આ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે.

ખીલાંના ગર્ભનો અને સુંઠનો ક્વાથ પીવામાં આવેતો તેથી જીલટી તથા વિસચિકા મટી જાયછે.

ખીલાંનો ગર્ભ, સુંઠ અને કાયકળ એઓનો ક્વાથ, ઉપરના ક્વાથ કરતાં વધારે ગુણવાનું છે.

સુંઠ, મરી, પીપળ, કાંકચીઆ, હળદર, દારૂહળદર અને ખીજોરાનાં મૂળીયાં એઓને વાટી ગોળીઆ કરી છાયામાં સુકાવી તે ગોળી એ આંખમાં આંજવામાં આવેતો તેથી વિસચિકા મટેછે. આ ઉપાયનો અમે પોતે અનુભવ કરેલો છે.

અધેડાનાં પાનડાં અને મરી એઓને સમભાગે લઈ ઘોડાની લાળમાં વાટીને તે નેત્રમાં આંજવામાં આવેતો તેથી વિસચિકાનો નાશ થાયછે.

વિસચિકા અત્યંત વૃદ્ધિ પામી હોય તો પ્રાચુના રક્ષણને વાસ્તે જમાં દહીં ખરાખર પાણી નાખ્યું હોય એવી છાશનો અથવા નાળીએરના પાણીની પેયા કરીને તેનો ઉપયોગ કરવો.

તજ, તમાલપત્ર, એરડો, સરગવો, કઠ, વજ અને સુવા એઓને લીંબુના રસમાં વાટી તેથી શરીરને ચોળવામાં આવેતો વિસચિકાની ખાલીઆ મટી જાયછે. એ પદાર્થોથી પકાવેલું તેલ પણ વિસચિકાની ખાલીઆને મટાડેછે.

કઠ તથા સૈંધવ એઓનો કટક નાખીને ખાટા ચુકાથી પકાવેલા તેલનું મર્દન કરવામાં આવેતો તેથી વિસચિકા સંખંધી ખાલીઆ તથા શૂળ મટી જાયછે.

તરશ ઉપર તથા ઉત્કલેશ ઉપર સર્વાંગનું પાણી પાવું અથવા જ્યેષ્ઠનો ક્વાથ પાવો અથવા ભદ્રમેથનો ક્વાથ પાવો. ઉછાળો આવીને અન્ન ખાહાર નીકળે અને મોળથી તથા શુંકવાથી છાતી પીડાય એ ઉત્કલેશ ઢેહેવાયછે.

પેટ દુખતું હોય અથવા ચડી આવ્યું હોયતો દારૂહળદર, ઘોળીવજ, કઠ, સુવા, હીંગ અને સૈંધવ એ છ પદાર્થોને ખટાશમાં વાટીને પેટ ઉપર ચોપડવા. આ ઉપાય દારૂપટક એ નામથી ઢેહેવાયછે.

જવના લોટને છાશની સાથે ગરમ કરી તેમાં ક્ષાર નાખીને પેટ ઉપર ચોપડવામાં આવેતો તેથી પેટની વ્યથા મટી જાયછે.

ગરમ પાણીથી ભરેલા શીસાઓથી તથા ખીજ પણ એવા પિંડરૂપ (ઇંટ વગેરેના) તાપોથી સેક કરવામાં આવે તોપણ પેટની વ્યથા મટી જાયછે.

વિલંબિકાની તથા અલસકની ચિકિત્સા.

વિલમ્બિકાલસકયોરયમેવ ક્રિયાક્રમઃ । અતएव तयोरुक्तं पृथक् नहि चिकित्सितम् ॥

જ વિધૂચિકાની ચિકિત્સાનો ક્રમ કહ્યો તેજ વિલંબિકાની તથા અલસકની ચિકિત્સાનો ક્રમ છે એટલામાટે વિલં-

પિકાની તથા અલસકની ચિકિત્સા બુદ્ધી
કેહેવામાં આવતી નથી.

ભસ્મકની ચિકિત્સા.

તં ભસ્મકં ગુરુ સ્ત્રિગ્ધસાન્દ્રમન્દહિ-
મસ્થિરૈઃ । અન્નપાનૈર્નયેચ્છાન્તિ પિત્ત-
ઘ્નૈશ્ચ વિરેચનૈઃ ॥ અત્યુદ્ઘૃતાગ્નિશાન્ત્યૈ
માહિપદધિદુગ્ધસર્પોપિ । સંસેવેત ય-
વાગૂં સમપિષ્ટે પયસિ સર્પિપા સિદ્ધામ્ ॥
અસકૃત્ પિત્તહરણં પાયસપ્રતિભોજનમ્ ।
શ્યામાત્રિવૃદ્ધિપક્વ પયોદદ્યાદિરેચ-
નમ્ ॥ યત્કિશ્ચિન્મધુરં મેઘ્યં શ્લેષ્મલં
ગુરુ ભોજનમ્ । સર્વં તદસાગ્રિહિતં મુક્તા
પ્રસપનં દિવા ॥ શિતતણ્ડુલશિતક-
મલં છાગક્ષીરેણ પાયસં સિદ્ધમ્ ।
મુક્તા ચ તેન પુરુષો દશદિવસાત્તુ-
ચ્છભોજનો ભવતિ ॥

સ્નિગ્ધ, ઘાટાં, મંદ, ટાઢાં અને સ્થિ-
રતાવાળાં અન્ન પાનોથી તથા પિત્તને
હણનારાં વિરેચનોથી ભસ્મકને શાંત
કરવો.

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા જઠરાગ્નિને
શાંત કરવા સાઝ લેંશના દહી, દુધ અને
ધી એઆનું સેવન કરવું તથા ધીમાં શે-
કીને લોટના બટલાબ વળના દુધમાં
પકાવેલી લોટની રાખનું સેવન કરવું.

પિત્તને હરનારું દુધપાકનું ભોજન
વારંવાર દેવું અને કાળી નસોતરથી પ-
કાવેલા દુધનું વિરેચન દેવું.

જે જે ઠાઠ મધુર, પવિત્ર, કડ્ કર-
નારાં તથા ભારે ભોજનો છે તેઓ તથા
જમીને દિવસે સુધ રેહેવું એ સધળાં ભ-
સ્મક રોગવાળાને હિતકારી છે.

બકરીના દુધમાં ઘોળા ચોખ્ખાનો તથા
ઘોળાં કમળનો દુધપાક કરીને તેનું ભો-
જન કરવામાં આવેતો તેથી દશ દિવ-
સની અંદર ભોજન ઓછું થઈ જાય છે.

અમુક પદાર્થોના અર્થુમાં અ-
મુક દ્રવ્યોથી પાચન થવાવિધે.

અથ વિશિષ્ટદ્રવ્યાઝીર્ણં વિ-
શિષ્ટં પાચનદ્રવ્યમાહ ।

અલં પનસપાકાય ફલં કદલસમ્મ-
વમ્ । કદલસ્ય તુ પાકાય ચુર્ધૈરપિ ઘૃ-
તં હિતમ્ ॥ ઘૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બી-
રસ્ય રસો હિતઃ । નારિકેરફલતાલ-
વીજયોઃ પાચકં સપદિ તણ્ડુલં વિદુઃ ॥
ક્ષીરમેવ સહકારપાચનં ચારમજ્જનિ હ-
રીતકી હિતા । મધૂકમાલૂરવૃપાદના-
નાં પરૂપલ્વજૂરકપિત્ત્યકાનામ્ ॥ પા-
કાય પેયં પિચુમન્દવીજં ઘૃતેઽપિ તક્રે-
ઽપિ તદેવ પથ્યમ્ । સર્જૂરશૂદ્રાટકયોઃ
પ્રશસ્તં વિશ્વૌપથં કુત્ર ચ મદ્રમુસ્તમ્ ॥
યજ્ઞાદ્રવોધિદ્રુફલેપુ શસ્તં ઘૃક્ષે તથા પ-
ર્યુપિતં પ્રતીતમ્ । તણ્ડુલેપુ ચ પયઃ પયઃ
સ્વથો દીપ્યકન્તુ ચિપિટે કળાયુતમ્ ॥
પષ્ટિકા દધિજલેન જીર્યતે કર્કટી ચ
મુમનેપુ જીર્યતિ ॥

મુમનેપુ ગોધૂમેપુ જીર્યતિ ॥

ગોધૂમમાપહરિમન્થસતીનમુદ્રપાકો
ભવેજ્ઞાટિતિ માતુલપુત્રકેણ ॥
માતુલપુત્રકં ઘનૂરફલમ્ ॥

સર્જૂરિકાવિશકશેરુશિતાસુ શસ્તં
શૂદ્રાટકે મધુફલેપ્નાપિ મદ્રમુસ્તમ્ ॥
કન્નુશ્યામાકનીવારાઃ કુલત્યાશ્વાવિ-

લમ્બિતમ્ । દધ્નો જલેન જીર્યન્તિ દ્વે-
દલં કાઝિકેન તુ ॥ પિષ્ટાન્નં શીતલં
વારિ કૃશરાં સૈન્ધવં પચેત્ । માપેન્ઢરો
નિમ્બુફલં પાયસં મુદ્ગયૂપકઃ ॥ વટો-
વેસવારાલ્લવજ્ઞેન ફેનીસમં પર્યટઃ શિષ્ટુ-
વીજેન યાતિ ॥ કણામૂલતો લઙ્કાપૂપ-
મટ્ટાદિપાકો ભવેચ્છ્પ્ફુલીમળડયોશ્ચ ॥
વેસવારો વસગ્ ઇતિ લોકે । તથથા ॥

સ્નેહો નિશાદિહ્નુલવજ્ઞકૈલાધાન્યા
કજીરાદ્રકનાગરાણિ । અમ્લોપળં
સૈન્ધવચૂર્ણમન્ને યથોચિતં સંસ્કૃતયે પ્ર-
ણીતમ્ ॥

ઇતિ સટ્ટા સટ્ટકપાનવિશેષઃ । મળ્ઢઃ મા-
ળ્ઢ ઇતિ લોકે ॥

કિમત્ર ચિત્રં વહુમત્સ્યમાંસભોજી
મુલ્કી કાઝિકપાનતઃ સ્યાત્ । ઇસદ્દુતં
કેવલવહ્નિપકો માંસેન મત્સ્યઃ પરિપાક-
મેતિ ॥ આમમાત્રફલં મત્સ્યતદ્વીજં
પિશિતે હિતમ્ । કૂર્મમાંસં યવક્ષારાત્
શીઘ્રં પાકમુપેતિ હિ ॥ કપોતપારાવત-
નીલકળ્ઠકપિજ્જલાનાં પિશિતાનિ મુ-
ક્તા । કાશસ્ય મૂલં પરિપિપ્વ્ય પીતં
મુલ્કી ભવેન્ના વહુશો હિ દૃષ્ટમ્ ॥ માં-
સાનિ સર્વાણ્યપિ યાન્તિ પાકં ક્ષારેણ
સઘસ્તિલનાલજેન । ચમ્બૂકસિદ્ધાર્થક-
વાસ્તુકાનાં ગાયત્રિસારકયિતેન પાકઃ ॥

ચમ્બૂકઃ ચેત્તુ ઇતિ લોકે । ગાયત્રી સ્વદિરઃ ॥

પાલકિકાકેચુકકારવેહ્લીવાર્ત્તિકર્વ-
શાહુરમૂલકાનામ્ । ઉપૌદિકાલાલુપ-
ટોલકાનાં સિદ્ધાર્થકો મેઘરવશ્ચ પક્તા ॥
મેઘરવઃ ચૌરા ઇતિ લોકે ॥

વિપચ્યતે શૂરણકં ગુદેન તથાલુકં
તળ્ડુલધાવનેન । પિષ્ટાલુકં જીર્યતિ
કોરદૂપાત્ કશેરૂપાકઃ કિલ નાગ-
રેણ । લવણસ્તળ્ડુલતોયાત્ સર્પિર્જમ્બો-
રકાઘમ્લાત્ । મરિચાદપિ તચ્છીઘ્રં
પાકં યાસેવ કાઝિકા ચૈલમ્ ॥ ક્ષીરં
જીર્યતિ તક્રેણ તદ્ભવ્યં કોષ્ણમંઢકાત્ ।
માહિપં માણિમન્થેન શઙ્કચૂર્ણેન તદ્દધિ ॥
મળ્ઢકઃ માઢ ઇતિ લોકે ॥

રસાલં જીર્યતિ વ્યોપાત્ સ્વળ્ઢં નાગ-
રમક્ષણાત્ । સિતા નાગરમુસ્તેન તથે-
ક્ષુશ્ચાર્દ્રિકારસાત્ । જરામિરા ગૈરિક-
ચન્દનાભ્યામભ્યેતિ શીઘ્રં મુનિભિઃ પ્ર-
દિષ્ટમ્ । ઉષ્ણે ન શીતં શિશિરેણ ચો-
ષ્ણં જીર્ણો ભવેત્ ક્ષારગણસ્તથામ્લૈઃ ॥
ઝરા મદિરા ॥

તપ્તં તપ્તં હેમ વા તારમગ્નૌ તોયે
ક્ષિપ્તં સપ્તકૃત્વસ્તદમ્ભઃ । પીત્વાડજી-
ર્ણન્તોયજાતં નિહન્યાત્તત્ર ક્ષૌદ્રં મદ્રમુક્તં
વિશેષાત્ ॥

તત્ર તોયાજીર્ણે । ઇતિ જઠરાગ્નિવિકારઃ ॥

ક્ર્નસનું અલ્પરુ રહ્યુ હોયતો ઢેળાંથી
પાયન થાયછે, ઢેળાનું અલ્પરુ રહ્યું હો-
યતો ધીથી પાયન થાયછે અને ધીનું
અલ્પરુ રહ્યું હોયતો લીંબુના રસથી પા-
યન થાયછે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યુંછે. ના-
ળીએરતું કે તાડના ક્ર્નનું અલ્પરુ રહ્યું
હોયતો ચોખાથી તુરત પાયન થાયછે.
આંખાનું અલ્પરુ રહ્યું હોયતો દુધથી પા-
યન થાયછે. ચાણીનું અલ્પરુ રહ્યું
હોયતો હરડેથી પાયન થાયછે. મહુડાં,
ખીલાં, રાણુ, કાલસાં, ખજુર કે કાઠ

એએનું અજીર્ણ રહ્યું હોયતો તેએનું લીં-
બડાનાં બીજેથી પાચન થાયછે. ધીના
તથા છાશના અજીર્ણ ઉપર પણ લીંબ-
ડાનાં બીજજ પથ્ય છે. ખજૂર અને
શીંગોડાંના અજીર્ણ ઉપર સુંઠ પાચન છે
અને ઠાંધ સમયે ભદ્રમોચથી પણ તેનું
પાચન થાયછે. ઊંખરાનાં ડૂળ પીપળાનાં
ડૂળ તથા પીપળનાં ડૂળ એએના અ-
જીર્ણ ઉપર સુંઠનું વાશી પીવું સાઈ છે.
ચોખ્ખા દુધથી પચેછે અને દુધ અજમાથી
પચેછે. પવાનું અજીર્ણ પીપળથી યુક્ત
અજમાથી મટેછે. સાઠી ચોખ્ખાનું અ-
જીર્ણ દહીના જળથી મટેછે. કાકડીનું
અજીર્ણ ઘઉંથી મટેછે. ઘઉં, અડદ,
ચણા, વટાણા તથા મગ એએનું અ-
જીર્ણ ધંતુરાના ડેડવાથી તુરત મટેછે.
ખલેલાં, કમળનાં મૃણાલ, કસેલાં, સા-
કરુ, સીંગોડાં, અને દ્વીપાંતરનો ખજૂર
એએના અજીર્ણ ઉપર ભદ્રમોચ વખા-
ણવામાં આવેલ છે. કાંગ, સામો, નાનવી
અને કળથી એએનું અજીર્ણ દહીના જ-
ળથી શાંત થાયછે. દાળનું અજીર્ણ કાં-
જીથી મટેછે. લોટના અન્નનું અજીર્ણ
ટાઠા પાણીથી મટેછે. ખીચડીનું અ-
જીર્ણ સૈંધવથી મટેછે. અડદના ખેસનું
અજીર્ણ લીંબુથી મટેછે. દૂધપાકનું અ-
જીર્ણ મગના ચૂપથી મટેછે. વડાનું અ-
જીર્ણ એસાણથી મટેછે. પરસુદીની
ફેનિકાનું અજીર્ણ લવંગથી મટેછે. પા-
પડનું અજીર્ણ સરગવાનાં બીજથી મ-

ટેછે. લાડુ, માલપુવા, સાટા વગેરે, સુ-
વાળી અને માંડો એએનું અજીર્ણ પી-
પળીમૂળથી મટેછે. ઘણાં માછલાંએને
ખાનારો માણસ કાંજ પીવાથી સુખી
થાયછે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી પણ આ-
શ્ચર્ય એ છે કે એકલા અગ્નિથી પકાવેલાં
માછલાં માંસથી પચી જાયછે. માછ-
લાંને પચાવવામાં આંખાનું કાચું ડૂળ
સાઈ છે. માંસને પચાવવામાં આંખાની
ગોઠલી સારી છે. કાચખાનું માંસ જવ-
ખારથી તુરત પચી જાયછે. હોલા, ક-
બુતર, નીલકંઠ, અને તેતર એએનાં માં-
સોનું અજીર્ણ થયું હોયતો કાંસડાનાં મૂ-
ળીઆંવાટીને પીવાં એટલે તેથી મનુષ્ય
સુખી થાયછે કે જ અમોએ ઘણીવાર
જેએલુછે. સઘળાં માંસો તલસરાના કાર-
થી પચી જાયછે. છુંછ, સર્પપ અને બ-
યવો એએ ખેરસારના ક્વાથથી પચી
જાયછે. ઠાંકા, ઠાખી, કારેલાં, રીંગણાં,
વાંસના અંકુર, મૂળા, પોથી, તુંબડાં
અને પરવળ એએ સર્પપની ભાજીથી
અને તાંદળજથી પચી જાયછે. સૂરણ
ગોળથી પચી જાયછે. ખટેટાં ચોખ્ખાના
પોણથી પચી જાયછે. ગોળ ખટેલાં કા-
દરાથી પચી જાયછે. કરોલાં સુંઠથી પચી
જાયછે. કાર ચોખ્ખાના પાણીથી પચી
જાયછે. ધી લીંબુ વગેરે ખાટા રસથી
પચી જાયછે અને મરીથી પણ તુરત
પચી જાયછે. તેલ કાંજીથી પચી જાયછે.
દુધ છારથી પચી જાયછે. ગાયનું દુધ
જરા ઊના દહીના માંડાથી પચી જ-
ાયછે. ભેંસનું દુધ સૈંધવથી પચી જાયછે.
ભેંસનું દહી રાંખના ચૂર્ણથી પચી જાયછે.
આંખાં વ્યોપથી (સુંઠ મરી પીપળથી)
પચી જાયછે. ખાંડ સુંઠ ખાવાથી પચી

૧ સ્નેહ (ધી કે તેલ) હળદર, હાંંગ, લ-
વીંગ, એળચી, ધાણા, જીરું, આદુ, સુંઠ,
લીંબુ મરી અને સૈંધવનું ચૂર્ણ એએથી ચો-
ખરીતે વધારેલું અન્નનું પાણી એસાણ કે-
હેવાયછે.

બય છે. સાકર નાગરમૈથથી પચી બ-
ય છે. શેલડી કાથમરીના રસથી પચી
બય છે. મદિરા સોનાગેરથી અને ચંદ-
નથી તુરત પચી બય છે એમ મુનિઓએ
કહ્યું છે. શીત પદાર્થ ઊષ્ણ પદાર્થથી પ-
ચે છે, ઊષ્ણ પદાર્થ શીત પદાર્થથી પચે છે
અને કારોનો સમૂહ ખાટા પદાર્થોથી
પચે છે. પાણીનું અશુભ્યું થયું હોયતો સો-
નાને અથવા રૂપાને અગ્નિમાં તપાવી
તપાવી સાતવાર પાણીમાં ઘોળી તે પાણી
પીવાથી મટી બય છે. પાણીના અશુભ્યું
ઉપર મધ અને ભદ્રમૈથ એઓ વિશેષે
કરી ઉત્તમ છે.

જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર
પુરો થયો.

કૃમિઓનો અધિકાર.

કૃમિઓના ભેદ.

અથ કૃમ્યધિકાર: ।

અથ કૃમીણાં ભેદાનાહ ।

કૃમયસ્તુ દ્વિધા પ્રોક્તા વાહ્યાભ્યન્ત-
ભેદતઃ ॥

બાહ્ય કૃમિઓ અને આભ્યંતર કૃ-
મિઓ એરીતે કૃમિઓ બે પ્રકારના
કહેલા છે.

કૃમિઓનાં નિદાનો.

તેષાં નિદાનાન્યાહ ।

વહિર્મલકફાસ્ટગ્વિદ્જન્મભેદાચ્ચતુ-
વિંધાઃ । નામતો વિંશતિવિધા વાહ્યા-
સ્તત્ર મલોદ્રવાઃ ॥

તત્ર તેષુ વાહ્યાઃ કૃમયઃ મલોદ્રવાઃ ।

ત્વગ્લગ્રવહિર્મલસ્વેદસમ્ભવાઃ ॥

ત્વચામાં લાગેલા ખાહારના પસી-
નાથી, કક્ટથી, રૂઘિરથી અને વિદ્યથી
એમ ચાર નિદાનોથી કૃમિઓ થાય છે
કે જ્યો નામોથી વીશ પ્રકારના છે.
એઓમાં જ્યો ત્વચામાં લાગેલા ખા-
હારના પસીનાથી થાય છે તેઓને બાહ્ય-
કૃમિઓ સમજવા.

બાહ્ય કૃમિઓનાં રૂપ.

તેષાં રૂપાણ્યાહ ।

તિલપ્રમાણસંસ્થાનવર્ણાઃ કેશામ્બ-
રાશ્રયાઃ ॥

તિલાનામિવ પરિમાણા સંસ્થાનવર્ણા યેષાં ॥

વહુપાદાશ્ચ સૂક્ષ્માશ્ચ યૂકાલિક્ષાશ્ચ
નામતઃ ॥

તત્ર યૂકા વહુપાદાઃ કૃષ્ણાઃ કેશા-
શ્રયા લિક્ષાઃ સૂક્ષ્માઃ શ્વેતા વસ્ત્રાશ્રયાઃ ॥

બાહ્યકૃમિઓ તલ જેવડા પ્રમાણ-
વાળા, તલ જેવી આકૃતિવાળા અને તલ
જેવા વર્ણવાળા થાય છે. એ કૃમિઓ કે
જ્યો ઘણા પગવાળા અને ઝીણા થાય છે
તેઓમાં કેટલાએક યૂકા (જી) અને
કેટલાએક લિક્ષા (લીપુ) કહેવાય છે.
જ્યો ઠાળા વર્ણના અને કેશમાં રહેનારા
હોય છે તેઓ યૂકા કહેવાય છે અને જ્યો
ઘોળા વર્ણના અને વસ્ત્રોમાં રહેનારા હો-
ય છે તેઓ લિક્ષા કહેવાય છે.

બાહ્ય કૃમિઓથી થતા વિકારો.

તત્કર્તવ્યવિકારમાહ ।

દ્વિધા તે કોઠપિઠિકા કણ્ઠગ્ણ્ઠાન્
પ્રકુર્વંતે ॥

એ યૂકા અને લિક્ષા નામના બાહ્ય

કૃમિઓ ધ્રાંમઠાં, ફેડલીઓ, યજ તથા ગડ એ વિકારોને ઉત્પન્ન કરેછે.

આભ્યંતર કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો.

આમ્યન્તરકૃમીणां विप्रकृष्टं निदानमाह ।

અજીર્ણમોજી મધુરામ્લસેવી દ્રવ-મિયઃ પિષ્ટગુહોપમોક્તા । વ્યાયામવર્જો ચ દિવાશયી ચ વિરુદ્ધમોજી લભતે કુર્માશ્ચ ॥

અર્જુમાં જમનાર, મધુર તથા ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરનાર, દ્રવ પદાર્થોઉપર ખ્યાર રાખનાર, લોટ તથા ગોળ એઓના મિશ્રણવાળા પદાર્થોને ખાનાર, કસરત નહીં કરનાર, દિવસે સુષ્ક રહેનાર અને વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભોજન કરનાર એઓને આભ્યંતર કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાયછે.

એને ક્રીડા ઉત્પન્ન થયા હોય તે માણસનાં લક્ષણો.

उत्पन्नकृमिलक्षणमाह ।

જવરો વિવર્ણતા શૂલં હૃદ્રોગઃ સદનં ભ્રમઃ । મક્તદ્વેપોડતિસારશ્ચ સજ્ઞાતકૃમિલક્ષણમ્ ॥

જવર, વર્ણનું ખગડી જવું, શૂળ, છાતીમાં દરદ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, અનનુપર અર્ચિ અને અતિસાર એ લક્ષણો ઉપરથી માણસના શરીરની અંદર કૃમિ થએલા સમજવા.

કૃમી થતા આભ્યંતર કૃમિઓનાં દૂરનાં નિદાનો.

अथ कफजकृमीणां विप्रकृष्टं निदानमाह ।

માંસમાપગુહક્ષીરદધિશુક્તઃ કફો-દ્રવાઃ ॥

શુક્ત કાલાન્તરેણામ્લીમૂત ફલુરસવિકારઃ ॥

કૃસંખંધી કૃમિઓ માંસથી, અડ-દથી, ગોળથી, કુધથી, દહીથી અને કાળાંતરે ખાટા થઈગએલા શેલડીના રસના વિકારથી થાયછે.

કૃમી થએલા કૃમિઓનું સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણ.

कफजकृमीणां सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

કફાદામાશયે જાતા વૃદ્ધાઃ સર્પન્તિ સર્વતઃ । પૃથુવધ્રનિમાઃ કેચિત્ કેચિદ્-ણ્ણપદોપમાઃ ॥ રૂઢધાન્યાહુરાકારા-સ્તનુદીર્વાસ્તયાળવઃ । શ્વેતાસ્તામ્રાવ-માસાશ્ચ નામતઃ સમ્પ્રાપ્તિ તુ તે ॥ અન્ત્રાદા ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદા મહાકુહાઃ । ચુરવો દર્ભકુમુમાઃ સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વ-તે ॥ હૃહાસમાસ્વસ્રવળમવિપાકમરો-ચકમ્ । મૂર્છાછાઈંજ્વરાનાહકાસક્ષવયુ-પીનસાન ॥

વધ્રશ્ર્મલતા રૂઢોડ્કુરિત. । તનવ' પ-રિણાહેન તથા દીર્ઘાસ્તનુદીર્વાઃ ચુરવશુરુમા-નાઃ । તત્વર્ત્તવ્યવિકારા હૃહાસાદયઃ ॥

૧૧૭૧ આમાશયમાં ઉત્પન્ન થએલા

અગ્નિ મંદ થઇ જાય છે અને ગુદામાં ચળ આવે છે.

કૃમિઓની ચિકિત્સા.

અથ કૃમીણાં ચિકિત્સા ।

વિદગ્ધવ્યોપસંયુક્તમન્નમ્હં પિવેન્ન-
રઃ । દીપનં કૃમિનાશાય જઠરાગ્નિવિ-
દ્દયે ॥ પ્રત્યહં કઠુકં તિક્તં ભોજનં
કફનાશનમ્ । કૃમીણાં નાશનં રુચ્ય-
મગ્નિમન્દ્રીપનં પરમ્ ॥ વિદગ્ધગૃતપાની-
યં વિદગ્ધેનાવધૂલિતમ્ । પીતં કૃમિહરં
દૃષ્ટં કૃમિજાંશ્ચ ગદાજયેત્ ॥ લિહ્યાદ્દિ-
દગ્ધચૂર્ણં વા મધુના કૃમિનાશનમ્ ।
પલાશવીજસ્ય રસં પિવેન્માક્ષિકસં-
યુતમ્ ॥ પિવેત્તદ્વીજકલ્કં વા મધુના
ક્રિમિનાશનમ્ ॥ કમ્પિષ્ઠચૂર્ણં કર્પાર્ધં
ગુઢેન સહ ભક્ષિતમ્ । પાતયેચ્ચ કૃમીન્
સર્વાનુદરસ્થાન્ન સંગ્રયઃ ॥ વિદગ્ધં કાં-
ટરં વીજં તથા વીજં પલાશજમ્ । સ-
ચૂર્ણ્યં સ્વાદેત્ સ્વળેન કૃમીન્નાશયિતું
નરઃ ॥ નિમ્બપત્રસમુદ્ગતં રસં ક્ષૌદ્રયુતં
પિવેત્ । ધત્તૂરપત્રજં વાપિ કૃમિનાશન-
મુત્તમમ્ ॥ રસેન્દ્રેણ સમાયુક્તો રસો
ધત્તૂરપત્રજઃ । તામ્બૂલપત્રજો વાપિ
લેપો યુકાવિનાશનઃ । ધત્તૂરપત્રકલ્કેન
તદ્રસેન્નૈવ પાચિતમ્ ॥ તૈલમભ્યન્નમાત્રેણ
યુકા નાશયતિ ક્ષણાત્ । કૃમીણાં વિ-
દક્રફોત્થાનામેતદુક્તં ચિકિત્સિતમ્ ॥
રક્તજાનાન્તુ સંહારં કુર્યાત્ કુષ્ઠચિ-
કિત્સયા ॥

વાવડીંગ, સુંઠ, મરી અને પીપળ
એઓથી સંયુક્ત અને અગ્નિને દીમ ક-

રનારા અન્નનો મંડ પીવામાં આવે તો
તેથી કૃમિઓનો નાશ થાય છે અને જ-
ઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

નિત્ય તીષ્ણું અને કડવું ભોજન કર-
વામાં આવે તો કઠુનો નાશ થાય છે, કૃમિ-
ઓનો નાશ થાય છે, રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે
અને જઠરાગ્નિ અત્યંત પ્રદીપ્ત થાય છે.

વાવડીંગનો ક્વાથ કરી તેમાં વાવ-
ડીંગનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો
તેથી કૃમિઓનો નાશ થાય છે અને કૃમિ-
ઓથી થતાં દરદેલો યજ્ઞ નાશ થાય છે.

વાવડીંગનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલ-
વીને ચાટવામાં આવે તો તેથી કૃમિ-
ઓનો નાશ થાય છે.

ખાખરાનાં ખીજનો રસ અથવા ખા-
ખરાનાં ખીજનો કલકમધની સાથે પીવા-
માં આવે તો તેથી કૃમિઓનો નાશ થાય છે.

અરધા તોલા ભાર કપીલાનું ચૂર્ણ
ગોળની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી
પેટમાં રહેલા સઘળા કૃમિઓ પડી જ-
ાય છે એમાં સંશય નથી.

વાવડીંગ, ઇંદ્રજવનાં ખીજ અને
ખાખરાનાં ખીજ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ
કરી ખાંડની સાથે ખાવામાં આવે તો
તેથી કૃમિઓનો નાશ થાય છે.

લીંબડાનાં પાનડાનો અથવા ધંતુ-
રાનાં પાનડાનો રસ મધની સાથે પી-
વામાં આવે તો તેથી ઉત્તમરીતે કૃમિ-
ઓનો નાશ થાય છે.

પારાથી સંયુક્ત ધંતુરાના પાનડાના
રસનું અથવા પારાથી સંયુક્ત નાગર-
વેલના પાનના રસનું લેપન કરવામાં
આવે તો તેથી યુકાઓનો (જુ નામના
કીડાઓનો) નાશ થાય છે.

કૃમિઓ વધીને ચારેકાર ગતિ કરેછે. એઓમાં ડેટલાએક મોટી ચામડાની દારી જેવા થાયછે, ડેટલાએક અણુશીયા જેવા થાયછે, ડેટલાએક ઉગેલા ધાન્યના અંકુર જેવા થાયછે, ડેટલાએક ઝીણા તથા લાંબા થાયછે અને ડેટલાએક ઝીણા થાયછે. એ કીડાઓ ઘોળા અને રાતી ઝાંઘવાળા થાયછે. એઓ અંત્રાદ, ઉદરવેષ્ટ, હૃદયાદ, મહાકુહ, ચુર, દર્ભકુ-સુમ અને સુગંધ એ નામોથી સાત પ્રકારના છે કક્ષસંખંધી કૃમિઓ તથા હોય તે મોળ આવેછે, મોહોડું સંખ્યા કરેછે, ખાધેલું અન્ન પચતું નથી, અરુચિ થાયછે, મૂર્છા આવેછે, ઉલટી થાયછે, જ્વર આવેછે, પેટ ચડી આવેછે, ઉધરસ થાયછે, છીંકો આવેછે અને સળીખમ થાયછે.

રૂધિરથી તથા કૃમિઓ વિષે.

અથ રક્તજાનાહ ।

રક્તવાહિશિરાસ્થાના રક્તજા જન્તવોડ્યવઃ । પ્રપાદા વૃત્તતામ્રાશ્ચ સૌ-સ્મ્યાત્કેચિદદર્શનાઃ ॥ કેશાદાલો-મવિધ્વંસાઃ રોમદ્વીપા ઉદુમ્બરાઃ । પદ્ તે કુપ્તૈકકર્માણઃ સહ સૌરસમાતરઃ ॥

સૌરસમાતૃમ્યાં સહ વર્તત્ત્વેતિ સહસૌ-રસમાતરઃ ॥

રૂધિરથી થએલા કૃમિઓ રૂધિરનું વહનકરનારી શિરાઓમાં રહેછે. ઝીણા હોયછે, ઘણા પગવાળા હોયછે, ગોળ તથા રાતા હોયછે અને તેઓમાં સૂક્ષ્મ-પણુનેલીધે ડેટલાએક દેખાતા પણુ નથી. એઓ ડેશાદ, લોમ વિધ્વંસ, રોમ દ્વીપ, ઉદુંબર, સૌરસ અને માતૃ એ ના-

મોથી છ પ્રકારના છે. એ કૃમિઓથી કાઠ ઉત્પન્ન થાયછે.

વિદ્યાથી તથા કૃમિઓ વિષે.

પુરીપજાનાહ ।

પકાશયે પુરીપોત્યા જાયન્તેડયો-વિસર્પિણઃ । વૃદ્ધાસ્તે સ્વુર્ભવેયુશ્ચ તે ય-દામાશયોન્મુલાઃ ॥ તદાસ્યોદ્ગારનિઃ-શ્વાસવિહ્ગન્ધાનુવિધાયિનઃ । પૃથુવૃ-ત્તત્તુસ્થૂલાઃ શ્યાવપીતસિતાસિતાઃ ॥ તે પચનામ્ના કૃમયઃ કકેરુકમકેરુ-કાઃ । સૌમુરાદાઃ સશૂનાશ્યા લે-લિહા જનયન્તિ ચ ॥ વિહ્મેદશૂલ-વિપ્તમ્બકાર્શ્યપારુષ્યપાણ્ડુતાઃ । રોમહ-ર્પાન્નિસદનગુદકણ્ઠ્ઠર્વિમાર્ગગાઃ ॥

વૃદ્ધાસ્તેડયો વિસર્પિણઃ સ્યુઃ યદા તે આમાશયોન્મુલા ભવેયુરિત્યન્વયઃ । તે વિ-માર્ગગાઃ સન્તો વિહ્મેદાદોન્ જનયન્તિ ઇત્યર્થઃ ॥

વિદ્યાથી થએલા કૃમિઓ પક્વાશયમાં થાયછે. વૃદ્ધિ પામેલા તે કૃમિઓ નીચે ગતિ કરેછે. એઓ જ્યારે આમાશયની સન્મુખ થાયછે ત્યારે ઝોડકારના, નિશ્વાસના તથા વિદ્યાના જેવા ગંધને અ-નુસરેછે. એઓ ઘોહોળા, ગોળ, ઝીણા, જડા, કાળા, પીળા, ઘોળા અને અત્યંત કાળા પણુ થાયછે. એઓ કકેરુક, મકે-રુક, સૌમુરાદ, સશૂન અને લેલિહ એ નામોથી પાંચ પ્રકારના છે. એઓ જ્યારે અવળે માર્ગે ચાલેછે ત્યારે ઝાડો થાયછે, શૂળ થાયછે, મળખંધ થાયછે, શરીરમાં પાતળાપણું ખરસટપણું અને પાંડુપણું થાયછે, રૂવાણાં ઉભાં થાયછે,

રોગને પાંચમો ગણ્યો છે અને સુશ્રુતે “માટીના લક્ષણથી થએલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા ખીજાં કારણોથી ઠાપ પામેલા દોષોથી થએલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા કરવાથી થઈ જાય છે” એમ સમજીને માટીના લક્ષણથી થએલા પાંડુરોગને બુદ્ધો ગણ્યો નથી.

પાંડુરોગની દૂરનાં નિદાનો પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

અથ વિપ્રકૃષ્ટં નિદાનપૂર્વિકાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

વ્યવાયમમ્લં લવણાનિ મદ્યં મૃદં દિવાસ્વપ્નમતીવ તીક્ષ્ણમ્ । નિપેવમાણસ્ય વિદૂપ્ય રક્તં દોષાસ્ત્વચં પાણ્ડુરતાં નયન્તિ ॥ તીક્ષ્ણં રાજિકાદિ ॥

મૈથુનને, ખાટા પદાર્થોને, લવણોને, મદ્યને, માટીને, દિવસે શયનને અને અત્યંત તીક્ષ્ણ રાઈઆદિ પદાર્થોને સેવ્યાકરતા માણસના લોહીને દૂષિત કરીને વાયુઆદિ દોષો આમડીને પાંડુવર્ણવાળી કરી નાખે છે.

પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ.

અથ પૂર્વરૂપમાહ ।

ત્વક્સ્ફોટનિષ્ઠીવનગાત્રસાદમૃદ્ગ-ક્ષણમેક્ષણકૂટશોથાઃ । વિષ્મૂત્રપીત્તલ્વમથાવિપાકો ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

મેક્ષણકૂટશોથ इति अक्षिगोलकशोथः ॥

પાંડુરોગ થવાનો હોય ત્યારે આમડીનું ક્ષાટવું, ચુકવું, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ, માટીના લક્ષણનો ઇચ્છા, આંખના ડોહલાકાંપર સોજો, વિઘાનું તથા મૂત્રનું

પીળાપણું અને અનનું નહીં પચવું એટલાં લક્ષણો પ્રથમથી થાય છે.

વાયુથી થએલા પાંડુરોગનું લક્ષણ.

અથ વાતિકસ્ય પાણ્ડુરો-
ગસ્ય લક્ષણમાહ ।

ત્વહ્મૂત્રનયનાદીનાં રુક્ષકૃષ્ણારુણાભતા । વાતપાણ્ડુમયે કમ્પસ્તોદાનાહભ્રમાદયઃ ॥

કૃષ્ણારુણાભતા પાણ્ડુત્વં નાતિક્રામતિ અતएव सुश्रुते ‘ सर्वेषु चैतेष्वति पाण्डुभावो यतोऽधिकोतः खलु पाण्डुरोग ’ इति । अ-
માદય इत्यादिशब्दात् भेदशूलादयः ॥

વાયુથી થએલા પાંડુરોગમાં ત્વચા, મૂત્ર તથા નેત્રઆદિ લુખાં અને કાલાશથી મિશ્રિત રતાશવાળાં થાય છે, કંપ થાય છે, વ્યથા થાય છે, પેટ ચડીઆવે છે અને ભ્રમ, લેહન તથા શૂળઆદિ થાય છે.

ત્વચાઆદિમાં કાળાશથી મિશ્રિત જ રતાશઆદિ થાય છે તે પાંડુપણ વગરની થતી નથી એમ સમજવું. એટલામાટેજ સુશ્રુતે કહ્યું છે કે “પાંડુરોગના સઘળા પ્રકારોમાં પણ પાંડુપણું અધિક થાય છે માટે આ રોગને પાંડુરોગ કહેવામાં આવે છે.”

પિત્તથી થએલા પાંડુરોગનું લક્ષણ.

અથ પૈત્તિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

પીત્તલ્વહ્નશ્ચવિષ્મૂત્રો દાહતૃષ્ણાજ્વરાન્વિતઃ । મિત્રવિટકોઽતિપીતામઃ પિત્તપાણ્ડુમયે નરઃ ॥

મિત્રવિટ્કઃ સદ્રવમલઃ ॥

ધંતુરાનાં પાનડાંના કલકથી અને ધં-
તુરાનાં પાનડાંના રસથી પકાવેલા તૈલનો
અભ્યંગ કરવામાં આવેતો કાણુમાત્રમાં
યૂકાઓનો નાશ થાયછે.

વિદ્યાથી તથા કદ્ધથી ઉત્પન્ન થએલા
કૃમિઓની તથા યૂકા નામના કૃમિઓની
આ ચિકિત્સા દહી. પણ રૂધિરથી ઉ-
ત્પન્ન થએલા કૃમિઓનો નાશ કરવો
હોયતો ઢાઠના જીવી ચિકિત્સા કરવી.

કૃમિવાળાને પરેલ.

ક્ષીરાણિ માંસાણિ ઘૃતાણિ ચાપિ
દર્ધાણિ શાકાણિ ચ પર્ણવન્તિ । અલ્મ-
જ્ઞ મિષ્ટજ્ઞ રસં વિશેષાત્ કૃમીન્ જિ-
વાંસુઃ પરિવર્જયેદ્દિ ॥

इति रुम्यधिकारः ॥

કૃમિઓનો નાશકરવાની ઇચ્છા-
વાળા માણસે દુધ, માંસ, ઘી, દહી,
પાનડાંવાળાં શાક, અને વિશેષે કરી ખ-
ટાશ તથા મધુરતાવાળો રસ એઓનો
ત્યાગ કરવો.

કૃમિઓનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

પાંડુરોગ, કમળો તથા હલીમક
એઓનો અધિકાર.

પાંડુરોગનાં સંખ્યાપૂર્વક પાસેનાં
નિદાનો.

અથ પાણ્ડુરોગકામલાહલી-
મકાધિકારઃ ।

તન્ન પાણ્ડુરોગસ્ય સંખ્યાપૂર્વકં
સન્નિકૃષ્ટનિદાનમાહ ॥

પાણ્ડુરોગઃ સ્મૃતાઃ પન્ન વાતપિત્ત-

કફેશ્ચયઃ । ચતુર્થઃ સન્નિપાતેન પન્નમો
મક્ષણાત્ મૃદઃ ॥

નનુ મૃત્તિકાપિ દૂષિતદોષદ્વારેણૈવ પા-
ણ્ડુરોગં જનયતીતિ મૃદ્ગલજ્ઞઃ પાણ્ડુરોગો
દોષજાદમિદ્ગ્ન એવં કયં પન્નમ ઇતિ । ઉ-
ચ્યતે । અપરકારણકુપિતા વાતાદયોડન્યા-
નપિ રોગાન્ કુર્વન્તિ । મૃત્તિકામક્ષણાત્
કુપિતાસ્તુ વાતાદયો વિશેષતઃ પાણ્ડુરો-
ગમેવ જનયન્ત્યેવેતિ વિશેષાન્નિકિત્સાવિશે-
પાન્ન પન્નમશ્રરકેણોક્તઃ । તન્નિકિત્સાપર-
કારણકુપિતદોષજનિતપાણ્ડુરોગચિકિત્સ-
યા મવતીતિ મુશ્ચુતેન મૃત્તિકાજ્ઞઃ પૃથક્
ન પઠિતઃ ॥

વાયુથી થએલો, પિત્તથી થએલો,
કદ્ધથી થએલો, સન્નિપાતથી એટલે તણે
દોષથી થએલો અને માટી પ્વાથી થ-
એલો એમ પાંડુરોગ પાંચ પ્રકારનો
થાયછે.

શંકા.—માટીપણુ પોતે દૂષિત કરેલા
દોષદ્વારા પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરેછે માટે
માટીના ભક્ષણથી ઉત્પન્ન થએલો પાં-
ડુરોગ દોષથી ઉત્પન્ન થએલા પાંડુરો-
ગથી જુદો પડતો નથી તે છતાં તેને
પાંચમો કેમ ગણ્યો છે?

સમાધાન.—બીજાં કારણથી દોષ
પામેલા વાયુઆદિ દોષો બીજાં રોગને
પણુ ઉત્પન્ન કરેછે પરંતુ માટીના ભક્ષ-
ણથી દોષ પામેલા હોયતો તે વિશેષે
કરી પાંડુરોગનેજ ઉત્પન્ન કરેછે એટલો
વિશેષ છે અને વળી માટીના ભક્ષણથી
ઉત્પન્ન થએલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા
પણુ જુદા પ્રકારની છે તેથી ચરકમુનિએ
માટીના ભક્ષણથી ઉત્પન્ન થનારા પાંડુ-

રોગને પાંચમો ગણ્યો છે અને સુશ્રુતે
“માટીના લક્ષણથી થએલા પાંડુરોગની
ચિકિત્સા બીજાં કારણોથી ઠાપ પામેલા
દોષોથી થએલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા
કરવાથી થઈ જાય છે” એમ સમજીને
માટીના લક્ષણથી થએલા પાંડુરોગને
બુદ્ધો ગણ્યો નથી.

પાંડુરોગની દૂરનાં નિદાનો પૂર્વક
સંપ્રાપ્તિ.

અથ વિપ્રકૃષ્ટં નિદાનપૂર્વિકાં
સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

વ્યવાયમમ્લં લવણાનિ મધ્યં મૃદં
દિવાસ્વપ્નમતીવ તીક્ષ્ણમ્ । નિપેવમા-
ણસ્ય વિદૂપ્ય રક્તં દોષાસ્ત્વચં પાણ્ડુ-
રતાં નયન્તિ ॥ તીક્ષ્ણં રાજિકાદિ ॥

મૈથુનને, ખાટા પદાર્થોને, લવણોને,
મધને, માટીને, દિવસે શયનને અને
અત્યંત તીક્ષ્ણ રાઈઆદિ પદાર્થોને
સેવ્યાકરતા માણસના લોહીને દૂષિત
કરીને વાયુઆદિ દોષો આમડીને પાંડુ-
વર્ણવાળી કરી નાખે છે.

પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ.

અથ પૂર્વરૂપમાહ ।

ત્વક્સ્ફોટનિષ્ટીવનગાત્રસાદમૃદ્ગ-
ક્ષણપ્રેક્ષણકૂટશોથાઃ । વિષ્મૂત્રપીતત્વ-
મથાવિપાકો ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસ-
રાણિ ॥

પ્રેક્ષણકૂટશોથ इति अक्षिगोलकशोथः ॥

પાંડુરોગ થવાનો હોય ત્યારે આમ-
ડીનું ફાટવું, યુંકવું, ગાત્રોમાં બ્લાનિ,
માટીના લક્ષણની ઇચ્છા, આંખના ડો-
ડલાઉપર સોજો, વિષ્ટાનું તથા મૂત્રનું

પીળાપણું અને અનનું નહીં પચવું એ-
ટલાં લક્ષણો પ્રથમથી થાય છે.

વાયુથી થએલા પાંડુરોગનું લક્ષણ.

અથ વાતિકસ્ય પાણ્ડુરો-
ગસ્ય લક્ષણમાહ ।

ત્વદ્મૂત્રનયનાદીનાં રુક્ષકૃષ્ણારુ-
ણામતા । વાતપાણ્ડુમયે કમ્પસ્તોદા-
નાહમ્રમાદયઃ ॥

કૃષ્ણારુણામતા પાણ્ડુત્વં નાતિક્રામતિ
અતएव सुश्रुते ‘ सर्वेषु चैतेष्वति पाण्डुभावो
यतोऽधिकोतः खलु पाण्डुरोग ’ इति । म्र-
मादय इत्यादिशब्दात् भेदशूलादयः ॥

વાયુથી થએલા પાંડુરોગમાં ત્વચા,
મૂત્ર તથા નેત્રઆદિ લુખાં અને કાલા-
શથી મિશ્રિત રતાશવાળાં થાય છે, કંપ
થાય છે, વ્યથા થાય છે, પેટ ચડીઆવે છે
અને શ્રમ, બેદન તથા શૂન્યાદિ
થાય છે.

ત્વચાઆદિમાં કાળાશથી મિશ્રિત
જે રતાશઆદિ થાય છે તે પાંડુપણ વ-
ગરની થતી નથી એમ સમજવું. એટ-
લામાટેજ સુશ્રુતે કહ્યું છે કે “પાંડુરોગના
સંધના પ્રકારોમાં પણ પાંડુપણું અધિક
થાય છે માટે આ રોગને પાંડુરોગ કેહે-
વામાં આવે છે.”

પિત્તથી થએલા પાંડુરોગનું લક્ષણ.

અથ પૈત્તિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

પીતત્વદ્વનસ્રવિષ્મૂત્રો દાહતૃષ્ણાજ્વ-
રાન્વિતઃ । મિન્નવિદ્ક્રોડતિપીતામઃ
પિત્તપાણ્ડુમયે નરઃ ॥

મિન્નવિદ્ક્રઃ સદ્રવમલઃ ॥

પિત્તથી પાંડુરોગ થયો હોયતો મા-
ણસનાં ત્વચા નખ વિદ્યા તથા મૂત્ર પીળાં
થઈ જાયછે, બળતરા તરશ તથા જ્વર
પ્રાપ્ત થાયછે, વિદ્યા દ્રવવાળી પડેછે અને
શરીરની કાંતિ અત્યંત પીળી થઈ જાયછે.

કર્કથી થએલા પાંડુરોગનું લક્ષણ.
અથ શ્લૈષ્મિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

કફપ્રસેકશ્વયયુતન્દ્રાલસ્યાતિગૌર-
વૈઃ । પાણ્ડુરોગી કફાત્ શુક્લૈસ્ત્વચ્ચ-
ન્નયનાનનૈઃ ॥

કર્કથી પાંડુરોગ થયો હોયતો યુંકમાં
ખડખા પડેછે, સોજ થાયછે, ઘેન થા-
યછે, આલસ્ય થાયછે, અત્યંત ભારેપણું
થાયછે અને ત્વચા, મૂત્ર, નેત્ર તથા મો-
હોડું એઓ ધોળાં થઈ જાયછે.

ત્રણે દોષોથી થએલા

પાંડુરોગનું લક્ષણ.

અત્રોપલક્ષણેન તૃતીયા । સાન્નિ-
પાતિકસ્ય લક્ષણમાહ ॥

સર્વાન્નસેવિનઃ સર્વે દુષ્ટા દોષાસ્ત્રિ-
દોષજમ્ । ત્રિદોષલિઙ્ગં કુર્વન્તિ પાણ્ડુ-
રોગં મુદુઃસહમ્ ॥

સઘળાં અત્રોનું સેવન કરનારા મા-
ણસને દુષ્ટ થએલા ત્રણે દોષોથી ઉપર
કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિન્હોવાળો અ-
ત્યંત અસહ્ય પાંડુરોગ થાયછે.

માટી ખાવાથી થએલા

પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ.

અથ મૃજ્જસ્ય સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

મૃત્તિકાદનશીલસ્ય કુપ્યત્યન્યતમો
મલઃ । કપાયા મારુતં પિત્તમુપરા મધુ-
રા કફમ્ ॥ કોપયેન્મૃદ્રસાર્દોશ્ચ રૌ-

ક્ષ્યાદુક્તશ્ચ રુક્ષયેત્ ॥ પૂરયત્યવિપ-
ક્ષ્વ સ્તોતાંસિ નિરુણદ્વયપિ । ઇન્દ્રિ-
યાણાં વલં હત્વા તેજો વીર્યોજસી
તથા । પાણ્ડુરોગં કરોત્યાશુ વલ્વર્ણા-
શિન્નાશનમ્ ॥

સ્તોતાંસિ શિરામુલાનિ । તેજો દોષિતિઃ ।
ઓજઃ સર્વધાતુરસઃ ॥

જે માણસને માટી ખાવાની ટેવ
પડી હોય તેને ત્રણ દોષમાંથી એક દો-
ષનો પ્રકોપ થાયછે. તુરી માટી વાયુને
પ્રક્રુપિત કરેછે, ખારી માટી પિત્તને પ્ર-
ક્રુપિત કરેછે અને મીઠી માટી કર્કને
પ્રક્રુપિત કરેછે. એ માટી પોતાના રક્ષ-
પણાનેલીધે રસઆદિને તથા ખાધેલા
અન્નને રક્ષ કરેછે, કાચીને કાચી સઘળાં
ઓતોને (શિરાઓનાં મુખોને) પુરીદેછે,
રોકી પણ દેછે અને ઇન્દ્રિયોના બળને,
દીપ્તિને, વીર્યને તથા સઘળા ધાતુઓના
રસરૂપને ઓળને હણી નાખીને તુરત
બળને વર્ણને તથા અગ્નિને નાશક-
રનારા પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરેછે.

માટી ખાવાથી થએલા

પાંડુરોગનું લક્ષણ.

અથ મૃજ્જસ્ય લક્ષણમાહ ।

મદ્રક્ષણાદ્રવેત્પાણ્ડુસ્તન્દ્રાલસ્યનિ-
પીઢિતઃ । સકાસશ્વાસશૂલાર્ત્તઃ સદા-
ઽરુચિસમન્વિતઃ ॥ શૂનાક્ષિકૂટગણ્ઢમ્ભૂઃ
શૂનપાન્નાભિમેહનઃ । કૃમિકોષ્ઠોઽતિ-
સાર્યેત મલં સાસ્ટકફાન્વિતમ્ ॥

કૃમિકોષ્ઠો ઉદરામ્યન્તરસ્થકૃમિર્મ-
વેદિત્યનેન સમ્બધ્યતે । અતિસાર્યેત મલ-
મિતિ કર્મકર્તૃ તત્કર્મવત્ મન્તવ્યમ્ ॥ તસ્મિન્
કર્મણ્યર્થેઽત્ર યત્પ્રત્યયઃ ॥

માઠી ખાવાથી પાંડુરોગ થયો હોયતો ઘેનની તથા આલસ્યની પીડા થાયછે, ઉધરસથી શ્વાસથી તથા શૂળથી પીડાયછે, સર્વદા અરૂચિજ રહેછે, આંખના ડોડલા, ગાલ, ભમર, પગ, નાભિ અને કિંગ એઆ સુણી જાયછે, દાઠામાં કૃમિઓ થાયછે, અને લોહીથી તથા ક-કૃથી સંયુક્ત બહુજ પાતળો ઝાડો વહેછે.

અસાધ્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ.

અધાસાધ્યસ્ય લક્ષણમાહ ।

જ્વરારોચકહલાસર્ચાદિતૃણાક્રમાન્વિતઃ । પાણ્ડુરોગી ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્યાજ્યઃ
ક્ષીણો હતેન્દ્રિયઃ ॥ પાણ્ડુરોગશ્ચિરોત્પન્નઃ સ્વરીભૂતો ન સિન્દ્યતિ । કાલમ-
કર્પાત્ શૂનાક્ષો યો વા પીતાનિ પદ્ય-
તિ ॥ સ્વરીભૂતઃ અતિરૂક્ષિતસર્વધાતુઃ ॥

વદ્દાલ્પવિદ્ સહરિતં સકર્કં યો-
ડતિસાર્યતે । દીનઃ સ્વેદાતિદિગ્ધાક્ષ-
ર્ચાદિમૂર્છાતૃપાન્વિતઃ ॥ પાણ્ડુદન્તનક્ષી-
યસ્તુ પાણ્ડુનેત્રથ યો ભવેત્ । પાણ્ડુસ-
હ્વાતદર્શી ચ પાણ્ડુરોગી વિનશ્યતિ ॥

પાણ્ડુસહ્વાતદર્શી પીતવર્ણસ્ય રાશિ-
પશ્યતિ ॥

અન્તેપુ શૂનં પરિહીનમધ્યં મ્લાનં
તથાન્તેપુ ચ મધ્યશૂનમ્ । ગુદે મુલે
શેફાસિ મુક્કયોથ શૂનં પ્રતામ્ય-
ન્તમસંજ્ઞકલ્પમ્ ॥ વિવર્જયેત્પાણ્ડુકિનં
યશોર્ધ્ધી તથાતિસારજ્વરપીડિતચ ॥

અન્તેપુ હસ્તવાદાદિપુ । મ્લાનં ક્ષીણમ્ ।
પ્રતામ્યન્તમ્ મ્લાનં ગચ્છન્તમ્ । અસંજ્ઞ-
કલ્પં મૃતસદ્દશમ્ ॥

જ્વર, અરૂચિ, મોળ, ઉલટી, તરશ
તથા જ્વાનિ એઆથી સંયુક્ત થએલા,

ક્ષીણ થએલા અને જની ઇન્દ્રિયો હણાઈ
ગઈ હોય એવા તથુ દોષવાળા પાંડુરો-
ગીની ચિકિત્સા કરવી નહી.

ધણ કાળથી ઉત્પન્ન થએલો અને
જેણે સઘળા ધાતુઓને રક્ષ કરી નાખ્યા-
હોય એવો પાંડુરોગ મટતો નથી.

લાંબા દિવસોથી સુણેલાં અંગોવાળો
જે માણસ પીળાં પીળાં દેખતો હોય,
અથવા જેને બંધાએલી તો થોડીજ વિષા
પડતી હોય અને બાકી કફસહિત લ-
રિત રંગનો બહુ પાતળો ઝાડો વેહેતો
હોય અથવા જે માણસ દીનતાવાળો
તથા પસીનાથી અત્યંત ખરડાએલાં અં-
ગોવાળો અને ઊલટીથી તરસથી તથા
મૂર્છાથી સંયુક્ત હોય અથવા જેનાં દાંત
નખ તથા નેત્ર પાંડુવર્ણવાળાં થઈ ગયાં
હોય અને પોતે પાંડુવર્ણના સમૂહોને
દેખ્યા કરતો હોય તે પાંડુરોગવાળો મા-
ણસ મરી જાયછે.

જે પાંડુરોગી માણસ હાથ પગમાં
સુણેલો અને મધ્યમાં સુકાએલો અથવા
મધ્યમાં સુણેલો અને હાથ પગમાં સુ-
કાએલો હોય તથા ગુદામાં મુખમાં કિ-
ંગમાં અને વૃષણમાં સુણી ગયો હોય,
જ્વાનિ પામ્યા કરતો હોય, મુકદા જેવો
થઈ ગયો હોય તથા અતિસારથી અને
જ્વરથી પીડાયા કરતો હોય તે માણ-
સને યશ ઇચ્છનારા વૈદે છોડી દેવો.
કમળો કે જે પાંડુરોગનોજ બેદછે

તેની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.
અથ પાણ્ડુરોગભેદસ્ય કામલા-
યા નિદાનપૂર્વિકાં સમ્પ્રા-
પ્તિમાહ ।

પાણ્ડુરોગી તુ યોડ્યર્થ પિત્તલાનિ

નિવેવતે। તસ્ય પિત્તમહ્દ્વાસં દગ્ધ્વા
રોગાય કલ્પતે ॥

પિત્તમ્ કર્તૃ દગ્ધ્વા સન્દુષ્ય રોગાય
કામલારૂપાય । પાણ્ડુરોગિણ ઇવાતિશ-
ચિતપિત્તલસેવયા કામલા ભવતિ નાયં નિ-
યમઃ । કિન્તુ કામલા સ્વતન્ત્રાપિ ભવતિ ।
યથા રાજયક્ષ્મા કાસાદુપેક્ષિતાદ્રવતિ નાયં
નિયમઃ । કિન્તુ રાજયક્ષ્મા સ્વતન્ત્રોઽપિ મ-
વતિ તદ્દેવ ॥

પાંડુરોગવાળો જે માણસ પિત્ત કર-
નારા પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે છે તેનું
પિત્ત લોહીને તથા માંસને દૂષિત કરી
કમળા નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

પાંડુરોગવાળાનેજ પિત્ત કરનારા પ-
દાર્થોનાં અત્યંત સેવનથી કમળો થાય છે
એવો નિયમ નથી. જેમ ક્ષયરોગ ઉ-
પેક્ષા કરેલી ઉધરસથીજ થાય છે એવો
નિયમ નથી પણ સ્વતંત્ર પણ થાય છે
તેમ કમળો પણ પાંડુરોગથીજ થાય છે
એવો નિયમ નથી પણ સ્વતંત્ર પણ
થાય છે.

કમળાનું લક્ષણ.

કામલાયા લક્ષણમાહ ।

હારિદ્રનેત્રઃ સુમૃશં હારિદ્રત્વદ્વનસા-
નનઃ । પીતરક્તશક્ટન્મૂત્રો મેકવર્ણો હતે-
ન્દ્રિયઃ । દાહાવિપાકદૌર્વલ્યસદના-
રુચિકાર્પિતઃ ॥

હારિદ્રં હરિદ્રાવર્ણમ્ । પીતરક્તશક-
ન્મૂત્રં । પીતે રક્તે વા શક્ટન્મૂત્રે યસ્ય
સ. । મેકવર્ણઃ વૃહદ્મેકવર્ણઃ ॥

જેનાં નેત્ર અત્યંત હળદર જેવાં પીળાં
થઈ ગયાં હોય, જેનાં ત્વચા નખ તથા

મોઠાંડું હળદર જેવાં પીળાં થઈ ગયાં
હોય, જેનાં વિષ્ણ તથા મૂત્ર રાતાં અ-
થવા પીળાં થઈ ગયાં હોય, જેનો વર્ણ
મોટા ટેકકાના જેવો થઈ ગયો હોય
જેની ઇંદ્રિયો અશક્ત થઈ ગઈ હોય અને
જેને દાહથી, નહીં પચવાથી, ખળહીન
પણાથી, ગ્લાનિથી અને અરચિથી
રાનગતિ થતી હોય તે માણસને કમળા
નામનો રોગ થયો છે એમ જણવું.

કમળાના ભેદ.

તસ્યા મેદમાહ ।

કામલા વહુપિત્તૈપા કોષ્ટશાસ્ત્રાશ્રયા
મતા ॥

एका कोष्ठाश्रया । अपरा शास्त्राश्रया ॥

એક કોઠામાં રહેલ કમળો અને બીજો
શાસ્ત્રાઓમાં રહેલ કમળો એ રીતે એ-
વણી પિત્તવાળા કમળાના બે ભેદ છે.

કોઠામાં રહેલા કમળાનું

કષ્ટ સાધ્યપણું.

तत्र कोष्ठाश्रयां कामलांमाह ।

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्या-
त् कुम्भकामला ॥

કોઠામાં રહેલો કમળો કે જે 'કુલ
કામળા' એ નામથી ઓળખાય છે તે
ધણી કાળજતાં કઠોર થઈ ગયેલ હોય
તો કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

કોઠામાં રહેલા કમળાનું અરિષ્ટ.

कुम्भकामलिनामरिष्टल-
क्षणमाह ।

छर्द्यरोचकहृष्टासज्वररुग्मनिपीडि-
तः । नश्यति श्वासकासात्तौ विद्भेदी
कुम्भकामली ॥

દોઠાંમાં રહેલાં કમળાવાળો ને મા-
ણસ ઉલટીવી મોળથી જ્વરથી અને
ગ્લોનિથી-બહુ પીડાતો હોય, શ્વાસથી
તથા ઉધરસથી પીડાતો હોય અને જો
વારવાર દસ્ત લાગ્યા કરતા હોય તે મા-
ણસ મરી જાય છે.

બન્ને પ્રકારના કમળાના
અરિષ્ટનું લક્ષણ.

અથોમયોરપિ કામલયોર-
રિષ્ટલક્ષણમાહ ।

કૃષ્ણપીતશકૃન્મૂત્રો મૃદાં શૂનથ મા
નયઃ । મરક્તાક્ષિમુરસર્ચાર્દિવિષ્ણુત્રો ય-
થ તામ્યપિ । દાહારુચિત્પાનાહતન્દ્રા-
મોહસમન્વિતઃ । નષ્ટાગ્નિસંજ્ઞઃ ક્ષિપ્રં હિ
કામલાવાન્વિપચતે ॥

કમળાવાળા ને માણસનાં વિષ્ણુ તથા
મૂત્ર કાળાં પીળાં થઈ ગયાં હોય, બહુ
મોજો થઈ ગયો હોય, આંખો મોઠોડુ
ઉલટી વિષ્ણુ તથા મૂત્ર રાતાં થઈ ગયા
હોય, ગ્લોનિ પ્રાપ્ત થયા કરતી હોય,
દાહ અરુચિ તરસ પેટનું ચડવું નિદ્રા-
જેવું આલસ્ય તથા મોહ એઓ પ્રાપ્ત
થયાં હોય, અને અગ્નિ તથા સજ્ઞા નષ્ટ
થયાં હોય તે માણસ મરી જાય છે.

હલીમક કે જે પાંડુરોગનો
ભેદ છે તેનું લક્ષણ.

અથ પાણ્ડુરોગસ્યૈવ ભેદં હ-
લીમકચ્છાહ ।

યદા તું પાણ્ડોર્વિષ્ણુઃ સ્યાદ્દરિતશ્યા-
વપીતકઃ । વલોત્સાહક્ષયસ્તન્દ્રા મન્દા-
ગ્નિત્વં મૃદુજ્વરઃ ॥ સ્ત્રીપ્વહર્ષોઽન્નમર્દશ્ચ

શ્વાસતૃષ્ણારચિન્નમાઃ । હલીમકં તદા
તસ્ય વિદ્યાદનિલપિત્તતઃ ॥

પાણ્ડો પાણ્ડુરોગિણ ॥

જ્યારે પાંડુરોગવાળાનો વર્ણુ હરિત
કાળો તથા પીળો થઈ જાય, બળનો તથા
ઉત્સાહનો ક્ષય થઈ જાય, નિદ્રા જેવું
આલસ્ય પ્રાપ્ત થાય, અગ્નિ મંદ થઈ
જાય, ઝીણું ઝીણું જ્વર રહ્યા કરે, સ્ત્રી-
ઓમાં કામના ન થાય, અગો લાંગ્યા
કરે અને શ્વાસ તરસ અરુચિ તથા શ્રમ
થયા કરે ત્યારે વાયુથી તથા પિત્તથી હ
લીમક રોગ થયેલો જાયવો.

પાંડુરોગની ચિકિત્સા.

અથ પાણ્ડુરોગચિકિત્સામાહ ।

સપ્તરાત્રં નવાં મૂત્રૈર્ભાવિતચ્ચાયસો
રજઃ । પાણ્ડુરોગપ્રશાન્ત્યર્થં પયસા પ્ર-
પિવેન્નરઃ ॥ ગોમૂત્રસિદ્ધં મળ્દૂરચૂર્ણં સ-
ગુદમશ્નતઃ । પાણ્ડુરોગઃ ક્ષયં યાતિ
પક્તિશૂલચ્ચ દારુણમ્ । અયોમલં સુસ-
ન્તપ્તં મૂયો ગોમૂત્રસાધિતમ્ ॥ મધુસ-
ર્પિર્યુતં લીઢ્વા પાણ્ડુરોગી સુખી ભવેત્ ॥
પુનર્નવાત્રિવૃત્ત વ્યોપં વિઙ્ગં દારુચિત્ર-
કમ્ । કુષ્ઠં હરિદ્રા ત્રિફલા દન્તી
ચવ્યં કલિઙ્ગકમ્ ॥ કટુકા પિપ્પલી-
મૂલં મુસ્તં શૃંગી ચ કારવી । યવાની
કટુફલચેતિ પૃથક પલમિતં સમમ્ ॥
મળ્દૂરં દ્વિગુણં ચૂર્ણાદ્ગોમૂત્રેઽષ્ટગુણે પ-
ચેત્ । ગુદેન વટકાન્ કૃત્વા તત્રેણા-
લોઢ્ય તાન્ પિવેત્ । પુનર્નવાત્રિમળ્દૂર-
વટકોઽશ્વિવિનિર્મિતઃ ॥ પાણ્ડુરોગં
નિહન્સાથુ કામલાચ્ચ હલીમકમ્ । શ્વા
સં કાસં ચ યક્ષ્માણં જ્વરં શોથં તથોદ-

રમ્ ॥ શૂલં છીહાનમાધ્માનમર્શીસિ ગ્ર-
હર્ણીં કૃમીન્ । વાતરક્તઞ્ચ કુષ્ઠઞ્ચ સેવ-
નાન્નાશયેત્ ધુંવમ્ ॥

અત્ર પુનર્નવાદિ ૨૩ પ્રત્યેક પલ ૧ ।
લોહકિદ્દર્ચ્ણ પલ ૪૬ । ગોમૂત્ર પલ ૧૮૪ ।
પુનર્નવાદિમંદૂરઃ ॥

ત્ર્યૂપણં ત્રિફલા મુસ્તં વિહઙ્ગં ચિત્રકં
તથા । एतानि नवभागानि नवभागा
हतायसः । एतदेकीकृतं चूर्णं नरोऽष्टा-
दशरक्तिकम् ॥ प्रलिह्यात् मधुसर्पि-
र्भ्यां पिवेत्तत्रेण वा सह ॥ गोमूत्रेण
पिवेद्वापि. पाण्डुरोगं विनाशयेत् ।
शोथं हृद्रोगमुदरं कृमिं कुष्ठं भगन्दरम् ।
नाशयेदग्निमान्द्यञ्च दुर्नामकमरोचकम् ॥
भार्द्रकस्य रसेनापि लिह्यात् कफसम्-
द्धमान् ॥

અત્ર નવાયસલોહં નવરક્તિકાપરિમિતં
મક્ષણીયમ્ । યત ઉક્તં રસપ્રદીપે ॥

ગુજામેકાં સમારભ્ય યાવત્ સ્યુર્ન-
વ રક્તિકાઃ । તાવત્ લોહં સમશ્રીયાત્
પથા દોપાનલં નરઃ ॥

एवं सति प्रथमदिने त्र्यूपणादिसहितं र-
क्तिकाद्वयमितम् । प्रतिदिनं रक्तिकाद्वयं द्वयं
वर्धयेत् । यावत् त्र्यूपणादिसहिता अष्टा-
दश रक्तिकाः स्युः । ततस्ताः प्रतिदिनं स्वा-
देत् । इति नवायसं चूर्णम् ॥

લોહાના ચૂર્ણને સાત રાત સુધી ગા-
યનાં મૂત્રોની ભાવના આપીને દુધની-
સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગની
શાંતિ થાયછે.

લોહાના કીટાના ચૂર્ણને ગોમૂત્રથી ૫-

કાવી ગોળનીસાથે ખાંવામાં આવે તો
તેથી પાંડુરોગ અને દારૂણ પંક્તિરક્ત
ક્ષય પામેછે.

લોહાના કીટા અત્યંત તપાવી વળી
ગોમૂત્રમાં પકાવીને મધની તથા ધીની-
સાથે આટવામાં આવે તો તેથી પાંડુરો-
ગવાળાને સુખ થાયછે.

પુનર્નવાદિ મંદૂર.

સાટોડી, નસોતર, સુંઠ, મરી, પી-
પળ, વાવડીંગ, દારૂહળદર, ચિત્રક,
કઠ, હળદર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં,
નેપાળો, ચવક, ઇંદ્રજવ, કડુ, પીપળી-
મૂળ, મોથ, કાકડારીંગી, કલોચ્છરૂં,
ચવાન અને કાયકૃળ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને
ચાર ચાર તોલાં ભાર લઈ તેઓનું ચૂર્ણ
કરી તેમાં તે સધળા ચૂર્ણથી બમણું લો-
હાનું કીટું નાખી આઠગણાં ગોમૂત્રમાં
પકાવી ગોળથી ગોળીઓ કરવી. અ-
શ્વિનીકુમારેએ બનાવેલી આ પુનર્ન-
વાદિ મંદૂરની ગોળીઓ ધાટી છાશમાં
ધોળીને પીવામાં આવે તો તેથી પાંડુરો-
ગનો તુરત નાશ થાયછે. આ ગોળીઓ
સેવન કરવાથી; કમળાનો, હલીમકનો,
શ્વાસનો, ઉધરસનો, ક્ષયરોગનો, જ્વ-
રનો, સોજનો, ઉદરના રોગોનો, શૂળનો,
બરલનાં દરદનો, આક્રાનો, અરસોનો,
શ્રેહણીનો, કૃમિઓનો, વાતરક્તનો અને
ઠાઠનો અવશ્ય નાશ કરેછે.

નવાયસ ચૂર્ણ.

સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડાં, બેહેડાં,
આમળાં, વાવડીંગ અને ચિત્રક એઓ
સર્વ મગીને નવ ભાગ અને મારેણું લોહું
નવ ભાગ એઓને એકઠાં કરી ચૂર્ણ ક-
રીને તે ચૂર્ણને અઠાર રતી મધની તથા

ધીનીસાથે ચાટવામાં આવે અથવા ધાટી છાશનીસાથે કે ગોમૂત્રનીસાથે પીવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ, સોજ, છાતીનાં દરદ, ઉદરના રોગ, કૃમિઓ, ઠાઠ, ભગદર, અગ્નિનું મંદપણ, અરશે અને અરૂચિ એઓનો નાશ થાયછે. જો કંઈનું અધિક્ય હોયતો આ ચૂર્ણ આહુના રસથી પણ ચાટવું.

આ ચૂર્ણ પેટેલે દિવસે જે રતિ ભાર ખાવું અને તે પછી પ્રત્યેક દિવસે બળે રતી વધારવું કે ન્યાંસુધી અઢાર રતી ભાર થાય. એ રીતે નવમે દિવસે અઢાર રતી ભાર ખાધને તે પછી પ્રત્યેક દિવસે અઢાર રતિ ભાર ખાવું કે જેથી નિત્ય નવ રતી ભાર લોહુ પેટમાં જાય. કારણ કે રસપ્રદીપમાં કહ્યુંછે કે “માણસે દોષને અને અગ્નિને અનુમરી આ લોહુ એક રતીથી માંડીને નવ રતી-સુધી ખાવું.”

કમળાની ચિકિત્સા.

અથ કામલાચિકિત્સા ।

ત્રિફલાયા ગુહૃચ્યા વા દાન્ય્યા મરિચકસ્ય વા । ક્ષાયો માક્ષિકસંયુક્તઃ શીતલઃ કામલાપહઃ ॥ અજને કામલાતાર્તાનાં દ્રોણપુષ્પીરસો હિતઃ । મુહુર્ચીપત્રકલકં વા પિવેત્તક્રેણ કામલી ॥ ધાત્રીલોહરજોવ્યોપનિશાસૌદ્રાજ્યશર્કરાઃ । લીઠા નિવારયન્સાશુ કામલામુદ્ગતામપિ ॥ કુમ્ભાલ્યકામલાયાં તુ હિતઃ કામલિકો વિધિઃ ॥ ગોમૂત્રેણ પિવેત્ કુમ્ભકામલાવાન્ શિલાજતુમ્ । દગ્ધાક્ષકાષ્ટૈર્મલમાયસન્તુ ગોમૂત્રનિર્વા-

પિતમઘવારાન્ । ત્રિચૂર્ણ્ય લીઠં મધુના ચિરેણ કુમ્ભાહૃયં પાણ્ડુગદં નિહન્તિ ॥ અપહરતિ કામલાચ્ચ નસ્યેન કુમારિકાજલં સઘઃ ॥

ત્રિકૃણાનો અને ગળોનો અથવા દારૂહળદરનો અને મરીનો ક્વાથ કરી તેને શીતળ કરી મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી કમળો મટેછે.

કુખાનો રસ કહાડી નેત્રમાં આંજવામાં આવેતો કમળાથી પીડાએલાઓને તે હિતકારી થાયછે.

ગળોનાં પાનડાંનો કલક કરી ધાટી છાશનીસાથે પીવામાં આવે તો તેથી કમળો મટેછે.

આમળાં, લોહાનું ચૂર્ણ, સુંક, મરી, પીપળ, હળદર, મધ, ધી અને સાકર એઓને ચાટવાથી ભારે કમળો પણ તુરત મટી જાયછે.

કુલકામળા નામનો કમળો કે જે ઠાઠામાં રહેછે તેને મટાડવાનેવાસ્તે ઉપર કહેલી કમળાની ચિકિત્સા કરવી સારી છે.

શિલાજતને ગોમૂત્રમાં ઘોળીને પીવામાં આવેતો તેથી કુલકામળા નામનો કમળો ટળી જાયછે.

લોહાના કીટાંને બેહેડાનાં કાષ્ઠોથી ખાળી ખાળી આઠવાર ગોમૂત્રમાં ઠારી ચૂર્ણ કરીને મધનીસાથે ચાટવામાં આવે તો તેથી ઘણે દિવસે કુલકામળા નામનો કમળો ટળી જાયછે.

કુવારનો રસ કહાડીને તેનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી તુરત કમળો મટી જાયછે.

હલીમકની ચિકિત્સા.

અથ હલીમકચિકિત્સા ।

મારિતં ત્વાયસક્ષૂર્ણ મુસ્તાચૂર્ણેન સં-
યુતમ્ । સદિરસ્ય કપાયેણ પિવેદ્ધન્તું
હલીમકમ્ ॥ સિતાતિલવલાયટ્ટીત્રિ-
ફલારજનીયુગૈઃ । લોહં લિહ્વાત્સમધ્વા-
જ્યં હલીમકનિવૃત્તયે ॥ અમૃતલતારસ-
કલકં પ્રસાધિતં તુરગવિદ્વિપઃ સર્પિઃ ।
ક્ષીરે ચતુર્ગુણે તદ્વિતરેચ હલીમકાચ્છે-
ભ્યઃ ॥ અમૃતલતાઘં ઘૃતમ્ ॥

મધુરૈરન્નપાનૈસ્તં વાતાપિત્તહરૈરૈરેત્ ।
કામલાપાણ્ડુરોગોક્તાં ક્રિયાં ચાત્રો-
પયોજયેત્ ॥

મારેલા લોઠાના ચૂર્ણમાં મેથનું ચૂર્ણ
મિશ્રિત કરીને ખેરના ક્વાથની સાથે
પીવામાં આવે તો તેથી હલીમક મટી
જાય છે.

સાકર, તલ, બલદાણા, જીંઠીમધ, હ-
રકાં, બેહેડાં, આમળાં, હળદર અને દા-
રૂહળદર એઓનું ચૂર્ણ અને લોઠાનું ચૂર્ણ
એઓને મિશ્રિત કરી મધની તથા ધીની-
સાથે ચાટવામાં આવે તો તેથી હલીમક
મટી જાય છે.

ગળોના રસથી અને કલકથી ચોગણા
હુધમાં પકાવેલું બેશનું ધી દેવામાં આ-
વે તો તેથી હલીમકની પીડા મટી જા-
ય છે. આ ધી 'અમૃત લતાઘ' એ ના-
મથી ઠેઠેવાય છે.

કમળાઉપર અને પાંડુરોગઉપર જે
ચિકિત્સા કહી છે તે ચિકિત્સા હલીમક-
ઉપર પણ કરવી.

પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમક
એઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

અથ સામાન્યતઃ પાણ્ડુરોગ-
કામલાહલીમકચિકિત્સા ।

ફલત્રિકામૃતા વાસા તિક્તાભૂનિ-
મ્વનિમ્વજઃ ક્વાથઃ । ક્ષાંદ્રયુતોડ્યં હન્યા-
દ્દલીમકં પાણ્ડુકામલારોગમ્ । ઝ્યૂપણં
ત્રિફલા મુસ્તં વિઢઙ્ગં ચવ્યચિત્રકમ્ ।
દાર્વાં લક્ષ્મીકો ધાતુર્ગ્રન્થિકો દેવદા-
રુ ચ ॥ ઇપાં દ્વિપલિકાન્ ભાગાન્ કૃત્વાં
ચૂર્ણં પૃથક્ પૃથક્ । મળ્દૂરચૂર્ણં દ્વિગુણં
શુદ્ધમક્ષનસન્નિભમ્ ॥ મૂત્રે ચાષ્ટગુણે પ-
ક્ત્તા તસ્મિન્ તત્પ્રક્ષિપેન્નરઃ । ઉદુમ્બ-
રસમાકારાન્ વટકાંસ્તાન્ યથામિ ચ ॥
ઉપયુક્તિત ત્રક્રેણ જીર્ણે સાત્મ્યંચ ભો-
જનમ્ । મળ્દૂરવટિકા શેપા પ્રાણદા પા-
ણ્ડુરોગિણામ્ ॥ કુષ્ઠાનિ જઠરં શોથમૂ-
રુસ્તમ્ભં કફામયાન્ । અર્શાસિ કામલાં
મેહં પ્લીહાનં શમયન્તિ ચ ॥

ઝ્યૂપણાદિમળ્દૂરવટિકા ॥

કિરાતતિક્તા સુરદારુ દાર્વાં મસ્તા
શુદ્ધી કટુકા પટોલમ્ । દુરાલભા પ-
ર્પટકં સનિમ્બં કટુત્રિકં વદ્વિફલત્રિ-
કચ ॥ ફલં વિઢઙ્ગસ્ય સમાંશકાનિ
સર્વેઃ સમં ચૂર્ણમથાયસથ । સર્પિર્મધુ-
ભ્યાં વટિકા વિધેયા તક્રાન્નુપાનાત્
ભિપજા પ્રયોજ્યા ॥ નિહન્તિ પાણ્ડુચ્છ
હલીમકચ્છ શોથં પ્રમેહં ગ્રહણીરુજચ્છ ।
શ્વાસચ્છ કાસચ્છ સરક્તપિત્તમર્શાસ્યો
વાગ્રહમામવાતમ્ । વ્રણાંચ્છ શુલ્માન્

કફવિદ્રધિચ્ચ ચિત્રચ્ચ કુષ્ઠચ્ચ તતઃ પ્ર-
યોગાત્ ॥ इत्यष्टादशाङ्गलौहम् ॥

ત્રિક્ષ્ણા, ગળો, ચરહુસો, કડુ, કરી-
યાતું અને લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરી
મધ નાખીને પીવામાં આવેતા તેથી
હલીમક, પાંડુરોગ અને કમળો એ-
ઓનો નાશ થાય છે.

ત્ર્યુષણાદિ મંદૂર વટિકા.

સુંઠ, મરી, પીપળ, ત્રિક્ષ્ણા, (હરડા
બેહેડાં આમળાં) મોથ, વાવડીંગ, ચ-
વક, ચિત્રક, દારહળદર, તજ, સોના-
મખી, પીપળીમૂળ અને દેવદાર એ પ્ર-
ત્યેક પદાર્થોને આઠ આઠ તોલાં ભાર
લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી એ
ચૂર્ણથી બમણું, શુદ્ધ અને આંજણુ જેવું
લોહાનું કીટું આઠગણુ ગોમૂત્રમાં પકાવી
તે કીટામાં પેહેલું ચૂર્ણ નાખીને હંમ-
રાના ફલ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ
ગોળીઓને અગ્નિના બળ પ્રમાણે ઘાટી
છાશથી ખાવી અને ગોળીઓ પચી ગયા
પછી પ્રકૃતિને હિતકારી ભોજન કરવું.
આ ત્ર્યુષણાદિ મંદૂર વટિકા નામની
ગોળી પાંડુરોગનાઓને પ્રાણુ દેનારી
છે અને ઢાઢ, ઉદરના રોગ, સોજ, સાથ-
ળોનું ઝલાઈ જવું, કફસંબંધી રોગ, ચ-
રશો, કમળો, પ્રમેહ અને ખરલનું દરદ
એઓને પણ શમાવે છે.

અષ્ટાદશાંગ લોહ.

કરીયાતું, દેવદાર, દારહળદર,
મોથ, ગળો, કડુ, કડવાં પરવળ, રાતો
ધમાસો, ખડસલીઓ, લીંબડો, સુંઠ,
મરી, પીપળ, ચિત્રક, હરડાં, બેહેડાં,
આમળાં અને વાવડીંગ એઓને સમ-
ભાગે, લઘ ચૂર્ણ કરીને તેમાં તે સધળા

ચૂર્ણ જેટલું લોહાનું ચૂર્ણ નાખવું. પછી
એ ચૂર્ણની ધીથી અને મધથી ગોળીઓ
કરી વૈધ ઘાટી છાશના અનુપાનથી રો-
ગીને દેવી. આ ગોળી પાંડુરોગને, હ-
લીમકને, સોજને, પ્રમેહને, ગ્રહણીના
દરદને, શ્વાસને, ઉંધરસને, રક્તપિત્તને,
ચરશોને, જીભનાં ચટકવાને, આમ-
વાતને, વ્રણોને, ગુદમને, કફસંબંધી વિ-
દ્રધિને, કિલાસ નામના ઢાઢને અને
ખીજ ઢાઢોને પણ મટાડે છે.

પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમક
એઓમાં કેવું ભોજન કરવું.

यवगोधूमशाल्यन्नै रसैर्जाङ्गलजैर्हृतैः॥
मुद्राढकीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥

एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु । इति
पाण्डुरोगकामलाहलीमकाधिकारः ॥

પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમક એ
રોગોમાં જવ, ધઉં, ચોખ્ખા, જંગલી પ્રા-
ણીઓનાં હિતકારી માંસોના રસા, મગ,
પુવરની દાળ અને મસૂર ઇત્યાદિકનું
ભોજન કરવું.

પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમક એ-
ઓનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

રક્તપિત્તનો અધિકાર.

રક્તપિત્તની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

अथ रक्तपित्ताधिकारः ।

तत्र रक्तपित्तस्य निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

धर्मव्यायामशોકાધ્વવ્યવાયૈરતિસે-
વિર્તઃ । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः क-

દૃભિરેવ ચ ॥ પિત્તં વિદગ્ધં સ્વગુણ-
વિદહસાશુ શોણિતમ્ ॥

તીક્ષ્ણં મરિચાદિ । ઉષ્ણમમિતાપાદિ ॥
ક્ષારો યવક્ષારાદિઃ । વિદગ્ધં દૂપિતમ્ । સ્વગુણૈઃ
સ્વકારણૈર્ગુણૈસ્તીક્ષ્ણાદિમિઃ । ગુણૈરિતિ વ-
હૃત્વેન તીક્ષ્ણામ્લલવણકટૂષ્ણવર્માદયો ગૃહ-
ન્તે । વિદહતિ દૂપવતિ ॥

તડકા, કસરત, શોક, પંથ અને મૈ-
થુન એઆનું અતિ સેવન કરવાથી,
તીક્ષ્ણુ ઊંચુક્ષાર તથા લવણુ પદાર્થો એ-
આનું અતિ સેવન કરવાથી અને ખાટા
તથા તીખા પદાર્થોનું અતિ સેવન કર-
વાથી દૂપિત થએલુ પિત્ત પોતાના ગુ-
ણોથી રૂધિરને તુરત દૂપિત કરી દેછે.

તીક્ષ્ણુ એટલે મરીઆદિ પદાર્થો.
ઊંચુ એટલે અગ્નિના તાપઆદિ પ-
દાર્થો. ક્ષાર એટલે જવખારઆદિ પ-
દાર્થો. પોતાના ગુણોથી એટલે પોતાના
કારણુરૂપ તીક્ષ્ણુ ખાટા ખારા તીખા
ઊંચુ તથા ગરમઆદિ ગુણોથી.

‘રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણુ.

અથ રક્તપિત્તસ્ય સામાન્યં
લક્ષણમાહ ।

તતઃ પ્રવર્તતે રક્તમૂર્ધ્વઞ્ચાથો દ્વિધાપિ વા ।
અત્ર રક્તમિત્યુપલક્ષણમ્ । તેન સંસૃષ્ટં
પિત્તજ્ઞ । અતએવ રક્તજ્ઞ પિત્તજ્ઞ રક્તપિત્ત-
મિતિ દ્વન્દ્વ ઇતિ સુશ્રુતઃ । રક્તજ્ઞ તપિત્તં
ચેતિ કર્મધારયશ્ર । કારણત્રયાત્ રાગત્રાસં
પિત્ત રક્તપિત્તમિત્યુચ્યતે ઇતિ ઉભયત્રાપિ
ન દોષઃ ॥

કારણત્રયમાહ ।

સંયોગાત્ દૂપણાત્ તદ્દુ સામાન્યા-

દ્રન્ધ્યવર્ણયોઃ । રક્તં પિત્તં સમારુચ્યાતં ર-
ક્તપિત્તં મનીપિમિઃ ॥

એપ્રમાણે પિત્તથી દૂપિત થવાનેલીધે
રૂધિર અને તેનીસાથે મળેલું પિત્ત
જિયા માર્ગોથી, અથવા નીચા માર્ગોથી
અથવા બન્ને માર્ગોથી વેહેવા લાગેછે તે
રક્તપિત્ત ઠેઠેવાયછે.

આ સ્થલમાં સુશ્રુતે કહ્યુંછે કે “રક્ત
એટલે રૂધિર અને પિત્ત એ બન્ને વેહેવા
લાગેછે તેથી એ રોગ રક્તપિત્ત ઠેઠે-
વાયછે.” બીજા વિદ્વાનોએ કહ્યુંછે કે
“રક્ત એટલે રાતા રંગવાળું થએલું પિત્ત
વેહેવા લાગેછે તેથી એ રોગ રક્તપિત્ત
ઠેઠેવાયછે.” ત્રણ કારણોને લીધે રંગા-
એલું જ પિત્ત તે રક્તપિત્ત ઠેઠેવાયછે
એટલામાટે બન્ને પક્ષમાં પણ કરી દોષ
નથી. રૂધિરનો અને પિત્તનો સંયોગ
થાયછે, પિત્તથી રૂધિર દૂપિત થાયછે અને
બન્નેના ગંધ તથા વર્ણુ સમાન હોયછે,
એ ત્રણ કારણોથી રંગાએલું જ પિત્ત
તેને વિદ્વાનલોકો રક્તપિત્ત કહેછે.

રક્તપિત્તને વેહેવાના માર્ગો.

માર્ગાનાહ ।

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्वैर्मेंद्रयोनिगुदै-
रधः । कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्र-
वर्तते ॥

કુપિતં પિત્તમ્ ॥

પ્રેક્ષાપ પામેલું એ પિત્ત નાક, આંખ,
કાન તથા મોઢોડું એ જિયા માર્ગોથી
વહેછે, લિંગ, યોનિ અને શુદ્ધા એ નીચા
માર્ગોથી વહેછે અને સઘળાં રૂવાણાંનાં
છિદ્રોથી પણ વહેછે.

રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપમાહ ।

સદનં શીતકામિલં કઠ્ઠધૂમાયનં વ-
મિઃ । લોહગન્ધથ નિઃશ્વાસો ભવસ-
સ્મિન્ ભવિષ્યતિ ॥

રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે ગ્લાનિ
થાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે, ગળામાં
ધુવાડો લાગ્યા જેવું થાય છે, વમન થા-
ય છે, લોહના જેવો ગંધ નીકળે છે અને
નિશ્વાસ ખડુ ચાલે છે.

કફસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

સાન્દ્રં સપાણ્ડુ સસ્ત્રેહં પિચ્છિલં ચ
કફાન્વિત્તમ્ ॥

રક્તપિત્ત જે કફસંબંધી હોય તો ધાટું,
પાંડુપણાવાળું, સ્નેહવાળું અને તાંતણા-
વાળું પ્રવર્તે છે.

વાયુસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ.

વાતિકમાહ ।

શ્યાવારુણં સફેનશ્ચ તનુરૂક્ષશ્ચ વા-
તિકમ્ ॥

રક્તપિત્ત જે વાયુસંબંધી હોય તો
કાળું તથા રાતું, ક્ષીણવાળું, પાતળું અને
રૂક્ષપણાવાળું પ્રવર્તે છે.

પિત્તસંબંધી રક્તપિત્તનું રૂપ.

પૈત્તિકમાહ ।

રક્તપિત્તં કપાયામં કૃષ્ણં ગોમૂત્રસ-
ન્નિભમ્ । મેચકાક્ષારધૂમામજનામશ્ચ
પૈત્તિકમ્ ॥

મેચરુમ્ ચિક્રણં કૃષ્ણવર્ણમ્ । અજનં સ્ત્રો-
તોજનં તદામ્ ॥

રક્તપિત્ત જે પિત્તસંબંધી હોય તો
ક્વાથ જેવું, કાળું, ગોમૂત્ર જેવું, ચીકણા
કાળા વર્ણવાળું, કોયલા જેવું, ધુવાડા
જેવું અને સુરમા જેવું પ્રવર્તે છે.

તે તે દોષોના સંસર્ગના ભેદને
લીધે માર્ગોનો ભેદ.

સંસર્ગવિશેષેણ માર્ગભેદમાહ ।

સંઘટ્ટલિઙ્ગસંસર્ગાદ્ ત્રિલિઙ્ગં સાન્નિ-
પાતિકમ્ । ઊર્ધ્વગં કફસંઘટ્ટમધોગં
મારુતાનુગમ્ ॥ દ્વિમાર્ગં કફવાતાભ્યા-
શ્ચુમાભ્યાં તત્પ્રવર્તેતે ॥

કફના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત લાગ્યા
માર્ગોથી વેહે છે, વાયુના સંસર્ગવાળું ર-
ક્તપિત્ત નીચા માર્ગોથી વેહે છે, કફના
તથા વાયુના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત એ
ખત્રે માર્ગોથી વેહે છે અને જ તથેના દો-
ષોના સંસર્ગવાળું સાન્નિપાતિક રક્તપિત્ત
હોય છે તેમાં તથે દોષોનાં ચિન્હો જે-
વામાં આવે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.

ઉપદ્રવાનાહ ।

દૌર્બલ્યં શ્વાસકાસજ્વરવમથુમદાઃ
પાણ્ડુતાદાહમૂર્છાં મુક્તે ધોરો વિવાહ-
સ્તદ્યુતિરપિ સદા હૃદયતુલ્યા ચ પીઠા ।
તૃષ્ણા કોષ્ઠસ્ય ભેદઃ શિરાસિ ચ તપ-
નં પૂયનિષ્ઠીવનશ્ચ દ્વેષો મુક્તેડવિપાકો
વિકૃતિરપિ ભવેદ્રક્તપિત્તોપસર્ગત્ ॥

વિકૃતિઃ માંમત્રશાલનામતાદિઃ ॥

રક્તપિત્તથી યત્નહીનપણું, શ્વાસ, ઉ-
ધરસ, જ્વર, ઉલટી, મદ, પાંડુપણું,
દાહ, મૂર્છા, જમ્યા પછી બચકર વિ-

दाह, धीरज्ज्ना अभाव, सर्वदा हृदयमां
असाधारण पीडा, तरश, टाढातुं भेदावुं,
माथांमां परिताप, पश्चुं थुकवुं, अत्र-
उपर द्वेष, नडी पयवुं अने मांसना
घोषु ज्ञवापणुं आदि विकारो अे उ-
पद्रवो थायछे.

साध्य, याध्य तथा असाध्य-
पणाविपे.

साध्यत्वादिकमाह ।

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषात् या-
प्यमुच्यते । यत्रिदोषमसाध्यं स्यान्म-
न्दाग्नेरतिवेगवत् ॥ ऊर्ध्वं साध्यमधो
याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् । व्याधिभिः
क्षीणदेहस्य वृद्धस्याऽनश्नतस्तु यत् ॥

जे रक्तपित्त अेक दोषना संसर्गवाणुं
होयतो साध्य समञ्जवुं, जे दोषना संसर्ग
वाणुं होयतो याध्य समञ्जवुं अने त्रैषु
दोषना संसर्गवाणुं तथा मंढ अग्निवा-
णाने थअेलुं अति वेगवाणुं होयतो अ-
साध्य समञ्जवुं. हुंया मार्गोधी वेहेतुं
होयतो साध्य समञ्जवुं, नीत्या मार्गोधी
वेहेतुं होयतो याध्य समञ्जवुं अने पत्रे
मार्गोधी वेहेतुं होय तथा व्याधिज्योधी
क्षीणु थअेसाने, वृद्धने अने भोजन
नडी करी शकनाराने थयुं होय तो अ-
साध्य समञ्जवुं.

साध्यपणातुं विशेष विवेचन.

अथ साध्यमाह ।

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थि-
तम् । रक्तपित्तं मुखे काले साध्यं स्या-
न्निरुपद्रवम् ॥

मुखे काले हिमशिशिरयोः ॥

जे रक्तपित्त अेक मार्गे वेहेनात्रं,
पणवानने थअेलुं, अत्यंत वेग वगरनुं,
तुरतनुं थअेलुं, हेमंत ऋतुना तथा शि-
शिर ऋतुना संबंधवाणुं अने उपद्रवो
वगरनुं होय तेने साध्य समञ्जवुं.

असाध्यपणातुं विशेष विवेचन.

असाध्यमाह ।

मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत्
कर्दमांभोनिभं वा मेदः पूयास्रकल्पं य-
च्छदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं य-
त्र चोक्ता विकारास्तद्दृश्यं रक्तपित्तं
सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥

उक्ता विकारा दौर्बल्यादयः । सुरप-
तिधनुषा तुल्यं नानावर्णम् ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मा-
नवः । पश्येद् भृशं वियञ्चापि तद-
साध्यमसंशयम् ॥

येन रक्तपित्तेनोपहतः मनुष्यः दृश्यं घ-
ट्टपादिकं रक्तं पश्यति स नश्यति विय-
ञ्चापि अदृश्यमपीत्यर्थः ॥

जे रक्तपित्त मांसना घोषु जेवुं अ-
थवा उकणैला जेवुं, अथवा काधवना
पाणी जेवुं, अथवा मेदना पत्रना तथा
दोहीना जेवुं, अथवा जमणा पडभांनी
गांठ जेवुं, अथवा पाडिला अंधु जेवुं,
अथवा काणुं अथवा भोरना गणा जेवुं
अथवा मुडदाना जेवा गंधवाणुं अथवा
आगण डहेला विकारोवाणुं अथवा छं-
द्रधनुषी पेठे नानाप्रकारना वणुंवाणुं
होय तेने असाध्य समञ्जवुं.

जे रक्तपित्तधी उपहत थअेलो मा-

शुस धडा तथा वस्त्र आदि दृश्य प-
दार्थोने तथा आकाश के ले अदृश्य छे
तेने पशु अत्यंत रक्त देखे ते रक्तपित्त
असाध्य छे अेभां कशे संशय नथी.

रक्तपित्तनुं अरिष्ट.

अथारिष्टमाह ।

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहिते-
क्षणः । लोहितोद्गारदर्शी च श्रियते
रक्तपैत्तिकः ॥

लोहितोद्गारदर्शी व्याधिमाहिन्नोद्गारम-
पि लोहितं पश्यतीत्यर्थः ॥

रक्तपित्तवाणे ले भाणुस धुलीवार
खोड़ी नाभतेो डोय, राती आंभोवाणे
थध गयो डोय अने व्याधिना नेरथी
आडकारने पशु राता देखतेो डोय ते
भाणुस भरी अयछे.

रक्तपित्तनी चिकित्सा.

अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सा ।

पित्तासं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं वलि-
नो यतः । हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्रीहगुल्म-
ज्वरादिकृत् ॥ शालिपष्टिकनीवारको-
रदूपमसाधिकाः । श्यामाकाश्च म्रियं-
द्भुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥

म्रियद्भुः कडूः ॥

मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूपार्थे कल्पिता रक्तपित्ति-
नाम् ॥ दाडिमामलकं विद्वानम्लार्थञ्चा-
पि दापयेत् । पटोलनिम्बन्यग्रोधपुस्रवेत-
सपल्लवाः ॥ शाकार्थे शाकसात्म्यानां
तण्डुलीयादयो हिताः । पारावतान्
कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्चकान् ॥ श-

शान् कपिञ्जलानेगान् हरिणान् का-
लपुच्छकान् । रक्तपित्तहरान् विद्या-
द्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् । ईपदम्लानन-
म्लांश्च घृतभृष्टान् ससैन्यवान् ॥ क-
फानुगे यूपशाकान् दद्याद्वातानुगे र-
सम् । पथ्यं सतीनयूपेण ससितैर्लाज-
सक्तुभिः ॥ धान्याकधात्रीवासानां
द्राक्षापरपटयोर्हिमः । रक्तपित्तं ज्वरं दाहं
तृष्णां शोषश्च नाशयेत् ॥

धान्यकादिर्हिमः ॥

द्वीवैरमुत्पलं चैव चन्दनं यष्टिकामृतां ।
उशीरश्च त्रिवृच्चैषां कायं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्य-
ति । रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं
ज्वरं तथा ॥ पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः
पृश्निपर्णी भ्रियङ्गुका । जले साध्या
रसे तस्मिन् पेया स्यात् रक्तपित्तिना-
म् । वासापत्रसमुद्गतो रसः समधुश-
र्करः ॥ काथो वा हरते पीतो रक्तपि-
त्तं सुदारुणम् । पिष्टानां वृषपत्राणां पु-
टपाकरसो हिमः ॥ समधुर्हरते रक्त-
पित्तं कासज्वरक्षयान् । उत्पलं कुमुदं
पद्मं कलहारं लोहितोत्पलम् ॥ मधुरु-
श्चेति पित्तासृक्तृष्णाछर्दिहरो गणः ।
वासायां विद्यमानायामाशायां जीवि-
तस्य च । रक्तपित्ती क्षयी कासी कि-
मर्थमवसीदति ॥ आट्कूपकमृद्रीका-
पथ्याकाथः सशर्करः । सांद्राढ्यः स-
कलश्चासरक्तपीत्तनिवर्हणः ॥ दुर्वा
सोत्पलकिञ्जल्कमाञ्जिष्ठा गैलवाल्मीका ।
शीता शीतमुशीरश्च मुस्तं चन्दनपत्र-

कम् ॥ विपचेत् कार्पिकैरैराजं प्रस्थ-
मिमं घृतम् । तण्डुलानां जलं छागी-
क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥ तत्पानं वमतो
रक्तं नावनं नासिकागते । कर्णाभ्यां
यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णां प्रपूरयेत् ॥

चक्षुः स्रवति रक्तञ्चेत् पूरयेत्तेन चक्षु-
षी । मेहूपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु
योजयेत् ॥ रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यद्रं
प्रयोजयेत् । सर्वेषु रक्तपित्तेषु-तस्मात्
श्रेष्ठमिदं घृतम् ॥ इति दूर्वाद्यं घृतम् ॥
मृद्रीकां चन्दनं लोभ्रं मियङ्गुञ्च
विचूर्णयेत् । चूर्णमेतत् पिवेत् क्षौद्रवा-
सारससमन्वितम् । नासिकामुखपायु-
भ्यो यौनिमेद्रादि वेगितम् । रक्तपित्तं
स्रवद्भन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ य-
च्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं तिष्ठति वेगतः ।
तदप्येतेन चूर्णेन तिष्ठसेवावचूर्णितम् ॥
इक्षूणां मध्यकाण्डानि सकन्दं नीलमु-
त्पलम् । केशरं पुण्डरीकस्य मोचामधु-
कपत्रकैः ॥ वटप्ररोहसुद्गाश्च द्राक्षाखर्जू-
रमेव च । एतानि समभागानि कपा-
यं सम्प्रकल्पयेत् ॥ उपितं मधुसंयुक्तं
पाययेच्छर्करान्वितम् । सप्रमेहं रक्त-
पित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ द्राक्षया
फलनीभिर्वा त्रियालमधुकेन वा । श्व-
दंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥
पकोदुम्बरकाश्मर्यः पथ्याः खर्जूरगो-
स्तनाः । मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपि-
त्तं पृथक् पृथक् ॥

अत्र काश्मर्याः फलमेव ग्राह्यं फलसा-
हचर्यात् ॥

अतिनिघ्नतरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पि-
वेदसृक् ॥ सकृद्वा भक्षयेदाज्यं मांसं वा
पित्तसंयुतम् । नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृ-
ष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ॥ सैतुरिव तो-
यवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि पलेपेन ॥ घ्राणप्रवृत्ते
जलमाशु पेयं सशर्करं नासिकया पयो
वा । द्राक्षारसं क्षीरयुतं पिवेद्वा सशर्कर-
ञ्चेक्षुरसं हिताय ॥ नस्ये दाडिमपुष्पस्य
रसो दूर्वाभवोऽपि वा । आम्रास्थिजः
पलाण्डोर्वा नासिकास्त्रावि रक्तजित् ।
पुराणं पीनमानीय कूप्माण्डस्य फलं
बृहत् ॥ तद्बीजाधारवीजत्वक् शिराशून्यं
समाचरेत् । ततस्तस्य तुलां नीत्वा प-
चेज्जलतुलाद्वये ॥ तस्मिन्नीरेऽर्धांशष्टे तुं
यन्नतः शीतलीकृते ॥ तानि कूप्माण्डं खं-
डानि पीडयेद्दृढवाससा । यन्नतस्तज्जलं
नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् । कूप्माण्डं
शोषयेद्धर्मं ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् । क्षि-
प्त्या तत्र घृतं प्रस्थं कूप्माण्डं तेन भर्ज-
येत् । मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र
निःक्षिपेत् ॥ सितायाश्च तुलां तत्र क्षि-
प्त्या तल्लेहवत् पचेत् । सुपक्वे पिप्पलीशु-
ण्ठीजीराणां द्विपले पृथक् ॥ पृथक् प-
पलार्थं धान्याकं पत्रैलामरिचत्वचम् ।
चूर्णमेपां क्षिपेत्तत्र घृतार्थं क्षौद्रमावयेत् ।
एतत्पलमितं खादेदथवाग्निबलं यथा ॥
खण्डकूप्माण्डलेहोऽयं रक्तपित्तञ्च ना-
शयेत् । पित्तज्वरं तृपां दाहं प्रदरं कृ-
शतां वमिम् ॥ कासं श्वासञ्च हृद्रोगं
स्वरभेदं क्षतं क्षयम् । नाशयत्येव वृद्धि-
श्च नान्यो गन्तव्यः ॥

इति खण्डकूष्माण्डावलेहः ॥

पुराणं पीनमानीय कूष्माण्डस्य फलं दृढम् । तद्वीजाधारवीजत्वक् शिराशून्यं समाचरेत् ॥ ततोऽतिमूक्ष्मखण्डानि कृत्वा तस्य तुलां पचेत् ॥ गोदुग्धस्य तुलामध्ये मन्देऽग्नौ विपचेच्छनैः ॥ शर्करायास्तुलां सार्धं गोघृतं प्रस्थमात्रकम् । प्रस्थार्धं माक्षिकञ्चापि कुडवं नारिकेरतः ॥ त्रियालफलमज्जानं द्विपलं तिखुरी यलम् । क्षिपेदेकत्र विपचेद्धेहवत्साधु साधयेत् ॥ भिपक् सुपक्मालोक्य ज्वलनादवतारयेत् । कोष्णे तत्र क्षिपेदेपां चूर्णं तानि वदाम्यहम् ॥ एकोऽक्षः शतपुष्पाया अथ क्षीरी यवानिका । गोक्षुरः क्षुरकः पथ्या कपिकच्छफलानि च ॥ सप्तमी त्वक् च सर्वोपामक्षयुग्मं पृथक् पृथक् । धान्यकं पिप्पली मुस्तमश्वगन्धा शतावरी ॥ तालमूली नागचला बालकं पत्रकं शटी । जातीफलं लवङ्गञ्च सूक्ष्मैला वृहदेलिका ॥ शृङ्गाटकं पर्पटकं सर्वं पलमितं पृथक् । चन्दनं नागरन्धात्रीफलञ्चापि कशेरुकम् ॥ प्रत्येकं पञ्च कर्पाणि चत्वार्येतानि निःक्षिपेत् । पलद्वयमुशीरस्य मपाणस्योपणस्य च ॥ कूष्माण्डस्यावलेहोऽयं भक्षितः पलमात्रया । किं वा यथावहिवलं भुक्त्वा रोगान् विनाशयेत् ॥ रक्तपित्तं शीतापित्तमम्लपित्तमरोचकम् । वह्निमान्द्यं सदाहञ्च तृष्णां प्रदरमेव च ॥ रक्ताशोऽपि तथा छर्दिं पाण्डुरोगञ्च

कामलाम् । उपदंशं विसर्पञ्च जीर्णञ्च विपमं ज्वरम् ॥ लेहोऽयं परमो वृष्यो वृंहणो बलवर्द्धनः । स्थापनीयः प्रयत्नेन भाजने मृणमये नवे ॥

इति बृहत्कूष्माण्डावलेहः ॥

कूष्माण्डकस्य स्वरसं पलानां शतमात्रया । रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ मृद्वग्निना पचेत्तावयावद्भवति पिण्डवत् । धात्रीतुल्या सिता योज्या पलार्धं लेहयेदनु ॥ खण्डकूष्माण्डकं ह्येतत् भुक्तमभ्यासतो हरेत् । रक्तपित्तमम्लपित्तं दाहं तृष्णाञ्च कामलाम् ॥

इति खण्डकूष्माण्डकम् ॥

शतावरी चिच्छन्नरुहा वृषोमुण्डतिकावलाः । तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥ भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च फलानि च । जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ दिव्यौषधिहृतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा । पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्यं घृतं देयं पलं पोडशकं बुधैः ॥ पचेत्ताम्रमये पात्रे शुडपाको मतो यथा ॥ प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्रम जतुकस्य च । शृङ्गी कृष्णा विडङ्गञ्च शुण्डचजाजी पलं पलम् ॥ त्रिफला धान्यकं पत्रं कणा मरिचकेशरम् । चूर्णं दत्त्वा मुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ यथाकालं प्रयुज्जीत विडालमदमात्रकम् । गव्यक्षीरानुपानं च सेच्यो मांसरसः पयः । गुरुतृप्याक्षपा-

નાનિ સ્નિગ્ધમાંસાદિવૃંહણમ્ । રક્ત-
પિત્તં ક્ષયં કાસં પાદર્શશૂલં વિશેષતઃ ॥
વાતરક્તં પ્રમેહશ્ચ શીતપિત્તં વર્મિં ભ્રમમ્ ।
શ્વયયું પાણ્ડુરોગઞ્ચ કુષ્ઠં ઘ્રીહોદરં ત-
યા ॥ આનાહં મૂત્રસંસ્રાવમ્મલ્લપિત્તં
નિહન્તિ ચ । ચક્ષુષ્યં વૃંહણં વૃષ્યં ય-
જ્ઞલં પ્રીતિવર્દનમ્ ॥ આરોગ્યપુત્રદં
શ્રેષ્ઠં કામાગ્નિવલ્વર્દનમ્ । શ્રીકરં લા-
ઘવચ્ચૈવ સ્વળ્હસ્ત્રાઘં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ હાગં
પારાવતં માંસં તિત્તિરિઃ ક્રકરઃ શશઃ ।
કુરઙ્ગઃ કૃષ્ણસારશ્ચ માંસમેપાં પ્રયોજ-
યેત્ ॥ નારિકેરપયઃપાનં મુનિપણ્ણક-
વાસ્તુકમ્ । શુષ્કમૂલકજીવાશ્ચયં પ-
ટોલં વૃહતીફલમ્ ॥ વાર્તાકં પક્કમા-
ઞ્ચ સર્જૂરં સ્વાદુ દાઢિમમ્ । કકાર-
પૂર્વકં યચ્ચ માંસઞ્ચાનૂપસમ્ભવમ્ । વર્જ-
નીયં વિશેષેણ સ્વળ્હસ્ત્રાઘં સમશ્રતા ॥
લોહાન્તરવદત્રાપિ પુટનાદિ ક્રિયેપ્ય-
તે । ન પુનર્માક્ષિકેણૈવ શિલયૈવ હિ
મારણમ્ ॥

માર્ગી વમનેઠી । દિવ્યૌપયૌ મનઃશિ-
લા । રુક્મલૌહં અજવેલી ઇતિ લોકે ।
મુનિપણ્ણશૌપત્રીશાકવિશેષઃ । જીવન્તી
જીવ ઇતિ શાકવિશેષઃ । કકારપૂર્વક
કટુકઃ કાલશાકં કૂપ્માણ્ડં કર્કટી કર્કો-
ટકકાલિઙ્ગકર્કેન્ધુકરમર્દકકરીરકતકકશે-
રુકાક્ષક ઇત્યાદિ વર્જનીયમ્ । ઇતિ સ્વ-
ળ્હસ્ત્રાઘં લોહમ્ ॥

શતાવરી મૂલકલ્કં કલ્કાત્ ક્ષીરં
ચતુર્મુળમ્ । ક્ષીરતુલ્યં ઘૃતં ગવ્યં સિ-
તયા કલ્કતુલ્યયા ॥ ઘૃતશેષં પચેત્તુ

પલાર્ધં લેહયેત્ સદા- । રક્તપિત્તં હામ્લ-
પિત્તં ક્ષયં શ્વાસશ્ચ નાશયેત્ ॥

શતાવરીપાકઃ । ઇતિ રક્તપિત્તાધિકારઃ ॥

બળવાન્ માણુસને યજ્ઞેલા રક્તપિ-
ત્તને પ્રથમ અટકાવવું નહીં. કારણ કે
અટકાવવાથી છાતીનાં દરદ, પાંડુરોગ,
અહસ્તીનો રોગ, ખરલનું દરદ, ગોળાનો
રોગ અને બવરઆદિ રોગો થાયછે.

રક્તપિત્તવાળાઓને ભોજનને વાસ્તે
ચોખ્ખા, સાઠી ચોખ્ખા, નાનવી, દાદરા,
પ્રસાધિકા નામનો ભાત, સામો અને
કાંગ એઓની ચોજના કરવી.

રક્તપિત્તવાળાઓને દાળનેવાસ્તે અને
ચૂપનેવાસ્તે મસૂર, મગ, ચણા, મઠ,
અને તુવરની દાળ એઓની ચોજના
કરવી ઉત્તમ છે.

રક્તપિત્તવાળાઓને વિદ્વાન્ વૈદ્યે ખ-
ટાશનેવાસ્તે દાઢિમ અને આમળાં અ-
પાવવાં.

જ્ઞોને શાક અતુફલ હોય એવા ર-
ક્તપિત્તવાળાઓને શાકનેવાસ્તે પરવળ,
હાંબડો, વડની ટેટીઓ, પીપળાની ટે-
ટીઓ, નેતરનાં પાનડાં અને તાંદળજો
ધત્યાદિક હિતકારી છે.

રક્તપિત્તવાળાઓને માંસનેવાસ્તે
કથુતર, હોલા, લાવાં, પાડા, ખટાઉડાં,
સસલાં, તેતર, કાળીયાર, હરણુ, અને
કાલપુચ્છ પક્ષી એઓનાં માંસોના ર-
સાઓ કે જ્ઞો રક્તપિત્તને હરનારા છે
તેઓની ચોજના કરવી.

કર્કનાં સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત હોય તો
કાંઈક ખાટાં અથવા ખટાશ વગરનાં,
ધીમાં શેકેલાં અને સૈધવવાળાં શાકો
અને ચૂપો દેવાં.

વાયુના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત હોય તો વટાણાના ચૂપનીસાથે અને ચોખ્ખાની ધાણીના સાકરવાળા સાથવાનીસાથે માંસનો પથ્ય રસો દેવો.

ધાણા, આમળાં, અરડૂસો, દ્રાખ અને ખડસલીઓ એઓનો હિમ (આનો પ્રકાર પ્રથમ ખંડના ૭૯૬ માં પૃથ્થમાં જોવો). પીવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્તનો, જ્વરનો, દાહનો, તરશનો અને શોષનો નાશ થાય છે. આ હિમ 'ધાન્યકાદિ હિમ' એ નામથી ઠેઠેવાય છે.

વાળો, કમળ, ધાણા, ચંદન, જીંઠી-મધ, ગળો, કાળોવાળો અને નસોતર એઓનો ક્વાથ કરી મધ તથા સાકર નાખીને પીવરાવવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત તુરત નાશ પામે છે.

પદ્મ તથા ઉત્પલ નામનાં કમળોના કેસરાઓ ઉચ્ચ રક્તપિત્તને, તરશને, દાહને તથા જ્વરને મટાડે છે.

ગધીસમેરવો અને ઘઉંલાં એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં પકાવેલી પેયા રક્તપિત્તવાળાઓને દેવી.

અરડૂસાનાં પાનડાંનો સ્વરસ અથવા ક્વાથ મધ તથા સાકર નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી દારૂણુ રક્તપિત્ત પણ મટી જાય છે.

અરડૂસાનાં પાનડાં વાટી તેઓનો પુટપાકથી સિદ્ધ કરેલો રસ અથવા તેઓનો હિમ મધસહિત પીવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત, ઉધરસ, જ્વર અને ક્ષય એઓનો નાશ થાય છે.

ઉત્પલ, પોયણાં, પદ્મ, કલ્હાર તથા રાતું ઉત્પલ એટલી જાતનાં કમળો અને

જીંઠીમધ એ આપધોનો ગણુ રક્તપિત્તને, તરશને તથા ઉલટીને મટાડે છે.

અરડૂસો હયાત છે અને જીવવાની આશા પણ અમર છે તે છતાં રક્તપિત્તવાળો, ક્ષયવાળો અને ઉધરસવાળો માણુસ શામાટે સીદાય છે.

અરડૂસો, દ્રાખ અને હરડે એઓનો ક્વાથ કરી સાકર તથા મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારના ક્ષાસો અને રક્તપિત્તો ટળી જાય છે.

ધ્રો, કમળના કેસરા, મજીઠ, ચણુ-કપાખ, બળદાણા, કપુર, વાળો, મોય, રતાંજલિ અને પદ્મકાષ્ટ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને એક એક તોલા ભાર લઈ તેઓના કલ્કથી તથા ચોગણુ ચોખ્ખાના ધોણુથી તથા બકરીના દુધથી ચોસઠ તોલાં ભાર બકરીનું ધી પકાવવું. લોહીનું વંચન થતું હોય તો તે ધી પાવું, નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તે ધીનું નસ્ય દેવું, કાનમાંથી લોહી સ્ત્રવતું હોય તો તે ધી કાનમાં પૂરવું, નેત્રમાંથી લોહી સ્ત્રવતું હોય તો તે ધી આંખોમાં પૂરવું, લિંગમાંથી ટ્રુગુદામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તે ધીની પીચકારી દેવી અને રૂવાણાંઓનાં છિદ્રોમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તે ધીનો અભ્યંગ કરવો. આ ધી સધળાં રક્તપિત્તોમાં ઉપયોગી છે એટલામાટે શ્રેષ્ઠ છે. આ ધી 'દૂર્વાધૃત' એ નામથી ઠેઠેવાય છે.

દ્રાખ, ચંદન, લોહર, અને ઘઉંલાં એઓનું ચૂર્ણુ કરી મધની અને અરડૂસાના રસનીસાથે પીવું. આ સિદ્ધ ઉત્તમ પ્રયોગ નાસિકામાંથી, મુખમાંથી, ગુદામાંથી, ચોનિમાંથી તથા લિંગ આ-

દિમાંથી વેગપૂર્વક સ્વતા રક્તપિત્તને મટાડી નાખે છે. હથીઆરનો બખ્ખમ થતાં જ લોહીનો વેગ અટકતો જ ન હોય તે લોહીઉપર આ ચૂર્ણ બહારાવવામાં આવે તો તુરત લોહીનો વેગ અટકી જ નય છે.

શેલડીની વચલી કાતળીઆ, કંદસહિત નીલકમળ, કમળના કસરા, કેળાં, જઠીમધ, કઠ, વડવાઈના અન્ન લાગ, ધ્રાખ અને ખનુર એઆને સમભાગે લઈ તેઆનું હિમ કરવું. એ હિમ મધથી તથા સાકરથી સંયુક્ત કરી પીવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત અને પ્રમેહ તુરત મટી જાય છે.

ધ્રાખથી તથા ઘજીલાંથી અથવા રાણુથી તથા જઠીમધથી-અથવા ગોખરૂથી તથા શતાવરીથી પકાવેલું દુધ રક્તપિત્તને મટાડે છે.

પાકાં જીરવાનાં ફળ અથવા શીવણનાં ફળ અથવા હરડે અથવા ખનુર અથવા ધ્રાખ એઆને મધથી મિશ્રિત કરીને ચાટવામાં આવે તો રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

જનું લોહી અત્યંત સ્વચું હોય તે માણસે મધસહિત લોહી પીવું અથવા એકવાર મધસહિત ધી ખાવું અથવા પિત્તાં સહિત માંસ ખાવું.

નાકમાંથી લોહી નીકળ્યા કરતું હોય તો આમળાંને ખૂબ વાટી ધીમાં શેકી તેનો માથાપર લેપ કરવો એટલે જમ પાજથી પાણીનો વેગ રોકાય છે તેમ તેથી લોહીનો વેગ અટકી જશે.

નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તુરત સાકરવાણું પાણી પીવું, અથવા

નાકથી દુધ પીવું અથવા દુધથી સંયુક્ત ધ્રાખનો રસ પીવો અથવા સાકર સહિત શેલડીનો રસ પીવો તેથી સાફ થાય છે.

દાડિમના પૂલનું, અથવા ધ્રોના રસનું અથવા આખાંની ગોઠલીના રસનું અથવા ડુંગળીના રસનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી નાકમાંથી ઝરતું લોહી બંધ પડે છે.

ખંડકૃષ્ણમાંડાવલેહ.

જનું, જડું અને મોટું ઘાણું લાવી તેમાંથી ખીજ, ખીજને રેહેવાનું સ્થાન, છાલ તથા નસો કાઢાડી નાખવાં. પછી ઘાળાના અવશેષ રહેલા ભાગમાંથી ચારસો તોલાંભાર લસ લઈ તે લસને આઠસો તોલાંભાર પાણીમાં પકાવવો. પાકતાં પાણી અરધું અવશેષ રહે ત્યારે તે પાણીને ચલથી શીતલ કરી તે ઘાળાના ટુકડાઓને મજબુત લુગડાથી દબાવીને નીચોવવા અને નીચોવવાથી નીકળેલું પાણી ફરીવારના પાકનેવાસ્તે જુદું રાખી સુકવું. પછી નીચોવાએલા ઘાળાના ભાગને તકકામાં સુકાવી ત્રાંખાના વાસણમાં નાખી તેમાં ચોસઠ તોલાંભાર ધી નાખીને તેમાં શેકવા. શેકતાં શેકતાં મધનાં જવો રંગ જોવામાં આવે ત્યારે જુદું રાખી સુકેલું પેહેલું પાણી તથા ચારસો તોલાંભાર સાકર તેમાં નાખીને શીરાનીપેઠે તેને પકાવવું. સારીપેઠે પાકી જાય ત્યારે તેમાં આઠ તોલાંભાર પીપળ, આઠ તોલાંભાર સુંક, આઠ તોલાંભાર જીરું, બે તોલાંભાર ધાણા, બે તોલાંભાર તમાલપત્ર, બે તોલાંભાર એલચી, બે તોલાંભાર મરી તથા બે તોલાંભાર તજ એઆનું ચૂર્ણ નાખવું

અને બત્રીશ તોલાંભાર મધ નાખવું એટલે 'ખંડકૂષ્માંડાવલેહ' સિદ્ધ થાયછે. આમાંથી ચાર તોલાંભાર અવલેહ ખાવો અથવા પોતાના અગ્નિના બળપ્રમાણે ખાવો. આ અવલેહ રક્તપિત્તનો, પિત્તજ્વરનો, તરશનો, દાહનો, પ્રદરનો, કૃશપણનો, ઊલટીનો, ઊધરસનો, શ્વાસનો, છાતીના દરદનો, સ્વર ભેદનો, ક્ષતનો, ક્ષયનો, તથા વધરાળનો નાશ કરેછે અને ધાતુઓની પુષ્ટિ કરેછે તથા બળને વધારેછે.

બૃહત્ કૂષ્માંડાવલેહ.

બુનું, બડું અને મળબૂત ઢાણું લાવી તેમાંથી બીજ, બીજને રહેવાનું સ્થાન, છાલ તથા નસો કાઢાડી નાખતાં બાકી રહેલા ઢાળાના અત્યંત ઝીણા ટુકડા કરી તેઓમાંથી ચારસો તોલાંભાર લઇને ગાયના ચારસો તોલાંભાર દુધમાં મંદ અગ્નિથી તેઓને ધીરે ધીરે પકાવવા. પછી તેમાં છસો તોલાંભાર સાકર, ચૈસઠ તોલાંભાર ગાયનું ધી, બત્રીશ તોલાંભાર મધ, સોળ તોલાંભાર ટાપરૂં, આઠ તોલાંભાર ચારાળીનાં કૂળોનો ગર્ભ, અને ચાર તોલાંભાર તખખીર એટલા પંદાર્થોને નાખી પકાવવાને સારા શરિરજનું કરવું. સારીપેઠે પાઉંજું બેવામાં આવે ત્યારે વૈદે તેને અગ્નિઉપરથી ઉતારી લેવું. પછી એ જરા જરા ઉનું હોય ત્યારે તેમાં એક તોલાં સુવા, બે તોલાં વંશલોચન, બે તોલાં ચવાન, બે તોલાં ગોખરૂં, બે તોલાં એખરો, બે તોલાં હરડે, બે તોલાં કીચાનાં કૂળ, બે તોલાં તજ, ચાર તોલાં ધાણા, ચાર તોલાં પીપળ, ચાર તોલાં મેથ, ચાર તોલાં આસોદ, ચાર તોલાં ચતાવરી, ચાર તોલાં

કાળીમુસલી, ચાર તોલાં બળદાણા, ચાર તોલાં વાળો, ચાર તોલાં તમાલપત્ર, ચાર તોલાં કચૂરો, ચાર તોલાં જયકૂળ, ચાર તોલાં લર્વાંગ, ચાર તોલાં ઝીણી એળચી, ચાર તોલાં મોટી એળચી, ચાર તોલાં શીગોડાં, ચાર તોલાં ખડસલીઓ, પાંચ તોલાં ચંદન, પાંચ તોલાં સુંઠ, પાંચ તોલાં આમળાં, પાંચ તોલાં કસેલાં, આઠ તોલાં કાળોવાળો, આઠ તોલાં મખાણા અને આઠ તોલાં મરી એઓનું ચૂર્ણ નાખવું એટલે બૃહત્ કૂષ્માંડાવલેહ સિદ્ધ થાયછે. આ અવલેહ ચાર તોલાંભાર અથવા પોતાના અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવામાં આવેતો તેથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, અગ્નિનું મંદપણું, દાહ, તરશ, પ્રદર, લોહી ઝરનારા અરશ, ઉલટી, પાંકુરોગ, કમળો, ચાંદી, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિવિધ જ્વર એઓનો નાશ થાયછે. આ અવલેહ મૈથુન શક્તિને બહુજ વધારનાર છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર છે, અને બળને વધારનાર છે. આ અવલેહને માટીના નવા વાસણમાં પ્રયત્નથી રાખવો બેધએ.

ખંડ કૂષ્માંડકં.

ચારસો તોલાંભાર ઢાળાનો સ્વરસ, ચારસો તોલાંભાર ગાયનું દુધ અને બત્રીશ તોલાંભાર આમળાંનું ચૂર્ણ એઓને મિશ્રિત કરી કુણા કુણા અગ્નિથી ત્યાંસુધી પકાવવાં કે ત્યાંસુધી એ સખજું મળીને પિંડા જનું થઈ જાય. પછી તેમાં બત્રીશ તોલાં સાકર મેળવવી એટલે તે ખંડ કૂષ્માંડકં નામનો અવલેહ સિદ્ધ થાયછે. આ અવલેહ બે તોલાં ભાર નિત્ય ખાવો. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી

રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તરણ અને કમળો મટી જાય છે.

ખંડખાદ્ય લોહ.

શતાવરી, ગળો, અરકૂસો, ગોરખ-મુંડી, બળદાણા, કાળી મુસલી, ખેર-સાર, હરડેની છાલ, બેહેડાંની છાલ, આમળાની છાલ, ભારંગી અને કઠ, એ પ્રત્યેક પદાર્થો વીશ વીશ તોલાંભાર લઈ એક હજાર ચૌવીશ તોલાંભાર પાણીમાં પકાવવાં. બળતાં બળતાં આઠમા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં મણુશીલથી અથવા સોનામખીથી મારેલું અડતાલીશ તોલાંભાર ગજવેલનું ચૂર્ણ, ચૌસઠ તોલાં ભાર સાકર અને ચૌસઠ તોલાંભાર ધી નાખી ત્રાંબાના વાસણમાં ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં બત્રીશ તોલાંભાર મધ નાખી તથા બત્રીશ તોલાંભાર ઉત્તમ શિલા-જીત નાખી કાકડાશિંગી, પીપળ, વાવડિંગ, સુંઠ, જીરું, ત્રિકૂલા, ધાણા, તમાલપત્ર, કાળીજીરી, મરી અને ઠેસર એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ચાર ચાર તોલાંભાર ચૂર્ણ નાખી સારીપેઠે મથીને રીઠા વાસણમાં તે ઔષધને રાખવું. આ ઔષધ ખંડખાદ્યલોહ એ નામથી ઢેઢે વાય છે. સમયપ્રમાણે એક તોલાંભાર આ લોહનો ગાયના દુધના અનુપાનથી ઉપયોગ કરવો. આ લોહઉપર માંસનો રસો, દુધ, ભારે તથા મૈથુનશક્તિને વધારનારાં અન્નપાનો, અને પુષ્ટિ આપનારાં સ્નિગ્ધ માંસઆદિ એઓનું સેવન કરવું. આ લોહ ખાવાથી રક્ત-પિત્ત, ક્ષય, ઉંધરસ, પડખાનું શૂળ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલટી, ગ્લાનિ, સોજા, પાંડુરોગ, ઠાઠ, ખરલનું દરદ,

ઉંધરના રોગ, પેટનું ચડવું, મૂત્રનું સંખ્યા કરવું અને અમ્લપિત્ત એઓનો નાશ થાય છે. આ ખંડખાદ્ય લોહ નેત્રને હિતકારી છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, મૈથુન-શક્તિને વધારનાર છે, મંગલરૂપ છે, પ્રીતિને વધારનાર છે, આરોગ્ય આપનાર છે, પુત્ર આપનાર છે, શ્રેષ્ઠ છે, કામદેવનાં તથા અગ્નિના બળને વધારનાર છે, લક્ષ્મી આપનાર છે અને શરીરમાં હલકાઈ આપનાર છે. આ લોહઉપર બકરાંનું માંસ, ક્યુતરનું માંસ, તેતરનું માંસ, કલકલીયાનું માંસ, સસલાંનું માંસ, હરણનું માંસ અને કાળીયારનું માંસ, એઓનો ઉપયોગ કરવો. આ લોહ ખાનારાએ નાળીએરનું પાણી પીવું નહી અને સુનિસરણકનું સાક, બથવો, સુકા-એલા મૂળા, ખરજોલી, પરવળ, ભોરી-ગણીનાં ફૂળ, રીંગણાં, પાંકલાં આંખાં, ખજૂર અને મીઠાં દાડિમ, એઓનો ત્યાગ કરવો. જેઓનાં નામોમાં પ્રથમ 'ક' આવે એવા પદાર્થો અને જલપ્રાય પ્રદેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ એઓનો પણ વિશેષ કરી ત્યાગ કરવો. આ ઔષધમાં જે ગજવેલ નાખવામાં આવે છે તેને મણુશીલથી ઠે સોનામખીથીજ મારવી અને ખીજું કાંઈ કરવું નહી એમ સમજવું નહીં પણ ખીજાં લોહોનીપેઠે પુટ દેવાઆદિ ક્રિયાઓ પણ કરવી.

જેઓનાં નામોમાં પ્રથમ 'ક' આવે છે એવા પદાર્થો એટલે કંદુક (કડવાં પરવળ) કાલમાક, કૂખાંડ (પદકાણું) કાકડી, કટાલાં, કાંલિંગ, (તરખુજ) કંડુ, (બોર) કરમદાં, ઠેરડાં, કતકફલ, કશોલાં અને કાંજી ઇત્યાદિકનો ત્યાગ કરવો.

શતાવરી પાક.

શતાવરીનાં મૂળીયાંનો કલ્ક, કલ્કથી ચોગણું દુધ, દુધ જટલું ગાયનું ધી અને કલ્ક જટલી સાકર એઓને માત્ર ધીજ અવશેષ રહે એવી રીતે પકાવીને તે અવલેહ બે તોલાં ભાર ચાટવામાં આવે તે તેથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસ એઓનો નાશ થાયછે.

રક્તપિત્તનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

અમ્લપિત્તનો તથા શ્લેષ્મપિત્તનો

અધિકાર.

અમ્લપિત્તનું પાસેનું નિદાન.

અધામ્લપિત્તશ્લેષ્મપિત્તા-

ધિકારઃ ।

તત્રામ્લપિત્તસ્ય વિપ્રકૃષ્ટં નિ-

દાનમાહ ।

વિરુદ્ધદુષ્ટામ્લવિદાહિ પિત્તપ્રકોપિ પાનાન્નમ્બુજો વિદગ્ધમ્ । પિત્તં સ્વહેતૂ-પચિતં પુરા યત્તદમ્લપિત્તં પ્રવદ-ન્તિ સન્તઃ ॥

દુષ્ટ વ્યાપન્નમન્નમ્ । પિત્તપ્રકોપીત્યુ-ક્તેડપિ અમ્લવિદાહીતિ વિશેષાર્થમ્ । પિત્ત-પ્રકોપિ પાનં તક્રમુરાદિ । અન્નં માપાદિ । સ્વહેતૂપચિતં પુરા યદ્ વર્ષાસ્વમ્લવિપાકૈર્જ-લૈરોપધીમિશ્ર્ચ તાદૃશીમિરુપચિતમ્ સચ્ચિતં પિત્તં તદમ્લપિત્તં વદન્તિ અમ્લપિત્તાર્હ્યં રોગં વદન્તિ ॥

વિરુદ્ધ, ખગડેલ, ખાટાં, ખળતરા કરનારાં અને પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનારાં

અન્નપાનેને જ માણસ ખાય તેનું ખાટા પાકને પામેલું પિત્ત કે જ પ્રથમ વર્ષા-ઋતુમાં ખાટા વિપાકવાળાં જળોથી તથા તેવી ઔષધીઓથી જન્મા થએલું હોયછે તેને મહાત્મા વૈદ્યે અમ્લપિત્તરોગ કહેછે.

જે કે 'પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનારાં' એટલું કહેવામાંજ 'ખાટાં અને ખળતરા કરનારાં' એઓનો સમાવેશ થાયછે તે-પણ 'ખાટાં અને ખળતરા કરનારાં' એમ બુદ્ધું કહ્યું તેનો અભિપ્રાય એ છે કે તેઓથી પિત્તનો વધારે પ્રકાપ થાયછે. છાશ તથા મદિરા આદિ પાનો અને અ-ડદ આદિ અન્નો પિત્તને પ્રક્રુપિત કર-નારાં સમજવાં.

અમ્લપિત્તરોગનું લક્ષણ.

અધામ્લપિત્તસ્ય વ્યાધેર્લ-

ક્ષણમાહ ।

અવિપાકક્રમોત્કેશતિકામ્લોદ્ગાર-ગૌરવૈઃ । હૃસ્કંત્વદાહાડહુચિભિરમ્લપિ-ત્તં વદેદ્વિપક્ ॥

અન્નાદિકનું નહી પચવું, ગ્લાનિ, ઉ-લટીના ઉછાળા કડવા તથા ખાટા ઓ-ડકાર, શરીર માં ભારેપણું, હૃદયમાં તથા ગળામાં દાહ અને અરૂચિ એટલાં લ-ક્ષણો ઉપરથી વૈદ્યે અમ્લપિત્ત થએલું કહેવું.

અમ્લપિત્તના બે ભેદ.

અમ્લપિત્તં દ્વિધા પ્રોક્તમધોગ્ચ ત-થોર્ધ્વગમ્ ॥

ઉર્ધ્વગ, (ઉંચે ગતિવાળું) અને અ-ધોગ (નીચે ગતિવાળું) એ રીતે અમ્લ-પિત્તના બે ભેદ વિદ્વાનોએ કહ્યાછે.

ઉર્ધ્વગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

તત્રોર્ધ્વગસ્ય લક્ષણમાહ ।

વાંતં હરિત્ પીતમનીલકૃષ્ણમારક્ત-
રક્તામમતીવ ચાચ્છમ્ । મત્સ્યોદકામ-
ન્વતિપિચ્છલામં શ્લેષ્માનુયાતં સહિતં
રસેન ॥

આરક્તમ્ ઈપછોહિતમ્ । રક્તામં વા ॥
અતીવ ચાચ્છં નિર્મલમ્ । રસેન લવણકઠુ-
તિક્તરૂપેણ ॥

હરિત રંગવાળી, પીળા રંગવાળી,
નીલા તથા કાળા રંગ વગરની, થોડી
રાતી, રાતી, અત્યંત નિર્મળ, માછલાનાં
ઘોણુ બેવી, અત્યંત ચીકણી બેવી લા-
ગતી, કફના સંસર્ગવાળી અને ખારા
તીખા તથા કડવા રસવાળી ઉલટીઓ
યતી હોય તેા ઉર્ધ્વગ અમ્લપિત્ત બાણુવું.

અધોગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

અધોગસ્ય લક્ષણમાહ ।

તદ્દાહમૂર્છાભ્રમમોહકારિ પ્રયાસ-
ધો વા વિવિધપ્રકારમ્ । હૃલ્લાસકોઠા-
નલસાદહર્ષસ્વેદાદ્ગ્નપીતત્વકરં કદાચિત્ ॥

મૂર્છા સર્વદા જ્ઞાનશૂન્યતા । મોહો વિ-
પરીતં જ્ઞાનમ્ । અયો વેતિ વા શબ્દ ઊર્ધ્વ-
ગાપેક્ષ્યા । વિવિધપ્રકારં હરિદ્રાવર્ણયો-
ગાત્ । કદાચિત્ હૃલ્લાસાદિકરં ચ મવતિ ॥

તૃપા, બળતરા, સર્વદા બેલાનપણું,
ભ્રમ અને વિપરીત જ્ઞાન એઓને કર-
નાઈ, હળદરના બેવા વર્ણના યોગને-
લીધે અનેક પ્રકારનું અને ઘાઈ સમયે
મોળ, ડ્રામઠાં, અગ્નિની મંદતા, રવા-
ણાઓનું ઉભું થવું, પસીનો અને અંગેામાં
પીળાપણું એઓને કરનાઈ જે અમ્લ-

પિત્ત શુદ્ધતી વહેતું હોય તેને અધોગ
અમ્લપિત્ત બાણુવું.

અમ્લપિત્તની વિશેષ અવસ્થા.

આમ્લપિત્તસ્યાવસ્થાવિશે-
પમાહ ।

શુક્તે વિદગ્ધેડપ્યથવાપ્યશુક્તે કરો-
તિ તિક્તામ્લવાર્મિ કદાચિત્ । ઉદ્ધાર-
મેવંવિધમેવ કઠ્ઠહૃત્કુક્ષિદાહં શિરસો-
રુજ્જ ॥ કરચરણદાહમૌષ્ણ્યં મહતીમ-
ર્હંચ જ્વરં ચ કફાપિત્તમ્ । જનયતિ
કઠ્ઠમ્પ્હલપિડિકા ગતનિચિતરોગ-
ચયમ્ ॥

શુક્તે વિદગ્ધે તિક્તામ્લવાર્મિ કરોતિ ત-
થા ઉદ્ધારં એવંવિધમેવ તિક્તામ્લમેવ કરોતિ ।
તથા કઠ્ઠહૃત્કુક્ષિદાહં શિરોરુજં ચ કરો-
તિ તથા કરચરણદાહાદિકં જનયતિ । ત-
થા કઠ્ઠમ્પ્હલપિડિકાબ્યાપ્તગાત્રે રોગચયં
કરોતિ । અજવિપાકશ્લમાદિકં જનય-
તિ । અથવા કદાચિત્ અશુક્તેડપિ તિક્તા-
મ્લવાન્તિ કરોતિ ॥

એ અમ્લપિત્ત આધેલા અનાદિકનેા
વિરૂદ્ધ દાહ થતાં કડવી તથા ખાટી ઉ-
લટી કરાવેછે, કડવા તથા ખાટા ઓડ-
કાર લાવેછે, ગળામાં, છાતીમાં તથા પે-
ટમાં બળતરા કરેછે, માથામાં બધા ક-
રેછે, હાથમાં તથા પગમાં બળતરા કરે-
છે, ગરમીને ઉત્પન્ન કરેછે, ભારે અરૂચિ
ઉપજાવેછે, કફ તથા પિત્તસંબંધી બન-
રને ઉત્પન્ન કરેછે અને ચળથી, ગોળચ-
કરડાંઓથી તથા ફેડલીઓથી બ્યામ
થએલા ગાત્રમાં અત્રના વિરૂદ્ધ પાક તથા
જ્વાનિ આદિ રોગોના સમૂહને ઉત્પન્ન

કરેછે. કાઠ સમયે ખાધા વગર પણ ઉલટી કરાવેછે.

અમ્લપિત્તમાં દોષોનો સંસર્ગ

બાણવાની ૪૩૨.

અથામ્લપિત્તદોષસંસર્ગમાહ ।

સાનિલં સાનિલકફં સકફં તચ લક્ષયેત્ । દોષલિઙ્ગેન મતિમાન્ મિપ-
ઓહકરં હિ તત્ ॥

ઊર્ધ્વાધઃપ્રવૃત્ત્યા હર્ષતીસારામ્યાં તુ-
લ્યતયા વૈચખ્રાન્તિકૃત્ ॥

બુદ્ધિમાન્ વૈચ દોષોનાં ચિન્હો ઉ-
પરથી એ અમ્લપિત્ત વાયુના સંસર્ગવાળું
છે અથવા વાયુ તથા કફ એ બન્નેના
સંસર્ગવાળું છે કે કફના સંસર્ગવાળું છે ?
એ અવરથ બાણવું બેધએ, કારણ કે એ
અમ્લપિત્ત ઊંચે ગતિથી ઉલટીના રોગ
જવું અને નીચે ગતિથી અતીસાર જવું
હોવાથી વૈચોને પ્રાંતિ કરે એવું છે.

દોષોના ભેદ ઉપરથી લક્ષ-
ણોમાં ભેદ.

દોષભેદેન લક્ષણભેદમાહ ।

કમ્પમલાપમૂર્છાચિમિચિમિગાત્રા-
વસાદશૂલાનિ । તમસો દર્શનવિખ્રમ-
પ્રમોહહર્ષાસ્તથાનિલેન યુતે ॥ કફ-
નિષ્ઠીવનગૌરવજડતારુચિશીતસાદવ-
મિલેપાઃ । દહનવલહાનિકૃઘ્નિદ્રા-
ચિહ્નં કફાનુગે ભવતિ ॥ ઉભયમિદમેવ
ચિહ્નં મારુતકફસમ્ભવેડમ્લપિત્તે સ્પાત્ ॥
ચિમિચિમિ ઝિનિઝિનીતેલોકેહર્ષોરોમાશ્વઃ ॥

અમ્લપિત્ત એ વાયુના સંસર્ગવાળું
હોયતો કંપ, પ્રલાપ, મૂર્છા, ઝણઝણી,

ગાત્રોમાં ઝલાનિ, અંધારાનું દર્શન, વિ-
ખ્રમ, મોહ અને રૂવાણાઓનું ઉભું થવું
એટલાં ચિન્હો થાયછે.

અમ્લપિત્ત એ કફના સંસર્ગવાળું હો-
યતો કફનું થુંકવું, શરીરમાં ભારેપણું,
જડપણું, અશ્ચિ, શીત, ઝલાનિ, વમન,
મોહાનું તથા છાતીનું કફથી લેપાએલા-
પણું, અગ્નિના બળની હાનિ, અળ અને
નિદ્રા એટલાં ચિન્હો થાયછે.

અમ્લપિત્ત એ કફ તથા વાયુ એ બ-
ન્નેના સંસર્ગવાળું હોય તો ઉપર કહેલાં
બન્ને પ્રકારનાં ચિન્હો થાયછે.

અમ્લપિત્તનું સાધ્યપણું, યાધ્યપણું
અને કષ્ટ સાધ્યપણું.

અથામ્લપિત્તસ્ય સાધ્યત્વા-
દિકમાહ ।

રોગોડ્યમ્લપિત્તારુચ્યો યત્રાત્સંસા-
ધ્યતે નવઃ । ચિરોત્થિતો ભવેદ્યાપ્યઃ
કૃચ્છ્રસાધ્યઃ સ કસ્યચિત્ ॥

કસ્યચિત્ હીનાહારાચારશીલસ્ય ॥

આ અમ્લપિત્ત નામનો રોગ એ થોડા
કાળથી ઉત્પન્ન થયો હોયતો ઔષધોથી
સાધ્ય થાયછે, લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થયો
હોયતો યાધ્ય થાયછે પણ અયોગ્ય આ-
હારવિહારવાળા માણસને તો થોડા
કાળથી ઉત્પન્ન થયેલો છતાં પણ કષ્ટ
સાધ્ય થાયછે.

શ્લેષ્મપિત્તનું લક્ષણ.

અથ શ્લેષ્મપિત્તસ્ય લક્ષણમાહ ।
તમો મૂર્છારુચિશ્લાર્દીરાલસ્યં ચ શિ-
રોરુજા । પ્રસેકો મુલમાધુર્યં શ્લેષ્મપિ-
ત્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

अंधारां आववां, भूर्धा, अश्चि, उ-
लटी, आलश्य, माथाभां व्यथा, लाणुं
आव्या करुं अने भोडोडाभां भीठाश
येटलां श्वेभपित्तनां लक्षणे छे.

अम्लपित्तनी चिकित्सा.

अधाम्लपित्तचिकित्सा ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवा-
सकैः । कारयेन्मदनैः क्षौद्रैः सैन्धवैश्च
तथा भिषक् ॥ विरेचनं त्रिवृचूर्णमधु-
धात्रीफलद्रवैः । ऊर्ध्वगं वमनैर्विद्वान-
धोगं रेचनैर्हरेत् ॥ अम्लपित्तमिति शेषः ॥

यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारव-
जिताः । यथा स्वं लाजशक्नुन्वा
सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ निस्तुपयव-
द्वपधात्रीकथितं सलिलं त्रिगन्धमधु-
युक्तम् । द्रुततरमपहरति वमिं सजनि-
तामम्लपित्तम् । छिन्नोद्भवानिम्बप-
टोलपत्रं क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूप-
म् ॥ सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तं य-
थाशनिस्तालतहं प्रवृद्धम् ॥ वासामृ-
त्पपटकनिम्बभूनिम्बमार्कवैः । त्रिफ-
लकुलकैः काथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥
गाढापटोलयवचन्दनधान्यधात्रीवासा-
वराद्गदलनागकणाभयाभिः । लेहः
सिताब्जमधुभिः शिवपालपिण्डी ह-
न्त्यम्लपित्तमरुचिज्वरदाहशोषान् ॥
हन्त्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोहखालि-
समेहशिशिरघ्नशुक्रदोषान् । शुक्रा
नरः सततमामलकीरसेन वृद्धोप्यनेन हि
भवेत्तरुणो रिरंसुः ॥ कृष्णाम्बकरसो
ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ॥ रसतुल्यं

गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ।
धात्रीतुल्या सिता योज्या गव्यमाज्यं
पलद्वयम् ॥ मन्दाग्निना पचेत् सर्वं या-
वद्भवति पिण्डितम् ॥ पलाथे पलमेकं
वा प्रसहं भक्षयेदिदम् । खण्डकृष्णा-
ण्डकं ख्यातमम्लपित्तापहं परम् ॥

इति खण्डकृष्णाम्बकोऽवलेहः ॥

कुडवं नारिकेरस्य जले मृद्वाग्निना
पचेत् । नारिकेरजलालाभे गव्ये पय-
सि तत्पचेत् । धान्यकं पिप्पली मुस्तं
चातुर्जातं विचूर्णितम् ॥ प्रत्येकण्ड-
मात्रं तु शीते तस्मिन् विनिःक्षिपेत् । प-
लमात्रस्तदर्धोऽपि भक्षितः प्रसहं नरैः ।
नारिकेरकखण्डोऽयं पुंस्तनिद्राबलप्र-
दः ॥ अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परि-
णामजम् । क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं
दावानलो यथा ॥

पलमात्रगव्यघृतेन नारिकेरस्य भर्जनं
कर्त्तव्यमिति सम्प्रदायः । इति नारिकेर-
खण्डः ॥

प्रस्थन्तु नारिकेरस्य सूक्ष्मं द्रुपदि
पेपितम् । निष्कुलीकृतकृष्णाम्बखण्डा-
नामर्धमाढकम् ॥ तद्वयं भर्जयेद्गव्ये
घृते तु कुडवोन्मिते ॥ ततस्तत्र क्षि-
पेच्छुद्धं गोदुग्धश्चाढकोन्मितम् । तत्रैव
निःक्षिपेद्गव्यां सितां प्रस्थद्वयोन्मिताम् ।
पचेत् सर्वाणि चैकत्र मृदुना बद्धिना
भिषक् ॥ सुपके शीतले तत्र चूर्णिकृत्य
विनिःक्षिपेत् ॥ सूक्ष्मलां धान्यकं धा-
त्रीं पपटजलदं जलम् ॥ उशीरं चन्दनं
द्राक्षां शृङ्गाटञ्च कशेरुकम् । त्वक्पत्रकं

સર્કપૂરં કર્પયુગ્મં પૃથક્ પૃથક્ ॥ સર્વં
સંમિશ્રયેદ્રણેદ્ ભાજને મૃગ્મયે નવે । પ-
લમાત્રમિદં પ્રાતર્ભક્ષયેદ્વા યથાનલમ્ ॥
एतन्निषेવितं हन्ति रोगानेतान्न संशयः।
અમ્લપિત્તં જ્વરં પિત્તં રક્તપિત્તમરોચ-
કમ્ ॥ વાતરક્તં તૃપાં દાહં પાણ્ડુરોગ-
ઞ્ચ કામલામ્ । ક્ષયં ક્ષપયતિ સિર્મ
શૂલઞ્ચ પરિણામજમ્ ॥ નારિકેરસ્ય સ્વ-
ષ્ઠોડયમશ્વિભ્યાં ભાપિતઃ પુરા । વર્ણ-
દો વૃહ્ણો વૃષ્યઃ પુંસ્તનિદ્રાવલપ્રદઃ ॥
इति बृहन्नारिकेरखण्डः ॥

અમ્લપિત્ત થયું હોય તો વૈદે કડવાં
પરવળ, લીંબડો, અરડૂસો, મીંદોળ,
મધ અને ક્ષેધવ એઓથી વમન કરા-
વવું અને નસોતરનું ચૂર્ણ, મધ અને
આમળાનો રસ એઓથી વીરેચન દેવું.
જો ગતિવાળું અમ્લપિત્ત હોયતો વમ-
નોથી મટાડવું, અને નીચે ગતિવાળુ અ-
મ્લપિત્ત હોયતો વિરેચનોથી મટાડવું.

તીક્ષ્ણ વધાર વગેરે સંસ્કારોથી ર-
હિત જ્વનાં અને ધહંના યૂષ આદિ
પદાર્થો પીવા અથવા ખાવા સાકરથી
તથા મધથી સંયુક્ત ચોખાની ધાણીનો
સાથેવો દોષની ચોગ્યતા બેધને પીવો.

ફેતરનાં વગરના જવ, અરડૂસો અને
આમળાં એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં તજ,
તમાલપત્ર, એળચી તથા મધ નાખીને
પીવામાં આવે તો અમ્લપિત્તે ઉત્પન્ન
કરેલી ઉલટી તુરંતજ મટી જાય છે.

ગળો, લીંબડાનાં પાનડાં અને કડવાં
પરવળનાં પાનડાં એઓને વાટી મધ
નાખીને પીવામાં આવે તો જ્વ વજ્જથી
મોટા તાડનો વિનાશ થાય છે તેમ તે

ઓપધથી અનેક રૂપોવાળા મંહાદરિણ
અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે.

અરડૂસો, ગળો, ખડસલીયો, લીંબ-
ડો, કરીયાતું, ભાંગરો, હરડો, ગેહડાં,
આમળાં અને કડવાં પરવળ એઓનો
ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં આવે
તો તેથી અમ્લપિત્ત મટી જાય છે.

કાળીપાડ, પરવળ, જવ, ચંદન,
ધાણા, આમળાં, અરડૂસો, બડી તજ,
તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળ, હરડો,
સાકર, કમળ અને મધ એઓનો અવ-
લેહ કે જે 'શિવપાલાપેડી' કહેવાય છે
તે અમ્લપિત્તને, અશ્ચિને, જ્વરને, દા-
હને તથા શોષને મટાડે છે.

નિત્ય આમળાના રસ સહિત લો-
જન કરવામાં આવે તો તેથી અમ્લપિ-
ત્ત, વમન, અશ્ચિ, દાહ, મોહ, ટાલ,
પ્રમેહ, શીત, વ્રણ અને વીર્યના દોષ
મટી જાય છે અને એવા લોજનથી યુક્ત
માણસને પણ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ
કરવાની ઇચ્છા થાય છે.

ખંડ કૂખ્માંડકાવલેહ.

કાળાંનો ચારસો તોલાં ભાર રસ,
ચારસો તોલાંભાર ગાયનું દુધ, બત્રીશ
તોલાં ભાર આમળાંનું ચૂર્ણ, બત્રીશ તો-
લાંભાર સાકર અને આઠ તોલાં ભાર
ગાયનું ધી એઓને એકઠાં કરી મંદ
અગ્નિથી ત્યાંસુધી પકાવવાં કે જ્યાં-
સુધી પિડા જેવાં થઇ જાય. આ 'ખંડ
કૂખ્માંડક' એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો
અવલેહ એ તોલાં ભાર અથવા ચાર તોલાં
ભાર ખાવામાં આવે તો તેથી અમ્લ-
પિત્ત સારીપેઠે મટી જાય છે.

નાલિકેરખંડ.

સોળ તોલાં ભાર ટોપડું લઈ નાળી-
એરના પાણીમાં અને નાળીએરનું પાણી
ન મળે તો ગાયના દુધમાં પકાવવું. એ
ટાકું થયા પછી તેમાં ધાણા, પીપળ,
મોથ, તજ, તમાલપત્ર, એળચી અને
નાગકિસર એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ચોવીશ
ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ નાખવું એ-
ટલે નાલિકેરખંડ સિદ્ધ થાય છે. આ
ઔષધ ચાર તોલાં ભાર અથવા બે તોલાં
ભાર નિત્ય ખાવામાં આવે તો તેથી
પુરૂષપણું, નિદ્રા તથા બળ પ્રાપ્ત થાય
છે અને અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, તથા
પરિણામશૂળ એઓનો જન્મ દાવાનળથી
શુષ્ક વનનો નાશ થાય છે તેમ તુરત
નાશ થાય છે. આ ઔષધ કરતાં પ્રથમ
ચાર તોલાં ભાર ગાયના ધીથી ટોપરાને
શેકવું એવો સંપ્રદાય છે.

બહુનાલિકેરખંડ.

છીપરપર ઝીણું વાટેલું ચોસઠ તોલાં
ભાર ટોપડું, અને છાલથી તથા પી વ-
એરથી રહિત કરેલાં ઢાળાના એકસો
અઠચાવીશ તોલાં ભાર ટુકડા એઓને
સોળ તોલાં ભાર ગાયના ધીમાં શેકીને
પછી તેમાં ગાયનું બસો છપન તોલાં
ભાર શુદ્ધ દુધ તથા એકસો અઠચાવીશ
તોલાં ભાર સુંદર સાકર નાખવી. પછી
એ સર્વને ઢામળ અગ્નિથી પકાવી સારી-
પેઠે પાકી રહે ત્યારે શીતલ કરીને વેઢે
તેમાં ઝીણી એળચી, ધાણા, આમળાં,
ખડસલીયો, મોથ, વાળો, કાળોવાળો,
ચંદન, ધ્રાખ, શીંગોડાં, કસેલાં, તજ,
તમાલપત્ર અને ભીમસેની બરાસ એ
પ્રત્યેક પદાર્થોનું બધે તોલાં ભાર ચૂર્ણ

કરી તે સઘળું ચૂર્ણ મેળવી દેવું એટલે
બૃહન્નાલિકેર ખંડ સિદ્ધ થાય છે. આ
ઔષધને માટીના નવા વાસણમાં રા-
ખવું. આ ઔષધ ચાર તોલાં ભાર અ-
થવા પોતાના અગ્નિના બળ પ્રમાણે સ-
વારમાં ખાવું. આ ઉપાયના સેવનથી
અમ્લપિત્ત, જ્વર, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અ-
શયક, વાતરક્ત, તરશ, દાહ, પાંડુરોગ,
કમળો, ક્ષય અને પરિણામ શૂળ એ-
ઓનો તુરત નાશ થાય છે. પૂર્વે અશ્વિની
કુમારોએ કહેલો આ નાલિકેરખંડ શ-
રીરના વર્ણને સાશે કરે છે, ધાતુઓને પુષ્ટ
કરે છે, કામી લોકોને હિતકારી છે, અને
પુરૂષપણાને, નિદ્રાને તથા બળને આપે છે.

રક્તેભપિત્તની ચિકિત્સા.

અથ પિત્તશ્લેષ્મચિકિત્સા ।

અમયા પિપ્પલી દ્રાક્ષા સિતા ધાન્ય-
વવાસકમ્ ॥ મધુના કણ્ઠદાહરં પિત્ત-
શ્લેષ્મહરં પરમ્ ॥ પટોલયવધાન્યાક-
પિપ્પલ્યામલકાનિ ચ । एपां क्षौद्रयुतः
क्वाथः पित्तश्लेष्महरः परः ॥ पित्तश्ले-
ष्मवमीकण्डूकोठविस्फोटदाहनुत् । दी-
पनः पाचनः क्वाथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥
पिप्लली खण्डपथ्याभिस्तुल्याभिर्मांदरुः
कृतः । पित्तश्लेष्महरो भुक्तो वह्निमान्य-
ञ्च नाशयेत् ॥

इत्यम्लपित्तश्लेष्मपित्ताधिकारः ॥

હરડે, પીપળ, ધ્રાખ, સાકર, ધાણા
અને જનાસો એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં
કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી રક્ત-
ેભપિત્ત તથા કંઠનો દાહ મટી જાય છે.
કડવાં પરવળ, જવ, ધાણા, પીપળ
અને આમળાં એઓનો ક્વાથ કરી મધ

નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી શ્લેષ્મ-
પિત્ત સારીપેઠે મટી જાય છે.

આહુ અને કડવાં પરવળ એઓનો
ક્વાથ કરી પીવામાં આવેતો તેથી અગ્નિ
પ્રદોષ થાય છે, પાચન થાય છે અને શ્લે-
ષ્મપિત્ત, ઉલટી, ચળ, ક્રામઠાં, ફેડલા
તથા દાહ મટી જાય છે.

પીપળ, ખાંડ અને હરડે એઓને
સમ ભાગે લઈ લાડુ કરીને ખાવામાં
આવેતો તેથી શ્લેષ્મપિત્ત અને અગ્નિની
મંદતા એઓનો નાશ થાય છે.

અન્નહિત્તનો તથા શ્લેષ્મપિત્તનો

અધિકાર સંપૂર્ણ.

ક્ષયરોગનો અધિકાર.

ક્ષયરોગનાં પાસેનાં તથા

દૂરનાં નિદાનો.

અથ રાજયક્ષ્માધિકાર: ।

તત્ર રાજયક્ષ્મણો વિપ્રકૃષ્ટં સ-

ન્નિકૃષ્ટં નિદાનમાહ ।

વેગરોધાત્ ક્ષયાચ્ચ સાહસાદ્વિપમા-
શનાત્ । ત્રિદોષો જાયતે યક્ષ્મા ગદો
હેતુચતુષ્ટયાત્ ॥

વેગરોધાત્ વાતાદીનાં વેગધારણાત્ ।
'વાતમૂત્રપુરીપાણિ નિશ્ચક્ષ્માતિ યદા નર: ' ॥
इति चरकवचनात् । ક્ષયાત્ ક્ષીયતેડનેતિ
ક્ષય: । તેનાતિવ્યવાયાનશનેર્ધ્યાદયો ધા-
તુક્ષયહેતવ ક્ષયશબ્દેનોચ્યન્તે ॥ સાહસાત્
બલવતા સમમ્ મહ્યુદ્ધાદિત્ । વિપમાશ-
નાત્ 'બહુસ્તોકમકાલં વા મુક્તં તદ્વિપ-
માશનમ્' । તસ્માત્ ત્રિદોષ: સાન્નિપાતિ-

ક: । હેતુચતુષ્ટયાત્ । અન્યેડપિ હેતવો હે-
તુચતુષ્ટય એવાન્તર્ભવન્તિ । યક્ષ્મણ: પર્યા-
યા રાજયક્ષ્મક્ષયશોષા: ॥

અધોવાયુ વગેરેના વેગોને શેકવાથી
ક્ષયરોગ થાય છે. ચરકે કહ્યું છે કે "મા-
ણસ ન્યારે વાયુ, મૂત્ર અને વિષ્ણા આ-
દિના વેગોને શેકે છે ત્યારે રોગોની ઉ-
ત્પત્તિ થાય છે."

અત્યંત મૈથુન, અત્યંત ઉપવાસ અને
અત્યંત ઇર્ષ્યા આદિ કે જેઓ ધાતુઓનો
ક્ષય થવાનાં કારણો છે તેઓથી પણ ક્ષય-
રોગ થાય છે.

બળવાનની સાથે મહ્યુદ્ધ કરવા
આદિ સાહસથી પણ ક્ષયરોગ થાય છે.

બહુ ઝાઝું, બહુ શોડું અથવા સમય
વગરનું ભોજન કરવામાં આવે તેથી પણ
ક્ષયરોગ થાય છે.

ક્ષયરોગ કે જે સાન્નિપાતિક છે એટલે
જેનું પાસેનું કારણ ત્રણે દોષો છે તે ઉ-
પર કહેલાં ચાર દૂરનાં નિદાનોથી થાય છે.
ક્ષયરોગના જે જે ખીજ પણ હેતુઓ
છે તેઓ સધળા આ ચાર હેતુઓમાં
અંતર્ભૂત થાય છે એમ સમજવું. યક્ષ્મા,
રાજયક્ષ્મા, ક્ષય અને શોષ એ ચારે આ
રોગનાં નામો છે.

યક્ષ્મા આદિ ચાર નામોના અર્થો.

યક્ષ્માદીનાં નિરુક્તિમાહ ।

વૈદ્યો વ્યાધિમતાં યસ્માત્ વ્યાધિ-
ર્યજ્ઞેન યક્ષ્યતે । સ યક્ષ્મા પ્રોચ્યતે
લોકે શબ્દશાસ્ત્રવિશારદૈ: ॥

યક્ષ્યતે પૂજ્યતે ॥

રાજશ્ચન્દ્રમસો યસ્માદ્મૂદેપ કિ-
લામ્નય: । તસ્માત્ રાજયક્ષ્મેતિ પ્રવદ-

ચરકે ખલાઓમાં તથા પડખાઓમાં પીડા થવાઆદિ જે ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં છે તેઓ એ રોગમાં ધણું કરીને યનારાંજ હોવાનેલીધે કહ્યાં છે. સુશ્રુતે તો છ લક્ષણો કહ્યાં છે. જમ કે “ક્ષયરોગ યથો હોય ત્યારે અન્ન ઉપર દ્વેષ, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીનું દેખાવું અને સ્વરનો ભેદ એ છ લક્ષણો થાય છે.

એકે ક્ષયરોગ સાન્નિપાતિક છે તો-
પણ દોષોની ઉલ્વણુતા ઉપરથી
અગીયાર લક્ષણો.

ઉલ્વણતયા દોષાણાં ભેદાયક્ષમ-
ણ એકાદશલક્ષણાન્યાહ ।

સ્વરભેદોઽનિલાચ્છલં સહોચશ્વાંસ-
પાર્શ્વયોઃ । જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ પિ-
ત્તાદ્રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥ શિરસઃ પરિ-
પૂર્ણત્વમમક્તછન્દ એવ ચ । કાસઃ ક-
ઠ્ઠસ્ય ચ ધ્વંસો વિજ્ઞેયઃ કફકોપતઃ ॥

અનિલાત્ ઉલ્વણાત્ । એવં પિત્તાત્ ક-
ફાચ્ચ । યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

એક એવ મતઃ શોષઃ સન્નિપાતાત્મ-
કો ગદઃ । ઉદ્રેકાત્તત્ર લિઙ્ગાનિ દો-
ષાણાં નિપતન્તિ હિ ॥

વાયુની ઉલ્વણુતા હોય તો સ્વરનો ભેદ, શૂળ અને ખલાનો તથા પડખાં-
ઓનો સંક્રમ થાય છે. પિત્તની ઉલ્વ-
ણુતા હોય તો જ્વર, દાહ, અતિસાર
અને રૂધિરનું નીકળવું થાય છે. કફની
ઉલ્વણુતા હોય તો માથાનું ભારેપણું,
અન્નઉપર અરૂચિ, ઉધરસ, અને કંઠનો
ધ્વંસ થાય છે. સુશ્રુતે કહ્યું છે કે “એ
ક્ષયરોગ ત્રણે દોષના સન્નિપાતરૂપ હો-

વાનેલીધે એક પ્રકારનોજ માનવામાં
આવ્યો છે તોપણ તેમાં દોષોની ઉલ્વ-
ણુતાના પ્રમાણમાં તે તે દોષોનાં ચિન્હો
પ્રાપ્ત થએલાં બેવામાં આવે છે.

ક્ષયરોગનું અસાધ્યપણું.

અથાસાધ્યં યક્ષ્માગમાહ ।

એકાદશભિરેભિર્વા પદ્મભિર્વાપિ સ-
મન્વિતમ્ । ત્રિભિર્વા પીઢિતં લિઙ્ગૈર્જ્વ-
રકાસાસ્ટગામયૈઃ ॥ જહ્યાચ્છોપાદિતં જ-
ન્તુમિચ્છન્ સુવિમલં યશઃ ॥

તત્ર વિશેષમાહ ।

સર્વૈરર્થેભિર્વાપિ લિઙ્ગૈર્માસબલ-
ક્ષયે । યુક્તો વર્જ્યશ્ચિકિત્સ્યસ્તુ સર્વ-
રૂપોઽપ્યતોઽન્યથા ॥

સર્વેલિઙ્ગૈરેકાદશાભિઃ અર્થેઃ પદ્મિઃ ત્રિ-
ભિર્જ્વરકાસરુધિરવમનૈઃ । અતોઽન્યથા માં-
સબલે સતિ સર્વરૂપોઽપિ ન પ્રત્યાહ્યેયઃ ॥
કિન્તુ ચિકિત્સ્યઃ ॥

મહાશનં ક્ષીયમાણમતીસારનિપીઢિ-
તમ્ । શૂલમુષ્કોદરં ચૈવ યક્ષ્મિણં પરિ-
વર્જયેત્ ॥

મહાશનં ક્ષીયમાણમિત્યેકમસાધ્યં લક્ષ-
ણમ્ । અતીસારનિપીઢિતમિતિ દ્વિતીયમ્ ॥
યત ઉક્તમ્ ‘મલાયત્તં બલં પુંસાં શુક્રાય-
ત્તં ચ જીવિતમ્ । તસ્માત્ યત્નેન સંરક્ષેત્
યક્ષ્મિણાં મલ્લેરતસી’ ॥ શૂલમુષ્કોદરમિતિ
તૃતીયમ્ ॥

જે વૈદ્ય નિર્મલ શુભ કીર્તિની ઇચ્છા
કરતો હોય તેણે એ અગીયાર, અથવા
છ અથવા જ્વર, ઉધરસ અને લોહીનું
વમન એ ત્રણ લક્ષણોથી પીડાએલા
ક્ષયરોગીને છોડી દેવો.

છોડી દેવામાં વિશેષ.

માંસનો તથા બળનો ક્ષય થઇ ગયો હોય તો એ અગીયાર, છ અથવા ત્રણ લક્ષણોથી પણ યુક્ત થએલા રોગીને છોડી દેવો. પરંતુ માંસનો અને બળનો ક્ષય ન થયો હોય તો એ સઘળાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ રોગીને ના નહીં પાડતાં તેની ચિકિત્સા કરવી.

જ ક્ષયરોગી ઝાંઝું ખાતો હોય અને ક્ષીણ થતો જતો હોય તેના ક્ષયને અસાધ્ય જણીને છોડી દેવો.

જ ક્ષયરોગી અતીસારથી પીડાતો હોય તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ. કહ્યું છે કે “માણસોનું બળ મળને આધીન છે અને જીવિત વીર્યને આધીન છે એટલા માટે ક્ષયવાળાઓના મળનું અને વીર્યનું યત્નથી રક્ષણ કરવું.

જ ક્ષયરોગીના વૃષણ અને પેટ સુષીગ્નએક હોય તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ.

ક્ષયરોગનું અરિષ્ટ.

અથારિષ્ટમાહ ।

શુક્લાક્ષમન્નદ્વેષારમૂર્ધ્વશ્વાસનિપીડિ-
તમ્ । કૃચ્છ્રેણ વહુ મેહન્તં યક્ષ્મા હન્તી-
હ માનવમ્ ॥

મેહન્ત શુક્ર ક્ષરન્તમ્ । શુક્લાક્ષત્વા-
ચોકૈકશોડરિષ્ટલક્ષણમાહુઃ ॥

આંખો ધોળી થઇ ગઇ હોય અથવા અન્નઉપર દ્વેષ થયો હોય અથવા હંચા શ્વાસથી પીડા થતી હોય અથવા કષ્ટા-
ધને ઝાંઝુ વીર્ય ઝરતું હોય તો તે માણ-
સને ક્ષયરોગ મારી નાખે છે.

ક્ષયરોગમાં જીવવાની અવધિ.

અવધિમાહ ।

પરં દિનસહસ્રં તુ यदि जीवति मा-
नवः । सुभिषग्भिन्नरूपक्रान्तस्तरुणः शो-
पपीडितः ॥

શોપપીડિતો માનવશ્ચેત્તરુણો ભવતિ ।
સુભિષગ્ભિન્નરુપક્રાન્તો ભવતિ તદા પરં દિ-
નસહસ્ત્રં દ્વિતીયં દિનસહસ્ત્રં યદિ જીવતિ
તત્ર જીવનવિકલ્પ इत्यर्थः । एतेन शोप-
पीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सदैवैश्वि-
कित्सितो भवति तदा प्रथमदिनसहस्रं
जीवेदेवेत्युक्तम् ॥

ક્ષયરોગથી પીડાએલો માણસ જે
જીવાન હોય અને સારા વૈદ્યોના હાથથી
ચિકિત્સા પામતો હોય તો એક હજાર
દિવસસુધી જીવે છે. પછી તેને ખીજ
હજાર દિવસ કાઢાડવા તો સંશય ભરેલા
છે એટલે ખીજ હજાર દિવસસુધી તો
જીવે કે ન જીવે.

કેવા ક્ષયરોગીની ચિકિત્સા કરવી.

અથ ચિકિત્સામાહ ।

ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रिया-
सहम् । उदकमेदात्मवन्तं दीप्तान्नियुक्तं-
शं नरम् ॥

આત્મવન્ત યત્નવન્તં ધૃતિવન્ત વા ॥

જ ક્ષયનો દરદી તાવના સખંધથી
રહિત, બળવાન, ચિકિત્સાસખંધી ક્રિ-
યાઓનું સહન કરી શકે એવો, યત્ન-
વાળો, ધીરજવાળો, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો
અને કૃશ નહિ થઇ ગએલો હોય તેની
ચિકિત્સા કરવી.

નોખનોખાં નિદાનોઉપરથી
નોખનોખા શોષો.

અથ નિદાનચિરૌર્ષૌર્વિશેષ-
શોષાનાહ ।

વ્યવાયશોકવાર્દક્યવ્યાયામાધ્વમ-
શોષિતાન । વ્રણોરઃક્ષતસંજ્ઞી ચ શો-
ષિણો લક્ષણૈઃ ગૃણુ ॥

વ્રણશોષી ઊરઃક્ષતશોષી ચ ॥

મૈથુન કરવાથી થએલો શોષ 'વ્ય-
વાય શોષ' કહેવાય છે. શોકથી થએલો
શોષ 'શોકશોષ' કહેવાય છે. વૃદ્ધ અવ-
સ્થાથી થએલો શોષ 'વાર્દક્યશોષ' ક-
હેવાય છે. કરસત કરવાથી થએલો શોષ
'વ્યાયામશોષ' કહેવાય છે. પંથ કરવાથી
થએલો શોષ 'અધ્વશોષ' કહેવાય છે.
પ્રણુ થવાથી થએલો શોષ 'પ્રણુશોષ'
કહેવાય છે અને છાતીમાં ક્ષત થવાથી
થએલા શોષ 'ઊરઃક્ષતશોષ' કહેવા-
ય છે. હવે એઓનાં લક્ષણો કહું છું તે
સાંભળો.

વ્યવાય શોષનું લક્ષણ.

તત્ર વ્યવાયશોષિણો
લક્ષણમાહ ।

વ્યવાયશોષી શુક્રસ્ય ક્ષયલિઙ્ગરૂપ-
દ્રુતઃ । પાણ્ડુદેહો યથા પૂર્વે ક્ષીયન્તે ચા-
સ્ય ધાતવઃ ॥

શુક્રસ્ય ક્ષયલિઙ્ગૈઃ મુશ્રુતોક્તૈઃ । તાનિ
યથા, શુક્રસ્ય મેદૂરૂપણવેદના વ્યવાયે
ચાશક્તિઃ । ચિરાદ્વા પ્રસેકઃ । પ્રસેકોડ્વપ-
શુક્રદર્શનમિત્તિ । યથા પૂર્વે ક્ષીયન્તે ચાંસ્ય
ધાતવઃ પ્રથમં શુક્રં ક્ષીયતે પશ્રાચ્છુક્રસ-

યજનિતવાયુના મજ્જાદયોડપિ ધાતવો યથા
પૂર્વે ક્ષીયન્તે ॥

જને વ્યવાયશોષ થયો હોય તે માણુ-
સને મુશ્રુતમાં વીર્યના ક્ષયનાં જ ચિન્હો
કલાં છે તેઓ થાય છે એટલે લિંગમાં તથા
વૃષણોમાં વેદના થાય છે. મૈથુન કરવામાં
અશક્તપણું થાય છે, અથવા મૈથુન કરે
તો ઘણીવારે વીર્ય સ્ખલિત થાય છે અને
સ્ખલિત થતાં થોડું વીર્ય દેખાય છે. એ
માણુસનો દેહ પાંડુ થઈ જાય છે અને
પ્રથમ વીર્ય ક્ષીણુ થતાં તેની ક્ષીણુતાથી
થએલા વાયુનેલીધે તેની ઉપરના મજ્જા-
આદિ ધાતુઓ પણ અતુક્રમે ક્ષીણુ થાય છે

શોકશોષનું લક્ષણ.

શોકશોષિણો લક્ષણમાહ ।

પ્રધ્યાનશીલઃ સ્વસ્તાઙ્ગઃ શોકશો-
ષ્યપિ તાદૃશઃ । વિના શુક્રસ્યકૃત-
વિંકારૈરૂપલક્ષિતઃ ॥

પ્રધ્યાનશીલઃ યસ્યાભાવેન શોકો જ-
નિતસ્તદ્ધ્યાનપરઃ । સ્વસ્તાઙ્ગઃ શિથિલાઙ્ગઃ ।
તાદૃશઃ વ્યવાયશોષિસદૃશઃ ॥ તેન શુ-
ક્રાદિસર્વધાતુક્ષયયુક્તો ભવતિ । પરં શુક્ર-
ક્ષયરૂતૌર્વિંકારૈર્મેદૂરૂપણવેદનાદિભિર્વિજિતો
ભવતિ વ્યાધિસ્વભાવાત્ ॥

જને શોકશોષ થયો હોય તે માણુસ
જે વસ્તુના અભાવથી શોક થયો હોય
તે વસ્તુનું ધ્યાન કર્યા કરે છે, શિથિલ
અંગોવાળો થઈ જાય છે અને વ્યવાયશો-
ષવાળા માણુસની પેઠે વીર્ય આદિ સ-
ધના ધાતુઓના ક્ષયથી યુક્ત થાય છે પણ
વ્યાધિના સ્વભાવનેલીધે તેને લિંગમાં
તથા વૃષણોમાં વેદના થવા આદિ વિ-
કારો થતા નથી.

વાર્દ્ધક્ય શોષવાળાનું લક્ષણ.

જરાશોષિણો લક્ષણમાહ ।

જરાશોષી કૃશો મન્દવીર્યવૃદ્ધિવ-
લેન્દ્રિયઃ । કમ્પનોઽરુચિમાન્ ભિન્ન-
કાંસ્યપાત્રહૃતસ્વરઃ ॥ ઘ્રીવતિ શ્લેષ્મ-
ણા હીનં ગૌરવારુચિપીઢિતઃ । સંપ-
સ્રુતાસ્યનાસાક્તઃ શુષ્કરૂક્ષમલચ્છવિઃ ॥

મન્દશબ્દઃ સ્વલ્પાર્થઃ । શુષ્કરૂક્ષમ-
લચ્છવિઃ શુષ્કરૂક્ષે મલચ્છવી યસ્ય સઃ ॥

જને વાર્દ્ધક્યશોષ થયો હોય તે મા-
ણુસનું શરીર કૃશ થઈ બપે, વીર્યબળ
બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયો મંદ થઈ બપે, કંપ
તથા કાંતિરહિતપણું થાયછે, સ્વર કૃટેલા
કાંસાના વાસણના જેવો ખોખરો થઈ
બપે, કદ્ વગરનું યુક્ત્યા કરેછે, ભારે-
પણાથી તથા અરુચિથી પીડાયછે, મો-
હોડું નાક તથા આંખો એઓમાંથી સાવ
થાયછે અને વિષા તથા વર્ણુ એઓ શુષ્ક
તથા રૂક્ષ થઈ બપે.

અધ્વશોષવાળાનું લક્ષણ.

અધ્વશોષિણો લક્ષણમાહ ।

અધ્વપ્રશોષી સ્ત્વસ્તાઙ્ગઃ સમ્પ્રષ્ટપરુપ-
ચ્છવિઃ । પ્રસુપ્તગાત્રાવયવઃ શુષ્કહો-
મગલાનનઃ ॥

સમ્પ્રષ્ટપરુપચ્છવિઃ સમ્પ્રષ્ટસ્યેવ પરુ-
પા છવિર્યસ્ય સઃ । પ્રસુપ્તગાત્રાવયવઃ સ્પ-
ર્શક્તઃ । ક્ષોમ પિપાસાસ્થાનં ॥

જને અધ્વશોષ-થયો હોય તે માણુ-
સનાં અંગો શિથિલ થઈ બપે, કાંતિ
અગ્નિમાં શેકાએલાના જેવી પરૂપ થઈ
બપે, ગાત્રના અવયવોમાં સ્પર્શની ખ-
બર પડતી નથી અને તેનાં તરણ લા-

ગવાનું ઠેકાણું ગળું તથા મોહોડું એઓ
શુષ્ક થઈ બપે.

વ્યાયામ શોષવાળાનું લક્ષણ.

અથ વ્યાયામશોષિણો
લક્ષણમાહ ।

વ્યાયામશોષી ભૂયિષ્ઠમેભિરેવ સમ-
ન્વિતઃ । લિઙ્ગૃરુરઃક્ષતકૃતઃ સંયુક્તથ
ક્ષતં વિના ॥

એમિરેવ સ્તસ્તાઙ્ગલાદિભિરધ્વશોષિલ-
ક્ષણૈરેવ મૂચિષ્ઠં અલર્યમ્ ॥

જને વ્યાયામશોષ થયો હોય તે મા-
ણુસઉપર કહેલાં અધ્વશોષવાળાનાં લ-
ક્ષણોથીજ અત્યંત યુક્ત થાયછે અને ક્ષત
નહીં થયા છતાં પણ જે ઉરઃક્ષતશોષ-
વાળાનાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે તે-
ઓથી સંયુક્ત થાયછે.

ત્રણુશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ.

સનિદાનં વ્રણશોષમાહ ।

રક્તક્ષયાદ્વેદનાભિસ્તર્યવાહારયન્ત્ર-
ણાત્ । વ્રણિતસ્ય ભવેચ્છોપો સ ચા-
સાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥

રૂધિરનો ક્ષય થવાથી, વેદનાઓથી
તથા આહારના પ્રતિબંધથી ત્રણવાળા
માણુસને શોષ થાયછે અને તે શોષ અ-
ત્યંત અસાધ્ય થાયછે.

ઉરઃક્ષતશોષનું નિદાન.

ઉરઃક્ષતનિદાનમાહ ।

ધનુષા યસ્યતોઽસ્યર્થં ભારમુદ્ગહતો
ગુરુમ્ । યુદ્ધ્યમાનસ્ય વલિભિઃ પતતો
વિપમોચ્ચતઃ ॥ ટ્વપં હ્યં વા ઘાવન્તં દ-
મ્યં ચાન્યં નિવૃદ્ધતઃ ॥ શિલાકાષ્ટાદમ-
નિર્ગાતાન્ સિપતો નિવ્રતઃ પરાન્ ।

अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो
द्रुतम् ॥ महानदीं वा तरतो ह्यैर्वा सह
धावतः । सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चापि
प्रवृत्ततः ॥ तथान्वैः कर्मभिः क्रूरैर्धृ-
शमभ्याहतस्य वा । स्त्रीषु चातिप्रस-
क्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ विक्षते
वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ॥

आयस्यतः आयासं कुर्वतः अन्यं
गजोष्ट्रादिकम् । शिला दीर्घपापाणः ।
अश्मा प्रस्तरखण्डः । निर्घातोऽस्त्रविशेषः ।
व्याधिः उरःक्षताख्यः ॥

धनुषवते अत्यंत आयास करवाथी,
भोटी भार उपाडवाथी, अणवाणाओनी
साथे युद्ध करवाथी, विषम अथवा उंची
जगोउपरथी पडवाथी, दमन करवा
थोअ अणद घोडो ढे पीजे डाँड हाथी
उंट वगेरे दोडतो होय तेने पडडवाथी,
छीपरै लाकडां पथरना दुकडा ढे निर्घात
नामनां अस्त्रो अस्त्रोने ड्रुडवाथी, पी-
अस्त्रोने मारवाथी, अहु उंचे स्वरे ल-
एवाथी, वेग करीने दूर जवाथी, भोटी
नदीने तरवाथी, घोडाओनी साथे दो-
डवाथी, सहसा दूर उछणवाथी, तुरत
नाअवाथी तथा अेवांज पीअं साहस
कर्मोथी जने अत्यंत अलिधात थयो
होय तेने, स्त्रीओमां अत्यंत आसक्ति
राभनारने, अने इक्ष अल्प तथा थोडुं
जमनारने छाती धवाध जतां अण-
वान् उरःक्षत शोषनामने व्याधि उ-
त्पन्न थायछे.

उरःक्षतशोषनुं लक्षयु.

अथ उरःक्षतस्य लक्षणमाह ।

उरो विरुज्यतेऽस्यर्धं भिद्यतेऽथ विभ-

ज्यते । प्रपीड्यते तथा पार्श्वे शुष्यसङ्गं
प्रकम्पते ॥ क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचि-
रग्निश्च हीयते । ज्वरो व्यथा मनोर्दन्यं
विह्वभेदोऽग्निवधस्तथा ॥ दुष्टश्यावः
सदुर्गन्धः पीतो विग्रन्थितो बहुः ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सास्यक्
प्रवर्तते ॥ सक्षतः क्षीयतेऽस्यर्धं तथा
शुक्रौजसोः क्षयात् ॥

विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्यते
इव । विभज्यते द्विधा क्रियत इव । सक्ष-
तः स पुरुषः क्षतः उरःक्षतवान् । अत्यर्धं
क्षीयते क्षीणो भवति ॥

जने उरःक्षतशोष थयो होय ते मा-
एसनी छाती अत्यंत पीडायछे, छाती
ओरार्धं जती होय ढे वे विभागे थध
जती होय अेवी व्यथा थायछे, पडभां
सुडायछे, धुज थायछे, अनुकमे वीर्यं,
अण, वर्यु, कांति तथा अग्नि अेओ क्षीए
थतां जयछे, ज्वर व्यथा मननी दी-
नता आडो तथा अग्निने नारा अेओ
थायछे, उधरस आवतां दुष्ट काणो दुर्ग-
धवाणो पीणो गुंथाअेवो आओ अने
लोहीवाणो कङ् वारंवार पड्या करेछे अने
उरःक्षतवाणो माएस वीर्यना तथा ओ-
जना क्षयथी अत्यंत क्षीए थर्धं जयछे.

उरःक्षतशोषनुं विशेष लक्षयु.

अथोरःक्षतस्य विशिष्टं

लक्षणमाह ।

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशे-
पिकः क्षते । क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्व-
पृष्ठकटीग्रहः ॥

क्षते उरःक्षतवति उरोरुक् शोणितछ-

દિઃ કાસો વૈશેષિકઃ વિશેષતઃ ભવત્યેવા-
રિમ્ન્ ઊર ક્ષતવતિ સાત્ત્વકફશુક્રોજસાં ક્ષ-
યાત્ ક્ષીણે સરક્તમૂત્રત્વં પાર્શ્વષ્ટકટિમ્-
હશ્ચ ભવતિ ॥

જને ઉરઃક્ષતશોષ થયો હોય તે મા-
ણસને છાતીમાં વ્યથા થાયછે, લોહીની
ઉલટી થાયછે, ઉંદરસ અત્યંત આવેછે
અને રૂધિરસહિત કફનો વીર્યનો તથા
ઝોળનો ક્ષય થવાથી લોહીવાળું મૂત્ર
નીકળે છે અને પડખાં પીઠ તથા ઠેક
ઝલાઈ બપછે.

અમુક નિદાનથી ઉરઃક્ષત-
શોષ થયાનું લક્ષણ.

નિદાનવિશેષેણોરઃક્ષતલક્ષ-
ણમાહ ।

વ્રણારોધાત્ ક્ષયાચૈવ કોષ્ટાત્ પ્રતિ-
મલાત્તથા । ક્ષતોરસ્કસ્યાન્નપાકે નિઃ-
શ્વાસો વાતિપૂતિકઃ ॥

ક્ષયાત્ ધાતુક્ષયહેતોરતિવ્યવાયાદિતઃ
કોષ્ટાત્ પ્રતિમલાત્ । કોષ્ટાત્ પ્રતિલોમ-
વાતેન પ્રતિલોમમલાત્ પૂતિકઃ દુર્ગંધઃ ॥

પ્રણુની ભારે અડચણથી, ધાતુઓનો
ક્ષય કરનારાં અતિઐથુન આદિથી કે
ઢાઢામાં ઉલટા ચાલેલા વાયુનેલીધે ઉ-
લટા થએલા મળથી જેની છાતી ધવા-
એલી હોય તે માણસનો શ્વાસ અત્ર પ-
ચવાના સમયમાં દુર્ગંધવાળો નીકળેછે.
ઉરઃક્ષત શોષના સાધ્યપણાનું યાધ્ય-
પણાનું તથા અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

ઉરઃક્ષતસ્ય સાધ્યયાપ્યસાધ્ય-
લક્ષણમાહ ।

અલ્પલિઙ્ગસ્ય દીપ્તાગ્રેઃ સાધ્યો વલ-

વતો નવઃ । પરિસમ્ભવત્સરો યાપ્યઃ સ-
ર્વલિઙ્ગે તુ વર્જયેત્ ॥

જે ચિ-હે થોડાં હોય, અગ્નિ પ્ર-
દીપ્ત હોય, શરીરમાં બળ હોય તથા
ઉરઃક્ષત શોષ થોડા દિવસથી થએલ
હોય તો તે સાધ્ય થાયછે. જેની ઉ-
ત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ નીકળી ગયું
હોય તે ઉરઃક્ષત શોષ યાધ્ય છે એમ
સમજવું. જે ઉરઃક્ષત શોષનાં સઘળાં
લક્ષણો યાં હોય તો તેને અસાધ્ય
સમજીને છોડીજ દેવો. ચિકિત્સા ક-
રવી નહી.

રાજયક્ષ્મા નામના મુખ્ય ક્ષય
રોગની ચિકિત્સા.

અથ રાજયક્ષ્મચિકિત્સા ।

વલિનો વહુદોપસ્ય પશ્ચ કર્માણિ
કારયેત્ ॥ યક્ષ્મિણઃ ક્ષીણદેહસ્ય તત્-
કૃતં સ્યાદ્વિપોપમમ્ । મલાયત્તં વલં પું-
સાં શુક્રાયત્તં ચ જીવિતમ્ ॥ તસ્માદ્ય-
ત્નેન સંરક્ષેદ્યક્ષ્મિણો મલરેતસી । શા-
લિપષ્ટિકગોધૃમપવમુદ્રાદયો હિતાઃ ॥
મઘાનિ જાઙ્ગલાઃ પક્ષિમૃગાઃ પથ્યા
વિશુષ્યતામ્ । સપિપ્પલીકં સયવં સ-
કુલત્થં સનાગરમ્ । દાડિમામલકોપેતં
લિગ્ધમાજં રસં પિવેત્ । તેન સર્વે નિ-
વર્તન્તે વિકારાઃ પીનસાદયઃ ॥ દ્રવ્ય-
તો દ્વિગુણં માસં સર્વતોઽષ્ટગુણં જ-
લમ્ । પાદસ્થં સંસ્કૃતં વાજ્યે પહ્લ્લો
યૂષ ઉચ્યતે ॥

તથા યવ પલ ૧ । કુલત્થ પલ ૧ ।

છાગમાસ પલ ૪ । જલ પલ ૪૮ । શેષ

પલ ૧૨ । તત્ પલમિતે ઘૃતે સંસ્કરણી-

यम् । तत्र कर्पमितं सैन्धवं देयम् । सौर-
भायं हिशु देयम् । पिप्पलीनागरं च पृथ-
ह्मापमितं कल्कीरुत्य देयम् । पडङ्गयूपः ॥

ककुभलग् नागवला वानरिवीजं
विचूर्णितं पयसा । पीतं मधुघृतयुक्तं
ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ छागमांसं
पयश्छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।
छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्म-
नुत् ॥ मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोह-
घृताभयाः । घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं से-
व्यमाना हिताशिनः ॥

ताप्यं सुवर्णमाक्षिकम् ॥

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्
क्षयी । क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये
चाज्यमाक्षिके ॥ सितोपला तुगाक्षी-
री पिप्पली बहुला लघुः । अन्त्यादू-
र्ध्वं द्विगुणिताश्चूर्णिता मधुसर्पिषा ॥
लेहयेद्राजरोगार्त्तं कासश्वासज्वरातुरम् ।
पार्श्वशूलिनमल्पार्श्रिं सुप्तजिह्वं रुचिच्यु-
तम् ॥ हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते
तयोर्ध्वगे ॥

सितोपला मिश्री । बहुला सूक्ष्मैला । इ-
ति सितोपलादिरवलेहः ॥

जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं
तिलाः । तालीसं चन्दनं शुण्ठी लव-
ङ्गमुपकुञ्चिका ॥ कर्पूरश्वाभया धात्री
मरिचं पिप्पली तुगा । एषां व्यक्षस-
मा भागाद्यातुर्जातकसंयुताः ॥ पला-
नि सप्त भृङ्गायाः सिता सर्वसमा म-
ता । चूर्णमितत् क्षयं कासं श्वासं च ग्र-
हणीगदम् ॥ अरोचकं प्रतिश्यायं तथा

चानलमन्दताम् । एतान् रोगान्निह-
न्त्येव वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ॥

वालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षादि
योजयेत् । अभ्यङ्गे यक्ष्मणो नित्यं वृ-
द्धवैद्यो विशेषतः ॥ वासकस्य रसप्रस्थं
मानिकासितशर्कराः । पिप्पल्या द्वि-
पलं तावत् सर्पिषश्च शनैः पंचेत् ॥
तस्मिन् लेहत्वमायाते शीते सौद्रपला-
ष्टकम् । दच्चावतारयेद्वैद्यो लीढो लेहो-
ऽयमुत्तमः ॥ हन्त्येव राजयक्ष्माणं का-
सं श्वासं च दारुणम् । पार्श्वशूलं च
हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा ॥

वासावलेहः ॥

जे क्षयरोगवाणो षण्णवान् ढोय
अने धणु ढोपवाणो ढोय तो वभन-
विरेचनआदि पांय कर्भो करवां. पणु
क्षयरोगवाणानुं शरीर क्षीणु यध गयुं
ढोय तो तेने करेलां पांय कर्भो विपस-
भान थायछे. करणु क भाणुसोनुं षण
भणोने आधीनछे अने लुवित वीर्येने
आधीनछे जेटलाभाटे क्षयरोगवाणाना
वीर्येनी अने भणनी यत्नपूर्वक रक्षा
करवी जेधजे.

क्षयरोगवाणाज्जोने ज्ञोष्णा, साठी
ज्ञोष्णा, धड, ज्व तथा भग आदि धा-
न्यो, भवो, अने जंगल प्रदेशनां प-
शुपक्षीज्जोनां भांसो पथयछे.

आर ३पीआ लार ज्व, आर ३पी-
आ लार कणथी अने सोण ३पीआ लार
पकरानुं स्निग्ध भांस ज्ञेज्जोने तेज्जोथी
आठ गणु पाणुीभां क्वाथ करी ज्ञोथा
लागनुं पाणुी अवशेष रडे त्याडे आर

રૂપીઆ ભાર ધીમાં વધારી એક રૂપી-
આ ભાર સેધવ નાખી સુગંધ કરવાને-
વાસ્તે હીંગ નાખી તેમાં દાડિમનો
તથા આમળાનો રસ નાંખીને તે માં-
સનો રસો કે જે પડંગયૂપ કેહેવાયછે તે
ક્ષયરોગનાળાને પાવો અને પીપળનો
તથા સુંઠનો છ ચણોઠીભાર કલ્ક કરીને
તે પણ ખવરાવવો. આ પ્રમાણે કર-
વાથી સળીખમ આદિ સઘળા વિકારો
નિવૃત્તિ પામેછે.

આસુંદરાની છાશ, ખપાટ અને કૌ-
ચાનાં ખીજ એજોને દુધમાં વાટી મધ,
ધી તથા સાકર નાખીને પીવામાં આવે
તો તેથી ક્ષયરોગ વગેરે તથા ઉંધરસ
મટી જાયછે.

ખકરાના માંસનું ભક્ષણ કરવું, ખક-
રીનું દુધ પીવું, સુંઠ સહિત ખકરીનું ધી
ખાવું, ખકરાંજોનું સેવન કરવું અને ખ-
કરાંજોના ટોળામાં સુવું એજોથી ક્ષય-
રોગ મટી જાયછે.

મધ, સોનામખી, વાવડીંગ, શિલા-
જીત, લોહું, ધી અને હરડે એજોનું સે-
વન કરવામાં આવે અને પથ્થ ભોજન
કરવામાં આવે તેથી અત્યંત ઉચ્ચ ક્ષય-
રોગ પણ મટી જાયછે.

ક્ષયરોગવાળો ગાણુસ સાકર તથા
મધથી સંયુક્ત માખણ ચાટે અને દુધ-
વાળું ભોજન કરે તો અથવા મધ અને
ધી એજોને વિષમ ભાગે લઈ ચાટે તો
તેથી પુષ્ટિને પ્રાપ્ત થાયછે.

એક ભાગ તજ, બે ભાગ ત્રીણી એ-
ળચી, ચારભાગ પીપળ, આઠભાગ
વંશલોચન અને સોળભાગ સાકર એ-
જોનું ચૂર્ણ કરી મધની તથા ધીની-

સાથે ક્ષયરોગવાળાને ચટાડવું. ઉંધરસ,
શ્વાસ, જ્વર તથા પડખાનાં શૂળ એ-
જોથી પીડાએલા, અદ્ય અગ્નિવાળા,
જડથએલી જીભવાળા અને અરચિ-
વાળા ક્ષયરોગીને આ ચૂર્ણ ચટાડવાથી
આરામ થાયછે. હાથમાં, પગમાં કે
અંગમાં દાહ થતો હોય, જ્વર આવ્યો
હોય કે હંચા માર્ગોમાંથી લોહી નીકળતું
હોય તોપણ આ ચૂર્ણ ચટાડવાથી લાભ
થાયછે. આ સિતોપલાદિ અવલેહ
કેહેનાયછે.

જ્યક્ષ્ણ, વાવડીંગ, ચિત્રક, તગર,
તલ, તાલીસપત્ર, ચંદન, સુંઠ, લર્વીંગ,
કલોજી જીરું, ભીમસેની ખરાસ, હરડે,
આમળાં, મરી, પીપળ, વંશલોચન, તજ,
તમાલપત્ર, જોળચી અને નાગકેસર એ
પ્રત્યેક પદાર્થોને ત્રણ ત્રણ તોલાભાર
લેવા. અઠચાવીશ તોલાભાર ભાંગ
લેવી અને તે સઘળા પદાર્થો ખરાખર
સાકર લેવી. જેમ ઈંદ્રનું વજ્ર વૃક્ષને
હણેછે તેમ આ સઘળા પદાર્થોનું ચૂર્ણ
ક્ષયને, ઉંધરસને, શ્વાસને, ગ્રહણીને, અ-
રચિને, સળીખમને અને અગ્નિની
મદતાને અવશ્ય હણેછે. આ ચૂર્ણ જ-
તીફલાદ્ય કેહેવાયછે.

ખાલરોગના અધિકારમાં જે લા-
ક્ષાદિ તૈલ કેહેવામાં આવશે તે તૈલ-
નો વૃદ્ધ વૈદ્યે ક્ષયરોગવાળાના શરીરને
અભ્યંગ કરવામાં વિશેષે કરી ઉપયોગ
કરાવવો.

ચૌસઠરૂપીઆભાર અરડૂસાનો રસ,
ખત્રીશરૂપીઆભાર સાકર, આઠરૂપીઆ-
ભાર પીપળ અને આઠરૂપીઆભાર ધી
એજોનો પાક કરવો. એ પાક શીરા
જવો થઈ જાય ત્યારે તેને ટાઢો થવા

દઈ તેમાં બનીશરૂપીઆભાર મધ ના-
ખીને વૈદે ઉતારી લેવો એટલે તે વા-
સાવલેહ નામનો ઉત્તમ અવલેહ સિદ્ધ
થાયછે. આ અવલેહ ચાટવાથી ક્ષયરોગ,
ઉધરસ, દારૂણ શ્વાસ, પડખાનાં શૂળ,
છાતીનાં શૂળ, રક્તપિક્ત અને જ્વર
એ રોગો મટી જાયછે.

મૈથુન આદિથી થએલા શોષોની

ચિકિત્સાઓ.

વ્યવાયશોપની ચિકિત્સા.

અથ વ્યવાયાદિહેતુકશોપ-
ચિકિત્સા ।

તત્ર, વ્યવાયશોપિણં ક્ષીણં રસમાં-
સાજ્યમોજનેઃ । સુકૂલૈર્મધુરૈર્હૃદ્યૈર્જીવ-
નીયૈરુપાચરેત્ ॥

રસ માસરસ સુકૂલૈર્હૃતૈઃ ॥

વ્યવાયશોપથી ક્ષીણ થએલા મા-
ણસને માંસના રસા, માંસો તથા ધી એ-
આથી સંયુક્ત લોભનોથી અને અતુફલ
મધુર તથા પ્રિય લાગે એવા જીવનીય
પદાર્થોથી ઉપચાર કરવા.

શોકશોપની ચિકિત્સા.

અથ શોકશોપચિકિત્સા ।

હર્ષણેઃ શ્વસનૈઃ ક્ષીરૈઃ સ્તિગ્ધૈર્મધુર-
શીતલૈઃ । દીપનૈર્લઘુમિથ્યાન્નૈઃ શોકરો-
ગમુપાહરેત્ ॥

શોકશોપવાળા માણસને હર્ષ ઉપજ-
વવાના ઉપચાર કરવા, આશ્વાસનાઓ
દેવી, દુધનો ઉપયોગ કરાવવો અને

સ્તિગ્ધ, મધુર, શીતલ અગ્નિને દીમ કર-
નારાં તથા હલકાં અન્નો જમાડવાં.

વ્યાયામશોપની ચિકિત્સા.

અથ વ્યાયામશોપચિકિત્સા ।

વ્યાયામશોપિણં સ્તિગ્ધૈઃ ક્ષતક્ષય-
હિતૈર્હિમૈઃ । ઉપાચરેજીવનીયૈર્વિધિના
શ્રૈષ્ટિપ્પિકેન તુ ॥

વ્યાયામશોપવાળાને સ્તિગ્ધ, ઉરઃક્ષત-
શોપની ચિકિત્સામાં કહેલા, ટાઢા અને
જીવનને વધારનારા પદાર્થોથી કઠ્ઠસંબંધી
રીતિપ્રમાણે એટલે ઘુંહણના વિધિથી
ઉપચાર કરવા.

અધ્વશોપની ચિકિત્સા.

અધ્વશોપચિકિત્સા ।

આસ્યામુસૈર્દિવાસ્વપ્નૈઃ શીતૈર્મધુર-
વૃંદ્યૈઃ । અન્નમાંસરસાહારૈરધ્વશોપમુ-
પાચરેત્ ॥

અધ્વશોપવાળાને બેસી રહેવાનાં
સુષો આપવાં, દિવસે સુવાડવો અને
શીત, મધુર તથા પુષ્ટિ આપનારાં અન્નોના
તથા માંસના રસાઓના આહારોથી ઉપ-
ચાર કરવા.

વ્રણશોપની ચિકિત્સા.

વ્રણશોપચિકિત્સા ।

વ્રણશોપં જયેત્સ્તિગ્ધૈર્દોપનૈઃ સ્વા-
દુશીતલૈઃ । ઈપદમ્લૈરનમ્લૈર્વા ગૂપમાં-
સરસાદિભિઃ ॥

સ્તિગ્ધ, અગ્નિને દીમ કરનારા, મ-
ધુર, શીતલ અને કાંઈક ખાટા અથવા
ખટાશવગરના યૂષોથી અને માંસના
રસાઓ આદિથી વ્રણશોપને જીતવો.

ઉરઃક્ષતશોપની ચિકિત્સા.

બલાદિ ચૂર્ણ.

અધોરઃક્ષતચિકિત્સા ।

વલાશ્વગન્ધાશ્રીપર્ણોવહુપુત્રીપુનર્ન-
વા । પયસા નિસમમ્બ્યસ્તાઃ શમયન્તિ
ક્ષતક્ષયમ્ ॥

શ્રીપર્ણો ગમ્ભારી । વહુપુત્રી શતાવરી ।
इति बलादिचूर्णम् ॥

एलापत्रत्वचोर्द्धाक्षा पिप्पल्यर्द्धपलं
पृथक् । सितामधुकर्जूरमृद्वीकाश्च प-
लोन्मिताः । सञ्चूर्ण्य मधुना युक्ता घटि-
काः सम्प्रकल्पयेत् । अक्षमात्रां ततश्चै-
कां भक्षयेत्तु दिने दिने ॥ क्षतं क्षयं
ज्वरं कासं स्वासं द्विक्वां वमिं भ्रमम् ।
मूर्च्छां मदं तृषां शोषं पार्श्वशूलमरोच-
कम् ॥ घृहीहानमाढ्यवातश्च रक्तपित्तं
स्वरक्षयम् । एलादिगुटिका हन्ति वृ-
ष्या सन्तर्पणी परा ॥

इति एलादिगुटिका ॥

દ્રાક્ષાયાઃ પ્રસ્થમેકન્તુ મધુકસ્ય પ-
લાષ્ટકમ્ । પચેત્તોપાઢકે યુદ્ધે પાદશે-
પેળ તેન તુ ॥ પલિકે મધુકદ્રાક્ષે પિષ્ટે
કૃષ્ણા પલદ્વયમ્ । પ્રદાય સર્પિપઃ પ્રસ્થં
પચેત્ત્ ક્ષીરે ચતુર્મુળે । સિદ્ધે શીતે પ-
લાન્યઘૃૈ શર્કરાયાઃ પ્રદાપયેત્ । એતત્
દ્રાક્ષાઘૃતં સિદ્ધં ક્ષતક્ષીણમુલાવહમ્ ॥
વાતં પિત્તં જ્વરં શ્વાસં વિસ્ફોટકહ-
લીમકાન્ । પ્રદરં રક્તપિત્તશ્ચ હન્યા-
ન્માસવલપ્રદમ્ ॥ इति द्राक्षादिघृतम् ॥

ક્ષીરે ધાત્રી ચ મહિષ્ઠા ક્ષીરિણ્યાશ્ચ

तथा रसैः । पचेत्समैर्घृतं प्रस्थं मधुरैः
कर्पसम्मितैः ॥ द्राक्षा द्विचन्दनोशीरैः
शर्करोत्पलपद्मकैः । मधुककुसुमानन्ता-
काश्मरीतृणसंज्ञकैः ॥ प्रस्थार्द्धं मधुनः
शीते शर्करार्द्धतुलां तथा । पलाधिकान्-
श्च सञ्चूर्ण्य त्वमेलापत्रकेशरान् ॥ वि-
नीय तत्र संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुय-
न्त्रितः । अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां
परिकीर्तितम् । क्षीरमांसाशिनां हन्ति
रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ॥ तृष्णारुचिश्वा-
सकासछर्दिमूर्च्छाप्रमर्दनम् । मूत्रकृच्छ्र-
ज्वरघ्नश्च बल्यं क्षीरतिवर्द्धनम् ॥

अमृतप्राशावलेहः ॥

યલ્લચ તર્પણં શીતમવિદાહિ હિતં લ-
ઘુ । અન્નપાનં નિપેચ્યં સ્યાત્ ક્ષતક્ષીણેઃ
મુસ્વાર્થિભિઃ ॥ શોકં સ્ત્રિયઃ ક્રોધમસૂ-
ચતાશ્ચ સજેદુદારાન્વિપયાન્ ભજેચ્ચ ।
તથા દ્વિજાતીંસ્ત્રિદશાન્ ગુરુશ્ચ વાચશ્ચ
પુષ્યાઃ શૃણુયાદ્વિજેભ્યઃ ॥

બળદાણા, આસોદ, સીવણનાં કૃળ,
શતાવરી અને સાટાડી એએને દુધમાં
વાટીને તે પીવાનો નિત્ય અભ્યાસ રા-
ખવામાં આવે તો તેથી ઉરઃક્ષતશોષ
શાંત થાયછે.

એલાદિ ગુટિકા.

અરધું તોલું એળચી, અરધું તોલું ત-
માલપત્ર, અરધું તોલું તળ, બે તોલાં પી-
પળ, ચાર તોલાં સાકર, ચાર તોલાં જ-
ઠીમધ, ચાર તોલાં ખલ્તુર અને ચાર તોલાં
દ્રાખ એએને ચૂર્ણિત કરી મધમાં કા-
લવીને એક એક તોલાંભાર ગોળીઓ
કરવી. આ ગોળી નિત્ય એક ખાવામાં

આવે તો તેથી ઉરઃક્ષતરોષ, જ્વર, ઉ-
ધરસ, શ્વાસ, હેડકી, વગન, શ્રમ, મૂર્છા,
મદ, તરશ, રોષ, પડખાનું રૂળ, અ-
રૂચિ, ખરલનું દરદ, ઉરસ્તંભ નામનો
વાયુરોગ, રક્તપિત્ત અને સ્વરનો નાશ
ઐટલા રોગો મટી જાય છે. આ ગોળી
કામીપુરૂષોને અત્યંત હિતકારી છે અને
વૃષ્ટિ આપનારી છે.

દ્રાક્ષાદિ ઘૃત.

ચોસઠ તોલાંભાર ધ્રાખ, અને બત્રીશ
તોલાંભાર જઠીમધ એઓનો ખસો છપન
તોલાંભાર ચોખા પાણીમાં ઠવાય કરી
ચોથા ભાગનું પાણી અવરોષ રહે ત્યારે
તેમાં ચાર તોલાંભાર વાટેહું જઠીમધ,
ચાર તોલાંભાર વાટેલી ધ્રાખ, આઠ
તોલાંભાર પીપળનું ચૂર્ણ અને ચોસઠ
તોલાંભાર ધી નાખીને ચોગણા દુધમાં
પાક કરવો. પાક થઈરહ્યા પછી તેને
થંડો કરીને તેમાં બત્રીશ તોલાંભાર સા-
કર નાખવી ઐટલે દ્રાક્ષાદિ ઘૃત સિદ્ધ
થાય છે. આ ધી ઉરઃક્ષતરોષને, વાયુને,
પિત્તને, જ્વરને, શ્વાસને, વિસ્ફોટકને,
હૃલીમકને, પ્રદરને તથા રક્તપિત્તને
હણે છે અને માંસને તથા બળને
વધારે છે.

અમૃતપ્રાશાવલેહ.

ધી માં આમળાં, મજ્જા, અને વિ-
દારીકંદનો રસ એઓને સમભાગે નાખી
તથા એક એક તોલાંભાર જીવનીય ગ-
ણુના પદાર્થો, ધ્રાખ, મુખ્પડ, રતાંજલિ,
કાળો વાળો, સાકર, કમળ, કઠ, મહુ-
ડાનાં ફુલ, ઉપલસરી, સીવણનાં ફળ
તથા શેહિસ નામનું ખડ એઓને નાખી
તે ધીને દુધમાં પકાવવું. પાડ્યા પછી

થંડું પડે ત્યારે તેમાં બત્રીશ તોલાંભાર
મધ, ખસો તોલાંભાર સાકર, બે તોલાં-
ભાર તળનું ચૂર્ણ, બે તોલાંભાર એળ-
ચીનું ચૂર્ણ અને બે તોલાંભાર કમળના
કેસરાનું ચૂર્ણ એઓ નાખવાં ઐટલે અ-
શ્વિની કુમારોએ કહેલો 'અમૃતપ્રાશ'
નામનો અવલેહ સિદ્ધ થાય છે. ગિત્તે-
દ્રિય રહીને આ અવલેહની નિત્ય માત્રા
ખાવામાં આવે અને દુધ તથા માંસ-
સહિત ભોજન કરવામાં આવે તો તેથી
ઉરઃક્ષતરોષ, રક્તપિત્ત, તરશ, અરૂચિ,
શ્વાસ, ઊધરસ, જીલટી, મૂર્છા, મૂત્રકૃમ્હ
અને જ્વર એઓનો નાશ થાય છે અને
સ્ત્રીઓમાં રતિ વધે છે તથા બળ ઉ-
ત્તમ થાય છે.

ઉરઃક્ષતરોષવાળાઓને

સેવ્યાસેવ્ય.

ઉરઃક્ષતરોષવાળાઓને મુખની ઘ-
ચ્છા હોય તો તેઓએ જ જ અન્નપાન
વૃષ્ટિ આપનાર, શીત, વિદાહ નહિ ક-
રનાર, હિત અને હલકાં હોય તેઓનું
સેવન કરવું. શોક, સ્ત્રીઓ, ક્રોધ અને
દ્વેષબુદ્ધિ એઓનો ત્યાગ કરવો. સારા
સારા વિષયોનું સેવન કરવું. પ્રાણણીની,
દેવતાઓની તથા ગુરુઓની ભક્તિ ક-
રવી અને પ્રાણણીનાં મુખથી પવિત્ર
કથાઓ સાંભળવી.

રોગ્યક્ષમા (મુખ્ય ક્ષયરોગ)

ઉપર રસો.

અમૃતેશ્વર રસ.

રસેન્દ્રિયતામણિમાં ક્ષયઉપર કહેલો છે તે

રાજચક્ષ્માણિ રસાઃ ।

રસમસ્મામૃતાસત્ત્વં લોહં મધુઘૃતા-

ન્વિતમ્ । અમૃતેશ્વરનામાયં પદ્મુજો
રાજયક્ષમણિ ॥

રસમસ્મ મારિતો રસઃ । અમૃતાસત્વં ગુ-
હૃચીસત્વમ્ । લોહં મારિતમ્ । અમૃતેશ્વર-
રસો રાજયક્ષમણિ રસેન્દ્રચિન્તામણી ॥

ત્રયોંશશ મારિતાત્ સૂતાદેકોંશશો
હેમભસ્મતઃ । એકોંશશો મૃતતામ્રસ્ય
શિલાગન્ધથ તાલકમ્ ॥ પ્રસેકં મા-
ગયુગ્મં સ્યાદેતત્ સર્વં વિચૂર્ણયેત્ । વ-
રાટીઃ પૂરયેત્તેન છામીક્ષીરેણ ટઙ્કણમ્ ॥
પિપ્પા તેન મુસં રુદ્ધા મૃદ્ધાણ્ડે તાથ
ધારયેત્ । તતઃ પચેત્ ગજપુટે સ્વાદ્ગ-
શીતં સમુદ્ધરેત્ ॥ રસો રાજમૃગાઙ્કોડ્યં
ચતુર્ગુઙ્કઃ ક્ષયાપહઃ । મરિચૈરુનવિંશત્તા
કળાભિર્દશભિસ્તથા ॥ મધુના સર્પિપા
ચાપિ દદ્યાદેતં રસં મિષક । અનેન
નશ્યતિ ક્ષિપ્તં વાતશ્લેષ્મભવઃ ક્ષયઃ ॥

इति राजमृगाङ्को रसो राजयक्षमणि र-
सेन्द्रचिन्तामणौ ॥

શુદ્ધં સૂતં દ્વિધા ગન્ધં કુર્યાત્ સ્વ-
લ્વેન કજ્જલીમ્ । તયોઃ સમં તીક્ષ્ણ-
ચૂર્ણં મર્દયેત્ કન્યકાદ્રવૈઃ ॥ દ્વિયામ-
માતપે ગોલં તામ્રપાત્રે નિધાપયેત્ ।
આચ્છાદૈરણ્ડપત્રેણ સ્યાદુષ્ણં ચામયુ-
ગ્મતઃ ॥ ધાન્યરાશૌ ન્યસેત્પશ્ચાદપ્પરા-
ત્રાત્તદુદ્ધરેત્ । સન્ધૂર્ણ્ય ગાલયેદ્વૈઃ સ-
ત્યં વારિતરં ભવેત્ ॥ ત્રિકટ્વત્રિફલૈ-
લાભિર્જાતીફલલવ્ગકૈઃ । નવભાગો-
ન્મિતૈરેભિઃ સમૈરેપ રસો ભવેત્ ॥ નિ-
ષ્કદ્વયમિતં નિસં મધુના સઠ લેહયેત્ ।
અયમગ્નિરસો નામ્ના કાસક્ષયહરઃ પરઃ ॥

इति अग्निरसः शार्ङ्गधरे । इति राज-
यक्षमाधिकारः ॥

મારેલો પારદ, ગળોનું સત્વ અને
મારેલું લોહું એઓને એકત્ર કરી મધની
તથા ધીનીસાથે છ રતિભાર ચાટવાં.
આ અમૃતેશ્વર નામનો રસ રાજયક્ષમાને
શાંત કરેછે.

રાજમૃગાંક રસ.

ક્ષયરોગઉપર રસેન્દ્રચિતામણિમાં
કહેલોછે તે.

ત્રણ ભાગ મારેલો પારદ, એક ભાગ
સોનાની ભસ્મ, એક ભાગ ત્રાંબાની
ભસ્મ, બે ભાગ મણુશાલ, બેભાગ ગં-
ધક અને બે ભાગ હરતાલ એઓનું ચૂર્ણ
કરીને તે ચૂર્ણ ઢાડીઓમાં ભરવું. પછી
બકરીના દુધમાં વાટેલા ટંકણથી ઢાડી-
ઓનાં મોઢોડાં બંધ કરી તે ઢાડીઓને
માટીના વાસણમાં નાખી વાસણને ક-
પડમટ્ટી કરીને ગજપુટમાં મુકવું. અગ્નિ
ઠરી જતાં એ માટીનું વાસણ પોતાની
બેળે શીતલ થાય ત્યારે તેમાંથી રસ કા-
ઢાડી લેવો એટલે તે 'રાજમૃગાંક' ના-
મનો રસ સિદ્ધ થયો કહેવાયછે. આ
રસ ચાર રતિભાર ખાવાથી ક્ષયરોગ
મટી જાયછે. વૈષ્ણે ઐગણીશ મરી, દશ
પીપળ, મધ અને ઘી એઓનીસાથે
આ રસ દેવો. આ રસ ખાવાથી વાયુ
તથા કફ એઓસળથી ક્ષય તુરત નાશ
પામેછે.

अग्निरस शार्ङ्गधरं કહેલોછે તે.

એકભાગ શુદ્ધ પારદ અને બેભાગ
ગંધક એઓની ખરણમાં કળળી કરવી.
પછી એ કળળી ખરાખર ગજવેલનું ચૂર્ણ
લઇ તે કળળીમાં નાખી ડુંવારના રસથી

તેનું જે પોહારસુધી મર્દન કરવું. પછી તેનો ગોળો કરી ત્રાંખાના વાસણમાં મુકી એરડાના પાંચાંથી ઢાંકીને તડકામાં મુકવો એટલે જે પોહારથી ગરમ થઈ જાય છે. પછી તે ગોળાને ધાન્યના ઢગલામાં ડાટીમુકીને આઠ રાત પછી કાઢાડવો. પછી તે ગોળાનું ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રવતે ચાળી લેવું એટલે એ ચૂર્ણ અવશ્ય પાણીમાં તરે એવું થાય છે. પછી નવભાગ એ ચૂર્ણ અને નવભાગ સુંકે, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, એલચી, જયફલ તથા લવંગ એઓને મિશ્રિત કરવાં એટલે 'અગ્નિરસ' સિદ્ધ થાય છે. મધનીસાથે આ રસનિત્ય ૪૮ ચણાઈભાર ચાટવામાં આવે તો તેથી ઉધરસનો અને ક્ષયનો અત્યંત નાશ થાય છે.

ક્ષયરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉધરસનો અધિકાર.

ઉધરસનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ-
પૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

અથ કાસાધિકાર: ।

તત્ર કાસસ્ય નિદાનસમ્પ્રાપ્તિપૂ-
ર્વકં સામાન્યલક્ષણમાહ ।

ધૂમોપઘાતાદ્રજસસ્તથૈવ વ્યાયામરૂ-
ક્ષાન્નનિષેવણાચ્ચ । વિમાર્ગગત્વાદપિ મો-
જનસ્ય વેગાવરોઘાત્સવથોસ્તથૈવ ॥ પ્રા-
ણો હૃદાનાનુગતઃ પ્રદુષ્ટઃ સ મિત્રકાં-
સ્યસ્વનતુલ્યઘોષઃ । નિરેતિ વક્રાત્સ-
હસા સદોષો મનીપિભિઃ કાસ ઇતિ
પ્રદિષ્ટઃ ॥

સદોષઃ તાદૃહ પ્રાણાનિલરૂપઃ ॥

ધુવાડાવતે ઉપઘાત થવાથી, ૨૦૧-

વતે ઉપઘાત થવાથી, કસરતનાં અતિ-
સેવનથી, રૂક્ષ અન્નોનાં અતિસેવનથી,
ભોજન અવળે માર્ગે જવાથી, વેગને
રોકવાથી અને છીંકને રોકવાથી દુષ્ટ
થએલો પ્રાણવાયુ ઉદાનવાયુનીસાથે
મળી કુટલા કાંસાના શબ્દ જવા શબ્દને
કરતો કરતો સહસા મોહોડામાંથી ની-
કળે છે એ રોગને વિદ્વાનો કાસ 'ઉધ-
રસ' દેહે છે.

ઉધરસની સંખ્યા.

સંખ્યામાહ ।

પञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्म-
क्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलि-
नश्चोत्तरोत्तरम् ॥

ક્ષયાય રાજયક્ષમણે ॥

વાયુથી થએલ, પિત્તથી થએલ, ક-
ક્રથી થએલ, છાતીમાં ક્ષત થવાથી થ-
એલ અને ક્ષયથી થએલ એવી રીતે
ઉધરસ પાંચ પ્રકારની છે. એઓમાના
ગમે તે પ્રકારની ઉધરસ હોય પણ જે
તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તેથી
મુખ્ય ક્ષય રોગ થાય છે. એ પાંચ પ્રકા-
રની ઉધરસમાં પેહેલા પ્રકારની કરતાં
બીજા પ્રકારની, બીજા પ્રકારની કરતાં
ત્રીજા પ્રકારની, ત્રીજા પ્રકારની કરતાં
ચોથા પ્રકારની અને ચોથા પ્રકારની ક-
રતાં પાંચમા પ્રકારની બળવાનું છે.

ઉધરસનું પૂર્વરૂપ.

અથ પૂર્વરૂપમાહ ।

પૂર્વરૂપં ભવેત્તેપાં શુક્રપૂર્ણગલાસ્ય-
તા । કળ્થે કળ્થશ્ચ મોજ્યાનામવરોધથ
જાયતે ॥

મોજ્યાનામવરોધઃ કવલગિલને કળ્થવ્યથા ॥

ઉધરસ થવાની હોય ત્યારે પ્રથમથી ગળું તથા મોઢોડું કાંટાઓથી ભરાએલા બેડું થઈ રહે છે, ગળામાં ચળ આવે છે અને ડાળીઓ ઊતારવાના સમયમાં ગળામાં વ્યથા થાય છે.

વાયુથી થએલી ઉધરસનું લક્ષણ. અથ વાતિકસ્ય રૂપમાહ ।

હૃચ્છપાશ્વોદરમૂર્દ્ધશૂલી ક્ષામાનનઃ ક્ષીણવલસ્વરૌજાઃ । પ્રસક્તવેગસ્તુ સમીરણેન મિન્નસ્વરઃ કાસતિ શુષ્કમેવ ॥ શક્તો લલાટૈકદેશઃ શુષ્કં શ્લેષ્માદિ-રહિતમ્ ॥

જે વાયુથી ઉધરસ થએલી હોય તે છાતીમાં, લમણામાં, પડખાંઓમાં, પેટમાં તથા માથામાં શૂળ નીકળે છે, મોઢોડું કૃશ થઈ જાય છે, બળ, સ્વર તથા ઓળ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને સ્વર ભેદાધને કક્ક વગેરે નીકળ્યા વિનાજ ખોં ખોં થયાકરે છે.

પિત્તથી થએલી ઉધરસનું લક્ષણ. પૈત્તિકસ્યરૂપમાહ ।

उरोविदाहज्वरवक्तशोपैरभ्यर्दित-स्तिक्तमुस्रस्त्वृष्टार्त्तः । पिचेन पीतानि व-मेत्कट्टनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ सपाण्डुः पाण्डुरोगयुक्तः ॥

જે પિત્તથી ઉધરસ થએલી હોય તે છાતીમાં બળતરા થાય છે, સ્વરની પીડા થાય છે, મોઢોડું સુકાય છે, મોઢોડું ક-ડવું થઈ જાય છે, તરશની પીડા થાય છે, પીળી તથા તીખી ઉલટીઓ થાય છે, પાંડુરોગ થાય છે અને દાહ થઈ જાય છે ઉધરસ આવે છે.

કક્કથી થએલી ઉધરસનું પૂર્વરૂપ. શ્લૈષ્મિકસ્ય રૂપમાહ ।

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरो-रुजात्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरूक् सं-भृतकण्डयुक्तः कासेद् भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥

પ્રલિપ્યમાનેન મુખેન શ્લેષ્મલિપ્તેન મુખે-નોપલક્ષિતઃ । અમક્તરૂક્ ન મુક્તે રૂક્ રુ-ચિર્યસ્ય સ કણ્ઠકણ્ઠ એવ ચ ॥

જે કક્કથી ઉધરસ થએલી હોય તે મોઢોડું કક્કથી ચોપડાએલું રહ્યા કરે છે, સીદાયા કરે છે, માથામાં વ્યથાથી પી-ડાય છે, શરીર કક્કથી પૂર્ણ રહે છે, ખાવા-ઉપર રચિ થતી નથી, ગળામાં બહુ ચળ આવ્યા કરે છે અને ઘાટા કક્કના ખખ-કાટવાળી તથા બડા બડખાવાળી ઉ-ધરસ અત્યંત આવ્યા કરે છે.

છાતીમાં ક્ષત થયાથી થતી ઉધ-રસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

ક્ષતકાસસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनि-ग्रहैः । रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्यहीला का-समावहेत् ॥

અતિવ્યવાયભારાધ્વયુદ્ધાશ્વગજનિ-ગ્રહૈઃ । રૂક્ષસ્યોરઃક્ષતં વાયુર્યહીલા કા-સમાવહેત્ ॥

અત્યંત મૈથુનથી, અત્યંત ભારથી, અત્યંત પંથ કરવાથી, અત્યંત યુદ્ધ કર-વાથી અને ઘોડા કે હાથી વગેરેનો નિ-ગ્રહ કરવાથી રૂક્ષ થએલા માણસની ક્ષત થએલી (ધવાએલી) છાતીનું ગ્રહણ ક-રતે વાયુ ઉધરસને ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્ષત થયાથી થએલી ઉધરસનું

લક્ષણ.

લક્ષણમાહ ।

સ પૂર્વ કાસતે શુષ્કં તતઃ ઘ્રીવેત્સ-
શોણિતમ્ । કળ્થેન કૂજસલ્લર્થં વિમન્ને-
નેવ ચોરસા ॥ સૂચીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિ-
સ્તુદ્યમાનેન શૂલિના । દુઃસ્વસ્પર્શન
શૂલેન મેદપીઠાભિતાપિના ॥ પર્વમેદ-
જ્વરશ્વાસતૃપ્ણાવૈસ્વર્યપીઢિતઃ । પારા-
વત ઇવાકૂજન કાસવેગાત્ ક્ષતોદ્રવાત્ ॥

કળ્થેનેત્યુપલક્ષણે તૃતીયા એવમુરસેતિ ॥

જને ક્ષત થયાથી ઉધરસ થઈ હોય તે
માણસ પ્રથમ સુકી ઉધરસ ખાય છે
અને પછી તેને બડખામાં લોહી પડે છે.
એ માણસનું ગળું બહુજ ધુધવે છે અને
છાતી બહુ ભાંગી ગઈ હોય તથા તીક્ષ્ણ
સોઠએથી ભોકાતી હોય એવી થાય છે,
છાતીમાંથી શૂળ નીકળે છે, શૂળની
બગ્યાઉપર સ્પર્શ કરતાં બહુ દુખે છે,
ભેદાયા જવી પીડાતથા અભિતાપ થાય-
છે, સાંધાઓ તુટે છે, શ્વાસ, જ્વર તથા
તરશ ઉત્પન્ન થાય છે, અવાજ બેસી જાય
છે અને તે ક્ષતથી ઉત્પન્ન થએલા ઉધ-
રસના વેગથી ક્યુતરની પેઠે ધુધવે છે.
ક્ષયથી થએલી ઉધરસની નિદાન-
પૂર્વક સંભ્રામ્નિ.

ક્ષયકાસસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં
સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

વિપમાસાત્મ્યમોજ્યાતિવ્યવાયોદ્વે-
ગનિગ્રહાત્ । ઘૃણિનાં શોચતાં નૃણાં
વ્યાપન્નેઽગ્રી ત્રયો મલાઃ ॥ કુપિતાઃ
ક્ષયણં કાસં કુર્યુદેહક્ષયપ્રદમ્ ॥

વિપમ ભોજન કરવાથી, અહિત ભો-
જનો કરવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી,
મૂત્ર આદિના વેગોને શેકવાથી, અત્યંત
ધ્યા ઉપજવાથી અને અત્યંત શેક કર-
વાથી માણસોનો જકરાગ્નિ બગડી જ-
તાં ડાપ પામેલા ત્રણે દોષો શરીરનો ક્ષય
કરી નાખે એવી ક્ષયસંબંધી ઉધરસને
ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્ષયથી થએલી ઉધરસનું લક્ષણ.

લક્ષણમાહ ।

સમાત્રશૂલજ્વરમોહદાહપ્રાણક્ષયઙ્ગો-
પલભેત્સ કાસી । શુષ્કં વિનિઘ્રીવતિ
નિર્વલસ્તુ પ્રક્ષીણમાંસો રુધિરં પ્રપૂયમ્ ।
તં સર્વલિઙ્ગં મૃશદુઃશિકિત્સ્યં ચિકિત્સિ-
તજ્ઞાઃ ક્ષયજં વદન્તિ ॥

જને ક્ષયથી ઉધરસ થએલી હોય તે
માણસને શરીરમાં શૂળ, જ્વર તથા મોહ
થાય છે, ઈંદ્રિયોની ક્ષીણતા થાય છે,
સુકું ચુંકવું પડે છે અને બળની તથા માં-
સની ક્ષીણતા થતાં ઘણા પડવાળું લોહી
ચુંકવું પડે છે. આ ક્ષયથી થએલી ઉધ-
રસ જે સઘળાં લક્ષણોથી પરિપૂર્ણ હોય
તો ચિકિત્સા કરવાને અત્યંત અશક્ય
છે એમ વૈદ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે.

ઉધરસનું સાધ્યપણું, અસાધ્યપણું
તથા યાખ્યપણું.

અસાધ્યસાધ્યયાપ્યત્વમાહ ।

इसेप क्षयजं: कासः क्षीणानां देह-
नाशनः । साध्यो बलवतां वा स्वाद्या-
प्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥

एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः । ब-
लवतां साध्यो याप्यो वा स्यात् ॥

નવૌ કદાચિત્ સિધ્યેતામપિ પાદ-
ગુણાન્વિતૌ । સ્થવિરાણાં જરાકાસઃ
સર્વો યાપ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

સ્થવિરાણાં જરાકાસઃ વૃદ્ધાનાં યઃ કા-
સો ભવતિ સ્વ જરાકાસસંજઃ સર્વે એવ વા-
તજાદિરપિ યાપ્યઃ ॥

ત્રીન્ પૂર્વાન્ સાધયેત્ સાધ્યાન્ પ-
થૈર્યાર્પ્યાસ્તુ યાપયેત્ ॥

ક્ષતથી અથવા ક્ષયથી થએલી ઉધ-
રસ જે ક્ષીણ થએલા માણસોની હોય
તો અસાધ્ય થાય છે, અને બળવાન મા-
ણસની હોય તો સાધ્ય થાય છે અથવા
યાધ્ય થાય છે. જે વૈધ સારા હોય,
ઔષધ સારા હોય, પરિચારક સારા હોય,
રોગી પણ ધીરજ આદિ ગુણોથી યુક્ત
હોય અને ક્ષતથી કે ક્ષયથી થએલી ઉ-
ધરસ થોડા કાળની હોય તો તે ઉધરસ
ક્ષીણ થએલા માણસની છતાં પણ કદાચ
સાધ્ય થાય છે.

બુઢાં માણસોને થએલી ઉધરસ કે
જે જરાકાસ કેહેવાય છે તે ઉધરસ પાંચ
પ્રકારોમાંના ગમે તે પ્રકારની હોય તો-
પણ યાધ્યજ છે એમ સમજવું.

વાયુથી થએલ, ક્ષતથી થએલ અને
પિત્તથી થએલ એ ત્રણ પ્રકારની ઉધ-
રસોને સાધ્ય બાણીને ચિકિત્સાથી મટા-
કવી અને ક્ષતથી તથા ક્ષયથી થએલ
ઉધરસોને યાધ્ય બાણીને પથ્યોથી કા-
લક્ષેપ કરાવ્યા કરવે.

ઉધરસ થોડી હોય તોપણ તેની
ઉપેક્ષા નહીં કરતાં તુરત ઉપાય
કરવાવિષે.

સ્વલ્પોડપિ કાસ ઉપેક્ષણીયો ન

ભવતિ । કિન્તુ શીઘ્રં પ્રતિ-
કરણીયમિત્યાહ ।

જ્વરારોચકહૃલ્લાસસ્વરભેદક્ષયાદ-
યઃ । ભવન્ત્યુપેક્ષયા યસ્માત્તસ્માત્તં ત્વ-
રયા જયેત્ ॥

ઉધરસની ઉપેક્ષા કરવાથી જ્વર,
અરુચિ, મોળ, સ્વરનો ભેદ અને ક્ષય
આદિ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે એટ-
લા માટે ઉધરસને તુરતજ છોડવી બેધએ.

ઉધરસની ચિકિત્સાઓ.

વાયુસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા.

અથ કાસસ્ય ચિકિત્સા ।

તત્ર વાતકાસસ્ય ચિકિત્સા ।

વાસ્તુકો વાયસીશાકં શૂલકં મુ-
નિપણ્ણકમ્ । સ્નેહાસ્ત્રેલાદયો ભક્ષ્યા-
સ્તયેહુરસગૌડિકાઃ ॥ દધ્યારનાલા-
મ્લફલં પ્રસન્નાપાનમેવ ચ । શસ્યતે
વાતકાસેપુ સ્વાદૂમ્લલવણાનિ ચ ॥

વાયસીશાકં માચીકવૈયા इति लोके ।
मुनिपण्णकं मिरुआ इति लोके । शाक-
विशेषः ॥

चाङ्गेरीसदृशं पत्रैः मुनिपण्णं चतुर्द-
लम् । शाकं जलान्विते देशे चतुष्पत्री-
ति चोच्यते ॥

चौपतीया इति लोके ॥

ग्राम्यान्पूपोदकैः शालियवगोधूमप-
ष्टिकान् । रसैर्मापात्मशुप्तानां यूपैर्वा
भोजयेद्भिषक् ॥

ग्राम्यान्पूपोदकै रसैरित्यन्वयः । आत्म-
गुप्ता क्वचन इति लोके ॥

દશમૂલીકૃતા શ્વાસકાસદ્દિકારુજા-
પદા । યવાગૂર્દોપની ઘૃપ્યા વાતરોગવિ-
નાશિની ॥ રસઃ કર્કટકાનાં વા ઘૃત-
મૃષ્ટઃ સનાગરઃ । વાતકાસપ્રશમનઃ
શૃઙ્ગો મત્સ્યસ્ય વા પુનઃ ॥

વાયુથી થએલી ઉધરસ ઉપર અથ-
વાનું શાક, પીલુડીનું શાક, મૂળા, સુનિ-
સરણુકનું શાક, તેલ વગેરે સ્નેહપદાર્થો,
શેલડીના રસ તથા ગોળવાળા ભક્ષ્યપ-
દાર્થો, દહી, ફેતરાં વગરના કાચા અ-
થવા પકાવેલા ઘઉંને આથો ખાટાં ફળો,
મીઠા ખાટા તથા ખારા પદાર્થો અને
મદિરાની ઉપરના ભાગનું પાન એઓ
હિતકારી છે.

લુણીના જવા આકારવાળાં ચાર ચાર
પાનડાંવાળું અને પાણીવાળા પ્રદેશમાં
ઉત્પન્ન થનારૂં શાક કે જે ચતુષ્પત્રી કે-
હેવાયછે તેને સુનિસરણુક સમજવું.

વૈવે વાયુસંબંધી ઉધરસવાળાને ગા-
મના, જલપ્રાય પ્રદેશના અને જળના
પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓની સાથે
અથવા અડદના અને ડોંચાના ચૂપોની
સાથે ચોખ્ખા, જવ, ઘઉં અને સાઠી ચોખ્ખા
જમાડવા.

દશમૂળ નાખીને કરવામાં આવેલી
યવાગૂ શ્વાસને, ઉધરસને, હેડકીને
તથા વાયુસંબંધી રોગોને મટાડેછે, અ-
ગ્નિને પ્રદીપ્ત કરેછે અને મૈથુનશક્તિને
વધારેછે.

કુડચલનો અથવા શીંગડાંવાળાં મા-
છલાંનો રસો ધીમાં શેકી સુંક નાખીને
પાવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી ઉ-
ધરસ મટી જાય છે.

પિત્તસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા.
અથ પિત્તકાસસ્ય ચિકિત્સા ।

કણ્ઠકારીયુગદ્રાક્ષાવાસાકર્ચૂસ્વાલ-
કૈઃ । નાગરેણ ચ પિપ્પલ્યા ક્વથિતં સ-
લિલં પિવેત્ ॥ શર્કરા મધુસંયુક્તં પિ-
ત્તકાસહરં પરમ્ ॥

ઉભી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી,
દ્રાખ, અરડૂસો, કચૂરો, વાળો, સુંક અને
પીપળ એઓનો ક્વાથ કરી સાકર તથા
મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી
પિત્તસંબંધી ઉધરસ મટી જાય છે.

કફસંબંધી ઉધરસની ચિકિત્સા.
અથ કફકાસસ્ય ચિકિત્સા ।

પિપ્પલી કદ્દફલં શુષ્ઠી શૃઙ્ગી માર્ગી
તથોપળમ્ । કરવી કણ્ઠકારી ચ સિ-
ન્દુવારો યવાનિકા ॥ ચિત્રકો વાસક-
શ્વૈષ્ણં કપાયં વિધિવત્ કૃતમ્ । કફ-
કાસવિનાશાય પિવેત્કૃષ્ણારજોયુતમ્ ॥
પિપ્પલ્યાદિક્વાથઃ ॥

પીપળ, કાયફળ, સુંક, કાકડાશીંગી,
ભારગી, મરી, કલોલ જૂં, ભોરીંગણી,
નગડ, યવાન, ચિત્રક, અને અરડૂસો
એઓનો યોગ્ય પ્રકારથી ક્વાથ કરી
તેમાં પીપળનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં
આવે તો તેથી કફસંબંધી ઉધરસ મટી
જાય છે. આ ક્વાથ પિપ્પલ્યાદિક એ
નામથી કહેવાય છે.

ક્ષતથી થએલી ઉધરસની ચિકિત્સા.

અથ ક્ષતજકાસસ્ય ચિકિત્સા ।
શ્વિષ્ણુવાલિકાપદ્મમૂળાલોત્પલચન્દ-
નમ્ । મધુકં પિપ્પલી દ્રાક્ષા લાક્ષા

शृङ्गी शतावरी ॥ द्विगुणा च तुगाक्षीरी
सिता सर्वचतुर्गुणा । लिह्यात्तन्मधुस-
र्पिभ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥

इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति
लोके । पद्मं पद्मकाष्ठं मृणालं विसम् उ-
त्पलं कमलं चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् ।
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी तुगाक्षीरी वंशरोचना सा
चैसोर्द्विगुणा ॥

शैलडी, धक्षुवालिका नामनी अेक
अतनी शैलडी, पद्मकाष्ठ, कभणतुं भृशाल,
कभण, सुभ्यड, ळठीमध, पीपण, ध्राप्य,
लाप्य, काकडाशींगी, शतावरी, शैलडीथी
अभाणुं वंशलोचन अने सडुथी योग्णी
साकर अेअेअुं यूर्णु करी मधनी अने
धीनी साथे याटवाभां आवे तो तेथी
क्षतसंअंधी उधरस भटी अयछे.

क्षयसंअंधी उधरसनी चिकित्सा.

अथ क्षयकासचिकित्सा ।

चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं
वह्नु वारान् । मधुघृतसितोपलाभिल्लेहं
क्षयकासरक्तहरम् ॥

काकुमचूर्णं ककुमचूर्णम् ॥

आसुंधरानुं यूर्णु करी तेने अरडू-
साना रसनी अनेक लावनाअे आपी
मधनी, धीनी अने साकरनी साथे या-
टवाभां आवे तो तेथी क्षयसंअंधी उधरस
भटी अयछे.

उधरसनी सामान्य चिकित्सा.

अथ कासस्य सामान्य-
चिकित्सा ।

ताप्यमानस्य कासेन नानास्रावे
सरे जटे । क्षयथौ गन्धनाशे च धूम-

पानं प्रयोजयेत् ॥ मनःशिलालमरिच-
मांसीमुस्तेज्जुदैः पिवेत् । धूमं ज्यहञ्च त-
स्यानुपयश्च सगुडं पिवेत् ॥ एष का-
सान् पृथक् द्वन्द्वसर्वदोषसमुद्रवान् ।
शर्तैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेद्
ध्रुवम् ॥

आलं हरितालम् ॥

वदरीदलमालिसं शिलयातपशोषि-
तम् । तद्रूपपानं सक्षीरं महाकासनि-
वारणम् । कण्टकारीकृतः काथः सकृ-
प्यः सर्वकासहा ॥ कण्टकार्याः कणा-
याश्च चूर्णं समधुकासहत् । लवङ्गजा-
तीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्ष-
समानमेषाम् ॥ पलाद्धमानं मरिचं
प्रदेयं पलानि चत्वारि महौषधस्य ।
सितासमस्तेन समाथ चूर्णं रोगानिमा-
नाथु बलान्निहन्ति ॥ कासज्वरारोच-
कमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविका-
रान् ॥

समशर्करं चूर्णं वटिका वा ॥

कुनटी सैन्धवं व्योषं विडङ्गामयहि-
ज्जुभिः । लेहः साज्यमधुः कासश्वासहि-
क्कानिवारणः ॥ हरीतकी कणा शुण्ठी
मरिचं गुडसंयुतम् । कासश्लेष्मापहं प्रो-
क्तं परं बहेः प्रदीपनम् । कर्पः कर्पाशि-
पलं पलद्वयं स्वात्ततोऽर्द्धकर्पञ्च ॥ मरि-
चस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूका-
नाम् । सर्वौषधिभिरसाध्याः कासा ये
वेद्यनिर्मुक्ताः ॥ अपि पूयं छर्दयतां ते-
पामिदमौषधं परमम् ॥

कर्पांशोऽत्र कर्पद्वयम् ॥

મરિચં કર્પમાત્રં સ્યાત્પિપ્પલી કર્પ-
સમ્મિતા । અર્દ્ધકર્પો યવક્ષારઃ કર્પયુ-
ગ્મઞ્ચ દાહિમમ્ । एतच्चूर्णोक्तं युक्त्या-
દષ્ટકર્પગુડેન हि ॥ શાળપ્રમાણાં ગુટિ-
કાં કૃત્વા વક્રે વિધારયેત્ । અસ્યાઃ પ્ર-
ભાવત્ સર્વેઽપિ કાસા યાન્ત્યેવ સંક્ષયમ્ ॥

દાહિમફલત્વક્ ગ્રાહ્યા ॥ इति मरीचा-
दिगुटिका ॥

સમૂલવલ્કચ્છદકણ્ટકાર્યાસ્તુલા-
ન્તતો દ્રોણમિતં જલઞ્ચ । હરીતકીનાં
શતમેકપાત્રે વિપાચ્ય કુર્યાધરણામ્બુશે-
પમ્ ॥ તસ્મિન્ કપાયે તનુવસ્ત્રપૂતે હરી-
તકીભિઃ સહિતાં ગુહસ્ય । તુલાં વિનિક્ષિ-
પ્ય પચેત્સુપકમેતત્સમુચાર્ય મુશીતલઞ્ચ
। પલં પલઞ્ચાપિ કટુત્રયઞ્ચ તથા ચતુ-
ર્જાતપલં વિચૂર્ણ્ય । પલાનિ પદ્ પુષ્પર-
સસ્ય ચાપિ વિનિક્ષિપેત્તત્ર વિમિશ્રયેચ્ચ
પ્રયુજ્યમાનો વિધિનૈષ લેહો યથાવલઞ્ચા-
પિ યથાનલઞ્ચ । વાતાત્મકં પિત્તકૃતં
કફોત્થં દ્વિદોષજાતાનાપિ ચ ત્રિદોષ-
મ્ । ક્ષતોદ્રવઞ્ચ ક્ષયજઞ્ચ કાસં શ્વાસઞ્ચ
હન્યાત્સહ પીનસેન । યક્ષ્માણમેકાદશ-
રૂપમુગ્રં હરીતકી યા મૃગુળોપદિષ્ટા ॥

पुष्परसो मधु । इति भृगुहरीतकी ॥

કણ્ટકારી તુલાં નીરદ્રોણે પક્ત્વા ક-
પાયકમ્ । પાદશેષં ગૃહીત્વા ચ તત્ર ચૂ-
ર્ણાનિ દાપયેત્ । પૃથક્ પલાંગાન્વેતા-
નિ ગુહચી ચવ્યચિત્રકો ॥ મુસ્તં કર્ક-
ટચ્છી ચ ઝ્યૂપણં ધન્વયાસકઃ । માર્ગો
રાસ્ના સટી ચૈવ શર્કરા પલવિંશતિઃ ॥
પ્રસેકં ચ પલાન્યઘ્નો પ્રદદ્યાત્ ઘૃતતૈલ-

योः । पक्तालेहलमानीय शीते मधु प-
लाष्टकम् ॥ चतुर्भागन्तु गोक्षीर्याः पि-
प्पली च चतुःपलम् । क्षिप्त्वा निदिध्या-
त्सुदृढे मृष्मये भाजने शुभे ॥ लेहोऽयं
हन्ति द्विकार्त्तिकासश्वासानशेषतः ॥

कण्टकार्यबलेहः । इति कासाधिकारः ॥

ઉધરસનો પરિતાપ થતાં નાક ઝરવા
લાગ્યું હોય, સાદ બેસી ગયો હોય, ઊંઠા
આવતી હોય અને ગંધ લેવાની શક્તિનો
નાશ થયો હોય તો ધુવાડો પીવો. મ-
ણુશીલ, હરતાલ, મરી, ૧૮૫માંસી,
મ્રોથ અને ઇંગોળીઆં એએાનું ચૂર્ણ કરી
તેની ખીડી પીવી અને તેનીઉપર ગો-
ળવાણું દુધ પીવું. એક એક દોષથી,
બંધે દોષોથી અથવા સઘળા દોષોથી
ઉત્પન્ન થએલી અને સૈકડો પ્રયોગોથી
પણ ન મટે એવી ઉધરસોને આ ધુવાડો
અવશ્ય મટાડે છે.

ગોરડીના પાનડાને ચારકાર મણુ-
શીલ ચોપડી તકકામાં સુકાવીને તેનો
ધુવાડો પીવામાં આવેતો તેથી ભારે ઉ-
ધરસ પણ મટી જાય છે.

ભોરીંગણીનો ક્વાથ કરી તેમાં પી-
પળ નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી
સઘળા પ્રકારની ઉધરસો મટે છે.

ભોરીંગણી અને પીપળ એએાનું ચૂર્ણ
કરી મધમાં ઠાલવીને ખાવામાં આવેતો
તેથી ઉધરસ મટી જાય છે.

એક તોલાં ભાર લવંગ, એક તોલાં
ભાર બયક્ષળ, એક તોલાં ભાર પીપળ,
બે તોલાં ભાર મરી, સોળ તોલાં ભાર
સુંઠ અને એ સઘળા પદાર્થો બરાબર
સાકર લઈ તેનું ચૂર્ણ અથવા ગોળીઆ
કરીને ખાવામાં આવેતો તેથી ઉધરસ,

જ્વર, અરુચિ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિની મંદતા, અને ત્રહણીના વિકારો ખલાતકારે તુરત મટી જાય છે.

મણ્ડુશીલ, સૈંધવ, સુંઠ, મરી, પીપળ, વાવડીંગ, કઠ અને હાંડીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી ધીની અને મધની સાથે ચાટવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ, શ્વાસ તથા હેડકી મટી જાય છે.

હરડે, પીપળ, સુંઠ અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ તથા કફ મટી જાય છે અને અગ્નિ સારી પેઠે પ્રદીપ્ત થાય છે.

એક તોલાં ભાર મરી, બે તોલાં ભાર પીપળ, ચાર તોલાં ભાર દાડિમ, આઠ તોલાં ભાર ગોળ અને અરધાં તોલાં ભાર જવખાર એઓને મિશ્રિત કરીને તે અવલેહ ખાવામાં આવે તો તેથી ભારે ઉધરસો પણ મટે છે. સઘળી ઔષધીઓથી નહીં મટેલી અને વૈદ્યોએ છોડી દીધેલી ઉધરસો પણ આથી મટી જાય છે. જ્યોમાં પડની ઉલટી થતી હોય એવી ઉધરસોને વાસ્તે પણ આ ઔષધ સર્વોત્તમ છે.

મરિચાદિ ગુટિકા.

એક તોલું મરી, એક તોલું પીપળ, અરધું તોલું જવખાર અને બે તોલાં દાડિમના ડૂળની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને આઠ તોલાં ભાર ગોળમાં કાલવી ચોવીશ ચોવીશ ચણાઠીઓ ભારની ગોળીઓ ખનાવી તે ગોળી મોહોડામાં રાખવામાં આવે તો તેના પ્રભાવથી સઘળી ઉધરસો અવશ્ય નાશ પામે છે.

ભૃગુ હરીતકી.

ભૃગુ, છાલ તથા પાનડાં સહિત ચા-

રસો તોલાં ભાર ભોરીંગણી અને સો હરડે એઓનો એક વાસણમાં એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીની અંદર ક્વાથ કરવો. બળતાં બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઝીણા લુગડાથી ગળી લઈ તેમાં પકાવેલી પેદેલી સો હરડે અને ચારસો તોલાં ભાર ગોળ નાખી તેનો પાક કરવો. અગ્નિથી સારી પેઠે પાકી જાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી શીતલ થવા દઈને તેમાં ચાર તોલાં ભાર સુંઠ, ચાર તોલાં ભાર મરી, ચાર તોલાં ભાર પીપળ, ચાર તોલાં ભાર એળચી, ચાર તોલાં ભાર તજ, ચાર તોલાં ભાર તમાલપત્ર, ચાર તોલાં ભાર નાગકેસર અને ચોવીશ તોલાં ભાર મધ નાખીને સઘળા પદાર્થો મિશ્રિત કરી દેવા. આ અવલેહનો વિધિ પ્રમાણે શરીરના બળને તથા અગ્નિને અનુસરીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી ઉધરસ, પિત્તસંબંધી ઉધરસ, કફસંબંધી ઉધરસ, બે દોષસંબંધી ઉધરસ, ત્રણે દોષસંબંધી ઉધરસ, ક્ષતસંબંધી ઉધરસ, ક્ષયસંબંધી ઉધરસ, શ્વાસ, સળીખમ, અને અગ્નીચાર રૂપવાળો ઉચ્ચ ક્ષયરોગ એઓનો નાશ થાય છે. આ ઉપદેશ ભૃગુમુનિએ કરેલો છે તેથી આ ઔષધ ભૃગુ હરીતકી કહેવાય છે.

કુંટકાર્યવલેહ.

ચારસો તોલાં ભાર ભોરીંગણી લઈ તેનો એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારીને તે ક્વાથમાં ચૂર્ણરૂપે ચાર તોલાં ગળો, ચાર તોલાં ચવક, ચાર તોલાં ચિત્રક, ચાર તોલાં

ભાર મોથ, ચાર તોલાં ભાર કાકડાર્શીંગી, ચાર તોલાં ભાર સુંઠ, ચાર તોલાં ભાર મરી, ચાર તોલાં ભાર પીપળ, ચાર તોલાં ભાર ધનાસો, ચાર તોલાં ભાર ભારંગી, ચાર તોલાં ભાર રાસ્ના, ચાર તોલાં ભાર કચૂરો, ઐંથી તોલાં ભાર સાકર, ખત્રીશ તોલાં ભાર ધી અને ખત્રીશ તોલાં ભાર તેલ એટલા પદાર્થો નાખી પકાવી શીરો કરીને તે થંડો થાય ત્યારે તેમાં ખત્રીશ તોલાં ભાર મધ, આઠ તોલાં ભાર વંશલોચન અને સોળ તોલાં ભાર પીપળ નાખી તે અવલેહને સારા અને મજબૂત માટીના વાસણમાં રાખવો. આ અવલેહકૃથી હેડકી, ઉધરસ, અને શ્વાસ એઆ સંપૂર્ણ રીતે મટે છે.

ઉધરસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

હેડકીનો અધિકાર.

હેડકીનાં દૂરનાં નિદાનો.

અથ દિક્ષાધિકારઃ ।

તદ્વ દિક્ષાયા વિપ્રકૃષ્ટં

નિદાનમાહ ।

વિદ્વાદિગુરુવિષ્મિભ્રુક્ષાભિષ્પ્યન્દિ-
 ષોજનૈઃ ॥ શીતપાનાશનસ્નાનરજોધૂ-
 માત્તયાનિલૈઃ । વ્યાયામકર્મપારાધ્વવે-
 ગાયાતાપતર્પણઃ ॥ દિક્ષા શ્વામશ્ચ કા-
 સશ્ચ વૃષ્ણાં સમુપજાયતે ॥

અપતર્પણમનશનાદિ ॥

વિદ્વાહ કરનારાં, ભારે, મળામંથ ક-
 રનારાં, રક્ષ તથા શરદી કરનારાં ભો-
 જનો કરવાથી, ટાઢાં પાન કરવાથી,
 શીતલ જમવાથી, શીતલ જલમાં સ્નાન

કરવાથી, રજથી, ધૂમાડાથી, પવનથી,
 બહુ કસરતવાળાં કામો કરવાથી, ભાર
 ઉપાડવાથી, પંથ કરવાથી, વિદ્યા આ-
 દિના વેગોને રોકવાથી અને ઉપવાસ
 વગેરે તૃપ્તિના વિધાતોથી માણસોને હે-
 ડકી, શ્વાસ અને ઉધરસ થાય છે.

હેડકીની સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

સંપ્રાપ્તિમાહ ।

વાયુઃ કપ્ફેનાનુગતઃ પચ્ચ દિક્ષાઃ ક-
 રોતિ હિ । અન્નજાં ચમલાં છુદ્રાં મ-
 મ્મીરાં મહર્તાં તથા ॥

કફે અનુસરાએલો વાયુ પાંચ પ્રકા-
 રની હેડકીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. અન્નજા,
 ચમલા, છુદ્રા, ગંભીરા અને મહતી એમ
 પાંચ પ્રકારની હેડકીઓ સમજવી.

હેડકીનું સામાન્ય લક્ષણ.

મામાન્યલક્ષણમાહ ।

મુદુર્મુહુર્વાયુરુદેતિ સસ્વનો યકૃત્પિ-
 હાન્ત્રાણિ મુસ્વાદિવાક્ષિપન્ । સદોપ-
 વાનાથુ દિનસ્ત્યમૂન્યતસ્તતસ્તુ દિક્ષે-
 સભિષીયતે ધુર્ધઃ ॥

વાયુરત્ર સોદાનપ્રાણો બોદ્ધવ્યઃ । ઉદેતિ
 ઊર્ધ્વં યાતિ । મલ્લનઃ હિગિતિ શબ્દવાન્ ।
 ઊર્ધ્વં ગમનં વિદિશનષ્ટિ યદ્યદિત્યાદિ ઊહ
 ઇતિ શબ્દોડપ્યસ્તિ દીર્ઘત્વવિકલ્પાત્ । મુ-
 ગ્વાદિતિ લ્યવૃત્તોપે પચમી । તેન યકૃત્પિ-
 હાન્ત્રાણિ મુગ્ધમાનીય અક્ષિપન્ નિમારય-
 ત્તિવેત્યર્થઃ । વાયુઃ દોપવાન દોષોડ્વ કપ્ફઃ
 તદ્વાન્ વાયુઃ કપ્ફેનાનુગત ઇતિ । સમ્પ્રાપ્તિઃ
 દિનસ્તીતિ દિક્ષા । પ્રપોદરાદિત્વાદ્વપ્મિલ્કિઃ
 હિગિતિ શબ્દં કરોતીતિ ॥ ॥

(હિક્ હિક્) એવા શબ્દો કરતો, અને જાણે જમણા પડખાની ગાંઠને ખરલને તથા આંતરડાંઓને મોહોડામાં લાવીને કાઢાડતો હોય એવો ઉદાન સહિત જે પ્રાણવાયુ હંચે ચાલે છે અને કંકે અનુસરાએલો થઈને પ્રાણીના જીવનને તુરત નાશ કરે છે તે હિક્કા (હેડકી) કહેવાય છે. (હિક્ હિક્) એવો શબ્દ થાય છે તેથી પણ પંડિતો તેને હિક્કા કહે છે.

હેડકીનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપમાહ ।

કળ્પોરસોર્ગુરુલ્લચ્ચ વદનસ્ય કપાયતા ।
હિક્કાનાં પૂર્વરૂપાણિ કુક્ષેરાટોપેવ ચા ।
વદનસ્ય કપાયતા વાતાત્ ॥

ગળાનું તથા છાતીનું ભારેપણું, વાયુનેલીધે મોહોડાનું તુરાપણું અને પેટનું ચડવું એટલાં હેડકીનાં પૂર્વરૂપો છે એટલે હેડકી થવાની હોય ત્યારે પ્રથમથી એટલાં લક્ષણો થાય છે.

અનન્ય હેડકીનું લક્ષણ.

અન્નજાલક્ષણમાહ ।

પાનાન્નૈરતિસંયુક્તૈઃ સહસા પીડિતો-
ડનિલઃ ॥ હિક્કયત્યુર્ધ્વગો મૂલા તાં વિ-
ચાદન્નજાં મિપક્ ॥

અનિલઃ પ્રાણો વાયુઃ ॥

અત્યંત સંયુક્ત થએલાં અન્નપાનોથી સહસા દખાએલો પ્રાણવાયુ હંચે ગતિ કરીને (હિક્ હિક્) કરાવે છે તેને વૈદે અનન્ય હેડકી જાણવી.

યમલા હેડકીનું લક્ષણ.

યમલાલિદ્રમાહ ।

ચિરેણ યમલૈર્વૈર્ગૈર્યા હિક્કા સમ્પ્રવ-

ર્તતે । કમ્પયન્તી શિરોગ્રીવાં યમલાં
તાં વિનિર્દિશેત્ ॥

ધણીવારે વેગના જોરાથી પ્રવર્તતી અને માથાને તથા ડોકને કંપાવતી જે હેડકી થાય છે તેને યમલા હેડકી જાણવી.

શુદ્રા હેડકીનું લક્ષણ.

શુદ્રામાહ ।

વિકૃષ્ટકાલૈર્યા વૈર્ગૈર્મન્દૈઃ સમભિ-
વર્તતે । શુદ્રિકા નામ સા હિક્કા જન્તુ-
મૂલં પ્રધાવતિ ॥

વિકૃષ્ટકાલૈઃ ચિરેણ । જન્તુઃ કસોર-
સોઃ સન્ધિઃ ॥

જે હેડકી ધણીવારે મંદ મંદ વેગથી પ્રવર્તે છે તે શુદ્રા હેડકી કહેવાય છે અને ડોકના કાંઠાના મૂળ ઉપર દોડે છે.

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ.

ગમ્મીરામાહ ।

નાભિપ્રવૃત્તા યા હિક્કા ઘોરા ગ-
મ્મીરનાદિની । અનેકોપદ્રવકરી ગ-
મ્મીરા નામ સા સ્મૃતા ॥

અનેકોપદ્રવવતી તૃષ્ણા જ્વરાદિયુક્તા ॥

જે હેડકી નાભિથી પ્રવર્તે છે, ભયંકર લાગે છે, ગમ્મીર ગર્જના કરે છે અને તરસ તથા જ્વર આદિ અનેક ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય છે તે ગંભીરા હેડકી કહેવાય છે.

મહતી હેડકીનું લક્ષણ.

મહત્તીમાહ ।

મર્માણિ પીડયન્તીવ સતતં યા પ્ર-
વર્તતે । મહાહિક્કેતિ સા જ્ઞેયા સર્વગા-
ત્રપ્રકમ્પિની ॥

મર્માણિ વસ્તિહૃદયશિરઃપ્રમૃતીનિ ॥

જે હેડકી સધળાં ગાત્રોને કુંપાવેછે તથા જાણે મૂનાશય હૃદય તથા મસ્તક આદિ મર્મસ્થલોને પીડતી હોય એવી રીતે નિરંતર પ્રવર્તેછે તેને મહતી હેડકી જાણવી.

હેડકીનું અસાધ્યપણું.

અસાધ્યત્વમાહ ।

આકમ્પતે હિકતો યસ્ય દેહો દષ્ટિ-
ચોર્ધ્વં તામ્યતે નિલમેવ । ક્ષીણોઽન્ન-
દ્વિદ્ ક્ષૌતિ યથાતિમાત્રં તૌ દ્વૌ ચાન્ત્યૌ
વર્જયેદ્દિક્ષવન્તૌ ॥

આકમ્પતે વિસ્ફૂર્યત ઇવ તૌ દ્વાવિતિ ।
આકમ્પત ઇત્યાદિના નિત્યમેવેત્યનેનૈકો હિ-
ક્કમાનઃ । ક્ષીણ ઇત્યાદિનાતિમાત્રમિત્યન્તે-
નાપરઃ । તૌ દ્વૌ અન્ત્યૌ ચ ગમ્મીરયા મ-
હત્યા હિક્કયા ચ હિક્કમાનૌ વર્જયેત્ ॥

અપરચ્છ ।

અતિસન્નિતદોષસ્ય મક્તદ્વેપકૃશસ્ય
ચ । વ્યાધિભિઃ ક્ષીણદેહસ્યદૃઢસ્યાતિવ્ય
વાયિનઃ ॥ આયાસાચ સમુત્પન્ના હિકા
હન્સ્યાથુ જીવિતમ્ । યમિકા ચ પ્રલા-
પાતિમોહતૃપ્ણાસમન્વિતા ॥

જે માણસ હેડકી આવતાં શરીરમાં
ધ્રુજતા જેવો થઈ જતો હોય તથા જેની
દૃષ્ટિ સર્વદા હંચીને હંચી રહીને જ્ઞાનિ
પામ્યા કરતી હોય તેને વૈવે છોડી દેવો.
એમ જ માણસ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય,
અને ઉપર અશ્ચિવાળો હોય અને અ-
ચત છીંકા ખાંધા કરતો હોય તેને પણ
વૈવે છોડી દેવો. તેમજ જેને ગભીરા
હેડકી અથવા મહતી હેડકી થઈ હોય
તેને પણ વૈવે છોડી દેવો.

જેના દોષો અત્યંત સંચય પામ્યા
હોય, જેને અન્નઉપર દ્રેષનેલીધે દુર્થ-
લતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, જેનો દેહ વ્યાધિ-
ઓથી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જેનું શરીર
વૃદ્ધ હોય અને જે અત્યંત મૈથુન કરતો
હોય તેની હેડકી તેના જીવિતને તુરત
હણી નાખેછે. પરિશ્રમથી ઉત્પન્ન થ-
એલી હેડકી પણ તુરત મારી નાખેછે.
યમલા નામની હેડકી જે પ્રજાપથી,
પીડાથી, મોહથી તથા તરશથી સચુકત
હોય તો તેપણ મારી નાખેછે.

યમલા હેડકીનું સાધ્યપણું.

સાધ્યત્વમાહ ।

અક્ષીણસ્વાપ્યદીનસ સ્થિરધાત્વિ-
ન્દ્રિયસ ચ । તસ સાધયિતું શક્યા ય-
મિકા હન્સતોઽન્યથા ॥

ક્ષીણ નહી થએલા, દીન નહી થ-
એલા અને જેના ધાતુઓ તથા ઈંદ્રિયો
સ્થિર હોય એવા માણસને થએલી ય-
મલા હેડકી સાધ્ય થાયછે. ક્ષીણ થ-
એલા, દીન થએલા અને જેના ધાતુઓ
તથા ઈંદ્રિયો અસ્થિરતા પામ્યાં હોય
એવા માણસને થએલી યમલા હેડકી
તે માણસને મારી નાખેછે.

હેડકીની ચિકિત્સા.

હિકાયાશ્ચિકિત્સા ।

યત્કિશ્ચિત્કફવાતગ્રમુષ્ણં વાતાનુ-
લોમનમ્ । મેપજં પાનમન્નં વા હિકા-
શ્વાસેષુ તદ્વિતમ્ ॥ હિકાશ્વાસાતુરે પૂ-
ર્વં તૈલાક્તે સ્વેદ ઇપ્યતે । ઝઘર્વાધઃ શો-
ધનં શસ્તં દુર્બલે ક્ષમનં મતમ્ ॥ પ્રાણાવ-
રોધતર્જનવિસ્માપનશીતવારિપરિપૈકઃ ।

ચિત્રૈઃ કથાપયોગૈઃ શમયેદ્દિકાં મનો-
 ઽભિઘાતૈશ્ચ ॥ હિકાર્તસ્ય પયચ્છાગં હિ-
 તં નાગરસાધિતમ્ । મધુસૌવર્ચલોપેતં
 માતુલજ્જરસં પિવેત્ ॥ મધુકં મધુસંયુક્તં
 પિપ્પલી શર્કરાન્વિતા । નાગરં ગુહસં-
 યુક્તં હિકાત્રં નાવનં ત્રયમ્ ॥ પ્રવાલશ-
 ક્ષત્રિફલાચૂર્ણં મધુઘૃતઙ્ગુતમ્ । પિપ્પલી
 ગૈરિકચ્ચેતિ લેહો હિકાનિવારણઃ ॥ નૈ-
 પાલ્યા ગોવિપાળાદ્વાકુઘ્રાત્સર્જરસસ્ય
 વા । ધૂમં કુશસ્ય વા કૃત્વા પિવેદ્દિ-
 ક્ષોપશાન્તયે ॥

નૈપાલી મનઃશિલા ॥

નિર્ધૂમાઙ્ગારનિઃક્ષિપ્તહિહુમાપરજોમ-
 વઃ ॥ હિક્કાઃ પશ્ચાપિ હન્ત્યાશુ ધૂમઃ
 પીતો ન સંશયઃ ॥ હરેણુકકળાનાઞ્ચ
 કાયો હિહુસમન્વિતઃ । હિક્કાપ્રશમનઃ
 શ્રેષ્ઠો ધન્વન્તરિવચો યથા ॥ ચન્દ્રશૂરસ્ય
 વીજાનિ ક્ષિપેદ્દૃગુણે જલે ॥ પદા મૃ-
 દૂનિ મૃદ્વીયાત્તતો વાસસિ ગાલયેત્ ॥
 હિક્કાતિવેગવિકલસ્તજ્જલં પલમાત્રયા ।
 પિવેત્ પિવેત્ પુનશ્ચાપિ હિક્કાવદ્યં પ્ર-
 શામ્યતિ ॥

ચન્દ્રશૂરસઃ । ઇતિ હિક્કાધિકારઃ ॥

જ્યૌષ્ઠ અથવા અત્રપાન કફને
 તથા વાયુને હણુનાર હોય, ઉષ્ણ હોય
 અને વાયુનું અતુલોમન કરનાર હોય તે
 યૌષ્ઠ અને તે અત્રપાન હેડકીઉપર
 તથા શ્વાસ ઉપર હિતકારી છે.

હેડકીથી કે શ્વાસથી આતુર થએલા
 માણસને પ્રથમ તૈલનો અભ્યંગ કરીને
 શેક કરવા વગેરે સ્વેદનક્રિયા કરવી અને
 વમન તથા વિરેચન દેવાં એ ઉત્તમ છે

પણ હેડકીથી કે શ્વાસથી આતુર થએલો
 માણસ જે શરીરમાં દુર્બલ હોય તો તેને
 શમન દેવું એજ સાઈ છે.

શ્વાસને રોકીને, તિરસ્કાર કરીને,
 વિસ્મય પમાડીને, શરીર ઉપર ટાકું
 પાણી છાંટીને, વિચિત્ર વાતોના પ્રયોગો
 કરીને અને મનોભંગ કરીને પણ હેડ-
 કીને શાંત કરવી.

સુંઠથી પકાવેલું બકરીનું દુધ હેડકી-
 વાળાને હિતકારી થાય છે.

મધથી તથા સંયળથી યુક્ત ખીજે-
 રાંનો રસ પીવામાં આવે તો તેથી હેડકી
 મટી જાય છે.

મધથી સંયુક્ત જઠીમધનું, સાકરથી
 સંયુક્ત પીપળનું અને ગોળથી સંયુક્ત
 સુંઠનું એ ત્રણ નસ્યો હેડકીને મટાડ-
 નાર છે.

પરવાળાં, શંખ, હરડે, બેહેડાં, આ-
 મળાં, પીપળ અને ગેરૂ એઓનું ચૂર્ણ
 કરી મધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને આ-
 ટવામાં આવે તો તેથી હેડકીનું નિવા-
 રણ થાય છે.

હેડકીને શાંત કરવાસાડ મણ્શી-
 લનો, અથવા ગાયના શીંગડાનો, અ-
 થવા કઠનેા, અથવા દર્ભનો ધુવાડો ક-
 રીને પીવો.

હીંગનું અને અડદનું ચૂર્ણ કરી તેને
 નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર નાખી તેનો ધુ-
 વાડો પીવામાં આવે તો તેથી પાંચે પ્ર-
 કારની હેડકીઓ તુરત મટે છે એમાં સં-
 શય નથી.

નગડનાં ખીજ અને પીપળ એઓનો
 ક્વાથ કરી હીંગ નાખીને પીવામાં આવે

તો તેથી ઉત્તમ રીતે ઢેકડી શાંત થાય છે એમ ધન્વંતરિએ કહ્યું છે.

અશેરીયાનાં ખીજ આઠગણા પાણીમાં નાખી તેઓને ખૂબ કુણાં થાય ત્યારે ચોળી તે પાણી લુગડાંથી ગળી લઈ વારંવાર ચાર તેલાં ભાર પીવામાં આવે તો તેથી ઢેકડીના ભારે વેગથી થતી દેશનગતિ અવશ્ય મટી જાય છે. આ ઔષધ ચંદ્રશૂરરસ એ નામથી ઢેકડેવાય છે.

ઢેકડીનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શ્વાસનો અધિકાર.

શ્વાસનું નિદાન.

અથ શ્વાસાધિકારઃ ।

તત્રં નિદાનમાહ ।

ચૈરેવ કારણૌર્હિકા દેહિનાં સમ્પવર્તે । તૈરેવ વહુભિઃ શ્વાસો વ્યાધિર્ચોરઃ પ્રજાયતે ॥

માણુસોને જે કારણોથી ઢેકડી આવે છે તેજ કારણો ધણાં હોય તો તેઓથી શ્વાસ નામનો ભયંકર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્વાસના ભેદો.

શ્વાસસ્ય ભેદાનાહ ।

મહોર્ધ્વચ્છિન્નતમકહુદ્રમેદૈસ્તુ પશ્ચ-ધા । મિથતે સ મહાવ્યાધિઃ શ્વાસ એકો વિશેષતઃ ॥

વિશેષે કરી એ શ્વાસ નામનો એકજ મોટો વ્યાધિ મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને શુદ્રશ્વાસ એ

પાંચ ભેદોથી પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે.

શ્વાસનું પૂર્વરૂપ.

તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ ।

પ્રાશૂપં તસ્ય હૃત્પીઠા શૂલમાધ્માન-મેવ ચ । આનાહો વક્રવૈરસ્યં શઙ્ગનિ-સ્તોદ એવ ચ ॥

શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં પીડા, શૂળ, આક્રુશ, પેડુંનું સજડ થઈ જતું, મોઢોડામાં વિરસપણું અને લમણાઓમાં પીડા એટલાં લક્ષણો પ્રથમથી થાય છે.

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ.

સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

યદા સ્તોતાંસિ સંરુદ્ધ્ય મારુતઃ કફ-પૂર્વકૈઃ । વિપ્લવજતિ સંરુદ્ધસ્તદા શ્વાસં કરોતિ સઃ ॥

વિપ્લવજતિ સર્વતો વિમાર્ગાન્ યાતિ । સંરુદ્ધઃ કફેન રુદ્ધમાર્ગઃ ॥

ત્યારે પવન કફ આદિથી સ્તોતોને રોકી ચારંકાર અવળા માર્ગોમાં ગતિ કરે છે ત્યારે કફથી પોતાનો માર્ગ રોકાઈ જતાં શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે.

મહાશ્વાસનું લક્ષણ.

મહાશ્વાસસ્ય લક્ષણમાહ ।

ઝર્ધ્વાયમાનવાતો યઃ શબ્દવહુઃ-સ્થિતો નરઃ । ઉચ્ચૈઃ શ્વસિતિ સન્નદ્ધો મત્તર્પભ ઇવાનિશમ્ ॥ પ્રનષ્ટજ્ઞાનવિજ્ઞાન-સ્તથા વિમ્નાન્તલોચનઃ । વિવૃતાક્ષ્યા-નનો વદ્મમૂત્રવર્ચા વિશીર્ણવાક્ ॥ દી-નસ્ય શ્વસિતશ્વાસ દૂરાદ્વિજ્ઞાયતે મૃશ-

મ્ । મહાશ્વાસોપચ્છસ્તુ ક્ષિપ્રમેવ વિ-
પચ્યતે ॥

ઉર્ધ્વાયમાનવાતઃ ऊर्ध्वं नीयमानो वातो
यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात् ।
कीटक सशब्दस्तद्वोधयितुमाह । मत्तर्षभ
इव । उच्चैः श्वसितीत्यन्वयः । सन्नद्धः आ-
नद्धः आनाहयुक्त इति यावत् । ज्ञानं शा-
स्त्रम् । विज्ञानं तदर्थविनिश्चयः । विशीर्ण-
वाक् । स्खलितवचनः । दीनः ग्लानः ।
मारकश्रायं महाश्वासः ॥

જીને મહાશ્વાસ થયો હોય તે ડુખીએ
માણુસ ઊંચે ચાલતા મોટા શબ્દવાળા
શ્વાસ લીધા કરેછે, આકૂરેલા મસ્ત પ-
ળદની પેઠે નિરંતર ઊંચા અવાજથી
હાંક્યા કરેછે, અને શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી
તથા શાસ્ત્રના અર્થના જ્ઞાનથી બ્રહ્ થા-
યછે. એ માણુસની આંખો બ્રમણ કર્યા
કરેછે, આંખો તથા મોહોડું પુલાં રહેછે,
મૂત્ર તથા વિષા રોકાઈ જાયછે, જીભ
તોતડાય છે, રાંક થઈ જાયછે અને એના
શ્વાસનો ભારે શબ્દ દૂરથી સાંભળવામાં
આવેછે. આ મહાશ્વાસથી ઘેરાએલો
માણુસ તુરંતજ મરી જાયછે. આ શ્વાસ
મારનારોજ છે.

ઉર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ.

ऊर्ध्वश्वासमाह ।

ऊर्ध्वं श्वसिति योऽस्य न च प्रसा-
हरस्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धग-
न्धवहादितः । ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु वि-
भ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रमुद्यन्वेदनार्त-
श्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः । ऊर्ध्व-
श्वासे प्रकृपिते दधःश्वासो निरुद्ध्यते ।

मुद्यतस्ताम्यतथोर्ध्वं श्वासस्तस्य निह-
न्ससून् ॥

सर्वेषु श्वासेषु ऊर्ध्वश्वासोऽत्र अत्यर्थ-
मिति विशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः न श्वा-
समधः करोति । श्लेष्मावृतेत्यादिश्लेष्मणावृतं
यन्मुखं स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्ध-
वहस्तेनार्दितः । विपश्यन् इतस्ततो विकृतं
यथा स्यादेवं पश्यन् । अधःश्वासो निरुद्ध्यते
श्वासो नाधः प्रवर्तत इत्यर्थः । मुद्यतो
मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च
ऊर्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति ॥

જીને ઊર્ધ્વશ્વાસ થયો હોય તે માણુ-
સને ખડુજ ઊંચા શ્વાસ ચાલેછે, તેનો
શ્વાસ નીચે બેસતોજ નથી, મોહોડું અને
સ્રોતો કડ્ડથી ઘેરાઈ જવાનેલીધે ડાપ
પામેલા વાયુથી ભારે પીડા થાયછે, દૃષ્ટિ
ઊંચી રહેછે, ચક્રવક્ર થતી આંખોથી
ચારેકાર વિકૃત રીતે જોયા કરેછે, મોહ
પામેછે, વેદનાથી પીડાય છે, મોહોડું
સુકાય છે, અને ડાઘઉપર રૂચિ થતી
નથી. ઊર્ધ્વશ્વાસ ડાપ પામે ત્યારે શ્વાસ
નીચે પ્રવર્તતો નથી અને તે ઊર્ધ્વશ્વાસ
મુંઝાત્ર તથા ગ્લાનિ પામતા તે માણુ-
સને જીવિતથી બ્રહ્ કરેછે. સઘળા શ્વાસો
કરતાં આ ઊર્ધ્વશ્વાસમાં શ્વાસ અત્યંત
ઊંચો ચાલેછે એટલો વિશેષ છે.

छिन्नश्वासનું લક્ષણ.

छिन्नमाह ।

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन
पीडितः । न वा श्वसिति दुःखार्तो
मर्मच्छेदरुजादितः । आनाहस्वेदमूर्च्छा-
र्तो दद्यमानेन वस्तिना । विगुताक्षः

પરિક્ષીણઃ શ્વસત્રક્તકલોચનઃ । વિ-
ચેતાઃ પરિશુષ્કાસ્યો વિવર્ણઃ પ્રલપ-
ન્નરઃ । છિન્નશ્વાસેન વિચ્છિન્નઃ સ શીઘ્રં
વિજહાત્યસૂન્ ॥

વિચ્છિન્નં સવિચ્છેદં સર્વપ્રાણેન સર્વવ-
લેન મર્મચ્છેદરુજાર્દિતઃ હૃદયશિરચ્છેદ-
વેદનયૈવ પીડિતઃ । દહમાનેન વસ્તિના
ઉપલક્ષિતઃ । વિહુતાક્ષઃ અશ્રુપૂર્ણનેત્રઃ ।
વિચેતાઃ ઉદ્વિગ્રચિત્તઃ । છિન્નશ્વાસેન વિ-
ચ્છિન્નઃ યસ્તુ શ્વાસિતિ વિચ્છિન્નમિત્યાદિ-
લક્ષણયુક્તો યઃ સ નરઃ છિન્નશ્વાસેન વિ-
ચ્છિન્નઃ પીડિતો બોદ્ધવ્યઃ મારકશ્રાયં છિ-
ન્નશ્વાસઃ ॥

જને છિન્નશ્વાસ થયો હોય તે દુખી
માણસ રહી રહીને સઘળા બેરથી શ્વાસ
લે છે, મર્મસ્થલોનું છેદન થવાજની વે-
દનાથી પીડાય છે, બાજુ હૃદયનું તથા
માથાનું છેદન થતું હોય એવી રીતે પી-
ડાય છે, વખતે શ્વાસ લેતો પણ નથી,
પેડુ આક્રમવાથી પસીનાથી મૂર્છાથી તથા
મૂત્રાશયની બળતરાથી દુખી થાય છે,
આંસુઓથી ઘેરાએલાં નેત્રવાળો થાય છે,
અત્યંત ક્ષીણ થઈ બય છે, હાંક્યાકરે છે,
ચિત્તમાં ઉદ્વેગ પામ્યા કરે છે, બંધ્યા ક-
રે છે અને તેનું મોહાકું શુષ્ક થઈ બય છે,
વર્ણુ બગડી બય છે તથા એક આંખ
રાતી રેહે છે. આ લક્ષણોવાળા છિન્ન-
શ્વાસથી પીડાએલો માણસ તુરત પ્રાણને
છોડી દે છે. આ છિન્નશ્વાસ મારીના-
ખનારોજ છે.

તમકશ્વાસનું લક્ષણ.

તમકશ્વાસમાહ ।

મતિલોમો યદા વાયુઃ સ્તોત્તાંસિ પ્ર-

તિપદ્યતે । ગ્રીવાં શિરશ્ચ સંગૃહ્ય શ્લેષ્મા-
ણં સમુદીર્ય ચ । કરોતિ પીનસં તેન
કળ્પે ઘુર્ણુરકં તથા । અતીવ તીવ્રવેગઃ
શ્વાસં પ્રાણપ્રપીડકમ્ । પ્રતામ્યતિ સ-
વેગેન ત્રસ્યતે સન્નિરુદ્ધયતે । પ્રમોહં કા-
સમાનશ્ચ સ ગચ્છતિ મુહુર્મુહુઃ । શ્લે-
ષ્મણા મુચ્યમાનેન મૃશં ભવતિ દુઃસ્થિ-
તઃ । તસ્યે વ ચ વિમોક્ષાન્તે મુહૂર્તે લ-
ભતે મુલમ્ । તયાસ્યોદ્ઘંસતે કળ્પઃ
ઠ્ઠચ્છાચ્છક્રોતિ ભાપિતુમ્ । ન ચાપિ
નિદ્રાં લભતે શયાનઃ શ્વાસપીડિતઃ ।
પાદર્થે તસ્યાવગૃહ્ણાતિ શયાનસ્ય સમી-
રણઃ । આસીનો લભતે સૌખ્યમુષ્ણઞ્ચ-
વાભિનન્દતિ । ઉચ્છ્રિતાક્ષો લલાટેન
સ્થિયતા મૃશમાર્તિપાન્ । વિશુષ્કાસ્યો
મુહુઃશ્વાસો મુહુઞ્ચૈવાવધમ્યતે । મેવામ્બુ-
શીતમાગ્વાતૈઃ શ્લેષ્મલૈશ્ચ વિવર્દ્યતે । ન
યાપ્યસ્તમકઃ શ્વાસઃ સાધ્યો વા સ્યા-
ન્નવોત્થિતઃ ॥

સંગૃહ્ય વ્યથયા સમુદીર્ય વર્ધયિત્વા ।
પીનસં નાસાસ્ત્રાવં તેન શ્લેષ્મણા ઘુર્ણુરં ઘુ-
ર્ણુરશબ્દં પ્રાણપ્રપીડકમ્ । પ્રાણાધિષ્ટાન-
હૃદયપ્રપીડકમ્ । પ્રતામ્યતિ તમસિ પ્રવિ-
શતીવ વેગેન શ્વાસવેગેન સન્નિરુદ્ધયતે નિ-
શ્રેષ્ઠો ભવતિ । ઇતિ ચરકઃ । સન્નિરુદ્ધયતે
શ્વાસ ઇતિ જૈઝટઃ । શ્લેષ્મણા મુચ્યમાનેન
મુલં મુલમિવ ઉદ્ઘંસતે વ્યથિતો ભવતિ ।
શયાનઃ શયનનિહિતાંગઃ અવગૃહ્ણાતિ પીડ-
યતિ । ઉષ્ણઞ્ચૈવાભિનન્દતિ ઇત્યનેન તમકો
વાતકફારબ્ધ ઇતિ બોદ્ધવ્યઃ । ઉચ્છ્રિતાક્ષઃ
શૂનાક્ષઃ । લલાટેન સ્થિયતા ઉપલક્ષિતઃ

અવધમ્યતે ગજારૂદસ્યેવ સર્વગાત્રશ્ચાલ્યતે ॥

ત્યારે પ્રતિલોભ થયેલો વાયુ સ્નો-
તોને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ડોકને તથા મા-
થાને પકડી કક્રને વધારીને તે કક્રથી
નાકમાં સળીખમને, કંઠમાં ધુધવાટીને
અને હૃદયને પીડનારા ત્રીજા વેગવાળા
શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્વાસ જને
ઉત્પન્ન થયો હોય તે માણસ જાણે અં-
ધારામાં ખેસતો હોય એવો થઈ જાય છે,
ત્રાસ પામે છે, શ્વાસના વેગનેલીધે ચેષ્ઠા
વગરનો થઈ જાય છે, ઉધરસ આવતાં
વારંવાર ખેલાન થઈ જાય છે, ખડખો ની-
કળવાના સમયમાં અત્યંત દુઃખ પા-
મે છે, ખડખો નીકળી જાય ત્યારે જરા-
વાર સુખિત જવો થાય છે, કંઠમાં વ્યથા
પામે છે, માંડમાંડ બોલી શકે છે, શયનમાં
સુતા છતાં પણ શ્વાસની પીડાથી નિ-
દ્રાને પ્રાપ્ત થતો નથી, શયનમાં પડ્યો
હોય ત્યારે પડખામાં વાયુથી પીડાય
છે, બેસી રહેતાં સુખ પામે છે. ઉષ્ણ વ-
સ્તુઓને ઈચ્છે છે, સુણેલી આંખોવાળો
થાય છે અને અત્યંત પીડાય છે. એ મા-
ણસના કપાળમાં પસીનો આવ્યા કરે છે,
મોહોદું સુકાય છે, વારંવાર શ્વાસ ચાલ્યા
કરે છે, જેમ હાથીઉપર બેઠેલાનું શરીર
વારંવાર હાલ્યા કરે તેમ શ્વાસનેલીધે
તેનું શરીર હાલ્યા કરે છે, અને મેઘથી,
જળથી, શીતથી ઊગમણુ પવનથી તથા
કક્ર કરનારા પદાર્થોથી દરદની વૃદ્ધિ થા-
ય છે. આ તમકશ્વાસ વ્યાપ્યજ છે પણ
નવો થયો હોય તો વખતપર સાધ્ય
પણ થાય છે.

‘શ્વાસના વેગનેલીધે ચેષ્ઠા વગરનો
થઈ જાય છે’ એમ જે લક્ષણમાં કહ્યું તે
ચરકના મતપ્રમાણે કહ્યું છે પણ જૈનજટે

તો એમ કહ્યું છે કે ‘તે માણસનો શ્વાસ
રોકાઈ જાય છે.’ ‘તમકશ્વાસવાળા મા-
ણસને ઉષ્ણવસ્તુઓની ઈચ્છા થાય છે’
એમ લક્ષણમાં કહ્યું તે ઉપરથી સમજી
લેવું કે “તમકશ્વાસ વાયુથી તથા કક્રથી
ઉત્પન્ન થાય છે.”

પિત્તના અનુબંધથી ઉત્પન્ન થએલા
જ્વર વગેરેના યોગથી તમકનુંજ
‘પ્રતમક’ નામ હોવાવિધે.

તમકસ્યૈવ પિત્તાનુબન્ધજ-
નિતજ્વરાદિયોગેન પ્રત-
મકસંજ્ઞામાહ ।

જ્વરમૂર્છાપરીતઞ્ચ વિચાત્ પ્રતમકં
ભિપક્ ॥

જે તમકશ્વાસજ્વરથી તથા મૂર્છા-
થી અત્યંત યુક્ત હોય તો તેનેજ વૈધે પ્ર-
તમક સમજવો.

પ્રતમકનુંજ ખીનું લક્ષણ.
તસ્યૈવાપરલક્ષણમાહ ।

ઉદાવર્તરજોજીર્ણક્લિન્નકાયનિરોધ-
જઃ । તમસા વર્દતેઽસ્યર્થ શીતલૈશ્ચ
પ્રશામ્યતિ । મજ્જતસ્તમસીવાસ્ય વિ-
ચાત્ પ્રતમકન્તુ તમ્ ॥

ઉદાવર્તો રોગવિશેષઃ રજોઃ ધૂલિઃ । અ-
ત્રાજીર્ણમામાદિક્લિન્નં વિદગ્ધં કાયનિરોધઃ
અન્નયોગાનાં નિરોધઃ તસ્માદુત્પન્નઃ । અ-
થવા ક્લિન્નકાયઃ રુદ્ધનરઃ નિરોધઃ વેગા-
નાન્તુ સત્તદશવિધઃ ॥

ઉદાવર્ત નામના એક જાતના રો-
ગથી, રજથી, આમ આદિ અજીર્ણથી,
વિદગ્ધ અજીર્ણથી, અંગોના યોગનો નિ-

રોધ કરવાથી, વૃદ્ધ અવસ્થાથી કે મૂત્ર આદિના સતર પ્રકારના વેગના રોધથી ઉત્પન્ન થએલો, અંધકારથી વધનારો, શીતલ પદાર્થોથી શાંત થનારો અને જીથી દરદીને અંધારામાં ડૂબ્યા જેવું જણાય છે તે શ્વાસને પ્રતમકે જાણવો.

શુદ્રશ્વાસનું લક્ષણ.

શુદ્રશ્વાસમાહ ।

રુક્ષાયાસોદ્રવઃ કોષ્ઠે શુદ્રવાત ઉદીરયન્ । શુદ્રશ્વાસો નસૌડત્યર્થદુઃસ્વેનાદ્ગ્રમવાપ્કઃ । હિનસ્તિ ન ચ ગાત્રાણિ ન ચ દુઃસ્વં યથેતરે । ન ચ ખોજનપાનાનાં નિરુણદ્વચુચિતાં ગતિમ્ । નેન્દ્રિયાણાં વ્યયાદ્યાપિ કાશ્ચિદુત્પાદયેદ્દુઃખમ્ । સ. સાધ્ય ઉક્તો વલિનઃ સર્વે ચાવ્યક્તલક્ષણાઃ ॥

શુદ્રઃ અલ્પનિદાનલિઙ્ગઃ ઉદીરયન્ ઊર્ધ્વં ગચ્છન્ દુઃસ્વઃ દુઃસ્વપ્રદઃ । इतरे चत्वारः श्वासास्तथा नायम् । सर्वे महाश्वासादयोऽपि अव्यक्तलक्षणः सन्तः साध्याः ॥

રૂક્ષથી તથા પરિશ્રમથી ઉત્પન્ન થએલો એટલે જેનાં નિદાન અને ચિન્હો અલ્પ હોય છે એવો અને ઠાઠામાં ઊંચે ગતિ કરતો જે શુદ્ર પવન શ્વાસરૂપે નીકળે છે તે શુદ્રશ્વાસ કેહેવાય છે. એ શુદ્રશ્વાસ ખીજ મહાશ્વાસઆદિ ચાર શ્વાસોની પેઠે અત્યંત દુઃખથી અંગોમાં હરકત કરતો નથી, ગાત્રોને ક્ષીણ કરતો નથી, દુખદાયી નથી, અન્નપાનોની ચોખ્ખ ગતિને રોકતો નથી. ઈન્દ્રિયોને વ્યથિત કરતો નથી અને વેદના આપતો નથી. આ શુદ્રશ્વાસ સાધ્ય છે અને

ખીજ મહાશ્વાસ આદિ ચાર શ્વાસો જે નહી પ્રકટ થએલાં લક્ષણોવાળા હોય તે સાધ્ય થાય છે.

શ્વાસોનું સાધ્યપણું, કષ્ટસાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.

શ્વાસાનાં સાધ્યત્વાદિકમાહ ।

શુદ્રઃ સાધ્યતમસ્તેષાં તમકઃ કૃચ્છ્ર ઉચ્યતે । ત્રયઃ શ્વાસા ન સિધ્યન્તિ તમકો દુર્વલસ્ય ચ ॥ કામં પ્રાણહરા રોગા વહવો ન તુ તે તથા । યથા શ્વાસથ હિક્કા ચ હરતઃ પ્રાણમાશુ વૈ ॥

વહવો જ્વરાદય. ॥

એ પાંચ શ્વાસોમાં શુદ્રશ્વાસ મુખ્ય સાધ્ય છે, તમકશ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે અને ખીજ ત્રણ શ્વાસો અસાધ્ય છે. તમકશ્વાસ પણ જે દુર્બલ માણસને થયો હોય તે અસાધ્ય છે. ખીજ જ્વર વગેરે ધણા રોગો પ્રાણ લેનારા છે પણ શ્વાસ અને હેકકી જેવાં તુરંત પ્રાણ લેનારાં છે તેવા કાઈ પણ નથી.

શ્વાસની ચિકિત્સા.

અથ શ્વાસસ્ય ચિકિત્સા ।

શ્વાસાહિકાતુરં પ્રાયઃ સ્નિગ્ધૈઃ સ્વેદૈરુપાચરેત્ । યુક્તૈર્લવણતૈલાભ્યાં તૈરસંગ્રથિતે કર્પે । શ્વાસો વિલયમાર્યાત મારુતશ્ચોપશામ્યતિ । સ્વિન્નં જ્ઞાત્વા તતશ્ચેનં ખોજયેચ્ચ રસૌદનમ્ । સ્વરસં શૃંગ્ગવેરસ્ય માક્ષિકેણ સમન્વિતમ્ । પાપયેત્ શ્વાસકાસત્રં પ્રતિશ્યાયકફાપહમ્ ॥ શૃંગ્ગવેરમાર્દ્રકમ્ ॥

મશ્યં વિખીતકાનામસ્થિચિન્ના મા-

धयेदजामूत्रे । अयमवलेहो लीडो मधु-
सहितः श्वासकासघ्नः । देवदारुं वलां
मांसीं पिष्ट्वा वार्तं प्रकल्पयेत् । तां घृ-
ताक्तां पिवेद्भूमं श्वासं हन्ति सुदारु-
णम् । दशमूली शटी रास्ता पिप्पली
विश्वपौष्करैः । शृङ्गी तामलकी भार्गी
गुडूची नागराग्निभिः । यवागूं विधि-
ना सिद्धां कपायं वा पिवेन्नरः । श्वा-
सहृद्ग्रहपाश्वर्त्तिहिककासप्रशान्तये ॥
तामलकी भूम्यामलकी ॥

दशमूलस्य वा कायः पौष्करेणाव-
चूर्णितः । श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशू-
लनिवारणः । रम्भाकुन्दशिरीषाणां
कुसुमं पिप्पलीयुतम् । पिष्ट्वा तण्डुल-
तोयेन पीत्वा श्वासमपोहति । शृ-
ङ्गी महीपधकणाघनपौष्कराणां चूर्णं
शटीमरिचयोश्च सिताविमिश्रम् ।
कायेन पीतममृता घृपपञ्चमूल्याः श्वासं
त्र्यहेण विनिहन्ति हि घोररूपम् । प-
ञ्चमूली तु सामान्या पित्ते योज्या क-
नीयसी । महती मारुते देया सैव देया
कफाधिके । कूष्माण्डकसिफाचूर्णं पीतं
कोष्णेन वारिणा । शीघ्रं शमयति
श्वासं कासञ्चापि सुदारुणम् । हरिद्रां
मरिचं द्राक्षां कणां रास्तां शटीं गुड-
म् । कटुतैलं लिहन् हन्यात् श्वासान्
प्राणहरानपि । शतं संगृह्य भाग्यास्तु
दशमूल्यास्तथा शतम् । शतं हरीतकी-
नाञ्च पचेत्तोये चतुर्गुणे । पादावशेषे
तस्मिस्तु रसे वस्त्रनिपीडिते । आलो-
क्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयास्ततः ।

पुनः पचेत्तु मृद्ग्नौ यावलेहत्वमेति
तत् । शीते च मधुनस्तत्र पद्मलानि
विनिःक्षिपेत् । त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च प-
लमात्रं पृथक् पृथक् । यवक्षारं कर्प-
युग्मं सञ्चूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः । भक्षयेद्भ-
यामेकां लेहस्यार्धपलं तथा । श्वासं सु-
दारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ।
अर्शास्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं
तथा । स्वरवर्णप्रदो श्लेप जठराग्नेश्च
दीपनः । नाम्ना भार्गीगुडः ख्यातो
भिपग्निः सकलैर्मतः ॥

भार्गीगुडः ॥

अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्तं छागक्षीरं प्रयो-
जयेत् । श्वासं कासान्वितं घोरं हन्या-
देतन्न संशयः ॥

महाकट्फलादिः ॥

दशमूलरसं देयं श्वासनिर्मूलगान्त-
ये । अवश्यमरणीयो यो जीवेद्दर्पशतं
नरः । रसो गन्धो विपञ्चापि टङ्गणञ्च
मनःशिला । एतानि कर्पमात्राणि म-
रिचं चाष्टकर्पकम् । कटुत्रयं कर्पयुग्मं
पृथगत्र विनिःक्षिपेत् । रसः श्वासकु-
ठारोऽयं सर्वश्वासनिवारणः ॥

इति श्वासकुठाररसः । इति श्वासाधि-
कारः ॥

श्वासथी तथा डेडकीथी आतुर थ-
ञ्जला माणुसने धलुडरीने लुलु तथा ते-
लथी संयुक्त स्निग्ध स्वेदन क्रियाञ्जोथी
उपचार करवा. अे उपचाराथी उक्षु त्रुटी
नतां श्वास मठी नयछे अने पवन
पथु शांत थायछे. स्वेदनक्रियाञ्जोथी प-
सीने आ०थे नलुवाभां आवे त्यारे

પછી તે રોગીને માંસના રસાવાળો ભાત જમાડવો તથા મધસહિત આદુનો રસ કે જ શ્વાસને, ઊધરસને, સળીખમને તથા કફને મટાડનાર છે તે પાવો.

ઠળીઆ કાઠી નાખતાં ચોસઠ તોલાં ભાર બેહેડાં લઈ તેઓને બકરીના મૂત્રમાં પકાવી મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ તથા ઊધરસ મટી જાય છે.

દેવદાર, બળદાણા અને જટામાંસી એઓને વાટી વાટ કરી તે વાટને ધીમાં ઘોળી તેનો ધુવાડો પીવામાં આવે તો તેથી મહાદાઙ્ગુશ્વાસ પણ મટી જાય છે.

દશમૂળ, કચૂરો, રાસ્ના, પીપળ, અતવસ, એરડાનાં મૂળ, કાકડાર્શીંગી, ભોંઆમળી, ભારંગી, ગળો, મુંઠ અને ચિત્રો એઓથી વિધિપ્રમાણે પકાવેલી યવાગૂ અથવા ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ, છાતીની પકડ, પડખાંની પીડા, હેડકી અને ઊધરસ શાંત થાય છે.

દશમૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં એરડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ભભરાવીને પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ, ઊધરસ, અને પડખાનાં શૂળ એઓનું નિવારણ થાય છે.

કુળનાં કુલ, બટમોગરાનાં ફૂલ, સરસડીયાનાં ફૂલ અને પીપળ એઓને વાટી ચોખાના ઘોણની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ મટી જાય છે.

કાકડાર્શીંગી, મુંઠ, પીપળ, મોય, કઠ, કચૂરો અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી સાકર નાખીને ગળો, અરડૂસો તથા પંચમૂલી એઓના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો ભયંકર શ્વાસ પણ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે. 'પંચમૂલી' શબ્દ

બૃહત્પંચમૂલીને અને લઘુપંચમૂલીને સાધારણ છે માટે તેમાં એમ સમજવું કે "પિત્તઉપર લઘુપંચમૂલીની યોગના કરવી અને વાયુઉપર તથા કફની અધિકતાવાળા વાયુ ઉપર બૃહત્પંચમૂલીની યોગના કરવી."

કાળાંનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ કરી ચોડા ચોડા ઊના પાણીથી પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ અને દાઙ્ગુ ઉધરસ પણ તુરત શાંત થાય છે.

હળદર, મરી, દ્રાખ, પીપળ, રાસ્ના, શટી અને ગોળ એઓને સરસીયા તેલમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી પ્રાણ હરનારા શ્વાસો પણ મટી જાય છે.

ભાગોગુડ.

ચારસો તોલાં ભારંગી, ચારસો તોલાં દશમૂળી અને ચારસો તોલાં હરડે એઓને લઈ ચોગણા પાણીમાં પકાવવાં. ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને વજ્રથી ગાળી લઈ તેમાં ચારસો તોલાં ભાર ચોખો ગોળ ડોઢ તેમાં હરડે નાખીને કામળ અગ્નિથી ફરીવાર પાક કરવો તે ત્યાંમુધી કે ન્યાંમુધી શીરા જવો થઈ જાય. એ અવલેહ શીતલ થાય ત્યારે તેમાં ચોવીશ તોલાં ભાર મધ નાખવો અને ચાર તોલાં ભાર મુંઠ, ચાર તોલાં ભાર મરી, ચાર તોલાં ભાર પીપળ, ચાર તોલાં ભાર તજ, ચાર તોલાં ભાર તમાલપત્ર, ચાર તોલાં ભાર એળચી તથા બે તોલાં ભાર જવખાર એઓનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. પછી પકાવેલી એક હરડે અને બે તોલાં ભાર આ અવલેહ પાવામાં આવે તો તેથી મહાદાઙ્ગુ શ્વાસ, પાંચ પ્રકારની

ઉધરસ, અરસ, અરૂચિ, ગોળો, ગ્રા-
ડાનું લાગવું તથા કાય એઓ મટી જાય-
છે. આ 'ભાર્ગોગુક' એ નામથી પ્ર-
ખ્યાતિ પામેલો અવલેહુ સ્વરને તથા
વર્ણને સારા કરેછે, અને જઠરાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરેછે એમ સઘળા વૈદ્યોએ મા-
નેલું છે.

મહાકંઠુ ફલાદિ.

આઠ^૧ અંગોવાળા ચૂર્ણથી સંયુક્ત ખ-
કરીના કુધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે
તો તેથી ઉધરસવાળો ભયંકર શ્વાસ અ-
વશ્ય મટેછે એમાં સંશય નથી.

દશમૂલ રસ.

શ્વાસના રોગનું મૂળ કાહાડી નાખ-
વાનેવાસ્તે દશમૂલીના રસનો ઉપયોગ
કરવો. શ્વાસના રોગથી અવશ્ય મરી
જવાનો હોય તે માણસ પણ આ ઉપા-
યથી સો વર્ષસુધી જીવે છે.

શ્વાસકુઠાર રસ.

એક તોલું પારદ, એક તોલું ગંધક,
એક તોલું વછનાગ, એક તોલું ટકણ-
ખાર, એક તોલું મણુશીણ અને આઠ
તોલાં મરી, એઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરી
તેમાં બે તોલાં સુંઠનું ચૂર્ણ, બે તોલાં મ-
રીનું ચૂર્ણ અને બે તોલાં પીપળનું ચૂર્ણ
જુદુ જુદુ નાખવું એટલે શ્વાસકુઠાર ના-
મનો રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ નાગ-
રવેલના પાનનીસાથે બે રતીભાર ખા-

૧ કાયફલ, એરડાંના મૂળ, કાકડાર્શીંગી,
યવાન, કાળીજીરી, મુંક, મરી અને પીપળ
એ આઠ પદાર્થોને સમ ભાગે લઈ તેઓનું
કરવામાં આવેલું ચૂર્ણ આઠ અંગોવાળું ચૂ-
ર્ણ કહેવાયછે. (જુવો આ ખંડના ૭૮
મા પૃથ્થમાં ક્ષંબ્વરની ચિકિત્સા.)

વાથી સઘળા પ્રકારના શ્વાસોનું નિવા-
રણ થાયછે.

શ્વાસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

**સ્વરભેદનો (સાદ બેસવાનો
અધિકાર.**

સ્વરભેદનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ
પૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

અથ સ્વરભેદાધિકારઃ ।

તત્ર સ્વરભેદસ્ય નિદાનસમ્પ્રા-
પ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

અત્યુચ્ચમાપણવિપાધ્યયનાભિઘાત
સંદૂપણૈઃ પ્રકુપિતાઃ પવનાદયસ્તુ । રુ-
તઃસુ તે સ્વરવહેષુ ગતાઃ પ્રતિપ્રાં હન-
સ્વરં ભવતિ ચાપિ હિ પદ્ધવિધઃ સઃ

અધ્યયનમુચ્ચૈવૈદાદિપાઠઃ । અભિઘા

કળાદિદેશે લગુડાદિભિઃ । एतैरत्युच्च
પળાદિભિશ્ચતુર્ભિઃ સદૂપણૈરન્યૈરપિ નિનૈ
પ્રહેતુભિઃ સ્ત્રોતઃસુ સ્વરવહેષુ ચતુર્ણ પ્રતિ-
સ્થિતિ ગતાઃ સ્વરં હન્યુરિતિ લક્ષણં સ રુ-
રભેદઃ પદ્ધવિધઃ । વાતપિત્તકફસન્નિપાતર
યમેદોમવભેદૈઃ ॥

અત્યંત જાંચે સ્વરે ઝોલવાથી, ઝે
ખાવાથી, જાંચે સ્વરે વેદ આદિ ભણ
વાથી, કંઠ આદિ પ્રદેશમાં લાકડી વગે
રેનો પ્રકાર વાગવાથી અને ખીજપા
પોતપોતાના દુષ્ટ હેતુઓથી પ્રકાપ મ
મેલા વાયુ આદિ દોષો સ્વરને ચલાવ
નારાં સ્ત્રોતોમાં સ્થિતિ પામીને સ્વરઃ
હણી નાખેછે તે સ્વરભેદ કહેવાયછે
વાયુથી થએલ, પિત્તથી થએલ, કફથી

યએલ, ત્રણેથી યએલ, ક્ષયથી યએલ
અને મેદથી યએલ એ રીતે સ્વરભેદ છ
પ્રકારનો થાયછે.

વાયુથી યએલા સ્વરભેદનું લક્ષણ.

તત્ર વાતિકસ્વરભેદિનો

લક્ષણમાહ ।

વાતેન કૃષ્ણનયનાનનમૂત્રવર્ષામિત્રં
શનૈર્વદતિ ગર્દભવત્સ્વરચ્ચ ॥

જને વાયુથી સ્વરભેદ થયો હોય તો
તે માણસ ગધેડાના જવા સ્વરથી ત્રુટતાં
ત્રુટતાં વાક્યો બોલેછે અને તેનાં નેત્ર,
મોહોડું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓ કાળાં
થઈ જાયછે.

પિત્તથી યએલા સ્વરભેદનું લક્ષણ.

પિત્તેનાહ ।

પિત્તેન પીતનયનાનનમૂત્રવર્ષા ધ્રુ-
યાદ્ગલેન સ ચ દાહસમન્વિતેન ॥

ગલ્દાહો વચનસમય એવ બોલ્લવ્યઃ ॥

જને પિત્તથી સ્વરભેદ થયો હોય તે
માણસ બોલવાના સમયમાં બળતરા-
વાળા ગળાથી બોલેછે અને તેનાં નેત્ર,
મોહોડું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓ પીળાં
થઈ જાયછે.

કફથી યએલા સ્વરભેદનું લક્ષણ.

કફેનાહ ।

ઘ્રૂયાત્કફેન સતતં કફરુદ્ધકણ્ઠઃ
સ્વલ્પં શનૈર્વદતિ ચાપિ દિવાવિશેષાત્
દિવા સૂર્યરશ્મિભિઃ કફસ્યાલ્પીભાવાત્ ॥

જને કફથી સ્વરભેદ થયો હોય તે
માણસ નિરંતર કફથી શેકાએલા ગળા-
વાળો થઈ જાયછે, ધીરે ધીરે થોડુંક બોલી
શકે છે અને સૂર્યની કિરણોથી કફ કાં-

ઈક આછો ધવાનેલીધે દિવસે કાંઈક વ-
ધારે બોલેછે.

ત્રણેથી એટલે સન્નિપાતથી યએલા
સ્વરભેદનું લક્ષણ.

સન્નિપાતેનાહ ।

સર્વાત્મિકે ભવતિ સર્વાવિકારસંમ્પ-
ત્તચાપ્યસાધ્યમૃપયઃ સ્વરભેદમાહુઃ ॥

જને ત્રણે દોષોથી સ્વરભેદ થયો હોય
તે માણસ ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના વિ-
કારેવાળો થાયછે. આ સ્વરભેદ અસાધ્ય
છે એમ ઋષિઓએ કહ્યુંછે.

ક્ષયથી યએલા સ્વરભેદનું લક્ષણ.

ક્ષયજમાહ ।

ધૂમ્યેત વાક્ ક્ષયકૃતે ક્ષયમામુયાચ
સાદેવ ચાપિ હતવાક્ પરિવર્જનીયઃ ॥

વાક્ ધૂમ્યેત સધૂમેવ નિઃસરતિ ક્ષયં
વામુયાદ્વાગેવ ॥

જને ક્ષયથી સ્વરભેદ થયો હોય તે
માણસની વાણી જણે ધુવાડાવાળી હોય
એવી નીકળેછે અથવા ક્ષયજ પામી
જાયછે. આવી રીતે હણાએલી વાણી-
વાળા માણસની વૈદ્યે અસાધ્ય જણીને
ચિકિત્સા કરવીજ નહિ.

મેદથી યએલા સ્વરભેદનું લક્ષણ.

મેદોભવમાહ ।

અન્તર્ગલં સ્વરમલક્ષ્યપદં ચિરેણ મે-
દોઽન્વયાદ્વદતિ દિગ્ધગલસ્તૃપાર્તઃ ।

અન્તર્ગલં ગલસ્ય મધ્ય એવ સ્વરં વદતિ ॥
દિગ્ધગલઃ મેદસા શ્લેષ્મણા ચ લિપ્તગલઃ ॥

જને મેદથી સ્વરભેદ થયો હોય તે
માણસ ધણીવારે ગળાના મધ્યમાંજ બી-

બાજોથી નહીં સમબળ્ય એવાં પદોવાળો સ્વર ઠાઠાડેછે, મેદથી તથા કૃથી ખરડાએલા ગળાવાળો રહેછે, અને તરશથી પીડાય છે.

સ્વરભેદનું અસાધ્યપણું.

અસાધ્યત્વમાહ ।

ક્ષીણસ્ય વૃદ્ધસ્ય કૃશસ્ય ચાપિ ચિરોત્થિતો યશ્ચ સહોપજાતઃ । મેદસ્વિનઃ સર્વસમુદ્ભવશ્ચ સ્વરામયો નૈવ સ સિદ્ધિમેતિ ॥

ક્ષીણસ્ય ક્ષયરોગિણઃ કૃશસ્ય અપુષ્ટસ્યા ।
ક્ષયરોગવાળાને થએલો, વૃદ્ધને થએલો, અપુષ્ટને થએલો, લાંબા કાળથી થએલો, બનમથી પ્રાપ્ત થએલો, મેદવાળાને થએલો અને ત્રણે દોષોથી થએલો એટલા પ્રકારના સ્વરભેદો અસાધ્ય છે.

સ્વરભેદની ચિકિત્સા.

સ્વરભેદચિકિત્સા ।

વાતાદિજનિતસ્વાસકાસત્રા ચે પ્રકીર્તિતાઃ । યોગસ્તાનન્ન યુજીત યથા દોષં ચિકિત્સકઃ । વાતે સલવળં તૈલં પિત્તે સર્પિઃ સમાક્ષિકમ્ । કફે સક્ષારકટુકં ક્ષૌદ્રં કવલ ઇપ્યતે । ગલે તાલુનિ જિહ્વાયાં દન્તમૂલેષુ ચાશ્રિતઃ । તેન નિષ્કૃપ્યતે શ્લેષ્મા સ્વરશ્વાશુ પ્રસીદતિ । આદ્યે કોર્ણં જલં પેયં શુક્ત્તા ઘૃતરસૌદનમ્ । ક્ષીરામ્બુપાનં પિત્તોત્યે પિવેત્સર્પિરતન્દ્રિતઃ । પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં વિશ્વભેપજમ્ । પિવેન્મૂત્રેણ મતિમાન્ન કફજે સ્વરસંક્ષયે । નિદિગ્ધિકા તુલા

ગ્રાહ્યા તદર્થ ગ્રન્યિકસ્ય તુ । તદર્થ ચિત્રકસ્યાપિ દશમૂલશ્ચ તત્સમમ્ । જલદ્રોણદ્વયે કાચ્યં શૂલીયાદાઢકં તતઃ । પૂતે ક્ષિપેત્તદર્થન્તુ પુરાણસ્ય ગુહસ્ય ચ । સર્વમેકત્ર કૃત્વા તુ લેહવત્સાધુ સાધયેત્ । અષ્ટૌ પલાનિ પિપ્પલ્યાસ્ત્રિજાતકપલં તથા । મરિચસ્ય પલં ચૈકં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણિતમ્ । મધુનઃ કુઢવં દત્ત્વા તદશ્રીયાચયાનલમ્ । નિદિગ્ધિકાવલેહોઽયં ભિપર્ગિર્મુનિર્ભિમતઃ । સ્વરભેદહરો મુખ્યઃ પ્રતિશ્યાયહરસ્તથા । કાસશ્વાસાગ્નિમાન્ધ્યાદીન્ ગુલ્મમેહગલામયાન્ । આનાહમૂત્રકૃદ્દ્રાણિ હન્યાત્ ગ્રંથ્યર્વુદાનિ ચ ॥ નિદિગ્ધિકાવલેહઃ ॥

મૃગનાભિઃ સમૂક્ષ્મૈલાલવજ્રકુમુમાનિ ચ । ત્વક્ષીરી ચૈતિ લેહોઽયં મધુસર્પિઃસમાયુતઃ । વાક્સ્તમ્ભમુગ્રં જયતિ સ્વરભ્રંશસમન્વિતમ્ ॥

મૃગનામ્યાદિરવલેહઃ ॥

ગ્રાહ્ણી વચામયા વાસા પિપ્પલી મધુસંયુતા । અસ્ય પ્રયોગાત્સપ્તાહાત્કિન્નરૈઃ સહ ગીયતે ॥

इति स्वरभेदाधिकारः ॥

વાયુ આદિથી થએલ શ્વાસને અને ઉધરસને મટાડનારા જે જે ઉપાયો કહેવામાં આવ્યાછે તે તે ઉપાયો વધે દોષની પદ્ધતિને અનુસરીને આ સ્વરભેદમાં પણ કરવા.

વાયુથી સ્વરભેદ થયો હોય તો લુણુસહિત તેલનો, પિત્તથી સ્વરભેદ થયો હોય તો મધસહિત ધીનો અને કૃથી સ્વરભેદ થયો હોય તો ક્ષાર તથા તીખા

પદાર્થોસહિત મધનો ક્વલ કરાવવો થોડ્ય છે. ક્વલ લેવાથી ગળામાં, તાળવામાં, જીભમાં અને દાંતનાં મૂળોમાં રહેલો કફ ખેંચાઈ આવે છે અને સ્વર તુરત સાફ થાય છે.

વાયુથી સ્વરભેદ થયો હોય તો ધી તથા માંસના રસાસહિત ભાત જમીને થોડીક ઊનાશવાણું પાણી પીવું. પિત્તથી સ્વરભેદ થયો હોય તો આલસ્ય છોડીને દુધની અને પાણીની સાથે ધી પીવું અને કફથી સ્વરભેદ થયો હોય તો પીપળ, પીપળીમૂળ, મરી તથા સુંઠ એ-એનું ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રની સાથે પીવું.

નિદિગ્ધિકાવલેહ.

ચારસો તોલાં ભાર ભોરીંગણી, ખસો તોલાં ભાર પીપળીમૂળ, સો તોલાં ભાર ચિત્રક અને સો તોલાં ભાર દશમૂળ એ-ટલા પદાર્થોને લઈ બે હજાર અડતાલીશ તોલાં ભાર પાણીમાં તેઓનો ક્વાથ કરવો. બળતાં બળતાં ખસો છપન તોલાં ભાર પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે પાણીને વસ્રથી ગળી લઈ તેમાં તે પાણીથી અર્ધ જીનો ગોળ મેળવી દધને પાછો તેનો શીરાના જેવો સારો પાક કરવો. પછી એ પાકમાં ખરીશ તોલાં ભાર ત્રિજાતક, (તજ તમાલપત્ર એલચી) અને ચાર તોલાં ભાર મરી એએનું ચૂર્ણ તથા સોળ તોલાં ભાર મધ નાખવો એટલે નિદિ-ગ્ધિકાવલેહ સિદ્ધ થાય છે. આ અવલેહ પોતાના જઠરાગ્નિના બળપ્રમાણે ખાવો. આ અવલેહ સ્વરભેદનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે અને સળીખમને પણ મટાડે છે એમ વૈદ્યમુનિએ જ્ઞાને માનેલું છે. આ અવલેહ ઉધરસને, શ્વાસને, અગ્નિની મંદતા આદિને, ગોળાને, પ્રમેહાને, ગ-

ળાના રોગોને, વિષાના રોકાવાથી પે-ડુના ચડવાને, મૂત્ર કૃચ્છ્રેને, અથિએને અને અર્ધુદાને પણ મટાડે છે.

મૃગનાભ્યાદિ અવલેહ.

કસ્તૂરી, ઝીણી એલચી, લર્વાંગ અને વંશલોચન એએનું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા ધીમાં કાલવીને ખાનામાં આવે તો તેથી સ્વરભેદ અને જીભનું અટકવું મટી જાય છે.

પ્રાણાદિ અવલેહ.

પ્રાણી, વજ, હરડે, અરડૂસો, અને પીપળ એએને વાટી મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી સાત દિવસની અદર કિતરોની સાથે ગાઈ શકાય છે. સ્વરભેદનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અરોચક (અરૂચિ) નો અધિકાર.

અરોચકનું નિદાન તથા સંખ્યા-સહિત સામાન્ય લક્ષણ.

અચારોચકાધિકારઃ ।

તત્ર સનિદાનમરોચકમાહ ।

વાતાદિભિઃ શોકમયાત્તિભક્તોષૈ-
ર્મનોઘ્નાશનરૂપગન્ધૈઃ । અરોચકાઃ સ્યુઃ
પરિહૃષ્ટદન્તઃ કપાયવક્ત્ર મતોડનિ-
લેન ॥

અરોચકાઃ ન મોજને રુચિમુત્પાદયન્તી-
ત્વરોચકા વ્યાધયઃ પશ્વ વાતાદિભેદૈઃ ॥

વાયુ આદિથી, શોકથી, ભયથી, પી-
કાથી, લોભથી, ક્રોધથી, મનોભંગ કર-
નારાં ભોજનોથી, મનોભંગ કરનારાં રૂ-
પોથી અને મનોભંગ કરનારા અંધોથી
અત્રાદિકઉપર જે અરૂચિ થાય તે

અરોચક કહેવાયછે. વાયુથી થએલ, પિત્તથી થએલ, કફથી થએલ, શોક આદિ આગંતુક કારણોથી થએલ અને ત્રણે દોષોથી થએલ એવી રીતે અરોચકના પાંચ ભેદ છે.

વાયુથી થએલ અરોચકનું લક્ષણ.

વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

પરિહૃષ્ટદન્તઃ અમ્લમક્ષણેનેવ પરિહૃષ્ટો દન્તો યસ્ય સઃ । તથા કપાયવક્ત્રઃ કપાયરસં વક્ત્રં યસ્ય સઃ ॥

જે અરોચક વાયુથી થએલ હોય તે જાણે ખાટા પદાર્થો ખાવામાં આવ્યા હોય તેમ દાંત અંખાઈ જાયછે અને મોહોડું તુરં થઈ જાયછે.

પિત્તથી થએલ અરોચકનું લક્ષણ.

વૈત્તિકમાહ ।

કદ્વમ્લમુષ્ણં વિરસન્ન પૂતિ પિત્તેન વિદ્યાલ્લવણન્ન વક્ત્રમ્ ॥

કદ્વમ્લમિત્યાદિના વિદ્યાદિત્વનેન વૈત્તિકસ્ય લક્ષણમાહઃ ॥

જે અરોચક પિત્તથી થએલ હોય તે મોહોડું તીખું, ખાટું, રસ વગરનું અને દુર્ગંધવાળું થઈ જાયછે.

કફથી થએલ અરોચકનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ॥

યતો વિદગ્ધઃ શ્લેષ્માસ્ય લવણભાવ-મુપૈતિ તતો લવણન્ન વક્ત્રમ્ । તથા । માધુર્યપૈચ્છિલ્યગુરુત્વશૈલસ્તિગ્ધત્વદૌર્ગન્ધ્યયુતં કફેન ॥

પૈચ્છિલ્યં મુક્તસ્યામ્યન્તરે સ્તિગ્ધત્વં વહિઃ ॥

જે કફથી અરોચક થએલ હોય તે વિદાહ પામેલો કફ ખારો થઈ જવાને-

લીધે મોહોડું ખાડું થઈ જાયછે અને તેમજ કફનેલીધે મીઠું થાયછે, અંદર તાંતણાવાળું થઈ જાયછે, ખાહાર સિનગ્ધ થઈ જાયછે, ભારે થઈ જાયછે તથા શીતપણાવાળું અને દુર્ગંધવાળું થાયછે.

આગંતુક કારણોથી થએલ અરોચકનું લક્ષણ.

આગન્તુજમાહ ।

અરોચકે શોકમયાતિલોભક્રોધાદ્યહૃદ્યાથુચિગન્ધજે સ્યાત્ । સ્વાભાવિકચાસ્યમથારુચિન્ન ત્રિદોષજેનૈકરસં ભવેચ ॥

ક્રોધાદિત્યાદિશબ્દેનાહૃદયોરશનરૂપયોર્ગ્રહણં સ્વાભાવિકન્ન અવિકૃતરસમ્ ॥

શોકથી, ભયથી, અતિલોભથી, ક્રોધાદિકથી, અપ્રિય લોભનથી, અપ્રિય રૂપથી કે અપ્રિય ગંધથી અરોચક થએલ હોય તે અરુચિ છતાં મોહોડું સ્વાભાવિક એટલે અવિકૃત રસવાળું રહેછે.

ત્રણે દોષોથી થએલ અરોચકનું લક્ષણ.

ત્રિદોષજમાહ ।

નૈકરસમ્ અનેકરસમાસ્યં સ્યાત્ ॥

જે ત્રણે દોષોથી અરોચક થએલ હોય તે મોહોડું અનેક રસોવાળું થઈ જાયછે.

વાયુ આદિથી થએલપણા આદિ ભેદ ઉપરથી મોહોડામાં જે વિકૃતિ કહી તે ઉપરાંત અરોચકસંબંધી ખીલ વિકૃતિ.

વાતજાદિભેદેન મુલ્હે વિકૃતિમભિધાયान्यथा

વિકૃતિમાહ ।

હૃષ્ણલપીડનયુતં પવનેન પિત્તાત્

તદ્દાહચોપવહુલં સક્રમસેકમ્ । શ્લે-
પ્માત્મકં વહુરુજં વહુભિથ વિદ્યાદ્વિ-
પ્યમોહજડતાભિરથાપરચ્ચ ॥

હચ્છૂલપીડનયુતં હૃદિ શ્લેન પીડનં તેન
યુતમ્ । દોષઃ પાર્શ્વસ્થિતામ્નિનેવ સન્તાપઃ
વહુભિઃ ત્રિભિદોષૈઃ વહુરુજમ્ ઉક્તવાતાદિ-
રોગયુક્તં વૈગુણ્યં મનસી વ્યાકુલત્વં જડતા
શૂન્યતા અપરં આગન્તુજમ્ ॥

એ અરોચક વાયુથી થએલ હોય તો
છાતીમાં શૂળની પીડા થાય છે. પિત્તથી
થએલ હોય તો અત્યંત તરશ, યજન તર
તથા અગ્નિની પાસે બેઠા જવો સંતાપ
થાય છે. કફથી થએલ હોય તો મોહો-
ડામાં કફવાળાં શુંક આવ્યા કરે છે. ત્રણે
દોષોથી થએલ હોય તો ઉપર કહેલાં ધ-
ણાખરાં સઘળાં ચિન્હો થાય છે અને
આગંતુક કારણોથી થએલ હોય તો મન-
માં વ્યાકુલતા, મોહ તથા શૂન્યતા થાય છે.

વિશેષ વિવેચન.

મક્તદ્વેપમક્તછન્દૌ ચરકસુશ્રુતાભ્યા-
મરોકચત્વેનૈવ સંગૃહિતૌ । વૃદ્ધભોજ-
સ્તેપાં લક્ષણાનિ પૃથગાહ ।

પ્રક્ષિપ્તન્તુ મુલે ચાન્નં યત્ર નાસ્વાદતે
નરઃ । અરોચકઃ સ વિજ્ઞેયો મક્તદ્વેપ-
મતઃ શૃણુ ॥

આસ્વાદતે અન્નસ્ય મિષ્ટતાં ન પ્રાપ્નોતિ ।
તદન્ન મિષ્ટં ન લગતીતિ યાવત્ ॥

ચિન્તયિત્તા તુ મનસા દૃષ્ટા સ્પૃક્ષા
તુ ભોજનમ્ । દ્વેપમાયાતિ યો જન્તુર્ભ-
ક્તદ્વેપઃ સ ઉચ્યતે । કૃપિતસ્ય મયાર્ત્ત-
સ્ય તથા મક્તિનિરોધિનઃ । યત્ર નાન્ને
ભવેચ્છદ્ધા સ મક્ત્તાચ્છન્દ ઉચ્યતે ॥

એક ચરકે અને સુશ્રુતે ભક્તદ્વેપને
અને ભક્તાચ્છન્દને અરોચકમાં જ ગણેલા
છે તોપણ વૃદ્ધ લોક એવાનાં લક્ષણો
અરોચકથી જુદાં કહ્યાં છે. વૃદ્ધલોક કે-
હે છે કે “મોહોડામાં નાખેલું આજ મીઠું
ન લાગે એ અરોચક કહેવાય છે. મ-
નથી લોળનનું ચિતન કરી, લોળનને
નગરે બેઠાં તથા લોળનનો સ્પર્શ કરીને
લોળન ઉપર જે દ્વેપ ઉત્પન્ન થાય તે
ભક્તદ્વેપ કહેવાય છે. ટાપથી, ભયની
પીડાથી તથા પ્રેમના સંધથી આજ ઉ-
પર શ્રદ્ધાજ ન રહે એ ભક્તાચ્છન્દ કે-
હેવાય છે.”

અરોચકની ચિકિત્સા.

અથારોચકસ્ય ચિકિત્સા ।

મોજનાગ્રે સદા પથ્યં લવણાર્દ્રકમ-
ક્ષણમ્ । રોચનં દીપનં વહેજિદ્વાકળ-
વિશોધનમ્ ॥ શૃંગવેરસં વાપિ મધુ-
ના સહ યોજયેત્ । અરુચિશ્વાસકાસર્ગં
પ્રતિશ્યાયકફાપહમ્ । પકામ્લીકા સિ-
તા શીતવારિણા વસ્ત્રગાલિતા । ઇલા
લવણકર્પૂરમરિચૈરવધૂલિતા । પાનક-
સ્યાસ્ય ગણ્દપં ધારયિત્તા મુલે મુદુઃ ।
અરુચિં નાશયત્સેપ પિત્તં પ્રશમયેત્થા ॥
અન્લીકાપાનમ્ ॥

રાજિકાજીરકૌ શૃષ્ઠૌ શૃષ્ઠં હિહુ સ-
નાગરમ્ । સૈન્ધવં દધિ ગોઃ સર્વ વસ્ત્ર-
પૂતં પ્રકલ્પયેત્ ॥ તાવન્માત્રં ક્ષિપેત્તત્ર
યથા સ્યાદ્દર્શિરુત્તમા । તત્રમેતદ્ગ્રવેત્સઘો
રોચનં વહિવર્ધનમ્ ॥

તકન્તુ ગવ્યમ્ ॥

સમ્યગાવાંચિતં દુગ્ધં નિવદ્ધં દધિ-

માહિપમ્ । એકીકૃત પટે ઘૃષ્ટં શુભ્રશ-
ર્કરયા સમમ્ ॥ એલાલવઙ્ગકર્પૂરમ-
રિચૈશ્વ સર્મન્વિતમ્ । નાન્ના શિશ્વરિ-
ણી કુર્યાદુર્ધ્વિં સકલવલભામ્ । દ્વે પલે
દાહિમામ્લસ્ય સ્વષ્ઠં દદ્યાત્ પલત્રયમ્ ।
ત્રિસુગન્ધિ પલં ચૈકં ચૂર્ણમેકત્ર કાર-
યેત્ ॥ તચૂર્ણં માત્રયા શુક્તમરોચકહરં
પરમ્ । દીપનં પાચનશ્ચ સ્યાત્પીનસજ્વ-
રકાસજિત્ ॥

દાહિમાદિચૂર્ણમ્ ॥

લવઙ્ગકઙ્કોલમુશીરચન્દનં ન તં સ-
નીલોત્પલકૃષ્ણજીરકમ્ । જલં સકૃ-
ષ્ણા ગુરુશુદ્ધકેસરં કણા ચ વિશ્વા નલદં
સહૈલયા ॥ તુપારજાતીફલવંશરોચ-
નાઃ સિતાર્દ્ધભાગા સકલં વિચૂર્ણિતમ્ ।
સુરોચનં તર્પણમગ્નિદીપનં વલપ્રદં વૃષ્ય-
તમં ત્રિદોષજિત્ ॥ ઉરોવિવન્ધં તમકં
ગલગ્રહં સકાસહિકારુચિયક્ષમપીનસમ્ ।
ગ્રહ્ણયતીસારસુરઃક્ષતં તૃણાં તથા પ્રમે-
હાન્નિંશિલાન્નિહન્તિ ॥

કઙ્કોલં સુગન્ધવિશેષઃ । નતં તગરમ્ ।

જલં વાલકં મૃક્કં ત્વક્ નલદમુશીરમ્ તુપારઃ
કર્પૂરઃ । લવઙ્ગાદિચૂર્ણમ્ ॥

યવાની દાહિમં શુષ્ઠી તિન્તિરી-
કામ્લવેતસૈઃ । વદરામ્લં ચ કુર્વૈત ચ-
તુઃશાણમિતાનિ ચ । સાર્ધદ્વિશાણં મરિ-
ચં પિપ્પલી દશશાણિકા । ત્વક્સૌવ-
ર્ચલધાન્યાકજીરકં દ્વિદ્વિશાણિકમ્ ।
ચતુઃપટ્ટિમિતૈઃ શાણૈઃ શર્કરામત્ર યો-
જયેત્ । ચૂર્ણિતં સર્વમેકત્ર યવાનીસ્વાણ્ડ-
યાભિધમ્ । ચૂર્ણં જયેત્પાણ્ડુરોગં હૃદ્રોગં

ગ્રહ્ણીજ્વરમ્ । છર્દિશોપાતિસારાંશ્ચ
પ્રીહાનાહવિવન્ધતામ્ । અરુચિં શૂલમ-
ન્દાગ્નિમર્શોજિહ્વાગલામયાન્ ॥

યવાની સ્વાણ્ડવં ચૂર્ણમ્ । ઇત્યરોચકા-
ધિકારઃ ॥

ભોજનથી આગળ સર્વદા લુણ્ણું
અને આદુનું ભક્ષણ કરવું એ પથ્ય છે,
૩ચિ ઉપબલવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર છે અને જીભને તથા કંઠને સાદુ
કરનાર છે.

મધનીસાથે આદુનો રસ પીવામાં
આવે તો તેથી અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ,
સળીખમ અને કફ એઓનો નાશ થાય છે.

અમ્લીકાપાનકં.

પાકેલાં આંબલીનાં ફળ અને સાકર
એઓને ટાઢા પાણીમાં ઘોળી તે પા-
ણીને વસ્ત્રથી ગાળી લઈ તેમાં એલચી,
લવંગ, કપુર અને મરી એઓનું ચૂર્ણ
ભભરાવવું એટલે અમ્લીકાપાનક સિદ્ધ
થાય છે. આ પાનકનો ડોળાળો બે મો-
હોડામાં વારંવાર રાખનામાં આવે તો
તેથી અરુચિનો નાશ થાય છે અને પિ-
ત્તનું પ્રશમન થાય છે.

તકં.

શેકેલી રાઈ, શેકેલું જીરું, શેકેલી હીંગ,
શેકેલી સુંઠ, સૈંધવ અને ગાયનું દહી એ
સર્વેને મિશ્રિત કરી વસ્ત્રથી ગાળી લઈને
પછી તેમાં ગાયની તેટલી ઘાટી છાશ
નાખવી કે જટલીથી ઉત્તમ ૩ચિ થાય.
આ છાશ તુરતજ ૩ચિને ઉત્પન્ન કરે છે
અને જટરાગ્નિને વધારે છે.

શિખરિણી (શિખંડ.)

સારીપેઠે ઓટલું દુધ અને વસ્ત્રમાં
ખાંધીને પાણી વગરનું કરેલું લેંચાનું દહી

એએને એકઠાં કરી તેમાં સ્વચ્છ સાકર નાખી લુગડામાં ધસી ગાળી લઈ તેમાં એલચી, લવીંગ, ભીમસેની ખરાસ અને મરી નાખવાં એટલે શિખરિણી સિદ્ધ થાયછે. સઘળા લોકોને ખ્યારી લાગે એવી આ શિખરિણી રૂચિને ઉત્પન્ન કરેછે.

દાડિમાદિ ચૂર્ણ.

આઠ તોલાં દાડિમનાં ખીજ, (દાડિમસાર) બાર તોલાં ખાંડ અને એક તોલું ત્રિસુગંધિ, (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) એએનું એકઠું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ માત્રાથી ખાવામાં આવે તો તેથી અરૂચિ ટળી જાયછે. આ ચૂર્ણ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પાચન છે અને સળીખમને, જ્વરને તથા ઉધરસને મટાડનાર છે.

લવંગાદિ ચૂર્ણ.

લવીંગ, મરીચકંકોલ, બે ભાગ કાળો વાળો, સુખક, તગર, નીલકમળ, કાળીજીરી, ઘેળો વાળો, અગર, તજ, નાગકેસર, પીપળ, સુંઠ, એલચી, ભીમસેની ખરાસ, જયફલ, વંશલોચન અને એ સર્વથી અર્ધ સાકર એએનું ચૂર્ણ કરી ખાવામાં આવે તો તેથી રૂચી ઉત્પન્ન થાયછે, તૃપ્તિ થાયછે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, બળ વધેછે, મૈથુનશક્તિની વૃદ્ધિ થાયછે, ત્રણે દોષ જતાય છે અને માણસોના છાતીનો ભીડો, તમકશ્વાસ, ગળાનું ગ્રહાણું, ઉધરસ, હેડકી, અરૂચિ, ક્ષયરોગ, સળીખમ, ગ્રહણી, અતીસાર, બિરોક્ષત, તથા સઘળા પ્રમેહો એટલા રોગો મટી જાય છે.

યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ.

યવાન, દાડિમ, સુંઠ, આંખલી, અ-

મલખેદ, અને સુકાવેતો બેરનો ગર્ભ એ પ્રત્યેક પદાર્થો છતું છતું ચણોઠી ભાર લેવા. મરી સાઠ ચણોઠી ભાર લેવાં. પીપળ ખસો ચાલીશ ચણોઠી ભાર લેવી. તજ, સંચળ, ધાણા અને જૂં એ પ્રત્યેક પદાર્થો અડતાલીશ અડતાલીશ ચણોઠી ભાર લેવા. સાકર ચોસઠ શાણુ ભાર (ચોવીશ ચણોઠી ભારનું એક શાણુ થાયછે.) લેવી. પછી એ સર્વને ચૂર્ણ કરી એકઠાં કરવાં એટલે તે યવાની ખાંડવ નામનું ચૂર્ણ થાયછે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી પાંડુરોગ, છાતીનું દરદ, ગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતીસાર, ખરલનું દરદ, પેડુંનું ચડવું, મલખંધ, અરૂચિ, શૂળ, અગ્નિનું મંદપણું, અરશ, જીભના રોગ અને ગળાના રોગ મટી જાયછે.

અરોચકનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉલટીનો અધિકાર.

અથ છર્ષાધિકાર: ।

તત્ર છર્ષોવિપ્રકૃષ્ટસન્નિકૃષ્ટનિ-
દાનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

અતિદ્રવૈરતિસ્તિગૈરહૃદૈર્લવૈરપિ । અ-
કાલે ચાતિમાત્રૈશ્વ તથાઽસાત્મ્યૈશ્વ મો-
જનૈઃ । આમાદ્રયાત્તથોદ્દેગાદજીર્ણાત
કૃમિદોષતઃ । નાર્યાશ્વાપન્નસત્વાયાસ્ત-
યાતિદ્રુતમશ્રુતઃ । વીમત્સૈર્હેતુભિશ્ચાન્યૈ-
ર્મુક્તમુત્કિર્યતે વલાત્ ॥

અમાત્ અસમ્યક્ પકાદ્રસાત્ અજીર્ણા-
દયાસ્થિતાદુક્તાત્ આપન્નસત્વાયાઃ પ્રાત્તગ-
ર્ભ્યાઃ ॥

દુષ્ટદોષૈઃ પૃથક્ સર્વૈર્વીમત્સ્યાલો-

કનાદિભિઃ । છર્દયઃ પચ વિજ્ઞેયા-
સ્તાસાં લક્ષણમુચ્યતે ॥

અન્યૈર્વીર્મત્સર્વાવિકૃતૈર્હેતુમિનુર્ણાકારિભિઃ ।
અનિષ્ટશ્રવણસ્પર્શનદર્શનમલક્ષણપાનૈઃ ઉ-
ત્કિશ્ચયતે ॥

અત્યંત દ્રવરૂપ ભોજનોથી, અત્યંત
સ્નિગ્ધ ભોજનોથી, અપ્રિય ભોજનોથી,
ખારાં ભોજનોથી, સમયવગરનાં ભોજ-
નોથી, અત્યંત ભોજનોથી, અહિત ભો-
જનોથી, આમથી, ભયથી, ઉદ્ભેગથી,
અજીર્ણથી, કૃમિના દોષથી, ગર્ભ રહે-
વાથી, ખટુજ ઉતાવળું જમવાથી, દુષ્ટ
થએલા વાયુથી, દુષ્ટ થએલા પિત્તથી,
દુષ્ટ થએલા કફથી, દુષ્ટ થએલા ત્રણે
દોષોથી અને ગ્લાનિ પમાડનાર સુગા-
મણા પદાર્થોનાં દર્શન, શ્રવણ, સ્પર્શન
તથા લક્ષણ એએથી જમેલું અન્ન ખ-
લાત્કારથી પાછું ઊછળતાં પાંચ પ્રકાર-
ની ઉલટીઓ થાય છે કે જેઓનાં લ-
ક્ષણો કેહેવામાં આવશે.

આમ એટલે ખરાખર નહીં પડેલો
રસ અને અજીર્ણ એટલે જેવું ખાધું હોય
તેવું ને તેવું પેટમાં પડી રહેલું અન્ન
સમજવું.

ઉલટીનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપમાહ ।

હૃદ્યાસોદ્ધારસંરોધૌ પ્રસેકોલવળા-
સ્યતા । દ્વેપોડન્નપાને ચ મૃશં વમીનાં
પૂર્વલક્ષણમ્ ॥

ઉલટી થવાની હોય ત્યારે મોળ આ-
વે છે, ઝોડકાર રોકાઈ જાય છે, મોહા-
ડામાં પાણી આવે છે, મોહાડું ખાઈ થઈ

જાય છે અને અન્નપાન ઉપર ખટુજ
દ્વેષ થાય છે.

ઉલટીનું સામાન્ય લક્ષણ.

છર્દેઃ સામાન્યં લક્ષણમાહ ।

છાદયન્નાનનં વેગૈર્દયન્નદ્વમજનૈઃ ।
નિરુચ્યતે છર્દિરિતિ દોષો વક્ત્રં પ્ર-
ધાવિતઃ ॥

છાદયન્ પૂર્યન્ અદ્વમજનૈઃ અદ્વમેદૈઃ
અર્દયન્ અદ્વાનિ પીડયન્ વક્ત્રં પ્રધાવિતો
દોષશ્ચર્દિરિત્યુચ્યતે ॥

વેગથી મોહાડાને ખુરી દેતો, અં-
ગોને મરડવાથી પીડતો અને મોહા-
ડામાં દોડી પોહાંચતો જે દોષ તે ઉ-
લટી કેહેવાય છે.

વાયુથી થએલી ઉલટીનું લક્ષણ.

વાતજાયા લક્ષણમાહ ।

હૃત્પાર્શ્વપીડામુલ્લશોપશીર્પનાભ્યર્તિ-
કાસસ્વરભેદતોદૈઃ । ઉદ્ધારશબ્દપ્રવલં
સફેનં વિચ્છિન્નકૃષ્ણં તનુકં કપાયમ્ ।
કૃદ્ધ્રેણ ચાલ્પં મહતા ચ વેગેનાર્ત્તોડનિ-
લાચ્છર્દયતીવ દુઃખમ્ ॥

કપાયં કપાયરસમ્ । દુઃખમિવ છર્દયતિ ॥

વાયુના સંબંધની ઉલટીવાળા માણુ-
સને છાતીમાં તથા પડખાંઓમાં પીડા
થાય છે, મોહાડું સુકાય છે, માથામાં
તથા નાભિમાં વ્યથા થાય છે, ઉધરસ
આવે છે, સ્વર બેસી જાય છે, અંગોમાં સો-
ધાઓ ભોકતા જેવું લાગે છે, અને તે મા-
ણુસ દેખકાના શબ્દની પ્રખલતાવાળું,
ક્રીણવાળું, તુટેલું, કાઠું, પાતળું, તુરૂં તથા
થોડું વમન કષ્ટથી તથા મોટા વેગથી
માંડમાંડ કરે છે.

પિત્તથી થએલી ઉલટીનું લક્ષણ.

પિત્તજામાહ ।

મૂર્છા પિપાસા મુલશોષમૂર્દ્ધતાલ્વ-
ક્ષિસ્નતાપતમોષ્રમાર્તઃ । પીતં મૃશોષ્ણં
હરિતઞ્ચ તિક્તં ઘૂમ્રઞ્ચ પિત્તેન વમેત્સ-
દાહમ્ ॥

પિત્તના સંબંધની ઉલટીવાળો મા-
ણસ મૂર્છાથી, તરશથી, મોહોડાના શો-
પથી, માથાના તાળવાના તથા નેત્રના સં-
તાપથી, અંધારાથી તથા ભ્રમથી પીડાય
છે અને પીહું, અત્યંત ઊતું, હરિતરંગ-
વાણું, કડવું, ધૂમ્રતાવાણું અને દાહવાણું
વમન કરેછે.

કફથી થએલી ઉલટીનું લક્ષણ.

કફજામાહ ।

તન્દ્રાસ્યમાયુર્યકફપ્રસેકસન્તોષનિ-
દ્રારુચિગૌરવાર્તઃ । સ્તિગ્ધં ઘનં સ્વાદુ
કફાદ્ધિ શુઠ્ઠં સલોમહર્ષોઽલ્પરુજં વ-
મેત્તુ ॥ સન્તોપસ્ત્તિઃ ॥

કફના સંબંધની ઉલટીવાળો માણસ
તંદ્રાથી, મોહોડાની મીઠાશથી, કફ ઝ-
રવાથી, વૃમ્ભિ રહેવાથી, નિદ્રાથી, અ-
રૂચિથી તથા ભારેપણાથી પીડાય છે
અને જનાં રૂવાણું ઊભાં થઇ જાયછે
એવા તે માણસ સ્નિગ્ધ, ઘાટું, મીઠું,
ધોળું અને થોડી વેદનાવાણું વમન કરેછે.

ત્રણે દોષથી થએલી ઉલ-
ટીનું લક્ષણ.

ત્રિદોષજામાહ ।

શૂલાવિપાકારુચિદાહતૃષ્ણાશ્વા-
સમમોહમવલા પ્રસક્તા । છર્દિસ્ત્રિદો-

પાલ્લવણામ્લનીલસાન્દ્રોષ્ણરક્તં વમતાં
નૃણાં સ્વાત્ ॥

ત્રણે દોષોના સંબંધની ઉલટીવાળો
માણસોને શૂળ નીકળેછે, અત્રનો ખ-
રાખ પાક થાયછે, અરૂચિ દાહ તરસ
શ્વાસ તથા પ્રમેહ અત્યંત થાયછે અને
ખાટું, ખાટું, નીલરંગવાણું ઘાટું, ઊતું
તથા લોહીવાણું વમન થાયછે.

આગંતુક કારણથી થએલી ઉ-
લટીનું લક્ષણ.

આગન્તુજામાહ ।

અસાત્મ્યજા ચ કૃમિજામજા ચ વી-
મત્સજા દૌર્હૃદજા ચ યા હિ । સા પ-
ચ્ચમી તાશ્ચ વિભાવયેચ્ચ દોષોઽચ્છયેષૈવ
યથોક્તમાદૌ ॥

પ્રતાઃ પચ્ચાપ્યાગન્તુજત્વેન સાત્મ્યાદે-
કૈવ । અતએવ સાગન્તુજા પચ્ચમી વિભાવ-
યેત્ અનુવન્ધયેત્ ॥

અહિત આહારથી થએલી, કૃમિ-
ઓથી થએલી, આમથી થએલી, સુ-
ગામણા પદાર્થોનાં દર્શન આદિથી થ-
એલી અને ગર્ભ રહેવાથી થએલી એ
રીતે આગંતુજ ઉલટી પાંચ પ્રકારની
થાયછે અને તે આગંતુજ ઉલટી આ-
ગળ કઘ્વાપ્રમાણે પાછળથી દોષોના
સંબંધને પ્રાપ્ત થાયછે.

ઉલટીના ઉપદ્રવો.

ઉપદ્રવાનાહ ।

કાસઃ શ્વાસો જ્વરસ્તૃષ્ણા હિક્કા
વૈચિત્યમેવ ચ । હૃદ્રોગસ્તમકથૈવ જ્ઞેયા-
શ્ચદ્વૈરુપદ્રવાઃ ॥

वैचित्त्यं विरुतचित्तत्वं तमकोऽत्र तमः ।
 श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि श्वासस्योक्तेः ॥
 ७५२से, श्वास, ७५२, १२३, डेडकी,
 चित्तनुं विकृतपणुं, छातीनुं ६२६ अने
 अंधांश्च अष्टला ७५२टीना ७५२वे ७५२.

७५२टीनुं असाध्यपणुं तथा
 साध्यपणुं.

असाध्यां साध्याञ्चाह ।

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोप-
 द्रवा शोणितपूययुक्ता । सचन्द्रिकां तां
 प्रवदन्ससाध्यां साध्याञ्चिकित्सेन्निरु-
 पद्रवां च ॥

सचन्द्रिकां मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ताम् ॥

७ ७५२टी क्षीण थयेला भाणुसने
 अत्यंत लायु पडेला डाय, ७५२वे-
 वाणी डाय, बोडीथी तथा ५३थी सं-
 युक्त डाय अने मोरपीछना आंडलाना
 ७५२टी क्षातिवाणी डाय ते ७५२टी अ-
 साध्य डेडेवायछे अने ७ ७५२टी ७५२-
 वे ७५२टी डाय ते साध्य डेडेवायछे.

७५२टीनी चिकित्सा.

अथ छर्देश्चिकित्सा ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाश्छ-
 र्द्यो मतालङ्घनमेव तस्मात् । विधीयते
 मारुतजां विना तु संशोधनं वा कफ-
 पित्तहारि । हन्यात् क्षीरोदकं पीतं
 छर्दिं पवनसंभवाम् । मुद्गामलकयूपो
 वा सर्सापिष्कः ससैन्धवः ॥

क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ॥

गुडची त्रिफला निम्बपटोलैः क-
 थितं जलम् । पिबेन्मधुयुतं तेन छर्दि-

र्नश्यति पित्तजा । हरीतकीनां चूर्णन्तु
 लिहान्माक्षिकसंयुतम् । अधोमार्गोक्ते
 दोषे छर्दिः शीघ्रं निवर्तते । विडङ्ग-
 त्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं जयेत् । वि-
 डङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ।
 छ्वं कैवर्त्तमुस्तकं गुडतजी इति लोके ॥

पिप्पला धात्रीफलं लाजान् शर्कराश्च
 पलोन्मिताम् । दत्त्वा मधुपलश्चापि कु-
 ड्वं सलिलस्य च । वाससा गालितं
 पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोपजाम् । गुड-
 च्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ।
 दुर्निवारामपि छर्दिं त्रिदोपजनितां व-
 लात् । एलालवङ्गजकेसरकौलमज्जा-
 लाजामियङ्गुवनचन्दनपिप्पलीनाम् ॥
 चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
 छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
 एलादिचूर्णम् ॥

अश्वत्थवकुलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं
 जले । तज्जलं पानमात्रेण छर्दिं जयति
 दुर्जयाम् । पथ्यात्रिकटुधान्याकजीर-
 काणां रजो लिहन् । मधुना नाशये-
 च्छर्दिमरुचिश्च त्रिदोपजाम् । विल्व-
 खचो गुडच्या वा काथः क्षोद्रेण संयु-
 तः । छर्दिं त्रिदोपजां हन्ति पर्यटः पि-
 त्तजां तथा । आम्रास्थिविल्वनिर्गृहः
 पीतः समधुशर्करः । निहन्याच्छर्द्यती-
 सारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥

निर्गृहः काथः ॥

जङ्घाम्रप्लवशृतं लाजरजः संयुतं
 शीतम् । शमयति मधुना युक्तं वमिम-
 तिसारं तृपामुग्राम् । वीभत्सजां हृद्यत-

મેરિષ્ટદૌર્હિદજાં ફલૈઃ । લઙ્ઘનૈરામજાં
છર્દિં જયેત્ સાત્મ્યૈરસાત્મ્યજામ્ । કૃ-
મિહ્રોગવદ્વન્યાચ્છર્દિં કૃમિસમુદ્ભવામ્ ।
તત્ર તત્ર યથાદોષં ક્રિયાં કુર્પાચ્ચિકિ-
ત્સકઃ । સોદ્ધારાયાં મૃશં છર્યાં મૂર્વાયા
ધાન્યમુસ્તયોઃ । સમધૂકાઙ્ઘનં ચૂર્ણં લે-
હ્યેન્મધુસંયુતમ્ । સૌવર્ચલમજાજીં ચ
ત્રર્કરા મરિચાનિ ચ । ક્ષૌદ્રેણ સહિતં
લીઢં સચ્ચર્દિનિવારણમ્ ॥

इति छर्चधिकारः ॥

સઘળા પ્રકારની ઊલટીઓ આમા-
શયના ઊછાળાથી થાયછે એટલામાટે
તેઓમાં લંધન કરાવવું અથવા કફને
અને પિત્તને હરનારું સંશોધન કરવું
પણ વાયુથી થએલી ઊલટીમાં એ ચિ-
કિત્સા કરવી યોગ્ય નથી.

હઠી નાખીને ફાડી નાખેલા દુધનું
પાણી પીવાથી અથવા ઘી સહિત અને
સેધવ સહિત મગનો તથા આમળાનો
ચૂષ પીવાથી વાયુ સંબંધી ઊલટી મટી
જાયછે.

ગળો, હરડે, ગેદેડાં, આમળાં, લીં-
ખડો અને કડવાં પરવળ અથવા કડવી
ઘીસોડી એઓનો ક્વાથ કરી મધ ના-
ખીને પીનામાં આવે તો તેથી પિત્ત-
સંબંધી ઊલટી મટી જાયછે.

હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને
ચાટવું એટલે તેથી દોષ ગુદાના માર્ગ
તરફ વળતાં ઊલટી શીઘ્ર બંધ પડી
જાયછે.

વાવડીંગ, હરડે, ગેદેડાં, આમળાં
તથા સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં
કાલવીને ખાવાથી અથવા વાવડીંગ,

ઠેવડીમોથ અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ
કરી મધમાં કાલવીને ખાવાથી કફસં-
બંધી ઊલટી છતાઈ જાયછે.

આમળાં, ચોખ્ખાની ધાણી અને ચાર
રૂપીઆભાર સાકર એઓને વાટી તેમાં
ચાર રૂપીઆભાર મધ અને સોળ રૂ-
પીઆભાર પાણી નાખી વસથથી ગળી
લઇને પીવામાં આવે તો તેથી ત્રણે
દોષો સંબંધી ઊલટી હણાઈ જાયછે.

ગળોનું હિમ કરી મધ નાખીને
પીવામાં આવે તો તેથી ત્રણે દોષોસં-
બંધી ન અટકે એવી ઊલટી પણ બ-
લાતકારે મટી જાયછે.

એળચી, લવીંગ, નાગકેસર, બોરનો
ગર્ભ, ચોખ્ખાની ધાણી, ઘઉંલાં, મોથ,
સુખડ અને પીપળ એઓનું ચૂર્ણ કરી
મધમાં તથા સાકરમાં કાલવીને ચાટ-
વામાં આવે તો તેથી કફ, વાયુ તથા
પિત્ત એઓથી થએલી ઊલટી મટી જાય-
છે. આ ચૂર્ણ એલાદિચૂર્ણ કહેવાયછે.

પીપળાનાં કુંપળીઆં અને બોલસ-
રીનાં ફૂલ એઓને સુકાવી બાળી પા-
ણીમાં નાખી ને તે પાણી પીવામાં આવે
તો તેથી તુરતજ દુર્બલ ઊલટી પણ
છતાઈ જાયછે.

હરડે, સુંઠ, મરી, પીપળ, ધાણા
અને જીરું એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં
કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી ત્રણે
દોષોથી થએલી ઊલટી અને અરૂચિ
ટળી જાયછે.

ખીલાંની છાલનો અથવા ગળોનો
ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં આવે
તો તેથી ત્રણે દોષસંબંધી ઊલટી મટી
જાયછે.

ખડસલીચો વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી ઊલટી મટી જાય છે.

આંખાની ગોઠલી અને બીલું એ-
જોનો ક્વાથ કરી મધ તથા સાકર ના-
ખીને પીવામાં આવે તો તેથી જ્વ
અગ્નિથી આહુતિનો નાશ થાય છે તેમ
ઊલટીવાળા અતીસારનો નાશ થાય છે.

બંધુનાં પાનડાં અને આંખાનાં પા-
નડાં એજોનો ક્વાથ કરી તેમાં ચો-
ખાની ધાણીનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખીને
પીવામાં આવે તો વમન, અતીસાર
તથા ઊંચ તરશ શાંત થઈ જાય છે.

બીભત્સ પદાર્થોના દર્શન આદિથી
થએલી ઊલટીને અત્યંત પ્રિય પદા-
ર્થોના ઉપયોગથી જીતવી, ગર્ભથી થ-
એલી ઊલટીને ધ્યારાં કૃષ્ણોના ઉપયો-
ગથી જીતવી, આમથી થએલી ઊલટીને
લંધનોથી જીતવી અને આહિત પદા-
ર્થોથી થએલી ઊલટીને હિત પદાર્થોથી
જીતવી.

વૈદ્યે કૃમિઓથી થએલી ઊલટીને કૃ-
મિઓથી થએલી છાતીના દરદની ચિ-
કિત્સાથી જીતવી અને તે તે પ્રકારોમાં
તે તે દોષોને અનુસરીને ક્રિયા કરવી.

ખડુજ આડકારવાળી ઊલટી થતી
હોય તો પીલુડી, ધાણા, મોથ, જીંદી-
મધ તથા રસવંતી એજોનું ચૂર્ણ કરી
મધમાં કાલવીને ચટાડવું.

સંચળ, જીરું, સાકર અને મરી એ-
જોનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચા-
ટવામાં આવે તો ઊલટીનું ટુરત નિ-
વારણ થાય છે.

ઊલટીનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

તરશનો અધિકાર.

તરશની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ
તથા સંખ્યા.

અથ તૃણાધિકારઃ ।

તत्र तृणाय निदानपूर्विकां
सम्प्राप्तिमाह ।

મયશ્રમાભ્યાં બલસંક્ષયાદ્વા ઝર્ધ્વાર્ચિ-
તં પિત્તવિવર્ધનૈશ્ચ । પિત્તં સવાતં કુપિતં
નરાણાં તાલુપપન્નં જનયેત્પિપાસામ્ ।
સ્ત્રોતઃસ્વપાં વાહિષ્ણુ દૂષિતેષુ દોષૈશ્ચ તદ્
સમ્ભવતીહ જન્તોઃ । તિસ્રઃ સ્મૃતાસ્તાઃ
ક્ષતજા ચતુર્યો ક્ષયાત્તથાન્યામસમુદ્રવા
ચ । યુક્તોદ્રવા સપ્તમિકેતિ તાસાં નિ-
વોધ લિહ્નાન્યનુપૂર્વશસ્તુ ॥

નરાણાં પિત્તં સ્વસ્થાન એવ સચિતં પિત્તં
સવાતં પિત્તવિવર્ધનૈઃ કટુમ્લેષ્ણાદિભિઃ
કુપિતં પિત્તં મયશ્રમાભ્યાં બલસંક્ષયાદુ-
પવાસાદેશ્ચ વાતઃ કુપિતઃ તદ્વ્યયં ઝર્ધ્વ
પ્રાપ્તં ઝર્ધ્વશાત્ પિપાસાં જનયેત્ ન કેવ-
લં તાલુન્યેવ દૂષિતે તૃણા ભવતિ કિન્તુ જ-
લવાહિસ્ત્રોતઃસ્વપિ । અત આહ । સ્ત્રોતઃ-
સ્વિત્યાદિ નન્વત્ર વહુવચનં ન યુક્તં યતો
જલવહે દ્વે સ્ત્રોતસો મુશ્રુતેનોકે । ઉચ્યતે ।
તયોરેવાનેકપ્રતાનયોગાત્ર દોષઃ । અપાં વા-
હિષ્ણુ સ્ત્રોતઃસ્વિતિ જિહ્વાદેરપ્યુપલક્ષણમ્ ।
યત આહ ચરકઃ । “ રમવાહિનીશ્ર ધમની-
જિહ્વાહૃદયગલતાલુહ્લોમમંશોપાન્ નૃગાં દે-
હેષુ કુરુતસ્તૃણામતિવલાં પિત્તાનિલાવિ-
તિ । ” સંખ્યામાહ । તિસ્ર ઇત્યાદિ ॥

માણુસને પોતાના ઠેકાણામાંજ સં-

ચિત્ત યજ્ઞેહું પિત્ત પોતાને વધારનારા તીખા, ખાટા, તથા જીષ્ણુ આદિ પદાર્થોથી ડોપ પામેછે અને પોતાના ઠેકાણામાંજ સંચિત થએલો વાયુ બયથી શ્રમથી તથા બળનો ક્ષય કરનારા ઉપવાસ આદિથી ડોપ પામેછે. એવી રીતે ડોપ પામેલાં પિત્ત અને વાયુ એ બન્ને જાએ આવી તાળવાને દૂષિત કરીને તરશને જીત્પત્ર કરેછે. કેવળ તાળવુંજ દૂષિત થયાથી તરશ જીત્પત્ર થાયછે એમ નથી પણ જળનું વહન કરનારાં સ્રોતો પણ દોષોથી દૂષિત થયાથી પ્રાણીને તરશ જીત્પત્ર થાયછે.

શંકા—‘જળનું વહન કરનારાં જે સ્રોત છે’ એમ સુશ્રુતે કહ્યુંછે તે છતાં અહીં ‘જળનું વહન કરનારાં સ્રોતો’ એમ બહુવચન કેમ આપ્યુંછે ?

સમાધાન.—જે સ્રોતને ઘણા ઘણા તંતુઓનો યોગછે માટે બહુ વચન આપવામાં કરો ડોપ નથી.

‘સ્રોત’ એ શબ્દ જીવલક્ષણરૂપ છે માટે તે શબ્દથી જીભ આદિનું પણ ગ્રહણ કરવું કારણ કે ચરકે કહ્યું છે કે “પિત્ત અને પવન રસનું વહન કરનારી નાડીઓના, જીભના, ગળાના, તાળવાના અને તરશ લાગવાના સ્થાનના સંશોષણથી માણસોના શરીરમાં પ્રબલ તરશને જીત્પત્ર કરેછે.

વાયુથી જીત્પત્ર થએલી, પિત્તથી જીત્પત્ર થએલી, કફથી જીત્પત્ર થએલી, ક્ષતથી જીત્પત્ર થએલી, ક્ષયથી જીત્પત્ર થએલી, આમથી જીત્પત્ર થએલી અને ખાધેલાં અન્નથી જીત્પત્ર થએલી એમ સાત પ્રકારની તરશ છે. હવે અનુક-

મથી એઓનાં લક્ષણો કહીએ છીએ તે સાંભળો.

તરશનું સામાન્ય લક્ષણ.

તૃષ્ણાયાઃ સામાન્ય
લક્ષણમાહ ।

તાલ્વોષ્ઠકણ્ઠાસ્યવિશોપદાહૌ સન્તાપમોહૌ ભ્રમવિપ્રલાપૌ । સર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ તસ્યામુત્પત્તિકાલે તુ વિશેષતો હિ ॥

તાળવું, હોઠ, કંઠ, તથા મોહોડું એઓમાં શોષ તથા દાહ, સંતાપ, મોહ, ભ્રમ અને બકવાદ એ સઘળાં તરશનાં લક્ષણોછે. તરશની જીત્પત્તિના સમયમાં એ લક્ષણો વિશેષે કરી થાયછે.

વાયુથી થએલી તરશનું લક્ષણ.

વાતજામાહ ।

ક્ષામાસ્યતા મારુતસમ્ભવાયાન્તોદસ્તથા શઙ્કશિરઃસુ ચાપિ । સ્રોતોનિરોધો વિરસશ્ચ વક્ત્રં શીતાભિરદ્વિશ્ચ વિઘ્નિદ્ધિમેતિ ॥

શઙ્કશિરઃસુ શઙ્કયોઃ શિરસિ ચ સ્રોતોનિરોધઃ રસામ્બુવાહિનીધમનીનિરોધઃ ॥

તરશ વાયુથી થએલી હોય તો મોહોડું પાતળું થઇ બયછે, લમણાઓમાં તથા માથામાં વ્યથા થાયછે, રસનું તથા જળનું વહન કરનારી ધમનીઓ શેકાઈ બયછે, મોહોડું વિરસ થઇ બયછે અને એ તરશ ટાઢા જળથી વૃદ્ધિ પામેછે.

પિત્તથી થએલી તરશનું લક્ષણ.

પિત્તજામાહ ।

મૂર્છાન્નવિદ્વેર્પવિલાપદાહા રક્તક્ષણ-

ત્વં પ્રતતશ્ચ શોષઃ । શીતામિનન્દા મુ-
ખતિક્તતા ચ પિત્તાત્મિકાયાં પરિધૂ-
પનશ્ચ ॥

વિલાપઃ પ્રલાપઃ પ્રતતશ્ચ શોષઃ અવિ-
રતઃ શોષઃ શીતામિનન્દા શીતેચ્છા
પરિધૂપનં કઠ્ઠાદ્મનિર્ગમ ઇતિ ॥

તરશ પિત્તથી થએલી હોય તે મૂર્છા
આવેછે, અન્ન ઉપર દ્રેપ થાયછે, બક-
વાદ આવેછે, બળતરા થાયછે, નેત્ર રાતાં
થઈ જાયછે, નિરંતર શોષ પડ્યા કરેછે,
શીતની ઇચ્છા થાયછે, મોઢોડું કડવું
થઈ જાયછે અને કંઠમાંથી ધુવાડો નિ-
કળેછે.

ક્ષ્થી થએલી તરશનું લક્ષણ.

કફજામાહ ।

વાપ્પાવરોધાત્ કફસંઘટેઽગ્રૌ તૃષ્ણા
વલાસેન ભવેન્નરસ્ય । નિદ્રા ગુરુત્વં મધુ-
રાસ્યતા ચ તયાદિતઃ શુષ્યતિ ચાતિ-
માત્રમ્ ॥

અગ્રૌ જઠરાગ્રૌ કફસંઘટે સ્વકારણકુ-
પિતેન કફેનોપરિષ્ટાચ્છાદિતે વાપ્પાવરોધાત્
અગ્રેરૂપ્માવરોધાત્ અવરુદ્ધાનલોપ્મણામ્બુ-
વહસ્ત્રોતઃશોષણાત્ વલાસેન કફેન નરસ્ય
તૃહ્ ભવેત્ । તયા તૃષ્ણયાદિતઃ પીઢિતઃ
શુષ્યતિ કૃશો ભવતિ ॥

જઠરાગ્નિ ઉપરના ભાગમાં પોતાનાં
(ક્ષ્નાં) કારણોથી ઠોપ પામેલા ક્ષ્થી
ઢંકાઈ જવાને લીધે જઠરાગ્નિની ઉ-
ષ્ણતા રોકાતાં તે ઉષ્ણતાથી જળનું વ-
હન કરનારાં સ્રોતાનું શોષણ થવાને
લીધે ક્ષ્થી જે તરશ થાયછે તે તરસથી
પીડાએલો માણસ શરીરમાં અત્યંત કૃશ

થઈ જાયછે અને તે માણસને નિદ્રા વ-
ધેછે, ભારેપણું થાયછે અને મોઢોડું મીઠું
થઈ જાયછે.

ક્ષતથી થએલી તરશનું લક્ષણ.

ક્ષતજામાહ ।

ક્ષતસ્ય રુક્ષશોણિતનિર્ગમામ્બ્યાં તૃ-
ષ્ણા ચતુર્યો ક્ષતજા મતા તુ ॥

ક્ષતસ્ય શસ્ત્રાદિક્ષતયુક્તસ્ય રુક્ષ પીઢા ॥

શસ્ત્રાદિક્ષથી જખમી થએલા માણ-
સને પીડાને લીધે તથા લોહી નીકળ-
વાને લીધે જે તરશ લાગેછે તે ક્ષતજ
કહેવાયછે.

ક્ષયથી થએલી તરશનું લક્ષણ.

ક્ષયજામાહ ।

રસક્ષયાઘ્યા ક્ષયસમ્ભવા સા તયા-
મિભૂતસ્તુ નિશાદિનેષુ । પેષીયતેઽમ્બઃ
સમુત્તં ન યાતિ તાં સન્નિપાતાદિતિ
કેચિદાહુઃ । રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષ-
ણાનિ તસ્યામશેષેણ મિપગ્ચ્યવસ્યેત્ ॥

રસક્ષયલક્ષણાનિ મુશ્રુતેનોક્તાનિ । રસક્ષ-
યે હૃત્પીઢા કમ્પઃ શોષઃ શૂન્યતા તૃષ્ણા
ચેતિ વ્યવસ્યેત્ જાનીયાત્ ॥

રસનો ક્ષય થતાં જે તરશ બિત્પન્ન
થાયછે તે ક્ષયજ કહેવાયછે. એ તર-
શથી પીડાએલો માણસ રાતદિવસ
પાણી પીધા કરેછે પણ મુખ પામતો
નથી. આ તરશ સન્નિપાતથી થાયછે
એમ કેટલાએક કહેછે. મુશ્રુતે રસનો
ક્ષય થતાં જે લક્ષણો થવાનાં કહ્યાંછે તે
સઘળાં લક્ષણો આ તરશમાં થાયછે એમ
વૈદે જણવું.

મુશ્રુતે કહ્યુંછે કે “ રસનો ક્ષય થાય

ત્યારે હૃદયમાં પીડા, કંપ, શોષ, જડતા અને તરશ ઊત્પન્ન થાયછે ”

આમથી થએલી તરશનું લક્ષણ.

આમજામાહ ।

ત્રિદોષલિદ્ધામસમુદ્ભવા ચ હૃદ્વલ-
નિષ્ઠીવનસાદકર્ષો ॥

તરશ એ આમથી ઊત્પન્ન થએલી હોય તો તેમાં ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો થાયછે અને હૃદયમાં શ્લેષ, શુક્રું તથા ઝાની એઓ થાયછે.

ખાધેલા અમથી થએલી તરશનું
લક્ષણ.

શુક્તોદ્ભવામાહ ।

સ્તિગ્ધં તથામ્લં લવણञ્ચ શુક્તં ગુર્વ-
ન્નમેવાશુ તૃપાં કરોતિ ॥

લવણ્યોતિ ચકારાત્ કટુ ચ ॥

સ્તિગ્ધ, ખાટું, ખારું, તીખું અને ભારે અન્ન ખાવામાં આવ્યું હોય તો તરશને ઊત્પન્ન કરેછે કે જે તરશ વારં-
વાર તુરત તુરત લાગ્યા કરેછે.

તરશના ઊપદ્રવો.

ઉપદ્રવાનાહ ।

હીનસ્વરઃ પ્રતામ્યન્દીનાનનહૃદય-
શુષ્કગલતાલુઃ । ભવતિ સ્વલુ સોપસ-
ર્ગા તૃષ્ણા સા શોષિણી કષ્ટા ॥

શોષિણી ધાતુશોષિણી ॥

સ્વરનું બેસી જવું, ઝાની, મોહડાની તથા હૃદયની દીનતા અને ગળાનું તથા તાળવાનું સુકાવું એટલા ઊપદ્રવોવાળી તરશ હોય તો તે ખરાબછે અને ધાતુ-
ઓનું શોષણ કરેછે.

ઊપદ્રવોવાળી તરશનું અરિષ્ટ.

તદ્યુક્તાયા અરિષ્ટત્વશાહ ।

જ્વરમેહક્ષયકાસશ્વાસાયુષ્મૃષ્ટદેહાના-
મ્ । સર્વા લતિપ્રમક્તા રોગકૃશાનાં
વમિષસક્તાનામ્ । ઘોરોપદ્રવયુક્તા તૃ-
ષ્ણા મરણાય વિજ્ઞેયા ॥

આદિશબ્દાદતીસારાદીનાં ગ્રહણમ્ ।
અતિપ્રસક્તા નિતરાં જાતા ઘોરોપદ્રવયુક્તા
અતીવ મુક્તશોષાદિયુક્તા ॥

જ્વર, પ્રમેહ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ અને અતિસાર ઇત્યાદિ રોગોથી ઘેરા-
એલાં શરીરવાળાઓને, રોગથી કૃશ થએલાઓને અને ઊલટી કરનારાઓને ખડુજ લાગુ પડેલી અને મોહડાડાના શોષ આદિ ઘેર ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થ-
એલી સર્વ પ્રકારની તરશ મરણુ નીપ-
જવનારીજ થાયછે એમ સમજવું.

તરસની ચિકિત્સા.

અથ તૃષ્ણાયાશ્ચિકિત્સા ।

વાતગ્નમન્નપાન્નં મૃદુલઘુશીતञ્ચ વા-
તતૃષ્ણાયામ્ । તૃષ્ણાયાં પવનોત્થયાં
સગુહં દધિ શસ્યતે । સ્વાદુ તિત્તં દ્રવં
શીતં પિત્તતૃષ્ણાપર્હં પરમ્ । મુસ્તપર્પટ-
કોદીચ્ચછન્નાલ્યોશીરચન્દ્રનેઃ । શૃતં
શીતં જલં દયાત્તદ્દાહજ્વરશાન્તયે ॥

છત્રા ધાન્યકં કિંચિદ્ધાર્ત્રીં ચ દદ્યાત્ ।
ચન્દનમત્ર ધવલં તસ્યાવિતૃષ્ણાહરત્વાત્ શૃ-
તમર્ષપકમત્ર કર્ત્વ્યમ્ ॥

પદ્મપાનમ્ ।

લાજોદકં મધુયુતં શીતં ગુહવિમ-
દંતમ્ । કાશ્મરાશર્કરાયુક્તં પિવેન્તુ-

વ્ષ્ણાદિતો નરઃ ॥ આસ્તરણમાદ્ર્વાસઃ
પ્રાવરણં ચાદ્ર્વાસઃ સ્યાત્ । તેન પિ-
પાસા શામ્યતિ દાહશ્ચોગ્રોડપિ દેહિ-
નાં નિયતમ્ ॥ ગોસ્તનીશ્ચુરસક્ષીરયષ્ટી-
મધુમધૂત્પલૈઃ । નિયતં નાસિકાપીતે
તૃષ્ણા શામ્યતિ દારુણા ॥ વૈશઘં
જનયસાસ્યે સંદધાતિ મુલે જલમ્ ।
તૃષ્ણા દાહપ્રશમનં મધુગણ્ડૂપધારણમ્ ॥
જિદ્વાતાલુગલક્ષોમશોપે મૂર્ધ્નિ નિધા-
પ્યેત્ ॥ કેશરં માતુલુકસ્ય ઘૃતસૈન્ધવ-
સંયુતમ્ । દાઢિમં વદરં લોઘ્રં કપિત્થં
વીજપૂરકમ્ ॥ પિપ્પ્લા મૂર્ધ્નિ લેપસ્તુ
પિપાસાદાહનાશનઃ । વારિ શીતં મ-
ધુયુતમાકળ્ઠાદ્વા પિપાસિતમ્ ॥ પાયયે-
દ્વામયેચ્ચાથ તેન તૃષ્ણા પ્રશામ્યતિ ।
પ્રાતઃ શર્કરયોપેતઃ કાયો ધાન્યાકસ-
મ્ભવઃ ॥ જયેતૃષ્ણાં તથા દાહં ભવેત્
સ્રોતોવિશોધનમ્ । આમલં કમલં કુષ્ઠં
લાજાશ્ચ વટરોહકમ્ ॥ ઇત્સૂર્ણસ્ય મધુ-
ના ગુટિકાં ધારયેન્મુલે । તૃષ્ણાં પ્રવૃદ્ધાં
હન્સેપા મુલશોપે ચ દારુણમ્ । ક્ષ-
તોદ્રવાં સ્મિન્નિવારણેન જયેદ્રસાના-
મસ્ટજશ્ચ પાનૈઃ । ક્ષયોત્થિતાં ક્ષીરજલં
નિહન્યાન્માસોદકં વા મધુરોદકં વા ॥
આમોદ્રવાં વિલ્વવચાયુતાનાં જયેત્ક-
પાયૈરથ દીપનાનામ્ । ગુર્યન્નજામુલ્લિલ્લ-
નૈર્જયેચ્ચ ક્ષયં વિના સર્વકૃતાં ચ તૃષ્ણામ્ ॥

ઉલ્લિલ્લનૈઃ લેલ્લનદ્રવ્યૈઃ ॥

ક્લિગ્ધેડન્ને શુક્તે યા તૃષ્ણા સ્પાત્તાં
ગુડામ્બુના શમયેત્ । અતિરોગદુર્બલાનાં
તૃષ્ણાં શમયેન્નૃણામિહાશુ પયઃ ॥

પયોડત્ર દુગ્ધમ્ ॥

મૂર્ચ્છાછર્દિતૃપાનાદહ્નોમધ્યશ્ચકર્ષિ-
તાઃ । પિવેયુઃ શીતલં તોયં રક્તપિ-
ત્તે મદાસયે ॥ સાત્મ્યાન્નપાનમૈપજ્યૈ-
સ્તૃષ્ણાં તસ્ય જયેત્પુનઃ । તસ્યાં જિતા-
યાપન્યોડપિ વ્યાધિઃ શક્યશ્ચિકિત્સિ-
તમ્ ॥ તૃપા પૂર્વમપક્ષીણો ન લભેત જલં
યદિ । મરણં દીર્ઘરોગં વા પ્રાપ્તુયાત્ચરિતં
નરઃ । તૃપિતો મોહમાયાતિ મોહાત્પ્રાણાન્
વિશુદ્ધતિ । તસ્માત્ સર્વાસ્વવસ્ત્યાશ્ચ ન
કષ્ટિદ્વારિ વારયેત્ ॥ અન્નેનાપિ વિના
જન્તુઃ પ્રાણાન્ધારયતે ચિરમ્ । તોયા-
ભાવાત્પિપાસાર્તઃ ક્ષણાત્પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥

इति तृष्णाधिकारः ॥

વાયુસંબંધી દોષ તે વાયુને હણ-
નારાં, ડામળ, હલકાં અને શીતળ અ-
નપાનેનો ઉપયોગ કરવો.

વાયુથી થએલી તરશ ઉપર ગોળ-
સહિત દહીનો ઉપયોગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.

મધુર, કડવા, દ્રવ્ય અને શીતળ
પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી પિત્તસંબંધી
તરશ અત્યંત મટી જાય છે.

ખોથ, ખડસરીયો, વાળો, ધાણા,
કાળોવાળો અને ચંદન એએને ઊકાળી
તે પાણી ટાંડું કરીને દેવામાં આવે તે
તેથી તરશની, દાહની તથા જ્વરની
શાંતિ થાય છે. આમાં થોડાંક આમળાં
પણ નાખવાં. આ ઉપાયમાં ચંદન
શબ્દથી રતાંજલિ નહિ પણ સુખડાન
સમજવી. કારણ કે સુખડથી તરશનું
અત્યંત નિવારણ થાય છે. આ ઊકાળો
અરધું પાણી બગી જાય ત્યારે અગ્નિ

ઉપરથી ઊતારી લેવો. આ પાણી 'પ-
હુંગપાન' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચોખ્ખાની ધાણીના શીતળ પાણીમાં
મધ નાખી, ગોળ ચોળી, સીવણનાં
ફળથી તથા સાકરથી સંયુક્ત કરીને
પીવામાં આવે તો તેથી તરશની પીડા
મટી જાય છે.

ભીનું વસ્ત્ર ખીછાવીને સુવાથી તથા
ભીનું વસ્ત્ર ઝાઢવાથી પ્રાણીઓની ત-
રશ તથા ઊંચ દાહ પણ અવશ્ય શાંત
થાય છે.

શેલડીના રસને અને દુધને મિશ્રિત
કરી તેમાં દ્રાખ, જીંદીમધ, મધ અને
કમળ એઓને ચોળીને તે રસ નાકથી
પીવામાં આવે તો તેથી દારૂણ તરશ
શાંત થાય છે અને મોહોડામાં વિશદ-
પણું થાય છે તથા અમી પ્રાપ્ત થાય છે.

મધનો ટાગળો મોહોડામાં રાખ-
વામાં આવે તો તેથી તરશ અને દાહ
શાંત થાય છે.

જીંબ, તાળવું, ગણું તથા તરશ લા-
ગવાનું સ્થાનક એઓ સુકાતાં હોય તો
ખીજેરાના ટેસરાઓને ધીમાં તથા સૈ-
ધવમાં વાટીને માથા ઉપર રાખવા.

દાડિમ, ગેર, લોદર, ડાઠ અને
ખીજેરું એઓને વાટી માથાઉપર લેપ
કરવામાં આવે તો તેથી તરશનો તથા
હનો નાશ થાય છે.

તરશવાળા માણસને મધથી સંયુક્ત
હું પાણી ગળાસુધી પાઠને ઝાકાવી
રાખવામાં આવેતો તેથી તરશ શાંત
જાય છે.

સવારે ધાણાનો ક્વાથ કરી સાકર
નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી તરશ

તથા દાહ મટી જાય છે અને સ્રોતો
સાફ થાય છે.

આમળાં, કમળ, કઠ, શાળની ધાણી
અને વડવાઈનાં અત્રો એઓનું ચૂર્ણ કરી
તેની મધથી ગોળી કરીને મોહોડામાં
રાખવામાં આવેતો તેથી મહા ઉચ
તરશ અને મોહોડાનો દારૂણ શોષ હ-
ણાઈ જાય છે.

જમ્બથી થએલી તરશને વ્યથાના
નિવારણથી, રસો પીવરાવવાથી અને
લોહી પીવરાવવાથી મટાડવી.

રસના ક્ષયથી થએલી તરશને દુધ
સહિત પાણી પીવરાવવાથી, માંસનું
જળ પીવરાવવાથી અને મધુર પાણી
પીવરાવવાથી મટાડવી.

આમથી થએલી તરશને ખીલાના
ગર્ભ તથા વજ સહિત દીપન પદાર્થોના
ક્વાથો પીવરાવીને મટાડવી.

ભારે અન્ન જમવાથી તરશ ઉત્પન્ન
થઈ હોય તો કફને ઉખેડનારા પદાર્થોથી
મટાડવી અને ક્ષયથી થએલી તરશવિના
બાકી સર્વ પ્રકારની તરશને પણ એ
પદાર્થોથી મટાડવી.

સ્નિગ્ધ અન્ન જમવાથી જ તરશ
ઉત્પન્ન થઈ હોય તેને ગોળના પાણીથી
શાંત કરવી. અત્યંત રોગથી દુર્બલ થ-
એલાં માણસોની તરશ દુધથી તુરત
શાંત થાય છે.

ચૂર્ણથી, ઉલટોથી, તરશથી, પેડુના
ચડવાથી, સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી અને મધ
પીવાથી અત્યંત દુખી થએલા માણ-
સોએ ટાહું પાણી પીવું. રક્તપિત્તમાં
તથા મદાત્મ્યમાં હિતકારી અન્નપાનોથી
તથા હિતકારી ઔષધોથી તરશ મટા-

ડવી. તરશ મટી જાયતો પછી ખીજ વ્યાધિની ચિકિત્સા થઈ શકે છે.

તરશથી દુખી થએલા માણસને પ્રથમ જો જળ ન મળે તો તેને તુરત મરણની અથવા લાંબા રોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તરશ્યા માણસને બેભાનપણું થાય છે અને બેભાનપણથી પ્રાણ છૂટી જાય છે એટલા માટે કોઈ પણ સ્થિતિમાં કદી પણ પાણી પીવાની અટકાયત કરવી નહિ. અત્ર ખાવા ન મળે તો પણ પ્રાણી કેટલાક વખત સુધી જીવી શકે છે પણ પાણી ન મળે તો તરશથી પીડાઈને ક્ષણમાત્રમાં મરી જાય છે.

તરશનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મૂર્છાનો અધિકાર.

મૂર્છાની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

મૂર્ચ્છાધિકારઃ ।

તત્ર મૂર્ચ્છાયા નિદાનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

ક્ષીણસ્ય વહુદોપસ્ય વિરુદ્ધાહારસેવિનઃ । વેગાઘાતાદમીઘાતાદ્દીનસત્ત્વસ્ય વા પુનઃ । કરણાયતનેપૂગ્રા વાહોષ્વભ્યન્તરેષુ ચ । નિવિશન્તે યદા દોપાસ્તદા મૂર્ચ્છન્તિ માનઘાઃ ॥

વહુદોપસ્યાધિકદોપસ્ય ન ત્વનેકદોપસ્ય । તદા મૂર્ચ્છા ત્રિદોપજૈવ સ્યાત્ । તથૈવાસ્તુ કો દોષઃ ? તત્ર ઇથક્ દોષજાનાં મૂર્ચ્છાનાં વહ્યમાણત્વાત્ । વેગાઘાતાત્ મલાદેઃ અભિઘાતાત્ લગુડાદિના, હીનસત્ત્વસ્ય સ્વલ્પસત્ત્વગુણસ્ય, અર્પાદાધિકતમોગુ-

ણસ્ય । યત્ ઉક્તં મૂર્ચ્છાં પિત્તતમઃપ્રાયેતિ, કરણાયતનેષુ કરણં મનસ્તસ્યાયતનેષુ સ્વસ્થાનેષુ વાહોષુ કર્મેન્દ્રિયેષુ આમ્યન્તરેષુ બુદ્ધીન્દ્રિયેષુ ॥

ક્ષીણ થએલાને, બહુ દોષવાળાને, વિરુદ્ધ આહારનું સેવન કરનારાને, મળ્યાદિના વેગને શેકનારાને, લાકડી વગેરેથી અભિઘાત પામેલાને અને અલ્પ સત્ત્વગુણવાળાને બ્યારે મનનાં સ્થાનકરૂપ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં અને કર્મેન્દ્રિયોમાં દોષો પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મૂર્છા આવે છે.

‘બહુ દોષવાળાને’ એ શબ્દનો અર્થ ‘અધિક દોષવાળાને’ એવો સમજવો પણ ‘અનેક દોષવાળાને’ એવો સમજવો નહિ. કારણકે તેમ હોયતો ‘મૂર્છા ત્રણે દોષના સમુદાયથી આવે છે’ એવો અર્થ થાય.

શંકા-‘મૂર્છા ત્રણે દોષના સમુદાયથી થાય છે’ એવો અર્થ ભલે થાય. શી હરકત છે ?

સમાધાન-એક એક દોષથી મૂર્છાઓ થવાનું કેહેવામાં આવશે એટલા માટે. અહીં નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિના નિપયમાં ‘ત્રણે દોષના સમુદાયથી મૂર્છા આવે છે’ એમ કેહેવું ઉચિત નથી.

‘અલ્પ સત્ત્વગુણવાળાને મૂર્છા આવે છે’ એ વાક્યનો અર્થ ‘અધિક તમોગુણવાળાને મૂર્છા આવે છે’ એવો સમજવો. કારણકે કહ્યું છે કે “મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે.”

મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ.

સામાન્યલક્ષણમાહ ।

સંજાવહાસુ નાદીષુ પીઠિતાસ્વનિ-

લાદિભિઃ । તમોઽમ્યુપૈતિ સહસા સુલ-
દુઃસ્વવ્યપોહકૃત્ ॥ સુલદુઃસ્વવ્યપોહાચ
નરઃ પતતિ કાષ્ટવત્ । મોહો મૂર્છેતિ
તામાહુઃ પદ્વિધા સા પ્રકીર્તિતા ॥

તમોગુણઃ અજ્ઞાનહેતુઃ । અમ્યુપૈતિ આગ-
ચ્છતિ સુલદુઃસ્વવ્યપોહકૃત્ । સુલદુઃસ્વજ્ઞાન-
નાશકરં । નષ્ટે સુલદુઃસ્વજ્ઞાને નરઃ કાષ્ટવત્પત-
તિ તા મોહો મૂર્છેતિ પ્રાહુરિત્સ્વવ્યઃ । મૂર્છા-
યા મૂર્છાયોઽપિ પર્યાયઃ । યત ઉક્તમ્ ।
“ સજ્ઞોપવાતો મૂર્છાયો મૂર્છા સ્યાન્મૂર્છનં
તયા । કશ્મલં પ્રલયો મોહઃ સન્યાસસ્તુ
મૃતોપમઃ । ” इति ॥

સંજ્ઞાનું વહન કરનારી નાડીઓ વાયુ
આદિથી પીડિત થતાં સહસા સુખના
તથા દુખના જ્ઞાનને નષ્ટ કરનારો તમો-
ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ તમોગુણથી
સુખદુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ થતાં માણસ કા-
ષ્ટની પેઠે પડી જાય છે એ રોગ મૂર્છા
અથવા મોહ કહેવાય છે અને તે મૂર્છા
છ પ્રકારની છે.

મૂર્છાનો પર્યાયશબ્દ ‘મૂર્છાય’ પણ
છે. કહ્યું છે કે “સજ્ઞોપવાત, મૂર્છાય, મૂર્છા,
મૂર્છન, કશ્મલ, પ્રલય અને મોહ એ-
ટલાં મૂર્છાનાં નામો છે.” જેથી માણસ
મુકદ્દાં જેવું થઈ જાય છે એવી જ મોહ
તે તો ‘સંન્યાસ’ કહેવાય છે.

મૂર્છાના છ પ્રકાર.

પદ્ધિધાં મૂર્છાં વિવૃણોતિ ।

વાતાદિભિઃ શોણિતેન મથેન ચ
વિપેણ ચ । પદસ્વપ્યેતાસુ પિત્તં હુ પ્ર-
ચુત્વેનાવતિષ્ઠતે ॥

યત ઉક્તમ્ । મૂર્છાં પિત્તતમઃપ્રાયેતિ ।

વાયુથી થએલી, પિત્તથી થએલી,
કફથી થએલી, શ્વેતથી થએલી, મ-
ધથી થએલી અને વિપથી થએલી એમ
મૂર્છા છ પ્રકારની છે. એ સઘળા પ્રકાર-
ની મૂર્છાઓમાં પણ પિત્ત અધ્યક્ષપ-
ણથી રહે છે.

કહ્યું પણ છે કે “મૂર્છામાં પિત્ત અને
તમોગુણુ અધિક હોય છે.”

મૂર્છાનું પૂર્વરૂપ.

તસ્યાઃ પૂર્વરૂપમાહ ।

હૃત્પીઠા જૃમ્ભણં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાના-
શો વલક્ષયઃ । સર્વાસાં પૂર્વરૂપાણિ
યથાસ્વં તાં વિભાવયેત્ ॥

હૃદયની પીડા, ખગાસાં, ગ્લાનિ, સં-
જ્ઞાનો નાશ અને ખળનો ક્ષય એટલાં
સઘળી મૂર્છાઓનાં પૂર્વરૂપો છે. નીચે
પ્રમાણે તે તે લક્ષણો ઉપરથી તે તે પ્ર-
કારની મૂર્છા જણવી લેવી.

વાયુથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

તત્ર વાતિકમૂર્છામાહ ।

નીલં વા યદિ વા કૃષ્ણમાકાશમ-
થવારુણમ્ । પદ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ શી-
વ્રજ પ્રતિવુદ્ધયતે । વેપયુઃશ્વાન્નમર્દશ્ચ
પ્રપીઠા હૃદયસ્ય ચ । કાર્શ્યં શ્યાવારુણા
ચ્છાયા મૂર્છાયે વાતસમ્ભવે ॥

નીલં નીલવર્ણ કૃષ્ણ કણ્ઠજલામં અરુ-
ણં અલકરાગં । તમઃ પ્રવિશતિ મૂર્છતિ
શ્યાવારુણા ચ્છાયા ગાત્રસ્ય ॥

વાયુસંખંધી મૂર્છા હોય તો આકાશને
નીલું આંજણુજેવું કાણુ અથવા અળતા-
જેવું રાતું દેખતાં દેખતાં મૂર્છિત થઈ
જાય છે, પાંચો તુરત ચેતના પામે છે, શ-

રીરમાં કંપ થાયછે, અંગો ભાંગેછે, હૃદયમાં પીડા થાયછે, દેહ કૃશ થઈ જાયછે અને શરીરની કાંતિ કાળાશથી મિશ્રિત રાતી થઈ જાયછે.

પિત્તથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ.
પૈત્તિકમૂર્છામાહ ।

રક્તં હરિતવર્ણં વા વિયત્પીતમથાપિ વા । પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ સસ્વેદઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ સપિપાસઃ સસન્તાપો રક્તપિત્તાકુલેક્ષણઃ । સમ્મિત્રવર્ચાઃ પીતામ્હો મૂર્છાયે પિત્તસમ્ભવે ॥

આકાશને રાતું, હરિત રંગવાળું અથવા પીળું દેખતાં દેખતાં મૂર્છિત થઈ જાય, પસીનાથી સંયુક્ત થઈને પાછો ચેતના પામે, તરશ લાગે, સંતાપ ઉત્પન્ન થાય, નેત્ર રાતાં તથા પિત્તથી વ્યાકુલ થઈ જાય, ઝાડો આવે અને શરીરની કાંતિ પીળી થઈ જાય તે જાણવું કે પિત્તથી થએલી મૂર્છા છે.

કફથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમૂર્છામાહ ।

મેઘસદ્ધાશમાકાશં તપોભિર્વા ઘનૈર્ઘૃતમ્ । પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ ચિરાન્ન પ્રતિબુદ્ધયતે । ગુરુભિઃ પ્રાઘૃતૈરઙ્ગૈર્યૈવાદ્રેણ ચર્મણા । સપ્રસેકઃ સહહ્રાસો મૂર્છાયે કફસમ્ભવે ॥

મેઘસદ્ધાશં શુભ્રમેઘસદ્ધાશમિત્વર્થઃ । યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

કફેન પશ્યેદ્રૂપાણિ ર્વેતામ્ પ્રમતિમાનિ તુ ॥

ઘનૈર્નિવિઢૈસ્તમોભિઃ ગુરુભિરઙ્ગૈરુપલક્ષિતઃ મૂર્છાયઃ પદ્ધવિઘ ઉક્તઃ સુશ્રુતેન ॥

આકાશને વાદળાં જવું અથવા ઘાટા અંધકારથી ઘેરાએલું દેખતાં દેખતાં મૂર્છિત થઈ જાય, પાછો ઘણીવારે ચેતના પામે, જેમ આળાં ચામડાંથી વીટાએલો હોય તેમ ભારે અંગોવાળો રહે, મોહોડામાં પાણી આંબ્યા કરે અને મોળ આંબ્યા કરે તે જાણવું કે કફથી થએલી મૂર્છા છે.

વાદળાં જવું એટલે ધોળાં વાદળાં જવું એમ સમજવું. કારણ કે સુશ્રુતે કહ્યું છે કે “કફથી ધોળાં વાદળાં જવાં રૂપોને દેખેછે.”

ચરકના મતપ્રમાણે ત્રણે દોષોના સમુદાયથી પણ મૂર્છા હોવાવિષે.

ચરકસ્તુ સાન્નિપાતિકમપિ મૂર્છાયમાહ ।

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાદપસ્માર ઇવાગતઃ । સ જનતું પાતયસાશુ વિના વીમત્સચેષ્ટિતૈઃ ॥

અપસ્માર ઇવાગતસ્તેન મહતાભિવાતેન પતતિ ચિરેણ પ્રતિબુદ્ધયતે તર્હિ તયોઃ કો ભેદ ઇત્યત આહ ॥

સાન્નિપાતિકમૂર્છાયો વિના વીમત્સચેષ્ટિતૈઃ ॥

સફેનવમનદન્તવદ્દનાસિવિકૃત્યાદિભિર્વિના પાતયતિ ॥

જે મૂર્છા સન્નિપાતથી થાયછે તેમાં ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો જોવામાં આવેછે અને તે મૂર્છા જાણે વાઈ આવી હોય તેની પેટે માણસને તુરંત મોટે ધુબાકે પાડી દેછે કે જ્યાં પડેલો માણસ ઘણીવારે ચેતના પામેછે.

‘ત્યારે વાઘમાં અને સાન્નિપાતિક મૂર્છામાં શો ભેદ છે?’ એવી ઠાઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનને વાસ્તે ચરકેન્ કહ્યું છે કે “વાઘમાં ક્રીણુ સહિત વમન, દંતોનું ખીકાઇવું અને આંખોમાં વિકૃતિ ઇત્યાદિક સુગામણી ચેષ્ટાઓ થાય છે અને સાન્નિપાતિક મૂર્છામાં તેવી ચેષ્ટાઓ થતી નથી.”

રૂધિરથી થએલી મૂર્છાનું નિદાન.

રક્તજાયા મૂર્છાયા નિ-
દાનમાહ ।

પૃથિવ્યમ્બસ્તમોરૂપં રક્તગન્ધસ્તદ-
ન્વયઃ । તસ્માદ્રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્છાન્તિ
શુભિ માનવાઃ ॥

તમોરૂપં તમોબહુલં માનવાશ્ચ ચે તામ-
સાઃ । ન તુ સાત્વિકા રાજસાશ્ચ । અત્રૈકે વદ-
ન્તિ । નૈવ યુક્તિઃ સમીચીના તર્હિ ચમ્પકાદિ-
ગન્ધેનાપિ મૂર્છા પ્રસજ્યેત તત્રાપિ ગન્ધસ્ય
પાર્યિવત્વાત્ । અત આહ ॥

દ્રવ્યસ્વભાવા ઇત્યેકે દૃષ્ટા યદતિ-
મુહ્યતિ ॥

અત્રાહ ભોજઃ ।

દર્શનાદમૃજસ્તજ્ઞાદ્રન્ધાચૈવ પ્રમુહ્યતિ ।

પૃથ્વી અને જળ એ બંને તમોગુ-
ણના ધણા અંશોવાળાં છે અને ગંધ તથા
રૂધિર પૃથ્વીના તથા જળના પદાર્થરૂપ
છે એટલામાટે સર્વગુણી અને રજેગુણી
નહિ પણ જ્યાં તમોગુણી માણસો
હોય છે તેઓ રૂધિરના ગંધથી મૂંઝાત
થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં ઠેટલાએક વાંધો લિયે
છે કે “ગંધ તમો ગુણના કાર્યરૂપ પૃ-

થ્વીનો ભાગ છે માટે તેથી માણસો મૂ-
ંઝાત થાય છે એ યુક્તિ પરાપ્પર નથી.
કારણકે જો તેમ હોયતો અંપક આદિનો
ગંધ પણ પૃથ્વી સંબંધી હોવાને લીધે તે
ગંધથી પણ મૂર્છા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.”

આ વાંધાથી કરીને ઠેટલાએક કહે છે
કે “રૂધિરના ગંધથી નહી પણ રૂધિરને
જેવાથી જ અત્યંત મૂર્છા થાય છે તે રૂ-
ધિરના એવા સ્વભાવને લીધે જ થાય છે.”

ભોજ તો એમ કહે છે કે “રૂધિરના
દર્શનથી અને ગંધથી પણ મૂર્છા પ્રાપ્ત
થાય છે.

રૂધિરથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

રક્તેન સૂર્ચ્ચિતસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ્તબ્ધાન્નપિષ્ટિસ્ત્વચ્છજા ગૂઢોચ્છાસ-
શ્ચ સૂર્ચ્ચિતઃ ॥

રૂધિરથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો શ-
રીર સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને શ્વાસ ગૂઢ
થઈ જાય છે.

મઘથી થએલી મૂર્છાનું તથા વિપથી

થએલી મૂર્છાનું નિદાન.

મઘજવિપજયોર્મૂર્ચ્ચયો-

નિદાનમાહ ।

ગુણાસ્તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિપ-
મઘયોઃ । ત એવ તસ્માત્ત્રાભ્યાં તુ મો-
હૌ સ્પાતાં યથેરિતૌ ॥

ચે ગુણાઃ લઘુરૂક્તાશુવિશદવ્યવાયિ-
તીક્ષ્ણવિકાશિસૂક્ષ્મોષ્ણાનિર્દેશ્યરસત્વાદયઃ
તૈલાદૌ દ્રવ્યે વ્યસ્તાસ્તીવ્રાશ્ચ સન્તિ । ત એવ
ગુણાઃ વિપમઘયોસ્તુ તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાઃ ।
તત્રાપિ ભેદઃ ॥

ત એવ મઘે દૃશ્યન્તે વિપેણુ ઘલવત્ત-
રા ઇતિ ॥

લધુપણું, રૂક્ષપણું, શીઘ્રપણું, વિશ-
દપણું, વ્યવાયિપણું, તીક્ષ્ણપણું, વિકા-
શીપણું, સૂક્ષ્મપણું, ઉબ્ધપણું, અને નિ-
રૂપણ કરવાને અશક્ય રસવાળાપણું ઇ-
ત્યાદિ જે ગુણો તેલ આદિ પદાર્થોમાં
નોખનોખા રહ્યાછે અને તીવ્ર છે તેજ
ગુણો વિષમાં અને મઘમાં અતિ તીવ્ર-
પણાથી રહેલા છે. તેમાં પણ એટલો
ભેદ છે કે મઘ કરતાં પણ વિષમાં એ
ગુણો વધારે બળવત્તર છે. મઘમાં તથા
વિષમાં એ ગુણો હોવાને લીધે મઘથી
તથા વિષથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થાયછે.

મઘથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

મઘજાયા મૂર્છાયા
લક્ષણમાહ ।

મઘેન પ્રલપન્ શેતે નષ્ટવિભ્રાન્ત-
માનસઃ । ગાત્રાણિ વિક્ષિપન્ ભૂમૌ
જરાં યાવન્ન યાતિ તત્ ॥

નષ્ટવિભ્રાન્તમાનસઃ નષ્ટં સર્વથા સ્મૃતિ-
હીનં વિભ્રાન્તં રજ્જ્વાં સર્પજ્ઞાનયુક્તં માનસં
યસ્ય સઃ । જરાં જીર્ણતાં । તન્મઘમ્ ॥

જેને મઘથી મૂર્છા આવી હોય તેનું
મન સર્વથા સ્મૃતિ વગરનું થઈ જાયછે
અને દોરી વગેરેને સર્પ વગેરે સમજી
એવું વિભ્રાંત થઈ જાયછે. જ્યાંસુધી
પીધેલું મઘ જીર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી મૂ-
ર્છિત માણસ પોતાનાં ગાત્રોને ધરતીપર
અકાર્યા કરેછે.

૧ વિશદ, વ્યવાયી તથા વિકાશી આદિ
ગુણોનાં લક્ષણો પ્રથમ ખંડનાં પૃષ્ઠ ૩૦૭ થી
સે ૩૧૬ મુધીમાં જોવા.

વિષથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

વિષજાયા લક્ષણમાહ ।

વેપયુસ્વપ્રતૃષ્ણાઃ સ્યુસ્તમથ વિપ-
મૂર્ચ્છતે । વેદિતવ્યં તોવ્રતરં યયાસ્વં
વિપલક્ષણૈઃ ॥

વિપસ્ય મૂલકન્દફલપન્નશીરાદિભેદભિ-
ન્નસ્ય યયાસ્વં લક્ષણમુક્તં શુશ્રુતે કલ્પ-
સ્થાને તદ્લક્ષણં મચાપેક્ષયા તોવ્રતરં વેદિત-
વ્યં ન તુ સંજ્ઞાનાશેન સામ્યધર્માત્ ॥

વિષથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો કંપ,
નિદ્રા, તરશ અને અંધકાર ઉત્પન્ન થા-
યછે. વિષ કે જે મૂળ, કંદ, ફલ, પાનડાં
અને છીર આદિ ભેદોથી જુદા જુદા
પ્રકારનું છે તેનાં જે જે લક્ષણો સુશ્રુતના
કલ્પસ્થાનમાં કહ્યાં છે તે તે લક્ષણો મઘ-
ધનાં તે તે લક્ષણો કરતાં વધારે તીવ્ર છે
એમ સમજવું. પણ સંજ્ઞાનો નાશ કર-
વાનો ધર્મ મઘમાં અને વિષમાં સરખો
છે તેથી લક્ષણો પણ સરખાં હશે એમ
સમજવું નહિ.

મૂર્છા, ભ્રમ અને તંદ્રા આદિમાં
પરસ્પર શો ભેદ છે.

મૂર્છાભ્રમતન્દ્રાદીનાં કો
ભેદ ઇત્યત આહ ।

મૂર્છા પિત્તતમઃપ્રાયા રજઃ પિત્તા-
નિલાદ્ધમઃ । તપો વાતકફાત્તન્દ્રા
નિન્દ્રા શ્લેષ્મતમોભવા ॥

રજઃપિત્તાનિલાદ્ધમ ઇતિ નાત્ર સમુ-
ચ્ચયઃ । કેવલપિત્તજ્વરે ભ્રમસ્યોક્તવાત્
ભ્રમશ્ચ ચક્રારૂઢસ્યૈવ ભ્રમદ્વસ્તુજ્ઞાનં સ્વ-
દેહસ્ય ભ્રમત ઇવ જ્ઞાનં ચ ॥

મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોશુણ અત્યંત અધિક હોય છે. ભ્રમ રજ્જેશુણથી પિત્તથી તથા વાયુથી થાય છે. તંદ્રા તમોશુણથી વાયુથી તથા ક્ષયથી થાય છે અને નિદ્રા ક્ષયથી તથા તમોશુણથી થાય છે.

રજ્જેશુણ પિત્ત તથા વાયુ એ ત્રણેના સમુદાયથી ભ્રમ થાય છે એમ સમજવું નહિ. કારણકે કેવલ પિત્તજવરમાં પણ ભ્રમ થવાનું દેહેવામાં આવ્યું છે. જેમ ચક્રી ક્રૂરતા પદાર્થ ઉપર ચડેલાને સઘળી વસ્તુઓ ભગતી દેખાવામાં આવે છે તેમ સઘળી વસ્તુઓ ભગતી દેખાય અને પોતાનો દેહ પણ ભ્રમણ કરતા જેવો જણાય એ ભ્રમ દેહેવાય છે.

તંદ્રાનું લક્ષણ.

તન્દ્રાયા લક્ષણમાહ ।

इन्द्रियार्थेष्वसंविच्चिर्गौरवं मृम्भणं क्लमः । निद्रार्चस्येव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥

इन्द्रियार्थानामर्थः प्रयोजनं येषु । अर्थाद्विषयेषु । असंविच्छिः असम्यक् ज्ञानम् इति इन्द्रियार्थं सम्यक् ज्ञानादि निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमामावस्तन्द्रायां तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥

જે માણસને નિદ્રાથી ઘેરાએલાની પેઠે વિષયોનું અપૂર્ણ જ્ઞાન, ભારેપણું, બગાસાં તથા ક્લમ પ્રાપ્ત થયાં હોય તેને તંદ્રા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહેવું. જે માણસને નિદ્રા આવી હોય તેને જગ્યા પછી ક્લમ રહેતો નથી અને તંદ્રામાં તો જગ્યા પછી પણ ક્લમ રહે છે એટલે નિદ્રામાં અને તંદ્રામાં ભેદ છે.

ક્લમનું લક્ષણ.

ક્લમસ્ય લક્ષણમાહ ।

योजनायासः श्रमो देहे प्रबुद्धः स्वाससद्गतः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थमवाधकः । इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च ॥

અર્થઃ પ્રયોજનં વિષયગ્રહણં તસ્ય પ્રબુદ્ધઃ પ્રાવલ્યેન વાધકઃ ॥

મેહેનત કર્યા વગર ઉત્પન્ન થએલો, શ્વાસથી સંયુક્ત અને જ્ઞાનેન્દ્રિયસંબંધી તથા કર્મેન્દ્રિયસંબંધી વિષયોના ગ્રહણનો અત્યંત પાંચ કરનારો દેહમાં જે શ્રમ થાય છે તેને ક્લમ સમજવો.

નિદ્રાનું લક્ષણ.

નિદ્રાલક્ષણમાહ ।

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥

ક્લાન્તો જ્ઞાનઃ । શ્રાન્ત ઇતિ યાવત્ । કર્માત્માનઃ ક્લમાન્વિતાઃ કર્મેન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ શ્રાન્તાનિ ॥

ત્યારે મન ક્લમ પામતાં થાકી ગએલી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વિષયોના ગ્રહણથી અટકે છે ત્યારે માણસ સુષ્પ જાય છે.

સંન્યાસનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

સંન્યાસસ્ય સંપ્રાપ્તિપૂર્વક

લક્ષણમાહ ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः । संन्यसन्स्यचलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः । स ना संन्याससंन्य-

स्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः । प्राणैर्विमु-
च्यते शीघ्रं मुक्ता सद्यःफलां क्रियाम् ॥

आक्षिप्य विनाशय संन्यस्यन्ति मूर्च्छ-
यन्ति प्राणायतनं हृदयं सन्यस्तः मूर्च्छितः
काष्ठीभूतः क्रियारहितः अतएव मृतोपम
इति सद्यःफलां क्रियां सूचोव्यधनांजनावपी-
डकपिकच्छुवर्षणश्रिकादिदंशनादिरूपां ॥

न्यारे हृदयभां रडेला अत्यंत पण-
वान् भणो वाष्णीनी, देहनी तथा मन-
नी येष्टानो विनाश करीने निर्मल भा-
णुसने भूर्छित करी देछे त्यारे ते भाणु-
सने संन्यास थये डेहेवायछे. डाष्टनी
पेठे क्रियाओथी रहित थयेला अने मु-
डदा जेवा थयेला ये भाणुसना शरी-
रभां सोधथी लोंकवुं, तीक्ष्ण अंजन आं-
णवुं, तीक्ष्ण नस्य देवुं, कौयां धसवां
अने वीछी वगेरे करडाववां धत्यादि
तुरत देल आपनारी क्रियाओ करवाभां
न आवे तो ते भाणुस तुरत मरी
जयछे.

संन्यासभां अने भूर्छाभां भेद.

संन्यासस्य मूर्च्छातो

भेदमाह ।

दोपेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधै-
र्विना ॥

मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उन्मादः ।
मूर्च्छायाः मूर्च्छाः ॥

दोषोना वेग जाता रेडे त्यारे भाणु-
सने भूर्छाओ अने नहि वधेते उन्माद
पोतानी भेजे पणु शांत थधेजयछे अने

संन्यास तो औपधो विना शांत थतोअ
नथी.

भूर्छानी थिकित्सा.

अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

सेकावगाहा मणयः सहाराः शीताः
प्रदेहा व्यजनानिलाश्च । शीतानि पा-
नानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छा-
स्वनिवारितानि ॥

मणयश्चन्द्रकान्तादयः हारा मुक्तादि-
हाराः शीताः प्रदेहाः सकर्पूरचन्दनानु-
लेपनानि ॥ शीतानि पानानि सितामलकादि-
पानकानि ॥ गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति
सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि । अस्यायम-
भिप्रायः । सेकादीन्यन्यासु मूर्च्छासु हिता-
न्येव किं तु वातश्लेष्मजास्वपि न निवारितानि
तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यत्वात् ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदा-
दिमा जाङ्गलजा रसाश्च । यथा यवालो-
हितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याः ससती-
नमुद्गाः ॥

सतीनः कलापः ॥

कोलमज्जोपणोशीरकेसरं शीतवारि-
णा । पीतं मूर्च्छां जयेच्छीद्वा कृष्णां वा
मधुसंयुताम् ॥ शीतेन तोयेन विसं मृ-
णालं कृष्णां च पथ्यां मधुनावलिवात् ।
कुर्याच्च नासावदनावरोधं क्षीरं पिवे-
द्वाप्यथ मानुपीणाम् ॥ द्राक्षा सिता दा-
दिमलाजवन्ति कट्टारनीलोत्पलपद्मव-
न्ति । पिवेत्कपायाणि च शीतलानि
पित्तज्वरं यानि च यापयन्ति ॥ शि-

રીપવીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈન્ધવૈઃ ।
અજનં સ્યાત્ પ્રવોધાય સરસોનશિલા-
વચૈઃ ॥

અન્યત્ત્વ ।

અજનં સમ્યગારબ્ધં મધુસિન્ધુશિ-
લોષ્ણૈઃ । પ્રમોહદ્રોહિ ભવતિ ભાપિતં
ભિષજાં વરૈઃ ॥

શિલા મનઃશિલા । ડુષ્ણં મરિચઃ ॥

મધૂકસારસિન્ધુત્થવચોષ્ણકળાઃ
સમાઃ । શ્લેષ્ણં પિદ્ધામ્ભસા નસ્યં કુર્યો-
ત્ સંજ્ઞામવોધનમ્ ॥

અથ રક્તજાદીનાં મૂર્ચ્છાનાં
ચિકિત્સા ।

રક્તજાયાં તુ મૂર્ચ્છાયાં હિતઃ શી-
તક્રિયાવિધિઃ । મદ્યજાયાં પિવેન્મદ્યં
નિદ્રાં સેવેત વા સુત્તમ્ ॥ વિષજાયાં
વિષત્રાનિ શેષજાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

શીતળ જળનાં સેવનો, શીતળ જ-
ળમાં અવગાહનો, ચંદ્રકાંતઆદિ મ-
ણિઓ, મોતી વગેરેના હાથે, કર્પૂરવાળા
ચંદનનાં લેપનો, સાકરથી સંયુક્ત તથા
ભીમસેની ખરાસ વગેરેથી સુગંધી કરેલાં
આમળાંના રસ વગેરેનાં પાનકા, અને
પંખાના પવનો એ ઉપચારો ખીજ પ્ર-
કારોની મૂર્છાઓમાંજ હિતકારી છે એમ
નથી પણ વાયુથી તથા કફથી થએલી
મૂર્છાઓમાં પણ એઓની અટકાયત
નથી. કારણ કે તેવી મૂર્છાઓમાં પણ
પિત્તનું પ્રાધાન્ય છે.

મધુરવર્ગનાં ઔષધોમાં પકાવેલાં
દુધો, દાહિમસહિત અંગલ પ્રદેશનાં પ્રા-
ણીઓના માંસોના રસાઓ, જવ, રાતા

ચોખા, વટાણા અને મગ એઓ મૂર્છા-
ઓમાં પથ્ય છે. ।

ખોરનો ગર્ભ, મરી, વાળો અને ના-
ગકેસર એઓને વાટી ટાઢા પાણીથી
પીવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

પીપળનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને
ચાટવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

કમળનું ખિસ, કમળનું મૃણાલ, પી-
પળ અને હરડે એઓને વાટી મધથી
ચાટવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

નાકના તથા મોહોડાના શ્વાસને રા-
કવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

શ્રીઓનું ધાવણ પીવામાં આવે તો
તેથી મૂર્છા મટી જાય છે.

ધ્રાખ, સાકર, દાહિમ, ચોખાની
ધાણી, દહીંની તર, નીલકમળ અને
શ્વેતકમળ એઓવાળા શીતળ કપાયો
(દિમ) પીવા અને જે કપાયો પિત્ત-
જ્વરને મટાડનારા છે તેઓ પણ પીવાં.

સરસડીઆનાં ખીજ, પીપળ, મરી,
સૈંધવ, લસણ, મણુશીલ અને વજ એ-
ઓને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનું અંજન આં-
જવામાં આવે તો તેથી જામતપણું પ્રાપ્ત
થાય છે.

મધ, સૈંધવ, મણુશીલ અને મરી
એઓનું અંજન સારી રીતે આંજવામાં
આવે તો તેથી મૂર્છાસંબંધી પ્રમેહ મટી
જાય છે એમ ઉત્તમ વૈદ્યોએ કહ્યું છે.

મહુડાંનો સાર, સૈંધવ, વજ, મરી
અને પીપળ એઓને સમ ભાગે લઈ
પાણીમાં ખારીક વાટીને તેનું નસ્ય
દેવામાં આવે તો તેથી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત
થાય છે.

રૂઢિરથી થએલી વગેરે મૂર્છાઓની ચિકિત્સા.

મૂર્છા જે રૂઢિરથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં શીત ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે, મધથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં ખીલું મધ પીવું અથવા સુખથી નિદ્રાનું સેવન કરવું હિતકારી થાય છે અને વિપથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં વિપને હણનારાં ઔષધોનો પ્રયોગ હિતકારી થાય છે.

સંન્યાસની ચિકિત્સા.

અથ સંન્યાસચિકિત્સા ।

પ્રભૂતદોષસ્તમસોડતિરેકાત્સમ્મૂર્ચ્છતો નૈવ વિબુધયતે યઃ । સંન્યસ્તસંજ્ઞઃ સ હિ દુશ્ચિકિત્સ્યો નરો ભિપગ્નિઃ પરિકીર્તિતોડસૌ ॥ અજનાન્યવપીડાથ ધૂમાઃ પ્રધમનાનિ ચ । સૂચીભિસ્તોદનં શસ્તં દાહપીડા નક્ષાન્તરે ॥ હુચ્ચનં કેશલોન્નાં ચ દન્તૈર્દશનમેવ ચ । આત્મગુણાવર્ષપશ્ચ હિતસ્તસ્ય પ્રવોધને ॥

અવપીડઃ કલ્કીઠૃતૌપધરસસ્ય નાસાપુટે દાનમ્ । પ્રધમનં ઔષધચૂર્ણસ્ય દ્વિમુલ્યા નાલિકયા મુખવાતેન નાસાપુટે દાનં । તસ્ય સંન્યસ્તસ્ય ॥

ધણા દોષવાળો જે માણસ તમોણુણુના અતિશયને લીધે મૂર્છિત થઈને પાછો બચત ન થાય તે માણસને વૈદ્યો સંન્યાસ રોગવાળો ઠેકે છે અને તેની ચિકિત્સા બહુ મુશ્કેલી ભરેલી છે.

સંન્યાસવાળાં માણસને અંગને આંગળવાં, કલકરૂપ કરેલાં ઔષધોનો રસ નાકમાં નાખવો, ધુવાડા દેવા, ઔષધના

ચૂર્ણને જે મોઢોડાંવાળી નળીમાં ભરી તેમાં મોઢોડાંની ઠુંક મારીને તે ઔષધ નાકમાં ચડાવી દેવું, અંગોમાં સોઈઓ લોકવી, નખના મધ્યમાં દાહની પીડાં કરવી, કેશ તથા રૂવાણાં છોટવાં, દાંતથી બટકાં ભરવાં અને અંગોપર કૌંચાં ધસવાં એ ઉપાયોથી સંતા પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂર્છામાં ઉપયોગી રસો.

અથ મૂર્છાયાં રસૌ ।

કળામધુયુતં સૂતં મૂર્છાયાં પ્રાશ-યેદ્ગિપક્ । શીતસેકાવગાહાદીન્ સર્વાન્ને પીડનં ઠઠાત્ ॥ સૂતં મારિતમ્ ॥

તામ્રચૂર્ણસમોશીરં કેશરં શીતવારિણા । પીતં મૂર્છાં દ્રુતં હન્યાદ્વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યથા ॥

તામ્રચૂર્ણ મારિતતામ્રચૂર્ણમ્ ॥

વૈદ્યે મૂર્છાને મટાડવાને વાસ્તે મારેલા પારદ પીપળથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને ખવરાવવો, શીત જળથી સેવન તથા શીતજળમાં અવગાહન આદિ કરાવવાં અને બલાતકારથી સર્વ અંગોને દાખવાં.

મારેલા ત્રાંબાનું ચૂર્ણ, વાળો અને નાગકેસર એઓને સમ ભાગે લઈ મિશ્રિત કરીને ટાઢા પાણીથી પીવામાં આવે તો જેમ વીજળીથી વૃક્ષ હણાઈ બચે તેમ તે ઉપાયથી મૂર્છા તુરત હણાઈ બચે.

ભ્રમની ચિકિત્સા.

અથ ભ્રમસ્ય ચિકિત્સા ।

પિવેહુરારાભાકાયં સઘૃતં ભ્રમશાન્તયે । પથ્યાકાયેન સંસિદ્ધ ઘૃતં ધાત્રીર-

સેન વા ॥ શુઘ્નીકૃષ્ણાશતાહાનાં સામ-
યાનાં પલં પલમ્ । ગુહસ્ય પટ્પલાન્યે-
પા ગુદિકા ભ્રમનાશિની ॥ તામ્રં દુરા-
લભાકાયૈઃ પીતં તુ ઘૃતસંયુતમ્ ।
નિવારયેદ્દમં શીઘ્રં તદયથા શમ્બુમા-
પિતમ્ ॥

રાતા ધમાસાનો ક્વાથ કરી ધી ના-
ખીને પીવામાં આવેતો તેથી ભ્રમ મટી
જાય છે.

હરડેના ક્વાથથી અથવા આમળાંના
રસથી પકાવેલું ધી પીવામાં આવેતો
તેથી ભ્રમ મટી જાય છે.

ચાર તોલાં સુંઠ, ચાર તોલાં પીપળ,
ચાર તોલાં સુવા અને ચાર તોલાં હરડે
એએની ચોવીસ તોલાં ભાર ગોળમાં
ગોળીએ કરીને ખાવામાં આવેતો તેથી
ભ્રમ મટી જાય છે.

મારેલું ત્રાંબું ધીમાં કાલવી રાતા ધ-
માસાના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે
તો તેથી ભ્રમનું તુરત નિવારણ થાય છે
એમ મહાદેવજીએ કહ્યું છે.

તંદ્રાની તથા અતિ નિદ્રાની
ચિકિત્સા.

અથ તન્દ્રાયા અતિનિદ્રા-
યાચ્ચ ચિકિત્સા ।

તુરંગ્ગલાલવણોત્તમેન્દુમનઃશિ-
લામાગધિકામધૂનિ । નિયોજ્ય તાન્ય-
ક્ષિણ વિનિશ્ચિતાનિ તન્દ્રાં સનિદ્રાં
વિનિવારયન્તિ ॥ ઇન્દુઃ કર્પૂરઃ ॥

સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ કુષ્ઠમેવ
ચ । વસ્તમૂત્રેણ સમ્પિપ્ત્વં નસ્યં તન્દ્રાનિ-
વારણમ્ ॥ શ્વેતમરિચ શિશુબીજમ્ ।

શુઘ્નીકણોગ્રાલવણોત્તમાનિ નસ્યે-
ન તન્દ્રાવિજયોલ્વણાનિ । છુદ્રામૃતા-
ર્ષાપ્કરનાગરાણિ ભાર્ગોશિવાભ્યાં ક-
થિતાનિ પાનાત્ ॥

શિવા હરીતકી । इति मूर्च्छाभ्रमनि-
द्रातन्द्रासंन्यासाधिकारः ॥

ઘોડાની લાળ, સૈંધવ, કપૂર, મધુ-
શીલ, પીપળ અને મધ એએને એકઠાં
કરી આંખમાં આંજવામાં આવેતો તેથી
તંદ્રાનું અને અતિનિદ્રાનું નિવારણ
થાય છે.

સૈંધવ, સરગવાનાં ખીજ, સર્પપ અને
કઠ એએને બકરાનાં મૂત્રમાં વાટી તેનું
નસ્યદેવામાં આવેતો તેથી તંદ્રાનું નિ-
વારણ થાય છે.

સુંઠ, પીપળ, વજ અને સૈંધવ એ-
એનું નસ્યદેવાથી તંદ્રા અવશ્ય મટી
જાય છે.

બોરીંગણી, કઠ, ગળો, સુંઠ, ભારંગી
અને હરડે એએનો ક્વાથ કરી પીવામાં
આવેતો તેથી તંદ્રા મટી જાય છે.

મૂર્છાનો, ભ્રમનો, નિદ્રાનો, તંદ્રાનો
તથા સંન્યાસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મદાત્યયનો અધિકાર.

મધનો સ્વભાવ.

અથ મદાત્યયાધિકારઃ ।

તત્ર મદ્યસ્ય સ્વભાવમાહ ।

મધં સ્વભાવતઃ પ્રાજ્ઞૈર્યથૈવાન્નં તથા
સ્મૃતમ્ । અયુક્તિયુક્તં રોગાય યુક્તિયુ-
ક્તં રસાયનમ્ ॥

મધ સ્વભાવથી અત્ર જવું છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે અર્થાત્ જો મધ યુક્ત વગરનું ઉપયોગમાં લેવામાં આવેતો રોગને ઉત્પન્ન કરે છે અને યુક્તથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવેતો રસાયનરૂપ થાય છે.

યુક્તિવાળા મધનો મહિમા.

યુક્તિયુક્તેર્મહિમાનમાહ ।

પ્રાણાઃ પ્રાણભૃતામન્નં તદયુક્તયા નિહન્યસૂન્ । વિષં પ્રાણહરં તચ્ચ યુક્તિ-યુક્તં રસાયનમ્ ॥ વિધિના માત્રયા કા-લે હિતૈરન્વૈર્યાવલમ્ । પ્રહૃષ્ટો યઃ પિવે-ન્મઘં તસ્ય સ્યાદમૃતં તથા ॥

અત્ર પ્રાણુઓનાં પ્રાણરૂપ છતાં પણ જો યુક્તિવગર ઉપયોગમાં લેવામાં આવેતો પ્રાણુનો નાશ કરે છે અને ઝેર પ્રાણુને હરનારૂં છતાં પણ યુક્તિથી સંયુક્ત કરેલું હોયતો રસાયનરૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે મધના વિષયમાં પણ સમજવાનું છે.

જો માણસ આનંદયુક્ત થઈને વિધિથી, માત્રાથી, તે તે કાળને અનુસરીને, હિતકારી અત્રોની સાથે અને પોતાના બળને અનુસરીને મધપાન કરે છે તેને તે મધ અમૃત જવું થાય છે.

મધ પીવાનો વિધિ.

તત્ર વિધિર્યથા ।

કૃતશારીરસંસ્કારઃ શુચિરુત્તમગન્ધ-વાન્ । ઉદ્દામગન્ધિભિઃ સ્ફીતૈર્મૃદુભિર્વ-સનૈર્વૃતઃ ॥ વિચિત્રવિવિધસ્ત્રગ્વી રક્તા-ભરણભૂપિતઃ । સાનન્દઃ સાવધાનથ પિવેન્મઘં શનૈઃ શનૈઃ ॥

શરીરને સારી પેઠે સ્વચ્છ કરી, પ-વિત્ર ધર્ષ, ઉત્તમ સુગંધોનું ધારણ કરી, ઉત્તમ સુગંધવાળાં મોટાં મોટાં કુણાં વસ્ત્રો પેહેરી, વિચિત્ર સુંદર માળાઓનું ધારણ કરી, શતાં આભરણોનો શણગાર ધરી, આનંદયુક્ત દર્ઘ સાવધાનપણાથી ધીરે ધીરે મધ પીવું.

મધ પીવાની જગ્યા.

દેશો યથા ।

જવનેણ સુરભિસુરઙ્ગસુમનઃસમૂહમ-નોહરેણ મન્જુગુહ્ણમધુકરનિકરેણ કૂજ-ત્કલકળ્લેષુ સુરભિશશિરમધુરસમીરેણ મંદિરેણ સુધાશુભ્રેણ સુધૂપધૂપિતેણ સૂપ-ધાનેણ સંસ્તીર્ણવિહિતેણ શયનાશનેણ । ઉપવિષ્ટોડયવા તિર્યક્ મૃશં હૃષ્ટઃ સુરાં પિવેત્ ॥ સૌવર્ણે રાજતૈઃ પાત્રૈઃ પિવેન્મ-ણિમધૈરપિ ॥ રૂપયૌવનમત્તાભિર્વિલ્લભા-ભિર્વિશેષતઃ । વસ્ત્રાભરણમાલ્યૈથ શૂપિ-તાભિર્યથર્તુકૈઃ ॥ દીયમાનં મૃગાક્ષીભિઃ પિવેન્મઘં મુદાન્વિતઃ ॥

જગ્યામાં ઉત્તમ રંગવાળાં સુગંધી પુષ્પોનો સમૂહ મનનું હરણ કરતો હોય, ભ્રમરાઓના સમૂહો મધુર ગુંજર ક-રતા હોય, કૌયલ ટોકારા કરતી હોય અને પવન સુગંધી શીતળ તથા મધુર વાતો હોય એવા જગ્યાઓની અંદર કળીચુનાથી બિન્નલ કરેલા, મધુર પ-વનવાળા અને ઉત્તમ ધૂપોથી સુગંધ-યુક્ત કરેલા બંગલાઓમાં સારાં ઓ-શીસાંવાળાં તથા સારી રીતે બીછાવી રાખેલાં શયનોપર એને આસનોપર બેસીને અથવા આડેપાડે થઈને બ-

સેન વા ॥ શુઠ્ઠીકૃષ્ણાશતાહ્વાનાં સામ-
યાનાં પલં પલમ્ । ગુહસ્ય પટ્પલાન્યે-
પા ગુટિકા ભ્રમનાશિની ॥ તામ્રં દુરા-
લભાકાથૈઃ પીતં તુ ઘૃતસંયુતમ્ ।
નિવારયેદ્દમં શીઘ્રં તદ્વથા શમ્ભુભા-
પિતમ્ ॥

રાતા ધમાસાનો ક્વાથ કરી ધી ના-
ખીને પીવામાં આવેતો તેથી ભ્રમ મટી
જાયછે.

હરડેના ક્વાથથી અથવા આમળાંના
રસથી પકાવેલું ધી પીવામાં આવેતો
તેથી ભ્રમ મટી જાયછે.

ચાર તોલાં સુંઠ, ચાર તોલાં પીપળ,
ચાર તોલાં સુવા અને ચાર તોલાં હરડે
એઓની ચોવીસ તોલાં ભાર ગોળમાં
ગોળીઓ કરીને ખાવામાં આવેતો તેથી
ભ્રમ મટી જાયછે.

મારેલું ત્રાંપું ધીમાં કાલવી રાતા ધ-
માસાના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે
તો તેથી ભ્રમનું તુરત નિવારણ થાયછે
એમ મહાદેવજીએ કહ્યું છે.

તંદ્રાની તથા અતિ નિદ્રાની
ચિકિત્સા.

અથ તન્દ્રાયા અતિનિદ્રા-
યાચ્ચ ચિકિત્સા ।

તુરજ્જલાલલવણોત્તમેન્દુમનઃશિ-
લામાગધિકામધૂનિ । નિયોજ્ય તાન્ય-
ક્ષિણ વિનિશ્ચિતાનિ તન્દ્રાં સનિદ્રાં
વિનિવારયન્તિ ॥ ઇન્દુઃ કર્પૂરઃ ॥

સૈન્યવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ કુષ્ઠમેવ
ચ । વસ્તમૂત્રેણ સમ્પિપ્તં નસ્યં તન્દ્રાનિ-
વારણમ્ ॥ શ્વેતમરિચં શિશુવીનમ્ ।

શુઠ્ઠીકણોગ્રાલવણોત્તમાનિ નસ્યે-
ન તન્દ્રાવિજયોલ્વણાનિ । ક્ષુદ્રામૃતા-
પૌષ્કરનાગરાણિ માર્ગીશિવાભ્યાં ક-
થિતાનિ પાનાત્ ॥

શિવા હરિતકી । ઇતિ મૂર્છાધ્રમનિ-
દ્રાતન્દ્રાસંન્યાસાધિકારઃ ॥

ઘોડાની લાળ, સૈંધવ, કપૂર, મલુ-
શીલ, પીપળ અને મધ એઓને એકઠાં
કરી આંખમાં આંજવામાં આવેતો તેથી
તંદ્રાનું અને અતિનિદ્રાનું નિવારણ
થાયછે.

સૈંધવ, સરગવાનાં ખીજ, સર્પ અને
કઠ એઓને બકરાનાં મૂત્રમાં વાટી તેનું
નસ્યદેવામાં આવેતો તેથી તંદ્રાનું નિ-
વારણ થાયછે.

સુંઠ, પીપળ, વજ અને સૈંધવ એ-
ઓનું નસ્યદેવાથી તંદ્રા અવશ્ય મટી
જાયછે.

ભોરીંગણી, કઠ, ગળો, સુંઠ, ભારંગી
અને હરડે એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં
આવેતો તેથી તંદ્રા મટી જાયછે.

મૂર્છાનો, ભ્રમનો, નિદ્રાનો, તંદ્રાનો
તથા સંન્યાસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મદાત્યયનો અધિકાર.

મદનો સ્વભાવ.

અથ મદાત્યયાધિકારઃ ।

તત્ર મદ્યસ્ય સ્વભાવમાહ ।

મદ્યં સ્વભાવતઃ પ્રાજ્ઞૈર્યથૈવાન્નં તથા
સ્મૃતમ્ । અયુક્તિયુક્તં રોગાય યુક્તિયુ-
ક્તં રસાયનમ્ ॥

મધ સ્વભાવથી અત્ર જવું છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે અર્થાત્ જો મધ યુક્તિ વગરનું ઉપયોગમાં લેવામાં આવેતો રોગને ઉત્પન્ન કરે છે અને યુક્તિથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવેતો રસાયનરૂપ થાય છે.

યુક્તિવાળા મધનો મહિમા.

યુક્તિયુક્તેર્મહિમાનમાહ ।

પ્રાણાઃ પ્રાણમૃતામન્નં તદયુક્તયા નિહન્ત્યસૂન । વિપં પ્રાણહરં તચ્ચ યુક્તિ-યુક્તં રસાયનમ્ ॥ વિધિના માત્રયા કા-લે હિતૈરત્રૈયંધાવલમ્ । પ્રહૃષ્ટો યઃ પિવે-ન્મદ્યં તસ્ય સ્વાદમૃતં તથા ॥

અત્ર પ્રાણિઓનાં પ્રાણરૂપ છતાં પણ જો મધ યુક્તિવગર ઉપયોગમાં લેવામાં આવેતો પ્રાણનો નાશ કરે છે અને જે પ્રાણને હરનારૂં છતાં પણ યુક્તિથી સંયુક્ત કરેલું હોયતો રસાયનરૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે મધના વિષયમાં પણ સમજવાનું છે.

જો માણસ આનંદયુક્ત થઈને વિધિથી, માત્રાથી, તે તે કાળને અનુસરીને, હિતકારી અત્રોની સાથે અને પોતાના બળને અનુસરીને મધપાન કરે છે તેને તે મધ અમૃત જેવું થાય છે.

મધ પીવાનો વિધિ.

તત્ર વિધિર્યથા ।

કૃતશારીરસંસ્કારઃ શુચિરુત્તમગન્ધ-વાન્ । ઉદ્દામગન્ધિભિઃ સ્ફીતૈર્મૃદુભિર્વ-સનૈર્દૃતઃ ॥ વિચિત્રવિવિધસ્રગ્વી રક્તા-ભરણભૂષિતઃ । સાનન્દઃ સાવધાનશ્ચ પિવેન્મદ્યં શનૈઃ શનૈઃ ॥

શરીરને સારી પેઠે સ્વચ્છ કરી, પવિત્ર થઈ, ઉત્તમ સુગંધોનું ધારણ કરી, ઉત્તમ સુગંધવાળાં મોટાં મોટાં કુણાં વસ્ત્રો પેહેરી, વિચિત્ર સુંદર માળાઓનું ધારણ કરી, રાતાં આભરણોનો શણગાર ધરી, આનંદયુક્ત દર્ઢ સાવધાનપણાથી ધીરે ધીરે મધ પીવું.

મધ પીવાની જગ્યા.

દેશો યથા ।

ઉપવનેષુ સુરભિસુરદ્રસુમનઃસમૂહમ-નોહરેષુ મજ્જગુલ્મમધુકરનિકરેષુ કૂજ-ત્કલકળ્પેષુ સુરભિશિશિરમધુરસમીરેષુ મંદિરેષુ સુધાશુન્દ્રેષુ સુધૂપધૂપિતેષુ સૂપ-ધાનેષુ સંસ્તીર્ણવિહતેષુ શયનાશનેષુ । ઉપવિષ્ટોડ્યવા તિર્યક્ મૃશં હૃષ્ટઃ સુરાં પિવેત્ ॥ સાંવર્ણે રાજતૈઃ પાત્રૈઃ પિવેન્મ-ળિમયૈરપિ ॥ રૂપયૌવનમત્તાભિર્વલ્લભા-ભિર્વિશેષતઃ । વસ્ત્રાભરણમાલ્યૈશ્ચ મૂષિ-તાભિર્યથર્તુકૈઃ ॥ દીયમાનં મૃગાક્ષીભિઃ પિવેન્મદ્યં મુદાન્વિતઃ ॥

જોઓમાં ઉત્તમ રંગવાળાં સુગંધી પુષ્પોનો સમૂહ મનનું હરણ કરતો હોય, બ્રમરાઓના સમૂહો મધુર શુંબર કરતા હોય, કૌયલ ટૌકારા કરતી હોય અને પવન સુગંધી શીતળ તથા મધુર વાતો હોય એવા બગીચાઓની અંદર કળીચુનાથી ઊજવણ કરેલા, મધુર પવનવાળા અને ઉત્તમ ધૂપોથી સુગંધ-યુક્ત કરેલા બંગલાઓમાં સારાં ઓશીસાંવાળાં તથા તારી રીતે ખીછાવી શાખેલાં શયનોપર એને આસનોપર બેસીને અથવા આડેપડખે થઈને બ-

હુજ આનંદ રાખી મદિરા પીવી. રૂપ તથા યૌવનથી મત્ત થએલી, બહુજ ધ્યારી, તે તે ઋતુઓને અનુસરતાં વ-ઓથી, આભરણોથી તથા પુષ્પોથી રાણ-ગારેલી અને હરણનાં સરખાં નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓએ સોનાના, રૂપાના અથવા મ-ણિઓના ધ્યાલાઓમાં ભરીને વારંવાર દેવી અને તે મદિરા પુરૂષે પ્રીતિપૂ-ર્વક પીવી.

મધની માત્રા. બીજા અંથમાં કહેલી છે તે.

માત્રયેતિ । માત્રા તન્ત્રાન્તરે કથિતા ॥
શુદ્ધકાયઃ પિવેન્મઘં સોપદંશં પલદ્વ-
યમ્ । મધ્યાહ્ને દ્વિગુણં તચ્ચ મુસ્લિગ્યં મક્ષ-
યેદન્નુ ॥ પ્રદોષેઽષ્ટપલં તદ્વન્માત્રા મઘ-
રસાયને । અનેન વિધિના સેવ્યં મઘં
નિસ્યમતન્દ્રિતૈઃ ॥

શુદ્ધકાયઃ : સ્વપ્લવમલમૂત્રઃ । પલદ્વયં
પારિશેષ્યાત્ પૂર્વાહ્ને મોઢવ્યમ્ ॥ અતન્દ્રિ-
તૈઃ માત્રયા સાવધાનૈઃ । અન્યે ત્વાહુઃ ॥

બુદ્ધચાદયો ગુણા યાવદુલ્લસન્તિ
નિરત્યયાઃ । માત્રેયં વિહિતા મઘપાને
ન્યારોગજન્મને ॥

મળભૂત્ર કરી આવી શુદ્ધ થઇને પૂર્વાહ્નિકાળમાં અથાણાની સહાયતાથી આઠ રૂપીઆ ભાર મદિરા પીવી, મધ્યાહ્નિકાળમાં સોળ રૂપીઆ ભાર પીવી. તથા પીધા પછી અત્યંત સિન્ગ્ધ ભો-જન કરવું અને સાયંકાળે બત્રીસ રૂ-પીઆ ભાર મદિરા પીવી. મદિરાની આ માત્રા રસાયનરૂપ થાયછે એટલા-માટે પુરૂષોએ માત્રામાં બૂધ નહી ક-

રતાં નિત્ય આ વિધિથી મદિરાનું સે-વન કરવું.

બીજા અંથકારોએ તો એમ કહ્યું છે કે "જ્યાં સુધી બુદ્ધિ આદિક ગુણો અબાધિત રીતે પ્રકૃષ્ટિત રહે ત્યાં સુ-ધીની માત્રા પીવી. આ ઉપરાંત બીજા માત્રા રોગને ઉત્પન્ન કરેછે.

કેવા કાળમાં કેવી મદિરા પીવી.

ઋતુસમ્બન્ધો યથા ।

કાલ ઇતિ યસ્મિન્ કાલે યાદૃશં મઘ-
મુચિતં તસ્મિન્સાદૃશં પેયમ્ ॥

ગ્રીષ્મે મઘં હિમં સ્વાદુ માધ્વીકાદિ-
સુખમદમ્ ॥

પ્રશસ્યતે હિ શીતે ઉષ્ણતીક્ષ્ણં ગૌઢિ-
કપૈષ્ટિકાદિ ॥

જે કાળમાં જેવું મઘ પીવું યોગ્ય છે તેવું પીવું. જમ ઠે ગ્રીષ્મઋતુમાં ટાદું અને મીઠું માધવી નામનું મઘ સુખ-દાયી ગણવામાં આવેછે અને શીતકા-ળમાં ઉષ્ણતા તથા તીક્ષ્ણતાવાળું ગૌ-ડિક (ગોળનું) તથા પૌષ્ટિક (લોટનું) વ-ગેરે મઘ હિતકારી ગણવામાં આવેછે.

હિતકારી અનો.

હિતૈરન્નૈરિતિ ।

મઘાન્નુકૂલૈર્વિવિધૈઃ ફલૈર્વર્ણમનોહરૈઃ ।
મુગન્ધૈર્લવણૈર્હૃદૈર્મૃદ્ધૈર્માસૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥
સ્નિગ્ધૈરન્નૈશ્ચ મહ્યૈશ્ચ સહ મઘં પિવેન્નરઃ ॥
અન્નૈઃ સિદ્ધૈરોદનપર્પટકાદિભિઃ । મહ્યૈ-
લઙ્કુફેનિકાદિભિઃ ॥

અમ્યજ્ઞોત્સાદનસ્નાનવાસોપૂપાન્નુલે-
પનૈઃ । સ્નિગ્ધોષ્ણૈસ્તાદૃશૌરન્નૈર્વાતિપ્રક્ર-
તિકઃ પિવેત્ ॥ શીતોપચારૈર્વિવિધૈર્મધુ-

रस्त्रिग्धशीतलैः । फलैरन्नैः सह नरः
पित्तप्रकृतिकः पिवेत् ॥ श्लैष्मिको जा-
ङ्गलैर्मसैर्मरिचैर्मदिरां पिवेत् ॥

भाणुसे मधमा अनुकूलता धराव-
नारां अने वर्षुथी मननुं डरणु करनारां
द्रुणोनी साथे, सुगंधी अने प्रिय लागे
अत्रां क्षुणोनी साथे, लुदा लुदा प्रकार-
रनां शेकेलां भांसोनी साथे, भात तथा
पापड आदि स्निग्ध अन्नोनी साथे
अने लाडु तथा केनिका आदि स्निग्ध
भक्ष्योनी साथे मध पीवुं.

वायुप्रकृतिवाणा भाणुसे स्निग्ध तथा
उष्णतावाणां अल्प्यंग, यूरु आदिथी
शरीरने योणावतुं, स्नान, वस्त्र, धूप
अने लेपन धृत्यादि उपचारो करीने
तेवां अन्नोनी साथे मध पीवुं.

पित्तप्रकृतिवाणा भाणुसे अनेक प्र-
कारना शीत उपचारो करीने मधुर,
स्निग्ध तथा शीतलतावाणां द्रुणोनी साथे
अने तेवां अन्नोनी साथे मध पीवुं.

कक्षप्रकृतिवाणा भाणुसे अगल हे-
शनां प्राणीयोनां भांसोनी साथे अने
भरीनी साथे मध पीवुं.

उ्यारे मध पीवुं तथा डोने

डेवुं मध उचित छे.

माक् पिवेत् श्लैष्मिको मद्यं भक्तस्यो-
परि पैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिवेन्मध्ये
समदोषो यवेक्षते । वातिकस्तु पिवेन्मद्यं
प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ॥ कफपित्तात्मको
यस्तु माध्विकं माधवं पिवेत् । विधिर्व-
मुपतामेप कथितश्चरकादिभिः ॥ यथो-
पपत्तिकं वापि पिवेन्मद्यं हि मात्रया ॥

कक्ष प्रकृतिवाणाये नभ्या पेहेलां
मध पीवुं, पित्तप्रकृतिवाणाये नभ्या
पछी मध पीवुं, वायुप्रकृतिवाणाये
लोअनना मध्यभां मध पीवुं अने स-
भक्ष्यवाणाये नभ इयि होय तेम पीवुं.

वायुप्रकृतिवाणांये धलुं करीने गो-
णनुं अने लोठनुं मध पीवुं अने कक्ष-
प्रकृतिवाणांये तथा पित्तप्रकृतिवाणांये
साकर आदि मधुर पदार्थोनुं मध पीवुं.
यरक आदि मुनिओये आ प्रकार ध-
नाढ्य लोडोने वास्ते कहेलो छे भाटे
निर्धन लोडोये नुं भणी आवे तेवुं
मानाथी पीवुं.

मधना गुणो.

मद्यस्य गुणमाह ।

रसवातादिमार्गाणां सत्वबुद्धीन्द्रि-
यात्मनाम् । प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं
स्थानमुच्यते ॥ मद्यं हृदयमाविश्य स्व-
गुणैरोजसो गुणान् । दशभिर्दशसंज्ञो-
भ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ लघूष्ण-
तीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्यवायाशुकरं तथा ।
रूक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं
स्मृतम् । गुरु शीतं मृदु स्निग्धं सान्द्रं
स्वादु स्थिरं तथा । प्रसन्नं पिच्छिलं
सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्मृतम् ॥ गौरवं
लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्रमावतः ।
माधुर्यमादिवं तैक्ष्ण्यात् प्रसादं चाशुभा-
वनात् ॥ रीक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात्
स्थिरत्वं सूक्ष्मतामपि । विकाशिभावा-
त्पैच्छिल्यं वैश्यात्सान्द्रतां तथा ॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगु-
णैर्गुणान् । सत्वं तदाश्रयं चाशु संज्ञो-

મ્ય કુરુતે મદમ્ ॥ હૃદિ મઘમુળો વિષ્ટો
 હર્પસ્તપો રતિઃ મુલમ્ । વિકારાશ્ર ય-
 થાસત્વં ચિત્રા રાજસતામસાઃ ॥ જાયન્તે
 મોહનિદ્રાન્તા ઇત્યેતન્મદલક્ષણમ્ ॥ હર્પ-
 મોજો વલં પુષ્ટિમારોગ્યં પૌરુપં તથા ॥
 યુક્ત્યા પીતં કરોત્યાશુ મઘં મદમુલમ-
 દમ્ । રોચનં દીપનં હૃદ્યં સ્વરવર્ણમસા-
 દનમ્ ॥ પ્રીણનં વૃહણં વલ્યં મયશોક-
 શ્રમાપહમ્ । સ્વાપનં નષ્ટનિદ્રાણાં મૂ-
 કાનાં વાગ્વિશોધનમ્ ॥ નાશનં ચાતિ-
 નિદ્રાણાં વિવદ્ધાનાં વિવન્ધનુત્ । વધ-
 વન્ધપરિક્લેશદુઃસ્વાનાં ચાપ્યવોધકમ્ ॥
 અપિ પ્રવયસાં મઘમુલસર્ગાન્મોદકારકમ્ ।
 વહુદુઃસ્વક્ષતસ્યાસ્ય શોકેરુપહતસ્ય ચ ॥
 વિશ્રામો જીવલોકસ્ય મઘં યુક્ત્યા નિ-
 પેવિતમ્ ॥

રસના તથા વાયુ આદિના માર્ગોનું,
 ચિત્તનું, બુદ્ધિનું, ઈન્દ્રિયોનું, અહંકારનું
 અને શરીરમાં પ્રધાનતા ધરાવનારા ઓ-
 જનું સ્થાનક હૃદય છે. મઘ એ હૃદ-
 યમાં પ્રવેશ કરી પોતાના દશ ગુણોથી
 ઓજના દશ ગુણોને ક્ષોભ આપીને ચિ-
 ત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. મઘ હલકું
 છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, સૂક્ષ્મ છે, ખાદું
 છે, પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને
 પછી પાક પામનારું છે, ઝડપવાળું છે,
 રક્ષ છે, સાંધાઓના બંધોને પોચા પા-
 ડનારું છે અને આર્દ્રપણાને મટાડનાર
 છે એટલે એ રીતે દશ ગુણોવાળું છે.
 ઓજ ભારે છે, ઠાકું છે, ક્રામળ છે, સિન્ધ
 છે, પાકું છે, મધુર છે, સ્થિર છે, પ્રસન્ન
 છે, ચીકારાવાળું છે અને સૂક્ષ્મ છે એ
 રીતે દશ ગુણોવાળું છે. મઘ હલકું હો-

વાથી ઓજના ભારેપણાને, ઉષ્ણ હો-
 વાથી ઓજના ઠાકાપણાને, ખાદું હો-
 વાથી ઓજના મધુરપણાને, તીક્ષ્ણ હો-
 વાથી ઓજના ક્રામળપણાને, ઝડપવાળું
 હોવાથી ઓજની પ્રસન્નતાને, રક્ષ હો-
 વાથી ઓજના સિન્ધપણાને, પ્રથમ સ-
 ઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પાક પા-
 મનારું હોવાથી ઓજના સ્થિરપણાને,
 સાંધાઓના બંધોને પોચા પાડનારું હો-
 વાથી ઓજના સૂક્ષ્મપણાને, આર્દ્રતાને
 મટાડનારું હોવાથી ઓજની ચીકારાને
 અને સૂક્ષ્મ હોવાથી ઓજના ધાટાપણાને
 હૃષ્ટી નાખે છે એટલે એ રીતે મઘ પો-
 તાના ગુણોથી ઓજના ગુણોને ક્ષોભ
 પમાડનારું છે. આ રીતે મઘ પોતાના
 ગુણોથી ઓજના ગુણોને, ચિત્તને અને
 ચિત્તના ઠેકાણાને તુરત ક્ષોભ પમાડીને
 મઘને ઉત્પન્ન કરે છે. હૃદય મઘના ગુ-
 ણોથી ઘેરાઈ જતાં હર્ષ, તૃષ્ણા, રૂચિ,
 મુખ અને પ્રકૃતિને અનુસરીને મોહથી
 તે નિદ્રાપર્યંત રજોગુણના તથા તમો-
 ગુણના વિચિત્ર વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે
 એ મઘનું સ્વરૂપ છે. મઘ કે જ મઘના
 મુખને આપનારા છે તે યુક્તિથી પી-
 વામાં આવેતા તુરતજ હર્ષને, ઓજને,
 બળને, પુષ્ટિને, આરોગ્યને અને પુરૂષ-
 પણાને ઉત્પન્ન કરે છે. યુક્તિથી સેવવામાં
 આવેલું મઘ રૂચિ ઉપજાવનાર છે, અ-
 ગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે
 એવું છે, સ્વરને તથા વર્ણને સારા કરનાર
 છે, વૃષ્ટિ આપનાર છે, ધાતુઓને પુષ્ટ ક-
 રનાર છે, બળને વધારનાર છે, ભયને,
 શોકને તથા શ્રમને મટાડનાર છે, જ-
 ઓને નિદ્રા ન આવતી હોય તેઓને
 નિદ્રા આપનાર છે, મુંગાઓની વાણીને

સાફ કરનાર છે, અત્યંત નિદ્રાનો નાશ કરનાર છે, મળખંધવાળાઓના મળખંધને મટાડનાર છે અને વધ ખંધ ક્લેશ તથા દુઃખો ઝેઓને બાણુવા ન આપે એવું છે. યુક્તિથી સેવવામાં આવેલું મધ યુદ્ધ લોકોને પણ સ્વાભાવિક રીતે આનંદ આપનારું છે અને ઘણાં ઘણાં દુઃખોથી ધવાએલા તથા શોકથી ઉપહત થએલા આ જીવલોકને વિશ્રામ-રૂપ છે.

મદના ત્રણ પ્રકારોવિષે.

મદસ્ત્રિલક્ષણો ભવતિ । एको मदोऽधिकसत्त्वगुणस्य पुंसो भवति । द्वितीयोऽधिकरजोगुणस्य तृतीयोऽधिकतमोगुणस्य । अतएवोक्तं चरके । “प्रधानाधममध्याનાं रुक्मणां व्यक्तिदायकः । यथाग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम्” इति ॥

મદના ત્રણ પ્રકાર છે તેઓમાં એક પ્રકારનો મદ અધિક સત્ત્વગુણુવાળા પુરુષને થાય છે, બીજા પ્રકારનો મદ અધિક રજોગુણુવાળા પુરુષને થાય છે અને ત્રીજા પ્રકારનો મદ અધિક તમોગુણુવાળા પુરુષને થાય છે. એટલામાટેજ ચરકમાં કહ્યું છે કે “જમ અગ્નિ હંચા, નીચા અને મધ્ય પ્રકારના સોનાઓનું સ્પર્શીકરણ કરનાર છે તેમ મધ માણુ-સોની હંચી, નીચી તથા મધ્યમ પ્રકારની પ્રકૃતિઓનું સ્પર્શીકરણ કરનાર છે.

સાત્ત્વિક મદનું લક્ષણ.

તत्र सात्त्विकस्य मदस्य लक्षणमाह ।

બુદ્ધિસ્મૃતિપ્રીતિકરઃ સુખશ્ચ પાના-ન્નિદ્રારતિવર્ધનશ્ચ । સમ્પાઠગીતસ્વરવ-

ર્ધનશ્ચ પ્રોક્તોઽતિરમ્યઃ પ્રમથો મદોહિ ॥

પ્રીતિઃ પરેણ મૈત્રી । સુતઃ સુસ્વયતીતિ સુતઃ સુત્તકર इत्यर्थः । पानेत्यादि पाना-दिष्वनुपङ्गवर्धनः अतिरम्यः मनोविकारि-त्वेऽपि न दुःखकरः प्रथमगुणविकारित्वात् प्रथमः एवं द्वितीयस्तृतीयश्च ॥

પેહેલા પ્રકારનો મદ કે જે સત્ત્વગુણુ નામના પેહેલા ગુણુના વિકારરૂપ છે તે મદયુદ્ધિને સ્મૃતિને તથા બીજા માણુ-સોની સાથે પ્રીતિને આપે છે, સુખ કરે છે. અન્નમાં પાનમાં તથા નિદ્રામાં રૂચિને વધારે છે, બાણુવામાં તથા ગાય-નમાં સ્વરને વધારે છે અને મનને વિકૃત કરનાર છતાં પણ દુઃખદાઇ થતો નથી. આ મદ પેહેલા ગુણુના વિકારરૂપ હોવાથી પેહેલા ગણુવામાં આવે છે. એ રીતેજ જે બીજા ગુણુના (રજોગુણુના) વિકારરૂપ છે તે બીજા અને જે ત્રીજા ગુણુના (તમોગુણુના) વિકારરૂપ છે તે ત્રીજા ગણુવામાં આવે છે.

રાજસ મદનું લક્ષણ.

राजसस्य मदस्य लक्षणमाह ।

અવ્યક્તબુદ્ધિસ્મૃતિવાગ્વિષ્ણુઃ સો-ન્મત્તલીલાકૃતિરપ્રશાન્તઃ । આલસ્ય-નિદ્રાભિહતો મુદુશ્ચ મધ્યેન મત્તઃ પુરુષો મદેન ॥

અવ્યક્તેત્યત્ર ईषदर्थेन नञ् । विषेष्टः विरु-द्धचेष्टः उन्मत्तस्य लीलाकृतिभ्यां सहितः ॥

રાજસ મદથી મત્ત થએલો પુરુષ વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાઓ કરે છે, ઊન્મત્તના જેવી લીલા કરે છે, ઊન્મત્તના જેવી આકૃતિ-વાળો થઈ બપે છે, વારવાર આલસ્યથી તથા નિદ્રાથી અભિહત થઈ બપે છે અને

તે પુરૂષનાં યુદ્ધિ સ્મૃતિ વચનો બરાબર
સ્પષ્ટ રેહેતા નથી.

તામસ મદનું લક્ષણ.

તામસસ્ય મદસ્ય લક્ષણમાહ ।

ગચ્છેદગમ્યાં ન ગુરુશ્ચ મન્યેત્
લાદેદભક્ષ્યાણિ ચ નષ્ટસંજ્ઞઃ । વૃયાચ્ચ
ગુહ્યાનિ હૃદિ સ્થિતાનિ મદે તૃતીયે પુરુ-
ષોઽસ્વતન્ત્રઃ ॥

મન્યેદિતિ પરસ્મૈપદમાર્પત્વાત । અસ્વત-
ન્ત્રઃ મદપરવશઃ ॥

ત્રીજા પ્રકારના મદથી મત્ત થએલો
પુરૂષ મદને પરવશ થઈ જાય છે, અગમ્યા
સ્ત્રીમાં ગમન કરે છે, માતાપિતા આદિ
ગુરૂજનોને માનતો નથી, અભક્ષ્ય પ-
દાર્થોને ખાય છે, સંજ્ઞા વગરનો થઈ જા-
ય છે અને હૃદયમાં રહેલી છાની વાતો
બાહ્યરહે છે.

જો કે મદ ત્રણ પ્રકારનાજ છે તોપણ
સુશ્રુતે અતિતામસ નામનો એક
ચોથો મદ પણ માનેલો છે
તેનું લક્ષણ.

યદ્યપિ મદાસ્ત્રય एव तथापि सु-
શ્રુतानुरોधादतितामसमદ-
લક્ષણમાહ ।

ચતુર્થે તુ મદે મૂઢો ભગ્નદાર્વિવ નિ-
પ્તિક્રયઃ । કાર્યાકાર્યવિભાગાજ્ઞો મૃતા-
દપિ પરો મૃતઃ ॥

મૂઢો મોહયુક્તઃ ॥

કો મદ તાદૃશં ગચ્છેદુન્માદમિવ
ચાપરમ્ । વહુદોપમિવામૂઢઃ કાન્તારં
સ્વવશઃ કૃતી ॥

અમૂઢઃ વિચારવહુલઃ ॥

ચોથા પ્રકારનો મદ પ્રાપ્ત થયો હોય
તો માણસ મોહયુક્ત થઈ જાય છે, ભાં-
ગીગએલા લાકડાની પેઠે ક્રિયા વગરનો
થઈ જાય છે, મુકદાં કરતાં પણ વધારે
નકામો થઈ જાય છે અને તે માણસને
કાર્ય અકાર્યની કાંઈ ખબર રહેતી નથી.
એ ચોથા પ્રકારનો મદ કે જે ખીજ ઉ-
ન્માદ જેવો છે તેને વિચારશીલ, સ્વ-
તંત્ર અને વિચક્ષણતાવાળો કયો પુરૂષ
પ્રાપ્ત થાય ? કોઈ પણ પ્રાપ્ત ન થાય.
જેમ વિચારશીલ, સ્વતંત્ર અને વિચ-
ક્ષણતાવાળો કોઈ પુરૂષ અરણ્યમાં જઈ
નહિ તેમ તેવો કોઈ પુરૂષ આ ચોથા
પ્રકારના મદને પણ સેવે નહિ.

કોને અત્યંત મદ થતો નથી
અને કોને થાય છે.

નાતિમાચન્તિ વલિનઃ કૃતાહારા
મહાશનાઃ । સ્તિગ્ધાઃ સત્વવયોયુક્તા મ-
ચનિસાસ્તદન્વયાઃ ॥ મેદઃ કફાધિકા-
મન્દવાતપિત્તા દ્વાદાયઃ । વિપર્યયેઽતિ-
માચન્તિ વિષ્ટઘ્નાઃ કુપિતાશ્ચ ચે । મઘેન
ચામ્લરૂક્ષેણ સાજીર્ણે વહુનાપિ ચ ॥

બલવાળા, જ્યોત્સે આહાર કર્યો
હોય એવા, ઝાઝું જમનારા, સિન્ધુતા-
વાળા, ધૈર્યવાળા, જીવાનીવાળા, નિત્ય
મધ પીવાના અભ્યાસીઓ, મધ પી-
નારા કુલમાં જન્મેલા, મેદની તથા ક-
દ્ધી અધિકતાવાળા, વાયુની તથા પિ-
ત્તથી મંદતાવાળા અને દૃઢ અગ્નિવાળા
પુરૂષોને અત્યંત મદ થતો નથી. જ્યો
એઓથી વિપરીત શુષ્ણુવાળા હોય,
મળઅંધવાળા હોય કે કોઈ પામેલા હોય

તેઓને અત્યંત મદ થાય છે. ખાટું તથા રૂક્ષ મધ પીવામાં આવે, અશ્લુર્ણમાં મધ પીવામાં આવે અથવા ઘણું મધ પીવામાં આવે તો પણ અત્યંત મદ પ્રાપ્ત થાય છે.

મદાત્મ્યોનાં નિદાનો.

અથ મદાત્મ્યયાનાં નિદાનમાહ ।

વિપ્સ્ય ચે ગુણા દૃષ્ટાઃ સન્નિપાતમ-
કોપનાઃ । ત એવ મધ્યે દૃશ્યન્તે વિપે
તુ વલવત્તરાઃ ॥ તસ્માદવિધિ પીતેન
તથા માત્રાધિકેન ચ । યુક્તેન ચાહિતૈ-
રન્નૈરકાલે સેવિતેન ચ । મધેન સ્વલ્લ
જાયન્તે મદાત્મ્યમુલા ગદાઃ ॥

વિપમાં ત્રણે દોષોને પ્રકૃપિત કરનારા જ ગુણો જોવામાં આવે છે તેજ ગુણો મધમાં પણ જોવામાં આવે છે પરંતુ વિપના ગુણો મધના ગુણો કરતાં બળવત્તર છે. મધમાં વિપના જવાજ પણ વિપથી ન્યૂનશક્તિવાળા ગુણો છે એટલામાટે વિધિરહિત પીધેલા, અધિક માત્રાથી પીધેલા, અહિત અનોથી સયુક્ત કરેલા અને અયોગ્ય સમયે સેવેલા મધથી મદાત્મ્ય આદિ રોગો અવશ્ય થાય છે.

અવિધિથી ઉપયોગમાં લીધેલું મધ

બીજા વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

અવિધિપ્રયુક્તં મઘ્યં વિકારા-

ન્તરાનુત્પાદયતીત્યાહ ।

નિર્મક્તમેકાન્તત એવ મઘ્યં નિપેવ્ય-
માણં મનુજેન નિત્યમ્ । ઉત્પાદયેત્કષ્ટ-
તમાન્વિકારાનુત્પાદયેચાપિ શરીરભેદમ્

एकान्ततो नैरन्तर्येण विकारान्मदात्य-
यादांन् । शरीरस्य भेदं नाशम् ॥

અન્ય વગરનું અને નિરંતરપણાથી નિત્ય સેવવામાં આવતું મધ મહાદુઃખ-
દાયી મદાત્મ્ય આદિ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે અને શરીરનો પણ નાશ કરે છે.

મદાત્મ્ય આદિ વિકારોના

બીજા હેતુઓ.

મદાત્મ્યયાદીનાં હેત્વન્તરમાહ ।

ક્રુદ્ધેન મીતેન પિપાસિતેન શોકા-
ભિત્તેન યુષ્ણિતેન । વ્યાયામભારાશ્વ-
પરિક્ષિતેન વેગાવરોધાભિહતેન ચાપિ ।
અત્યમ્લરૂક્ષાઘતતોદરેણ સાજીર્ણમુક્તેન
તથા ડચલેન । ડખ્ખામિત્તેન ચ સેવ્યમાર્નં
કરોતિ મઘ્યં વિવિધાન્ વિકારાન્ ॥

ક્રોધ પામેલાએ, ભય પામેલાએ, તરશ્યા થએલાએ, શોકથી પરિતાપ પામેલાએ, ભૂખ્યા થએલાએ, કસરતથી ભારથી કે પથથી ક્ષત પામેલાએ, મળોના વેગોને રોકવાથી અભિહત થએલાએ, અત્યત ખાટા તથા રૂક્ષ પદાર્થોથી અભિહત થએલાએ, અશ્લુર્ણમાં જન્મેલો હોય તેણે, બળ વગરનાએ, અને ગરમીથી તમ થએલાએ સેવાતુ મધ અનેક પ્રકારના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

મધથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારો.

તાનેવ વિકારાન્ વિવૃણોત્તિ ।

પાનાત્યયં પરમદં પાનાજીર્ણમથા-
પિ ચ । પાનવિભ્રમમત્યુગ્રં તેપાં વક્ષ્યા-
મિ લક્ષણમ્ ॥

મધથી મદાત્મ્ય, પરમદ, પાના-
શ્લુર્ણ અને અત્યંત ઉગ્ર પાન વિભ્રમ

એ વિકારો ઉત્પન્ન થાયછે કે જેઓનાં લક્ષણો દેહેવામાં આવશે.

મદાત્યયનું સામાન્ય લક્ષણ.

તत्र मदात्ययस्य सामान्यं
लक्षणमाह ।

શરીરદુઃખં વલવત્પ્રમેહો હૃદયવ્ય-
થા । અરુચિઃ પ્રતતં તૃષ્ણા જ્વરઃ શી-
તોષ્ણલક્ષણઃ । શિરઃ પાર્શ્વીસ્થિસન્ધી-
નાં વેદનાવિક્ષતે યથા । જાયતેડતિવ-
લા જૃમ્ભા સ્ફુરણં વેપનં શ્રમઃ ॥ ઉરો-
વિવન્યઃ કાસશ્ચ હિક્ષા શ્વાસાઃ પ્રજાગરઃ
શરીરકમ્પઃ કર્ણાક્ષિમુલ્કરોગાસ્ત્રિક-
ગ્રહઃ । છર્દિવિદ્ભેદ ઉત્કેશો વાતાપિત્ત-
કફાત્મકઃ । શ્રમઃ પ્રલાપો રૂપાણામ-
સતાઐવ દર્શનમ્ । તૃષ્ણભસ્મલતાપર્ણ-
પાંશુભિશ્ચાવપૂરણમ્ । પ્રધર્ષણં વિહૃદ્ઐશ્ચ
શ્રાન્તચેતાઃ સ મન્યતે । વ્યાકુલાનામ-
શસ્તાનાં સ્વપ્નાનાં દર્શનાનિ ચ । મદા-
ત્યયસ્ય રૂપાણિ સર્વાણ્યેતાનિ લક્ષયેત્ ॥

જેને મદાત્યય થયો હોય તે માણુ-
સને શરીરમાં અત્યંત દુઃખ થાયછે, પ્ર-
મેહ થાયછે, હૃદયમાં વ્યથા થાયછે,
અરુચિ થાયછે, નિરંતર તરસ લાગ્યા ક-
રેછે, ટાઢો તથા ઊનો જ્વર આવેછે,
માથામાં, પડખાંઓમાં તથા અસ્થિ-
ઓના સાંધાઓમાં ધવાયાના જેવી વે-
દના થાયછે, જગાસાં ખલુજ આવેછે,
અંગાનું સ્ફુરણ થાયછે, કંપ થાયછે, શ્રમ
થાયછે, છાતી સજડ થઈ જાયછે, ઉધ-
રસ દેડકી શ્વાસ તથા ઊજાગરો થાયછે,
કાનમાં નેત્રમાં તથા મોઢોડામાં રોગો
થાયછે, અરડાનો પ્રાંત પ્રકાર્થ જાયછે,

ઉલટી થાયછે, ઝાંડો થાયછે, વાત, પિત્ત
તથા કફસંબંધી ઉછાળા આવેછે, શ્રમ
તથા પ્રલાપ થાયછે અને ખરાણ રૂપો
જેવામાં આવેછે. ભમેલા ચિત્તવાળો
એ માણુસ પોતાની ઉપર ખડ ભસ્મ
લતા પાનડાં તથા ધૂળ ઉડી ઉડીને પ-
ડતાં હોય તથા પક્ષીઓ પોતાને સંતા-
પતાં હોય એમ માનેછે અને વ્યાકુલ
તથા અભંગલરૂપ સ્વપ્નોને દેખેછે. આ
સઘળાં લક્ષણો ઉપરથી મદાત્યય થ-
એલો જણવો.

વાયુસંબંધી મદાત્યયનું નિદાન.

अथ वातिकस्य मदात्ययस्य
निदानमाह ।

સ્ત્રીશોકભયભારાધ્વકર્મભિર્યોડતિક-
પિતઃ । રૂક્ષાલ્પમિતાશી ચ યઃ પિવ-
ત્યતિમાત્રયા । રૂક્ષં પરિણતં મઘં નિશિ
નિદ્રાં નિહસ ચ । કરોતિ તસ્ય તચ્છીઘ્રં
વાતપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥

तत् मघम् ॥

મૈથુન, શોક, ભય, ભાર, પંથ કે શ્રમ
ભરેલાં કામો એઓથી અત્યંત કાર્પિત
થએલો અને રૂક્ષ અરૂપ તથા ખલુજ
થોડું જમનારો જે માણુસ રૂક્ષ મઘને
અત્યંત પીએછે તે માણુસને તે મઘ પે-
ટમાં પરિણામ પામી રાતની નિદ્રાને
તોડી નાખીને તુરત વાયુસંબંધી મદા-
ત્યયને ઉત્પન્ન કરેછે.

વાયુસંબંધી મદાત્યયનું લક્ષણ.

अथ तस्य लक्षणमाह ।

હિક્ષાશ્વાસશિરઃકમ્પપાર્શ્વશૂલમજા-
ગરૈઃ । વિદ્યાદ્રહુમલાપસ્ય વાતપ્રાયં મ-
દાસયમ્ ॥

હેડકી, શ્વાસ, માથાનું ધ્રુવનું, પડ-
ખાંચોમાં શૂલ, ઉઝગરા અને ઘણું બ-
કનું એટલાં લક્ષણો ઉપરથી વાયુસંબંધી
મદાત્મ્ય થયો જાણવો.

પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન.

અથ પૈત્તિકસ્ય નિદાનમાહ ।

તીક્ષ્ણમદ્યમમ્લં ચ યોડતિમાત્રં નિ-
પેવતે । અમ્લોષ્ણતીક્ષ્ણભૌજી ચ ક્રો-
ધનોડ્જ્ઞાનવાત્રરઃ । તસ્યોપજાયતે તીવ્રઃ
પિત્તમાયો મદાત્મ્યઃ ॥

ખાટા ગરમ તથા તીક્ષ્ણ પદાર્થોને
જમનારો, ક્રોધી અને અજ્ઞાની જે મા-
ણુસ તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ તથા ખાટા મદનું
અત્યંત સેવન કરેછે તે માણુસને ઘણા
પિત્તના સંબંધવાળો તીવ્ર મદાત્મ્ય
થાયછે.

પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યનું લક્ષણ.

અથ તસ્ય લક્ષણમાહ ।

તૃષ્ણાદાહજ્વરસ્વેદમોહાતીસારવિ-
ષ્મૈઃ । વિદ્યાદ્ધરિતવર્ણસ્ય પિત્તપ્રાયં
મદાત્મ્યમ્ ॥

તરશ, ખળતરા, જ્વર, પસીનો, મોહ,
અતિસાર, વિષ્મિત અને શરીરના વર્ણનું
હરિતપણું એ લક્ષણો ઉપરથી પિત્તસં-
બંધી મદાત્મ્ય થયો જાણવો.

કફસંબંધી મદાત્મ્યનું નિદાન.

અથ શ્લેષ્મિકસ્ય મદાત્મ્ય-

યસ્ય નિદાનમાહ ।

મધુરાત્તિગ્ધગુર્વાશી યઃ પિવસતિ-
માત્રયા । અન્યાયામદિવાસ્વપ્નશઝ્યાસ-
નમુસ્ટે રતઃ ॥ મદાત્મ્યં કફપ્રાયં સ
નરો લભતે ધ્રુવમ્ ॥

કસરત નહિ કરનાર, દિવસે સુઈ
રેહેનાર, સુઈ રેહેવાના તથા બેસી રેહે-
વાના સુખમાંજ તત્પર રેહેનારો અને
મધુર સિન્ધુ તથા ભારેપણાવાળાં ભો-
જનો કરનારો જે માણુસ અત્યંત મધ
પીએછે તે માણુસને અવશ્ય ઘણા કફના
સંબંધવાળો મદાત્મ્ય પ્રાપ્ત થાયછે.

કફસંબંધી મદાત્મ્યનું લક્ષણ.

અથ તસ્ય લક્ષણમાહ ।

છર્ધરોચકહૃહ્લાસતન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌ-
ર્વઃ । વિદ્યાચ્છીતપરીતસ્ય કફપ્રાયં
મદાત્મ્યમ્ ॥

ઉલટી, અરુચિ, મોળ, તંદ્રા, અંગો-
જાણે ભીના વસ્ત્રથી વીટાએલાં હોય તેમ
થવું, અંગોનું ભારેપણું અને શીતથી
વ્યામપણું એ લક્ષણો ઉપરથી કફપ્રાય
મદાત્મ્ય થએલો જાણવો.

સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણે દોષસંબંધી

મદાત્મ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથ સાન્નિપાતિકસ્ય મદા-

ત્યઘસ્ય લક્ષણનિદાનમાહ ।

ત્રિદોષો હેતુભિઃ સર્વેઃ સર્વોલ્લેર્મ-
દાત્મ્યઃ ॥

ઉપર કહેલાં સઘળાં નિદાનોથી થ-
એલો અને સઘળાં (ત્રણે દોષનાં) ચિ-
ન્હોવાળો જે મદાત્મ્ય હોય તેને ત્રિદોષ
મદાત્મ્ય જાણવો.

પરમદનું લક્ષણ.

અથ પરમદમાહ ।

શ્લેષ્મિક્ષયોડ્ગ્ધગુરુતા વિરસાસ્યતા ચ
વિષ્મૂત્રસક્તિરથતન્દ્રિરોચકશ્ચ । લિહ્નં
પરસ્ય તુ મદસ્ય વદન્તિ તજ્ઞાસ્તૃષ્ણા

રુજા શિરસિ સન્ધિપુ ચાપિ ભેદઃ ॥
તન્દ્રિસ્તન્દ્રા ॥

કર્કનો ક્ષય, અંગોનું ભારેપણું, મો-
હોડાનું વિરસપણું, વિદ્યાની તથા મૂનની
અટકાયત, તંદ્રા, અરુચિ, તરશ, મા-
થામાં વ્યથા અને સાંધાઓનું ત્રુટવું
એટલાં પરમદનાં ચિન્હો છે એમ વિ-
દ્વાન વૈદ્યો કહેછે.

પાનાશુર્ણનું લક્ષણ.

પાનાજીર્ણમાહ ।

આધ્માનમુગ્રમથવોદ્ધિરર્ણ વિદાહઃ
પાને ત્વજીર્ણમુપગચ્છતિ લક્ષણાનિ ॥
જ્ઞેયાનિ તત્ર મિપજા સુવિનિશ્ચિતાનિ
પિત્તપ્રકોપજનિતાનિ ચ કારણાનિ ॥

ઉદ્ધિરર્ણ વાંતિરુદ્ધારો વા । પીયત્ત ઇતિ
પાનં મદ્યમ્ ॥

મધ અશુર્ણ થાય ત્યારે બહુજ આ-
ક્રમે થાય, અથવા વમન થાય અથવા
ઓડકાર આવ્યા કરે, બળતરા થાય
અને પિત્તના પ્રકોપથી જે જે લક્ષણો
થાયછે તે તે લક્ષણો જેવામાં આવે તે
વૈદ્યે પાનાશુર્ણ થયું છે એમ નિશ્ચય કરવો.

પાનવિભ્રમનું લક્ષણ.

પાનવિભ્રમમાહ ।

હૃદ્યાત્રતોદકફસંસ્રવકઠ્ઠધૂમમૂર્છા-
વર્મીમદ્શિરોરુજનપ્રદેહાઃ । દ્વેપઃ સુરા-
ન્નવિકૃતેષુ ચ તેષુ તેષુ તં પાનવિભ્રમ-
મુશન્ત્યશ્ચિલેષુ ધીરાઃ ॥

કઠ્ઠધૂમઃ કઠ્ઠાદ્ધૂમનિર્ગમ ઇવ પ્રદેહઃ
કફેન લિતાસ્યતા દ્વેપઃ સુરાન્નવિકૃતેષુ ચ
તેષુ તેષુ સુરાવિકારેપ્વન્નવિકારેષુ ચ દ્વેપઃ
અશ્ચિલેષુ મદ્યવિકારેષુ ॥

હૃદયમાં તથા ગાત્રોમાં વ્યથા થાય,
કર્ક ઝર્યા કરે, કંઠમાંથી જાણે ધુવારો
નીકળતો હોય એવું લાગે, મૂર્છા આવે,
વમન મદ તથા માથાનું દરદ થાય,
મોહોડું કર્કથી લેપાએણું રહે તથા મ-
ધના તે તે પ્રકારે ઉપર અને અન્નના
તે તે પ્રકારે ઉપર દ્વેપ ઉત્પન્ન થાય તે
જાણવું કે 'સમળા મધસંબંધી વિકારોમાં
આ પાનવિભ્રમ નામનો વિકાર થાયછે'
એમ ધીર વૈદ્યો એ કહ્યું છે.

અસાધ્ય મદાત્યયઆદિનું લક્ષણ.

અસાધ્યાનાં મદાત્યયાદી-
નાં લક્ષણમાહ ।

હીનોત્તરોષ્ટમતિશીતમમન્દદાહં તૈલ-
મભાસ્યમતિપાનહતં ત્યજેચ્ચ । જિહ્વોષ્ટ-
ન્તમસિતં ન્ત્વથવાપિ નીલં પીતે ચ યત્પ
નયને રુધિરમ્ભે ચ । હિક્કા જ્વરો વ-
મથુવેપથુપાર્શ્વશૂલાઃ કાસભ્રમાવપિ ચ
પાનહતં સજેચ્ચમ્ ॥ .

અત્યંત મધપાનથી ખરાબ થએલા
જે માણસનો ઉપલો હોઈ ટુંકા થઈ ગયો
હોય, શીત અત્યંત થતું હોય, દાહ અ-
ત્યંત થતો હોય, અને મોહોડું તેલના
જેવા વર્ણવાણું થઈ ગયું હોય તેની વૈદ્યે
ચિકિત્સા કરવી નહિ. મધપાનથી ખ-
રાબ થએલા જે માણસનાં જીભ હોઈ
તથા દાંત કાળાં અથવા નીલરંગનાં થઈ
ગયાં હોય, આંખો પીળી અથવા લો-
હીના જેવા વર્ણવાળી થઈ ગઈ હોય
અને હેડકી, જ્વર, વમન, કંપ, પડ-
ખાંઓમાં શૂળ, ઉધરસ તથા ભ્રમ પ્રાપ્ત
થયાં હોય તે માણસની વૈદ્યે ચિકિત્સા
કરવી નહિ.

મદાત્યયઆદિ વિકારોની ચિકિત્સા.
 અથ મદાત્યયાદીનાં ચિકિત્સા ।
 મધ્યોત્થાનાશ્ચ રોગાણાં મધ્યમેવ હિ
 મેપજમ્ । યથા દહનદગ્ધાનાં દહનં
 સ્વેદનં હિતમ્ । મિથ્યાતિહીનમધેન યો
 વ્યાધિરુપજાયતે । સમેનૈવ નિપીતેન
 મધેન સહિ શામ્યતિ । ઘીજપૂરકટ્ટક્ષા-
 મ્લકોલદાડિમસંયુતમ્ । યવાનીહયુપા-
 જાજીશૂદ્રવેરાવચૂર્ણિતમ્ । સભ્લેહૈઃ શ-
 ક્તુભિર્યુક્તમુપદંશશ્ચિરોત્થિતમ્ । દ-
 ઘ્યાત્સલવળં મધં વાતપેત્તિકશાન્તયે ।
 મધં સૌવર્ચલવ્યોપયુક્તં કિશ્ચિજ્જલા-
 ન્વિતમ્ । જીર્ણમધ્યાય દાતવ્યં વાતપા-
 નાસયાપહમ્ । ચવ્યં સૌવર્ચલં હિહ્નુપૂ-
 રકં વિશ્વદીપકમ્ । ચૂર્ણં મધેન પાતવ્યં
 પાનાસયરુજાપહમ્ । લાવતિત્તિરદક્ષા-
 ણાં રસૈશ્ચ શિશિનામપિ । પક્ષિણાં મૃ-
 ગમત્સ્યાનામાનૂપાનાં તથૌદનૈઃ । સ્ત્રિ-
 ગ્ધોષ્ણલવણામ્લૈશ્ચ વેશવારૈર્મુલ્ખપ્રિયૈઃ ।
 સ્ત્રિગ્ધૈર્ગોધૂમકૈરન્નૈર્વાતપ્રાયમદાસયમ્ ।
 નારીણાં યૌવનોપ્માણાં નિર્દયૈરુપ-
 ગૃહનૈઃ । શ્રોણ્યૂરુકુચભારૈશ્ચ સંરોધોષ્ણ-
 સુલ્પ્રદૈઃ । શયનાચ્છાદનૈરુષ્ણૈશ્ચાન્તર્ગ-
 હૈઃ સુલ્પ્રદૈઃ । મારુતૈઃ પ્રવલૈઃ શીઘ્રં
 પ્રશામ્યતિ મદાત્યયઃ । પિત્તપાનાત્યયે
 યોજ્યાઃ સર્વતશ્ચ ક્રિયા હિમાઃ । સિ-
 તામાશ્લિકસંયુક્તં મધ્યમર્ષોદિકં પિવેત્ ।
 મધ્યં સ્વર્જૂરમૂદ્રીકાપરૂપકરસૈર્યુતમ્ ।
 સદાડિમરસં શીતં શક્તુભિશ્ચાવચૂર્ણિત-
 મ્ । સશર્કરં વા માધ્વીકં સંયુક્તમથ-
 વાપરમ્ । દઘાદ્ વહુદકં કાલે પાતું

પિત્તમદાત્યયે । શશાન્ કપિજ્જલાને-
 ણાહ્લાવાનસિતપુચ્ચકાન્ । મધુરામ્લા-
 ન્ પ્રયુક્તિત મોજને શાલિપટ્ટિકાન્ ।
 પટોલયૂપમિશ્રં વા છાગલં કલ્પયેદ્રસમ્ ।
 સતીનમુદ્રમિશ્રં વા દાડિમામલકાન્વિ-
 તમ્ । દ્રાક્ષામલકલ્પર્જૂરપરૂપકરસેન ચ ।
 કલ્પયેત્તર્પણાન્ યૂપાન્ રસાંશ્ચ વિવિ-
 ધાત્મિકાન્ । શીતાનિ ચાન્નપાનાનિ
 શીતશય્યાસનાનિ ચ । શીતવાતજલ-
 સ્પર્શાઃ શીતાન્યુપવનાનિ ચ । ક્ષૌમપ-
 ઙ્ગોત્પલાનાશ્ચ મળીનાં મૌક્તિકસ્ય ચ
 ચન્દનોદકશીતાનાં સ્પર્શાશ્ચન્દ્રાંશુશી-
 તલાઃ । રૂક્ષતર્પણસંયુક્તં યવાનીવ્યો-
 પસંયુતમ્ । યવગોધૂમકશાન્નં રૂક્ષયૂપેણ
 મોજયેત્ । કુલત્થકાનાં શુષ્કાણાં મૂ-
 લકાનાં રસેન વા । પ્રભૂતકટુસંયુક્તં
 યવાન્નં વા પ્રદાપયેત્ । છાગમાંસરસં
 રૂક્ષમમ્લં વા જાહ્નલં રસમ્ । વ્યોપયૂ-
 પમનાગમ્લં પિવેત્ કફમદાસયે । સ્થા-
 લ્યામથ કપાલે વા શુષ્કં કૃત્વા તુ ની-
 રસમ્ । કટુમ્લલવળં માંસં સ્વાદેત્
 કફમદાત્યયે । વામકટુવ્યયુક્તેન મધે-
 નોલ્લેખનં મતમ્ । મદાત્યયે કફોદૂતે
 લહ્નનશ્ચ યથાવલમ્ । યદિદં કર્મ નિ-
 દિષ્ટં વાતપિત્તકફાન્ પ્રતિ । સર્વજે
 સર્વભેવેદં પ્રયોક્તવ્યં ચિકિત્સકૈઃ ॥

જમ અગ્નિથી દાઝેલા માણસોને
 ડાંભ અને સ્વેદન હિતકારી છે તેમ મ-
 ઘથી ઉત્પન્ન થએલા રોગોનું મધ્ય ઔ-
 પધ છે. મધના મિથ્યાયોગથી, અતિ
 યોગથી કે હીનયોગથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન

થાય તે વ્યાધિ સમયોગવાળું મધ પી-
વાથીજ શાંત થાયછે.

વાયુથી તથા પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલા
મદાત્મ્યની શાંતિને વાસ્તે જુના મધમાં
લૂણ નાખી તથા ખીજેરું, ડાકમ, જોર,
દાડિમ, યવાન, પલાશી, જીરું અને સુંઠ
એઓનું ચૂર્ણ ભભરાવી રનેહવાળા સા-
થવાની સાથે અને અથાણાઓની સાથે
તે મધ રોગીને દેવું.

પ્રથમ પીધેલું મધ જીરું તથા પછી
સંચળ, સુંઠ, મરી, અને પીપળ એ-
ઓથી તથા જળથી સંયુક્ત મધ દેવામાં
આવેતો તેથી વાયુસંબંધી મદાત્મ્ય
મટી જાયછે.

ચવક, સંચળ, હીંગ, ખીજેરું, સુંઠ,
અને અજમા એઓનું ચૂર્ણ મધની સાથે
પીવામાં આવેતો તેથી મદાત્મ્યનું દરદ
મટી જાયછે.

લાવાં, તેતર, કુકડાં, ભોર, જલપ્રાય
દેશમાં થએલાં મૃગો અને માછલાં એ-
ઓના માંસના રસાથી સંયુક્ત ભાતો,
સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ ખારા ખાટા અને મુખને
પ્રિય લાગે એવાં મસાલાઓ, અને સ્નિ-
ગ્ધતાવાળાં ઘઉંનાં અન્નો એઓથી વાયુ-
સંબંધી મદાત્મ્ય મટી જાયછે.

જુવાનીની ગરમીવાળી સ્ત્રીઓનાં
નિર્દય આશ્વિનોથી, નિતંબ સાથળ
તથા કુચ એઓના ભારે કે જ્યો દ-
ખાણથી ગરમીનું મુખ આપનારા છે તે-
ઓથી, ગરમ રાયનોથી, ગરમ આચ્છો-
દનોથી અને મુખ દેનારાં અંદરના ધ-
રેમાં રહેવાથી પવનની પ્રવલતાવાળો
મદાત્મ્ય તુરત શાંત થાયછે.

પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યમાં સઘળી શી-
તળ ક્રિયાઓની યોજના કરવી.

મધમાં અરધોઅરધ પાણી નાખી
સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને તે
મધ પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસં-
બંધી મદાત્મ્ય મટી જાયછે.

ખજુર ધ્રાખ, ફાલસાં અને દાડિમ
એઓના રસથી સંયુક્ત કરી, સાકર
નાખી તથા સાથવો ભભરાવીને શીતળ-
પણાવાળું માર્દવીક નામનું મધ અથવા
એઓથી સંયુક્ત કરેલું ખીજ પ્રકારનું
મધ ઝાંઝું પાણી નાખીને સમયસર પી-
વામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી મ-
દાત્મ્ય મટી જાયછે.

પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યમાં સસલાં તે-
તર, કાળીઆર, લાવાં તથા કાલપુષ્પ
નામનો પશુ એઓનાં માંસો ખવરાવવાં.
મીઠા તથા ખારા ચોખા અને સાઠી
ચોખા ખવરાવવા. પરવળના ચૂર્ણથી
અથવા વટાણાસહિત મગથી અથવા
દાડિમના અને આમળાના રસથી સં-
યુક્ત ખકરાનાં માંસનો રસો ઊપયોગમાં
લેવરાવવો.

પિત્તસંબંધી મદાત્મ્યમાં તૃપ્તિ આ-
પનારા ચૂષોની, જુદા જુદા પ્રકારના
રસાઓની, શીતળ અન્નપાનોની, શી-
તળ શય્યાઓની, શીતળ આસનોની,
શીતળ પવનોની, શીતળ જળના સ્પ-
ર્શોની, શીતળ ખગીચાઓની અને ચંદ્રની
કિરણોના સ્પર્શોની યોજનાઓ કરવી.

કફસંબંધી મદાત્મ્યમાં રૂક્ષ તર્પ-
ણોવાળું તથા યવાન સુંઠ મરી અને
પીપળ એઓથી સંયુક્ત જવનું તથા
ઘણનું અન્ન રૂક્ષચૂપની સાથે જમાડવું.
અથવા કળથીના કે મુકાએલા મૂળાના
રસ સહિત ઘણાં તીખાં દ્રવ્યોવાળું જ-
વનું અન્ન જમાડવું.

કક્ષસંબંધી મદાત્યયમાં રક્ષદ્રવ્યોથી સંયુક્ત કરેલો બકરાનાં માંસનો રસો અથવા ખાટો કરેલો બંગલદેશનાં પ્રાણીઓના માંસનો રસો અથવા કાંઈક ખાટો સુંઠ મરી તથા પીપળ એઓનો યૂષ પાવો.

માંસને હાંડલીમાં અથવા ઠીબડામાં શેકી રસવગરનું કરી તેમાં તીખા ખાટા તથા ખારા પદાર્થો મિશ્રિત કરીને ખાવાથી કક્ષસંબંધી મદાત્યય શાંત થાયછે.

કક્ષથી થએલા મદાત્યયમાં વમન કરાવનારાં દ્રવ્યોથી સંયુક્ત મધ પાઘને કક્ષને ઉખેડવો તથા શક્તિપ્રમાણે લાંબણે કરવી એ હિતકારી થાયછે.

સાન્નિપાતિક મદાત્યય હોયતો વાયુ-સંબંધી, પિત્તસંબંધી તથા કક્ષસંબંધી મદાત્યયોને વાસ્તે જ જ બુદ્ધી ચિકિત્સાએ કહીછે તે સઘળી ચિકિત્સાએ વેંચોએ કરવી.

પ્રસંગનેલીધે કોદર આદિના મદની ચિકિત્સા.

અથ પ્રસન્નાત્ કોદ્રવાદિમ-
દચિકિત્સા ।

સગુઢઃ કૂપ્માન્ડરસઃ શમયતિ મદ-
માશુ કોદ્રવજમ્ । ઘત્તરજજ્જ દુગ્ધં સ-
શર્કરશ્ચાશુ પાનેન । સચ્છર્દિમૂચ્છર્તી-
સારં મદં પૂગફલોદ્રવમ્ । સઘઃ પ્રશ-
મયેત્પીતમાતૃપ્તેર્વારિ શીતલમ્ । વન્ય-
કરીપદ્માણાજ્જલપાનાલ્લવળમક્ષણાદ-
પિ ચ । શામ્યતિ પૂગફલોદ્રવમદઃ સશૂ-
લઃ સશર્કરાત્કવલાત્ । તત્ક્ષણાન્મુ-
દિતં ચૂર્ણં સમાગ્રાતં પ્રણાશયેત્ । તાં-

મ્વૂલોત્યં મદં પુંસામેકમેવ સ્વભાવતઃ ।
જાતીફલમદં શીઘ્રં હન્તિ પથ્યા નિપે-
વિતા । શીતતોચાવગાહશ્ચ શર્કરા દ-
ધિયોજિતા । વિભીતમદશાન્ત્યર્થમેતદેવ
મતં પુનઃ । મયં પીત્વા યદિ ના
તત્ક્ષણમવલેદિ શર્કરાં સઘૃતામ્ । જાતુ
ન મદયતિ મયં મનાગપિ પ્રથિતવીર્ય-
મપિ ॥

इति पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानवि-
भ्रमाधिकारः ॥

કોદર ખાવાથી થએલા મદને ગોળ સહિત કોળાનો રસ તુરત શમાવી દેછે. ધંતુરો ખાવાથી ઉત્પન્ન થએલો મદ સાકરસહિત દુધ પીવાથી તુરત મટી જાયછે.

સોપારી ખાવાથી ઉત્પન્ન થએલા ઉલટી, મૂર્છા તથા અતિસાર સહિત મદને તૃમિપર્યંત પીવામાં આવેલું ટાકું પાણી તુરત શમાવી દેછે. સોપારી ખાવાથી થએલો મદ વગડાના અડાયાં સુંઘવાથી મટી જાયછે, પાણી પીવાથી મટી જાયછે અને લૂણ ખાવાથી પણ મટી જાયછે. સોપારી ખાવાથી થએલો મદ શૂળ સહિત હોયતો સાકરવાળો કવળ લેવાથી મટી જાયછે.

નાગરવેલનાં પાન ખાવાથી ચડેલા મદને, તુરત ચોળીને સુંઘવામાં આવેલો કવળ યુનોજ શાંત કરેછે. યુનાનો એવો સ્વભાવજ છે.

હરડેનું સેવન કરવામાં આવે અથવા ટાકા પાણીની અંદર ઘેસવામાં આવે અથવા સાકરથી સંયુક્ત દહી ખાવામાં આવેતો તેથી જ્યક્ષણનો મદ તુરત હણાઈ જાયછે.

બેહેકાના મદને શાંત કરવાસાઢ
પણુ બચકળના મદને શાંત કરનારા
ઉપાયોજ કરવા.

માણુસ જે મઘ પીને તુરતજ ધી
સહિત સાકર ચાટેતા પ્રયત્ન શક્તિવાળું
મઘ પણુ તે માણુસને કદી પણુ ચને
જરા પણુ મત્ત કરી શકતું નથી.

મદાત્યય, પરમદ, પાનાલુર્ણ
અને પાનવિભ્રમ એઓનો
અધિકાર સંપૂર્ણ.

દાહનો અધિકાર.

દાહના સાત પ્રકાર છે તેઓમાં પ્રથમ
પિત્તથી થએલા દાહવિષે.

અથ દાહાધિકારઃ ।

તન્ન દાહઃ સપ્તવિધસ્તેષ્વાદૌ
પિત્તજં દાહમાહ ।

પિત્તજ્વરસમઃ પિત્તદાહઃ સ્યાત્તસ્ય
સ ક્રમઃ ॥

દાહ ઉપ્માત્મકો વ્યાધિઃ પિજ્વરસમઃ
પિત્તજ્વરલક્ષણયુક્તઃ પિત્તજ્વરે ત્વામાશયદુ-
ષ્ટાદાહો જ્વરોઽધિક ઇતિ મેદઃ । તસ્ય દાહ-
સ્ય પિત્તજ્વરોક્તક્રમચિકિત્સા ॥

દાહ કે જે ગરમીરૂપ વ્યાધિ છે તે
પિત્તજ્વરનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોયછે એ-
ટલામાટે પિત્તજ્વરની જે ચિકિત્સા
કહીછે તેજ દાહની ચિકિત્સા કરવી.
પિત્તજ્વરમાં આમાશયના દુષ્ટપણુને-
લીધે દાહ અને જ્વર એ બન્ને થાયછે અને
આ વ્યાધિ તો એકલા દાહ રૂપ છે એ-
ટલો એ જે વ્યાધિઓમાં પરસ્પર ભેદ છે.

રક્તજમાહ ।
રક્તજમાહ ।

ઋક્તદેહાનુગં રક્તમુદ્રિકં દહતિ
ધ્રુવમ્ । સન્ધૂપ્યતે ચોપ્યતે ચ તામ્રામ-
સ્તામ્રલોચનઃ । લોહગન્ધાદ્ભવદનો વ-
હ્નિનેવાચકીર્યતે ॥

ઉદ્રિકમ્ અતિરક્તં સદ્ દહતિ દાહા-
લ્યં વ્યાધિ કરોતિ સન્ધૂપ્યતે અગ્નિના
દહત્ય ઇવ ઉપ્યતે સમીપસ્થેનેવ વહ્નિના
તાપ્યતે ચૂપ્યત ઇતિ પાઠાન્તરેણ આચૂપ-
ણેનેવ પોઢામનુભવતીર્થઃ । વહ્નિનેવાચકીર્યતે
શરીરોપરિ વહ્નિઃ પ્રક્ષિપ્યત ઇવ ॥

રૂધિર કે જે આખા શરીરમાં રહેતું
છે તે જે વૃદ્ધિ પામ્યું હોયતો દાહ ના-
મના વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરેછે કે જે દાહ-
નેલીધે તે માણુસ બધું અશ્નિથી બળતો
હોય, બધું સમીપમાં રહેલા અશ્નિથી
તપતો હોય, બધું ચુસાતો હોય અને
બધું તેના શરીર પર અશ્નિ નાખવામાં
આવતો હોય એવી પીડાને પ્રાપ્ત થા-
યછે. એ માણુસની કાંતિ-રાતી થઇ
જાયછે, નેત્ર રાતાં થઇ જાયછે અને તેના
શરીરમાંથી તથા મોહોડામાંથી લોહાના
જેવો ગંધ નીકળેછે.

રૂધિરથી કોઠો ભરાઇજતાં તેથી
ઉત્પન્ન થએલા દાહવિષે.

રક્તપૂર્ણકોષ્ટજમાહ ।

અમૃજા પૂર્ણકોષ્ટસ્ય દાહોઽન્યઃ સ્વાદ
સુદુસ્તરઃ ॥

અમૃજા શસ્ત્રાદિક્ષતાન્નિઃસ્તુતરક્તેન ॥

રાસ્ત્રવગેરેના જખમમાંથી નીકળેલા
લોહીથી જે માણુસનો કોઠો ભરાઇ જાય

તેને જે મહાદુસ્તર દાહ થાયછે તે ત્રીજા પ્રકારનો દાહ ગણવામાં આવેછે.

મધથી થએલા દાહવિષે.

મધ્યજમાહ ।

ત્વચં પ્રાપ્તઃ સપાનોપ્મા પિત્તરક્તા-
ભિર્મૂર્ચ્છિતઃ । દાહં પ્રકરુતે ઘોરં પિત્ત-
વચ્ચત્ર મેપજમ્ । સપાનોપ્મા મધપાન-
જનિત ઉપ્મા પિત્તરક્તાભિર્મૂર્ચ્છિતઃ ॥

પિત્તરક્તામ્યાં વર્દિતઃ ॥

ત્વચામાં પ્રાપ્ત થએલી અને પિત્તે તથા રૂધિરે વધારેલી મધપાનથી થએલી ગરમી ભયંકર દાહને ઉત્પન્ન કરેછે. એ દાહમાં પિત્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી,

તરશનો નિરોધ કરવાથી ઉત્પન્ન થએલા દાહવિષે.

તૃપાનિરોધજમાહ ।

તૃપ્ણાનિરોધાદઘ્વાતૌ ક્ષીણે તેજઃ
સમુદ્ધતમ્ । સવાહ્યામ્યન્તરં દેહં પ્રદહે-
ન્મન્દચેતસઃ । સંશુષ્કગલતાલ્વોષ્ઠો
જિહ્વાં નિપ્કાસ્ય વેપતે ॥

ઘ્વાતૌ રસે ક્ષીણે ક્ષયં પ્રાપ્તે તેજઃ
સમુદ્ધતં વૃદ્ધં મન્દચેતસઃ અલ્પવુદ્ધેઃ યતસ્તે-
ન તૃપાનિરોધઃ કૃતઃ ॥

માણુસને પોતાની મૂર્ખાઈથી તરશ-
નો નિરોધ કરેછે ત્યારે તે તરશના નિ-
રોધથી શરીરમાં બળમય ધાતુ ક્ષીણ
થતાં વૃદ્ધિ પામેલુ તેજ શરીરની અંદર
તથા આહાર બળતરાને ઉત્પન્ન કરેછે કે
જે બળતરા થતાં જનાં ગળું તાળવું અને
હોઠ સુકાય છે એવો તે માણુસ બલ
કાહાડીને ધુન્ધ્યા કરેછે.

ધાતુઓના ક્ષયથી થએલા દાહવિષે.

ધાતુક્ષયજમાહ ।

ધાતુક્ષયોત્થો યો દાહસ્તેન મૂર્ચ્છા-
તૃપાન્વિતઃ । ક્ષામસ્વરઃ ક્રિયાહીનઃ સ
સીદેત્ મૃશપીડિતઃ ॥ સીદેત્ મ્રિયેત્ ॥

ધાતુના ક્ષયથી જે દાહ થાયછે તેથી
અત્યંત પીડાએતો માણુસ મૂર્છાથી તથા
તરશથી યુક્ત થાયછે અને ક્રિયાઓથી
રહિત થાયછે. તેનો સાદ જેસી બયછે
અને તે માણુસ અંતે મરી બયછે.

મર્મના અભિઘાતથી થએલા

દાહવિષે.

મર્માભિઘાતજમાહ ।

મર્માભિઘાતજોડપ્યસ્તિ સોડસાધ્યઃ
સપ્તમો મતઃ । મર્માણિ શિરોહૃદયવસ્ત્યા-
દીનિ ॥

માથું, હૃદય તથા મૂનાશય આદિ
મર્મનો અભિઘાત થતાં તેથી સાતમા પ્ર-
કારનો દાહ થાયછે. એ દાહ અસાધ્ય
માનવામાં આવેછે.

દાહોનું અસાધ્યપણું.

અસાધ્યદાહમાહ ।

સર્વ એવ ચ વર્જ્યાઃ સ્યુઃ શીતગાત્ર-
સ દેહિનઃ ॥

જનાં ગાત્રો શીત હોય એવા માણુ-
સને ગમે તે પ્રકારનો દાહ થયો હોય
તોપણુ તે દાહને અસાધ્યજ સમજીને
તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

દાહની ચિકિત્સા.

અથ દાહચિકિત્સા ।

શતધૌતઘૃતામ્યક્તં લેપં વા યવશ-

कुम्भिः । कोलामलकयुक्तैर्वा धान्या-
ऽम्लैरपि युद्धिमान् ॥

धान्याम्लं काञ्जिकभेदः ॥

छादयेत्तस्य सर्वाङ्गमारनालाद्रवा-
ससा । लामज्जकेन युक्तेन चन्दनेनानु-
लेपयेत् । चन्दनाम्बु कणास्यन्दिताल-
वृन्तोपवीजनैः । सुप्यादाहार्दितोऽम्भो-
जकदलीदलसंस्तरे । परिपेकावगाहेषु
व्यजनानाञ्च सेवने । शस्यते शिशिरं
तोयं दाहत्पणोपशान्तये । फलिनी
लोघ्रसेव्याम्बुहेमपत्रं कुटन्नटम् । काली-
यकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥

फलिनी प्रियङ्गुः सेव्यं उशीरं अम्बु
वालकं हेमपत्रं नागकेशरपत्रं कुटन्नटं वि-
तुन्नकं गुडतञ्जी इति लोके क्वचित् चम्बा-
वती इति नाम । कालीयकं कलम्बक इति
लोके ॥

हीवैरपद्मकोशीरचन्दनाम्बुजवारि-
णा । सम्पूर्णाभवगाहेत द्रोणीं दाहार्दि-
तो नरः । वाप्यः कमलहासिन्यो जल-
यंत्रगृहाः शुभाः । नार्यश्चन्दनदिग्धा-
ङ्गयो दाहदैन्यहरा मताः । पाययेत्क-
मलस्याम्भः शर्कराम्भः पयोऽपि च ।
क्षीरमिक्षुरसञ्चापि कारयेत्पित्तजिद्धि-
धिम् । पटीरपर्पटोशीरनीरनीरदनी-
रजैः । मृणालमिसिधान्याकपद्मकामल-
कैः कृतः । अर्धशिष्टः सिताशीतः पीतः
शौद्रसमन्वितः । काथो व्यपोहयेदाहं
नृणाञ्च परमोत्वणम् ॥

पटीरं चन्दनम् । इति चन्दनादिकायः ॥

तिलतैलं भवेत्प्रस्थं तत्पोडशगुणे

शनैः । काञ्जिके विपचेत्तस्यादाहज्वर-
हरं परम् ॥

इति काञ्जिकतैलम् । इति दाहाधिकारः ॥

युद्धिमान् वैधे दाहवाणाना शरीरभां
सोवार धाम्बेला धीने अक्यंग करवे
अथवा नवना साथवानो ढे गोर तथा
आभणां सहित धान्-भाभलनो (धान्यनी
अक नतनी कांशुनो) लेप करवे.

दाहवाणाना सधणा शरीरने द्रेतरां
वगरना काया अथवा पक्षवेला धर्जना
आथाथी लीनवेला वसथी टांकुं अने
शरीरपर पीणा वाणाथी सयुक्त अं-
ननुं लेपन करवुं.

दाहथी पीडाअेला भाणुसने कभ-
णनां पत्रोनी अने ढेणनां पानडांओनी
पथारीभा सुवाडवे अने अंननां पा-
एणीनी कएणीओने अरनारा पंभाओथी
तेना उपर पवन नाभवे.

दाहनी तथा तरशनी शांतिने वास्ते
धार करवाभां, अवगाहन करवाभां,
अने पंभाओथी पवन नाभवाभां शी-
तण नणनोण उपयोग करवे.

धजलां, दोहर, वाणो, डाणो वाणो,
नागठसरनां पत्र, ढेवडीमेथ अने पी-
तअंननो रस अेओनुं प्रलेपन करवुं अे
दाहभां हितकारी थायछे.

दाहथी पीडाअेला भाणुसे वाणो,
पद्मक, डाणो वाणो, अंन अने कभण
अेओना सयोगवाणा नणथी मोहोडा-
सुधी भरैली टाडीभा भेसवुं.

नओभां कभणो प्रकुहित थर्ध रधां
दोय अेवी वावो, कुवारावाणां सुंदर धरो
अने सर्व अंगोभां अंनना लेपनवाणी
अेओ दाहसंभंधी दुःअने भटाडेछे.

દાહવાળા માણસને કમળનું પાણી પાવું, સાકરનું પાણી પાવું, સાકર સહિત દુધ પાવું, એકલું દુધ પાવું અને શેલડીનો રસ પાવો ઇત્યાદિ પિત્તને છુ-તનારા પ્રકારે કરવા.

ચંદનાદિ ક્વાથ.

સુખડ, ખડસલીયો, વાળો, કાળો વાળો, મેથ, કમળ, કમળનું મૃણાલ, વરીઆળી, ધાણા, પદ્મકાષ્ઠ અને આ-મળાં એઓનો જ્ઞમાં અરધું પાણી અ-વશેષ રહે એવો ક્વાથ કરી તેમાં સાકર નાખી થંડો કરી મધ સહિત પીવામાં આવે તો તેથી માણસોનો અત્યંત ઉચ્ચ દાહ પણ મટી જાય છે.

કાંજિક તૈલ.

સોળ ગણી કાંજીમાં ધીરે ધીરે પ-કાવેલું તલનું ચોસઠ રૂપીઆભાર તેલ દાહના સંતાપને અવશ્ય મટાડે છે.

દાહનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉન્માદનો અધિકાર.

ઉન્માદનો અર્થ.

અથોન્માદાધિકારઃ ।

તત્રોન્માદસ્ય નિરુક્તિમાહ ।

મદયન્ત્યુદ્ધતા દોષા યસ્માદુન્માર્ગ-માશ્રિતાઃ । માનસોડયમતો વ્યાધિરુ-ન્માદ इति કીર્તિતઃ ॥

અયમર્થઃ । યસ્માદ્દેતોરુદ્ધતાઃ પ્રવૃદ્ધાઃ દોષાઃ ઉન્માર્ગમાશ્રિતાઃ મદયન્તિ ચિત્તં વિ-ક્ષિપન્તિ । અસ્મિન્ મોડયમુન્માદ इति કી-ર્તિતઃ । સ ઉન્માદઃ માનસો વ્યાધિઃ મનો-વૈકલ્યકારણાત્ ॥

આ રોગમાં વૃદ્ધિ પામેલા દોષો અ-વળા માર્ગને આશ્રિત થઇને ચિત્તને વિ-ક્ષિપ્ત કરી નાખે છે તેથી આ રોગ ઉ-ન્માદ કહેવાય છે અને તે મનને વિકૃત કરી નાખે છે માટે માનસિક રોગ છે.

લુદ્ધી અવસ્થામાં ઉન્માદનું

બીજું નામ.

તસ્યૈવાવસ્થાભેદે ના-

માન્તરમાહ ।

સ ચાપ્રવૃદ્ધસ્તરુણો મદસંજ્ઞાં વિમ-ત્તિ ચ ॥

સ ઉન્માદઃ તરુણો નવોનઃ ॥

આ ઉન્માદ વધ્યો ન હોય અને નવો હોય ત્યાંમુધી મદ કહેવાય છે.

ઉન્માદનાં દૂરના નિદાનો.

ઉન્માદસ્ય વિપ્રકૃષ્ટં

નિદાનમાહ ।

વિરુદ્ધદુષ્ટાશુચિમોજનાનિ પ્રધર્ષણં દેવગુરુદ્વિજાનામ્ । ઉન્માદદેહુર્ભયહર્ષ-પૂર્વો મનોઽભિઘાતો વિપમાં ચ ચેષ્ટા ॥

દુષ્ટં ધત્તૂરવીજાદિસહિત અશુચિ રજ-સ્વલાસ્પષ્ટાદિ પ્રધર્ષણમભિમવઃ વિપમા ચે-ષ્ટા બલવદ્વિગ્રહાદિઃ ॥

વિરુદ્ધ ભોજનો, ધંતુરાનાં બીજ આ-દિથી સંયુક્ત ભોજનો, રજસ્વલાના સ્પર્શ આદિથી અપવિત્ર થયેલાં ભોજનો, દે-વતા ગુરુ અને ગ્રાહણો એઓનું અપ-માન, ભયથી અથવા હર્ષથી મનનો અભિઘાત અને યજ્ઞવાનુની સાથે ક્લેશ કરવા વગેરે વિરુદ્ધ ચેષ્ટા એ નિદાનોથી ઉન્માદ થાય છે.

ઉન્માદનું પાસેનું નિદાન.

સન્નિકૃષ્ટં નિદાનમાહ ।

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरस्यमूर्च्छ-
तैः । मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध
उच्यते । विपाद्भवति पृष्ठश्च यथास्वं
तत्र भेषजम् ॥

અત્યંત પ્રકુપિત થએલા વાયુથી, અ-
ત્યંત પ્રકુપિત થએલા પિત્તથી, અત્યંત
પ્રકુપિત થએલા કફથી, અત્યંત પ્રકુપિત
થએલા ત્રણે દોષોથી, મનના દુઃખથી
અને વિપથી એમ છ પ્રકારનો ઉન્માદ
થાય છે. એ ઉન્માદોમાં તે તે પ્રકારને
પટે એવાં ઔષધો કરવાં.

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ.

તસ્ય સંપ્રાપ્તિમાહ ।

तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्नि-
वासं हृदयं प्रदूष्य । स्रोतांस्यधिष्ठाय म-
नोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥

અલ્પસત્ત્વસ્ય અલ્પસત્ત્વગુણસ્ય મલા
વાતાદયઃ બુદ્ધેર્નિવાસં હૃદયં પ્રદૂષ્યેતિ એ-
તેનાશ્રયસ્ય દુષ્ટચા તદાશ્રિતાયાઃ બુદ્ધે-
રપિ દુષ્ટિરુક્તા મનોવહાનિ સ્ત્રોતાંસિ હૃદ-
યાશ્રિતાનિ દશ એતાનિ વિશેષતો બોદ્ધ-
વ્યાનિ ॥ ચરકેણ તુ સકલશરોરસ્ત્રોતાં-
સ્યેવ મનોઽધિષ્ઠાનત્વેનોક્તાનિ પ્રમોહયન્તિ
વિહર્તાં કુર્વન્તિ ॥

થોડા સત્ત્વગુણવાળા માણસના વિ-
રૂઢ ભોજન આદિ નિદાનોથી દુષ્ટ થ-
એલા વાયુ આદિ મળેા બુદ્ધિના નિવા-
સરૂપ હૃદયને અને બુદ્ધિને પણ દૂષિત
કરી મનનું વહન કરનારા હૃદયમાં ર-

હેલાં દશ સ્રોતોમાં રહીને તુરત માણ-
સના ચિત્તને વિકૃતિ પમાડે છે.

ઉપરના વાક્યમાં મનનું વહન કર-
નારાં સ્રોતોની જ દશની સંખ્યા આપી
છે તે ઉપર વધારે ધ્યાન દેવા જવું છે.
કારણ કે ચરકે તો 'શરીરમાં જ સ્રોતો
છે તેઓ સઘળાં મનનું અધિષ્ઠાન છે'
એમ કહ્યું છે.

ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ.

उन्मादस्य सामान्यरूप-
लक्षणमाह ।

धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकु-
ला दृष्टिरधीरતા च । अवद्धवाक्यं हृद-
यश्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य
लिङ्गम् ॥

ધોવિભ્રમઃ શુક્તિકાયાં રજતજ્ઞાનમ્ ।
સત્ત્વપરિપ્લવઃ સત્ત્વં મનસ્તસ્ય ચાશ્લ્યમ્ ॥
અવદ્ધવાક્યં અસંવદ્ધભાષિત્વમ્ । શૂન્યં
સ્મૃતિશૂન્યમ્ ॥

બુદ્ધિનો છીપમાં રૂપું સમજવા વગેરે
વિભ્રમ, મનનું ચંચલપણું, દૃષ્ટિનું આ-
રેકાર વ્યાકુલપણું, અધીરપણું, અસંવદ્ધ
ભાષણ, અને હૃદયનું સ્મૃતિ રહિતપણું
એઓ ઉન્માદનાં સામાન્ય ચિન્હો છે.
વાયુસંબંધી ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક
સંપ્રાપ્તિ.

વાતિકોન્માદસ્ય નિદાનપૂ-
ર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

રૂક્ષોષ્ણશીતાન્નવિરેકધાતુક્ષયોપ-
વાસૈરનિલોઽતિવૃદ્ધઃ । ચિન્તાદિદુષ્ટ
હૃદયં પ્રદૂષ્ય બુદ્ધિ સ્મૃતિં ચાપ્યુપહન્તિ
શીઘ્રમ્ ॥

પ્રદૂપ્ય પ્રકર્ષેણ દૂપયિત્વા ॥

રૂક્ષ ઉષ્ણ તથા શીત અનોનાં લો-
જનોથી, વિરેચનથી, ધાતુઓના ક્ષયથી
અને ઉપવાસોથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો
વાયુ ચિતા વગેરેથી ખરાબ થએલા હ-
દયને અત્યંત દૂષિત કરીને યુક્તિને તથા
સ્મૃતિને પણ તુરત હણી નાખે છે.

વાયુસંબંધી ઉન્માદનું લક્ષણ.

તસ્યૈવ રૂપમાહ ।

અસ્થાનહાસ્યસ્મિતવૃત્તગીતવાગ-
ઙ્ગવિક્ષેપણરોદનાનિ । પારુપ્યકાર્શ્યા-
રૂણવર્ણતાશ્ચ જીર્ણે બલજ્ઞાનિલજસ્ય
રૂપમ્ ॥

અસ્થાનેડનવસરે । હાસ્યાદીનિ રોદ-
નાન્તાનિ જીર્ણે આહારે બલં વ્યાધેઃ ॥

પ્રસંગ વગર હસવું, પ્રસંગ વગર થોડું
હસવું, પ્રસંગ વગર નાચવું, પ્રસંગ વગર
ગાવું, પ્રસંગ વગર બોલવું પ્રસંગ વગર
અંગોને આમ તેમ નાખવાં, પ્રસંગ વ-
ગર રોવું, ગાળ લેળ દેવી, દુખળાપણું,
રાતા વર્ણવાળાપણું અને આહાર જીર્ણ
થાય ત્યારે વ્યાધિનું વધવું એ સંધળાં
વાયુસંબંધી ઉન્માદનાં લક્ષણો છે.

પિત્તસંબંધી ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક
સંપ્રાપ્તિ.

પૈત્તિકસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં
સંપ્રાપ્તિમાહ ।

અર્જીર્ણકટ્વમ્લવિદાહશીતૈર્મોજ્યૈશ્ચિ-
તં પિત્તમુદીર્ણવેગમ્ । ઉન્માદમત્યુ-
ગ્રમનાત્મકસ્ય હૃદિ સ્થિતં પૂર્વવદાથ
કુર્યાત્ ॥

દ્વિદેસ્થિતં પિત્તં ચિત્તં સક્ષિતં પુનઃ અ-
ર્જીર્ણકટ્વમ્લવિદાહશીતૈર્મોજ્યૈરુદીર્ણવેગં સત્
ઉન્માદં કુર્યાત્ પૂર્વવદ્વદયં પ્રદૂપ્યેત્યર્થઃ ॥

અસ્થિર યુક્તિવાળા માણસને હૃદ-
યમાં રહેલું સંચિત થએલું પિત્ત અ-
જીર્ણથી અને તીખાં ખાટાં વિદાહી તથા
ઉષ્ણ લોજનોથી પ્રકુપિત થઇ હૃદયને
અત્યંત દૂષિત કરીને અતિ ઉગ્ર ઉન્મા-
દને ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્તસંબંધી ઉન્માદનું લક્ષણ.

તસ્ય રૂપમાહ ।

અમર્પસંરમ્ભવિનગ્રભાવાઃ સન્તર્જ-
નાભિદ્રવણૌષ્ણરોપાઃ । પ્રચ્છાયશીતા-
ન્નજલાભિલાપાઃ પીતાસ્યતા પિત્તકૃત-
સ્ય લિઙ્ગમ્ ॥

અમર્પોડસહિષ્ણુતા સંરમ્ભ આરમ્ભટો
આહમ્બર इति यावत् । સન્તર્જનં પરિત્રાસનં
અભિદ્રવણં પલાયનં ઔષ્ણ્યં ગાત્રે ચોષ્ણો
દાહવિશેષઃ પ્રચ્છાય इत्यादि छायायां
શીતયોશ્ચાન્નજલયોરભિલાપઃ ॥

સહન નહિ કરનારપણું, ભારે આ-
ડુંબર, નાચું થઇ જવું, બીજને ત્રાસ
ઉપજાવવો, ભાગી જવું, ગાત્રમાં એક
બતનો દાહ, છાયાની ઇચ્છા, શીતલ
અન્નની ઇચ્છા, શીતલ જળની ઇચ્છા
અને મોહોડામાં પીળાપણું એટલાં પિત્તે
કરેલા ઉન્માદનાં લક્ષણો છે.

કરે કરેલા ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક
સંપ્રાપ્તિ.

શ્લૈષ્મિકસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં
સંપ્રાપ્તિમાહ ।

સંપૂરજૈર્મદવિચેષ્ટિતસ્ય સોષ્મા કફો

મર્મણિ સંપ્રવૃદ્ધઃ । તુદ્ધ સ્મૃતિશ્ચાપ્યુપ-
હન્તિ ચિત્તં પ્રમોહ્યન્ સંજનયેદ્વિકારમ્ ॥

સમ્પૂર્ણૈઃ ભોજનાદિભિઃ મન્દવિચેષ્ટિ-
તસ્ય વ્યાયામરહિતસ્ય સોપ્મા કફ ઇતિ
કફોઽપ્યુન્માદં કરિપ્યન્ પિત્તસાહાયમ-
પેક્ષતે વ્યાધિસ્વભાવાત્ મર્મણિ અત્ર મર્મશ-
બ્દેન હૃદયમુચ્યતે વિકારમુન્માદરૂપમ્ ॥

કસરત નહી કરનાર માણુસનો ભો-
જન વ્યાધિથી વૃદ્ધિ પામેલો પિત્ત સહિત
કફ હૃદયમાં યુક્તિને તથા સ્મૃતિને હુણી
નાખેછે અને ચિત્તને મોહયુક્ત કરીને
ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરેછે.

આ વચનમાં 'પિત્ત સહિત કફ'
કહ્યો તેથી એમ જણાયછે કે બ્યારે કફ
ઉન્માદ કરવાને તૈયાર થાયછે ત્યારે તેને
વ્યાધિના સ્વભાવને ક્ષીણે પિત્તની સ-
હાયતાની જરૂર પડેછે.

કફે કરેલા ઉન્માદનું લક્ષણ.

તસ્ય રૂપમાહ ।

વાક્ચેષ્ટિતં મન્દમરોચકથ નારી
વિવિક્તપ્રિયતા ચ નિદ્રા । હૃદિશ્ચલા-
લા ચ વલચ્ચભુક્તે નસ્વાદિ શૌલ્કચ્ચ
કફાત્મકે સ્યાત્ ॥

વાક્ચેષ્ટિતં મન્દં વચનમલપં નારીવિવિ-
ક્તપ્રિયતા નારીપ્રિયતા વિજનપ્રિયતા ચ
ભુક્તે સતિ બલં વ્યાધેઃ ॥

ઉન્માદ કફે કરેલો હોય તો ભાષણ
અસ્થ થાયછે, સ્ત્રીઓ ઉપર રૂચિ થાયછે,
એકાંતમાં રહેવાની રૂચિ થાયછે, નિદ્રા
આવેછે, હલ્કટી થાયછે, લાજ ઝરેછે,
જમ્યા પછી વ્યાધિનું ભેર વધેછે અને
નખ વગેરે વધારે ધોળાં થઈ જાયછે.

સાન્નિપાતિક ઉન્માદનું નિદાનપૂર્વક
લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકસ્ય નિદાનપૂર્વકં
લક્ષણમાહ ।

યઃ સાન્નિપાતપ્રભવોઽતિઘોરઃ સર્વેઃ
સમસ્તૈઃ સ તુ હેતુભિઃ સ્યાત્ । સર્વાણિ
રૂપાણિ વિભાત્તં તાદૃક્ વિરુદ્ધભૈપજ્ય-
વિધિર્વિવર્જ્યઃ ॥

સ સાન્નિપાતિક ઉન્માદઃ સાન્નિપાતગ્રહ-
ણેનૈવ સર્વાત્મકલ્લં લબ્ધં પુનઃ સર્વૈરિતિ ય-
ત્કલં તદ્રજસ્તમઃપ્રાપ્ણાર્થે તેન રજસ્તમો-
મિલિતા इत्यર્થઃ । તેન વાતાદયો રજસ્તમો-
ભિર્મનોદોષૈર્મિલિતાઃ । સમસ્તૈશ્ચ નિદાનૈઃ
કુપિતા ઉન્માદં જનયન્તિ ॥ સર્વૈર્હેતુભિઃ સ-
મસ્તૈર્મિલિતૈઃ સ્યાત્ યતોઽન્યો વ્યાધિઃ સ-
ર્વૈર્હેતુભિર્મિલિતૈરેવ ભવતીતિ નિયમો નારિત ।
અયં તુ વ્યાધિપ્રભાવાત્સર્વૈર્હેતુભિર્મિલિતૈઃ
સ્યાત્ । તાદૃગુન્માદઃ વિરુદ્ધભૈપજ્યવિધિ-
રિતિ કોઽર્થઃ ॥

ત્રિદોષજે પ્રત્યેકં વાતાદેઃ પ્રત્યનીકા
ચિકિત્સા કાર્યા । સા ચ પરસ્પરવિરોધિની
ત્રિદોષં હન્તિ કિલ્લિદેવ દ્રવ્યં આમલકાદિ
નચાત્ર યૌગિકં વ્યાધિપ્રભાવાદત્ત એવ વિવ-
ર્જ્યઃ ન ચિકિત્સ્ય इत्यર્થઃ ॥

સધળાં નિદાનેથી પ્રકાપ પામેલા
અને રક્તેગુણુ તથા તમોગુણુરૂપ મનના
દોષોની સાથે મળેલા વાત, પિત્ત અને
કફ એ ત્રણે દોષોથી જ અત્યંત ઘોર
ઉન્માદ થાયછે તે સાન્નિપાતિક ઉન્માદ
કહેવાયછે કે જ્યાં સધળાં લક્ષણો જો-
વામાં આવેછે. બીજે ત્રિદોષજન્ય

વ્યાધિ સઘળા હેતુઓ મળવાથીજ થાય છે એવો નિયમ નથી પણ આ સાન્નિપાતિક ઉન્માદ તો સઘળા હેતુઓ મળવાથીજ થાય છે એવો તેનો સ્વભાવ છે. આ ઉન્માદમાં જે કાંઈ ઔષધ કરવામાં આવે તે વિરૂદ્ધ પડે છે માટે આ ઉન્માદની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ખીજા ત્રિદોષજન્ય વ્યાધિમાં વાયુ આદિ પ્રત્યેક દોષની સામાવળીયાપણું ધરાવનારી ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે અને તે ચિકિત્સા એક ખીજા દોષોથી વિરૂદ્ધ થાય છે. આ ઉન્માદમાં તો ત્રણે દોષોની સરખી પ્રબલતા હોય છે માટે તેમાં એક ખીજા દોષોથી વિરૂદ્ધ ચિકિત્સા કામ કરે એમ નથી. આમળાં વગેરે ડાઘકજ દ્રવ્ય ત્રણે દોષોને એકંદર મટાડે છે પણ તે દ્રવ્ય આ ઉન્માદમાં વ્યાધિના સ્વભાવને ક્ષીણે ઉપયોગી થઈ શકે એમ નથી માટે આ ઉન્માદની ચિકિત્સા ન કામીજ બપ છે.

મનના દુઃખથી થએલા ઉન્માદનું દૂરનું નિદાન.

મનોદુઃસ્વજસ્ય વિપ્રકૃષ્ટં
નિદાનમાહ ।

ચૌરૈર્નેન્દ્રપુરુષૈરિરિભિસ્તયાન્યૈર્વિત્રાસિતસ્ય ધનવાન્ધવસંક્ષયાદ્વા । ગાઢં ક્ષતે મનસિ ચ પ્રિયયા રિરંસોર્જાયિત ચોત્કટતરો મનસો વિકારઃ ॥

અન્યૈઃ હિત્વાદિભિઃ ગાઢમતિશયેન ક્ષતેઽભિહતે પ્રિયયા પ્રાણુમશક્યયા રિરંસોઃ પુરુષસ્ય વિકાર ઉન્માદરૂપઃ ॥

ચૌરોએ, રાજાનાં માણસોએ, શત્રુ-

ઓએ કે ખીજા લોકોએ ત્રાસ ઉપજાવવાથી અથવા ધનનો કે પાંધવનો નાશ થવાથી મન બહુજ ધાયલ થતાં અથવા જેને પામી ન શકાય એવી ડાઘ પ્યારીની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી મન બહુજ ધાયલ થતાં થતાં અતિ પ્રબલ ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે.

મનના દુઃખથી થએલા ઉન્માદનું લક્ષણ.

તસ્ય રૂપમાહ ।

ચિત્રં વ્રવીતિ ચ મનોઽનુગતં વિસંજો ગાયત્થયો હસતિ રોદિતિ ચાતિમૂઢઃ ॥

ચિત્રમાશ્ચર્યં મનોઽનુગતં ગોપ્યમપિ વિસંજો વિરુદ્ધજ્ઞાનઃ । અતીવ મૂઢઃ અતીવ જ્ઞાનશૂન્યઃ । અત્ર વિકલ્પો બોદ્ધવ્યઃ ॥

મનના દુઃખથી ઉન્માદ થયો હોય તો વિપરીત જ્ઞાનવાળો અથવા જ્ઞાનથી અત્યંત રહિત થએલો પુરૂષ વિચિત્ર પ્રકારનું બોલે છે, મનમાં રહેલી, ગુણ વાતને પણ બોલી નાખે છે, ગાય છે, હસે છે અને રૂવે પણ છે.

વિપથી થએલા ઉન્માદનું લક્ષણ.

વિપજસ્ય રૂપમાહ ।

રક્તેક્ષણો હતવલેન્દ્રિયભાઃ સુદીનઃ જ્યાવાનનો વિપકૃતે તુ ભવેત્પરામુઃ ॥

પરામુઃ મૃતઃ ॥

જેને વિપથી ઉન્માદ થયો હોય તે માણસની આંખો રાતી થઈ બપ છે, બળ ઈન્દ્રિયો તથા કાંતિ હણાઈ બપ છે, મોહોડું કાણુ થઈ બપ છે અને મન અ-

ત્યંત દીન થઈ જાયછે. આ માણસ જીવતો નથી.

ઉન્માદનું અરિષ્ટ.

અરિષ્ટમાહ ।

અવાચ્યુલ્લસ્તૂનમુલ્લો વા ક્ષીણમાસ-
વલોનરઃ । જાગરૂકો હાસન્દેહમુન્મા-
દેન વિનશ્યતિ ॥

જે માણસ મોહોડું નીચુંજ રાખતો
હોય અથવા ઉંચુંજ રાખતો હોય, જા-
ગ્યાજ કરતો હોય તથા જેનું માંસ અને
ખજ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તે માણસ
ઉન્માદથી અવશ્ય મરી જાયછે.

દેવ વગેરેએ કરેલા ઉન્માદનું
સામાન્ય લક્ષણ.

અથ દેવાદિકૃતસ્યોન્માદસ્ય સા-
માન્યં લક્ષણમાહ ।

અમર્ત્યવાગ્વિક્રમવીર્યચેષ્ટો જ્ઞાનાદિ-
વિજ્ઞાનવલાદિયુક્તઃ । પ્રકોપકાલો નિ-
યતથ્થ યસ્ય દેવાદિજન્મા મનસો
વિકારઃ ॥

અમર્ત્યવાગ્વિક્રમવીર્યચેષ્ટઃ ન મર્ત્યસ્યેવ
વાગાદ્યો યત્ર સઃ વિક્રમઃ પરાક્રમઃ વીર્યં
શૌર્યં જ્ઞાનાદિવિજ્ઞાનવલાદિયુક્તઃ જ્ઞાનં
બુદ્ધિઃ આદિપદેન તદ્વેદાઃ મેધાવિચારણા-
સ્મૃત્યાદયો ગૃહ્યન્તે । વિજ્ઞાનં શિલ્પાદિ-
વિપયકં જ્ઞાનં બલં ચેષ્ટાપાટવમ્ । આદિ-
પદેનાભિમાનાદિ ગૃહ્યન્તે નિયતઃ વક્ષ્યમાણ-
તિથ્યાદિભિઃ મનોવિકાર ઉન્માદઃ ॥

જેના મનને વિકાર (ઉન્માદ) દેવ
આદિએ કરેલો હોય તે માણસનાં
ભાષણ, પરાક્રમ, શૌર્ય અને ચેષ્ટા મા-

ણસના જેવાં હોતાં નથી અને એ મા-
ણસ બુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, ધારણશક્તિ,
સ્મૃતિશક્તિ, કારીગરી વગેરેનું જ્ઞાન,
ખજ તથા અભિમાન ઇત્યાદિકથી યુક્ત
થાયછે. આ ઉન્માદના પ્રકાપને સમય
અમુક તિથિ વગેરેમાં નિયમિતજ હો-
યછે કે જે આગળ કેહેવામાં આવશે.

દેવના આવેશનાળાનું લક્ષણ.

તત્ર દેવાવિષ્ટસ્ય લક્ષણમાહ ।

સન્તુષ્ટઃ શુચિરતિદિવ્યમાલ્યગન્ધો
નિસ્તન્દ્રોપ્યવિતથસંસ્કૃતપ્રમાપી । તેજ-
સ્વી સ્થિરનયનો વરપ્રદાતા બ્રહ્મણ્યો
ભવતિ નરઃ સ દેવજુષ્ટઃ ॥

અતિદિવ્યમાલ્યગન્ધઃ । અતિશયેન
દિવ્યસ્ય માલ્યસ્યેવ ગન્ધો યસ્ય સઃ ।
નિસ્તન્દ્રો નિદ્રારહિતઃ અવિતથં સત્યં બ્ર-
હ્મણ્યઃ બ્રાહ્મણમક્તઃ ॥

જેમાં દેવને આવેશ થયો હોય તે
માણસ સંતોષી થાયછે, પવિત્ર રહેછે,
અત્યંત દિવ્ય પુષ્પોના જેવા સુગંધવાળો
થાયછે, નિદ્રાથી રહિત થાયછે, સાચે-
સાચી સંસ્કૃત ભાષા બોલેછે, તેજસ્વી
થાયછે, સ્થિર નેત્રવાળો થાયછે, વરદાન
આપેછે અને બ્રાહ્મણોની ભક્તિ કરેછે.

દૈત્યના આવેશનાળાનું લક્ષણ.

દૈત્યાવિષ્ટમાહ ।

સંસ્વેદી દ્વિજગુરુદેવદોષવક્તા જિ-
હ્વાક્ષો વિગતભયો વિમાર્ગદષ્ટિઃ । સ-
ન્તુષ્ટો ભવતિ ન ચાન્નપાનજાતેર્દુષ્ટાત્મા
ભવતિ સ દેવશત્રુજુષ્ટઃ ॥

વિમાર્ગદષ્ટિઃ કુમાર્ગરતઃ દુષ્ટાત્મા દુષ્ટ-
સ્વમાવઃ ॥

જમાં દૈત્યનો આવેશ થયો હોય તે માણસને પસીનાથી વ્યામ થાયછે, બ્રાહ્મણોની ગુરૂઓની તથા દેવતાઓની નિંદા કરેછે, વાંધી આંખોવાળો થાયછે, ઠાઠથી ખીતો નથી, કુમાર્ગમાં રૂચિ રાખેછે, ઠાઠ અન્નપાનોથી સંતુષ્ટ થતો નથી અને દુષ્ટ સ્વભાવવાળો યદ્ જાયછે.

ગંધર્વના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

ગન્ધર્વાવિષ્ટમાહ ।

દ્વષ્ટાત્માપુલિનવનાન્તરોપસેવી સ્વાચારઃ પ્રિયપરિમીતગન્ધમાલ્યઃ । નૃસન્ વૈ પ્રહસતિ ચારુ ચાલ્પશબ્દં ગંધર્વગ્રહપરિપીઢિતો મનુષ્યઃ ॥

દ્વષ્ટાત્મા દ્વષ્ટજીવાત્મા પુલિનં તોયોત્પિતં તટં વનાન્તરં વનમધ્યન્તયોઃ સેવો ચારુ ચાલ્પશબ્દમિતિ હસનક્રિયાવિશેષણમ્ ગંધર્વના વળગાડથી પીડાએલો માણસ પ્રસન્ન અંતઃકરણવાળો રહેછે, બ્રહ્મશયોના તટોનું તથા વનનાં મધ્યેનું સેવન કરેછે, સારી રીત રાખેછે, ગાયન મુગંધ તથા પુષ્પ એઓ ઉપર પ્રેમ રાખેછે, અને નાચતો નાચતો થોડા શબ્દવાણું સુંદર હાસ્ય કરેછે.

યક્ષના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

યક્ષાવિષ્ટમાહ ।

તામ્રાક્ષઃ પ્રિયતનુરક્તવસ્ત્રધારી ગમ્भीરો દૃતગતિરલ્પવાક્ સહિષ્ણુઃ । તેજસ્વી વદતિ ચ કિં દદામિ કસ્મૈ યો યક્ષગ્રહપરિપીઢિતો મનુષ્યઃ ॥

જે માણસ યક્ષના વળગાડથી પીડાએલો હોય તે માણસ ગંભીર થાયછે, રાત્રી આંખોવાળો થાયછે, ધ્યાન ઝીણું

તથા રંગેલાં વસ્ત્રો પેહેરેછે, તુરત ચાલનાર થાયછે, થોડું બોલેછે, સહન કરનાર થાયછે, તેજસ્વી થાયછે અને 'કયા માણસને શું આપું' એમ બોલેછે.

પિતૃના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

પિત્રાવિષ્ટમાહ ।

પ્રેતાનાં સ દિશતિ સંસ્તરેષુ પિષ્ઠાન્ શાન્તાત્મા જલમપિ ચાપસવ્યવસ્ત્રઃ । માંસેષ્પુસ્તિલશુઢપાયસાભિલાપી તદ્રક્તો ભવતિ પિતૃગ્રહાભિજુષ્ટઃ ॥

પ્રેતાનાં મૃતાનાં પિતૃનાં દિશતિ દદાતિ । અપસવ્યવસ્ત્રઃ દક્ષિણસ્કન્ધકૃતોત્તરીયઃ ॥

પિતૃના વળગાડવાળો માણસ દર્ભ વગેરે પાથરીને તેઓ ઉપર પોતાના મરીગએલા પૂર્વજોને પિંડ આપેછે, શાંત અંતઃકરણવાળો રહેછે, અપસવ્ય એટલે જમણા ખભા ઉપર વસ્ત્ર રાખીને પૂર્વજોને જળ પણુ આપેછે, માંસ તલગોળ તથા દુધપાક ખાવાની ઇચ્છા કરેછે અને પિતૃઓની ભક્તિ કરેછે.

નાગના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

નાગાવિષ્ટમાહ ।

ચસ્તૂર્વ્યા પ્રસરતિ સર્પવત્કદાચિત્ સૃક્ષિણ્યૌ મુહુરપિ જિહવાવલેદિ ક્રોધાલ્લુર્ધતમધુદુગ્ધપાયસેષ્પુર્વિજ્ઞેયઃ સ સ્વલ્ભુજન્મને જુષ્ટઃ ॥

પ્રસરતિ સ સર્પવત્ ઝરસા ચલતિ સૃક્ષિણ્યૌ ઓષ્ટપ્રાન્તૌ ॥

સર્પના વળગાડવાળો માણસ ઠાઠ સમયે સર્પની પેઠે પૃથ્વીમાં છાતી ધ-

સેડીને ચાલેછે, વારવાર જીભથી ગલોટાં ચાટયા કરેછે, ક્રોધવાળો થાયછે અને મધ, ધી, દુધ તથા દુધપાક એજોની ઇચ્છા કરેછે.

રાક્ષસના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

રાક્ષસાવિષ્ટમાહ ।

માંસામૃકવિવિધમુરાવિકારલિપ્સુ-
નિર્લજ્જો મૃશમતિનિદુરોડતિશૂરઃ ।
ક્રોધાહ્લૌર્વિવિધવલોનિશાવિહારી શૌચ-
દ્વિહ્ ભવતિ સ રાક્ષસૈર્ગૃહીતઃ ॥

અતિનિદુરો નિર્દય ॥

રાક્ષસોના વળગાડવાળો માણસ માં-
સને, લોહીને તથા અનેક પ્રકારના મ-
ધના વિકારોને ઇચ્છેછે, અત્યત નિ-
ર્લજ્જ થાયછે, અત્યત નિર્દય થાયછે,
અત્યત શૂર થાયછે, ક્રોધી થાયછે, અ-
નેક પ્રકારનાં બળવાળો થાયછે, રાતનો
કૃશ્યા કરેછે, અને પવિત્રતાનો દ્વેષ કરેછે.
બ્રહ્મરાક્ષસના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

બ્રહ્મરાક્ષસાવિષ્ટમાહ ।

દેવવિમનુરુદ્ધેપી વેદવેદાન્નિન્દકઃ ।

આત્મપીડાકરોડહિંસો બ્રહ્મરાક્ષસસે-
વિતઃ ॥

અહિંસા અહિંસાશીલ ॥

બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડવાળો માણસ
દેવતાનો, બ્રાહ્મણનો તથા ગુરુનો દ્વેષ ક-
રેછે, વેદની તથા વેદનાં અગોની નિંદા
કરેછે અને બીજા કોઈને મારતો નથી
પણ પોતાના ગરીરને પીડા કરેછે.

પિશાચના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

પિશાચાવિષ્ટમાહ ।

ઉદ્ભ્રમઃ કૃશપરુષો ત્રિરુદ્ધભાષી દુ-
ર્ગન્યો મૃશમથુચિસ્તયાતિલોલઃ । વદા-

શી વિજનવનાન્તરોપસેવી વ્યાચેષ્ટ-
સતિ રુદન્ પિશાચજુષ્ટઃ ॥

ઉદ્ભ્રમઃ નમ્રઃ દિગમ્બર ઇતિ વિદેહવ-
ચનાત્ કૃશો નિર્માસઃ । પરુષો રૂક્ષઃ અ-
તિલોલઃ સર્વસ્મિન્નમ્નપાનાદૌ લોલુપઃ વ્યાચે-
ષ્ટન્ વિરુદ્ધમાષ્ટન્ ॥

પિશાચના વળગાડવાળો માણસ
નાગો થાયછે, માંસ રહિત થઈ જાયછે,
વિરુદ્ધ ભાષણ કરેછે, દુર્ગંધવાળો થાયછે,
અત્યત અપવિત્ર રહેછે, રૂક્ષ થાયછે,
સઘળાં અન્નપાનોમાં લંપટ થાયછે, ગ્રાહું
ખાયછે, નિર્ગન સ્થલોને તથા વનોના
મધ્યોને સેવેછે અને વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરતો
કરતો તથા રોતો રોતો ખાસ પામેછે.

હિંસક રાક્ષસ વગેરે વળગવાનું

કારણ.

હિંસૈર્ગ્રહણમાહ ।

અથુચિં મિન્નમર્યાદં ક્ષતં વા યદિ
વાક્ષતમ્ । હિંસાહિસાવિહારાર્થં સત્કાર્-
યાર્થમથાપિ વા ॥

ગૃહ્ણતીતિ શેષઃ ॥

જો માણસ અપવિત્ર રહેનાર અને
મર્યાદાને તોડનાર હોય તે માણસ ધ-
વાએલો હોય અથવા નહીં ધવાએલો
હોય તોપણ રાક્ષસ વગેરે હિંસક જ-
તિઓ તે માણસને મારી નાખવા વાસ્તે
અથવા તેની પાસેથી પોતાની પૂજા ક-
રાવવાને વાસ્તે તેને પકડેછે.

મારી નાખવાને વાસ્તે પકડેલાનું
લક્ષણ.

તત્ર હિંસાર્થગૃહીતસ્ય

લક્ષણમાહ ।

સ્થૂલાક્ષો દૃતમટનઃ સફેનવામી નિ-

દ્રાહ્નઃ પતતિ ચ કમ્પતે ચ યોડતિ ।
યશ્ચાદ્રિદ્વિરદનગાદિવિચ્ચુતઃ સ્વાત્
સોડસાધ્યો ભવતિ તથા ત્રયોદશેડ્વદે ॥

યશ્ચાદ્રિદ્વિરદનગાદિવિચ્ચુતઃ સ્વાત્
સોડસાધ્યો ભવતિ તથા ત્રયોદશેડ્વદે ॥

પર્વત ઉપરથી, હાથી ઉપરથી વૃક્ષ
વગેરે ઉપરથી ભીત ઉપરથી ઠ મેડી
વગેરે ઉપરથી પડેલા માણસને રક્ષસ
આદિ હિંસક જાતિઓ વળગે છે ત્યારે તે
માણસ જાડી આંખોવાળો થઈ જાય છે,
વેગથી ચારેકાર કૃત્યા કરે છે, ક્ષીણવાળું
વમન કરે છે, હંધ્યા કરે છે, પડી જાય છે
અને અત્યંત ક્રુણ્યા કરે છે. આ માણ-
સનો ઉન્માદ અસાધ્ય થાય છે. દેવ આ-
દિના વળગાડવાળા સર્વે લોકોનો ઉન્માદ
તેરમે વર્ષે અસાધ્ય થાય છે.

દેવ આદિનો આવેશ થવાનો સમય.

દેવાદીનામાવેશસમયમાહ ।

દેવગ્રહાઃ પૌર્ણમાસ્યામસુરાઃ સન્ધ્ય-
ચોરપિ । ગન્ધર્વાઃ પ્રાયશોડ્વમ્યાં ય-
ક્ષાશ્ચ પ્રતિપત્તિયૌ । પિતરઃ કૃષ્ણપક્ષે
ચ પશ્ચમ્યામપિ ચોરગાઃ । રક્ષઃપિશા-
ચા રાત્રૌ ચ ચતુર્દશ્યાં વિશન્તિ હિ ॥

કૃષ્ણપક્ષેડગાવાસ્યાવાં પ્રાયશઃ યદ-
ન્યત્રાપિ । તિથ્યભિધાનપ્રયોજનં લક્ષણાર્થં
તત્ર તિથૌ ચ વલિદાનાર્થમ્ ॥

ઘણું કરી દેવતાઓ પુનઃમને દિવસે,
દૈત્યો ખત્રે સંધ્યાકાળમાં, ગંધર્વો આઠ-
મને દિવસે, યક્ષો પડવાને દિવસે, પિ-
તૃઓ કૃષ્ણપક્ષમાં, સર્પો પાંચમને દિવસે

અને રક્ષસો તથા પિશાચો ચઉદશની
રાતે વળગે છે.

પિતૃઓ ઘણું કરીને કૃષ્ણપક્ષની અ-
માવાસ્યાને દિવસે વળગે છે અને ઠાઈ
સમયે બીજી તિથિઓમાં પણ વળગે છે.
લક્ષણ સમજાવવાને વાસ્તે અને તે તે
તિથિઓમાં અગિદાન કરાવવાને વાસ્તે
તિથિઓ કહી છે.

દેવ આદિ લોકો માણસના શરીરમાં
પ્રવેશ કરતા દેખાતા નથી
તેમાં દૃષ્ટાંત.

નનુ યદિ દેવાદયો વિશન્તિ
તદા વિશન્તસ્તે દ્વયન્તે
કથં નેત્યત આહ ।

દર્પણાદીન્ યથા છાયા શીતોષ્ણ
પ્રાણિનો યથા । સ્વમણિં માસ્કરાચિશ્ચ
યથા દેહે ચ દેહધૃક્ ॥

વિશન્તિ ચ ન દશ્યન્તે ગ્રહાસ્તદ્ર-
ચ્છરીરિણાં દર્પણાદીનિત્વાદિશવ્દેનાન્ય-
દપિ નિર્મલદ્રવ્યં જલતૈલાદિદ્રવદ્રવ્યશ્ચ
ગૃહાતે છાયા પ્રતિબિમ્બં સ્વમણિઃ સૂર્યમણિઃ
દેહધૃક્ જીવાત્મા ॥

દેવ આદિ લોકો માણસના શરી-
રમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ પેસતા
દેખાતા કેમ નથી? એવી ઠાઈ શંકા
કરે તો તેના સમાધાનને વાસ્તે કહ્યું છે
કે “જમ દર્પણ અથવા જળકે તેલ
આદિ દ્રવ પદાર્થો એઓમાં છાયા (પ્ર-
તિબિમ્બ) પ્રવેશ કરે છે પણ પ્રવેશ કરતી
દેખાતી નથી, જમ ટાઠ તથા ગરમી
માણસોના શરીરમાં પેસે છે પણ પ્રવેશ
કરતી દેખાતી નથી, જમ સૂર્યની પ્રભા
આગીઆ નામના કાચમાં પ્રવેશ કરે છે

पशु प्रवेश करती देखाती नहीं અને
 लभ एव शरीरमां प्रवेश करेछे पशु
 प्रवेश करतो देખतो नहीं तेम देव
 आदि लोका पशु शरीरमां प्रवेश करेछे
 पशु प्रवेश करता देखाता नहीं.”

उन्मादनी चिकित्सा .

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

वातिके स्नेहपानं माक् विरेकः पि-
 त्तसम्भवे । कफजे वमनं कार्यं परो
 वस्त्यादिकः क्रमः । यच्चोपवीक्ष्यते
 किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् । उन्मा-
 दे तच्च कर्त्तव्यं सामान्यं दोषदूष्ययोः
 जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विपमेभ्यश्च तं सदा ।
 रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरं
 हि तत् ॥

तज्जलादि ॥

ब्राह्मी कूप्माण्डी फलबीजरजःश-
 द्दपुष्पिकास्वरसाः । दृष्टा उन्मादहतः
 पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥

अयमर्थः । ब्राह्मी रसः तोला ४ कु-
 छचूर्णं माप २ मधु अष्टौ मापाः ८ पेयाः ।
 इत्येको योगः । कूप्माण्डवीजचूर्णमापा ८
 कुष्ठचूर्णमाषौ २ अयं द्वितीयो योगः ।
 शद्वपुष्पी स्वरसं पलैकं १ कुष्ठचूर्णं माप-
 द्वयं २ मधुनः अष्टौ मापाः । पेयाः ।
 तृतीययोगः ॥

सिद्धार्थको हिङ्गुवचा करञ्जो देव
 दारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता क-
 टभीत्वक् कटुत्रयम् । समांशानि भिय-
 ङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् । वस्तमूत्रेण
 पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् । नस्यमा-
 लेपनश्चैव स्नानमुदूर्त्तनं तथा । अपस्मा-

रविपोन्मादकृत्याऽलक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते
 सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तदर्धकृत् ॥
 सिद्धार्थकादि ॥

श्रूयादिष्टविनाशश्च दर्शयेदद्भुतानि
 च । वद्धं सर्पपतैलाक्तं रक्षेदुत्तानमातपे
 कपिकच्छायवा तप्तैर्लाहृतैलजलैः स्पृ-
 शेत् । कशाभिस्ताडयेत्तं वा सुवद्धं वि-
 जने गृहे । सर्पेणोद्धृतदंतेन दंशेत् सिंहै-
 र्गजैश्च तम् । त्रासयेत् शस्त्रहस्तैश्च शत्रु-
 भिस्तस्करैस्तथा । अथवा राजपुरुषा
 वहिर्नीत्वा सुसंयतम् । त्रासयेद्युर्वर्धरेनं
 तर्जयन्तो नृपाङ्गया । देहदुःखभयेभ्योहि-
 यतः प्राणभयं भवेत् । ततस्तस्य शमं
 याति सर्वतो विभ्रतं मनः । इष्टद्रव्यवि-
 नाशेन मनोयस्याभिहन्यते । तस्य तत्स-
 द्दशमास्या ज्ञात्वाश्वसैः शमन्नयेत् ।
 श्यूपणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
 शिरीषस्य करञ्जस्य बीजं गौराश्च सर्प-
 पाः । गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वार्त्तनेत्राञ्जने
 हिता । हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चातु-
 र्थकं ज्वरम् ॥

श्यूपणमञ्जनम् ॥

कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोदे द्वे जीरके
 त्रीणि कटूनि पाठा । माङ्गल्यपुष्पी च
 समान्यमूनि सर्वैः समानाश्च वचां वि-
 चूर्ण्य । ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाव्यं
 वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् । अक्ष-
 प्रमाणं मधुना घृतेन लिङ्गाक्षरः सप्त
 दिनानि चूर्णम् ॥

माङ्गल्यपुष्पी शद्वपुष्पी शद्वहा हृली-
 तिलोके ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं
पुरा । हिताय सर्वलोकानां दुर्मेधानां
विचेतसाम् । एतस्याभ्यासतः पुंसां
बुद्धिर्मेधा धृतिः स्मृतिः । सम्पत्तिः
कविताशक्तिः प्रवर्द्धन्वोत्तरोत्तरम् ॥

सारस्वतचूर्णम् ॥

विश्वाजमोदरजनीद्वयसैन्धवोग्राय-
ष्ट्यादकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् । चूर्णं
प्रभातसमये लिह्यतः सर्वापिर्वाग्देवता
निवसति स्वयमेव वक्त्रे ॥

विश्वाद्यचूर्णम् ॥

काये विचूर्णिते क्षिप्त्वा तत् पौडश-
गुणं जलम् । पादशोषं प्रकर्षव्ययेप
काथविधिः स्मृतः । दशमूली तथा रा-
स्त्रा वातारिस्त्रिष्टता बला । मूर्वा शता
वरी चेति काथ्यैस्तु कुडवैः पृथक् ।
कृतैः काथैर्घृतप्रस्यद्द्वयं मृदाग्निना पचेत्
कल्कीकृतैर्वक्ष्यमाणद्रव्यैः सम्यक् पुनः
पचेत् । विशाला त्रिफला कौन्ती देव-
दार्वेलवालुकम् । स्थिराऽनन्ता रज-
न्यौ द्वे त्रियङ्गुः सारिवाहयम् । नीलो-
त्पलैला मञ्जिष्ठा दन्ती दाडिमकेसरम् ।
विडङ्गं ह्यग्निपत्री च कुष्ठं चन्दनपत्रके ।

अग्निपत्री अग्निनैतीति लोके अगियां
इति च ॥

तालीशपत्रं बृहती मालतीकुसुमं नव-
म् । अष्टाविंशतिभिः कल्कैरैतैः कर्पमितैः
पृथक्चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचेत्
घृतम् । महाचेतसनाभेदं सर्वचेतोविका-
रनुत् । अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽश्रौ
ज्वरकासयोः । वातरक्ते प्रतिश्याये शोषे

काश्ये तृतीयके । मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले
विसर्पाभिहतोषु च । पाण्ड्यामये तथा
कण्ठ्यां विषे मेहे गरेऽपि च । देवादि-
हतचित्तानाद्ब्रह्मदानामचेतसाम् । शस्तं
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
हन्ति भ्रमं मदं मूच्छां मेधास्मृतिम-
तिप्रदम् ॥

महाचेतस घृतम् ॥

वायुञ्चे करेला उन्मादभां प्रथम स्ने-
हन करावीने, पित्तो करेला उन्मादभां
प्रथम विरेचन आपीने अने कङ्गे करेला
उन्मादभां प्रथम वमन करावीने पछी
पीयङ्गरी भारवा वगेरे चिकित्साञ्चो
करवी.

वाधना दरदभां दोषोने वास्ते तथा
दोषोथी दूषित थञ्जेला धातुञ्जोने वास्ते
ने कांथ चिकित्सा केहेवाभां आवशे ते
सधणी चिकित्सा उन्मादभां पशु करवी.

उन्मादवाणा भाषुसने जणथी, अ-
श्लिथी, वृक्षोथी, पर्वतोथी तथा भीष्म
विषम प्रदेशो वगेरेथी सर्वदा यलपूर्वक
अयावयो जेधञ्जे. कारणु के अजे जण
अने अग्नि वगेरे तुरतज भरणु नीप-
णवनारां छे.

आर तोलां बार आदबीने रस, आर
यशोहीबार कठनुं यूर्णु अने अडतालीश
यशोही बार मध अञ्जोने मिश्रित क-
रीने पीवाथी उन्मादने नाश थञ्जेला
जेवाभां आञ्जोछे.

अडतालीश यशोही बार दोषांनां
भीष्मनुं यूर्णु अने आर यशोही बार क-
ठनुं यूर्णु अञ्जोने मधभां मिश्रित क-

રીને ખાવાથી ઉન્માદનો નાશ થએલો જ્ઞેવામાં આંચોછે.

આર તોલાં ભાર શંખાવળીનો સ્વ-રસ, આર ચણેાઠી ભાર કઠંતું ચૂર્ણ અને અડતાલીશ ચણેાઠી ભાર મધ એએને મિશ્રિત કરીને પીવાથી ઉન્માદનો નાશ થએલો જ્ઞેવામાં આંચોછે.

સિદ્ધાર્થકવાદિ.

સર્પપ, હાંગ, વજ, કાકચીઆ, દે-વદાર, મંજીઠ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કૂટકડી, માલકાંકણી, તજ, મુંઠ, મરી, પીપળ, ધણીલાં, સરસડીયા, હળદર અને દારૂહળદર એએને સમભાગે લઈ ખકરાના મૂત્રમાં વાટીને ઔષધ કરવું. આ ઔષધનો પીવામાં, આંજવામાં, નસ્થમાં, લેપનમાં, નાહાવામાં અને શરીરપર ચાળવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી વાઈ, વિપ, ઉન્માદ, અભિચાર, અલક્ષ્મી, જ્વર, અને ભૂ-તનો ભય ટળી જાયછે. આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવાથી રાજદ્વારમાં પણ સાડ થાયછે. આ ઔષધથી પકાવેલું ઘી ગો-મૂત્ર સહિત ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી પણ એટલાં કામો થાયછે.

ધાસ્તી દેખાડવાવિધે.

જે માણસને ઉન્માદ થયો હોય તેની પાસે તેના પ્રિયનો વિનાશ થવાની ખોટી વાતો કરવી, એ માણસને અદ્-ભુતો દેખાડવાં, ખાંધી સરસીયા તેલથી ખરડીને તડકામાં ચત્તો સુવાડવો, શરીરમાં કૌચાનો સ્પર્શ કરવો, તપાવેલાં લોહાંધી તેલથી કે જળથી સ્પર્શ કરવો, નિર્જન ધરમાં સારી પેઠે આખકાથી મારવો, જનાદાંત કાહાડી લીધા હોય એવો

સર્પ કરડાવવો, સિંહોથી તથા હાથીઓ-થી ખીવડાવવો, શત્રુઓથી તથા ચોરો-થી ખીવડાવવો અથવા રાજના નોક-રોએ રાજની આજ્ઞા લઈ તે માણસને ગામ ખાહાર લઈ જઈ ખૂખ ખાંધી તિ-રસ્કાર કરતાં કરતાં મારી નાખવાની ધાસ્તી ખતાવવી. કારણ કે ભય લાગ-વાથી અને શરીરઉપર દુઃખો પડવાથી પ્રાણ જવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થાયછે અને એ ધાસ્તીથી ઉન્માદવાળાનું ગ-એલી વસ્તુ જ્ઞેવી ખીજી વસ્તુ દેવી. જેનું મન દોષ ધ્યારી વસ્તુના વિના-શથી અભિધાત પામેલું હોય તે માણ-સને વિચાર કરી તે વસ્તુના જ્ઞેવી ખીજી વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવીને આશ્વાસનાપૂ-ર્વક તેના મનને શાંત કરવું. સઘળી રીતે ખગડીગયેલું મન શાંત થાયછે.

ચૂપણાંજન.

મુંઠ, મરી, પીપળ, હાંગ, લૂણ, વજ, કડું, સરસડીયાનાં ખીજ, કાક-ચીઆ અને ઘોળા સર્પ એએને ગોમૂ-ત્રમાં વાટી તેઓની વાટ કરીને નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો તેથી ઉન્માદ, વાઈ અને તરીયો તાવ મટી જાયછે.

સારસ્વત ચૂર્ણ.

કઠ, આસોદ, સંધવ, ઘોડી અજમોદ, જીરું, શાહાજીરું, મુંઠ, મરી, પીપળ, કાળી પાડ, અને શંખાવળી એએને સ-મભાગે લઈ અને એ સઘળા પદાર્થોના જટલી વજ લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે સઘળા ચૂર્ણને બ્રાહ્મીના રસની ત્રણ ભા-વનાઓ દેવી. એ ચૂર્ણ સુકાય ત્યારે તેમાંથી એક એક તોલાં ભાર લઈ મ-ધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને સાત દિવસ

સુધી ચાટવું. બ્રહ્માએ પૂર્વે દુષ્ટયુક્તિ-
વાળા અને ઘેલા યદ ગએલા સર્વ લો-
કોના હિતનેવાસ્તે આ સારસ્વત ચૂર્ણ
રચેલું છે. આ ચૂર્ણ ચાટવાનો અભ્યાસ
રાખવાથી માણસોનાં બુદ્ધિ, ધારણાશ-
ક્તિ, ધીરજ, સ્મરણશક્તિ, સંપત્તિ અને
કવિતાશક્તિ ઉત્તરોત્તર વધ્યા કરે છે.

વિશ્વાધ ચૂર્ણ.

સુંઠ, બોડી અજમોદ, હળદર, દા-
રૂહળદર, સૈંધવ, વજ, લેકીમધુ, કઠ, પીપળ અને જીંદ એઓનું ચૂર્ણ કરી
ધીમાં કાલવીને પ્રભાતના સમયમાં ચા-
ટવામાં આવે તો સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી
મુખમાં નિવાસ કરે છે.

મહાયૈતસ ઘૃત.

દશમૂલ, રાસ્ના, એરડો, નસોતર,
બળદાણા, મોરવેલ અને શતાવરી એ
પ્રત્યેક દ્રવ્યોને સોળ સોળ રૂપીઆ ભાર
લઈ તેઓના જુદા જુદા ક્વાથ કરવા.
કુટલા પદાર્થમાં તેથી સોળ ગણું પાણી
નાખી ચુદે ચડાવીને ચોથા ભાગનું
પાણી અવશેષ રાખવું. એ ક્વાથ કરવાનો
પ્રકાર સમજવો. પછી એ ક્વાથોથી
બસો અઠયાવીશ રૂપીઆ ભાર ધીને મંદ
અગ્નિથી પકાવવું. પછી મુરામાંસી,
હરડે, બેહેડાં, આમળાં, નગડનાં પીંજ,
દેવદાર, અણકખાખ, સમેરવો, રાતો ધ-
માસો, હળદર, દારૂહળદર, ઘઉંલાં એ
જાતની ઉપલસરી, નીલકમળ, એળચી,
મજીઠ, નેપાળો, દાડિમનાં ઢેસર, વાવડી-
ગ, ખાજવણી, કઠ, રતાંજલિ, પદ્મકાષ્ઠ,
તાલીસપત્ર, ભોરીંગણી અને માલતીનાં
નર્વા ફૂલ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક
તોલા ભાર લઈ પ્રત્યેકને ચાર ચાર ગણા

પાણીમાં વાટી જુદા જુદા કલ્કા કરીને
તે કલ્કાથી તે ધીને સારી રીતે પકાવવું
એટલે તે મહાયૈતસ નામનું ધી સિદ્ધ
થાય છે. આ ધી ચિત્તના સધળા વિકા-
રોને મટાડે છે અને વાધ, મોટા ઉન્માદ,
અગ્નિનું મંદપણું, જ્વર, ઉધરસ, વાત-
રજા, સળીખમ, શોષ, કૃશપણું, એકાંતરો
તાવ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઠેડનું શૂળ, રતવા જવા
વિસર્પરોગ, પાંડુરોગ, અળ, વિપ, પ્રમેહ
તથા સ્થાવર વિષ એઓને મટાડે છે.
તેમજ દેવ વગેરેના આવેશથી ઉન્માદ
પામેલા, ગદગદ બોલતા, ભાવવગરના
અને વાંઝણી સ્ત્રીઓ એઓને વાસ્તે પણ
સાઈ છે, ધન આપનાર છે, આયુષ્ય વ-
ધારનાર છે, બળ આપનાર છે, અલક્ષ્મીને
પાપને તથા રાક્ષસોને હણનાર છે, સર્વ
પ્રકારના વળગાડોનું નિવારણ કરનાર છે,
શ્રમ, મદ તથા મૂર્છા એઓને મટાડ-
નાર છે અને ધારણાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ
તથા સમજવાનીશક્તિ એઓને આ-
પનાર છે.

દેવ વગેરેના આવેશની ચિકિત્સા.

અથ દેવાવાવિષ્ટાનાં

ચિકિત્સા ।

પૂજાવલ્યુપહારોષ્ટિહોમમન્ત્રાજ્ઞના-
દિશિઃ । જયેદાગન્તુસ્તુન્માદં યથાવિધિ
શુચિર્ધિપક્ । કૃષ્ણામરિર્ચાસન્ધૂસ્થ-
મધુગોરોચનાકૃતમ્ । અજનં સર્વદેવા-
દિકૃતોન્માદહરં પરમ્ ॥

કૃષ્ણાઘજનમ્ ॥

કૃષ્ણજમ્બુકલોમાનિ શલ્કી લસુનં
તથા । હિન્દુ મૂવન્ન વસ્તસ્ય ધ્રુમમસ્ય
પ્રયોજયેત્ । एतेन शाम्यति क्षिप्रं व-
લवानपि यो ग्रहः ॥

ઋક્ષલોમકો ધૂપઃ ॥

કલ્યાણકચ્ચ યુક્તિત મહદ્વા ચૈતસં
ઘૃતમ્ । તૈલં નારાયણં વાય મહાનારા-
યણં તથા । કૃતં પિશાચાદન્વેપુ પ્રતિકૂલં
નવાચરેત્ । રોગિણાં ભિપજં યત્તે કુ-
દ્ધા હન્યુર્મહૈજસઃ ॥

ઇત્યુન્માદ્વાધિકારઃ ॥

પવિત્ર વૈદ્ય દેવ આદિના આવેશથી
થએલા આગંતુ ઉન્માદને યથાવિધિ
પૂજનોથી, બલિદાનોથી, નૈવેદ્યોથી, ઇ-
દિઓથી, હોમોથી, મંત્રોથી અને અંગન
આદિથી છતવો.

કૃષ્ણાદ્યંગન.

પીપળ, મરી, સંધવ, મધ અને ગો-
રાયના એઓથી બનાવેલું અંગન આ-
ંગવામાં આવે તો તેથી દેવ આદિ સઘ-
ળાઓએ કરેલા ઉન્માદો મટી જાયછે.

ઋક્ષલોમક ધૂપ.

રીંછનાં રૂવાણાં, રીયાળનાં રૂવાણાં,
શેઠાઇની સળી, લસણ, હાંગ અને બ-
કરાતું મૂત્ર એઓનો ધૂપ કરવામાં આવે
તો તેથી પ્રપક્વ વળગાડ થણુ તુરત
શાંત થાયછે.

ધી.

દેવાદિકના આવેશને મટાડવાને
વાસ્તે કલ્યાણુક ઘૃતનો,^૧ અથવા મહા-
ચૈતસ ઘૃતનો, અથવા નારાયણુ તૈલનો,
અથવા મહાનારાયણુ^૨ તૈલનો વૈદ્યે ઉ-
પયોગ કરાવવો.

૧ વાત વ્યાધિઓના અધિકારમાં બાહુ-
શોષની ચિકિત્સાની મોટમાં જીવો. ૨ ના-
રાયણુ તૈલ તથા મહાનારાયણુ તૈલ વાત
વ્યાધિઓનાં ઔષધોમાં કેહેવામાં આવશે.

પિશાચ વગર બીજાઓના આવેશમાં
પ્રહાર આદિનો નિપેદ્ય.

પિશાચ વગર બીજાઓના આવેશમાં
વૈદ્યે પ્રહાર તથા ખરાબ ધૂપ કરવા આદિ
પ્રતિકૂલ ક્રિયા નહિ કરવી. કારણ કે
દેવ આદિ લોદ્ધા કે જીવો મોટા સામ-
ર્થવાળા છે તેઓ પ્રતિકૂલ ક્રિયાથી ક્રોધ
પામીને વૈદ્યનેજ મારી નાખે.

ઉન્માદનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અપસ્મારનો (વાઈનો)

અધિકાર.

અથાપસ્મારાધિકારઃ ।

અપસ્મારની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

તત્રાપસ્મારસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં
સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

ચિન્તાશોકાદિભિર્દોષાઃ ક્રુદ્ધા
હૃત્સોતસિ સ્થિતાઃ । કૃત્વા સ્મૃતેરપ-
ધ્વંસમપસ્મારં પ્રકુર્વતે ॥

ચિંતા તથા શોક આદિથી પ્રક્રોધ પા-
મેલા દોષો હૃદયના સોતમાં રહી સ્મૃ-
તિનો નાશ કરીને અપસ્માર નામના
રોગને ઉત્પન્ન કરેછે.

અપસ્મારની સંખ્યા.

તસ્ય સંખ્યામાહ ।

વાતાત્પિષ્તાત્કફાત્સર્વેર્દોષૈઃ સ સ્વા-
ચ્છર્તૃવૈધઃ ॥

વાયુએ કરેલો, પિત્તો કરેલો, કફે ક-
રેલો અને એ સઘળા દોષોએ કરેલો એ
રીતે અપસ્માર ચાર પ્રકારનો થાયછે.

અપસ્મારનું સામાન્ય લક્ષણ.

અથાપસ્મારસ્ય સામાન્યં
લક્ષણમાહ ।

તમઃ પ્રવેશઃ સંરમ્ભો દોષોદ્રેકહત
સ્મૃતિઃ । અપસ્માર ઇતિ જ્ઞેયો ગદો
ઘોરતરો હિ સઃ ॥

સંરમ્ભઃ નેત્રવિકૃતિહસ્તપાદાદિવિક્ષેપ-
ણાદિકમ્ ॥

અંધકારમાં પ્રવેશ, દોષના પ્રકાપથી
સ્મૃતિનો નાશ, નેત્રોમાં વિકાર અને
હાથ-પગ પછાડવા વગેરે સંરંભ એટલાં
અપસ્મારનાં લક્ષણો છે. આ રોગ અ-
ત્યંત ભયંકર છે.

અપસ્મારનું પૂર્વરૂપ.

અથ પૂર્વરૂપમાહ ।

હૃત્કમ્પઃ શૂન્યતા સ્વેદો ધ્યાનં મૂ-
ર્છા પ્રમૂઢતા । નિદ્રાનાશશ્ચ તસ્મિન્નશ્ચ
ભવિષ્યતિ ભવન્તયથ ।

શૂન્યતા હૃદયસ્યૈવ । ધ્યાનં વિસ્માપનં
મૂર્છા મનોમોહઃ પ્રમૂઢતા ઇન્દ્રિયમોહઃ ।
ભવિષ્યતિ ભાવિનિ તસ્મિન્નપસ્મારે ॥

અપસ્માર થવાનો હોય ત્યારે હૃદ-
યમાં કંપ થાયછે, હૃદયમાં જડપણું થા-
યછે, પસીનો વળેછે, વિસ્મય થાયછે,
મનમાં મોહ થાયછે, ઇન્દ્રિયો મૂઢ થઈ
જાયછે અને નિદ્રાનો નાશ થાયછે.

વાયુએ કરેલા અપસ્મારનું લક્ષણ.

તત્ર વાત્તિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

કમ્પતે પ્રદશેદ્દન્તાન્ ફેનોદ્વામી શ્વ-
સ્તિત્યપિ । અભિતોડરુણવર્ણાનિ પશ્યે-
શ્પાણિ ચાનિલાત્ ॥

જને વાયુથી અપસ્માર થયો હોય
તે માણસ કંપેછે, ઘંતોને ડસેછે, મોહો-
ડામાંથી ફીણ કાઢાડેછે, હાંફેછે અને
ચારેકાર ચાતાં રૂપો દેખેછે.

પિત્તે કરેલા અપસ્મારનું લક્ષણ.

પૈત્તિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

પીતફેનાદ્ગવક્ત્રાક્ષઃ પીતાસૂરૂપદર્શ-
નઃ । સ ઠ્ઠ્ણોઠ્ઠ્ણાનલવ્યાસલોકદર્શી
ચ પૈત્તિકે ॥

પીતસ્યાસૂરૂપસ્ય વા વસ્તુનો દર્શનં
યસ્ય સ પીતાસૂરૂપદર્શનઃ ॥

જને પિત્તથી અપસ્માર થયો હોય તે
માણસને શરીરમાં, મોહોડામાં અને ને-
ત્રમાં પીળાં ફીણ આવેછે, પીળાં અ-
થવા લોહી જેવાં રૂપો જોવામાં આવેછે
અને સઘળા લોક તરશથી, ગરમીથી
તથા અગ્નિથી વ્યાપ્ત થએલા દેખાયછે.

કફે કરેલા અપસ્મારનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

શુક્લફેનાદ્ગવક્ત્રાક્ષઃ શીતો હૃષ્ટાદ્ગ-
જો ગુરુઃ । પશ્યેચ્છુક્લાનિ રૂપાણિ
શ્લેષ્મિકે મુચ્યતે ચિરાત્ ॥

શીતઃ શીતાદ્ગ. હૃષ્ટાદ્ગજો હૃષ્ટરોમા
ગુરુઃ ગુરુગાત્રઃ ॥

જને કફથી અપસ્માર થયો હોય તે
માણસને શરીરમાં, મોહોડામાં તથા ને-
ત્રમાં ઘોળાં ફીણ આવેછે, અગોમાં શી-
તપણું થાયછે, રૂવાણાં ઊભાં થઈ જાય-
છે, ગાત્ર ભારે થઈ જાયછે અને ઘોળાં
રૂપો જોવામાં આવેછે. માણસ કફે ક-
રેલા અપસ્મારના વેગથી ઘણાંવારે મુક્ત
થાયછે.

ત્રણે દોષોએ કરેલા અપસ્મા-
રનું લક્ષણ તથા અપસ્મા-
રનું અસાધ્યપણું.

સાન્નિપાતિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

સમસ્તૈર્લક્ષણૈરૈતૈર્વિજ્ઞાતવ્યસ્ત્રિદોષજઃ ।
અપસ્મારઃ સ ચાસાધ્યો યઃ ક્ષીણસ્યા-
નવશ્ચ યઃ ॥

સ ચ ત્રિદોષજઃ અસાધ્યઃ તથા ક્ષીણ-
સ્ય અનવશ્ચ એકદોષજોઽપ્યસાધ્ય इत्यર્થઃ ॥

અપસ્મારમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દો-
ષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે તે તેને
ત્રણે દોષોથી થએલો જણવો. ત્રણે દો-
ષોથી થએલો અપસ્માર અસાધ્ય છે
અને ક્ષીણ થએલા માણસને ઘણા દિ-
વસથી થએલો એક દોષે કરેલો અપ-
સ્માર પણ અસાધ્ય છે.

અપસ્મારનું અરિષ્ટ.

અપસ્મારસ્યારિષ્ટલક્ષણમાહ ।

પ્રસ્ફુરન્તશ્ચ વહુશઃ ક્ષીર્ણં પ્રચલિત-
ભ્રુવમ્ । નેત્રાભ્યાશ્ચ વિકુર્વાળમપસ્મારો
વિનાશયેત્ ॥

પ્રસ્ફુરન્તં ગાત્રસ્ફુરણયુક્તં નેત્રાભ્યાશ્ચ
વિકુર્વાળં નેત્રે વિકૃત્તે કુર્વતમ્ ॥

જે માણસને ગાત્રોમાં સ્ફુરણ થતું
હોય, ક્ષીણતા થઈ હોય, આંખોની ભ-
મરો ચલાયમાન થતી હોય અને નેત્રો
વિકૃત થતાં હોય તે માણસને અપસ્માર
મારી નાખે છે.

અપસ્મારના પ્રકારનો સમય.

અપસ્મારસ્ય પ્રકોપકાલમાહ ।

પક્ષાદ્વા દ્વાદશાદ્વાદ્વા માસાદ્વા કુપિ-

તા મલાઃ । અપસ્મારં પ્રકુર્વન્તિ વેગં
કિંચિદધાન્તરમ્ ॥

પક્ષાત્ પિત્તં દ્વાદશાદ્વાદ્વાયુર્માસાત્
કફઃ । અપસ્મારં કરોતીત્યર્થઃ । વેગં કિ-
ંચિદધાન્તરં કિંચિત્ સ્વલ્પં વેગં આન્તરમ્ ।
ઉક્તકાલાનામન્તરાલેઽપિ કુર્વન્તિ ॥

નન્નુ હેતુભૂતેષુ દોષેષુ વિદ્યમાને-
ષુ સદૈવ તદ્વદ્યાધિપ્રકોપઃ કથં
ન સ્યાદત આહ ।

દેવે વર્ષત્પિપિ યથા ભૂમૌ વીજાનિ
કાનિચિત્ । શરદિ પ્રતિરોહન્તિ તથા
વ્યાધિસમુચ્છયઃ ॥

અયમર્થઃ યથોત્પત્તિકારણસામગ્ર્યાં
સત્યામપિ વાસ્તુકાદિબીજાનિ સ્વમાવા-
ચ્છરદ્યેવ પ્રરોહન્તિ । તથા હેતુભૂતેષુ દોષે-
ષુ વિદ્યમાનેષ્વપિ સ્વમાવાદપસ્મારો દ્વાદ-
શાદ્વાદિષ્વેવ વેગં કરોતીત્યર્થઃ ॥

પ્રકોપ પામેલું પિત્ત એક પખવા-
ડીએ અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને
પખવાડીઆની અંદર પણ થોડોક વેગ
કરે છે. પ્રકોપ પામેલો વાયુ પાર દિવસે
અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાર દિ-
વસની અંદર પણ થોડોક વેગ દેખા-
ડે છે. પ્રકોપ પામેલો કફ એક મહિને
અપસ્મારને ઉત્પન્ન કરે છે અને એક
મહિનાની અંદર પણ થોડોક વેગ દે-
ખાડે છે.

શંકા—અપસ્મારના કારણરૂપ દોષો
વિદ્યમાન છતાં અપસ્મારનો પ્રકોપ સ-
ર્વદા ઠેમ થતો નથી ?

સમાધાન—જેમ વરસાદ વરસતાં
છતાં પણ દેટલાંએક બીજે શરદઋતુ-

मांश उगेछे तेम दोषो विद्यमान छतां पशु व्याधिनेो प्रकृाप अमुक कारणेय थायछे.

अभिप्राय अे छे ठे लम उत्पत्तिनां कारखेोनी सामग्री छतां पशु यथवा आदिनां भीने स्वभावनेकीधे शरदृक्तु-मांश उगेछे तेम अपस्मारना कारखु-इय दोषो विद्यमान छतां पशु अपस्मार पोताना स्वभावनेकीधे पार दिवसे, प-अवाडीअे अने भङ्गिनेय वेग करेछे.

अपस्मारनी चिकित्सा.

अथापस्मारस्य चिकित्सा ।

तैलेन लग्नः सेव्यः पयसा च श-
तावरी । ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वाप-
स्मारभेपजम् । चूर्णेः सिद्धार्थकोदीनां
भक्षितैरयवापि तैः । गोमूत्रपिष्टैः सर्वा-
ङ्गलिप्तैः शाम्यत्यपस्मृतिः । सिद्धार्थ-
शिशुकट्वङ्गकिणिहीभिः प्रलेपनम् । च-
तुर्गुणगवां मूत्रे तैलमभ्यक्षने हितम् ॥

कट्वङ्गः शोनापाठा किणिही चिरचिरी ॥
निर्गुण्डी भववन्दाकनावनस्य प्रयो-
गतः । उपैति सहसा नाशमपस्मारो
महागदः । मनोहा ताक्ष्यविष्टा च श-
कृत्पारावतस्य च । अजनाङ्गन्त्यपस्मा-
रमुन्मादश्च विशेषतः ॥

मनोहा मनःशिला शकृद्विष्टा ॥

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण
वचारजः । अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं
स जयेद्ध्रुवम् ॥

वचा वोडवच ॥

कूप्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपे-

पितम् । अपस्मारविनाशाय यष्ट्याहं
स विवेच्यहम् ॥

अ्यहमिति एतस्य पानादिवसत्रयेणैवा-
पस्मारोपशमो भवतीत्यभिप्रायः ॥

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृ-
तम् । पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहरं
परम् ॥

एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृतं प्रस्थ-
मितम् । वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीनां समुदिता-
नां कुडवमितानाम् कल्केन प्रस्थमितब्राह्मी-
रसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मीघृतम् ॥

कूप्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे प-
चेत् । यष्ट्याहकल्कं तत्पानमपस्मार-
विनाशनम् ॥

कूप्माण्डकघृतम् ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदोहस्ता-
दिशीतता । दशमूलीजले तस्य क-
ल्याणारुच्यं प्रयोजयेत् । पञ्चकोलं सम-
रिचं त्रिफला विडसैन्धवम् । कृष्णा-
विडङ्गपूतीकयवानीधान्यजीरकम् । पी-
तमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापह-
म् । अपस्मारे तथोन्मादेऽप्यर्शासां ग्रह-
णीगदे । एतत् कल्याणकं चूर्णं नष्ट-
स्याग्नेश्च दीपनम् ॥

अन्यवाह्यम् ॥

द्वौ कीटमेद्वौ विधिवदानीय रविवा-
सरे । कण्ठे भुजे वा सन्धार्य जयेदुग्रा-
मपस्मृतिम् ॥

अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये
तिष्ठति ॥

शिशुकुष्ठजलाजाजीलग्नव्योपहि-

હુમિઃ । વસ્તમૂત્રે શૃતં તૈલં નાવનં
સ્યાદપસ્મૃતૌ ॥

જલં વાલકં અજાતી જીરકઃ વસ્તઃ
છાગઃ નાવનં નસ્યમ્ ॥

ઉન્માદેષુ યદુદિષ્ટં પથ્યં નસ્વાજ્ઞની-
પદમ્ । અપસ્મારેઽપિ તત્સર્વં પ્રયોક્ત-
વ્યં મિપગ્વરૈઃ । મૃતસૂતાખ્રલોહચ્ચ
શિલાગન્ધચ્ચ તાલકમ્ । રસાજનચ્ચ તુ-
લ્યાંશં નરમૂત્રેણ મર્દયેત્ । તદ્ગોલદ્વિગુણં
ગન્ધં લોહપાત્રે ક્ષણં પચેત્ । પચ્ચગુજો-
ન્મિતં મધ્યમપસ્મારહરં પરમ્ । વ્યોષં
સૌવર્ચલં હિઙ્ગુ નરમૂત્રેણ સૌપપા । પિ-
વેત્કર્પમિતં પશ્ચાદ્રસોઽયં મૂતમૈરવઃ ॥

મૂતમૈરવનામા રસઃ ક્ષયપસ્મારાધિકારઃ ॥
તેલની સાથે લસણુનું, દુધની સાથે
શતાવરીનું અને મધની સાથે બ્રાહ્મીના
રસનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી સ-
ધળા પ્રકારના અપસ્મારો મટી જાય છે.

સર્પધં, સરગવો, ચરલૂ અને અઘેડો
એઓનું ચૂર્ણ કરી ખાવામાં આવે અ-
થવા ગોમૂત્રમાં વાટીને તેઓનું સઘળાં
અંગોમાં લેપન કરવામાં આવે તો તેથી
અપસ્માર શાંત થાય છે.

સર્પધં, સરગવો, ચરલૂ અને અઘેડો
એઓનો કલક કરી ચારગણા ગાયના મૂ-
ત્રમાં તે કલકથી પકાવેલા તૈલથી અભ્યંગ
કરવામાં આવે તો તે અપસ્મારમાં હિ-
તકારી થાય છે.

નગડના ઝાડઉપર જે અન્યવૃક્ષ થ-
એલ હોય તેના રસનું નસ્ય દેવામાં
આવે તો તેથી અપસ્માર નાશનો મોટો
રોગ તુરત નાશ પામે છે.

મણ્ડશીલ, ગરુડની ચરક અને પારે-

વાની ચરક એઓનું અંજન આંજવાથી
અપસ્માર અને ઉન્માદ અવશ્ય મટી
જાય છે.

મધની સાથે ઘોડાવળનું ચૂર્ણ ખા-
વામાં આવે અને દુધ ભાત જમવામાં
આવે તો તેથી મહાધાર અને લાંબા કા-
ળથી થએલો અપસ્માર પણ અવશ્ય
મટે છે.

ઢાળાના રસમાં જઠીમધ વાટીને પી-
વામાં આવે તો ત્રણ દિવસમાંજ અપ-
સ્મારનો ઉપશમ થાય છે.

બ્રાહ્મીઘૃત.

વળ, કઠ અને શંખાવળી એઓને
સોળ રૂપીઆ ભાર લઈ ચોસઠ રૂપીઆ
ભાર બ્રાહ્મીના રસમાં વાટી તે કલકથી
પકાવેલા ગાયના ચોસઠ રૂપીઆ ભાર
જુના ધીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો
તેથી અપસ્માર અને ઉન્માદ સારી પેઠે
મટી જાય છે.

કૂખમાંડકઘૃત.

ઢાળાના અઠારગણા રસમાં જઠીમ-
ધના કલકથી પકાવેલું ધી પીવામાં આવે
તો તેથી અપસ્મારનો નાશ થાય છે.

કલ્યાણુક ચૂર્ણ.

જને હૃદયમાં કંપ, નેત્રમાં વ્યથા,
પસીનો અને હાથ-પગ આદિમાં શીત-
લપણું થતું હોય તે માણસને દશમૂલી-
ના ચૂર્ણમાં કલ્યાણુક ચૂર્ણ ખવરાવવું.
પીપળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ,
મરી, હરડે, ઘેઢેડાં આમળાં, બીડલુણ,
સીંધાલુણ, શાહાજીર, વાવડીંગ, કાક-
ચીઆ, યવાન, ધાણા અને જીરું એ-
ઓનું ચૂર્ણ કલ્યાણુક ચૂર્ણ ઠેઠેવાય છે.
આ ચૂર્ણ દશમૂળીના ઊના પાણીથી પી-

વામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી તથા કફસંબંધી રોગો, અપસ્માર, ઉન્માદ, અરશ અને ગ્રહણી એઓ મટી જાય છે અને નાશ પામેલો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

અંથોમાં નથી એવો સુટકો.

નદીને કીનારે રેતીની અંદર જે કીડાઓ રહે છે તે કીડાઓનાં જે લિંગ રવિવારને દિવસે લાવી ગળામાં અથવા હાથમાં ખાંધી રાખવામાં આવે તો તેથી અપસ્માર ઉગ્ર હોય તો પણ મટી જાય છે.

શિગ્રવાદિ નસ્ય.

સરગવો, કઠ, વાળો, જીરું, લસણ, સુંઠ, મરી, પીપળ અને હીંગ એઓથી બકરાના મૂત્રમાં પકાવેલા તેલનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી અપસ્માર મટી જાય છે.

અતિદેશ.

ઉન્માદોના વિષયમાં જે કાંઈ પથ્યાં નસ્ય અંગન અને ઔષધો કેહેવામાં આવ્યાં છે તે સઘળાંઓનો ઉત્તમ વૈદ્યોએ અપસ્મારમાં પણ ઉપયોગ કરાવવો.

ભૂતભૈરવ રસ.

મારેલો પારદ, મારેલું અબ્રક, મારેલું લોહું, મણ્ડીલ, ગંધક મારેલી હરતાલ અને રસવંતી એઓને સમભાગે લઈ તેઓને માણસના મૂત્રમાં વાટી ગોળો કરી તે ગોળાની સાથે બમણા ગંધકને લોહાના પાત્રમાં કાણુમાત્ર પકાવવો એટલે ભૂતભૈરવ નામનો રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ પાંચ ચણોઠી ભાર ખાવાથી અપસ્મારને મટાડવામાં આ ઉ-

૧ આ કીડાઓને મારવાડમાં વાધવોડા કેહે છે.

ત્તમ ઉપાય છે. આ રસ ખાધા પછી સુંઠ, મરી, પીપળ, સંયળ, અને હીંગ એઓને એક તોલાં ભાર લઈ માણસના મૂત્રની અને ધીની સાથે પીવાં.

અપસ્મારનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

વાતવ્યાધિઓનો (વાયુસંબંધી વ્યાધિઓનો) અધિકાર.

વ્યાતવ્યાધિઓનાં સામાન્ય રીતે દૂરનાં નિદાનો અને સંભ્રાપ્તિ.

અથ વાતવ્યાધ્યધિકારઃ ।

તત્ર વાતવ્યાધીનાં સામા-

ન્યતો વિપ્રકૃષ્ટાનિ

નિદાનાન્યાહ ।

કપાયકટ્ટતિક્તકર્મામતરુક્ષલઘ્ન-
તઃ પુરઃ પવનજાગરપ્રતરણાભિવાત-
શ્રમૈઃ । હિમાદનશનાત્તથા નિધુવનાચ
ધાતુક્ષયાન્મલાદિપરિધારણાન્મદનશો-
કચિન્તામયૈઃ । અતિક્ષતજમોક્ષણાદ્દ-
કૃતાતિમાંસસયાદતીવ વમનાનૃણામ-
તિવિરેચનાદામતઃ । પયોદસમયે દિન-
ક્ષણદયોસ્તૃતીયાંશયોર્જરામત્તિગતે શિતે
શિશિરસંગ્ગકાલેડપિ ચ । દેહે સ્તૌતાં-
સિ રિક્તાનિ પૂરયિત્વાડનિલો વલી ।
કરોતિ વિવિધાન્ રોગાન્ સર્વાઙ્ગિકા-
ઙ્ગસંશ્રયાન્ ॥

અમિતં અત્ર વૈપરીત્યેનોપસર્ગસ્તેન અ-
પરિમિતમિત્સર્પઃ પ્રકર્ષેણ મિતમત્યલ્પં વા-
લધ્વન્નમ્ । અતિપુરાણં શાલ્યાદિ । કતિ-

चिदन्नानि नवान्यपि वातलानि । यत आह
गुणरत्नमालायाम् ॥

नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकश्यामा-
कमुद्गाढको निष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरटा
मङ्गल्यकः कोद्रवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्र-
साधिकातीनीति लोके त्रिपुटः खेसारी सतीनः
कलायः । निष्पावो राजमापः वोडा इति
लोके । मकुष्टकः मोठ इति लोके । वरटा
वरटिका वरै इति लोके मङ्गल्यः मसूरी ।
पुरः पवनः प्राग्वातः । आमतः आमन मार्गा-
वरणात् । यत उक्तम् । वायोर्घातुक्षयात्को-
पो मार्गस्यावरणेन चेति । पयोदसमये व-
र्षामु । जरामतिगते शिते मुक्तेऽतीवनीर्णता
गते देहे स्रोतांसि इत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता
कषयादिभिर्हेतुभिः । वर्षादिसमये हेतुभूते
बली अनिलः प्रवृद्धो वायुः करोति विधि-
धान् रोगान् ते रोगाः कथ्यन्ते ॥

शिरोग्रहोऽल्पकेशता जृम्भात्पर्य
हनुग्रहः । जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मि-
नत्वञ्च मूकता । वाचालता प्रलापश्च
रसानामनभिज्ञता । वाधिर्यं कर्णना-
दश्च स्पर्शाज्ञत्वं यथार्दितम् । मन्यास्त-
म्भोऽत्र गणितो वाहुशोपोऽपवाहुकः ।
वर्णिता चैव विश्वाची उर्ध्ववात उदी-
रितः । अध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाता-
ष्टीला प्रसष्टीला । तूनी च प्रतितूनी च
घट्टिवैपम्यमेव च । आटोपः पार्श्वशूल-
श्च त्रिकशूलं तथैव च । मुहुश्च मूत्रणं
मूत्रनिग्रहो मलगाढता । पुरीपस्याप्रवृ-
त्तिश्च यष्टसी च ततः परा । कलायस-

जता वापि खजता पङ्गुता तथा । क्रो-
पुशीर्षिकखल्यौ च वातकंटक एव च ।
पादहर्षः पाददाह आक्षेपो दण्डकाभि-
धः । वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दण्डाप-
तानकः । अभिवातकृताक्षेप आयामो
द्विविधः स्मृतः । आन्तरश्च तथा बाह्यो
धनुर्वातश्च कुञ्जकः । अपतन्त्रोपतानश्च
पक्षाघातो खिलाङ्गकः । कम्पः स्तम्भो
व्यथा तोदो भेदश्च स्फुरणं तथा । रौक्ष्यं
कार्श्यञ्च कार्प्प्यञ्च शैत्यं लोम्नाश्च हर्ष-
णम् । अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः शिरासङ्को-
च एव च । अङ्गशोपश्च भीरुत्वं मोहश्च
चलचित्ता । निद्रानाशः स्वेदनाशो
बलहानिस्तथैव च । शुक्रस्यो रजोना-
शो गर्भनाशः परिभ्रमः । एतएवाशी-
तिसंख्या रोगा योगेन रूढितः । वा-
तव्याधीति नामानो मुनिभिः परिकी-
र्तिताः ॥

एत एव शिरोग्रहादय एव योगेन वाता-
द्वयाधिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या तदा
वातज्वरादिष्वपि मसङ्गः स्यादत आह ।
रूढितः प्रसिद्धितः शिरोग्रहादयोऽशीति-
रेव वातव्याधिसंज्ञाप्रसिद्धा न तु वातज्व-
रादयः ॥

पुरां तीर्षां कडवां अत्यंत अल्प अ-
त्यंत आत्रां रूक्ष तथा हलकां अत्रो प्पा-
वाथी, पूर्वदिशाना पवनथी, उज्जगराथी,
पार्श्वीभां तरवाथी, अलिधातथी, अ-
भथी, हिभथी, उपवासथी, अति मैथु-
नथी, धातुआना क्षयथी, मण आदिना
वेगाने शैक्वाथी, कामदेवथी, शोडथी,
श्रिताथी, लयथी अहुण रूधिर कडाड-

વાથી, રોગે કરેલા માંસના અત્યંત ક્ષયથી, અત્યંત વમનથી, અત્યંત વિરેચનથી, અને આમથી વાયુસંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

વર્ષાઋતુમાં, દિવસના તથા રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં, જમણું અન્નાદિક ઘર્ષુ થયા પછી અને શિશિર ઋતુમાં પણ બળવાન થએલો વાયુ દેહનાં આલી થએલાં સ્રોતોને પુરી ધમને સઘળાં શરીરોમાં રહેનારા અથવા એક અંગમાં રહેનારા અનેક પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

અત્યંત જુના ચોખા વગેરે અન્નો હલકાં અન્ન ગણવામાં આવે છે. કેટલાં-એક નવાં અન્નો પણ વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ગુણુ રત્નમાળા નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે નાનવી, મકાઈ, વટાણા, ચણા, સામો, મગ, તુવર, વાલ, મઠ, કસુખાનાં ખીજ, મસૂર અને ઠાદરા એ ધાતુઓ વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. આમથી માર્ગતું આવરણુ થાય છે માટે આમથી પણ વાયુસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કહ્યું છે. ખીજ ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે ધાતુના ક્ષયથી અને માર્ગના આવરણુથી વાયુનો ઢાપ થાય છે.

વર્ષાઋતુ વગેરે નિદાનોથી પ્રબલ થએલો વાયુ ક્યા ક્યા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

શિરોગ્રહ, જૂંભા, હનુગ્રહ, ગિળ્હા-સ્તંભ, ગદ્દત્વ, મિન્મનત્વ, મૂકતા, પ્રલાપ, રસાજ્ઞાન, બાધિર્ય કર્ણનાદ, ત્વ-કૂશૂન્યતા, અર્હિત, મન્યાસ્તંભ, બાહુ-શોષ, અપખાહુક, વિશ્વાચી, ઉર્હવાત,

આર્ધમાન, પ્રત્યાર્ધમાન, વાતાષ્ટિલા, પ્રત્યષ્ટિલા, તૂની, પ્રતિતૂની, ત્રિકશૂલ, મુહુર્મૂત્રણુ, મૂત્રનિગ્રહ, ગૃધ્રસી, ખજતા, પંચુતા, કલાપ ખંજતા, ક્રોધુશીર્ષક, ખણી, વાતકંટક, પાદદાહ, પાદહર્ષ, દંડકાક્ષેપ, વાતપિત્ત કૃતાક્ષેપ, દંડાપતાનક, અભિ-ધાત કૃતાક્ષેપ, અંતરાયામ, ખાહ્યાયામ, ધનુર્વાત, કુખજક, અપતંત્ર, અપતાન, પક્ષાધાત, સર્વાંગવાત, હસ્વકેશત્વ, વા-ચાલતા, આટોપ, પાર્શ્વશૂલ, મલગાહતા, મલાપ્રવૃત્તિ, કંપ, સ્તમ, રૂક્ષતા, કાર્શ્ય, કાબ્ય, શૈત્ય, લોમહર્ષ, વ્યથા, તોદ, ભેદ, શિરાસ્કુરણુ, અગમર્દ, અંગશુષ્કતા, સંકોચ, અંગવિપ્રશ્ચ, મોહ, ચલચિત્તતા, નિદ્રાનાશ, સ્વેદનાશ, બલહાનિ, ભી-રૂતા, શુક્રક્ષય, રજોનાશ, ગર્ભનાશ, પરિ-શ્રમ અને વન્હિવૈપમ્ય એ એંશી રોગો (વાતવ્યાધિ) એ નામથી ઝોળખાય છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે.

‘વાતવ્યાધિ’ એ યૌગિક નામ છે અને રૂઢ નામ પણ છે. શિરોગ્રહ વગેરે રોગો વાયુથી થાય છે એટલામાટે વાત-વ્યાધિ કેહેવાય છે એટલે વાતવ્યાધિ શ-ખ્દને જ સમાસસિદ્ધ અર્થ છે તે તે-ઓમાં પ્રવર્ત્યો તેથી ‘વાતવ્યાધિ’ શ-ખ્દને યૌગિક ગણવામાં આવ્યો છે. પણ એ એંશી વ્યાધિઓજ ‘વાતવ્યાધિ’ કેહેવાય પણ વાતજ્વર આદિ વ્યાધિઓ ‘વાતવ્યાધિ’ કેહેવાય નહિ એવી પ્ર-સિદ્ધિ છે એટલામાટે ‘વાતવ્યાધિ’ શ-ખ્દને રૂઢ પણ ગણવામાં આવ્યો છે. જે એકલો યૌગિકજ ગણવામાં આવે તે વાતજ્વર આદિ વ્યાધિઓમાં પણ એ શખ્દની પ્રવૃત્તિ થઈ ગય.

વાતવ્યાધિઓની સામાન્ય
ચિકિત્સા.

અથ વાતવ્યાધીનાં સામા-
ન્યાં ચિકિત્સામાહ ।

મધુરલવણસામ્લસ્નિગ્ધનસ્યોષ્ણનિ-
દ્રાગુરુરવિકરવસ્તિસ્વેદસન્તર્પણાનિ ।
દહનજલદરોપાભ્યદ્ગસંમર્દનાનિ પ્રકુપિ-
તપવમાનં શાન્તમેતાનિ કુર્યુઃ ॥

મધુર પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, ખાટા
પદાર્થો, સ્નિગ્ધ પદાર્થો, નસ્થ, ગરમ
પદાર્થો, નિદ્રા, ભારે પદાર્થો, સૂર્યની કિ-
રણો, પીયકારીની ક્રિયા, શેક વગેરે
સ્વેદનની ક્રિયા, તર્પણના ઉપાયો, ડાં-
ભવું, વરસાદ, ક્રોધ, સ્નેહનો અભ્યગ
અને શરીરને યોગ્યું એવો પ્રકાપ પા-
મેલા વાયુને શાંત કરે છે.

તે તે વાતવ્યાધિઓનાં લક્ષણો તથા
ચિકિત્સાઓ.

શિરોગ્રહનું લક્ષણ.

અથ વિશિષ્ટાનાં વાતવ્યાધી-
નાં લક્ષણાનિ ચિકિત્સા-
ચ્ચાહ । તત્વાદૌ શિરોગ્ર-
હસ્ય લક્ષણમાહ ।

રક્તમાશ્રિત્ય પવનઃ કુર્યાન્મૂર્ઘધ-
રાઃ શિરાઃ । રુક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ
સોઽસાધ્યઃ સ્વાચ્છિરોગ્રહઃ ॥

મૂર્ઘધરાઃ ગ્રીવાગતાઃ સ પવનઃ શિરોગ્રહઃ
સ્યાદિત્યન્વયઃ । સ ચાસાધ્યઃ ॥

વાયુ રૂઢિરમાં રહીને ડોકમાં રહેલી
શિરાઓને રૂક્ષ, વેદનાવાળી તથા કાળી
દરી નાખે છે તે શિરોગ્રહ કહેવાય છે. આ
શિરોગ્રહ અસાધ્ય છે.

શિરોગ્રહની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

શિરોગ્રહે તુ કર્તવ્યા શિરાગતમરુ-
ત્ક્રિયા । દશમૂલીકપાયેણ માતુલુદ્ગ-
રસેન ચ । શૃતેન તૈલેનાભ્યદ્ગઃ શિરો
વસ્તિશ્ચ યુજ્યતે ॥

શિરોગ્રહ થયે હોય તો શિરાઓમાં
રહેલા પવનની ચિકિત્સા કરવી. દશ-
મૂળીના ક્વાથથી અને ખીજોરાના રસથી
પકાવેલા તૈલનો અભ્યગ કરવો અને તેજ
તૈલથી શિરો ખસ્તિ દેવી. (શિરોખ-
સ્તિનો પ્રકાર પ્રથમ ખડના પૃષ્ઠ ૯૫૩
માં જોવો.)

જૃંભાનું લક્ષણ.

અથ જૃમ્ભાયા લક્ષણમાહ ।

પીત્વૈકં શ્વાસમનિલઃ પુનસ્ત્યજતિ
વેગવાન । આલસ્યનિદ્રાયુક્તશ્ચ સ જૃમ્ભ
ઈતિ કથ્યતે ॥

જૃમ્ભશબ્દસ્ત્રિલિદ્ગઃ તથા ચ જૃમ્ભસ્તુ
ત્રિપુ જૃમ્ભણમિત્યમરઃ ॥

વેગવાળો પવન એક શ્વાસને પીને
પાછો તે શ્વાસને ખાહાર કાઢાડે છે અને
જની સાથે આલસ્ય તથા નિદ્રા હોય છે
તે જૃંભા (ખગાસાં) કહેવાય છે.

મૂળસ્ત્રોકમાં જૃંભાને બદલે જૃંભ લ-
ખેલ છે તેનું કારણ એ છે કે સંસ્કૃત
ભાષામાં જૃંભ શબ્દ ત્રણે લિંગે છે. જૃંભ
શબ્દ ત્રણે લિંગોમાં છે અને જૃંભણ
શબ્દ નપુસકલિંગમાં છે એમ અમર-
કાશમાં કહ્યું છે.

જૃંભાની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

શુષ્ઠી પિપ્પલ્યુપળં દીપ્યકથ સિ-

ન્યૂઢૂતં ચેતિ સર્વં પૃથગ્વા । તદ્દૂપં વા
સૂક્ષ્મચૂર્ણીકૃતં વા જૃમ્ભારમ્ભસ્તમ્ભ-
કૃત્ સ્યાત્તદેવ । જૃમ્ભાવેગે સમુત્પન્ને
શોભને શયને નરમ્ । સ્વાપયેત્તેન નિ-
યમાજ્જૃમ્ભાવેગઃ પ્રશામ્યતિ । જૃમ્ભા-
વેગઃ ક્ષયં યાતિ કટૃતૈલેન મર્દનાત્ ।
મોજનાત્ સ્વાદુ મોજ્યાનાં તથા તા-
મ્બૂલમ્ભક્ષણાત્ ॥

સુંઠ, પીપળ, મરી, અજમા અને
સૈંધવ એટલા પદાર્થો બુદા બુદા અથવા
ભેળા અને આખાને આખા અથવા
પારીક ચૂર્ણ કરેલા ખાવામાં આવે તો
તુરતજ બગાસાંના આરંભને રોકી દેછે.

બગાસાંનો વેગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે
માણસને સુંદર શયનમાં સુવડાવી દેવો
કે જીવી બગાસાંનો વેગ શાંત થાય.

સરસીઆ તેલવતે મર્દન કરવાથી,
તથા મીઠાં ભોજનો જમવાથી તથા ના-
ગરવેલનાં પાન ચાવવાથી બગાસાંનો
વેગ ક્ષય પામેછે.

હનુગ્રહનું નિદાન સહિત લક્ષણુ.

અથ હનુગ્રહસ્ય સનિદાનં
લક્ષણમાહ ।

જિહ્વાનિર્લેશનાચ્છુપ્કમ્ભક્ષણાદભિઘા-
તતઃ । ક્રુપિતો હનુમૂલસ્યઃ સંસાર્પત્વા-
ડનિલો હનુમ્ । કરોતિ વિટૃતાસત્ત્વમ-
થવા સંટૃતાસ્યતામ્ । હનુગ્રહઃ સ તેન
સ્યાત્ કૃચ્છ્રાચ્ચર્વણમાપણમ્ ॥

સંસાર્પિત્વા અથઃ કૃત્વા વિટૃતાસ્યત્વં
વ્યાત્તમુત્તત્વમ્ । નિર્લેશનં ઘર્ષણમ્ શુષ્કં
ચળકાદિ સટૃતાસ્યત્વ દન્તલગ્નતામ્ ॥

ભજને ધસવાથી, અથા વગેરે શુષ્ક

પદાર્થોના લક્ષણુથી તથા અભિધાતથી
કોપ પામેલો હડપચીના મૂળમાં રહેલો
વાયુ હડપચીને નીચી કરી નાખીને
મોઢોડાને પીડી નાખેછે અથવા ઉધા-
ડુંજ રાખેછે કે જીવી માંડમાંડ આવી
સકાય તથા બોલી સકાય. એ રોગ હ-
નુગ્રહ કહેવાયછે.

આ રોગથી મોઢોડું પીડાઇ બપ તો
દાંતનાં જડખાં પરસ્પરની સાથે ચોટી
બપછે અને મોઢોડું ઉધાડુંજ રહી બપ
તો દાંતનાં જડખાં પરસ્પરની સાથે મળી
સકતાંજ નથી.

હનુગ્રહની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સંટૃતં ચિયુકં સ્નિગ્ધં સ્વિન્નમુન્નમયે-
દ્વિપક્ । વિટૃતં નમયિત્વા તુ કુર્યાત્મા-
ત્તામિહ ક્રિયામ્ । પિપ્પલીમાર્દ્રકચા-
પિ સન્નર્વ્ય ચ મુહુર્મુહુઃ । નિષ્ઠીવેચ્છ-
તોયેન શોધયેદ્વદનાન્તરમ્ । નિષ્કુલ્પ
લમુનં સમ્પક્ સંહુચ તિલતૈલવત્ ।
સંન્ધવેનાન્વિતં સ્વાદેદ્દનુસ્તમ્માર્દિતો
નરઃ । રસોનગુટિકામાપવિદલં પરિપે-
પ્ય ચ । યોજયેત્ પિપ્પિકાન્તાચ્ચ સૈન્ધ-
વાર્દ્રકહિહ્નુભિઃ । તતસ્તુ ઘટકાન્ કૃત્વા
તિલતૈલે પચેચ્છનૈઃ । મક્ષયેચાન્યથા
વદ્ધિર્દનુસ્તમ્માત્ સુસ્તો ભવેત્ । અભ્ય-
જ્ય પક્તૈલેન સ્વેદયેન્મૃદુનામિના ।
વસ્તિ વિધારયેન્મૂર્ધિ તૈલેન પરિપૂરિ-
તમ્ । સમૂલપત્રશાશ્વાયાઃ પ્રસારણ્યાઃ
શતં પલમ્ । સમ્પક્ સંહુચ સલિલે
દ્રોણમાત્રે પર્ષોદ્વિપક્ । સલિલસ્ય ચતુ-
ર્થાશં ક્ષાયં સમવશેપયેત્ । તતઃ પલશતે

તૈલે તં કપાયં પુનઃ પચેત્ । પચેત્પલ-
શતં મસ્તુ કાર્જિકં મસ્તુનઃ સમમ્ ।
તતઃ શુદ્ધં પચેદ્ દુગ્ધં ગવ્યં તૈલાચ્ચતુર્ણ-
ણમ્ । ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં મધુકં સૈ-
ન્ધવં વચા । શતપુષ્પા દેવદારુ રાસ્ના-
ચ ગર્જાપિપ્પલી । પ્રસારણીભવં મૂલં
માંસી રક્તચ્ચ ચન્દનમ્ । તથા વાતારિ-
મૂલચ્ચ વલામૂલચ્ચ નાગરમ્ । તૈલસ્ય
ચાષ્ટમાંશેન સર્વકલ્કાનિ સાધયેત્ ।
નામ્ના પ્રસારણીતૈલં વિચ્છ્યાતં તત્પ્રયુ-
જ્યતે । પાને નસ્યે શિરોવસ્તૌ મર્દને
સ્વેદને તથા । પ્રયુક્તં વાતજાનુ રોગાનુ
સર્વાનપિ વિનાશયેત્ । વિશેષતો હનુ-
સ્તમ્ભં જિવ્હાસ્તમ્ભં તથાર્દિતમ્ । ગદ્-
દત્ત્વચ્ચ વિશ્વાર્ચાં મન્યાસ્તમ્ભાપવાહુ-
કૌ । ત્રિકશૂલં ગૃધ્રસીચ્ચ સ્વજતાં પહુ-
તાં તથા । કલાયસ્વજતાં સ્વજં સ્તમ્ભં
સઙ્કોચમેવ ચ । આન્તરં વાહ્યમાયામં તથા
દંડાપતાનકમ્ । ધનુર્વાતચ્ચ કુજ્જત્વં
વ્યપોહતિ ન સંશયઃ । ક્ષીણાનાં સ્વવિ-
રાણાચ્ચ વાતસંઙ્કોચિતાત્મનામ્ । પ્રસા-
રયેદ્યતોઽદ્વાનિ તદુક્તૈષા પ્રસારણી ॥

પ્રસારણીતૈલમ્ ॥

મોહોડું ખીડાઈ ગયું હોય તો હડ-
પચીને રનેહનના તથા સ્વેદનના સંસ્કાર
આપીને લગી કરવી અને મોહોડું ઉ-
ધાડું રહી ગયું હોય તો નમાવીને યોગ્ય
ક્રિયા કરવી.

પીપળ અને આદુ એઓને ચાવી
ચાવીને વારંવાર યુંકવું અને ઊના પા-
ણીથી મુખના અદરના ભાગને સાફ
કરવો.

લસણનાં ફેતરાં કાઢાડી નાખી તે
લસણને સારી પેઠે કચરી તેલના તેલની
સાથે તથા સૈંધવની સાથે ખાવામાં આવે
તો તેથી હનુગ્રહ મટી જાય છે.

લસણની કળીઓ તથા અડદની ભી-
જવેલી ઘાળ એઓને વાટી તેમાં સૈંધવ,
આદુ તથા હાંગ નાખી વડાં ખનાવી
તેલના તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવીને અ-
ગ્નિના ખળ પ્રમાણે તે વડાં ખાવામાં
આવે તો તેથી હનુગ્રહ મટી જાય છે.

પાકા તેલથી અલ્પ્યં કરી દ્રામળ અ-
ગ્નિથી શેક કરીને માથા ઉપર તેલથી ભ-
રેલી ખસ્તિનું ધારણ કરવામાં આવે તો
તેથી હનુગ્રહ મટી જાય છે. (ખસ્તિનો
ધિધિ પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૯૫૩માં જોવો.)

પ્રસારણી તૈલ.

ચારસો તોલાં ભાર મૂળ પાનડાં તથા
ચાખાઓ સહિત પ્રસારણી (નારી) ને
સારી પેઠે કચરી એક હજાર ચોવીશ
તોલાં ભાર પાણીમાં પકાવી ચોથા ભા-
ગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વા-
થને ઉતારી લેવો. પછી ચારસો તોલાં
ભાર તેલ લઈ તે ક્વાથથી પકાવવું. પછી
ચારસો તોલાં ભાર દહીંના પાણીમાં તથા
ચારસો તોલાં ભાર કાંઈમાં તે તેલને પ-
કાવવું. પછી તેલથી ચોગણા ગાયના
શુદ્ધ દુધમાં તે તેલને પકાવવું. પછી
ચિત્રક, પીપળીમૂળ, જીરીમધ, સૈંધવ,
વજ, સુવા, દેવદાર, રાસ્ના, ગજપી-
પળ, પ્રસારણીનાં મૂળ, જટામાંસી, ર-
વાંજલિ, એરડાનાં મૂળ, ખપાટનાં મૂળ
અને સુંઠ એટલા પદાર્થોને તેલના આ-
ડંબા ભાગ જટલા લઈ સર્વનો કલ્ક ક-
રીને તે કલ્કથી તે તેલને પકાવવું એટલે

પ્રસારણી તૈલ સિદ્ધ થાયછે. પીવામાં, નસ્યમાં, માથાની ખસ્તિમાં, મર્દનમાં અને સ્વેદનમાં આ તૈલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી સઘળા વાયુજન્ય વ્યાધિઓનો નાશ થાયછે અને વિશેષે કરી હનુમ્બહ, જિઠ્ઠાસ્તંભ, આર્કિત, ગદ્ગદપણું, વિદ્યાચી, મન્યાસ્તંભ, અપખાહુક, ત્રિકશલ, ગૃધ્રસી, ખંજતા, પંચુતા, કલાપખંજતા, ખંજ, સ્તંબ, સંઠાય, અંતરાયામ, ખાહ્યાયામ, દંડાપતાનક, ધનુર્વાત અને કુખજત્વ એઓનો નાશ થાયછે તેમાં સંશય નથી. વાયુનેલીધે અંગમાં સંઠાય પામેલા ક્ષીણ થએલા અને વૃદ્ધ માણસો એઓનાં અંગોને આ ઔષધ સંઠાય વગરનાં કરેછે એટલામાટે પ્રસારણી કહેવાયછે.

જિઠ્ઠાસ્તંભનું લક્ષણ.

જિઠ્ઠાસ્તમ્ભસ્ય લક્ષણમાહ ।

વાગ્વાહિની શિરાસંસ્થો જિઠ્ઠાં સ્તમ્ભયતેડનિલઃ । જિઠ્ઠાસ્તમ્ભઃ સ તેનાન્નપાનવાક્યેષ્વનીશતા ॥

અનોશતાડસામર્થ્યમ્ ॥

વાયુ વાણીને ચલાવનારી શિરામાં રહીને જીભને સ્તબ્ધ કરી નાખેછે તે જિઠ્ઠાસ્તંભ કહેવાય છે કે જે રોગથી ખાવામાં, પીવામાં અને વાત કરવામાં અશક્તપણું થાયછે.

જિઠ્ઠાસ્તંભની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

જિઠ્ઠાસ્તમ્ભે યથાવસ્થં વાતવ્યાધિ-ચિકિત્સિતમ્ । સામાન્યોક્તા ક્રિયા ચાત્રાદંતસ્યાપિ હિતા મતા ॥

જિઠ્ઠાસ્તંભ નામના રોગમાં અવસ્થા વગેરેની યોગ્યતાને અનુસરોને વાતવ્યાધિઓનીજ ચિકિત્સા કરવી અને આર્દિતને વાસ્તે જે સામાન્ય ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તેપણુ હિતકારી છે. ગદ્ગદત્વ, મિન્મિનત્વ તથા મૂકતા એઓનું લક્ષણ.

અથ મૂકગદ્ગદમિન્મિનનાનાં લક્ષણમાહ ।

આવૃસ વાયુઃ સક્ષ્મો ધમનીઃ શબ્દવાહિનીઃ । નરાન્ કરોસવચનાન્ મૂકમિન્મિનગદ્ગદાન્ ॥

અવચનાન્ અન્ન ઈપદર્થે નજ્ તેન ઈપદ્વચનાન્ સ એવ વાયુઃ પ્રવલશ્ચેત્તદા મૂકાન્ અવચનાન્ મિન્મિનાન્ સાનુનાસિકવચનાન્ ગદ્ગદાન્ લુપ્તપદવ્યજ્જનાભિધાયિનઃ કરોતીત્યન્વયઃ । एपां समानाधिकारणत्वेऽपि दुष्टेरनुत्कर्षादिना अदृष्टवशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥

કં સહિત વાયુ શબ્દને ચલાવનારી ધમનીઓનું આવરણુ કરીને માણુસોને થોડું ઘોલી શકનારાં કરેછે. એજ વાયુ જે પ્રબલ હોય તો માણુસોને સુંગા કરી નાખેછે, સુંગણાં કરી નાખેછે અને જેમાં પદોનો તથા વ્યંજનોનો લોપ થઇ જાય એવું ઘોલનારાં કરી નાખેછે.

પદોનો તથા વ્યંજનોનો જેમાં લોપ થઇ જાય એવું ઘોલનાર પણું એ ગદ્ગદત્વ કહેવાયછે. સુંગણી રોતે એટલે જેમાં અક્ષરે નાકમાંથી ઘોલવામાં આવે એવું ઘોલનારપણું એ મિન્મિનત્વ કહેવાય છે અને સુંગાપણું એ મૂકતા કે-

હેવાય છે. જોકે આ સઘળા રોગોનું સ્થાનક એક જ છે તોપણ દોષના વધારા ઘટારા ઉપરથી અથવા પ્રારબ્ધના યોગ-ઉપરથી એ રોગોનો ભેદ થાય છે એમ સમજવું.

ગદ્ગદત્વ, મિન્મિનત્વ તથા મૂકતા એઓની ચિકિત્સા.

સારસ્વત ધૃત.

અથ તેપાં ચિકિત્સા ।

પ્રસ્થં ઘૃતમ્ય પલિકૈઃ શિશુવચાલ-
વળઘાતકીલોઘ્રૈઃ । આજે પયસિ સ-
પાઠેઃ સિદ્ધં સારસ્વતં નામ્ના । વિધિ-
વદુપયુજ્યમાનં જડગદ્ગદમૂકતાં ક્ષણા-
જ્જિત્વા । સ્મૃતિમતિમેધાપ્રતિભાઃ કુર્યાત્
સુસ્પષ્ટવાગ્ભવતિ ॥

સારસ્વત ધૃતમ્ ॥

સહરિદ્રાં વચાં કુષ્ઠં પિપ્પલી વિચ્ચ-
ભેપજમ્ । અજાજી ચાજમોદા ચ યષ્ઠી-
મધુકસૈન્ધવમ્ । એતાનિ સમમાગાનિ
સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ । તચૂર્ણં સર્પિપા
લેહ્યં પ્રત્યહં ભક્ષયેન્નરઃ । એકવિંશતિ-
રાત્રેણ ભવેચ્છ્રુતિધરો નરઃ । મેઘદુન્દુ-
ભિનિર્ઘોષો મત્તકોકિલનિસ્વનઃ ॥

કલ્યાણકાવલેહઃ ॥

સરગવો, વજ, સૈધવ, ધાવણી, લો-
દર અને કાળીપાક એટલા પદાર્થોને
આર આર તોલાં ભાર લઈ તેઓનો કલક
કરી તે કલક નાખીને બકરીના દુધમાં
પકાવેલું ચોસઠ તોલાં ભાર ધી સારસ્વત
ધૃત દેહેવાય છે. આ ધી ચોખ્ય વિ-
ધિથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી
૧૪૫પાણું, ગદ્ગદપાણું તથા યુંગાપાણું

ક્ષણમાત્રમાં જનાઈ જાય છે, વાણી સ્પષ્ટ
થાય છે અને સ્મૃતિ મતિ મેધા તથા તર્ક-
શક્તિ એઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

કલ્યાણકાવલેહ.

હળદર, વજ, કઠ, પીપળ, સુંઠ,
જીરું, ઘોડીઅજમોદ, જઠીમધ, અને
સૈધવ એઓને સમ ભાગે લઈ બારીક
ચૂર્ણ કરી ધીમાં કાલવીને નિત્ય ચાટ-
વામાં આવે તો તેથી માણસ એકવીસ
રાતે કહેલી વાતને ન ભુલે એવો, મેધ-
ના તથા હુંદુભિના સરખા અવાજવાળો
અને મદોન્મત્ત કાયલના જેવા શબ્દ-
વાળો થાય છે.

પ્રલાપનું લક્ષણ.

અથ પ્રલાપસ્ય લક્ષણમાહ ।

સહેતુકુપિતાદ્વાતાદસંવદ્ધાન્નિરર્થકમ્ ।
વચનં યન્નરો વ્રૂતે સ પ્રલાપઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
પોતાનાં કારણોથી દોષ પામેલા વા-
ચુનેલીધે માણસને અસખદ્ધ અને વ્યર્થ
બોલવા લાગે છે તે પ્રલાપ દેહેવાય છે.

પ્રલાપની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સતગરવરતિકારેવતામ્બોદતિક્તા-
નલદત્તરગન્ધાભારતીહારહૂરાઃ । મલ-
યજદશમૂલી શદ્ધપુષ્પ્યઃ સુપકાઃ પ્રલપ-
નમપહન્યુઃ પાનતો નાતિદૂરાત્ ॥

વરતિક્તોઽત્ર પર્યટઃ નલદમુશીરં ભાર-
તો વ્રાહ્મી । હારહૂરા દ્રાક્ષા ॥

તગર, ખડસલીઓ, ગરમાળો, મોથ,
કડુ, કાળોવાળો, આસોદ, બ્રાહ્મી, દ્રાખ,
સુખડ, દશમૂલી અને ગંખાવળી એ-
ઓનો સારી પેઠે પરિપકવ ક્વાથ કરીને

પીવામાં આવે તો તેથી પ્રજ્ઞાપ તુરત મટી જાય છે.

રસાજ્ઞાનનું લક્ષણ.

અથ રસાજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમાહ ।

બુજ્ઞાનસ્ય નરસ્યાન્નં મધુરમ્મૃતીન્ રસાન્ । રસજ્ઞા યન્ન જાનાતિ રસાજ્ઞા- નં તદુચ્યતે ॥

અત્ર જમવાના સમયમાં માણસની જીભને મધુર વગેરે રસોની ખબર ન પડે એ રસાજ્ઞાન દેહેવાય છે.

રસાજ્ઞાનની ચિકિત્સા.

અથ રસાજ્ઞાનસ્ય ચિકિત્સા ।

યર્ષેઙ્ગિજ્ઞાજ્ઞાં સિન્ધુચૂપર્ણેઃ સામ્લવેતસઃ । અમ્લવેતસકાભાવે ચુન્નં દાતવ્યમીરિત્તમ્ । કિરાતતિક્તકા કટ્વી કુટ્જસ્ય ફલં વચા । વ્રાહ્મીફ- લઞ્ચ પાલાશં સર્જિકા કૃષ્ણજીરકમ્ । પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રં નાગરમૂપ- ણમ્ । ઇપાં કલ્કૈર્મુદુર્ગર્ષેઙ્ગિજ્ઞાન્દિકા- માર્દ્રિકારસૈઃ । તેન સમ્યગ્વિજાનાતિ રસના સકલાન્ રસાન્ । કલ્કઃ કિરા- તતિક્તકાર્દિર્જિહ્વાયાઃ શૂન્યતાં હરેત્ ॥

વાધિર્ચર્મણનાદયોર્લક્ષણ ચિકિત્સા ચ તદધિકારે વક્ષ્યામઃ ॥

સૈંધવ, સુંઠ, મરી, પીપળ અને અ- મલબેદ એઓથી જીભને ધસવી. અ- મળબેદ ન મળે તો તેને બદલે ચુકાનો ઉપયોગ કરવો.

કિરાતતિક્તકાદિ કલ્કઃ.

કરીયાતું, કડુ, ઈંદ્રયવ, વજ, ધાહી, ખાખરાનાં ફળ, સાજીખાર, કાળીજીરી,

પીપળ, પીપળીમૂળ, ચિત્ક, સુંઠ, અને મરી એઓનો આદુના રસમાં કલ્ક કરી તેથી જીભને વારંવાર ધસવામાં આવે તો તેથી જીભને સધળા રસોની સારી રીતે ખબર પડે છે. આ કિરાતતિક્તકાદિ કલ્ક જીભની જડતાને મટાડે છે.

બાધિર્ચ તથા કર્ણુનાદ.

બાધિર્ચ (બેદરાપણું) અને કર્ણુનાદ (કાનમાં થતો નાદ) એઓનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા કાનના રોગોના અધિ- કારમાં દેહેવામાં આવશે.

ત્વક્શૂન્યતાનું લક્ષણ.

અથ ત્વકશૂન્યતાયા લ- ક્ષણમાહ ।

સ્પૃશ્યમાના ત્વચા યા તુ શીતોષ્ણં મૃદુકર્કશમ્ । ન જાનાતિ વુધૈસ્ત્વક ચ શૂન્યેતિ પરિકીર્તિતા ॥

સ્પર્શ કરવાના સમયમાં આમડીને ટાઢાની, ઉનાની, ઠામળની જે કંઈકની ખબર ન પડે એ રોગને પંડિતો ત્વ- ક્શૂન્યતા દેહે છે.

ત્વક્શૂન્યતાની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સુપ્તવાતે ત્વસ્ત્વજ્ઞોસં કારણેદ્વદ્વુશો મિપક્ । દયાચ લવણાદ્વારધૂમતૈલસ- મન્વિતઃ ॥

ત્વક્શૂન્યતા થઈ હોય તો વૈધે વારં- વાર રોગીના શરીરમાંથી લોહી કાઢાડવું (દ્વસઓલવા વગેરે ક્રિયા કરવી) અને અગારા ઉપર તેલ તથા સૈંધવ નાખીને તેનો ધુવાડો દેવો.

દેવાય છે. જોકે આ સઘળા શેગોનું સ્થાનક એક જ છે તોપણ દોષના વધારા ધટારા ઉપરથી અથવા પ્રારબ્ધના યોગ-ઉપરથી એ શેગોનો ભેદ થાય છે એમ સમજવું.

ગદ્ગદત્વ, મિન્મિનત્વ તથા મૂકતા એઓની ચિકિત્સા.

સારસ્વત ધૃત.

અથ તેપાં ચિકિત્સા ।

પ્રસ્થં ઘૃતસ્ય પલિકૈઃ શિશુવચાલ-
વળધાતકીલોઘ્રૈઃ । આજે પયસિ સ-
પાઠઃ સિદ્ધં સારસ્વતં નામ્ના । વિધિ-
વદુપયુજ્યમાનં જઠગદ્ગદમૂકતાં ક્ષણા-
જ્જિત્વા । સ્મૃતિમતિમેધાપ્રતિભાઃ કુર્યાત્
મુસ્પષ્ટવાગ્ભવતિ ॥

સારસ્વતં ઘૃતમ્ ॥

સહરિદ્રાં વચાં કુષ્ઠં પિપ્પલી વિશ્વ-
ભેપજમ્ । અજાજી ચાજમોદા ચ યષ્ટી-
મધુકસૈન્ધવમ્ । એતાનિ સમભાગાનિ
સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ । તદ્બૂર્ણં સર્પિપા
લેહ્યં પ્રત્યહં ભક્ષયેન્નરઃ । એકવિંશતિ-
રાત્રેણ ભવેચ્છ્રુતિધરો નરઃ । મેવદુન્દુ-
ભિનિર્ઘોષો મત્તકોકિલનિસ્વનઃ ॥

કલ્યાણકાવલેહઃ ॥

સરગવો, વજ, સૈન્ધવ, ધાવણી, લો-
દર અને કાળીપાડ એટલા પદાર્થોને
આર આર તોલાં ભાર લઈ તેઓનો કંદક
કરી તે કંદક નાખીને ખકરીના દુધમાં
પકાવેલું ચોસઠ તોલાં ભાર ધી સારસ્વત
ધૃત દેહેવાય છે. આ ધી યોગ્ય વિ-
ધિથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી
જડપણું, ગદ્ગદપણું તથા મુંગાપણું

દાણુમાત્રમાં જતાઈ જાય છે, વાળી સ્પષ્ટ
થાય છે અને સ્મૃતિ મતિ મેધા તથા તર્ક-
શક્તિ એઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

કલ્યાણકાવલેહ.

હળદર, વજ, કંઠ, પીપળ, સુંઠ,
જીરું, ઘોડીઅજમોદ, જીરીમધ, અને
સૈન્ધવ એઓને સમ ભાગે લઈ ખારીક
ચૂર્ણ કરી ધીમાં કાલવીને નિત્ય આટ-
વામાં આવે તો તેથી માણસ એકધીસ
રાતે કંદેલી વાતને ન ભુલે એવો, મેધ-
ના તથા હુંદુલિના સરખા અવાજવાળો
અને મદોન્મત્ત કાયલના જવા શબ્દ-
વાળો થાય છે.

પ્રલાપનું લક્ષણ.

અથ પ્રલાપસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ્વહેતુકુપિતાદ્વાતાદસંવદ્ધાન્નિરર્થકમ્ ।
વચનં યન્નરો વ્રૂતે સ પ્રલાપઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
પોતાનાં કારણોથી ટાપ પામેલા વા-
ચુનેલીધે માણસને અસંબદ્ધ અને વ્યર્થ
બોલવા લાગે છે તે પ્રલાપ કહેવાય છે.

પ્રલાપની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સતગરવરતિક્તારેવતામ્બોદતિક્તા-
નલદતુરગગન્ધાભારતીહારહૃરાઃ । મલ-
યજદશમૂલી શદ્ધપુષ્પ્યઃ મુપકાઃ પ્રલપ-
નમપહન્યુઃ પાનતો નાતિદૂરાત્ ॥

વરતિક્તોડ્રવર્પટઃ નલદમુશીરં માર-
તી વ્રાહ્મી । હારહૃરા દ્રાક્ષા ॥

તગર, ખડસલીઓ, ગરમાળો, મોથ,
કડુ, કાળોવાળો, આસોંદ, બ્રાહ્મી, દ્રાખ,
મુખડ, દશમૂલી અને શંખાવળી એ-
ઓનો સારી પેઠે પરિપકવ કરવાય કરીને

પીવામાં આવે તો તેથી પ્રસાપ તુરત મટી જાય છે.

રસાજ્ઞાનનું લક્ષણ.

અથ રસાજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમાહ ।

શુજ્ઞાનસ્ય નરસ્યાન્નં મધુરમ્મૃત્તીન્ન રસાન્ । રસજ્ઞા યન્ન જાનાતિ રસાજ્ઞા-
નં તદુચ્યતે ॥

અત્ર નભવાના સમયમાં માણસની જીભને મધુર વગેરે રસોની ખખર ન પડે એ રસાજ્ઞાન કહેવાય છે.

રસાજ્ઞાનની ચિકિત્સા.

અથ રસાજ્ઞાનસ્ય ચિકિત્સા ।

ઘર્ષેર્જ્જિવ્હાજ્જ્ઞવાં સિન્ધુચ્ચૂપ્પર્ણઃ
સામ્લવેતસૈઃ । અમ્લવેતસકાભાવે ચુક્રં
દાતવ્યમીરિતમ્ । કિરાતતિક્તકા
કદ્વી કુટ્જસ્ય ફલં વચા । વ્રાહ્મીફ-
લઞ્ચ પાલાશં સર્જિકા કૃષ્ણજીરકમ્ ।
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રં નાગરમૂપ-
ણમ્ । ઇપાં કલકૈર્મુદ્ધુર્ઘર્ષેર્જ્જિવ્હિકા-
માર્દ્રિકારસૈઃ । તેન સમ્યગ્વિજાનાતિ
રસના સકલાન્ રસાન્ । કલકઃ કિરા-
તતિક્તાદિર્નિદ્વાયાઃ શૂન્યતાં હરેત્ ॥

વાધિર્યકર્ણનાદયોર્લક્ષણં ચિકિત્સાં ચ
તદધિકારે વક્ષ્યામઃ ॥

સૈંધવ, સુંઠ, મરી, પીપળ અને અ-
મ્લબેદ એઓથી જીભને ઘસવી. અ-
મળબેદ ન મળે તો તેને ખદેલે શુકાનો
ઉપયોગ કરવો.

કિરાતતિક્તતાદિ કલ્ક.

કરીયાતું, કડુ, ઈંદ્રયવ, વજ, ધાણી,
ખાખરાનાં ફળ, સાજીખાર, કાળીજીરી,

પીપળ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, સુંઠ, અને
મરી એઓનો આદુના રસમાં કલ્ક કરી
તેથી જીભને વારંવાર ઘસવામાં આવે તો
તેથી જીભને સઘળા રસોની સારી રીતે
ખખર પડે છે. આ કિરાતતિક્તતાદિ કલ્ક
જીભની જડતાને મટાડે છે.

બાધિર્ય તથા કર્ણનાદ.

બાધિર્ય (બેદરાપણું) અને કર્ણનાદ
(કાનમાં થતો નાદ) એઓનું લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા કાનના રોગોના અધિ-
કારમાં કહેવામાં આવશે.

ત્વક્શૂન્યતાનું લક્ષણ.

અથ ત્વક્શૂન્યતાયા લ-
ક્ષણમાહ ।

સ્પૃશ્યમાના ત્વચા યા તુ શીતોષ્ણં
મૃદુકર્કશમ્ । ન જાનાતિ વુધૈસ્ત્વક્ ચ
શૂન્યેતિ પરિકીર્તિતા ॥

સ્પર્શ કરવાના સમયમાં આમડીને
ટાઢાની, ઉનાની, ઢામળની કે કઠણની
ખખરજ ન પડે એ રોગને પંડિતો ત્વ-
ક્શૂન્યતા કહે છે.

ત્વક્શૂન્યતાની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સુસવાતે ત્વસ્ત્વજ્ઞોક્ષં કારસ્યેદ્રહુશો
ભિપક્ । દવાચ લવણાદ્વારધૂમતેલસ-
મન્વિતઃ ॥

ત્વક્શૂન્યતા થઇ હોય તો વેદે વારં-
વાર રોગીના શરીરમાંથી લોહી કાઢાડવું
(ક્ષયોલવા વગેરે ક્રિયા કરવી) અને
અંગારા ઉપર તેલ તથા સૈંધવ નાખીને
તેનો ધુવાડો દેવો.

અર્દિતનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અર્ધાર્દિતસ્ય સમ્પ્રાપ્તિપૂ-
ર્વકં લક્ષણમાહ ।

ઉચ્ચૈર્વ્યાહરતોડત્યર્થ ત્વાદતઃ કઠિ-
નાનિ ચ । હસતો જૃમ્ભતો ભારાદ્વિપ-
માચ્છયનાસનાત્ । શિરોનાસૌષ્ઠ્રચિ-
કલલાદેક્ષણસન્ધિગઃ । અર્દયત્યનિલો
વક્રમર્દિતં જનયેત્તતઃ । વક્રીભવતિ
વક્રાર્દ્ધ ગ્રીવા ચાપ્યપવર્તતે । શિરચ્-
લતિ વાક્સઙ્ગો નેત્રાદીનાચ્ચ વૈકૃતમ્ ।
ગ્રીવાચિચુકદન્તાનાં તસ્મિન્ પાર્શ્વે ચ
વેદના । તર્મર્દિતમિતિ પ્રાહુર્વ્યાધિં વ્યા-
ધિવિશારદાઃ ॥

વ્યાહરતઃ વદતઃ કઠિનાનિ પૂગફલા-
દીનિ વિપમાત્ શયનાસનાત્ ગ્રીવાદિવૈ-
પરીત્યેન શયનાદાસનાચ્ચ અર્દયતિ પીડય-
તિ તતસ્તદન્તરમ્ અર્દિતં જનયેત્ અર્દિતે
જાતે કિં સ્યાત્તદાહ । વક્રીભવતિ इत्या-
દિ અપવર્તતે વક્રીભવતિ ચલતિ કમ્પતે
વાક્સઙ્ગઃ વાહુનિરોધઃ નેત્રાદીનામિત્યાદિ-
શબ્દેન ઋગ્ગ્ઙ્ઙનાસિકાદીના ગ્રહણમ્ વૈ-
કૃત્યં વેદનાસ્ફુરણવક્રત્વાદિ યસ્મિન્ પા-
ર્શ્વેર્દિતં તસ્મિન્ પાર્શ્વે ગ્રીવાદીના વેદના ॥

વાતપિત્તાત્કફાચ્ચ સ્યાન્નિવિધં તત્સ-
માસતઃ । લાલાસ્રાવો વ્યથા કમ્પઃ
સ્ફુરણં હનુવાગગ્રહઃ । ઓષ્ઠયોઃ સ્વયયુઃ
શૂલચાર્દિતે વાતજે ભવેત્ । પીતમાસ્યં
જ્વરસ્તૃપ્ણા પિત્તજે મોહધૂપને । ગ્ણ્ઙે
શિરસિ મન્યાયાં શોથસ્તમ્મઃ કફા-
ત્મકે ॥

હૃદયે સ્વરે યોલવાથી, સોપારી વગેરે
અત્યંત કઠણ પદાર્થો ખાવાથી, અત્યંત
હસવાથી, અત્યંત ખગાસાં ખાવાથી,
ભાર ઉપાડવાથી, ડોકને આડી અવળી
કરી વિપમ રીતે સુવાથી અને વિપમ
રીતે યેસવાથી માથું, નાક, હોઠ, હડ-
પચી, લલાટ તથા નેત્રોની સંધિ એઓમાં
રહેલો વાયુ મોહોડાને પીડેછે અને તેથી
અર્દિત રોગ (અરદીયો વા) થાયછે.
આ રોગ-ઉત્પન્ન થતાં અરધું મોહોડું
વાંકું થઈ જાયછે, ડોક વાંકી થઈ જાયછે,
માથું કુંપેછે, યોલવામાં અટકાયત થા-
યછે, નેત્ર, ભમર, ગાલ તથા નાક એ-
ઓમાં વેદના સ્ફુરણ તથા વાંકાપણું
થાયછે અને જે તરફ અર્દિત થએલ
હોય તે પડખે ડોક, હડપચી તથા દાંત
એઓમાં વેદના થાયછે. વ્યાધિઓ જા-
ણવામાં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદ્યો આ
રોગને અર્દિત કહેછે.

વાયુએ કરેલો, પિત્તે કરેલો અને કફે
કરેલો એમ સંક્ષિપ્ત રીતે અર્દિતના
ત્રણ પ્રકાર છે.

વાયુથી અર્દિત રોગ થયો હોય તો
લાળ ઝર્યા કરેછે, વ્યથા થાયછે, શિરા-
ઓનું સ્ફુરણ થાયછે, હડપચી ઝલાર્ધ
જાયછે, યોલવામાં અટકાયત થાયછે,
હોઠમાં સોજા થાયછે અને શૂળનીકળેછે.

પિત્તથી અર્દિત રોગ થયો હોય તો
મોહોડું પીછું થઈ જાયછે, જ્વર આ-
વેછે, તરશ લાગેછે, મોહ થાયછે અને
ગરમી થાયછે.

કફથી અર્દિત થયો હોય તો ગાલમાં,
માથામાં તથા ગળાના પડખાની શિ-
રામાં સોજા તથા અકર્કડપણું થાયછે.

अर्दितना असाध्यपणानुं लक्षणः

तस्यासाध्यस्य लक्षणमाह ।

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ता व्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥

अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः प्रसक्तं प्रकर्षेण लग्नम् अव्यक्तञ्च मापितुं शीलं यस्य तस्य अर्दितं न सिध्यति त्रिवर्षं अतीतवर्षत्रयम् । अथवा त्रयाणां चक्षुर्नासामुखानां वर्षः स्त्रावो यत्र तत्र वेपनस्य कम्पनशीलस्य तस्य गाढमतिशयेन न सिध्यतीत्यन्वयः ॥

ॐ भाषुस अरुष्ट तथा परस्परनी साथे भजेत्वा अक्षरौनाहुं जालतो डोय अने जनां नेत्रो भटकां भारनामां असमर्थं यथां डोय ते भाषुसने अर्दित रोग भटतो नथी. ॐ भाषुसना अर्दित रोगने त्रयु वर्ष थथ गथां डोय अथवा नेत्र नाड तथा भोडोडुं स्रवतां डोय अने पोते धुजतो डोय ते भाषुसने अर्दित रोग तो भटतोण नथी.

अर्दितनी चिकित्सा.

अथ तस्य चिकित्सा ।

स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलवस्ति च । उपनाहाश्च शस्यन्ते नावन् वस्तयोर्दिते ॥

वस्तिरत्र शिरोवस्तिरेव ॥

दशमूलकपायेण मातुलङ्गरसेन वा । बलया पञ्चमृत्या वा क्षीरं वातात्मके हितम् । पिष्ट्वा मांसघृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोर्दित्ती । क्षीरमांसरससंयुक्ता

दशमूलरसं पिवेत् । अर्दिते पित्तजे शीतान् स्नेहांश्चैव विनिर्दिशेत् । घृतवस्तिप्रसेकञ्च क्षीरमेकं तथैव च । जिह्वीभूताननो मूको दाहवान् योर्दितो भवेत् । कुर्यात्-प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम् । श्लेष्मभागे क्षयं नीते बृंहणैः समुपाचरेत् । अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनं च प्रशस्यते । रसोनकलकं तिलतैलमिश्रं खादेन्नरो योर्दितरोगयुक्तः । तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं वृन्दं घनानामिव वायुवेगात् ॥

अर्दित रोगवाणाने स्नेहपान कराववां, वातहर नस्यो देवां, वातहर लो-ज्जना देवां, माथानी अस्ति देवी अने वातहर अंधाषु करावां अये उत्तम छे.

वायुअे करेलो अर्दित रोग डोय तो दशमूलीना अवाथथी, अथवा पीज्जेराना रसथी अथवा अपाटना अवाथथी अथवा पंचमूलीना अवाथथी पडावेतुं दुध पावुं अये साइं छे.

अर्दितवाणाने मांस अने धी अ-ज्जाने वाटी मांअणुनी साथे आधने अने दुध तथा मांसना रसावाहुं लोअन करीने दशमूलीना रस पीवे.

पित्ते करेलो अर्दितरोग डोय तो शीतल स्नेहानो उपयोग करवे, माथामां धीनी अस्ति देवी अने मुप्यत्ये-करी दुधने उपयोग करवे.

ॐ अर्दितरोगवाणानुं भोडोडुं वाहुं थथं गथुं डोय धाड थतो डोय अने पोतं मुंजे थथ गथो डोय तेने वायुनेो तथा पित्तनेो नाश करनारी चिकित्सा करवी. ३ कइना अर्दितवाणाने कइना आणी

ક્ષય કરીને પુષ્ટિ આપનારા પદાર્થોથી ઉપચાર કરવા.

અર્દિત બે સોબથી સંયુક્ત હોય તો વમન કરાવવું એ સાઈ છે.

અર્દિતરોગેવાળો માણસ તલેના તેલથી મિશ્રિત લસણનો કલક ખાય તો જેમ વાયુના વેગથી વાદળાઓનો સમૂહ તુરત નષ્ટ થાયછે તેમ તે માણસનો અર્દિતરોગ તે ઉપાયથી તુરત નષ્ટ થાયછે.

મન્યાસ્તંભતું નિદાનપૂર્વક લક્ષણ-

અથ મન્યાસ્તંભમ્મસ્ય નિદા-

નપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

દિવાસ્વપ્નાસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ । મન્યાસ્તંભં પ્રકુરુતે સ એવ શ્લેષ્મણાઘૃતઃ ॥

આસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ । આસનેન સ્થાનેન વાતિશયેન વિકૃતં ગ્રીવાદિવિકૃતં યથા સ્યાદેવં ઉપરિ ભાગે યન્નિરીક્ષણં તેન સ એવ કુપિતો વાતઃ શ્લેષ્મણાઘૃતઃ મન્યાસ્તંભં કરોતિ ગ્રીવાયાઃ પશ્ચાદ્ભાગે ચ તુર્દશ શિરા મન્યાસંજ્ઞાઃ તથા ચામરસિહઃ । પશ્ચાત્ગ્રીવાશિરા મન્યા ઇતિ તાસાં સ્તંભં કરોતિ ચ ॥

દિવસે સુવાથી અથવા વિપરીત આસનથી કે વિપરીત સ્થિતિથી ડોક વગેરે અવયવ આડા અવળા રહે એવી રીતે હાંચા ભાગમાં બેવાથી ડાપ પામેલો વાયુ કદ્ધથી વીટાઈને ડોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી મન્યા નામની યૌદ્ધ શિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દેછે એ મન્યાસ્તંભ રોગ કેહેવાયછે.

મન્યાસ્તંભની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

દશમૂલીકૃતં ક્ષાયં પદ્મમૂલ્યાપિ કલ્પિતમ્ । રૂક્તં સ્વેદં તથા નસ્યં મન્યાસ્તંભે પ્રયોજયેત્ । તૈલેનાજ્યેન વા ગ્રીવામભ્યજ્યાર્કદલૈસ્થ । ઈરણ્ડપત્રૈર્વાછાય સ્વેદયેદ્ વહુશો મિપક્ । કુકુટાઘટ્ટદ્રવૈરુષ્ણૈઃ સૈન્ધવાજ્યસમન્વિત્ઃ । ગ્રીવાં સમ્મર્દયેતેન મન્યાસ્તંભઃ પ્રશામ્યતિ ॥

દશમૂલીના અથવા પંચમૂલીના ક્વાથનો, રૂક્ત સ્વેદનનો અને નસ્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી મન્યાસ્તંભ મટી જાયછે.

તેલથી અથવા ધીથી ડોકઉપર અભ્યંગ કરી આકડાનાં પાનડાંઓથી અથવા ઈરડાનાં પાનડાંઓથી ડોકને ઠાંકીને ઘણી ઘણીવાર શેક કરવામાં આવે તો તેથી મન્યાસ્તંભ મટી જાયછે.

કુકુટાના ઈંડાના રસને હોનો કરી તેમાં સૈન્ધવ તથા ધી નાખીને ડોકને ચોળવામાં આવે તો તેથી મન્યાસ્તંભ મટી જાયછે.

ખાહુશોપનું લક્ષણ.

અથ વાહુશોપસ્ય લક્ષણમાહ ।

અંસદેશે સ્થિતો વાયુઃ શોપયેદંસવન્ધનમ્ । અંસવન્ધનશોપાત્ સ્યાદ્વાહુશોપઃ સવેદનઃ ॥

ખલાના પ્રદેશમાં રહેલો વાયુ ખલાના બંધનને સુકાવે છે અને તે ખલાનું બંધન સુકાવાથી વેદનાવાળો ખાહુશોપ (ખાહુનું સુકાવું) થાયછે.

બાહુશોષની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

વાહુશોષે પિવેત્ શુક્ત્વા સર્પિઃ કલ્યાણકં મહત્ । વલામૂલગૃતં તોયં સંન્ધવેન સમન્વિતમ્ । વાહુશોષકરે વાતે મન્યાસ્તમ્મે ચ શસ્યતે ॥

બાહુશોષ થયે હોય તો જમ્યા પછી મહાકલ્યાણક નામનું ધી પીવું.

બાહુશોષ કે મન્યાસ્તંભ થયે હોય તો ખપાટના મૂળીઆને ક્વાથ કરી સંધવ નાખીને પીવો એ ઉત્તમ છે.

અપબાહુકનું લક્ષણ.

અથાપવાહુકસ્ય લક્ષણમાહ ।

શિરાઃ સઙ્કોચ્ય વાહુસ્થાઃ સ કુર્યાદપવાહુકમ્ ॥

સવાયુઃ વાહુસ્ય શિરાઃ વાહુસ્થશિરાઃ ।

બાહુમાં રહેલો વાયુ બાહુમાં રહેલી શિરાઓનો સંકાચ કરીને અપબાહુક નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

અપબાહુકની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

પરમૌપધમપવાહુકમન્યાસ્તમ્મોઽર્ધ્વજન્નગતરોગે । શીતલજલેન નસ્યં તદુ-

૧ બેન્તતની ઉપલસરી, સમેરવો, ગધી સમેરવો, હળદર, દાડૂ હળદર, તગર, કપુર, ભોરીંગણી, દાડિમસાર, તાલીસખત, નેપાળો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ધંદ્રવારણાં, પદ્મકાષ્ઠ, એળચીદાણુ, નીલકમળ, દેવદાર, મજક, અણુકબાળ, વાવડીંગ, નાગકેસર, નગડનાં બીજ, ઘઉંલાં, અજમા, વજ, મોથ અને અમેલીની ઢળીઓ એઓથી પકાવેલું ધી કલ્યાણકમૃત કેહેવાય છે (બે. શ.)

પશમે જિઙ્ગિની ચ પુરઃ । મૂલં વલાયાસ્ત્વથ પારિભદ્રજં તથાત્મગુપ્તા સ્વરસં પિવેદ્વા । યુજીત યો માપરસેન નસ્યં ભવેદસૌ વજ્રસમાનવાહુઃ ॥

દ્વડાયામૂલં કલ્કીકૃત પિવેત્તથા પારિભદ્રમૂલશ્ચ । પારિભદ્રોઽજ ફરહદં વાત-હરત્વાત્ ॥

માપાતસીયવકુરુપ્દકકણ્ઠકારીગો-કણ્ઠટુણ્ઠકજટાકપિકચ્છુતોયૈઃ । કાર્પાસકાસ્થિશણ્ઠીજકુલત્થકોલકાથેન વસ્તપિશિતસ્ય રસેન ચાપિ । શુષ્ઠયા સમાગધિકયા શતપુષ્પયા ચ સૈરુણ્ઠમૂલકપુનર્નવયા સરण्या । રાત્નાવલામૃતલતાકટુકૌંવિપકં માપાલ્યમેતદવવાહુહરં હિ તૈલમ્ ॥ માપતૈલમ્ ॥

અપબાહુકમાં, ડોકના કાંઠલાથી ઉપરના રોગમાં અને મન્યાસ્તંભમાં ટાઢા પાણીથી નસ્ય દેવું અને નસ્ય ઉપશાંત થયા પછી જિંગિની તથા ગુગળનો ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ ઔષધ છે.

ખપાટનાં અથવા પારિભદ્ર નામની કરેજની એકબતનાં મૂળીઆં વાટી કલક કરીને પીવામાં આવે અથવા કૌંચાનો સ્વરસ પીવામાં આવે અને અકદના રસનું નસ્ય લેવામાં આવે તો બાહુ વજ્ર જેવા થાય છે.

માપતૈલ.

અકદ, અલસી, જવ, કાંટા અશેરીયો, ભોરીંગણી, ગોખર, અરલૂનાં મૂળ, કૈંચાં, વાળો, કપાશીયા, શણૂનાં બીજ, કળથી અને મરી એઓનાં ક્વાથથી, બકરાના માંસના રસથી, સુંઠથી

પીપળથી, સુવાથી, ઝેરડાનાં મૂળી-
આંથી, સાટાડીથી, નારીથી, રાસ્નાથી,
ખપાટથી, ગળોથી અને કડુથી પકાવેલું
તૈલ અપખાદુકને મટાડે છે. આ તૈલ
માપતૈલ કહેવાય છે.

વિશ્વાચીનું લક્ષણ.

અથ વિશ્વાચીલક્ષણમાહ ।

તલં પ્રત્યજ્જુલીનાં યા કળ્ડરા વાહુ-
પૃષ્ઠતઃ । વાહોઃ કર્મક્ષયકરી વિશ્વાચી
સા નિગદ્યતે ॥

કળ્ડરા મહાસ્ત્રાયુઃ તલં હસ્તસ્યોપરિ-
માગં તલશબ્દોઽત્ર ઉપરિવાચકઃ યથા
ભૂમિતલમિતિ તેનાયમર્થઃ । વાહુપૃષ્ઠતઃ
વાહોઃ પૃષ્ઠં વાહુપૃષ્ઠમારમ્ય તલં પ્રતિહસ્ત-
તલં યાવહ્લક્ષીકૃત્ય અજ્જુલીનાં કળ્ડરાસ્તાઃ
સન્દૂપ્ય વાહોઃ પ્રસારણાકુચ્ચનાદિકર્મક્ષય-
કરી ભવતિ સા ઇહ વાતવ્યાધિપુ વિશ્વા-
ચીત્યુચ્યતે વાહોરિતિ દ્વિત્વં સન્મવપરમ્
઼કસ્મિન્નપિ વાહૌ વિશ્વાચી ભવતિ ॥

ખાદુઓના પૃષ્ઠથી માંડીને હાથના
ઉપરના ભાગસુધી આંગળીઓની જે
બાડી નસો છે તેઓને દૂધિત કરી બન્ને
ખાદુઓનાં લાંબા ટુંકા કરવા વગેરે કા-
મોનો ક્ષય કરનાર જે રોગ થાય છે તે
વિશ્વાચી કહેવાય છે. આ રોગ એક ખા-
દુમાં પણ થાય છે.

વિશ્વાચીની ચિકિત્સા.

અથ તસ્યાચ્ચિકિત્સા ।

દશમૂલીવલામાપકાયતૈલાજ્યમિ-
શ્રિતમ્ । સાયં શુક્તા પિવેન્નસ્યં વિશ્વા-
ચ્યામપવાહુકે । માપસિન્ધુવલારાસ્તા
દશમૂલકરિજ્જુભિઃ । વચાશિવજટા-

સ્વાભિઃ સિદ્ધં તૈલં સનાગરમ્ । ઝ-
ર્ધ્વં ભક્તાશનાદન્યાદ્રાહુશોપાપવાહુકૌ ।
વિશ્વાચીમુદ્દતાશ્ચાપિ પક્ષાઘાતં તથા-
દિંતમ્ ॥ માપાદિતૈલમ્ ॥

વિશ્વાચી કે અપખાદુક થએલ હોય
તો સાયંકાલે દશમૂલી, ખપાટ તથા અ-
ડદ એઓના ક્વાથથી મિશ્રિત અન્ન
જમીને નસ્ય લેવું.

માપાદિ તૈલ.

જમ્યા પછી અડદ, સૂંધવ, ખપાટ,
રાસ્ના, દશમૂલ, હાંગ, વજ, અને બી-
લીનાં મૂળ એઓથી પકાવેલું તૈલ સુંઠ
સહિત ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી
ખાદુશોષ, અપખાદુક, અત્યંત વૃદ્ધિ પા-
મેલી વિશ્વાચી પક્ષાઘાત અને આદિંત
એઓનો નાશ થાય છે.

ઉર્ધ્વવાતનું લક્ષણ.

અથોઽર્ધ્વવાતસ્ય લક્ષણમાહ ।

અથઃ પ્રતિહતો વાયુઃ શ્લેષ્મણા મા-
રુતેન ચ । કરોત્યુદ્ગારવાહુલ્યમૂર્ધ્વવાતઃ
સ ડચ્યતે ॥

વાયુઃ સામનવાયુઃ મારુતેનાપાનવાયુના
સ્વહેતુદુષ્ટેન અષઃ પ્રતિહતઃ અથો નિરુદ્ધઃ ॥

પોતાના હેતુઓથી દુષ્ટ થએલા અ-
પાનવાયુએ અને કફે નીચે જતાં રા-
કેલો સમાનવાયુ ધણા ઓડકારને ઉ-
ત્પન્ન કરે છે એ ઉર્ધ્વવાત કહેવાય છે.

ઉર્ધ્વવાતની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

માગં દશ વિશ્વાયાસ્તત્તુલ્યો વૃદ્ધ-
દારકસ્થાપિ । ત્રય એવ ચ પથ્યાયા-
શ્વતુરંશં હિજ્જુ સંષ્ટમ્ । ઼કઃ સૈન્ધવ-

भागस्तत्तुल्यं चित्रकञ्चात्र । संवृद्ध-
मूर्ध्ववातं हन्त्येतच्चूर्णितं भुक्तम् ॥

अथ वृद्धदारकालभे त्रिवृन्मूलं ग्राह्यम् ॥

सुंठना दश भाग, वरधाराना दश
भाग वरधारो न भणे तो नसोतरना
भूगना दश भाग, हरडेना त्रयु भाग,
शेकली ह्रीगना चार भाग, सैंधवने
ऐक भाग अने चित्रकने ऐक भाग अ-
योनुं यूर्णु करीने भावाभां आवे तो तेथी
७३ उर्ध्ववात पणु भटी. अथछे

आध्माननुं लक्षणम्.

अथाध्मानस्य लक्षणमाह ।

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृश-
म् । आध्मानमिति जानीयात् घोरं
वातनिरोधजम् ॥

आटोपो गुडगुडाशब्दः भृशमाध्मातं
वातपूर्णमस्त्रावत् वातनिरोधजं अधोवात-
निरोधजम् ॥

अधोवायुना निशेधनेलीधे पेट ग-
उगडाटवाणुं अने पवनथी लराअली
धमणुनी पेटे पडुण कुलेकुं यध अथछे
अे लयंकर शैग आध्मान डेहेवाथछे.

आध्मान्नी चिकित्सा.

अथ तस्य चिकित्सा ।

आध्माने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं
ततः । फलवर्तिक्रियां कुर्याद्विस्तिकर्म च
शोधनम् । कर्पमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता
स्यात् पलोन्मिता । खण्डादपि पलं
ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् । मधुना क्ष-
मितं लिह्याच्चूर्णमाध्माननाशनम् ॥

॥

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वहिङ्गुसैन्धवैः
लिम्बेदुष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतो-
दरम् ॥ हैमवती वचा । दारुपट्टकलेपः ॥

अभयारग्वधो घात्री दन्ती तिक्ता
सुही त्रिवृत् । मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्रा-
ह्यानि पलमात्रया । तानि सङ्कुट्य
सर्वाणि जलाढकयुगे पचेत् । तत्र तो-
येऽष्टमं भागं कपायमवशेषयेत् । नि-
स्त्वक् जैपालवीजानि नवानि पलमा-
त्रया । तनुवसृष्टतान्येव तस्मिन् काथे
शनैः पचेत् । ज्वालयेदनलं मन्दं या-
वत् काथो घनो भवेत् । ततः खल्वे
क्षिपेद्भागानष्टौ जैपालवीजतः । भागा-
न् त्रीन्नागरात् द्वौ च भरिचाह्वौ च
पारदात् । गन्धकाह्वौ च तानीह याव-
द्यामं विमर्दयेत् । रसो नाराचनामायं
भक्षितो रक्तिकामितः । जलेन शीतले-
नैव रोगानेतान् विनाशयेत् । आध्मा-
नं शूलमानाहं प्रत्याध्मानं तथैव च ।
उदावर्तं तथा गुल्ममुदराणि हरत्यसौ ।
वेगे शान्तेतु युञ्जीत शर्करासहितं दधि ।
ततस्तत् सैन्धवेनापि ततो दध्योदनं
मनाक् ॥ महानाराचो रसः ॥

आध्मान थयुं होय तो प्रथम लंघन
करावणुं अने पछी अग्निने दीप कर-
नारां तथा पाचन करनारां औपधो देवां.
युधभां योअ औपधोथो भरडेली वाट
भासत्रानी क्रिया करनी, पियकारी भा-
रवी अने शोधन पणु देवुं.

नारायणु यूर्णु.

अेक तोळुं पीपण, चार तोळां नसो-

તર, અને ચાર તોલાં ખાંડ એઆનું એ-
કહું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ મધની સાથે એક
તોલાં ભાર ચાટવામાં આવે તો તેથી આ-
ધમાન તુરત મટી જાય છે.

દારૂપદક લેપ.

દેવદાર, વજ, કઠ, સુવા, હીંગ અને
સૈંધવ એઆને છાશમાં ઢે લીંધુના ર-
સમાં વાટી ગરમ કરીને ચોપડવામાં
આવે તો તેથી પેટમાં શૂળ તથા આ-
ધમાન મટી જાય છે.

મહાનારાય રસ.

હરડે, ગરમાળો, આમળાં, નેપાળો,
કડું, ચૌર, નસોતર અને મોથ એ પ્રત્યેક
દ્રવ્યોને ચાર ચાર તોલાં ભાર લઈ સ-
ધળાંઆને કુટીને પાંચસો ભાર તોલાં
ભાર પાણીમાં પકાવવાં. એ ક્વાથ થતાં
આઠભાગનાં પાણી અવશેષ રહે ત્યારે
તેમાં છાલ વગરનાં ચાર તોલાં ભાર
નવા નેપાળાનાં ખીજ ઝીણા વસ્ત્રની
પોટલીમાં બાંધીને ધીરે ધીરે પકાવવાં.
અગ્નિની મદ મંદ આંચ દેતાં એ ક્વાથ
ઘાટો થાય ત્યારે ખરલમાં નાખી તેમાં
આઠ ભાગ નેપાળાનાં ખીજ, ત્રણ ભાગ
સુંઠ, બે ભાગ મરી, બે ભાગ પાંચ અને
બે ભાગ ગધક નાખી એક પોહોરસુધી
મર્દન કરવું એટલે મહાનારાય નામનો
રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ ટાઢા પા-
ણીથી એક રતિભાર ખાવામાં આવે તો
તેથી આધમાન, શૂળ, આનાહ, પ્રત્યા-
ધમાન, ઉદાવર્ત, ગુલ્મ તથા ઉદરના
રોગો મટી જાય છે. રોગનો વેગ શાંત
થયા પછી રોગીને સાકર સહિત દહી
ખવરાવવું અને સૈંધવ સહિત જરાક દ-
હીલાત ખવરાવવો.

પ્રત્યાધમાનનું લક્ષણ.

અથ પ્રત્યાધમાનસ્ય લક્ષણમાહ ।

વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં તદેવામાશયો-
ત્થિતમ્ । પ્રત્યાધમાનં વિજાનીયાત્
કફવ્યાકુલિતાનિલમ્ ॥

વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં પાર્શ્વહૃદયે વિહાય
જાતં તદેવાધમાનં કફવ્યાકુલિતાનિલં ક-
ફેનાવરુદ્ધવાતમ્ ॥

પડખાંઆને તથા હૃદયને છોંડીને
થએલું, આમાશયથી ઉઠેલું અને જમાં
કર્ધી વાયુ શેકાઈ ગયો હોય એવું જ
આધમાન તેજ પ્રત્યાધમાન ઠહેવાય છે.

પ્રત્યાધમાનની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

પ્રત્યાધમાને સમુત્પન્ને કુર્યાદ્મનલહ-
ને । દીપનાદીનિ યુજીત પૂર્વવદ્રસ્તિ-
કર્મ ચ ॥

પ્રત્યાધમાન ઉત્પન્ન થયું હોય તો
વમન તથા લંબન કરાવવાં, દીપન તથા
પાયન વગેરે ઔષધોનો ઉપયોગ કરા-
વવો અને આધમાનની પેઠેજ પીચકારી
મારવાની ક્રિયા કરવી.

વાતાધીલાનું લક્ષણ.

અથ વાતાધીલાયા

લક્ષણમાહ ।

નાભેરઘસ્તાત્ સજાતઃ સજ્જારી યદિ-
વા ચલઃ । અષ્ટીલાવદ્ઘનો ગ્રન્થિરુર્ધ્વ-
માયત ઉન્નતઃ । વાતાષ્ટીલા વિજાની-
યાદ્દહિર્માર્ગનિરોધનીમ્ ॥

અષ્ટીલા વર્તુલઃ પાપાણક્ષણ્ડઃ આયતઃ
દીર્ઘઃ વાતાષ્ટીલેતિ સ્વરૂપપરં ન તુ વિ-

શેષપરં વ્યાવર્ત્યાભાવાત્ । બહિર્માર્ગનિરો-
ધિનીં શિશ્વમગ્નુદનિરોધિનીં તેન મૂત્રમરુ-
ન્મલાવરોધઃ સૂચિતઃ ॥

નાભિની નીચે ગોળ પથરાના ભેંવી
ઘાટી, ઊંચી, ઊંચેના ભાગમાં લાંબી
અને સ્થિરતાવાળી અથવા ચંચલતાવા-
ળી જે ગાંઠ થાયછે તે વાતાઘ્રીલા કહે-
વાય છે. આ ગાંઠ સ્થિરને, ચેનિને તથા
શુદ્ધને રોકી દેછે કે ભેદી વિદ્યાનો, મૂ-
ત્રનો અને પવનનો અવરોધ થાયછે.

પિત્તે કરેલી કે કફે કરેલી અઘ્રીલા
હેતી નથી એટલામાટે આ સ્થલમાં
'વાતાઘ્રીલા' એ નામજ સમજવું પણ
વાયુએ કરેલી અઘ્રીલા એવો ભેદ સમ-
જવો નહીં.

પ્રત્યઘ્રીલાનું લક્ષણ.

અથ પ્રત્યઘ્રીલાયા

લક્ષણમાહ ।

एतामेव रुजा युक्तां वातविण्मूत्र-
रोधिनीम् । प्रत्यघ्रीलामिति वदेज्जठरे
तिर्यगुत्थिताम् ॥

एतामेव अघ्रीलामेव जठरे तिर्यगुत्थि-
तामिति भेदः ॥

વેદનાથી સંયુક્ત અને વાયુને વિદ્યાને
તથા મૂત્રને રોકનારી એ અઘ્રીલા જે
પેટમાં આડી ઉત્પન્ન થઇ હોય તેા પ્ર-
ત્યઘ્રીલા કહેવાયછે.

વાતાઘ્રીલાની તથા પ્રત્યઘ્રીલાની

ચિકિત્સા.

તયોશ્ચિકિત્સા ।

अघ्रीलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्या-

न्तरविद्रव्येः । चूर्णं हिंम्वादिकञ्चात्र पि-
वेदुष्णेन वारिणा ॥

हिंम्वादичूर्णं यथा ।

હિંદુગ્રન્થિકધાન્યજીરકવચાચવ્યા-
ત્રિપાઠઃશટી-દ્વદ્શામ્લં લવણત્રયં ત્રિક-
દુકં ક્ષારદ્વયં દાહિમમ્ । પથ્યા પૌષ્ક-
રવેતસામ્લહપુષા યોજ્યં તદેભિઃ કૃતં
ચૂર્ણં માવિતમેતદાર્દ્રકરસૈઃ સ્યાદ્વીજ-
પૂરદ્રવૈરિતિ ॥

શુદ્ધમની અને આંતર વિદ્રધિની જે
ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તેજ અઘ્રી-
લાની પણ કરવી અને આ રોગમાં નીચે
કહેલું હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ પણ ઉના પાણી-
થી પીવું.

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ.

હિંગ, પીપળી મૂળ, ધાણા, જીરું,
વજ, ચવક, ચિત્રક, કાળીપાંડ, કચૂરો,
કાકમ, તથા જાતનાં લૂણુ, સુંક, મરી,
પીપળ, જવખાર, સાજખાર, દાહિમ,
હરદે, એરડાનાં મૂળ, અમલબેદ, અને
પલાશી એઆનું ચૂર્ણ કરી તેને આહુના
રસની તથા પાંજીરાના રસની ભાવના
દેવામાં આવે એટલે હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ સિદ્ધ
થાયછે.

તૂનીનું લક્ષણ.

અથ તૂનીલક્ષણમાહ ।

अथो या वेदना याति वर्चोमूत्राश-
योत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी
नामतो मता ॥

उपस्थं शिश्रं भग्न ॥

વિદ્યાના સ્થાનકથી તથા મૂત્રાશયથી

ઉઠેલી અને બાણે ગુદાને ક્ષિંપને તથા ચોનિને લેદી નાખતી હોય એવી જ વેદના નીચે જતી હોય તે તૂની કહેવાય છે.

પ્રતિતૂનીનું લક્ષણ.

અથ પ્રતિતૂનીલક્ષણમરહઃ.

ગુદોપસ્થોત્થિતા સૈવ પ્રતિલોમં વિધાવિતા । વેગૈઃ પક્કાશયં યાતિ પ્રતિતૂનીતિ સોચ્યતે ॥

અથસ્તાદુત્થિતોર્ધ્વગામિની વેગૈર્વેદનાવેગૈર્મુહુર્મુહુઃ ઉત્પચ્યુપશમોપલક્ષિતૈઃ સા નામતઃ પ્રતિતૂની ॥

જે વેદના ગુદામાંથી તથા ઉપસ્થ-માંથી ઉઠી આવળી દોડીને ઉત્પન્ન થતા થતા ઉપશમ પામતા વેગોથી વારંવાર પડવાશયમાં જતી હોય તે પ્રતિતૂની કહેવાય છે.

તૂનીની તથા પ્રતિતૂનીની ચિકિત્સા.

અથ તયોશ્ચિકિત્સા ।

મૂન્યાન્ન પ્રતિતૂન્યાન્ન પ્રશસ્તાઃ સ્નેહવસ્તયઃ । પિનેદ્વા સ્નેહલવણં પિપ્પલ્યાદિમથામ્બુના । ઉષ્ણેન રામટક્ષારં પ્રગાઢમથવા ઘૃતમ્ ॥

તૂની કે પ્રતિતૂની થએલ હોય તે સ્નેહની પીચકારીઓ મરાવવી અથવા તેલમાં સૈંધવ ઘોળીને પીવું અથવા પિપ્પલ્યાદિ સ્વાથ પીવા અથવા હિંગ તથા જવખાર ઉના પાણીથી પીવાં અથવા સારી પેઠે ધી પીવું.

ત્રિકશૂલનું લક્ષણ.

અથ ત્રિકશૂલસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ્ફિગસ્થનોઃ પૃષ્ઠવંશાસ્થનોર્યઃ સન્ધિસ્તશ્ચિકં મતમ્ । તત્ર વાતેન યા પીઠા ત્રિકશૂલં તદુચ્યતે ॥

કુલાનાં યે અસ્થિઓનો અને ખરકાનાં યે અસ્થિઓનો જ સંધિ છે તે ત્રિક કહેવાય છે. એ ત્રિકમાં (ઢાંઢામાં) વાયુથી જ પીડા ઉત્પન્ન થાય તે ત્રિકશૂલ કહેવાય છે.

ત્રિકશૂલની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

કારયેદ્વાલુકાસ્વેદં ત્રિકશૂલે મયત્નતઃ । યદ્વાથસ્તાત્ કરીપાશ્ચિ ધારયેત્ સતતં નરઃ । આભાશ્વગન્ધાહપુપા ગુહ્વી શતાવરી ગોક્ષુરકન્ન રાસ્ત્રા । શ્યામા શતાદ્વા ચ શટી યવાની સનાગરા શ્વેતિ સમં વિચૂર્ણ્ય । સર્વૈઃ સમં ગુગ્ગુલુમત્ર દદ્યાત્ ક્ષિપેદિદ્વાજ્યન્ન તદર્દ્ધભાગમ્ । તદ્ગ્લ્ષયેદર્દ્ધપિત્તુમમાણં પ્રભાતકાલે પયસાય યૂપૈઃ । મથેન વા કોષ્ણજલેન વાથ ક્ષીરેણ વા માંસરસેન વાપિ । ત્રિકગ્રહે જાનુહનુગ્રહે ચ વાતે મુજસ્યે ચરણસ્થિતે ચ । સન્ધિસ્થિતે ચાસ્થિગતે ચ તસ્મિન્ મજ્જાસ્થિતે સ્નાયુગતે ચ કોષ્ઠે । રોગાન્હરેદ્વાતકફાનુવિદ્વાન્ વાતેરિતાન્ હૃદ્ગહયોનિદોપાન્ । મગ્નાસ્થિવિદ્ધેષુ ચ સ્વજતાવાં સમૃધ્સીકે સ્વલ્લ પક્ષઘાતે । મહાંપથં ગુગ્ગુલુમેતમાહુસ્ત્રયોદશાઙ્ગં ભિખજઃ પુરાણાઃ । આભા વલ્લૂલ તથા ચ । આભા વલ્લૂ-

૧ આ ક્વાય ક્કુંબધી ઉધરસની ચિકિત્સામાં કહેલો છે તે જોવો અને યોગ્યતા ઉપર વિચાર કરવો.

લપર્યાયઃ કથિતઃ કોવિદૈરિહેતિ । इति
त्रयोदशाङ्गो गुग्गुलुः ॥

ત્રિકશલ થએલ હોય તે માણસે પ્ર-
યતથી રેતીનો શેક કરાવવો અથવા શ-
યનની નીચે અડાયાનો અગ્નિ રાખીને
તેનો અવિચ્છિન્ન શેક લેવો.

त्रयोदशांग गुग्गुलु.

ખાવળ, આસોંદ, પલાશી, ગળો, શ-
તાવરી, ગોખરૂ, રાસ્ના, નસોતર, સુવા,
કચુરો, યવાન અને સુંઠ એઓને સમ-
ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં તે સઘળા ચૂર્ણ
બરાબર ગુગળ નાખવો અને ગુગળથી
અર્ધ ધી નાખવું. આ ગુગળ સવારમાં
દુધની સાથે અથવા યૂષની સાથે અથવા
મઘની સાથે અથવા થોડાક ઊના પા-
ણીની સાથે અથવા પાણીની સાથે
અથવા માંસના રસાની સાથે અરધાં
તોલાં ભાર ખાવામાં આવે તે તેથી
ત્રિકશલ, ગોઠણું બ્રહ્મ ંવું, હ-
નુચહ, ભુજમાં રહેલો વાયુ, પગમાં
રહેલો વાયુ, સાંધાઓમાં રહેલો વાયુ,
અસ્થિઓમાં રહેલો વાયુ, મન્નમાં
રહેલો વાયુ, સ્નાયુઓમાં રહેલો વાયુ,
ઢોઢામાં રહેલો વાયુ, વાયુના તથા કફ-
ના સંબંધવાળા રોગો, વાયુના રોગો,
છાતીનો સ્તંભ, યોનિના દોષ, ભાંગેલાં
અસ્થિસંબંધી રોગ, વીંધાયાથી થએલા
રોગ, ખંજપણું, ગૃધ્રસી અને પક્ષાઘાત
એઓ ટળી જાય છે. જુના વૈદ્યોએ આ
ત્રયોદશાંગ ગુગળને વાયુસંબંધી રોગો
ઉપર મોટા ઔપધરૂપ કહેલ છે.

मुहुर्भूत्रणुं तथा भूत्रनिग्रहणुं नि-
दान पूर्वकं लक्षण.

अथ वस्तिवातस्य

लक्षणमाह ।

મોસ્ટેઝવિગુણે વસ્તી મૂત્રં સમ્યક્
પ્રવર્તેતે । विकारा विविधाश्चापि त-
स्मिन् द्रष्टे भवन्ति हि ॥

અવિગુણે અનુલોમે વિકારાઃ વિવિધાઃ
મુહુઃ મુહુર્મૂત્રનિગ્રહાદયઃ ॥

વાયુ દુષ્ટ ન થયો હોય તે મૂત્રાશ-
યમાં સારી રીતે મૂત્ર પ્રવર્તે છે અને
વાયુ દુષ્ટ થયો હોય તે મુહુર્મૂત્રણ તથા
મૂત્રનિગ્રહ વગેરે અનેક પ્રકારના વિકારો
ઉત્પન્ન થાય છે. વારંવાર મુતરતુ પડે એ
મુહુર્મૂત્રણ કહેવાય છે અને મૂત્રની અ-
ટકાયત થાય એ મૂત્રનિગ્રહ કહેવાય છે.
મુહુર્મૂત્રણ વગેરે વિકારો 'વસ્તિવાત'
એ નામથી પણ ઓળખાય છે.

मुहुर्भूत्रणुनी तथा भूत्रनिग्रहणी
चिकित्सा.

तस्य चिकित्सा ।

વલામૂર્વાત્વચં ચૂર્ણ સંસિતં કર્પસં-
મિતમ્ । पिबेत् कुडवदुग्धेन मुहुर्भूत्रण-
शान्तये । पथ्याविभीतघात्रीणां चूर्णं
चूर्णं मृतायसः । मधुना सह संलीढं
मुहुर्भूत्रणशान्तिकृत् । यवक्षारस्य चू-
र्णन्तु संयोज्य सितया सह । भक्षयान्न-
यतं तस्य प्रशामेन्मूत्रनिग्रहः । कृष्माण्ड-
स्य तु वीजानि वीजानि त्रपुसस्य च ।
वस्तौ सन्धारयेत् तेन प्रशाम्येन्मूत्रनि-
ग्रहः । आमलकयाश्च कल्केन वस्तिमा-

ગં પ્રલેપયેત્ । તેન પ્રશામ્યતિ ક્ષિપ્રં
નિયમાન્મૂત્રનિગ્રહઃ । મેહનસ્યાથ યો-
નેર્વા મુલ્લસ્યામ્યન્તરે શનૈઃ । ઘનસાર-
યુતાં વાંતં ધારયેન્મૂત્રનિગ્રહે ॥

ખપાટ, મોરવેલ અને તળ, એઓનું
ચૂર્ણ કરી સાકર નાખીને સોળ તોલાં
ભાર દુધની સાથે તે ચૂર્ણ એક તોલાં
ભાર પીવામાં આવે તો તેથી મુદુર્ભૂત્શુ-
ની શાંતિ થાયછે.

હરડે, બેહેડાં અને આમળાં એઓનું
ચૂર્ણ તથા મારેલા લોઢાનું ચૂર્ણ મધમાં
કાલવીને આટવામાં આવે તો તેથી મુ-
દુર્ભૂત્શુની શાંતિ થાયછે.

જવખારનું ચૂર્ણ સાકરની સાથે મે-
ળવીને ખાવામાં આવે તો મૂત્રનિગ્રહ
અવશ્ય મટી જાયછે.

ઢાળાંનાં ખીજ તથા કાકડીનાં ખીજ
પેડુની ઉપર રાખવામાં આવે તો તેથી
મૂત્રનિગ્રહ મટી જાયછે.

આમલીનો કદક કરી પેડુની ઉપર
ચોપડવામાં આવે તો તેથી મૂત્રનિગ્રહ
તુરત મટી જાયછે એ નિયમિત છે.

લિંગના અથવા ચોનિના મોઢોડાની
અંદર ધીરે ધીરે કપૂરવાળી વાટ ખો-
સીને રાખવામાં આવે તો તેથી મૂત્રનિ-
ગ્રહ મટી જાયછે.

ગૃધ્રસીનું લક્ષણ.

ગૃધ્રસીલક્ષણમાહ ।

સ્ફિક્ષ્ણર્વોરુકટીપૃષ્ઠજાનુજહ્વપદં ક્ર-
માત્ । ગૃધ્રસીસ્તમ્મરુક્તોદૈર્ઘ્યક્ષાતિ
સ્પન્દતે મુહુઃ । વાતાદ્વાતકફાભ્યાં સા
વિજ્ઞેયા દ્વિવિધા પુનઃ । વાતજાયાં ભવે-

ત્તોદો દેહસ્યાતીવ વક્તતા । જાનુજ-
હ્વોરુસન્ધીનાં સ્ફુરણં સ્તબ્ધતા મૃશમ્ ।
વાતશ્લેષ્મોદ્રવાયાન્તુ ગૌરવં વહ્નિમાર્દ-
વમ્ । તન્દ્રા મુલ્લપસેકથ મક્તદ્વેપસ્ત-
થૈવ ચ ॥

ગૃધ્રસી સ્ફિગાદિપદાન્તમ્ સ્તમ્મરુક્
તોદૈર્ઘ્યક્ષાતિ ક્રમાત્ રુદ્ધિક્રમાત્ । તેન યથા
યથા વર્દતે તથા તથા સ્ફિગાદીન્યાક્રામતિ
નાત્ર ગ્રહણે નિર્દેશકમાનિયમઃ । તથા
મુહુઃ સ્પન્દતે સ્ફિગાદિપુ શિરાકમ્પ કરો-
તીત્યર્થઃ ॥

કુલાના સધિઓ, સાથળ, કેક, વાંસો,
ગોઠણ, પીંડીઓ અને પગ એઓમાં
સ્તબ્ધપણું, વેદના તથા સોઇઓ ભો-
કાયા જ્વી પીડા થાય અને કુલાના સં-
ધિઓ વગેરેની શિરાઓ વારંવાર કંપ્યા
કરે એ ગૃધ્રસી રોગ ઢેહેવાયછે. આ રોગ
જમ જમ વધતો જાયછે તેમ તેમ કુલાના
સધિઓ વગેરેને વધારે દખાવેછે.

વાયુએ કરેલી અને વાયુ તથા કદ્
એ બન્નેએ કરેલી એમ ગૃધ્રસી બે પ્ર-
કારની છે તેમાં વાયુએ કરેલી ગૃધ્રસી
હાય તો સોઇઓ ભોકાયા જ્વી પીડા
થાયછે, દેહ અત્યંત વાંઠા થઈ જાયછે,
ગોઠણ, પીંડીઓ તથા સાથળના સાંધા-
ઓમાં શિરાઓ કંપેછે અને ખડુજ ઝ-
લાએલાપણું થાયછે અને જે વાયુ તથા
કદ્ એ બન્નેએ કરેલી ગૃધ્રસી હાય તો
શરીરમાં ભારેપણું થાયછે, અગ્નિ મંદ
થઈ જાયછે, તંદ્રા પ્રાપ્ત થાયછે, મોઢો-
ડામાં પાણી આંબ્યા કરેછે અને અન્ન
ઉપર અરુચિ થાયછે.

गृध्रसीनी चिकित्सा.
तस्याश्चिकित्सा ।

गृध्रस्पार्तं नरं सम्यक् रेकेन वम-
नेन वा । ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं व-
स्तिभिः समुपाचरेत् । नादौ वस्तिवि-
धिं कुर्याद्यावदूर्ध्वं न शुध्यति । स्नेहो-
निरर्थकः स स्याद्द्रव्यमन्येव हुतं यथा ।
तैलमैरण्डजं प्रातर्गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ।
तैलं घृतचार्द्रकमातुलहरसं सञ्चुकं समुढं
पिवेद्वा । कटयूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्फगृध्र-
स्युदावर्त्तहरः प्रयोगः । निष्कुप्यैरण्ड-
बीजानि पिप्पला क्षीरे विपाचयेत् । तत्पा-
नन्तु कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ।
एरण्डमूलं बिल्वञ्च वृहती कण्टकारि-
का । कपायोरुचकोपेतः पीतो वंक्षण-
वस्तिजम् । गृध्रसीजं हरेत् शूलं चिर-
कालानुबन्धि च ॥

रुचकं सौवर्चलम् ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णाचूर्णं
पिवेन्नरः । दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृ-
ध्रसीं कफवातजाम् । सिंहास्यदन्ती-
कृतमालकानां पिवेत् कपायं रुवुतैल-
मिश्रम् । यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसुप्तः
स शीघ्रगः स्याद्विकिमत्र चित्रम् ।
वृहन्निम्बतरोः सारो वारिणा पार-
पेपितः । स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसा-
ध्यामपि गृध्रसीम् । शेफालिकादलैः
काथो मृदग्निपरिपाचितः । दुर्वारं गृध्र-
सीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत् ॥

इति शेफालिका निर्गुण्डी ॥

रास्त्रायास्तु पलत्रैकं पञ्चकर्पाणि
गुग्गुलुः । सर्पिपा वटिकां कृत्वा भक्ष-
येत् गृध्रसीहरीम् ॥

रास्त्रा गुग्गुलुः ॥

रास्त्रामृतारग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैर-
ण्डपुनर्नवानाम् । काथं पिवेन्नागरचूर्ण-
मिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपाश्वशूली ॥

इति रास्त्रासप्तककायः ॥

पथ्याविभीतामलकीफलानां शतं
क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् । प्रस्थेन युक्तं च
पलंकपाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरा-
त्रम् । अर्द्धावशिष्टं कथितं कपायं भाण्डे
पचेत्तत् पुनरेव लौहे । अमूनि बह्वेव-
तार्यं दद्याद्गव्याणि संचूर्प्य पलार्द्धका-
नां विडङ्गदन्तीत्रिकफलागुड्चीकृष्णात्रि-
ष्टन्नागरकोपणानि । यथेष्टचेष्टस्य नरस्य
शीघ्रं हिमाशुपानानि च भोजनानि ।
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान् समु-
ध्रसीं नूतनखज्जताञ्च । घृहीतानमुग्रं ज-
टराग्निगुल्फं पाण्डुलकण्डूवमिवातरक्तम् ।
पथ्यादिको गुग्गुलुरेप नाम्ना रूपातः
क्षितावप्रमितप्रभावः । घलेन नागेन
समं मनुष्यं जवेन कुर्यात् तुरगेण तुल्य-
म् । आयुः प्रकर्षं विदधाति चक्षुर्वलं
तथा पुष्टिकरो विपन्नः । क्षतस्य सन्धा-
नकरो विशेषाट्रोगेषु शस्तः सकलेषु
तज्ज्ञैः ॥

इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥

गृध्रसीथी पीडाभ्येशा भासुसने सारी-
येठे विशेयन तथा वमन आपी आभ-
रहित थयेने अने प्रदीप्त आग्निवायो

થએલો જાણી પછી સ્નેહની પીચકારીઓ મારવી. ન્યાંસુધી વગનરૂપ ઉર્ધ્વશોધન ન થયું હોય ત્યાંસુધી રાખમાં હોમિલાની પેઠે સ્નેહની પીચકારીઓ વ્યર્થ થાયછે.

એક મહીના સુધી સવારે-એમૂત્રની સાથે એરડીયું તેલ પીવામાં આવે તો તે પ્રયોગથી ગૃધ્રસી તથા સાથજોતું ઝલાતું મટી જાયછે.

તેલ, ધી, આદુનો રસ, અને બી-જેરાનો રસ એઓને મિશ્રિત કરી તેમાં ચુકાનો રસ અથવા ગોળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી કેડનાં શૂલ, સાથજનાં શૂલ, વાંસનાં શૂળ, ત્રિક્શલ, ગુલ્મ, ગૃધ્રસી અને ઉદાવર્ત એઓ મટી જાયછે.

એરડીઓને ફેલી તેઓને વાટી કુ-ધમાં પકાવીને પીવામાં આવે તો કેડના શૂળઉપર તથા ગૃધ્રસી ઉપર એ મોહું ઔષધ છે.

એરડાનાં મૂળ, બીલી, મોટી ભોરી-ગણી અને નાહાની ભોરીગણી એઓનો ક્વાથ કરી સંચળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી સાથજોના સાંધાઓનું શૂળ, મૂત્રાશયનું શૂળ અને ગૃધ્રસી સંબંધી શૂળ એઓ લાંબા કાળથી થએલાં હોય તોપણ મટી જાયછે.

ગોમૂત્રની અને એરડીયા તેલની સાથે પીપળનું ચૂર્ણ પીવામાં આવે તો તેથી લાંબા કાળથી થએલી અને કફ તથા વાયુ એ બનેએ કરેલી ગૃધ્રસી હણાઈ જાયછે.

ગૃધ્રસીનેલીધે જતું ચાલતું બંધ પડી ગયું હોય એવો અને તેથી જડ થઈ ગ-એલો માલુસ જે એરડૂસો, નેપાળો તથા

ગરમાળો એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં એ-રડીયું તેલ નાખીને પીએ તો અત્યંત શીઘ્ર ચાલનારો થાયછે એમાં કયું આ-શ્ચર્ય નથી.

બકાનની અંતરછાલ લઈ પાણીમાં વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી અસાધ્ય ગૃધ્રસી પણ તુરત મટી જાયછે.

દોમળ અગ્નિથી પકાવેલો નગડનાં પાનડાંનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો અ-સાધ્ય ગૃધ્રસી પણ તુરતજ મટી જાયછે.

રાસ્ના ગુગ્ગુલુ.

ચાર તોલાં ભાર રાસ્ના અને પાંચ તોલાં ભાર ગુગળ એઓને મિશ્રિત કરી ધીથી ગોળીઓ વાળીને ખાવામાં આવે તો તેથી ગૃધ્રસી મટી જાયછે.

રાસ્ના સમક ક્વાથ.

રાસ્ના, ગળો, ગરમાળો, દેવદાર, ગોખર, એરડો અને સાટોડી એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પીંડીઓનાં, સા-થજનાં, વાંસાનાં, ઠાંઠાનાં અને પડખા-નાં શૂળ મટી જાયછે.

પથ્યાદિ ગુગ્ગુલુ.

સો હરડેબસો બેહડાં, ચારસો આમળાં અને ચોસઠ તોલાં ભાર ગુગળ એઓને એક હબર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં એક રાતસુધી રાખી તેઓનો પાણી અરધું અવશેષ રહે એવો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને પાછો લોઢાના વાસણમાં પકા-વવો. પછી અગ્નિ ઉપરથી ઉતારીને તેમાં વાવડીંગ, નેપાળો, હરડે, બેહડાં, આમળાં, ગળો, નસોતર, પીપળ, સુંઠ અને મરી એઓનાં જેવે તોલાં ભાર ચૂર્ણ નાખવાં એટલે પથ્યાદિ ગુગ્ગુલુ સિદ્ધ

થાયછે. આ ગુગળ ખાનારાએ મનગ-
મતો વિહાર કરવો અને ગુગળ ખાધા
પછી ટાકું પાણી પીવું તથા ભોજન ક-
રવું. ગુગળનું સેવન કરવામાં આવેતો
તેથી ગૃધ્રસી, તુરતની થએલી ખંજતા,
ઉચ્ચ ખરલનું દરદ, ગુદમ, પાંકુરોગ, ચળ,
હલદી અને વાતરકત, એઓ હણુધ
બયછે. પૃથ્વીમાં 'પથ્યાદિક ગુગ્ગુલુ'
એ નામથી પ્રખ્યાત થએલો આ અપાર
પ્રભાવવાળો ગુગળ માણસને બળમાં
હાથી લેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો કરે
છે, આયુષ્યને વધારેછે, નેત્રને બળ આ-
પેછે, પ્રુષ્ટિ કરેછે, ઝેરને હણેછે, ધવા-
એલાને સાધેછે અને વિશેષ કરી સ-
ધના રોગો ઉપર ઉત્તમ છે એમ વિદ્વા-
નોએ કહ્યુંછે.

ખંજતા તથા પંગુતા એઓનાં લક્ષણ.

અથ સ્વજસ્ય પદ્મોશ્ચ

લક્ષણમાહ ।

વાયુઃ કટચાશ્રિતઃ સક્ચનઃ કણ્ઠ-
રામાક્ષિપેચદા । સ્વજસ્ટદા ભવેજ્જન્તુઃ
પદ્મુઃ સક્ચનોદ્વયોર્વધાત્ ॥

સક્ચનઃ કટચાદિગુલ્ફાંતસ્ય કણ્ઠરા
મહાત્માયું આક્ષિપેત્ । ગમનાદૌ કમ્પયેત્
વધાત્ ગમનાદિક્રિયાધાતાત્ ॥

ઢકમાં રહેલો વાયુ ઢકથી તે ધુંટી-
સુધીના ભાગની મોટી સ્નાયુને બ્યારે
ખેંચેછે (ચાલવા વગેરેમાં કંપાવેછે)
ત્યારે માણસ ખંજ થઈ બયછે.

ઢકથી તે ધુંટીસુધીના બન્ને સાથ-
જોની ચાલવા વગેરેની ક્રિયા અટકી
ગઈ હોય તો માણસ પંગુ ઢકેવાયછે.

ખંજતાની તથા પંગુતાની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

ઉપાચરેદભિનવં સ્વજં પદ્મમથાપિ ચ ।
વિરેકાસ્થાપનસ્વેદગુગ્ગુલુસ્તેહવસ્તિમિઃ ।
ખંજતા અથવા પંગુતા રોગ જે થોડા
દિવસથી થએલ હોય તો વિરેચનથી,
નિરહ બસ્તિથી, સ્વેદનોથી, ગુગળો
ખવરાવવાથી તથા સ્નેહ બસ્તિઓથી
તેઓની ચિકિત્સા કરવી.

કલાપ ખંજતાનું લક્ષણ.

અથ કલાપસ્વજસ્ય

લક્ષણમાહ ।

કમ્પતે ગમનારમ્મે સ્વજન્નિવ ચ
લક્ષ્યતે । કલાપસ્વજં તં વિદ્યાન્મુક્તસ-
ન્ધિપ્રવચ્ચનમ્ ॥

ગમનારમ્મે કમ્પતે એતસ્ય સ્વજ્ઞાદય-
મેવ ભેદઃ કલાપસ્વજં ઇતિ શાસ્ત્રે રૂઢા
સંજ્ઞા ન તુ યૌગિકી ॥

ચાલવાની શરૂઆત કરતાં કંપે તથા
બણે હુલકાતો હોય એવો દેખાય અને
જના સાંધાઓનાં બંધને શિથિલ થઈ
ગયાં હોય તે માણસને કલાપખંજતા
નામનો રોગ પ્રાપ્ત થએલો બણેવો.

ચાલવા લાગતી વખતે કંપ થવો અને
હુલકાતા જેવું દેખાવું એટલો ખંજતાથી
કલાપ ખંજતાને ભેદછે. (કલાપખંજ)
એ નામ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં અર્થને અનુસરીને
નહીં હોવાથી યૌગિક નથી પણ રૂઢછે
એમ સમજવું.

કલાપ ખંજતાની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

ક્રમઃ કલાપસ્વજસ્ય સ્વજપંગ્વોરિવ

સ્મૃતઃ । વિશેષાત્ સ્નેહનં કર્મ કાર્યમત્ર
વિચક્ષણૈઃ ॥

કલાપ ખંજતાની ચિકિત્સા ખંજતાની તથા પંચુતાની ચિકિત્સા જ્વળીજ કરવી. વિચક્ષણ વૈદ્યોએ આ કલાપ ખંજતામાં સ્નેહનની ક્રિયાવિશેષકરી કરવી

કોષ્ટક શીર્ષનું લક્ષણ.

અથ ક્રોષ્ટકશીર્ષસ્ય

લક્ષણમાહ ।

વાતશોણિતજઃ શોથો જાનુમધ્યે
મહારુજઃ । જ્વેયઃ ક્રોષ્ટકશીર્ષસ્તુ સ્વૂલઃ
ક્રોષ્ટકશીર્ષવત્ ॥

કોષ્ટ શૃગાલઃ ॥

વાયુથી તથા રૂધિરથી ગોઠણના મધ્યમાં શીયાળીઆના માથાં જ્વો બડો અને મોટી પીડાવાળો જ સોજે થાય છે તે કોષ્ટક શીર્ષ કહેવાય છે.

ક્રોષ્ટક શીર્ષનિ ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

ગુગ્ગુલં ક્રોષ્ટશીર્ષે તુ ગુહ્ચીત્રિફલા
મ્મસા । ક્ષીરેણૈરણ્ડતૈલં વા પિવેદ્વા
વૃદ્ધદારકમ્ ॥

ગુગ્ગુલુ શુદ્ધં કર્પમિતં ગુહ્ચીત્રિફલા મ્મસા । ગુહ્ચીપથ્યાવિખીતામલકૈઃ સમુદિતૈશ્રતુઃકર્પમિતૈઃ પ્રસ્થમિતેન જલેન પચ્કા ક્રાથેનોષ્ણેન પલહ્યમિતેન ગુગ્ગુલુ પિવેદ્ । ઇરણ્ડતૈલં કર્પમિત ક્ષીરેણ ગવ્યેન પલપરિમિતેન પિવેદ્ વૃદ્ધદારકચૂર્ણં વા હૃદ્યેન ગવ્યેન પલચતુષ્ટયમિતેન પિવેદ્ ॥

રસૌસ્તિચિરમાંસસ્ય પીતૈર્ગુગ્ગુલુસંયુતૈઃ । વાતરક્તક્રિયામિશ્ર જયેજ્જમ્બૂકમસ્તકમ્ ॥

ગળો, હરડે, જેઠેડાં અને આંખળાં એઓ સર્વને ચાર તોલાં ભાર લઈ ચોસઠ તોલાંભાર પાણીમાં પકાવીને ક્વાથ કરવો. પછી તેમાંથી આઠ તોલા ભાર ઉતો ઉતો ક્વાથ લઈ તે ક્વાથની સાથે, શુદ્ધ કરેલો એક તોલાં ભાર ગુગળ પીવામાં આવે તો તેથી કોષ્ટકશીર્ષ મટી બપ છે.

દુધની સાથે એરડીયું તેલ અથવા વરધારો પીવામાં આવે તો તેથી કોષ્ટકશીર્ષ મટી બપ છે. એરડીયું તેલ પીવું હોય તો તે તેલ એક તોલાં ભાર અને ગાયનું દુધ ચાર તોલાં ભાર લેવું. વરધારાનું ચૂર્ણ પીવું હોય તો ગાયનાં સોળ તોલાં ભાર દુધની સાથે તે પીવું.

ગુગળની સાથે તેતરના માંસનો રસો પીવરાવીને અને વાતરક્તના જ્વો ચિકિત્સાઓ કરીને કોષ્ટકશીર્ષને છૂતવો.

ખહ્લીનું લક્ષણ.

અથ સ્વહ્લીલક્ષણમાહ ।

સ્વહ્લી તુ પાદજહ્વોરુકરમૂલાવમોટિની ॥

અવમોટિની પરિવર્તનશીલા ॥

જેથી પગ, પીડીઓ, સાથળ અને હાથનાં મૂળ ઠરડાઈ બપ છે તે ખહ્લી (ખાલી) કહેવાય છે.

ખહ્લીની ચિકિત્સા.

અથ તસ્યાશ્ચિકિત્સા ।

કુષ્ઠસંધવયોઃ કલ્કશ્ચુકૃતૈલસમન્વિતઃ । મુસોષ્ણો મર્દને યોજ્યઃ સ્વહ્લીશૂલનિવારણઃ ॥

કઠનો તથા સંધવનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ તથા ચુકા નાખી જરા ગરમ કરીને

તેથી મર્દન કરવામાં આવે તો ખટ્ટી સંખંધી પીડા મટી જાય છે.

વાતકંટકનું લક્ષણ.

અથ વાતકણ્ઠકસ્ય લક્ષ-
ણમાહં ।

રૂક્ષપાદે વિપ્રમે ન્યસ્તે શ્રમાદ્વા જા-
યતે યદા । વાતેન ગુલ્ફમાશ્રિત્ય
તમાહુર્વાતકણ્ઠકમ્ ॥

પગ વિપ્રમ રીતે મુકાઇ જતાં અથવા
પરિશ્રમનેલીધે વાયુથી ઘુંટીમાં જ પીડા
થાય છે તે વાતકંટક કહેવાય છે.

વાતકંટકની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સ્ક્તાવસેચનં કુર્યાદમીક્ષણં વાતક-
ણ્ઠકે । પિવેદેરણ્ઠતેલં વા દહેત્ સૂચી-
ભિરેવ ચ ॥

અમીક્ષણં પુનઃપુનઃ ॥

વાતકંટક થએલ હોય તો વારંવાર
લોહી કહડાવવું અથવા ઓરડીયુંતેલ પીવું
અથવા સોઝાઓ વતે ડાંલ દેવા.

પાદ દાહનું લક્ષણ.

અથ પાદદાહસ્ય લક્ષણમાહ ।

પાદયોઃ કુરુતે દાહં પિત્તાસૂક્-
સહિતોઽનિલઃ । વિશેષતર્થક્રમણે પાદ-
દાહં તમાદિશેત્ ॥

પિત્તથી તથા શ્વિરથી સંયુક્ત પવન
પગમાં દાહ કરે છે અને કરવાના સમ-
યમાં વિશેષેકરી દાહ કરે છે એ પાદદા-
હ સમજવો.

પાદ દાહની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

વાતરક્તક્રમં કુર્યાત્ પાદદાહે વિશે-

પતઃ । મસૂરવિદલૈઃ પિપ્પૈઃ શૃતશીતેન
વારિણા । ચરણૌ લેપયેત્ સમ્યક્ પા-
દદાહમશાન્તયે । નવનીતેન સંલિપ્તૌ
વહ્નિના પરિતાપિતૌ । મુચ્યેતે ચરણૌ
ક્ષિપ્તં પરિતાપાત્ સુદારુણાત્ ॥

પાદ દાહમાં વિશેષેકરી વાતરક્તની
ચિકિત્સા કરવી.

પાણીને ઉકાળી ટાઢું કરી તેથી વા-
ટેલી મસૂરની દાળથી પગ ઉપર લેપન
કરવામાં આવે તો પાદ દાહ મટી જાય છે.

પગ ઉપર માખણનું લેપન કરી અ-
શ્વિવતે શેક કરવામાં આવે તો તેથી
પાદ દાહ દાશુ હોય તોપણ તુરત
મટી જાય છે.

• પાદહર્ષનું લક્ષણ.

અથ પાદહર્ષસ્ય લક્ષણમાહ ।

હૃપ્યેતે ચરણૌ યસ્ય ભવતશ્ચ પ્રમુત્ત-
કૌ । પાદહર્ષઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફવાતમ-
કોપજઃ ॥

હૃપ્યેતે રોમાશ્ચિતૌ ભવતઃ પ્રમુત્તકૌ સિ-
નિસિનીયુક્તૌ ॥

કફના તથા વાયુના પ્રકાપનેલીધે
બન્ને પગ શેમાંચવાળા થઇ જાય છે તથા
ઝણઝણીવાળા થઇ જાય છે એ પાદહર્ષ
કહેવાય છે.

પાદ હર્ષની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

પાદહર્ષે તુ કર્તવ્યઃ કફવાતહરો
વિધિઃ ॥

પાદ હર્ષ થએલ હોય તો કફને તથા
વાયુને હરનારી ચિકિત્સા કરવી.

दंडकाक्षेप, वातपित्तकृताक्षेप, दंडा-
पतानकाक्षेप अने अलिघात कृ-
ताक्षेप अशीं चार प्रकारना
आक्षेपकनुं सामान्य
लक्षण.

अथाक्षेपकस्य सामान्यं
लक्षणमाह ।

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्ये-
ति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहु-
र्देहं मुहुश्चलः । मुहुराक्षेपणाक्षयुरा-
क्षेपक इति स्मृतः ॥

मुहुर्मुहुर्देहमाक्षिपति गजारूढस्येव पु-
रुपस्य गात्रं दोलयति । किंविशिष्टो
मारुतः मुहुश्चलः वारंवारं सञ्चरणशौ-
लः । अयं वायुराक्षेपक इति स्मृतः देहस्य
यन्मुहुराक्षेपणञ्चालनं ततः ॥

आक्षेपकस्य चतुरो भेदानाह ।

पित्तश्लेष्मान्वितो वायुर्वायुरेव च
केवलः ॥ कुर्यादाक्षेपकञ्चान्यथतुर्थम-
भिघातजम् ॥

पित्तान्वितः श्लेष्मान्वितश्च केवलश्च
वायुः आक्षेपकत्रितयं कुर्यात् । अन्यश्चतु-
र्थोऽभिघातजः । अन्यो दण्डाद्यभिघातजो
वायुश्च तुर्थमाक्षेपकं कुर्यादित्यर्थः । तत्र के-
वलवातजस्याक्षेपकस्य लक्षणमाह ॥

पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तम्भा-
ति मारुतः । दण्डवत् स्तम्भगात्रस्य द-
ण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥ अयं वातजाक्षे-
पको दण्डारूढः सोऽनुपक्रमः ॥

स्वस्वभावादेवासाध्यः । अत्र च मुहुर्मुहु-

राक्षेपणं बोद्धव्यं श्लेष्मान्वितस्य लक्षण-
माह ।

कफावृतो यदा वायुर्धमनीष्वेव ति-
ष्ठति । स दण्डवत् स्तम्भपति कृच्छ्रो
दण्डापतानकः ॥

दण्डापतानकः स आक्षेपको दण्डाप-
तानकारूढः कृच्छ्रः कष्टसाध्यः अत्र च
मुहुर्मुहुराक्षेपणं बोद्धव्यम् । आगन्तुजाक्षेप-
कस्य लक्षणं सामान्यमेव बोद्धव्यम् ॥

न्यारे दोष पाभेदो वायु सधणी ध-
मनीष्वेवां प्राप्नोथायच्छेत्न्यारे वारंवार
संयरेण करनारा ये वायुधी, नम हाथी
उपर येठेला भाणुसनुं शरीर हलेछे तेम
भाणुसनुं शरीर वारंवार हलेछे. आ प्र-
भाणु शरीरने वारंवार अने तुरत तु-
रत हलाववानेलाधि ये अक्षेपक हेहे
वायछे.

पित्तधी संयुक्त थयेला वायुये क-
रेलो, कृधी संयुक्त थयेला वायुये क-
रेलो, केवल वायुये करेलो अने अलि-
घातधी उत्पन्न थयेला वायुये करेलो
अशीं चार प्रकारना
थायछे.

केवल वायुये करेलो आक्षेपक के
दंडकाक्षेप केहेवायछे तेनुं लक्षण.

वायुधी हाथ, पां, भांथुं वांसेा तथा
हांडुं येओ रतथ थथ गतां आणु श-
रीर लाकडी केवुं अकड थथ नय ये
दंडकाक्षेप केहेवायछे. केवल वायुये क-
रेलो अने नधी शरीर हाथी उपर ये-
ठेलांनी येठे वारंवार हल्या करेछे येवो
आ दंडकाक्षेप स्वभावधीन असाध्यछे.

કર્કશી સંયુક્ત થએલા વાયુએ કરેલો
આક્ષેપક કે જે દંડાપતાનકાક્ષેપ
કેહેવાયછે તેનું લક્ષણ.

આરે કર્કશી વીટાએલો વાયુ ધમની-
આમાંજ રેહેલો ત્યારે ધમનીઆ લાક-
ડીની પેઠે સ્તબ્ધ થઈ જાયછે અને શ-
રીર હાથી ઉપર બેઠેલાની પેઠે વારંવાર
હુલ્યા કરેછે એ રોગ દંડાપતાનકાક્ષેપ
કેહેવાય છે આ દંડાપતાનકાક્ષેપ કષ્ટસા-
ધ્ય છે.

અભિઘાતથી ઉત્પન્ન થએલા વાયુ-
એ કરેલો આક્ષેપક કે જે અભિ-
ઘાત કૃતાક્ષેપ કેહેવાયછે
તેનું લક્ષણ.

અભિઘાત કૃતાક્ષેપ કે જે આગંતુઅ-
ક્ષેપપણુ કેહેવાયછે તેનું લક્ષણ બુદ્ધ લખ્યું
નથી માટે આક્ષેપકનું જે સામાન્ય લ-
ક્ષણ કહ્યુંછે તેજ એતું લક્ષણ સમજવું.
(પિત્તથી સંયુક્ત થએલા વાયુએ કરેલા
આક્ષેપકનું લક્ષણ પણ બુદ્ધ લખ્યું જે-
વામાં આવતું નથી માટે તેનું લક્ષણ
પણ સામાન્ય લક્ષણથી ન્યૂનાધિક નહિ
હોય એજ જણાયછે.)

આરે પ્રકારના આક્ષેપકની
ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

વલામૂલકપાયસ્ય દશમૂલીઘૃતસ્ય
ચ । યવકોલકુલત્યાનાં કાથસ્ય પય-
સસ્તથા ॥ અણવઘ્નો સ્મૃતા ભાગાસ્તૈલા-
દેકસ્તદેકતઃ । પચેદાવાપ્ય મધુરં ગણં
સૈન્ધવસંયુતમ્ ॥ તથા ગુરું સર્જરસં સ-

રલં દેવદારુ ચ । મજ્જિષ્ઠાં પવ્વકં કુષ્ઠ-
મેલાં કાલાશ્ચ સારિવામ્ ॥ માંસોં શૈ-
લેયકં પત્રં તગરં સારિવાં વચામ્ । શ-
તાવરીમશ્વગન્ધાં શતપુષ્પાં પુનર્નવામ્ ॥
તત્સાધુ સિદ્ધં સૌવર્ણે રાજતે મૃગમયે-
ડપિ વો । પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્પક્ સ્વનુ-
ગુપ્તં નિધાપયેત્ ॥ એતન્મહાવલાતૈલં
પ્રયુક્તમવિલમ્બિતમ્ । સર્વાનાક્ષેપકા-
ર્દોસ્તુ વાતવ્યાધીન્ વ્યપોહતિ ॥ હિકાં
આસમધીમન્થં ગુલ્મં કાસં મુદુસ્તરમ્ ।
પળ્પાસાદુપયુક્તં તદન્ત્રવૃદ્ધિશ્ચ નાશયેત્ ॥
યથાવલમલં માત્રાં સૂતિકાયૈ ચ દાપ-
યેત્ । યા ચ ગર્ભાર્થિની નારી ક્ષીણશુ-
ક્રથ યઃ પુમાન્ ॥ ક્ષીણવાતે મર્મહતે
હ્યભિઘાતહતે તથા । મથે શ્રમાભિપન્ને ચ
સર્વથૈતત્ પ્રયુજ્યતે ॥ એતદ્દિ રાજા ક-
ર્તવ્યં કર્તવ્યં રાજપૂજિતૈઃ । મુલ્ખિભિઃ
મુકુમારૈશ્ચ ધનિભિર્માનવૈઃ સદા ॥

એકતઃ એકત્ર આવાપ્ય પ્રક્ષિપ્ય ॥ इति
મહાવલાતૈલમ્ ॥

ખપાટનાં મૂળીઆના ક્વાથના આઠ
ભાગ, દશમૂળીના ક્વાથના આઠ ભાગ,
જવ, મરી તથા કળથી એઓના ક્વા-
થના આઠ ભાગ, દુધના આઠ ભાગ
અને તેલનો એક ભાગ એઓને એક
વાસણમાં નાખી તેમાં જીવનીયગણનાં
ઓપધો, સૈંધવ, અગર, રાણ, શર, દેવ-
દાર, મજ્જી, પવ્વકાષ, કઠ, એકચી,
કાળી ઉપલસરી, જટામાંસી, શિલાજીત,
તમાલપત્ર, તગર, ધોળી ઉપલસરી, વજ,
શતાવરી, આસોદ, સુવા અને સાટાડી
એટલા યદાર્થો નાખીને તે તેલને પકા-

વતું ઝટલે મહાખડાતૈલ નામનું તેલ સિદ્ધ થાયછે. આ તેલ સિદ્ધ થયા પછી તેને સોનાના, રૂપાના અથવા માટીના કલશમાં નાખી સારા ણદોખસ્તથી રાખી ખેલવું. આ તેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આક્ષેપક વગેરે સધળા વાત વ્યાધિઓનો નાશ થાયછે. આ તેલનો ઉપયોગ કરવાથી હેડકી, શ્વાસ, અધિ-મંથ ગુદમ તથા ઉચ્છ્વસ ઝેઓનો નાશ થાયછે અને છ મહિનામાં અંત-વૃદ્ધિનો પણ નાશ થાયછે. બળને અને મળને અનુસરીને સુવાવડીને પણ આ તેલની માત્રા દેવી. જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાની ઇચ્છા હોય તથા જે પુરુષને વીર્ય ક્ષીણ થઇ ગયું હોય તેઓને પણ આ તેલ ઉપયોગી છે. ક્ષીણવાત ઉપર મર્મસ્થલમાં અભિધાત ઉપર, ખીજ અભિધાતો ઉપર, ભાંગેલા ઉપર, અને પરિશ્રમના દુઃખ ઉપર પણ સધળી રીતે આ તેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવેછે. રાજાએ, રાજાના માનપાત્ર માણસોએ, સુખી લોકોએ, સુકુમાર લોકોએ અને ધનવાન લોકોએ સર્વદા આ તેલ કરી રાખવું બેઠવ્યું.

અંતરાયામનું લક્ષણ.

અધાન્તરાયામસ્ય લક્ષણમાહ ।

અહુલીગુલ્ફજઠરહૃદ્વક્ત્રોગલસંશ્રિ-
તઃ । સ્નાયુમતાનમનિલસ્તદાક્ષિપતિ વે-
ગવાન ॥ વિષ્ટબ્વાક્ષઃ સ્તબ્ધહનુર્મમ્પાર્શ્વઃ,
કર્ફં વમન । અભ્યન્તરે ધનુરિવ
યદા નમતિ માનવઃ ॥ યદા સોડમ્બ-
ન્તરાયામં કુરુતે મારુતો ઘલી ॥

યદા સ બલી મારુતોડમ્બન્તરાયામં કુ-

સ્તે તદ્દહુલ્યાદિસંશ્રિતોડનિલઃ સ્નાયુરત્રો-
પલક્ષણં શિરાકણ્ઠયોરોપે ગ્રહણમ્ । આ-
ક્ષિપતિ કમ્પયતિ તદ્વા સ માનવઃ વિષ્ટબ્વા-
ક્ષઃ સ્તબ્ધનેત્રઃ મગ્નપાર્શ્વઃ મગ્નમિવ પાર્શ્વ
યસ્ય સઃ ॥

ત્યારે બળવાન થએલો વાયુ અંત-
રાયામ કરેછે ત્યારે આંગળીઓ, ધું-
ટીઓ, પેટ, હૃદય, વક્ષઃસ્થલ અને ગળું
ઝેઓમાં રહેલી પવન વેગવાળો થઇને
સ્નાયુઓના સમૂહને, શિરાઓને તથા
કંઠને પણ કંપાવે છે અને એમ થતાં મા-
ણસની આંખો સ્તબ્ધ થઈ જાયછે, દાઢી
સ્તબ્ધ થઈ જાયછે, પડખું ભાંગીગએલા
જવું થઈ જાયછે, કક્કું વમન થાયછે
અને તે માણસ છાતીથી કમાનની પેઠે
નખી જાયછે.

બાહ્યાયામનું લક્ષણ.

અથ બાહ્યાયામસ્ય લક્ષણ-

માહ ।

મહાહેતુર્વલી વાયુઃ સશિરાઃ સ્નાયુ-
કણ્ઠરાઃ । મન્યાઃ પૃષ્ઠાશ્રિતાત્રાહ્વાઃ સં-
શોષ્યાનામપેદ્મહિઃ । યત્ર તં બહિરા-
યામં પ્રવદન્તિ મિષગ્વરાઃ । તમસાધ્વં
બુધાઃ પ્રાહુર્વક્ષઃકટચૂરુમજનમ્ ॥

વક્ષઃકટચૂરુમજનમ્ તત્રાપિ યો વક્ષઃ-
કટચૂરુન્ મુનક્તિ સંમર્દયતિ તમસાધ્વં
પ્રાહુઃ ॥

મોટાં નિદાનોથી પ્રખલ થએલો વાયુ
ઓડમાં તથા વાંસામાં રહેલી પછવા-
ડાની શિરાઓને, સ્નાયુઓને તથા કંઠ-
રાઓને સુકાવી નાખેછે અને તેથી મા-
ણસ વાંસા તરફ કમાનની પેઠે નખી જાય-

યછે એ રોગને ઉત્તમ વૈદ્યો બ્રાહ્મણાયામ કહેછે. આ રોગ અસાધ્ય છે અને તેમાં પણ છાતી, કંઠ તથા સાયળ એઓનું સંમર્દન થતું હોય તો અત્યંત અસાધ્ય છે એમ વિદ્વાનો કહેછે.

અંતરાયામની તથા બ્રાહ્મણાયામની ચિકિત્સા.

તયોશ્ચિકિત્સા ।

બ્રાહ્મણાયામેડન્તરાયામે વિધેયાદિત-
વત્ ક્રિયા ॥

અંતરાયામ કે બ્રાહ્મણાયામ થએલ હોય તો આદિતના જ્ઞવી ચિકિત્સા કરવી.

ધનુર્વાતનું લક્ષણ.

અથ ધનુઃસ્તમ્ભસ્ય લક્ષણ-
માહ ।

ધનુસ્તુલ્યો નમેદ્યસ્તુ સ ધનુઃસ્તમ્ભ-
સંજ્ઞિતઃ । વિવર્ણવદ્ધવદનઃ સ્તસ્તાઙ્ગો
નષ્ટચેતનઃ । પ્રસ્વિચંશ્ચ ધનુઃસ્તમ્ભો દ-
શરાત્રં ન જીવતિ ॥

અન્તરાયામેડજ્ઞુલ્યાદિપ્વાક્ષેપઃ સ્તવ્ધાસ-
ત્વાદિકષ્ણ ભવતિ । ધનુઃસ્તમ્ભે તુ ધનુર્વત્
નમનમાત્રમિત્યેતયોર્ભેદઃ । વિવર્ણવદ્ધવદનઃ
વયોડત્ર ચિત્તુકસ્ય જ્ઞેયઃ ॥

વાયુના ઠાપને લીધે માણસ કમા-
નની પેઠે વળી જાયછે એ રોગ ધનુ-
ર્વાત કહેવાયછે. શિથિલ થએલાં અંગો-
વાળો, બેભાન થએલો, પસીનાથી લી-
જલ જતો અને જનું મોઢોડું નમેલી
હડપચીવાળું તથા વિપરીત રંગવાળું
થઈ ગયું હોય એવો ધનુર્વાતવાળો માણસ
દશ રાતની અંદર મરી જાયછે.

અંતરાયામમાં આંગળીઓ વગેરે ખે-
ચાયછે અને આંખોનું સ્તબ્ધપણું વ-
ગેરે થાયછે અને ધનુર્વાતમાં તો કે-
વળ કમાનની પેઠે વળવું જ થાયછે
એટલો અંતરાયામને અને ધનુર્વાતને
લેદ છે.

કુબ્જકનું લક્ષણ.

અથ કુબ્જસ્ય લક્ષણમાહ ।

હૃદયં યદિ વા પૃષ્ઠમુન્નતં ક્રમશઃ
સરુક્ । ક્રુદ્ધો વાયુર્ષદા કુર્પાત્ તદા
તં કુબ્જમાદિશેત્ ॥

ચદેત્યુક્ત્વા યદિ વેતિ વિકલ્પાર્થસ્તેન ન
પુનરુક્તિદોષઃ । નનુ અન્તરાયામઃ ક્રોડનતો
ભવતિ । બહિરાયામઃ ઘટ્ઠતો ભવતિ તામ્યા-
મસ્ય કો ભેદઃ ॥ ઉચ્યતે । અન્તરાયામવ-
હિરાયામયોઃ પ્રકૃતસ્યૈવાન્તઃશરીરસ્ય વ-
હિઃશરીરસ્ય ચ નમનમત્ર તુ હૃદયં ઘટ્ઠં વા
શરીરાદ્વહિર્મવતીતિ ભેદઃ ॥

ઠાપ પામેલો વાયુ છાતીને અથવા
વાંસાને અનુક્રમથી ઊંચાઈવાળાં તથા
વેદનાવાળાં કરી નાખેછે એ રોગ કુબ્જ-
ક કહેવાયછે.

શંકા.— અંતરાયામ કે જ્ઞમાં છાતીથી
નમાય છે અને બ્રાહ્મણાયામ કે જ્ઞમાં પી-
ઠથી નમાય છે તેઓથી આ કુબ્જકમાં
શી ભુદાઈ છે ?

સમાધાન.— અંતરાયામમાં અને
બ્રાહ્મણાયામમાં શરીર જનું તેવું જ રહી
છાતીથી અને વાંસાથી નમે છે અને કુ-
બ્જકમાં તો છાતી અથવા વાંસો શરી-
રના ભાગથી બાહાર નીકળી જાયછે
એ લેદ છે.

ધનુર્વાતની તથા કુબ્જકની
ચિકિત્સા.

अथ तस्य चिकित्सा ।

वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुःस्तम्भे च
कुञ्जके । योज्यं प्रसारणीतैल तेन तेषां
शमो भवेत् । वातव्याधिषु सामान्या
याः क्रियाः कथिताः पुरा । कर्त्तव्या
एव ताः सर्वास्तैलमेतद् विशेषतः ॥

ધનુર્વાત, કુબ્જક, અંતરાયામ કે બા-
હ્યાયામ થએલ હોય તે પ્રસારણી તૈલ
કે જે હનુઅહની ચિકિત્સામાં કહેવામાં
આવ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરવાથી એ
રોગો શાંત થાય છે. પ્રથમ વાતવ્યાધિ-
ઓમાં જે સામાન્ય ચિકિત્સાઓ ક-
હેલી છે તે સઘળી કરવી અને પ્રસારણી
તૈલનો વિશેષ કરી ઉપયોગ કરવો.

अपतंत्रनुं लक्षण्यु.

अथापतन्त्रकस्य लक्षणमाह ।

क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं
प्रपद्यते । पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः
शङ्खौ च पीडयन् । धनुर्वन्नमयेद्वात्रा-
प्याक्षिपेन्મોહयेत्તથા । સ કુહાદુચ્છુસે-
દુચ્ચૈઃ સ્તવ્ધાક્ષોઽથ નિમીલકઃ । કપોત
ઇવ ક્ષ્ણેચ નિઃસંજ્ઞઃ સોઽપતન્ત્રકઃ ॥

સ્થાનાત્ પકાશયાત્ ઝર્ષ્ય શિર ડહિ-
શ્ય આક્ષિપેત્ ચાલયેત્ અથ નિમીલકઃ ।
અથવા નિમીલિતાક્ષઃ । યત્રૈતાનિ ભવંતિ
સોઽપતન્ત્રકઃ ॥

પોતાને કુપિત કરનારાં નિદાનોથી
પ્રકાપ પામેલો વાયુ પક્વાશયમાંથી ઊઠે
બંધ હૃદયને પીડે છે, માથાને તથા લ-

ભણાઓને પીડે છે, ગાત્રોને કમાનની
પેઠે નમાવે છે, કંપાવે છે અને ચિત્તને મો-
હયુક્ત કરી દે છે કે જ્યાં માણસ માંડ-
માંડ ઊંચા શ્વાસ લે છે, આંખોને ઉધા-
ડીજ રાખે છે અથવા વીચેલીજ રાખે છે,
હોલાની પેઠે ધુધવે છે અને બેભાન થઈ
બંધ છે. આ સઘળાં લક્ષણો જેમાં થાય
તે અપતંત્રક કહેવાય છે.

अपतंत्रनी चिकित्सा.

तस्य चिकित्सा ।

अथापतन्त्रकेनार्त्तમાतुरं नापतर्प-
येत् । निरूहर्वास्त વમનં સેવયેન્ન કદા-
ચન ॥ શ્વસનાઃ કફવાતાભ્યાં રુદ્ધા-
સ્તસ્ય વિમોક્ષયેત્ । તીક્ષ્ણૈઃ પ્રથમનૈઃ
સંજ્ઞાં તાસુ મુક્તાસુ વિન્દતિ ॥

શ્વસનાઃ પ્રશ્વાસોચ્છ્વાસવહા ધમનીઃ ॥

મરિચં શિશુર્વાજાનિ વિદ્ઙ્ઞચ ફ-
ળિજ્જકમ્ । એતાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ દ-
દ્યાત્ શીર્ષવિરેચને ॥

ફળિજ્જકો મરુચકઃ ॥ ઇતિ મરીચાદિ
નસ્યમ્ ॥

હરીતકી વચા રાસ્તા સૈન્ધવં સામ્લ-
વેતસમ્ । ઘૃતમાર્દ્રકસંયુક્તમપતન્ત્રકના-
શનમ્ ॥ આમ્લવેતસકાભાવે ચુંકં દા-
તવ્યમીરિતમ્ ॥

અપતંત્રથી પીડાએલા માણસને વૃષ્ટિ
વિરૂદ્ધ ક્રિયા કરવી નહિ અને કઠીપણ
નિરૂદ્ધ પરિતનું કે વમનનું સેવન કરા-
વવું નહિ પરંતુ કઠ્થી તથા વાયુથી રો-
કાએલી તેની શ્વાસને ચલાવનારાં નાડી-
ઓને તીક્ષ્ણ પ્રથમનો (તીક્ષ્ણ ચૂર્ણનાં
નરયો) આપીને છુટી કરવી. કારણ

નાડીઓ છુટી થવાથી રોગીને સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

મરિચ્યાદિ નસ્ય.

માથાને ખાલી કરવાસાથે મરી, સ-
ગવાનાં બીજ, વાવડીંગ, અને મરવા
એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને તેનું નસ્ય-
દેવું.

હરીતક્યાદિ.

હરડે, વજ, રાસ્ના, સૈંધવ, અમલ-
બેદ, અમલબેદ ન મળે તો ચુકો, ધી
અને આદુનો રસ એઓનો ઉપયોગ ક-
રવાથી અપતનનો નાશ થાય છે.

અપતાનકનું લક્ષણ.

અથાપતાનકસ્ય લક્ષણમાહ ।

દાદિં સંસ્તમ્ય સંજ્ઞાં ચ દત્વા કળ્થેન
જ્ઞજતિ । હૃદિ મુક્તે નરઃ સ્વાસ્થ્યં યાતિ
મોહાદૃતે પુનઃ । વાયુના દારુણં પ્રાહુ-
રેકે સપતાનકમ્ । ગર્ભજાતનિમિત્તથ
શોણિતાતિસ્રવાન્ન યઃ । અભિઘાતનિ-
મિત્તથ ન સિધ્યસપતાનકઃ ॥

દાદિં રૂપગ્રહણશક્તિં સંસ્તમ્ય નાશ-
યિત્વા ॥

કોપ પામેલા વાયુથી માણસની બે-
વાની શક્તિ તથા સંજ્ઞા નષ્ટ થઈ બંધાય છે.
ગળું ધુધબ્યા કરે છે અને મોહથી ઘેરા-
એવું હૃદય છુટું થાય ત્યારે વળી સ્વ-
સ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ મહાદાહુ રો-
ગને કેટલાએક વૈદો અપતાનક કહે છે.

ગર્ભની ઉત્પત્તિને લીધે થએલો, લોહી
ખટુલ એવવાથી થએલો અને અભિઘા-
તથી થએલો અપતાનક મટતો નથી.

અપતાનકની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

અયાપતાનકે નાર્ત્તમસ્તુતાક્ષમવેપન-
મ્ । અસ્ત્રાપાતિનં ચૈવ ત્વરયા સમુપા-
ચરેત્ ! અપતાનકિને શસ્ત્રં દશમૂલી-
શૃતં જલમ્ । પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તં
જીર્ણે માંસરસૌદનમ્ । તૈલેન મર્દનં ચૈવ
તથા તીક્ષ્ણં વિરેચનમ્ । સ્ત્રોતોવિ-
શોધનં પશ્ચાત્ સર્પિઃપાનં હિતં સ્મૃતમ્ ।
હન્ત્યશુક્તવતા પીતમમ્લં દધ્યપતાનક-
મ્ । મારિચેન સમાયુક્તં સ્નેહવસ્તિરધા-
પિ વા ॥

અપતાનકથી પીડાએલા માણસને
આંખોમાંથી પાણી ઝરતાં નહોાય, કંપ
ન થયો હોય અને ખાટલે પડવું ન પડવું
હોય તે પેહેલાં તુરતજ તેની ચિકિત્સા
કરવી.

અપતાનકવાળા માણસને દશમૂળી-
નો ક્વાથ પીવળવું ચૂર્ણ નાખીને પાવો.
ક્વાથ પચીગયા પછી માંસના રસાવાળો
ભાત ખવરાવવો, તૈલથી, મર્દન કરવું,
તીક્ષ્ણ-વિરેચન દેવું અને પછી ધી પી-
વરાવવું કે જ્યાં સ્ત્રોતો સાફ થઈ બંધ.

બમ્યા પેહેલાં મરીના ચૂર્ણ સહિત
ખાટું દહીં પીવામાં આવે તો અપતા-
નક મટી બંધાય છે. સ્નેહની પીચકારી
મારવાથી પણ અપતાનક મટી બંધાય છે.

પક્ષાઘાતનું લક્ષણ.

અથ પક્ષાઘાતસ્ય લક્ષણમાહ ।

ગૃહીત્વાર્થં તનોર્વાયુઃ શિરાઃ ક્ષાયુ-
વિશોપ્ય ચ । પક્ષમન્યતમં દન્તિ સ-
ન્ધિવન્ધાન્ વિમોક્ષયન્ ॥ કૃત્ત્વોઽર્ધકા-

યસ્તસ્ય સ્યાદકર્મણ્યો વિચેતનઃ ।
 કાઙ્ગવાતં તં કેચિદન્યે પક્ષવધં વિદુઃ ॥

અર્ધમ્ અર્ધનારીશ્વરવત્ પક્ષં વાહુપા-
 શ્વૌરુજઙ્ગાદિભાગમ્ । અન્યતમં વામં દક્ષિ-
 ણં વા વિમોક્ષયન્ શિથિલીકુર્વન્ અકર્મ-
 ãયઃ કર્માસમર્થઃ વિચેતનઃ ઈપત્ સ્પર્શાદિ
 જ્ઞાનયુક્તઃ ॥

વાયુ શરીરના અરધા ભાગને પકડી
 શિરાઓને તથા સ્નાયુઓને સુકાવી
 નાખી, સાંધાઓનાં બંધનોને શિથિલ
 કરીને જમણા અથવા ડાખાં પડખાંને
 (ખાહુ, પડખાં, સાથલ તથા પીંડી વ-
 ગેરે ભાગને) હણી નાખેછે કે જ્યથી મા-
 ણુસની સઘળી અરધી કાયા કામ કર-
 વામાં અસમર્થ થઇ જાયછે અને સ્પર્શ
 વગેરેના અલ્પજ્ઞાનવાળી થઇ જાયછે.
 આ રોગને કટલાએક પક્ષાઘાત કેહેછે,
 કટલાએક એકાંગવાત કેહેછે અને કટ-
 લાએક પક્ષ વધ કેહેછે. જમ અર્ધના-
 રીશ્વરનું અરધું શરીર સ્ત્રીમય છે અને
 અરધું શરીર પુરૂષમય છે તેમ આ રો-
 ગવાળાનું અરધું શરીર ઝલાઇ જાયછે
 અને અરધું શરીર કામને લાયક કેહેછે.

પક્ષાઘાતના સાધ્યપણાના તથા અ-
 સાધ્યપણાના જ્ઞાનને વાસ્તે
 વાયુની સાથે ખીજ દોષોના
 સંસર્ગનું વિવેચન.

અસ્ય સાધ્યાસાધ્યજ્ઞાનાર્થ-
 માહ ।

દાહસન્તાપમૂર્છાઃ સ્યુર્વાયૌ પિત્ત-
 સર્માન્વતે । શૈત્યશોયગુરુત્વાનિ. તસ્મિ-
 ન્નેવ કફાઘ્નતે ॥

દાહો વાહ્યઃ સન્તાપઃ આમ્યન્તરઃ ।
 તલ્લક્ષણમન્યત્રાપિ વાતવ્યાધૌ વોદ્ધવ્યં સા-
 માન્યતો વાયાવિતિ નિર્દિષ્ટત્વાત્ ॥

વાયુ જે પિત્તથી સંયુક્ત હોય તે
 અંદર દાહ, બાહાર સંતાપ તથા મૂર્છા
 થાયછે અને કડ્ધી સંયુક્ત હોય તે શી-
 તપણું, સોજે તથા ભારેપણું થાયછે. આ
 લક્ષણ ખીજ વાત વ્યાધિઓમાં પણ
 સમજવા યોગ્ય છે. કારણ કે આ લક્ષણ-
 માં સામાન્યરીતે વાયુ શબ્દનું ગ્રહણ
 કર્યું છે.

પક્ષાઘાતનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

પક્ષાઘાતસ્ય સાધ્યત્વાદિ-
 કમાહ ।

શુદ્ધવાતહતં પક્ષં કૃચ્છ્રસાધ્યતમં
 વિદુઃ । સાધ્યમન્યેન સંયુક્તમસાધ્યં ક્ષ-
 યહેતુકમ્ ॥

શુદ્ધઃ કેવલઃ । અન્યેન પિત્તેન કફેન
 વા । ક્ષયહેતુકં ક્ષયો ઘાતક્ષયસ્તત્કુપિતવાત-
 નિમિત્તકમ્ ॥

અપરમસાધ્યલક્ષણમાહ ।

ગર્ભિણીસૂતિકાવાલટ્વદ્વક્ષીણેષ્વ-
 મૂકુક્ષયે । પક્ષાઘાતં પરિહરેદ્વેદનારહિ-
 તો યદિ ॥

વેદનારહિતો યદીતિ ભિન્નમસાધ્યલક્ષ-
 ãણમ્ ॥

પક્ષાઘાત જે એકલા વાયુથી થએલ
 હોય તે અત્યંત કષ્ટ સાધ્ય છે, પિત્તથી
 કે કડ્ધી સંયુક્ત થએલા વાયુથી થએલ
 હોય તે સાધ્ય છે અને ઘાતુઓના ક્ષ-
 યથી ઘાપ પામેલા વાયુથી થએલ હોય
 તે અસાધ્ય છે.

ગભિણી, સુવાવડી, બાલક, વૃદ્ધ, ક્ષીણ થએલ અને જના રૂધિરનો ક્ષય થયો હોય એવા માણસોને થએલો પક્ષાઘાત મટતો નથી માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

પક્ષાઘાત જે વેદનાથી રહિત હોય તો તે અસાધ્ય છે માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા.

માપાદિ ક્વાથ.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

માપાત્મગુપ્તાવાતારિવાવ્યાલકજ-
ટાગૃતમ્ । દિહ્નુસૈન્ધવસંયુક્તં પક્ષાઘાતં
વિનાશયેત્ ॥ માપિકે દિહ્નુસિધૃત્યે જ-
રણાચાસ્તુ શાણિકાઃ ॥

માપાદિક્વાથઃ ॥

ગ્રન્થિકાશ્નિકાશુષ્ઠીરાસ્નાસૈન્ધવ-
કલ્પિતમ્ । માપકાયગૃતં તૈલં પક્ષા-
ઘાતં વ્યપોહતિ ॥

ગ્રન્થિકાદિતૈલમ્ ॥

માપાત્મગુપ્તાતિવિપારુવૂકરાસ્નાગ-
તાહ્વાલવર્ણેઃ સુપિષ્ટેઃ । ચતુર્ગુણે મા-
પવલાકપાયે તૈલં ગૃતં હન્તિ દિ પક્ષ-
ઘાતમ્ ॥

इति मापादितैलम् ॥

અડદ, કૌચાં, એરડો, અને મોટી ખપાટનાં મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં હોંગ અને સૈંધવ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પક્ષાઘાત મટી જાય છે. (હોંગ અને સૈંધવ પાંચ પાંચ ચણોઈ ભાર લેવાં અને છરાં વગેરે પદાર્થો ચોવીસ ચણોઈ ભાર લેવા એવી મર્યાદા છે.)

ગ્રંથિકાદિ તૈલ.

પીપળીમૂળ, ચિત્તક, પીપળ, સુંઠ, રાસ્ના અને સૈંધવ એઓનો કલક નાખી અડદના ક્વાથમાં પકાવેલું તૈલ પક્ષાઘાતને મટાડે છે.

માપાદિ તૈલ.

અડદ, કૌચાં, અતવસ, એરડો, રાસ્ના, સુવા અને સૈંધવ એઓનો સારી-પેઠે વાટેલો કલક નાખી તેલથી ચોગણા અડદના તથા ખપાટના ક્વાથમાં પકાવેલું તૈલ પક્ષાઘાતને હણીનાખે છે.

સર્વાંગવાતનું લક્ષણ.

अथ सर्वाङ्गवातस्य लक्षणमाह ।
सर्वाङ्गपवने कुक्षे गात्रस्फुरणभङ्गने ।
वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य स-
न्धयः ॥

સન્ધયો વેદનાપરીતા યુતાઃ સ્ફુટન્તીવ ॥
સર્વ અંગોમાં વાયુનો ઢાપ થવાથી ગાત્રોની શિરાઓ ડંપે છે, ગાત્રો ભાંગી જાય છે અને વેદનાથી ઘેરાએલા સાંધાઓ જાણે ક્ષાટી પડતા હોય એમ જણાય છે. એ રોગ સર્વાંગવાત ઢેઢેવાય છે.

સર્વાંગ વાતની ચિકિત્સા.

अथ तस्य चिकित्सा ।

सर्वाङ्गतमेकाङ्गतश्चापि समीरण-
म् । तैलावगाहनं हन्ति तोयवैगमिवा-
चलः ॥

જમ પર્વત પાણીના વેગને હણી નાખે છે તેમ તેલની ઢાઠીમાં અવગાહન સર્વાંગવાતને તથા પક્ષાઘાતને પણ હણી નાખે છે.

હૃસ્વ કેશત્વથી માંડીને પરિશ્રમ પ-
ર્યંત વાતવ્યાધિઓ કે જેઓનાં
લક્ષણો સ્થાનકો ઉપરથી
તથા નામો ઉપરથી જ
જણાય છે તેઓ વિષે.

અથ સ્થાનનામલક્ષ્યલક્ષણાન્
વાતવ્યાધીનાહ ।

સ્થાનનામાનુરૂપૈશ્ચ લિઙ્ગૈઃ શેપાન્
વિનિર્દિશેત્ । સર્વેષ્વેતેષુ સંસર્ગ પિ-
ત્તાથૈરુપલક્ષયેત્ । પ્રથમં હૃસ્વકેશત્વં
તતો વાચાલતાપિ ચ । આટોપઃ પાર્શ્વ-
શૂલ્ક પુરીપસ્યાતિગાઢતા । તથા મલા-
પ્રવૃત્તિશ્ચ કમ્પઃ સ્તમ્ભશ્ચ રુક્ષતા । કાર્શ્ય
કાષ્ઠ્યશ્ચ શૈલશ્ચ લોમહર્ષો વ્યથા તથા ।
તોદો મેદઃ શિરાસ્ફૂર્તિરન્નમર્દોઽન્નશુ-
ષ્કતા । સન્નોચશ્ચાન્નવિભ્રંશો મોહશ્ચ-
ચલચિત્તતા । નિદ્રાનાશઃ સ્વેદનાશો
વલહાનિશ્ચ મીરુતા । શુક્રક્ષયો રજો
નાશો ગર્ભનાશઃ પરિશ્રમઃ ॥

આટોપો ગુહુગુહાશબ્દઃ । તોદઃ સૂચી-
વ્યથનેવેવ પીડા । મેદો વિદારણેનેવ વ્યથા ।
અન્નવિભ્રંશઃ અન્નસ્ય સ્થાનત્યગેન સ્વલન ।
નિદ્રાનાશો નિદ્રાલ્પત્વમપિ । ગર્ભનાશઃ આ-
મગર્ભપાતઃ ગર્ભશ્યાયાયાં વાતાપિષ્ટાનાદર્મા-
ગ્રહણમિતિ જૈઙ્ઘટઃ । પરિશ્રમઃ આયાસ
વિના શ્રમઃ ॥

ખાકીના વાતવ્યાધિઓને સ્થાનક
તથા નામ ઓઓને મળતાં લક્ષણો ઉ-
પરથી સમજી લેવા અને ઓ સધળાઓ-
માં પિત્તાદિકનો સંસર્ગપણ કલ્પના શ-
કિતથી સમજી લેવો. કેશોનું જે ટુકા-

પણું તે હૃસ્વદેશત્વ ઠહેવાય છે. ખડુ
ખોલનારપણું ઓ વાચાલતા ઠહેવાય-
છે. પેટમાં જે ગડગડાટ થાય તે આ-
ટોપ ઠહેવાય છે. પડખામાં જે શૂળ
નીકળે તે પાર્શ્વશૂળ ઠહેવાય છે. વિ-
ધાનું જે અત્યંત કઠણપણું તે મળ-
ગાઢતા ઠહેવાય છે, દસ્તાનું જે નહિ ઉ-
તરવું તે મલાપ્રવૃત્તિ ઠહેવાય છે. અંગ-
નું જે કંપવું તે કંપ ઠહેવાય છે. અંગ-
નું જે અક્કડ થઈ જવું તે સ્તંભ
ઠહેવાય છે. શરીરનું જે લુખાપણું તે
રુક્ષતા ઠહેવાય છે. શરીરનું જે ડુખ-
ળાપણું તે કાર્શ્ય ઠહેવાય છે. શરીરનું
જે કાળાપણું તે કાષ્ઠ્ય ઠહેવાય છે. શ-
રીરનું જે થડાપણું તે શૈલ્ય ઠહેવાય-
છે. રવાણાંઆનું જે ઉભુ થવું તે લોમ-
હર્ષ ઠહેવાય છે. અંગમાં જે પીડા થાય
તે વ્યથા ઠહેવાય છે. અંગમાં જાણે સોઠ
ભાંકાતી હોય એવી જે પીડા થાય તે
તોદ ઠહેવાય છે. અંગને જાણે કાઠ ચીરી
નાખતુ હોય એવી જે વ્યથા થાય તે
મેદ ઠહેવાય છે શિરાઓનું જે ફરકવું
તે શિરાસ્ફૂર્તિ ઠહેવાય છે. અંગોનું જે
આમતેમ મર્દન (ભાંગવું) થાય તે અંગ-
મર્દ ઠહેવાય છે. અંગનું જે સુકાઈ જવું તે
અંગશુષ્કતા ઠહેવાય છે. અંગનું જે સ-
કાચાઈ જવું તે સંકેચ ઠહેવાય છે. અંગ-
નું પોતાના ઠેકાણાથી જે ખસીજવું તે
અંગવિભ્રંશ ઠહેવાય છે. ચિત્તનું જે મૂઠ
થઈ જવું તે મોહ ઠહેવાય છે. ચિત્તનું જે
અંચલપણું તે ચલચિત્તતા ઠહેવાય છે.
નિદ્રાનું ખિલકુલ નહિ આવવું તથા નિ-
દ્રાનું અલ્પપણું જે નિદ્રાનાશ ઠહેવા-
ય છે. પસીનો નજઆવે જે સ્વેદનાશ
ઠહેવાય છે. ખળનો નાશ થઈ જાય તે ખ-

લહાનિ ઢેહેવાયછે. ખીકણપણું થાય એ
ભીરૂતા ઢેહેવાયછે. વીર્યનો ક્ષય થાય
તે શુક્રક્ષય ઢેહેવાયછે. સ્ત્રીના રગનો
નાશ થાય તે રગ્નેનાશ ઢેહેવાયછે. કાચા
ગર્ભનું પડીનવું અથવા જૈનજાટના મત-
પ્રમાણે ગર્ભાશયમાં વાયુના રેહેવાથી ગ-
ર્ભનું નહીજ રેહેવું એ ગર્ભનાશ ઢેહેવા-
યછે. દાખડે કસ્યા વિના થાકીનવું એ
પરિશ્રમ ઢેહેવાયછે. (વલિહવૈપમ્ય એ-
ટલે અગ્નિના વિપમપણાનું લક્ષણ બઠ-
રાગ્નિના વિકરેના અધિકારમાં ઢેહેવાઈ
ગયું છે તે એવું.)

ઉપરલખેલા -હસ્વકેશત્વ વગેરે વા-
તવ્યાધિઓની ચિકિત્સા.

અથ તેવાં ચિકિત્સા ।

સામાન્યવાતરોગાણાં યા ચિકિ-
ત્સા પ્રવક્ષ્યતે । ઈયાં સૈવ વિધાતવ્યા
તયૈતે યાન્તિ સંક્ષમ્ ॥

વાતવ્યાધિઓનાં જે સામાન્ય ઔ-
ષધો ઢેહેવામાં આવશે તેજ ઔષધો હસ્-
સ્વકેશત્વ વગેરે રોગોનાં કરવાં એ કર-
વાથી તે રોગો ક્ષય પામેછે.

ખીજ પ્રકારથી વાતવ્યાધિઓનું
નિરૂપણ.

एवं विधानि रूपाणि करोति कु-
पित्तोऽनिलः । हेतुस्थानविशेषेण भवे-
द्रोगविशेषकृत् ॥

एवंविधानि रूपाणि शिरोमहादीनि
अज्ञातिः ॥

ઢાપ પામેલા વાયું એ પ્રમાણે શિ-
રોમહ વગેરે એથી રૂપોને કરેછે. હેતુ-
ઓના ભેદથી તથા સ્થાનકોના ભેદથી

પણ વાતવ્યાધિઓવિષે વિશેષ વિવેચ-
ન સમજવું ચોગ્યછે.

હેતુઓના ભેદોથી વાતવ્યા-
ધિઓના ભેદ.

तत्र हेतुविशेषेण वातव्याधि-
विशेषो यथा ।

उदाने पित्तसंयुक्ते दाहो मूर्च्छा भ्र-
मः क्लमः । अस्वेदहर्षो मन्दाग्निः शीतता
च कफावृते । प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दा-
हर्થवોपजायते । दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा
वैरस्यञ्च कफावृते ॥

माणો હૃદયાશ્રયો વાયુઃ ॥

स्वेदो दाहस्तृपा मूर्च्छा समाने पि-
त्तसंयुते । कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्र-
हर्षश्च जायते ॥

કફેન સંયુક્તે સમાને વિણ્મૂત્રે સક્તેઽવ-
રુદ્ધે ભવતઃ । ગાત્રહર્ષો રોમાઙ્ગઃ ॥

अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं रक्तमू-
त्रता । अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च
कफावृते ॥

गुदाश्रयोऽपानः ॥

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं
क्लमः । स्तम्भोऽथ दण्डकश्चापि शूलशो-
थी कफावृते ॥

दण्डक आक्षेपकભેદઃ ॥

કઠમાં રેહેનારો ઉદાનવાયુ એ પિ-
ત્તથી સંયુક્ત થયેા હોય તો દાહ, મૂર્ચ્છા,
ભ્રમ તથા ગ્લાની થાયછે અને એ કફથી
સંયુક્ત થયેા હોય તો પસીનાનો અ-
ભાવ, રૂવાણાંઓનું ઉભું થવું, અગ્નિનું
મંદપણું અને શરીરનું શીતપણું થાયછે.

હૃદયમાં રહેનારે પ્રાણવાયુ જે પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તે ઉલટી તથા દાહ થાયછે અને કફથી સંયુક્ત થયો હોય તે દુર્બલપણું, ગ્લાની, તંદ્રા તથા વિરસપણું થાયછે.

જઠરાગ્નિની નીચે રહેનારે સમીનવાયુ જે પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તે પસીનો, દાહ, તરસ, તથા મૂર્છા થાયછે અને કફથી સંયુક્ત થયો હોય તે વિદાની તથા મૂત્રની અટકાયત અને ર્વાણાંઓનું ઉભું થવું થાયછે.

ગુદામાં રહેનારે અપાન વાયુ પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તે દાહ, ઉષ્ણપણું તથા રાતા મૂત્રવાળાપણું થાયછે અને જે કફથી સંયુક્ત થયો હોય તે કાયાના નીચલા ભાગમાં ભારેપણું તથા શીતપણું થાયછે.

સઘળા શરીરમાં રહેનારે વ્યાનવાયુ જે પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તે દાહ, ગાત્રોનું પછાડવું તથા ગ્લાની થાયછે અને જે કફથી સંયુક્ત થયો હોય તે અક્કડપણું, દંડકાક્ષેપ, શૂલ તથા સોજ થાયછે.

હેતુઓના ભેદોથી વાતવ્યાધિઓના ભેદોની ચિકિત્સા.

અથ તેપાં ચિકિત્સા ।

વાતે સપિત્તે કુર્વાત વાતપિત્તહરી ક્રિયામ્ । સકષ્ણે તત્ત કુર્વાત વાતશ્લેષ્મહરી ક્રિયામ્ ॥

વાયુ પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય તે વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેને હરનારી ચિકિત્સા કરવી અને કફથી સંયુક્ત થયો હોય તે વાયુ તથા કફ એ બન્નેને હરનારી ચિકિત્સા કરવી.

સ્થાનકોના ભેદોથી વાતવ્યાધિઓના ભેદ.

રસવગેરે ધાતુઓમાં રહેલા વાયુઓનાં લક્ષણો.

સ્થાનવિશેષેણ વ્યાધિવિશેષો યથા ।

અથ રસાદિધાતુગતાનાં વાતાનાં લક્ષણાન્યાહ ।

ત્વગ્ રુક્ષા સ્ફુટિતા મુષ્ણા કૃશા કૃષ્ણા ચ તુચ્ચતે । આતન્વતે સરાગા ચ સર્વરુક્ ત્વગ્ગતેડનિલે ॥

સર્વરુક્ સત્ત્વગ્વ્યથા ત્વગ્ગતે ત્વક્શબ્દેનાત્ર રસ ઉચ્યતે । ત્વગાધાર્યત્વાત્ તેન રસગતેત્વર્થઃ ॥

રુજસ્તીવ્રાઃ સસન્તાપો વૈવર્ણ્ય કૃશતા રુચિઃ ॥ ગાત્રે ચાર્હંપિ મુક્તસ્ય સ્તમ્ભશ્ચાસ્ટગ્ગતેડનિલે ॥

અરંપિ વ્રણાનિ મુક્તેત્યત્રાધ્યવસિતાદિત્વાત્ કર્તારિક્તઃ તેન મુક્તવતઃ સ્તમ્ભઃ સન્તર્પણેન રક્તચ્છેઃ ॥

શુર્વઙ્ગં તુચ્ચતે સ્તબ્ધં ઢણ્ડમુષ્ટિહતં યથા । સરુક્ સ્તિમિતમત્યર્થ વાતે માંસસમાશ્રિતે ॥

ઢણ્ડમુષ્ટિતાડિતમિવ તુચ્ચતે સ્તિમિતં નિશ્ચલમિત્યર્થઃ । માંસમેદસોર્ગતયાતયોરેકલિઙ્ગત્વમ્ અદ્રાન્તરેણ । પ્રત્યાસત્તેરાશ્રયપ્રભાવાત્ ॥

તથા મેદશ્રિતઃ કુર્યાત્ ગ્રન્થીન્ મન્દરુજો વ્રણાન્ ॥

તથા મેદઃશ્રિતઃ માંસગતવત્ । વરેણ પ્ર-

સત્તેરસ્થિરૂપાયા મેદાચ્ચ કુર્યાદ્ પ્રન્યી-
ત્વાદિર્વિશેષઃ ॥

મેદોઽસ્થિપર્વણાં સન્ધિશૂલં માંસ-
લક્ષયઃ । અસ્વપ્નઃ પ્રવલા સ્ક્રુ ચ
તે દુષ્ટેઽસ્થિસંસ્થિતે । વાતે મજ્જાગતે
પીડા ન કદાચિત્ પ્રશામ્યતિ ॥

મજ્જાગતેઽસ્થિગતવત્ સ્યાત્ અયં વિ-
શેષઃ પીઢેતિ ॥

ક્ષિપ્રં મુઞ્ચતિ વધ્નાતિ શુક્રં ગર્ભમ-
પાપિ વા । વિકૃતિં જનયેચ્ચાપિ શુક્ર-
સ્થઃ કુપિતોઽનિલઃ ॥

શુક્રં વધ્નાતિ સ્વલયત્યેવ ન ગર્ભ ક્ષિપ્રં
મુઞ્ચતિ । આમમેવ પાતયતિ વધ્નાતિ મૂઢં ક-
રોતિ ચ વાતદુષ્ટા શુક્રારબ્ધત્વાત્ વિકૃતિં
શુક્રસ્ય વર્ણાન્તરત્વાદિરૂપામ્ ગર્ભસ્ય વિ-
ઠતાદ્ભવાદિરૂપાં જનયતિ ॥

વાયુ જ્ઞે રસમાં રહેલ હોય તો આ-
મડી રૂક્ષ, ક્રુટિલી, જડ, પાતળી, કાળી,
સોઘથી ભોકાયાના જ્વળી, વ્યથાવાળી,
લડખડતી અને રતાશવાળી થાયછે તથા
સાતે આમડીમાં વ્યથા થાયછે.

વાયુ જ્ઞે રૂધિરમાં રહેલ હોય તો
તીવ્ર પીડાઓ થાયછે, સંતાપ થાયછે,
વર્ણ ખગડી બન્યછે, દુખળાપણું થાયછે,
અરૂચિ થાયછે, ગાત્રોમાં ત્રણો થાયછે
અને જમ્યા પછી તૃપ્તિનેલીધે રૂધી-
રની વૃદ્ધિ થવાથી સ્તબ્ધપણું થાયછે.

વાયુ માંસમાં રહેલ હોય તો અંગ
ભારે થઇ જાયછે, લાકડીનો કે મુડીનો
પ્રહાર વાગવાની પેઠે પીડાયછે, સ્તબ્ધ
થઇ જાયછે, વ્યથાવાણું થાયછે અને અં-
ત્યંત નિશ્ચલ થઇ જાયછે.

વાયુ મેદમાં રહેલ હોય તો માંસમા
રહેલા વાયુનાં જ્વળાંજલ લક્ષણો થાયછે.
કારણકે માંસને અને મેદને થોડું છેડું
હોવાથી પાસે પહું છે તથા મેદનો પ્ર-
ભાવ પણુ જ્વળાંજલ છે. પરંતુ માંસને
અસ્થિઓ-છેટાં છે અને મેદને પાસે
છે એટલો ભેદ હોવાથી થોડી પીડાવાળા
અંચિઓ તથા ત્રણો થાયછે એટલો મે-
દમાં રહેલા વાયુનો વિશેષછે.

દુષ્ટ વાયુ અસ્થિઓમાં રહેલ હોય તો
અસ્થિઓના સાંધાઓ ભેદાય જ્વળી
વ્યથા થાયછે, સાંધાઓનાં શૂળ નીક-
ળેછે, માંસનો તથા ખળનો ક્ષય થાયછે,
નિદ્રા આવતી નથી અને પ્રખલ પીડા
થાયછે.

વાયુ મન્જમાં રહેલ હોય તો અ-
સ્થિઓમાં રહેલા વાયુનાં જ્વળાંજલ લક્ષણો
થાયછે પરંતુ એટલો વિશેષ થાયછે કે
મન્જમાં રહેલા વાયુએ કરેલી પીડા
કદી પણુ શાંત થતી નથી.

ઠાપ પામેલો વાયુ વીર્યમાં રહેલ હોય
તો વીર્યને સ્ખલિત થવા દેતો જ નથી,
કાચા ગર્ભને જ પાડી નાખેછે તથા મૂઢ
કરી નાખેછે, વીર્યમાં વર્ણ બદલાવી ના-
ખવા વગેરે વિકૃતિ કરેછે અને ગર્ભમાં
અંગો ખીગાડવા વગેરે વિકૃતિ કરેછે.
વાયુથી દુષ્ટ થએલા વીર્યથી ઉત્પન્ન
થએલો હોવાનેલીધે ગર્ભ કાચો જ
પડી જાય અથવા મૂઢ થઈ જાય એ સં-
ભવિત છે.

રસ વગેરે ધાતુઓમાં રહેલા

વાયુઓની ચિકિત્સાઓ.

અથ તેષાં ચિકિત્સા ।

વાયો ત્વગાશ્રિતૈ સ્નેહાભ્યન્નં સ્વેદચ્ચ

કારયેત્ । રક્તસ્યે શીતલાન્ લેપાન્
ચિરેકં રક્તમોક્ષણમ્ । માંસમેદોગતે વાતે
સચિરેકં નિરુહણમ્ । અસ્થિમજ્જાગતે
સ્નેહં વહિરન્તશ્ચ યોજયેત્ । કેતકનાગ-
વલાતિવલાનાં યદ્વહુલેન રસેન વિ-
પક્વમ્ । તૈલમનરુપતુપોદકસિદ્ધં મારુતં-
મસ્થિગતં વિનિહન્તિ ॥

इति केतकादि तैलम् ॥

हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं
हितम् ॥

વાયુ રસમાં રહેલો હોય તો સ્ને-
હના અભ્યંગો તથા સ્વેદનની ક્રિયાઓ
કરવી.

વાયુ ર્ધિરમાં રહેલ હોય તો ટાઢા
લેપ કરવા, વિરેચન દેવું તથા ર્ધસ ઓ-
લવા વગેરેથી લોહી કાઢાડવું.

વાયુ માંસમાં કે મેદમાં રહેલ હોય
તો વિરેચન દેવાં અને નિરુહણસ્તિઓ
(સ્વાધની પિચકારીઓ) દેવી.

વાયુ અસ્થિઓમાં કે મજ્જામાં ર-
હેલો હોય તો ખાહાર તથા અંદર સ્ને-
હની ચોળના કરવી. કેવડો અને ના-
ગખલા તથા અતિખલા નામની ખપા-
ટની બતો ઝેઓના ઘણા સ્વરસથી
અને ઘણા તુપોદકથી (તુપોદકતું લક્ષણ
પ્રથમ ખંડના ૭૫૫ માં પાનામાં બેવું)
પકાવેલું તૈલ કે જ કેતકાદ તૈલ કેહે-
વાયછે તે તૈલનો ઉપયોગ કરવાથી અ-
સ્થિઓમાં રહેલો વાયુ હણાઈ બધછે.

વાયુ વીર્યમાં હોય તો સ્ત્રીઓ વગે-
રેથી હર્ષ ઉપબવો અને વીર્યને વધા-
રનારાં અન્નપાનો દેવાં કારણ કે ઝેમ
કરવાથી ખળ તથા વીર્ય વધેછે.

બીજા પ્રકારના સ્થાનકોના ભેદોથી
વાતવ્યાધિઓના ભેદ.

કોષ્ટમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.

અથ સ્થાનવિશેષેણ વાત-
વ્યાધિવિશેષો યથા ।

તત્ર કોષ્ટગતસ્ય વાતસ્ય
લક્ષણમાહ ।

વાતે કોષ્ટાશ્રિતે દુષ્ટે નિગ્રહો મૂત્રવર્ધ-
સોઃ । વ્રધ્મહદ્રોગગુલ્માર્ગઃ પાર્શ્વશૂલશ્ચ
જાયતે ॥

કોષ્ટલક્ષણમાહ ।

સ્થાનાન્યામાદિપક્કાનાં મૂત્રસ્ય રુ-
ધિરસ્ય ચ । હૃદુન્દ્રકઃ કુપ્ફુસશ્ચ કોષ્ટ
રસમિધીયતે ॥

ઉન્દ્રકઃ પોઠ ઇતિ લોકે । एतेन कोष्ठ-
शब्देन सर्व एवाशयाः कथ्यन्ते । तथापि वि-
शेषार्थमामाशयादिगतवातलक्षणान्यपि प्र-
थक् वक्ष्यन्ते ॥

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

પાચનીયૈ રસૈર્યુક્તૈરન્યૈર્વા પાચયે-
ન્મલાન્ । વિશેષતઃ પિવેત્ ક્ષીરં નરઃ
કોષ્ટગતેઽનિલે ॥

અથામાશયગતસ્ય વાતસ્ય
લક્ષણમાહ । ચરકઃ—

હૃત્પાશ્વોદરનામીરુક્તવૃણોદ્ગારવિ-
સૂચિકાઃ । કાસઃ કળ્ઠસ્ય શોષશ્ચ શ્વા-
સથામાશયેઽનિલે ॥

આમાશયસ્ય લક્ષણમાહ ચરકઃ।
નાભિસ્તનાન્તરં જન્તોરાહુરામાશયં
બુધાઃ । ઇતિ ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

आमाशयस्थे त्वनिले प्रशस्तं प्रा-
ग्लह्नं दीपनपाचनञ्च । प्रच्छर्दनं
तीक्ष्णचिरेचनं वा मुद्गा यवाः शालि-
युताः पुराणाः । भूतीकपथ्यासटिपु-
ष्कराणि विल्वामृतादारुकनागराणि ।
उग्रा विषा मागधिकाविडानि काथा-
ख्यः सामसमीरणघ्नः ॥

भूतीकः रोहिपः सुगन्धवृणविशेषस्तद-
लाभे उशीरं ग्राह्यम् । पुष्करं पुष्करमूलम् ।
दारुकं देवदारु । उग्रा वचा । विषा अ-
तिविषा । चित्रकेन्द्रयवौ पाठाकटुकातिवि-
षाऽभया ॥

आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सु-
खाम्बुना । योगेऽस्मिन् भिषजा ग्राह्याः
पण्णां पट्धरणाः पृथक् । दिनेषु पट्सु
दातव्यास्तेन पट्धरणः स्मृतः ॥

अत्र पण्णां समुदितानां पट्धरणमितानां
चूर्णीकृतानामेकस्मिन्नहनि एकटङ्को देयः ॥

आमाशयगते वाते छर्दिश्चापि यथा-
क्रमम् । देयः पट्धरणो योगः सप्तरात्रं
सुखाम्बुना ॥

अयमर्थः । प्रथमदिवसे वमनं कारयित-
व्यं ततो द्वितीयदिनमारभ्य पट्दिनपर्यन्तं
पाठक्रमेणैकैकस्य चूर्णं टङ्कमितं देयमित्य-
र्थः । इति पट्धरणो योगः ॥

अथ पक्वाशयगतस्य वात-
स्य लक्षणमाह ।

पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ क-
रोति च । कुच्छ्रमूत्रपुरीपत्वमानाहं
त्रिकवेदनाम् ॥

आटोपो वातस्य क्षुब्धत्वम् । न तु गुडु-
गुडाशब्दस्तस्यान्वकूजनोक्तत्वात् ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

वह्नेः संवर्धनं कार्यं कर्मोदावर्त्तकं
तथा । देयः स्नेहचिरेकश्च पक्वाशयग-
तेऽनिले । वाते जठरगे दद्यात् क्षारचू-
र्णादिदीपनम् । शुष्ठीकुटजवीजाश्रि-
चूर्णं कोष्णाम्बु कुक्षिगे ॥

अथ गुदगतस्य वातस्य
लक्षणमाह ।

ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्माना-
श्मशर्कराः । जङ्घोरुत्रिकपाश्र्वांसपृष्ठ-
रोगो गुदेऽनिले ॥

रोगोऽत्र रुजा पीडिति यावत् ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

वाते गुदगते दुष्टे कर्मोदावर्त्तकं
हितम् ॥

अथ हृदयवातस्य चिकित्सा ।

हृदयानिलनाशाय गुड्डीं मरिचा-
न्विताम् । पिवेत्पातः प्रयत्नेन सुखत-
साम्भसा सह । पिवेदुष्णाम्भसा पिष्ट-
माश्वगन्धं विभीतकम् । गुडयुक्तं प्र-
यत्नेन हृदयानिलनाशनम् । देवदारु-
समायुक्तं नागरं परिषेपितम् । हृद्वात-
वेदनायुक्तः पीत्वासुखमवाप्नुयात् ॥

अथ श्रोत्रादिगस्य वात-
स्य लक्षणमाह ।

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात् रुद्धः
समीरणः ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

श्रोत्रादिष्वनिले दुष्टे कार्यो वातहरः

ક્રમઃ । સ્નેહાભ્યદ્વાવગાહાશ્ચ મર્દનાલે-
પનાનિ ચ ॥

અથ શિરાગતસ્ય વાતસ્ય
લક્ષણમાહ ।

કુર્યાચ્છિરાગતઃ શૂલં શિરાકુચ્ચનપૂર-
ણમ્ । સ વાહ્યાભ્યન્તરાયામં સર્ણીં કુ-
હ્નત્વમેવ ચ ॥

• કુક્ષન સદ્ગોચ વાહ્યાયામં ષ્ઠેન નતં
અભ્યન્તરાયામ ક્રોઢેન નતં શૂલં શિરાયા-
મેવ પૂરણં સ્થૂલત્વમ્ ॥

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

• સ્નેહાભ્યદ્ગોપનાહશ્ચ મર્દનાલેપનાનિ
ચ । વાતે શિરાગતે કુર્યાત્ તથા ચાસ્ટ-
ગ્વિમૌક્ષણમ્ ॥

અથ સ્નાયુગતસ્ય લક્ષણમાહ ।

શૂલમાક્ષેપકઃ કમ્પઃ સ્તભ્મઃ સ્નાય્વ-
નિલાદ્રવેત્ ॥

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સ્વેદોપનાહાશ્રિકર્મવન્ધનોન્મર્દનાનિ
ચ । ક્રુદ્ધે સ્નાયુગતે વાતે કારયેત્ કુ
શલો મિપક્ ॥

અથ સન્ધિગતસ્ય લક્ષણમાહ ।

હાન્તિ સન્ધિગતઃ સન્ધીન્ શૂલશો-
થૌ કરોતિ ચ ॥

હન્તિ વિશ્લેષયતિ ॥

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

કુર્યાત્સન્ધિગતે વાતે દાહસ્નેહોપ-
નાહનમ્ । ઇંદ્રવારુણિકામૂલં માગધી-
ગુડસંયુતમ્ । મક્ષયેત્કર્પમાત્રં તત્સન્ધિ-
વાતં વ્યપોહતિ ॥

દુષ્ટ વાયુ કોઠામાં રહ્યો હોય, તે મૂ-
ત્રની તથા વિદાની અટકાયત થાય છે
અને ગુહમ, હૃદયના રોગ, બ્રહ્મ, અ-
રશ તથા પડખાનાં શૂળ એઓ થાય છે.

કોઠાનું લક્ષણ.

કાયા અત્રને રહેવાનું સ્થાન, અ-
ગ્નિને રહેવાનું સ્થાન, પાકેલાં અત્રને રે-
હેવાનું સ્થાન, મૂત્રનું સ્થાન, રૂધિરનું
સ્થાન, હૃદય, પીઠ અને કૈકસાં એઓ
સઘળાં મળીને કોઠો કહેવાય છે. જોકે
'કોઠો' એ શબ્દથી સઘળા આશયો કહે-
વાઈ જાય છે તેપણુ વિશેષ જણાવવાને-
વાસ્તે આમાશય વગેરેમાં રહેલાં વા-
યુઓનાં લક્ષણો પણ જુદાં કહેવામાં
આવશે.

કોઠામાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

દુષ્ટ વાયુ કોઠામાં રહેલો હોય તે
માણુસે પાયન કરનારા રસોની યોજના
કરીને અથવા ખીજ ઉપયોગી મળોને પ-
કાવવા અને વિશેષે કરી દુધ પીવું.

આમાશયમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.

ચરક કહે છે કે “ વાયુ આમાશયમાં
(કાયા અત્રને કહેવાના સ્થાનમાં) રહ્યો
હોય તે હૃદય પડખાં પેટ તથા નાભિ
એઓમાં વેદના થાય છે, તરશ લાગે છે,
ઓડકાર આવે છે, કૌલેરા થાય છે, ઉ-
ધરસ આવે છે, કંઠમાં શોષ થાય છે અને
ધાસ થાય છે. ”

આમાશયનું લક્ષણ.

ચરક કહે છે કે “ પ્રાણીના શરી-
રમાં નાભિ અને સ્તન એઓની વચ્ચે-
નો જ ભાગ છે તેને વિદ્વાનો આમાશય
કહે છે. ”

આમાશયમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

વાયુ આમાશયમાં રહેલો હોય તો પ્રથમ લંબન કરાવવું અને દીપન તથા પાચન ઔષધો દેવાં એ સાઈ છે અથવા ઉલટી અને તીક્ષ્ણ વિરેચન દેવાં એ સાઈ છે. આ રોગવાળાનેવાસ્તે જીના મગ, જવ તથા ચોખા પથ્ય છે.

રોહિસ નામનું સુગંધી ખડ, હરડે, કચૂર અને પુષ્કરમૂળ એઓનો ક્વાથ પીવાથી આમાશયમાં રહેલો વાયુ હજીય નયછે. રોહિસ ન મળે તો તેને બદલે વાળો નાખવો.

ખીલી, ગળો, દેવદાર અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ પીવાથી આમાશયમાં રહેલો વાયુ હજીય નયછે.

વજ, અતવસ, પીપળ અને ખીડલૂણ એઓનો ક્વાથ પીવાથી આમાશયમાં રહેલો વાયુ મટી નયછે.

પદ્ધરણુયોગ.

ચિત્રક, ઈંદ્રયવ, કાળીપાટ, કડુ, અતવસ અને હરડે એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને ચોવીશ ચોવીશ ચણોઠી ભાર લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી નિત્ય ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક ગરમ પાણીની સાથે પીવરાવવામાં આવે તો તેથી આમાશયમાં રહેલો વાયુ હજીય નયછે. આ ચૂર્ણ એ રીતિથી પીવામાં આવતાં ૭ દિવસે પુરૂં થઈ રહેછે તેથી આ યોગ પદ્ધરણુ કહેવાયછે.

ખીજ પ્રકારનો પદ્ધરણુ યોગ.

પેહેલે દિવસે ઉલટી કરાવીને ખીજ દિવસે ચિત્રકનું ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક જીના પાણીથી પીવરાવવું,

ત્રીજ દિવસે ઈંદ્રયવનું ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક જીના પાણીથી પીવરાવવું, ચોથે દિવસે કાળીપાટનું ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક જીના પાણીથી પીવરાવવું, પાંચમે દિવસે કડુનું ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક જીના પાણીથી પીવરાવવું, છઠે દિવસે અતવસનું ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક જીના પાણીથી પીવરાવવું અને સાતમે દિવસે હરડેનું ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક જીના પાણીથી પીવરાવવું. આ પ્રમાણે કરવાથી પણ આમાશયમાં રહેલો વાયુ હજીય નયછે.

પક્વાશયમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.

વાયુ પક્વાશયમાં રહેલો હોય તો પેટમાં આંતરડાંઓ ગડગડાટ કરેછે, શુળ નીકળેછે, પવન ક્ષુબ્ધ થાયછે, મૂત્ર તથા વિષા માંડમાંડ ઉતરેછે, પેડુ ચડી આવેછે અને ઢાંઢાંમાં વેદના થાયછે.

પક્વાશયમાં રહેલા વાયુની

ચિકિત્સા.

વાયુ પક્વાશયમાં રહેલો હોય તો જઠરાગ્નિને વધારવાના ઉપાયે કરવા, ઉદાવર્તોની જે ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે કરવી અને સ્નેહસંયુક્ત વિરેચન દેવું.

પેટમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

વાયુ પેટમાં રહેલો હોય તો કાર તથા ચૂર્ણ આદિ દીપન ઔષધો દેવાં.

કુંખમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

વાયુ કુંખમાં રહેલો હોય તો સુંઠ, ઈંદ્રજવનાં ખીજ અને ચિત્રક એઓનું ચૂર્ણ કરી કાંઈક જીના પાણીમાં પાવું.

ગુદામાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.

વાયુ ગુદામાં રહેલો હોય તો વિષ્ટા મૂત્ર તથા અધોવાયુ એઓની અટકાયત થાયછે, શૂળ નીકળેછે, પેટ આક્રમણે, પથરી થાયછે, શર્કરા થાયછે અને પીડીઓ, સાથળ, ઠાંકું, પડખાં, ખભા તથા પીઠ એઓમાં પીડા થાયછે.

ગુદામાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

દુષ્ટ વાયુ ગુદામાં રહ્યો હોય તો ઉદાવર્તોની જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે તે કરવી.

હૃદયમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

પ્રાતઃકાલમાં પ્રયત્ન પૂર્વક કાંઈક ઊના પાણીની સાથે મરી તથા ગળે પીવામાં આવે તો તેથી હૃદયમાં રહેલા દુષ્ટ પવનનો નાશ થાયછે.

આસોંદ તથા બેહુડાં એઓને વાટી ગોળથી મિશ્રિત કરીને ઊના પાણીથી પીવામાં આવે તો તેથી હૃદયમાં રહેલા દુષ્ટ પવનનો નાશ થાયછે.

દેવદાર અને સુંઠે એઓને વાટી ઊના પાણીથી પીવામાં આવે તો હૃદયમાં રહેલા પવનથી પીડાઓનો માણસ સુખ પામેછે.

કાન આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા

વાયુના લક્ષણ.

પ્રકાપ પામેલો વાયુ જે ઇન્દ્રિયમાં રહેલ હોય તે ઇન્દ્રિયની શક્તિનો નાશ કરેછે.

કાન આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

દુષ્ટ થયેલો પવન કાન વગેરે ઇન્દ્રિ-

યોમાં રહેલો હોય તો વાયુની ચિકિત્સા કરવી સ્નેહ પદાર્થોથી અભ્યંગ કરવ સ્નેહની ઢાઢીઓમાં અવગાહન કરવ સ્નેહથી શરીર યોગ્યું અને સ્નેહથી લેપન કરવું.

શિરામાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.

શિરામાં રહેલો વાયુ શિરામાં શૂળને, શિરાના સંકાયને, શિરાના સ્થૂલપણને, અંતરાયામને (છાતીથી નમી જવાને) બાહ્યાયામને (પીઠથી નમી જવાને) ખડ્દીને અને કુખ્જપણને કરેછે.

શિરામાં રહેલા વાયુની ચિકિત્સા.

વાયુ શિરામાં રહ્યો હોય તો સ્નેહથી અભ્યંગ કરવો, સ્નેહવાળા પાટા ખાંધવા, સ્નેહથી મર્દન કરવું, સ્નેહનું લેપન કરવું અને લોહી કઢાવવું.

સ્નાયુમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.

દાપ પામેલો વાયુ સ્નાયુમાં રહ્યો હોય તો સ્નેહવાળા પાટા ખાંધવા, ડાંભદેવા, સખત ખંધન કરવું અને સ્નેહથી યોગ્યું. ડાહ્યા વેધે એ હપાથે કરાવવો.

સાંધાઓમાં રહેલા વાયુનું લક્ષણ.

સાંધાઓમાં રહેલો વાયુ સાંધાઓને છુટા પાડી દેછે અને શુળને તથા સોજને ઉત્પન્ન કરેછે.

સાંધાઓમાં રહેલા વાયુની

-ચિકિત્સા.

વાયુ સાંધાઓમાં રહ્યો હોય તો ડાંભદેવા અને સ્નેહવાળા પાટા ખાંધવા.

ઈન્દ્રવારણાંનાં મૂળ અને પીપળ એઓને ગોળમાં કાલવી એક તોલા ભાર પાવામાં આવે તો તેથી સાંધાઓમાં રહેલો વાયુ નાશ પામેછે.

वातव्याधियोंमां कष्टसाध्य
केटला छे ?

उत्तरोगाणां कृच्छ्रसाध्यत्व-
माह ।

हनुस्तम्भादिताक्षेपपक्षाघातापता-
नकाः । कालेन महता यत्रात् सिध्य-
न्ति यदि वा न वा ॥

शतेष्वेकः कश्चिन्मुच्यत इत्यर्थः । पर-
कः सिध्यति यस्तरुणो भवति तथा बलवा-
नुपद्रवरहितश्च ॥

उनुअह, आर्दित, आक्षेप, पक्षाघात
अने अपतानक अटला व्याधियो यल
इश्वारी धणु काणे भटे अथवा नथी
पणु भटता. अे शोगोवाणा सैकडे भा-
णुसोमां हाधअेक भाणुस अे शोगोथी
मुक्त थायछे पणु जे जुवान, पलवान्
तथा उपद्रवोथी रहित होय तो.

वातव्याधियोंना उपद्रवो.

ज्ञानेव वातोपद्रवानाह ।

विसर्पदाहरुग्भङ्गमूर्च्छारुच्यग्रिमार्द-
वैः । क्षीणमांसवलं वाता व्रन्ति पक्षव-
धादयः ॥

वाता वातविकाराः । कार्यकारणयोरभे-
दोपचारात् । वातादिति पाठे वातात् पक्ष-
वधादय इति योज्यम् ॥

वायुना प्रक्षेपथी थनारा वातव्या-
धियो जेनु मांस तथा पण क्षीण थयु
होय ते भाणुसने विसर्पथी, दाहथी,
व्यथथी, भगथी, मूर्च्छथी, अश्मथी
अने अग्निने मद् पाडवाथी भारी ना-
अेछे.

वातव्याधिनी याध्यस्थिति.
याप्यमाह ।

शूनं सुप्तत्वचं म्लानं कम्पाध्माननि-
पीडितम् । रुजातिमन्तश्च नरं वात-
व्यधिर्विनाशयेत् ॥

सुषुी गअेला, नड थअेदी याम-
डीवाणा, अक्षानि पाभेला, इपथी तथा
आक्षरथी पीडाअेला अने वेदनाथी
रीपाता भाणुसने वातव्याधि अते
भारी नाअेछे.

समस्थितिमां रहेला पांये प्रकारना

वायुनुं कार्य अने यिन्छ.

इदानीं पञ्चविधस्य प्रकृतस्य
वायोः कार्यं लिङ्गमाह ।

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृ-
तौ स्थितः । वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवे-
द्वीतरोगः समाशतम् ॥

अे भाणुसने वायु अप्रतिहत गति-
वाणो, पोताना ठेकाणुओमां रहेलो
अने सभतावाणो होय ते भाणुस शोग
रहितपणुथी सो वर्षसुधी अधिक अ-
वन पाभेछे

वातव्याधियोंनां सामान्य औषधो.

अकटते कहेलुं महाभापादि तैल.

अथ वातव्याधीनां सामा-
न्यानि भेषजानि ।

मापस्यार्धाढकं देयं तुलार्धं दशमू-
लतः । पलानि छागमांसस्य त्रिशद्वो-
णेऽम्भसः पचेत् । चतुर्भागावशेषं तं
कपायमवतारयेत् । प्रस्थे द्वे तिलतैल-

स्य पयो दद्याच्चतुर्गुणम् । जीवनीया-
नि मक्षिष्ठा चव्यं चित्रककटफलम् ।
सव्योपं पिप्पलीमूलं रास्त्रामलकगोक्षु-
रम् । आत्मगुप्ता तथैरण्डः शताह्वा लव-
णत्रयम् । देवदार्वमृता कुष्ठमश्वगन्धा
वचा शटी । एतैरक्षमितैः कर्कैः पाच-
येन्मृदुनाग्निना ॥ पक्षाघातादिते पुंसि
हनुस्तम्भादिते तथा । कर्णशूले शिरः-
शूले तिमिरे च त्रिदोषजे ॥ पाणिपा-
दशिरोग्रीवाश्रवणे मन्द एव च । क-
लापस्रजे पद्मौ च गृध्रस्यामपवाहके ।
पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णादिपू-
रणे । तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्वघात-
विकारनुत् । महामापादि-नामेदं भा-
षितं मुनिभिः पुरा ॥

इति महामापादितैलम् । चक्रदत्तात् ॥

मापा यवातसी क्षुद्रा मर्कटी च कु-
रण्डकः । गोकण्टापुण्डकश्चैषां प्रत्येकं प-
लसप्तकम् । चतुर्गुणाम्बुना पक्का पाद-
शेषं शृतं नयेत् ॥ कार्पासकास्थिवदरं श-
णवीजं कुलत्थकम् । पृथक् चतुर्दशपलं
चतुर्गुणजले पचेत् ॥ कपायं तत्र गृही-
याच्चतुर्थांशावशेषितम् । प्रस्थश्च छाग-
मांसस्य चतुःषष्टिपले जले ॥ प्रक्षिप्य
पाचयेद्धीमान् पादशेषं रसं नयेत् । तैल
प्रस्थे ततः काथान् सर्वास्तान् क्रमशः
पचेत् ॥ कल्कद्रव्यैः पचेदेभिरमृताकुष्ठ-
सैन्धवैः । रास्त्रा पुनर्नवैरण्डैः पिप्पल्या
शतपुष्पया ॥ बलाप्रसारिणीभ्याश्च
मांस्या कटुकया तथा । पृथक्पमितै-
रैतैः साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ हन्या-

चैलमिदं शीघ्रं वातव्याधीनशेषतः । आ-
क्षेपकं पक्षाघातमूरुस्तम्भापवाहकौ ॥
हस्तकम्पं शिरःकम्पं विश्वाचीमर्दितं
तथा ॥

इति द्वितीयं मापादितैलम् । शार्ङ्गधरात् ॥

अश्वगन्धां बलां विन्वं पाटलां बृह-
तीद्वयम् । श्वदंष्ट्रातिबले निम्बं श्यो-
नाकश्च पुनर्नवाम् ॥ प्रसारिणीमग्निम-
न्धं कुर्यात् दशपलं पृथक् । चतुर्दोषे
जले पक्का पादशेषं शृतं नयेत् । तैला-
दकेन संयोज्य शतावर्यां रसात् ॥
प्रक्षिपेत्तत्र गोक्षीरं ततस्तैलं स्युना च
म् ॥ पृथक् पलमितैः कर्कैणां ताम्बु ए
पवेद्भिपक् । वचाचन्दनद्वया च लभते पुत्रं
लेयसैन्धवैः ॥ अश्वगन्धा श्योनिरोगा प्रण-
तगुप्पेन्द्रदारुभिः । पर्णी व्यति । अस्मात्
गरेण प्रसाधयेत् ॥ तत्रैतैः तैलं श्युना च
पाने वस्ती च योजयेत् । पक्षाघातं हनु-
स्तम्भं मन्यास्तम्भं गलग्रहम् ॥ कुञ्जत्वं
वधिरत्वश्च गतिभङ्गं कटीग्रहम् । गात्र-
शोषेन्द्रियध्वंसं शुरुनाशं ज्वरक्षयान् ॥
अन्त्रवृद्धिं कुरण्डश्च दन्तरोमं शिरोग्र-
हम् । पार्श्वशूलश्च पङ्क्तुत्वं बुद्धिनाशश्च
गृध्रसीम् ॥ अन्यांश्च विविधान् वातान्
हरेत् सर्वाङ्गसंश्रयान् । अस्याः प्रभावा-
द्बुद्ध्यापि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥ यथा
नारायणो देवो दुष्टदैवविनाशनः ।
तथेदं वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ॥

इति मध्यमनारायणतैलम् ॥

अथ महानारायणतैलम् ।

तिलतैलं समादाय चतुराढकसम्भि-

तम् । पक्षपल्लवकल्केन शोधयेत् दोष-
शान्तये ॥ तत्राजं दुग्धमथवा गव्यं तै-
लसमं पचेत् । शतावरीरसञ्चापि तैल-
तुल्यं पचेद्भिषक् ॥ दशमूलीवलारास्ता-
शिशूपलपुनर्नवा । शोफालिका नागव-
ला बला चैव प्रसारिणी ॥ अश्वगन्धा
सहचरो दर्भमूलं करञ्जकः । खदिरं च
न्दनं लोभ्रं वचाशनपलाशकम् ॥ वकु-
ण्डवरुणशालयुग्मकटम्बराः । शि-
खरी वासा हिंसा जम्बू विभी-
काञ्चनारः कपित्थश्च पारिभ-
णन्ततः ॥ पापाणभेदशम्पाकदु-
र्कपं ततः पालुम् ॥ उदुम्बरः सप्त-
महामुख्यो रज्जुलतीत्वचम् । मागधी
नानां नियमो लकुलत्यकम् । आ-
ग्रहणीरोगं प्रीतिजं वत्सादनी स्तु-
लं मन्दमिष्टं मूलधनूरलाङ्गलीगर्दभा-
ण्डकम् । चित्रकञ्च महानिम्बं पञ्चवल्क-
लमेव च ॥ मुण्डी ठेकारि मुसली हंस-
पादी विशल्यकम् । एषां दशपलान्
भागान् वारिण्यष्टगुणे पचेत् । पादशेषं
परिस्राव्य तत्र तैलं पुनः पचेत् । छा-
गो मेपश्च हरिण एणश्च बहुशुद्धकः ॥
शशः शल्यः शिवा गोधा सिंहो व्या-
घ्रश्च भलुकः ॥ वन्यो वराहः खड्गी
च महिषो घोटकस्तथा ॥ कपिर्वभ्रूर्वि-
डालश्च मृपकश्चोरुदुर्दुरः । वर्चोकास्त-
चिरिलवः सजरीटश्चकोरकः ॥ उल्-
को नीलकण्ठश्च वनकुकुट एव च । गृ-
ध्रश्च गरुडो हंसश्चक्रः कारण्डवोऽपि च ॥
कपोतः सारसः कौञ्चो वन्यः पाराव-

तस्तथा । रोहितो मदुरश्चापि शिली-
न्ध्रः शुद्धकस्तथा ॥ इल्लीसो गर्गरी व-
र्मिः कथः काकः पिकापि च । महाम-
त्स्यः कञ्चपथ शिशुमारश्च साङ्गुचिः ॥
मक्रो घण्टिकाकारस्तदलाभे तु गोधि-
का । यथालाभममीपाञ्च काथं तैल-
समं पचेत् ॥ रास्ताश्वगन्धा मिसिदा-
रुकुटपर्णी चतुष्का गुरुकेसराणि ।
सिन्धूथमांसी रजनीद्वयञ्च शैलेयकं
चन्दनपुष्करञ्च ॥ एलासयष्टीतगरा-
व्दपत्रं भृङ्गोऽष्टवर्गस्तु वचा पला-
शी । स्थौणेयवृश्चिवक्चोरकाख्यं मूर्वा-
त्वचं कटफलपद्मकञ्च ॥ मृणालजा-
तीफलकेतकाख्यं सनागपुष्पं सरलं
मुरा च । जीवन्तिकोशीरवरास्तथैव
दुरालभा वानरिका नखश्च ॥ कैवर्त्तमु-
स्तार्जुनतिक्तकञ्च वातामखर्जूरकतुम्ब-
राश्च ॥ स धातकीग्रन्धिकर्पटाश्च पटो-
लहेमाव्हजयन्तिकाश्च ॥ त्रायन्तिकाल-
म्बुपशकवीजं रसाजनाभा त्रिवृत्तारु-
णा च । द्राक्षा कणाद्रोणपुनर्नवाश्च कौं-
ती कृमिघ्नो ह्यमारकश्च ॥ नीलोत्पलं
पद्मककारवीभ्यां रम्भानलो गोलुरकः
धुरश्च । कङ्गालकालेयकुमुम्भपुष्पन्तुर-
ष्ककाश्मीरकसिक्यकञ्च ॥ लवङ्गकर्पूर-
सालकाण्डीकस्तूरिकावालकमम्बरश्च ॥
दारु देवादारु । पर्णान्तुष्कं शालिप-
र्णी घृष्टिपर्णी मुद्गपर्णी मापपर्णी । केशरः पु-
त्रागस्तस्य पुष्पं ब्राह्मम् । तदलाभे नागके-
सरं ब्राह्मम् । शैलेयकं च्छरीला । चन्दनम-
त्रश्वेतं पुष्करं पुष्करमूलम् । 'तगरस्याप्य-

लाभे तु कुष्ठं दद्याद्विष्वरः' भृङ्गस्त्वक् ।
 अष्टवर्गालाभे शतावरी विदार्यश्वगन्धावा-
 राहीर्द्विगुणा दद्यात् । वाराहो गटि इति-
 लोके । पालाशी कर्चूरभेदः गन्धपलाशीति
 काशमीरे प्रसिद्धा । तदलाभे कर्चूर एव देयः ।
 स्थौणियो गदिवनभेदः ईपत् सुगन्धिं युनेरइ-
 ति लोके । वृश्चीवः श्वेतमूला पुनर्नवा चोर-
 कः ग्रान्धिपर्णस्यैव भेदः भाडि उरइति नैपाल-
 देशे प्रसिद्धः । केतकस्य मूलं पुष्पञ्च दद्या-
 त् । कैवर्त्तमुस्ता केवटी मोथा गुडतजी इति
 च नाम । तिक्तकः किराततिक्तकः वातामं
 वादाम । हेमाव्हं धत्तूरस्य फलं मूलं पत्रञ्च
 जयन्तिका जैतित्वक् । त्रायन्तिका अत्र लभ्य-
 त एव न । अलम्बुपा लज्जालूभेदः । प-
 श्वाङ्गः । आभा वव्वूलः तस्य त्वक् । अरु-
 णा मञ्जिष्ठा द्रोणः द्रोणु मारुकु पश्वाङ्गः ।
 पुनर्नवा रक्तपुष्पा । हयमारकः करवीरस्त-
 स्य मूलम् । पन्नकं नीलोत्पलादन्योत्पलम् ।
 पक्षकाष्ठमुक्तमेव । कारवी मगरैलाः । रं-
 भायाः कन्दम् । क्षुरस्य फलानि रसाल-
 काण्डम् । आण्डी सुगन्ध द्रव्यम् ॥

कल्कानमीपां विपचेत् सुवैद्यः पृ-
 थक् पृथक् कर्षयुगोन्मितानाम् । शुभे
 च नक्षत्रमुहूर्त्तलभे सन्तोष्य विप्रांश्च
 भिष्वरांश्च ॥ सम्पूज्य नारायणनाम-
 धेयं देवं त्रिनेत्रं जगतामधीशम् । पात्रे
 तु हेम्नः खलु राजते वा ताम्रेऽथवा
 लोहमयेऽपि रक्षेत् ॥ अभ्यञ्जनेऽञ्जने
 नस्ये निरूहे चावगाहने । पाने चैतद्य-
 थाव्याधि प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन तैलमेतत् प्रयोजित-

म् । अवश्यं वातजान् व्याधीनशीति-
 मपि नाशयेत् ॥ एतस्याभ्यासतो जन्तो
 र्जरा जातु न जायते । पतन्ति बलयो
 नैव पलितश्च न जायते ॥ नेत्रं तेजस्वि
 नितरां गरुडस्यैव जायते ॥ नीचैः श्रु-
 तिर्न वाधिर्यं कर्णनादी न जायते ।
 पाणिकम्पः शिरःकम्पः प्रलापश्च न
 जायते ॥ बुद्धिभ्रंशो न जायेत तस्मा-
 त्कर्मसु पाटवम् । यथा जलेन सिक्त-
 स्य शाखिनः पल्लवादयः ॥ वर्धन्ते तैल
 तवस्तद्देहिनोऽनेन निःशः ॥

मं गर्भन्त्यजेद्यात् सूतिका रुग््युता च
 या ॥ या च दुःप्रसवक्षीणा ताभ्य ए-
 तद्धितं परम् । वन्द्या च लभते पुत्रं
 गर्भपातो न जायते ॥ योनिरोगाः प्रण-
 श्यन्ति प्रदरश्च प्रशाम्यति । अस्मात्तै-
 लवरादन्यत् कुत्रचिन्नास्ति भेषजम् ॥
 वलयं शृप्यं वृंहणं च रसायनमिदं महत् ।
 पुरा देवासुरे युद्धे दैत्यैरभिहतान् सु-
 रान् ॥ भिन्नान् भग्नास्थिकान् विद्वान्
 पिचितान् व्यथयार्दितान् । दृष्ट्वा हिताय
 देवानां नराणाञ्चात्रवीदिदम् ॥ तैलं
 नारायणो देवो महानारायणाभिधम् ॥
 इति महानारायणतैलम् ॥

नागरं पिप्पलीमूलञ्चव्यमूषणाचि-
 त्रकम् । भृष्टं हिङ्ग्वजमोदा च सर्पपो
 जीरकद्वयम् ॥ रेणुकेन्द्रयवौ पाठा वि-
 डङ्गं गजपिप्पली । कटुकातिविषा
 भार्द्गी वचा मूर्वा च पत्रकम् ॥ देवदारु
 कणा कुष्ठं रास्ना मुस्ता च सैन्धवम् ।
 एला त्रिकण्टकं पथ्या धान्यकश्च वि-

भीतकम् । धात्री च त्रगुशीरश्च यवसा-
रोऽखिलान्यपि ॥ एतानि समभागानि
सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि
चूर्णानि तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥ संमर्द्य
सर्पिषा पश्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ।
एकं पिण्डश्च तत् कृत्वा धारयेत् घृत-
भाजने ॥ गुटिका टङ्कमात्रास्तु खादे-
त्तास्तु यथोचिताः ॥

दोषकालाद्यपेक्षया ॥

परिभाषा ॥

आदौ शाणोन्मितं खादेत् सार्धशा-
णन्ततः परम् । तदग्रे कर्पमर्द्धन्तु पूर्ण
कर्पं ततः परम् ॥ गुग्गुलुयोंगराजोऽयं
महामुख्यो रसायनम् । मैथुनाहारपा-
नानां नियमो नात्र विद्यते ॥ अर्शासि
ग्रहणीरोगं ग्रीहगुल्मोदरानपि । आना-
हं मन्दमग्निश्च श्वासं कासमरोचकम् ॥
प्रमेहं नाभिश्शूलश्च कृमिक्षयसुरोग्रहम् ।
सर्वान् वातामयान् हन्यादामवातमप-
स्मृतिम् ॥ वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा
दुष्टत्रणानपि । शुक्रदोषं रजोदोषमु-
दावर्त भगन्दरम् ॥ रास्नादिकाथसंयु-
क्तः सर्ववातामयान् हरेत् । काकोल्या-
दिशृतात्पित्तं कफमारग्वधादिना ॥
दावांशृतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डु-
ताम् । मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्ब-
शृतेन च ॥ लिङ्गाकाथेन वातासं शो-
थं मूलकजात् शृतात् । पाटलाकाथ-
सहितो विषं भूपकसम्भवम् ॥ त्रिफला-
काथसंयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् । पु-
नर्नत्रादिकाथेन हन्ति सर्वोदराण्यपि ॥

अथ रास्नादिकाथो यथा ।

रास्ना पुनर्नवा शुष्ठी गुड्दच्येरण्ड-
जं शृतम् । सप्तधातुगते वाते सामे स-
र्वाङ्गोऽपि चेतु ॥

इति महायोगराजगुग्गुलुः ॥

युक्तैः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन
सिन्धुना । वातरोगान् हरेत्सर्वान् ज्व-
रांश्च विपमानपि ॥

क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि मांसिन
सार्धं लथुनानि खादेत् । शाल्योदने-
नापि च पष्टिकेन पलार्धष्टद्वया दिव-
सानि सप्त ॥ वातोत्थरोगान् विपमज्व-
रांश्च शूलान् सगुल्मान् दहनस्य मा-
न्धम् । ग्रीहानमुग्रं भुजपार्श्वशूलं शिरो-
व्यथां कृन्तति शुक्रदोषान् ॥

रसोनकल्कः ॥

अन्नप्रकारैः पलप्रकारैर्गोधूमकैर्वा
यवसक्तुभिर्वा । दुग्धेन तैलेन घृतेन
वापि युक्तानि शीते लथुनानि खादे-
त् ॥ संवर्त्तकैर्लाव-कपिञ्जलेर्वा मृग्याः
पलैर्वाप्यथ कौकुटैर्वा । वराहवार्त्तारिक-
हारिणैर्वा सुसंस्कृतेरग्निबलं समीक्ष्य ॥
रसोनपक्कन्दस्य गुलिका निस्तुपीकृ-
ताः । पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्या-
त् तदङ्कुरम् ॥ निश्युग्रगन्धनाशाय दध्ना
सन्नीय रक्षयेत् । ततः प्रक्षाल्य संशो-
ष्य शिलायां परिपेषयेत् ॥ कल्कस्य
पञ्चमं भागं चूर्णमेपां विनिःक्षिपेत् ।
सौवर्चलं यवानां च भोजितं हिङ्गु सैन्ध-
वम् ॥ कटुत्रिकं जीरकश्च समभागानि
चूर्णयेत् । तिलतैलश्च कल्कस्य तुर्यांशं

તત્ર મિશ્રયેત્ ॥ સ્વાદેત્કર્પમિતં પ્રાતઃ
 કિં વા દોષાદ્યપેક્ષયા । અનુપાનં પ્રકુ-
 વીંત વાતારિગૃતમન્વહમ્ ॥ સર્વાંગિકાઙ્ગ-
 જં વાતમર્દિતશ્વાપતન્ત્રકમ્ । અપસ્મારં
 તથોન્માદમૂરુસ્તમ્મઞ્ચ ગૃધ્રસીમ્ ॥ ઉરઃ-
 પૃષ્ઠકટીપાશ્વકુક્ષિપીઢાં કૃમીન્ હરેત્ ।
 મઘં માંસં તથામ્લઞ્ચ રસં સેવેત નિત્ય-
 શઃ ॥ આયાસમાતપં રોપમત્તિનીરં ગુઢં
 સ્ત્રિયમ્ । રસોનમશ્નન્ પુરુષસ્વજેદેત-
 ત્ત્રિરન્તરમ્ ॥ વર્જયેત્તદત્તીસારી પ્રમે-
 હી પાણ્ડુરોગવાન્ । અરોચકી ગર્ભિણી
 ચ મૂર્ચ્છાશોરોગસંયુતઃ ॥ રક્તપિત્તી
 ચ શોષી ચ યક્ષ્મી હર્ષાદિતો નરઃ ।
 પિત્તે તુ પથ્યશુક્ કુર્યાત્ પ્રયોગાન્તે
 વિરેચનમ્ ॥ અન્યથા તસ્ય જાયન્તે કુ-
 ષ્ઠપાણ્ઢામયાદયઃ । સ્ત્રીસ્તન્યે સ્વરિતં
 દયાદ્વાલાનામપ્યનિચ્છતામ્ ॥ તથા ચ
 લભતે સિદ્ધિં મહાવીર્યાદ્રસોનતઃ ॥

રસોનાષ્ટકમ્ ॥

અથ વાતવ્યાધિષુ રસાઃ ।

રસો ગન્ધો વરા વહ્નિર્ગુગ્ધુલુઃ ક્રમ-
 વર્ધિતઃ । તત્રૈકભાગઃ સૂતઃ સ્યાદ્દંધકો
 દ્વિગુણઃ સ્મૃતઃ । ત્રિભાગા ત્રિફલા યો-
 જ્યા ચતુર્ભાગસ્તુ ચિત્રકઃ । ગુગ્ધુલુઃ
 પશ્ચભાગઃ સ્યાદ્દુતૈલેન મર્દિતઃ । શિ-
 પ્ત્તા તત્રોદિતં ચૂર્ણં તેન તૈલેન મર્દયેત્ ।
 શુદ્ધિકાં કર્પમાત્રાન્તુ મક્ષયેત્માતરેવ
 હિ ॥ નાગરૈરણ્ડમૂલાનાં કપાયં પ્રપિ-
 વેદન્તુ । અભ્યઙ્ગૈરણ્ડતૈલેન સ્વેદયેત્ પૃ-
 ષ્ઠદેશકમ્ ॥ વિરેકપરિણામે તુ સ્તિગ્ધ-
 મુણ્ણઞ્ચ ભોજયેત્ । વાતારિસંજ્ઞકો શ્લેપ

રસો નિયતસેવિતઃ ॥ માસેન મરુતો
 રોગાન્ હરેત્ સુરતર્વાજિનઃ ॥

વાતારિરસઃ ॥

એકસો અઠયાવીશ તોલાં ભાર અ-
 ડહ, બસો તોલાં ભાર દશમૂલ, અને
 એકસો વીશ તોલાં ભાર ખકરાંનું માંસ
 એઆને એક હબ્બર ચોવીશ તોલાં ભાર
 પાણીમાં રાંધી તે ક્વાથ ચોથા ભાગનો
 અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારીને તેમાં એ-
 કસો અઠયાવીશ તોલાં ભાર તેલનું તેલ
 તથા તેલથી ચોગણું દુધ નાખી અને
 છવનીયગણુ, મજ્જા, ચવક, ચિત્રક,
 કાયકૃણ, સુંઠ, મરી, પીપળ, પીપળી-
 મૂળ, રાસ્ના, આમળાં, ગોખર, કૌચી,
 એરડો, સુવા, ત્રણ ભતનાં લૂણુ, દેવ-
 દાર, ગળો, કઠ, આસોંદ, વજ તથા ક-
 ચુરો એ પ્રત્યેક પદાર્થોના એક એક તોલાં
 ભાર કલ્કા નાખીને તે તેલને ઢામળ
 અગ્નિથી પકાવવું એટલે મહાભાષાદિ-
 તૈલ સિદ્ધ થાયછે. પક્ષાધાત, હનુચ્છ, કાનનું શળ, માથાનું શળ, ત્રણે કોપથી
 યએણું તિમિર, હાથનું મંદપણું, પગનું
 મંદપણું, માથાનું મંદપણું, ડોકનું મંદ-
 પણું, કાનનું મંદપણું, કલાપખંજ, પં-
 ગુતા, ગૃધ્રસી અને અપખાદુક એ શે-
 ગોઉપર આ તેલ ઉપયોગી છે. પીવરાવ-
 વામાં, પીચકારી મારવામાં, નરય દેવા-
 માં, અને કાન વગેરેમાં પૂરવામાં આ તે-
 લનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વાયુ સં-
 બધી સઘળા વિકારો મટેછે. આ મહાભા-
 ષાદિ નાગનું તૈલ પૂર્વે મુનિઓએ કહ્યુંછે.
 બીજા પ્રકારનું માષાદિતૈલ શાર્દૂધર

ઉપરથી.

અડહ, જવ, અલસી, ભોરીંગણી,

કૌચાં, કાંટા અશેરીયા, ગોખરૂં અને પીળો લોદર એ પ્રત્યેક પદાર્થોને સાત સાત પલ (ચાર તોલાનું એક પલ થાય છે) ભાર લઈ યોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઊતારી લેવો. પછી ક-પાશીયા, ખેર, શણુનાં બીજ અને ક-ળથી એ પ્રત્યેક પદાર્થોને ચૌદ ચૌદ પલભાર લઈ યોગણા પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઊતારી લેવો. પછી ચોસઠ તોલાંભાર બકરાનું માંસ લઈ ચોસઠ પલ ભાર પાણીમાં નાખી પકાવીને ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથ પણ ઊતારી લેવો. પછી ચોસઠ તોલાં ભાર તેલમાં અનુક્રમથી એ સઘળા ક્વાથોને પકાવવા. પછી ગળો, કંઠ, સૈંધવ, રાસ્ના, સાટોડી, એરડો, પીપળ, સુવા, ખપાટ, નારી, જટામાંસી અને કડુ એ પ્રત્યેક પદાર્થોના એક એક તોલા ભાર જુદા જુદા કલ્કો કરી કામળ અગ્નિથી અનુક્રમે તે કલ્કો પેલા તેલમાં પકાવવા એટલે માપાદિ તૈલ સિદ્ધ થાય છે. આ તૈલ આક્ષેપકને, પક્ષાઘાતને, ઊરસ્તંભને, અપખાહુકને, હાયના કંપને, માથાના કંપને, વિશ્વાચોને, આંદિતને અને સઘળા વાતવ્યાધિઓને તુરત મટાડે છે.

મધ્યમ નારાયણુ તૈલ.

આસોંદ, ખપાટ, બીલી, કાકચ, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, ગોખરૂં, અતિબલા નામની એક જાતની ખપાટ, લીબડો, અરણ, સાટોડી, નારી અને અરણી એ પ્રત્યેક પદાર્થોને દશ દશ પલ ભાર લઈ ચાર દ્રોણુ (એક હ-

જાર ચોવીશ તોલાં ભારનો એક દ્રોણુ થાય છે.) ભાર પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ગળી લેવો. પછી એ ક્વાથમાં એક આઠક (ખસો છપન તોલાં ભારનો એક આઠક થાય છે) તેલ, એક આઠક શતાવરીનો રસ અને ચાર આઠક ગાયનું દુધ નાખી તેમજ વજ, રતાંજલિ, કંઠ, એલચી, જટામાંસી, પત્થરપૂલ, સૈંધવ, આસોંદ, ખપાટ, રાસ્ના, સુવા, તેળીયો દેવદાર, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, જંગલી અડદનો છોડ, જંગલી મગનો છોડ અને તગર એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોના ચાર ચાર તોલાં ભાર કલ્ક નાખીને વૈષે તે તેલને પકાવવું એટલે મધ્યમ નારાયણુ તૈલ સિદ્ધ થાય છે. આ તૈલનો ભોજનમાં, અભ્યગમાં, પીવામાં અને પિચકારીમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તભ, મન્યાસ્તભ, ગલ-ગ્રહ, કુખજતા, બેહેરાપણુ, ગતિનો ભંગ, કંડનું ઝલાઈ જવું, ગાત્રનો શોષ, ઈંદ્રિયનો દ્વંસ, વીર્યનો નાશ, જવર, ક્ષય, અત્રવૃદ્ધિ, કુરડ, દતરોગ, માથાનું ઝલાઈ જવું, પડખાનું શૂળ, પંગુતા, પુહ્નિનારા, ગૃધ્રસી અને બીજા પણ સઘળા શરીરમાં રહેનારા અનેક પ્રકારના વાયુરોગો મટી જાય છે. આ તૈલના પ્રભાવથી વાંઝણી સ્ત્રી પણ દીકરા જણે છે. જમ નારાયણુ દેવ દુષ્ટ દૈત્યોનો નાશ કરે છે તેમ આ ઉત્તમ નારાયણુ તૈલ વાયુસંમંથી રોગોનો નાશ કરે છે.

માહા નારાયણુ તૈલ.

ચાર આઠક તલનું તેલ લઈ દોષની શાંતિને વાસ્તે તેને પચ પક્ષવના કલ્કથી શુદ્ધ કરવું. પછી તે તેલમાં ચાર

આઠક બકરીનું અથવા ગાયનું દુધ અને ચાર આઠક શતાવરીનો રસ પકાવવો. પછી દશ મૂળી, બલદાણા, રાસ્ના, સરગવો, નીલકમળ, સાટોડી, નગડ, બલા તથા નાગબલા નામની ખુપાટની જતો, નારી, આસોંદ, ઠાંટો અશેરીયો, દર્ભનાં મૂળ, કરંજ, ખેર, રતાંબલિ, લોદર, વજ, બીખલો, ખાખરા, બોલસરી, એરડો, વાયવરણાં, બે જતના સાલીયા, કડુ, સરસડીયો, અઘેડો, અરડુસો, જટામાંસી, જંખુ, બેહેડાં, કંચનાર, ઠાંઠ, લીંબડો, ચારોળી, પાપાણુભેદ, ગરમાળો, દુધેલી, દાડિમીનાં ફળ, લખરો, કાંટાળો હાથળો, કુંવાર, માલતી, તજ, પીપળ, બરૂનાં મૂળ, જવ, ઘોર, કળથી, કૌચાં, આકડો, કપારીયા, ગળો, ચોર, ચિત્રક, કેવડાનાં મૂળ, ધંતુરો, કલગારી, પીપરનું ઝાડ, બકાન, પંચવલકલ, ગોરખમુંડી, ઠેકારી, (અપ્રસિદ્ધ છે) મુસલી, રાતી રીસામણી, અને ઈંદ્રવારણાં એ પ્રત્યેક પદાર્થોને દશ દશ પલ્લાર લઈ તેઓને આઠ ગણુ પાણીમાં પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ગળી લઈ તેમાં એ તેલ પકાવવું. પછી બકરો, ઘેટા, હરણુ, કાળીઆર, સાવર, સસલો, શેળો, ક્રયાવડી, ઘો, સિંહ, વાધ, રીંછ, જંગલી સુવર, ગેંડો, પાડો, ઘોડો, વાનરો, નોળીઓ, મીંદડો, લોદર, મોટા દેડઠા, બટાઉડાં, તેતર, લાવાં, ખંજન, ચકોર, ધુવડ, નીલકંઠ, જંગલી કુકટો, ગીધ, ગરૂડ, હંસ, ચકવાં, બદક, હોલો, સારસ, કુંઝ, જંગલી કચુતર, રોહિતમત્સ્ય, મદ્યુરમત્સ્ય, શિલીઘમત્સ્ય, શુંગકમત્સ્ય, ઘ-

લીસમત્સ્ય, ગર્ગરમત્સ્ય, વર્મિમત્સ્ય, ક્વથ, કાગડો, કાયલ, મહામત્સ્ય, કાયળો, શિશુમાર, સાંકુચિ, ઘંટા જેવો મધર, અને એ મધર ન મળે તો ચંદન ઘો એઓમાંથી મળે તેટલાનાં માંસો લઈ તેઓના ચાર આઠક રસમાં એ તેલ પકાવવું. પછી રાસ્ના, આસોંદ, સુવા, દેવદાર, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, જંગલી અડદ, જંગલી મગ, કઠ, અગર, પુત્રાગનું પુષ્પ, પુત્રાગનું પુષ્પ ન મળે તો નાગકેસર, સિંધવ, જટામાંસી હળદર, દારૂહળદર, છડીલો, સુખડ, પુષ્કરમૂલ, એલચી, જઠીમધ, તગર, તગર ન મળે તો કઠ, મોથ, તમાલપત્ર, તજ, મેદા વગેરે અષ્ટવર્ગ, અષ્ટવર્ગ ન મળેતો તેને બદલે બમણાં શતાવરી, વિદારી કંદ, આસોંદ તથા વારાહીકંદ, વજ, કારમીરદેશમાં પ્રસિદ્ધ ગંધપલાશી કે જે એક જતનો કચુરોજ છે તે, ગંધપલાશી ન મળે તો કચુરો, ભરૂંક, ઘોળાં મૂળવાળી સાટોડી, નેપાલદેશમાં ભડિઉર એ નામથી પ્રસિદ્ધ એક જતનાં તગરગોંઠાનાં, પીલુડીની છાલ, કાયફળ, પદ્મકાષ્ઠ, કમળનું મૃણાલ, જયફલ, કેવડાનાં મૂળ તથા ફૂલ, નાગકેસર, શરૂ, સુરામાંસી, ગળો, વાળો, હરડો, બેહેડાં, આમળાં, ધમાસો, કૌચાં, નખલા કેવડી મોથ, આસુંદરો, કરીયાતું, બદામ, ખજુર, તુવરૂફળ, ધાવણી, પીપળીમૂલ, ખડસલીયો, પરવળ, ધંતુરાના ડેડવા, અરણી, ત્રાયમાણુ, અસંખુપા નામની એક જતની રીસામણીનાં પાંચે અંગો, ઈંદ્રજવ, રસવંતી, ખાવળની છાલ, નસોતર, મજ્જા, દ્રોણુ, (અપ્રસિદ્ધ છે.) ધ્રાખ, લીંડીપીપર, રાતાં કુલવાળી સાટોડી,

નગડનાં પીન્ન, વાવડીંગ, કણુરનું મૂળ નીલકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, કાળીજીરી, દેળનો કંદ, ચિત્રક, ગોખર, એખરાનાં ફળ, ચણકખાખ, કસુંબાનાં ફુલ, શિલારસ, કેસર, મીણુ, લવીંગ, કપૂર, આંખાતું કાંક, જળાદીયાં, કસ્તૂરી, વાળો અને અમર એઓના બે બે તોલાં ભાર જુદા જુદા કલ્કો કરી તેઓથી એ તેલ પકાવવું એટલે મહાનારાયણુ તેલ નામનું તેલ સિદ્ધ થાયછે. શુભ નક્ષત્રમાં, શુભ મુહૂર્તમાં તથા શુભ લક્ષમાં વૈદ્યે પ્રાણણુનું અને સારા વૈદ્યોનું પૂજન કરી જગતના સ્વામી અને ત્રણે ગુણોને ચલાવનારા નારાયણુ દેવનું પૂજન કરીને સોનાના, રૂપાના, ત્રાંબાના અથવા લોહાના વાસણુમાં આ તેલ રાખવું. વૈદ્યે વ્યાધિને અનુસરીને અભ્યંગમાં, અંજનમાં, નસ્યમાં, નિરૂહ ખસ્તિમાં, અવગાહનમાં તથા પાવામાં આ તેલનો ઉપયોગ કરવો. ઘણું કેહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી પણ ટુંકામાં એટલું કહીએ છીએ કે ઉપયોગમાં લીધેલું આ તેલ એશી પ્રકારના વાતવ્યાધિઓનો અવશ્ય નાશ કરેછે. આ તેલનો અભ્યાસ રાખવાથી શરીરમાં વળીએ પડતી નથી, ઘોળા મોવાળા આવતા નથી, નેત્રો ગરૂડના નેત્રો જવાં અત્યંત તેજસ્વી થાયછે, ઉંચકનાપણું થતું નથી, બેહેરાપણું થતું નથી, કાનમાં નાદ થતો નથી, હાથ કંપતા નથી, માથું કંપતું નથી, પ્રલાપ થતો નથી, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થતી નથી અને કામો કરવામાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાયછે. જમ પાણીથી સીંચાએલા વૃક્ષના પલ્લવ આદિ વૃદ્ધિ પામેછે તેમ આ તેલથી નિત્ય સીંચાતા પ્રાણીના ધાતુઓ

વૃદ્ધિ પામેછે. જ સ્ત્રીને કાચો ગર્ભ પડી જતો હોય તેને, સુવાવડના રોગવાળીને અને કસુવાવડ થવાથી ક્ષીણ થએલીને આ તેલ અત્યંત હિતકારી છે. આ તેલનો ઉપયોગ કરવાથી વાંઝણીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાયછે, ગર્ભપાત થતો નથી, યોનિના રોગો નાશ પામેછે અને પ્રદર શાંત થાયછે. આ ઉત્તમ તેલ કરતાં વધારે બળ આપનારું વધારે મૈથુન શક્તિ આપનારું અને વધારે ધાતુઓને પુષ્ટિ આપનારું પીળું ઔષધ ક્યાંય નથી. આ તેલ મોઢું રસાયન છે. પૂર્વે દૈત્યોના તથા દેવતાઓના યુદ્ધમાં દૈત્યોના પ્રહારથી ભેદાએલા, જઓનાં અસ્થિઓ ભાંગી ગયાં હતાં એવા, વીધાઈ ગએલા, ચગદાઈ ગએલા અને વ્યથાથી પીડાએલા દેવતાઓને જોઈ દેવતાઓના અને માણસોના હિતને વાસ્તે નારાયણુદેવે આ મહાનારાયણુ નામનું તેલ કહ્યું હતું.

મહા યોગરાજ ગુગુલ.

સુંક, પીપળીમૂળ, ચવક, મરી, ચિત્રક, શેકલી હીંગ, બોડી અજમોદ, સર્પપ, જીરું, શાહાજીરું, નગડનાં પીન્ન, ઇંદ્રજવ, કાળીપાડ, વાવડીંગ, ગજપીપળ, કડું, અતવસ, ભારંગી, વજ, પીલુડી, તમાલપત્ર, દેવદાર, પીપળ, કઠ, રાસ્ના, મોથ, સંધવ, એલચી, ગોખરું, હરડે, ઘાણા, બેહડાં, આમળા, તજ, વાળો અને જવખાર એ સઘળાંઓને સમભાગે લઈ તેઓનાં ખારીક ચૂર્ણ કરવાં. પછી એ સઘળાં ચૂર્ણો ખરાખર ગુગલ લઈ તેનું ધીથી મર્દન કરી ગુગળને અને એ સઘળાં ચૂર્ણોને ધીના મર્દનથી મિશ્રિત કરી એક પીંડો બ-

નાવીને તે પીંડા ધીના વાસણમાં રાખી મેલવો. પછી તેમાંથી ચોવીશ ચોવીશ ચણોઈ ભારની ગોળીઓ કરી દોષોને અને કાળ વગેરેને અનુસરી તેઓને ખાવી. એ ગોળીઓ ખાવાની રીતિ એવી છે કે પ્રથમ થોડા દિવસ ઝોંઠક ગોળી ખાવી, પછી ડોઢ ગોળી ખાવી, પછી અરધા તોલા ભાર ખાવી અને પછી એક તોલા ભાર ખાવી. આ યોગ-રાજ ગુગ્ગુલ અત્યંત મુખ્ય છે અને રસાયન છે. આના લક્ષણમાં મૈથુનનો કે અન્નપાનનો કશો નિયમ નથી. આ ગુગ્ગુલ ખાવાથી અરશ, ગ્રહણીનો રોગ, ખરલ, ગુલ્મ, ઉદરના રોગ, પેકુંતું ચડવું, અગ્નિતું મંદપણું, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, પ્રમેહ, નાભિતું શૂળ, કૃમી, ક્ષય, છાતીનું ત્રલાઈ જવું, સધળા વાતવ્યાધિઓ, આમવાત, અપસ્માર, કોઠ, દુષ્ટવ્રણો, વીર્યનો દોષ, રજનો દોષ, ઉદાવર્ત અને ભગંદર એ રોગોનો નાશ થાય છે. આ ગુગળ રાસ્નાદિ ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી સધળા વાતવ્યાધિઓ ટળે છે. કાકોલ્યાદિ ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પિત્ત મટે છે. આરગ્વધાદિ ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો કફ મટે છે. દારૂહળદરના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહો મટે છે. ગોમૂત્રની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ મટે છે. મધની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિ મટે છે, લીંબડાના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી કોઠ મટે છે ગળોના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી વાતરક્ત મટે છે; મૂળાના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી સોજ

મટે છે. કાક્યના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી ઉદરનું ઝેર ટળી જાય છે. ત્રિકુળાના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી નેત્રની દારૂલુવેદના મટે છે અને પુનર્નવાદિ ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી સધળા ઉદરના રોગો મટે છે.

રાસ્ના, સાટોડી, સુંઠ, ગળો અને ઝેરડો એઓનો ક્વાથ રાસ્નાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. વાયુ સાત ધાતુઓમાના કોઈ ધાતુમાં રહેલ હોય, આમવાળો હોય અને સર્વ અંગોમાં રહ્યો હોય તોપણ તે ઉપર આ ક્વાથ ઉપયોગી છે.

રસોત કલ્ક.

લસણનો કલ્ક કરી તેમાં તલનું તેલ અને સૈંધવ મિશ્રિત કરી ખાવામાં આવે તો તેથી સધળા વાયુસંબંધી રોગો તથા વિષમજ્વરો પણ મટી જાય છે.

બીજ પ્રકારનો રસોત કલ્ક.

દુધની, તેલની, ધીની, માંસની, ભાતની અથવા સાઈ ચોખાના ભાતની સાથે સાત દિવસસુધી પ્રત્યેક દિવસે બગે તોલાં ભાર વધારીને લસણનો કલ્ક ખાવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી રોગો, વિષમજ્વરો, શૂળો, ગુલ્મો, અગ્નિતું મંદપણું, ખરલનું ઉચ્છેદ, હાથનું તથા પડખાનું શૂળ, માથાની વ્યથા અને વીર્યના દોષો મટી જાય છે.

લસણ ખાવાનો ત્રીજો પ્રકાર.

અન્નના પદાર્થોની સાથે, માંસના પ્રકારોની સાથે, ધઉની સાથે, જવના સાયવાની સાથે, દુધની સાથે, તેલની સાથે, ધીની સાથે, બટાઉડાંનાં માંસથી સાથે, લાવાંનાં માંસની સાથે, તેતરના માંસની

સાથે, હરણીના માંસની સાથે, કુકડાના માંસની સાથે, સુવરના માંસની સાથે, વૈયાના માંસની સાથે અથવા હરણુના માંસની સાથે શીતકાલમાં અગ્નિતું બળ બેઠને લસણ ખાવાં. જે અન્ન અથવા માંસ આદિ પદાર્થોની સાથે લસણ ખાવાં હોય તે પદાર્થો વધાર આદિથી સારી રીતે સંસ્કાર આપેલા હોવા બેઠએ.

રસોનાષ્ટક.

લસણના પાકા કંદની ફેતરાં વગરની કળીઓને ચીરી તેઓના મધ્યમાં રહેલા અંકુરોને દૂર કરી નાખી ઉચ્ચ ગંધના નાશને વાસ્તે તે કળીઓને રાતે દહીંમાં નાખી મેલવી. પછી સવારે ઘોઘ લઈ સુકાવી છીપર ઉપર વાટી કલક કરીને તેમાં સંચળ, યવાન, શેકેલી હીંગ, સૈન્ધવ, સુંઠ, મરી, પીપળ, અને જીરું એ-ઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કલકના પાંચમા ભાગ જેટલું એ ચૂર્ણ કલકમાં મેળવવું અને કલકના ચોથા ભાગ જેટલું તલતું તેલ પણ તેમાં મિશ્રિત કરવું. પછી તેમાંથી પ્રાતઃકાલે એક તોલા ભાર ખાવું અથવા દોષ વગેરે ઉપર ધ્યાન આપી યોગ્ય લાગે તેવી માત્રાથી ખાવું અને નિત્ય એરડાના ક્વાથનું અનુપાન કરવું. આ રસોનાષ્ટક સર્વાંગવાતને, એકાંગવાતને, આદિતને, અપતંત્રકને, અપસ્મારને, ઉન્માદને, ઉરસ્તભને, ગૃધ્રસીને, છાતીની પીઠની ટેડની પ-ડખાની તથા કૃષ્ણની પીડાને અને કૃ-મિઓને મટાડેછે. રસોનાષ્ટકનું સેવન કરનારાએ નિત્ય મધનું, માંસનું તથા ખાટારસનું સેવન કરવું અને પરિશ્રમ, તડઠા, શેષ, અત્યંત જળ તથા મૈથુન એઓનો ત્યાગજ કરવો. અતીસાર, પ્ર-

મેહ, પાંડુરોગ, અરુચિ, મૂર્છા, અરશ, રક્તપિત્ત, શોષ, મોટો ક્ષયરોગ કે ઉ-લટી એઓથી પીડાએલાએ તથા ગર્ભ-વાળી સ્ત્રીએ લસણના ભક્ષણનો ત્યાગ કરવો. પિત્તની પીડા હોયતો પથ્થ જ-મવાનો-નિયમ રાખી આ રસોનાષ્ટકના પ્રયોગને અંતે વિરેચન લેવું. જે વિરે-ચન ન લેવામાં આવેતો ટોઢ તથા પાં-ડુરોગ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાયછે. ર-સોનાષ્ટકને નહી ઇચ્છનારાં ખાલકોને પણ માના ધાવણમાં તુરત આ રસો-નાષ્ટક દેવું. આમ કરવામાં આવે તો લ-સણ કે જે મોટી શક્તિવાળુ છે તેના પ્ર-ભાવથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાયછે.

વાતારિ રસ.

એક ભાગ પારદ, બે ભાગ ગંધક, ત્રણ ભાગ ત્રિકૂલા, ચાર ભાગ ચિત્રક અને એરડીયા તેલથી મર્દન કરેલો પાંચ ભાગ ગુગળ એઓને મિશ્રિત કરી એ-રડીયા તેલથી એ સર્વનું મર્દન કરી તે-માંથી પ્રાતઃકાલે એક તોલા ભારની ગોળી ખાવી, અને ગોળી ખાયા પછી સુંઠ અને એરડાનાં મૂળ એઓના ક્વા-થનું અનુપાન કરવું. પછી એરડીયા તેલથી રોગીના વાંસાપર અભ્યંગ કરી શેક કરવો. કદાચ રેચ લાગે તો સ્નિગ્ધ અને ગરમ અન્ન જમાડવું આ વાતારિ નામના રસનું નિયમપૂર્વક સેવન કર-વામાં આવે અને મૈથુનનો ત્યાગ કર-વામાં આવે તો એક મહિનામાં પવન-સંબંધી રોગો મટી જાયછે.

વાતવ્યાધિઓનો અધિકાર

સંપૂર્ણ થયો.

ઉરસ્તંભનો અધિકાર. અર્થોરુસ્તંભાધિકાર: ।

ઉરસ્તંભનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિ-
દાનો અને સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણ.

તત્રોરુસ્તંભસ્ય વિપ્રકૃષ્ટસ-
ન્નિકૃષ્ટનિદાનસંપ્રાપ્તિપૂર્વક
લક્ષણમાહ ।

શીતોષ્ણદ્રવસંથુષ્કગુરુશ્નિગૈર્નિપે-
વિતૈઃ । જીર્ણાજીર્ણે તથા યાસસહ્નોભ-
સ્વપ્રજાગરૈઃ ॥ સ શ્લેષ્મમેદાઃ પવનઃ
સામમલર્થસન્ધિતમ્ । અભિભૂયેતરં દો-
પમુરુ ચેત્મતિપદ્યતે ॥ સકૃધ્યસ્થિની
પ્રપૂર્યાન્તઃ શ્લેષ્મણા સ્તિમિતેન સઃ ।
તદા સ્તન્નાતિ તેનોરુ સ્તન્વૌ શીતાવચે-
તનો ॥ પરકીયાવિવ ગુરુ સ્યાતામતિ-
શયેન તૌ । ધ્યાનાદ્ગમર્દસ્તૈમિત્યત-
ન્દ્રાચ્છર્ધરુચિજ્વરૈઃ ॥ સંયુતં પાદસ-
દનકૃષ્ણોદ્ધરણમુત્તિભિઃ । તમૂરુસ્તંભ-
મિત્યાહુરાઢ્યવાતમધાપરે ॥

જીર્ણાજીર્ણે કિષ્કિજીર્ણે કિષ્કિદજીર્ણે
શીતાદિભિર્નિપેવિતૈઃ મુક્તૈઃ સંક્ષોભેન સંચ-
લનેન દિવાસ્વપ્નેન રાત્રી જાગરણેન અભિભૂ-
ય દૂપયિત્વા इतरं दोष कफ पित्तञ्च । સ્તિ-
મિતેન આદ્રેણ રુતેનેતિ યાવત્ । નતુ ઘનેન ।
સ પવનઃ તદા ઝરું સ્તન્નાતિ । તેન સ્તંભેન
અચેતનૌ શૂન્યૌ પરકીયાવિવ । અક્રિયા-
વિત્વર્થઃ । ધ્યાનમ્ મૂઢતા । પાદસન્ધિ-
નીભિઃ સદનરુચ્છોદ્ધરણમુત્તિભિશ્ચ સંયુક્તં
અયં મુશ્ચુતેન મહાવાતવ્યાધિપુ પઠિતઃ ॥

કાંઠક છૂર્ણ હોય અને કાંઠક અ-

છૂર્ણ હોય તેમાં શીત, ઉષ્ણ, દ્રવ, ઘુષ્ક,
ભારે અને સ્નિગ્ધ ભોજનો કરવાથી,
પરિશ્રમથી, શરીરનું સંચલન કરવાથી,
દિવસે સુવાથી અને રાતે ઉજાગરો ક-
રવાથી કફ તથા મેદસહિત વાયુ આ-
મવાળા તથા અત્યંત સંચિત યજ્ઞેલા ક-
ફને તથા પિત્તને દૂષિત કરી સાયળમાં
આપેછે અને સાયળમાં આવી અંદર
વીટાએલા કફથી સાયળનાં અસ્થિઓને
પુરીદધને સ્તંબ્ય કરી દેહે દે જથી સા-
યળો અક્કડ, શૂન્ય, અત્યંત ભારે અને
જાણે પરાયા હોય તેમ ક્રિયા વગરના
થઈ જાયછે. આ રોગમાં મૂઠપણું, અં-
ગોનું ભાંગણું તંદ્રા, ઉલટી, અરચિ,
જ્વર, પગની ગ્લાનિ, પગોનું માંડમાંડ
ઉપડવું અને પગોની જડતા એટલાં
લક્ષણો થાયછે. આ રોગ ઉરસ્તંભ દેહે-
વાયછે અને દેટલાએક તેને આઢ્ય-
વાત પણ દેહેછે. સુશ્રુતે આ રોગને
મહા વાતવ્યાધિઓમાં ગણેલો છે.

ઉરસ્તંભનું પૂર્વરૂપ.

પ્રાગ્રૂપમાહ ।

પ્રાગ્રૂપં તસ્ય નિદ્રાતિધ્યાનં સ્તિમિ-
તતા જ્વરઃ । રોમહર્ષોઽરુચિશ્છર્દિર્જહ્નો-
ર્વોઃ સદનં તથા ॥

ઉરસ્તંભ થવાનો હોય ત્યારે નિદ્રા,
અત્યંત ધ્યાન, ક્રિયાઓથી રહિતપણું,
જ્વર, રૂવાણુંઓનું ઉણું થવું, અરચિ,
ઉલટી, અને પીડાઓમાં તથા સાયળોમાં
પીડા ઉત્પન્ન થાયછે.

ઉરસ્તંભનું રૂપ.

તસ્ય રૂપમાહ ।

વાતશક્તિભિરજ્ઞાનાત્ તન્ન સ્યાત્ સ્તે-

હનાત્પુનઃ । પાદયોઃ સદનં સુપ્તિઃ કૃ-
ચ્છાદુદ્ધરણં તથા । જહ્વોરુગ્લાનિરત્ય-
ર્થં શશ્વદ્વા દાહવેદના । પાદશ્ચ વ્યથતે
ન્યસ્તઃ શીતસ્પર્શ નવેત્તિ ચ । સંસ્થા-
ને પીઢને ગત્યાં ચાલને ચાપ્પનીશ્વ-
રઃ । અન્યનેયૌ હિ સમ્મગ્રાવૃરૂપાદૌ ચ
મન્યતે ॥

અજ્ઞાનાત્ અનિશ્રયાત્ । સ્તમ્ભસુતિકર્મ
રહિતપાદદર્શનેન વાતશક્તિભિઃ વાતવ્યાધિ-
શક્તિભિઃ । તત્ર ઝરુસ્તમ્ભે સ્નેહનાત્ સ્નેહદા-
નાત્ । સ્નેહાદિના સ્નેહન્યા ચિકિત્સયા પા-
દસદનાદયઃ ॥ ઝર્વોર્ભગ્રોપમત્વાત્ તે વિ-
કારાઃ સ્યુઃ જહ્વોર્વોર્ગમનાદાવશક્તિઃ । અ-
દાહવેદના ઈપદાહેન સહ વેદના । અન્ય-
નેયૌ અન્યચાલ્યૌ ભવતઃ ॥

આ રોગનો પુરો નિશ્ચય નહિ કરતાં
પગોને સ્તબ્ધ, જડ અને ક્રિયાઓથી ર-
હિત બેવા ઉપરથી વાતવ્યાધિનો શક
લાવીને બે આ રોગમાં સ્નેહેન ચિકિત્સા
કરવામાં આવે તો પગમાં વ્યથા જડતા
માંડ માંડ ઉપડવું, પીંડીઓમાં તથા
સાથળોમાં અત્યંત ગ્લાની, (ચાલવા વ-
ગેરેમાં અશક્તિ) અને જરા જરા દા-
હવાળી વેદના એઓ વધારે થાયછે આ
રોગ થયો હોય તો પગ મુકવાના સમ-
યમાં પગ વ્યથા પામેછે, ટાઢા સ્પર્શની
ખખર પડતી નથી અને બેસવામાં દ-
ખાવવામાં ચાલવામાં તથા હલાવવામાં
અશક્તપણું થાયછે. અને તે માણસ
પોતાના સાથળોને તથા પગોને ભાંગી
ગએલા માનેછે અને તેઓ ખીન્ને કોઇ
ઉપાડે તોજ ઉપડે એવા થાયછે.

ઉચ્ચસ્તંભનું અરિષ્ટ.

અથોરુસ્તમ્ભસ્યારિષ્ટલક્ષણ-
માહ ।

- યદા દાહાર્તિતોદાર્તો વૈપનઃ પુરુપો
મયેત્ । ઝરુસ્તમ્ભસ્તદા હન્યાત્ સાધ-
યેદન્યથા નવમ્ ॥

અન્યથા દાહાદ્યપદ્મવરહિતં તમપિ નવ-
મ્ ઉત્પન્નમાત્રં સાધયેત્ ॥

બે ઉચ્ચસ્તંભમાં દાહ, વ્યથા, સોઇ-
ઓથી ભોકાયા બેવું દુખ અને ધ્રુબું
થયું હોય તો એ ઉચ્ચસ્તંભ માણસને મારી
નાખેછે અને બે દાહાદિક ઉપદ્રવો ન
હોય તથા ઉચ્ચસ્તંભ તુરતનો ઉત્પન્ન થ-
એલો હોય તો સાધ્ય થાયછે.

ઉચ્ચસ્તંભની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

સ્નેહામૃક્સાવવર્મનં વસ્તિકર્મ વિરે-
ચનમ્ । વર્જયેદાહ્યવાતે તુ યતસ્તૈસ્ત-
સ્ય કોપનમ્ ॥ તસ્માદત્ર સદા કાર્યં
સ્વેદલઙ્ઘનરૂક્ષણમ્ । આમપેદઃકફા-
ધિક્યાન્મારુતં પરિરક્ષતા ॥ યત્સ્યાત્
કફવશમનં ન તુ મારુતકોપનમ્ ।
તત્સર્વં સર્વદા કાર્યમૃરુસ્તમ્ભસ્ય ભેષ-
જમ્ ॥ સર્વો રૂક્ષઃ ક્રમઃ કાર્યસ્તત્રાદૌ
કફનાશનઃ । પશ્ચાદ્વાતવિનાશાય વિ-
ધાતવ્યાશ્ચિલા ક્રિયા । મોઝ્યાઃ પુ-
રાણાઃ શ્યામાકકોદ્રવોદાલશાલયઃ ॥
જાઙ્ઘલૈરઘૃતૈર્માસૈઃ શાકૈશ્ચાલવગૈર્હૈતૈઃ ।
શાકૈરલઘ્વૈર્દેદ્યાજ્જલૈર્લાઙ્ગ્યસાધિતૈઃ ॥
મુનિષ્ણકનિમ્બાર્કટંતારગ્વધપલ્લવૈઃ ।
વાયસીવાસ્તુકાઘૈશ્ચ સાધિતૈઃ શાક-

मूलकैः ॥ शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णेशा-
 ल्योदनं भिपक् । रूक्षणाद्वातकोपश्रेन्नि-
 द्रानाशार्त्तिपूर्वकः ॥ स्नेहस्वेदरुमस्त-
 त्र कार्पो वातामयापहः । प्रतारयेत् प्र-
 तिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ॥
 सरथ विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः-
 पुनः । यथाविशुष्केऽस्य कफे शान्ति-
 मूरुग्रहो व्रजेत् ॥ शरीरवलमग्निश्च का-
 र्यैषा रक्षता क्रिया । स क्षारमूत्रस्वे-
 दांश्च रूक्षान्युत्सादनानि च ॥ कुर्या-
 द्वाहे च मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्पपैः । मू-
 लैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भि-
 पक् ॥ पिचुमंदस वा मूलैरथवा देव-
 दारुणः । क्षौद्रसर्पपवल्मीकमृत्तिका-
 संयुतौभिपक् ॥ गाढमुत्सादनं कुर्याद्-
 रुस्तम्भे संवेदने । दन्ती द्रवन्ती सुर-
 सा सर्पपैश्चापि बुद्धिमान् ॥ तर्कारी-
 सुरसाशिशुवचावत्सकनिम्बकैः । पत्र-
 मूलफलैस्तोयं शृतमुष्णश्च सेवनम् ॥
 भल्लातकाऽमृताशुण्ठीदारुपथ्यापुनर्न-
 वाः । पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनि-
 वर्हणाः ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लात-
 कफलानि च । कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊ-
 रुस्तम्भाद्दिमुच्यते ॥ रास्नाश्यामाक-
 पथ्यामरिचमिसिशिवा वेल्लशठयश्व-
 गन्धा यासच्छिन्नाजमोदा सुमुपमति-
 विषा वृद्धदारीवृहत्यौ ॥ शुण्ठी तिक्ता
 यवानी सहचरचविकैरण्डदार्व्याजकर्ण्य
 ऊरुस्तम्भामवातं कफपवनरुजं दण्डकां-
 श्वाशु हन्युः ॥

इति रास्नादिकाथः ॥

ग्रन्थिकारुष्कृष्णानां काथं क्षौद्रा-
 न्वितं पिवेत् । लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं
 क्षौद्रेण कटुकायुतम् ॥ सुसाम्बुना पि-
 वेद्वापि चूर्णं पद्भरणं नरः । पिप्पली-
 वर्द्धमानं वा माक्षिकेण गुडे न वा । ऊ-
 रुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव च ।
 शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ ना-
 गरम् । उरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्दशमूलीर-
 सेन वा । त्रिफला पिप्पली मुस्तं चव्यं
 कटुकरोहिणी ॥ लिह्याद्वा मधुना चूर्णमू-
 रुस्तम्भादितो नरः । घृतं सौरेश्वरं दद्या-
 दूरुस्तम्भे कफोत्तरे । दद्यात् शुण्ठी घृतं
 वापि वैश्वानरमथापि वा । सैन्यवाथं
 हितं तैलममृताख्योऽपि गुग्गुलुः ॥ कुष्ठ-
 श्रीवेष्टकोदीच्यशरलं दारुकेशरम् । अज-
 गन्थाश्वगन्धे च तैलं तैः सर्पपं पचेत् ।
 सक्षौद्रं मानया तस्मादूरुस्तम्भादितः
 पिवेत् ॥

इति कुष्ठाद्य तैलम् ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूलाज्ञागरादष्टक-
 द्दरम् । तैलप्रथं समं दध्ना गृध्रस्यूरुग्र-
 हापहम् ॥ सस्नेहदधिसम्भृतं तक्रं कटु-
 रमुच्यते । अष्टकद्वरतैले च तैलं सर्प-
 पमिष्यते । पिप्पलीमूलशुण्ठ्यांश्च प्रसेकं
 द्विपलं कृतम् ॥

इति अष्टकद्वरं तैलम् ॥

द्विपञ्चमूली त्रिफला चित्रकं देवदा-
 रु च । एकाष्टीलात्वपामार्गश्रेयसी वा-
 यसी शुभा ॥ बला भार्गी पृथक्पर्णी
 सुवहा मदयन्तिका । विशालोशीरका-
 श्मर्ष्यस्तिस्रो देयास्तथाग्निः ॥ चिरवि-

त्वो हशोकश्च कलश्वश्रुमती तथा ।
 पयस्या पीलुपर्णी च शुद्धची च शता-
 वरी ॥ एषां पञ्चपलान् भागान् ज-
 लद्वेणेषु सप्तम् । अष्टभागावशेषेण प-
 चैतैलाढकं शतम् ॥ कुष्ठञ्च शतपुष्पा च
 त्र्युपणं चित्रकं वरा । देवदार्वगुरुश्रे-
 ष्ठं विडङ्गं सुस्तमेव च ॥ अश्वगन्धा
 खिरा पाठा मूली श्यामाकमेव च ।
 पिप्पल्यः शृङ्गवेरञ्च दन्ती हिङ्गुम्लवे-
 तसम् ॥ अनेन गर्भेण भिषक् कपायेण
 च साधयेत् । सिद्धशीतञ्च पूतञ्च क्षौद्रे-
 ण सह संमृजेत् ॥ तदस्य नस्यपानार्थं
 तदेवाभ्यजने भवेत् । ऊरुस्तम्भश्चिरो-
 ङ्गुतस्तैलेनानेन शाम्यति ॥ आमवातं
 शीतवातं क्षुद्रवातञ्च नाशयेत् ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम् ॥

सिन्धुरुग्विश्वजा सोम्रा भार्गी यष्टी
 खिरा फलैः । दारुविश्वशटीधान्य-
 कृष्णाकट्फलपौष्करैः ॥ दीप्यकाति-
 विपैरण्डनीलीनीलाम्बुजैः पचेत् । तै-
 लं संकाञ्जिकं हन्ति पानाभ्यजनना-
 चनैः ॥ आमवातं कृमीन् गुल्मान् घ्नी-
 होदरशिरोरुजः । मन्दाग्निं पक्षसन्ध्य-
 ण्डवातस्तम्भगदानपि ॥

इति महासैन्धवाद्यं तैलम् ॥

द्वे पले सैन्धवात्पञ्च शुन्ठ्या ग्रन्थि-
 कचित्रकात् । द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि
 विंशति द्वे तथाऽढके ॥ आरनालात्पञ्च
 प्रस्थं तैलस्यैरण्डजस्य च । गृध्रस्यूरु-
 ग्रहासार्तिं सर्ववातविकारनुत् ॥

इति सैन्धवाद्यं तैलम् । इति ऊरुस्त-
 म्भानिदान चिकित्साधिकारः ॥

उरुस्तम्भमां स्नेहान, बोहीतुं सवा-
 वतुं, वमनक्रिया, पियकारी अने विरे-
 यन अञ्जोतो त्यागन करवो. कारणु डे
 अञ्जोथी उरुस्तम्भने उदटा प्रकाप था-
 यछे. आ प्रभाषे छे अटलाभाटे उरु-
 स्तम्भमां सर्वदा स्वेदन, लंघन तथा इ-
 क्षता करनारी क्रियाञ्जो करवी. आ श-
 गमां वायुनो पयाव करतां आम, मेद
 अने कङ् अधिक होवानेकीधे न न औ-
 पधो कङ्ने शभावनार अने वायुने प्र-
 कुपित नहि करनार होय तेञ्जो न सर्वदा
 करवां. आ उरुस्तम्भमां सधणी इक्षिक्रिया
 करवी तेमां अथम कङ्ने नाश करनारी
 क्रिया करवी अने पछी वायुना नाशने
 वास्ते सधणी चिकित्सा करवी. धी व-
 गरनां अंगल प्रदेशनां प्राणीञ्जोनां मां-
 सोनी साथे अने लूणु वगरनां हितकारी
 शाकानी साथे जुनो सामे, जुना डा-
 दरा, जुनी डारड अने जुना योप्रा
 अञ्जोतुं लोचन करतुं. सुनिसरणुक,
 लीपडानां पानडां, आकडानां डीटीयां,
 गरमाणानां पानडां, अघेडीनां पानडां,
 पथवो अने भूशा धत्यादिकथी करेलां
 अने नणमां तेलमां डे धीमां पकवेलां
 लूणु वगरनां शाका भवराववां. शगीञ्जे
 भाधेछुं अत्र लूणु यथा पछी वैचे तेने
 लूणु वगरनां शाकानी साथे राता यो-
 थानो लात भवराववो. अे इक्षिक्रिया
 करवाथी निद्राना नाश तथा पीडापूर्वक
 वायुनो प्रकाप थाय तो वायुना दरदने
 मटाडनारी स्नेहननी तथा स्वेदननी
 क्रिया करवी, शगीने टाढां नणवाणी
 सुंदर नदीमां प्रवाहनी सामे यथावने

અને નિર્મલ શીતલ તથા સ્થિર જલ-
વાળા તળાવમાં વારંવાર ચલાવવો.

ચરીરના બળને અને અગ્નિને બ-
ચાવ કરતાં જે રીતે કફ સુકાર્ધને ઉર-
સ્તંભ શાંત થાય તે રીતે ચિકિત્સા કરવી.
ક્ષારથી તથા મૂત્રથી સંયુક્ત-કરેલા મં-
દાર્થોથી સ્વેદન કરવું અને રક્ષ પદાર્થોથી
સાથજોને ચોળવા. દાહ થયે હોય તો
મૂત્રાદિકથી, અથવા કરંજના કૃળથી સં-
યુક્ત કરેલા સર્ષપોથી, અથવા આસોં-
દનાં મૂળીયાંઓથી, અથવા આકડાનાં
મૂળીયાંઓથી અથવા લીબડાનાં મૂળી-
યાંઓથી અથવા દેવદારનાં મૂળીયાં-
ઓથી સાથજોને ચોળવા. વેદનાવાળા
ઉરસ્તંભમાં ઉપર કહેલા પદાર્થોને મધ,
સર્ષપ, અને રાફડાની માટી એઓથી
સંયુક્ત કરીને દૃઢ રીતે સાથજોને ચો-
ળવા. ઉરસ્તંભના દરદમાં બુદ્ધિમાન
વૈદ્યે નેપાળો, નાહાનો નેપાળો કાળી તુ-
લસી, અને સર્ષપ એઓથી પણ સાથ-
જોને ચોળાવવા. અરણી, કાળી તુલ-
સી, સરગવો, વજ, અરડસો અને લોં-
ખડો એઓનાં પાનડાંઓથી મૂળોથી
તથા કૃળોથી ક્વાથ કરી તે ક્વાથના
ઊના જળનું સેવન કરાવવું.

લીલામાં, ગળો, સુંઠ, દેવદાર, હરડે,
સાટોડી અને દશમૂળી એઓના સેવ-
નથી ઉરસ્તંભ મટી જાય છે.

પીપળ, પીપળીમૂળ, અને લીલા-
માંનાં કૃળો એઓનો કલક કરી મધ ના-
ખીને પીવામાં આવે તો તેથી ઉરસ્તંભ
મટી જાય છે.

રાસ્ના, સામો, હરડે, મરી, સુવા,
હળદર, વાવડીંગ, કચૂરો, આસોંદ, જ-
વાસો, ગળો, ઘોડી અજમોદ, સુમુખ

નામની એક જાતની તુલસી, અતવસ,
વરધારો, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરી-
ગણી, સુંઠ, કડુ, યવાન, કાંટાઅશેરીયો,
ચવક, એરડો, દારૂહળદર અને રાળ
એઓનો ક્વાથ ઉરસ્તંભને, આમવાતને,
કફના રોગને, વાયુના રોગને અને દંડ-
કાક્ષેપને તુરત હણી નાખે છે. આ ક્વાથ
રાસ્નાદિ ક્વાથ એ નામથી ઝાળખાય છે.

પીપળીમૂળ, લીલામાં અને પીપળ
એઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખીને પી-
વામાં આવે તો તેથી ઉરસ્તંભ મટે છે.

ત્રિકૂલાનું તથા કડુનું ચૂર્ણ કરી મ-
ધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી
ઉરસ્તંભ મટી જાય છે.

પરુધરણુ નામનું ચૂર્ણ કે જે વાત-
વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં કહ્યું છે તે ચૂર્ણ
સેહેવાય એવા ઉના પાણીની સાથે પી-
વામાં આવે તો તેથી ઉરસ્તંભ મટે છે.

મધની સાથે અથવા ગોળની સાથે
વધતી વધતી પીપળોનું સેવન કરવામાં
આવે તો તેથી ઉરસ્તંભ મટી જાય છે.

ઉરસ્તંભના દરદમાં કડવા સૂરણના
આસવનું સેવન કરવું એ પણ વખાણ-
વામાં આવે છે.

મૂત્રોની સાથે અથવા દશમૂળીના
રસની સાથે શિલાજીત, ગુગળ, પીપળ
કે સુંઠ પીવામાં આવે તો તેથી ઉરસ્તં-
ભની પીડા મટી જાય છે.

ત્રિકૂળા, પીપળ, મોચ, ચવક અને
કડુ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને
ચાટવામાં આવે તો તેથી ઉરસ્તંભની
પીડા મટી જાય છે.

ઉરસ્તંભ કે જે કફની અધિકતાવાળો
છે તેમાં સૌરેશ્વરધૂત, અથવા વૈશ્વાનર
ચૂર્ણ, અથવા શુંઠીધૂત અથવા સંધવાદ

તૈલ અથવા અમૃતાગુગુલ દેવામાં આવે તો તે હિતકારી થાયછે.

કુષ્ઠાદ્ય તૈલ.

કઠ, લોખાન, વાળો, શરૂ, દેવદાર, નાંગકિસર, નંગલી તુલસી અને આસોંદ એઓના કલ્કથી પકાવેલું સરસીયું તેલ મધની સાથે યોગ્ય માત્રાથી પીવામાં આવે તો તેથી ઉરસ્તંભ મટી જાયછે.

અષ્ટકર્ધ્વર તૈલ.

આઠ તોલાં પીપળીમૂળ, આઠ તોલાં સુંઠ, તરવાળા દહીંથી ઉત્પન્ન કરેલી ચોસઠ તોલાં ભાર ધાટી છાશ, અને ચોસઠ તોલાં ભાર દહીં એઓથી પકાવેલું ચોસઠ તોલાં ભાર સરસીયું તેલ અષ્ટકર્ધ્વર તૈલ કહેવાયછે. આ તૈલને ઉપયોગ કરવાથી ઉરસ્તંભ મટી જાયછે.

દ્વિપંચ મૂલાદ્ય તૈલ.

દશમૂલી, ત્રિક્ષ્ણા, ચિત્રક, દેવદાર, મોટી બોલસરી, અધેડો, ગજપીપળ, રાતી અધેડી, તખખીર, અપાટ, ભારંગી, મોરવેલ, નગડ, ચમેલી, ઈંદ્રવારણી, વાળો, સીવણ, રાતો ચીતરો, કરંજ, આસોપાલવ, ગઢી સમેરવો, ક્ષીરકાકોલીનું પ્રતિનિધિ, પીલુડી, ગળો અને શતાવરી, એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને વીશ વીશ તોલાં ભાર લઈ સાત દ્રોણ ભાર (એક હજાર ચૈવીશ રૂપીઆ ભારને તોલ એક દ્રોણ ગણાયછે.) પાણીમાં પકાવી આઠમા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથથી સો આઠક (ખસો છપન રૂપીઆ ભારને તોલ એક આઠક ગણાયછે.) ભાર તેલ પકાવવું. પછી એ તેલને કઠ, સુવા, સુંઠ, મરી ખમણી પીપળ, ચિત્રક, ત્રિક્ષ્ણા, દેવદાર, ઉત્તમ

અગર, વાવડીંગ, મોથ, આસોંદ, સમેરવો, કાળીપાડ, મૂળા, સામો, આદું, નેપાળો, હીંગ અને અમલમેદ એઓના ક્વાથથી તથા કલ્કથી પકાવવું. પાંચા પછી ચંદુ કરી વજ્રથી ગળી લઈ તેમાં મધ મેળવવો. આ તૈલથી નસ્થ, પાન અને અભ્યંગ કરવામાં આવે તો લાંબાં દાહાકાનો ઉરસ્તંભ મટી જાયછે. આ તૈલ આમવાતનો, ક્ષુદ્રવાતનો અને શીતવાતનો પણ નાશ કરેછે.

મહાસૈંધવાદ્ય તૈલ.

સૈંધવ, કઠ, લઘુશતાવરી, વજ, ભારંગી, જઠીમધ, સમેરવો, જયદ્રુજ, દેવદાર, સુંઠ, કચૂરો, ધાણા, પીપળ, કાયદ્રુજ, પુષ્કર મૂળ, અજમા, અતવસ, એરડો, ગળી અને નીલકમલ એઓથી પકાવેલું તૈલ કાંજથી મિશ્રિત કરીને પીવામાં, અભ્યંગમાં તથા નસ્થમાં વાપરવામાં આવે તો તેથી આમવાત, કૃમિ, ગુલ્મો, ખરલનું દરદ, ઉદરના રોગ, માથાના રોગ, અમિતું મંદપણું, પક્ષાઘાત, સંધિવાત, વૃષણનું દરદ, અને વાયુથી પ્રલાઈ જવાના રોગ એઓનો નાશ થાયછે.

સૈંધવાદ્ય તૈલ.

બે પલ (ચાર તોલાનું) એક પલ થાયછે) સૈંધવ, પાંચ પલ સુંઠ, બે પલ ચિત્રક, બે પલ પીપળીમૂળ, વીશ પલ ભીલામાના ઠળીઆ અને બે આઠક આરનાલ (પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૭૫૬ માં જુવો.) એઓથી પાંચ પ્રસ્થ (ચોસઠ રૂપીઆ ભારનું) એક પ્રસ્થ ગણાયછે.) એરડીયું તેલ પકાવવું એટલે સૈંધવાદ્ય તૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલથી ગૃધ્રસી,

ઉરસ્તંભ, મુખની પીડા તથા સધળા પ્રકારના વાયુસંબંધી વિકારે મટી બંધછે. ઉરસ્તંભનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

આમવાતનો અધિકાર.
અથાસ્મવાતાધિકારઃ ।

આમવાતની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.
તન્નામવાતસ્ય નિદાનપૂ-
ર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટાભ્યાં મન્દાગ્નેર્નિશ્ચ-
લસ્ય ચ । સ્તિગ્ધં મુક્તવતો હ્યન્નં વ્યાયા-
મં કુર્વતસ્તથા ॥ વાયુના પ્રેરિતો હ્યામઃ
શ્લેષ્મસ્થાનં પ્રધાવતિ । તેનાત્વર્યમપ-
ક્ષોઽસૌ ધમનીભિઃ પ્રપચતે ॥ વાતપિત્ત-
કફૈર્ભૂયો દૂપિતઃ સોઽન્નજો રસઃ । સ્ત્રો-
તાંસ્યભિપ્યન્દયતિ નાનાવર્ણોતિઽપિ-
ચ્છિલઃ ॥ જનયત્યગ્નિદૌર્વલ્યં હૃદયસ્ય
ચ ગૌરવમ્ । વ્યાધીનામાશ્રયો હોપ આ-
મસંજ્ઞોઽતિદારુણઃ ॥

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટસ્ય । વિરુદ્ધાહારઃ સ્તીર-
મત્સ્યાદિઃ । નિશ્ચલસ્ય નિર્વ્યાયામ પરસ્ય ॥
સ્તિગ્ધં મુક્તવતો હ્યન્નં વ્યાયામં કુર્વત ઇતિ મિ-
લિતો હેતુઃ । શ્લેષ્મસ્થાનમ્ આમાશયસન્ધ્યા-
દિ તેન શ્લેષ્મસ્થાનગમનેન । અત્યન્તં અપક્કઃ ।
પિત્તસ્થાનગમનેન પક્કો ભવિપ્યતીત્યભિપ્રા-
યઃ । અસૌ આમઃ ધમનીભિઃ પ્રપચતે । ધ-
મનીમાર્ગેશ્ચલતિ મૂયો દૂપિતઃ અતિશયેન
દૂપિતઃ । સોઽન્નજો રસ આમઃ સ્ત્રોતાંસિ

અભિપ્યન્દયતિ સંશ્રિત્ય રસવહશિરાવરોધં
કૃત્વા સ્ત્રોતાંસિ ગુરુણિ કુર્યાત્ । નાનાવર્ણઃ
વાતાદિજનિતવર્ણભેદાન્નાનાવર્ણઃ ॥

અધામસ્ય લક્ષણમાહ ।

અજીર્ણાદ્યો રસો જાતઃ સમ્વિતો હિ
ક્રમેણ વૈ । આમસંજ્ઞાં સ લભતે શિ-
રોગાત્રરુજાકરઃ ॥

અજીર્ણાન્નુક્તાદજીર્ણાત્ ॥

દુધ તથા ગાછલાં વગેરે કે જેઓ
મિશ્રિત થવાથી વિરુદ્ધ આહારે કેહે-
વાયછે તેવા આહાર કરનારનો, વિરુદ્ધ
ચેષ્ટા કરનારનો, કસરત નહિ કરનારનો,
મંદ અગ્નિવાળો છતાં ખાવામાં લંપટતા
રાખનારનો, અને સિનગ્ધ અન્ન જમીને
કસરત કરનારનો, વાયુએ પ્રેરેલો આમ
કર્કનાં આમાશય અને સાંધાઓ વગેરે
સ્થાનકોમાં દોડી પોહાંચેછે. આમ જે
પિત્તનાં સ્થાનકોમાં બંધ તો પાકી બ-
યછે પણ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે કર્કનાં
સ્થાનકોમાં જવાનેલીધે અત્યંત અપક્વ
રહેલો એ આમ ધમનીઓના માર્ગોથી
ચાલેછે. એ રીતે ચાલેલો એ આમ વળી
વાયુથી, પિત્તથી તથા કર્કથી અત્યંત
દૂપિત થઈ સ્ત્રોતામાં રહી રસનું વહન
કરનારી શિરાઓને રોકીને સ્ત્રોતોને ભારે
કરી દેછે. વાયુ વગેરેએ કરેલા અનેક
પ્રકારના રંગોનેલીધે અનેક વર્ણોવાળો
અને અત્યંત ચીકણાં પિરછોવાળો એ
આમ અગ્નિને નબળો કરી નાખેછે અને
હૃદયમાં ભારેપણું કરેછે. આ મહાદા-
રણુ આમબ્યાધિઓના આશ્રયરૂપ છે.

આમનું સ્વરૂપ.

ખાધેલા અને નહી પચેલા અન્નમાંથી

ઉત્પન્ન થએલો અને કમ્પી એકઠો થ-
એલો રસ આમ કહેવાય છે અને તે આમ
માથામાં તથા ગાત્રમાં વ્યથા કરે છે.

આમવાતનું સામાન્ય લક્ષણ.

અધામવાતસ્ય સામાન્ય-
લક્ષણમાહ ।

યુગપત્કુપિતાવેર્તા ત્રિકસન્ધિમવે-
શકૌ । સ્તબ્ધશ્ચ કુરુતો ગાત્રમામવાતઃ
સ ઉચ્યતે ॥

एतौ वातकफौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वे-
दनयेति बोद्धव्यम् ॥

એકી વખતે પ્રકોપ પામેલા વાયુ
અને આમ એઓ વેદનાથી ઢાંઢાના
સાંધાઓમાં પ્રવેશ કરીને ગાત્રને સ્તબ્ધ
(અક્કડ) કરી દે છે એ રોગ આમવાત
કહેવાય છે.

બીજા ગ્રંથમાં કહેલું આ-
મવાતનું લક્ષણ.

તન્તાન્તરે તસ્યૈવ લક્ષણમાહ ।

अहमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौ-
रवं ज्वरः । अपाकः शून्यताङ्गानामाम-
वातस्य लक्षणम् ॥

विशेषार्थमस्य संग्रहः ॥

અગોનું ભાંગવું, અરૂચિ, તરશ, આ-
લસ્ય, ભારેપણું, જ્વર, અત્રનું નહિ
પાકવું અને અંગોનું શૂન્યપણું એ આ-
મવાતનું લક્ષણ છે.

આમવાતમાં વિશેષ જણાવવાને-
વાસ્તે બીજા ગ્રંથમાં કહેલું આ લક્ષણ
પણ અમોએ આ સ્થાનમાં લખ્યું છે.

વાયુની અધિકતાવાળા
આમવાતનું લક્ષણ.

अस्यैव वाताधिकस्य लक्ष-
णमाह ।

~ સ કષ્ટઃ સર્વરોગાણાં યદા પ્રકુ-
પિતો ભવેત્ । હસ્તપાદશિરોગુલ્ફત્રિ-
કજાનૂરુસન્ધિપુ ॥ કરોતિ સરુજં શોથં
યત્ર દોષઃ પ્રપચતે । સ દેશો રુજ્યતેડલ-
ર્થં વ્યાવિદ્ધ ઇવ ટૃશ્ચિકૈઃ ॥ જનયે-
ત્સોઽમિદૌર્વલ્યં પ્રસેકારુચિર્ગૌરવમ્ ।
ઉત્સાહહાનિં વૈરસ્યં દાહશ્ચ વહુમૂત્ર-
તામ્ ॥ કુક્ષૌ કઠિનતાં શૂલં તથા નિદ્રા-
વિપર્યયમ્ । તુટ્છાદિંદ્રમમૂર્ચ્છાશ્ચ હૃદ્ગ્રહં
વિદ્ધિવદ્ધતામ્ ॥ જાહ્યાન્નકૂજમાનાર્હં
કષ્ટાંશ્ચાન્યાનુપદ્રવાન્ ॥

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कृपितः
स्यात् तदा वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । ह-
स्तेत्यादि यत्र दोषः दुष्टः आमः प्रपद्यते
गच्छति । तानाह जाड्यम् । अकर्मण्यत्वं ।
अन्यानुपद्रवान् । कलापखलत्वादीन् ॥

સધળા રોગોમાં અત્યંત ભુંડો એ
આમવાત પ્રકુપિત થાય છે ત્યારે હાથ,
પગ, માથું, ધુંટીઓ, ઢાંઢું, ગોઠણ, સા-
થળ અને સાંધાઓ એઓમાં વ્યથાવાળા
સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. દુષ્ટ થએલો આમ
ને પ્રદેશમાં જય તે પ્રદેશ જણે વીંછી-
ઓએ કરડેલો હોય તેમ અત્યંત પી-
ડાય છે. આમવાતથી જઠરાગ્નિ નબળો
થઈ જાય છે, મોઢોડામાં થુંક આવ્યા
કરે છે, અરૂચિ થાય છે, શરીરમાં ભારેપણું
થાય છે, ઉત્સાહની હાનિ થાય છે, વિર-
સપણું થાય છે, દાહ થાય છે, મૂત્ર ખલુ

થાયછે, પેટમાં કઠણપણું થાયછે, શૂળ
નીકળેછે, નિદ્રા આવતી નથી, તરશ
લાગેછે, ઉલટી થાયછે, મૂર્છા આવેછે,
છાતી ઝલાઈ બપે, દસ્તની કબજીયત
થાયછે, જડતા (કામ કરવામાં અયો-
ગ્યપણું) થાયછે, આંતરડાઓમાં અ-
વાજ થાયછે, પેડુચડી આવેછે અને
બીજાં પણ કલાપખંજપણા વગેરે દુઃખ-
દાયી ઉપદ્રવો થાયછે.

આભવાતનાં તે તે દોષના સંબંધથી
વિશિષ્ટ લક્ષણો.

તસ્યૈવ વિશિષ્ટાનિ લક્ષ-
ણાન્યાહ ।

પિત્તાત્ સદાહરોગઞ્ચ સશૂલં પવના-
ત્મકમ્ । સ્તિમિતં ગુરુકણ્ઠકં કફજુઘં
તમાદિશેત્ ॥

ગુરુકણ્ઠકમ્ બહુકન્ઠકમ્ ॥

જે બળતરા તથા રતાશ હોય તે આ-
ભવાતને પિત્તાના સંબંધવાળો કહેવો, જે
શૂળ નીકળતાં હોય તે વાયુના સંબંધ-
વાળો કહેવો અને અજ બહુ આવતી
હોય તથા સજડપણું થયું હોય તે ક-
ફના સંબંધવાળો કહેવો.

આભવાતનું સાધ્યપણું, યાધ્યપણું
તથા અસાધ્યપણું.

તસ્ય સાધ્યત્વાદિકમાહ ।

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो वाप्य
उच्यते । सर्वदेहचरैः शोथैः स कष्टः
सान्निपातिकः ॥

જે એક દોષનો સંબંધ હોય તે આ-
ભવાતને સાધ્ય સમજવો, જે દોષનો સં-
બંધ હોય તે યાધ્ય સમજવો અને ત્રણે

દોષના સંબંધવાળો કે જ્યાં સધળા શરી-
રમાં સોજા થાયછે તેને અસાધ્ય સમજવો.
આભવાતની ચિકિત્સા.

तत्र आमवातस्य चिकित्सा ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि क-
ट्टूनि च । विरेचनं स्नेहनञ्च वस्तयथा-
ममारुते ॥ रुक्षः स्वेदो-विधातव्यो वा-
लुकापुटकैस्तथा । उपनाहाश्च कर्त-
व्यास्तेऽपि स्नेहविचर्जिताः ॥ आमवा-
ताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।
पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ।
शुष्कमूलकयूपं वा यूपं वा पाञ्चमौलिक-
म् । रसकं काञ्जिकं वापि शुष्ठीचूर्णा-
वचूर्णितम् ॥ सौवीरं स्विन्नवार्ताकं तथा
तिक्तफलानि च । वास्तूकशाकं सारिष्टं
शाकं पौनर्नवं हितम् ॥ पटोलं गोक्षु-
रश्चैव वरुणं कारवेल्लकम् । यवान्नं को-
रदूपान्नं पुराणं शालिपिष्टिकम् ॥ लाव-
कानां तथा मांसं हितं तत्रेण संस्कृतम् ।
हितश्च यूपः कौलत्यः कालायश्चणक-
स्य च ॥ रुच्यं दद्याद्यथा सात्म्पमाम-
वातहितञ्च यत् । शतपुष्पा वचा वि-
श्वश्वदं प्रारवरुणत्वचः ॥ पुनर्नवा स-
देवाहसटीमुण्डितिकाः समाः । प्र-
सारणी च तर्कारीफलञ्च मदनस्य च ॥
शुक्तकाञ्जिकापिष्टा च कोष्णा च लेपने
हिता ॥ अर्हिस्ता रुषुकान्मूलं शिशुर्व-
ल्मीकमृचिका । मूत्रपिष्टैश्च कर्तव्यमुप-
नाहः प्रलेपनम् ॥ चित्रकं कटुका पाठा
कलिङ्गातिविषामृता । देवदारुवचा
मुस्तनागरातिविषाभया । पिबेदुष्णा-

म्युना नित्यमामवातस्य भेषजम् ।
शटी शुण्ठयभया चोग्रा देवाहातिविपा-
मृताः ॥ कपायमामवातस्य पाचनं रुक्ष-
भोजनम् । पुनर्नवा च वृहती वर्द्धमान-
फणिज्जकैः ॥ कल्पयेत् काथमामे तु मू-
र्वाशिपुट्टमैभिपक् । सेचनमामवातस्य
रूक्षकपयसापि वा ॥ लिह्यात् पथ्यां स-
विश्वं वा मूर्त्रैर्वा गुग्गुलं पिबेत् । वि-
श्वालम्युपयोः कल्कमघाद्वा तिलविश्व-
योः ॥ विश्वपथ्या मृता काथं कवोष्णं
कौशिकान्वितम् । कटीजहोरुपृष्ठानां
रुजं पीतं निवर्तयेत् ॥ हिंशु चव्यं विडं
शुण्ठी कृष्णाजाजी सपुष्करम् । भागो-
त्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्रवेत् ॥
इति हिंश्वद्यं चूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्ण-
जीरकम् । चव्यचित्रकतालीसपत्रकं
नागकेशरम् ॥ एषां द्विपलिकान् भा-
गान् पञ्चसौवर्चलस्य च । मरिचाजा-
जिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ दा-
डिमात् कुडवश्चैव द्वे पले चाम्लवेतसा-
त् । सर्वमैकत्र संक्षुद्य योजयेत् कुशलो
भिपक् ॥ पिप्पल्याद्यमिति रूपातं नष्ट-
स्याग्रेष्व दीपनम् । अर्शांसि ग्रहणी गु-
ल्ममुदरं सभगन्दरम् ॥ कृमिकंठरुचीर्ह-
न्वात् सुरयोष्णोदकेन वा । नातःपर-
तरं किञ्चिदामवातस्य भेषजम् ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ॥

पथ्याविश्वयवानीभिस्तुल्याभिश्चू-
र्णितं पिबेत् । तक्रेणोष्णोदकेनापि
काञ्जिकेनाथवा पुनः ॥ आमवातं निह-

न्त्याशु शोथं मन्दाग्रितामपि । पीन-
सद्भासहृद्रोगं स्वरभेदमरोचकम् ॥

इति पथ्याद्यं चूर्णम् ॥

रसोनविश्वनिर्गुडीकाथमामादितः
पिबेत् । नातःपरतरं किञ्चिदामवातस्य
भेषजम् ॥

इति रसोनादिरूपायः ॥

रास्त्रां गुडूचीमेरुण्डं देवदारुमहौष-
धम् । पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे स-
न्ध्यस्थिमज्जगे ॥

इति रास्त्रापञ्चकः ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रक-
नागरैः । कथितं वारि तत् पेयमाम-
वातविनाशनम् ॥ शटी विश्वौषधीक-
ल्कं वर्षाभूकाथसंयुतम् । सप्तरात्रं पिबे-
जन्तुरामवातविनाशनम् ॥

इति शल्यादिः ॥

रास्त्रामृत्तारग्वधदेवदारुत्रिकण्टकै-
रुण्डपुनर्नवानाम् । काथं पिबेन्नागर-
चूर्णमिश्रं जंधोरुपार्श्वत्रिकपृष्ठशूली ॥

इति रास्त्रासप्तकः ॥

आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं
पिबेत् । स्वादेद्वाप्यभया विश्वं गुडूचीं
नागरेण वा ॥ चित्रकेन्द्रयवाः पाटा क-
टुकातिविपाभयाः । आमाशयोत्यवा-
तघ्नं चूर्णं पेयं सुस्वाम्युना ॥ पुनर्नवा-
मृता शुण्ठी शतादा वृद्धदारकम् । शटी
मुण्डितिकाचूर्णमारुनालेन पाययेत् ॥
आमवातं निहन्त्याशु गृध्रमीमुद-
तामपि ॥

इति पुनर्नवादिचूर्णम् ॥

कर्पं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिवे-
त् सदा । आमवातप्रशमनं कफवातह-
रं परम् ॥ पञ्चकोलकचूर्णन्तु पिवेदुष्णे-
न वारिणा । मन्दाग्निशूलगुल्मामक-
फारोचकनाशनम् ॥ आमवातगजेन्द्रस्य
शरीरवनचारिणः । एक एव निहन्त्या-
शु एरण्डस्नेहकेसरी ॥ एरण्डतैलयुक्तां
हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् । आमा-
निलार्तियुक्तौ गृध्रसि दृढ्यादितो
नियतम् ॥ आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि
कटुतैलतः । आमघ्नानि नरः कुर्यात्
सायं भक्तावृतानि च ॥ वायुः कठ्या-
श्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्दुग्धम् ।
कटीग्रहः स एवोक्तः पङ्क्तुसक्ध्नोर्द्वयो-
र्वधात् ॥ शुण्ठीगोक्षुरककाथः प्रातः-
प्रातर्निपेवितः । सामे वातकटीशूले
पाचनं रुक्मणाशनम् ॥ यवक्षारसमायु-
क्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् । दशमूली-
कपायेण पिवेद्वा नागरम्भसा ॥ कटी-
शूलेषु पातव्यं तैलमेरण्डसम्भवम् । महौ
पधगुड्च्योश्च काथं पिप्पलिसंयुतम् ।
पिवेदामे सरुकोष्ठे कटीशूले विशेषतः ।
विशोध्यैरण्डबीजानि पिशा क्षीरे वि-
पाचयेत् ॥ तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां
परमौपधम् । सर्पिस्तैलं गुडं शुक्तं प-
ञ्चमं विश्वभेषजम् ॥ पीतमेतद्भवेत्स-
द्यस्तर्पणं कटिशूलनुत् । न हि चैतत्
समं किञ्चिन्निरामे कटिमारुते ॥ सुरत-
रुवल्कलसहितं गोमूत्रं स्थापितन्तु स-
साहम् । हिङ्गुवचाशतपुष्पासैन्धवयुक्ते-
न तेनाथ ॥ तत्पुटपकं हन्यात् कटीरुजं

दारुणं पुंसाम् । आममेदोदृष्टिभवान्
विकारां थानिलोद्भवान् ॥ अमृताना-
गरक्षोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चू-
र्णम् । मस्त्वारनालपीतं सामानिलना-
शनं ख्यातम् ॥

इति अमृताद्यं चूर्णम् ॥

अलम्बुपा गोक्षुरकं त्रिफलानागरा-
मृताः । यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचू-
र्णञ्च तत्समम् ॥ पिवेन्मस्तु सुरा तत्र
काञ्जिकोष्णोदकेन वा । आमवातं ज-
यसाशु सशोथं वातशोणितम् ॥ त्रि-
कजानूरुसन्धिस्थज्वरारोचकनाशनम् ।
अलम्बुपादिकं चूर्णं रोगानीकविना-
शनम् ॥

इति अलम्बुपादिचूर्णम् ॥

अलम्बुपा गोक्षुरकं मूलं वरुणक-
स्य च । गुड्ची नागरश्चेति समभागा-
नि कारयेत् ॥ काञ्जिकेन तु तत्पेयं वि-
डालपदमात्रकम् । आमवाते प्रट्टे च
योगोयममृतोपमः ॥

इति अलम्बुपाद्यं चूर्णम् ॥

अलम्बुपा गोक्षुरकं गुड्ची दृढदा-
रुकम् । पिप्पली त्रिष्टता मुस्ता वरुणं
स पुनर्नवम् ॥ त्रिफला नागरश्चेति सू-
क्ष्मचूर्णानि कारयेत् । मस्त्वारनालत-
त्रेण पपोमांसरसेन वा ॥ आमवातं
निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ।

इति अलम्बुपाद्यं चूर्णम् ॥

माणिमन्धस्य भागौ द्वौ यवान्यास्त-
द्वदेव तु । भागास्त्रयोऽजमोदाया नाग-
राद्रागपञ्चकम् ॥ दश द्वौ च हरीत-

क्याः सूक्ष्मं चूर्णीकृतं शुभम् । मस्ता-
रनालतरेण सर्पिपोष्णोदकेन वा ॥
पीतजयत्यामवातं गुल्मं हृद्भिस्तिजान् ग-
दान् । घ्रीहानं ग्रन्थिशूलादीनानाहं
गुदजानि च ॥ विवन्धं जाठरान् री-
गान् कटीवस्तिसमुत्थितान् । वातनू-
लोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥

इति वैश्वानरचूर्णम् ॥

असीतकं मागधिका गुह्वी श्या-
मा वराही गजकर्णशुण्ठीः । समा धृताः
कृत्स्नमिदन्तु चूर्णं पिवेत्तदुष्णोदकम-
ण्डयूपैः ॥ तत्रै रसैर्मद्यसमस्तुभिर्वा य-
थेष्टचेष्टस्य च भोजनस्य । अवाहुकं शृ-
ध्रसिखजवातं विश्वाचितूनीप्रतितूनि-
रोगान् ॥ जङ्घामवातादितवातरक्तं क-
टीग्रहं गुल्मगुदामयञ्च । सकोपुकं पा-
ण्डुगरोग्रशोफं हन्यादुरुस्तम्भमुदीर्णवे-
गम् ॥

इति असीतक चूर्णम् ॥

शुण्ठीनां पट्पलं पिष्टं धान्याकं द्वि-
पलं तथा । चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्र-
स्थं विपाचयेत् ॥ वातश्लेष्मामयान् ह-
न्यादग्निवृद्धिकरं परम् । दुर्नामश्वास-
कासघ्नं चलवर्णाग्निवर्धनम् ॥

इति शुण्ठीधान्यकघृतम् ॥

पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्णू-
त्रसंग्रहे । दीपनार्थं मतिमता मस्तुना
च प्रकीर्तितम् ॥ सर्पिर्नागरकल्केन सौ-
वीरं तच्चतुर्गुणम् । सिद्धमाग्निकरं श्रेष्ठ-
मामवातहरं परम् ॥

इति शुण्ठीघृतम् ॥

नागरकाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं वि-
पाचयेत् । चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेन
जलेन वा ॥ वातश्लेष्मप्रशमनमाग्निस-
न्दीपनं परम् । नागरं घृतमित्युक्तं क-
टीशूलामनाशनम् ॥

इति शुण्ठीघृतम् ॥

हिङ्गुत्रिकटुकं चण्यं माणिमन्थं त-
थैवच । कल्कान् कृत्वा तु पलिकान्
घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ आरनालाढकं
दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् । शूलं विव-
न्धमानाहमामवातकटीग्रहम् ॥ नाशये-
द्ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥

इति काञ्जिकाद्यं घृतम् ॥

शृङ्गवेरयवक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ।
पिष्टा विपाचयेत्सर्पिरारनाले चतुर्गु-
णं ॥ शूलं विवन्धमानाहमामवातं
कटीग्रहम् । नाशयेद् ग्रहणीदोषमाग्निस-
न्दीपनं परम् ॥

इति शृङ्गवेराद्यं घृतम् ॥

पिवेद्विन्दुघृतं वापि धान्वतरमथापि
वा । महाशुण्ठीघृतं वापि आमवाते पु-
नःपुनः ॥ यत् किञ्चिल्लेखनं सर्पिर्दीप-
नं पाचनञ्च यत् । तत् सर्वमामवातेषु
योज्यं वा मस्तु पट्पलम् ॥ अजमोदम-
रिचपिप्पलिविदङ्गसुरदारुचित्रकशता-
हाः । सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवक-
स्य पलिकाः स्युः ॥ शुण्ठी दशपलिका
स्वात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
पथ्यापलानि पञ्च च सर्वाण्येकत्र कार-
येच्चूर्णम् ॥ समगुडवटकानदतश्चूर्णं वा-
कोष्णवारिणा पिवतः । नश्यन्त्यामा-

श्वनिलजाः सर्वे रोगाः सुकष्टाश्च ॥
प्रतितूनीविश्वाचीरोगाथान्येऽपि घृध्र-
सी चोग्रा ॥ कटिपृष्ठगुदस्फुटनं स्फुटन-
ञ्चैवातिजङ्घपोस्तीव्रम् ॥ श्वयथुश्च स-
र्वसन्धिषु ये चान्येष्यामवातसम्भूताः ।
सर्वे प्रयान्ति नाशान्तम इव सूर्याशुवि-
ध्वस्तम् ॥ क्षुद्रोधमरोगित्वं स्थिरयौ-
वनमथ वलीपलितनाशम् । कुरुते च त-
थान्यासाद्गुणानथान्यास्तथा सुवहून् ॥

इति अजमोदादिः ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानीं कार-
वां तथा । विडङ्गमजमोदाञ्च जीरके
सुरदारु च ॥ चवैयाला सैन्धवं कुष्ठं
रास्ता गोक्षुरधान्यकम् । त्रिफला मु-
स्तकं व्योपन्त्वगुशीरं यथाग्रजम् ॥
तालीसपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारये-
त् । यावन्त्वेतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु
गुग्गुलुम् । संमर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे
भाण्डे निधापयेत् ॥ अतो मात्रां प्रयु-
ञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ अग्निमान्धा-
मवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि । घृहि-
गुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं
तथा । वातरोगान् जयत्येष सन्धिम-
ज्जागतानपि ॥

इति योगराजगुग्गुलुः ॥

प्रसारण्यादककाधे प्रस्थो गुडरसो
मतः । पकः पञ्चोपणरजोयुक्तः स्या-
दामवातहा ॥

इति प्रसारणीलेहः ॥

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पल-

विंशतिम् । क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं खण्ड-
स्याद्धशतं पचेत् ॥ व्योपत्रिजातकद्रव्यात्
प्रत्येकञ्च पलं पलम् । निदध्याच्चूर्णितं
तत्र स्वादेदग्निबलं प्रति ॥ आमवातप्र-
शमनं बलपुष्टिविवर्धनम् । बल्यमायुष्य-
मोजस्यं वलीपलितनाशनम् । आम-
वातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥

इति खण्डशुण्ठी ॥

पलं शतं रसोनस्य तिलस्य कुडवं
तथा । हिङ्गुनिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्च
लवणानि च ॥ शतपुष्पा निशा कुष्ठं
पिप्पलीमूलचित्रकौ । आजमोदा य-
वानी च धान्यकञ्चापि युद्धिमान् ॥
प्रत्येकञ्च पलञ्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि का-
रयेत् । घृतभाण्डे दृढे चैव स्यापथेद्दिन-
पोडशम् ॥ प्रक्षिप्य तैलमानीञ्च प्रस्था-
र्धं काञ्जिकस्य च । स्वादेत् कर्पप्रमाण-
न्तु तोषं मद्यं पिबेदनु ॥ आमवाते रक्त-
वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते । अपस्मारे-
ऽचले मन्दे कासे श्वासेगरेषु च ॥ सो-
न्मादे वातभ्रमे च शूले जन्तुषु शस्यते ॥

इति रसोनपिण्डः ॥

प्रसारण्या रससिद्धं तैलमेरण्डजं
पिबेत् । सर्वदोषहरञ्चैव कफरोगहरं
परम् ॥

इति प्रसारणीतैलम् ॥

द्विपञ्चमूलीनिर्यासफलदध्यम्लका-
ञ्जिकैः । तैलं कट्यूरुपाश्वात्तिकफवा-
तामयान् ग्रहान् ॥ हन्ति वस्तिप्रदानेन
करोत्यग्निबलं महत् ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम् ॥

सैन्धवं श्रेयसी रास्त्रा शतपुष्पा य-
वानिका । स्वर्जिका मरिचं कुष्ठं शुष्ठी
सौवर्चलं विडम् ॥ वचाजमोदा जरणः
पौष्करं मधुकं कणा । एतान्यर्द्धपलां-
शानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ प्रस्थ-
मेरण्डतैलस्य प्रस्थन्तु शतपुष्पजम् ।
काञ्जिकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं
तथा ॥ एतत्सम्भृत्य सम्भारं शनैर्मृद्व-
ग्निना पचेत् । सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्य-
मामवातहरं परम् ॥ पानाम्यजनवस्ती
च कुरुतेऽग्निबलं भृशम् । वातार्तिवह्णणे
शस्तं कटिजानूरुसन्धिजे । शूले हृत्पा-
श्वजे तद्वत् वृद्धे श्लेष्मणि पीडिते ।
वाणायामार्दितानाहैरन्त्रवृद्धिनिपीडि-
ते । अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाश-
यत्याशु देहिनाम् ॥

इति बृहत्सैन्धवाद्यं तैलम् ॥

स्वल्पप्रसारणी तैलं तैलं वा सैन्ध-
वादिकम् । दशमूलाद्यतैलेन वस्तिदानं
प्रशस्यते ॥ तैलस्य द्विपलं दद्यात् का-
ञ्जिकस्य चतुःपलम् । दशमूलरसं मूत्रं
पृथक् पञ्च पलानि तु ॥ वचा मदनवा-
ट्या वा शताह्वा कुष्ठसैन्धवैः । पिप्पल्य-
तिविपा मुस्तरास्त्रा कट्फलपौष्करैः ॥
अक्षांशिकैश्च तत् सर्वं मन्थयित विच-
क्षणः । प्रस्यार्धं प्रथमं देयो वस्तिर्निर-
भिशाङ्कितः ॥ द्वितीये च तृतीये च व-
र्जयेत् प्रसृतद्वयम् । सर्ववातविकारेषु
मेहेषु वृषणामये ॥ कुक्षौ हृत्पृष्ठपाश्वेषु
जानुजहाकटीग्रहे । विवन्धानाहरोगेषु
शर्कराश्मरिपीडिते ॥ भगविश्लिष्टग्रात्रे-

षु पिचितेषु क्षतेषु च । एतन्निरुहवान्
प्राज्ञो निरायासो महागुणः ॥ दधि-
त्स्यगुडसीरं पोतकी माषपिष्टकम् ।
वर्जयेदामवातार्त्तो मांसमानूपसम्भवम् ।
अभिष्यन्दकरा ये च येचान्ये गुरुपि-
च्छिलाः ॥ वर्जनीयाः प्रयत्नेन आम-
वातार्दितैर्नरैः । रास्त्रैरण्डशतावरीसह-
चरादुस्पश्वसासामृता देवाहातिविपा-
भयाघनसटीशुष्ठीकपायः कृतः ॥ पीतः
सौरुवतैल एष विहितः सामे सशूले-
ऽनिले कट्यूरुत्रिकपृष्ठकोष्ठजठरक्रोडे-
षु चामार्त्तजित् ॥

इति मध्यमरास्त्रादिकायः ॥

रास्त्रावातारिमूलश्च वासकश्च दुरा-
लभम् । सटीदारुबलामुस्तनागरातिवि-
पाभयाः ॥ श्वदंप्राव्याधिघातश्च मि-
सिधान्यपुनर्नवाः । अश्वगन्धामृता कृ-
ष्णा वृद्धदारुशतावरी ॥ वचा सहचर-
श्चैव चविकावृहतीद्वयम् । समभागान्वि-
तैरैते रास्त्राद्विगुणभागिकैः ॥ कपायं
पाययेत् सिद्धमष्टभागावशेषितम् । शु-
ष्ठीचूर्णसमायुक्तमामाद्येन युतं तथा ॥
अलम्बुपादिसंयुक्तमजमोदादिसंयुतम् ।
यथादोषं यथाव्याधिं प्रक्षेपं का-
रयेत् भिषक् ॥ सर्वेषु वातरोगेषु सन्धि-
मज्जागतेषु च । आनाहेषु च सर्वेषु
सर्वगात्रानुकम्पने ॥ कुञ्जके वामने चैव
पक्षाघाते तथादिते । जानुजहास्थि-
पीडासु गृध्रस्यां च हनुग्रहे ॥ प्रशस्तं
वातरक्ते स्याद्दूरुस्तम्भे तथाशीसि ।
विश्वाची गुल्महृद्गोगविपूची क्रोमुशी-

પંકે ॥ અન્નવૃદ્ધૌ શ્લીપદે ચ યોનિશુ-
ક્રામયે તથા । પુંસાં મેદૂગતે રોગે સ્ત્રીણાં
વન્ધ્યામયે તથા ॥ યોપિતાં ગર્ભદં મુરુચ્યં
નાસ્તિ કિન્નિદતઃપરમ્ । સર્વેપાં પા-
ચનાનાન્તુ શ્રેષ્ઠમેતદ્દિ પાચનમ્ ॥ મહા-
રાસ્ત્રાદિકં નામ પ્રજાપતિવિનિર્મિતમ્ ॥

इति महारात्रादिकायः ॥

રાસ્ત્રાવિશ્વવિદ્ગ્નાનિ રુચુકં ત્રિફલા
તથા । દશમૂલં પૃથક્ શ્યામાકાષો વા-
તામયાપહઃ ॥ અર્ધાવિભેદકે ત્વાઢચે અ-
દિતે વાતલક્ષકે । નેત્રરોગે શિરઃશૂલે
જ્વરાપસ્મારયોસ્તથા ॥ મનોશ્રેણે ચ
વિવિધે કથિતથ શુભપ્રદઃ ॥

इति रात्रादशमूलम् । इति आमवात-
निदानचिकित्साऽधिकारः ॥

આમવાત થએલ હોય તો લંબન ક-
રાવવું, શેક કરવા, કડવા પદાર્થો ખવ-
રાવવા, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા પદાર્થો
ખવરાવવા, તીખા પદાર્થો ખવરાવવા,
રેચ દેવા, સ્નેહન કરવાં અને પીચ-
કારીઓ મારવી.

રેતીની પોટલીઓથી રૂક્ષ શેક કરવો
અને દરદ ઉપર જે ઔષધો બાંધવાં
તેઓ પણ ધી તેલ વગરનાં બાંધવાં.

આમવાતથી દુખી થએલો માણસ
તરશથી પીડાતો હોય તો તેને પીપળ,
પીપળી મૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ
એઓથી પકાવેલું પાણી દેવું એ સાદું છે.

આમવાતવાળા માણસને સુકામૂ-
ળાનો યૂષ અથવા પંચમૂળનો યૂષ અ-
થવા જેમાં સુંઠનો ભુદો ભભરાવ્યો હોય
એવો કાંઈનો રસ દેવો.

આથેલા જવનું પાણી, ખાકેલાં રીં-

ગણાં, કડવાં કૃળો, બથવાનું શાક, લ-
સણવાળું સાટોડીનું શાક, પરવળ, ગો-
ખરૂ, વાયવરણાં, કારેલાં, જવનું અન્ન,
દોદરા, જુના રાતા ચોખા, જુના સાઠી
ચોખા, ઘાશના સંસ્કારવાળું લાવાનું
માંસ, કળથીનો યૂષ, વટાણાનો યૂષ અને
અણાનો યૂષ એઓ આમવાતવાળાને
હિતકારી છે. આમવાતવાળાની પ્રકૃ-
તિનો વિચાર કરીને જે તેને રૂચે એવું,
સદે એવું અને આમવાતમાં હિતકારી
જણાય તે દેવું.

સુવા, વજ, સુંઠ, ગોખરૂ, વાયવ-
રણાની ઘાલ, સાટોડી, દેવદાર, કચૂરો
અને ગોરખમુંડી એઓને સમભાગે લઈ
તેઓનો ઉપયોગ કરવો એ આમવાત
ઉપર હિતકારી છે.

નારી, અરણી અને મીઠાળનું કૃળ,
એઓને અથાણાના પાણીમાં તથા કાં-
ઈમાં વાટી ગરમ કરીને તેઓનું સેહે-
વાય તેવું ઉનું લેપન કરવું એ આમવાત
ઉપર હિતકારી છે.

હુંગળીઓકંટાળો, ચેરડાનું મૂળ, સ-
રગેવો અને રાકડાની માટી એઓને
મૂત્રમાં વાટી દરદ ઉપર બાંધવાં તથા
લેપન કરવું એ હિતકારી છે.

ચિત્રક, કંડુ, કાળીપાટ, ઈંદ્રજવ, ખ-
મણી અતવસ, ગજો, દેવદાર, વજ,
મોથ, સુંઠ અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ કરી
નિત્ય ઉના પાણીથી પીવામાં આવે તો
તેથી આમવાત મટી જાય છે.

કચૂરો, સુંઠ, હરડે, વજ, દેવદાર,
અતવસ અને ગજો એઓનો ક્વાથ પી-
વામાં આવે અને રૂક્ષ ભોજન કરવામાં
આવે તો તેથી આમવાત મટી જાય છે.
સાટોડી ભોરીંગણી, ચેરડો, મરવો

પીલુડી અને સરગવાનું પંચાંગ એએનો ક્વાથ કરાવી વૈદ્યે આમવાતવાળાને પીવરાવવો.

આમવાત ઉપર એરડાના પાણીથી સેચન કરવું અથવા સુંઠ સહિત હરડે ચાટવી અથવા મૂત્રોની સાથે ગુગળ પીવો અથવા સુંઠનો તથા એરખમુંડીનો કલ્ક ખાવો અથવા તલનો તથા સુંઠનો કલ્ક ખાવો અથવા સુંઠ, હરડે તથા ગળો એએનો ક્વાથ કરી તેમાં ગુગળ નાખીને તે ક્વાથ કાંઈક ઉનો હોય ત્યારે પીવો. આ પ્રમાણે કરવાથી કેડ, પીંડીઓ, સાથળ તથા પીઠ એએમાં થતી પીડા મટી જાય છે.

હિંગવાદ્ય ચૂર્ણ.

હીંગ, ચવક, ખીડલણ, સુંઠ, કાળી-જીરી એરડાનાં મૂળ એટલા પદાર્થોને એક એકથી બમણા લઈ ચૂર્ણ કરીને પીવામાં આવે તો તેથી આમવાત મટી જાય છે.

પિપ્પલ્યાદ્ય ચૂર્ણ.

પીપળ, પીપળીમૂળ, સૈંધવ, કાળી-જીરી, ચવક, ચિત્રક, તાલીસપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક પદાર્થોને આઠ આઠ તોલાં ભાર લેવાં. સંચળ પાંચ તોલાં ભાર લેવો. મરી, જીરું, અને સુંઠ ચાર ચાર તોલાં ભાર લેવાં. દાડિમસાર સોળ તોલાં ભાર લેવો અને અમલબેદ આઠ તોલાં ભાર લેવું. એ સઘળા પદાર્થોને એકઠા કરી ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ પ્રવીણ વૈદ્યે દરદીને દેવું. આ ચૂર્ણ કે જે પિપ્પલ્યાદ્ય કેહેવાય છે તે મધની સાથે અથવા ઊના પાણીની સાથે પીવામાં આવે

થાય છે અને અરશ, ગ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદરના રોગ, લગંદર, કૃમિઓ, ચળ તથા અરુચિ એ રોગો મટી જાય છે. આમવાતનું કોઈ પણ ઔષધ આ ઔષધથી અધિક નથી.

પથ્યાદ્ય ચૂર્ણ.

હરડે, સુંઠ અને યવાન એએને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને ઘાટી છારાથી, ઊના પાણીથી અથવા કાંજીથી પીવામાં આવે તો તેથી આમવાત, સોજો, જઠરાશ્નિતું મંદપણું, સળીખમ, ઉધરસ, છાતીનું દરદ, સ્વરભેદ અને અરુચિ એએ તુરત હણાઈ જાય છે.

રસોનાદિ કપાય.

આમથી પીડાએલા માણસે લસણ, સુંઠ અને નગડ એએનો ક્વાથ પીવો. આ ક્વાથથી અધિક આમવાતનું કાંઈ પણ ઔષધ નથી.

રાસ્નાપંચક ક્વાથ.

સર્વોગવાત હોય, આમવાત હોય અથવા સાંધાઓમાં અસ્થિઓમાં કે મજ્જામાં રહેલો વાત હોય તો રાસ્ના, ગળો, એરડો, દેવદાર અને સુંઠ એએનો ક્વાથ પીવો.

પીપ્પલ્યાદિ ક્વાથ.

પીપળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એએનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો આમવાતનો નાશ થાય છે.

શટ્યાદિ કલ્ક.

કચૂરો તથા સુંઠ એએનો કલ્ક કરી સાદોડીના ક્વાથની સાથે સાત દિવસ સુધી પીવામાં આવે તો તેથી આમવાત

કેડના તથા મૂત્રાશયના રોગો એઓનો નાશ થાયછે આ વૈશ્વાનર નામનું ચૂર્ણ વાયુને યોગ્ય રસ્તે લાવનાર છે.

અસીતક ચૂર્ણ.

કાળો કુંપો, પીપળ, ગળો, નસોતર, વારાહીકંદ, એરડો અને સુંઠ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ઉના પાણીની સાથે, મંડની સાથે, ચૂષની સાથે, ઘાટી છાશની સાથે, માંસના રસાની સાથે, મઘની સાથે અથવા દહીંના મસ્તુની સાથે પીવું અને આહાર તથા વિહાર ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા. આ ચૂર્ણથી અપખાહુક, ગૃધ્રસી, ખંજ, વિશ્વાચી, તૂની, પ્રતિતૂની, પીડાના રોગ, આમવાત, અર્દિત, વાતરક્ત, કટીઅહ, ગુલ્મ, અરશ, કોષ્ઠકરીષ, પાંડુરોગ, વિષ, ઉચ્ચ સોન, અને પ્રખલ વેગવાળો ઉચ્ચસ્તંભ એ રોગો ટળી જાયછે.

શુંઠીધાન્યક ધૂત.

એવીશ તોલાં ભાર સુંઠ અને આઠ તોલાં ભાર ધાણા એઓનો કલક કરી તે કલક નાખીને ચોસઠ તોલાં ભાર ધી ચોગણા પાણીમાં પકાવવું એટલે શુંઠીધાન્યકધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી અગ્નિને સારી પેઠે વધારેછે, બળને આપેછે, વર્ણને સારો કરેછે અને વાયુસંબંધી રોગ, કફસંબંધી રોગ, અરશ, શ્વાસ તથા ઉધરસ એઓને મટાડેછે.

શુંઠીધૂત.

સુંઠનો કલક નાખી ચોગણા સૌવીરમાં (સૌવીરનું લક્ષણ પ્રથમખંડના ૭૫૬ માં પ્રુષ્ટમાં જોવું.) ધી પકાવવું એટલે તે શુંઠીધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવામાં ઉત્તમ છે અને આમ-

વાતને મટાડવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાયછે. પુષ્ટિને વાસ્તે પકાવવું હોયતો દુધથી પકાવવું, દસ્તની તથા મૂત્રની અટકાયત મટાડવાને પકાવવું હોયતો દહીંથી પકાવવું અને અગ્નિને દીપ્ત કરવાને વાસ્તે પકાવવું હોયતો ભુક્ષિમાનુ વૈધ દહીંના મસ્તુથી પકાવવું.

ખીજ પ્રકારનું શુંઠી ધૂત.

ચોસઠ તોલાં ભાર ધીમાં સુંઠનો કલક નાખીને તે ધી ચોગણા સુંઠના ક્વાથમાં અથવા એકલા પાણીમાં પકાવવું એટલે શુંઠીધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી વાયુને તથા કફને શમાવેછે, અગ્નિને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કરેછે અને કટીઅહને તથા આમને મટાડેછે.

કાંજિકાઘ ધૂત.

હીગ, સુંઠ, મરી, પીપળ, ચવક અને સૈંધવ એઓના એક એક તોલા ભાર કલક નાખી ચોસઠ તોલાં ભાર ધી ખસો છપન તોલાં ભાર કાંજીમાં પકાવવું એટલે કાંજીકાઘ ધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી મંદ થએલા અગ્નિને સારી પેઠે પ્રદીપ્ત કરેછે અને શૂળ, મલખંધ, ઊદરના રોગ, પેડનું ચડવું, આમવાત, કટીઅહ અને અહણી દોષ એઓનો નાશ કરેછે.

શુંગવેરાઘ ધૂત.

આહ, જવખાર, પીપળીમૂળ અને પીપળ એઓનો કલક નાખી ચોગણા આરનાલમાં ધી પકાવવું એટલે શુંગવેરાઘ ધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી અગ્નિને સારીપેઠે પ્રદીપ્ત કરેછે અને શૂળ, મલખંધ, પેડનું ચડવું, આમવાત, કટીઅહ, અને અહણી દોષ એઓનો નાશ કરેછે.

ધૃતો તથા ઔપધો.

આમવાત થયો હોય તો બિંદુધૃત અથવા ધાન્વંતર ધૃત અથવા મહા શુંઠી ધૃત વારંવાર પીવું. જ જ ધી કફને ઊખેડનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને આમનું પાચન કરનાર હોય તે તે ધીનો આમવાત ઉપર ઉપયોગ કરવો અથવા ચોવીશ તોલાં ભાર મસ્તુનો ઉપયોગ કરવો.

અજમોદાદિ.

અજમોદ, મરી, પીપળ, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, સુવા, સૈંધવ અને પીપળીમૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલાં ભાર લેવા. સુંઠ ચાલીશ તોલાં ભાર લેવી. વરધારો ચાળીશ તોલાં ભાર લેવો અને હરડે વીશ તોલાં ભાર લેવી. આ સર્વ પદાર્થોને એકઠા કરી તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં ચૂર્ણ જટલોજ ગોળ મિશ્રિત કરી ચેપલીઓ ખનાવિને તે ચેપલીઓ ખાવામાં આવે અથવા જરા ઊના પાણીથી એ ચૂર્ણને પીવામાં આવે તો જમ સૂર્યની કીરણોથી અંધકારનો નાશ થાયછે તેમ તે ઔષધથી આમવાત સંબંધી સધળાં દુઃખદાયી દરદોનો નાશ થાયછે. આ ઉપાયથી તુની, પ્રતિતુની, વિશ્વાચી, બીજપણુ રોગો, ઊત્ર ગૃધ્રસી, કડકનું, વાંસાનું, ગુદાનું તથા પીંડીઓનું તીવ્ર પ્રકારનું ક્ષાટકું, સધળા સાંધાઓમાં થયેલો સોજો અને બીજપણુ આમથી તથા વાયુથી થયેલા રોગો નાશ પામેછે. આ અજમોદાદિનો અભ્યાસ રાખવાથી મુખ જાત્ર થાયછે, આરોગ્ય થાયછે, ચૌવન સ્થિર થાયછે, વળીઓનો તથા ધોળા કૈથનો નાશ થાય

ચછે અને બીજપણુ ઘણા ઘણા ગુણો થાયછે.

ચોગરાજ ગુગ્ગુલ.

ચિત્રક, પીપળીમૂળ, યવાન, સુવા, વાવડીંગ, અજમોદ, જરૂં, શાહાજરૂં, દેવદાર, ચવક, એળચી, સૈંધવ, કઠ, રાસ્ના, ગોખરૂં, ધાણા, ત્રિકલા, મોય, સુંઠ, મરી, પીપળ, તજ, વાળો, જવખાર; તાલીસપત્ર અને તમાલપત્ર એઓનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં તે ચૂર્ણ જટલા ગુગ્ગુને ધીવતે સારી પેઠે મર્દનપૂર્વક મિશ્રિત કરી તે ગુગ્ગુને ધીના રીઠા વાસણમાં રાખી મેલવો. મનગમતો આહાર કરતાં છતાં પણ આ ગુગ્ગુની માત્રાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી અગ્નિનું મંદપણું, ઉદરના રોગ, પેડનું ચડવું, અરશ, આમવાત વગેરે રોગો, કૃમીઓ, દુષ્ટ વ્રણ, ખરણનું દરદ, એઓનો નાશ થાયછે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, તેજ વધે છે તથા બળપણુ વધેછે. આ ગુગ્ગુ સાંધાઓમાં તથા મજ્જામાં રહેલા વાયુ સંબંધી રોગોને પણ જીતેછે.

પ્રસારણી લેહ.

ખસો છપન તોલાં ભાર નારીના ક્વાથમાં ચોસઠ તોલાં ભાર ગોળનો રસ પકાવી તેમાં પીપળ, પીપળમૂળ, સુંઠ, ચિત્રક અને ચવક એઓનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરીને ઉપયોગમાં આવે તો આમવાતનો નાશ થાયછે.

ખંડશુંઠી.

ખત્રીશ તોલાં સુંઠ, ઔશી તોલાં ધી, એકસો અઠચાવીશ તોલાં દુધ અને ખસો પાંચ તોલાં ખાંડ એઓનો પાક કરી

કડના તથા મૂત્રાશયના રોગો એઓનો નાશ થાયછે આ વૈશ્વનાર નામનું ચૂર્ણ વાયુને યોગ્ય રસ્તે લાવનાર છે.

અસીતક ચૂર્ણ.

કાળો કુંબો, પીપળ, ગળો, નસોતર, વારાહીકંદ, એરડો અને સુંઠ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ઉના પાણીની સાથે, મંડની સાથે, ચૂષની સાથે, ઘાટી છાશની સાથે, માંસના રસાની સાથે, મધની સાથે અથવા દહીંના મસ્તુની સાથે પીવું અને આહાર તથા વિહાર ઘચ્છા પ્રમાણે કરવા. આ ચૂર્ણથી અપખાહુક, ગૃધ્રસી, ખંજ, વિશ્વાચી, તૂની, પ્રતિતૂની, પીડાના રોગ, આમવાત, અદિત, વાતરક્ત, કટીત્રહ, ગુલ્મ, અરશ, કોષ્ઠકશીર્ષ, પાંડુરોગ, વિપં, ઉચ્ચ સોભ, અને પ્રખલ વેગવાળો ઉરસ્તંભ એ રોગો ટળી જાયછે.

શુંઠીધાન્યક ધૂત.

ચોવીસ તોલાં ભાર સુંઠ અને આઠ તોલાં ભાર ધાણા એઓનો કલક કરી તે કલક નાખીને ચોસઠ તોલાં ભાર ધી ચોગણા પાણીમાં પકાવવું એટલે શુંઠીધાન્યકધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી અગ્નિને સારી પેઠે વધારેછે, બળને આપેછે, વર્ણને સારો કરેછે અને વાયુસંબંધી રોગ, કફસંબંધી રોગ, અરશ, શ્વાસ તથા ઉધરસ એઓને મટાડેછે.

શુંઠીધૂત.

સુંઠનો કલક નાખી ચોગણા સૌવીરમાં (સૌવીરનું લક્ષણ પ્રથમખંડના ઉપદમાં પૃષ્ઠમાં જોવું.) ધી પકાવવું એટલે તે શુંઠીધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવામાં ઉત્તમ છે અને આમ-

વાતને મટાડવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાયછે. પુષ્ટિને વાસ્તે પકાવવું હોયતો કુધથી પકાવવું, દસ્તની તથા મૂત્રની અટકાયત મટાડવાને પકાવવું હોયતો દહીંથી પકાવવું અને અગ્નિને દીપ્ત કરવાને વાસ્તે પકાવવું હોયતો પુષ્ટિમાન્ વૈધે દહીંના મસ્તુથી પકાવવું.

ખીજ પ્રકારનું શુંઠી ધૂત.

ચોસઠ તોલાં ભાર ધીમાં સુંઠનો કલક નાખીને તે ધી ચોગણા સુંઠના ક્વાથમાં અથવા એકલા પાણીમાં પકાવવું એટલે શુંઠીધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી વાયુને તથા કફને શમાવેછે, અગ્નિને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કરેછે અને કટીત્રહને તથા આમને મટાડેછે.

કાંજિકાઘ ધૂત.

હાંગ, સુંઠ, મરી, પીપળ, ચવક અને સૈંધવ એઓના એક એક તોલા ભાર કલક નાખી ચોસઠ તોલાં ભાર ધી ખસો છપન તોલાં ભાર કાંજીમાં પકાવવું એટલે કાંજીકાઘ ધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી મંદ થએલા અગ્નિને સારી પેઠે પ્રદીપ્ત કરેછે અને શૂળ, મલબંધ, ઉદરના રોગ, પેડનું ચડવું, આમવાત, કટીત્રહ અને ત્રહણી દોષ એઓનો નાશ કરેછે.

શૃંગવેરાઘ ધૂત.

આદુ, જવખાર, પીપળીમૂળ અને પીપળ એઓનો કલક નાખી ચોગણા આરનાલમાં ધી પકાવવું એટલે શૃંગવેરાઘ ધૂત સિદ્ધ થાયછે. આ ધી અગ્નિને સારીપેઠે પ્રદીપ્ત કરેછે અને શૂળ, મલબંધ, પેડનું ચડવું, આમવાત, કટીત્રહ, અને ત્રહણી દોષ એઓનો નાશ કરેછે.

ઘૃતો તથા ઔષધો.

આમવાત થયો હોય તો બિંદુઘૃત અથવા ધાન્વંતર ઘૃત અથવા મહા ચુંઠી ઘૃત વારંવાર પીવું. જ જ ધી કફને જી-ખેડનાર, અગ્નિને દીમ કરનાર અને આમનું પાચન કરનાર હોય તે તે ધીનો આમવાત ઉપર ઉપયોગ કરવો અથવા ચોવીશ તોલાં ભાર મસ્તુનો ઉપયોગ કરવો.

અજમોદાદિ.

અજમોદ, મરી, પીપળ, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, સુવા, સૈંધવ અને પી-પળીમૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલાં ભાર લેવા. સુંઠ આલીશ તોલાં ભાર લેવી. વરધારો ચાળીશ તોલાં ભાર લેવો અને હરડે વીશ તોલાં ભાર લેવી. આ સર્વ પદાર્થોને એકઠા કરી તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં ચૂર્ણ જટલોજ ગોળ મિશ્રિત કરી થેપલીઓ ખનાવિને તે થે-પલીઓ ખાવામાં આવે અથવા જરા જિના પાણીથી એ ચૂર્ણ પીવામાં આવે તો જમ સૂર્યની કીરણોથી અંધકારનો નાશ થાય છે તેમ તે ઔષધથી આમ-વાત સંબંધી સધળાં દુઃખદાયી દરદોનો નાશ થાય છે. આ ઉપલ્વથી તુની, પ્ર-તિતુની, વિશ્વાચી, બીજપણુ રોગો, જિવ્ર ગૃધ્રસી, કડકનું, વાંસાનું, ગુદાનું તથા પીંડીઓનું તીવ્ર પ્રકારનું ક્ષાટકું, સધળા સાંધાઓમાં થયેલો સોજો અને બીજ-પણુ આમથી તથા વાયુથી થયેલા રોગો નાશ પામે છે. આ અજમોદાદિનો અ-ભ્યાસ રાખવાથી સુખ જાત થાય છે, આરોગ્ય થાય છે, યૌવન સ્થિર થાય છે, વળીઓનો તથા ધોળા કશનો નાશ થા-

ય છે અને બીજપણુ ધણા ધણા ગુણો થાય છે.

ચોગરાજ ગુગુલ.

ચિત્રક, પીપળીમૂળ, યવાન, સુવા, વાવડીંગ, અજમોદ, જીરું, શાહાજીરું, દેવદાર, ચવક, એળચી, સૈંધવ, કઠ, રાસ્ના, ગોખરું, ધાણા, ત્રિક્ષ્ણા, મોય, સુંઠ, મરી, પીપળ, તજ, વાળો, જવ-ખાર, તાલીસપત્ર અને તમાલપત્ર એ-ઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં તે ચૂર્ણ જટલા ગુગળને ધીવતે સારી પેટે મદન-પૂર્વક મિશ્રિત કરી તે ગુગળને ધીના રીઠા વાસણમાં રાખી મેલવો. મનગ-મતો આહાર કરતાં છતાં પણ આ ગુ-ગળની માત્રાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી અગ્નિનું મંદપણું, ઉદરના રોગ, પેડનું ચડવું, અરશ, આમવાત વગેરે રોગો, કૃમીઓ, દુષ્ટ વ્રણ, ખરલનું દરદ, એઓનો નાશ થાય છે અને અગ્નિ પ્ર-દીપ્ત થાય છે, તેજ વધે છે તથા બળ-પણુ વધે છે. આ ગુગળ સાંધાઓમાં તથા મજ્જામાં રહેલા વાયુ સંબંધી રોગોને પણ છોટે છે.

પ્રસારણી લેહ.

ખસો છપન તોલાં ભાર નારીના ક્ષા-યમાં ચોસઠ તોલાં ભાર ગોળનો રસ પ-કાવી તેમાં પીપળ, પીપળમૂળ, સુંઠ, ચિત્રક અને ચવક એઓનું ચૂર્ણ મિ-શ્રિત કરીને ઉપયોગમાં આવે તો આ-મવાતનો નાશ થાય છે.

ખંડચુંડી.

અનીશ તોલાં સુંઠ, ઐશી તોલાં ધી, એકસો અઠચાવીશ તોલાં દુધ અને ખસો પાંચ તોલાં ખાંડ એઓનો પાક કરી

તેમાં સુંઠ, મરી, પીપળ, તજ, તમા-
લપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક પદા-
ર્થોને ચાર ચાર તોલાં ભાર લઈ તેઓનું
ચૂર્ણ કરીને ખંડશુંઠી સિદ્ધ થાય છે. આ
ખંડશુંઠી અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવામાં
આવે તો તેથી આમવાત શાંત થાય છે,
બળ તથા પુષ્ટિ વધે છે આયુષ્ય વધે છે
એજ વધે છે અને ઉત્તમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે.

રસોનાપિંડ.

ચારસો તોલાં ભાર લસણ, સોળ તોલાં
ભાર તલ, ચાર તોલાં ભાર હીંગ, ચાર તોલાં
ભાર સુંઠ, ચાર તોલાં ભાર મરી, ચાર તોલાં
ભાર પીપળ, ચાર તોલાં ભાર જવખાર,
ચાર તોલાં ભાર સાજખાર, ચાર તોલાં
ભાર પંચલવણુ ચાર તોલાં ભાર સુવા,
ચાર તોલાં ભાર હળદર, ચાર તોલાં
ભાર કઠ, ચાર તોલાં ભાર પીપળીમૂળ,
ચાર તોલાં ભાર ચિત્રક, ચાર તોલાં ભાર
અજમોદ, ચાર તોલાં ભાર યવાન અને
ચાર તોલાં ભાર ધાણા એઓનાં ખારીક
ચૂર્ણ કરી તેમાં ખત્રીશ તોલાં ભાર તેલ
તથા ખત્રીશ તોલાં ભાર કાંજી નાખીને
ધીના મજબૂત વાસણમાં સોળ દિવસ-
સુધી રાખી મેલવાં. આમાંથી એક તોલાં
ભાર ખાવામાં આવે અને જળનું તથા
મધનું અનુપાન કરવામાં આવે તો તેથી
આમવાત, વાતરક્ત, સર્વાંગવાત, એ-
કાંગ વાત, અપસ્માર, અગ્નિનું મંદપણું,
ઉધરસ, શ્વાસ વિષ, ઉન્માદ, વાતભંગ,
શૂળ અને કૃમિઓ મટી જાય છે.

પ્રસારણી તૈલ.

નારીના રસથી પકાવેલું એરડીયું તેલ
પીવામાં આવે તો તેથી સધળા દોષ મ-

ટે છે અને કફના રોગ વિશેષે કરી મટે છે.

દ્વિપંચ મૂલાદ્ય તૈલ.

દશમૂળી, ગુંદર, જયફલ, દહી અને
ખાટી કાંજી એઓથી પકાવેલા તેલની
પીચકારી દેવામાં આવે તો તેથી કુકનાં
દરદ, સાયળનાં દરદ, પડખાનાં દરદ,
કફના રોગ, વાયુના રોગ, અને ઝડાઈ
જવું એઓનો નાશ થાય છે અને અગ્નિનું
બળ અત્યંત વધે છે.

બૃહત સૈંધવાદ્ય તૈલ.

સૈંધવ, હરડે, રાસ્ના, સુવા, યવાન,
સાજખાર, મરી, કઠ, સુંઠ, સંચળ, ખી-
ડલણુ, વજ, અજમોદ, જીરું, એરડીનું
મૂળ, જઠીમધ અને પીપળ, એ પ્રત્યેક
પદાર્થોને બળે તોલાં ભાર લઈ ખૂબ વા-
ટીને કલ્ક કરવો. પછી ચોસઠ તોલાં
ભાર તેલ, ચોસઠ તોલાં ભાર સુવા, એ-
કસો અઠયાવીશ તોલાં ભાર કાંજી અને
એકસો અઠયાવીશ તોલાં ભાર દહીનું
મસ્તુ એઓને એકઠાં કરી તેમાં પેહલો
કલ્ક નાખી તે તેલને ડામલ અગ્નિથી
ધીરે ધીરે પકાવવું એટલે બૃહત્સૈંધવાદ્ય
તૈલ સિદ્ધ થાય છે. પીવામાં, અભ્યંગમાં
અને પીચકારીમાં આ તૈલનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો આમવાત સારી પેઠે
મટી જાય છે. આ તૈલ અગ્નિના બળને
અત્યંત વધારે છે અને વાયુથી થએલી
સાયળના મૂળની પીડા, કટીઝલ, ગોઠ-
ણું દરદ, સાયળનો વાયુ, સાંધાઓનો
વાયુ, હૃદયનું શૂળ, પડખાનું શૂળ, ક-
ફની વૃદ્ધિ, ખાણાયામ, આદિત, પેડુનું
ચડવું, અંતવૃદ્ધિ તથા ખીજ પણુ પ્રા-
ણીઓના વાયુસંબંધી રોગ એઓનો તુ-
રત નાશ કરે છે.

નિરૂહખસ્તિ.

નાહના પ્રસારણી તૈલથી, અથવા સૈંધવાદ્ય તૈલથી અથવા દ્વિપંચ મૂલાદ્ય તૈલથી પીચકારી દેવી એ આમવાતમાં હિતકારી છે. આ પીચકારીમાં તેલ આઠ તોલાં ભાર લેવું, કાંજી સોળ તોલાં ભાર લેવી, દશમૂલનો રસ વીશ તોલાં ભાર લેવો અને મૂત્ર વીશ તોલાં ભાર લેવું. પછી એ સઘળા પદાર્થોને મિશ્રિત કરી વજ, મીઠાળ, બળદાણા, સુવા, કઠ, સૈંધવ, પિપળ, અતવસ, મોથ, રાસ્ના, કાયકૂળ, અને એરડાનાં મૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલાં ભાર લઈ તેઓથી પેહેલા મિશ્રિત કરેલા તૈલ આદિ પદાર્થોનું મથન કરવું. પછી પ્રથમ નિરશંકપણે બત્રીશ તોલાં ભાર તે દ્રવથી પીચકારી દેવી અને ખીજીવાર તથા ત્રીજીવાર ચોવીશ તોલાં ભાર દ્રવથી પીચકારી દેવી. સઘળા પ્રકારના વાયુસંબંધી વિકારોમાં, પ્રમેહોમાં, વૃષણનાં દરદમાં, કૂખની પીડામાં, હૃદયની પીડામાં, પડખાની પીડામાં, ગોઠણના વાયુમાં, પીડી-જોના ઝલાવામાં, કટીઝહમાં, મલબન્ધમાં, પેડુના આક્રમમાં, શર્કરાના ઢે પથરીના દરદમાં અને ગાત્રો ભાંગીગયાં હોય છુટાં પડીગયાં હોય પીચાઈગયાં હોય ઢે ધવાઈગયાં હોય તેઓ ઉપર આ નિરૂહખસ્તિ બહુ શુભકારી છે અને થોડો પરિશ્રમ આપનારી છે.

આમવાતવાળાએ પાળવાની પહરેણ.

આમવાતથી પીડાએલા માણસે દહીં, માછલાં, ગોળ, દુધ, પોથી, અડદનાં વડાં, ૫૭

અને અનૂપદેશમાં થએલાં પ્રાણીજોનાં માંસો એજોનો ત્યાગ કરવો. જ જ પદાર્થો શરદી કરનારા છે અને જ જ પદાર્થો ભારે તથા ચીકાશવાળા છે તેજોનો પણ પ્રયત્ન પૂર્વક ત્યાગ કરવો.

મધ્યમ રાસ્નાદિ ક્વાથ.

રાસ્ના, એરડો, શતાવરી, કાંટા અ-શેરીયો, ધમાસો, અરડુસો, ગળો, દેવ-દાર, અતવસ, હરડે, મોથ, કચૂરો, અને સુંઠ એજોનો ક્વાથ કરી એરંડીયુ તેલ નાખીને પીવામાં આવેતા તેથી આમ સહિત તથા શૂલ સહિત વાયુ, કટીઝહ, ઉરસ્તંભ, ઠાંઠાની પીડા, પી-ઠનું ઝલાવું, ઠાંઠાની પીડા તથા ઉદરની પીડા ઢે જો આમથી થાયછે તે-જોનો નાશ થાયછે.

મહારાસ્નાદિ ક્વાથ.

રાસ્ના, એરડાનાં મૂળ, અરડુસો, ધમાસો, કચૂરો, બળદાણા, મોથ, અ-તવસ, હરડે, ગોખર, ગરગળો, વરી-યાળી, ધાણા, સાટોડી, આસોંદ, ગળો, પીપળ, વરધારો, શતાવરી, વજ, કાંટા અશેરીયો, ચવક, ઉભી ભોરીગણી અને બેઠી ભોરીગણી એજોમાં રાસ્નાના બે ભાગ અને બીજાં ઔષધોના એક એક ભાગ લઈ તેજોનો ક્વાથ કરી આઠમા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં વૈદે દોષને તથા વ્યાધિને અનુસરિને તેમાં કુંઠી ચૂર્ણ, અથવા આભાદ્ય ચૂર્ણ અથવા અલંચુપાદિ ચૂર્ણ અથવા અન્-મોદાદિ ચૂર્ણ નાખવું. આ ક્વાથ પીવાથી સઘળા વાતરોગો, સંધિવાત, મન્જમાં રહેલો વાયુ, સઘળાં પ્રકા-રના આનાહો, સઘળાં ગાત્રોનું ધુ-

જવું, કુખ્જક, વામન, પક્ષાધાત, અર્દિત, ગોઠણની પીડા, પીંડીઓની પીડા, અસ્થિઓની પીડા, ગૃધ્રસી, હનુચ્છ, વાતરક્ત, ઉરસ્તભ, અરશ, વિશ્વાચી, ગુહમ, છાતીનાં દરદ, કંલેરા, કોપુશીર્ષ, અંત્રવૃદ્ધિ, રક્ષીપદ, ચોનિનાં રોગ, વીર્યસંબંધી રોગ, ક્ષિગના રોગ અને સ્ત્રીઓનો વાંઝણીપણા રૂપ-રોગ એઓ નાશ પામેછે. આ ક્વાથથી અધિક સ્ત્રીઓને ગર્ભ દેનારૂં ખીલું ઠાઈ ઓપદ નથી. પ્રજાપતિએ ખનાવેલો આ મહારાસ્નાદિ ક્વાથ સધળાં પાચનોમાં ઉત્તમ પાચન છે.

રાસ્ના દશમૂળ ક્વાથ.

રાસ્ના, સુંઠ, વાવડીગ, એરડો, ત્રિફલા, દશમૂલ અને નસોતર એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી રોગો, આધારીશી, ઉરસ્તંભ, અર્દિત, ખંજ, નેત્રના રોગ, માથાનાં શૂળ, જ્વર, અપસ્માર, અને બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના મનકરેલપણાં એઓ મટી જાયછે તથા શુભની પ્રાપ્તિ થાયછે.

આમવાતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

પિત્તવ્યાધિઓનો અધિકાર.

પિત્તવ્યાધિઓનાં દુરનાં નિદાનો.

અથ પિત્તવ્યાધ્યધિકારઃ ।

તત્ર પિત્તવ્યાધીનાં વિપ્રકૃષ્ટં
નિદાનમાહ ।

કદ્મલોણવિદાહિતીક્ષ્ણલવણક્રો-
ધોપવાસાતપક્ષીસમ્ભોગત્પાશુધામિહન-
નવ્યાયામમદ્યાદિભિઃ । મધ્યે ચાપિ હિ

ભોજનસ્ય જરતા મુક્તેન મધ્યક્ષણે મ-
ધ્યાદ્દે રજની નિદ્રાચશરદોઃ પિત્તં કરો-
ત્યામયાન્ ॥

મદ્યાદિભિરિત્યાદિશબ્દેન દધિમત્ત્ય-
માપતિલાતસીકાષ્ઠિકાદીનિ સંગૃહ્યન્તે । તી-
ક્ષ્ણં રાગિકાદિ । મધ્યે ચાપિ હિ ભોજનસ્ય
યાવત્ કાલેન મુદ્કે તસ્ય કાલમ્ય મધ્ય-
મભાગે । જરતા મુક્તેન મુક્તસ્ય જરણકા-
લમધ્યે મધ્યન્દિને । રજની ત્રિધા વિમક્તસ્ય
દિવસસ્ય મધ્યાંશે તથા રાત્રેર્મધ્યમેંડશે ।

તીખા પદાર્થો ખાવાથી, ખાટા પ-
દાર્થો ખાવાથી, ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી,
ખળતરા કરનાર પદાર્થો ખાવાથી, રાઇ
વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી, ખારા
પદાર્થો ખાવાથી, ક્રોધ કરવાથી, ઉપ-
વાસથી, તડકો લેવાથી, સ્ત્રીઓના સં-
લોગથી, તરશ મારવાથી, લુપ્ત માર-
વાથી, કસરત કરવાથી, મદ્ય પીવાથી,
દહી માછલાં અડદ તલ અળસી તથા
કાંજ વગેરે એઓનો ઉપયોગ કરવાથી,
ઘટલા કાળમાં લોજનમાં કરવામાં આવે
તેટલા કાળના મધ્યભાગમાં, ખાધેલું
પચવાના મધ્યકાળમાં, તણ ભાગે વેહે-
ચેલા દિવસના મધ્યભાગમાં, રાત્રિના
મધ્યભાગમાં, ત્રીજમ ઋતુમાં અને શ-
રદ્ ઋતુમાં પિત્ત રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે.

પિત્તથી થતા રોગો.

અથ પિત્તામયાનાહ ।

અકાલપલિતં નેત્રરક્તત્વં તસ્ય પી-
તિમા । તદ્દન્મૂત્રસ્ય પીતત્વં મલસ્યાપિ ચ
પીતતા ॥ નસ્વાનામામરક્તત્વં તેપામપિ
ચ પીતતા । દન્તાનાશ્ચાપિ પીતત્વં પીતત્વં

वपुपस्तथा ॥ तमसो दर्शनञ्चापि तथा च
वदनाम्लता । उच्छ्वासस्योष्णता चापि
धूमोद्गारस्तथैव च ॥ भ्रमः क्लमस्तथा
क्रोधो दाहो भेदसमन्वितः । तेजोद्वे-
पश्च शीतेच्छा ह्यतृप्तिरतिस्तथा ॥ भ-
क्षितस्य विदाहश्च जठरानलतीक्ष्ण-
ता । रक्तमृत्तिर्विद्भेदः पुरीपस्योष्णता
तथा ॥ मूत्रोष्णता मूत्रकृच्छ्रं शुक्राल्प-
त्वं तनूष्णता । स्वेदस्य चापि दौर्गन्ध्यं
देहमावरणं तथा ॥ शरीरस्यावसादश्च
पाकश्च वपुपस्तथा । चत्वारिंशदपी पि-
त्तव्याधयो मुनिभिर्मताः ॥

एषां चिकित्सा तु स्वप्रकरणे बोद्धव्या ।
इति पित्तव्याध्यधिकारः ॥

समय वगर द्रेशानुं घोषापलुं, ने-
त्रोतुं रातापलुं, नेत्रोतुं पीणापलुं, मू-
त्रोतुं पीणापलुं, विष्टानुं पीणापलुं, न-
भ्योभां काव्यी रताश, नभ्योतुं पीणापलुं,
दांतानुं पीणापलुं, शरीरतुं पीणापलुं,
अंधारोतुं दृष्णानुं, मोहोडातुं पाटापलुं,
श्वासतुं जिनापलुं, मोहोडाभांथी धुवा-
डाभांतुं उदगारतुं नीकणतुं, भ्रम, ग्लानि,
क्रोध, दाह, भेद, प्रकाशने द्रेष, शीतनी
दृग्च्छा, अतृप्ति, अल्लागभे, आधेक्षणे
पाटा पाक, गठराशितुं तीक्ष्णपलुं,
लोहीतुं नीकणतुं, आडा, विष्टानुं उना-
पलुं, मूत्रतुं उनापलुं, मूत्रकृच्छ्र, वी-
र्यतुं अल्पपलुं, शरीरतुं जिनापलुं, पसी-
नानुं दुर्गंधपलुं, देहतुं कृटी गतुं, शरी-
रभां पीडा अने शरीरतुं पाकतुं अे आ-
णीस' व्याधिओने मुनीओ 'पित्तव्या-
धिओ' दृढेछे.

१ गलुता, पांत्रीशानी संभ्या थापछे भाटे

आ पित्तव्याधिओनी चिकित्सा ते ते
व्याधिओना प्रकरणेभां दृढेवाभां आ-
वरी भाटे ते प्रकरणेभांथी समल्ल लेवी.
पित्तव्याधिओने अधिकार-संपूर्ण.

श्लेष्मव्याधिओनो (कृष्णव्याधि-
ओनो) अधिकार.

श्लेष्म व्याधिओनां सामान्यरीते
दुरनां निदानो.

तत्र श्लेष्मव्याधीनां सामा-
न्यतो विप्रकृष्टनिदा-
नान्याह ।

गुरुमधुररसादिस्लिग्धमन्दोदरामि-
द्रवदधिदिननिद्राशीतनिश्चेष्टितार्थैः ।
प्रथमदिवसभागे मुक्तमात्रे वसन्ते भव-
ति हि कफरोगो रात्रिभागेऽपि चाद्ये ॥

मधुररसादि इत्यादिशब्देनान्दल्लवणौ
गृह्येते । निश्चेष्टितानि कायिकव्यापाराक-
रणम् प्रथमदिवसभागे त्रिधाविभक्तस्य दि-
वसस्याद्यभागे मुक्तमात्रे मुक्तस्य पाकका-
लस्य त्रिधाविभक्तस्य प्रथमकाले कफरोगो
भवति ॥

लारे पदार्थो आवाथी, मधुर रसथी,

मूत्र श्लेष्मोभांथी कांठ लाग गयो होय अेम
न्यापछे. शार्ङ्गधरना अगुसारथी निद्रानुं
अल्पपलुं शरीरभां पीणां अकरडांओनुं दे-
ष्णानुं, मुग्धथी अथवा शुद्धथी पित्ततुं प-
डतुं. मोहोडातुं कडवांपलुं अने आंधणा-
पलुं अे पांच व्याधिओने उमेरीअे तो
आणीस थाप.

ખાટા રસથી, સ્નીગ્ધ પદાર્થોથી, બઠ-
રાશિના મંદપણથી, દ્રવ પદાર્થોથી, દ-
હીંથી, દિવસે સુષ્ક રહેવાથી. શીતથી
અને કામધંધા વગેરે શારીર વ્યાપાર નહિ
કરવાથી, ત્રણ ભાગે પેહેએલા દિવસના
પ્રથમ ભાગમાં, ખાધેલું અન્ન પચવાનો
જટલો સમય છે તેના ત્રણ ભાગ કરતાં
પેહેલા ભાગમાં તથા રાત્રિના પેહે-
લા ભાગમાં કંઈ સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન
થાય છે.

કૃત્રી થતા રોગો.

શ્લેષ્મામયાનાહ ।

પ્રથમં મુલમાધુર્યં તથૈવ મુલ્વલિપ્ત-
તા । મુલ્વમસેકશ્ચ તથા નિદ્રાધિક્યં ત-
થૈવ ચ ॥ કળ્થે ઘુર્ધુરતા ચાપિ કટુકાં-
ક્ષોષ્ણકામિતા । બુદ્ધિમાન્દ્યમચૈતન્યમા-
લસ્યં તૃપ્તિરેવ ચ ॥ અગ્નિમાન્દ્યં મલાધિ-
વ્યં મલસૈત્યં તથૈવ ચ । મૂત્રાધિક્યં
મૂત્રશૌક્યં શુક્રાધિક્યં તથૈવ ચ ॥ સ્તૈ-
મિત્યં ગૌરવં શૈલ્યમેત એવ હિ વિંશતિઃ ।
યોગતો રુદ્ધિતઃ પ્રોક્તા મુનિભિઃ શ્લે-
ષ્મિકા ગદાઃ ॥

एषां त्रिकित्सा तु स्वप्रकरणे बोद्धव्या ।
इति श्लेष्मव्याध्यधिकारः ।

મોહોડાનું મધુરપણું, મોહોડાનું ક-
કૃત્રી ચોપડાએલાપણું, મોહોડામાંથી
ચુંકનું ઝસ્યા કરવું, નિદ્રાનું અધિકપણું,
કંઠમાં ધરધરાટ, તીખા પદાર્થોની ઇચ્છા,
ઉષ્ણ પદાર્થોની ઇચ્છા, બુદ્ધિનું મંદપ-
ણું, અચૈતનપણું, આસ્થ્યસ્ય તૃપ્તિ, અ-
શિનું મંદપણું, વિદ્યાનું અધિકપણું, વિ-
દ્યાનું શીતલપણું, મૂત્રનું અધિકપણું, મૂ-
ત્રનું ઘોળાપણું, વીર્યનું અધિકપણું, શરી-

રનું ભીના વસ્ત્રથી વીટાએલાં જવાપણું,
શરીરનું બારેપણું અને શરીરનું શીતળપ-
ણું એ વીશ વ્યાધિઓને મુનિઓ શ્લેષ્મ
વ્યાધિઓ કહે છે. જોકે ખીજપણુ જટલા
એક વ્યાધિઓ કૃત્રી થાય છે. તોપણુ
યોગરૂઢિની શીતથી આ વ્યાધિઓમાંજ
' શ્લેષ્મવ્યાધિ ' એ શબ્દ પ્રયત્ન છે.

આ વ્યાધિઓની ચિકિત્સા પોતપો-
તાનાં પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે માટે
તે તે પ્રકરણોમાંથી સમજ લેવી.

શ્લેષ્મ વ્યાધિઓનો અધિકાર
સંપૂર્ણ.

વાતરક્તનો (હાલ લોકો જેને
રક્તપિત્ત કહે છે તેનો) અધિકાર.

વાતરક્તનાં દૂરનાં નિદાનો.

અથ વાતરક્તાધિકારમાહ ।

તન્ન વાતરક્તસ્ય વિપ્રકૃષ્ટ-

નિદાનમાહ ।

લવણામ્લકટુકારક્તિગ્ધોષ્ણાજીર્ણ-
ભોજનૈઃ । ક્લિન્નશુષ્કામ્બુજાનૂપમાંસપિ-
પ્યાકમૂલકૈઃ ॥ કુલત્યમાપનિપ્પાવશા-
કાદિપલ્લેષુભિઃ । દધ્યારનાલસૌવી-
રશુક્તતન્નસુરાસવૈઃ ॥ વિરુદ્ધાધ્યશન-
ક્રોધદિવાસ્વમાતિજાગરૈઃ । પ્રાયશઃ
મુકુમારાણાં મિધ્યાહારવિહારિણામ્ ॥
સ્થૂલાનાં મુશ્વિનાં ચાપિ પ્રકુપ્યેદ્વાતશો-
ણિતમ્ । હસ્ત્યશ્વોદ્દૈર્ગચ્છતશ્ચાશ્નતશ્ચ
વિદાલ્યન્નં સવિદાહાશનસ્ય ।

હારા યવશારાદયઃ । અજીર્ણભોજનૈઃ ।
અતિમાત્રભોજનૈરિત્યર્થઃ । ક્લિન્નાદીનિ

માંસવિશેષણાનિ । શુષ્કમાતપે શોષિતમ્
અમ્બુજં મત્સ્યાદિ માંસમ્ । આનૂપં ગૌડાદિ
પૂર્વદેશજમ્ । પિપ્પ્યાકં તિલ્લલિલિઃ । મૂલકં
પ્રસિદ્ધમેવ । નિપ્પાવઃ વોહા । શાકં પત્ર-
શાકમ્ । આદિશબ્દેન ટ્વન્તાકાદીનિ ।
ફલશાકાદીનિ ગૃહ્યન્તે ॥ પલમ્ માંસં ।
દોષરહિતમપિ માંસં વાતશોષિતં પ્રકોષયેન્ ।
ક્ષિન્નાદિતુ માંસં વિશેષતો વાતશોષિતં પ્રકો-
ષયેત્ । આરનાલસૌવૌરચુક્તાનિ સન્ધાન-
ભેદાઃ । તક્રમ્ ચતુર્થાશજલયુક્તમ્ । વસ્ત્રપૂતં
દધિ ॥ મુરા સન્ધાનભેદઃ । વિરુદ્ધં ક્ષીરમ-
ત્સ્યાદિ । અધ્યશનમ્ । ‘અજીર્ણે મુજ્યતે
યત્તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ।’ અતિજાગરો
નિશિ । પ્રાયશઃ બાહુલ્યેન । મુકુમારાણામ્ ।
અલ્પતરકાયવ્યાપારાણામ્ । અયચ મિ-
ધ્યાહારવિહારિણામ્ । સ્થૂલાનાં સુખિ-
નાં ચ રક્તવૃદ્ધ્યા । હસ્ત્યસ્વોદ્દૈર્ગચ્છ-
તો યતો વાયુર્વર્ધતે રુધિરં ચ અથો ગચ્છતિ ।
હસ્ત્યાદય ઉપલક્ષણાનિ । પદ્મચામપિ ચલ-
તઃ અશ્વતશ્ચ વિદાહ્યન્નમ્ । વિદાહિ નિ-
પ્પાવકુલત્યસર્પપશાકાદિ । સવિદાહાશ-
નસ્ય સવિદાહિ અશનં યસ્ય । મક્તે વિદ-
ગ્ધે તદુપરિ મુજ્જાનસ્યેત્યર્થઃ ॥ અધ્યશન-
મુક્ત્વાપ્યેતદ્દહનં વિદગ્ધાજીર્ણભોજનસ્ય વિ-
શેષતો હેતુત્વાર્થમ્ । एतेषां कारणानां
मध्ये केनचिद्वायुः केनचिद्द्रक्तं केनचिद्दु-
भयमपि प्रकुप्येत् ।

ખારા આહારથી, ખાટા આહારથી,
કડવા આહારથી, જવખાર વગેરે ક્ષારા
ખાવાથી, સિન્ગ્યે આહારથી, ઉષ્ણ
આહારથી, અત્યંત આહાર કરવાથી,

સડેલાં, તથા તડકામાં સુકાવેલાં માછલાં
વગેરે તથા ગૌડ વગેરે પૂર્વ દેશનાં પ્રા-
ણિઓનાં માંસા ખાવાથી, તલનો ખોળ
ખાવાથી, મૂળા ખાવાથી, કળથીથી,
અડદથી, વાલથી, પાનડાંનાં શાક ખા-
વાથી, રોંગણાં વગેરે કૃળ શાક ખા-
વાથી, માંસ ખાવાથી, (દોષ વગરનું
માંસ પણ વાયુને તથા રૂધિરને પ્રકુપિત
કરેછે અને સડેલું તથા તડકામાં સુ-
કાવેલું માંસ તો વિશેષે કરી વાયુને
તથા રૂધિરને પ્રકુપિત કરેછે. શેલ-
ડીથી, દહીંથી, આરનાલથી, સૌ-
વીરથી, અથાણાથી, ચોથા ભાગનું
પાણી નાખી વસ્ત્રવતે ગળી લીધેલા દ-
હીંથી, મધથી, આસવથી, દુધની સાથે
માછલાં ખાવા વગેરે વિરુદ્ધ આહારથી,
અશુભમાં જમવાથી, ક્રોધથી, દિવસે
સુષીરેહેવાથી, રાતે અત્યંત ઉત્તમગે
કરવાથી, ધણું કરીતે બહુજ થોડું કા-
મકાજ કરનારાઓને, ખોટા આહાર
વિહાર કરનારા અને સુખ-ભોગવનારા
જડા શરીરવાળાઓને, (રૂધિરની વૃદ્ધિ
થવાથી) હાથી થોડા ઠંડા ઉપર ચ-
ડીને જનારાઓને, (વાયુ વધેછે તથા
રૂધિર નીચે જાયછે તેથી) પગવતે બહુ
પંથ કરનારાને, વાલ કળથી તથા સર્પ-
પની ભાજી વગેરે વિદાહીપદાર્થો ખા-
નારાને, અને આધેડાનો ખાટા પાક
થવા છતાં તે ઉપર ખાનારાને, (અ-
શુભમાં જમવા કરતાં પણ આધેડાનો
ખાટા પાક થવા છતાં તે ઉપર જમવું
એ વિશેષે કરી વાયુનાં તથા રૂધિરના
પ્રકોપનું કારણ છે એમ સમજાવવાને
વારતે આ શુદ્ધ કહેલું છે.) વાયુ તથા

રૂધિર પ્રક્રુપિત થાયછે. આ કારણોમાં ઠાઠ કારણોથી વાયુ પ્રક્રુપિત થાયછે, ઠાઠ કારણોથી રૂધિર પ્રક્રુપિત થાયછે અને ઠાઠ કારણોથી એ બન્ને પ્રક્રુપિત થાયછે એમ સમજવું.

વાતરક્તની સંપ્રાપ્તિ.

સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

કૃત્ત્વં રક્તં વિદહત્યાથુ તચ દુષ્ટં સ-
સ્તં પાદયોશ્ચીયતે તુ । તત્સમ્પૃક્તં વાયુ-
ના દૂપિતેન તત્ પ્રાવલ્યાદુચ્યતે વાત-
રક્તમ્ ॥

पूर्वोक्तैर्हेतुभिः कृत्स्नं समस्तम् । अधोग-
तम् । पादयोः चीयते सञ्चितं भवति, तत्
रुधिरं दूपितेन स्वहेतुभिर्वायुना सम्पृक्तं,
मिलितम् वातरक्तम् उच्यते । ननु चैतस्य
सम्प्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन ।

શીઘ્રં રક્તં દુષ્ટિમાયાતિ તચ વાયો-
ર્માર્ગં સંરુણદ્વયાથુ યાતઃ । ક્રુદ્ધોડલ્ય-
ર્થે માર્ગરોધાત્ સ વાયુરત્યુદ્રિક્તં દૂપયે-
દ્રક્તમાથુ ।

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवात-
मिति व्यपदेष्टुमुचितं भवति । तत्राह । तत्
प्रावल्यादिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन
प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते ।

ઉપર કહેલાં નિદાનોથી સઘળું લોહી
તુરત ખગડી બન્યછે અને તે ખગડેલું
લોહી નીચે જઈને બન્ને પગમાં જમા
થાયછે. એ લોહી નિદાનોથી દૂષિત થ-
એલા વાયુની સંધે મળેલું હોય છે અને
તેમાં વાયુની પ્રબલતા હોય છે એટલા
માટે વાતરક્ત કહેવાયછે.

શંકા.—“ રૂધિર તુરત ખગડી બન્યછે
અને તે રૂધિર શીઘ્ર ગતિવાળા વાયુના
માર્ગને તુરત રોકી દેછે. માર્ગના રો-
કાવાથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા રૂધિરને
તુરત દૂષિત કરેછે ” એ સુશ્રુતના વ-
ચનમાં પ્રથમ લોહી ખગડવાનું કહ્યું છે
માટે આ રોગને ‘ રક્તવાત ’ એ નામ
આપવું યોગ્ય હતું તે છતાં ‘ વાતરક્ત ’
નામ દેમ આપ્યું છે ?

સમાધાન.— દોષપણાને લીધે આ
રોગમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય છે એટલામાટે
આરોગ વાતરક્ત કહેવાય છે.

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપમાહ ।

खेदोऽत्यर्थं न वा कार्श्यं स्पर्शाज्ञ-
लं क्षतेऽतिरूक् । सन्धिशीथिल्यमाल-
स्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ जानुजङ्घोरु-
कट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु । निस्तोदः
स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ क-
ण्ठः सन्धिषु रुक्दाहो भूत्वा नश्यति
चासकृत् । वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वाता-
सृक् पूर्वलक्षणम् ॥

धर्मागमनमत्यर्थं भवति न वा सर्वथा भ-
वति एतच्च व्याधिमहिम्ना चोद्धव्यम् । क्षते-
ऽतिरूक् यदि क्षतं स्यात् तदा तत्रातिरूक् ।
सदनं सुप्तिः अङ्गानां पिडिका प्रादुर्भावः
जान्वादिषु निस्तोदः पीडाविशेषः । वैवर्ण्यं
त्वक् कान्तिक्षयः ॥

વાતરક્ત થવાનું હોય ત્યારે પસીનો
અત્યંત થાયછે અથવા ખીલકુલ થતો
નથી, શરીરમાં કૃશપણું થાયછે, સ્પર્શની
ખબર પડતી નથી, જખમ થાય તો

તેમાં અત્યંત પીડા થાય છે, સાંધાઓનું શિથિલપણું થાય છે, આલસ્ય થાય છે, અંગોનું જડપણું થાય છે, ફેડલીઓ થાય છે, ગોઠણ પીડાઓ સાથળ ઠેક ખલા હાય પગ તથા અંગોના સાંધાઓ એ-ઓમાં શસ્ત્ર ભોકાયા જેવી પીડા થાય છે, અંગો ફરક્યા કરે છે, મેદ થાય છે, ભારે-પણું થાય છે, ઝાનિ થાય છે, ચળ આ-વે છે, સાંધાઓમાં વ્યથા થાય છે, બળતરા થઈ થઈને વારંવાર મઠી બય છે, ત્વ-આની કાંતિનો ક્ષય થાય છે અને અંગોમાં ચક્રરડાંઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પસીનાનું અત્યંત થવું અથવા બી-લકુલ નહિ થવું એ વ્યાધિના મહિમાને લીધે થાય છે એમ સમજવું.

વાયુની અધિકતાવાળા વાતરકતનું લક્ષણ.

અથ વાતરક્તસ્ય લક્ષણમાહ ।

વાતેડધિકે તત્ર શૂલં સ્ફુરણં તોદનં તથા । શોથસ્ય રૌક્ષ્યં કૃષ્ણત્વં શ્યાવ-તા વૃદ્ધિહાનયઃ ॥ ધમન્યજ્જુલિસન્ધી-નાં સક્ષોચોડ્ગ્રહોડતિરુક્ । શીતદ્રે-પાન્નુપશયૌ સ્તન્મભવેપયુસુમયઃ ॥

તત્ર પાદયોઃ શૂલાદિકમ્ । યત આહ સુશ્રુતઃ । સ્પર્શોદ્વિગ્નો તોદમેદપ્રશોફસ્વાપો-પેતૌ વાતરક્તેન પાદાવિતિ । તથા શોથસ્ય રૌક્ષ્યાદિકં વૃદ્ધિહાનયશ્ચ વિજ્ઞેયાઃ । સુ-ષિઃ સ્પર્શાજ્ઞતા ॥

વાતરકતમાં વાયુની અધિકતા હોય તો શૂળ થાય છે, ફરકવું થાય છે, વ્યથા થાય છે, સોજામાં રૂક્ષપણું થાય છે તથા કાળાપણું કે થોડું કાળાપણું થાય છે, સો-જામાં વાતરકત શોથ થાય છે તથા શીત થાય છે.

આંગળીઓના સાંધાઓનો સંકોચ થાય છે, અંગો ઝલાઈ બય છે, અત્યંત વ્યથા થાય છે, શીત ઉપર દ્રેષ થાય છે, શીત-પદાર્થો સદતા નથી, અક્કડપણું થાય છે, કંપ થાય છે અને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી.

શૂલ તથા ફરકવું વગેરે પગમાં જ થાય છે એમ સમજવું. કારણ કે “વા-તરકતથી બન્ને પગ સ્પર્શથી ઉદ્વેગ પા-મે છે અને બન્ને પગમાં વ્યથા, ભેદન, સોજા તથા જડતા થાય છે” એમ સુ-શ્રુતે કહ્યું છે.

રૂધિરની અધિકતાવાળા વાતર-કતનું લક્ષણ.

અધિકરક્તં વાતરક્તમાહ ।

રક્તે શોથોડતિરુક્ તોદસ્તાન્નશિ-મિચિમાયતે । ત્રિગ્ધરુક્સૈઃ શમં નૈતિ કણ્ઠુક્કેદસમન્વિતઃ ॥

રક્તેડધિકે હત્યનુવર્તનીયમ્ એવં વક્ષ્ય-માણપિપ્પાદિપ્વપિ । એતચ્ચારમ્બકરક્તાદ્ર-કાન્તરં બોદ્ધવ્યમ્ । રક્તમપિ રક્તાન્તરદૂષકં ભવતિ । અતિરુક્ તોદઃ યત્ર સઃ શોથઃ ચિમચિમાયતે । ચિમચિમેતિ કણ્ઠુમેદઃ સ્પ-ર્શપ્રિયતેતિ યાવત્ । જુહુજુહા ઇતિ લોકે ત-ચુક્ત' । ક્ષેદસમન્વિત. ક્ષેદ આદ્રિતા તથુક્તઃ ॥

વાતરકતમાં રૂધિરની અધિકતા હોય તો અત્યંત વ્યથાવાળો, અત્યંત ભોંકાતા જેવી પીડાવાળો, શીતો અને ચળથી તથા ભીનાપણથી સંયુક્ત થયેલો સોજા થાય છે કે જ સોજા ચમચમ થયા કરે છે (સોજા ઉપર હાથ વગેરેનો સ્પર્શ ધ્યારો લાગે છે) અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી કે રૂક્ષ પદાર્થોથી શાંત થતો નથી.

આમાં જે રૂધિરની અધિકતા થાય છે તે રૂધિર વાતરકતને ઉત્પન્ન કરનારા રૂધિરથી બુદ્ધ સમજવું. રૂધિર પણ ખીબ રૂધિરને દૂષિત કરે છે.

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરકતવું લક્ષણ.

અધિકપિત્તં તદાહ ।

પિત્તે વિદાહઃ સંમોહઃ સ્વેદો મૂર્ચ્છા મદસ્તૂપા । સ્પર્શાસહત્વં રુગ્દાહઃ શોથઃ પાકો મૃશોષ્ણતા ॥

પિત્તે અધિકે વિદાહઃ વિશેષેણ દાહઃ । વિદાહાદયશ્ર પાદયોરેવ બોદ્ધવ્યાઃ । યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

પિત્તામૃગમ્યામૃગદાહૌ ભવેતામત્યર્યોષ્ણૌ રક્તશોથૌ મૃદૂ ચ ।

પાદાવિતિ શેષઃ । સંમોહ આતુરસ્ય । સ્વેદઃ પાદયો મૂર્ચ્છા પાદયોઃ સમુચ્ચ્ચાયઃ । શોથ ઇતિ યાવત્ । નતુ મૂર્ચ્છા મોહઃ । સંમોહસ્યોક્તત્વાત્ ॥

વાતરકતમાં પિત્તની અધિકતા હોય તો અત્યંત ખળતરા થાય છે, રોગીને અત્યંત બેલાનપણું થાય છે; પસીનો આવે છે, સોબે થાય છે, મદ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, ઠાઠને સ્પર્શ ખમી શકતો નથી, વ્યથા થાય છે, શરીરમાં દાહ થાય છે, સોબે પાકે છે અને ખડુજ ઉપ્પણું થાય છે.

અત્યંત ખળતરા તથા ઠાઠના સ્પર્શનું નહિ ખમી શકાવું ઇત્યાદિક ધર્મો પગમાં થાય છે એમ સમજવું. કારણ કે “પિત્તથી અને રૂધિરથી બને પગ અત્યંત ખળતરાવાળા, અત્યંત ઉના, રાતા

સોબવાળા તથા કુણા થઈ જાય છે” એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે.

કફની અધિકતાવાળા, જે દોષની અધિકતાવાળા તથા ત્રણે દોષની અધિકતાવાળા વાતરકતવું

લક્ષણ.

અધિકકફમધિકકઠ્ઠિદોષમધિકત્રિદોષં ચ તદાહ ।

કફે સ્તૈમિત્યગુરુતામૃત્તિલિગ્ધત્વશીતતાઃ । કળ્હૂર્મન્દા ચ રુદ્ધન્દે સર્વલિઙ્ગં ચ મદ્ધરે ॥

કફે અધિકે સ્તૈમિત્યમ્ શરીરસ્યાર્દ્રર્ચમાવગુઠિતત્વમિવ । ગુરુતાદયઃ પાદયોરેવ । યત આહ સુશ્રુતઃ । ‘કળ્હૂર્મન્તાં શ્વેતશીતૌ સશોયૌ પીનૌ સ્તબ્ધૌ છેષ્મદુષ્ટે તુ રક્તે ।’ પાદાવિતિ શેષઃ । અધિકકઠ્ઠિદોષમ્ અધિકત્રિદોષં ચ તદાહ । દ્વન્દ્વે સર્વલિઙ્ગં ચ મદ્ધરે ત્રિદોષસંસર્ગે ॥

વાતરકતમાં કફની અધિકતા હોય તો શરીર બહુ આળા આમડાથી વીટાયું હોય એવું થઈ જાય છે, ભારેપણું થાય છે, જડતા થાય છે, સિનખપણું થાય છે, શીતપણું થાય છે, થોડી થોડી ચળ આવે છે અને વ્યથા થાય છે. જે દોષની અધિકતા હોયતો જે દોષનાં ચિન્હો થાય છે અને ત્રણે દોષની અધિકતા હોયતો ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો થાય છે.

ભારેપણું તથા જડતા વગેરે પગમાં થાય છે એમ સમજવું. કારણ કે “રૂધિર કફથી દૂષિત થયું હોય તો પગ ચળવાળા, ધોળા, ટાઠા, સોબવાળા, જડા તથા સ્તબ્ધ થઈ જાય છે” એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે.

પગ શિવાય બીજું પણ વાતરકતના
આરંભનું સ્થાન.

પદ્મચામન્યદપ્યક્ષમારમ્બ્ય
સ્થાનમાહ ।

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્દસ્તયો-
રપિ । આસ્તોર્વિપમિવ કુદ્દં તદેહમનુ-
સર્પતિ ॥

આસ્તોર્મૂપકસ્ય । આસ્તોર્વિપમિવેત્યનેન મ-
ન્દવિસર્પત્વં બોધિતમ્ । દેહમનુપસર્પતિ અપ્ર-
તિક્રિયારાગમ્ ॥

પગના મૂળથી માંડીને અને ઠાઈ
સમયે હાથના મૂળથી માંડીને પણ જેમ
બંધરનું એર ધીરે ધીરે દેહમાં ફેલાય છે
તેમ પ્રકુપિત થએલું તે વાતરકત ચિકિ-
ત્સાથી રહિત રહેનારાઓના શરીરમાં
ધીરે ધીરે ફેલાય છે.

વાતરકતના ઉપદ્રવો.

અથ વાતરકતસ્યોપદ્રવાનાહ ।

અસ્વમારોચકસ્વાસમાંસકોથ શિ-
રોગ્રહઃ । મૂર્છાં ચામંદદક્તૃષ્ણાજ્વર-
મોહપ્રવેપકાઃ ॥ દિક્ષાપાક્ષુલ્મવીસર્પપા-
કતાંદન્નમરુમાઃ । અક્ષુલીવક્તાસ્ફો-
ટદાહમર્મગ્રહાર્ણુદાઃ ॥

માંસકોથો માંસગલનમ્ । મૂર્છાંતદક્ષ-
સમુચ્છ્રાયઃ । અમન્દરુક્ પીઠાન્નાહુલ્યં પ્રવે-
પકઃ કમ્પઃ । પ્રવેપનં પ્રવેપઃ તતઃ સ્વાયંકઃ ॥

નિદ્રાનું નહીં આવવું, અરૂચિ, શ્વાસ,
માંસનું સડીસડીને ખસીપડવું, માથાનું
ઝલાવું, વાતરકતવાળા અંગમાં સોજો,
બહુ પીડા, પાંગળાપણું, દરદનું ફે-
લાવું, પાકવું, સોઇથી બોધાય જવી

વ્યથા, ભ્રમ, ગ્લાનિ, તરશ, મોહ, ધુ-
બલું, આંગળીઓનું વાંકાપણું, ફેડલા,
બળતરા, મર્મોનું ઝલાઈ જવું અને ગાંઠ
કરતાં પણ એક જાતની માંસની બા-
ચાઈ, એટલા વાતરકતના ઉપદ્રવો છે.

વાતરકતના અસાધ્યપણા વગેરેનું
વિવેચન.

અથાસાધ્યત્વાદિકમાહ ।

एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन चापि
तत् । अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्या-
न्निरुपद्रवम् ॥

મોહેનૈકેનેતિ વચનમસ્ત્રમાદિભિઃ સમત્તૈ-
રસાધ્યત્વં બોધયતિ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्वि-
दोषजम् । त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य
च स्युरुपद्रवाः ॥

નવં સંવત્સરાદર્ચાંચીનં તત્સાધ્યમ્ ॥

आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रसृतं च
यत् । उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षया-
दिभिः । वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं
संवत्सरोत्थितम् ॥

આજાનુપ્પ્રકાં જાનુપર્યન્તં યદ્રવતિ ત-
દમાધ્યં સ્યાત્ । સ્ફુટિતં યચ્ચ ત્વષ્ણાત્રે
શીતેનૈવ કિંચિદ્વિદીર્ણમ્ । પ્રભિન્નમ્ અ-
ધિકવિદીર્ણમ્ । પ્રસુતમ્ વહત્ ॥

વાતરકતમાં ઉપર દેહેલા સધળા ઉ-
પદ્રવો હોય અથવા તેઓમાનો એક
મોહજ હોય તોપણ એ વાતરકતને અ-
સાધ્ય સમજવું. એ ઉપદ્રવોમાં થોડા
ધણા ઉપદ્રવો હોય તો તે વાતરકતને
યાપ્ય સમજવું અને ઠાઈપણુ ઉપદ્રવ ન
હોય તો તે વાતરકતને સાધ્ય સમજવું.

न वातरक्त एक दोषवाहुं अने एक वर्षणी अंदरनुं होय तेने साध्य समनवुं, ये दोषवाहुं होय तेने असाध्य समनवुं अने त्र्युदोषवाहुं होय अथवा नगां सधगां उपद्रवो होय तेने असाध्य समनवुं.

न वातरक्त पगथी ते गोठणु पर्यंत झेलायुं होय तेने असाध्य समनवुं. न वातरक्तथी नम टाठथी त्वया कांठिके श्ठी नयछे तेम त्वया कांठिके श्ठी गध होय तेने असाध्य समनवुं. न वातरक्त अत्यंत श्ठी गयुं होय अथवा नलक्षय अने भांसक्षय वगेरे उपद्रवोथी संयुक्त थयुं होय तेने असाध्य समनवुं. न वातरक्तनी उत्पत्तिने एक वर्ष थध गयुं होय तेने याध्य समनवुं.

वातरक्तनी चिकित्सा.

अथ वातरक्तचिकित्सा ।

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् । अल्पालपं रक्षयेद्वायुं पथादोषं यथावलम् ॥

रक्षयेद् वायुं यथा वायुर्न वर्धते तथा रक्तं हरेदित्यर्थः ॥

उग्राद्वाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् । शृङ्गेणैवं चिमिचिमा कण्डू रुग्वेपनान्वितम् ॥ प्रच्छानेन शिराभिर्वा देशाद्देशान्तरं व्रजत् ॥

निर्हरेत्त्रिष्कामयेत् चिमिचिमा जुहत्रुराव इति लोके । प्रच्छानं पच्छा इति लोके व्रजदिति रक्तविशेषणम् ॥

अङ्गे म्लाने तु न स्नान्यं रक्षेद्वातोचरं च यत् । गम्भीरं श्वययुं स्तम्भं

कम्पवायुशिरामयान् ॥ ग्लानिपन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् । खजादीन् वातरोगांश्च मृत्युं चानवशेषितम् ॥ कुर्यात्समात् प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् । विरेच्यः स्नेहयित्वादीं स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ॥ रूसैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्द्रस्तिकर्म च । नहि वस्ति-समं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ वाद्यमालेपनाभ्यङ्गपरिपेकोपनाहनैः । विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ दिवा स्वमं ससन्तापं व्यायामं मेषुनं तथा । कटूणागुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लौ च वर्जयेत् ॥ पुराणा यवगोधूमा नीवाराः शालिपट्टिकाः । भोजनार्थं रसा-र्थं तु विष्किराः प्रतुदा हिताः ॥ आढक्यश्रणका मुद्गा मसूराः सकुलत्थकाः । यूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ मुनिपण्णकवेत्राग्रे काकमाची शतावरी । वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ घृतमांसरसैर्मृष्टं शाकसात्म्याय दापयेत् ॥

मुनिपण्णः चाङ्गेरीसदृशं चतुःपत्रशाकं सजले स्थले भवति । सुमुन इति लोके धवली चिल्मी इति क्वचित् ।

सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यङ्गनवस्तिभिः ॥ सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् । हितो गोधूमचूर्णैश्च छागक्षीरघृताहुतैः ॥ लेपस्तद्वत्तिला भृष्टाः पिष्टाः पयसि निर्दृताः । क्षीरपिष्टातसीलेपो वर्धमानफलेन वा ॥ उभे शताहे मधुकं बलां च पियालकं चापि कसेरुकं

च । घृतं विदारी च सितोपलां च कुर्या-
 त्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ रास्ता गुहूची मधुकं
 बले द्वे सजीवकं सर्पभकं पयश्च । घृतं च
 सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत्
 प्रदेहः ॥ वासागुहूचीचतुरङ्गुलानामे-
 रण्डतैलेन पिवेत्कपायम् । क्रमेण सर्वाङ्ग-
 जमप्यशेषं जयेदस्रवातभवं विकारम् ॥
 दशमूली शृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवा-
 रणम् । परिपेकोऽनिलभाये तद्वत्कोष्णे-
 न सर्पिषा ॥ पटौलकटुकाभीरुत्रिफला-
 मृतसाधितम् । काथं पीत्वा जयेज्जन्तुः
 सदाहं वातशोणितम् ॥ त्रिवृद्धिदारी
 क्षुरककाथो वातास्रनाशनः । अमृता
 कफवातघ्नी कफमेदोविशोपिणी ॥
 वातरक्तप्रशमनी कण्डूवीसर्पनाशिनी ।
 गुहूच्याः स्वरसं कलकं चूर्णं वा काथ-
 येव च ॥ प्रभूतकालमासेष्वमुच्यते वा
 तशोणितात् ॥ अमृतानागरधान्यककर्ष-
 त्रितयेन पाचनं सिद्धम् । जयति सरक्तं
 वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥ वत्सादन्यु-
 द्भवः काथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।
 समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रणाशयेत् ॥
 तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या जग्ध्वा
 पिवेच्छिन्नरुहाकपायम् । तद्वातरक्तं श-
 मयत्युदीर्णमाजानुभिन्नच्युतमप्यवश्य-
 म् ॥ गुग्गुल्वमृतवल्लीभिर्द्राक्षा मुद्गरसेन
 वा ॥ त्रिफलाया रसैर्युक्ता गुटिकाः
 कोलसंपिताः । भक्षयेन्मधुनालोड्य शृशु
 कुर्वन्ति यत् फलम् ॥ पादस्फोटं महा-
 घोरं स्फुटत्सर्वाङ्गसंचयम् । तत् सर्व
 नाशयत्याशु वातं चैव सशोणितम् ॥

इति गुग्गुलुगुटिका ।

माहिषं नवनीतं तु वलिना परिमि-
 श्रितम् । गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण
 लवणेन च ॥ सदैकत्र समालोड्य वह्निना
 भावयेच्छनैः । गात्रमुद्धर्तयेत्तेन देहस्फु-
 टनशान्तये ॥ घृतेन वातं सगुडाविब-
 न्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफं च ।
 वातास्रगुग्गं रुबुतैलमिश्रा शुण्ड्यामवातं
 शमयेद्गुहूची ॥ सिंहास्यपञ्चमूली
 छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरकाथः । एरण्डतैल-
 रामठसंभवचूर्णान्वितः पीतः ॥ प्रशम-
 यति वातरक्तं तथा मवातं कटीशूलम् ।
 मूत्रपुरीषविबन्धं अध्मविकारं सुदुर्वा-
 रम् ॥ गन्धर्वहस्तवृषगोक्षुरकामृतानां
 मूलं बलेक्षुरकयोश्च पचेत्तु धीमान् । वा-
 तास्रगाथु विनिहन्ति चिरप्रफुडं आ-
 जानुगं स्फुटितमूर्ध्वगतं तु तीव्रम् ॥ क-
 फपित्तप्रशमनं कण्डूवीसर्पनाशनम् ।
 वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुहृघृतं स्मृतम् ॥
 पिप्पली वर्धमानं वा सेर्व्यं पथ्या गुडेन
 वा । कोकिलाक्षामृताकाथे पिवेत् कृष्णां
 यथाबलम् ॥ पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मु-
 च्यते वातशोणितात् ॥ मधुकाद्विशुणं
 तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ॥ तद्यथासि-
 वलं पेयं वातरक्तरुजापहम् । अगस्ति-
 पुष्पचूर्णेन माहिषं जनयेद्वाधि ॥ तदुत्थ-
 नवनीतेन देहजं स्फुटनं जयेत् । त्रिफ-
 लानिम्बमाक्षिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ॥
 वत्सादनी दारुनिशाकपायो नवकार्षि-
 कः । वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तम-
 ण्डलम् ॥ कण्डू कपालिका कुष्ठं पाना-

देवापकर्षति । पथरक्तिकमापेण कपा-
 यो नवकार्षिकः ॥ किंचैवं साधिते का-
 थे योग्या मात्रा प्रदीयते । कर्पादां तु
 पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम् ॥
 ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ।
 चतुर्गुणमतथोर्ध्वं यावत् प्रस्थादिकं भ-
 वेत् ॥ विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सैकैः सच-
 स्तिभिः । लेपनं शाल्मलीकल्कमवि-
 क्षीरेण संयुतम् ॥ रक्तोचरे क्षीरघृतम-
 धुकोक्षीरवारिभिः । सेचनं चात्र कर्त-
 व्यमविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ॥ सहस्रशत-
 धौतेन घृतेन रुधिरोचरे । लेपनं सुषु-
 शितेन घृतसर्जरसेन वा ॥ शीर्तनिर्वा-
 पणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् । सरागे
 सरुजे दाहे रक्तं विश्राव्य लेपयेत् ।
 तिलाः पियालं मधुकं विसमूलश्च वेत-
 [॥ सघृतं पयसा पिष्टं मलेपो दाह-
 अनुत् । पित्तोचरे तु काशमर्यद्राक्षा-
 ऋधचन्दनैः ॥ मधुकक्षीरकाकोली-
 तैः काथं सुशीतलम् । शर्करामधु-
 युक्तं वातरक्ते पिवेन्नरः ॥ धारोष्णं मू-
 र्युक्तं क्षीरं दोषानुलोमनम् । पिवेद्द्वै-
 त्रेवृच्चूर्णं पित्तरक्ताट्टतानिले ॥ क्षी-
 ररुण्डतैलं वा प्रयोगेण पिवेन्नरः ।
 दूदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षीरोदनाश-
 ॥ पटोलं त्रिफला भीरुगुडूची कटु-
 हिणी । काथः पित्ताधिके शस्तः
 करामधुसंयुतः ॥ तिक्तस्य सर्पिषः
 नं बहुशश्च विरेचनम् । वमनं मृदुना-
 र्थं स्नेहपानं विलङ्घनम् ॥ कोष्णाः
 काथं शस्यन्ते वातरक्ते कफोचरे । त-

लयूत्रमुराशुक्तः परिपेकाः सदा हिताः ।
 गौरसर्पपकल्केन प्रदेहो वा रुजापहः ॥
 शिशुः सवरुणः कल्को धान्याम्लेना-
 निलार्तिजिष्ठेपात् । भवति न वेति
 विकल्पो न विधेयः सिद्धयोगेऽस्मिन् ॥
 कल्कः श्लेष्मोचरे लेपो वाजिगन्धाति-
 लोद्भवः । लेपः सर्पपनिम्बार्कहिंसा-
 क्षारतिलैर्हितः ॥ श्रेष्ठः सक्तुघृतक्षारक-
 पित्यलग्निभरेव च । मसूरशिप्रोस्तद्री-
 जं हितं धान्याम्लसंयुतम् । मुहूर्ताष्टित्त-
 मम्लैश्च सिधेद्वातकफोचरे ॥ मुस्तामल-
 कनिशाभिः कथितं तौष्यं समाक्षिकं
 पेयम् । जयति सदागतिरक्तं सकफं वा
 सततयोगेन ॥ हरिद्रामृतकफार्थं मधुना
 मधुरीकृतम् । पिवेद्वा त्रिफलाकार्थं
 वातरक्ते कफाधिके ॥ हरीतकीं वा तक्ने-
 ण पाययेद्दुदकेन वा । गृहधूमो वचा
 कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ॥ मलेपः शू-
 लनुद्वातरक्ते वातकफोचरे । अमृता
 कटुका यष्टी शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ॥
 गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणि-
 तम् । धात्रीहरिद्रामुस्तानां कपायं
 वा समाक्षिकम् ॥ लाङ्गल्यास्त्वमृतातुल्यं
 कन्दमुदृत्य यन्नतः । योजयेत् त्रिफला-
 लीहरजस्त्रिकटुकैः समैः ॥ शुग्गुल्वमृत-
 वल्लीभिर्द्रोसाशुन्नरसेन वा । त्रिफलाया
 रसयुक्ता गुटिकाः कोलसंमिताः ॥
 भक्षयन्मधुनालाब्धं शृणु कुर्वन्ति यत्
 फलम् । पादस्फुटितं दुर्भ्रमं जानुमांसं च
 यद्भवेत् ॥ यद्य देहोद्गतं रक्तं यच्चासा-
 ध्यं प्रकीर्तितम् । ग्रन्थेता भक्षमाणस्य
 प्रवलं वातशोणितम् ॥

लाङ्गेलीगुटिका ॥

बलामतिवर्ली मेदामात्मगुप्तां शताव-
रीम् ॥ काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्नां
मृद्धीं च पेपयेत् । घृतं चतुर्गुणे क्षीरे तैः
सिद्धं वातरक्तनुत् । हृत्पाण्डुरोगवीसर्प-
कामलादाहनाशनम् ॥

इति बलाघृतम् ॥

बला स्थिरा नागबला गुडूची श-
तावरी कल्ककपायसिद्धम् । तैल वि-
दध्यादनुवासनेषु तद्वातरक्तं शमयत्यु-
दीर्णम् ॥

अपरपिण्डतैलम् ।

त्रायन्तिका चागलकी द्विकाकोली
शतावरी । कसेरुकाकपायेण कल्कैरे-
भिः पचेद्भृतम् ॥ उभे परूपके द्राक्षा
काश्मर्यसमुद्रमान् । पृथग्विदार्याः
स्वरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ एतदा-
योजितं सर्पिः पारूपकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे विसर्पे पैत्तिके
ज्वरे ॥

पारूपकं घृतम् ।

शतावरी कल्कगर्भं रसे तस्याथचतुर्गु-
णे । क्षीरं तुल्यं घृतं सिद्धं वातशोणि-
तनाशनम् ॥

इति शतावरीघृतम् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिकाजीवकैः
सर्पैः । सिद्धं ऋषभकं सर्पिः सक्षीरं
वातरक्तनुत् ॥

अत्र क्षीरं चतुर्गुणम् । इति ऋषभघृतम् ।

गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं

शृतम् । इन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं ज-
यति दुस्तरम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतायाः कपायेण कल्केन च म-
हौषधात् । मृद्भिना घृतं सिद्धं वातर-
क्तहरं परम् ॥ आमवाताह्यवातादीन्
कृमिकुष्ठप्रणानपि । अर्शांसि गुल्मांश्च
तथा नाशयेदाशु योजितम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतास्वरसविषकं सर्पिस्तत् कल्क-
साधितं पीतम् । अपहरति वातरक्त-
मुत्तानं चावगाढं च ॥

इति गुडूचीघृतम् ॥

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेवशेषित-
म् । घृतप्रस्थं विषक्तव्यं कल्कादष्टौ पलानि
च ॥ चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्ठ-
नाशनम् । कामलापाण्डुरोगघ्नं प्रीहका-
सज्वरापहम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृता मधुकद्राक्षा त्रिफला नागरं
बला । वासारग्वधवृश्चीव देवदारु त्रि-
कण्टकम् ॥ कटुका रोहिणी कृष्णा का-
श्मर्यस्य फलानि च । रास्नाक्षुरकग-
न्धर्ववृद्धदारुघनोत्पलैः ॥ कल्कैरेभिः
सर्पैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
धात्रीरसः समो देयो वारि त्रिगुणसंयु-
तः ॥ सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय भोज्ये
पाने च शस्यते । बहुद्रोषोत्थिते वाते
रक्तेन सह मूर्च्छिते ॥ उत्ताने चापि ग-
म्भीरे त्रिकजह्वोरुजानुके । क्रोडुशीपं
महाशूले आमवाते सुदारुणे ॥ दाहरो-

गोपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तरां । भूत्र-
कृच्छ्रमुदावर्तं प्रमेहं विपमश्वरान् ॥
एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तक-
फोत्थितान् । सर्वकालोपयोगेन वर्णा-
युर्वलवर्धनम् । अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं
घृतमेतदनुत्तमम् ॥

इति अमृताद्यं घृतम् ।

गुडूची स्वरसे सर्पिर्जीवनीयैश्च सा-
धितम् । कल्काचतुर्गुणैः क्षीरैः सिद्धं
धाप्यस्रवातनुत् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतायाः शतं प्रास्य जलद्रोणे विपा-
चयेत् । चतुर्भागावशिष्टं तु घृतप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥ क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्म-
तिमान् भिषक् । कल्कं चात्र प्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः ॥ काकोली क्षीरकाको-
ली जीवकर्पभकौ च यत् । शतावरीं पय-
स्यां च मधुकं नीलगुत्पलम् ॥ अश्वक-
न्दस्य मूलानि स्थिरां च कटुरोहिणी-
म् । ऋद्धिं वृद्धिं तथा मेदे श्वदंष्ट्रां बृह-
तीद्वयम् ॥ गुडूचीं पिप्पलीं रास्नां
वासकं चापि संहरेत् । तदेकस्थं समै-
र्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ पानाभ्य-
ञ्जननस्येषु परिपेके च दापयेत् । वात-
रक्तं सशोपाढ्यं सदाहं श्रोतुशीर्षकम् ॥
खञ्जोरुस्तम्भवातं च वातरक्तं सुदारुण-
म् । बहूदितं वातरुच्छं शृध्रसीं वातक-
ण्टकम् ॥ नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्तरि-
यचो यथा ॥

इति महागुडूचीघृतम् ॥

काथेन शतपुष्पायाः कुष्ठस्य मधुक-

स्य च । एकैकं साधयंतैलं वातरक्तह-
जापहम् ॥

इति शताह्लादितैलम् ॥

सारिवारिष्टकृष्णाण्डपोतकीभस्मजा-
म्बुना । गुडूचीगव्यदुग्धाभ्यां कर्म-
रङ्गरसेन च ॥ विपचेत्तिलजं तैलं दलै-
तानि भिषग्वरः । काकोल्यौ जीवकं
मेदे शताह्ला क्षीरिणीयुतैः ॥ जिह्नी मि-
क्ष्या मृतानन्ता सार्जसैन्यवचन्दनैः ।
हन्याद्वातास्रजं घोरं स्फुटितं गलितं त-
था ॥ चर्मदलाल्यं पामादींस्त्वग्दोषं च
विपादिकाम् । कुष्ठान्यर्शांसि वीसर्पं व्र-
णशोथं भगन्दरम् ॥ न सोऽस्ति वात-
रक्तस्य विकारो योऽभिर्वाधिनः । यत्र
हन्यात् प्रसह्यैतत्पिण्डतैलं महत् स्मृतम् ॥

इति महापिण्डतैलम् ॥

सारिवासर्जमक्षिप्रायष्टीसिक्थैः प-
योन्वितैः । तैलं पक्वं प्रयोक्तव्यं पिण्डा-
ख्यं वातशोणिते ॥

पिण्डतैलम् ॥

सारिवासर्जयष्ट्याहमधुसिक्थैः प-
योन्वितैः । सिद्धमेरण्डजं तैलं वातरक्त-
रुजापहम् ॥ अप्रूतमथितस्यास्य पिण्ड-
तैलस्य योगतः ॥

इति पिण्डतैलम् ॥

पद्मकेशरयष्ट्याहफेनिलापद्मकोत्पलैः ।
पृथक् पद्मपलैर्दत्तैर्बलाकिंशुकचन्दनैः ॥
जले शृते पचेत् तैलं प्रस्थं सौवीरसं-
मितम् । लोध्रकाकोलिकोशीरजीवक-
र्पभकेशरैः ॥ मद्यन्तिलतापत्रपद्मके-
शरपद्मकैः । प्रपौण्डरीककालीयमेदमां-

सीमियङ्गुभिः ॥ कुङ्कुमैर्द्विगुणैः कर्पूरै-
भिः अष्टायाः पलेन च । महापद्ममिदं तैलं
वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥

इति महापद्मकं तैलम् ॥

पद्मकोशीरयथाहरजनीकाथसाधि-
तम् । स्यात्पिष्टैः सर्जमाञ्जिष्ठावीराका-
कोलिचन्दनैः ॥ खुट्टाकपद्मकमिदं तैलं
वातासृगपित्तनुत् ॥

इति खुट्टाकपद्मकतैलम् ॥

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुड्ढ्याः पाद-
शेषितम् ॥ क्षीरद्रोणं तु ताभ्यां च पचे-
त् तैलाढकं शनैः । कल्कैर्मधुकमाञ्जिष्ठा-
जीवनीयगणोरिथतैः ॥ कुष्ठैलागुरुमृद्धी-
कामांसी व्याघ्रनखं नखी । हरेणुश्रा-
वणी व्योपशताद्वा शृङ्गिसारिवे ॥ ल-
क्ष्मणा गुरुविक्रान्ता स्थिरा तामलकी
तथा । नतकेशरहीवेरं पद्मकोत्पलचन्द-
नम् । सिद्धं कर्पूरसमैर्भागैः पानाम्यङ्गा-
नुवासनैः ॥ सेव्यं वातासृजान् हन्ति
स्रोतोधात्वन्तराश्रितान् । धन्यं पुंसवनं
स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ॥ खेदकण्डू-
रुजायामशिरःकम्पामयार्दितान् । ह-
न्याद् वणकृतान् दोषान् गुड्ढीतैल-
मुत्तमम् ॥

इति गुड्ढीतैलम् ।

गुड्ढी मधुकं इस्वपद्ममूलं पुनर्न-
वा । रास्त्रापेरण्डमूलं च जीवनीयानि-
लाभतः ॥ पलानां शतिकैर्भोगैर्वला प-
श्चशतं भवेत् । कोलं विल्वं यवान्पापा-
न् कुलत्थांश्चाढकोन्मितान् ॥ काश्मर्या-
णां च शुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसः ।

साधयेज्ज्वरं पूतं चतुर्द्रोणं च शेषयेत् ॥
तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पद्मगुणं पयः ।
पिष्ट्वा त्रिपलिकं चैव चन्दनोशीरकेश-
रम् ॥ पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुय-
ष्टिका । मञ्जिष्ठार्थवल् चैव तत्सिद्धं सर्व-
योगिकम् ॥ वातरक्ते क्षते क्षीणे भारा-
त्तं क्षीणरेतसि । वेपिना क्षिप्तभ्रान्तं
सर्वकाङ्गजरोगिणाम् ॥ योनिदोषमप-
स्मारमुन्मादं विषमज्वरम् । हन्यात्पुंस-
वनं चैव तैलाद्रयममृताह्वयम् ॥

इति अमृताह्वयतैलम् ।

मृणालोत्पलशालूकसारिवोदीच्य-
केशरैः । चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मवीजक-
सेरुकैः ॥ पटोलकटुकानन्तागुन्द्रापर्पट-
वासकैः । पिष्ट्वा तैलं घृतं पकं तृणमूलरसेन
च । क्षीरद्विगुणसंयुक्तं वस्तिकर्मसु यो-
जितम् ॥ नस्याभ्यञ्जनपानैर्वा हन्यात्
पित्तमदानिदम् ।

इति मृणालाद्यो मिश्रकः ।

कनकशिखरिमानक्षारसंसिद्धतोये
कुमुदमलवणयुक्ते सर्जनीयासपूर्णे । विधि-
कृततिलतैलं कल्कयुक्तं निहन्ति प्रचुर-
तरमिदानीमिन्द्रलुप्तसासवातम् ॥

धत्तूराद्यं तैलम् ।

शुद्धां पचेन्नागवलां तुलां तु जलार्पणे
पादकपायसिद्धम् । विस्राव्य तैलाढक-
मत्र देयमजापयस्तैलविमिश्रितं तु ॥ नतं
सयाष्टिं मधुकं च कल्कं दत्त्वा पृथक् पश्च
पलं विषकम् । तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं
वस्तिमदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ दशाह-

योगेन करोत्यरोगं पीतं च तैलोत्तमम-
श्विनोक्तम् ॥

इति नागबलातैलम् ।

जीवकर्पभकं कोला ऋष्यप्रोक्ता श-
तावरी । मधुकं मधुपर्णी च काकोली-
द्वयमेव च ॥ मुद्गमापाख्यपर्णी च दश-
मूलं पुनर्नवा । बलामृता विदारी च
साश्वगन्धाश्मभेदकौ ॥ कुर्यात् कल्कं
कपायं च ताभ्यां तैलं घृतं पचेत् । ला-
भतश्च वसा मज्जा मांसं प्रतुदविष्कि-
रात् ॥ चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वा-
तशोणितम् । सर्वदेहाश्रितान् हन्ति
व्याधीन् घोरांश्च वातजान् ॥

इति जीवकाद्यो मिश्रकः ।

बलाकपायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतु-
र्गुणम् । शतपाकं भवेदेतद्वातासृग्वात-
पित्तनुत् ॥ धन्यं पुंसवनं चैव नराणां
शुक्रवर्धनम् । रेतोयोनिविकारघ्नमेत-
द्वातविकारनुत् ॥

इति बलातैलं शतपाकम् ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कपाये पादशे-
पिते । तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः
पलोन्मितैः शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागु-
रुचन्दनैः । स्थिराहंसपदीमांसीद्विभे-
दामधुपर्णाभिः ॥ काकोलीक्षीरका-
कोलीतामलक्यृद्धिपत्रकैः । जीवकर्पभ-
जीवन्तीत्वक्पत्रनखबालकैः ॥ प्रपौ-
ण्डरीकमज्जिष्ठासारिवेन्दुवितुबकैः । वा-
तासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ।

इति मधुकाद्यं तैलम् ।

मधुयष्ट्या पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गु-

णे । क्षीरे साध्यं शतं वारान् तदेव म-
धुकान्वितम् ॥ सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद्
वातासृग्वातकासनुत् । धन्यं पुंसवनं
चैव कामला दाहनाशनम् ॥

इति मधुकर्तैलं शतपाकम् ।

बलाकपायकल्काभ्यां तैलं क्षीरस-
मं पचेत् । सहस्रसंख्यपाकं तत् वाता-
सृग्वातरक्तनुत् ॥ रसायनमिदं श्रेष्ठं-
मिन्द्रियाणां प्रसादनम् । जीवनं बृहणं
स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥

बलातैलम् । सहस्रेयत्तया पाकः सहस्र-
पाकः ।

पुनर्नवा मूलशतं विशुद्धं रुचुकमू-
लं च तथा प्रयोज्य । दत्त्वा पलं पौडश-
कं च शुण्ठ्याः सकुट्य सम्यग्विपचेद् घटे-
ऽपाम् ॥ पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य
तेनाष्टशेपेण पुनः पचेत् । एरण्डतैलं
कुडवं च दद्याद्दत्त्वा तृष्टचूर्णपलानि पञ्च ॥
निकुम्भचूर्णस्य पलं गुहूच्याः पलद्वयं
चार्धपलं पलंप्रति । फलत्रययूपणचि-
त्रकाणि सिन्धुत्थभञ्जातविडङ्गकानि ॥
कर्पं तथा माक्षिकधातुचूर्णं पुनर्नवा-
याः पलमेव चूर्णम् । चूर्णानि दत्त्वा ह्य-
वतार्य शीते खादेन्नरः कर्पसमप्रमाणम् ॥
वातासृजं वृद्धिगदांश्च सप्त जयत्यवश्यं
सद्यः शृङ्गसां च । जह्वोरुपृष्ठत्रिकवस्ति-
जं च तथामवातं प्रवलं च हन्ति ॥

इति पुनर्नवागुगुलुः ॥

यावशुकसुरदारुसैन्धवं मुस्तकञ्जुटि-
वचायवानिकाः । ज्योपदीप्यकनिशा-
फलत्रिकं जीरकद्वयविडङ्गचित्रकम् ॥

कार्पिकं सुमष्टुणं सुयोजितं संयुतं पुरप-
लैश्च पञ्चभिः । शर्करां पुरसमां सुपेपये-
त्तप्तसर्पिपि विनिक्षिपेत्ततः ॥ वातरक्त-
मुदरं भगन्दरं ग्रीहयक्ष्मविपमज्वरं
गरम् । श्वित्रकुष्ठमखिलघ्नानानयं चि-
त्तविभ्रमगदांश्च दारुणान् । गृध्रसीं च
गुदजाग्निमन्दां हन्ति कोष्ठजनितं म-
हागदम् ॥ वज्रमिन्द्रकरतो यथा च्युतं
प्रौढशैलकुलमुत्तमं द्रुतम् । अन्नपान-
परिहारवर्जितं सर्वकालसुखदन्निरत्य-
यम् ॥ सेव्यमानमिदमश्विनिर्मितं गुग्गु-
लोहिं वटिका रसायनम् । चत्वारो मा-
पका हीने मध्यमेऽष्टौ च मापकाः ।
श्रेष्ठा द्वादशकाः प्रोक्ताः कोष्ठं विज्ञाय
दापयेत् ॥ संसनत्वात् गुरुत्वाद्वा गुग्गु-
लोः करणक्रमः ।

इति शर्करासमगुग्गुलु ।

प्रस्थमेकं गुड्याश्च अर्धप्रस्थं च गु-
ग्गुलोः ॥ प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं
विनिर्दिशेत् ॥ सर्वमेकत्र संकुट्य काथ-
येदुल्वणेऽम्भसि ॥ पादशेषं परिस्नाव्य
कपायं ग्राहयेद्विपक्वम् । पुनः पचेत् क-
पायं तु यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥ दन्ती-
व्योपविडङ्गानि गुड्डीत्रिफलाखचः ॥
ततश्चार्धपलं चूर्णं गृह्णीयाच्च प्रति प्रति ।
कर्पं तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्णं प्रक्षिपे-
त् बुधः ॥ ततश्चाग्निबलं मत्वा स्वादेत्
कर्पप्रमाणतः । वातरक्तं तथा कुष्ठं गुद-
जान्यग्निसादनम् ॥ दुष्टव्रणं प्रमेहांश्च
आमवातं भगन्दरम् । नाड्याढ्यवा-

तं श्वयथुं सर्वानेतान् व्यपोहति ॥
इति अमृतागुग्गुलुः ॥

त्रिप्रस्थममृतायाश्च प्रस्थमेकं तु गु-
ग्गुलोः । प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभू-
प्रस्थमेव च । सर्वमेकत्र संकुट्य साधये-
दुल्वणेऽम्भसि ॥ पुनः पचेत् पादशेषं
यावत् सान्द्रत्वमागतम् । दन्ती चित्रक-
मूलानां कणा विश्वफलत्रिकम् ॥ गु-
ड्डीचीत्सुकं विडङ्गानां प्रत्येकार्धं पलं मत-
म् । त्रिवृता कर्पमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्ण-
येत् ॥ सिद्धे उष्णे क्षिपेत्तत्र अमृता
गुग्गुलुं परम् । अतो यथाबलं स्वादे-
दम्लपिप्ती विशेषतः ॥ वातरक्तं तथा
कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् । दुष्टव्रणं प्रमे-
हांश्च आमवातं भगन्दरम् ॥ नाड्याढ्य-
वातं श्वयथुं हन्यात् सर्वाभयांस्तथा ।
अश्विभ्यां निर्मितश्चायममृताख्यो हि
गुग्गुलुः ॥

इति अमृतागुग्गुलु ।

स्निग्धः काश्चनसङ्काशः पक्वजम्बू-
फलोपमः । नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः
सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥ शुष्को दुर्ग-
न्धिकश्चैव वर्षान्यत्वमुपागतः । पुराणः
स तु विज्ञेयो न स देयस्तु रोगिणे ॥
इति गुग्गुलोर्नवपुराणत्वस्य लक्षणम् ।

कृमिरिपुद्गहनव्योपत्रिफलामरदारु-
चव्यभूनिम्बाः । मागधिमूलं सुस्तं शटी
वचा धातुमाक्षिकं चैव ॥ लवणक्षारनि-
शायुककुस्तुम्बुरुगजकणाः सहातिवि-
पाः । कर्पाशिकान्येव समानि कुर्यात्
पलायकश्चाश्मजत्तु मदद्यात् ॥ निःपत्र

शुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लोह-
रजस्तथैव । सिताचतुष्कं पलमत्र वा
स्यात् निकुम्भकुम्भत्रिमुगन्धियुक्तम् ॥
पृथक्पलं चूर्णमथावपेच चन्द्रप्रभेयं
गुटिका विधेया । ज्वरातिसारग्रहणी-
विकारांश्चाशीसि निर्नाशयते पडेव ॥ भ-
गन्दरान् कामलपाण्डुरोगान् निर्निष्टवद्देः
कुरुते च दीप्तिम् । हन्त्यामयान् पित्तक-
फानिलोत्थान् नाडीगते मर्मगते व्रणे
च । क्षतक्षये गृध्रासियक्ष्मरोगे मेहे गजा-
ख्ये प्रवले प्रयोज्या ॥ शुक्रक्षये चाग्नि-
मूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादं प्राप्ता गुटी
चन्द्रमसा प्रशस्ता ॥ न पानभोज्ये प-
रिहारवादो न शीतवातातपमैथुनेषु ।
भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपा-
नाप्यथ मस्तुपाना ॥ अजारसो जाङ्गल-
जो रसो वा पयोऽथ वा शीतजलानुपा-
नम् । शुक्रदोषानिहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चापि
विंशतिम् ॥ वलीपलितनिर्मुक्तो दृद्धो-
ऽपि तरुणायते । गिरिजतुगुग्गुल्लोहा-
न्येकीकृत्याथ भावयेद् बहुशः ॥ कार्यै-
स्तद्वाधिहरैस्तदनु च चूर्णीकृतं मिलि-
तम् ॥

इति चन्द्रप्रभागुटिका ॥

वरमहिपलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गु-
ग्गुलोः प्रस्थम् । प्रक्षिप्य तोयराशौ
त्रिफलां च यथोक्तपरिमाणम् ॥ द्वात्रिं-
शत्च्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन ।
विपचेत्तदप्रमत्तो दर्च्या संघर्षयन्मुहुर्वाव-
त् ॥ अर्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य संप-

कात् । अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि संसा-
धयेदयःपात्रे ॥ सान्द्रीभूते तस्मिन्नव-
तार्य हिमोपलस्पर्शं । त्रिफलाचूर्णार्ध-
पलं त्रिकटोश्चूर्णं पडक्षपरिमाणम् ॥
कृमिरिपुचूर्णार्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृ-
हन्त्योः । पलमेकं तु गुडूच्या दत्त्वा सं-
चूर्ण्य यत्नेन ॥ उपयुज्य चानुपानं घृषं
क्षीरं मुगन्धि सलिलं च । इच्छाहार-
विहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालभिदम् ।
तनुरोधि वातशोणितमेकद्वित्र्युल्वणं चि-
रोत्यमपि । भद्रसुतपरिशुष्कं दीर्णं चा-
जानु यथापि ॥ व्रणकासकुष्ठगुल्म-
श्वयथुद्गरपाण्डुमेहांश्च । मन्दाग्निं च
विवन्धं प्रमेहपिडकांश्च नाशयत्याशु ॥
सततं निपेच्यमाणः कालवशाद्दन्ति स-
र्वगदान् । अभिभूय जरादोषं करोति
कैशोरिकं रूपम् ॥ प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो
जलश्चाढकमाढकम् । गुडवद् गुग्गुलोः
पाकः सन्धेयस्तु विशेषतः ॥

इति कैशोरिकगुग्गुलुः ॥

त्रिफलातिविपादारुदावीमुस्तापरु-
पकैः । खदिराशननक्ताहगुडूचीनृपपा-
दपैः ॥ भूनिम्बनिम्बकटुका कलिङ्गकु-
लकैः समैः । कार्यं कृत्वा ततः पूतं शृ-
तमष्टगुणेऽम्भसि ॥ गुडूच्यास्तत्र सुकृतं
चूर्णमर्धे तु वारिणि । क्षिप्त्वा सुनूतने भाण्डे
वासयेद्रजनीगतम् ॥ सोमोपेतेन पूतेन
कौशिकं परिभावयेत् । पद्मगुणेन तु सप्ताहं
शिलाजतुसमन्वितम् ॥ शुक्तस्य तु प-
लान्यष्टौ समावाप्य विचक्षणः । ताप्य-
चूर्णं पलार्धकं द्वे पले मधुसर्पिपोः ॥ ए-

कीकृत्य समं सर्वं लिङ्गात्त्रिकलाभ्यु-
ना । तनुना मुद्गपूषण जाङ्गलानां रसेन
वा ॥ जीर्णे जीर्णे च श्रुतीत पुराणं
शालिपट्टिकम् ॥ यथारोगं यथा-
सात्म्यं रसैर्पूषेथ संस्कृतैः । त्रिसप्ताह-
प्रयोगेण वातरक्तं मुदारुणम् ॥ निहन्ति
वीर्यतः क्षिप्रं कुष्ठरोगान् व्रणानपि ।
छिन्नं-भिन्नञ्च सन्धत्ते त्रिफलाखयो हि
गुग्गुलुः ॥

इति त्रिफलागुग्गुलुः ॥

पलत्रयं कपायस्य त्रिफलायाः सूचू-
णितम् । सौगन्धिकं पलत्रयं कौशिकस्य
पलत्रयम् ॥ कुडयं चित्रतलस्य सर्वमा-
दाय यत्नतः । पाचयेत्पाकविद्वद्यः पात्रे
लोहमये दृढे ॥ हन्ति वातं तथा पित्तं
श्लोष्माणं खलपङ्कताम् । श्वासं मुदुर्ज-
यं हन्ति काशं पथविधं तथा ॥ कुष्ठानि
वातरक्तं च गुल्मं शूलोदराणि च ।
आमवातं जयत्येतदपि वैद्यविवाजितम् ॥
सर्वदास्योपयोगेन जरापलितनाशनम् ।
सर्पिस्तैलरसोपेतमश्रीयाञ्छालिपट्टिक-
म् ॥ सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणद-
र्पहा । वद्वेदीसिकरः पुंसाम्भापितो
दण्डपाणिना ॥

इति सिंहनादगुग्गुलुः ॥

अष्टौ पलान्यत्र पलं कपायाः प्रस्थौ
पृथक् शुद्धफलत्रयस्य । दत्त्वा पचेत् द्रो-
णगुणे जलस्य पादावशेषं पुनरेव वैद्यः ॥
दन्तीत्रिवृष्युपणवारुणीनां विडङ्गमुस्ता-
त्रिफलामृतानाम् । कन्दोग्रगन्धालुकमा-
नकानां सगन्धकानां च सपारदानाम् ॥

पलाद्दमानममितं सचूर्णं दद्याद्विपके
पुनरेव तत्र ॥ फलानि संचूर्ण्य च का-
नकानि सहस्रमंल्याकलितानि पश्चात् ।
स्वादेद्धि मापद्वितयं प्रतप्तं तोयादिकं
देयमतोऽनुपाने । आमानिलं सन्धिगतं
सशूलं शिरोगतं जानुकटीस्थितञ्च ॥
अशौंऽतिवृत्तिं विपमज्वरार्तिं प्रमेहकुष्ठानि
भगन्दरं च । हन्यान्नराणामिति सिंहना-
दो मेदोमरुतश्लेष्मगदान् पुरोऽयम् ॥
दाहोत्पन्तप्रवृत्तिर्वा विकारोऽन्योपि चे-
द्गुः ॥ तत्कृतस्तु तदा तत्र तत्रभक्तं हितं
भवेत् । उर्द्वर्चनं शीतजलस्नानं च शयनं
तथा ॥ विरेकातिशयं कुर्यात् सिंहना-
दो यतः सुधीः । ज्ञात्वा बलं शरीरे तु
दद्यादेवं नवा भिषक् ॥ तोयारनालगो-
क्षीरैः क्रमात् पकं विशुध्यति । फलं क-
नकसंज्ञं तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥

इति द्वितीयः सिंहनादगुग्गुलुः ।

पिचितां गुग्गुलोर्माणीं कटुतैले पला-
ट्टके । प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं सार्द्धद्रोणे
जले पचेत् ॥ पादशेषं सुपूतं च पुनरभाव-
धिथयेत् । त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गाम-
लकानि च ॥ गुडच्यमितिद्वन्तीव-
चामूरणमानकम् । कस्तूरीरसमृतांशं
प्रत्येकं शुकुतिसम्मितम् ॥ सहस्रं कानक-
फलं सिद्धे संचूर्ण्य निःक्षिपेत् । ततो
मापद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम् ॥
अग्निं च कुरुते शीघ्रं वडवानलसन्निभम् ।
धातुवृद्धिं त्रयोवृद्धिं बलं सुविपुलं तथा ॥
आमवातं शिरोवातं ग्रन्थिवातं भगन्द-
रम् । जानुजङ्घाश्रितं वातं सकटीग्रहवेदन-

મ્નાઅશ્મરી મૂત્રકૃચ્છ્રે ચ મન્ને ચ તિમિરોદરે
અમ્લપિત્તં તથા કુપ્તં પ્રમેહં ગુદનિર્ગમમ્ ॥
કાસં પન્નવિષં શ્વાસં ક્ષયં ચ વિપમજ્વ-
રમ્ । પ્લીહાનં શ્લીપદં ગુલ્માન્ પાણ્ડુરોમં
સકામલમ્ ॥ શોથાન્નટ્વદ્વિશૂલાનિ ગુ-
દજાનિ વિનાશયેત્ । મેદઃકફામસજ્ઞા-
નરોગવારણદર્પહા ॥ સિંહનાદ ઇતિ
રૂયાતો યોગોડયમમૃતોપમઃ । મિપગ્નિ-
વર્જિતે રોગે ભાપિતો ઢણ્ડપાણિના ॥

ઇતિ સિંહનાદગુન્ગુલ. ।

શતાવરી નાગવલા વૃદ્ધદારકમુચ્ચટા ।
પુનર્નવામૃતા કૃષ્ણા વાજિગન્ધા ત્રિકણ્ઠ-
કમ્ ॥ પૃથગ્ દશપલાન્યેપાં શ્લક્ષ્ણચૂ-
ર્ણાનિ કારયેત્ । તદર્દ્રશર્કરાયુક્તં ચૂ-
ર્ણં સમ્મર્દયેત્ બુધઃ ॥ સ્યાપયેત્ સુદૃઢે
ભાષ્ટે મધ્વર્દ્ધાઢકસંયુતમ્ । ઘૃતમસ્થેન
વાલોઢ્ય ત્રિસુગન્ધપલેન ચ ॥ તેં સ્વા-
દેદિષ્ટપાનાન્નો યયાવાહિવલં નરઃ ।
વાતરક્તં ક્ષયં કુપ્તં કાર્શ્યપિત્તાસ્રસમ્ભ-
વમ્ ॥ વાતાપિત્તકફોત્થાંશ્ચ રોગાનન્યાં-
શ્ચ તત્કૃતાન્ । હત્વા કરોતિ પુરુષં હત્વા
સર્વામયાન્ દુતમ્ ॥ વલીપલિતનિર્મુ-
ક્તં મેધાસ્મૃતિવિભૂપિતમ્ । કરોતિ પુરુષં
ધન્યં પદ્મવર્પશતાયુષમ્ ॥ યોગસારામૃતો
નામ લક્ષ્મીકીર્તિવિવર્દનઃ ।

ઇતિ યોગસારામૃત ।

વ્યાયામં મૈથુનં કોપમુષ્ણામ્લલવણં
રસમ્ । દિવાસ્વપ્નમભિપ્પ્યન્દિગુરુચાન્ય-
દ્વિ વર્જયેત્ ॥

ઇતિ વાતરક્તનિદાનચિકિત્સાધિકાર. ।

વાતરક્તવાળાને સ્નેહપાન આદિથી
સ્નિગ્ધ કરી તેના દોષને અને બળને
અનુસરીને તેનું થોડું થોડું લોહી ઘણી-
વાર કાઢાડવું. પણ તે લોહી કાઢાડ-
વામાં વાયુનું રક્ષણ કરવું અર્થાત્ જમ
વાયુ ન વધે તેમ લોહી કાઢાડવું. ભારે
બળતરા થતી હોય અથવા સોષાયી ભોં-
કાયા જવી ભારે વેદના થતી હોય તે
જળો વળગાડીને લોહી કાઢાડવું. ચમ-
ચમાટી, ચળ, વ્યથા તથા કંપ હોય તે
શીંગડાથી લોહી કાઢાડવું અને તે વા-
તરક્ત જે એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદે-
શમાં જતું હોય તે ટોચાં મારીને લોહી
કાઢાડવું. શરીર ગ્લાનિ પામ્યું હોય તે
લોહી કાઢાડવું નહિ અને કાઢાડવું તે-
પણ વાયુની વૃદ્ધિ ન થાય એ રીતે કા-
ઢાડવું. લોહીનો ક્ષય થવાથી વાયુ વૃદ્ધિ
પામે તે ગભીર સોજાને, અક્રડપણાને,
કંપને, શિરાઓના દરદને, ગ્લાનિને અને
બીજાપણ વાયુસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન ક-
રે છે. લોહી જે યોગ્ય રીતે અવશેષ ન
રહે તે ખંજપણા વગેરે વાયુસંબંધી રોગો-
ને તથા મરણને પણ ઉત્પન્ન કરે છે એટ-
લા માટે વાતરક્તવાળાને સ્નિગ્ધ કરી તેના
અંગમાંથી પ્રમાણસર લોહી કાઢાડવું.

વાતરક્તવાળાને પ્રથમ સ્નિગ્ધ કરી
સ્નેહવાળાં વિરેચન ઔષધોનો અથવા
રૂક્ષતાવાળાં ઢામલ વિરેચન ઔષધોનો
ઉપયોગ કરાવી મળોથી ખાલી કરવો.

વાતરક્તવાળાને વારંવાર પિચકારી-
ઓ મારવી પણ સારી છે. પિચકારીઓ
સમાન વાતરક્તનો બીજો ઢાઈ ઉપાય
નથી.

જે વાતરક્ત ખાહાર હોય તે આ-
લેપનોથી, અભ્યગોથી, સેચનોથી તથા

ઔષધો ખાંધવાથી ચિકિત્સા કરવી અને જે વાતરક્ત હુંડું હોયતો રેચથી, નિ-
રૂહઅસ્તિથી તથા સ્નેહપાનથી ચિ-
કિત્સા કરવી.

વાતરક્તવાળાએ દિવસે સુવાનો,
તડકાવગેરેના તાપનો, કસરતનો, મૈ-
થુનનો, કડવા રસનો, ઉષ્ણ પદાર્થોનો,
ભારે પદાર્થોનો, શરદી કરનારા પદાર્થોનો,
ખારા રસનો અને ખાટા રસનો ત્યાગ
કરવો.

વાતરક્તવાળાને ભોજનમાં જુના
જવ, જુના ઘઉં, નાનવી, રાતા ચોખા
તથા સાઠી ચોખા હિતકારી છે અને
રસો કરવાવાસ્તે વિષ્કિરોનાં તથા પ્ર-
તુદોનાં (વિષ્કિરોના તથા પ્રતુદોના વર્ગો
પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૬૩૦ માં જોવા.)
માંસો હિતકારી છે.

વાતરક્તવાળાને યૂષોમાં તુવર, ચણા,
મગ, મસૂર અને કળથી એજોના ઝાઝા
ધીવાળા યૂષો હિતકારી છે.

જેને શાક સદતાં હોય એવા વાતર-
ક્તવાળાને સુનિસરણુક, નેતરનાં અન્ન,
અધેડી, શતાવરી, અથવો, પોથી અને
પ્રાણી એજોનાં શાકો ધીમાં તથા માં-
સના રસમાં શેકીને આપવાં.

ધી, તેલ, ચરખી અને મજ્જા એ-
જોનાં પાનોથી, અભ્યંગોથી તથા પિં-
ચકારીઓથી અને સેહેવાય તેવાં ઉનાં
ખંધારણોથી વાયુની અધિક્તાવાળા વા-
રક્તની ચિકિત્સા કરવી.

ખકરીના ધીમાં અથવા દુધમાં ધ-
ઉંના લોટને કાલવી તેનો લેપ કરવો એ
વાતરક્તમાં હિતકારી થાયછે.

તલને શેકી વાટી દુધમાં ઉકાળીને

તેનો લેપ કરવો અથવા અક્ષીને દુધમાં
વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા એરડી-
ઓને વાટી તેનો લેપ કરવો એ હિત-
કારી થાયછે.

સુવા, વરીયાળી, જઠીમધ, ખળ-
દાણા, ચારોળી, કસેલાં, વિદારીકંદ અને
સાકર એજોને ધીમાં વાટી તેનો લેપ
કરવાથી વાતરક્ત મટી જાયછે.

રાસના, ગળો, જે જાતની ખપાટ,
જીવક, ઋપલક, દુધ અને ધી એજોને
સાથે પકાવી તેમાં મીણુ મિશ્રિત કરીને
તેનો જડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી
વાતરક્તની પીડા મટી જાયછે.

અરડૂસો, ગળો અને ગરમાળો એ-
જોનો ક્વાથ કરી એરડીયા તેલની સાથે
પીવામાં આવે તો તેથી સધળા અંગમાં
થએલો વાતરક્તનો વિકાર પણ અનુક્રમે
સંપૂર્ણ રીતે મટી જાયછે.

વાયુની અધિક્તાવાળા વાતરક્તમાં
દશમૂળીથી પકાવેલા દુધનો ઉપયોગ ક-
રવામાં આવે અને સેહેવાય તેવા ઉના
ધીથી સેચન કરવામાં આવે તો તેથી તુ-
રત શૂળતું નિવારણુ થાયછે.

કડવાં પરવળ, કડુ, શતાવરી, ત્રિ-
ફલા અને ગળો એજોનો ક્વાથ કરી
પીવામાં આવે તો તેથી દાહવાણું વાત-
રક્ત જીતાયછે.

નસોતર, વિદારીકંદ અને ગોખર
એજોનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો
તેથી વાતરક્તનો નાશ થાયછે.

ગળો કફને તથા વાયુને હણનાર છે,
કફને તથા મેદને સુકાવનાર છે, વાતર-
ક્તને શમાવનાર છે અને ચળને તથા
વિસર્પને ટાળનાર છે એટલામાટે ગ-

ગોના સ્વરસતું, કલ્કતું, ચૂર્ણતું અથવા ક્વાથતું લાંબા કાળસુધી સેવન કરવામાં આવે તો વાતરક્તમાંથી મુક્ત થવાય છે.

એક તોલું ગળો, એક તોલું સુંઠ અને એક તોલું ધાણા એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી વાતરક્ત, આમવાત અને સઘળા પ્રકારના કાઠ મટી જાય છે.

ગળોનો ક્વાથ કરી તેમાં ગુગળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

ત્રણ અથવા પાંચ હરડેતું ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવીને ખાવામાં આવે અને તેની ઉપર ગળોનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી ગોઠણસુધી ભેદાએલું અને સ્વેચ્છા કરતુ ભયંકર વાતરક્તપણ અવશ્ય મટી જાય છે.

ગુગળ અને ગળો એઓની ધ્રાખના ડીટીઆના રસથી અથવા ત્રિક્લાના રસથી ગોર જલડી ગોળીઆ કરી તેઓને મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો મહાઘોર અને સઘળાં અંગોને તોડનારો પાદસ્ફોટ નામનો રોગ અને વાતરક્ત તુરત મટી જાય છે. આ ઔષધ ગુગ્ગુલુ-વટીકા ઢેહેવાય છે.

લેશના માંખણને ગંધકથી, ગોમૂત્રથી, દુધથી અને સૂંધવથી મિશ્રિત કરી ઘોળી ધીરે ધીરે અગ્નિથી ગરમ કરીને તેથી અંગને ચોળવામાં આવે તો તેથી અંગતું ક્ષાત્તું શાંત થઈ જાય છે.

ગળોનો ધીની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વાયુ મટે છે, ગોળની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો મલ-

બંધ મટે છે, સાકરની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પિત્ત મટે છે, મધની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કફ મટે છે, એરડીઆ તેલની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉચ્ચવાતરક્ત મટે છે અને સુંઠની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આમવાત મટે છે.

અરડુસો, પંચમૂળી, ગળો, એરડો અને ગોખર એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં એરડીયું તેલ, હાંગનું ચૂર્ણ અને સૂંધવનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી વાતરક્ત, આમવાત, કટીશૂળ, મૂત્રની તથા દસ્તની અટકાયત અને જનું નિવારણ થઈ શકે નહિ એવો પ્રદમ-રોગ એઓ અત્યંત શાંત થઈ જાય છે.

એરડો, અરડુસો, ગોખર, ગળો, ખપાટ અને એખરો એઓનાં મૂળોનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો તેથી ધણા દિવસનું થએલું, ગોઠણસુધી પો-હાચેલું, ક્ષાત્તું અને જાંચે ચાલેલું ઉચ્ચ વાતરક્ત પણ તુરત મટી જાય છે.

ગોળથી મિશ્રિત કરેલું ધી કફને તથા પિત્તને શમાવે છે, ખસનો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે, વાતરક્તને શાંત કરે છે અને ખાવામાં પણ પ્રિય લાગે છે.

વર્દ્ધમાન પિપ્પલીનું સેવન કરવામાં આવે અથવા હરડેના ચૂર્ણને ગોળમાં કાલવી તેનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી વાતરક્ત શાંત થાય છે.

એખરો તથા ગળો એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળનું ચૂર્ણ નાખી પીવામાં આવે અને અગ્નિના બળને અનુસરીને પથ્ય ભોજન કરવામાં આવે તો એકવીશ દિવસમાં વાતરક્ત મટી જાય છે.

જઠીમધ, જઠીમધથી બમણું તેલ

અને તેલથી ખમણું બકરીનું દુધ એ-
જ્ઞાને મિશ્રિત કરી અગ્નિના બળપ્ર-
માણે પીવામાં આવેતો તેથી વાતરક્ત
મટી બપથે.

અગથીઆના કૂલનો છુકો નાખી
બેંશનું દુધ જમાવી તે દહીમાંથી ઉત્પન્ન
કરેલા માખણનો ઉપયોગ કરવામાં આ-
વે તો તેથી શરીરનું ફાટવું મટી બપથે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, લીંબડો,
મજીઠ, વજ, કડુ, ગળો અને દારૂહળદર
એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલા ભાર
લઈ તેઓનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આ-
વે તો તેથી વાતરક્ત, ઠાઠ, ખસ, સતાં
ધ્રામહાં, ચળ અને કપાલિકા કુષ્ટ એ-
જ્ઞાનો તુરત નાશ થાયછે. સોળ મા-
પકનું એક તોલું ગણવામાં આવેછે તેમાં
આ વિષયમાં પાંચ ચણેાઈ ભારનો એક
માપક ગણવો. આ ક્વાથ કે જે 'નવ
કાર્પિક' કહેવાયછે તેને તૈયાર કર્યા પછી
તેમાંથી યોગ્ય માત્રા દેવી. ક્વાથ કરવો
તેમાં એક તોલા ભારથી તે ચાર તોલા
ભાર સુધીના ઓસડમાં સોળગણું પાણી
નાખવું. એ ઉપર સોળ તોલાં ભાર સુ-
ધીના ઓસડમાં આઠગણું પાણી નાખવું
અને એ ઉપર ચૈસઠ તોલાં ભાર સુધીના
ઓસડમાં ચોગણું પાણી નાખવું.

વિરેચનોથી, ધી તથા દુધ પીવરા-
વવાથી, સેચનોથી અને પિચકારીઓથી
વાતરક્ત મટી બપથે.

રૂધિરની અધિક્તાવાણું વાતરક્ત
હાયતો દુધ, ધી, જીઠીમધનું પાણી અને
વાળાનું પાણી એઓથી તથા ગાડરનાં
દુધથી કાણે કાણે સેચન કરવું.

સો વાર અથવા હબર વાર ધોએલું

ધી કે જે અત્યંત ઠાકું થાયછે તેથી અ-
થવા ધી અને રાળ એઓને મિશ્રિત
કરીને તેથી લેપન કરવામાં આવે તો રૂ-
ધિરની અધિક્તાવાણું વાતરક્ત મટી
બપથે.

રૂધિરની તથા પિત્તની અધિક્તાવાણું
વાતરક્ત હાયતો તેને પણ શીતલ પ-
દાર્થોનાં સેચનથી છતવું.

રતાશવાળો અને વ્યથાવાળો દાહ
યતો હાયતો લોહી સ્ત્રવાવીને પછી તલ,
ચારોળી, જીઠીમધ, કમળનાં મૂળ અને
નેતર એઓને દુધમાં વાટી ધી નાખીને
બડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી દા-
હની પીડા મટી બપથે.

પિત્તની અધિક્તાવાણું વાતરક્ત હા-
યતો સીવણનાં કૂળ, ધ્રાખ, ગરમાળો,
રતાંજલિ, જીઠીમધ અને ક્ષીરકાકાલી
એઓને ક્વાથ કરી તેને સારી પેઠે ચંડો
પાડી તેમાં રાડર તથા મધ નાખીને
તે ક્વાથ પીવો.

મૂત્રથી સંયુક્ત કરેલું શેડકઠ્યું દુધ
કે જે દોષનું અનુલોમન કરનાર છે
તેમાં નસોતરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં
આવે તો પિત્તની અધિક્તાવાણું વાત-
રક્ત મટી બપથે.

ધણા દોષવાળા માણસે રચનેવાસ્તે
દુધની સાથે એરડીયું તેલ પ્રયોગથી
પીવું અને છર્ણુ થયા પછી દુધભાતનું
ભોજન કરવું.

કડવાં પરવળ, ત્રિકૂલા, શતાવરી,
ગળો અને કડુ એઓનો ક્વાથ કરી સા-
કર તથા મધ નાખીને પીવામાં આવે તો
તેથી પિત્તની અધિક્તાવાણું વાતરક્ત
શાંત થાયછે.

કફની અધિક્તાવાળું વાતરક્ત હાય તો કડવાં ઔષધોથી પકાવેલું ઘી પીવું, ઘણીવાર રચ લેવો, દામળ રીતે ચોકુંક વમન કરવું, સ્નેહપાન કરવું, લંધન કરવું અને સેહેવાય તેવા ઉના પદાર્થોથી સેચન કરવાં એ હિતકારી થાયછે.

તૈલ, મૂત્ર, મધ અને અથાણાનું પાણી એઓથી સેચન કરવાં એ હિતકારી છે.

ઘોળા સર્પપનો કલક કરી તેનું સારી-ચેઠે જડું લેપન કરવામાં આવે તો તેથી પણ પીડા મટી જાયછે.

સરગવાનો અને વાયવરણાનો ધાન્યામ્લથી (ધાન્યામ્લનો પ્રકાર પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૭૫૭ માં જોવો.) કલક કરીને તેનું લેપન કરવામાં આવે તો તેથી વાતરક્તની પીડા મટી જાયછે. આ ઉપાય કે જે સિદ્ધયોગ છે તે સફળ થશે કે નહિ એવો સંશય રાખવોજ નહિ.

આસોંદ અને તલ એઓનો કલક કરી લેપ કરવામાં આવે તો તેથી કફની અધિક્તાવાળું વાતરક્ત શાંત થાયછે.

સર્પપ, લીખડો, આકડો, જટામાંસી, જવખાર અને તલ એઓનો લેપ કફની અધિક્તાવાળા વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

સાથવો, ઘી, જવખાર અને કોઠની છાલ એઓનો લેપ કફની અધિક્તાવાળા વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

મસૂરની દાળ અને સરગવાનાં ખીજ એઓને ધાન્યમ્લથી વાટી તેનો બે ઘડીવાર લેપ રાખીને પછી ખાટા પદાર્થોથી સેચન કરવામાં આવે તો વાયુની

તથા કફની અધિક્તાવાળું વાતરક્ત શાંત થાયછે.

મોથ, આમળાં અને હળદર એઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખીને નિત્ય પીવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો એકલું વાતરક્ત અથવા કફની અધિક્તાવાળું વાતરક્ત જતાયછે.

હળદરનો તથા ગળોનો ક્વાથ અથવા ત્રિક્લાનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવામાં આવે તો કફની અધિક્તાવાળું વાતરક્ત મટેછે.

ઘાટી છાશથી અથવા પાણીથી હરડેનું ચૂર્ણ પીવામાં આવે તો તેથી કફની અધિક્તાવાળું વાતરક્ત મટેછે.

ધરના ધુંવાડાની ધુંસ, જવ, કઠ, સુવા, હળદર અને દારૂ હળદર એઓનો પ્રલેપ કરવાથી વાયુની તથા કફની અધિક્તાવાળા વાતરક્તનું શૂળ મટી જાયછે.

ગળો, કડુ, જઠીમધ અને સુંઠ એઓનો કલક કરી મધ નાખી ગોમૂત્રથી પીવામાં આવે તો કફની અધિક્તાવાળું વાતરક્ત મટી જાયછે.

લાંગસી ગુટિકા.

કલગારીના કંદને યત્નપૂર્વક કાઢાડી તથા તે કંદ પરાપ્પર ગળો લઈ તેઓમાં હરડે, ગેહેડાં, આમળાં, લોઢાનું ચૂર્ણ, સુંઠ, મરી અને પીપળ એઓ સમભાગે મેળવવાં. પછી ગુગળથી તથા ગળોના સ્વરસથી અથવા દ્રાખના ડીટીઆના રસથી અથવા ત્રિક્લાના રસથી તેઓની ગોર જવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓને મધમાં કાલવીને ખાવામાં આ-

વે તો જ પ્રબલ વાતરક્ત પગમાં ફાટેલું હોય, ખરાબ રીતે અવયવોને લાંગતું હોય, ગોઠણસુધી પોહોચેલું હોય તથા અસાધ્ય હોય તેને તથા દેહમાંથી નીકળતા રૂધિરને પણ તે ગોળીઓ મટાડે છે.

બક્ષા ઘૃત.

બક્ષા તથા અતિબક્ષા નામની બે જાતની ખપાટો, મેદા, કૌચાં, શતાવરી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, રસ્ના અને દ્રાખ્ એઓનો કલ્ક નાખી ચૌગણા દુધમાં પકાવેલું ધી વાતરક્તને, છાતીનાં દરદને, પાંડુરોગને, વીસર્પને, કમળાને અને દાહને મટાડે છે.

અપરપિંડ તૈલ.

ખપાટ, સમેરવો, નાગબક્ષા નામની ખપાટ, ગળો, અને શતાવરી એઓનો કલ્ક નાખી તેઓના ક્વાથમાં પકાવેલા તેલથી પિચકારી મારવામાં આવે તો તેથી પ્રબલ વાતરક્ત પણ શાંત થાય છે.

પારૂપક ઘૃત.

ત્રાયમાથુ, આંબલી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શતાવરી અને કસેલાં એઓનો ક્વાથ કરી અને બે જાતનાં ફાલસાં, દ્રાખ્, સીવણુનાં ફળ, તથા દેવદાર એઓનો કલ્ક કરી તે ક્વાથથી, કલ્કથી, તથા વિદારીકંદના સ્વરસથી જ ધી ચૌગણા દુધમાં પકાવવામાં આવે તે પારૂપક ઘૃત કહેવાય છે. આ ધીનો ઉપયોગ કરવાથી વાતરક્ત, ક્ષત, ક્ષીણુપણું, વિસર્પ તથા પિત્તજ્વર એઓનો નાશ થાય છે.

શતાવરી ઘૃત.

શતાવરીનો કલ્ક નાખી ચૌગણા શ-

તાવરીના સ્વરસમાં દુધ ખરાબર ધી પકાવવું એટલે તે ધી શતાવરી ઘૃત કહેવાય છે. આ ધીનો ઉપયોગ કરવાથી વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

ઋષભક ઘૃત.

ગોરખમુંડી, ક્ષીરકાકોલી, વંશલોચન અને જીવક એઓને સમભાગે લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક નાખીને ચૌગણા દુધમાં પકાવેલું ધી 'ઋષભક' કહેવાય છે. આ ધી વાતરક્તને મટાડે છે.

ગડૂચી ઘૃત.

ગળોનો ક્વાથ અને કલ્ક નાખી ચૌગણા દુધમાં પકાવેલું ધી વાતરક્તને તથા દુસ્તર ઢાઢને પણ જીતે છે.

બીજા પ્રકારનું ગડૂચી ઘૃત.

ગળોનો ક્વાથ અને સુંઠનો કલ્ક નાખી કુણા અગ્નિથી પકાવેલું ધી વાતરક્તને અત્યંત મટાડે છે અને આમવાત તથા ઉરસ્તંભ વગેરે વાતરોગોને, કૃમિઓને, ઢાઢને, વ્રણોને, અરશોને તથા ગુલ્મોને પણ તુરત નષ્ટ કરે છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ગડૂચી ઘૃત.

ગળોના સ્વરસમાં ગળોનાજ કલ્કથી પકાવેલું ધી પીવામાં આવે તો તેથી છીછરો તથા ઉંડો પણ વાતરક્ત રોગ મટી જાય છે.

ચોથા પ્રકારનું ગડૂચી ઘૃત.

આરસો તોલાં ભાર ગળો લઈ તેનો એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરી તે ક્વાથ તથા ગળોનો બીજા તોલાં ભાર કલ્ક નાખી ચૌગણા દુધમાં ધી પકાવવું આ ધી વાતરક્તનો,

દાઢનો, ઠગળાનો, પાંડુરોગનો, ખરલના
દરદનો, ઉધરસનો અને જ્વરનો નાશ
કરે છે.

અમૃતાદ્ય ધૃત. (પાંચમા પ્રકારનું
ગડૂચી ધૃત.)

ગળો, જઠીમધ, ધ્રાપ્પ, ત્રિકૂલા, સુંઠ,
ખપાટ, અરડુસો, ગરમાળો, ઘોળી સા-
ટાડી, નેવદાર, ગોખર, કડુ, મજ્જા,
પીપળ, સીવણના ફલ, રાસ્ના, એખરો,
એરડો, વરધારો, મોથ અને નીલકમ-
લ એજોને સમભાગે લઈ કલ્કા કરી તે
કલ્કા નાખીને ચોસઠ તોલાં ભાર આમ-
લીના રસમાં અને તેથી ત્રણગણા પા-
ણિમાં ચોસઠ તોલાંભાર ધી પંકાવવું.
સારીપેઠે પામ્યા પછી ભોજનમાં તથા
પીવામાં એ ધીનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો તેથી ઘણા દોષોથી થએલું વા-
તરક્ત વ્યાપ્ત થયું હોય, છીછરું હોય
તથા જડું હોય તેપણ મટી જાય છે.
એ ધી ઢાંઢામાં પીંડીઓમાં સાયળોમાં
તથા ગોઠણમાં થએલા વાયુરોગ ઉપર,
કોષ્ટક શીર્ષ ઉપર, મહાશૂળ ઉપર તથા
મહા દારૂળ આમવાત ઉપર પણ વ-
ખાણવામાં આવે છે. દાહરૂપી રોગથી
પીડાએલાની અતિ દુસ્તર વેદના, મૂત્ર-
કષ્ટ, ઊદાવર્ત, પ્રમેહ અને વિપમજ્જરો
એ સધળા વાયુથી પિત્તથી તથા કફથી
ઉત્પન્ન થએલા રોગોને આ ધી તુરત
હણી નાખે છે. અશ્વની કુમારોએ બના-
વેલા આ સર્વોત્તમ ધીનો સર્વદા ઉપ-
યોગ કરવામાં આવે તો કાંતિની, આયુ-
ષ્યની તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે.

છઠ્ઠા પ્રકારનું ગડૂચી ધૃત.

ગળોના સ્વરસથી અને જીવનીય

ગણુના કલ્કથી ચોગણા દુધમાં પકાવેલું
ધી પણ વાતરક્તનો નાશ કરે છે.

મહા ગડૂચી ધૃત.

આરસો તોલાં ભાર ગળોને એક હજાર
ચોવીશ તોલાંભાર જળમાં પકાવી ચોથા
ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે
સ્વાથમાં ચોસઠ તોલાંભાર ધી તથા ચો-
ગણુ દુધ નાખી કાકાલી, ક્ષીરકાકાલી,
જીવક, જમ્બલક, શતાવરી, વિદારીકંદ,
જઠીમધ, નીલકમળ, આસોંદનાં મૂળ,
સમેરવો, કડુ, જકઠિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મ-
હામેદા, ગોખર, ઉભી ભોરીંગણી, બેઠી
ભોરીંગણી, ગળો, પીપળ, રાસ્ના, અને
અરડુસો એટલા પદાર્થોના સમ ભાગે
કલ્કા નાખીને તે ધીને દામળ અશ્નિથી
પકાવવું એટલે મહાગડૂચી ધૃત સિદ્ધ
થાય છે. ધનંતરિએ કહ્યું છે કે આ ધીનો
પીવામાં, અભ્યંગમાં, નસ્યમાં તથા સે-
ચનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી
શોષ તથા દાહવાળું વાતરક્ત, કોષ્ટક-
ર્ષક, ખંજવાત, ઉરસ્તંભ, દારૂળ વાત-
રક્ત, બહુજ થએલું વાયુનું કષ્ટ, ગૃધ્રસી
અને વાતકંટક, એટલા રોગોનો નાશ
થાય છે.

શતાકવાદી તૈલ.

એકવાર સુવાના સ્વાથથી, બીજી-
વાર કઠના સ્વાથથી અને ત્રીજીવાર જ-
ઠીમધના સ્વાથથી પકાવેલું તૈલ વાતર-
ક્તની પીડાનો નાશ કરે છે.

મહાપિંડ તૈલ.

ઉપલસરી, લીબડો, ઠાણું અને પોથી
એજોની ભસ્મના પાણીથી, ગળોના
સ્વાથથી ગાયના દુધથી કર્બેરગ નામના

હીંબુના રસથી અને કાકોલી, ક્ષીરકા-
કોલી, જીવક, મેદા, મહામેદા, સુવા,
રાણ, મજ્જી, મીણુ, ગળો, ઉપલસરી,
રાલ, સૈંધવ અને રતાંજલિ એઓના ક-
લ્કથી પકાવેલું તૈલ ' મહાપિંડ તૈલ '
કહેવાયછે. આ તૈલના ઉપયોગથી ક્ષ-
ટેલું તથા ગળતું ભયંકર વાતરક્ત, ચ-
ર્મદલ, ખસ વગેરે, ચામડીના દોષ,
વિપાદિકા, કાઠ, અરશ, વીસર્પ, વ્રણનો
સોજો તથા ભગંદર એઓનો નાશ થા-
યછે. આ મહાપિંડ તૈલ જને બલાત્કા-
રથી ન મટાડે એવો દાઢ વાતરક્તનો
પ્રખલ વિકાર છેજ નહિ.

પિંડ તૈલ.

ઉપલસરી, રાળ, મજ્જી, જઠીમધ
અને મીણુ એઓના કલ્કા નાખી ચો-
ગણા દુધમાં પકાવેલું તૈલ ' પિંડ તૈલ '
કહેવાયછે. આ તૈલનો વાતરક્ત ઉપર
ઉપયોગ કરવો.

બીજા પ્રકારનું પિંડ તૈલ.

ઉપલસરી, રાળ, જઠીમધ અને
મીણુ એઓના કલ્કા નાખી ચોગણા
દુધમાં પકાવેલું એરડીયું તેલ વાતરક્તની
પીડાને મટાડેછે.

મહા પદ્મક તૈલ.

કમળના ફેસરા, જઠીમધ, હાથલા,
પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમળ, ખપાટ, ઠેસુડાં, અને
રતાંજલિ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને વીશ વીશ
તોલાં ભાર લઈ તેઓના ક્વાથમાં લોદર,
કાકોલી, વાળો, જીવક, ઋપબલક, નાગ-
કેસર, વેલીયો ડોલર, તમાલપત્ર, કમ-
ળના ફેસરા, પદ્મકાષ્ઠ, પ્રપૌંડરીક, દાર-
હુળદર, મેદા, જટામાંસી અને ઘઉંલા એ
પદાર્થોના એક એક તોલા ભાર કલ્કા

નાખી, ફેસરામાં બે તોલાં ભાર કલ્ક
નાખી અને મજ્જીનો ચાર તોલાં ભાર
કલ્ક નાખી તથા ચોસઠ તોલાં ભાર સૌ-
વીર નામની કાંજી નાખી તેમાં ચોસઠ
તોલાં ભાર તેલ પકાવવું એટલે તે ' મહા
પદ્મક તૈલ ' સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલ વા-
તરક્તનો અને જ્વરનો નાશ કરેછે.

ખુદ્ડક પદ્મક તૈલ.

પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, જઠીમધ અને હળ-
દર એઓના ક્વાથમાં રાળ, મજ્જી, મ-
હાશતાવરી, કાકોલી અને રતાંજલિ એ-
ઓના કલ્કથી પકાવેલું તૈલ ' ખુદ્ડક
પદ્મક ' કહેવાયછે. આ તૈલ વાતરક્તનો
નાશ કરેછે.

ગડૂચી તૈલ.

ચારસો તોલાં ભાર ગળોને એક હ-
બ્જર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં પ-
કાવી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ નાખી
તે ક્વાથમાં એક હબ્જર ચોવીશ તોલાં
ભાર દુધ નાખી અને જઠીમધ, મજ્જી,
જીવનીયગણુનાં દ્રવ્યો, કઠ, એળચી,
અગર, દ્રાખ, જટામાંસી, ચૈર, નખલા,
નગડનાં બીજ, ગોરખમુંડી, સુંઠ, મરી,
પીપળ, સુવા, કાકડાર્શીંગી, ઉપલસરી,
તજ, તમાલપત્ર, અગર, અરણી, સમે-
રવો, ભોઆમલી, તગર, નાગકેસર,
વાળો, પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમળ અને રતાં-
જલિ એ પ્રત્યેક પદાર્થોના એક એક તોલાં
ભાર કલ્કા નાખી તેમાં બસો છપન
તોલાં ભાર તેલ ધીરે ધીરે પકાવવું એ-
ટલે તે ' ગડૂચી તૈલ ' સિદ્ધ થાયછે. પી-
વામાં, અભ્યંગ કરવામાં તથા પીચકારી
મારવામાં આ તૈલનું સેવન કરવાથી
સ્રોતોમાં તથા ધાતુઓમાં રહેલા વાત-

રક્તના વિકારો નાશ પામે છે. આ ઉત્તમ ગૃહ્યી તૈલ ધન આપનાર છે, દીકરા દેનાર છે, સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપનાર છે અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર છે. આ તૈલ પસીનાને, ચળને, વ્યથાને, આયામને, માથાના ધ્રુજવાને, અર્દિતને તથા ત્રણેએ કરેલા વિકારોને ટાળી નાખે છે.

અમૃતાદ્ય તૈલ. (ખીજ પ્રકારનું ગૃહ્યી તૈલ.)

ગળો, જઠીમધ, લઘુપંચમૂલ, સાટાડી, રાસ્ના, એરડાનાં મૂળ અને જટલાં મળી આવે તેટલાં જીવનીયગણનાં ઔષધો એ પ્રત્યેક પદાર્થોને ચારસો ચારસો તોલાં ભાર લેવા. ખપાટ જે હજાર તોલાં ભાર લેવી. ઘોર, ખીલાં, જવ, અડદ, અને કળથી એ પ્રત્યેક પદાર્થોને બસો છપન તોલાં ભાર લેવા. સુકાએલાં સીવણનાં કૃણો એક દ્રોણ ભાર (એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભારનો એક દ્રોણ થાય છે.) લેવાં. એ સઘળા પદાર્થોને કુટી સો દ્રોણ ભાર પાણીમાં તેઓનો ક્વાથ કરવો. એ સઘળા પદાર્થો પાકીને નરમ થઈ જાય ત્યારે પાણીને વસ્રથી ગળી લઈ પાછો અગ્નિ આપીને ચાર દ્રોણ ભાર અવશેષ રાખવું. પછી તે ક્વાથમાં પાંચગણું દુધ નાખવું. રતાંજલિ, વાળો તથા નાગકેસર એ પ્રત્યેક પદાર્થોને બાર બાર તોલાં ભાર લઈ વાટીને તેઓનો કલક નાખવો. તમાસપત્ર, એળચી, અગર, કઠ, તગર, જઠીમધ તથા મજ્જા એ પ્રત્યેક પદાર્થોને બળે તોલાં ભાર લઈ વાટીને તેઓનો કલક નાખવો. પછી એ કલક તથા દુધવાળા ક્વાથથી એક દ્રોણ ભાર તેલ પકાવવું એટલે તે

‘અમૃતાદ્ય’ નામનું તૈલ સિદ્ધ થાય છે. આ તેલ વાતરક્ત ઉપર, ક્ષત ઉપર, ક્ષીણ ઉપર, ભારથી પીડાયેલા ઉપર, વીર્યની ક્ષીણતા ઉપર, કંપ ઉપર, પછડાયેલા ઉપર, ભાંગેલા ઉપર, સર્વાંગવાત ઉપર અને એકાંગવાત ઉપર ઉપયોગી થાય છે. આ તેલથી ચેનિના દોષ, અપસ્માર, ઉન્માદ, તથા વિપમજ્જર પણ ટળી જાય છે અને સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહે છે.

મૃણાલાઘ મિશ્રક.

કમળનાં નાળ, નીલકમળો, કમળના કંદ, ઉપલસરી, વાળો, નાગકેસર, રતાંજલિ, સુખડ, કરીયાતું, કમળનાં ખીજ, કસેલાં, કડવી ધીસોડી, કડુ, ઉપલસરી, (એક પાઠમાં જે ઔષધ બે વાર આવે તેને બમણું અને ત્રણ વાર આવે તેને ત્રણગું લેવું એવો સંપ્રદાય છે.) ગોંદરો નામનું ખડ, ખડસલીયો અને અરડુસો એઓનો કલક નાખી તૃણપંચમૂલના ક્વાથમાં બમણા દુધની સાથે કુધને અને ધીને પકાવવાં એટલે તે ‘મૃણાલાઘ મિશ્રક’ સિદ્ધ થાય છે. પીચકારીથી, નસ્યથી, અભ્યંગથી અને પીવાથી આ મિશ્રક પિત્તસંબંધી રોગોને મટાડે છે.

ધતૂરાઘ તૈલ.

ધંતુરો, અઘેડો, અને માનકંદ એઓની ભસ્મનો ક્વાથ કરી તેમાં લવંગ, સીંધાલુણ અને રાજનો કલક નાખી તે ક્વાથમાં વિધિપૂર્વક પકાવેલું તલનું તેલ એ કલકની સાથે ઉપયોગમાં લેવામાં

૧ રાતા ચાખ્ખાના છોડનાં મૂળ, શેલડીનાં મૂળ, દર્લનાં મૂળ, કાંસડાનાં મૂળ, પાનખાજરીયાનાં મૂળ, અને બરનાં મૂળ.

આવે તો તે હાલમાં ઘણું કરીને વાતર-
ક્તને અને બિદરીને મટાડે છે.

નાગખલા તૈલ.

ચારસો તોલાં ભાર ચોખી નાગખલા
નામની ખપાટ લઈ તેનો એક હબર
ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરી
ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે
તેને વસ્ત્રથી ગળી લઈ તે ક્વાથમાં તગર
અને જીમ્બ, એચોનો વીશ વીશ
તોલાં ભાર કલ્ક નાખી તથા ચોગણું ખ-
કરીનું દુધ નાખી તેમાં ખસો છપન તોલાં
ભાર તેલ પકાવવું એટલે 'નાગખલા'
તૈલ સિદ્ધ થાય છે. અશ્વિની કુમારે કહેલા
આ તૈલની પીચકારી મારવામાં આવે તો
વૃદ્ધિ પામેલું વાતરક્ત સાત રાતમાં મટી
નય છે અને આ તૈલ પીવામાં આવે તો
દશ દિવસમાં વાતરક્ત મટી નય છે.

જીવકાઘ મિશ્રક.

જીવક ઋપજક, કંકાડી, ખપાટ, શ-
તાવરી, જીમ્બ, ગળો, કાઠાલી, ક્ષી-
રકાઠાલી, જંગલી મગના છોડ, જંગલી
અડદના છોડ, દશમૂલ, સાટોડી, ખલા
નામની ખપાટ, હરડે, વિદારીકંદ, અસોદ અને પાપાણુલેદ એચોનો કલ્ક
નાખી તેઓનાજ ક્વાથમાં ચોગણા દુ-
ધની સાથે જટલાં મળી આવે તેટલાં
પ્રતુદ અને વિષ્કર પક્ષીઓનાં (આ
પક્ષીઓવિષે પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૬૩૦
માં જુઓ.) માંસ, ચરખી તથા મજા
નાખી ધીને અને તેલને પકાવવાં એટલે
જીવકાઘ મિશ્રક સિદ્ધ થાય છે. આ મિ-
શ્રક વાતરક્તને અને સઘળા દેહમાં ર-
હેલા લયંકર વાતવ્યાધિઓને પણ હુણે છે.

શતપાક ખલા તૈલ.

ખપાટના ક્વાથમાં ખપાટનો કલ્ક
નાખી તથા ચોગણું દુધ નાખી તેલ પ-
કાવવું. પાકી રહ્યા પછી વળી એજ તે-
લને ખીજી વાર એ પદાર્થોમાંજ પકા-
વવું. એરીતે સો વાર પકાવવામાં આવે
એટલે તે 'શતપાક ખલા તૈલ' સિદ્ધ
થાય છે. આ તૈલ ભાગ્યને વધારે છે,
પુત્ર આપે છે, પુરુષોના વીર્યને વધારે છે,
વીર્યના તથા ચોનીના વિકારોને હુણે
છે, વાયુને તથા પિત્તને મટાડે છે, અને
વાયુસંબંધી સઘળા વિકારોને નષ્ટ કરે છે.

મધુકાઘ તૈલ.

ચારસો તોલાં ભાર જીમ્બનો ક્વાથ
કરી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે
ત્યારે તેમાં ઝુવા, શતાવરી, પીલુડી,
વિદારીકંદ, અગર, રતાંજલિ, સમેરવો,
હંસરાજ, જટામાંસી, મેદા, મહામેદા,
ગળો, કાઠાલી, ક્ષીરકાઠાલી, ભોં આ-
મલી, ઋદ્ધિ, પદ્મકાષ, જીવક, ઋપજક,
ખરખોડી, તજ, તમાલપત્ર, નખલાં,
વાળો, પ્રપોંડરીક, મજા, ઉપલસરી,
આસુંદરો અને મોરથુથુ એચોના ચાર
ચાર તોલાં ભાર કલ્કો નાખી તથા ખસો
છપન તોલાં ભાર દુધ નાખી તેમાં ખસો
છપન તોલાં ભાર તેલ પકાવવું એટલે
'મધુકાઘ તૈલ' સિદ્ધ થાય છે. આ તૈ-
લથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે. કાંતિ સારી થા-
ય છે અને વાતરક્ત, પિત્ત, દાહ તથા
જ્વર એચોનો નાશ થાય છે.

શતપાક મધુક તૈલ.

ચાર તોલાંભાર જીમ્બનો કલ્ક
નાખી ચોગણા દુધમાં ચોસઠ તોલાં ભાર
તેલ પકાવવું. પાકી રહ્યા પછી વળી

એજ તેલને ખીજવાર તેજ કલ્કથી વળી ચોગણા દુધમાં પકાવવું એ રીતે સો વાર પકાવવામાં આવે એટલે તે 'શતપાક મધુક તૈલ' સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલ ભાગ્ય વધારનાર છે, દીકરો આપે એવું છે અને વાતરક્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને દાહ એઓને મટાડનાર છે, ત્રણે દોષનો પ્રકાપ થયો હોય તેમાં પણ આ તેલ દેવું.

સહસ્રપાક બક્ષા તૈલ.

ખપાટના ક્વાથથી અને કલ્કથી તેલ જટલું દુધ નાખી તેમાં તેલ પકાવવું. એવું એ તેલ એ રીતેજ હજારવાર પકાવવામાં આવે એટલે 'સહસ્રપાક બક્ષા તૈલ' સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલ વાયુને, લોહીના ખીગાડને, વાતરક્તને તથા વીર્યના દોષને મટાડેછે, ઉત્તમ રસાયન છે, ઈંદ્રિયોને સ્વચ્છ કરનાર છે, જીવન વધારનાર છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર છે, અને સ્વરને સારો કરનાર છે.

યુનર્નવા ગુગ્ગુલુ.

ચારસો તોલાં ભાર સાટોડીનાં ચોખાં મૂળ, ચારસો તોલાં ભાર એરડાનાં મૂળ અને ચોસઠ તોલાં ભાર સુંઠ એઓને સારીપેઠે કુટીને એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં પકાવવાં બળતાં બળતાં આઠમા ભાગનું પાણી અવશેષ રહેત્યારે તે ક્વાથને ગળી લઈ તેમાં ક્રીવાર બન્નીશ તોલાં ભાર ગુગ્ગળ પકાવવો. એ ગુગ્ગળ પાકતો હોય તેમાં સોળ તોલાં ભાર એરડીયુ તેલ, વીશ તોલાં ભાર નસોતરનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર નેપાળાનું ચૂર્ણ, દશ તોલાં ભાર ગળોનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર હરડેનું ચૂર્ણ, ચાર

તોલાં ભાર બેહેડાંનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર આમળાંનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર સુંઠનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર મરીનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર પીપળનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર ચિત્રકનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર સંધવનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર બીલામાંનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર વાવડીંગનું ચૂર્ણ, એક તોલાં ભાર સોનામખીનું ચૂર્ણ, અને એક તોલાં ભાર સાટોડીનું ચૂર્ણ નાખી અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઈ શીતલ થયા પછી તેમાંથી એક તોલાં ભાર માત્રા ખાવી. આ ગુગ્ગળ વાતરક્તને, સાત પ્રકારની વધરાળોને, ગૃધ્રસીને, પીંડીઓ સાથળો પીઠઠાંડું તથા મૂત્રાશય એઓમાં થએલા વાયુરોગને અને પ્રબલ આમવાતને પણ અવશ્ય મટાડે છે.

શર્કરાસમ ગુગ્ગુલુ.

બવખાર, દેવદાર, સંધવ, મોથ, એળચી, વજ, યવાન, સુંઠ, મરી, પીપળ, અજગા, હળદર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, જીરું, શાહાજીરું, વાવડીંગ અને ચિત્રક એઓને વાટી ઝીણાં લોટ જ્યાં કરી વીશ તોલાં ભાર ગુગ્ગળમાં મિશ્રિત કરી દેવાં અને વીશ તોલાં ભાર સાકરને ખૂબ વાટી તેને પણ ગુગ્ગળમાં મિશ્રિત કરી દેવી અને પછી તે ગુગ્ગળને ઉના ધીમાં નાખવો એટલે 'શર્કરાસમ ગુગ્ગુલુ' સિદ્ધ થાયછે. જન્મ ઈંદ્રના હાથમાંથી નીકળેલું વજ મોટા મોટા પર્વતોના સમૂહને તુરત તોડી નાખેછે તેમ આ ગુગ્ગળ વાતરક્તને, ઉદરના રોગને, ભગંદરને, ખરલના દરદને, ક્ષયરોગને, વિષમજ્વરને, ઝેરને, શિત્રનામના કાંઠને, સથળા પ્રકારના ત્રણોને, ચિત્ત વિ-

બ્રમસંબંધી દારણુ શેગોને ગૃધ્રસીને, અરશોને, અશ્વિના મંદપણાને, અને કોઠામાં થએલા મોટા શેગોને તુરત તોડી નાખે છે. અશ્વિની કુમારોએ બનાવેલી આ ગુગળની ગોળીરૂપ રસાયન સેવન કરવાથી સર્વ કાલમાં નિર્બાધ સુખ આપે છે અને તેના સેવનમાં અન્નપાનની કરી પહરેજી રાખવાની જરૂર નથી.

હીન કોઠાવાળા માણસને ગુગળના ચાર માપા દેવા, મધ્યમ કોઠાવાળા માણસને આઠ માપા દેવા અને શ્રેષ્ઠ કોઠાવાળા માણસને બાર માપા દેવા. કોઠો જોઈને ગુગળ ખવરાવવો. ગુગળ સંસન પદાર્થ છે અને ભારે છે એટલાગાટે ગુગળ દેવામાં આ ક્રમ કહ્યો છે.

અમૃતા ગુગ્ગુલુ.

ચોસઠ તોલાં ભાર ગળો, બત્રીશ તોલાં ભાર ગુગળ, ચોસઠ તોલાં ભાર હરડે, ચોસઠ તોલાં ભાર બેહેડાં, અને ચોસઠ તોલાં ભાર આમળાં એએને એકઠાં કરી ખૂબ કુટીને અત્યંત ઉકળતા પાણીમાં તેએનો ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ગળી લઈ પાછો અગ્નિપર ચડાવવો તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી 'યોટો થઈ અપ. પછી નેપાળો, સુંઠ, મરી, પીપળ, વાવડીંગ, ગળો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને તજ એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું બધે તોલાં ભાર ચૂર્ણ તથા નસોતરનું એક તોલાં ભાર ચૂર્ણ લઈ તે ક્વાથમાં નાખવું. એ સઘળાં બરાબર પાકી ગએલાં જણવામાં આવે ત્યારે તે ગુગળને ઉતારી લઈ જરા જરા ઉનો હોય ત્યારે ઢાળી દેવો. પછી અશ્વિના બળ ઉપર ધ્યાન આપી આ

ગુગળમાંથી એક તોલા ભાર ખાવો. આ ગુગળ વાતરકતને, કોઠને, અરશને, અશ્વિના મંદપણાને, દુષ્ટ વ્રણને, પ્રમેહોને, આમવાતને, ભગંદરને, નાડી વ્રણને, ઉરસ્તંભને અને સોજને મટાડે છે.

બીજા પ્રકારનો અમૃતા ગુગ્ગુલુ.

ત્રણ પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાં ભારનો એક પ્રસ્થ થાય છે) ગળો, એક પ્રસ્થ ગુગળ, એક પ્રસ્થ હરડાં, એક પ્રસ્થ બેહેડાં, એક પ્રસ્થ આમળાં અને એક પ્રસ્થ સાટોડી એ સઘળાંએને એકઠાં કુટી અત્યંત ઉકળતા પાણીમાં નાખી તેએનો ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ગળી લઈ પાછો અગ્નિપર ચડાવવો. એ ઘાટો થાય ત્યારે તેમાં નેપાળાનાં મૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ, પીપળ, સુંઠ, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, ગળો, તજ અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને બધે તોલાં ભાર તથા નસોતરને એક તોલાં ભાર લઈ સર્વતું એકઠું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ નાખવું. ચૂર્ણ પાકી ગએલું જોવામાં આવે ત્યારે તે ગુગળને અગ્નિ ઉપરથી ઉતારીને ઢાળી દેવો એટલે 'અમૃતા ગુગ્ગુલુ' સિદ્ધ થાય છે. વિશેષે કરી અમ્લપિત્તવાળાએ અશ્વિના બળપ્રમાણે આ ગુગળ ખાવો. અશ્વિની કુમારોએ બનાવેલા આ ગુગળ વાતરકતને, કોઠને, અરશોને, અશ્વિની મંદતાને, દુષ્ટવ્રણને, પ્રમેહોને, આમવાતને, ભગંદરને, નાડીવ્રણને, ઉરસ્તંભને, સોજને અને સઘળા શેગોને મટાડે છે.

નવા તથા લુના ગુગળનું લક્ષણ.

જે ગુગળ સિનઘ, સોના જેવો અને પાકેલા જંચુ જેવો સુગંધી અને ચી-

કણો દોષ તેને નવો સમજવો. જે ગુ-
ગળ સુકાએલો, દુર્ગંધવાળો તથા જેનો
રંગ બદલી ગયો દોષ એવો દોષ તેને
જુનો સમજવો. રોગીને જુનો ગુગળ
દેવો નહિ.

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા.

વાવડીંગ, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, પી-
પળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, દેવદાર,
ચવક, કરીયાતું, પીપળીમૂળ, મોથ, ક-
ચૂરો, વજ, સોનામખી, સૈંધવ, જવ-
ખાર, હળદર, દારૂહળદર, ધાણા, ગજ-
પીપળ, અને અતવસ એ પ્રત્યેક દ્ર-
વ્યોનાં ચૂર્ણો એક એક તોલા ભાર લેવાં.
શિલાજીત બત્રીશ તોલાં ભાર લેવું ક-
સ્તર કહાડી શુદ્ધ કરેલા ગુગળને આઠ
તોલાં ભાર લેવો. લોઢાનું ચૂર્ણ આઠ
તોલાં ભાર લેવું. (શિલાજીતને, ગુગ-
ળને તથા લોઢાના ચૂર્ણને એકઠાં કરી
તેઓને તે તે વ્યાધિનું હરણુ કરનારા
ક્રાચેથી ઘણી ઘણીવાર ભાવનાઓ દ-
ધને લેવાં.) સાકર સોળ તોલાં ભાર
લેવી. નસોતર, નેપાળો, તજ, તમાલ-
પત્ર તથા એળચી એઓ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ
ચાર તોલાં ભાર લેવું. આ સઘળા પ-
દાર્થોને એકઠા કરી જે ગોળી બનાવ-
વામાં આવે તે ચંદ્રપ્રભા ઠેઠેવાયછે. આ
ચંદ્રપ્રભા જ્વરને, અતિસારને. ગ્રહ-
ણીના વિકારોને, છ પ્રકારના અરસોને,
ભગંદરોને, કમળાને તથા પાંડુરોગને મ-
ટાડેછે અને અત્યંત મંદ થઈ ગએલા
જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરેછે. વાયુથી પિ-
ત્તથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થએલા રોગો
ઉપર, નાડીવણુ ઉપર, મર્મના વ્રણ ઉ-
પર કાતથી થએલા ક્ષય ઉપર, ગૃધ્રસી
ઉપર, ક્ષયરોગ ઉપર, મખલ થએલા ગજ

પ્રમેહ ઉપર, વીર્યના ક્ષય ઉપર, પથરી
ઉપર, મૂત્રકૃમ્હ ઉપર, વીર્યના પ્રવાહ
ઉપર અને ઉદરના રોગ ઉપર પણ ચં-
દ્રપ્રભાનો પ્રયોગ કરવો. પ્રસન્ન થએલા
સદાશિવતું પૂજન કરીને ચંદ્રમાએ આ
ઉત્તમ ગોળી મેળવીછે. આ ગોળી ખા-
નારાએ ભોજનની, પીવાની, ટાઢની, પ-
વનની તકકાની કે મૈથુનની કશી પહ-
રેજી રાખવાની જરૂર નથી. જમ્યા પે-
હેલાં ઘાટી છાશના, મસ્તુનાં, બકરીના
માંસના રસાના, અંગણ પ્રદેશના પ્રાણીના
માંસના રસાના, દુધના કે ટાઢા પાણીના
અનુપાનથી સર્વદા આ ગોળીનો ઉપ-
યોગ કરવો. આ ગોળી વીર્યના આઠે
પ્રકારના દોષોને અને વીરો પ્રકારના પ્ર-
મેહોને પણ મટાડેછે. આ ગોળીનો ઉ-
પયોગ કરવાથી વૃદ્ધ માણસ પણ વ-
ળીઆથી તથા ઘોળા કુશોથી રહિત થ-
ઈને જીવાન જેવો થાયછે.

કૈશોરક ગુગ્ગુલુ.

ઉત્તમ પાકાના નેત્રના તથા પેટના
જવા વર્ણવાળો ચોસઠ તોલાં ભાર ગુ-
ગળ પાણીમાં નાખીને તેમાં ચોસઠ
ચોસઠ તોલાં ભાર હરડે, બેહેડાં તથા
આમળાં અને બત્રીશ તોલાં ભાર ગળો
યત્નપૂર્વક નાખવાં. પછી તેને અગ્નિપર
ચકાવી સાવધાનપણું રાખી જ્યાંસુધી
અરધું પાણી બળી જાય ત્યાંસુધી વા-
રંવાર કડછીથી હલાવ્યા કરવો. પછી
તેને અગ્નિઉપરથી ઉતારી લઈ વસૂથી
ગળી લઈને પાછો અગ્નિપર લોઢાના વા-
સણુમાં પકાવવો. ઘાટો થઈ જાય ત્યારે
ઉતારી શીતલ થઈ જાય ત્યારે તેમાં બે
બે તોલાં ભાર હરડે, બેહેડાં તથા આ-

મળાનું ચૂર્ણ, છ છ તોલાં ભાર સુંઠ
મરી તથા પીપળનું ચૂર્ણ, બે તોલાં ભાર
વાવડીંગનું ચૂર્ણ, એક તોલાં ભાર નસો-
તરનું ચૂર્ણ, એક તોલાં ભાર નેપાળાનું
ચૂર્ણ, અને ચાર તોલાં ભાર ગળોનું ચૂર્ણ
નાખી યત્નપૂર્વક મિશ્રિત કરી દેવું એ-
ટલે 'કૈશોરક ગુગુલુ' સિદ્ધ થાય છે.
ઘાઈ પ્રકારે આહાર વિહારની પદ્ધતિ
નહિ રાખતાં યૂષના, દુધના અને સુ-
ગંધિજળના અનુપાનથી આ ગુગળનો
ઉપયોગ કરવો. એક, બે અથવા ત્રણ
દોષની ઉલ્વણતાવાળું, શરીરને રોક-
નારું, ભાંગેલું, ઝરતું, સુકાએલું, ગોઠણ-
સુધી ફાટેલું અને લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન
થએલું વાતરક્ત પણ આ ગુગળથી નાશ
પામે છે. આ ગુગળ ત્રણને, ઉધરસને,
કાઠને, ગુદમને, સોજને, ઝેરને, પાંડુ-
રોગને, પ્રમેહને, અગ્નિના મંદપણને,
મલબંધને, અને પ્રમેહસંબંધી ફેડકી-
ઓને તુરત મટાડે છે એટલુંજ નહિ પણ
નિરંતર સેવન કરવાથી ઠેઠલેક કાળે સ-
ધળા રોગોને પણ મટાડે છે અને જરાના
દોષનો પરાભવ કરીને કિશોર અવસ્થાના
જવું રૂપ આપે છે. ગુગળને પ્રથમ પા-
ણીમાં નાખવાનું કહ્યું તે પાણી બે આ-
ઠક (અસો જમન ફૂંધીઆ ખારનું એક
આઠક થાય છે.) ભેદ્ય છે. ગુગળનો પાક
વિશેષે કરી ગોળના જવો લેવો.

ત્રિક્ષ્ણ ગુગુલુ.

હરડે, બેદેડાં, આમળાં, અતવસ,
દેવદાર, દારૂળદર, મોથ, ફાલસાં,
ખેર, આસુંદરો, કરંજ, ગળો, ગરમાળો,
કરીયાતું, લીંબો, કડુ, ઇંદ્રજવ, અને
ઝરદોચલાં એઓને સમભાગે લઈ આઠ-

ગણા પાણીમાં તેઓનો ક્વાથ કરી અ-
રધું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે વસ્રથી
ગળી લઈ તેમાં ગળોનું ખારીક ચૂર્ણ
નાખી નવા વાસણમાં આખી રાત
ભરી રાખવું. પછી તે પાણીમાં રતાં-
જલિનું ખારીક ચૂર્ણ નાખી વસ્રથી ગળી
લઈ એ છગણા પાણીથી સાત દિવસ-
સુધી શિલાજીત સહિત ગુગળને ભાવના
દેવી. પછી તે ગુગળમાં બત્રીશ તોલાં
ભાર અથાણાનું પાણી, ચાર તોલાં ભાર
સોનામખીનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર મધ
અને ચાર તોલાં ભાર ધી નાખી સર્વને
મિશ્રિત કરીને એ ગુગળ ત્રિક્ષ્ણના જ-
ળની, મગના પાતળા યૂષની અથવા
અંગદ પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે
ચાટવો અને જીર્ણ થયા પછી રોગને
અને સદવાને અનુસરી સંસ્કાર આપેલા
રસાઓની તથા યૂષોની સાથે જુના રાતા
ચોખ્ખાનો ભાત અથવા સાઠી ચોખ્ખાનો
ભાત જમવો. આ ત્રિક્ષ્ણ ગુગુલુ એ-
કવીશ દિવસના પ્રયોગથી મહાદાહણ
વાતરક્તને મટાડે છે, ઘોઠોને તથા પ્ર-
ણોને પણ તુરત જોરથી નષ્ટ કરે છે અને
છેદાએલા અથવા ભેદાએલા શરીરના
ભાગને સાંધે છે.

સિંહનાદ ગુગુલુ.

ખાર તોલાં ભાર હરડે, ખાર તોલાં
ભાર બેદેડાં અને ખાર તોલાં ભાર આ-
મળાં એઓના ચૂર્ણનો ક્વાથ કરી તેમાં
ચાર તોલાં ભાર ગંધક, ખાર તોલાં ભાર
ગુગળ અને સોળ તોલાં ભાર ઝેરડીયુ
તેલ નાખી એ સર્વને લોઢાના મજાતુત
વાસણમાં પકાવવાં એટલે સિંહનાદ ગુ-
ગુલુ સિદ્ધ થાય છે. આ ગુગળ વાયુને,

પિત્તને, કક્ષને, પંજવાયુને, પંચુપણને, માંડ મટે એવા શ્વાસને, પાંચ પ્રકારની ઉધરસને, ઠાઠને, ગુદમને, શૂળને, ઉદરના રોગને અને વૈદ્યોએ છાડી દીધેલા આમવાતને પણ મટાડે છે. સર્વદા આ ગુગળનો ઉપયોગ કરવાથી જરાનો અને ઘોળા દેશનો નાશ થાય છે. આ ગુગળ ઉપર ધી, તેલ અને માંસના રસા સહિત રાતા ચોખાનો તથા સાઠી ચોખાનો ભાત ખાવાનું પથ્ય કરવું. રોગોરૂપી હાથીઓના ગર્વને તોડનારે આ 'સિંહનાદ' એ નામથી પ્રખ્યાત ગુગળ કે જ પુરૂષોના જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે તે મહાદેવજીએ કહેલો છે.

બીજા પ્રકારનો સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ.

બત્રીશ તોલાં ગુગળ, એકસો અઠયાવીશ તોલાં શુદ્ધ હરડાં, એકસો અઠયાવીશ તોલાં શુદ્ધ બેહેડાં અને એકસો અઠયાવીશ તોલાં શુદ્ધ આમળાં એઓને બે હજાર અડતાલીશ તોલાં ભાર પાણીમાં નાખી વૈધે ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે એવો ક્વાથ કરવો. પછી તેમાં નેપાળો, નસોતર, સુંઠ, મરી, પીપળ, ભોં આમલી, વાવડીંગ, મોથ, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, ગળો, કડતું સૂરણ, વજ, બટેટાં, માનકંદ, ગંધક અને પારદ એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું બધે તોલાં ભાર ચૂર્ણ નાખીને તે ક્વાથને ફરીવાર પકાવવો. પાકી રહ્યા પછી ધંતુરાના એક હજાર ડાહવાઓનું ચૂર્ણ કડરીને, તેમાં નાખવું એટલે 'સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ' સિદ્ધ થાય છે. આ ગુગળ પાર ચણોઠી ભાર ખાવો અને ઊના જળ વગેરેનું અતુપાન કરવું. આ ગુગળ મા-

ણસોના અરશોને, વિપમ જ્વરની પીડાને, પ્રમેહને, ઠાઠને, ભગંદરને, અને મેદથી વાયુથી તથા કક્ષથી થયેલા રોગોને હણી નાખે છે. આ ગુગળ ખાવાથી બળતરા, અત્યંત ઝાડો અથવા બીજેપણુ ડાઘ ઝાઝો વિકાર થાય તો તે ઉપર ઘાટીછાશ સહિત ભાત ખવરાવવો, શરીરને ચોળવું ઠાઠ પાણીથી સ્નાન કરાવવું અને શયન કરાવવું એ દ્વિતકારી થાય છે. આ સિંહનાદ ગુગળ બહુ ઝાડો લાવે છે એટલામાટે યુદ્ધિમાન વૈધે રોગીના શરીરનું બળ જલ્દીને પાર ચણોઠી ભારની માત્રા દેવી અથવા તેથી પણ ઓછી દેવી. આ ગુગળમાં ધંતુરાના ડાહવાનું ચૂર્ણ નાખવાનું કહ્યું છે પણ તે એમને એમ નહિ નાખતાં પ્રથમ ડાહવાઓને અનુક્રમે પાણીથી, આરનાલથી તથા ગાયના દુધથી પકાવી શુદ્ધ કરી પછી તેઓનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. પાણી વગેરેમાં પકાવવાથી ડાહવા શુદ્ધ થાય છે.

ત્રીજા પ્રકારનો સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ.

બત્રીશ તોલાં ભાર સરસીયા તેલમાં ખૂબ કચરેલો બત્રીશ તોલાં ભાર ગુગળ, ચોસઠ તોલાં ભાર હરડે, ચોસઠ તોલાં ભાર બેહેડાં અને ચોસઠ તોલાં ભાર આમળાં એઓનો પનરસો છત્રીશ તોલાં ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે વસ્ત્રથી ગળી લઈ. તેને ફરીવાર અગ્નિઉપર ચડાવી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મોથ, વાવડીંગ, આમળાં, ગળો, ચિત્રક, નસોતર, નેપાળો, વજ, સૂરણ, માનકંદ, કસ્તૂરી, રસવંતી

અને પારદ એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું જે જે તોલાં ભાર ચૂર્ણ નાખી તે ક્વાથને પકાવવો. સઘણું પાકી રહે ત્યારે તેમાં જળથી, આરનાલથી અને ગાયના દુધથી પકાવેલા ધંતુરાના એક હજાર ડોડવાનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું એટલે 'સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ' સિદ્ધ થાય છે. આ ગુગળ ખાર ચણાઈ ભાર ખાવો અને ઉના પાણી વગેરેનું અનુપાન કરવું. આ ગુગળ તુરત જઠરાગ્નિને વડવાનલ જેવો પ્રદીપ્ત કરે છે, ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે, જીવનની વૃદ્ધિ કરે છે અને અત્યંત ગ્રાહ્યું પણ આપે છે. આમવાત, શિશેવાત, અંધિવાત, ભગંદર, ગોઠણમાં ઠે પીંડીઓમાં રહેલો વાયુ, કેક ઝલાઇ જવાની વેદના, પથરી, મૂત્ર કૃમ્મ, ભક્ષ, તિમિર, ઉદરના રોગ, અભ્લપિત્ત, ઠાઠ, પ્રમેહ, આમણ, ઉધરસ, પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ, ક્ષય, વિપમન્વર, ખરલનું દરદ, રક્તીપદ, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, કમળો, સોજ, અંત્રવૃદ્ધિ, શૂળ અને અરશ, એ રોગોનો નાશ આ ગુગળથી થાય છે. મેદ, કફ અને આમ એઓથી થએલો રોગોર્પી હાથીઓના ગર્વને હણનારો આ 'સિંહનાદ' એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો યોગ અમૃત સન્નિહ છે. જૈવોએ અસાધ્ય સ્વસ્થને જોડી દીધેલા રોગ ઉપર કૃતેહ મેળવનારો આ ગુગળ દંડપાણિએ કહેલો છે.

યોગસારામૃત.

શતાવરી, નાગબલા નામની ખપાટ, વરધારો, ભોં આંબલી, સાટોડી, ગળો, પીપળ, આસોદ, અને ગોખરૂં એ પ્ર-

ત્યેક પદાર્થોને ચાળીશ ચાળીશ તોલાં ભાર લઈ તેઓનું પારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં અરધો અરધ સાકર મેળવી ખૂમ મર્દન કરી એકસો અડચાવીશ તોલાં ભાર મધથી અથવા ચોસઠ તોલાં ભાર ધીથી સંયુક્ત કરી તથા ચાર ચાર તોલાં ભાર તજ, તમાલપત્ર તથા એળચીનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરીને અત્યંત મજ્જુત વાસણમાં વૈદ્યે રાખી મેલવું એટલે 'યોગસારામૃત' સિદ્ધ થાય છે. માણસે આ યોગસારામૃત પોતાના જઠરાગ્નિના ખળપ્રમાણે ખાવું અને મનગમતાં અન્નપાનોનો ઉપયોગ કરવો. લક્ષ્મીને તથા કીર્તિને વધારનારૂં આ યોગસારામૃત વાતરકતને, ક્ષયને, ઠાઠને, કૃશપણને, પિત્તથી તથા રૂધિરથી થએલા રોગને, અને વાતથી પિત્તથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થએલા ખીજ પણ સઘળા રોગોને તુરત નષ્ટ કરી પુરૂષને વળીઓથી તથા ધોળા કૃશથી રહિત, તર્કશક્તિથી તથા સ્મરણશક્તિથી શોભાયમાન, ભાગ્યશાળી અને પાંચસો વર્ષના આયુષ્યવાળો કરે છે.

વાતરકતવાળાએ પાળવાની પરહેજ.

વાતરકતવાળાએ કસરત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ, ઉપણું સેવન કરવું નહિ. ખાટો ઠે ખારો રસ ખાવો નહિ, દિવસે સુવું નહિ, અને જે જે પદાર્થો શરદી કરનાર ઠે ભારે હોય તેઓનો ત્યાગ કરવો.

વાતરકતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

इति श्रीभावप्रकाशे मध्यखंडे
द्वितीयो भागः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

तृतीयो भागः ।

शूलानो अधिकारः ।

अथ शूलाधिकारः ।

शूलानुं पासेनुं निदानं ।

तत्र शूलस्य संनिवृष्टं निदानमाह ।

दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलो-
ऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण
पवनः प्रभुः ॥ (कर्ता)

वायुथी थञ्जेल, पित्तथी थञ्जेल, क-
क्ष्थी थञ्जेल, सामटा नञ्जे दोषोथी थ
ञ्जेल, आभथी थञ्जेल, वायुथी तथा
पित्तथी थञ्जेल, वायुथी तथा कक्ष्थी थ-
ञ्जेल अने पित्तथी तथा कक्ष्थी थञ्जेल
अ शीते शूल आठ प्रकारनुं थायछे. आ
सधणां शूलोभां धलुं करीने वायु अ-
ध्यक्ष छे.

वायुथी तथा शूलानां छेष्टेनां निदानं,
संप्राप्ति तथा लक्षणम् ।

अथ वातिकस्य विप्रकृष्ट-

निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं

लक्षणमाह ।

* व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागरा-

च्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकि-
कोरदूपादत्पर्यङ्क्षाध्यशनाभिघातात् ॥
कपायतिक्तातिविरूढजान्निविरूढवहूर-
कशुष्कशाकैः । विदशुकमूत्रानिलसन्नि-
रोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभापात् ॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपा-
र्श्वत्रिकवस्तिदेशे । जीर्णं प्रदोषे च घ-
नागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढ-
म् ॥ मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपो विण्मूत्रमंस्त-
म्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यजनमर्द-
नार्थैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥

व्यायामो मध्ययुद्धादि । यान तुरगरथादि ।
मैथुन स्त्रीसेवा । प्रजागरौ रात्रौ । एषामतियो-
गात् शीतलजलप्रभूतपानात् कलायस्त्रिपुट ।
आढकी तुवरी कोरदूप कोद्रव अतिरू-
क्षद्रव्यसेवा अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम्
अभिघातो लोष्टादिभि कपायन्तिकरससेवा ।
विरूढजान्नाम् । विरूढमद्भुरितमन्नम् । क-
लायचणकादि तज्जमन्नमभक्ष्यम् । वहूरक शु-
ष्कमासम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदा-
दिषु ॥ तत्र हृत्शूलस्य पृथगपि लक्षणं
पठन्ति ।

કફપિત્તાવરુદ્ધસ્તુ મારુતો રસવર્દિ-
તઃ । હૃત્સ્થઃ પ્રકુરુતે શૂલમુચ્છાસ-
સ્યાવરોધકમ્ । સ હૃચ્છૂલ ઇતિ રુપાતો
રસમારુતકોપજઃ ॥

અથ પાર્શ્વગૂલસ્યાપિ લ-
ક્ષણમાહ ।

કફં નિવૃહ્ય પવનઃ સૂચીભિરિવ નિ-
સ્તુદન્ । પાર્શ્વસ્થઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલં કુ-
ર્યાદાધ્માનસંયુતમ્ ॥ તેનોચ્છૃસિતિ વ-
ક્ત્રેણ નરોડ્ગ્નશ્ચ ન કાહ્લતિ । નિદ્રાશ્ચ
નામ્પ્રયાદેવ પાર્શ્વગૂલઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

વસ્તિશૂલસ્યાપિ લક્ષણમાહ ।

સંરોધાત્ કુપિતો વાયુર્વસ્તિ સંશ્રિ-
ત્ય તિષ્ઠતિ । વસ્તેરધ્વનિ નાડીષુ તતઃ
શૂલોડસ્ય જાયતે ॥ વિષ્મૂત્રવાતસંરોધી
વસ્તિગૂલઃ સ ડચ્યતે ।

પ્રકૃતમનુસરતિ જીર્ણે ભૂક્તે । પ્રદોષે પ-
ત્ર્યાગમે રાત્રિભવશતિન । વાતપ્રકોપાત્ ।
વનાગમે વર્ષાસુ મેઘોદયે ચ ।

કુસ્તી આદિ કસરતનો અતિયોગ
થવાથી, ઘોડા કે રથ આદિ વાહનનો
અતિયોગ થવાથી, રાતના ઊજગરાનો
અતિયોગ થવાથી, ઠાકું પાણી બહુ પી-
વાથી, મકાઈ બહુ ખાવામાં આવવાથી,
મગ બહુ ખાવામાં આવવાથી, તુવરની
દાળ બહુ ખાવામાં આવવાથી, ડાદરા
ખાવામાં આવવાથી, અત્યંત રૂક્ષ પદા-
ર્યોના સેવનથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી,
ઢેકું આદિવતે અભિધાત થવાથી, તુરા
તથા કડવા રસના સેવનથી, તુરતના
ઉગેલા વટાણા તથા ચણા આદિ ધા-
ન્યના ભક્ષણથી, પરસ્પર વિરૂદ્ધ પદા-

ર્યોના ભક્ષણથી, સુકાએલા માંસના ભ-
ક્ષણથી, સુકાએલા શાકના ભક્ષણથી,
વિષાના વેગને રોકવાથી, વીર્યના વેગને
રોકવાથી, મૂત્રના વેગને રોકવાથી, પ-
વનના વેગને રોકવાથી, અત્યંત શોક
કરવાથી, અત્યંત ઉપવાસ કરવાથી,
અત્યંત હસવાથી અને અત્યંત ખોલ-
વાથી વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ હૃદયમાં, પી-
ઠમાં, પડખામાં, ખભાના તથા કંઠના
અસ્થિઓના સંયોગના સ્થલમાં અને
મૂત્રાશયમાં શૂળને ઊત્પન્ન કરેછે. ખા-
ધેતું અન્ન પચીગયા પછી, સાયંકાલના
શીતથી, વરસાદથી અને શીતકાળથી
વાયુનો પ્રકોપ થતાં શૂળનો અત્યંત પ્ર-
કોપ થાયછે એ શૂલ વારંવાર પ્રકુપિત
થાયછે અને વારંવાર શાંત થાયછે. એ
શૂળથી વિષા તથા મૂત્ર રોકાઈ બંધછે,
વ્યથા થાયછે અને અંગે ભેદાતાં હોય
એવું થાયછે. શેક વગેરે સ્વેદન કર-
વાથી, અભ્યંગ કરવાથી, મર્દન (ચોળવું)
આદિ કરવાથી અને સ્નિગ્ધ તથા ઊનાં
લોજનોથી એ શૂલ શાંત થાયછે.

ખીજ ગ્રંથોમાં હૃદયના શૂલનાં, પ-
ડખાના શૂળનાં અને મૂત્રાશયના શૂ-
ળનાં બુદ્ધાં લક્ષણો પણ કહ્યાં છે તે
નીચેપ્રમાણે.

હૃદયના શૂળનું લક્ષણ.

કફે તથા પિત્તે રોકેલો અને રસે વ-
ધારેલો હૃદયમાં રહેલો વાયુ જ્યાં ક્ષાસ
રોકાઈ બંધ એવા શૂળને ઊત્પન્ન કરેછે.
રસના અને વાયુના કોપથી ઊત્પન્ન થ-
એલું તે શૂળ હૃદયશૂળ કહેવાયછે.

પડખાના શૂળનું લક્ષણ.

કફને રોકીને બંધે સોઝાવતે લેં-

કતો હોય એવો પડખાંઓમાં રહેલો વાયુ પડખાંઓમાં શૂળને ઊત્પન્ન કરે છે અને સાથે પેટના આક્રમને પણ કરે છે. આ શૂળ થયું હોય તો માણસ ડૂકત મોહોડાથી ઊંચા શ્વાસન લઈ શકે છે, નમવાની ઇચ્છા નથી અને નિદ્રાપણ આવતી નથી. આવાં લક્ષણોનાં શૂળ પાર્શ્વશૂળ કહેવાય છે.

મૂત્રાશયના શૂળનું લક્ષણ.

વેગના રોકાવાથી કાપ પામેલો વાયુ મૂત્રાશયમાં ભરાઈ રહે છે તેથી મૂત્રાશયના રસ્તાની નાડીઓમાં શૂળ થાય છે અને તેથી વિદ્યા, મૂત્ર તથા પવન રોકાઈ જાય છે. આના પ્રકારનું શૂળ પસ્તિશૂળ કહેવાય છે.

પિત્તથી થતા શૂળનાં છેટેનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

તથૈવ પૈત્તિકમાહ ।

હારાતિતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિત્તલનિપ્પાવપિપ્પ્યાકકુલત્યયૂર્પઃ । કદ્મલમૌવીર-
મુરાવિકારૈઃ ક્રોધાનલાયાસરવિપ્રતાપૈઃ ।
ગ્રામ્યાતિયોગાદશનૈર્વિદર્ગ્યઃ પિત્તં પ્રકુ-
પ્યાથ કરોતિ શૂલમ્ । તુષ્પોહદાહાર્તિ-
કરં હિ નાભ્યાં સંસ્વેદમૂર્ચ્છાભ્રમશોપ-
યુક્તમ્ ॥ મર્ચ્યંદિને કુપ્યતિ ચાર્દ્દરાત્રે
નિદાપકાલે જલદાત્યયે ચ । શીતે ચ
શીતૈઃ સમુપૈતિ શાન્તિ મુસ્વાદુશીતૈરતિ-
મોજનૈશ્ચ ॥

નિપ્પાવો રાજમાપઃ । સૌવીરં સન્ધાનભે-
દઃ । મુગાવિકારૈઃ ‘ પરિપક્વાન્નસન્ધાનસમુ-
ત્પન્ના મુરા મતા ।’ તસ્યાઃ પ્રકારૈઃ । રવિપ્ર-
તાપઃ આતપઃ । ગ્રામ્યાતિયોગો મૈથુનાધિ-

ત્યમ્ । વિદાહીત્યુક્ત્વાપિ અશનૈર્વિદર્ગ્યૈરિતિ
બોધયતિ । અવિદાહિવસ્તુનોઽપિ પિત્તવશા-
દ્વિદાહિત્વં ભવતિ । જલદાત્યયે શરદિ ।
શીતૈર્વાતાદિભિઃ ॥

ક્ષારોથી, અત્યંત તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી, ગરમ પદાર્થોથી, ખળતરા ઊત્પન્ન કરનારા પદાર્થોથી, તેલથી, ચોળાઓથી, તલના ખોળથી, કળથીથી, યૂષોથી, તીખા પદાર્થોથી, ખાટા પદાર્થોથી, નવના આથાના પાણીથી, રંધેલાં અન્નોને આથીને ઊત્પન્ન કરેલાં મઘોથી, ક્રોધથી, અગ્નિના તાપથી, પરિશ્રમ કરવાથી, સૂર્યના તડકાથી, મૈથુનના અતિયોગથી અને પિત્તના યોગને લીધે વિદાહી થએલાં લોગનોથી પ્રકાપ પામેલું પિત્ત નાભિમાં શૂળને ઊત્પન્ન કરે છે કે જે શૂલથી તરરા, મોહ, ખળતરા, પસીનો, મૂર્છા, ભ્રમ અને શોષ થાય છે. આ શૂળ મધ્યાહ્નના સમયમાં, અધરાતના સમયમાં, ત્રીબ્ધ ઋતુમાં અને શરદ્ ઋતુમાં પ્રકાપ પામે છે અને શીતકાળમાં, શીતલ વાયુ આદિથી તથા અત્યંત શીતળતાવાળાં અતિ મધુર લોગનોથી શાંત થાય છે.

કફથી થતા શૂળનાં છેટેનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

આનૂપવારિજકિલાટપયોવિકારૈર્પા-
સેશ્વપિષ્ટકુશરાતિલશ્કુલીભિઃ । અ-
ન્યૈર્વલાસજનકૈરપિ હેતુભિશ્ચ શ્લેષ્મા પ્ર-
કોપમુપગમ્ય કરોતિ શૂલમ્ ॥ હૃદ્લાસ-
કાસસદનારુચિસંપ્રસૈકૈરામાશયે સ્તિમિ-
તકોષ્ઠશિરોગુરૂલ્લૈઃ । મુક્તે સદૈવ હિ

રુજં કુરુતેડતિમાત્રં મૂર્યોદયેડય શિશિરે
કુસુમાગમે ચ ॥

આનૂપં વહુલજલદેશજં મક્ષ્યમ્ । વારિજં
શાલૂકાદિ ।

પક્કં દઘ્ના સમં ક્ષીરં વિજ્ઞેયા દધિક્ક-
ર્ચિકા । તન્નેણ તત્કૂર્ચકં સ્યાત્તસ્ય પિ-
પ્પ્હઃ કિલાટકઃ ।

પયોવિકારઃ પાયસાદિઃ । પિપ્પ્તં માપાદિ ।
અન્યૈર્ગુર્વાદિભિઃ । સ્તિમિતમાર્દ્રપટાવગુણિ-
તમિવ યત્કોષ્ટં શિરશ્ચ તયોર્ગુરુત્વૈઃ સહ ।
મૂર્યોદય ઇતિ । ત્રિધા વિભક્તંદિવસપ્રથમ-
ભાગસ્યોપલક્ષણમ્ । શિશિરે તત્ર કફસ્વા-
તિસચ્યાત્ । કુસુમાગમે વસન્તે ।

ધણા પાણીવાળા દેશમાં ઉત્પન્ન થ-
એલાં લક્ષ્યેથી, જળમાં ઉત્પન્ન થએલા
કમલકંદ આદિ પદાર્થોથી, દુધના મા-
વાથી, દુધપાક આદિ દુધના પદાર્થોથી,
માંસોથી, શેલડીથી, અડદના લોટ આ-
દિથી, ખીચડીથી, તલની પુરીથી અને
ળીજં પણ કંદને ઉત્પન્ન કરનારાં કાર-
ણોથી પ્રકાપ પામેલો કંદ આમાશયમાં
શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. એ શૂળની સાથે
મોળ આવે છે ઉધરસ થાય છે ઝાનિ
થાય છે, અરૂચિ થાય છે, મોઠોડામાંથી
પાણી ઝર્યા કરે છે અને ઢોઠો તથા માથું
ભીના વસ્ત્રથી વીટાએલાં જેવાં થઇને
ભારે થઈ જાય છે. જમ્યા પછી એ શૂળ
સર્વદા અત્યંત પીડા કરે છે અને ત્રણ
ભાગે વેહેઆએલા દિવસના પેહેલા ભા-
ગમાં, શિશિર ઋતુમાં તથા વસંત ઋ-
તુમાં કંદનો સંચય તથા વધારો થવા-
નેલીધે પીડા કરે છે.

બધે દોષથી થતાં શૂળોનું લક્ષણ.
દ્રન્દ્રજમાહ ।

દ્વિદોષલક્ષણૈરૈર્તૈર્વિદ્યાચ્છૂલં દ્વિદોષજમ્ ।
સધળા દોષોનાં લક્ષણો ઉપર કહેલાં
છે તેઓમાંથી જે શૂળમાં બધે દોષનાં
લક્ષણો ભેળાં જેવામાં આવે તે શૂળને
જે દોષથી થએલું સમજવું.

ત્રણે દોષથી થએલા શૂળનું લક્ષણ.
ત્રિદોષજમાહ ।

સર્વેપુ દેશેપુ ચ સર્વલિઙ્ગં વિદ્યાન્દ્રિ-
પ્ક સર્વભવં હિ શૂલમ્ । સુકષ્ણમેનં વિપ-
વજ્રકલ્પં વિવર્જનીયં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥
સર્વેપુ દેશેપુ હૃત્પૃષ્ઠપાશ્વત્રિકવસ્તિના-
મ્યામાશયેપુ । સર્વભવં ત્રિદોષજમ્ ।

જે શૂળ ઉપર કહેલી હૃદય, પીઠ,
પડખાં, ખભાના તથા કંડના અસ્થિ-
ઓના સંયોગનું સ્થલ, મૂત્રાશય, નાભિ
અને આમાશય એ સધળી જગાઓમાં
થતું હોય અને ઉપર કહેલાં ત્રણે દો-
ષોનાં લક્ષણોવાળું હોય તેને ત્રણે દો-
ષથી થએલું સમજવું. આ શૂળ બહુ
કષ્ટ આપનાર છે, ઝેર જેવું તથા વજ્ર
જેવું છે અને ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય જ
નથી એમ વૈદો કહે છે.

આમથી થએલા શૂળનું લક્ષણ.

અથામજમાહ ।

આટોપહુલાસવમીગુરુલસ્તૈમિત્યકા-
નાહકફમસૈકૈઃ । કફસ્ય લિઙ્ગેન સમા-
નલિઙ્ગામોઙ્ગવં શૂલમુદાહરન્તિ ॥

કફસ્ય કફશૂલસ્ય । આમોઙ્ગવં આમા-
દુઙ્ગો ચમ્ય તં । અત્રામશૂલે જાતે પશ્ચાદ્
દોષસમ્બન્ધઃ અત્ત ઇવાસ્ય શૂલસ્યાષ્ટમત્યમુ-

ક્તમ્ । સ ચ પ્રથમમામાશયે ભવતિ પશ્ચાત્
સમ્બન્ધિમિદોર્વૈસ્તિનામિદ્વત્પાર્શ્વકુક્ષિપુ મ-
વતિ તથા દોષસમ્બન્ધઃ ।

આમગૂલસ્ય દોષવિશેષેણ દેશવિશેષમાહ ।

વાતાત્મકં વસ્તિગતં વદન્તિ પિત્તા-
ત્મકઞ્ચાપિ વદન્તિ નાભ્યામ્ । હૃત્પાર્શ્વ-
કુક્ષી કફસન્નિવિષ્ટં સર્વેષુ દેશેષુ ચ સ-
ન્નિપાતાત્ ।

હૃત્પાર્શ્વકુક્ષી હૃત્પાર્શ્વમ્યાં સહિતે કુક્ષી ।
કફસન્નિવિષ્ટં કફેનાવિષ્ટમ્ ।

વસ્તો હૃત્કટિપાર્શ્વેષુ સશૂલઃ કફ-
વાનિકઃ । કુક્ષી હૃન્નામિમધ્યે તુ સ
શૂલઃ કફપૈત્તિકઃ ॥ ઢાહજ્વરકરો
ધોરો વિદ્યેયો વાતપૈત્તિકઃ ।

તન્ત્રાન્તરોક્તમામગૂલમાહ ।

અતિમાત્રં યદા ધુક્તં પાવકે મૃદુતા-
ન્નતે । સ્થિરીકૃતન્તુ તત્કોષ્ટે વાયુરાટ્વ
તિષ્ઠતિ ॥ યદાન્નં ન ગતં પાકં તચ્છૂલં
કુરુતે ભૃશમ્ । મૂર્ચ્છાધ્માનં વિનાહાંશ્ચ
હૃત્કેશં સવિલમ્બિકમ્ ॥ કમ્પં વાન્તિ-
મતીસારં પ્રમેહં જનયેદપિ । અવિપા-
કોદ્ભવં શૂલમેતમાહુર્મનીષિણઃ ॥

અવિપાકોદ્ભવં આમોદ્ભવમિત્યર્થ ।

જનાં ચિન્હો ક્કશૂળના જવાંજ
હોય અને જની સાથે આક્રે, મોળ,
ઉલટી, ભારેપણું, જણે ભીનાં વસ્રથી
હંકાએણું હોય એવી શરીરની સ્થિતિ,
પેડુંતું ચડવું અને મોહોડામાંથી ક્કનું
ઝરવું એઓ થતાં હોય તે આમશૂળ કે-
હેવાયછે. આ આમશૂળ ઉત્પન્ન થયા

પછી પાછળથી તેમાં દોષોનો સંબંધ થા-
યછે માટે આમશૂળને આઠમું કહ્યું છે.
આ શૂળ પ્રથમ આમાશયમાં થાયછે
અને પાછળથી દોષોનો સંબંધ થતાં જ
દોષનો સંબંધ થયો હોય તે દોષની સી-
તિપ્રમાણે હૃદયમાં, પડખાઓમાં અને
પેટમાં થાયછે.

દોષોના ભેદથી આમશૂળની જગ્યાઓનો ભેદ.

આમશૂળ વાયુનો સંબંધ પામ્યું હોય
તો મૂત્રાશયમાં થાયછે, પિત્તનો સંબંધ
પામ્યું હોય તો નાભિમાં થાયછે, ક્કનો
સંબંધ પામ્યું હોય તો હૃદયમાં, પડ-
ખાંઓમાં તથા ઉદરમાં થાયછે અને ત્રણે
દોષોનો સંબંધ પામ્યું હોય તો સઘળા
પ્રદેશોમાં થાયછે. ક્કના તથા વાયુના
સંબંધને પામ્યું હોય તો મૂત્રાશય, હૃદય,
કેડ અને પડખાં એઓમાં થાયછે, ક-
ક્કના તથા પિત્તના સંબંધને પામ્યું હોય
તો પેટમાં અને હૃદયના તથા નાભિના
મધ્યમાં થાયછે અને વાયુના તથા પિ-
ત્તના સંબંધને પામ્યું હોય તો દાહને
તથા જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે અને ભયં-
કર થઈ પડેછે.

બીજા ગ્રંથમાં કહેણું

આમશૂળનું લક્ષણ.

અત્યંત ઝાઝા જમવામાં આવેલા અ-
ન્નને જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી વાયુ કા-
ઠામાં સ્થિર કરી દઈ ચારેકારથી વીટી
લઈને રેહેછે કે જથી તે અત્ર નહિ પા-
કતાં ભારે શૂળને ઉત્પન્ન કરેછે અને મૂ-
ર્છાને, આક્રાને, યજ્જતરાઓને, હૃદયના
કેશને, વિવખિકા નામના કાલેરાને,

રુજં કુરુતેऽતિમાત્રં સૂર્યોદયેऽથ શિશિરે
કુસુમાગમે ચ ॥

આનૂપં बहुलजलदेशजं भक्ष्यम् । वारिजं
शालूकादि ।

પકં દધ્વા સમં ક્ષીરં વિજ્ઞેયા દધિક્ષ-
ચિકા । તન્નેણ તત્કૂર્ચકં સ્યાત્તસ્ય પિ-
ण्डः किलाटकः ।

પયોવિકારઃ પાયસાદિઃ । પિષ્ટં માપાદિ ।
અન્યૈર્ગુર્વાદિભિઃ । સ્તિમિતમાર્દ્રપટાવગુણિ-
તમિવ ચત્કોષ્ટં શિરશ્ચ તયોર્ગુરુત્વૈઃ સહ ।
સૂર્યોદય इति । ત્રિષા વિભક્તદિવસપ્રથમ-
भागम्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्या-
तिसद्ब्रयात् । कुसुमागमे वसन्ते ।

ધણા પાણીવાળા દેશમાં ઉત્પન્ન થ-
એલાં લક્ષ્યેથી, જળમાં ઉત્પન્ન થએલા
કમચકંદ આદિ પદાર્થોથી, દુધના મા-
વાથી, દુધપાક આદિ દુધના પદાર્થોથી,
માંસોથી, શેલડીથી, અડદના લોટ આ-
દિથી, ખીચડીથી, તલની પુરીથી અને
ખીજ પણુ કંદને ઉત્પન્ન કરનારાં કાર-
ણોથી પ્રદાપ પામેલા કફ આભાશયમાં
શૂળને ઉત્પન્ન કરેછે. એ શૂળની સાથે
ગોળ આવેછે ઉધરસ થાયછે જ્ઞાનિ
ઠાયછે, અરૂચિ થાયછે, મોઢોડામાંથી
ઠાણી ઝર્યા કરેછે અને ઢોઢો તથા માથું
ખીના વસથી પીટાએલાં જવાં થઇને
મારે થઈ જાયછે. જમ્યા પછી એ શૂળ
સર્વદા અત્યંત પીડા કરેછે અને ત્રણ
ભાગે વેહેચાએલા દિવસના પેહેલા ભા-
ગમાં, શિશિર ઋતુમાં તથા વસંત ઋ-
તુમાં કફનો સંચય તથા વધારો થવા-
નેલીધે પીડા કરેછે.

બધે દોષથી થતાં શૂળોનું લક્ષણ.
દ્રઢજમાહ ।

द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ।
સધળા દોષોનાં લક્ષણો ઉપર કહેલાં
છે તેઓમાંથી જે શૂળમાં બધે દોષનાં
લક્ષણો ભેળાં બેવામાં આવે તે શૂળને
જે દોષથી થએલું સમજવું.

ત્રણે દોષથી થએલા શૂળનું લક્ષણ.
ત્રિદોષજમાહ ।

सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याच्छि-
पर्ख सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विप-
वज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
સર્વેષુ દેશેષુ ચ સર્વલિંગં વિદ્યાશ્ચિ-
પર્ખ સર્વભવં હિ શૂલમ્ । સુકષ્ટમેનં વિપ-
વજ્રકલ્પં વિવર્જનીયં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥
સર્વેષુ દેશેષુ હૃપૃષ્ઠપાર્શ્વત્રિકવમ્તિના-
મ્યામાશયેષુ । સર્વભવં ત્રિદોષજમ્ ।

જે શૂળ ઉપર કહેલી હૃદય, પીઠ,
પડખાં, ખભાના તથા કંઠના અસ્થિ-
એનાં સંયોગનું સ્થલ, મૂત્રાશય, નાભિ
અને આભાશય એ સધળી જગ્યાઓમાં
થતું હોય અને ઉપર કહેલાં ત્રણે દો-
ષોનાં લક્ષણોવાળું હોય તેને ત્રણે દો-
ષોથી થએલું સમજવું. આ શૂળ બહુ
કષ્ટ આપનાર છે, ઝેર જેવું તથા વજ
જેવું છે અને ચિકિત્સા કરવાને યોગ્યજ
નથી એમ વૈદ્યો કહેછે.

આમથી થએલા શૂળનું લક્ષણ.

અથામજમાહ ।

आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यका-
नाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समा-
नलिङ्गमामोद्धवं शूलमुदाहरन्ति ॥

કફસ્ય કફશૂલસ્ય । આમોદ્ભવં આમા-
હુદ્ગ્યો यस્ય તં । અત્રામશૂલે જાતે પશ્ચાદ્
દોષસમ્બન્ધઃ અતઃ એવાસ્ય શૂલમ્યાષ્ટમત્વમુ-

ક્તમ્ । સ ચ પ્રથમમામાશયે ભવતિ પશ્ચાત્
સમ્બન્ધિભિર્દ્વૈર્વૈસ્તિનાભિહત્પાર્શ્વકુક્ષિપુ ભ-
વતિ તથા દોષસમ્બન્ધઃ ।

આમશૂલસ્ય દોષવિશેષેણ દેશવિશેષમાહ ।

વાતાત્મકં વસ્તિગતં વદન્તિ પિત્તા-
ત્મકશ્ચાપિ વદન્તિ નામ્યામ્ । હૃત્પાર્શ્વ-
કુક્ષી કફસન્નિવિષ્ટં સર્વેષુ દેશેષુ ચ સ-
ન્નિપાતાત્ ।

હૃત્પાર્શ્વકુક્ષી હૃત્પાર્શ્વામ્યાં સહિતે કુક્ષી ।
કફસન્નિવિષ્ટં કફેનાવિષ્ટમ્ ।

વસ્તૌ હૃત્કટિપાર્શ્વેષુ સશૂલઃ કફ-
વાનિકઃ । કુક્ષી હૃન્નાભિમધ્યે તુ સ
શૂલઃ કફપૈત્તિકઃ ॥ દાહજ્વરકરો
ઘોરો વિઘ્નયો વાતપૈત્તિકઃ ।

તન્નાન્તરોક્તમામશૂલમાહ ।

અતિમાત્રં યદા શુક્તં પાવકે મૃદુતા-
જ્ઞતે । સ્થિરીકૃતન્તુ તત્કોષ્ટે વાયુરાટ્વત્વ
તિષ્ઠતિ ॥ યદાન્નં ન ગતં પાકં તચ્છૂલં
કુરુતે મૃશમ્ । મૂર્છાધ્માનં વિનાદાંશ્ચ
હૃત્કેશં સચિલમ્નિકમ્ ॥ કમ્પં વાન્તિ-
મતીસારં પ્રમેહં જનયેદપિ । અવિપા-
કોદ્ભવં શૂલમેતમાહુર્મનીપિણઃ ॥

અવિપાકોદ્ભવં આમોદ્ભવમિત્યર્થઃ ।

જનાં ચિન્હો ક્કશૂળના જવાંજ
હોય અને જની સાથે આક્રમે, મોળ,
ઉલટી, ભારેપહું, જણે ભીનાં વસ્રથી
હંકાએહું હોય એવી શરીરની સ્થિતિ,
પેડુનું ચડવું અને મોહોડામાંથી ક્કતું
ઝરવું એઓ થતાં હોય તે આમશૂળ કે-
હેવાયછે. આ આમશૂળ ઉત્પન્ન થયા

પછી પાછળથી તેમાં દોષોનો સંબંધ થા-
યછે માટે આમશૂળને આક્રમું કહ્યું છે.
આ શૂળ પ્રથમ આમાશયમાં થાયછે
અને પાછળથી દોષોનો સંબંધ થતાં જ
દોષનો સંબંધ થયો હોય તે દોષની રી-
તિપ્રમાણે હૃદયમાં, પડખાઓમાં અને
પેટમાં થાયછે.

દોષોના ભેદથી આમશૂળની જગ્યાઓનો ભેદ.

આમશૂળ વાયુનો સંબંધ પામ્યું હોય
તો મૂત્રાશયમાં થાયછે, પિત્તનો સંબંધ
પામ્યું હોય તો નાભિમાં થાયછે, ક્કનો
સંબંધ પામ્યું હોય તો હૃદયમાં, પડ-
ખાંઓમાં તથા ઉદરમાં થાયછે અને ત્રણે
દોષોનો સંબંધ પામ્યું હોય તો સઘળા
પ્રદેશોમાં થાયછે. ક્કના તથા વાયુના
સંબંધને પામ્યું હોય તો મૂત્રાશય, હૃદય,
કેડ અને પડખાં એઓમાં થાયછે, ક્ક-
ના તથા પિત્તના સંબંધને પામ્યું હોય
તો પેટમાં અને હૃદયના તથા નાભિના
મધ્યમાં થાયછે અને વાયુના તથા પિ-
ત્તના સંબંધને પામ્યું હોય તો દાહને
તથા જ્વરને ઉત્પન્ન કરેછે અને ભયં-
કર થઈ પડેછે.

બીજા ગ્રંથમાં કહેલું

આમશૂળનું લક્ષણ.

અત્યંત ગ્રાહી જમવામાં આવેલા અ-
ન્નને જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી વાયુ કો-
ઠામાં સ્થિર કરી દઈ આરેકારથી વીટી
લઇને રેહેછે કે જથી તે અન્ન નહિ પા-
કતાં ભારે શૂળને ઉત્પન્ન કરેછે અને મૂ-
ર્છાને, આક્રમેને, ણળતરાઓને, હૃદયના
ક્વેશને, વિસંખિકા નામના કાલેરાને,

કંપને, ઊલટીને, અતીસારને તથા પ્ર-
મેહને પણ ઉત્પન્ન કરેછે. આ શૂળને
વિદ્વાનો આમશૂળ કહેછે.

શૂળના ઉપદ્રવો.

અથ શૂલસ્યોપદ્રવાનાહ ।

વેદનાતિવૃષ્ટા મૂર્છા આનાહો ગૌ-
સ્વારુચી । કાસઃ શ્વાસો વમિર્હિક્કા
શૂલસ્યોપદ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વેદના, અત્યંત તરશ, મૂર્છા, મળખંધ,
ભારેપણું, અરુચિ, ઉધરસ, ઊલટી અને
હેડકી એટલા શૂળના ઉપદ્રવો સમજવા.

શૂળનું સાધ્યપણું, કષ્ટ સાધ્યપણું
તથા અસાધ્યપણું.

અથાસાધ્યત્વાદિકમાહ ।

एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो
द्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसा-
ध्यो भूर्युपद्रवः ।

જે શૂળ એક દોષવાળું હોય તે તેને
સાધ્ય સમજવું, બે દોષવાળું હોય તે
તેને કષ્ટસાધ્ય સમજવું અને સઘળા દો-
ષોવાળું તથા ઘણા ઉપદ્રવોવાળું હોય
તે તેને અસાધ્ય તથા ભંયકર સમજવું.

શૂળનું અરિષ્ટ.

અથારિષ્ટમાહ ।

वेदनातिवृषा मूर्च्छा आनाहो गौ-
स्वं ज्वरः । भ्रमोऽरुचिः कृशत्वं च व-
लहानिस्तयैव च ॥ उपद्रवा दर्शवैते
यस्य शूलेषु नास्ति सः ।

વેદના, અત્યંત તરશ, મૂર્છા, મલ-
ખંધ, ભારેપણું, જ્વર, ભ્રમ, અરુચિ,
કુળળાપણું અને બળની હાનિ એ દર્શો

ઉપદ્રવો તથા હોય તે શૂળવાળો કદી
જીવે નહીં.

परिणाम शूल के न शूलनोऽन्ये
भेद छे तेनां निदान, संप्राप्ति
तथा लक्षण.

अथ शूलस्यैव भेदं परि-
णामं चाह ।

स्वैनिदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहि-
तो यदा । कफपित्तै समावृत्य शूलका-
री भवेद्बली ॥ भुक्ते जीर्यति यच्छूलं
तदेव परिणामजम् ।

સ્વૈનિદાનૈરિત્યાદિના નિદાનપૂર્વિકા સં-
પ્રાપ્તિરુક્તા । ભુક્તે જીર્યતીત્યાદિના લક્ષણ-
મુક્તમ્ । સમાવૃત્ય વ્યાપ્ય ॥

તસ્ય લક્ષણમપ્યેતત્ સમાસેનાભિધીય-
તે । આધ્માનાદોષવિષ્મૂત્રવિવન્ધારતિવે-
પનૈઃ । સ્તિગ્ધોષ્ણોપશમપ્રાર્યં વાતિકં ત-
દ્વદેત્ મિપક્ ॥ તૃણાદાહારતિસ્વેદકદ્વ-
મ્લલવળોત્તરમ્ । શૂલં શીતશમપ્રાર્યં
પંત્તિકં લક્ષયેત્ યુધઃ ॥ હર્દિહૃલ્લાસસં-
મોહસ્વલ્પરુક્ દીર્ઘસન્તાતિઃ । કટુતિ-
ક્તોપશાન્તી ચ વિજ્ઞેયં ચ કફાત્મકમ્ ॥
સંઘટ્ટલક્ષણં યુદ્ધા દ્વિદોષં પરિકલ્પયેત્ ।
ત્રિદોષજમસાધ્યં સ્યાત્ ક્ષીણમાંસવલા-
નલમ્ ॥

પોતાનાં નિદાનોથી પ્રકાપ પામેલો
પાસે રહેલો બળવાન વાયુ બ્યારે કદ્દમાં
અને પિત્તમાં વ્યાપેછે ત્યારે શૂળ ઉ-
ત્પન્ન થાયછે અને તે શૂળ ખાયેલું અન્ન
પચવાના સમયમાં થાયછે. આ શૂળ પ-
રિણામ શૂળ કહેવાયછે. જેમાં પેટનું

અડવું, ગડગડાટ, વિદ્યાની અટકાયત, મૂનની અટકાયત, અણુગમો, તથા કંપ થતાં હોય અને સ્નિગ્ધપણાવાળા તથા ઉષ્ણપણાવાળા પદાર્થોથી જે શાંત થતું હોય તેને વૈદે વાયુથી થએલું પરિણામ શૂળ કહેવું. જેમાં તરશ, ખળતરા, અણુગમો, પસીનો, તીખાપણું, ખાટાપણું તથા ખારાપણું થતાં હોય અને શીતલ પદાર્થોથી જે શાંત થતું હોય તેને વિદ્વાને પિત્તથી થએલું પરિણામશૂળ સમજવું. જેમાં ઉલટી, મોળ, મોહ, થોડી પીડા, તથા લાંબા વખતસુધી રહેવું થતાં હોય અને તીખા પદાર્થોથી તથા કડવા પદાર્થોથી જે શાંત થતું હોય તે શૂળને ક્ષ્ધી થએલું પરિણામ શૂળ સમજવું. ઉપર કહેલાં લક્ષણોમાંથી બે દોષનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો બે દોષથી થએલું કહેવું અને ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો ત્રણે દોષોથી થએલું કહેવું. જે ત્રણે દોષોથી થએલું હોય અને જેણે માંસને, ખળને તથા આંશિને ક્ષીણ કરી નાખેલ હોય તે પરિણામ શૂળ અસાધ્ય છે.

અનદ્રવ નામના એકખતના શૂળનું
લક્ષણ.

અથાન્નદ્રવનામાનં શૂળ-
વિશેષમાહ ।

જીર્ણે જીર્યતિ ચાપ્યન્ને ચચ્છૂલમુ-
પજાયતે । પથ્યાપથ્યપ્રયોગેણ મોજના-
મોજનેન વા ॥ ન શયં યાતિ નિયમા-
ત્સોડ્નદ્રવ ઉદાહૃતઃ ।

નેદં શૂલમસાધ્યં ચિકિત્સામિધાનાત્ ॥
ખાધેલું અન્ન પચવાના સમયમાં

અને પચીગયા પછી પણ જે શૂળ ઉ-
ત્પન્ન થાયછે તથા પથ્યથી, અપથ્યથી,
ભોજનથી કે અભોજનથી જેને શાંત
થવાનો નિયમ રહેતો નથી તે અનદ્રવ
શૂળ કહેવાયછે. આ શૂળને અસાધ્ય
સમજવું નહિ. કેમ કે ગ્રંથોમાં તેની
ચિકિત્સા કહેલી છે.

શૂળની ચિકિત્સા.

અથ શૂલસ્ય ચિકિત્સા ।

વમનં લઘ્વનં સ્વેદઃ પાચનં ફલવર્ત-
યઃ । ક્ષારશ્ચૂર્ણાનિ ગુટિકાઃ શસ્યન્તે
શૂલશાન્તયે ॥ વિજ્ઞાપ વાતશૂલં તુ સ્ને-
હસ્વેદેરુપાચરેત્ । સ્વલ્પશૂલાકુલસ્ય
સ્યાત્ સ્વેદ એવ મુલાવહઃ ॥ મૃત્તિકાં
સજલાં પાકાદ્ધનીભૂતાં પટે સ્તિપેત્ ।
કૃતા તત્પોટલીં શૂલી યથાસ્વેદં વિધા-
પયેત્ ॥ મૃત્તિકાસ્વેદઃ ।

કર્પાસાસ્થિ કુલત્યકાતિલયવૈરેરણ્ડ-
મૂલાતસી વર્ષાભૂશણવીજકાઞ્જિકયુર્તેરે-
કીકૃતૈર્વા પૃથક્ । સ્વેદઃ સ્યાદથ કર્પ-
રોદરશિરઃસ્ફિગ્જાનુપાદાહુલી ગુ-
લ્ફસ્કન્ધકટીરુજો વિજયતે નિઃશેષવા-
તાર્ત્તિહા ॥

इति कार्पासास्थ्यादिस्वेदः ।

તિલૈશ્ચ ગુટિકાં કૃતા આમયેજ્જઠ-
રોપરિ । શૂલં મુદુસ્તરં તેન શાન્તિ ગ-
ચ્છતિ સત્તરમ્ । નામિલેપાઞ્જયેચ્છૂલં
મદનં કાઞ્જિકાન્વિતમ્ ॥

મદનં મયનફલં ।

વિશ્વમેરણ્ડજં મૂલં ક્ષાયયિત્તા જલં
પિવેત્ । દિહુર્સાવર્ચ્લોપેતં સઘઃ શૂલ-

निवारणम् ॥ गुडं शालिर्यवक्षारः
सर्पिःपानं विरेचनम् । जाङ्गलानि च
मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ म-
णीरजतताम्राणां भाजनानि शुष्णि
च । तोयेन परिपूर्णानि शूलस्योपरि
धारयेत् ॥ विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं
रसाश्च शस्ताः शशलावकानां । सगुडां
घृतसंयुक्तां भक्षयेत् वा हरीतकीम् ।
प्रलिह्याच्छूलशान्त्यर्थं धात्रीचूर्णं समा-
क्षिकम् ॥ शाल्यन्नं जाङ्गलं मांसमरिष्टं
कटुकीरसम् । मधुना जीर्णगोधूमं कफ-
शूले प्रयोजयेत् ॥

अरिष्टं भेषजं वारि क्वाथसिद्धं मद्यम् ।

लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
समुत्सोष्णाम्बुना पीतं कफशूलं प्रणाश-
येत् । आमशूले क्रिया कार्या कफशूल-
प्रणाशिनी ॥ सेव्यमामहरं सर्वमग्नेर्भ-
न्दस्य वर्द्धनम् । तीक्ष्णायाश्चूर्णसंयुक्तं
त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ॥ प्रयोज्यं मधुस-
र्पिभ्यां सर्वशूलनिवारणम् ।

तीक्ष्णायाश्चूर्णं राजिकादिचूर्णम् ।

दारुहैमवती कुप्रशताहाहिङ्गुसै-
न्धवैः । अम्लपिष्टैः सुत्सोष्णैश्च लिम्पे-
च्छूलयुतोदरम् ॥ मूलं वैल्वं तथैरण्डं
चित्रकं विश्वभेषजम् । हिङ्गुसैन्धवसं-
युक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥

वातरोगान्तर्गताध्मानचिकित्साया लि-
खितो नाराचनामारसोऽन्यच्च विरेचनं शूले
हितम् ।

कूष्माण्डं तनुकृत्वा तु सिन्ध्या घर्षे
विशोपयेत् । स्थाल्यां निक्षिप्य तत्

सर्वं पिधानेन पिधाय च ॥ सुल्लघ्यां
निवेश्य वह्निं च ज्वालयेत् कुशलां
जनः । यथा तत्र भवेत्स्म किन्तद्वा-
रो दृढो भवेत् ॥ तदा निर्वापयेच्छीतं
सर्वथा चूर्णितन्तु तत् । मापद्दयमितं
तावत् शुष्ठीचूर्णेन मिश्रितम् । जलेन
भक्षयेन्नित्यं महाशूलकुलो नरः ॥ अ-
साध्यमपि यच्छूलं तदप्येतेन शाम्यति ।
इति कूष्माण्डक्षारः ।

अथ परिणामशूलस्य
चिकित्सा ।

लह्वनं प्रथमं कुर्यात् वमनं सविरे-
चनम् । पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र वान्ते
विधिर्यथा ॥ पीत्वा तु क्षीरमाकण्ठं म-
दनक्वाथसंयुतम् । कान्तारकस्य पी-
ण्डस्य कोशकारस्य वा रसम् ॥ कपा-
यो वाथ निम्बस्य कटुतुम्बीरसोऽथवा ।
यथाविधि वमेद्दीमान् पक्तिशूलादितो
जनः ॥ त्रिवृता च तथा दन्त्या तैलेनै-
रण्डजेन वा । दत्तं विरेचनं सद्यः प-
क्तिशूलनिवारणम् ॥ विडङ्गतण्डुलव्यो-
पत्रिवृदन्ती सचित्रकम् । सर्वाण्येतानि
संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ गुडेन
मोदकान् कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा ।
जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ।
विडङ्गादिमोदकः ।

नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिप्य
यः पुमान् लिह्यात् । उग्रं परिणति-
शूलं नश्येत्तस्य त्रिरात्रेण ॥ पीतं श-
म्बूकजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
पक्तिजं नाशयत्येव शूलं विष्णुरिवासु-

रान् ॥ लोहपथ्याकणा शुष्ठीचूर्णं स-
मधुसर्पिपा । विलिहन् विनिहन्त्येव
शूलं हि परिणामजम् ॥

पथ्यादिलोहम् ।

नारिकेरं सतोयं च लवणेन सुपूरि-
तम् । मृदाववेष्टितं शुष्कं पकं गोमयव-
ह्निना ॥ पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं
हि परिणामजम् । वातिकं पैतिकं चापि
शैम्भिकं सान्निपातिकम् ॥

नारिकेरक्षारः ।

अथान्नद्रवस्य चिकित्सा ।

अन्नद्रवाख्ये शूले तु न तावत् स्वा-
स्थ्यमश्नुते । यावत्कटुकपित्ताम्लमद्यं न
छर्दयेद्द्रुवम् ॥ जातमात्रं जरत्पित्तं शू-
लमाशु विनाशयेत् । पित्तार्तं वमनं
कृत्वा कफार्तञ्च विरेचनम् ॥ अन्नद्रवे
च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् । ज-
रत्पित्तेऽपि तत् पथ्यं प्रोक्तमन्नद्रवे तु
यत् ॥ आमपकाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः
शमम् । मपिण्डरीं सलवणां मुस्त्रिन्नां
तैलपाचिताम् ॥ तादृशीं सर्पिपा खादे-
दन्नद्रवनिपीडितः । धात्रीफलभवं चूर्ण-
मयश्चूर्णसमन्वितम् ॥ यष्टीचूर्णेन वा
युक्तं लिङ्गात् क्षौद्रेण तद्दे । श्यामाक-
तण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ॥ प्रि-
यङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं सहितं हितम् ।

प्रियङ्गुः कङ्गुविशेषः ।

गौडिकं सौरणं कन्दं कृष्णाम्बमपि
भक्षयेत् । कलाययवशक्नुन्वा शक्नुन्
वा लाजसम्भवान् ॥

गौडिकं गुडेन संस्कृतं पक्वान्म् ॥

*

कुलत्थशक्नुनथवा दध्नाऽद्यादाधिकं
तथा । चणकानामथो शक्नुन् कोद्रवस्यो-
दनं तथा ॥

दाधिकं दध्ना संस्कृतं भक्तं महेरी इति
लोके ।

गोधूममण्डकं तत्र सर्पिपा गुडसंयु-
तम् ॥ ससितं शीतदुग्धेन मृदितं कथितं
हितम् । अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो
महागदः ॥ तस्मात्तस्य प्रशमने परं
यत्नं समाचरेत् । अन्नद्रवे जरत्पित्ते
वह्निर्मन्दो भवेद्यतः ॥ तस्मादन्नापा-
नानि मात्राहीनानि कारयेत् । कलाय-
यवगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूपकाः ॥
राजमापाश्च मापाश्च कुलत्थाः कङ्गुशा-
लयः । दधिलुत्तरसं क्षीरं सर्पिर्गव्यं म-
माहिपम् ॥ वास्तुकं कारवेल्ली च कर्को-
टकफलानि च । बर्हिणो हरिणो मत्स्या
रोहिताद्याः कपिञ्जलाः ॥ एतस्मिन्ना-
मये शस्ता मता मुनिचिकित्सकैः ।

दधिलुत्तरसं दध्ना लुप्त रसः प्रकृतो रसो
यस्य तत् । क्षीरं दधियुक्तं क्षीरमित्यर्थः ।

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः
पलम् । त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं म-
धुसर्पिपा ॥ समालोच्च समश्रीयादक्ष-
मात्रप्रमाणतः । आदिमध्यावसानेषु भो-
जनस्य निहन्ति तत् ॥ अन्नद्रवं जरत्पि-
त्तमम्लपित्तं मुदारुणम् ।

गुडमण्डरम् ।

व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं
रसम् । वेगरोधं शुचं क्रोधं वैकल्यं शू-
लवांस्त्यजेत् ॥ इति शूलाधिकारः ॥

વમન, લંબન, સ્વેદન, પાચન, ગુ-
દામાં વાટ ખોસવી, કાશ, ચુર્ણો અને
ગોળીઓ એઓ શૂળની શાંતિનેવાસ્તે
ઉત્તમ કહેવામાં આવે છે. શૂળ વાયુથી
થએલું નળવામાં આવે તો સ્નેહના તથા
સ્વેદનના ઉપચારો કરવા. ચોક્ક શૂળ
હાય તો સ્વેદન (શેક વગેરે) કરવા-
થીજ સુખ થાય છે.

માટીમાં પાણી નાખી તે માટીને
પકાવી ઘાટી કરી લુગડામાં નાખી તેની
પોટલી કરીને ચોગ્યરીતે શેક કરવામાં
આવે તો તેથી વાયુનું શૂળ મટી જાય છે.
આ ઉપાય ' મૃત્તિકાસ્વેદ ' એ ના-
મથી ઝાળખાય છે.

કપાશીઓ, કળથી, તલ અને જવ
એઓ સર્વને અથવા એક એકને એર-
ડાનાં મૂળ, અળસી, સાટોડી, શણનાં
ખીજ અને કાંજ એઓની સાથે મેળવી
દધ ગરમ કરીને તેઓથી સ્વેદન કર-
વામાં આવે તો તેથી કુલા, ગોઠણ, પગ,
આંગળીઓ, ઘુંટીઓ, કાંધ અને કડ
એઓનાં શૂળ મટી જાય છે અને ખીજ-
પણ વાયુસંબંધી સધળી પીડાઓ ટળી
જાય છે. આ ઉપાય ' કર્પાસા સ્થ્યાદિ
સ્વેદ ' એ નામથી ઝાળખાય છે.

તલ વાટી ગોળી કરીને પેટની ઉપર
ફેરવવામાં આવે તો તેથી ભયંકર શૂળ
પણ તુરત શાંત થઈ જાય છે.

મોઢાળને કાંજમાં વાટીને નાભિની
ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી શૂળ
મટી જાય છે.

સુંઠ અને એરડાનું મૂળ એઓનો
ક્વાય કરી તેમાં હીંગ તથા સંચળ ના-
ખીને પીવામાં આવે તો તુરતજ શૂળનું
નિવારણ થાય છે.

જ્યોને પિત્તથી શૂળ થયું હોય તે-
ઓનેવાસ્તે ગોળ, શાળ, જવખાર, ધી
પીવું, વિરેચન અને ભંગલદેશનાં પશુ-
પક્ષીઓનું માંસ એઓ ઔષધરૂપ છે.

મણિઓનાં, રૂપાનાં કે ત્રાંગાનાં ભારે
ભારે વાસણોમાં પાણી ભરી પિત્તશૂળની
ઉપર ધરી રાખવામાં આવે તો તેથી પિ-
ત્તશૂળ ટળી જાય છે.

પિત્તને હરનારું વિરેચન અને સસ-
લાંના તથા લાવાંના માંસના રસો એઓ
પિત્તશૂળને મટાડે છે.

હરડેનું ચૂર્ણ કરી તેને ગોળમાં તથા
ધીમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી
પિત્તશૂળની શાંતિ થાય છે.

આમળાનું ચૂર્ણ કરી તેને મધમાં
કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી પિ-
ત્તશૂળની શાંતિ થાય છે.

કક્કસખંધી શૂળ થયું હોય તો રાતો
ભાત, ભંગલદેશનાં પશુપક્ષીઓનું માંસ,
ચોગ્ય ઔષધોના જળના ક્વાયથી સિદ્ધ
કરેલુ મધ, કડુનો રસ અને મધની
સાથે જીંદા ઘઉંના પદાર્થો એઓનો ઉ-
પયોગ કરવો.

સંધવ, ખીડલૂણ, સંચળ, સુંઠ, પી-
પળ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, મરી
અને હીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી સેહેવાઈ
શેક એવા ગરમ પાણીથી પીવામાં આ-
વે તો તેથી કક્કશૂળ મટી જાય છે.

આમળાનું ચૂર્ણ હોય તો કક્કશૂળને
મટાડનારી ક્રિયા કરવી, આમને મ-
ટાડનારા સધળા પદાર્થોનું સેવન કરવું
અને મંદ થઈ ગએલા જઠરાગ્નિને પ્ર-
દીપ્ત કરવો.

રાઇનું ચૂર્ણ અને હરડાં, બેદાં તથા

આમળાં એજોતું ચૂર્ણ એજોને મધમાં તથા ધીમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારનાં શૂળોતું નિવારણ થાય છે.

પેટમાં શૂળ નીકળતાં હોય તો દેવદાર, ઘોળીવજ, કઠં, સુવા, હિંગ અને સિંધવ એજોને ખાટા રસમાં વાટી સેહેવાય તેવાં ગરમ કરીને પેટ ઉપર ચોપડવાં એટલે તેથી પેટનાં શૂળ શાંત થાય છે.

બીલીનાં મૂળ, એરડાનાં મૂળ, ચિત્રક, અને સુંઠં એજોતું ચૂર્ણ કરી હીંગની અને સિંધવની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી તુરત શૂળનું નિવારણ થાય છે.

વાયુસંબંધી રોગોના પ્રકરણમાં આદ્માનની (આદ્ધરાની) ચિકિત્સામાં જ નારાય નામનો રસ કેહેવામાં આવ્યો છે તે અને બીજાં પણ વિરચનો શૂળ ઉપર હિતકારી છે.

દોળાના ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરી તડકામાં નાખીને સુકાવવા. પછી એ સઘળા ટુકડાએને હાંડલીમાં નાખી હાંડલીની ઉપર હાંકણું હાંકી ચુકાની ઉપર મુકીને એવા કાહાપણથી અગ્નિ બાળવો કે જ્યાં દોળાના ટુકડા ભસ્મરૂપ ન થઈ જાય પણ મગજુત કાલસા જેવું થઈ જાય. પછી એ દાલસા જેવા ને ઠારી સારી પેઠે શીતલ કરી ચૂર્ણ કરી બાર રતી બાર એ ચૂર્ણ અને બાર રતી બાર સુંઠંનું ચૂર્ણ એજોને મિશ્રિત કરી પાણીથી નિત્ય ભક્ષણ કરવામાં આવે તો તેથી અસાધ્ય શૂળ પણ શાંત થઈ જાય છે. મોટા શૂળથી વ્યાકુલ થ-

એલા માણસે આ ઉપાય કરવો. આ ઉપાય 'કૂંભાંડકાર' એ નામથી જાણખાય છે.

પરિણામ શૂળની ચિકિત્સા.

પરિણામ શૂળની શાંતિનેવાસ્તે પ્રથમ લંધન કરવું અને પછી વમન તથા વિરચન કરવાં. વમનનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. પરિણામ શૂળથી પીડાએલા માણસે મીઠાળના ક્વાથની સાથે દુધને, અથવા ગંગલી શેલડીના રસને, અથવા ઘોળી શેલડીના રસને અથવા પોટા જવી શેલડીના રસને, અથવા લીંબુડાના ક્વાથને અથવા કડવી તુંબડીના ક્વાથને ગળાસુધી પીને વમન કરવું.

નસોતરતું, નેપાળાનું અથવા એરડીઆ તેલનું વિરચન દેવામાં આવે તો તુરત પરિણામ શૂળનું નિવારણ થાય છે.

વાવડીંગનાં બીજ, સુંઠં, મરી, પીપળ, નસોતર, નેપાળો અને ચિત્રક એ સર્વને એકઠાં કરી ખારીક ચૂર્ણ કરી તેના ગોળથી લાકડું કરીને ઊના પાણીથી ખાવામાં આવે તો ત્રણ દોષથી યજેલું પરિણામ શૂળ પણ મટી જાય છે. આ ઉપાય 'વિદંગાદિમોદક' એ નામથી જાણખાય છે.

જે માણસ સુંઠં, તલ અને ગોળ એજોનો કલ્ક કરી દુધમાં વાટીને તેને ચાટી તે માણસનું પરિણામ શૂળ ઊંચ હોય તોપણ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે.

નાહાની નાહાની છીપનીએની ભસ્મ કરીને ઊના પાણીથી પીવામાં આવે તો જેમ વિષ્ણુ દૈત્યોનો તુરત નાશ કરે છે તેમ તે ભસ્મ પરિણામ શૂળનો તુરતજ નાશ કરે છે.

પથ્યાદિ લોહ.

લોહું, હરડે, પીપળ અને સુંઠ એ-
જોનું ચૂર્ણ કરી મધથી તથા ઘીથી ચા-
ટવામાં આવે તો તેથી પરિણામ શૂળ
અવશ્ય મટી જાય છે.

નારિકેર ક્ષાર.

પાણીવાળા લીલા નાળીએરના ગો-
ટામાં સારી પેઠે લૂણ ભરી કપડમટ્ટી
કરી સુકાવીને અડાયાના અગ્નિથી પ-
કાવવું. એ નાળીએર પીપળના ચૂર્ણની
સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી વાયુસં-
બંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી અને ત્રિ-
દોષસંબંધી પરિણામ શૂળ પણ મટી
જાય છે.

અન્નદ્રવ શૂળની ચિકિત્સા.

ન્યાંસુધી તીષ્ણ, ઊનું અને ખાહું
અન્ન જોડી નાખવામાં ન આવે ત્યાં-
સુધી અન્નદ્રવ શૂળમાં સ્વસ્થપણું પ્રાપ્તજ
થતું નથી. પરિણામ શૂળ ઊત્પન્ન થાય
કે તુરતજ તે જ પિત્તથી થયું હોય તો
વમન કરીને મટાડવું અને કફથી થયું
હોય તો વિરેચનથી મટાડવું. જે પરિ-
ણામ શૂળની ચિકિત્સા છે તે અન્નદ્રવ
શૂળમાં પણ કરવી અને જે અન્નદ્રવ
શૂળની ચિકિત્સા છે તે પરિણામ શૂળમાં
પણ કરવી. આમાશય અને પક્વાશય
સુદ્ધ થાય તો અન્નદ્રવ શૂળ શાંત થાય છે.

અન્નદ્રવ શૂળથી પીડાએલા માણસે
હીંગ, મીઠું, જીરું તથા આદુ નાખી અ-
ડદના પીઠાની ઝીણી ઝણી વડીઓ
કરી તેજોને સારી પેઠે ખાફી તેલમાં પ-
કાવીને ઘીની સાથે ખાવી.

આમળાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લોહાનું
ચૂર્ણ અથવા જેઠીમધનું ચૂર્ણ મિશ્રિત

કરી મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો
તેથી અન્નદ્રવ શૂળ મટી જાય છે.

સામાના દાણાઓથી, અથવા કોદ-
રાના દાણાઓથી અથવા ત્રિયંબુ નામની
કાંગના દાણાઓથી દુધપાક કરી તેમાં
પથ્ય પદાર્થો મેળવીને ખાવામાં આવે તો
એ અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર હિતકારી થાય છે.

ગોળનું પક્વાન, સૂરણ, કાણું, વટા-
ણાનો સાથવો, જવનો સાથવો અથવા
ચોખાની ઘાણીનો સાથવો એજો અન્ન-
દ્રવ શૂળ ઉપર હિતકારી છે. કળથીનો
સાથવો દહીની સાથે ખાવો, દહીથી જ-
જોને સંસ્કાર આપ્યો એવા ભાત વગેરે
ખાવા, ચણાનો સાથવો ખાવો અથવા
કોદરાનો ભાત ખાવો. એ પણ હિત-
કારી છે.

ઘઉંના માંડામાં ઘી, ગોળ તથા સા-
કર નાખી તેને ટાઢા દુધમાં ચોળીને
ખાવો એ પણ અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર હિ-
તકારી થાય છે.

અન્નદ્રવ શૂળ એ મોટા રોગ છે, માંડ
જાણી શકાય એવો છે અને ચિકિત્સા ક-
રવામાં પણ મુશ્કેલી ભરેલો છે માટે
તેને શાંત કરવામાં મોટું યત્ન કરવું. અ-
ન્નદ્રવ શૂળમાં અને પરિણામ શૂળમાં જ-
ઠરાણિ મંદ થઈ જાય છે એટલામાટે એ
રોગોમાં જે જે કાંઈ અન્નપાન આપવાં
તે જોઈ માત્રાથીજ આપવાં.

વટાણા, જવ, ઘઉં, સામે, કોદરો,
ચોળા, અડદ, કળથી, કાંગ, રાતા ચોખા,
દહીની સાથે મેળવેલું દુધ, ગાયનું તથા
લેશનું ઘી, પથવો, કારેલાં, કંટાલાં, મો-
રનું માંસ, હરણનું માંસ, શેહીડાં વ-
ગેરે માછલાંજો અને તેતરનું માંસ એજો

અન્નદ્રવ શૂળમાં હિતકારી છે એમ આં-
યુર્વેદના આચાર્યોએ માનેલું છે.

ચાર તોલાં ભાર ગોળ, ચાર તોલાં
ભાર આમળાંતું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર
હરડેતું ચૂર્ણ અને ચાર તોલાં ભાર લોઢાંતું
કીટું (મંડુર) એઓને મધમાં તથા
ધીમાં કાલવી તેમાંથી ભોજનના આ-
દિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં એક એક
તોલાં ભાર ખાવામાં આવે તો તેથી મહા-
દારૂણ અન્નદ્રવ, શૂળ પરિણામ શૂળ અને
અમ્લપિત્ત એઓ મટી જાય છે. આ ઉપા-
ય 'ગુડમંડુર' એ નામથી જાણખાય છે.

શૂળવાળા માણસે કસરત, મૈથુન,
મધ, લૂણ, તીખોરસ, વિષા આદિના
વેગનું શેધન, શોક, ક્રોધ અને વિકલપણું
એઓનો ત્યાગ કરવો.

શૂળનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉદાવર્તનો તથા આનાહનો

અધિકાર.

ઉદાવર્તનું છેટેનું નિદાન.

અથોદાવર્તાધિકારઃ ।

તત્ર ઉદાવર્તસ્ય વિપ્રકૃષ્ટનિદાનમાહ ॥
વાતવિણ્મૂત્રજૃમ્ભાશુક્લવોદ્ધારવમીન્દ્રિ-
યૈઃ । છુત્તૃષ્ણોચ્છ્વાસનિદ્રાણાં ધૃત્યોદા-
વર્તસમ્ભવઃ ॥

इन्द्रियमत्र शुक्रम् । अत्र तृतीया स-
हार्था । धृत्वा वेगविवातेन ।

અથોવાયુના વેગને શેકવાથી, વિ-
ષાના વેગને શેકવાથી, મૂત્રના વેગને શે-
કવાથી, ખગાસાંના વેગને શેકવાથી, આં-

સુના વેગને શેકવાથી, છીકના વેગને શે-
કવાથી, ઝોડકારના વેગને શેકવાથી,
વમનના વેગને શેકવાથી, વીર્યના વે-
ગને શેકવાથી, ભૂખના વેગને શેકવાથી,
તરશના વેગને શેકવાથી, જિયા શ્વાસના
વેગને શેકવાથી અને નિદ્રાના વેગને શે-
કવાથી ઉદાવર્તની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ઉદાવર્તનું સામાન્ય લક્ષણ.

અથોદાવર્તસ્ય સામાન્ય-
લક્ષણમાહ ।

यत्रोर्ध्वं जायते वायोरावर्तः स चि-
कित्सकैः । उदावर्त इति प्रोक्तो व्या-
धिस्तत्रानिलः प्रभुः ॥

आवर्तो भ्रमः ।

જ રોગમાં વાયુનું ભ્રમણ જાણે થા-
ય છે તે રોગને વૈદ્યો ઉદાવર્ત કહે છે. એ
રોગમાં વાયુ અધ્યક્ષ છે.

નોખ નોખા વેગોને શેકવાથી ઉ-
ત્પન્ન થતા નોખનોખા ઉદાવર્તોનાં
વિશેષ લક્ષણો.

અથોવાયુને શેકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

तत्तद्देगाभिघातभिन्नानामु-
दावर्तानां क्रमेण विशि-
ष्टानि लक्षणान्याह ।

તત્રાપાનવાતનિરોધજસ્યો-
દાવર્તસ્ય લક્ષણમાહ ।

વાતમૂત્રપુરીપાણાં સદ્ગો ધ્માનં ક્લમો
રુજા । જઠરે વાતજાશ્વાન્યે રોગાઃ સ્યુ-
ર્વાતનિગ્રહાત્ ॥

सङ्गः अप्रवृत्तिः । ध्मानमाध्मानम् ।

कृमोऽनायासः । श्रमः रुजा जठरे । अन्ये
तोदशूलगुल्मादयः ।

पुरीषनिरोधजमाह ।

आटोपशूली परिकर्तिका च सद्गः
पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः । पुरीषमास्याद-
यवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥

पुरीषवेगे धारिते सति आटोपः सरुक्
गृह्णुडाशब्दः शूलमिति पक्काशये परिक-
र्तिका गुदे कर्तनवत् पीडा ऊर्ध्ववात उद्धारः ।

मूत्रनिग्रहजमाह ।

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शि-
रोरुजा । विनामो वंक्षणाणाहः स्याल्लिङ्गं
मूत्रनिग्रहे ॥

विनामः व्यथया वपुषो नमनम् । वक्ष-
णाणाहः । वक्षणयोरार्कषणवद् व्यथा ।

अथ जृम्भानिरोधजमाह ।

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भो-
पघातात् पवनात्मकाः स्युः । तथाक्षि-
नासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह
कर्णरोगैः ॥

अथाश्रुनिरोधजमाह ।

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा ने-
त्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोगुरुत्वं
नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पी-
नसेन ॥

छिक्कानिरोधजमाह ।

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्था-
वभेदकौ । इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षव-
थोः स्याद्विधारणात् ॥

अधोद्गारनिरोधजमाह ।

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कृजश्च वा-

योरथवाऽप्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते
भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसृताः ॥

कण्ठास्यपूर्णत्वं कवलेनैव । तोदो ह-
द्यामाशये च । कूजोऽव्यक्तशब्दः । उद्ग-
रायोरप्रवृत्तिः । उच्छ्वासादिनिरोधात् ॥ पव-
नप्रसृताः पवनाज्जाता विकारा हिक्कादयः ॥

वांतिनिरोधजमाह ।

कण्ठूकोटारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्यामय-
ज्वराः । कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा
गदाः ॥

शुक्रनिरोधजमाह ।

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रु-
जा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स-
वणं भवेच्च तेते विकारा विहते तु शुक्ले ॥
तत्सवणं शुक्रत्वाव ते ते विकारा-
वातकुण्डलिकादयः ।

अथ क्षुधाविघातजमाह ।

तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधावि-
घातात् कृशता च दृष्टेः ।

अथ तृपाविघातजमाह ।

कण्ठस्य शोथः श्रवणावरोधस्तृष्णा-
विघाताद्दृढये व्यथा च ।

अथ श्वासननिरोधजमाह ।

श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रो-
गमोहावथवापि गुल्मः ।

अथ निद्राविघातजमाह ।

जृम्भाङ्गमर्दाक्षिशिरोऽतिजाड्यं नि-
द्राविघातादथवापि तन्द्रा ।

अतिजाड्यं गौरवम् । शिरोग्मात्राक्षि-
गौरवमिति तन्त्रान्तरे पाठात् ।

અધિવાયુને રોકવાથી વાયુની, મૂત્રની તથા વિદ્યાની અટકાયત થાયછે, પેટ ચડી આવેછે, મેહેનત કર્યા વગર થાક લાગે છે, પેટમાં પીડા થાયછે અને વ્યથા શૂળ તથા ગુલ્મ આદિ ખીન્ન પણ વાયુસંબંધી રોગો થાયછે.

**વિદ્યાના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.**

વિદ્યાના વેગને રોકવાથી પેટમાં પીડાવાળો ગડગડાટ થાયછે, પક્વાશયમાં શૂળ થાયછે, ગુદામાં વાઢ થાયછે, વિદ્યાની અટકાયત થાયછે, ઝોડકાર આવેછે અને મોઢોડામાંથી વિદ્યા પણ નીકળે છે. મૂત્રના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

મૂત્રના વેગને રોકવાથી મૂત્રાશયમાં તથા ક્ષિગમાં શૂળ થાયછે, મૂત્રકૃચ્છ થાયછે, માથામાં વ્યથા થાયછે, વ્યથાથી શરીર નમી જાયછે, અને સાથળોના સાંધાઓ ઠેકઠેક થવાની જગ્યા છે તેઓમાં આકર્ષણ થવા જવું વ્યથા થાયછે.

**બગાસાના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.**

બગાસાના વેગને રોકવાથી ઝોડ ઝલાઈ જાયછે, ગળું ઝલાઈ જાયછે, માથામાં પવનસંબંધી દરદો થાયછે, આંખનાં નાકનાં તથા મોઢોડાનાં ત્રિદરદો થાયછે અને કાનનાં દરદો પણ થાયછે.

**આંસુના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.**

આનંદથી અથવા રોકથી પ્રાપ્ત થ-

એલા આંસુના વેગને રોકવાથી માથામાં ભારેપણું થાયછે, આંખોના ત્રિદરદો થાયછે અને સળીખમ પણ થાયછે.

**છીકના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.**

છીકના વેગને રોકવાથી ઝોડ ઝલાઈ જાયછે, માથામાં શૂળ થાયછે, અર્દિત (અરદીયો વાયુ) થાયછે, અરધા માથામાં ફાટ થાયછે અને ઈંદ્રિયો નળણી થઈ જાયછે.

**ઝોડકારના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.**

ઝોડકારના વેગને રોકવાથી ગળું તથા મોઢોડું જાણીઆથી ભરાઈ રહ્યાં હોય એવાં થઈ જાયછે, હૃદયમાં તથા આમાશયમાં અત્યંત વ્યથા થાયછે, પેટમાં પવનનો અસ્ફુટ શબ્દ થાયછે અથવા શ્વાસ આદિના રોધનેલીધે પવનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને ખીન્ન હેડકી આદિ પવનસંબંધી વિકારો થાયછે.

**વમનના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.**

વમનના વેગને રોકવાથી ચળ, ધ્રામઠાં, અશ્ચિ, કાળાશ વગરનો દાઝ, સોજા, પાંડુ રોગ, જ્વર, ઠાઠ, મોળ અને વિસર્પ ઉત્પન્ન થાયછે.

**વીર્યના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.**

વીર્યના વેગને રોકવાથી મૂત્રાશયમાં ગુદામાં તથા વૃષણોમાં સોજા તથા પીડા થાયછે, મૂત્રની અટકાયત થાયછે, વીર્યની પથરી થાયછે, વીર્યનો સાવ થા-

ય છે અને ખીજ પણ વાતકુંડલિકા વગેરે વિકારો થાય છે.

ભૂખના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

ભૂખના વેગને રોકવાથી તંદ્રા, અંગોનું ભાંગવું, અરુચિ, શ્રમ અને દૃષ્ટિનું નળળાપણું થાય છે.

તરશના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

તરશના વેગને રોકવાથી ગળામાં સોજો, સાંભળવાનું રોધન અને હૃદયમાં વ્યથા થાય છે.

શ્વાસને રોકવાથી ઉત્પન્ન થએલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

થાકલો માણસ શ્વાસના વેગને રોકે તો છાતીમાં દરદ થાય છે, મોહ થાય છે અને ગુલ્મ પણ થાય છે.

નિદ્રાના વેગને રોકવાથી થએલા ઉ-
દાવર્તનું લક્ષણ.

નિદ્રાના વેગને રોકવાથી ખગાસાં આવે છે, અંગો ભાંગે છે, માથામાં ગાત્રોમાં તથા નેત્રોમાં ભારેપણું થાય છે અને તંદ્રા પણ થાય છે.

વેગને રોકવાથી થતા ઉદાવર્તનાં
લક્ષણો કહીને હવે રૂક્ષ આદિ
પદાર્થોથી કોપ પામેલા
વાયુથી થતા ઉદાવર્ત-
વિષે કહિયે છિયે.

એ ઉદાવર્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા લક્ષણ.

વેગાવરોધજમુદાવર્તમભિ-
ધાય રૂક્ષાદિકુપિતવાત-
જમાહ ।

તસ્ય નિદાનસંપ્રાપ્તિપૂર્વ-
કં લક્ષણમાહ ।

વાયુઃ કોષ્ટાનુગો રૂક્ષઃ કપાયકટુ-
તિક્તકૈઃ । મોજનૈઃ કુપિતઃ સઘ્ન ઉદાવર્ત
કરોતિ ચ ॥ વાતમૂત્રપુરીપાશુકુફમેદો-
વહાનિ વૈ । સ્ત્રોતાંસ્યુદાવર્તયતિ પુ-
રીપં ચાતિવર્તયેત્ ॥ તતો હૃદ્રસ્તિશૂલા-
તો હૃદ્ધાસારતિપીડિતઃ । વાતમૂત્રપુરી-
પાણિ કૃચ્છ્રેણ લભતે નરઃ ॥ શ્વાસ-
કાસપ્રતિશ્ચાયદાંહમોહતૃપાજ્વરન્ । વ-
મિહિકાશિરોરોગમનઃશ્રવણવિભ્રમાન્ ॥
વહૂનન્યાંશ્ચ લભતે વિકારાન્ વાતકોપ-
જાન્ ॥

ઉદાવર્તયતિ વાયુરૂર્ધ્વમ્રમેણૈવ વા-
તાદિવહાનિ સ્ત્રોતાંસિ નિરુણદ્ધિ નતુ વિઢા-
દીન્ અધો ગમયતિ । મનોવિભ્રમઃ રજ્ઞો
સર્પજ્ઞાનમ્ । શ્રવણવિભ્રમઃ અન્યયાશ્રવણમ્ ।

રૂક્ષ, તુરાં, તીખાં અને કડવાં ભો-
જનોથી કોપ પામેલા કોઠોમાં રહેલા
વાયુ તુરંત ઉદાવર્તને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુ
જાણે જાણે ભ્રમણ કરીને પોતાને ચલાવ-
નારાં, મૂત્રને ચલાવનારાં, વિદ્યને ચલા-
વનારાં, આંસુને ચલાવનારાં, કફને ચલા-
વનારાં તથા મેદને ચલાવનારાં સ્રોતોને
રોકી રહે અને વિદ્યા વગેરેની અવળી
ગતિ કરે છે પણ તેઓને નીચે ઉતારતો
નથી તેથી માણસને અધોવાયુ, મૂત્ર અને
વિદ્યા માંડ માંડ ધણા શ્રમથી ઉતરે છે.

આવા ઉદાવર્તવાળા માણસને શ્વાસ, ઉ-
ધરસ, સળીખમ, દાહ, મોહ, તરશ,
જ્વર, વમન, હેડકી, માથાનાં દરદો,
દોરીમાં સર્પની ભ્રાંતિ આદિ મનના
વિભ્રમો, સાંભળવાનો ફેરફાર અને ખીજ
પણ વાયુના ડોપથી થનારા ધણા ધણા
વિકારો થાયછે.

ઉદાવર્તના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

અથાસાધ્યસ્ય લક્ષણમાહ ।

તૃણાહર્દિપરિક્ષિપ્તં ક્ષીણં શૂલૈરુપહુ-
તમ્ । શકૃદ્વમન્તં મતિમાનુદાવર્તિન-
મુત્સજેત્ ।

પરિક્ષિપ્તં ક્લેશસંયુક્તમ્ ।

ઉદાવર્તવાળો માણસ જે તરશથી
તથા ઉલટીથી દુખ પામતો હોય, ક્ષીણ
થઈ ગયો હોય, શૂળોથી દુખી થતો
હોય અને વિષ્ણા આક્રમો હોય તો યુક્તિ-
માનુ વૈદે તેની ચિકિત્સાજ કરવી નહિ.

આનાહનું સામાન્ય લક્ષણ.

અથાનાહસ્ય લક્ષણમાહ ।

આમં શકૃદ્વા નિચિતં ક્રમેણ ભૂ-
યો વિવદ્દં વિગુણાનિલેન । પ્રવર્તમાનં ન
યથાસ્વમેનં વિકારમાનાહમુદાહરન્તિ ॥

આમં અપદ્મમાહારસાસપ્ । શકૃત્ પુરી-
પં વા ક્રમેણ નિચિતં સચિતમ્ । ભૂયો વિ-
ગુણાનિલેન દુષ્ટવાયુના વિવદ્દં શોષિતં વા
યથાસ્વં પૂર્વવદપ્રવર્તમાનમ્ । એનં વિકાર-
માનાહમાહુઃ ॥

આહારનો નહીં પાકેલા રસ અથવા
વિષ્ણા અનુક્રમથી સંચય પામીને અને
વળી દુષ્ટ વાયુથી ખંધાઈને અથવા સુ-
કાઈને આગળની પેઠે ન ઉતરે એ વિ-
કારને વૈદો આનાહ કહેછે.

આહારના નહીં પાકેલા રસથી ઉ-
ત્પન્ન થએલા આનાહનું લક્ષણ.

તત્રામજમાનાહમાહ ।

તસ્મિન્ ભવત્યામસમુદ્ભવે તુ તૃણા-
પ્રતિશ્યાયશિરોવિદાહાઃ । આમાશયે
શૂલમથો ગુરુત્વં હૃત્સ્તમ્ભ ઉદ્ગારવિવા-
તનન્ ॥

વિવાતનમ્ અપ્રવૃત્તિઃ ॥

જે આહારના નહીં પાકેલા રસથી
આનાહ થયો હોય તો તરશ, સળીખમ,
માથામાં ખળતરા, આમાશયમાં શૂળ,
બારેપણું, છાતીનું સજડપણું અને આ-
કારનું ખંધ પડવું એટલાં ચિન્હો થાયછે.

વિષ્ણાના સંચયથી ઉત્પન્ન થએલા
આનાહનું લક્ષણ.

શકૃત્સન્નયજમાહ ।

સ્તમ્ભઃ કટીપૃષ્ઠપુરીપમૂત્રે શૂલોઽથ
મૂર્છાં શકૃતો વમિશ્ચ । શ્વાસશ્ચ પક્વાશ-
યજે ભવન્તિ તથાલસોક્તાનિ ચ લક્ષ-
ણાનિ ॥

પક્વાશયજે શકૃત્સન્નયજે આનાહે ।
સ્તમ્ભશ્ચ કટીપૃષ્ઠયોઃ સ્તબ્ધતાત્યાત્તી ।
પુરીપમૂત્રયોરપ્રવૃત્તિવાત્તી । અલસોક્તાનિ ચ
લક્ષણાનિ । આધ્માનવાતવિવાતાદીનિ ।

જે વિષ્ણાના સંચયથી આનાહ થયો
હોય તો ડેડ તથા વાસો ગ્રહાઈ બંધછે,
વિષ્ણા તથા મૂત્ર ઉતરતાં નથી, શૂળ થા-
યછે, મૂર્છા આવેછે, વિષ્ણાનું વમન થા-
યછે અને અલસક નામના કાંવેરાના, પે-
ટનું ચડવું તથા વાયુનો વિકારઆદિ
લક્ષણો પણ થાયછે.

આવા ઉદાવર્તવાળા માણસને શ્વાસ, ઉ-
ધરસ, સળીખમ, દાહ, મોહ, તરશી,
વનર, વમન, હેડકી, માથાનાં દરદો,
દોરીમાં સર્પની બ્રાંતિ આદિ મનના
વિભ્રમો, સાંભળવાનો ફેરફાર અને ખીજ
પણ વાયુના દોષથી થનારા ઘણા ઘણા
વિકારો થાય છે.

ઉદાવર્તના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

અથાસાધ્યસ્ય લક્ષણમાહ ।

તૃણાલ્પરિપરિક્ષિત્ ક્ષીર્ણ શૂલૈરુપહ-
તમ્ । શક્ટદમન્તં મતિમાનુદાવર્તિન-
મુત્સજેત્ ।

પરિક્ષિત્ ક્લેશસંયુક્તમ્ ।

ઉદાવર્તવાળો માણસ એ તરશથી
તથા ઉલટીથી દુખ પામતો હોય, ક્ષીણ
થઈ ગયો હોય, શૂળોથી દુખી થતો
હોય અને વિષા ઓકતો હોય તો યુક્તિ-
માનુ વૈદે તેની ચિકિત્સાકષતરૂપી ચિકિ-

આના પત્તો કાઠો સુગાંડનાઈ એને,

અથગાંડનાઈ ઓપધ, ગુદામાં વાટ

રસવી, અવયંગ, અવગાહન, સ્વેદન

આ પિચકારી એઓ હિતકારી થાય છે.

મૂત્રના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત
થયો હોય તો દુધ, પાણી તથા વજનું
ચૂર્ણ એઓને મિશ્રિત કરીને પીવાં અ-
થવા ભોરીંગણોનો કે રાતા ધમાસાનો
સ્વરસ પીવો અથવા આસોંદરાનો સ્વ-
રસ પીવો. અથવા કાકડીનાં ખીજને
વાટી તેમાં લૂણુ નાખી પાણીમાં ઘોળીને
પીવાં અથવા સાકર, શેલડીનો રસ,
દુધ, ધ્રાખનો રસ અથવા જીંઠીમધનો
રસ પીવો. આ ઉદાવર્તમાં મૂત્રકૃચ્છના
ઉપાયો તથા પથરીના ઉપાયો પણ સ-
ર્વથા કરવા.

આહારના નહીં પાકેલા રસથી ઉ-
ત્પન્ન થએલા આનાહનું લક્ષણ.

તત્રામજમાનાહમાહ ।

તસ્મિન્ ભવત્યામસમુદ્ભવે તુ તૃણા-
પ્રતિશ્યાયશિરોવિદાહાઃ । આમાશયે
શૂલમયો ગુરુતં હૃસ્તમ્ભ ઉદારવિઘા-
તનચ્ચ ॥

વિઘાતનમ્ અપ્રવૃત્તિઃ ॥

એ આહારના નહીં પાકેલા રસથી
આનાહ થયો હોય તો તરશ, સળીખમ,
માથામાં બળતરા, આમાશયમાં શૂળ,
ભારેપણું, છાતીનું સજડપણું અને ઓ-
કારતું બંધ પડતું એટલાં ચિન્હો થાય છે.

વિધાના સંચયથી મન રોકવાથી ઉદાવર્ત
થે તો સ્નેહવાળા પદાર્થોનું ધૂ-
ન કરવું.

વમનના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત
થયો હોય તો વમન તથા લંધન કરવું
એ હિતકારી છે.

વીર્યના વેગને રોકવાથી એને ઉદા-
વર્ત થયો હોય તે પુરૂષે દુધમાં ચોગણું
પાણી નાખી તથા મૂત્રાશયને સ્વચ્છ
કરનારા પદાર્થો નાખી સધણું પાણી બળી
બધ ત્યાંસુધી ઉકાળી સારી પેઠે પીને
પ્યારી સ્ત્રીઓની સાથે રમણુ કરવું. આ
ઉદાવર્તવાળાને અવયંગ, અવગાહન,
મદિરા પાન, કુકડાંતું માંસ, ચોખ્ખા,
દુધ, નિરહણસ્તિ અને મૈથુન એઓ
હિતકારી થાય છે.

ભૂખના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત
થયો હોય તો સિનખ, ઉતું, હલકું, ર-
ચિકારક અને થોડું ભોજન હિતકારી

ઉદાવર્તોની ચિકિત્સા.

તત્રોદાવર્તાનાં ચિકિત્સા ।

અધોવાતનિરોધોત્યે ઉદાવર્તે હિતં
મતમ્ । સ્નેહપાનં તથા સ્વેદો વર્તિર્વસ્તિ-
હિતો મતઃ ॥ વિદ્વિયાતસમુત્થે તુ વિ-
દ્ભેદ્યન્નં તર્થોપધમ્ । વર્ચ્યમ્બદ્વાવગાહા-
ધ સ્વેદો વસ્તિહિતો મતઃ ॥

વર્તિઃ ફલવર્તિઃ ।

મૂત્રાવરોધજનિતે ક્ષીરવારિવચાં પિ-
વેત્ । દુઃસ્પર્શાસ્વરસં વાપિ કપાયં કક્કુ-
મસ્ય ચ ॥

દુઃસ્પર્શા કઠ્ઠકારી દુરાલભાચ તુલ્ય-
ણત્વાત્ ।

एवांरुवाजी...नोयेन पिवेद्वा लवणी-
तम् । सितामिशुरसं क्षीरं दाक्षां यष्टी-
यापि वा ॥ सर्वथैव प्रयुजीतम् मूत्रक-

હાંગ, મધ અને સેંધવ એઓને સાથે
વાટી તેઓની વાટ બનાવી ધીથી ભી-
જવીને શુદ્ધમાં રાખવામાં આવે તો તેથી
ઉદાવર્તનો નાશ થાયછે. આ ઉપાય
'ફલવર્તિ' એ નામથી ઝાળખાય છે.

મદન ફલાદિવર્તિ.

મીઠાળ, પીપળ, કઠ, વજ, અને
ઘોળા સખપ એઓને ઝાળમાં તથા દુ-
ધમાં વાટી વાટ કરીને શુદ્ધમાં ખોસી-
રાખવામાં આવે તો તેથી ઉદાવર્ત
મટી બધછે.

નારાય ચૂર્ણ.

આર તોલા ખાંડ, એક તોલું નસો-
તરતું ચૂર્ણ અને એક તોલું પીપળાનું ચૂર્ણ
એઓને એકઠાં કરી ભોજનથી પેટેલાં

નાર્યઃ શુક્રોદાવર્તિનં નરમ્ ॥ તસ્યામ્બ્ય-
દ્નોડવગાહથ મદિરાચરણાયુધાઃ । શા-
લિઃ પયોનિઘ્દથ્થ હિતં મૈયુનમેવ ચ ॥
ક્ષુદ્રિયાતસમુદ્ગ્રતે સિદ્ધમુષ્ણં તથા લઘુ ।
રુચમલ્પં હિતં ભક્ષ્યં પુષ્પં મૈવ્યં મુગન્ધિ
યત્ । તૃપાવિયાતસમ્ભૂતે શીતઃ સર્વો
વિધિર્હિતઃ ॥ કર્પૂરશિશિરં સ્વલ્પં પિવે-
ત્તોયં શનૈઃ । શ્રમે શ્વાસે ધૃતૌ
શસ્તૌ વિશ્રામામરસૌદનો ॥ નિદ્રાવેગ-
વિયાતોત્યે પિવેત્ ક્ષીરં સિતાયુતમ્ ।
સંવાહનં મુશગ્યાત્ર હિતઃ સ્વપ્નઃ પ્રિયાઃ
કથાઃ ॥

રૂક્ષાદિ કુપિતવાતજનિત-
સ્યોદાવર્તસ્ય ચિકિત્સા-
માહ ।

દિગ્નમાક્ષિકસિન્ધુત્યૈઃ પિષ્ટૈર્વર્તિં વિ-

ધી પીવામાં આવે તો તેથી તુરતજ ઉ-
દાવર્ત રોગ સંપૂર્ણ રીતે શાંત થઈ બધછે.

આનાહની ચિકિત્સા.

અથાનાહસ્ય ચિકિત્સા ।

તુલ્યકારણકાર્યત્વાદુદાવર્તહરી ક્રિ-
યામ્ । આનાહેપુ ચ કુર્વાત વિશેષથા-
મિધીયતે ॥ ત્રિષ્ટતકૃષ્ણાહરીતક્યો દ્વિ-
ચતુઃપદ્મભાગિકાઃ । ગુદેન તુલ્યા ગુદિ-
કા હરત્યાનાહમુલ્વણમ્ ॥ વર્તિસ્ત્રિક-
ટુકસંન્ધવસર્પપગૃહધૂમકુષ્મઢનફલૈઃ ।
મધુનિ ગુદે વા પર્કૈર્વિહિતા સાહુષ્પસં-
મિતા વિઘ્નૈઃ ॥ વર્તિરિયં દૃષ્ટફલા શનૈઃ
પ્રણિહિતા ગુદે ઘૃતામ્બ્યક્તા । આનાહમુ-
દરજાતિ શમયતિ જઠરં તથા ગુલ્મમ્ ॥

ચિત્રકમ્ । તત્તૂર્ણ ગુડસંમિશ્રં ભક્ષયેત્
પ્રાતરુચ્ચિતઃ ॥ એતદુડાષ્ટકં નામ્ના વ-
લ્લવર્ણાશ્ચિવર્દનમ્ । ઉદાવર્તણીહગુલ્મ-
શોથપાણ્ડામયાપહમ્ ॥

इति गुडाष्टकम् ॥

મૂલકં શુષ્કમાર્દ્રં વા વર્ષાભૂઃ પચ્ચ-
મૂલકમ્ । કૃતમાલફલં ચાપ્ષુ પવત્વા
તેન ઘૃતં પચેત્ ॥ તત્પીતં શમયેત્ ત્રિપ્ર-
મુદાવર્ત્તમશેષતઃ ।

પચ્ચમૂલકમત્ર વૃહત્ । इति शुष्कमूल-
काद्यं घृतम् ॥

અધેવાયુના વેગને રોકવાથી ઉદા-
વર્ત્ત થયો હોય તો સ્નેહવાન, રોક ક-
રવા આદિ સ્વેદન, ગુદામાં વાટ ખો-
સવી અને પીચકારી મારવી એ હિત-
કારી થાય છે.

વિષ્ઠાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત

નાવી તેને ધીરો ખરડીને ધીરે ધીરે ગુ-
દામાં ખોસી રાખવામાં આવે તો તેથી
આનાહ, ઉદરની પીડા, ઉદરના રોગ
તથા ગુદમ એઓનો નાશ થાય છે. વિ-
દ્વાન લોહિએ આ વાટનું દુષ્ણ પ્રત્યક્ષ
એઓનું છે.

ઉદાવર્ત્તનો તથા આનાહનો અધિ-
કાર સંપૂર્ણ.

गुल्मनो अधिकार.

ગુલ્મનાં પાસેનાં તથા દુરનાં નિ-
દાનો અને સામાન્ય લક્ષણ.

अथ गुल्माधिकारः ।

અગાસાંના વેગને રોકવાથી ઉદાવ
થયો હોય તો સ્નેહનની અથવા સ્વે-
નની ક્રિયા કરવી અને વાયુનું હર
કરનારા ખીજ ઉપાયો પણ કરવા.

આંસુના વેગને રોકવાથી ઉદાવ
થયો હોય તો સારી પેઠે રોધને આં
પાડવાં, સુખથી સુધી રેહેવું અને ખી-
માણુસોએ તેની પાસે ત્રિપ લાગે એ-
વાનો કરવી.

છીકના વેગને રોકવાથી ઉદાવ
થયો હોય તો મરી તથા રાઈ વગે
તીક્ષ્ણ પદાર્થોને સુંધીને, તેઓનું નર
લધને અને સૂર્યની સામે જોધને પ
છીક આવે એમ કરવું અને સ્નેહન
તથા સ્વેદનનું પણ સેવન કરવું.

ઝાડકારના વેગને રોકવાથી ઉદાવ
થયો હોય તો સ્નેહવાળા પદાર્થોનું
મપાન કરવું.

ક્ષત્રચોપજાયતે ॥

आर्त्तव्रूपादपि रक्तात्

गुल्मो भवति इत्याह ।

આર્ત્તવાદપિ ગુલ્મઃ સ્યાત્ સ તુ
સ્ત્રીણાં પ્રજાયતે । અન્યસ્ત્વસ્ત્વમ્ભવઃ
પુંસાં તથા સ્ત્રીણાં પ્રજાયતે ॥

कोष्ठेऽपि स्थाननियममाह ।

તસ્ય પશ્ચવિધં સ્થાનં પાર્શ્વહૃન્નાભિ-
વસ્તયઃ ।

अथ गुल्मस्य सामान्य-

लक्षणमाह ।

હૃન્નામ્યોરન્તરે ગ્રન્થિઃ સઘારી યદિ
વાડચલઃ । દૃષ્ટશ્ચયોપચયવાન્ સ ગુલ્મ
इति कीर्तितः ॥

નાભિશબ્દેન વસ્તિર્બોધ્યઃ સામીપ્યાદેવ
 યથા ગઙ્ગાયાં ઘોષ इति વસ્તેરપિ ગુલ્માશ્ર-
 યત્વેનોક્તત્વાત્ ॥ અન્યે હૃદ્વસ્ત્યોરેવં પાઠા-
 ન્તરં પઠન્તિ । અન્યે તુ વસ્તૌ વિદ્રવિઃ
 સ્યાત્ ન ગુલ્મ इति તત્ત્વ । વસ્તેરપિ ગુલ્માશ્રય-
 ત્વેનોક્તત્વાત્ । તથા ચ ચરકે ॥ ‘પદ્મસ્થા-
 નાનિ ગુલ્મસ્ય પાર્શ્વદ્વન્નાભિવસ્તયઃ ।’ इति ॥
 સચ્ચારી ચલનશીલઃ અચલઃ સ્થિરઃ વૃત્તો
 વર્તુલ્યો ચયોપચયવાનિતિ કદાચિચ્ચીયતે વૃ-
 દ્ધિ ગચ્છતિ કદાચિદપનીયતે હીનો ભવતિ ।
 एतल्लक्षणं सामान्योक्तमपि वातिके व्यवति-
 ष्ठत इति जैज्जटः ॥ ગણદામસ્તુ સામાન્યમે-
 વાહ । સર્વગુલ્માનાં વાતમૂલત્વાત્ ।

ભોજન ઉપર ભોજન વગેરે મિથ્યા
 આહારથી અને બળવાનની સાથે લડાઈ
 કરવા વગેરે મિથ્યા વિહારથી અત્યંત
 દુષ્ટ થએલાં વાત, પિત્ત, કફ અને રૂ-
 ધિર એઓ ડાઠામાં એટલે હૃદયથી માં-
 ડીને મૂત્રાશયસુધીના ભાગમાં જે ડાઈ
 ઠેકાણે ગોળી જેવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન ક-
 રે છે. તે વાયુથી થએલ, પિત્તથી થએલ,
 કફથી થએલ, ત્રણે દોષોથી થએલ અને
 રૂધિરથી થએલ એ રીતે ગુલ્મ પાંચ
 પ્રકારના થાય છે. એક બંને દોષોથી જે
 ગુલ્મો થાય છે તેઓને ઉમેરીએ તો પાંચ
 કરતાં વધારે સંખ્યા થાય તો પણ પોતાના
 પાસેના નિદાનરૂપ વાતપિત્તાદિકથીજ
 સંયુક્ત હોય છે માટે અરશોની પેઠે તે-
 ઓને પણ બુદ્ધ ગણ્યા નથી.

ગુલ્મના પાંચ પ્રકાર હોવાવિષેનો
 વિશેષ ખુલાસો.

એ ગુલ્મ પુરૂષોને તથા સ્ત્રીઓને પ્ર-
 કાપ પામેલા વાતથી, પિત્તથી, કફથી,

ત્રણે દોષોથી અને રૂધિરથી પણ થાય છે
 ૨૦૩૫ રૂધિરથી પણ ગુલ્મ
 થવાવિષે.

૨૦૩૫ રૂધિરથી પણ ગુલ્મ થાય
 પણ એ ગુલ્મ સ્ત્રીઓનેજ થાય છે. રૂ-
 ધિરથી થનારો જે ખીજે ગુલ્મ છે તે
 પુરૂષોને પણ થાય છે અને સ્ત્રીઓને પણ
 થાય છે.

ડાઠામાં પણ ગુલ્મનાં
 સ્થાનકોનો નિયમ.

ગુલ્મનાં જે પડખાં, હૃદય, નાભિ
 અને મૂત્રાશય એ પાંચ સ્થાનકો છે.

ગુલ્મના સામાન્ય લક્ષણવિષે કહ્યું
 છે કે “હૃદયના તથા નાભિના મધ્યમ
 ચલનવાળો અથવા સ્થિરપણવાળો
 ગોળ, ડાઈ સમયે વૃદ્ધિ પામનારો અં-
 ડાઈ સમયે ઝાઝો થઈજનારો જે ગ્રંથિ
 (ગોળો) થાય છે તે ગુલ્મ કહેવાય છે.

આ લક્ષણના વાક્યમાં ‘નાભિ’ એ શ-
 શ્બ્દથી મૂત્રાશય સમજવો. જેમ ‘ગં-
 ગામાં નેહું છે’ એ વાક્યમાં ‘ગંગા’ એ
 શ્બ્દથી સમીપતાનેલીધે ગંગાનો કી-
 નારો સમજવાનો છે તેમ આ વાક્યમાં
 પણ મૂત્રાશય નાભિના સમીપમાં હો-
 વાનેલીધે ‘નાભિ’ એ શ્બ્દથી મૂત્રાશ-
 ય સમજવાનો છે. કેટલાએક વૈદ્યો તો
 પર કહેલા લક્ષણના વાક્યને ‘હૃદય-
 તથા મૂત્રાશયના મધ્યમાં’ એવા પણ
 ફેરથીજ ગોલે છે. કેટલાએક તો કહે છે
 ‘મૂત્રાશયમાં વિદ્રવિ થાય છે પણ ગુલ્-
 મતો નથી’ પણ એ વાત સમજ્યા
 ગરની છે. કેમકે ‘ગુલ્મનાં હૃદય,
 પડખાં, નાભિ તથા મૂત્રાશય એ પાં-
 ઠાં સ્થાનકો છે’ એમ અરકમાં કહ્યું છે.

‘ઉપર કહેલું લક્ષણ જોકે સામાન્ય
તે કહેલું છે તેાપણ તે લક્ષણ વાયુથી
તા ગુહમમાં ભળતું આવે છે’ એમ
જોઈએ નામના વૈદ્યે કહેલું છે. ગણ-
સ નામના વૈદ્યે તે કહ્યું છે કે ‘એ લ-
ક્ષણ સધળા ગુહમોનેવાસ્તે સાધારણ છે.
એ કે સધળા ગુહમોનું મૂળ વાયુ છે.’

ગુહમનું પૂર્વરૂપ.

તસ્ય પૂર્વરૂપમાહ ।

ઉદ્ધારવાહુલ્યપુરીપવન્ધત્સ્યક્ષમલા-
ત્તવિક્રુજનનાનિ ॥ આદોપમાધ્માનમપ-
ક્તેશૂલમાસન્નગુલ્મસ્ય વદન્તિ ચિદ્મ ॥
મરુચિ ક્રુચ્છ્રવિષ્મૂત્રવાતત્ત્વં ચાન્ત્રક્રુજ-
નમ્ । આનાહં ચોર્ધ્વવાતઞ્ચ સર્વગુલ્મોષુ
લક્ષયેત્ ॥

જેને તુરતજ ગુહમ થવાનો હોય તે
માણસને ઓડકાર બહુ આવે છે, વિ-
ષ્ટાની કબજીયત થાયછે, પેટમાં તૂમિજ
રહેછે, શરીર અશક્ત થાયછે, આંતરડાં
અવાજ કરેછે, પેટમાં ગડગડાટ થાયછે,
પેટ ચડી આવેછે અને અત્ર ન પચવા-
નેલીધે શૂળ થાયછે. વિષ્ટાનું મૂતનું તથા
આધોવાયુનું માંડમાંડ ઉતરવું, અરુચિ,
આંતરડાંઓનો અવાજ, આનાહ, અને
પવનનું જાગે ગતિવાળાપણું એટલાં પૂ-
ર્વરૂપો સધળા ગુહમોમાં થાયછે.

વાયુથી થતા ગુહમનું નિદાન.

તસ્ય વાતિકસ્ય નિદા-

નમાહ ।

રૂક્ષાન્નપાનં વિષમાતિમાત્રં વિચેષ્ટનં
વેગવિનિગ્રહશ્ચ । શોકાભિષાતોડતિમલ-
ક્ષયશ્ચ નિરજતા ચાનિલગુલ્મહેતુઃ ॥

વિચેષ્ટનં વિરુદ્ધા ચેષ્ટા બલવદ્વિગ્રહાદિ ।
શોકાભિષાતઃ શોકેન મનોધિધાનસ્ય દ્વ-
દયસ્માભિષાતઃ । અતિમલક્ષયઃ વિરેકાદિ-
ના । નિરજતા ઉપવાસઃ ॥

રૂક્ષ અત્રો, રૂક્ષ પાનો, વિષમ અત્રો,
વિષમ પાનો, વિષ્ટા આદિના વેગોનું રો-
કવું, બળવાનની સાથે લડવા આદિ
વિરુદ્ધ ચેષ્ટા, હૃદય કે જે મનને રેહેવાનું
ઠેકાણું છે તેનો શોકથી અભિષાત, વિ-
રેચન વગેરેથી મળેનો અત્યંત ક્ષય અને
ઉપવાસ એઓથી વાયુસંબંધી ગુહમ
થાયછે.

વાયુથી ઉત્પન્ન થએલા

ગુહમનું લક્ષણ.

તસ્ય લક્ષણમાહ ।

યઃ સ્થાનસંસ્થાનરુજાં વિકલ્પં વિ-
દ્વાતસન્નં ગલ્વક્ષ્મશોપમ્ । ક્ષવાવારુણ-
ત્વં શિશિરજ્વરં ચ હલ્કુક્ષિપાર્શ્વાન્નશિ-
રોરુજઞ્ચ ॥ કરોતિ જીર્ણેડલ્પાધિકં પ્ર-
કોપં મુક્તે મૃદુત્વં સમુપૈતિ યથ । વાતા-
ત્ સગુલ્મો ન ચ તત્ર રૂક્ષઃ કપાયતિકં
કદુનોપસેવેત્ ॥

અત્યવારુણત્વં અસીતસ્પૃશ્ । શિશિરજ્વરમ્
શીતજ્વરમ્ । જીર્ણે આહારે પ્રકુપ્યતિ મુક્તે
ચ શાન્તિ ગચ્છતિ સ વાતિકો ગુલ્મઃ ।
રૂક્ષઃ આહારઃ ॥ કપાયતિકકદુરસાઃ । તત્ર
તસ્મિન્ વાતગુલ્મે નોપસેવેત્ ન મુલ્ચયતિ ॥

જે ગુહમ વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય
તે નોખનોખાં ઠેકાણાંઓમાં દરદ થા-
યછે, વિષ્ટા તથા અધોવાયુ અટકે છે, ગળુ
તથા મોઢાડું સુકાય છે, શરીર કાળાશ-
વાળું તથા રાતું થઈ જાયછે, ટાઢીઓ

તાવ આવે છે, અન્ન પચી ગયા પછી દરદનો બહુ વધારે થાય છે, જમ્યા પછી દરદ કુણું પડી જાય છે, રક્ત આહાર સુખ આપેતો નથી અને એ ગુદમમાં તુરે, કડવો તથા તીખો રસપણ સુખ આપેતો નથી.

પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલા

ગુદમનું નિદાન.

અથ પૈત્તિકસ્ય નિદાનમાહ ।

કદ્મલતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિરુક્ષક્રો-
ધાઽતિમદ્યાર્કહુતાશસેવા ॥ આમોઽભિ-
વાતો રુધિરઞ્ચ દુષ્ટં પૈત્તસ્ય ગુલ્મસ્ય નિ-
મિત્તમુક્તમ્ ।

વિદાહિ વંશકરીરાદિ । અતિશબ્દો મ-
દ્યાદિપુ યોજ્ય । આમોઽન્ન વિદગ્ધાજીર્ણમ્ ।
અભિવાતો લગુડાદિના ॥

તીખા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, તીક્ષ્ણ
પદાર્થો, ઉષ્ણ પદાર્થો, વાંસ તથા ઠેરડાં
વગેરે ખળતરા કરનારા પદાર્થો, ક્રોધ,
અત્યંત મદ્યપાન, તડકાનું અત્યંત સે-
વન, અગ્નિનું અત્યંત સેવન, વિદગ્ધ અ-
ભૂ (આનુ લક્ષણ કૌલેરાના પ્રકરણમાં
કહ્યું છે તે જેવું.) લાકડી વગેરેથી અ-
ભિવાત અને ખગડેલુ રુધિર એઓથી
પિત્તસંબંધી ગુદમ ઉત્પન્ન થાય છે.

પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલા

ગુદમનું લક્ષણ.

તસ્ય લક્ષણમાહ ।

જ્વરઃ પિપાસા સદનાઙ્ગરાગઃ શૂલં
મહજ્જીર્યતિ ભોજને ચ । સ્વેદો વિદાહો
વ્રણવચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શસહઃ પૈત્તિકગુલ્મ-
રૂપમ્ ॥

ઙ્ગરાગઃ દેહસ્ય હૌહિત્યમ્ । જીર્યતિ
ભોજને ચ વિદાહો વ્રણવચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શ-
સહઃ ॥

જે ગુદમ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયે હોય
તે જ્વર આવે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે,
ગ્લાનિ થાય છે, શરીર રાતું થઈ જાય છે,
ભોજન પચવાના સમયમાં ભારે શૂળ
નીકળે છે, પસીનો વળે છે, ખળતરા થા-
ય છે અને એ ગુદમ મળુની પેઠે ઢાઢજે
પણ કરેલા સ્પર્શનું સહન ન કરે એવો
થાય છે.

કડ્ડથી ઉત્પન્ન થએલા ગુદમનું

તથા ત્રણે દોષોથી થએલા

ગુદમનું નિદાન.

અથ શ્લૈષ્મિકસ્ય સાન્નિપા-

તિકસ્ય ચ હેતુમાહ ।

શીતં ગુરુ સ્તિગ્ધમચેષ્ટનઞ્ચ સમ્પૂરણં
મસ્વપનં દિવા ચ । ગુલ્મસ્ય હેતુઃ કફ-
સમ્ભવસ્ય સર્વસ્તુ દિષ્ટો નિચયાત્મકસ્ય ॥

સમ્પૂરણં ડદરપૂરણમ્ । નિચયાત્મકસ્ય
સાન્નિપાતિકસ્ય । સર્વો હેતુઃ વાતપિત્તકફા-
નાં હેતુઃ ॥

શીતલ અન્નપાનો, ભારે અન્નપાનો,
સ્તિગ્ધ અન્નપાનો, કસરતનો ત્યાગ અને
દિવસનું સુધ રેહેવું એઓથી કડ્ડસંબંધી
ગુદમ થાય છે. વાતનાં, પિત્તનાં તથા ક-
ફનાં જે નિદાનો છે તે સધળાં મળવાથી
ત્રણે દોષસંબંધી ગુદમ થાય છે.

કડ્ડથી ઉત્પન્ન થએલા ગુદમનું લક્ષણ.

અથ શ્લૈષ્મિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ્તૌમિત્યશીતજ્વરગાત્રસાદહહ્લાસકા-

સારુચિગૌરવાણિ । કફસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ
યાનિ તાનિ ભવન્તિ ગુલ્મે કફકોપજાતો ॥

કફસ્ય લિઙ્ગાનિ વેદનાલ્પતા વહ્નિમાન્ધ્યા-
દીનિ । સાન્નિપાતિકે સર્વો હેતુરુપલક્ષણમ્ ।

એ કફના પ્રકાપથી ગુલ્મ થયો હોય
તો શરીર બધું ભીનાં કપડાંથી વીટા-
એલું હોય એવું થઈ બપે, ટાઢીઓ
તાવ આવે છે, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે,
મોળ આવે છે, ઉધરસ થાય છે, અરચિ
થાય છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે અને
વેદનાનું અલ્પપણું તથા અગ્નિનું મંદ-
પણું ઇત્યાદિ ખીબપણુ જે જે કફનાં
ચિન્હો છે તેઓ થાય છે.

બધે દોષથી થતા ગુલ્મોની કલ્પના
કરી લેવાવિષે.

વ્યામિશ્રલિઙ્ગાનપરાંસ્તુ ગુલ્માંસ્ત્રી-
નાદિશેદૌપધકલ્પનાર્થમ્ ।

એ બધે દોષનાં મિશ્રિત ચિન્હો દે-
ખાતાં હોય તો ઔપધ કરવાની સગ-
વડનેવાસ્તે વાયુથી તથા પિત્તથી થ-
એલ, વાયુથી તથા કફથી થએલ અને
પિત્તથી તથા કફથી થએલ એ રીતે ખીબ
પણુ ગુલ્મોની કલ્પના કરી લેવી.

ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થએલા ગુલ્મનું
લક્ષણુ.

ત્રિદોષજમાહ ।

મહારુજં દાહપરીતમશ્મવત્ ઘનોન્નતં
શીઘ્રવિદાહિ દારુણમ્ ॥ મનઃશરીરાશ્નિ-
વલાપહારિણં ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્ય-
માદિશેત્ ।

એ ત્રણે દોષથી ગુલ્મ થયો હોય તો
એ ગુલ્મ મોટી પીડા કરે છે, બળતરાથી

બ્યામળ રહે છે, પથરાની પેઠે ઘાટો તથા
ભાંગો હોય છે, તુરતજ વિદગ્ધ અજી-
ર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે, મનને ભ્રમિત કરી
નાખે છે, શરીરને દુબલું કરી નાખે છે,
બઠરાશ્નિના બળને હરીલે છે અને મારી
નાખનાર થાય છે. આવો ગુલ્મ હોય તો
તેને અસાધ્યજ ઠહેલો.

ધાતુરૂપ રૂધિરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુ-
લ્મનાં દુરનાં નિદાનો તથા લક્ષણો.

ધાતુરૂપરક્તનસ્યાપિ વિપ્રકૃષ્ટનિદાનાનિ
લક્ષણાનિ ચ પૈત્તિકસ્યેવ ચોદ્ભવાનિ । પરમ-
ત્રાખિવાતાદિહેતુર્વિશેષતઃ ।

ધાતુરૂપ રૂધિરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુ-
લ્મનાં દૂરનાં નિદાનો તથા લક્ષણો પિ-
ત્તથી ઉત્પન્ન થએલા ગુલ્મના જેવાંજ
સમજવાં પણુ ધાતુરૂપ રૂધિરથી ઉત્પન્ન
થએલા ગુલ્મમાં અભિધાત આદિ નિ-
દાનો વિશેષે કરી હોય છે.

રજરૂપ રૂધિરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુ-
લ્મનું નિદાન તથા લક્ષણુ.

આર્ત્તવરૂપરક્તજમાહ ।

નવપ્રસૂતાઽહિતમોજના યા યા ચા-
મગર્મ વિસૃજેત્ ઋતૌ વા । વાયુર્હિ ત-
સ્યાઃ પરિગૃહ્ય રક્તં કરોતિ ગુલ્મં સરુજં
સદાહમ્ ॥ પૈત્તસ્ય લિઙ્ગેન સમાનલિઙ્ગં
વિશેષણંચાપ્યપરં નિવોધ । યઃ સ્પન્દતે
પિષ્ઠિત એવ નાઙ્ગૈશ્ચિરાત્ સ શૂલઃ સ-
મગર્મલિઙ્ગઃ ॥ સરૌધિરઃ સ્ત્રીભવ એવ ગુ-
લ્મો માસે વ્યતીતે દશમે ચિકિત્સ્યઃ ।

નવપ્રસૂતા પ્રકૃતાશ્ચિબલવર્ણમાંસહીના ।
અહિતમોજના । યા ચામગર્મ વિસૃજેત્ નવ-
મમાસાદર્વાક્ પ્રમૂયતે સાપ્યહિતમોજના ।

હૃદ્રોગનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

તસ્ય સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

દૂપયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદય-
જ્ઞતાઃ । હૃદિ વાધાં પ્રકુર્વન્તિ હૃદ્રોગં તં
પ્રચક્ષતે ॥

વિગુણાઃ દુષ્ટાઃ । વાધાં દોષમેદેન નાના-
વિધાં વ્યથામ્ । મદ્ભવત્પીડામિતિ ગણદાસઃ ।

દુષ્ટ થએલા વાયુ આદિ દોષો હૃદય-
માં રહી રસને દૂપિત કરીને હૃદયમાં
પોતાના ભેદનેલીધે અનેક પ્રકારેવાળી
વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે એ હૃદ્રોગ કે-
હેવાય છે.

ગણદાસ નામનો વૈદ્ય કહે છે કે આ
રોગમાં જાણે હૃદય ભાંગી જતું હોય
એવી પીડા થાય છે.

વાયુસંબંધી હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

વાતિકં હૃદ્રોગમાહ ।

આયમ્યતે મારુતજે હૃદયં તુચતે તથા ।
નિર્મથ્યતે દીર્યતે ચ સ્ફોઘ્યતે પાઘ્યતે-
ડપિ વા ॥

મારુતજે હૃદ્રોગ इति શોષ । આયમ્યતે
વ્યથયા વિસ્તાર્યતે इव । તુચતે સૂચીભિરિવ ।
વિદ્ધચતે નિર્મથ્યતે મન્યનેનેવ દીર્યતે । કરપ-
ત્રેણ દ્વિધાક્રિયત इव । સ્ફોઘ્યતે અસ્ત્રેણેવ ।
પાઘ્યતે કુઠારેણ વહુપાક્રિયત इव ।

વાયુસંબંધી હૃદ્રોગ થયો હોય તો હૃ-
દય જાણે વ્યથાથી વિસ્તાર પામતું હોય,
જાણે સોઘાઓથી ભોંકાતું હોય, જાણે
રવાઇથી મથાતું હોય, જાણે કરવતથી
ચીરાતું હોય, જાણે અક્ષથી ડૂડાતું હોય
અને જાણે કુવાડાથી અનેક પ્રકારે ક-
પાતું હોય એવું વ્યથિત થાય છે.

પિત્તસંબંધી હૃદ્રોગનું લક્ષણ
અથ વૈષ્ણિકમાહ । ની છા-

તૃષ્ણામ્પદાહચોપાઃ સ્યુઃ પી હ-
હૃદયે ક્ષમઃ । ધૂમાયનં ચ મૂર્છાં ચ સ્વઃ
શોષો મુલસ્ય ચ ॥

શીતવાતામિલાપહેતુઃ કિચ્ચિદન્તરૌષ્ણ્યમ્ ।
દાહઃ પાર્શ્વસ્થેન વહ્નિવ દુઃસ્વહેતુર્ગાત્રમ્યુ-
સન્તાપ । ચોપઃ ચૂષ્ણેનેવ પીડા । હૃદયે
ક્ષમઃ હૃદયાકુલત્વં ગ્લાનિવદિત્યર્થઃ । ધૂ-
માયનમ્ કઠ્ઠાહ્મનિર્ગમ । સ્વેદઃ કિચ્ચિદુર્ગ-
ન્ધઃ શત્તિ इव ।

પિત્તસંબંધી હૃદ્રોગ થયો હોય તો ત-
રશ લાગ્યા કરે છે, જ્ઞથી ચંડા પવનની-
ઇચ્છા થાય એવી અંદરમાં કાંઇક ઉ-
નાશ રહે છે, જાણે અગ્નિ શરીરના સન્ન
મીપમાંજ રહ્યો હોય એવો શરીરને
દુઃખ દેનારો સંતાપ થાય છે. જાણે કાઠિ-
ચૂસી લેતું હોય એવી પીડા થાય છે,
હૃદયમાં ગ્લાનિ જેવું વ્યાકુલપણું રહે છે,
કંકમાંથી ધુવાડો નીકળે છે, મૂર્છા આ-
વે છે, સડેલા જેવા કાંઇક દુર્ગંધવાળો પ-
સીનો આવે છે અને મોઢાકુંડું સુકાય છે.

કફસંબંધી હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

ગૌરવં કફસંસાવોડરુચિઃ સ્તમ્બો-
ડગ્નિમાર્દવમ્ । માધુર્યમપિ चास्यस्य
वलासावतते हृदि ॥

વલાસાવતતે હૃદિ કુપિતકફવ્યાપ્તે । ગૌ-
રવ હૃદયસ્ય । સ્તમ્બો જડતા । માર્દવં જલહુ-
તમિવ । માધુર્યં મુલે ।

કફસંબંધી હૃદ્રોગ થયો હોય તો કાપ
પામેલા કફથી વ્યાપ્ત થએલા હૃદયમાં

રહેછે, કંકનો સ્વાદ થાયછે, આવે થાયછે, જડપાણું થાયછે, જડ-અને ત્રણે જળથી ભીજવો હોય એવો થઈ જાયછે અને મોહોડામાં મી-શી રથા કરેછે.

ત્રણે દોષસંબંધી હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

ત્રિદોષજમાહ ।

વિદ્યાત્રિદોષમપ્યેવં સર્વલિફ્નં હૃદા-યમ્ ।

એ ત્રણે દોષના ડોષથી હૃદ્રોગ થયો ત્યં તે ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો મઠાં દેખાયછે.

કૃમિજ હૃદ્રોગવિષે.

કૃમિજમાહ ।

અત્ર કૃમયો જાયન્તે અસ્મિન્નિતિ ક-ન ઇતિ નિરુક્તિઃ ।

તસ્ય ચિપ્રકૃષ્ટનિદાનપૂ-

વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

ત્રિદોષહેતુ હૃદ્રોગે યો દુરાત્મા નિપે-
તિલક્ષીરગુહાર્દાંથ ગ્રન્થિસ્તસ્યો-
વતે પ્રતે ॥ મર્મકદેશે સંક્રેદં રસશ્વાપ્યુ-
પ્પચ્છતિ । સંક્રેદાત્ કૃમયશ્વાસ્ય પત-

હતાત્મનઃ ॥

મર્મકદેશે હૃદયકદેશે સંક્રેદં શલિતલ્લં પગચ્છતિ । સંક્રેદાત્ રસસ્ય શલિત-
ઉપહતાત્મનઃ દૂપિતહૃદયસ્ય ।

તસ્ય લક્ષણમાહ ।

ઃ ધીવનં તોદઃ શૂલં હૃહ્લાસ-

અરુચિઃ શ્યાવનેત્રલં શોષથ

ભવેત્ ॥

ઉત્ક્રેદઃ વમનમિવોપસ્થિતમ્ । શોષો
યક્મા ।

આ હૃદ્રોગમાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થા-
યછે તેથી તેનું 'કૃમિજ' એ નામ રા-
ખવામાં આવ્યું છે.

કૃમિજ હૃદ્રોગનું નિદાન તથા
સંપ્રાપ્તિ.

ત્રણે દોષથી થએલા હૃદ્રોગમાં જે
મૂર્ખ માણસ તલ, દુધ, તથા ગોળ આદિ
પદાર્થોનું સેવન કરેછે તેનો રસ હૃદયના
એક ભાગમાં સડી જાયછે અને તે સ-
ડવાથી એ જગડેલી છાતીવાળા માણુ-
સને કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાયછે.

કૃમિજ હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

એ કૃમિજ હૃદ્રોગ થયો હોય તો જણે
વમનની તૈયારી હોય એવું સર્વદા રહેછે,
વારંવાર શુંકું પડેછે, સોઘઓથી ભોંકાવા
જવી વ્યથા થાયછે, શૂળ નીકળેછે, મોળ
આવ્યા કરેછે, અંધારાં આવેછે, અરુચિ
થાયછે, આંખો કાળાશવાળી થઈ જાયછે
અને કાયરોગ પણ થાયછે.

હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો.

હૃદ્રોગસ્યોપદ્રવાનાહ ।

ક્ષોન્નઃ સાદો ધ્રમઃ શોષો જ્ઞેયાસ્તેપા-
મુપદ્રવાઃ । કૃમિજે તુ કૃમીણાં ચે શ્લે-
ષ્મિકાણાં હિ તે મતાઃ ॥

ક્ષોન્નઃ વિપાત્ ત્યાનસ્ય સાદઃ શોષઃ ।
શોષો મુતસ્ય । તેષાં હૃદ્રોગાણાં કૃમિજે તુ
હૃદ્રોગે શ્લેષ્મિકાણાં કૃમીણામ્ । ચે ઉપ-
દ્રવા હૃહ્લાસસ્ય સ્વવળાદયસ્તે મતાઃ ।

વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કંકસંબંધી

ધી પકાવવું. આ ઉત્તમ ધીનો સ્નેહ-
નમાં તથા ભોજનમાં ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો તેથી મૂત્રસંબંધી અડચણો,
પથરી અને કાંકરીઓ મટી જાય છે.

વરૂણ તૈલ.

છાલ, પાંનડાં, કૃણ તથા મૂળસહિત
વાયવરણું લઘ તથા ગોખરૂ લઈ તેઓના
ક્વાથમાં પકાવેલા તેલથી નિરૂહપસ્તિ
દેવામાં આવે તો તેથી પથરી, કાંકરી,
શૂળ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

કુશાઘ તૈલ.

દર્ભ, અરણી, કાંટાઅશેરીયો, બરૂ,
ખીજી જાતનો દર્ભ, શેલડી, ગોખરૂ,
પ્રાણી, સાંભર લૂણ, ચતાવરી, પાનખા-
જરીયું, ધાવણી, અરલૂ, ગુંદી, આસો-
પાલવ અને પાષાણુભેદ, એઓના ક્વા-
થથી તથા કલકથી પકાવવામાં આવેલું
તૈલ કુશાઘ તૈલ કહેવાય છે. આ તૈલનો
પીવામાં, અભ્યંગમાં, પસ્તિમાં અને
ઉત્તરપસ્તિમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે
તો તેથી કાંકરી, પથરી, દરૂણ મૂત્ર-
કૃચ્છ્ર, પ્રદર, યોનિનું શૂળ અને વીર્યના
દોષ એઓ મટી જાય છે. આ તૈલ વાં-
ઝણીને ગર્ભ આપનારું છે.

સઘળા પ્રકારની પથરીઓની

સામાન્ય ચિકિત્સા.

નાગરવરુણકગોક્ષુરુપાપાણખિત્કપોત-
વદ્ભજઃ કાયઃ । ગુડયવશૂકવિમિશ્રઃ
પીતો હન્યયશ્મરીમુગ્રામ્ ॥ ત્રિકણ્ટકસ્ય
વીજાનાં ચૂર્ણં માક્ષિકસંયુતમ્ ॥ અવિ-
ક્ષીરેણ સપ્તાહં પેયમશ્મરિનાશનમ્ । પિ-
વેદ્વરુણજં મૂલં કાયં તત્કલ્કસંયુતમ્ ॥
કાયચ શિશુમૂલોત્થઃ કદુષ્ણોડશ્મરિ-

નાશનઃ । શૂદ્રવેરયક્ષારપથ્યાકાલીય-
કાન્વિતઃ ॥ દધિમણ્ડો મિનચ્યુગ્રામશ્મ-
રીમાશુ પાનતઃ । પાપાણખેદવારુણગોક્ષુ-
રુકકપોતવદ્ભજઃ કાયઃ ॥ ગિરિજતુગુહ-
પ્રગાઢઃ કર્કટિકાત્રપુમવીજયુતઃ । પેયો-
ડશ્મરીમવશ્યં દુર્ભેદામપિ મિનત્તિ યો-
ગવરઃ ॥ શિરસરિણમિવ શતકોટિઃ શ-
તમન્યોર્હસ્તનિર્મુક્તઃ । શ્રીપર્ણાફલત્રીજં
પિપ્પ્લે મથિતેન યઃ પુમાનઘાત્ ॥ શાકમ-
શિતમથવા સ્યાદન્યાદ્રોગાશ્મરીપીડામ્ ।
શ્વદંદ્રૈરણ્ડવીજાનિ નાગરં વરુણત્વચઃ ॥
પતત્ કાયવરં પ્રાતઃ પિવેદશ્મરિનાશ-
નમ્ । રક્તોદ્ભવે રુક્ષમૃણાલતાલકાશો-
ક્ષુવાલીક્ષુકુશોદકાનિ । પિવેત્ સિતા-
ક્ષોદ્રયુતાનિ સ્વાદેદ્વિદારિમિશ્રુત્રાસાનિ
ચૈવ ॥ પલાન્યષ્ટૌ તુ કુર્વીત દૈરાણાં
વરુણત્વચમ્ ॥ તદર્થં યાવમૂકં તુ તત્તો-
ડપ્યર્થં ગુહાત્ સ્મૃતમ્ । એકીકૃત્યં વિમૃદ્યં-
તત્ સ્વાદેત્ કર્પમમાણતઃ ॥ ઘર્મામ્બુપા-
નતોડવશ્યં કૃચ્છ્રાશ્મરિવિનાશનમ્ ।
વરુણકમસ્મપરિચ્ચુતસલિલં તચૂર્ણયાવ-
શૂકયુતમ્ ॥ ક્ષયનીર્યં તત્તાવઘાવચૂર્ણ-
ત્વમાયાતિ । તદ્ ગુહયુક્તં હન્યાત્ તદુ-
દારામશ્મરીં ધોરામ્ । ઘ્રીહાનં ગુલ્મવરં
શ્રોણ્યાં કુક્ષૌ રુજાં તીવ્રામ્ ॥ આમચયં
વસ્તિગદાન્ કૃચ્છ્રં વા વાતજં ધોરમ્ ।
ઘ્રીહાનં ગુલ્મવરં શ્રોણ્યાં કુક્ષૌ રુજાં તી-
વ્રામ્ ॥ વહ્નિસદનં સુકષ્મશ્મમયીમશ્મ-
રીં ચાશુ ॥

ઇતિ વરુણાઘં ચૂર્ણમ્ ।

નો જગ્ધં કૃમિભિર્ધનં મુતરુણં સ્તિગ્ધં

शुचिस्थानजं घसे पुण्यनिरीक्षिते व-
रुणकं छित्वा तुलां ग्राहयेत् । संगृह्याशु
चतुर्गुणाप्सु विपचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्-
त्पुनः ॥ ज्ञात्वैवं घनतां गुडे परिणते
प्रत्येकमेपां पलं शुण्ठ्युर्वास्तुकीजगो-
क्षुरुकणापापाणभिच्छीतलाः ॥ कूप्मा-
ण्डत्रपुसाक्षवीजकुनटीवास्तुकसौभाज-
नद्राक्षैलागिरिजाभयाकृमिहतां चूर्णा-
कृतानां क्षिपेत् ॥ पथ्याशी प्रतिवासरं
गुडमसुं योग्यप्रमाणं नरः खादेत्तस्य
समस्तदोषजनिताश्मर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥

इति वरुणकगुडः ।

कुलत्थसिन्धुत्थविडङ्गसारं सशर्करं
शीतलयावमूकम् । वीजानि कूप्माण्ड-
कगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत् तद्रुणस्य
तोये ॥ दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मू-
त्राभिघातं च समूत्रबन्धम् । आमूलमे-
तानि निहन्ति शीघ्रं प्ररुढवृक्षानिव व-
ज्रपातः ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कपायेण पचेत्
घृतम् । प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमघातं
सशर्करम् ॥ अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं रेतो-
मार्गरुजापहम् ।

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कपायेण पचेत्
घृतम् । प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमघातं
सशर्करम् ॥ अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं रेतो-
मार्गरुजापहम् ।

इति शरादिपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे वि-
पाचयेत् । पादशेषं परिस्त्रान्य घृतप्रस्थं
विपाचयेत् ॥ वरुणं कदलीं विल्वं तृ-
णजं पञ्चमूलकम् । अमृता चाश्मभेदं च
वीजं च त्रपुसस्य च ॥ शतपर्वा तिलक्षारं
पालाशक्षारमेव च । यूथिकायाश्च मू-
लानि कार्पिकानि समावपेत् ॥ अस्य
मात्रां पिवेज्जन्तुर्देशकालव्यपेक्षया ।
जीर्णं चास्मिन् पिवेत् पूर्वं गुडं जीर्णं च
मस्तु च ॥ अश्मरीं शर्करां चैव मूत्रकृ-
च्छ्रं च नाशयेत् ।

इति वरुणाद्यं घृतम् ।

सैन्धवाद्यं तु यत्तैलमृपिभिः परि-
कीर्तितम् ॥ तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेद्वी-
रतरादिना ॥ काथेन पूर्वकल्केन
साधितं तु भिषग्वरैः । एतत्तैलवरं श्रे-
ष्ठमश्मरीणां निवारणम् ॥ मूत्राघाते
मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथिते तथा । भग्ने
श्रमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥

इति वीरतराद्यं तैलम् ।

वीरवृक्षाश्मभेदाग्निमन्थस्योनाकपाट-
लः । वृक्षादनीसहैरण्डभल्लकूशीरपद्म-
कम् ॥ कुशकाशशरेक्षुणामास्फोताको-
किलाक्षयोः । शतावरीश्च दंष्ट्रा च सो-
त्कटादयवज्जलाः ॥ कपोतवङ्गा श्रीप-
र्णाकाश्मरीमूलसंयुता । एतैः कपायैः
कल्कैश्च तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ वात-
पित्तविकारेषु वास्ति दद्याद्विचक्षणः । श-
र्कराश्मरीशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनागनम् ॥

इति वीरतराद्यं तैलम् ।

पुनर्नवामृताभीरुसक्षारलवणत्रयैः ।

ભાર ભસ્મ, સોળ તોલાંભાર જવખાર અને આઠ તોલાંભાર ગોળ એઓને એકઠાં કરી ખુબ ચોળીને તેમાંથી એક તોલાંભાર ખાવામાં આવે અને તેની ઉપર ઉતું પાણી પીવામાં આવે તો તેથી મૂત્રકૃચ્છ્રનો તથા પથરીનો નાશ થાયછે.

વરણાઘ ચૂર્ણ.

વાયવરણાંની ભસ્મ કરી તે ભસ્મને પાણીમાં ઠોઢી વસ્ત્રમાં નાખીને પાણી નીતારવું. પછી તે નીતારેલા પાણીને જવખારના ચૂર્ણથી મિશ્રિત કરીને ત્યાંસુધી ઉકાળવું કે ત્યાંસુધી પાણી બળી જઈને સઘળું ચૂર્ણરૂપજ થઈ જાય. એ ચૂર્ણને ગોળમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી મોટી ભયંકર પથરી, ખરલતું દરદ, ભારે ગુદમ, ઠાંઠાંની તથા પેટની ભારે પીડા, આમનો સંચય, મૂત્રાશયનાં દરદો, વાયુથી થયેલું ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્ર, અગ્નિનું મહા દુઃખદાયી મંદપણું અને પથરા જવી મજબુત પથરી પણ તુરત નષ્ટ થઈ જાયછે.

વરણુક ગુડ.

વાયવરણાંનું જ ઝાડ કીડાઓએ ખાધેલું ન હોય, સારી પેઠે તાળું હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને પવિત્ર પ્રદેશમાં ઉગેલું હોય તેને શુભ દિવસે અને શુભલગ્નમાં કાપી તેમાંથી ચારસો તોલાંભાર લઈ તેનો ચોગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં તેના જટલાજ વજનનો ગોળ મિશ્રિત કરીને તેનો મજબુત વાસણમાં પાક કરવો. ગોળ પાકીને ઘોટા થયેલો જાણવામાં આવે ત્યારે તેમાં સુંઠ, કાકડીનાં ખીજ, ગોખરૂ, પીપળ, પાપાણુલેદ, પ-

કાકાઈ, ડોળાંનાં ખીજ, ત્રપુસ નામની કાકડીનાં ખીજ, બેહેડાનાં ખીજ, મણ્શીલ, પથવો, સરગવો, ક્રાખ, ઝળચી, શિલાજીત, હરડે અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક પંદરોતું ચાર ચાર તોલાંભાર ચૂર્ણ નાખવું એટલે વરણુક ગુડ સિદ્ધ થાયછે. પથ્ય ભોજનનો નિયમ રાખીને નિત્ય યોગ્ય પ્રમાણથી આ ગોળ ખાવામાં આવે તો તેથી સઘળા દોષોએ ઉત્પન્ન કરેલી પથરીઓ પણ તુરત પડી જાયછે.

કુલત્યાઘ ધૂત.

વાયવરણાંનો ક્વાથ કરી તેમાં કળથી, સૈંધવ, ચોખા, વાવડીંગ, સાકર, પદ્મકાઈ, જવખાર, ડોળાંનાં ખીજ, અને ગોખરૂનાં ખીજ, એઓનો કલક નાખીને પકાવેલું ધી કુલત્યાઘ ધૂત ઠેઠેવાયછે. જમ વજ્રપાત દૃઢ મૂળવાળાં વૃક્ષોને પણ તુરત તોડી નાખેછે તેમ આ ધી સઘળા પ્રકારની કષ્ટસાધ્ય પથરીઓને, મૂત્રકૃચ્છ્રને, મૂત્રાભિધાનોને અને સઘળા પ્રકારની મૂત્રની અડચણોને મૂલસહિત તુરત તોડી નાખેછે.

શરાદિપંચમૂલાઘ ધૂત.

પાનખાજરીમાં વચેરે તૃણપંચમૂલનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોખરૂનો કલક નાખીને ચોસઠ તોલાંભાર ધી પકાવવું. આ ધીમાં સાકરને મિશ્રિત કરીને ખાવામાં આવે તો તેથી પથરીઓ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રો હણાઈ જાયછે અને વીર્યના માર્ગનાં દરદોપણ મટી જાયછે.

વરણાઘ ધૂત.

ચારસો તોલાંભાર વાયવરણાંને કુટીને તેનો એકહજાર ચોવીશ તોલાંભાર પાણીમાં ક્વાથ કરવો ચોથા ભાગનું

પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેને વસ્ત્રથી ગળી લઈ તેમાં ચોસઠ તોલાંભાર ધી પકાવવું અને તે ધીમાં વાયવરણાં, કુળ, ખીલી, તૃણપંચમૂલ, ગળો, પાપાણ્બેદ, કાકડીનાં બીજ, ધોળીવજ, તલનો કાર, ખાખરાનો કાર, અને જીર્ણનાં મૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલાંભાર નાખવા. દેશને તથા કાળને અનુસરીને આ ધીની માત્રા પીવામાં આવે અને તે પચી ગયા પછી પ્રથમ જીનો ગોળ તથા દહીંનું પાણી પીવામાં આવે તો તેથી પથરી, કાંકરી અને મૂત્રકૃમ્હ એઓનો નાશ થાયછે.

વીરતર્વાધ તૈલ.

ઋષિઓએ સૈંધવાઘ નામનું જ તૈલ કહ્યું છે તે તૈલને બમણા દુધથી મિશ્રિત કરી આગળ કહેલા વીરતર્વાદિ ગણના ક્વાથથી તથા તેજગણના કલ્કથી ઉત્તમ વૈદ્યોએ પકાવવું એટલે વીરતર્વાધ તૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલ પથરીઓનું સારી પેઠે નિવારણ કરેછે અને મૂત્રાઘાત ઉપર, મૂત્રકૃમ્હ ઉપર, પીચાઈ ગએલા ઉપર, મથાઈ ગએલા ઉપર, ભાંગી ગએલા ઉપર અને બહુ પરિશ્રમ લાગ્યો હોય તે ઉપર પણ હિતકારી ગણવામાં આવેછે.

બીજ પ્રકારનું વીરતર્વાધ તૈલ.

આસોદરો, પાપાણ્બેદ, અરણી, અરલ, કાકચ, અન્યવૃક્ષ, નખલો, એરડો, ટીખર, વાળો, પદ્મકાષ, દર્ભનાં મૂળ, કાંસડાનાં મૂળ, પાનખાજરીયાનાં મૂળ, ગરણીનાં મૂળ, શેલડીનાં મૂળ, ખાખરાનાં મૂળ, શતાવરી, ગોખર, જે જાતનો જાટકટો, આસોપાલવ, આદી, ના-

હાની શીવણ, અને શીવણનાં મૂળ એઓના ક્વાથમાં એઓનાજ કલ્કો નાખીને તૈલ પકાવવું. વિચક્ષણ વૈદ્યે વાયુસંબંધી તથા પિત્તસંબંધી વિકારોમાં આ તૈલથી પીચકારી મારવી. આ તૈલ કાંકરીને, પથરીને, શૂળને અને મૂત્રકૃમ્હને મટાડનાર છે.

પુનર્નવાઘ તૈલ.

સાટોડી, ગળો, શતાવરી, જવખાર, ત્રણ જાતનાં લવણ, કચૂરો, કઠ, વજ, મોથ, રાસના, કાયકુળ, પુષ્કર મૂલ, યવાન, પલાશી, હાંગ, સુવા, અજમોદ, વાવડાંગ, અતવસ, જઠીમધ અને પંચકાલ એ પ્રત્યેકના એક એક તોલાંભાર કલ્કાથી ચોસઠ તોલાંભાર તેલ પકાવવું અને પકાવતી વખતે તેમાં બમણું ગોમૂત્ર તથા બમણી કાંચ નાખવી. આ રીતે પકાવેલું તૈલ પુનર્નવાઘ તૈલ કહેવાયછે. આ તૈલ પીવાથી અને આ તૈલની પીચકારીથી કાંકરી, પથરી, શૂળ, મૂત્રકૃમ્હ, કફ, વાયુ, આમરજીળ અને અંતઃવૃદ્ધિ એઓનો નાશ થાયછે.

સૈંધવાઘ તૈલનો તથા વીરતર્વાદિ ગણનો ઉપયોગ.

પથરી, કાંકરી તથા રેતી ઉપર પ્રદરોગના અધિકારમાં કહેલા સૈંધવાઘ-તૈલનો પણ ઉપયોગ કરવો. આ દરદો-નેવાસ્તે ધી બનાવવામાં, ક્વાથો બનાવવામાં દુધો બનાવવામાં અને ઉત્તરપસ્તિ નામની પીચકારી દેવામાં પણ સર્વથા વીરતર્વાદિ ગણનાં ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો.

૧ જીવો આ અંથના પ્રથમખંડનું પૃષ્ઠ ૩૩૩મું.

છેદન તથા ઉદ્ધરણુ.

પથરીઓ જે બલવત્તર હોય તો કાઠ ઔષધોથી શાંત થતી નથી. પથરીઓ કાઠ ઔષધોથી શાંત ન થાય તો પછી દરદીને ઉપાય કરવાની ના પાડતાં જે તેની બહુજ ગરજ જેવામાં આવે તો યંત્ર આદિ વડે લિગમાંથી પથરીઓને કાઢાડી લેવી. અંદર રહેલી પથરીઓ યદ્યુષ્ઠાથી મૂત્રના માર્ગમાં આવતી હોય તો તેઓને કાપીને મૂત્રના માર્ગમાંથી કાઢાડવી અને માંછલાંઓને પકડવાના ગિલજવા યંત્રથી પકડીને પણ કાઢાડી લેવી.

પથરીનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

પ્રમેહનો અધિકાર.

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો.

અથ પ્રમેહનિદાનમ્ ।

આસ્યાસુખં સ્વપ્નસુખં દર્શીનિગ્રા-
મ્યોદકાનૂપરસઃ પયાંસિ । નવાન્નપાનં
શુદ્ધવૈકૃતં ચ પ્રમેહહેતુઃ કફકૃચ્ચ સર્વમ્ ॥

જેસી રહેવાનું સુખ, નિદ્રાનું સુખ,
હૃદી, ચંદાં વગેરે અત્ય પ્રાણીઓનાં
માંસો, જલચર પ્રાણીઓનાં માંસો, જ-
લપ્રાયદેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસો, દુધો,
નવાં અન્નો, નવાં પાનો, ગોળ, ગોળના
વિકારો અને સધળા કફકારી પદાર્થો
એઓથી પ્રમેહ થાયછે.

પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ તથા પાસેનાં
નિદાનો.

મેદથ માસં ચ શરીરજં ચ લ્કેદં કફો વ-
સ્તિગતં પ્રદૂપ્ય । કરોતિ મેહાન્ સમુદીર્ણ-

મુષ્ણેસ્તાનેવ પિત્તં પરિદૂપ્ય ચાપિ ॥
ક્ષીણેષુ દોષેષ્વવકૃપ્ય ધાતૂન્ સંદૂપ્ય
મેહાન્ કુરુતેઽનિલથ ।

કફ મૂત્રાશયમાં રહેલા મેદને, માં-
સને અને શરીરના ક્ષેદને (કચકચતા
ભાગને) દૂપિત કરીને પ્રમેહોને ઉત્પન્ન
કરેછે. ઉપ્ણ પદાર્થોથી વૃદ્ધિ પામેલું
પિત્ત પણ સૌમ્યધાતુ કફ વગેરેનો ક્ષય
થતાં એજ મેદ આદિ પદાર્થોને દૂપિત
કરીને પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરેછે. કફ આદિ
સર્વ ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં વાયુ પણ પ્ર-
મેહનું સંપાદન કરનારા ધાતુઓને દૂપિત
કરીને પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરેછે.

પ્રમેહોની સંખ્યા તથા સાધ્ય

આદિપણું.

સાધ્યાઃ કફોત્યાદશ પિત્તજાઃ પદ-
યાપ્યા ન સાધ્યાઃ પવનાચતુષ્કાઃ । સમ-
ક્રિયત્વાદિપમક્રિયત્વાન્મહાલ્યત્વાચ
યથાક્રમં તે ।

કફથી દશ પ્રકારના પ્રમેહો થાયછે
અને તેઓ સાધ્ય છે. પિત્તથી છ પ્રકાર-
ના પ્રમેહો થાયછે અને તેઓ યાપ્ય
છે. વાયુથી ચાર પ્રકારના પ્રમેહો થાયછે
અને તેઓ અસાધ્ય છે. કફથી થએલા
પ્રમેહો સાધ્ય હોવાનું કારણ એ છે કે
તેઓ ઠેવળ મેદ આદિના દૂપિતપણુ-
થીજ ઉત્પન્ન થાયછે અને કર્પણરૂપ એક
ક્રિયાથીજ નાશ પામેછે. પિત્તથી થએલા
પ્રમેહો યાપ્ય હોવાનું કારણ એ છે કે
તેઓ કફ વગેરે સૌમ્ય ધાતુઓનો ક્ષય
થવા ઉપરાંત મેદ આદિના દૂપિતપણુથી
થાયછે અને મધુર તથા રૂક્ષ આદિ વિ-
પમ ક્રિયાથી નાશ પામેછે વાગરી થ.

એલા પ્રમેહો અસાધ્ય હોવાનું કારણ
એ છે કે તેઓ સધળા ધાતુઓના કાયથી
થાયછે અને શરીરને વીખી નાખનારછે.

પ્રમેહોમાં દોષોનો તથા દૂષ્યોનો
વિવેક.

કફશ્ચ પિત્તં પવનશ્ચ દોષા મેદોઽસ-
શુક્રામ્યુવસાલસીકાઃ ॥ મજ્જારસીજઃ
પિશિતં ચ દૂપ્યાઃ પ્રમેહિણાં વિંશતિરેવ
મેહાઃ ।

કફ, પિત્ત અને વાયુ એઓ દોષ છે
અને તેઓથી મેદ, રૂધિર, વીર્ય, રસ,
વસા, જળ, રસી જેવો ચીકણવાળો પ-
દાર્થ, મજ્જા તથા ઓળ એઓ દૂષિત
થાયછે. જે દૂષિત થાયછે તે દૂષ્ય દેહેવા-
યછે ઉપર કલાપ્રમાણે પ્રમેહો વીશ
પ્રકારનાજ છે.

પ્રમેહોનું પૂર્વરૂપ.

દન્તાદીનાં મલાદ્યત્વં પ્રાશૂપં પા-
ણિપાદયોઃ ॥ દાહશ્ચિવળતા દેહે ત્દ
સ્વાદ્વાસ્યં ચ જાયતે ।

પ્રમેહ થવાનો હોય ત્યારે દાંત વ-
ગેરેમાં મેલ ખડુ થાયછે, હાથમાં તથા
પગમાં ખળતરા થાયછે, શરીરમાં ચીક-
ણાપણું થાયછે, તરશ લાગેછે અને મો-
હોડામાં મીઠાશ થાયછે.

પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ.

સામાન્યં લક્ષણં તેપાં પ્રમૂતાવિલમૂ-
ત્રતા ॥ દોષદૂપ્યાવિશેષેઽપિ તત્ત સંયો-
ગવિશેષતઃ । મૂત્રવર્ણાદિભેદેન મેદો
મેહેષુ કલ્પયતે ॥

મૂત્રનું ઝાઝાપણુ અને મેલાપણું એ
પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ છે. દોષો અને

દૂષ્યો એનાં એ છતાં પણ તેઓના સં-
યોગોની અનેકતાનેલીધે મૂત્રના વર્ણ
આદિમાં જે ફેરફારો થાયછે તેઓ ઉ-
પરથી પ્રમેહોના ભેદોની કલ્પના કર-
વામાં આવેછે.

ઉદકમેહનું લક્ષણ.

અચ્છં વહુતરં ગીતં નિર્ગન્ધમુદકો-
પમમ્ । મેહત્યુદકમેહેન કિંચિચાવિલ-
પિચ્છિલમ્ ॥

જે ઉદકમેહ થયો હોય તો આછું,
ખડુ ઝાઝું, ટાઠું, પાણી જેવું અને કાં-
ધક મેલું તથા ચીકણું મુતરેછે. ।

ઇશુમેહનું લક્ષણ.

ફક્તો રસમિવાત્યર્થ મધુરં ચેક્ષ્મેહતઃ ।
જે ઇશુમેહ થયો હોય તો શેંધડીના
રસ જેવું મીઠું અને ઝાઝું મુતરેછે.

સાંદ્રમેહનું લક્ષણ.

સાન્દ્રીભવત્ પર્યુપિતં સાન્દ્રમેહેન મેહતિ ॥
જે સાંદ્રમેહ થયો હોય તો એ મા-
ણુસનું મૂત્ર રાતવાશી રહેતાં ઘાટું થાયછે.

સુરામેહનું લક્ષણ.

સુરામેહી સુરાતુલ્યમુપર્યચ્છમણી ઘ-
નમ્ ॥

જે સુરામેહ થયો હોય તો મદિરા
જેવું મૂત્ર નીકળે છે અને તે મૂત્ર રાતવાશી
રહેતાં ઉપરના ભાગમાં આછું તથા ની-
ચેના ભાગમાં ઘાટું થાયછે.

પિષ્ટમેહનું લક્ષણ.

સંહૃતોમા પિષ્ટેન પિષ્ટવદ્વહલં
સિતમ્ ॥

જે પિષ્ટમેહ થયો હોય તો મુતરવાના

સમયમાં રૂવાણાં ઉભાં થઈ જાય છે અને લોટ જેવું ઝાઝું તથા ઘોણું મૂત્ર નીકળે છે.

શુક્રમેહનું લક્ષણ.

શુક્રામં શુક્રમિથ્રં વા શુક્રમેહી પ્ર-
મેહતિ ।

જે શુક્રમેહ થયો હોય તો વીર્ય જેવું અથવા વીર્યથી મિશ્રિત મૂત્ર નીકળે છે.

સિકતામેહનું લક્ષણ.

મૂત્રાણૂં સિકતામેહી સિકતારૂપિણો
મલાનૂ ॥

જે સિકતામેહ થયો હોય તો મૂત્રમાં રેતી જેવી ગ્રીણી અને પરસ્પરથી નહીં મળેલી કદની કણીઓ નીકળે છે.

શીતમેહનું લક્ષણ.

શીતમેહી સુવહુશો મધુરં મૃશશી-
તલમૂ ।

જે શીતમેહ થયો હોય તો ઘણી ઘણી વાર મીઠું અને ટાકું મૂત્ર નીકળે છે.

શનૈર્મેહનું લક્ષણ.

શનૈઃ શનૈઃ શનૈર્મેહી મન્દં મન્દં પ્ર-
મેહતિ ।

જે શનૈર્મેહ થયો હોય તો ધીરેધીરે મંદમંદ મુત્ર નીકળે છે.

લાલામેહનું લક્ષણ.

લાલાતન્નુયુતં મૂત્રં લાલામેહેન પિ-
ન્છિલમૂ ॥

જે લાલામેહ થયો હોય તો લાળના તાંતણાઓવાળું અને ચીકણું મૂત્ર નીકળે છે.

ક્ષારમેહનું લક્ષણ.

ગન્ધવર્ણરસસ્પર્શઃ ક્ષારેણ ક્ષારતો-
યવત્ ।

જે ક્ષારમેહ થયો હોય તો જેમાં ખારા પાણીના જેવા ગંધ, વર્ણ, રસ અને સ્પર્શ હોય એવું મુત્ર નીકળે છે.

નીલમેહનું લક્ષણ.

નીલમેહેન નીલામં

જે નીલમેહ થયો હોય તો નીલ જેવું મૂત્ર નીકળે છે.

કાલમેહનું લક્ષણ.

કાલમેહી મસીનિભમ્ ।

જે કાલમેહ થયો હોય તો આંજણ જેવું મૂત્ર નીકળે છે.

હારિદ્રમેહનું લક્ષણ.

હારિદ્રમેહી કટુકં હરિદ્રામન્નિમં
દહત્ ॥

જે હારિદ્રમેહ થયો હોય તો હળદર જેવા રંગવાળું, બળતરાવાળું અને તીખું મૂત્ર નીકળે છે.

માંજિષ્ઠમેહનું લક્ષણ.

વિસ્રં માંજિષ્ઠમેહેન મંજિષ્ઠાસલિલો-
પમમૂ ।

જે માંજિષ્ઠમેહ થયો હોય તો કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું અને મજાકના પાણી જેવા રંગવાળું મૂત્ર નીકળે છે.

રક્તમેહનું લક્ષણ.

વિસ્રમુષ્ણં સલવર્ણં રક્તામં રક્ત-
મેહિનઃ ॥

જે રક્તમેહ થયો હોય તો કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું, ઉતું, ખારાશવાળું અને લોહી જેવા વર્ણવાળું મૂત્ર નીકળે છે.

વસામેહનું લક્ષણ.

વસામેહી વસામિથ્રં વસામં મૂત્રયે-
ન્મૃદ્ઃ ॥

જે વસામેહ થયો હોય તો વારંવાર ચરણીથી મિશ્રિત અને ચરણી જેવા રંગવાણું મૂત્ર નીકળે છે.

મજ્જામેહનું લક્ષણ.

મજ્જામં મજ્જમિથં વા મજ્જમેહી મુ-
હુર્મુહુઃ ।

જે મજ્જામેહ થયો હોય તો મજ્જાથી મિશ્રિત અને મજ્જા જેવા રંગવાણું મૂત્ર વારંવાર નીકળે છે.

ક્ષૌદ્રમેહ (મધુમેહ) નું લક્ષણ.

કપાયં મધુરં રૂક્ષં ક્ષૌદ્રમેહં વદેત્તુષ્ઠઃ ॥

જે ક્ષૌદ્રમેહ થયો હોય તો તુડું, મીઠું અને રૂક્ષ મૂત્ર નીકળે છે.

હસ્તિમેહનું લક્ષણ.

હસ્તી મત્ત ઇવાજસં મૂત્રવેગવિવ-
જિતમ્ । સાલસીકં વિવદ્દં ચ હસ્તિમે-
હી પ્રમેહતિ ॥

જે હસ્તિમેહ થયો હોય તો ઘેલા ઢાથીની પેઠે નિરતર રસી જેવા પદાર્થવાણું, વેગવગરનું અને અટકાયતવાણું મુતરે છે.

કક્ટસંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

અવિપાકોઽરુચિશ્છર્દિર્નિદ્રાકાસઃ
સપીનસઃ । ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાનાં
કફજન્મનામ્ ॥

જે કક્ટથી પ્રમેહો થયા હોય તો ખા-
ઘેલા અત્રનું નહીં પાકવું, અરુચિ, ઉ-
લટી, નિદ્રા, ઉધરસ અને સળીખમ
એ ઉપદ્રવો થાય છે.

પિત્તસંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

વસ્તિમેહનયોસ્તોદો મુષ્કાવદરણં

જ્વરઃ । દાહતૃણામ્લિકામૂર્ચ્છાવિહ્વેદઃ
પિત્તજન્મનામ્ ॥

જે પિત્તથી પ્રમેહો થયા હોય તો મૂ-
ત્રાશયમાં તથા લિંગમાં સોઇઓથી લોકા-
યા જેવી પીડા, વૃષણોનું ડ્રાટવું, જ્વર,
ખળતરા, તરસ, ખાટાસ, મૂર્છા અને
દસ્તનું પાતળાપણું એ ઉપદ્રવો થાય છે.
વાયુસંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

વાતજાનામુદાવર્તકમ્પહૃદ્ગ્રહલોલ-
તાઃ । શૂલમુન્નિદ્રતા શોષઃ ઝ્વાસઃ
કાસથ જાયતે ॥

જે વાયુથી પ્રમેહો થયા હોય તો ઉ-
દાવર્ત, કંપ, છાતીનું ઝલાઈ જવું, ચ-
પલતા, શૂળ, નિદ્રાથી રહિતપણું, શોષ,
શ્વાસ અને ઉધરસ એ ઉપદ્રવો થાય છે.

પ્રમેહનું અરિષ્ટ.

યયોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિમ્મુતમેવ ચ ।
પિડકાપીડિતં ગાઢં પ્રમેહો હન્તિ માન-
વમ્ । મૂર્ચ્છાશ્છર્દિજ્વરઝ્વાસકાસવીસર્પ-
ગૌરવઃ ॥ ઉપદ્રવરૂપેતો યઃ પ્રમેહી દુઃપ્ર-
તિક્રિયઃ ।

પ્રમેહવાળો માણસ જે ઉપર કહેલા
ઉપદ્રવોથી ઘેરાયેલો હોય, બહુજ મુ-
તર્યા કરતો હોય અને ફેડલીઓથી
અત્યંત પીડિત થયો હોય તો મરી
જાય છે.

પ્રમેહવાળો જે માણસ મૂર્છા, ઉલટી,
જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, વીસર્પ અને ભા-
રેપણું એ ઉપદ્રવોથી યુક્ત થયો હોય
તેને ઔષધ માંડ માંડ લાગુ પડે છે.

સ્ત્રીઓને પ્રમેહ નહીં થવાનું કારણ.
રજઃ પ્રવર્તતે યસ્માન્ માસિ માસિ

વિશોધયેત્ ॥ સર્વાન્ શરીરદોષાંશ્ચ ન પ્રમેહન્યતઃ સ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીઓને મહિને મહિને રજ પ્રવર્તે છે અને તેથી શરીરના સઘળા દોષો સાફ થઈ જાય છે તેથી સ્ત્રીઓને પ્રમેહો થતા નથી.

પ્રમેહનું અસાધ્યપણું.

જાતપ્રમેહી કુલમેહવાન્વા ન સાધ્ય-રોગઃ સ હિ વીજદોષાત્ । ચે ચાપિ કેચિત્કુલજા વિકારા ભવન્તિ તાંશ્ચાપિ વદન્ત્યસાધ્યાન્ ॥ સર્વે એવ પ્રમેહાસ્તુ કાલેનાપ્રતિકારિણઃ । મધુમેહલમાયાન્તિ તદાડસાધ્યા ભવન્તિ ચ ॥ મધુમેહો મધુનિષ્ઠો જાયતે સ કિલ દ્વિધા । ક્રુદ્ધે ધાતુક્ષયાદ્વાયો દોષાદ્વૃતપથેડયવા ॥ આદ્યતો દોષલિઙ્ગાનિ સોડનિમિત્તં પ્રદર્શન । ક્ષીણઃ ક્ષણાત્ ક્ષણાત્ પૂર્ણો મજતે ક્રુદ્ધસાધ્યતામ્ ॥

જેને જન્મથીજ પ્રમેહ થયો હોય અથવા માખાપ તથા દાદાની પરંપરાથી જેને પ્રમેહ થયો હોય તેનો પ્રયોગ અસાધ્ય છે. કારણ કે એ પ્રમેહ ખીજના દોષથીજ થએલો હોય છે. ખીજપણુ જે કોઈ રોગો કુલની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયા હોય તેઓપણુ અસાધ્ય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

સઘળા પ્રકારના પ્રમેહો જે લાંબા કાળસુધી ચિકિત્સા વગરના રહે તે મધુમેહરૂપ થઈ જાય છે અને મધુમેહરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે અસાધ્ય થાય છે.

મધુમેહ કે જે મધ જેવો હોય છે તે બે પ્રકારથી થાય છે તે આ રીતે કે ધાતુઓના ક્ષયથી વાયુનો દોષ થવાનેલીધે થાય

થઈ અથવા દોષથી વાયુનો માર્ગ રોકાઈ જવાનેલીધે થાય છે. દોષથી વાયુનો માર્ગ રોકાઈ જતાં તે વાયુ અકસ્માત્ દોષનાં ચિહ્નોને દેખાડે છે અને તેથીજ ક્ષણમાત્રમાં મૂંઝાશયને ખાલી કરી નાખે છે તથા ક્ષણમાત્રમાં પૂર્ણ કરી નાખે છે કે જથી તે પ્રમેહ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

સઘળા પ્રમેહો 'મધુમેહ' એ નામને યોગ્ય હોવાવિષે.

મધુરં યચ્ચ સર્વેષુ પ્રાયો મધ્વિવ મેહતિ । સર્વેડપિ મધુમેહાલ્યા માધુર્યાચ તનોરતઃ ॥

ધણું કરી સઘળા પ્રમેહોમાં માણસ મીઠું અને મધ જેવું મુતરે છે અને શરીરમાં પણ મધુરતાજ હોય છે એટલા માટે સઘળા પ્રમેહોને 'મધુમેહ' એ નામથી કહી શકાય છે.

પ્રમેહોની ઉપેક્ષા કરવાથી દશ પ્રકારની ફેડલીઓ થવાવિષે.

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતાલજી । મસૂરિકા સર્પપિકા પુત્રિણી સવિદારિકાઃ ॥ વિદ્રધિચ્ચેતિ પિડકાઃ પ્રમેહોપેક્ષ્યા દશ । સન્ધિમર્મસુ જાયંતે માંસલેષુ ચ ધામસુ ॥

પ્રમેહોની ઉપેક્ષા કરવાથી સાંધાઓમાં, મર્મસ્થલોમાં અને ઘણા માંસવાળા પ્રદેશોમાં દશ પ્રકારની ફેડલીઓ થાય છે અને તેઓ અતુકમે શરવિકા, કચ્છપિકા, જલિની, વિનતા, અલ્પ, મસૂરિકા, સર્પપિકા, પુત્રિણી, વિદારિકા તથા વિદ્રધિ એ નામોથી કહેવામાં આવે છે.

દશ પ્રકારની ફેડલીઓનાં લક્ષણો.

અન્તોન્નતા શ્યાવરૂપા નિમ્નમધ્યા શરાવિકા । ગૌરસર્પસંસ્થાના તત્ત્વમા-
ણાચુ સર્પી ॥ સદાહા કૂર્મસંસ્થાના
જ્ઞેયા કચ્છપિકા બુધૈઃ । જાલિની તી-
વ્રદાહા તુ શિરાજાલસમાહૃતા ॥ અવ-
ગાઢરુજોત્લેદા પૃષ્ઠે વાપ્સુદરેડપિ વા ।
મહતી પિઢકા નીલા સા બુધૈર્વિનતા
સ્મૃતા ॥ મહત્વલ્પચિતા જ્ઞેયા પિઢકાપિ
ચ ગુનિણી । મસૂરદલસંસ્થાના વિજ્ઞેયા
તુ મસૂરિકા ॥ રક્તા સિતાસ્ફોટચિતા
વિજ્ઞેયા સલજી બુધૈઃ । વિદારી કન્દ-
વહૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા ॥ વિ-
દ્રધૈર્લક્ષણૈર્યુક્તા જ્ઞેયા વિદ્રધિકા તુ સા ॥

જે ફેડલી અતમાં ઊંચી, મધ્યમાં
નમેલી અને કાળાશવાળી હોય તેને શ-
રાવિકા જાણવી. જે ફેડલી બળતરા-
વાળી તથા કાચખાની પીઠ જેવી હોય
તેને કચ્છપિકા જાણવી. જે ફેડલી
તીવ્ર બળતરાવાળી અને ઝીણી ઝીણી
નસોના જાણથી વીટાએલી હોય તેને
જાલિની જાણવી. જે ફેડલી ઊંડી પી-
ડાવાળી, કચ્છવતી, મોટી, નીલવર્ણુ-
વાળી અને પીઠમાં અથવા પેટમાં થ-
એલી હોય તેને વિનતા જાણવી. જે
ફેડલી રાતી તથા કાળી હોય અને ખીજી
ફેડલીઓથી પણ વ્યામ હોય તેને અ-
લજી જાણવી. જે ફેડલી મસૂરની ઠા-
ળના જેવા આકારવાળી હોય તેને મ-
સૂરિકા જાણવી. જે ફેડલી ઘોળા સ-
પ્પેના જેવા આકારવાળી તથા ઘોળા સ-
ર્પ જેવડી હોય તેને સર્પપિકા જાણવી.
જે ફેડલી મોટી અને ખીજી ઝીણી

ઝીણી ઘણી ફેડલીઓથી વ્યામ હોય
તેને ગુનિણી જાણવી. જે ફેડલી વિ-
દારીકંદ જેવી ગોળ હોય અને કઠણ
હોય તેને વિદારિકા જાણવી. જે ફે-
ડલી વિદ્રધિનાં લક્ષણો ઠે જેઓ આ-
ગળ જતાં ઠેઠેવામાં આવશે તે લક્ષણોથી
યુક્ત હોય તેને વિદ્રધિ જાણવી.

પ્રમેહની ફેડલીઓમાં
દોષોનો નિર્ણય.

યે યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તેપામેતાસ્તુ
તન્મયાઃ ॥

જે પ્રમેહ જે દોષવાળો હોય તે પ્રમે-
હની ફેડલી પણ તેજ દોષવાળી હોય છે.

પ્રમેહવિના પણ એ ફેડલીઓ
થવાવિષે.

વિના પ્રમેહમપ્યેતા જાયન્તે દુષ્ટમે-
દસઃ । તાવચૈતા ન લક્ષ્યન્તે યાવદ્વાસ્તુ-
પરિગ્રહઃ ॥

જે માણસનું મેહ બગડેલું હોય તેને
પ્રમેહવિના પણ એ ફેડલીઓ થાય છે.
જ્યાંસુધી એ ફેડલીઓએ પોતાના
સ્થાનને ખરાબર પકડેલું ન હોય ત્યાં-
સુધી એ ફેડલીઓ જેવામાં આવતી
તથી.

એ ફેડલીઓનું અસાધ્યપણું.

ગુદે હૃદિ શિરસ્યંશે પૃષ્ઠે ગર્મસુ ચો-
ત્થિતાઃ । સોપદ્રવા દુર્બલાન્નેઃ પિઢકાઃ
પરિવર્જયેત્ ॥

ગુદમાં, હૃદયમાં, માથામાં, ખ-
ભામાં, પીઠમાં જે મર્મસ્થલોમાં ઉત્પન્ન
થએલી, ઉપદ્રવોવાળી અને નળળા જ-

કરાગ્નિવાળાને થએલી ફેડલીઓની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

ફેડલીઓના ઉપદ્રવો.

તૃદ્ધ્વાસમાંસસઙ્કોચમેહહિકામદજ્વરાઃ ॥ વિસર્પમર્મ્મસંરોધાઃ પિડકાનામુપદ્રવાઃ ।

તરશ, શ્વાસ, માંસનો સંઘાત, ખડુ મૂત્ર, હેડકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ અને મર્મસ્થલોનું સેધન એટલા એ ફેડલીઓના ઉપદ્રવો છે.

પ્રમેહવાળાઓને હિતકારી પદાર્થો.

શ્યામાકકોદ્રવોદાલગોધૂમાશ્વળકાસ્તથા ॥ આઢકાશ્ચ કુલત્થાશ્ચ પુરાણામેહિનાં હિતાઃ । મેહિનાં તિક્તશાકાનિ જાઙ્ગલા હરિણાણ્ડજાઃ ॥ યવાન્નવિકૃતિર્મુદ્ગાઃ શસ્યન્તે શાલિપષ્ટિકાઃ ।

સામે, ઠાદરા, કોરડ, ધઉ, ચણા, તુવર અને કળથી એ ધાન્યો એ બુનાં હોય તો પ્રમેહવાળાઓને હિતકારી છે. કડવાં શાકો, અંગલદેશનાં હરણો તથા પક્ષીઓ, જવના લોટના પદાર્થો, મગ, રાતા ચોખા અને સાઠી ચોખા એઓ પ્રમેહવાળાઓને હિતકારી છે.

પ્રમેહવાળાઓએ છોડી

દેવાના પદાર્થો.

સૌવીરકં મુરા તક્રં તૈલં સીરં ઘૃતં ગુડમ્ ॥ અમ્લેહુરસપિષ્ટાન્નાનૂપમાંસાનિ વર્જયેત્ ।

સૌવીર, મદિરા, ઘાસ, તેલ, દુધ, ધી, ગોળ, ખાટા પદાર્થો, શેલડીનો રસ, લોટનાં અન્નો અને જલપ્રાયદેશનાં પ્રા-

ણિઓનાં માંસો એઓને પ્રમેહવાળાઓએ છોડી દેવા.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

તત્રાદિત એવ પ્રમેહિનમુપન્નિર્મ્મં પ્રિયદ્વાચન્યતમસિદ્ધેન તૈલેન વામયેત્ પ્રગાઢં વિરેચયેચ્ચ । વિરેચનાદનન્તરં મુરસાદિકપાયેનાસ્થાપયેત્ । મહૌપધમદ્રદારુમુસ્તાવાપને મધુસૈન્ધવયુક્તેન । દહ્યમાનં વા ન્યગ્રોધાદિકપાયેણ નિસ્તૈલેન ।

વાતોત્કટેપુ મેહેપુ સ્નેહપાનં વિશેષતઃ । પારિજાતજયાનિમ્બવહ્નિગાયત્રિણાં પૃથક્ ॥ પાઠાયાશ્ચાગુરોઃ પીતાદ્વયસ્ય શારદસ્ય ચ । જલેક્ષુમઘસિકતા શનૈર્લેવળપિષ્ટકાન્ ॥ સાન્દ્રમેહાન્ ક્રમાત્ પ્રન્તિ કાથાશ્ચાષ્ટૌ સમાસિકાઃ । હરીતકીકદ્ફલમુસ્તલોદ્રા પાઠાવિહઙ્ગાર્જુનધન્વનાશ્ચ । ઉમે હરિદ્રે તગરં વિહઙ્ગકન્દં વિશાલાર્જુનદીપકાશ્ચ ॥ દાર્વી વિહઙ્ગઃ સ્વદિરો ધવશ્ચ મુરાહકુપ્પાગુરુચન્દનાનિ । દાર્વ્યગ્નિમન્યૌ ત્રિફલા વચા ચ પાઠા ચ મૂર્વો ચ તથા શ્વદંટ્રા ॥ વચ્ચા હુશીરાણ્યમ્બયા મુહૂચી નૃપં શિન્વાચિત્રકસત્પર્ણાઃ । પાર્દૈઃ કપાયાઃ કફમેહવિજ્ઞૈર્દશોપદિષ્ટા મધુસંપ્રયુક્તાઃ ॥ ડશીરલોદ્રાર્જુનચન્દનાનામુશીરમુસ્તામલકામયાનામ્ । પટોલનિમ્વામલકામૃતાનાં મુસ્તામયામુષ્કકટ્ફકાણામ્ ॥ લોદ્રામ્રકાલીયકથાતક્રીનાં વિશ્વાર્જુનૈલાતિવિપોત્પલાનામ્ । શિરીપધાન્યાર્જુનકેશરાણાં પ્રિયજ્ઞુપન્નોત્પલકિંશુકાનામ્ ॥ અશ્વત્યપાઠાસનવેતસાનાં કટ-

द्वैत्युत्पलमुस्तकानाम् । पित्तेषु मेहेषु द-
शोपदिष्टाः कपाययोगा मधुसंप्रयुक्ताः ॥
कफमेहहरकाथसिद्धं सर्पिः कफे हि-
तम् । पित्तमेहघ्ननिर्गूढसिद्धं पित्तहरं
घृतम् ॥ कम्पिष्ठसप्तच्छदशालजानि वै-
भीतरोहीतकण्ठजानि । पटोलकालीय-
गद्रागुरुणि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्त-
मेही ॥ दुर्वाकसेरूपतीककुम्भीकप्लुरश-
वलम् । जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहरं
परम् ॥ त्रिफलारग्वधद्राक्षकपायो म-
धुसंयुतः । पीतो निहन्ति फेनाभं प्रमे-
हं नियतं वृणाम् ॥ मधुना त्रिफलाचूर्ण-
मथवाश्मजतूद्भवम् । लोहजम्बवाभयोत्थं
वा लिहेन्मेहनितृत्तये ॥ कटुङ्कटेरीमधुक-
त्रिफलाचित्रकैः समैः । सिद्धः कपायः
पातव्यः प्रमेहाना विनाशनः ॥ फल-
त्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्तां च
निःकाथ्य निशां सकल्कम् । पिवेत् क-
पायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुच्छ्रितेषु ॥

इति फलत्रिकादिद्विधाय ।

गोभक्षितान् यवान् मूत्रभाविता-
न्केवलानपि । चित्रकोदशिवता खादेन्नि-
म्नसुद्धरसेन वा ॥ भक्षणीताम्बुना मासं
प्रमेही यवपिष्टकम् । मेदोग्रा वद्धमूत्राश्च
समाः सर्वेषु धातुषु ॥ यवास्तस्माद्
विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः । त्रिकटु
त्रिफला पाठा मूलं सौभाजनस्य च ॥
विडङ्गतण्डुला हिङ्गु तथा कटुकरोहि-
णी । बृहती कण्टकारी च हरिद्रे द्वे यवा-
निका ॥ केचूकं शालपर्णी च तथात्ति-
रिपचित्रा । सौवर्चलं जीरकं च ह्यु-

पा धान्यमेव च ॥ एषां कर्षप्रमाणं च
श्लक्ष्णचूर्णं च कारयेत् । यवसक्तुपला-
नां च नर्तितं द्वितयाधिकाम् ॥ घृततैलम-
धुनां च प्रत्येकं च पलानि पद । एभिः
कर्षप्रमाणं च प्रत्यहं मोदकं मृधीः ॥
भक्षयेन्नाशयेदुग्रान् प्रमेहानतिदारुणान् ।
इति त्रिकटुमाद्यो मोदक ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्यस्योनाकारग्व-
धासनम् । आम्रं कपित्थं जम्बुं च मिया-
लं ककुभं धवम् ॥ मधुकं मधुकं लोभ्रं व-
रुणं पारिभद्रकम् । पटोलमेपशुद्री च
दन्ती चित्रकमादकी ॥ करञ्जत्रिफला-
शरुभङ्गातकफलानि च । एतानि सप्त-
भागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ न्य-
ग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।
पलत्रयरसं चानु पिबेन्मूत्रं विशुद्धयति ॥
एतेन विशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि
च । प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च
जायते ॥

इति न्यग्रोधाद्य चूर्णम् ।

चूर्णानि लोहत्रिफलासितानां क्षौ-
द्रेण लिह्याच्च पृथक् समं वा । मेहान् स-
प्तस्तानपि नाशयन्ति पीतः कदाचित् स्व-
रसो गुह्य्याः ॥ त्रिकटु त्रिफलातुल्यं
गुग्गुलुं च समांशिकम् । गोक्षुरकाथसंयु-
क्तं गुटिकां कारयेद्बधः ॥ दोषकालव-
लापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् । न चात्र
परिहारोऽस्ति कर्म कुर्वाचयेप्सितम् ॥
प्रमेहान् वातरोगांश्च वातशोणितमेव च ।
मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरं चाशु नाशयेत् ॥
इति त्रिकटुगुटिका ।

दाडिमस्य च वीजानि कृमिघ्नस्य च
तण्डुलाः । रजनी चविका जाजी ना-
गरं त्रिफला कणा ॥ त्रिकण्टकस्य च
फलं यवानीधान्यकं तथा । वृक्षाम्लच-
विकालोध्रसिन्धुद्रवसमाहितैः ॥ क-
ल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । भो-
ज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्र-
या ॥ प्रमेहान् विंशतिं चैव मूत्राघातं त-
थाश्मरीम् । कृच्छ्रं सुदारुणं चैव हन्या-
देव न संशयः ॥ विवन्धानाहशूलग्रं
कामलाज्वरनाशनम् । दाडिमाद्यं घृतं चै-
तदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडूची फ-
ल्गुपल्लवाः । दर्भाङ्कुरास्तु गण्डीरी रो-
हिपस्य च पल्लवाः ॥ काला पुनर्नवा
श्यामा शारिवा देवदारु च । पिप्पली
शृङ्गवेरं च विडङ्गं मरिचानि च ॥ पा-
ठा कम्पिलकं भार्द्वा द्वे हरिद्रे निदिग्धि-
का । एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरो-
हिणी ॥ एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्-
णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि
द्विस्तावत्स्यादयोरजः ॥ ततो विडाल-
पदकं पिवेदुष्णेन वारिणा । अलाभे
चापि मद्यानां प्रमेहान् हन्ति विंशतिम् ॥
श्वयथुं च तथाशांसि पाण्डुरोगं हलीम-
कम् । उदराण्यथ शूलानि ग्रीहानं चा-
पकर्षति ॥ एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकाः
कारयेद्विपक्व । रोगेष्वेतेषु मुख्याः
स्युर्वलमांसविवर्द्धनाः ।

इति गोक्षुरादिचूर्णगुटिकाः ।

कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेच शतं
शतम् ॥ संकुट्योदूखले विद्वांश्चतुर्द्रोणे-
ऽम्भसः पचेत् । तेन पादावशेषेण घृ-
तप्रस्थं विपाचयेत् ॥ त्रिकटु त्रिफला
रास्ता विडङ्गान्यथ चित्रकम् । काश्म-
र्याणां च मूलानि पूतिकस्य लग्नेव च ॥
कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपिष्टानि
कारयेत् । अक्षमात्रां पिवेत्याङ्गः शालि-
भिः पयसा हितैः ॥ प्रमेहं मधुमेहं च
मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् । आलस्यं चान्त्र-
ष्टिं च कुष्ठरोगं विशेषतः ॥ क्षयं चै-
व निहन्त्येतन्नाम्ना सिंहामृतं घृतम् ।

इति सिंहामृतं घृतम् ।

दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीत-
की । वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपु-
नर्नवम् ॥ मुधानीपकदम्बाश्च विल्वं भ-
ल्लातकानि च । शटीपुष्करमूलं च पि-
प्पलीमूलमेव च ॥ पृथग् दशपलान्
भागानेतांस्तोयार्मणे पचेत् । यवकोल-
कुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं पचेद्विपक्व ।
निचूलं त्रिफला भार्द्वा रोहिषं गजपि-
प्पली ॥ शृङ्गवेरविडङ्गानि चव्यं कम्पि-
लकं तथा । गर्भेणानेन तत्सिद्धं पाव-
येत्तु यथावलम् ॥ एतद्धान्वन्तरं नाम
विरुयातं सर्पिरुत्तमम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मां-
श्च श्वयथुं वातशोणितम् ॥ ग्रीहोदरा-
णि चार्शांसि विद्रधिं पिडकाश्च याः ।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥

इति धान्वन्तरं घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिम्बैः सबचादीप्यकर-

सासमञ्जिष्टः । भङ्गातकागुरुधनः म-
गदानलचन्द्रनोशीरः । गोक्षुरकसोम-
वल्केर्नवैः पटोलैर्हरिद्रया त्रिफला । अ-
श्मन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव
लोत्रेण ॥ म्रक्षिष्टातिविपाभ्यां कल्क-
कपायैः पचेत्तैलम् । कफवातोत्थे मेहे
पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥

इति अर्जुनाद्यं घृततैलम् ।

सारवर्गकपायं चतुर्थांशावशिष्टमवता-
र्यं परिस्त्राज्यं पुनरपनीयं साधयेत् । सि-
ध्यति चामलकलोम्रमियद्बुदन्तीरुष्णायस-
ताम्रचूर्णान्यावपेत् । तदेतददग्धं लेहीभूत-
मवतार्योत्तुगुप्तं निदध्यात् । ततो यथायोग-
मुपयुञ्जीत । एष लेहः सर्वमेहानपहन्ति ।
इति सारलेहः ।

गोकण्डकं सदलमूलफलं शृहीत्वा
संकुट्टितं पलशतं कथितं तु तोये । पा-
दस्थितेन सलिलेन पलानि दत्त्वा प-
आशतं तु विपचेदथ शर्करायाः ॥
तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णितानि
दद्यात्पलद्वयमितानि सुभाजनानि । शु-
ष्णीकृष्णापरिचर्यागदलसरोत्था, जंतीरु-
कोपककुम्भत्रपुसीपलानि ॥ मांसीपला-
ष्टकमिह प्रणिधाय नित्यम् लेहं तु शु-
द्धममृत्तं पलसम्मितं तु । हन्त्याशु मूत्र-
परिदाहविवन्धशुक्रकृच्छ्रादमरीरुधिरमे-
हमधुमेहान् ॥

इति गोक्षुरकाद्यवलेहः ।

असनं च मियालं च शालं खदिर-
कं तथा । शालवर्गं तथा ग्राह्यं भवेत्त-
द्विचक्षणैः ॥ मधुमेहत्तमापन्नं भिपग्भिः

परिवर्जितम् । योगेनानेन मतिमान् प्र-
मेहिनमुपाचयेत् ॥ मासि शुके शुचौ
वापि शैलाः सूर्याशुतापिताः । जतुम-
काशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रसवन्ति हि ॥
शिलाजलिति विख्यातं महाव्याधिनि-
वारणम् । तत्सर्वतिलकतुकङ्कत्रायातुर-
संसारम् ॥ कटुपाकयुग्णवीर्यं च शोषणं
छेदनं तथा । तत्र यत् लघु कृष्णभं
स्निग्धं निःशर्करं च यत् ॥ गोमूत्रग-
न्धि नीलं वा तत्प्रधानं प्रचक्षते । त-
द्भावितं सारगणैर्हृतदोषं यथोदितम् ।
पिवेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथाव-
लम् । जाड्रलं रसेनाद्यात्तस्मिन् जीर्णं
तु भोजनम् । उपयुज्य तुलामेकाममृ-
तस्यास्य जन्मतः ॥ विजित्य मधुमेहा-
रुयमातङ्कं रोगकारकम् । वपुर्वर्णवलो-
पेतः शतं जीवत्यनामयः । शतं शतं
तुलायां तु सहस्रं दशतौलिकम् ॥ भ-
ङ्गातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
मेहं कुष्ठमपस्मारमुन्मादं श्लीपदं परम् ।
शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विप-
मज्जरम् ॥ अग्रमेहस्यत्पिरात् कालाच्छि-
लाजतु निषेवितम् । न सोऽस्ति रोगो
यं वापि न निहन्त्याच्छिलाजतु ॥
शर्करां चिरसंभूतां भिनत्ति च तथाश्म-
रीम् । भाषनालोडने चास्य कर्तव्ये
भेषजैर्हितैः ॥ एवं च माक्षिकं धातुं
तापीजममृतोपमम् । मधुरं काञ्चनाभास-
मम्लं वा रजतमभम् ॥ व्यपोहति ज-
राकुष्ठमेहपाण्डुपक्षयान् । तत्सेवकः
कुलत्थांश्च कपोतांश्च विवर्जयेत् ।

इति शिलाजतुमासिकयोः प्रयोगः ।

જને પ્રમેહ થયો હોય તેને પ્રથમ-થીજ કાંગ કે સર્પપ આદિથી સિદ્ધ ક-રેલા તૈલ વતે સ્નિગ્ધ કરીને તે પછી સારી પેઠે વમન તથા વિરેચન કરાવવાં. વિરેચન કરાવ્યા પછી સુરસાદિ ક્વા-થમાં સુંઠ, દેવદાર તથા મોથ એઆનું ચૂર્ણ નાખી અને મધ તથા સંધવ એ-આથી તે ક્વાથને યુક્ત કરીને તે ક્વા-થથી નિરૂહણસ્તિ દેવી. જે બળતરા થતી હોય તે તેલ વગરના ન્યઓદાદિ ક્વાથથી નિરૂહણસ્તિ દેવી.

વાયુની પ્રબળતાવાળા પ્રમેહોમાં વિ-શેષે કરી સ્નેહપાન કરાવવું.

રગતરોહીડાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી ઉદકપ્રમેહ મટી જાયછે.

નીલીદ્રોનો અથવા અરણીનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી ઇશ્ચુમેહ મટી જાયછે.

હાંપડાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ ના-ખીને પીવામાં આવે તે તેથી સુરામેહ મટી જાયછે.

ચિત્રકનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ ના-ખીને પીવામાં આવે તે તેથી સિક્તા-મેહ મટી જાયછે.

એરનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ ના-ખીને પીવામાં આવે તે તેથી શર્કરમેહ મટી જાયછે.

કાળીપાડનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી ક્ષાર-મેહ મટી જાયછે.

અગરનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ ના-ખીને પીવામાં આવે તે તેથી પિષ્ટમેહ મટી જાયછે.

જે જાતની ઉપલસરીનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી સાંદ્રમેહ મટી જાયછે.

હરડે, કાયકૃળ, મોથ અને લોદર એઆનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસંબંધી પ્ર-મેહ મટી જાયછે.

કાળીપાડ, વાવડાંગ, આસોંદરો અને ધામણ એઆનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસંબંધી પ્રમેહ મટી જાયછે.

હળદર, દારૂહળદર, તગર અને વા-વડાંગ એઆનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસં-બંધી પ્રમેહ મટી જાયછે.

કદંબ, સાલીયા નામનું ઝાડ, આ-સોંદરો અને ચિત્રક એઆનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસંબંધી પ્રમેહ મટી જાયછે.

દારૂહળદર, વાવડાંગ, ખેર અને ધા-વડો, એઆનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસં-બંધી પ્રમેહ મટી જાયછે.

દેવદાર, કઠ, અગર અને સુખડ એ-આનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસંબંધી પ્ર-મેહ મટી જાયછે.

દારૂહળદર, અરણી, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને વગ એઆનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસંબંધી પ્રમેહ મટી જાયછે.

કાળીપાડ, મોરવેલ, અને ગોખર એ-આનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તે તેથી કક્કસંબંધી પ્ર-મેહ મટી જાયછે.

વળ, બે જાતનો વાળો, હરડે અને ગળો એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી કફસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

આરકુસો, હરડે, ચિત્રક અને સમપર્ણ એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી કફસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

વાળો, લોદર, આસોદરો અને સુખક એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

વાળો, મોથ, આમળાં અને હરડે એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, લાંબાં, આંબળાં અને ગળો એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

મોથ, હરડે અને જાંબીરો આખરે એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

લોદર, આંગો, દાડહળદર અને ધાવણી એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

સુંઠ, આસોદરો, એળચી, અતવસ અને કમળ એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

સરસડીયો, ધાણા, આસોદરો અને જોલસરી એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ

નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

પીપ્પળો, કાળીપાડ, પીપ્પળો અને નેતર એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

ધણંત, શ્વેતકમલ, રક્તકમલ અને કેસુડાં એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

દાડહળદર, રક્તકમલ અને મોથ એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

કફસંબંધી પ્રમેહને મટાડનારા ક્વાથોથી પકાવેલું ધી કફસંબંધી પ્રમેહને મટાડે છે.

પિત્તસંબંધી પ્રમેહને મટાડનારા ક્વાથોથી પકાવેલું ધી પિત્તસંબંધી પ્રમેહને મટાડે છે.

કપિલો, સમપર્ણ, સાલીયા, બેહેડાં, રગતરોહીડો, ઈંદ્રજવ, કડવાં પરવળ, દાડહળદર, કઠ અને અગર એજાનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી કફસંબંધી તથા પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે.

દ્રો, મોથ, કરંજ, કાયકળ, પીપ્પળો વાળો, અને શૈવાળ એજાનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો તેથી શુક્રમેહ અવશ્ય મટી જાય છે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ગરમાળો અને ધ્રાપ્પ એજાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી ક્ષીણ જ્વો પ્રમેહ અવશ્ય મટી જાય છે. ત્રિકલાનું (હરડે બેહેડાં તથા આ-

મળાનું) અથવા શિલાજીતનું અથવા લોહાનું અથવા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહ મટી જાય છે.

ત્રિકૂલા, દારૂહળદર, મુરામાંસી, મેથ અને હળદર એઓનો એઓનાજ કલ્કા નાખી ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારના વધેલા પ્રમેહો પણ મટી જાય છે. આ ક્વાથ 'ફલત્રિકાદિ ક્વાથ' એ નામથી ઓળખાય છે.

ગાંધર ખાધેલા યવોને છાણમાંથી કાઢાડી લઈ તેઓને ગોમૂત્રની ભાવના આપીને અથવા ભાવના આધ્યા વગર પણ ચિત્રકની તથા અરધાં પાણીવાળી છાશની સાથે અથવા લીંબડાના તથા મગના રસની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહ મટી જાય છે.

એક મહીનાસુધી પાણીની સાથે જવના લોટનું ભક્ષણ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહ મટી જાય છે. જવ મેહને મટાડનારા છે, મૂત્રને બાંધનારા છે અને સધળા ધાતુઓમાં સમસ્થિતિવાળા છે એટલામાટે વિશેષ કરી પ્રમેહો ઉપર જવ બહુ હિતકારી થાય છે.

ત્રિકટુકાઘ મોદક.

સુંક, મરી, પીંપળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કાળીપાક, સરગવાનાં મૂળ, વાવડાંગના દાણા, હોંગ, કડુ, ઉભી ભોરંગણી, બેઠી ભોરંગણી, હળદર, દારૂહળદર, યવાન, સોપારી, સમેરવો, અતવસ, ચિત્રક, સંચળ, જીરું, પલાશી, અને ધાણા એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલાં ભાર લઈ તેઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું.

પછી ત્રણસો અડસઠ તોલાં ભાર જવના સાથવામાં એ ચૂર્ણ નાખી ચોવીશ તોલાં ધી, ચોવીશ તોલાં તેલ અને ચોવીશ તોલાં મધ એઓથી તે સાથવાના એક એક તોલા ભાર લાડુ વાળી મૂકવા. આ લાડુઓમાંથી નિત્ય એક એક લાડુ ખાવામાં આવે તો તેથી અત્યંત દારૂ પ્રમેહો પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ન્યગ્રોધાઘ ચૂર્ણ.

વડ, લંબરો, પીંપળો, અરજૂ, ગરમાળો, ખીખલો, આંબો, દાઠ, નંચુ, ચારોળી, આસોદરો, ધાવડો, મહુડાં, જીંઠીમધ, લોદર, વાયવરણાં, કડવો લીંબડો, કડવાં પરવળ, મેંઢારોંગી, નેપાળો, ચિત્રક, તુવરની દાળ, કરંજનાં ફળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ઈંદ્રજવ અને ભીલામાનાં ફળ એઓને સમભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે અને તેની ઉપર હરડાં, બેહેડાં તથા આંમળાં એઓનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી મૂત્ર સાફ થઈ જાય છે, વીશે પ્રકારના પ્રમેહો અને સધળા પ્રકારનાં મૂત્રકૃમ્મો શાંત થઈ જાય છે અને પ્રમેહસંઘી ફેડલી પણ થતી નથી.

લોહાદિ ચૂર્ણ અને ગદૃચી સ્વરસ.

લોહું, ત્રિકૂલા અને સાકર એઓનાં ચૂર્ણોને મિશ્રિત કરી મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે અથવા એકલા લોહાનાં ચૂર્ણને, એકલા ત્રિકૂલાનાં ચૂર્ણને તથા એકલા સાકરનાં ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને જુદાં જુદાં ચાટવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રમેહોનો નાશ થાય છે.

ગળોનો સ્વરસ કાઢાડીને પીવાથી
પણ દાઢવખતે પ્રમેહો મટી જાય છે.

ત્રિકટુ ગુટીકા.

સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં,
અને આમળાં એજોતું સમભાગે ચૂર્ણ
કરી તેમાં એક ભાગ જટલો ગોળ નાખી
તેની ગોખરૂના ક્વાથથી ગોળીઓ વા-
ળવી. વાયુનું અતુલોમન કરનારી આ
ગોળી દોષના, કાળના તથા શરીરના બ-
ળને અતુસરીને ખાવામાં આવે તો તેથી
પ્રમેહો, વાયુસંબંધી રોગો, વાતરક્ત,
મૂત્રાધાતો, મૂત્રદોષ, તથા પ્રદર એજોનો
તુરત નાશ થાય છે. આ ગોળી ખાના-
રાને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કામો ક-
રવાની છુટ છે અને કશી પરેજી રાખ-
વાની જરૂર નથી.

દાડિમાઘ ધૃત.

દાડિમનાં ખીજ, વાવડીંગના ચોખા
દાણા, હળદર, અમણો ચવક, જીરું, સુંઠ,
હરડે, બેહેડાં, આમળાં, પીપળ, ગોખ-
રૂનાં ફળ, યવાન, ધાણા, ઠાકમ, લોદર
અને સૈંધવ એ પ્રત્યેક પદાર્થોના એક
એક તોલાંભાર કલ્કોથી ચોસઠ તોલાં-
ભાર ધી પકાવવું એટલે તે ધી 'દાડિ-
માઘ ધૃત' કહેવાય છે. અશ્વિની કુમારો-
એ કહેલું આ ધી સઘળી ઋતુઓમાં મા-
ત્રાથી ખાવા પીવાના ઉપયોગમાં લેવામાં
આવે તો તેથી વીશે પ્રકારના પ્રમેહો,
મૂત્રાધાતો, પથરી, મહા દારૂ મૂત્ર-
કૃચ્છ્ર, મલખંધ, આનાહ, શૂળ, કમળો,
તથા જ્વર એજોનો અવશ્ય નાશ થાય છે.

ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ તથા ગુટિકા.

ગોખરૂ, પીપળ, મોથ, ગળોનાં ત્રીણાં
ત્રીણાં પાનડાં, દર્ભના અકુરો, મજ્જા,

રોહિસ નામનાં સુગંધી ખડનાં પાનડાં,
કાળી નસોતર, સાટાડી, કસ્તૂરી, ઉપ-
લસરી, દેવદાર, પીપળ, આદુ, વાવ-
ડીંગ, મરી, કાળીપાક, કપીલો, ભારંગી,
હળદર, દારૂહળદર, ભોરીંગળી, એર-
ડાનું મૂળ, નેપાળો, ચિત્રક અને કટુ
એજોને સમ ભાગે લઈતેજોનાં ખારીક
ચૂર્ણ કરવાં. પછી તે સઘળાં ચૂર્ણોના
વજનથી અમણું લોઢાનું ચૂર્ણ લઈ તેમાં
તે સઘળાં ચૂર્ણો મેળવી દેવાં એટલે ગો-
ક્ષુરાદિ ચૂર્ણ' સિદ્ધ થાય છે. આ ચૂર્ણ
મઘથી અને મઘ ન મળે તો ઉના પા-
ણીથી પીવામાં આવે તો તેથી વીશે પ્ર-
કારના પ્રમેહો, સોજ, અરશ, પાંડુરોગ,
હલીમક, સઘળા ઉદરના રોગો, શૂળો
તથા ખરલનું દરદ એજોનો નાશ થા-
ય છે. આ ચૂર્ણને ગોમૂતમાં વાટીને ગો-
ળીઓ વાળવામાં આવે તો તે ગોળીઓ
ગોક્ષુરાદિ ગુટિકા કહેવાય છે. આ ગો-
ળીઓ પણ ઉપર કહેલા રોગોને મટા-
ડવામાં મુખ્ય છે તથા બળને અને માં-
સને વધારનાર છે.

સિદ્ધામૃત ધૃત.

ભોરીંગળીના સો તોલાં અને ગળોના
સો તોલાં એજોને એકકાં કરી ખાંડ-
ણીયામાં ખાંડીને તેજોનો ચાર દ્રોણ
ભાર (એક હજાર ચોવીસ તોલાં ભારનો
એક દ્રોણ ગણવામાં આવે છે.) પા-
ણીમાં ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી
અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ચોસઠ તોલાં
ભાર ધી પકાવવું અને તે ધીમાં પકાવતી
વખતે સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં,
આમળાં, રાસના, વાવડીંગ, ચિત્રક, સી-
વણનાં મૂળ, કરંજની છાલ અને છેદ્ર-
જવ એજોનાં ખારીક ચૂર્ણ કરીને ના-

ખવાં: આ ધી એક તોલા ભાર પીવામાં આવે અને તેની ઉપર દુધ ચોખા ખાવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહ, મધુમેહ, મૂત્રકૃમ્હ, ભગંદર, આલસ્ય, અંતવૃદ્ધિ, કુદરોગ અને ક્ષય એઓનો નાશ થાય છે. આ ધી 'સિદ્ધામૃત' એ નામથી ઓળખાય છે.

ધાન્વંતર ઘૃત.

દશમૂલી, બે જાતની કરંજ, દેવદાર, હરડે, સાટોડી, વાયવરણાં, નેપાળો, ચિત્રક, સાટોડી, સમેરવો, રાજકદંબ, કદંબ, ખીલાં, ભીલામાં, કચૂરો, પુષ્કરમૂલ, અને પીપળીમૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થોનાં ચાળીશ ચાળીશ તોલાં ભાર ચૂર્ણ, ચોસઠ તોલાં ભાર જવ, ચોસઠ તોલાં ભાર મરી અને ચોસઠ તોલાં ભાર કળથી એઓનો એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં ક્વાથ કરવો. બળતાં બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ચોસઠ તોલાં ભાર ધી પકાવવું અને તે ધીમાં પકાવતી વખતે લીંબડો, ત્રિકૂળા, ભારંગી, શેહિસ નામનું ખડ, ગજપીપળ, સુંઠ, વાવડીંગ, ચવક અને કપીલો એઓનું ચૂર્ણ નાખવું. આ રીતે સિદ્ધ કરેલું ધી 'ધાન્વંતર ઘૃત' કહેવાય છે. શરીર આદિના બળને અનુસરીને આ ઉત્તમ ધી પીવરાવવામાં આવે તો તેથી ક્રોધ, પ્રમેહ, ગુદમ, સોજો, વાતરક્ત, ખરલનું દરદ, ઉદરના રોગ, વિદ્રધી, પ્રમેહસંબંધી ખીજી પણ ક્ષેડલીઓ, અપસ્માર અને ઉન્માદ એઓનો નાશ થાય છે.

અર્જુનાદ્ય ઘૃત તથા અર્જુનાદ્ય તૈલ. અસોંદરો, કડવાં પરવળ, લીંબડો;

વજ, અજમા, રાસ્ના, મજીઠ, ભિલામાં, અગર, મોથ, કઠ, ચિત્રક, સુખડ, વાળો, ગોખરૂ અને કાયકૃળ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં નવાં કડવાં પરવળ, હળદર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, પાષાણુભેદ, આસોંદરો, અજમા, લોદર, મજીઠ અને અતવસ એઓના કલ્કા નાખીને તેમાં પકાવેલું ધી 'અર્જુનાદ્ય ઘૃત' કહેવાય છે. આ ધીનો ઉપયોગ કરવાથી પિત્તસંબંધી પ્રમેહ મટી જાય છે. એજ ક્વાથમાં એજ કલ્કાથી પકાવેલું તૈલ 'અર્જુનાદ્ય તૈલ' કહેવાય છે. આ તૈલનો ઉપયોગ કરવાથી કફસંબંધી તથા વાયુસંબંધી પ્રમેહો મટી જાય છે.

સારલેહ.

સાર વર્ગનાં ઔષ્ધોનો ક્વાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી, વસવતે ગળી લઇને તેને પાછો ચુલે ચડાવવો. ઉકળવા લાગે ત્યારે તેમાં આમળાં, લોદર, ઘંઠલા, નેપાળો, ગજવેલ અને મારેલું ત્રાંચુ એઓનાં ચૂર્ણો નાખવાં. એ સઘણું બળી નહીં જતાં શીરા જવું થઈ જાય ત્યારે તેને ઉતારીને સારા વાસણમાં યુચ દધને રાખવું. આ લેહનો ચોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો મટી જાય છે.

ગોશ્વરકાદ્યલેહ.

પાનડાં મૂળ તથા ફલસહિત ચારસો તોલાંભાર ગોખરૂ લઈ તેને સારી પેઠે કુટી પાણીમાં ક્વાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ખસો તોલાંભાર સાકર નાખીને પકાવવું. એ પાણી ઘાટું થવા લાગે ત્યારે તેમાં સુંઠ,

પીપળ, મરી, સુકાએલાં નાગરવેલનાં પાન, તજ, એળચી, જયકુંજ, મરીચ-કંકાલ, આસોંદરાનાં કુંજ અને કાકડીનાં કુંજ એ પ્રત્યેક પદાર્થોનાં સારા વાસ-ણોમાં તૈયાર કરી રાખેલાં આઠ આઠ તોલાંભાર ચૂર્ણો અને બત્રીશ તોલાંભાર વંશલોચનનું ચૂર્ણ નાખી ઉતારી લેવું એટલે ગોક્ષુરકાઘવલેહ. સિદ્ધ થાય છે. આ શુદ્ધ અમૃત જેવો અવલેહ નિત્ય ચાર તોલાંભાર ચાટવામાં આવે તો તેથી મૂત્રની બળતરા, મલબંધ, વીર્યના દોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર પથરી, રક્તમેહ અને મધુ પ્ર-મેહ એઓ તુરત મટી જાય છે.

અસનાદિ યોગ.

બીબલો, ચારેળી, સાગ, ખેર અને સારવર્ગનાં ઔષધો એઓનો યોગ કરી બુદ્ધિમાન વૈદ્ય પ્રમેહવાળાનો ઉપચાર કરે તો તેથી જ પ્રમેહ મધુમેહપણને પામ્યો હોય તથા જેની ચિકિત્સા બીજા વૈદ્યોએ છોડી દીધી હોય તે પ્રમેહ પણ મટી જાય છે.

શિલાજીતનો, સોનામખીનો તથા રૂપામખીનો પ્રયોગ.

જેઠ મહિનામાં અથવા આપાઠ મહિનામાં સૂર્યની કિરણોથી તપી ગએલા પર્વતો પોતાની શિલાઓમાંથી લાખ જવા જ રસને સ્ત્રવે છે તે રસ શિલાજીત કેહેવાય છે અને તે મોટાં દરદોનું નિવા-રણ કરનાર છે. સઘળા પ્રકારનું શિલા-જીત તીખું છે, કડવું છે, તુરા રસના સંબંધવાળું છે, મળોને ઉતારનાર છે, પાકમાં તીખું છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળું છે, ક્ષેત્રને સુકાવનાર છે અને મળોનું છેદન કરનાર છે. જે શિલાજીત હલકું, કાળી

અથવા નીલી કાંતિવાળું, સિનઘ્ધ, કાં-કરીઓ વગરનું અને ગોમૂત્રના જગા ગં-ધવાળું હોય તે શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે. બીબલા તથા ખેર આદિ સારગણનાં ઔષધોથી જેને ભાવના આપી હોય તથા (આ ગ્રં-થના પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૪૪૩ માં કહ્યા પ્રમાણે) જેને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોય એવા શિલાજીતને ખારીક વાટી શરીર આદિના બળને અનુસરીને સારગણના ક્વાથની સાથે પીવું અને એ પચી ગયા પછી જંગલી પ્રાણિઓના માંસના રસાની સાથે લોજન કરવું. જનમથી અમૃત જેવું આ શિલાજીત ચારસો તોલાં ભાર ખાવામાં આવે તો તેથી માણસ મહા-પીડાકારી મધુમેહ નામના હાથીને જી-તીને સો વર્ષસુધી આરોગ્યથી જીવે છે અને તેનાં શરીર, વર્ણ તથા બળ અતિ ઉત્તમ થાય છે. ચારસો તોલાં ભારની એક તુલા કેહેવાય છે એવી શિલાજીતની એક એક તુલા ખાવાથી સો સો વર્ષની વૃદ્ધિ થાય છે અને દશ તુલા ખાવાથી દશ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. ભી-લામાં ખાવામાં જેટલી પરહેજ છે તેટ-લીજ શિલાજીતખાવામાં પરહેજ રા-ખવી. શિલાજીતનું સેવન કરવાથી પ્ર-મેહ, કાઠ, અપંસ્માર, ઉન્માદ, રક્તી-પદ, ક્ષય, સોજા, ચરશ, ગુદમ, પાંડુ-રોગ અને વિપમજ્જવર એઓ તુરતજ નષ્ટ થઈ જાય છે. જેને શિલાજીત ન હણી શકે એવો કાઠ રોગજ નથી, શિ-લાજીત લાંબા કાળથી થયેલી કાંકરીને તથા પથરીને પણ તોડી નાખે છે. હિ-તકારી ઔષધોથી શિલાજીતને ભાવના દેવી તથા તેવાંજ ઔષધોમાં તેને ધો-ળવું એછાં.

એવી રીતેજ સોનામખી અથવા રૂપામખી કે જે અમૃત સમાન છે તેને સારગણનાં ઔષધોની ભાવના આપી સારગણના ક્વાથની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી જરા, ઠાઠ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ તથા ક્ષય એઓનો નાશ થાય છે. જે સોનામખી મધુર હોય તથા સોના જેવા રંગવાળી હોય અને જે રૂપામખી ખાસી તથા રૂપાના જેવા રંગવાળી હોય તે ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે અને તેને (પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૮૩૯ માં કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ કરવી. સોનામખીનું અથવા રૂપામખીનું સેવન કરનારાએ કળથીનો અને હોલાના માંસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

પ્રમેહથી થએલી ફેડલીઓની ચિકિત્સા.

પ્રમેહપિડકાનાં પ્રાક્ષાર્ય રક્તાવસેચનમ્ ॥ પાટનં ચ વિપકાનાં તાસાં વૈદ્યૈઃ પ્રશસ્યતે । કાયો વનસ્ય તેર્વસ્તમૂત્રં તીક્ષ્ણં ચ શોધનમ્ ॥ પ્લાદિકેન કલ્કેન તૈલં ચ વ્રણરોપણમ્ । આરગ્વઘાદિના કાયં કુર્યાદુદ્ધર્ત્તનાનિ ચ ॥ શાલસારાદિના સેકાન્ ભોજ્યાર્દીશ્વળકાદિના ।

પ્રમેહસંખંધી ફેડલી થઈ હોય તો પ્રથમ તેમાંથી લોહી કહડાવવું અને પાકી ગઈ હોય તો તેને શસ્ત્રવતે ચીરાવવી એ ઉત્તમ છે. વનસ્પતિઓના ક્વાથથી, બકરાના મૂત્રથી અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી ફેડલીની જગ્યાને શુદ્ધ કરવી. શુદ્ધ કર્યાપછી એળથી આદિ પદાર્થોના કલકથી પકાવેલું તૈલ લગાવવું કે જેથી

પ્રણુમાં ભોં આવે છે. ફેડલીવાળાને ગરમાળા આદિનો ક્વાથ પાવો, તેનાં અંગ પર યોગ્ય પદાર્થો ચોળવા અને શાલસાર આદિના ક્વાથથી સેવન કરવું. ફેડલીવાળાને ચણા આદિ પદાર્થોનાં ભોજન દેવાં.

પ્રમેહવાળાને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયાની પરીક્ષા.

પ્રમેહિનો યદા મૂત્રમનાવિલમપિચ્છિલમ્ ॥ વિશદં તિક્તકટુકં તદારોગ્યં પ્રચક્ષતે ।

इति प्रमेहपिडकानिदानचिकित्साधिकारः ॥
ન્યારે પ્રમેહવાળાનું મૂત્ર સ્વચ્છ, ચીકાશ વગરનું, ડોળાપણા વગરનું, કડવું અને તીખું થાય ત્યારે આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું સમજવું.

પ્રમેહનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર. મેદની વૃદ્ધિનાં નિદાનો.

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः । मधुराऽन्नरसप्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धते ॥

કસરત વગેરે પરિશ્રમ નહીં કરવાથી, દિવસે સુવાની ટેવથી, કફ કરનારા આહારોનું સેવન કરવાથી, મધુર અન્નોથી, મધુર રસોથી અને ઘી વગેરે સ્નેહાના સેવનથી મેદની વૃદ્ધિ થાય છે.

મેદની વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ.

मेदसाष्टतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः । मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥

૧ મેદથી માર્ગો રોકાઈ જવાનેલીધે
ખીજ ધાતુઓને પોપણ મળતું નથી તેથી
મેદ વધતું બન્યું છે જેથી માણસ સપાળાં
કામોમાં અશક્ત થાય છે.

મેદની વૃદ્ધિ થયાનું લક્ષણ.

શુદ્રશ્વાસત્વપામોહસ્વમ્નક્રમનસાદનૈઃ ।
યુક્તઃ શુત્સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યૈરલ્પપ્રાણોડલ્પમૈ-
થુનઃ ॥ મેદસ્તુ સર્વશૂતાનામુદરે હિ વ્ય-
વસ્થિતમ્ । અત એવોદરે વૃદ્ધિઃ પ્રાયો મે-
દસ્વિનો ભવેત્ ॥ મેદસાદૃતમાર્ગત્વાદ્ વા-
યુઃ કોષ્ટે વિશેષતઃ । ચરન્ સન્ધુક્ષયત્યગ્નિ-
માહારં શોપયત્યપિ ॥ તસ્માત્ સ શીઘ્રં
જરયત્યાહારં ચાપિ કાઠ્ઠતિ । વિકારાં-
શ્ચાશ્રુતે ધોરાન્ કાંશિત્ કાલવિપર્યાયા-
ત્ ॥ ઇતાબુપદ્રવકરૌ વિશેષાદગ્નિમારુ-
તૌ । ઇતૌ હિ દહતઃ સ્થૂલં વનદાવો
વનં યથા ॥ મેદસ્યતીવ સંઘ્રે સહસૈવા-
નિલાદયઃ । વિકારાન્ દારુણાન્ કૃલા
નાશયન્ત્યાશુ જીવિતમ્ । મેદોમાંસાતિ-
વૃદ્ધસાચલત્સ્ફિગુદરસ્તનઃ ॥ અયયો-
પચયન્મેદાન્નરોડતિસ્થૂલ ઉચ્યતે । સ્થૂલે
સ્પુર્દુસ્તરાઃ કુષ્ઠા વિસર્પાઃ સમગન્દરાઃ ॥
જરાતીસારમેહાર્શઃ શ્લીપદાપચિકામલાઃ
મેદસઃ સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યાજ્ઞાયન્તે જન્તવો-
ડ્ગવઃ ॥

જને મેદની વૃદ્ધિ થઈ હોય તે મા-
ણસ શુદ્રથાસથી, તરશથી, મોહથી, નિ-
દ્રાથી, પીડાથી, ગ્લાનિથી, ક્ષુધાથી, પ-
સીનાથી તથા દુર્ગંધપણથી યુક્ત થાય છે
અને અલ્પશક્તિવાળો તથા અલ્પમૈથુ-
નવાળો થઈ જાય છે. મેદ સર્વ પ્રાણી-
ઓના પેટમાં રહેતું છે એટલામાટે મે-

દની વૃદ્ધિવાળા માણસનું ધણું કરીને
પેટ વધી જાય છે. વાયુનો માર્ગ મેદથી
રોકાઈ જવાનેલીધે તે વાયુવિશેષે કરી
દોકામાંજ દૂરતો રહેવાથી અગ્નિને પ્ર-
દીપ્ત કરે છે અને ખાધેલા આહારને સુ-
કાવી પણ નાખે છે જેથી મેદની વૃ-
દ્ધિવાળા માણસને આહાર તુરત પચી
જાય છે અને વળી ખીજ આહારની
દગ્ધ થાય છે. એ માણસને ઠેકઠોક
કાળ વ્યતીત થતાં ભયંકર વિકારો પણ
ઉત્પન્ન થાય છે. અગ્નિ અને વાયુએઓ
વિશેષે કરી ઉપદ્રવેને ઉત્પન્ન કરે છે અને
જમ દાવાનલ વનને બાળી નાખે છે તેમ
એઓ બડા માણસને બાળી નાખે છે.
મેદ અત્યંત વૃદ્ધિ પામતાં વાયુ આદિ
ધાતુઓ સહસા દારૂ વિકારોને ઉત્પન્ન
કરીને તુરત જીવિતનો નાશ કરી ના-
ખે છે. મેદની અને માંસની અત્યંત વૃદ્ધિ
થવાનેલીધે માણસના કુલા, પેટ અને
સ્તન હલ્કા કરે છે. જનું મેદ અયોગ્ય
પ્રકારથી વધતું જતું હોય તે માણસ બહુ
બડો ઠેકેવાય છે. બડા માણસને કાઠ,
વિસર્પ, ભગંદર, જ્વર, અતીસાર, પ્ર-
મેહ, અરશ, શ્લીપદ, અપચી અને ક-
મળો એ રોગો દુસ્તર થઈ પડે છે. મે-
દનેલીધે પસીનામાં દુર્ગંધપણું થતાં ગ્રી-
ણાગ્રીણા જીવડાઓ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

મેદની વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

પુરાણાઃ શાલયો મુદ્ઘાઃ કુલત્યો-
દ્દાલકોદ્રવાઃ ॥ લેખના વસ્તયશ્ચૈવ સેવ્યા
મેદસ્વિના સદા । ધૂમપાનં તથા ક્રોધો
રક્તમોક્ષણમેવ ચ ॥ જીર્ણે ચ મોજનં
કાર્યં યવગોધૂમયોઃ સદા । ઉપવાસો-
ડ્મુલા શર્યા સસૌદાર્યં તમોજયઃ ॥

सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्याद् युक्त्या वि-
मुच्यते । श्रमचिन्ताव्यवायाध्वसौद्रजाग-
रणप्रियः ॥ हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यव-
श्यामांकभोजनः । सचव्यजीरकव्योप-
हिङ्गुसौवर्चलानलाः ॥ मस्तुना सक्तवः
पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः । पलत्रयं
त्रिकटुकं सतैलं लवणान्वितम् ॥ पण्मासा-
दुपयोगेन कफमेदोऽनिलापहम् ॥ विडङ्गं
नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ॥ यवा-
मलकचूर्णं तु योगोऽतिस्थौल्यनाशनः ।
मूलं वा त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं मधूदक-
म् ॥ विल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौ-
द्रसंयुतः । अतिस्थौल्यहरः प्रोक्तो म-
ण्डलं सेवितो ध्रुवम् ॥ कर्कशदलवह्नि-
सलिलं शतपुष्पाहिङ्गुसंयुक्तम् । उदरे
निहन्ति नियतं सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥
क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।
मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तं मण्डसमन्वि-
तम् ॥ ग्वेधुकानां पिष्टानां यवनां चाथ
सक्तवः । सक्षौद्रत्रिफलाकाथः पीतो
मेदोहरो मतः ॥ गुडूची त्रिफला का-
थस्तथा लोहरजोऽन्वितः । अश्मजं महि-
पाक्षं वा तेनैव विधिना पचेत् । अतिमु-
क्तावीजमध्यं मधुलीढं हन्त्युदरवृद्धिम् ॥
मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो
भुङ्क्ते । यद्गोरुयूकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते
निशां सकलाम् ॥ तस्य सलिलस्य पा-
नाज्जठरे वृद्धिः शमं याति । प्रातर्मधुयुतं
वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ॥ उष्णम-
न्नस्य मण्डं वा पिवन् कृशतनुर्भवेत् । व-
दरीपत्रकल्केन पेया काजिकसाधिना ॥

स्थौल्यनुत्स्यादग्निमन्थरसकाथः शिला-
जतु । शैलेयकुष्ठागुरुदेवदारुकौन्ती समु-
स्तान्यथ पञ्चपत्रैः ॥ श्रीवासपृक्काखरपुष्प-
देवपुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिप्य । धुत्तूर-
पत्रस्य रसेन गाढमुद्वर्त्तनं स्थौल्यहरं
प्रदिष्टम् । अमृता त्रुटिवेल्लवत्सकं कलिप-
थ्यामलकानि गुगुलुः । क्रमवृद्धमिदं मधु-
प्लुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥
इति अमृतादिगुगुलुः ।

व्योपाग्नित्रिफलामुस्तविडङ्गैर्गुगुलुं
समम् । खादन् सर्वाञ्जयेद्वचाधीन् मेदः-
श्लेष्मामवातजान् ॥

इति दशाज्ञो गुगुलुः ।

त्र्युपणाग्निघनवेल्लवचाभिर्भक्षयन् स-
मघृतं महिपाक्षम् । आथु हन्ति कफमा-
रुतमेदो दोषजान् बलवतोऽपि विकारान् ॥
गुगुलुस्तालमूली च त्रिफला
खादिरं वृषम् । त्रिष्टतालम्बुपा शृण्ठी नि-
र्गुण्डी चित्रकस्तथा ॥ एषां दशपलान्
भागांस्तोये पञ्चाढके पचेत् । पादशेषं
ततः कृत्वा कपायमवतारयेत् ॥ पलद्वा-
दशकं देयं रुक्मलोहं सुचूर्णितम् । पु-
राणसर्पिपः प्रस्थं शर्कराष्टपलान्वितम् ॥
पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
प्रस्थार्द्धं मासिकं देयं शिलाजतु पलद्वा-
यम् ॥ एलातचः पलार्धं च विडङ्गानि
पलत्रयम् । मरीचाञ्जनकृष्णानां द्विपलं
च फलान्वितम् ॥ पलद्द्वयं तु कासीसं
मूक्ष्मचूर्णकृतं बुधैः । चूर्णं दत्त्वा सुम-
धितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ततः
संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् । अनु-

पानं पिवेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥
 वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं सभगन्द-
 रम् ॥ मूर्छामोहविपोन्मादगराणि वि-
 पमाणि च । स्थूलानां कर्पणं श्रेष्ठं मे-
 दुरे परमौषधम् ॥ कर्पयेच्चातिमात्रेण
 कुक्षिं पातालसन्निभम् । वल्यं रसायनं
 मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ श्रीकरं पु-
 त्रजननं बलीपलितनाशनम् । नाश्रीयात्
 कदलीकन्दं काञ्जिकं करमर्दकम् ॥ करीरं
 कारवेळं च ककारादिं विवर्जयेत् ।
 इति लोहरसायनम् ।

शालसारादिनिर्ग्रहं चतुर्थांशवशेषित-
 तम् । परिस्तुतं ततः शीतं मधुना मधु-
 रीकृतम् ॥ फाणितीभावमापन्नं गुडे
 शोधितमेव च । मूक्ष्मापिष्टानि चूर्णानि
 पिप्पल्यादेर्गणस्य च ॥ ऐक्यमावपेत्
 कुम्भे संस्कृते घृतभाविते । पिप्पलीचू-
 र्णमधुभिः प्रलिप्ते चान्तरे शुचौ ॥ श्ल-
 क्षणानि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बु-
 द्धिमान् । खदिराङ्गारतप्तानि बहुशः
 प्रक्षिपेद् बुधः ॥ सुपिधानं ततः कृत्वा
 यवपल्वे निधापयेत् । मासांस्त्रींश्चतुरो
 वापि यावद् वा लोहसंक्षयात् ॥ ततो
 जातरसं जन्तुः प्रातःप्रातर्यथावलम् ।
 उपयुञ्जाद्यथायोग्यमाहारं चास्य कल्प-
 येत् ॥ एष स्थूलं समाकर्षेन्नष्टस्याग्नेः
 प्रशोधनः । शोधघ्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपा-
 ष्ढामयापहः ॥ घृहीहोदरहरः शीघ्रं वि-
 पमज्वरनाशनः । अभिष्यन्दापहरणे
 लोहारिष्ठो महागुणः ॥

इति लोहारिष्टः ॥

व्योपचित्रकविशृणि त्रिफलां कदु-
 रोहिणीम् । बृहत्यां द्वे हरिद्रे च पाटाय-
 तिविपां स्थिराम् ॥ हिङ्गुकेयूरकमूलानि
 यवानी धान्यचित्रकम् । सौवर्चलमजां-
 र्जां च ह्युपां चेति चूर्णयेत् ॥ चूर्णतैल-
 घृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः । स-
 कूनां षोडशगुणे भागे सन्तर्पणं पिवेत् ॥
 प्रयोगात्त्वस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्प-
 णोत्थिताः । प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्य-
 शीसि कामलाः ॥ घृहीदा पाण्ड्वामयः शो-
 थो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः । हृद्रोगो राजय-
 क्ष्मा च कासश्वासौ गलग्रहः ॥ कृम-
 यो ग्रहणीदोषः श्वेत्यं स्थौल्यमतीव
 च । नराणां दीप्यते वह्निः स्मृतिर्बुद्धि-
 श्च वर्द्धते ॥

व्योपाद्यः शक्तुप्रयोगः ।

त्रिफलातिविपामूर्वातृष्टचित्रकवा-
 सकं । निम्बारग्वधपद्मग्रन्थासप्तपर्णनि-
 शाह्वयैः ॥ गुडूचीन्द्रासुराकृष्णाकुष्ठसर्प-
 पनागरैः । तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसा-
 दिरसमुत्तम् ॥ पानाभ्यञ्जनगण्डूपनस्य-
 वस्तिपु योजितम् । स्थूलतालस्य पा-
 ष्ढादीन् जयेत् कफकृतान् गदान् ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

चन्दनं कुङ्कुमोशीरमिषङ्कुटिरोच-
 नाः । तुरुष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरा जाति-
 पत्रिका ॥ जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य
 फलानि च । नलिका नलदं कुष्ठं हरेणुं
 तगरं पुषम् ॥ नवव्याघ्रनासं स्पृका

કં ચ શૈલેયં શૈલવાલુકમ્ ॥ સરલં સ-
પ્તર્ણં ચ લાક્ષા તામલકી તથા । લા-
મજ્જકં પદ્મકં ચ ધાતવ્યાઃ કુસુમાનિ
ચ ॥ પ્રપૌન્ડરીકં કર્ચૂરં સમાંશઃ શા-
ળમાત્રકઃ । મહાસુગન્ધમિત્યેતતૈલમસ્યે-
ન સાધયેત્ ॥ પ્રસ્વેદમલદૌર્ગન્ધ્યકણ્ઠુ-
કુપ્પરં પરમ્ । અનેનામ્બ્યક્તગાત્રસ્તુ દ્વ-
દ્વઃ સપ્તતિકોડપિ વા ॥ યુવા ભવતિ
શુક્રાઢ્યઃ સ્ત્રીણામત્યન્તવલ્લભઃ । સુભગો
દર્શનીયશ્ચ ગચ્છેચ પ્રમદાશતમ્ ॥ વ-
ન્ધ્યાપિ લભતે ગર્ભં પન્થોડપિ પુરુપા-
યતે । અપુત્રા પુત્રમામોતિ જીવેચ શર-
દાં શતમ્ ॥ इति महासुगन्धितैलम् ।
इति मेदोरोगाधिकारः ।

મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસે સર્વદા
બુના ચોખ્ખાઓનું મગનું, કળથીનું, ડા-
રડનું, ડાદરાનું, અને લેખન^૧ પસ્તિ-
ઓનું સેવન કરવું જોઈએ. એ માણસે
ધુમાડો પીવાનું ક્રોધનું તથા લોહી કહ-
ડાવવાનું સેવન કરવું અને પચીગયા
પછીજ સર્વદા જવનું તથા ઘઉંનું લો-
જન કરવું. ઉપવાસો કરવાથી, સુખ ન
આવે એવી શય્યામાં સુવાથી, મનની
બિદારતાથી અને નિદ્રાઆદિ તમોચુ-
ણને છતવાથી જડાપણું મટી જાય છે.
જડાપણું કે જ અત્યંત વૃમ રહેવાના
દોષોથી થાય છે તેમાંથી મુક્ત થવાની
એ યુક્તિ છે. શ્રમ કરવા ઉપર, મૈથુન
ઉપર, પંથ કરવા ઉપર, મધ ઉપર અને
રાતના જાગવા ઉપર પ્રેમ રાખનારો,
ચિંતામાં તત્પર રહેનારો, અને જવ
તથા સામો એઓનું લોજન કરનારો

૧ આ ગ્રંથના પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૯૧૫
માં જુવો.

માણસ પોતાના અત્યંત જડાપણાને
અવશ્ય તોડી શકે છે.

ચવક, જીરું, સુંઠ, મરી, પીપળ,
હીંગ, સંયળ અને ચિત્રક એઓનું ચૂર્ણ
નાખીને દહીના પાણીની સાથે સાથે
પીવામાં આવે તો તેથી મેદ જણાઈ જ-
ાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી,
પીપળ, તેલ અને લૂણુ એઓનો છ મ-
હિના સુધી સારીપેટ ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો તેથી કફ, મેદ તથા વાયુ જ-
ણાઈ જાય છે.

વાવડીંગ, સુંઠ, જવખાર, ગજવે-
લની ભસ્મ, મધ અને જવનું તથા
આમળાનું ચૂર્ણ એઓને મિશ્ર કરીને
ખાવામાં આવે તો તેથી અત્યંત જડા-
પણું મટી જાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાના મૂળીઆનું ચૂર્ણ અથવા
ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ખાવું,
મધથી મિશ્રિત કરેલું પાણી પીવું અને
ખીલી આદિ બૃહત્પંચમૂલનું ચૂર્ણ મ-
ધમાં કાલવીને ખાવું. આપ્રમાણે જો
ચાળીશ દિવસ સુધી કરવામાં આવે તો
તેથી અવશ્ય અત્યંત જડાપણું મટી
જાય છે.

કડવાં પરવળ અને ચિત્રક એઓનો
સ્વાથ કરી તેમાં સુવાનું તથા હિંગનું
ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી
પેટમાં સઘળી રીતે થએલી મેદની વૃદ્ધિ
અવશ્ય મટી જાય છે.

એરડાંનાં પાનડાંની ભસ્મ કરી તેમાં
હીંગ નાખીને પીવામાં આવે અને જી-
પરના જડા રગડા સહિત ભાત ખા-
વામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિ નષ્ટ
થઈ જાય છે.

ચેગી નામના ત્રણધાન્ય અને જવ એઓને દળી તેઓનો સાથવો અને હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓનો મધવાળો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે.

ગળો, હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં લોહલસ્મ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિ મટી જાયછે.

સિલાજીતને અથવા ગુગળને ઉપર કહેલા ગળા વગેરેના ક્વાથમાં પકાવીને ખાવામાં આવે તેથી મેદની વૃદ્ધિ મટી જાયછે.

માધવીસતાનાં ખીજોનો ગર્ભ મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી પેટનો વધારો મટી જાયછે.

પથ્થ જમવાનો નિયમ રાખી ચિત્રકના મૂળીઆંના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિ મટી જાયછે.

એરડાનાં મૂળીઆંને મધમાં પલાળી આખી રાત રાખી સુકીને તેનું જળ પીવામાં આવે તો તેથી ઊંઘરની વૃદ્ધિ મટી જાયછે.

પ્રાતઃકાલમાં નિત્ય મધથી મિશ્રિત કરેલુ પાણી પીવામાં આવે તો તેથી જડાપણું મટી જાયછે.

રંધાએલા અન્ન ઉપરનો જડો રગડો ઊનો ઊનો પીવામાં આવે તો તેથી શરીર પાતળું થાયછે.

બોરડીનાં પાંડાંનો કલક નાખીને કાંચથી પકાવેલી પેયાનો ઊપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિ મટી જાયછે.

ચરણીનો ક્વાથ કરી તેમાં શિલાજીત નાખીને ખાવામાં આવે તો તેથી જડાપણું મટી જાયછે.

સિલાજીત, કઠ, અગર, દેવદાર, રેણુકખીજ નામનો સુગંધી પદાર્થ, મોથ, નાકછીકણી, લોખાન, કપુરી મધુરી, રાગતુલસી અને લર્વાંગ એ સધળાંઓને ધંતુરાના પાંડાના રસથી વાટીને તેથી શરીરને સારી પેઠે ચોળવામાં આવે તો જડાપણું મટી જાયછે.

અમૃતાદિ ગુગ્ગુલુ.

એક ભાગ ગળો, બે ભાગ એલચી, ત્રણ ભાગ વાવડીંગ, ચાર ભાગ ઈંદ્રજવ, પાંચ ભાગ બેહેડાં, છ ભાગ હરડે, સાત ભાગ આમળાં અને આઠ ભાગ ગુગળ એઓને મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી ફેાડલીઓ, જડાપણું અને લગંદર એઓનો નાશ થાયછે.

દશાંગ ગુગ્ગુલુ.

સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મોથ અને વાવડીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી તે સધળા ચૂર્ણના જટલા વજનના ગુગળમાં મિશ્રિત કરીને ખાવામાં આવે તો તેથી મેદ, કફ, આમ અને વાયુ એઓથી ઊત્પન્ન થએલા સધળા રોગો મટી જાયછે.

ત્ર્યુપણાદિ ગુગ્ગુલુ.

સુંઠ, મરી, પીપળ, ચિત્રક, મોથ, અને વજ એઓનું ચૂર્ણ ગુગળમાં નાખી તે ગુગળમાં ગુગળના જટલુજ ધી મેળવવું એટલે ત્ર્યુપણાદિ ગુગળ સિદ્ધ થાયછે. આ ગુગળ કફથી, વાયુથી તથા મેદના દોષથી થએલા પ્રમલ વિકારોને પણ તુરત મટાડી નાખેછે.

દીમ કરેછે અને સોબ, ઢાઢ, પ્રમેહ, ગુદમ, પાંડુરોગ, ખરલનું દરદ, ઉદરના રોગ અને અભિષ્પંદ (શરદીથી થએલો ખખખખાટ) એઓનો નાશ કરેછે, વિષમ જ્વરને તુરત મટાડે છે અને મોટા ગુણુ કરેછે.

વ્યોપાધ સકતુ પ્રયોગ.

સુંઠ, મરી પીપળ, ખમણો ચિત્રક, સરગવો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કકું, ઉલી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, હળદર, દારૂહળદર, કાળીપાક, અતવસ, સમેરવો, હીંગ, સોપારીનાં મૂળ, યવાન, ધાણા, સંચળ, જીરું અને પલાશી એઓનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણને, ધીને અને મધને સમભાગે લઈ સોળ ગણા સાથવામાં નાખીને તે સાથવો પીવો. આ પ્રયોગની તૃપ્તિથી થએલા રોગો, પ્રમેહો, મૂઢવાત, ઢાઢ, અરશ, કમળો, ખરલનું દરદ, પાંડુરોગ, સોબ, મૂત્રકૃચ્છ, અરચિ, હૃદયના રોગ, ક્ષયરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ, કૃમિઓ, ગ્રહણી, ખડુ ધોળાપણું અને ખડુ બડાપણું એઓ નષ્ટ થાયછે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે અને બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિ વધે છે.

ત્રિફલાધ તૈલ.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મોરવેલ (પીલુડી) નસોતર, ચિત્રક, અરડૂસો, લીંબડો, ગરમાળો, વળ, સમપર્ણ, હળદર, ગળો, ઈંદ્રવારણાં, પીપળ, કઠં. સર્પ અને સુંઠ એઓને સમ ભાગે લઈ તેઓના કલ્કોથી પકાવેલું તૈલ સુરસા-આદિ ગણના ક્વાથની સાથે પીવામાં.

૧ આ ગણુ વાગભટના સૂત્રસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યો છે તે જોવો. ધીબ

અભ્યંગમાં, ઢાગળા કરવામાં, નસ્યમાં અને પીચકારી દેવામાં આવે તો તેથી બડાપણું, આલસ્ય, તથા પાંડુ આદિ કફ સંબંધી રોગો મટી જાયછે.

મહાસુંગંધી તૈલ.

ચંદન, ટેસર, વાળો, ઘઉંનાં, એળચી, ગોરોચના, ચંદ્રોસ, અગર, કસ્તુરી, કપૂર, જવંતી, જયફળ, મરીચકંઢાલ, સોપારી, લવંગ, ગુલછબ્બો, જટામાંસી, કઠં, રેણુક ધીબ નામનો સુંગંધી પદાર્થ, તગર, પીળોવાળો, નવા નખલા, કપુરી મધુરી, હીરાળોળ, કમરો, મરંઠ, તગરગંઠોનાં જલાજીત, ચણકખાખ, દેવદાર સમપર્ણ, લાખ, ભોંઆમલી, લામજ્જક નામનું વાળા જેવું પીણું ખંડ, પક્કાકાઠ, ધાવણીનાં ફુલ, પ્રપૌંડરીક, અને કચૂરો એ પ્રત્યેક પદાર્થોને ચોવીશ ચોવીશ ચણોઠી ભાર લઈ તેઓથી ચોસઠ રૂપીઆ ભાર તૈલ પકાવવું એટલે મહાસુંગંધી તૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલથી પસીનો, મળથી થએલું દુર્ગંધપણું, ચળ તથા ઢાઢ સારી પેઠે મટી જાયછે. આ તૈલથી અભ્યંગ કરવામાં આવે તો સીતેર વર્ષનો વૃદ્ધ પણ જીવાન, ઘણા વીર્યવાળો સ્ત્રીઓને અત્યંત ધ્યારો, ભાગ્યશાળી, રૂપાળો અને સો સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે એવો થાયછે. વાંઝણીને ગર્ભ રહેછે, નપુંસક પુરૂષ જેવો થાયછે, પુત્રવગરની સ્ત્રીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાયછે અને આયુષ્ય સો વર્ષનું થાયછે.

મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

પણુ જે જે ગણો આ ગ્રંથમાં નામથી કહ્યા છે પણ લક્ષણોથી કહ્યા નથી તેઓનાં લક્ષણો વાગભટના સૂત્રસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાંથી જોઈ લેવાં.

કાર્શ્યનો (શરીરના અત્યંત પાત-
ળાપણાનો) અધિકાર.

અથ કાર્શ્યાધિકારઃ ।

તત્ર કાર્શ્યસ્ય નિદાનમાહ ।

કાર્શ્યનાં નિદાનો.

વાતો રુક્ષાન્નપાનાનિ લઘ્વનં પ્રમિ-
તાશનમ્ । ક્રિયાતિયોગઃ શોકશ્ચ વેગ-
નિદ્રાવિનિગ્રહઃ ॥ નિત્યં રોગો રતિર્નિત્યં
વ્યાયામો ભોજનાલ્પતા । મીતિર્ધનાદિ-
ચિન્તા ચ કાર્શ્યકારણમીરિતમ્ ॥

લઘ્વનમુપવાસઃ । પ્રમિતમલ્પં । ક્રિયાતિ-
યોગઃ વમનવિરેકાદ્યતિવિધાનં વેગનિદ્રાવિ-
નિગ્રહઃ નિદ્રાનિગ્રહો વિશોપાય ॥

વાયુ, રૂક્ષ અન્નપાનો, લાંઘણુ, અલ્પ
ભોજન, વમન તથા વિરેચન આદિ
ક્રિયાઓનો અતિયોગ, શોક, મૂત્ર આ-
દિના વેગોનું રોકવું. નિદ્રાનું રોકવું, સ-
ર્વદા રોગ, નિત્ય મૈથુન, નિત્ય કસરત,
ભોજનનું થોડું મળવું, ભય અને ધન-
આદિની ચિંતા એઓથી કાર્શ્ય (પાત-
ળાપણું) થાયછે. નિદ્રાને રોકવાથી
તુરત કૃશપણું થાયછે.

અતિ કૃશનાં લક્ષણો.

કૃશસ્ય લક્ષણમાહ ।

શુષ્કસ્થિગુદરગ્રીવો ધમનીજાલસ-
ન્તતિઃ । ત્વગસ્થિશેષોઽતિકૃશઃ સ્થૂલપ-
ર્વાનનો મતઃ ॥

જનાં કુલા પેટ તથા ડોક સુકાએલાં
હોય, શરીરમાં નસોનું બળ દેખાઈ
રહ્યું હોય, ત્વચા તથા હાડકાંજ અવ-

શેષ હોય તથા સાંધાઓ અને મોઠોડું
બંડાં હોય તે માણસ અતિકૃશ કહેવાયછે.

અતિ કૃશને થતા રોગો.

અતિકૃશસ્ય કે રોગા ભ-
વન્તિ તાનાહ ।

પ્લીહકાસક્ષયશ્વાસગુલ્માર્શાસ્યુદરા-
ણિ ચ । મૃશં કૃશં પ્રધાવન્તિ રોગાશ્ચ
ગ્રહણીમુખાઃ ।

અતિ કૃશ માણસને ખરલનું દરદ,
ઉધરસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અરશ, ઉદરના
રોગ, અને ગ્રહણી આદિ રોગો ઠોડીને
આમ થાયછે.

કોઈ માણસ કૃશ છતાં પણ બળવાળો
જેવામાં આવેછે તેનું કારણ.

કશ્ચિદન્યઃ કૃશોઽતીવ ઘલવાન્
દૃશ્યતે તદા ॥

તત્ર હેતુમાહ ।

આધાનસમયે યસ્ય શુક્રભાગોઽધિ-
કો ભવેત્ । મેદોભાગસ્તુ હીનઃ સ્યાત્
સ કૃશોઽપિ મહાવલઃ ॥

યસ્યાધાનસમયે જનયિતુઃ શુક્રસ્વાધિ-
ક્યં ભવતિ । મેદસોઽલ્પતા તસ્ય કૃશસ્યા-
પિ વૃહવલમિત્યર્થઃ ॥

ગર્ભાધાનના સમયમાં જનામાં પિ-
તાના વીર્યનો ભાગ અધિક આઓ હોય
અને મેદનો ભાગ ઓછો હોય તે મા-
ણસ કૃશ છતાં પણ બહુ બળવાળો હોયછે.
કોઈ માણસ બંડો છતાં પણ ઓછો
બળવાળો જેવામાં આવેછે તેનું
કારણ.

કસ્યચિત્ સ્થૂલસ્યાપિ તાદૃગ્વલં
ન દૃશ્યતે ।

તત્ર હેતુમાહ ।

મેદસ્ત્વધિકો यस્ય શુક્રભાગોડલ્પ-
કો ભવેત્ ॥ સ સ્ત્રિગ્ધોડપિ સુપુષ્ટોડપિ
વલહીનો વિલોક્યતે ।

વ્યાખ્યાનં પૂર્વવત્ ॥

ગર્ભાધાનના સમયમાં જનામાં પિ-
તાના વીર્યનો ભાગ ઓછો આવ્યો હોય
અને મેદનો ભાગ અધિક હોય તે મા-
ણસ સારી પેઠે સિન્ધુ છતાં પણ અને
સારી પેઠે પુષ્ટ છતાં પણ બળ વગરનો
જોવામાં આવે છે.

કાર્શ્યની ચિકિત્સા.

અથ કાર્શ્યસ્ય ચિકિત્સા ।

રુક્ષાન્નાદિનિમિત્તે તુ કૃશે યુજીત
ભેપજમ્ । વૃંહણં વલકૃદ્દૃષ્યં તથા વા-
જીકરં ચ યત્ ॥ પીતાશ્વગન્ધા પયસા-
ર્દ્ધમાસં ઘૃતેન તૈલેન સુશામ્બુના વા ।
કૃશસ્ય પુષ્ટિં વપુષો વિધત્તે વાલસ્ય
શસ્યસ્ય યથામ્બુઘૃષ્ટિઃ ॥ અશ્વગન્ધસ્ય
ક્લ્લકેન કાયે તસ્મિન્ પયસ્યપિ । સિદ્ધં
તૈલં કૃશાદ્નાનામભ્યન્નાદન્નપુષ્ટિદમ્ ॥

इति अश्वगन्धातैलम् ।

પુષ્ટિકૃદ્વાલરોગોક્તમશ્વગન્ધાઘૃતં
મજેત્ । વાજીકરોદિતં તદ્વદશ્વગન્ધા-
ઘૃતાદિકમ્ ॥

જે માણસ રૂક્ષપણાવાળાં અને આ-
દિનેલીધે કૃશ થયો હોય તેને બળ આ-
પનારાં ધાતુઓનું પોષણ કરનારાં, મૈ-
થુનમાં રૂચિ ઉપજાવનારાં અને મૈથુ-
નશક્તિને વધારનારાં (વાજીકરણ)
ઓષધો દેવાં.

એક પખવાડીયાસુધી દુધની સાથે,

ધીની સાથે, તૈલની સાથે કે જરા ઉના
પાણીની સાથે આસોંદનું ચૂર્ણ પીવામાં
આવે તો તેથી જમ જલની વૃદ્ધિથી ધા-
ન્યને પુષ્ટિ મળે છે તેમ શરીરને પુષ્ટિ
મળે છે.

અશ્વગંધા તૈલ.

આસોંદના ક્વાથમાં દુધ તથા આ-
સોંદનોજ કલ્ક નાખીને પકાવેલા તૈ-
લથી અભ્યંગ કરવામાં આવે તો કૃશ
માણસોનાં અંગોને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અશ્વગંધાઘૃતાદિ.

ખાલકોના રોગોના પ્રકરણમાં જે અ-
શ્વગંધા ઘૃત કહેવામાં આવશે તે તથા
વાજીકરણના પ્રકરણમાં અશ્વગંધા ઘૃત
આદિ જે કાંઈ કહેવામાં આવશે તે સધળું
પુષ્ટિ આપનાર છે.

કાર્શ્યના અસાધ્યપણાવિષે.

અસાધ્યં કાર્શ્યમાહ ।

સ્વભાવાદતિકાર્યો યઃ સ્વભાવાદ-
લ્પપાવકઃ । સ્વભાવાદવલો યથ તસ્ય
નાસ્તિ ચિકિત્સિતમ્ ॥

કાર્શ્યચિકિત્સા ।

જે માણસ સ્વાભાવિક રીતેજ અ-
ત્યંત કૃશ હોય, અલ્પ અગ્નિવાળો હોય
અને નિર્બલ હોય તેને વાસ્તે કાંઈ ઉ-
પાય નથી.

કાર્શ્યનો આધિકાર સંપૂર્ણ.

પસીના તથા દુર્ગંધપણા આદિ

મેદસંબંધી રોગોનો અધિકાર.

વાસાદલરસો લેપાચ્છદ્ધચૂર્ણેન સં-
યુતઃ । વિલ્વપત્રરસો વાપિ ગાત્રદોર્ગ-

ન્ધ્યનાશનઃ ॥ અલમ્બુપાભવં ચૂર્ણં પીતં
 કાઝિકસંયુતમ્ । દૌર્ગન્ધ્યં નાશયત્વા-
 શુ ઘટ્ટં મેદોભવં નૃણામ્ ॥ વિલ્વશિવા
 સમભાગા લેપાદ્મુજમૂલગન્ધમપહરતિ ॥
 વિચાપત્રસ્વરસં ઋણિતકલ્કાદિયોજિતં
 જયતિ ॥ દુગ્ધહરિદ્રોદ્વર્તનમચિરાચિર-
 દેહદૌર્ગન્ધ્યમ્ । શિરીષલામજ્જકહેમલો-
 ધ્રૈસ્લગ્દોપસંસ્વેદહરઃ પ્રઘર્ષઃ । પત્રામ્બુ-
 લૌહાભયચન્દનનિ શરીરદૌર્ગન્ધ્ય હરઃ
 પ્રદેહઃ ॥ હિલમૌચિરસો યુક્તશૂર્ણેરુદ-
 ધિફેનજૈઃ । પ્રલેપેન હરત્યાશુ દેહદૌર્ગ-
 ન્ધ્યમુત્કટમ્ ॥ હરીતકીં તુ સમ્પિપ્પ્ય
 ગાત્રમુદ્વર્તયેન્નરઃ । પશ્ચાત્ સ્નાનં પ્રકુર્વીત
 દેહસ્વેદપ્રશાન્તયે ॥ હરીતકી લોધ્રમરિષ્ટ-
 પત્રં ચૂતત્વચો દાહિમવલ્કલં ચ । ણ-
 પોડ્ઢરાગઃ કથિતોડ્ઢ્રનાનાં જમ્બવાઃ
 કપાયસ્તુ નરાધિપાનામ્ ॥ ગો-
 મૂત્રપિષ્ટં વિનિહન્તિ કુષ્ટં વર્ણોડ્ઢ્જ્વલં
 ગોપયસા ચ યુક્તમ્ । કક્ષાદિદૌર્ગન્ધ્ય-
 હરં પયોભિઃ શસ્તં વશીકૃદ્રજનીદ્વયેન ॥
 વચ્ચૂલસ્ય દલૈઃ સમ્પગ્વારિણા પ-
 રિપેપિતૈઃ । ગાત્રમુદ્વર્તયેત્પશ્ચાદ્હરીતક્યા
 સ્પિષ્ટયા ॥ ભૂય ઉદ્વર્તનં કૃત્વા પશ્ચાત્
 સ્નાનં સમાચરેત્ । પ્રસ્વેદાત્ મુચ્યતે
 શીઘ્રં તતસ્ત્વેવં સમાચરેત્ ॥ પથ્યા નસ્વી-
 ચન્દનકુષ્ટસર્જૈઃ પુનઃપુનઃપુનઃશર્કરા-
 ભ્યામ્ । ધૂપો જનાનાં હૃદયાપહારી વિ-
 રુચ્યાતનામા મલયાનિલોડ્ઢ્યમ્ ॥ ચળ્ડા-
 રુચયા તિલૈર્લોધ્રશિરીષોશીરકેશરૈઃ ।
 ઉદ્વર્તનં ભવેત્ ગ્રીષ્મે સ્વેદકર્મનિવારણમ્ ॥
 સુરયા સમમભયાફલચૂર્ણં મધુના વિલિ-

ઘ પ્રત્યૂપે । સ્વેદાન્ હત્વા લભતે પુરુ-
 પોડ્ઢ્યત્યન્તસૌરમ્યમ્ ॥ મલીકુમુપાભ-
 યકરિલેપો ઘર્ષે વિચર્ચિકાદાહે । વિચ-
 કિલપત્રહરિદ્રે પર્કટિપત્રં ચ દૂર્વયા સ-
 હિતમ્ ॥ સમ્પિપ્પ્ય ગાત્રલેપાદ્ ઘર્મ્મ-
 વિચર્ચીં શમં યાતિ । હસ્તપાદમ્બુતૌ યો-
 જ્યં ગુગ્ગુલોઃ પશ્ચતિક્તકમ્ ॥ અશક્તૌ
 પશ્ચતિક્તં વા પક્કં સ્વાદેદતન્દ્રિતઃ ।

इति मेदोरोगाधिकारः ॥

અરડ્ડુસાનાં પાનડાંઓના રસમાં શં-
 ખનું ચૂર્ણ વાટીને તેનો લેપ કરવામાં
 આવે તો તેથી શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી
 બયછે.

ખીલીપત્રોના રસમાં શંખનું ચૂર્ણ વા-
 ટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી
 શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી બયછે.

ગોરખમુંડીનું ચૂર્ણ કરી કાંજનીસાથે
 ખીવામાં આવે તો તેથી માણસોના શ-
 રીરનું મેદથી થએલું દુર્ગંધપણું તુરત
 મટી બયછે એ અનુભવેલી વાત છે.

ખીલીપત્ર અને હરડે એઓને સમ-
 ભાગે લઈ વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો
 તેથી કાખનો દુર્ગંધ મટી બયછે.

આંખલીનાં પાનડાંઓનો રસ કા-
 હાડી કાઈ સારા કલ્ક વગેરેની સાથે
 બેડી ઢંધને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો
 તેથી શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી બયછે.

હળદરને દુધમાં વાટી તેથી શરીરને
 ઝાળવામાં આવે તો દેહનું દુર્ગંધપણું
 લાંબા કાળનું હાય તોપણ તુરત મટી
 બયછે.

સરસડીયો, ખીળોવાળો, નાગદસર
 અને લોદર એઓનું ચૂર્ણ શરીરપર ધ-

સવામાં આવે તો તેથી ચામડીના દોષ તથા પસીનો મટી જાય છે.

ખીલીપત્ર, વાળો, કાળો અગરૂ, કાળો વાળો અને સુખ્મક એઓને વાટી તેનો શરીર પર થથેડો કરવામાં આવે તો તેથી શરીરનું દુર્ગંધપણું ટળી જાય છે.

પ્રાણીના રસમાં સમુદ્રકૃષ્ણનું ચૂર્ણ વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી દેહનું ભારે દુર્ગંધપણું પણ તુરત મટી જાય છે.

હરડેને વાટી તેથી શરીરને ચોળીને પછી નાહાવામાં આવે તો તેથી શરીરનો પસીનો શાંત થાય છે.

હરડે, લોદર, લીંબડાનાં પાનડાં, આંબાની છાલ અને દાડિમની છાલ એઓને વાટીને સ્ત્રીઓએ તેનું પોતાના શરીર પર લેપન કરવું કે જ્યાં શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી જાય.

અંબુનાં પાનડાંનો કલ્ક કરી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી જાય છે. આ ઉપાય રાજ્યોને દેવા ચોખ્ય છે.

હરડે, લોદર, લીંબડાનાં પાનડાં, આંબાની છાલ અને દાડિમની છાલ એઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો ઘાટ મટી જાય છે, ગાયના દુધમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો વર્ણુ ઉજળો થાય છે, પાણીમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શરીરનું દુર્ગંધપણું મટે છે અને હળદરની તથા દારૂ-હળદરની સાથે વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ખીજ લોહાનું વરીકરણ થાય છે.

ખાવળનાં પાનડાંઓને પાણીથી સારી પેઠે વાટીને તેથી શરીરને ચોળવામાં આવે, પછી હરડેને પાણીથી સારી પેઠે વાટીને તેથી શરીરને ચોળવામાં આવે અને કૃત્તીવાર પણ એજ રીતે શરીરને ચોળીને નાહાવામાં આવે તો પસીનાનું ઝાઝાપણું તુરત મટી જાય છે. નાહ્યા પછી હરડે, નાહાનાં નખલાં, સુખ્મક, કઠ, રાલ, અગરૂ અને સાકર એઓનો ધૂપ વારંવાર કરવો. કે જ્યાં શરીરમાં સુગંધપણું પ્રાપ્ત થાય. માણુ-સોના મનનું હરણુ કરનારો આ ધૂપ 'મલયાનિલ' એ નામથી પ્રખ્યાત છે.

દારૂહળદર, તલ, લોદર, સરસડીયાની છાલ, વાળો અને કેસર એઓને વાટી તેથી શરીરને ચોળવામાં આવે તો ઝીંખમજતુમાં પસીનાની પીડા થતી નથી.

હરડેના કૃળના ચૂર્ણમાં મદિરા તથા મધ નાખીને પ્રાતઃકાલમાં ચાટવામાં આવે તો તેથી પસીનો ટળી જઈને પુરુષને પણ અત્યંત સુગંધપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

ધામ થતો હોય અને અરાધ્યો (ધામથી થએલી ઝીણી ઝીણી ફેડલીઓ) બળતરા કરતી હોય તો વેલીયા ડોલરનાં પાનડાં, કાળો વાળો અને નાગકેસર એઓનો લેપ કરવાથી તે પીડા શાંત થાય છે.

વેલીયા ડોલરનાં પાનડાં, હળદર, રતવેલીયાનાં પાનડાં અને દ્રો એઓને વાટી શરીર પર લેપ કરવામાં આવે તો અરાધ્યો શાંત થઈ જાય છે.

હાથ પગ ઓગળતા હોય તો ગુગળનો અને પંચતિક્તક નામના પકાવેલા ધીનો ઉપયોગ કરવો. શરીરમાં શક્તિ

ન હોય તે પકાવેલું પંચતિક્તક નામનું
ધી કાળજી રાખીને ખાવું.

પસીના તથા દુર્ગંધપણા આદિ મેદ-
સંબંધી રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉદરના રોગોનો અધિકાર.

અથોદરસ્ય નિદાનમાહ ।

ઉદરના રોગોનું નિદાન.

રોગાઃ સર્વેઽપિ મન્દેઽગ્રૌ સુતરામુ-
દરાણિ ચ । અજીર્ણાન્મલિનૈશ્ચાન્નૈર્જા-
યંતે મલસઘયાત્ ॥

અગ્રો મન્દે સર્વે રોગાઃ જાયન્તે કિન્તુ
સુતરામ્ અતિશયેન ઉદરાણિ જાયન્તે ।
(અપરાનપિ હેતૂનાહ) અજીર્ણાત્ । મલિ-
નૈશ્ચાન્નૈઃ અત્યન્તદોષજનકૈઃ । મલસઘ-
યાત્ । મલનાં દોષાણાં પુરીપસ્ય ઞાતિવૃદ્ધેઃ ।
અત્રોદરશબ્દેનોદરસ્યો રોગ ઉચ્યતે ।

યત આહ ।

અર્થતો ધર્મતાત્સ્થ્યાભ્યાં તત્સમીપત-
યાપિ ચ । તત્સાહચર્યાચ્છબ્દાનાં વૃ-
ત્તિરુક્તા ચતુર્વિધા ॥

જે બહારાશિ મંદ થઈ ગયો હોય તે
સઘળા રોગો થાયછે અને તેઓમાં ઉદ-
રના રોગો તે અત્યંત થાયછે. અજી-
ર્ણથી, અત્યંત દોષ ઉત્પન્ન કરનારાં અ-
નોથી અને દોષોની તથા વિષ્ઠાની અ-
ત્યંત વૃદ્ધિથી પણ ઉદરના રોગો થાયછે.

મૂળમાં ઠેવળ ઉદર શબ્દ છે પણ તે
શબ્દથી અહીં ઉદરમાં (પેટમાં) રહે-
નારા રોગો સમજવા. કારણ કે કહ્યું છે
કે “ક્રાઇ ઠેકાણે અર્થથી, ક્રાઇ ઠેકાણે
ધર્મથી તથા તે પદાર્થમાં રહેવા ઉપરથી,

ક્રાઇ ઠેકાણે સમીપમાં રહેવા ઉપરથી
અને ક્રાઇ ઠેકાણે સાથે રહેવા ઉપરથી
એમ શબ્દોની વૃત્તિ ચાર પ્રકારની મા-
નવામાં આવેછે.

ઉદરના રોગોની સંપ્રાપ્તિ.

સંપ્રાપ્તિમાહ ।

રુદ્ધા સ્વેદામ્બુવાહીનિ દોષાઃ સ્તો-
તાંસિ સચ્ચિતાઃ । પ્રાણાદ્યપાનાન્ સં-
દુપ્ય જનયન્ત્યુદરં વૃણામ્ ॥

સંચય પામેલા દોષો પસીનાનું તથા
બળનું વહન કરનારાં સોતોને રોકી બ-
હારાશિને, પ્રાણવાયુને અને અપાનવા-
યુને દૂષિત કરીને ઉદરના રોગોને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે.

ઉદરના રોગોનું સામાન્યરૂપ.

સામાન્યરૂપમાહ ।

આધ્માનં ગમનેઽશક્તિર્દૌર્બલ્યં દુર્વ-
લાયિતા । શોથઃ સદનમજ્ઞાનાં સજ્ઞો
વાતપુરીપયોઃ ॥ દાહસ્તન્દ્રા ચ સર્વેષુ
જઠરેષુ ભવન્તિ હિ ।

પેટનું ચડવું, ચાલવામાં અશક્તિ,
દુર્બલપણું, અશ્નિતું નળણપણું, સોજો,
અંગોમાં ગ્જાનિ, વાયુનો તથા વિષ્ઠાનો
અટકાવ, બળતરા અને તંદ્રા એટલાં
લક્ષણો સઘળા પ્રકારના ઉદરના રો-
ગોમાં થાયછે.

ઉદરના રોગોનાં પ્રાસેનાં નિદાનો

અને તે રોગોની સંખ્યા.

અથોદરાણાં સન્નિકૃષ્ટનિદા-
નપૂર્વિકાં સંખ્યામાહ ।

પૃથ્વદોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ પ્લીહવદ્ધક્ષતોદ-

કૈઃ । સમ્ભવન્ત્યુદરાણ્યઘૈ તેપાં લિટ્તં
પૃથક્ શૃણુ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દો-
ષથી, ખરલ વધવાથી, સુધાનો રોધ થ-
વાથી, આંતરકુંઠ વધવાથી અને પેટમાં
પાણીનો જમાવ થવાથી એ રીતે આઠ
પ્રકારના ઉદર રોગો થાય છે. એ આઠ
પ્રકારના ઉદર રોગોનાં અનુક્રમે વાતો-
દર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર,
પ્લીહોદર, ખલ્લુચ્ચોદર, ક્ષતોદર અને
દૃઢોદર (જલોદર) એ આઠ નામો છે.
એઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો કહીએ
છીએ તે સાંભળો.

વાતોદરનું લક્ષણ.

તत्र वातोदरस्य लक्षणमाह ।

તત્રવાતોદરે શોથઃ પાણિપાન્ના-
મિકુક્ષિપુ । કુક્ષિપાશ્વોંદરકટીપૃષ્ઠહ્ર્
પર્વભેદનમ્ ॥ શુષ્કકાસોઽન્નમર્દશ્ચ
ગુરુતા મલસંગ્રહઃ । શ્યાવારુણલગાદિલ-
મકસ્માદ્રાસઘ્નિમત્ ॥ સતોદભેદમુદરં
તનુકૃણ્ણશિરાતતમ્ । આધ્માતદ્વતિવચ્છ-
ન્દમાહતં પ્રકરોતિ ચ ॥ વાયુશ્ચાત્ર સરુક્-
શબ્દો વિચરેત્ સર્વતોગતિઃ ।

પાણિપાદિત્યત્ર વ્યજ્જનાન્તપાચ્છન્દ આ-
ર્ષત્વાત્ । કુક્ષિપાશ્વોંદરેત્યત્ર કુક્ષિશબ્દ જ-
દરસ્ય વામદક્ષિણભાગદ્વયવાચી । સર્વતોગતિઃ
સકલકોષ્ટે સશ્ચરન્ ।

વાતોદર થએલ હોય તો હાથમાં,
પગમાં, નાભિમાં તથા પેટમાં સોજે થા-
ય છે, પેટના ડાળા જમણા ભાગોમાં, પ-
ડખાંઆમાં, પેટમાં, કુડમાં તથા પી-
ઠમાં પીડા થાય છે, સાંધાઓ તુટે છે, સુકી

ઉંધરસ આવે છે, અંગો ભાંગે છે, અંગોમાં
ભારેપણું થાય છે, મળોની જમાવટ થા-
ય છે, આંગડી વગેરેમાં કાળાશ તથા ર-
તાશ થાય છે, દરદનો અકસ્માત્ વધારો
ધટારો થયા કરે છે, પેટમાં બેઠાયા જવી
અને લોકાયા જવી પીડા થાય છે, પેટ
ઝીણી ઝીણી કાળી નસોથી વ્યાધ થા-
ય છે, પેટને હાથવતે ઠોકવાથી પવનથી
ભરાએલી ધમણ જવો અવાજ નીકળે
છે અને સધળા દોઢામાં ધૂરતો વાયુ પી-
ડાવાળો તથા અવાજ કરતો ત્રિચરે છે.

પિત્તોદરનું લક્ષણ.

अथ पित्तिकमाह ।

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્છા દાહસ્વદકટુ-
કાસ્પતા । ભ્રમોતિસારઃ પીતલં લગા-
દાવુદરં હરિત્ ॥ પીતતામ્રં શિરાનદ્દં
સસ્વેદં સોપ્મ દહ્યતે । ધૂમાયતે મૃદુસ્પર્શી
ક્ષિપ્રપાકં મદૂયતે ॥

શાકવર્ણો હરિત્ । સોપ્મ અન્તસ્તાપયુ-
ક્તમ્ । દહ્યતે વહિર્વાહયુક્તમ્ । ધૂમાયતે
ધૂમમિવોદ્દમતિ । ક્ષિપ્રપાકં ક્ષિપ્રપાકાજ્વલો-
દરં જાયતે । પ્રદૂયતે વ્યયતે ।

પિત્તોદર થએલ હોય તો જ્વર, મૂર્છા,
ખળતરા, તરશ, મોહોડામાં તીખાપણું,
ભ્રમ, અતીસાર અને આંગડી વગેરેમાં
પીળાપણું થાય છે. પેટ શાક જવા હરિત
વર્ણવાળું, પીળી તથા રાતી નસોથી અં-
ધાએલા જવું, પસીનાવાળું, અંદર ઉના-
પણાવાળું, ખાહાર દાહવાળું, જણે પો-
તામાંથી ધુમાડા કાઢાડતું હોય એવું,
કુણા કુણા સ્પર્શવાળું, તુરત પાકી જનારું
અને વ્યથાવાળું થાય છે. તુરત પાકી જ-
વાનેલીધે તેમાંથી પાણું જળોદર થાય છે.

उद्देश्येन लक्षणम्.

अथ कफोदरमाह ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं श्वयथुर्गौरवं तथा । तन्द्रोत्केशोऽरुचिः स्वापः कासः शौक्ल्यं सगादिषु ॥ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्रराजीततं महत् । चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥

स्वापः स्पर्शाज्ञता । गौरवमङ्गानाम् । तन्द्रा निद्राबाहुल्यम् । उत्केशो छ्वासः । शुक्रराजीततं शुक्रशिराव्याप्तम् ।

उद्देश्येन यथेष्टं होय तो अंगोभां ज्ञानी थायछे, सोल थायछे, अंगोनुं भारेपहुं थायछे, निद्रानी वृद्धि थायछे, भोज आवेछे, अश्चि थायछे, अंगोभां स्पर्शनी अथर पडती नथी, उधरस आन्धा करेछे, आमडी वगेरेभां सङ्केषुं थायछे, अने पेट सखड, स्निग्ध, घोणी नसोथी व्याप्त, मोडुं, लाभेकाणे वधनाडुं, कठणु, टाढा स्पर्शवाहुं, भारे अने गडगडाट वगरनुं थायछे.

सन्निपातोदरनुं लक्षणम्.

अथ सन्निपातोदरमाह ।

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्रविडर्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूपीविपसेवनाच ॥ तस्याशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुयोरं जठरं त्रिलिङ्गम् । तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दहते च ॥ स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृणया च । दूप्योदरं कीर्तितमेतदेव प्रीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥

स्त्रिय इत्यविवेकिसन्निहितजनोपलक्षणम् । ताश्च स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विद्मार्जारादीनाम् । आर्तवं रजः । अरयो वा नरान् । संयोगजानि विपाणि । दुष्टमम्बु सविपमत्स्यतृणपर्णादियुक्तम् । दूपीविपं विपमेवाभ्याद्युपयातेन स्वल्पमभावम् ।

यत उक्तम् ।

जीर्णं विपन्नोपधिभिर्हतं वा दावामिवातातपशोपितं च । स्वभावतो वा गुणविप्रयुक्तं विपं हि दूपीविपतामुपैति ॥

गुणविप्रयुक्तं गुणविप्रयुक्तम् । तदुदरं शीतादिषु कुप्यति । तत्र दूपीविपस्य प्रकोपात् । मूर्च्छति विपयोगात् । प्रसक्तं निरन्तरम् । एतदेव सन्निपातोदरम् । तन्नातरे दूप्योदरं कीर्तितम् । अथवा परस्परं दूपयन्तीति दोषा एव दूप्यास्तैः कृतमुदरं दूप्योदरम् ।

अथ शीतलातवाणी स्त्रीया वशीकरणु आदिनी धञ्छाथी न पुश्पने न अ, इवाणां, भूत्र, पीलाडां वगेरेनी विष्टा डे रणस्वलापणानुं इधिर अेआथी युक्त करेहुं अत्र अवरवे ते पुश्पने, पीलां पणु पासेनां डोध अविवेकी भाणुसे नने अेनुं अत्र अवरवे तेने, शत्रुआ नने संयोगथी थअेलां अेरे अवरवे तेने, अेरी भाछलां अेरी अड डे अेरी पानडां वगेरेवाहुं पाणु नना पीवामां आवे तेने, अने इधी विप (अश्चि वगेरेथी उपधात थवानेक्षीधे आछा प्रभाववाहुं

થએલું 'ઝર) જના ખાવાપીવામાં આવે તેને ઠાપ પામેલું રૂધિર અને ઠાપ પામેલા દોષો તુરત ત્રણે દોષોનાં ચિન્હવાળો અતિ ભયંકર ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરેછે. એ ઉદર રોગ ચંડા પવનના સમયમાં અને જ સમયે બહુજ વાદળાંઓનો ઘેરાવ થયો હોય તે સમયે વિશેષે કરી પ્રકુપિત થાયછે તથા બળતરાથી સંયુક્ત થાયછે તથા મૂર્છિત પણ કરી દેછે. કારણ કે એવા સમયોમાં દૂધી વિપનો પ્રઠાપ થાયછે તથા વિપના યોગથી મૂર્છા થવી પણ સંભવિત છે. આ રોગવાળો માલુસ નિરંતર પાંડુ રહેછે, શરીરમાં કૃશ રહેછે અને તરશથી સુકાયા કરેછે. આવા પ્રકારનો ઉદર રોગ સન્નિપાતોદર કહેવાયછે અને બીજા અંચમાં તેને 'દૂષ્યોદર' એ નામ પણ આપેલુંછે, પરસ્પરથી દૂષિત થએલાદોષો પણ દૂષ્ય કહેવાઈ શકે છે માટે તેઓએ કરેલા ઉદર રોગને 'દૂષ્યોદર' નામ આપવું પણ સંભવિત છે, હવે પ્લીહોદરનું લક્ષણ કહુંછું તે સાંભળો.

પ્લીહોદરનું લક્ષણ.

અથ સ્ત્રીહોદરમાહ ।

વર્ધતે સ્ત્રીહૃદ્યા યદ્વિદ્યાસ્ત્રીહોદરં હિ તત્ । તદ્વામે વર્ધતે પાર્શ્વે નિમિત્તં તત્ર તસ્ય યત્ ॥ પ્રવૃદ્ધે સ્ત્રીહિ લિદ્ધાનિ યાન્યુક્તાનિ મિપગ્વરઃ । સ્ત્રીહોદરેઽપિ દૃશ્ય-

૧ વિપને હાલુનારી ઔપક્ષીઓથી હણવાનેલીધે, અર્થ હોવાનેલીધે, દાવાનળથી વાયુથી કે તડકાથી સુકાઇ જવાનેલીધે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જ ઝર પોતાના ગુણોથી રહિત થયુ હોય તે દૂધીવિપ કહેવાયછે.

ન્તે તાનિ સર્વાણિ દેહિનામ્ ॥ સ્ત્રીહોદર-
સ્યૈવ ભેદો યકૃદ્દાલ્યુદરં તથા ।

તસ્ય પુનરપિ વિશેષકમાહ ।

સચ્યાન્યપાર્શ્વે યકૃતિ પ્રવૃદ્ધે ક્ષેયં ય-
કૃદ્દાલ્યુદરં તદેવ ।

યકૃદ્દાલ્યતિ દોષૈર્મિનત્તીતિ યકૃદ્દા-
લ્યુદરમ્ । તદેવ ઉદરમેવ ।

. પરલના વધવાથી પેટનું જ વધવું તે પ્લીહોદર કહેવાયછે. પરલ ડાખા પડખામાં હોય છે તેથી પેટ પણ ડાખા પડખામાં વધેછે. ઉત્તમ વૈદ્યોએ પરલના વધારાનાં જ લક્ષણો કહેલાં છે તેજ લક્ષણો સઘળાં પ્રાણીઓને પ્લીહોદર નામના રોગમાં પણ એવામાં આવેછે. 'યકૃદ્દાલ્યુદર' નામનો જ ઉદરના રોગોનો એક ભેદ છે તે પણ પ્લીહોદરનીજ બંધ છે. પ્લીહોદરથી યકૃદ્દાલ્યુદરની બુદ્ધિ અટલી છે કે જમણા પડખાની ગાંઠ જ 'યકૃત' કહેવાયછે તે વધવાથી જમણા પડખામાં પેટનું જ વધવું થાયછે તે 'યકૃદ્દાલ્યુદર' કહેવાયછે. એ રોગમાં દોષનેલીધે યકૃત ભેદાઇ બંધછે તેથી તે રોગનું નામ યકૃદ્દાલ્યુદર છે.

બદ્ધ ગુદોદરનું લક્ષણ.

વદ્ધગુદમાહ ।

યસ્યાન્ત્રમન્નૈરુપલેપિભિર્વા ચાલાશ્મ-
ભિર્વા પિહિતં યથાવત્ । સચ્ચીયતે યસ્ય
મલો નરસ્ય શનૈઃશનૈઃ સંકરવચ્
નાહ્યામ્ ॥ નિરુદ્ધ્યતે તસ્ય ગુદે પુરીપં
નિરેતિ કૃચ્છ્રાદપિ ચાલ્પમલ્પમ્ । હ-
ન્નામિમધ્યે પરિવૃદ્ધિમેતિ તસ્યોદરં વદ્ધ-
ગુદં વદન્તિ ॥

ઉપલેપિભિઃ શાકશાલકાદિભિઃ બાલા-
શ્મભિઃ વાલુકાભિઃ કર્કરૈર્વા યથાવત્ તસ્ય
'ભવતિ । મલઃ પુરીપં સંકરવત્ સંમાર્જની-
ક્ષિત્તૃણધૂલ્યાદિવત્ । નાઙ્યાષ્ અન્ત્રનાઙ્યાં
હન્નામિમધ્યે હન્નામ્યૌર્મધ્યે ।

અન્નોથી, શાક તથાક મલકુંદ આદિ
ચોટી રેહેનારા પદાર્થોથી, રેતીથી કે કાં-
કરીઓથી આંતરડું અત્યંત ઢંકાઇ જાય,
બુહારીથી ફેફલા ખડ તથા ધૂળ આદિ
કચરાની પેઠે ધીરે ધીરે આંતરડાની
નાડીમાં મળ જમા થઈ જાય, ગુદામાં
વિષા રેકાઈ જાય, માંડ માંડ થોડી
થોડી વિષા નીકળે અને હૃદયના તથા
નાભિના મધ્યમાં પેટનો વધારો થાય
એ બધું ગુદોદર કેહેવાય છે.

ક્ષતોદરનું લક્ષણ.

ક્ષતોદરમાહ ।

શલ્યં તથાન્નોપહિતં યદન્ત્રં મુક્તં
મિનર્યાગતમન્યથા વા । તસ્માત્સ્તુતો-
ડન્ત્રાત્સલિલપ્રકાશઃ સ્વાવઃ સ્વેદૈર્ ગુદ-
તસ્તુ મ્યુઃ ॥ નાભેરધશ્ચોદરમેતિ વૃદ્ધિ
નિસ્તુદ્યતે દાલ્યતિ ચાતિમાત્રમ્ । एत-
ત્પરિસ્ત્રાવ્યુદરં પ્રદિષ્ટં દકોદરં કીર્તય-
તો નિવૌષ ॥

શલ્યં કણ્ઠકર્કરાદિ । અન્નોપહિતં
મુક્તં યત્ અન્ત્રં મિનત્તિ તથા । અન્યથા આ-
ગતં મોજનં વિના કણ્ઠકાદિયુક્તમપિ યદન્ત્રં
મિનત્તિ તત્ ઉપલક્ષણમ્ । જૃમ્ભનમત્યશ-
નં વા યદન્ત્રં મિનત્તિ । યત્ ઉક્તં ચરકે ।
“શર્કરા તૃણકાષ્ઠાસ્થિકણ્ઠકૈરન્ત્રસંયુતૈઃ ।
મિથૈતાન્ત્રં યદા મુક્તે જૃમ્ભયાત્યશનેન
ચેત્ ॥” તસ્માદિન્નાદન્ત્રાત્ । ગુદત-

સ્તુ મ્યુઃ અન્ત્રાત્સંસ્તુત્ય પુનર્ગુદતઃ સ્વેદિ-
ત્યર્થઃ । દાલ્યતિ વિદાર્યત એવ । પદસિદ્ધિ-
રાર્પત્વાત્ । એતત્ ક્ષતોદરં તન્ત્રાન્તરે પરિસ્ત્રા-
વ્યુદરં પ્રદિષ્ટમ્ ।

અન્નથી સાથે ખાવામાં આવી ગ-
એલા અથવા ખીજી કાંઈ રીતે પેટમાં
આવેલા કાંટા કે કાંકરા આદિથી આંત-
રડું ભેદાઈ જતાં તે આંતરડામાંથી ની-
કળેલો પાણી જવો સ્વાવ પાછો ગુદા-
માંથી સ્વે અને નાભિથી નીચેના ભા-
ગમાં પેટ વધે, સોઠાઓથી ભોંકાયા જવી
વ્યથા પામે અને જાણે ચીરાઈ જતું હોય
એવું લાગે એ ક્ષતોદર કેહેવાય છે. આ
ક્ષતોદરનેજ ખીજી ગ્રંથમાં ‘પરિસ્ત્રાવ્યુ-
દર, એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.
બગાસું ખાવાથી અથવા ગ્રાહું ભોજન
કરવાથી આંતરડું ભેદાઈ જતાં તે આં-
તરડામાંથી પાણી જવો સ્વાવ નીકળે
અને તે સ્વાવ પાછો ગુદામાંથી નીકળે એ
પણ ક્ષતોદરજ કેહેવાય છે. કેમ કે “કાં-
કરી, ખડ, કાષ્ઠ, હાડકું કે કાંટા અન્નની
સાથે પેટમાં આવવાથી અથવા બગાસું
આવવાથી કે બહુ ગ્રાહું ખાવાથી આં-
તરડું ભેદાઈ જતાં તે આંતરડામાંથી ની-
કળેલો સ્વાવ પાછો ગુદામાંથી સ્વે એ
ક્ષતોદર કેહેવાય” એમ ચરકમાં લખ્યું છે.

દકોદર (જલોદર)નું લક્ષણ.

અથોદકોદરમાહ ।

યઃ સ્નેહપીતોડપ્યુજુવાસિતો વા વા-
ન્તો વિરિક્તોડપ્યથ વા નિરૂઠઃ । પિવે-
જ્જલં શીતલમાથુ તસ્ય સ્ત્રોતાંસિ દૂપ્ય-
ન્તિ હિ તદ્ગ્રહાનિ ॥ સ્નેહોપલિપ્તેષ્વથવા-
પિ તેપુ દકોદરં પૂર્વવદમ્યુપૈતિ । મિ-

ગ્ધં મહત્ત્વરિવૃત્તનાભિ સમન્તતઃ પૂર્ણ-
મિવામ્બુના ચ ॥ યથા દ્વિતિઃ ક્ષુમ્બ્યતિ
કમ્પતે ચ શબ્દાયતે વાપ્સુદકોદ-
રં તત્ ॥

સ્નેહપીતઃ પીત ઇત્યત્રાધ્યવસિતાદિત્વા-
ત્કર્તેરિ ક્તઃ પશ્રાત્સ્નેહપીત ઇતિ તત્પુનરાપઃ
તેન સ્નેહં પીતવાનિત્યર્યઃ । અનુવાસિતો વા
ગૃહીતાનુવાસનવસ્તિઃ । વાન્તઃ । અત્રાપિ પૂર્વ-
વત્ કર્તેરિ ક્તઃ । તેન વાન્તવાનિત્યર્યઃ ।
એવં વિરિક્તઃ વિરિક્તવાન્ । તથા નિરૂદ્ઢઃ
ગૃહીતાનિરૂદ્ઢવસ્તિઃ સ ચેદાશુ શીતલં જલં
પિબેત્ । તસ્ય તદ્દહાનિ જલવહાનિ । સ્ત્રો-
તાંસિ દૂપ્યન્તિ । જલવહેપુ સ્ત્રોતઃસુ દુ-
ષ્ટેપુ સત્સુ । જલં અન્નરસોપસ્નેહન્યાયેન વ-
હિનિઃમૃત્યોદરમાયાતિ । તતોપિ જલે વહિ-
નિઃમૃતે દકોદરમાયાતિ તદુદરમ્ પરિવૃત્ત-
નાભિ સમન્તતઃ જલમપયાતિ સર્વતઃ । યથા
દ્વિતિઃ ચર્મમયં જલાહરણપાત્રં ક્ષુમ્બ્યતિ ।
અન્તર્જલદોલનેન સચ્ચલતિ । કમ્પતે વહિઃ
શબ્દાયતે કમ્પમાનં સત્ શબ્દં કરોતિ ।

સ્નેહપાન કરીને અથવા અનુવાસન
પસ્તી લઇને અથવા વંચન કરીને અ-
થવા વિરેચન લઇને અથવા નિરૂદ્ધ પસ્તિ
લઇને જે માથુસ તુરત ટાકું પાણી પીએ
તેનાં જળનું વહન કરનારાં સ્ત્રોતો દૂ-
ષિત થાયછે અને તે સ્ત્રોતો દૂષિત થતાં
જળ શંધિલા અન્નમાં નાખેલા અઝા ધીની
પેઠે ખાહાર નીકળીને પેટમાં આવેછે.
તથા પેટમાં આવીને ગુદામાંથી ખાહાર
નીકળવા લાગે છે એ દકોદર દેહેવાયછે
કે બધી પેટ ઉથલેલી નાભિવાળું થાયછે,
જાણે આરેઠાર જળથી પૂર્ણ હોય તેમ

જળના આગ તેમ પ્રસરણવાળું થાયછે,
અંદરના જળના ચલનનેલીધે પાણીથી
ભરેલી પખાલની પેઠે ક્ષોભ પામ્યા ક-
રેછે, ખાહાર હલ્યા કરેછે અને હલી હ-
લીને અવાજ કરેછે.

ઉદરના રોગનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા
અસાધ્યપણું.

સાધ્યાસાધ્યમાહ ।

જન્મનૈવોદરં સર્વં પ્રાયઃ કૃચ્છ્રતમં મ-
તમ્ । વલિનસ્તદજાતામ્બુ યત્નસાધ્યં ન-
વોત્થિતમ્ ।

વલિનઃ અજાતામ્બુ નવોત્થિતં ચ યત્નસા-
ધ્યમિત્યન્વયઃ ।

પક્ષાદ્વદ્વચુદં તૂર્ધ્વં સર્વં જાતોદકં ત-
થા । પ્રાયો ભવત્યભાવાય છિદ્રાન્ત્રં ચો-
દરં નૃણામ્ ॥

શરાદિના ચ્છિદ્રમન્ત્રં યસ્ય તદુદરમ્ ।
અભાવાય ભવતિ ।

જાતોદકસ્યોદરસ્ય લક્ષ-
ણમાહ ચરકઃ ।

પયઃ પૂર્ણા દ્વિતિરિવ સ્તોભે શબ્દકરં
મૃદુ । અપચ્ચક્તશિરં શૂનં નીરાર્તમુદરં
મહત્ ॥ આલસ્યમાસ્યૈવરસ્યં મૂત્રં વહુ-
શકુદ્ધતમ્ । જાતોદકસ્ય લિઙ્ગં સ્યાન્મ-
ન્દાગ્નિઃ પાણ્ડુતાપિ ચ ॥ શૂનાક્ષં કુટિ-
લોપસ્થમુપક્રિન્નતનુલચમ્ । વલશોણિ-
તમાંસાગ્નિપરિક્ષીર્ણં ચ વર્જયેત્ ॥

કુટિલોપસ્થમ્ વક્રમેહનમ્ । ઉપક્રિન્ન-
તનુલચમ્ ઉપારિ આર્દ્રાં તન્વી ત્વગ્ યસ્ય તં
ઉદરિણમ્ ।

પાર્શ્વભદ્રાન્નવિદ્વેપશોફાતીસારપી-
ઢિતમ્ । વિરિક્તં ચાપ્યુદરિણં પૂર્યમાણં
વિવર્જયેત્ ॥

વિરિક્તમપિ પૂર્યમાણં પૂર્યમાણોદરં ડ-
દરિણં વિવર્જયેત્ ।

ધણું કરીને ઉપર કહેલા સઘળા પ્ર-
કારના ઉદરરોગો કષ્ટસાધ્યજ્ઞ માન-
વામાં આવેલા છે. રોગી બળવાન હોય,
ઉદરમાં પાણી ઉત્પન્ન ન થયું હોય અને
તે રોગ તુરતનો ઉત્પન્ન થએલો હોય તો
યજ્ઞ કરવાથી મટે છે. ખજ્જગુદ નામનો
ઉદર રોગ એક પખવાડીઆથી ઉપર
આલે તો ધણું કરીને મારી નાખે છે. સ-
ઘળા ઉદર રોગોમાં જે પાણી ઉત્પન્ન
થયું હોય તો તેઓ ધણું કરીને મારીજ
નાખે છે. ખડ વગેરેથી આંતરડામાં
છિદ્ર પડી ગયું હોય તો તે ઉદર રોગ
પણ ધણું કરીને મારીજ નાખે છે. પે-
ટમાં પાણી ઉત્પન્ન થએલું જ લક્ષણોથી
જાણવામાં આવે તે લક્ષણો વિષે ચરક
કહે છે કે “જે પેટ મોટું થઈ ગયું હોય,
ક્ષોભ પામતાં પાણીથી ભરેલી પખાલની
પેટે અવાજ કરતું હોય, કુણું થઈ ગયું
હોય, ખડુ મોટું થવાનેલીધે અસ્કૃટ શિ-
રાઓવાળું હોય તો જાણવું કે તેમાં પાણી
ઉત્પન્ન થઈ ચુકું છે. આલસ્ય, મોહો-
ડાનું વિરસપણું, મૂત્રનું આગ્રાપણું, વિ-
ધાનું દ્રવીભૂતપણું, અશ્નિતું મંદપણું
અને શરીરનું પાંડુપણું એઓ ઉપરથી
જાણવું કે પેટમાં પાણી ઉત્પન્ન થઈ ચુ-
કું છે.” જે ઉદર રોગવાળાની આંખો
સુજી ગઈ હોય, સિંગ વાકું વળી ગયું
હોય, આમડી પાતળી તથા આર્દ્ર થઈ
ગઈ હોય અને બળ, રૂઢિર, માંસ તથા

અશ્નિ એઓ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તો
તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. જ ઉદર
રોગવાળાનાં પડખાં ભાંગી ગયાં હોય
તથા જને અન્ન ઉપર દ્વેષ થયો હોય,
સોજની તથા અતીસારની પીડા થઈ
હોય અને વિરચન દીધા છતાં પણ પેટ
પૂર્ણ થતું જતું હોય તેની ચિકિત્સા ક-
રવી નહીં.

ઉદરના રોગોની ચિકિત્સા.
તત્રોદરસ્ય ચિકિત્સા ।

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं
त्रिफलारसो वा । निहन्ति वातोदर-
शोथशूलं काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥
कुप्टं दन्ती यवक्षारो व्योषं त्रिलवणं
वचा । अजाजी दीप्यकं हिङ्गु स्वर्जि-
का चव्यचित्रकम् ॥ शुण्ठी चोणाम्भ-
सा पीता वातोदररुजापहा ।

કુષ્ઠાદિ ચૂર્ણમ્ ।

લથુનસ્ય તુલામેકાં જલદ્રોણે વિ-
પાચયેત્ । ત્રિકટુ ત્રિફલા દન્તી હિઙ્ગુ-
સૈન્ધવચિત્રકમ્ ॥ દેવદારુ વચા કુપ્તં
મધુ શિશુ પુનર્નવા । સૌવર્ચલં વિઙ્ગા-
નિ દીપ્યકો ગજપિપ્પલી ॥ एतेषां प-
लिकान् भागान् विवृतः पदपलानि
च । पिष्ट्वा कपायेणानेन तैलं मृद्वग्निना
पचेत् ॥ तत्पिबेत् प्रातरुत्थाय यथाग्नि-
बलमात्रया ॥ निहन्ति सकलान् रोगा-
नुदराणि विशेषतः ॥ मूत्रकृच्छ्रमुदाव-
र्तफन्त्रवृद्धिं गुदकृमीन् । पार्श्वकुक्षिभवं
शूलमामशूलमरोचकम् ॥ यकृदघ्नीलि-
कानाहान् घ्नीहानं चाङ्गवेदनाम् । मास-
मात्रेण नश्यन्ति अशीतिर्वातजा गदाः ॥

इति लघुनैतलम् ।

पित्तोदरे तु वलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ॥ पयसा च त्रिट्कल्कैः रुद्रकस्य शृतेन च । पिप्पल्यादिगणेनाज्यं पाचितं पाययेद्विपक् ॥ नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदरनिवृत्तये । नागरत्रिफलाकल्कैर्दध्यम्बुपरिपेषितैः ॥ पाचितं तैलमाज्यं वा पिवेत् सर्वोदरेषु च ।

नागरादि तैलम् नागरादि घृतं च ।

शालिपट्टिकगोधूमयवनीवारभोजनं निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥ आनूपमौदकं मांसशाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ व्यायामाध्वदिवास्वप्नस्नेहपानानि वर्जयेत् । तथोग्रलवणोष्णानि विद्राहीनि गुरुणि च ॥ नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं च वर्जयेत् । उदराणां मलाढ्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् ॥ क्षीरमेरुण्डजं तैलं पिवेत् मूत्रेण वा सकृत् । चातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् । यवानी हपुषा जाजी व्योपयुक्तं कफोदरी ॥ सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकदुक्षारसन्धैः ॥ यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका । कारवी पिप्पलीमूलं अजगन्धा शटी वचा । शतादा जीरकं व्योपं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम् ॥ द्वी क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् । विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ॥ त्रिट्टिशाला द्विगुणा शातला स्याच्चतुर्गुणा । एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ॥ एनं

प्राप्य निवर्तन्ते रोगा विष्णुमित्रासुराः । तक्रंणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ॥ आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया । दधिमण्डेन विद्भेदे दाडिमाम्बुभिरर्शसि ॥ परिकर्तिषु घृष्टाम्लरूष्णाम्बुभिरजीर्णके । भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ॥ हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुञ्जे मन्देऽनले ज्वरे । दंज्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥ यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पयमेतद्विरेचनम् ।

उपकुञ्चिका कारवी च बृहज्जीरकः मङ्गरैला इति लोके । विशाला इन्द्रवारुणी । शातला सेहण्ड इति प्रसिद्धः । परिकर्तिः गुदे परिकर्तेनवत् पीडा । इति नारायणचूर्णम् ॥

सुकृक्षीरदन्ती त्रिफलाविडङ्गसिंही त्रिट्टिचित्रककर्पकर्मम् । घृतं विपकं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षमथार्थकर्मम् ॥ पीत्वोष्णमम्बोऽनुपिवेद्विरेके पेयां रसं वा प्रपिवेद्विधिज्ञः । नाराचमेतज्जठरामयानां युक्तयोपयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ इति नाराचघृतम् ।

वज्रायाः कर्पमात्रायाः कल्कं दध्यादि वेष्टितम् । निगिलेद्वारिणा नित्यमुदरव्याधिशान्तये ॥

वज्राण्डीति वनसूरणेति लोके ।

पुनर्नवा दारुनिशा सतिक्ता पटोलपथ्यापिचुमन्दमुस्ता । सनागरच्छिन्नसहेति सर्वैः कृतः कपायो विधिना विधिज्ञैः ॥ गोमूत्रयुक् गुग्गुलुना च युक्तः पीतः प्रभाते नियतं नराणाम् ।

સર્વાંગશોથોદરપાણ્ડુશૂલ્ભ્રાસાદિકં રો-
ગગણં નિહન્તિ ॥ પુનર્નવાદિઃ ક્વાયઃ ॥

इत्युदररोगनिदानचिकित्साधिकारः ॥

એરંડીયું તેલ, દશમૂળનું ચૂર્ણ અને
ગોમૂત્ર એઓને મિશ્રિત કરીને પીવામાં
આવે તો તેથી વાયુસંબંધી ઉદર રોગ,
સોજ તથા શૂળ મટી જાય છે.

હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓનો
રસ પીવામાં આવે તો તેથી વાયુસં-
બંધી ઉદર રોગ, સોજ તથા શૂળ મટી
જાય છે.

દશમૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોમૂત્ર
નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી વાયુ-
સંબંધી ઉદર રોગ, સોજ તથા શૂળ
મટી જાય છે.

કઠ, નેપાળો, જવખાર, ખમણી સુંઠ,
મરી, પીપળ, સૈંધવ, સાંભર લૂણ, સં-
ચળ, વજ, જીરું, અજમા, હીંગ, સા-
જખાર, ચવક અને ચિત્રક, એઓનું
ચૂર્ણ કરી ઉનાપાણીથી પીવામાં આવે
તો તેથી વાયુસંબંધી ઉદર રોગ મટી
જાય છે. આ ઉપાય કુષ્ઠાદિચૂર્ણ એ ના-
મથી જાળખાય છે.

ચારસો તોલાંભાર લસણનો એક હ-
જર ચોવીશ તોલાંભાર પાણીમાં ક્વાથ
કરવો. પછી સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે,
બેહેડાં, આમળાં, નેપાળો, હીંગ, સૈંધવ,
ચિત્રક, દેવદાર, વજ, કઠ, જીંઠીમધ, સ-
રગવો, સાટાડી, સંચળ, વાવડીંગ, અ-
જમા તથા ગજપીપળ, એ પ્રત્યેક પ-
દાર્થોને ચાર ચાર તોલાંભાર અને ન-
સોતરને ચોવીશ તોલાંભાર લઈ વાટી
તે કલ્ક પેલા ક્વાથમાં નાખીને તે ક્વા-
થમાં દોમળ અગ્નિવતે તેલ પકાવવું. સ-

વારમાં ઉઠી અગ્નિને તથા ખળને અ-
નુસરીને યોગ્ય માત્રાથી આ તેલ પી-
વામાં આવે તો તેથી સધળા રોગો મટી
જાય છે અને ઉદરના રોગો તો વિશેષે
કરી મટી જાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદાવર્ત,
અંત્રવૃદ્ધિ, ગુદાના કૃમિઓ, પડખાનું
શૂળ, પેટનું શૂળ, આમશૂળ, અરિચિ,
ચક્રતનું દરદ, અષ્ટીલિકા, આનાહ, ખ-
રલનું દરદ અને અંગમાં થતી વેદના
એઓ આ તેલના પ્રયોગથી મટી જા-
ય છે. વાયુસંબંધી એંશી રોગો એક મ-
હિનાસુધી આ તેલનું સેવન કરવાથી
મટી જાય છે. આ તેલ લશુનતેલ એ
નામથી જાળખાય છે.

એ ઉદરરોગ પિત્તસંબંધી હોય અને
રોગી ખળવાનું હોય તો તેને પ્રથમજ
દુધ, નસોતરનો કલ્ક અને એરડાનો
ક્વાથ એઓથી વિરેચન દેવું.

ઉદર રોગ કફ સંબંધી હોય તો તે
રોગ મટાડવાનેવાસ્તે રોગીને નિત્ય પથ્ય
જમવાનો નિયમ રખાવીને વૈદે પિ-
પ્પલી આદિ ગણનાં ઔષધોથી પકા-
વેલું તેલ પાવું.

સુંઠ, હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એ-
ઓને દહીના પાણીમાં વાટી કલ્ક ક-
રીને તે કલ્કથી પકાવેલું તેલ અથવા ધી
પીવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના
ઉદર રોગ મટી જાય છે. આ તેલ ના-
ગરાદિ તેલ એ નામથી અને આ ધી
નાગરાદિ ઘૃત એ નામથી જાળખાય છે.

રાતા ચોખા, સાઠી ચોખા, ઘઉં, જવ
તથા નાનવી એઓનું ભોજન, નિરૂહ
ખસ્તિ, અને વિરેચન એઓ સધળા પ્ર-
કારના ઉદર રોગોની ઉપર હિતકારી છે.

ધેલા અન્નના અપકવ રસથી, માટીના સેવનથી, શાકના સેવનથી, પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થોના સેવનથી, સંયોગથી થએલું ઝેર જામાં મિશ્રિત થયું હોય એવા અન્નના સેવનથી, અરશોથી, શરીરને કશો શ્રમ નહીં આપવાથી, શોધનને લાયક થએલા શરીરનું વમન વિરેચન આદિ શોધન નહિ કરવાથી, દોષથી થએલા મર્મસ્થલના ઉપધાતથી (ખાહારનાં કારણથી થએલો મર્મસ્થલનો ઉપધાત તો આગંતુક સોજને ઉત્પન્ન કરે છે.) કાચો ગર્ભ પડી જવા આદિ વિપમ પ્રસવથી અને વમન આદિ પંચકર્મો અચોગ્ય રીતે થવાથી વાયુ આદિ દોષોસંબંધી સોજે ઉત્પન્ન થાય છે.

સોજની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

અથ શોથસ્ય સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં સામાન્યં લક્ષણમાહ ।

રક્તપિત્તકફાન્ વાયુર્દુષ્ટો દુષ્ટાન્ વહિઃ શિરાઃ । નીલા રુદ્ધગતિસ્તેહિં કુર્યાંચ્ચઙ્ગાંસસંશ્રયમ્ ॥ ઉત્સેધં સંહતં શોથં તમાહુન્નિચયાદતઃ । સગૌરવં સ્યાદનવસ્થિતત્વં સોત્સેધમૂખ્યાથ શિરાતનુલમ્ । સલોમહર્ષં ચ વિવર્ણતા ચ સામાન્યલિઙ્ગં શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટમ્ ।

ઉત્સેધં ઉચ્ચતત્વમ્ । કિંવિશિષ્ટમુત્સેધમતઃ પૂર્વોક્તાત્ નિચયાત્ રક્તપિત્તકફાનાં સમુદાયાત્ । સંહતં ઘનમ્ । તમુત્સેધં શોથમાહુરિત્યન્વયઃ । તસ્ય શોથસ્ય કિં સ્યાદિત્યાકાહ્વાયામાહ । અનવસ્થિતત્વં સ્યાત્ । અનિયતા સ્થિતિઃ સ્યાદિત્યર્થઃ । ચિકિ-

ત્સાવ્યતિરેકેનાપિ નિવૃત્તેઃ । તદ્ધાનવસ્થિતત્વં સગૌરવં સ્યાદ્ગૌરવમપ્યનવસ્થિતં સ્યાત્ । અયં ચ સોત્સેધઃ સ્યાત્ । ઉચ્ચતત્વમપ્યનવસ્થિતં સ્યાદિત્યર્થઃ ।

દુષ્ટ થએલો વાયુ દુષ્ટ થએલા રુદ્ધિરને, દુષ્ટ થએલા પિત્તને તથા દુષ્ટ થએલા કફને ખાહારની શિરાઓમાં લઈ જઈ અને પોતે તેઓથી રોકાઈને આમડીમાં તથા ગાંસમાં રુધિરના, પિત્તના તથા કફના સમુદાયથી ઘાટાપણાવાળી જે ઊંચાઈને ઉત્પન્ન કરે છે તે ઊંચાઈ સોજે ઢેહેવાય છે. એ સોજની સ્થિતિ અનિયમિત થાય છે. ઢગઢે તે સોજે વખતપર ચિકિત્સા કર્યા વગર પણ ઉતરી જાય છે. એ અનિયમિતપણું ભારેપણાવાળું થાય છે, ભારેપણું પણ નિયમ વગરનું થાય છે અને સોજની ઊંચાઈ પણ વ્યવસ્થા વગરની થાય છે. એ સોજથી ઉનાશ રહે છે, શિરાઓનું પાતળાપણું થાય છે, રૂવાણું ઉભાં થઈ જાય છે અને વર્ણ બદલી જાય છે. સોજનાં આ સંધર્ષાં સામાન્ય ચિન્હો સમજવાં. વાયુસંબંધી સોજનું લક્ષણ.

વાતિકં શોથમાહ ।

ચરસ્તનુલક્ પરુપોડરુણોડસિતઃ સસુપ્તિર્હર્ષાંતિયુતો નિમિત્તતઃ । પ્રશામ્યતિ પ્રોચ્ચમતિ પ્રપીડિતો દિવાચલી સ્યાચ્છ્વયથુઃ સમીરણાત્ ॥

ચરઃ સચ્ચારી । પ્રસુપ્તિઃ સ્પર્શાજ્ઞતા । હર્ષોડચ્ચ કિનિકિની રોમાચ્ચો વા । આર્તિઃ પીડા । એતદ્યુતઃ દિવાચલી વિકૃતિવિપમસમવાયારબ્ધત્વાત્ । અત એવોક્તં ચરકેણ । “સ્તે-

હોષ્ણવમનાદૈર્યઃ પ્રશામ્યેન્ સ તુ વાતિકઃ ।
યશ્રાપ્યરુણવર્ણઃ સ્યાચ્છ્રેયો નક્તં પ્ર-
શામ્યતિ” ॥

વાયુસંબંધી સોજા સંચરણ કચ્ચા ક-
રેછે, પાતળી આમડીવાળો હોયછે, ક-
ઠણુ હોયછે, રાતો હોયછે, કાળો હોયછે,
સ્પર્શના અજ્ઞાનથી, અણુ અણીથી, રામાં-
ચથી તથા પીડાથી યુક્ત હોયછે, કા-
રણુ વગર પણ શાંત થઈ જાયછે, દુઃખા-
વવાથી જાણે થાયછે અને દિવસે બળ-
વાનુ થાયછે.

આ સોજા દિવસે બળવાનુ થવાનું કા-
રણુ એ છે કે તે વિકૃતિ વિપમ સમવા-
ચથી થાયછે. એટલામાટેજ ચરકે કહ્યું
છે કે “ જ સોજા સ્નેહથી, ઉષ્ણથી તથા
વમન આદિથી શાંત થાય અને જ રા-
તાવર્ણુવાળો હોય તથા રાતે શાંત થતો
હોય તે સોજાને વાયુસંબંધી સમજવો.

પિત્તસંબંધી સોજાનું લક્ષણ.

અથ પૈત્તિકમાહ ।

મૃદુઃ સગન્ધોઽસિતપીતરાગવાન્ભ્રમ-
જ્વરસ્વેદતૃપામદાન્વિતઃ ॥ યસ્તૂપ્યતે સ્પ-
ર્શસહોઽક્ષિરાગવાન્સ પિત્તશોથો મૃશદા-
હપાકવાન્ ॥

ઉપ્યતે સન્તપ્યતે । મૃશદાહપાકવાન્
મૃશં દાહો યઃ પાકમ્તશુક્તઃ ॥

જ સોજા કુણો હોય, ગંધવાળો હોય,
કાળા તથા પીળા રંગવાળો હોય, ભ્રમથી,
જ્વરથી, પસીનાથી, તરથી, તથા મદ-
થી સંયુક્ત હોય, તૃપ્યા કરતો હોય, સ્પ-
ર્શનું સહન કરે એવો હોય, આંખમાં

૧ વિકૃતિ વિપમ સમવાચના સ્વરૂપવિષે
આ મથના મધ્યખંડના પૃષ્ઠ ૮૨ માં લુલે.

રતાશ ઉત્પન્ન કરનાર હોય અને પાક-
વાના સમયમાં અત્યંત બળતરાવાળો
હોય તેને પિત્તસંબંધી જણવો.

કફસંબંધી સોજાનું લક્ષણ.

શ્લૈષ્મિકમાહ ।

ગુરુઃ સ્થિરઃ પાણ્ડુરરોચકાન્વિતઃ
પ્રસેકનિદ્રાવમિવહ્નિમાન્ધકૃત્ ॥ સકૃચ્છ-
જન્મપ્રશમો નિપીડિતો ન ચોન્નેપ્રદ્રાગ્રિવ-
લી કપાત્મકઃ ।

જ સોજા ભારે હોય, સ્થિર હોય,
પાંડુ વર્ણુવાળો હોય, અરૂચિથી લાળ
અરવાથી નિદ્રાથી તથા વમનથી યુક્ત
હોય, અગ્નિને મંદ કરી નાખનાર હોય,
દુઃખાવવાથી જાણે થતો ન હોય, રાતે
બળવાનુ થતો હોય અને જની ઉત્પત્તિ
તથા શાંતી બહુ ડુઃખદાયી હોય તેને
કફસંબંધી જણવો.

બે દોષથી ઉત્પન્ન થએલા

સોજાનું લક્ષણ.

દ્વન્દ્વજમાહ ।

નિદાનાકૃતિસંસર્ગાત્ શેયઃ શોથો
દ્વિદોષજઃ ।

જે બે પ્રકારનાં નિદાનો જોવામાં આવે
અને ઉપર કહેલા આકારમાંથી બે પ્ર-
કારના આકાર જોવામાં આવે તો જા-
ણવું કે બે દોષથી ઉત્પન્ન થએલો સોજા છે.

સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન
થએલા સોજાનું લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકમાહ ।

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાચ્છોષો વ્યામિ-
શ્રલક્ષણઃ ।

વ્યામિશ્રલક્ષણ इत्युक्ते सर्वाकृतिरिति
उक्तवातजादिशोथसकललक्षणनियमार्थम् ।

જ સોજી ગિશ્રિત લક્ષણોવાળો અને
ઉપર કહેલા સધળા સોજીઓના લક્ષણો-
વાળો હોય તેને સાત્રિપાતક જાણવો.

અભિઘાતથી થએલા સોજીનું
લક્ષણ.

अथाभिघातजमाह ।

અભિઘાતેન શસ્ત્રાદિચ્છેદભેદક્ષતા-
દિભિઃ । હિમાનિલો દધ્યનિલૈર્ભદ્ધાતક-
પિકચ્છુજૈઃ ॥ રસૈઃ શૂકૈશ્ચ સંસ્પર્શ-
ચ્છ્રયથુઃ સ્યાદ્વિસર્પવાન્ । શ્વશોષ્ણોહિ-
તાભાસઃ પ્રાયશઃ પિત્તલક્ષણઃ ॥

ચ્છેદઃ સ્વઙ્ગાદિના । ભેદ. પાપાણાદિ-
ના । ક્ષતં શરાદિના । આદિશબ્દેન લગુડમ-
હારાદિ ગૃહ્યતે । મહ્યાતજૈ રસૈઃ કપિકચ્છુ-
જૈઃ શૂકૈઃ વિસર્પવાન્ । પ્રસરણશીલ પિ-
ત્તલક્ષણઃ પૈત્તિકશોષલક્ષણ ।

જ સોજી ખડ્ગ આદિવતે છેદન થ-
વાથી, પથરા વગેરે વતે ભેદન થવાથી,
ખાણુ વગેરે વતે જખમ થવાથી કે લા-
કડી વગેરેનો પ્રહાર થવા વગેરે કાર-
ણથી થએલ હોય અથવા ભીલામાના
રસથી કે કૌંચાંની અણીઓના સ્પર્શથી
થએલા હોય, ફેલાતો જતો હોય, અ-
ત્યંત ઉનાશવાળો હોય, રાતા વર્ણવાળો
હોય અને ઘણું કરીને પિત્તથી થએલા
સોજીનાં લક્ષણોવાળો હોય તે સોજીને
અભિઘાતથી થએલો જાણવો.

ઝેરથી થએલા સોજીનું લક્ષણ.

अथ विषजमाह ।

વિષજઃ સવિષપ્રાણિપરિસર્પણમૂઝ-

णात् । दंष्ट्रादन्तनखाघानादविषप्राणि-
नामपि । विष्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्तुम-
ङ्गरात् ॥ विषघ्नानिलस्पर्शाद्गरयोगाव-
चूर्णनात् । मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो
बहुहुजाकरः ॥

પરિસર્પણાત્ શરીરોપરિ સચરણાત્ ।
દંષ્ટ્રા દ્વિગુણીકૃતા દન્તાવલિઃ । ચોહ ઇતિ ।
દન્તાઃ અગ્રે ભવાઃ । અવિષપ્રાણિનાં દંષ્ટ્રા-
દિ વિષં શોથવ્યથાદિકરં ભવતીતિ વિશેષઃ ।
વિષ્મૂત્રેત્યાદિ । વિઢાદ્યુપહતં મલિનં ચ ય-
દ્વસ્તુ । તથા સદ્ગરઃ સંમાર્જનીભિઃ ક્ષિપ્તો
ધૂલ્યાદિ. તેષાં સમ્પર્કાત્ । ગરયોગાવચૂર્ણ-
નાત્ । ગરઃ સંયોગજં વિષં તસ્ય યોગો
યસ્ય તેન વસ્તુનાડવધૂલનાત્ । અવલમ્બી
લમ્બમાન. । અયમપ્યાગન્તુજસ્તયાપિ સા-
માન્યાગન્તુજશોથચિકિત્સાતોડસ્ય વિશિષ્ટ-
ચિકિત્સાભિધાનાત્ ઇષક્ પઠિતઃ ।

શરીરની ઉપર ઝેરી પ્રાણીઓ ફર-
વાથી અથવા મુતરવાથી, જ પ્રાણીઓ
ઝેરી નથી તેઓનાં પણ ઘાટોથી નખોથી
કે ઘાંતોથી આઘાત થવાથી (ઝેર વગ-
રના પ્રાણીઓનું પણ ઘાટો વગેરેનું ઝેર
સોજીને તથા વ્યથા વગેરેને ઉત્પન્ન કરેછે.)
વિઘાથી મૂત્રથી કે વીર્યથી ઉપહત થ-
એલી વસ્તુના સંબંધથી, ખુહારીથી ફેકી
નાખેલી ધૂળ વગેરે કચરાના સંબંધથી
ઝેરી ઝાડના કે ઝેરી પવનના સ્પર્શથી
અને જમાં સંયોગજન્ય ઝેરનો યોગ થયો
હોય તે વસ્તુ શરીરપર ભરાયાથી જ
સોજી ઉત્પન્ન થયો હોય તેને ઝેરથી થ-
એલો સમજવો. આ સોજી કુણો હોયછે,
ચક્ષનવાળો હોયછે, લટકતો હોયછે, તુ-
રત યાયછે અને ખડુ વેદના કરેછે.

આ સોજો પણ જો કે આગંતુજ ગ-
ણાયછે તેપણુ સામાન્ય આગંતુજ સો-
જની ચિકિત્સાથી આ સોજની ચિ-
કિત્સા બુદ્ધ પ્રકારની કહેલી છે માટે ઉ-
પર કહેલા આગંતુજ સોજથી આને
બુદ્ધ લખવામાં આવ્યો છે.

કયા સ્થલમાં રહેલો. કયા સ્થલમાં
સોજનું ઉત્પન્ન કરેછે.

યત્ર સ્થિતા દોષા યત્ર શો-
ધં કુર્વન્તિ તદાહ ।

દોષાઃ શ્વયયુર્ધ્વં હિ કુર્વન્ત્યામા-
શયે સ્થિતાઃ । પિત્તાશયસ્થા મધ્યે તુ
વર્ચઃસ્થાનગતાસ્લઘઃ ॥ કૃત્ત્વં દેહમનુ-
પ્રાપ્ય કુર્યુઃ સર્વસરાસ્થા ।

ऊर्ध्वम् उरःप्रभृत्यूर्ध्वम् । मध्ये उरः-
पकाशयमध्ये । अधः पकाशयादध ।

દોષો આશયમાં રહેલા હોય તે
છાતીથી ઉપરના ભાગમાં સોજને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે, પિત્તાશયમાં રહેલા હોય તે
છાતીની અને પક્વાશયની વચમાં સો-
જને ઉત્પન્ન કરેછે, વિષ્ટાના સ્થાનમાં
રહેલા હોય તે પક્વાશયથી નીચેના
ભાગમાં સોજને ઉત્પન્ન કરેછે અને સ-
ઘળાં સ્થાનકામાં ફેલાયા હોય તે સ-
ઘળા શરીરમાં સોજને ઉત્પન્ન કરેછે.

• સોજના ઉપદ્રવો.

ઉપદ્રવાનાહ ।

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽस्ती-
सार एव च । सम्पाकश्चातिदौर्बल्यं
शोथ एते उपद्रवाः ॥

ઉશ્નટી, શ્વાસ, અરૂચી, તરશ, જ્વર,

અતીસાર, અત્યંત પાકવું અને અતિ
નખળાપણું એટલા સોજના ઉપદ્રવો છે.

સોજનું અસાધ્યપણું.

अथ शोधासाध्यत्वमाह ।

શ્વાસઃ પિપાસા છર્દિશ્ચ દૌર્બલ્યં
જ્વર એવ ચ । यस्य चात्रे रुचिर्नास्ति
शोथिनं तं विवर्जयेत् ॥

જ સોજવાળાને શ્વાસ, તરશ, ઉશ્નટી,
નખળાપણું, જ્વર અને અત્ર ઉપર અ-
રૂચિ થએલ હોય તેની ચિકિત્સા ક-
રવી નહીં.

સોજનું કષ્ટસાધ્ય વગેરેપણું.

अथ कष्टसाध्यादिकानाह ।

યો મધ્યદેશે શ્વયયુઃ કષ્ટઃ સર્વાઙ્ગ-
ગશ્ચ યઃ । અર્ધાઙ્ગોરિષ્ટભૂતઃ સ્યાદશ્ચો-
ર્ધ્વં પરિસર્પતિ ॥

મધ્યદેશે ઉરઃપકાશયમધ્યે । સર્વા-
ઙ્ગઃ સકલશરીરવ્યાપી । સર્વાઙ્ગજ્ઞ ઇતિ
વા પાઠઃ । સાન્નિપાતિકઃ । અર્ધાઙ્ગે અર્ધના-
રીશ્વરાકારઃ । યશ્ચોર્ધ્વં પરિસર્પતીતિ પુરુ-
વવિપયઃ । તથા ચ ।

ऊर्ध्वगामी नरं पद्मधामधोगामी तथा
स्त्रियम् । उभयं वस्ति संजातः शोथो
हन्ति न संशयः ॥

ऊर्ध्वगामी मुखगामी । तथाच तन्त्रान्त-
रे । “पादप्रवृत्तः श्वययुर्दृणां यः प्राश्रुया-
न्मुखं” इति स न सिध्यतीति शेषः ।
अधोगामी पदगामी । तथा च तन्त्रान्तरे ।
“स्त्रीणां वक्रात् पदं याति वस्तिनश्च न
सिध्यति” इति । उभयं नरं नारिं च ।
अपरं च । अनन्योपद्रववृत्तः शोथः पाद-

સમુત્પિત: ૧. પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મૃગજો
 વસ્તિનો દ્વયમ્ ” । અયમર્થઃ પાદસમુત્પિતઃ
 પાદામ્યામુત્પિતો મુલગામીતિ યાવત્ । શોષઃ
 પુરુષં હન્તિ । સ કિંચિદાષ્ટઃ અન્યોપદ્રવ-
 ક્તઃ શોષાદન્યે વ્યાયયોડ્તાસારગ્રહણ્યર્થઃ-
 મમૃતયસ્તેપામુપદ્રવૈઃ ક્તઃ તદુપદ્રવત્વેન જાત
 ર્થ્યર્થઃ । ન અન્યોપદ્રવક્તઃ અન્યોપદ્રવ-
 ક્તઃ । અર્થાત્ સ્વહેતુભિરેવ જાતઃ । દ્વયમ્
 પુરુષં નારીં ચ હન્તિ સોડપ્યનન્યોપદ્રવ-
 ક્ત એવ ॥

જે સોજી છાતીના તથા પકવાશયના
 મધ્યમાં થયો હોય અથવા જે સોજી સ-
 યના શરીરમાં વ્યાપ્યો હોય (સાત્રિ-
 પાતિક હોય) તે સોજી કષ્ટસાધ્ય છે. જે
 સોજી અર્ધનારીશ્વરને આકારે અરધા
 શરીરમાં થયો હોય તે સોજી મરણુ આ-
 પે છે. પુરુષને થએલો સોજી જેમ જેમ
 જાય ચડતો જાય તેમ તેમ મરણુને હુ-
 કું લાવે છે. પુરુષને થએલો જે સોજી
 પગથી જાય જાય ચડતો જતો હોય તે
 સોજી પુરુષને અવશ્ય મારી નાખે છે.
 સ્ત્રીને થએલો જે સોજી મુખથી નીચે
 નીચે જતો હોય તે સોજી સ્ત્રીને અ-
 વશ્ય મારી નાખે છે. જે સોજી મૂત્રાશ-
 યમાં થયો હોય તે સોજી પુરુષને તથા
 સ્ત્રીને પણ મારી નાખે છે એમાં કશો સં-
 ધ્ય નથી. ખીજા અંતમાં પણ કહ્યું છે
 : “ પુરુષને પગથી ચડેલો જે સોજી
 મોહોડાને પ્રાપ્ત થાય અને સ્ત્રીને મુખથી
 પચેલો જે સોજી પગને પ્રાપ્ત થાય તે સોજી
 અસાધ્ય છે. પુરુષને અથવા સ્ત્રીને મૂત્રા-
 યમાં થએલો સોજી પણ અસાધ્ય છે.
 અંતમાં કહ્યું છે કે “ પુરુષને પ-
 ગમાં થએલો સોજી જે મુખઉપર જાય

અને તે સોજી જે આસાર, અર્ધખી
 તથા અરધ આદિ ખીજા રોગોના ઉપ-
 દ્રવરૂપ ન થયો હોય અર્થાત્ પોતાના
 નિદાનોથીજ થયો હોય તે પુરુષને મારી
 નાખે છે. સ્ત્રીને મુખમાં થએલો સોજી
 જે પગ ઉપર જાય અને તે સોજી જે
 અતિસાર, અહણી તથા અરધ આદિ
 ખીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય
 અર્થાત્ પોતાના નિદાનોથીજ થયો હોય
 તે સ્ત્રીને મારી નાખે છે. મૂત્રાશયમાં થ-
 એલો જે સોજી ખીજા રોગોના ઉપદ્રવ-
 રૂપે ન થયો હોય અર્થાત્ પોતાના નિ-
 દાનોથીજ થયો હોય તે સોજી પુરુષને
 પણ મારી નાખે છે અને સ્ત્રીને પણ મારી
 નાખે છે.

સોજની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

અથ શોષચિકિત્સા ।

શુષ્ઠીપુનર્નવૈરુણપચ્ચમૂલીશૃતં જલમ્ ।
 વાતિકે શ્વયર્થો શસ્તં પાનાહારપ્પ રિગ્રહે ॥
 પટોલત્રિફલારિષ્ટદાર્વીકાયઃ સદ્ગુગ્ગુલુઃ ।
 તદ્વપિત્તકૃતં શોષં હન્તિ શ્લેષ્મણાદ્રવં ત-
 યા ॥ મિથ્રે મિથ્રક્રમં કુર્યાત્સર્વજે સર્વ-
 મેવ હિ । વિલ્વપત્રરસં પૂતં સોપણં ત્રિ-
 ભવે પિવેત્ ॥ શોષે ત્વાગન્તુજે કુર્યાત્સે-
 કલેપાદિ શીતલમ્ । મહાતક્યો હરત્તે
 શોષં સતિલા કૃષ્ણમૃત્તિકા ॥ મહિપી-
 સ્તીરસંપિષ્ટૈર્નવનીતસમન્વિતઃ । તિલ્લૈલિપ્તઃ
 શમં યાતિ શોષો મહાતકોત્થિતઃ ॥
 યદ્દીદુગ્ધતિલ્લૈલેપો નવનીતેન સંયુતઃ ।
 શોષમારુષ્કરં હન્તિ ચૂર્ણં શાલદલસ્ય ચા ॥
 વિપજશોષચિકિત્સા તુ વિપચિકિત્સાયાં
 દ્રષ્ટવ્યા ।

સુંઠ, સાટાડી, ઝેરડો અને બૃહત્પંચમૂલ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે અને લોભનમાં પણ તે ક્વાથનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી સોજો મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, લીંબડો અને દારૂહળદર એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં યુગળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી સોજો મટી જાય છે અને કફસંબંધી સોજો પણ મટી જાય છે.

જો સોજો બે દોષથી થયો હોય તેના ઉપર બે દોષની મિશ્રિત ચિકિત્સા કરવી અને જો સોજો ત્રણે દોષથી થયો હોય તે પર બીલીપત્રોનો રસ કરી તેને વસ્ત્રથી ગાળી તેમાં સુંઠ, મરી, તથા પીપળ એઓનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી સાન્નિપાતિક સોજો મટી જાય છે. ઉપર ત્રણે દોષની મિશ્રિત ચિકિત્સા કરવી.

જો આગંતુજ (અભિઘાત આદિથી) સોજો થયો હોય તો તેના ઉપર શીતલ સેચન તથા શીતલ લેપન આદિ કરવાં.

તલ અને કાળી માટી એઓને વાટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી ભીલામાનો સોજો મટી જાય છે.

લેશના દુધમાં તલ વાટી તેમાં લેશનું માખણ મિશ્રિત કરીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી ભીલામાનો સોજો મટી જાય છે.

જઠીમધ, દુધ, તલ અને માંખણ એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ભીલામાનો સોજો મટી જાય છે.

સાલીયા નામનાં ત્રાડનાં પાનડાંના ચૂર્ણથી પણ ભીલામાનો સોજો મટી જાય છે.

ઝેરથી થયેલા સોજોની ચિકિત્સા તો ઝેરની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં કેહેવામાં આવશે માટે તે પ્રકરણમાંથી જોઈ લેવી.

સોજોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

અથ સામાન્યચિકિત્સા ।

મહિપ્યા નવનીતં વા લેપાદુગ્ધતિલાન્વિતમ્ ।

અત્ર દુગ્ધં ચ મહિપ્યા એવ ।

પથ્યાનિશાભાન્નર્ચમૃતામિદાર્વીપુનર્નવાદારુમહૌપધાનામ્ । કાથઃ પ્રસહ્યોદરપાણિપાદમુલાશ્રિતં હન્યચિરેણ શોથમ્ ॥

इति पथ्यादिकाथः ।

ફલત્રિકોઝ્ઘવં કાથં ગોમૂત્રેર્ણવ સાધિતમ્ । વાતશ્લેષ્મોઝ્ઘવં શોથં હન્યાદૂપણસમ્ભવમ્ ॥ વૃશ્ચીવદેવદુમનાર્ગર્વાદન્તીત્રિવૃશ્ચૂપણચિત્રકૈર્વા । દુગ્ધં મુસિદ્ધં વિધિના નિપીતં ગીતં પરં શોથહરં મિપગ્મિઃ ॥

वृश्रीवः श्वेतवर्षामूः ।

સેકસ્તયાર્કવર્ષાભૂનિમ્વકાયેન શોથહત્ । ગોમૂત્રેણાપિ કુર્વીત મુલ્લોપ્નેનાવસેચનમ્ ॥ પુનર્નવા દારુ શુષ્ઠી શિયુઃ સિદ્ધાર્થકસ્તથા । અમ્લપિષ્ઠઃ મુલ્લોપ્નોઽયં પ્રેલપઃ સર્વશાયેહત્ ॥ ગુદાર્દ્રકં વા ગુડનાગરં વા ગુડાભયાં વા ગુડપિપ્પલીં વા । કર્પામિષ્ટદ્વા ત્રિપલપ્રમાણં લાદેન્નરઃ પક્ષમથાપિ માસમ્ ॥ શોથમતિશ્ચાયગલાસ્યરોગાન્ સન્ધાસકાસારુચિપીનસાદીન્ । જીર્ણજ્વરાશોગ્રહ્ણીવિકારાન્ હન્યાતથાન્યાન્ કફવાતરોગાન્ ॥

વિશ્વં ગુદેન તુલ્યં વૃશ્ચીવરમાનુપાનમભ્ય-
સ્તમ્ । વિનિહન્તિ સર્વશોથં ઘનવૃન્દં
ચણ્ડવાયુરિવ ॥ કળા નાગરજં ચૂર્ણ
સગુદં શોયનાશનમ્ । આમાજીર્ણપ્રશમ-
નં શૂલગ્રં વસ્તિશોધનમ્ ॥ ગુડાત્પલ-
ત્રયં ગ્રાહ્યં શૃઙ્ગવેરપલત્રયમ્ । શૃઙ્ગવેરસમા
કૃષ્ણા લોહવિદૂતિલયોઃ પલમ્ ॥ ચૂર્ણ-
મેતત્ સમુદિષ્ટં સર્વશ્વયયુનાશનમ્ ।

इति गुडादिवटिका ।

માનકકાથકલ્કાભ્યાં ઘૃતપ્રસ્થં વિ-
પાચયેત્ । એકજં દ્વન્દ્વજં શોથં ત્રિદોષં ચ
વ્યપોહતિ ॥

इति मानकघृतम् ।

શુષ્કમૂલકવર્ષામૂદારુરાસ્લામહાપર્થઃ ।
પક્કમભ્યજનં તૈલં સશૂલં શ્વયયું હરેત્ ॥

इति शुष्कमूलकतैलम् । इति शोथनि-
दानचिकित्साधिकारः ।

લેશનું માખણ અને લેશનું દુધ એ-
જામાં તલ વાટીને તેનો લેપ કરવામાં
આવે તો તેથી સોજા મટી જાય છે.

હરડે, હળદર, ભારંગી, ગળો, ચિ-
ત્રક, દારૂહળદર, સાટોડી, દેવદાર અને
સુંઠ એજાનો ક્વાથ પેટમાં, હાથમાં,
પગમાં તથા મોઢોડામાં રહેલા સોજાને
તુરંતજ પક્ષાત્કારથી હણી નાખે છે. આ
ક્વાથ 'પથ્યાદિ ક્વાથ' એ નામથી ઠ-
હેવાય છે.

હરડે, બેહેડાં તથા આંમળાં એજાનો
ક્વાથ કરી તેમાં ગોમૂત્રને પણ સાથે ઉ-
કાળીને પીવામાં આવે તો તેથી વૃષણમાં
થએલો વાયુસંબંધી તથા કફસંબંધી સોજા
મટી જાય છે.

ધોળી સાટોડી, દેવદાર અને ચિ-
ત્રક એજાથી અથવા નેપાળો, નસોતર,
સુંઠ, મરી, પીપળ અને ચિત્રક એજાથી
સારી પેઠે પકાવેલું દુધ યોગ્ય વિધિથી
પીવામાં આવે તો તેથી સોજા અવશ્ય
મટી જાય છે એમ વૈદ્યોએ કહેલું છે.

આકડો, સાટોડી અને લાંબોડા એ-
જાનો ક્વાથ કરીને તેથી સોજાની ઉ-
પર સેચન કરવામાં આવે તો સોજા
મટી જાય છે.

ગોમૂત્રને થોડુંક ગરમ કરી તેથી સો-
જાની ઉપર સેચન કરવામાં આવે તો
સોજા મટી જાય છે.

સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, સરગવો અને
સર્પિષ એજાને ખાટા રસમાં વાટી જરા
જરા ગરમ કરીને ચોપડવામાં આવે તો
તેથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાય છે.

ગોળ અને આદુ અથવા ગોળ અને
સુંઠ અથવા ગોળ અને હરડે અથવા ગોળ
અને પીપળ એજાનું નિત્ય એક એક
તોલું વધારતાં બાર તોલાંસુધી ચડીને
તે પ્રમાણે એક પખવાડીઆ સુધી અ-
થવા એક મહિનાસુધી ખાવામાં આવે
તો તેથી સોજા, પ્રતિશ્યાય, ગળાના રોગ,
મોઢોડાના રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ,
સળીખમ, શુર્ણજ્વર, અરશ, અહણી
અને પીત્તપણુ કફસંબંધી તથા વાયુ-
સંબંધી રોગો મટી જાય છે.

સુંઠ અને ગોળ એજાને સમભાગે લઈ
મિશ્રિત કરીને ખાવામાં આવે અને તેની
ઉપર ધોળી સાટોડીનો રસ પીવાનો અ-
ભ્યાસ રાખવામાં આવે તો જામ પ્રચંડ
વાયુથી વાઢળાંજાનો સમૂહ હણાઈ જ-
ાય છે તેમ તેથી સર્વ પ્રકારના સોજા હ-
ણાઈ જાય છે.

સુંઠ અને પીપળ એઓના ચૂર્ણને ગોળથી મિશ્રિત કરીને ખાવામાં આવે તો તેથી સોજ, આમાહ્ન્ય, તથા શળ, એઓ મટી જાય છે અને મૂત્રાશય સાફ થાય છે.

ગુડાદિ વટિકા.

બાર તોલાં ગોળ, બાર તોલાં સુંઠ, બાર તોલાં પીપળ, ચાર તોલાં મંડુર અને ચાર તોલાં તલ એઓનું ચૂર્ણ કરીને ખાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના સોજ મટી જાય છે.

માનક ધૃત.

માનકંદના ક્વાથમાં માનકંદનોજ કલક નાખીને તેઓથી ચોસઠ તોલાંભાર ધી પકાવવું એટલે માનકધૃત સિદ્ધ થાય છે. આ ધી ખાવામાં આવે તો તેથી એક દોષ સંબંધી, બે દોષ સંબંધી અને ત્રણે દોષ સંબંધી સોજ પશુ મટી જાય છે.

શુષ્કમૂલક તૈલ.

સુકાએલા મૂળા, સાટોડી, દેવદાર, રાસ્ના અને સુંઠ એઓથી પકાવેલું તૈલ શુષ્કમૂલક તૈલ કહેવાય છે. આ તૈલથી અભ્યંગ કરવામાં આવે તો સોજ તથા શળ મટી જાય છે.

સોજનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

વૃદ્ધિનો (વધરાજનો) તથા પ્ર-
ધમનો (બદનો) અધિકાર.

વધરાજનું નિદાન તથા સંખ્યા.

અથ વૃદ્ધિઅધિકાર: ।

તત્ર વૃદ્ધેનિદાનં સંખ્યાં ચાહ ।

દોષાસ્રમેદોમૂત્રાન્ત્રૈઃ સંવૃદ્ધિઃ સપ્થા

ગદઃ । મૂત્રાન્ત્રજાવપ્પનિલાદ્દેતુભેદસ્તુ
કેવલઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, રૂધિરથી, મેદથી, મૂત્રથી અને આંતરડાંથી, એ રીતે સાત પ્રકારની વધરાજ થાય છે. જોકે મૂત્રથી થએલી અને આંતરડાંથી થએલી વધરાજ પણ વાયુરૂપ નિદાનથીજ થાય છે તોપણ એ વાયુ મૂત્રમાં તથા આંતર-ડાંમાં રહીને એ વધરાજને ઉત્પન્ન કરે છે એટલા કારણોની જુદાઇનેલીધે એ બે પ્રકારને વાયુથી જુદા ગણવામાં આવ્યા છે.

વધરાજની સંપ્રાપ્તિ.

દૃઢિં કરોતિ કોપસ્યો ફલકોપા-
ભિવાહિનીઃ ॥ રુચ્ચા ક્રુદ્ધગતિર્વાયુર્ધમની-
ર્મુષ્કગામિનીઃ ॥

પોતાનાં કારણોથી દોષ પામેલા વાયુ વૃષણોમાં રહી વૃષણોની શિરાઓને (ન-સોને) રોકીને વૃષણોની ગોળીઓની તથા ત્વચાની વૃદ્ધિ કરે છે.

વાયુ સંબંધી વધરાજનું લક્ષણ.

તત્ર વાતિકમાહ ।

વાતપૂર્ણદૃતિસ્પર્શો રુક્ષો વાતાદહે-
તુરુક્ ॥

અહેતુરુક્ । અત્રેપદર્યં નજ્ । તેન સ્વલ્પા-
દપિ વિપ્રરુષ્ટાત્ કારણાત્ રુક્ પીઝ
યત્ર સઃ ।

જે વધરાજ પવનથી ભરાએલી ધ-
મણુના જેવા સ્પર્શવાળી હોય, રૂક્ષ હોય
અને જમાં છેટેનાં સ્વલ્પ નિદાનથી
વ્યથા થતી હોય તે વધરાજને વાયુસં-
બંધી જાણવી.

પિત્તસંબંધી વધરાણનું લક્ષણ.

અથ પૈત્તિકમાહ ।

પક્ષોદુમ્બરસદ્ગ્રાહઃ પિત્તાદાહોષ્મપા-
કવાન્ ।

દાહઃ આમ્બ્રન્ટરઃ । ઝપ્મા ચહિસ્તપ્તતા ।

જે વધરાણ પકિલા ઊંખરાનાં ક્ષણ
જેવી હોય, અંદર ખળતરાવાળી હોય
અને ખાહારના ભાગમાં પણ તપતી હોય
તે વધરાણને પિત્તસંબંધી જાણવી.

ક્ષ્મસંબંધી વધરાણનું લક્ષણ.

અથ શ્લેષ્મિકમાહ ।

કફાચ્છીતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ કષ્ણમાન્
કઠિનોડ્વલ્પરુક્ ।

જે વધરાણ ટાઢી હોય, ભારે હોય,
સ્નિગ્ધ હોય, ખરજવાળી હોય, કઠણ
હોય અને થોડી પીડાવાળી હોય તે વ-
ધરાણને ક્ષ્મસંબંધી જાણવી.

શ્ધિરસંબંધી વધરાણનું લક્ષણ.

અથ રક્તજમાહ ।

કૃણસ્ફોટાદૃતઃ પિત્તવૃદ્ધિલિદ્ગ્ધ
રક્તજઃ ।

જે વધરાણ ઢાળા ફેડલાઓથી વી-
ટાએલી હોય અને પિત્તસંબંધી વધરા-
ણનાં જેવાં લક્ષણોવાળી હોય તે વધ-
રાણને શ્ધિરસંબંધી જાણવી.

મેહસંબંધી વધરાણનું લક્ષણ.

મેદોજમાહ ।

કફવન્મેદસો વૃદ્ધિર્મૃદુસ્તાલફલો-
પમઃ । નીલવર્તુલ ।

જે વધરાણ કુણી હોય, તાડના ક્ષ-
ણની જેઠે નીલ તથા વર્તુલ હોય અને
ક્ષ્મસંબંધી વધરાણના જેવાં લક્ષણો-

વાળી હોય તે વધરાણને મેહસંબંધી
જાણવી.

મૂત્રસંબંધી વધરાણનું લક્ષણ.

મૂત્રજમાહ ।

મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ સ તુ ગ-
ચ્છતઃ । અમ્બોભિઃ પૂર્ણદૃતિવત્ ક્ષોર્મ
યાતિ સરુદ્ધ મૃદુઃ ॥ મૂત્રકૃચ્છમયઃ કુ-
ર્યાત્ સચ્ચલન્ ફલકોપયોઃ ।

સચ્ચલન્ ફલકોપયોરયઃ । મૂત્રકૃચ્છં
મૂત્રેણ વ્યયાં કુર્યાદિત્યર્થઃ ।

જેનો મૂત્રના વેગને અટકાવી રાખ-
વાનો સ્વભાવ હોય તે પુરૂષને મૂત્રસંબંધી
વધરાણ થાયછે. જે વધરાણ ચાલવા-
ના સમયમાં જળથી ભરેલી પખા-
લની જેઠે ક્ષોભ પામતી હોય, પીડા-
વાળી હોય, કુણી હોય, મૂત્રના કષ્ટ-
વાળી હોય અને ગોળીઓની નીચે લ-
ટકતી હોય તે વધરાણને મૂત્રસંબંધી
જાણવી.

આંતરડાંસંબંધી વધરાણનું લક્ષણ.

અથાન્નૃવૃદ્ધિમાહ ।

વાતકોપિભિરાહારૈઃ શીતતોયાવગા-
હનૈઃ । ધારણે રણભારાધ્વવિપમાદ્રમ-
વર્તનૈઃ ॥ ક્ષોભણૈઃ ક્ષોભિતોડ્વયૈશ્ચ ક્ષુ-
દ્રાન્નાવયવં યદા । પવનો વિશુળી-
કૃત્ય સ્વનિવેશાદયો નયેત્ ॥ કુર્યાદ્
વંક્ષણસન્ધિસ્થો ગ્રન્થ્યામં શ્વયયું તદા ।

ધારણે ઉપસ્થિતસ્ય વેગસ્ય । ઈરણં
અનુપસ્થિતસ્ય વેગસ્ય મેરણમ્ । વિપમાદ્ર-
મવર્તનં વક્ત્વેનાદ્રમોટનમ્ । અન્યાનિ
ક્ષોભણાનિ બલવદ્વિત્રહકઠોરધનુરાકર્ષણા-
વીનિ તૈઃ ક્ષોભિતઃ સન્દ્રૂપ્ય સચ્ચાલિતઃ પ-

વનઃ યદા ક્ષુદ્રાન્ત્રાવયવં વિગુણીકૃત્ય
સ્વનિવેશાદધો નયેત્ । તદા વંક્ષણસન્ધિસ્થઃ
સન્ વંક્ષણસન્ધૌ પ્રનિધરૂપં શ્વયયું કુ-
ર્યાદિત્યર્થઃ ।

उपेक्षिताया अन्त्रवृद्धेरव-
स्थामाह ।

उपेक्ष्यमाणस्य मरुद्विवृद्धिमाध्मान-
रुक्स्तम्भवर्ती सकुर्यात् । प्रपीडितो-
ऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति
पुनश्च मुक्तः ॥

તત્રાધ્માનમુદરે રુગ્ । વૃદ્ધયોર્મુષ્કયોઃ
સ્તમ્ભો ગાત્રે તદ્વ્યકં કુર્યાદિત્યર્થઃ । મો-
જોઽપ્યાહ । “ અન્ત્રં વિગુણમાદાય વાતો
નયતિ વંક્ષણમ્ । વંક્ષણાત્તદ્વજાયુકં ફલ-
કોપં પ્રપચતે ” ઇતિ ॥

વાયુને પ્રકુપિત કરનારા આહારોથી,
શીતળ જળમાં ડુબકીઓ મારવાથી,
મૂત્ર આદિના વેગોની અટકાયત કર-
વાથી, મૂત્ર આદિને ખસાટકારથી પ્રવ-
ર્તાવવાથી, ખડુ જોળે ઉપાડવાથી, ખડુ
પંથ કરવાથી, વાંકી રીતે અંગોને ગર-
ડવાથી અને ખળવાનની સાથે યુદ્ધ
તથા કઠણ ધનુષનું ખેંચવું વગેરે ખીલં
પણ ક્ષોભકારથી ક્ષોભ પામેલો (દૂષિત
થઈને અલિપ્ત થએલો) વાયુ ન્યારે ના-
હાના આંતરડાના ભાગને દૂષિત કરીને
તેના ઠેકાણાથી નીચે લઈ જાય છે ત્યારે
તે વાયુ પેટે વૃષણના સાંધામાં રહીને તે
સાંધામાં ગાંઠ જેવા સોજને ઉત્પન્ન કરે છે
એ આંતરડાંસંબંધી વધરાળ ઠેકેવાય છે.
જે આ વધરાળની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે
તો પેટ ચડી આવે છે, વધેલા વૃષણોમાં
પીડા થાય છે અને શરીર અસાધ્ય ગયા જેવું

થઈ જાય છે. આ વધરાળને જે હાથવતે
દખાવવામાં આવે તો અવાજ કરીને
અંદર પેસી જાય છે અને દખાણુથી છોડી
દેવામાં આવતાં પાછી ડુલી જાય છે.
સોજ પણ ઠેકે છે કે “ વાયુ ખગડેલાં
આંતરડાંને લઈને સાથળના સાંધામાં
લઈ જાય છે અને તે સાંધામાંથી પીડા-
વાળું તે આંતરડું વૃષણમાં આવે છે. ”

આંતરડાં સંબંધી વધરાળનું
અસાધ્યપણું.

अस्थासाध्यत्वमाह ।

यस्यान्त्रावयवश्लेषो मुष्कयोर्वीत-
सञ्चयात् ॥ अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वा-
તवृद्धिसमाकृतिः ।

વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિરિતિ યોઽન્ત્રવૃદ્ધિ-
રોગઃ સોઽસાધ્યો વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિઃ ।

આંતરડાં સંબંધી વધરાળ કે જેમાં
વાયુના સંચયનેલીધે ખત્રે વૃષણોમાં આં-
તરડાંના અવયવનો સંબંધ થાય છે તે જે
વાયુસંબંધી વધરાળના જેવા આકાર-
વાળી થઈ જાય તો અસાધ્ય થાય છે.

બ્રહ્મ (ખદ) પણ વધરાળના

સમીપમાંજ થાય છે માટે આ

પ્રકરણમાંજ તેનું નિદાન

તથા લક્ષણ વગેરે.

सामीप्यादत्रैव ब्रध्ममाह ।

અલ્પભિષ્પન્દિગુર્વન્નશુષ્કપૂત્યામિ-
પાશનાત્ । કરોતિ પ્રનિધરૂચ્છોઢં દો-
પો વંક્ષણસન્ધિષુ ॥ જ્વરશૂલાદ્રમાદા-
દ્યં તં વ્રષ્મેતિ વિનિર્દિશેત્ ।

અત્યંત શરદી કરનાર પદાર્થો (દહી-
વગેરે) ભારે અને, અને સુકાએવું તથા

દુર્ગધવાણું ગાંસ એએના બક્ષણથી ઢાપ
પામેલો ઢાપ સાથળના સાંધામાં ગાંઠા
બવા સોળને ઉત્પન્ન કરેછે કે જે સો-
ળથી તાવ, શૂળ તથા શરીરમાં ગ્લાની
બહુજ થાયછે. આ સોળ 'બ્રહ્મ' એ
નામથી ઢેહેવાયછે.

બધરાળની ચિકિત્સા.

તત્ર વૃદ્ધેશ્ચિકિત્સા ।

વૃદ્ધાવત્વશનં માર્ગમુપવાસં ગુરુણિ
ચ । વેગાઘાતં પૃષ્ઠયાનં વ્યાયામં મૈથુનં
લ્યજેત્ ॥ વાતવૃદ્ધૌ પિવેત્ સ્નિગ્ધં યથા-
પ્રાપ્તં વિરેચનમ્ । સક્ષીરં ચ પિવેત્તલં મા-
સમેરણ્ડસમ્ભવમ્ ॥ ગુગુલ્વેરણ્ડજં તૈલં
ગોમૂત્રેણ પિવેન્નરઃ । વાતવૃદ્ધિં જયત્યાશુ
ચિરકાલાનુવન્ધિનીમ્ ॥ પિત્તગ્રન્થિક્ર-
મેણેનં પિત્તવૃદ્ધિમુપાચરેત્ । જલૌકાભિર્હ-
રેદ્રક્તં વૃદ્ધૌ પિત્તસમુદ્ભવે ॥ ચન્દ્રનં મધુ-
કં પદ્મશીરં નીલમુત્પલમ્ । ક્ષીરપિષ્ટં
મ્લેપેન દાહશોથરુજાપહમ્ ॥ ત્રિકટુ-
ત્રિફલાકાથં સક્ષારલવણં પિવેત્ । વિ-
રેચનમિદં શ્રેષ્ઠં કફવૃદ્ધિવિનાશનમ્ ॥
લેપનાઃ કટુતીક્ષ્ણોષ્ણાઃ સ્વેદનં સૂક્ષ્મ-
મેવ ચ । પરિપેકોપનાર્હૌ ચ સર્વમુષ્ણમિ-
હેપ્યતે ॥ મુદુર્મુદુર્જલૌકાભિઃ શોણિતં
રક્તજે હરેત્ । પિવેદિરેચનં વાપિ શર્ક-
રાક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥ શીતમાલેપનં શસ્તં
સર્વં પિત્તહરં તથા । પિત્તવૃદ્ધિક્રમં કુર્યા-
દામે પક્કે ચ રક્તજે ॥ સ્વિઘ્નં મેદઃસ-
મૃત્યં તુ લેપયેત્ મુરસાદિના । શિરો
વિરેચનદ્રવ્યઃ સુસ્વોષ્ણૈર્મૂત્રસંયુતઃ ॥ સં-
સ્વેથ મૂત્રમ્ભવં વસ્ત્રપટ્ટેન વેષ્ટયેત્ । સી-

વન્યા પાર્શ્વતોઽધસ્તાદ્વિધ્યંત્ વ્રીહિમુ-
લ્લેન વૈ । મુષ્કકોશમગ્નચ્છન્ત્યામન્ત્રવૃ-
દ્ધૌ વિચક્ષણઃ ॥ વાતવૃદ્ધિક્રમં કુર્યાત્
સ્વેદં તન્નાગ્નિના દિતમ્ ।

વ્રીહિમુરોણ શસ્ત્રવિશેષેન । અગ્નચ્છ-
ન્ત્યાં અમ્લવન્ત્યામ્ ।

તૈલમેરણ્ડજં પીલા વલાસિદ્ધં યથો-
ચિતમ્ ॥ આધ્યાનશૂલોપચિતામન્ત્ર-
વૃદ્ધિં જયેન્નરઃ । રાત્નાયષ્ટચમૃત્તેરણ્ડવ-
લારગ્વધગોક્ષુરઃ ॥ પટોલેન વૃષેણાપિ
વિધિના વિહિતં શૃતમ્ । ર્યુત્તલેન મં-
યુક્તમન્ત્રવૃદ્ધિં વ્યપોહતિ ॥

इति रात्नादिकाथः ।

ગન્ધર્વહસ્તતૈલેન ક્ષીરેણ વિહિતં શૃ-
તમ્ । વિશાલામૂલજં ચૂર્ણં વૃદ્ધિં હન્તિ
ન સંશયઃ ॥

विशाला इन्द्रवारुणी ।

વચાસર્પકલ્કેન મ્લેપઃ શોધના-
શનઃ । શિશુત્વક્ષ્સર્પર્પલેપઃ શોધશ્લે-
ષ્માનિલાપહઃ ॥ શુદ્ધસૂતં તથા ગન્ધં
મૃતાન્યેતાનિ યોજયેત્ । લોહં રૂઢં તથા
તામ્રં કાંસ્યં ચાથ વિશોધિતમ્ ॥ તાલ-
કં તુત્યકં ચાપિ તથા શઙ્ખવરાટકમ્ ।
ત્રિકટુ ત્રિફલા ચચ્યં વિઙ્ગં વૃદ્ધદાર-
કમ્ ॥ કર્ચૂરં માગધીમૂલં પાઠાં સહસ્પુ-
પાં વચામ્ । ઇલાવીજં દેવકાષ્ઠં તથા
લવણપદ્મકમ્ ॥ ઇતાનિ સમભાગાનિ
ચૂર્ણયેદથ કારયેત્ । કપાયેણ હરીત-
કયા વટિકાં ટ્કુસંમિતામ્ ॥ ઇકાં તાં
વટિકાં યસ્તુ નિર્ગિલેદ્વારિણા સહ । અન્ન-
વૃદ્ધિરસાધ્યાપિ તદ્ધ્યં નશ્યતિ સત્તરમ્ ॥

इति वृद्धिवाधिका वटिका ।

વધરાણવાળા માણસે આઝું જમવું નહીં, પંથ કરવો નહીં, ઉપવાસ કરવો નહીં, ભારે પદાર્થો ખાવા નહીં, મૂત્ર આદિના વેગોને રોકવા નહીં, ઘોડા વગેરેની ઉપર ચડીને ચાલવું નહીં, કસરત વગેરે પરિશ્રમ કરવો નહીં અને મૈથુન કરવું નહીં.

જેવું મળી આવે તેવું સિનગ્ધ વિરેચન પીવાથી વાયુસંબંધી વધરાણ મટી જાય છે.

દુધ અને એરડીયું તેલ એક મહિના-સુધી પીવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી વધરાણ મટી જાય છે.

એરડીયું તેલ અને ગુગળ એઓને મિશ્રિત કરી ગોમૂત્રની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી લાંબા કાળની વાયુસંબંધી વધરાણ પણ તુરત મટી જાય છે.

પિત્તસંબંધી ગ્રંથીની જે ચિકિત્સા દેહેવામાં આવશે તેજ ચિકિત્સા જે યોગ્ય જોઈને પિત્તસંબંધી વધરાણની કરવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી વધરાણ મટી જાય છે.

જળો વળગાડીને જે લોહીનું હરણ કરાવવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી વધરાણ મટી જાય છે.

રાતાંજલિ, જઠીમધ, કમળ, વાળો અને નીલકમળ એઓને દુધમાં વાટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી વધરાણના સોજાની તથા ખળતરાની પીડા મટી જાય છે.

સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, જેહેડાં અને આમળાં એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં જવખાર તથા સંધવ નાખીને પીવડમાં આવે તો તેથી કફસંબંધી વધરાણ મટી

જાય છે. આ વિરેચન કફસંબંધી વધરાણને મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

તીખાં તીક્ષ્ણ તથા ઉનાં લેપનો, થોડું થોડું સ્વેદન અને સઘળાં ઉનાં સેચનો તથા ઉનાં બંધાણો કફસંબંધી વધરાણની ઉપર કરવાં.

જે રૂધિર સંબંધી વધરાણ થઈ હોય તો વારંવાર જળો વળગાડીને લોહીનું હરણ કરવું અને સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત વિરેચન પીવું.

રૂધિર સંબંધી વધરાણ કાચી હોય કે પાકી હોય પણ તેના ઉપર શીતળ લેપન કરવાં, અને પિત્તનું હરણ કરનારી સઘળી ક્રિયા કરવી. રૂધિર સંબંધી વધરાણની ઉપર પિત્ત સંબંધી વધરાણની જે ચિકિત્સા છે તે સઘળી કરવી.

મેદસંબંધી વધરાણ હોય તો તેની ઉપર શેક કરીને સુરસાદિગણનાં ઔષધોનો લેખ કરવો.

મૂત્રસંબંધી વધરાણ હોય તો માથાને દોષોથી ખાલી કરવાનાં જે ઔષધો છે તેઓમાં ગોમૂત્ર નાખી જરા ગરમ કરી તેઓથી શેક કરીને વસ્ત્રનો પાટો વીટવો.

આંતરડાંસંબંધી વધરાણ સ્વતી ન હોય તો વિચક્ષણ વૈવે સીવણીને પડખે નીચેના ભાગમાં વ્રીહીમુખ નામના રક્ષથી વીંધ કરવો અને પછી વાયુસંબંધી વધરાણના જેવી ચિકિત્સા કરવી.

આંતરડાંસંબંધી વધરાણની ઉપર અગ્નિવતે શેક કરવો એ હિતકારી થાય છે.

ખપાટનું ચૂર્ણ નાખીને પકવેલું એરડીયું તેલ યોગ્ય રીતે પીવામાં આવે તો તેથી આક્રાવાળી તથા શૂળવાળા આંતરડાંસંબંધી વધરાણ મટી જાય છે.

રાસ્ના, જીંદીમધ, ગળો, એરડો, ખ-
પાટ, ગરમાળો, ગોખર, કડવાં પરવળ,
અને અરડૂસો એઓનો વિધિપૂર્વક
ક્વાથ કરી તેમાં એરડીયું તેલ નાખીને
પીવામાં આવે તો તેથી આંતરડાં સં-
બંધી વધરાણ મટી જાય છે. આ ક્વાથ રા-
સ્નાદિ ક્વાથ એ નામથી ઓળખાય છે.

એરડીયું તેલ, દુધ અને ઇંદ્રવારણાનાં
મૂળોતું ચૂર્ણ એઓનો ક્વાથ કરીને પી-
વામાં આવે તો તેથી વધરાણ મટી જાય
છે એ નિસ્સંશય છે.

વજ અને સર્પપ એઓના કલ્કનો
લેપ કરવાથી વધરાણનો સોજો નષ્ટ થઈ
જાય છે.

સરગવાની છાલ અને સર્પપ એઓનો
લેપ કરવાથી વધરાણનો સોજો, કફ તથા
વાયુ મટી જાય છે.

વૃદ્ધિપ્રાધિકા વટિકા.

મારેલો શુદ્ધ પારદ તથા ગંધક, મા-
રેલું લોહું, મારેલું કથીર, મારેલું ત્રાંબું,
મારેલું કાંસું, મારેલી શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ
મોરચુથુ, સંખની તથા કાઠાડીઓની ભસ્મ,
સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં, આ-
મળાં, અવક, વાવડીંગ, વરધારો, કચૂરો,
પીપળીમૂળ, કાળીપાક, પલાશી, વજ,
ઓળચીનાં ખીજ, દેવદાર, અને પંચ-
લવણ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ ક-
રીને તેની હરડેના ક્વાથથી ચોવીશ
ચોવીશ અણોહી ભારની ગોળીઓ ક-
રવી. આ ગોળીઓમાંની એક ગોળી જો
પાણીની સાથે ગળી જવામાં આવે તો
તેથી આંતરડાં સંબંધી વધરાણ અસાધ્ય
હોય તોપણ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે એ
નિસ્સંશય છે.

બ્રહ્મ (બદ) ની ચિકિત્સા.

અથ વ્રધ્મસ્ય ચિકિત્સા ।

મૃષ્ટથૈરણ્ડતૈલેન સમ્યક્લ્કાંડમયામ-
વઃ । કૃષ્ણસૈન્ધવસંયુક્તો વ્રધ્મરોગહરઃ
પરઃ ॥ અજાજી દ્વપુષા કૃષ્ટં ગોમેદવદરા-
ન્વિતમ્ । કાઞ્જિકેન તુ સંપિષ્ટં તણેપો
વ્રધ્મજિત્ પરઃ ॥

ગોમેદં વત્રકમ્ । તથા નિચઘ્ટૌ ધન્વન્ત-
રિઃ । “ પત્રં દલાહ્યં રાસં ગોમેદં વસમા-
હ્યામ્ ” ઇતિ । ઇતિ વૃદ્ધિવ્રધ્મરોગનિદાન-
ચિકિત્સાધિકારઃ ।

હરડેનો સારી રીતનો કલ્ક કરી
તેને એરડીઆ તેલમાં શેદી પીપળના
તથા સૈન્ધવના ચૂર્ણથી મિશ્રિત કરીને
ખાવામાં આવે તો તેથી બ્રહ્મરોગ અ-
વશ્ય મટી જાય છે.

શુદ્ધ, પલાશી, કઠ, તમાળપત્ર અને
ગોર એઓને કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ
કરવામાં આવે તો તેથી બ્રહ્મરોગ અ-
વશ્ય મટે છે. (ચૂલ્કશ્લોકમાં જે ગોમેદ
શબ્દ છે તેનો અર્થ એ ‘ તમાલપત્ર ’
એવો અર્થ કર્યો છે તે ધન્વન્તરિના નિ-
ઘ્ટો ઉપરથી કર્યો છે. એ નિઘંટુમાં ક-
હ્યું છે કે પત્ર, રાસ અને ગોમેદ એ ત-
માલપત્રનાં નામ છે. પાનડાંનાં જે જે
નામો છે તથા વસનાં જે જે નામો છે
તે સઘળાં નામો તમાલપત્રને પણ લાગુ
પડે છે.)

વૃદ્ધિનો તથા બ્રહ્મનો અધિકાર
સંપૂર્ણ.

ગલગંડ, ગંડમાલા, ગ્રંથિ તથા
અર્બુદ એઓનો અધિકાર.

ગલગંડનું લક્ષણ.

અથ ગલગણ્ડસ્ય લક્ષણમાહ ।

નિવદ્ધઃ શ્વયયુર્યસ્ય મુષ્કવલ્લમ્બતે
ગલે । મહાન્ વા યદિ યા હસ્વો ગલગ-
ણ્ડં તમાદિશેત્ ॥

નિવદ્ધઃ દૃઢઃ અચલો વા મુષ્કવત્ અ-
ણ્ડવત્ । ગલે ઇતિ હનુમન્યયોરુપલક્ષણમ્ ।
તથાચ મોજઃ । “ મહાન્તં શોધમલ્પં વા
હનુમન્યાગલાશ્રયમ્ । મુષ્કવલ્લમ્બમાનં તુ ગ-
લગણ્ડં વિનિર્દિશેત્ ” ॥

ગળામાં મોટો અથવા નાહાનો દૃઢ
અને અવિચલ સોળે વૃષણુની પેઠે
લટકતો હોય એ ગલગંડ કહેવાય છે.
'ગળામાં જે સોળે લટકતો હોય' એમ
જે કહ્યું એ તો ઉપલક્ષણ છે માટે એમ
સમજવું કે ડાઢીમાં ઝાડમાં જે એવો
સોળે લટકતો હોય તો તે પણ ગલગંડ
કહેવાય. ભોજ કહ્યું છે કે “ મોટો અ-
થવા નાહાનો જે સોળે ડાઢીમાં, ઝા-
ડમાં કે ગળામાં વૃષણુની પેઠે લટકતો
હોય તેને ગલગંડ કહેવો.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ.

સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

વાતઃ કફશ્ચાપિ ગલે પ્રદુષ્ટો મધ્યે
તુ સંસ્ટત્ય તથૈવ મેદઃ । કુર્વન્તિ ગણ્ડં
ક્રમશઃ સ્વલિદ્નૈઃ સમાચિતં તં ગલગણ્ડ-
માહુઃ ॥

સ્વલિદ્નૈઃ વાતકફમેદોલક્ષણૈઃ ।

ગળામાં દુષ્ટ થએલા વાયુ, કફ અને

મેદ એઓ મધ્યમાં આવીને અનુક્રમે
પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળા (વાયુનાં ક-
ફનાં તથા મેદનાં લક્ષણોવાળા) સોળને
(ગડને) ઊત્પન્ન કરેછે તે શેગ ગલગંડ
કહેવાયછે.

વાયુસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણ.

અથ વાતિકમાહ ।

તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણાશિરાવનદ્ધૈઃ શ્યા-
વારુણો વા પવનાત્મકસ્તુ । પારુષ્યયુક્ત-
શ્ચિરવૃદ્ધચપાકો યદૃચ્છવા પાકમિયા-
ત્કદાચિત્ ॥ વૈરસ્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય
જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુનલપ્રશોપઃ ।

ચિરવૃદ્ધચપાકઃ ચિરેણ વૃદ્ધિઃ અપાકશ્ર
યસ્ય સઃ ।

જે ગલગંડ ભોકાયા જેવી વ્યથાવા-
ળો હોય, કાળી શિરાઓથી મઠાએલો
હોય અને કાળાશ તથા રતાશવાળો
હોય, તેને વાયુસંબંધી જણવો. આ ગ-
લગંડ કઠણ હોયછે, લાંબે કાળે વધેછે,
પાકતો નથી અને કાઠિસમયે યદૃચ્છા-
થી પાકી પણ જાયછે. જે માણસને
આ વાયુસંબંધી ગલગંડ થયો હોય તે
માણસનું મોઢોડું વિરસ રહેછે અને
તાળવું તથા ગળું સુકાયા કરેછે.

કફસંબંધી ગલગંડનું લક્ષણ.

અથ શ્લેષ્મિકમાહ ।

સ્થિરઃ સર્વર્ણો ગુરુરુગ્રકણ્ઠઃ શીતો
મહાંશ્ચાપિ કફાત્મકસ્તુ । સ્નિગ્ધાસ્યતા
તસ્ય ભવેચ્ચ જન્તોર્ગલેન શબ્દં કુરુતે ચ
નિત્યમ્ ॥ ચિરાચ્ચ વૃદ્ધિં ભજતે ચિરાદ્વા
પ્રપચ્યતે મન્દરુજઃ કદાચિત્ । માર્ધુર્ય-

અને તેઓમાં વાયુથી, પિત્તથી, કફથી તથા મેદથી થએલા અર્બુદનાં લક્ષણો સર્વદા અંધિનાં લક્ષણો જવાં હોયછે.

રૂધિરથી થએલા અર્બુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

અથ રક્તાર્બુદમાહ ।

દોષઃ પ્રદુષ્ટો રૂધિરં શિરાશ્ચ સક્લોચ્ય સંપીડ્ય તતસ્ત્વપાકમ્ । સાસ્રાવમુન્નયતિ માંસપિણ્ડં માંસાક્કુરૈરાટ્ટતમાથુ દ્વ-
દ્ધિમ્ ॥ સ્વત્પનજનં રૂધિરં પ્રદુષ્ટમસાધ્ય-
મેતદ્ધુધિરાત્મકં તુ ॥ રક્તક્ષયોપદ્રવપીઢિ-
તતાત્પાણ્ડુર્ભવેદર્બુદપીઢિતસ્તુ ।

દોષોઽત્ર પિત્તમ્ । રૂધિરં શિરાશ્ચ સ-
ક્લોચ્ય સમ્પીડ્ય સંહતીઠલ્ય માંસાસુજોઃ
સર્વેષ્વર્બુદેષુ દુપ્યત્વમ્ । રક્તજે તુ વિશેષતો
રક્તદુષ્ટિઃ । एवं માંસાર્બુદે વિશેષતો માંસ-
દુષ્ટિર્બોદ્ધવ્યા । તતો માંસપિણ્ડમ્ ઉન્નયતિ
ઉદ્રતં કરોતિ । અપાકમ્ ઈપ્ત્પાકં યથા-
સ્યાદેવમિતિ ક્રિયાવિશેષણમ્ । ઈપ્ત્પાક-
શ્રૈકદેશપાકેન રક્તક્ષયોપદ્રવા સુશ્રુતો-
ક્ષાસૈઃ પીઢિતત્વાત્ । અર્બુદપીઢિતઃ ર-
ક્તાર્બુદપીઢિતઃ ।

દુષ્ટ થએલું પિત્ત રૂધિરને તથા શિ-
રાઓને સંઘાય પમાડીને તથા એકઠાં
થઈ જાય એવી રીતે ઘાટાં કરીને સ્ના-
વવાળા, માંસના અંકુરોથી વીટાયેલા,
અને તુરત વધનારા માંસના પિંડને જ-
રાક પાકે એવી રીતે જાગે કરેછે અને
તેમાંથી દુષ્ટ રૂધિર નિરંતર સ્ત્રાવ્યા કર-
રેછે એ લોહીથી થએલો અર્બુદ કહેવા-
યછે. આ અર્બુદ અસાધ્ય છે. આ અ-
ર્બુદથી પીડાયેલો માણસ સુશ્રુતમાં

કહેલા રૂધિરના ક્ષયના ઉપદ્રવોથી પી-
ડાયને પાંડુ વર્ણવાળો થઈ જાયછે.

સઘળા પ્રકારના અર્બુદોમાં માંસ
તથા રૂધિર દૂષિત થાયછે અને રૂધિરથી
થએલા અર્બુદમાં તે વિશેષે કરી રૂધિર
દૂષિત થાયછે તથા માંસથી થએલા અ-
ર્બુદમાં વિશેષે કરી માંસ દૂષિત થાયછે
એમ સમજવું.

માંસથી થએલા અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ.

માંસાર્બુદસ્ય સંપ્રાપ્તિમાહ ।

મુષ્ટિપ્રહારાદિભિરર્દિતેઽક્કે માંસં પ્ર-
દુષ્ટં પ્રકરોતિ શોયમ્ । અવેદનં ન્નિગ્ધ-
મનન્યવર્ણમપાકમદ્મોપમમપ્રચાલ્પમ્ ॥

માંસં પ્રદુષ્ટં વાતેન । અવેદનં વેદના-
રહિતમીપદ્દેદનં વા । અપાકં પાકરહિતમી-
પ્ત્પાકં વા ।

મુઠીના પ્રહાર વગેરેથી અંગ પીડિત
થતાં વાયુથી દુષ્ટ થએલું માંસ વેદના
વગરના અથવા થોડી વેદનાવાળા,
સ્નિગ્ધ, અભિન્નવર્ણવાળા, નહિ પાક-
નારા અથવા જરાક પાકનારા, પથરા
જવા અને ચલાયમાન ન કરી શકાય
એવા સોજાને ઉત્પન્ન કરેછે.

માંસથી થએલા અર્બુદનું નિદાન.

નિદાનમાહ ।

પ્રદુષ્ટમાંસસ્ય નરસ્ય ગાઢમેતદ્ભવેન્માં-
સપરાયણસ્ય ।

માંસાશનામ્યાસેન યઃ પ્રદુષ્ટમાંસસ્તત્ત્વૈ-
તદ્ભવતીત્યર્થઃ ॥

માંસ ખાવાના અભ્યાસથી જનું
માંસ દુષ્ટ થએલું હોયછે તે માણસને
એ દૃઢ અર્બુદ ઉત્પન્ન થાયછે.

અસાધ્ય અર્થુદો.

અથાસાધ્યમાહ ।

માંસાર્ણુદં સ્વેતદસાધ્યમાહુઃ સાધ્યે-
પ્વપીમાનિ વિવર્જયેચ્ચ । સમ્પન્નુતં મર્મ-
સુ યચ્ચ જાતં સ્રોતઃસુ વા યત્તુ ભવેદ-
ચાલ્યમ્ ॥

સાધ્યેપ્વપિ વાતજાદિપ્વપિ ઇમાનિ વ-
ક્ષ્યમાણાનિ વિવર્જયેચ્ચ । સમ્પન્નુતાદીનિ ।

અથાપરમસાધ્યમાહ ।

યજ્ઞાપતેઽન્યત્સલ્લ પૂર્વજાતે જ્ઞેયં
તદધ્યર્ણુદમર્ણુદજ્ઞૈઃ । યદ્વન્દ્રજાતં યુગપત્
ક્રમાદ્વા દ્વિર્ણુદં તચ્ચ ભવેદસાધ્યમ્ ॥

માંસથી થએલો અર્ણુદ અસાધ્ય છે
એમ વૈવો ઠહેલે. વાયુથી થએલા અ-
ર્ણુદ વગેરે ન સાધ્ય અર્ણુદો છે તેઓમાં
પણ ન અર્ણુદ સ્વાવવાળા, મર્મસ્થલમાં
થએલો, સ્રોતમાં થએલો કે ચક્રાયમાન
ન કરી શકાય એવો હોય તેની ચિકિત્સા
કરવી નહિ.

પ્રથમ થએલા અર્ણુદમાં ન બીજો
અર્ણુદ ઉત્પન્ન થાયછે તેનું નામ 'અ-
ધ્યર્ણુદ' ઠહેવાય છે. આ અધ્યર્ણુદ એકી
વખતે અથવા અનુક્રમે થએલ હોય પણ
બે દોષથી થએલ હોય તો અસાધ્ય છે.
અર્ણુદોનો પાક નહિ થવાનું કારણ.

અર્ણુદાનાં પાકાભાવ-
હેતુમાહ ।

ન પાકમાયાન્તિ કફાધિકલાન્મે-
દોવહુલાચ વિશેષતસ્તુ ॥ દોષસ્થિર-
લાદ્રથનાચ્ચ તેપાં સર્વાર્ણુદાન્યેવ નિ-
સર્ગતસ્તુ ।

ત્રયનાત્ ગ્રન્થિરૂપત્વાત્ । નન્વપચ્યાં
કફમેદસોરાધિક્યેઽપિ પાકો દ્દશ્યતે । ત-
થા અત્ર કથં ન પાક ઇત્યાહ । નિસર્ગાત્
સ્વભાવાત્ ।

સઘળા પ્રકારના અર્ણુદો કઠ્ઠની તથા
મેદની અધિકતાવાળા અને વિશેષે કરી
દોષોની સ્થિરતાવાળા તથા ગાંઠારૂપ હો-
યછે તેથી પાકતા નથી.

શંકા.—અપચીમાં કઠ્ઠ તથા મેદ અ-
ધિક હોયછે તોપણ અપચીનો પાક થતો
એવામાં આવેછે તો તેપ્રમાણે અર્ણુદનો
પાક કેમ થતો નથી.

સમાધાન.—અર્ણુદનો સ્વભાવ
એવો છે કે જેથી પાક મુદ્દલ થતો નથી
અને થાયછે તો થોડો થાયછે.

ગલગંડની ચિકિત્સા.

તત્ર ગલગણ્ડસ્ય ચિકિત્સા ।

સર્પાન્ શિશુવીજાનિ શણવીજાત-
સીયવાન્ । મૂલકસ્ય ચ વીજાનિ ત-
ક્રેનામ્લેન પેપયેત્ ॥ ગલગણ્ડો ગણ્ડમા-
લા ગ્રન્થયશ્ચૈવ દારુણાઃ । પ્રલેપાદેવ ન-
શ્યન્તિ વિલયં યાન્તિ સત્તરમ્ ॥ રક્ષોઘ્ન-
તૈલયુક્તેન જલકુમ્ભીકમસ્મના । લેપનં
ગલગણ્ડસ્ય ચિરોત્થસ્યાપિ શસ્યતે ॥

રક્ષોઘ્નઃ સર્પપઃ ॥

શ્વેતાપરાજિનામૂલં પ્રાતઃ પિટ્ટા પિ-
વેન્નરઃ । સર્પિપા નિયતાહારો ગલગણ્ડ-
પ્રશાન્તયે ॥ તિક્કાલાચૂફલે પકે સપ્તા-
હમુપિતં જલમ્ । સઘઃ સ્યાદ્ગલગણ્ડઘ્નં
પાનાત્પથ્યાન્નસેવિનામ્ ॥ તૈલં પિવેદ્વા-
મૃતવલ્લિનિમ્વાર્હિંસ્તાભયાદ્વલ્લકપિપ્પલી-

મિઃ । સિદ્ધં વલામ્યાં સહ દેવદારુણા
હિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી ॥

વૃક્ષકોડચ તુળિઃ । ઉક્તં ચ નિવળ્લૌ ધ-
ન્વન્તરિણા । “ તુળિસ્તૂળીકપીતશ્ર નન્દિવૃ-
ક્ષશ્ર વૃક્ષકઃ ” ઇતિ ॥ વલામ્યાં વલાતિવ-
લામ્યામ્ । અમૃતાદિતૈલમ્ ॥

યવમુદ્ગપટોલાદિકટુરુક્ષાન્નભોજનમ્ ।
વમનં રક્તમોહં ચ ગલગણ્ડે પ્રયોજયેત્ ॥
દાપયેત્પ્રચ્છન્નાન્યત્ર ગણ્ડગોપાલિકોદ્ધ-
વઃ । પ્રલેપસ્ત્વનુભૂતોડ્યં વહુધા વહુભિ-
ર્જનૈઃ ॥

પ્રચ્છન્નાનિ પક્ષના ઇતિ લોકે । ગણ્ડગો-
પાલિકા । ગણ્ડગુચારોતિ ચ પ્રસિદ્ધા ।
આમ્રવાટિકાયા સુલભઃ કોટવિશેષો ભવતિ ।

લવણં જલકુમ્ભ્યાસ્તુ કણાચૂર્ણેન સં-
યુતમ્ ॥ પ્રભાતે નિત્યમશ્નીયાદ્ગલગણ્ડ-
પ્રશાન્તયે ।

સર્ષપ સરગવાનાં ખીજ, શણુનાં ખીજ,
અલસી, જવ અને મૂળાનાં ખીજ એ-
આને ઘાટી ખાટી છાશથી વાટીને તેનો
બડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ગ-
લગંડ, ગંડમાલા અને દારણુ અંધિઓ
તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે અને ગળી જાય છે.

શેવાળની ભસ્મ કરી તેને સરસીઆ
તેલમાં કાલનીને ચોપડવામાં આવે તો
તેથી લાંબા કાળનો ગલગંડ પશુ શાંત
થઈ જાય છે.

ઘોળી ગરણી (ઘોળા કુંબાનાં) મૂ-
ળને વાટી પ્રાતઃકાળમાં ધીની સાથે
પીવામાં આવે અને પથ્થ આહાર કર-
વામાં આવે તો ગલગંડની શાંતિ થાય છે.

કડવી તુંબડીના પાકા ફળમાં સાત

દિવસમુધી ભરી રાખવામાં આવેલું
પાણી પીવામાં આવે અને પથ્થ આ-
હારનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી
ગલગંડ તુરત મટી જાય છે.

ગળો, લાંબડો, કંટાળો, હરડે, વે-
લીયો પીપળો, પીપળ, જે જાતની ખ-
પાટ અને દેવદાર એઓના કલ્કથી પ-
કાવેલું તેલ નિત્ય પીવામાં આવે તો તેથી
ગલગંડરોગ મટી જાય છે. (મૂળમાં ‘વૃ-
ક્ષક’ શબ્દ છે તેનો અર્થ અમોચે ‘વે-
લીયો પીપળો’ કરેલો છે તેનું કારણ
એ છે કે ધન્વંતરિના નિઘંટમાં તુળિ, તૂળી,
કપીત, નંદિવૃક્ષક અને વૃક્ષક એટલાં વે-
લીયા પીપળાનાં નામ છે એમ કહેલું
છે.) આ તૈલ ‘અમૃતાદિ તૈલ’ એ ના-
મથી ઓળખાય છે.

ગલગંડ થયે હોય તો જવ ખાવા,
મગ ખાવા, કડવાં પરવળ વગેરે ખાવાં,
તીખા તથા રૂક્ષ પદાર્થો જમવા, વમન
કરવું અને લોહી કહકાવવું.

ગલગંડની ઉપર શસ્ત્રવતે ટોચા મા-
રીને તે ઉપર ગંડગોપાલિકા નામના કી-
ડાનો (આ કીડો આંખાની વાડીમાં સે-
હેજ મળી આવે છે.) લેપ કરવામાં આવે
તો તેથી ગલગંડ મટી જાય છે. આ ઉ-
પાયથી ગલગંડ મટવાનો ઘણા લોકોએ
ઘણીઘણીવાર અનુભવ કરેલો છે.

શેવાળની ભસ્મ કરી તેમાં પીપળનું
ચૂર્ણ મિશ્રિત કરીને નિત્ય સવારમાં ખા-
વામાં આવે તો ગલગંડ મટી જાય છે.

ગંડમાલાની ચિકિત્સા.

અથ ગણ્ડમાલાયાચ્ચિકિત્સા ।

કાચનારત્નચઃ કાયઃ શુભીચૂર્ણેન

સંયુતઃ । માક્ષિકાઢ્યઃ સકૃત્પીતઃ ક્ષા-
થો વરુણમૂલજઃ ॥ ગણ્ડમાલાં હરત્યાશુ
ચિરકાલાનુવન્ધિનીમ્ । પલમર્ધપલં
વાપિ પિટ્ટં તણ્ડુલવારિણા ॥ કાઞ્ચના-
રત્ત્વં પીતા ગણ્ડમાલાં વ્યપોહતિ ।
કાઞ્ચનારસ્ય શૃઙ્ઘીયાત્ત્વં પન્નપલોન્મિ-
તામ્ । નાગરસ્ય કળાયાશ્ચ મરિચસ્ય
પલં પલમ્ । પથ્યાવિભીતધાત્રીણાં પ-
લમર્ધ પૃથક્ પૃથક્ ॥ વરુણસ્યાક્ષ-
મેકં ચ પત્રકૈલાત્ત્વં પુનઃ । ટઙ્કં
ટઙ્કં સમાદાય સર્વાપ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥
યાવચૂર્ણમિદં સર્વં તાવાનેવાત્ર ગુ-
ગ્ગુલુઃ । સંકુટ્ય સર્વમેકત્ર પિણ્ડં કૃત્વા
વિધારયેત્ ॥ ગુટિકાઃ શાણિકાઃ કૃત્વા
પ્રભાતે ભક્ષયેન્નરઃ । ગલગણ્ડં જયત્યુગ્ર-
મપચીમર્વુદાનિ ચ ॥ ગ્રન્થીન્ વ્રણાનિ
ગુલ્માંશ્ચ કુપ્પાનિ ચ ભગન્દરમ્ । પ્રદે-
યશ્ચાનુપાનાર્થં કાયો મુણ્ડિતિકાભવઃ ॥
કાયઃ સ્વદિરસારસ્ય કાયઃ કોણ્ણોભ-
યાભવઃ ॥

इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥

ચક્રમર્દકમૂલસ્ય પલકલ્કે વિપાચ-
યેત્ । કેશરાગરસે તૈલં કટુકં મૃદુના-
ગ્નિના ॥ પાદાંશિકં વિનિઃક્ષિપ્ય સિ-
ન્દૂરમવતારયેત્ । એત્તૈલં નિહન્ત્યાશુ
ગણ્ડમાલાં સુદારુણામ્ ।

કેશરાગો મૃદ્ધરાજઃ । ઇતિ ચક્રમર્દ-
તૈલમ્ ॥

ગુજામૂલફલૈસ્તૈલં વિપકં દ્વિગુણા-
મ્ભસા ॥ હરેદમ્બ્યદ્ગનસ્યામ્બ્યાં ગણ્ડમા-
લાં સુદારુણામ્ ॥

इति गुञ्जातैलम् ॥

કંચનારની છાલનો ક્વાથ કરી તેમાં
સુંઠનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો
એકવાર પીવાથીજ ગંડમાલાનો નાશ
થાયછે.

વાયવરણાંના મૂળીયાંનો ક્વાથ કરી
તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો
એકવાર પીવાથીજ તુરત લાંબા કાળની
ગંડમાલા પણ મટી જાયછે.

ચાર તોલાં ભાર અથવા બે તોલાં
ભાર કંચનારની છાલ લઈ તેને ચોખાના
ધોણુમાં વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી
ગંડમાલા મટી જાયછે.

કાંચનાર ગુગ્ગુલુ.

વીશ તોલાં ભાર કાંચનારની છાલ,
ચાર તોલાં ભાર સુંઠ, ચાર તોલાં ભાર
પીપળ, ચાર તોલાં ભાર મરી, એક તોલાં
ભાર વાયવરણાં, ચોવીશ ચણોઠી ભાર
તમાલપત્ર, ચોવીશ ચણોઠી ભાર એ-
લચી અને ચોવીશ ચણોઠી ભાર તજ
એઓને લઈ તેઓનું એકઠું ચૂર્ણ કરવું.
પછી તે સઘળા ચૂર્ણને તે ચૂર્ણના બેટ-
લાજ વજનના ગુગળમાં મિશ્રિત કરી
સારી પેઠે કુટીને તેનો એકઠો ગોળો કરી
રાખી મુકવો એટલે તે કાંચનાર ગુગ્ગુલુ
સિદ્ધ થાયછે. આ ગુગળમાંથી ચોવીશ
ચોવીશ ચણોઠી ભારની ગોળીઓ કરી
પ્રાતઃકાલમાં તે ગોળીઓનું ભક્ષણ ક-
રવામાં આવે તો તેથી મહા ઉચ્ચ ગલ-
ગંડ, અપચી, અર્બુદ, અંચિઓ, વ્રણો,
ગુદ્મો, કોઠ તથા ભગંદર એઓનો નાશ
થાયછે. આ ગોળીઓ ઉપર અનુપાન-
નેવાસ્તે જરા જરા ઉનો ગોરખમુંડીનો,

અથવા ખેરસારનો અથવા હરડેનો
સ્વાથ દેવો.

ચક્રમર્દ તૈલ.

ચાર તોલાં ભાર કુવાડીયાનાં મૂળી-
યાનો કલક નાખી ભાંગરાના રસમાં સ-
રસીલાં તેલ દામળ અગ્નિથી પકાવવું
અને પાકી રહે ત્યારે ચોથા ભાગનો સિં-
દાર નાખીને ઉતારી લેવું એટલે ચક્રમર્દ
તૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલનો અભ્યંગ
કરવાથી મહાદારૂણ ગંડમાલા પણ તુ-
રત મટી બપછે.

ગુંબ તૈલ.

ચણોઠીનાં મૂળીયાં તથા ક્ષુણે એ-
ઓનો કલક નાખી ખમણા પાણીથી તેલ
પકાવવું એટલે ગુંબ તૈલ સિદ્ધ થાયછે.
આ તૈલના અભ્યંગથી અને નસ્યથી મ-
હાદારૂણ ગંડમાલા પણ મટી બપછે.

અપચીની ચિકિત્સા.

ચંદનાદિ તૈલ.

અધાપચ્યાચિકિત્સા ।

ચન્દનં સામયા લાક્ષા વચા કટુક-
રોહિણી એતત્તલં શૃતં પીત્વા સમૂલ-
મપર્ચાં હરેત્ ॥

ચન્દનાદિતૈલમ્ ॥

વ્યોપં વિઢઙ્ગ મધુકં સૈન્યવં દેવદારુ
ચ । તેલમેભિઃ શૃતં નસ્યાત્સુકુચ્ચામ-
પર્ચાં હરેત્ ॥

વ્યોપાદિતૈલમ્ ॥

રતાંબલી, હરડે, લાખ, વળ, અને
કડુ એઓના સ્વાથમાં પકાવેલું તૈલ ચં-
દનાદિ તૈલ કહેવાય છે. આ તૈલ પી-

વામાં આવે તો તેથી અપચી મૂળસહિત
મટી બપછે.

વ્યોપાદિ તૈલ.

સુંઠ, મરી, પીપળ, વાવડાંગ, જીઠી-
મધ, સૈંધવ અને દેવદાર એઓના સ્વા-
થમાં પકાવેલું તૈલ વ્યોપાદિ તૈલ કહે-
વાય છે. આ તૈલનું નસ્ય લેવાથી દા-
રૂણ અપચી પણ મટી બપછે.

અંથિની તથા અર્બુદની ચિકિત્સા.

અથ ગ્રંથ્યર્બુદયોચ્ચિકિત્સા ।

સ્વાર્જિકા મૂલકક્ષારઃ શઙ્ગચૂર્ણસમ-
ન્વિતઃ । એતેન વિહિતો લેપો હન્તિ ગ્ર-
ન્થિ તથાર્બુદમ્ ॥ ગ્રન્થિર્ન યો નશ્યતિ મે-
પજેન નિષ્કાસ્ય તં શસ્ત્રચિકિત્સકેન ।
જાત્યાદિપક્ષેન ઘૃતેન વંદ્યો વ્રણેન ચાન્થે-
ન ચ સચિકિત્સેત્ ॥ ગ્રન્થિમુદૃત્ય ત-
ત્રાપિ વ્રણોક્તં ક્રમમાચરેત્ । શિરાગ્ર-
ન્થિ વિહાયાન્યૈઃ શોપે શસ્ત્રં પ્રયુજ્યતે ॥
અન્યે આચાર્યા इति કથયન્તિ ॥

ગ્રન્થ્યર્બુદાનાં ન યતો વિશેષઃ પ્રદે-
શહેત્વાકૃતિદોષદૂર્વ્યઃ । અતચિકિત્સે-
દ્રિપગર્બુદાનિ વિધાનવિત્ ગ્રન્થિચિ-
કિત્સિતેન ॥ હરિદ્રાલોધ્રપત્રાઙ્ગૃહધુમ-
મનઃશિલાઃ । મધુ પ્રગાઢો લેપોઽયં મે-
દોઽર્બુદહરઃ પરઃ ॥ મૂલકસ્ય કૃતઃ
ક્ષારો હરિદ્રાયાસ્તથૈવ ચ । શઙ્ગચૂર્ણેન
સંયુક્તો લેપઃ સિદ્ધોઽર્બુદાપહઃ ॥ વટ-
દુગ્ધકુષ્ઠરોમકલિપ્તં વઙ્ગં વટસ્ય પત્રેણ ।
અગ્નિસ્થિ સપ્તરાત્રાન્મહદપ્યુપશાન્તિમર્બુ-
દં ગચ્છેત્ । શિશુમૂલકયોર્વીજં રસોઘ્નં
સુરસાયવમ્ ॥ તક્ષણાન્ધરિપોઃ પિપ્પા
લિમ્પેદર્બુદશાન્તયે ॥

સ્તોત્રં સર્પપમ્ । મુરસા તુલસી । યવં
ઇન્દ્રયવમ્ । અશ્વરિપુર્મહિપી । ઇતિ ગલગ-
ળ્લગ્લગ્લમાલાગ્ન્યર્ચુદનિદાનચિકિત્સાધિ-
કારઃ ॥

સાજીખાર, મૂળાની ભસ્મ અને શં-
ખનું ચૂર્ણ એઓને વાટીને તેનો લેપ
કરવામાં આવે તો તેથી ગ્રંથિ તથા અ-
ર્ધુદ મટી જાય છે.

જો ગ્રંથિ ઔપધથી નષ્ટ ન થતો હોય
તેને શસ્ત્રવેધના હાથથી શસ્ત્રવતે કપાવી
કહડાવી નાખીને વેદે જાત્યાદિ ઘૂતથી
તથા ખીજાં પણ પ્રણમાં ઉપયોગી ઔ-
પધથી તેની સારી પેઠે ચિકિત્સા કરવી.

ગાંઠ કહડાવી નાખ્યા પછી તેના
ઉપર પ્રણમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી.
કેવળ શિરાસંબંધી ગ્રંથિ વિના બાકી
સધળા પ્રકારના ગ્રંથિઓની ઉપર શસ્ત્રનો
ઉપયોગ કરવો.

ખીજા આચાર્યો તો એમ કહે છે કે
“ ગ્રંથિઓના અને અર્ધુદોના પ્રદેશોમાં,
નિદાનોમાં, આકારોમાં, દોષોમાં કે દૂ-
ષ્યોમાં કરી ફેરફાર નથી એટલા માટે
શાસ્ત્ર જાણનારા વેદે અર્ધુદોની ઉપર
પણ ગ્રંથિઓની ચિકિત્સા કરવી.

હળદર, લોદર, પતંગ, ઘરના ધુવા-
ડાની ધૂંસ અને મણુશીલ એઓને મ-
ધમાં કાલવીને તેનો લેપ કરવામાં આવે
તો તેથી મેદસંબંધી અર્ધુદ અવશ્ય
મટી જાય છે.

મૂળાની ભસ્મ, હળદરની ભસ્મ
અને શંખનું ચૂર્ણ એઓને વાટી તેનો
લેપ કરવામાં આવે તો તેથી અર્ધુદ મટી
જાય છે. અર્ધુદ મટાડવાને વાસ્તે આ
સિદ્ધ ઉપાય છે.

વડનું છીર, કઠ, અને સાંભરલુણ
એઓનો અર્ધુદની ઉપર લેપ કરી તેની
ઉપર વડનું પાનડું ખાંધી રાખવામાં
આવે તો હાડકાંની ઉપર થએલો મોટો
અર્ધુદ પણ સાત દિવસની અંદર શાંત
થઈ જાય છે.

સરગવાનાં ખીજ, મુળાનાં ખીજ,
સર્ષપ, તુલસી અને ઇંદ્રજવ એઓને
ભેંશની છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવામાં
આવે તો તેથી અર્ધુદ મટી જાય છે.

ગલગંડ, ગંડમાળા, ગ્રંથિ તથા અ-
ર્ધુદ એઓનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શ્લીપદનો અધિકાર.

શ્લીપદનું દુરનું નિદાન.

અથ શ્લીપદાધિકારઃ ।

તत्र श्लिपदस्य सामान्यलक्ष-
णमाह ।

પુરાણોદકભૂયિષ્ઠાઃ સર્વર્તુપુ ચ શી-
તલાઃ । યે દેશાસ્તેષુ જાયન્તે શ્લીપ-
દાનિ વિશેષતઃ ॥

વિશેષત્ ઇતિ વચ્ચનેનાન્યદાપિ શ્લીપદ-
મ્મવતીતિ ચોધ્યતે ॥

જો દેશોમાં જુનું પાણી ધણું રહેતું
હોય અને સધળી જાતુઓમાં શીતલતા
રહેતી હોય તે દેશોમાં શ્લીપદો વિશેષે
કરી થાય છે.

‘ વિશેષે કરી ’ એમ કહ્યું તે ઉપરથી
સમજાય છે કે ખીજા દેશોમાં પણ શ્લી-
પદ થાય છે.

શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ.

अथ श्लीपदस्य विप्रकृष्टं कारणमाह ।

यः सज्वरो वंक्षणजो भृशान्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्रौष्ठनासास्त्रापि केचिदाहुः ॥

તત્રિવિધમ્ । વાતિકં પૈત્તિકં શ્લેષ્મિકં ચેતિ ।

માણુસોને સાથળોના મૂળમાં થએલો, જ્વરવાળો અને અત્યંત પીડાવાળો જે સોજો અનુક્રમે પગમાં પોહોંચ્યો હોય તે સોજો શ્લીપદ કહેવાય છે. દેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે હાથ, કાન, નેત્ર, ક્ષિગ, હોઠ અને નાક એઓમાં પણ શ્લીપદ થાય છે.

વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી અને કફસંબંધી એ રીતે શ્લીપદ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે.

ત્રણે પ્રકારનાં શ્લીપદનાં અનુક્રમે લક્ષણો.

तत्र तेषां क्रमेण लक्षणान्याह ।

वातजं कृष्णरुक्क्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजं चास्य बहुशो ज्वर एव च ॥ पित्तजं पीतसङ्घाशं दाहज्वरयुतं भृशम् । श्लैष्मिकं तु भवेत्स्निग्धं तथा पाण्डुल्पवेदनम् । त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥

વાયુસંબંધી શ્લીપદ કાણું હોય છે,

રક્ષ છે, દ્રુટિલું હોય છે, તીવ્ર વેદનાવાળું હોય છે અને તેમાં અકસ્માત પીડા થાય છે તથા ઘણી ઘણી વાર જ્વર આવે છે.

પિત્તસંબંધી શ્લીપદ પીળા જેવું હોય છે અને દાહથી તથા જ્વરથી અત્યંત યુક્ત હોય છે.

કફસંબંધી શ્લીપદ સ્નિગ્ધ હોય છે, પાંડુ હોય છે અને અલ્પ વેદનાવાળું હોય છે.

એ ત્રણે પ્રકારનાં શ્લીપદો કફના ઉત્કર્ષથી થાય છે. કમકે કફવિના ભારેપણું અને મોહોટાપણું હોવું સભવતું નથી.

શ્લીપદનું અસાધ્યપણું.

अथासाध्यमाह ।

वल्मीकमिव सजातं कण्ठकैरुपचीयते । अब्दात्मकं महत्तु वर्जनीयं विशेषतः ॥ यच्छ्लैष्मिकाहारविहारजातैर्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः । सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुकं चापि विवर्जनीयम् ॥

જે શ્લીપદ રાફડા જેવું થયું હોય, ઘણા કાંટાઓવાળું હોય, મોટું હોય અને જને થયાને વર્ષ થઇ ગયું હોય તે શ્લીપદની ચિકિત્સા કરવી જ નહીં. જે શ્લીપદ કફકારી આહારવિહારથી થયું હોય, ઘણા કફવાળા માણુસને થયું હોય, સાવવાળું હોય, અત્યંત જીઆઇવાળું હોય, ત્રણે દોષોનાં ચિન્હોવાળું હોય અને ખરજવાળું હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

શ્લીપદની ચિકિત્સા.

શ્લીપદસ્ય ચિકિત્સા ।

લઘ્વનાલેપનસ્વેદરેચનૈ રક્તમોક્ષણૈઃ ॥

પ્રાયઃ શ્લેષ્મહૈરુષ્ણૈઃ શ્લીપદં સમુપા-
ચરેત્ । સિદ્ધાર્થશોભાજનદેવદારુવિ-
શ્વૌપચૈર્મૂત્રયુતૈઃ પ્રલિમ્પેત્ । પુનર્નવાના-
ગરસર્પપાણાં કલ્કેન વા કાઞ્જિકમિ-
શ્રિતેન ॥

શ્લીપદમિતિ શોષઃ ॥

ધતૂર્રેરણ્ડનિર્ગુણ્ડીવર્પામૂશિયુસર્પપૈઃ ।
પ્રલેપઃ શ્લીપદં હન્તિ ચિરોત્યમપિ દા-
રુણમ્ । અસાધ્યમપિ યાત્યસ્તં શ્લીપદં
ચિરકાલજમ્ ॥ મૂલેન સહદેવાયાસ્તા-
લમિશ્રેણ લેપનાત્ ॥

તાલસ્ય ફલરસો ગ્રાહ્યઃ ॥

સપ્તતામ્યૂલપત્રાણાં કલ્કં તપ્તેન વા-
રિણા । સંઘટ્ટં લવણોપેતં સેવિતં શ્લી-
પદં હરેત્ ॥ શાસ્ત્રોટ્વલ્કલકાર્યં ગોમૂત્રેણ
યુતં પિવેત્ । શ્લીપદાનાં વિનાશાય મેદૌ-
દોપનિષ્ટત્તયે ॥ રજનોં ગુહસંયુક્તાં ગો-
મૂત્રેણ પિવેન્નરઃ । વર્પામૂત્રિફલાચૂર્ણ
પિપ્પલ્યા સહ યોજિતમ્ ॥ સર્ષાંદ્રં શ્લી-
પદે લિહ્યાત્ ચિરોત્યં શ્લીપદં જયેત્ ।
ગન્ધર્વતૈલસિદ્ધાં હરીતર્કીં ગોસ્મ્બુના પિ-
વેન્નિત્યમ્ ॥ શ્લીપદવન્ધવિમુક્તા ભવત્ય-
સૌ સપ્તરાત્રેણ ।

ગન્ધર્વતૈલમ્ ઇરણ્ડતૈલં । ગોસ્મ્બુ ગો-
મૂત્રમ્ । ઇતિ શ્લીપદનિદાનચિકિત્સાધિ-
કારઃ ।

લંધનોથી, લેપનોથી, સ્વેદનોથી, વિ-
રેચનોથી, લોહી કહડાવવાથી, અને
ધણું કરીને કફનું હરણુ કરનારા ઉષ્ણ
ઔષધોથી રક્ષીપદના ઉપચાર કરવા.

સર્પપ, સરગવો, દેવદાર અને સુંઠ
એઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને રક્ષીપદની

ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો રક્ષીપદ
મટી જાયછે.

સાટોડી, સુંઠ અને સર્પપ એઓનો
કલ્ક કરી તેમાં કાંજી નાખીને લેપ કર-
વામાં આવે તો તેથી રક્ષીપદ મટી જાયછે.

ધતુરો, એરડો, નગડ, સાટોડી, સ-
રગવો અને સર્પપ એઓનો લેપ કરવામાં
આવે તો ઘણા કાળથી ઉત્પન્ન થએલું
દાડુણુ રક્ષીપદ પણ મટી જાયછે.

ખપાટના અથવા સેદરડીના મૂળને
તાડના કૂળના રસમાં વાટીને લેપ કર-
વામાં આવે તો તેથી લાંબા કાળથી થએલું
અસાધ્ય રક્ષીપદ પણ નષ્ટ થઈ જાયછે.

નાગરવેલનાં સાત પાનોનો કલ્ક કરી
સેંધવ નાખીને ઉના પાણીથી પીવાનો
અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો તેથી રક્ષી-
પદ મટી જાયછે.

સાગની છાલનો ક્વાથ કરી ગોમૂત્રથી
સંયુક્ત કરીને પીવામાં આવે તો તેથી
રક્ષીપદનો વિનાશ થાયછે અને મેદના
ઘોષની નિવૃત્તિ થાયછે.

હળદરને તથા ગોળને મિશ્રિત કરી
ગોમૂત્રમાં ઘોળીને પીવામાં આવે તો
તેથી રક્ષીપદ મટી જાયછે.

સાટોડી, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને
પીપ્પળ એઓનું ચૂર્ણુ કરી મધમાં કાલ-
વીને ચાટવામાં આવે તો તેથી લાંબા
કાળનું રક્ષીપદ પણ મટી જાયછે.

એરડીયા તેલમાં હરડેને પકાવી નિત્ય
ગોમૂત્રની સાથે પીવામાં આવે તો સાત
દિવસમાં રક્ષીપદ મટી જાયછે.

રક્ષીપદનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

વિદ્રધિનો અધિકાર.

વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક

સામાન્ય લક્ષણ.

તત્ર વિદ્રધેઃ સમ્પ્રાપ્તિપૂર્વકં
સામાન્યં લક્ષણમાહ ।

ત્વગ્રક્તમાંસમેદાંસિ પ્રદૃપ્યાસ્થિસમા-
શ્રિતાઃ । દોષાઃ શોથં શનેયોરં જનય-
ન્ત્યુચ્છિન્તા મૃશમ્ ॥ મહામૂલં રુજાવ-
ન્તમલ્પં વાપ્યયવાયતમ્ । સ વિદ્રધિરિ-
તિ રુવાતો વિજ્ઞેયઃ પદ્ધવિધશ્ચ સઃ ।

અસ્થિસમાશ્રિતા દોષા ઇતિ વક્ષ્યમાણ-
શોષાદિદ્વિધેર્મેદાર્થમ્ । યતો વ્રણશોથે દો-
ષાણામસ્થિસમાશ્રયનિયમો નાસ્તિ । ઘોરં
દારુણમ્ । આયતં દીર્ઘમ્ ।

અસ્થિઓમાં રહેલા અને અત્યંત
વૃદ્ધિ પામેલા દોષો ત્વચાને, રૂધિરને,
માંસને, તથા મેદને દૂષિત કરીને ધીરે
ધીરે નાહાના અથવા લાંબા, મોટા મૂ-
ળવાળા, અને વેદનાવાળા બયંકર સો-
જને ઉત્પન્ન કરેછે. એ સોજો વિદ્રધિ ઠ-
હેવાયછે અને તે છ પ્રકારનો હોયછે.

આ અધિકાર પછી ત્રણસંબંધી જે
સોજો ઠહેવામાં આવશે તેથી બુદ્ધિ દે-
ખાડવાનેવાસ્તે 'અસ્થિઓમાં રહેલા'
એમ કહ્યુંછે. ત્રણસંબંધી સોજોમાં દોષોનો
અસ્થિઓમાંજ રહેવાનો નિયમ નથી.

વિદ્રધિના છ પ્રકાર.

પદ્ધવિધત્વં વિવૃણોતિ ।

યથા દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ ક્ષતેનાપ્યચ્છજા
તથા । પળ્ણાં તેપાં તુલ્યમેવ લક્ષણં
સમ્પચક્ષતે ॥

વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી,
ત્રણે દોષોસંબંધી, ક્ષતસંબંધી અને રૂ-
ધિરસંબંધી એ રીતે વિદ્રધિના છ પ્ર-
કાર થાયછે. સધળા વિદ્રધિઓનું સા-
માન્ય લક્ષણ એકજ છે.

વિદ્રધિઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

વાયુસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.

અથ વિશિષ્ટાણિ લક્ષણાણિ ।
તત્ર ચાતિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

કૃણોડરુણો વા વિપમો મૃશમત્યર્થ-
વેદનઃ । ચિરોત્યાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિ-
ર્વાતસમ્ભવઃ ।

વિપમો મૃશમ્ । ક્ષણમલ્પઃ ક્ષણં મહાન્
ચિરોત્યાનપ્રપાકઃ ચિરાદિલમ્બાદુદ્ગમપ્રપા-
કૌ યમ્ય સઃ ।

જે વિદ્રધિ કાળો અથવા રાતો હોય,
ક્ષણમાં અલ્પ તથા ક્ષણમાં મોટા થતો
હોય, અત્યંત વેદનાવાળો હોય, અને
જેનું ઉઠવું તથા પાકવું વિલંબથી થાય
તે વિદ્રધિને વાયુસંબંધી જાણવો. આ
વિદ્રધિનો આવ પાતળો હોયછે.

પિત્તસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.

અથ પૈત્તિકમાહ ।

પકોદુમ્બરસદ્ગ્રાશઃ શ્યાવો વા જ્વર-
દાહવાન્ । ક્ષિપ્રોત્યાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ
પિત્તસમ્ભવઃ ॥

જે વિદ્રધિ પાકેલા જાખરાનાં કૃળ
જવો અથવા કાળાશવાળો હોય, જ્વરથી
તથા ખળતરાથી સંયુક્ત હોય અને જેનું
ઉઠવું તથા પાકવું શીઘ્ર થાય તે વિદ્રધિને
પિત્તસંબંધી જાણવો. આ વિદ્રધિનો આવ
પીળો હોયછે.

કક્ષસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.

અથ શ્લૈષ્મિકમાહ ।

શરાવસદૃશઃ પાણ્ડુઃ શીતઃ સ્નિગ્ધો-
ડ્વપવેદનઃ । ચિરોત્થાનપ્રપાકથ વિદ્ર-
ધિઃ કફસમ્ભવઃ । તન્નુપીતા સિતાશ્ચૈ-
પામાસ્રાવાઃ ક્રમશો મતાઃ ॥

જે વિદ્રધિ ઢાડીયા જેવો હોય, પાંડુ
વર્ણવાળો હોય, શીતલ હોય, સ્નિગ્ધ
હોય, થોડી વેદનાવાળો હોય અને જેનું
જીક્યું તથા પાક્યું વિલંબથી થાય તેને
કક્ષસંબંધી જાણવો. આ વિદ્રધિનો સ્વાવ
ધોળો હોયછે.

ત્રણે દોષસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.

અથ સાન્નિપાતિકમાહ ।

નાનાવર્ણરુજાસ્રાવો ઘાટલો વિપમો
મહાન્ । વિપમં પચ્યતે વાપિ વિદ્રધિઃ
સાન્નિપાતિકઃ ।

નાના અનેકવિધા વર્ણાઃ કૃષ્ણરક્તપા-
ણ્ડુરૂપાઃ । રુજા તોદદાહકણ્ડ્વાદિરૂપાઃ ।
સ્રાવાઃ તનુપીતસિતાઃ વસ્ય સઃ । ઘાટલઃ
ઘાટા કોટિઃ સાસ્યાસ્તીતિ ઘાટલઃ । અત્યુ-
ચ્છ્રિતામ્ર ઇત્યર્થઃ । વિપમઃ તિન્નોન્નતઃ ।
વિપમં પચ્યતે વાપિ ચિરાચિરગમ્ભીરોત્તાનો-
ડ્ધ્વાનૂર્ધ્વમેદેન વિપમં યથા સ્યાત્તથા પચ્યતે ।

જે વિદ્રધિ કાળા રાતા તથા પાંડુ
વર્ણવાળો હોય, ભોડાયા જેવી વ્યથા
બળતરા તથા ખરજ આદિ અનેક પ્ર-
કારની પીડાવાળો હોય, પાતળા પીળા
તથા ઘોળા સ્વાવવાળો હોય, અત્યંત
જાંચી આણીવાળો હોય, નીચો જાંચો
હોય, મોટો હોય અને જેનું પાક્યું લાંબે

કાળે થોડે કાળે જાડું છીછરું જાંચું તથા
નીચું એ રીતે અનિયમિત હોય તે વિ-
દ્રધિને કક્ષસંબંધી જાણવો.

અભિઘાતથી (ક્ષતથી) થએલા વિ-
દ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અથાભિઘાતજસ્ય વિદ્રધેઃ

સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

તૈસ્તૈર્ભાવૈરભિહતે ક્ષતે વાડપથ્યકા-
રિણામ્ । ક્ષતોપ્મા વાયુવિસૃતઃ સ રક્તં
પિત્તમીરયેત્ ॥ જ્વરસ્તૃપા ચ દાહશ્ચ
જાયતે તસ્ય દેહિનઃ । આગન્તુવિદ્રધિ-
ર્હ્યપિ પિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ ॥

તૈસ્તૈર્ભાવૈઃ કાષ્ઠલોષ્ટપાપાણાદિભિઃ ।
અભિહતે યયા રક્તસ્રાવો ભવિષ્યતિ તથા
ક્ષતે કૃતે ક્ષતોપ્મા । અત્રાક્ષતશબ્દેન હત-
માત્ર ઉચ્યતે । તેનાભિહતક્ષતયોરુભયોર-
પ્યુપ્મા વાયુના વિસૃતઃ । અભિહતે અભિ-
ઘાતાત્ । ક્ષતે રક્તક્ષયાત્ કુપિતેન વાયુના
મસૃતઃ ઈરયેત્ કોપયેત્ ।

લાકડાં ઢેકાં કે પથરા વગેરેથી અ-
ભિઘાત થયા છતાં અથવા જ્યાં રૂધિ-
રનો સ્વાવ થાય એવો જખમ થયા છતાં
જે માણસો અપથ્ય કરે તેઓના અંગમાં
અભિઘાતથી અથવા જખમ થયો હોય
તે રૂધિરના ક્ષયથી દોષ પામેલા વા-
યુએ ટ્રેસાવેલી અભિઘાતની અથવા જ-
ખમની ગરમી રૂધિરને અને પિત્તને
પ્રકુપિત કરેછે કે જ્યાં તે માણસોને
જ્વર, તરસ અને બળતરા થાયછે. આ
આગંતુ વિદ્રધિનાં લક્ષણો પિત્તસંબંધી
વિદ્રધિનાં લક્ષણો જેવાં હોયછે.

શ્વિરસંબંધી વિદ્રધિનું લક્ષણ.

અથ રક્તજમાહ ।

કૃષ્ણસ્ફોટાદૃતઃ શ્યાવસ્તીવ્રદાહરુ-
જાજ્વરઃ । પિત્તવિદ્રધિલિદ્ગ્નસ્તુ રક્તવિ-
દ્રધિરુચ્યતે ॥

જે વિદ્રધિ કાળા ફેલાઓથી વીટા-
ઓલો હોય, કાળાશવાળો હોય, તીવ્ર દા-
હવાળો હોય, તીવ્ર વ્યથાવાળો હોય,
તીવ્ર જ્વરવાળો હોય અને ખીજે પણ
સઘર્ષા પિત્તસંબંધી વિદ્રધિનાં લક્ષણો-
વાળો હોય તે વિદ્રધિને શ્વિરસંબંધી
વિદ્રધિ જાણવો.

સ્થાનકના ફેરફાર ઉપરથી ચિ-
ન્હોનો ફેરફાર જણાવવામાટે
અંદરના વિદ્રધિઓનું
નિરૂપણ.

અધિષ્ઠાનવિશેષેણ લિદ્ગ્નવિશેષં
ચોધયિતુમભ્યન્તરાન્
વિદ્રધીનાહ ।

આભ્યન્તરાનતસ્તુર્ધ્વં વિદ્રધીન્ પરિ-
ચક્ષતે । ગુર્વસાત્મ્યવિરુદ્ધાન્નથુષ્કશાકા-
મ્લમોજનૈઃ ॥ અતિવ્યવાયામવેગાયાતા-
ત્સુણવિદાહિભિઃ । પૃથક્ સંભૂય વા
દોષાઃ કુપિતા ગુલ્મરૂપિણમ્ ॥ વલ્મી-
કવત્સમુન્નદ્મન્તઃ કુર્વન્તિ વિદ્રધિમ્ ।
ગુદે વસ્તિમુલે નાભ્યાં કુક્ષૌ વંક્ષણયો-
સ્તયા । કક્ષયોઃ પ્રીદ્ધિ યકૃતિ હૃદિ વા
હોન્નિ ચાપ્યથ ॥ ઇપાં લિદ્ગ્નિ જાની-
યાદ્રાભવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥

સંભૂય વા મિલિત્વા વા । સમુન્નદ્ધં
સમન્તાદુન્નતમ્ ।

હવે અંદરના વિદ્રધિઓવિષે કેહે-
વામાં આવે છે. ભારે અત્તોના ભોજનથી,
સહે નહિ એવાં અત્તોના ભોજનથી,
પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભોજનથી,
સુકાએલાં શાદા જમવાથી, ખાટા પ-
દાર્થો ખાવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી,
આમથી, મૂત્રઆદિના વેગાને અટકા-
વવાથી, અત્યંત ઉષ્ણ પદાર્થોથી અને
બળતરા ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોથી બુદ્ધ
બુદ્ધ અથવા સામઠા મળીને ઠાપ પા-
મેલા ટોપો ગુદાની અંદર, મૂત્રાશયના
મોઠાડામાં, નાભિની અંદર, પેટની
અંદર, સાથળના સાંધાઓની અંદર,
કાઓની અંદર, પરલની અંદર, જમણા
પડખાની ગાંઠની અંદર, હૃદયની અં-
દર અથવા તરશ લાગવાના સ્થાનની
અંદર રાફડા જેવા ચારેકાર જંચા અને
ગુદમ જેવા રૂપવાળા વિદ્રધિને ઉત્પન્ન
કરે છે. એ વિદ્રધિઓનાં ચિન્હો ખાહા-
રના વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો ઉપરથી સ-
મજી લેવાં.

સ્થાનકના ફેરફાર ઉપરથી વિદ્રધિ-
ઓનાં અમુક ચિન્હોનો ભેદ.

સ્થાનવિશેષેણ રૂપવિશેષમાહ ।

ગુદે વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કૃચ્છ્રાલ્પ-
મૂત્રતા । નાભ્યાં હિક્કાજૃમ્બણે ચ કુક્ષૌ
મારુતકોપનમ્ ॥ કટિપૃષ્ઠગ્રહસ્ત્રીત્રો વં-
ક્ષણોત્પે તુ વિદ્રધૌ । કક્ષયોઃ પાર્શ્વસક્કો-
ચઃ પ્રીન્દ્યુચ્છ્રાસાવરોધનમ્ ॥ સર્વાદ્ગમ-
ગ્રહસ્ત્રીત્રો હૃદિ કાસથ જાયતે । શ્વા-
સૌ યકૃતિ હિક્કા ચ હોન્નિ પેપીયતે
પયઃ ॥

ગુદાની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો

અધોવાયુ શેકાઈ જાય છે. મૂત્રાશયના મોહોડામાં વિદ્રધિ થયો હોય તો માંડ-માંડ થોડું થોડું મૂત્ર ઊતરે છે, નાભિની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો હેડકી આવે છે તથા ખગાસાં આવ્યા કરે છે, પેટની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો વાયુનો પ્રકાપ થાય છે, સાથળના મૂળની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો તીવ્ર રીતે ડેડ તથા પીઠ ઝલાઈ જાય છે, કાખોની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો પડખાંચોનો સંક્રમ થાય છે, ખરલની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો શ્વાસ શેકાઈ જાય છે, હૃદયની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો તીવ્ર રીતે સઘળાં અંગો ઝલાઈ જાય છે તથા ઊધરસ થાય છે, જમણા પડખાના ગાંઠની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો શ્વાસ તથા હેડકી થાય છે અને તરશ લાગવાના સ્થાનની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો ખડુજ પાણી પીવાય છે.

વિદ્રધિઓના સ્લાવના માર્ગો.

સ્લાવમાર્ગમાહ ।

નાભેરુપરિજાઃ પક્વા યાન્ત્યૂર્ધ્વમિતરે સ્વઃ ।

કક્ષાદિજાતાઃ યાન્તિ સ્વન્તિ । ઊર્ધ્વં મુ-
સ્વાત્ । इतरे वस्त्यादिजाः अधः गुदात् ।
नाभिजस्तूभाम्यां मार्गाम्याम् । तथा च हारी-
तः । “ ऊर्ध्वं मभिन्नेषु मुखान्नराणां प्रवर्त-
तेऽसृक् सहितो हि पूयः । अधः मभिन्नेषु
तु पायुमार्गद्वाम्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजे-
षु ॥ ” इति ॥

નાભિથી ઉપરના ભાગોમાં (કાખ વગેરેમાં) થએલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો સ્લાવ મોહોડામાંથી

થાય છે અને નાભિથી નીચેના ભાગોમાં (મૂત્રાશય વગેરેમાં) થએલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો સ્લાવ ગુદામાંથી થાય છે. નાભિમાં થએલો અંદરનો વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનો સ્લાવ તો મોહોડું તથા ગુદા એ બન્નેમાંથી થાય છે. ઉમ કે “ હારીત સંહિતા ” માં કહ્યું છે કે “ નાભિથી ઉપર થએલા અંદરના વિદ્રધિઓ ઘુટે છે ત્યારે માણસોના મોહોડામાંથી લોહીસહિત પણ સ્વે છે અને નાભિથી નીચે થએલા અંદરના વિદ્રધિઓ ઘુટે છે ત્યારે માણસોની ગુદામાંથી લોહીસહિત પણ નીકળે છે. નાભિમાં થએલો અંદરનો વિદ્રધિ ઘુટે ત્યારે તો મોહોડું અને ગુદા એ બન્નેમાંથી લોહીસહિત પણ નીકળે છે. ”

વિદ્રધિઓનું સાધ્યપણું વગેરે.

અથ સાધ્યત્વાદિકમાહ ।

અધઃ સ્તુતેષુ જીવેતુ સ્તુતેષૂર્ધ્વં ન જી-
વતિ । હ્રન્નાભિવસ્તિવર્જેષુ તેષુ મિન્નેષુ
વાહ્યતઃ ॥ जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरे-
षु कदाचन ।

હ્રન્નાભિવસ્તિવર્જેષુ સ્ત્રીહસ્ત્રોમાદિજાતેષુ ।
મિન્નેષુ ન જીવેત્ । હૃદાદીનાં મર્મત્વાત્ ।
અતએવ મોજઃ । “ असाध्यो मर्मजो
ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातो-
त्थितोप्येवं पक्व एव हि वस्तिजः ॥ स्वर्गो
नाभेरधोजश्च साध्यो यश्च समीपजः । अ-
पक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरिनाभितः ॥
आध्मानं बद्धनिस्पन्दं छर्दिहिकातृपान्वि-
तम् । रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशये-
न्नरम् ॥

વિદ્રધિઓ શુદ્ધાંથી સ્વતા હોય તો માણસ જીવે છે પણ જો મોઢોડામાંથી સ્વતા હોય તો માણસ જીવતો નથી. હૃદય, નાભિ અને મૂત્રાશય એ સ્થાનકો શિવાય ખીજાં સ્થાનકોમાં થએલા વિદ્રધિઓ જો બાહાર કુટ કરે તો માણસ કદાચ જીવે છે પણ હૃદય, નાભિ અને મૂત્રાશય એઓમાં થએલા વિદ્રધિઓ જો બાહાર કુટ કરે તો માણસ કદી જીવતો નથી. ઠમકે હૃદય વગેરે સ્થાનકો મર્મસ્થલ છે.

એ ઉપરથી લોક કહ્યું છે કે “ મર્મસ્થલમાં થએલો વિદ્રધિ પાકો હોય કે ન પાકો હોય તોપણ તેને અસાધ્યજ સમજવો. ત્રણે દોષોથી થએલો વિદ્રધિ પણ અસાધ્ય છે. મૂત્રાશયમાં થએલો વિદ્રધિ પાકો હોય તો તેને સાધ્ય છે. જો વિદ્રધિ ત્વચામાં થયો હોય, નાભિથી નીચે થયો હોય કે નાભિના સમીપમાં થયો હોય તે સાધ્ય છે. નાભિથી ઉપર થએલો વિદ્રધિ પાકો હોય કે ન પાકો હોય તોપણ અસાધ્યજ છે. જો વિદ્રધિવાળા માણસને આક્રમે, અશક્તપણું, ઉલટી, હેડકી, તરશ, વેઢના તથા શ્વાસ થયાં હોય તો તે માણસ વિદ્રધિથી મરીજ બચે છે.

બાહારના વિદ્રધિઓનું સાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.

અથ યાજ્ઞચિદ્રધીનાં સાધ્યા-સાધ્યત્વમાહ ।

સાધ્યા વિદ્રધયઃ પશ્ચ વિવર્જ્યઃ સાન્નિપાતિકઃ । આમપક્વિદગ્ધસં તેપાં જ્ઞેયં ચ શોથવત્ ॥

શોથવત્ વક્ષ્યમાણવ્રણશોથવત્ ।

બાહારના વિદ્રધિઓમાં વાયુસંબંધિ, પિત્તસંબંધિ, કફસંબંધી, ક્ષતસંબંધી અને રૂધિર સંબંધિ એ પાંચે વિદ્રધિઓ સાધ્ય છે પણ ત્રણે દોષથી થએલો વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. વિદ્રધિઓનું ક્રયાપણું, પાકાપણું તથા પાકવા લાગેલાપણું ત્રણુસંબંધિ સોજની રીતિપ્રમાણે સમજવું. ત્રણુસંબંધી સોજના ક્રયાપણાનાં, પાકાપણાનાં તથા પાકવા લાગેલાપણાનાં લક્ષણો આ પછીના અધિકારમાં કહેવામાં આવશે.

વિદ્રધિની ચિકિત્સા.

તત્ર વિદ્રધેશ્ચિકિત્સા ।

જલૌકાપાતનં શસ્તં સર્વસ્મિન્નેવ વિદ્રધૌ ॥ રેકો મૃદુર્લઘ્નં ચ સ્વેદઃ પિત્તોત્તરં વિપત્ ॥ અને નિદ્રા યુજ્યાદ્ વ્રણશોથવદૌપધમ્ ॥ વાતવ્રમૂલકલ્કેસ્તુ વ્રસાતિ-લઘૃતાન્વિતૈઃ । મુત્તોર્ણૈર્વહલ્લેપઃ પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રધૌ ॥ યવગોધૃમમુદ્દૈશ્ચ પિષ્ટિ-રાજ્યેન લેપયેત્ । વિલીયતે ક્ષણેનૈવ હૃવિપકસ્તુ વિદ્રધિઃ ॥ પૈત્તિકં વિદ્રધિ વૈચઃ પ્રદિહાત્ સર્પિપા યુતૈઃ । પયસ્યો-શીરમધુકચન્દનૈર્દુગ્ધપેપિતૈઃ ॥

પયસ્યાડનેકાર્થત્વાદત્ર ક્ષીરકાકોલી ગુ-ણાધિક્યાત્તસ્યા અભમે અશ્વગન્ધા ગ્રાહ્યા ।

પશ્ચવલ્કલકલ્કેન ઘૃતમિથ્રેણ લેપયેત્ । પિવેદ્વા ત્રિફલાકાર્યં ત્રિવૃત્કલ્કાક્ષ-સંયુતમ્ ॥ રૂષ્ટિકા સિકતા લોહકિદ્દા ગોશકૃતા સહ । મૂત્રૈઃ મુત્તોર્ણૈર્લેપેન સ્વે-દયેત્ શ્લેષ્મવિદ્રધિમ્ ॥ દશમૂલીકપા-યેણ સસ્ત્રેહેન રસેન વા । શોથવ્રણં વા કોષ્ણેન સ નૂનં પરિપેચયેત્ ॥ પિત્તવિ-

દ્રધિવત્ સર્વાઃ ક્રિયા નિરવશેપતઃ । વિ-
દ્રધૌ કુશલઃ કુર્યાદ્રક્તાગન્તુનિમિત્તયોઃ ॥
રક્તચન્દનમણિષ્ઠાનિશામધુકર્ગૈરિકૈઃ ।
ક્ષીરેણ વિદ્રધૌ લેપો રક્તાગન્તુનિમિત્ત-
કે ॥ પીતા હેતે દુતં ઘ્નન્તિ વિદ્રધિં કોષ્ઠ-
સમ્ભવમ્ । કૃષ્ણાજાજી વિશાલા ચ
ધામાર્ગવફલં તથા ।

ધામાર્ગવફલં કોશાતકીફલમ્ ।

શ્વેતવર્ષાશુવો મૂલં મૂલં વા વરુણસ્ય
ચ । જલેન કથિતં પીતમન્તાવિદ્રધિહૃત્પ-
રમ્ ॥ ગાયત્રી ત્રિફલા નિમ્બકટુકા
મધુકં સમમ્ । ત્રિવૃત્પટોલમૂલાભ્યાં ચ-
ત્વારોઽશાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ મસૂરાન્નિ-
સ્તુપાન્ દયાદેપ કાયો વ્રણાન્ જયેત્ ।
વિદ્રધીગુલ્મવીસર્પદાહમોહજ્વરાપહઃ ॥ ત્-
ન્મૂર્ચ્છાહર્દિહૃદ્રોગપિત્તાસ્રક્કુષ્ઠકામલાઃ ।
શિયુમૂલં જલે ધૌતં પિષ્ટં વસ્ત્રેણ ગા-
લયેત્ । તદ્રસં મધુના પીત્વા હન્ત્યન્તાવિદ્ર-
ધિં નરઃ ॥ શોભાજનકનિર્વૃહો હિહ્નુ-
સૈન્ધવસંયુતઃ । હન્ત્યન્તાવિદ્રધિં શીઘ્રં
પ્રાતઃ પ્રાતર્વિશેપતઃ ॥

इति विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः ।

સધળા પ્રકારના વિદ્રધિઓની ઉપર
બળો મુકવી, ડોમળ વિરેચન દેવું અને
લંધન કરાવવું એ સાઈં છે. પિત્તની અ-
ધિકતાવાળા વિદ્રધિવિના ખીબ વિદ્ર-
ધિઓની ઉપર સ્વેદન કરવું એપણુ
સાઈં છે.

જે વિદ્રધિ પાકેલો ન હોય તેની ઉ-
પર ત્રણસંબંધિ સેાજનું ઔષધ કે જે
આ પછીના અધિકારમાં ઠેઠેવામાં આ-
વશે તેની યોજના કરવી.

રાતા એરકાનાં મૂળીયાનો કલ્ક કરી
તેમાં ચરખી, તેલ તથા ધી એઓને ભિ-
શ્રિત કરી બરા ગરમ કરીને તેનો બડો
લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધિ
વિદ્રધિ મટી જાય છે.

બવ, ધજિ અને મગ એઓને ધીમાં
વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો નહીં પા-
કેલો વિદ્રધિ ક્ષણમાત્રમાં લીન થઇ
જાય છે.

ક્ષીરકાકોલી, વાળો, જઠીમધ અને
રતાંબલિ એઓને દુધમાં વાટી ધી ના-
ખીને બડો થયેલો કરવામાં આવે તો
તેથી પિત્તસંબંધિ વિદ્રધિ મટી જાય છે.
(મૂળમાં જે 'પયસ્યા' શબ્દ છે તેના
અર્થો અનેક છે પણ તેઓમાંથી અમે
ક્ષીરકાકોલી લીધી છે તેનું કારણ એ છે
કે ક્ષીરકાકોલીમાં ગુણુ અધિક છે ક્ષી-
રકાકોલી ન મળે તો તેને બદલે આ-
સોંદ લેવી.)

પંચવલ્કલનો કલ્ક કરી તેમાં ધીને
ભિશ્રિત કરીને લેપ કરવામાં આવે તો
તેથી પિત્તસંબંધી વિદ્રધિ મટી જાય છે.

હરડે, જેહેડાં તથા આમળાં એઓનો
ક્વાથ કરી તેમાં એક તોલા ભાર નસો-
તરનો કલ્ક નાખીને પીવામાં આવે તો
તેથી પિત્તસંબંધી વિદ્રધિ મટી જાય છે.

ઘંટનું ચૂર્ણુ, રેતી, લોઠાનું કીટું અને
ગાયનું છાણુ એઓને ગાયના મૂત્રમાં
વાટી બરા ગરમ કરીને તેનો લેપ કર-
વામાં આવે તો એ સ્વેદનથી કફસંબંધી
વિદ્રધિ મટી જાય છે.

દશમૂલીનો ક્વાથ કરીને તેથી અ-
થવા દશમૂલીનો સ્વરસ કરી તેમાં ધી
નાખી બરા ગરમ કરીને તેથી સેચન

કરવામાં આવે તો વિદ્રધિ તથા વ્રણ-
સંબંધી સોજને મટી જાય છે.

લોહીસંબંધી વિદ્રધિ થયો હોય અ-
થવા અભિઘાતથી કે જખમથી વિદ્રધિ
થએલ હોય તો વેધે તેના ઉપર પિત્ત-
સંબંધી શ્વિરસંબંધી કે ક્ષતસંબંધી વિ-
દ્રધિ થયો હોય તો રતાંજલિ, મજ્જા,
હુળદર, જીંદીમધ તથા સોનાગેરૂં એ-
જોને કુદમાં વાટીને તેઓનો લેપ ક-
રવો. વિદ્રધિને મટાડવાની જે ક્રિયાઓ
છે તે સંબંધી કરવી.

કાળીજરી, ઈંદ્રવારણાં અને કડવી
ધીસોડીનાં કૂળએજોને વાટીને પીવામાં
આવે તો તેથી કાઠામાં થએલો વિદ્રધિ
તુરત મટી જાય છે.

ઘોળી સાટોડીનાં મૂળ અથવા વા-
ચવરણાંનાં મૂળ એજોનો પાણીમાં ક્વાથ
કરીને પીવામાં આવે તો તેથી અંદરનો
વિદ્રધિ અવશ્ય મટી જાય છે.

ખેર, હરડે, બેટુડાં, આમળાં, લી-
બડો, કડુ અને જીંદીમધ એજોને સમ
ભાગે લેવાં. ચાર ભાગ નસોતરનાં મૂળ
અને ચાર ભાગ કડવા પરવળનાં મૂળ
લેવાં. પછી પાણીમાં એ સઘળા પદા-
ર્થોને તથા ફેતરા વગરની મસૂરની દા-
ળને નાખીને ક્વાથ કરવો. આ ક્વાથ
વ્રણોને, વિદ્રધિઓને, ગુલ્મોને, વીસ-
ર્પને, દાહને, મોહને, જ્વરને, વૃષ્ટાને,
મૂર્છાને, ઊલટીને, છાતીનાં દરદને, ર-
ક્તપિત્તને, કોઠાને અને કમળાને હણી
નાખે છે.

સરગવાના મૂળને પાણીથી ઘોઠ પા-
ણીમાં વાટી વસંથી ગાળીને તેનો રસ
મધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી
અંદરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

સરગવાનો ક્વાથ કરી તેમાં હીંગ
તથા સંધવ નાખીને વિશેષે કરી સવારે
સવારે પીવામાં આવે તો અંદરનો વિ-
દ્રધિ તુરત મટી જાય છે.

વિદ્રધિનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

વ્રણસંબંધી સોજનો અને અ-
ગ્નિથી બળેલાનો અધિકાર.
વ્રણના સોજનું સંખ્યાપૂર્વક સા-
માન્ય લક્ષણ.

અથ વ્રણાધિકારઃ ।

તत्र व्रणशोधस्य संख्याचि-
वरणपूर्वकं सामान्यं
रूपमाह ।

પૃથક્ સમસ્તદોષોત્વા રક્તજાગન્તુ-
જૌ તથા । વ્રણશોધાઃ પટેતે સ્યુઃ સં-
યુક્તાઃ શોથલક્ષણઃ ॥

શોથલક્ષણૈ પૂર્વોક્તૈ ।

વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી,
વ્રણે દોષસંબંધી, શ્વિગસંબંધી અને આ-
ગંતુજ (પ્રહાર વગેરેથી થએલ) એ રીતે
વ્રણના સોજ છ પ્રકારના થાય છે અને
તેઓ પૂર્વે કહેલાં સોજનાં લક્ષણોથી
યુક્ત હોય છે.

વ્રણના સોજનું વિશિષ્ટરૂપ.

વિશિષ્ટં રૂપમાહ ।

વિપમં પચ્યતે વાતાત્ પિત્તોત્થશ્ચા-
ચિરંચિરમ્ ॥ કફજઃ પિત્તવચ્છોર્ષો
રક્તાગન્તુસમુદ્ભવૌ ।

વાયુસંબંધી વ્રણનો સોજ વિપમ

રીતે પાકે છે, પિત્તસંગ્રંથી પ્રણુનો સોજો તુરત પાકે છે, કફસંગ્રંથી પ્રણુનો સોજો લાંબે કાળે પાકે છે અને રૂધિરસંગ્રંથી પ્રણુનો સોજો તથા આગંતુજ પ્રણુનો સોજો એઓ પણ પિત્તસંગ્રંથી પ્રણુની પેઠે તુરત પાકે છે.

નહિ પાકેલા પ્રણુના સોજાનું લક્ષણ.

અપકસ્યં વ્રણશોથસ્ય લક્ષણમાહ ।

મન્દોપ્મતાડલ્પશોથત્વં કાઠિન્યં ત્વક્સવર્ણતા । મન્દવેદનતા ચાઽપિ શોથસ્યામસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જો ઉનાશ મંદ હોય, સોજો અડપ હોય, કઠણપણું હોય, સોજાનો વર્ણ આમડીના જેવોજ હોય અને વેદના અડપ હોય તો જણવું કે સોજો પાકેલો નથી

પાકવા લાગેલા સોજાનું લક્ષણ.

તસ્ય પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમાહ ।

દક્ષતે દહનેનેવ ક્ષારેણેવ પ્રપચ્યતે ।
પિપીલિકાગણેનેવ દશ્યતે છિયતે તથા ॥
મિચતે ચંચ શત્રેણ દષ્ટેર્નેવ ચ તાઢ્યતે ।
પીઢ્યતે પાણિર્નેગ્નન્તઃ સૂચોભિરિવ તુચ્યતે ॥
ઝપચોપી વિવર્ણઃ સ્યાદહ્નુલ્યેવાવપીઢ્યતે ॥
આમને શયને સ્યાને શાન્તિઃ વૃશ્ચિકવિદ્ધવત્ । ન ગચ્છેદાતતઃ શોથો ભવેદાધ્યાતવસ્તિવત્ ।
જ્વર-સ્તુષ્ણાઽઽરુચિર્થતત્પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥

છિયતે દ્વિધાક્રિયત ઇવ । મિચતે વિદાર્યત ઇવ । ઝપો દાહઃ । ચોપઃ પાર્શ્વસ્થાન્નિવ સન્તાપઃ તામ્યાં યુક્તઃ આતતઃ ત્વક્સદ્ગોચરહિતઃ । વસ્તિર્મૂત્રાશયશ્રમ્પુટો વા ।

જો સોજો જણે અગ્નિથી બળતો હોય, કારથી જણે રંધાતો હોય, કીડીઓના સમૂહથી જણે ક્રડાતો હોય, શસ્ત્રથી જણે છેદાતો તથા ચીરાતો હોય, ધોડાથી જણે પ્રહાર પામતો હોય, હાથથી જણે ધ્યાવાતો હોય, સોજાથી જણે અંદર ભાંકાતો હોય અને આંગળીથી જણે ભાંસાતો હોય એવી વ્યથા કરે, બળતરાથી વ્યામ હોય, જમ અગ્નિની પાસે રહેલો પદાર્થ તથ્યા કરે તેમ તથ્યા કરતો હોય, આમડીના વર્ણથી ખીજ વર્ણવાળો થયો હોય, કુત્રેલા મૂત્રાશયની પેઠે અથવા કુત્રેલા આમડાના દડાની પેઠે ત્વચાના સંકોચથી રહિત હોય, વીછીએ કરડેલાની પેઠે બેસતાં સુતાં કે ઉભતાં શાંતિથી રહિતજ રહેતો હોય અને જ્વર તરશ તથા અશ્ચિ એઓથી સંયુક્ત હોય તો સોજાને પાકવા લાગેલો જણવો.

પાકી ગએલા પ્રણુના

સોજાનું લક્ષણ.

પક્વસ્ય લક્ષણમાહ ।

વેદનોપશમઃ શોથો લોહિતોડલ્પો ન ચોન્નતઃ । પ્રાદુર્ભાવો વલીનાં ચ તોદઃ કણ્ઠર્મુદ્ઘર્મુદ્ઘુઃ ॥
ઉપદ્રવાણાં પ્રશમો નિમ્નતા સ્ફુટનં લચામ્ । વસ્તાધિવામ્બુસંચારઃ સ્યાન્છોથેઽહ્નુલિપીઢિતે ॥
પૂયસ્ય પીઢ્યેદેકમન્તમન્તે ચ પીઢિતે વુમ્બુક્ષા વ્રણશોથસ્ય ભવેત્ પક્વસ્ય લક્ષણમ્ ॥

વેદનોપશમઃ દાહાદિદુઃસ્વોપશમઃ । અલ્પો લોહિત ઇત્યન્વયઃ । ન ચોન્નતઃ પચ્યમાનાપેક્ષયા । ઉપદ્રવાણાં જ્વરાદીનામ્

નિશ્ચતા સ્વરૂપતોઽહુલિપીડનાદ્વા અવનત-
ત્વમ્ । સ્ફુટનમ્ । કિશ્ચિદ્વિદારણમ્ । વ-
સ્તાવિનેત્યાદિ શોથેઽહુલિપીડિતે સ્તિ ।
અહુલિપીડિતાદ્દેશાદન્યસ્મિન્ દેશે અન્યુ-
સચ્ચારઃ કિશ્ચિત્ વસ્તૌ ચર્મપુટકે । एवं अ-
न्ये एकदेशे पीडिते एकमन्तमपरमन्तमापूर्य
पीडयति ॥

જો બળતરાઆદિ દુઃખોનો ઉપશમ
થયો હોય, સોજામાં થોડી રતાશ હોય,
પાકવા લાગેલા સોજાના કરતાં વધારે ઊં-
ચાઇ ન રહી હોય, વળીઓ પડતી હોય,
બોંકાયા જેવું લાગતું હોય, વારંવાર ખ-
રજ આંબ્યા કરતી હોય, જ્વર આદિ
ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ હોય, આંગળી-
વતે દખાવી જોતાં નમતો હોય અથવા
જાતે નમેલાપણું થયું હોય, ચામડી કાં-
ઇક ફાટી હોય, સોજાને આંગળીથી દ-
ખાવતાં જમ દખાવેલા ચામડાના દડામાં
એક પ્રદેશમાંથી ખીજ પ્રદેશમાં પા-
ણીનો કાંઈક સંચાર થાય તેમ સોજામાં
પણ એક પ્રદેશમાંથી (દખાવેલા પ્રદેશ-
માંથી) ખીજ પ્રદેશમાં પરને કાંઈક સં-
ચાર થાય, એક પ્રદેશને દખાવતાં ખીજો
પ્રદેશ પરથી જરૂર થઇને પીડાય તથા
ભુખ લાગે તો જાણવું કે સોજા પાકી
ગયોછે.

એક દોષથી થએલો સોજા પણ
પાકવાના સમયમાં સવળા દો-
ષોનો સંબંધ પામવાવિધે.

एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाक-
काले सर्वदोषसम्बन्धमाह ।

ઋતેઽગ્નિલાદુશવિના ન પિત્તં પાકઃ
કર્મં ચાપિ વિના ન પૂયઃ । તસ્માદ્દિ

गर्वे परिपाककाले पचन्ति शोफान्निभि-
रेय दोषः ॥

પચન્તિ પાકં પ્રાપ્નન્તિ । एवशब्दो-
ऽत्राप्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥

વાયુવિના પીડા દોતી નથી, પિત્ત-
વિના પાક દોતો નથી અને ક્ષ્મિના
પર દોતું નથી એટલામાટે સવળા સો-
જાઓ પાકવાના સમયમાં ત્રણે દોષોથી
પાકે છે એમ સમજવું.

સોજા પાકવામાં મતાંતર.

पाके मतान्तरमाह ।

કાલાન્તરેણામ્યુદિતં તુ પિત્તં કૃ-
તા વશે વાતકર્મ પ્રસજ્જ । પચત્યતઃ
શોણિતમેપ પાકો મતઃ પરેપાં ત્રિદુષાં
દ્વિતીયઃ ॥

વશે કૃત્વા હીનીકૃત્ય શોણિતં કર્મ પૂ-
ર્વત્ર કફાત્ । પૂયોઽત્ર શોણિતાત્ પૂય ઇતિ
ભેદઃ ॥

‘કાલાંતરથી ઉદય પામેલું પિત્ત વા-
યુને અને ક્ષ્મને કમતી કરી નાખી બ-
ળાત્કારથી લોહીને પકાવે છે’ એમ ખીજ
વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલું છે.

પેટેલા મતમાં ક્ષ્મથી પર થાય છે
એમ માનેલું છે આ ખીજ મતમાં લો-
હીથી પર થાય છે એમ માનેલું છે એ-
ટલો ભેદ છે.

ઉંડા પાકવાળા સોજામાં પાક
સમજાવવાનેવાસ્તે સુશ્રુતે
કહેલું ખીજું લક્ષણ.

गम्भीरपाके शोथे पाकज्ञानार्थ-
मथ लक्षणान्तरमाह सुश्रुतः ।
કફજેષુ ચ શોથેષુ ગમ્भीરં પાકમે-

ત્યક્ત્ । પક્કલિઙ્ગં તતઃ સ્પષ્ટં યતઃ સ્યા-
ચ્છોયશીતતા । ત્વક્સાવર્ણ્યં રુજોઽસ્પત્તં
ઘનસ્પર્શત્તમશ્મવત્ ॥

કફજેપુ ચ શોથેપુ ગમ્ભીરમસૂક પાક-
મેતિ । તત્ર કથં પાકજ્ઞાનમિત્યાહ । તત્ર
તતઃ કારણાત્ પક્કલિઙ્ગં સ્પષ્ટમ્ । યતઃ પ્રચ્ય-
માનાવસ્થાન્તર્ગતરાગદાહવ્યથાઘનન્તરં શો-
થશીતાદયો ભવન્તિ । ઘનસ્પર્શત્તં સ્પર્શે-
ઽવ્યથત્ત્વમ્ ॥

કૃત્થી થએલા સોજાઓમાં લોહી
હાંડું પાકે છે તોપણ પાકી ગયાની પરીક્ષા
કરવી સ્પષ્ટજ છે કે જે સમયે સોજા પા-
કવા લાગવાની સ્થિતિમાં હોય તે સમયે
રતાથની તથા ખજતરાની વ્યથા વગેરે
થયા પછી સોજામાં પાકી ગયાની સ્થિતિ
પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે શીતલપણું થાય છે,
સોજાનો રંગ ચામડીના રંગ જેવો થા-
ય છે, વેદનાતું અહ્વપણું થાય છે, અને
સ્પર્શ કરતાં પથરાની પેઠે વ્યથા રહિ-
તંપણું થાય છે. આ પ્રમાણે છે માટે પાકી-
ગયાની કેમ ખખર પડે એમ વૈદે મું-
ગ્રાતું નહિ.

સોજામાંથી પરને ન કાઢાડવામાં
આવે તો અડચણ.

અનિર્હતસ્ય પૂઘસ્ય દોષમાહ ।

કસં સમાસાઘ યથૈવ વહ્નિર્વાતેરિતઃ
સન્દહતિ પ્રસહ્ય । તથૈવ પૂયો હ્વાનિનિ-
સત્તસ્તુ માંસં શિરાઃ સ્નાયુમપીહ સ્વા-
દેત્ ॥

કસં તૃણવનમ્ ।

જેમ વાયુએ પ્રેરેલો અગ્નિ ખડના
વનને પ્રાપ્ત થઇને ખજાતકારથી ખાળી

નાખે છે તેમ નહિ નીકળેલું પર માંસને,
શિરાઓને અને સ્નાયુઓને પણ ખાઈ
બચે છે.

સોજાને કાચો હોવાનાં તથા પાકેલો
હોવાનાં લક્ષણો જાણવામાં
વૈદનો ગુણ અને ન જાણુ-
વામાં વૈદનો દોષ.

શોથસ્યામપક્કલક્ષણજ્ઞાનાજ્ઞા-
ને ભિપજાં ગુણદોષાવાહ ।

આમં વિદહ્યમાનં ચ સમ્પક્ષ્પકં તુ
યો ભિપક્ષ્ । જાનીયાત્ સ ભવેદ્વૈઘઃ
શોષાસ્તસ્કરવૃત્તયઃ ॥

વિદહ્યમાનં વિપચ્યમાનમ્ । તસ્કરવૃત્તયઃ
તેષાં તસ્કરાણામિવ દ્રવ્યલાભમાત્રપયોજનં
ભવતિ । નતુ ધર્મયશોમૈત્રીલાભઃ ॥

યદિછનત્યામપજ્ઞાનાઘશ્ચ પક્કમુપેક્ષતે ।
શ્વપચાવિવ વિજ્ઞેયૌ તાવનિશ્ચિત્સ્યકારિ-
ણૌ ॥

જે વૈદ સોજાને કાચો, પાકવા લા-
ગેલો અને પાકી ગયેલો બહુ શકે તેજ
ખરો વૈદ કેહેવાય છે. ખાકીના વૈદોને
ચારોના જેવી વૃત્તિવાળા સમજવા. કેમ
કે તેઓને ચાર લોકોની પેઠે કેવળ ઘન
મેળવવાનુંજ પ્રયોજન હોય છે પણ ધર્મ,
યશ કે મૈત્રી મેળવવાનું પ્રયોજન હોતું
નથી.

જે વૈદ અજ્ઞાનથી કાચા સોજાને કા-
ચે છે અને જે વૈદ પાકી ગયેલા સોજાને
કાચા વગેરે ચિકિત્સા કર્યા વગરનો રે-
હેવા દે છે એ બંનેને ચાંડાલ જેવાજ
સમજવા. કેમકે તેઓ સમજ્યા વગ-
રની ક્રિયા કરે છે.

प्रशुना सोजनी थिडित्सा.

अथ व्रणशोधचिकित्सा ।

आदौ शोधहरो लेपस्ततस्तु परि-
पेचनम् । विम्लापनमसृज्योक्षस्ततः स्या-
दुपनाहनम् ॥ पाचनं भेदनं पश्चात्
पीडनं शोधनं तथा । रोपणं वर्णकरणं
व्रणस्येते क्रमाः स्मृताः ॥

क्रमः चिकित्साः । सुश्रुते व्रणस्य प-
ष्ठिरूपक्रमा लिखिताः सन्ति ते सर्वेऽत्र वि-
स्तरभयान्न लिखिताः ॥

तत्रादौ शोधहरं लेपमाह ।

यथा प्रज्वलिते वेद्यमन्यम्भसा परि-
पेचनम् । क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमाले-
पनं रुजः ॥ वीजपूरजग्राहिस्त्रादेवदारु-
महौषधम् । रास्त्राग्निमन्थौ लेपोऽयं वा-
तशोधविनाशनः ॥ दूर्वा च नलमूलं च
पद्मकाष्ठं च केशरम् ॥ उशीरं वालकं
पद्मं लेपोऽयं पित्तशोधहा । न्यग्रोधो-
दुम्बराश्वत्थपुस्तवेतसवलकलैः ॥ सस-
र्पिकैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ।
आगन्तुजे रक्तजे च लेप एषोऽभिपू-
जितः । अजगन्वाजशृङ्गी च मज्जिष्ठा
सरलस्तथा ॥ एकैपिक्ताश्वगन्धा च
लेपोऽयं श्लेष्मशोधहा ॥

अनशृङ्गी मेदाशिङ्गी । एकैपिका इया-
मपरिशोथा ॥

कृष्णा पुराणपिण्याकशिष्टलक् सि-
कता शिवा । मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं
प्रलेपः श्लेष्मशोधहा ॥ न रात्रौ लेपनं
दद्यादत्तं च पतितं तथा । न च पर्यु-
पितं शुष्यमाणं तन्नैव धारयेत् ॥

दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीय-
मानं सद्योद्गात्पतितं । पर्युपितम् । लेपनद्र-
व्यं कल्कीकृतं यत् पर्युपितम् ॥

तपसा पिहितोऽत्यूप्मा रोमहृपमुत्तो-
त्थितः । विना लेपेन निर्याति रात्रौ
नालेपयेदतः ॥ रात्रावपि प्रलेपस्तु वि-
धातव्यो विचक्षणः । अपाकिशोथे ग-
म्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥

अथ परिपेचनमाह ।

यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिम-
ग्निर्हि गच्छति । दोषाग्निरेव सहसा प-
रिपेकेण शाम्यति ॥ [तद्यथा] वातत्रोप-
धनिःकार्यैस्तैर्मांसरसैर्घृतैः । उष्णैः
संसचयेच्छोथं यातिकं काजिकेन च ॥
पित्तरक्तविधातोत्थं शोथं सिधेत् सु-
शीतलैः । क्षीराज्यमधुस्तण्डेक्षुरसैः पि-
त्तहरैः घृतैः ॥ कफत्रोपधनिःकार्यैः
शीतैस्तु परिपेचयेत् । तैलक्षाराम्बुमूत्रै-
श्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥

अथ विम्लापनमाह ।

जातस्य कठिनस्यास्य कार्यं विम्ला-
पनं शनैः ॥

अस्य शोथस्य ॥

विम्लापनस्य विधिमाह

सुश्रुतः ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या
शनैः शनैः । विमर्दयेद्विपद्भन्दं त-
लेनाहुष्टकेन वा ॥

वेणुनाड्या वंशनलिकया स्वेदयित्वा उ-
ष्णस्वेदं कृत्वा ॥

अथ रक्तमोक्षणमाह ।

वेदनोपशमार्याय तथा पाकशमाय च । अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्त्रावणं चरेत् ॥

चरेत् कुर्यात् ।

एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ॥ रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेत्नास्ति न चास्ति रुक् । विपाणैश्च विशेषेण जलौकाभिः पदैरपि ॥

शोणितस्त्रावणं चरेदित्यनेनान्यः । अथोपनाहः स्वेदः तस्य विधिर्भेषजसाधनप्रकरणे कथित एवास्ति ।

रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ॥ शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ।

शोथानां सामान्यानाम् । व्रणाः व्रणशोथा. तेषामपि स्वेदनं कार्यम् ।

शोथयोरुपनाहं च दद्यादामविदग्धयोः ॥ प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पक्तां व्रजेत् ।

आमविदग्धौ अपक्वपाकोन्मुखौ यथा

शोभाञ्जनः कणा चापि सैन्धवं विश्वभेषजम् । शणकार्पासयोर्वीजमतसी च कुलत्थिका ॥ तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुटेरो मूलकं मिसिः । यथाप्राप्तेरमीभिस्तु द्रव्यैरम्लेन संयुतैः ॥ कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्वेदयेद्विधिवच्छनैः । अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥

कुटेरः रुष्णवर्वरी. इति शोभाञ्जनादिरुपनाहः ।

पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिशुः सिद्धार्थ

एव च । अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोधहा ॥

इति पुनर्नवादिः ।

अथ पाचनमाह ।

न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः । द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥

अत्र पाचनद्रव्याण्याह ।

शणमूलकशिष्टूणां फलानि तिलसर्पपाः । अतसीशक्तवः किण्वमुष्णद्रव्यं च पाचनम् ॥

शणफलादीनामतस्यन्तानां सक्तवः कर्तव्याः । किण्वं मुराबीजम् । यवगोधूमधान्यादिप्रकारः अन्यच्चोष्णं द्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ।

अथ भेदनमाह ।

अन्तःपूयेष्ववकेषु तथा चोत्सङ्गवत्त्वपि । गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं सम्प्रयुज्यते ॥

उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडीव्रणेषु भेदनम् । शस्त्रमौपधं कर्म च ।

तत्र शस्त्रसाध्यं भेदनमाह ।

रोगे व्यधनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः । शस्त्रं निधाय दोषास्तु स्त्रावयेत् कथितं यथा ॥

कश्चित् शस्त्रनिःक्षेपापवादमाह ।

वालवृद्धासहस्रीणभीरूणां योपितामपि । व्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥

तत्र भेदनमाह ।

चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रकी
हयमारकः । कपोतकाकशुभ्राणां मलले-
पने भेदनम् ॥

दारणमाह ।

क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परि-
कीर्तितः ।

क्षारद्रव्यमपामार्गादि । क्षारस्वजिका य-
वक्षारादिः ।

हस्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दुमात्रप्रले-
पितः । अत्यर्थकठिने शोथे कथितो
भेदनः परः ॥

अथ पीडनमाह ।

द्रव्याणां पिच्छलानां तु तद्ब्रूलानि
प्रपीडनम् । यवगोधूममापाणां चूर्णा-
नि च समासतः ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत प्र-
लेपं पीडनम्प्रति । न चापि मुखमालि-
म्पेक्षया दोषः प्रसिच्यते ॥

पीडनम्प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीड-
नद्रव्यलेपं शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः ।
तथा व्रणस्य मुखलेपं विना प्रस्रवति ।

अथ शोधनमाह ।

व्रणस्य तु विथुद्धस्य काथः शुद्धि-
करः परः । पटोलनिम्बपत्रोत्थः सर्वत्रैव
प्रयुज्यते ॥ वातिके दशमूलानां क्षीरी-
णां पैत्तिके व्रणे । आरग्वधादेः कफजे
कपायः शोधने हितः ॥ अश्वत्योदुम्ब-
रश्लक्षवट्वेतसजं सृतम् । व्रणशोथोपदं-
शानां नाशनं क्षालनात्सृतम् ॥ ति-
लसैन्धवयष्ट्याहनिम्बपत्रनिशायुगैः । त्रि-
ष्टूतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥

एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधन-
म् । निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिष्टूतसैन्धवमा-
क्षिसम् ॥ दुष्टव्रणप्रशामनो लेपः शोधन-
केशरी ।

शोधनश्रेष्ठः ।

लेपान्निम्बदलैः कल्को व्रणशोधन-
रोपणः । भस्मणाच्छर्दिमन्दाग्निपित्तश्ले-
ष्मकृर्मान् हरेत् ॥ व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या
सूक्ष्मान् हि सन्धिर्मजान् । अमया
त्रिवृता दन्ती लाङ्गली मधुसैन्धवैः ॥
निम्बपत्रशूतक्षौद्रद्रावीमधुकसंयुतैः । वर्ति-
स्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्गुणम् ॥

अथ रोपणमाह ।

अपेतपूतिमांसानां मासस्थानामवरो-
हताम् । कल्कस्तु रोपणो देयस्तिलजो
मधुसंयुतः ॥ अश्वगन्धा रुहा लोघ्रं क-
दफलं मधुयाष्टिका । समन्ना घातकीपुष्पं
परमं व्रणरोपणम् ॥

रुहा रोहिणी ॥

मधुयुक्ता सुरा पुंसां सर्वव्रणविरो-
पणी । सुपवीपचघचूरवलामोटाकुठेर-
काः ॥ पृथगेतैः प्रलेपस्तु गम्भीरव्रणरो-
पणः ।

सुपवीपत्रमगैरौपत्रा वला मोटा अस्मात्
तदेव नाम पुस्तकधृतम् । कुठेरः कृष्णव-
र्वरी ।

ककुभोदुम्बराश्वत्यजम्यूकदफललो-
घ्रजैः । लक्ष्मणैर्धूलिताः क्षिप्रं संरो-
हन्ति व्रणा ध्रुवम् ॥ मियङ्गुघातकी
वृष्यं यष्टी मधुजतूनि च । सूक्ष्मचूर्णाकृ-
तानि स्यू रोपणान्यवधूलनात् । यवचूर्णं

समधुकं सतैल सहसर्पिषा ॥ दद्यादा-
लेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये । करजा-
रिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्याद्गुणकृमीन् ॥ ल-
शुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बकृतोऽथवा ।
अरिष्टो निम्बः ।

निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिलवणसर्पपैः ।
धूपनं स्याद्गुणे रूक्षकृमिकण्डूरुजाप-
हं ॥ ये ह्रैदपाकद्युतिगन्धवन्तो व्रणाधि-
रोत्थाः सतताश्च शोथाः । प्रयान्ति ते
गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफला-
सूतेन ॥ पटोलनिम्बाशनसारधात्रीपथ्या-
क्षनिर्युहमहसुखेषु । पिवेद्युतं गुग्गुलुना
विसर्पविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥

अथ सचर्णताकारणम् ।

मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रज-
नीद्वयम् । प्रलेपः सघृतः क्षौद्रस्त्वचः
सावर्ण्यकृत् स्मृतः ।

अथ व्रणिनो भोजनम् ।

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्र-
वान्तरम् । भुञ्जानो जाद्गलैर्मासैः शीघ्रं
व्रणमपोहति ॥ तण्डुलीयकजीवन्तीवा-
स्तूकसुनिपण्णकैः । वातमूलकवार्ताक-
पटोलैः कारवेष्टकैः ॥ सदाडिमैः साम-
लकैर्घृतभ्रष्टैः ससैन्धवैः । अन्यैरेवं गु-
णैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥

एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शी-
घ्रं व्रणमपोहति इत्यन्वयः ।

अम्लं दधि च शाकं च मांसमानूपमौ-
दकम् । क्षीरं गुच्छणि चान्नानि व्रणे च
परिवर्जयेत् ॥ व्रणे श्वयथुरायामात्

स च रागश्च जागरात् । तौ च रुक् च
दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥

अथागन्तुव्रणचिकित्सा ।

कुष्ठे सद्यो व्रणे कुर्याद्दूर्ध्वं चाधश्च
शोधनम् । क्रिया शीता प्रयोक्तव्या र-
क्तपित्तोष्मनाशिनी ॥ लह्वनं च बलं
ज्ञात्वा भोजनं चास्रमोक्षणम् । वृष्टे विद-
लिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥ छि-
न्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वास्रगतिः स्रवे-
त् । रक्तक्षयाच्चत्र रुजः करोति पवनो
भृशम् ॥ स्नेहपानं परीपेकं लेपं तत्रोप-
नाहनम् । कुर्वन्ति स्नेहवस्ति च रुजा-
घ्नं चौपथं पृथक् ॥ खट्वादिछिन्नगात्रस्य
तत्काले पूरितो व्रणः । गाद्वेरुकीभूल-
रसैः सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥

गङ्गोरुकी नागबला गुलसकरीति लोके ।

कपाया मधुराः शीताः क्रियाः स-
र्वाः प्रयोजयेत् ॥ सद्योव्रणानां सप्ताहा-
त्पश्चात्पूर्वोक्तिमाचरेत् । आमाशयस्थे
रुधिरं विदध्याद्दमनं नरः ॥ तस्मिन् प-
काशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् । का-
थो वंशत्तगैरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदाकृतः ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेद्-
सृक् । यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन
रसेन च ॥ भुञ्जीतान्नं यवागुं वा पि-
वेत्सैन्धवसंयुताम् । जातीनिम्बपटोलप-
त्रकटुकादावीनिशासारिवामञ्जिष्ठामय-
सिक्थनुत्पमधुर्कैर्नकाद्वीर्जः सर्पः । स-
र्पिः सिद्धमनेन मूक्ष्मवदनामर्माश्रिताः
स्राविणो गम्भीराः सरुजो व्रणाः सग-
तिकाः शृध्यन्ति रोहन्ति च ॥ वृद्धय-

तत्र भेदनमाह ।

चिरविल्वोऽग्निः दन्ती चित्रको
हयमारकः । कपोतकाकगृध्राणां मलले-
पने भेदनम् ॥

दारणमाह ।

क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परि-
कीर्तितः ।

क्षारद्रव्यमपामार्गादि । क्षारस्त्रिजिका य-
वक्षारादिः ।

हस्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दुमात्रप्रले-
पितः । अत्यर्थकठिने शोथे कथितो
भेदनः परः ॥

अथ पीडनमाह ।

द्रव्याणां पिच्छिलानां तु लब्धूलानि
प्रपीडनम् । यवगोधूममाषाणां चूर्णा-
नि च समासतः ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत प्र-
लेपं पीडनम्प्रति । न चापि मुखमालि-
म्पेक्षया दोषः प्रसिच्यते ॥

पीडनम्प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीड-
नद्रव्यलेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः ।
तथा व्रणस्य मुखलेपे विना प्रस्रवति ।

अथ शोधनमाह ।

व्रणस्य तु विशुद्धस्य काथः शुद्धि-
करः परः । पटोलनिम्बपत्रोत्थः सर्वत्रैव
प्रयुज्यते ॥ वातिके दशमूलानां क्षीरी-
णां पैत्तिके व्रणे । आरग्वधादेः कफजे
कषायः शोधने हितः ॥ अश्वत्थोदुम्ब-
रगुक्षवटवेतसजं स्रुतम् । व्रणशोथोपदं-
शानां नाशनं क्षालनात्स्रुतम् ॥ तिल-
सैन्धवपक्षाहनिम्बपत्रनिशायुर्गः । त्रि-
वृद्धतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥

एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधन-
म् । निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिवृत्सैन्धवमा-
क्षिसम् ॥ दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधन-
केशरी ।

शोधनश्रेष्ठः ।

लेपान्निम्बदलैः कल्को व्रणशोधन-
रोपणः । भक्षणाच्छर्दिमन्दाग्निपित्तश्ले-
ष्मकृमीन् हरेत् ॥ व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या
सूक्ष्मान् हि सन्धिमर्मजान् । अभया
त्रिवृता दन्ती लाङ्गली मधुसैन्धवैः ॥
निम्बपत्रघृतसर्षाद्रदावीमधुकसंयुतैः । वर्ति-
स्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्ब्रणम् ॥

अथ रोपणमाह ।

अपेतपूतिमांसानां मासस्थानामवरो-
हताम् । कल्कस्तु रोपणो देयस्तिलजो
मधुसंयुतः ॥ अश्वगन्धा रुहा लोध्रं क-
दफलं मधुयष्टिका । समद्वा धातकीपुष्पं
परमं व्रणरोपणम् ॥

रुहा रोहिणी ॥

मधुयुक्ता सुरा पुंसां सर्वव्रणविरो-
पणी । सुपवीपचधचूरवलामोटाकुटेर-
काः ॥ पृथगतैः प्रलेपस्तु गम्भीरव्रणरो-
पणः ।

सुपवीपत्रमगैरैलापत्रा वला मोटा अस्मात्
तदेव नाम पुस्तकघृतम् । कुटेरः कृष्णव-
र्वरी ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकदफललो-
ध्रजैः । लक्ष्चूर्णैर्धूलिताः क्षिप्रं संरो-
हन्ति व्रणा ध्रुवम् ॥ प्रियङ्गुधातकी
शृष्यं यष्टी मधुजतूनि च । सूक्ष्मचूर्णांकु-
तानि स्यू रोपणान्यवधूलनात् । यवचूर्णं

समधुकं सतैल सहसर्पिषा ॥ दद्यादा-
लेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये । करञ्जा-
रिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्याद्द्रुणकृमीन् ॥ ल-
शुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बकृतोऽथवा ।
अरिष्टो निम्बः ।

निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिलेवणसर्पपैः ।
धूपनं स्याद्द्रुणे रूक्षकृमिकण्डूरुजाप-
हं ॥ ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो व्रणाश्वि-
रोत्थाः सतताश्च शोथाः । प्रयान्ति ते
गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफला-
सूतेन ॥ पटोलनिम्बाशनसारधात्रीपथ्या-
क्षनिर्यूहमहर्मुखेषु । पिवेद्युतं गुग्गुलुना
विसर्पविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥

अथ सचर्णताकारणम् ।

मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रज-
नीद्वयम् । प्रलेपः सघृतः शौद्रस्त्वचः
सावर्ण्यकृत् स्मृतः ।

अथ व्रणिनो भोजनम् ।

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पगुष्णं द्र-
वान्तरम् । भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं
व्रणमपोहति ॥ तण्डुलीयकजीवन्तीवा-
स्तूकसुनिपण्णकैः । वातमूलकवार्ताक-
पटोलैः कारवेळकैः ॥ सदाडिमैः साम-
लकैर्घृतभ्रष्टैः ससैन्धवैः । अन्यैरेवं गु-
णैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥

एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शी-
घ्रं व्रणमपोहति इत्यन्वयः ।

अम्लं दधि च शार्कं च मांसमानूपमाँ-
दकम् । क्षीरं गुरूणि चान्नानि व्रणे च
परिवर्जयेत् ॥ व्रणे श्वयथुरायासात्

स च रागश्च जागरात् । तौ च रूक् च
दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥

अथागन्तुव्रणचिकित्सा ।

कुद्धे सद्यो व्रणे कुर्याद्दूर्ध्वं चाधश्च
शोधनम् । क्रिया शीता प्रयोक्तव्या र-
क्तपित्तोष्मनाशिनी ॥ लह्वनं च बलं
ज्ञात्वा भोजनं चासमोक्षणम् । वृष्टे विद-
लिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥ छि-
न्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वास्रगतिः सवे-
त् । रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो
भृशम् ॥ स्नेहपानं परीपेकं लेपं तत्रोप-
नाहनम् । कुर्वन्ति स्नेहवस्ति च रुजा-
घ्नं चौपधं पृथक् ॥ खद्वादिछिन्नगात्रस्य
तत्काले पूरितो व्रणः । गाङ्गेरुकीमूल-
रसैः सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥

गङ्गेरुकी नागबला गुलसकरीति लोके ।

कपाया मधुराः शीताः क्रियाः स-
र्वाः प्रयोजयेत् ॥ सद्योव्रणानां सप्ताहा-
त्पश्चात्पूर्वोक्तिमाचरेत् । आमाशयस्थे
रुधिरं विदध्याद्दमनं नरः ॥ तस्मिन् प-
काशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् । का-
थो वंशलगैरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदाकृतः ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं सावयेद-
सृक् । यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन
रसेन च ॥ शुजीतान्नं यवागूं वा पि-
चेत्सैन्धवसंयुताम् । जातीनिम्बपटोलप-
त्रकटुकादावीनिशासारिवामञ्जिष्ठाभय-
सिक्थतुत्यमधुकैर्नक्ताद्वीजैः समैः । स-
र्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदनामर्माश्रिताः
साविणो गम्भीराः सरुजो व्रणाः सग-
तिकाः शुष्यन्ति रोहन्ति च ॥ वृद्धवै-

ઘોષદેશેન પારમ્પર્યોપદેશતઃ । જાતીવૃત્તે
તુ સંસિદ્ધે ક્ષેત્રવ્યં સિક્કયકં વુર્ધઃ ॥

इति जाल्यादिवृतम् ।

જાતીનિમ્વપટોલાનાં નક્તમાલસ્ય પ-
છવાઃ । સિક્કયકં મધુકં કુટું દ્વે નિશે
કટુરોઢિણી ॥ મઙ્ગિષ્ટા પમ્કં પથ્યા લો-
ધસહ્નીલમુત્પલમ્ । સારિવા તૃત્યકં
ચાપિ નક્તમાલફલં તથા ॥ ઇતાનિ સ-
મભાગાનિ કલ્કીકૃત્ય પ્રયત્નતઃ । તિલ-
તૈલં પચેત્ સમ્યગ્વૈદ્યઃ પાકવિચક્ષણઃ ॥
વિપવ્રણે સમુત્પન્ને સ્ફોટકે કક્ષરોગિણિ ।
દઢ્ઢુવીસર્પરોગેષુ કીટદષ્ટેષુ સર્વથા ॥ સ-
ચઃ શસ્ત્રમહારેણ દગ્ધવિદ્ધેષુ ચૈવ હિ ।
નશ્વદન્તક્ષતે દેહે દુષ્ટમાંસાપકર્ષણે ॥
બ્રક્ષણેન હિતં તૈલમિદં શોધનરોપણમ્ ।
તૈલં જાત્યાદિનાઞ્ચૈતત્ પ્રસિદ્ધં ભિપગા-
દતમ્ ॥

इति जात्यादितैलम् ॥

ચિત્રકરસોનરામઠશરપુજ્જાલાઙ્ગલીક-
સિન્દૂરઃ । સવિપસ્તથા સકુર્ષ્ટઃ કટુ તૈલં
સાધુ સમ્પકમ્ ॥ વિપરીતમહ્લસંજ્ઞં તૈલં
દુષ્ટવર્ણં તથા નાડીમ્ । વહુભેપજૈરસા-
ધ્યામપથ્યમ્બોક્ત્યનિસ્તુદતિ ॥

इति विपरीतमह्लतैलम् ।

અમૃતાપટોલમૂલત્રિફલાત્રિકટુક્રિ-
ભિઘ્નાનામ્ । સમભાગાનાં ચૂર્ણ સર્વસમો
ગુગ્ગુલોર્ભાગઃ ॥ પ્રતિવાસરમેકૈકાં ગુ-
ટિકાં યાદેહિત્સુપરિમાણામ્ । જેતું વ્ર-
ણવાતાઘ્નગુલ્મોદરશોથવાતરોગાંશ્ચ ॥

इति अमृतादिगुग्गुलु ।

પ્રથમ સોઞ્જનું હરણુ કરે એવો લેપ

કરવો. પછી સોઞ્જની ઉપર ક્વાથ વ-
ગેરેથી સેચન કરવું. પછી સોઞ્જને ચો-
ળીને કરભાવી નાખવો. તે પછી સો-
જ્જનાંથી લોહી ઠાઠાડવું. તે પછી સો-
જ્જની ઉપર થોડાં થોડાં બનાં ઓપથો
લુગડાથી બાંધીને આડું દેવી. તે પછી
સોજ્જને પકાવવાનેવાસ્તે ઉપચારો કરીને
પકાવવો. તે પછી સોજ્જને શશ્વથી અ-
થવા ઓપથોથી ભેદી નાખવો. તે પછી
સોજ્જને ક્વાથી ૫૩ ઠાઠાડવાનેવાસ્તે
તેના ઉપર ઓપથોના બડા લેપો કરવા.
તે પછી સોજ્જને ક્વાથ વગેરેથી સાડું
કરવો. તે પછી તેમાં ભોં આવે એમ ક-
રવું અને તે પછી તે સ્થક્ષનો શરીરના
બધો વર્ણુ બનાવવો. આ રીતે પ્રણુની
ઉપર અગીયાર પ્રકારની ચિકિત્સાઓ
કરવી.

એકે સુશ્રુતમાં પ્રણુની ઉપર કરવાના
સાઠ ઉપક્રમો કહેલા છે તોપણ તે સઘળા
ઉપક્રમો અહિં લખ્યા નથી તેનું કારણ
એ છે કે એ લખવાથી ગ્રંથનું કદ મોટું
થઈ જાય.

સોજ્જનું હરણુ કરનારા લેપો.

જમ ધર સળગતું હોય ત્યારે પા-
ણીથી કરેલું સેચન અગ્નિને તુરત શાંત
કરી નાખે છે તેમ લેપન પીડાને તુરત
શાંત કરી નાખે છે.

ખાંજોરાનાં મૂળ, જટામાંસી, દેવ-
દાર, સુંઠ, રાસના અને અરણી એઓને
વાટી તેનો લેપ કરવાથી વાયુસંબંધી
સોજ્જને મટી જાય છે.

ધ્રો, ખરનાં મૂળ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર,
વાળો, પીળો વાળો અને કમળ એઓનો
લેપ કરવાથી પિત્તસંબંધી સોજ્જને મટી
જાય છે.

વડ, લંબરે, પીપળો, પીપઝ અને નેતર એઓની છાલોને વાટી ધીથી મિશ્રિત કરીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી પિત્તસમથી સોજો મટી જાય છે.

આગતુજ સોજની ઉપર અને રૂધિ-રસખથી સોજની ઉપર પણ ઉપર કહેવો વડ વગેરેની છાલનો લેપજ હિતકારી થાય છે.

મેઢાશીગી, જગલી તુળસી, મજીઠ, દેવદાર, કાળી નસોતર અને આસોંદ એઓનો લેપ કફસમથી સોજને મટાડે છે.

પીપળ, જુનો ખોળ, સરગવાની છાલ, રેતી અને હરડે એઓને ગોમૂત્રમાં વાટી જરા ગરમ કરીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી કફસખની સોજો મટી જાય છે.

લેપ રાતે કરવો નહીં, લેપ કરતા લેપનો જ ભાગ અગઉપરથી પડી જાય તેનો પાછો લેપ કરવો નહીં, જ એકવાર લેપ કર્યો હોય તેને લઈને ખીજી વાર લેપ કરવો નહીં, લેપ કરવાના ઔષધોનો જ કલક રાતવાશી રહ્યો તેનો લેપ કરવો નહીં અને લેપ સુકાઈ જવા લાગે ત્યારે તેને અગઉપર રાખવો નહીં એ લેપ કરવાની પદ્ધતિ છે અવારાથી ઢકાએલી ભારે ગરમી જે લેપ ન કર્યો હોય તો રૂવાણાઓના છિદ્રોના મોહોડાઓમાંથી ખાહાર નીકળે છે અને જે લેપ કર્યો હોય તો ખાહાર નીકળી શકતી નથી માટે રાતે લેપ કરવો નહીં. નહીં પાકતો સોજો, જાડો સોજો અને રૂવિરથી કે પિત્તથી થએલો સોજો એઓની ઉપર વિચક્ષણ વૈદ્યોએ ગતે પણ લેપ કરવો.

સોજની ઉપર ક્વાથ વગેરેનાં સેચનો.

જમ જળવતે સેચન કરવાથી અગ્નિ તુરત શાંત થાય છે તેમ ક્વાથઆદિવતે સેચન કરવાથી દોષરૂપિ અગ્નિ તુરત શાંત થાય છે.

વાયુને હણનારા ઔષધોના ક્વાથોને, તૈલોને, માંસના ગ્રસાઓને, ધીને અને કાજીને ગરમ કરીને તેઓથી વાયુસમથી સોજની ઉપર સેચનો કરવા.

પિત્તથી, ક્રિમીથી કે ક્ષતથી સોજો થયો હોય તો તેના ઉપર શીતલ ઔષધોના રસોથી, દુધથી, ધીથી, મધથી, ખાકથી, શેવડીના રસથી અને પિત્તતુ હરણ કરનારા ક્વાથોથી સેચનો કરવા.

કફસમથી સોજો હોય તો તેના ઉપર કફને હણનારા ઔષધોના શીતલ ક્વાથોથી, તૈલોથી, ક્ષારોથી, જળોથી અને મૂત્રોથી સેચનો કરવાં.

સોજને ચોળીને કરમાવી નાખવાનો પ્રકાર

ઉત્પન્ન થએલા કઠણ સોજને વીરે વીરે કરમાવી નાખવો જોઈએ. કરમાવવાની રીતિવિધે સુત્રુત કેહે છે કે “ વૈદ્યે સોજની ઉપર અભ્યગ કરી ખાક આપાને ધીરે ધીરે વાસની નળીવતે અયવા હાથના તળાનતે અથવા અગુઠાવતે મદ મદ ચોળીને જોડે.”

સોજમાંથી લોહી કાઢાડવાવિધે

તુરતના ઉત્પન્ન થએલા સોજમા વેદનાની શાંતિનેવાસ્તે અને પાકની શાંતિનેવાસ્તે (પાક નહીં થવા દેવાને વાસ્તે) તે સોજમાંથી લોહી સનાવવું જોઈએ. એકદાજ ખીજી સમગી ક્રિયાઓ

છે અને એક દ્વાર લોહી કાઢાડવાનો પ્રકાર છે એટલે સઘળી ક્રિયાઓ મળીને જટલું કામ કરે તે સઘળુ કામ લોહી કાઢાડવાથી થાય છે. વેદનાનું મૂળ લોહીજ છે અને જે લોહી ન હોય તે વેદના થતીજ નથી. વિશેષે કરી શીંગડાં-ઓથી, જળો મુકવાથી અને છરાઓ દેવાથી પણ લોહીનું સ્થાવણ કરવું જોઈએ. સોજની ઉપર થોડાં ઉનાં ઔષધો લુગડાથી બાંધીને બાફ દેવાવિધે.

આ બાફનો વિધિ પ્રથમખંડમાં ઔષધો સિદ્ધ કરવાના પ્રકરણમાં (પૃષ્ઠ ૯૪૮ માં 'ઉપનાહ સ્વેદ' એ મથાળા નીચે) ઠહેવાઈ ગયો છે. જે સોજઓ વેદના વાળા, દારૂણ અને કઠણ હોય તેઓની ઉપર સ્વેદન કરવું જોઈએ અને વ્રણસંબંધી સોજઓ પણ જે એવી રીતના હોય તે તેઓની ઉપર પણ સ્વેદન કરવું જોઈએ. જે સોજે કાચો હોય અથવા પાકવા લાગેલો હોય તેના ઉપર ઉપનાહ સ્વેદ કરવો. સોજે કાચો હોય તે ઉપનાહ સ્વેદથી શાંત થઈ જાય છે અને પાકવા લાગેલો હોય તે તુરત પાકી જાય છે.

સરગવો, પીપળ, સૈંધવ, સુંઠ, શણનાં બીજ, કપાશીયા, અળસી, કળથી, તલ, જવ, સર્પપ, કાળી તુલસી, મૂળા, અને સુવા એઓમાંથી જટલા મળી આવે તેટલા પદાર્થોને ખાટા રસમાં વાટી કલ્કરૂપ કરી જરા ગરમ કરીને ગદાવતે બાંધી ધીરે ધીરે સોજની ઉજવવાનું વિધિ પૂર્વક બાફ દેવી. આમ ક-
ઈતિ અસંબંધી સોજે શાંત થઈ જાય.
પ્રથમ સંજો સંશય નથી. આ ઉ-

પનાહ સ્વેદ 'શોભાંજનાદિ' એ નામથી જોળખાય છે.

સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, સરગવો અને સર્પપ એઓને ખાટા રસમાં વાટી સે-
દેવાય તેવો જીનો તેઓનો લેપ કરવામાં આવે તે તેથી પણ સર્વ પ્રકારના સોજ મટી જાય છે. આ લેપ 'પુનર્નવાદિ' એ નામથી જોળખાય છે.

સોજને પકાવવાવિધે.

જે સોજે પ્રલેપઆદિ કરવાથી શાંત ન થાય તેના ઉપર પાચનીય પદાર્થો બાંધવા. શણનાં ફળ, મૂળાનાં બીજ, સરગવાનાં ફળ, તલ, સર્પપ, અળસી, સાથવો, મદિરાનું બીજ, (પ્રથમખંડના ૮૧૨ માં પૃષ્ઠમાં જુવો.) અને બીજ સઘળા ઉજણુ પદાર્થો પકાવી નાખે છે.

સોજને શસ્ત્રથી અથવા ઔષધથી ભેદી નાખવાવિધે.

જે સોજ અંદર પડવાળા હોય, વાંકા ન હોય અને ઠાતરવાળા હોય તેઓનું તથા નાડી વ્રણોનું (ભરનીગરોનું) શસ્ત્રવતે અથવા ઔષધની ક્રિયાથી ભેદન કરવું યોગ્ય છે.

જે રોગ શસ્ત્રવતે વીધવાથીજ મટે એવો હોય તેને યોગ્ય સ્થલમાં પ્રમાણુ સર શસ્ત્ર ઘોંચી વીધી નાખીને તેમાંથી દોષોને સવાવી નાખવા. આ પ્રકાર સુ-
શ્રુતઆદિ ગ્રંથોમાં કદાપ્રમાણુ કરવો.

કોઈ વિષયમાં શસ્ત્ર ઘોંચવાનો અપવાદ.

બાળક, વૃદ્ધ, શસ્ત્રને ન ખમી શકે એવાં માણુસો, ક્ષીણુ થએલાં માણુસો, બીકણુ તથા સ્ત્રીઓ એઓને મર્મસ્થ-

લોમાં પ્રણેય થયાં હોય તો તે પ્રણેને ઔષધોના લેપનથી ભેદી નાખવાં.

કરંજ, રાતો ચિત્રક, નેપાળો, ચિત્રક, કણુર, હોલાની ચરક, કાગડાની ચરક અને ગરેજની ચરક એઓનું લેપન કરવાથી પ્રણુ ભેદાઈ જાય છે.

અધેડા વગેરે ક્ષારવાળા પદાર્થો અને સાલ્પીયાર તથા જવખાર આદિ ક્ષારો એઓના લેપનથી પ્રણુ ચીરાઈ જાય છે.

હાથીના દાંતના છુકાને પાણીમાં વાટીને તેનો એક ખિંદુ જટલો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી અત્યંત કઠણુ સોજા અવસ્થા ભેદાઈ જાય છે.

સોજાને દબાવી પડ કાહાડવાને-
વાસ્તે તેના ઉપર ઔષધોના
જડા લેપો કરવાવિષે.

ચીકણી ઔષધીઓનાં છાલ તથા મૂળીઆં વાટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી સોજા દબાય છે. જવ, ઘઉં અને અડદ એઓના લોટ (લુપરીઓ) લગાવવાથી પણ સોજા દબાય છે. સોજાને દબાવવાનેવાસ્તે જે લેપ કસ્યો હોય તેને સુકાવા દેવો અને સોજાના મુખ ઉપર લેપ કરવો નહીં એટલે એમ કરવાથી સોજામાંથી દોષ સ્ત્રવી જાય છે.

સોજાને ક્વાથ વગેરેથી સાફ
કરવાવિષે.

પ્રણુમાંથી પડ નીકળી ગયા પછી પરવળના તથા લીંબડાના પાનડાંઓનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથથી પ્રણુને ધોવામાં આવે તો તેથી પ્રણુ સાફ થઈ જાય છે. આ ક્વાથ સધળા પ્રણુની ઉપર ઉપ-
યોગી છે.

વાયુસંબંધી પ્રણુને દશમૂળીના ક્વા-

થથી ધોવો, પિત્તસંબંધી પ્રણુને વડવ-
ગેરે ક્ષીરિ (છીરવાળાં) વૃક્ષોના ક્વાથથી ધોવો અને કફસંબંધી પ્રણુને આરગ્વ-
ધાદિ ગણુ (ગરમાળા વગેરેના ગણુ)ના ક્વાથથી ધોવો એટલે તેથી સાફ થઈ જાય છે.

પીપળો, જાખરો, પીપર, વડ અને નેતર એઓના ક્વાથથી ધોવામાં આવે તો પ્રણુસંબંધી સોજાઓનો અને ચાંદીનો નાશ થાય છે.

તલ, સૈંધવ, જડીમધ, લીંબડાનાં પાનડાં, હળદર, દારૂહળદર અને નસોતર એઓને વાટી ધીથી મિશ્રિત કરીને પ્ર-
લેપ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રણુ સાફ થઈ જાય છે.

એકલા ઉપલસરીના મૂળનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારના પ્રણુ સાફ થઈ જાય છે.

લીંબડાનાં પાનડાં, તલ, નેપાળો, નસોતર, સૈંધવ, અને મધ એઓનો લેપ દુષ્ટ પ્રણુને શાંત કરનાર છે અને સાફ કરવામાં સર્વોત્તમ છે.

લીંબડાનાં પાનડાનો કલક લેપ કરવાથી પ્રણુને સાફ કરે છે તથા તેમાં ધસ્તી લાવે છે અને ભક્ષણુ કરવાથી ઉલટીને, અગ્નિના મંદપણુને, પિત્તને, કફને તથા કૃમિઓને હરે છે. લીંબડાનાં પાનડાંના કલકની વાટ કરીને પ્રણુના મોહાડામાં ખોસી રાખવામાં આવે તો તેથી સાંધાઓમાં તથા મર્મસ્થલોમાં થએલા ત્રીણા પ્રણુ સાફ થઈ જાય છે.

હરડે, નસોતર, નેપાળો, કલગારી, ખમણો મધ, સૈંધવ, લીંબડાનાં પાનડાં, ધી, દારૂહળદર અને જડીમધ એઓની

વાટ અથવા તલનો કલક પ્રણને સાદુ ક-
રે છે અને તેમાં ધરતી લાવે છે.

પ્રણમાં ભોં (ધરતી) લાવવાવિધે.

જે પ્રણે માંસના જથ્થામાં ચએલા
હોવાને લીધે પોતામાંથી સડેલું માંસ ની-
કળી ગયા છતાં પણ રૂઝાઘને ધરતીવાળા
ન થતા હોય તેઓની ઉપર તલનો કલક
મધથી મિશ્રિત કરીને લગાવવામાં આવે
તો તેથી પ્રણે રૂઝાઘને ધરતીવાળા થાય છે.

આસોંદ, કડુ, લોદર, કાયકળ, જ-
ઠીમધ, મજીઠ અને ધાવણીનાં ફુલ એ-
ઓનો કલક લગાવવાથી પ્રણમાં સારી
રીતે ધરતી આવે છે.

મધ સહિત મધનો લેપ કરવાથી
માણસોના સર્વ પ્રકારના પ્રણેમાં ધ-
રતી આવે છે.

ઝીણી એળચીનાં પાનડાંનો, અથવા
ધંતુરાનો, અથવા બલામોટાનો (આનો
અર્થ ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી) અ-
થવા કાળી તુલસીનો લેપ કરવામાં આવે
તો તેથી જીડા પ્રણમાં પણ રૂઝવણીને
ધરતી આવે છે.

આસોંદરો, જંમરો, પીપળો, અંચુ,
કાયકલ અને લોદર એઓની છાલોનાં
ચૂર્ણો પ્રણેની ઉપર ભભરાવવામાં આવે
તો પ્રણે તુરત રૂઝાઘને ધરતીવાળા
થાય છે એ નિસ્સંશય છે.

ધઉલાં, ધાવણીનાં ફુલ, જઠીમધ,
અને લાખ એઓનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને
પ્રણની ઉપર ભભરાવવામાં આવે તો
પ્રણમાં રૂઝવણીને ધરતી આવે છે.

જવનું અને જઠીમધનું ચૂર્ણ કરી
તેને તેલથી તથા ધીધી મિશ્રિત કરી
ઉનું કરીને તેનો સેહેવાય તેવો લેપ ક-

રવામાં આવે તો તેથી પ્રણમાં થતો
દાહ તથા પ્રણમાં નીકળતાં શૂળ શાંત
થઈ જાય છે.

કરંજ, લીંબડો અને નગડ એઓનો
લેપ કરવાથી પ્રણમાં પડેલા કીડાઓ
હણાઈ જાય છે.

લસણનો લેપ કરવાથી પ્રણમાં પ-
ડેલા કીડાઓ હણાઈ જાય છે.

લીંબડો અને હીંગ એઓનો લેપ ક-
રવાથી પ્રણના કીડાઓ હણાઈ જાય છે.

લીંબડાનાં પાનડાં, વજ, હીંગ, ધી,
સેંધવ અને સર્પ એઓની ધુંવાડી દે-
વામાં આવે તો તેથી પ્રણની રૂક્ષતા,
પ્રણના કીડાઓ, પ્રણની અળ તથા પ્ર-
ણની પીડા મટી જાય છે.

જે પ્રણે પાક્યા હોય, સવતા હોય,
ગંધવાળા હોય તથા લાંબા કાળથી થ-
એલા હોય અને જે સોજાઓ હમેશના
હોય તેઓ ગુગળથી મિશ્રિત કરેલો
ત્રીફલા (હરડે જેહેડાં આમળાં) નો
રસ પીવાથી મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ અથવા કડવી ધીરોડી,
લીંબડાની અંતર છાલ, ખીબલાનો સાર,
આમળાં, હરડે અને જેહેડાં એઓનો
ક્યાય કરી તેમાં ગુગળને મિશ્રિત ક-
રીને નિત્ય પ્રાતઃકાલમાં પીવામાં આવે
તો તેથી રતવા, વિસ્ફોટક તથા કુદ
પ્રણે એઓની શાંતિ થાય છે.

પ્રણ મટયા પછી તે સ્થલનો શરી-
રના જેવો વર્ણ બનાવવાવિધે.

મણ્ણીલ, મજીઠ, લાખ, હળદર
અને દારૂહળદર એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને
મધથી તથા ધીધી મિશ્રિત કરીને ચા-
પડવામાં આવે તો તેથી પ્રણના સ્થ-

લની ચામડીનો શરીરની ચામડીના-
જવો વર્ણુ થઈ જાય છે.

વ્રણવાળાને ભોજન દેવાવિધે.

જંગલ દેશનાં પશુઓનાં માંસોના
રસાઓ, તાંદલજી, મીઠી ખડખોલી,
ખથવો, સુનિસરણુક, નાહાના મુળા,
રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, દાડિમ તથા
આમળાં એઓને ધીમાં શેકી સેંધવ ના-
ખીને તેઓની સાથે અથવા એવા ગુ-
ણોવાળા ખીજ પદાર્થોની સાથે અથવા
પગ વગેરેના રસની સાથે જરા હોને,
સ્નિગ્ધ અને પાતળા બુના રાતા ચો-
ખાનો ભાત ખાવામાં આવે તો તેથી
વ્રણ તુરત મટી જાય છે.

ખાટું દહીં, ખાટાં શાક, જલપ્રાય
દેશનાં અથવા જળનાં પ્રાણીઓનાં માંસો,
દુધ અને ભારે અન્નો એઓનો વ્રણ-
વાળાએ ત્યાગ કરવો.

**વ્રણવાળાએ પરિશ્રમ વગેરેનો ત્યા-
ગ કરવાની જરૂર.**

વ્રણ થયા છતાં જો પરિશ્રમ કર-
વામાં આવે તો સોજી ચડે છે, ઉભગરો
કરવામાં આવે તો સોજી ચડે છે તથા
રતાશપણ થાય છે, દિવસે સુવામાં આવે
તો સોજી રતાશ તથા પીડા એ ત્રણે
થાય છે અને મૈથુન કરવામાં આવે તો
સોજી રતાશ પીડા તથા મૃત્યુ એ ચારે
થાય છે.

આગંતુજ વ્રણની ચિકિત્સા.

આગંતુજ વ્રણ પ્રકાપ પામ્યો હોય
તો વમનથી તથા વિરેચનથી શરીરને
સાફ કરવું અને રૂધિરની તથા પિત્તની
ગરમીનો નાશ કરનારી શીતલ ક્રિયા ક-
રવી. બળ બેઠને લંધન પણ કરાવવું,

ચોગ્ય ભોજનો દેવાં અને ચોગ્ય લાગે
તો લોહી પણ કહડાવવું.

આગતુજ વ્રણ ધસાય કે કાટી જાય
તો પણ ચોગ્યતા બેઠને ઉપર કહેલો વિ-
ધિજ કરવો.

અંગ છેદાઈ જતાં, ભેદાઈ જતાં, વીં-
ધાઈ જતાં કે ધવાઈ જતાં લોહી નીક-
ળવા લાગે છે અને એવી રીતે લોહીનો
ક્ષય થવાથી વાયુ અત્યંત પીડાને ઉત્પન્ન
કરે છે. જો આ પ્રમાણે બન્યું હોય તો
સ્નેહપાન કરવું, સેચન કરવું, લેપ કરવો,
ઉપનાહ સ્વેદ કરવો, સ્નેહની પિચકારી
મારવી અને વેદનાનું હરણુ કરનારાં
ઔષધો પણ કરવાં.

તરવાર વગેરેથી ગાત્ર છેદાતાં તે સ-
મયેજ તે વ્રણને ગગેટીનાં મૂળીઓના
રસોથી પૂગવામાં આવે તો તે વ્રણ તુરત
વેદના વગરનો થઈ જાય છે.

આગંતુજ વ્રણોની ઉપર પ્રથમ સાત
દિવસ સુધી તો સઘળી તુરી, મધુર અને
શીતળ ક્રિયાઓ કરવી અને તે પછી
આઠમા દિવસથી ખીજ વ્રણોનેવાસ્તે
આગળ જે ક્રિયાઓ કહેવાઈ ગઈ છે તે
કરવી.

રૂધિર આમાશયમાં રહ્યું હોય તો વ-
મન કરવું અને પક્વાશયમાં રહ્યું હોય
તો વિરેચન કરવું.

વાંસની છાલ, એરડો, ગોખરૂ અને
પાપાણભેદ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં
હીંગ તથા સેંધવ નાખીને પીવામાં આવે
તો ઠાઠામાં રહેલું લોહી ભૂલી જાય છે.

આગંતુજ વ્રણવાળાએ જવ, મીઠાં
ખોટાં ખોર અને કળથી એઓના સ્નેહ-
વગરના રસની સાથે અન્ન જમવું અ-
થવા સેંધવ નાખીને યવાગૂ પીવી.

જાત્યાદિ ધૃત.

ચમેલીનાં પાનડાં, લીંબડાનાં પાનડાં, પરવળનાં અથવા કડવી ધીસોડીનાં પાનડાં, કડુ, દારૂહળદર, હળદર, ઉપલસરી, મજીઠ, કાળોવાળો, મીણુ, મોરથુથુ, જઠીમધ અને કરંજનાં પીંજ એઓને સમભાગે લઈ તેઓના કલકથી પકાવવામાં આવેલું ધી જાત્યાદિ ધૃત ઠેઠેવાય છે. આ ધી લગાવવાથી ઝીણું મોહોડાં વાળા, મર્મોમાં રહેલા, સાવવાળા, ઊંડા, વેદનાવાળા અને અંગોમાં ગતિ કરનારા પ્રણી સાફ થઈ જાય છે અને ભોં આખીને રૂઝાઈ જાય છે.

જોકે ઉપરના પાઠમાં મીણુને પ્રથમથી જ ધીમાં નાખવાનું કહ્યું હોય એમ જણાય છે તો પણ વૃદ્ધ વૈદ્યોનો ઉપદેશ અને ગુરૂ પરપરા એઓથી સિદ્ધ થાય છે કે જાત્યાદિ ધૃત પાકી રહ્યા પછી જ તેમાં મીણુ નાખવું.

જાત્યાદિ તૈલ.

ચમેલીનાં પાનડાં, લીંબડાનાં પાનડાં, કડવા પરવળનાં અથવા કડવી ધીસોડીનાં પાનડાં, કરંજનાં પાનડાં, મીણુ, જઠીમધ, કઠં, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, પલ્લકાષ, હરડે, લોદરની છાલ, નીલકમળ, ઉપલસરી, મોરથુથુ અને કરંજનાં ફળ એઓને સમભાગે લઈ કલક કરીને તે કલકથી પાકમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા વૈદ્યે તલના તેલને પ્રયત્નપૂર્વક સારી રીતે પકાવવું એટલે જાત્યાદિ તૈલ સિદ્ધ થાય છે. વિપસંધી પ્રણુ, વિસ્ફેટક, કખ, દાદર, રતવા, કીડાના કરંડ, તુરત સ-

અના પ્રહારથી થએલો જખમ, ખળી ગએલ, વીંધાઈ ગએલ, નખનો ધા અને દાંતનો ધા, એઓની ઉપર આ તૈલ લગાવવાથી હિત થાય છે. પ્રણુમાંથી બગડેલું માંસ કાઢાડી નાખવાના કામમાં પણ આ તૈલ ઉત્તમ છે. વૈદ્યોએ આદર પૂર્વક સ્વીકારેલું આ તૈલ પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રણુને સાફ કરનાર તથા સારી રીતે રૂઝાવનાર છે.

વિપરીત મલ્લ તૈલ.

ચિત્તક, લસણ, હાંગ, શરપંચે, કલગારી, સિદ્ધૂર. વછનાગ અને કઠં એઓના કલકથી સારી રીતે પકાવેલું સરસીયું તેલ વિપરીત મલ્લ ઠેઠેવાય છે. આ તૈલ લગાવવાથી દુષ્ટપ્રણુ મટી જાય છે અને ઘણાં ઔષધોથી પણ ન મટે એવો અસાધ્ય નાડીપ્રણુ મટી જાય છે. અપથ્ય જમવામાં આવતાં છતાં પણ આ તૈલથી દુષ્ટપ્રણુ અને નાડીપ્રણુ (ભરનીગર) મટયા વગર રહેતા નથી.

અમૃતાદિ ગુગ્ગુલુ.

ગળો, કડવાં પરવળનાં અથવા કડવી ધીસોડીનાં મૂળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મુંઠ, મરી, પીપળ અને વાવડાંગ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને એ ચૂર્ણના જટલાજ વજનના ગુગળમાં મિશ્રિત કરીને તેની ચોગ્ય વજનવાળી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓ અમૃતાદિ ગુગ્ગુલુ ઠેઠેવાય છે. જે નિત્ય આ એક એક ગોળી ખાવામાં આવે તો તેથી પ્રણુ, વાતરકત, ગુલ્મ, ઉદરના રોગ, સોજ અને વાયુસંબંધી રોગો એઓ છતાઈ જાય છે.

અગ્નિથી બળેલાની ચિકિત્સા.

અથાગ્નિદગ્ધસ્ય ચિકિત્સા ।

પુષ્ટ્યાગ્નિપુ તપનં કાર્યમુષ્ણં તથૌપધ-
મ્ ॥ સમ્યક્ સ્વિન્ને શરીરે તુ સ્વિન્નં મ-
વતિ શોણિતં ॥ પ્રકૃત્યા સલિલં શીતં
સ્કન્દયત્યતિશોણિતમ્ । તસ્માત્ સુત્ત-
યતિ હુષ્ણં નતુ શીતં કદાચન ॥

સ્કન્દયતિ શોપયતિ ।

શીતામુષ્ણાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયાં કુર્યાત્તતઃ
પુનઃ । ઘૃતાલેપનસેકાસ્તુ શીતાનેવાસ્ય
કારયેત્ ॥ સમ્યગ્દગ્ધે તુગાક્ષીરીપ્લક્ષ-
ન્દનગૈરિકૈઃ । સામૃતૈઃ સર્પિપા યુક્તૈરાલે-
પં કારયેદ્દિપક્ ॥ ગ્રામ્યાનૂપૌદકૈર્મૈસૈઃ
પિષ્ટૈરેનં પ્રલેપયેત્ । અત્તિદગ્ધે વિશીર્ણા-
નિ માંસાન્યુદ્ધૃત્ય શીતલં ॥ ક્રિયાં કુ-
ર્યાત્તતઃ પશ્ચાન્છાલિતળ્હુલકણ્ડનૈઃ ।
તિન્દુક્યાસ્ત્વક્ષપાયૈર્વા ઘૃતમિશ્રૈઃ પ્ર-
લેપયેત્ ॥ સર્વેપામગ્નિદગ્ધાનામેતદ્રોષણ-
મુત્તમમ્ । સિક્થકકર્દમજીરકમધુપથ્યા-
સર્જમિશ્રિતં લેપાત્ । ગચ્યં ઘૃતમપહરતિ
વિપાકજનિતં ત્રણં સઘઃ ॥

इति सिक्थकादि घृतम् ।

સિદ્ધં કપાયકલ્કાભ્યાં પટોલ્યાઃ ક-
દુતૈલકમ્ । દગ્ધવ્રણરુજાસ્રવદાહવિ-
સ્ફોટનાશનમ્ ॥

इति पटोलादितैलम् ।

અગ્નિથી દગ્ધ થયાના પુષ્ટ, દુર્દગ્ધ,
સમ્યગ્દગ્ધ અને અતિદગ્ધ એમ ચાર
પ્રકારો છે. સ્વાભાવિક વર્ષુ બદલી જ-
ધને અત્યંત બળતરા થાય તથા ફેડલા
ન ઉઠે તો પુષ્ટ થયું સમજવું. તીવ્ર ફે-

ડલા ઉઠે, બધું આકર્ષણ થતું હોય
એવી વેદના થાય, બળતરા થાય, રતાશ
થઈ બય, પાકી બય તથા સખાકા (લ-
બકારા) નીકળવાઆદિ ખીલ પણ વે-
દનાઓ થાય અને તે ફેડલા વગેરે લાંબે
કાળે મટે એવા થાય તો દુર્દગ્ધ થયું
સમજવું. બે દાહતું મૂળ ઊંડું ન ગયું
હોય, પાકાં તાડનાં ફળ જ્યેવો રંગ થઈ
ગયો હોય, દાહમાં અત્યંત ઊંચાપણું
કે અત્યંત નીચાપણું આદિ દોષો ન થ-
એલ હોય અને ત્વચામાં દહન થયાનાં
લક્ષણો દેખાતાં હોય તો સમ્યગ્દગ્ધ
થયું સમજવું. માંસ લટકી ગયું હોય,
ગાત્ર વીંખાઈ ગયું હોય, શિરાઓમાં,
સ્નાયુઓમાં, સાંધાઓમાં તથા અસ્થિ-
ઓમાં તુટકાટ થઈ હોય અને જ્વર,
દાહ, તરશ તથા મૂર્છાઆદિ ઉપદ્રવો
થયા હોય તો અતિદગ્ધ થયું સમજવું.
અંગ બે પુષ્ટ થયું હોય તો તેને અગ્નિથી
તપાવવું તથા ઉષ્ણ ઔષધો કરવાં. કા-
રણ કે સારી પેઠે શેક કરવામાં આવે
તો રૂધિર પણ શેકાઈને પાતલુંજ રેહેછે
એટલે તેથી ગરમી સારી રીતે બાહાર
નીકળતાં અને વાયુતું ગમન પણ સવળે
માર્ગે થતાં સુખ થાયછે. પુષ્ટ થએલાની
ઉપર પાણી રેડવામાં આવે તો પાણી
સ્વાભાવિક રીતે શીતલ હોવાથી રૂધિ-
રને જમાવી દેછે તેથી ગરમી બાહાર
નહિ નીકળતાં અને વાયુતું ગમન પણ
રોકાઈ જતાં ભારે વેદના થાયછે. આ
પ્રમાણે છે એટલામાટે પુષ્ટને ગરમ ઉ-
પચારજ સુખ આપેછે પણ શીત ઉપ-
ચાર કદી સુખ આપતો નથી. બે દુ-
ર્દગ્ધ થયું હોય તો વૈધે તેના ઉપર શી-
તલ ક્રિયા પણ કરવી અને ગરમ ક્રિયા

પણ કરવી. પરંતુ એ દુર્દગ્ધ થએલાની ઉપર જે ધી ચોપડવું તે ઠાઠુંજ ચોપડવું અને જે રેડવું તે પણ ઠાઠુંજ રેડવું. સમ્યગ્દગ્ધ થયું હોય તો વૈધે વંશ-લોચન, પીપળ, રતાંજલિ, સોનાગેરૂ અને ગળો એઓને વાટી ધીથી સ્નિગ્ધ કરીને લેપ કરાવવો તથા ઘોડાઆદિ આમ્ય પશુઓનાં માંસો, કાચબા વગેરે જલચરનાં માંસો અને સુવરઆદિ જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાંનાં માંસો એઓને વાટીને તેઓનો પણ લેપ કરાવવો. અતિદગ્ધ થયું હોય તો લટકી રહેલાં માંસોને કાઢાડી નાખીને વૈધે શીતલ ક્રિયા કરવી અને પછી રાતા ચોખ્ખાનું ચૂર્ણુ લભરાવવું અથવા ટીંપ-રૂની છાલના ચૂર્ણને ધીમાં વાટીને ચોપડવું.

શિક્ષકાદિ ધૃત.

મીણ, કાદવ, ભૂરૂં, મધ, હરડે અને રાજ એઓથી મિશ્રિત કરેલું ગાયનું ધી ચોપડવામાં આવે તો બળવાથી થએલો વ્રણ તુરંત મટી જાય છે. ચારે પ્રકારનાં દગ્ધોને ભોંય લાવીને રૂઆવો એજ ઉત્તમ ઉપાય છે.

પટોલાદિ તૈલ.

કડવી ધીસોડીના ઝવાથથી અને કલકથી પકાવેલું સરસીયું તેલ દાહથી થએલા વ્રણને, વેદનાને, સ્નાવને, બળ-તરાને અને ફેડલાને નષ્ટ કરે છે.

વ્રણસંબંધી ગાંડની ચિકિત્સા.

વાતાસમચ્છુતં દુષ્ટં સશોયં ગ્રથિતં વ્રણમ્ । કુર્યાત્ સદાહં કણ્ડાઠ્યં વ્રણગ્રન્થિસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ કમ્પિલ્લકં વિદ્ઙ્ઞા-

નિ ત્વચં દાર્વ્યાસ્તયૈવ ચ । વિદ્વા તૈલં પચેત્તત્તુ વ્રણગ્રન્થિહરં પરમ્ ॥

इति व्रणशोषामिदग्वनिदानचिकित्सा-धिकारः ।

વાયુ તથા ર્ધિર એઓ વ્રણને સ્નાવ વગરનો, દુષ્ટ, સોજવાળો, ગુંથાએલા જવો બળતરાવાળો અને ખરજવાળો કરી નાખે છે. આવો વ્રણ વ્રણગ્રંથિ કે-હેવાય છે. કપીલો, વાવડીંગ અને દા-રૂળદરની છાલ એઓને વાટી કલક કરી પકાવવામાં આવેલું તેલ વ્રણગ્ર-થિને મટાડે છે એમાં સંશય નથી.

વ્રણના સોજનો તથા અગ્નિદગ્ધનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ભગ્નનો (અસ્થિના જુદા પડવાનો) અધિકાર.

ભગ્નના ભેદ.

અથ ભગ્નાધિકારઃ ।

તત્ર ભગ્નસ્ય ભેદમાહ ।

ભગ્નં સમાસાત્ દ્વિવિધં હુતાશકાણ્ડે ચ સન્ધાવપિ તત્રસન્ધૌ । ડત્પિષ્ટવિશ્લિષ્ટ-વિવાર્તિતાનિ તિર્યગ્ગતં સિપ્તમધચ્ચ ભગ્નમ્ ॥

અત્ર ભાવેડયેં ક્ષપ્રત્યયસ્તેન ભગ્નં ભગ્નઃ સ ચાત્ર વિશ્લેષોડમિતઃ । તેન ભગ્નમાત્રાસ્થિવિશ્લેષપલક્ષણમ્ । સમાસાત્ સંક્ષેપાત્ । હુતાશ હે અગ્નિવેશ । યતશ્રરકે । અગ્નિ-વેશસ્ય હુતાશેતિ નામાન્તરમુક્તમ્ । કા-ણ્ડે સન્ધિપર્યન્તે એકસ્રણ્ડે । અસ્થિસન્ધૌ દ્વ-યોરસ્રોઃ સસ્થાનસન્ધાને તત્ર સન્ધૌ ।

उत्पिष्टादिभेदैः पट्टप्रकारकं भग्नं भवति ॥
स्वल्पवक्तव्यत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विवरण-
म् । उत्पिष्टेत्यादि । अघः अघोभग्नम् ।

ચરકમાં પુનર્વસુ સુનિએ પોતાના શિષ્ય અશિવેશને કહ્યું છે કે “ હે અ-
શિવેશ! ભગ્નના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે.
એક કાંડભગ્ન અને બીજું સંધિભગ્ન.
સાંધાના અસ્થિના એક ભાગમાં જે
ભગ્ન થયું હોય તે કાંડભગ્ન કહેવાય છે
અને બે અસ્થિઓની સંધાવાની જ-
ગ્યામાં જે ભગ્ન થયું હોય તે સંધિભગ્ન
કહેવાય છે. સંધિભગ્નની ખાખતમાં બો-
લવાનું થોડુંક છે એટલામાટે સંધિભ-
ગ્નનું વિવેચન પ્રથમ કરીએ છીએ. ઉ-
ત્પિષ્ટ, વિશ્લીષ્ટ, વિવર્તિત, તિર્યગ્ગત,
ક્ષિપ્ત અને અધોગત એ રીતે સંધિભ-
ગ્નના છ ભેદ છે.

સંધિભગ્નનું સામાન્ય ચિન્હ.

સન્ધિભગ્નસ્ય સામાન્ય-

લિङ्गमाह ।

પ્રસારણાકુચ્ચનવર્તનોગ્રારુક્સ્પર્શવિદ્વે-
પણમેતદુક્તમ્ । સામાન્યતઃ સન્ધિગતસ્ય
લિङ्ગમ્ ॥

પ્રસારવામાં, સંઘાચવામાં તથા ફેર-
વવામાં ઉચ્ચ પીડા થાય અને સ્પર્શના
ઉપર દ્રેષણ થાય એ સંધિભગ્નનું સા-
માન્ય ચિન્હ સમજવું.

સંધિભગ્નના છ ભેદોનાં વિશિષ્ટ
ચિન્હો.

उत्पिष्टसन्धेः श्वयधुः समन्तात् ॥
विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्ट-
केतौ च रुजा च नित्यम् ।

उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह ।

उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थि-
भ्यां पिष्टः संधिर्यस्य तस्य समन्तात् उ-
भयभागयोः शोथो भवति । विश्लिष्टमाह ।
विश्लिष्ट इत्यादि तौ उभयतः रात्रिशोथौ
रुजा च नित्यम् । सदा रुजाधिका भवतीति
उत्पिष्टभेदः ।

विवर्तिततिर्यग्गताक्षि-
साधोगतान्याह ।

विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्-
गते तीव्ररुजो भवन्ति । क्षिप्तेऽतिशूलं
विपमं रुजश्च क्षिप्ते लघोरुग्विघटश्च
सन्धेः ॥

વિવર્તિતે સન્ધાવમુક્ટે અસ્થિદ્વયે પરિ-
વર્તિતે પાર્શ્વરુજઃ । સન્ધિસ્થિતાસ્થિત્વણ્ડદ્વ-
યપાર્શ્વયો રુજઃ । તિર્યગ્ગતે એકસ્મિન્નસ્થિ સ-
ન્ધિસ્થાનં ત્યક્ત્વા તિર્યગ્ગતે । ક્ષિપ્તે એક-
સ્મિન્નસ્થિ પરસ્માદસ્થ ઉપરિગતે અતિશૂલ-
મ્ । તત્ર વિપમ કદાચિદ્ધિકં કદાચિ-
દ્વ્યનમ્ । અથ ક્ષિપ્તે સન્ધિગતે એકસ્મિન્ન-
સ્થિ । અધોગતે રુક્ સન્ધિવિઘટનં ચ ।

બે અસ્થિઓ પરસ્પરની સાથે ધ-
સાવાથી સંધિ દબાઈ જતાં બન્ને ભા-
ગમાં સોજા થાય અને રાતે વધારે વે-
દના થાય એ ઉત્પિષ્ટનું ચિન્હ સમજવું.

બન્ને ભાગમાં સોજા હોય અને નિ-
રંતર અધિક વેદના રહેતી હોય તો વિ-
શ્લીષ્ટ થએલું સમજવું. ઉત્પિષ્ટમાં રાતે
અધિક વેદના રહેછે અને વિશ્લીષ્ટમાં
નિરંતર અધિક વેદના રહેછે એટલી
બુદાઈ છે. વિશ્લીષ્ટ એટલે સાંધાનાં
અસ્થિઓનું પરસ્પરથી બુદું પડવું.

सांधी जुद्धो नहि पडतां सांधानां
पत्रे अस्थिओ वांका यथ लय अने तेथी
ते पत्रे अस्थिओमां तीव्र वेदनाओ थाय
ओ विपत्तितनुं चिन्ह सभजवुं.

सांधानां जे अस्थिओमांथी ओक
अस्थि सांधाना स्थानने छोडीने आहुं
यथ लय अने तेथी तीव्र वेदनाओ
थाय ओ तिर्थगतनुं चिन्ह सभजवुं,

सांधानां जे अस्थिओमांथी ओक
अस्थि पील अस्थिथी उपर यडीलय
अने तेथी अस्थिओमां विषम रीतनुं
पारे शूण थाय तथा वेदनाओ थाय ओ
क्षिप्रनुं चिन्ह सभजवुं. ठाई सभजे
न्यूनपणुं ओ शूणनुं विषमपणुं आणुं.

सांधानां जे अस्थिओमांथी ओक
अस्थि पील अस्थिथी नीचे लय
अने तेथी वेदना थाय तथा सांधी जुद्धो
पडे ओ अधोगतनुं चिन्ह सभजवुं.
डांडलजना पार प्रकारानुं निरूपणुं.

काण्डभग्नमाह ।

भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति विशेष-
पतो नामभिरेव तुल्यम् ।

भग्नम् काण्डे काण्डविषये बहुधा बहु-
भिः प्रकारैः प्रयाति । अत्र बहुविधत्वम्
द्वादशविधत्वं बोद्धव्यम् । बहुविधस्य का-
ण्डभग्नस्य षडलक्षणं नोक्तम् । किन्तु ना-
मभिरेव तुल्यम् । कर्कटकादिनामानुरूपमेव
लक्षणं बोद्धव्यम् ।

तान् प्रकारानाह ।

काण्डे सतः कर्कटकाश्वकर्णौ विचूर्णि-
तं पिच्चितमस्थि खलितम् । काण्डेषु
भग्नं हातिपातितं च मज्जागतं विस्फुटितं

च वक्रम् ॥ छिन्नं द्विधा द्वादशधापि काण्डे
सामान्यमग्रे किल तस्य लिङ्गम् ।

अतः सन्धिभग्नानन्तरं काण्डे काण्डभ-
ग्नम् । तद्वाह । कर्कटकः अस्थिविच्छेदपूर्व-
को मध्ये प्रोन्नतः पार्श्वयोरवनतः कर्कट-
तुल्यरूपत्वात् कर्कटः । अश्वकर्णः अश्व-
कर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णः । विचूर्णि-
तम् चूर्णितमस्थि तच्च शब्दस्पर्शाभ्यां बो-
द्धव्यम् । पिच्चितम् नियन्त्रितं बहुशोथम् ।
खलितं विच्छिद्यमस्थिनिःसृतं । काण्डेषु भ-
ग्नम् काण्डभग्नम् । यद्यपि कर्कटकादि स-
र्वमेव काण्डभग्नम् । तथापि इयं काण्डभ-
ग्नसंज्ञाविशिष्टा । अत्र भग्नं भङ्गवृत्तिस्तेन
सर्वथा वृत्तिम् । एषगृभूतं त्वाचि स्थितं
यत्तत्काण्डभग्नम् ॥ अतिपातितं अशोषेण
छित्वा पातितमस्थि । मज्जागतम् । अस्य-
व्यवोऽस्थि मध्ये प्रविश्य मज्जानं गतः ।
विस्फुटितम् स्तोकं विदीर्णम् । वक्रम् स्था-
नं त्यक्त्वा कुब्जीभूतम् । छिन्नं द्विधा एकं
विदीर्णं संलग्नम् अपरं विदीर्णं द्विधाभूतं ॥
द्वादशधा च काण्डे इति कर्कटकादिकाण्डे
भग्नं द्वादशधेत्यन्वयः । तच्चोक्तमेव ॥

डांडलजन धरा प्रकारनुं थायछे (पार
प्रकारनुं थायछे) अने ते पारे प्रका-
रानां लक्षणो तेओनां कर्कटकआदि
नामो उपरथीज गणाय ओवां छे माटे
जुद्धां देहेवानी गुरे नथी. कर्कटक,
अश्वकर्ण, विचूर्णित, पिच्चित, खलित,
डांडलजन, अतिपातित, मज्जागत, वि-
स्फुटित, वक्र, अल्पछिन्न अने पडु-
छिन्न ओ रीते डांडलजन पार प्रकारनुं
छे. पारे प्रकारना डांडलजननुं ल सा-

માન્ય ચિન્હ છે તે પાછળથી ઢહેવામાં આવશે.

અસ્થિનો ભાગ છુટો પડીને વચમાં જાયો અને પડખાઓમાં નમેલો થઈ જતાં કર્કટક (કુડચલ) જવા આકારને પ્રાપ્ત થાય એ કર્કટક ઢહેવાય છે. ઘોડાના કાનની પેઠે મોઢું અસ્થિ ખાહાર નીકળે એ અશ્વકર્ણુ ઢહેવાય છે. અસ્થિનું ચૂર્ણુ (જુકા) થઈ ગયું હોય કે જ શબ્દ ઉપરથી અને સ્પર્શ ઉપરથી બણવામાં આવે છે તે ચૂર્ણિત ઢહેવાય છે. અસ્થિના અવયવો પરસ્પરથી વળગી રહેલા છતાં ઘણા સોજવાણું હોય એટલે પીચાઈ ગયું હોય તે પિચ્ચિત ઢહેવાય છે. અસ્થિનો ભાગ શિથિલ થઈને ચંતો થઈ ગયો હોય એ ખલ્લિત ઢહેવાય છે. અસ્થિ સર્વથા તુટી જુકું પડીને ચામડીમાં રહેલું હોય તે કાંડભક્ષ ઢહેવાય છે. જોઈ કર્કટકઆદિ સઘળા ભેદો કાંડભક્ષ ઢહેવાય છે તે પણ તેઓમાના આ ભેદને 'કાંડભક્ષ' એ ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. અસ્થિ સંપૂર્ણ રીતે છેદાઈને પડેલું હોય તે અતિપાતિત ઢહેવાય છે. અસ્થિનો અવયવ અસ્થિની અંદર પેસીને મજબૂતમાં પોહોચી ગયો હોય એ મજબૂત ઢહેવાય છે. અસ્થિ થોડુંક ફાટી ગયું હોય તે વિસ્પુટિત ઢહેવાય છે. અસ્થિ પોતાના ઠેકાણાને છોડીને કુખડું થઈ ગયું હોય તે વક્ર ઢહેવાય છે. અસ્થિ સારી પેઠે ફાટીને ચોટી રહ્યું હોય તે અદ્વચ્છિન્ન ઢહેવાય છે. અસ્થિ સારી પેઠે ફાટીને નોખનોખા જે ભાગવાણું થઈ ગયું હોય તે ખહુછિન્ન ઢહેવાય છે.

કર્કટકઆદિ કાંડભક્ષોનું

સામાન્ય લક્ષણ.

કર્કટાદિ કાણ્ડભક્ષસ્ય

લક્ષણમાહ ।

સસ્તાઙ્ગતા શોથરુજાતિષ્ટદ્વિસ્તથા
વ્યથા ઘૃદિરતીવ નિત્યમ્ । સમ્પીઙ્ચ-
માને ભવતીહ શબ્દઃ સ્પર્શાસહં સ્પન્દન-
તોદશૂલાઃ ॥ સર્વાસ્ત્રવસ્થાસુ ન શર્મા-
ભો ભક્ષસ્ય કાણ્ડે સ્વલુ ચિદ્રમેતત્ ।

સ્પર્શાસહમિતિ કાણ્ડભક્ષસ્ય વિશેષણ-
મ્ । સ્પન્દનં નાડોનાં સ્ફુરણમ્ । શૂલેનેવ
ચ વ્યથા । રુજા સામાન્યપીઢા સર્વાસ્ત્રવસ્થા-
સુ શયનાદિષુ ।

અંગોનું શિથિલપણું, સોજની વૃદ્ધિ, વેદનાની અત્યંત વૃદ્ધિ, બણે શૂળ નીકળતું એવી વ્યથાનો નિત્ય અત્યંત વધારો, દખાવતાં અવાજની ઉત્પત્તિ, સ્પર્શનું નહીં ખમી શકવું, નાડીઓનું સ્ફુરણ, સોઘાઓથી ભોંકાયા જવી પીડા, શૂળ અને શયન વગેરે સઘળી સ્થિતિઓમાં સુખની અપ્રાપ્તિ એ લક્ષણો ઉપરથી કાંડભક્ષ થયેલું સમજવું.

ભક્ષનું કષ્ટસાધ્યપણું.

કષ્ટસાધ્યમાહ ।

અલ્પાશિનોઽનાત્મવતો જન્તોર્વાતા-
ત્મકસ્ય ચ । ઉપદ્રવૈર્વા જુષ્ટસ્ય ભક્ષઃ ક્રુ-
ચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥

અનાત્મવતઃ રોગપ્રતીકારે યત્તરહિતસ્ય ।
વાતાત્મકસ્ય વાતપ્રક્રમેઃ । ઉપદ્રવૈઃ જ્વરા-
ધ્માનમોહમૂત્રપુરોપસન્નાદિભિઃ ।

થોડું ભોજન કરનારાનું, શેગને મ-

टाडवानी काण्ड नहीं राधनारातुं, वा-
युप्रकृतिवाणानुं अने नर, आक्षेपे,
भोड, भूजनी अटकायत तथा विष्टानी
अटकायत वगेरे उपद्रवोवाणानुं लक्ष
संधिलग्न तथा कांडलग्न मांडमांड
भेटे.

लक्षनुं असाध्यपणुं.

असाध्यमाह ।

भिन्नं कपालं कठ्यां तु सन्धिमुक्तं
तथाच्युतम् । जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेत्
चिकित्सकः ॥

कपालम् जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्ख-
वृणशिरोऽस्थीनि कपालानि । तथाच्युतम् ।
अधः क्षिप्तम् । पतिपिष्टम् उत्पिष्टम् ।

पुनरसाध्यमाह ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च
यत् । भग्नं स्तने गुदे पृष्ठे शङ्खे मूर्धनि
वर्जयेत् ॥

असंश्लिष्टकपालमिति भग्नविशेषणम् ।
स्तने स्तनयोरन्तरे । मूर्धनि चूडास्थाने ।

अपरमसाध्यमाह ।

सम्यक्संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुष्ट-
बन्धनात् । संक्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रि-
यां तच्च वर्जयेत् ॥

सम्यक् संहितमपि सम्यक् योजितमपि ।
अस्थि दुर्न्यासात् दुःस्थापनात् । मुन्यस्तम-
पि दुष्टबन्धनात् । सुबद्धमपि संक्षोभात् ।
अभिधातादीनां संचलनात् । विक्रियां ग-
च्छेत् विरुतं भवति तद्दर्शयेत् ।

गोडणुं, नितंभुं, भ्रूणुं, गालुं,
ताणुं, लभणुं, साधणाना सांधा-

जानुं हे माथानुं अस्थि लांग्युं टाय
तो वैचे तेनी चिकित्सा करवी नहीं. डे-
डमां अथोगत नामनुं संधिलग्न थयुं
टाय डे पेडुमां उत्पिष्ट नामनुं संधिलग्न
थयुं टाय तो तेनी पणु चिकित्सा करवी
नहीं. गोडणु, नितंभ, भ्रूण, गाल, ता-
णुं, लभणु हे माथुं अज्जानां अस्थिज्जो-
ने त्यानां पीळं अस्थिज्जोथी छुटां प-
डीगयां टाय तो तेज्जानी चिकित्सा क-
रवी नहीं. ललाटमां विर्युत्त नामनुं
कांडलग्न थयुं टाय तो तेनी चिकित्सा
करवी नहीं. स्तननुं मध्य, गुदा, पीठ,
लभणु अने प्रहरंध्र अज्जोमां संधि-
लग्न हे कांडलग्न थयुं टाय तो तेनी
पणु चिकित्सा करवी नहीं.

हे अस्थि सारी रीते सांधेनुं छतां
पणु अथोग्य रीते स्थपायाथी विक्रि-
याने प्राप्त थयुं टाय अथवा सारी रीते
स्थपाया छतां पणु अथोग्य रीते अंधा-
याथी विक्रियाने प्राप्त थयुं टाय अथवा
सारी रीते अंधाया छतां पणु अविधात-
आदिथी खलित थवानेकीधे विक्रियाने
प्राप्त थयुं टाय तेनी चिकित्सा करवी
नहीं.

अमुक् अस्थिज्जोमां अमुक्

प्रकारनुं लक्ष थवाविधे.

अस्थिविशेषेण भग्नविशे-
षणमाह ।

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते न-
लकानि तु । कपालानि विभज्यन्ते
स्फुटन्ति रुचकानि च ॥

तरुणास्थीनि घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोम-
लास्थीनि नम्यन्ते वक्राभवन्ति तेनात्र वक्र-

તાલક્ષણં મગ્રં । નલકાનિ નાડીવત્સરન્ધ્રા-
પ્યસ્થિપર્વાણિ મિચન્તેઽસ્થ્યન્તરાનુપ્રવેશાદ્વિ-
દાર્યન્તે । કપાલાનિ જાનુનિતમ્વાંસગ્ગ્ઙ્ઙતાલુ-
શઙ્ગવંક્ષણશિરોઽસ્થીનિ વિભજ્યન્તે । સ્ફુટ-
ન્તિ ત્રુઙ્ગ્યન્તિ । રુચકા દન્તાઃ સ્ફુટન્તિ । અ-
સ્થીનિ ચ તરુણનલકકપાલરુચકવલયભે-
દાત્પન્નવિધાનિ । તત્ર રુચકાનિ ચેતિ ચ-
કારાદ્વલયાન્યપિ ષ્ટુદન્તીતિ બોદ્ધવ્યમ્ ॥

પાણ્યોઃ પાર્શ્વયુગે પૃષ્ઠે વક્ષોજટરપાયુપુ ।
પાદયોરપિ ચાસ્થીનિ વલયાનિ વિભા-
પિરે ॥

તરૂણાસ્થિઓ (નાક, કાન, આંખ
તથા ગુદ ઓઓનાં અસ્થિઓ કુણાં ડે-
વાનેલીધે નમી બયછે વાંકાં યઈ બ-
યછે) માટે તેઓમાં વક્ર નામનું કાંડ-
ભગ્ન થાયછે. નલક નામનાં અસ્થિઓ
(નળીઓની પેઠે છિદ્રવાળાં અસ્થિઓ)
પોતામાં ખીન્ન અસ્થિઓના પ્રવેશથી
ચીરાઈ બયછે. કપાલ નામનાં અ-
સ્થિઓ (ગોઠણુ, નિતાંખ, ખભા, તાળવું,
ગાલ, લમણા, સાથળના સાંધા અને
માથું ઓઓનાં અસ્થિઓ) બુદાં પડી
બયછે અને રચક (દાંતનાં અસ્થિઓ)
ચુટી બયછે.

તરૂણુ, નલક, કપાલ, રચક અને વ-
લય એ રીતે અસ્થિઓ પાંચ પ્રકારનાં
છે તેઓમાં પેહેલા ચાર પ્રકારનાં અ-
સ્થિઓવિષે કહ્યું. બેઠેક પાંચમા પ્રકારનાં
વલય નામનાં અસ્થિઓવિષે નથી કહ્યું
તોપણ મૂલ શ્લોકમાં (ચ) શબ્દ છે તેથી
સમજી લેવું કે 'વલય નામનાં અસ્થિઓ
પણ ચુટેછે.' એ હાથનાં, એ પડખાનાં,
પીઠનાં, પેટનાં, ગુદાનાં અને એ પગનાં
અસ્થિઓ વલય કેહેવાય છે.

ભગ્નની ચિકિત્સા.

અથ મગ્રસ્ય ચિકિત્સા ।

આદાં મગ્રં વિદિતા તુ સેચયેચ્છીત-
લામ્બુના । પદ્કેનાલેપનં કાર્યવન્ધનં ચ કુ-
શાન્વિતમ્ ॥ અવનામિતમુદ્ગદુઘ્નતં ચા-
વપીડયેત્ ॥ આચ્છેદતિ ક્ષિપ્તમથો ગતં ચૌ-
પરિ વર્તયેત્ ॥ મધુકોદુમ્બરાશ્વત્યકદ-
મ્બનિચુલત્તચઃ । વંશસર્જાજુનાનાં ચ
કુશાર્યમ્પસંહરેત્ ॥ પદસ્યોપરિ વઘ્રીયા-
ન્ન ગાઢં શિથિલં ન ચ । સપ્તસપ્તદિના-
ચ્છીતે ઘર્મે મુઞ્ચેત્ ત્ર્યહાત્ ત્ર્યહાત્ ॥ સા-
ધારણે તુ પચ્ચાહાત્ મગ્નદોષવશેન વા ।
આલેપનાર્થ મહિષ્ટા મધુકં ચામ્બુપેપિત-
મ્ ॥ શતધૌતઘૃતોન્મિશ્રં શાલિપિષ્ટં ચ
લેપનમ્ । સઘોઽભિઘાતજનિતા આગ-
ન્તુશ્વયથવઃ પ્રશ્યામ્યન્તિ ॥ પિષ્ટકલવ-
ગાલેપાદમ્લીકા ફલરસામ્યાં વા ।
આઘ્રાતકજગટામ્લીકાફલપત્રાણિ શિયુ-
જમ્ ॥ મૂલં પૌર્નર્વં મૂલં માનસ્યાપિ
ચ કેયુકાત્ । સર્વં સંક્ષુઘ્ન તન્નેળ કા-
ઙ્ગિકેન તથૈવ ચ ॥ પાચયિતા ચરેત્
શ્રેષ્ઠં તેન પીઢા પ્રણશ્યતિ । શોથશ્ચા-
સ્થિ ચ શીઘ્રેણ સન્ધાનં યાતિ વૈ ધ્રુવ-
મ્ ॥ ન્યગ્રોધાદિકપાયં તુ સુશીતં પ-
રિપેચને । પચ્ચમૂલીકપાયં સક્ષીરં દઘ્ના-
ત્સવેદને ॥ મુલોષ્ણમવચાર્ય વા ચુક્રતૈ-
લં વિજાનતા । અવિદાહિભિરન્નૈશ્ચ પિ-
ષ્ટકૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ગ્લાનિર્હિ નિયતા
તસ્ય સન્ધિવિશ્લેષકારિકા । માસં માં-
સરસઃ ક્ષીરં સર્પિર્યૂપઃ સતીનજઃ ॥ ઘું-
હણં ચાગ્રપાનં ચ દેયં મગ્નાય જાનતા ।

वृष्टिशीरं ससपिक्कं मधुरौषधसाधित-
म् ॥ शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः
पिवेन्नरः । सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षा-
गोधूममर्जुनम् ॥ सन्धिसुक्तेऽस्थिसम्भ-
धे पिवेत् क्षीरेण वा पुनः । रसोनमधु-
लाक्षान्यसिताकल्कं समश्नता ॥ छिन्न-
भिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ।
चूर्णं पुरेण संयोज्य घृतेनार्जुनलाक्ष-
योः ॥ भग्नः सन्धानमायाति लीढं क्षी-
रघृताशिना । मूलं शृगालविन्नायाः
पीत्वा मांसरसेन तु ॥ चूर्णांकृत्य त्रिस-
प्ताहादस्थिभग्नमपोहति । आभाचूर्णं
मधुयुतमस्थिभग्नरुहं पिवेत् ॥ पीते
चास्थि भवेत् सम्यग्ब्रह्मसारनिभं दृढ-
म् । अम्लीकाफलकल्कः सौवीरस्तैल-
मिश्रितः स्वेदात् ॥ आभाफलत्रिक-
च्योर्षः सवैरेतैः समांशिकैः । तुल्यं गु-
ग्गुलुना योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥

इति आभागुग्गुलुः ।

लाक्षास्थिसंहत् ककुभोऽश्वगन्धा चू-
र्णांकृतो नागवलापुरश्च । संभग्नमुक्ता-
स्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्यात् कुलि-
शोपमानि ॥

इति लाक्षाद्यो गुग्गुलुः ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वास-
येदस्थिरे जले । दिवा दिवा शोपयि-
त्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ॥ तृतीयं स-
सरानं तु भावयेन्मधुकाशुना । ततः
क्षीरं पुनः पीतान् शुष्कान्मूक्ष्मान् वि-
चूर्णयेत् । काकोल्यादिं श्वदंद्वाहां म-
क्षिष्ठां सारिवां तथा ॥ कुष्ठं सर्जरसं

मांसीं सुरदारुसचन्दनम् । शतपुष्पां च
सधूर्यं तिलचूर्णेन योजयेत् ॥ पीढ-
नार्थं तु कर्तव्यं मयं गन्धैः शृतं पयः ।
चतुर्गुणेन पयसा तर्तलं पाचयेत्पुनः ॥
यष्टीमंशुमतीं पत्रं जीवकं तगरं तथा ।
रोध्रं प्रपौण्डरीकं च तथा कालानुमा-
र्यकं ॥ सैरेयकं क्षीरशुल्लामनन्तां मम-
धूलिकाम् । पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव प्रागु-
क्तान्यौषधानि च ॥ एभिस्तद्विपचेत्तलं
शास्त्रविन्मृदुनाशिना । एतत्तलं सदा प-
थ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ॥ आक्षेपके प-
क्ष्वाते तालुशोपे तथादिते । मन्यास्त-
म्भे शिरोरोगे कर्णशूले शिरोग्रहे ॥ वा-
धिये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयंगताः ।
पथं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोज-
ने ॥ ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरेतेनैव प्रजा-
यते । मुखं च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धि समी-
रणम् ॥ राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञागेव
चिकित्सकैः । तिलचूर्णसमं तत्र मि-
लितं चूर्णमिष्यते ॥

इति गन्धतैलम् ।

अथ यथेक्षुं अणुवाभां आवे ४ प्र-
थमं शीतलं अणुथी तेना उपर सेचन
करवुं, डाएवथी लेपन करवुं अने पाटो
पांथीने तेना उपर पाटीया वीटवी.
जे अस्थि नभी गथुं होय तो हुंयुं क-
रवुं, हुंयुं थर्ध गथुं होय तो एषावीने
येसाडवुं, दूर थयुं होय तो सभीपभां
लाववुं अने नीचे गथुं होय तो उपर
अडाववुं. बहुडा, हुंभरो, पीपणो, इ-
दंभ, नेतर, वांस, राणनां आड अने
आसोदेशे अणुानी छोले लावीने ते-

ઝોની પાટા ઉપર વીંટવાની પાટીઓ પનાવી રાખવી. પાટાની ઉપર પાટી-ઓવતે જે ખંધ ખાંધવો તે સખત પણ ખાંધવો નહીં અને શિથિલ પણ ખાંધવો પહીં. શીતકાળમાં સાત સાત દિવસે નાટો છોડવો, ઉષ્ણકાળમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે પાટો છોડવો અને સાધારણ કાળમાં પાંચ પાંચ દિવસે પાટો છોડવો. અથવા જે ભસ્મ થયું હોય તેના દોષને અતુસરીને પાટો છોડવાના દિવસો સુકર કરવા. મજ્જાને અને મહુડાને પાણીમાં વાટીને તેનો ભસ્મની ઉપર લેપ કરવો. રાતા ચોખ્ખાનો લોટ કરી તેમાં સોવાર ઘોઝેલું ધી મિશ્રિત કરીને તેનો પણ લેપ કરવો.

જંગલી આંખાનાં મૂળ, આંખલીનાં ફૂળ, આંખલીનાં પાનડાં, સરગવાનાં મૂળ, સાટાડીનાં મૂળ, માનકંદનાં મૂળ અને સોપારીનાં મૂળ એ સઘળાંઓને ખૂબ ફૂટી છાશમાં અને કાંજમાં પકાવીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી પીડા તથા સોજા મટી જાય છે અને અસ્થિપણુ તુરત સંધાઈ જાય છે એ નિઃસંશય છે.

ન્યઝોધ (વડ) આદિ ગણનો ક્વાથ કરી તેને સારી પેઠે ઘંડો ખાડીને તેથી ભસ્મની ઉપર સેચન કરવું ભગ્નમાં વ્યથા થતી હોય તો પંચમૂળીનો ક્વાથ કરી તેમાં દુધ નાખીને તેથી સેચન કરવું અથવા ચુકાતું તેલ કરી તેને સેહેવાય તેવું ગરમ કરીને ભગ્નની ઉપર રેડવું.

જે અત્નો બળતરાર કરનારાં નથી તે-ઓની લુપરીઓ પણ ભગ્નની ઉપર ખાંધવી.

સાંધાઓ જુદા પડવાનેલીધે દરદીને ગ્લાનિ પણ અવશ્ય થાય છે એટલામાટે

તે દરદીને સમજી વૈધે માંસ, માંસનો રસો, દૂધ, વટાણાનો ચૂષ અને ધાતુ-ઓને પુષ્ટિ આપે એવાં અન્નપાનો દેવાં.

જેને સંધિભગ્ન કે કાંડભગ્ન થયું હોય તે માણસે પેલવેતરી ગાયના દુધને ધીથી મિશ્રિત કરી જીવનીયગણનાં ઔષધો નાખી પકાવી શીતલ કત્યા પછી તેમાં લાખનો રસ નાખીને તેને સવારમાં પીવું.

હાડસાંકળ, લાખ, ઘઉં અને આ-સોંદરો એઓને વાટી ધીથી અથવા દુ-ધથી મિશ્રિત કરીને પીવામાં આવે તો સંધિભગ્ન તથા કાંડભગ્ન મટી જાય છે.

લસણ, મધ, લાખ, ધી અને સાકર એઓનો કલક ખાવામાં આવે તો છેદાઈ ગએલાં, ભેદાઈ ગએલાં તથા ખસી ગ-એલાં અસ્થિઓ તુરત સંધાઈ જાય છે.

આંસોંદરાતું અને લાખતું ચૂર્ણ કરી તેને ધીથી તથા યુગળથી મિશ્રિત કરીને ચાટવામાં આવે અને દુધ તથા ધી જ-મવામાં આવે તો ભાંગી ગએલું હાડ તુરત સંધાઈ જાય છે.

ગધીસમેરવાનાં મૂળીઆતું ચૂર્ણ ક-રીને માંસના રસાની સાથે પીવામાં આવે તો એકવીશ દિવસમાં અસ્થિભંગ મટી જાય છે.

ખાવળના ચૂર્ણને મધથી મિશ્રિત ક-રીને ત્રણ દિવસસુધી પીવામાં આવે તો તેથી હાડ વજ જવું અત્યંત દૃઢ થઈ જાય છે.

આંખલીનાં ફૂળનો કલક, સૌવીર અને તેલ એઓને મિશ્રિત કરી ગરમ કરીને તેઓથી સ્વેદન કરવામાં આવે તો ભ-સ્મની તથા અભિઘાતની પીડા મટી જાય છે.

આભા ગુગ્ગુલુ.

બાવળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંકે, મરી અને પીપળ એ સઘળાઓને સમભાગે લઈ તે સર્વના જટલા વજનના ગુગળમાં મેળવીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ત્રુટેલા સાંધાઓ સંધાઈ જાય છે.

લાક્ષાદ્ય ગુગ્ગુલુ.

લાખ, હાડસાંકળ, આસોંદરો, આસોંદ અને બળદાણા એઓનું ચૂર્ણ કરી ગુગળની સાથે મિશ્રિત કરીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી ભાંગી ગયેલાં તથા છુટાં થઈ ગયેલાં અસ્થિઓની પીડા મટી જાય છે અને અંગો વજ્ર જેવાં દૃઢ થાય છે.

ગંધ તૈલ.

સાત દિવસસુધી નિત્ય રાત્રે કાળા તલને વેહેતા પાણીમાં ભીજવી રાખી દિવસે સુકાવવા. પછી સાત દિવસસુધી નિત્ય ગાયના દુધની ભાવના દેવી. તે પછી સાત દિવસસુધી જઠીમધના સની ભાવના દેવી. પછી તે તલને ૧૧૭૪ દુધમાં ભીજવી સુકાવીને વૈવેઓનું ચૂર્ણ કરવું. તે પછી કાંઠાલીમાદિ ગણુ, જઠીમધ, મજ્જા, ઉપલપરી, કઠ, રાળ, જટામાંસી, દેવદાર, સુખ્મડ અને સુવા એઓનું તલના ચૂર્ણના જટલા વજનનું ચૂર્ણ કરીને તલના ચૂર્ણની સાથે મેળવી દેવું. તે પછી એ તલના ચૂર્ણને સઘળા સુગંધ પદાર્થોથી મિશ્રિત કરેલા દુધની સાથે મેળવી પીલાવીને તેલ કહડાવવું. પછી સઘળા સુગંધ પદાર્થોથી દુધને પકાવી તેવા ચોગણુ દુધથી તે તેલને પકાવવું. તે પછી

એળચી, સમેરવો, તમાલપત્ર, જીવક, તગર, લોદર, પદ્મકાષ્ઠ, પીણું ચંદન, ધોળો કાંટાઅશેરીયો, દુધ જેવી ધોળી ધ્રો, ગરણી, શીંગોડાં અને ઉપર કહેલાં કાંઠેલી આદિ ઔષધો એઓનો કલ્ક કરીને તેથી દામળ અગ્નિવતે તે તેલને ફરીવાર પકાવવું એટલે ગંધ તૈલ સિદ્ધ થાય છે. આ તૈલ ભક્તની ઉપર સઘળી ક્રિયાઓમાં સર્વદા પથ્ય છે. આક્ષેપક, પક્ષઘાત, તાલુશોષ, આદિત, ઝોડનું ઝલાઇ જેવું, માથાના રોગ, કાનનાં શૂળ, શિરોત્રહ, બેહેરાપણું, તિમિર અને અત્યંત મૈથુન કરવાથી થયેલો ક્ષયરોગ એઓની ઉપર પીવામાં, અસ્થંગમાં, નસ્યમાં, પીચકારીમાં અને ભોજનમાં પથ્ય છે. આ તેલથીજ ડાટ, કાંધ તથા છાતી વૃદ્ધિ પામે છે અને મોઢોડું અત્યંત સુગંધી શ્વાસવાળું તથા કમળ જેવું થાય છે. આ તૈલ રાજનેજ યોગ્ય છે માટે વૈદ્યોએ રાજઓને વાસ્તેજ કરવું.

અવસ્થાપ્રમાણે ભગ્નનું શાંત થવું.

पूर्वे वयसि जातं हि भयं सुकरमादिशोत् । अल्पदोषस्य जन्तोश्च काले च शिशिरात्मके ॥ प्रथमे वयसि त्वेवं मासात् सन्धिः स्थिरो भवेत् । मध्यमे द्विगुणात् कालादन्तिमे त्रिगुणात्तथा ॥

પેહેલી અવસ્થામાં થએલું ભગ્ન સારી પેઠે સાધ્ય થાય છે. અલ્પદોષવાળા માણસને થએલું ભગ્ન સાધ્ય થાય છે અને શીયાળામાં થએલું ભગ્ન પણ સાધ્ય થાય છે.

પેહેલી અવસ્થામાં ત્રુટેલો સાંધો એક મહીને દૃઢ થાય છે, મધ્યઅવસ્થામાં ત્રુટેલો સાંધો બે મહીને દૃઢ થાય છે અને

ધડપણમાં ત્રુટેલો સાંધો ત્રણ મહીને દૃઢ થાયછે.

ભગ્નની વિશેષ સંભાળ.

નૈતિ પાકં તથા મગ્નં તથા યત્રેન રક્ષયેત્ । પકં હિંસ્યાત્ શિરાસ્ત્રાયુ ત-
દ્વિકૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥

ભગ્ન જે રીતે પાકે નહીં તે રીતે ય-
ત્નપૂર્વક તેનું રક્ષણ કરવું. જે પાકી
નય તેો શિરાઓને તથા સ્નાયુઓને
ખરાણ કરેછે અને કષ્ટસાધ્ય થઇ પડેછે.

વિશેષ ઉપદેશ.

પતનાદમિષાતાદ્વા શૂનમઙ્ગં યદક્ષ-
તમ્ । શીતાન્ સેકાન્ પ્રદેહાંશ્ચ મિપક્વ
તસ્યાવચારયેત્ ॥ સવ્રણસ્ય તુ મગ્નસ્ય
વ્રણં સર્પિર્મધૂત્તરૈઃ । પ્રતિસાર્યકપાયૈશ્ચ
શેપં મગ્નવદાચરેત્ ॥ વાતવ્યાધિવિનિર્દિ-
ષ્ટાન્ સ્નેહાંસ્ત્રાપિ યોજયેત્ ।

પડવાથી અથવા અભિધાતથી અંગ
જે સુજી નય અને ત્રણ વગરનું હોય
તો વૈદ્યે તેના ઉપર શીતલ સેચનો અને
બડા બડા શીતલ લેપો કરાવવા.

જે ભગ્ન ત્રણવાળું હોય તો તે ત્રણને
ધીથી તથા મધથી મિશ્રિત કરેલા ક્વા-
થેથી ઘોવરાવીને પછી ખાકીની ક્રિયા

ભગ્નના જેવીજ કરવી, એનીઉપર વા-
યુસંબંધી રોગોના પ્રકરણમાં કહેલા સ્ને-
હોની યોજના પણ કરવી.

ભક્ષવાળાએ ખાળવાની પરહેજી.

લવણં કઠુકક્ષારમમ્લમાયાસમૈથુનમ્ ।
વ્યાયામં ચ ન સેવેત મગ્નો રૂક્ષાન્ન-
મેવ ચ ।

જેને સંધિભગ્ન કે કાંડભગ્ન થયું હોય
તેણે લૂણ, તીખા પદાર્થો, ક્ષાર પદાર્થો,
ખાટા પદાર્થો, પરિશ્રમ, મૈથુન, કસરત
અને રૂક્ષ અન્નો એઓનો ત્યાગ કરવો.

ભગ્નને ખરાખર સંધાએલું

ક્યારે સમજવું.

મગ્નસન્ધિમનાવિદ્મહીનાઙ્ગમત્તુલ્વણ-
મ્ ॥ સુલ્લચેષ્ટાપ્રચારં ચ સમ્યક્ સંહિત-
માદિશેત્ ॥

इति मग्ननिदानचिकित्साधिकारः ॥

અ્યારે અંગોને લાંબા ટુંકા કરતાં જરા
પણ દુખાવો ન થાય, કોઈ અવયવમાં
ઓછાપણું ન રહે, સોજે જરા પણ ન
રહે અને ઉઠવા બેસવા વગેરે ચેષ્ટા તથા
કરવું સુખથી થઇ શકે ત્યારે ભગ્નને ખ-
રાખર સંધાએલું સમજવું.

ભગ્નનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

इति श्रीभावप्रकाशे मध्यखंडे
तृतीयो भागः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

चतुर्थो भागः ।

नाडीप्रणुनो (भरनीगरनो)

अधिकार.

नाडीप्रणुनो संप्राप्तिपूर्वकं

शब्दार्थ.

अथ नाडीव्रणाधिकारः

तत्र नाडीव्रणस्य संप्राप्तिपूर्-

धिकान् निरुक्तिमाह ।

यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः । अ-
भ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्था-
नानि पूर्वोर्वोहितानि ततः सपूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिप्यते तु नाडीव
यद्ब्रह्मति तेन मता च नाडी ॥

उपेक्षते तस्य शोथस्य मुखं न कारय-
ति यो वा अयमाम इति मत्वा पक्वं व्रणं
चोपेक्षते । शोधनैर्न शोधयति । प्रचुरपूय-
मिति शोथस्य व्रणस्यापि विशेषणम् । अ-
साधुवृत्तः अहिताहारविहारः । सपूयः तत-
स्तदनन्तरम् । तस्य पूर्वविहितानि स्थानानि

सुश्रुतोक्तानि त्वद्मांसशिरास्तायुसन्ध्यस्थि-
कोष्ठमर्माणि प्रविदार्य सच्छिद्राणि कृत्वा
अभ्यन्तरं प्रविशति । तस्य पूयस्यातिमा-
त्रगमनादभ्यन्तरे दूरप्रवेशात् गतिरिप्यते
सर्वदा स्राव इप्यते । इति संप्राप्तिः । अथ
निरुक्तिः । अयं व्रणो नाडीवत्सरन्ध्रनलादि
नाडीव यद्देतोर्वहति तेन नाडी मता ॥

न भूर्ध्वं भाणुस धणु पञ्चवाणा पा-
डीगण्डेला सोऽनेन कथ्ये ञ्णुने तेनुं
भोडोडुं करावे नहि अथवा धणु पञ्-
वाणा पाडीगण्डेला व्रणुने कथ्ये ञ्णुने
तेने शोधन पदार्थोथी साङ् न करावे
अने अहित आहार तथा अहित वि-
हार करे ते भाणुसनुं पञ् ते पछी त्व-
याने, भांसने, शिराञ्चने, र्नायुञ्चने,
सांधाञ्चने, अस्थिञ्चने, डाडाने तथा
भर्भस्थलेने छिद्रोवाणां करीने तेञ्चानी
अंदर पेसी ञ्णुने. अंदर धणु द्-
रसुधी प्रवेश थवानेकीधे ते पञ् सर्वदा
स्रव्या करेछे अे नाडीव्रणुनी संप्राप्ति स-
मञ्जी. अे व्रणु वांस वगेरेनी पोली
नणीनी पेठे पञ्ने वद्या करेछे अेटला-
भाटे नाडीव्रणु केडेवायछे.

નાડીત્રણોની સંખ્યા.

અસ્યાઃ સંખ્યામાહ ।

દોષૈસ્ત્રિભિર્ભવતિ સા પૃથગેકશઙ્ચ
સંમૂર્ચ્છૈતરપિ ચ શલ્યનિમિત્તતોઽન્યા ॥

વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી,
ત્રણે દોષસંબંધી અને શલ્યસંબંધી એ
રીતે નાડીત્રણો પાંચ પ્રકારના થાયછે.

વાયુસંબંધી નાડીત્રણુનું લક્ષણ.

તત્ર વાતજાં નાડીમાહ ।

તત્રાનિલાત્પરુપસૂક્ષ્મમુલી સશૂલા
ફેનાનુવિદ્મધિકં સ્તવતિ ક્ષપાસુ ॥

એ નાડીત્રણુ ગ્રીણા તથા કઠણુ મો-
હોડાવાળો હોય, શૂળવાળો હોય અને
તેમાંથી રાતે ક્ષીણુના સંબંધવાળો સાવ
અધિક થતો હોય તો તે નાડીત્રણુને
વાયુથી થએલ જણવો.

પિત્તસંબંધી નાડીત્રણુનું લક્ષણ.

અથ પિત્તજમાહ ।

પિત્તાત્તુ ત્વજ્વરકરી પરિદાહયુક્તા
પીતં સ્વલ્યધિકમ્પ્ણમહઃસુ ચાપિ ॥

એ નાડીત્રણુ તરશથી તથા જ્વરથી
યુક્ત હોય, ખળતરાવાળો હોય અને તે-
માંથી દિવસે પીળા વર્ણવાળો તથા ઉતો
સાવ અધિક થતો હોય તો તે નાડીત્ર-
ણુને પિત્તથી થએલ જણવો.

કફસંબંધી નાડીત્રણુનું લક્ષણ.

અથ કફજામાહ ।

જ્ઞેયા કફાદ્દહુધનાર્જુનપિચ્છિલા-
સા સ્તબ્ધા સકળ્દુકરુજા રજનીમૃદ્ધા ॥

અસં રક્તં તત્ત્વોપલક્ષણં । પૂયાદિશ્ચ ચો-
દ્ધવ્યં । સકળ્દુકરુજા કળ્દુમધાનવેદના-
યુક્તા ।

એ નાડીત્રણુ ખલુ ઘાટો હોય, ઘોળા
તથા ચીકણા સાવવાળો હોય, અક્કડ
હોય, ઘણી ખરબ/વાળી વેદનાથી સં-
યુક્ત હોય અને રાતે વધારે ક્લેદને પ્રાપ્ત
થતો હોય તો તે નાડીત્રણુને કફથી થ-
એલ જણવો.

ત્રણે દોષસંબંધી નાડીત્રણુનું લક્ષણ.

અથ ત્રિદોષજમાહ ।

દાહજ્વરશ્વસનમૂર્ચ્છનવક્તશોપા ય-
સ્યાં ભવન્ત્યભિહિતાનિ ચ લક્ષણાનિ ।
તામાદિશેત્પવનપિત્તકફમકોપાદ્ધોરામ-
મુક્તયકરીમિવ કાલરાત્રિમ્ ॥

કાલરાત્રિ યમરાત્રિમિવ ।

એ નાડીત્રણુ ખળતરાથી, જ્વરથી,
શ્વાસથી, મૂર્છાથી તથા મોહોડાના શો-
પથી યુક્ત હોય અને તે ઉપરાંત ઉપર
કહેલાં ખીજાં પણ સધળાં લક્ષણોથી
યુક્ત હોય તો તે નાડીત્રણુને વાયુ, પિત્ત
તથા કફ એ ત્રણે દોષના પ્રકાપથી થ-
એલો જણવો અને કાલરાત્રિની પેઠે
ભયંકર તથા પ્રાણુનો ક્ષય કરનારો જ-
ણવો.

શલ્યસંબંધી નાડીત્રણુનું લક્ષણ.

અથ શલ્યનિમિત્તામાહ ।

નષ્ટં કયંચિદણુમાત્રમુદીરિતેષુ સ્થા-
નેષુ શલ્યમચિરેણ ગતિં કરોતિ । સા ફે-
નિલં મથિતમ્ણામમ્લગ્નિમિત્રં સ્ત્રાવં કરો-
તિ સહસા સરુજા ચ નિત્યમ્ ॥

ઉદીરિતેષુ સ્થાનેષુ ત્વબ્ધાંસાદિષુ કય-
ચ્ચિન્નં અદર્યમાનં શલ્યમ્ । કિવિશિષ્ટ-
મ્ અણુમાત્રમ્ અત્ત એવાદર્યમાનમ્ । સા
ગતિઃ અચિરેણ શીઘ્રં સ્ત્રાવં કરોતિ । સા

शल्यनिमित्ता नाडी । मथितं मथितमिव
स्त्रावं करोति स्त्रावश्च प्रसारणाकुञ्चनादौ
शल्यसञ्चलनेन भवति ।

नहि कडाडवाभां आवेत्तुं अने त्वया,
भांस, शिराओ, र्नायुओ, सांधाओ,
अस्थिओ, डाँडा तथा भर्भस्थले। अ-
ओभां काष्ठरीते गुभ थर्भ नवानेलीधे
नहि देभवाभां आवतुं ग्रीधुं शल्य
थोडा कणभां लडी गति करेछे अने ते
गतिथी तुरत धाटी छारा जेवे, लोने
तथा लोहीथी संयुक्त स्त्राव थायछे अने
निरंतर पीडा रेहेछे अे शल्यसंयंधी ना-
डीत्रणु देहेवायछे. अंगोने लांभां टुकां
करवा वगेरेना समयभां शल्यनुं यजन
थवाथी स्त्राव थायछे.

नाडीत्रणुं असाध्यपणुं तथा कष्ट-
साध्यपणुं.

अथासाध्यां कष्टसाध्यां चाह ।

नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिद्ध्येदन्या-
श्रतस्रः खलु यन्नसाध्याः ।

त्रणुं दोषथी थओले। नाडीत्रणु अ-
साध्य छे अने श्रील यार प्रकारना
नाडीत्रणु। कष्टसाध्य छे.

नाडीत्रणुनी चिकित्सा.

अथ नाडीत्रणस्य चिकित्सा ।

तत्रानिलोत्थामुपनाह पूर्वमशेषतः
पूयगति विदार्य । फलैरपामार्गभवैः सु-
पिष्टैः ससैन्धवैः संपरिपूर्य वन्धेत् ॥ प्र-
क्षालने चापि सदा त्रणस्य योज्यं महद्य-
त् खलु पञ्चमूलम् । हिंसां हरिद्रां क-
टुकां वचां च गोजिहिकां चापि सविल्व-

मूलाम् । संहृत्य तैलं विपचेद् त्रणस्य
संशोधनं पूरणरोपणं च ॥

इति हिंसाद्यं तैलम् ।

पित्तात्मिकां प्राशुपनाह धीमानुक्ता-
रिकाभिः सपयोघृताभिः । निपात्य शर्द्धं
तिलनागदन्तीमञ्जिष्ठकल्कैः परिपूरये-
च्च ॥ प्रक्षालने चापि हरिद्रसोमनिम्बाः
प्रयोज्याः कुशलेन नित्यम् । श्यामात्रिभ-
ण्डीत्रिफलामुसिद्धं हरिद्रया तिल्वकटुश-
केण ॥ घृतं सदुग्धं त्रणतर्पणेन हन्याद्ग-
तिं कोष्ठगतापि या स्यात् ।

इति श्यामाघृतम् ।

नाडीं कफोत्थामुपनाह पूर्वं कुलत्थ-
सिद्धार्थकसक्तुविल्वैः । मृदूकृतामेप्यग-
तिं विदिता निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥
दद्याद्गणे निम्बतिलाग्निदन्तीसुरापूजाः
सैन्धवसंप्रयुक्ताः । प्रक्षालने चापि कर-
ञ्जनिम्बजात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥
स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्रियूथिकाजलनी-
लिका । स्वरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रसा-
धितम् । दुष्टत्रणमशमनं कफनाडीत्रणा-
पहम् ॥

स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

सैन्धवार्कमरिचज्वलनारुयैर्माकवेण
रजनीद्वयसिद्धम् । तैलमेतदचिरेण नि-
हन्याद्दूरगामपि फलानिलनाडीम् ॥

इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।

नाडीं तु शल्यप्रभवं विदार्य निष्का-
स्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् । वन्धेत्
त्रणं क्षौद्रघृतप्रगाढैर्निम्बैस्तिलै रोच्यव-
रोपयेच्च ॥ कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्वव-

नस्पतीनां च शलादुवर्गे । कृता कपायं
विपचेत्तु तैलमावाप्य मुस्तं सरलं प्रिय-
ङ्गुम् ॥ सौगन्धिकं मोचरसाहिपुष्पं लो-
धानिदध्यात् खलु धातकीं च । एतेन
शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेद्वरणो वा सु-
खमाशु चैव ॥

इति कुम्भिकाद्यं तैलम् ॥

सुहार्कदुग्धदावीणां वर्ति कृता प्र-
पूरयेत् । एष सर्वशरीरस्थां नाडीं ह-
न्यात्प्रयोगराद् ॥ आरग्वधनिशाका-
ला चूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता । सूत्रवर्तिव्रणे
योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ वर्ती-
कृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं नाडीग्रमुक्तं लव-
णोत्तमं वा । दृष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं त-
त्सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ जात्यर्कशं-
पाककरजदन्तीसिन्धूत्थसौवर्चलयावशू-
कैः । वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं सु-
वक्षीरपिष्टा तु सचित्रकेण ॥ विभीत-
काभ्रास्थिवटप्रवालहरेणुकाशङ्खिनिवीज-
मिश्रं । चाराहकन्दश्च तथा प्रदेशो नाडी-
षु तैलेन विमिश्रयित्वा ॥ मेपरोममी-
तुम्ब्या कटुतैलं विपाचितम् । नाडीव्रणं
चिरोद्भूतं जयेत्तु तूलसद्गमात् ॥ कर्चूर-
कस्य स्वरसे कटुतैलं विपाचयेत् । सि-
न्दूरकल्कितं नाडी दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥
कर्चूरकरसे तैलं पुरसिन्दूरकल्कितम् ।
पामां दुष्टव्रणं नाडीं हन्यात्सर्वव्रणा-
न्तकृत् ॥

इति कर्चूरतैलम् ।

भङ्गातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन सिद्धं
विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च । स्यान्मार्कवस्य

च रसेन निहन्ति तैलं नाडीं कफानि-
लकृतामपर्चीं व्रणांश्च ॥

भङ्गातकाद्यं तैलम् ।

स्वर्जिका सैन्धवं दन्ती नीलीमूलं
फलं तथा । मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं
तैलं नाडीव्रणापहम् ॥

स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

सर्वो व्रणक्रमः कार्यः शोधनारोप-
णादिकः । गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समा-
शैराज्ययोजितैः ॥ अक्षप्रमाणां गुट्टिकां
खादेदेकामतन्द्रितः । नाडीदुष्टव्रणं शूल-
मुदावर्त भगन्दरम् ॥ गुल्मं च गुदजान्
हन्यात्पक्षिराट्पन्नगानिव ॥

इति सप्ताङ्गुगुलुः ।

कृशदुर्बलभीरूणां नाडीं मर्माश्रिता-
मपि । क्षारसूत्रेण तां छिन्द्यान्न शस्त्रेण
कदाचन ॥ एषण्या गतिमन्विष्य क्षार-
सूत्रानुसारिणीम् । सूची निदध्याद्रत्य-
न्ते प्रोन्नाम्याशु विनिर्हरेत् ॥ सूत्रस्या-
न्तं समानीय गाढं बन्धनमाचरेत् । ततः
क्षारवलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत् ॥
क्षाराक्तं प्रतिमान् वैद्यो यावन्न च्छिद्यते
गतिः । भगन्दरेष्वेव विधिः कार्यो वैद्येन
जानता ॥ अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले
सूत्रं निधापयेत् । सूचीभिर्यवक्ताभिरा-
चितं वा समन्ततः ॥ मूले सूत्रेण वधी-
याच्छिन्ने चोपचरेद्द्वणम् ॥

इति नाडीव्रणरोगनिदानचिकित्साधि-
कारः ।

नाडीव्रणेषु वायुसंभन्धी षोडश तो तेने
प्रथमं व्यौषधीं संयुक्तं पाटाभ्यां पांथी
ते पथी शस्त्रवते संपूर्णं रीते पञ्चनी ग-

તિવાળા ભાગને ચીરી નાખ્યા પછી તે વ્રણમાં સંધવ સહિત સારી પેઠે વાટેલાં અઘેડાનાં કૃણોતું ચૂર્ણ ભરીદધને પાટો બાંધવો.

બૃહત્ પંચમૂળનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથથી નિત્ય એ વ્રણને ઘેરવો જ્વેઘ્ઞ.

કંટાળો, હળદર, કડુ, વજ્ર, ગળજીબી અને ખીલીનાં મૂળ એઓનો કલ્ક કરીને તે કલ્કથી તૈલ પકાવવું. આ તૈલ વ્રણને સાફ કરી નાખેછે, વ્રણમાં ધરતી લાવેછે અને વ્રણને રૂઝાવે છે. આ તૈલ 'હિંસાઘ તૈલ' એ નામથી ઝાળખાય છે અને વાયુસંબંધી નાડીવ્રણ ઉપર ખહુ ઉપયોગી છે.

એ નાડીવ્રણ પિત્તસંબંધી હોય તો તેને પ્રથમ દુધ તથા ઘી સહિત ઘઉંની હુપરીઓ બાંધી તે પછી શસ્ત્રથી ફાડી નાખીને તેમાં તલ, નેપાળો તથા મજ્જા એઓનો કલ્ક ભરી દેવો.

ઠાઠા વૈદ્યે એ વ્રણને નિત્ય હળદર, રતાંજલિ અને લીંબડો એઓના ક્વાથથી ઘેરવો.

નસોતર, ઘોળી નસોતર, હરડે, બેદેડાં, આમળાં, હળદર, અને લોદર એઓના કલ્કથી પકાવેલા ઘીમાં દુધ નાખીને તે ઘીથી પિત્તસંબંધી નાડીવ્રણને તૃપ્ત કરવામાં આવે તો તેથી તે વ્રણનો સાવ મટી જાયછે. ઠાઠામાં રહેલા પિત્તસંબંધી નાડીવ્રણનો સાવ પણ મટી જાય ત્યારે ખીજ સ્થલના પિત્તસંબંધી નાડીવ્રણનો સાવ મટી જાય તેમાં તો શુંજ દેહેવું. આ ઘી 'શ્યામા ઘૃત' એ નામથી ઝાળખાય છે.

એ નાડીવ્રણ કફસંબંધી હોય તો

તેના ઉપર પ્રથમ કળથી, સર્પપ, સાથવો તથા ખીલાંનો ગર્ભ એઓથી સંયુક્ત પાટાઓ બાંધી કુણો કરી પૃચ્છી ગતિને શોધી જાણી લઈને તે સંપૂર્ણ રીતે કપાઈ જાય એવી રીતે તેના ઉપર શસ્ત્ર નાખવું. તે પછી લીંબડો, તલ, ચિત્રક, નેપાળો, ફટકડી અને સંધવ એઓને ચૂર્ણિત કરીને તેમાં ભરીદેવાં.

એ વ્રણને નિત્ય કરંજ, લીંબડો, ચમેલી, આકડો અને પીલુ એઓના સ્વરસોથી ઘેરવો.

સાજખાર, સંધવ, નેપાળો, ચિત્રક, જીરું, શેવાળ, અને અઘેડાનાં ખીજ એઓના કલ્કોથી ઝોમૂતમાં પકાવેલું તૈલ ઠેજ 'સ્વર્ગિકાઘ તૈલ' દેહેવાયછે તેથી વ્રણને તૃપ્ત કરવામાં આવે તો તેથી દુષ્ટ વ્રણ તથા કફસંબંધી નાડીવ્રણ મટી જાયછે.

સંધવ, આકડો, મરી, ચિત્રક, ભાંગરો, હળદર અને દારૂહળદર એઓના કલ્કથી પકાવેલું તૈલ સંધવાઘ તૈલ દેહેવાયછે. એ તૈલથી તૃપ્ત કરવામાં આવે તો કફસંબંધી તથા વાયુસંબંધી નાડીવ્રણ ખહુ દૂરસુધી પોહોચેલો હોય તો પણ હણાઈ જાયછે.

એ નાડીવ્રણ શલ્યસંબંધી હોય તો તેને શસ્ત્રવતે ચીરી શલ્યને કહાડી નાખી માર્ગને સાફ કરીને મધમાં તથા ઘીમાં વાટેલાં લીંબડાનાં પાનડાના કલ્કનો અને તલના કલ્કનો તેના ઉપર લેપ કરવો એટલે તે વ્રણ રૂઝાઈ જાયછે.

નેપાળો, ખજુર, ઠોઠ, ખીલી અને વટ એઓનાં કાચાં કૃણોનો ક્વાથ કરી તેમાં મેથ, ઘઉંસા, દેવદાર. રોહિસ નામનું ખડ, મોચરસ, નાગકેસર, લોદર

અને ધાવણી એઓનું ચૂર્ણ નાખીને તેલ પકાવવું. આ 'કુંભીકાઘ' નામના તેલથી વૃમ કરવામાં આવે તો શલ્યસંબંધી નાડીત્રણ અને ખીજ પ્રકારના ત્રણો પણ તુરત મટી જાય છે.

ચોરનું છીર, આકડાનું છીર અને દારૂહળદર એઓથી ખરડેલી વાટ અંદર ખોસવામાં આવે તો એ ઉત્તમ પ્રયોગથી સઘળા શરીરના નાડીત્રણો હણાઈ જાય છે.

ગરમાળો, હળદર, અને નસોતર એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને ધીમાં તથા મધમાં કાલવીને તેથી ખરડેલી સુતરની વાટ ત્રણમાં ખોસવામાં આવે તો તેથી ત્રણ સાફ થઈ જાય છે અને પ૨ની ગતિને નાશ થાય છે.

સેધવને મધમાં વાટી તેથી ખરડેલી સુતરની વાટ ખોસવામાં આવે તો નાડીત્રણ મટી જાય છે.

દુષ્ટ ત્રણની ઉપર જે તેલ કેહેવામાં આવેલું છે તેનું સેવન કરવાથી પ૨ની ગતિ તુરત હણાઈ જાય છે.

ચમેલી, આકડો, ગરમાળો, કરંજ, નેપાળો, સેધવ, સંચળ, જવખાર અને ચિત્રક એઓને ચોરના છીરમાં વાટી તેથી ખરડેલી સુતરની વાટ ખોસવામાં આવે તો તેથી નાડીત્રણ તુરત મટી જાય છે.

ગેહેડાં, આંખાની ગોઠલી, વડનાં કુંપળીયાં, હરેણુકા નામનો સુગંધી પદાર્થ, સરસડીયાનાં ખીજ અને વારાહીકદ એઓને તેલમાં વાટી કલક કરીને નાડીત્રણની ઉપર લગાવવામાં આવે તો નાડીત્રણ તુરત મટી જાય છે.

ગાડરનાં રૂવાણાંની ભસ્મ અને કડવી તુંગડી એઓથી સરસીયા તેલને પકાવી તેથી ખરડેલી વાટ ખોસવામાં આવે તો તેથી લાંબા કાળનો નાડીત્રણ પણ મટી જાય છે.

કચૂર તૈલ.

કચૂરાના સ્વરસમાં સિંદૂરનો કલક નાખી પકાવેલું સરસીયું તેલ નાખવામાં આવે તો તેથી નાડીત્રણ, દુષ્ટત્રણ અને રતવા મટી જાય છે.

કચૂરાના સ્વરસમાં શુગળનો તથા સિંદૂરનો કલક નાખી પકાવેલું સરસીયું તેલ નાખવામાં આવે તો તેથી ખસ, દુષ્ટત્રણ, નાડીત્રણ તથા ખીજ પણ સઘળા પ્રકારના ત્રણો હણાઈ જાય છે.

ભક્ષાતકાઘ તૈલ.

બીલામું, આકડો, મરી, સેધવ, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર અને ચિત્રક એઓનો કલક નાખી ભાંગરાના રસમાં પકાવેલું તૈલ 'ભક્ષાતકાઘ તૈલ' કેહેવાય છે. આ તૈલ લગાવવાથી કક્ષસખંધી નાડીત્રણ, વાયુસંબંધી, અપચી અને ત્રણો હણાઈ જાય છે.

સ્વર્ણિકાઘ તૈલ.

સાંખાર, સેધવ, નેપાળો, ગળીનાં મૂળ અને ગળીનાં ડૂળ એઓનો કલક નાખીને ચોગણા ગોમૂત્રમાં પકાવેલું તૈલ 'સ્વર્ણિકાઘ' કેહેવાય છે. આ તૈલથી નાડીત્રણ મટી જાય છે.

અતિદેશ.

ત્રણના પ્રકરણમાં સાફ કરવાની તથા રૂઝાવવા વગેરેની જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તે સઘળી નાડીત્રણની ઉપર પણ કરવી.

સમ્પાંગ ગુગ્ગુલુ.

ગુગળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી અને પીપળ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ધીથી મિશ્રિત કરીને તેની એક એક તોલાં ભારની ગોળીઓ કરી રાખવી. કાળજી રાખીને આ ગોળીઓમાંથી નિત્ય એક ગોળી ખાવામાં આવે તો તેથી નાડીપ્રણુ, દુષ્ટપ્રણુ, શૂળ, ઉદાવર્ત, ભગંદર, ગુદમ અને સઘળા પ્રકારના અરશો હણાઇ જાય છે. જમ ગ-૩૬ સર્પોને હણી નાખે છે તેમ આ ગોળી ઉપર કહેલા રોગોને હણી નાખે છે.

નાડીપ્રણુની ચિકિત્સામાં વિશેષ ભલામણ.

કૃશ, દુર્બલ તથા ખીકણુ એઓને થ-એલા નાડીપ્રણુને તથા મર્મસ્થાનમાં થ-એલા નાડીપ્રણુને કારમાં ભીજવેલા દો-રાથી કાપવો પણ શક્તી કદી કાપવો નહીં.

શોધી કાઠાડવાના એપણી નામના સાધનથી પડની ગતિને શોધી કાઠાડીને તેમાં કારથી ભીજવેલા દોરાવાળી સોઈ નાખવી. ગતિના છેડામાં એ સોઈને જાંચી કરીને તુરત ખાહાર કાઠાડીલેવી દોરાને છેડા પકડીને તેથી નાડીપ્રણુને મજબૂત રીતે ખાંધવો પછી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે કારના ખળ ઉપર ધ્યાન આપીને કારથી ભીજવેલા ખીજે દોરા (પ્રોખથી જલિટ નાખવામાં આવે છે તે.) પ્રણુમાં નાખવો કે જથી ઉપરના ભાગમાં રૂઝાઈને પડની ગતિ બંધ ન પડે. સમજી વૈદ્યે ભગંદરમાં પણ એજ પ્રકાર કરવો. રસોળી વગેરે રોગોના વિષયમાં તે રો-ગોને જાંચા કરીને તેઓના મૂળમાં કા-

રથી ભીજવેલો દોરા ખાંધવો. અથવા પ્રણુને જવના જવા મોહોડાવાળી સો-ઈઓથી ચારેકાર ટોચા મારીને તેના મૂ-ળમાં દોરા ખાંધવો અને પ્રણુ છેદાઇ ગયા પછી ખીજ ઉપચાર કરવા.

નાડીપ્રણુનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ભગંદરનો અધિકાર.

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ અને સ્વરૂપ.

अथ भगन्दरस्य पूर्वरूपसहितं स्वरूपमाह ।

કટીકપાલનિસ્તોદદાહકણ્ડરુજાદ-યઃ । ભવન્તિ પૂર્વરૂપાણિ ભવિષ્યતિ ભ-ગન્દરે ॥ ગુદસ્ય દ્વ્યજ્જુલે ક્ષેત્રે પાર્શ્વતઃ પિડકાર્તિકૃત્ । મિત્ત્રા ભગન્દરો જ્ઞેયઃ સ ચ પશ્ચવિધો ભવેત્ ॥

આર્તિકૃત્ પીડાકૃત્ । પશ્ચવિધઃ વાતિ-કપૈત્તિકશ્લેષ્મિકસાન્નિપાતિકશલ્યજમ્બૈઃ ।

ભગંદર થવાનો હોય ત્યારે કેડનાં અસ્થિઓમાં ભોકાયા જવી પીડા, ખ-ળતરા, ખરજ તથા વ્યથાઆદિ પૂર્વ-રૂપો થાય છે.

ગુદાની ખાજીમાં એ આંગળ જટલા પ્રદેશમાં પીડા કરનારી અને કૃટેલી ફેડલી થાય છે એ ભગંદર કેહેવાય છે. વાયુથી થએલ, પિત્તથી થએલ, કફથી થએલ, ત્રણે દોષથી થએલ અને શલ્યથી થએલ એ રીતે ભગંદરના પાંચ ભેદ છે.

ભગંદર શબ્દનો અર્થ.

अथ भगन्दरशब्दस्य निरु-क्तिमाह भोजः ।

મગન્દરઃ સમન્તાચ્ચ ગુદં વસ્તિ તથૈ-

ચ ચ । ભગવદ્દારયેદ્રસ્માત્તસ્માદેપ ભગ-
ન્દરઃ ॥

ભોજ ક્ષુદ્રે ક “શુદાને અને મૂત્રા-
શયને આરંધાર થોનિની પેઠે ફાડી ના-
ખેછે એટલા માટે એ રોગ ભગંદર કહે-
વાયછે.”

વાયુસંબંધી શતપોનક નામના
ભગંદરનું લક્ષણ.

અથ વાતિકં શતપોનકસંજ્ઞ
ભગન્દરમાહ ।

કપાયુક્ષીરતિકોપિતોઽનિલસ્ત્વપાન-
દેશે પિડકાં કરોતિ યામ્ । ઉપેક્ષા-
ત્પાકમુપૈતિ દારુણં રુજાં ચ મિત્તારુણ-
ફેનવાહિની ॥ તત્રાગમો મૂત્રપુરીપરેત-
સાં વ્રણૈરનેકૈઃ શતપોનકં વદેત્ ।

વ્રણૈરનેકૈઃ સૂક્ષ્મમુલૈઃ । શતપોનકં શ-
તપોનકશ્રાલની તત્તુલ્યમ્ ।

તુરા પદાર્થોથી તથા રૂક્ષ પદાર્થોથી
અત્યંત પ્રકાપ પામેલો વાયુ શુદાના પ્ર-
દેશમાં ફેડલીને ઉત્પન્ન કરેછે. એ ફે-
ડલીની જે ઊપેક્ષા કરવામાં આવે તો
તે દારૂણ રીતે પાકેછે, વ્યથા કરેછે, ભે-
દાધને રાતાં ક્ષીણીનું વહન કરેછે અને
તેમાં મૂત્ર, વિષ્ણા તથા વીર્ય આવેછે.
આમાં ઝીણાં ઝીણાં મોહોડાવાળા અ-
નેક વ્રણો થાયછે અને તેથી ચાલણી
જેવો દેખાવ થાયછે માટે તે શતપોનક
કહેવાયછે. સંસ્કૃત ભાષામાં ‘શતપો-
નક’ ચાલણીનું નામ છે.

પિત્તસંબંધી ઉષ્ણગ્રીવ નામના
ભગંદરનું લક્ષણ.

અથ પૈત્તિકમુષ્ણગ્રીવસંજ્ઞમાહ ।

પ્રકોપણૈઃ પિત્તમત્તિપ્રકોપિતં કરોતિ

રક્તાં પિડકાં શુદે ગતામ્ । તદાશુપાકાં
હિમપૂતિવાહિનીં ભગન્દરં ચોષ્ણશિરોધરં
વદેત્ ॥

આશુપાકાં હિમપૂતિવાહિનીં શીઘ્રપાકા-
મુષ્ણગ્રીવવાહિનીં ચ । તદા ભગન્દરમુષ્ણ-
શિરોધરં વદેત્ । ઉષ્ણગ્રીવસંજ્ઞા ચ પિડકા-
ગલ્લેન વક્તયોષ્ણગ્રીવાકરત્વેન ।

પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા પદાર્થોથી
પ્રકાપ પામેલું પિત્ત શુદાની પાણુના
પ્રદેશમાં રાતી ફેડલીને ઉત્પન્ન કરેછે
કે જે ફેડલી તુરત પાકેછે અને પાકીને
ઊંટના જેવા દુર્ગંધનું વહન કરેછે. આવી
ફેડલી ઉષ્ણગ્રીવ ભગંદર કહેવાયછે. આ
ફેડલીનું ગળું ઊંટની ડોકની પેઠે વાંકું
હોયછે તેથી તે ફેડલીને ઉષ્ણગ્રીવ એ
નામ આપવામાં આવ્યુંછે.

કફસંબંધી પરિસ્લાવિ નામના
ભગંદરનું લક્ષણ.

અથ શ્લૈષ્મિકં પરિસ્લાવિ-
સંજ્ઞમાહ ।

કણ્ઠ્યનો ઘનસ્લાવિ કઠિનો મન્દવે-
દનઃ । શ્વેતાવભાસઃ કફજઃ પરિસ્લાવી
ભગન્દરઃ ॥

કઠિનઃ પિડકાવસ્પાયામ્ । પરિસ્લાવી
નિરંતરસ્લાવશીલઃ ।

જે ભગંદર ફેડલીપણુની સ્થિતિમાં
કઠણુ હોય, ખરજવાળો હોય, ઘાટા
સ્લાવવાળો હોય, મંદ વેદનાવાળો હોય,
શ્વેત વર્ણુવાળો હોય અને નિરંતર સ્વપ્ના
કરતો હોય તે ભગંદરને કફથી થએલો
અને ‘પરિસ્લાવી’ એ નામવાળો અણુવો.

ત્રણે દોષસંબંધી શંપૂકાવર્ત નામના
ભગંદરનું લક્ષણ.

અથ સાન્નિપાતિકં શંબૂકાવર્ત-
સંજ્ઞમાહ ।

વહુવર્ણરુજાસ્રવા પિઠકાગોસ્તનોપ-
મા । શમ્બૂકાવર્તગતિકઃ શમ્બૂકાવર્ત-
કોમતઃ ॥

વહુવર્ણરુજાસ્રવા । વહુશબ્દો વર્ણોદિમિઃ
પ્રત્યેકં સમ્બધ્યતે । ગતિસ્ત્રાવમાર્ગઃ ।

અનેક પ્રકારના વર્ણોવાળી, અનેક
પ્રકારની વેદનાઓવાળી અને અનેક પ્ર-
કારના સ્ત્રાવોવાળી, ગાયના આંચળ
જેવી ફેડલી થાય છે અને તેના સ્ત્રાવનો
માર્ગ શંપૂકાના આવર્ત જેવો હોય છે.
આવા ભગંદરને ત્રણે દોષથી યજ્ઞેરો
જાણવો. શંપૂકાનું નામ 'શંપૂક' છે
તે ઉપરથી આ ભગંદર શંપૂકાવર્ત કે-
હેવાય છે.

શલ્યસંબંધી ઊન્માર્ગિ નામના
ભગંદરનું લક્ષણ.

અથ શલ્યજમુન્માર્ગિસંજ્ઞમાહ ।

ક્ષતાદ્ગતિઃ પાયુગતા વિવર્દતે હ્યુપે-
ક્ષણાત્સ્યુઃ ક્રમયો વિદાર્યતે । પ્રકુર્વતે
માર્ગમનેકધામુલ્લૈર્વ્રણાસ્તમુન્માર્ગિભગન્દરં
વદેત્ ॥

ક્ષતાત્ કષ્ટકાદિના નલેન કષ્ટહ્યના-
દિના વાડમિઠાતાત્ । ગતિઃ સ્ત્રાવઃ ઊન્મા-
ર્ગિભગન્દરમ્ । એતસ્ય તિર્યક્રુતમાર્ગેઃ પુરી-
યાદિનિર્ગમાદુન્માર્ગિસંજ્ઞા ॥

કાંટા વગેરેથી, નખથી કે ખંજવારવા
વગેરેથી અભિધાત થતાં ગુદાની ખા-
બુમાં ફેડલી થાય છે, એ ફેડલી વધે છે,

કાંટી જાય છે, ઉપેક્ષા કરવાથી તેમાં કી-
ડાઓ પડે છે, અનેક ત્રણે થાય છે અને
તે ત્રણે અનેક મોહોડાંઓથી સ્ત્રાવ ક-
રે છે. આ ભગંદર ઊન્માર્ગિ કેહેવાય છે.
ત્રણેએ કરેલા આડા માર્ગોમાંથી વિદ્યા
વગેરે નીકળે છે તેથી આ ભગંદરને 'ઊ-
ન્માર્ગિ' એ નામ આપ્યું છે.

ભગંદરોનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા
અસાધ્યપણું.

કષ્ટસાધ્યમસાધ્યં ચાહ ।

ધોરાઃ સાધયિતું દુઃસ્તાઃ સર્વે એવ
ભગન્દરાઃ । તેષ્વસાધ્યસ્ત્રિદોષોત્થઃ ક્ષ-
તજશ્ચ વિશેષતઃ ॥ વાતમૂત્રપુરીયાણિ
શુક્રં ચ ક્રમયસ્તથા । ભગન્દરાત્ સ્રવ-
ન્તસ્તુ નાશયન્તિ તમાતુરમ્ ॥

સધળા ભગંદરો ભયંકર છે અને ક-
ષ્ટસાધ્ય છે. એઓમાં ત્રણે દોષસંબંધી
ભગંદર અને શલ્યસંબંધી ભગંદર અ-
સાધ્ય છે. જે ભગંદરમાંથી વાયુ, મૂત્ર,
વિદ્યા, વીર્ય અને કૃમિઓ સ્રવતા હોય
તો રોગી માણસ મરી જાય છે.

ભગંદરની ચિકિત્સા.

ભગન્દરસ્ય ચિકિત્સા ।

અર્થસ્ય પિઠકામેવ તથા યત્રાદુપા-
ચરેત્ । શુદ્ધ્યસ્રહ્ણુતિસેકોઘૈર્યથા પાકં
ન ગચ્છતિ ॥ વટપત્રેષ્ટકાશુઠ્ઠીસગુહ-
ચીપુનર્નવાઃ । મુપિષ્ટઃ પિઠકાવસ્થે લેપઃ
શસ્તો ભગન્દરે ॥ પિઠકાનામપક્વાનામ-
પતર્પણપૂર્વકમ્ । કર્મ કુર્યાદ્વિરેકાન્તં મિ-
ત્રાનાં વક્ષ્યતે ક્રિયા ॥ એપ્પણીપાટન-
ક્ષારંવહ્નિદાહાદિકં ક્રમમ્ । વિધાય વ્ર-
ણવત્કાર્યં યથાદોષં યથાક્રમમ્ ॥ પયઃ-

पिष्टैस्त्रिलारिष्टमधुकंश्च मुशीतलः । भगन्दरे भ्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥
 सुमना घटपत्राणि गुहृची विश्वभेषज-
 म् । ससैन्धवस्तक्रपिष्टो लेपो हन्ति
 भगन्दरम् ॥ त्रिवृत्तिला नागदन्ती म-
 जिष्ठा सह सर्पिषा । उत्सादनं भवेदे-
 तत्सैन्धवसौद्रसंयुतम् ॥ खदिराम्युरतो
 भूत्वा कपायं त्रैफलं पिबेत् । महिपाक्ष-
 विडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ शम्बू-
 कमांसं भुञ्जीत प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।
 अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्द-
 रात् ॥ न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु हितः शो-
 धनरोपणः । तैलं घृतं वा तत्पक्वं भग-
 न्दरविनाशनम् ॥ तिला ज्योतिष्मती
 कुष्ठं लाङ्गली गिरिकार्णिका । शताकावृ-
 ट्ठादान्त्यः शोधनाश्च भगन्दरे ॥ तिला-
 भया लोध्रमरिष्टपत्रं निशे वला लोध्र-
 मगारधूमम् । भगन्दरे चाप्युपदंशयो-
 श्च दुष्टव्रणे रोपणशोधनाय ॥ स्नुब्बर्कदु-
 ग्धदावीर्भिर्वीर्ति कृत्वा विचक्षणः । भ-
 गन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥
 एषा सर्वशरीरस्थानां नाडीं हन्यान्न सं-
 शयः । त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थि-
 म्लेपनम् ॥ भगन्दरं निहन्त्याथ दुष्टव्र-
 णहरं परम् । त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को
 नाडीव्रणापहः ॥ ज्योतिष्मतीलाङ्गल-
 की श्यामादन्तीत्रिवृत्तिलाः । कुष्ठं श-
 वाहा गोलोमी वर्गः शोधन इष्यते ॥
 मधुतैलयुता विडङ्गसारत्रिफलामागधि-
 काकणाश्च लीढाः । कृमिकुष्ठभगन्दरम-
 मेहान् क्षयनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥

चित्रकार्को त्रिवृत्पाटे मलपूह्यमारको ।
 मुधां वचां लाङ्गलकीं हरितालं सुवर्चि-
 काम् ॥ ज्योतिष्मतीं च संहृत्य तैलं धी-
 मान् विपाचयेत् । एतद्विष्यन्दनं नाम
 तैलं दद्याद्भगन्दरे ॥ शोधनं रोपणं चैव
 सवर्णकरणं तथा ।

इति विष्यन्दनतैलम् ।

निशार्कसीरसिधृत्यपुराश्वहरवत्स-
 कैः । सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं
 परम् ॥

इति निशाद्यं तैलम् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्नि-
 भिः । मातुलुङ्गकवत्साद्वैः पचेत्तैलं भग-
 न्दरे ॥

इति करवीरादितैलम् ।

त्रिफला पुरकृष्णानां त्रिपक्षकांशयो-
 जिता । गुष्टिका शोधगुल्मार्शोभगन्दर-
 वतां हिता ॥

नवकार्पिको गुग्गुलुः ।

नाड्यन्तरे व्रणान् कुर्याद्विपक्वतु श-
 तपोनके । ततस्तेष्ववरूढेषु शेषा नाडी-
 रूपाचरेत् ॥ व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भि-
 पजा तु विजानता । अर्द्धलाङ्गलकाञ्छे-
 दः कार्यो लाङ्गलकोऽपि वा ॥ सर्वतो-
 भद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ।
 द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वार्श्यां छेदो ला-
 ङ्गलको मतः ॥ इक्ष्वमेकतरं यत्तु सौर्ध-
 लाङ्गलकः स्मृतः । सेवनां वर्जयित्वा तु
 चतुर्था दारिते गुदे ॥ सर्वतोभद्रकं छेद-
 माहुच्छेदविदो जनाः । पार्श्वार्शादागतश-
 खेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ सर्वाना-

સ્રાવમાર્ગાસ્તુ દહેદ્વેદ્યસ્તથાગ્નિના । અ-
થોષ્ટ્રીચમેપિત્ત્વા છિત્ત્વા ક્ષારં નિપાતયે-
ત્ ॥ પૂતિમાંસવ્યપોહાર્યમગ્નિરત્ર તુ પૂ-
જિતઃ । ઝક્ત્વાસ્રાવમાર્ગં તુ પરિસ્રા-
વિણિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ક્ષારેણ વા સ્રાવસગતિં
દહેદ્વુતવહેન વા । ગતિમન્વિપ્ય શસ્ત્રેણ
છિન્ધ્યાત્ સર્જૂરપત્રકમ્ ॥ ચન્દ્રાર્ધં ચ-
ન્દ્રચક્રં ચ સૂચીમુલમવાઙ્મુલમ્ । છિત્ત્વા-
ગ્નિના દહેત્ સમ્યગેવં ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥
૧૫૦ તુ શસ્ત્રપતનાદ્વેદના યત્ર જાયતે । ત-
ત્રાશુ તૈલેનોષ્ણેન પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ॥
આગન્તુજે મિપન્નાડીં શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય ય-
ત્નતઃ । જંબોષ્ટ્રેનાશ્નિવર્ણેન તપ્તયા વા શ-
લાકયા ॥ દહેદ્યથોક્તં મતિમાન્ તં વ્રણં
મુસમાહિતઃ ।

ભગંદરની ફેડલી ઉપરજ એવી રી-
તના યલથી ઉપચાર કરવા કે જે રીતે
તે ફેડલી પાકેજ નહિ. શોધન, લોહી
સ્રવાવતું અને સેચન ઇત્યાદિ ઉપચારો
કરવામાં આવે તો ફેડલી પાકે નહિ.

વડનાં પાનડાં, ઈંટ, સુંઠ, ગળો અને
સાટોડી એઓને સારી પેઠે વાટી તેઓનો
લેપ ન્યાંસુધી ભગંદર ફેડલીરૂપ હોય
ત્યાંસુધી તેના ઉપર કરવો એ ઉત્તમ છે.

ભગંદરની ફેડલીઓ પાકી ન હોય
ત્યાંસુધી લંધનથી માંડીને વિરેચન સુ-
ધીની ક્રિયાઓ કરવી. ફેડલી પૂટયા
પછીની જે ક્રિયા છે તે હવે કહેવામાં
આવશે.

એપણી નામના શસ્ત્રવતે ફેડવાની,
ક્ષાર સુકવાની તથા ડાંભવા વગેરેની
ક્રિયા કરીને પછી દોષને તથા ક્રમને અ-
નુસરીને ત્રણના જેવી ક્રિયાઓ કરવી.

લોહીવાળા અને વેદનાવાળા ભગંદર
ઉપર તલ, લીંબડાનાં પાનડાં અને જ-
ઠીમધ એઓને દુધમાં વાટી તેઓનો
અત્યંત શીતલતાવાળો લેપ કરવો એ ઉ-
ત્તમ છે.

અમેલીનાં પાનડાં, વડનાં પાનડાં,
ગળો, સુંઠ અને સૈંધવ એઓને ઘાટી
છાશમાં વાટીને ભગંદરની ઉપર લેપ
કરવામાં આવે તો તેથી ભગંદર હણાઈ
જાય છે.

નસોતર, તલ, નેપાળો, મજ્જા અને
સૈંધવ એઓને વાટી ધીમાં તથા મધમાં
કાલવીને ભગંદરની ઉપર ચોળવામાં
આવે તો તેથી ભગંદર મટી જાય છે.

હરડે, ખેહડાં, આમળાં, ભેસા ગુગળ
અને વાવડાંગ એઓનો ક્વાથ નિત્ય
પીવામાં આવે અને ન્યારે તરશ લાગે
ત્યારે ખેરસારવાળું પાણી પીવામાં
આવે તો ભગંદરનો નાશ થઈ જાય છે.

સાકોના તથા ભોજન વગેરેના પ્રકા-
શમાં ગોઠવીને શંખલાંઓના જીવડા-
ઓનું માંસ ખાવામાં આવે અને અ-
જીર્ણ ન થવા દેવામાં આવે તો એક
મહિનાની અંદર ભગંદર મટી જાય છે.

ન્યગ્રોધ (વડ) આદિ ગણ કે જે
સાફ કરી નાખવામાં તથા ધરતી લાવીને
રૂઝાવામાં હિતકારી છે તેના કડકથી
પકાવવામાં આવેલુ તેલ અથવા ધી ભ-
ગંદરનો નાશ કરે છે.

તલ, માલકાંકણી, કઠ, કલગારી, ગ-
રણી, સુવા, નસોતર અને નેપાળો એ-
ઓના ક્વાથથી ભગંદર સાફ થઈ જાય છે.

તલ, હરડે, ખમણો લોદર, લીંબડાનાં
પાનડાં, હળદર, દારૂહળદર, ખળદાણા,

અને ધરના ધુમાડાની ધૂસ ઝેઓ ભગંદરને, ચાંદીઝોને, તથા દુધ પ્રણને સાફ કરેછે અને ધરતી લાવીને રૂઝાવેછે.

ભગંદરના સ્વાવના માર્ગને શોધી કાઢાડી વિચક્ષણ વૈદ્યે ચોરતું છીર, આકકાતું છીર અને દારૂહળદર ઝેઓની વાટ કરીને તે વાટથી સ્વાવના માર્ગને પ્રયત્નપૂર્વક પૂરી દેવો. આ પ્રયોગ સધળા શરીરમાં રહેલા નાડીવ્રણને પણ મટાડે છે એમાં સંશય નથી.

મીંદડાના હાડકાને હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં ઝેઓના રસમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો ભગંદર અને દુધ વ્રણ તુરત મટી જાયછે.

નસોતર, તેજબલ અને નેપાળો ઝેઓના કલકથી ભગંદર તથા નાડીવ્રણ મટી જાયછે.

માલકાંકણી, કલગારી, નસોતર, નેપાળો, ઘોળી નસોતર, તલ, કઠ, સુવા અને વજ એ વર્ગ ભગંદર વગેરેને સાફ કરી નાખનાર છે.

વાવડીગનો ગર્ભ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, અને ૨ ભાગ પીપળ ઝેઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા તેલમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી કૃમિ, ઢાઢ, પ્રમેહ તથા ક્ષય મટી જાયછે અને ભગંદર તથા નાડીવ્રણ સારી રીતે રૂઝાઈ જાયછે.

વિધ્યંદન તેલ.

ચિત્રક, આકડો, નસોતર, કાળીપાક, કાળો જીખરો, ઘોળી કણુર, ચોર, વજ, કલગારી, હરતાલ, સાજીખાર, અને માલકાંકણી ઝેઓના કલકથી પકાવવામાં આવેલું તેલ 'વિધ્યંદન તેલ' કહેવાયછે.

આ તેલ ભગંદરને સાફ કરેછે. ધરતી લાવી રૂઝાવેછે અને તે સ્થલના વર્ણને શરીરના વર્ણ જેવોજ કરેછે.

નિશાધ તેલ.

હળદર, આકકાતું છીર, સૈંધવ, ગુગળ, કણુર અને ઈંદ્રજવ ઝેઓના કલકથી પકાવેલા તેલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો તેથી ભગંદર અવશ્ય મટી જાયછે.

કરંવીરાદિ તેલ.

કણુર, હળદર, નેપાળો, કલગારી, સૈંધવ, ચિત્રક, ખીજેરું અને ઈંદ્રજવ ઝેઓના કલકથી પકાવેલું તેલ ભગંદરને મટાડી નાખેછે.

નવકાર્પિક ગુગ્ગુલુ.

ત્રણ તોલાં ત્રિકુળા, (હરડે, બેહેડાં, આમળાં) પાંચ તોલાં ગુગળ અને એક તોલાં પીપળ ઝેઓથી બનાવેલી ગોળીઓનું ભક્ષણ કરવામાં આવે તો ભગંદર મટી જાયછે. સોજ, ગુલમ, અને અરશ ઝેઓની ઉપર પણ આ ગોળી હિતકારી છે.

ભગંદરોમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો પ્રકાર.

શતપોનક નામનો ભગંદર થયો હોય તો તેની નળીની અંદર શસ્ત્રવતે વ્રણો કરવા અને એ વ્રણો રૂઝાઈ ગયા પછી ખીજી નળીઓના ઉપચાર કરવા.

ધણાં છિદ્રોવાળા એ શતપોનકમાં સમજી વૈદ્યે અર્ધલાંગલક, લાંગલક, સર્વતોલદ્રક અથવા ગોતીરિક નામનો છેદ કરવો. જે છેદનાં બન્ને પડખાં સરખાં રાખવામાં આવે તે છેદ લાંગલક કહે-

વાય છે. જે છેદમાં એક પડખું ટુંકું રાખવામાં આવે તે છેદ અર્ધ્વલોંગલક કહેવાય છે. સીવણીને છોડી દધને ચાર પ્રકારે ગુદાને ચીરવામાં આવે તે છેદ સર્વતોભદ્રક કહેવાય છે. પડખેથી શસ્ત્ર નાખીને છેદ કરવામાં આવે તે છેદ ગોતીર્થક કહેવાય છે. એ પ્રમાણે છેદ કરીને વૈદે શતપોતકના સઘળા સ્નાવના માર્ગને અગ્નિથી ડાંભવા.

બ્રહ્મશ્રીવક નામનો ભગદર થયો હોય તો પરૂની ગતિને શોધી કાઢાડી શસ્ત્રવતે કાપીને ક્ષાર મુકવો. સડેલુ દુર્ગંધ માંસ કાઢાડી નાખવાનેવાસ્તે અગ્નિથી ડાંભ દેવા એપણુ બહુ સારું છે.

પરિસ્નાવી નામનો ભગદર થયો હોય તો બુદ્ધિમાન્ વૈદે સ્નાવના માર્ગને કાપીને ક્ષારથી અથવા અગ્નિથી સ્નાવની ગતિનું દહન કરવું.

(શખૂકાવર્ત નામના ભગદરમાં) સ્નાવના માર્ગને શોધી કાઢાડી શસ્ત્રવતે ખર્જૂરપત્રક, ચંદ્રાર્ધ, ચંદ્રચક્ર, સૂચીમુખ કે અવાહુમુખ નામનો છેદ કરીને પછી અગ્નિથી અથવા ક્ષારથી સારી પેઠે દાહ કરવો. (ખર્જૂરપત્રક આદિ છેદોનાં લક્ષણો સુશ્રુત આદિ ત્રયોમાંથી જોઈ લેવાં.)

શસ્ત્ર નાખવાનેલીધે વ્યથા થાય ત્યારે તુરત બિના તૈલથી સેચન કરવુ એ ઉત્તમ છે.

શલ્યસંબંધી ભગદર થયો હોય તો બુદ્ધિમાન્ વૈદે યજ્ઞપૂર્વક તેની નળીને શસ્ત્રવતે કાપી નાખીને, તપાવવાથી અગ્નિ જેવા વર્ણુવાળા જ્યોષ્ઠ નામના પથરાથી અથવા તપાવેલી સળીથી શાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે ડાંભ દેવો.

ભગંદર ધરતી આવીને રૂઆયા પછી અમુક મુદતસુધી પાળવાની પરેશ.

આયામં મૈયુનં યુદ્ધં પૃષ્ઠયાનં ગુરુણિ ચ । સંવત્સરં પરિહરેદુપરુઢવ્રજો નરઃ ॥
इति भगन्दरनिदानचिकित्साधिकार ।

ત્રણ ધરતી આવીને રૂઆઈ ગયા પછી એક વર્ષસુધી માણસે કસરત કરવી નહી, મૈથુન કરવુ નહીં, યુદ્ધ કરવું નહીં, ઘોડા વગેરેની ઉપર બેસવું નહીં અને ભારે અન્નપાનોનો ઉપયોગ કરવો નહીં.

ભગંદરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉપદંશનો (ચાંદીનો) અધિકાર.

ઉપદંશોનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

અથ ઉપદંશાધિકારઃ ।

હસ્તાભિઘાતાન્નલદન્તઘાતાદઘાવના-
દ્રત્યુપસેવનાદ્વા । યોનિપ્રદોપાચ્ચ ભવન્તિ
શિશ્ને પચ્ચોપદંશા વિવિધોપચારૈઃ ॥

હાથવતે અભિઘાત થવાથી, નખનો ઠે દાંતનો ક્ષત થવાથી, મૈથુન કરીને નહીં ઘોવાથી, પશુ આદિનો સગ કરવાથી, રોગથી કે ઠેશ વગેરેથી દુષ્ટચોનિવાળી સ્ત્રીનો સગ કરવાથી અને એવા પ્રકારની ખીજ પણુ ભુલોથી વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી, ત્રણે દોષસંબંધી અને રૂધિરસંબંધી એ રીતે લિંગમાં પાંચ પ્રકારના ઉપદંશો થાય છે.

પાંચે પ્રકારના ઉપદંશોનાં ભુદાં
ભુદાં લક્ષણો.

સતોદભેદાફુરણઃ સક્રુષ્ણોઃ સ્ફોટૈર્વ્ય-
વસ્યેત્પવનોપદંશમ્ । પીતૈર્વહુલેદયુતૈઃ
સદાહૈઃ પિત્તેન રક્તઃ પિશિતાવભાસૈઃ ॥
સકણ્ડુકૈઃ શોયયુતૈર્મહદ્ગ્નિઃ શુક્રૈર્ધનૈઃ
સ્ત્રાવયુતૈઃ કફેન । નાનાવિધસ્ત્રાવરુજો-
પપન્નમસાધ્યમાહુસ્ત્રિમલોપદંશમ્ ॥

જે ફેડલા સોઝાથી ભોકાયા જેવી
વેદનાવાળા, શસ્ત્રથી ભેદાયા જેવી વ્ય-
થાવાળા, સ્ફુરણુ (ચલન) વાળા અને
કાળાશવાળા હોય તે જાણવું કે વાયુસં-
બંધી ઉપદંશ છે.

જે ફેડલા પીળા, બહુ કચકચતા,
બળતરાવાળા, રતાશવાળા અને માંસ
જેવા દેખાવવાળા હોય તે જાણવું કે
પિત્તસંબંધી ઉપદંશ છે.

જે ફેડલા ખરજવાળા, સોજવાળા,
મોટા, ઘોળા, ઘાટા અને સ્ત્રાવવાળા હોય
તે જાણવું કે કફસંબંધી ઉપદંશ છે.

જે ફેડલા અનેક પ્રકારના સ્ત્રાવ-
વાળા અને અનેક પ્રકારની વેદનાવાળા
હોય તે જાણવું કે ત્રણે દોષસંબંધી ઉ-
પદંશ છે. આ ઉપદંશ અસાધ્ય છે.

જે ફેડલા કાળા હોય, લોહી બહુ
નીકળતું હોય, પિત્તનાં ચિન્હો દેખાતાં
હોય અને જ્વર, બળતરા તથા શોષ
હોય તે જાણવું કે રૂધિરસંબંધી ઉપ-
દંશ છે. આ ઉપદંશ કોઈ સમયે યાધ્ય
પણ થાય છે.

ઉપદંશોનું અસાધ્યપણું.

પ્રતીર્ણપાંસં કૃમિભિઃ પ્રજગ્ધં મુષ્કા-
વશોપં પરિવર્જનીયમ્ ।

જે માંસ વીખાઈ ગયું હોય, કી-
ડાઓ ખાઈ ગયા હોય અને ઠવળ વૃ-
પણ જ અવશેષ રહ્યા હોય તે તે ઉપ-
દંશની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

ઉપદંશની ચિકિત્સા તુરત કર-
વાની ભલામણ.

સજ્ઞાતમાત્રેણ કરોતિ મૂઢઃ ક્રિયાં
નરો યો વિપયે પ્રસક્તઃ । કાલેન શોય-
કૃમિદાહપાકૈઃ પ્રતીર્ણશિશ્નો મ્રિયતે સ
તેન ॥

વિપયમાં લાગેલો જે મૂઢ પુરૂષ આં-
દીનું દરદ ઉત્પન્ન થતાંજ તેની ચિકિત્સા
કરતો નથી તે પુરૂષ કાળે કરી સોજથી,
કીડાઓથી, બળતરાથી અને પાકવાથી
લિંગ ખરી પડતાં મરી જાય છે.

ઉપદંશની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સામાહ ।

ઉપદંશોષુ સાઘ્યેષુ સ્તિગ્ધસ્વિન્નસ્ય
દેહિનઃ । મેદ્રમચ્યે શિરાં વિચ્યેત્ પાતયે-
દ્વા જલૌકસઃ ॥ હરેદુભયતથાપિ દોપા-
નત્વર્થમૂર્ચ્છિતાન્ । સઘો નિર્હૃતદોષસ્ય
રુક્ષોથાવુપશામ્યતઃ ॥ યદિ વા દુ-
ર્વલો જન્તુર્ન વા પ્રાપ્તવિરેચનઃ । નિરુદ્ધે-
ણ હરેત્ તસ્ય દોપાનત્વર્થમૂર્ચ્છિતાન્ ॥
પાકો રક્ષ્યઃ પ્રયત્નેન શિશ્નક્ષયકરો હિ
સઃ । પ્રપૌન્ડરીકયષ્ઠ્યાહસરલાગુરુદારુ-
ભિઃ ॥ સરાસ્લાકુષ્ઠપૃથ્વીકૈર્વાતિકે લેપ-
સેચને । નિચૂલૈરણ્ડવીજાનિ યવગોધૂમ-
સક્તવઃ ॥ એતથ વાતજે સ્તિગ્ધૈઃ મુસ્તો-
ષ્ણૈઃ સંપ્રલેપયેત્ । ગૈરિકાઞ્જનમક્ષિપ્તમ-
ધુકોશીરપન્નકૈઃ ॥ સચન્દનોત્પલૈઃ સ્તિ-
ગ્ધૈઃ પૈત્તિકં સંપ્રલેપયેત્ । પન્નોત્પલમ્-

णालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ॥ सर्पिः-
स्त्रिगैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ।
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ॥ अथ
वापि सुशीतेन कपायेण वटादिना ।
शालाजकर्णाश्वकर्णवचालग्भिः कफो-
त्थितम् ॥ सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतै-
लाभिः प्रलेपयेत् ।

अजकर्णः शालभेद्रः । अश्वकर्णो गजहडः ॥

आरग्वधादिकायेन परिपेकं च दाप-
येत् । निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालज-
म्बूवटोदुम्ब्रवेतसैश्च । प्रक्षालनालेपकृ-
तानि कुर्याच्चूर्णं सपित्तास्रभवोपदंशे ॥
सचो दारुहरिद्रायाः शङ्खनाभीरसाञ्ज-
नम् । लाक्षागोमयनिर्यासस्तैलं क्षौद्रं
घृतं पयः ॥ एभिस्तु पिष्टुस्तुल्यांशैरुप-
दंशं प्रलेपयेत् । व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति
श्वययुर्दाह एव च । उपदंशद्वये शोषे
प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् । एतेपामेव
या योग्या वीक्ष्य दोषवलावलम् ॥ श-
स्त्रेणोल्लेखयेत् कापि पाकमागतमाशु वै ।
तमपोह्य तिलैः सर्पिः क्षौद्रयुक्तैः प्रले-
पयेत् ॥ वटप्ररोहार्जुनजम्बूपथ्या लोभ्रं
हरिद्रा च हिता प्रलेपे । तयोपदंशेष्व-
वरोहणार्थं चूर्णं च कार्यं विमलाञ्जने-
न ॥ त्रिफलायाः कपायेण भृङ्गराजरसेन
वा । व्रणप्रक्षालनं कार्यमुपदंशप्रशान्त-
ये ॥ जयाजपाश्वमारार्कशम्पाकानां द-
लैः क्रमात् । कृतं प्रक्षालनं काथं मेद्-
पाके प्रयोजयेत् ॥ शम्पाकनिम्बत्रिफला
किरातकाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदं-

शापहरः प्रयोगः ॥ नीलोत्पलानि कु-
मुदं पद्मसौगन्धकानि च । उपदंशेषु चूर्-
णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ बन्धूकदल-
चूर्णेन दाडिमस्रग्रजोऽथवा । गुण्डनं वृ-
पणे शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ सौरा-
ष्ट्री गैरिकं तुत्थं पुष्पकासीससैन्धवम् ।
लोभ्रं रसाञ्जनं चापि हरितालं मनःशि-
ला ॥ हरेणुकैलेपि तथा समं संहृत्य
चूर्णयत् । तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तमुपदंशेषु
पूजितम् ॥ पुटदग्धं कृतं भस्म हरितालं
मनःशिला । उपदंशविसर्पिणामेतद्धानि-
करं परम् ॥ दहत् कटाहेत्रिफलां तां
मर्षीं मधुसैन्धवम् । उपदंशे प्रलेपोऽयं
सद्यो रापयति व्रणम् ॥ तिरीटाञ्जनव-
ज्जाख्यकोविदारैभकेशरैः । लेपनं पुरु-
पव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ रसाञ्जनं
शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् । स-
क्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वाङ्गगदापहम् ॥
भार्ङ्गीसम्भवशिखरिजमूलं भद्रश्रियः सु-
सम्पिष्टम् । मनसः शिला च मधुना श-
मयत्युपदंशमचिरेण ॥ शतधौतं प्रयत्नेन
लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् । रोगं कासीसचूर्णे-
न पुरुषः सुखमाप्नुयात् ॥ करवीरस्य
मूलेन परिपिष्टेन वारिणा । असाध्या-
पि व्रजत्वस्तं लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् ।
वरानिम्बार्जुनाश्वत्थखदिरासनवासकैः ॥
चूर्णितैर्गुग्गुलसमैर्वटका अक्षसम्मिताः ॥
कर्तव्या नाशयन्त्याशु सर्वान् लिङ्गसमु-
त्थितान् । उपदंशानसृग्दोषान् तथा
दुष्टव्रणानपि ॥

वरादिगुग्गुलः ।

करञ्जनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः
कल्ककपायसिद्धम् । सर्पिर्निहन्यादुपदं-
शदोषं सदाहपाकक्षुतिरागयुक्तम् ॥

इति करञ्जाद्यं घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जा-
त्रीखदिरासनानाम् । सतोयकल्कैर्घृतमा-
शु पकं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥

इति भूनिम्बाद्यं घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्ठे नाडी-
व्रणे व्रणे । उपदंशे प्रयोज्यानि सेका-
भ्यञ्जनभोजनैः ॥ आगारधूमो रजनी
सुराकिट्टं च तैस्त्रिभिः । यथोत्तरैः पचे-
त्तैलं कण्डूशोथरूजापहम् ॥ शोधनं रो-
पणं चैव उपदंशहरं परम् ॥

आगारधूमाद्यं तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च सं-
युतम् । एतत् सर्वोपदंशेषु तैलं रोपण-
मिष्यते ॥

इति गोजीतैलम् ।

जम्बूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव
च । नक्तमालस्य पत्राणि तद्दत्पत्रोत्प-
लानि च ॥ एला चातिविपात्रास्थि म-
धुकं च मियङ्गवः । लाक्षाकालीपकं लो-
ध्रं चन्दनं त्रिवृताह्वया ॥ एतान्येकीकृ-
तान्येव वस्तमूत्रेण पेपयेत् । अक्षमात्रै-
रिमैर्द्रव्यैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ सर्वव्र-
णहरं तैलमेतत् सिद्धं विपाचयेत् । उप-
दंशहरं श्रेष्ठं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

जम्बूवाद्यं तैलम् ।

यस्य लिङ्गस्य मांसं तु शीर्यते मुष्क-
शेषतः । तिक्तकोशातकीलम्बावीजना-

गरसाधितम् ॥ तैलं हन्त्यविशेषेण व्रणं
दुष्टमनेकधा ।

इति कोशातकीतैलम् ।

सेवेन्निल्यं यवान्नं च पानीयं कौपमेव
च । अर्शसां च्छिन्नदग्धानां क्रियां चात्र
प्रयोजयेत् ॥

इति उपदंशनिदानचिकित्साधिकारः ॥

उपदंशे ज्ञे साध्यं होय तो पुश्पने
स्नेहन तथा स्वेदन करीने तेना सिंगना
मध्यमां शिराने (ग्रीष्मी नसने) वी-
धवी अथवा उपदंशे उपर नणो मुक्वी.

वमन आपीने तथा विरेचन आ-
पीने ज्ञे पुश्पना अत्यंत वृद्धि पाभेला
होपेतुं हरणु करवुं. तुरतज होपेतुं ह-
रणु करवाभां आवे तो व्यथा तथा सोजे
शांत यथे न्यछे.

ज्ञे उपदंशवाणो पुश्प नभणो होय
अथवा विरेचनने योग्य न होय तो
तेना अत्यंत व्यापेला होपेतुं निश्ह
नामनी पियकारी भारीने हरणु करवुं.

जम भने तेम प्रयत्न करी उपदंशने
पाकवा हेवो नहि. दृभके पाकी न्य
तो तेथी सिंगने क्षय थायछे.

ज्ञे वायुसंभंधी उपदंश होय तो प्रपौ-
डरीक, (आनो अर्थ गुणरातीमां मण्ये
नथी) न्द्रीमध, तेक्षीयो देवदार, अ-
गरे, दाडहणदार, रास्ना, कठ अने ज्ञे-
णथी ज्ञेज्याना कटकने लेप करवो अने
ज्ञेज्यानाज रसथी सेचन करवुं.

लीपडो, जेरडानां पीन अने न-
वनो तथा धठेने साथवो, ज्ञेज्याने वाठी
धीथी स्निग्ध करी नरा गरम करीने
लेप करवाभां आवे तो वायुसंभंधी उ-
पदंश मठी न्यछे.

શ્વેતકમળ, રક્તકમળ, કમળનાં પીસાં, રાળના ઝાડની છાલ, આસોંદરાની છાલ, નેતર અને જઠીમધ એએને ધીથી સ્નિગ્ધ કરીને લેપ કરવામાં આવે તો પિત્તસંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે.

ધી, દુધ, સાકર, શેલડી, મધ અને જળ એએથી સેચન કરવામાં આવે તો પિત્તસંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે.

ન્યઝોધઆદિ ગણુનો ક્વાથ કરી તેને સારી પેઠે થંડો કરી તેથી સેચન કરવામાં આવે તો પિત્તસંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે.

સાલીયાની છાલ, અજકર્ણુ નામના ખીજી જાતના સાલીયાની છાલ, નાહાના રાળના વૃક્ષની છાલ અને વજની છાલ એએને મદિરામાં વાટી ગરમ કરી તેલ નાખીને લેપ કરવામાં આવે તો કક્ષસંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે.

આરઝવધ (ગરમાળો) આદિ ગણુનો ક્વાથ કરી તેથી સેચન કરવામાં આવે તો કક્ષસંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે.

લીંબડો, આસોંદરો, પીપળો, કદંબ, સાલીયો, અંબુ, વડ, હંબરો, અને નેતર એએની છાલોના ક્વાથથી ધોવામાં આવે અને એએના કલકથી લેપન કરવામાં આવે તો પિત્તસંબંધી ઉપદંશ તથા શ્વિરસંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે.

દાહજળદરની છાલ, શંખની નાભિ, રસવંતી, લાખ, ગાયતું છાણુ, ગુંદર, તેલ, ધી, અને દુધ એએને સમભાગે લઈ સાથે વાટીને ઉપદંશની ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો ત્રણુ, સોજે અને ખળતરા શાંત થઈ જાય છે.

ત્રણુ દોષસંબંધી ઉપદંશ કે શ્વિરસં-

બંધી ઉપદંશ હોય તો તેઓ અસાધ્ય હોવાનેલીધે પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને રોગીનો આગ્રહ હોય તો દોષોના બલાબલને જોઈને એએને ઘટે એવી ચિકિત્સા કરવી.

જે ઉપદંશ પાકીગએલ હોય તો સમયપર તુરત શસ્ત્રથી પણ તેનું ઉલ્લેખન (ખોતરવું) કરવું અને એરીતે તેને કાઢાડી નાખીને પછી ધીમાં તથા મધમાં વાટેલા તિલોથી લેપ કરવો.

કુણી વડવાઇ, આસોંદરાની છાલ, અંબુની છાલ, હરડે, લોદર અને હળદર એએનો પ્રલેપ કરવામાં આવે અને રૂઝાવવાને વાસ્તે રસવંતીના ચૂર્ણને ભજરાવવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એએના ક્વાથથી અથવા ભાંગરાના રસથી ત્રણુને ધોવામાં આવે તો ઉપદંશ શાંત થઈ જાય છે.

અરણીનાં પાનડાં, જસુદનાં પાનડાં, કણેરનાં પાનડાં, આકડાનાં પાનડાં અને ગરમાળાનાં પાનડાં એએના ક્વાથથી અનુક્રમે ધોવામાં આવે તો લિંગનો પાક મટી જાય છે.

ગરમાળો, લીંબડો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને કરીયાતું એએનો ક્વાથ કરી તેમાં ખેરસાર તથા ખીખલાનો સાર નાખીને અથવા ગુગળ નાખીને અથવા હરડે બેહેડાં તથા આમળાં એએનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારના ઉપદંશો મટી જાય છે.

નીળકમળ, રાત્રિવિકાસીકમળ, શ્વેતકમળ અને રક્તકમળ એએનાં ચૂર્ણ

કરી તેઓને વાટીને જટો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

બખેરીયાનાં પાનડાંઓનું ચૂર્ણ અથવા દાડિમની છાલનું ચૂર્ણ વૃષણની ઉપર સારી પેઠે દાખવામાં આવે અથવા સોપારીના કલ્કાનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

કૂટકડી, સોનાગેર, મોરચુધુ, હીરાકસી, સૈંધવ, લોદર, રસવંતી, હરતાલ, મણુશીલ, હરેણુકા નામનો સુગંધી પદાર્થ અને એળચી એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

પુટપાકથી હરતાલ અને મણુશીલ એઓની ભસ્મ કરીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો ઉપદંશ અને વિસર્પો સારી પેઠે મટી જાય છે.

હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓને કડાઈમાં બાળીને તે ભસ્મ, મધ અને સૈંધવ એઓનો ઉપદંશની ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો વ્રણ તુરત રૂઝાઈ જાય છે.

લોદર, રસવંતી, તગર, કંચનાર અને નાગકેસર એઓને પાણીમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

રસવંતી અને સરસડીયાની છાલ અથવા રસવંતી અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી સઘળાં અંગોમાં વ્યાપેલી ચાંદી મટી જાય છે.

ભારંગીનું મૂળ, અઘેડાનું મૂળ અને ચંદન એઓને સારીપેઠે વાટી લેપ કર-

વામાં આવે તો ઉપદંશ તુરત મટી જાય છે.

મણુશીલને મધમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશ તુરત શાંત થઈ જાય છે.

ચાંદીને પ્રયત્નપૂર્વક સોવાર ઘોઘ તેની ઉપર હીરાકસીનું ચૂર્ણ ભભરાવવામાં આવે તેથી ચાંદીનું દરદ (ઉપદંશ) મટી જાય છે.

કણેરના મૂળને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી લિંગનું દરદ (ઉપદંશ-ચાંદી) અસાધ્ય હોય તો પણ મટી જાય છે.

વરાદિ ગુગ્ગુલુ.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, લીંબડો, આસોંદરા, પીપળો, ખેર, ખીખલો અને અરકૂસો એઓનું ચૂર્ણ તથા તે ચૂર્ણ જટલો ગુગળ એઓને મિશ્રિત કરી તેઓની એક એક તોલાં ભારની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીઓ લિંગમાં ઉત્પન્ન થએલી સર્વપ્રકારની ચાંદીઓનો, રૂધિરના ખીગાડોનો અને કુષ્ટ વ્રણોનો પણ તુરત નાશ કરે છે.

કરંજઘ ઘૂત.

કરંજ, લીંબડો, ખીખલો, સાલીયો, બંધુ અને વટઆદિ ગણુ એઓના ક્વાથમાં એઓનાજ કલ્કાથી પકાવેલું ઘી બળતરા, પાક, સ્નાવ તથા રતાશ એઓવાળા ઉપદંશને હણી નાખે છે.

ભૂનિખાઘ ઘૂત.

કરીયાનું, લીંબડો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કડવાં પરવળ, કરંજ, આમલી, ખેર અને ખીખલો એઓને પાણીમાં વાટી કલ્કા કરીને તે કલ્કાથી

પકાવવામાં આવેલું ધી તુરત સઘળા પ્રકારના ઉપદંશોને મટાડે છે.

અતિદેશ.

ઢાઢ ઉપર, નાડી ત્રણ ઉપર તથા ત્રણ ઉપર જે જે ધી ઢહેવામાં આવેલાં છે તે તેથી સેચન, અભ્યંગ તથા ભોજન કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશો મટી જાય છે.

આગારધૂમાઘ તૈલ.

એક ભાગ ધરના ધૂમાડાની ધૂસ, બે ભાગ હળદર અને ત્રણ ભાગ કિણુવક (પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૮૧૨ માં જુવો.) એઆથી પકાવેલું તૈલ ખરજને, સોજની પીડાને, અને ઉપદંશને સારીપેઠે મટાડે છે. આ તૈલથી ત્રણ સાઢ થાય છે અને ધરતી આવીને રૂઝાઈ જાય છે.

ગોજી તૈલ.

ગળજીભી, વાવડીંગ, જેઠીમધ અને ચંદન આદિ સઘળા સૂગંધી પદાર્થો એઆથી પકાવેલું તૈલ સઘળા પ્રકારના ઉપદંશોને ધરતી લાવીને રૂઝાવે છે.

જંબવાઘ તૈલ.

જંબૂનાં જાનડાં, જેતરનાં જાનડાં, આંખલીનાં પાનડાં, કરંજનાં પાનડાં, શ્વેતકમળ, રક્તકમળ, એળચી, અતવસ, આંખાની ગોઠલી, જેઠીમધ, ધઉંલાં, લાખ, પીતચંદન, લોદર, સુખડ અને નસોતર એઆને એક એક તોલાં-ભાર લઈ સઘળાને એકઠાં ખકરાના મૂત્રમાં વાટીને તે કલકથી ચોસઠ તોલાં-ભાર તૈલ પકાવવું. આ તૈલ સઘળા ત્રણોનો તથા ઉપદંશોનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે એમ ખનિઓએ કહ્યું છે.

કોશાતકી તૈલ.

કડવી ધીસોડીનાં ખીજ, કડવી તુંબડીનાં ખીજ અને સુંઠ એઆના કલકથી પકાવેલું તૈલ અનેક પ્રકારના કુષ્ઠ ત્રણોને સરખી રીતે મટાડી નાખે છે. લિંગનું સઘલું માંસ ખરીજતાં કેવળ વૃષણ અવશેષ રહ્યા હોય તો પણ તે ઉપદંશ આ ઉપાયથી શાંત થઈ જાય છે.

ઉપદંશનો (ચાંદીનો) અધિકાર સંપૂર્ણ.

લિંગના અરશનો (લિંગના મસાનો) અધિકાર.

લિંગના અરશનું લક્ષણ.

અથ લિહ્વાર્શંજપક્રમઃ ।

અહુરૈરિવ સજાતૈરુપર્યુપરિ સંસ્થિતૈઃ ।
ક્રમેણ જાયતે વર્તિસ્તામ્રચૂઢશિલોપ-
મા ॥ કોશસ્યામ્યન્તરે સન્ધૌ પર્વસન્ધિ-
ગતાપિ વા । લિહ્વવર્તિરિતિ રુચાતા
લિહ્વાર્શં ઇતિ ચાપરે ॥

જાણે ધાન્યના ડોટાં ટુટેલા હોય એવા અને એક બીજાની ઉપર ઉપર રહેલા સૂક્ષ્મ ભાગો રૂપે અનુક્રમે વધતાં વધતાં લિંગમાં, સાંધામાં અથવા લિંગના ટોચકાના સાંધામાં કુકડાના માથા ઉપરની કલંગી જેવી વાટ ઉત્પન્ન થાય છે એ લિંગવર્તિ કહેવાય છે. કેટલાએક વૈદ્યો લિંગવર્તિને 'લિંગનો અરશ' કહે છે.

લિંગના અરશનું સાધ્યપણું.

સવેદના પિચ્છિલા ચ દુશ્ચિકિત્સ્યા
ત્રિદોષજા ।

જે એ લિંગનો અરશ વેદનાનાજો
દોષ, ચીકણો દોષ અને ત્રણે દોષથી
થએલ દોષ તો અસાધ્ય છે.

લિંગના અરશની ત્રિકિત્સા.

સારેણ પ્રદહેચ્છિત્વા લિઙ્ગવર્તિમશે-
પતઃ । વ્રણવચાચરેત્ સમ્યક્ ચૂર્ણલેપા-
શુપક્રમેઃ ॥ સ્વર્જિકાતુત્યસીલેયમજનનં સ-
રસાજનમ્ । મનઃશિલાલે ચ સમં ચૂર્ણ
માંસાક્કુરાપહમ્ ॥ હરતિ ઘૃતકુમારીપ-
ત્રમાવેષ્ટનેન ગ્રથનવિધિવિશેષાં ચર્મકીલાં-
સ્તૃતીયે । અહનિ ગુરુતરાનપ્યઙ્ગલબ્ધ-
પ્રતિષ્ઠાન્ વિધિરિવ વિપરીતઃ પૌરુષસ્ય
પ્રકારાન્ ॥ શુભે ત્વ ચારદીમૂલં ઘૃપ-
મૂત્રેણ પેપયેત્ । ચર્મકીલાન્નિહન્ત્યાશુ
મલેપાત્ સાધનોઙ્ગવાન્ ॥

इति लिङ्गार्शसां उपक्रमः ।

લિંગના અરશને શસ્ત્રવતે સંપૂર્ણ રીતે
કાપી નાખીને ક્ષારથી ખાળવો અને ત્ર-
ણની પેઠેજ લેપ તથા ચૂર્ણ વગેરે ઉપ-
ચારો સારી રીતે કરવા.

સાજીખાર, મોરથુથુ, શિલાજીત, ર-
સવંતી, સુરમો, મણુશીલ અને હરતાલ
એજોને સમભાગે લઈ બનાવવામાં આ-
વેલું તેજોનું ચૂર્ણ લિંગના અરશને મ-
ટાડે છે.

જેમ વિપરીત થએલું દૈવ પુરુષાર્થના
પ્રખલ પ્રકારેને પણ હણી નાખે છે તેમ
વીટવામાં આવેલું કુંવારનું લક્ષ્મી અત્યંત
પ્રખલ, અંગમાં બમી ગએલા અને એક
બતની ગુંથણી જેવા આકારવાળા ચર્મ-
કીલોને (લિંગના અરશને) પણ ત્રીજ
દિવસે હણી નાખે છે.

શુભદિવસમાં ઉભી મોરીગણીનાં મૂ-

ળીયાં લઈ તેજોને ખળદના મૂત્રમાં વા-
ટીને ચોપડવામાં આવે તો લિંગમાં
ઉત્પન્ન થએલા અરશો તુરત હણાઈ
બંધ છે.

લિંગના અરશનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શૂકદોષનો (લિંગને વધારવાજતાં
થએલા રોગનો) અધિકાર.

શૂકદોષનું દુરનું નિદાન તથા સંખ્યા.

અથ શૂકદોષાધિકારઃ ।

તત્ર શૂકદોષસ્ય નિદાનમાહ ।

અક્રમાચ્છેફસો વૃદ્ધિ યોઽભિવા-

ચ્છતિ મૂઢધીઃ । વ્યાધયસ્તસ્ય જાયન્તે

દશ ચાષ્ટો ચ શૂકજાઃ ॥

અક્રમાત્ અનુચિતવૃદ્ધિક્રમાત્ । અનુ-

ચિતા ચ વૃદ્ધિર્મૂરિકારજનકસ્ય યોગેન

શૂકજાઃ । શૂકો જલશૂકઃ સવિપો જલજ-

ન્તુવિશેષઃ સ તુ જલમલોઙ્ગવઃ । અલ્પહુણ્ડુ-

મ ઇત્યાદિકઃ । તથા શૂકપ્રધાનો લિઙ્ગપ્ર-

ધાનો લિઙ્ગવૃદ્ધિકરો વાતસ્થાયનાચુત્કો યો-

ગઃ શૂક ઉચ્યતે । યથા

મહાતકાસ્થિજલશૂકમધાજ્જપત્રમન્ત-

વિદાહ્ય મતિમાન્ સહ સંન્યથેન । एत-

દ્ધિરુદ્ધવૃહતીફલતોયપિષ્ટમાલેપિતં મહિ-

પવિદ્વિમલીકૃતેઽન્ને ॥ સ્થૂલં મહદ્દરતુલ્યં

શેફઃ કરોત્યભિમતં ન દિ સંશયોઽન્ને-

ત્યાદિ ।

યત્તુ જલશૂકરહિતમશ્વગન્ધાદિતૈલં તદુ-

ચિતમેવ લિઙ્ગવર્ધનમ્ । યથા

અશ્વગન્ધાવરીકુષ્ઠં માં સિંહીફલા-

ન્વિતમ્ । ચતુર્ગુણેન દુગ્ધેન તિલતૈલં
વિપાચયેત્ ॥ તત્તૈલં મેદૂવક્ષોજકર્ણપા-
લિવિવર્ધનમ્ ॥

જ મૂઠ પુરૂષ લિંગ મોટું કરવાના
અયોગ્ય ઉપાયથી (જથી ઘણા વિકાર
ઉત્પન્ન થાય એવા ઉપાયથી) લિંગને
મોટું કરવાનું યત્ન કરેછે તેને શૂકથી
(જલના મેલથી ઉત્પન્ન થએલા એક
જાતના ઝેરી કીડાવાળા ઉપાયથી)
ઉત્પન્ન થએલા અઢાર પ્રકારના વ્યા-
ધિઓ ઉત્પન્ન થાયછે.

જમાં એ શૂક નામના કીડાની ભ-
સ્મનો મુખ્ય ઉપયોગ છે એવો વાત્સ્યા-
યન આદિ આચાર્યોએ કહેલો લિંગને
વધારવાનો જ ઉપાય છે તેપણ શૂકની
મુખ્યતાનેલીધે શૂક કહેવાયછે. વાત્સ્યા-
યને કહ્યુંછે કે, “ભીલામાના ઠળીયા,
શૂક નામનો પાણીનો કીડો અને કમ-
ળપત્ર એઓને વાસણની અંદર ખાળી
ભસ્મ કરીને તે ભસ્મને સંધવથી મિ-
શ્રિત કરી મોટા ભોરીગણીના કૂળના
રસથી વાટવી. પછી લિંગને પાડાના
છાણથી સારીપેઠે ધોઈને તેના ઉપર એ
ભસ્મનો કલક ચોપડવામાં આવે તો લિંગ
મનમાનતું અને ઉત્તમ ધોડાના લિંગ
જવું મોટું થાયછે એમાં સંશય નથી.
ઈત્યાદિ.”

જમાં પાણીના કીડાની ભસ્મનો ઉ-
પયોગ કરવો પડતો નથી એવો લિંગ
વધારવાનો ‘અશ્વગંધાદિ તૈલ’ વગેરે
જ ઉપાય છે તે તો યોગ્યજ છે.

અશ્વગંધાદિ તૈલ.

આસોંદ, શતાવરી, કઠ, જટામાંસી
અને ભોરીગણીના ડેડવા એઓનો કલક

નાખી તેલથી ચોગણા દુધમાં પકાવ-
વામાં આવેલું તેલ તેલ અશ્વગંધાદિ
તૈલ કહેવાયછે. આ તૈલ લિંગને, સ્ત-
નોને અને કાનની ખુંટોને વધારે છે.

શૂક દોષના અઢાર ભેદોનાં નામ.

સર્પપિકા, અષ્ટીલિકા, ત્રયિત, કું-
લિકા, અલજી, મૃદિત, સંમૂઠ પિડકા,
અવમંથ, પુષ્કરિકા, સ્પર્શહાનિ, ઉત્તમા,
શતપોનક, ત્વક્પાક, શોણિતાર્થુદ, માં-
સાર્થુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ, અને તિલ-
કાલક એ રીતે શૂકદોષના અઢાર ભેદછે.

સર્પપિકાનું લક્ષણ.

શૂકદોષા દશ ચાષ્ટૌ ચ ભવ-
ન્તિ । તેષ્વાદૌ સર્પપિ-
કામાહ ।

ગૌરસર્પપસંસ્થાના શૂકદુર્ભગહેતુકા ।
પિડકા શ્લેષ્મવાતાભ્યાં જ્ઞેયા સર્પપિ-
કા તુ સા ॥

શૂકદુર્ભગહેતુકા શૂકનિમિત્તા દુષ્ટયોનિ-
નિમિત્તા ચ ॥

શૂકથી અથવા દુષ્ટ યોનીમાં મૈથુન કર-
વાથી થએલી અને ધોળા સર્પપના જવા
આકારવાળી જ ફેડલી થાયછે તે સર્પ-
પિકા કહેવાયછે. કદ્ તથા વાયુ એઓ
આ ફેડલીના મુખ્ય નિદાન રૂપછે.

અષ્ટીલિકાનું લક્ષણ.

અષ્ટાષ્ટીલિકામાહ ।

કઠિના વિપમૈર્શુર્ધવાયુનાષ્ટીલિકા
ભવેત્ ॥

અષ્ટીલોહકારસ્ય માળ્ડવિશેષઃ । નિ-
હાર ઇતિ લોકે । તતઃ કઠિનેત્વષ્ટીલિક-

વિપમૈર્મુગૈરિતિ વક્ષ્યમાણશૂકવિશેષણમ્ ।
વિપમૈર્હસ્વદાર્ચૈઃ । મુગૈઃ વૈક્રૈઃ ॥

લાંબા, ટુંકા તથા વાંકા કંટકોવાળી અને કંટણપણાવાળી જે ફેડલી થાય છે તે અષ્ટીલિકા કહેવાય છે. 'અષ્ટીલિકા' એ નામનો લુહારનો એક ઓળટર થાય છે તેના જેવી આ ફેડલી કંટણ હોય છે માટે તેને અષ્ટીલિકા એ નામ આપેલું છે. આ ફેડલીનું મુખ્ય નિદાન વાયુ છે.

અથિતનું લક્ષણ.

અન્યિતમાહ ।

શૂકૈર્યત્ પૂરિતં શબ્દદ્વયિતં નામ તત્ક્રમાત્ ।

ચલ્લિઙ્ગ સદા શૂકૈઃ પૂરિતં તદ્ અથિતત્વાદ્ અન્યિતમ્ ।

લિંગ જવની અણીઓ જેવા કાંટાઓથી નિરંતર પુરાઇ ગએલું રહે એ અથિત કહેવાય છે. આ અથિતનું મુખ્ય નિદાન કફ છે.

કુંભિકાનું લક્ષણ.

કુમ્ભિકામાહ ।

કુમ્ભિકા રક્તપિત્તાત્સ્યાજ્ઞામ્બવાસ્થિનિમા સિતા ॥

કુમ્ભિકા કુમ્ભીફલતુલ્યત્વાત્ ॥

નંચુના ઠણીઆ જેવા આકારવાળી જે ધોળી ફેડલી થાય છે તે કુંભિકા કહેવાય છે. આ ફેડલીનું મુખ્યનિદાન શ્વિર તથા પિત્ત છે. આ ફેડલી કુંભીકળ (કાયકળ) જેવી હોય છે તેથી તેને કુંભિકા કહેલી છે.

અલજનું લક્ષણ.

અલજીમાહ ।

અલજી સ્યાતથા યાદક્ પ્રમેહપિડકા તથા । સા ચ રક્તાઽસિતા સ્ફોટાચિતા ચ કચિતા યુગૈઃ ॥

एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया ।

અલજી નામની પ્રમેહસંબંધી ફેડલી જે જે રતાશ તથા કાળાશવાળી થાય તથા ખીજ ફેડલીઓથી પણ વ્યાપ્ત થાય છે તેના જેવી જે ફેડલી લિંગઉપર થાય છે તે અલજી કહેવાય છે. આ ફેડલીનું મુખ્ય નિદાન શ્વિર તથા પિત્ત છે.

મૃદિતનું લક્ષણ.

મૃદિતમાહ ।

મૃદિતં પીડિતં યત્ સંરબ્ધં વાતકોપતઃ ।

શૂકદોષે જાતે પીડિતં સચત્સંરબ્ધં સશોયં ભવતિ તલ્લિઙ્ગ મૃદિતમુચ્યતે ॥

શૂકદોષ ઉત્પન્ન થતાં લિંગને દખાવવાથી જે સોજા ચડેલો હોય તે મૃદિત કહેવાય છે.

સંમૂઢ પિડકાનું લક્ષણ.

સંમૂઢપિડકામાહ ।

પાણિમ્યાં મૃશસંપિષ્ટે સંમૂઢપિડકા ભવેત્ ॥

શૂકદોષે જાતે પાણિમ્યાં મૃશસંપિષ્ટે લિઙ્ગે ॥ અત્રાપિ વાતકોપાત્ ઇત્યનુવર્ત્તતે ॥

શૂકદોષ ઉત્પન્ન થતાં બંને હાથ વતે લિંગને અત્યત ચોળવાથી જે ફેડલી ઉત્પન્ન થાય તે સંમૂઢ પિડકા કહેવાય છે. આ ફેડલી પણ વાયુના દાપથી થાય છે.

અવમંથનું લક્ષણ.

અથાવમન્થમાહ ।

દીર્ઘા વહ્યથ્થ પિડકા દીર્યન્તે મધ્યત-
સ્તુ યાઃ । સોઽવમન્થઃ કફાસ્ટમ્બ્યાં વે-
દનારોમહર્ષકૃત્ ॥

દીર્ઘા દીર્ઘાહુરાઃ ।

ધણી અને લાંબા અંકુરેવાળી જે
ફેડલીઓ મધ્યમાં ફોટે છે અને જ્યોથી
વેદના થાય છે તથા રવાણાં ઉભાં થઈ
જાય છે તે ફેડલીઓ અવમંથ કહેવાય-
છે. આ ફેડલીઓ કફના તથા રધિ-
રના કોષથી થાય છે.

પુષ્કરિકાનું લક્ષણ.

પુષ્કરિકામાહ ।

પિડકા પિડકાવ્યાપ્તા પિત્તશોણિત-
સમ્ભવા । પદ્મકર્ણિકસંસ્થાના જ્ઞેયા પુ-
ષ્કરિકેતિ સા ॥

પિડકાવ્યાપ્તા પાર્શ્વતઃ ક્ષુદ્રપિડકાવ્યા-
પ્તા । અત એવ પદ્મકર્ણિકસંસ્થાના ॥

પડખાઓમાં નાહાની નાહાની ફે-
ડલીઓથી વ્યાપ્ત અને કમળની ડો-
ડીના જેવા આકારવાળી જે ફેડલી
થાય છે તે પુષ્કરિકા કહેવાય છે. આ ફે-
ડલી પિત્તના તથા રધિરના કોષથી
થાય છે.

સ્પર્શહાનિનું લક્ષણ.

સ્પર્શહાનિમાહ ।

સ્પર્શહાનિં તુ જનયેચ્છોણિતં શૂકદૂ-
પિત્તમ્ ।

અત્ર સ્પર્શસહત્વમેવ લક્ષણમ્ ।

જે ફેડલી સ્પર્શનું સહન ન કરી
શકે એવી થાય છે તે સ્પર્શ હાનિ કહે-

વાય છે. આ ફેડલી શુક્રદોષને લીધે કોષ
પામેલા રધિરથી થાય છે.

ઉત્તમાનું લક્ષણ.

ઉત્તમામાહ ।

મુદ્રમાપોપમા રક્તા રક્તપિત્તોદ્ભવા
ચ યા । ણ્ણોત્તમાત્વપિડકા શૂકાજી-
ર્ણસમુદ્ભવા ॥

શૂક્રદોષને લીધે થએલા અર્જુથી
મગના તથા અડદના જેવા આકારવાળી
જે રાતી ફેડલી થાય છે તે ઉત્તમા ક-
હેવાય છે. આ ફેડલીનું મુખ્ય નિદાન
રધિર તથા પિત્ત છે.

શતપોનકનું લક્ષણ.

શતપોનકમાહ ।

છિદ્રૈરણુમુલૈર્લિઙ્ગં ચિતં યત્તુ સમન્ત-
તઃ । વાતશોણિતજો વ્યાધિર્વિજ્ઞેયઃ શ-
તપોનકઃ ॥

શતપોનકશ્રાલની તત્તુલ્યત્વાચ્છતપો-
નકઃ ।

લિંગ ત્રીણાં ત્રીણાં મોહકાવાળાં છિ-
દ્રોથી આરેકાર વ્યાપ્ત થઈને શતપોનક
(ચાલણી) જેવું થઈ જાય એ વ્યાધિ શ-
તપોનક કહેવાય છે. આ વ્યાધિનું મુ-
ખ્ય નિદાન વાયુનો તથા રધિરનો કોષ છે.

ત્વકપાકનું લક્ષણ.

ત્વકપાકમાહ ।

પિત્તરક્તકૃતો જ્ઞેયસ્ત્વકપાકો જ્વરદા-
હકૃત્ ।

જ્વરને તથા બળતરાને ઉત્પન્ન કર-
નારો લિંગનો આમડીનો જે પાક થા-
ય છે તે ત્વકપાક કહેવાય છે. આનું મુખ્ય
નિદાન રધિરનો તથા પિત્તનો પ્રકોષ છે.

શોણિતાર્બુદનું લક્ષણ.
શોણિતાર્બુદમાહ ।

કૃષ્ણૈઃ સ્ફોટૈઃ સરક્તાભિઃ પિઠકા-
ર્મિર્નિપીઢિતમ્ । લિઙ્ગં વાસ્તુરુજશ્ચોગ્રા
દ્વેયં તચ્છોણિતાર્બુદમ્ ॥

વાસ્તુરુજઃ સ્ફોટપિઠકાધિષ્ઠાનવેદનાઃ ।

કાળા ફેડલાઓથી અને રતાશવાળી
ફેડલીઓથી લિંગ પીડાય અને ફેડ-
લાઓનાં તથા ફેડલીઓનાં ઠેકાણાં-
ઓમાં ઉત્ર વેદનાઓ થાય એ શોણિ-
તાર્બુદ ઠહેવાય છે.

માંસાર્બુદનું લક્ષણ.

અથ માંસાર્બુદમાહ ।

માંસદુષ્ટં વિજાનીયાદર્બુદં માંસસમ્ભ-
વમ્ ।

માંસના દુષ્ટપણનેલીધે લિંગ ઉપર
માંસની રસોળી થાય છે એ માંસાર્બુદ
ઠહેવાય છે.

માંસપાકનું લક્ષણ.

માંસપાકમાહ ।

શીર્યન્તે યસ્ય માંસાનિ યસ્ય સર્વાશ્ચ
વેદનાઃ । વિઘાત્તં માંસપાકં તુ સર્વદો-
ષકૃતં મિષક્ ॥

શીર્યન્તે ગલન્તિ । સર્વાશ્ચ વેદનાઃ વા-
તપિત્તકફજાઃ ।

લિંગનાં માંસો ખરી પડતાં હોય
અને સર્વ પ્રકારની (વાયુથી, પિત્તથી
તથા કફથી થએલી) વેદનાઓ થતી
હોય તો વૈધે માંસપાક થએલો સમજવો.
આ માંસપાક ત્રણે દોષના દોષથી થાય છે.

વિદ્રધિનું લક્ષણ.

અથ વિદ્રધિમાહ ।

વિદ્રધિં સન્નિપાતેન યયોક્તમભિનિ-
ર્દિશેત ।

ઉક્તસાન્નિપાતિરુવિદ્રધિતુલ્યં કથયેત્ ।

પ્રમેહસંબંધા ફેડલીઓમાં જે ત્રણે
દોષસંબંધી વિદ્રધી ઠહેવામાં આવે છે
તેના જેવાંજ લક્ષણોવાળી ફેડલી લિ-
ંગમાં થએલ હોય તો તેને વૈધે વિદ્રધિ
સમજવી. આ વિદ્રધિપણ ત્રણે દોષના
પ્રકાપથી થાય છે.

તિલકાલકનું લક્ષણ.

તિલકાલકાનાહ ।

કૃષ્ણાનિ ચિત્રાણ્યથવા શુક્લાનિ સ-
વિપાણિ તુ । પતન્તિ પાતયન્ત્યાથુ મેદ્રં
નિરવશેપતઃ ॥ કાલાનિ ભૂત્વા માંસાનિ
શીર્યન્તે યસ્ય દેહિનઃ । સન્નિપાતસમુ-
ત્યાંશ્ચ તાન્ વિઘાત્તિલકાલકાન્ ॥

ચિત્રાણિ નાનાવર્ણાનિ । શુક્લાનિ શુક્લ-
વર્ણાનિ । મધ્વાઃ ક્રોશન્તીતિવત્ । સવિ-
પાણિ સવિપશૂકાલ્યજનન્તુવિશેષરુતત્વાત્ ।
શીર્યન્તે ગલન્તિ । કૃષ્ણતિલતુલ્યત્વાત્તિલ-
કાલકાઃ ।

કાળા રંગવાળાં, અથવા અનેક પ્રકારના
રંગવાળા અથવા ધોળા રંગવાળા,
અને શક નામના ઝેરી પ્રાણીની ભ-
સ્મથી થએલાં હોવાનેલીધે ઝેરવાળાં
માંસો લિંગમાંથી પડતાં જાય, સંપૂર્ણ-
રીતે લિંગને પાડી નાખે અને કાળાં
કાળાં થઇને વીખાતાં જાય એ તિલકા-
લક ઠહેવાય છે. આ રોગમાં માંસો કાળા
તલ જેવાં થઈ જાય છે તેથી 'તિલકાલક'

એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ વ્યાધિ ત્રણે દોષના પ્રકાપથી થાય છે.

શૂકદોષોનું અસાધ્યપણું.

અથાસાધ્યમાહ ।

તत्र मांसार्जुदं यच्च मांसपाकश्च यः
स्मृतः । विद्रविश्च न सिध्यन्ति ये च
स्युस्तिलकालकाः ॥

અહાર પ્રકારના ઉપર કહેલા શૂક-
દોષોમાં માંસાર્જુદ, માંસપાક, વિદ્રવિ
અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે.

શૂકદોષની ચિકિત્સા.

શૂકદોષસ्य चिकित्सा ।

શૂકદોષેષુ સર્વેષુ વિપત્તૌં કારયેત્
ક્રિયામ્ । જલૌકાભિર્હેરેદ્રક્તં રેચનં લઘુ
ભોજયેત્ ॥ ગુમ્ગુલું પાયયેચાપિ ત્રિફ-
લાકાથસંયુતમ્ । ક્ષીરેણ લેપસેકાંશ્ચ
શીતેનૈવ હિ કારયેત્ ॥ દાર્વાસુરસય-
ષ્પાઠૈર્ઘૃહધૂમનિશાયુતૈઃ । સમ્પકં તૈલમ-
મ્બજ્ઞાન્મેદ્રરોગં હિ નાશયેત્ ॥

સુરસત્તુલશી ॥

इति दार्वतैलम् ।

રસાજનં સાહ્યમેકમેવ પ્રલેપમાત્રેણ
નયેત્પશાન્તિમ્ । સપૂતિપૂયવ્રણશોથક-
પ્હશૂલાન્વિતં સર્વમનજ્જરોગમ્ ॥

સાહ્યમિલનજ્જરોગસ્ય વિશેષણમ્ । અન-
જ્જરોગસ્ય નામાપિ દૂરીકરોતીત્યર્થઃ ॥ इति
शूकदोषनिदानचिकित्साधिकारः ॥

વૈષ્ણે સધળા પ્રકારના શૂકદોષોમાં
ઝરને હણનારી ક્રિયા કરવી, જળો મુ-
કીને ઝરનું હરણ કરવું, વિરેચન દેવું,
હલકું ભોજન કરાવવું, ત્રિક્ષ્ણા (હરડે,

ખેહેડાં, આમળાં) ના ક્વાથની સાથે ગુ-
ગળ પાવો. ટાઢા દુધના લેપ કરાવવા
અને ટાઢા દુધથી સેચનો કરાવવાં.

દાર્વિતૈલ.

દાર્હુળદર, તુલસી, જઠીમધ, ધ-
રના ધુવાડાની ધૂસ અને હુળદર એ-
ઓના કલ્દોષી પકાવવામાં આવેલું તૈલ
'દાર્વિતૈલ' કહેવાય છે. આ તૈલ અ-
ભ્યંગ કરવાથી લિંગના રોગનો નાશ
કરે છે.

રસાંજન લેપ.

એકલી રસવંતીજ પોતાના લેપન-
માત્રથી સધળા પ્રકારના લિંગસંબંધી રો-
ગોને એવા શાંત કરી નાખે છે. કે જથી
તેઓનું નામ પણ અવશેષ રહેતું નથી.
દુર્ગધિપદ્, વ્રણ, સોજ, ખરજ અને
શૂળ એઓ વાળો લિંગસંબંધી રોગ હોય
તોપણ રસવંતીના લેપથી મટી જાય છે.

શૂકદોષનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

કોઢનો અધિકાર.

કોઢનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

અથ કુષ્ઠાધિકારઃ ।

વિરોધીન્યન્નપાનાનિ દ્રવસ્તિગ્ધશુક્-
ણિ ચ । ભજતામાગતાઞ્છર્દિ વેગાંશ્ચાન્યા-
ન્ પ્રતિગ્રતામ્ ॥ વ્યાયામમગ્નિતાપં ચાપ્ય-
તિશુક્ત્વા નિપેવિણામ્ । શીતોષ્ણલઢના-
હારાન્ ક્રમં શુક્ત્વા નિપેવિણામ્ ॥ ઘર્મ-
થમભયાર્તાનાં હૃતં શીતામ્બુસેવિનામ્ ।
અજીર્ણાધ્યાશિનાં ચાપિ પથ કર્માપચા-

रिणाम् ॥ नवान्नदधिमत्स्यादिलवणा-
म्लनिपेविणाम् । मापमूलकपिष्टान्नाति-
लक्षीरगुडाशिनाम् ॥ व्यवायं चाप्यजी-
र्णेऽन्ने दिवा निद्रां निपेविणाम् ।
विमान् गुब्बन् धर्षयतां पापं कर्म च
कुर्वताम् ॥ वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं
मांसमम्बु च । दूषयन्ति सकुष्ठानां स-
प्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ अतः कुष्ठानि जा-
यन्ते सप्तधैकादशैव च ।

विरोधीन्यन्नपानानि क्षीरमत्स्यादीनि ।
दधिदुग्धादीनि । व्यायाममित्यादि । अति-
भुक्त्वा व्यायामम् अग्निसन्तापम् । अग्नि-
रूपलक्षणं । सूर्योदिसन्तापं च निपेविणामिति
कृदन्तस्य योगे षष्ठी प्राप्ता । द्वितीया तु मु-
निवचनात् । एवमग्रेऽपि शीतोष्णं लङ्घना-
हारानित्यादिष्वपि द्वितीया । क्रमं विधिं ।
धर्मेत्यादि । धर्मोर्तत्त्वे सति द्रुतमविश्रम्य
पाने स्नाने शीताम्बुसेविनाम् । अजीर्णाध्या-
शिनां भुक्तेऽजीर्णे भुक्तानाम् । पञ्चकर्माप-
चारिणां पञ्चकर्माणि वमनविरेकनस्यनिरू-
हानुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम् ।
नवान्नदधिमत्स्याद्याहारसेविनाम् । व्यवाय-
मित्यादि । अन्ने अजीर्णे विदग्धादिरूपे
सति । व्यवायं मैथुनं निपेविणाम् । दिवा-
निद्रानिपेविणामिति मित्रो हेतुः । धर्षयताम्
अभिभवताम् । दोषदूष्यसंग्रहार्थमाह । वा-
तादय इत्यादिशब्देन त्रिष्वपि प्रतीतेषु
त्रय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु त्रयाणामपि
वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम् । त्वक् रसः
अम्बु लसीका । अथ संख्यामाह । अतः
कुष्ठानामित्यादि । अतः पूर्वोक्तदोषदूष्यस-

मुदायात् । सप्तधैकादशधेति संख्याविच्छे-
दघाटेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षु-
द्रकुष्ठत्वं बोधयति ।

दूध तथा भाछलां वगेरे परस्पर
विशुद्ध पदार्थोतुं लक्ष्यु करवाथी, दूर्हा
तथा दुग्ध वगेरे परस्पर विशुद्ध पानोतुं
सेवन करवाथी, द्रव स्निग्धं तथा पारे
पदार्थोतुं सेवन करवाथी, आवेक्षा उ-
लटीना वेगने शकवाथी, पील भूत्र
तथा विष्टा आदिना वेगाने शकवाथी,
पहु नभीने कसरतुं सेवन करवाथी,
पहु नभीने अग्निना तथा सूर्य वगे-
रेना तापतुं सेवन करवाथी, विधिने
छाडी ध शीततुं, उष्णतुं, लंघनतुं तथा
आहारतुं सेवन करवाथी धामथी अ-
भथी तथा लयथी पीडित छतां तुरत
(विसाभे लीधा वगर) नाहावाभां
तथा पीवाभां शीतल न्णतुं सेवन क-
रवाथी, भाधेलुं अल्लुं छतां तेनी उ-
पर पील लोणतुं सेवन करवाथी, व-
मन विरेयन नस्य विशुद्ध पस्ति तथा
अनुवासन पस्ती अे प्रांय कर्मोभांतुं
डाधं कर्म यथा पछी वर्तवाना प्रकाशेभां
भुल करवाथी, नवां अन्नोतुं सेवन क-
रवाथी, दूर्हांतुं सेवन करवाथी, भा-
छलां वगेरेतुं सेवन करवाथी, पारा प-
दार्थोतुं सेवन करवाथी, पाटा पदार्थोतुं
सेवन करवाथी, अडदंतुं सेवन कर-
वाथी, मुणाओतुं सेवन करवाथी, वा-
टलां अन्नोतुं सेवन करवाथी, तलतुं से-
वन करवाथी, दुधतुं तथा गोणतुं प-
हुण सेवन करवाथी, विदग्ध आदि
अल्लुं छतां मैथुनतुं सेवन करवाथी,
दिवसे निद्रांतुं सेवन करवाथी, आल-

ણોતું અપમાન કરવાથી, ગુરૂઓતું અ-
પમાન કરવાથી, અને પાપકર્મ કરવાથી
ઢાઢ થાયછે. વાત, પિત્ત અને કફ એ
ત્રણે ઢાપો રસને, રૂધિરને, માંસને તથા
લસીકાને દૂષિત કરીને ઢાઢને ઉત્પન્ન
કરેછે. વાત, પિત્ત, કફ, રસ, રૂધિર,
માંસ તથા લસીકા એ સાતના ખીગા-
ડથી ઢાઢ ઉત્પન્ન થાયછે. વાત, પિત્ત
અને કફ એ ત્રણે ઢાપો અને રસ, રૂ-
ધિર, માંસ તથા લસીકા એ ચાર દૂષ્યો
એઓ ઢાઢના કારણો છે. સધળા પ્રકાર-
ના ઢાઢોમાં વાયુ આદિ ત્રણે ઢાપો કુષ્ઠ
થાયછે એમ સમજવું. ઉપર કહેલા
સાત પદાર્થોના સમુદાયથી સાત પ્રકાર-
ના અને અગીયાર પ્રકારના ઢાઢ ઉ-
ત્પન્ન થાયછે. 'અઢાર' એમ નહિ કે-
હેતાં સાત અને અગીયાર એમ બુદ્ધી
બુદ્ધી સંખ્યા કહી તે ઉપરથી સમજ-
યછે. સાત મોટા ઢાઢ છે અને અગીયાર
કુદ્ર ઢાઢ છે.

• સાત મોટા ઢાઢોનાં નામો.

તત્ર મહાકુષ્ઠાન્યાહ ।

પૂર્વે ત્રિકં તથા સિધ્ધ તત્રઃ કાકળ-
કં તથા । પુન્ડરીકર્ષાજિહ્વાકે મહાકુષ્ઠા-
નિ સપ્ત ચ ॥

પૂર્વત્રિક કાપાલૌદુમ્બરમણ્ડલાસ્લ્યમ્ ।
સિધ્ધશબ્દોડકારાન્તો નપુંસકઃ । નનુ કયં
સિધ્ધસ્ય મહાકુષ્ઠેષુ ગણના સુશ્રુતેન કુદ્ર-
કુષ્ઠેષુ ઉક્તવાત્ । ઉચ્યતે ॥ ' ધાતુપ્રવિષ્ટં
સિધ્ધં તુ સ્યાન્મહાકુષ્ઠમેવ ચ ॥' એવંવિધ-
સ્ય સિધ્ધમ્ય ચરકેણ મહાકુષ્ઠેષુ દર્શિતવા-
ત્ । એવાં મહાકુષ્ઠત્વં ચ શીઘ્રમુત્તરોત્તરધા-

ત્વગાહનાત્ । ઉલ્બળદોપજન્યત્વાત્ ચિ-
કિત્સાવાહુલ્યાચ્ચ ।

અથ કુદ્રકુષ્ઠાન્યાહ ।

એકકુષ્ઠં સ્મૃતં પૂર્વે ગજચર્મ તતઃ સ્મૃ-
તમ્ । તતશ્ચર્મદલં પ્રોક્તં તતશ્ચાપિ વિચ-
ર્ચિકા ॥ ત્રિપાદિકાભિધા સંવ પામાક-
ચ્ચૂસ્તતઃ પરમ્ । દદુવિસ્ફોટકિટિમાલ-
સકાનિ ચ વેષિતમ્ । કુદ્રકુષ્ઠાનિ ચૈતા-
નિ કથિતાનિ ભિપગ્વરૈઃ ॥

નનુ દદૂઃ કયં કુદ્રકુષ્ઠેષુ ગણિતા ?
સુશ્રુતેન મહાકુષ્ઠેષુક્તવાત્ । ઉચ્યતે અસિ-
તાવગાદમૂલા દદૂઃ સુશ્રુતેન મહાકુષ્ઠેષુ ઉક્તા
અસિતેતરાડનવગાદમૂલા દદૂઃ કુદ્રકુષ્ઠમેવ ।
એવં વિધાયા દદ્વાશ્ચરકેણ કુદ્રકુષ્ઠેષુ દર્શિ-
તવાત્ ।

કપાલ, ઔદુંબર, મંડલ, સિધ્ધ, કા-
કળુક, પુડરીક અને નક્શબિન્ડુક એ
સાત મોટા ઢાઢો છે.

શંકા—સુશ્રુતે સિધ્ધને કુદ્ર ઢાઢોમાં
ગણેલ છે તે છતાં તમો સિધ્ધને મોટા
ઢાઢોમાં કેમ ગણેછો ?

સમાધાન—જ સિધ્ધ ધાતુઓમાં પે-
સીગયું હોય તે મહાકુષ્ઠ ગણાયછે.
કેમકે ચરકે એવા પ્રકારના (ધાતુઓમાં
પેડેલા) સિધ્ધને મોટા ઢાઢોમાં, ગ-
ણેલુંછે.

એ સાત મોટા ઢાઢો ગણાય છે તેના
કારણો એ છે કે એઓ ઉત્તરોત્તર ધા-
તુઓમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કરેછે, ઉલ્બળ ઢા-
પોથી ઉત્પન્ન થાયછે અને તેને તેઓની
ચિકિત્સાઓપણ ધણી ધણી છે.

અગ્નીઆર ક્ષુદ્ર કોઢોનાં નામો.
કુષ્ઠાનાં ત્રિદોષજત્વેનૈકત્વપિ
દોષસ્યોલ્ચણતયા સપ્ત-
ધાત્વમાહ ।

કુષ્ઠાનિ સપ્તધા દોષૈઃ પૃથક્કૃદ્વન્દૈઃ
સમાગતૈઃ । સર્વેષુ ચ ત્રિદોષેષુ વ્યપદે-
શોઽધિકસ્તતઃ ॥

સર્વેષ્વપિ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશઃ કપાલ-
દિસંજ્ઞાસ્તાસાં યદધિકત્વં તતઃ કુષ્ઠાનિ સ-
પ્તધા । કૈઃ દોષૈઃ । કયંભૂતૈઃ । ઇથગ્હન્દૈઃ સમા-
ગતૈઃ સદ્ગતૈઃ । સંમિલિતૈરિતિ યાવત્ । અસ્યા-
યમર્યઃ । કિમપિ કુષ્ઠં વાતોલ્બણં કિમપિ
પિત્તોલ્બણં કિમપિ કાફોલ્બણં કિમપિ વા-
તશ્લેષ્મોલ્બણં કિમપિ પિત્તશ્લેષ્મોલ્બણમ્ કિ-
મપિ વાતપિત્તોલ્બણં કિમપિ ત્રિદોષોલ્બ-
ણમિતિ ।

એકકુષ્ઠ, ગજચર્મ, ચર્મદલ, વિચ-
ચિકા, વિપાદિકા, પામા, કૃચ્છ, દદ્,
વિસ્ફોટ, કિટિષ, અલસક અને શતારૂ
એઓને ઉત્તમ વૈદ્યો ક્ષુદ્રકુષ્ઠ કહેછે.
(વિચચિકા નામનો કોઢ જો પગમાં
થયો હોય તો તેજ વિપાદિકા કહેવા-
યછે માટે ક્ષુદ્ર કોઢોની સંખ્યા અગ્ની-
યારનીજ રહેછે.

સંકા—સુશ્રુતે દદ્ને (મોટા કોઢોમાં
ગણેલ છે. તે છતાં તમો તેને ક્ષુદ્ર કો-
ઢોમાં કેમ ગણોછો ?

સમાધાન—કાળી ઊંડાં મૂળવાળી દ-
દ્ને સુશ્રુતે મોટા કોઢોમાં ગણેલ છે.
જે દદ્ કાળી શિવાય બીજી હોય અને
ઊંડાં મૂળવાળી ન હોય તે તો ક્ષુદ્ર કો-

ઢો છે. ચરકે પણ એવી રીતની દ-
દ્ને ક્ષુદ્ર કોઢોમાં ગણેલી છે.

એકે કોઢો ત્રણે દોષથી થનારા હો-
વાથી એક પ્રકારનાજ છે તોપણ
તે તે દોષોની ઉલ્વણતા ઉપ-
રથી કોઢોના સાત પ્રકાર
હોવાવિષે.

જો કે ત્રણે દોષથી થએલા કોઢોનાંજ
કપાલ વગેરે નામો છે તોપણ તે નામો
અહાર હોવાનેલીધે તે તે દોષોની ઉલ્વ-
ણતા ઉપરથી કોઢોના સાત પ્રકાર મા-
નવામાં આવેછે. જમકે કોઠ કોઠ વા-
યુની ઉલ્વણતાવાળો હોયછે, કોઠ કોઠ
પિત્તની ઉલ્વણતાવાળો હોયછે, કોઠ
કોઠ કફની ઉલ્વણતાવાળો હોયછે, કોઠ
કોઠ વાયુની તથા કફની ઉલ્વણતાવાળો
હોયછે, કોઠ કોઠ પિત્તની તથા કફની
ઉલ્વણતાવાળો હોયછે, કોઠ કોઠ વા-
યુની તથા પિત્તની ઉલ્વણતાવાળો હો-
યછે અને કોઠ કોઠ ત્રણે દોષોની ઉ-
લ્વણતાવાળો હોયછે.

કોઢોનું પુર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપમાહ ।

અતિશ્લેષ્ણઃ સ્વસ્પર્શઃ સ્વેદાસ્વેદવિ-
વર્ણતાઃ । દાહઃ કણ્ઠસ્ત્વચિ સ્વાપસ્તોદઃ
કોઠોન્નતિઃ ક્રમઃ ॥ વ્રણાનામધિકં શૂલં
શીઘ્રોત્પત્તિશ્ચિરસ્થિતિઃ । રુઢાનામતિ-
રુક્ષત્વં નિમિત્તેઽલ્પેઽપિ કોપનમ્ ॥ રોમ-
હર્ષોઽમ્લજઃ કાવ્પર્યં કુષ્ઠલક્ષણમગ્રજમ્ ।

અતિશ્લેષ્ણઃ અતિમૃદુઃ । સ્વેદઃ ધર્માદિ-
પ્રસન્નેઽપિ સ્વેદાભાવઃ । ત્વચિ સ્વાપઃ સ્પર્શા-
ન્નતા । શીઘ્રોત્પત્તિઃ વ્રણાનામ્ ।

દૂપયન્તિ શ્લથીકૃત્ય નિથલત્વાદિત-
સ્તતઃ । સ્વચઃ કુર્વન્તિ વૈવર્ણ્યં દોષાઃ
કુપ્તમુશન્તિ તમ્ ॥

અત્યંત કામલ સ્પર્શ, અત્યંત ખર-
સટ સ્પર્શ, પસીનો, ધામ થવા વગેરે
કારણો છતાં પણ પસીનાનું નહિ આ-
વવું, બળતરા, ચળ, આમડીનું સ્પર્શને
નહિ બ્રહ્મનારપણું, ભોકાયા જેવી વ્યથા,
ધ્રામકાંઓનું ઊંચાપણું, ગ્લાનિ, શ્લેષનું
અધિકપણું, પ્રણેનું તુરત ઉત્પત્તિ, પ્ર-
ણેનું લાંબા કાળસુધી રહેવું. રૂઝાઇગ-
એલા પ્રણેનું અત્યંત રક્ષપણું, અલ્પ
નિમિત્ત થયા છતાં પણ પ્રણેનો પ્રકાપ,
રૂવાણુઓનું ઉછું થવું અને લોહીનું કા-
ળાપણું એટલાં કાઠોનાં પૂર્વરૂપ છે. દોષો
નિશ્ચય ઠોવાનેલીધે આમડીને શિથિલ
કરીને આરેકારથી આમડીના રંગને બ-
દલાવી નાખે છે એ કાઠ કેહેવાય છે.

કયા દોષની ઉલ્વણુતાથી કયો કાઠ
ઉત્પન્ન થાય છે.

યેનોલ્બणेन यत्कुष्ठमुत्पाद्यते
तदाह ।

વાતેન કુપ્તં કાપાલં પિત્તેનાંદુમ્બરં
કફાત્ । મળ્ડલાલ્યં વિચર્ચીં ચ ઋક્ષા-
લ્યં વાતપિત્તતઃ ॥ ચર્મકકુપ્તકિટિમસિ-
ધ્માલસવિપાદિકાઃ । વાતશ્લેષ્મોદ્ભવાઃ
પિત્તકફાદ્દશશતારૂપી ॥ સપુન્ડરીકં વિ-
સ્ફોટં પામાચર્મદલં તથા । સર્વેરેવોલ્વ-
ણંદોર્પેરાહુઃ કાકળકં વૃધાઃ ॥

વિચર્ચીં ચ કફાદિત્યન્વયઃ ।

પુન્ડરીકં સવિસ્ફોટં પામા ચર્મદ-
લં તથા ।

પિત્તકફાદિત્યન્વયઃ ।

વાયુની ઉલ્વણુતાથી કપાલ કાઠ ઉ-
ત્પન્ન થાય છે, પિત્તની ઉલ્વણુતાથી ઔ-
દુંખર મંડલ અને વિચર્ચિકા કાઠ ઉ-
ત્પન્ન થાય છે, વાયુની તથા પિત્તની ઉ-
લ્વણુતાથી ઋક્ષાજિઠ્ઠ કાઠ ઉત્પન્ન થા-
ય છે, વાયુની તથા કફની ઉલ્વણુતાથી
ગજચર્મ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ, સિંકમ,
અલસક અને વિપાદિકા કાઠ ઉત્પન્ન
થાય છે પિત્તની તથા કફની ઉલ્વણુ-
તાથી દદૂ, શતારૂ પુંડરીક, વિસ્ફોટ,
પામા, તથા ચર્મદલ કાઠ ઉત્પન્ન થા-
ય છે અને ત્રણે દોષોની ઉલ્વણુતાથી
કાણુક કાઠ ઉત્પન્ન થાય છે.

કપાલનામના મોટા કાઠનું લક્ષણ.

अथ महाकुष्ठानां मध्ये क-
पालस्य लक्षणमाह ।

કુપ્પ્નારુણકપાલામં યદ્દક્ષં પુરુષં તનુ ।
કપાલં તોદવહુલં તત્ કુપ્તં વિપમં સ્મૃતમ્ ॥

કિચ્ચિત્કુપ્પ્નાઃ કિચ્ચિદરુણાઃ યે કપાલાઃ
સ્ફુટિતમૃતત્પાત્રસ્વપ્પાઃ સ્વપરા ઇતિ યાવત્
તદ્દર્શનં પરુષં સ્વસ્પર્શમ્ । તનુ તનુત્વક
કપાલમ્ કપાલસંજ્ઞં વિપમં દુશ્ચિકિત્સ્યમ્ ।
કાંધક કાળા તથા કાંધક રાતા કુટ
પડેલા માટીના વાસણના ટુકડાઓના
જેવા વર્ણવાળો, રક્ષ, ખરસટ સ્પર્શ-
વાળો, પાતળી આમડીવાળો અને ધણી
વ્યથાવાળો જે કાઠ હોય તે કપાલ કે-
હેવાય છે. આ કાઠ વિપમ છે એટલે
તેની ચિકિત્સા માંડ લાગુ પડે છે.

ઔદુંખર નામના મોટા કોઢનું
લક્ષણ.

ઔદુમ્બરમાહ ।

ઉદુમ્બરફલાભાસં કુષ્ટમૌદુમ્બરં વ-
દેત્ ॥ રુદાહરાગકણ્ઠ્ઠિભિઃ પરીતં રોમ-
પિજરમ્ ॥

ઔદુમ્બરફલાકારમ્ ॥

જે ઢાઢ ઊંખરાનાં ઢૂળ જવા આકાર-
વાળો, પીંગળાં ર્વાણાવાળો અને વ્ય-
થાથી, ખળતરાથી, રતાશથી તથા ચ-
ળથી ઘેરાએલો હોય તે ઔદુંખર ઢેહે-
વાયછે.

મંડલ નામના મોટા કોઢનું લક્ષણ.

મળ્ડલમાહ ।

શ્વેતરક્તં સ્થિરં સ્થાનં સ્ત્રિગ્ધમુત્સ-
ન્નમળ્ડલમ્ । કૃચ્છ્રમન્યોન્યસંસક્તં કુષ્ટં
મળ્ડલમુચ્યતે ॥

શ્વેતરક્તં કિચ્છિચ્છેતં કિચ્છિદ્રક્તમ્ । સ્થિરં
ચિકિત્સાં વિના । અવિનાશિ સ્થાનં આર્દ્રં
સ્ત્રિગ્ધં સત્ત્વેદમ્ । ઉત્સન્નમળ્ડલમ્ ઉદ્રતમ-
ળ્ડલમ્ । કૃચ્છ્રં કષ્ટસાધ્યમ્ । અન્યોન્યસં-
સક્તં પરસ્પરમિલિતમ્ ।

જે ઢાઢ કાંઈક ધોળો તથા કાંઈક રાતો
ચિકિત્સા વિના નષ્ટ નજ યાય
હોય, આર્દ્ર હોય, પસીનાવાળો
, ઊંચે નીકળેલાં મંડલવાળો હોય
પરસ્પરથી મળેલો હોય તે મંડલ
ાયછે. આ ઢાઢ કષ્ટસાધ્ય છે.

મ નામના મોટા કોઢનું લક્ષણ.

અથ સિધ્ધમાહ ।

શ્વેતં તામ્રં ચ તનુ યત્ રજોષ્ટ્રં વિ-

મુચ્ચતિ । પ્રાયેણોરસિ તત્ સિધ્ધમલાવુ-
કુષ્ટમોપમમ્ ॥

શ્વેતતામ્રં શ્વેતં તામ્રમ્ । તનુ તનુલ્લક્ ।
પ્રાયેણોરસિ । પ્રાયશબ્દાદન્યત્રાપિ લો-
હલ્લવ્યમ્ ॥

જે ઢાઢ ધોળાશથી મિશ્રિત રાતા
વર્ણવાળો હોય, પાતળી આમડીવાળો
હોય, ઘસવાથી ધૂળ જવી ઝીણી કણી-
એને ખરતો હોય અને તુંગડીનાં ઢુલ
જવો હોય તે સિધ્ધ ઢેહેવાયછે. આ
ઢાઢ ઘણું કરીને છાતીમાં યાયછે અને
ઢાઢ વખતે ખીજાં અંગોમાં પણ યાયછે.

કાકણુક નામના મોટા કોઢનું લક્ષણ.

કાકણમાહ ।

યત્કાકણન્તિકાવર્ણમપાકં તીવ્રવેદ-
નમ્ । ત્રિદોપલિઙ્ગં તત્ કુષ્ટં કાકણં નૈવ
સિધ્ધયતિ ॥

કાકણંતી ગુઝા । ગુઝાવર્ણત્વેન મધ્યે કુ-
ળ્ણમન્તે રક્તમ્ । અથવા મધ્યે રક્તં મધ્યા-
ન્તે કુળ્ણમ્ । અપાકં સ્વભાવાત્ । ત્રિદોપલિ-
ઙ્ગમ્ । સર્વેપાં કુષ્ટાનાં ત્રિદોપજત્વેડપિ ઉ-
લ્વળદોપત્રયલિઙ્ગમ્ ।

જે ઢાઢ અણોઠી જવા વર્ણવાળો એ-
ટલે મધ્યમાં કાળો અને અંતમાં રાતો
હોય અથવા મધ્યમાં રાતો અને અં-
તમાં કાળો હોય સ્વાભાવિક રીતે નજ
પાકનાર હોય તીવ્ર વેદનાવાળો હોય
અને ત્રણે દોષોની ઉલ્લવણતાનાં ચિન્હો-
વાળો હોય તે કાકણુક ઢેહેવાયછે.

પુંડરીક નામના મોટા કોઢનું લક્ષણ.

પુણ્ડરીકમાહ ।

તત્ શ્વેતં રક્તપર્યન્તં પુણ્ડરીકદલોપ-

મમ્ । સરાગં ચૈવ સોત્સેઘં પુણ્ડરીકં ક-
ફોલ્વણમ્ ॥

પુણ્ડરીકદલોપમં પુણ્ડરીકં શ્વેતકમલં
તત્પત્રોપમમ્ । સરાગં ચૈવ । અત એવ શ્વેતં
રક્તપર્યન્તં અન્તે રક્તમ્ । સરાગમિતિ । અ-
ન્તે લૌહિત્યાધિક્યવોધનાર્થમ્ । સોત્સેઘમ્
ઉદ્રતમ્ ।

જે કોઠ ધોળાં કમળનાં પત્ર જેવો,
ધોળો, અંતમાં અત્યંત રાતો, ઊંચો અને
કઠ્ઠી ઉલ્વણુતાવાળો હોય તે પુંડરીક
કેહેવાયછે.

ऋक्षजिह्वक नामना भोटा कोढनुं
लक्षणु.

ऋक्षजिह्वकमाह ।

કર્કશં રક્તપર્યન્તમન્તઃશ્યાવં સવેદ-
નમ્ । યદ્ઋક્ષજિહ્વાસંસ્થાનમ્ઋક્ષજિહ્વં તદુ-
ચ્યતે ॥

રક્તપર્યન્તં અન્તેરક્તં અન્તઃશ્યાવં મધ્યે
ધૂમ્રવર્ણમ્ । ઋક્ષજિહ્વાસંસ્થાનમ્ । ઋક્ષો
મહૂક્તસ્ય જિહ્વાસ્થિતિ ॥

જે કોઠ કઠણુ, છેડામાં રાતો, મ-
ધ્યમાં ધૂમ્ર વર્ણુવાળો, વેદનાવાળો અને
રોંછની જીભના જેવા આકારવાળો હોય
તે ઋક્ષજિહ્વક કેહેવાયછે.

એકકુષ્ઠ અને ગજચર્મ નામના ક્ષુદ્ર
કોઠોનું લક્ષણુ.

अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककु-
ष्ठगजचर्मणोर्लक्षणमाह ।

અસ્વેદનં મહાવાસ્તુ યન્મત્સ્યશક્લો-
પમમ્ । તદેકકુષ્ઠં ચર્માર્ણ્યં વહલં ગજચ-
ર્મવત્ ॥

મહાવાસ્તુ મહાસ્થાનમ્ । મત્સ્યશક્લો-
પમમ્ । અત્ર શક્લશબ્દેન લક્ષણયા ત્વગુ-
ચ્યતે । તેન ચક્રાકારમધ્રકપત્રસદૃશં ભવ-
તિ । એકકુષ્ઠમિતિ ક્ષુદ્રકુષ્ઠેયુ મુલ્યત્વાત્ ।
ચર્માર્ણ્યં ગજચર્માર્ણ્યમ્ । વહલં સ્પૂલમ્ ગજ-
ચર્મવત્ રૂક્ષં કૃષ્ણં ચ ।

જે કોઠ પસીના વગરનો, મોટા ધે-
રાવવાળો અને માછલાંની આમડી જેવો
એટલે ચક્ર જેવા આકારવાળો તથા અ-
ધ્રકના પતરા જેવો હોય તે એકકુષ્ઠ કે-
હેવાયછે. આ કોઠ ક્ષુદ્ર કોઠોમાં મુખ્ય
હોવાથી એકકુષ્ઠ કેહેવાયછે. જે કોઠ
બડો અને હાથીના આમડાં જેવો રૂક્ષ
તથા કાળો હોય તે ગજચર્મ કેહેવાયછે.
ચર્મદલ નામના ક્ષુદ્ર કોઠોનું લક્ષણુ.

अथ चर्मदलमाह ।

રક્તં સશૂલં કણ્ઠમત્સસ્ફોટં દલય-
ત્યપિ । તચર્મદલમાર્ણ્યાતં સ્પર્શસ્યાસહ-
નં ચ યત્ ॥

દલયત્યપિ વિદારયત્યપિ । ચર્મેતિ શેષઃ ॥

જે કોઠ રાતો, શૂળવાળો, તથા કો-
ડલાવાળો, સ્પર્શનું સહન ન કરી શકે
એવો અને આમડીને કાઠી નાખનાર
પણુ હોય તે ચર્મદલ કેહેવાયછે.

विचर्चिका नामना क्षुद्र कोढनुं
लक्षणु.

विचर्चिकामाह ।

સ કણ્ઠઃ પિઠકા શ્યાવા વહુસાવા
વિચર્ચિકા ।

પિઠકા ક્ષુદ્રપિઠકા । નનુ ક્ષુદ્રકુષ્ઠાનાં
કયમેકાદશત્વં વિપાદિકાયા દ્વાદશત્વસ-

મ્ભવાત્ । उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्म-
वन्ती विपादिका तेन न संख्यातिरेकः । अ-
तएव भोजः ' दाल्यते त्वक् वरारुक्षपाण्यो-
र्ज्ञेया विचर्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया
स्थानभेदाद्विचर्चिका ॥ ' दाल्यते विदार्य-
ते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्ना-
माहुः ॥

ચળવાળી, કાળાશવાળી અને ઘણા
સાવવાળી જે ક્ષુદ્ર ફેડલી થાયછે તે
વિચર્ચિકા નામનો કોઠ કહેવાયછે.

શંકા-સંખ્યા કરતાં વિપાદિકા ના-
મનો ક્ષુદ્ર કોઠ ખારમો થાયછે. તે છતાં
ક્ષુદ્ર કોઠ અગીયારજ દેમ ગણાવ્યાછે ?

સમાધાન-પગમાં થએલી વિચ-
ર્ચિકાજ વિપાદિકા કહેવાયછે. માટે
સંખ્યા વધતી નથી. એ ઉપરથી ભોજ
કહેછે કે " રૂક્ષ થએલા હસ્તોની ચા-
મડી ફાટી જાયછે એ વિચર્ચિકા કહે-
વાયછે અને પગની ચામડી ફાટી જા-
યછે એ વિપાદિકા કહેવાયછે. વિચર્ચિ-
કાનાં અને વિપાદિકાનાં સ્થાનકોમાં ભેદ
છે પણ સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. " કટલા-
એક આચાર્યોએ તો વિપાદિકાને વિચ-
ર્ચિકાથી વુઠી કહેલી છે.

વિપાદિકા નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ.

વિપાદિકામાહ ।

વેપાદિકં પાણિપાદસ્ફુટનં ત્રીવેદ-
નમ્ ॥

પાણિપાદસ્ફુટનં પાણ્યોઃ પાદયોશ્ચ સ્ફુ-
ટનં વિદારણં યેન તત્ ॥

હાય તથા પગ ફાટે તથા ત્રીવે-
દના થાય એ વિપાદિકા કહેવાયછે.

પામા (ખસ) નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું
લક્ષણ.

પામામાહ ।

મૂશ્મા વાહ્યાઃ સાવવન્ત્યઃ પ્રદાદ્યાઃ
પામેત્યુક્તાઃ પિડકાઃ કણ્ઠમત્યઃ ॥

પિડકાઃ પીડયન્તીતિ પિડકા इति सि-
પકાદિત્વાત્ નિપાત્યતે ॥

સાવવાળી, ભારેખળતરાવાળી, ઝીણી
ઝીણી અને ચળવાળી ખાહારની ફે-
ડલીઓ થાયછે એ પામા કહેવાયછે.
ફેડલીઓ પીડા કરેછે એટલામાટે તેઓ
' પિડકા ' એ નામથી ઓળખાય છે.

કચ્છુ નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું લક્ષણ.

કચ્છુમાહ ।

સૈવ સ્ફોટૈસ્ત્રીવ્રદાહૈરુપેતા જ્ઞેયા પા-
ણ્યોઃ કચ્છુરુગ્રા સ્ફિજોશ્ચ ॥

સૈવ પામાસ્ફોટૈઃ મહક્ષિઃ । સ્ફિજૌ
પ્રોથૌ ॥

એ પામાજ ત્રીવે ખળતરાવાળા ફે-
ડલાઓથી યુક્ત હોય, હસ્તોમાં તથા
કુલાઓમાં થએલ હોય અને ઉગ્ર હોય
તો કચ્છુ કહેવાયછે.

દદ્ર (દાદર) નામના ક્ષુદ્ર કોઠનું
લક્ષણ.

દદ્રુમાહ ।

સકણ્ઠુરાગપિડકં દદ્રૂર્મણ્ડલમુદ્રતમ્ ।

દદ્રુમણ્ડલરૂપેણોત્પતિતં ઉદ્રતમ્ ઉચ્છૂ-
નમ્ ।

ચળવાળું, રાતી ફેડલીઓવાળું અને
ઉત્પત્ત થાય ત્યારથીજ ઊંચાઇવાળું (ઉ-

ફસેલું) ને મંડળ થાયછે તે દ્રૂ કહેવાયછે.

વિસ્ફેટ નામના ક્ષુદ્ર કોઢનું લક્ષણ.

વિસ્ફોટમાહ ।

સ્ફોટાઃ શ્યાવારુણાભાસા વિસ્ફોટાઃ સ્યુસ્તનુલ્લચઃ ।

કાળાશયી મિશ્રિત રતાશવાળા અને પાતળી ચામડીવાળા ને ફેડલા થાયછે. તે વિસ્ફેટ કહેવાયછે.

કિટિભ નામના ક્ષુદ્ર કોઢનું લક્ષણ.

કિટિભમાહ ।

શ્યામં કિણલરસ્પર્શં પરુપં કિટિભં સ્મૃતમ્ ।

કિણલરસ્પર્શ કિણઃ શુષ્કઘ્રણસ્થાનં તદ્વત્ કર્કશસ્પર્શમ્ । પરુપં રૂક્ષમ્ ॥

કાળી સુકાએલા મણુના સ્થાનકના જેવી ખરસટ સ્પર્શવાળી અને રૂક્ષપણવાળી ને કીટીઓ થાયછે તે કિટિભ કહેવાયછે.

અલસક નામના ક્ષુદ્ર કોઢનું લક્ષણ.

અલસકમાહ ।

કણ્ઠમદ્દિઃ સરાગૈશ્ચ ગણ્ઠૈરલસકં ચિતમ્ ।

ગણ્ઠૈઃ મહાપિડકાભિઃ ચિતં વેદિતમ્ । ચળવાળા તથા રતાશવાળા ગડોથી (મોટી ફેડલાઓથી) ને વ્યાપ્ત હોય તે અલસક કહેવાયછે.

શતા૩ નામના ક્ષુદ્ર કોઢનું લક્ષણ.

શતારુમાહ ।

રક્તશ્યાવં સદાહાર્ષિ શતારુઃ સ્યાત્ વહુઘ્નમ્ ।

રતાશયી મિશ્રિત કાળાશવાળું, ખળતરાની પીડાવાળું, અને ઘણા મણુવાળું ને થાયછે તે શતા૩ કહેવાયછે.

સાત ધાતુઓમાં રહેલા કોઢોના

લક્ષણો.

રસમાં પેઠેલા કોઢનું લક્ષણ.

અથ સપ્તધાતુગતાનાં કુષ્ઠાનાં લક્ષણાન્યાહ ।

તન્ન રસગતસ્ય લક્ષણમાહ ।

ત્વક્સ્થે વૈવર્ણ્યમન્નેપુ કુષ્ઠે રૌક્ષ્યં ચ જાયતે । ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષશ્ચ સ્વેદ-સ્યાતિપ્રવર્તનમ્ ॥

ત્વક્શબ્દેનાત્ર રસ ઉચ્યતે । ધાતુપ્રસ્તાવાત્ ત્વક્સ્થત્વાच्च । ત્વક્સ્વાપઃ સ્પર્શજ્ઞત્વમ્ । ત્વક્સ્વાપ इत्यादिकं केचिद्र-ક્ષગતસ્ય લિઙ્ગં મન્યન્તે ।

કાઠ ને રસમાં પેઠો હોય તો અંગોમાં ખરાબ વર્ણુવાળાપણું તથા રૂક્ષપણું થાયછે, ચામડીને સ્પર્શની ખખર પડતી નથી, રૂવાણાં ઉભાં થાયછે અને પસીનો બહુજ આવ્યા કરેછે. કેટલાએક વૈદ્યો તો એમ માને છે કે “ચામડીને સ્પર્શની ખખર નહિ પડવી, રૂવાણાં ઉભાં થવાં અને પસીનાનું બહુજ આવવું એ રૂધિરમાં પેઠેલા કાઠનાં ચિન્હો છે.”

રૂધિરમાં પેઠેલા કોઢનું લક્ષણ.

રુધિરગતમાહ ।

કણ્ઠવિપૂયકર્થેવ કુષ્ઠે શોણિતસમ્ભવે ।

વિપૂયકઃ વિશેષેણ પૂયઃ ।

કાઠ ને રૂધિરમાં પેઠો હોય તો ચળ આવેછે તથા પડતું અધિકપણું થાયછે.

માંસમાં પેઠેલા કોઢનું લક્ષણ.

અથ માંસગતમાહ ।

વાહુલ્યં વક્ત્રશોષં ચ કાર્કશ્યં પિઙ્ગુ-
કોદ્રમઃ । તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ઠે
માંસસમાશ્રિતે ॥

વાહુલ્યં કુષ્ઠસ્ય પુષ્ટિઃ । પિઙ્ગુકોદ્રમઃ
ક્ષુદ્રપિઙ્ગુકોદ્રમઃ સ્ફોટઃ વૃહત્પિઙ્ગુકા । સ્થિર-
ત્વમ્ અસન્નારિત્વમ્ ॥

કાઠ બે માંસમાં પેઠા હોય તો કાઠ-
નું પુષ્ટપણું થાયછે, મોહોડામાં શોષ
પડેછે, ખરસટપણું થાયછે, ફેડલીઓ
ઉપડેછે, લોંઠાયા જવી વ્યથા થાયછે,
મોટા ફેડલા થાયછે અને તે કાઠનું
એક ઠેકાણે સ્થિરપણું (સંચરણથી ર-
હિતપણું) થાયછે.

મેદમાં પેઠેલા કોઢનું લક્ષણ.

મેદોગતમાહ ।

કૌપ્યં ગતિક્ષયોઽદ્વાનાં સમ્બેદઃ ક્ષત-
સર્પણમ્ । ક્ષતપ્રસારો લિઙ્ગાનિ પૂર્વસ્તુ-
ક્તાનિ યાનિ ચ ॥ મેદસ્થાનગતે લિઙ્ગં
પ્રાગુક્તાનિ તથૈવ ચ ॥

કૌપ્યં હસ્તનાશઃ । અદ્વાનાં સમ્બેદઃ અ-
ન્નમદ્ધઃ । ક્ષતસર્પણં ક્ષતપ્રસરણં । પૂર્વોક્તાનિ ર-
ક્તમાંસગતલિઙ્ગાનિ ॥

કાઠ બે મેદમાં પેઠા હોય તો હાથ
હુંઠા થઈ જાયછે, ગતિનો ક્ષય થાયછે,
અંગો ભાંગ્યા કરેછે, ક્ષત ફેલાય છે અને
રૂધિરમાં તથા માંસમાં પેઠેલા કાઠોનાં
જે જે લક્ષણો ઉપર કેહેવામાં આવ્યાં
છે તેઓ પણ થાયછે.

અસ્થીઓમાં તથા મજ્જામાં પે-
ઠેલા કોઢનું લક્ષણ.

અસ્થિમજ્જાગતમાહ ।

નાસામજ્જોઽક્ષિરાગચ્ચ ક્ષતેષુ ત્રિભિ-
સમ્ભવઃ । સ્વરોપઘાતઃ પીઠા ચ ભવત્
કુષ્ઠેઽસ્થિમજ્જગે ॥

કાઠ બે અસ્થીઓમાં કે મજ્જામાં
પેઠા હોય તો નાક ચીખું થઈ જાયછે,
આંખો લાલ થાયછે, ક્ષતોમાં કીડાઓ
ઉત્પન્ન થાયછે, સ્વરનો ઉપઘાત થાયછે,
અને પીડા થાયછે.

વીર્યમાં પેઠેલા કોઢનું લક્ષણ.

શુક્રગતમાહ ।

દમ્પત્યોઃ કુષ્ઠવાહુલ્યાદ્ દુષ્ટશોણિ-
તશુક્રયોઃ । યદપત્યં તયોર્જાતં જ્ઞેયં ત-
દપિ કુષ્ઠિતમ્ ॥

નનુ શુદ્ધશોણિતશુક્રયોરેવ દમ્પત્યોર્ગર્ભ-
સમ્ભવઃ । દુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ કથં અપ-
ત્યોત્પત્તિઃ ? યત આહ સુશ્રુતઃ ‘ કામા-
ન્મિથુનસંયોગે શુદ્ધશોણિતશુક્રજઃ । ગર્ભઃ
સજ્ઞાયતે નાર્યાઃ સ જાતો બાલ ઉચ્યતે ॥
અથાન્યચ્ચ । ‘ વાતાદિદુષ્ટરેતસોઽપત્યોત્પાદને-
ઽસમર્થા ’ इति । ઉચ્યતે । ગર્ભોઽત્ર શુદ્ધો
બોદ્ધવ્યઃ । અશુદ્ધગર્ભો દુષ્ટશોણિતશુક્રયો-
રપિ ભવતિ । ગતકર્ણાન્ધવધિરાદીનાં સમ્ભ-
વાત્ । શોણિતમાર્તવમ્ । કુષ્ઠિતં કુષ્ઠં સ-
જ્ઞાતમસ્યેતિ તારકાદિત્વાદિત્ત્વં । શુક્રાર્ત-
વગતં કુષ્ઠમપત્યેન વ્યજ્યતે इति તાત્પર્યમ્ ।

કાઠના ઘણાપણાને લીધે જન્મ્યાનાં
રજ તથા વીર્ય દૂષિત થએલાં હોય એવાં
સીપુરૂષોના સમાગમથી જે સંતાન

ઉત્પન્ન થાયછે તે સંતાનપણુ ઠાઠવાણું થાયછે.

શંકા-જ્યોનાં રજ તથા વીર્ય શુદ્ધ હોય એવાં સ્ત્રીપુરુષોથીજ ગર્ભનેા સંભવ છે. જ્યોનાં રજ તથા વીર્ય ખગડેલાં હોય તેઓથી સંતાનની ઉત્પત્તિ થવીજ કેમ સંભવે? સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે “કામનાનેલીધે સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાંનો સંયોગ થતાં સ્ત્રીને શુદ્ધ રજથી તથા શુદ્ધવીર્યથી થએલો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાયછે અને તે ગર્ભ જન્મ્યા પછી ખાલક કહેવાયછે.” ખીજ વચનમાં પણ કહ્યું છે કે “જ્યોનું વીર્ય વાયુ આદિથી દુષ્ટ થએલું હોય છે તેઓ ગર્ભને ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી.”

સમાધાન-સુશ્રુતના વચનમાં તથા ખીજ વચનમાં ગર્ભ કહ્યો છે તે શુદ્ધ ગર્ભ સમજવો. અશુદ્ધ ગર્ભ તો જ્યોનાં રજ તથા વીર્ય ખગડેલાં હોય એવાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ થાયછે. કેમકે કાન વગરના, આંધળા તથા બેહેરા વગેરે ગર્ભોની પણ ઉત્પત્તિ જોવામાં આવેછે. તાત્પર્ય એ છે કે “વીર્યમાં તથા રજમાં રહેલો ઠાઠ સંતાન ઉપરથી જણાઈ આવેછે.”

કોઠોમાં વાયુ વગેરે દોષોની ઉલ્વણુતાનાં ચિન્હો.

કુષ્ઠેષુ ઉલ્વણવાતાદિદો-
પલિન્નમાહ ।

સ્વરં શ્યાવારુણં રૂક્ષં વાતકુષ્ઠં સવે-
દનમ્ । પિત્તાત્મકુપિતં દાહરાગસાવા-
નિવતં મતમ્ ॥ કપાત્ ક્લેદં ઘનં મ્નિર્ઘં

સકળ્દર્શીત્યગૌરવમ્ । દ્વિલિઙ્ગં દ્વન્દ્વજં
કુષ્ઠં ત્રિલિઙ્ગં સાન્નિપાતિકમ્ ॥

સ્વરં કર્કશમ્ । શ્યાવારુણં શ્યાવં વા
અરુણં વા । પ્રકુપિતં પૂતિક્લેદવહુલમ્ । ક્લેદમ્
આર્દ્રતાયુક્તમ્ । ઘનં પુષ્ટમ્ ।

વાયુની ઉલ્વણુતાવાળો ઠાઠ ખર-
સટ, શ્યામ અથવા રાતો રૂક્ષ અને વે-
દનાવાળો થાયછે. પિત્તની ઉલ્વણુતા-
વાળો ઠાઠ દુર્ઘંધવાળો, ધણા આર્દ્રપણુ-
વાળો, અને ખજતરાથી, રતાશથી તથા
સાવથી સંયુક્ત થાયછે. કફની ઉલ્વ-
ણુતાવાળો ઠાઠ આર્દ્રપણુવાળો, પુષ્ટ,
સ્નિગ્ધ, ચળવાળો, શીતપણુવાળો અને
ભારેપણુવાળો થાયછે. જે ઉપર કહેલાં
ચિન્હોમાંથી જે બતનાં ચિન્હો દેખાતાં
હોય તો ઠાઠને જે દોષની ઉલ્વણુતાથી
થએલો સમજવો. જે ત્રણે બતનાં
ચિન્હો દેખાતાં હોય તો ત્રણે દોષની
ઉલ્વણુતાથી થએલો સમજવો.

કોઠના સાધ્યપણા વગેરે વિધે.

સાધ્યત્વાદિકમાહ ।

સાધ્યં સગ્રન્તમાંસસ્યં વાતશ્લેષ્માધિ-
કં ચ યત્ । મેદોગં દ્વન્દ્વજં યાપ્યં વર્જ્યં
મજ્જાસ્થિસંશ્રિતમ્ ॥ કૃમિકૃદાહમન્દાગ્નિ-
સંયુક્તં યત્ ત્રિદોષજમ્ ।

વાતશ્લેષ્માધિકં ચ યત્ । एतेन सिध्मैक-
कुष्ठगजचर्मविपादिकाकिटिभालसरुनि सा-
ध्यानि । मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम् ।
कृमिकृद् बाह्यामपि वर्ज्यं इत्यन्वयः ।

રસમાં, રૂધિરમાં કે માંસમાં પેટેલો

અને વાયુની તથા કદ્દની ઉલ્વણુતા-
વાળો ઢાઢ સાધ્ય છે. મેદમાં પેઠેલો અ-
થવા બે દોષની ઉલ્વણુતાવાળો ઢાઢ યા-
પ્ય છે. મન્જામાં ઢ અસ્થિઓમાં પે-
ઠેલો, બળતરાવાળો, મંદ અગ્નિવાળો ઢ
ત્રણે દોષોની ઉલ્વણુતાથી થયેલો ઢાઢ
અસાધ્ય છે એટલે તેની વૈદે ચિકિત્સાજ
કરવી નહિ. કીડાઓને ઉત્પન્ન કરનારો
બાહારનો ઢાઢ પણ અસાધ્ય છે. વા-
યુની તથા કદ્દની ઉલ્વણુતાવાળો ઢાઢ
સાધ્ય છે એમ કહ્યું તે ઉપરથી એમ
સિદ્ધ થાય છે ઢ સિદ્ધમ, એકકુષ્ઠ, ગન્-
ગુર્મ, વિપાદિકા, કિટિલ તથા અલસક
એઓ વાયુની તથા કદ્દની ઉલ્વણુતા-
વાળો હોવાથી સાધ્ય છે. મન્જામાં પે-
ઠેલો ઢ વીર્યમાં પેઠેલો ઢાઢ પણ અ-
સાધ્ય છે.

કોઢનું અરિષ્ટ.

અથારિષ્ટમાહ ।

મ્મિન્નં પ્રમુતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હતસ્વ-
રમ્ । પશ્ચકર્મગુણાતીતં કુષ્ટં હન્તીહ
કુષ્ટિનમ્ ॥

મ્મિન્નં વિદીર્ણમ્ । હતસ્વર ઘર્ષરસ્વરમ્ ।
પશ્ચકર્મગુણાતીતમ્ અસજ્ઞાતવમનાદિપશ્ચક-
ર્મગુણમ્ ।

ક્રાટીગએલાં અંગવાળાને, સ્વતાં અં-
ગવાળાને, લાલ થએલાં નેત્રોવાળાનો,
જ્વનો અવાજ ઘોઘરો થઇ ગયો હોય
તેને અને જ્વને વમન તથા વિરેચન
આદિ પંચ કર્મોના ગુણો લાગુ પડતા
ન હોય તેને ઢાઢ મારી નાખે છે.

શ્વિત્ર એ એક જાતનો કોઢનોજ ભે-
દ છે અને શ્વિત્રમાં પણ કોઢની
પેઠે આમડી બગડી જાય છે
માટે શ્વિત્રવિપે પણ આ
પ્રકરણમાંજ કહીએ છીએ.

અથ ત્વગ્દુષ્ટિસામ્યાત્ કુષ્ટમે-
દત્વાચ્ચાત્રૈવ શ્વિત્રમાહ ।

કુષ્ટકં સમ્ભવં શ્વિત્રં કિલાસં ચારુ-
ણં ભવેત્ । નિર્દિષ્ટમપરિસ્ત્રાવિ ત્રિધાતુ-
જ્વસંશ્રયમ્ ॥

કુષ્ટૈકસમ્ભવં કુષ્ટેન સહ સમ્ભવો નિ-
દાનં યસ્ય તત્ । અથ શ્વિત્રસ્ય મેદમાહ ।
કિલાસં ચારુણં ભવેત્ શ્વિત્રમેવ રક્તમાંસા-
શ્રયાત્કિલાસમરુણં ચ મેવદિત્યર્થઃ । નનુ
કુષ્ટસ્ય શ્વિત્રસ્ય ચ કો મેદઃ इत्यત આહ ।
નિર્દિષ્ટમપરિસ્ત્રાવોતિ શ્વિત્રમપરિસ્ત્રાવોભવ-
તિ કુષ્ટતુ સ્ત્રાવિ ॥ અથ ચ ત્રિધાતુજ્વસં-
શ્રયમિતિ શ્વિત્રં । ત્રયો ઘાતવો વાતપિત્ત-
કફાસ્તેમ્યઃ ઇયમ્ મૂતેમ્ય ઉદ્ભવો યસ્ય
તત્ । અથ ત્રયો ઘાતવો રક્તમાંસમેદાંસિ
સંશ્રયોઽધિષ્ઠાનં યસ્ય તત્ । કુષ્ટંતુ સાન્નિ-
પાતિકં સર્વઘાતુગતં ભવતીતિ મેદઃ ॥

કોઢનાં જ નિદાનો છે તેઓજ શ્વિ-
ત્રનાં નિદાનો છે. શ્વિત્રજ રૂધિરના આ-
શ્રયથી કિલાસ કેહેવાય છે અને માંસના
આશ્રયથી અરુણ કેહેવાય છે એટલે કિ-
લાસ અને અરુણ એઓ શ્વિત્રનાજ ભેદ
છે. ઢાઢ સાવવાળો હોય છે અને શ્વિત્ર
સાવ વગરનું હોય છે, ઢાઢ વાતપિત્ત, અને
કદ્દ એ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થાય છે
અને શ્વિત્ર એક એક દોષથી થાય છે, ઢાઢ
રસ આદિ સધળા ઘાતુઓમાં રહે છે અને
શ્વિત્ર તો રૂધિર, માંસ તથા મેદ એઓમાં

રહેછે એટલી ડાઠવર્યે અને શ્વિત્રવર્યે
પ્રુદાર્થ છે.

દોષોના ભેદ ઉપરથી શ્વિત્રના
લક્ષણના ભેદો.

દોષભેદેન લક્ષણભેદાનાહ ।

વાતાદૂક્ષારૂણં પિત્તાત્ તામ્રં કમલ-
પત્રવત્ । સદાહં રોમવિધ્વંસિ કફાત્
શ્વેતં ઘનં ગુરુ ॥ સકળ્હૂકં ક્રમાદ્રક્તમા-
સમેદઃસુ ચાદિશેત્ । વર્ણનૈવેદગુભયં
કઠં ત્ત્વોત્તરોત્તરમ્ ॥

અરુણમીપહ્લોહિતમ્ । કમલપત્રવદિલ-
નેન મધ્યે શ્વેતમન્તે લોહિતં બોધયતિ ।
ઘનં પુષ્ટમ્ । ક્રમાદ્રક્તમાસમેદઃસુ ચાદિશે-
ત્ । તથાચ ચરકઃ ‘અરુણં રક્તગં વાતે
તામ્રં પિત્તે પલં ગતં । શ્વેતં શ્લેષ્મણિ મેદ-
સ્થં ગુરુ ત્ત્વોત્તરોત્તરમિતિ’ ॥ ઉભયં દ્વિ-
વિધમપિ શ્વિત્રં વર્ણેન ઈદગેવ । અરુણં
તામ્રં શ્વેતં ચ દોષભેદાત્ । દ્વિવિધં દોષજં
વ્રણજં ચ । તથાચ મોજઃ ‘શ્વિત્રં તુ દ્વિવિધં
વિદ્યાદ્દોષજં વ્રણજં તથેતિ’ ।

શ્વિત્ર જે વાયુથી થએલ હોય તેા રક્ષ
તથા કાંઈક રાતું હોયછે અને રૂધિરમાં
રહેછે. જે પિત્તથી થએલ હોય તેા ક-
મળના પત્રની પેઠે મધ્યમાં શ્વેત તથા
અંતમાં રાતું હોયછે, બળતરાવાણું હો-
યછે, રૂવાણાઓનો વિનાશ કરેછે અને
માંસમાં રહેછે. જે કફથી થએલ હોય
તેા ઘોણું હોયછે, પુષ્ટ હોયછે, ભારે હો-
યછે, ચળવાણું હોયછે અને મેદમાં ર-
હેછે. શ્વિત્ર દોષથી થયું હોય કિંવા ત્ર-
ણથી થયું હોય તેાપણુ દોષોના ભેદને
અનુસરીને તેના વર્ણો ઉપર પ્રભાવેજ

હોયછે. વાયુસંબંધી શ્વિત્ર કરતાં પિત્ત-
સંબંધી શ્વિત્ર વધારે નેષ્ટ છે અને પિત્ત-
સંબંધી શ્વિત્ર કરતાં કફસંબંધી શ્વિત્ર વ-
ધારે નેષ્ટ છે. ચરક પણ કહેછે કે “વા-
યુથી થએલું શ્વિત્ર કાંઈકે રાતું હોયછે
અને રૂધિરમાં રહેલું હોયછે, પિત્તથી
થએલું શ્વિત્ર અંતમાં રાતું હોયછે અને
માંસમાં રહેછે. કફથી થએલું શ્વિત્ર ઘોણું
હોયછે અને મેદમાં રહેછે. વાયુસંબંધી
શ્વિત્ર કરતાં પિત્તસંબંધી શ્વિત્ર અને પિ-
ત્તસંબંધી શ્વિત્ર કરતાં કફસંબંધી શ્વિત્ર
વધારે ભારેછે.” મોજ પણ કહેછે કે
“દોષથી થએલું અને ત્રણથી થએલું
એમ શ્વિત્ર બે પ્રકારનું છે.

શ્વિત્રનું સાધ્યપણું તથા
અસાધ્યપણું.

શ્વિત્રં સાધ્યમસાધ્યં ચાહ ।

અશુક્રોરોમા વહલમષ્ટગ્યુક્તમથો નવ-
મ્ । અનગ્નિદગ્ધજં સાધ્યં શ્વિત્રં વર્જ્ય-
મતોઽન્યથા ॥

અવહલં તનુ । અન્યથ્વ ॥

ગુહ્યપાણિતલૌષ્ટ્રેપુ જાતમપ્યચિરન્તન-
મ્ । વર્જનીયં વિશેષેણ કિલાસં સિદ્ધિ-
મિચ્છતા ॥

ગુહ્યં મેહનં મળં ચ । તલમત્ર પદતલં ।
અપ્યચિરન્તનં નવમપિ ॥

જે શ્વિત્ર ઘોળા રૂવાણાં વગરનું હોય,
પાતાળું હોય, લોહીવાળું હોય, તાજું હોય
અને અગ્નિથી બળ્યાવિના થએલું હોય
તે સાધ્ય છે. એ શિવાયનું શ્વિત્ર અ-
સાધ્ય છે. ખીજા વચનમાં કહ્યું છે કે જે
શ્વિત્ર લિંગમાં, યોનિમાં, હાથમાં પગના
તળામાં કે હોઠમાં થએલ હોય તે શ્વિત્ર

તાબું હોય તો પણ સિદ્ધિને ઇચ્છનારા
વૈદ્યે વિશેષે કરી તેની ચિકિત્સાજ કર-
વી નહિ.

કોઠ વગેરે કેટલાએક રોગો

સંસર્ગથી પણ થાયછે.

કુષ્ઠસ્ય સંસર્ગજત્વપ્રસન્નેનાન્યા-
નપિ સંસર્ગજાન્ રોગાનાહ ।

પ્રસન્નાદ્રાવસંસ્પર્શાન્નિઃશ્વાસાત્ સહ-
ભોજનાત્ ।

પ્રસન્નો મૈથુનમ્ ।

એકશય્યાશનાચાપિ વસ્ત્રમાલ્યાનુલે-
પનાત્ । કણ્ઠકુષ્ઠોપદંશાચ મૂતોન્માદ-
વ્રણજ્વરાઃ । ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્ર-
મન્તિ નરાબ્રમ્ ॥

એક શયનમાં સુવાથી, ભેળાપેસીને
જમવાથી, રોગીનું વસ્ત્ર ધરવાથી, રો-
ગીએ ધરેલાં પુષ્પો ધરવાથી અને રો-
ગીએ ધરેલા ચંદન વગેરેનું લેપન કર-
વાથી ચળ, ઠાઠ, ચાંદી, ભૂતકૃત ભિ-
ન્નાદ, વ્રણ, જ્વર અને એવા ખીબ
પણ સંસર્ગી રોગો એક મનુષ્યથી ખીબ
મનુષ્યના શરીરમાં પ્રાપ્ત થાયછે.

કોઠની ચિકિત્સા ધણી કાળ-

જીથી કરવાવિધે.

મિચિયતે યદિ કુષ્ઠેન પુનર્જાતસ્ય ત-
દ્ભવેત્ । અતો નિન્દિતરોગોઽયં કુષ્ઠં
કષ્ટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

જતાવતા કુષ્ઠિનાં કુષ્ઠં સર્વથા પ્રતીકર-
ણીયં ન તુ ઉપેક્ષણીયમ્ । ઇતિ કુષ્ઠનિદા-
નાધિકારઃ ॥

માણસ બે શરીરમાં ઠાઠ રહ્યા છતાં

મરી જાય તો તેને પુનર્જન્મમાં પણ
ઠાઠ થાયછે માટે ઠાઠ એ અત્યંત નિ-
ન્દિત રોગ છે અને કષ્ટજ ઠાઠવાય છે.
આ વચનનો અભિપ્રાય એ છે કે "ઠા-
ઠવાળાઓના ઠાઠની સર્વથા ધણીજ કા-
ળજીથી ચિકિત્સા કરવી. ઉપેક્ષા કર-
વીજ નહિ.

કોઠની ચિકિત્સા.

કુષ્ઠસ્ય ચિકિત્સા ।

વાતોત્તરેણ સર્પિર્વમનં શ્લેષ્મોત્તરે
કુષ્ઠેષુ । પિત્તોત્તરેણ લેપઃ સેકો રક્તસ્ય
મોચનં શ્રેષ્ઠમ્ ॥ પથ્યાકરજસિદ્ધાર્થ-
નિશાવલ્ગુજસૈન્ધવઃ । વિદ્વજ્જસહિત્તૈઃ પિ-
ટ્ટૈર્લેપો મૂત્રેણ કુષ્ઠજુત્ ॥

અવલ્ગુજઃ વાકુચીતિ લોકે । ઇતિ પ-
થ્યાદિલેપઃ ॥

સોમરાજીભવં ચૂર્ણં શુદ્ધવેરસમન્વિત-
મ્ । ઉદ્વર્તનમિદં હન્તિ કુષ્ઠમુગ્રં કૃતાસ્પ-
દમ્ ॥

સોમરાજી વાકુચીતિ લોકે । ઇતિ સોમ-
રાજ્યુદ્વર્તનમ્ ॥

રસાયનં પ્રવક્ષ્યામિ વ્રહ્મણા ચદુદા-
હતમ્ । માર્કણ્ડેયમશ્રુતિભિર્યત્રયુક્તં મ-
હર્ષિભિઃ ॥ પુષ્પકાલે તુ પુષ્પાણિ ફલ-
કાલે ફલાનિ ચ । સંગૃહ્ય પિચુમન્દસ્ય
સજ્જૂલાનિ દલાનિ ચ ॥ દ્વિરંશાનિ
સમાહૃત્ય ભાગિકાનિ પ્રકલ્પયેત્ । ત્રિ-
ફલા ત્ર્યૂપણં વ્રાહ્મી શ્વદંપ્તારુષ્કરાશ્રયઃ ॥
વિદ્વજ્જસારિવારાહીલોહચૂર્ણં સ્મૃતાઃ સ-
માઃ । નિશાદ્વયાવલ્ગુજકં વ્યાધિયાતઃ
સશર્કરઃ ॥ કુષ્ઠમિન્દ્રયવા પાઠા ચૂર્ણ-

मेपां तु संयुतम् । खदिरासननिम्बानां
घनकाथेन भावयेत् ॥ सप्तधा पञ्चनिम्बं
तु मार्कवस्य रसेन च । स्निग्धः शुद्ध-
तनुर्धीमान् योजयेत् तत् शुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं
भवेत् ॥ जीर्णे तस्मिन् समश्नीयात् स्नि-
ग्धं लघु हितं च यत् । विचर्चिकोदुम्बर-
पुण्डरीककपालदङ्गुकिटिभालसादिकम् ।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः कफप्रकोपं
त्रिविधं किलासम् ॥ भगन्दरश्लीपदवा-
तरक्तजडान्धनाडीव्रणशीर्परोगान् । स-
र्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्दंष्ट्राविषं
मूलविषं निहन्ति ॥ स्यूलोदरः सिंह-
कृशोदरः स्यात् सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोप-
योगात् । सद्योपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु । जीवेच्चि-
रं व्याधिजराविमुक्तः शोभेन्नरश्चन्द्रस-
मानकान्तिः ॥

अस्यायमर्थः । निम्बस्य पुष्पफलत्वक्-
पत्रमूलानि सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि
चूर्णितानि भृङ्गराजस्वरसेन सप्तवारान्
भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदि-
तान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननि-
म्बकाथेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य
मध्वादिनावलिह्यात् । इति पञ्चनिम्बका-
वलेहः ॥

शशिलेखा पञ्चपलं तावद्गिरिजस्य
गुग्गुलोस्तु दश । ताप्यस्य पलत्रितयं
द्वे लोहस्रावणीकयोश्च पले ॥ त्रिफला-
करञ्जपल्लवखदिरगुड्डीत्रिवृहन्त्यः । गु-

स्ताविडङ्गरजनीकुटजलङ्घनिम्बवह्निश-
म्याकाः ॥ एतै रचितां वटिकां मधुसं-
मिश्रां गिलेत्प्रातः । गोमूत्रेण च कुष्ठं
नुदत्यस्रग्वातमचिरेण ॥ श्वित्राणि पाण्डु-
रोगं विपमानुदरप्रमेहगुल्माश्च । नाशय-
ति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो
नाम्ना ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शि-
लाजतुनः । ताप्यस्य सुवर्णमाशिकस्य । स्ना-
वणी कामुण्डी इति लोके । इति स्नायम्भु-
वो गुग्गुलुः ॥

चित्रकं त्रिफला व्योपमजाजी कार-
वी वचा । सैन्धवातिविपाकुष्ठं चव्यैला
च यवासकम् ॥ विडङ्गान्यजमोदा च
मुस्ता चामरदारु च । यावन्त्येतानि
सर्वाणि तावन्मानं तु गुग्गुलोः ॥ संकु-
ट्य सर्पिषा सार्धं गुटिकां कारयेद्विप-
क्त् । प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निवर्लं
तथा । हन्त्यष्टादश कृष्टानि किमिदुष्ट-
व्रणानि च । ग्रहण्यशौविकारांश्च मुखा-
मयगलग्रहान् ॥ गृध्रसीमथ भद्रं च गुल्मं
चापि नियच्छति । व्याधीन्कोष्ठगतां-
श्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ।

वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः केशोरका-
भिधः । कुष्ठानां वातरक्तानां नाशनं
परमौषधम् ॥

केशोरगुग्गुलुः ॥

भङ्गातकप्रस्थयुगं छित्वा द्रोणजले
क्षिपेत् । मस्यद्वयं गुड्च्याश्च क्षुण्णं त-
त्राम्भसि क्षिपेत् ॥ चतुर्थांशावशेषं तु

कपायमवतारयेत् । वस्त्रपूते कपाये तु
वक्ष्यमाणं विनिक्षिपेत् ॥ शरावमात्रकं
सर्पिर्दुग्धं स्यादाढकं तथा । सितां प्रस्थ-
मितां दद्यात्प्रस्थार्धं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना श-
नैः । सर्वद्रवे घनीभूते पावकादवतारये-
त् ॥ तत्र क्षेप्याणि चूर्णीनि द्रुमो वि-
ल्वविपामृता । बाकुची चाथ दहृद्घ्नः
पिचुमन्दो हरीतकी ॥ अक्षो घात्री च
मक्षिष्ठा मारिचं नागरं कणा । यवानी
सैन्धवं मुस्तं लगेला नागकेशरम् ॥ पर्पटं
पत्रकं वालमुशीरं चन्दनं तथा । गो-
क्षुरस्य च वीजानि कर्चूरो रक्तचन्दन-
म् ॥ पृथक् पलार्धमानानां चूर्णमेपामिह
क्षिपेत् । पलमात्रमिदं प्रातः समश्रीया-
ज्जलेन हि ॥ नाशयेदेव लेहोऽयं प-
थ्यान्यन्नानि खादतः । कुष्ठानि वातर-
क्तानि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥ व्याया-
ममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातकीं
त्यजेत् ॥

इति अमृतभल्लातकाऽवलेहः ॥

निम्बगोपारुणा कट्टी त्रायन्ती त्रि-
फला घनम् । पर्पटावल्लुजानन्तावचा-
खदिरचन्दनम् ॥ पाठशुण्ठीशटीभांगि-
वासाभूनिम्बवत्सकम् । श्यामेन्द्रवारुणी
मूर्वाविडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥ हस्तिकर्णामृ-
ताद्रेकापटोलरजनीद्वयम् । कणारग्वध-
सप्ताहलृष्टद्रेत्रोच्चटाफलम् ॥ मक्षिष्णालाङ्ग-
लीरास्त्रानक्तमालपुनर्नवाः । दन्तीवीज-
कसारं च भृङ्गराजं कुरण्टकम् ॥ अङ्कोट-

कं च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृहीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छ-
नैः ॥ अष्टमांशावशेषं तु कपायमवतार-
येत् । विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्वा-
जने दृढे ॥ भल्लातकसहस्राणि छिला तु
त्र्यर्मणाम्भसि । पचेदष्टावशेषं तत्कपाय-
मवतारयेत् ॥ तं च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ
कपायौ विमिश्रयेत् । गुडं शतपलं दत्त्वा
लेहवत्पचेच्छनैः ॥ भल्लातकसहस्रस्य
मज्जानं तत्र निःक्षिपेत् । त्रिकटु त्रिफ-
ला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥ सैन्धवं
चन्दनं कुष्ठं दीप्यकं च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत् तत्र चातुर्जातं पलं
पलम् ॥ महाभल्लातको ह्येव महादेवेन
भाषितः । प्राणिनां हितकामेन जये-
च्छीघ्रं प्रयोजितः ॥ श्वित्रमौदुम्बरं दद्रू-
मृक्षजिह्वं तु काकणम् । पुण्डरीकं सच-
र्मख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ कण्डूं
कपालकं कुष्ठं पामानं च विपादिकाम् ।
वातरक्तं पडर्शांसि पाण्डुरोगव्रणान् कृ-
मीन् ॥ रक्तपिचुमुदावर्तं कासं श्वासं
भगन्दरम् । सदाभ्यासेन पलितमामवातं
सुदुस्तरम् ॥ निर्यन्त्रणस्तु कथितो वि-
हाराहारमैथुने । कुरुते परमां कान्तिं
प्रदीप्तं जठरानलम् ॥ अनुपानं प्रयो-
क्तव्यं च्छिन्नातोयं पयोऽथवा । भोजने
तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः ।

गोपा श्वेतसाव इति लोके । अरुणा
अतिविषा अवल्लुजः सोमराजी बाकुची ।
अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम् । भांग्या
अलाभे कण्ठकारीमूलं गृहीयात् । श्यामा

कृष्णासांड । हस्तिकर्ण हृषिकन्द । सप्ताह्व-
लतिम । द्वेका वकाइन् । कृष्णवेतजलवे-
तस उच्चटाफलं श्वेतगुञ्जाफलम् । कुरण्टक-
कटसरैआ अंकोदढेला इति लोके । शाखो-
टं सहोर इति लोके । दीप्यकयवादुनी
महाभङ्गातकः ॥

मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु-
निशामयाः । निम्बश्चैप कृतः कायः
सर्वकुष्ठं विनाशयेत् ॥ वातरक्तं तथा
कण्डूं पामानं रक्तमण्डलम् । दद्वं विस-
र्पं विस्फोटं पानाभ्यासेन नाशयेत् ।

लघुमञ्जिष्ठादिकायः ॥

मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्दश्च पिचुमर्द-
कः । हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा
शतावरी ॥ बला नागबला यष्टी मधुकं
धुरकोऽपि च । पटोलस्य लतोशीरं शु-
द्धची रक्तचन्दनम् ॥ मञ्जिष्ठादिरयं का-
यः कुष्ठानां नाशनः परः । वातरक्तस्य
संहर्ता कण्डूमण्डलनाशनः ॥

मध्यमञ्जिष्ठादिकायः ॥

मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचा शृण्ठी
हरिद्राद्वयं क्षुद्रारिष्टपटोलतिक्तकटुका
भांगी विडङ्गाम्लिकम् ॥ मूर्वादारुकलिङ्ग-
भृङ्गमगधात्रायन्ति पाठावरी गायत्री त्रि-
फलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधाः ॥
श्यामा बल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्तीक-
शाखोटकं वासा पर्पटसारिचा प्रति-
विपानन्ता विशाला जलम् ॥ मञ्जिष्ठा-
प्रथमं कपायमिति यः संसेवते तस्य
तु त्वग्दोषाः सुचिरेण यान्ति विलयं
कुष्ठानि चाष्टादश ॥ नाशं गच्छति वा-

तरक्तमखिला नश्यन्ति रक्तामया वी-
सर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्र-
शाम्यन्ति च ॥

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्ग इन्द्रयवः ।
भृङ्ग. भेगरीया । वरी शतावरी । गायत्री
खदिरा । आसनं विजयसारः ॥ श्यामा
प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् । सारि-
वा सांड । अनन्ता दुरालभा । विशाला
इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला । इति बृहन्म-
ञ्जिष्ठादिः कायः ।

मरिचं त्रिवृता मुस्तं हरितालं मनः-
शिला । देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं
सचन्दनम् ॥ विशाला करवीरं च क्षी-
रमर्कसमुद्भवम् । गोमयस्य रसं कुर्यात्
प्रत्येकं कर्पसंमितम् ॥ विपस्यार्धपलं
देयं तैलं प्रस्थमितं कटु । पचेचतुर्गुणे
नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥ मरि-
चाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणा-
द्भवेत् ॥ तैलमेतज्जयेत् कण्डूं पामां सिध्मं
विचर्चिकाम् । पुण्डरीकं तथा दद्वं शून्य-
तां नित्यसेविनाम् ॥

इति लघुमरिचादितैलम् ॥

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृ-
द्रसः । देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सच-
न्दनम् ॥ विशाला करवीरं च हरितालं
मनःशिला । चित्रकं लाङ्गली मुस्तं वि-
डङ्गं चक्रमर्दकः ॥ शिरीषः कुटजो नि-
म्बः सप्तपर्णो मृता स्तुही । श्यामाको
नक्तमालश्च खदिरा वाकुची वचा ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं च चतुर्गुणम् । मृत्पात्रे लोहपात्रे च शर्न-
मृद्वधिना पचेत् । मरिचाद्यमिदं तैलं म-
हन्मुनिभिरीरितम् ॥ भिपगेतेन तैलेन
अक्षयेत्कौष्ठिकान् व्रणान् । पामाविच-
चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ॥ वलयः
पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं च जाय-
ते ॥ प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं
प्रदीयते । तासामपि जरां प्राप्य न
स्यातां स्वलितौ स्तनौ ॥ बलीवर्दस्तुर-
ङ्गो वा गजो वायुमपीडितः । त्रिभिर-
भ्यङ्गनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः ॥

ज्योतिष्मती डडमीजीनी मालकंगुनीति
लोके । इति महामरिचाद्यं तैलम् ।

तालताप्यशिलामृतदङ्गणाः सिन्धु-
संयुताः । गन्धको द्विगुणः सूतात् शङ्ख-
चूर्णं च तत्समम् ॥ जम्बीराद्भिर्दिनं घृ-
ष्ट्वा त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् । अस्य माप-
द्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥ मध्वाज्यै-
र्वाकुचीबीजकर्पं लिह्यात् ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥

तालकेश्वरो रसः ॥

रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः शि-
लाजतु स्याद्विपतिन्दुकश्च । बरा च तु-
ल्यं गगनं च सर्वैः करञ्जबीजांशचतुष्ट-
यं च ॥ संमर्द्य सर्वं मधुना घृतेन घृतस्य
पात्रे निहितं प्रयत्रात् । कर्पं भजेत्पत्य-
हमस्य पथ्यं शालयोदनं दुग्धमधुत्रयं च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेदनेन

स्मरतुल्यमूर्तिः । दारापरित्याग इह प्र-
दिष्टो जलोदनं तत्र निबद्धमूले ॥

ताम्रमयः मारितं पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्रित्रकम् । विपतिन्दुकः कुचिला । बरा
त्रिफला । रसाद्वित्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् ।
गगनमध्रकम् । करञ्जबीजं च पृथक् चतु-
र्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे बद्धमूले सति ज-
लोदनमेव पथ्यम् । इति गलितकुष्ठारिरसः ॥

अथ सिध्मस्य चिकित्सा ।

कुष्ठं मूलकबीजं म्रियद्भवः सर्पपास्त-
था रजनी । एतत्केशरपट्टं निहन्ति
चिरकालजं सिध्मम् ॥

इति केशरपट्टकम् ॥

शिखरिरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रले-
पतः सिध्मम् । क्षारेण वा कदल्या
रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ दार्वीमूलक-
बीजानि तालकं सुरदारु च । ताम्बूल-
पत्रं सर्वाणि कार्पिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णं तु शाणं स्यात् सर्वाण्येकत्र
वारिणा । प्रलेपयेत् प्रलेपोऽयं सिध्मना-
शन उत्तमः ॥

सिध्मस्य चिकित्सा ॥

अथ चर्मदलस्य चिकित्सा ।

सलिले चाग्रपेशी तु किञ्चित् सैन्ध-
वसंयुता । ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्च-
र्मदलापहा ॥

आग्रपेशी आमचुरं ॥

सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्री-
फलानि च । लेपनात् सुखमाप्नोति न-
रश्चर्मदलान्वितः ॥

पामायाश्चिकित्सा ।

जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्धपलं
तथा । कटुतैलं पचेदाभ्यां सर्वपामाहरं
परम् ॥

जीरकाद्यं तैलम् ॥

मज्जिप्रात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिग-
न्धकैः । चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पा-
माहरं परम् ॥

आदित्यपाकतैलम् ॥

सैन्धवं चक्रमर्दश्च सर्पपाः पिप्पली
तथा । आरनालेन संपिष्टाः पामाकण्डू-
हराः पराः ॥

कच्छूचिकित्सा ।

अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयु-
तम् । नाशयेत् सर्पपं तैलं पामाकच्छू-
विचर्चिकाः ।

अर्कतैलम् ॥

मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मसिन्धु-
जन्म च । स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शु-
ष्ठीकुष्ठं च मागधी ॥ लाङ्गली करवीरं च
दद्वृष्टं क्रिमिहानलः । दन्ती निम्बदलं चै-
भिः पृथक्पर्षमितैर्भिषक् ॥ कल्कीकृत्य
पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् । अर्कसे-
हुण्डदुग्धेन पृथक् पलमितेन च ॥ गो-
मूत्रस्याढकेनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यताम-
पि ॥ पामानं च तथा कण्डूं सग्व्याधि-
रुधिरामयान् । कच्छूराक्षसनामेदं तैलं
हारीतभापितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥

कृतमालस्य पत्राणि नक्तमालदला-
नि च । द्रोणपुष्पीपलाशानि सर्पपा
राजिका निशा ॥ कुटजो मधुकं मुस्तं
नागरं रक्तचन्दनम् । धात्री यवानिका
दारु कल्क एष प्रकल्पितः ॥ उद्वर्तना-
दयं कल्कः कटुतैलसमन्वितः । कण्डूं
पामां हरत्येव शीतपित्तादिकान् ग-
दान् ॥

दद्रूचिकित्सा ।

कुष्ठं क्रिमिघ्नो दद्रूघ्नो निशासैन्धवस-
र्पपाः । अम्लपिष्टः प्रलेपीऽयं दद्रूकुष्ठनि-
पूदनः ॥ दूर्वा निशा सैन्धवचक्रमर्दकुटे-
रकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः । त्रिभिः प्रले-
पैरपि वद्धमूलं दद्रूं च कुष्ठं च विना-
शयन्ति ॥ कुटेरकः वाक्ची इति लोके ।

गण्डिलकारख्यं तृणमपि सिद्धार्थश्च
शुहीपत्रम् । त्रयमपि सप्तभागं स्यादेपां
द्विगुणस्तु दद्रूघ्नः ॥ अष्टगुणे गोतक्रे
तानि प्रकृतानि सन्द्ध्यात् । दिवसत्रि-
तयादूर्ध्वं सम्यङ्निष्पेपयेत्तानि ॥ व-
न्योपलेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन । स-
प्ताहाल्लेपोऽयं दद्रूमचिराद्विनाशयति ॥

इति दद्रूचिकित्सा ॥

अथ श्वित्रस्थ चिकित्सा ।

विभीतकलहमलयूजटानां कायेन
पीतं गुडसंयुतेन । अवल्युजं धीजमपा-
करोति श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरी-
कम् ॥

मलयूः काकोदुम्बरिका । अवल्युजं
सोमरानी ॥

કુડવમવલ્ગુજવીર્જં હરિતાલચતુર્થ-
ભાગસમ્મિશ્રમ્ । મનઃશિલા તોલકાર્થં
ગુહાફલમગ્નિમૂલં ચ ॥ મૂત્રેણ ગવાં પિષ્ટં
સવર્ણતાકારકં શ્વિત્રે । શ્વેતં કુષ્ઠં વ્રજલ્ય-
સ્તં પક્ષાર્પેનાધિકેન વા ॥ ગિરિકર્ણ્યાસ્તુ
કૃષ્ણાયા મૂલેન પરિલેપિતમ્ ॥

ગિરિકર્ણી નીલા અપરાજિતા ।

કાયઃ સવાકુચીચૂર્ણો ધાત્રીલદિર-
સારયોઃ । શક્તેન્દુકુન્દધવલં શ્વિત્રં સં-
સેવિતો હરેત્ ॥ મયિતેન પિવેચૂર્ણ કા-
કોદુમ્બર્થવલ્ગુજમ્ । તૈલાક્તો ઘર્મસેવી
સ્યાત્તકાશી શ્વિત્રહૃદ્રવેત્ ॥

મયિતં નિર્જલં વિલોહિતં દધિ । તત્કં
ચતુર્થાશજલયુતં વસ્ત્રપૂતં દધિ ॥

ચતુઃપલં સોમરાજ્યાઃ લદિરસ્ય પલં
તથા । પટોલમૂલં ત્રિફલા ત્રાયમાળા
દુરાલભા ॥ કલ્કાર્થં કઠુકં ચાપિ કા-
પિકાન્ સૂક્ષ્મપેપિતાન્ । પલદ્વયં કૌશિ-
કસ્ય શુદ્ધસ્યાન્ પ્રદાપયેત્ ॥ સિદ્ધં સ-
ર્પિરિદં શ્વિત્રં હન્યાદમ્બ ઇવાનલમ્ ।
અષ્ટાદશાનાં કુષ્ઠાનાં પરમં ચૈતદૌપધમ્ ॥
સોમરાજીઘૃતં નામ નિર્મિતં બ્રહ્મણા પુ-
રા । લોકાનામુપકારાય શ્વિત્રકુષ્ઠાદિ-
રોગિણામ્ ॥ સોમરાજીઘૃતમ્ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्साधिकारः ॥

વાયુની ઉલ્વણતાવાળા ઢાઢોમાં
ધીનો ઉપયોગ કરાવવો, કકૂની ઉલ્વ-
ણતાવાળા ઢાઢોમાં વમન કરાવવું અને
પિત્તની ઉલ્વણતાવાળા ઢાઢોમાં લેપ
કરાવવા, સેચન કરાવવાં તથા લોહી
કહડાવવું એ શ્રેષ્ઠ છે.

પથ્યાદિલેપ.

હરડે, કરંજ, સર્પપ, હળદર, પા-
પચી, સંધવ અને વાવડીંગ એઓને
ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે
તો તેથી ઢાઢ મટી જાય છે.

સોમરાજ્યુદ્ઘર્તન.

ખાપચીનું ચૂર્ણ અને આદુ એઓને
વાટી શરીરપર ચોળવામાં આવે તો
તેથી ઉગ્ર અને જમી ગએલો ઢાઢ પણ
હણાઈ જાય છે.

પંચાંબકાવલેહ.

બ્રહ્માએ કહેલું રસાયન કહું છું જે
જથી અનેક રોગોનો નાશ થાય છે. મા-
કુંડેય આદિ મોટા મોટા ઋષિઓએ
પણ આ રસાયનનો પ્રયોગ કરેલો છે.
લીંબડાનાં ફળ, પૂલ, છાલ, મૂળ અને
પાનડાં સરખે ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ
કરીને તે ચૂર્ણને ભાંગરાના સ્વરસની
સાતવાર ભાવના દેવી. (ફૂલ થવાના
સમયમાં ફૂલ લઈ રાખવાં અને ફળ
થવાના સમયમાં ફળ લઈ રાખવાં.)
હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી,
પીપળ, બ્રાહ્મી, ગોખરૂ, બીલામાં, ચિ-
ત્રક, વાવડીંગનો સાર, વારાહીકંદ, લો-
હાંનું ચૂર્ણ, હળદર, દારૂ હળદર, પા-
પચી, ગરમાળો, સાકર, કઠ, ઈંદ્રયવ
અને કાળીપાક એઓને સમભાગે લઈ
ચૂર્ણ કરીને તેને ખેર, ખીખલો અને લીં-
બડો એઓના ઘાટા ક્વાથની ભાવના
દેવી. પછી આ હરડે વગેરેના ચૂર્ણનો
એક ભાગ અને પેલા લીંબડાના પંચાં-
ગના ચૂર્ણના બે ભાગ લઈ તેઓને એ-
કઠા કરી મધમાં, અથવા પંચતિલ ના-

મના ધીમાં અથવા ખેરના તથા ખી-
ખલાના ક્વાથમાં અથવા ઉના પાણીમાં
કાલવીને શુભ દિવસમાં ચાટવું. નિત્ય
અડનાલીશ અડતાલીશ અણાઠીભાર
વધારતાં ચાર તોલાં થાય ત્યાંસુધી આ
અવલેહને ચાટવામાં વધારવો. પ્રથમ
વિરચન આદિથી શરીરને શુદ્ધ કરી
પછી સ્નેહનની ક્રિયાથી સ્નિગ્ધ કરીને
તે પછી બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે આ અવલે-
હનો ઉપયોગ કરવો. આ અવલેહ પચી
ગયા પછી સ્નિગ્ધ, હલકું અને હિત-
કારી અન્ન જમવું. આ અવલેહથી
વિચરિકા, ઔદુંગર, પુંડરીક, કપાલ,
દ્રૂ, કિટભ, અલસક આદિ, શતા૩,
વિસ્ફેટ, વિસર્પ, ગંડમાલા, કફનો પ્ર-
કાપ, ત્રણે પ્રકારનાં શ્વિત્ર, ભગંદર, ર્શી-
પદ, વાતરક્ત, જડપણુ, અધપણું, ના-
ડીમણુ, માયાનાં દરદો, સઘળા પ્રમેહો,
સઘળા પ્રદરો, દાઢનું ઝેર અને ઝાડ-
પાલાનું ઝેર હણુઈ જાયછે. આ અવ-
લેહને મધમાં કાલવીને ચાટવાથી જડા
પેટવાળો માણસ સિંહના જવા પાતળા
પેટવાળો થાયછે અને મજબુત સાંધા-
ઓવાળો થાયછે. આ અવલેહનો સ-
ર્વદા ઉપયોગ કરનારને જો સર્પાદિક ક-
રડે તો તે સર્પાદિકજ તુરત મરી જા-
યછે. આ અવલેહનો ઉપયોગ કરવાથી
જીવન લાંબા કાળ સુધી ટકેછે, વ્યા-
ધિઓ તથા જરા પ્રાપ્ત થતાં નથી, અને
ચંદ્રના જ્વળી કાંતિ થવાથી શરીરની
ખડુ શોભા વધેછે.

સ્વાયંભુવ ગુગ્ગુલુ.

વીશ તોલાં બાપચી, વીશ તોલાં
શિલાજીત, આળીશ તોલાં ગુગળ, ખાર

તોલાં સોનામખી, જે તોલાં લોઢાંનું ચૂર્ણ,
જે જે તોલાં ગોરખમુંડી, મોથ, વાવડીંગ,
હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કરંજનાં પા-
નકાં, ખેર, ગળો, નસોતર, નેપાળો,
હળદર, ઇંદ્રયવની છાલ, લીંબડો, ચિ-
ત્રક અને ગરમાળો એઓની ગોળી બ-
નાવી મધથી મિશ્રિત કરીને પ્રાતઃકા-
ળમાં ગોમૂતથી ગળવામાં આવે તો
તેથી ઠાઠ અને વાતરક્ત તુરત મટી
જાયછે. આ સ્વાયંભુવ નામના ગુગળથી
વળીઓ, ઘોળાવાળ, શ્વિત્રો, પાંડુરોગ,
ઉદરના ત્રિપમરોગ, પ્રમેહો તથા ગુલ્મો
પણુ નષ્ટ થઈ જાયછે.

એકવિંશતિક ગુગ્ગુલુ.

ચિત્રક, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ,
મરી, પીપળ. જૂં, ક્લૌંજ જૂં, વજ,
સૈંધવ, અતવસ, કઠ, ચવક, એળચી, જ-
વાસો, વાવડીંગ, બોડી અજમોદ, મોથ
અને દેવદાર એઓને તથા તેઓ સઘ-
ળાના જેટલા વજનના ગુગળને લઈ ધીની
સાથે કુટીને વૈંઢે ગોળી કરાવવી. આ
ગોળી પ્રાતઃકાલે ભોજનના સમયમાં
અગ્નિના બળને અનુસરીને ખાવામાં
આવે તો અઢારે પ્રકારના ઠાઠો, કૃ-
મિઓ, દુષ્ટત્રણો, ગ્રહણી, અરશના વિ-
કારો, મોહોડાંનાં દરદો, ગલઅહ, ગૃ-
ધ્રસી, ભક્ત અને ગુલ્મ એઓ નષ્ટ થઈ
જાયછે. જમ વિષ્ણુ અસુરોને જીતેછે
તેમ આ ગુગળ ઉપર કહેલા વ્યાધિ-
ઓને અને ઠાઠામાં રહેલા વ્યાધિઓને
પણુ જીતેછે.

કૈશોર ગુગ્ગુલુ.

વાતરક્તના અધિકારમાં કહેલો કૈ-
શોરક ગુગ્ગુલુ (જુવો મધ્યખંડના

કુડવમવલ્ગુજવીજં હરિતાલચતુર્થ-
ભાગસમ્મિશ્રમ્ । મનઃશિલા તોલકાર્થં
શુક્ષ્માફલમશિમૂલં ચ ॥ મૂત્રેણ ગવાં પિષ્ટં
સવર્ણતાકારકં શ્વિત્રે । શ્વેતં કુષ્ટં વ્રજત્ય-
સ્તં પક્ષાર્થેનાધિકેન વા ॥ ગિરિકર્ણ્યાસ્તુ
કૃષ્ણાયા મૂલેન પરિલેપિતમ્ ॥

ગિરિકર્ણી નીલા અપરાજિતા ।

કાયઃ સવાકુચીચૂર્ણો ધાત્રીસ્વદિર-
સારયોઃ । શદ્દેન્દુકુન્દધવલં શ્વિત્રં સં-
સેવિતો હરેત્ ॥ મથિતેન પિવેચૂર્ણ કા-
કોદુમ્બવ્યવલ્ગુજમ્ । તૈલાક્તો ધર્મસેવી
સ્યાત્તક્રાશી શ્વિત્રહૃદ્વેત્ ॥

મથિતં નિર્જલં વિલોહિતં દધિ । તત્કં
ચતુર્થાંશનલયુતં વસ્ત્રપૂતં દધિ ॥

ચતુઃપલં સોમરાજ્યાઃ સ્વદિરસ્ય પલં
તથા । પટોલમૂલં ત્રિફલા ત્રાયમાળા
દુરાલભા ॥ કલ્કાર્થં કટુકં ચાપિ કા-
ર્પિકાન્ સૂક્ષ્મપેપિતાન્ । પલદ્વયં કૌશિ-
કસ્ય શુદ્ધસ્યાત્ર પ્રદાપયેત્ ॥ સિદ્ધં સ-
ર્પિરિદં શ્વિત્રં હન્યાદમ્બ ઇવાનલમ્ ।
અષ્ટાદશાનાં કુષ્ઠાનાં પરમં ચૈતદૌપધમ્ ॥
સોમરાજીઘૃતં નામ નિર્મિતં વ્રહ્મણા પુ-
રા । લોકાનામુપકારાય શ્વિત્રકુષ્ઠાદિ-
રોગિણામ્ ॥ સોમરાજીઘૃતમ્ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्साधिकारः ॥

વાયુની ઉલ્વણુતાવાળા ઢોઢોમાં
ધીનો ઉપયોગ કરાવવો, કફની ઉલ્વ-
ણુતાવાળા ઢોઢોમાં વમન કરાવવું અને
પિત્તની ઉલ્વણુતાવાળા ઢોઢોમાં લેપ
કરાવવા, સેચન કરાવવાં તથા લોહી
કહડાવવું એ શ્રેષ્ઠ છે.

પથ્યાદિલેપ.

હરડે, કરંજ, સર્પપ, હળદર, પા-
પચી, સંધવ અને વાવડીંગ એઓને
ગોભૂતમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે
તો તેથી ઢાઢ મટી જાય છે.

સોમરાજન્યુદ્વર્તન.

પાપચીનું ચૂર્ણ અને આદુ એઓને
વાટી શરીરપર ચાળવામાં આવે તો
તેથી ઉગ્ર અને જમી ગએલો ઢાઢ પણ
હણાય જાય છે.

પંચાનિખકાવલોહ.

બ્રહ્માએ કહેલું રસાયન કહું છું જે
જથી અનેક રોગોનો નાશ થાય છે. મા-
ફડેય આદિ મોટા મોટા ઋષિઓએ
પણ આ રસાયનનો પ્રયોગ કરેલો છે.
લીંબડાનાં ફળ, પૂલ, છાલ, મૂળ અને
પાનડાં સરખે ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ
કરીને તે ચૂર્ણને ભાંગરાના સ્વરસની
સાતવાર ભાવના દેવી. (ફૂલ થવાના
સમયમાં ફૂલ લઈ રાખવાં અને ફળ
થવાના સમયમાં ફળ લઈ રાખવાં.)
હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી,
પીપળ, બ્રાહ્મી, ગોખર, ભીલામાં, ચિ-
ત્રક, વાવડીંગનો સાર, વારાહીકંદ, લો-
હાંનું ચૂર્ણ, હળદર, દારૂ હળદર, પા-
પચી, ગરમાળો, સાકર, કઠ, ઈંદ્રયવ
અને કાળીપાક એઓને સમભાગે લઈ
ચૂર્ણ કરીને તેને ખેર, ખીખલો અને લીં-
બડા એઓના ઘાટા ક્વાથની ભાવના
દેવી. પછી આ હરડે વગેરેના ચૂર્ણને
એક ભાગ અને પેલા લીંબડાના પંચા-
ંગના ચૂર્ણના બે ભાગ લઈ તેઓને એ-
કઠા કરી મધમાં, અથવા પંચતિલ ના-

મના ધીમાં અથવા ખેરના તથા ખી-
ખલાના ક્વાથમાં અથવા ઉના પાણીમાં
કાલવીને શુભ દિવસમાં ચાટવું. નિત્ય
અડનાલીશ અડતાલીશ ચણેઠીભાર
વધારતાં ચાર તોલાં થાય ત્યાંસુધી આ
અવલેહને ચાટવામાં વધારવો. પ્રથમ
વિરેચન આદિથી શરીરને શુદ્ધ કરી
પછી સ્નેહનની ક્રિયાથી સ્નિગ્ધ કરીને
તે પછી બુદ્ધિમાન પુરૂષે આ અવલે-
હનો ઉપયોગ કરવો. આ અવલેહ પચી
ગયા પછી સ્નિગ્ધ, હલકું અને હિત-
કારી અન્ન જમવું. આ અવલેહથી
વિચર્ષિકા, ઔદુંબર, પુંડરીક, કપાલ,
દદ્રૂ, કિટભ, અલ્પસક આદિ, શતાડ,
વિરક્રોટ, વિસર્પ, ગંડમાલા, કક્ષેનો પ્ર-
દાપ, ત્રણે પ્રકારનાં શિત્ર, ભગંદર, રક્તી-
પદ, વાતરક્ત, જડપણું, અધપણું, ના-
ડીત્રણ, માથાનાં દરદો, સઘળા પ્રમેહો,
સઘળા પ્રદરો, દાઢનું ઝેર અને ઝાડ-
પાલાનું ઝેર હણાઈ જાય છે. આ અવ-
લેહને મધમાં કાલવીને ચાટવાથી જડા
પેટવાળો માણસ સિંહના જેવા પાતળા
પેટવાળો થાય છે અને મજાતુત સાંધા-
ઓવાળો થાય છે. આ અવલેહનો સ-
ર્વદા ઉપયોગ કરનારને જે સર્પાદિક ક-
રડે તે તે સર્પાદિકજ તુરત મરી જ-
ાય છે. આ અવલેહનો ઉપયોગ કરવાથી
જીવન લાંબા કાળ સુધી ટકે છે, વ્યા-
ધિઓ તથા જરા પ્રાપ્ત થતાં નથી, અને
ચંદ્રના જેવી કાંતિ થવાથી શરીરની
ખલુ શોભા વધે છે.

સ્વાયંભુવ ગુગ્ગુલુ.

વીશ તોલાં ખાપચી, વીશ તોલાં
શિલાજીત, આળીશ તોલાં ગુગળ, ખાર

તોલાં સોનામખી, જે તોલાં લોઢાંનું ચૂર્ણ,
જે જે તોલાં ગોરખમુંડી, મોથ, વાવડીગ,
હરડે, જેહેડાં, આમળાં, કરજનાં પા-
નડાં, ખેર, ગળો, નસોતર, નેપાળો,
હળાદર, ઇંદ્રવતની છાલ, લીંબડો, ચિ-
ત્રક અને ગરમાળો એઓની ગોળી બ-
નાવી મધથી મિશ્રિત કરીને પ્રાતઃકા-
ળમાં ગોમૂત્રથી ગળવામાં આવે તે
તેથી ઢાઢ અને વાતરક્ત તુરત મટી
જાય છે. આ સ્વાયંભુવ નામના ગુગળથી
વળીઓ, ધોળાવાળ, શિત્રો, પાંડુરોગ,
ઉદરના વિપમરોગ, પ્રમેહો તથા ગુદ્મો
પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

એકવિંશતિક ગુગ્ગુલુ.

ચિત્રક, હરડે, જેહેડાં, આમળાં, સુંઠ,
મરી, પીપળ, જીરું, કલોંજી જીરું, વજ,
સૈધવ, અતવસ, કઠ, ચત્રક, એળચી, જ-
વાસો, વાવડીગ, ઘોડી અજમોદ, મોથ
અને દેવદાર એઓને તથા તેઓ સઘ-
ળાના જેટલા વજનના ગુગળને લઈ ધીની
સાથે કુટીને વૈવે ગોળી કરાવવી. આ
ગોળી પ્રાતઃકાલે ભોજનના સમયમાં
અગ્નિના બળને અનુસરીને ખાવામાં
આવે તે અઢારે પ્રકારના ઢાઢો, કૃ-
મિઓ, દુષ્ટત્રણો, ગ્રહણી, અરશના વિ-
કારો, મોહોડાંનાં દરદો, ગલગ્રહ, ગૃ-
ધ્રસી, ભક્ત અને ગુદ્મ એઓ નષ્ટ થઈ
જાય છે. જેમ વિષ્ણુ અસુરોને જીતે છે
તેમ આ ગુગળ ઉપર કહેલા વ્યાધિ-
ઓને અને ઢાઢામાં રહેલા વ્યાધિઓને
પણ જીતે છે.

કૈશોર ગુગ્ગુલુ.

વાતરક્તના અધિકારમાં કહેલો કૈ-
શોરક ગુગ્ગુલુ (જુવો મધ્યખંડના

પૃષ્ઠ ૪૮૦ માં) ખાવામાં આવે તો ઠાઠ અને વાતરકત અત્યંત મટી જાય છે.

અમૃતભક્ષાતકાવલેહ.

એકસો અઠ્યાવીસ તોલાંભાર ભિલામાંઆને કાપી એક હજાર ચોવીશ તોલાંભાર પાણીમાં નાખવાં. એકસો અઠ્યાવીશ તોલાંભાર ગળેને કુટીને પશુ તે પાણીમાં નાખવી. પછી તે પાણીને ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એ ક્વાથને વસ્ત્રથી ગળીને તેમાં ખત્રીશ તોલાંભાર ધી, ખસો છપન તોલાંભાર દુધ, ચોસઠ તોલાંભાર સાકર અને ખત્રીશ તોલાંભાર મધ નાખી એક વાસણમાં ઠામળ અગ્નિથી ધીરે ધીરે તેને પાક કરવો. સઘળો દ્રવ ઘાટો થઈ જાય ત્યારે તેને અગ્નિ ઉપરથી ઉતારીને તેમાં ખીલાં, અતવસ, ગળો, ખાપચી, કુવાડીઆ, લીખડો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મજ્જી, મરી, સુંઠ, પીપળ, યવાન, સેંધવ, મોથ, તજ, એળચી, નાગકેસર, ખડસલીચો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, ગોખરૂનાં ખીજ, કચૂરો અને રતાંજલી એ પ્રત્યેક પદાર્થોના ખમે તોલાંભાર ચૂર્ણો નાખવાં એટલે અમૃતભક્ષાતકાવલેહ સિદ્ધ થાય છે. આ અવલેહ પ્રાતઃકાલે જળથી ચાર તોલાંભાર નિત્ય ખાવામાં આવે અને પથ્ય અન્નો જમવામાં આવે તો ઠાઠ, વાતરકત, અને ઇથળા પ્રકારના અરશો નષ્ટ થઈ જાય છે. ખીલામાવાળા પદાર્થોનું સેવન કરનારા માણસે કસરત, તડકો, અગ્નિ, ખાટા પદાર્થો, માંસ, દહીં, મૈથુન, તૈલનો અભ્યગ અને પંથ એઓનો ત્યાગ કરવો.

મહા ભક્ષાતકાવલેહ.

લીંબડો, ઘોળી ઉપલસરી, અતવસ, ખાપચી, કહુ, ત્રાયમાણ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મોથ, ખડસલીચો, રાતો ધમાસો, વજ, ખેર, સુખડ, કાળીપાક, સુંઠ, કચૂરો, ભારંગી, ભારંગી નમળે તો ભોરીંગણીનાં મૂળ, અરકુસો, કરીયાતું, ઈંદ્રયવ, કાળી ઉપલસરી, ઈંદ્રવારણાં, પીલુડી, વાવડીંગ, ઈંદ્રજવની છાલ, ચિત્રક, હસ્તિકંદ, ગળો, ખકાન, કડવાં પરવળ, હળદર, દારૂહળદર, પીપળ, ગરમાળો, સમપર્ણ, નસોતર, જલજંખવો, ઘોળી ચણાઈનાં ફળ, મજ્જી, ગજપીપળ, રાસ્ના, કરંજ, સાટોડી, નેપાળો, ખીખલાનો સાર, ભાંગરો, કાંટાઅશેરીચો, અંકોલ અને સાગ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને જુદા જુદા આઠ આઠ તોલાંભાર લઈ સર્વને એકહજાર ચોવીશ તોલાંભાર પાણીમાં ધીરે ધીરે પકાવવા. ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઉતારી વસ્ત્રથી ગળીને મજ્જી વાસણમાં રાખવો. પછી હજાર ભીલામાંઆને કાપી ત્રણ હજાર ખૌતેર તોલાંભાર પાણીમાં પકાવી આઠમા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઉતારી વસ્ત્રથી ગળીને પેલા ક્વાથને તથા આ ક્વાથને મિશ્રિત કરી દેવા. પછી તેમાં ચારસો તોલાંભાર ગોળ નાખી ધીરે ધીરે શીરાની પેઠે પકાવીને તેમાં એક હજાર ભીલામાનો ગર્ભ નાખવો અને સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, મોથ, વાવડીંગ, ચિત્રક, સેંધવ, સુખડ, કઠ, અને અજમા એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ચાર ચાર તોલાં-

બાર ચૂર્ણ નાખવું. મુગંધપણું કરવાને વાસ્તે તજ, તમાલપત્ર, એળચી અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ચાર ચાર તોલાંભાર ચૂર્ણ નાખવું એટલે મહાભ-
ક્ષાતકાવલેહ સિદ્ધ થાયછે. મહાદેવજીએ પ્રાણીઓનું હિત કરવાની ઈચ્છાથી ક-
હેલો આ અવલેહ ખાવામાં આવે તો શ્વિત્ર, ઔદુંબર, દાદર, ઋક્ષિજિબ્હ, કા-
કણુક, પુંડરીક, ચર્મદલ, ગજચર્મ, વિ-
સ્ફેટ, રક્તમંડલ, ચળ, કપાલક, પામા, વિપાદિકા, વાતરક્ત, છ પ્રકારના અ-
રશો, પાંડુરોગ, ત્રણ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, ઉદાવર્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, અને ભગંદર એ રોગો તુરત ટળી જાયછે. આ અ-
વલેહના સેવનનો સર્વદા અભ્યાસ રા-
ખવામાં આવે તો ધોળાવાળ મટીજય અને અતિદુસ્તર આમવાત પણ ટળી જાય. આ અવલેહ ખાનારાએ આહારમાં, વિહારમાં ઠે મૈથુનમાં વિશેષ પ-
રેજી રાખવાની જરૂર નથી. આ અવ-
લેહ કાંતિને અતિ ઉત્તમ કરેછે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરેછે. આ અવલે-
હને પછવાડે ગળોના પાણીનું અથવા દુધનું અનુપાન કરવું અને ભોજનમાં વિશેષ કરી ઉનાનો અને ખાટાનો ત્યાગ કરવો.

લઘુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

મજ્જ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કડુ, વજ, દારૂહળદર, કઠ, અને લીં-
ખડો એઓનો ક્વાથ કરીને નિત્ય પા-
વામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના ઠાઠ નષ્ટ થઈ જાયછે. આ ક્વાથ પીવાના અભ્યાસથી વાતરક્ત, ચળ, ખસ રક્ત-

મંડલ, દાદર, વિસર્પ, અને વિસ્ફેટ એઓનો નાશ થાયછે.

મધ્યમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

મજ્જ, ખાપચી, કુવાડીચો, લીંખડો, હરડે, હળદર, આમળાં, અરડૂસો, શ-
તાવરી, ખપાટ, ગંગેટી, જઠીમધ, ગો-
ખરૂ, પરવલની લતા, વાળો, ગળો અને રતાંજલિ એઓનો ક્વાથ કરીને પી-
વામાં આવે તો તેથી ઠાઠનો, વાતર-
ક્તનો, ચળનો અને મંડલનો અત્યંત નાશ થાયછે.

પૃહ્નમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

મજ્જ, ખમણાઈદ્રજવ, ગળો, મો-
થ, વજ, મુંઠ, હળદર, દારૂહળદર, મોરંગણી, લીંખડો, પરવળ, કડુ, ભા-
રગી, વાવડીંગ, જલજંમવો, પીલુડી, દેવદાર, ભાંગરો, પીપળ, ત્રાયમાણ, કાળીપાક, શતાવરી, ખેર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કરીયાતું, યકાન, ખીખલો, ગરમાળો, ધઉલાં, ખાપચી, રતાંજલી, વાયવરણાં, નેપાળો, સાગ, ખડસલીચો, ઉપલસરી, અતવસ, રાતો ધમાસો, ઈં-
દ્રવારણાં, અને વાળો એઓનો ક્વાથ કરીને પીવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવેતો તેથી લાંબા દિવસના આમડીના દોષો, અઢારે પ્રકારના ઠાઠો, વાતરક્ત, સધળા રૂધિરસંબંધી રોગો, વિસર્પ, આમડીનું જડપણું અને નેત્રના રોગો નષ્ટ થઈ જાયછે.

લઘુમરિચાદિ તૈલ.

મરી, નસોતર, મોથ, હરતાલ, મ-
ણશીલ, દેવદાર, હળદર, દારૂહળદર, જટામાંસી, મુખડ, ઈંદ્રવારણી, કણુર,

આકડાનું છીર, અને ગાયના છાણનો રસ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલા ભાર લેવા, વછનાગ બે તોલાં ભાર લેવો અને સરસીયુંતેલ ચોસઠ તોલાં ભાર લેવું. એઓને ચોગણા પાણીમાં તથા ખમણા ગોમૂત્રમાં પકાવવામાં આવે એટલે લઘુ મરિચાઘ તૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલનો અભ્યંગ કરવાથી ઠાઠનો નાશ થાયછે. આ તૈલના અભ્યંગથી તુરતજ શ્વિત્રનો વર્ણ બદલાઈ જાયછે. આ તૈલનું નિત્ય સેવન ચળને, ખસને, સિદ્ધને, વિચારિકાને, પુંડરીકને, દાદરને તથા શત્યપણાને મટાડી નાખેછે.

મહામરિચાઘ તૈલ.

મરી, નસોતર, નેપાળો, આકડાનું છીર, છાણનો રસ, દેવદાર, હળદર, દારૂહળદર, જટામાંસી, કઠ, સુખડ, ઈંદ્રવારણી, કણેર, હરતાલ, મણુશીલ, ચિત્રક, કલગારી મોથ, વાવડીંગ, કુવાડીયો, સરસડીયો, ઈંદ્રયવ, લોખંડો, સમપર્ણ, ગળો, ચોર, સાગો, કરંજ, ખેર, ખાપચી, વજ, અને માલકાંકણી એઓને ચાર ચાર તોલાં ભાર લેવાં. વછનાગ આઠ તોલાં ભાર લેવો. સરસીયુંતેલ ખસોછપન તોલાં ભાર લેવું અને ગોમૂત્ર એથી ચોગણું લેવું. આ સઘળા પદાર્થોને લોઢાના પાત્રમાં અથવા માટીના પાત્રમાં ઢામળ અગ્નિથી ધીરે ધીરે પકાવવામાં આવે એટલે મહામરિચાઘ તૈલ સિદ્ધ થાયછે. મુનિઓએ કહેલા આ મહામરિચાઘ તૈલથી વૈદ્યે ઢાઢના ત્રણેને માલેસ કરવા. આ તૈલના અભ્યંગથી ખસ, વિચારિકા, દાદર, ચળ, વિસ્ફોટક, વળીઓ, સફેદ-

વાળ, છાયા, તીલ તથા વ્યંગ એઓ મટી જાયછે અને સુકુમારપણું પ્રાપ્ત થાયછે. જ સ્ત્રીઓને પેટેલી અવસ્થામાં આ તૈલથી નરય આપવામાં આવે તે સ્ત્રીઓનાં સ્તનો ઘડપણમાં પણ લડપડી જતાં નથી. ખલ્લ, ઘોડો દેહાથી વાયુથી પીડાએલ દોષ તેને આ તૈલથી ત્રણ વાર અભ્યંગ કરવામાં આવે તો વાયુના જીવી ગતિથી તે ચાલવા લાગેછે.

તાલકેશ્વર રસ.

હરતાલ, સોનામખી, મણુશીલ, પારો, ટંકણુપાર, સંધવ, પારાથી ખમણો ગંધક, અને ગંધક જટલું સંખનું ચૂર્ણ એઓને એક દિવસમુધી લીંબુના રસથી ખરલ કરીને તેમાં તેના ત્રીશમા ભાગ જટલો વછનાગ નાખવો એટલે તાલકેશ્વર રસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ ભેંસાના ધીની સાથે ખાર ચણોઠી ભાર ખાવામાં આવે અને તે પછી મધથી તથા ધીથી એક તોલાં ભાર ખાપચીનાં ખીજ ચાટવામાં આવેતો તેથી સર્વ પ્રકારના ઢાઢ મટી જાયછે.

ગલિતકુષ્ઠારિ રસ.

પારો, ગંધક, મારેલું ત્રાંબું, મારેલું લોહું, ગુગળ, ચિત્રક, શિલાજીત, ઝેર-ઠાયલાં, હરડે, બેહેડાં અને આમળાં એઓને સમભાગે લેવાં. અબ્રકને અને કરંજનાં ખીજને પારાથી ચોગણાં લેવાં. એ સઘળા પદાર્થોને એકઠા કરી મધથી અને ધીથી ખરલ કરીને પ્રયત્નથી ધીના વાસણમાં રાખી મુકવા એટલે ગલિતકુષ્ઠારિરસ સિદ્ધ થાયછે. આ રસ નિત્ય એક તોલાં ભાર ખાવો અને તેના ઉપર રાતા ચોખાનો ભાત, દુધ અને મધ એ

તણુ પદાર્થોનું પથ્ય કરવું. જેનાં કાન, આંગળીઓ અને નાક ગલિત થઇ ગયાં હોય તે માણસ પણ આ રસથી કામ-દેવના જેવા શરીરવાળો થાય છે. આ રસ ખાનારાએ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઠોઠ જે દૃઢ મૂલવાળો થઇ ગયો હોય તો આ રસ ઉપર જળનું તથા ભાતનુંજ પથ્ય કરવું.

સિંધમની ચિકિત્સા.

કઠં, મૂળનાં ખીજ, કાંગ, સર્પપ, હજળદર અને નાગકેસર એ છ પદાર્થોનો લેપ કરવાથી લાંબા કાળનું સિંધમ પણ મટી જાય છે. આ લેપ 'કેસરપટ્ટક' એ નામથી જાણખાય છે. અધેડાના રસથી અથવા હજળદરથી મિશ્રિત કરેલા દેવના કારથી મૂળાનાં ખીજને વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવેતો તેથી સિંધમનો નાશ થાય છે.

દારૂહજળદર, મૂળાનાં ખીજ, હરતાલ, દેવદાર અને નાગરવેલનાં પાન એ પ્રત્યેક પદાર્થો એક એક તોલા ભાર લેવા અને શંખનું ચૂર્ણ ચોવીશ ચણોઠી ભાર લેવું. આ સર્વને એકઠાં કરી પાણીથી વાટીને લેપ કરવામાં આવેતો તેથી સિંધમ નષ્ટ થઇ જાય છે. આ પ્રલેપ સિંધમનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે.

ચર્મદલની ચિકિત્સા.

આંખાની ગોઠલીને ત્રાંખાના વાસણ ઉપર ધસી કાંધક સૈંધવ નાખીને ચોપડવામાં આવેતો તેથી ચર્મદલ મટી જાય છે.

મુકાએલાં આમળાંજોને પાણીમાં ધસીને ચોપડવામાં આવેતો ચર્મદલ-વાળા માણસને મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પામાની (ખસની) ચિકિત્સા.

હરકાઘ તૈલ.

વાટેલું ચાર તોલાંભાર હરૂં અને જે તોલાંભાર સિંદુર એજોથી સરસીયા તેલને પકાવી તે ચોપડવામાં આવે તો તેથી સફળી પામા સારી પેઠે મટી જાય છે.

આદિત્યપાક તૈલ.

મજ્જ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં લાખ, કલગારી, હજળદર અને ગંધક એજોના ચૂર્ણોથી પકાવેલું તૈલ આદિત્યપાક કહેવાય છે અને તેથી પામા સારી પેઠે મટી જાય છે.

સૈંધવાદિલેપ.

સૈંધવ, કુવાડીચો, સર્પપ અને ખી-પળ એજોને આરનાળથી (જુને પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૮૧૩ માં) વાટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી ખસ તથા ચળ સારી પેઠે મટી જાય છે.

કચ્છૂની ચિકિત્સા.

અફતૈલ.

હજળદરનો કલક નાખી આકડાનાં પાનડાના રસમાં પકાવેલું સરસીયું તેલ પામાને, કચ્છૂને અને વિચાકકાને નષ્ટ કરી નાખે છે.

કચ્છૂરાક્ષસ તૈલ.

મણુગીલ, હરતાલ, હીરાકસી, ગંધક, સૈંધવ, દારૂડી, પાપાણુબેદ, મુંઠ, કઠં, ખીપળ, કલગારી, કાંબુગ, કુવાડીચો, વાવડીંગ, ચિત્રક, નેપાળો અને લાંબડાનાં પાનડાં એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલાભાર લઇ તેજોના ક-

લકથી એકસો અઠ્યાવીશ તોલાંભાર સરસીયું તેલ પકાવવું તે પછી ચાર તોલાંભાર આકકાના છીરથી ચાર તોલાંભાર થોરના છીરથી અને ખસો છપન તોલાંભાર ગોમૂત્રથી એ તેલને દામલ અગ્નિથી ધીરે ધીરે પકાવવું એટલે કચ્છરાક્ષસ નામનું તૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલનો અભ્યંગ કરવાથી અસાધ્ય કચ્છૂ પણ ટળી જાયછે. હારિત મુનિએ કહેલું આ તૈલ ખસને, ચળને, ચામડીના રોગોને અને લોહીનાં દરદોને પણ મટાડેછે.

કૃતમાલાદિ કલક.

ગરમાલાનાં પાનડાં, કરંજનાં પાનડાં, કુખાના પાનડાં, સર્ષપ, રાઈ, હળદર, ઈંદ્રજવ, જઠીમધ, મોથ, સુંઠ, રતાંજલિ, આમળાં, યવાન, અને દેવદાર એઓનો કલક કરી સરસીયા તેલમાં કાલવીને સારીપેઠે ચોળવામાં આવે તો તેથી ચળ, ખસ, અને શીતપિત્ત આદિ રોગો અવરય ટળી જાયછે.

દદુ (દાદરની) ચિકિત્સા.

કઠ, વાવડીંગ, કુવાડીયો, હળદર, સૈંધવ, અને સર્ષપ એઓને લોંબુના રસમાં વાટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી દાદર તથા ઠોઠ મટી જાયછે.

દ્રો, હળદર, સૈંધવ, કુવાડીયાનાં ખીજ, અને ખાપચી એઓને કાંજીમાં તથા ઘાટી છાશમાં વાટી ત્રણવાર લેપ કરવામાં આવે તો દૃઢ મૂળવાળી દાદર તથા ઠોઠ પણ નષ્ટ થઈ જાયછે.

ગંડિલક (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી) નામનું ખડ, સર્ષપ અને થોરનાં પાનડાં એઓને સમભાગે લઈ

તથા એઓથી ખમણો કુવાડીઓ લઈ તેઓને આઠગણી ઘાટી છાશમાં આથી મેલવાં. ત્રણ દિવસ સુધી અથાયા પછી એઓને સારીપેઠે વાટી અડાયાથી દાદરને ધસીને તેની ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તેથી તુરતજ એટલે સાત દિવસની અંદર દાદરનો નાશ થઈ જાયછે.

શ્ચિત્રની (ઘોળા કોઠનાં ચાંડાંની) ચિકિત્સા.

જેહડાંની છાલ તથા કાળા જીંબરાનાં મૂળીયાં એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળનાખી તે ક્વાથની સાથે ખાપચીનાં ખીજનો કલક પીવામાં આવે તો કષ્ટકારી શ્ચિત્રો અને પુંડરીક પણ નષ્ટ થાયછે.

સોળ તોલાંભાર ખાપચીનાં ખીજ, ચાર તોલાંભાર હરતાલ, અરધું તોલું મણુશીલ, ચણોઠી અને ચિત્રકનાં મૂળ એઓને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શ્ચિત્ર મટી જઈને ચાંમડીનો અસલ રંગ થાયછે.

કાળી ગરણીનાં મૂળીયાંનો કલક કરી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો આઠ દિવસે અથવા તેથી કાંઈક વધારે મુદતે ઘોળો કોઠ મટી જાયછે.

આમળાંનો તથા ખેરસારનો ક્વાથ કરી તેમાં ખાપચીનું ચૂર્ણ નાખી નિત્ય પીવામાં આવે તો શંખના જ્વો, ચંદ્રના જ્વો અને ડોલરના જ્વો ઘોળો કોઠ મટી જાયછે.

કાળા જીંબરાનું તથા ખાપચીનું ચૂર્ણ કરી પાણીવગરના વલોવેલા દહીંની સાથે પીવામાં આવે, તેલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે, તડકાનું સેવન કરવામાં

આવે, અને ચોથા ભાગના પાણીવાળી વસ્ત્રથી ગળેલી છાશ ખાવામાં આવે તો ધોળો ઠાઠ મટી બપ છે.

સોમરાજ ધૃત.

સોળ તોલાંભાર ખાપચી, ચાર તોલાં-
ભાર ખેરસાર, કડવાં પરવળનાં મૂળ,
હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ત્રાયમાણ, રાતો
ધમાસો અને કડુ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને
એક એક તોલાંભાર લઈ ઝીણા વાટીને
તેઓમાં આઠ તોલાંભાર શુદ્ધ શુગલ
મિશ્રિત કરી દેવો અને પછી એ કલકથી
ધી પકાવવું એટલે સોમરાજ ધૃત સિદ્ધ
થાય છે. જમ પાણી અગ્નિને હણી ના-
ખે છે તેમ આ ધી શ્વિત્રને હણી નાખે છે.
આ અઠારે પ્રકારના ઠોઠોનું ઉત્તમ ઔષ્ઠ-
પદ છે. શ્વિત્ર તથા કુષ્ઠઆદિ રોગોથી
પીડાએલા લોકોનું હિત કરવાની ઇ-
ચ્છાથી બ્રહ્માએ પૂર્વે આ 'સોમરાજ
ધૃત' નામનું ધી બનાવ્યું છે.

કોઠનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શીતપિત્ત, ઉદ્દર્દ, કોઠ તથા ઉ-
ત્કોઠ એઓનો અધિકાર.
શીતપિત્ત વગેરેનાં દૂરનાં તથા
પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ.

અથ શીતપિત્તાધિકારઃ ।
તદ્મ શીતપિત્તસ્ય વિપ્રકૃષ્ટ-
સન્નિકૃષ્ટનિદાનપૂર્વિકાં
સંપ્રાપ્તિમાહ ।

શીતમારુતસમ્પર્કાત્પદ્ધૌ કફમારુ-

તૌ । પિત્તેન સહ સમ્ભૂય વહિરન્તર્વિસ-
ર્વતઃ ॥

શીતમારુતસમ્પર્કાત્ પિત્તેન સ્વહેતુદુષ્ટેન
સમ્ભૂય સદ્ગમ્ય વહિઃ ત્વચિ અન્તઃ રુધિરા-
દૌ વિસર્વતઃ પ્રસરતઃ ॥

થંડા પવનના સંપર્કથી વૃદ્ધિપામેલા
કફ અને વાયુ એઓ પોતાના (પિ-
ત્તના) વધારાના કારણથી દુષ્ટ થએલા
પિત્તની સાથે મળીને આમડીમાં તથા
રૂધિર વગેરેની અંદર પ્રસરે છે તેથી
શીતપિત્ત વગેરે થાય છે.

શીતપિત્તનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપમાહ ।

પિપાસારુચિહૃહ્લાસદેહસાદાન્નગૌરવ-
મ્ । રક્તલોચનતા તેપાં પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષ-
ણમ્ ॥

તરશ, અરુચિ, મોળ, શરીરની ઝલા-
નિ, અગોમાં ભારેપણું અને નેત્રોનું રા-
તાપણું એ શીતપિત્ત વગેરેનું પૂર્વરૂપ છે.

શીતપિત્તનું લક્ષણ.

શીતપિત્તસ્ય લક્ષણમાહ ।

વરટીદષ્ટસંસ્થાનઃ શોયઃ સજ્ઞાપતે
વહિઃ । સકળ્હૃતોદવહુલચ્છર્દિજ્વરવિ-
દાહવાન્ ॥ વાતાધિકતમં વિદ્યાચ્છીત-
પિત્તમિમં મિપક્ ॥

બમરીના કરડ જેવા આકારવાળો,
ચળવાળો, ધણી વ્યથાવાળો, ઉલટી-
વાળો, બ્વરવાળો અને બળતરાવાળો
જે બહાર સોજે થાય છે તે શીતપિત્ત કે-
હેવાય છે અને તેમાં વાયુની અત્યંત
અધિકતા હોય છે.

ઉદ્દર્દનું લક્ષણુ.

ઉદ્દર્દસ્ય લક્ષણમાહ ।

સોત્સદ્ગૈશ્વ સરાગૈશ્વ કણ્ઠમદ્ગિશ્વ મ-
પ્હલૈઃ । શૈશિરઃ શ્લેષ્મવહુલ ઉદ્દર્દ ઇતિ
કીર્તિતઃ ॥ સોત્સદ્ગૈઃ મધ્યનિષ્ઠૈઃ । શૈ-
શિરઃ શિશિરર્તુભવઃ ॥

મધ્યમાં નમેલાં, સ્તાશવાળાં અને
ચળવાળાં મંડલોવાળો જે સોજો શિશિર
ઋતુમાં થાયછે તે ઉદ્દર્દ કેહેવાય છે અને
તેમાં કફની અધિકતા હોયછે.

કોઠનું તથા ઉત્કોઠનું લક્ષણુ.

કોઠોત્કોઠયોર્લક્ષણમાહ ।

અસમ્યગ્વમનોદીર્ણપિત્તશ્લેષ્માન્નિ-
ગ્રહૈઃ । મ્હલાનિ સકણ્ઠુનિ રાગવન્તિ
વહુનિ ચ ॥

સ કોઠઃ ॥

સાનુવન્ધસ્તુ સ પ્રાક્ષૈસ્ત્કોઠ ઇતિ
કથ્યતે ॥

વમન બરાબર નહીં થવાનેલીધે પિ-
ત્તની તથા કફની વૃદ્ધિ થતાં અને ઉ-
છળેલા અન્નનો નિગ્રહ થતાં ચળવાળાં
અને સ્તાશવાળાં જે ઘણાં મંડલો (ચ-
કરડાં પ્રામઠાં) થાયછે તે કોઠ કેહેવાયછે.

એક પ્રામઠાં મટીને બીજાં પ્રામઠાં
થતાં આવે તે ઉત્કોઠ કેહેવાય છે.

શીતપિત્તની, ઉદ્દર્દની, કોઠની

અને ઉત્કોઠની ચિકિત્સા.

શીતપિત્તોદ્દર્દકોઠોત્કોઠ-

ચિકિત્સા ।

શીતપિત્તે તુ વમનં પટોલારિષ્ટવાસ-
કૈઃ । ત્રિફલાપુરકુળાભિવૈરેકથ પ્રશ-

સ્યતે ॥ અભ્યન્નઃ કટુતૈલેન સેકથ્રોષ્ણેન
વારિણા । ત્રિફલાં ક્ષોદ્રસંયુક્તાં સ્વાદેષ્ઠ
નવકાર્પિકમ્ ॥

નવકાર્પિકો યથા ।

ત્રિફલાપુરકુળાનાં ત્રિપદ્ધેકાંશયો-
જિતા । ગુટિકા શીતપિત્તાશોભગન્દરવ-
તાં હિતા ॥ સિતાં ત્રિકટુસંયુક્તાં શુઢ-
મામલકૈઃ સહ । યવાર્નાં સ્વાદયેષ્ઠાપિ
સવ્યોપક્ષારસંયુતામ્ ॥ આર્દ્રકસ્ય રસઃ
પેયઃ પુરાણગુઢસંયુતઃ । શીતપિત્તાપહઃ
શ્રેષ્ઠો વહ્નિમાન્ધવિનાશનઃ ॥ સિદ્ધાર્થર-
જનીકલ્કૈઃ પ્રપુત્રાટતિલૈઃ સહ । કટુતૈ-
લેન સંમિશ્રમેતદુદ્ધર્તનં હિતં ॥ સગુઢં
દીપ્યકં યસ્તુ સ્વાદેત્પથ્યાન્નમુક્ત્ત્વ નરઃ ।
તસ્ય નશ્યતિ સપ્તાહાદુદ્દર્દઃ સર્વદેહજઃ ॥
ઘૃતં પીત્વા મહાતિક્તં શોણિતં મોક્ષયેત્ત-
થા । સ્ત્રિગ્ધસ્ત્રિસ્ય સંશુદ્ધિમાદૌ કોઠે
સમાચરેત્ ॥ ઉત્કોઠે શુદ્ધદેહસ્ય કુષ્ઠગ્રો
કારયેત્ ક્રિયામ્ । નિમ્બસ્ય પત્રાણિ
સદા ઘૃતેન ધાત્રીવિમિશ્રાણિ નરઃ પ્રયુ-
જ્યાત્ ॥ વિસ્ફોટકણ્ઠુક્રિમિશીતપિત્તમુ-
દ્દર્દકોઠી ચ કફં ચ હન્યાત્ । આર્દ્રકં
પ્રસ્થમેકં સ્વાદ્ગોઘૃતં કુઢવદ્વયમ્ ॥ ગો-
દુગ્ધં પ્રસ્થયુગલં તદર્ધં શર્કરા મતા ।
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં વિશ્વભેપ-
જમ્ ॥ ચિત્રકં ચ વિઢઙ્ગં ચ મુસ્તકં નાગ-
કેશરમ્ । લગેલાપત્રકર્ચૂરં પ્રત્યેકં પલ-
માત્રકમ્ ॥ વિધાય પાકં વિધિવત્ સ્વા-
દેત્તપ્લસમ્મિતમ્ । ઇદ્માર્દ્રકલ્પણાલ્પં
પ્રાતર્મુક્તં વ્યપોહતિ ॥ શીતપિત્તમુદ્દર્દં ચ
કોઠમુત્કોઠમેવ ચ । યક્ષ્માણં રક્તપિત્તં

ચ કાસં શ્વાસમરોચકમ્ ॥ વાતગુલ્મમુ-
દાવર્ત શોયં કણ્ઠં ક્રિમીનપિ । ટીપયેદુ-
દરે વહ્નિં વલં વીર્યં ચ વર્ધયેત્ ॥ વપુઃ
પુષ્ટં પ્રકુરુતે તસ્માત્સેવ્યમિદં સદા ॥

इत्याद्रिकखण्डम् । इति शीतपित्तोद-
कोढोत्कोठचिकित्सा ॥

કડવાં પરવળ, લીંબડો અને અર-
ડુસો એઓથી વમન કરાવવું અને હ-
રડે, બેહેડાં, આમળાં, ગુગળ તથા પી-
પળ એઓનું વિરેચન દેવું એ શીતપિત્ત
ઉપર ગુણુકારી થાયછે.

સરસીયાં તેલનો અભ્યંગ કરવાથી,
ઉના પાણીનું સેચન કરવાથી, મધ સ-
હિત ત્રિક્ષ્ણા (હરડે, બેહેડાં, આમળાં)
ખાવાથી અને નવકાર્પિક નામનો ગુગળ
ખાવાથી શીતપિત્ત મટી જાયછે.

ત્રણ ભાગ (ત્રણ તોલાં) ત્રિક્ષ્ણા,
(હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં) પાંચ
ભાગ (પાંચ તોલાં) ગુગળ અને એક
ભાગ (એક તોલું) પીપળ, એઓથી બ-
નાવેલી ગોળી શીતવાળાઓને, અરશ-
વાળાઓને તથા ભગંદરવાળાઓને હિ-
તકારી થાયછે. આ ગોળી 'નવકાર્પિક
ગુગળ' એ નામથી ઝાળખાયછે.

ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી તથા પીપળ) થી,
સંયુક્ત સાકર ખાવાથી, ગોળ સહિત
આમળાં ખાવાથી અને સુઠ મરી પી-
પળ તથા જવખાર સહિત યવાન ખા-
વાથી પણ શીતપિત્ત મટી જાયછે.

આદુના રસમાં જુનેા ગોળ મિશ્રિત
કરીને પીવામાં આવે તો તેથી શીતપિત્ત
સારી પેઠે મટી જાયછે અને અશ્નિનું
મંદપણું પણ ટળી જાયછે.

- સર્પપે, હળદર, કુવાડીયો અને તલ

એઓનો કલક કરી તેમાં સરસીયું તેલ
મિશ્રિત કરીને ઝાળવામાં આવે તો તેથી
શીતપિત્ત મટી જાયછે.

મહાતિક્તક નામનું ધી પીને લોહી
કહેડાવવાથી પણ ઉદર્દ મટી જાયછે.

જે માણસ ગોળ સહિત અજમા
ખાય અને પથ્ય અન્ન જમે તેનો સ-
ધળા શરીરમાં થયેલો ઉદર્દ સાત દિવ-
સની અંદર મટી જાયછે.

ઢાઠ થએલ હોય તો પ્રથમ સ્નેહનની
તથા સ્વેદનની ક્રિયા કરીને વિરેચન
વગેરેથી શોધન કરવું અને ઉત્કોઠ થએલ
હોય તો વિરેચન વગેરેથી શોધન કર્યા
પછી ઢાઠના પ્રકરણમાં કહેલી ચિ-
કિત્સા કરવી.

લીંબડાંનાં પાનડાં અને આમળાં
એઓને વાટી ધીથી મિશ્રિત કરીને
નિત્ય ખાવામાં આવે તો વિસ્ફોટ,
અળ, કૃમિ, શીતપિત્ત, ઉદર્દ, ઢાઠ અને
કક્ષ એઓનો નાશ થાયછે.

આર્દ્રક ખંડક.

ચોસઠ તોલાં ભાર આદુ, ખત્રીશ
તોલાં ભાર ગાયનું ધી, ૧૨૮ તોલાં
ભાર ગાદનું દુધ અને તેની અરધ
સાકર લેવી. પીપળ, પીપળીમૂળ,
મરી, સુંઠ, ચિત્રક, વાવડીંગ, મોથ,
નાગકેસર, તજ, એળચી, તમાલપત્ર
અને કચૂરો એ પ્રત્યેક પદાર્થોને ચાર
ચાર તોલાં ભાર લેવા. એઓનો વિધિ-
પૂર્વક પાક બનાવવો એટલે તે આર્દ્રક-
ખંડ કહેવાયછે. આ આર્દ્રકખંડ સવા-
રમાં ચાર તોલાં ભાર ખાવામાં આવે તો
તેથી શીતપિત્ત, ઉદર્દ, ઢાઠ, ઉત્કોઠ,
ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, અ-

રૂચિ, વાતગુલ્મ, ઉદાવર્ત, સોબો, ચળ અને કૃમિઓ એઓનો નાશ થાયછે, જઠરાંશિ પ્રદીપ્ત થાયછે, બળ તથા વીર્ય વધેછે અને શરીર પુષ્ટ થાયછે એટલામાટે આ પ્રયોગનું સર્વદા સેવન કરવું યોગ્ય છે.

શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ તથા ઉત્કોટ એઓનો આધિકાર સંપૂર્ણ.

વિસર્પનો અધિકાર.

વિસર્પનું દૂરનું નિદાન, વિસર્પોની સંખ્યા તથા વિસર્પ શબ્દનો અર્થ.

વિસર્પાધિકાર : ।

તत्र विस्पर्सस्य विप्रकृष्टनिदानं
संख्यां निरुक्तिं चाह ।

લવણામ્લકટુણાદિસેવનાદોષકોપ-
તઃ । વિસર્પઃ સપ્તધા જ્ઞેયઃ સર્વતઃ પરિ-
સર્પણાત્ ॥

આદિશબ્દાચ્ચરકોક્તહરિતશાકશણ્ડા-
કીમૃત્તીનાં ગ્રહણમ્ ॥

ખારા, ખાટા, તીખા તથા ઉના આદિ પદાર્થોના સેવનથી દોષોનો દોષ થતાં વિસર્પ થાયછે. એ વિસર્પ સાત પ્રકારનો છે અને ચારેકાર પરિસર્પણુ (ગતિથી ફેલાવો) કરેછે માટે વિસર્પ કહેવાયછે. લીલાં શાક અને શિંડાકી (પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૮૧૩ માં જુવો) વગેરે પદાર્થોથી પણ વિસર્પ થાયછે એમ ચરકે કહ્યુંછે.

વિસર્પના સાત પ્રકાર.

સપ્તધાત્વં વિવૃણોતિ ।

વાતિકઃ પૈત્તિકશ્વેવ કફજઃ સાન્નિ-

પાતિકઃ । ચત્તાર एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्व-
न्द्वजास्त्रयः ॥ आग्नेयो वातपित्ताभ्यां
ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः । यस्तु कर्दमको
घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥

વાયુસંબંધી, પિત્તસંબંધી, કફસંબંધી અને સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષસંબંધી) એ ચાર અને બંને બંને દોષથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ત્રણ કે જુઓ હવે કહેવામાં આ-
વશે એ રીતે વિસર્પ સાત છે.

વાયુથી તથા પિત્તથી થએલો વિ-
સર્પ આગ્નેય કહેવાય છે, કફથી તથા
વાયુથી થએલો વિસર્પ અંધિ કહેવાય છે
અને પિત્તથી તથા કફથી થએલો વિ-
સર્પ કર્દમક કહેવાયછે.

વિસર્પમાં દૂષક તથા દૂષિત થનારા-
ઓનું સંગ્રહથી કથન.

વિસર્પદોષદૂષ્યાણિ સંગૃહ્યાહ ।

રક્તં લસીકાલદ્માસં દૂષ્યં દોષા-
સ્ત્રયો મલાઃ । વિસર્પાણાં સમુત્પત્તૌ હે-
તવઃ સપ્તધાતવઃ ॥

ત્રયો મલાઃ વાતપિત્તકફાઃ દોષા દૂષ-
કા इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र
पुनरुक्तिदोषो लगिष्यते ॥

રૂધિર, લસીકા, ચામડી અને માંસ
એઓ દૂષિત થાયછે અને તેઓને વાત,
પિત્ત તથા કફ એ ત્રણ દોષો દૂષિત ક-
રેછે એટલે વિસર્પોની ઉત્પત્તિમાં એ
સાત ધાતુઓ કારણરૂપ છે.

વાયુસંબંધી વિસર્પનું લક્ષણ.

વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

તत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमन्व-

યઃ । શોફસ્ફુરણનિસ્તોદભેદાયમાર્તિ-
હર્પવાન્ ॥

પરીસર્પો વિસર્પઃ । વાતજ્વરસમવ્યયઃ
શિરોહૃદ્ગાત્રોદરશૂલાદિયુક્તઃ । ભેદઃ વિદા-
રણેનેવ વ્યયા । આયામઃ આકર્ષણેનેવ
વ્યયા ॥

વાયુસંબંધી વિસર્પ યથો હોય તે
વાયુસંબંધી જ્વરની પેઠે માથામાં, હૃ-
દયમાં, ગાત્રોમાં તથા ઉદરમાં શૂળ વ-
ગેરે થાયછે, સોજો થાયછે, ગાત્રો ફર-
કેછે, ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાયછે, ચી-
રાયા જેવી પીડા થાયછે, આકર્ષણુ થ-
યાના જેવી વેદના થાયછે અને શ્વાણાં
ઉભાં થઈ જાયછે.

પિત્તસંબંધી વિસર્પનું લક્ષણ.

પૈત્તિકમાહ ।

પિત્તાદ્દુતગતિઃ પિત્તજ્વરલિહ્નોઽતિ-
લોહિતઃ ॥

દુતગતિઃ શીઘ્રપ્રસરણશીલઃ ॥

પિત્તસંબંધી વિસર્પ યથો હોય તે
તે વિસર્પ તુરત ફેલાય છે, પિત્તસંબંધી
જ્વરના જેવાં ચિન્હોવાળો હોયછે અને
અત્યંત રાતો હોયછે.

કફસંબંધી વિસર્પનું લક્ષણ.

અથ શ્લેષ્મિકમાહ ।

કફાત્કળદ્યુતઃ સ્લિગ્ધઃ કફજ્વરસ-
માનરુક્ ॥

કફસંબંધી વિસર્પ યથો હોય તે ય-
ળવાળો હોયછે, સ્નિગ્ધ હોયછે અને
કફસંબંધી જ્વરના જેવી પીડાઓવાળો
હોયછે.

સન્નિધાતિક વિસર્પનું લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકમાહ ।

સન્નિપાતસમુત્પન્ન સર્વરૂપસમન્વિતઃ ॥
ત્રણે દોષસંબંધી વિસર્પ યથો હોય
તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો
દેખાય છે.

વાયુથી તથા પિત્તથી થએલા

અગ્નેય નામના વિસર્પનું

લક્ષણ.

વાતપૈત્તિકમાહ ।

વાતપિત્તાજ્વરચ્છર્દિમૂર્ચ્છાતીસાર-
ત્તદ્ભ્રમૈઃ । અસ્થિભેદોઽગ્નિસદનતમસા-
રોચકૈર્યુતઃ ॥ કરોતિ સર્વમઙ્ગં ચ દીપ્તા-
જ્ઞારાવકીર્ણવત્ । યં યં દેશં વિસર્પથ્થ
વિસર્પતિ ભવેત્સ સઃ ॥ શીતાદ્ગારાસિ-
તો નીલો રક્તો વાશૂપચીયતે । અગ્નિદ-
ગ્ધ ઇવ સ્ફોટૈઃ શીઘ્રગત્વાદ્દુતં ચ સઃ ॥
મર્માનુસારી વીસર્પઃ સ્યાદ્વાતાતિવલસ્ત-
તઃ । વ્યયેતાઙ્ગં હરેત્સંજ્ઞાં નિદ્રાં ચ શ્વાસ-
મીરયેત્ ॥ હિઘ્માં ચ સ ગતોઽવસ્થામી-
દર્શાં લભતે ન સઃ । ક્વચિચ્છર્મારતિગ્ર-
સ્તો શૂમિશય્યાસનાદિપુ ॥ ચોષ્ટમાનસ્ત-
તઃ ક્ષિપ્તો મનોદેહસમુદ્ભવામ્ । દુઃખવો-
ધોઽશ્નુતે નિદ્રાં સોઽગ્નિવીસર્પ ઉચ્યતે ॥
સ્ફોટૈઃ ઉપચીયત ઇત્યન્વયઃ । મર્માનુ-
સારી ઉદરહૃદ્વાનુસારી હરેદ્વિસર્પ ઇત્યન્વ-
યઃ । હિઘ્માં હિકામ્ । ઈરયેત્ ઉપર્યુપરિ પ્રેર-
યેત્ । મનોદેહસમુદ્ભવાં નિદ્રાં મરણરૂપામ્ ।
અશ્નુતે પ્રામાતિ ॥

વાયુ તથા પિત્ત એ બે દોષથી વિ-

સર્પ થયો હોય તો તાવ આવેછે, ઉલટી થાયછે, મૂર્છા આવેછે, પાતળો ઝાડો થાયછે, તરસ લાગ્યા કરેછે, બ્રમ થાયછે, અસ્થિઓ ભાંગતાં હોય એવું લાગેછે, જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાયછે, અંધારાં આવેછે, અગ્નિ થાયછે અને સઘળું શરીર જાણે સળગેલા અંગારાઓથી વ્યાપ્ત હોય એવું થાયછે. એ વિસર્પ શરીરના જ જ પ્રદેશમાં ફેલાય છે તે તે પ્રદેશ નીલ થઈ જાયછે, રાતો થઈ જાયછે અથવા ઠરીગએલા અંગારા જેવો કાળો થઈ જાયછે અને જાણે અગ્નિથી ખળેલો હોય તેમ ફેડલાઓથી તુરત વ્યાપ્ત થાયછે. કારણુ કે એ વિસર્પ શીઘ્ર ગતિવાળો છે. એ વિસર્પ તુરતજ ઉદરમાં અને હૃદયમાં ગતિ કરેછે તેથી વાયુના પ્રાપ્ત્યવાળો ગણાય છે. એ વિસર્પ અંગને વ્યથિત કરેછે, સંજાને હરી લેછે, નિદ્રાને પ્રેરેછે શ્વાસનો વેગ કરેછે અને ઉપરાઉપર હેડકી કરેછે. આવી સ્થિતિને પામેલો માણસ ક્યાંય સુખ પામતો નથી, પૃથ્વીમાં, શયનમાં તથા આસન વગેરેમાં ક્યાંય આરામ પામતો નથી, તરફડ્યા કરેછે, ક્લેશ પામ્યા કરેછે, ક્રમે જાગતો નથી અને છેલીવારે મરણને પ્રાપ્ત થાયછે. આ વિસર્પ અજ્નેય કહેવાયછે.

વાયુ તથા કફ એ બે દોષથી થયેલા અંધિ વિસર્પનું લક્ષણ.

વાતશ્લેષ્મિકં ગ્રન્થિવિસર્પમાહ ।

કફને રુદ્ધઃ પવનો મિત્ત્વા તં વહુધા કફમ્ । રક્તં ચ દૃઢરક્તસ્ય લક્ષિરાસ્નાયુમાંસગમ્ ॥ દૂપયિત્વા તુ દીર્ઘાંણાં દૃત્તસ્પૂલ્લક્ષરાત્મનામ્ । ગ્રન્થિનાં કુરુતે

માલાં રક્તાનાં તીવ્રરુજ્જ્વરામ્ ॥ શ્વાસકાસાતિસારાંથ શોષહિક્વાવમિશ્રમઃ । મોહવૈવર્ણ્યમૂર્છાઙ્ગમદ્ગાત્રિસદર્નર્યુતઃ ॥ સ્ત્યં ગ્રન્થિવીસર્પો વાતશ્લેષ્મક્રોપજઃ ॥

કફને સહેતુદુષ્ટેન । પવનોઽપિ સ્વહેતુદુષ્ટઃ । તેનાયં વાતશ્લેષ્મિકઃ । તં કફં વહુધા મિત્ત્વા રક્તં વા દૂપયિત્વેત્યન્વયઃ । ત્વગાદિગમિતિ રક્તસ્ય વિરોપણમ્ ॥

કફનાં નિદાનોથી દુષ્ટ થએલા કફથી રોડાએલો અને પોતાનાં નિદાનોથી દુષ્ટ થએલો પવન કફને ધણા પ્રકારથી લેદીને અને જનું રૂધિર વૃદ્ધિ પામ્યું હોય તેના ત્વચામાં, શિરાઓમાં, સ્નાયુઓમાં તથા માંસમાં રહેલા રૂધિરને દૂષિત કરીને લાંબા, ગોળ, જડા, રાતા તથા ખરસટપણાવાળા ગાંઠાઓની પંક્તિને ઉત્પન્ન કરેછે. એ પંક્તિથી તીવ્ર વેદના, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, અતીસાર, શોષ, હેડકી, વમન, બ્રમ, મોહ, વર્ણુનો ખીગાડ, મૂર્છા, અંગોનું ભાંગવું અને જઠરાગ્નિનું મંદપણું થાયછે. આવાં કારણોનેલીધે આ અંધિ વિસર્પ વાયુના તથા કફના પ્રક્રાપથી થએલો કહેવાય છે.

પિત્ત તથા કફ એ બે દોષથી થયેલા કર્દમક નામના વિસર્પનું લક્ષણ.

અથ પિત્તશ્લેષ્મિકં કર્દમાર્ણ્યં વિસર્પમાહ ।

કફાપિત્તાજ્જ્વરઃ સ્તમ્ભો નિદ્રાતન્દ્રાશિરોરુજાઃ । અદ્વાવસાદવિક્ષેપમલાપારોચકભ્રમાઃ ॥ મૂર્છામિહાનિર્મદો-

સ્ત્રાં પિપાસેન્દ્રિયગૌરવમ્ । આમોપવેશનં
 લેપઃ સ્ત્રોતસાં ચ વિસર્પતિ ॥ પ્રાયેણા-
 માશયં ગૃહ્ણન્નેકદેશં ન ચાતિરુક્ । પી-
 ઢકૈરવકીર્ણોઽતિ પીતલોહિતપાણ્ડુરૈઃ ॥
 સ્લિગ્ધોઽસિતો મેચકામો મલિનઃ શો-
 ફવાન્ ગુરુઃ । ગમ્ભીરપાકઃ પ્રાજ્યોપ્મા
 સ્પૃષ્ટઃ ક્લિન્નોઽવદીર્યતે ॥ પદ્મલક્ષ્મીર્ણ-
 માંસથ સ્પૃષ્ટસ્નાયુશિરાગણઃ । શવગન્ધી
 ચ વીસર્પઃ કર્દમાલ્યમુશન્તિ તમ્ ॥
 સ ચ સર્પતિ એકદેશમિત્યન્વયઃ । પો-
 ઢકૈઃ પીઢાકારિભિઃ । અવકીર્ણઃ વ્યાપ્તઃ ।
 અસિતઃ કૃષ્ણઃ । મેચકઃ રૂક્ષકૃષ્ણઃ ।
 પ્રાજ્યોપ્મા પ્રચુરોપ્મા । સ્પૃષ્ટઃ ક્લિન્નોઽવદી-
 ર્યતે સ્પૃષ્ટઃ સન્નાદ્રીભવતિ વિદીર્યતે ।
 પદ્મલક્ષ્મી કર્દમવર્ણા ત્વક્ યત્ર સઃ । શીર્ણમાં-
 સઃ ગલિતમાંસઃ । અત એવ સ્પૃષ્ટસ્નાયુશિ-
 રાગણઃ ॥

પિત્તથી તથા કફથી થનારો કર્દ-
 મક નામનો વિસર્પ થયો હોય તો જ્વર,
 સગડપણું, નિદ્રા, તંદ્રા, માથામાં પીડા,
 અંગોમાં ગ્લાનિ, વિક્ષેપ, બકવા, અ-
 શ્ચિ, ભ્રમ, મૂર્છા, અગ્નિનું મંદપણું,
 અસ્થિઓનું ભાંગવું, તરશ, ઈંદ્રિયોનું
 ભારેપણું, દસ્તમાં આમનું પડવું અને
 સ્ત્રોતોનું લેપન થાય છે. આ વિસર્પ એક
 પ્રદેશનું ગ્રહણ કરતો કરતો ધણું કરીને
 આમાશયમાં ફેલાય છે, ઝાઝી વ્યથા-
 વાળો હોતો નથી, અત્યંત પીળા રાતા
 તથા ઘોળા ફેડલાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે,
 સિનગ્ધ હોય છે, કાળો હોય છે, લુખા
 કાળા રંગવાળો હોય છે, મેલો હોય છે,
 સોજવાળો હોય છે, ભારે હોય છે, લાડા
 પાકવાળો હોય છે, ઘણી ઉનાશવાળો હો-

ય છે સ્પર્શ કરવાથી આર્દ્ર થઈ જાય છે,
 ચીરાઈ જાય છે, આમડીને કાઢવાના જવા
 વર્ણવાળી કરે છે, માંસને ખેરી નાખે છે,
 તેથીજ સ્નાયુઓના તથા શિરાઓના
 સમૂહનો સ્પર્શ કરે છે અને શયના જવા
 ગંધવાળો હોય છે. આ વિસર્પ કર્દમક
 કહેવામાં આવે છે.

ક્ષતથી આડમા પ્રકારનો પણ વિ-
 સર્પ થાય છે તેનું લક્ષણ.

અથ ક્ષતજં ચ વિસર્પમાહ ।

વાહ્યહેતોઃ ક્ષતાત્ ક્રુદ્ધઃ સરક્તં પિ-
 ત્તમીરયન્ । વિસર્પં મારુતઃ કુર્યાત્ કુલ-
 ત્યસદૃશૌશ્ચિતમ્ ॥ સ્ફોટૈઃ શોયજ્વરરુ-
 જા દાહાઢ્યં શ્યાવશોણિતમ્ ।

બાહ્યહેતોઃ શસ્ત્રપ્રહારવ્યાલદન્તનલાઢ્યા-
 ગન્તુહેતોઃ । શ્યાવશોણિતં કૃષ્ણવર્ણરક્તમ્ ॥

શસ્ત્રના પ્રહાર, અને ફાડી ખાનારા
 બનવરોના દાંત કે નખ વાગવા વગેરે
 આગંતુક કારણોથી ક્ષત થતાં પ્રકાપ પા-
 મેલો વાયુ શ્ચિરને અને પિત્તને પ્રેરીને
 વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે. એ વિસર્પ ક-
 ણથીજવા ફેડલાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે,
 કાળા શ્ચિરવાળો હોય છે અને સોજથી
 જ્વરથી, વેદનાથી તથા ખળતરાથી અ-
 ત્યંત યુક્ત હોય છે.

વિસર્પના ઉપદ્રવો.

ઉપદ્રવાનાહ ।

જ્વરાતિસારૌ વમયુસ્તઙ્ગાંસદ્રણઙ્ગ-
 માઃ । અરોચકવિપાર્કા ચ વિસર્પાણામુ-
 પદ્રવાઃ ॥

જ્વર, અતિસાર, વમન, આમડીનું
 ફાટવું, માંસનું ફાટવું, ગ્લાની, અ-

૩ચિ અને પાકવું એટલા વિસર્પોના ઉપદ્રવો છે.

વિસર્પનું સાધ્યપણું વગેરે.

સાધ્યત્વાદિકમાહ ।

સિદ્ધ્યન્તિ વાતકફાપિત્તકૃતા વિસર્પાઃ સર્વાત્મકઃ ક્ષતકૃતથ નસિદ્ધિમેતિ ।
પિત્તાત્મકોઽજનવપુથ ભવેદસાધ્યઃ કૃ-
ચ્છાશ્ચ મર્મસુ ભવન્તિ હિ સર્વ એવ ॥

પિત્તાત્મકોઽજનવપુઃ પિત્તજઃ સ ચ ક-
જ્જલવર્ણઃ । સર્વ એવ સાધ્યા અપિ । इति
વિસર્પનિદાનમ્ ॥

સાન્નિપાતિક વિસર્પ અને ક્ષતથી થ-
એલો વિસર્પ અસાધ્ય છે. પિત્તથી થ-
એલો વિસર્પ જે કાળા વર્ણવાળો હોય
તો અસાધ્ય છે. વાયુથી થએલો વિ-
સર્પ, ક્ષયથી થએલો વિસર્પ અને આં-
બણુ જેવા કાળા વર્ણુ વગરનો પિત્તથી
થએલો વિસર્પ, સાધ્ય છે. સાધ્ય વિ-
સર્પો પણ જે મર્મસ્થલોમાં થયા હોય
તો કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

વિસર્પની ચિકિત્સા.

અથ વિસર્પચિકિત્સા ।

વિરેકવમનાલેપસેચનાસ્રવિમોક્ષણૈઃ ।
ઉપાચરેદ્યથાદોષં વિસર્પાનવિદાહિભિઃ ॥
રાસ્ત્રા નીલોત્પલં દારુ ચન્દનં મધુકં
વલા । ઘૃતક્ષીરચુતો લેપો વાતવીસર્પ-
નાશનઃ ॥

ચન્દનમત્ર રક્તં પ્રયોજ્યમ્ ॥

કશેરુશૃંગાટકપન્નગુન્દ્રૈઃ સર્શવલૈઃ સો-
ત્પલકર્દમથ । વહ્નાન્તરૈઃ પિત્તકૃતે વિ-
સર્પે લેપો વિધેયઃ સઘૃતઃ મુશીતઃ ॥

ત્રિફલાપન્નકોશીરસમદ્વાકરવીરકમ્ ।
નલમૂલમનન્તા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પકૈઃ ॥
સમઙ્ગા લજ્જાલૂઃ ॥

વાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિવીસર્પણે હિતમ્ ।
વાતશ્લેષ્મહરં કર્મ ગ્રન્થિવીસર્પણે હિતમ્ ॥
પિત્તશ્લેષ્મપ્રશમનં હિતં કર્દમસંઙ્ગકૈઃ ।
ત્રિદોષજે ક્રિયાં કુર્યાદ્વિસર્પે ત્રિતયા-
પહામ્ ॥ શિરીષયઘ્નીનતચન્દનૈલામાંસી-
હરિદ્રાદ્વયકુષ્ઠવાલૈઃ । લેપો દશાઙ્ગઃ સઘૃ-
તઃ પ્રયોજ્યો વિસર્પકુષ્ઠજ્વરશોથહારી ॥
નતં તગરમ્ । ચન્દનં રક્તં ગ્રાહ્યમ્ ।
इति दशाङ्गो लेपः ॥

પરિપેકઃ પ્રલેપાશ્ચ શસ્યન્તે પન્નવલ્ક-
લૈઃ ॥ પન્નકોશીરમધુકથચન્દનૈર્વા વિસર્પ-
ણે । મૂનિમ્બવાસાકટુકાપટોલીફલત્રયં
ચન્દનનિમ્બસિદ્ધઃ । વિસર્પદાહજ્વરશો-
થકણ્ઠવિસ્ફોટતૃષ્ણાવમિહૃલ્કપાયઃ ॥ કુ-
ષ્ઠેષુ યાનિ સર્પોપિ ત્રણેષુ વિવિધેષુ ચ ।
વિસર્પે તાનિ યોજ્યાનિ સેકાલેપનમો-
જનૈઃ ॥ કર્ણસપ્તચ્છદલાઙ્ગલીકમ્બુર્લક-
દુગ્ધાનલઘ્નદ્વરાઙ્ગૈઃ । તૈલં નિશામૂત્રવિ-
પૌવૈવપકં વિસર્પવિસ્ફોટવિચર્ચિકાઘ્નમ્ ॥
इति कारञ्जैतलम् ।

કુષ્ઠામયસ્ફોટમસૂરિકોક્તચિકિત્સયા-
પ્યાથુ હરોદ્વિસર્પાન્ । સર્વાન્વિપકાન્પ-
રિશોધ્ય ધીમાન્ ત્રણક્રમેણોપચરેદ્યથો-
ક્તમ્ ॥

इति विसर्पचिकित्सा ॥

જેઓથી બળતરા ઉત્પન્ન ન થાય
એવાં વિરેચનોથી વમનો, લેપનોથી,
સેચનોથી, અને લોહી ક્ષુદ્ધાવવાથી વિ-

સર્પોના ઉપચાર કરવા અને ઉપચાર કરવામાં ' તે વિસર્પો કયા દોષથી થયેલા છે ' એ ઉપર લક્ષ્ય રાખવું.

રાસ્ના, નીલકમલ, દેવદાર રતાંજલિ, જઠીમધ, અને ખલદાણા એઓને વાટી ધીથી તથા દુધથી સંયુક્ત કરીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી વિસર્પ મટી જાય છે.

કસેલાં, શીંગોડાં, પદ્મકાષ્ઠ, ગોદરેનામનું ખડ, શૈવાળ અને કાદવ એઓને વાટી ધીથી સંયુક્ત કરી આડું લુગડું રાખીને તેનો થંડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી વિસર્પ મટી જાય છે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, રીસામણી, કણેર, ખરૂનાં મૂળ અને રાતો ધમાસો એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો કફસંબંધી વિસર્પ મટી જાય છે.

આગ્નેય નામનો વિસર્પ થયો હોય તો વાયુનું તથા પિત્તનું શમન કરવું એ હિતકારી થાય છે.

અંધિ નામનો વિસર્પ થયો હોય તો વાયુનું તથા કફનું શમન કરવું એ હિતકારી થાય છે.

કર્દમક નામનો વિસર્પ થયો હોય તો પિત્તનું તથા કફનું શમન કરવું એ હિતકારી થાય છે.

સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષસંબંધી) વિસર્પ થયો હોય તો ત્રણે દોષને મટાડનારી ક્રિયા કરવી.

સરડીયાની છાલ, જઠીમધ, તગર, રતાંજલિ, એળચી, જટામાંસી, હળદર,

દારૂહળદર, કઠ અને વાળો એ દશ પદાર્થોને વાટી ધીથી મિશ્રિત કરીને તે લેપ કરવામાં આવે તો વિસર્પ, ઢાઢ, જ્વર અને સોજ મટી જાય છે. આ લેપ ' દશાંગ ' કહેવાય છે.

પંચ વલ્કલોનાં (જીવો પ્રથમ ખંડના ૪૮૧ માં પૃષ્ઠમાં) અથવા સુખરૂડનાં અથવા પદ્મકાષ્ઠ, વાળો અને જઠીમધ એઓનાં સેચનો કરવાથી અને જડાં લેપનો કરવાથી વિસર્પો મટી જાય છે.

કરીયાતું, અરડૂસો, કડુ, કડવાં પરવળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, રતાંજલિ અને લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો તેથી વિસર્પ, ખળતરા, જ્વર, સોજો, ચળ, વિસ્ફોટ, તરશ અને ઉલટી એઓ મટી જાય છે.

ઢાટોની ઉપર તથા વિવિધ પ્રકારના ત્રણોની ઉપર જ જ ધી કહેવામાં આવેલાં છે તેઓનાં સેચનોનો, લેપનોનો અને ભોજનોનો વિસર્પોની ઉપર પણ ઉપયોગ કરાવવો.

કરંજ તૈલ.

કરંજ, સમપર્ણ, કલગારી, ચોરનું છીર, આકડાનું છીર, ચિત્રક, ભાંગરો, હળદર, ગોમૂત્ર અને વછનાંગ એઓથી પકાવેલાં તૈલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો તેથી વિસર્પ, વિસ્ફોટ અને વિચરિંકા મટી જાય છે.

વિસર્પનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

સ્નાયુ (વાળા) નામના દરદનો

અધિકાર.

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથ સ્નાયુવધિકારઃ ।

તત્ર સ્નાયુરોગસ્ય સનિદાનં
લક્ષણમાહ ।

શાસ્ત્રાસુ કુપિતો દોષઃ શોયં કૃત્વા
વિસર્પવત્ । મિત્તૈવ તં ક્ષતે તત્ર સોપ્મ-
માંસં વિશોપ્ય ચ ॥ કુર્યાત્તન્તુનિમ્બં
સૂત્રં તત્પિપ્પૈસ્તક્રસક્તુર્જૈઃ । શનૈઃ શનૈઃ
ક્ષતાદ્ યાતિ છેદાત્તત્કોપમાવહેત્ ॥ ત-
ત્પાતાચ્છોથશાન્તિઃ સ્યાત્પુનઃ સ્થાના-
ન્તરે ભવેત્ । સ સ્નાયુરિતિ વિચ્ચ્યાતઃ
ક્રિયોક્તાત્ર વિસર્પવત્ ॥ વાહોર્યદિ પ્ર-
માદેન ત્રુચ્યતે જહ્યોરપિ । સક્ષોચં સ્વ-
જતાં ચાપિ છિન્નો નૂનં કરોત્યસૌ ॥

સ્નાયુરોગનિદાનમ્ ॥

હાય, પગ વગેરે શાખાઓમાં દોષ
પામેલો દોષ વિસર્પના જેવો સોળે કરી
તે સોળને બેદી નાખી તે ક્ષતમાં ઉનાં
માંસને સુકાવી નાખીને તાંતણા જેવા
દોશને ઉત્પન્ન કરેછે એ સ્નાયુ રોગ કે-
હેવાયછે. એ દોરો છાશમાં વાટેલા સા-
થવાની લોપરીઓ બાંધવાથી ધીરે ધીરે
ક્ષતમાંથી બાહાર નીકળ્યા કરેછે. એ
દોરો જે કપાઇ બચ તો ભારે સોળને
ઉત્પન્ન કરેછે અને સધળો નીકળી બચ
તો સોળની શાંતિ થાયછે. એ રોગ
એક ઠેકાણે શાંત થાયતો વળી બીજ
ઠેકાણે ઉત્પન્ન થાયછે. આ રોગની ચિ-
કિત્સા વિસર્પની પેઠે કરવી. જે એ

દોરો (વાળો) ગદ્ગતથી બાહુઓમાં કે
પગની પીડીઓમાં ત્રુટી બચતો હા-
થને ઠુંકા કરી નાખેછે અને પગને લુલા
કરી નાખેછે.

સ્નાયુરોગની ચિકિત્સા.

સ્નાયુરોગસ્ય ચિકિત્સા ।

સ્નેહસ્વેદપ્રલેપાદિ કર્મ કુર્યાદ્યથોચિ-
તમ્ । રામઠં શીતતોયેન પીતં સ્નાયુકરો-
ગનુત્ ॥ સ્વેદાત્સ્નાયુકમત્યુગ્રં ભેકઃ કા-
ઝિક્કસાથિતઃ । તદ્વદ્ભવ્યૂલજં ઘીજં પિપ્પૈ
હન્તિ પ્રલેપનાત્ ॥ ગવ્યં સર્પિરુયહં પીત્તા
નિર્ગુણ્ડીસ્વરસં ત્ર્યહમ્ । પિવેત્સ્નાયુ-
કમત્યુગ્રં હન્યવશ્યં ન સંશયઃ ॥ મૂલં
સુપવ્યા હિમવારિપિપ્પૈ પાનાદિદં તન્તુક-
રોગમુગ્રમ્ । શાન્તિ નયેત્ સ ત્રણમાથુ
પુંસાં ગન્યર્વગન્યેન ઘૃતેન પીત્તા ॥

ગન્ધર્વગન્યેન । ગન્ધર્વગન્થોડસ્યાસ્તીતિ
સ ગન્ધર્વગન્થ. અશ્વગન્થઃ તેન ॥

અતિવિપમુસ્તકભાર્જી વિશ્વૌપધપિ-
પ્પલીવિભીતકવઃ । ચૂર્ણમિદં તન્તુગ્રં પું-
સામુષ્ણેન વારિણા પીતમ્ ॥ શિયુમૂલ-
દલૈઃ પિપ્પૈઃ કાઝિકેન સસૈન્ધવૈઃ । લે-
પનં સ્નાયુકવ્યાધેઃ શમનં પરમં મતમ્ ॥
અહિસ્ત્રામૂલકલ્કેન તોયપિપ્પૈન ચત્રતઃ ।
લેપસમ્બન્ધનાત્તન્તુર્નિઃસરેન્નૈવ સંશયઃ ॥
સ્નાયુકસ્ય ચિકિત્સા ॥

આ રોગ ઉપર સ્નેહન, સ્વેદન અને
બટા લેપ આદિ યોગ્ય ચિકિત્સાઓ કર-
વી. હાંગ વાટીને ટાઢા પાણીથી પીવા-
માં આવે તો વાળાનું દરદ મટી બચછે.
દેડકાને કાંજમાં પકાવીને તેથી શેક
કરવામાં આવેતો વાળાનું ઉચ્ચ દરદ પણ
મટી બચછે.

પાવળનાં પીઝને વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવેતો વાળાનું દરદ મટી જાય છે.

ત્રણ દિવસસુધી ગાયનું ધી પીને તે પછી ત્રણ દિવસસુધી નગડનો સ્વરસ પીવામાં આવેતો અત્યંત ઉચ્ચ વાળાનું દરદ પણ અવશ્ય મટી જાય છે એમાં સંશય નથી.

કારેલીનાં મૂળીયાંને ટાઢા પાણીમાં વાટી આસોંદથી પકવેલા ધીની સાથે પીવામાં આવેતો ત્રણ સહિત ઉચ્ચ વાળાનું દરદ તુરત શાંત થાય છે.

અતવસ, મોથ, ભારંગી, સુંઠ, પીપળ અને બેઢેડાં એઓનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીથી પીવામાં આવેતો માણસોનો વાળો મટી જાય છે.

સરગવાનાં મૂળીયાંઓને અને પાનડાંઓને સેધવની સાથે ઢાંજીથી વાટીને ચોપડવામાં આવેતો વાળાનું દરદ અવશ્ય શાંત થઈ જાય છે.

કંટાળાનાં મૂળીયાંઓને પાણીમાં વાટીને તે કઢકનો ચલપૂર્વક લેપ કરવામાં આવેતો વાળો નીકળી જાય છે એમાં કશો સંશય નથી.

સ્નાયુરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

વિસ્ફોટનો અધિકાર.

વિસ્ફોટનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં

નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ.

અથ વિસ્ફોટાધિકાર :

તત્ર વિસ્ફોટકસ્ય વિપ્રકૃષ્ટ-

નિદાનપૂર્ધિકાં સંપ્રાપ્તિ-

માહ ।

કદ્મલતીક્ષ્ણોણવિદાહિરુક્ષક્ષારૈર-

જીર્ણાધ્યશનાતપૈશ્વ । તથર્તુદોષેણ વિપર્યયેણ કુપ્યન્તિ દોષાઃ પવનાદયસ્તુ ॥ ત્વચમાશ્રિત્ય તે રક્તં માંસાસ્થીનિ પ્રદૂપ્ય ચ । ઘોરાન્ કુર્વન્તિ વિસ્ફોટાન્ સર્વાન્ જ્વરપુરઃસરાન્ ॥

ઋતુદોષેણ ઋતુહેતુકરીતોષ્ણાદીનામતિયોગેન । વિપર્યયેણ ઋતૂચિતાહારવિહારવૈપરીત્યેન । ત્વચમાશ્રિત્ય ત્વચિ વિસ્ફોટાન્ કુર્વન્તીત્યર્થઃ । જ્વરપુરઃસરાન્ જ્વરપૂર્વાન્ ॥

તીખા પદાર્થોથી, ખાટા પદાર્થોથી, તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી, ઉષ્ણ પદાર્થોથી, યત્નતરા કરનારા પદાર્થોથી, રૂક્ષ પદાર્થોથી, ક્ષારોથી, અછર્ણથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી, તડકાથી, ઋતુઓથી થતાં શીત ઉષ્ણ વગેરેના અતિયોગથી અને તે તે ઋતુઓમાં કરવાના આહાર વિહારોનું વિપરીતપણું થવાથી કોપ પામેલા વાયુ આદિ દોષો રૂધિરને, માંસને તથા અસ્થિઓને દૂષિત કરી જ્વરને ઉત્પન્ન કરીને આમડીમાં સઘળા પ્રકારના વિસ્ફોટોને (ફેડલાઓને) ઉત્પન્ન કરે છે.

વિસ્ફોટોનું સામાન્યરૂપ.

સામાન્યરૂપમાહ ।

અગ્નિદગ્ધા ઇવ સ્ફોટાઃ સજ્વરા રક્તપિત્તજાઃ । કચિત્સર્વત્ર વા દેહે વિસ્ફોટા ઇતિ તે સ્મૃતાઃ ॥

રક્તપિત્તજાઃ । એતેન સર્વેષુ વિસ્ફોટકેપુ રક્તપિત્તયોઃ પ્રધાનકારણત્વમ્ । યથા શૂલ્કેપુ વાતસ્ય, તથા વાતાનુગતિરપિ વોદ્ધવ્યા । તથા ચ ખોજઃ 'યદા રક્તં ચ પિત્તં ચ વાતેનાનુગતં ત્વચિ । અગ્નિદગ્ધનિમાન્સ્ફોટાન્ કુરુતઃ સર્વદેહગાન્' ॥

જ્વરવાળા, રૂધિરથી તથા પિત્તથી થએલા અને જાણે અગ્નિવતે દાઝવાથી થએલા હોય એવા ફેડલાઓ શરીરના એક પ્રદેશમાં અથવા આખા શરીરમાં થાય છે તે વિસ્ફોટ કહેવાય છે. જમ સઘળા પ્રકારનાં શૂળોમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય છે તેમ સઘળા પ્રકારના વિસ્ફોટકોમાં રૂધિરનું તથા પિત્તનું પ્રાધાન્ય છે. વિસ્ફોટકોને ઉત્પન્ન કરવામાં રૂધિરને તથા પિત્તને વાયુનો સંબંધ પણ થાય છે એમ સમજવું. કેમકે ભોજ કહે છે કે “ જ્યારે રૂધિર તથા પિત્ત વાયુના સંબંધવાળું થાય છે ત્યારે શરીરના એક પ્રદેશની અથવા આખા શરીરની આંતરીમાં અગ્નિથી બળેલાના જેવા ફેડલાઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાયુસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ.

અથ વાતિકમાહ ।

શિરોરુક્શૂલભૂયિષ્ઠં જ્વરત્પર્વભેદ-
નમ્ । સકૃષ્ણવર્ણતા ચેતિ વાતવિસ્ફોટ-
લક્ષણમ્ ॥

શૂલં તોદરૂપમ્ ॥

માથાનું દુખવું, લોકાયા જેવી બહુ પીડા થવા, જ્વર, તરશ, સાંધાઓનું ભેદાવું, અને કાળા વર્ણવાળાપણું એ વાયુસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ છે.

પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ.

અથ પૈત્તિકમાહ ।

જ્વરદાહરુજાપાકસ્રાવતૃણાસમન્વિત-
મ્ । પીતલોહિતવર્ણં ચ પિત્તવિસ્ફોટલ-
ક્ષણમ્ ॥

જ્વર, બળતરા, વેદના, પાકવું, સ્રાવ, તરશ અને પીળા તથા રાતા વર્ણવાળા-

પણું એ પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ છે.

કફસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

છર્ધરોચકજાહ્યાનિ કળ્દકાઠિન્ય-
પાણ્ડુતાઃ । યસ્મિન્નરુક્ ચિરાત્ પાકઃ
સ વિસ્ફોટઃ કફાત્મકઃ ॥

જાઝં જઢલ્લમઙ્ગાનામ્ ॥

ઉલટી, અગ્નિ, અંગોનું જડપણું, ચળ, કઠણપણું, પાકુપણું, વેદનાનું નહિ હોવું અને લાંબે કાળે પાકવું એ કફસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ છે.

કફ તથા પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટ-
નું લક્ષણ.

કફપૈત્તિકમાહ ।

કળ્દર્દાહો જ્વરશ્છર્દિરેતૈશ્ચ કફપૈ-
ત્તિકઃ ॥

ચળ, બળતરા, જ્વર, અને ઉલટી એ કફ તથા પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ છે.

વાયુ તથા પિત્તસંબંધી વિસ્ફોટ-
નું લક્ષણ.

અથ વાતપિત્તમાહ ।

વાતપિત્તકૃતો યસ્તુ તન્ન સ્યાત્તીવ્રવે-
દના ॥

વાયુ તથા પિત્ત એઓએ કરેલા વિ-
સ્ફોટમાં તીવ્ર વેદના થાય છે.

વાયુ તથા કફસંબંધી વિસ્ફોટ-
નું લક્ષણ.

વાતશ્લેષ્મિકમાહ ।

કળ્દસ્તૈમિલ્યગુરુભિર્જાનીયાત્કફ-
વાતિકમ્ ॥

ચળ, અંગોનું જડપણું અને ભારે-
પણું એઓથી બળવું કે વાયુ તથા કફ
એ બનેએ કરેલો વિસ્ફોટ છે.

ત્રણે દોષસંબંધી વિસ્ફો-
ટનું લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકમાહ ।

મધ્યે નિન્નોન્નતાન્તથ કઠિનઃ સ્વલ્પ-
પાકવાન્ । દાહરાગત્પામોહર્ષદિમૂર્ચ્છા-
રુજાજ્વરાઃ । પ્રલાપો વેપથુર્મૂર્ચ્છા સો-
ડસાધ્યશ્ચ ત્રિદોષજઃ ॥

મોહો વિપરીતં જ્ઞાનમ્ । મૂર્ચ્છા સર્વથા
જ્ઞાનશૂન્યતા ॥

મધ્યમાં નમેલાપણું, અંતમાં ઊંચા-
પણું, કઠણપણું, થોડા પાકવાળાપણું,
બળતરા, રતાશ, તરશ, મોહ, ઉલટી,
મૂર્છા, વેદના, જ્વર, પકવા, કંપ અને
બેભાનપણું એઓથી બળવું કે વિ-
સ્ફોટ ત્રણે દોષથી થએલ છે આ વિ-
સ્ફોટ અસાધ્ય છે.

રૂધિરસંબંધી વિસ્ફોટનું લક્ષણ.

રક્તજમાહ ।

વેદિતચ્યાશ્ચ રક્તેન પૈત્તિકેન ચ હે-
તુના । ગુઝાફલસમારક્તા રક્તસ્રાવા
વિદાહિનઃ ॥ ન તે સિદ્ધિ સમાયાન્તિ
સિદ્ધૈર્યોગિશતૈરપિ ।

પૈત્તિકેન હેતુના પિત્તસ્ય હેતુના કટ્ટા-
દિના રક્તપિત્તસ્ય તુલ્યત્વાત્ સિદ્ધૈર્યોગિશ-
તૈરપિ તે સિદ્ધિ ન સમાયાન્તિ ॥

પિત્તને પ્રકુપિત થવાનાં જ જ કારણો
છે તેજ કારણોથી રૂધિર પણ પ્ર-
કુપિત થાયછે. એવી રીતે પ્રકુપિત
થએલા રૂધિરે કરેલા વિસ્ફોટો ચણોઠી-

જવા, રાતા, રાતા સાવવાળા અને બ-
ળતરા કરનારા થાયછે. આ વિસ્ફોટો
સિદ્ધોથી કે સૈકડો યોગીઓથી પણ મ-
ટતા નથી.

તીખા વગેરે પદાર્થો કે જ્યો પિ-
ત્તના પ્રકાપનાં કારણો છે તેઓથીજ
રૂધિરનો પ્રકાપ થવાનું કહ્યું તેનું કારણ
એ છે કે રૂધિર અને પિત્ત સમાન છે.

વિસ્ફોટકના ભેદો.

વિસ્ફોટકાનાહ ।

एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि
भवेद्यम् । तस्मिन्नन्तर्यथा तीव्रा ज्व-
रयुक्ताभिजायते ॥ यस्मिन् वहिर्गते
स्वास्थ्यं न वातस्य वहिर्गतिः । तत्र
वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विजानता ॥

બાહારના વિસ્ફોટકો આઠ પ્રકારના
છે કે જ્યોનું નિરૂપણ ઉપર કરવામાં
આવ્યું. વિસ્ફોટક જન્મ બહાર થાયછે
તેમ અંદર પણ થાયછે. અને તેને નવમા
પ્રકારનો ગણવામાં આવેછે. અંદરનો વિ-
સ્ફોટક થએલ હોયતો અંદર તીવ્ર વ્યથા
થાયછે અને જ્વર પણ આવેછે. એ વિ-
સ્ફોટક જો બાહાર નીકળે તોજ સ્વસ્થતા
પ્રાપ્ત થાયછે પરંતુ વખતપર તે વિસ્ફો-
ટક બાહાર નીકળતો પણ નથી. આવા
વિસ્ફોટકમાં સમજી વેધે વાયુસંબંધી
વિસ્ફોટકના જેવી ચિકિત્સાકરવી.

વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો.

અથોપદ્રવાનાહ ।

वृद्ध्वासामांससंकोचदाहद्विकामदज्व-
राः । विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उ-
पद्रवाः ॥

માંસસંકોચઃ માંસસ્ય શટિતત્વમ્ । મર્મ-
સંરોધો મર્મવ્યથા ॥

તેષાં વિસ્ફોટાનાં કેચિદુપદ્ર-
વાણાં લક્ષણાન્તરં પઠન્તિ ।

હિક્કા શ્વાસોઽરુચિસ્તુષ્ણા સાદ્રમ-
દાં હૃદિ વ્યથા । વિસર્પજ્વરહૃહ્લાસા વિ-
સ્ફોટાનામુપદ્રવાઃ ॥

તરશ, શ્વાસ, માંસનું સહેલપણું, ખ-
ળતરા, હેડકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ અને
મર્મોમાં વ્યથા એઓને વિસ્ફોટકોના
ઉપદ્રવો સમજવા.

કેટલાએક વૈદ્યો વિસ્ફોટકોના ઉપદ્રવો
વિષે પ્રકારાંતરથી ટેહેછે કે, “ હેડકી,
શ્વાસ, અરુચિ, તરશ, અંગોનું ભાંગવું,
હૃદયમાં વ્યથા, વિસર્પ, જ્વર અને
મોળ આવવી એઓ વિસ્ફોટકોના ઉ-
પદ્રવો છે.

વિસ્ફોટકનું સાધ્યપણું, કષ્ટસા-
ધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.

સાધ્યત્વાદિકમાહ ।

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसा-
ध्यो द्विदोषजः । सर्वरूपान्वितो घोरो
ह्यसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥

વિસ્ફોટનિદાનમ્ ॥

એક દોષથી થએલો વિસ્ફોટક સાધ્ય
છે. બે દોષથી થએલો વિસ્ફોટક ક-
ષ્ટસાધ્ય છે. સઘળા દોષોનાં રૂપોવાળો
અને ઘણા ઉપદ્રવોવાળો વિસ્ફોટક અ-
સાધ્ય છે અને અસાધ્ય છે.

વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા.

વિસ્ફોટકસ્ય ચિકિત્સા ।

વિસ્ફોટે લઘ્વનં કાર્યં વમનં પથ્યમો-

जनम् । यथादोषवलं वीक्ष्य युक्तमुक्तं
विरचनम् ॥ जीर्णशालिववा मुद्गा मम्-
राश्चाढकी तथा । एतान्यन्नानि विस्फो-
टे हितानि मुनयोऽद्युवन् ॥ द्वे पञ्चमू-
ल्यौ रास्त्रा च दार्व्युशीरं दुरालभा ।
गुहूची धान्यकं मुस्तमेषां काथं पिवे-
न्नरः ॥ विस्फोटान्नाशयत्याशु समीरण-
निमित्तकान् । द्राक्षाकाशमर्यखर्जूरपटो-
लारिष्टवासकैः ॥ कटुकालाजदुःस्पर्शः
सितायुक्तं तु पंचिके । भूनिम्बसवचा-
वासा त्रिफलेन्द्रजवत्सकैः ॥ पिचुमर्दप-
टोलाभ्यां कफजे मधुयुक् शृतम् । कि-
राततित्तकारिष्टयष्ट्याहाम्बुदवासकैः ॥
पटोलपर्पटोशीरत्रिफलाकौटजान्वितैः ।
कथितैर्द्वादशाङ्गं तु सर्वविस्फोटनाशनम् ॥
विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रयो-
जितैः । वीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो
विजानता ॥ छिन्ना पटोलभूनिम्बवास-
कारिष्टपर्पटैः । खदिराब्दयुतैः काथो
हन्ति विस्फोटकज्वरम् ॥ चन्दनं नाग-
पुष्पं च सारिवा तण्डुलीयकम् । शिरी-
षवल्कलं जातीलेपः स्याद्वाहनाशनः ॥
उत्पलं चन्दनं लोध्रमुशीरं सारिवाद्वय-
म् । जलपिष्टेन लेपेन स्फोटदाहार्तना-
शनम् ॥ पुत्रजीवस्य मज्जानं जले पिष्ट्वा
प्रलेपयेत् । कालस्फोटं विपस्फोटं सद्यो
हन्ति सवेदनम् ॥ कक्षग्रन्थि गलग्रन्थि
कर्णग्रन्थि च नाशयेत् । हन्याच्च स्फो-
टकं ताम्रं पुत्रजीवो विलेपितः ॥

इति विस्फोटस्य चिकित्सा ।

દોષના ખળ ઉપર ધ્યાન આપીને

વિરેચન દેવું એ વિસ્ફોટક ઉપર હિત-કારી થાયછે.

જુના રાતા ચોખા, જવ, મગ, મસૂર અને તુવર એટલાં અત્નો વિસ્ફોટકવાળાને હિતકારી છે એમ મુનિ-ઓએ કહ્યુંછે.

પૃહત્ પંચમૂલ, લઘુ પંચમૂલ, રા-સ્ના, દાડહળદર, વાળો, રાતો ધમા-સો, ગળો, ધાણા અને મોથ એઓનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો વાયુથી થએલા વિસ્ફોટકો તુરત નષ્ટ થઈ જાયછે.

ધ્રાખ, સીવણુ, ખજુર, પરવળ, લીંબડો, અરડૂસો, કડુ, સાળની ધાણી અને ધમાસો એઓનો ક્વાથ કરી સા-કર નાખીને પીવામાં આવે તો પિત્ત-સંબંધી વિસ્ફોટક મટી જાયછે.

કરીયાતું, વજ, અરડૂસો, હરડે, બે-હેડાં, આમળાં, ઈંદ્રજવ, ધોળા ઈંદ્રજવ, લીંબડો અને કડવાં પરવળ એઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં આવેતો તેથી કફસંબંધી વિસ્ફોટક મટી જાયછે.

કરીયાતું, લીંબડો, જઠીમધ, મોથ, અરડૂસો, કડવાં પરવળ, ખડસલીયો, વાળો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને ઈં-દ્રજવ એ પારવાનાંનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના વિસ્ફો-ટકોનો નાશ થાયછે. આ ક્વાથ દ્વાદ-શાંગ કહેવાયછે.

ઈંદ્રજવનાં ખીજેનો ચોખાના ધો-ણુમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો વિસ્ફોટકનો નાશ થાયછે.

ગળો, કડવાં પરવળ, કરીયાતું, અ-રડૂસો, લીંબડો, ખડસલીયો, ખેર અને મોથ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં

આવે તો વિસ્ફોટકનો જ્વર ટળી જાયછે.

રતાંજલિ, નાગકસર, ઉપલસરી, તાં-દળજો, સરસડીયાની છાલ અને ચ-મેલી એઓનો લેપ કરવાથી વિસ્ફોટ-કની ખળતરા મટી જાયછે.

કમળ, રતાંજલિ, લોદર, વાળો અને બે જાતની ઉપલસરી, એઓને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો વિસ્ફો-ટકના દાહની પીડા નષ્ટ થઈ જાયછે.

જ્યાપોતાના ગર્ભને પાણીમાં વા-ટીને લેપ કરવામાં આવે તો કાળા ફે-ડલા, ઝેરી ફેડલા અને તેઓની વે-દના તુરત મટી જાયછે. જ્યાપોતાનું લેપન કરવાથી કાખની ગાંઠ, ગળાની ગાંઠ, કાનની ગાંઠ અને રાતા ફેડલા તુરત મટી જાયછે.

વિસ્ફોટકનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ફિરંગ રોગનો અધિકાર.

રોગના નામનું કારણ.

અથ ફિરજાધિકાર: ।

ફિરજસંજ્ઞકે દેશે વાહુલ્યેનૈવ યદ્દેવ-ત્ । તસ્માત્ ફિરજ્જ ઇત્યુક્તો વ્યાધિર્વ્યા-ધિવિશારદૈ: ॥

આ રોગ ફિરંગ નામના દેશમાં ઘણો થાયછે એટલામાટે વ્યાધિઓને જાણુ-નારા પ્રવીણ વૈદ્યો તેને ફિરંગ કહેછે.

ફિરંગનું દૂરનું નિદાન.

વિપ્રકૃષ્ટનિદાનમાહ ।

ગન્ધરોગ: ફિરજ્જોડ્યં જાયતે દેહિનાં ધ્રુવમ્ । ફિરજ્જિનોડ્જ્જસંસર્ગાત્ ફિરજ્જિ-પ્પ્યા: પ્રસન્નત: ॥ વ્યાધિરાગન્તુજો લેપ

દોષાણામત્ર સંક્રમઃ । ભવેત્તલ્લક્ષયેત્તેષાં
લક્ષણૈભિપજાં વરઃ ॥

ફિરઙ્ગિણ્યાઃ પ્રસન્નત્વ ઇતિ વિશેષાર્થમ્ ।

આ ફિરંગ રોગ છે જ ગંધથી થનારો રોગ છે તે ફીરંગી માણસના અંગના સં-સર્ગથી અને ફીરંગ દેશની સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી થાય છે. આમ દોષોથી આ રોગ આગંતુક છે અને તેમાં દોષોનો સં-બંધ પાછળથી થાય છે. ઉત્તમ વૈદ્યે 'ક્યા દોષોનો સંબંધ થયો છે' એ દોષોનાં લક્ષણો ઉપરથી જાણી લેવું.

ફીરંગ દેશની સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી આ રોગ વિશેષે કરી થાય છે એમ સૂચવવાનેવાસ્તે, પ્રથમના વચનથી (ફીરંગી માણસના સંસર્ગથી થાય છે એ વચનથી) સમજાતાં છતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે.

ફિરંગ રોગનું રૂપ.

રૂપમાહ ।

ફિરઙ્ગસ્ત્રિવિધો જ્ઞેયો વાહ્ય આભ્યન્ત-
રસ્તથા । વહિરન્તર્ભવશ્ચાપિ તેષાં લિઙ્ગા-
નિ ચ શ્રુવે ॥ તત્ર વાહ્યઃ ફિરઙ્ગઃ સ્યા-
દ્વિસ્ફોટસદશોડ્વયરૂક્ । સ્ફુટિતો વ્રણ-
વદ્વૈઘ્નઃ સુલ્લસાધ્યોઽપિ સ સ્મૃતઃ ॥
સન્ધિજ્વાભ્યન્તરઃ સ સ્યાદામવાત ઇવ
વ્યથામ્ । શોથં ચ જનયેદૈષ કષ્ટસાધ્યો
વુર્યઃ સ્મૃતઃ ॥

બાહ્યરોગો, અંદરનો અને બાહ્યરોગો તથા અંદરનો એ રીતે ફિરંગ ત્રણ પ્રકારનો છે. હવે તેઓનાં ચિન્હો કહું છું. બાહ્યરોગો ફિરંગ વિસ્ફોટક જેવો થાય છે, થોડી વેદનાવાળો થાય છે અને ત્રણની પેઠે ફાટે છે. આ બાહ્યરોગો ફિ-

રંગને વૈદ્યો સુખસાધ્ય કહે છે. અંદરનો ફિરંગ સાંધાઓમાં થાય છે, આગવાતના જેવી વ્યથા કરે છે અને સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. આ અંદરનો ફિરંગને વૈદ્યો કષ્ટસાધ્ય કહે છે. (ત્રીજા પ્રકારના ફિરંગમાં બંને પ્રકારનાં લક્ષણો થાય છે.)

ફિરંગના ઉપદ્રવો.

અયોપદ્રવાનાહ ।

કાર્શ્યં વલક્ષયો નાસામદ્વો વદ્વેશ્વ
મન્દતા । અસ્થિશોષોઽસ્થિવક્ત્વં ફિર-
ઙ્ગોપદ્રવા અમી ॥

કૃશપણું, બળનો ક્ષય, નાકનું બેસી-જવું, અગ્નિનું મંદપણું, અસ્થિઓનો શોષ, અને અસ્થિઓનું વાંકાપણું એટલા ફિરંગના ઉપદ્રવો સમજવા.

ફિરંગનું સાધ્યપણું, કષ્ટસાધ્ય-
પણું તથા અસાધ્યપણું.

સાધ્યત્વાદિકમાહ ।

વહિર્ભવો ભવેત્ સાધ્યો નવીનો નિ-
રુપદ્રવઃ । આભ્યન્તરસ્તુ કષ્ટેન સાધ્યઃ
સ્યાદયમામયઃ ॥ વહિરન્તર્ભવશ્ચાપિ ક્ષી-
ણસ્યોપદ્રવ્યુતઃ । વ્યાપ્તો વ્યાધિરસા-
ધ્યોઽયમિત્યાહુર્મુનયઃ પુરા ॥

ફિરઙ્ગનિદાનમ્ ॥

બાહ્યરોગો, નવો અને ઉપદ્રવો વગરનો ફિરંગ સાધ્ય છે. અંદરનો ફિરંગ કષ્ટસાધ્ય છે. બાહ્યરોગો તથા અંદરનો એ બંને રીતે થએલો, ક્ષીણ શરીરવાળા માણસને થએલો, ઉપદ્રવોવાળો, અને વ્યાપ્ત થએલો આ ફિરંગ રોગ અસાધ્ય છે એમ પ્રાચીન મુનિઓએ કહ્યું છે.

द्विरंगनी चिकित्सा.

अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवश्यं नाशयेदेतद्दूचुः पूर्वचिकित्सा-
काः ॥ लिख्यते रसकर्पूरप्राशने विधि-
रुत्तमः । अनेन विधिना स्वादेन्मुखे
शोधं न विन्दति ॥ गोधूमचूर्णं सन्नीय
विदध्यात् सूक्ष्मकूपिकाम् । तन्मध्ये निः-
क्षिपेत्सूतं चतुर्गुणमितं भिषक् ॥ तत-
स्तु गुटिकां कुर्याद्यथा न दृश्यते वहिः ।
सूक्ष्मचूर्णे लवङ्गस्य तां वटीमवधूलयेत् ॥
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात् तथा तामम्भ-
सा गिलेत् । ताम्बूलं भक्षयेत्पश्चाच्छा-
काम्ललवणांस्त्यजेत् ॥ श्रममातपमध्वानं
विशेषात् स्त्रीनिषेवणम् ॥

इति कर्पूररसः ॥

पारदप्रद्विमानः स्यात् खदिरद्विद्वसं-
मितः । आकास्करभश्चापि ब्राह्मद्विद्वयो-
न्मितः ॥ द्विद्वयोन्मितं क्षौद्रं खल्वे सर्वं
विनिःक्षिपेत् ॥ संमर्द्य तस्य सर्वस्य कु-
र्यात् सप्तवटीभिषक् ॥ स रोगी भक्षये-
त्पातरेकैकामम्बुना वटीम् । वर्जयेद-
म्ललवणं फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥

सप्तशालिवटी ॥

पारदः कर्पमात्रः स्यात्तावानेव हि
गन्धकः । तण्डुलाश्चाक्षमात्राः स्युरेपां
कुर्वीत कज्जलीम् ॥ तस्याः सप्त वटीः
कुर्यात्ताभिर्धूमं प्रयोजयेत् । दिनानि
सप्त तेन स्यात् फिरङ्गान्तो न संशयः ॥

धूमप्रयोगः ॥

पीतपुष्पबलापत्ररसैष्टमितं रसम् ।

हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावद्यावत् सूतो न दृ-
श्यते ॥ ततः संस्वेदयेद्दस्तावेवं वासर-
सप्तकम् । त्यजेत्त्वणमम्लं च फिरङ्गस्त-
स्य नश्यति ॥ चूर्णयेन्निम्बपत्राणि प-
थ्यानिम्वाष्टमांशिका । धात्री च तावती-
रात्री निम्बपोडशभागिका ॥ शाणमा-
नमिदं चूर्णमश्रीयादम्भसा सह । फि-
रङ्गं नाशयत्येव बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥
चोपचीनीभवं चूर्णं शाणमानं समाक्षि-
कम् । फिरङ्गव्याधिनाशाय भक्षयेत्त्वणं
त्यजेत् ॥ लवणं यदि वा त्यक्तं न श-
क्नोति यदा जनः । सैन्धवं स हि भु-
ञ्जीत मधुरं परमं हितम् ॥ पारदः कर्प-
मात्रः स्यात् तावन्मात्रं तु गन्धकम् ।
तावन्मात्रस्तु खदिरस्तेपां कुर्यात् तु क-
ज्जलीम् ॥ रजनीकेशरं ब्रुह्म्यौ जीरयु-
गं यवानिका १ चन्दनद्वितयं कृष्णा
वासी मांसी च पत्रकम् ॥ अर्धकर्पमितं
सर्वं चूर्णयित्वा च निःक्षिपेत् । तत्सर्वं
मधुसापिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ॥
मर्दयेदथ तत्त्वादेदर्धकर्पमितं नरः । व्र-
णः फिरङ्गरोगोत्थस्तस्यावश्यं विनश्य-
ति ॥ अन्योऽपि चिरजातोऽपि प्रशा-
म्यति महाव्रणः । एतद्भक्षयतः शोथो
मुखस्यान्तर्न जायते ॥ वर्जयेदत्र लवण-
मेकाविंशति वासरान् ॥

फिरङ्गस्य चिकित्सा ॥

रसकर्पूर (ज्योत्सो प्रथम खंडना पृष्ठ
८५६ भां) भावाभां आवे तो द्विरंग
नाभने रोग अवश्य नाश पाभेछे ज्येभ
प्राथीन वैशेज्ये कहुंछे. छेने रसकर्पूर

ખાવાનો પ્રકાર લખીએ છીએ કે જે પ્રકારથી ખાવામાં આવે તો મોહોડામાં સોજે ન થાય. ઘઉંના લોટને પાણીથી પાંધી તેની નાની કુરડી કરીને તેમાં વૈધે ચાર ચણોઠી ભાર રસકર્પૂર નાખવો અને પછી તેની ગોળી કરવી કે જે રીતે પારદ બાહાર ન દેખાય. પછી તે ગોળીને લર્વીંગના ઝીણા ચૂર્ણમાં ખરડીને જે રીતે દાંતને ન અડે એવી રીતે પાણીથી ગળીજવી અને તે પછી નાગરવેલનું પાન ખાવું. રસકર્પૂર ખાનારા માણસે શાકો, ખારા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, પરિશ્રમ, તડકો, પંથ અને મૈથુન એઓનો ત્યાગ કરવો.

ચોવીશ ચણોઠીભાર પારદ, ચોવીશ ચણોઠીભાર કાથો, અડતાલીશ ચણોઠીભાર અકલકરો અને ખૌંતેર ચણોઠીભાર મધ લઈ એ સર્વને ખરલમાં નાખી ખુબ વાટીને વૈધે તેની સાત ગોળીઓ કરવી. સવારે પાણીથી આ એક એક ગોળી ખાવામાં આવે અને ખાટા તથા ખારા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવેતો ફિરંગ રોગ મટી જાય છે. આ ગોળી 'સમશાલિવટી' એ નામથી કહેવાય છે.

એક તોલું પારદ, એક તોલું ગંધક અને એક તોલું ચોખ્ખા એઓની કળળી કરીને તેની સાત ગોળીઓ કરવી. સાત દિવસસુધી આ ગોળીઓનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો ફિરંગ રોગ ટળી જાય છે એમાં સંશય નથી.

ચોવીશ ચણોઠીભાર પારદને પીળાં ફૂલવાલી ખપાટના પાનડાના રસથી હાથવતે ત્યાંસુધી ચોળવો કે ત્યાંસુધી તે પારદ દેખવામાં ન આવે. પછી બને

હાથને અગ્નિનો શેક દેવો. આ રીતે સાત દિવસસુધી કરવામાં આવે અને ખારા તથા ખાટા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ફિરંગ રોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

લીંબડાના પાનડાંઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તે ચૂર્ણથી આઠમા ભાગના વજનનું હરડેનું ચૂર્ણ નાખવું, આઠમા ભાગના વજનનું આમળાંનું ચૂર્ણ નાખવું અને સોળમાં ભાગના વજનનું હળદરનું ચૂર્ણ નાખવું. આમાંથી નિત્ય ચોવીશ ચણોઠી ભાર ચૂર્ણ પાણીથી ખાવામાં આવે તો ખાહારનો તથા અંદરનો ફિરંગ રોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ચોવીશ ચણોઠીભાર ચોપચીનીના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને ખાવામાં આવે અને લૂણનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ફિરંગ રોગનો નાશ થાય છે. લૂણનો ત્યાગ ન કરી શકાય તો તેને બદલે સૈંધવ ખાવું. કારણ કે સૈંધવ સ્વાદિષ્ટ છે અને અત્યંત હિતકારી છે.

એક તોલાંભાર પારદ, એક તોલાંભાર ગંધક, અને એક તોલાંભાર કાથો લઈ તેઓની કળળી કરવી. પછી હળદર, નાગકેસર, ઝીણી એળચી, જડી એળચી, જીરું, શાહાજીરું, યવાન, સુખક, રતાંજલિ, પીપળ, વંશલોચન, જટામાંસી અને તમાલપત્ર એ સર્વને વાટી તેનું અરધા તોલાંભાર ચૂર્ણ તે કળળીમાં નાખવું. પછી એ સર્વને આઠ તોલાંભાર મધમાં સારી પેઠે વાટી અને પછી આઠ તોલાંભાર ધીમાં સારી પેઠે વાટીને તેમાંથી અરધાં તોલાંભાર ખાવામાં આવે તો ફિરંગથી થએલો ત્રણ અવરુપ મટી જાય છે. ખીજ પ્રકારનો અને લાંબા

કાળથી થએલો મોટો વ્રણ પણ આથી મટી જાય છે. આ ઔષધ ખાનારને મોહોડાની અંદર સોજે થતો નથી. આ ઔષધનો એકવીશ દિવસનો પ્રયોગ કરવો અને તેટલા દિવસસુધી ઘણું ખાવાનો ત્યાગ કરવો.

ફિરંગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મસૂરિકાનો અધિકાર.

મસૂરિકાનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ.

અથ મસૂરિકાનિદાનમ્ ।

તत्र मसूरिकाया विप्रकृष्टस-
न्निकृष्टनिदानपूर्विकां
संप्राप्तिमाह ।

કદ્મલલવણક્ષારવિરુદ્ધાધ્યશનાશનૈઃ ।
દુષ્ટનિપ્પાવશાકાઘૈઃ પ્રદુષ્ટપવનોદકૈઃ ॥
ક્રૂરગ્રહેક્ષણાચ્ચાપિ દેશે દોષસમુદ્ભવાઃ ।
જાયન્તે હિ શરીરેઽસ્મિન્ દુષ્ટરક્તેન સંગ-
તાઃ ॥ મસૂરાકૃતિસંસ્થાનાઃ પિડકાઃ સા
મસૂરિકા ॥

શારો યવક્ષારાદિઃ । વિરુદ્ધાશનૈઃ કદ્મ-
લ્લાદિવિરુદ્ધાન્નાશનૈઃ । અથચ અધ્યશના-
શનમ્ અધિકમશનમધ્યશનમ્ । દુષ્ટનિપ્પા-
વશાકાઘૈઃ દુષ્ટૈર્નિપ્પાવશાકમ્ આઘશબ્દા-
ન્મધ્વાલુકાદિ તૈઃ । પ્રદુષ્ટપવનોદકૈઃ સવિપ-
કુસુમાદિસંસર્ગાત્ । ક્રૂરગ્રહેક્ષણાચ્ચાપિ દે-
શેદેશે ક્રૂરગ્રહા રાહુશનૈશ્ચરાદયસ્તેપામી-
ક્ષણાદૃષ્ટેઃ । યસ્મિન્ દેશે ક્રૂરગ્રહદૃષ્ટિસ્તન્ના-
પિ મસૂરિકોત્પત્તિરિત્યર્થઃ । મસૂરાકૃતિસં-

સ્થાનાઃ મસૂરસ્ય યા આકૃતિસ્તદ્વત્સંસ્થા-
નમાકૃતિર્યાસાં તાઃ ॥

તીખા, ખાટા, ખારા તથા જવખાર વગેરે ક્ષારો ખાવાથી, પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાવાથી, અધિક જમવાથી, વાલ તથા મીઠાં ખટોટાં વગેરેનાં દુષ્ટ શાકો વગેરેથી, ઝેરી ફૂલ વગેરેના સં-
સર્ગનેલીધે દુષ્ટ થએલા પવનથી તથા જળથી, અને દેશમાં રાહુ તથા શનૈશ્ચર વગેરે ક્રૂર ગ્રહોની દૃષ્ટિ પડવાથી પણ શરીરમાં દુષ્ટ થએલા લોહીની સાથે મળેલી અને મસૂરના જલી આકૃતિવાળી ફેડલીઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે એ મસૂરિકા કહેવાય છે.

મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ.

અથ પૂર્વરૂપમાહ ।

તાસાં પૂર્વે જ્વરઃ કણ્ઠ્ઠર્ગાત્રમદ્ગોડર-
તિર્મ્રમઃ । ત્વચિ શોથઃ સર્વવર્ણ્યો નેત્ર-
રાગસ્તયૈવ ચ ॥

જ્યારે મસૂરિકા થવાની હોય ત્યારે પ્રથમ તાવ આવે છે, અળ ઉત્પન્ન થાય છે, ગાત્રો ભાંગ્યા કરે છે, કાંઈ પદાર્થમાં રૂચિ થતી નથી, ભ્રમ થાય છે, આમડીમાં સોજો થાય છે, વર્ણ બદલી જાય છે અને નેત્રોમાં લાલપણું થાય છે.

વાયુથી થએલી મસૂરિકાનું લક્ષણ.

વાતજા આહ ।

સ્ફોટાઃ કૃષ્ણારુણા રુક્ષાસ્તીવ્રવેદન-
યાન્વિતાઃ । કઠિનાશ્ચિરપાકાશ્ચ ભવ-
ન્ત્યનિલસમ્ભવાઃ ॥

કાળી, રાતી, રૂક્ષ, તીવ્ર વેદનાવાળી, કઠણ અને લાંબે કાળે પાક એવી ફેડ-

લીઓ થઈ હોય તો જણવું કે વાયુથી થએલી મસૂરિકા છે.

પિત્તથી થએલી મસૂરિકાનું લક્ષણ.

પિત્તજા આહ ।

સન્ધ્યસ્થિપર્વણાં મેદઃ કાસઃ કમ્પોડરતિર્નમઃ । શોપસ્તાલ્વોષ્ઠિજિહ્વાનાં તૃણા ચારુચિસંયુતા ॥ રક્તાઃ પીતાઃ શિતાઃ સ્ફોટાઃ સદાહાસ્તીત્રવેદનાઃ । ભવન્ત્યચિરપાકાશ્ચ પિત્તકોપસમુદ્ભવાઃ ॥

પિત્તના દોષથી મસૂરિકા થઈ હોય તો સાંધાઓનું, અસ્થિઓનું તથા પૂર્વોનું ભેદન (ક્રાટવું) થાયછે, ઉધરસ થાયછે, કંપ થાયછે, કાઈ પદાર્થમાં રૂચિ રહેતી નથી, ભ્રમ થાયછે, તાળવું હોઈ તથા જીભ સુકાયછે. અરૂચિની સાથે તરશ વધેછે અને ફેડલીઓ રાતી, પીળી, ઘોળી, બળતરાવાળી, તીવ્ર વેદનાવાળી અને તુરત પાકી જનારી થાયછે.

રૂધિરથી થએલી મસૂરિકાનું લક્ષણ.

અથ રક્તજા આહ ।

વિદ્ભેદશ્ચાદ્નમર્દશ્ચ દાહસ્તૃણારુચિસ્તથા । મુલપાકોડક્ષિપાકશ્ચ જ્વરસ્તીવ્રઃ સુદારુણઃ ॥ રક્તજાયાં ભવન્ત્યેતે વિકારાઃ પિત્તલક્ષણાઃ ॥

રૂધિરના ખીગાડથી મસૂરિકા થઈ હોય તો દસ્ત લાગ્યા કરેછે, અંગો ભાંગ્યા કરેછે, બળતરા થાયછે, તરશ લાગ્યા કરેછે, અરૂચિ થાયછે, મોહોડું પાકે છે, આંખો પાકેછે, અને અતિ દારૂ તીવ્ર જ્વર આવેછે. એ સધળા પિત્તના પ્રકાપસંબંધી વિકારો થાયછે.

કફથી થએલી મસૂરિકાનું લક્ષણ.

કફજા આહ ।

શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધા મૃશં સ્પૃલા કણ્ઠરા મન્દવેદનાઃ । મસૂરિકાઃ કફોદ્ભૂતાથિરપાકાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

કફના પ્રકાપથી મસૂરિકા થઈ હોય તો ઘોળી, સ્નિગ્ધ, અત્યંત જડી, ચળવાળી, મંદ વેદનાવાળી અને લાંબે કાળે પાકે એવી ફેડલીઓ થાયછે.

ત્રણે દોષથી થએલી મસૂરિકાનું લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકીરાહ ।

નીલાશ્વિપિટવિસ્તીર્ણા મધ્યે નિન્ના મહારુજઃ । પૂતિસ્નાવાથિરાત્પાકાઃ પ્રભૂતાઃ સર્વદોષજાઃ ॥

ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી મસૂરિકા થઈ હોયતો નીલી, ચીપટી, વિસ્તારવાળી, મધ્યમાં નમેલી, અત્યંત વેદનાવાળી, દુર્ગંધી સ્નાવવાળી અને લાંબે કાળે પાકે એવી ફેડલીઓ થાયછે.

સાત ધાતુઓમાં રહેલી મસૂરિકાનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણો.

રસમાં રહેલી મસૂરિકાનું લક્ષણ.

તાઃ સપ્તધાતુગતાઃ પ્રાહ ।

તત્ર રસસ્થા આહ ।

મસૂરિકાસ્ત્વચં પ્રાપ્તાસ્તોયબુદ્ધુદસન્નિષ્ઠાઃ । સ્વલ્પદોષાઃ પ્રજાયન્તે મિન્નાસ્તોયં સ્વન્તિ ચ ॥

ત્વચં પ્રાપ્તાઃ । ત્વક્શબ્દેનાત્ર રસ ઉચ્યેતે રસાશ્રયત્વાત્ ॥

રસમાં રહેલી મસૂરિકાઓ થોડા દોષવાળી હોય છે, પાણીના પરપોટાઓની થાય છે અને લેદાયાથી જળને સ્વે છે.

રૂધિરમાં રહેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.

રક્તસ્થા આહ ।

રક્તસ્થા લોહિતાકારાઃ શીઘ્રપાકાસ્તનુલ્લચઃ । સાધ્યા નાલ્પર્યદુષ્ટાસ્તુ મિન્ના રક્તં સ્વવન્તિ ચ ॥

સાધ્યા રક્તસ્થા इत्यर्थः । नाल्पर्यदुष्टास्तु अल्पर्यदुष्टशोणिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कष्टसाध्याः ॥

રૂધિરમાં રહેલી મસૂરિકાઓ રાતા આકારવાળી હોય છે, તુરત પાકનારી હોય છે, પાતળી આમડીવાળી હોય છે અને લેદાયાથી રૂધિરને સ્વે છે. રૂધિરમાં રહેલી મસૂરિકાઓ જે અત્યંત દુષ્ટ રૂધિરવાળી ન હોય તો સાધ્ય છે અને અત્યંત દુષ્ટ રૂધિરવાળી હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે.

માંસમાં રહેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.

માંસસ્થા આહ ।

માંસસ્થાઃ કઠિનાઃ સ્લિગ્ધાશ્ચિરપાકાસ્તનુલ્લચઃ । ગાત્રશૂલાડનિર્શં કણ્ઠમૂર્ચ્છાદાહત્પાન્વિતાઃ ॥

માંસમાં રહેલી મસૂરિકાઓ કઠણ હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, લાંબે કાળે પાકે એવી હોય છે, પાતળી આમડીવાળી હોય છે અને ગાત્રમાં શૂળ, નિરંતર ચળ, મૂર્છા, દાહ તથા તરશ એઓથી સંયુક્ત હોય છે.

મેદમાં રહેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ. મેદસ્થા આહ ।

મેદોજા મળ્ડલાકારા મૃદવઃ કિચ્ચિદુન્નતાઃ । ઘોરજ્વરપરીતાથ સ્થૂલાઃ સ્લિગ્ધાઃ સવેદનાઃ ॥ સંમોહાડરતિસન્તાપાઃ કશ્ચિદામ્યો વિનિસ્તરેત્ ॥

મેદમાં રહેલી મસૂરિકાઓ મંડલજવા આકારવાળી હોય છે, દોમળ હોય છે, કાંઈક ભૂચી હોય છે, જડી હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, વેદનાવાળી હોય છે, ભયંકર જ્વરથી વ્યાપ્ત હોય છે અને બેભાનપણાથી, અણુગભાથી તથા સંતાપથી યુક્ત હોય છે. આ મસૂરિકાઓમાંથી કાંઈક જીવતો રહે છે.

અસ્થિઓમાં તથા મજ્જામાં રહેલી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.

અસ્થિમજ્જાગતા આહ ।

ક્ષુદ્રા ગાત્રસમા રૂક્ષાશ્ચિપિટાઃ કિચ્ચિદુન્નતાઃ । મજ્જોત્પ્યા મૃશસંમોહા વેદનારવિસંયુતાઃ ॥ ધ્રમરેણેવ વિદ્વાનિ કુર્વન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ । છિન્દન્તિ મર્મધામાનિ પ્રાણાનાશ્ચ હરન્તિ ચ ॥

ગાત્રસમાઃ ગાત્રતુલ્યવર્ણાઃ । ચિપિટાઃ ચિપિટાકારાઃ । મજ્જાગ્રહેણાસ્મોડપિ ગ્રહણં તદાધારત્વાત્ । અત્ એવાગ્રે 'ધ્રમરેણેવ વિદ્વાનિ કુર્વન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ.' इति ॥ मर्मधामानि मर्मस्थानानि ॥

અસ્થિઓમાં તથા મજ્જામાં રહેલી મસૂરિકાઓ ક્ષુદ્ર હોય છે, ગાત્ર સમાન વર્ણવાળી હોય છે, રૂક્ષ હોય છે, ચીપટી હોય છે, કાંઈક ભૂચી હોય છે, અત્યંત ખોડથી, વેદનાથી તથા અણુગભાથી

યુક્ત હોયછે, અસ્થિઓને ચારંદારથી ભમરાઓએ વીંધી નાખેલાં જવાં કરી નાખેછે, મર્મસ્થાને છેદી નાખેછે અને પ્રાણોને તુરત હરી લેછે.

વીર્યમાં રહેલી મસૂરિકાઓનું

લક્ષણ.

શુક્રગતા આહ ।

પકામા પિડકાઃ સ્નિગ્ધાઃ શ્લક્ષ્ણા-
શ્ચાત્પર્યવેદનાઃ । સ્તૈમિત્યાઽરતિસંમોહ-
દાહોન્માદસમન્વિતાઃ ॥ શુક્રગાયાં મસૂ-
ર્યાં તુ લક્ષણાનિ ભવન્તિ હિ । નિર્દિષ્ટં
કેવલં ચિહ્નં જીવનં ન તુ દ્વરયતે ॥

પકામાઃ પકાકારા ન તુ પકાઃ । શ્લક્ષ્ણાઃ
કોમલાઃ । નિર્દિષ્ટં કેવલં ચિહ્નં ન ત્વસ્યાશ્ચિ-
ક્તિસા યુક્તા । યતો જીવનં ન દ્વરયતે ॥

વીર્યમાં રહેલી મસૂરિકાઓ પાકતી
નથી પણ પાકેલી જવા આકારવાળી
હોયછે, સ્નિગ્ધ હોયછે, કોમળ હોયછે,
અત્યંત વેદનાવાળી હોયછે અને સ્તબ્ધ-
પણાથી, અણુગમથી, મોહથી, બળ-
તરાથી તથા ઉન્માદથી યુક્ત હોયછે.
મસૂરિકાઓની વીર્યમાં સ્થિતિ થએલી
બાણવાનેવાસ્તે કેવળ લક્ષણ કહ્યું છે
પણ તેઓની ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય
નથી. કારણ કે આવી મસૂરિકા થએલી
હોય તો માણસ જીવતુંજ રહેતું નથી.

મસૂરિકાઓમાં દોષોની પરીક્ષા
કરવાવિધે.

સપ્તાપ્યેતા દોષહેતું વિના ન ભ-
વન્તિ । દોષમન્તરેણ રસાદિદુષ્ટે-
રસમ્ભવાદિત્યત આહ ।

દોષમિથ્રાસ્તુ સપ્તૈતા દ્રષ્ટવ્યા દોષલક્ષણઃ ।

દોષ વિના રસ વગેરેનું દુષ્ટ થવું સં-
ભવતું નથી માટે આ સાતે પ્રકારની
મસૂરિકાઓ દોષ વિના હોતી નથી.
આ સાતે પ્રકારની મસૂરિકાઓમાં તે તે
દોષોનાં લક્ષણો ઉપરથી દોષોનો સંબંધ
સમજી લેવો.

આમડીમાં રહેલી મસૂરિકાઓનું

લક્ષણ.

અથ ચર્મજા આહ ।

કઠરોષોઽરુચિસ્તન્દ્રા પ્રલાપાઽરતિસં-
યુતાઃ । દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ સમુદિષ્ટાઃ પિ-
ડકાશ્ચર્મસંશ્રિતાઃ ॥

કંઠ રોકાઈ ગયો હોય, અરુચિ થઈ
હોય, તંદ્રા થઈ હોય, બકવા થયો હોય
અને અણુગમો થયો હોય તો મસૂરિકા-
ઓને આમડીમાં રહેલી સમજવી. આ
આમડીમાં રહેલી મસૂરિકાઓ કષ્ટ-
સાધ્ય છે.

રૂવાણાંસુધી પોહોચેલી મસૂરિ-
કાઓનું લક્ષણ.

રોમાન્તિકા આહ ।

રોમકૂપોન્નતિસમા રાગિણ્યઃ કફપિ-
ત્તજાઃ । કાસારોચકસંયુક્તા રોમાશ્ચજ્વ-
રપૂર્વિકાઃ ॥

જેઓમાં પ્રથમ જ્વર આવ્યો હોય
તથા રૂવાણાં ઉભાં થઈ ગયાં હોય એવી,
રૂવાણાંઓના ખાડાઓ બરાબર હંચી,
રતાશવાળી અને ઉધરસવાળી તથા અ-
રુચિવાળી મસૂરિકાઓને રૂવાણાંસુધી
પોહોચેલી સમજવી. આ મસૂરિકાઓ
કક્ષી તથા પિત્તથી થાયછે.

મસૂરિકાઓનું સાધ્યપણું.

અથાસાધ્યત્વમાહ ।

લગ્ગતા રક્તગાશ્વૈવ પિત્તજાઃ શ્લેષ્મ-
જાસ્તથા । શ્લેષ્મપિત્તકૃતાશ્વૈવ મુલ્લસા-
ધ્યા મસૂરિકાઃ ॥ એતા વિનાપિ ક્રિ-
યયા પ્રશામ્યન્તિ શરીરિણામ્ ।

લગ્ગતા રસગતાઃ ॥

રસમાં રહેલી, રૂધિરમાં રહેલી, પિ-
ત્તથી થએલી, કફથી થએલી અને કફ
તથા પિત્ત એ બન્નેથી થએલી મસૂરિ-
કાઓ સુખસાધ્ય છે. પ્રાણિઓની આ
મસૂરિકાઓ ચિકિત્સા વિના પણ શાંત
થઈ બપ છે.

મસૂરિકાઓનું કષ્ટસાધ્યપણું.

કષ્ટસાધ્યાઃ પ્રાહ ।

વાતજા વાતપિત્તોત્યા વાતશ્લેષ્મકૃ-
તાશ્ચ યાઃ । કષ્ટસાધ્યાઃ સ્મૃતાસ્તાસ્તુ ય-
ત્રાદેતા ઉપાચરેત્ ॥

વાયુથી થએલી, વાયુ તથા પિત્ત એ
બન્નેથી થએલી અને વાયુ તથા કફ એ
બન્નેથી થએલી મસૂરિકાઓ કષ્ટસાધ્ય છે
માટે એઓની ચિકિત્સા યત્નથી કરવી.

મસૂરિકાઓનું અસાધ્યપણું.

અથાસાધ્યાઃ પ્રાહ ।

અસાધ્યાઃ સન્નિપાતોત્યાસ્તાસાં વ-
દ્ધ્યામિ લક્ષણમ્ । પ્રવાલસદ્દશાઃ કા-
થિત્કાથિજ્જમ્બૂફલોપમાઃ ॥ લોહજા-
લસમાઃ કાથિદત્તસીફલસન્નિમાઃ । આ-
સાં વહુવિધા વર્ણા જાયન્તે દોષભેદતઃ ॥

પ્રવાલસદ્દશા इत्यादि । आसां प्रवाल-
जम्बूफललोहगुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णन ।

અનુક્તવર્ણગ્રહાર્યમાહ । આસાં વહુવિધા વર્ણા
इति ।

અપરાશ્વાડસાધ્યાઃ પ્રાહ ।

કાસો દિક્કા પ્રમેહશ્ચ જ્વરસ્તીવ્રઃ સુ-
દારુણઃ । મલાપારતિમૂર્ચ્છાશ્ચ તૃષ્ણા દા-
હોઽતિઘૂર્ણતા ॥

દાહોતિઘૂર્ણતા इत्यस्य स्थाने दौर्गन्ध्य-
घूर्णते इति च पाठः ।

મુલેન પ્રસ્રવેદ્રક્તં તથા ગ્રાણેન ચ-
ક્ષુપા । કળ્પે ઘુર્ણુરકં કૃત્વા શ્વસિત્વત્ય-
ર્યદારુણમ્ ॥ મસૂરિકાભિભૂતસ્ય યસ્યૈ-
તાનિ ભિષગ્વરૈઃ । લક્ષણાનીહ દૃશ્યન્તે
ન દેયં તસ્ય ભેષજમ્ ॥

અતિઘૂર્ણતા અતિનિદ્રા ॥

સન્નિપાતથી (ત્રણે દોષોના પ્રકા-
પથી) થએલી મસૂરિકાઓ અસાધ્ય છે.
આવી મસૂરિકાઓનું લક્ષણ કહું છું.
આ મસૂરિકાઓમાં ઠેટલીએક પરવા-
ળાંના જેવા વર્ણુવાળી હોય છે, ઠેટલીએક
બંધુના કૃળ જેવા વર્ણુવાળી હોય છે,
ઠેટલીએક લોઢાની ગોળીના જેવા વર્ણુ-
વાળી હોય છે અને ઠેટલીએક અલસીના
કૃળના જેવા વર્ણુવાળી હોય છે. આ ઉ-
પરાંત એઓના ખીજ પણ ઘણા પ્રકા-
રના વર્ણો થાય છે.

પકવા, અણુગમે, મૂર્છા, તરશ, હે-
ડકી, પ્રમેહ, ઉધરસ, તીવ્ર તથા દારૂ
જ્વર, બળતરા, અત્યંત નિદ્રા, દુર્ગંધ-
પણું, મોઢોડામાંથી નાકમાંથી તથા ને-
ત્રમાંથી લોહીનો સાવ, કંઠમાં ધવરાટ
અને અત્યંત દારૂ શ્વાસ એટલાં લ-
ક્ષણો જેવામાં આવે તો ઉત્તમ વૈદ્યોએ
એ મસૂરિકાવાળાને આપધ ન દેવું.

મસૂરિકાનું અરિષ્ટ.

અથારિષ્ટમાહ ।

મસૂરિકાભિભૂતો યો મૃશં ગ્રાણેન
નિઃશ્વસેત્ । સ મૃશં લ્યજતિ પ્રાણાન્
તૃષ્ણાવાન્વાયુદૂપિતઃ ॥

વાયુદૂપિતઃ અપતાનકાદિવાતઝ્યાધિદૂ-
પિતઃ ।

મસૂરિકાથી પીડાએલો જે માણસ
નાકથી અત્યંત શ્વાસ લે, અત્યંત ત-
રશથી પીડાય અને અપતાનક આદિ
વાયુસંબંધી વ્યાધિઓવાળો થયો હોય
તે માણસ તુરત મરી જાય છે.

મસૂરિકાથી થએલા એક જાતના
સોજાવિધે.

મસૂરિકાહેતુકં શોથવિ-
શેષમાહ ।

મસૂરિકાન્તે શોથઃ સ્યાત્ કૃષ્ણે મ-
ણિવન્ધકે । તથાસફલકે વાપિ દુશ્ચિ-
કિત્સ્યઃ સુદારુણઃ ॥

દુશ્ચિકિત્સ્યઃ સુદારુણઃ । દુશ્ચિકિત્સ્યઃ
કષ્ટસાધ્યઃ । દુઃશબ્દોડ્ર નિષેધાર્થસ્તેના-
સાધ્ય इत्यેકે ।

મસૂરિકાને અંતે હાથની ઠાણી ઉ-
પર, અથવા કાંડાં ઉપર અથવા ખભા
ઉપર અતિ દાઝણુ સોજે થાય છે. આ
સોજે કષ્ટસાધ્ય છે. કેટલાએક વૈદ્યો કે-
હે છે કે આ સોજે અસાધ્ય છે.

મસૂરિકાઓના સાધ્યપણા વગેરેનું
સામાન્ય નિરૂપણ.

કાશ્ચિદ્દિનાપિ યત્રેન સિધ્યન્ત્યાશુ
મસૂરિકાઃ । દૃષ્ટાઃ કૃચ્છ્રતરાઃ કાશ્ચિત્

કાશ્ચિત્ સિધ્યન્તિ વા ન વા ॥ કા-
શ્ચિન્નૈવ તુ સિધ્યન્તિ સાધ્યમાનાઃ પ્ર-
યત્રતઃ ।

इति मसूरिकानिदानम् ॥

કેટલીએક મસૂરિકાઓ ચિકિત્સા
વિના પણ તુરત મરી જાય છે, કેટલીએક
મસૂરિકાઓ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય પણ જો-
વામાં આવે છે, કેટલીએક મસૂરિકાઓ
મટે છે અથવા નથી પણ મટતી અને
કેટલીએક મસૂરિકાઓ યતપૂર્વક ચિકિ-
ત્સાઓ કરતાં છતાં પણ મટતીજ નથી.

મસૂરિકાની ચિકિત્સા.

તત્ર મસૂરિકાયાશ્ચિકિત્સા ।

મસૂરિકાયાં કુષ્ઠેષુ લેપનાદિક્રિયા
હિતા । પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પોક્તા ક્રિયા ચા-
ત્ર પ્રશસ્યતે ॥ શ્વેતચન્દનકલ્કાદ્યં દિ-
લમોચીભવં દ્રવમ્ । પિવેન્મસૂરિકારમ્ભ-
ષ્વ વા કેવલં રસમ્ ॥

હિલમોચિકા શાકવિશેષઃ । હુરહુરેતિ
લોકે ॥

દ્વે પञ्चमूल्यां रास्ता च धान्युशीरं
दुरालभा । सामृतं धान्यकं मुस्तं जये-
द्वातमसूरिकाम् ॥ मज्जिप्रात्रहुपात्पुष्प-
शिरीषोदुम्बरत्वचः । वातजायां मसूर्यां
स्यात् प्रलेपः सर्वतो हितः ॥

बहुपादटः ।

ગુહ્ણી મધુકં દ્રાક્ષા મોરટં દાહિમં
સહ । પાકકાલે પ્રદાતવ્યં મેપજં ગુહ-
સંયુતમ્ ॥ તેન કુપ્પતિ નો વાયુઃ પાકં
યાન્તિ મસૂરિકાઃ ।

मोरटं ऐक्षवं मूलम् ।

मसूरिकासु भुञ्जीत शालीन्मुद्गमसूरिकान् । रसं मधुरमेवाद्यात् सैन्धवं चाल्पमात्रकम् ॥ पटोलमूलं कथितं मोरदस्वरसं तथा ॥

पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितं चैवेति वा पाठः ॥

आदावेव मसूर्यां तु पित्तजायां प्रयोजयेत् । निम्बः पर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥ उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा । एषां पानं शृतं शीतमुत्तमं शर्करान्वितम् ॥ मसूर्यां पित्तजायां तु प्रयोक्तव्यं विज्ञानता । दाहे ज्वरे विसर्पे च व्रणे पित्ताधिकेऽपि च ॥ मसूर्यां रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षणैः । वासामुस्तकभूनिम्बत्रिफलेन्द्रयवासकम् ॥ पटोलारिष्टकं चापि काथयित्वा समाक्षिकम् । पिवेत्तेन प्रशाम्यन्ति मसूर्यः कफसम्भवाः ॥

इन्द्र इन्द्रयवः ।

शिरापिण्डुस्वरत्वग्भ्यां खदिरारिष्टजैर्दलैः । कफोत्थासु मसूरीषु लेपः पित्तोत्थितासु च ॥ निम्बः पर्पटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी । चन्दने द्वे उशीरं च धात्री वासा दुरालभा ॥ एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः । मसूरीं सर्वजां हन्ति ज्वरवीसर्पसंयुताम् ॥ उत्थिता प्रविशेद्या च तां पुनर्वाह्यतो नयेत् । काञ्चनारत्नचः काथस्ताप्यचूर्णावचूर्णितः ॥

ताप्यं सुवर्णमाक्षिकम् ।

धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयु-

तम् । मुखे कण्ठे व्रणे जाते गण्डूपार्थं प्रशस्यते ॥ अक्षणोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ।

गवेधुर्गवेधुका । गवडुया इति लोके ।

मधुकं त्रिफला मूर्वा दावीं खड्गीलमुत्पलम् । उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्रयोतने हिताः ॥ नश्यन्त्यनेन दग्जाता मसूर्यो न भवन्ति च । प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्गुवारस्य वल्कलैः ॥ पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवधूलयेत् । भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्रोमयरेणुना ॥ सुपवीपत्रनिर्यूहं हरिद्राचूर्णसंयुतम् । रोमन्तीज्वरवीसर्पव्रणानां शान्तये पिवेत् ॥

डाढोनी उपर ङ लेपन आदि यि-
कित्साओ डेहेवाभां आवी छे ते यि-
कित्साओ मसूरिकानी उपर पणु हित-
कारी थायछे.

पित्त तथा डक् ओ पनेथी थयेला
विसर्प उपर ङ यिकित्सा डेहेवाभां
आवी छे ते यिकित्सा मसूरिकानी उ-
पर पणु करवी.

मसूरिकानो आरंभ यतांज हिलभो-
यिका (आतुं नाम शुक्ररातीभां गणुं
नथी) नामना ओक जतना शाकनो
स्वरस डाडाडी तेभां सुपडना कडकने
भिथित करीने पीयो अथवा ओकडो
हिलभोयिकानो रसण पीयो.

पृष्ठत् पयभूज, लघुपंथभूज, रासना,
आभणां, वाणो, रातो धभासो, गणो,
धाणु, अने भोथ येओने वाटीने पी-
वाभां आवे तो तेथी वायुसंघंधी मसू-
रिका भटी लयछे.

મજ્જાની છાલ, વડની છાલ, મોટી પીપરની છાલ, સરસડીયાની છાલ અને ઊંચરાની છાલ એઓને વાટીને તેનો ચારેકોર લેપ કરવો એ વાયુસંબંધી મસૂરિકાની ઉપર હિતકારી થાય છે.

મસૂરિકાના પાકવાનો સમય થાય ત્યારે ગળો, જઠીમધ, દ્રાખ, શેલડીનાં મૂળ અને દાડિમ એઓને વાટી તેમાં ગોળ નાખીને પીવરાવવામાં આવે તો વાયુ પ્રકાપ પામતો નથી અને મસૂરિકાઓ પાકી જાય છે.

મસૂરિકા થઈ હોય તો રાત્રી ચોખ્ખા, મગ, મસૂર મધુર રસ અને ચોંડુક સેવધ એઓનું જ લોચન કરવું.

મસૂરિકા પિત્તથી થએલી હોય તો પ્રથમજ કડવાં પરવળનાં મૂળીયાંનો ક્વાથ અથવા કડવાં પરવળનો ક્વાથ શેલડીનાં મૂળીયાંના સ્વરસની સાથે પાવો.

લીંબડો, ખડસલીયો, કાળીપાડ, કડવાં પરવળ, સુખડ, રતાંજલિ, વાળો, કડુ, આમળાં, અરડૂસો અને રાતો ધમાસો એઓને વાટી તેમાં સાકર રાખીને એ શીતળ પાન પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તસંબંધી મસૂરિકા મટી જાય છે. દાહ, પિત્તજ્વર, પિત્તમણુ અને પિત્તવિસર્પ એઓની ઉપર પણ સમન્તુ વૈધે આ ઉપાય દેવો.

લોહીથી થએલી મસૂરિકાઓ લોહી કહડાવવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે.

અરડૂસો, મોથ, કરીયાતું, હરડે, ગેહેડાં, આમળાં, ઇંદ્રજવ, જવાસો, કડવાં પરવળ, અને લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં આવે

તો તેથી કફસંબંધી મસૂરિકાઓ શાંત થઈ જાય છે.

સરસડીયાની છાલ, ઊંચરાની છાલ, ખેરનાં પાનડાં અને લીંબડાનાં પાનડાં એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો કફસંબંધી તથા પિત્તસંબંધી મસૂરિકાઓ શાંત થઈ જાય છે.

લીંબડો, ખડસલીયો, કાળીપાડ, કડવાં પરવળ, કડુ, સુખડ, રતાંજલિ, વાળો, આમળાં, અરડૂસો અને રાતો ધમાસો એઓનો ક્વાથ કરી સાકર નાખીને પીવામાં આવે તો સર્વ દોષોથી થએલી અને જ્વર તથા વિસર્પવાળી મસૂરિકા પણ હણાઈ જાય છે.

મસૂરિકા ખાહાર નીકળીને પાછી શરીરમાં પેસી જાય તો કંચનારની છાલનો ક્વાથ કરી તેમાં સોનામખીનું ચૂર્ણુ ભભરાવી તે પીવો એટલે મસૂરિકા પાછી ખાહાર નીકળે છે. મોઢાડામાં કે ગળામાં પ્રણુ થયે હોય તો આમળાં અને જઠીમધ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને ઢાગળા કરાવવા એ હિતકારી થાય છે.

થેગી નામનું ધાન્ય અને જઠીમધ એઓના પાણીથી આંખોમાં સેચન કરવું એ મસૂરિકાઓથી ખરાબ થતી આંખોની ઉપર હિતકારી છે.

જઠીમધ. હરડે, ગેહેડાં, આમળાં, મોરવેલ અથવા પીલુડી, દારૂહળદરની છાલ, નીલકમળ, વાળો, લોદર અને મજ્જા એઓનું આંખોની ઉપર લેપન કરવામાં આવે અથવા એઓનાં આંખોમાં ટીપાં નાખવામાં આવે તો આંખોમાં થએલી મસૂરિકાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે અને પાછી કદી થતી નથી.

आंभोभां मसूरिकानी पीडा यध
 डाय तो जुंहीनी छालने वाटी आंभोनी
 उपर तेना लडा लेप करतो.

मसूरिकाभां क्वेद यथो डाय तो पं-
 यवदकल (जुवो प्रथम थंडना पृष्ठ
 ४८१ भां) नुं यूर्यु तेना उपर लभ-
 रावतुं. डेटलायेक वैद्यो डेडेछे डे तेना
 उपर लरुभ लभरावनी अने डेटलायेक
 वैद्यो डेडेछे डे तेना उपर छालुनुं यूर्यु
 लभरावतुं.

कारेकीनां पानडांनो क्वाथ करी तेभां
 ढणरतुं यूर्यु नाभीने पीवाभां आवे
 तो तेथी श्वाभ्यांसुधी पोडोयेकी मसू-
 रिका, ज्वर, विसर्प अने प्रलु श्वाभ्यानी
 शांति थायछे.

मसूरिकानो अधिकार संपूर्ण.

शीतला डे जे मसूरिकानी ज्वरत

छे तेनो अधिकार.

शीतलानां स्वरूप, पेडेडो लेद,

चिडित्सा तथा स्तोत्र.

अथ मसूरिकाया भेदस्य

शीतलाया अधिकारः ।

देव्या शीतलयाक्रान्ता ममूयैव हि
 शीतला । ज्वरयेच यथाभूताधिष्ठितो
 विषमज्वरः ॥ सा च सप्तविधाख्याता
 तासां भेदान् प्रचक्ष्महे । ज्वरपूर्वा वृह-
 त्स्फोटैः शीतला वृहती भवेत् ॥ सप्ता-
 दान्निःसरत्येव सप्ताहात्पूर्णतां व्रजेत् ।
 ततस्त्वृतीये सप्ताहे शुष्यति स्वलति

स्वयम् ॥ तासां मध्ये यदा काचित्
 पाकं गत्वा स्फुटैत् सवेत् । तत्रावधूलनं
 कुर्याद्द्विनगोमयभस्मना ॥ निम्बसत्पत्र-
 शाखाभिर्मक्षिकामपसारयेत् । जलं च
 शीतलं दद्याज्ज्वरेऽपि न तु तत्पचेत् ॥
 स्थापयेत्तं स्थले पूते रम्ये रहसि शीत-
 ले । नाशुचिः संस्पृशेत्तत्तु न च त-
 स्यान्तिकं व्रजेत् ॥ बहवो भिषजो नात्र
 भेषजं योजयन्ति हि । केचित्प्रयोजय-
 न्त्येव मतं तेषामथ ब्रुवे ॥ ये शीतलेन
 सलिलेन विपिप्य सम्यङ्निम्बाक्षवीजस-
 हितां रजनीं पिबन्ति । तेषां भवन्ति न
 कदाचिदपीह देहे पीडाकरा जगति
 शीतलिकाविकाराः ॥ मोचारसेन स-
 हितं सितचन्दनेन वासारसेन मधुकं म-
 धुकेन चाथ । आदौ पिबन्ति सुमनास्व-
 रसेन मिश्रं तेनामुवन्ति शुचि शीतलि-
 काविकारान् ॥

मोचारसेन कदलीस्तम्भजलेन । मधुकेन
 चाथ अथवा मधुना । आदौ पूर्वरूपे ज्वरा-
 गमनमात्रे । सुमनास्वरसेन जातीपत्रस्वरसेन ॥

शीतलामु क्रिया कार्या शीतला र-
 क्षया सह । वक्षीयान्निम्बपत्राणि परी-
 तो भवनान्तरे ॥ कदाचिदपि नो कार्य-
 मुच्छिष्टस्य प्रवेशनम् । स्फोटेष्वपि स-
 दाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ॥ तेन ते
 शोपमायान्ति प्रपाकं न भजन्ति च ॥

रक्षारेणूत्करः । शुष्कगोमयभस्मचूर्ण-
 प्रक्षेपः ।

चन्दनं वासको मुस्तं गुडची द्राक्षया
 सह । एषां शीतकपायस्तु शीतलाज्वर-
 नाशनः ॥

(શીતકમાયો હિમઃ) ॥

જપહોમોપહારૈશ્ચ દાનસ્વસ્ત્યયનાર્ચ-
નૈઃ । વિપ્રગોશમ્બુર્ગારીણાં પૂજનંસ્તાં
શમં નયેત્ ॥ સ્તોત્રં ચ શીતલાદેવ્યાઃ
પટેચ્છીતલિકાન્તિકે । દ્રાહ્મણઃ શ્રદ્ધયા
યુક્તસ્તેન શામ્યન્તિ શીતલાઃ ॥

સ્કન્દ ઉવાચ ।

ભગવન્દેવદેવેશ શીતલાયાઃ સ્તવં શુ-
ભમ્ । વક્તુમર્હસ્યશોષેણ વિસ્ફોટકભ-
યાપહમ્ ॥

ઈશ્વર ઉવાચ ।

ધ્યાનમ્ ॥ વન્દેઽહં શીતલાં દેવીં રા-
સભસ્થાં દિગમ્બરામ્ । યામાસાઘ નિ-
વર્તેત વિસ્ફોટકભયં મહત્ ॥ અસ્ય શ્રી-
શીતલાસ્તોત્રસ્ય । મહાદેવ ઋષિઃ । અનુ-
ષ્ટુપ્ છન્દઃ । શીતલા દેવતા । શીતલોપ-
દ્રવશાન્ત્યર્થે જપે વિનિયોગઃ ॥ શીતલે
શીતલે ચેતિ ચો ઋષ્યાદાહપીઢિતઃ । વિ-
સ્ફોટકભયં ઘોર ક્ષિપ્રં તસ્ય પ્રણશ્યતિ ॥
યસ્ત્વામુદકમધ્યે તુ ધૃત્વા સંપૂજયેન્નરઃ ।
વિસ્ફોટકભયં ઘોરં કુલે તસ્ય ન જા-
યતે ॥ શીતલે જ્વરદગ્ધસ્ય પૂતિગન્ધ-
ગતસ્ય ચ । પ્રણષ્ટચક્ષુષઃ પુંસસ્ત્વામાહુ-
ર્જીવિતૌપથમ્ ॥ નમામિ શીતલાં દેવીં
રાસભસ્થાં દિગમ્બરામ્ । માર્જનીકલશો-
પેતાં શૂર્પાલઙ્કૃતમસ્તકામ્ ॥ શીતલે ત-
નુજાન્ રોગાન્નૃણાં હરસિ દુસ્તરાન્ । વિ-
સ્ફોટકવિશીર્ણાનાં ત્વમેકામૃતવર્ષિણી ॥
ગલગ્ળદ્વગ્રહા રોગા યે ચાન્યે દારુણા
નૃણામ્ । તદનુધ્યાનમાત્રેણ શીતલે
યાન્તિ તે ક્ષયમ્ ॥ ન મન્ત્રં નૌપથં કિ-

ધિત્વાપરોગસ્ય વિચતે । ત્વમેકા શીતલે
ધાત્રી નાન્યાં પર્યામિ દેવતામ્ ॥ મૃ-
ણાલતન્તુસદૃશીં નાભિહૃન્મધ્યસંસ્થિતા-
મ્ । યસ્તાં સધિન્તયેદેવિ તસ્ય મૃ-
ત્યુર્ન જાયતે ॥ અષ્ટકં શીતલાદેવ્યા યઃ
પઠેન્માનવઃ સદા । વિસ્ફોટકભયં ઘોરં
કુલે તસ્ય ન જાયતે ॥ શ્રોતવ્યં પઠિત-
વ્યં ચ નરૈર્ભક્તિસમન્વિતઃ । ઉપસર્ગવિ-
નાશાય પરંસ્વસ્ત્યયનં મહત્ ॥ શીતલા-
ષ્ટકમેતદ્દિ ન દેયં યસ્ય કંસ્યચિત્ ।
કિં તુ તસ્મૈ પ્રદાતવ્યં ભક્તિશ્રદ્ધાન્વિતો
હિ યઃ ॥

इति काशीखण्डे शीतलास्तोत्रं सम्पू-
र्णम् ॥

એ મસૂરિકામાંજ શીતલા નામની
દેવીનું દળાણ થયું હોય તો તે શીતલા
કહેવાય છે. ભૂતના યોગથી થએલા વિ-
પમજ્વર જેવા એ શીતલામાં જ્વર
આવે છે. એ શીતલાના સાત ભેદ છે કે
જેઓ હવે પછી કહેવામાં આવશે. પ્ર-
થમ જ્વર આવીને પછી મોટા ફેડલા
નીકળ્યા હોય તો તે મોટી શીતલા કહે-
વાય છે. એ શીતલા પેહેલા સાત દિવસે
નીકળે છે, બીજા સાત દિવસે ભરાઈ
જાય છે અને ત્રીજા સાત દિવસે સુકાઈ
જાય છે અને પોતાની મેળે ખરી પડે છે.
એઓમાં કોઈ શીતલા પાકીને ફાટે તથા
સવે તો તેના ઉપર અડાયાંની ભસ્મ
ભભરાવવી અને લીંબડાની સારાં પા-
નડાંઓવાળી શાખાઓથી માંખીઓને
ઉડાડવી. જ્વર હોય તો પણ ઠાકું પા-
ણીજ પાવું પણ ઉતું પાણી પાવું નહીં.
શીતલાવાળા માણસને પવિત્ર, રમણીય,

એકાંત અને શીતલા સ્થાનકમાં રાખવો. એ માણસનો કાઈ અપવિત્ર માણસે સ્પર્શ કરવો નહીં અને તેની પાસે પણ જવું નહીં. ઘણા વૈદ્યો શીતલાના રોગમાં આપેલ આપતાજ નથી અને કેટલાએક વૈદ્યો તેો અવશ્ય આપે છે. ઔષધ આપનારા વૈદ્યોના સિદ્ધાંતને અનુસરીને હવે શીતલાની ચિકિત્સા કહું છું.

જગતમાં જેઓ લીખડાનાં ખીજ, બેહેડાંનાં ખીજ અને હુળદર એઓને ટાઢા પાણીથી સારી પેઠે વાટીને પીએ છે તેઓના શરીરમાં પીડાકારી શીતલાના વિકારો કદી પણ થતા નથી.

જેઓ પૂર્વરૂપમાં તાવ આવતાંજ દેખના યંબના જળની સાથે અથવા સુખડના રસની સાથે અથવા અરડૂસાના રસની સાથે અથવા જઠીમધના રસની સાથે અથવા ચમેલીના પાનડાંના રસની સાથે મધ પીએ તેઓને શીતલાસંબંધી વિકારો પ્રાપ્ત થતા નથી.

શીતલાના રોગમાં સઘળી શીતળ ક્રિયા કરવી, મંત્રાદિકથી ભૂતાદિકને ટાળવારૂપ રક્ષા પણ કરવી, ઘરની અંદર આરંધર લોખંડાનાં પાનડાં બાંધવાં અને તે ઘરમાં કદી પણ ઉચ્છિદનો પ્રવેશ થવા દેવો નહીં.

શીતલાના ફેડલા બળતરાવાળા હોય તોપણ તેઓમાં સુકા છાણની ભસ્મ ભભરાવવી એ હિતકારી થાય છે. ભસ્મ ભભરાવવાથી ફેડલાઓ સુકાઈ જાય છે અને પાકતા પણ નથી.

રતાંજલિ, અરડૂસો, મોથ, ગજો અને ધ્રાપ્પ એઓનો હિમ (જુવો પેહેલા ખંડના પૃષ્ઠ ૭૯૬ માં) કરીને પાવામાં

આવે તો શીતલાસંબંધી જ્વરનો નાશ થાય છે.

જપોથી, હોમોથી, બલિપ્રદાનોથી, દાનોથી, સ્વસ્તિવાચનોથી, પૂજનોથી અને બ્રાહ્મણો, ગાયો, સદાશિવ તથા જગદંબા એઓનાં અર્ચનોથી શીતલાને શાંત કરવી.

જે માણસને શીતલા નીકળી હોય તેની પાસે બ્રાહ્મણે શ્રદ્ધા રાખીને નીચે લખેલા શીતલાના સ્તોત્રના પાઠ કરવા. એ પાઠ કરવાથી શીતલા શાંત થઈ જાય છે.

શીતલાનું સ્તોત્ર.

કાર્તિકેય સ્વામી સદાશિવને પૂછે છે— મહારાજ! સઘળા દેવતાઓના સ્વામી! દેવ! વિસ્ફોટકના ભયને મટાડનારૂં શીતલાનું સ્તોત્ર મારી પાસે સંપૂર્ણ રીતે આપે કેહેવું બ્રેઈએ.

સદાશિવ કહે છે.— ‘ગધેડાની ઉપર બેઠેલાં નાગાં શીતલાદેવીને હું પ્રણામ કરું છું કે જે શીતલાની કૃપાથી વિસ્ફોટકનો મોટો ત્રાસ મટી જાય છે’ એ પ્રમાણે પ્રથમ શીતલાનું ધ્યાન કરવું. ‘આ શ્રી શીતલાના સ્તોત્રના સદાશિવ કર્તા છે, અનુદ્યુપ છંદ છે અને શીતલા દેવતા છે. શીતલાના ઉપદ્રવો શાંતિનેવાસ્તે હું આ સ્તોત્રનો જપ કરું છું.’ એ પ્રમાણે બોલીને પછી સ્તુતિ કરવી કે— બળતરાથી પીડાએલો જે માણસ ‘હે શીતલા! હે શીતલા’ એમ બોલે તેને થએલો ફેડલાઓનો તીવ્ર ભય તુરત મટી જાય છે. હે શીતલા! જે માણસ તમને જળમાં પધરાવીને તમારૂં પૂજન કરે તેના કુલમાં વિસ્ફોટકનો ભય ઉ-

ત્પન્ન થતો નથી. હે શીતલા ! જ્વરથી
 બળીગતાં, દુર્ગંધથી યુક્ત થએલા અને
 જેની આંખો નષ્ટ થઈ ગઈ હોય એવા
 માણસના જીવનનું તમેજ ઉત્તમ ઔ-
 પધ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ગધેડાની
 ઉપર બેઠેલાં, નાગાં, ઝાડુ કાઢાડવા સા-
 વરણી (ખુહારી) ને તથા કળશને ધર-
 નારાં અને સુપડાંથી શોભી રહેલાં મ-
 સ્તકવાળાં શીતલાદેવીને નમુંછું. હે શી-
 તલા ! માણસોનાં શરીરોમાં ઉત્પન્ન થ-
 એલા દુસ્તર રોગોને તમે હરી લીધો
 છો. વિસ્ફેટકોથી અત્યંત દુખી થતાં
 માણસોની ઉપર અમૃતનો વરસાદ કર-
 નારાં તમે એકજ છો. હે શીતલા ! મા-
 ણસોનાં શરીરોમાં ગડગુંબડ તથા બીજા
 પણ જે જે દારૂ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે
 તેઓ તમારૂં ધ્યાન કરવા માનથી કાય
 પામે છે. આ દુષ્ટ રોગનું બીજું કાંઈ પણ
 ઔપધ કે મંત્રાદિક નથી. હે શીતલા !
 આ રોગમાંથી બચાવનારાં તમે એકજ
 છો. તમારા વિના આ રોગમાંથી બચા-
 વનાર બીજા કોઈપણ દેવ જેવામાં આ-
 વતો નથી. હે દેવી ! કમળના નાળની
 અંદરના તાંતણા જેવાં અને નાભિના
 તથા હૃદયના મધ્યમાં રહેલાં તમને જે
 માણસ હૃદયમાં ચિન્તે તેનું મરણ થતું
 નથી. જે માણસ શીતલાદેવીના આ
 આઠ શ્લોકોનો સર્વદા પાઠ કરે તેના કુ-
 લમાં વિસ્ફેટકોનો તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન
 થતો નથી, આ શીતલાનું સ્તોત્ર કે જે
 ઉત્તમ છે અને મહા કલ્યાણકારી છે
 તેનો માણસોએ દુઃખોના વિનાશને-
 વાસ્તે ભક્તિભાવથી પાઠ કરવો અને
 પાઠનું શ્રવણ પણ કરવું. આ શીતલા-
 ઠક નામનું સ્તોત્ર જેને તેને આપી દેવું

નાહિ પણ જે માણસ ભક્તિથી તથા શ્ર-
 દ્ધાથી યુક્ત હોય તેનેજ આપવું.
 ઇતિ શ્રી કાશીખંડ નામના ગ્રંથમાં
 કહેલું શીતલા સ્તોત્ર સંપૂર્ણ થયું.

શીતલાનો બીજો ભેદ.

શીતલાયા દ્વિતીયો ભેદ : ।

વાતશ્લેષ્મસમુદ્ભૂતા કોદ્રવા કોદ્રવા-
 કૃતિઃ । તાં કથિત્પ્રાહ પકેતિ સા તુ
 પાકં ન ગચ્છતિ ॥ જલશૂક ઇવાદ્વાનિ
 સા વિધ્યતિ વિશેષતઃ । સપ્તાહાદ્વા દં-
 શાહાદ્વા શાન્તિ યાતિ વિનાંપધમ્ ॥
 યદિ વા મેપજં દદ્યાત્ સ્વદિરાષ્ટકનિ-
 મિત્તમ્ । કપાયં હિ તદા દદ્યાત્ કોદ્ર-
 વાયાઃ પ્રશાન્તયે ॥

કોદ્રવા કોદ્રવા इति लोके ।

વાયુ તથા કફ એઓથી ઉત્પન્ન થ-
 એલી અને કોદ્રવા જેવા આકારવાળી
 જે શીતલા થાય છે તે કોદ્રવા કહેવાય છે.
 અજ્ઞણ માણસ આ શીતલાને પાકેલી
 કહે છે પણ વાસ્તવિક જેતાં આ શીતલા
 પાકતીજ નથી. આ શીતલા વિશેષે
 કરી પાણીના શૂક નામના કીડાની પેઠે
 અંગોને વીધી નાખે છે અને સાત દિવસે
 અથવા દશ દિવસે ઔપધ વિનાજ શાંત
 થઈ જાય છે. જે આ કોદ્રવા નામની શી-
 તલાને શાંત કરવાસારૂં ઔપધ દેવું હોય
 તે ખદિરાષ્ટકથી બનાવેલો ક્વાથ દેવો.

શીતલાનો ત્રીજો ભેદ.

ऊष्मणा तूष्मजारूपा सकण्ठः स्प-
 र्शनप्रिया । नाम्ना पाणिसमाख्याता
 सप्ताहाच्छुष्यति स्वयम् ॥

ऊष्मजारूपा पद्मूष्मजारजिकाः । अ-
भीरी इति लोके वदन्ति तद्रूपा ॥ पाणिस-
हा पनिसहा इति लोके ।

જે શીતલા ગરમીનેલીધે રાઈજવા
આકારવાળી, ચળવાળી અને જના ઉ-
પર હાથ વગેરેનો સ્પર્શ પ્યારે લાગે છે
એવી થાય છે તે પાણિસહા કહેવાય છે
અને એ શીતલા સાત દિવસે પોતાની
મેળે સુકાઈ જાય છે.

शीतलानो योथो भेद.

चतुर्थी सर्पपाकारा पीतसर्पपर्वणि-
नी । नाम्ना सर्पपिका ज्ञेयाभ्यङ्गमत्र
विवर्जयेत् ॥

જે શીતલા સર્પપજવા આકારવાળી
અને પીળા સર્પપજવા વર્ણવાળી થા-
ય છે તે સર્પપિકા કહેવાય છે. આ શી-
તલામાં અભ્યંગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

शीतलानो पांयभो भेद.

किञ्चिदूष्मनिमिचेन जायते राजि-
काकृतिः । एषा भवति बालानां मुखे
शुष्यति च स्वयम् ॥

एषा दुःखकोद्रवा इति लोके ख्याता ।
જે શીતલા કાંઠક ગરમીરૂપ કારણથી
ખાલકોના મોઢોડા ઉપર રાઈ જવા
આકારવાળી થાય છે તે દુઃખ કોદ્રવા
કહેવાય છે અને એ શીતલા પોતાની મેળે
સુકાઈ જાય છે.

शीतलानो छद्मो भेद.

कोठवज्जायते पष्ठी लोहितोन्नतम-
ण्डला । ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ता ज्वरस्ति-
ष्ठेदिनत्रयम् ॥

एषा मगधदेशे दाम इति प्रसिद्धा ।

જે શીતલા પ્રથમ જ્વર આવીને
ધ્રામકાંજવી થાય છે, રાતા તથા હંચા
મંડલવાળી થાય છે અને વ્યથાવાળી
થાય છે તે શીતલા મગધદેશમાં 'દામ'
એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ શીતલાનો
જ્વર ત્રણ દિવસસુધી રહે છે. આ શી-
તલા ફેડલાઓના મળવાથી ઘણા ફે-
ડલાઓવાળી પણ જોવામાં આવે છે.

शीतलानो सातभो भेद.

स्फोटानां मिलनादेपा बहुस्फोटा-
ऽपि दृश्यते ।

જે શીતલા એક ફેડલામાં કાળી હો-
ય છે તે ચર્મની કહેવાય છે.

साते प्रक्षरनी शीतलाओनी सा-
मान्य यिदित्सा.

एकस्फोटे च कृष्णा च वोद्धव्या
चर्मजाभिधा ॥

चर्मजाभिधा चमरगोटी इति लोके ।

एताः सप्तापि वोद्धव्याः शीतला-
देव्यधिष्ठिताः । शीतलोचितमाचारमा-
शु सर्वास्तु वा चरेत् ॥

આ સાતે શીતલાઓમાં શીતલાદે-
વીનો સંબંધ હોય છે. આ સઘળી શી-
તલાઓમાં તુરતજ પેહેલી શીતલાને-
વાસ્તે કહેલી ક્રિયાઓ કરવી.

शीतलाओनुं साध्यासाध्यपशुं.

एतासां साध्यत्वादिकमाह ।

काश्चिद्दिनापि यत्रेन मुखं सिद्ध्य-
न्ति शीतलाः । दृष्टाः कष्टतराः काश्चि-
त् काश्चित् सिध्यन्ति वा नवा ॥ का-
श्चिन्नैव तु सिध्यन्ति यन्नतोऽपि चि-
कित्तिताः ।

इति शीतलाधिकारः ।

કેટલીએક શીતલાઓ ચિકિત્સા ક-
સ્થાવિના પણ સેહેજ મટી જાય છે, કે-
ટલીએક શીતલાઓ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય
જેવામાં આવે છે, કેટલીએક શીતલાઓ
વખતપર મટે છે તથા વખતપર નથી
પણ મટતી અને કેટલીએક શીતલાઓ
તો ઘણાં ઘણાં યત્નોથી ચિકિત્સાઓ
કરતાં છતાં પણ નથીજ મટતી.

शीतलानो अधिकार संपूर्ण.

क्षुद्र रोगोनो अधिकार.

पलित (वाणोना घोणाપણા) નું
નિદાન તથા લક્ષણ.

क्षुद्ररोगाधिकारः ।

तत्र पलितस्य निदानपूर्वकं
लक्षणमाह ।

ક્રોધશોકશ્રમક્રુતઃ શરીરોપ્મા શિરો-
ગતઃ । પિત્તં ચ કેશાન્ પચતિ પલિતં
તેન જાયતે ॥

શરીરોપ્મા દેહાગ્નિઃ પિત્તં ચ બ્રાજકાર્ણ્યં
તત્ચ શિરોગતં ક્રોધાત્કુપિતં પિત્તં પચતિ ।
શોકેન શ્રમેણ ચ કુપિતો વાયુઃ શરીરોપ્મા-
ણં શિરો નયતિ । એકઃ પ્રકુપિતો દોષ इ-
તરાનપિ કોપયેદિતિ વચનાદ્વાતપિત્તામ્બ્યાં
શ્લેષ્મા ચ કોપિતઃ । સ એવ કેશાનાં શૌ-
શ્લચં કરોતિ । एवं त्रयोऽपि दोषाः पलि-
तस्य हेतवः पलितं केशस्य शुद्धता ॥

શોકથી તથા શ્રમથી ડાપ પામેલો
વાયુ શરીરની ગરમીને માથામાં લઇ
જાય છે અને માથામાં રહેલું બ્રાજક ના-

મતું પિત્ત પણ ક્રોધથી પ્રકુપિત થાય છે.
'પ્રકુપિત થએલો એક દોષ ખીજ દો-
ષોને પણ પ્રકુપિત કરે છે' એ વચન પ્ર-
માણે ઉપર કહેલી રીતે પ્રકુપિત થએલાં
વાયુ અને પિત્ત એઓ કક્ષને પ્રકુપિત
કરે છે અને પ્રકાપ પામેલો એ કક્ષ દેશોને
ઘોળા કરી નાખે છે. આ રીતે ત્રણે દોષો
દેશોના ઘોળાપણામાં નિદાનભૂત થાય છે.

पलितनी चिकित्सा.

पलितस्य चिकित्सा ।

लोहचूर्णस्य कर्पं तु दशार्धं चृतम-
ज्जतः । धात्रीफलद्वयं पथ्या द्वे तर्पकं
विभीतकम् ॥ पिप्प्लो लोहमये भाण्डे
स्थापयेन्निशि वासयेत् । लेपोऽयमचि-
राद्गन्ति पलितं नात्र संशयः ॥

दशार्धं पञ्चकपर्णि ।

કાશ્મર્યા મૂલમાદૌ સહચરકુસુમં કે-
તકસ્યાપિ મૂલં લૌહં ચૂર્ણં સમૃદ્ધં ત્રિફ-
લપલયુતં તૈલમેભિઃ પચેઘઃ । કૃત્વા લૌ-
હસ્ય ભાણ્ડે સિતિતલનિહિતં સ્થાપયે-
ન્માસમેકં કેશાઃ કાશપ્રકાશા અપિ મ-
ધુપનિમા અસ્ય યોગાદ્ગવન્તિ ॥ ત્રિફ-
લા નીલિકાપત્રં મૃદ્ધરાજાયસોરજઃ । અ-
વિમૂત્રેણ સંપિપ્લું લેપાત્ કૃષ્ણીકરં પરમ્ ॥

એક તોલાં ભાર લોહાનું ચૂર્ણ, પાંચ
તોલાં ભાર આંગાનો ગર્ભ, બે તોલાં ભાર
આમળાં, બે તોલાં ભાર હરડે અને એક
તોલાં ભાર બેહેડાં એઓને વાટી લોહાના
વાસથુમાં શતવારી રાખી મુકવાં. પછી
એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો થોડા
કાળથીજ દેશના ઘોળાપણાનો નાશ થા-
ય છે એમાં કશો સંશય નથી.

સીવણનાં મૂળીયાં, કાંટાચરેરી-
યાનાં મૂળીયાં, કેતકીનાં મૂળીયાં, લો-
ઢાનું ચૂર્ણ, ભાંગરો અને ચાર તોલાં
ભાર ત્રિક્લા (હરડે બેહેડાં આમળાં)
એઓના કલકથી તેલને પકાવી તે તે-
લને લોઢાના વાસણમાં ભરી ધરતીમાં
ડાટીને એક મહિનાસુધી રાખી મેલવું.
આ તેલ લગાવવામાં આવે તો કાંસ-
ડાનાં પ્રૂલજવા ઘેાળા કેશ પણુ બ્રમરો-
જેવા કાળા થઇ જાયછે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ગળીનાં
પાનડાં, ભાંગરો અને લોઢાનું ચૂર્ણ એ-
ઓને ગાડરના મૂત્રમાં વાટીને લેપ ક-
રવામાં આવે તો તેથી ઘેાળા કેશ કાળા
થઇ જાયછે.

ઇંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી) નાં નિદાન સં-
પ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

અથેન્દ્રલુપ્તસ્ય નિદાનપૂર્વકં
સમ્પ્રાપ્તિલક્ષણમાહ ।

રોમરૂપાનુગં રક્તં પિત્તેન સહ મૂ-
ચ્છિતમ્ । પ્રચ્યાવયતિ રોમાણિ તતઃ
શ્લેષ્મા સશોણિતઃ ॥ રુગદ્ધિ રોમરૂપાં-
સ્તુ તતોડન્યેપામસમ્ભવઃ । તદિન્દ્રલુપ્તં
સ્થાલિત્યં રુજ્યેતિ ચ વિભાવયેત્ ॥

રૂપાણાંઓના ખાડાઓમાં રહેલું રૂ-
ધિર પિત્તની સાથે પ્રકુપિત થઇને રૂપા-
ણાંઓને પાડી નાખેછે અને તે પછી રૂ-
ધિર સહિત કડ્ડ રૂપાણાંઓના ખાડા-
ઓને રોકી દે છે જે જ્યાંથી ખીલું રૂ-
વણું ઉત્પન્ન થતાં નથી. આ રોગ ઇં-
દ્રલુપ્ત, ખાલિત્ય અને રૂજ્યા એ ના-
મોથી ઠેઠેવાયછે.

ઇંદ્રલુપ્તની ચિકિત્સા.

અથેન્દ્રલુપ્તસ્ય ચિકિત્સા ।

તિક્તપટોલીપત્રસ્વરસૈર્ઘૃષ્ઠા શમં યા-
તિ । ચિરકાલજાપિ રુજ્યા નિયતં દિ-
વસત્રયેણાપિ ॥ ગોક્ષુરસ્તિલપુષ્પાણિ તુ-
લ્યે ચ મધુસર્પિપી । શિરઃ પ્રલેપિતં તેન
કેશૈઃ સમુપચીયતે ॥ હસ્તિદન્તમર્પી કૃ-
ત્વા છાગીદુગ્ધં રસાજનમ્ । લોમાન્યે-
તેન જાયન્તે લેપાત્ પાણિતલેષ્વાપિ ॥
યદ્દિન્દીવરમૃદ્વીકાતૈલાજ્યક્ષીરલેપનૈઃ ।
ઇન્દ્રલુપ્તં શમં યાતિ કેશાઃ સ્યુશ્વ ઘના
દઢાઃ ॥ જાતીકરજ્વરુણકરવીરાગ્નિપા-
ચિતમ્ । તૈલમમ્યજનાદ્વન્યાદિન્દ્રલુપ્તં ન
સંશયઃ ॥ સ્તુહીપયઃ પયોડર્કસ્ય લાઙ્ગ-
લી માર્કવો વિપમ્ । અજામૂત્રં સગોમૂત્રં
રક્તિકા સેન્દ્રવારુણી ॥ સિદ્ધાર્થકસ્તી-
ક્ષ્ણગન્ધા સમ્યગેભિર્ધિપાચિતમ્ । તૈલં
ભવતિ નિયમાત્ સ્થાલિત્યવ્યાધિનાશ-
નમ્ ॥

इति स्तुहीदुग्धादितैलम् ।

કડવાં પરવળનાં પાનડાંઓનો સ્વ-
રસ કાઢાડી તેથી ધસવામાં આવે તો
લાંબા કાળથી થએલુ ઇંદ્રલુપ્ત પણુ ત્રણ
દિવસમાં અવશ્ય શાંત થઇ જાયછે.

ગોખરૂ, તલનાં કૂસ અને તુલ્ય વ-
જનનાં ધી તથા મધ એઓનો માથાપર
લેપ કરવામાં આવે તો માથું ઠેરોથી
ભરપૂર થાયછે.

હાથીના દાંતની ભસ્મ, ગાડરનું દુધ
અને રસવંતી એઓનો લેપ કરવાથી
હાથના તળામાં પણુ રૂપાણું ઉત્પન્ન
થાયછે.

ઢીમધ, શ્યામ કમળ, દ્રાખ, તેલ, ધી અને દુધ એઓતું લેપન કરવાથી ઈંદ્રલુપ મટી જાય છે અને કેશો ધાટા તથા દૃઢ થાય છે.

ચમેલી, કરંજ, વાયવરણાં, કણુર અને ચિત્રક એઓના કલકથી પકાવેલું તૈલ લગાવવામાં આવે તો ઈંદ્રલુપ હણુઈ જાય છે એમાં કેશો સંશય નથી.

સ્નુહી દુગંધાદિ તૈલ.

થોરતું છીર, આકકાતું છીર, કલગારી, ભાંગરો, વછનાગ, બકરીતું મૂત્ર, ગાયતું મૂત્ર, ચણોઠી, ઈંદ્રવરણાં, સર્પપ અને ધોળીવળ એઓના કલકથી પકાવેલા તૈલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો ટાલીયાપણાનો વ્યાધિ અવશ્ય મટી જાય છે.

દારુણકતું નિદાન તથા લક્ષણ.

દારુણકસ્ય લક્ષણમાહ ।

દારુણા કણ્ડુરા રુક્ષા કેશમૂમિઃ પ્રજાયતે । મારુતશ્લેષ્મકોપેન વિદ્યાદારુણકં તુ તત્ ॥

દારુણાઃ કર્કશા દારુણકં લોકે સુસીતિ સ્વાતમ્ ।

વાયુના અને કફના દોષથી કેશોની જગ્યા ખરસટ, ચળવાળી અને રક્ષ થઈ જાય એ દારુણક કેહેવાય છે.

દારુણકની ચિકિત્સા.

દારુણકસ્ય ચિકિત્સા ।

કાર્યો દારુણકે મૂર્ધ્નિ પ્રલેપો મધુસંયુતઃ । મિયાલવીજમધુકકુષ્ઠમાપેઃ સસૈન્ધવઃ ॥ આન્નવીજં તથા પથ્યાદ્વયં

સ્વાન્માત્રયા સમમ્ । દુર્ગ્ધેન પિષ્ટં તદ્દેપો દારુણં હન્તિ દારુણમ્ ॥ દુર્ગ્ધેન સ્વાસ્ત્યમં વીજં પ્રલેપાદારુણં હરેત્ । ગુલાફલૈઃ શૃતં તૈલં મૃદ્ધરાજરસેન ચ ॥ કણ્ડુદારુણહૃત્કુષ્ઠકપાલવ્યાધિનાગ્નમ્ ॥ ગુજાદિતૈલમ્ ॥

આરોળીનાં ખીજ, ઢીમધ, કઠ, અડદ અને સૈંધવ એઓને વાટી મધમાં કાલવીને માથામાં જડો લેપ કરવામાં આવે તો દારુણક મટી જાય છે.

આંખાનાં ખીજ (ગોઠલી) અને હરડે એઓને સમભાગે લઈ દુધમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો ઉગ્ર દારુણક પણ મટી જાય છે.

ખસખસને દુધમાં વાટીને જડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી દારુણક મટી જાય છે.

ગુંબદિ તૈલ.

ચણોઠીના કલકથી અને ભાંગરાના રસથી પકાવેલું તૈલ ગુંબદિ તૈલ કેહેવાય છે. આ તૈલથી ચળ, દારુણક, કોઠ અને ખોપરીના રોગો મટી જાય છે.

અરૂંપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અરૂંપિકાલક્ષણમાહ ।

અરૂંપિ વહુવઝાણિ વહુલ્લેદીનિ મૂર્ધનિ । કપાસુક્રમિકોપેન તાનિ વિદ્યાદરૂંપિકામ્ ॥

કફના, રૂધિરના અને કૃમિઓના દોષનેલીધે માથામાં ધણાં મોહોડાંવાળા અને ધણાં શ્લેષ્ઠવાળા પ્રણો થાય છે એ અરૂંપિકા કેહેવાય છે.

અર્ષિકાની ચિકિત્સા.

તત્ત્વ ચિકિત્સા ।

નીલોત્પલસ્ય કિજ્જલ્કો ધાત્રીફલ-
સમન્વિતઃ । યટ્ટીમધુકયુક્તશ્ચ લેપાદ્ધ-
ન્યાદંબ્ધિકામ્ ॥ ત્રિફલાયોરજોયટ્ટી-
માર્કવોત્પલસારિવાઃ । સૈન્ધવં પક્ષ્મૈતૈ-
સ્તુ તૈલં હન્યાદંબ્ધિકામ્ ॥

ત્રિફલાદ્યં તૈલમ્ ॥

નીલકમલના ઠેસરા, આંબળાં, અને
ઠેઠીમધ એઓને વાટીને લેપ કરવામાં
આવે તો તેથી અર્ષિકા મટી જાય છે.

ત્રિફલાદ્યતૈલ.

હરડે, ઝેડેડાં, આંબળાં, લોહાનું
ચૂર્ણ, ઠેઠીમધ, કમળ, ઉપલસરી અને
સૈન્ધવ એઓના કલકથી પકાવેલું તૈલ
ત્રિફલાદ્યતૈલ ઠેડેવાય છે. આ તૈલ અ-
ર્ષિકાને નષ્ટ કરી નાખે છે.

ધરિવેલ્લિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

ઈરિવેલ્લિકાલક્ષણમાહ ।

પિડકામુત્તમાઙ્ગસ્થાં દૃષ્ટામુગ્રરુજાજ્વ-
રામ્ । સર્વાત્મિકાં સર્વલિઙ્ગાં જાનીયા-
દિરિવેલ્લિકામ્ ॥

માથામાં ગોળ, ઉગ્ર વેદનાવાળી, ઉગ્ર
જ્વરવાળી, ત્રણે દોષથી થએલી અને
ત્રણે દોષોનાં ચિન્હોવાળી ફેડલી થા-
ય છે એ ધરિવેલ્લિકા ઠેડેવાય છે.

ધરિવેલ્લિકાની ચિકિત્સા.

ઈરિવેલ્લિકાચિકિત્સા ।

પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય યા ચિકિત્સા
પ્રકીર્તિતા । તયૈવ ભિપગેતાં ચ ચિકિ-
ત્સેદિરિવેલ્લિકામ્ ॥

પિત્તસંબંધી વિસર્પની જે ચિકિત્સા
ઠેડેવામાં આવી છે તેજ ચિકિત્સાથી
વૈધે ધરિવેલ્લિકાને મટાડવી.

પનસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

પનસિકાલક્ષણમ્ ।

કર્ણસ્યાભ્યન્તરે જાતાં પિડકામુગ્રવે-
દનામ્ । સ્થિરાં પનસિકાં તાં તુ વિદ્યા-
દ્વાતકફોત્થિતામ્ ।

કાનની અંદર વાયુના તથા કફના
પ્રકોપથી ઉઠેલી, સ્થિર અને ઉગ્ર વે-
દનાવાળી જે ફેડલી થાય છે તેને પન-
સિકા જાણવી.

પનસિકાની ચિકિત્સા.

પનસિકાચિકિત્સા ।

ભિપક્ષ્ પનસિકાં પૂર્વે સ્વેદયેદય લે-
પયેત્ । કલ્કૈર્મનઃશિલાકુષ્ઠનિશાતાલક-
દારુભિઃ ॥ પક્ષાં વિજ્ઞાય તાં મિત્વા વ્ર-
ણવત્ સમુપાચરેત્ ।

વૈધે પ્રથમ પનસિકા ઉપર શેક કરા-
વવો અને તે પછી મણુશીલ, કઠં, હ-
ળદર, હરતાલ અને દેવદાર એઓને
લેપ કરાવવો. પાટેલી જાણવામાં આવે
ત્યારે તેની વ્રણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી.

પાપાણુગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ.

પાપાણુગર્દભસ્ય લક્ષણમાહ ।

વાતશ્લેષ્મસમુદ્ભૂતઃ શ્વયયુર્હનુસન્વિ-
જઃ । સ્થિરો મન્દરુજઃ સ્તિગ્ધો જ્વેયઃ
પાપાણુગર્દભઃ ॥

સ્થિરઃ કઠિનઃ ॥

વાયુના તથા કફના દોષથી દાટીના
સાંધામાં કઠણ, મંદ વેદનાવાળો અને

સ્નિગ્ધપણાવાળો સોળો થાયછે એ પા-
પાણુગર્દભ દેહેવાયછે.

પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા.

અથ પાપાણુગર્દભસ્ય

ચિકિત્સા ।

પાપાણુગર્દમં પૂર્વે સ્વેદયેત્ કુશલો
મિપક્ષ્ । તતઃ પનસિકામોર્ક્તઃ કલ્ક-
રુષ્ણઃ પ્રલેપયેત્ ॥ વાતશ્લેષ્મિકશોયઘ્નઃ
કલ્કૈરન્યૈશ્ચ લેપયેત્ । પરિપાકગતં મિ-
ત્વા વ્રણવત્તમ્પાચરેત્ ॥ જલૌકોભિર્હૃતે
રક્તે સ શામ્યતિ વિનાપધમ્ । એતત્સ્થ-
લેષુ વહુષુ પ્રોક્ષિતં લિખિતં તતઃ ॥

પ્રવિણુ વૈદે પ્રથમ પાપાણુગર્દભની
ઉપર શેક કરાવવો અને તે પંછી પન-
સિકાની ચિકિત્સામાં કહેલા ઉના ક-
લ્કોથી જાડો લેપ કરાવવો.

વાયુસંસંધી તથા કક્ષસંધી સોળને
હણનારા ખીજ કલ્કોથી પણ લેપ ક-
રાવવો.

પાપાણુગર્દભ પાંડેલો જણવામાં આવે
ત્યારે તેને શસ્ત્રવતે ભેદીને પ્રણુના જવા
ઉપચારો કરવા.

જળો મુકાવીને લોહી કહડાવવામાં
આવે તો ઔષધવિનાજ પાપાણુગર્દભ
શાંત થઈ જાયછે. એ ધણુ ઠેકાણુ-
ઓમાં જેવામાં આન્યુ છે તેથી અમેએ
અહીં લખ્યું છે.

મુખદૂષિકા (ખીલ) નું નિદાન

તથા લક્ષણ.

મુખદૂષિકાલક્ષણમાહ ।

શાલ્મલીકષ્ટકપ્રણ્યાઃ કફમાસ્ત-

રક્તજાઃ । જાયન્તે પિઠકા યૂનાં જ્ઞયા-
સ્તા મુલ્હદૂષિકાઃ ॥

પ્રણ્યાઃ સદ્દશાઃ । એતા યૂનામેવ મુલ્હે
भवन्ति स्वभावात् ॥

જીવાન માણસોના મોઢોડાંઓ ઉ-
પર શેમળાના કાંટાઓ જવી અને કક્ષ,
વાયુ તથા રૂધિર એઓથી ઉત્પન્ન થ-
એલી ફેડલીઓ થાયછે એ મુખદૂષિકા
કહેવાયછે. આ ફેડલીઓ સ્વાભા-
વિક રીતે જીવાનોના મોઢોડાંઓ ઉપરજ
થાયછે.

મુખદૂષિકાની ચિકિત્સા.

અતસ્તસ્ય ચિકિત્સા ।

અજ્જલસ્ય ચતુર્ધાશો મુલ્હેલેપો વિ-
ધીયતે । મધ્યમસ્તુ ત્રિભાગઃ સ્યાદુત્ત-
મોઽર્ધાજ્જુલો ભવેત્ ॥ સ્થિતિકાલો ન
શુષ્કલં શુષ્કો દૂપયતિ સ્વચમ્ ।

મૂલ્હેલેપમાત્રા ।

સ્થિતિકાલોઽપિ તસ્યોક્તો યાવ-
ત્કલ્કો ન શુષ્પયતિ । શુષ્કસ્તુ ત્વળહીનઃ
સ્યાત્તથા દૂપયતિ સ્વચમ્ ॥

મુલ્હેલેપમાહ ।

લોબ્રધાન્યવચાલેપસ્તારુણ્યાપિઠિકા-
પહઃ । તદ્દગ્નેરોચનાયુક્તં મરિચં મુલ્હેલે-
પિતમ્ ॥ સિદ્ધાર્થકચચાલોબ્રસૈન્ધવૈશ્ચ
પ્રલેપનમ્ । વમનં ચ નિહન્ત્યાશુ પિઠકાં
યૌવનોન્નદ્રવામ્ ॥ કેવલાઃ પયસા પિષ્ઠા-
સ્તીક્ષ્ણાઃ શાલ્મલિકષ્ટકાઃ । આલિ-
સં ત્ર્યહમેતૈન ભવેત્પદ્મોપમં મુલ્હમ્ ॥

લોહર, ધાણુ અને વજ એઓનો

લેપ કરવાથી જીવાનીના ખીલો મટી જાય છે.

ગોરાચનાસહિત મરીનો લેપ કરવાથી જીવાનીના ખીલો મટી જાય છે.

સર્પપ, વજ, લોદર અને સૈંધવ એ-જાનો લેપ કરવાથી જીવાનીના ખીલો મટી જાય છે.

વમન કરવાથી જીવાનીના ખીલો મટી જાય છે.

શેમળાના તીક્ષ્ણ કાંટાઓને દુધથી વાટીને ત્રણ દિવસસુધી લેપ કરવામાં આવે તો ખીલો મટી જઈને મોહોડું કમળજવું સુંદર થાય છે.

મોહોડાઉપર કરવાના લેપની માત્રા તથા તે લેપ કેટલીવાર રાખવો.

અંગુલના ચોથા ભાગ જટલો જડો લેપ કરવો એ કનિષ્ઠ માત્રા છે, અંગુલના ત્રીજા ભાગ જટલો જડો લેપ કરવો એ મધ્યમ માત્રા છે, અને ચારઘા અંગુલ જટલો જડો લેપ કરવો એ ઉત્તમ માત્રા છે.

લેપેલો કલ્ક સુકાઈ ન ગયો હોય તેટલી વારજ તેને મોહોડા ઉપર રાખવો. સુકાયા પછી મોહોડા ઉપર રાખવો નહીં. સુકાએલો લેપ રાખવામાં આવે તો તરણાની પેઠે નકામે છે એટલુંજ નહીં પણ આમડીને ખરાબ કરે છે.

વ્યંગનું લક્ષણ.

વ્યજ્જસ્ય લક્ષણમાહ ।

ક્રોધાયાસપ્રક્રુપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ । મુલમાગત્ય સહસા મળ્ડલં મ-

સજલ્યતઃ ॥ નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુલે વ્યજ્જમાદિશેત્ ॥

વ્યજ્જં છાઈં ઇતિ લોકે ।

ક્રોધથી તથા પરિશ્રમથી પ્રકોપ પા-મેલો પિત્તસહિત વાયુ મોહોડામાં આ-વીને તુરત મોહોડાં ઉપર વેદનાવગ-રનું, પાતળું અને કાળી આંધવાળું મંડલ કરે છે એ વ્યંગ કહેવાય છે.

નીલિકાનું લક્ષણ.

નીલિકામાહ ।

કૃષ્ણમેવંગુણં વક્ત્રે ગાત્રે વા નીલિકાં વિદુઃ ।

एवगुणं नीरुजं । तनुकं मण्डलम् ॥

મોહોડાઉપર અથવા ગાત્રઉપર વે-દના વગરનું, પાતળું તથા કાળું મંડલ થાય છે એ નીલિકા (કાઝ) કહેવાય છે. વ્યંગની તથા નીલિકાની ચિકિત્સા.

તયોશ્ચિકિત્સા ।

શિરાવેધૈઃ પ્રલેપૈશ્ચ તથાભ્યંજૈરુપાચ-રેત્ । વ્યજ્જં ચ નીલિકાં વાપિ ન્યચ્છં ચ તિલકાલકમ્ ॥ વટાકુરા મસૂરાશ્ચ પ્રલે-પાહ્વ્યજ્જનાશનમ્ ॥ વ્યજ્જે મહિષ્ટયા લેપઃ પ્રશસ્તો મધુયુક્તયા ॥ અથવા લેપનં શસ્તં શશસ્ય રુધિરેણ ચ । વ્યજ્જહૃદ્ધરુ-ણલક્ સ્યાદજામૂત્રેણ પેપિતા ॥ જાતી-ફલસ્ય લેપસ્તુ હરેદ્યજ્જં ચ નીલિકામ્ । અર્કક્ષીરહરિદ્રાભ્યાં મર્દયિત્વા પ્રલેપ-નાત્ ॥ મુલકાણ્યૈર્શમં યાતિ ચિરકા-લોદ્ધવં ધ્રુવમ્ ॥ મસૂરઃ ક્ષીરસંપિષ્ટૈર્લિપ્ત-માસ્યં ઘૃતાન્વિતૈઃ ॥ સપ્તરાત્રાદ્ધવેત્સત્યં પુન્ડરીકદલોપમમ્ ॥ વટસ્ય પાણ્ડુપત્રા-

ણિ માલતીરક્તચન્દનમ્ ॥ કુટુંબ કાલી-
 ચક્રં લોઘ્રમેભિર્લેપં પ્રયોજયેત્ । યુવાસ્ય
 પિઠિકાનાં તુ વ્યઘ્નાનાં તુ વિનાશન-
 મ્ ॥ સ્યાદેતેન મુત્તં ચાપિ વર્જિતં ની-
 લિકાદિભિઃ । કુઙ્કુમં ચન્દનં લોઘ્રં પત-
 ઙ્ગં રક્તચન્દનમ્ । કાલીચક્રમુશીરં ચ મ-
 ક્ષિપ્ત્વા મધુચણિકા ॥ પત્રકં પદ્મકં પદ્મં
 કુટુંબ ગૌરોચના નિશા । લાક્ષા દારુહ-
 રિદ્રા ચ ગૈરિકં નાગકેશરમ્ ॥ પલાશ-
 કુમ્ભમ્ ચાપિ પ્રિયદ્રુશ્ચ વટાહુરાઃ । માલ-
 તી ચ મધુચ્છિદ્રં સર્પપાઃ સુરભિર્વચા ॥
 ચતુર્ગુણપયઃપિષ્ટૈરેતૈરક્ષમિતૈઃ પૃથક્ । પ-
 ચેન્મન્દાગ્નિના વૈદ્યસ્તૈલં પ્રસ્થદ્વયોન્મિતમ્ ॥
 વદનાભ્યજનાદેતદ્વ્યઙ્ગં નીલિકયા સહ ।
 તિલકં માશકં ન્યચ્છં નાશયેન્મુલ્લદૂપિ-
 કામ્ ॥ પદ્મિનીકણ્ઠકં ચાપિ હરેજ્જતુમ-
 ણિ તથા । વિદધ્યાદ્વદનં પૂર્ણચન્દ્રમણ્ડ-
 લમુન્દરમ્ ॥

પતંગ વક્રમ્ ઇતિ લોકે । કાલીચક્ર ક-
 દ્મ્બકં સુરભિર્વચા । મહામરી ઇતિ લોકે ।
 ઇતિ કુઙ્કુમાદ્ય તૈલમ્ ॥

નસ ખોલાવવાથી, પ્રલેપોથી તથા અ-
 ભ્યગોથી વ્યંગની, નીલિકાની, ન્યચ્છની
 તથા તિલકાલકની ચિકિત્સા કરવી.

વડના અંકુરો અને મસૂર એઓનો
 પ્રલેપ કરવાથી વ્યંગનો નાશ થાયછે.

મજ્જાને મધમાં વાટીને લેપ કર-
 વામાં આવે તો તેથી વ્યંગ મટી જાયછે.

સસવાના લોહીનું લેપન કરવામાં
 આવે તો તેથી વ્યંગ મટી જાયછે.

વાયવરણાની છાલને પકરીના મૂ-

ત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે
 તો વ્યંગનો નાશ થાયછે.

ન્યચ્છનો લેપ કરવાથી વ્યંગ મટી
 જાયછે અને નીલિકા પણ મટી જાયછે.

આંકડાનું ચીર અને હળદર એઓને
 વાટી ચોળીને પ્રલેપ કરવામાં આવે તો
 તેથી લાંબા કાળથી થએલી મોઢાડાની
 કાળાશ પણ અવશ્ય શાંત થઈ જાયછે.

મસૂરને દુધમાં વાટી ધીથી મિશ્રિત
 કરીને તેનો પ્રલેપ કરવામાં આવે તો
 સાત દિવસે મોઢાડું કમળપત્રસરખું થઈ
 જાય એમાં સંશય નથી.

વડનાં પીળાં પાનડાં, માલતી, ર-
 તાંજલિ, કઠ, કાલીચક્ર અને લોદર એ-
 ઓનો લેપ કરવામાં આવે તો બુવાનોનાં
 મોઢાડાંઓની ફેડલીઓનો તથા વ્યં-
 ગનો નાશ થાયછે. આ ઉપાયથી મો-
 ઢાડાની દાઝ વગેરે પણ મટી જાયછે.

કુંકુમાદ્યતૈલ.

કેસર, મુખડ, લોદર, પતંગ, રતાં-
 જલિ, દારુહળદર, વાળો, મજ્જા, જ-
 ઠીમધ, તમાલપત્ર, પદ્મકાષ્ઠ, કમળ,
 કઠ, ગૌરાચના, હળદર, લાખ, કાલી-
 ચક્ર, (આનો અર્થ ગુજરાતીમાં મળ્યો
 નથી.) સોનાગેર, નાગકેસર, ટસુડાં,
 ઘર્જિલા, વડના અંકુરો, માલતી, મીણ,
 સર્પપ અને સુગંધી વજ (નાગરવેલનાં
 પાનની જડ) એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક
 એક તોલાભાર લઈ ચોગણા દુધમાં
 વાટીને વૈદ્યે એ કલકથી એકસો અઠયા-
 વીશ તોલાંભાર તૈલને મદ મંદ અ-
 શિથી પકાવવું. આ કુંકુમાદ્ય નામના
 તૈલનો મોઢાડાઉપર અભ્યંગ કરવામાં
 આવે તો વ્યંગ, નીલિકા, તિલ, મશક,

ન્યચ્છ, મુખદૂષિડા, પદ્મિનીકંટક, અને
જતુમણિ એ રોગોનો નાશ થાયછે અને
મોહોડું પુનમના ચંદ્રના મંડલ જેવું સું-
દર થાયછે.

વલ્મીક (રાક્ષ)નું નિદાન તથા
લક્ષણ.

અથ વલ્મીકસ્ય લક્ષણમાહ ।

ગ્રીવાંસકક્ષાકરપાદદેશે સન્ધૌ ગલે
વા ત્રિભિરેવ દોષઃ । ગ્રન્થિઃ સવલ્મીક-
વદક્રિયાણાં જાતઃ ક્રમેણૈવ ગતઃ પ્રવૃ-
દ્ધિમ્ ॥ મુર્સેરનેકૈઃ સ્તુતિતોદવદ્ધિવિસ-
ર્પવત્ સર્પતિ ચોન્નતાગ્રઃ । વલ્મીકમાહુ-
ર્ધિપજો વિકારં નિપ્પલ્વનીકં ચિરજં
વિશેષાત્ ॥

ગ્રીવા લઠ્ઠાટિકા । અંસઃ સ્કન્ધઃ । કક્ષા
વાહુમૂલ્મ્ । વલ્મીકવદિત્યનેન પ્રચુરશિશ્વર-
ત્વમુચ્ચત્વમવગાઢમૂલ્ત્વં ચ સૂચ્યતે । નિપ્પ-
લ્વનીકં ઉપચારાયોગ્યમ્ ॥

ઘાટો, ખભા, કાખ, હાથ અને પગ
એ પ્રદેશોમાં, સાંધાઓમાં અથવા ગ-
ળામાં રાક્ષડાની પેઠે ઘણાં શિખરોવાળો,
જયો અને જાડાં મૂળવાળો ગ્રંથિ થાયછે.
ચિકિત્સાથીરહિત રહેનારાઓને થએલો
એ ગ્રંથિ અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામીને સા-
વવાળાં, વ્યથાવાળાં તથા જાંઘાં અગ્રો-
વાળાં અનેક મોહોડાંઓથી વિસર્પની
પેઠે ફેલાયછે. આ રોગને વૈદ્યો વલ્મીક
કહેછે. આ રોગ જે લાંબા કાળથી થયો
હોય તો ઘણું કરીને તેને ચિકિત્સા લાગુ
પડતી નથી.

વલ્મીકની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય વલ્મીકં ક્ષારાગ્નિભ્યાં

પ્રસાધયેત્ । વિધાનેનાર્જુદોક્તેન શોધ-
યિત્વા ચ રોપયેત્ ॥ વલ્મીકં તુ ભવેદ-
સ્ય નાતિવૃદ્ધમમર્મજમ્ । તત્ર સંશોધનં
કૃત્વા શોણિતં મોક્ષયેદ્ધિપક્ ॥ કુલ-
ત્યકાનાં મૂલૈશ્ચ ગુહૃચ્યા લવણેન ચ ।
આરેવતસ્ય મૂલૈશ્ચ દન્તિમૂલૈસ્તયૈવ ચ ॥
શ્યામામૂલૈઃ સપલલૈઃ સત્તુમિશ્રૈઃ પ્રલેપ-
યેત્ । મુન્નિગૃધૈશ્ચ મુલ્લોણૈશ્ચ ભિપક્ ત-
મુપનાહયેત્ ॥ પક્કે તત્ર વિજાનીયાદ્ર-
તીઃ સર્વાં યથાક્રમમ્ । અભિજ્ઞાય ગતી-
શિચ્છલા પ્રદિહ્યાન્મતિમાન્ ભિપક્ ॥ સં-
શોધ્ય દુષ્ટમાંસાનિ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
વ્રણં વિશુદ્ધં વિજ્ઞાય રોપયેન્મતિમા-
ન્નિપક્ ॥ મનઃશિલાલભદ્રાતસૂક્ષ્મલા-
ગુરુચન્દનઃ । જાતીપલ્લવતકૈશ્ચ નિમ્બતૈ-
લં વિપાચયેત્ ॥ વલ્મીકં નાશયેત્તદ્ધિ-
વહુચ્છિદ્રં વહુવ્રણમ્ ॥

વલ્મીકને શસ્ત્રવતે કાપીને ક્ષારથી
તથા અગ્નિથી મટાડવો. અર્જુદની ચિ-
કિત્સામાં કહેલી રીતિપ્રમાણે સાક્ષર
રીતે પછી રૂઝાવવો.

વલ્મીક જે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલ ન
હોય અને મર્મસ્થલમાં ન થએલ હોય
તો વૈદ્યે સંશોધન કરીને પછી તેમાંથી
લોહી કહડાવવું.

કળથીનાં મૂળીયાં, ગળો, સૈંધવ, ગ-
રખાળાનાં મૂળીયાં, નેપાળાનાં મૂળીયાં,
નસોતરનાં મૂળીયાં, માંસ અને સાથવો
એઓને ભિશ્રિત કરીને વલ્મીક ઉપર
પ્રલેપ કરાવવો અને અત્યંત સિન્ધ-
પણાવાળા પદાર્થોને જરા જરા ગરમ
કરાવીને તેઓને પાટા બંધાવવો. વ-
લ્મીક પાકી જાય ત્યારે અનુક્રમે તેના

પરની સમગ્રી ગતિઓને જાણી લઇ શકવતે છેદીને બુદ્ધિમાન વૈદે લેપ કરાવવા. બગડેલાં માંસોને સાફ કરી નાખી પછી ક્ષાર મુકીને પ્રતિસારણ કરવું. પ્રણ સાફ થઇ ગએલો જાણવામાં આવે ત્યારે તેને ધરતી લાવીને રૂઝાવવો.

મન:શિલાઘતૈલ.

મણુશીલ, હરતાલ, બીલામા, ગ્રીણી એલચી, અગર, સુખડ, ચમેલીનાં પાનડાં અને છાશ એએથી લીંબડાના તૈલને પકાવવામાં આવે એટલે મન:શિલાઘતૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલ ધણું છિદ્રોવાળા તથા ધણા પ્રણોવાળા વલ્મીકનો નાશ કરેછે.

અસાદ્ય વલ્મીક.

પાણિપાદોપરિષ્ઠાન્તુ છિદ્રૈર્વહુભિરાદૃતમ્ । વલ્મીકં યત્ સશોફં સ્યાદ્વર્જ્યં તદ્દિ વિજાનતા ॥

इति मन:शिलाघ्नं तैलम् ।

હાથની ઠે પગની ઉપર જે વલ્મીક ધણું છિદ્રોથી વ્યાપ્ત હોય અને સોજાથી યુક્ત હોય તેની સમજી વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહિ.

કક્ષા (કખ) અને ગંધનામા એઓનું નિદાન તથા લક્ષણ.

अथ कक्षागन्धनाम्नोर्लक्षणमाह ।

ઘાહુકક્ષાંસપાશ્વેષુ કૃષ્ણસ્ફોટાં સવેદનામ્ । પિત્તપ્રકોપસમ્ભૂતાં કક્ષાં તામિતિ નિર્દિશેત્ ॥ એકાં તુ તાદર્શીં દૃષ્ટ્વા પિઠકાં સ્ફોટસન્નિભામ્ । સર્ગજાતાં પિત્તકોપેન ગન્ધનામાં પ્રચક્ષતે ॥

તાદર્શીં બાહ્યાદિપુ રુષ્ણાં સવેદનાં ચ ॥

ખાહુઓમાં, કાખમાં, ખભાઓમાં અને પડખાંઓમાં પિત્તના પ્રદાપથી વેદનાવાળા જે કાળા ફેડલા થાયછે તે કક્ષા કહેવાયછે.

ઉપર કહેલાં ખાહુ આદિ સ્થલોની ત્વચામાં પિત્તના પ્રદાપથી કાળી અને વેદનાવાળી જે ફેડલા જેવી એક ફેડલા થાયછે તે ગંધનામા કહેવાયછે.

કક્ષા અને ગંધનામા એઓની ચિકિત્સા.

તથોશ્ચિકિત્સા ।

કક્ષાં ચ ગન્ધનામાં ચ ચિકિત્સતિ ચિકિત્સકઃ । પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયા પૂર્વમુક્તયા ॥

વૈદે પિત્તસંબંધી વિસર્પની જે ચિકિત્સા પ્રથમ કહેવામાં આવેલી છે તેજ ચિકિત્સા કક્ષાની અને ગંધનામાની ઉપર કરવી.

અગ્નિરોહિણીનું લક્ષણ તથા નિદાન.

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह ।

કક્ષાભાગેષુ વિસ્ફોટા જાયન્તે મૃશદારુણાઃ । અન્તર્દાહજ્વરકરા દીપ્તપાવકસન્નિભાઃ ॥ સપ્તાહાદ્વા દશાહાદ્વા પક્ષાદ્વા ઘ્નન્તિ માનવમ્ । તામગ્નિરોહિણીં વિદ્યાદસાધ્યાં સાન્નિપાતિકીમ્ ॥

સપ્તાહાદિ વાતપિત્તકફાપેક્ષયા બોદ્ધવ્યમ્ । ઘ્નન્તીત્યનુપ્રક્રાન્તાઃ । ઉપક્રાન્તાસ્તુ સાધ્યા એવ । ચરકેનાગ્નિરોહિણ્યાં ચિકિત્સાયા ઉક્તત્વાત્ ॥

કાખના ભાગોમાં અત્યંત દારૂણ, અંદર બળતરા કરનારા જ્વર કરનારા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા જે ફેડલાઓ થાયછે

તે અગ્નિરોહિણી કહેવાય છે. વાયુની ઉલ્વણતા હોય તો આ અગ્નિ રોહિણી સાત દિવસે માણસને મારી નાખે છે, પિત્તની ઉલ્વણતા હોય તો દશ દિવસે મારી નાખે છે અને કફની ઉલ્વણતા હોય તો પંદર દિવસે મારી નાખે છે, ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થતી આ અગ્નિ-રોહિણી અસાધ્ય છે.

આમાં એમ સમજવાનું છે કે જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તોજ અગ્નિ-રોહિણી અસાધ્ય થઈ પડે છે પણ જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો સાધ્ય થાય છે. કેમકે ચરકે અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા કહેલી છે.

અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા.

તસ્યાશ્ચિકિત્સા ।

પિત્તવીર્સર્પવિધિના સાધયેદગ્નિરોહિ-
ણીમ્ । રોહિણ્યાં લહનં કુર્યાદ્રક્તમોક્ષ-
ણરુક્ષણમ્ । શરીરસ્ય ચ સંશુદ્ધિં તાં
ન્દુ વૃદ્ધાં પરિત્વજેત્ ॥

પિત્તસંબંધી વિસર્પની ચિકિત્સામાં કહેલા પ્રકારથી વૈદ્યે અગ્નિરોહિણીને મટાડવી.

અગ્નિરોહિણીને મટાડવાને વાસ્તે લંબન કરાવવું. લોહી કહડાવવું, અને વિરેચન આદિથી શરીરનું સંશોધન કરાવવું. પણ જે અગ્નિરોહિણી અત્યંત વૃદ્ધિ પામી હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવીજ નહિ.

વિદારિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

વિદારિકાલક્ષણમાહ ।

વિદારિકાન્દવદ્રદ્ધાં કક્ષાવંક્ષણસ-

ન્યપુ । રક્તાં વિદારિકાં વિદ્યાત્સ-
ર્વજાં સર્વલક્ષણામ્ ॥

અત્ર પિડકામિતિ વિરોજ્યપદમધ્યાહ-
રણાયમ્ ॥

કાખમાં કે સાથળના સાંધાઓમાં વિદારી કંદની પેઠે બંધાએલી, રાતી, સપળા દોષોથી ઉત્પન્ન થએલી અને સપળા દોષોનાં ચિન્હોવાળી જ ક્ષેડલી થાય છે તે વિદારિકા કહેવાય છે.

વિદારિકાની ચિકિત્સા.

તસ્યાશ્ચિકિત્સા ।

વિદારિકાયાં પ્રથમં જલૌકોયોજનં
હિતમ્ । પાટનં ચ વિપકાયાં તતો વ્રણ-
વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥

વિદારીકાની ઉપર પ્રથમ જળો મુ-
કાવવી એ હિતકારી છે. વિદારિકા પા-
કેલી હોય તો તેને શબ્દવતે ચીરવી અને તે પછી ત્રણુના જ્વળી ચિકિત્સા કરવી.

ચિપ્થનું નિદાન તથા લક્ષણ.

ચિપ્થસ્ય લક્ષણમાહ ।

નલ્લામાંસમધિષ્ઠાય વાતઃ પિત્તં ચ દે-
હિન્નમ્ । કરોતિ ક્ષયપાકૌ ચ તં વ્યા-
ધિં ચિપ્થમાદિશેત્ ।

ચિપ્થો વેદવા इति लोके ।

વાયુ અને પિત્ત એઓ માણસોના નખના માંસમાં રહિને નખનો ક્ષય કરે છે તથા પકાવે છે એ ચિપ્થરોગ કહેવાય છે.

કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ.

કુનલ્લસ્ય લક્ષણમાહ ।

અભિઘાતાત્ પ્રદુષ્ટો યો નલ્લો રુક્ષઃ

સિતઃ સ્વરઃ । ભવેત્ તં કુનસં વિદ્યાત્
કુલીરં વામિધાનતઃ ॥

અમિધાનતઃ નામતઃ ।

કાષ્ટ વગેરેનો અભિધાત થવાથી દુષ્ટ થએલો નખ રૂક્ષ, ધોળો અને ખરસટ થઈ જાય છે એ રોગ કુનખ અથવા કુલીર કહેવાય છે.

ચિપ્થની તથા કુનખની ચિકિત્સા.
તયોશ્ચિકિત્સા ।

ચિપ્થં રુધિરમોક્ષેણ શોધનેનાપ્યુપા-
ચરેત્ । ગતોપ્માણમથેનં તુ સેચયેદુષ્ણવા-
રિણા ॥ શસ્ત્રેણાપિ યથાયોગ્યમુચ્છિદ્ય
સ્વાયચેત્તઃ । વ્રણોક્તેન વિધાનેન રોપયે-
ત્તં વિચક્ષણઃ ॥ સ્વરસેન હરિદ્રાયાઃ પા-
ત્રે કૃત્વાયસેભયામ્ । ઘૃષ્ઠા તજ્જેન કલ્કેન
લિમ્પેત્ ચિપ્થં પુનઃપુનઃ ॥ કાશ્મર્યાઃ
સપ્તભિઃ પત્રૈઃ કોમલૈઃ પરિવેષ્ટિતઃ ।
અઙ્ગુલીવેષ્ટકઃ પુંસાં ધ્રુવમાશુ પ્રશામ્ય-
તિ ॥ શ્લેષ્મવિદ્રધિકલ્પેન કુનસં સમુ-
પાચરેત્ । નસ્યકોટિપ્રવિષ્ટેન ટક્કુળેન ન
શામ્યતિ ॥ કુનસથેત્તદા શૈલઃ સલિ-
લે પ્રવતેડપિ ચ ।

ચિપ્થ થએલ હોય તો લોહી કહ-
ડાવવું અને શોધન પણ કરવું. એ-
માંથી ઉનાશ જતી રહે ત્યારે ઊના પા-
ણીથી સેચન કરવું.

વિચક્ષણ વૈદ્યે યોગ્ય રીતે તેને શ-
સ્ત્રથી કાપીને તેમાંથી સાવ કરાવવો
અને તે પછી વ્રણની ચિકિત્સામાં ક-
હેલી પદ્ધતિપ્રમાણે તેને રૂઝાવવો તથા
નવો આણવો.

લોહાના વાસણમાં લગ્નદરના રસની

અંદર હરડેને પલારી રાખી તે હરડેને
તેજ રસમાં ધસીને તે કલકથી ચિપ્થની
ઉપર વારંવાર લેપ કરવો.

સીવણનાં સાત ઠામળ પાનડાંગ્રાથી
ચિપ્થને વીટી રાખવામાં આવે તો
ચિપ્થ તુરત શાંત થાય છે એ નિસ્સં-
શય છે.

કૃથી થએલા વિદ્રધિની જ ચિ-
કિત્સા કહેવામાં આવી છે તેજ ચિકિત્સા
કુનખની કરવામાં આવે તો કુનખ મટી
જાય છે.

જો પર્વત પાણીમાં તરે તોજ નખની
અણીમાં પેસાડેલા ટંકણુખારથી કુનખ
ન મટે અર્થાત્ અંદર ટંકણુખાર પેસા-
ડવાથી કુનખ અવશ્ય મટી જાય છે.

પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

પરિવર્તિકાલક્ષણમાહ ।

મર્દનાત્ પીઠનાદ્વાપિ તથૈવાપ્યભિ-
ધાતતઃ । મેદૂર્ચમ્ યદા વાયુર્ભજતે સર્વત-
શ્ચરન્ ॥ તદા વાતોપચ્છદં તુ તર્ચમ્ પરિ-
વર્તેતે । સવેદનં સદાહં ચ પાકં ચ વ્રજ-
તિ ક્વચિત્ ॥ મળેરધસ્તાત્કોપસ્તુ ગ્ર-
ન્થિરૂપેણ લમ્બતે । મારુતાગન્તુસમ્ભૂતાં
વિદ્યાતાં પરિવર્તિકામ્ ॥ સકળ્દઃ કઠિ-
ના ચાપિ સૈવ શ્લેષ્મસમન્વિતા ।

અસ્યાં વાતનાયામપિ પિત્તાનુબન્ધો વો-
હ્યવ્યો દાહપાકાભાવાત્ । કોષઃ ચર્મકોશઃ ।

સર્વ શરીરમાં ફરતો વાયુ જ્યારે
ચોળાવાથી દળાવાથી, કે અભિધાત થ-
વાથી લિંગની આમડીમાં આવે છે ત્યારે
વાયુથી દૂષિત થએલી તે આમડી પરિ-
વર્તન પામે છે, (અવળી થઈ જાય છે)

વેદનાવાળી થાયછે, બળતરાવાળી થાયછે, અને કોઇ સમયે પાકી પણ બનયછે. આ પ્રમાણે થતાં લિંગના ટોચકાની નીચે તે આમડી ગાંઠજવા રૂપથી લટકવા લાગેછે. વાયુથી તથા અભિઘાત આદિરૂપ આગંતુ કારણોથી થતો આ રોગ પરિવર્તિકા ઠહેવાયછે. આ રોગમાં કફનો પણ સંબંધ થયો હોય તો તે આમડી ચળવાળી તથા કઠણ થાયછે.

જોકે આ રોગ વાયુથી થાયછે તોપણ તેમાં બળતરા અને પાકવું થવાને લીધે પિત્તનો સંબંધ પણ થાયછે એમ સમજવું.

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા.

અથ તસ્યાશ્ચિકિત્સા ।

પરિવર્તિ ઘૃતામ્બકાં મુસ્તિન્નામુપનાહયેત્ । ત્રિરાત્રં પચરાત્રં ચ વાતઘ્રૈઃ શાલ્વણાદિભિઃ ॥ તતોઽમ્બજ્ય શનૈશ્ચર્મ ચાનયેત્ પીડયેન્મણિમ્ । પ્રવિષ્ટે ચર્મણિ મણૌ સ્વેદયેદુપનાહનૈઃ ॥ દ્વાદ્વાતહરાન્વસ્તીન્ સ્તિગ્ધાન્યન્નાનિ મોજયેત્ ।

પરિવર્તિકાને ધી ચોપડી સારીપેઠે શેક દઇને ત્રણ રાતસુધી અથવા પાંચ રાતસુધી વાયુને હણનારા શાલ્વણઆદિ કલ્કાનો પાટા બાંધવો. પછી આમડીને ધી ચોપડી ધીરે ધીરે લાંબી કરતાં લિંગના ટોચકાને દબાવવું કે જ્યાં ટોચકું આમડીમાં પેસે. ટોચકું આમડીમાં પેકા પછી પાટાઓથી સ્વેદન કરીને વાયુનું હરણ કરનારી પિચકારીઓ દેવી તથા રોગીને સિન્બંધ અત્રો જમાડવાં.

અવપાટિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથાવપાટિકાલક્ષણમાહ ।

અલ્પીયસીં યદા હર્ષાદ્વલાદ્ગચ્છેત્

સ્ત્રિયં નરઃ । હસ્તાભિઘાતાદથવા ચર્મપ્યુર્જાતિતે વલાત્ ॥ મર્દનાત્ પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગાભિઘાતતઃ । યસ્યાવપાચ્યતે ચર્મતાં વિઘાદવપાટિકામ્ ॥ વાતેન કર્કશ રૂક્ષા સૂક્ષ્મા કૃષ્ણા રુગન્વિતા । પિત્તેન પીતા રક્તા વા દાહતૃષ્ણાસમન્વિતા ॥ શ્લેષ્મણા કઠિના સ્તિગ્ધા કણ્ઠમલ્યલ્પવેદના ।

અલ્પીયસીમ્ અલ્પતરં ચોનિચ્છિદ્રં યસ્યાઃ તામ્ । અવપાચ્યતે વિદીર્યતે ।

જની ચોનિનું છિદ્ર બહુજ સાંકડું હોય એવી સ્ત્રીમાં કામાતુર થઇને જ્વેરથી ગમન કરવાથી, અથવા કર મૈથુન વગેરેથી, હાથનો અભિઘાત થતાં જ્વેરથી આમડી અવળી થઈ જવાથી, અથવા ચોળવાથી, અથવા દબાવવાથી, અથવા વીર્યના વેગનો અભિઘાત થવાથી લિંગની આમડી કાટી બનયછે એ અવપાટિકા ઠહેવાય છે. આ અવપાટિકા વાયુના સંબંધવાળી હોય તો ખરસટ, રક્ષ, સૂક્ષ્મ, કાળી તથા વેદનાવાળી થાયછે. પિત્તના સંબંધવાળી હોય તો પીળી અથવા રાતી અને દાહથી તથા તરસથી સંયુક્ત થાયછે અને જો કફના સંબંધવાળી હોય તો કઠણ, સિન્બંધ, ચળવાળી તથા અરૂપ વેદનાવાળી થાયછે.

અવપાટિકાની ચિકિત્સા.

તસ્યાશ્ચિકિત્સા ।

સ્નેહસ્વેદૈરિમાં વૈચશ્ચિકિત્સ્યેદવપાટિકામ્ ।

વૈચે સ્નેહોથી તથા સ્વેદનોથી આ અવપાટિકાની ચિકિત્સા કરવી.

સિતઃ સ્વરઃ । મહેત્ તં કુનલ્લં વિદ્યાત્
કુલીરં વામિધાનતઃ ॥

અમિધાનતઃ નામતઃ ।

કાષ્ટ વગેરેનો અભિધાત થવાથી દુષ્ટ થએલો નખ રૂક્ષ, ઘોળો અને ખરસટ થઈ બંધ છે એ રોગ કુનખ અથવા કુલીર ઠેકેવાય છે.

ચિધ્યની તથા કુનખની ચિકિત્સા.

તયોશ્ચિકિત્સા ।

ચિપ્યં રુધિરમોક્ષેણ શોધનેનાપ્યુપા-
ચરેત્ । મતોપ્માણમથૈનં તુ સેચયેદુગ્ધવા-
રિણા ॥ શસ્ત્રેણાપિ યથાયોગ્યમુચ્છિદ્ય
સ્રાવયેત્તતઃ । વ્રણોક્તેન વિધાનેન રોપયે-
ત્તં વિચક્ષણઃ ॥ સ્વરસેન હરિદ્રાયાઃ પા-
ત્રે કૃત્વાયસે મયામ્ । ઘૃષ્ઠા તજ્જેન કલ્કેન
લિમ્પેત્ ચિપ્યં પુનઃપુનઃ ॥ કાશ્મર્યાઃ
સપ્તભિઃ પત્રૈઃ કૌમલૈઃ પરિવેદિતઃ ।
અઙ્ગુલીવેદકઃ પુંસાં ધ્રુવમાશુ પ્રશામ્ય-
તિ ॥ શ્લેષ્મવિદ્રધિકલ્પેન કુનલ્લં સમુ-
પાચરેત્ । નલ્લકોટિપ્રવિદ્રેન ટ્કુળેન ન
શામ્યતિ ॥ કુનલ્લશ્ચેત્તદા શૈલઃ સલિ-
લ્લે ધ્રુવતેડપિ ચ ।

ચિધ્ય થએલ હોય તો લોહી કઠ-
કાવવું અને શોધન પણ કરવું. એ-
માંથી ઉનાશ બંધી રહે ત્યારે ઊના પા-
ણીથી સેચન કરવું.

વિચક્ષણ વૈદ્યે યોગ્ય રીતે તેને શ-
સ્ત્રથી કાપીને તેમાંથી સ્રાવ કરાવવો
અને તે પછી વ્રણની ચિકિત્સામાં ક-
ઠેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે તેને રૂઝાવવો તથા
નવો આણવો.

લોહાના વાસણમાં ટુંબડરના રસની

અંદર હરડેને પલારી રાખી તે હરડેને
તેજ રસમાં ધસીને તે કઠકથી ચિધ્યની
ઉપર વારંવાર લેપ કરવો.

સીવણનાં સાત દોઢાળ પાનકાંઓથી
ચિધ્યને વીટી રાખવામાં આવે તો
ચિધ્ય તુરંત શાંત થાય છે એ નિસ્સં-
શય છે.

કૃથી થએલા વિદ્રધિની જે ચિ-
કિત્સા ઠેકેવામાં આવી છે તેજ ચિકિત્સા
કુનખની કરવામાં આવે તો કુનખ મટી
બંધ છે.

જો પર્વત પાણીમાં તરે તોજ નખની
અણીમાં પેસારેલા ટંકણુખારથી કુનખ
ન મટે અર્થાત્ અંદર ટંકણુખાર પેસા-
ડવાથી કુનખ અવશ્ય મટી બંધ છે.

પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

પરિવર્તિકાલક્ષણમાહ ।

મર્દનાત્ પીઠનાદ્વાપિ તથૈવાપ્યભિ-
ધાતતઃ । મેદ્રચર્મ યદા વાયુર્ભજતે સર્વત-
શ્ચરન્ ॥ તદા વાતોપસ્ટ્યં તુ તર્ચમ્ પરિ-
વર્તતે । સવેદનં સદાહં ચ પાકં ચ વ્રજ-
તિ ક્વચિત્ ॥ મળેરધસ્તાત્કોપસ્તુ ગ્ર-
ન્થિરૂપેણ લમ્બતે । મારુતાગન્તુસમ્ભૂતાં
વિદ્યાતાં પરિવર્તિકામ્ ॥ સકળ્હઃ કઠિ-
ના ચાપિ સૈવ શ્લેષ્મસમન્વિતા ।

અસ્યાં વાતજાયામપિ પિત્તાનુબન્ધો બો-
દ્બન્ધો હાહપાકાપાવાત્ । કોપઃ ચર્મકોશઃ ।

સર્વ શરીરમાં ફરતો વાયુ બ્યારે
ચોળાવાથી દળાવાથી, ઠે અભિધાત થ-
યાથી લિંગની આમડીમાં આવે છે ત્યારે
વાયુથી દૂષિત થએલી તે આમડી પરિ-
વર્તન પામે છે, (અવળી થઈ બંધ છે)

સન્નિરૂદ્ધગુદની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

સંનિરૂદ્ધગુદે તૈલૈઃ સેકો વાતહરૈર્હિ-
તઃ । તથા નિરૂદ્ધપ્રકશક્રિયાડપિ ક-
થિતાડથવા ॥

વાયુને હરનારાં તૈલોથી સેચન કર-
વામાં આવે અથવા નિરૂદ્ધપ્રકશની જે
ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તેજ ચિ-
કિત્સા કરવામાં આવે તો સન્નિરૂદ્ધગુદ
મટી બચે છે.

વૃષણુકચ્છૂનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથ વૃષણકચ્છૂલક્ષણમાહ ।

સ્નાનોત્સાદનહોનસ્ય મલો વૃષણસં-
સ્થિતઃ । પ્રક્લિચતે તદા સ્વેદાત્કણ્ડં જ-
નયતે તદા ॥ તતઃ કણ્ડયનાત્ ક્ષિપ્રં
સ્ફોટઃ સ્નાવથ જાયતે । પ્રાહુર્વૃષણક-
ણ્ડં, તાં શ્લેષ્મરક્તમકોપજામ્ ॥

ઉત્સાદનં ઉદ્ધર્તનં । મલઃ મૈલિ ઇતિ
લોકે । પ્રક્લિચતે આદ્રોં ભવતિ ॥

નાહાવાથી તથા અંગોને સાફ કર-
વાથી રહિત રહેનારાનો વૃષણોની ઉપર
રહેલો મેલ બ્યારે પસીનાથી પલળે છે
ત્યારે અળને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ પ્ર-
માણે અળ ઉત્પન્ન થતાં ખંજેરવાથી તુ-
કત ફેડલો થાય છે અને સાવ થાય છે
એ વૃષણુકચ્છૂ કેહેવાય છે. આ રોગ ક-
દના તથા રૂધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

વૃષણુકચ્છૂની ચિકિત્સા.

તસ્યાચ્ચિકિત્સા ।

સર્જાદકુપ્તસૈન્ધવસિતસિદ્ધાર્થૈઃ પ્ર
કશ્પિતો યોગઃ । ઉદ્ધર્તનેન નિયતં શ-

મયતિ વૃષણસ્ય કણ્ડતિમ્ ॥ ભિષ્ક
વૃષણકચ્છૂં તુ ચિકિત્સેત્પામરોગવત્ ।

અહિપૂતનનિર્દિષ્ટક્રિયાયાપિ ચ તાં હરેત્ ॥
રાળ, કઠ, સૈંધવ, અને ઘોળા સર્ષપ,
એઓનો યોગ કરીને વૃષણોની ઉપર
ચોળવામાં આવે તો વૃષણુકચ્છૂ અવશ્ય
શાંત થઈ બચે છે.

વૈવે વૃષણુકચ્છૂની ખસના જેવી ચિ-
કિત્સા કરવી અથવા નીચે અહિપૂ-
તન નામના રોગની જે ચિકિત્સા કે-
હેવામાં આવશે તે ચિકિત્સા કરવી.

અહિપૂતનનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથાહિપૂતનસ્ય લક્ષણમાહ ।

શકુન્મૂત્રસમાયુક્તેડ્ધૌતેડ્ધાને શિ-
શોર્ભવેત્ । સ્વિન્નસ્યાસ્નાપ્યમાનસ્ય ક-
ણ્ડ રક્તકફોદ્ભવા ॥ કણ્ડયનાત્તઃ
ક્ષિપ્રં સ્ફોટઃ સ્નાવથ જાયતે । ઈકીભૂતં
વ્રણૈર્ચોરં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ॥

મૂત્રથી તથા વિદ્યથી યુક્ત થએલી
બાલકની ગુદા બરાબર ઘેવામાં ન આવે
અને પસીનો વળ્યા છતાં બાલકને ન-
વરાવવામાં ન આવે તો રૂધિરના તથા
કદના પ્રકોપથી અળ થાય છે અને અળ
થતાં ખંજેરવાથી તુરત ફેડકીઓ તથા
સાવ થાય છે કે જેમાંથી થએલા વ્રણો
એકઠાં થઈને લયંકર થઈ પડે છે. આ
રોગ અહિપૂતન કેહેવાય છે.

અહિપૂતનની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

તત્ર સંશોધનૈઃ પૂર્વ ધાત્રીસ્તન્યં વિ-
શોધયેત્ । ત્રિફલાશ્વદિરકાથૈર્વ્રણાનાં
ક્ષાલનં હિતમ્ ॥ શઘ્નસૌવીરયઘ્વાદૈર્લેપઃ
કાર્યોડહિપૂતને ॥

નિરૂદ્ધપ્રકાશનું નિદાન તથા લક્ષણ.
અથ નિરૂદ્ધપ્રકાશસ્ય લક્ષણમાહ ।

વાતોપછદ્દે મેદૂં તુ ચર્મ સંશ્રયતે મ-
ણિમ્ । મણિથર્મોપનદસ્તુ મૂત્રસ્રોતો રુ-
ણદ્ધિ ચ ॥ નિરૂદ્ધપ્રકાશે તસ્મિન્ મન્દ-
ધારમવેદનમ્ । મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મણિ-
વિવ્રિપતે ન ચ ॥ નિરૂદ્ધપ્રકાશં વિદ્યાત્
સરુજં વાતસમ્ભવમ્ ।

નિરૂદ્ધપ્રકાશ इत्यस्य स्थाने निरूद-
धप्रकाशपदमार्पत्वात् ।

લિંગમાં વાયુનો પ્રકાપ થતાં ચામડી
ટાચકાની આડે આવી જાય છે અને એ
રીતે ચામડીથી મઠાઈ ગયેલું ટાચકું
મૂત્રના પ્રવાહને રોકી દે છે એ નિરૂદ્ધ-
પ્રકાશ રોગ ડહેવાય છે. આ રોગમાં મૂત્ર
મંદ મંદ ધારાવાળું તથા વેદનાવગરનું પ્ર-
વર્તે છે અને લિંગનું ટાચકું ખુલ્લું થતું નથી.
આ રોગ વાયુથી થાય છે અને તેમાં વે-
દના પણ હોય છે.

વ્યાકરણની મર્યાદા પ્રમાણે 'નિરૂ-
દ્ધપ્રકાશ' એ નામ અપેક્ષિત છતાં 'નિ-
રૂદ્ધપ્રકાશ' નામ રાખ્યું છે એ આર્થ
(વૈદિક) છે.

નિરૂદ્ધપ્રકાશની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

નિરૂદ્ધપ્રકાશે નાર્દીં ·લૌહીમુખયતો
મુક્તીમ્ । દારવીં વા જતુકૃતાં ઘૃતાક્તાં
સમ્પ્રવેશયેત્ ॥ પરિપિચ્છેદ્વસામજ્ઞાં શિ-
શુમારવરાહયોઃ । ચુક્રતૈલં તથા યૌજ્યં
વાતગ્નદ્રવ્યસંયુતમ્ ॥ ત્ર્યહાત્ ત્ર્યહાત્ સ્થૂ-
લતરાં સમ્યક્ નાર્દીં પ્રવેશયેત્ । સ્રોતો
ચિવર્થયેદેવં સ્નિગ્ધમન્નં ચ ભોજયેત્ ।

ખિલા વા સેવર્ની મુક્ત્યા સઘઃ સત-
વદાચરેત્ ॥

નિરૂદ્ધપ્રકાશમાં બંને તરફ મોઢાડાં-
વાળી અને ધીથી ખરડેલી લોઢાની,
લાકડાની અથવા લાખથી બનાવેલી
નળી નાખવી. પછી તેના ઉપર શિશુ-
માર નામના જનાવરની તથા મુત્રરની
ચરણીનું તથા મન્નનું સેચન કરવું અને
વાયુને હણનારા પદાર્થોથી સંયુક્ત ચુ-
કાના તૈલનું પણ સેચન કરવું. ત્રણ ત્રણ
દિવસે વધારે વધારે જાડી નળી તેમાં
સારી રીતે નાખતી જવી અને એ રીતે
માર્ગને પોઢાળો કરવો. આ ક્રિયાઓ
કરીને રોગીને સ્નિગ્ધ અન્ન જમાડવું.

સીવણીને છોડી દેતાં શક્તવતે ભેદન
કરીને તુરતના ક્ષતના જવી ચિકિત્સા
કરવામાં આવે તો તેથી પણ નિરૂદ્ધ-
પ્રકાશ મટી જાય છે.

સન્નિરૂદ્ધગુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથ સંનિરૂદ્ધગુદસ્ય લક્ષણમાહ ।

વેગસન્ધારણાદ્વાયુર્વિહિતો ગુદસંશ્રિ-
તઃ । નિરુણદ્ધિ મહત્સ્રોતઃ સૂક્ષ્મદ્વારં
કરોતિ ચ ॥ માર્ગસ્ય સૌક્ષ્મ્યાત્ ક્લ-
ચ્છ્રેણ પુરીપં તસ્ય ગચ્છતિ । સંનિરૂ-
દ્ધગુદં વ્યાધિમેનં વિદ્યાત્સુદુસ્તરમ્ ॥

વેગોની અટકાયતથી અભિધાત પા-
મેલો ગુદામાં રેડેલો વાયુ ગુદાના મોટા
દ્વારને રોકીને નાહાનું કરી નાખે છે કે
જથી માર્ગ સાંકડો થતાં વિષા માંડ
માંડ નીકળે છે. આ સન્નિરૂદ્ધગુદ ના-
મનો વ્યાધિ ડહેવાય છે અને તે અતિ
દુસ્તર છે.

સન્નિરૂદ્ધગુદની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

સંનિરૂદ્ધગુદે તૈલૈઃ સેકો વાતહરૈર્હિ-
તઃ । તથા નિરૂદ્ધમકશક્રિયાઽપિ ક-
થિતાઽથવા ॥

વાયુને હરનારાં તૈલોથી સેચન કર-
વામાં આવે અથવા નિરૂદ્ધમકશની જે
ચિકિત્સા ઢેહેવામાં આવી છે તેજ ચિ-
કિત્સા કરવામાં આવે તો સન્નિરૂદ્ધગુદ
મટી બચે છે.

વૃષણુકઞ્છૂનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથ વૃષણકચ્છલક્ષણમાહ ।

સ્નાનોત્સાદનહોનસ્ય મલો વૃષણસં-
સ્થિતઃ । પ્રક્લિચતે તદા સ્વેદાત્કણ્ઠં જ-
નયતે તદા ॥ તતઃ કણ્ઠ્યનાત્ સિમ્
સ્ફોટઃ સ્વાવશ્ચ જાયતે । પ્રાહુર્વૃષણક-
ણ્ઠં તાં શ્લેષ્મરક્તમકોપજામ્ ॥

ઉત્સાદનં ઉદ્ધર્તનં । મલઃ મૈલિ ઇતિ
લોકે । પ્રક્લિચતે આદ્રોં ભવતિ ॥

નાહાવાથી તથા અંગોને સાફ કર-
વાથી રહિત રહેનારાનો વૃષણોની ઉપર
રહેલો મેલ બ્યારે પસીનાથી પલગે છે
ત્યારે અળને ઉત્પન્ન કરે છે અને એમ-
માણે અળ ઉત્પન્ન થતાં ખંજેરવાથી તુ-
કત ફેડલો થાય છે અને સાવ થાય છે
એ વૃષણુકઞ્છૂ ઢેહેવાય છે. આ રોગ ક-
ફના તથા શ્ધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

વૃષણુકઞ્છૂની ચિકિત્સા.

તસ્યાચ્ચિકિત્સા ।

સર્જાદિકુપ્તસૈન્ધવસિતસિદ્ધાર્થૈઃ પ્ર
કલ્પિતો યોગઃ । ઉદ્ધર્તનેન નિયતં શ-

મયતિ વૃષણસ્ય કણ્ઠ્યતિમ્ ॥ મિષક

વૃષણકચ્છં તુ ચિકિત્સેત્પામરોગવત્ ।

અહિપૂતનનિર્દિષ્ટક્રિયાયપિ ચ તાં હરેત્ ॥

રાગ, કઠ, સૈન્ધવ, અને ધોળા સર્ષપ,
એઓનો યોગ કરીને વૃષણોની ઉપર
ચોળવામાં આવે તો વૃષણુકઞ્છૂ અવશ્ય
શાંત થઈ બચે છે.

વૈદે વૃષણુકઞ્છૂની ખસના જેવી ચિ-
કિત્સા કરવી અથવા નીચે અહિપૂ-
તન નામના રોગની જે ચિકિત્સા ઢે-
હેવામાં આવશે તે ચિકિત્સા કરવી.

અહિપૂતનનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અથાહિપૂતનસ્ય લક્ષણમાહ ।

શકૃન્મૂત્રસમાયુક્તેઽર્ષોતેઽપાને શિ-
શોર્ભવેત્ । સ્વિન્નસ્યાસ્નાપ્યમાનસ્ય ક-
ણ્ઠ રક્તકફોદ્ભવા ॥ કણ્ઠ્યનાત્તતઃ
સિમ્ સ્ફોટઃ સ્વાવશ્ચ જાયતે । ઇકીમૂતં
વ્રણૈર્વોરં તં વિદ્યાદાહિપૂતનમ્ ॥

મૂત્રથી તથા વિષાથી યુક્ત થએલી
પાલકની ગુદા બરાબર ધોવામાં ન આવે
અને પસીનો વળ્યા છતાં પાલકને ન-
વરાવવામાં ન આવે તો શ્ધિરના તથા
કફના પ્રકોપથી અળ થાય છે અને અળ
થતાં ખંજેરવાથી તુરત ફેડકીઓ તથા
સાવ થાય છે જે જેમાંથી થએલા પ્રણો
એકકાં થપને ભયંકર થઈ પડે છે. આ
રોગ અહિપૂતન ઢેહેવાય છે.

અહિપૂતનની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

તત્ર સંશોધનૈઃ પૂર્વે ધાત્રીસ્ત્ર-
શોધયેત્ । ત્રિફલાસદિરકાર્યૈર્
શ્શાલનં હિતમ્ ॥ શક્તસૌવીરયથ્યાં
કાર્યોઽહિપૂતને ॥

અહિપૂતન થએલ હોય તો પ્રથમ સંશોધનોથી માતાના દુધને સાફ કરવું. હરડે, બેહેડાં, આમળાં તથા કાથા એ-એના ક્વાથથી ત્રણોને ઘોવા અને સંખનું ચૂર્ણ, સૌવીર, (જુવો પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૭૫૬ માં) તથા જઠીમધ એએનો લેપ કરવો.

ગુદબ્રંશ (આમણ) નું લક્ષણ તથા નિદાન.

અથ ગુદબ્રંશસ્ય લક્ષણમાહ ।

પ્રવાહનાતિસારાભ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદં વહિઃ । રુક્ષદુર્બલદેહસ્ય ગુદબ્રંશં તમાદિશેત્ ॥

જનું શરીર રૂક્ષ તથા દુર્બલ હોય તેની ગુદા દસ્તના સમયમાં ભેર કરવાથી તથા અતિસારથી ખાહાર નીકળે છે એ ગુદબ્રંશ કહેવાય છે.

ગુદબ્રંશની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

ગુદબ્રંશે ગુદં સ્વિન્નં સ્નેહેનાક્તં પ્રવેશયેત્ । પ્રવિષ્ટં રોપયેત્ યત્નાત્ ગવ્યસ-ચ્છિદ્રર્ચમણા ॥ પશ્વિન્યાઃ કોમલં પત્રં યઃ સ્વાદેચ્છર્કરાન્વિતમ્ । एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ મૂપિકા-ણાં વસાભિર્વા ગુદબ્રંશે પ્રલેપનમ્ ॥ મુ-સ્વિન્નમૂપિકામાસેનાથ વા સ્વેદયેત્ ગુ-દમ્ ॥ ઘ્ર્ણામ્લાનલચાદ્ગેરી વિલ્વપાઠા-યવાગ્રજમ્ । તક્રેણ શીલયેત્ પાયુબ્રં-શાર્તોઽનલદીપનમ્ ॥ મૂપિકા દશમૂ-લાનિ શૃઙ્ગીયાદુભયં સમમ્ । તપોઃ કા-થેન કલ્કેન પચેત્તૈલં યથોદિતમ્ ॥ અ-

ખ્યદ્ગાત્તસ્ય તૈલસ્ય ગુદબ્રંશો વિનશ્ય-તિ । વિનશ્યતિ તયાનેન ગુદશૂલં મગ-ન્દરમ્ ॥

મૂપકતૈલમ્ ।

ગુદાને શેક ૬૪ ધીથી અથવા તેલથી ખરડીને અંદર પેસાડી દેવી અને પે-સાડ્યા પછી છિદ્રોવાળા ગાયના આ-મડાથી યત્નપૂર્વક તેને રોકી દેવી.

જે માણસ કમલિનીના ઘામલ પત્રને સાકરની સાથે ખાય તેની આમણ ની-કળતી બંધ પડી જાય છે એ નિશ્ચય છે.

આમણની ઉપર જાંદરની ચરબી ચોપડવામાં આવે અથવા ખાફેલા જાં-દરના માંસથી શેક કરવામાં આવે તો આમણ નીકળતી બંધ પડી જાય છે.

આમણ નીકળવાથી પીડાએલા મા-ણસે ઘાકમ, ચિત્રક, ખાટી લુણી, ખી-લાંનો ગર્ભ અને જવખાર એએને છા-શમાં વાટીને પીવાનો અભ્યાસ રાખવો. આ ઉપાયથી અગ્નિ પણ પ્રદીપ્ત થાય છે.

મૂપકતૈલ.

જાંદર અને દશમૂલ (પૃષ્ઠપંચમૂલ તથા લઘુપંચમૂલ) એ બન્નેને સમભાગે લઈ તેએના ક્વાથથી અને કલકથી વિ-ધિપ્રમાણે તૈલ પકાવવું. આ તૈલનો અ-લ્પંગ કરવાથી ગુદબ્રંશ મટી જાય છે અને ગુદશૂલ તથા જાંદર પણ મટી જાય છે.

શૂકરદંટું લક્ષણ.

અથ શૂકરદંટુસ્ય લક્ષણમાહ ।
સદાહો રક્તપર્પન્તસ્ત્કૂપાકી તીવ્ર-વેદનઃ । કણ્ઠમાન્ જ્વરકારી ચ સ સ્યાચ્છૂકરદંટુકઃ ॥

સઃ ગુદમ્રંશઃ ।

શુદ્ધમ્રંશ એ બળતરાવાળો, રાતા છે-
ડાવાળો, પાંદેલી આંમડીવાળો, તીવ્ર
વેદનાવાળો, ચળવાળો અને જ્વર કર-
નાર હોય તો તેજ શૂકરદંદૂ કેહેવાય છે.

શૂકરદંદૂની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

મૃદ્ધરાજકમૂલસ્ય રજન્યા સહિતસ્ય
ચ ચૂર્ણં તુ સહસા લેપાત્ વારાહદ્વિજ-
નાશનમ્ ॥ રાજીવમૂલકલ્કઃ પીતો ગ-
વ્યેન સર્પિપા પ્રાતઃ । શમયતિ શૂકર-
દંદૂં દંદૂોદ્ભૂતં જ્વરં ધોરમ્ ॥ રજની-
માર્કવં મૂલં પિષ્ટં શીતેન વારિણા । તલ્હે-
પાદ્દન્તિ વીસર્પિ વારાહદશનાહ્યમ્ ॥

હળદર સહિત ભાંગરાનાં મૂળીયાંના
ચૂર્ણનું લેપન કરવાથી શૂકરદંદૂ તુરતજ
મટી બપ છે.

પ્રાતઃકાલે કમળનાં મૂળને કદક ગા-
યના ધીની સાથે પીવામાં આવે તો
તેથી શૂકરદંદૂ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો
ધોર જ્વર શાંત થઈ બપ છે.

હળદર અને ભાંગરાનાં મૂળ એઓને
ટાઢા પાણીમાં વાટીને લેપ કરવામાં
આવે તો વિસર્પિ અને શૂકરદંદૂ મટી
બપ છે.

અનુશયીનું લક્ષણ.

અથાનુશયીલક્ષણમાહ ।

ગમ્ભીરામલ્પશોયાં ચ સવર્ણામુપરિ-
સ્થિતામ્ । પાદસ્યાનુશયીં તાં તુ વિચા-
દન્તઃપ્રપાકિનીમ્ ॥

અત્ર પિષ્ટિકામિતિ વિશેષ્યપદમધ્યાહર-
ણીયમ્ । ગમ્ભીરાન્તઃપાકેન ।

અંદર પાકવાળી, તેવી હોવાને લીધે
ગંભીર, થોડા સોજવાળી અને પગ
જવાજ વર્ણવાળી જે ફેડલી પગની
ઉપર થાય છે તે અનુશયી કેહેવાય છે.

અનુશયીની ચિકિત્સા.

અથ તસ્ય ચિકિત્સા ।

હરેદનુશયીં વૈદ્યઃ ક્રિયયા શ્લેષ્મ-
વિદ્રધેઃ ।

વૈદ્યે કક્ષુવિદ્રધિની ચિકિત્સાથી અ-
નુશયીનો નાશ કરવો.

અલસનું લક્ષણ.

અલસસ્ય લક્ષણમાહ ।

ક્લિન્નાહુલ્પન્તરૌ પાદૌ કળ્હદાહ-
સમન્વિતૌ । દુષ્ટકર્દમસંસ્પર્શાદલસં તં વિ-
ભાવયેત્ ॥

અલસં કન્દર્દૌં હિતિ લોકે ।

સડેલા કાદવના સ્પર્શથી પગ આં-
ગળીઓના મધ્યમાં કલેદવાળા, ચળ-
વાળા અને બળતરાવાળા થાય છે એ અ-
લસ કેહેવાય છે.

અલસની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

પાદૌ સિક્તારનાલેન લેપનં તલસે
હિતમ્ । પટોલકુનટીનિમ્બરોચનામરિચૈ-
સ્તિલૈઃ ॥ ક્ષુદ્રાસ્વરસસિદ્ધેન કટુતૈલેન
લેપયેત્ । તતઃ કાસીસકુનટીતિલચૂર્ણ-
વિચૂર્ણયેત્ ॥

વિચૂર્ણયેદવધૂલયેત્ ।

કરબીજં રજનીકાસીસં પન્નકં
મધુ । રોચના હરિતાલં ચ લેપોડ્યમલ-
સે હિતઃ ॥

આરનાલથી (જુવો પ્રથમ ખંડનું પૃષ્ઠ ૮૧૩ મું) પગની ઉપર સેચન કરીને લેપન કરવું. એ અલસ ઉપર હિતકારી થાય છે.

કંકવાં પરવળ, મણ્ણીલ, લીંબડો, ગોરોચના, મરી, તલ અને ભોરીંગણીનો સ્વરસ એએથી પકાવેલા તેલથી અલસની ઉપર લેપન કરીને પછી હીરાકસી, મણ્ણીલ અને તલ એએનું ચૂર્ણ ભભરાવવું.

કરંજનાં ખીજ, હળદર, હીરાકસી, પદ્મકાષ્ઠ, મધ, ગોરોચના અને હરતાલ એએનો લેપ કરવામાં આવે તો અલસ મટી જાય છે.

દારીનું લક્ષણ.

અથ દારીલક્ષણમાહ ।

પરિક્રમણશીલસ્ય વાયુરત્યર્થરૂક્ષ-
યોઃ । પાદયોઃ કુરુતે દારીં સરુજાં ત-
લસંશ્રિતામ્ ॥

દારી વિવાઈ ॥

જને પૃથ્વી ઉપર ખહુજ ફરવાનો અભ્યાસ હોય તે માણસના અત્યંત રક્ષ થઈ ગએલા પગોના તળામાં વાયુ વેદનાવાળી દારીને (ચીરને-કાટને) ઉત્પન્ન કરે છે.

દારીની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

પાદદાર્યાં શિરાં પ્રાણો મોચયેત્તલ-
શોધિનીમ્ । સ્નેહસ્વેદોપપન્નૌ તુ પાદૌ
વા લેપયેન્મુહુઃ ॥ મધૂચ્છિદ્રવસામજ્ઞા-
ઘૃતૈઃ ક્ષારવિમિશ્રિતૈઃ ॥

અન્ન વસા મજ્ઞા ચ સામાન્યતરછાગા-

દીનાં વિશેષાનમિધાનતઃ । ઉક્તં ચ 'મેદોમ-
જ્ઞા વસા જ્ઞેયા ગ્રામ્યાનૂપૌદકોદ્રવાઃ' ।
इति मदनपालः ॥ वसा शुद्धमांसमवः
स्नेहः ।

સ્નેહોડ્છ્ઞઃ શુચિરેવ સ્યાત્સમજ્ઞા
કથિતો વુધૈઃ ॥

ક્ષારો યવક્ષારઃ ॥

सर्जाहसिन्धुद्भवयोश्चूर्णं घृतमधुदुत-
म् । निर्मध्य कटुतैलाक्तं हितं पादम-
मार्जने ॥ मधुसिक्यकगैरिकघृतगुडमा-
हिपाक्षशालनिर्यासैः । गैरिकसहितैर्लेपः
पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥

મધુસિક્યકં મેળ । પ્રથમં ગૈરિકં શિલા-
જતુ । દ્વિતીયં ગૈરિકં ગેરૂં ઇતિ લોકે । શા-
લનિર્યાસઃ રાલઃ ।

उन्मत्तकस्य बीजेन मानकक्षारवा-
रिणा । विपकं कटुतैलं तु हन्यादारीं
न संशयः ॥

उन्मत्ततैलम् ।

પગમાં દારી થએલ હોય તો સમજી
વૈદે તળાને સાફ કરવાને વાસ્તે નસ ખો-
લાવીને લોહી કહડાવવું.

પગોનું સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીને
પછી મધ, ચરખી, મજ્જા અને જવ-
ખાર એએને મિશ્રિત કરીને વારંવાર
લેપ કરવામાં આવે તો દારી મટી જાય છે
આમાં ચરખી તથા મજ્જા ડોની લેવી
એમ નામ પાડીને કહ્યું નથી માટે ખ-
કરા વગેરે જાનવરોની લેવી એમ સ-
મજવું. કેમકે મદનપાલે કહ્યું છે કે
" મેદ, મજ્જા તથા ચરખી આમ્ય પ-
શુઓની, જલપ્રાય પ્રદેશનાં પ્રાણીઓની

અને જગચર પ્રાણીઓની લેવી. " હા-
ડકાની અંદરનો જ ચોખ્ખો સ્નેહ તે મજા
ઢહેવાય છે.

ગળ તથા સેંધવ એઓના ચૂર્ણને
ધીમાં તથા મધમાં કાલવી ખૂમ મથી
તેમાં સરમીયું તેલ નાખીને પગમાં ધ
સવામાં આવે તો દારી મટી જાય છે.

મીણુ, શિલાશ્ચત, ધી, ગોળ, ભેંસા-
ગુગળ, રાળ અને સોનાગેરૂ એઓને
મિશ્રિત કરીને લેપ કરવામાં આવે તો
પગનું ક્ષાટવું અવશ્ય મટી જાય છે.

ઉન્મત્તતૈલ.

ધંતુરાનાં બીજો અને માનકંદની ભ-
સ્મનું જળ એઓથી પકાવેલું સરસીયું
તેલ પગના ક્ષાટવાને મટાડે છે એમાં
સશય નથી.

કદર (કપાસી) નું લક્ષણ.

કદરસ્ય લક્ષણમાહ ।

શર્કરોન્મથિતે પાદે ક્ષતે વા કણ્ઠકા-
દિભિઃ । ગ્રન્થિઃ કોલવદુત્સન્નો જાયતે
કદરસ્તુ સઃ ॥

શર્કરાત્ર વાલુકા । કોલવત્ કુદ્રવદર-
વત્ । ઉત્સન્નઃ ઉદ્રત્ ।

રેતીથી મથિત થએલા અથવા કાંટા
વગેરેથી ધવાએલા પગમાં નાહાનાં બેર
જવડી બીચી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે એ
કદર ઢહેવાય છે.

કદરની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

દહેત્કદરમુદ્દત્ય તૈલેન દહનેન વા ।
કદરને શસ્ત્રવતે કાઢાડી નાખીને
બીના તેણનો અથવા અગ્નિનો કાંબ દે-
વામાં આવે તો કદર મટી જાય છે.

તિલકાલક (તલ) નું લક્ષણ.

તિલકાલકમાહ ।

કૃષ્ણાણિ તિલમાત્રાણિ નીરુજાણિ
સમાણિ ચ । વાતપિત્તકફોદ્રેકાત્તાન્વિ-
દ્યાતિલકાલકાન ॥

સમાણિ અનુદ્રતાણિ । અયં તિલ ઇતિ
લોકે ।

વાયુના, પિત્તના તથા કફના પ્રકા-
પથી કાળાં, તલ જવડાં, પીડા વગરનાં
અને બીચાઈ વગરનાં ચાઠાં થાય છે એ
તિલકાલક ઢહેવાય છે.

મશક (મસ) નું લક્ષણ.

મશકમાહ ।

અવેદનં સ્થિરં ચૈવ યતુ ગાત્રે પ્રદેશ્ય-
તે । માપવત્ કૃષ્ણમુત્સન્નં મલિનં મશ-
કં દિશેત્ ॥

સ્થિરમચલમ્ । અવેદન વેદનારહિતમ્ મ-
શક ઇતિ લોકે ।

શરીરમાં અડદ જવું કાણું તથા બીચું,
મેચું, વેદના વગરનું અને અચલતાનાણું
જ થાય છે તે મશક ઢહેવાય છે.

જતુમણિ (લાખા) નું લક્ષણ.

અથ જતુમણિમાહ ।

સમમુત્સન્નમરુજં મળ્ડલં કપરક્તજમ્ ।
સહજં લક્ષ્મચૈકેપાં લક્ષ્યો જતુમણિશ્ચ
સઃ ॥ કૃષ્ણસ્તિગ્ધો જતુમણિર્ધેયઃ શ્લે-
ષ્મોચરૈસ્ત્રિભિઃ । અરુજં તપરે રક્તં લ-
ક્ષ્મેત્યાહુર્ભિપગ્વરાઃ ॥

સમં સમવર્ણમ્ । ઉત્સન્નં કિચ્ચિદુત્સન્નં
સહજં શરીરેણ સહ જાતમ્ । ઇવંવિધં ય-

વ્યામ, ચળવાણું, ગોળ અને ઘોણું જે મંડલ થાયછે તે પદ્મિનીકંટક કહેવાયછે.

પદ્મિનીકંટકની ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

પદ્મિનીકણ્ઠકે રોગે છર્દયેન્નિમ્બવા-
રિણા । તેનૈવ સિદ્ધં સક્ષીદ્રં સર્પિઃ પાતું
પ્રદાપયેત્ ॥ નિમ્બારગ્વધકલ્કૈર્વા મુહુ-
રુદ્ધતેનં હિતમ્ ॥ ચતુર્ગુણેન નિમ્બોત્થ-
પત્રકાયેન ગોઘૃતમ્ । પચેત્તત્સ્તુ નિમ્બ-
સ્ય કૃતમાલસ્ય પત્રજૈઃ ॥ કલ્કૈર્ભૂયઃ પ-
ચેત્ સિદ્ધં તત્ પિવેત્પલસંમિતમ્ । પદ્મિ-
નીકણ્ઠકાદ્રોગાન્મુક્તો ભવતિ નાન્યથા ॥

નિમ્બાદિઘૃતમ્ ।

પદ્મિનીકંટક નામનો ક્ષુદ્ર રોગ થ-
એલ હોય તો લીંબડાના પાણીથી વ-
મન કરાવવું અને લીંબડાના પાણીથીજ
પકાવેલા ધીમાં મધ નાખીને તે ધી પી-
વરાવવું.

લીંબડાના તથા ગરમાળાના કલ્કાથી
વારંવાર ચોળવામાં આવે તો તેથી પ-
દ્મિનીકંટક મટી જાયછે.

નિંબાદિઘૃત.

ચારગણા લીંબડાનાં પાનડાંના ક્વા-
યથી ગાયના ધીને પકાવીને ફરીવાર
તેજ ધીને લીંબડાનાં પાનડાંના તથા
ગરમાળાનાં પાનડાંના કલ્કાથી પકાવવું
એટલે નિંબાદિઘૃત સિદ્ધ થાયછે. આ
ધી ચાર ચાર તોલાભાર પીવામાં આવે
તો પદ્મનીકંટક મટી જાયછે એમાં
કશેા સંશય નથી.

અજગલ્લિકાનું લક્ષણ.

અથાજગલ્લિકા ।

સ્તિગ્ધા સવર્ણા ગ્રથિતા નીરુજા મુ-
દ્રસન્નિમા । કપવાતોત્થિતા જ્ઞેયા વા-
લાનામજગલ્લિકા ॥

ગ્રથિતા ગુમ્ફિતેવ । મુદ્રસંનિમા મુદ્રા-
કૃતિઃ ।

ખાલેકાને મગના જેવી આકૃતિવાળી,
સ્તિગ્ધ, શરીરના જેવા રંગવાળી, ગું-
થાએલા જેવી, વેદનાવગરની અને ક-
દ્ધી તથા વાયુથી ઉઠેલી ક્રેડલીઓ
થાયછે એ અજગલ્લિકા કહેવાયછે.

અજગલ્લિકાની ચિકિત્સા.

તસ્યાશ્ચિકિત્સા ।

તત્રાજગલ્લિકાં સામાં જલૌકોભિરુ-
પાચેરેત્ । શુક્તિસૌરાષ્ટ્રિકાક્ષારકલ્કૈશ્ચા-
લેપયેન્મુહુઃ ॥ કઠિનાં ક્ષારયોગેન દ્રા-
વયેદજગલ્લિકામ્ ॥

જે અજગલ્લિકા કાચી (નહિ પા-
કેલી) હોય તો જળો મુકીને તેની ચિ-
કિત્સા કરવી અને છીપની ભસ્મ તથા
ક્રેડકડીની ભસ્મ એઓના કલ્કાથી
તેના ઉપર વારંવાર લેપન કરવું.

જે અજગલ્લિકા કઠણુ હોય તો ક્ષાર
મુકીને તેને પીગળાવવી.

યવપ્રખ્યાનું લક્ષણ.

યવપ્રખ્યામાહ ।

યવાકારા પ્રકઠિના ગ્રથિતા માંસસં-
શ્રયા । પિટ્કા શ્લેષ્મવાતાભ્યાં યવમ-
લ્યેતિ સોચ્યતે ॥

યવાકારા મધ્યે સ્પૂલા માન્તે લુશા ।

કધ્વી તથા વાયુથી જવના જેવા આકારવાળી, અત્યંત કઠણુ, ઝુંથાએલા જેવી અને માંસના આશ્રયવાળી જે ફેડલી થાયછે તે યવપ્રખ્યા કહેવાયછે.

જવજેવા આકારવાળી એટલે મધ્યમાં જડી અને છેડામાં પાતળી.

અંત્રાલજીવું લક્ષણુ.

અધાન્ત્રાલજીમાહ ।

યનામવક્રાં પિઠકામુન્નતાં પરિમળ્ડલામ્ । અન્ત્રાલજીમલ્પપૂયાં તાં વિદ્યાત્ કફવાતજામ્ ॥

યના કઠિનામ્ । પરિમળ્ડલા વર્તુલા અલ્પપૂયામ્ ।

કઠણુ, વાંકાપણુ વગરની, જાચી, ગોળ, અને થોડા પરવાળી જે ફેડલી થાયછે તે અંત્રાલજી કહેવાયછે. આ ફેડલી કધ્વી તથા વાયુથી થાયછે.

યવપ્રખ્યાની તથા અંત્રાલજીની ચિકિત્સા.

અથ તયોશ્ચિકિત્સા ।

અન્ત્રાજલીયવમ્ભ્યૌ પૂર્વે સ્વેદૈરુપાચરેત્ । મનઃશિલાદેવદારુકુષ્ઠકલ્કૈઃ મલેપયેત્ ॥ પક્વાં વ્રણવિધાનેન યથોક્તેન પ્રસાધયેત્ ॥

યવપ્રખ્યાને તથા અંત્રાલજીને પ્રથમ સ્વેદન (શેક) આપીને પછી મણુશીલ, દેવદાર તથા કઠ એઓના કલક લગાવવા. પાકે ત્યારે આગળ કહેલા મણુના વિધિથી ચિકિત્સા કરવી.

વિવૃતાનું લક્ષણુ.

અથ વિવૃતામાહ ।

વિવૃતાસ્યાં મહાદાહાં પક્વોદુમ્બરસ-

ત્રિભામ્ । વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્ પિત્તોત્થાં પરિમળ્ડલામ્ ॥

પરિતઃ શોષયતીમ્ ।

ફેટલા મોઢોડાવાળી, ભારે અગતરાવાળી, પાકેલાં જાંબરાનાં ફળ જેવી ગોળ અને આરેકાર સોજવાળી જે ફેડલી થાયછે તે વિવૃતા કહેવાયછે. આ ફેડલી પિત્તથી ઉઠેછે.

ઇંદ્રવૃદ્ધાનું લક્ષણુ.

અધેન્દ્રવૃદ્ધામાહ ।

પદ્મકર્ણિકવન્મધ્યે પિઠકાં પિઠકાચિતામ્ । ઇન્દ્રવૃદ્ધાં તુ તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તોત્થિતાં મિપક્ ॥

પદ્મનીકર્ણિકવત્ પદ્મફલાધારોપમા પિઠકાચિતા કિઞ્જલ્કવલ્લુવુ પિઠકાચિતામ્ ।

મધ્યમાં કમળ કાકડીઓ થવાના ડોડાજેવી, અને ખીજી ઉસરાઓજેવી નાહાની નાહાની ફેડલીઓથી વ્યામ જે ફેડલી થાયછે તેને વેધે ઇંદ્રવૃદ્ધા જાણવી. આ ફેડલી વાયુથી તથા પિત્તથી થાયછે.

ગર્દભિકાનું લક્ષણુ.

ગર્દભિકામાહ ।

મળ્ડલં વૃત્તમુત્સન્નં સુરક્તં પિઠકાચિતમ્ । રુજાકર્ણી ગર્દભિકાં તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તજામ્ ॥

ગોળ, જીરું, અત્યંત રાતું, ફેડલીઓથી વ્યામ અને વેદના કરનારું જે મડલ થાયછે તે ગર્દભિકા કહેવાયછે. આ ગર્દભિકા વાયુથી તથા પિત્તથી થાયછે.

અલગર્દભનું લક્ષણ.

જાલગર્દભમાહ ।

વિસર્પવત્સર્પતિ યઃ શોથસ્તનુરપાકા-
નાન્ । દાહજ્વરકરઃ પિત્તાત્ સ જ્ઞેયો
જાલગર્દભઃ ॥

અપાકવાન્ ઈપત્પાકવાન્ । પિત્તરૂતત્વેન
ત્વિથા પાકાભાવસ્યાયુક્તત્વાત્ । અયમગ્નિ-
ત્ત ઇતિ સ્વાતઃ ॥

વિસર્પની પેઠે ફેલાવો કરતો, પા-
ળો, થોડા પાકવાળો અને દાહને તથા
જ્વરને ઉત્પન્ન કરનારો જે સોજો થા-
ય છે તે અલગર્દભ કહેવાય છે. આ રોગ
પિત્તથી થાય છે.

જે જે મૂળમાં 'અપાક' શબ્દ છે તે
શબ્દ તેને 'થોડા પાકવાળો' એ અર્થ
કર્યો છે તેનું કારણ એ છે જે પિત્તથી
પ્રચ્છેલો હોવાને લીધે સર્પથા પાક વગરનો
કહેવો તે સંભવતો નથી.

વેપૃતા, ઇંદ્રવૃદ્ધા, ગર્દભિકા તથા
અલગર્દભ એઓની ચિકિત્સા.

અથ વિવૃત્તેન્દ્રવૃદ્ધાગર્દભિકા-
જાલગર્દમાનાં ચિકિત્સા ।

વિવૃત્તામિન્દ્રવૃદ્ધાં ચ ગર્દભીં જાલગ-
ર્દભમ્ । પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા
સાધયેદ્ધિપક્ ॥ પાકે તુ રોપયેદાજ્યૈઃ
પક્વૈર્મધુરભેપજૈઃ ॥

વિવૃતાને, ઇંદ્રવૃદ્ધાને, ગર્દભિકાને
અને અલગર્દભને વૈધે પિત્તસંબંધી વિ-
સર્પની ચિકિત્સાથી મટાડવાં. એઓ
પાકે ત્યારે તે જીવનીયગણનાં મધુર
ઔષધોથી પકાવેલાં ધીવતે એઓને
રૂઝાવવાં.

કચ્છપિકાનું લક્ષણ.

કચ્છપિકામાહ ।

ગ્રન્થયઃ પથ વા પદ્ વા દારુણાઃ
કચ્છપોન્નતાઃ । કફાનિલામ્બ્યાં પિડકા
સા સ્મૃતા કચ્છપી વૃષૈઃ ॥

કચ્છપોન્નતાઃ મધ્યે પ્રોન્નતાઃ પ્રાન્તે નતાઃ ॥

કાચ્છપાની પેઠે મધ્યમાં જાયી અને
છેડાઓમાં નમેલી પાંચ અથવા છ જે
દારુણ ફેડલીઓ થાય છે તેઓને સમજી
વૈધોએ કચ્છપિકા જાણવી. આ રોગ
કચ્છથી તથા વાયુથી થાય છે.

કચ્છપિકાની ચિકિત્સા.

તસ્પાશ્ચિકિત્સા ।

કચ્છપીં સ્વેદયેત્ પૂર્વે તત્ત એવ પ્રલે-
પયેત્ । કલ્કીકૃતૈર્નિશાકુષ્ઠસિતાતાલક-
દારુભિઃ ॥ તાં પકાં સાધયેચ્છીઘ્રં મિ-
પગ્ગ્વણચિકિત્સયા ॥

કચ્છપિકાને પ્રથમ શેક કરીને તે
પછી તેનાઉપર હળદર, કક, સાકર, હ-
રતાલ તથા દેવદાર એઓના કલ્કનો
લેપ કરવો. પાકે તે વૈધે તુરત મધુના
જેવી ચિકિત્સાથી તેને મટાડવી.

શર્કરાર્બુદનું લક્ષણ.

અથ શર્કરાર્બુદસ્ય લક્ષણમાહ ।

પ્રાપ્ય માંસશિરાસ્લાયુમેદઃ શ્લેષ્મા ત-
યાનિલઃ । ગ્રન્થિ કુર્વલ્યસૌ મિત્ત્રો મ-
ધુસર્પિર્વસાનિભમ્ ॥ સ્વવતિ સ્વાવમલ્યર્થ
તત્ર વૃદ્ધિ ગતોઽનિલઃ । માંસં વિશોપ્ય
ગ્રથિતાં શર્કરાં જનયેત્પુનઃ ॥ દુર્ગન્ધં
ક્ષિન્નમલ્યર્થ નાનાવર્ણં તતઃ શિરાઃ । સ્વ-
વન્તિ સહસા રક્તં તં વિદ્યાચ્ચર્કરાર્બુદમ્ ॥

માથું અંદર કઠ્ઠી ખરડાએલું હોય, ભારે હોય, સ્તબ્ધ થઈ ગયું હોય, ટાહું થઈ ગયું હોય અને આંખોના ડાડલા તથા મોઢોડું સુણેલાં હોય તો બળવું કે એ શિરોરોગ કઠ્ઠના પ્રકાપથી થએલ છે.

સન્નિપાતસંબંધી શિરોરોગનું
લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકમાહ ।

શિરોઽભિતાપે ત્રિતયપ્રવૃત્તે સર્વાણિ
લિદ્ધાનિ સમુદ્ભવન્તિ ।

શિરોરોગમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે લક્ષણો દેખાતાં હોય તો બળવું કે એ શિરોરોગ ત્રણે દાખોના પ્રકાપથી થએલ છે.

રૂધિરથી થએલા શિરોરોગનું
લક્ષણ.

રક્તજમાહ ।

રક્તાત્મકઃ પિત્તસનાનલિદ્ધઃ સ્પર્શા-
સહસં શિરસો ભવેચ્ચ ।

પૈત્તિકાદ્વેદમાહ શિરસ સ્પર્શાસહત્વમિતિ ॥

ખીજાં ચિન્હો પિત્તસંબંધી શિરો-
રોગનાં જ્યાં દેખાતાં હોય અને માથું
ઢાઢના સ્પર્શનું સહન ન કરી શકે એવું
થઈ ગયું હોય તો બળવું કે એ શિરો-
રોગ રૂધિરના પ્રકાપથી થએલ છે. માથું
ઢાઢના સ્પર્શને સહન ન કરી શકે એવું
થઈ જવું એટલેજ પિત્તસંબંધી શિરો-
રોગમાં અને રૂધિરથી થએલ શિરો-
રોગમાં ભેદ છે.

રસ આદિના ક્ષયથી થએલ
શિરોરોગનું લક્ષણ.

ક્ષયજમાહ ।

વસાવલાસત્તસમ્ભવાનાં શિરોગતા-

નામતિસંક્ષયેણ । ક્ષયઃ પ્રવૃત્તઃ શિરસો-
ભિતાપઃ કષ્ટો ભવેદુગ્રજ્જોઽતિમાત્રમ્ ॥

ક્ષતસમ્મવં રુધિરમ્ ।

સંસ્વેદનચ્છર્દનધૂમનસ્થૈરમ્બિમોક્ષ-
શ્ચ વિવૃદ્ધિમેતિ । અર્દ્રં ભ્રમતિ તુષેત
શિરોવિભ્રાન્તનેત્રતા । મૂર્ચ્છા ગાત્રાવ-
સાદશ્ચ શિરોરોગે ક્ષયાત્મિકે ॥

કષ્ટઃ કષ્ટસાધ્યઃ ॥

માથામાં અત્યંત ઉગ્ર વેદના થતી
હોય, એ વેદના શેક કરવાથી વમન
કરાવવાથી, ધુમાડો પીવરાવવાથી, નસ્ય
દેવાથી અને લોહી કહડાવવાથી વૃદ્ધિ
પામતી હોય તો બળવું કે માથામાં ર-
હેલાં ચરબી, કઠ્ઠ તથા રૂધિર એઓનો
અત્યંત ક્ષય થવાથી શિરોરોગ થયે છે.
આ શિરોરોગ કષ્ટસાધ્ય છે. ક્ષયથી
થએલા શિરોરોગોમાં શરીર ભમે છે, માથું
ભાંકાયા કરે છે, આંખો કૂચા કરે છે,
મૂર્ચ્છા આવે છે અને ગાત્રોમાં ઝલાનિ
થાય છે.

કૃમિઓથી થએલા શિરોરોગનું
લક્ષણ.

ક્રિમિજમાહ ।

નિસ્તુલ્યતે यस્ય શિરોઽતિમાત્રં સ-
મ્મહ્યમાણં સ્ફુરતીવ ચાન્તઃ । ઘ્રાણાચ્ચ
ગચ્છેદ્દુધિરં સપૂયં શિરોઽભિતાપઃ ક્રિ-
મિભિઃ સ ઘોરઃ ॥

સમ્મહ્યમાણં । ક્રિમિભિરિતિ શેપઃ । ઘ્રા-
ણાચ્છેતિ ચકારેણ ક્રિમિનિર્ગમોઽપિ બોધ્યતે ॥

માથું અત્યંત ભાંકાયા કરતું હોય,
કીડાઓએ ભક્ષણ કરવાનેલીધે બળું
અંદર ફરકતું હોય એવું જણાય અને

નાકમાંથી પડસહિત લોહી નીકળે તથા કીડાઓ પણ નીકળે તો બલુનું કે એ બંધકર શિરોરોગ કૃમિઓથી થએલ છે.

સૂર્યાવર્તનું લક્ષણ.

સૂર્યાવર્તમાહ ।

સૂર્યોદયં યા પ્રતિમન્દમન્દમક્ષિભ્રુવૌ રુક્ સમુપૈતિ ગાઢમ્ । વિવર્ષતે ચાંશ્રુમતા સહૈવ સૂર્યાપટ્તૌ વિનિવર્તતે ચ ॥ શીતેન ગાન્તિ લખતે કદાચિદુષ્ણેન જન્તુઃ સુખમામુપાદ્વા । સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકારં સૂર્યાવર્તં તમુદાહરન્તિ ॥

સૂર્યોદયં પ્રતિ લક્ષીકૃત્ય આરમ્બેતિયાવત્ । સૂર્યસ્વાપટ્તૌ સૂર્યસ્વાધોગતૌ ॥

સૂર્યોદયથી માંડીને આંખોમાં તથા ભમરોમાં મંદ મંદ પીડા પ્રાપ્ત થતી આવે, જમ જમ આકાશમાં સૂર્ય ઊંચો ચડતો આવે તેમ તેમ એ પીડા અત્યંત વધતી આવે, સૂર્ય પશ્ચિમ ભાગમાં ઘટકતો આવે તેમ તેમ એ પીડા શાંત થતી જતી હોય, ઠાઈ સમયે એ પીડા શીતથી શાંત થતી હોય અને ઠાઈ સમયે ઉષ્ણથી પણ શાંત થતી હોય તો બલુનું કે સૂર્યાવર્ત થયો છે. આ રોગ ત્રણે દોષના પ્રકાપથી થાય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે.

અનંતવાતાનું લક્ષણ.

અનન્તવાતમાહ ।

દોષાસ્તુ દુષ્ટાત્રય એવ મન્યાં સમ્પીઢ્ય ગાઢં સ્વરુજાં સુતીવ્રામ્ । કુર્વન્તિ સોડક્ષિણ ભ્રુવિ શહ્વદેશે સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશેષતસ્તુ ॥ ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વે તુ કરોતિ કમ્પં હનુગ્રહં લોચનજાન્ વિકારાન્ ।

અનન્તવાતં તમુદાહરન્તિ દોષત્રયોત્યં શિરસો વિકારમ્ ॥

એવશબ્દોડત્રાપ્યર્યઃ । અવ્યયાનામને-કાર્થત્વાત્ । સ્વરુજાં સ્વસ્વરૂપાં રુજાં । વ્યયા-દાહગૌરવાદિરૂપાં દોષાઃ કુર્વન્તિ ॥ અનન્તવાતઃ અક્ષ્યાદિપુ સ્થિતિં કરોતિ । વિશેષતઃ ગણ્ડપાર્શ્વે સ્થિતિં કરોતિ । પીડા-યાઃ સ્થિતિં કૃત્વા કમ્પાર્દાંશ્ચ કરોતિ ॥

દુષ્ટ થએલા ત્રણે દોષો ઓડને અત્યંત પકડી દબાવીને પોતપોતાના સ્વભાવપ્રમાણે વ્યથા, દાહ તથા ભારેપણા વગેરે તીવ્ર વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ વેદના તુરત આંખોમાં, ભમરોમાં તથા લમણાઓમાં સ્થિતિ કરે છે અને વિશેષે કરી ગાલના પડખામાં સ્થિતિ કરે છે તથા એ સ્થિતિ કરીને કંપને, હનુગ્રહને તથા નેત્રના દરદાને ઉત્પન્ન કરે છે. આવા પ્રકારનો શિરોરોગ અનંતવાત કહેવાય છે અને તે ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થાય છે.

શંખકનું લક્ષણ.

શહ્વકમાહ ।

પિત્તરક્તાનિલા દુષ્ટાઃ શહ્વદેશે વિમૂર્ચ્છિતાઃ । તીવ્રરુદાહરાગં હિ શોથં કુર્વન્તિ દારુણમ્ ॥ સશિરોવિપવદ્ગેગાન્નિરુદ્ધ્યાશુ ગલં તથા । ત્રિરાત્રાજ્જીવિતં હન્તિ શહ્વકો નામ નામતઃ ॥ ત્ર્યહં જીવતિ મૈપજ્યં પ્રત્યાહ્યાયાસ્ય કારયેત્ ॥

પિત્તરક્તાનિલાઃ । અત્ર કફોડપિ યોજ્યઃ । કૃતાનુયાત્રઃ કફપિત્તરક્તૈરિતિ મુશ્રુતવચનાત્ । વિમૂર્ચ્છિતાઃ પ્રવૃદ્ધાઃ સશોથઃ । ત્રિરાત્રાત્ ત્રિરાત્રમધ્યે મારયતિ ઇતિ યાવત્ ॥

દુષ્ટ થએલાં અને લમણાઓના પ્ર-
દેશમાં વૃદ્ધિ પામેલાં પિત્ત, રૂધિર અને
વાયુ એઓ તીવ્ર વ્યથાવાળા, તીવ્ર બ-
ળતરાવાળા અને તીવ્ર રતાશવાળા દા-
રૂણ સોળને ઉત્પન્ન કરેછે. એ સોળને
ઝેરની પેઠે પોતાના વેગથી તુરત મા-
થાને તથા ગળાને રોકીને ત્રણ રાતની
અંદર પ્રાણ છૂરી લેછે. આવા પ્રકારનો
શિરોરોગ શંખક કહેવાયછે. આ શિ-
રોરોગવાળો માણસ ત્રણ દિવસસુધીજ
જીવેછે માટે વૈદ્યે પ્રથમ ઔષધ કરવાની
ના પાડીને પછી તેનું ઔષધ કરવું.

એ કહ આ વચનમાં સોળને કરનારા
પિત્ત, રૂધિર અને વાયુ એ ત્રણજ ક-
હેલાં છે તોપણ સુશ્રુતના વચનમાં કહને
પણ સાથે ગણેલ છે તેથી સમજી લેવું
કે એ ત્રણની સાથે કહનો પણ સંબંધ
હાયછે.

અર્ધાવભેદકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અર્ધાવભેદકમાહ ।

રૂક્ષાશનાઘ્યશનાવશ્યપ્રાગ્વાતૈમ્થુ-
નૈઃ । વેગસન્ધારણાયાસઞ્ચાયામૈઃ ક્રુપિ-
તોઽનિલઃ ॥ કેવલઃ સ કફો વાર્ધ યૃ-
હીલા શિરસો વલી । મન્યાભૂશઙ્ક-
ર્ણાશિલલાટાર્ષેષુ વેદનામ્ ॥ શસ્ત્રાશનિ-
નિમાં કુર્યાત્તીત્રાં સોર્ધાવભેદકઃ । નય-
નં વાથવા શ્રોત્રમભિવૃદ્ધૌ વિનાશયેત્ ॥

અવશ્યઃ અવશ્યાયઃ । આયાસઃ પ્રતિચ-
લનમારોદ્વહનાદિઃ । વ્યાયામઃ મહ્નશ્રમઃ ।
શસ્ત્રાશનિનિમાં શસ્ત્રઘાતેનેવ વજ્રપાતેનેવ
વેદનામ્ ॥

રૂક્ષ ભોજન વગેરેથી, જમ્યાઉપર

જમવાથી, હિમથી, પૂર્વદિશાનો પવન
લેવાથી, મૈથુનથી, મૂત્રઆદિના વેગોને
અટકાવવાથી, અત્યંત ચાલવા તથા અ-
ત્યંત ભાર ઉપાડવા વગેરે શ્રમ કરવાથી
અને કુસ્તીના પરિશ્રમથી પ્રદાપ પા-
મેલો ખલવાન વાયુ પોતે એકલો અ-
થવા કહની સહાયતા લઈ માથાના
અર્ધભાગને પકડીને ઝાડ, ભમર, લ-
મણા, કાન, આંખ અને કપાળનું અર્ધ
એઓમાં શસ્ત્રઘાતના જ્વની અને વજ્ર-
પાતના જ્વની તીવ્ર વેદનાને ઉત્પન્ન ક-
રેછે એ અર્ધાવભેદક (આધાશીશી) કહે-
વાયછે. આ રોગ વૃદ્ધિ પામે તો આં-
ખોનો કે કાનનો વિનાશ કરી નાખેછે.

શિરોરોગોની ચિકિત્સા.

અથ શિરોરોગાણાં

ચિકિત્સા ।

વાતજાતશિરોરોગે સ્નેહસ્વેદં વિષ-
ર્પણમ્ । પાનાહારોપનાહાંથ કુર્યાદ્વાતા-
મયાપહાન્ ॥ કુદ્દમેરુઢમૂલં ચ નાગરં
તક્રપેપિતમ્ । કદુષ્ણં શિરસઃ પીઢાં મા-
લે લેપનતો હરેત્ ॥ રસઃ શ્વાસકુઠારો
યસ્તસ્ય નસ્યં વિશેષતઃ । શિરઃશૂલં
હરત્યેવ વિષેયો નાત્ર સંશયઃ ॥

શિરોરોગ વાયુથી થએલો હોય તો
સ્નેહન કરવું, સ્વેદન કરવું તથા મા-
થામાં તૈલ વગેરે ચોળવાની ક્રિયા કરવી
અને પાન, આહાર તથા ઔષધોના પા-
ટાઓનાં બંધનો પણ વાયુના રોગોને
ટાળે એવાં કરવાં.

કઠ, ઝેરડાનું મૂળ અને મુંઠ એ-
ઓને ધાટી છાશમાં વાટી જરા ગરમ

क्षरीने कपाणभां लेप करवाभां आवे तो वायुथी थञ्जेतो शिरोरोग भटी जयथे.

श्वासकुठार नाभने जे रस ठेहेवाभां आव्ये छे तेनुं नस्य देवाभां आवे तो भाथानुं शूण अवश्य भटी जयथे भाटे वायुथी थञ्जेला शिरोरोगपर जे नस्य अवश्य देवुं.

शिरोभस्तिने विधि.

शिरोवस्तिविधिः ।

आशिरो व्यायतं चर्म पोडशाहु लघु-
च्छ्रितम् । तेनावेष्य शिरोऽधस्तान्माप-
कल्केन लेपयेत् ॥ निश्चलस्योपविष्टस्थ-
तैलैः कोर्णैः प्रपूरयेत् । धारयेदारुजः
शान्तेर्यामं यामार्धमेव वा ॥ शिरोवस्ति-
हृत्येप शिरोरोगं मरुद्भवम् । हनुमन्या-
क्षिकर्णातिमर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥ विना
भोजनमेवैप शिरोवस्तिः प्रयुज्यते । दि-
नानि पञ्च वा सप्त रुचितोऽग्रे ततोऽपि
च ॥ ततोऽपनीतस्नेहस्तु मोचयेद्भस्तिव-
न्धनम् । शिरोललाटवदनग्रीवांसादीन्
विमर्दयेत् ॥ सुखोष्णेनाम्भसा गात्रं प्र-
क्षाल्याश्नाति यद्धितम् । आमिषं जाङ्गलं
पथ्यं तत्र शाल्यादयोऽपि च ॥ मुद्ग-
मापान् कुलत्यांश्च खादेद्वा निशि के-
वलान् । कटुकोष्णान् ससर्पिष्कानुष्णं
क्षीरं पिवेत्तथा ॥ पित्तात्मके शिरोरोगे
शीतानां चन्दनाम्भसा । कुमुदोत्पल-
पद्मानां स्पर्शाः सेव्याश्च मारुताः ॥ स-
र्पिपः शतधातस्य शिरसा धारणं हि-
तम् । रसः श्वासकुठारोऽल्पः कर्पूरः
कुङ्कुमं नवम् ॥ सिता च्छागीपयः सर्वं

चन्दनेनानुचर्पयेत् । तस्य नस्यं भिप-
ग्दघात् पित्तजायां शिरोरुजि ॥ कि-
तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेवं हितं मतम् ।
गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥
रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ।
कार्यं भिपग्वरैस्तत्र विशेषो रक्तमोक्ष-
णम् ॥ कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पा-
वकात्मकैः । सन्निपातभवे कार्या सन्नि-
पातहरी क्रिया ॥ पुराणसर्पिपः पानं
विशेषेण दिशन्ति हि ॥ एरण्डमूलं त-
गरं शताह्वा जीवन्तिका राक्षिका सै-
न्धवं च । भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च वि-
श्वीपथं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ अजापय-
स्तैलविमिश्रितं च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विप-
कम् । पद्मविन्दवो नासिकया प्रदेयाः स-
र्वान्निहन्त्युः शिरसो विकारान् ॥ च्यु-
तांश्च केशान् पतितान्श्च दन्तान्निर्वन्धमू-
लान् प्रकटीकरोति । सुपर्णशृङ्गप्रतिमं च
चक्षुः कुर्वन्ति बाहोरधिकं बलं च ॥

जीवन्तिकात्र हरीतकी शाकविशेषश्च ।
इति पद्मविन्दुतैलम् ॥

क्षयजे क्षयनाशाय कर्तव्यो बृंहणो
विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वात-
घ्नैर्मधुरैर्घृतम् ॥ क्रिमिजे व्योपनक्ताह-
शिष्टुवीजैश्च नावनम् । अजामूत्रयुतं न-
स्यं कर्तव्यं कृमिनुत्परम् ॥ सूर्यावर्ते
विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् । कु-
मार्याः स्वरसे प्रस्थे धत्तूरस्य रसे त-
था ॥ भृङ्गराजस्य च रसे प्रस्थद्वयसमा-
युते । चतुःप्रस्थमिते क्षीरे तैलप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥ कल्कैर्मधुकक्षीवैरमिष्टाभद्र-

सुस्तकैः । नखकर्पूरभृङ्गैलाजीवन्तीपद्म-
कुष्ठकैः ॥ मार्कवासकतालीससर्जनिर्या-
सपत्रकैः ॥ विडङ्गशतपुष्पाश्वगन्धागन्ध-
र्वहस्तकैः ॥ न्यग्रोधनालिकेराभ्यां क-
र्षमानैर्विपाचिते । उत्तार्य वस्त्रपूतं तु
शुभे भाण्डे सुधूपिते ॥ त्रिरात्रमयं गुप्तं
च धारयेद्विधिवद्भिपक्त् । ततस्तु तैल-
मभ्यङ्गे मूर्ध्नि क्षेपे नियोजयेत् ॥ शम-
येददितं गाढमन्यास्तम्भशिरोरोगदान् ।
तालनासाक्षियातंतु शोषं मूर्च्छाहली-
मकम् ॥ हनुम्रहगदलं वा वाधिर्ष्यं क-
र्षवेदनाम् ॥

इति कुमारतैलम् ॥

योजयेत् सगुडं सर्पिर्घृतपूयांश्च भक्ष-
येत् । नावनं क्षीरसर्पिर्भ्यां पानं च क्षी-
रसर्पिपोः ॥ क्षीरपिष्टैस्त्रिलैः स्वेदो जी-
वनीयैश्च शस्यते । भृङ्गराजरसश्छागी-
क्षीरतुल्योऽर्कतापितः ॥ सूर्यावर्तं निह-
न्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराद् । अर्धावभे-
दके पूर्वं स्नेहस्वेदो हि भेषजम् ॥ विरे-
कः कायशुद्धिश्च धूपः स्निग्धोष्णभो-
जनम् । विडङ्गानि तिलान् कृष्णान्
समान् पिष्टान् विलेपयेत् ॥ नस्यं चा-
प्याचरेत्तस्मादर्धभेदं व्यपोहति । पिबेत्
सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेरजम् ॥
सुशीतं चापि पानीयं सर्पिर्वा नस्तत-
स्तयोः ॥

नस्ततः नासिकया पिबेदित्यन्वयः । तयोः
सूर्यावर्तार्धभेदयोः ॥

अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तहितो
विधिः । शिरोवेधश्च कर्तव्योऽनन्तवा-

तमशान्तये ॥ आहारश्च प्रदातव्यो वा-
तपित्तविनाशनः । मधुमस्तकसंयावधृत-
पूयो विशेषतः ॥

संयावः पक्वान्नविशेषः । पेरकिया इति
लोके । स च मधुमस्तकः मधुनोपलितः घृत-
पूयः पूया ॥

पथ्याक्षधात्री रजनी शुद्धी भूनि-
म्बनिम्बैः सगुडः कपायः । श्रृशहश-
र्णाक्षिशिरोऽर्धशूलं निहन्ति नासानि-
हितः क्षणेन ॥

इति पथ्यादिकायः ॥

दावी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोशी-
रपद्मकम् । एतत्प्रलेपनं कुर्याच्छङ्खकस्य
प्रशान्तये ॥ शीततोयाभिषेकश्च शीतल-
क्षीरसेवनम् । कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां श-
ङ्खके लेपनं हितम् ॥

सर्वेषु शिरोरोगेषु ॥

यष्टीमधुकमापः स्यात्तुर्यांशं तु विपं
भवेत् । तयोश्चूर्णं सुसूक्ष्मं स्यात्तूर्चूर्णं
सर्पपोन्मितम् ॥ नासिकाभ्यन्तरे न्यस्तं
सर्वा शीर्षव्यां हरेत् । दृष्टप्रयोगो यो-
गोऽयमनुभाविभिराहतः ॥ आर्द्रं यच्छु-
क्तिकाचूर्णं चूर्णितं नवसादरम् । उभये
योजिते तस्य गन्धान् नश्यति शीर्षरुक् ॥

इति शिरोरोगाधिकारः ॥

माथाने पुष्टं थाय ज्वेदुं लांथु अने
सोण आंगण विंथुं आभडुं लथ ते आभडुं
माथाने वीटी आभडानी नीये अडटना
डडनो लेप करवे। पछी रोगीने निश्चल
येसाडी वरसक उन्हाशवाणुं तेल माथा-
उपर ते आभडाभां लरवुं। पछी वेदना

શાંત થાય ત્યાંસુધી અથવા એક પોહોર-
સુધી અથવા ચાર ઘડીસુધી તે એમનું
એમ રાખવું. આ શિરોખસ્તિ વાયુથી
થએલા શિરોરોગને, હનુઅહને, ઝોડના
ઝઝાવાને, નેત્રની પીડાને, કાનની પી-
ડાને, આંદિતને અને માથાના કંપને મ-
ટાડેછે. આ શિરોખસ્તિ લોજન કસ્યા
પેહેલાંજ રોગીને દેવો ભ્રષ્ટ્ર. પાંચ
દિવસસુધી, સાત દિવસસુધી અને અ-
નુકૂલ લાગે તો તેથી પણ વધારે દિવ-
સોસુધી આ ક્રિયા કરવી. વેદના શાંત
થાય અથવા એક પોહોર થઈ જાય અ-
થવા ચાર ઘડી થઈ જાય ત્યારે તેલને
કાહાડી લઈને ખસ્તિના બંધનને છોડી
નાખવું અને માથાને, કપાળને, મોહો-
ડાને, ડોકને તથા ખણા વગેરેને ચો-
ળવાં. પછી સેહેવાય તેવા ગરમ પા-
ણીથી શરીરને ઘોઈ નાખીને હિત અન્ન
જમવું. જંગલ પશુઓનાં માંસો અને
રાતા ચોખ્ખા વગેરે પણ આ ખસ્તિ-
ઉપર હિતકારી છે. રાતે મગ, અડક
અને કળથી અથવા એકલી કળથી રં-
ધાવી તેમાં ધી નાખી તથા તીખા પ-
દાર્થો નંખાવી ગરમ ગરમ ખાવી અને
તે ઉપર ઉનું દુધ પીવું.

જે શિરોરોગ પિત્તથી થએલો હોય
તો ચંદનના જળથી શીતળ કરેલાં પો-
યણાંઓના, રક્ત કમળોના અને શ્વેત
કમળોના સ્પર્શોનું સેવન કરવું તથા
શીતળ પવનોનું સેવન કરવું.

સો વાર ધોવાએલા ધીનું મસ્તકવતે
ધારણુ કરવાથી પિત્તસંબંધી શિરોરોગ
મટી જાયછે.

થોડોક શ્વાસકુહાર નામનો રસ, ક-

પૂર, નવું દેસર, સાકર અને ખકરીનું
દુધ એ સઘળાઓને સુખડના જળની
સાથે ધસવામાં આવે અને તેઓનુંજ
નસ્ય દેવામાં આવે તો પિત્તથી થએલો
શિરોરોગ મટી જાયછે.

માથાનાં સઘળા પ્રકારનાં શૂળોમાં
પણ ઉપર કહેલો પ્રયોગ હિતકારી છે
એમ માનવામાં આવ્યું છે.

ગોળના અને સુંડના કલકનું નસ્ય
દેવામાં આવે તો તેથી પણ માથાનું
શૂળ મટી જાયછે.

જે શિરોરોગ શ્ધિરથી થએલો હોય
તો પિત્તથી થએલા શિરોરોગના જ-
વીજ સઘળી ભોજનની, લેપનની અને
સેચનની ચિકિત્સા ઉત્તમ વૈદ્યોએ ક-
રવી અને વિશેષ કરી લોહી કહડાવ-
વાની ક્રિયા કરવી.

જે શિરોરોગ ક્ષ્થી થએલો હોય
તો લંધન કરાવવું તથા ગરમીથી ભરેલા
રક્ત તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી સ્વેદન કરવું.

જે શિરોરોગ સન્નિપાતથી થએલો
હોય તો સન્નિપાતને મટાડનારી ચિ-
કિત્સા કરવી અને વિશેષ કરી જીનું
ધી પાવું એમ વૈદ્યવિદ્યાના આચાર્યોએ
કહ્યું છે.

પડ્બિદુતૈલ.

એરડાનું મૂળ, તગર, રાતાવરી, હં-
રડે અથવા મીઠી ખરખોડી, રાસ્ના,
સૈંધવ, ભાંગરો, વાવડાંગ, જીમંધ,
સુંઠ, કાળા તલનું તેલ અને તેલથી મિ-
શ્રિત કરેલું ખકરીનું દુધ એઓને ચો-
ગણા ભાંગરાના રસમાં પકાવવામાં આવે
એટલે પડ્બિદુતૈલ સિદ્ધ થાયછે. આ

તેલનાં છ ટીપાં નાકમાં પાડવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારના શિરોરોગો મટી જાય છે, હુશો દે દાંતો પડી ગયા હોય તો પાછા અત્યંત દૃઢ ઉગે છે, નેત્રો ગરૂડના જવાં અને ગીંધના જવાં પ્રખલ શક્તિવાળાં થાય છે અને ખાહુ-ઓમાં અધિક બળ થાય છે.

જે શિરોરોગ ક્ષયથી થયેલો હોય તો ક્ષયનો નાશ કરવાને માટે બૃહણના પ્રયોગો કરવા અને વાયુને હણનારા મધુર પદાર્થોથી પકાવેલા ધીનો પીવામાં તથા નસ્યમાં ઉપયોગ કરવો.

જે શિરોરોગ કૃમિઓથી થયેલો હોય તો સુંકે, મરી, પીપળ, કરંજ અને સરગવાનાં ખીજ એઓને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય દેવું. આ નસ્ય દેવાથી કૃમિઓનો અવશ્ય નાશ થાય છે.

સૂર્યાવર્ત નામનો શિરોરોગ થયો હોય તો નસ્ય દેવા વગેરે ચિકિત્સા કરવી.

કુમારીતૈલ.

ચોસઠ તોલાંભાર કુંવારનો સ્વરસ, ચોસઠ તોલાંભાર ધતુરાનો રસ, એકસો અઠ્યાવીશ તોલાંભાર ભાંગરાનો રસ અને ભાંગરાના રસથી બમણું દુધ, એઓમાં જેઠીમધ, વાળો, મજીઠ, ભદ્ર-મોથ, નખલા, કપૂર, ભાંગરો, એળચી, હરડે, પદ્મકાષ, કઠ, ઘોળો ભાંગરો, ચરહૂસો, તાલીસપત્ર, રાળ, તમાલપત્ર, વાવડીંગ, સુવા, આસોંદ, એરડો, વડ અને નાળીએર એઓના એક એક તોલાંભાર કલક નાખીને ચોસઠ તોલાંભાર તેલ પકાવવું. એ તેલને અગ્નિઉપરથી ઉતારી વસ્રથી ગાળી લઈ સારી રીતે

ધૂપ દીધેલા (નીંભરવેલા) સારા વાસણમાં ભરી વેઢે વિધિપૂર્વક ત્રણ રાત્ર સુધી ધરતીમાં દાટી મેલવું. આ તેલનો અભ્યંગમાં અને માથામાં નાખવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી અર્ધિત, ઓડતું અત્યંત બ્રહ્મર્ષિ જવું, શિરોરોગો, તાળવાનો સોજો, નાકનો સોજો, આંખનો સોજો, મૂઝાઈ, હલીમક, હણુ-ગ્રહ, બેહેરાપણું અને કાનની વેદના એઓનો નાશ થાય છે.

ગોળસહિત ધી ખાવામાં આવે, ધીના માલપુવા ખાવામાં આવે, દુધનું તથા ધીનું નસ્ય દેવામાં આવે, દુધ તથા ધી પીવામાં આવે અને દુધમાં વાટેલા તલોથી તથા જીવનીયગણના પદાર્થોથી શેક કરવામાં આવે તો સૂર્યાવર્ત મટી જાય છે.

ભાંગરાના રસને અને બકરીના દુધને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી તડકામાં જીનાં કરીને તેનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી સૂર્યાવર્ત મટી જાય છે. સૂર્યાવર્તને વાસ્તે આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે.

અર્દ્ધવલેદક નામનો શિરોરોગ થયો હોય તો પ્રથમ સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન, ખીજ પ્રકારોથી પણ શરીરનું સંશોધન, ધૂપ અને સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ભોજન એ ઉપચારો કરવા.

વાવડીંગ અને કાળા તલ એઓને સમભાગે લઈ દુધમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે અને તેનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી અર્દ્ધવલેદક મટી જાય છે.

નાકથી સાકરસહિત દુધ પીવામાં આવે અથવા નાળીએરનું પાણી પીવામાં આવે અથવા ટાહું પાણી પીવામાં આવે

અથવા ધી પીવામાં આવે તો સૂર્યાવર્ત
સ્તથા અર્દ્ધવલેદક મટી જાયછે.

અનંતવાત નામનો શિરોરોગ થયો
હોય તો સૂર્યાવર્તના જ્વળ ચિકિત્સા
કરવી એ હિતકારી થાયછે.

અનંતવાતને શાંત કરવાનેવાસ્તે ન-
સને વીંધી લોહી કાઢાડવાનો પ્રકાર પણ
કરવો અને વાયુને તથા પિત્તને મટાડ-
નારો આહાર દેવો.

ધીથી ચુચવતાં તથા મધથી ખર-
ડેલાં ચૂરમાં અને શીરા તથા માલપુવા
વગેરે એઓનો ઉપયોગ પણ વિશેષ
કરાવવો.

પથ્યાદિ ક્વાથ.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, હળદર,
ગળો, કરીયાતું અને લીંબડો એઓનો
ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ નાખીને તે ક્વા-
થનું નસ્ય દેવામાં આવે તો ક્ષણમાત્રમાં
ભમર, લમણા, કાન, આંખ અને મા-
થાનું અર્દ્ધ એઓનું શૂળ મટી જાયછે.

શંખક નામનો શિરોરોગ થયો હોય
તો દારૂહળદર, હળદર, મજ્જા, લીં-
બડો, વાળો, અને પદ્મકાષ્ટ એઓનું લે-
પન કરવું.

ટાઠા પાણીનું સેચન, ટાઠા દુધનું
સેવન અને છીરવાળાં વડ આદિ વૃ-
ક્ષોના કટકોનું લેપન એઓથી શંખક
મટી જાયછે.

સઘળા પ્રકારના શિરોરોગોની
સામાન્ય ચિકિત્સા.

છ ચણોઠીભાર જઠીમધ, અને જ-
ઠીમધના ચોથા ભાગ જટલો વછનાગ

એઓનું અત્યંત પારીક ચૂર્ણ કરવું. એ
નાકની અંદર સર્પપ જટલું આ ચૂર્ણ ના-
ખવામાં આવે તો સઘળા પ્રકારની મા-
થાની વ્યથા મટી જાયછે. આ પ્રયોગ
મોટા અનુભવી વૈદ્યોએ સ્વીકારેલો છે
અને અમોએ પણ અનુભવેલો છે.

છીપનું ભીનું ચૂર્ણ, નવસારનું ચૂર્ણ
એઓને મિશ્રિત કરી તેનો ગંધ લેવામાં
આવે તો તેથી માથાની વેદના મટી
જાયછે.

શિરોરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

નેત્રના રોગોનો અધિકાર.

નેત્રનું પ્રમાણ.

અથ નેત્રરોગાધિકારઃ ।

નેત્રસ્ય પ્રમાણમાહ ।

વિચાદ્વચ્ચુલ્લાહુલ્યં સ્વાહુષ્ણોદરસ-
મ્મિતમ્ । દ્વચ્ચુલં સર્વતઃ સાર્થં મિપદ્
નયનમણ્ડલમ્ ॥

દ્વચ્ચુલ્લાહુલ્યં દ્વચ્ચુલપ્રમાણસ્યૌલ્યં
યસ્ય તત્ । અહુલીનાં સ્યૌલ્યસ્ય વૈપમ્યા-
ત્પુનરાહ । સાહુષ્ણોદરસમ્મિતં દ્વચ્ચુલં સ-
ર્વતઃ સાર્થં દૈર્ઘ્યેણ ॥

નેત્રનું મંડલ બે આંગળ જટલી જ-
ડાઈવાળું અથવા પોતપોતાના અંગુઠાના
પેટ જટલી જડાઈવાળું હોયછે અને ફ-
રતું બે આંગળ જટલી લંબાઈવાળું હો-
યછે એમ વૈદ્યે સમજવું.

આંગળીઓની જડાઈમાં ફેરફાર હો-
યછે તેથી 'પોતપોતાના અંગુઠાના પેટ
જટલી જડાઈવાળું હોયછે' એમ ફરી-
વાર કહ્યુંછે.

નેત્રના મંડલમાં થતા અઠ્યોતેર
રોગોવિષે.

તત્ર નેત્રમણ્ડલે અષ્ટસપ્તતિવ્યા-
ધયો ભવન્તિ તાંશ્ચાહ ।

દ્વાદશ વ્યાધયો દૃષ્ટૌ તત્રેવાન્યૌ ગ-
દાવુભૌ । કૃષ્ણમાર્ગે તુ ચત્તારૌ દર્શકઃ
શુક્રભાગજાઃ ॥ વર્ત્મન્યેકો વિંશતિશ્ચ પ-
દ્મજૌ દ્વૌ પ્રકીર્તિતૌ । નવસન્ધિપુ સર્વ-
સ્મિન્નેત્રે સપ્તદશોદિતાઃ ॥ એવં નેત્રે સમ-
સ્તાઃ સ્યુરષ્ટસપ્તતિરામયાઃ ॥

તત્ર દૃષ્ટૌ અન્યૌ ચરકોક્તૌ મુશ્ચુતોક્ત-
પદ્સપ્તતિસંખ્યેમ્યોઽધિકૌ ॥

કીકીમાં બાર રોગ થાયછે. મુશ્ચુતે
કહેલા છોતેર રોગોથી અધિક ૭ પીળ
બે રોગ ચરકે કહેલા છે તેઓ પણ કી-
કીમાંજ થાયછે. કાળા ડોળામાં ચાર
રોગ થાયછે. ધોળા ડોળામાં અગીયાર
રોગ થાયછે. પાંપણામાં એકવીશ રોગ
થાયછે. નેત્રના રૂવાણાઓમાં બે રોગ
થાયછે. સાંધાઓમાં નવ રોગ થાયછે
અને આખા નેત્રમાં સત્તર રોગ થા-
યછે. એ રીતે નેત્રમાં કુલ અઠ્યોતેર
રોગ થાયછે.

મુશ્ચુતે કહેલા છોતેર રોગો.

મુશ્ચુતોક્તપદ્સપ્તતિસંખ્યામાહ ।

વાતાદશ તથા પિત્તાત્કફાચૈવ ત્ર-
યોદશ । રક્તાત્ પોડશ વિજ્ઞેયાઃ સર્વ-
જાઃ પદ્ધવિંશતિઃ ॥ વાહ્ની પુનર્દ્વૌ નયને
રોગાઃ પદ્સપ્તતિઃ સ્મૃતાઃ ॥

૯૨ રોગ વાયુથી થાયછે, ૯૨ રોગ
પિત્તથી થાયછે, તેર રોગ કફથી થાયછે,

રોગ રોગ રૂધિરથી થાયછે, પચીસ રોગ
એ સધળાંઓથી થાયછે અને નેત્રથી
બાહારના ભાગમાં બે રોગ થાયછે એ-
ટલે નેત્રના રોગ કુલ છોતેર છે.

સામાન્ય રીતે નેત્રના રોગોનાં દૂ-
રનાં તથા પાસેનાં નિદાનો.

નેત્રરોગાણાં સામાન્યતો
વિપ્રકૃષ્ટં સન્નિકૃષ્ટં
ચ નિદાનમાહ ।

ઉષ્ણામિત્તસ્ય જલપ્રવેશાદૂરેક્ષણાત્
સ્વપ્રવિપર્યયાચ્ચ । સ્વેદાદ્રજોધૂમનિપેવ-
ણાચ્ચ હર્દેવિઘાતાદ્વમનાતિયોગાત્ ॥ શુ-
ક્તારનાલામ્લકુલત્યમાપાદ્વિષ્મૂત્રવાતા-
ગમનિગ્રહાચ્ચ । પ્રસક્તસંરોદનશોકતાપા-
ચ્છિરોઽભિઘાતાદતિશીઘ્રયાનાત્ ॥ ત-
થા ઋતૂનાં ચ વિપર્યયેણ ક્લેશાભિતાપાદ-
તિમૈથુનાચ્ચ । વાપ્પગ્રહાત્ સૂક્ષ્મનિરીક્ષ-
ણાચ્ચ નેત્રે વિકારં જનયન્તિ દોષાઃ ॥

ઉષ્ણામિત્તસ્ય જલપ્રવેશાત્ । આતપા-
વિજનિતોષ્મણા સહ બહિર્ભૂતસ્ય નયનતે-
જસો જલાવગાહનેનાભિભવાત્ । દૂરેક્ષણાત્
દૂરસ્થદ્રવ્યદર્શનાત્ । સ્વેદાત્ સ્વિદ્યતેઽનેને-
તિ સ્વેદોઽમ્યાદિસ્તસ્માત્ । રજોધૂમનિપેવ-
ણાત્ નેત્રેણ । શોકતાપાત્ શોકજનિતા-
ત્સન્તાપાત્ । શિરોઽભિઘાતાત્ શિરસિ પ્ર-
હારાત્ । ઋતૂનાં વિપર્યયેણ ઋતૂક્તચર્યાવિ-
પરીતાચરણેન । ક્લેશાભિતાપાત્ ક્લિષ્ટયતે-
ઽનેનેતિ ક્લેશઃ કામક્રોધાદિદુઃખં તેનાભિતાપઃ
પીડા । તતઃ વાપ્પગ્રહાત્ અશ્રુવેગવિઘાતાત્ ॥

તડકા વગેરેથી અતિતાપ થાય ત્યારે
થંડા બલમાં પ્રવેશ કરતાં તડકા વગે-

રેથી ઉત્પન્ન થએલી ગરમીની સાથે ખાહાર આવેલા નેત્રના તેજનો જળથી પરાભવ થાય છે તેથી, દૂર રહેલા પદાર્થોને જ્વેવાથી, સમયસર નિદ્રા નહિ કરવાથી, અગ્નિ વગેરેથી, નેત્રવતે રજના સેવનથી, નેત્રવતે ધુમાડાના સેવનથી, વમનનો વિધાત થવાથી, વમનનો અતિયોગ થવાથી, શુક્ત (જુવો પ્રથમ ખંડનું પૃષ્ઠ ૭૫૭ મું.) ના સેવનથી, આરનાલના (જુવો પ્રથમ ખંડનું પૃષ્ઠ ૭૫૬ મું.) સેવનથી, ખાટા રસના સેવનથી, કળથીના સેવનથી, અડદના સેવનથી, મૂત્રનો, વિષાનો કે અધોવાયુનો વેગ રોકવાથી, લાંબા દિવસોસુધી રોવાથી, શોકથી થએલા સંતાપથી, માથામાં પ્રહાર કરવાથી, અત્યંત વેગવાળા વાહનપર બેસીને દોડવાથી, ઋતુચર્યામાં કહેલા વિધિનું ઉલ્લંઘન કરી વિપરીત આચરણ કરવાથી, કામ કે ક્રોધ વગેરેના દુઃખનેલીધે થએલી પીડાથી, અતિમૈથુન કરવાથી, આંસુઓના વેગને રોકવાથી અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જ્વેવાથી દોષો નેત્રમાં વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે.

નેત્રના રોગોની સંપ્રાપ્તિ.

સંપ્રાપ્તિમાહ ।

શિરાણુસારિભિદોર્ષવિશુષ્ણીર્લ્હમાશ્રિતૈઃ । જાયન્તે નેત્રભાગેષુ રોગાઃ પરમદારુણાઃ ॥

નેત્રભાગેષુ નેત્રસ્ય દષ્ટશ્ચાચવયવેષુ ॥

શિરાઓમાં રહેલા દોષો ખગડીને ઊંચા ભાગોમાં જવાથી નેત્રના અવયવોમાં (કીકીમાં, કાળા ડોળામાં, ઘોળા ડોળામાં, પાંપણોમાં અને પાંપણોનાં

રૂવાણાંઓમાં) અતિ દારૂણ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રથમ કીકીના રોગોનું નિરૂપણ કરવાનેવાસ્તે કીકીનું લક્ષણ.

આદૌ દષ્ટિરોગાનાહ ।

તત્ર નેત્રદષ્ટિલક્ષણમ્ ।

મસૂરદલમાત્રાં તુ પચ્ચમૂતપ્રસાદજામ્ । સ્વચોતવિસ્ફુલિજ્ઞામાં સિદ્ધાં તેજોભિરવ્યયૈઃ ॥ આવૃતાં પટલેનાક્ષ્ણોર્વાહ્યેન વિવરાકૃતિમ્ । શીતસાત્મ્યાનૃણાં દષ્ટિમાહુર્નયનચિન્તકાઃ ॥

મસૂરદલમાત્રાં નેત્રગતરુષ્ણમણ્ડલમધ્યસ્થમસૂરદ્વિદલપ્રમાણાં પચ્ચમૂતપ્રસાદજામ્ પ્રસન્નપચ્ચમૂતાત્મિકામ્ સ્વચોતવિસ્ફુલિજ્ઞામાં નિમેષૈઃ કદાચિત્ સ્વચોતામાં નિમેષામાવે વિચોતમાનત્વાદ્વિસ્ફુલિજ્ઞામાં અવ્યચૈશ્ચિરસ્પાયિમિસ્તેજોમિઃ સિદ્ધાં ઉત્પન્નાં વિવરાકૃતિ સચ્ચિદ્રામ્ અક્ષ્ણોઃ બાહ્યેન પટલેન રસરક્તાધારમૂતેન આવૃતામ્ ॥

નેત્રના કાળા ડોળાના મંડલના મધ્યમાં રહેલી, મસૂરની દાળ જેવડી, સ્વચ્છ પંચમૂલોથી ખનેલી, નિમેષો આવે ત્યારે પતંગીયા જેવી લાગતી, નિમેષનો અભાવ હોય ત્યારે પ્રકાશમાનપણાનેલીધે અગ્નિના તણુખ્યા જેવી લાગતી, લાંબા કાળસુધી રહેનારાં તેજેથી સિદ્ધ થએલી, છિદ્રવાળી, બને સર્વદા શીત અતુક્ષ્ણ રહે છે એવી અને નેત્રનું ખાહારનું પડ કે જે રસના તથા રૂધિરના આધારવાળું છે તેથી વીંટાએલી જે દૃષ્ટિ છે તેને નેત્રના વિષયોના વિદ્વાન પુરૂષો માણસોની કીકી કહે છે.

નેત્રમાં ચાર પટલ (પડા)

હોવાવિધે.

તત્ર પટલાનિ ચત્વારિ

ભવન્તિ તાન્યાહ ।

તેજો જલાશ્રિતં વાહ્યં તેષ્વન્યરિપિશિ-
તાશ્રિતમ્ । મેદસ્ત્રુતીયં પટલમાશ્રિતં લ-
સ્થિ ચાપરમ્ ॥ પદ્મમાંશસમં દષ્ટેસ્તેપાં
વાહુલ્યમિપ્યતે ॥

તત્ર તેજો રક્તં જલં રસઃ તેન રસરક્તા-
ધારમિત્વર્થઃ । તેષુ પટલેષુ અપરં ચતુર્થં સ્વા-
હુષ્ણોદરસ્થૂલસ્ય નેત્રસ્ય પદ્મમાંશસમં તેપાં
ચતુર્ણાં પટલાનાં મિલિતાનાં વાહુલ્યં સ્વૌ-
લ્યં ઇપ્યતે ॥

નેત્રમાં ચાર પટલો હોયછે. તેઓમાં
સહુથી ઉપરનું પટલ રૂધિરના તથા ર-
સના આશ્રયથી રહેલ છે, (આ બા-
હારનું પટલ ઠેઠેવાયછે.) બીજું પટલ
માંસના આશ્રયથી રહેલ છે, ત્રીજું પ-
ટલ મેદના આશ્રયથી રહેલ છે, અને
ચોથું પટલ અસ્થિના આશ્રયથી રહેલ
છે. એ ચારે પટલોની એકંદર બહાર
પોતપોતાના અંશુકાના પેટ જેવા બહાર
નેત્રના પંચમાંશ બહારી માનવામાં
આવીછે.

પેટેલા પટલમાં રહેલા દોષના

સ્વભાવ.

તત્ર પ્રથમપટલગતસ્ય દો-

પસ્ય સ્વભાવમાહ ।

પ્રથમે પટલે यस્ય દોષો દષ્ટેર્થવસ્થિ-
તઃ । અવ્યક્તાનિ સ્વરૂપાણિ કદાચિદ-
થ પશ્યતિ ॥

પ્રથમે પટલે પૂર્વામ્યન્તરે ન તુ વાહ્યે ।
'દષ્ટેરમ્યન્તરે દોષાઃ પટલેસમધિષ્ટિતાઃ ॥
एकैकमनुपचन्ते पर्यायात्पटलान्तरम्' इति
विदेहवचनात् । व्यवस्थितः स्थितः । अव्य-
क्तानि ईषद्व्यक्तानि ॥ अथ कदाचित्पश्य-
ति व्यक्तान्येवेति शेषः । दोषाल्पतया ॥

જે માણસને દૃષ્ટિના પેટેલા પટ-
લમાં દોષ રહેલો હોય તે માણસ રૂ-
પોને શોડી સ્પષ્ટતાવાળાં દેખેછે અને
દોષ અલ્પ હોય તેો ઠાઠ વખતે સ્પષ્ટ
પણ દેખેછે.

આ વચનમાં જે પેટેલું પટલ કહ્યું
તે સહુથી અંદરનું પટલ સમજવું, પણ
બાહારનું પટલ સમજવું નહિ. કેમકે
“નેત્રની અંદરના પટલમાં રહેલા દોષો
અનુક્રમે ઉપર ઉપરના પટલમાં પ્રાપ્ત
થાયછે” એમ વિદેહે કહ્યું છે.

બીજા (મેદના આશ્રયથી રહેલા)

પટલમાં સ્થિતિ પામેલા

દોષનો સ્વભાવ.

અથ દ્વિતીયપટલગતસ્યાહ ।

દષ્ટિર્દ્રશં વિહલતિ દ્વિતીયે પટલે ગ-
તે । મક્ષિકામશકાન્ કેશાન્ જાલકા-
નીવ પશ્યતિ ॥ મળ્ડલાનિ પતાકાંશ્ચ
મરીચીન્ કુળ્ડલાનિ ચ । પરિપ્લવાંશ્ચ
વિવિધાન્ વર્ષમન્ત્રં તપાંસિ ચ ॥ દૂર-
સ્થાનિ ચ રૂપાણિ મન્યતે ચ સમીપતઃ ।
સમીપસ્થાનિ દૂરે ચ દષ્ટેર્ગોચરવિભ્રમા-
ત્ ॥ યત્રવાનપિ ચાલ્યર્થં સૂચીચ્છિદ્રં ન
પશ્યતિ ॥

વિહલતિ રૂપં સમ્યક્ રુત્વા ગૃહીતું ન શ-

ક્ષોતિ । વિહ્વલત્વમેવ વિવૃણોતિ । મસિકાદીન્
જાલકાનીવ મર્કટરચિતજાલાનોવ પશ્યતિ ।
મળ્ડલાદીનિ અસન્ત્યપિ સન્તીવ પશ્યતિ ॥
કુળ્ડલાનિ કુળ્ડલાનીવ વિદ્યોતમાનાનિ કિ-
ચ્ચિત્ પશ્યતિ । પરિહ્વાન્શ્ર વિવિધાન્ પ્રતિ-
ષ્ઠ્યાયાદીનાં સચ્ચારાત્ ઝર્ધ્વાઘસ્તિર્યગ્ગતાન્
નાનાવિધાન્ પશ્યતિ । વર્ષં ઘૃષ્ટિ અમ્ત્રં મેઘં
વર્ષાદીનિ અસન્ત્યપિ સન્તીવ પશ્યતિ । ગો-
ષરવિષ્મમાત્ ગોષરોઽન્ન રૂપં તન્ન ઋમઃ
અયયાગ્રહણં તસ્માત્ ॥

દોષ ભે ખીજ પટલમાં રહેલ દોષ
તો દૃષ્ટિ રૂપોનું સારી રીતે ગ્રહણ કરી
શકતી નથી એટલે માંખીઓ, મચ્છરો
તથા ઠેરો કરોળીયાએ રચેલાં જાળાંઓ-
જવાં જોવામાં આવેછે. મંડલો પતા-
કાઓ અને કિરણો ન હોય તોપણ જાણે
દોષ એવાં અને ડુંડલોની પેઠે કાંઈક
પ્રકારતાં જોવામાં આવેછે. પડછાયા
વગેરેના સંચારો જાણે, નીચે તથા આડા
રહેલા અનેક પ્રકારના જોવામાં આવેછે.
વરસાદ, વાદળાં તથા અંધકાર ન હોય
તોપણ જાણે દોષ એવાં જોવામાં આવેછે.
રૂપોનું યથાર્થગ્રહણ નહિ કરવારૂપ દૃ-
ષ્ટિનો વિષ્મય થવાને લીધે દૂર રહેલાં
રૂપો સમીપમાં રહેલાં જણાયછે અને
સમીપમાં રહેલાં રૂપો દૂર રહેલાં જો-
વામાં આવેછે અને અત્યંત યત્ન કરતાં
છતાં પણ સોઢતું નાકું જોવામાં આ-
વતું નથી.

ત્રીજા (માંસમાં રહેલા) પટલમાં
રહેલા દોષનો સ્વભાવ.

તૃતીયપટલગતમાહ ।

ઝર્ધ્વં પશ્યતિ નાઘસ્તાતૃતીયં પટ-

લં ગતે । મુમહાન્ત્યપિ રૂપાણિ છાદિ-
તાનીવ ચામ્બરૈઃ । કર્ણનાસાક્ષિયુક્તાનિ
વિકૃતાનિ ચ પશ્યતિ । યથાદોષં ચ રજ્યે-
ત દૃષ્ટિદોષે ઘલીયસિ ॥ અઘઃસ્યે તુ
સમીપસ્યં દૂરસ્યં ચોપરિ સ્થિતે । પાર્શ્વ-
સ્થિતે પુનરોષે પાર્શ્વસ્થાનિ ન પશ્યતિ
॥ સમન્તતઃ સ્થિતે દોષે સજ્જુલાનીવ પ-
શ્યતિ । દૃષ્ટિમધ્યસ્થિતે દોષે મહદ્ઘ્સ્વં
ચ પશ્યતિ ॥ દોષે દૃષ્ટિસ્થિતે તિર્યગેકં
વા મન્યતે દ્વિધા । દ્વિધા સ્થિતે ત્રિધા
પશ્યેદ્બહુધા ચાઽનવસ્થિતે ॥

ઝર્ધ્વં પશ્યતિ । ઝર્ધ્વમપિ યાદૃક્ પશ્યતિ
તાદૃગાહ । મુમહાન્તીત્યાદિ । અમ્બરૈઃ વસ્ત્રૈઃ
અઘઃસ્યે તુ સમીપસ્યં ન પશ્યતીત્યન્વયઃ । ત-
થા ઉપરિ સ્થિતે દોષે દૂરસ્યં ન પશ્યતિ ।
સમન્તતઃ ઉપર્યઘઃ પાર્શ્વેપુ સજ્જુલાનિ મિત્રા-
નિ અપિ રૂપાણિ મિશ્રિતાનીવ પશ્યતિ । અ-
નવસ્થિતે અનિયતાવસ્થાને વહુધા વહૂનિ
પશ્યેત્ ॥

દોષ ભે ત્રીજા પટલમાં રહેલો દોષ
તો જ જાણે દોષ તે જોવામાં આવેછે
પણ જ નીચે હોય તે જોવામાં આવતું
નથી. જાણે રહેલાં જ રૂપો જોવામાં આ-
વેછે તેઓ અત્યંત મોટાં હોય તોપણ
જાણે વસ્ત્રોથી ઢંકાએલાં હોય એવાં જો-
વામાં આવેછે. કાનવાળાં, નાકવાળાં
તથા નેત્રોવાળાં શરીરો જાણે કાનથી,
નાકથી અને નેત્રોથી રહિત હોય અથવા
કાન વગેરેમાં વિકારવાળાં હોય એવાં
જોવામાં આવેછે. જો દોષ જળવાન હોય
તો દૃષ્ટિ દોષના સ્વભાવપ્રમાણે રંગાઈ
જાયછે. દોષ ભે નીચેના ભાગમાં રહ્યો

હોય તો સમીપમાં રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. દોષ જો ઊંચેના ભાગમાં રહ્યો હોય તો દૂર રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. દોષ જો પડખાના ભાગમાં રહ્યો હોય તો પડખામાં રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. દોષ જો ચારેકાર રહેલો હોય તો ઉપર, નીચે તથા પડખામાં રહેલા પદાર્થો જુદા જુદા હોય તો પણ તેઓને મિશ્રિત જોવા દેખે છે. દોષ જો દૃષ્ટિના મધ્યમાં રહેલ હોય તો મોટા પદાર્થોને નાહાના દેખે છે. દોષ જો દૃષ્ટિમાં આડો રહેલ હોય તો એક પદાર્થ બે પદાર્થો જોવા દેખાય છે. દોષ જો દૃષ્ટિના બે ભાગમાં રહેલ હોય તો એક પદાર્થ ત્રણ પદાર્થો જોવા દેખાય છે અને જો દોષ અનિયમિત રીતે રહેલ હોય તો એક પદાર્થ ઘણા પદાર્થો જોવા જોવામાં આવે છે.

ચોથા (રૂધિરના તથા રસના આશ્રયવાળા બાહારના) પટલમાં રહેલા દોષનો સ્વભાવ.

અથ ચતુર્થપટલગતદોષમાહ ।

તિમિરાશ્યઃ સ યો દોષશ્ચતુર્થ પટલં ગતઃ । રુણદ્ધિ સર્વતો દર્ષિ લિઙ્ગનાશ ઇતિ ક્વચિત્ ॥ અસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરુદ્ધે મહાગદે । ચન્દ્રાદિત્યૌ સનક્ષત્રાણ્યન્તરિક્ષે ચ વિશ્યુતઃ ॥ નિર્મલાનિ ચ તેજાસિ આજિષ્ણુનીવ પદયતિ । સ ઇવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકાચસંક્ષિતઃ ॥

યો દોષઃ । દોષોઽત્ર રોગઃ ચતુર્થ પટલં વાહં પટલં ગતઃ સ તિમિરાશ્યઃ તિમિરદર્શનેન તિમિરમસ્યાસ્તીતિ તિમિરઃ । અર્શ આ-

દિત્વાત્ અચ્ । તસ્ય લક્ષણમાહ । રુણ-
દ્ધીત્વાદિ સર્વતઃ સર્વત્ર લિઙ્ગનાશ ઇતિ ક્વ-
ચિત્ । તન્નાન્તરે લિઙ્ગનાશસંજ્ઞઃ । તસ્ય
નિક્ષિત્તિશ્ચ । લિઙ્ગ્યતે જ્ઞાયતેઽનેનેતિ લિઙ્ગં
દૃષ્ટિતેજઃ તસ્ય નાશોઽસ્મિન્નિતિ લિઙ્ગનાશઃ ।
અસ્મિન્નપિ તિમિરેઽપિ તમોભૂતે તમસ્તુલ્યે ।
અત્ર ભૂતશબ્દસ્તુલ્યાર્થઃ । ‘ભૂતં પ્રાપ્યતીતે
સમે ત્રિપ્વિત્યમરાત્’ નાતિરુદ્ધે અપ્રોદે નવે
ચન્દ્રાદિત્યૌ નક્ષત્રાણિ ચ પદયતિ અન્તરિ-
ક્ષે અન્તરિક્ષસ્ય પ્રકાશસમયત્વેન તમોઽપિ-
માવાત્ તેજાસિ અગ્ર્યાદેઃ આજિષ્ણુનિ રક્ત-
સુવર્ણાદીનિ અસ્મિન્ પ્રોદે ચિરજે ચન્દ્રાદી-
ન્યપિ ન પદયતીત્યાશયઃ । નીલિકાકાચસં-
ક્ષિતઃ નીલિકા કાચેતિ નામાન્તરાયાં યુક્તઃ ।

દોષ જો દૃષ્ટિના ચોથા પટલમાં રહેલો હોય તો તે રોગ અંધારા દેખાડનાર હોવાને લીધે તિમિર કહેવાય છે અને ચારેકાર દૃષ્ટિને રોકી દે છે. આ રોગને ખીજ ગ્રંથમાં ‘લિંગનાશ’ એ નામ આપેલું છે. આ અંધારા જોવા મોટા રોગ નવો હોય ત્યાં સુધી માણસ અંતરિક્ષમાં ચંદ્રને, સૂર્યને, નક્ષત્રોને અને વીજળીઓને દેખે છે. ક્રમ ક્રમ અંતરિક્ષ પ્રકાશમય હોવાથી તેમાં અંધકારનું જોર ચાલતું નથી. અગ્નિ વગેરેનાં નિર્મલ તેજોને પણ દેખે છે અને રત્નો તથા સુવર્ણ વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ દેખે છે. આ રોગ જુનો થઈ જાય ત્યારે ચંદ્ર વગેરે પણ જોવામાં આવતાં નથી. આ તિમિર નામનો રોગ જમ લિંગનાથ એ નામથી કહેવાય છે તેમજ નીલિકા અને કાચ એ નામોથી પણ ક-

હેવાયછે. લિંગનો એટલે દૃષ્ટિના તેજનો નાશ કરેછે તેથી લિંગનાશ કેહેવાયછે.

દૃષ્ટિરોગોનાં (કીકીના રોગોનાં) નામો તથા સંખ્યા.

દૃષ્ટિરોગાણાં નામાનિ
સંખ્યાંં ચાહ ।

દૃષ્ટ્યાશ્રયાઃ પદ્ ચ પદ્વેવ રોગાઃ
પદ્ લિઙ્ગનાશા હિ ભવન્તિ તત્ર । વાતેન
પિત્તેન કફેન સર્વેં રક્તાત્પરિમ્લાટય-
મિધશ્ચ પદ્ઃ ॥

દૃષ્ટ્યાશ્રયા રોગાઃ પદ્ પદ્ । દ્વાદશેત્પર્યઃ ।
તત્ર લિઙ્ગનાશાઃ પદ્ તાન્ વિવૃણોતિ વાતેને-
ત્યાદિ ॥

તથા નરઃ પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ કફેન
ચાન્યસ્તથ ધૂમદર્શી । યો હ્રસ્વજાત્યો
નકુલાન્ધસંજો ગમ્भीરમંજા ચ તથૈવ
દૃષ્ટિઃ ॥

પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટ્યાદયશ્ચ પદ્ ॥

एवं दृष्ट्याश्रया द्वादश रौ-
गास्तत्र द्वावन्यौ चाह ।

તૃતૈવાર્ન્યા ગદૌ વદ્દૌ સનિમિત્તાનિ-
મિત્તકૌ ॥

કીકીના રોગ ૫૨ છે. (૨૨૬ના કે-
હેવા પ્રમાણે ચૌદ છે.) ૫૨માં છ રોગ
લિંગનાશ કેહેવાયછે. જેમ કે વાયુજન્ય
લિંગનાશ, પિત્તજન્ય લિંગનાશ, કક્ષ-
જન્ય લિંગનાશ, સન્નિપાતજન્ય લિંગ-
નાશ, રક્તજન્ય લિંગનાશ અને પરિ-
મ્લાયી લિંગનાશ.

પીજ છ રોગનાં નામો.

પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ, કક્ષવિદગ્ધ દૃષ્ટિ,
ધૂમદર્શી, હ્રસ્વજાત્ય, નકુલાન્ધ અને
ગંભીરિકા.

અરકે કહેલા બે રોગનાં નામો.

સન્નિમિત્તક લિંગનાશ અને અનિ-
મિત્તક લિંગનાશ.

વાયુજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ.

તેણે વાતજસ્ય લિઙ્ગનાશસ્ય
લક્ષણમાહ ।

વાતેન સ્વલુ રૂપાણિ ભ્રમન્તીવ ચ
પશ્યતિ । આવિલાન્યરૂપાભાનિ વ્યા-
વિદ્વાનીવ માનવઃ ॥

આવિલાનિ કલ્પાનિ અરૂપાભાનિ અ-
વ્યક્તલૌહિત્યયુક્તાનિ । આદિત્યાદિનાં ગુણાન્
રૂપાણિ ॥

રૂપો જાણે ભ્રમણ કરતાં હોય એવાં,
મેલાં, અસ્પષ્ટ રતાશવાળાં અને જાણે
ફેરવીને ફેકાએલાં હોય એવાં જેવામાં
આવતાં હોય તે જાણવું કે વાયુજન્ય
લિંગનાશ થયો છે.

પિત્તજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ.

પિત્તેનાદિત્યસ્વદ્યોતશક્રવાપતદિહુ-
ગાન્ । શિશિવર્હવિચિત્રાણિ નીલકુ-
ટ્ણાનિ પશ્યતિ ॥

સૂર્યનાં રૂપ, પતંગીયાઓનાં રૂપ, ઈ-
દ્રધનુષનાં રૂપ અને વીજળીનાં રૂપ,
ભારતાં પીછજેવાં વિચિત્ર, નીલ અને
કાળાં જેવામાં આવતાં હોય તે જાણવું
કે પિત્તજન્ય લિંગનાશ થયો છે.

કક્કળન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

કફેન પચ્યેદ્દુષાણિ સ્લિન્ધાનિ ચ
સિતાનિ ચ । સલિલપ્ત્તાવિતાનીવ જા-
લકાનીવ માનવઃ ॥

રૂપો સ્નિગ્ધ, ઘાળાં, પાણીથી કુ-
બેલાં જેવાં અને કશાળીયાના બળાંબળાં
જેવામાં આવતાં હોય તે બલુવું કે ક-
ક્કળન્ય લિંગનાશ થયો છે.

સન્નિપાતજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ.

સન્નિપાતજમાહ ।

સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિહુતાનિ ચ
પશ્યતિ । વહુધાપિ દ્વિધા વાપિ સર્વાણ્યે-
વ સમન્તતઃ ॥ હીનાધિકાદ્ગાન્યથવા
જ્યોત્તીપ્યપિ ચ પશ્યતિ ॥

ચિત્રાણિ નાનાવર્ણાનિ વિહુતાનિ વિપ-
રીતાનિ । વૈપરીત્યં વિદ્યુનોતિ વહુધેત્વાદિ ॥

જે રૂપો આરેકાર વિપરીત એટલે
ઘણાં પ્રકારનાં, બે પ્રકારનાં અથવા સ-
ઘળા પ્રકારનાં જેવામાં આવતાં હોય,
અનેક વર્ણોવાળાં જેવામાં આવતાં
હોય અથવા અધિક કે ન્યૂન અં-
ગોવાળાં જેવામાં આવતાં હોય અથવા
તેજેમય જેવામાં આવતાં હોય તે બ-
લુવું કે સન્નિપાતજન્ય લિંગનાશ થયો છે.

રક્ત(રૂધિર)જન્ય લિંગનાશનું
લક્ષણ.

રક્તજમાહ ।

પચ્યેદ્રક્તેન રક્તાનિ તમાંસિ વિવિ-
ધાનિ ચ । હરિતાન્યથ કૃષ્ણાનિ પીતા-
ન્યપિ ચ માનવઃ ॥

જે અનેક પ્રકારના અંધકારો જેવામાં
આવે અને રૂપો શતાં હરિત વર્ણુવાળાં,
કાળાં તથા પીળાં જેવામાં આવે તે
બલુવું કે રક્તજન્ય લિંગનાશ થયો છે.

પરિમ્લાયી લિંગનાશનું લક્ષણ.

પરિમ્લાયિનમાહ ।

રક્તેન મૂર્ચ્છિતં પિત્તં પરિમ્લાયિન-
માચરેત્ । તેન પીતા દિશઃ પચ્યેદુષ-
ન્તમિવ માસ્કરમ્ ॥ વિકીર્યમાણાન્
સ્વઘોતૈર્વૃક્ષાંસ્તેજોભિરેવ હિ ॥

વિકીર્યમાણાન્ વ્યાપ્યમાનાન્ તેજોભિઃ
અગ્ન્યાદિભિરિવ ॥

રૂધિરથી મૂર્છિત થએલું પિત્ત પરિ-
મ્લાયી નામના લિંગનાશને ઉત્પન્ન ક-
રે છે કે જે લિંગનાશથી સઘળી દિશાઓ
પીળી જેવામાં આવે છે, સૂર્ય બલુ ઉ-
ગતો હોય એવો જેવામાં આવે છે અને
વૃક્ષો બલુ પતંગીયાઓથી તથા અગ્નિ
વગેરે તેજેથી વ્યાપ્ત થતાં હોય એવાં
જેવામાં આવે છે.

વાયુ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા ને-
ત્રોના વર્ણો ઉપરથી પણ લિંગ-
નાશના છ પ્રકાર.

વાતાદિ જનિતૈર્નેત્રવર્ણૈરપિ ચ પદ્ધિ-
ધઃ । લિઙ્ગનાશો નિગદિતો વર્ણવાતાદિ-
તો યથા । રાગોરૂપ્ણો મારુતતઃ પ્રદૃષ્ટો
મ્લાયી તુ નીલથ તથૈવ પિત્તાત્ । ક-
ફાત્સિતઃ શોણિતઃ સરક્તઃ સમસ્ત-
દોષમभवो विचित्रः ॥

વાયુ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા ને-
ત્રોના વર્ણો ઉપરથી પણ લિંગનાશના

છ પ્રકાર થાયછે. કયા દોષથી નેત્રોનો કયો વર્ણ થાયછે તે હવે જણાવીએ છીએ.

વાયુથી લિંગનાશ થયો હોય તો નેત્રોનો વર્ણ રાતો થાયછે, પિત્તજન્ય દે પરિભ્રાથી લિંગનાશ થયો હોય તો નેત્રોનો વર્ણ નીલ થાયછે, ક્ષયથી લિંગનાશ થયો હોય તો નેત્રોનો વર્ણ ધોળો થાયછે, રૂધિરથી લિંગનાશ થયો હોય તો નેત્રોનો વર્ણ રતાશવાળો થાયછે અને સન્નિપાતથી લિંગનાશ થયો હોય તો નેત્રોનો વર્ણ વિચિત્ર થાયછે.

વાયુ વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા લિંગનાશથી નેત્રોમાં મંડલનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપો હોવાનિષે.

વાતાદિના હેતુદ્ધૂતેન જનિતે નેત્રવિપયે મળ્ડલરૂપવિશેષમાહ ।

અરુણં મળ્ડલં વાતાચ્ચન્દલં પરુપં તયા । પિત્તતો મળ્ડલં નીલં કાંસ્યામં વા સપીતકમ્ ॥

શ્વેતપીતં વા કયમેતત્ વ્યાધિપ્રમાવાત્ । શ્લેષ્મણા વહુલં સ્નિગ્ધં શક્તકુન્દેન્દુપાણ્ડુરમ્ ॥ ચલત્પદ્મપલ્લવશસ્યઃ શુક્લો વિન્દુરિવામ્ભસઃ । મૃદ્યમાને તુ નયને મળ્ડલં તદ્વિસર્પતિ ॥

વહુલં સ્ફૂલમ્ ॥

મળ્ડલં તુ ભવેચિત્રં લિઙ્ગનાશે ત્રિદોષજે । પ્રવાલપદ્મપત્રામં મળ્ડલં શોણિતાત્મકમ્ ॥

ચિત્રં વાતાદિવર્ણમ્ ॥

રક્તજં મળ્ડલં દૃષ્ટૌ સ્ફૂલકાચારુ-ગ્રમમ્ । પરિમ્લાયિનિ રોગે સ્યાત્ મ્લાનં નીલમથાપિ વા ॥ દોષક્ષયાત્ સ્વયં તત્ર કદાચિત્સ્યાતુ દર્શનમ્ ॥

રક્તજં પિત્તાનુગામિ રક્તજં સ્ફૂલકાચારુ-ગ્રમમં સ્ફૂલકાચસ્યૈવારુણા પ્રમા વસ્ય તત્ । एतेन स्यौल्यमारुणत्वं च बोध्यते । દોષક્ષયાદિત્યાદિ તત્ર પરિમ્લાયિનિ કાલાન્તરેણ દોષક્ષયાત્ કદાચિત્ સ્વયમેવ દર્શનં સ્યાત્ ॥

વાયુથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ રાતું, ચપલ તથા કઠણુ થાયછે. પિત્તથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ નીલ, કાંસા જેવું અથવા ધોળાશ તથા પીળાશવાળું થાયછે. (ધોળા પીળાપણું જ થાયછે તે વ્યાધિના પ્રભાવથી થાયછે એમ સમજવું.) ક્ષયથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ બહું, સ્નિગ્ધ, શંખ જેવું ધોળું, ડાહર જેવું ધોળું, ચંદ્ર જેવું ધોળું અને કંપતી કમળની પાંખડીઉપર રહેલા જળના ધોળા ટીપા જેવું થાયછે. આંખને ચોળવા માંડતાં એ મંડલ પસરેછે. ત્રણે દોષોથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ વિચિત્ર એટલે વાયુ વગેરેથી થતા સધળા વર્ણોવાળું થાયછે. રૂધિરથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ કુંપળીયા જેવું અને કમળની પાંખડી જેવું થાયછે. પિત્તના સંબંધવાળા રૂધિરથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ બડા તથા રાતા કાચ જેવું બહું તથા રાતું થાયછે. પરિભ્રાથી લિંગનાશ થયો હોય તો મંડલ મ્લાનિ પામેલું અથવા નીલ થાયછે અને કાળાંતરે દોષને કાય થવાથી દોષ સમયે પોતાની મેળે જ ચોખું થઇ જાયછે.

દોષોનાં વ્યથા, દાહ તથા ભારે-
પણા વગેરે જે ચિન્હો કેહો-
વામાં આંવ્યાં નથી
તેઓનો સંગ્રહ.

અનુક્તવ્યથાદાહગૌરવાદિદોષ-
લિઙ્ગસંગ્રહાર્થમાહ ।

યથાસ્વં દોષલિઙ્ગાનિ સર્વેષ્વેવ ભવ-
ન્તિ હિ ॥

સધના પ્રકારના લિંગનાશોમાં તે તે
દોષોનાં પોતપોતાનાં ચિન્હો પણ અ-
વશ્ય થાયછે.

પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિનું લક્ષણ.

પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિર્લક્ષણમાહ ।

પિત્તેન દુષ્ટેન ગતેન દૃષ્ટિં પીતા ભવે-
દસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ । પીતાનિ રૂપાણિ
ચ તેન પश्यેત્સ वै नरः पित्तविदग्ध-
दृष्टिः ॥

પિત્તેન ગતેન દૃષ્ટિ દૃષ્ટાવપિ પ્રથમદ્વિ-
તીયપટલગતેનેતિ બોદ્યવ્યમ્ ॥

તેન વ્યાધિના તસ્મિન્નેવ પિત્તે
દૃષ્ટૌ તૃતીયપટલં ગતે વિ-
શેષરૂપમાહ ।

પ્રાપ્તે તૃતીયં પટલં તુ દોષે દિવા ન
પश्यેન્નિશિ वीक्षते सः । रात्रौ स शी-
तानुग्रहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावात्सकला-
नि पश्येत् ॥

દોષેડત્ર પિત્તે ॥

દુષ્ટ યજ્ઞેલું પિત્ત દૃષ્ટિના પેહેલા,
ખીજ પટલમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણુ-
સની દૃષ્ટિ પીળી યજ્ઞેત્રી હોય તે મા-

ણુસ રૂપોને પીળાં દેખેછે. આ રોગ
પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિ કેહેવાયછે.

તેજ પિત્ત ત્રીજ પટલમાં પ્રાપ્ત થયું
હોય તો એ માણુસ દિવસે દેખતો નથી
પણુ રાતે શીતથી દૃષ્ટિને આનુકૂલ્ય થ-
વાથી પિત્ત ઓછું પડતાં સધળા પદ-
ર્થોને દેખેછે. આ પ્રકાર પણ પિત્ત-
વિદગ્ધદૃષ્ટિમાં અંતર્ભૂત છે તેથી જુદો
ગણાતો નથી.

કક્ષુવિદગ્ધદૃષ્ટિનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિર્લિઙ્ગમાહ ।

તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિસ્તાન્યે-
વ શુક્લાનિ હિ મન્યતે તુ ।

તત્રાપિ શ્લેષ્મણો દૃષ્ટૌ પ્રથમદ્વિતીયપ-
ટલગતસ્યૈતલિઙ્ગં બોદ્યવ્યમ્ ॥

સ એવ શ્લેષ્મા દૃષ્ટૌ પટલત્રયઙ્ગ-
તો નક્તાન્ધ્યં કરોતીત્યાહ ।

ત્રિપુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો ન-
ક્તાન્ધ્યમાપાદયાતિ પ્રસહ્ય । દિવા સ
સૂર્યાનુગ્રહીતદૃષ્ટિઃ પश्यેત્ તુ રૂપાણિ ક-
ફાલ્પભાવાત્ ॥

દોષોડત્ર કફસ્તત્સોપક્રાન્તત્વાત્ નક્તા-
ન્ધ્યસ્ય શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટાવન્તર્ભૂતત્વાન્ન ઇય-
મ્ગણના ।

દુષ્ટ યજ્ઞેલો કક્ષુ દૃષ્ટિના પેહેલા ખીજ
પટલમાં આંવ્યો હોય તો માણુસ રૂ-
પોને ધોળાં દેખેછે. આ રોગ કક્ષુવિદગ્ધ-
દૃષ્ટિ કેહેવાયછે.

એજ કક્ષુ દૃષ્ટિના ત્રણે પટલોમાં
આંવ્યો હોય તો બલાત્કારથી નક્તાન્ધ્ય
(રાતે આંધળાપણું) કરેછે. દિવસે તો
દૃષ્ટિહવર સૂર્યનો અનુગ્રહ થવાને લીધે

કક્ષ્ ઝાછો થવાથી સધળાં રૂપોને દેખેછે. રાતે આંધળાપણું પણ કક્ષ્વિદ્યગ્ધૃદ્-દિમાં અંતર્ભૂત છે. તેથી ભુદું ગણાતું નથી.

ધૂમદર્શાનું લક્ષણ.

અથ ધૂમદર્શનમાહ ।

શોકજ્વરાપાસશિરોઽભિતાપૈરમ્યાહ-
તા यस્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ । ધૂમાંસ્તુ યઃ પ-
શ્યતિ સર્વભાવાન્ સ ધૂમ્નદર્શાંતિ નરઃ
પ્રદિષ્ટઃ ॥

શિરોઽભિતાપઃ શિરસિ ધર્માદીનાં સન્તા-
પૈઃ ઇતસ્ય પિત્તદોષો બોદ્ધવ્યઃ ।

શોકથી, જ્વરથી, પરિશ્રમથી અને માથામાં તડકા વગેરેના સંતાપો થવાથી દૃષ્ટિનો અભિધાત થતાં સધળા પદાર્થો ધુમાડાથી વ્યાપ્ત જવા દેખાયછે એ રોગ ધૂમદર્શી કહેવાયછે. આ રોગ પિત્તની કુષ્ટતાથી થાયછે.

હસ્વજાત્યનું લક્ષણ.

અથ હસ્વજાત્યમાહ ।

યો વાસરે પશ્યતિ કષ્ટતોઽથ રૂપં મ-
હચ્ચાપિ નિરીક્ષતેઽલ્પમ્ । રાત્રાં પુનર્યઃ
પ્રકૃતાનિ પશ્યેત્ સ હસ્વજાત્યો મુનિભિઃ
પ્રદિષ્ટઃ ॥

દિવસે માંડ માંડ દેખાય તથા મોટાં રૂપ પણ નાહાનાં દેખાય અને રાતે સધળાં રૂપો જવાં હોય તેવાંજ દેખાય એ રોગને મુનિઓ હસ્વજાત્ય કહેછે.

નકુલાંધ્યનું લક્ષણ.

નકુલાન્ધ્યમાહ ।

વિદ્યોતતે यस્ય નરસ્ય દૃષ્ટિર્દોષાભિ-

પન્ના નકુલસ્ય યદ્વત્ । ચિત્રાણિ રૂપાણિ
દિવા ચ પશ્યેત્ સ વૈ વિકારો નકુલા-
ન્ધ્યસંજ્ઞઃ ॥

દૃષ્ટિ દોષથી વ્યાપ્ત થવાનેલીધે નો-
ળીયાની દૃષ્ટિ જીવી પ્રકાશે અને દિવસે
રૂપો વિચિત્ર જોવામાં આવે એ રોગ
નકુલાંધ્ય કહેવાયછે.

ગંભીરિકાનું લક્ષણ.

ગમ્ભીરિકામાહ ।

દૃષ્ટિર્વિરૂપા શ્વસનોપસૃષ્ટા સજ્જુચ્યતે-
મ્યન્તરતઃ પ્રયાતિ । રુજાવગાઢા ચ ત-
મક્ષિરોગં ગમ્ભીરિકેતિ પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ॥

વિરૂપા વિકૃતા । શ્વસનોપસૃષ્ટા વાતોપ-
હતા । રુજાવગાઢા ગમ્ભીરવેદનાન્વિતા ॥

દૃષ્ટિ વિકૃત થયા કરે, વાયુથી ઉપ-
હત રહે, સંકોચ પામ્યા કરે, અંદર
જતી રહે અને ઊંડી વેદનાથી યુક્ત
રહે. એ રોગને વિદ્વાન વૈદ્યો ગંભીરિકા
કહેછે.

ખારની સંખ્યાથી અધિક બે રોગો.

વાહ્યો પુનર્દ્વાવિહ સમ્પ્રદિષ્ટૌ નિમિત્ત-
તથાપ્યનિમિત્તત્થ । નિમિત્તતસ્ત્ર શિ-
રોઽભિતાપાત્ જ્ઞેયસ્તભિપ્યન્દનિદર્શનૈઃ
સઃ ॥

બાહ્યો સુશ્રુતોક્તદ્વાદશસંખ્યેમ્યોઽધિકૌ ।
સુશ્રુતે દૃષ્ટિના રોગોની જ ખારની
સંખ્યા કહેલી છે તેથી અધિક જ ખીજ
બે રોગ ચરક આદિ મુનિઓએ કહેલા
છે તે એ છે કે એક સનિમિત્તલિંગનારા
અને ખીજે અનિમિત્તલિંગનારા.

સનિમિત્તલિંગનાશનું નિદાન તથા
લક્ષણ.

તત્ર નિમિત્તમાહ ।

શિરોઽભિતાપઃ શિરોઽભિતપ્યતે ચેન ।
વિપક્ષુમુગન્ધવહ્પવનસ્પર્શેન શિરોઽભિતાપઃ
તસ્માત્ । અભિપ્યન્દનિદર્શનૈઃ રક્તાભિપ્યન્દ-
ન્દલિઙ્ગૈરિતિ ગદાધરઃ । સન્નિપાતાભિપ્યન્દ-
લિઙ્ગૈરિતિ કાર્તિકઃ ॥

ઝેરી ઘુલના ગંધવાળા પવનના સ્પર્શરૂપ નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ થતાં જે લિંગનાશ થાયછે તે સનિમિત્ત-લિંગનાશ કહેવાયછે. અભિષ્પંદના ચિન્હો ઉપરથી આ રોગને જાણી લેવો.

ગદાધર વૈદ્ય કહેછે કે “ રક્તાભિષ્પંદનાં ચિન્હો ઉપરથી આ રોગને જાણી લેવો ” અને કાર્તિક વૈદ્ય કહેછે કે “ સઘળા દોષોસંબંધી અભિષ્પંદનાં ચિન્હો ઉપરથી આ રોગને જાણી લેવો. ” (રક્તાભિષ્પંદ વિગેરેનાં ચિન્હો આગળ કહેવામાં આવશે.)

અનિમિત્તલિંગનાશનું નિદાન
તથા સ્વરૂપ.

અનિમિત્તમાહ ।

મુરાર્પિગન્ધર્વમહોરગાણાં સન્દર્શનેના-
પિ ચ મામુરાણામ્ । હન્યેત દૃષ્ટિર્મનુજ-
સ્ય તસ્ય સ લિઙ્ગનાશસ્ત્વનિમિત્તસંજ્ઞઃ ॥
અનુપલમ્યમાનાના મુરાદીનાં નિમિત્તમ-
પિ અનિમિત્તં મન્યતે ॥

દેવનાં, ઋષિનાં, ગંધર્વનાં, મોટા નાગનાં કે ખીજ પ્રકાશમય પદાર્થનાં દર્શનથી દૃષ્ટિ ઉપહત થઈ જાયછે એ અનિમિત્તલિંગનાશ કહેવાયછે.

દેવ વગેરે લોઠા ધણું કરીને સર્વ જાનને પ્રત્યક્ષ થતા નથી માટે તેઓના દર્શનરૂપ નિમિત્તથી થએલા લિંગનાશને અનિમિત્ત માનેલો છે.

અનિમિત્તલિંગનાશનું જ્ઞાપક.

અનિમિત્તતો લિઙ્ગનાશસ્ય

લક્ષણમાહ ।

તત્રાક્ષિવિસ્પષ્ટમિત્રાવભાતિ વૈદુર્યવ-
ર્ણા વિમલા ચ દૃષ્ટિઃ । વિદીર્યતે સીદતિ
હીયતે વા નૃણામભીયાતહતા તુ દૃષ્ટિઃ ॥

વિસ્પષ્ટં જ્યોતિર્યુક્તમ્ । વૈદુર્યવર્ણા શ્યામા ।
વિમલા નિર્મલા ॥

અનિમિત્તલિંગનાશમાં આંખો તેજવાળી જવી જણાયછે. કીકી રથામ તથા નિર્મલ હોયછે અને ઉપધાતનેલીધે કીકી ક્ષાટી જાયછે, સીદાયછે અથવા ન્યૂન થઈ જાયછે.

કાળા ડોળાના રોગોવિષે.

કાળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા
સંખ્યા.

અથ કૃષ્ણમण्डलजा रोगाः ।

तेषां नामानि संख्यां चाह ।

यत्सत्रणं शुरुमयात्रणं च पाकात्य-
यश्चाप्यजका तथैव । चत्वार एते नय-
नामयास्तु कृष्णमदेशे नियता भवन्ति ॥

સત્રણશુક, અત્રણશુક, પાકાંત્યય અને અજકાંત એ ચાર રોગો નેત્રના કાળા ડોળામાંજ થાયછે.

સત્રણશુકનું લક્ષણ.

તત્ર સત્રણશુકલિઙ્ગમ્ ।

નિમગ્નરૂપં તુ ભવેદ્દિ કૃષ્ણે સૂચ્યેવ

વિદ્ધં પ્રતિભાતિ ચદૈ । સ્ત્રાવં સ્ત્રવેદુષ્ણ-
મતીવ ચાપિ તત્સવ્રણં શુક્રમુદાહરન્તિ ॥

નિમગ્નરૂપમિતિ શુક્રવિશેષણમ્ । સૂચ્યેવ
વિદ્ધમિતિ શુક્રસ્ય વર્તુલત્વં વ્યથાયુક્તં ચ
બોધયતિ । સ્ત્રવેદિત્યનેનૈવ સ્ત્રાવો બોધિતઃ ।
સ્ત્રાવપદાન્નિરન્તરં-સ્ત્રાવઃ ॥

જે ફૂલું કાળા ડોળામાં યુડેલા રૂપ-
વાણું હોય, જાણે સોઘથી વીંધાએલું
હોય એવું લાગે એટલે ગોળ તથા વ્ય-
થાવાણું હોય અને નિરંતર ઉના જળને
સંવ્યા કરે તે સત્રણશુક ઠેઠેવાય છે.

સત્રણશુકના સાધ્યપણાનું તથા અ-
સાધ્યપણાનું લક્ષણ.

અસ્ય સાધ્યાસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ।

દ્રષ્ટેઃ સમીપે ન ભવેત્તુ યચ્ચ ન ચાવ-
ગાઠં ન ચ સંસ્રવેદ્ યત્ । અવેદનં યન્ન
ચ યુગ્મશુક્રં તત્સિદ્ધિમાયાતિ કદાચિ-
દેવ ॥

ન ચાવગાઠમ્ એકત્વગતમ્ । ન ચ સંસ્ર-
વેત્ ઇત્યર્થઃ । અવેદનમીપદ્વેદનમ્ । ન ચ યુ-
ગ્મશુક્રમ્ અયુગ્મશુક્રં એકમિત્યર્થઃ । એવં-
વિધં કદાચિત્ સિધ્યતિ ઇતદ્વિપરીતં ન
સિધ્યતિ ॥

જે સત્રણશુક કીકીના સમીપમાં ન
હોય, જીંડું ન હોય એટલે એક આમ-
ડીમાંજ હોય, સત્રણું ન હોય, વેદના
વગરનું હોય અને એક હોય તે ઠાઠ
સમયે સાધ્ય થાય છે. પણ જ સત્રણ-
શુક કીકીના સમીપમાં હોય, જીંડું હોય,
વેદનાવાણું હોય, સત્રણું હોય અને જો-
ટારૂપ હોય તે કદી પણ સાધ્ય થતું
નથી.

અત્રણશુકનું લક્ષણ.

અત્રણશુક્રમાહ ।

સ્વન્દાત્મકં કૃષ્ણગતં તુ શુક્રં શહે-
ન્દુકુન્દપ્રતિમાવભાસમ્ । વૈહાયસામ્નપ્રત-
નુપ્રકાશમયાત્રણં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥

સ્વન્દાત્મકં અમિપ્યન્દહેતુકં સર્વેપામ-
શિરોગાણામમિપ્યન્દહેતુકલ્પે અસ્ય નિયમ-
બોધનાર્થં સ્વન્દાત્મકમિતિ । શહેન્દુકુન્દપ્ર-
તિમાવભાસં શહેન્દુકુન્દસદ્દશમવભાસતે । એ-
તેન શુક્રત્વં બોધ્યતે । વૈહાયસામ્નપ્રતનુપ્રકા-
શમ્ આકાશસ્થમેઘવત્તનુ યથા સ્યાદેવં પ્ર-
કાશતે યત્ ॥

જે કાળા ડોળાનું અભિષ્પંદથી (અ-
ભિષ્પંદનું લક્ષણ આ પ્રકરણમાંજ ઠે-
ઠેલામાં આવશે.) થએલું ફૂલું આકા-
શમાં રહેલા મેઘની પેઠે થોડું થોડું પ્ર-
કાશતું હોય અને શંખ જેવું, ચંદ્ર જેવું
તથા ડોલરના પૂલ જેવું જણાતું હોય
તે અત્રણશુક ઠેઠેવાય છે. આ ફૂલું અ-
ત્યંત સાધ્ય છે.

જેક નેત્રના સઘળા રોગો અભિષ્પં-
દથી થાય છે તેપણ આ પૂલું તે અ-
ભિષ્પંદથીજ થાય છે એવો નિયમ જ-
ણાવવાનેમાટે 'અભિષ્પંદથી થએલું'
એ વિશેષણ આપ્યું છે.

અત્રણશુક અત્યંત સાધ્ય છતાં પણ
કોઈ સ્થિતિમાં કષ્ટસાધ્ય થવા-
વિષે.

સાધ્યતમસ્યાપ્યસ્યાવસ્થાભેદેન
કષ્ટસાધ્યતામાહ ।

ગમ્મીરજાતં વહલં ચ શુક્રં ચિરો-
ત્થિતં ચાપિ વદન્તિ કૃચ્છ્રમ્ ॥

સનિમિત્તલિંગનાશનું નિદાન તથા
લક્ષણુ.

તત્ર નિમિત્તમાહ ।

શિરોડમિતાપઃ શિરોડમિતપ્યતે येन ।
વિપકુસુમગન્ધવહ્પવનસ્પર્શેન શિરોડમિતાપઃ
તસ્માત્ । અમિપ્યન્દનિદર્શનૈઃ રક્તામિપ્યન્દ-
લિદ્ગૈરિતિ ગદાઘરઃ । સન્નિપાતામિપ્યન્દ-
લિદ્ગૈરિતિ કાર્તિકઃ ॥

ઝેરી દુલના ગંધવાળા પવનના સ્પર્-
શરૂપ નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ
થતાં જે લિંગનાશ થાયછે તે સનિમિત્ત-
લિંગનાશ કહેવાયછે. અભિષ્પંદના ચિ-
ન્હોઉપરથી આ રોગને બણી લેવો.

ગદાધર વૈદ્ય કહેછે કે “ રક્તાભિ-
ષ્પંદનાં ચિન્હો ઉપરથી આ રોગને બ-
ણી લેવો ” અને કાર્તિક વૈદ્ય કહેછે કે
“ સઘળા દોષોસંબંધી અભિષ્પંદનાં
ચિન્હો ઉપરથી આ રોગને બણી લેવો. ”
(રક્તાભિષ્પંદ વિગેરેનાં ચિન્હો આ-
ગળ કહેવામાં આવશે.)

અનિમિત્તલિંગનાશનું નિદાન
તથા સ્વરૂપ.

અનિમિત્તમાહ ।

મુરાર્પિગન્ધર્વમહોરગાણાં સન્દર્શનેના-
પિ ચ માસુરાણામ્ । હન્યેત દર્ષિર્મસુજ-
સ્ય તસ્ય સ લિદ્રનાશસ્ત્વનિમિત્તસંજ્ઞઃ ॥

અનુપલમ્યમાનાનાં મુરાદીનાં નિમિત્તમ-
પિ અનિમિત્તં મન્યતે ॥

દેવનાં, ઋષિનાં, ગંધર્વનાં, ખેટા
નાગનાં કે ખીબ પ્રકાશમય પદાર્થનાં દ-
ર્શનથી દૃષ્ટિ ઉપહત થઈ બયછે એ અ-
નિમિત્તલિંગનાશ કહેવાયછે.

દેવ વગેરે લોકો ધણું કરીને સર્વ જ-
નાને પ્રત્યક્ષ થતા નથી માટે તેઓના
દર્શનરૂપ નિમિત્તથી ચએલા લિંગના-
શને અનિમિત્ત માનેલો છે.

અનિમિત્તલિંગનાશનું જ્ઞાપક.

અનિમિત્તતો લિદ્રનાશસ્ય
લક્ષણમાહ ।

તત્રાક્ષિવિસ્પષ્ટમિવાવમાતિ વૈદૂર્યવ-
ર્ણા વિમલા ચ દ્વષ્ટિઃ । વિદીર્યતે સીદતિ
હીયતે વા વૃણામમીયાતહતા ત્વુ દ્વષ્ટિઃ ॥

વિસ્પષ્ટં જ્યોતિર્યુક્તમ્ । વૈદૂર્યવર્ણાશ્યામા ।
વિમલા નિર્મલા ॥

અનિમિત્તલિંગનાશમાં આંખો તેજ-
વાળી જેવી જણાયછે. કીકી શ્યામ તથા
નિર્મલ હોયછે અને ઉપધાતનેલીધે કીકી
ફાટી બયછે, સીદાયછે અથવા ન્યૂન
થઈ બયછે.

કાળા ડોળાના રોગોવિષે.

કાળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા
સંખ્યા.

અથ કૃષ્ણમણ્ડલજા રોગાઃ ।

તેષાં નામાનિ સંખ્યાં ચાહ ।

યત્સત્રણં શુક્રમયાત્રણં ચ પાકાલ્પ-
યશ્ચાપ્યજકા તર્થવ । ચત્તાર एते नय-
નામयास्तુ કૃષ્ણમદેશે નિયતા ભવન્તિ ॥

સત્રણશુક્ર, અત્રણશુક્ર, પાકાંત્યથ
અને અજકાબંત એ ચાર રોગો નેત્રના
કાળા ડોળામાંજ થાયછે.

સત્રણશુક્રનું લક્ષણુ.

તત્ર સત્રણશુક્રલિદ્રમ્ ।

નિમત્તરૂપં તુ ભવેદ્દિ કૃષ્ણે સૂચ્યેવ

વિદ્ધં પ્રતિભાતિ યદ્વૈ । સ્ત્રાવં સ્વેદુષ્ણ-
મતીવ ચાપિ તત્સવ્રણં શુક્રમુદાહરન્તિ ॥

નિમગ્નરૂપમિતિ શુક્રવિશેષણમ્ । સૂચ્યેવ
વિદ્ધમિતિ શુક્રસ્ય વર્તુલત્વં વ્યથાયુક્તં ચ
બોધયતિ । સ્ત્રવેદિત્યનેનૈવ સ્ત્રાવો બોધિતઃ ।
સ્ત્રાવપદાન્નિરન્તરં-સ્ત્રાવઃ ॥

જે ફૂલું કાળા ડોળામાં ખુડેલા રૂપ-
વાળું હોય, જાણે સોઘથી વીંધાએલું
હોય એવું લાગે એટલે ગોળ તથા વ્ય-
થાવાળું હોય અને નિરંતર ઉના જળને
સંબ્યા કરે તે સત્રણશુક્ર કહેવાય છે.

સત્રણશુક્રના સાધ્યપણાનું તથા અ-
સાધ્યપણાનું લક્ષણ.

અસ્ય સાધ્યાસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ।

દષ્ટેઃ સમીપે ન ભવેત્તુ યચ્ચ ન ચાવ-
ગાઠં ન ચ સંસ્રવેદ્ યત્ । અવેદનં યન્ન
ચ યુગ્મશુક્રં તત્સિદ્ધિમાયાતિ કદાચિ-
દેવ ॥

ન ચાવગાઠમ્ એકત્વગતમ્ । ન. ચ સંસ્ર-
વેત્ इत्यर्थः । અવેદનમીપદ્દેદનમ્ । ન ચ યુ-
ગ્મશુક્રમ્ અયુગ્મશુક્રં એકમિત્યર્થઃ । એવં-
વિધં કદાચિત્ સિધ્યતિ એતદ્વિપરીતં ન
સિધ્યતિ ॥

જે સત્રણશુક્ર કીકીના સમીપમાં ન
હોય, ઊંડું ન હોય એટલે એક ચામ-
ડીમાંજ હોય, સ્રવતું ન હોય, વેદના
વગરનું હોય અને એક હોય તે ઠાઠ
સમયે સાધ્ય થાય છે. પણ જે સત્રણ-
શુક્ર કીકીના સમીપમાં હોય, ઊંડું હોય,
વેદનાવાળું હોય, સ્રવતું હોય અને જ્ઞે-
ટાશ્પ હોય તે કદી પણ સાધ્ય થતું
નથી.

અત્રણશુક્રનું લક્ષણ.

અવ્રણશુક્રમાહ ।

સ્વન્દાત્મકં કૃષ્ણગતં તુ શુક્રં શહે-
ન્દુકુન્દપ્રતિમાવભાસમ્ । વૈહાયસામ્રપ્રત-
નુમકાશમથાવ્રણં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥

સ્વન્દાત્મકં અભિપ્યન્દહેતુકલ્પે સર્વેપામ-
ક્ષિરોગાણામભિપ્યન્દહેતુકલ્પે અસ્ય નિયમ-
બોધનાર્થં સ્વન્દાત્મકમિતિ । શહેન્દુકુન્દમ-
પ્રતિમાવભાસં શહેન્દુકુન્દસદ્દશમવભાસતે । એ-
તેન શુક્રત્વં બોધ્યતે । વૈહાયસામ્રપ્રતનુમકા-
શમ્ આકાશસ્થમેવવત્તનુ યથા સ્યાદેવં પ્ર-
કાશતે યત્ ॥

જે કાળા ડોળાનું અભિષ્પંદથી (અ-
ભિષ્પંદનું લક્ષણ આ પ્રકરણમાંજ ક્ર-
હેવામાં આવશે.) થએલું ફૂલું આકા-
શમાં રહેલા મેઘની પેઠે થોડું થોડું પ્ર-
કાશતું હોય અને શંખ જેવું, ચંદ્ર જેવું
તથા ડોલરના પૂલ જેવું જણાતું હોય
તે અત્રણશુક્ર કહેવાય છે. આ ફૂલું અ-
ત્યંત સાધ્ય છે.

જેકે નેત્રના સઘળા રોગો અભિષ્પં-
દથી થાય છે તેપણ આ પૂલું તે અ-
ભિષ્પંદથીજ થાય છે એવો નિયમ જ-
ણાવવાનેમાટે ‘અભિષ્પંદથી થએલું’
એ વિશેષણ આપ્યું છે.

અત્રણશુક્ર અત્યંત સાધ્ય છતાં પણ
કોઈ સ્થિતિમાં કષ્ટસાધ્ય થવા-
વિષે.

સાધ્યતમસ્યાપ્યસ્યાવસ્થાભેદેન
કષ્ટસાધ્યતામાહ ।

ગમ્भीરજાતં વહલં ચ શુક્રં ચિરો-
તિથતં ચાપિ વદન્તિ કૃષ્ણમ્ ॥

ગમ્ભીરજાતં દ્વિત્રિત્વગતમ્ । વહલં પુ-
ષ્ટમ્ ॥

એ અત્રણશુક ઊંડું હોય એટલે બે
ત્રણ પટલોમાં પોહોંચ્યું હોય, બહુ હોય
કે લાંબા કાળથી થયું હોય તો કષ્ટસાધ્ય
થાયછે એમ વિદ્વાનો કહેછે.

અત્રણશુકનું અમુક સ્થિતિમાં અ-
સાધ્યપણું.

અસ્યાસાધ્યતાં ચાહ ।

વિચ્છિન્નમધ્યં પિશિતાદૃતં ચ ચલં
શિરામૂતમદાદૃષ્ટકૃચ । દ્વિત્વગતં લોહિત-
મન્તતથ ચિરોત્થિતં ચાપિ વિવર્જ-
નીયમ્ ॥

વિચ્છિન્નમધ્યં વિશીર્ણમાંસત્વાન્નિન્નમધ્યમ્ ।
શિરામૂતં શિરાયાં જાતમ્ । અદાદૃષ્ટકૃત્ દ-
ર્શનાભાવકૃત્ । દ્વિત્વગતં પટલદ્વયગતમ્ ।
એતદ્વિચ્છિન્નમધ્યત્વાદિલિઙ્ગસાહિતમસાધ્યં ન
તુ કેવલં ગમ્ભીરજાતસ્ય કષ્ટસાધ્યત્વાભિધા-
નાત્ । એવં ચિરોત્થિતમપિ ॥

જે અત્રણશુક માંસ વીખાઈ જવા-
નેલીધે નમેલા મધ્યવાણું હોય, માંસથી
વીંટાએણું હોય, ચંચલ હોય, શિરામાં
થએણું હોય, દેખવા નહિ દેનાર હોય,
બે આંખડીઆમાં (બે પટલોમાં પોહોં-
ચેણું હોય, છેડામાં રાતું હોય અને
લાંબા કાળથી થએણું હોય તે અસાધ્ય છે
માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. માત્ર
બે પટલમાં પોહોંચેણું, કે લાંબા કાળથી
થએણું હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે પણ બે પ-
ટલમાં પોહોંચેણું કે લાંબા કાળથી થ-
એણું છતાં ઉપરનાં વિશેષણોવાણું હોય
તો અસાધ્ય છે.

અત્રણશુકનું ખીજ રીતેપણ અ-
સાધ્યપણું.

અપરમપ્યસાધ્યલક્ષણમાહ ।

વૃષ્ણાશ્રુપાતઃ પિઠિકા ચ નેત્રે ય-
સ્મિન્ભવેન્મુદ્રનિમં ચ શુક્રમ્ । તદપ્ય-
સાધ્યં પ્રવદન્તિ કેચિદન્યે તુ તત્તિત્તિ-
રિપક્ષતુલ્યમ્ ॥

મુદ્રનિમં ચ શુક્રં આકારેણ તત્ નેત્રમ્ ।
તિત્તિરિપક્ષતુલ્યં તિત્તિરિપક્ષવચ્છદનમ્ ॥

જે નેત્રમાંથી ઉનાં આંસુઓ પડતાં
હોય, ફેડલી થઈ હોય અને અત્રણ-
શુક મગ જેવા આકારવાણું હોય તો એ
અત્રણશુક અસાધ્ય છે એમ કટલાએક
કહેછે. ખીજ કટલાએક તો કહેછે કે
“ નેત્રની પાંપણો તેતરની પાંખો જેવી
થઈ ગઈ હોય તો અત્રણશુક અસાધ્ય
થાયછે.

પાકાત્યયનું લક્ષણ.

અક્ષિપાકાત્યયમાહ ।

શ્વેતઃ સમાક્રામતિ સર્વતો હિ દોષેણ
યસ્યાસિતમણ્ડલે તુ । તમક્ષિપાકાત્યયમ-
ક્ષિકોપં સર્વાત્મકં વર્જયિતવ્યમાહુઃ ॥

યઃ શ્વેતઃ દોષેણ કૃત્ત ઇતિ શેષઃ । ત-
મક્ષિકોપમ્ અક્ષિપાકાત્યયમાહુઃ । અત્ર પા-
કોઽપિ સ્યાત્ અત્ એવ સુશ્રુતઃ । ‘શોષા-
શ્રુપાકાર્તિયુતે ચ નેત્રે’ ઇતિ ॥

દોષે હરેણું ધોળાપણું આખા કાળા
ડોળામાં ચારેઘાર વ્યાપે થઈ જાય એ
આંખનું દરક પાકાત્યય કહેવાયછે. આ
પાકાત્યય ત્રણે દોષોથી થએલ હોય તો
અસાધ્ય સમજીને તેની ચિકિત્સા કર-
વી નહિ.

આ રોગમાં પાકવું પણ થાય છે. એ ઉપરથી 'સોજો, આંસુ, પાક તથા પીડા એઓથી યુક્ત નેત્રમાં' એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે.

અજકાજાતનું લક્ષણ.

અજકાજાતમાહ ।

અજાપુરીપ્રતિમો રુજાવાન્ સલો-
હિતો લોહિતપિચ્છિલાશ્રુઃ । વિગૃહ્ય કૃ-
ષ્ણં પ્રચયોભ્યુપૈતિ તં ચાજકાજાતમિતિ
વ્યવસ્યેત્ ॥

યઃ પ્રચયઃ ઉચ્ચ્રાયઃ સ ચ મેદસો બો-
દ્ધવ્યઃ । યત ઇતસ્યોત્પત્તિઃ વિદ્રેહેન તૃતીય-
પટલે કથિતા । અલોહિતઃ ઈપ્ષ્ણોહિતઃ વિ-
ગૃહ્ય કૃષ્ણમમ્બ્યુપૈતિ મહત્વેન સમસ્તં કૃષ્ણ-
માર્ગં ગ્રાહયિત્વા આયાતિ । વ્યવસ્યેત્ જા-
નીયાત્ ॥ ઇતિ કૃષ્ણમણ્ડલજા રોગઃ ॥

પકરીની લીંડી જવી, પીડાવાળી,
કાંઈક રતાશવાળી, અને લાલ તથા ચી-
કણાં આંસુવાળી જે ઊંચાઈ મોટાપણા-
થી સધળા કાળા ડોળાને પકડીને પ્રાપ્ત
થાય છે તે અજકાજાત કહેવાય છે.

આ ઊંચાઈ મેદની થાય છે એમ સ-
મજવું. કારણ કે વિદ્રેહે એ ઊંચાઈની
ઉત્પત્તિ ત્રીજા પટલમાં કહેલી છે.

ધોળા ડોળાના રોગોવિષે.

ધોળા ડોળાના રોગોનાં નામો

તથા સંખ્યા.

અથ શુક્લમાગજા રોગઃ ।

તેપાં નામાનિ સંખ્યાં ચાહ ।

પ્રસ્તારિશુક્લક્ષતજાધિમાંસસ્ત્રાયર્મસં-
જ્ઞઃ સ્વહ પચ્ચ રોગઃ । સ્યાચ્છુક્તિકા

ચાર્જુનપિષ્ટકૌ ચ જાલં શિરાણાં પિઙ્-
કાશ્ચ યાઃ સ્યુઃ ॥ રોગા વલાસગ્રથિતેન
સાર્દ્ધમેકાદશાક્ષ્ણોઃ સ્વહ શુક્લમાગે ॥

આંખોના ધોળા ડોળામાં પ્રસ્તાર્યર્મ,
શુલ્કાર્મ, રક્તાર્મ, અધિમાંસાર્મ, સ્ના-
યર્મ, શુક્તિ, અર્જુન, પિષ્ટક, શિરાબલ,
શિરાબપિઙકા, અને બલાસગ્રથિત એ
નામના અગીયાર રોગો થાય છે.

પ્રસ્તાર્યર્મનું લક્ષણ.

તેષુ પ્રસ્તાર્યર્મણો લક્ષણમ્ ।

પ્રસ્તાર્યર્મ તન્નુ સ્તીર્ણં શ્યાવં રક્તનિ-
મં સિતમ્ ॥

ધોળા ડોળા ઉપર પાતળું, વિસ્તીર્ણું,
કાળાશવાળું અથવા રાતા જવું ધોળું
ચિન્હ થાય છે એ પ્રસ્તાર્યર્મ કહેવાય છે.

શુલ્કાર્મનું લક્ષણ.

શુક્લમાર્માહ ।

સુષ્વેતં મૃદુ શુક્લાર્મ શુક્લે તદ્વર્ધતે ચિ-
રાત્ ॥

ધોળા ડોળા ઉપર સારી ઘેઠે ધોળું
અને કુણાપણાવાળું જે ચિન્હ થાય છે
તે શુલ્કાર્મ કહેવાય છે. આ શુલ્કાર્મરૂપ
માંસ ઘણું કાળે વૃદ્ધિ પામે છે.

રક્તાર્મનું લક્ષણ.

રક્તાર્માર્માહ ।

પદ્મામં મૃદુ રક્તાર્મ ચન્માસં ચીયતે
સિતે ॥

પદ્મામં વર્ણેન રક્તમિત્યર્થઃ । ચીયતે ઉપ-
ચીયતે ॥

ધોળા ડોળા ઉપર રાતું તથા કુણું

જે માંસ વધતું આવેછે તે રક્તાર્ભ ક્રે-
હેવાયછે.

અધિમાંસાર્ભનું લક્ષણ.

અધિમાંસાર્માહ ।

પૃથુ મૃદ્ધિમાંસાર્મ વહલં ચ ચકૃન્નિ-
મમ્ ॥

પૃથુ વિસ્તીર્ણ ચકૃન્નિમં ઈપત્ કૃષ્ણલો-
હિતમ્ । વહલં પુષ્ટમ્ ॥

ઘોળા ડોળા ઉપર પોહોણું, ઠામળ,
બહુ અને જરાક કાળાશ સહિત રતા-
શવાણું જે માંસ વધતું આવેછે તે અ-
ધિમાંસાર્મ કહેવાયછે.

સ્નાય્વર્ભનું લક્ષણ.

સ્નાય્વર્માહ ।

સ્થિરં પ્રસારિ માંસાઢ્યં શુષ્કં સ્ના-
ય્વર્મ પશ્ચમમ્ ॥

સ્થિરં કઠિનમ્ । શુષ્કં સ્નાવરહિતમ્ ॥

ઘોળા ડોળા ઉપર કઠણુ, ફેલાતું
અને સ્નાવગરનું જે માંસ ઊંચું થાયછે
તે સ્નાય્વર્મ કહેવાયછે.

શુક્તિનું લક્ષણ.

શુક્તિમાહ ।

શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિશિતનિમાશ્ચ વિન્દ-
વો યે શુક્તિર્વા સિતનયને સ શુક્તિ-
સંગઃ ॥

ઘોળા ડોળા ઉપર કાળાશવાળા અને
માંસ જવા જે બિંદુઓ થાયછે અથવા
છીપ જેવું થાયછે તે શુક્તિ કહેવાયછે.

અર્જુનનું લક્ષણ.

અર્જુનમ્ ।

एको यः शशरुधिरमभस्तु विन्दुः
शुरुस्यो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥

શ્યાવા इत्यादिवर्णत्रये विकल्पो बोद्धव्यः॥
घोला डोलाभां ससलाना लोही नवो
ज्जेक बिंदु थायछे ते अर्जुन કહેવાયછે.

પિષ્ટકનું લક્ષણ.

પિષ્ટકમાહ ।

શ્લેષ્મમારુતકોપેન શુક્રે માંસં સમુન્ન-
તમ્ । પિષ્ટવત્પિષ્ટકં વિદ્ધિ મલાક્તાદર્શ-
સન્નિમમ્ ॥

પિષ્ટવત્ શ્વેતમ્ ॥

ઘોળા ડોળા ઉપર કઠુના તથા વા-
ચુના પ્રકાપથી લોટ જેવું ઘોણું અને મે-
લથી ખરડાએલા અરીશા જેવું જે માંસ
ઊંચું થાયછે તે પિષ્ટક કહેવાયછે.

શિરાબલનું લક્ષણ.

શિરાજાલમાહ ।

જાલામઃ કઠિનશિરોઽરુણઃ શિરા-
ણાં સંતાનો ભવતિ શિરાદિજાલસંગઃ॥
શિરાજાલસંગઃ ॥

ઘોળા ડોળા ઉપર બળાં જવો, કઠણુ
શિરાઓવાળો અને રાતો જે શિરાઓનો
સમૂહ થાયછે તે શિરાબલ કહેવાયછે.

શિરાબપિડકાનું લક્ષણ.

શિરાજપીડિકામાહ ।

શુક્રસ્થાઃ સિતપીડિકાઃ શિરાવૃતા
યાસ્તા વિદ્યા દસિતસમીપજાઃ શિરાજાઃ॥

ઘોળા ડોળા ઉપર કાળા ડોળાના સ-
મીપમાં રહેલી અને શિરાઓથી વીંટા-
એલી જે ઘોળી ફેડલીઓ થાયછે તે શિ-
રાબપિડકા કહેવાયછે.

બલાસપ્રથિતનું લક્ષણ.

વલાસપ્રથિતમાહ ।

કાંસ્યામોઽમૃદુરથ વારિવિન્દુકલ્પો
વિજ્ઞેયો નયનસિતે વલાસસંજ્ઞઃ ॥

કાંસ્યામઃ શ્વેત इत्यर्थः । अमृदुः कठि-
नः । वारिविन्दुकल्पः । एतेन मनाक् उन्नतत्वं
बोध्यते । वलाससंज्ञः वलासप्रथितसंज्ञः ।
कचिदैकदेशेनापि समुदायावगमात् । यथा
भीमो भीमसेन इति । अतएव सुश्रुते नामसं-
ग्रहे वलासप्रथितपदं निर्दिष्टम् ॥ इति शु-
क्लभागजा रोगाः ॥

घोणा डोणा उपर कंसा ज्वो घेणो,
કઠણુ, અને જળના બિંદુની પેઠે જરાક
જિવો જ બિંદુ થાયછે તે બલાસપ્રથિત
દેહેવાયછે.

એકે મૂલ શ્લોકમાં 'બલાસસંજ્ઞ'
એટલુંજ પદ છે તો પણ તેનો 'બલાસ-
પ્રથિત' અર્થ કયો છે તેનું કારણ એ
છે કે ભીમ શબ્દથી ભીમસેનના અહ-
ણુની પેઠે ઠાઠ ઠેકાણે નામના એક દે-
શથી સઘળા નામનું અહણુ થાયછે. સુ-
શ્રુતમાં નામોના સંગ્રહની અંદર 'બ
લાસ પ્રથિત' એ પદજ કહ્યું છે.

પાંપણોના રોગોવિષે.

પાંપણોના રોગોનાં નામો તથા
સંખ્યા.

અથ વર્ત્મજા રોગાઃ ।

તત્રત્યાનાં રોગાણાં નામાનિ
સંખ્યાં ચાહ ।

ઉત્સન્નિન્યથ કુમ્બીકા પોથક્યો વ-

ર્ત્મશર્કરા । તથાશોવર્ત્મશુષ્કાર્શસ્તથૈવા-
જનદૂપિકા ॥

તત્ર વર્ત્મની દ્વે યત આહ । વર્ત્મનો ન-
યનચ્છદાવિતિ ॥

વહલં વર્ત્મ યચ્ચાપિ તથાન્યો વર્ત્મ-
વન્ધકઃ । ક્ષિપ્તવર્ત્મ તથા વર્ત્મકર્દમઃ
શ્યાવવર્ત્મ ચ ॥ પ્રક્ષિન્નવર્ત્મ ચાક્ષિન્નવ-
ર્ત્મ વાતહતં ચ તત્ । વર્ત્માર્બુદં નિમેષથ
શોણિતાર્શસ્તથૈવ ચ ॥ લગ્નો વિસવ-
ર્ત્માપિ કુચ્ચનં નામ તત્પરમ્ । એકવિંશ-
તિરિત્યેતે વિકારા વર્ત્મસંશ્રયાઃ ॥

નેત્રોની પાંપણો એ હોયછે તેઓમાં
ઉત્સંગિની, કુંબીકા, પોથકી, વર્ત્મશર્કરા,
અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ, અંજનનામિકા, બ-
હુલવર્ત્મ, વર્ત્મઅંધક, ક્ષિપ્તવર્ત્મ, વ-
ર્ત્મકર્દમ, શ્યાવવર્ત્મ, પ્રક્ષિન્નવર્ત્મ, અ-
ક્ષિન્નવર્ત્મ, વાતહતવર્ત્મ, વર્ત્માર્બુદ,
નિમેષ, શોણિતાર્શ, લગણુ, વિસવર્ત્મ
અને કુંચન એ એકવીસ રોગો થાયછે.

ઉત્સંગિનીનું લક્ષણ.

તેષૂત્સન્નપીડિકામાહ ।

અમ્યન્તરમુખી તામ્રા વાહ્યતો વર્ત્મ-
સંશ્રયા । સોત્સન્નોત્સન્નપિડિકા રક્તજા
સ્થૂલકણ્ડુરા ॥

અમ્યન્તરમુખી વર્ત્મનોઽમ્યન્તરે મુલં ચ-
સ્યાઃ સા । વર્ત્મનો બાહ્યતસ્તામ્રા । સોત્સ-
ન્ના અન્તઃપૂયા । ઉત્સન્નપીડિકા ઉત્સન્ને
ક્રોઢો વહ્ચઃ પીડિકા યસ્યાઃ સા । સ્થૂ-
લકણ્ડુરા સ્થૂલા કણ્ડુરા ચેતિ કર્મધારયઃ ।
એવા અધરવર્ત્મજા બોધવ્યા । વર્ત્મોત્સન્ને-
અધરે જન્તોરિતિ વિદેહવચનાત્ ॥

પાંપણુની અંદર મોઢોડાવાળી, ખા-
હાર રાતી, અંદર પડવાળી, પોતામાં
ધણી ફેડલીઆવાળી, બડી અને ચ-
ળવાળી જે ફેડલી પાંપણુમાં લોહીના
ઢાપથી થાયછે તે ઉત્સંગિની કહેવાયછે.

આ ફેડલી નીચલી પાંપણુમાં થા-
યછે એમ સમજવું. કારણ કે “ માણુ-
સને નીચલી પાંપણુમાં ઉત્સંગિની થા-
યછે ” એમ વિદેહે કહ્યું છે.

કુંભીકાનું લક્ષણ.

કુમ્ભીકામાહ ।

વર્ત્માન્તે પીઢિકા ધ્માતા મિઘન્તે ચ
સ્રવન્તિ ચ । કુમ્ભીકાવીજસદ્દશાઃ કુ-
મ્ભીકાઃ સંનિપાતજાઃ ॥

કુમ્ભીકાવીજસદ્દશાઃ કુમ્ભીકા કઠોર-
દેશે દાઢિમાકારફલા લતા તદ્વીજતુલ્યાઃ ॥

પાંપણુના અંતમાં મુણેલી અને કું-
ભીકા નામની લતાનાં ખીજે જેવી જે
ફેડલીઆ સન્નિપાતથી થાયછે અને કુ-
ટેછે તથા કુટી કુટીને સ્વ્યા કરેછે તે
ફેડલીઆ કુંભીકા કહેવાયછે.

કુંભીકા નામની લતા કઠોર દેશમાં
થાયછે અને તેનાં ફળો દાઢિમ જેવાં
હાયછે.

પોથકીનું લક્ષણ.

પોથકીમાહ ।

સ્રાવિણ્યઃ કણ્ડુરા ગુચ્ચો રક્તસર્પપ-
ત્તનિમાઃ । રુજાવલ્યથ પિઢિકાઃ પોથ-
ક્ય ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥

સ્રાવણી, ચળવાળી, ભારે, રાતા
સર્પ જેવી અને વેદનાવાળી જે ફે-
ડલીઆ પાંપણુમાં થાયછે તેઓ પો-
થકી કહેવાયછે.

વર્ત્મશર્કરાનું લક્ષણ.

વર્ત્મશર્કરામાહ ।

પીઢિકામિઃ મુસૂસ્માભિર્વનાભિર-
મિસંવૃતા । પીઢિકા યા સ્વરા સ્વૂલા
વર્ત્મસ્થા વર્ત્મશર્કરા ॥

અત્યંત ઝીણી ઝીણી ધાટી ફેડલી-
આથી ચારેકાર વાંટાએલી, તીક્ષ્ણ અને
બડી જે ફેડલી પાંપણુમાં થાયછે તે
વર્ત્મશર્કરા કહેવાયછે.

અર્શોવર્ત્મનું લક્ષણ.

અર્શોવર્ત્માહ ।

ર્વારુવીજપ્રતિમાઃ પીઢિકા મન્દવે-
દનાઃ । શ્લક્ષ્ણાઃ સ્વરાથ વર્ત્મસ્થાસ્તદ-
ર્શોવર્ત્મ કીર્ત્યંતે ॥

ર્વારુઃ કર્કટી । સ્વરાઃ તીક્ષ્ણાગ્રાઃ ॥

પાંપણુમાં કાકડીનાં ખીજે જેવી,
મંદ વેદનાવાળી, લાસી અને તીક્ષ્ણ
આણીઆવાળી જે ફેડલીઆ થાયછે
તે અર્શોવર્ત્મ કહેવાયછે.

શુષ્કાર્શનું લક્ષણ.

શુષ્કાર્શ આહ ।

દીર્ઘાકુરઃ સ્વસ્તવ્યો દારુણોઽભ્ય-
ન્તરોદ્ભવઃ ॥ વ્યાધિરેપોઽભિવિલ્યાતઃ
શુષ્કાર્શો નામ નામતઃ ॥

પાંપણુના અંદરના ભાગમાં ખરસટ,
અકડ, અને દારણુ જે લાંબો અંકુર થા-
યછે તે શુષ્કાર્શ કહેવાયછે.

અંજનનામિકાનું લક્ષણ.

અંજનનામિકામાહ ।

દાહતોદવતી તામ્રા પીઢિકા વર્ત્મ-

સંભવા । મૃદ્વી મન્દરુજા સૂક્ષ્મા જ્ઞેયા સાં-
જનનામિકા ॥

પાંપણુમાં દાહવાળી, લોકાયા જેવી
વ્યથાવાળી, રાતી, ક્રામળ અને મંદ વે-
દનાવાળી જે ગ્રીણી ફેડલી થાયછે તે
અંજનનામિકા કહેવાયછે.

બહલવર્ત્મનું લક્ષણ.

બહલવર્ત્માહ ।

વર્ત્મોપચીયતે यस્ય પીઠિકાભિઃ સ-
મન્તતઃ । સવર્ણાભિઃ સ્થિરાભિશ્ચ વિદ્યા-
દ્વહલવર્ત્મ તત્ ॥

પાંપણુના જેવા વર્ણુવાળી અને ક-
ઠણુપણુવાળી ફેડલીઓથી પાંપણુ આ-
રેકાર બડી થઈ બન્યછે એ બહલવર્ત્મ
કહેવાયછે.

વર્ત્મખંધકનું લક્ષણ.

વર્ત્મવન્ધકમાહ ।

કળ્હરેણાણ્ણુતોદેન વર્ત્મશોકેન માન-
વઃ । ન સમં છાદયેદક્ષિ યત્રાસૌ વર્ત્મ-
વન્ધકઃ ॥

પાણીથી ભરપૂર રેહેનારા અને ચ-
ળવાળા પાંપણુના સોબથી આંખો બ-
રાબર વીચી શકાતી ન હોય એ વર્ત્મ-
ખંધક કહેવાયછે.

કિલ્લવર્ત્મનું લક્ષણ.

કિલ્લવર્ત્માહ ।

મૃદ્વલ્પવેદનં તાત્રં યદ્વર્ત્મ સમમેવ ચ ।
અકસ્માચ્ચ ભવેદ્રક્તં કિલ્લવર્ત્મેતિ તદ્વિદુઃ ॥

एतत् कफजुष्टरक्तजम् ॥

પાંપણુ કુણી રહે, થોડી વેદનાવાળી
રહે, સર્વદા રાતી રહે અને અકસ્માત્

રાતી પણ થઈ બન્ય એ કિલ્લવર્ત્મ ક-
હેવાયછે.

આ રોગ કફના સંબંધને પ્રાપ્ત થ-
એલા રૂધિરથી થાયછે.

વર્ત્મકર્દ્દમનું લક્ષણ.

વર્ત્મકર્દ્દમમાહ ।

ક્ષિપ્તં પુનઃ પિત્તયુત્તં શોણિતં વિદ-
હેદ્ યદા । તદા ક્ષિન્નતમાપન્નમુચ્યતે
વર્ત્મકર્દ્દમઃ ॥

ક્ષિન્નત્વં આર્દ્રત્વમ્ ॥

ઉપર કિલ્લવર્ત્મનાં જે લક્ષણો કહ્યાં
તે લક્ષણો હોવા ઉપરાંત એ પિત્તથી સં-
યુક્ત લોહી બળતરા કરતું હોય અને
તેનેલીધે પાંપણુ ભીબધ બતી હોય તો
એ રોગ વર્ત્મકર્દ્દમ કહેવાયછે.

શ્યાવવર્ત્મનું લક્ષણ.

શ્યાવવર્ત્માહ ।

યદ્વર્ત્મ વાહ્યતોઽન્તશ્ચ શ્યાવં શૂનં સ-
વેદનમ્ । સકળ્હકં પરિક્લેદિ શ્યાવવર્ત્મે-
તિ તન્મતમ્ ॥

પાંપણુ જે ખાહાર તથા અંદર કા-
ળાશવાળી રહે, સુણી બન્ય, વેદનાવાળી
થાય, ચળથી યુક્ત રહે અને ભીની રહે
તો એ રોગ શ્યાવવર્ત્મ કહેવાયછે.

પ્રકિલ્લવર્ત્મનું લક્ષણ.

પ્રકિલ્લવર્ત્માહ ।

અરુજં વાહ્યતઃ શૂનં વર્ત્મ યસ્ય નર-
સ્ય હિ । પ્રકિલ્લવર્ત્મ તદ્વિદ્યાત્ કિલ્લમ-
ત્યર્થમન્તતઃ ॥

अरुजम् ईषद्वचयम् ॥

પાંપણુ થોડીક વેદનાવાળી ખાહાર

સુણેલી અને છેડામાં અત્યંત ભીન્ન-
એલી રહે તો એ રોગ પ્રકિલ્બવર્ત્મ કે-
હેવાયછે.

અકિલ્બવર્ત્મનું લક્ષણ.

અક્લિન્નવર્ત્માહ ।

યસ્ય ધૌતાન્યધૌતાનિ સમ્વધ્યન્તે
પુનઃ પુનઃ । વર્ત્માન્યપરિપક્વાનિ વિદ્યા-
દક્લિન્નવર્ત્મ તત્ ॥

નહિ ધોયા છતાં અને ધોયા છતાં
પણ પાંપણો વારવાર મળી જાય અને
કાચીજ રહે એ અકિલ્બવર્ત્મ કેહેવાયછે.

વાતાહતવર્ત્મનું લક્ષણ.

વાતાહતવર્ત્માહ ।

વિમુક્તસન્ધિ નિશ્ચેષ્ટં વર્ત્મ યસ્ય નિ-
મીલ્યતે ॥ એતદ્વાતહતં વિદ્યાત્ સરુજં
યદિ વારુજમ્ ॥

વિમુક્તસંધિ સ્વસ્થાનચ્યુતસંધિ । નિ-
શ્ચેષ્ટં નિમેષોન્મેષાદિરહિતમ્ ॥

પાંપણુ ઠેકાણાથી ખસી ગએલા સં-
ધિવાળો, વીંચાવા તથા ઉઘડાવા આદિ
ચેષ્ટાઓ વગરની અને વેદનાવાળી અ-
થવા વેદના વગરની રહે તથા સંકોચાઇ
જાય એ વાતાહતવર્ત્મ કેહેવાયછે.

વર્ત્માર્થુદનું લક્ષણ.

વર્ત્માર્થુદમાહ ।

વર્ત્માન્તરસ્યં વિપમં ગ્રન્થિભૂતમવેદ-
નમ્ । આચક્ષીતાર્થુદમિતિ સરક્તમવલ-
મ્નિ ચ ॥

વિપમમ્ અવર્તુલં । ગ્રન્થિભૂતં કઠિનમ્ ।
અવેદનમીપદ્વેદનમ્ । સરક્તં રૂપહોહિતમ્ ।
અવલમ્નિ અસ્તમ્ ॥

પાંપણોની અંદર વર્તુલપણુ વગરનો,
થોડી વેદનાવાળો, જરાક રાતો અને
ચોટી રહેલો કઠણુ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાયછે
એ વર્ત્માર્થુદ કેહેવાયછે.

નિમેષનું લક્ષણ.

નિમેષમાહ ।

નિમેષિણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ટો વ-
ર્ત્મસંશ્રયઃ । સંચાલયતિ વર્ત્માનિ નિ-
મેષઃ સ ન સિધ્યતિ ॥

પાંપણોમાં રહેલો વાયુ પાંપણોની
ઉઘાડ વીંચ કરનારી શિરાઓમાં પેસીને
પાંપણોને ચલાયમાન કરે એ રોગ નિ-
મેષ કેહેવાયછે. આ રોગ અસાધ્ય છે.

શોણિતાર્શનું લક્ષણ.

શોણિતાર્શ આહ ।

વર્ત્મસ્થો યો વિવર્ષેત લોહિતો મૃદુ
રઙ્ગરઃ । તદ્રક્તજં શોણિતાર્શશિચ્છન્નં
ચિન્નં વિવર્દ્ધતે ॥

પાંપણુમાં રહેલો અને કામળપણુ-
વાળો અકુર વધ્યા કરે એ શોણિતાર્શ
કેહેવાયછે. આ રોગ રૂધિરથી થાયછે
અને જમ જમ કપાય તેમ તેમ વધ્યા
કરેછે.

લગણુનું લક્ષણ.

લગણમાહ ।

અપાકી કઠિનઃ સ્થૂલો ગ્રન્થિર્વ-
ર્ત્મભવોરુજઃ । સકળ્હઃ પિચ્છિલઃ કો-
લપ્રમાણો લગણઃ સ્મૃતઃ ॥

પાંપણુમાં પાક વગરનો, કઠણુ, જડો,
થોડી વેદનાવાળો, ચળવાળો, ચીકણો
અને ખેર જેવડો ગાંઠો થાયછે એ લ-
ગણુ કેહેવાયછે.

બિસવર્ત્મનું લક્ષણ.

વિસવર્ત્માહ ।

ત્રયો દોષા વહિઃ શોથં કુર્યુચ્છિદ્રા-
ણિ વર્ત્મનોઃ । મસ્રવત્યન્તરુદકં વિસવ-
દ્વિસવર્ત્મ તત્ ॥

છિદ્રાણિ અન્તરિદ્રાણિ ચ કુર્યુરિત્યન્વ-
યઃ । વિસવદ્વહુછિદ્રત્વાત્ ॥

ત્રણે દોષો પાંપણોમાં ખાહાર સો-
બને ઉત્પન્ન કરેછે, અંદર છિદ્રોને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે અને પાંપણો કમળના બિ-
સની પેઠે જળનો આવ કર્યા કરેછે એ
બિસવર્ત્મ કહેવાયછે.

કુંચનનું લક્ષણ.

કુચ્ચનમાહ ।

વાતાઘ્ના વર્ત્મસંકોચં જનયન્તિ મલા
પદા । તદા દ્રુઠું ન શક્નોતિ કુચ્ચનં
નામ તદ્વિદુઃ ॥

इति वर्त्मरोगाः ॥

વાયુ આદિ દોષોને લીધે પાંપણોનો
સંકોચ થાયછે અને તેથી જોઈ શકાતું
નથી એ રોગ કુંચન કહેવાયછે.

પાંપણોના વાળોના રોગોવિષે.

પાંપણોના વાળોના એ રોગનાં
નામ.

अथ पक्ष्मरोगाः ।

तत्रत्ययो रोगयोर्ना-
मनी आह ।

પક્ષ્મકોપઃ પક્ષ્મશાતો રોગી દ્વી પ-
ક્ષ્મસંશ્રયૌ ॥

પક્ષ્મકોપ અને પક્ષ્મશાત એ બે રોગ
પાંપણોના વાળોમાં થાયછે.

પક્ષ્મકોપનું લક્ષણ.

तत्र पक्ष्मकोपमाह ।

મચાલિતાનિ વાતેન પક્ષ્માણ્યક્ષિ વિ-
શન્તિ હિ । ઘૃષ્યન્ત્યક્ષિ મુહુસ્તાનિ સં-
રમ્ભં જનયન્તિ ચ ॥

पक्ष्माण्यक्षिलोमानि । संरम्भं शोथम् ॥

અસિતે સિતમાગે ચ મૂલકોશાત્પત-
ન્ત્યપિ ॥ પક્ષ્મકોપઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ
પરમદારુણઃ ॥

વાયુએ ચલાયમાન કરેલા પાંપણોના
વાળો નેત્રમાં પ્રવેશ કરેછે, પ્રવેશ ક-
રીને નેત્રોને વારંવાર ધસેછે, ધસી ધ-
સીને કાળા અથવા ઘોળા ડોળામાં સો-
બને ઉત્પન્ન કરેછે અને મૂલસ્થાનથી
પડી પણ બંધાયે એ રોગ પક્ષ્મકોપ (પ-
રવાળાં) કહેવાયછે. આ રોગ અતિ-
દારુણ છે.

બીજા ગ્રંથમાં કહેલું પક્ષ્મકોપનું
લક્ષણ.

तन्त्रान्तरोक्तं पक्ष्मकोप-
माह ।

યત્પક્ષ્મ દેહલીં મુક્ત્વા વર્ત્મનોઽન્તઃ પ્ર-
જાયતે ॥ ઘર્ષેત્ પક્ષ્મ સિતે શ્વેતે પક્ષ્મ-
કોપઃ સ ઉચ્યતે ॥

જ્યાં વાળ થવાની જગ્યા છે તે જ-
ગ્યાને મુકીને પાંપણોની અંદર વાળ ઉ-
ત્પન્ન થાય અને તેઓ કાળા તથા ઘોળા
ડોળામાં ધસાયા કરે એ પક્ષ્મકોપ ક-
હેવાયછે.

(સુશ્રુત ઠેકે છે કે પાંપણોના વાળના સ્થાનકમાં રહેલા દોષો તીક્ષ્ણ અથો-વાળાં ખરસટ રૂવાણાંઓને ઉત્પન્ન કરે છે, એ રૂવાણાંઓ નેત્રમાં ધસાવાથી નેત્રો ડુબે છે અને એ રૂવાણાંઓને ચી-પીયાવતે છાંટી લેવાથી મુખ થાય છે એ રોગ પક્ષમઠાપ ઠેકેવાય છે. આ રોગવાળા માણસને પવન, તડકા અને અગ્નિ એઓની ઉપર દ્વેષ થાય છે.)

પક્ષમશાતનું લક્ષણ.

પક્ષમશાતમાહ ।

વર્ત્મ પક્ષમાશયગતં પિત્તં લોમાનિ શા-તયેત્ ॥ કણ્ઠં દાહં ચ કુરુતે પક્ષમશાતં તદાદિશેત્ ॥

શાતયેત્ સ્વલયેત્ ॥ इति पक्षरोगौ ॥

પાંપણોના વાળોના આશયમાં ર-હેલું પિત્ત વાળોને પાડી નાંખે છે અને ચળને તથા બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ પક્ષમશાત ઠેકેવાય છે.

સાંધાઓના રોગોવિષે.

સાંધાઓનું નિરૂપણ.

સન્ધિજા રોગાઃ ।

તत्र सन्धयः ।

પક્ષમવર્ત્મગતઃ સન્ધિવર્ત્મશુક્રગતોડ-પરઃ ॥ શુક્રકૃષ્ણગતથાન્યઃ કૃષ્ણદષ્ટિ-ગતોડપિ ચ ॥ મતઃ કનીનકગતઃ પશુઆ-પાદ્મસંશ્રિતઃ ॥

પેહેલો સાંધો પાંપણોનાં રૂવાણાં-ઓમાં અને પાંપણોમાં છે. ખીજો સાંધો પાંપણોમાં અને ધોળા ડોળામાં છે. ત્રીજો સાંધો ધોળા ડોળામાં અને કાળા ડોળામાં છે. ચોથો કાળા ડોળામાં અને

કીકીમાં છે. પાંચમો સાંધો કીકીમાં છે અને છઠો સાંધો નેત્રના છેડામાં છે.

સાંધાઓમાં થતા રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

તत्रत्यानां रोगाणां नामानि संख्यां चाह ॥

પૂચાલસઃ સોપનાહઃ સાવાચતાર એવ ચ । પર્વણીકાલજીજન્તુગ્રન્યિઃ સં-ન્ધૌ નવામયાઃ ॥

પૂચાલસ, ઉપનાહ, પિત્તસ્રાવ, કટ્-સ્રાવ, સન્નિપાતસ્રાવ, રક્તસ્રાવ, પર્વણી, અલ્પ અને બંતુગ્રંથિ એ નામના નવ રોગો સાંધાઓમાં થાય છે.

પૂચાલસનું લક્ષણ.

પૂચાલસઃ ।

પક્કઃ શોયઃ સંધિજઃ સંસ્રવેઘઃ સા-ન્દ્રં પૂયં પૂતિ પૂચાલસાલ્પઃ ॥

સન્ધિજઃ કનીનકસંધિજો બોદ્ધવ્યઃ । ‘પૂચાલસં તુ તં વિદ્યાત્સંધૌ કાનીનકે નૃણા-મિતિ’ વચનાત્ ॥

સાંધામાં થએલો અને પાઠેલો જે સોળે ડુર્ગંધી તથા ધાટા પડને સ્વેષે તે પૂચાલસ ઠેકેવાય છે.

‘સાંધામાં થએલો’ એટલે કીકીના સાંધામાં થએલો એમ સમજવું. કારણ કે ‘માણુસોની કીકીના સાંધામાં પૂ-ચાલસ થાય છે’ એમ વિદેહે કહ્યું છે.

ઉપનાહનું લક્ષણ.

उपनाहः ।

ગ્રન્થિર્નાલ્પો દષ્ટિસન્ધાવપાકી કણ્ઠ-પાયો નીરુજઓપનાહઃ ॥

નાલ્પઃ મહાન્ । અપાકી ઈપત્પાકી ।
નીરુજઃ ઈપદ્દેદનઃ 'અરુણં કઠિનં ગ્રન્થિ
જનયત્વલ્પવેદનમિતિ' વિદેહવચનાત્ ॥

કીકીના સાંધામાં મોટો, થોડા પા-
કવાળો, ઘણી ચળવાળો, કઠણુ, રાતો
અને અદ્ય વેદનાવાળો જ અંધિ (ગાંઠો)
થાય છે તે ઉપનાહ દેહેવાય છે.

સાવોની સંપ્રાપ્તિ.

સ્રાવાણાં સંપ્રાપ્તિઃ ।

ગલા સન્ધીનશ્રુમાર્ગેણ દોષાઃ કુર્યુઃ
સ્રાવાંલ્લક્ષણૈઃ સ્વરૂપેતાન્ । તં હિ સ્રાવં
નેત્રનાડીતિ ચૈકે તસ્યા લિઙ્ગં કીર્તયિ-
વ્યે ચતુર્થા ॥

સંધીનિતિ બહુવચનેન સર્વ એવ સંઘયો
ગૃહ્યન્તે । એકે વદન્તીતિ શેષઃ । વાતિકસ્રા-
વો ન ભવતિ । કેવલેન વાતેન તદસંભવાત્ ॥

દોષો સઘળા સાંધાઓમાં જઈને આં-
સુઓના માર્ગથી પોતપોતાનાં લક્ષણો-
વાળા સાવોને ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલાએક
આચાર્યો આ સાવને 'નેત્રનાડી' એવું
નામ આપે છે. સાવ ચાર પ્રકારના હો-
ય છે. તેઓનાં ચિન્હો કહું છું.

વાયુસંબંધી સાવ થતો નથી. કે-
મકે કેવલ વાયુથી સાવ થવાનો સંભ-
વજ નથી.

પિત્તસંબંધી સાવનું લક્ષણ.

પૈત્તિકસ્રાવમાહ ।

હારિદ્રામં પીતમુષ્ણં જલં વા પિત્ત-
સ્રાવઃ સંસ્રવેત્ સન્ધિમધ્યાત્ ॥

હરિદ્રામં પીતરક્તમ્ । પરતઃ પીતશબ્દ-
પ્રયોગાત્ । જલં વૈતિ વા શબ્દો હરિદ્રામં

પીતં વૈત્યત્ર સંવચ્યતે । પિત્તસ્રાવઃ પિત્તાત્
સ્રાવઃ । એવં શ્લેષ્મસ્રાવાદયઃ ॥

સાંધાના મધ્યમાંથી રતાશથી તથા
પીળાશથી મિશ્રિત અથવા કેવળ પીળા
બિના જળનો સાવ થતો હોય તો જાણવું
કે પિત્તસંબંધી સાવ છે.

કફસંબંધી સાવનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મસ્રાવઃ ।

શ્વેતં સાન્દ્રં પિચ્છિલં ચઃ સ્રવેત્ શ્લે-
ષ્મસ્રાવોઽસૌ વિકારઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

ધોળો, ઘાટો તથા ચીકણો સાવ થતો
હોય તો જાણવું કે કફસંબંધી સાવ છે.

સન્નિપાત સાવનું લક્ષણ.

સન્નિપાતસ્રાવઃ ।

શોથઃ સન્ધૌ સંસ્રવેઘ્નસ્તુ પક્કઃ પૂર્ણ
સ્રાવઃ સર્વજઃ સંમતઃ સ્યાત્ ॥

સાંધામાં પાકેલો સોજો પડેનો સાવ
કરતો હોય તો જાણવું કે સન્નિપાત
સાવ છે.

રૂધિરસંબંધી સાવનું લક્ષણ.

રક્તાસ્રાવઃ શોષિતાદ્ યો વિકારો
ગચ્છેદુર્ણં તત્ર રક્તં પ્રમૂતમ્ ॥

સાવ બિનો થતો હોય અને તેમાં
ગ્રાગું લોહી પડતું હોય તો જાણવું કે રૂ-
ધિરસંબંધી સાવ છે.

પર્વણીનું તથા અલ્પનું લક્ષણ.

પર્વણ્યલજ્યૌ ।

તામ્રા તન્વી દાહપાકોપપન્ના રક્તા-
જ્ઞેયા પર્વણી વૃત્તશોષા । જાતા સંધૌ

કૃષ્ણશુક્રેડલજી સ્યાત્તસિન્નેવ વ્યાહતા
પૂર્વલિઙ્ગેઃ ॥

અલજીમાહ । અલજી સ્યાદિત્યાદિ । તસ્મિ-
ન્નેવ કૃષ્ણશુક્રયોરેવ સન્વૌ । મેદાર્યમાહ ।
પૂર્વલિઙ્ગેઃ પ્રમેહાધિકારલિખિતૈઃ 'રક્તા સિ-
તા સ્ફોટચિતા દારુણાત્વલજી ભવેત્' इति
વચનૈર્વાદિતા કથિતા ॥

કાળા ડોળાના તથા ઘોળા ડોળાના
સાંધામાં ગોળ, સોબવાળી, રાતી, ઝીણી
અને દાઢવાળી તથા પાકવાળી ફેડલી
ઉત્પન્ન થઇ હોય તો બાલુવું ઠે પર્વણી
થએલ છે. આ પર્વણી રૂધિરના પ્રકા-
પથી થાય છે.

પૂર્વે પ્રમેહના અધિકારમાં લખ્યા પ્ર-
માણે રાતી, ઘોળી, ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત
અને દારૂપણવાળી ફેડલી એજ સાં-
ધામાં (કાળા ડોળાના તથા ઘોળા ડો-
ળાના સાંધામાં) થઇ હોય તો બાલુવું ઠે
અલગ થએલ છે.

બંતુચંચિનું લક્ષણ.

જન્તુગ્રન્થિઃ ।

જન્તુગ્રન્થિર્વર્ત્મનઃ પક્ષ્મણશ્ચ કણ્ઠં
કુર્યુર્જન્તવઃ સન્થિજાતાઃ । નાનારૂપા
વર્ત્મશુક્લાન્તસન્ધી ગચ્છન્ત્યન્તર્લોચનં દૂ-
પયન્તઃ ॥

વર્ત્મનઃ પક્ષ્મણશ્ચ સન્થિજાતા इत्यन्वयः ॥
इति सन्धिजा रोगाः ॥

પાંપણના તથા પાંપણનાં રૂવાણાં-
ઓના સાંધામાં ઉત્પન્ન થએલા અનેક
રૂપોવાળા કીડાઓ અગતે ઉત્પન્ન કરે છે
અને અંદર નેત્રને બગાડતા બગાડતા
પાંપણના તથા ઘોળા ડોળાના સાંધામાં

બંધ છે એ રોગ બંતુચંચિ ઠેલવાય છે.

આખા નેત્રમાં થતા રોગોવિષે.

આખા નેત્રમાં થતા રોગોનાં
નામો તથા સંખ્યા.

અથ સમસ્તનેત્રજા રોગાઃ ।
તેષાં નામાનિ સંખ્યાં ચાહ ।

સ્યન્દાશ્વતુષ્કા इह संप्रदिष्टाश्वत्वार
एवेह तथाधिमन्थाः । पाकः सशोथः
स च शोथहीनो हताधिमन्थोऽनिलप-
र्ययश्च ॥ शुष्काक्षिपाकस्तिह कीर्तित-
श्च तथान्यतो वात उदीरितश्च । दृष्टिस्त-
थाऽम्लाध्युपिता शिराणामुत्पातहर्षो च
समस्तनेत्रे ॥ एवं समस्तनेत्रे स्युरामया
दश सप्त च । तेषामिह पृथक् वक्ष्ये य-
थावल्लक्षणान्यपि ॥

ચાર અભિષ્પંદ, ચાર અધિમંથ, સ-
શોથપાક, અશોથપાક, હતાધિમંથ, વા-
તપર્યય, શુષ્કાક્ષિપાક, અન્યતોવાત,
અમ્લાધ્યુપિત, શિરોત્પાત અને શિરાહર્ષ
એ સત્તર રોગો આખા નેત્રમાં થાય છે.
તેઓનાં બુદાં બુદાં લક્ષણો સંપૂર્ણ રીતે
કહું છું.

ચાર અભિષ્પંદોનાં નામો.

અભિષ્યન્દાશ્વત્વારઃ ।

વાતાત્ પિત્તાત્કફાદ્રક્તાદભિષ્યન્દ-
શ્ચતુર્વિધઃ । પ્રાયેણ જાયતે ઘોરઃ સર્વ-
નેત્રામયંકરઃ ॥

પ્રાણીઓને વાતાભિષ્પંદ, પિત્તાભિ-
ષ્પંદ, કફાભિષ્પંદ અને રક્તાભિષ્પંદ એ
રીતે આખા નેત્રમાં પીડા કરનારો ચાર
પ્રકારનો બચંકર અભિષ્પંદ થાય છે.

જે માણસો અભિષંકોની ઉપર ઔપધાદિક ઉપચારો ન કરે તેઓને એ અભિષંકોની વૃદ્ધિ થતાં આંખોમાં તીવ્ર વેદનાવાળા ચાર અધિમંથો થાય છે. (વાતાભિષંકોન્ય અધિમંથ, પિત્તાભિષંકોન્ય અધિમંથ, કફાભિષંકોન્ય અધિમંથ અને રક્તાભિષંકોન્ય અધિમંથ એ રીતે અધિમંથો ચાર છે).

અધિમંથોનું લક્ષણ.

અધિમન્થાનાં લક્ષણમાહ ।

ઉત્પાઢ્યત ઇચાલ્યર્થ તથા નિર્મથ્યતે-
ડપિ ચ । શિરસોડર્ધ તુ તં વિચાદધિ-
મન્થં સ્વલક્ષણૈઃ ॥

સ્વલક્ષણૈઃ યયોક્તવાતાદિકૃતામિપ્યન્દલ-
ક્ષણૈઃ અધિમન્થં વિચાત । અમિપ્યદેમ્યોડ-
ધિમન્થાનાં મેદાર્થમાહ । શિરસોડર્ધમુત્પા-
ઢ્યત ઇવ । તથા નિર્મથ્યતેડપિ ચેતિ ચતુર્ધિ-
મન્થેષુ બોદ્ધવ્યં । શિરસોડર્ધવેદના વ્યાધિ-
પ્રમાવાત્ ॥

હન્યાદૃષ્ટિ શ્લેષ્મિકઃ સપ્તરાત્રાદ્યોડ
ધીમન્થો રક્તજઃ પશ્વરાત્રાત્ । પહરાત્રા-
દ્વા વાતિકો વૈ નિહન્યાન્મિથ્યાચારા-
ત્પૈત્તિકઃ સઘ એવ ॥

સ ચાધિમન્થો યદાત્મકો યાવતા કાલેન
મિથ્યાચારાદૃષ્ટિ હન્તિ તાં ચ તમાહ । હન્યા-
દિતિ । અત્ર સઘઃશબ્દેન ત્રિરાત્રમુચ્યતે
તન્નાન્તરે ત્રિરાત્રવચનાત્ ॥

જે અધિમંથ જે અભિષંકોથી થયો
હોય, તે અધિમંથમાં તે અભિષંકોનાં
લક્ષણો હોવા ઉપરાંત અરધું માથું જાણે
અત્યંત ઉખેડી લેવાતું હોય તથા અ-

ત્યંત મથી નખાતું હોય એવી વેદના
થાય છે.

માથાનો અર્ધભાગ જાણે અત્યંત ઉ-
ખેડી નખાતો હોય તથા અત્યંત મથી
નખાતો હોય એવી વેદના થવી એટલી
અભિષંકોથી અધિમંથોની જુદાઈ છે.
આ જુદા પ્રકારની વેદનારૂપ લક્ષણ
ચારે અધિમંથોમાં સરખું છે. માથાના
અર્ધમાં વેદના વ્યાધિના પ્રભાવથી યા-
ચ છે એમ સમજવું.

જે અધિમંથ કફાભિષંકોથી થયો
હોય તે સાત રાતની અંદર દૃષ્ટિને હણી
નાંખે છે, રક્તાભિષંકોથી થયો હોય તે
પાંચ રાતની અંદર દૃષ્ટિને હણી ના-
ખે છે, વાતાભિષંકોથી થયો હોય તે
છ રાતની અંદર દૃષ્ટિને હણી નાંખે છે
અને પિત્તાભિષંકોથી થયો હોય તે તુ-
રતજ (ત્રણ રાતની અંદર) દૃષ્ટિને હણી
નાંખે છે. જે અયોગ્ય ઉપચાર આદિ
કરવામાં આવે તોજ અધિમંથો દૃષ્ટિને
હણી નાંખે છે એમ સમજવું.

સશોથપાકનું લક્ષણ.

સશોથં પાકમાહ ।

કણ્ઠપદેહાશ્ચ્યુતઃ પક્વોદુમ્બરસન્નિ-
મઃ । સંરમ્ભી પચ્યતે યસ્તુ નેત્રપાકઃ
સશોથકઃ ॥

પક્વોદુમ્બરસન્નિમઃ લોહિતત્વાત્ ॥

જે નેત્ર ચળથી યુક્ત હોય, ચીપડા-
ઓથી ખરડાએલાં હોય, આંસુઓથી
યુક્ત હોય, પાકેલાં જીખરાનાં કૂળ જવાં
રાતાં હોય, સોજવાળાં હોય અને પા-
કવાળાં હોય તે જાણવું કે સશોથપાક
થયો છે.

અશોથપાકનું લક્ષણ.

અશોથં પાકમાહ ।

શોફહીનાનિ લિજ્જાનિ નેત્રપાકે સ્વ-
શોથજે ॥

ઉપર કહેલાં અશોથપાકનાં સઘળાં
લક્ષણો હોય અને ઢેવલ સોજો ન હોય
તો જાણવું કે અશોથપાક થયો છે.

હતાધિમંથનું લક્ષણ.

હતાધિમન્યમાહ ।

ઉપેક્ષણાદક્ષિ યદાધિમન્યો વાતા-
ધિકઃ શોપયતિ પ્રસહ્ય । રુજાભિરુગ્રા-
ભિરસાધ્ય એપ હતાધિમન્યઃ સ્વલ્લુ નામ
રોગઃ ॥

શોપયતિ શોપયિત્વા નાશયતિ । અત
એવ વિદેહઃ ‘તત્પદ્મમિવ સંશુષ્કમવસીદતિ
લોચનમિતિ’ ॥

વાતાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ
યોગ્ય ઉપચારોની ઉપેક્ષા કરવાથી
ન્યારે ઉગ્ર વેદનાઓ કરી આંખને ખ-
લાતકારથી સુકાવીને નષ્ટ કરી નાંખેછે
ત્યારે એ અધિમંથ હતાધિમંથ કહેવા-
યછે. આ હતાધિમંથ અસાધ્ય છે.

જેઠ મૂળમાં ‘સુકાવેછે’ એટલુંજ
લખ્યુંછે તો પણ ‘સુકાવીને નષ્ટ કરી
નાંખેછે’ એમ અમે લખ્યું તેનું કારણ
એ છે કે “અત્યંત સુકાએલું નેત્ર અ-
ત્યંત સુકાએલા કમળની પેઠે નષ્ટ થઈ
જાયછે” એમ વિદેહે કહ્યુંછે.

વાતપર્યયનું લક્ષણ.

વાતપર્યયમાહ ।

વારં વારં ચ પર્યેતિ ધ્રુવીં નેત્રે ચ

મારુતઃ । રુજશ્ચ વિવિધાસ્તીત્રાઃ સ જ્ઞે-
યો વાતપર્યયઃ ॥

પર્યેતિ પર્યાયેણ યાતિ । કદાચિદ્ધ્રુવૌ
કદાચિન્નેત્રે ॥

વાયુ ઠાઈ સમયે ભમરોમાં અને
ઠાઈ સમયે નેત્રોમાં એમ વારંવાર કૃત્યા
કરે અને અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ
થાય એ વાતપર્યય કહેવાયછે.

શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ.

શુષ્કાક્ષિપાકમાહ ।

યત્કૂળિતં દારુણરૂક્ષવર્ત્મ સન્દશ્યતે
ચાવિલદર્શનં યત્ । સુદારુણં યત્પ્રતિ-
વોધને ચ શુષ્કાક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥

કૂળિતં સંકોચિતં । મુદ્રિતમિતિયાવત્ ।
દારુણરૂક્ષવર્ત્મ દારુણં વિકૃતં રૂક્ષં ચ વ-
ર્ત્મ યસ્ય તત્ । ઇદમણ્ણોવિંશેષણમ્ । સંદહ્યતે
સદાહં ભવતિ । આવિલદર્શનં આવિલસ્ય
અનઘસ્ય દર્શનં યેન તત્ । તત્પ્રતિવોધને
ઉદ્ઘાઘ્ય સુદારુણં અતિશયેન વિકૃતમ્ ॥

પાંપણો ધારણ તથા રક્ષ હોય, આંખ
વીંઆએલી રહે, ખળતરા થયા કરે, આં-
ખથી જ દેખવું થાય તે મેલુંજ થાય
અને ઉઘાડવાના સમયમાં આંખ અ-
ત્યંત વિકૃત દેખાય એ રોગ શુષ્કાક્ષિ-
પાક કહેવાયછે.

અન્યતોવાતનું લક્ષણ.

અન્યતો વાતમાહ ।

યસ્યાવદ્ કર્ણશિરોહનુસ્થો મન્યાગતો
વાપ્યનિલોડન્યતો વા । કુર્યાદુજોડતિ
ધ્રુવિ લોચને ચ તમન્યતોવાતમુદાહર-
ન્તિ ॥

અવદૂ ઘાટ ઇતિ મૈથિલાદિલોકાઃ । અ-
ન્તો વા ઇષ્ટાદિદેશં ષાગતઃ અન્યતોવાતઃ અ-
ન્યત્ર સ્થિતોઽન્યત્ર રુજં કરોતિ ઇત્યન્યતો-
વાતઃ । વિદેહેનાપ્યુક્તમ્ । ‘મન્યાનામન્તરે
વાયુરુત્થિતઃ ઇષ્ટતોઽપિ વા । કરોતિ ભેદં
નિસ્તોદં શહે વાક્ષ્ણોર્મુવસ્તયા । તમાહુરન્ય-
તોવાતં રોગં દ્વિષ્ટિવિદો જનાઃ ॥

ધાંટામાં, કાનમાં, માથામાં, ડાઢીમાં,
ઝાડમાં કે ખીજ વાંસા વગેરે સ્થલમાં
ઉઠેલો વાયુ ભંભરેમાં અને નેત્રોમાં
ધણી વેદના કરે એ રોગ અન્યતોવાત
કહેવાયછે.

એક ઠેકાણામાં રહેલો વાયુ ખીજ
ઠેકાણામાં વેદનાને ઉત્પન્ન કરેછે માટે
અન્યતોવાત કહેવાયછે. વિદેહે પણ
કહ્યું છે કે “ઝાડના મધ્યમાંથી અ-
થવા વાંસામાંથી ઉઠેલો વાયુ લમણામાં,
નેત્રોમાં, તથા ભંભરેમાં લેદનાને તથા
બોકાયા જેવી વેદનાને ઉત્પન્ન કરેછે. એ
રોગને નેત્રવિપથના વિદ્વાન્ લોકા અ-
ન્યતોવાત કહેછે.”

અમ્લાધ્યુપિતનું લક્ષણ.

અમ્લાધ્યુપિતમાહ ।

ક્યાવં લોહિતપર્યન્તં સર્વમક્ષિ પ્રપ-
ચ્યતે । સદાહશોયં સાસ્રાવમમ્લાધ્યુ-
પિતમમ્લતઃ ॥

અમ્લતઃ અમ્લભોજનાત્ । તથાચ સુ-
શ્રુતઃ ‘અમ્લેન મુક્તેવે’ત્યાદિ ॥

ખાટો રસ ખાવામાં આવવાનેલીધે
આખી આંખ ડાળી, રાતા છેડાવાળી,
ખળતરાવાળી, સોજવાળી અને સાવ-
વાળી થાયછે એ રોગ અમ્લાધ્યુપિત
કહેવાયછે.

શિરોત્પાતનું લક્ષણ.

શિરોત્પાતમાહ ।

અવેદના વાપિ સવેદના વા યસ્યા-
ક્ષિરાજ્યો હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ । મુહુર્ધિર-
જ્યન્તિ ચ યાઃ સમન્તાઘ્યાધિઃ શિરો-
ત્પાત ઇતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥

અક્ષિરાજ્યઃ અક્ષિશિરાઃ । વિરજ્યન્તિ વિ-
કૃતવર્ણા ભવન્તિ ॥

વેદનાવગરની અથવા વેદનાવાળી
નેત્રની શિરાઓ રાતી થઈ બંધ અને
વળી વારંવાર ચારેકાર વિકૃતવર્ણવાળી
થઈ બંધ. એ રોગ શિરોત્પાત કહેવાયછે.

શિરાહર્ષનું લક્ષણ.

શિરાહર્ષમાહ ।

મોહાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ જાયેત
રોગઃ સશિરામહર્ષઃ । તામ્રાક્ષિતા સ્વાવ-
યતિ પ્રગાઢં તથા ન શક્નોત્યભિવીક્ષિતું
ચ ॥

ભૂલથી જે શિરોત્પાતની ઉપેક્ષા કર-
વામાં આવે તો તેજ શિરાહર્ષ થાયછે
કે જેથી આંખો રાતી થઈ બંધછે, અ-
ત્યંત સાવ થયા કરેછે અને આંખોથી
જેઈ શકાતું નથી.

નેત્રના સામખણાનું લક્ષણ.

નેત્રસ્ય સામતાલક્ષણમાહ ।

ઉદીર્ણવેદનં નેત્રં રાગોદ્રેકસમન્વિત-
મ્ । ઘર્ષનિસ્તોદશૂલાશ્રુયુક્તમામાન્વિતં
વિદુઃ ॥

ઉદીર્ણવેદનં ઉદ્ગટવેદનમ્ । ઘર્ષઃ
કરકટિકા । એતલક્ષણં હૃક્ષ્ણાદિવિધાના-

ર્થમજ્જનાદિનિષેધાર્થં ચોક્તમ્ । તથા ચ તન્નાન્તરે । 'તત્રોદિતાનિ ચત્વારિ લઙ્કનં મોજને રસઃ । સ્વાદુ તિક્તશ્ચ લેપશ્ચ વાપ્પસ્વેદનમેવ ચ । ઇતાનિ નેત્રરોગાણાં સામાન્યાચરણાનિ હિ । અજ્જનં સર્પિપઃ પાનં કપાયં ગુરુમોજનમ્ । નેત્રરોગેષુ સામેષુ સ્નાનં ચ પરિવર્જયેત્' ॥

નેત્રમાં અપાર વેદના થતી હોય, રતાશનો અત્યંત વધારો હોય, ચળ આવતી હોય, ભોંકાયા બ્બવી પીડા થતી હોય, શૂલ નીકળતાં હોય અને આંસુ પડતાં હોય તો નેત્રને સામ (આમવાણું) બાણું.

આંસુધી નેત્ર આમવાણું હોય ત્યાંસુધી લંધન આદિ કરાવવા વાસ્તે તથા અંજન આંજવા આદિનો નિષેધ કરવાને વાસ્તે આ લક્ષણ કહ્યું છે. ખીબ અંથમાં કહ્યું છે કે "લંધન, બે જનમાં મધુર તથા કડવો રસ, લેપ અને ખાફનો શેક એઓ નેત્રના રોગોને વાસ્તે સામાન્ય ઉપચારો છે. પરંતુ આંસુધી નેત્ર આમવાણું હોય ત્યાંસુધી અંજન, ધીનું પીવું, ક્વાથ, ભારે ભોજન અને સ્નાન એઓનો ત્યાગ કરવો."

નેત્રના નિરામ (આમરહિત) પંચાનું લક્ષણ.

નેત્રસ્ય નિરામતાલક્ષણમાહ ।

મન્દવેદનતા કણ્ઠ સંરમ્ભાશ્રુપ્રશાન્તતા । પ્રસન્નવર્ણતા ચાક્ષ્ણોર્નિરામેક્ષણલક્ષણમ્ ॥

સંરમ્ભઃ શોથઃ । ઇતિ સમસ્તનેત્રજારોગઃ ॥

વેદનાનું મંદપણું, ચળનું શાંતપણું, સોજનું શાંતપણું, આંસુઓનું શાંતપણું અને વર્ણનું નિર્મલપણું એઓ ઉપરથી બાણું કે આંખ નિરામ થએલી છે.

નેત્રના રોગોની ચિકિત્સા.

અથ નેત્રરોગાણાં ચિકિત્સા ।

દ્વે પાદમધ્યે પૃથુસન્નિવેશે શિરોગતે તે વહુધા હિ નેત્રે । તાઃ પ્રોક્ષ્ણોત્સાદનલેપનાદીન્ પાદમયુક્તાન્ નયનં નયન્તા ॥ પ્રોક્ષ્ણં સેચનં । ઉત્સાદનમુદ્ઘર્તનમ્ ॥

મલોખ્મસદ્દ્દનપીડનાઘેસ્તા દૂપયન્તે નયનાનિ દુષ્ટાઃ । મજેત્સદા દ્દષ્ટિહિતાનિ તસ્માદુપાનદમ્યજ્જનધાવનાનિ ॥

મલં ધૂલ્યાદિ । મલાદિભિઃ દુષ્ટાઃ તાઃ શિરાઃ નયનાનિ દૂપયન્તે ઇત્યન્વયઃ ॥

ચક્ષુષ્યાઃ શાલયો મુદ્દા યવા માંસં તુ જાઙ્ગલમ્ । પક્ષિમાંસં વિશેષેણ વાસ્તુકં તળ્ડુલાયિકમ્ ॥ પટોલકકોટ્ટેકકારવેલ્લફલાનિ સર્પિઃપરિપાચિતાનિ । તથૈવ વાર્તાકફલં નવીનમક્ષ્ણોહિતઃ સ્વાદુરથાપિ તિક્તઃ ॥ કદ્દમ્લગુરુતીક્ષ્ણોષ્ણમાપનિષ્પાવમૈથુનમ્ । મઘવહ્નરપિષ્પાકમત્સ્યશાકવિરૂઢજમ્ ॥ વિદાહીન્વન્નપાનાનિ ન હિતાન્યશિરોગિણે । સેક આશ્વોતનં પિષ્ઠી વિઢાલસ્તર્પણં તથા ॥ પુટપાકોઽજનં ચૈભિઃ કલ્પૈર્નેત્રમુપાચરેત્ ॥

પગની મોટા કદવાળી બે શિરાઓ માથામાં પોહોંચેલી છે અને ઘણી શિરાઓ નેત્રોમાં પોહોંચેલી છે. એ નેત્રોમાં પોહોંચેલી શિરાઓ પગમાં કર-

વામાં આવતાં સેવન, મર્દન અને લે-
પન એઓને નેત્રોમાં પોહોંચાડેછે.

એલથી, ગરમીથી, સંધટ્ટનથી તથા
દખાવા વગેરેથી દુષ્ટ થએલી એ શિ-
રાઓ નેત્રોને ખરાબ કરેછે એટલામાટે
બેકાનું, પગના અભ્યંગનું તથા પગ
ધોવાનું સર્વદા સેવન કરવું ઠે લથી ને-
ત્રોનું હિત થાય.

રાતા ચોખા, મગ, જવ, બંગલપ-
શુઓનું માંસ, પક્ષીઓનું માંસ, વિશેષે
કરી બથવો, તાંદળબે, પરવળ, કંટોલાં,
કારેલાં અને નવાં રીંગણાં એઓને ધીમાં
પકાવીને ખાવાથી નેત્રોનું હિત થાયછે.
મધુર તથા કઠવો રસ પણ નેત્રોને હિ-
તકારી છે.

તીખા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, ભારે
પદાર્થો, તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ઉષ્ણ પદાર્થો,
અકદ, ચોળા, મૈથુન, મધ, સુકા-
એલું માંસ, ખોળ, માછલાં, અંકુરિત
ધાન્ય, અને બળતરા કરનારાં અન્નપાનો
એઓ નેત્રના રોગવાળાને હિતકારી
નથી.

સેક (પાણી વગેરેની ઝીણી ઝીણી
ધાર કરવી) આશ્વોતન, (ટીપાં ના-
ખવાં) પિંડી, (હુપરી સુકવી) બિડાલ,
(લેપ કરવો) તર્પણ, (ત્વમિ કરવામાટે
આંખ ઉપર દુધ વગેરે ભરવું) પુટપાક,
(પકાવેલો રસ નેત્રમાં રેડવો) અને
અંજન (આંજવું) એટલી ક્રિયાઓથી
નેત્રના ઉપચાર કરવા.

સેકનો પ્રકાર.

તત્ર સેકવિધિઃ ।

સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારાભિઃ સર્વસ્મિન્નયને
હિતઃ । મીલિતાક્ષસ્ય મર્ત્વસ્ય પ્રદેયથત્તુ-

રહુલઃ ॥ સ ચાપિ સ્નેહનો વાતે પિતે
રક્તે ચ રોપણઃ । લેલનસ્તુ કફે કાર્ય-
સ્તસ્ય માત્રાભિધીયતે ॥ પદ્મભિર્વાંચાં
શતઃ સ્નેહે ચતુર્ભિસ્તસ્તુ રોપણે । તેન્નિ
ભિલેલને કાર્યં સેકો નેત્રમસાદને ॥ નિ
મેપોન્મેપણં પુન્સામહુલ્યા છોટિકાથવા
ગુર્વસ્રોચારણં વા વાહ્માત્રેયં સ્મૃત
યુધેઃ ॥

છોટિકા જુદ્કી ઇતિ લોકે ॥

સેકસ્તુ દિવસે કાર્યો રાત્રૌ ચા
ત્યન્તિકે ગદે ॥ સ યથા । ઇરળ્ડદલમૂલ-
લક્ષ્મીતમાજં પયો હિતમ્ । મુલ્લોપ્ણં ને-
ત્રયોઃ સિત્તં વાતાભિપ્યન્દનાશનમ્ ॥ પ-
ધ્યાક્ષામલસ્રાસવલ્કલકલ્કેન સૂક્ષ્મવ-
સ્ત્રેણ । કૃતા પોટલિકાં તામહિફેનોત્ય-
દ્રવેણ સંયુક્તામ્ ॥ નિદધીત લોચને
સ્વાત્સરભિપ્યન્દસંક્ષયઃ શીઘ્રમ્ । યો-
ગોડ્યમૃપિભિરુક્તો જગદુપકારાય કા-
રુણિકઃ ॥ શુક્લા પાણિતલં ઘૃષ્ણ ચક્ષુ-
પોર્યદિ દીયતે । અચિરેણૈવ તદ્વારિ તિ-
મિરાણિ વ્યપોહતિ ॥ સ્નાનં કૃષ્ણાતિલ-
શ્ચાપિ ચક્ષુષ્યમનિલાપહમ્ । આમલૈઃ સ-
તતં સ્નાનં પરં દૃષ્ટિવલાવહમ્ ॥ ત્રિફ-
લાયાઃ કપાયસ્તુ ધાવનાન્નેત્રરોગજિત્ ।
કવલાન્મુલ્લરોગઘ્નઃ પાનતઃ કામલાપહઃ ॥

રોગીનાં નેત્રોને વીંચાવી તેઓની
ઉપર ચાર આંગળ બંધેથી ઝીણી ઝીણી
ધારાઓ કરવી. એ આખા નેત્રના રો-
ગોની ઉપર સારી છે. વાયુસંબંધી રોગ
હોય તો ધી વગેરે સ્નેહ પદાર્થોની ધારા
કરવી. એ સ્નેહન સેક કહેવાયછે. પિ-

તાનું ઠે રૂધિરનું દરદ હોય તો હરડે વગેરેના રસની ધારા કરવી. એ પણ સેક ઢેહેવાયછે. કદ્દું દરદ હોય તો મળને ઉખેડનારાં સુંઠ વગેરેના રસની ધારા કરવી. એ લેખનસેક ઢેહેવાયછે. હવે એ સોઠાની માત્રા કહીએ છીએ. સ્નેહનસેક કરવો હોય તો છસો માત્રાસુધી કરવો. રાપણસેક કરવો હોય તો ચારસો માત્રાસુધી કરવો, અને લેખનસેક કરવો હોય તો ત્રણસો માત્રાસુધી કરવો એટલે તેથી નેત્ર સાફ થઈ જાયછે. માણસ આંખ વીચીને ઉધાડે તેટલો સમય અથવા આંગળીઓથી એક ચપટી વગાડવામાં આવે તેટલો સમય અથવા એક ગુરૂ અક્ષર બોલવામાં આવે તેટલો સમય એક માત્રા ઢેહેવાયછે. સેક દિવસેજ કરવો પણ મહાદુઃખદાયી રોગ હોય અને જરૂર જણાય તો રાતે પણ કરવો.

એરડાનાં પાનડાં, એરડાનાં મૂળિયાં અને એરડાની છાલ એઓના કલ્કની સાથે પકાવેલું પકરીતું દુધ જરાક ઉનાશવાળું હોય તે સમયમાં નેત્રની અંદર રેડવામાં આવે તો તે સેક હિતકારી થાયછે અને વાતાભિષ્પદનો નાશ કરછે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને અક્ષીણના ડોડવા એઓનો કલ્ક કરી તેમાં અક્ષીણનો રસ નાંખી ઝીણા વસથી તેની પોટલી કરી નેત્ર ઉપર રાખવામાં આવે તો સઘળા પ્રકારના અભિષ્પદોનો તુરત નાશ થાયછે. દયાળુ મુનિઓએ જગતના ઉપકારનેવાસ્તે આ પ્રયોગ કહેલો છે.

જંખ્યા પછી ભીતું હાથનું તથા ધ-

સીને નેત્ર ઉપર દેવામાં આવે તો તે જળ તુરતજ તિમિરોનો ક્ષય કરેછે.

કાળા તલ ચોળીને નાહાવામાં આવે તો નેત્ર સારાં થઈ જાયછે અને વાયુની પીડા ટળી જાયછે.

નિત્ય આમળાંનો કલ્ક ચોળીને સ્નાન કરવામાં આવે તો પણ દૃષ્ટિઓને ઉત્તમ બળ પ્રાપ્ત થાયછે.

ત્રિક્ષ્ણા (હરડે, બેહેડાં, આમળાં)નો ક્વાથ કરી તેથી આંખોને ધોવામાં આવે તો નેત્રના રોગો મટી જાયછે. ત્રિક્ષ્ણાના કલ્કનો કવલ કરવામાં આવે તો તેથી મોહોડાના રોગો મટી જાયછે. અને ત્રિક્ષ્ણાનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો કમળો મટી જાયછે.

આશ્વોતનનો પ્રકાર.

આશ્વોતનવિધિ: ।

કાથસૌદ્રાસવસ્ત્રેહવિન્દૂનાં ચત્તુ પાતનમ્ । દ્વ્યજ્જુલોન્મીલિતે નેત્રે પ્રોક્તમાશ્વોતનં હિ તત્ ॥ વિન્દવોઽષ્ટૌ લેખનેષુ રોપણે દશ વિન્દવઃ । સ્ત્રેહને દ્વાદશ પ્રોક્તાસ્તે શીતે કોષ્ણરૂપિણઃ ॥ ઉષ્ણે તુ શીતરૂપાઃ સ્યુઃ સર્વત્રૈવૈપ નિશ્ચયઃ । વાતે તિક્તં તથા સ્નિગ્ધં પિત્તે મધુરશીતલમ્ । કફે તીક્ષ્ણોષ્ણરૂક્ષં સ્યાત્ ક્રમાદાશ્વોતનં હિતમ્ ॥ આશ્વોતનાનાં સર્વેપાં માત્રા સ્યાદ્વાક્રશતોન્મિતા ॥ આશ્વોતનં ન કર્તવ્યં નિશાર્યાં કેનચિત્ કચિત્ । તદ્યથા । વિલ્વાદિપષ્ઠમૂલેન વૃહત્યેરણ્ડશિષુભિઃ ॥ કાથ આશ્વોતને કોષ્ણો વાતાભિષ્પ્યન્દનાશનઃ । ત્રિફલાશ્વોતનં નેત્રે સર્વાભિષ્પ્યન્દનાશનમ્ ॥

રોગીની આંખોને જે આંગળાંવતે ઉઘાડી રાખી તેઓમાં ક્વાથનાં, મધનાં ઠંડે સ્નેહનાં ટીપાં પાડવાં તે આશ્રીતન દેહેવાય છે અને તે નેત્રોને હિતકારી છે. મળને ઉખેડવાની ક્રિયા કરવી હોય તો આઠ ટીપાં નાંખવાં, ભરતી કરવાની ક્રિયા કરવી હોય તો દશ ટીપાં નાંખવાં અને સ્નેહન કરવાની ક્રિયા કરવી હોય તો પ્યાર ટીપાં નાંખવાં. શીતકાળ હોય તો કાંઈક ગરમ ટીપાં નાંખવાં અને ઉષ્ણકાળ હોય તો ટાઢાં ટીપાં નાંખવાં એ આશ્રીતનની સઘળી ક્રિયાનો સિદ્ધાંત છે. વાયુનું દરદ હોય તો કડવાં તથા સ્નેહવાળાં ટીપાં હિતકારી થાય છે. પિત્તનું દરદ હોય તો મધુર અને શીતલતાવાળાં ટીપાં હિતકારી થાય છે અને કફનું દરદ હોય તો તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા રૂક્ષ ટીપાં હિતકારી થાય છે. સઘળાં આશ્રીતનોની માત્રા સો ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય ત્યાંસુધીની સમજવી. કાંઈ વૈદે કાંઈ દરદઉપર પણ આંખમાં રાતે ટીપાં નાંખવાં નહિ.

ખીલી આદિ પંચમૂળ, ભોરીંગણી, એરડો અને સરગવો એઓનો ક્વાથ કરી તેનાં સેહેવાય એવાં બીનાં ટીપાં નાંખવામાં આવે તો તેથી વાતાભિષ્પદનો નાશ થાય છે.

ત્રિકૂળાના ક્વાથનાં ટીપાં નાંખવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારના અભિષ્પદોનો નાશ થાય છે.

પિંડીનો પ્રકાર.

પિણ્ડીવિધિ: ।

યુક્તમેપજકલ્કસ્ય પિણ્ડી કવલમાત્રવા । વસ્ત્રલગ્નેન સંવદ્ધા નેત્રાભિષ્પન્દના-

શિની ॥ સ્નિગ્ધોષ્ણા પિણ્ડિકા વાતે પિત્તે સા. શીતલા મતા । રુક્ષોષ્ણા શ્લેષ્મણિ પ્રોક્તા વિધિરુક્તો વુધૈરયમ્ ॥ સા યથા ॥ ઇરુણ્ડપત્રમૂલત્વજ્જનિર્મિતા વાતનાશિની । ધાત્રીવિરચિતા પિત્તે ગિ-યુપત્રકૃતા કફે ॥ નિમ્વપત્રકૃતા પિણ્ડી પિત્તશ્લેષ્મહરી ભવેત્ । ગુણ્ડીનિમ્વદર્લ: પિણ્ડી મુલ્તોષ્ણા સ્વલ્પસંઘવા ॥ ધાર્યા નેત્રેડનિલકફે શોથકણ્ઠૂવ્યથાહરી । ત્રિ-ફલાપિણ્ડિકા નેત્રે વાતપિત્તકફાપહા ॥ પથ્યાક્ષામલશાસ્ત્રસલ્કલકલ્કોડહિ-નજલયુક્ત: । તેન વિરચિતા પિણ્ડી જ્ઞા-મયતિ સકલાનભિષ્પન્દાન્ ॥

✓ ચોગ્ય ઔષધોનો કલક કરીને તેની ઢાળીઆ જવડી થેપલી નેત્ર ઉપર મુકીને તેને વસ્ત્રના પાટાથી બાંધવામાં આવે તો અભિષ્પદોનો નાશ થાય છે.

વાયુનું દરદ હોય તો સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ઔષધોની થેપલી મુકવી, પિત્તનું દરદ હોય તો શીતલ ઔષધોની થેપલી મુકવી અને કફનું દરદ હોય તો રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ ઔષધોની થેપલી મુકવી એમ વિદ્વાન વૈદોએ કહ્યું છે.

એરડાનાં પાનડાં, એરડાનાં મૂળીયાં અને એરડાની છાલ એઓની થેપલીથી વાયુનું દરદ મટે છે. આમળાંની થેપલીથી પિત્તનું દરદ મટે છે અને સરગવાનાં પાનડાંની થેપલીથી કફનું દરદ મટે છે.

લીંબડાના પાંડાંની થેપલી મુકવાથી પિત્તનો તથા કફનો નાશ થાય છે.

સુંઠ તથા લીંબડાનાં પાનડાં એઓને વાંટી તેમાં થોડુંક સંધવ નાંખી તેની

૪૨૧ ૪૨૧ ગરમ થેપલી પાંધવામાં આવે તો તેથી વાયુનું તથા કક્કું દરદ મટે છે અને સોજ, ચળ તથા વ્યથા એઓનો નાશ થાય છે.

ત્રિક્ષણની થેપલી કરી નેત્ર ઉપર પાંધવામાં આવે તો વાયુ, પિત્ત તથા કક્કુ એ ત્રણેથી થએલું આંખનું દરદ મટી જાય છે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને અક્રીણના ડોડવા એઓનો કલક કરી તેમાં અક્રીણનો રસ નાંખી તેની થેપલી પાંધવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારના અભિષ્પંદો મટી જાય છે.

ખિડાલકનો પ્રકાર.

વિડાલકવિધિ: ।

વિડાલકો વહિલેપો નેત્રે પક્ષ્મવિવ-
જિતે । તસ્ય માત્રા પરિક્ષેયા મુત્સાલેપ-
વિધાનવત્ ॥ મુત્સાલેપો યથા । અહ્નુલસ્ય
ચતુર્થાશો મુત્સાલેપઃ કનિષ્ઠકઃ । મધ્યમ-
સ્તુ ત્રિભાગઃ સ્યાદુત્તમોઽર્ધાહ્નુલો ભવેત્ ॥
સ્થિતિકાલોઽપિ તસ્યોક્તો યાવત્ ક-
લ્કો ન શુષ્પ્યતિ । શુષ્કસ્તુ ગુણહીનઃ
સ્યાત્તથા દૂપ્પતિ લ્લચમ્ ॥ સ યથા ॥
યદ્દીગૈરિકાસિન્ધૂત્થદાર્વીતાક્ષયૈઃ સમાંશ-
કૈઃ । જલપિષ્ટૈર્વહિલેપઃ સર્વનેત્રામયા-
પહઃ ॥

તાક્ષ્યં રસાઙ્ગનમ્ ॥

રસાઙ્ગનેન વા લેપઃ પથ્યાવિલ્વ-
દલૈરપિ । વ્ચાહરિદ્રાવિષ્વૈર્વા તથા નાગ-
રૌરિકૈઃ ॥

પાંપણના વાળોને છોડી ૬૬ નેત્રના
ખાહારના ભાગો ઉપર લેપ કરવો એ

ખિડાલક ડેહેવાય છે. મોહોડા ઉપર લેપ
કરવાની જે માત્રા કહી છે તેટલીજ
માત્રા ખિડાલકની કરવી. મુખ ઉપર
કરવાના લેપની માત્રા આ પ્રમાણે છે
કે “આંગળના ચોથા ભાગ જટલો જટો
લેપનો થર કરવો એ કનિષ્ઠ માત્રા છે,
આંગળના ત્રીજા ભાગ જટલો જટો લે-
પનો થર કરવો એ મધ્યમ માત્રા છે
અને ચરધા આંગળ જટલો જટો લેપનો
થર કરવો એ ઉત્તમ માત્રા છે.” જ્યાં-
સુધી કલક સુકાય નહીં ત્યાંસુધીજ એ
લેપને રાખવો. સુકાએલો લેપ તરણ-
જવો ગુણવગરનો થઈ જાય છે અને ચા-
મડીને પણ ખરાબ કરે છે.

જોડીમધ, સોનાગેરૂ, સંધવ, દારૂહ-
ળદર અને રસવંતી એઓને સમભાગે
લઈ જળમાં વાટી તે કલકનો નેત્રના
ખાહારના ભાગો ઉપર લેપ કરવામાં
આવે તો તેથી સઘળા નેત્રોના રોગો મટી
જાય છે.

રસવંતીનો અથવા હરડેનો તથા ખી-
લીનાં પાંનડાંનો અથવા વજ, હળદર
તથા સુંઠ એઓનો અથવા સુંઠ અને
સોનાગેરૂ એઓનો લેપ કરવામાં આવે
તો નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

તર્પણનો પ્રકાર.

અથ તર્પણવિધિ: ।

વાતાતપરજોહીને વેશ્મન્યુત્તાનશાયિ-
નઃ । આધારૌ માપચૂર્ણેન ક્લિન્નેન પરિ-
મણ્ડલૌ ॥ સમૌ દઢાવસંધાનો કર્તવ્યો
નેત્રકોશયોઃ । પૂરયેત્ ઘૃતમણ્ડેન વિલી-
નેન સુલ્લોદકૈઃ ॥ સર્પિપા શતધૌતેન
ક્ષીરજેન ઘૃતેન વા । નિમગ્નાન્યાક્ષિપક્ષ્મા-

णि यावद् स्युस्तावदेव हि ॥ पूरयेन्मी-
लिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः । भिप-
ग्भिरेष कथितः पुराणैस्तर्पणो विधिः ।
यद्भक्षं परिशुष्कं च नेत्रं कुटिलमाविल-
म् । शीर्णपक्ष्मशिरोत्पातकृच्छ्रोन्मील-
नसंयुतम् ॥ तिमिरार्जुनशुक्राघैरभिप्य-
न्दाधिमन्थकैः । शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां
युतं पवनपर्ययैः ॥ तन्नेत्रं तर्पयेत्सम्यक्
नेत्ररोगविशारदः । तर्पणं धारयेद्दूर्भ-
रोगे वाचां शतं बुधः ॥ स्वस्थे कफे
सन्धिरोगे वाचां पञ्चशतानि च । पित्ते
शतानि पद् कृष्णरोगे सप्तशतानि हि ॥
दृष्टिरोगे शतान्यष्टावधिमन्थे सहस्रकम् ।
सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥
तर्पणे नागतस्नेहं स्रावयित्वाक्षि शोप-
येत् । स्वन्नेन यत्रपिष्टेन स्नेहवीर्यैरितं
ततः ॥ यथास्वं धूमपानेन कफमस्य
विरेचयेत् । एकाहं वा त्र्यहं वापि पश्चा-
हं वापि तर्पयेत् ॥ तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि
नेत्रस्यैतानि लक्षयेत् । सुखमुत्सावबोध-
त्वं वैशद्यं दृष्टिपाटवम् ॥ निर्वृत्तिर्व्याधि-
शान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥

क्रियालाघवं नेत्रस्य क्रियायां निमेषो-
न्मेषादौ लघुताम् ॥

गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्रुकण्डूपदेहवत्
घर्षतोदयुतं नेत्रमतिरूपितमादिशेत् ॥
आस्त्रावशोफरोगाढ्यमुपदेहसमाकुलम् ।
रूक्षमस्त्रावि परुषं नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ।
अनयोदोपवाहुल्यात् प्रयतेत चिकि-
त्सिते । रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामनयोः
स्यात् प्रतिक्रिया ॥

अनयोः अतिरूपितहीनतर्पितयोः ॥

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां संभ्र-
मेषु च । अशान्तोपद्रवे वाक्षिण तर्पणं
न प्रशस्यते ॥

संभ्रमोऽत्र भयम् ॥

ज्जभां वायु, तडडा डे २०१ न डाय
अवा धरभां शैगीने यत्तो सुवडापी प-
लादेला अडदना लोटनी सरभी, दृढ
अने सांकड वगरनी इरती पाणो अने
नेत्र उपर करवी, पछी शैगीनी आंभो
वीयावी जना पाणीथी पीगणावेतुं धी
अथवा पाणीथी सोवार धोअवेतुं धी
अथवा दुधभांथी परयाइं डाडाडी ली-
धेत्तुं धी पांपणुना वाणो सुडी नतांसुधी
ते पाणोभां भरवुं. ते लराध रखा पछी
धीरथी शैगीनी आंभो उधडाववी. अ
तर्पणुने प्रकार जुना वैधोअे कछो छे.
नेत्र इक्ष थध गयां डाय, सुकाध गयां
डाय, वांकां थध गयां डाय, मेलां थध
गयां डाय, पांपणुना वाणो अरी पडता
डाय, शिरोत्पात थयो डाय, आंभो
भांडभांड उधडती डाय, तिमिर, अर्जुन,
कुलां, वगेरे अलिष्पद, अधिभंथ, शु-
ष्काक्षिपाक, सोअे डे वातपर्यथ थअेस
डाय तो नेत्रना शैगीभां परिपूरुं सम-
ननारा वैधे नेत्रोतुं सारी रीते तर्पणु
करवुं. पांपणुने रोग डाय तो सो गुड
अक्षरानुं उअ्यारणु थतांसुधी नेत्रउपर
तर्पणुने रेडेवा डेवुं. स्वस्थपणुभां, क-
इंभां तथा सांधाना रोगभां पांयसो गुड
अक्षरानुं उअ्यारणु थतांसुधी तर्पणुने
रेडेवा डेवुं. पित्तनुं दरेड डाय तो छसे
गुड अक्षरानुं उअ्यारणु थतांसुधी
तर्पणुने रेडेवा डेवुं. डाणा उणानो

રોગ હોય તો સાતસો ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી, કીકીનો રોગ હોય તો આઠસો ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી, અધિમંથ હોય તો હજાર ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી અને વાયુસંબંધી રોગો હોય તો પણ હજાર ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી તર્પણને રહેવા દેવું. તર્પણ પુરૂં થઈ રહ્યા પછી નેત્રની પુંછડીના માર્ગથી ધીને વેહેરાવી નાંખી શેકલા જવના લોટથી આંખોને સાફ કરી નાંખવી અને તે પછી ધીના બેરથી વૃદ્ધિ પામેલા કાકુને યથાયોગ્ય ધૂમપાન કરાવીને દૂર કરવો. એક દિવસ, પાંચ દિવસ અથવા સાત દિવસસુધી તર્પણની ક્રિયા કરવી. તર્પણ બરાબર થયું હોય તો નિદ્રા સુખથી આવે, જાગવું પણ સુખથી થાય, નેત્રનું સ્વચ્છપણું થાય, નેત્રની શક્તિ વધે, સુખ થાય, વ્યાધિની શાંતિ થાય અને ઉઘાડવા વીચવા આદિ ક્રિયાઓમાં નેત્રોનું હલકાપણું થાય. એ ચિન્હો ઉપરથી તર્પણ બરાબર થયું જણવું. જે તર્પણનો અતિયોગ થાય તો નેત્ર ભારે થઈ જાય છે, મેલાં થઈ જાય છે, અત્યંત ચીકણવાળાં થઈ જાય છે, આંસુ આવ્યાં કરે છે, ચળ આવે છે, ચીપડાંવાળાં થઈ જાય છે, અને જણે ધસાતાં હોય તથા સોઇથી ભોડાતાં હોય એવી પીડા થાય છે. જે નેત્રોનું તર્પણ ઓછું થયું હોય તો નેત્રોમાંથી પાણી ઝરે છે, સોજે થાય છે, પીડા થાય છે, ચીપડાંઓ અત્યંત આવે છે, રૂક્ષપણું થાય છે, અને કઠણપણું થાય છે. જે તર્પણનો અતિયોગ થયો હોય અથવા હીનયોગ (ઓછાપણું) થયો હોય તો ઘણી અડચણ

થાય છે માટે તેઓની ચિકિત્સા કરવામાં કાળજી રાખવી. જે અતિયોગ થયો હોય તો રૂક્ષ ઉપચાર કરવા અને હીનયોગ થયો હોય તો સ્નિગ્ધ ઉપચાર કરવા. વાદળાંના ધમધોરવાળા દિવસમાં, અત્યંત ગરમીના સમયમાં, અત્યંત થંડીના સમયમાં, ચિંતા હોય ત્યારે, સંભ્રમ હોય ત્યારે અને ઉપદ્રવો શાંત થયા પેહેલાં નેત્રનું તર્પણ કરવું યોગ્ય નથી.

પુટપાકનો વિધિ.

પુટપાકવિધિ: ।

દ્વે વિલ્વે સ્નિગ્ધમાંસસ્ય પરં દ્રવ્યં પલ્લમતમ્ । દ્રવસ્ય કુડવોન્માનં સર્વમેકત્ર પેપયેત્ ॥ તદેકત્ર સમાલોઽધ્ય પત્રૈઃ સુપરિવેષ્ટિતમ્ । પુટપાકવિધાનેન તત્પક્ત્વા તદ્રસં બુધઃ ॥ તર્પણોક્તેન વિધિના યથાવદ્વિનિયોજયેત્ । દષ્ટિમધ્યે નિપેક્ત્વ્યો નિત્યમુત્તાનશાયિનઃ ॥ તેજાંસ્યનિલમાકાશમાતપં ભાસ્કરસ્ય ચ । નેક્ષેત તર્પિતે નેત્રે યથ વા પુટપાકવાન્ ॥

સ્નેહથી ભરેલું આઠ તોલાંભાર માંસ લઈ તેમાં ખીજું ઓષધો ચાર તોલાંભાર અને દ્રવ પદાર્થો સોળ તોલાંભાર નાંખી સર્વને એકઠાં વાટવાં. પછી તેને એક લોંઠો કરી તેને પાંનડાંઓથી સારી રીતે વીંટી (પ્રથમ ખંડના પૃષ્ઠ ૭૯ માં કલાપ્રમાણે) પુટપાકની રીતિથી અગ્નિમાં પકાવવો. પછી તેમાંથી રસ નીચોવી લઈ તે રસનો તર્પણની રીતિપ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે નેત્રમાં ઉપયોગ કરવો. રોગીને ચત્તો સુવડાવી તેના નેત્રમાં એ રસ નિત્ય નાંખવો. નેત્રોનું ત-

ર્ષણ કસ્યા કસ્યા પછી અથવા પુટપા-
કનો વિધિ કસ્યા પછી રોગીએ તે-
જસ્વી પદાર્થોને, પવનના સપાટાને, આ-
કાશને અને સૂર્યના તડકાને જોવો નહીં.

અંગનનો વિધિ.

અથાજનવિધિ: ।

અથ સંપક્વોપસ્ય પ્રાસમજનમાચ-
રેત્ । અજનં ક્રિયતે યેન તદ્રવ્યં ચાજ-
નં મતમ્ ॥ તથયા । વટિકારસચૂર્ણા-
નિ ત્રિવિધાન્યજનનાનિ હિ ॥ કુર્યાચ્છ-
લાકયાહુલ્યા હીનાનિ સ્યુર્યયોત્તરમ્ ॥
સ્નેહનં રોપણં ચાપિ લેખનં તત્ ત્રિધા
પૃથક્ । મધુરં સ્નેહસમ્પન્નમજનં સ્નેહનં
મતમ્ ॥

તત્ ત્રિવિધમ્ । ઇથગિતિ તત્ વટિકારસ-
ચૂર્ણરૂપં ઇથક્ પ્રત્યેકં ત્રિધા સ્નેહનં રોપણં
લોચનં ચેતિ ॥

કપાયતિક્તરસયુક્ત સસ્નેહં રોપણં
સ્મૃતમ્ । અજનં ક્ષારતિક્તામ્લરસૈલે-
ખનમુચ્યતે ॥ હરેણુમાત્રાં કુર્વૈત વર્દી
તીક્ષ્ણાજને ભિપક્ ॥ પ્રમાણં મધ્યમે
સાર્થં દ્વિગુણં તુ મૃદાં ભવેત્ ॥ રસક્રિ-
યા તૂચમા સ્યાત્ ત્રિવિદ્ગમિતા મતા ।
મધ્યમા દ્વિવિદ્ગા સા હીના સ્તેકવિદ્-
દ્રિકા ॥ શલાકા સ્નેહને ચૂર્ણે ચતસ્રઃ
પ્રાહુરજને । રોપણે તાસ્તુ તિસ્રઃ સ્યુ-
સ્તે ડમે લેખને સ્મૃતે ॥ મુલ્કયોઃ કુચ્ચિ-
તા શ્લક્ષ્ણા શલાકાષ્ટાહુલોન્મિતા ।
અશ્મજા ધાતુજા વા સ્યાત્કલાયપરિ-
મળહલા ॥

અમે કલાયવત્ પરિવર્તુલા ॥

મુવર્ણરજનોદ્ભૂતા શલાકા સ્નેહને
સ્મૃતા । તામ્રલોહાશ્મસંજાતા શલાકા
લેખને મતા । અહુલી તુ મૃદુલેન રો-
પણે કથિતા ચુષ્ઠઃ ॥

દોષ પાકી ગયા પછી નેત્રમાં યોગ્ય
અંગન આંગવું. જ્યાં નેત્રને આંગ-
વામાં આવે તે પદાર્થ અંગન ઢેહેવાય
છે. ગોળીરૂપ, રસરૂપ અને ચૂર્ણરૂપ
એમ અંગનના ત્રણ ભેદ છે. એ અંગ-
નનો સળી ઢ આંગળથી આંગવાં. ગો-
ળીરૂપ અંગનથી રસરૂપ અંગન નિ-
ર્બલ છે અને રસરૂપ અંગનથી ચૂર્ણરૂપ
અંગન નિર્બલ છે. એ પ્રત્યેક અંગનના
સ્નેહન, રોપણ અને લેખન એવા ના-
મના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. ક્ષાર, કડવા
અને ખાટા રસવાળું જે અંગન હોય
તે લેખન ઢેહેવાય છે. તુરા તથા કડવા
રસવાળું અને સ્નેહવાળું જે અંગન હોય
તે રોપણ ઢેહે છે. મધુર રસવાળું અને
સ્નેહવાળું જે અંગન હોય તે સ્નેહન
ઢેહેવાય છે. અંગન તીક્ષ્ણ હોય તો
તેની વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. અંગ-
ન મધ્યમ એટલે તીક્ષ્ણ પણ ન હોય
અને ઠામળ પણ ન હોય તો તેની ડાઠ
વટાણા જેવડી ગોળી કરવી અને અંગ-
ન ઠામળ હોય તો તેની બે વટાણા
જેવડી ગોળી કરવી. આંખમાં ડાઠ
રસરૂપ અંગન નાખવું હોય તો ત્રણ
વાવડીંગ જેટલું નાખવું એ ઉત્તમ છે,
બે વાવડીંગ જેટલું નાખવું એ મધ્યમ
છે અને એક વાવડીંગ જેટલું નાખવું
એ કનિષ્ઠ છે. ચૂર્ણરૂપ અંગન જે સ્ને-
હન હોય તો તેની ચાર સળીઓ આંગ-
ખમાં નાખવી, રોપણ હોય તો તેની

ત્રણ સળીઓ આંખમાં નાંખવી અને લેખન હોય તો તેની બે સળીઓ આંખમાં નાંખવી. આંજવાની સળી બન્ને મોઢોડાઓમાં સંકાય પામેલી, (કળી-જવા મોઢોડાવાળી) ઠાસી, આઠ આંગળ ઠાંખી, વટાણાજવી ગોળ અને પથરાની અથવા ધાતુની જોડએ. સ્નેહન અંજન આંજવું હોય તો સોનાની કે રૂપાની સળી જોડએ, લેખન અંજન આંજવું હોય તો ત્રાંખાની, લોઠાની અથવા પથરાની સળી જોડએ અને રોપણ અંજન આંજવું હોય તો ડામળપણાનેલીધે તે આંજવાને વાસ્તે આંગળીજ ચોગ્ય છે.

અંજન વગરજ આંખમાં ફેરવવાની એક જાતની સળી.

અંજને કેવલમપિ શલાકાચિ-
શેષમાહ ।

ત્રિફલામૃદ્ધશુઠીનાં રસૈસ્તદ્વચ સર્પિષા ॥ ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્તો નાગઃ પ્રતાપિતઃ । તચ્છલાકા હરત્યેવ સકલાન્નેત્રજાન્ મદાન્ ॥

શુદ્ધ સીસાંને વારંવાર તપાવી તપાવી હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાંના રસમાં, ધીમાં, ગોમૂત્રમાં, મધમાં અને પકરીના દુધમાં નાંખી થંડું પાડવું. પછી એ સીસાંની સળી બનાવીને નેત્રમાં ફેરવવામાં આવે તો તેથી નેત્ર-સંબંધી સધળા રોગોનો નાશ થાય છે.

આ સળી 'દૃષ્ટિપ્રસાદના' એ નામથી ઓળખાય છે.

અંજન આંજવાની રીતિ.

કૃષ્ણભાગાદયઃ કુર્યાત્ યાવત્રયન-
મજનમ્ । હેમન્તે શિશિરે ચાપિ મ-
ધ્યાદ્વેડજનમિષ્યતે ॥ પૂર્વાદ્દે વાડપ-
રાદ્દે વા ગ્રીષ્મે શરદિ ચેષ્યતે ॥ વર્ષા-
સ્વનત્રે નાત્યુષ્ણે વસન્તે તુ સર્દવ હિ ॥
પ્રાતઃ સાયં તુ તત્કુર્યાન્ન ચ કુર્યાત્સર્દવ
હિ । શ્રાન્તે પ્રહૃદિતે મીતે પીતમથે ન-
વજ્વરે ॥ અજીર્ણે વેગઘાતે ચ નાજનં
સંપ્રશસ્યતે ॥

કાળા ડોળાની નીચે છેક આંખના છેડાસુધી અંજન આંજવું. હેમંત ઋતુમાં અને શિશિર ઋતુમાં મધ્યાનહ સમયે અંજન આંજવું. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અને શરદ્ ઋતુમાં પૂર્વાનહ સમયે અથવા અપરાનહ સમયે અંજન આંજવું. વર્ષા ઋતુમાં વાદળાં ન હોય અને ખડુ ગરમી ન હોય તે સમયે અંજન આંજવું અને વસંત ઋતુમાં ગમે ત્યારે અંજન આંજવું. અથવા જ અંજન આંજવું હોય તે સવારે અને સાંજે એમ બે વખત આંજવું પણ સર્વદા આંજવું નહિ. થાદેલો, ખડુ રોયો હોય તે, ખીનેલો, જણે દારૂ પીધો હોય તે, નવીન ન્તરવાળો, અજીર્ણવાળો અને જની દસ્ત વગેરેની હાજત રોકાઈ હોય એઓને અંજન આંજવું એ સાડું ગણાતું નથી.

સ્નેહનગોળી.

તત્ર લેહની ચટિકા ।

પથ્યાક્ષધાત્રીવીજાનિ એકદ્વિત્રિગુ-
ણાનિ ચ । પિદ્મામ્બુના વર્દી કુર્યાદજનં

દ્વિહરેણુકમ્ । નેત્રસ્રાવં હરત્યાશુ વાતર-
ક્તરૂજં તથા ॥

હરડે, હરડેથી બમણાં આંખાં અને
ત્રમણાં બેહેડાં એએને લઈ પાણીથી
વાટીને તેની ગોળી કરવી. આ ગોળી-
માંથી બે વટાણા નેટલું આંજવામાં
આવે તો તેથી નેત્રનો સ્રાવ અને વા-
યુતું તથા રૂધિરનું દરદ શાંત થઈ બપ છે.

રોપણુગોળી.

રોપણીવટી ।

રસાજનં હરિદ્રે દ્વે માલતીનિમ્બપહ્લ-
વાઃ ॥ ગોશકુદ્રસસંયુક્તા વટી નક્તાબ્ધ્ય-
નાશિની । એતસ્યાશ્વાજને માત્રા મ્રોક્તા
સાર્થહરેણુકા ॥

રસવંતી, હળદર, દારૂ હળદર, મા-
લતીનાં પાનડાં અને લીંબડાનાં પાંડાં
એએને ગાયના છાણુના રસમાં વાટીને
તેની ગોળી કરવી અને તેમાંથી દોઢ
વટાણા નેટલું નેત્રમાં આંજવું. આ
ગોળી આંજવાથી રાતે આંધળાપણું
મટી બપ છે.

ચંદ્રોદયા નામની લેખન ગોળી.

લેખની ચંદ્રોદયાવટી ।

શક્તનાભિર્વિમીતસ્ય મજ્જા પથ્યા મ-
નઃશિલા ॥ પિપ્પલી મરિચં કુષ્ઠં વચા
ચેતિ સમાશકમ્ ॥ છાગક્ષીરેણ સંપિપ્પ્ય
વટી કુર્યાચવોન્મિતામ્ । હરેણુમાત્રાં સં-
ઘૃપ્ય જલેનાજનમાચરેત્ ॥ તિમિરં માં-
સદ્દાંદિં ચ કાચં પટલમણુદમ્ । રાત્ર્ય-
ન્ધં વાર્ષિકં પુષ્પં વટી ચન્દ્રોદયા જયેત્ ॥

શંખની નાભી, બેહેડાંનો ગર્ભ, હ-
રડે, મણુશીલ, પીપળ, મરી, કઠ અને
વજ એએને સમભાગે લઈ બકરીના
દુધમાં વાટી જવ જવી લાંબી ગોળી
કરવી. આ ગોળીમાંથી જળવતે એક
વટાણા નેટલું ધસીને આંજવું. આ ચં-
દ્રોદયા નામની ગોળી તિમિરને, માં-
સની વૃદ્ધિને, કાચને, પડળને, પાંપ-
ણુની અંદરની ગાંઠને, રાતે આંધળા-
પણાને, અને એક વર્ષના કુલાંને મ-
ટાડી નાંખે છે.

પુલાંને મટાડનારી વાટ.

પુષ્પહરીવર્તિઃ ।

પલાશપુષ્પસ્વરસૈર્વહુશઃ પરિભાવિ-
તમ્ । કરજવીજં તદ્વિર્દિષ્ટેઃ પુષ્પં વિ-
નાશયેત્ ॥

કરંજના ખીજને ખાખરાનાં કુલોના
સ્વરસોની ધણી ધણી ભાવનાએ આપી
તેની વાટ બનાવવી. આ વાટ આંજ-
વાથી દૃષ્ટિનું કુલું નષ્ટ થઈ બપ છે.

સ્નેહન રસક્રિયા.

સ્નેહનીરસક્રિયા ।

કતકસ્ય ફલં ઘૃષ્ણ મધુના નેત્રમ-
જયેત્ ॥ ઈપત્કપૂરસહિતં તત્સ્યાન્નેત્રમ-
સાદનમ્ ॥

નિર્મળીના કુળને મધમાં ધસી તેમાં
જરાક લીમસેની ખરાસ નાંખીને ને-
ત્રમાં આંજવામાં આવે તો નેત્ર સ્વચ્છ
થઈ બપ છે.

રોપણુ રસક્રિયા.

રોપણી ।

રસાજનં સર્જરસો જાતીપુષ્પં મનઃ-

શિલા ॥ સમુદ્રફેનં લવણં ગૈરિકં મરિચં
તથા ॥ एतत्समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्न-
वर्षानि । अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणां च
प्ररोहणम् ॥ दुग्धेन कण्डूं क्षौद्रेण नेत्र-
स्रावं च सर्पिपा । पुष्पं तैलेन तिमिरं का-
ञ्जिकेन निदान्धताम् ॥ पुनर्नवा हर-
त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा । चञ्चूल-
दलनिःकायो लेहीभूतस्तदञ्जनात् । ने-
त्रस्रोवा व्रजेच्छोपं मधुयुक्तान्न संशयः ॥

રસવંતી, રાજ, ચમેલીનાં ફુલ, મ-
ણુશીલ, સમુદ્રકૃમી, સૈંધવ, સોનાગેર
અને મરી એઓને સમભાગે લઈ મ-
ધથી વાટીને આંજવામાં આવે તો પ્રક્રિ-
તવર્ત્મનાં ક્લેદ તથા યજ એઓ મટી
જાય છે અને પાંપણના વાળો ઊગે છે.

સાટોડીને તેલમાં વાટીને આંજ-
વામાં આવે તો તિમિર મટી જાય છે,
કાંઈમાં વાટીને આંજવામાં આવે તો
રાતે આંધળાપણું મટી જાય છે. જમ
સૂર્ય અંધકારને મટાડે છે તેમ સાટોડી
તિમિરને તથા રાતના આંધળાપણાને
તુરંત મટાડે છે.

ખાવળનાં પાનડાંઓનો ક્વાથ કરી
તેને શીરાજીવો કરી તેમાં મધ નાંખીને
આંજવામાં આવે તો નેત્રને આવ સુ-
કાઈ જાય છે એમાં કરી સંશય નથી.

લેખન રસક્રિયા.

લેખની ।

વટકીરેણ સંયુક્તો મુલ્યકર્પૂરજો ર-
જઃ । ક્ષિપ્રમજ્જનતો હન્તિ કુમુમં તુ દ્વિ-
માસિકમ્ ॥ ક્ષોદ્રાશ્વલાલાસંઘૃષ્ટૈર્મરિચૈર્નૈ-
ત્રમજ્જનાત્ । અતિન્દ્રા શમં યાતિ તમઃ
સૂર્યોદયાદિવ ॥

બીમસેની ખરાસના ચૂર્ણને વડના
છીરથી સંયુક્ત કરીને આંજવામાં આવે
તો બે મહીનાનું દૂધ તુરંત નષ્ટ થઈ
જાય છે.

મધ અને ઘોડાની લાર એઓમાં
મરી વાટીને તેનું અંજન આંજવામાં
આવે તો જમ સૂર્યોદયથી અંધકાર નષ્ટ
થઈ જાય છે તેમ તેથી મોટું ઘેન શાંત
થઈ જાય છે.

સ્નેહન ચૂર્ણ.

સ્નેહન ચૂર્ણમ્ ।

અગ્રિતપ્તં હિ સૌવીરં નિર્પિચેત્ ત્રિફ-
લારસૈઃ । સસવેલં તથા સ્તન્યૈઃ સ્ત્રીણાં
સિક્તં વિચૂર્ણિતમ્ ॥ અજ્જયેત્ તેન નયને
પ્રત્યહં ચક્ષુપોહિતમ્ । સર્વાનસિવિકા-
રાંસ્તુ હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥

ધોળા સુરમાને અગ્નિથી તપાવી ત-
પાવીને સાત વાર હરડે, બેહેડાં અને
આમળાં એઓના રસથી થંડો પાડવો
અને સાત વાર સ્ત્રીઓના ધાવણથી થંડો
પાડવો. પછી એ સુરમાનું ચૂર્ણ કરી
નિત્ય નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો તેથી
નેત્રના સ્વચ્છ વિકારો મટી જાય છે એમાં
સંશય નથી. સુરમાનું આ ચૂર્ણ નેત્રોને
હિતકારી છે.

રોપણ ચૂર્ણ.

રોપણમ્ ।

શિલાયાં રસકં પિપ્પ્લા સમ્યગ્પ્રાપ્ત્વ
વારિણા । શ્લીયાત્તજ્જલં સર્વં ત્યજેન્ચૂ-
ર્ણમધોગતમ્ ॥ શુષ્કં ચ તજ્જલં સર્વં પ-
ર્વેટીસન્નિમં ભવેત્ । વિચૂર્ણ્ય ભાવયેત્સ-
મ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ કર્પૂરસ્ય

रजस्तत्र दशमांशेन निःक्षिपेत् । अज-
येन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदा ॥

पत्थरनी भरलभां डक्षभापरीयाने
वाटी पाष्ठीभां सारी पेठे लीज्वी राभी
तेनी सधणी आछ लध लेवी अने नीचे
रहेलो दुयो इगावी नांभवे. अे सधणी
आछ सुकाधने पापडी ज्वी यध न्य
त्यारे तेतुं यूर्ध्व करीने तेने डरडां, पे-
हेडां तथा आभणांना रसथी सारी रीते
त्रणु लावनाओ देवी अने तेभां तेना
दशभा भाग जटलुं लीभसेनी परासतुं
यूर्ध्व मिश्रित करवुं. अे यूर्ध्व जे आंज-
वाभां आवे तो तेथी नेत्रना सधणा रोगो
टणी न्यछे.

लेपन यूर्ध्व.

लेखनम् ।

दक्षाण्डत्वक्शिलाकाचशङ्खचन्दनसै-
न्धवैः । चूर्णितैरज्जनं प्रोक्तं पुष्पादीनां
निकृन्तनम् ॥

कुड्डांना धेडांनी छाल, मणुशील,
डाय, शंभू, अंधन अने सैधव अेओनुं
यूर्ध्व करीने नित्य आंजवाभां आवे तो
तेथी दुळां वगेरे कपाध न्यछे.

सामान्य अंजनो.

मुक्तादि महांजन.

सामान्याजनानि ।

मुक्ताकर्पूरकाचागुरुमरिचकणासैन्ध-
वं चैलवालं शृण्ठीकं लोलकांस्यत्रुरज-
निशिलाशङ्खनाभ्यभ्रतुत्यम् । दक्षाण्ड-
त्वक् च साक्षं क्षतजमथ शिवा ह्रीतकं
राजवर्तं जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुमम-
भिनवं धीजकं स्यात्तथैव ॥

एलवालं, एलावालुकनाम्ना प्रसिद्धम् ।
कङ्गोलम् सुगन्धद्रव्यं सुगन्धकोकिलेति प्रसि-
द्धा तदलाभे जातीपुष्पं ग्राह्यम् । तस्याप्य-
लाभे लवङ्गं कांस्यं तच्च मारितं ग्राह्यम् ।
त्रपु रङ्गं तच्च मारितं ग्राह्यम् । शिला म-
नःशिला । अभ्रमभ्रकं तच्च मारितं ग्राह्यम् ।
दक्षाण्डत्वक् दक्षः कुङ्कुटः तस्याण्डत्वक् ।
अक्षं विभीतकफलम् । क्षतजमथ कुङ्कुमम् ।
शिवा हरीतकी । ह्रीतकं यष्टीमधु । राज-
वर्तं रावटी इति लोके ॥

पूतीकनिम्बार्जुनभद्रमुस्तं सताम्रसा-
रं रसगर्भयुक्तम् । प्रत्येकमेपां खलु मा-
पकैकं यत्रेन पिप्येन्मधुनाऽतिसूक्ष्मम् ॥

पूतीकः घोराकरज्ज इति लोके । अज्जनं
सुरमा इति लोके । भद्रमुस्तं नागरमुस्तम् ।
ताम्रसारं च मारितं ग्राह्यम् । रसगर्भं रसा-
जनम् ॥

भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नि-
तान्तमात्रोपचिताश्च तेषाम् । विधीयते
शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनानेन महा-
जनेन ॥

इति मुक्तादि महाजनम् ॥

भोती, लीभसेनी परास, पीडलूण,
भरी, पीपण, सैधव, यलुकपाप, मुंठ,
भरीयकंठाल, (भरियकंठाल न भजे
तो अमेलीनां फुल) भारेलुं कांसुं, मा-
रेलुं कथीर, डमदर, मणुशील, शंभनी
नाली, भारेलुं अभ्रक, भारथुथु, कुड-
डांना धेडांनी छाल, पेहेडां, कसर, ड-
रडे, जेडीभध, राजवर्त, (आतो अर्थ
शुजरातीभां मणुथो नथी) अमेलीनां
फूल, तुलसीनां ताजं भांजर, घोणा स-

રગવાનાં ખીજ, પૂતીકરંજનું ખીજ, લીંબડો, આસોંદરો, નાગરમોથ, મારેલું ત્રાંપું, મારેલું લોહું અને રસવંતી એ પ્રત્યેક પદાર્થોને છ છ રતીભાર લઈ મધથી ત્રીણા વાટીને તેઓનું અંજન કરવું. એટલે 'મુક્તાદિ મહાંજન' સિદ્ધ થાય છે. આ અંજનથી નેત્રના સઘળા રોગો (અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા હોય તો પણ) અવશ્ય શાંત થાય છે.

નયન શાણાંજન.

નયનશોણાજનમ્ ।

કળા સલવણોપળા સહરસાજના સાજના સરિત્પતિકફઃ સિતા સિતપુનર્નવા ચાપિહિ । રજન્યરુણચન્દનં મધુ ચ તુત્યપથ્યા શિલા અરિષ્ટદલશાવર-સ્ફટિકશઙ્કનામીન્દવઃ ॥

લવણં સૈન્ધવં । અજનં સુરમા । સારિત્પતિકફઃ સમુદ્રફેનમ્ । શિલા મનઃશિલા । શાવરો લોમ્બઃ । સ્ફટિકઃ ફટ્કરો । ઇન્દુઃ કર્પૂરઃ ॥

इमानि तु विचूर्णयेन्निविहवाससा शोधयेत्तयायसि विमर्दयेत्समधु ताम्रखण्डेन तत् । इदं मुनिभिरीरितं नयनशोणनामाजनं करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥

તિમિરે નૂતનકુસુમે નૂતનપટલે ચ । ઇતિ નયનશોણાજનમ્ ॥

પીપળ, સૈંધવ, મરી, રસવંતી, સુરમો, સમુદ્રકૃષ્ણ, સાકર, ઘોળી સાટાડી, હળદર, રતાંજલિ, જોઠીમધ, હરડે, મણુશીલ, લીંબડાનાં પાંનડાં, લોદર, ક-

ટકડી, શંખની નાળી અને ભીમસેની ખરાસ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને બડા લુગડાથી ચાળી લઈ મધથી મિશ્રિત કરીને ત્રાંખાના કટકાથી લોઢાના વાસણ ઉપર તેને ખૂબ વાટવું એટલે 'નયનશાણાંજન' સિદ્ધ થાય છે. મુનિઓએ કહેલું આ અંજન બલાત્કારથી તાબાં તિમિરનો, તાબાં પડલનો અને કુલાનો નાશ કરી નાંખે છે.

ચંદ્રોદયાવટી (પુલાંઉપર તથા તિમિરઉપર.)

ચન્દ્રોદયાવટી ।

હરીતકી વચા કુટું પિપ્પલી મરિચાનિ ચ । વિભીતકસ્ય મજ્જા ચ શઙ્કનાભિર્મનઃશિલા ॥ સર્વમેતત્સમં કૃત્વા મવ્યક્ષીરેણ પેપયેત્ । નાશયેત્ તિમિરં કળ્પટલન્યર્વુદાનિ ચ ॥ અપિ ત્રિવાર્પિકં શુક્રં માસેનૈકેન નાશયેત્ ॥ અધિકાનિ ચ માંસાનિ રાત્રાવન્ધત્તમેવ ચ ॥

પુષ્પે તિમિરે । ઇતિ ચન્દ્રોદયાવટી ॥

હરડે, વજ, કઠ, પીપળ, મરી, બે-હેડાંનો ગર્ભ, શંખની નાળી, અને મણુશીલ એ સઘળા પદાર્થોને સમભાગે લઈ ગાયના દુધમાં ખારીક વાટીને તેઓની ગોળી બનાવવી એટલે 'ચંદ્રોદયાવટી' સિદ્ધ થાય છે. આ ગોળી ત્રણ વર્ષના કુલાંને પણ એક મહીનામાં મટાડે છે. સઘળા પ્રકારની માંસની વૃદ્ધિઓને અને રતાંધળાપણાને પણ એક મહીનામાં મટાડે છે.

ચંદ્રપ્રભાવર્તિ.

ચન્દ્રપ્રભાવર્તિઃ ।

રજની નિમ્બપત્રાણિ પિપ્પલી મરિ-
ચાનિ ચ । વિઢઙ્ગં મદ્રમુસ્તં ચ સપ્તમી
ત્વમયા સ્મૃતા ॥ અજામૂત્રેણ સંપિપ્પ
છાયાયાં શોપયેદ્વટીમ્ । વારિણા તિ-
મિરં હન્તિ ગોમૂત્રેણ તુ પિષ્ટકમ્ ॥ મ-
ધુના પટલં હન્તિ નારીક્ષીરેણ પુષ્પકમ્ ।
एषा चन्द्रप्रभा वर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मि-
ता । कणा छागयकृन्मध्ये पक्त्वा तद्र-
सपेयिता । अचिराद्दन्ति नक्तान्ध्यं त-
द्दत्सक्षौद्रमूषणम् ॥

હળદર, લીળડાનાં પાંનડાં, પીપળ,
મરી, વાવડીંગ, નાગરભોય અને હરડે
એઓને બકરીનાં મુતરમાં વાટી વાટ
બનાવીને છાયામાં સુકાવવી એટલે ચં-
દ્રપ્રભાવર્તિ' સિદ્ધ થાયછે. સાક્ષાત્ સ-
દાશિવે બનાવેલી આ ચંદ્રપ્રભા મધથી
ધસી આંજવામાં આવે તો પડકને મ-
ટાડેછે અને સ્ત્રીના ધાવણથી ધસીને
આંજવામાં આવે તો કુલાંને મટાડેછે.

કણાપ્રયોગ તથા મરિચપ્રયોગ.

પીપળને બકરાંની લીંડીઓમાં પ-
કાવી બકરાંની લીંડીઓના રસમાં વા-
ટીને આંજવામાં આવે તો થોડા કા-
ળમાં રતાંધળાપણું મટી જાયછે.

મરીને મધમાં વાટીને આંજવામાં
આવે તોપણ થોડા કાળમાં રતાંધળા-
પણું મટી જાયછે.

ત્રિફલાધ ઘૃત.

ત્રિફલાધં ઘૃતમ્ ।

ત્રિફલાયા રસં પ્રસ્યં પ્રસ્યં મૃદ્ધરજ-

સ્ય ચ । દૃપસ્ય ચ રસં પ્રસ્યં શતાવર્યાશ્ચ
તત્સમમ્ ॥

મૃદ્ધરજઃ મૃદ્ધરાજઃ ॥

ગુહૃચ્યા આમલક્યાશ્ચ રસં છાગી-
પયસ્તથા । પ્રસ્યં પ્રસ્યં સમાહૃત્ય સર્વેરે-
ભિર્ઘૃતં પચેત્ ॥ કલ્કઃ કણા સિતા
દ્રાક્ષા ત્રિફલા નીલમુત્પલમ્ । મધુકં
ક્ષીરકાકોલી મધુપર્ણી નિદિગ્ધિકા ॥

ક્ષીરકાકોલ્યા અલામેડશ્વગન્ધામૂલં ગ્રા-
હ્યમ્ । મધુપર્ણી અત્ર યદ્દીમધુ ચક્ષુષ્યત્વાત્ ॥

તત્ સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય શુભે માળ્દે
નિધાપયેત્ । ઊર્ધ્વે પાનમધઃ પાનં મધ્યે
પાનં ચ શસ્યતે ॥ યાવન્તો નેત્રરોગાઃ
સ્યુસ્તાન્પાનાદપર્કપતિ ॥ સુરક્તે રક્ત-
દુષ્ટે ચ રક્તે વા વિચ્યુતે તથા ॥ નક્તા-
ન્ધ્યે તિમિરે કાચે નીલિકાપટલાર્ણુદે ।
અભિપ્યન્દેડધિમન્યે ચ પક્ષ્મકોપે સુદા-
રુણે ॥ નેત્રરોગેષુ સર્વેષુ દૌપત્રયકૃતે-
ષ્વપિ । પરં હિતમિદં પ્રોક્તં ત્રિફલાધં
મહાઘૃતમ્ ॥

ચોસઠ તોલાંબાર ત્રિક્ષ્ણા (હરડે,
બેહેડાં, આંબળાં) નો રસ, ચોસઠ તો-
લાંબાર ભાંગરાનો રસ, ચોસઠ તોલાંબાર
અરડૂસાનો રસ, ચોસઠ તોલાંબાર શ-
તાવરીનો રસ, ચોસઠ તોલાંબાર ગળોનો
રસ, ચોસઠ તોલાંબાર આંબલીનો રસ
અને ચોસઠ તોલાંબાર બકરીનું કુધ એ-
ઓને એકઠાં કરી તેમાં પીપળ, સાકર,
ધ્રાપ્પ, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, નીલ-
કમલ, બમણું જેઠીમધ, આસોંદનું
મૂળ અને ભોરીંગણી એઓનો કલક
નાંખી તેથી ધીને પકાવવું. સારી પેઠે

પાકી રહેલું જાણવામાં આવે ત્યારે ઉ-
તારીને તે ધીને સારા વાસણમાં રાખી
મેલવું. ભોજન કર્યા પેહેલાં, ભોજન
કર્યા પછી અને ભોજનના મધ્યમાં
આ ધી પીવામાં આવે તો તેથી સઘળા
પ્રકારના નેત્રના રોગો મટી જાય છે.
આ ત્રિક્ષણ નામનું ધી ભારે રતાશ-
ઉપર, લોહીના દોષઉપર, લોહીના
સ્રાવઉપર, રાતના અંધાપાઉપર, તિ-
મિરઉપર, કાચઉપર, નીલીકાઉપર,
પડલઉપર, અર્ધુદઉપર, અભિષંપ્દ-
ઉપર, અધિમંથઉપર, મહાદારણુ પક્ષ-
દાપઉપર અને ત્રણે દોષોએ કરેલા
નેત્રસંબંધી સઘળા રોગોની ઉપર પણ
અત્યંત હિતકારી ઠેઠેવામાં આવેલું છે.

બીજા પ્રકારનું ત્રિક્ષણ ઘૃત.

દ્વિતીયં ત્રિફલાયં ઘૃતમ્ ।

શતમેકં હરીતવ્યા દ્વિગુણં ચ વિખી-
તકમ્ । ચતુર્ગુણં તામલકં ટ્વપમાર્કવયોઃ
સમમ્ ॥ ચતુર્ગુણોદકં દત્ત્વા શર્નૈર્મૃદ્ધ-
મિના પચેત્ ॥ ભાગં ચતુર્થં સંરક્ષ્ય કા-
ચં તમવતારયેત્ ॥ શર્કરા મધુકં દ્રાક્ષા
મધુયષ્ઠી નિદિગ્ધિકા । કાકોલી સીર-
કાકોલી ત્રિફલા નાગકેસરમ્ ॥

કાકોલીયુગલાડલામેશ્વગન્ધામૂલં દ્વિ-
ગુણં ગ્રાહ્યમ્ ॥

પિપ્પલી ચન્દનં મુસ્તં ત્રાયમાણા ત-
થોત્પલમ્ । ઘૃતમસ્યં સમં સીરં કલ્કૈ-
રેતૈઃ જ્ઞાનૈઃ પચેત્ ॥ હન્યાત્ સતિમિરં
કાચં નક્તાન્ધ્યં શુક્રમેવ ચ । તથા સ્ત્રાવં
ચ કણ્ઠં ચ શ્વયં ચ કપાયતામ્ ॥
કલ્પતં ચ નેત્રસ્ય વિન્દ્ર્મપટલાનિ ચ ।

વહુનાત્ર વિમુક્તેન સર્વાન્નેત્રમયાન્હરેત્ ॥
યસ્ય ચોપહતા દાષ્ટિઃ સૂર્યાગ્નિભ્યાં પ્રપ-
શ્યતઃ ॥ તસ્યૈતદ્દેપજં પ્રોક્તં મુનિભિઃ
પરમં હિતમ્ ॥ માર્જિતં દર્પણં ચદ્વત્પરાં
નિર્મલતાં વ્રજેત્ । તદ્દેતેન પીતેન નેત્રં
નિર્મલતામિયાત્ ॥

સો તોલાં હરડે, ખસો તોલાં બેહેડાં,
ચારસો તોલાં આમળાં અને ચારસો
તોલાં અરડુસો તથા ભાંગેરા એએને
લઈ ચોગણા પાણીમાં નાંખી તેનો ઠા-
મળ અગ્નિથી ધીરે ધીરે ક્વાથ કરવો.
એથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે
તે ક્વાથને ઉતારવો. પછી સાકર, ખ-
મણું જઠીમધ, ધ્રાખ, બોરીગણી, ખ-
મણું આસોંદનું મૂળ, હરડે, બેહેડાં,
આમળાં, નાગકેસર, પીપળ, રતાંજલિ,
નાગરમેાથ, ત્રાયમાણુ અને રક્તકમળ
એએના કલ્કો તે ક્વાથમાં નાંખી તે
ક્વાથથી ધીરે ધીરે ચોસઠ તોલાં ભાર
ધીને અને ચોસઠ તોલાં ભાર દુધને
સાથે પકાવવાં. પાકતાં પાકતાં ઢવળ
ધીજ અવશેષ રહે ત્યારે તેને લઈ લેવું
એટલે ત્રિક્ષણઘૃત સિદ્ધ થાય છે. ને-
ત્રનાં તિમિર, કાચ, રાતનો અંધાપો,
કુલું, સ્રાવ, ચળ, સોજો, કષાયપણું, મે-
લાપણું, િંદુ, અર્મ, અને પડલ એએ
આ ધીના ઉપયોગથી નષ્ટ થઈ જાય છે.
જાતું ઠેઠેવાનું શું પ્રયોજન છે. ટુંકામાં
એટલુંજ કહીએ છીએ કે આ ધી નેત્રનાં
સઘળા પ્રકારનાં દરદોને મટાડે છે. સૂ-
ર્યની સામે કે અગ્નિની સામે જ્વેાથી
જની દૃષ્ટિ ઉપહત થઈ ગઈ હોય તેને-
વારતે આ ધી સર્વોત્તમ ઉપાય છે એમ
મુનિઓએ કહ્યું છે. જમ વસ્રવતે લુ-

વાથી દર્પણ અત્યંત નિર્મલ થાય છે તેમ
આ ધી પીવાથી નેત્ર અતિ નિર્મલ
થાય છે.

વાસકાદિ ક્વાથ.

વાસકાદિક્વાથઃ ।

વાસાવિશ્વામૃતાદાર્બરિક્તચન્દનચિ-
ત્રકૈઃ । મૂનિમ્વનિમ્વકટુકાપટોલત્રિફ-
લામ્બુદૈઃ ॥ નિશાકાલિજ્જુટઝૈઃ ફાયઃ
સર્વાક્ષિરોગહા । વૈસ્વર્યં પીનસં શ્વાસં
કાસં નાશયતિ ધ્રુવમ્ ॥

इति नेत्ररोगाधिकारः ॥

અરડૂસો, સુંઠ, ગળો, દારૂહળદર,
રતાંબલિ, ચિત્રક, કરીયાતું, લીંબડો,
કડુ, કડવાં પરવળ, હરડે, બેહેડાં, આ-
મળાં, મોથ, હળદર, પીપળ અને ઈંદ્ર-
બલ એઓનો ક્વાથ કરીને પીવામાં
આવે તો નેત્રનાં સઘળાં દરદો, સ્વરબંધ,
સળીખમ, શ્વાસ અને ઉધરસ એઓનો
અવશ્ય નાશ થાય છે.

नेत्रना रोगोना अधिकार संपूर्ण.

કાનના રોગોનો અધિકાર.

કાનના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

अथ कर्णरोगाधिकारः ।

તત્ર કર્ણરોગાનાં નામાનિ
સંખ્યાંં ચાહ ।

कर्णशूलः कर्णनादो वाधिर्यं क्ष्वेड
एव च । कर्णसावः कर्णकण्डूः कर्णगू-
थस्तथैव च ॥ प्रतिनाहो जन्तुकर्णो
विद्रधिर्द्विविधस्तथा । कर्णपाकः प्रतिक-

र्णस्तथैवार्शथतुर्विधः ॥ तथावुदं सप्तवि-
धं शोफथापि चतुर्विधः । एते कर्णगता
रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, વાધિર્ય, ક્ષ્વેડ,
કર્ણસાવ, કર્ણકંડૂ, કર્ણગૂથ, પ્રતિનાહ,
કૃત્તિકર્ણ, કાતથી ઠ અભિધાતથી થ-
એલો વિદ્રધિ, દોષથી થએલો વિદ્રધિ,
કર્ણપાક, પૂતિકર્ણ, આર પ્રકારના સોબ,
આર પ્રકારના અરશ અને સાત પ્રકાર-
ના અર્બુદ એ રીતે કાનના અઠયા-
વીશ રોગ છે.

કર્ણશૂલનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

तेषु कर्णशूलस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमाह ।

સમીરણઃ શ્રોત્રગતોન્યયા ચરન્ સમ-
ન્તતઃ શૂલમતીવ કર્ણયોઃ । કરોતિ દો-
પૈથ યથાસ્વમાટ્તઃ સ કર્ણશૂલઃ કથિ-
તો દુરાચરઃ ॥

અન્યયાચરન્ સમન્તતઃ પ્રતિલોમં ચરન્ ।
દોષૈઃ પિત્તકફરક્તૈઃ । રક્તસ્યાપિ રુજાદિ-
કર્તૃત્વેન દોષસામ્યાત્ દોષત્વમત્ર । યથા
સ્ત્વં આત્મીયનિદાનકુપિતૈઃ અથ વા યથા-
સ્થમિતિ શૂલવિશેષણં । દુરાચરઃ દુરુપ-
ચારઃ ।

કાનમાં આરે દાર અવળી રીતે ફરતો
અને પોતપોતાનાં નિદાનોથી પ્રઠાપ પા-
મેલા પિત્ત, કફ અને રૂધિર એ દોષોથી
વીંટાએલો વાયુ કાનમાં તે તે દોષનાં
સંબંધવાળાં શૂળને અત્યંત ઉત્પન્ન કરે છે
એ કર્ણશૂલ કહેવાય છે. આ કર્ણશૂલ
કૃત્તિક્ષાધ્ય છે.

રૂધિર પણ વેદના આદિને ઉત્પન્ન

કરનાર હોવાથી દોષો જન્વું છે માટે તેને પણ અહીં દોષોની પંક્તિમાં ગણ્યું છે.

મૂર્છા આદિ ઉપદ્રવોના યોગથી કર્ણશૂન્ય અસાધ્યપણું.

મૂર્છાશુપત્રઘયાગોત્કર્ણશૂ-
લસ્યાસાધ્યતાં યાહ ।

મૂર્છા દાહો જ્વરઃ કાસઃ શ્વાસોડય
વમયુસ્તયા । ઉપદ્રવાઃ કર્ણશૂલે ભવન્ત્યે-
તે મરિપ્યતઃ ॥

કર્ણશૂલમાં જે મૂર્છા, દાહ, જ્વર,
ઉધરસ, શ્વાસ અને વમન એ ઉપદ્રવો
થયા હોય તો એ રોગીને મરવાના
ચિન્હરૂપ છે.

કર્ણનાદનું લક્ષણ.

કર્ણનાદસ્ય લક્ષણમાહ ।

કર્ણસ્રોતઃ સ્થિતે વાતે શૃણોતિ વિ-
વિધાન્સ્વનાન્ । મેરીમૃદઙ્ગશઙ્ગાનાં ક-
ર્ણનાદઃ સ ડચ્યતે ॥

મેરીમૃદઙ્ગશઙ્ગાદીનામિત્યુપલક્ષણમ્ । તેન
મૃન્નાદિકૃતશબ્દાનાં ગ્રહણમ્ ।

આપ પ્રમેલો વાયુ કાનની શબ્દવા-
હિની નાડીમાં રહેવાથી મેરી, મૃદંગ,
શંખઅને બ્રમર ઇત્યાદિકના જેવા વિ-
વિધ પ્રકારના શબ્દો સાંભળવામાં આ-
વે છે એ કર્ણનાદ કહેવાય છે.

બાધિર્યનું લક્ષણ.

બાધિર્યમાહ ।

યદા શબ્દવહો વાયુઃ સ્રોત આદૃત્ય
તિષ્ઠતિ । શુદ્ધિઃ શ્લેષ્માન્વિતો વાપિ વા-
ધિર્યં તેન જાયતે ॥

અસાધ્યબાધિર્યમાહ ।

બાધિર્યં વાલઘ્નોત્યં ચિરોત્યં ચ વિ-
વર્જયેત્ ॥

કર્થી સંયુક્ત અથવા ઠવળ વાયુ
કાનની શબ્દવાહિની નાડીને વીંટાઈને
રહે તો તેથી બેહેરાપણું થાય છે. એ બા-
ધિર્ય કહેવાય છે.

બાલકને થએલું, વૃદ્ધને થએલું અને
લાંબા કાળથી થએલું બેહેરાપણું અસા-
ધ્ય છે માટે વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરવી
નહિ.

ક્ષ્વેડનું લક્ષણ.

ક્ષ્વેડમાહ ।

વાયુઃ પિત્તાદિભિર્યુક્તો વેણુષોપસમં
સ્વનમ્ । કરોતિ કર્ણયોઃ ક્ષ્વેડં કર્ણ-
ક્ષ્વેડઃ સ ડચ્યતે ॥

ક્ષ્વેડશબ્દાર્થં વ્યનક્તિ । વેણુષોપસમં
સ્વનમિતિ । યત ડક્તમ્ । ક્ષ્વેડનં વેણુષોપ-
વત્ ઇતિ । નનુ કર્ણનાદકર્ણક્ષ્વેડયોઃ કો
મેદઃ । ડચ્યતે । કર્ણનાદઃ કેવલેન વાતેન
જાયતે । તત્ર નાનાશબ્દાંશ્ચ શૃણોતિ । ક-
ર્ણક્ષ્વેડસ્તુ પિત્તાદિયુક્તેન વાતેન જન્યતે ।
તત્ર નિયમેન વેણુષોપમેવ શૃણોતીતિ મેદઃ ॥

પિત્ત વગેરેથી સંયુક્ત થએલો વાયુ
કાનમાં વાંસના અવાજ જેવા અવાજને
ઉત્પન્ન કરે છે એ ક્ષ્વેડ કહેવાય છે.

શંકા- કર્ણનાદમાં અને ક્ષ્વેડમાં શી
તફાવત છે ?

સમાધાન- કર્ણનાદ ઠવળ વાયુથી
થાય છે અને તેમાં મેરી વગેરેના જેવા
અનેક શબ્દો થાય છે અને ક્ષ્વેડ તો પિત્ત
વગેરેથી સંયુક્ત થએલા વાયુથી થાય છે

અને તેમાં એકલો વાંસના અવાજ
જેવો અવાજજ થાયછે એ તક્ષાવત છે.

કર્ણસ્નાવનું લક્ષણ.

કર્ણસ્નાવમાહ ।

શિરોઽભિઘાતાદય વા નિમજ્જતો
જલે પ્રપાકાદય વાપિ વિદ્રધેઃ । સ્વેદિ
પૂયં શ્રવણોઽનિલાદિતઃ સ કર્ણસંસ્નાવ
इति प्रकीर्तितः ॥

પૂય ઇત્યુપલક્ષણમ્ । જલં રસં ચ સ્વે-
વ । શ્રવણશબ્દો પુંલિજ્જોઽપ્યસ્તિ ॥

માથાને અભિઘાત થવાથી અથવા
પાણીમાં ડુબવાથી અથવા પાકવાથી
અથવા વિદ્રધિથી પવન વતે પીડાએલો
કાન પરનો સ્નાવ કરે અથવા જળનો
કેરસનો સ્નાવ કરે એ કર્ણસ્નાવ કહેવાયછે.

કર્ણકંઠનું લક્ષણ.

કર્ણકણ્ઠમાહ ।

મારુતઃ કફસંયુક્તઃ કર્ણે કણ્ઠં કરો-
તિ હિ ॥

કર્ણથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ કાનમાં
થળને ઉત્પન્ન કરેછે એ કર્ણકંઠ કહેવાયછે.

કર્ણગૂથનું લક્ષણ.

કર્ણગૂથમાહ ।

પિત્તોપ્મશોપિતઃ શ્લેષ્મા કુરુતે કર્ણ-
ગૂથકમ્ ॥

કર્ણે ગૂથયતે યસ્માત્ સ કર્ણગૂથો
વ્યાધિઃ ॥

પિત્તથી તથા ગરમીથી મુકાએલો
કર્ણ કાનમાં મેલને ઉત્પન્ન કરેછે એ
કર્ણગૂથ કહેવાયછે.

કાનને વિઘાવાળા જેવો કરેછે માટે
આ રોગનું 'કર્ણગૂથ' નામ રાખવામાં
આવ્યું છે. 'ગૂથ' વિઘાનું નામ છે.

પ્રતિનાહનું લક્ષણ.

પ્રતિનાહમાહ ।

સ કર્ણગૂથો દ્રવતાં યદા ગતો વિ-
લાયિતો ઘ્રાણમુત્ત્તં પ્રપદ્યતે । તદા સ
કર્ણપ્રતિનાહસંક્ષિતો ભવેદ્વિકારઃ શિર-
સોઽર્ધભેદકૃત્ ॥

ઘ્રાણં ચ મુત્તં ચ ઘ્રાણમુત્તમ્ । એકલ્લં
દ્વન્દ્વે । શિરસોઽર્ધભેદકૃત્ અર્ધાવભેદકાલ્પ્ય-
શિરોરોગકૃત્ ॥

કાનનો મેલ પીગળી દ્રવરૂપ થઇને
નાકમાં અને મોઢોડામાં આવેછે એ
પ્રતિનાહ કહેવાયછે. પ્રતિનાહથી 'અ-
ર્ધાવભેદક' નામનો માથાનો રોગ (આ-
ધારીશી) થાયછે.

કૃમિકર્ણકનું લક્ષણ.

કૃમિકર્ણમાહ ।

યદા તુ મૂર્ચ્ચન્ત્યથવા તુ જન્તવઃ
સજન્ત્યપત્યાન્યથવાપિ મક્ષિકાઃ । તદ-
જનતાચ્છ્રવણો નિરુચ્યતે મિપગ્મિરાર્ધઃ
કૃમિકર્ણકો ગદઃ ॥

તદજનતાત્ કમિલક્ષણતાત્ । શ્રવણે
ક્રિમિકર્ણકો ગદો નિરુચ્યત ઇત્યન્વયઃ ॥

પતંગીયા વગેરે જીવડાએ કાનમાં
બ્યામ થાયછે અથવા માંખીએ કાનમાં
પોતાના બચ્ચાં મુકેછે ત્યારે કાનની
અંદર કીડાઓનાં ચિન્હો દેખાયછે એ
રોગ કૃમિકર્ણક કહેવાયછે.

પતંગીઆ વગેરે કાનમાં પેસતાં શું
શું ચિન્હો થાયછે ?

પતંગાદિપુ કર્ણપ્રવિષ્ટેપુ
લક્ષણમાહ ।

પતંગાઃ શતપદ્યથ કર્ણશ્રોત્રં પ્રવિશ્ય
હિ । અરતિં વ્યાકુલત્વં ચ મૃદાં કુર્વન્તિ
વેદનામ્ ॥ કર્ણો નિસ્તુદ્યતે તત્ર તયા
ફરફરાયતે । કીટે ચલતિ રુક્ તીવ્રા
નિસ્પન્દે મન્દવેદના ॥

નિસ્પન્દઃ નિશ્ચલઃ ॥

પતંગીયા વગેરે અથવા કાનખંભુરા
વગેરે કાનમાં પ્રવેશ કરીને અણુગમાને,
વ્યાકુલપણાને અને અત્યંત વેદનાને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે. આ રોગમાં કાન વ્યથા
પામ્યા કરેછે, ફરફર થયા કરેછે, કીડો
અલાયમાન થતો હોય ત્યારે તીવ્ર વેદના
થાયછે અને સ્થિર રહે ત્યારે વેદના
ઓછી પડેછે.

અને પ્રકારના કણુવિદ્રધિઓનું
લક્ષણ.

દ્વિચિદં કર્ણચિદ્રધિમાહ ।

ક્ષતાભિયાતમમવસ્તુ વિદ્રધિર્ભવેત્તયા
દોષકૃતો પરઃ પુનઃ । સ રક્તપીતારુણ-
મસ્રમાસ્રવેત્પ્રતોદધૂમાયનદાહચોપવાન્ ॥

ક્ષતમમ્વોડમિવાતમમવશ્ચ તયોર્દ્યોર-
પ્યાગન્તુજ્વલાદૈક્યમ્ । અસ્રં આસ્રાવમિ-
ત્યર્યઃ ॥

કાનમાં વિદ્રધિ ક્ષતથી કે અભિધા-
તથી થયો હોય અથવા દોષથી થયો
હોય તો કાનમાંથી રતો, પીળો આવ
નીકળે છે અને વ્યથા, ધુમાડા નીકળવા

જવું, બળતરા તથા અગ્નિના સમીપથી
થતા તાપ જવું થાયછે એ કણુવિદ્રધિ
કહેવાયછે.

વિદ્રધિ ક્ષતથી થયો હોય કે અભિ-
ધાતથી થયો હોય તો પણ આગતુકળ છે
માટે તેને એક ગણવામાં આવ્યો છે.

કણુપાકનું લક્ષણ.

કર્ણપાકમાહ ।

કર્ણપાકસ્તુ પિત્તેન કોષવિક્લેદકૃદ્ઙ-
વેત્ ॥

કોષઃ પૂતિભાવઃ । વિક્લેદ આદ્રતા ॥

પિત્તના પ્રદાપથી કાનમાં સડેલા-
પણું, દુર્ગંધપણું તથા કચકચતાપણું થા-
યછે એ કણુપાક કહેવાયછે.

પૂતિકણુનું લક્ષણ.

પૂતિકર્ણમાહ ।

કર્ણવિદ્રધિપાકેન કર્ણે વા વારિપૂર-
ણાત્ । પૂયં સ્તવતિ યઃ પૂતિ સ જ્ઞેયઃ
પૂતિકર્ણકઃ ॥

કર્ણસ્રાવાદ્દેદાર્યમાહ । પૂતિતિ નિયમેન
પૂતિર્યથા સ્યાદેવં સ્તવતિ ॥

કાનનો વિદ્રધિ પાકવાથી અથવા
કાનમાં પાણી ભરાવાથી દુર્ગંધરૂપ સ્રવેછે
એ પૂતિકણુ કહેવાયછે.

આ રોગમાં નિયમપૂર્વક દુર્ગંધવાળો
સ્રાવળ થાયછે એટલી કણુસ્રાવથી ત-
ક્ષાવત છે.

કાનના સોળ, અર્બુદ અને અરશ
એઓનાં લક્ષણો.

કર્ણગતાનાં શોચાર્બુદાર્શાસાં
લક્ષણાન્યાહ ।

કર્ણશોચાર્બુદાર્શાસિ જાનીયાદુક્ત-

લક્ષણૈઃ । કર્ણશોથાશ્ચ ચત્વારો વાતપિ-
ત્તકફાસ્રજાઃ ॥

एवमर्शोऽपि चतुर्विधम् । अन्येषां शो-
थानामर्शसां चासम्भवः । आधारप्रभावात् ।
अर्जुदं सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदः-
शिरान्जम् । एते कर्णरोगा अष्टाविंशतिः
सुश्रुतोक्ताः ॥

વાયુથી થએલો સોજો, પિત્તથી થ-
એલો સોજો, કફથી થએલો સોજો અને
રૂધિરથી થએલો સોજો એ રીતે કાનના
ચાર પ્રકારના સોજા થાયછે. તેઓનાં
લક્ષણો સોજાના અધિકારમાં કહ્યા પ્ર-
માણે સમજી લેવાં.

વાયુથી થએલો અરશ, પિત્તથી થ-
એલો અરશ, કફથી થએલો અરશ અને
રૂધિરથી થએલો અરશ એ રીતે કાનના
અરશ ચાર પ્રકારના થાયછે. તેઓનાં
લક્ષણો અરશના અધિકારમાં કહ્યા પ્ર-
માણે સમજી લેવાં. કાનમાં એ ચાર
પ્રકારનાજ અરશો થાયછે પણ અન્ય
પ્રકારના અરશો થતા નથી. એ સ્થાનક-
નોજ પ્રભાવ છે.

વાયુથી થએલો અર્જુદ, પિત્તથી થ-
એલો અર્જુદ, કફથી થએલો અર્જુદ,
રૂધિરથી થએલો અર્જુદ, માંસથી થ-
એલો અર્જુદ, મેદથી થએલો અર્જુદ
અને શિરાથી થએલો અર્જુદ એ રીતે
કાનના સાત પ્રકારના અર્જુદો થાયછે.
તેઓનાં લક્ષણો અર્જુદના અધિકારમાં
કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં.

સુશ્રુતે કહેલા કાનના અઠ્યાવીશ
રોગોનાં લક્ષણો ઠેઠેવામાં આન્યાં.

અરકે કાનના ચાર રોગ કહ્યા
છે તેવિધે.

इदानीं चरकोक्तं कर्णरोग-
चतुष्टयम् ।

વાતપિત્તકફસન્નિપાતકૃતમાહ ॥

વાયુએ કરેલો, પિત્તે કરેલો, કફે
કરેલો અને સન્નિપાતે (એ ત્રણે દો-
ષોએ) કરેલો એ રીતે કાનના ચાર
રોગ છે.

વાયુથી થએલા કાનના રો-
ગનું લક્ષણ.

तत्र वातजमाह ।

નાદોઽતિરુક્ કર્ણતલે તુ શોયઃ
સ્વાસ્તનુશ્વાશ્રવણં ચ વાતાત્ ।

કાનમાં નાદ થતો હોય, અતિવેદના
થતી હોય, સોજો થયો હોય, પાતળો
સ્વાવ નીકળતો હોય અને સંભળાતું ન
હોય તો વાયુથી થએલો કાનનો રોગ છે
એમ જાણવું.

પિત્તથી થએલા કાનના રો-
ગનું લક્ષણ.

पित्तजमाह ।

શોયઃ સરાગો દરણં વિદાહઃ સપૂ-
તિપીતસ્રવણં ચ પિત્તાત્ ।

રતાશવાળો સોજો થયો હોય, કાન
ફાટ્યો હોય, બળતરા થતી હોય અને
દુર્ગંધવાળો પીળો સ્વાવ થતો હોય
તો પિત્તથી થએલો કાનનો રોગ
જાણવો.

કક્ષી થએલા કાનના રો-
ગનું લક્ષણ.
કફજમાહ ।

વૈશ્વત્યકળ્પસ્થિરશોથશુક્રઃ સ્નિગ્ધઃ
સુતિઃ સ્વલ્પરુજઃ કફાચ ॥

વૈશ્વત્યં અન્યથા શ્રવણમ્ ॥

વિપરીત સંભળાતું હોય, ચળ આ-
વતી હોય, સોળે સ્થિર હોય, ઘોળો
તથા સ્નિગ્ધ આવ થતો હોય અને વે-
દના થોડી હોય તો કક્ષી થએલો કા-
નનો રોગ છે એમ જાણવું.

સન્નિપાતથી થએલા કાનના
રોગનું લક્ષણ.

સન્નિપાતજમાહ ।

સર્વાણિ રૂપાણિ ચ સન્નિપાતાત્
સ્રાવશ્ચ તન્નાધિકદોષવર્ણઃ ॥

કર્ણપાલ્યાઃ કર્ણાવયવત્વાત્તદ્વિકારમપ્ય-
ત્રૈવાહ ॥

ઉપર કહેલાં સધળા દોષોનાં ચિન્હો
દેખાતાં હોય અને તેમાં જે દોષ અ-
ધિક હોય તેના વર્ણવાળો આવ થતો
હોય તો સન્નિપાતથી થએલો કાનનો
રોગ છે એમ જાણવું.

કાનની પાળ પણ કાનનોજ અવય-
વ હોવાથી તે સ્થલના વિકારોને
પણ આ અધિકારમાં યોગ્ય જ-
ણી લખીએ છીએ.

પરિપોટકનું નિદાનસહિત લક્ષણ.

તત્ર સનિદાનં પરિપોટક-
લક્ષણમાહ ।

સૌકુમાર્યાધિરોત્ષ્ટ્રે સહસૈવાતિવ-

ધિતે । કર્ણે શોયો ભવેત્પાલ્યાં સરુજઃ
પરિપોટવાન્ ॥ કૃષ્ણારુણનિમસ્તન્થઃ સ
વાતાત્પરિપોટકઃ ॥

પરિપોટવાન્ મનાક્ વિદારણવાન્ ॥

સુકમારપણાનેલીધે જેમાં લાંબા
કાળસુધી કાંઈ ધરેણું વગેરે ધાલવું
છોડી દીધું હોય તે કાનને સહસાજ
અત્યંત વધારવા માંડતાં પાળમાં વેદ-
નાવાળો, જરાક કૂટેલો, કાળાશ મિ-
શ્રિત રતાશવાળો અને સ્તબ્ધપણાવાળો
જે સોળે થાયછે તે પરિપોટક કહેવા-
યછે. આ રોગ વાયુથી થાયછે.

ઉત્પાતનું લક્ષણ.

ઉત્પાતમાહ ।

ગુર્વાભરણસંયોગાત્ તાઢનાત્ ઘર્ષ-
ણાદપિ । શોયઃ પાલ્યાં ભવેત્ શ્યાવો
દાહપાકરુજાન્વિતઃ । રક્તો વા રક્ત-
પિત્તાભ્યામુત્પાતઃ સગદઃ સ્મૃતઃ ॥

બારે ધરેણું પેઢેરવાથી, અથવા પ્ર-
હાર વાગવાથી અથવા ધસાવાથી કા-
નની પાળમાં કાળાશવાળો અથવા રતા-
શવાળો, ખળતરાવાળો, પાકવાળો અને
વેદનાવાળો જે સોળે થાયછે તે ઉત્પાત
કહેવાયછે. આ રોગ રૂધિર અને પિત્ત
એ બન્નેના પ્રકાપથી થાયછે.

ઉન્મંથકનું લક્ષણ.

ઉન્મન્યકમાહ ।

કર્ણે વલ્હાર્ધયતઃ પાલ્યાં વાયુઃ પ્ર-
કુપ્યતિ । કર્ણં સંગૃહ્ય કુરુતે શોયં સ્ત-
ન્થમવેદનમ્ । ઉન્મન્યકઃ સકળ્પકો વિ-
કારઃ કફવાતજઃ ॥

અવેદનમ્ રૂપકેદનમ્ ॥

લક્ષણૈઃ । કર્ણશોથાથ ચત્તારો વાતપિ-
ત્તકફાસ્રજાઃ ॥

एवमशौऽपि चतुर्विधम् । अन्येषां शो-
थानामर्शसां चासम्भवः । आधारप्रभावात् ।
अर्जुदं सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदः-
शिराजम् । एते कर्णरोगा अष्टाविंशतिः
सुश्रुतोक्ताः ॥

વાયુથી થએલો સોજો, પિત્તથી થ-
એલો સોજો, કફથી થએલો સોજો અને
રૂધિરથી થએલો સોજો એ રીતે કાનના
ચાર પ્રકારના સોજા થાયછે. તેઓનાં
લક્ષણો સોજાના અધિકારમાં કહ્યા પ્ર-
માણે સમજી લેવાં.

વાયુથી થએલો અરશ, પિત્તથી થ-
એલો અરશ, કફથી થએલો અરશ અને
રૂધિરથી થએલો અરશ એ રીતે કાનના
અરશ ચાર પ્રકારના થાયછે. તેઓનાં
લક્ષણો અરશના અધિકારમાં કહ્યા પ્ર-
માણે સમજી લેવાં. કાનમાં એ ચાર
પ્રકારનાજ અરશો થાયછે પણ અન્ય
પ્રકારના અરશો થતા નથી. એ સ્થાનક-
નોજ પ્રભાવ છે.

વાયુથી થએલો અર્જુદ, પિત્તથી થ-
એલો અર્જુદ, કફથી થએલો અર્જુદ,
રૂધિરથી થએલો અર્જુદ, માંસથી થ-
એલો અર્જુદ, મેદથી થએલો અર્જુદ
અને શિરાથી થએલો અર્જુદ એ રીતે
કાનના સાત પ્રકારના અર્જુદો થાયછે.
તેઓનાં લક્ષણો અર્જુદના અધિકારમાં
કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં.

સુશ્રુતે કહેલા કાનના અઠ્યાવીશ
રોગોનાં લક્ષણો કહેવામાં આન્યાં.

અરકે કાનના ચાર રોગ કહ્યા
છે તેવિધે.

इदानीं चरकोक्तं कर्णरोग-
चतुष्टयम् ।

વાતપિત્તકફસન્નિપાતકૃતમાહ ॥

વાયુએ કરેલો, પિત્તે કરેલો, કફ
કરેલો અને સન્નિપાતે (એ ત્રણે દો-
ષોએ) કરેલો એ રીતે કાનના ચાર
રોગ છે.

વાયુથી થએલા કાનના રો-
ગનું લક્ષણ.

तत्र वातजमाह ।

નાદોઽતિરુક્ કર્ણતલે તુ શોયઃ
સ્વાસ્તનુશ્ચાશ્રવણં ચ વાતાત્ ।

કાનમાં નાદ થતો હોય, અતિવેદના
થતી હોય, સોજો થયો હોય, પાતળો
સ્વાવ નીકળતો હોય અને સંભળાતું ન
હોય તો વાયુથી થએલો કાનનો રોગ છે
એમ બાણુવું.

પિત્તથી થએલા કાનના રો-
ગનું લક્ષણ.

पित्तजमाह ।

શોયઃ સરાગો દરણં વિદાહઃ સપ્ત-
તિપીતસ્રવણં ચ પિત્તાત્ ।

રતાશવાળો સોજો થયો હોય, કાન
ફાટયો હોય, બળતરા થતી હોય અને
કુર્જીધવાળો પીળો સ્વાવ થતો હોય
તો પિત્તથી થએલો કાનનો રોગ
બાણુવો.

કૃથી થએલા કાનના રો-
ગનું લક્ષણ.
કફજમાહ ।

વૈશ્વત્યકળ્હસ્થિરશોથશુક્રઃ સ્નિગ્ધઃ
સુતિઃ સ્વલ્પરુજઃ કફાચ્ચ ॥

વૈશ્વત્સં અન્યથા શ્રવણમ્ ॥

વિપરીત સંભળાતું હોય, ચળ આ-
વતી હોય, સોજો સ્થિર હોય, ઘોળો
તથા સ્નિગ્ધ આવ થતો હોય અને વે-
દના થોડી હોય તો કૃથી થએલો કા-
નનો રોગ છે એમ જાણવું.

સન્નિપાતથી થએલા કાનના
રોગનું લક્ષણ.

સન્નિપાતજમાહ ।

સર્વાણિ રૂપાણિ ચ સન્નિપાતાત્
સ્રાવશ્ચ તન્નાધિકદોષવર્ણઃ ॥

કર્ણપાલ્યાઃ કર્ણોવયવત્વાત્તદ્વિકારમપ્ય-
ત્રૈવાહ ॥

ઉપર કહેલાં સઘળા દોષોનાં ચિન્હો
દેખાતાં હોય અને તેમાં જે દોષ અ-
ધિક હોય તેના વર્ણવાળો આવ થતો
હોય તો સન્નિપાતથી થએલો કાનનો
રોગ છે એમ જાણવું.

કાનની પાળ પણ કાનનોજ અવય-
વ હોવાથી તે સ્થલના વિકારોને
પણ આ અધિકારમાં યોગ્ય જા-
ણી લખીએ છીએ.

પરિપોટકનું નિદાનસહિત લક્ષણ.
તત્ર સનિદાનં પરિપોટક-
લક્ષણમાહ ।

સૌકુમાર્યાધિરોત્સદ્દે સહસૈવાતિવ-

ધિત્તે । કર્ણે શોયો ભવેત્પાલ્યાં સરુજઃ
પરિપોટવાન્ ॥ કૃષ્ણારુણનિમસ્તન્વઃ સ
વાતાત્પરિપોટકઃ ॥

પરિપોટવાન્ મનાક્ વિદારણવાન્ ॥

મુકુમારપણાનેલીધે જેમાં લાંબા
કાળસુધી કાંઈ ધરેણું વગેરે ઘાલવું
છોડી દીધું હોય તે કાનને સહસાજ
અત્યંત વધારવા માંડતાં પાળમાં વેદ-
નાવાળો, જરાક ક્રુદ્ધેલો, કાળાશ મિ-
શ્રિત રતાશવાળો અને સ્તબ્ધપણાવાળો
જે સોજો થાયછે તે પરિપોટક દેહેવા-
યછે. આ રોગ વાયુથી થાયછે.

ઉત્પાતનું લક્ષણ.

ઉત્પાતમાહ ।

ગુર્વાભરણસંયોગાત્ તાદનાત્ ઘર્ષ-
ણાદપિ । શોથઃ પાલ્યાં ભવેત્ શ્યાવો
દાહપાકરુજાન્વિતઃ । રક્તો વા રક્ત-
પિત્તાભ્યામ્બુત્પાતઃ સગદઃ સ્મૃતઃ ॥

ભારે ધરેણું પેહેરવાથી, અથવા પ્ર-
હાર વાગવાથી અથવા ધસાવાથી કા-
નની પાળમાં કાળાશવાળો અથવા રતા-
શવાળો, બળતરાવાળો, પાકવાળો અને
વેદનાવાળો જે સોજો થાયછે તે ઉત્પાત
દેહેવાયછે. આ રોગ રૂધિર અને પિત્ત
એ અનેના પ્રકાપથી થાયછે.

ઉન્મંથકનું લક્ષણ.

ઉન્મન્યકમાહ ।

કર્ણે વલાદ્ધર્ષયતઃ પાલ્યાં વાયુઃ મ-
ક્રુપ્યતિ । કર્ણં સંયુજ્ય કુરુતે શોયં સ્ત-
બ્ધમવેદનમ્ । ઉન્મન્યકઃ સકળ્હકો વિ-
કારઃ કફવાતજઃ ॥

અવેદનમ્ રૂપદેદનમ્ ॥

કાનને બલાતકારથી વધારવા બતાં
પાળમાં વાયુનો પ્રકાપ થાયછે અને તે
વાયુ કદને સહાય લઇને સ્તબ્ધપણ્યા-
વાળા, થોડી વેદનાવાળા અને ચળવાળા
સોબને ઉત્પન્ન કરેછે, એ રોગ ઉન્મથક
ઠહેવાયછે. આ રોગ કદ અને વાયુ એ
બંનેના પ્રકાપથી થાયછે.

દુઃખવર્દનનું લક્ષણ.

દુઃસ્વર્ધનમાહ ।

સંવર્ધમાને દુર્વિદ્ધે કણ્ઠદાહરુજા-
ન્વિતઃ । શોયો ભવતિ પાકશ્ચ ત્રિદોષો
દુઃસ્વર્ધનઃ ॥

સંવર્ધમાને દુર્વિદ્ધે । કર્ણં ઇતિ શેષઃ ।

અયોગ્ય પ્રકારથી વીંધાએલો કાન
વધવા માંડતાં ચળવાળો, બળતરાવાળો,
અને વેદનાવાળો સોબને થાયછે તથા પાક
પણુ થાયછે એ રોગ દુઃખવર્દન ઠહે-
વાયછે. આ રોગ ત્રણે દોષોથી થાયછે.

પરિલેહિનું લક્ષણ.

પરિલેહિનમાહ ।

કફાસ્રક્રમયઃ ક્રુદ્ધાઃ સર્પપાખા
વિસારિણઃ । કુર્વન્તિ પિઢિકાઃ પાલ્યાં
કણ્ઠદાહસમન્વિતાઃ ॥ કફાસ્રક્રમિ-
સમ્ભૂતઃ સ વિસર્પન્નિતસ્તતઃ । લિહ્યા-
ત્સ શ્વકુર્લી પાર્લી પરિલેહી ચ સ સ્મૃતઃ ॥

સપિઢિકાત્મકઃ પરિલેહિસંજો ગદઃ । લિ-
હ્યાત્ નિર્માસીકુર્યાત્ ॥

કદ, રૂધિર અને કૃમિઓ એઓ પ્ર-
કાપ પામીને પાળમાં ફેલાતી, ચળવાળી
અને બળતરાવાળી સર્પ બની ફેલાલી-
ઓને ઉત્પન્ન કરેછે. આ રોગ ચારે કાર
ફેલાતો ફેલાતો કાનના છિદ્રને તથા પા-

ળને માંસરહિત કરી નાંખેછે. કદ, રૂ-
ધિર અને કૃમિઓ એઓના પ્રકાપથી
થએલો આ રોગ પરિલેહી ઠહેવાયછે.

કાનના રોગોની ચિકિત્સા.

કર્ણરોગચિકિત્સા ।

કર્ણશૂલે કર્ણનાદે વાધિયે ક્ષ્વેદ એવ
ચ । ચતુર્ષ્વપિ ચ રોગેષુ સામાન્યં મેપજં
સ્મૃતમ્ ॥ શુદ્ધચરં સહમધુ સંન્ધવં તૈલ-
મેવ ચ । કદુણં કર્ણયોર્ધાયમેતત્સ્યાદ્વે-
દનાપહમ્ ॥ લથુનાર્દકશિષૂણાં વારુણ્યા
મૂલકસ્ય ચ । કદલ્યા સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ
કદુણાઃ કર્ણપૂરણે ॥

વારુણી વરુણઃ ॥

અર્કાકુરુઅનમ્લપિષ્ટાન્ સર્તલલવળા-
ન્વિતાન્ । સંનિદધ્યાત્સુધાકાળ્ડે કો-
રિતે મૃત્સવાદૃતે ॥ પુટપાકક્રમાત્ સ્વિ-
ન્નં પીડયેદારસાગમાત્ । મુલ્લોષાં તદ્રસં
કર્ણે પ્રક્ષિપેચ્છૂલશાન્તયે ॥ અર્કસ્ય પત્રં
પરિણામપીતમાગ્ધ્યેન લિપ્તં શિશ્વિયોગ-
તપ્તમ્ । આપીઙ્ય તસ્યામ્બુ મુલ્લોષામેવ
કર્ણે નિપિક્તં હરતે હિ શૂલમ્ ॥ તીવ્ર-
શૂલાતુરે કર્ણે સશબ્દે ક્ષેદવાહિનિ । છા-
ગમૂત્રં પ્રશંસન્તિ કોણં સૈન્ધવસંયુતમ્ ॥
તૈલં શ્વેતાર્કમૂલેન મન્દેઽગ્ની વિધિના
કૃતમ્ । હરેદાશુ ત્રિદોષોત્થં કર્ણશૂલં
પ્રપૂરણાત્ ॥ હિહુસૈન્ધવશુષ્ઠીમિસ્તૈલં
સર્પપસમ્ભવમ્ । વિપકં હરતેઽવશ્યં કર્ણ-
શૂલં પ્રપૂરણાત્ ॥ કર્ણશૂલે કર્ણનાદે
વાધિયે ક્ષ્વેદ એવ ચ । પૂરણં કદુતૈલેન
હિતં વાતદ્વમૌપધમ્ ॥ શિશ્વરિક્ષારજ-
વારિણિ તત્કૃતકલ્કેન સાધિતં તૈલમ્ ।

અપહરતિ કર્ણનાદ વાધિર્યં चापि पू-
रणतः ॥

શિખરી અપામાર્ગઃ ॥

ગવાં મૂત્રેણ વિલ્વાનિ પિપ્પ્લા તૈલં
વિપાચયેત્ । સજલં ચ સદુર્ગ્ધં ચ તદ્વા-
ધિર્યં હરં પરમ્ ॥

इति विल्वतैलम् ॥

કર્ણસ્રાવે પૂતિકર્ણે તથૈવ કૃમિકર્ણ-
કે । સામાન્યં કર્મ કુર્વીત યોગાન્વૈશેષિ-
કાનપિ ॥ સ્વર્જિકાચૂર્ણસંયુક્તં વીજપૂર-
રસં ક્ષિપેત્ । કર્ણસ્રાવરુજો દાહાસ્તે ન-
શ્યન્તિ ન સંશયઃ ॥ આમ્રજમ્બૂમવાલા-
નિ મધૂકસ્ય વટસ્ય ચ । ઇમિસ્તુ સા-
ધિતં તૈલં પૂતિકર્ણગદં હરેત્ ॥ જાતીપ-
ત્રરસૈસ્તૈલં વિપકં પૂતિકર્ણજિત્ । પિપ્પ્લ-
રસાજનં નાર્યાઃ ક્ષીરેણ ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥
પ્રશસ્યતે ચિરોત્યે તત્ સ્ત્રાવકે પૂતિક-
ર્ણકે । કુપ્પિદિઙ્ગુવચાદારુશતાઢાવિશ્વસૈ-
ન્યવૈઃ ॥ પૂતિકર્ણાપહં તૈલં વસ્તામૂત્રેણ
સાધિતમ્ ॥

कुष्ठादि तैलम् ॥

શમ્યૂકસ્ય તુ માંસેન કઠુતૈલં વિપા-
ચયેત્ । તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણનાઢી
પ્રશામ્યતિ ॥ ચૂર્ણેન ગન્ધકશિલારજની-
ભવેન મુખ્યંશકેન કઠુતૈલપલાષ્ટકં તુ । ધ-
ત્ત્રપત્રરસતુલ્યમિદં વિપકં નાઢીં જયે-
ચિરભવામપિ કર્ણજાતામ્ ॥

मुष्टिः पलम् ॥

કૃમિકર્ણવિનાશાય ક્રિમિઢ્રીં કારયે-
ત્ ક્રિયામ્ । વાર્તાકધૂમશ્ચ હિતઃ સર્પ-
પ્લેહ ઇવ ચ ॥ પૂરણં હરિતાલેન ગઞ્જ-

મૂત્રયુતેન ચ । ધૂપને કર્ણદીર્ગન્ધ્યે ગુ-
ગુલુઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥ ચિકિત્સાં કર્ણ-
શોથાનાં તથા કર્ણાર્શસામાપિ । કર્ણા-
ર્ઘુદાનાં કુર્વીત શોયાશોર્ઘુદચન્નિપક્ ॥
કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, વાધિર્યં અને
સ્વેડ એ ચારે રોગોઉપર વ્યૌષ્ઠ એક
સરખુંગ કરવાનું કહ્યું છે.

સુંઠ, મધ અને સૈંધવ એઓનો કલક
નાંખીને તેલને ઉકાળવું. એ તેલ સેહે-
વાય તેવું ઊનું કાનમાં નાંખવામાં આવે
તો તેથી કાનની વેદના મટી બચે છે.

લસણ, આદું, સરગવો, વાયવરણાં,
મૂળા અને કૅળ એઓનો ચોગ્ય રીતે
સ્વરસ કરી સેહેવાય તેવો ઊનો કાનમાં
નાંખવામાં આવે તો તેથી કાનની વેદના
મટી બચે છે.

આકડાના અંકુશને ખાટા રસમાં
વાટી તેમાં તેલ તથા સૈંધવ મિશ્રિત ક-
રીને તે પછી મધ્યમાં કાશલી ચૌરની
બડી ડાંખળીમાં તેઓને ભરવાં. પછી
કપડમટ્ટી કરી પુટપાકની રીતે તેને પ-
કાવીને બ્યાંસુધી રસ નીકળ્યા કરે ત્યાં-
સુધી તે ડાંખળીને નીચેવી લેવી. એ
રસ સેહેવાય તેવો ઊનો કાનમાં નાંખ-
વામાં આવે તો તેથી શૂળની શાંતિ થાય છે.

પાકવાથી ખીળા થએલા આકડાનાં
પાંતડાંને ધી ચોપડી અગ્નિથી તપાવી
તેના રસને નીચેવી લઈ એ રસ સે-
હેવાય તેવો ઊનો કાનમાં નાંખવામાં
આવે તો કાનનું શૂળ મટી બચે છે.

કાનમાં તીવ્ર શૂળ નીકળતું હોય,
અવાજ થયા કરતો હોય અને સ્નાવ
નીકળ્યા કરતો હોય તો બકરાના મૂ-

ત્રમાં સૈંધવ નાંખીને ગરમ કરી જરા જરા ઉતું હોય ત્યારે તે મૂત્ર કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તેથી કાનની વ્યથા મટી જાય છે.

ઘોળા આકડાનાં મૂળીયાંના કલ્કથી મંદ અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક પકાવેલું તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તેથી કાનનું રૂળ ત્રણે દોષોથી યચું હોય તો પણ તુરત મટી જાય છે.

હોંગ, સૈંધવ અને સુંઠ એઓના કલ્કથી પકાવેલું સરસીયું તેલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તેથી કાનનું રૂળ અવશ્ય મટી જાય છે.

કર્ણરૂળ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય અને દ્વેડ એ ચાર રોગોમાં કાનમાં સરસીજી તેલ નાંખવું અને વાયુને હણનારાં ઔષધો કરવાં એ હિતકારી થાય છે.

અધેડાની ભસ્મના પાણીમાં અધેડાનો કલ્ક નાંખીને પકાવેલું તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તેથી કર્ણનાદ અને બેહેરાપણું મટી જાય છે.

ખીલીનાં કુળોને ગાયના મૂત્રમાં વાટી તે કલ્ક નાંખીને પાણીમાં તથા દુધમાં પકાવેલું તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તેથી બેહેરાપણું અવશ્ય મટી જાય છે. આ તૈલ 'મિલ્વતૈલ' એ નામથી ઓળખાય છે.

કર્ણસ્રાવ, પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણ એ રોગોમાં ઉપર કહેલી સામાન્ય ક્રિયાઓ પણ કરવી અને નીચેપ્રમાણે વિશેષ ક્રિયાઓ પણ કરવી.

સાજીખારના ચૂર્ણથી સંયુક્ત ખીજેરાનો રસ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો

તેથી કાનનો સ્રાવ, પીડા અને બળતરા મટી જાય છે એમાં કરો સંશય નથી.

આંખાનાં, બંધુનાં, મહુડાનાં અને વડનાં કુણાં કુણાં પાંડાંઓનો કલ્ક કરી તેથી પકાવેલું તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો પૂતિકર્ણ નામનો રોગ મટી જાય છે.

ચમેલીનાં પાનડાંઓના સ્વરસથી પકાવેલું તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તેથી પૂતિકર્ણ મટી જાય છે.

સ્ત્રીના ધાવણથી રસવંતીને વાટી મધથી મિશ્રિત કરીને તે રસ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો લાંબા કાળથી યતો કાનનો સ્રાવ અને પૂતિકર્ણ મટી જાય છે.

કઠ, હોંગ, વજ, દેવદાર, સુવા, સુંઠ અને સૈંધવ એઓનો કલ્ક નાંખી બકરાના મૂત્રમાં પકાવેલું તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તેથી પૂતિકર્ણ મટી જાય છે. આ કુષ્ટાદિતૈલ કહેવાય છે.

છીપના જીવડાઓના માંસનો કલ્ક નાંખીને પકાવવામાં આવેલું સરસીયું તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તુરંતજ કાનનું વેહેવું શાંત થઈ જાય છે.

ગંધક, મણુશીલ અને હળદર એઓના ચાર તોલાંભાર ચૂર્ણનો કલ્ક નાંખી બકરીશ તોલાંભાર ધંતુરાના પાનડાઓના સ્વરસમાં બકરીશ તોલાંભાર સરસીયું તૈલ પકાવવું. આ તૈલ કાનમાં નાંખવામાં આવે તો લાંબા કાળથી થયેલું કાનનું વેહેવું પણ મટી જાય છે.

કમિકર્ણ નામના રોગનો નાશ કરવાને વાસ્તે કમિઓને હણનારી ક્રિયા કરવી.

રીંગણાનો ધુમાડો, સરસીયું તૈલ અને ગાયના મૂત્રમાં વાટેલી હરતાલનો રસ એએ કૃમિકર્ણ ઉપર હિતકારી થાય છે.

કાનના દુર્ગંધપણા ઉપર ધૂપ દેવામાં ગુગળ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે.

વૈદે કાનના સોજાઓની ચિકિત્સા સોજાઓના અધિકારમાં કઘાપ્રમાણે કરવી કાનના અરશોની ચિકિત્સા અરશોના અધિકારમાં કઘાપ્રમાણે કરવી અને કાનના અર્ધુદોની ચિકિત્સા અર્ધુદોના અધિકારમાં કઘાપ્રમાણે કરવી. કાનની પાળોના રોગોની ચિકિત્સા.

અથ કર્ણપાલીવિકારારાણાં

ચિકિત્સા ।

પાલીસંશોપણે કુર્યાદ્વાતકર્ણરુજઃ ક્રિયામ્ । સ્વેદયેદ્યત્રતસ્તાં ચ સ્વિન્નાં સંવર્ધયેત્તિલૈઃ ॥ શતાવરીવાજિગન્ધાપયસ્યૈરણ્ડવીજકૈઃ । તૈલં વિપકં સક્ષીરં પાર્લાં સંવર્ધયેત્ સુત્વમ્ ॥

પયસ્યાત્ર ક્ષીરકાકોલી ॥

શતાવરીતૈલમ્ ।

જીવનીયસ્ય કલ્કેન તૈલં દુગ્ધેન પાચયેત્ । ચિકિત્સ્યેત્તેન તૈલેન હતાસં પરિપોટકમ્ ॥ શીતલેપૈર્જલૌકાભિરુત્પાતં સમુપાચરેત્ । હલિનીમુરસામ્બ્યાં ચ ગોધાકઙ્ગવસાન્વિતમ્ ॥ તૈલં ચ પક્વમ્બ્યદ્વાદુન્મન્યં નાશયેદ્ધ્રુવમ્ । દુઃસ્વવર્ધનકં સિવત્વા જદ્વામ્નિલ્વપત્રજૈઃ ॥ ક્ષાયૈસ્તૈલેન સુસ્તિગ્ધં તસૂર્ણેશ્વાવધૂલયેત્ । વહુશો ગોમયૈસ્તપ્તઃ સ્વેદિતં પરિલેહિત-

મ્ ॥ ઘનસારિઃ સમાલિમ્પેદજામૂત્રેણ કલ્કિતૈઃ ॥

કર્ણરોગાધિકારઃ ॥

કાનની પાળ સુકાઈ જતી હોય તો વાયુથી થએલા કાનના રોગની જ ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી, પ્રયત્નપૂર્વક એ પાળને શેક દેવો અને શેક દેવાયા પછી તલનો કલક લગાવીને તેને વધારવી.

શતાવરી, આસોંદ, ક્ષીરકાકોલી અને એરડીઓ એઓના કલકથી દુધમાં પકાવેલું તૈલ લગાવવામાં આવે તો કાનની પાળ સહજ વૃદ્ધિ પામે છે. આ તૈલ 'શતાવરીતૈલ' કહેવાય છે.

પરિપોટક થએલ હોય તો પ્રથમ તેમાંથી લોહી કહડાવીને પછી દુધમાં જીવનીયગણુનો કલક નાંખીને પકાવેલું તૈલ લગાવવું.

ઉત્પાત થએલ હોય તો શીતલ લેપોથી અને જળો મુકાવવાથી તેની ચિકિત્સા કરવી.

કલગારીનો કલક, શતાવરીનો કલક, ઘોની ચરખી અને કંક નામના પક્ષીની ચરખી એઓ નાંખીને પકાવેલું તૈલ ચોળવામાં આવે તો તેથી ઉન્મંથ અવશ્ય નષ્ઠ થઈ જાય છે.

દુઃખવર્દનક થએલ હોય તો જંબુનાં, આંબાનાં અને ખીલીનાં પાંડાંઓના ક્વાથોથી તેના ઉપર સેચન કરી તૈલથી સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરીને તેના ઉપર જંબુ વગેરેનાં પાંડાંઓનાં ચૂર્ણો જ ભજરાવવાં.

પરિલેહી થએલ હોય તો તપાવેલાં

છાણોનો વારંવાર શેક ધ્વને તે પછી
પકરીના મૂત્રમાં વાટેલાં કપુરનું લેપન
કરવું.

કાનના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

નાકના રોગોનો અધિકાર.

નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

અથ નાસારોગાધિકારઃ ।

તત્ર નાસારોગાણાં નામાનિ

સંખ્યાં ચાહ ।

આદાં ચ પીનસઃ પ્રોક્તઃ પૂત્તિનસ્ય-
સ્તતઃ પરમ્ । નાસાપાકોઽત્ર ગણિતઃ
પૂયશોણિતમેવ ચ ॥ ક્ષવથુર્શ્વશથુર્દીપ્તિઃ
પ્રતીનાહઃ પરિસ્તવઃ । નાસાશોપઃ પ્રતિ-
શ્યાયાઃ પશ્વસપ્તાર્જુદાનિ ચ ॥ ચત્વાર્ય-
શ્ચીસિ ચત્વારઃ શોથાશ્ચત્વારિ તાનિ ચ ।
રક્તપિત્તાનિ નાસાયાં ચતુર્લિશદ્રદાઃ
સ્મૃતાઃ ॥

પીનસ, પૂત્તિનસ્ય, નાસાપાક, પૂય-
શોણિત, ક્ષવથુ, શ્વશથુ, દીપ્તિ, પ્રતીનાહ,
પરિસ્તવ, નાસાશોપ, પાંચ પ્રકારના પ્ર-
તિશ્યાય, સાત પ્રકારના અર્જુદ, ચાર
પ્રકારના અરશ, ચાર પ્રકારના સોજ
અને ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત એ રીતે
નાકના રોગો ચોનીશ છે.

પીનસનું લક્ષણ.

તેષુ પીનસસ્ય લક્ષણમાહ ।

આનહતે શુષ્યતિ યસ્ય નાસા પ્રકે-
દમાયતિ તુ ધૂપ્યતે ચ । ન વેત્તિ યો ગ-
ન્ધરસાંશ્ચ જન્તુર્જુષ્ટં વ્યવસ્યેત્તમપીનસેન ॥

આનહતે શ્વાસશોપિતકફેન વધ્યતે । અ-
વરુધ્યત ઇતિ યાવત્ । પ્રકેદં આદ્રતાં ગ-
ચ્છતીતિ યાવત્ । ધૂપ્યતે સન્તાપ્યતે । ગ-
ન્ધરસાન્ ગન્ધાન્ મુરમીન્ અમુરર્માશ્ચ ન
વેત્તિ । નાસાયા આનહત્યં તત્ર હેતુઃ । તયા
રસાન્ મધુરાદીશ્ચ ન વેત્તિ । નાસારોગારમ્પ-
કદોષેણ રસનાયા અપિ દુષ્ટેઃ । વ્યવસ્યેત્
જાનીયાત્ । અપીનસપીનસી દ્વાવપિ શબ્દો
સ્તઃ ‘ અવાપ્યોસ્તં સન્નદ્વાદિત્વાદિવ ’ ઇતિ
સૂત્રેણ વિકલ્પેનાકારલોપાત્ ॥

અનુક્તસંગ્રહાર્થમાહ ।

તં ચાનિલશ્લેષ્મભવં વિકારં શ્રૂયાત્
પ્રતિશ્યાયસમાનલિદ્ગમ્ ॥

તં વિકારં પીનસં પ્રતિશ્યાયસમાનલિદ્ગં
વાતશ્લેષ્મિકપ્રતિશ્યાયતુલ્યલક્ષણમ્ ॥

શ્વાસથી શુકાઈ ગએલા કકૂનેલીધે
નાક રોકાઈ જાય, રોકાઈ જઈને પીનું
થઈ જાય, ગરમ થઈ જાય તથા રોકાઈ
જવાનેલીધે મુગંધાને ઠેકુમંધાને પા-
રખી શકે નહિ, તેમજ નાકના રોગને
ઉત્પન્ન કરનારા દોષનેલીધે જીભ પણ
કુદ (ખગડેલી) થઈને મધુર આદિ
રસોને જાણી શકે નહિ એ રોગ અપી-
નસ કહેવાય છે.

વ્યાકરણની મર્યાદા પ્રમાણે પીનસ
અને અપીનસ એ બે એક રોગનાંજ
નામ છે.

નહિ કહેલાં ચિન્હોનો સંગ્રહ.

વાયુથી તથા કકૂથી ઉત્પન્ન થએલા
એ પીનસ રોગનાં પીનું ચિન્હો વા-
યુથી તથા કકૂથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રતિ-
શ્યાય નામના રોગનાં જવાંજ હોય છે.

પૂતિનસ્યનું લક્ષણ.

પૂતિનસ્યમાહ ।

દોષૈર્વિદગ્ધૈર્ગલતાહમૂલે સન્દૂપિતો
યસ્ય સમીરણસ્તુ । નિરેતિ પૂતિર્મુખના-
સિકાભ્યાં તં પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥

દોષૈઃ પિત્તકફરક્તૈઃ । અત્ર રક્તસ્યાપિ
દોષત્વં દોષસાહચર્યાત્ । વિદગ્ધૈઃ દુષ્ટૈઃ સં-
દૂપિતઃ પૂતિભાવં નીતઃ । પૂતિનસ્યં નાસાયાં
ભવો નસ્યઃ વાયુઃ । પૂતિર્નસ્યો યત્ર સ પૂતિ-
નસ્યઃ ॥

ગળાના તથા તાળવાના મૂળમાં બ-
ગડેલા પિત્ત, કફ અને રૂધિર એ દો-
ષોએ દૂપિત કરીને દુર્ગંધ કરેલો પવન
મોઢોડામાંથી અને નાકમાંથી નીકળે
એ રોગ પૂતિનસ્ય કહેવાય છે.

દોષોની સાથે રહેવાનેલીધે રૂધિરને
પણ 'દોષ' શબ્દ આપેલો છે. પૂતિ
એટલે દુર્ગંધવાળો અને નસ્ય એટલે ના-
કનો વાયુ એવા અર્થ ઉપરથી આ રો-
ગને 'પૂતિનસ્ય' નામ આપેલું છે.

નાસાપાકનું લક્ષણ.

નાસાપાકમાહ ।

ઘ્રાણાશ્રિતં પિત્તમરૂપિ કુર્યાદ્ધસિન્
વિકારે બલવાંશ્ચ પાકઃ । તં નાસિકા-
પાકમિતિ વ્યવસ્યેદ્વિલ્લેદકોથાવપિ યત્ર
દૃષ્ટી ॥

વિલ્લેદ આદ્રતા । કોષઃ પૂતિભાવઃ ।

નાકમાં રહેલું પિત્ત ત્રણોને ઉત્પન્ન
કરે, નાકનું પાકલું પણ અત્યંત થાય,
નાકમાં આદ્રપણું રહે અને દુર્ગંધીપણું
પણ થાય એ રોગ નાસાપાક કહેવાય છે.

પૂયશોણિતનું લક્ષણ.

પૂયરક્તમાહ ।

દોષૈર્વિદગ્ધૈરથવાપિ જન્તોર્લલાટ્કે-
શોઽભિહતસ્ય તૈસ્તૈઃ । નાસા સ્ત્રવેત્ પૂય-
મઠ્ઠિવમિશ્રં તં પૂયરક્તં પ્રવદન્તિ રો-
ગમ્ ॥

દોષોના ખીંગાડનેલીધે અથવા લ-
લાટમાં તે તે પદાર્થોને અભિધાત થ-
વાથી નાક લોહીવાળા પડને સ્ત્રવે એ
રોગ પૂયશોણિત કહેવાય છે.

ક્ષવથુનું લક્ષણ.

ક્ષવથુમાહ ।

ઘ્રાણાશ્રિતે મર્મણિ સમ્પ્રદુષ્ટો યસ્યા-
નિલો નાસિકયા નિરેતિ । કફાનુયા-
તો વહુશોઽતિશબ્દસ્તં રોગમાહુઃ ક્ષવથું
ગદજ્ઞાઃ ॥

ઘ્રાણાશ્રિતે મર્મણિ શૃઙ્ગાટકે ॥

દોષજક્ષવથુમભિધાય

આગન્તુજં ક્ષવથુમાહ ।

તીક્ષ્ણોપયોગાદતિજિઘ્રતો વા ભાવા-
ન્ કટૂનર્કનિરીક્ષણાદ્વા । સૂત્રાદિભિ-
ર્વા તરુણાસ્થિમર્મણ્યુદ્ધર્પિતેઽન્યઃ ક્ષવથુ-
નિરેતિ ॥

તીક્ષ્ણોપયોગાદ્રાજિકાદિમક્ષણાત્ । અ-
ર્કનિરીક્ષણાત્ સૂર્યદર્શનાત્ । તેન કફવિલ-
યનાત્ તરુણાસ્થિમર્મણિ નાસાવંશાસ્થિમર્મ-
ણિ શૃઙ્ગાટકે । અન્ય આગન્તુજ' ॥

નાકના તરુણાસ્થિ અથવા શૃંગાટક
નામના મર્મસ્થલમાં દુષ્ટ થએલો કફ-
સહિત વાયુ ધણી છી ઢાના શબ્દો કરીને

નાકમાંથી નીકળે એ રોગને વૈદલોઠા ઠાપજન્ય ક્ષવથુ ઠહેછે.

રાઈ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી અથવા તીખા પદાર્થોને સુંધવાથી અથવા સૂર્યની સામે જોવાથી ક્ષ્ પીગળી જતાં અથવા દોરા વગેરેવતે નાકના તરણાસ્થિ નામના મર્મસ્થલનું ધર્ષણ થવાથી જ છીંદા આવે છે એ રોગને વૈદલોઠા આગંતુજ ક્ષવથુ ઠહેછે.

બ્રંશથુનું લક્ષણ.

બ્રંશથુમાહ ।

પ્રશ્ન્યતે નાસિકયા તુ यस્ય સાન્દ્રો વિદગ્ધો લવણઃ કફસ્તુ । પ્રાક્ સચિતો મૂર્ધનિ પિત્તતપ્તે તં બ્રંશથું વ્યાધિમુદા-
હરન્તિ ॥

માથામાં પ્રથમજ સંચિત થએલો, દુષ્ઠ થએલો, ઘાટો અને ખારાપણાવાળો ક્ષ્ માથું ગરમીથી તપતાં નાકમાંથી નીકળવા લાગે એ રોગને વૈદલોઠા બ્રંશથુ ઠહેછે.

દીપ્તનું લક્ષણ.

દીપ્તિમાહ ।

ગ્રાણે મૃશં દાહસમન્વિતે તુ વિનિઃ-
સરેદૂમ્ ઇવેહ વાયુઃ । નાસાપદીપ્તેવ ચ
યસ્ય જન્તોર્વ્યાધિં તુ તં દીપ્તમુદાહરન્તિ ॥
પ્રદીપ્તેવ પ્રજ્વલિતેવ ॥

નાક અત્યંત ખળતરાથી સંયુક્ત થાય, નાકમાંથી ધુમાડાજેવો પવન નીકળે અને નાક બાણે અગ્નિથી પ્રજ્વલિત થતું હોય તેમ વેદના પામે એ રોગને વૈદલોઠા દીપ્ત ઠહેછે.

પ્રતીનાહનું લક્ષણ.

પ્રતીનાહમાહ ।

ઉચ્ચ્વાસમાર્ગં તુ કફઃ સવાતો રુન્ધ્યા-
ત્ પ્રતીનાહમુદાહરેત્તમ્ ॥

વાયુસહિત ક્ષ્ શ્વાસ લેવાના માર્ગને શકી ઠહે એ રોગ પ્રતીનાહ ઠહેવાયછે.

શ્વાવનું લક્ષણ.

શ્વાવમાહ ।

ગ્રાણાદ્રનઃ પીતસિતસ્તનુર્વા દોષઃ
સવેત્ શ્વાવમુદાહરેત્તમ્ ॥

નાકમાંથી પીળા વર્ણવાળો, ઘોળા વર્ણવાળો, ઘાટો અથવા પાતળો ઠોપ શ્વે એ રોગ શ્વાવ ઠહેવાયછે.

નાસાશોપનું લક્ષણ.

નાસાશોપમાહ ।

ગ્રાણાશ્રિતે શ્લેષ્મણિ મારુતેન પિત્તે-
ન ગાઢં પરિશોપિતે ચ । કુચ્ચ્ચાત્ સ્વ-
સિત્યૂર્ધ્વમધશ્ચ જન્તુર્યસ્મિન્ સ નાસાપ-
રિશોપ ઉક્તઃ ॥

નાકમાં રહેલો ક્ષ્ વાયુથી અને પિત્તથી અત્યંત સુકાઈ જતાં માંક માંક બંધા નીચા શ્વાસ લઈ શકાય એ રોગ નાસાપરિશોપ ઠહેવાયછે.

પ્રતિશ્યાયવિધે સામાન્ય નિરૂપણ.

અથ પ્રતિશ્યાયમાહ ।

તસ્ય નિદાનં દ્વિવિધં । એકં સઘોજનકં
તત્પ્રબલત્વે ક્રમં નાપેક્ષતે । યત ઉક્તમ્
'ન કેવલં ચયં પ્રાપ્ય દોષાઃ કુપ્યન્તિ દે-
હિનામ્ । અન્યદાપિ હિ કુપ્યન્તિ હેતુબાહુ-
લ્યતોરણાત્' ॥ હેતુબાહુલ્યતોરણાત્ હેતુનાં

વાહુલ્યેન ત્વરાકરણાત્ । અપરં ચ યત્ક્રમે-
ણ જનકં ચયાદિક્રમો યથા નિદાનાત્ સ-
ચ્ચયઃ સચ્ચયાત્પ્રકોપઃ પ્રકોપાત્પ્રસરઃ પ્રસરા-
ત્ સ્થાનસંશ્રયઃ તતો વ્યક્તિઃ તતો ભેદ ઇતિ ॥

તત્ર પ્રતિશ્યાયસ્ય સવ્યોજનક-
નિદાનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

સન્ધારણાઽર્જીર્ણરજોઽતિભાષ્યક્રો-
ધર્તુવૈપમ્યશિરોઽભિતાર્પઃ । સંજાગરા-
તિસ્વપનામ્બુશીતાવશ્યાયકૈર્મૈંધુનવાપ્પ-
સૈકઃ ॥ સંસ્ત્યાનદોષે શિરસિ પ્રવૃદ્ધો
વાયુઃ પ્રતિશ્યાયમુદીરયેત્તુ ॥

સંધારણં મૂત્રપુરીપધારણમ્ । રજો ધૂલિઃ
તત્ત્વ નાસાપ્રવિષ્ટં હેતુઃ । ઋતુવૈપમ્યં ઋતુચ-
ર્યાવિપરીતાચરણમ્ । શિરોઽભિતાપઃ શિર-
સોઽભિતાપો યેન ધૂમાદિના સઃ । અવશ્યા-
યસ્તુપારઃ । વાપ્પસૈકો રોદનમ્ । સંસ્ત્યાન-
દોષશિરસિ સંહતકફે ॥

ચયાદિક્રમજનકનિદાનપૂ-
ર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

ચયં ગતા મૂર્ધનિ મારુતાદયઃ પૃથક્
સપસ્તાથ તથૈવ શોણિતમ્ । પ્રકોપ્યમા-
ણા વિવિધૈઃ પ્રકોપણૈસ્તતઃ પ્રતિશ્યાય-
કરા ભવન્તિ ।

પૂર્વરૂપમાહ ।

ક્ષવપ્રવૃત્તિઃ શિરસોઽભિપૂર્ણતા સ્ત-
મ્મોઽન્નમર્દઃ પરિહૃપ્ત્રોમતા । ઉપદ્રવા-
થાપ્યપરે પૃથગ્વિધા નૃણાં પ્રતિશ્યાય-
પુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શિરસોઽભિપૂર્ણતા શિરસો ભારેણેવ વ્યા-
પ્તિઃ । અપરે ઇથગ્વિધાઃ ઘ્રાણધૂમાયનતાહુ-

વિદ્રવણનાસામુલ્લસાવાદયો વિદેહોક્તા વો-
દ્ધવ્યાઃ ॥

પ્રતિશ્યાયનાં એક સવ્યોજનક (તુરત
ઉત્પન્ન કરનાર) અને ખીજું ચયાદિ-
ક્રમજનક (સંચય વગેરેના ક્રમે કરી ઉ-
ત્પન્ન કરનાર) એમ બે પ્રકારનાં નિદાન
છે તેઓમાં સવ્યોજનક નિદાન પ્રખલ
હોવાથી ક્રમની ગરજ રાખતું નથી.
કહ્યું છે કે “ પ્રાણીઓના વાયુ વગેરે દોષો
કેવળ સંચય પામીનેજ પ્રકુપિત થાયછે
એમ નથી પણ બે દોષોના હેતુઓ જ-
થાખંધ થઈ જાય તો તે હેતુઓના બે-
રનેલીધે સમય પ્રાપ્ત થયા વગર પણ
પ્રકુપિત થાયછે.”

પ્રતિશ્યાયનું જ ખીજું ચયાદિક્રમ-
જનક નિદાન છે તેમાં એ ક્રમ છે કે
નિદાનથી દોષોનો સંચય થાયછે, સંચ-
યથી પ્રકાપ થાયછે, પ્રકાપથી પ્રસર
(ફેલાવો) થાયછે, પ્રસરથી સ્થાનસંશ્રય
(રોગોનાં તે તે ઠેકાણાંઓમાં આવવું)
થાયછે, સ્થાનસંશ્રયથી વ્યક્તિ (રો-
ગોનો દેખાવ) થાયછે અને વ્યક્તિ
થયા પછી ભેદ (પ્રકાર ભેદ) થાયછે.

પ્રતિશ્યાયની સવ્યોજનક નિદાન-
પુર્વક સંપ્રાપ્તિ.

મૂત્રના તથા વિષ્ટાના વેગને રોકી
રાખવાથી, અજીર્ણથી, નાકમાં રજનો
પ્રવેશ થવાથી, અત્યંત બોલવાથી, અતિ
ક્રોધથી, ઋતુચર્યામાં કહેલા નિયમોનું
ઉલ્લંઘન કરી વિપરીત આચરણ કર-
વાથી, ધુમાડા આદિનેલીધે માથાને
સંતાપ થવાથી, ઉજગરો કરવાથી, અ-
તિનિદ્રા કરવાથી, જળના અતિ સેવ-
નથી, શીતોપચારોના અતિ સેવનથી,

તુપારના સેવનથી, મૈથુનના અતિ સેવનથી અને અત્યંત શેવાથી માથામાં એકદમ કઠ્ઠ જમા થતાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ પ્રતિશ્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતિશ્યાયની અયાદિક્કમજનક નિદાનપુર્વક સંપ્રાપ્તિ.

વાયુ અથવા પિત્ત અથવા કઠ્ઠ અથવા એ ત્રણે દોષ અથવા રૂધિર માથામાં સંચય પામ્યા હોય તેઓ જ્યારે પોતપોતાને પ્રકુપિત કરનારાં નિદાનોથી પ્રક્રમ પામે છે ત્યારે પ્રતિશ્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતિશ્યાયનું પુર્વરૂપ.

છીકાનું અત્યંત આવવું, માથાનું જાણે બોળે પડ્યો હોય એવું જડપણું, અંગોનું સ્તબ્ધપણું, અંગોનું ભાંગવું, રૂવાણાંઓનું ઉભું થવું અને ખીજપણુ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો, જ્યારે પ્રતિશ્યાય થવાનો હોય ત્યારે ચેહેલાંથી થાય છે.

નાકમાંથી ધુમાડા નીકળવા જેવું લાગે, તાળવામાં ફાટ થાય અને નાકમાંથી તથા મોઢોડામાંથી સાવ થાય ઇત્યાદિક ખીજ ઉપદ્રવો કે જ્યો વિદેહે કહેલા છે તેઓ અહીં સમજવા.

વાયુથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું

લક્ષણ.

વાતિકસ્ય પ્રતિશ્યાયસ્ય

લક્ષણમાહ ।

આનદ્યા પિહિતા નાસા તનુસાવમસે-
કિની । ગલતાલ્વોષ્ટશોપથ નિસ્તોદઃ

શદ્વયોસ્તથા ॥ ભવેત્ સ્વરોપવાતશ્ચ પ્ર-
તિશ્યાયેડનિલાત્મકે ॥

આનદ્યા સ્તબ્ધા । પિહિતા આચ્છાદિતા ।
અતણ્વ તનુસાવમસેકિની ॥

નાક રોકાઈ જાય તથા સજડ થઈ જાય અને તેથીજ નાકમાંથી પાતળો સાવ થયા કરે, ગળું, તાળવું તથા હોઠ સુકાયા કરે, લમણાઓમાં વ્યથા થાય અને સ્વરનો ઉપધાત થાય તે જાણવું કે વાયુથી થએલો પ્રતિશ્યાય છે.

પિત્તથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું

લક્ષણ.

વૈત્તિકમાહ ।

ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્વાવો ગ્રાણાત્ સ્વ-
વતિ વૈત્તિકે । કૃશોડતિપાણ્ડુઃ સન્તપ્તો
ભવેત્તૃણામિપીડિતઃ ॥ નાસયા તુ સધૂ-
માર્ગિ વમતીવ સ માનવઃ ।

સપીતકઃ રૂપત્પીતકઃ ॥

નાકમાંથી ઉનો તથા જરાક પીળો સાવ થયા કરે, શરીર દુખણું અત્યંત પાંડુ વર્ણવાળું તથા સંતપ્ત થઈ જાય, તરશ પહુ લાગ્યા કરે અને નાકમાંથી જાણે ધુમાડાવાળો અગ્નિ નીકળતો હોય એમ જણાય તે જાણવું કે પિત્તથી થએલો પ્રતિશ્યાય છે.

કઠ્ઠથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

ગ્રાણાત્ કફકૃતે શ્વેતો કફઃ શીતઃ
સવેદ્નદ્ધુ । શુક્લાવભાસઃ શૂનાક્ષો ભવેદ્ધુરુ-
શિરા નરઃ ॥ ગલતાલ્વોષ્ટશિરસાં કણ્ઠ-
ભિરતિપીડિતઃ ॥

નાકમાંથી ઘોળો ઠાઠો તથા ઘણું કફ સંખ્યા કરે, શરીર ઘોળા જેવું થઈ જાય, આંખો સુણી જાય, માથું ભારે થઈ જાય અને ગળામાં, તાળવામાં, હોઠમાં તથા માથામાં ચળની અતિ પીડા થતી હોય તો જાણવું કે કફથી થએલો પ્રતિશ્યાય છે.

ત્રણે દોષોથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકમાહ ।

ભૂલાભૂલા પ્રતિશ્યાયો યોઽકસ્માત્ સન્નિવર્તેતે । સંપક્વો વાપ્યપક્વો વા સ ચ સર્વભવઃ સ્મૃતઃ ॥

અત્ર યદપિ દોષત્રયલિંગાનિ નોક્તાનિ તથાપિ તાનિ જ્ઞેયાનિ ત્રિદોષજત્વાત્ । અયમસાધ્યઃ । અતएवाह 'तृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्वजश्च न सिद्धयति' ।

જ પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાક્યા પછી અથવા પાક્યા વિનાજ અકસ્માત્ ખંધ પડી જતો હોય તે પ્રતિશ્યાયને ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થએલો સમજવો.

આ લક્ષણમાં જોકે “ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો થાયછે” એમ કહ્યું નથી તોપણ તે ચિન્હો થાયછે એમ સમજી લેવું. આ પ્રતિશ્યાય ત્રણે દોષોથી થએલો હોવાનેલીધે અસાધ્ય છે. કહ્યું છે કે “માણસોને દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય થયો હોય અને ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી પ્રતિશ્યાય થયો હોય તો તે અસાધ્ય છે.”

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

દુષ્ટપ્રતિશ્યાયલક્ષણમાહ ।

પ્રક્રિયતે મુહુર્નાસા પુનશ્ચ પરિશુષ્ય-

તિ । પુનરાનહતે વાપિ પુનર્વિવ્રિયતે તથા ॥ નિઃશ્વાસો ઘાપિ દુર્ગન્ધો નરો ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચ । एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनम् ॥

આનહતે વિવહ્વા ભવતિ । વિવ્રિયતે અવિવહ્વા સ્યાત્ । ક્ષેદશોષવિવન્ધાશ્ચ નૈકકાલં ભવન્તિ, કિન્તુ યદાયદા યદત્ દોષાધિક્યં ભવતિ તદાતદા તત્તદ્દોષકૃતઃ સત્ત્વોદ્ભવ્યઃ । इति न विरोधः । कृच्छ्रसाधनं असाध्यम् ॥

નાક વારંવાર ભીનું થઈ જાય, વારંવાર ખંધાઈ જાય, વારંવાર ખુલ્લું થઈ જાય, નિશ્વાસ દુર્ગંધવાળો નીકળે અને સારા નરસા ગંધોની ખબરજ નપડે તો જાણવું કે “દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય થયોછે.” આ પ્રતિશ્યાય કષ્ટસાધ્ય થાયછે અને અસાધ્ય પણ થાયછે.

નાકનું ભીનું થવું, સુકાવું અને શેકાઈ જવું એઓ એકી વખતે થાય એમ સમજવું નહિ પણ જ્યારે જ્યારે જ જ દોષનું આધિક્ય થાય ત્યારે ત્યારે તે તે દોષના અનુસારપ્રમાણે એઓ થાયછે એમ સમજવું એટલે કરી વિરોધ આવતો નથી.

રૂધિરથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું

લક્ષણ.

રક્તજમાહ ।

રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે રક્તસ્રાવઃ પ્રવર્તેતે । પિત્તપ્રતિશ્યાયકૃતૈર્લિઙ્ગૈશ્ચાપિ સમન્વિતઃ ॥ તાન્નાસશ્ચ ભવેજ્જનુરુરોઘાતમપીડિતઃ । દુર્ગન્ધોચ્છ્રાસવક્રથ ગન્ધા-

નપિ ન વેત્તિ સઃ ॥ ઝરોઘાતમપીઢિતઃ
ઝરોઘાતેનૈવ પ્રપીઢિતઃ ॥

જે પ્રતિશ્યાય ઝધિરથી થયો હોય તો ઝધિરનો સ્વાય થાયછે, પિત્તથી થએલા પ્રતિશ્યાયનાં ચિન્હો પણ જેવામાં આવે છે, આંખો રાતી થઈ જાયછે, જાણે છાતીમાં અભિઘાત થતો હોય એવી પીડા થાયછે, મોઢોડામાંથી દુર્ગંધવાળો શ્વાસ નીકળેછે અને સારા નરસા ગંધાની પણ ખગર પડતી નથી.

જે યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો સઘળા પ્રતિશ્યાયો કાલાંતરે અસાધ્ય થવાવિધે. અપ્રતીકારેણ કાલાન્તર એવ સર્વે પ્રતિશ્યાયા અસાધ્યા ભવન્તીત્યાહ ।

સર્વે એવ પ્રતિશ્યાયા નરસ્યામતિકારિણઃ । દુષ્ટતાં યાન્તિ કાલેન તદાઽસાધ્યા ભવન્તિ ચ ॥

ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારા માણસને સઘળા પ્રતિશ્યાયો કાળે કરીને દુષ્ટપણાને પ્રાપ્ત થાયછે અને દુષ્ટ થાય ત્યારે અસાધ્ય થાયછે.

પ્રતિશ્યાયોમાં ક્રીડાઓ ઉત્પન્ન થવાવિધે.

પ્રતિશ્યાયેષુ ક્રમયો ભવન્તીત્યાહ ।

મૂર્છન્તિ ક્રમયઞ્ચાત્ર શ્વેતાઃ સ્તિગ્ધાસ્તયાણવઃ । કૃમિજો યઃ શિરોરોગસ્તુલ્યં તેનાત્ર લક્ષણમ્ ॥

અત્ર એપુ પ્રતિશ્યાયેષુ કફજા એવ ક્રમયો ભવન્તીતિ શ્વેતાઃ સ્તિગ્ધાશ્ચ ॥

પ્રતિશ્યાયોમાં ક્રીડા ધોળા અને સ્તિગ્ધપણાવાળા ક્રીણા ક્રીણા ક્રીડાઓ થાયછે. એટલામાટે તેવા પ્રતિશ્યાયોનું લક્ષણ ક્રીડા થએલા શિરોરોગના જેવું થાયછે.

વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતિશ્યાયો ખીજ વિકારોને પણ ઉત્પન્ન કરેછે.

વૃદ્ધાઃ પ્રતિશ્યાયા અપરાનપિ વિકારાન્ કુર્વન્તીત્યાહ ।

વાધિર્યમાન્ધ્યમગ્રત્ત્વં ધોરાંશ્ચ નયનામયાન્ । શોષાગ્નિમાન્ધકાસાંશ્ચ દૃદ્ધાઃ કુર્વન્તિ પીનસાઃ ॥

ધોરાંશ્ચ નયનામયાન્ ઇતિ વચ્ચનેઽપ્યાન્ધ્યગ્રહણં પુનર્વિશેષાર્થે । અગ્રત્ત્વં ન જિગ્રતીત્યગ્રસ્તસ્ય ભાવોઽગ્રત્ત્વમ્ ॥

પ્રતિશ્યાયો વૃદ્ધિ પામે તો બેહેરાપણું, આંધળાપણું, ગંધનું ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ, નેત્રોના ભયંકર રોગો, શોષા, અગ્નિનું મંદપણું અને ઉધરસ એ વિકારો ઉત્પન્ન થાયછે.

‘નેત્રોના ભયંકર રોગો’ એમ કહેવામાં બેક આંધળાપણાનો સમાવેશ થાયછે તોપણ આંધળાપણું જુદું કહ્યું તેનું કારણ એછે કે પ્રતિશ્યાયોથી આંધળાપણું વિશેષ થાયછે એમ જણાવવાનું છે.

નાકના ખીજ રોગો કે જેઓથી ચોત્રીશની સંખ્યા પૂરી થાયછે.

ચતુર્સ્ત્રિશત્સંખ્યાપૂરણાયાહ ।

અર્ચુદં સપ્તથા શોયાશ્વત્તારોઽર્ચશ્ચતુર્વિધમ્ । ચતુર્વિધં રક્તપિત્તમુક્તં પ્રાણેઽર્ષિતદ્વિદુઃ ॥

અર્બુદાનિ સપ્ત । વાતાપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાત-
રક્તમાંસમેદોજાનિ । શોથાશ્ચત્વારો વાતાપિ-
ત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતજાઃ । અર્શાસિ ચત્વારિ વા-
તાપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતજાનિ । રક્તપિત્તાનિ ચ-
ત્વારિ વાતાપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતજાનિ । एतानि
ययोक्तलिङ्गानि घ्राणेऽपि भवन्ति ।

વાતાર્થુદ, પિત્તાર્થુદ, ક્ષાર્થુદ, સ-
ન્નિપાતાર્થુદ, રક્તાર્થુદ, માંસાર્થુદ અને
મેદાર્થુદ એ રીતે નાકમાં અર્થુદરોગ સાત
પ્રકારના થાયછે. વાતશોથ, પિત્તશોથ,
ક્ષારશોથ અને સન્નિપાતશોથ એ રીતે
નાકમાં સોજા ચાર પ્રકારના થાયછે.
વાતાર્શસુ, પિત્તાર્શસુ, ક્ષાર્શસુ, અને
સન્નિપાતાર્શસુ એ રીતે નાકમાં અરશ
ચાર પ્રકારના થાયછે. વાયુસંબંધી ર-
ક્તપિત્ત, પિત્તસંબંધી રક્તપિત્ત, ક્ષુસં-
બંધી રક્તપિત્ત અને સન્નિપાતસંબંધી
રક્તપિત્ત એ રીતે નાકમાં રક્તપિત્ત ચાર
પ્રકારનાં થાયછે. અર્થુદોનાં લક્ષણો
આગળ કહેલા અર્થુદના અધિકારમાંથી,
સોજનાં લક્ષણો આગળ કહેલા સોજના
અધિકારમાંથી, અરશોનાં લક્ષણો આ-
ગળ કહેલા અરશોના અધિકારમાંથી
અને રક્તપિત્તોનાં લક્ષણો આગળ કહેલા
રક્તપિત્તના અધિકારમાંથી જાણી લેવાં.

પીનસના કાયાપણાનું લક્ષણ.

આમસ્ય પીનસસ્ય લક્ષણમાહ ।

શિરોગુરુત્તમરુચિર્નાસાસ્ત્રાવસ્તનુસ્વ-
રઃ । ક્ષામઃ ધ્રીવતિ ચામીક્ષ્ણમામપીન-
સલક્ષણમ્ ॥

નાસાસ્ત્રાવ તનુસ્વરઃ ક્ષામ इत्यन्वयः ।
માથામાં ભારેપણું હોય, અચ્ચિ હોય,
નાકમાંથી પાતળો આવ થતો હોય, સ્વર

ખરાબ થઇ ગયો હોય અને વારંવાર
થુંકવું પડતું હોય તો જાણવું કે પીનસ
કાયોછે.

પીનસના પાકાપણાનું લક્ષણ.

પક્વસ્ય પીનસસ્ય લક્ષણમાહ ।

આમલિઙ્ગાન્વિતઃ શ્લેષ્મા ઘનઃ સ્તેપુ
નિમજ્જતિ । સ્વરવર્ણવિશુદ્ધિથ પક્વપીનસ-
લક્ષણમ્ ॥

આમલિઙ્ગાન્વિતઃ શ્લેષ્મા આમલિઙ્ગૈઃ શિ-
રોગુરુત્વાદિભિર્યુક્તઃ । પશ્ચાત્ ઘનઃ નિવિઙ્ઠઃ ।
અથવા સ્તેપુ નાસારન્ધ્રેપુ નિમજ્જતિ સક્તો
ભવતિ । વર્ણવિશુદ્ધિઃ શ્લેષ્મણઃ પ્રકૃત-
વર્ણતા ॥

માથાનું ભારેપણું ધત્યાદિક ચિન્હો
કે જ્યો કાયાપણાનાં છે તેઓથી યુક્ત
ક્ષુ પાછળથી ઘાટો થાય અથવા ના-
કનાં છિદ્રોમાં ચોટી રહે, અવાજ સાફ
થઈ જાય અને કફનો વર્ણ સ્વાભાવિક
થઈ જાય ત્યારે જાણવું કે પીનસ પાકી
ગયોછે.

નાકના રોગોની ચિકિત્સા.

અથ નાસારોગાણાં ચિ-
કિત્સા ।

સર્વેપુ સર્વકાલં પીનસરોગેષુ જાતમા-
ત્રેષુ । મરિચં ગુદેન દઘ્ના મુક્તિ નરઃ
મુક્તં લભતે ॥ કદ્દાલં પૌષ્કરં શુક્રી
વ્યોપં યાસથ કારવી । ઇપાં ચૂર્ણ ક-
પાયં વા દઘ્નાદાર્દ્રકજૈ રસૈઃ ॥ પીનસે
સ્વરમેદે ચ તમકે ચ હલીમકે । સન્નિ-
પાતે કફે કાસે જ્વરે શ્વાસે ચ શસ્યતે ॥
કલિઙ્ગહિઙ્ગમરિચલાક્ષોસ્વરસકદ્દાલૈઃ ।

कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥
पीनसादिषु ॥

व्योपचित्रकतालीसतिन्तिडीकाम्ल-
वेतसम् । सचव्याजाजितुल्यांशमेलाल-
वपत्रपादिकम् ॥ व्योपादिकमिदं चूर्णं
पुराणगुडमिश्रितम् । पीनसश्वासकास-
घ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥

व्योपादिवटी ।

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुमुरसाव्योपसि-
न्धुजैः । सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिना-
सागदापहम् ॥

व्याघ्रीतैलम् ।

शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्यो-
पसैन्धवैः । विल्वपत्ररसैः सिद्धं तैलं
स्यात्पूतिनस्यनुत् ॥

निकुम्भीदन्ती पूतिनस्यनुत् नस्यात् ।

शिग्रुतैलम् ।

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रय-
त्नतः । धूमं क्षवथुरोगघ्नं भ्रंशधुत्रं च नि-
र्दिशेत् ॥ शृण्ठीकुष्ठकणाविल्वद्राक्षक-
ल्ककपायवत् । तैलं पक्वमथाज्यं वा न-
स्यात् क्षवथुनाशनम् ॥ नस्यं हितं नि-
म्बरसाजनाभ्यां दीप्ते शिरःस्वेदनमल्प-
शस्तु । नस्ये कृते क्षीरजलावसेकान् शं-
सन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूपैः ॥ नासास्त्रा-
वे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं नाड्या देयं येऽव-
पीडाश्च पथ्याः । तीक्ष्णान् धूमान् देव-
दार्वत्रिकाभ्यां मांसं लाजं पथ्यमत्रादि-
शन्ति ॥ प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वात-
विवर्जितम् । वस्त्रेण गुरुणा तेन शिरसो
चेष्टनं हितम् ॥ विडङ्गसैन्धवं हिङ्गु गु-

ग्गुलुः नमनःशिला । चर्चतचूर्णमा-
घ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥ घृततैल-
समायुक्तं शक्तुधूमं पित्रेन्नरः ॥ सधूमः
स्यात् प्रतिश्यायकासद्विक्काहरः परः ॥
प्रतिश्याये पित्रेद्धूमं सर्वगन्धसमायुतम् ॥
चातुर्जातकचूर्णं वाघ्रेयं वा कृष्णजीर-
कम् ॥

कृष्णजीरकमत्र कर्लीजी ।

पुटपक्वं जयापत्रं तैलसन्धवसंयुतम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमीपधम् ॥
जया विनया । भङ्गेति यावत् । शीलितं
भुक्तम् ।

पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरि-
चानि च । अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रति-
श्यायनिवारणे ॥ शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वे-
दैर्नस्यैर्नन्दोष्णभोजनैः । वमनैर्घृतपानैश्च
तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ किमिद्रा ये क्र-
माः प्रोक्तास्तान्वै किमिषु योजयेत् ।
नावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बु-
द्धिमान् ॥ रक्तपित्तानि शोथांश्च तथा-
शांस्पर्शुदानि च । नासिकायां स्युरेते-
षां स्वस्वं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ गृहधूम-
कणादारुक्षीरनक्ताहसैन्धवैः । सिद्धं शि-
खरिवीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥

इति नासारोगाधिकारः ॥

सधणा प्रकारना पीनसो (नाडनी
शेजो) उत्पन्न थाय डे तुरतत्वं सर्वध
गोणनी अने हर्षोनी साथे भरी आ-
वाभां आवे तो भाणुसने सुध प्राप्त
थायछे.

आयुर्वेद, पुष्करभूष, आकशार्शंगी;

સુંઠ, મેરી, પીપળ, જવાસો અને અ-
જમા એઓનું ચૂર્ણ અથવા એઓનો
ક્વાથ આદુના રસની સાથે આપવામાં
આવે તો પીનસ, સ્વરભેદ, તમક, શ્વાસ,
હૃલીમક, સન્નિપાત, કફ, ઉધરસ, જ્વર
અને શ્વાસ એટલા રોગો શાંત થાયછે.

ઈંદ્રજવ, હીંગ, મરી, લાખનો સ્વ-
રસ, કાયકૃલ, કઠ, વજ, સરગવો અને
વાવડીંગ એઓનું અવપીડનસ્ય (જુવો
પ્રથમ ખંડનું પૃષ્ઠ ૯૨૭ સું) દેવામાં આવે
તો પીનસઆદિ રોગો મટી જાયછે.

સુંઠ, મરી, પીપળ, ચિત્રક, તાલી-
સપત્ર, આંબલીનાં ફળ, અમલબેદ, ચ-
વક અને જીંડ એઓને સમભાગે લેવાં
અને એળચી, તજ તથા તમાલપત્ર એ-
ઓને ચતુર્થાશના પ્રમાણે લેવાં. આ
સઘળા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી તેની જુના
ગોળમાં ગોળીઓ વાળીને ખાવામાં
આવે તો તેથી પીનસ, શ્વાસ તથા ઉ-
ધરસ મટી જાયછે, રૂચિ ઉત્પન્ન થાયછે
અને સ્વર સાશ થાયછે. આ ગોળી 'ચૈ-
પાદિવટી' એ નામથી એળખાયછે.

ભોરીંગણી, નેપાળો, જવ, સરગવો,
તુલસી, સુંઠ, મરી, પીપળ અને સૈંધવ
એઓના કલકથી પકાવેલું તૈલનું નસ્ય
દેવામાં આવે તો પૂતિનસ્ય મટી જાયછે.
આ તૈલ 'વ્યાઘ્રીતૈલ' કહેવાયછે.

સરગવાનાં ખીજ, ભોરીંગણીનાં ખીજ,
નેપાળાનાં ખીજ, સુંઠ, મરી, પીપળ
અને સૈંધવ એઓના કલકથી ખીલીપ-
ત્રના સ્વરસમાં પકાવેલા તૈલનું નસ્ય
દેવામાં આવે તો તેથી પૂતિનસ્ય મટી
જાયછે. આ તૈલ 'શિષુતૈલ' કહેવાયછે.

મીઠાને લીઝી તથા ગગળથી મિ-

શ્રિત કરી તેનો પ્રયત્ન પૂર્વક ધુવાડો
પીવામાં આવે તો ક્ષવથુ તથા બ્રશથુ
મટી જાયછે.

સુંઠ, કઠ, પીપળ, ખીલાં, અને ધ્રાખ
એઓના કલકથી એઓનાજ ક્વાથમાં
પકાવેલા તેલનું અથવા ધીનું નસ્ય દે-
વામાં આવે તો તેથી ક્ષવથુનો નાશ
થાયછે.

લીંબડો અને રસવંતી એઓનું નસ્ય
દેવામાં આવે અને માથામાં થોડોક
શેક કરવામાં આવે તો દીમ નામનો
નાકનો રોગ મટી જાયછે. નસ્ય લીધા
પછી દુધનાં અને જળનાં સેચનો કરવાં
અને મગના ચૂપની સાથે ભોજન કરવું.

નાસાસ્ત્રાવ થયો હોય તો કહેલાં
ઔષધોનું ચૂર્ણ નળીથી નાકમાં દેવું,
પથ્ય અવપીડો દેવા, દેવદારના તથા
ચિત્રકના તીક્ષ્ણ ધુમાડા પીવરાવવા
અને ખકરાંનું માંસ ખવરાવવું.

સઘળા પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોમાં પ-
વન વગરના ઘરમાં રહેવું અને માથાંને
જડાં લુગડાંથી વીંટી રાખવું એ હિત-
કારી થાયછે.

વાવડીંગ, સૈંધવ, હીંગ, ગુગળ, મ-
ણુશીલ, અને વજ એઓનું ચૂર્ણ સુંધ-
વામાં આવે તો પ્રતિશ્યાયનો નાશ
થાયછે.

ધીથી અને તેલથી સંયુક્ત કરેલા
સાયવાનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો
પ્રતિશ્યાય, ઉધરસ અને હેડકી એઓ
અવશ્ય મટી જાયછે.

તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર આદિ
સઘળા સુગંધી પદાર્થોનો ધુમાડો પી-

વામાં આવે અથવા તબ, એકથી, ત-
માલપત્ર અને નાગ દસર એઓનું ચૂર્ણ
સુંઘવામાં આવે અથવા ક્ષૌણ્ણ છરાતું
ચૂર્ણ સુંઘવામાં આવે તે પ્રતિશ્યાય
મટી બપ છે.

ભાંગના પાંડાને પુટપાકથી પકાવી
તેલની અને સુંઘવની સાથે ખાવાનો
અભ્યાસ રાખવામાં આવે તે સધળા
પ્રકારના પ્રતિશ્યાયો અવશ્ય મટી બ-
પ છે.

પીપળ, સરગવાનાં પીળ, વાવડીંગ
અને મરી એઓનું અવપીડ નસ્ય દે-
વામાં આવે તે પ્રતિશ્યાયનું નિવારણ
ાય છે.

સ્વેદનોથી, માથાને અભ્યંગો કર-
થી, નસ્યોથી થોડાં થોડાં ઉનાં ભો-
ત્નોથી, વમનો કરાવવાથી અને ધી
નિવારવાથી ચોગ્યતા બ્રેધને પ્રતિશ્યા-
ની ઉપર ઉપચાર કરવા.

પ્રતિશ્યાયમાં કીડા પડેલા હોય તે
બુદ્ધિમાન વૈદે કૃમિઓને હણનારા જે
ઉપાયો નસ્યો અને ઔષધો દે-
વામાં આવ્યાં છે તેઓની ચોજના કરવી.

નાકમાં રક્તપિત્તો, સોબળો, અ-
શો કે અર્થુદો થએલ હોય તે તેઓને
રાસ્તે તે તે અધિકારમાં જે જે ચિ-
કેત્સા કેહેવામાં આવી છે તે તે કરવી.

ધરના ધુમાડાની ધૂસ, પીપળ, દે-
વદાર, દુધ, કરંજ, સુંઘવ અને અધે-
ડાનાં પીળ એઓથી પકાવેલું તેલ ના-
કના અરશો ઉપર હિતકારી થાય છે.

નાકના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મોહોડાના રોગોનો અધિકાર.
મોહોડાનું સ્વરૂપ (મોહોડું કોને
કેહેવું.)

અથ મુલ્લરોગાધિકારઃ ।

તત્ર મુલ્લસ્ય સ્વરૂપમાહ ।

ઓષ્ઠી ચ દન્તમૂલાનિ દન્તા જિહ્વા
ચ તાલુ ચ । ગલ્લો મુસાદિ સકલં મ-
સાદ્રં મુસમુચ્યતે ॥

ઉપલો દોઠ, નીચલો દોઠ, દાંતાનાં
મૂળ, (પેઢાં) દાંત, જીભ, તાળવું અને
ગણ એ સાતે અંગો મળીને મોહોડું કે-
હેવાય છે.

મોહોડાના રોગોની સંખ્યા.

અથ મુલ્લરોગાણાં સંખ્યામાહ ।

સ્યુરણ્ણવોષ્ઠયોર્દન્તમૂલે તુ દશ પદ
તથા । દન્તેષ્વણ્ણી ચ જિહ્વાયાં પન્ન સ્યુર્ન-
વ તાલુનિ ॥ કળ્ઠે સ્પષ્ટદશ પ્રોક્તાસ્ત્વયઃ
સર્વેષુ ચ સ્મૃતાઃ । એવં મુલ્લામજ્ઞાઃ સર્વે
સપ્તપષ્ટિર્મતા વુષ્ઠેઃ ॥

હોઠોમાં આઠ રોગ થાય છે, દાંતાનાં
મૂળોમાં (પેઢાંઓમાં) સોળ રોગો થા-
ય છે, દાંતોમાં આઠ રોગ થાય છે, જી-
ભમાં પાંચ રોગ થાય છે, તાળવામાં ત્રણ
રોગ થાય છે, ગળામાં અઠાર રોગ થા-
ય છે અને સધળા મોહોડામાં ત્રણ રોગ
થાય છે એટલે એ રીતે મોહોડાના કુલ
રોગ સડસઠ છે.

મોહોડાના રોગોનાં નિદાનો.

મુલ્લરોગાણાં નિદાનાન્યાહ ।

આનૂપપિશિતક્ષારદધિમાપાદિસેવ-

નાત્ । મુખમધ્યે ગદાન્ કુર્યુઃ કુદ્ધા
દોષાઃ કફોત્તરાઃ ॥

જલપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માં-
સોના સેવનથી, કારોનાં સેવનથી, દ-
હીના સેવનથી અને અડદ વગેરેના
સેવનથી પ્રકાષ પામેલા કક્ષુ આદિ દોષો
મોહોડામાં રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે.

હોઠના રોગોની નિદાનપૂર્વક સંખ્યા.

તત્ર ઓષ્ઠરોગાસ્તેપાં નિદા-
નપૂર્વિકાં સંખ્યાં ચાહ ।

પૃથક્ દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ રક્તજો માંસ-
જસ્તથા । મેદોજશ્વાભિઘાતોત્થ ઇવમષ્ટૌ-
ષ્ટજા ગદાઃ ॥

વાયુથી થએલો, પિત્તથી થએલો, ક-
ક્ષુથી થએલો, ત્રણે દોષથી થએલો, રૂ-
ધિરથી થએલો, માંસથી થએલો, મે-
દથી થએલો અને અભિઘાતથી થએલો
એ રીતે હોઠના રોગ આઠ છે.

વાયુથી થએલા હોઠના રોગનું
લક્ષણ.

તત્ર વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

કર્કશૌ પરુપૌ સ્તબ્ધૌ કૃષ્ણૌ તીવ્ર-
રુગન્વિતૌ । દાલ્યેતે પરિપાચ્યેતે ઓષ્ટૌ
મારુતકોપતઃ ॥

પરુપૌ રૂક્ષૌ । દાલ્યેતે વિદાર્યેતે । પ-
રિપાચ્યેતે કિશ્ચિદ્વિદીર્ઘત્વચૌ ક્રિયેતે ॥

ખત્રે હોઠ ખરસટ, રૂક્ષ, સ્તબ્ધ,
કાળા, તીવ્ર વેદનાવાળા, ચીરાએલા
અને કાંઈક ફાટેલી આમડીવાળા થઈ
જાયછે એ વાયુથી થએલો હોઠનો રોગ
સમજવો.

પિત્તથી થએલા હોઠના રોગનું
લક્ષણ.

પૈત્તિકમાહ ।

ચીયેતે પીઠિકાભિસ્તુ સરુજાભિઃ
સમન્તતઃ । સદાહપાકપિઠકૌ પીતાભા-
સૌ ચ પિત્તતઃ ॥

સરુજાભિઃ પૈત્તિકરુગન્વિતાભિઃ ॥

ખત્રે હોઠ આરેકાર પિત્તસંબંધી પીઠા
કરનારી ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત થઈ જા-
યછે, પીળા વર્ણવાળા થઈ જાયછે અને
એ ફેડલીઓ દાહ કરેછે તથા પકિ-
છે. એ પિત્તથી થએલો હોઠનો રોગ
જાણવો.

કક્ષુથી થએલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

સવર્ણાભિસ્તુ ચીયેતે પિઠિકાભિર-
વેદનાૌ । કણ્ઠમન્તૌ કફાત્ શ્વેતૌ પિ-
ચ્છિલૌ શીતલૌ ગુરુ ॥

ખત્રે હોઠ આમડીના જવા વર્ણવાળી
ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત, થોડી વેદનાવાળા,
ચળવાળા, ઘોળા, ચીકણા, શીતલ અને
ભારે થઈ જાય એ કક્ષુથી થએલો હો-
ઠનો રોગ જાણવો.

ત્રણે દોષોથી થએલા હોઠના
રોગનું લક્ષણ.

સાન્નિપાતિકમાહ ।

સકૃત્ કૃષ્ણૌ સકૃત્ પીતૌ સકૃચ્છ્રેતૌ
તથૈવ ચ । સન્નિપાતેન વિજ્ઞેયાવનેકપિ-
ઠકાન્વિતૌ ॥

ખત્રે હોઠ દાઈ વખતે કાળા, કાઈ
વખતે પીળા, કાઈ વખતે ઘોળા અને

ધણી ફેડલીઓવાળા થઈ બંધ એ ત્રણે
દાષોથી થએલો હોઈનો રોગ બંધુવો.

રૂધિરથી થએલા હોઈના

રોગનું લક્ષણ.

રક્તજમાહ ।

સ્વર્જરફલવર્ગાભિઃ પિડિકાભિર્નિ-
પીડિતૌ । રક્તોપમૃદ્ધૌ રુધિરં સ્વન્તૌ
શોણિતપ્રભૌ ॥

બંને હોઈ ખબુરીના કૂળ જેવા વર્ણ-
વાળી ફેડલીઓથી પીડાયેલા રૂધિ-
રના આવવાળા અને રાતી પ્રભાવાળા
થઈ બંધ એ રૂધિરથી થએલો હોઈનો
રોગ બંધુવો.

માંસથી થએલા હોઈના રોગનું

લક્ષણ.

માંસજમાહ ।

માંસદુષ્ટૌ ગુરુ સ્થૂલૌ માંસપિન્ડવદુ-
દ્ગતૌ । જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્ચ્છન્તિ નરસ્યોમ-
યતૌમુસ્વાત્ ॥

જન્તવઃ ક્રમયઃ । મૂર્ચ્છન્તિ વર્ધન્તે ।
મુસ્વાદુમયતઃ મૂર્ચ્છિણ્યોઃ ।

બંને હોઈ ભારે, બહા, અને માંસના
પિંડની પેઠે હંચા થઈ બંધ અને તેમાં
બંને ગલોદ્રાંઓમાં કીડાઓ વૃદ્ધિ પામે
એ માંસથી થએલો હોઈનો રોગ બંધુવો.

મેદથી થએલા હોઈના રોગનું

લક્ષણ.

મેદોજમાહ ।

સર્પિર્મૃદ્ધપ્રતીકાશૌ મેદસા કણ્ઠુરૌ
મૃદ્ । સ્વચ્છસ્ફટિકસદ્ધાશમાસવં સ્વતો
મૃશમ્ ॥

બંને હોઈ ધીના મંડળેવા, ચળવાળા,
દામળ અને સ્વચ્છ સ્ફટિકના જેવા
આવથી અત્યંત યુક્ત થઈ બંધ એ મે-
દથી થએલો હોઈનો રોગ બંધુવો.

અભિઘાતથી થએલા હોઈના

રોગનું લક્ષણ.

અભિઘાતજમાહ ।

ક્ષતજામૌ વિદીર્યેતે પીઢ્યેતે ચાભિ-
ઘાતતઃ । મથિતૌ ચ સમાસ્થાતાવૌષ્ઠૌ
કણ્ઠસમન્વિતૌ ॥

મથિતૌ મૃદિતાવિવ । અત એવ ક્ષત-
જામૌ રુધિરાભાવિતિ સદ્ગતમ્ ।

બંને હોઈ ને અભિઘાત પામ્યા હોય
તો બંણે ચોળાઈ ગએલા હોય તેમ લોહી-
જેવા વર્ણવાળા થઈ બંધ છે, પીડાય છે.
ચીરાઈ બંધ છે, અને ચળથી યુક્ત થાય છે.

હોઈના રોગોની ચિકિત્સા.

અધૌષ્ટરોગાણાં ચિકિત્સા ।

ગલદન્તમૂલદશનચ્છદેપુ રોગાઃ ક-
ફાસ્રભૂયિષ્ટાઃ । તસ્માદેતેષ્વસકૃદુધિ-
રં વિસ્થાવયેદુષ્ટમ્ ॥ ચતુર્વિધેન સ્નેહેન
મધૂચ્છિષ્ટપુતેન ચ । વાતજેઽભ્યજનં કુ-
ર્યાન્નાડીસ્વેદં ચ યુદ્ધિમાન્ ॥

ચતુર્વિધેન સ્નેહેન તૈલવૃતવસામજ્જારૂપેણ ।

વેધં શિરાણાં વમનં વિરેકં તિક્તસ્ય
પાનં રસમોજનં ચ । શીતાઃ પ્રદેહાઃ પ-
રિપેચનં ચ પિત્તોપશ્લેષ્વધરેપુ કુર્યાત્ ॥
શિરોવિરેચનં ધૂમઃ સ્વેદઃ કવલ એવ
ચ । હૃતે રક્તે પ્રયોક્તવ્યમોષ્ઠકોપે
કફાત્મકે ॥ મેદોજે શોધિતે ભિન્ને સ્વે-

दिते कवलो हितः । प्रियङ्गुत्रिफलालो-
ध्रं ससौद्रं प्रतिसारणम् ॥

प्रतिसारणस्य विधिमाह ।

दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णं कल्कावले-
हकैः । शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रति-
सारणम् ॥ ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दो-
पमुपाचरेत् । तेषु व्रणत्वं यातेषु व्रण-
वत् समुपाचरेत् ॥

गणामां, दांतानां भूषाभां अने हो-
ठमां ळ रोगो थायछे तेज्यामां कक्षुं
अने इधिरनुं प्राधान्य होयछे अटला-
भाटे अे रोगोमां वारंवार उनुं उनुं लोढी
कडडावतुं.

वायुथी थज्येले होठनो रोग होय
तो तेस, धी, यरणी, मज्ज अने भीणु
ज्येथी पुद्धिमान् वैधे अब्यंग करा-
ववो अने नाडीस्वेद (जुवो प्रथम भं-
डनुं पृष्ठ ८४७ भुं) पणु देवो.

पित्तथी थज्येले होठनो रोग होय
तो नसो वीधीने लोढी कडवुं, व-
भन करावतुं, विरेयन देवुं, तिक्तक ना-
भनुं धी पीवरावतुं, मांसनो रसो ळ-
भाडवो, शीत लेपो करवा अने शीतल
सेयनो करवां.

कक्षुथी थज्येले होठनो रोग होय तो
लोढी कडडाव्या पछी शिरो विरेयन
(माथाने होषेथी भाळी करवानो उ-
पाय जुवो प्रथम भंडनुं पृष्ठ ८२३ भुं)
देवुं, धुभाडो पावो, स्वेदन करतुं अने
कवलनो (जुवो प्रथम भंडनुं पृष्ठ ८४२
भुं) प्रयोग पणु करवो.

भेदथी थज्येले होठनो रोग होय तो
विरेयन आदिथी शोधन करतुं, शस्त्रथी

लेदन करतुं, शोक करवो, कवल देवो अने
धडलां, हरडे, गेहेडां, आमणां तथा
लोढर ज्येज्याने मधमां कालवीने तेथी
प्रतिसारणु करावतुं.

प्रतिसारणुनो विधि.

आंगणीवते यूर्णुथी, कल्कथी अ-
थवा अवलेहथी, दांताने, लुबने तथा
मुभने धीरे धीरे धसवां अे प्रतिसारणु
डेहेवायछे. होठना सधणा प्रकारना
रोगोमां होषनो निश्चय करीने ते होषने
भटाडे ज्येजुं प्रतिसारणु करावतुं. जे
होठना रोगो व्रणरूप थध जय तो पछी
तेज्यानी व्रणुना ळवीज अिकित्सा करवी.

दांतानां भूषाणा (पेढांज्याना)
रोगोविधे.

दांतानां भूषाभां ळ रोगो थायछे
तेज्यानां नामो तथा संख्या.

अथ दन्तवेष्टरोगाः ।

तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामा-
नि संख्यां चाह ।

शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुष्पुटक-
स्तथा । दन्तवेष्टः सौपिरश्च महासौपिर
एव च ॥ ततः परिदरः प्रोक्तस्ततस्तू-
पकुशः स्मृतः । वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः
खलिवर्धन एव च ॥ अधिमांसकनामा
च दन्तनाड्यश्च पञ्च च । दन्तविद्रधि-
रप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥

शीताद, दंतपुष्पुटक, दंतवेष्ट, सौ-
पिर, महासौपिर, परिदर, उपकुश, वै-
दर्भ, खलिवर्धन, अधिमांसक, पांच
प्रकारनी दंतनाडीज्या अने दंतविद्रधि

એ રીતે દાંતોનાં મૂળોમાં સોળ રોગ થાયછે.

શીતાદનું લક્ષણ.

તત્ર શીતાદસ્ય લક્ષણમાહ ।

શોણિતં દન્તવેદ્રેભ્યો યસ્યાકસ્મા-
સ્પવર્તતે । દુર્ગન્ધીનિ સકૃષ્ણાનિ પ્રક્લેદી-
નિ મૃદૂનિ ચ ॥ દન્તમાંસાનિ શીર્ચન્તે
પચન્તિ ચ પરસ્પરમ્ । શીતાદો નામ સ
વ્યાધિઃ કફશોણિતસમ્ભવઃ ॥

દન્તવેદ્રેભ્યઃ દન્તવેદ્રનમાંસેભ્યઃ । અ-
કસ્માત્ અભિઘાતં વિના । શીર્ચન્તે પતન્તિ
પચન્તિ ચ પરસ્પરં પાકોષ્મણા માંસાનિ શો-
ણિતં પચન્તિ ॥

દાંતોના પેઢાંઓમાંથી અભિઘાત-
વિના અકસ્માત્ લોહી નીકળવા લાગે,
પેઢાંઓ દુર્ગંધવાળાં, કાળાં, કચકચતાં
તથા કુણાં થઇને પડવા લાગે અને પાક-
વાની ગરમીથી લોહીને રાંધવા લાગે એ
રોગ શીતાદ કહેવાયછે. આ રોગ કફના
તથા રૂધિરના પ્રકાપથી થાયછે.

દંતપુષ્પુટકનું લક્ષણ.

દન્તપુષ્પુટમાહ ।

દન્તયોસ્ત્રિપુ વાપ્યત્ર શ્વયયુર્જાયતે
મહાન્ । દન્તપુષ્પુટકો નામ સ વ્યાધિઃ
કફરક્તજઃ ॥

બે દાંતમાં અથવા ત્રણ દાંતમાં મોઢો
સોળે ઉત્પન્ન થાય એ રોગ દંતપુષ્પુટક
કહેવાયછે. આ રોગ કફના અને રૂ-
ધિરના પ્રકાપથી થાયછે.

દંતવેદ્રનું લક્ષણ.

દન્તવેદ્રમાહ ।

સવન્તિ પૂયં રુધિરં ચલા દન્તા મ-

વન્તિ ચ । દન્તવેદ્રઃ સ વિજ્ઞેયો દુદ્દરો-
ણિતસમ્ભવઃ ॥

અત્ર દન્તમૂલાનીતિ કર્તૃપદમધ્યાહરણી-
યમ્ ॥

પેઢાંઓ રૂધિરને તથા પડને સ્વે,
અને દાંતો હલી બધ એ રોગ દંતવેદ્ર
કહેવાયછે. આ રોગ રૂધિરના ધીગા-
ડથી થાયછે.

સૌપિરનું લક્ષણ.

સૌપિરમાહ ।

શ્વયયુર્દન્તમૂલેપુ રુજાવાન્ કફવાત-
જઃ । લાલાસાવી કણ્ડુરશ્ચ સ જ્ઞેયઃ
સૌપિરો મદઃ ॥

દાંતનાં માંસોમાં (પેઢાંઓમાં) પી-
ડાવાળો, લારના સ્વાવવાળો અને ચળ-
વાળો સોળે થાય એ રોગ સૌપિર કહે-
વાયછે. આ રોગ કફના તથા વાયુના
પ્રકાપથી થાયછે.

મહાસૌપિરનું લક્ષણ.

મહાસૌપિરમાહ ।

દન્તાથ્ચલન્તિ વેદ્રેભ્યસ્તાલુ ચાપ્યવ-
દીર્યતે । દન્તમાંસાનિ પચન્તે મુલ્લં ચ
પરિપીડ્યતે ॥ યસ્મિન્ સ સર્વજો વ્યા-
ધિર્મહાસૌપિરસંજ્ઞકઃ ॥

તાલુ ચાપ્યવદીર્યતે । ચકારાદન્તવેદ્રઃ
ચાપ્યવદીર્યતે સપ્તરાત્રાન્મારકશ્ચાયમ્ । યત
આહ મોજઃ ‘મહાસૌપિર ઇત્યેપ સપ્તરાત્રા-
ન્નિહન્ત્યમૂન્’ ઇતિ ॥

પેઢાંઓમાંથી દાંતો અલિત થઈ બધ,
તાળવું તથા પેઢાંઓ ફાટવા લાગે, પે-
ઢાંઓ પાકી બધ અને મોઢોડુ અત્યંત

પીડાય એ રોગ મહાસૌપિર ડહેવાય છે.
આ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રક્રોધથી થાય છે.

આ રોગ સાત રાતમાં મારી નાંખે છે.
કરણ કે ભોજ્ય કહ્યું છે કે “આ મહા-
સૌપિર નામનો રોગ સાત રાતમાં પ્રા-
ણીનો વિનાશ કરે છે.”

પરિદરનું લક્ષણ.

પરિદરમાહ ।

દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે યસ્મિન્ ઘ્રીવ-
તિ ચાપ્યસ્રક્ । પિત્તાસ્રક્ક્રજો વ્યા-
ધિર્જ્ઞેયઃ પરિદરો હિ સઃ ॥

દાંતોનાં માંસો વીખાઈ જવા લાગે,
અને થુંકમાં લોહી નીકળે એ રોગ પ-
રિદર ડહેવાય છે. આ રોગ પિત્ત, રૂ-
ધિર અને કફ એઓના પ્રક્રોધથી થાય છે.

ઉપકુશનું લક્ષણ.

ઉપકુશમાહ ।

ઘૃષ્ટેષુ દાહઃ પાકથ તામ્યાં દન્તા-
શ્ચલન્તિ ચ । આઘટ્ટિતાઃ પ્રસ્રવન્તિ શો-
ણિતં મન્દવેદનમ્ ॥ આઘમાયતે મૃતે ર-
ક્તે મુશં પૂતિ ચ જાયતે । યસ્મિન્નુપકુ-
શઃ સ સ્યાત્ પિત્તરક્તસમુદ્ભવઃ ॥

આઘટ્ટિતાઃ ઘુષ્ટાઃ ॥

પેઠાંઓમાં દાહ તથા પાક થતાં દાંતો
ચલિત થઈ જાય, દાંતોને હલાવવામાં
આવે ત્યારે મંદવેદનાવાળો લોહીનો
સ્ત્રાવ થાય અને લોહીનો સ્ત્રાવ થતાં
મોહોડું મુશ જાય તથા દુર્ગંધવાળું થઈ
જાય એ રોગ ઉપકુશ ડહેવાય છે. આ
રોગ પિત્તના તથા રૂધિરના પ્રક્રોધથી
થાય છે.

વૈદર્ભનું લક્ષણ.

વૈદર્ભમાહ ।

ઘૃષ્ટેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્ભો જાયતે મ-
હાન્ । ચલન્તિ ચ રદા યસ્મિન્ સ વૈ-
દર્ભોઽભિઘાતજઃ ॥

સંરમ્ભઃ શોયઃ । ચલન્તિ ચેતિ ચકારા-
દ્વેદનાદાહપાકાઃ ॥

પેઠાંઓને ધસતાં મોટા સોજા ઉત્પન્ન
થાય, દાંતો ચલિત થઈ જાય અને વેદના
થાય, પાકવું થાય તથા બળતરા પણ
થાય એ રોગ વૈદર્ભ ડહેવાય છે. આ રોગ
કાષ્ટ વગેરેના અભિઘાતથી થાય છે.

ખલિવર્ધનનું લક્ષણ.

ખલિવર્ધનમાહ ।

મારુતેનાધિકો દન્તો જાયતે તીવ્ર-
વેદનઃ । ખલિવર્ધનસંજ્ઞોઽસૌ સજ્ઞાતે રુ-
ક્ પ્રશામ્યતિ ॥

સજ્ઞાતે દન્તે ॥

તીવ્ર વેદનાવાળો એક દાંત અધિક
ઉત્પન્ન થાય અને એ દાંત ઉત્પન્ન થયા
પછી વેદના શાંત થાય એ રોગ ખલિ-
વર્ધન ડહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્ર-
ક્રોધથી થાય છે.

અધિમાંસકનું લક્ષણ.

અધિમાંસકમાહ ।

હાનવ્યે પશ્ચિમે દન્તે મહાશોથો મ-
હારુજઃ । લાલાસ્રાવી ક્રફકૃતો વિ-
જ્ઞેયઃ સોઽધિમાંસકઃ ॥

હાનવ્યે હનુમત્વે । પશ્ચિમે દન્તે અન્યજે ॥

નીચલી પંક્તિના છેલા દાંતમાં (દા-
ઠમાં) મોટી પીડાવાળો તથા લારના

સ્વાવવાળો ભારે સોજે થાય એ રોગ અ-
ધિમાંસક દેહેવાયછે. આ રોગ કંઈના
પ્રકાપથી થાયછે.

પાંચ પ્રકારની દંતનાડીઓનાં
લક્ષણો.

પञ्च દન્તનાડીરાહ ।

દન્તમૂલગતા નાડ્યઃ પञ્ચ જ્ઞેયા યથે-
રિતાઃ ।

યથા નાડીવ્રણે વાતપિત્તકફસન્નિપાત-
શલ્યનિમિત્તાઃ પञ્ચ નાડ્યઃ કથિતાસ્તયાત્રા-
પીત્થર્થઃ ॥

જીવી નાડીવ્રણમાં વાયુથી થએલી,
પિત્તથી થએલી, કંઈથી થએલી, સન્નિ-
પાતથી થએલી અને શલ્યથી થએલી
એમ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ કહેલી છે
તેવીજ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ (ન-
ળીઓ) દાંતોના પેઠાંઓમાં થાયછે.
માટે એઓનાં લક્ષણો નાડીવ્રણના અ-
ધિકારમાં કહ્યાપ્રમાણે સમજી લેવાં.

દંતવિદ્રધિનું લક્ષણુ.

દન્તવિદ્રધિમાહ ।

દન્તમાંસમલૈઃ સાસૈર્વાશ્ચતઃ શ્વયયુ-
ર્મહાન્ । સદાહરુક્ સ્વેદ્વિન્નઃ પૂયાસં
દન્તવિદ્રધિઃ ॥

દન્તમાંસમલૈઃ દન્તવેદગતદોષૈઃ । સાસૈઃ
સરક્તૈઃ હેતુભિઃ ॥

પેઠાંઓમાં રહેલા વાત, પિત્ત, કંઈ
અને રૂધિર એ દોષોનેલીધે બાહ્યાર બ-
ળતરાવાળો તથા વેદનાવાળો મોટો સોજો
ઉત્પન્ન થાયછે અને તે ભેદાયથી પડને
તથા લોહીને સ્વેદે એ રોગ દંતવિદ્રધિ
કહેવાયછે.

દાંતોનાં મૂળોના રોગોની ચિકિત્સા.
અથ દન્તવેદરોગાણાં ચિ-
કિત્સા ।

શીતાદે હૂતરક્તે તુ તોયે નાગરસર્પ-
પાન્ । નિઃકાથ્ય ત્રિફલા ચાપિ કુર્યાદ્ર-
ણ્દ્રપધારણમ્ ॥ કાસીસલોધ્રકૃષ્ણામનઃ-
શિલાસમિયજ્જુતેજોદ્વા । एपां चूर्णं म-
ધુयુक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥

તેજોદ્વા તેજવલ્કલ ઇતિ લોકે ॥

તૈલં ઘૃતં વા વાતગ્રં શીતાદે સંપ્રશ-
સ્યતે । દન્તપુષ્પુટકે કાર્યં તરુણે રક્ત-
મોક્ષણમ્ ॥ સ પञ्चलवणक्षारः सक्षौद्रः
प्रतिसारणम् । शिरोविरेकश्च हितो न-
स्यं स्निग्धं च भोजनम् ॥ विस्राविते द-
न्तवेषे व्रणं तु प्रतिसारयेत् । लोध्रपतङ्ग-
मधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुसुतैઃ ॥

પ્રતિસારયેદ્જુલ્યા ઘર્ષયેત્ । પતઙ્ગઃ
ચોક ઇતિ લોકે ॥

કવલે ક્ષીરિણો યોજ્યાઃ સક્ષૌદ્રઘૃ-
તશર્કરાઃ । ચલદન્તસ્થિરકરં કાર્યં વ-
કુલચર્વણમ્ ॥ ભદ્રમુસ્તાભયાન્યોપવિઢ-
જ્જારિષ્ઠપલ્લવઃ । ગોમૂત્રપિષ્ટૈર્ગુટિકાં છા-
યાશુષ્કાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ તાં નિધાય મુ-
સે મુષ્યાચ્ચલદન્તાતુરો નરઃ । નાતઃ
પરતરં કિન્ચિચ્ચલદન્તસ્ય ભેપજમ્ ॥

મુસ્તાદિવટિકા ।

તુલાઘૃતં નીલસદાચરં તુ દ્રોણામ્ભ-
સા સંશ્રપયેઘથાવત્ । તતશ્વતુર્ભાગરસે
તુ તૈલં પચેચ્ચનૈરર્ધપલપ્રમાણઃ ॥ કલ્કૈ-
રનન્તાશ્વદિરેરિમેદજઘ્નામ્રયટ્ટીમધુકોત્પ-

लानाम् । तत्रैलमाज्यं च धृतं मुखेन
स्यैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥

नीलसदाचरः नीलपुष्पकटसरैया । अ-
नन्ता दुरालभा । तदलाभे यवासो ग्राह्यः ।
इरिमेदो दुर्गन्धखदिरः ॥

सहचराद्यं तैलम् ।

सौपिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसा-
जनैः । सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डू-
षीरिणो हिताः ॥ क्रियां परिदरे कु-
र्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः । संशोध्यो-
भयतः कार्यं मुखं चोपकुशे तथा ॥
काष्ठोदुम्बरिकापत्रैर्व्रणं विस्रावयेद्भिप-
क् । लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सन्वोपैः प्रति-
सारयेत् ॥ शस्त्रेणोद्धृत्य वैदर्भं दन्तमू-
लानि शोधयेत् । ततः क्षारं प्रयुञ्जीत
क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ उद्धृत्याधि-
कदन्तं तु ततोऽग्निमवचारयेत् । कृमि-
दन्तकवचात्र विधिः कार्यों विजानता ॥

इयं खलिवर्धनस्य चिकित्सा ॥

छित्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरे-
त् । वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशू-
कजैः ॥

तेजोवती तेजोवल्कलः स्वर्णजीवन्ती च ॥

क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र
कीर्तिताः । पटोलनिम्बत्रिफलाकपाय-
श्चात्र धावने ॥ नाडीत्रणहरं कर्म दन्त-
नाडीषु कारयेत् । यदन्तमध्ये जायेत
नाडीदन्तं तमुद्धरेत् ॥ क्षिप्त्वा मांसा-
नि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् । उ-
द्धृत्य च दहेचापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
भिनच्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्धुवम् ।

समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भ्रमस्थि च ॥
उद्धृते तूचरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।
रक्तातियोगात्पूर्वोक्ता घोरा रोगा भ-
वन्ति हि ॥ काणः सजायते जन्तुरदितं
तस्य जायते । चलमप्युत्तरं दन्तमतो नै-
वोद्धरेद्भिपक् ॥ धावनं जातिमदनस्वा-
दुकण्टकत्वादिरैः ॥

कपायैरिति शेषः ॥

कपायैर्जातिमदनकण्टकिस्वादुकण्ट-
कैः । मज्जिष्ठालोध्रखदिरयष्ट्याहैश्चा-
पि यत् कृतम् ॥ तैलं यत् साधितं तच्च
हन्यादन्तगतां गतिम् ॥

जात्यादिचतुष्टयस्य कपायेण मज्जिष्ठादि-
चतुष्टयस्य च कपायेण तैलमिदं पचेत् ।
जाती चमेली इति लोके । तस्याः पत्रं
ग्राह्यं । मदनो घञ्चूरस्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यं ।
कण्टकी बडो कटैया तस्या मूलं ग्राह्यं । स्वा-
दुकण्टको गोक्षुरस्तस्य पत्राङ्गं ग्राह्यम् ।
इति जात्यादितैलम् ॥

विद्रध्युक्तं विधिं युक्तं विदध्यादन्त-
विद्रधौ । शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलो नैव
कारयेत् ॥

शीताह यथे हाय तो बोही कड-
डाव्या पछी पाणीमां मुठ, सर्पप, डरडे,
गेहेडां तथा आभणां ओम्भोतो स्वाथ
करी ते स्वाथना डागणानुं धारणु करवुं.

हीराकसी, बोहूर, पीपण, भणुशील,
धडलां अने तेणपल ओम्भोनुं सुणुं करी
भधमां डालवीने उपयोगमां देवाभां
आवे तो शीताहमां सडेहुं मांस डराध
नयथे.

વાયુને હણનારાં તેલનો ક ધીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી શીતાદ મટી જાય છે.

દંતપુષ્પુટ ઉત્પન્ન થાય કે તુરતજ તેમાંથી લોહી કહડાવવું. પંચલવણ સહિત જવખારને મધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ (જુવો પ્રથમ ખંડનું પૃષ્ઠ ૯૪૨ મું) કરવું. માથાને ખાલી કરનારું નસ્ય દેવું અને સિન્ધુ ભોજન કરાવવું એ હિતકારી થાય છે.

દંતવેદ્ય થયો હોય તો તેમાંથી લોહી કહડાડીને તેના વ્રણ ઉપર આંગળીવતે લોદર, પતંગ, જઠીમધ અને લાખ એન્જોનું મધમાં કાલવેલું ચૂર્ણ ધસવું.

વડ વગેરે પાંચ ક્ષીરી વૃક્ષોનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ, ધી તથા સાકર નાંખી તેના ઠોગળા કરવામાં આવે અને ગોલસરીનું ચર્વણ કરવામાં આવે તો ચલિત થએલા દાંતો સ્થિર થઈ જાય છે.

ભદ્રમોચ, હરડે, સુંઠ, મરી, પીપળ, વાવડાંગ અને લીંબડાનાં પાંનડાં એન્જોને ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળીઓ કરીને છાયામાં સુકાવવી. આ ગોળીને મોહોડામાં રાખીને સુધ જવામાં આવે તો ચલિત થએલા દાંતો સ્થિર થઈ જાય છે. હલતા દાંતોવાળા માણસને વાસ્તે આ ઔષધથી અધિક ખીજું કાંઈ ઔષધ નથી. આ ગોળી 'મુસ્તાદિવટિકા' કહેવાય છે.

ચારસો તોલાંભાર કાળાં કુલવાળા કાંટાચેરીયાને લઈ તેનો એક હજાર ચોવીશ તોલાંભાર પાણીમાં ચોખ્ખી રીતે ક્વાથ કરવો. ખળતાં ખળતાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ધ-

માસો, ખેર, કુર્મીધી ખેર, અંબુનાં પાંનડાં, આંખાનાં પાંનડાં, જઠીમધ અને કમળ એ પ્રત્યેક પદાર્થોના બે બે તોલાંભાર કલ્કા નાંખીને તેમાં તેલને અથવા ધીને ધીરે ધીરે પકાવવું. ધમાસો નમળે તો જવાસો લેવો. આ તેલને અથવા ધીને મોહોડામાં ધરવામાં આવે તો તેથી તુરતજ દાંતોની સ્થિરતા થાય છે. આ તેલ અથવા ધી 'સહચરાધ' કહેવાય છે.

સૌપિર થએલ હોય તો તેમાંથી લોહી કહડાડી પછી લોદર, મોચ તથા રસવંતી એન્જોના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેનો લેપ કરવો અને વડ આદિ ક્ષીરી વૃક્ષોના ક્વાથના ઠોગળા કરવા. પરિદર થયો હોય તો વિચક્ષણ વૈવે શીતાદની જ ચિકિત્સા છે તે કરવી.

ઉપકુશ થયો હોય તો સાક્ર કરી ખત્રે તરફ તેનાં મોહોડાં કરવાં, વ્રણને કાળા જાંબરાનાં પાંનડાંઓથી સ્વાવવો અને પંચલવણ, સુંઠ, મરી તથા પીપળ એન્જોને મધમાં કાલવીને તેઓથી પ્રતિસારણ કરવું.

વૈદર્ભ થયો હોય તો તેને શસ્ત્રથી કાપી નાંખીને પેઢાંએને સાક્ર કરવાં, પછી ક્ષાર મુકવો અને સઘળી શીતલ ક્રિયાઓ કરવી.

ખલિવર્દન થએલ હોય તો વધારાના દાંતને કાઢી નાંખીને સમજી વૈવે તેના ઉપર કાંબ દેવો અને કૃમિદંત નામના દંતરોગને માટે જ ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે કરવી.

અધિમાંસક થએલ હોય તો તેને કાપી નાંખી વજ, તેજબલ, કાળીપાક,

સાજીખાર અને જવખાર એઓનાં ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેનો ઉપયોગ કરવો. પીપળના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેનો કવલ કરવો અને ઘોવામાં કડવાં પરવળ, લીંબડો, હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓના ક્વાથનો ઉપયોગ કરવો.

ઢાઈ પણ દાંતનાડી થએલ હોય તો નાડીમણના અધિકારમાં જ ચિકિત્સા ઢેહેવામાં આવી છે તે કરવી.

જ દાંતની અંદર નાડી થએલી હોય તે દાંતનાં પેઢાંઓને સશ્ચી કાપી નાંખીને તે દાંતને કાઢાડી નાંખવો. પણ ઉપરની પંક્તિના દાંતને વાસ્તે આ પ્રકાર કરવો નહિ. દાંતને કાઢાડી નાંખીને તેના ઉપર ક્ષાર મુકવો અથવા અગ્નિથી ડાંબ દેવો. આ દાંતને ઉપેક્ષાથી રહેવા દેવામાં આવે તો અવશ્ય દાઢીના હાડકામાં પડની ગતિ થાયછે. ઢે જથી તે હાડકું બેદાઈ જાયછે એટલામાટે દાંતને મૂળ સહિત કાઢાડી નાંખવો અને ભાંગેલા અસ્થિને પણ કાઢાડી નાંખવું. જ ઉપરની પંક્તિનો દાંત કાઢાડી નાંખવામાં આવે તો લોહીનો અત્યંત સાવ થાયછે. લોહીના અતિયોગથી પૂર્વે કહેલા ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાયછે. કાણપણું થાયછે અને આર્દિત નામનો રોગ થાયછે એટલામાટે ઉપરનો દાંત હલતો હોય તોપણ વૈદે તેને કાઢાડવો નહિ.

અમેલીનાં પાંનડાં, ધંતુરાનાં પાંનડાં, ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળ અને ગોખરના સઘળા અવયવો, એઓના ક્વાથમાં અને ખેર, મજીઠ, લોદર તથા જઠીમધ

એઓના ક્વાથમાં પકાવેલું તેલ 'બત્યાદિ તેલ' ઢેહેવાયછે. આ તેલ દાંતમાં થએલી પડની ગતિને હણી નાંખેછે.

દાંતવિદ્રધિ થએલ હોય તો પ્રવીણ વૈદે વિદ્રધિની ચિકિત્સા ઢે જ વિદ્રધિના અધિકારમાં ઢેહેવામાં આવી છે તે કરવી પણ એ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા નજ કરવી.

દાંતોના રોગોવિષે.

દાંતોના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.

અથ દન્તરોગાઃ ।

તત્ર દન્તરોગાણાં નામાનિ
સંખ્યાં ચાહ ।

દાલનઃ કથિતઃ પૂર્વે કૃમિદન્તક એવ ચ । પ્રોક્તો મજ્જનકો દન્તહર્ષો વૈ દન્તશર્કરા ॥ કપાલિકાત્ર કથિતા શ્યાવદન્તક એવ ચ । કરાલસંજ્ઞાં ઇત્યદ્દૈ દન્તરોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

દાલન, કૃમિદાંતક, ભંજનક, દાંતહર્ષ, દાંતશર્કરા, કપાલિકા, શ્યાવદાંતક અને કરાલ એ રીતે દાંતોમાં આઠ રોગ થાયછે.

દાલનનું લક્ષણ.

તત્ર દાલનસ્ય લક્ષણમાહ ।

દીર્યમાણેષ્વિવ રુજા યત્ર દન્તેષુ જાયતે । દાલનો નામ સ વ્યાધિઃ સદાગતિનિમિત્તજઃ ॥

દાંતો જાણે ચીરાઈ જતા હોય એવી દાંતોમાં પીડા થાય એ રોગ દાલન ઢેહેવાયછે. આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાયછે.

કૃમિદંતકનું લક્ષણ.

કૃમિદન્તકમાહ ।

કૃષ્ણચ્છિદ્રશ્ચલસ્ત્રાવી સસંરમ્ભો મ-
હારુજઃ । અનિમિત્તરુજો વાતાત્ સ જ્ઞે-
યો કૃમિદન્તકઃ ॥

સંરમ્ભઃ દન્તમૂલશોયયુક્તઃ । તત્રૈવ સ્ત્રા-
વો બોદ્ધવ્યઃ । અનિમિત્તરુજઃ અવઘટ્ટનાદિ-
નિમિત્તં વિનૈવ મહારુજાવાન્ ॥

કાળાં છિદ્રવાળો, ચલપણાવાળો, પે-
ઠાંઆમાં સોબવાળો, પેઠાંઆમાં સાવ-
વાળો, મોટી વેદનાવાળો અને જઠમાં
હલાવવા વગેરે કારણોવિના વેદના થયા
કરેછે એવો જ રોગ થાયછે તે કૃમિદં-
તક કહેવાયછે. આ રોગ વાયુના પ્રકો-
પથી થાયછે.

ભંજનકનું લક્ષણ.

ભંજનકમાહ ।

વક્તં વક્તં ભવેઘ્ન દન્તમદ્ગ્ન જાય-
તે । કફવાતકૃતો વ્યાધિઃ સ ભંજનક-
સંજકઃ ॥

જ રોગમાં મોઢોડું વાંકું થઇ બળ્યછે
અને દાંત ભાંગી પડેછે એ દાંતનો રોગ
ભંજનક કહેવાયછે. આ રોગ કફના
તથા વાયુના પ્રકોપથી થાયછે.

દંતહર્ષનું લક્ષણ.

દન્તહર્ષમાહ ।

શીતરૂક્ષમવાતામ્લસ્પર્શનામસહા દ્વિ-
જાઃ । યત્ર સ્પુર્વાતપિત્તાભ્યાં દન્તહર્ષઃ
સ કીર્તિતઃ ॥

દાંતો શીત સ્પર્શોતું, રૂક્ષ સ્પર્શોતું,
પ્રપક્વ પવનના સ્પર્શોતું અને ખાટા સ્પ-

ર્શોતું સહન ન કરી શકે એવા થઇ બળ્ય
એ રોગ દંતહર્ષ કહેવાયછે. આ રોગ
વાયુના અને પિત્તના પ્રકોપથી થાયછે.

દંતશર્કરાનું લક્ષણ.

દન્તશર્કરામાહ ।

મલો દન્તગતો યસ્તુ કફશ્ચાનિલશો-
પિતઃ । શર્કરેવ સ્વસ્પર્શા સા જ્ઞેયા દ-
ન્તશર્કરા ॥

શર્કરા સિકતા ॥

દાંતોમાં રહેલો મેલ અને પવને સુ-
કાવેલો કફ રેતીના જેવો ખરસટ સ્પર્શ-
વાળો થઇ બળ્ય એ રોગ દંતશર્કરા કહે-
વાયછે.

કપાલિકાનું લક્ષણ.

કપાલિકામાહ ।

કપાલેષ્વિવ દીર્યત્સુ દન્તેષુ સમલેષુ
ચ । કપાલિકેતિ વિજ્ઞેયા દન્તચ્છિદન્ત-
શર્કરા ॥

કપાલાનિ મૃષ્મયઘટાદિસ્ત્રણાનિ તેષ્વિવ
સમલેષુ દન્તેષુ મલસહિતદન્તાવયવેષુ દી-
ર્યત્સુ સત્સુ ચા દન્તશર્કરા સા કપાલિકેતિ
વિજ્ઞેયા । સા કપાલિકા દન્તચ્છિદ્ત્વ દન્તના-
શિની ॥

મેલ સહિત દાંતોના અવયવો મા-
ટીનાં ઠીકરાંઆની પેઠે ક્રૂટવા લાગે અને
ઉપરપ્રમાણે દંતશર્કરા પણ હોય તે એ
રોગ કપાલિકા કહેવાય છે. આ કપા-
લિકા દાંતોનો નાશ કરી નાંખેછે.

શ્યાવદંતકનું લક્ષણ.

શ્યાવદન્તકમાહ ।

યોસ્યચ્છિત્રેણ પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્ત્વ-

शेषतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स
श्यावदन्तकः ॥

दग्धः दग्ध इव ॥

इधिरसहित पित्तथी यणोला ऋवे
थध गयेलो दांत संपूर्ण रीते क्षणाशने
अथवा नीलपक्षाने प्राप्त थध अथ अ
शेग श्यावदंतक ठडेवायछे.

करालनुं लक्षणु.

करालमाह ।

शनैःशनैः प्रकुरुते यत्र दन्ताश्रितोऽ-
निलः । करालान् विकटान्दन्तान् स
करालो न सिध्यति ॥

करालान् भयानकान् ॥

दांतीभां रडेवो वायु धीरे धीरे दां-
तीने लयानक अने विकट करी नाभेछे
अ शेग कराल ठडेवायछे.

दांतीना शैगोनी चिकित्सा.

अथ दन्तरोगाणां चिकित्सा ।

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्यमितं
पचेत् । द्रव्यैः पलमितैरेतैः काथैश्चापि
चतुर्गुणैः ॥ लोभ्रकदफलमणिष्ठापन्नके-
शरपन्नकैः । चन्दनोत्पलयष्टाद्वैस्तत्तैलं
वदने धृतम् ॥ दालनं दन्तचालं च द-
न्तमोक्षं कपालिकाम् । शीतादं पूतिव-
क्तं च विरुचिं विरसास्यताम् ॥ इत्या-
दाद्यु गदानेतान्कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजि-
तम् ॥

लाक्षाद्यं तैलम् ॥

जयेद्विसावर्णः स्वित्तमचलं कृमिदन्त-
कम् । तथावपीर्द्वार्तत्रैः स्नेहगण्डपधार-

णैः ॥ भद्रदाव्यादिचर्पाभूलैपैः स्निग्धैश्च
भोजनैः । कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुद-
न्तान्तरे स्थितम् ॥ बृहतीभूमिकदम्बं
पञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाथः । गण्डूपस्तै-
लयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ नी-
लीवायसजङ्गाकटुतुम्बीमूलमेकैकम् । स-
ञ्चूर्य दशनविधृतं दशनकृमिनाशनं प्रा-
हुः ॥ स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पि-
पस्त्रैतस्य च । निर्यूहाश्चानिलघ्नानां
दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥

त्रैवृतस्य सर्पिपः । त्रिवृतापकस्य स-
र्पिपः कवल इत्यर्थः ॥

सैहिकोऽत्र हितो धूमे नस्यं सैहिक-
मेव च । पेयारसयवाग्वश्च क्षीरसन्तानि-
काघृतम् ॥ शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो
यश्चानिलापहः ॥

अत्र दन्तहर्षे ॥

अच्छिदन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भि-
पक् । लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रति-
सारयेत् ॥ दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यान्नि-
रवशेषतः । कपालिका कृच्छ्रतमा तत्रा-
प्येपा क्रिया मता ॥

एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया ॥

फलान्यम्लानि शीताम्युक्तान्नं दन्त-
धावनम् । तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी
न भक्षयेत् ॥

शैसठ तोलांभार लाभनो रस, शै-
सठ तोलांभार दुध अने लोहर, धाय-
ङ्ग, मञ्जक, कभगना ठेसरा, पद्मशुभ्र,
यंदन, रक्तकभग तथा ळठीभध अयेनो
शैगलो क्वाथ अयेनां अने लोहर व-

ગરે પ્રત્યેક પદાર્થોના ચાર ચાર તોલાં-ભાર કલ્કા નાંખીને તેઓમાં ચોસઠ તોલાંભાર તૈલ પકાવવું એટલે 'લાક્ષાઘ તૈલ' સિદ્ધ થાયછે. આ તૈલ મોહોડામાં રાખવામાં આવે તો દાલન, દાંતોનું ચલન, દાંતોનું પડવું, કપાલિકા, શીતાદ, પૂતિવક્રન, અરચિ અને મોહોડાનું વિરસપણું એ રોગો તુરત હણાઈ જાયછે અને દાંતો પણ સ્થિર થાયછે. આ લાક્ષાઘતૈલ દાંતોના રોગોઉપર બહુ સારૂં ગણવામાં આવેછે.

સ્થિરપણાને પ્રાપ્ત થએલા કૃમિદંતક નામના રોગને સ્વેદન આપી લોહી કહડાવવાથી, વાયુને હણનારા અવપી-ડોથી, સ્નેહના ડાગળાનાં ધારણેથી, ભદ્રદાઝ આદિ ગણના તથા સાટો-ડીના લેપોથી અને સ્નિગ્ધ ભોજનોથી મટાડવો.

હીંગને જરા ઊની કરી દાંતોના મધ્યમાં રાખવામાં આવે તો કૃમિદંતક મટી જાયછે.

ઊભી ભોરીંગણી, ભોંકદંબ, ઘોળો એરડો અને બેઠી ભોરીંગણી એઓનો જ્વાથ કરી તેને તૈલથી મિશ્રિત કરીને તેનો ડાગળો ધરવામાં આવે તો તેથી કૃમિદંતકની વેદના શાંત થઈ જાયછે.

ગળીના મૂળને અથવા રાતી અથે-ડીના મૂળને અથવા કડવી તુંબડીના મૂળને ચૂણિત કરી દાંતોમાં રાખવામાં આવે તો તેથી કૃમિદંતકનો નાશ થાયછે એમ ઠહેવામાં આવેછે.

સ્નેહોના સેહેવાય તેવા ઊના કવળો, નસોતરના કલ્કથી પકાવેલા ધીનો કવળ, અને વાયુને હણનારા પદાર્થો-

ના ક્વાથો દંતહર્ષ નામના રોગને મટાડેછે.

દંતહર્ષઉપર સ્નેહિક ધુમાડો, સ્નેહિક નસ્ય, પેચાઓ, રસનાળી યવા-ગૂઓ, દુધની તર, ધી, માથાની ખસ્તિ અને વાયુને હણનારી જે દાર્ઘ ક્રિયાઓ છે તેઓ હિતકારી થાયછે.

દંતશર્કરા થએલ હોય તો વૈદે દાંતોનાં મૂળોનું છેદન નહિ કરતાં તે દંતશર્કરાને શસ્ત્રવતે કાઢાડી નાંખવી, અને પછી મધમાં કાલવેલાં લાખનાં ચૂર્ણથી પ્રતિસારણુ કરાવવું.

દંતહર્ષનેવાસ્તે જે ચિકિત્સાઓ ઠહેવામાં આવી છે તે સઘળી ક્રિયાઓ દંતશર્કરાની ઉપર પણ કરવી.

ક્યાલિકા નામનો દંતરોગ બેક અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે તોપણ તેના ઉપર દંતહર્ષની ચિકિત્સા કરવી.

દાંતના રોગવાળાએ ખાટા પદાર્થો ખાવા નહિ, ટાહું પાણી પીવું નહિ, રૂક્ષ અન્ન જમવું નહિ, દાંતણુ કરવું નહિ અને જે ભક્ષ્ય અત્યંત કઠણુ હોય તે પણ ખાવું નહિ.

જીભના રોગોવિષે.

જીભના રોગોનાં નિદાનો, નામો તથા સંખ્યા.

અથ જિહ્વારોગાઃ ।

તત્ર જિહ્વારોગાણાં નિદાન-નામસંખ્યા આહ ।

વાતજઃ પિત્તજથાપિ કફજો લાસ-સંજ્ઞકઃ । ઉપજિહ્વિકા ચ ગદા જિહ્વાયાં પચ કીર્તિતાઃ ॥

વાયુથી થએલો, પિત્તથી થએલો, ક-
ક્રથી થએલો, અલાસ અને ઉપનિહિકા
એ રીતે જીભના રોગ પાંચ છે.

વાયુથી થએલા જીભના રોગનું
લક્ષણ.

તન્ન વાતજસ્ય લક્ષણમાહ ।

જિહ્વાનિલેન સ્ફુટિતા પ્રમુક્તા ભવેચ
શાકચ્છદનપ્રકાશા ॥

સ્ફુટિતા મનાગ્વિદીર્ણા । પ્રમુક્તા રસા-
નામનભિન્નતયા મુત્તેવ । શાકચ્છદનપ્રકાશા
શાકો મરુમ્મિજટ્ટમસ્તદ્વત્ કણ્ઠકાચિતા ॥

જીભ જરાક ફાટી ગઈ હોય, ખાટા
મીઠા રસોને બહુ શક્તી ન હોય અને
નિર્જલ દેશમાં થતા શાક નામના ઝા-
ડનાં પાંડાંની પેઠે કાંટાઓથી વ્યાપ્ત
થઈ ગઈ હોય તો બાણુવું કે વાયુથી થ-
એલો જીભનો રોગ છે.

પિત્તથી થએલા જીભના રોગનું
લક્ષણ.

પિત્તજમાહ ।

પિત્તાત્ સદાહૈરુપચીયતે ચ દીર્ઘેઃ
સરક્તૈરપિ કણ્ઠકૈશ્ચ ॥

અયં લોકે જલી ઇતિ સ્વાતઃ ॥

બળતરાવાળા, લાંબા અને રતાશ-
વાળા કાંટાઓથી જીભ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ
હોય તો બાણુવું કે પિત્તથી થએલો જી-
ભનો રોગ છે.

કક્રથી થએલા જીભના રોગનું
લક્ષણ.

કફજમાહ ।

કફેન સુર્વીં બહુલાચિતા ચ માંસો-
ચ્છૈઃ શાત્મલિકકણ્ઠકાર્મૈઃ ।

બહુલા સ્પૂલા । માંસોચ્છૈઃ માંસજ-
ક્રૈઃ ॥

જીભ ભારે થઈ ગઈ હોય, બડી
થઈ ગઈ હોય અને શેમળાના કાંટાઓ-
જવા માંસથી થએલા કાંટાઓથી વ્યાપ્ત
થઈ ગઈ હોય તો બાણુવું કે કક્રથી થ-
એલો જીભનો રોગ છે.

અલાસનું લક્ષણ.

અલાસમાહ ।

જિહ્વાતલે યઃ શ્વયયુઃ પ્રગાઢઃ સો-
ડલાસસંઘઃ કફરક્તમૂર્તિઃ । જિહ્વાં સ વુ
સ્તમ્ભપતિ પ્રવૃદ્ધો મૂલે ચ જિહ્વા મૃશમૈ-
તિ પાકમ્ ॥

પ્રગાઢઃ પ્રકર્ષેણ ગાઢો દારુણઃ । કફ-
રક્તમૂર્તિઃ કફરક્તમ્યાં મૂર્તિર્યસ્ય સઃ । ક-
ફરક્તજ ઇત્યર્થઃ । જિહ્વાસ્તમ્ભેન વાયુરપ્યત્ર
બોદ્ધવ્યઃ । મૃશંપાકેન પિત્તં ચ । અતસ્ત્રિદો-
પજોડયમ્ અસાધ્યત્વં चास्य ॥

જીભના તળામાં કક્ર તથા રૂધિર એ-
ઓના પ્રકાપથી જે અત્યંત દારૂણ સોજો
યાય છે તે અલાસ કેહેવાય છે. વૃદ્ધિ પા-
મેલો આ રોગ જીભને અટકાવે છે અને
આ રોગથી જીભનું મૂળ પણ અત્યંત
પાકે છે.

જીભને અટકાવવાનેલીધે આ રો-
ગમાં વાયુનો પણ પ્રકાપ છે અને જી-
ભનું મૂળ અત્યંત પાકવાનેલીધે પિ-
ત્તનો પણ પ્રકાપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.
આ પ્રમાણે આ રોગ ત્રણે દોષોના અને
રૂધિરના પણ પ્રકાપથી થએલો હોવા-
નેલીધે અસાધ્ય છે એમ જણાય છે.

ઉપનિઙ્ઠિકાનું લક્ષણ.

ઉપજિહ્વિકામાહ ।

જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વયયુર્હિ જિહ્વામુન્મ્ય
જાતઃ કફરક્તયોનિઃ । પ્રસેકકણ્ઠપરિ-
વાહયુક્તઃ પ્રકથ્યતેઽસાવુપજિહ્વિકેતિ ॥

જિહ્વાગ્રરૂપઃ જિહ્વાગ્રાકૃતિઃ ॥

કફ અને શ્વિર એ બન્નેના પ્રકાપથી
જ સોજો જીભને ઊંચી કરીને થાયછે,
જીભની અણીના જેવી આકૃતિવાળો
હોયછે અને લાર ઝરવાથી, ચળથી તથા
ખળતરાથી યુક્ત હોયછે તે સોજો ઉપ-
નિઙ્ઠિકા કહેવાયછે.

જીભના રોગોની ચિકિત્સા.

અથ જિહ્વારોગાણાં

ચિકિત્સા ।

જિહ્વાગતવિકારાણાં શસ્તં શોણિત-
મોક્ષણમ્ । ગુહ્વીપીપ્પલીનિમ્બકવલઃ
કટુભિઃ સુલઃ ॥ ઓષ્ઠપ્રકોપેઽનિલજે
યદુક્તં પ્રાક્ ચિકિત્સિતમ્ । કણ્ઠકેવ્લ-
નિલોત્યેષુ તત્કાર્યં મિષજા સ્વલ્લ ॥ પિ-
ત્તજે પરિઘૃષ્ટે તુ નિઃશ્વતે દુષ્ટશોણિતે ।
પ્રતિસારણગણ્ઠપનસ્યં ચ મધુરં હિતમ્ ॥
કણ્ઠકેષુ કફોત્યેષુ લિખિતેષ્વસ્ટજઃ ક્ષ-
યે । પિપ્પલ્યાદિર્મધુયુતઃ કાર્યસ્તુ પ્રતિસા-
રણે ॥ ઉપજિહ્વાં તુ સંલિલ્ય સારેણ પ્ર-
તિસારયેત્ । શિરોવિરેકગણ્ઠપધૂમૈશ્વૈના-
મુપાચરેત્ ॥ વ્યોપસારાભયાવહિચૂર્ણમે-
તત્ પ્રઘર્ષણમ્ । ઉપજિહ્વામશાન્ત્યર્થમેભિ-
સ્તૈલં ચ પાચયેત્ ॥

જીભમાં થએલા રોગોને માટે લોહી
કહડાવતું અને ગળો, લીંબડો તથા પી-

પળ એઓનો તીખા પદાર્થોની સાથે ક-
વળ રાખવો એ હિતકારી થાયછે.

વાયુથી થએલા ઠોઠના રોગ ઉપર
પ્રથમ જ ચિકિત્સા કહેવામાં આવીછે
તેજ ચિકિત્સા વાયુથી થએલા જીભના
કાંટાઓની ઉપર વૈધે કરવી.

જો પિત્તથી થએલો જીભનો રોગ
હોય તો તેને ધસી બગડેલું લોહી કા-
ઢાડ્યા પછી મધુર પ્રતિસારણ, મધુર
દ્રાગણા અને મધુર નસ્ય એઓનો ઉ-
પયોગ કરવો એ હિતકારી થાયછે.

જો કફથી જીભના કાંટા થયા હોય
તો તેઓને ખોતરી લોહી કાઢાડી નાંખ્યા
પછી પિપ્પલ્યાદિ ગણના ઔષધોને મ-
ધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ કરવું.

ઉપનિઙ્ઠિકા થએલ હોય તો તેને
ખોતરીને ક્ષારથી પ્રતિસારણ કરવું અને
આથાનાં વિરેચનોથી દ્રાગણાઓથી તથા
ધુમાડાઓથી પણ ઉપચાર કરવા.

સુંઠ, મરી, પીપળ, જવખાર, હરડે
અને ચિત્રક એઓનું ચૂર્ણ ધસવામાં
આવે અથવા એ ચૂર્ણના કહકથી પકા-
વેલા તેલનો દ્રાગણા વગેરેમાં ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો તેથી ઉપનિઙ્ઠિકા
શાંત થઈ જાયછે.

તાળવાના રોગોવિષે.

તાળવાનાં રોગોનાં નામો તથા
સંખ્યા.

અથ તાલુરોગાઃ ।

તત્ર તાલુરોગાણાં નામાનિ
સંખ્યાં ચાહ ।

ગલશુન્ડીતુળ્હકેર્યંશ્રૂપઃ કચ્છપ ઇવ

ચ । તાલ્વર્બુદશ્ચ કથિતો માંસસહાત
 એવ ચ ॥ તાલુપુષ્પુટનામા ચ તાલુશો-
 પસ્તયૈવ ચ । તાલુપાકશ્ચ કથિતસ્તાલુ-
 રોગા અમી નવ ॥

ગલશુંડી, તુંડકેરી, અભ્રૂષ, કચ્છપ,
 તાલ્વર્બુદ, માંસસંઘાત, તાલુપુષ્પુટ, તા-
 લુશોષ અને તાલુપાક એ રીતે તાળવામાં
 નવ રોગ થાયછે.

ગલશુંડીનું લક્ષણ.

તત્ર ગલશુંડીલક્ષણમાહ ।

શ્લેષ્માશ્મ્યાં તાલુમૂલાત્ પ્રવૃદ્ધો
 દીર્ઘઃ શોથો ધ્માતવસ્તિપ્રકાશઃ । તુ-
 પ્પ્ણાકાસશ્વાસકૃત્તં વદન્તિ વ્યાધિં વૈ-
 ઘ્યાઃ કણ્ઠશુંડીતિ નામ્ના ॥

ધ્માતવસ્તિપ્રકાશઃ વાતપૂરિતર્મપુટતુલ્યઃ ॥

કફ અને રૂધિર એ બંનેના પ્રદાપને-
 લીધે તાળવાના મૂળમાંથી વધેલો, લાંબો,
 વાયુથી પુરાએલા ચામડાના દડા જેવો
 અને તરસને ઉધરસને તથા શ્વાસને ઉ-
 ત્પન્ન કરનારો જે સોજે થાયછે તેને
 વૈધો ગલશુંડી કહેછે.

તુંડકેરીનું લક્ષણ.

તુપ્પ્ણકેરીમાહ ।

શોયં સ્થૂલસ્તોદદાહમપાકી શ્લેષ્મા-
 શ્મ્યાં કીર્તિતા તુપ્પ્ણકેરી ।

તુપ્પ્ણકેરી વનકાર્પાસીફલં તતુલ્યા ।

તાળવામાં કફ અને રૂધિર એબોના
 પ્રદાપનેલીધે જડો, લોંકાયા જેવી વ્ય-
 થાવાળો, બળતરાવાળો અને પાકવા-
 વાળો જે સોજે થાયછે તે તુંડકેરી ક-
 હેવાયછે.

અભ્રૂષનું લક્ષણ.

અભ્રૂષમાહ ।

શોયઃ સ્તબ્ધો લોહિતઃ શોણિતોત્યો
 જ્ઞેયોઽભ્રૂષઃ સજ્વરસ્તીવ્રુચ્ચ ।

રૂધિરના કાપનેલીધે તાળવામાં અ-
 કડ, રાતો, જ્વરવાળો અને તીવ્ર વેદ-
 નાવાળો જે સોજે થાયછે તે અભ્રૂષ ક-
 હેવાયછે.

કચ્છપનું લક્ષણ.

કચ્છપમાહ ।

કૂર્મોત્સન્નોઽવેદનઃ શીઘ્રજન્મા રોગો
 જ્ઞેયઃ કચ્છપઃ શ્લેષ્મણઃ સ્યાત્ ।

કૂર્મોત્સન્નઃ મધ્યે પ્રોચ્ચઃ પ્રાન્તે નતઃ ॥

કફના પ્રદાપનેલીધે તાળવામાં કા-
 ચખાની પેઠે મધ્યમાં ઊંચો તથા છેડા-
 ઝામાં નીચો અને થોડી વેદનાવાળો
 જે સોજે તુરતજ પેદા થાયછે તે કચ્છપ
 કહેવાયછે.

તાલ્વર્બુદનું લક્ષણ.

તાલ્વર્બુદમાહ ।

પદ્માકારં તાલુમધ્યે તુ શોયં વિયા-
 દ્રક્તાદર્બુદં પિત્તલિદ્ગમ્ ।

પદ્માકારં પદ્મકર્ણિકાવત્ કેસરૈરિવ પા-
 શ્વતો દીર્ઘેમાંસાહુરૈવૈષ્ટિતમ્ ॥

તાળવાના મધ્યમાં રૂધિરના પ્રદા-
 પનેલીધે કમળના કેસરા જેવા લાંબા
 માંસના અંકુરોથી પડખાંઝામાં વીંટા-
 ઝેલો અને સધળાં પિત્તનાં ચિન્હોવાળો
 જે સોજે થાયછે તે તાલ્વર્બુદ કહે-
 વાયછે.

માંસસંઘાતનું લક્ષણ.

માંસસહ્વાતમાહ ।

દુષ્ટં માંસં શ્લેષ્મણા નીરૂજં ચ તા-
લ્વન્તસ્થં માંસસહ્વાતમાહુઃ ।

કફના પ્રકાપનેલીધે તાળવાની અં-
દર પીકાવગરનું જે પગડેલું માંસ જમા
યએલું હોયછે તે માંસસંઘાત કહેવાયછે.

તાલુપુષ્પુટનું લક્ષણ.

તાલુપુષ્પુટમાહ ।

નીરૂક્ સ્થાયી કૌલમાત્રઃ કફાત્મા
મેદોયુક્તઃ પુષ્પુટસ્તાલ્લદેશે ।

કફના પ્રકાપનેલીધે તાળવામાં પી-
કાવગરનો, સ્થિર અને મેદવાળો જે બો-
રડીના ક્ષણ જેવડો અંધિ ઉત્પન્ન થાયછે
તે તાલુપુષ્પુટ કહેવાયછે.

તાલુશોષનું લક્ષણ.

તાલુશોષમાહ ।

શોષોઽલ્પર્થં દીર્ઘતે વાપિ તાલુ શ્વા-
સો વાતાત્તાલુશોષોઽયમુક્તઃ ।

વાયુના પ્રકાપનેલીધે તાળવામાં અ-
ત્યંત શોષ પડે, અથવા તાળવું ક્ષટયા
કરે અને શ્વાસ પણ થાય એ રોગ તા-
લુશોષ કહેવાયછે.

તાલુપાકનું લક્ષણ.

તાલુપાકમાહ ।

પિત્તં કુર્યાત્પાકમત્યર્થયોરં તાલુન્વેવં
તાલુપાકં વદન્તિ ॥

પીત્તના પ્રકાપનેલીધે તાળવું અ-
ત્યંત ભયંકર રીતે પાકી જાય એ રોગ
તાલુપાક કહેવાયછે.

તાળવાના રોગોની ચિકિત્સા.

અથ તાલુરોગાણાં ચિકિત્સા ।

કુષ્ઠોપળવચાસિન્ધુકળાપાઠાશ્લવૈઃ સ-
હ । સક્ષૌદ્રૈર્ભિષજા કાર્યં ગલશુન્ઢીમ-
વર્ષણમ્ ॥

હવઃ કેવટી મોથા ગુડતની રૂતિ લોકે ।

અજુઘ્ઠાજુલિસન્દંશેનાકૃપ્ય ગલશુ-
ન્ઢિકામ્ । છેદયેન્મળલાગ્રેણ જિહ્વોપરિ
તુ સંસ્થિતામ્ ॥

મળલાગ્રેણ શસ્ત્રવિશેષેણ ।

અત્યાદાનાત્ સવેદ્રક્તં તતઃ સ ત્રિ-
યતે નરઃ । હીનચ્છેદાદ્ભવેચ્છોયો લાલા-
સાવો ભ્રમસ્તથા ॥ તસ્માદ્વૈદ્યઃ પ્રયત્નેન
દૃષ્ટકર્મા વિશારદઃ । ગલશુન્ઢીં તુ સં-
છિદ્ય કુર્યાત્પાત્તમિમં ક્રમમ્ ॥ પિપ્પલ્ય-
તિવિષાકુષ્ઠવચામરિચનાગરૈઃ । સૌદ્રયુક્તૈઃ
સલવળૈસ્તતસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥ વચાપ્ર-
તિવિષાપાઠારાસ્રાકટુકરોહિણીઃ । નિઃ-
ક્રાથ્ય પિત્તુમર્દં ચ કવલં તત્ર કારયેત્ ॥
તુન્ઢિકેર્ષ્ણુપે કૂર્મે સહાતે તાલુપુષ્પુટે ।
એવ એવ વિધિઃ કાર્યો વિશેષઃ શસ્ત્રક-
ર્મણિ ॥ તાલુપાકે તુ કર્તવ્યં વિધાનં
પિત્તનાશનમ્ । સ્નેહસ્વેદૌ તાલુશોષે વિ-
ધિશ્ચાનિલનાશનઃ ॥

કઠ, મરી, વજ, સૈંધવ, પીપળ, કા-
ળીપાક અને ઠેવડીમોથ એઓના ચૂ-
ર્ણને મધમાં કાલવીને તેથી ધસવામાં
આવે તો ગલશુંડી મટી જાયછે.

જે ગલશુંડી જીભની ઉપર રહેલી
હોય તો અંગુઠાના અને આંગળીના
ચીપીયાથી તેને ઘેચીને મંડલાત્ર ના-

મના તરવાર જેવા શસ્ત્રથી કાપી નાંખવી. જે ગલશુંડીનું અતિ છેદન કરવામાં આવે તો લોહીનો અત્યંત સ્રાવ થવાથી માણસ મરી જાય છે અને જે ઓછું છેદન કરવામાં આવે તો સોજો, લારનો સ્રાવ તથા ભ્રમ થાયછે એટલા માટે જણે તેવાં છેદનોની ઘણી ક્રિયાઓ જેએલી હોય એવા પ્રવીણ વૈદ્યે ખડુ સંભાળથી ગલશુંડીને કાપવી અને તે પછી પીપળ, અતવસ, કઠ, મરી, વજ અને મુંઠ એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી તેમાં સેંધવ નાંખીને તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું. તથા વજ, અતવસ, કાળીપાક, રાસ્ના, કડુ અને લીંબડા એઓને ઉકાળીને તેનો ક્વણ પણ કરાવવો.

તુંડકરી, અબ્ધ, કર્ણપ, માંસસંઘાત, અને તાલુપુષ્પુટ એઓની ઉપર પણ એજ પ્રકાર કરવો પણ તેઓની ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં (સુશ્રુતમાં કથાપ્રમાણે) ફેરફાર કરવો.

તાલુપાક થએલ હોય તો પિત્તને નષ્ટ કરનારી ચિકિત્સા કરવી.

તાલુશોષ થએલ હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન કરવાં અને વાયુને નષ્ટ કરનારી ખીજી ક્રિયા પણ કરવી.

ગળાના રોગોવિષે.

ગળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

અથ ગલરોગાઃ ।

તત્ર ગલરોગાણાં નામાનિ

સંખ્યાં ચાહ ।

રોહિણી પશ્ચાત્ત્રોક્તા કણ્ઠશાલૂક એવ ચ । અધિજિહ્વક્ષ વલયો વલાસશ્લેક-

વૃન્દકઃ ॥ તતો વૃન્દઃ શતગ્રી ચ ગિલાયુઃ કણ્ઠવિદ્રધિઃ । ગલૌઘં ચ સ્વરણ્નશ્ચ માંસતાનસ્તથૈવ ચ ॥ વિદારી કણ્ઠદેશે તુ રોગા અષ્ટાદશ સ્મૃતાઃ ।

પાંચ પ્રકારની રોહિણી, કંઠશાલૂક, અધિજિહ્વ, વલય, વલાસ, એકવૃન્દક, વૃન્દ, શતગ્રી, ગિલાયુ, કંઠવિદ્રધિ, ગલૌઘ, સ્વરણ, માંસતાન અને વિદારી એ રીતે ગળાના રોગ અઢાર છે.

પાંચે રોહિણીઓની નિદાનપૂર્વક સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ.

તત્ર પશ્ચાનામપિ રોહિણીનાં સામાન્યાં સમ્પ્રાપ્તિમાહ ।

ગલેડનિલઃ પિત્તકફો ચ મૂર્ચ્છિતૌ પ્રદૂપ્ય માંસં ચ તથૈવ શોણિતમ્ । ગલોપસંરોધકરૈસ્તથાહુરૈર્નિહન્ત્યસૂન્ વ્યાધિરિયં ચ રોહિણી ॥

અનિલઃ મૂર્ચ્છિતઃ પ્રવૃદ્ધઃ । કફપિત્તૌ ચ મૂર્ચ્છિતૌ પિત્તં વા મૂર્ચ્છિતં કફો વા મૂર્ચ્છિતઃ । નતુ ત્રયોડપિ મૂર્ચ્છિતાઃ । ઇથક્ ઇથક્ દોષજાયા અપિ વક્ષ્યમાણત્વાત્ ॥

ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, અથવા વૃદ્ધિ પામેલું પિત્ત અથવા વૃદ્ધિ પામેલો કફ અથવા વૃદ્ધિ પામેલા એ ત્રણે દોષો અથવા વૃદ્ધિપામેલું રૂધિર માંસને તથા રૂધિરને દૂષિત કરીને ગળાનો ઉપરોધ કરનારા અંકુરોથી પ્રાણુનો નાશ કરી નાંખેછે એ રોગ રોહિણી કહેવાયછે.

વાયુથી થએલી રોહિણીનું લક્ષણ.

તસ્યા વાતજાયા લક્ષણમાહ ।

નિદા સમન્તાત્ મુશવેદનાસ્તુ માં-

સાક્કુરાઃ કણ્ઠનિરોધનાઃ સ્યુઃ । સા રો-
હિણી વાતકૃતા પ્રદિષ્ટા વાતાત્મકોપદ્ર-
વગાઢજુષ્ટા ॥

જિહ્વા સમન્તાત્ જિહ્વાયાઃ સર્વતઃ વાતા-
ત્મકોપદ્રવગાઢજુષ્ટા સ્તમ્માદિભિરતિશયેન
યુક્તા ॥

જીભની ચારેકાર અત્યંત વેદના-
વાળા અને ગળાને ટ્રેકી દેનારા માંસના
અંકુરે થાયછે અને તેઓની સાથે વાયુ-
સંબંધી સ્તબ્ધપણા વગેરે ઉપદ્રવો પણ
અત્યંત થાયછે એ વાયુથી થએલી રો-
હિણી ઢહેવાયછે.

પિત્તથી થએલી રોહિણીનું લક્ષણ.

પિત્તજામાહ ।

ક્ષિપ્રોદ્રમા ક્ષિપ્રવિદાહપાકા તીવ્ર-
જ્વરા પિત્તનિમિત્તજાતા ।

ગળામાં માંસના અંકુરે ઝટ ઉત્પન્ન
થાય, ઝટ બળતરા થાય, ઝટ પાકે અને
જ્વર પણ તીવ્ર આવે એ પિત્તથી થ-
એલી રોહિણી ઢહેવાયછે.

કફથી થએલી રોહિણીનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મજામાહ ।

સ્રોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા ગુર્વી-
સ્થિરા સા કફસમ્ભવા તુ ।

સ્રોતોઽત્ર કણ્ઠસ્રોતઃ ।

ગળાની શિરાઓનો નિરોધ થઈ ગ-
ળામાં માંસના અંકુરે ઉત્પન્ન થાયછે
અને તેઓ મંદ મંદ પાકે, ભારે હો-
યછે અને સ્થિર હોયછે એ કફથી થ-
એલી રોહિણી ઢહેવાયછે.

ત્રણે દોષોથી થએલી રોહિણીનું
લક્ષણ.

સન્નિપાતજામાહ ।

ગમ્भीરપાકિન્યનિવાર્યવીર્યાન્નિદોષ-
લિદ્ધા ત્રિભવા ભવેત્ સા ।

ગળામાં ઉપર ઢહેલાં ત્રણે દોષોનાં
ચિન્હોવાળા, ઊંડા પાકવાળા અને જ-
ઓનું જોર અટકાવી શકાતું નથી એવા
માંસના અંકુરે ઉત્પન્ન થાયછે એ ત્રણે
દોષોથી થએલી રોહિણી ઢહેવાયછે.
રૂધિરથી થએલી રોહિણીનું લક્ષણ.

રક્તજામાહ ।

સ્ફોર્ટશ્ચિતા પિત્તસમાનલિદ્ધા સા-
ધ્યા પ્રદિષ્ટા રુધિરાત્મિકા તુ ।

ફેડલાઓથી વ્યાપ્ત અને પિત્તના
જ્વળાં ચિન્હોવાળી જે રોહિણી (માં-
સના અંકુરે) થાયછે તે રૂધિરથી થ-
એલી રોહિણી ઢહેવાયછે. આ રો-
હિણી સાધ્ય છે.

રોહિણીઓ મારી નાંખનારી હો-
વાનેલીધે તેઓના મારવાના
અવધિવિધે.

આસાં મારકત્વાદવધિમાહ ।

સઘશ્ચિદોપજા હન્તિ વ્યહાત્કફસમ્-
જ્જવા । પચાહાત્પિત્તસમ્ભૂતા સપ્તાહાત્પવ-
નોત્પિતા ॥

ત્રણે દોષોથી થએલી રોહિણી ઉ-
ત્તર મારી નાંખેછે, કફથી થએલી રો-
હિણી ત્રણ દિવસે મારી નાંખેછે, પિ-
ત્તથી થએલી રોહિણી પાંચ દિવસે
મારી નાંખેછે અને વાયુથી થએલી રો-
હિણી સાત દિવસે મારી નાંખેછે.

કંઠશાલૂકનું લક્ષણ.

કળ્પશાસ્ત્રકમાહ ।

કોલાસ્થિમાત્રઃ કફસમ્ભવો યો ગ્રન્થિર્ગલે કળ્પકશૂકમૂતઃ । સ્થરઃ સ્થિરઃ શસ્ત્રનિપાતસાધ્યસ્તં કળ્પશાલૂકમિતિ ધ્રુવન્તિ ॥

કળ્પકશૂકમૂતઃ કળ્પકવત્ શૂકવચ્ચ વેદનાજનકઃ ॥

ગળામાં કાંટાની પેઠે તથા ધાન્યની અણીની પેઠે વેદના ઉત્પન્ન કરનારો, ખરસટ, સ્થિર, ઘોરના ઠળીયા જેવડો અને શસ્ત્રક્રિયાથીજ મટાડી શકાય એવો જે ગ્રંથિ થાયછે તે કંઠશાલૂક કહેવાયછે. આ ગ્રંથિ કફના પ્રકાપથી થાયછે.

અધિગ્નિઠ્ઠકનું લક્ષણ.

અધિજિહ્વાકમાહ ।

જિહ્વાગ્રરૂપઃ અપયુઃ કફાત્તુ જિહ્વો પરિષ્ટાદ્દષ્ટજૈવ મિશ્રાત્ । જ્ઞેયોઽધિજિહ્વઃ સ્વલ્લ રોગ એવ વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ ॥

અમૃજા મિશ્રાદેવેત્યન્વયઃ ॥

જીભની ઉપર જીભની અણી જેવા આકારવાળો જે સોજો થાયછે તે અધિગ્નિઠ્ઠક કહેવાયછે. આ સોજો જો પાકે તો પછી તેની ચિકિત્સાજ કરવી નહીં. આ રોગ રૂધિરથી મિશ્રિત થયેલા કફના પ્રકાપથી થાયછે.

વલયનું લક્ષણ.

અથ વલયમાહ ।

વલાસ એવાયતમુન્નતં ચ શોયં કરોત્યન્નગતિં નિવાર્યં । તં સર્વપૈવામતિવાર્યમેવ વિવર્જનીયં વલયં વદન્તિ ॥

પ્રકાપ પામેલો કફ અત્તની ગતિને

અટકાવીને ગળામાં લાંબા તથા જાંબા સોજાને ઉત્પન્ન કરેછે એ વલય કહેવાયછે. આ રોગ કાઠ રીતે મટે એવો નથી માટે તેની ચિકિત્સાજ કરવી નહિ.

- ખલાસનું લક્ષણ.

વલાસમાહ ।

ગલે તુ શોયં કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધો શ્લેષ્માનિલૌ શ્વાસરુજોપપન્નમ્ । મર્મચ્છિદં દુસ્તરમેનમાહુર્વલાસસંજ્ઞં મિપજો વિકારમ્ ॥

મર્મચ્છિદં હૃદયમર્મણિ છેદેનેવ વેદનાજનકમ્ ॥

વૃદ્ધિ પામેલા કફ તથા વાયુ એઓ ગળામાં શ્વાસવાળા, પીકાવાળા અને હૃદયના મર્મસ્થાનમાં છેદનના જેવી વ્યથા ઉત્પન્ન કરનારા સોજાને ઉત્પન્ન કરેછે એ રોગ ખલાસ કહેવાયછે. વૈધલોકો કહેછે કે આ વિકાર દુસ્તર (કષ્ટસાધ્ય) છે.

એકવૃંદનું લક્ષણ.

અથૈકવૃન્દમાહ ।

વૃત્તો નતોઽન્તઃશ્વયયુઃ સદાહઃ સકળ્દુરોઽપાક્યમ્દુર્ગુરુશ્ચ । નાત્રૈકવૃન્દઃ પરિકીર્તિતોઽસૌ વ્યાધિર્વલાસક્ષતજમ્સૂતઃ ॥

અન્તઃ ગલમધ્યે । અપાકી રૂપત્પાકી । અમૃદુઃ રૂપન્મૃદુઃ ॥

કફના અને રૂધિરના પ્રકાપનેશીધે ગળામાં ગોળ, નમેલો, બળતરાવાળો, ચળવાળો, જરા પાકનારો, જરાક કામળ અને મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાયછે એ રોગ એકવૃંદ કહેવાયછે.

વૃન્દુ લક્ષણ.

અથ વૃન્દમાહ ।

સમુન્નતં વૃત્તમનન્દદાહં તીવ્રજ્વરં વૃન્દુમુદાહરન્તિ । તદ્વાપિ પિત્તક્ષત્તજમકો-
પાદ્વિદ્યાત્સતોદં પવનાત્મકં તુ ॥

પિત્તના અને રૂધિરના પ્રકાપનેલીધે અત્યંત જાણ, ગોળ, અત્યંત દાહવાળો અને તીવ્ર નવરવાળો સોને ઉત્પન્ન થાય છે એ રોગ વૃન્દ કહેવાય છે. આ રોગને શૂળથી યુક્ત હોય તો તેને વાયુના સંબંધવાળો પણ બાણુવો.

શતમ્નિનું લક્ષણ.

અથ શતમ્નીમાહ ।

વર્તિર્થના ક્ષ્ણનિરોધની તુ ચિતા-
તિમાત્રં પિશિતપ્રરોહૈઃ । અનેકરુક્ષ્ણા-
હરી ત્રિદોષા જ્ઞેયા શતમ્નીસદૃશી શતમ્ની ॥

ઘના કઠિના । અનેકરુક્વાતપિત્તક-
જતોદદાહકણ્ડાદિયુક્તા । શતમ્નીસદૃશી
લોહકષ્ણકસંછન્ના । શતમ્ની મહતી શિલા
તત્તુલ્યા । યતઃ પ્રાણહરી ॥

વાયુથી, પિત્તથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થએલા વ્યથા, દાહ તથા ચળ આદિ વિકારવાળી, કઠણુ, માંસના અંકુરથી અત્યંત વ્યાપ્ત અને કંઠને રોકી દેનારી વાટ ઉત્પન્ન થાય છે એ શતમ્નિ કહેવાય છે. આ વાટ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થએલી હોવાનેલીધે શતમ્નિ (લોઢાના કાંટાઓથી ઢંકાયેલી મોટી શિલા) ની પેઠે પ્રાણુ લેનારી છે તથી તેને 'શતમ્નિ' નામ આપેલું છે.

ગિલાયુનું લક્ષણ.

અથ ગિલાયુમાહ ।

ગ્રન્થિર્ગલે ત્વામલકાસ્થિમાત્રઃ સ્થિ-
રોડ્વપ્પરુક્સ્યાત્કફરક્તમૂર્તિઃ । સંલક્ષ્યતે
સક્તમિવાશિતં ચ સ શસ્ત્રસાધ્યસ્તુ ગિલા-
યુસંજઃ ॥

કફના અને રૂધિરના પ્રકાપનેલીધે ગળામાં આંખાંના ઠળીયા નવડો, સ્થિર, થોડી વેદનાવાળો અને બાણુ આધેલું ગળામાં અટકી રહ્યું હોય એવો ન-
ણાતો ગંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ગિલાયુ કહેવાય છે. આ રોગ શસ્ત્રક્રિયાથી મટ છે.

કંઠવિદ્રધિનું લક્ષણ.

અથ ગલવિદ્રધિમાહ ।

સર્વે ગલં વ્યાપ્ય સમુત્પિત્યતો યઃ શો-
ફો રુજઃ સન્તિ ચ યત્ર સર્વાઃ । સ સ-
ર્વદોષાર્ગલવિદ્રધિસ્તુ તસ્યૈવ તુલ્યઃ સ્વલ્લ
સર્વજથ ॥

સધળા દોષોના પ્રકાપનેલીધે સધળા પ્રકારની વેદનાઓ અને સધળા ગળામાં વ્યાપ્ત થઈ ઉઠેલો ને સોને ઉત્પન્ન થાય છે તે કંઠવિદ્રધિ કહેવાય છે. આ કંઠવિદ્રધિ આગળ કહેલા ત્રિદોષ-
ન્યવિદ્રધિ નજીબ છે.

ગલૌઘનું લક્ષણ.

અથ ગલૌઘમાહ ।

શોયો મહાનન્નજલાવરોધી તીવ્ર-
જ્વરો વાયુગતેર્નિહન્તા । કફેન જાતો
રુધિરાન્વિતેન ગલે ગલૌઘઃ પરિકીર્તિ-
તોડ્સૌ ॥

વાયુગતોર્નિહન્તા ઉદાનવાયુગતિરોષકઃ ॥

કફના અને શ્ધિરના પ્રક્રાપનેલીધે ગળામાં અત્રને તથા જળને રોકનારો ઉદાન વાયુની ગતિને હણનારો અને તીવ્ર જ્વરવાળો મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાયછે એ ગલીધ કહેવાયછે.

સ્વરમ્નું લક્ષણ.

અથ સ્વરમ્નમાહ ।

યસ્તામ્યમાનઃ શ્વસિતિ પ્રસક્તં મિ-
શ્વસ્વરઃ શુષ્કવિમુક્તકળ્ઠઃ । કફોપદુષ્ટે-
ષ્વનિલાયનેષુ ક્ષેયઃ સ રોગઃ શ્વસના-
ત્સ્વરમ્નઃ ॥

તામ્યમાનઃ તમઃ પશ્યન્ । શુષ્કવિમુ-
ક્તકળ્ઠઃ શુષ્કો વિમુક્તોઽસ્ત્રાધીનશ્ચ કળ્ઠો
યસ્ય સઃ । અસ્વાધીનતા મક્તં ગિલિતુમશ-
ક્યત્વાત્ । અનિલાયનેષુ વાયુવર્ત્મસુ । શ્વ-
સનાદ્વાતાત્ ॥

વાયુના માર્ગો કફથી દુષ્ટ થઈ જતાં
અંધારું ક્રેખવામાં આવે, વારંવાર હાંક
થાય, ગણું સુકાઈ જાય તથા અત્રાદિ-
કને ગળવાને અશક્તિ થઈ જાય અને
સ્વર ખગડી જાય એ રોગ સ્વરમ્ન કહ-
હેવાયછે. - આ રોગ વાયુના ક્રાપથી
થાયછે.

માંસતાનનું લક્ષણ.

અથ માંસતાનમાહ ।

પ્રતાનવાન્યઃ શ્વયથુઃ સુકષ્ટો ગલો-
પરોષં કુરુતે ક્રમેણ । સ માંસતાનઃ
કથિતોઽવલમ્બી પ્રાણપ્રણુત્સર્વકૃતો વિ-
કારઃ ॥

પ્રતાનવાન્ વિસ્તારવાન્ । સુકષ્ટઃ અતિ-
શયિતં કષ્ટં યત્ર સઃ ॥

ગળામાં વિસ્તારવાળો, લટકતો અને
મહા કષ્ટ દેનારો જ સોજો ક્રમે કરી ગ-
ળાનો ઉપરોષ કરી નાંખેછે એ રોગ
માંસતાન કહેવાયછે. આ રોગ ત્રણે
ક્રાપોથી થએલો હોવાનેલીધે પ્રાણુ લે-
નાર છે.

વિદારીનું લક્ષણ.

અથ વિદારીમાહ ।

સદાહતોદં શ્વયથું સુતામ્રમન્તર્ગલે
પૂતિવિશીર્ણમાંસમ્ । પિત્તેન વિદ્યાદ્વદને
વિદારીં પાર્શ્વે વિશેષાત્સ તુ યેન શેતે ॥
સ પુરુષો યેન પાર્શ્વેણ વિશેષાદ્ બાહુ-
લ્યેન શેતે તસ્મિન્ પાર્શ્વે । સા વિદારી મ-
વતીત્યર્થઃ ॥

પિત્તના પ્રક્રાપનેલીધે ગળામાં દાહ-
વાળો, તીવ્ર વેદનાવાળો, અત્યંત રાતો
અને દુર્ગંધવાળો તથા ક્ષાટતા માંસવાળો
સોજો ઉત્પન્ન થાયછે એ વિદારી કહેવા-
યછે. માણસ જ પડખાથી વધારે સુ-
વેછે તે પડખામાં આ રોગ થાયછે.

ગળાના રોગોની ચિકિત્સા.

અથ ગલરોગાણાં ચિકિત્સા ।

રોહિણીનાં તુ સાધ્યાનાં હિતં શો-
ણિતમોક્ષણમ્ । વમનં ધૂમપાનં ચ ગણ્ડપો
નસ્યકર્મ ચ ॥ વાતજાં તુ હૃતે રક્તે લ-
વણેઃ પ્રતિસારયેત્ । સુલોષ્ણાન્કેહગણ્ડ-
પાન્ધારયેચ્ચાપ્યમીક્ષણશઃ ॥ વિસ્રાવ્ય
પિત્તસંભૂતાં સિતાક્ષૌદ્રમિયજ્જુભિઃ । વ-
ર્પયેત્કવલો દ્રાક્ષાપરૂપૈઃ કથિતો હિતઃ ॥
આગારધૂમકટુકૈઃ કફજાં પ્રતિસારયેત્ ।

આગારધૂમઃ કોલ ઇતિ લોકે । કટુકા-
નિ શુઠ્ઠીપિપ્પલીમરિચાનિ ॥

શ્વેતાવિહરદન્તીપુ તૈલં સિદ્ધં સસૈ-
ન્ધવમ્ । નસ્યકર્મણિ દાતવ્યં કવલશ્ચ
કફોચ્છ્રયે ॥

શ્વેતા પરાજિતા ॥

પિત્તવત્સાધયેદૈવો રોહિણીં પિત્તસ-
મ્ભવામ્ । વિસ્રાચ્ય કઠ્ઠશાલૂકં સાધ-
યેત્તુષ્ણિકેરિવત્ ॥ એકકાલં યવાન્નં ચ
શુક્ષીત સ્નિગ્ધમલ્પશઃ । ઉપજિહ્વકવચ્ચા-
પિ સાધયેદધિજિહ્વકમ્ ॥ એકવૃન્દં તુ
વિસ્રાચ્ય વિધિં શોધનમાચરેત્ । એકવૃ-
ન્દમિવ પ્રાયો વૃન્દં ચ સમુપાચરેત્ ॥
ગિલાયુશ્ચાપિ યો વ્યાધિસ્તં ચ શસ્ત્રેણ
સાધયેત્ । અર્મસ્થં સુસંપક્કં છેદયેદ્ગલ-
વિદ્રધિમ્ ॥

જે રોહિણી સાધ્ય છે તેને વારંતે
લોહી કઠકાવવું એ સાઈ છે. વમન,
ધૂમપાન, ડાગળા, અને નસ્ય ક્રિયા એ-
ઓપણુ રોહિણીની ઉપર કરવાં.

વાયુથી થએલી રોહિણી હોય તો
લોહી કઠકાવ્યા પછી સૈંધવ આદિ લ-
વણોથી પ્રતિસારણુ કરવું અને સ્નેહોના
સેહેવાય તેવા ઉના ડાગળાઓવું પણ
વારંવાર ધારણુ કરવું.

પિત્તથી થએલી રોહિણી હોય તો
તેમાંથી લોહી સ્નાવીને સાકર, મધ
તથા ઘઉંસા એઓથી પ્રતિસારણુ કરવું
અને ક્રાખનો તથા ફાલસાનો કવલ
ધરવો.

કફથી થએલી રોહિણી હોય તો ધ-
રના ધુમાડાની ધૂંસ, સુંઠ, મરી અને
પીપળ એઓના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણુ ક-
રવું. ધોળી ગરણી, વાવડીંગ અને ને-
પાળો એઓના કઠકથી પકાવેલા તૈલમાં

સૈંધવ નાંખીને તેવું નસ્ય દેવું અને
ધોળી ગરણી, વાવડીંગ તથા નેપાળો
એઓનો કવળ પણ ધરવો.

વૈવે પિત્તથી થએલી રોહિણીને પિ-
ત્તશામક ઉપાયોથી શાંત કરવી.

કંઠશાલૂક થએલ હોય તો વૈવે તે-
માંથી લોહી સ્નાવ્યા પછી જ તુંડી-
કરીની ચિકિત્સા દેહેવામાં આવી છે
તે કરવી અને આખા અહોરાત્રમાં એક
વખતજ થોડુંક સ્નિગ્ધ જમવા દેવું.

અધિગ્નિહક થએલ હોય તો જ
ઉપગ્નિહકની ચિકિત્સા દેહેવામાં આ-
વી છે તે કરવી.

એકવૃંદ થએલ હોય તો તેમાંથી
લોહી સ્નાવ્યા પછી શોધનનો વિધિ
કરવો.

વૃંદ થએલ હોય તો એકવૃંદના જ-
વીજ ઘણીખરી ચિકિત્સા કરવી.

ગિલાયુ થએલ હોય તો તેને શસ્ત્રથી
કાપીને મટાડવો.

કંઠવિદ્રધિ મર્મમાં ન હોય અને
સારી પેઠે પાક્યો હોય તો તેવું છેદન
કરવું.

ગળાના રોગોની સામાન્ય
ચિકિત્સા.

અથ સામાન્યકઠ્ઠરોગાણાં
ચિકિત્સા ।

કઠ્ઠરોગેષ્વસ્ત્રજ્ઞોસૈસ્તીર્ષ્ણૈર્નસ્યાદિ-
કર્મભિઃ । ચિકિત્સકશ્ચિકિત્સાં તુ કુશ-
લોઽત્ર સમાચરેત્ ॥ કાર્યં દયાન્ન દાર્વી-
સદ્નિમ્બતાર્ષ્યકલિજ્જકમ્ । હરીતકી-
કપાયો વા હિતો માસિકસંયુતઃ ॥ ક-
દકાતિવિપાટારૂપાટામ્નકલ્પિક્ષ્ણાઃ ।

ગોમૂત્રકથિતાઃ પીતાઃ કઠ્ઠરોગવિના-
શનાઃ ॥ મૃદ્વીકા કઠુકા વ્યોપા દાર્વી-
લ્લક્ષ્ ટ્રિફલા ઘનમ્ । પાઠા રસાજનં
મૂર્વા તેજોદેતિ મુચૂર્ણિતમ્ ॥ ક્ષૌદ્રયુક્તં
વિઘાતવ્યં ગલરોગે મહૌપધમ્ । યોગા-
શ્રેતે ત્રયઃ પ્રોક્તા વાતપિત્તકફાપહાઃ ॥
પવાગ્રજં તેજવર્તીં ચ પાઠાં રસાજનં
દારુ નિશાં સકૃષ્ણામ્ । ક્ષૌદ્રેણ કુર્યા-
દ્દૃટિકાં મુલેન તાં ધારસ્યેત્સર્વગલામયેપુ ॥

પ્રવીણુ વૈદે ગળાના રોગોની લોહી
કહાડવાથી અને તીવ્ર નસ્ય વગેરે આ
પવાથી ચિકિત્સા કરવી.

દારુહળદર, તજ, લીંબડો, રસવંતી
અને ઈંદ્રજલ એઓનો ક્વાથ દેવાથી
અથવા મધ નાંખીને હરડેનો ક્વાથ
દેવાથી ગળાના રોગો મટી જાયછે. આ
વાયુથી થએલા ગળાના રોગોની ચિ-
કિત્સા છે.

કડુ, અતવસ, દેવદાર, કાળીપાક,
મોથ અને ઈંદ્રજલ એઓનો ગોમૂત્રમાં
ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો તેથી
ગળાના રોગો મટી જાયછે. આ પિ-
ત્તથી થએલા ગળાના રોગોની ચિ-
કિત્સા છે.

ધ્રાખ, કડુ, સુંઠ, મરી, પીપળ, દા-
રુહળદર, પાતળી તજ, હરડે, બેહેડાં,
આમળાં, મોથ, કાળીપાક, રસવંતી, ધ્રો
અને તેજબલ એઓનું પારીક ચૂર્ણુ કરી
મધમાં કાલવીને ઉપયોગમાં લેવામાં
આવે તો કફથી થએલા ગળાના રોગો
મટી જાયછે.

જવખાર, તેજબલ, કાળીપાક, ર-
સવંતી, દારુહળદર, અને પીપળ એ-

ઓની મધમાં ગોળી કરીને મોહોડામાં
રાખવામાં આવે તો સઘળા પ્રકારના
ગળાના રોગો મટી જાયછે.

આખા મોહોડાના રોગોવિષે.

આખા મોહોડાના રોગોનાં નિદાનો
તથા સંખ્યા.

અથ સમસ્તમુલરોગાઃ ।

તત્ર તેપાં નિદાનં સંખ્યાં ચાહ ।

પૃથક્ દોષૈસ્વયો રોગાઃ સમસ્તમુલ-
જાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વાયુથી થએલો, પિત્તથી થએલો
અને કફથી થએલો એ રીતે આખા
મોહોડામાં ત્રણ રોગ થાયછે.

વાયુથી થએલાનું લક્ષણ.

તત્ર વાતિકસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ્ફોટૈઃ સતોર્દૈર્વદનં સમન્તાઘત્રાચિતં
સર્વસરઃ સવાતાત્ ॥

વ્યથાવાળા ફેડલાઓથી ચારંકાર
મોહોડું વ્યાપ્ત થઈ જાયછે એ વાયુથી
ઉત્પન્ન થએલો સર્વસર (સઘળા મો-
હોડાનો રોગ) ઢહેવાયછે.

પિત્તથી થએલાનું લક્ષણ.

વૈત્તિકમાહ ।

રક્તૈઃ સદાહૈસ્તનુભિઃ સુપીતૈર્યત્રા-
શ્ચિતં ચાપિ સ પિત્તકોપાત્ ॥

ખળતરાવાળા અને અત્યંત પીળા
ઝીણા ઝીણા ફેડલાઓથી આખું મો-
હોડું વ્યાપ્ત થઈ જાયછે એ પિત્તથી થ-
એલો સર્વસર ઢહેવાયછે.

કર્કથી થએલાનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકમાહ ।

અવેદનૈઃ કણ્ઠ્યુતૈઃ સર્વર્ણેર્યાચિતં
ચાપિ સ વૈ કફેન ॥

યત ઉક્તં મુશ્ચુતેન । અલ્પવેદનૈરિતિ ॥

થોડી વેદનાવાળા, ચળવાળા અને
મોહોડાની આમડીના જવા વર્ણવાળા
ફેડલાઓથી આખું મોહોડું વ્યાપ્ત થઇ
બપ છે એ કર્કથી થએલો સર્વસર ઢહે-
વાય છે.

મોહોડાના રોગોમાં જેટલા રોગો
અસાધ્ય છે તેઓનાં નામો.

મુખરોગેષ્વસાધ્યાનાહ ।

આઠ્ઠપ્રકોપે વર્જ્યાસ્તુ માંસરક્તત્રિદો-
પજાઃ । દન્તવેષ્ટેષુ વર્જ્યોં તુ ત્રિલિઙ્ગ-
તિસૌપિરૌ ॥

ત્રિલિઙ્ગતિઃ ત્રિદોપજા નાહી ॥

દન્તેષુ ચ ન સિધ્યન્તિ શ્યાવદાલન-
મજ્જનાઃ । જિહ્વારોગેષ્વલાસસ્તુ તાલુજે-
ષ્વર્વુદં તથા ॥ સ્વરગ્નો વલયો વૃન્દો
વલાસથ વિદારિકાઃ । ગલીયો માંસ-
તાનથ શતગ્રી રોહિણી ગલે ॥ અસા-
ધ્યાઃ કીર્તિતા હૈતે રોગા દશ નવોત્ત-
રાઃ । તેષુ ચાપિ ક્રિયાં વૈદ્યઃ પ્રત્યા-
હ્યાય સમાચરેત્ ॥

ઠોઠના રોગોમાં માંસથી થએલો,
રૂધિરથી થએલો અને ત્રણે દોષોથી થ-
એલો એ ત્રણ રોગ આસાધ્ય છે.

દાંતનાં પેઢાંઓના રોગોમાં ત્રણે દો-
ષોથી થએલી નાહી અને સૌપિર એ બે
રોગ અસાધ્ય છે.

દાંતોના રોગોમાં ર્યાવદંતક, દાલન
અને ભંજનક એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે.
જીભના રોગોમાં અક્લાસ અસાધ્ય છે.
તાળવાના રોગોમાં તાલ્વર્ષુદ અ-
સાધ્ય છે.

ગળાના રોગોમાં સ્વરમ્, વલય, વૃંદ,
બક્લાસ, વિદારી, ગલીય, માંસતાન,
શતગ્રી અને રોહિણી (વાયુથી થએલી,
પિત્તથી થએલી, કર્કથી થએલી અને
ત્રણે દોષોથી થએલી) એ નવ રોગો
અસાધ્ય છે.

આ કુલ ઝોગણીશ રોગો ઠ જ્યાં
અસાધ્ય ગણ્યા છે તેઓની ઉપર પણ
વૈદ્યે પ્રથમ ના પાડીને ચિકિત્સા કરવી.

આખામોહોડાના રોગોની
ચિકિત્સા.

અથ સમસ્તમુખરોગાણાં
ચિકિત્સા ।

વાતાત્સર્વસરં ચૂર્ણેર્લવણીઃ પ્રતિસાર-
યેત્ । તૈલં વાતહરૈઃ સિદ્ધં દિતં કવલ-
નસ્યયોઃ ॥ પિત્તાત્મકે સર્વસરે શુદ્ધકા-
યસ્ય દેહિનઃ । સર્વઃ પિત્તહરઃ કાર્યો
વિધિર્મધુરશીતલઃ ॥ પ્રતિસારણગણ્ઠૂપ-
ધૂમસંશોધનાનિ ચ । કફાત્મકે સર્વસરે
ક્રમં કુર્યાત્કફાપહમ્ ॥ મુલ્ખયાકે શિરા-
વેધઃ શિરસથ વિરેચનમ્ । મધુમૂત્રઘૃત-
ક્ષીરૈઃ શીતૈશ્ચ કવલગ્રહઃ ॥ જાતીપત્રા-
મૃતાદ્રાક્ષાયાસદાર્વીફલત્રિકૈઃ । કાયઃ
ક્ષૌદ્રયુતઃ શીતો ગણ્ઠૂપો મુલ્ખપાકતુત્ ॥
કાર્યં ચ વહુધા નિત્યં જાતીપત્રસ્ય ચર્વ-
ણમ્ । કૃષ્ણાજીરકકુપ્તેન્દ્રયવચર્વણતરુ-
હાત્ ॥ મુલ્ખપાકવ્રણલ્હેદદૌર્ગન્ધ્યમુપશા-

મ્યતિ । પટોલનિમ્બજમ્વામ્રમાલતીન-
વપલ્લવૈઃ ॥ પન્નપલ્લવજઃ શ્રેષ્ઠઃ કપાયો
મુલ્લધાવને । પન્નવલ્કલજઃ કાથસ્ત્રિફ-
લાસમ્ભવોઽથવા ॥ મુલ્લપાકે પ્રયોક્તવ્યઃ
સક્ષૌદ્રો મુલ્લધાવને । સ્વરસઃ કથિતો
દાર્વ્યા ઘનીભૂતો રસક્રિયા ॥ સક્ષૌદ્રા
મુલ્લરોગાઘ્નદોષનાદીત્રણાપહા ॥ સત્-
ત્ત્વદોષીરપટોલમુસ્તહરીતકીતિક્કરો-
હિણીભિઃ । યથ્વાહરાજહમચન્દનૈશ્ચ કા-
થં પિવૈત્પાકહરં મુલ્લસ્ય ॥

રાજદ્રુમઃ ઘનવહેરા इति लोके ॥

તિલા નીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરા
ક્ષીરમેવ ચ । ક્ષૌદ્રાઢ્યો દગ્ધવક્ત્રસ્ય
ગણ્દૂપો મુલ્લપાકનુત્ ॥ આસ્વાદિતા
સકૃદપિ મુલ્લગન્ધં સકલમપનયતિ ।
લગ્વીજપૂરફલજા પવનમપાચ્યં ચ
વારયતિ ॥ હરિદ્રા નિમ્બપત્રાણિ મધુ-
કં નીલમુત્પલમ્ । તૈલમેભિર્વિપક્તવ્યં
મુલ્લપાકહરં પરમ્ ॥ યદ્દી મધુ પલમેકં
ત્રિંશત્ત્રીલોત્પલસ્ય તૈલસ્ય ॥ પ્રસ્થં તદ્-
દ્વિગુણપયો વિધિના પક્કં તુ નસ્યેન ॥
નિશિ વદનસ્ય સ્નાવં ક્ષપયતિ ગાત્રસ્ય
દોષસંવાતમ્ । કચર્ષલમવશ્યં ક્રમશો-
ઽમ્બઞ્જેન જન્નુનામ્ ॥

इति मुखरोगाधिकारः ।

ખારાં ચૂર્ણૌથી પ્રતિસારણુ કરાવ-
વામાં આવે અને વાયુને હરનારા પદા-
ર્થૌથી પકાવેલા તૈલથી ક્વલ તથા નસ્ય
દેવામાં આવે તો વાયુથી થએલો સર્વ-
સર મટી બપથે.

થરીરતું વિરેચન વગેરેથી સંશોધન
કરી પિત્તને હરનારો સઘળો મધુર તથા

શીતલ વિધિ કરવામાં આવે તો પિ-
ત્તથી થએલો સર્વસર મટી બપથે.
પિત્તથી થએલા સર્વસરહ પર પ્રતિસા-
રણુ, ઠાગળાઓ, ધુમાડાનાં પાનો અને
સંશોધનો પણ પિત્તને હણનારાં કરવાં.

કફને હરનારો વિધિ કરવામાં આવે
અને પ્રતિસારણુ વગેરે પણ કફને હ-
રનારાં કરવામાં આવે તો કફથી થએલો
સર્વસર મટી બપથે.

નસ વીંધીને લોહી કાઢાડવામાં
આવે, માથાનું વિરેચન કરવામાં આવે
અને મધ, મૂત્ર, ધી, દુધ તથા શીત-
લતાવાળા ખીબ પદાર્થોનો પણ ક્વલ
કરવામાં આવે તો મોહોડાનું પાકવું
મટી બપથે.

બવંતી, ગળો, ધ્રાખ, ધમાસો, હ-
રડે, બેહેડાં અને આંખનાં એઓનો ક્વાથ
કરી તેને થંડો પાડી મધ નાંખીને તેના
ઠાગળા કરવામાં આવે તો મોહોડાનો
પાક મટી બપથે.

નિત્ય ધણીવાર બવંતી ચાવવામાં
આવે તો મોહોડાનો પાક મટી બપથે.

કાળી છરી, કક અને ઇંદ્રજવ એ-
ઓને ચાવવામાં આવે તો મોહોડાનો
પાક, મોહોડાનો પ્રણુ, મોહોડાનો ક્વેદ
અને મોહોડાનું દુર્ગંધીપણું શાંત થઈ
બપથે.

કડવાં પરવળનાં નવાં પાંનડાં, લીં-
બડાનાં નવાં પાંનડાં, બંધુનાં નવાં પાં-
નડાં આંખનાં નવાં પાંનડાં અને મા-
લતીનાં નવાં પાંનડાં એ પંચ પલ્લવનો
ક્વાથ મોહોડાને ધોવામાં બહુ સારો છે.

મોહોડું પાકવું હાય તો પંચવલ્ક-
લના (લુવો પ્રથમ ખંડનું પૃષ્ઠ ૪૮૧ સું)

અથવા હરડે, બેહેડાં અને આંખાં એ-
આના ક્વાથમાં મધ નાંખીને તેથી મો-
હોડાને સાફ કરવું.

દાડહળદરના ઘાટા કરેલા સ્વરસમાં
મધ નાંખીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો મોહોડાના રોગો, લોહીનો
ખીગાડ અને નાડીવણો એઓ મટી
જાય છે.

સપ્તપર્ણુ, વાળો, કડવાં પરવળ,
મોથ, હરડે, કડુ, જીંઠીમધ, ગરમાળો
અને રતાંજલિ એઓનો ક્વાથ પી-
વામાં આવે તો મોહોડાનો પાક મટી
જાય છે.

તલ, નીલકમલ, ધી, સાકર, દુધ
અને મધ એઓના દાગળા કરવાથી
મોહોડાનો પાક મટી જાય છે. દાઝ-
વાથી થએલા મોહોડાના પાકનો આ
ઉપાય છે.

ખીજેરાંના કૃળની છાલ એકવાર
ખાવામાં આવે તો પણ મોહોડાનો સ-
ધળો દુર્ગંધ મટી જાય છે અને અપા-
નનો પવન પણ શાંત થઈ જાય છે.

હળદર, લીંબડાનાં પાંડાં, જીંઠી-
મધ અને નીલકમલ એઓથી પકાવેલા
તૈલનો દાગળા વગેરેમાં ઉપયોગ કર-
વામાં આવે તો મોહોડાનો પાક અ-
વશ્ય મટી જાય છે.

આર તોલાંભાર જીંઠીમધ અને એ-
કસો વીશ તોલાંભાર નીલકમળ એઓનો
કલક નાંખી એકસો અઠ્યાવીશ તોલાં-
ભાર દુધમાં તૈલ પકાવવું. આ તૈલતું
નસ્ય લેવાથી રાતે થતો મોહોડાનો સાવ
અને શરીરના દોષોનો સમૂહ નષ્ટ થઈ
જાય છે. આ તૈલનો અભ્યંગ કરવામાં
આવે તો જીવગેરે જીવડાઓથી થતું

વાળોનું ધર્પણ પણ અવશ્ય મટી જાય છે.
મોહોડાના રોગોનો અધિ-
કાર સંપૂર્ણ.

ઝેરનો અધિકાર.

ઝેરના બે પ્રકારવિધે.

અથ વિપાધિકારઃ ।

તત્ર વિપસ્ય ટૈવિધ્યમાહ ।

સ્થાવરં જદ્રમં ચૈવ દ્વિવિધં વિપમ્-
ચ્યતે । દશાધિષ્ઠાનમાઘં તુ દ્વિતીયં પો-
દશાશ્રયમ્ ॥

સ્થાવર ઝેર અને નંગમ ઝેર એ
રીતે ઝેર બે પ્રકારનું કહેવાય છે. સ્થા-
વર ઝેરના આશ્રયો દશ છે અને નંગમ
ઝેરના આશ્રયો સોળ છે.

સ્થાવર ઝેરના દશ આશ્રયો.

સ્થાવરવિપસ્ય દશાશ્રયાનાહ ।

મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં લક્ષ્મીરં સા-
રમેવ ચ । નિર્યાસો ધાતવઃ કન્દઃ સ્થા-
વરસ્યાશ્રયા દશ ॥

તદયા મૂલવિષં કરવીરાદિ । પત્રવિષં
લંબાદિ । ફલવિષં કર્કોટકાદિ । પુષ્પવિષં
વેત્રાદિ । લક્ષ્મીરનિર્યાસવિપાણિ કરમ્મા-
દીનિ । ક્ષીરવિષં સ્તુહ્યાદિ । ધાતુવિષં હ-
રિતાલાદિ । કન્દવિષં વત્સનામ્બશ્નુકાદિ ॥

મૂળીયાં, પાંડાં, કૃળો, પૂલો, છાલો,
છીરો, સારો, ગુંદરો, ધાતુઓ અને કંદો
એ રીતે સ્થાવર ઝેરના દશ આશ્રયો છે.

કણુર વગેરેનાં મૂળીયાંઓમાં ઝેર
છે, કડવી કુધેલી વગેરેનાં પાંડાંઓમાં

ઝેર છે. કુકડવેલ વગેરેનાં ફળોમાં ઝેર છે. નેતર વગેરેનાં ફુલોમાં ઝેર છે. ધોળી અણીઠી વગેરેનાં છાલ, સાર તથા ગુંદર એઓમાં ઝેર છે. ચેર વગેરેનાં છીરોમાં ઝેર છે. હરતાલ વગેરે ધાતુઓમાં ઝેર છે અને વછનાગ તથા શકતુક વગેરેના કંઠેમાં ઝેર છે.

બંગમ ઝેરના સોળ આશ્રયો.

જઙ્ગમવિપસ્ય પોહશાશ્રયા-
નાહ ।

દૃષ્ટિનિઃશ્વાસદંદ્રાશ્ચ નલ્લમૂત્રમલાનિ
ચ । શુક્રં લાલામુલ્લં સ્પર્શઃ સદંશશ્ચ
વિશદિતમ્ ॥ ગુદાસ્થિપિત્તશુકાનિ દ-
શ પદ્ જઙ્ગમાશ્રયાઃ ॥

તથયા । દૃષ્ટિનિઃશ્વાસવિપાઃ દિવ્યાઃ
સર્પાઃ । દંદ્રાવિપાઃ ભૌમસર્પાઃ । દંદ્રાનલ-
વિપા વ્યાઘ્રાદયઃ । મૂત્રપુરીપવિપાઃ ગૃહગો-
ધિકાદયઃ । શુક્રવિપા મૂપિકાદયઃ । લા-
લાવિપાઃ લૂતાદયઃ । લાલાસ્પર્શમૂત્રપુરીપશુ-
ક્રમુલ્લસંદંશાવશદિતગુદવિપાશ્ચિત્રશીર્ષાદ-
યઃ । અસ્થિવિપાઃ સર્પાદયઃ । પિત્તવિપાઃ
શકુલમત્સ્યાદયઃ । શૂકવિપાઃ ભ્રમરાદયઃ ॥

દૃષ્ટિ, નિશ્વાસ, દાઢ, નખ, મૂત્ર,
વિષ્ણ, વીર્ય, લાર, મોહોડું, સ્પર્શ, આં-
કડો, અધેવાયુ, ગુદ, અસ્થિ, પિત્તાં
અને મોહોડાની અણી એ રીતે સ્થાવર
ઝેરના આશ્રયો સોળ છે.

દિવ્ય સર્પોની દૃષ્ટિમાં તથા નિશ્વા-
સમાં ઝેર છે. ભયંકર સર્પોની દાઢમાં
ઝેર છે. વાધ વગેરેની દાઢમાં તથા ન-
ખમાં ઝેર છે. ઢેઢગશેળી વગેરેના મૂ-
ત્રમાં તથા વિષ્ણમાં પણ ઝેર છે. ઉંદર

વગેરેના વીર્યમાં ઝેર છે. કરેળીયા વ-
ગેરેની લારમાં ઝેર છે. ચિત્રશીર્ષ (આનું
નામ ગુજરાતીમાં મળ્યું નથી.) વગે-
રેની લારમાં, સ્પર્શમાં, મૂત્રમાં, વિષ્ણમાં,
વીર્યમાં, મોહોડામાં, આંકડામાં, અધે-
વાયુમાં તથા ગુદમાં ઝેર છે. સર્પો વ-
ગેરેના અસ્થિઓમાં ઝેર છે. શકુલ ના-
મનાં માછલાં વગેરેનાં પિત્તાંઓમાં ઝેર
છે. ભ્રમર વગેરેની મોહોડાની અણી-
ઓમાં ઝેર છે.

સ્થાવર ઝેરેનાં સામાન્ય કાર્યોવિષે.

મૂળીયાંના ઝેરનું કાર્ય.

સ્થાવરવિપાણાં સામાન્ય-
કાર્યાણ્યાહ ।

તત્ર મૂલવિપસ્ય કાર્યમાહ ।

ઉદ્દેષ્ટનં મૂલવિપૈર્મોહઃ પ્રલપનં તથા ॥

મૂળીયાંનાં ઝેરથી ગોઠલીઓ ચડે છે,
મોહ થાય છે અને પ્રતાપ થાય છે.

પાંડાંનાં ઝેરનું કાર્ય.

પત્રવિપસ્ય કાર્યમાહ ।

જૃમ્ભણં વેપનં શ્વાસો નૃપાં પત્રવિ-
પૈર્ભવિત્ ॥

પાંડાંનાં ઝેરથી બગાસાં આવે છે,
કંપ થાય છે અને શ્વાસ થાય છે.

ફળનાં ઝેરનું કાર્ય.

ફલવિપસ્ય કાર્યમાહ ।

મુષ્કશોયઃ ફલવિપૈર્દાહોદ્દેપશ્ચ મો-
જને ॥

ફળનાં ઝેરથી વૃષણોમાં સોજાં થાય છે,
બળતરા થાય છે અને મોજનઉપર અ-
શ્ચિ થાય છે.

પુલનાં ઝેરનું કાર્ય.

પુષ્પવિપસ્ય કાર્યમાહ ।

મ્હેત્પુષ્પવિપૈર્મૂર્ચાદિરાધ્માનં મૂર્ચ્ચનં
તથા ॥

પુલનાં ઝેરથી ઉલટી થાયછે, આક્રૂરો
થાયછે અને મૂર્ચ્છા આવેછે.

છાલના, સારના તથા ગુંદરના
ઝેરનાં કાર્યો.

ત્વક્સારનિર્યાસકાર્યાણ્યાહ ।

ત્વક્સારનિર્યાસવિપૈરુપશ્ચુક્તૈર્ભવન્તિ
હિ । આસ્યદૌર્ગંધ્યપારુષ્યશિરોરુક્ષક-
સંસ્રવાઃ ॥

છાલનું, સારનું (ગર્ભનું) કે ગુંદરનું
ઝેર ખાવામાં આવે તો મોઢોડામાં દુ-
ર્ગંધ થાયછે, માથામાં વેદના થાયછે, શ-
રીરમાં રૂક્ષપણું થાયછે અને કફને
સાવ થાયછે.

છીરનાં ઝેરનું કાર્ય.

ક્ષીરવિપકાર્યમાહ ।

ફેનાગમઃ ક્ષીરવિપૈર્વિહ્મબેદો ગુરુજિ-
હતા ॥

છીરનાં ઝેરથી મોઢોડામાં ક્ષીણ
આવેછે, દસ્ત લાગેછે અને જીભ ભારે
થઈ જાયછે.

ધાતુનાં ઝેરનું કાર્ય.

ધાતુવિપકાર્યમાહ ।

હત્પીઢનં ધાતુવિપૈર્મૂર્ચ્ચા દાહશ્ચ તા-
લનિ ।

ધાતુનાં ઝેરથી હૃદયમાં પીડા થા-
યછે, મૂર્ચ્છા આવેછે અને તાળવામાં બ-
ળતરા થાયછે.

ઉપર લખેલાં નવ ઝેરો

ક્યારે મારેછે.

પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ વિપાણ્યેતાનિ
નિર્દિશેત્ ॥

एतानि मूलादिविपाणि नव कालघातीनि
कालान्तरमारकाणि ॥

ઉપર લખેલાં મૂળીયાં વગેરેનાં નવ
ઝેરો ધણુંકરીને કાળાંતરે મારનારાં છે.

કંદનાં ઝેરનું કાર્ય.

કન્દવિપસ્ય કાર્યમાહ ।

કન્દજૈવેપયુસ્તમ્મશિરોરોગાદયઃ સ્મ-
તાઃ ।

કંદસંબંધી ઝેરથી કંપ, સ્તબ્ધપણું,
માથામાં પીડા, પેટનું વધનું, ઉલટી,
હેડકી અને સોજા ઇત્યાદિ થાયછે.

કંદનું ઝેર ક્યારે મારેછે ?

કન્દજાન્યુગ્રવીર્યાણિ યાન્યુક્તાનિ ત્ર-
યોદશ ।

કંદથી થતાં તેર પ્રકારનાં ઝેર કે જ્વરો
સુશ્રુત આદિ ગ્રંથોમાં કહેલાં છે તેઓ
ઉગ્રશક્તિવાળાં છે. (તુરત પ્રાણ લેછે.)

ઝેરોની પરીક્ષા.

સર્વાણ્યેતાનિ કુશલૈર્જ્ઞેયાનિ દશભિ-
ર્ગુણૈઃ ॥ સ્વાવરં જઙ્ગમં વાપિ કૃત્રિમં
ચાપિ યદ્વિપમ્ । સઘો નિહન્તિ તત્સર્વં
ગુણૈશ્ચ દશભિર્યુતમ્ ॥

પ્રવીણ વૈદ્યોએ સઘળાં ઝેરોની પ-
રીક્ષા નીચે લખેલા દશ ગુણો ઉપરથી
કરવી. સ્થાવર ઝેર, જંગમ ઝેર કે કૃ-
ત્રિમ ઝેર જે દશે ગુણોથી સંપૂર્ણ યુક્ત
હોય તે તુરત મારી નાખેછે.

ઝેરના દશગુણો.

તાન્દશ ગુણાનાહ ।

રૂક્ષમુખં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મમાથુ વ્ય-
વાયિ ચ । વિકાશિ વિશદં ચૈવ લઘ્વ-
પાકિ ચ તે દશ ॥

રૂક્ષપણું, ઉષ્ણપણું, તીક્ષ્ણપણું, સૂ-
ક્ષ્મપણું, આશુપણું, વ્યવાયીપણું, વિ-
કાશીપણું, વિશાદપણું, લઘુપણું અને
અપાકીપણું એ દશ ગુણો ઝેરમાં હો-
યછે. (આ ગુણોના અર્થો પ્રથમ ખં-
ડના પૃષ્ઠ ૩૦૬ થી ૩૧૫ સુધીમાં લ-
ખવામાં આવ્યાછે તે જોઈ લેવા.)

તે તે ગુણોનેલીધે ઝેર શું શું
કરેછે.

તૈર્ગુણૈર્વિપસ્ય કાર્યમાહ ।

તદ્રોક્ષ્યાત્કોપયેદ્વાયુમૌષ્ણ્યાત્પિત્તં સ-
શોણિતમ્ । તૈક્ષ્ણ્યાન્મતિ મોહયતિ મર્મ-
વન્ધ્યાંશ્ચિનત્તિ હિ ॥ શરીરાવયવાન્
સૌક્ષ્મ્યાત્પ્રવિશેદ્વિકરોતિ ચ । આશુતા-
દાશુ'તત્ત્મોક્તં વ્યવાયાત્પ્રકૃતિં હરેત્ ॥
વિકાશિતાત્ ક્ષપયતિ દોષાન્ ધાતુન્મ-
લાનપિ । અતિરિચ્યતે ચ વૈશઘાત્ દુ-
શ્ચિકિત્સ્યં ચ લાવવાત્ ॥ દુર્જરં ચાવિ-
પાકિતાત્ તસ્માત્ ક્લેશયતે ચિરમ્ ।

ઝેર રૂક્ષપણુનેલીધે વાયુને પ્રકુપિત
કરેછે, ઉષ્ણપણુનેલીધે પિત્તને તથા રૂ-

ધિરને પ્રકુપિત કરેછે, તીક્ષ્ણપણુનેલીધે
બુદ્ધિને મોહયુક્ત કરેછે તથા મર્મોના
બંધોને કાપી નાખેછે. સૂક્ષ્મપણુનેલીધે
શરીરના અવયવોમાં પેસી જાયછે,
આશુપણુનેલીધે શરીરમાં તુરત દોડી-
પોહોચી વિકાર કરેછે, વ્યવાયીપણુને-
લીધે પ્રકૃતિને ફેરવી નાખેછે, વિકાશી-
પણુનેલીધે દોષોનો, ધાતુઓનો તથા
મજોનો ક્ષય કરી નાખેછે, વિશાદપ-
ણુનેલીધે ભારે જ્વર કરેછે, લઘુપણુને-
લીધે માંડ માંડ ચિકિત્સાને વશ થા-
યછે અને અપાકીપણુનેલીધે ઘણી મુ-
શકેલીથી પચેછે. આવા ગુણોનેલીધે
ઝેર લાંબા કાળસુધી દુઃખદાયી થઈ
પડેછે.

જેને ઝેરથી ખરડાએલું શસ્ત્ર વાગ્યું
હોય તેનું લક્ષણ.

વિપલિપ્તશસ્ત્રહતસ્ય લક્ષણમાહ ।

સઘઃ પાકં યાતિ યસ્ય ક્ષતં તત્સ્રવે-
દ્રક્તં પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષણમ્ । કૃષ્ણીભૂતં
ક્ષિન્નમત્વર્થપૂતિ ક્ષતાન્માસં શીર્યતે યસ્ય
વાપિ ॥ ત્વળાતાપૌ દાહમૂર્ચ્છે ચ યસ્ય
દિર્ઘૈર્વિદ્દં તં મનુષ્યં વ્યવસ્યેત્ ॥

પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષણં પુનઃ પુનઃ પારુ-
મેતિ । તાપઃ બહિઃ સ્થિતઃ । દાહોઽમ્યન્તરે ।
યઃ કુર્યાદિત્યત્ર ક્ષતં કર્તૃપદં મોહ્યમ્ ॥

જખમ તુરત પાકે, જખમમાંથી
લોહી સ્રાવ્યા કરે, જખમ વારંવાર
પાક્યા કરે, જખમમાંથી કાણું ક્લેદવાળું
તથા અત્યંત દુર્ગંધવાળું માંસ પડ્યા
કરે, તરશ લાગ્યા કરે, ખાહાર તાપ
થાય, અંદર પણ ખગતરા થાય અને

भूर्ध्वा पशु प्राप्तं थायं तो जलुबुं ठे
अे भालुसने अेरथी परडाअेला शस्त्रेनो
प्रहार थयोछे.

राजअेला तथा मोटा भालुसोने ते-
मना आकरै अन्ननीसाथे अेर
भपरावेछे ते सभये अेर देना-
रनी परीक्षा करवाविषे.

प्रायेण राजादीनामन्नादौ शत्र-
वो विपं ददति । तेषां ज्ञानार्थं
लक्षणमाह ।

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुख-
वैकृतैः । जानीयाद्विपदातारमेभिर्लिङ्गैश्च
युद्धिमान् ॥ न ददात्युत्तरं पृष्ठो विव-
क्षुर्मोहमेति च । अपार्थं बहुसंकीर्णं भा-
पते चापि मूढवत् ॥ अङ्गुलीः स्फोट-
येदुर्वी विलिखेत्प्रहसेदपि । वेपथुश्चास्य
भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते ॥ विवर्णवक्रो
ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च । आ-
लभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्धियासुरपद्मार्वीक्षते च पुनः पुनः ।
वर्तते विपरीतं च विपदाता विचेतनः ॥

इङ्गितमभिप्रायमूचकम् । आकारं मु-
खवैकृतं मुखवैवर्ण्यदि । एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः ।
न ददात्युत्तरं पृष्ठः । स्वीयासत्कर्मजनित-
व्यामोहात् संकीर्णत्वम् । अस्फुटं भयजनित-
पर्वव्यथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् प्रहसेत्
। अहेतावपि ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आल-
भेत् स्पृशेत् विपरीतं यथा स्यादेवं वर्तते ॥

भालुसोनी अलिप्राय सूयक चेष्टा-
अोने जलुनारा युद्धिमान् पुरषे वा-
धुनीना, चेष्टाअोना तथा मोढोडाना वि-

कारोऽप नीचैलभेलां यिन्डो उपरथी
अेर देनाराने पारथी लेवो. जे भालुस
पूछया छतां पोताना दुष्टकृत्यथी थ-
अेला व्यामोहनेकीधे उत्तर न आपे,
पोलवानुं मन करे त्यां मुंआध जय,
भूढनी पेटे आंजुं व्यर्थ तथा गडपडीयुं
पोवे, लयथी थअेकी सांधाअोनी व्य-
थाने मटाडवानेभाटे आंगणीअोना ट-
आका शेडे, कारलु वगर पशु हसे,
पृथवीने भोतस्था करे, द्रुज्या करे,
पीतो पीतो अेक अेक जलुनी सामे
जेया करे, मोढोडामां पगडेला वलु-
वाणे थध जय, पजेला जवा वलु-
वाणे थध जय, नभेथी कांधिके कांध्या
करे, रांक थधने हाथथी डेशोने स्पर्श
करे, पीअं द्वारेथी नीकणी जवाने-
वास्ते वारंवार जेया करे अने विपरीत
रीते वत्तं तथा मानवगरने थध जय
तेने अेर देनारो जलुवो.

सामान्य जंगम अेरानां कार्यो.

जङ्गमविपाणां सामान्यानां
कार्याण्यह ।

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सम्पाकं लो-
महर्पणम् । शोथं चैवातिसारं च कुरुते
जङ्गमं विपम् ॥

जंगम अेर निद्राने, तंद्राने, ज्वा-
नीने, जगताराने, पाकवाने, इवाला-
अोना उला थवाने, सोजने अने अ-
तीसारने करेछे.

अत्यंत तीक्ष्ण जंगमोभां सर्पोविषे.

जङ्गमेषु तीक्ष्णतरेषु सर्पानाह ।

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिरा-

જિલાઃ । યથાક્રમં સમાખ્યાતા દ્વચન્ત-
રા દ્વન્દ્વફણિનઃ ॥ ફણિનો ભોગિનો
જ્ઞેયાઃ સંખ્યાતાસ્તેઽત્ર વિંશતિઃ । મળ્ડ-
લૈર્વિવિધૈશ્ચિત્રાઃ પૃથવો મન્દગામિનઃ ।
પદ્ તે મળ્ડલિનો જ્ઞેયા જ્વલનાર્કવિપાઃ
સ્મૃતાઃ ॥ સ્તિગ્ધા વિવિધવર્ણાભિસ્તિર્ય-
ગૂર્ધ્વં ચ રાજિભિઃ । વિચિત્રા ઇવ યે
ભાન્તિ રાજિલાસ્તે હિ તેઽપિ પદ્ ॥

एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । ब्र-
न्तराः द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते ब्रन्तराः
यथा भोगिनो मण्डलिन्यां जाता इत्यादि ॥

મુખ્યત્વે કરી ભોગીજાતના, મંડ-
લીજાતના અને રાજીલજાતના એમ
ત્રણ જાતના સર્પો છે. તેઓમાં ભોગી
સર્પો વાયુમય સ્વભાવવાળા છે, મંડલિ
સર્પો પિત્તમય સ્વભાવવાળા છે અને
રાજિલ સર્પો કફમય સ્વભાવવાળા છે.
જેઓ એક જાતના સર્પથી ખીજી જા-
તની સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થએલા (જમ
દે ભોગીજાતના સર્પથી મંડલિજાતની
સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થએલા) હોયછે
તેઓ એ સ્વભાવવાળા હોયછે. જે સર્પો
કૃણાવાળા હોયછે તેઓ ભોગી કહેવા-
યછે અને તેઓના ભેદ વીર છે. જે
સર્પો વિવિધ મંડલોથી વિચિત્ર, પો-
હોળા અને મંદ ગતિવાળા હોયછે તેઓ
મંડલિ કહેવાયછે. એ સર્પો અગ્નિજેવા
તથા સૂર્યજેવા અતિ ઉત્ત્ર ઝેરવાળા હો-
યછે અને તેઓના ભેદ છ છે. જે સર્પો
સ્નિગ્ધ હોયછે અને આડી તથા ઉભી
વિવિધ વર્ણોવાળી રેખાઓથી વિચિત્ર-
જેવા જણાયછે તેઓ રાજિલ કહેવાયછે
અને તેઓના ભેદ છ છે.

ભોગી વગેરે સર્પોએ કરેલા દંશની
જગ્યાઓનો લક્ષણ ભેદ.
ભોગિપ્રભૃતિકૃતદંશદેશલક્ષ-
ણભેદમાહ ।

દંશો ભોગિકૃતઃ કૃષ્ણઃ સર્વવાતવિ-
કારકૃત્ । પીતો મળ્ડલિનઃ શોથો મૃદુઃ
પિત્તવિકારવાન્ ॥ રાજિલોત્યો ભવે-
દંશઃ સ્થિરશોથશ્ચ પિચ્છિલઃ । પાળ્ડુઃ
સ્તિગ્ધોઽતિસાન્દ્રાશ્ચસર્વશ્લેષ્મવિકાર-
વાન્ ॥

ભોગીએ કરેલા દંશ કાળો હોયછે
અને સઘળા વાયુસંબંધી વિકારોને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે. મંડલિએ કરેલા દંશ પીળા
સોજવાળો હોયછે, કામળ હોયછે અને
પિત્તસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરેછે. રા-
જિલે કરેલા દંશ સ્થિર સોજવાળો, સ્નિ-
ગ્ધો, પાંડુ, સ્નિગ્ધ, અત્યંત ઘાટા રૂ-
ધિરવાળો અને સઘળા કફસંબંધી વિકા-
રવાળો હોયછે.

અમુક પ્રદેશમાં અને અમુક કાળમાં
થએલા દંશનું અસાધ્યપણું.

દેશવિશેષે કાલવિશેષે ચ
દષ્ટસ્યાસાધ્યત્વમાહ ।

અશ્વત્યદેવાયતનશ્મશાનવલ્મીકસ-
ન્ધ્યાસુ ચતુષ્પયેષુ । યામ્યે ચ વિઙ્ચે
પરિવર્જનીયા ક્લેષે નરા મર્મસુ યે ચ
દષ્ટાઃ ॥

યામ્યે ભરण्याં । વિઙ્ચે મવાયામ્ ॥

દર્બોકરાણાં વિપમાથુ હન્તિ મૈઘા-
નિલોષ્ણે દ્વિગુણા ભવન્તિ ॥

ઉષ્ણે ઉષ્ણમયોગે ॥

પીપળામાં, દેવમંદિરમાં, સ્મશા-
નમાં, રાફડામાં, ચોવટામાં, સંધ્યાકા-
ળમાં, ભરણી નક્ષત્રમાં અને મધ્ય ન-
ક્ષત્રમાં થએલો સર્પોનો દંશ અસાધ્ય છે.
મર્મસ્થલોમાં થએલો- સર્પોનો દંશ પણ
અસાધ્ય છે.

દર્વીકર ભતના સર્પોના ઝેરવિષે
તથા તેઓના લક્ષણવિષે.
દર્વીકરલક્ષણમાહ ।

રથાન્નલાન્નલ્લન્નસ્વસ્તિકાઙ્કુશધા-
રિણઃ । જ્ઞેયા દર્વીકરાઃ સર્પાઃ ફણિનઃ
શીઘ્રગામિનઃ ॥

દર્વીકર ભતના સર્પોનું ઝેર તુરત
મારી નાખે છે અને તે સર્પો વરસાદના,
પવનના અને ગરમીના સયોગમાં બ-
મણ થાય છે.

જે સર્પો ચક્રના, હુળના, સાથીયાના
કે અંકુશનાં ચિન્હોવાળા હોય છે, ક્ષુભ-
વાળા હોય છે અને ઉતાવળી ગતિવાળા
હોય છે તેઓ દર્વીકર કહેવાય છે.

જેઓને ઝેર તુરત મારી નાખે છે
તેઓવિષે.

અપરેણુ યેણુ વિપમાશુ મારકં
ભવતિ તાનાહ । .

અજીર્ણપિત્તાતપ્પીઢિતેણુ વાલેણુ વૃ-
દ્ધેણુ યુશ્નિતેણુ । ક્ષીણે ક્ષતે મેહિનિ કુ-
ષ્ટજુષ્ટે રૂક્ષે વલે ગર્ભવતીણુ ચાપિ ॥ શસ્ત્ર-
ક્ષતે યસ્ય ન રક્તમસ્તિ રાજ્યો લતાભિ-
થ ન સમ્ભવન્તિ । શીતાભિરન્દ્રિથ ન
રોમહર્ષો વિપાભિભૂતં પરિવર્જયેત્તમ્ ॥
જિહ્વં મુલ્લં યસ્ય ચ કૈશશાતો નાસાવ-

સાદશ્ચ સકળમદ્ગઃ । કૃણથ રક્તઃ સ્વ-
યયુથ દંશે હન્વોઃ સ્થિરત્વં ચ વિવર્જ-
નીયમ્ ॥

કૈશશાતઃ આકર્ષણાત્ નાસાવસાદઃ ના-
સાયા. નતત્વમ્ । કળમદ્ગઃ ગ્રીવાધારણાશ-
ક્તિઃ । હન્વોઃ સ્થિરત્વં હનુદ્વયસ્તમ્ભઃ ॥

અપરં ચ ।

વાન્તિર્વના યસ્ય નિરેતિ વક્ત્રાદ્રક્તં
સ્ત્વેદૂર્ધ્વમથશ્ચ યસ્ય । દંટાનિપાતાંશ્ચતુર-
શ્ચ પર્યેચસ્યાપિ વૈદ્યઃ પરિવર્જનીયઃ ॥

યસ્ય ચ નાસામુલલિદ્ધગુદાદિમ્યો રક્તં
સ્ત્વેત્ ॥

ઉન્મત્તમત્વર્થમુપદ્રુતં વા હીનસ્વરં વા-
પ્યથવા વિવર્ણમ્ । સારિષ્ટમત્વર્થમવેગિનં
ચ જહ્યાન્નરં તત્ર ન કર્મ કુર્યાત્ ॥

અત્યર્થમુપદ્રુતં વા જ્વરાતિસારાદિભિર-
તિશયેનોપદ્રુતં । હીનસ્વરં વક્ત્રમક્ષમં । વિ-
વર્ણં કૃષ્ણવર્ણં । સારિષ્ટં નાસામદ્ગાદિયુક્ત-
મ્ । અવેગિનં વેગો વિપવેગઃ । લહરી ઇતિ
લોકે તદ્રહિત ॥

અશ્લર્ષુથી પીડાયેલો, પિત્તથી પી-
ડાયેલો, તકકાથી પીડાયેલો, બાળકો,
વૃદ્ધો, બુખ્યાઓ, ક્ષીણ થએલાઓ, ક્ષ-
તવાળાઓ, પ્રમેહવાળાઓ, ડાઢીયાઓ,
રક્ત શરીરવાળાઓ, નિર્બળો અને ગ-
ર્ભનાળી સ્ત્રીઓ એઓ ઝેરથી તુરત મરી
અથએ. ઝેરથી દુખી થતા જે માણુ-
સને ટાઢાં પાણી છાંટતાં છતાં પણ રૂ-
વાણાં ઉભાં થતાં હોય તેની ચિકિત્સા
કરવી નહિ. જેનું મોઢોડું વાકું થઈ ગયું
હોય, ખેંચવાથી વાળ નીકળી પડતા
હોય, નાક નમીગયું હોય, ગળું સ્થિર

રાખવાની શક્તિ ટળી ગઇ હોય, દંશમાં કાળો કે રાતો સોજો થયો હોય અને ખન્ને જડખાં સ્તસ્થ થઇ ગયાં હોય તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ. જના મોહોડામાંથી ધાટું વમન નીકળતું હોય, નાકમાંથી મોહોડામાંથી લિંગમાંથી તથા ગુણોમાંથી એક જો કે ત્રણ વગેરે ગુણોથી રહિત હોય તે દૂષીવિષ કેહેવાય છે.

સ્થાવર કે જંગમ ઝેરજી જીવજીવણ-આદિ કારણોથી દૂષીવિષ કેહેવાવાવિષે.

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચ વિષમેવ જીર્ણ-
ત્વાદિભિઃ કારણૈર્દૂષીવિષ-
સંજ્ઞાં લભતે તદાહ ।

જીર્ણ વિષઞ્ચૌપધિદૂષિતં વા દાવા-
મિવાતાતપશોપિતં વા । સ્વભાવતો વા
ગુણવિમ્મહીનં વિષં હિ દૂષીવિષતામુપૈતિ ॥

જીર્ણમ્ અતિપુરાણં વિષઞ્ચૌપધિદૂષિતં વિ-
ષમ્નોભિરોપધીમિર્હીનવીર્યં કૃતં સ્વભાવતો વા
ગુણવિમ્મહીનં સ્વભાવાદેવ દશાનાં ગુણાનાં
મધ્યે એકદિવ્યાદિગુણહીનમ્ ॥

જે ઝેર અત્યંત જીવંતું થઈ ગયું હોય,

અથવા ઝેરને હણુનારી ઔષધિએ ઝોઈ
શક્તિવાળું કરી નાખ્યું હોય, અથવા
દાવાસિથી વાયુથી કે તડકાથી સુકાઇ
ગયું હોય અથવા સ્વાભાવિક રીતેજ દશ
ગુણોમાંથી એક જો કે ત્રણ વગેરે ગુણોથી
રહિત હોય તે દૂષીવિષ કેહેવાય છે.

દૂષીવિષનું કાર્ય.

દૂષીવિષસ્ય કાર્યમાહ ।

વીર્યાલ્પભાવાન્ન નિપાતયેત્તત્ક્રુ-
ન્વિતં વર્ષગણાનુવન્ધિ । તેનાદિતો મિન્ન-
પુરીપવર્ણો વિગન્ધિ વૈરસ્યયુતઃ પિપાસી ॥
મૂર્છાં ભ્રમં ગદ્ગદવાગ્વમિં ચ વિચેષ્ટમા-
નો રતિમામુયાદ્રા ॥

ન નિપાતયેત્ ન મારયતિ । કફાન્વિતં
કફેન મન્દીકૃતોપ્પ્નાદિગુણમ્ । વર્ષગણાનુવ-
ન્ધિ કફેનાગ્રેર્માન્ધ્યાદપાકાચ્ચિરસ્થાયિ । તથા
દૂષીવિષાદિતો મિન્નપુરીપવર્ણઃ મિન્નપુરીપ
ઉદ્ગતમલઃ । મિન્નવર્ણો વિવર્ણઃ વિચેષ્ટમાનઃ
વિરુદ્ધાં ચેષ્ટાં કુર્વન્ । મૂર્છાદીન્ વ્યાર્ષા-
ન્નમતે ॥

એ દૂષીવિષ થોડી શક્તિવાળું હોવાને-
લધે મારી નાખતું નથી પણ કદ્ધી તેના
ઉણ્ણપણ્ણ આદિ ગુણો મંદ થવાનેલીધે
અને કદ્ધી અસિનું મંદપણ્ણ થતાં એ
ઝેર નહિ પાકવાનેલીધે ધણાં ધણાં વર્ષો-
સુધી શરીરમાંજ રહે છે. દૂષીવિષથી
પીડાએલા માણસને દસ્ત પાતળો ઉ-
તરે છે, શરીરનો વર્ણ બગડી જાય છે, દુ-
ર્ગંધપણ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, મોહોડું નિરસ
થઈ જાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, વિરહ
ચેષ્ટાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, ચેન મળતું નથી
અને મૂર્છા, ભ્રમ વાણીનું ગદ્ગદપણ્ણ

અને વમન એ વ્યાધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

દૂધીવિપ કયા સ્થલમાં રહેવાથી
કયાં ચિન્હોને ઉત્પન્ન કરે છે ?

સ્થાનવિશેષોત્થિતે દુધીવિપે
લિङ્ગવિશેષમાહ ।

આમાશયસ્થે કફવાતરોગી પકાશય-
સ્થેઽનિલપિત્તરોગી । ભવેત્સમુદ્ધસ્તશિ-
રોઽદ્ગરુદ્કો વિલૂનપક્ષથ ચયા વિહરુઃ ॥

સમુદ્ધસ્તશિરોઽદ્ગરુદ્કઃ સમુદ્ધસ્તાઃ શિ-
રોરુહાઃ કેશાઃ અદ્ગરુહાણિ લોમાનિ યસ્ય
સઃ । એતદપિ લિङ્ગં પકાશયસ્થે દૂધીવિપે
બોદ્ધવ્યમ્ ॥

સ્થિતં રસાદિવ્યથ તદ્યથોક્તાન્કરોતિ
ઘાતુમભવાન્વિકારાન્ ॥

તત્ર દૂધીવિપે યથોક્તાન્મુશ્રુતે વ્યાધિસ-
મુદ્દેશીયોક્તાન્ ॥

દૂધીવિપ આમાશયમાં રહું હોય તો
: કફસંબંધી તથા વાયુસંબંધી રોગો ઉ-
ત્પન્ન થાય છે. પક્વાશયમાં રહું હોય
તો વાયુસંબંધી તથા પિત્તસંબંધી રોગો
થાય છે, વાળ તથા રૂવાણાં જતાં રહે છે
તથા જની પાંખો કપાઇ ગય હોય એવા
પક્ષીનાજેવી સ્થિતિ થાય છે. દૂધીવિપ
રસ વગેરેમાં રહું હોય તો સુશ્રુતમાં
સૂત્રસ્થાનના વ્યાધિસમુદેશીય નામના
ચોવીસમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ધા-
તુસંબંધી વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

દૂધીવિપના પ્રકોપના સમયો.

દૂર્પી વિપસ્ય પ્રકોપસમયમાહ ।

કોપં તુ શીતાનિલદુર્દિનેષુ યાત્વાથ
પૂર્વે શ્વપુ તસ્ય રૂપમ્ ॥

એ દૂધીવિપ અતિશીતના સમયમાં,
અતિ પવનના સમયમાં અને વાદળા-
ઓના ઘેરાવના સમયમાં તુરત પ્રકોપ
પામે છે. હવે પ્રકોપ પામેલા દૂધીવિપનું
પૂર્વરૂપ કહું છું તે સાંભળો.

પ્રકોપ પામેલા દુધીવિપનું પૂર્વરૂપ.

કુપિતસ્ય દૂધીવિપસ્ય પૂર્વ-
રૂપમાહ ।

નિદ્રા ગુરુત્તં ચ વિજૃમ્ભણં ચ વિશ્લે-
પહર્ષાવથ વાદ્ગમર્દઃ ॥

વિશ્લેષઃ ગાત્રશૈથિલ્યં । હર્ષઃ રોમાઙ્ગઃ ॥
નિદ્રા, શરીરમાં ભારેપણું, બગાસાં,
ગાત્રોનું શિથિલપણું, રૂવાણાંઓનું ઉલું
થવું અથવા અંગોનું ભાગવું એ પ્રકોપ
પામેલા દૂધીવિપનું પૂર્વરૂપ છે.

પ્રકોપ પામેલા દુધીવિપનું રૂપ.

રૂપમાહ ।

તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકાવરોચકં
મળહલકોટજન્મ । માંસક્ષયં પાણિપદે પ્ર-
શોયં મૂર્ચ્છાં તથા છર્દિમથાતિસારમ્ ॥
દૂધીવિપં શ્વાસતૃપે જ્વરાંશ્ચ કુર્યાત્પ્રવૃ-
દ્ધિ જઠરસ્ય ચાપિ ।

અન્ને મુક્તે પૂર્ણફલેનેવ મદઃ । અવિપાકઃ
અત્રસ્ય ॥

પ્રકોપ પામેલું દૂધીવિપ અત્ર જ-
મતાં સોપારી પ્રાધાના જેવા મીણાને
ઉત્પન્ન કરે છે, અત્રને પચવા આપતું
નથી, અને અરુચિને, મંડલોની તથા
ધ્રામઠાંઓની ઉત્પત્તિને, માંસના ક્ષ-
યને, હાથ પગમાં સોજાને, મૂર્ચ્છાને,
ઉલટીને, અતિસારને, શ્વાસને, તરશને,
જ્વરને તથા પેટની વૃદ્ધિને કરે છે.

દૂપીવિપના ભેદોથી વિકારોના
ભેદો.

દૂપીવિપભેદેન વિકારભે-
દમાહ ।

અન્માદમન્યજ્જનયેત્તથાન્યદાનાહમ-
ન્યત્ક્ષપયેચ શુક્રમ્ । ગાદ્મચમન્યજ્જનયે-
ચ કુપ્તં તાંસ્તાન્વિકારાંશ્ચ વહુપ્રકારાન્ ॥
અન્યત્ દૂપીવિપં તાંસ્તાન્વિકારાન્વિસર્પ-
વિસ્ફોટાદીન્ ॥

ક્રોધ દૂપીવિપ ઉન્માદને ઉત્પન્ન ક-
રેછે ક્રોધ દૂપીવિપ અનાહને ઉત્પન્ન ક-
રેછે, ક્રોધ દૂપીવિપ વીર્યને ક્ષીણુ કરેછે,
ક્રોધ દૂપીવિપ વાણી ગદ્ગદપણાને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે, ક્રોધ દૂપીવિપ ક્રોધને ઉ-
ત્પન્ન કરેછે અને ક્રોધ દૂપીવિપ યજ્ઞ
પ્રકારના વીસર્પ તથા વિસ્ફોટક આદિ
વિકારોને ઉત્પન્ન કરેછે.

દૂપીવિપ શબ્દોનો અર્થ.

દૂપીવિપસ્ય નિરુક્તિમાહ ।

દૂપિતં દેશકાલાન્નદિવાસ્મૈરમી-
ક્ષણશઃ । યસ્માત્ સન્દૂપયેદ્ધાતુંસ્તસ્મા-
દૂપીવિપં સ્મૃતમ્ ॥

દેશઃ આનૂપાદિઃ । કાલો દુર્દિનાદિઃ ।
અન્નં કુલ્ત્યતિલમસૂરાદિ । ધાતુદૂપકલાદ્-
પીવિપમ્ ॥

દેશોથી, કાળોથી, અન્નોથી અને દિ-
વસની નિદ્રાઓથી વારંવાર દૂપિત થ-
ઇને એ ઝેર ધાતુઓને દૂપિત કરેછે માટે
દૂપીવિપ કહેવાયછે.

બલપ્રાય વગેરે દેશોથી, વાદળાના
ધેરાવના સમય વગેરે કાળોથી અને ક-

ળથી તલ તથા મસૂર આદિ અન્નોથી
એ ઝેર દૂપિત થાયછે.

દૂપીવિપનું સાધ્યપણું, યાપ્ય-
પણું તથા અસાધ્યપણું.

દૂપીવિપસ્ય સાધ્યત્વાદિ-
કમાહ ।

સાધ્યમાત્મવતઃ સઘો યાપ્યં સંવત્સ-
રોસ્થિતમ્ । દૂપીવિપમસાધ્યં સ્યાત્સીળ-
સ્યાહિતસેવિનઃ ॥

કૃત્રિમં વિપં દ્વિવિધમ્ । એકં સવિપં દૂપી-
વિપસંજ્ઞમ્ । અપરમવિપં તદેવ ગરસંજ્ઞમ્ ।
તથા ચ કાર્યપસંહિતાયામ્ । સંયોગજં ચ
દ્વિવિધં દ્વિતીયં વિપમુચ્યતે । દૂપીવિપં તુ
સવિપમવિપં ગર ઉચ્યતે ॥

દૂપિવિપ જિતેન્દ્રિય માણુસને તુરત
સાધ્ય થાયછે એક વર્ષ પછી યાપ્ય
થાયછે અને ક્ષીણુ થએલાને તથા અપ-
ધ્યનું સેવન કરનારને અસાધ્ય થાયછે.

કૃત્રિમ વિપનું નિરૂપણ.

તત્ર દૂપીવિપમભિધાય ગરં
દર્શયિતુમાહ ।

સૌભાગ્યાર્થં સ્ત્રિયઃ સ્વેદરજોનાનાઙ્ગ-
જાન્મલાન્ । શત્રુપ્રયુક્તાંશ્ચ ગરાન્મયચ્છ-
ન્લ્યન્નમિશ્રિતાન્ ॥

દૂપીવિપ અને ગર એ રીતે કૃત્રિમ
વિપ બે પ્રકારનું છે. જ્યાં ઝેરનો સં-
બંધ હોયછે તે દૂપીવિપ કહેવાયછે કે
જનું નિરૂપણ ઉપર કરવામાં આવ્યું.
જ્યાં ઝેરનો સંબંધ હોતો નથી તે ગર
કહેવાયછે. કાર્યપ સંહીતામાં કહ્યું છે
કે “ કૃત્રિમ વિપ કે જે સંયોગથી યા-

યછે તેના દૂધીવિધ અને ગર એ રીતે બે ભેદ છે. એરના સંબંધવાળું દૂધીવિધ કે-હેવાયછે અને એરના સંબંધ વગરનું છતાં એરનું કામ કરેછે તે ગર કેહેવાયછે.”

સ્રીઓ પતિઓને વશ્ય કરવાનેમાટે પસીનાને, રજને તથા અનેક અંગોના મેલોને અન્નોમાં મિશ્રિત કરીને પતિ-ઓને ખવરાવેછે તથા શત્રુઓએ આ-પેલા તેવા પ્રકારના પદાર્થોને પણ અ-ન્નોમાં મિશ્રિત કરીને પતિઓને ખવ-રાવેછે. એ પસીના વગેરે અધમ પ-દાર્થો ગર કેહેવાયછે.

ગરનું કાર્ય.

ગરકાર્યમાહ ।

તૈઃ સ્યાત્પાણ્ડુઃ કૃદ્શોડ્વ્યાગ્નિર્જ્વરશ્ચા-
સ્યોપજાયતે । મર્મપ્રથમનાધ્માનં સ્યાત્
ક્ષયઃ શોથસમ્ભવઃ ॥

તૈ. ગૈરૈઃ સ્વેદરજ.પ્રમૃતિભિ જ્વરશ્ચાસ્યો-
પજાયત્ત્વેતિ અપાકાત્ । મર્મપ્રથમનં મર્મ-
વ્યથા । ક્ષયો ધાતુક્ષયઃ ॥

પસીના તથા રજ વગેરે ગરેથી પાંડુપણું થાયછે, કૃશપણું થાયછે, અશિ મંદ થઈ જાયછે, જ્વર આવેછે, મર્મ-સ્થલોમાં પીડા થાયછે, આક્રોશ થાયછે, ધાતુઓનો ક્ષય થાયછે અને સોજ થાયછે.

લૂતા (કરોળીયા) નામના જીવ-
ડાઓની ઉત્પત્તિ, અર્થ
તથા સંખ્યા.

લૂતાનાં જન્તુવિશેષાણામુત્પ-
ત્તિ નિર્ઠકિં સંખ્યાંં ચાહ ।
યસ્યાલૂનં ત્વળં પ્રાપ્તા મુનેઃ પ્રસ્વેદ-

વિન્દવઃ । તેમ્યો જાતાસ્તથા લૂતા ઇતિ
રુચાતાસ્તુ પોદશ ॥

અત્ર સુશ્રુતઃ ।

વિશ્વામિત્રો નૃપવરઃ કદાચિદ્દાપિસ-
ત્તમમ્ । વસિષ્ઠં કોપયામાસ ગત્તાશ્રમપ-
દં કિલ ॥ ક્રુપિતસ્ય મુનેસ્તસ્ય લલા-
ટાત્ સ્વેદવિન્દવઃ । અપતન્દર્શનાદેવ દ્ય-
ધસ્તાત્તીવ્રવર્ચસઃ । લૂને ત્વળે મહર્ષેસ્તુ
ધેન્વર્યે સમ્મૃતેડપિ ચ । તતો જાતાસ્લિ-
મે ઘોરા નાનારૂપા મહાવિપાઃ ॥ તા-
મામર્ષાં કષ્ટસાધ્યા વર્જ્યાસ્તાવલ્ય એવ દ્વિ ।

તત્ર ત્રિમણ્ડલપ્રમૃતયોડષ્ટો કષ્ટસાધ્યાઃ ।
સૌવાર્ણિકપ્રમૃતયોડષ્ટાવસાધ્યાઃ ॥

મુનિના પસીનાના છાંટાઓ કાપી નાખેલા ખડ ઉપર પડતાં તેઓમાંથી જ જીવડાઓ ઉત્પન્ન થયાછે તેઓ લૂતા કેહેવાયછે. લૂતાઓની જાતો સોળ છે. ‘લૂ’ એ ધાતુનો અર્થ ‘કાપવું’ છે. આ ઉપરથીજ સુશ્રુત કેહેછે કે “રા-જઓમાં ઉત્તમ વિશ્વામિત્રે કોષ સમયે વસિષ્ઠના આશ્રમમાં જઈને મહામુનિ વસિષ્ઠને કચવાળ્યા હતા. તીવ્ર તેજ-વાળા એ મહામુનિ વસિષ્ઠને વિશ્વામિ-ત્રના દર્શનથીજ કોષ ચડતાં તેમના લ-લાટમાંથી પસીનાના ધિંદુઓ ગાયને વાસ્તે કાપીને એકઠા કરી રાખેલા ખડ ઉપર પડ્યા હતા અને તેઓમાંથી ભ-યંકર, ભારે એરવાળા તથા અનેક રૂપો-વાળા લૂતા નામના જીવડાઓ ઉત્પન્ન થયાછે. એઓમાં ત્રિમંડલ વગેરે આઠ કષ્ટસાધ્ય છે અને સૌવાર્ણિક વગેરે આઠ અસાધ્ય ।

કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓના દંશનું લક્ષણ.
તાસાં સામાન્યાનાં દંશ-
લક્ષણમાહ ।

તાભિર્દષ્ટે દંશકોથઃ પ્રવૃત્તિઃ ક્ષત-
જસ્ય ચ । જ્વરો દાહોડતિસારશ્ચ ગદાઃ
સ્યુશ્ચ ત્રિદોષજાઃ ॥ પિડિકા વિવિધા-
કારા મળ્ડલાનિ મહાન્તિ ચ । શોથા
મહાન્તો મૃદવો રક્તાઃ શ્યાવાશ્ચલાસ્ત-
થા ॥ સામાન્યં સર્વલૂતાનામેતદંશસ્ય
લક્ષણમ્ ।

દંશકોથઃ દંશમધ્યે પૂતિમાવઃ ।

દંશમધ્યે તુ યત્કૃષ્ણં શ્યાવં વા જા-
લકાવૃતમ્ । દગ્ધાકૃતિ મૃશં પાકકેદ-
શોયજ્વરાન્વિતમ્ ॥ દૂષીવિપાભિર્લૂતા-
ભિસ્તદ્દષ્ટમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

લૂતાઓ કરડેલ હોય તો દંશમાં સડો
થાય છે, લોહીની પ્રવૃત્તિ થાય છે, જ્વર
આવે છે, બળતરા થાય છે, અતીસાર થા-
ય છે, ત્રણે દોષોસંબંધી રોગો થાય છે,
વિવિધ આકૃતિઓવાળી ફેડલીઓ
થાય છે, મોઠાં મંડલો થાય છે, અને મોઠા,
દોમલ, રાતા, ચપલ તથા કાળાશવાળા
સોબ થાય છે. લૂતાઓના દંશનું આ સા-
માન્ય લક્ષણ છે.

દંશમાં જે કાશું અથવા કાળી ગ્રંધ-
વાળું, બળાંઓવાળું, બળેલાના જેવી
આકૃતિવાળું, અત્યંત પાકવાળું અને
કેદ, સોબ તથા જ્વર એઓવાળું ચિન્હ
દેખાતું હોય તો બાલુનું કે દૂષીવિપા
નામની લૂતાઓનો દંશ છે.

પ્રાણ લેનારી સૌવર્ણિક વગેરે આડ
અસાધ્ય લૂતાઓના દંશનું
લક્ષણ.

સૌવર્ણિકાદયોડષ્ટાવસા-
ધ્યાઃ પ્રાણહરાસ્તાસાં
લક્ષણમાહ ।

શોષઃ શ્વેતા સિતા રક્તા પીતા ચ
પિડિકા જ્વરઃ । પ્રાણાન્તિકી ભવેદ્દાઢઃ
શ્વાસહિક્કાશિરોગ્રહઃ ॥

અસાધ્ય લૂતાઓ કરડેલી હોય તો
શોષ થાય છે, ધોળી, રાતી તથા પીળી
ફેડલીઓ થાય છે. જ્વર આવે છે. પ્રાણ
લઈ બંધ એવી બળતરા થાય છે. શ્વાસ
થાય છે, હેડકી આવે છે અને માથું ઝ-
લાય છે.

ઉંદરના ઝેરનું લક્ષણ.

આણુવિપલક્ષણમાહ ।

આદંશાચ્છોણિતં પાણ્ડુમળ્ડલાનિ
જ્વરોડરુચિઃ । લોમહર્ષશ્ચ દાહશ્ચાપ્યારુ-
દૂષીવિપાર્દિતે ॥

દંશથી માંડીને લોહી પાંડુવર્ણવાળું
થઈ બંધ, કામઠાં થાય, જ્વર આવે,
અશ્ચિ થાય, શ્વાણું ઉમાં થઈ બંધ
અને બળતરા થાય એ લક્ષણો ઉપરથી
બાલુનું કે ઉંદરના દૂષીવિપથી પીડા થ-
એલી છે.

પ્રાણ લેનારા ઉંદરના ઝેરનું કાર્ય.

પ્રાણહરમૂષ્કવિપકાર્યમાહ ।

મૂર્ચ્ચાશ્ચ શોષર્ષવર્ણ્ય શ્વેદશ્ચાન્દ્રાશુતિ-
જ્વરાઃ । શિરોગુરતં લાલાશ્ચઃ છન્દિ-
શાસાધ્યમૂષ્કાત્ ॥

અજ્ઞશોયોઽન્ન મૂપકાકારો બોદ્યવ્ય ઇ-
તિ તન્નાન્તરે ।

અસાધ્ય ઊંદર કરજ્યો હોય તો
મૂરછા, અંગોમાં સોજો, વર્ણનું પદલી
જવું, ક્ષેદ, બેદરશપણું, જ્વર, માથાનું
બારેપણું, લારનું ઝરવું અને લોહીની
ઉલટી એઓ થાયછે.

ખીબ અંથમાં લખ્યું છે કે “ અંગમાં
ઊંદરના કરકથી થયેલો સોજો ઊંદરના-
જ્વરાજ આકારવાળો થાયછે. ”

કાર્કીડાના દંશનું લક્ષણ.

કૂકલાસદષ્ટસ્ય લક્ષણમાહ ।

શોથસ્ય કાર્ક્યમથવા નાનાવર્ણત્વમેવ
ચ । મોહોઽથ વર્વસો મેદો દષ્ટસ્ય કૂ-
કલાસકૈઃ ॥

કાર્કીડો (કાચંડો) કરજ્યો હોય તો કૃશ-
પણું અથવા અનેક વર્ણવાળાપણું થાયછે.
મોહ થાયછે અને દસ્ત લાગ્યા કરેછે.

વીંછીના ઝેરનું લક્ષણ.

વૃશ્ચિકવિપસ્ય લક્ષણમાહ ।

દહત્વગિરિવાદૌ તુ મિનત્તીવોર્ધ્વ-
માથુ ચ । વૃશ્ચિકસ્ય વિપં યાતિ પશ્ચા-
દંશોઽવતિષ્ઠતે ॥

વીંછીનું ઝેર પ્રથમ તો આગ લાગ્યા-
જવી બળતરા કરેછે, ત્વરાથી ઊંચું ચ-
ડીને બણે અંગોને લેદી નાંખતું હોય
એવી વ્યથા કરેછે અને પછી અમુક સ-
મય જતાં દંશની જગ્યામાં આવી રહેછે.

અસાધ્ય વીંછીના દંશનું લક્ષણ.

અસાધ્યસ્ય વૃશ્ચિકદષ્ટસ્ય

લક્ષણમાહ ।

દષ્ટોઽસાધ્યેસ્તુ હૃદ્ગ્રાણરસનોપહતો

નરઃ । માંસેઃ પતદ્ગિરત્યર્થં વેદનાર્તો જહા-
ત્યસૂન્ ॥

અસાધ્યૈર્વૃશ્ચિકૈસ્તેપામેવાનુવૃત્તેઃ । દ્વાદ-
શિપુ ઉપહતઃ દ્વાદશિકાર્યરહિતો ભવતિ અ-
ત્યર્થં વેદનાર્ત ઇત્યન્વયઃ ॥

અસાધ્ય વીંછી કરજ્યો હોય તો હ-
દય, નાક તથા જીભ એઓ પોતપોતાનાં
કામ કરી શકે નહિ એવી વેદના થા-
યછે, માંસો અત્યંત પહ્યા કરેછે અને
એ વેદનાથી પ્રાણ નીકળી જાયછે.

કણુભ નામના (આતું નામ ગુજરા-
તીમાં મહ્યું નથી) કીડાના
દંશનું લક્ષણ.

કળમદષ્ટસ્ય લક્ષણમાહ ।

વિસર્પઃ શ્વયયુઃ શૂલં જ્વરચ્છર્દિર-
થાપિ વા । લક્ષણં કળમદૈષ્ટે દંશશ્ચૈવા-
વશીર્યતે ॥

કળમઃ કીટવિશેષઃ ॥

કણુભ નામનો કીડો કરજ્યો હોય
તો વિસર્પ, સોજો, શૂળ, જ્વર અથવા
ઉલટી એઓ થાયછે અને દંશની જગ્યા
વીંખાવા લાગેછે.

કાળાં અને મોટાં રૂવાણાંવાળી એ-
ળના દંશનું લક્ષણ.

ઉચ્ચિટિદ્વદષ્ટસ્ય લક્ષણમાહ ।

કૃણ્ણલોમોચિટિદ્વેન સ્તબ્ધલિદ્ધો મૃ-
શાતિમાન્ । દષ્ટઃ શીતોદકેનૈવ સિત્તા-
ન્યજ્ઞાનિ મન્યતે ॥

કૃણ્ણલોમા અધિકતરકૃણ્ણરોમા । ઉચ્ચિ-
ટિદ્વશ્રીટા કીટવિશેષઃ ॥

કાળાં અને મોટાં રૂવાણાંવાળી એળ કરડી હોય તો સધળાં સ્તબ્ધપણાનાં ચિન્હો થાયછે. ખલુ વેદના થાયછે અને બણે સધળાં અંગોની ઉપર ટાઢા પાણીનું સેચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાયછે.

એરી દેડકાના દંશનું લક્ષણ.

સવિપમણ્ઠકદષ્ટસ્ય
લક્ષણમાહ ।

एकदंष्ट्रादितः शूनः सरुजः पीतकः
सत्त्वं । सनिद्रच्छर्दिमान्दष्टो मण्ठकैः स-
विपैर्भवेत् ॥

एकदंष्ट्रादितः स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया
दष्टो भवति ॥

એરી દેડકાને દંશ થયો હોય તો દંશમાં એક દાઢજ ઉઠી રહેછે. વેદનાવાળો પીળો સોજો થાયછે. તરશ લાગ્યા કરેછે. ઉંધ આવેછે. અને ઉલટી થાયછે.

એરી માછલાના દંશનું લક્ષણ.

मत्स्यविपस्य कार्यमाह ।

मत्स्यास्तु सविपाः कुर्युर्दाहं शोथं
रुजं तथा ॥

એરી માછલું કરડ્યું હોય તો બળ-
તરા, સોજો અને વેદના થાયછે.

જળોના એરનું કાર્ય.

जलौकाविपकार्यमाह ।

कण्ठं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविपास्तु
जलौकसः ॥

કુર્યુરિતિ શોષઃ ॥

એરી જળો કરડેલી હોય તો ચળ,
સોજો, જ્વર અને મૂર્છા થાયછે.

ढेढगरेणीना ऐरनुं कार्य.

गृहगोधिकाविपकार्यमाह ।

विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगो-
धिकाः ॥

કુર્યુરિતિ શોષઃ ॥

ढेढगरेणी કરડેલી હોય તો દાહ થા-
યછે. સોજો થાયછે. ભોંકાયાજીવી વ્યથા
થાયછે અને અંગોમાં પસીનો વળેછે.

કાનખલુરાના એરનું કાર્ય.

शतपदीविपकार्यमाह ।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदी-
विपम् ॥

શતપદી ગિજાઈં ઇતિ લોકે ॥

કાનખલુરો કરડ્યો હોય તો દંશમાં
પસીનો વળેછે. વેદના થાયછે અને બ-
ળતરા થાયછે.

મચ્છરના એરનું કાર્ય.

मशकविपकार्यमाह ।

कण्ठमान्मशर्करीपच्छोषः स्यान्मन्द-
वेदनः ॥

મચ્છર કરડેલ હોય તો ચળવાળો
અને થોડી વેદનાવાળો જરાક સોજો
થાયછે.

અસાધ્ય મચ્છરના દંશનું લક્ષણ.

असाध्यमशकमाह ।

असाध्यकीटसदृशममाध्यं मशक-
क्षतम् ॥

અમાધ્યકીટમદ્રશં અસાધ્યઃ કીટદ્રૂતા-
દિભિઃ સ્તં યત્ ક્ષતં તત્સદ્રશવેદનમ્ ॥

અસાધ્ય મચ્છરે કરેલો બખમ અ-

સાધ્ય કરેણીયા આદિ કીડાઓએ ક-
રેલા જખમનાજવી વેદના કરેછે.

માંખીના દંશનું લક્ષણ.

મક્ષિકાદંશલક્ષણમાહ ।

સઘઃ સંસ્રાવિણી શ્યાવા દાહમૂર્ચ્ઙા-
જ્વરાન્વિતા । પિઠિકા મક્ષિકાદંશે તા-
સાં તુ સ્થગિકાઽસુહૃત્ ॥

તાસામિત્યાદિ તાસાં સુશ્રુતોક્તાનાં પળ્લાં
મક્ષિકાણાં મધ્યે સ્થગિકાનામ્નો શીઘ્રં પ્રાણં
હરતીત્યર્થઃ ॥

માંખી કરડી હોય તે તુરત આવ-
વાળી, કાળાશવાળી, બળતરાવાળી, મૂ-
ર્ચ્ઙાવાળી અને જ્વરવાળી ફેડલી થા-
યછે. સુશ્રુતે કહેલી છ પ્રકારની માંખી-
ઓમાં સ્થગિકા નામની જ માંખી છે
તે તુરત પ્રાણ લેનારી છે.

વાધ વગેરેનાં એરેનું કાર્ય.

વ્યાઘ્રાદિવિપાણાં કાર્યમાહ ।

ચતુષ્પાદ્વિપાદ્વિપાદ્વિર્વા નલ્લેદન્તૈશ્ચ ય-
ત્કૃતમ્ । શૂયતે પચ્યતે તત્તુ સ્વવતિ જ્વ-
રયત્યપિ ॥

ચતુષ્પાદ્વિઃ વ્યાઘ્રાદિભિઃ । દ્વિપાદ્વિઃ વન-
મનુષ્યાદિભિઃ । શૂયતે શૂનં ભવતિ ॥

આર પગવાળાં વાધ વગેરે જનવરેએ
અથવા બે પગવાળાં જંગલી માણસો વ-
ગેરેએ નખોથી કે હાંતોથી જ જખમ
કર્યો હોય તે સોજવાળો થાયછે, પાકેછે,
સવેછે અને જ્વરને પણ પ્રાપ્ત કરેછે.

એરથી રહિત થએલા માણસનું
લક્ષણ.

વિપોજ્ઞિતસ્ય લક્ષણમાહ ।

પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્થધાતુમન્નાભિકા-

મં સમમૂત્રવિદ્કમ્ । પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિ-
ત્તચેષ્ટં વૈદ્યોઽવગચ્છેદવિપં મનુષ્યમ્ ॥

પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્વદોષં । શેષં મુગમમ્ ॥

વાયુ આદિ દોષો સ્વસ્થ (સ્વાભા-
વિક સ્થિતિવાળા) થઈ જાય, ધાતુઓ
પણ સ્વાભાવિક સ્થિતિવાળી થઈ જાય,
અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય, મૂત્ર તથા
વિષ્ણા યોગ્ય સ્થિતિવાળાં થાય, અને વર્ણ,
ઈન્દ્રિયો, ચિત્ત તથા ચેષ્ટા એઓ પ્રસન્ન
(નિર્મલ) સ્થિતિવાળાં થાય ત્યારે વૈદ્યે
માણસને એર વગરનેા થએલો સમજવો.
(એર ઉતરી ગયું જણવું.)

વિપોની ચિકિત્સાવિધે.

સ્થાવર વિપની ચિકિત્સા.

અથ વિપાણાં ચિકિત્સા ।

તત્ર સ્થાવરવિપચિકિત્સા ।

સ્થાવરેણ વિપેષાર્તં નરં યત્રેન વામ-
યેત્ । વમનેન સમં નાસ્તિ યતસ્તસ્ય
ચિકિત્સિતમ્ ॥ વિપમત્યર્થમુષ્ણં ચ તી-
ક્ષણં ચ કથિતં યતઃ । અતઃ સર્વવિપેષ્ટ-
ક્તઃ પરિપેકસ્તુ શીતલઃ ॥ ઔષ્ણ્યા-
ત્તૈક્ષ્ણ્યાદિશેપેણ વિપં પિત્તં પ્રકોપયેત્ ।
વમિતં સેચયેત્તસ્માઞ્છીતલેન જલેન ચ ॥
પાયયેન્મધુસર્પિભ્યાં વિપઘ્નં શેપજં દ્રુત-
મ્ । મોક્તુમ્મલ્લં રસં દદ્યાર્દર્પયેન્મરિચા-
નિ ચ ॥ યસ્યયસ્ય ચ દોષસ્ય પદયે-
છિદ્ધાનિ ભૂરિશઃ । તસ્યતસ્યૌપધૈઃ કુ-
ર્યાદ્વિપરીતગુણૈઃ ક્રિયામ્ ॥ શાલયઃ પ-
ષ્ટિકાશ્ચૈવ કોરદૂપાઃ પ્રિયદ્ગવઃ । મોજ-
નાર્યે વિપાર્તાનામૂર્ધ્વં ચાધશ્ચ શોધનમ્ ॥
પ્રિયદ્ગુઃ કદ્ધુઃ ॥

મૂલત્વવપત્રપુષ્પાણિ વીજં ચેતિ શિ-

રીપતઃ । ગવાં મૂત્રેણ સમ્પિષ્ટં લેપાદ્વિપ-
હરં પરમ્ ॥ દૂપીવિપાર્તં મુક્તિગ્ધમૂર્ધ્વં
ચાધથ શોધિતમ્ । પાયયેદગદં મુલ્ય-
મિદં દૂપીવિપાપહમ્ ॥ પિપ્પલીધ્યામકં
માંસી લોધ્રમેલા મુર્વાચિકા । મરિચં વા-
લકં ચૈલા તથા કનકગૈરિકમ્ ॥ ક્ષૌદ્ર-
યુક્તઃ કપાયોડયં દૂપીવિપમપોહતિ ॥

ધ્યામકં રોહિણં તદલાભે ઝશીરં દે-
યમ્ । કનકગૈરિકમત્યન્તમારક્તમ્ । ગૈરિકં
સોનાગેરૂં ઇતિ લોકે ॥

સ્થાવર વિષથી પીડાએલા માણસને
યજ્ઞપૂર્વક વમન કરાવવું. કેમકે એને-
વાસ્તે વમનના જેવી ખીજ ઠાઈ ચિ-
કિત્સા નથી. વિષ અત્યંત ઉષ્ણ છે અને
તીક્ષ્ણ છે એટલામાટે સધળા પ્રકારનાં
વિષેમાં શીતળ સેચન કરવાં યોગ્ય છે.
વિષ ઉષ્ણપણાનેલીધે અને તીક્ષ્ણપણા-
નેલીધે વિશેષે કરી પિત્તને પ્રકુપિત ક-
રેછે એટલામાટે વમન કરાવ્યા પછી
શીતળ જળથી સેચન કરવું. વિષને હ-
ણનારૂં ઔષધ ધીની તથા મધની સાથે
તુરત પાવું. ખાટો રસ ખાવા દેવો અને
અંગેમાં મરીનું ચૂર્ણ ધસવું. જે જે દો-
ષનાં ચિન્હો અધિક જેવામાં આવે તે તે
દોષની તે તે દોષના ગુણોથી વિપરીત
ગુણોવાળાં ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવી.
ઝેરથી પીડાએલાં માણસોને જમવામાં
રાતા ચોખા, સાઠી ચોખા, ઠાંદરા અને
કાંગ એઓ દેવાં અને વમનથી તથા
વિરેચનથી સંશોધન કરવું.

સરસડીયાનાં મૂળ, છાલ, પાંડાં,
ફૂલ અને ખીજ એ પાંચે પદાર્થોને ગો-
મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો
ઝેર હરાઈ જાય છે.

પીપળ, શેહિસ નામનું સુગંધી ખડ,
શેહિસ ન મળેતો વાળો, જટામાંસી,
લોદર, એળચી, સાજીખાર, મરી, વાળો,
ઝીણી એળચી અને સોનાગેરૂં એઓનો
કનાથ કરી તેમાં મધ નાંખીને પાવામાં
આવે તો દૂપીવિષ ટળી જાય છે. દૂપી-
વિષથી પીડાએલા માણસને સારી પેઠે
સ્નિગ્ધ કરી તથા ઉલટીથી અને વિરે-
ચનથી શોધિત કરીને તે પછી આ ઉ-
ત્તમ ઔષધ પાવું.

અંગમ વિષની ચિકિત્સા.

અથ જહ્નમવિપસ્ય ચિકિત્સા ।

અમયાં રોચનાં કુષ્ઠમર્કપત્રં તથો-
ત્પલમ્ । નલવેતસમૂલાનિ ગરલં સુર-
સાં તથા ॥ સકલિદ્ગાં સમઞ્જિષ્ઠામનન્તાં ચ
શતાવરીમ્ । શુદ્ધાટકં સમઞ્જાં ચ પક્કે-
શરમિત્યાપિ । કલ્કીકૃત્ય પચેત્સાપિઃ પ-
યો દદ્યાચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥ સમ્યક્પકેડ્વતીર્ણે
ચ શીતે તસ્મિન્વિનિઃક્ષિપેત્ । સર્પિસ્તુલ્યં
ભિપક્ ક્ષૌદ્રં કૃતરક્ષં નિધાપયેત્ ॥ વિ-
પાણિ હન્તિ દુર્ગાણિ ગરદોપકૃતાનિ
ચ । સ્પર્શાદ્દન્તિ વિષં સર્વં ગરૈરુપહતાં
લ્વચમ્ ॥ યોગજં તમકં કળ્પં માંસસાદં
વિસંજ્ઞતામ્ । નાશયત્યજનામ્યજ્ઞપાનવ-
સ્તિષુ યોજિતમ્ ॥ સર્પકીટાશુલ્તાદિ-
દષ્ટાનાં વિપહૃત્પરમ્ ।

મૃત્યુપાશછેદિષ્ટમ્ ॥

ધચૂરસ્ય શિફા પેવા ક્ષીરેણ પરિપે-
પિતા ॥ અદ્વૈટવંશજા ચાપિ શ્વવિપત્રી
પ્રયત્રતઃ । રજનીયુગ્મપત્ત્નમઞ્જિષ્ઠાનાગકે-
શરૈઃ ॥ શીતામ્બુપિષ્ટરાલેપઃ સઘો લ્તાં

વિનાશયેત્ । જીરકસ્ય કૃતઃ કલ્કો
ઘૃતસૈન્ધવસંયુતઃ ॥ મૃત્વોષ્ણો મધુના
લેપો વૃશ્ચિકસ્ય વિપં હરેત્ । ગન્યમાગ્રાય
મૃદિતં સૂર્યાવર્તદલસ્ય ત્વુ ॥ કાશ્ચકેન
નરો વિદ્ધઃ ક્ષણાદ્ભવતિ નિર્વિપઃ ॥

इति विषाधिकारः ॥

હરડે, ગોરાચના, કઠ, આકડાનું પાં-
દડું, કમળ, ખરનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ,
ગરલ, (વહનાગ અથવા અક્રીણુ) ઘોળી
નસોતર, ઈંદ્રજવ, મજ્જા, રાતો ધમાસો,
શતાવરી, શીંગોડાં, રીસામણી અને
કમળના કેસરા એઓને કલ્ક નાંખી
ચોગણા પાણીમાં અથવા દુધમાં ધી
પકાવવું. સારી રીતે પાકી રહે ત્યારે
ઉતારી થંડું થયા પછી તેમાં ધીના જ-
ટલુંજ મધ નાંખીને તેને સારા ખંદાખ-
સ્તથી વૈદે રાખી મેલવું. આ “મૃત્યુપા-
શન્ચેદી” નામનું ધી ઝેરના દોષથી
થએલાં સઘળાં દુઃખોને અને ઝેરને પણ
હણી નાંખેછે. અંજનમાં, અભ્યંગમાં,
પીવામાં અને પીચકારીમાં ઉપયોગમાં
લેવામાં આવેલું. આ ધી પોતાના સ્પ-
ર્શથી સઘળા પ્રકારના ઝેરને હણી નાં-
ખેછે. ઝેરથી ખરાબ થએલી આમડીને
સાફ કરેછે અને કૃત્રિમવિષ, તમકશ્વાસ,
ચળ, માંસસાદ તથા બેભાનપણું એ-
ઓનો પણ નાશ કરેછે. સર્પો, કીડાઓ,
ઈંદરો, અને કરોળીયાઓ એ ક-
રડેલાઓના ઝેરને મટાડવાનેવાસ્તે આ
ઉત્તમ ઉપાયછે.

ધંતુરાનાં મૂળીઆં દુધમાં પ્રયત્નપૂ-
ર્વક વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી કુ-
તરાનું ઝેર મટી જાયછે.

અંદાળનાં મૂળીયાં દુધમાં વાટીને

પીવામાં આવે તો તેથી પણ કુતરાનું
ઝેર મટી જાયછે.

હળદર, ઘરહળદર, પતંગ, મજ્જા,
અને નાગકેસર એઓને ટાઢા પાણીમાં
વાટી આ લેપ કરવામાં આવે તો કરો-
ળીયાનું ઝેર તુરત નષ્ટ થઈ જાયછે.

છરાંનો કલ્ક કરી તેમાં મધ તથા
સૈન્ધવ નાંખી જરા ગરમ કરી મધથી
મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરવામાં આવે
તો તેથી વીંછીનું ઝેર નષ્ટ થઈ જાયછે.

કાળા ભાંગરાના પાંદડાંને ચોળી તેનો
ગંધ સુધવામાં આવે તો વીંછીનું ઝેર
ક્ષણમાત્રમાં ઉતરી જાયછે. (ઘોડાવજ-
ને ચાવી મોઢોડામાં રાખી કાનમાં
કુંકા મારવામાં આવે તો વીંછીનું ઝેર
ઉતરી જાયછે.)

ઝેરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

સ્ત્રીઓના પ્રદર આદિ રોગોવિષે.

પ્રદરનો અધિકાર.

પ્રદરનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સંખ્યા
અથ સ્ત્રીણાં પ્રદરાદિરોગા-
નામધિકારમાહ ।

તત્ર પ્રદરાધિકારમાહ ।

તત્ર પ્રદરસ્ય વિપ્રકૃષ્ટં

નિદાનમાહ ।

વિરુદ્ધમધ્યાધ્યશનાદજીર્ણાદ્ગર્ભપ્રપાતા-
દતિમૈથુનાચ । યાનાશ્વશોકાદતિકર્ષ-
ણાચ મારામિઘાતાચ્છયનાદિવા ચ ॥
તં શ્લેષ્મપિત્તાનિલસન્નિપાતૈશ્વતુઃપ્રકારં
પ્રદરં વદન્તિ ।

અત્ર વાતાપિત્તયોરાદૌ શ્લેષ્મણોઽમિધાનં
શ્લેષ્મિકેઽતિમદ્યુત્તિનોધનાર્થમ્ ॥

વિરુદ્ધ લોભનો ઠરવાથી, મધ પી-
વાથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી, અ-
છર્ણથી, ગર્ભના પડવાથી, અત્યંત મૈ-
થુનથી, વાહનો ઉપર બેસીને અત્યંત
ગતિ કરવાથી, ધણે પંથ કરવાથી, અ-
ત્યંત કર્ષણ કરવાથી, ખદુ બોલે ઉપા-
ડવાથી, અભિધાતથી અને દિવસે સુ-
વાથી સ્ત્રીઓને પ્રદર નામનો રોગ થા-
યછે. કફથી થએલો, પિત્તથી થએલો,
વાયુથી થએલો અને ત્રણે દોષથી થ-
એલો એ રીતે પ્રદર ચાર પ્રકારનો કે-
હેવામાં આવેછે.

ઉપરના વાક્યમાં વાયુથી તથા પિ-
ત્તથી પેહેલાં કફ લખ્યોછે તે એટલું
જણાવવાને વાસ્તે કે 'કફથી થએલા પ્ર-
દરમાં લોહીની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાયછે.'

પ્રદરનું સામાન્ય લક્ષણ.

પ્રદરસ્ય સામાન્યલક્ષણમાહ ।

અમ્લદરં ભવેત્સર્વં સાક્ષમર્દં સવેદનમ્ ।
અમ્લદરં અમ્લદાર્યતે ચ્યવ્યતેડનેત્યમ્-
દરમ્ । અચ્ચત્વયાન્તમ્ । સવેદનં સશૂલમ્ ॥
દુષ્ટ ઋતુનો અત્યંત આવ થાય,
અંગે ભાંગ્યા કરે અને શૂળ નીકળ્યા કરે
એ રોગ પ્રદર કેહેવાયછે.

કફથી થએલા પ્રદરનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મિકપ્રદરસ્ય લક્ષણમાહ ।

આમં સપિચ્છાપ્રતિમં સપાણ્ડુ પુલાક-
તોયપ્રતિમં કફાક્તુ ॥

આમં અપકરસયુક્તમ્ । સપિચ્છાપ્રતિમં
સપિચ્છા શાલ્મલ્યાદિનિર્યાસસ્તચુલ્યમ્ । પિ-
ચ્છિલમિત્યર્થઃ । સપાણ્ડુ સહશબ્દોડ્ઞેપ-
દર્યઃ । તેનેપત્પાણ્ડુ । પુલાકતોયપ્રતિમં ક-

ફાક્તુ પુલાકસ્તુચ્છધાન્યં તદ્વાવનતોયતુલ્યં
રુપિરં સ્ત્રવેદિત્યર્થઃ ॥

કફથી થએલો પ્રદર હોય તો કાચા
રસવાળું, શેમળા વગેરેના ગુંદર જેવું
ચીકણું, જરાક પાંડુપણાવાળું અને તુચ્છ
ધાન્યના ઘોણુ જેવું લોહી સ્ત્રવેછે.

પિત્તથી થએલા પ્રદરનું લક્ષણ.

વૈત્તિકમાહ ।

સપીતનીલાસિતરક્તમુષ્ણં પિત્તાર્તિ-
યુક્તં મૃશવેગિ પિત્તાત્ ।

સપીતનીલાસિતરક્તં પીતાદિવર્ણયુક્તમ્ ।
પિત્તાર્તિયુક્તં દાહાદિયુક્તમ્ । મૃશવેગિ
વારંવારં પ્રવૃત્તિયુક્તમ્ ॥

પિત્તથી થએલો પ્રદર હોય તો પીળા,
નીલા, કાળા તથા રાતા વર્ણવાળું, ઊનું
અને પિત્તસંબંધી બળતરા વગેરે વેદના-
ઓવાળું લોહી વારંવાર સ્ત્રવ્યા કરેછે.

વાયુથી થએલા પ્રદરનું લક્ષણ.

વાતિકમાહ ।

રૂક્ષારૂણં ફેનિલમલ્પમલ્પં વાતાત્સ-
તોદં પિશિતોદકામમ્ ।

પિશિતોદકામં માસધાવનતોયામમ્ ॥

વાયુથી થએલો પ્રદર હોય તો રૂક્ષ,
રાતું, ક્ષીણવાળું, વ્યથાવાળું અને માં-
સના ઘોણુ જેવું લોહી થોડું થોડું સ્ત્રવેછે.

ત્રણે દોષોથી થએલા પ્રદરનું
લક્ષણ.

સન્નિપાતિકમાહ ।

સક્ષૌદ્રસર્પિર્હરિતાલવર્ણ મજ્જમકાશં
કુળપં ત્રિદોષમ્ । તં ચાપ્યસાધ્યં પ્રવદ-

ન્તિ તજ્ઞા ન તત્ર કુર્વાત મિપક્ ચિ-
કિત્સામ્ ॥

સસૌદ્રસાર્પિઃ ક્ષૌદ્રાદિવર્ણસહિતમ્ । કુ-
ળપં શવગન્ધિ ॥

ત્રણે દોષોથી થએલો પ્રદર હોય તો
મધના, ધીના તથા હરતાલના જેવા
વર્ણવાળું, મજાત જેવું અને શળના જેવા
ગંધવાળું, લોહી સ્ત્રવે છે. વિદ્વાન વૈદ્યો
આ પ્રદરને અસાધ્ય ઠહે છે માટે વૈદ્યે
તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

લોહી બહુજ સ્ત્રવતાં થતા ઉપદ્રવો.
રક્તસ્પાતિપ્રવૃત્તાવુપદ્રવાનાહ ।

તસ્યાતિવૃત્તૌ દૌર્બલ્યં શ્રમો મૂર્ચ્છા
મદસ્તૃપા । દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુલં તન્દ્રા
રોગાશ્ચ વાતજાઃ ॥

વાતજા રોગાઃ આક્ષેપકાદયઃ ॥
લોહી બહુજ સ્ત્રવે તો દુર્બળપણું,
શ્રમ, મૂર્ચ્છા, મદ, તરશ, બળતરા, પ્ર-
લાપ, પાંડુપણું, તંદ્રા અને વાયુથી થતા
આક્ષેપક આદિ રોગો થાય છે.

પ્રદરવાળી કેવી સ્ત્રીની ચિકિત્સા
કરવી નહિ ?

અસાધ્યાં પ્રદરવ્યાધિમતીમાહ ।

શશ્વત્સવન્તીમાસ્ત્રાવં તૃણાદાહજ્વરા-
ન્વિતામ્ । દુર્બલાં ક્ષીણરક્તાં ચ તામ-
સાધ્યાં વિવર્જયેત્ ॥

જે સ્ત્રી નિરંતર લોહીને સંખ્યા ક-
રતી હોય, તરશથી, બળતરાથી તથા
જ્વરથી યુક્ત હોય, નબળી હોય અને
ક્ષીણ થએલા રૂધિરવાળી હોય તેની
ચિકિત્સા કરવી નહિ. ઠેમકે તેનો પ્ર-
દર રોગ અસાધ્ય છે.

ચાલુ રાખેલી ચિકિત્સા છોડી દે-
વાનો કાળ સૂચવવાને વાસ્તે

પ્રદરની શાંતિરૂપ શુદ્ધ

રજનું લક્ષણ.

ચિકિત્સાનિવૃત્ત્યર્થં શુદ્ધાર્તવ-
લક્ષણમાહ ।

માસાન્નિઃપિચ્છદાહાર્તિ પચ્ચરાત્રાનુવ-
ન્ધિ ચ । નૈવાતિવહુ નાત્યલ્પમાર્તવં શુદ્ધ-
માદિતેત્ ॥

નિઃપિચ્છદાહાર્તિ અપિચ્છિલમદાહમશૂ-
લમ્ । એતેન વિકૃતવાતાદિલક્ષણરહિતમિત્ય-
ર્થઃ । પચ્ચરાત્રાનુવન્ધિ પ્રમૂતમવૃત્ત્યા ત્રિરા-
ત્રાનુવન્ધિ । તતો મધ્યમમવૃત્ત્યા પચ્ચરાત્રા-
નુવન્ધિ । તતઃ પરં કસ્યાશ્રિચ્છેત્સવતિ તદા
સ્વલ્પમવૃત્ત્યા પોડશદિનાનિ યાવત્તદપિ
શુદ્ધમેવ ॥

મહીને દિવસે ચીકણા તંતુઓ વ-
ગરનું, બળતરા વગરનું, શૂળ વગરનું,
(વિકાર પામેલા કફ, પિત્ત અને વાયુ
એઓનાં લક્ષણો વગરનું) પાંચ રાત-
સુધી રહેનારું, બહુ ઝાંઝું પણ નહીં અને
બહુ થોડું પણ નહીં એવું રજ સ્ત્રવે એ-
ટલે બાણું ઠે રજ શુદ્ધ થઈ ગયું છે. રજ
આવું થાય એટલે પ્રદરને મટી ગયો
સમજીને તેની ચિકિત્સા બંધ પાડવી.

રજ જે બહુજ સ્ત્રવે તો ત્રણ રાત-
સુધી ચાલે છે, મધ્યમ રીતે સ્ત્રવે તો પાંચ
રાતસુધી ચાલે છે અને તે પછી પણ
દાઢ સ્ત્રીને સ્ત્રવે તો સ્વલ્પ સ્ત્રવને લીધે
સાળ દિવસસુધી સ્ત્રવે છે પણ તે, ઉપર
કલાપ્રમાણે શુદ્ધ થઈ ગયું હોય તો પછી
પ્રદરને શાંત થએલોજ સમજવો.

प्रदरेनी चिकित्सा.

प्रदरस्य चिकित्सा ।

दध्ना सौवर्चलं जाजी मधुकं नील-
मुत्पलम् । पिवेत् सौद्रयुतं नारी वाता-
सृग्दरशान्तये ॥

चौहारमीरायष्टीमधुनीलकमलमुष्पाण्येषां
प्रत्येकं मापद्वयम् सर्वमेकीकृत्य दध्ना कर्प-
चतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र मापाष्टकं मधु क्षिप्त्वा
पिवेत् ॥

मधुकं कर्पमेकं तु कर्पिकां च सितां
तथा । तण्डुलोदकसम्पिष्टां लोहितप्रदरे
पिवेत् ॥ बला कङ्कतिकारुव्या या तस्या
मूलं मुचूर्णितम् । लोहितप्रदरे खादे-
च्छर्करामधुसंयुतम् ॥ शुचिस्थाने व्या-
घ्रनख्या मूलमुत्तरदिग्भवम् । नीतमुत्त-
रफाल्गुन्यां कटिवद्धं हरेदसृक् ॥

व्याघ्रनखी वयनही इति लोके ।

रसाजनं तण्डुलकस्य मूलं सौद्रान्वि-
तं तण्डुलतोयपीतम् । असृग्दरं सर्वभवं
निहन्ति श्वासं च भाङ्गीं सह नागरेण ॥
तण्डुलस्य तण्डुलीयकस्य ।

अशोकवल्कलकाथशृतं दुग्धं सुशी-
तलम् ॥ यथाबलं पिवेत्प्रातस्तीव्रासृग्द-
रनाशनम् ।

अशोकवल्कलपलं द्वात्रिंशत्पलसम्मिते-
न जलेन निःकाश्य शेषं रसोत्पलाष्टकं
काथम् ॥ तेन काथेन सह क्षीरं पलाष्टक-
मितं विपचेत्तत्र दुग्धावशेषः कर्तव्यः । त-
न्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं वह्निबलपेक्षया
पेयम् ॥

कुशमूलं समुद्भृत्य पेपयेत्तण्डुलाम्बु-

ना । एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परि-
मुच्यते ॥ सौद्रयुक्तं फलरसमौदुम्बरभवं
पिवेत् । असृग्दरविनाशाय सशर्करप-
योऽन्नसृक् ॥

अन्नमोदनम् ॥

अलावूफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य
च । मधुना मोदकं कृत्वा खादेत्प्रदरशा-
न्तये ॥ दावीरसाजनकिरातवृषाब्दवि-
ल्वससौद्रचन्दनदिनेशभवप्रसूनैः । काथः
कृतो मधुयुतो विधिना निपीतो रक्तं
सितं च सरुजं प्रदरं निहन्ति ॥

दान्वादिक्वाथः ॥

रक्तपित्ताधिकारोक्तं हितं कूप्याण्ड-
खण्डकम् ॥

इति प्रदरनिदानचिकित्साधिकारः ॥

संयण, शंभुशुं, ऋठीमधु अने
नील कमणां पुष्प अने प्रत्येक पदार्थाने
पार पार रती लार लघु अेकठां करी ते-
आने यार तोलांलार ढहीभां वाटी
तेभां आठ भाप (छ रतिने अेक भाप
थायछे) लार मधु नांभीने पीवाभां
आवे तो वायुथी थअेले प्रदर शांत
थय जयछे.

अेक तोलुं ऋठीमधु अने अेक तोलुं
साकर अेआने आंभाना धालुभां वा-
टीने पीवाभां आवे तो प्रदर मठी
जयछे.

डांडसीजवा आंडाआवाणां कुणो-
वाणी ऋ भपाट थायछे तेनां भूणीयां-
आतुं थूर्ण करी साकरभां तथा मधुभां
डालवीने आवाभां आवे तो प्रदर मठी
जयछे.

पवित्र स्थलभां उजेली व्याघ्रनभी

(ગુજરાતીમાં નામ મળ્યું નથી) ના ઉત્તર દિશા તરફનાં મૂળીયાંને ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રમાં લાવીને ઠેકઠામાં બાંધી રાખવામાં આવે તો પ્રદર મટી જાય છે.

રસવંતી અને તાંદળજનાં મૂળીયાં, એઓને વાટી મધમાં કાલવી ચોખ્ખાના ઘોણુની સાથે પીવામાં આવે તો સઘળા દોષોથી થએલો પ્રદર મટી જાય છે.

સુંઠની સાથે ભારંગીને વાટી ચોખ્ખાના ઘોણુની સાથે પીવામાં આવે તો પ્રદર અને શ્વાસ એઓ મટી જાય છે.

ચાર તોલાંભાર આસોપાલવની છાલ લઈ તેનો તેથી આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળો કરી બળતાં બળતાં બત્રીશ તોલાંભાર એ ક્વાથ રહે ત્યારે તેમાં બત્રીશ તોલાંભાર દુધ નાંખીને પકાવવું. બળતાં બળતાં કેવળ દુધજ અવશેષ રહે ત્યારે તે દુધને સારી પેઠે થંડું પાડી તેમાંથી સોળ તોલાંભાર દુધ લઈને પ્રાતઃકાલે પીવું. જઠરાગ્નિનું બળ ઓછું હોય તો ઓછું દુધ પીવું. આપ્રમાણે કરવાથી તીવ્ર પ્રદર શાંત થઈ જાય છે.

ધરતીમાંથી દર્ભનાં મૂળીયાં કહાડી ચોખ્ખાનાં ઘોણુમાં વાટીને ત્રણ દિવસ સુધી પીવામાં આવે તો સ્ત્રી પ્રદરથી મુક્ત થઈ જાય છે.

ઉપરાનાં ક્ષુણનાં રસમાં મધ નાંખીને પીવામાં આવે અને તે ઉપર સાકરવાળા દુધભાતનું પથ્થ્ર કરવામાં આવે તો પ્રદર મટી જાય છે.

તુંબડીના ક્ષુણનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર નાંખી મધથી લાડુ વાળીને તે લાડુ ખાવામાં આવે તો પ્રદરની શાંતિ થાય છે.

દારૂહળદર, રસવંતી, કરીયાતું, અરૂસો, મોથ, ખીલું, મધ, રતાંજલિ અને

આંદકાનાં કૂલ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાંખીને વિધિપૂર્વક પીવામાં આવે તો તેથી વેદનાવાળો રાતો તથા ઘોળો પ્રદર મટી જાય છે. આ ક્વાથ 'દાવ્યાદિ ક્વાથ' એ નામથી ઓળખાય છે.

રક્તપિત્તના અધિકારમાં જે ખંડકૃષ્ણમાંડક નામનો અવલેહ (જુલો મધ્યખંડનું પૃષ્ઠ ૨૭૦ મું) કહ્યો છે તેનું સેવન કરવાથી પ્રદર મટી જાય છે.

પ્રદરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

સોમરોગનો અધિકાર.

સોમરોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

સોમરોગાધિકારઃ ।

તન્ન સોમરોગસ્ય નિદાનપૂર્વિકાં સંપ્રાપ્તિમાહ ।

સ્ત્રીણામતિપ્રસન્નેન શોકાચ્ચાપિ શ્રમાદપિ । અતીસારકયોગાદ્વા ગરયોગાત્તથૈવ ચ ॥ આપઃ સર્વશરીરસ્યાઃ ક્ષુબ્ધ્યન્તિ પ્રસવન્તિ ચ । તસ્યાસ્તાઃ પ્રચ્યુતાઃ સ્થાનાન્મૂત્રમાર્ગે વ્રજન્તિ હિ ॥

અત્યંત મૈથુનથી, અત્યંત શોકથી, અત્યંત શ્રમથી, અતીસારના યોગથી અને ઝેરના યોગથી સ્ત્રીઓનાં આખા શરીરમાં રહેલાં જલો ક્ષોભ પામે છે અને સ્ત્રવે છે. પછી એ રીતે સ્થાનકથી બ્રહ્મચર્યેલાં એ જલો મૂત્રના માર્ગમાં જાય છે.

સોમરોગનું લક્ષણ.

તસ્ય લક્ષણમાહ ।

પ્રસન્ના વિમલાઃ શીતા નિર્ગન્ધા ની-

રુજઃ સિતાઃ ॥ સ્વન્તિ ચાતિમાત્રં તાઃ
સા ન શક્નોતિ દુર્વલા । વેગં ધારયિતું
તાસાં ન વિન્દતિ મુલ્લં ક્ષચિત્ ॥ શિ-
રઃશિથિલતા તસ્યા મુલ્લં તાલુ ચ શુ-
ષ્યતિ । મૂર્છા જૃમ્ભા પ્રલાપશ્ચ ત્વશૂક્ષ્ણા
ચાતિમાત્રતઃ ॥ મ્હ્યૈર્મોજ્યૈશ્ચ પૈયૈશ્ચ ન
વૃત્તિં લભતે સદા । સન્ધારણાચ્છરીરસ્ય
તા આપઃ સોમસંજિતાઃ ॥ તતઃ સોમહ-
યાલ્ક્ષીણાં સોમરોગ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પ્રસન્ન, નિર્ભળ, શીતળ, ગંધ વગ-
રનાં, ધોળાં અને વેદના વગરનાં એ જલો
અત્યંત સ્વેદે છે. એ જલોના વેગ અટ-
કાવવાને અશક્તપણાનેલીધે તે દુર્બળ
સ્ત્રી જ્યાંય સુખ પામતી નથી. તેનું માથું
શિથિલ થઈ જાય છે, મોઢોડું તથા તાળવું
સુકાય છે, મૂર્છા આવે છે, બગાસાં આ-
વે છે, પ્રલાપ થાય છે, ચામડી અત્યંત રૂક્ષ
થઈ જાય છે અને ભક્ત્યેથી લોજ્યેથી કે
પીવાના પદાર્થોથી કદી વૃત્તિ થતી નથી.
એ જલો શરીરનું ધારણ કરનારાં હો-
વાનેલીધે સોમ કેહેવાય છે અને આ રોગ
એ સોમના ક્ષયરૂપ છે તેથી સોમરોગ
કેહેવાય છે.

સોમરોગની ચિકિત્સા.

અથ સોમરોગસ્ય ચિકિત્સા ।

કદલીનાં ફલં પકં ધાત્રીફલરસં
મધુ । શર્કરાસહિતં સ્વાદેત્સોમધારણમુ-
ત્તમમ્ ॥ માપચૂર્ણં સમધુકં વિદારીં મ-
ધુશર્કરામ્ । પયસા પાયયેત્પ્રાતઃ સોમધા-
રણમુત્તમમ્ ॥ સ એવ સરુજઃ સોમઃ
સ્રવેન્મૂત્રેણ ચેન્મુહુઃ । તન્નૈલાપન્નચૂર્ણેન
પાયયેત્તરુણીં સુરામ્ ॥ જલેનામલકી-

વીજકલ્કં સમધુશર્કરમ્ । પિવેદિનત્ર-
યૈર્નૈવ શ્વેતપ્રદરનાશનમ્ ॥ તત્કૌદનાહા-
રરતા સંપિવેન્નાગકેશરમ્ । ય્યહં તન્નેળ
સંપિપ્તું શ્વેતપ્રદરશાન્તયે ॥

પાકેલાં ઢેળાં, આંમળાનો રસ, મધ
અને સાકર એઓને મિશ્રિત કરીને ખા-
વામાં આવે તો સોમરોગ સારી રીતે
મટી જાય છે.

અડદનો લોટ, જડીમધ, વિદારીકંદ,
મધ અને સાકર એઓને મિશ્રિત કરીને
સવારમાં દુધની સાથે પીવામાં આવે તો
સોમરોગ મટી જાય છે.

એજ સોમ જે પીકાવાળો અને મૂ-
ત્રની સાથે વારંવાર સ્રવતો હોય તો તાજી
મદિરામાં એળચીનાં ફેતરાંનું ચૂર્ણ નાં-
ખીને તે મદિરા પાવી.

પાણીથી આંમળાંના ઠળીયાઓનો
કલક કરી તેમાં મધ તથા સાકર નાંખીને
પીવામાં આવે તો ત્રણ દિવસમાં એ
ધોળો પ્રદર મટી જાય છે.

નાગકેસરને ઘાટી છાશમાં વાટી ત્રણ
દિવસમુધી પીવામાં આવે અને ઘાટી
છાશ સહિત ભાતના આહારનું સેવન
કરવામાં આવે તો એ ધોળો પ્રદર મટી
જાય છે.

સોમરોગમાંજ મૂત્રનો અતીસાર

થવાવિધે.

અત્રૈવ મૂત્રાતીસારમાહ ।

સોમરોગે ચિરં જાતે યદા મૂત્રમ-
તિસ્રવેત્ । મૂત્રાતીસારં તં ગ્રાહુર્વલચિ-
ધ્વંસનં પરમ્ ॥

ઇતિ સોમરોગમૂત્રાતીસારાધિકારઃ ॥

લાંબા કાળથી થએલા સોમરોગમાં બે મૂત્ર અત્યંત સ્વવા લાગે તે બે મૂત્રાતિસાર કહેવાય છે. આ મૂત્રાતિસાર બળનો અત્યંત નાશ કરી નાંખે છે.

સોમરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

સ્ત્રીઓના રોગોનો અધિકાર.

યોનિના રોગોનાં નિદાનો.

અથ યોનિરોગાધિકારઃ ।

તત્ર યોનિરોગાણાં નિદા-
નાન્યાહ ।

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દુષ્ટદૈર્ષિઃ મ-
દ્દપિતાત્ । આર્તવાદ્વીજતથાપિ દૈવા-
દ્વા સ્યુર્ભગે ગદાઃ ॥

મિથ્યા આહારથી અને મિથ્યા વિ-
હારથી દુષ્ટ થએલા વાયુ આદિ દોષોએ
દૂષિત કરેલા રજથી, પુરુષના તેવાજ
વીર્યથી અને વખતપર દૈવગતિથી પણ
યોનિમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

યોનિના રોગોનાં નામો.

યોનિરોગાણાં નામાન્યાહ ।

ઉદાઠ્ઠા તથા વન્ધ્યા વિમ્બુતા ચ પ-
રિમ્બુતા । વાતલા યોનિજો રોગો વાતદો-
ષેણ પશ્વથા ॥ પશ્વથા પિત્તદોષેણ તત્રાદૌ
લોહિતા ક્ષરા । મસંસિની વામની ચ
પુત્રગ્રી પિત્તલા તથા ॥ અત્યાનન્દા ક-
ર્ણિની ચ ચરણાનન્દપૂર્વિકા । અતિપૂ-
ર્વાપિ સા જ્ઞેયા શ્લેષ્મલા ચ કફાદિ-
માઃ ॥ પગ્ધ્યઘ્નિની ચ વિટ્ટતા સૂચી-

વક્ત્રા ત્રિદોષિણી । પશ્વૈતા યોનયઃ
પ્રોક્તાઃ સર્વદોષપ્રક્રોપતઃ ॥

ઉદાવૃત્તાયોનિ, વંધ્યાયોનિ, વિમ્બુ-
તાયોનિ, પરિમ્બુતાયોનિ અને વાતલા-
યોનિ એ રીતે વાયુના દોષથી પાંચ પ્ર-
કારના યોનિરોગ થાય છે.

લોહિતક્ષરાયોનિ, પ્રસંસિનીયોનિ,
વામનીયોનિ, પુત્રગ્રીયોનિ અને પિત્ત-
લાયોનિ એ રીતે પિત્તના દોષથી પાંચ
પ્રકારના યોનિરોગ થાય છે.

અત્યાનંદયોનિ, કાર્ણિનીયોનિ, આ-
નંદચરણાયોનિ, અતિચરણાયોનિ અને
શ્લેષ્મલાયોનિ એરીતે કફના દુષ્ટપણથી
પણ પાંચ પ્રકારના યોનિરોગ થાય છે.

પંડીયોનિ, અંડિનીયોનિ વિવૃતા-
યોનિ, સૂચીવક્ત્રયોનિ અને ત્રિદોષિ-
ણીયોનિ એરીતે ત્રણે દોષોના પ્રક્રોપથી
પાંચ પ્રકારના યોનિરોગ થાય છે.

ઉપર કહેલા યોનિરોગોનાં લક્ષણો.

અથ તાસાં લક્ષણાન્યાહ ।

સફેનિલમુદાઠ્ઠા રજઃ કૃચ્છ્રેણ મુ-
શ્ચતિ । વન્ધ્યા નિરાર્તવા જ્ઞેયા વિમ્બુતા
નિત્યવેદના ॥ પરિમ્બુતાયાં ભવતિ ગ્રા-
મ્યધર્મે રુજા મૃશમ્ । વાતલા કર્કશા
સ્તન્ધ્યા શૂલનિસ્તોદપીઢિતા ॥ ચતઘ્-
વ્વપિ ચાઘામુ ભવન્ત્યનિલવેદનાઃ ॥

અનિલવેદનાસ્તોદાદયઃ । વાતલાયાં ત્વતિઃ
વાતવેદના ચોદ્ધવ્યાઃ । વાતલેત્યન્વર્થાત્ ॥

સદાહં ક્ષરતે રક્તં યસ્યાઃ સા લોહિ-
તક્ષરા । મસંસિની સંસ્રતે ચ ક્ષોભિતા
દુષ્પજાયિની ॥

ક્ષેપિતા વિમાદંતા । સંસતે સ્વસ્થાનાદ્ય-
વતે દુષ્પ્રજાયિની દુષ્ટપ્રજનનશીલા ॥

સવાતપુદ્ગિરેદ્વીર્યં વામની રજસા યુત-
મ્ । સ્થિતં હિ પાતયેદ્ગર્ભં પુત્રઘ્ની રક્તસં-
સવાત્ ॥

પુત્રશબ્દોઽત્રાપત્યોપલક્ષકઃ ॥

અત્યર્થં પિત્તલા યોનિર્દાહપાકજ્વ-
રાન્વિતા । ચત્ત્વપિ ચાઘાસુ પિત્ત-
લિદ્ગોચ્છયો ભવેત્ ॥ અત્યાનન્દા ન સ-
ન્તોપં ગ્રામ્યધર્મેણ વિન્દતિ । કર્ણિન્યાં
કર્ણિકાયોનો શ્લેષ્માસ્ટમ્બ્યાં પ્રજાયતે ॥

કર્ણિકા માંસસ્ય કર્ણિકાકારો ગ્રન્યિઃ ॥

મૈથુને ચરણાત્પૂર્વં પુરુપાદતિરિચ્યતે ॥

અતિરિચ્યતે રજો મુચ્ચતીત્યર્થઃ ।

વહુશ્ચાતિચરણાત્તયોર્વીર્યં ન તિ-
ષ્ઠતિ ॥

વહુશઃ વારંવારમતિરિચ્યતે । તયોઃ ચ-
રણાતિચરણયોઃ ॥

શ્લેષ્મલા પિચ્છિલા યોનિઃ કળ્દયુ-
ક્તાતિશીતલા । ચત્ત્વપિ ચાઘાસુ
શ્લેષ્મલિદ્ગોચ્છયો ભવેત્ ॥ અનાર્તવા-
ઽસ્તની પળ્દી સ્વસ્પર્શા ચ મૈથુને ।

અસ્તનો ઈપત્સ્તનો યસ્યાઃ સા । અત્ર લ-
ક્ષ્યા પળ્દી ॥

મહામેદ્ગૃહીતાયા વાલાયા અળ્ડિ-
ની ભવેત્ ॥

મહામેદ્ઃ પુરુપસ્તેન ગૃહીતાયાઃ વાલાયાઃ
સૂક્ષ્મયોનિચ્છિદ્રાયાઃ । અળ્ડિની અળ્ડવહ્લ-
ન્વમાના યોનિર્ભવતિ ॥

વિવૃતાતિમહાયોનિઃ સૂચીવક્રાતિસં-

વૃતા । સર્વલિદ્ગસમુત્થાનં સર્વદોષપ્રકો-
પજમ્ ॥ ચત્ત્વપિ ચાઘાસુ સર્વલિદ્ગ-
નિદર્શનમ્ ॥

જે યોનિ ધણા કદથી ક્ષીણવાળા ર-
જને મુકતી હોય તે ઉદાવૃત્તાયોનિ ઠે-
હેવાયછે.

જે યોનિ સર્વદા રજ વગરનીજ રે-
હેતી હોય એટલે કદી પણ રજસ્વલા
થતી ન હોય તે વંધ્યાયોનિ ઠેહેવાયછે.

જે યોનિમાં સર્વદા વેદના થયા કરતી
હોય તે વિપ્લુતાયોનિ ઠેહેવાયછે.

મૈથુન કરવાથી જે યોનિમાં અત્યંત
વેદના થતી હોય તે પરિપ્લુતાયોનિ
ઠેહેવાયછે.

જે યોનિ કઠણુ હોય, અક્કડ હોય
અને શૂળથી તથા ભોકાયા જેવી વેદ-
નાથી પીડિત હોય તે વાતલાયોનિ ઠે-
હેવાયછે. જે ઠે વાયુના દોષવાળી ઉપર
લખેલી ચારે યોનિઓમાં ભોકાયા જેવી
પીડા વગેરે વાયુસંબંધી વેદનાઓ થા-
યછે તેપણુ આ પાંચમા પ્રકારની વા-
તલાયોનિમાં તે એ વાયુસંબંધી વેદ-
નાઓ અત્યંત થાયછે એમ સમજવું.
ક્રમકે 'વાતલા' એ નામ ઉપરથીજ
એમ લઈ શકાયછે.

જે યોનિમાંથી ઘાહવાણું લોહી ઝરતું
હોય તે લોહિતક્ષરાયોની ઠેહેવાયછે.

જે યોનિ મર્દન કરવાથી યોતાને ઠે-
કાણેથી ખસી જાય અને ખરાપ છોક-
રાંજ જણતી હોય તે પ્રહ્નસિનીયોનિ
ઠેહેવાયછે.

જે યોનિ પવનની સાથે રજ સહિત
વીર્યને બાહાર કાઢાડી નાંખતી હોય તે
વામનીયોનિ ઠેહેવાયછે.

જે યોનિ રહેલા ગર્ભને રૂધિરના સાવનેલીધે પાડી નાંખતી હોય તે પુત્રક્રી-યોનિ કહેવાય છે.

જે યોનિ દાહથી, પાકવાથી તથા જ્વરથી અત્યંત યુક્ત હોય તે પિત્તલા-યોનિ કહેવાય છે. જે કે પિત્તના દોષવાળી ઉપર લખેલી ચારે યોનિઓમાં દાહ તથા પાકવા વગેરે પિત્તસંબંધી વેદનાઓ થાય છે તો પણ આ પાંચમા પ્રકારની પિત્તલાયોનિમાં તે એ પિત્તસંબંધી વેદનાઓ અત્યંત થાય છે એમ સમજવું. કેમકે 'પિત્તલા' એ નામ ઉપરથીજ એ અર્થ લઈ શકાય છે.

જે યોનિ મૈથુનથી સંતોષજ ન પામતી હોય તે અત્યાનંદયોનિ કહેવાય છે.

જે યોનિમાં ક્રૂથી તથા રૂધિરથી માંસની ડોડી જવા આકારવાળી ગાંઠ થઈ હોય તે કાલ્પિકાયોનિ કહેવાય છે.

જે યોનિ મૈથુનના સમયમાં પુરુષનું વીર્ય પડવાથી પેહેલાંજ રજને સુકતી હોય તે આનંદચરણયોનિ કહેવાય છે. આ યોનિમાં વીર્ય રહેતુંજ નથી.

જે યોનિ મૈથુનના સમયમાં પુરુષનું વીર્ય પડવાથી પેહેલાં વારંવાર રજને સુકતી હોય તે અતિચરણયોનિ કહેવાય છે. આ યોનિમાં પણ વીર્ય રહેતું નથી.

જે યોનિ ચીકાશવાળી, ચળવાળી અને અત્યંત શીતળ હોય તે શ્લેષ્મલા-યોનિ કહેવાય છે. જે કે ક્રૂના દોષવાળી ઉપર લખેલી ચારે યોનિઓમાં ચીકાશ વગેરે ક્રૂનાં ચિન્હો હોય છે તોપણ આ પાંચમા પ્રકારની શ્લેષ્મલા યોનિમાં એ ક્રૂસંબંધી ચિન્હો અત્યંત હોય છે એમ સમજવું. કેમકે 'શ્લેષ્મલા' એ નામ ઉપરથીજ એ અર્થ લઈ શકાય છે.

જે યોનિ રજવગરની રહેતી હોય અને મૈથુનમાં ખરસટ સ્પર્શવાળી હોય તે પંડીયોનિ કહેવાય છે. આવી યોનિવાળી સ્ત્રીને સ્તનો જરાકજ હોય છે.

જેની યોનિનું છિદ્ર સૂક્ષ્મ હોય એવી સ્ત્રીને મોટા કિંગવાળો પુરુષ પકડતાં તેની યોનિ વૃષણની પેઠે લટકતી થઈ જાય છે એ અંકિની યોનિ કહેવાય છે.

જે યોનિ અત્યંત મોટા છિદ્રવાળી હોય તે વિવૃતા યોનિ કહેવાય છે.

જે યોનિ અત્યંત સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી હોય તે સૂચીવક્ત્ર કહેવાય છે.

જે યોનિમાં સઘળા દોષોના દોષનેલીધે સઘળા દોષોનાં ચિન્હો ઊઠેલાં હોય તે ત્રિદોષિણી યોનિ કહેવાય છે. જે કે ત્રણે દોષવાળી ઉપર કહેલી ચારે યોનિઓમાં રજથી રહિતપણા વગેરે ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો હોય છે તોપણ આ પાંચમા પ્રકારની યોનિમાં એ ત્રણે દોષસંબંધી ચિન્હો અત્યંત હોય છે એમ સમજવું. કેમકે 'ત્રિદોષિણી' એ નામ ઉપરથી એ અર્થ લઈ શકાય છે.

ઉપર કહેલા વીશ યોનિરોગોમાં અસાધ્ય યોનિરોગો.

અથાસાધ્યાં યોનિમાહ ।

પદ્માસાધ્યા ભવન્તીહ યોનયઃ સર્વ-
દોષજાઃ ॥

પદ્મ પદ્મીપ્રમૃતયઃ ॥

ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થતા પંડી આદિ પાંચ યોનિરોગો અસાધ્ય છે.

યોનિકંદનું નિદાન.

અથ યોનિકન્દસ્ય નિદાનમાહ ।

દિવાસ્વમાદતિક્રોધાહ્યાયામાદતિ-

મૈયુનાત્ । ક્ષતાચ નસદન્તાર્ચર્વાતાચાઃ
કૃપિતા યથા ॥

યથાસં નિદાનં કૃપિતા વાનાચાઃ ॥

દિવસે મુઘ શેદેવાથી, અત્યંત ક્રો-
ધથી, અત્યંત પરિશ્રમ કરવાથી, અ-
ત્યંત મૈથુનથી અને નખનો કે દાંત વ-
ગેરેનો ક્ષત થવાથી પોતપોતાનાં નિદા-
નોને અનુસરીને પ્રક્રાપ પામેલા વાયુ
વગેરે દોષો યોનિકંદ નામના રોગને
ઉત્પન્ન કરેછે.

યોનિકંદનું લક્ષણ.

રૂપમાહ ।

પૂયશોષિતસદ્દાશં લઘુચાદૃતિમન્નિ-
મમ્ । જનયન્તિ યદા યોનો નામ્ના ક-
ન્દઃ મ યોનિજઃ ॥

લઘુચાદૃતિમન્નિમં લઘુચાફારં મુદ્દ-
મઃ વિશેષ્યં મોયમ્ ॥

પરુ વેગે, લોહી વેગે, અને કૃનસ
વેગે આકારવાળો યોનિમાં ગાંઠો ઉ-
ત્પન્ન થાયછે, એ યોનિકંદ કહેવાયછે.

કયા દોષથી થએલ છે એ પરીક્ષા-
નેવાસ્ને યોનિકંદનાં રૂપો.

જો યોનિકંદ બજનરાથી, રનાયથી
અને ન્વરથી મુક્ત દોષ તેને પિત્તના
પ્રક્રાપથી થએલો બલ્લુવો.

જો યોનિકંદ તલનાં રૂક્ષ વેગે અને
ચ્ચવાળો દોષ તેને કરૂના પ્રક્રાપથી થ-
એલો બલ્લુવો.

જો યોનિકંદ ઉપર કહેલાં રૂક્ષપણાં
આદિ સપ્તમાં ચિન્દોવાળો દોષ, તેને
સક્રિપાતથી (ત્રણે દોષોના પ્રક્રાપથી)
થએલો બલ્લુવો.

યોનિના રોગોની ચિદિત્સા.

અથ યોનિરોગાણાં ચિકિત્સા ।

આતંવાદર્ગને નારી મન્સ્યાન્ મંત્રે
નિત્વરાઃ । કાઝિકં ચ તિન્નાન્માપાન્નુદ-
શ્ચિષ્ઠ તથા દપિ ॥ રૂક્ષાદૃષીનદ્વની
વપન્ના મુદ્દમદનકિન્નવરર્થઃ । મ-
સ્તુકુ સીર્ષિર્વેતિપોનિગતા મુમુમર્મનની ॥

રૂક્ષાદૃ નટુમ્બી । પત્તન સિપ્પની ।
મરનો મયનરન્મ । વિન્ન મુતારીતન ॥

પીતં ગ્વંતિન્મીપનં સ્વતિકોઘ્રા-
મનં વ્યદમ્ । શીતેન પપગા સ્પિટ્ટં કૃમુર્મ
નનર્મરુમ્ ॥

गर्भं दधाति हि ॥ पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणया
मूलं दुग्धेन कन्यया । पिष्टं पीत्वा ऋ-
तुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥ कुरण्ट-
मूलं धातक्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥

कुरण्टमूलं पीतपुष्पकटसरैया ॥

याऽवला पिबति पार्श्वपिप्पलं जीर-
केण सहितं हिताशनी । श्वेतया विशि-
खपुङ्खया युतं सा सुतं जनयतीह ना-
न्यथा ॥

पार्श्वपिप्पलं गजहृद इति लोके श्वेत-
पुष्पया शरपुङ्खया सह ॥

पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन
गर्भिणी । पीत्वा पुत्रं समाप्नोति वीर्य-
वन्तं न संशयः ॥ शूकरशिम्बीमूलं म-
ध्यं वा दधिफलस्य सपयस्कम् । पीत्वा-
योभवलिङ्गी वीजं कन्यां न सूते स्त्री ॥

शूकरशिम्बी सुभरासेवी । दधिफलः
कैयस्तस्य मजा । भवलिङ्गी पञ्चगुरिया ।

पुत्रकमञ्जरिमूलं विष्णुकान्तेशलि-
ङ्गिनीसहितम् । एतद्गर्भेऽष्टदिनं पीत्वा
कन्यां न सर्वथा सूते ॥

पुत्रमञ्जरी पतजिया तस्याः मूलं । ई-
शलिङ्गी पञ्चगुरिया ॥

गर्भप्रदभेषजकथनावसरे गर्भा-
जनकभेषजमाह ।

पिप्पलिविडङ्गटङ्गणसमचूर्णं या पि-
वेत्पयसा । ऋतुसमये न हि तस्या ग-
र्भः सजायते कापि ॥ आरनालपरिपे-
पितं घ्यहं या जयाकुसुममत्ति पुष्पिणी ।

सत्पुराणगुडमुष्टिसेविनी सन्दधाति न
हि गर्भमङ्गना ॥ ताम्रु योनिषु साध्यामु
स्नेहादिक्रम इष्यते । वस्त्यभ्यङ्गपरीपे-
कमलेपिचुधारणम् ॥

वस्तिरत्रोत्तरवस्तिः । पिनुः फाहा इ-
ति लोके ॥

ऋमेण चिकित्सा ।

नतं वार्ताकिनीकुप्टसन्धवामरदारु-
भिः । तिलतैलं पचेन्नारी पिचुमस्य वि-
धारयेत् ॥ विष्णुतायां सदा योनी व्यथा
तेन प्रशाम्यति ॥

नतं तगरम् । वार्ताकिनी वरहेटा ॥

वातालां कर्कशां स्त्वधामपस्पर्शां
तथैव च । कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्तर्वेश्मनि
संघृते ॥ धारयेद्वा पिचुं योनी तिलतैल-
स्य सा सदा । पित्तलानां च योनीनां
सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥ शीताः पित्तह-
राः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ प्रसं-
सिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ।
पिधाय वेशवारेण ततो वन्धं समाचरेत्
। शुष्ठीमरिचकृष्णाभिर्धान्यकाजाजिदा-
डिर्मः ॥ पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वेशवारः स्मृ-
तो बुधैः । धात्रीरसं सितायुक्तं योनि-
दाहे पिवेत्सदा ॥ सूर्यकान्ताभवं मूलं
पिवेद्वा तण्डुलाम्बुना । योन्यां तु पूय-
साविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः । सगोमू-
त्रैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥

शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ॥

दुर्गन्धां पिच्छिलां वापि चूर्णैः पञ्च-
कपायजैः । पूरयेद्वावयेद्राजवृक्षादिक-
थिताम्बुना ॥

पञ्च कपायाः वचावासापटोलप्रियङ्गु-
निम्बाः । राजवृक्षादिर्यथा घनवहेरा ॥

पिप्पल्या मरिचैर्मापैः शताद्वाकुट्टसै-
न्धवैः । वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ
श्लेष्मविशोधिनी ॥

तुल्या प्रदेशिन्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ॥

कर्णिन्यां वर्तयो देयाः शोधनद्रव्य-
निर्मिताः ॥ गुडूचीत्रिफलादन्तीकथितो-
दकधारया । योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र
कण्डूः प्रशाम्यति ॥ मुद्गयूपं सखदिरं
पथ्यां जातीफलं तथा । निर्म्बीं पूगं च
संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्भगे ॥ योनिर्भवति
संकिर्णा न स्रवेच्च जलं ततः । कपि-
कच्छुभवं मूलं काथयेद्विधिना भिषक् ॥
योनिः सङ्कीर्णतां याति काथेनानेन धा-
वयेत् । जीरकद्वितयं कृष्णा सुपवी सुर-
भिर्वचा ॥ वासकः सैन्धवश्चापि यवक्षा-
रो यवानिका । एषां चूर्णं घृते किञ्चि-
दृष्ट्वा खण्डेन मोदकम् ॥ कृत्वा खादेद्य-
थावहि योनिरोगाद्विमुच्यते ॥ मूपकका-
थसंसिद्धतिलतैलकृतो पित्रुः । नाशये-
द्योनिरोगांस्तान्घृतो योनौ न संशयः ॥
त्रिफलां द्वौ सहचरौ गुडूचीं सपुनर्न-
वाम् । शुक्रनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां
शतावरीम् ॥ कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचे-
त्क्षीरे चतुर्गुणे । तत्सिद्धं पाययेन्नारीं
योनिरोगप्रशान्तये ॥

त्रिफलाघृतम् ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं कुट्टं त्रिफला शर्करा
चला । मेद्रे पयस्याकाकोल्यौ मूलं चैवा-
श्वगन्धजम् ॥ अजमोदा हरिद्रे द्वे प्रिय-

ङ्गुः कटुरोहिणी । उत्पलं कुमुदं द्राक्षा
काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥ एतेषां कार्पि-
कैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । शतावरी-
रसं क्षीरं घृतादेयं चतुर्गुणम् ॥ सर्पिरे-
तन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं घृपायते । पु-
त्राञ्जनयते वीरान्मेधाढ्यान् प्रियदर्श-
नान् ॥ या चैवास्थिरगर्भा स्यात्पुत्रं वा
जनयेन्मृतम् । अल्पायुषं वा जनयेद्या
च कन्यां प्रसूयते ॥ योनिरोगे रजोदो-
षे परिस्त्रावे च शस्यते । प्रजावर्धनमायु-
ष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ नाम्ना फलघृ-
तं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् । अनु-
क्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्स-
काः ॥ जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतं तत्र प्र-
युज्यते । आरण्यगोमयेनैव बद्धिज्वाला
च दीयते ॥

मेदामहामेदयोरभावे शतावरी द्विगुणा
देया । पयस्यात्र क्षीरकाकोली । युगला-
भावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया । प्रियङ्गु-
स्थाने केचिद्धि पठन्ति । पयस्याकाकोली-
त्युक्त्वा पुनः काकोल्यौ इति काकोलीक्षीर-
काकोल्योर्द्विगुण्यार्थं । एतस्य फलघृतस्य पाठो
नानाविधस्तन्त्रेषु । तत्र हिङ्गुवचातगरजी-
वकर्षभकारवाधिकाः । जीवकर्षभयोरभावे
विदारीकन्दो द्विगुणो देयः । फलघृतं सक-
लयोनिरोगेषु ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकि-
त्सामाह ।

गैरिकाभ्रास्थि जन्तुग्रं रजन्यञ्जनरु-
दफलाः । पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौ-
द्रसमन्वितैः ॥ त्रिफलायाः कपायेण म-

ક્ષૌદ્રેણ ચ સેચયેત્ । પ્રમદાયોનિકન્દેન
વ્યાધિના પરિમુચ્યતે ॥

જને રજસ્વલાપણું પ્રાપ્ત ન થતું હોય તે સ્ત્રીઓએ નિત્ય માછલાંઓના ભક્ષણનું, કાંજનું, તલનું, અડદનું, અરધા જળવાળી છાશનું તથા દહીંનું સેવન કરવું.

કડવી તુંબડીનાં બીજ, નેપાળો, પીપળ, ગોળ, મીઠોળ, મદિરાની નીચે રહેલો કડદો અને જવખાર એઓને ચોરના છીરમાં વાટી વાટ બનાવીને ચોનિમાં રાખવામાં આવે તો સ્ત્રીને રજ ઉત્પન્ન થાય છે.

માલકાંકણીનું પાંનડું, સાજીખાર, વજ અને બીજલો એઓને ટાઢા દુધમાં વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી રજ ઉત્પન્ન થાય છે.

બલદાણા, સાકર, જેઠીમધ, ખપાટ, વડવાઈના અગ્રના કુણા ભાગ અને નાગકેસર એઓને મધમાં, દુધમાં તથા ધીમાં વાટીને પીવામાં આવે તો વાંઝણી સ્ત્રી અવશ્ય દીકરો જણે છે.

ઋતુસ્નાત થએલી સ્ત્રી આસોદના ક્વાથથી પકાવેલા દુધમાં ધી નાંખીને પ્રાતાઃકાળમાં પીએ તો તેને ગર્ભ રહે છે.

ઋતુસ્નાત થએલી સ્ત્રી પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાહાડેલા ઘોળી ભોરીંગણીના મૂળને ડુંવારી કન્યાના હાથથી દુધમાં ઘટાવીને પીએ તો તેને ગર્ભ રહે છે એમાં કશો સંશય નથી.

પીળાં, ફૂલના કાંટાચરેરીયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડવાઈનાં કુણાં અગ્રો

અને શ્યામ કમળ એઓને દુધમાં વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી અવશ્ય ગર્ભ રહે છે.

જે સ્ત્રી જીરાં સહિત તથા ઘોળાં કુલના સરપંખા સહિત પારશ પીપળાના ડોડવાને વાટીને પીએ અને પથ્ય ભોજન કરે તેને અવશ્ય દીકરો આવે છે.

ગર્ભિણી સ્ત્રી ખાખરાના એક પાંનડાંને દુધમાં વાટીને પીએ તો તેને જળવત્તર દીકરો આવે છે એમાં સંશય નથી.

કૌચાના મૂળને અથવા ડાઠના ગર્ભને અથવા શિવાલિંગીના બીજને દુધમાં વાટીને પીએ તો ગર્ભિણી સ્ત્રીને કદીપણુ દીકરી આવતી નથી.

ગર્ભિણી સ્ત્રી આઠ દિવસસુધી જીયાપોતાનાં મૂળ, કાળી ગરણી તથા શિવાલિંગી એઓને વાટીને પીએ તો તેને દીકરી સર્વથા આવતી નથી.

ગર્ભને ઉત્પન્ન ન થવા દેનાર
ઔપધો.

જે સ્ત્રી ઋતુના સમયમાં પીપળ, વાવડીગ અને ટંકણખાર એઓને સમ ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણને દુધની સાથે પીએ તે સ્ત્રીને કદીપણુ ગર્ભ ઉત્પન્ન થતો નથી.

જે સ્ત્રી ઋતુના સમયમાં જસુદના કુલને આરનાલ (જુવો પ્રથમ ખંડનું પૃષ્ઠ ૭૫૬ મું) થી વાટીને ત્રણ દિવસસુધી પીએ અને ચાર તોલાંભાર સારા જુના ગોળનું સેવન કરે તે સ્ત્રીને કદીપણુ ગર્ભ રહેતો નથી.

સાધ્ય યોનિરોગો ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા.

સાધ્ય યોનિરોગોની ઉપર સ્નેહન-આદિ ચિકિત્સા કરવી. ઉત્તર ખસ્તિ દેવી, અભ્યંગો કરવાં, સેચનો કરવાં, પ્રતેષો કરવા અને યોગ્ય ઔષધોથી લીંબવેલાં રૂનાં પુંખડાં ખોસવાં.

યોનિરોગોની અનુક્રમે ચિકિત્સા.

તગર, હલી ભોરીંગણી, કઠ, સૈંધવ અને દેવદાર એઓના કટકથી તલના તેલને પકાવી તેનું પુંખડું યોનિની અંદર રાખવામાં આવે તો તેથી વિપ્લુતા-યોનિની વ્યથા મટી જાય છે.

જે યોનિ વાતલા હોય, કઠણુ હોય, સ્તબ્ધ હોય કે ખરાખ સ્પર્શવાળી હોય તો પડદાઓના બંદોખસ્તવાળા અંદરના ધરમાં માટલામાં વાયુનું હરણુ કરનારાં દ્રવ્યોનો ક્વાથ ભરી તે માટલાને અરધું અથવા પોણું ધરતીમાં ડાટી તેમાં ધગધગતા લોઢાના કડકાઓ નાંખીને તેની બાફ દેવી. અથવા તે સ્ત્રીએ સર્વદા તલના તેલનું પુંખડું યોનિમાં ધરી રાખવું.

જે પિત્તથી થએલો યોનિરોગ હોય તો સેચન, અભ્યંગ તથા પુંખડું ધરી રાખવાની ક્રિયાઓ શીતલ અને પિત્તનું હરણુ કરનારી કરવી અને સ્નેહનનેવાસ્તે ધી પણ ખનાવવાં.

યોનિ જે પ્રસંસિની હોય તો તેને ધીનો અભ્યંગ કરી દુધની બાફ દધને અંદર પેસાડી દેવી અને પછી નીચે લખેલા વેશવારથી (હવેજથી) તેના મોહોડાને બંધ કરીને પાટો બાંધવો.

સુંક, મરી, પીપળ, ઘાણા, જીરું, દાડિમ અને પીપળીમૂળ એઓના ચૂર્ણને પંડિતો વેશવાર ઢેહે છે.

યોનિમાં બળતરા થતી હોય તો નિત્ય આમળાના રસમાં સાકર નાંખીને તે પીવો અથવા કમળિનીનાં મૂળને ચોખાના ઘોણામાં વાટીને પીવું.

યોનિમાંથી પડનો સાવ થતો હોય તો લીંબડાનાં પાંડાં વગેરે શોધન પદાર્થોને સૈંધવ સહિત ગોમૂત્રમાં વાટી તેની ગોળીઓ યોનિમાં ભરવી એ હિતકારી થાય છે.

યોનિ દુર્ગંધવાળી હોય અથવા ચીકણવાળી હોય તો વજ, અરડૂસો, કડવાં પરવળ, ધહંલા અને લીંબડો એઓનું ચૂર્ણ યોનિમાં ભરવું અને ગરમાળા વગેરેના (રાજવૃક્ષાદિ) ક્વાથથી યોનિને ધોવી.

પીપળ, મરી, અડદ, સુવા, કઠ અને સૈંધવ એઓને વાટી તર્જની આંગળી જવી જડી તથા લાંબી વાટ ખનાવીને યોનિમાં ખોસી રાખવામાં આવે તો તેથી યોનિમાં થએલું કફસંબંધી દરદ મટી જાય છે.

કણિકા નામનો કફસંબંધી યોનિરોગ થયો હોય તો યોનિમાં શોધન પદાર્થોથી ખનાવેલી વાટો ખોસવી.

ગળો, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને નેપાળો એઓના ક્વાથની ધારાથી યોનિને ધોવામાં આવે તો યોનિમાં થતી ચળ શાંત થઈ જાય છે.

કાથો, હરડે, જયફળ, લીંબડાનાં પાંડાં અને સોપારી એઓનું ચૂર્ણ

કરી મગના યૂપમાં વાટી વન્નથી ગાળી લઈ મુકાવીને યોનિમાં નાંખવામાં આવે તો યોનિ સાંકડી થાયછે અને તેમાંથી જળનો સ્વાવ થતો નથી.

કૌચાનાં મૂળીયાંનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી તે ક્વાથથી યોનિને ધોવામાં આવે તો યોનિ સાંકડી થાયછે.

છરૂં, શાહાછરૂં, પીપળ, કલોંછ-છરૂં, સુગંધી વજ, અરડૂસો, સિંધવ, જ-વખાર અને યવાન એઓનું ચૂર્ણ કરી ધીમાં જરાક રોકી તેમાં ખાંડ નાંખી લાડુ કરીને તે લાડુ જઠરાગ્નિના બળ-પ્રમાણે ખાવામાં આવે તો તેથી યોનિનો રોગ મટી જાયછે.

હંદરના માંસનો ક્વાથ કરી તેમાં તલનું તેલ પકાવી તે તેલનું પોતું યોનિમાં રાખવામાં આવે તો તેથી યોનિસંબંધી રોગો મટી જાયછે એમાં કસો સં-શય નથી.

ત્રિક્લ્લા ધૂત.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ઘોળાં કુલવાળો કાંટાચરેરીયો, પીળાં કુલવાળો કાંટાચરેરીયો, ગળો, સાટોડી, સીવણુ, હળદર, દારૂહળદર, રાસ્ના અને બમણી શતાવરી એઓનો કલ્ક નાંખીને ચોસઠ તોલાં ભાર ધી ચોગણા દુધમાં પકાવવું. આ ધી પીવામાં આવે તો તેથી યોનિના રોગો મટી જાયછે. આ ધી 'ત્રિક્લ્લા ધૂત' એ નામથી ઓળખાયછે.

સઘળા પ્રકારના યોનિના રોગોઉપર

ફલધૂત.

મજ્જા, બેઠીમધ, કઠ, હરડે, બેહેડાં,

આમળાં, સાકર, ખલદાણા, બમણી શ-તાવરી, ચોગણી આસોદ, આસોદનાં મૂળ, અજમોદ, હળદર, દારૂહળદર, ધ-ર્ણસા, કઠુ, કમળ, પોયણાં, દ્રાખ, મુખડ અને રતાંજલિ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલાં ભાર લઈ તેઓનો કલ્ક કરી તે કલ્ક નાંખીને ચોસઠ તોલાં ભાર ધીને બમણો શતાવરીનો રસ તથા બમણું દુધ એઓમાં પકાવવું એટલે ફલધૂત સિદ્ધ થાયછે. જો પુરૂષ આ ધી પીએ તો મૈથુન કરવામાં પ્રબળ થાયછે અને વીર, બુદ્ધિવાળા તથા રૂપાળા દીકરા-ઓને ઉત્પન્ન કરેછે. જના ગર્ભ પડી જતા હોય, અથવા જને મુવેલાં છોકરાં આવતાં હોય અથવા જને યોડી આયુષ્ય-વાળાં છોકરાં આવતાં હોય અથવા જને દીકરીઓને આવતી હોય તે સ્ત્રી આ ધીને પીએ તો એ સઘળી અડચણો મટી જાયછે. યોનિના સ્વાવ ઉપર, ર-જના દોષઉપર અને ખીબ પણ યોનિના રોગોઉપર આ ધી હિતકારી છે. સંત-તિને તથા આયુષ્યને વધારનારૂં અને સઘળા ભૂતપ્રેતાદિકનું નિવારણ કરનારૂં આ ફલધૂત નામનું ધી અશ્વિનીકુમારોએ કહેલું છે. આ પાઠમાં ઘોળી ભોરંગ-ણીનાં મૂળ નાંખવાનું કહ્યું નથી તોપણ વૈધ લોકો નાંખેછે. જનો વાછડો જીવતો હોય તથા જે સઘળા શરીરમાં એકજ વર્ષવાળી હોય એવી ગાયનું ધી લઈ તેનું ફલધૂત બનાવવું અને તેને પકાવ-વામાં અડાયાના અગ્નિનીજ જ્વાલા દેવી એવી પરંપરા છે.

આ ફલધૂત કરવાના પાઠો અંધોમાં અનેક પ્રકારના છે પણ તેઓમાં હોંગ,

વજ, તગર, અને ખમણો વિદારીકંદ એટલાં ઔષધોજ અધિક છે.

યોનિકંદની ચિકિત્સા.

સોનાગેર, આંખાની ગોઠલી, વાવ-ડીંગ, હળદર, રસવંતી અને કાયકૃલ એઓતું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને યોનિમાં ભરવામાં આવે અને હરડે, બે-હેડાં તથા આમળાં એઓના ક્વાથમાં મધ નાંખીને તેથી સેચન કરવામાં આવે તો યોનિકંદ નામનો સ્ત્રીનો રોગ મટી જાય છે.

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા.

ગુર્ભિણ્યા રોગાણાં ચિકિત્સા ।

હીવેરાતિવિપામુસ્તમોચશક્રૈઃ શૃતં જલમ્ । દ્વાદશર્ષે પ્રચલિતે પ્રદરે કુક્ષિરુજ્યપિ ॥

કુક્ષિરુક્ ઉદરવ્યથા । ચલિતગર્ભસ્થાપને હીવેરાદિક્વાથઃ ॥

મધુકં ચન્દનોશીરસારિવાપન્નપત્રકૈઃ । શર્કરામધુસંયુક્તૈઃ કપાયો ગર્ભિણીજ્વરે ॥ ચન્દનં સારિવાલોઘ્રમૃદ્વીકાશર્કરાન્વિતમ્ । કાર્યં કૃત્વા પ્રદઘાચ ગર્ભિણીજ્વરશાન્તયે ॥ પીતં વિશ્વમજાક્ષીરૈર્નાશયેદ્વિપમજ્વરમ્ ॥

ગર્ભિણ્યાઃ ॥

આમ્નજમ્બૂત્ત્વચઃ કાર્યેર્લેહયેષ્ણાજસક્તુકમ્ । અનેન લીઢમાત્રેણ ગર્ભિણી ગ્રહર્ણી જયેત્ ॥ હીવેરાતિરુક્તચન્દનચલાધાન્યાકવત્સાદની મુસ્તોશીરયવાસપર્પટવિપાકાર્યં પિવેદ્ગર્ભિણી । નાનાવ્યાધિરુજાતિસારગદકે રક્તસુતૌ વા જ્વરે

યોગોડ્યં મુનિભિઃ પુરા નિગદિતઃ સુત્વામવેડપ્યુત્તમઃ ॥

ગર્ભ પ્રચલિત થયો હોય, પ્રદર થયો હોય કે પેટમાં વ્યથા થતી હોય તો વૈદે ગર્ભિણીને વાળો, અતવસ, મોથ, મોચ-રસ અને ઈંદ્રજલ એઓનો ક્વાથ દેવો. આ ક્વાથ હીવેરાદિ ક્વાથ એ નામથી ઓળખાય છે.

જઠીમધ, રતાંજલિ, વાળો, ઉપલસરી અને કમળપત્ર એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં સાકર તથા મધ નાંખીને પીવામાં આવે તો ગર્ભિણી સ્ત્રીનો જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

રતાંજલિ, ઉપલસરી, લોદર, દ્રાખ અને સાકર એઓનો ક્વાથ પીવરાવવામાં આવે તો ગર્ભિણીનો જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ખકરીના દુધની સાથે સુંઠ પીવરાવવામાં આવે તો ગર્ભિણીનો વિષમજ્વર મટી જાય છે.

આંખાની તથા જપ્પૂની છાલનો ક્વાથ કરી તેની સાથે ચોખાની ધાણીનો સાથે ચટાકવામાં આવે તો તુરતજ ગર્ભિણીનો ગ્રહણીરોગ (ગ્રહાણું દરદ) મટી જાય છે.

વાળો, અરલ, રતાંજલિ, ખલદાણા, ધાણા, ગળો, મોથ, વાળો, જવાસો, ખડસણીઓ અને અતવસ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો ગર્ભિણીના અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ, વ્યથા, અતિસાર, લોહીનો આવ અને ગર્ભઆવનું દરદ પણ મટી જાય છે. આ ઉત્તમ યોગ પ્રાચીન મુનિઓએ કહેલો છે.

કરી મગના યૂપમાં વાટી વસ્ત્રથી ગાળી લઇ સુકાવીને યોનિમાં નાંખવામાં આવે તો યોનિ સાંકડી થાયછે અને તેમાંથી જળનો સ્ત્રાવ થતો નથી.

ઠોચાનાં મૂળીયાંનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી તે ક્વાથથી યોનિને ધોવામાં આવે તો યોનિ સાંકડી થાયછે.

જીરું, શાહાજીરું, પીપળ, કલોંજી-જીરું, સુગંધી વજ, અરડુસો, સૈંધવ, જવખાર અને યવાન એઓનું ચૂર્ણ કરી ધીમાં જરાક શેકી તેમાં ખાંડ નાંખી લાડુ કરીને તે લાડુ જઠરાગ્નિના ખજ-પ્રમાણે ખાવામાં આવે તો તેથી યોનિનો રોગ મટી જાયછે.

હંદરના માંસનો ક્વાથ કરી તેમાં તેલનું તેલ પકાવી તે તેલનું પોતું યોનિમાં રાખવામાં આવે તો તેથી યોનિસંબંધી રોગો મટી જાયછે એમાં કશો સંશય નથી.

ત્રિક્લ્લા ધૃત.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ઘોળાં કુલવાળો કાંટાઅશેરીયો, પીળાં કુલવાળો કાંટાઅશેરીયો, ગજો, સાટોડી, સીવણ, હળદર, દારૂહળદર, રાસ્ના અને ખમણી શતાવરી એઓનો કલ્ક નાંખીને ચોસઠ તોલાં ભાર ધી ચોગણા દુધમાં પકાવવું. આ ધી પીવામાં આવે તો તેથી યોનિના રોગો મટી જાયછે. આ ધી 'ત્રિક્લ્લા ધૃત' એ નામથી ઝાળખાયછે.

સઘળા પ્રકારના યોનિના રોગોઉપર

ફલધૃત.

મજીઠ, જેઠીમધ, કઠ, હરડે, બેહેડાં,

આમળાં, સાકર, બલદાણા, ખમણી શતાવરી, ચોગણી આસોંદ, આસોંદનાં મૂળ, અજમોદ, હળદર, દારૂહળદર, ઘણીલા, કડુ, કમળ, પોયણાં, ધ્રાખ, સુખડ અને રતાંજલિ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલાં ભાર લઇ તેઓનો કલ્ક કરી તે કલ્ક નાંખીને ચોસઠ તોલાં ભાર ધીને ખમણો શતાવરીનો રસ તથા ખમણું દુધ એઓમાં પકાવવું એટલે ફલધૃત સિદ્ધ થાયછે. જે પુરુષ આ ધી પીએ તો મૈથુન કરવામાં પ્રયત્ન થાયછે અને વીર, સુદ્ધિવાળા તથા રૂપાળા દીકરાઓને ઉત્પન્ન કરેછે. જના ગર્ભ પડી જતા હોય, અથવા જને મુવેલાં છોકરાં આવતાં હોય અથવા જને થોડી આયુષ્યવાળાં છોકરાં આવતાં હોય અથવા જને દીકરીઓજ આવતી હોય તે સ્ત્રી આ ધીને પીએ તો એ સઘળી અડચણો મટી જાયછે. યોનિના સ્ત્રાવ ઉપર, રજના દોષઉપર અને ખીબ પણ યોનિના રોગોઉપર આ ધી હિતકારી છે. સંતતિને તથા આયુષ્યને વધારનારું અને સઘળા ભૂતપ્રેતાદિકનું નિવારણ કરનારું આ ફલધૃત નામનું ધી અધિનીકુમારોએ કહેલું છે. આ પાઠમાં ઘોળી ભેરીંગણીનાં મૂળ નાંખવાનું કહ્યું નથી તોપણ વૈદ્ય લોહા નાંખેછે. જનો વાછડો જીવતો હોય તથા જે સઘળા શરીરમાં એકજ વર્ષવાળી હોય એવી ગાયનું ધી લઇ તેનું ફલધૃત ખતાવવું અને તેને પકાવવામાં અડાયાના અગ્નિનીજ જ્વાલા દેવી એવી પરંપરા છે.

આ ફલધૃત કરવાના પાઠો ગ્રંથોમાં અનેક પ્રકારના છે પણ તેઓમાં હોંગ,

વજ, તગર, અને ખમણો વિદારીકંદ એટલાં ઔષધોજ અધિક છે.

યોનિકંદની ચિકિત્સા.

સોનાગેર, આંખાની ગોઠલી, વાવ-ડીંગ, હળદર, રસવંતી અને કાયકલ એઓતું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને યોનિમાં ભરવામાં આવે અને હરડે, બે-હેડાં તથા આમળાં એઓના ક્વાથમાં મધ નાંખીને તેથી સેચન કરવામાં આવે તો યોનિકંદ નામનો સ્ત્રીનો રોગ મટી જાય છે.

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા.

ગુર્વિણ્યા રોગાણાં ચિકિત્સા ।

હીવેરાતિવિપામુસ્તમોચશક્રૈઃ શૃતં જલમ્ । દઘાદ્ભે પ્રચલિતે પ્રદરે કુક્ષિરુજ્યપિ ॥

કુક્ષિરુક્ ઉદરવ્યથા । ત્થલિતગર્ભસ્થાપને હીવેરાદિકાયઃ ॥

મધુકં ચન્દનોશીરસારિવાપદ્મપત્રકૈઃ । શર્કરામધુસંયુક્તૈઃ કપાયો ગર્ભિણીજ્વરે ॥ ચન્દનં સારિવાલોદ્રમૃદ્વીકાશર્કરાન્વિતમ્ । કાયં કૃત્વા પ્રદઘાચ ગર્ભિણીજ્વરશાન્તયે ॥ પીતં વિશ્વમજાક્ષીરૈર્નાશ-ચેદ્વિપમજ્વરમ્ ॥

ગર્ભિણ્યાઃ ॥

આમ્નજમ્બૂલચઃ કાયૈર્લેહયેભાજસ-ક્તુકમ્ । અનેન લીઢમાત્રેણ ગર્ભિણી પ્ર-હર્ણીં જયેત્ ॥ હીવેરાતિવિપામુસ્તમોચશક્રૈઃ શૃતં જલમ્ । દઘાદ્ભે પ્રચલિતે પ્રદરે કુક્ષિરુજ્યપિ ॥

યોગોડ્યં મુનિભિઃ પુરા નિગદિતઃ સુ-ત્વામયેડપ્યુત્તમઃ ॥

ગર્ભ પ્રચલિત થયો હોય, પ્રદર થયો હોય કે પેટમાં વ્યથા થતી હોય તો વૈદ્યે ગર્ભિણીને વાળો, અતવસ, મોથ, મોચ-રસ અને ઈંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ દેવો. આ ક્વાથ હીવેરાદિ ક્વાથ એ નામથી ઓળખાય છે.

જઠીમધ, રતાંજલિ, વાળો, ઉપલ-સરી અને કમળપત્ર એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં સાકર તથા મધ નાંખીને પીવામાં આવે તો ગર્ભિણી સ્ત્રીનો જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

રતાંજલિ, ઉપલસરી, લોદર, દ્રાખ અને સાકર એઓનો ક્વાથ પીવરાવવામાં આવે તો ગર્ભિણીનો જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ખકરીના દુધની સાથે સુંઠ પીવરાવવામાં આવે તો ગર્ભિણીનો વિષમ-જ્વર મટી જાય છે.

આંખાની તથા અંખૂની છાલનો ક્વાથ કરી તેની સાથે ચોખાની ધાણીનો સા-થવો ચટાડવામાં આવે તો તુરંતજ ગર્ભિણીનો ગ્રહણીરોગ (ગ્રહાનું દરદ) મટી જાય છે.

વાળો, અરલૂ, રતાંજલિ, પલદાણા, ધાણા, ગળો, મોથ, વાળો, જવાસો, ખડસલીઓ અને અતવસ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો ગર્ભિણીના અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ, વ્યથા, અ-તિસાર, લોહીનો સ્રાવ અને ગર્ભસ્રા-વનું દરદ પણ મટી જાય છે. આ ઉ-ત્તમ યોગ પ્રાચીન મુનિઓએ કહેલો છે.

ગર્ભસ્ત્રાવનું તથા ગર્ભપાતનું નિદાન.

અથ ગર્ભસ્ય સ્ત્રાવપાતયોર્નિ-
દાનમાહ ।

ગ્રામ્યધર્માધ્વગમનયાનાયાસપ્રપીડનૈઃ ।
જ્વરોપવાસોત્પતનપ્રહારાજીર્ણધાવનૈઃ ॥
વમનાચ્ચ વિરેકાચ્ચ કુન્થનાદ્ગર્ભપાતનાત્ ।
તીક્ષ્ણક્ષારોણકદુકાતિક્કરુક્ષનિપેવણાત્ ।
વેગાભિઘાતાદ્વિપમાદાસનાચ્ચયનાદ્ગયા-
ત્ । ગર્ભે પતતિ રક્તસ્ય સશૂલં દર્શનં
ભવેત્ ॥

ગર્ભપાતનં નિયમેન ગર્ભપાતનશીલં દ્ર-
વ્યમ્ ॥

મૈથુન કરવાથી, પંથ કરવાથી, વા-
હનપર બેસવાથી, પરિશ્રમથી, અત્યંત
દાળથી, જ્વરથી, ઉપવાસથી, ઠંડવાથી,
પ્રહારથી, અચ્છેદથી, દોડવાથી, વમ-
નથી, વિરેચનથી, ક્વેશથી, ગર્ભને પા-
ડનારાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાથી,
તીક્ષ્ણ ક્ષાર, ઉષ્ણ, તીખા, કડવા તથા
રૂક્ષ પદાર્થોના સેવનથી, વેગનો અભિ-
ઘાત કરવાથી, વિપમ આસનથી, વિ-
પમ શયનથી અને ભયથી ગર્ભસ્ત્રાવ
અથવા ગર્ભપાત થાયછે.

ગર્ભના સ્ત્રાવનું તથા ગર્ભના
પાતનું પૂર્વરૂપ.

અથ ગર્ભસ્ય સ્ત્રાવપાતયોઃ
પૂર્વરૂપમાહ ।

ગર્ભે પતતિ इत्यादि । પતતિ સ્ત્રાવેણ
પાતેન વા પતિવ્યતિ ॥

ગર્ભ સ્ત્રાવવાનો થાય છે પડવાનો થાય
ત્યારે શશ નીકળવા લાગેછે તથા લોહી
બેવામાં આવેછે.

સ્ત્રાવનો તથા પાતનો અવધિ.

સ્ત્રાવપાતયોરવધિમાહ ।

આચતુર્થાન્તતો માસાત્મસ્રવેદ્ગર્ભવિદ્ર-
વઃ । તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પાતઃ પદ્મ-
પટ્ટયોઃ ॥

આચતુર્થાન્માસાન્ચતુર્થમાસપર્યન્તં ગર્ભસ્ય
વિદ્રવઃ શોણિતરૂપઃ ગર્ભઃ સ્ત્રવતિ । શો-
ણિતમિતિ મોજવચનાત્ । સ્થિરશરીરસ્ય ક-
ઠિનશરીરસ્ય ॥

ચોથા મહીનાસુધી ગર્ભનું રૂધિરરૂપે
સ્ત્રાવનું થાયછે એ ગર્ભસ્ત્રાવ કહેવાયછે.
લોભે પણ કહ્યુંછે કે “ગર્ભ ચોથા મ-
હીનાસુધી રૂધિરરૂપે સ્રવેછે.”

ચોથા મહીના પછી ગર્ભનું શરીર
કઠણુ થાયછે. પાંચમા મહીનામાં અ-
થવા છઠ્ઠા મહીનામાં તેનું બે પડવું થાય
તો તે ગર્ભપાત કહેવાયછે.

ગર્ભપાત થવામાં દૃષ્ટાંત.

ગર્ભપાતસ્ય દૃષ્ટાન્તં દર્શયતિ ।

ગર્ભોઽભિઘાતવિપમાસનપીડનાદૈઃ
પક્કં દુમાદિવ ફલં પતતિ ક્ષણેન ॥

યયા વૃન્તલગ્નં પક્કં ફલમભિઘાતેનાકાલે
એવ પતતિ તથા ગર્ભોઽપ્યભિઘાતાદિનાઽકાલે
પતતિ ।

જમ ડીટીઆમાં લાગી રહેલું ફળ
અભિઘાત આદિથી અકાલમાંજ પડેછે
તેમ ગર્ભ અભિઘાતથી, વિપમ આસ-
નથી અને દુખાણુ વગેરે થવાથી અંકા-
લમાંજ પડી જાયછે.

ગર્ભસ્રાવની ચિકિત્સા.

અથ ગર્ભસ્રાવસ્ય ચિકિત્સા ।

ગુર્વિણ્યા ગર્ભતો રક્તં સ્રવેદ્યદિ મુ-
હુર્મુહુઃ । તન્નિરોધાય સા દુગ્ધમુત્પલાદિ-
શૃતં પિવેત્ ॥

ઉત્પલાદિગણમાહ ।

ઉત્પલં નીલમારક્તં કઠારં કુમ્બદં
તથા । શ્વેતામ્બોજં ચ મધુકમુત્પલાદેરયં
ગણઃ ॥ સંશીલિતો હરત્યેવ દાહં તૃષ્ણાં
હૃદામયમ્ । રક્તપિત્તં ચ મૂર્ચ્છાં ચ તથા
છર્દિમરોચકમ્ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી જો વારં-
વાર રૂધિર સ્રવે તો તે રૂધિરને રોકવાને
તે સ્ત્રીએ નીચે લખેલા ઉત્પલાદિગ-
ણનો ક્વાથ પીવો.

નીલકમળ, રાતું કમળ, રાત્રિવિ-
કાસી કુમ્બદ નામતું કમળ, ઘોણું કમળ,
અને જીંદીમધ એ ઉત્પલાદિગણ ક-
હેવાય છે.

આ ગણનો ક્વાથ પીવાનો અભ્યાસ
રાખવામાં આવે તો તેથી દાહ, તરશ,
છાતીનું દરદ, રક્તપિત્ત, મૂર્ચ્છા, ઉ-
લટી તથા અરૂચિ મટી જાય છે.

ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો.

ગર્ભપાતસ્યોપદ્રવાનાહ ।

પ્રસંસમાને ગર્ભે સ્યાદ્દાહઃ શૂલશ્ચ પા-
ર્શ્વયોઃ । પૃષ્ઠુલ્કમ્પદરાનાહૌ મૂત્રસદ્રશ્ચ
જાયતે ॥

પ્રસંસમાને પતતિ ॥

ગર્ભ પડતો હોય ત્યારે બળતરા થા-
ય છે, પડખાંઓમાં શૂળ નીકળે છે, પી-

ઠમાં વ્યથા થાય છે, પ્રદર થાય છે, પેડું
ચડી આવે છે અને મૂત્રની અટકાયત
થાય છે.

ગર્ભ ખીજ સ્થાનમાં જતાં થતા
ઉપદ્રવો.

અથ ગર્ભસ્ય સ્થાનાન્તરગમને
ચોપદ્રવાનાહ ।

સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં તસ્મિન્ પ્રયા-
ત્યપિ ચ જાયતે । આમપક્વાશયાદૌ તુ
ક્ષોભઃ પૂર્વેડપ્યુપદ્રવાઃ ॥

પૂર્વેડપ્યુપદ્રવાઃ પાર્શ્વશૂલાદયઃ ।

ગર્ભ એક સ્થાનમાંથી ખીજ સ્થા-
નમાં જાય તો ત્યારે પણ આમાશયમાં
તથા પક્વાશય વગેરેમાં ફોલ થાય છે,
અને ઉપર લખેલા ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો
(પડખાંઓમાં શૂળ નીકળવા વગેરે)
પણ થાય છે.

ગર્ભપાતની તથા તેના ઉપદ્રવોની
ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

સ્તિગ્ધશીતક્રિયાસ્તેષુ દાહાદિષુ સ-
માચરેત્ । કુશકાશૈરુચ્ચૂકાનાં મૂલૈર્ગો-
ક્ષુરકસ્ય ચ ॥ શૃતં દુગ્ધં સિતાયુક્તં ગ-
ર્ભિણ્યાઃ શૂલહૃત્પરમ્ । શ્વદંડ્રા મધુકક્ષુ-
દ્રામ્લાનૈઃ સિદ્ધં પયઃ પિવેત્ ॥ શર્કરા-
મધુસંયુક્તં ગર્ભિણીવેદનાપહમ્ ॥

અમ્લાનઃ પુષ્પજાતિ । અયં બાણપુદ્ગ
ઇતિ ગૌઢાદૌ પ્રસિદ્ધઃ ॥

મૃત્કોષ્ટાગારિકાગેહસમ્ભવા નવમા-
લિકા । સમદ્વાં ધાતકીપુષ્પં ગૈરિકં ચ
રસાજનમ્ ॥ તથા સર્ગર ૧

વિચૂર્ણયેત્ । તચૂર્ણં મધુના લિહ્યાદ્ભ્રમપા-
તમશાન્તયે ॥

મૃત્કોષ્ટાગારિકાગેહસમ્ભવા કોષ્ટાગાર-
કારિકરટો તન્નિર્મિતગૃહમવા મૃત્તિકા । સ-
મદ્ગા લજ્જાલૂ. ॥

કસેરુપલશુદ્ધાટકલ્કં વા પયસા
પિવેત્ । પક્કં વચારસો નામ્યાં હિહ્નુ સૌ-
વર્ચલાન્વિતમ્ । આનાહે તુ પિવેદુર્મ્મં શુ-
ર્વિણી મુલિની ભવેત્ ॥

સૌવર્ચલં ચૌહાર ઇતિ લોકે ।

તૃણપશ્ચકમૂલાનાં કલ્કેન વિપચે-
ત્પયઃ । તત્પયો શુર્વિણી પીત્વા મૂલસજ્ઞા-
દ્વિમુચ્યતે ॥ શાલીશુકુશકાશૌઃ સ્યા-
ચ્છરેણ તૃણપશ્ચકમ્ । ઇપાં મૂલં તૃપા-
દાહપિત્તાસ્ત્ત્વસજ્ઞહૃત્ ॥

બળતરા વગેરે થતાં હોય તો વેદે
સ્નિગ્ધ તથા શીતલ ક્રિયાઓ કરવી.

દર્ભ, કાંસડો, એરડો, અને ગોખ-
ડનાં મૂળ એઓના કલકથી પકાવેલા
દુધમાં સાકર નાંખીને તે દુધ પીવામાં
આવે તો ગર્ભિણીનું શૂળ મટી જાય છે.

ગોખરૂ, જાંબુ, ભોરીંગણી અને
અમ્લાના નામની પુષ્પભતિ (ઘોળો,
કાળો કે પીળો કાંટાચેરીયો. મૂલ-
ત્રયકાર લખે છે કે ગૌડદેશ વગેરેમાં પા-
ણુપુષ્પ એ નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે તે.)
એઓના કલકથી દુધને પકાવી તેમાં
સાકર તથા મધ નાંખીને પીવામાં આવે
તો ગર્ભિણીની વેદના મટી જાય છે.

ભમરીએ બનાવેલા દરની માટી,
ભોગરો, રીસામણી, ધાવણીનાં કુદ,
સોનાગેર, રસવંતી અને રાળ એઓ-

માંથી જટલા મળી આવે તેટલા પદા-
ર્યોનું પારીક યૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને
ચાટવામાં આવે તો ગર્ભપાતની શાંતિ
થાય છે.

કસેલાં, કમળ અને સીંગોડાં એ-
ઓનો કલક કરી દુધની સાથે પીવામાં
આવે તો ગર્ભિણીને સુખ થાય છે.

પેટ કે પેડું ચડી આવ્યાં હોય તો
ગર્ભિણીએ વજના તથા લસણના ક-
લકથી દુધ પકાવી તેમાં હાંગ તથા સં-
ચળ નાંખીને તે દુધ પીવું એટલે તેથી
સુખ થાય છે.

ચોખાનાં મૂળ, શેલડીનાં મૂળ દ-
ર્ભનાં મૂળ, કાંસડાનાં મૂળ અને પાન-
બાજરીયાનાં મૂળ એઓના કલકથી પ-
કાવેલું દુધ પીવામાં આવે તો ગર્ભિણીને
મૂત્રની અટકાયત મટી જાય છે. એ
પાંચ મૂળ તૃપાને, બળતરાને, રક્તપિ-
ત્તને તથા મૂત્રની અટકાયતને મટાડ-
નાર છે.

ગર્ભિણી સ્ત્રીને મહીને મહીને કર-
વાના ઉપચારો.

અતઃપરં માસાનુમાસિકં
વદ્યામઃ ।

મધુકં શાકવીજં ચ પયસ્યા મુરદારુ
ચ । અશ્મન્તકાસ્તિલાઃ કૃષ્ણા તામ્રવલી
શતાવરી ॥ વૃક્ષાદની મિયજ્જુશ્ચ લતા ચો-
ત્પલસારિવા । અનન્તા સારિવા રાસ્ત્રા
પન્ના મધુકમેવ ચ ॥ બૃહત્યૌ કાશ્મરી
આપિ ક્ષીરિ શુદ્ધાસ્ત્વચો ઘૃતમ્ । પૃષ્ઠિ-
પર્ણી વચા શિશુ શ્વદંટ્રા મધુપર્ણિકા ॥
શુદ્ધાટકં વિસં દ્રાક્ષા કસેરુ મધુકં સિતા ।
વત્સૈતે સપ્ત યોગાઃ સ્યુરર્થશ્લોકસમા-

पनाः ॥ यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भस्त्रावे
पयोयुताः । एवं गर्भो न पतति गर्भशूलं
च शाम्यति ॥

शाकबीजं शाको महावृक्षः कर्कशपत्र-
स्तस्य बीजम् । पयस्यात्र क्षीरकाकोली ।
तदलमेऽश्वगन्धा ग्राह्या । अश्मन्तकः को-
विदारसदृशोऽम्लपत्रः । अम्लोना इति लो-
के । ताम्रवल्ली रामकान्ता । मञ्जिष्ठा इति
लोके । म्रियङ्गुः कङ्गः । अनन्ता उत्पल-
सारिवा । पद्मा पद्मचारिणी । भार्ङ्गीति के-
चित् । बृहत्सौ स्थूलफला स्वरूपफला च ।
क्षीरी शुद्धा । क्षीरिणां वटादीनां शुद्धाः अ-
विकाशिताः प्रवालाः । मधुपर्णिका गम्भारी
पयोयुताः प्रतिमासं अर्धश्लोकोक्तौपधमि-
लिताः कर्षमिताः शीततोयेन संपिष्टाः पल-
मितेन दुग्धेनालोडिताः पातव्या इत्यर्थः ॥

कपित्थबृहतीबिल्वपटोलेधुनिदिग्धि-
काः । मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भि-
षगाष्टमे ॥

कपित्थादीनां मूलानि मिलितानि पल-
मितानि पलाष्टकमिते क्षीरे द्वात्रिंशजलपल-
युक्ते काययित्वा क्षीरमात्रमवशिष्टं पातुं
दद्यादित्यर्थः ॥

नवमे मधुकानन्ता पयस्या सारिवाः
पिवेत् ।

अत्रापि मधुकादीनि मिलित्वा कर्षमि-
तानि शीततोयेन संपिष्टानि पलपरिमितेन
दुग्धेनालोडितानि पिवेत् ॥

क्षीरं शुष्ठी पयस्याभ्यां सिद्धं स्या-
द्दशमे हितम् । सक्षीरं वा हितां शुष्ठीं
मधुकं सुरदारु च ॥

दशमे शुष्ठीपयस्याभ्यां पूर्ववत्कथितं
पिवेत् । अथवा शुष्ठी मधुकसुरदारुणि शी-
तजलपिष्टानि दुग्धेनालोडितानि पिवेत् ॥

क्षीरिकासुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं
शिवाम् । पिवेदेकादशे मासि गर्भिणी
शूलशान्तये ॥

अत्र क्षीरिकायाः फलं दद्यात् । समङ्गा-
मूलकं लज्जालूमूलम् ॥

सिता विदारी काकोली क्षीरी चैव
मृणालिका । गर्भिणी द्वादशे मासि पि-
वेच्छूलमौपधम् ॥

काकोल्यभावेऽश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रूक् चोप-
शाम्यति ।

पेडेसे महीने ळठीमधु, साग ना-
मना आडनां पीळ, आसोद अने दे-
वदार अयेआभांथी ळटलां भणे तेआने।
अेक तोलांभार कटक दुधभां घोणीने पावे।

पीळ महीने अरभतक, (इंयनार
ळवुं प्भारां पानडांवाणुं आड थायछे ते)
डाणा तल, मळळ अने शतावरी अे-
आभांथी ळटलां भणे तेआने। अेक तो-
लांभार कटक दुधभां घोणीने पावे।

त्रीळ महीने गुंदी, डांग, धडलां
अने घोणी ळपलसरी अेआभांथी ळ-
टलां भणे तेआने। अेक तोलांभार कटक
दुधभां घोणीने पावे।

अेथे महीने घोणी ळपलसरी, ळ-
पलसरी, रास्ना, लारंगी अने ळठी-
मध अेआभांथी ळटलां भणे तेआने।
अेक तोलांभार कटक दुधभां घोणीने पावे।

पांयमे महीने ळशी लोरींगणी,

બેઠી ભોંરીંગણી, સીવણ, વડ આદિ પાંચ ક્ષીરિ વૃક્ષોનાં નહિ ઉધડેલાં ડુંભ્યાં ડુંભ્યાં ડુંભળીયાં, એજ વૃક્ષોની છાલો અને ધી એઓમાંથી જટલાં મળે તે-ઓનો એક તોલાંભાર કલક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

છઠ્ઠે મહીને ગંધી સમેરવો, વજ, સરગવો, ગોખર અને સીવણ એઓ-માંથી જટલાં મળે તેઓનો એક તોલાં-ભાર કલક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

સાતમે મહીને સીંગોડાં, કમળનો કંદ, દ્રાખ, કસેલાં, જઠીમધ અને સાકર એ-ઓમાંથી જટલાં મળે તેઓનો એક તો-લાંભાર કલક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

આ પ્રમાણે કરવાથી ગર્ભનો સ્વાવ કે પાત થતો નથી અને ગર્ભસંબંધી શૂળ પણ શાંત થઈ જાય છે. કહેલાં ઔષધોને ટાઢા પાણીમાં વાટીને કલક કરવો અને દુધમાં ડોહીને પાવો એમ સમજવું.

આઠમે મહીને વૈધે દોઠ, ઉભી ભોં-રીંગણી, ખીલી, કકવાં પરવળ, શેલડી અને બેઠી ભોંરીંગણી એઓનાં મૂળોને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેઓનો એક તોલાંભાર કલક ખત્રીશ પલ (ચાર તો-લાંતું એક પલ થાય છે) ભાર જળથી મિશ્રિત કરેલા આઠ પલભાર દુધમાં નાંખી તે દુધને ઉકાળી સઘળું પાણી ખળી જઈને દેવળ દુધ અવશેષ રહે ત્યારે તે દુધ ગર્ભિણીને પાવું.

નવમે મહીને જઠીમધ, ઘોળી ઉપ-લસરી, ઉપલસરી, આસોદ અને રાતો ધમાસો એઓને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેનો એક તોલાંભાર કલક ચાર તોલાં-ભાર દુધમાં ઘોળીને પાવો.

દશમે મહીને મુંઠ અને આસોદ એ-ઓને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેનો એક તોલાંભાર કલક ખત્રીશ પલભાર જ-ળથી મિશ્રિત કરેલા આઠ પલભાર દુ-ધમાં નાંખી તે દુધને ઉકાળી સઘળું પાણી ખળી જઈને દેવળ દુધ અવશેષ રહે ત્યારે તે દુધ ગર્ભિણીને પાવું અથવા મુંઠ, જ-ઠીમધ અને દેવદાર એઓને ટાઢા પા-ણીમાં વાટી તેનો એક તોલાંભાર કલક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

અગીયારમે મહીને રાણનાં કૂળ, ક-મળ, રીસામણીનાં મૂળ અને હરડે એ-ઓને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેનો એક તોલાંભાર કલક દુધમાં ઘોળીને ગર્ભિ-ણીને પાવો કે જથી શૂળની શાંતિ થાય.

બારમે મહીને સાકર, વિદારીકંદ, આસોદનાં મૂળ, પારશ પીપળાનાં કૂળ અને કમળનું નાળ એઓને વાટી તેનો એક તોલાંભાર કલક પીવો કે જથી શૂળ મટી જાય છે, ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર વ્યથા શાંત થઈ જાય છે.

વાયુથી સુકાઈ ગએલા ગર્ભની ચિકિત્સા.

અથ વાતશુષ્કસ્ય ગર્ભસ્ય ચિકિત્સા ।

ગર્ભો વાતેન સંશુષ્કો નોદરં પૂરયે-
ઘદિ । સા વૃંહણીયૈઃ સંસિદ્ધં દુર્ઘં માં-
સરસં પિવેત્ ॥ શુકાર્તવમજાતાઙ્ગં સં-
શુષ્કં મરુતાદિતમ્ । ત્યક્તં જીવેન તત્ત-
સ્માત્કટિનં ચાવતિષ્ટતે ॥ શુકાર્તવાર્દ-
કો વાયુરુદરાધ્માનકુદ્ભવેત્ । કદાચિ-
ત્તેષાદાધ્માનં સ્વયમેવ પ્રશામ્યતિ ॥ નૈ-

નૈગમેયઃ વાલગ્રહઃ ॥

સ એવાલ્પમટ્ટર્યા ચેલ્લુપુર્ભૂતાવતિષ્ઠ-
તિ । તદા સ ગર્ભો ભવતિ લોકે નાગો-
દરાહ્વયઃ ॥ ધાન્યકુટ્ટનમુખ્યા સ્યાચ્ચિ-
કિત્સા તૂમ્બયોરપિ ॥

વાયુથી સુકાઈ જવાનેલીધે ગર્ભ જો
ગર્ભિણીના ઉદરને મોટું ન કરે તો ગ-
ર્ભિણીએ જીવનીયગણનાં ઔષધોનો
કલ્ક નાંખીને પકાવેલું દુધ પીવું અને
માંસનો રસો પીવો. જનાં અંગે ઉત્પન્ન
ન થયાં હોય એવો વીર્યનો અને રજનો
સંઘાત વાયુથી પીડાઈ સુકાઈ જવાને-
લીધે પ્રાણુવગરનો કઠણુ ને કઠણુ રજા
કરેછે. આ પ્રમાણે થતાં વીર્યને તથા
રજને સુકાવનારે એ વાયુ જો કાઈ સ-
મયે પેટને કુલાવેછે તો તે કુલેલું પેટ
પાછું પોતાની મેળેજ શાંત થઈ જાયછે
અને તે સમયે લોઢા વાતો કરવા લા-
ગેછે કે 'આ ગર્ભને નૈગમેય નામના
બાલગ્રહે હરી લીધો.' એજ ગર્ભ જો
થોડાક ચલનવાળો તથા નાહાનો થઈને
પેટમાંજ રહે તો તેને લોઢા 'નાગોદર'
કહેછે. આ બે પ્રકારમાંથી કાઈ પ્રકા-
રની ગર્ભની સ્થિતિ થઈ હોય તો ગ-
ર્ભિણી સ્ત્રીના હાથથી ધાન ખંડવવા વ-
ગેરે કામ કરાવવું એજ તેઓની ચિ-
કિત્સા છે કે જ્યેથી તુરત પ્રસવ થાય.

પ્રસવના મહીનાઓ.

અથ પ્રસવમાસાનાહ ।

નવમે દશમે માસિ નારી ગર્ભ પ્રસૂ-
યતે । એકાદશે દ્વાદશે વા તતોઽન્યત્ર
વિકારતઃ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રી નવમે. દશમે. અગી-

યારમે અથવા પ્યારમે મહીને જણેછે.
અને કાંઈ વિકારનો યોગ હોય તો એથી
ઉપર પણ જણેછે.

પ્રસવના મહીના વીતી જતાં પણ
ગર્ભ જો પેટમાં રહે તો તેની
ચિકિત્સા.

અથ પ્રસવમાસમતિક્રમ્ય
સ્થાયિનિ ગર્ભે ચિકિત્સા ।

વાતેન ગર્ભસહોચાત્પ્રસૂતિસમયેઽપિ
યા । ગર્ભ ન જનવેન્નારી તસ્યાઃ શૂણુ
ચિકિત્સિતમ્ ॥ કુટ્ટયેન્મુશલેનૈપા કૃત્વા
ધાન્યમુલૂલ્લે । વિપમં ચાસનં યાનં સે-
વેત પ્રસવાર્થિની ॥

વાયુથી ગર્ભનો સંક્રાંચ થવાને લીધે
જો ગર્ભિણી સ્ત્રી પ્રસવના મહીનાઓ
વીત્યા છતાં પણ જણે નહિ તેની ચિ-
કિત્સા સાંભળો. એ સ્ત્રીએ પ્રસવ થવા-
નેવાસ્તે ખાંડણીયામાં ધાન્ય નાંખીને
તેને સાંભેલાથી ખાંડવું અને વિપમ
આસનવું તથા વિપમ વાહનવું સેવન
કરવું.

સમયસર કષ્ટાતાં જણતાં ઘણીવાર
લાગે તો તેની ચિકિત્સા.

અથ કાલે પ્રસવચિલમ્બે ચિ-
કિત્સામાહ ।

પ્રસવસ્ય ચિલમ્બે તુ ધૂપયેદભિતો
ભગમ્ । કૃષ્ણસર્પસ્ય નિર્મોકૈસ્તથા પિ-
ળ્ડીતકેન વા ॥

નિર્મોકઃ સર્પકચુકઃ । પિળ્ડીતકઃ મયન-
ફલ ઇતિ લોકે ॥

તન્તુના લાઙ્ગલીમૂલં વધ્રીયાદ્ધસ્ત-
પાદયોઃ । સુવર્ચલાં વિશલ્યાં વા ધાર-
યેદાથુ સૂયતે ॥

સુવર્ચલા સૂર્યક્રાન્તા । વિશલ્યા પાટલા ॥
કરક્રીભૂતગોમૂર્ધા સૂતિકાભવનોપરિ ।
સ્થાપિતસ્તક્ષણાન્નાર્યાઃ સુલ્લં પ્રસવકા-
રકઃ ॥

કરક્રીભૂતઃ અસ્થિમાત્રેણ સ્થિતઃ ॥

પોતકીમૂલકલ્કેન તિલતૈલયુતેન ચ ।
યોનેરમ્યન્તરં લિપ્તા સુલ્લં નારી પ્ર-
સૂયતે ॥

પોતકી પોઈં ઇતિ લોકે ॥

કૃષ્ણા વચા ચાપિ જલેન પિષ્ટા સૈર-
ખ્ડતૈલા સ્વલુ નાભિલેપાત્ । સુલ્લં પ્રસૂતિં
કુરુતેઽન્નનાનાં નિપીડિતાનાં વહુભિઃ પ્ર-
માદૈઃ ॥ માતુલુક્રસ્ય મૂલં તુ મધુકેન
યુતં તથા । ઘૃતેન સહિતં પીલા સુલ્લં
નારી પ્રસૂયતે ॥ ઇક્ષ્વૌરુત્તરમૂલં નિજત-
નુમાનેન તન્તુના વધ્વા । કટિવિપયે ગ-
ર્ભવતી સુલ્લેન સૂતેઽવિલમ્બેન ॥ તાલસ્ય
ચોત્તરં મૂલં સ્વપ્રમાણેન તન્તુના । વધ્વા
કઠ્યાં તુ નિયતં સુલ્લં નારી પ્રસૂયતે ॥

જણવાના સમયમાં જણવાને વાર
લાગે તો યોનિને ચારેઠાર કાળા સર્પોની
કાંચળીઓની તથા મીઠાળની ધુવાડી
દેવી અથવા દોરાવતે હાથમાં તથા પ-
ગમાં કસગારીનું મૂળ ખાંધવું અથવા
સુરજ/મુખીનું કે પાડળનું ધારણ કરવું
કે જ્યાં તુરત પ્રસવ થાય છે.

જમાં કેવળ અસ્થિજ અવશેષ રહેલાં
હાય એવું મરી ગયેલી ગાયનું માથું
લાવી સુવાવડના ધરની ઉપર રાખ-

વામાં આવે તો તુરતજ સ્ત્રીને સુખથી
પ્રસવ થાય છે.

પોથીનાં મૂળીયાને કલ્ક કરી તેમાં
તલનું તેલ મિશ્રિત કરી તે કલ્કને યો-
નીની અંદર લેપ કરવામાં આવે તો
સ્ત્રીને સુખથી પ્રસવ થાય છે.

ધણ પ્રકારની ગફલતોથી સ્ત્રીઓ
પ્રસવમાં બહુ કષ્ટ પામતી હોય તો પી-
પળ અને વજ એઓને જળમાં વાટી
એરંડીયા તેલમાં કાલવીને તેઓને ના-
લિની ઉપર લેપ કરવો. આમ કરવાથી
સુખે પ્રસવ થાય છે.

ખીજેરાનું મૂળ અને જઠીમધ એ-
ઓને વાટી ધીની સાથે પીવરાવવામાં
આવે તો સ્ત્રીઓને સુખથી પ્રસવ થાય છે.

શેલડીનું ઉત્તર તરફનું મૂળ લઈ ગ-
લિણીના શરીર જવડા લાંબા દોરાથી કે-
ડમાં ખાંધવામાં આવે તો તે સ્ત્રીને તુ-
રત સુખથી પ્રસવ થાય છે.

તાડનું ઉત્તર તરફનું મૂળ લઈ ગલિ-
ણીના શરીર જવડા લાંબા દોરાથી કે-
ડપર ખાંધવામાં આવે તો તે સ્ત્રીને અ-
વશ્ય સુખથી પ્રસવ થાય છે.

મૂઠ (રોકાએલી ગતિવાળા) ગર્ભનું
નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અથ મૂઠગર્ભસ્ય નિદાનસંપ્રા-
પ્તિપૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

મૂઠઃ કરોતિ પવનઃ સ્વલુ મૂઠગર્ભ
શૂલં ચ યોનિજઠરાદિપુ મૂત્રસન્નમ્ ।
મુઠોઽનિલેન વિગુણેન તતઃ સ ગર્ભો સં-
સ્વામતીત્ય વહુધા સમુપૈતિ યોનિમ્ ॥
અસ્વાયમર્થ. પવનઃ સ્વહેતુમિર્દુષ્ટ. । તતો

મૂઠો રુદ્ધગતિઃ । મૂઠગર્ભં રુદ્ધગતિં ગર્ભમ્ ।
 યોન્યાદિપુ શૂલં મૂત્રસઙ્ગં ચ કરોતિ તતઃ
 તેન અનિલેન વિગુણેન રુદ્ધગતિના સ ગર્ભઃ
 મુગ્રઃ કુટિલીકૃતઃ । ચતુર્ભિઃ પ્રકારૈર્યાતી-
 સ્યૈકે । અષ્ટભિરપેરે । તત્સદ્ધચાનિરાસાર્ધમા-
 હ । સદ્ધચામતીત્ય ઉક્તાં સદ્ધચામતિક્રમ્ય
 बहुधा बहुभिः प्रकारैः ॥

યોતાનાં નિદાનોથી દુષ્ટ થએલો અને
 તેથી શેકાએલી ગતિવાળો પવન ગર્ભને
 શેકાએલી ગતિવાળો કરી નાંખેછે અને
 યોનિમાં તથા પેટમાં રાખીને ઉત્પન્ન ક-
 રેછે તથા મૂત્રની અટકાયત કરેછે. પછી
 ગતિને શેકનારા તે પવને વાંકા કરી
 નાંખેલો તે ગર્ભ 'ચાર રીતે યોનિમાં
 આવેછે.' એમ ક્રેટલાએક કહેછે અને
 એટલાએક કહેછે કે 'આઠ રીતે યો-
 નિમાં આવેછે' પરંતુ સિદ્ધાંત એ છે કે
 એ સંખ્યાઓનો કશો નિયમ નહિ રહેતાં
 ધણી રીતે યોનિમાં આવેછે.

મૂઠગર્ભને યોનિમાં આવવાના

ચાર પ્રકાર.

તત્ર પ્રથમતશ્ચતુરઃ પ્રકા-
 રાનાહ ।

સફીલકઃ પ્રતિચુરઃ પરિઘોડથ વી-
 જસ્તેપૂર્ધ્વવાહુચરણૈઃ શિરસા ચ યોનૌ ।
 સફી ચ યો ભવતિ કીલકવત્સકીલો
 દૃશ્યૈઃ ચુરૈઃ પ્રતિચુરઃ સ હિ કાયસફી ॥
 ગચ્છેદ્દુજદ્વયશિરાઃ સ ચ વીજકાલ્યો
 યોનૌ સ્થિતઃ સપરિઘઃ પરિઘેણ તુલ્યઃ ॥

સંશબ્દોડત્ર છન્દોડનુરોધાત્ । કમ-
 ત્યયોડપિ સ્વાર્થે । તેન કીલ,ઇતિ નામ ॥

તસ્ય લક્ષણમાહ । ઊર્ધ્વવાહુચરણૈરિતિ ।
 ઉત્પિતૈઃ વાહુચરણશિરોભિઃ યોનૌ યઃ સફી
 ભવતિ સ કીલઃ કીલકાલ્યો મૂઠગર્ભઃ ।
 દૃશ્યૈર્બહિર્ગતૈઃ ચુરૈઃ ચુરસાધર્મ્યાત્ । ચુરશ-
 વ્દેનાત્ર હસ્તૌ પાદૌ ચ ગૃહ્યેતે ॥ તેન હ-
 સ્તદ્વયપાદદ્વયૈર્બહિર્ગતૈઃ પ્રતિચુરઃ સ હિ
 કાયસફી હસ્તપાદેતરકાયેન સક્તો ભવતિ ।
 યો ગર્ભઃ મુજદ્વયશિરાઃ મુજદ્વયમધ્યે શિરો
 યસ્ય ઇતાદક્ ગચ્છેન્નિઃસરેત્ । તચ્છેપેળ
 શરીરેણ સક્તો ભવતિ સ વીજકાલ્યઃ । યઃ
 પરિઘવચ્ચોનૌ । સપરિઘઃ ॥

જનાં હાથ, પગ તથા માથું યોનિ-
 માં અટકી રહેલાં હોય તે મૂઠ ગર્ભ
 ખીલા જેવો હોયછે તેથી કીલક કહે-
 વાયછે.

જના પત્તે હાથ અને પત્તે પગ પા-
 હાર નીકળ્યા હોય અને પાકીનો ભાગ
 યોનિમાં અટકી રહ્યો હોય તે મૂઠ ગર્ભ
 પ્રતિષ્ઠુર કહેવાયછે.

નીકળતાં જનું માથું જે હાથની વ-
 ચમાં હોય અને પાકીનું શરીર યોનિમાં
 અટકી રહ્યું હોય તે મૂઠ ગર્ભ ખીજક
 કહેવાયછે.

યોનિમાં ભોગળની પેઠે જે આડો
 રહેલો હોય તે મૂઠ ગર્ભ પરિઘ કહે-
 વાયછે.

મૂઠ ગર્ભને યોનિમાં આવવાના

આઠ પ્રકાર.

અથાષ્ટૌ પ્રકારાનાહ ।

દ્વારં નિરુધ્ય શિરસા જઠરેણ કશ્ચિ-
 ત્ કશ્ચિત્ શરીરપરિવર્તનકુજ્જકાયઃ ।

एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो
भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ पार्श्वाप-
वृत्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टधा भवति
गर्भगतिः प्रसूतौ ॥

અવમર્થઃ । કશ્ચિત્ શિરસા યોનિદ્વારં
નિરુદ્ધ્ય સક્તો ભવતિ । કશ્ચિજઠરેણ તન્નિ-
રુદ્ધ્ય । કશ્ચિત્કુબ્જનાયેન સ કુબ્જેન દષ્ટે-
ન સક્તો ભવતિ કશ્ચિદેકેન ભુજેન યોનિનિઃ-
સૃતેન સક્તો ભવતિ । કશ્ચિત્ ભુજદ્વયેન ક-
શ્ચિત્ તિર્યક્ ભૂતા સક્તો ભવતિ । અન્યઃ
ગ્રીવામદ્ગાદધોમૂતેન મુલેન સક્તો ભવતિ ।
કશ્ચિત્પાર્શ્વેન અપવૃત્ત્યા નિરુદ્ધા ગતિર્યસ્ય
एवंविधः योनिद्वारं एति याति ।

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ માથાથી યોનિના દ્વા-
રને શેકીને અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પેટથી યોનિના દ્વા-
રને શેકીને અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ કુખડી વળેલી પીઠથી
યોનિના દ્વારને શેકીને અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ યોનિમાંથી પોતાનો
એક હાથ ખાહાર નીકળતાં ખાકીના ભા-
ગથી અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ યોનિમાંથી પોતાના
બન્ને હાથ ખાહાર નીકળતાં ખાકીના
ભાગથી અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ આડો થઈને અટકી
રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ ડોક ભાંગી જવાને-
લીધે નીચા થઈ ગએલા મોઢાડાથી
અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાનું પડખું ફરી
જવાનેલીધે ગતિ શેકાઈ જતાં અટકી
રહેછે.

सुश्रुते तो पीठ आठ प्रकारे
इहेला छे.

सुश्रुतस्त्वष्टौ प्रकारान्तरा-
प्याह ।

કશ્ચિદ્વામ્યાં સક્રિયમ્યાં યોનિમુલં પ્ર-
તિપદ્યતે । ૧ કશ્ચિદામુગ્રેકસક્રિયરિતરેણ
સક્રમા ૨ કશ્ચિદામુગ્રસક્રિયશરીરઃ સ્ફિ-
ન્દેશેન તિર્યગ્ગતઃ ૩ કશ્ચિદુરઃપાર્શ્વદષ્ટાના-
મન્યતમેન યોનિદ્વારં પિઠાયાવતિદષ્ટતે ૪
અન્તઃ પાર્શ્વાપવૃત્તશિરાઃ કશ્ચિદેકેન વાહુના
૫ કશ્ચિદામુગ્રશિરા વાહુદ્વયેન ૬ કશ્ચિ-
દામુગ્રમધ્યો હસ્તપાદશિરોભિઃ ૭ કશ્ચિદે-
કેન સક્રમા યોનિદ્વારં પ્રતિપદ્યતે અપરેણ
પાયુમિતિ ૮ ॥

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ બન્ને સાથળથી યો-
નિના મુખમાં આવેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ એક સાથળ કુખડો
વાળીને પીઠ સાથળથી યોનિના મુ-
ખમાં આવેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ સાથળોને તથા શરી-
રને કુખડાં વાળીને કુલાના પ્રદેશથી
આડો થઈ યોનિના મુખમાં આવેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાની છાતી, પ-
ડખું અને પીઠ એઓમાંના એક અં-
ગથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી ઘડને અ-
ટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાનું માથું અંદર
પડખામાં વાકું વળી ગએલું હોવાથી
એક હાથવતે યોનિના દ્વારને શેકીને
અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાનું માથું વાકું

વળી જતાં ખત્રે હાથથી ચોનિના દ્વારને રોકીને અટકી રહે છે.

દોષ મૂઠ ગર્ભ પોતાની ઢેક વાંકી વળી જતાં હાથથી, પગથી અને માથાથી ચોનિના દ્વારમાં આવે છે.

દોષ મૂઠ ગર્ભ એક સાથેથી ચોનિના દ્વારને પ્રાપ્ત થાય છે અને ખીજ સાથેથી ગુદાને પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂઠ ગર્ભનાળી કેવી સ્ત્રીને અસાધ્ય સમજવી.

અપાસાધ્યમૂઠગર્ભિણ્યા
લક્ષણમાહ ।

અપવિદ્ધશિરા યા તુ શીતાક્રી નિરપત્રપા । નીલોદ્રતશિરા હન્તિ સા ગર્ભસ ચ તાં તથા ॥

અપવિદ્ધશિરાઃ અવનતશિરાઃ । શિરો-
ડપિ ધારયિતુમશક્તેતિયાવત્ । નિરપત્રપાલ-
જાશૂન્યા । નીલોદ્રતશિરા કુક્ષૌ નીલા ઉદ્રતા
શિરા યસ્યાઃ સા ॥

જે સ્ત્રી પોતાના માથાને પણ ધરી રાખવાને અશક્ત હોય, જેનાં અંગો ટાઢાં થઈ ગયાં હોય, લાજવગરની થઈ ગઈ હોય અને જેના પેટમાં નીલ રંગનાળી શિરાઓ ઉપડી રહેલી હોય તે સ્ત્રી ગર્ભને હણી નાંખે છે અને ગર્ભ તે સ્ત્રીને હણી નાંખે છે.

ક્રમથી જેથી લેવાને વાસ્તે મરી ગએલા ગર્ભનું લક્ષણ.

મૃતસ્ય ગર્ભસ્ય ક્રમેણ કર્પણાર્થે
લક્ષણમાહ ।

ગર્માસ્પન્દનમાવીનાં પ્રણાદાઃ શ્યા-

વપાન્દૃતા । મવેદુચ્છાસપૂતિલં શૂલં ચાન્તમૃતે શિશૌ ॥

ગર્માસ્પન્દનં ગર્મસ્યાચલત્વમ્ ॥ આવીનાં પ્રણાદા ઇતિ પ્રસવોદનાનામભાવઃ । અથવા આવીશબ્દેન પ્રસવલિદ્ધાનિ મૂત્રકફમસેકાદીનિ કચ્ચન્તે તેષાં નાશઃ । શૂલઃ અન્તર્મુતસ્ય મૃતસ્ય શિશોરુચ્છૂનતથા ॥

જે અંદર ખાળક મરી ગયું હોય તે ગર્ભનું અક્ષય થતું નથી. પ્રસવની વેદનાઓ (વીણા) આવતી નથી, મૂત્રનું આવ્યા કરવું તથા કદ્દું પડવું વગેરે પ્રસવનાં ચિન્હો નથી થઈ જાય છે, શરીરનું કાળાશથી મિશ્રિત પાંડુપણું થઈ જાય છે, શ્વાસ દુર્ગંધવાળો થઈ જાય છે, અને મરેલું ખાળક મુણી જવાનેલીધે શૂળ નીકળે છે.

ગર્ભના મરણનું કારણ.

ગર્મસ્ય મરણે હેતુમાહ ।

માનસાગન્તુભિર્માતૃરુપતાપૈઃ પ્રપીઢિતઃ । ગર્ભો વ્યાપચતે કુક્ષૌ વ્યાધિમિથ પ્રપીઢિતઃ ॥

ઉપતાપો દુઃખં । માનસ ઉપતાપો વન્ધુધનસયાદિના । આગન્તુરુપતાપઃ પ્રહારાદિઃ ॥

માને પ્રહાર વગેરેથી થએલા આગન્તુક ઉપતાપથી અથવા બંધુના ઢેકનના ક્ષય વગેરેથી થએલા માનસિક ઉપતાપથી અથવા રોગથી પીડાઈને ગર્ભ પેટમાં જ મરી જાય છે.

અસાધ્ય ગર્ભિણીનું ખીજું લક્ષણ.

અપરમસાધ્યગર્ભિણીલ-
ક્ષણમાહ ।

ચોનિસંવરણં સદ્ઃ કુક્ષૌ મકલ્લ એવ

એકેન કશ્ચિદપરસ્તુ મુજદ્વયેન તિર્યગ્ગતો
ભવતિ કશ્ચિદવાબ્ધુલોઽન્યઃ ॥ પાર્શ્વાપ-
વૃત્તગતિરેતિ તથૈવ કશ્ચિદિત્યવૃષ્ઠા ભવતિ
ગર્ભગતિઃ પ્રસૂતૌ ॥

અયમર્થઃ । કશ્ચિત્ શિરસા યોનિદ્વારં
નિરુચ્ય સક્તો ભવતિ । કશ્ચિજઠરેણ તન્નિ-
રુચ્ય । કશ્ચિત્કુબ્જકાયેન સ કુબ્જેન વૃષ્ટે-
ન સક્તો ભવતિ કશ્ચિદેકેન મુજેન યોનિનિઃ-
સૃતેન સક્તો ભવતિ । કશ્ચિત્ મુજદ્વયેન ક-
શ્ચિત્ તિર્યક્ ભૂત્વા સક્તો ભવતિ । અન્યઃ
ગ્રીવામજ્જાદધોમૂતેન મુલેન સક્તો ભવતિ ।
કશ્ચિત્પાર્શ્વેન અપવૃત્ત્યા નિરુદ્ધા ગતિર્યસ્ય
એવંવિધઃ યોનિદ્વારં એતિ યાતિ ।

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ માથાથી યોનિના દ્વા-
રને રોકીને અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પેટથી યોનિના દ્વા-
રને રોકીને અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ કુખડી વળેલી પીઠથી
યોનિના દ્વારને રોકીને અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ યોનિમાંથી પોતાનો
એક હાથ બાહાર નીકળતાં બાકીના ભા-
ગથી અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ યોનિમાંથી પોતાના
બન્ને હાથ બાહાર નીકળતાં બાકીના
ભાગથી અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ આડો થઈને અટકી
રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ ડોક સાંગી જવાને-
લીધે નીચા થઈ ગએલા મોઢોડાથી
અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાનું પડખું ફરી
જવાનેલીધે ગતિ રોકાઈ જતાં અટકી
રહેછે.

સુશ્રુતે તો બીજા આઠ પ્રકારો
કહેલા છે.

સુશ્રુતસ્ત્વષ્ટૌ પ્રકારાન્તરા-
પ્યાહ ।

કશ્ચિદ્વામ્યાં સક્રિયમ્યાં યોનિમુલં પ્ર-
તિપદ્યતે । ૧ કશ્ચિદામુગ્રૈકસક્રિયરિતરેણ
સક્ત્ત્વા ૨ કશ્ચિદામુગ્રસક્રિયશરીરઃ સ્ફિ-
ન્દેશેન તિર્યગ્ગતઃ ૩ કશ્ચિદુરઃપાર્શ્વવૃષ્ટાના-
મન્યતમેન યોનિદ્વારં પિષાયાવતિવૃષ્ટે ૪
અન્તઃ પાર્શ્વાપવૃત્તશિરાઃ કશ્ચિદેકેન વાહુના
૫ કશ્ચિદામુગ્રશિરા વાહુદ્વયેન ૬ કશ્ચિ-
દામુગ્રમધ્યો હસ્તપાદશિરોપિઃ ૭ કશ્ચિદે-
કેન સક્ત્ત્વા યોનિદ્વારં પ્રતિપદ્યતે અપરેણ
પાયુમિતિ ૮ ॥

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ બન્ને સાથળથી યો-
નિના મુખમાં આવેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ એક સાથળ કુખડો
વાળીને બીજા સાથળથી યોનિના મુ-
ખમાં આવેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ સાથળોને તથા શરી-
રને કુખડાં વાળીને કુલાના પ્રદેશથી
આડો થઈ યોનિના મુખમાં આવેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાની છાતી, પ-
ડખું અને પીઠ એઓમાંના એક અં-
ગથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી ધઈને અ-
ટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાનું માથું અંદર
પડખામાં વાકું વળી ગએલું હોવાથી
એક હાથવતે યોનિના દ્વારને રોકીને
અટકી રહેછે.

ઢાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાનું માથું વાકું

વળી જતાં ખન્ને હાથથી યોનિના દ્વારને રોકીને અટકી રહે છે.

ઠાઈ મૂઠ ગર્ભ પોતાની ટેક વાંકી વળી જતાં હાથથી, પગથી અને માથાથી યોનિના દ્વારમાં આવે છે.

ઠાઈ મૂઠ ગર્ભ એક સાથળથી યોનિના દ્વારને પ્રાપ્ત થાય છે અને ખીજ સાથળથી ગુદાને પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂઠ ગર્ભવાળી કેવી સ્ત્રીને અસાધ્ય સમજવી.

અથાસાધ્યમૂઠગર્ભિણ્યા
લક્ષણમાહ ।

અપવિદ્ધશિરા યા તુ શીતાન્ત્રી નિરપત્રપા । નીલોદ્રતશિરા હન્તિ સા ગર્ભ સ ચ તાં તથા ॥

અપવિદ્ધશિરાઃ અવનતશિરાઃ । શિરોડપિ ધારયિતુમશક્તેતિયાવત્ । નિરપત્રપા લજ્જાશૂન્યા । નીલોદ્રતશિરા કુક્ષૌ નીલા ઉદ્રતા શિરા યસ્યાઃ સા ॥

જે સ્ત્રી પોતાના માથાને પણ ધરી રાખવાને અશક્ત હોય, જેનાં અંગો ટાઢાં થઈ ગયાં હોય, લાજવગરની થઈ ગઈ હોય અને જેના પેટમાં નીલ રંગવાળી શિરાઓ ઉપડી રહેલી હોય તે સ્ત્રી ગર્ભને હણી નાંખે છે અને ગર્ભ તે સ્ત્રીને હણી નાંખે છે.

ક્રમથી ખેંચી લેવાને વાસ્તે મરી ગએલા ગર્ભનું લક્ષણ.

મૃતસ્ય ગર્ભસ્ય ક્રમેણ કર્પણાર્થં
લક્ષણમાહ ।

ગર્માસ્પન્દનમાવીનાં પ્રણાશઃ શ્યા-

વપાણ્ડુતા । ભવેદુચ્ચ્વાસપૂતિતં શૂલં ચાન્તમૃતે શિશૌ ॥

ગર્માસ્પન્દનં ગર્મસ્યાચલત્વમ્ ॥ આવીનાં પ્રણાશ ઇતિ પ્રસવવેદનાનામમાવઃ । અથવા આવીશબ્દેન પ્રસવલિઙ્ગાનિ મૂત્રકફમસેકાદીનિ કથ્યન્તે તેષાં નાશઃ । શૂલઃ અન્તર્મુલસ્ય મૃતસ્ય શિશોરુચ્છૂનતયા ॥

જે અંદર ખાળક મરી ગયું હોય તે ગર્ભનું ચલન થતું નથી. પ્રસવની વેદનાઓ (વીણા) આવતી નથી, મૂત્રનું આવ્યા કરતું તથા કફનું પડતું વગેરે પ્રસવનાં ચિન્હો નથી થઈ જાય છે, શરીરનું કાળાશયી મિશ્રિત પાંડુપણું થઈ જાય છે, શ્વાસ દુર્ગંધવાળો થઈ જાય છે, અને મરેલું ખાળક સુણી જવાને લીધે શૂળ નીકળે છે.

ગર્ભના મરણનું કારણ.

ગર્ભસ્ય મરણે હેતુમાહ ।

માનસાગન્તુભિર્માતુરુપતાપૈઃ પ્રપીઢિતઃ । ગર્ભો વ્યાપચતે કુક્ષૌ વ્યાધિમિથ્ય પ્રપીઢિતઃ ॥

ઉપતાપો દુઃખં । માનસ ઉપતાપો બન્ધુધનક્ષયાદિના । આગન્તુરુપતાપઃ પ્રહારાદિઃ ॥

માને પ્રહાર વગેરેથી થએલા આગન્તુક ઉપતાપથી અથવા ખંધુના ટે ધનના ક્ષય વગેરેથી થએલા માનસિક ઉપતાપથી અથવા રોગોથી પીડાઈને ગર્ભ પેટમાં જ મરી જાય છે.

અસાધ્ય ગર્ભિણીનું ખીજું લક્ષણ.

અપરમસાધ્યગર્ભિણીલક્ષણમાહ ।

યોનિસંવરણં સદ્ઃ કુક્ષૌ મક્કજ્જ ઇવ

ચ। હન્યુઃ સ્ત્રિયં મૂઢગર્ભો યથોક્તાશ્ચાપ્યુ-
પદ્રવાઃ ॥

યોનિસંવરણં વ્યાધિવિશેષઃ ॥

તથા ચોક્તં તન્ત્રાન્તરે ।

વાતલાન્યન્નપાનાનિ ગ્રામ્યધર્મે પ્રજા-
ગરમ્ । અત્યર્થં સેવમાનાયા ગર્ભિણ્યા
યોનિમાર્ગગઃ ॥ માતરિશ્વા પ્રકુપિતો યો-
નિદ્વારસ્ય સંઘ્રતિમ્ । કુરુતે ઝર્ઘ્વમાર્ગ-
ક્તાત્પુનરન્તર્ગતોઽનિલઃ ॥ નિરુણદ્વ્યા-
શયદ્વારં પીઢયન્નાર્ભસંસ્થિતમ્ । નિરુદ્ધ-
વદનોચ્છ્વાસો ગર્ભશ્ચાથુ વિપદ્યતે ॥ ઝ-
ચ્છ્વાસ ઝર્ઘ્વહૃદયાન્નાશયત્યથ ગર્ભિ-
ણીમ્ । યોનિસંવરણં નામ વ્યાધિમેનં
પ્રચક્ષતે ॥

સદ્ગઃ કુક્ષૌ ગર્ભસ્ય લગ્નતા । અપવૃત્તિ-
રિતિ યાવત્ । કુક્ષૌ મક્કલ્લઃ રક્તમારુતજઃ
શૂલવિશેષઃ । યદાપિ પ્રસૂતાયા મક્કલ્લશૂલ-
મુક્તમ્ તથાપિ સુશ્રુતે પ્રજાતાયાશ્રેતિ
ચકારેણાપ્રસૂતાયા અપિ મક્કલ્લશૂલં ભવતિ
ઇતિ બોદ્ધવ્યમ્ । ઉપદ્રવાઃ આક્ષેપકાસશ્વા-
સાદયઃ ॥

યોનિસંવરણુ નામનો રોગ, ગર્ભનું
અલિતપણું નહીં થતાં કૃષ્ણમાંજ લાગી
રહેલાપણું, કૃષ્ણમાં મક્કલ્લ, (રૂધિરથી
તથા વાયુથી થએલું એક જાતનું શૂળ)
અને ગર્ભનું મૂઢપણું તથા ખીજ પણુ
આક્ષેપક ઉધરસ તથા શ્વાસ વગેરે ઉ-
પદ્રવો ગર્ભિણીને મારી નાંખેછે.

યોનિસંવરણુ નામના રોગવિષે ખીજ
અંધમાં કહ્યુંછે કે “ગર્ભવાણી જે સ્ત્રી
વાયુને કરનારાં અન્નપાનોનું, મૈથુનનું
અને ઉજગરાનું અત્યંત સેવન કરે

તેને પ્રકુપિત થએલો યોનિના માર્ગમાં
રહેલો વાયુ ઉંચો ચાલનાર હોવાથી યો-
નિના દ્વારને અંધ કરી નાંખેછે અને પછી
અંદર રહેલો વાયુ ગર્ભમાં રહેલા ખાળ-
કને પીડતાં ગર્ભાશયના દ્વારને રોકી દેછે
કે જ્યાં ગર્ભ પોતાના મોહોડાને શ્વાસ
રોકાઈ જતાં તુરત મરી જાયછે અને
હૃદયના જાયા લાગથી ચાલતો શ્વાસ
ગર્ભિણીને મારી નાંખેછે એ રોગ ‘યો-
નિસંવરણુ’ કહેવાયછે.

જે કે જણે પ્રસવ કર્યો હોય એવી
સ્ત્રીને મક્કલ્લ નામનું શૂળ થાયછે એમ
કહ્યુંછે તેપણુ સુશ્રુતમાં પ્રજાતાયાશ્ર
એમ ચકાર મુકેલો છે તેથી સમજ લેવું
કે જેને પ્રસવ ન થયો હોય એવી સ્ત્રીને
પણુ એ શૂળ થાયછે.

મૂઢ ગર્ભની ચિકિત્સા.

અથ મૂઢગર્ભસ્ય ચિકિત્સા ।

યાभिઃ સદ્ગટકાલેઽપિ વદ્યો નાર્યઃ
પ્રસાવિતાઃ । સમ્યગ્લબ્ધં યજ્ઞસ્તાસ્તુ
નાર્યઃ કુર્યુરિમાં ક્રિયામ્ ॥ ગર્ભે જીવતિ
મૂઢે તુ ગર્ભે યત્રેન નિર્હરેત્ । હસ્તેન સ-
ર્પિપાક્તેન યોનેરન્તર્ગતેન સા ॥

સા જનયિત્રી ॥

મૃતે તુ ગર્ભે ગર્ભિણ્યા યોનૌ શસ્ત્રં પ્ર-
વેશયેત્ । શસ્ત્રશાસ્ત્રાર્થવિદુષી લઘુહસ્તા
ભયોન્નિજ્ઞતા ॥ સચેતનં તુ શસ્ત્રેણ ન ક-
ચંચન દારયેત્ । સ દીર્યમાણો જનની-
માત્માનં ચાપિ મારયેત્ ॥ નોપેક્ષેત મૃતં
ગર્ભં મુહૂર્તમાપિ પળિડતઃ । તદાથુ જનનીં
હન્તિ પ્રમૂતાન્નં યથા પથમ્ ॥

પ્રમૂતાન્નં અતિમાત્રમન્નમ્ ॥

જ્યોત્ષ્ણી સંકટના સમયમાં પણ ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રસવ કરાવ્યો હોય અને તે કામમાં સારી પેઠે યશ મેળવ્યું હોય એવી સુચાણીઓએ આ ક્રિયા કરવી. મૂઠ્ઠા ગર્ભ જીવતો હોય તો સુચાણીએ પોતાના હાથને ધીથી ખરડી તેને યોનિની અંદર નાખીને યજ્ઞપૂર્વક ગર્ભને ખાહાર કાઢાડી લેવો. મૂઠ્ઠા ગર્ભ જો મરી ગયો હોય તો શસ્ત્રવિદ્યાના ગ્રંથોના અર્થને જાણનારી, હલકા હાથવાળી અને ભય વગરની સુચાણીએ ગર્ભિણીની યોનિમાં શસ્ત્ર નાંખવું. જો ગર્ભમાં ચેતના હોય તો તેને ઠાઈ પણ રીતે શસ્ત્રથી કાપવો નહિ. કેમકે કાપવામાં આવતો જીવતો ગર્ભ પોતે પણ મરી જાય છે અને માને પણ મારી નાંખે છે. જો ગર્ભ મરી ગયો હોય તો સમજીને જરાવાર પણ તેની ઉપેક્ષા નહીં કરતાં કાપી નાંખવો. કેમકે નહિ કાપવામાં આવેલો મુલેલો ગર્ભ જમ આજું અન્ન અનિવેદી માણસને મારી નાંખે છે તેમ તુરત માને મારી નાંખે છે.

ગર્ભનું છેદન કરવાનો પ્રકાર.

છેદનપ્રકારમાહ ।

યજ્ઞદક્ષ્ણં હિ ગર્ભસ્ય યોનૌ સક્તં તુ તદ્વિપક્વ । સમ્યક્ વિનિર્હેરેચ્છિત્વા રક્ષેન્નારીં પ્રયત્નતઃ ॥ એવં નિર્હૃતશલ્યાં તુ સિદ્ધેદુષ્ણેન વારિણા । તત્તોઽમ્બક્તશરીરાયા યોનૌ સ્નેહં વિધારયેત્ ॥ એવં મૃદ્ધી ભવેદ્યોનિસ્તચ્છૂલ્લં ચોપશામ્યતિ ॥

ગર્ભનું જ જ અંગ યોનિમાં અટકી રહ્યું હોય તે તે અંગને વૈદે સારી રીતે કાપીને કાઢાડી લેવું અને પ્રયત્નપૂર્વક

સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું. ગર્ભને કાઢાડી લીધા પછી તે સ્ત્રીના શરીરઉપર ઊના પાણીથી સેચન કરવું અને તે પછી શરીર પર અભ્યંગ કરીને યોનિમાં ધી નાંખવું. આમ કરવાથી યોનિ કામળ થાય છે અને શૂળ ઉપશાંત થાય છે.

પ્રસવ થયા પછી યોનિમાં ક્ષત વગેરે થયેલ હોય તો તેની ચિકિત્સા.

અથ પ્રસૂતાયા યોનૌ ક્ષતાદે-
શ્ચિકિત્સા ।

તુમ્બીપત્રં તથા લોષ્ઠં સમભાગં સુપે-
પયેત્ । તેન લેપો ભગે કાર્યઃ શીઘ્રં
સ્વાદ્યોનિરક્ષતા ॥ પલાશોદુમ્બરફલં
તિલતૈલસમન્વિતમ્ । યોનૌ વિલિપ્તં મ-
ધુના ગાઢીકરણમુત્તમમ્ ॥ પ્રસૂતા વનિ-
તા વૃદ્ધકુશિહાસાય સંપિવેત્ । પ્રાત-
ર્મથિતસંમિશ્રાં ત્રિસપ્તાહાલ્કળાજવામ્ ॥
તુંબડીનાં પાંનડાં અને લોદર એ-
ઓને સમભાગે લઈ સારી પેઠે વાટીને
તેનો યોનિમાં લેપ કરવામાં આવે તો
યોનિ તુરત ક્ષત વગરની થાય છે.

ખાખરાનાં ડૂળ અને જાખરાનાં ડૂળ
એઓને તક્ષના તેલમાં વાટી યોનિમાં
લેપ કરવામાં આવે તો તેથી યોનિ સારી
રીતે દૃઢ થાય છે.

જો પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીએ વ-
ધેક્ષા પેટને બેસાડી દેવાસાડ એકવીશ
દિવસ પછી પ્રાતઃકાળમાં પીપળીમૂળના
ચૂર્ણને દહીના ઘોળવામાં મિશ્રિત કરીને પીવું.

જેને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીને જે
ઝાળ પેટમાં રહી ગઈ હોય તે
તેથી થતા ઉપદ્રવો.

અથ પ્રસૂતાયા ઉદરસ્થાપરો-
પવ્રવાનાહ ।

પ્રસૂતાયા ન પતિતા જઠરાદપરા
યદિ । તદા સા કુરુતે શૂલમાધ્માનં વ-
દ્ધિમન્દતામ્ ॥

અપરા આમ્બર ઇતિ લોકે ॥

જેને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીને પે-
ટમાંથી ઝાળ ન પડી હોય તે તે ઝાળ
શૂળને, આક્રાને તથા અશ્વિના મંદપ-
ણાને કરેછે.

પેટમાં રહી ગયેલી ઝાળની

ચિકિત્સા.

તસ્ય ચિકિત્સા ।

કેશવેષ્ટિતયાહુલ્યા તસ્યાઃ કણ્ઠં પ્ર-
ચર્પયેત્ । નિર્મોકકદુકાલાયુકૃતવન્ધન-
સર્પપૈઃ ॥ ચૂર્ણિતૈઃ કદુતૈલાક્તૈર્ધૂપયેદ-
ભિતો ભગમ્ ।

નિર્મોકઃ સર્પકચુકઃ । કૃતવન્ધનં કો-
શાતકઃ ॥

લાઙ્ગલીમૂલકલ્કેન પાણિપાદતલા-
નિ હિ । પ્રલિમ્પેત્સૂતિકા યોપિદપરા
પાતનાય વૈ ॥ હસ્તં છિન્નનસં સ્નિગ્ધં
સૂતા યોનો શનૈઃ ક્ષિપેત્ । અપરાં તેન
હસ્તેન જનયિત્રી વિનિર્હરેત્ ॥ એવં નિ-
ર્હૈતશલ્યાં તાં સિન્ધેદુષ્ણેન વારિણા ।
તતોઽભ્યક્તશરીરાયા યોનો સ્નેહં નિ-
ધાપયેત્ ॥

કેશોથી વીટલી આંગળીવતે તેના

કંઠને ધસવામાં આવે અને સર્પની કાં-
ચળી, કડવી તુંબડી, કડવી ધીસોડી
તથા સર્પપ એઆનું ચૂર્ણ કરી સરસીયા
તેલમાં ભીજવીને તેની ચારેદાર ચો-
નિને ધુવાડી દેવામાં આવે તે ઝાળ
પડી બચે.

સૂવાવડીના હાથનાં અને પગનાં
તળાંની ઉપર કલગારીનાં મૂળીયાંના ક-
દકનો લેપ કરવામાં આવે તે ઝાળ પડી
બચે.

સુયાણીએ જના નખ ઉતરાવી
નાખ્યા હોય એવા પોતાના હાથને ધીથી
સ્નિગ્ધ કરી ધીરે ધીરે સુવાવડીની ચો-
નિમાં નાંખીને તે હાથથી ઝાળ કા-
ઠાડી લેવી.

આ પ્રમાણે ઝાળ કાઠાડ્યા પછી
સુવાવડીની ઉપર ઉના પાણીથી સે-
ચન કરવું અને પછી શરીરને અલ્પચંદ્ર
કરીને ચોનિમાં ધી નાંખવું.

મક્ષ્ણનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વકં
લક્ષણ.

અથ મક્ષ્ણસ્ય નિદાનસંપ્રાપ્તિ-
પૂર્વકં લક્ષણમાહ ।

વનિતાયાઃ પ્રસૂતાયાઃ વાતો રુક્ષેણ
વર્ધિતઃ । તીક્ષ્ણૌણશોણિતં રક્તં રુદ્ધા
ગ્રન્થિ કરોતિ હિ ॥ નાખ્યધઃ પાર્શ્વયો-
ર્વસ્તૌ વસ્તિમૂર્ધનિ વાપિ વા । તતશ્ચ
નાભૌ વસ્તૌ ચ ભવેચ્છૂલં તયોદરે ॥ મ-
વેત્પકાશયાધ્માનં મૂત્રસદ્ગ્ધ્ર જાયતે ।
एतद्भिपग्भिरुदितं મક્ષ્ણામયલક્ષણમ્ ॥

સુવાવડી સ્ત્રીને રક્ષથી વધેલો વાયુ
તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ સુકાવેલા રૂધિરને રો-

કીને નાભિની નીચે, પડખાઓમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયની ઉપરના ભાગમાં ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠ થવાથી નાભિમાં, મૂત્રાશયમાં તથા પેટમાં શૂળ નીકળે છે, પત્રાશય ફૂલી બન્ય છે અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે. વૈદ્યોએ મક્કલ્લ નામના રોગનું એ લક્ષણ કહેલું છે.

મક્કલ્લની ચિકિત્સા.

અથ મક્કલ્લસ્ય ચિકિત્સા ।

સુર્ચીણતયવક્ષારં પિવેત્કોષ્ણેન વારિણા । સર્પિપા વા પિવેન્નારી મક્કલ્લસ્ય નિવૃત્તયે ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં ગજપિપ્પલી । નાગરં ચિત્રકં ચવ્યં રેણુ-કૈલાજમોદિકાઃ ॥ સર્પપો હિહ્નુ માર્દ્દી ચ પાટેન્દ્રયવજીરકાઃ । મહાનિમ્બથ મૂર્વા ચ વિપા તિક્તા વિઢ્ઙ્ગમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિર્ગણો હ્રેપ કફમારુતનાશનઃ । ક્ષાયમેપાં પિવેન્નારી લવણેન સમન્વિતમ્ ॥ ગુલ્મશૂલજ્વરહરં દીપનં ચામપાચનમ્ । મક્કલ્લશૂલગુલ્મઘ્નં કફાનિલહરં પરમ્ ॥ ત્રિકટુકચાતુર્જાતકકુસ્તુમ્બુરુચૂર્ણસંયુક્તમ્ । હ્રાદેદ્ ગુઢં પુરાણં નિત્યં મક્કલ્લદલનાય ॥

સુવાવડીએ મક્કલ્લની નિવૃત્તિને વારંતે જવખારનું ખારીક ચૂર્ણ કરી સેહેવાય એવા ઉના જળની સાથે અથવા ધીની સાથે તે ચૂર્ણ પીવું.

પીપ્પળ, પીપ્પળીમૂળ, મરી, ગજ-પીપ્પળ, સુંઠ, ચિત્રક, ચવક, મેંદીનાં પીજ, એળચી, અજમેદ, સર્પપ, હીંગ, ભારંગી, કાળીપાક, ઇંદ્રજવ, જીરું ખ-

કાન, પીલુડી, અતવસ, કડુ અને વાવડીંગ એઓનો ક્વાથ કે જે 'પિપ્પલ્યાદિ ગણુ ક્વાથ' એ નામથી ઓળખાય છે તે કરી તેમાં સૈંધવ નાંખીને પીવો. આ ક્વાથ પીવાથી શુલ્ભ, શૂળ, જ્વર, મક્કલ્લ, તે સંબંધી શૂળ તથા શુલ્ભ, કદ્ અને વાયુ સારી પેઠે મટી બન્ય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને આમનું પાચન થાય છે.

સુંઠ, મરી, પીપ્પળ, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, નાગકેસર અને ધાણા એઓનું ચૂર્ણ જુના ગોળમાં મિશ્રિત કરીને તે ગોળ નિત્ય ખાવામાં આવે તો મક્કલ્લ મટી બન્ય છે.

સુવાવડીને શું શું હિતકારી છે.

અથ પ્રસૂતાયા હિતાન્યાહ ।

પ્રસૂતા યુક્તમાહારં વિહારં ચ સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં શીતસેવાં ચ વર્જયેત્ ॥ મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો વ્યાધિરુપજાયતે । સ કૃચ્છ્રસાધ્યો-ડસાધ્યો વા ભવેત્તપ્થ્યમાચરેત્ ॥

સુવાવડીએ થોડ્ય આહાર તથા થોડ્ય વિહારજ કરવો અને પરિશ્રમનો, મૈથુનનો, ક્રોધનો તથા શીતળ પદાર્થોના સેવનનો ત્યાગ કરવો. સુવાવડીને ખોટા આહાર વિહારથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ પડે છે માટે સુવાવડીએ પથ્યજ કરવું.

સુવાવડીના રોગોનું નિદાન.

અથ સૂતિકારોગનિદાનમ્ । મિથ્યોપચારાત્સંકેશાદ્વિપમાજીર્ણમો-

જનાત્ । સૂતિકાયાસ્તુ યે રોગા જાયન્તે
દારુણાશ્ચ તે ॥

મિથ્યોપચારાદનુચિતાચરણાત્ । પ્રવા-
તાદિસેવનાત્ સંક્રેશાત્ ઉત્ક્રેદ્યન્તે દોષા
અનેનેતિ સંક્રેશો દોષજનકમાત્રં તસ્માત્ ।
દારુણાઃ કષ્ટસાધ્યાઃ ॥

અત્યંત પવનવાળી જગ્યાનાં સેવન
વગેરે અયોગ્ય આચરણથી જથી દો-
ષોનો પ્રકાપ થાય એવું કરવાથી, વિ-
પમ ભોજનથી અને અલણ્ણથી સુવા-
વડીને જ રોગો ઉત્પન્ન થાયછે તેઓ
કષ્ટસાધ્ય થઈ પડેછે.

સુવાવડીને કયા કયા રોગો થાયછે.

તે કે વ્યાધય इत्याकाङ्क्षायामाह ।

अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरु-
गात्रता । शोथः शूलातिसारौ च सूति-
कारोगलक्षणम् ॥

एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकायाः भ-
वन्ति सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते ॥

અંગોનું ભાગનું, જ્વર, ઉધરસ, ત-
રશ, ગાત્રોનું ભારેપણું, સોજો, શૂળ અને
અતિસાર એટલા રોગો સુવાવડીને ધણું
કરીને થાયછે અને તેઓ સુવાવડીને
થાય ત્યારે સૂતિકા રોગ ઢેહેવાયછે.

જ્વરઆદિ અમુક રોગોનું ખીલું
પણ નિદાન.

ज्वरादीनां रोगविशेषाणां
निदानविशेषमाह ।

ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाह्वल-
क्षयाः । तन्द्राऽरुचिप्रमेकाद्या वातश्ले-

प्समुद्भवाः ॥ कृच्छ्रसाध्या हि ते रौ-
गाः क्षीणमांसवलाश्रिताः । ते सर्वे सू-
तिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥

સૂતિકામવલ્લેન સૂતિકાનામ્ના । તે રોગાઃ
આશ્રયાશ્રિતયોરભેદોપચારાત્ તે વાપ્યુપદ્ર-
વા इति । त एव ज्वरादयः । उक्तानां रोगा-
णामन्यतमं प्रधानौक्योपद्रवाश्च ॥

જ્વર, અતિસાર, સોજો, શૂળ, પે-
ડુંતું આક્રમવું, બળનો કાય, તંદ્રા, અ-
રુચિ, અને મોળ ઇત્યાદિક રોગો સુ-
વાવડીને માંસના તથા બળના ક્ષીણ-
પણથી થાયછે, આ સૂતિકા રોગ ઢેહે-
વાયછે અને તેમ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડેછે.

ઉપર કહેલા રોગોમાં કોઈ રોગ મુ-
ખ્યત્વે થયો હોય તો જ્વરાદિક રોગો
તેઓના ઉપદ્રવોરૂપે થાયછે.

સુવાવડીના રોગોની ચિકિત્સા.

अथ सूतिकारोगचिकि-
त्सामाह ।

સૂતિકારોગશાન્ત્યર્થં કુર્યાદ્વાતહરીં
ક્રિયામ્ । દશમૂલકૃતં કાયં કોણં દ-
ઘાદ્ ઘૃતાન્વિતમ્ । અમૃતા નાગરસહચર-
મદ્રોત્કટપથમૂલકં જલદમ્ । શૃતશીતં
મધુયુક્તં શમયત્યચિરેણ સૂતિકાતઙ્ગમ્ ॥
દેવદારુ વચા કુટું પિપ્પલી વિશ્વભેપજ-
મ્ । મૂનિમ્બઃ કદ્દાલં મુસ્તં તિક્તા ધા-
ન્યં હરીતકી ॥ ગજકૃષ્ણા સદુઃસ્પર્શા
ગોશ્વરુર્ધન્વયાસકઃ । બૃહત્યતિવિપા છિ-
ન્ના કર્કટઃ કૃષ્ણજીરકઃ ॥ સમભાગા-
ન્વિતરેતૈઃ સિન્ધુરામઠસંયુતમ્ । કાયમ-
ઘાવશેષં તુ પ્રમૂતાં પાયયેત્ સ્ત્રિયમ્ ॥ શૂ-

લકાસજ્વરશ્વાસમૂર્છાકમ્પશિરોર્તિભિઃ ।
યુક્તં પ્રલાપત્વદ્દાહતન્દ્રાતીસારવાન્તિ-
ભિઃ ॥ નિહન્તિ સૂતિકારોગં વાતપિત્ત-
કફોદ્ભવમ્ । કપાયો દેવદાર્વાદિઃ સૂ-
તાયાઃ પરમોપધમ્ ॥

દેવદાર્વાદિઃ ક્વાથઃ ॥

જીરકં સ્થૂલજીરશ્ચ શતપુષ્પાદ્વયં
તથા । યવાની ચાજમોદા ચ ધાન્યકં
મેથિકાપિ ચ ॥ શુષ્ઠી કૃષ્ણા કણામૂલં
ચિત્રકં હપુષાપિ ચ । વદરીફલચૂર્ણં ચ
કુદ્દં કમ્પિલ્લકં તથા ॥ એતાનિ પલમા-
ત્રાણિ ગુહં પલશતં મતમ્ । હીરમ્સ્થ-
દ્વયં દદ્યાત્સર્પિષઃ કુદ્બં તથા ॥ પશ્ચ-
જીરકપાકોઽયં પ્રસૂતાનાં પ્રશાન્તયે ।
યુજ્યતે સૂતિકારોગે યોનિરોગે જ્વરે
ક્ષયે ॥ કાસે શ્વાસે પાણ્ડુરોગે કાશ્યે
વાતામયેષુ ચ ॥

પશ્ચજીરકપાકઃ ॥

આજ્યં સ્યાત્પલયુગ્મમત્ર પયસઃ પ્ર-
સ્થદ્વયં સ્વળ્લતઃ પશ્ચાશત્પલમત્ર ચૂર્ણિત-
મયો પ્રક્ષિપ્યતે નાગરમ્ । પ્રસ્થાર્થં ગુહવ-
દ્વિપાચ્ય વિધિના મુષ્ટિત્રયં ધાન્યકાત્
મિશ્રયાઃ પશ્ચપલં પલં ક્રિમિરિપોઃ સા-
જાજિજીરાદપિ ॥ વ્યોપામ્મોદદલોર-
ગેન્દ્રસુમનસ્લગ્દ્રાવિડીનાં પલં પક્કં ના-
ગરસ્વળ્લસંજ્ઞકામિદં તત્સૂતિકારોગહત્ ।
ત્વદ્દર્શદ્જ્વરદાહશોષશમનં સશ્વાસકા-
સાપહં ઘ્રીહવ્યાધિવિનાશનં કૃમિહરં મ-
ન્દાગ્નિસન્દીપનમ્ ॥

દલં પત્રકમ્ । ઉરગેન્દ્રસુમનઃ નાગકેશ-
રમ્ । દ્રાવિડી સૂક્ષ્મલા । સૌમાગયશુષ્ઠી ॥

સુવાવડીના રોગોની શાંતિને વાસ્તે
વાયુને હરનારી ચિકિત્સા કરવી.

દશમૂલનો ક્વાથ કરી તે જરા જરા
ઉનો દોષ ત્યારે તેમાં ધી નાખીને પા-
વામાં આવે તો સુવાવડના રોગ મટી
નયથે.

દેવદાર્વાદિ ક્વાથ.

દેવદાર, વજ, કઠ, પીપળ, સુંઠ, ક-
રીયાતું, કાયકૃળ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગ-
જપીપળ, ભોરીંગણી, ગોખર, ધમાસો,
ઉભી ભોરીંગણી, અતવસ, ગળો, કાક-
ડારીંગી અને કાળીજરી, એઓને સ-
મભાગે લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી આઠમા
ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં
સેંધવ તથા હીંગ નાખીને સુવાવડીને
પાવામાં આવે તો તેથી શૂળ, ઉધરસ,
જ્વર, શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ, માથાની વ્યથા
પ્રલાપ, તરશ, બળતરા, તંદ્રા, અતિસાર
અને ઉલટી એઓ સહિત વાયુથી તથા
કકૃથી ઉત્પન્ન થએલો સુવાવડીનો રોગ
મટી નયથે. આ દેવદાર્વાદિ ક્વાથ સુ-
વાવડીનેવાસ્તે મોટું ઔષધ છે.

પંચજીરક પાક.

જીરં, કલૌજજીરં, સુવા, વરીયાળી,
યવાન, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ, પી-
પળ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, પલાશી, જોરનું
ચૂર્ણ, કઠ અને કપીલો એ પ્રત્યેક પદા-
ઓને ચાર ચાર તોલાંભાર લઈ અને
ગોળ ચારસો તોલાંભાર લઈ તેઓને એ-
કસો અઠાવીશ તોલાંભાર દુધ અને સોળ
તોલાંભાર ધી એઓમાં પકાવવાં એટલે
પંચજીરક પાક સિદ્ધ થાયથે. આ પાક
સુવાવડના રોગ ઉપર, યોનિના રોગ
ઉપર, જ્વર ઉપર, ક્ષય ઉપર, ઉધરસ

ઉપર, શ્વાસ ઉપર, પાંડુરોગ ઉપર, કૃ-
શપથા ઉપર અને વાયુસંબંધી દરદો ઉ-
પર હિતકારી થાયછે.

સૌભાગ્યસુંડી.

આઠ તોલાંભાર ઘી, એકસો અઠાવીશ
તોલાંભાર દુધ અને ખસો તોલાંભાર
ખાંડ એએને એકઠાં કરી તેમાં ખ-
ત્રીશ તોલાંભાર સુંઠનું ચૂર્ણ નાખવું.
પછી તેને ગોળની પેઠે વિધિપૂર્વક પ-
કાવીને તેમાં ખાર તોલાંભાર ધા-
ણા, વીશ તોલાંભાર વરીયાળી, ચાર
તોલાંભાર વાવડીંગ, ચાર તોલાંભાર
ઘોણું જીરું, ચાર તોલાંભાર સુંઠ, ચાર તો-
લાંભાર મરી, ચાર તોલાંભાર પીપળ,
ચાર તોલાંભાર મોથ, ચાર તોલાંભાર
તમાલપત્ર, ચાર તોલાંભાર નાગદેસર,
ચાર તોલાંભાર તજ અને ચાર તોલાં-
ભાર ઝીણી એળચી નાખી પકવ કર-
વામાં આવે એટલે સૌભાગ્યસુંડી સિદ્ધ
થાયછે. આ સૌભાગ્યસુંડીથી સુવાવડના
રોગ, તરશ, ઉલટી, જ્વર, ખળતરશ,
શોષ, વમન, શ્વાસ, ઉધરસ, ખરલનું
દરદ, તથા કૃમિએનો નાશ થા-
યછે અને મંદ થએલો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત
થાયછે.

સુવાવડી સ્ત્રીએ પરહેજ ક્યાંસુધી
રાખવી ?

અથ પ્રસૂતાયા નિયમસમયા-
વધિમાહ ।

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા સ્યાત્ક્રિગ્ધપધ્યા-
લ્પભોજના । સ્વેદામ્બ્રુપરા નિત્યં ભવે-
ન્માસમતન્દ્રિતા ॥

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા નિઃસ્નાશેપદુષ્ટરુષિ-
રા । અતન્દ્રિતા પથ્યાદો સાવધાના ॥

પ્રસૂતા સાર્ધમાસાન્તે દષ્ટે વા પુનરા-
તેવે । સૂતિકા નામ હીના સ્યાદિતિ ઘ-
ન્વન્તરેર્મતમ્ ॥ ઉપદ્રવાં વિશુદ્ધાં ચ વિ-
જ્ઞાય વરવર્ણિનીમ્ । ઝર્ષ્વં ચતુર્ભ્યો મા-
સેભ્યઃ પરિહારં વિવર્જયેત્ ॥

જનું સધણું દુષ્ટ રૂધિર નીકળી ગયું
હોય એવી સુવાવડી સ્ત્રીએ એક મ-
હીનાસુધી સ્નિગ્ધ, પથ્ય તથા અદ્યપ
ભોજન કરવું, નિત્ય શેક લેવામાં અને
અભ્યંગમાં તત્પર રહેવું અને પથ્ય વ-
ગેરેમાં સાવધાન રહેવું.

દોઢ મહીનો થઇ ગયા પછી અથવા
ફરીવાર રજોદર્શન થયા પછી સ્ત્રીનું
'સુવાવડી' એ નામ મટેછે એમ ધ-
ન્વંતરિનો મત છે.

ચાર મહીના થઇજાય અને કાંઈ-
પણ ઉપદ્રવ નથી એમ જણાય ત્યારે
સુવાવડની પરહેજ મુકાવી દેવી.

સ્તનના રોગની સંપ્રાપ્તિ.

અથ સ્તનરોગસ્ય સંપ્રાપ્તિમાહ ।

સક્ષીરૌ વાપ્યદુગ્ધૌ વા દોષઃ પ્રાપ્ય
સ્તનો સ્ત્રિયાઃ । રક્તં માંસં ચ સન્દૂપ્ય
સ્તનરોગાય કલ્પ્યતે ॥

અર્થ રોગઃ કન્યાનાં ન ભવતિ । યત
આહ સુશ્રુતઃ 'ઘનન્યઃ સંવૃતદ્વારાઃ કન્યા-
નાં સ્તનસંશ્રિતાઃ । દોષાવિસરણાસ્તાસાં ન
ભવન્તિ સ્તનામયાઃ ॥' દોષાવિસરણાઃ સં-
વૃતદ્વારત્વેન દોષાણામવિસરણમસંચારો યા-
સુ તાઃ ।

તાસામેવ પ્રસૂતાનાં ગર્ભિણીનાં ચ તાઃ

પુનઃ । સ્વભાવાદેવ વિદ્યતા જાયન્તે સં-
સવન્ત્યતઃ ॥

દોષ દુધવાળા અથવા દુધ વગરના
સ્ત્રીના સ્તનોને પ્રાપ્ત થઈ રૂધિરને તથા
માંસને દૂષિત કરીને સ્તનરોગને ઉત્પન્ન
કરે છે.

આ રોગ કન્યાઓને થતો નથી. કે-
મકે સુશ્રુતે કહ્યું છે કે “કન્યાઓના સ્ત-
નોની ધમનીઓ (નાડીઓ) પીડા-
ઓલા દ્વારેવાળી અને તેને કીધે દોષોના
સંચાર વગરની હોય છે તેથી કન્યાઓને
સ્તનના રોગ થતા નથી. જ્યોતે પ્રસવ
થયે હોય તે સ્ત્રીઓની અને ગર્ભવાળી
સ્ત્રીઓની તે ધમનીઓ સ્વભાવિક રીતે
પુક્તી થઈ જાય છે તેથી સ્ત્રાવ કરે છે.”

અતિદેશથી સ્તનના રોગોનાં
લક્ષણો.

અથ સ્તનરોગાણામતિદેશેન
લક્ષણાન્યાહ ।

પદ્માનામપિ તેપાં તુ હિત્વા શોણિત-
વિદ્રધિમ્ । લક્ષણાનિ સમાનાનિ વાહ્ય-
વિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥

પદ્માનાં વાતપિત્તકફસન્નિપાતાગન્તુજા-
નામ્ । આગન્તુજસ્તનરોગોડમિચ્ચાતેન શલ્યેન
ચ બોદ્ધવ્યઃ । રક્તજસ્યાસમ્ભવાઃ સ્વભાવાત્ ॥

પાંચે પ્રકારના સ્તનરોગોનાં લક્ષણો
રૂધિરના પ્રકાપથી થયેલા વિદ્રધિ શિ-
વાય બાકી બાહ્યરના વિદ્રધિઓના લ-
ક્ષણો જવાંજ હોય છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વાત-
જન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાત-
જન્ય અને આગંતુજ એ રીતે પાંચ પ્ર-

કારના સ્તનરોગ થાય છે. અભિધાતથી
અથવા શલ્યથી જે સ્તનરોગ થયો હોય
તે આગંતુજ સ્તનરોગ કહેવાય છે. રૂ-
ધિરના પ્રકાપથી સ્તનરોગ થતો નથી
એવો સ્વભાવજ છે.

સ્તનના રોગની ચિકિત્સા.

અથ સ્તનરોગસ્ય ચિકિત્સા ।

શોથં સ્તનોત્થિતમવેક્ષ્ય મિપગ્વિદ-
ધ્યાઘદ્વિદ્રધાવમિહિતં વહુધા વિધાનમ્ ॥
પિત્તગ્નાનિ તુ શીતાનિ દ્રવ્યાણ્યત્ર પ્રયો-
જયેત્ । જલૌકામિર્હરેદ્રક્તં ન સ્તનાવુ-
પનાહયેત્ ॥

ઉપનાહયેત્ત્વેદયેત્ ॥

લેપો વિશાલામૂલેન હન્તિ પીડાં
સ્તનોત્થિતામ્ । નિશાકનકકલ્કાભ્યાં
લેપઃ પ્રોક્તસ્તનાર્તિહા ॥

વિશાલા ઇન્દ્રવારુણી । કનકસ્ય ધત્તુ-
રસ્ય પત્રં ગ્રાહ્યમ્ ॥

લેપાન્નિહન્તિ મૂલં વન્ધ્યાકર્કોટિસં-
ભવં શીઘ્રમ્ । નિર્વાપ્ય તપ્તલોહં સલિલે
તદ્વા પિવેત્તત્ર ॥

સ્ત્રીરોગાધિકારઃ ॥

સ્ત્રીના સ્તનોમાં સોજો ઉઠેલો જો-
વામાં આવે તો વૈધે વિદ્રધિના પ્રકર-
ણમાં કહ્યા પ્રમાણે ઘણા ઘણા પ્રકારની
ચિકિત્સાઓ કરવી. ગમે તેમ હોય પણ
સ્તનોને શેક દેવા વગેરે સ્વેદન તો કદી
કરવું નહિ.

સ્તનના રોગ ઉપર પિત્તને હણનારા
શીતળ પદાર્થોને પ્રયોગ કરવો અને
જળો મુકીને લોહી કાઢાડવું. સ્તનોને
સ્વેદન તો કદી પણ આપવું નહિ.

ઉપર, શ્વાસ ઉપર, પાંડુરોગ ઉપર, કૃ-
શપણા ઉપર અને વાયુસંબંધી દરદો ઉ-
પર હિતકારી થાયછે.

સૌભાગ્યસુંઠી.

આઠ તોલાંભાર ધી, એકસો અઠાવીશ
તોલાંભાર દુધ અને બસો તોલાંભાર
ખાંડ એઓને એકઠાં કરી તેમાં બ-
ત્રીશ તોલાંભાર સુંઠનું ચૂર્ણ નાખવું.
પછી તેને ગોળની પેઠે વિધિપૂર્વક પ-
કાવીને તેમાં ખાર તોલાંભાર ધા-
ણા, વીશ તોલાંભાર વરીયાળી, ચાર
તોલાંભાર વાવડીંગ, ચાર તોલાંભાર
ધોળુ ૮૩, ચાર તોલાંભાર સુંઠ, ચાર તો-
લાંભાર મરી, ચાર તોલાંભાર પીપળ,
ચાર તોલાંભાર મોથ, ચાર તોલાંભાર
તમાલપત્ર, ચાર તોલાંભાર નાગદેસર,
ચાર તોલાંભાર તજ અને ચાર તોલાં-
ભાર ઝીણી એળચી નાખી પકવ કર-
વામાં આવે એટલે સૌભાગ્યસુંઠી સિદ્ધ
થાયછે. આ સૌભાગ્યસુંઠીથી સુવાવડના
રોગ, તરશ, ઉલટી, જ્વર, બળતરા,
શોષ, વમન, શ્વાસ, ઉધરસ, ખરલનું
દરદ, તથા કૃમિઓનો નાશ થા-
યછે અને મંદ થએલો જઠરાગ્નિ પ્રદિમ
થાયછે.

સુવાવડી સ્ત્રીએ પરહેજ ક્યાંસુધી
રાખવી ?

અથ પ્રસૂતાયા નિયમસમયા-
વધિમાહ ।

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા સ્યાત્ક્લિગ્ધપધ્યા-
લ્યભોજના । સ્વેદામ્યદ્વપરા નિત્યં ભવે-
ન્માસમતન્દ્રિતા ॥

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા નિઃસૂતાશેપદુટરુધિ-
રા । અતન્દ્રિતા પથ્યાદૌ સાવધાના ॥

પ્રસૂતા સાર્ધમાસાન્તે દ્ટ્ટે વા પુનરા-
ર્ત્તેવે । સૂતિકા નામ હીના સ્યાદિતિ ધ-
ન્વન્તરેર્મતમ્ ॥ ઉપદ્રવાં વિશુદ્ધાં ચ વિ-
જ્ઞાય વરવાર્ણિનીમ્ । ઊર્ધ્વં ચતુર્થ્યો મા-
સેભ્યઃ પરિહારં વિવર્જયેત્ ॥

જનું સધણું દુદ્ધ રૂધિર નીકળી ગયું
હોય એવી સુવાવડી સ્ત્રીએ એક મ-
હીનાસુધી સ્નિગ્ધ, પથ્ય તથા અલ્પ
ભોજન કરવું, નિત્ય શેક લેવામાં અને
અભ્યંગમાં તત્પર રહેવું અને પથ્ય વ-
ગેરેમાં સાવધાન રહેવું.

દોઢ મહીનો થઈ ગયા પછી અથવા
ફરીવાર રજોદર્શન થયા પછી સ્ત્રીનું
'સુવાવડી' એ નામ મટેછે એમ ધ-
ન્વંતરિનો મત છે.

ચાર મહીના થઈજાય અને કાંઈ-
પણ ઉપદ્રવ નથી એમ જણાય ત્યારે
સુવાવડની પરહેજ મુકાવી દેવી.

સ્તનના રોગની સંપ્રાપ્તિ.

અથ સ્તનરોગસ્ય સંપ્રાપ્તિમાહ ।

સક્ષીરૌ વાપ્યદુગ્ધૌ વા દોષઃ પ્રાપ્ય
સ્તનૌ સ્ત્રિયાઃ । રક્તં માસં ચ સન્દૂપ્ય
સ્તનરોગાય કલ્પ્યતે ॥

અર્થ રોગઃ કન્યાનાં ન ભવતિ । યત
આહ સુશ્રુતઃ 'ધમન્યઃ સંઘૃતદ્વારાઃ કન્યા-
નાં સ્તનસંશ્રિતાઃ । દોષાવિસરણાસ્તાસાં ન
ભવન્તિ સ્તનામયાઃ ॥' દોષાવિસરણાઃ સં-
ઘૃતદ્વારત્વેન દોષાણામવિસરણમસચ્ચારો યા-
સુ તાઃ ।

તાસામેવ પ્રસૂતાનાં ગર્ભિણીનાં ચ તાઃ

પુનઃ । સ્વભાવાદેવ વિવૃતા જાયન્તે સં-
સ્તવન્ત્યતઃ ॥

દોષ દુધવાળા અથવા દુધ વગરના
સ્રીના સ્તનોને પ્રામ યદ્ ડૂધિરને તથા
માંસને દૂષિત કરીને સ્તનરોગને ઉત્પન્ન
કરેછે.

આ રોગ કન્યાઓને થતો નથી. કે-
મકે સુશ્રુતે કહ્યુંછે કે “કન્યાઓના સ્ત-
નોની ધમનીઓ (નાડીઓ) ખીડા-
ઓલા દ્વારોવાળી અને તેનેક્ષીધે દોષોના
સંચાર વગરની હોયછે તેથી કન્યાઓને
સ્તનના રોગ થતા નથી. જેઓને પ્રસવ
થયો હોય તે સ્રીઓની અને ગર્ભવાળી
સ્રીઓની તે ધમનીઓ સ્વભાવિક રીતે
સુક્ષ્મી થઈ બચેછે તેથી સાવ કરેછે.”

અતિદેશથી સ્તનના રોગોનાં
લક્ષણો.

અથ સ્તનરોગાણામતિદેશોન
લક્ષણાન્યાહ ।

પદ્માનામપિ તેપાં તુ હિલા શોણિત-
વિદ્રધિમ્ । લક્ષણાનિ સમાનાનિ વાઘ-
વિદ્રધિલક્ષણઃ ॥

પદ્માનાં વાતપિત્તકફસન્નિપાતાગન્તુજા-
નામ્ । આગન્તુજસ્તનરોગોઽભિયાતેન શલ્યેન
ચ વૌહલ્યઃ । રક્તજસ્વાસમ્મદ્વાઃ સ્વભાવાત્ ॥

પાંચે પ્રકારના સ્તનરોગોનાં લક્ષણો
ડૂધિરના પ્રકાપથી થયેલા વિદ્રધિ શિ-
વાય બાકી બાહારના વિદ્રધિઓના લ-
ક્ષણો જેવાંજ હોયછે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વાત-
જન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાત-
જન્ય અને આગંતુજ એ રીતે પાંચ પ્ર-

કારના સ્તનરોગ થાયછે. અભિધાતથી
અથવા શલ્યથી જે સ્તનરોગ થયો હોય
તે આગંતુજ સ્તનરોગ કહેવાયછે. ડૂ-
ધિરના પ્રકાપથી સ્તનરોગ થતો નથી
એવો સ્વભાવજ છે.

સ્તનના રોગની ચિકિત્સા.

અથ સ્તનરોગસ્ય ચિકિત્સા ।

શૌચં સ્તનોત્થિતમવેક્ષ્ય મિષગ્વિદ-
ધ્યાઘદ્વિદ્રધાવભિહિતં વહુધા વિધાનમ્ ॥
પિત્તઘ્નાનિ તુ શીતાનિ દ્રવ્યાણ્યત્ર પ્રયો-
જયેત્ । જલૌકાભિર્હરેદ્રક્તં ન સ્તનાલુ-
પનાહયેત્ ॥

ઉપનાહયેત્સ્વેદયેત્ ॥

લેપો વિશાલામૂલેન હન્તિ પીઢાં
સ્તનોત્થિતામ્ । નિશાકનકકલ્કાભ્યાં
લેપઃ પ્રોક્તસ્તનાર્તિહા ॥

વિશાલા ઇન્દ્રવારુણી । કનકસ્ય ધત્તુ-
રસ્ય પત્રં ગ્રાહ્યમ્ ॥

લેપાન્નિહન્તિ મૂલં વન્ધ્યાકર્કોટિસં-
ભવં શીઘ્રમ્ । નિર્વાપ્ય તપ્તલોહં સલિલે
તદ્વા પિવેત્તત્ર ॥

સ્ત્રીરોગાધિકારઃ ॥

સ્રીના સ્તનોમાં સોજો ઉડેલો જે-
વામાં આવે તો વૈધે વિદ્રધિના પ્રકર-
ણમાં કહ્યાપ્રમાણે ઘણા ઘણા પ્રકારની
ચિકિત્સાઓ કરવી. ગમે તેમ હોય પણ
સ્તનોને શેક દેવા વગેરે સ્વેદન તો કદી
કરવું નહિ.

સ્તનના રોગ ઉપર પિત્તને હણનારા
શીતળ પદાર્થોનો પ્રયોગ કરવો અને
જળો સુકીને લોહી કાઢાડવું. સ્તનોને
સ્વેદન તો કદી પણ આપવું નહિ.

દંદ્રવારણીનાં મૂળીયાંનો લેપ કરવામાં આવે તો સ્તનરોગ મટી જાય છે.

હુળદર અને ખંતુરાનાં પાનડાં એ-ઓનો લેપ કરવામાં આવે તો સ્તનની પીડા મટી જાય છે.

તપાવેલા લોઢાને પાણીમાં ઠારીને તે પાણી પીવામાં આવે તો સ્તનના રોગો મટી જાય છે.

વાંઝ કંટોળીનાં મૂળીયાંનો લેપ કરવાથી પણ સ્તનની વ્યથા મટી જાય છે. સ્ત્રીના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

બાલકના રોગોનો અધિકાર.
બાલગ્રહોથી બાલકનું રક્ષણ કરવાની ભલામણ.

અથ ચાલરોગાધિકાર :

ચાલગ્રહા અનાચારાત્વીડયન્તિ શિશું
યતઃ । તસ્માત્તદુપસર્ગેભ્યો રક્ષેદ્બાલં પ્ર-
યત્નતઃ ॥

એ અનાચાર હોય તો બાલગ્રહો બાલકને પીડે છે એટલાગાટ બાલગ્રહોની હરકતોથી પ્રયત્નપૂર્વક બાલકનું રક્ષણ કરવું બેધએ.

બાલગ્રહોનાં નામો.

અથ ચાલગ્રહાણાં નામાન્યાહ ।

સ્કન્દગ્રહસ્તુ પ્રથમઃ સ્કન્દાપસ્માર
એવ ચ । શકુની રેવતી ચૈવ પૂતના ચા-
ન્ધપૂતના ॥ પૂતના શીતપૂર્વા ચ તથૈવ
મુલમણ્ડિકા । નવમો નૈગમેયશ્ચ પ્રોક્તા
ચાલગ્રહા અમી ॥

રંકંક, રંકંકાપરમાર, શકુની, રેવતી,

પૂતના, અંધપૂતના, શીતપૂતના, મુખ-
મંડિકા અને નૈગમેય એ શીતે બાલગ્રહો
નવ છે.

બાલગ્રહોની ઉત્પત્તિ.

અથ ગ્રહાણામુત્પત્તિમાહ ।

નવ સ્કન્દાદયઃ પ્રોક્તા ચાલાનાં ચે
ગ્રહા અમી । શ્રીમન્તો દિવ્યવપુષો ના-
રીપુરુપવિગ્રહાઃ ॥ એતે સ્કન્દસ્ય ર-
ક્ષાર્થે કૃત્તિકોમાગ્નિશૂલિભિઃ । સ્ત્રાઃ શ-
રવનસ્યસ્ય રક્ષિતસ્ય સ્વતેજસા ॥ સ્કન્દઃ
સ્ત્રો ભગવતા દેવેન ત્રિપુરારિણા । વિ-
ભર્તિ ચાપરાં સંજ્ઞાં કુમાર ઇતિ સ ગ્રહઃ ॥
અયં હિ કાર્તિકેયાદન્યઃ ॥

સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સોઽગ્નિના ત-
ત્સમદ્યુતિઃ । સ ચ સ્કન્દસત્ત્વો નાન્ના
વિશાસ્ત્ર ઇતિ ચોચ્યતે ॥ ગ્રહાઃ સ્ત્રીવિ-
ગ્રહા યે તુ નાનારૂપાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ગ-
દ્ગોમાકૃત્તિકાનાં તે ભાગા રાજસતા-
મસાઃ ॥ નૈગમેયસ્તુ પાર્વત્યા સ્ત્રો મેપા-
નનો ગ્રહઃ । કુમારધારી દેવસ્ય ગૃહ-
સ્વાત્મસમોઽસ્તિ વૈ ॥ તત્તો ભગવતા
સ્કન્દે સુરસેનાપતૌ કૃતે । ઉપતસ્યુર્ગ્રહા
એતે દીપ્તશક્તિધરં ગૃહમ્ ॥ ઝરુઃ પ્રાજ-
લયશ્ચૈનં વૃત્તિર્નો દીયતામિતિ । તેપા-
મર્થે તતઃ સ્કન્દઃ શિવં દેવમચોદયત્ ॥
તતો ગ્રહાંસ્તાનુવાચ ભગવાન્ભગનેત્રહૃત્ ।
તૈર્યગ્યોર્નિ માનુષં ચ દૈવં ચ ત્રિતયં જ-
ગત્ ॥ પરસ્પરોપકારેણ વર્તતે ધાર્યતે
તથા । દેવા નરાન્પ્રીણયન્તિ તૈર્યગ્યોર્ની-
સ્તથૈવ ચ ॥ યથાકાલં પ્રવૃત્તૈસ્તુ ઝ-
પ્મવર્પહિમાનિલૈઃ । ઇજ્યાજ્જલિનમસ્કા-

રૈર્જપહોમૈસ્તયૈવ ચ ॥ સમ્યક્પ્રયુક્તૈશ્ચ નં-
રાઃ પ્રીણયન્ત્યપિ દેવતાઃ । ભાગધેય-
વિભક્તં ચ શેષં કિંચિન્ન વિચરતે ॥ તદ્યુ-
ષ્માકં શુભા વૃત્તિર્વાલેષ્વેવ ભવિષ્યતિ ।

સ્કંદ વગેરે જે નવ ખાલગ્રહો કેહે-
વાય છે તેઓ સંપત્તિવાળા તથા દિવ્ય
શરીરવાળા છે, કેટલાએક સ્ત્રીરૂપવાળા
છે અને કેટલાએક પુરૂપરૂપવાળા છે.
એ ખાલગ્રહોને કાંસડાના વનમાં રહેલા
અને સ્વાભાવિક તેજથીજ રક્ષણ પા-
મેલા કાર્તિકેયની રક્ષાનેવાસ્તે કૃત્તિકા-
ઓએ, પાર્વતીએ, અગ્નિએ અને સદા-
શિવે ઉત્પન્ન કરેલાં છે. એઓમાં સ્કંદ
નામનો જે પેહેલો ખાલગ્રહ છે તેને સા-
ક્ષાત્ સદાશિવે પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલ છે
અને તેનું ખીનું નામ 'કુમાર' છે.
સ્કંદ તથા કુમાર એ બે નામો જે કે કા-
ર્તિકેય સ્વામીનાં પણ છે તોપણ એ બે
નામોવાળો ખાલગ્રહ કાર્તિકેય સ્વામીથી
બુદ્ધો છે એમ સમજવું.

સ્કંદાપસ્માર નામનો જે ખાલગ્રહ છે
તેને અગ્નિએ ઉત્પન્ન કર્યો છે. એ ખા-
લગ્રહ અગ્નિનાજીવી કાંતિવાળો છે અને
સ્કંદસપ્ત તથા વિશાપ્ત એ નામોથી
પણ કેહેવાય છે. શકુનીથી માંડીને મુ-
ખમંડિકાસુધીના જે ખાલગ્રહો સ્ત્રીના
શરીરવાળા છે તેઓ અનેક રૂપોવાળા
છે અને ગંગા, પાર્વતી તથા કૃત્તિકાઓ
એઓના રત્નેશુણી તથા તમોશુણી ભા-
ગોરૂપ છે. નૈગમેષ નામનો જે ખાલગ્રહ
છે તે પાર્વતીએ ઉત્પન્ન કરેલો છે, ઘે-
ટાનાજેવા મોહોડાવાળો છે, કાર્તિકેયને
પ્રાણસમાન ધ્યાયે છે.

જે સમયમાં મહાદેવજીએ કાર્તિકેય
સ્વામીને દેવતાઓના સેનાપતિ કર્યા તે

સમયમાં એ સધળા ખાલગ્રહો પ્રદીપ્ત
સાંગને ધરનારા કાર્તિકેય સ્વામીના સ-
મીપમાં આવીને ઉભા રહ્યા. એ સધ-
ળાઓએ હાથ જોડીને કાર્તિકેય સ્વા-
મીને કહ્યું કે 'અમોને આજીવિકા
આપો.' એ ઉપરથી તેઓનેવાસ્તે કા-
ર્તિકેય સ્વામીએ મહાદેવજીનીપાસે પ્રા-
ર્થના કરતાં મહાત્મા સદાશિવે એ સ-
ધળાં ખાલગ્રહોને કહ્યું કે "આ જગત્
કે જે પશુપત્ની વગેરેની જાતિ, મનુષ્ય-
જાતિ અને દેવજાતિ એ રીતે ત્રણ જા-
તિઓવાળું છે તે પરસ્પરે કરેલા ઉપકા-
રથી વર્તે છે અને તે ઉપકારથીજ ટકી
રહેલું છે. દેવતાઓ તે તે ચોખ્ય સમ-
યોમાં ગરમીને, વરસાદને, ટાઢને અને
પવનને ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્યોને તથા
પશુપત્નીઓ વગેરેને તૃપ્ત કરે છે. મનુષ્યો
યજ્ઞ, હાથ જોડવા, નમસ્કાર, જપ
તથા હોમ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓને સારી રીતે
કરીને દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે. પશુપત્ની
વગેરે જાતિઓ પોતાનાં દુધ વગેરેથી
તથા માંસાદિકથી માણસોને તથા દેવ-
તાઓને તૃપ્ત કરે છે અને માણસો પણ
પાલન આદિથી પશુપત્ની વગેરેને તૃપ્ત
કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સધળું તે તે
ભાગોમાં વેદેચાર્ય ગયું છે અને તેનેલીધે
કાંઈ અવશેષ રહ્યું નથી માટે તમલો-
કાની સારી પેઠે આજીવિકા તો ખાલ-
કાની ઉપરજ આલશે."

ખાલગ્રહો ખાલકોને પકડે છે
તેનું કારણ.

અથ ચાલગ્રહાણાં ચાલગ્રહણ-
માહ ।

કુલેષુ યેષુ નેજ્યન્તે દેવાઃ પિતર ઇવ

च । ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽति-
थयस्तथा ॥ निवृत्तशौचाचारेषु तथा कु-
त्सितवृत्तिषु । निवृत्तभिक्षावलिषु भय-
कांस्योपभोजिषु ॥ तेषु बालांश्च तां-
स्तान् हि गृह्णीष्वमविशङ्किताः । तत्र वो
विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥
एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् हिंसन्ति
चाप्यतः । गृहोपसृष्टा बालाः स्युर्दुश्चि-
कित्स्यतमास्ततः ॥

महादेवञ्चै आलत्रहोने कथ्युं उ
“आ प्रभाषे यशे अटलाभाटे न कुलोभां
देवताञ्चोतुं, पितृञ्चोतुं, ब्राह्मणोतुं, सा-
धुञ्चोतुं, शुद्धञ्चोतुं अने अतिथिञ्चोतुं
पूजन न यतुं होय तथा न कुलो पवि-
त्रताथी तथा आचारथी रहित होय,
कुत्सित वृत्तिञ्चोवाणां होय, कोधने भिक्षा
उ पक्षिदान न आपतां होय अने कुटी
गञ्जेली कांसानां वासणोभां न मनारां
होय ते कुलोभां न न आलको होय ते
ते आलकोने तमो निःशंकपणुथी पक-
डने (वणगने) अटले तेञ्चोभां तभारी
भोठी आलविका आलशे अने पूज
पणु थशे.”

आलत्रहो अत्रभाषे उत्पन्न थञ्जेली
छे अने अत्रे कारणुथीन आलकोने पीडे
छे. आभ होवानेकीथि नञ्जोने आलत्रहो
वणग्या होयछे ते आलकोनी चिदित्सा
करवी अहु कठणु थथ पडेछे.

सामान्य आलत्रहोना वणगाडवाणा
आलकोनां लक्षणो.

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां
लक्षणान्याह ।

क्षणादुद्दिजते बालः क्षणात्तत्र च रो-

दिति । नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मा-
नमेव च ॥ ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान्स्वादे-
त्कृजति जृम्भति । भ्रुवां क्षिपति दष्टाष्टः
फेनं वमति चासकृत् ॥ क्षामोऽतिनिशि
जागर्ति शूनाङ्गो भिन्नविदस्वरः । मत्स्य-
शोणितगन्धश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥
दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते ।
सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥

आलक क्षणुभात्रभां उद्वेग पाभे, क्ष-
णुभात्रभां शेवा लागे, नभोथी तथा धां-
तोथी पोताने अने भाने झडी नांभे,
उच्ये जेया करे, धांतनी कडकडाटी करे,
कणुकणु, अगासां भाय, अगरोना आणा
करे, होठ डसे, वारंवार क्रीणुवाणुं व-
भन करे, कृश थथ न्य, राते अहु
नग्या करे, शरीरभां सोनवाणो थाय,
पातणा आडावाणो थाय, नभणा स्वर-
वाणो थाय, भाछलाना नवा तथा ले-
डीना नवा गंधवाणो थाय, आगणनी
पेठे भाय नखि, दुर्बल थथ न्य, मेलां
अंगोवाणो थथ न्य अने जेलान पणु
थथ न्य अत्रे सधणां आलत्रहोना वण-
गाड थयानां सामान्य लक्षणो छे.

आस अमुक आलत्रहोना वणगाड-
वाणा आलकोना लक्षणो.

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां
लक्षणान्याह ।

शूनाक्षः क्षतजसगन्धकः स्तनद्विद् व-
क्रास्यो हतचलितैकपक्षमेत्रः । उद्विग्गः
ससलिलचक्षुरल्परोदी स्कन्दातो भवति
च गाढमुष्टिवर्चाः ॥ निःसंज्ञो भवति पु-
नर्लभेत संज्ञां संस्तब्धः करचरणैश्च वृ-
त्यतीव । विष्मूत्रे सृजति चिरेण जृम्भ-

માણઃ ફેનં વા સ્તજતિ ચ તત્સલાભિ-
જુષ્ટઃ ॥

તત્સલાભિજુષ્ટઃ સ્કન્દાપસ્મારયુક્તઃ ॥

સસ્તાઙ્ગો મયચકિતો વિહઙ્ગગન્ધિઃ
સાસાવવ્રણપરિપીઢિતઃ સમન્તાત્ । સ્ફો-
ટૈથ પ્રચિતતનુઃ સદાહપાકૌવિજ્ઞેયો મ-
વતિ શિશુઃ ક્ષતઃ શકુન્યા ॥ રક્તાસ્યો
હરિતમલોડતિપાણ્ડુદેહઃ શ્યાવો વા જ્વ-
રમુલ્ખપાકવેદનાર્તઃ । મૃદ્રાતિ વ્યથિતત-
નુશ્ચ કર્ણનાસં રેવત્યા મૃશમભિપીઢિતઃ
કુમારઃ ॥ સસ્તાઙ્ગઃ સ્વપિતિ મુલ્ખં દિવા
ન રાત્રી વિદ્ મિત્રં વિસ્રજતિ કાકતુ-
લ્યગન્ધઃ । છર્ચાત્તો હૃપિતતનૂરુહઃ કુમા-
રસ્તુળાલુર્ભવતિ ચ પૂતનાગૃહીતઃ ॥ યો
દ્વેષ્ટિ સ્તનમતિસારકાસહિષ્કાચ્છર્દીભિ-
ર્જ્વરસહિતાભિરર્ચમાનઃ । દુર્વર્ણઃ સતત-
મથઃશયોડ્સન્નગન્ધિસ્તં દ્રુયુર્નનુ મિપજો
થ પૂતનાર્તમ્ ॥ આક્રન્દત્યભિચકિતં મુ-
વેપમાનઃ સંલીનો ભવતિ તથાન્વક્રૂજ-
યુક્તઃ । વિસ્રાઙ્ગો મૃશમતિસાર્યતે ચ
યસ્તં સંદ્રુયાન્નિપગથ શીતપૂતનાર્તમ્ ॥
મ્લાનાઙ્ગઃ સરુધિરપાણિપાદવક્તો વ-
હાશી કલુપશિરાટ્ટતોદરો યઃ । સ જ્ઞેયઃ
શિશુરથ વક્રમણ્ડિકાર્તઃ સોદ્દેગો ભવતિ
ચ મૂત્રતુલ્યગન્ધિઃ ॥ યઃ ફેનં વમતિ
વિનમ્યતે ચ મધ્યે સોદ્દેગો વિહસતિ
ચોર્ષમીક્ષ્મમાણઃ । ક્રૂઞેચ પ્રતતમયો
વસાસ્રગન્ધિર્નિઃસંજો ભવતિ સ નૈગમે-
પજુષ્ટઃ ॥

જને સ્કંદ નામનો ખાલગ્રહ પીડતો
હોય તે ખાલક સુણેલી આંખોવાળો,

લોહીના જેવા ગંધવાળો, સ્તન ઉપર
અશ્ચિવાળો, વાંકા મોઢોડાવાળો, જેની
આંખ ખરાખ તથા ચલિત થતી એક
પાંપણુવાળી થાયછે એવો, ઉદ્દેગ પા-
મેલો, પાણીથી ભરેલા નેત્રોવાળો, થોડું
રોનાશી, દૃઢ મુઠીવાળો અને કઠણુ વિ-
ષ્ટાવાળો થાયછે.

જને સ્કંદાપસ્માર નામનો ખાલગ્રહ
વળગ્યો હોય તે ખાલક ખેલાન થઈ
જાયછે, વળી સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાયછે, અ-
ક્ષય થઈ જાયછે, હાથથી તથા પગથી
જાણે નાચતો હોય એવો જણાયછે, વિ-
ષ્ટાને તથા મૂત્રને કર્યા કરેછે, અને ધ-
ણીવારે ખાણું ખાયછે અથવા મો-
ઢોડામાં ક્ષીણેથી સંયુક્ત થઈ જાયછે.

જને શકુની વળગેલી હોય તે ખા-
લક શિથિલ અંગોવાળો, લયથી ચકિત,
પક્ષીના જેવા ગંધવાળો, ચારેકાર સા-
વવાળા પ્રણેથી પીડાએલો અને ખલ-
તરાવાળા પાકેલા ક્રોડલાઓથી વ્યાપ્ત
થએલા શરીરવાળો થાયછે.

જને રેવતીએ ખહુ પીડેલો હોય તે
ખાલક રાતા મોઢોડાવાળો, હરિત રંગની
વિષ્ટાવાળો, અત્યંત પાંડુ શરીરવાળો,
અથવા કાળાશવાળો, જ્વરની તથા મો-
ઢોડું પાકવાની વેદનાથી પીડાએલો
અને શરીરમાં વ્યથાનેલીધે ડાનતું તથા
નાકતું મર્દન કરનારો થાયછે.

જને પૂતના વળગી હોય તે ખાલ-
કનાં અંગો શિથિલ થઈ જાયછે, રાતે
કે દિવસે મુખથી લાંબ આવતી નથી,
ઝાડો પાતળો ઉતર્યા કરેછે, ગંધ કાગ-
ડાના જેવા થઈ જાયછે, ઉલટીની પીડા

થાયછે, રૂવાણું ઉભાં થઈ જાયછે અને વારંવાર તરશ લાગ્યા કરેછે.

જે ખાલક ધાવવા ઉપર અરૂચિ-વાળો હોય, જ્વર, અતિસાર, ઉધરસ, હે-કડી તથા ઉલટી એઓથી પીડાતો હોય, ખરાબ વર્ણુવાળો થઈ ગયો હોય, સર્વદા ઉંધોજ સુતો હોય અને લોહીના-જવા ગંધવાળો હોય તેને વૈદ્યોએ અંધ-પૂતનાના વળગાડવાળો સમજવો.

જે ખાલક ચીસો પાડ્યા કરતો હોય, લય પામી પામીને ધ્રુજતો હોય, ત-ણાઈ જતો હોય, પેટમાં આંતરડાઓનો અવાજ થતો હોય, અંગો દુર્ગંધવાળાં થયાં હોય અને ઝાડો અત્યંત પાત-જો પડ્યા કરતો હોય તો વૈદ્યે એ ખા-લકને શીતપૂતનાના વળગાડવાળો જાણવો.

જે ખાલકનાં અંગો ગ્લાનિ પામ્યાં હોય, હાથમાંથી પગમાંથી તથા મોઢા-ડામાંથી લોહી નીકળ્યા કરતું હોય, ઉ-દ્વેગ પામ્યા કરતો હોય, બહુ ખાધા ક-રતો હોય, પેટ મેલી નસોથી વ્યાધ થઈ ગયું હોય, અને શરીરમાંથી મૂ-ત્રના જેવો ગંધ નીકળ્યા કરતો હોય તો તે ખાલકને મુખમંડિકાના વળગા-ડવાળો જાણવો.

જે ખાલક ક્રીણું વમન કરતો હોય, મધ્ય ભાગમાં નમી જતો હોય, ઉદ્વેગ પામ્યા કરતો હોય, જાંચે જોઈ જોઈને હર્યા કરતો હોય, બહુજ કણકણ્યા ક-રતો હોય, શરીરમાં ચરખીના તથા લો-હીનાજવા ગંધવાળો હોય અને બેલાન થઈ જતો હોય તો તેને નૈગમેયના વ-ળગાડવાળો જાણવો.

સામાન્ય ગ્રહોના વળગાડની ચિકિત્સા.

અથ સામાન્યગ્રહજુષ્ટાનાં ચિકિત્સામાહ ।

સહામુષ્ટિકોદીચ્યકાયસ્તાનં ગ્ર-હાપહમ્ ॥

સહા માંપર્ણી ॥

સમ્પ્રચ્છદામયનિશા ચન્દ્રનૈશ્વાનુલેપ-નમ્ । સર્પલગ્લથુનં મૂર્વા સર્પિપારિષ્ટપ-છવાઃ ॥ વિટાલવિટજાલોમ મેપશુદ્ધી વચા મધુ । ધૂપઃ શિગોર્જ્વરત્રોડ્યમગે-પગ્રહનાશનઃ ॥ વાલા શાન્તીષ્ટકર્માણિ કાર્યાણિ ગ્રહશાન્તયે । વચા કુષ્ટં તથા વ્રાત્મી સિદ્ધાર્થકમથાપિ ચ ॥ સારિવા સૈન્યવં ચૈવ પિપ્પલી ઘૃતમષ્ટમમ્ । સિદ્ધં ઘૃતમિદં મેઘ્યં પિત્રેત્રાતર્દિને દિને ॥ દૃઢસ્મૃતિઃ ક્ષિમમેધાઃ કુમારો બુદ્ધિમા-ન્ભવેત્ ॥ ન પિશાચા ન રક્ષાંસિ ન મૂતા ન ચ માતરઃ । ન ભવન્તિ કુમા-રાણાં પિવતામષ્ટમફલમ્ ॥

અષ્ટમફલં ઘૃતમ્ ॥

લંગલી અડદ, ગોરખમુંડી અને વાળો એઓના ક્વાથથી નવરાવવામાં આવે અને સમપર્ણ, કઠ, હુળદર તથા ચંદન એઓનું લેપન કરવામાં આવે તો ખાલકને વળગાડ મટી જાયછે.

સર્પની કાંચળી, લસણ, પીલુડી, ઘી, લીખડાનાં પાંનડાં, મોંદડાની વિષા, બકરીનાં રૂવાણું, મેંઠારીંગી, વજ અને મધ એઓની ધુવાડી દેવાથી ખાલકને તાવ ઉતરી જાયછે અને સઘળા ખાલ-કોના વળગાડનો નાશ થાયછે.

पालत्रहोना निवारणुनेवास्ते आ-
लशांतिञ्चो करवी अने पूजनादिक पशु
करवां.

अष्टभंगल धृत.

वज्र, कठ, ब्राह्मी, सर्पप, उपलसरी,
सैंधव अने पीपण अे सात पदार्थोना
कटकथी पडानेलुं धी अष्टभंगल धृत डे-
डेवापछे. आ धी नित्य प्रभाते पी-
वाभां आवे तो पालक दृढ स्मरणश-
क्तिवाणो, तुरत पोडोयनारी भतिवाणो
अने षडु विद्यक्षु थायछे. आ धी
पीनारा पालकाने पिशाचो, राक्षसो,
भूतो डे भातुञ्चो नडतां नथी.

अभुक्त ग्रहोना भास वणगाडनी
चिकित्साञ्चो

स्कंदना वणगाडनी चिकित्सा.

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां
चिकित्सामाह ।

तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य
चिकित्सा ।

स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशा-
न्तये । वातघ्नदुग्धपत्राणां कायेन परिपे-
चनम् ॥ देवदारुणि रास्त्रायां मधुरेषु
गणेषु च । सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पातु-
मस्मै प्रदापयेत् ॥ सर्पपाः सर्पनिर्मोको
वचा काकादनी घृतम् । उष्ट्राजाविगवां
चापि रोमाण्युद्धपनं भवेत् ॥

काकादनी श्वेतगुञ्जा ॥

सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षं वन्दाकां विल्वजं
शमीम् । मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथि-
तानि विधारयेत् ॥

सोमवल्लीं सोमलताम् । इन्द्रवृक्षं ककुभ-
वृक्षम् । मृगादनीं इन्द्रवारुणीम् ॥

रक्तानि माल्यानि तथा पताका र-
क्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः । घण्टा
च देवाय वलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्द-
गृहे हिताय ॥ स्नानं त्रिरात्रं निशि च-
त्वरेषु कुर्यात्परं शालियवैर्नवैश्च ॥ गा-
यत्रिपूताभिरथाद्भिरग्निं प्रज्वालयेदाहु-
तिभिश्च धीमान् ॥ रक्षामतः प्रवक्ष्यामि
वालानां पापनाशिनीम् । अहन्यहनि
कर्तव्या या भिपग्भिरतन्द्रितैः ॥ तपसां
तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा । नि-
धानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्र-
सीदतु ॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेना-
पतिर्विभुः । देवसेनारिपुहरः पातु तां
भगवान् गृहः ॥ देवदेवस्य महतः पाव-
कस्य च यः सुतः । गङ्गोमाकृत्तिकानां
च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ रक्तमाल्याम्ब-
रधरो रक्तचन्दनभूपितः । रक्तदिव्यव-
पुर्देवः पातु तां क्रौञ्चसूदनः ॥

जेने स्कंदनेो वणगाड थये डोय ते
पालकना शरीर उपर शांतिनेवास्ते
अरडानां पानडांञ्चोना क्वाथथी सेयन
करवुं. देवदार, रास्त्रना, तथा लवनीय-
गणुनां औषधो अेञ्चोना कटकथी पडा-
वेलुं धी दुधनी साथे पीवा देवुं अने
सर्पप, सर्पनी कांयणी, वज्र, धोणी य-
खोडी, धी, छोटनां इवाणुं, अकरीनां
इवाणुं तथा गाडरनां इवाणुं अेञ्चोनी
धुवाडी देवी.

सोमवल्ली, इंद्रवजुं आड, पीडी,
अेडआड उपर थञ्चेलुं अन्य वृक्ष, पी-

બડી અને ઇંદ્રવારણીનાં મૂળ એઓને એક દ્વારમાં ગુંથીને તે દ્વારે ખાલકને અંગેમાં પેહેરાવવો.

ખાલકના હિતનેવાસ્તે સ્કંદના મંદિરમાં રાતાં પુષ્પોના શણુગાર કરવા, રાતી પતાકાઓ ધરાવવી, રાતાં ચંદનોનું અર્પણ કરવું, વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ત્યો ધરવાં, ઘંટા દેવી અને કુકડાના માંસવાણું ખલિદાન દેવું. નવી સાળ તથા નવા બવ પાણીમાં નાંખી તે પાણીને ગાયત્રી મંત્રથી મંત્રીને તે પાણીથી રાતે ચોવટામાં ત્રણ રાતસુધી સ્નાન કરાવવું અને નવી સાળ તથા નવા બવ એઓની આહુતિઓ અગ્નિમાં હોમાવવી.

હવે ખાલકોની રક્ષાનો પ્રકાર કહું છું કે જે રક્ષા પાપોનો નાશ કરનારી છે. વૈદ્યોએ આલસ્ય નહિ રાખતાં નિત્ય ખાલકોની પાસે નીચેપ્રમાણે રક્ષાનો પાઠ લણવો જોઈએ.

દેવ કાર્તિકેય સ્વામી કે જે તપના, તેજના, યશોના તથા શરીર સામર્થ્યોના ભંડારરૂપ છે તે તને પ્રસન્ન હોજો. અહોની સેનાના પતિ, દેવતાઓની સેનાના પતિ અને દેવતાઓની સેનાના શત્રુઓને હણનારા વ્યાપક અને મહાસમર્થ કાર્તિકેય દેવ તારૂં રક્ષણ કરજો. કાર્તિકેય દેવ કે જે મહાદેવના, અશ્વિના, ગંગાના, પાર્વતીના અને કૃતિકાઓના પુત્ર છે તે તારૂં ભલું કરજો. રાતાં પુષ્પોને તથા રાતાં વસ્ત્રોને ધરનારા, રાતાં ચંદનથી શણુગારેલા અને રાતાં દિવ્ય શરીરવાળા કાર્તિકેય દેવ તારૂં રક્ષણ કરજો.

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની ચિકિત્સા.

અથ સ્કન્દાપસ્મારજુષ્ટસ્ય ચિકિત્સામાહ ।

વિલ્વઃ શિરીષો ગોલોમી સુરસાદિશ્ચ યો ગણઃ । પરિપેકે પ્રયોક્તવ્યઃ સ્કન્દાપસ્મારશાન્તયે ॥

ગોલોમી શ્વેતદૂર્વા ॥

સુરસાદિગણો યથા ।

સુરસા શ્વેતસુરસા પાઠા ફજી ફણિજ્જકઃ । સૌગન્ધિકં ભૂસ્તૃણકો રાજિકા શ્વેતવર્વરી ॥ કદ્દફલં સ્વરપુષ્પા ચ કાશમર્દશ્ચ શણ્કી । વિઢદ્ગમથ નિર્ગુઢી કાર્ણિકાર ઉદુમ્બરઃ ॥ વલા ચ કાકમાત્રી ચ તથા ચ વિપમુષ્ટિકા । કફમિહરઃ સ્વાતઃ સુરસાદિરયં ગણઃ ॥ સુરસા ઠુષ્ણતુલસી । શ્વેતસુરસા શ્વેતતુલસી । ફજી માર્જી । ફણિજ્જકઃ મરુચકઃ । સૌગન્ધિકં કહારં । ભૂસ્તૃણકઃ સુગન્ધવૃણં । અનેનૈવ નાન્ના ગૌડાદૌ પ્રસિદ્ધઃ । સ્વરપુષ્પા વર્વરી । કાશમર્દઃ કસૌદી અનેનૈવનાન્ના પ્રસિદ્ધઃ । વિપમુષ્ટિઃ વકા ઇતિ ॥

અષ્ટમૂત્રવિપક્કં ચ તૈલમભ્યજ્જને દિતમ્ ॥

મૂત્રાષ્ટકમાહ ।

ગોડ્જાવિમહિપાશ્વાનાં સ્વરોષ્ટકરિણાં તથા । મૂત્રાષ્ટકમિતિ સ્વાતં સર્વશાસ્ત્રેષુ સમ્મતમ્ ॥ હીરીટ્સકપાયેણ કાકોલ્યાદિગણેન ચ । વિપક્તવ્યં તતઃ પશ્ચાદાતવ્યં પયસા સહ ॥

કાકોલ્યાદિગणेन कल्कीकृतेन घृतं प-
क्तव्यम् ॥

काकोल्यादिगणो यथा ।

કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્પભ-
કૌ તથા । ઋદ્ધિર્ઘ્નિસ્તથામેદા મહામે-
દા ગુદ્ધચિકા ॥ મુદ્ગપર્ણી માપર્ણી પ-
દ્મકં વંશલોચના । શૃંગી પ્રપૌંડરીકં ચ
જીવન્તી મધુયષ્ટિકા ॥ દ્રાક્ષા ચેતિ ગણો
નામ્ના કાકોલ્યાદિરુદીરિતઃ । સ્તન્ય-
કુદ્દંહણો વૃષ્યઃ પિત્તરક્તાનિલાપહઃ ॥
ઉત્સાદનં વચા હિહ્નુયુક્તમત્ર પ્રકીર્તિત-
મ્ । મૃદ્ધોલૂકપુરીપાણિ કેશા હસ્તિન-
સ્વો ઘૃતમ્ ॥ ઘૃપમસ્ય ચ રોમાણિ યો-
જ્યાન્યુદૂપને સદા । અનન્તાં કુક્કુટીં
વિમ્વીં મર્કટીં ચાપિ ધારયેત્ ॥

अनन्ता यवासा । कुक्कुटी शाल्मली ॥

પકાન્યન્નાનિ માંસાનિ પ્રસન્ના રુધિ-
રં પયઃ । મૃદ્ધૌદનો નિવેચથ સ્કન્દાપ-
સ્મારિણા વટે ॥

वटे वटले बलिर्निवेद्य इत्यन्वयः ॥

ચતુષ્પયે કારયેચ સ્નાનં તેન તતઃ
પટેત્ ॥

તેન સ્કન્દાપસ્મારિણા સ્નાનં કારયે-
દિત્યન્વયઃ ॥

સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સ્કન્દસ્ય દ-
યિતઃ સત્વા । વિશાસ્ત્રઃ સ શિશોરસ્ય
શિવાયાસ્તુ શુભાનનઃ ॥

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની શાંતિને-
વાસ્તે ખીલી, સરસડીઆ, ઘોળી ધ્રો
અને નીચે લખેલા સુરસાદિગણુ એ-
આના ક્વાથથી સેવન કરવું.

કાળી તુલસી, ઘોળી તુલસી, કાળી
ખાડ, ભારંગી, મરવો, કલ્હાર નામનું
સુગંધી કમળ, ભૂસ્તૃણુ નામનું સુગંધી
ખડ, રાઈ, ઘોળી જંગલી તુલસી, કા-
યફલ, જંગલી તુલસી, કાસમર્દ, રાક્ષીકી,
વાવડીંગ, નગડ, કણેર, ઊખરા, ખપાટ,
રાતી અથેડી અને બકાન એ સુરસાદિ-
ગણુ ઠેઠેવાયછે. આ ગણુ કઢને તથા
કૃમિઓને પણ મટાડનાર છે. ભૂસ્તૃણુ
નામનું સુગંધી ખડ 'ભૂસ્તૃણુ' એ ના-
મથીજ ગૌડ વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

નીચે લખેલાં આઠ મૂત્રોથી પકાવેલા
તેલનો બાલકના શરીર ઉપર અલ્પંગ
કરવો એ પણ સ્કંદપસ્મારના વળગાડ
ઉપર હિતકારી છે.

ગાયનું મૂત્ર, બકરીનું મૂત્ર, ગાડરનું
મૂત્ર, પાડાનું મૂત્ર, ઘોડાનું મૂત્ર, ગધે-
ડાનું મૂત્ર, ઊંટનું મૂત્ર અને હાથીનું
મૂત્ર એ આઠ મૂત્રો સમજવાં. સઘળાં
શાસ્ત્રોમાં આ આઠ મૂત્રોને 'મૂત્રાષ્ટક'
એ નામ આપેલું છે.

વડઆદિ ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથથી
અને નીચે લખેલા કાકોલ્યાદિગણુના
કલકથી ધી પકાવીને બાલકને દુધની
સાથે પીવરાવવામાં આવે તો તેથી સ્કં-
દાપસ્મારનો વળગાડ શાંત થાયછે.

કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋપ-
ભક, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, ગળો,
જંગલી મગ, જંગલી અડદ, પદ્મક, વંશ-
લોચન, કાકડાર્શીંગી, પુંડરીકવૃક્ષ, ગળો,
જેડીમધ અને દ્રાખ એ કાકોલ્યાદિગણુ
ઠેઠેવાયછે. આ ગણુ ધાવણુને વધારનાર
છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર છે, મૈથુન-
શકિતને વધારનાર છે અને પિત્તને, રૂ-
ધિરને તથા વાયુને મટાડનાર છે.

બડી અને ઈંદ્રવારણીનાં મૂળ એઓને એક દોરામાં ગુંથીને તે દોરા ખાલકને અંગોમાં પેહેરાવવો.

ખાલકના હિતનેવાસ્તે સ્કંદના મંદિરમાં રાતાં પુષ્પોના શણુગાર કરવા, રાતી પતાકાઓ ધરાવવી, રાતાં ચંદનોનું અર્પણ કરવું, વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ત્યો ધરવાં, ઘંટા દેવી અને કુકડાના માંસવાણું બલિદાન દેવું. નવી સાળ તથા નવા બવ પાણીમાં નાંખી તે પાણીને ગાયત્રી મંત્રથી મંત્રીને તે પાણીથી રાતે ચાવટામાં ત્રણ રાતસુધી સ્નાન કરાવવું અને નવી સાળ તથા નવા બવ એઓની આહુતિઓ અગ્નિમાં હોમાવવી.

હવે ખાલકોની રક્ષાનો પ્રકાર કહું છું કે જે રક્ષા પાપોનો નાશ કરનારી છે. વૈદ્યોએ આલસ્ય નહિ રાખતાં નિત્ય ખાલકોની પાસે નીચેપ્રમાણે રક્ષાનો પાઠ ભણવો જોઈએ.

દેવ કાર્તિકેય સ્વામી કે જે તપના, તેજના, યશોના તથા શરીર સામર્થ્યોના ભંડારરૂપ છે તે તને પ્રસન્ન હોજો. ધ્રુવોની સેનાના પતિ, દેવતાઓની સેનાના પતિ અને દેવતાઓની સેનાના શત્રુઓને હણનારા વ્યાપક અને મહાસમર્થ કાર્તિકેય દેવ તારૂં રક્ષણ કરજો. કાર્તિકેય દેવ કે જે મહાદેવના, અગ્નિના, ગંગાના, પાર્વતીના અને કૃત્તિકાઓના પુત્ર છે તે તારૂં ભલું કરજો. રાતાં પુષ્પોને તથા રાતાં વજ્રોને ધરનારા, રાતાં ચંદનથી શણુગારેલા અને રાતાં દિવ્ય શરીરવાળા કાર્તિકેય દેવ તારૂં રક્ષણ કરજો.

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની ચિકિત્સા.

અથ સ્કન્દાપસ્મારજુષ્ટસ્ય ચિકિત્સામાહ ।

વિલ્વઃ શિરીષો ગોલોમી મુરસા-
દિશ્ચ યો ગણઃ । પરિપેકે પ્રયોક્તવ્યઃ
સ્કન્દાપસ્મારશાન્તયે ॥

ગોલોમી શ્વેતદૂર્વા ॥

મુરસાદિગણો યથા ।

મુરસા શ્વેતમુરસા પાઠા ફક્ષી ફ-
ણિજ્જકઃ । સૌગન્ધિકં મૂસ્તૃણકો રા-
જિકા શ્વેતવર્વરી ॥ કદ્ફલં સ્વરપુષ્પા
ચ કાશમર્દશ્ચ શણ્કી । વિઢ્ઢમથ નિ-
ર્ગુણ્ડી કાર્ણિકાર હ્રદુમ્વરઃ ॥ વલા ચ
કાકમાત્રી ચ તથા ચ વિપમુષ્ટિકા । ક-
ફઠ્ઠમિહરઃ સ્વ્યાતઃ મુરસાદિરયં ગણઃ ॥

મુરસા રુષ્ણતુલસી । શ્વેતમુરસા શ્વેતતુ-
લસી । ફક્ષી માર્જી । ફણિજ્જકઃ મરુચકઃ ।
સૌગન્ધિકં કહારં । મૂસ્તૃણકઃ મુગન્ધતૃણં ।
અનેનૈવ નામ્ના ગૌડાદૌ પ્રસિદ્ધઃ । સ્વરપુ-
ષ્પા વર્વરી । કાશમર્દઃ કસૌદી અનેનૈવના-
ન્ના પ્રસિદ્ધઃ । વિપમુષ્ટિઃ વકા ઇતિ ॥

અષ્ટમૂત્રવિપક્કં ચ તૈલમભ્યક્ષને દિ-
તમ્ ॥

મૂત્રાષ્ટકમાહ ।

ગોડજાવિમહિપાશ્વાનાં સ્વરોષ્ટકરિ-
ણાં તથા । મૂત્રાષ્ટકમિતિ સ્વ્યાતં સર્વ-
શાસ્ત્રેષુ સમ્મતમ્ ॥ ક્ષીરીષ્ટકપાયેણ
કાકોલ્યાદિગણેન ચ । વિપક્તવ્યં તતઃ
પશ્ચાદાતવ્યં પયસા સહ ॥

કાકોલ્યાદિગણેન કલ્કીકૃતેન ઘૃતં પ-
ક્તવ્યમ્ ॥

કાકોલ્યાદિગણો યથા ।

કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્પમ-
કૌ તથા । ઋદ્ધિર્ઘ્નિસ્તથામેદા મહામે-
દા ગુદ્ધચિકા ॥ મુદ્ગપર્ણી માષપર્ણી પ-
ન્નકં વંશલોચના । શૃદ્ધી પ્રપૌન્ડરીકં ચ
જીવન્તી મધુયષ્ટિકા ॥ દ્રાક્ષા ચેતિ ગણો
નામ્ના કાકોલ્યાદિરુદીરિતઃ । સ્તન્ય-
કૃદ્ઘ્નૃહણો ઘૃપ્યઃ પિત્તરક્તાનિલાપહઃ ॥
ઉત્સાદનં વચા હિહ્નુયુક્તમત્ર પ્રકીર્તિત-
મ્ । શૃદ્ધોલૂકપુરીપાણિ કેશા હસ્તિન-
સૌ ઘૃતમ્ ॥ ઘૃપમસ્ય ચ રોમાણિ યો-
જ્યાન્યુદ્ધૂપને સદા । અનન્તાં કુકુટીં
વિમ્વીં મર્કટીં ચાપિ ધારયેત્ ॥

અનન્તા યવાસા । કુકુટી શાલ્મલી ॥

પક્વાન્યન્નાનિ માંસાનિ પ્રસન્ના સ્થિ-
રં પયઃ । મુદ્ગૌદનો નિવેદ્યથ સ્કન્દાપ-
સ્મારિણા વટે ॥

વટે વટતલે બલિનિવેદ્ય ઇત્યન્વયઃ ॥

ચતુષ્પથે કારયેચ્ચ સ્નાનં તેન તતઃ
પટેત્ ॥

તેન સ્કન્દાપસ્મારિણા સ્નાનં કારયે-
દિત્યન્વયઃ ॥

સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સ્કન્દસ્ય દ-
યિતઃ સત્વા । વિશાલઃ સ શિશોરસ્ય
શિવાયાસ્તુ શુભાનનઃ ॥

સ્કંદાપરમારના વળગાડની શાંતિને-
વાસ્તે ખીલી, સરસડીઓ, ધોળી ધ્રો
અને નીચે લખેલાં સુરસાદિગણુ એ-
ઓના ક્વાથથી સેચન કરવું.

કાળી તુલસી, ધોળી તુલસી, કાળી
પાડ, ભારંગી, મરવો, કલ્હાર નામનું
સુગંધી કમળ, ભૂસ્તૃણુ નામનું સુગંધી
ખડ, રાઈ, ધોળી ગંગલી તુલસી, કા-
યકૂલ, ગંગલી તુલસી, કાસમર્દ, રક્ષકી,
વાવડીંગ, નગડ, કણેર, ઊંખરો, ખપાટ,
રાતી અઘેડી અને બકાન એ સુરસાદિ-
ગણુ ઢહેવાયછે. આ ગણુ કંકને તથા
કૃમિઓને પણ મટાડનાર છે. ભૂસ્તૃણુ
નામનું સુગંધી ખડ 'ભૂસ્તૃણુ' એ ના-
મથીજ ગોંડ વગેરે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

નીચે લખેલાં આઠ મૂત્રોથી પકાવેલા
તૈલનો ખાલકના શરીર ઉપર અલ્પ્યંગ
કરવો એ પણ સ્કંદપરમારના વળગાડ
ઉપર હિતકારી છે.

ગાયતું મૂત્ર, બકરીનું મૂત્ર, ગાડરનું
મૂત્ર, પાડાનું મૂત્ર, ઘોડાનું મૂત્ર, ગધે-
ડાનું મૂત્ર, ઊંટનું મૂત્ર અને હાથીનું
મૂત્ર એ આઠ મૂત્રો સમજવાં. સઘળાં
શાસ્ત્રોમાં આ આઠ મૂત્રોને 'મૂત્રાષ્ટક'
એ નામ આપેલું છે.

વડઆદિ ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથથી
અને નીચે લખેલા કાકોલ્યાદિગણુના
કલ્કથી ધી પકાવીને ખાલકને દુધની
સાથે પીવરાવવામાં આવે તો તેથી સ્કં-
દાપરમારનો વળગાડ શાંત થાયછે.

કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋપ-
ભક, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, ગળો,
ગંગલી મગ, ગંગલી અડદ, પન્નક, વંશ-
લોચન, કાકડાશીંગી, પુંડરીકવૃક્ષ, ગળો,
જઠીમધ અને દ્રાખ એ કાકોલ્યાદિગણુ
ઢહેવાયછે. આ ગણુ ધાવણુને વધારનાર
છે, ધાતુઓને પ્રુષ્ટ કરનાર છે, મૈથુન-
રાકિતને વધારનાર છે અને પિત્તને, ર-
ધિરને તથા વાયુને મટાડનાર છે.

વજ અને હાંચ એઓના કલકથી ખાલકના શરીરને યોગ્યું એ પણ સ્કંદા-પસ્મારના વળગાડ ઉપર હિતકારી છે.

ગીધની વિષા, ઘૂકની વિષા, કેશ, હાથીનો નખ, ઘી અને બળધનાં રૂ-વાણાં એઓની નિત્ય ધુવાડી દેવામાં આવે તો સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની શાંતિ થાયછે.

જવાસો, શેમળો, કડવી ટીંડોરી અને કરંજ એઓનું ધારણ કરવું એપણુ સ્કંદાપસ્મારના વળગાડ ઉપર હિત-કારી છે.

સ્કંદાપસ્મારની શાંતિનેવાસ્તે પ-ક્રાત્રો, માંસો, મદિરાની આછ, લોહી, દુધ અને મગભાત એઓનું વડના ઝા-ડની નીચે બલિદાન દેવું.

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડવાળા ખાલ-કને ચોવટામાં નવરાવીને તેના સમી-પમાં નીચેપ્રમાણે મંત્રપાઠ યોલવો.

કાર્ત્તિકેય સ્વામીનો સ્કંદાપસ્માર ના-મનો જે ધ્યાસે મિત્ર વિશાખ એ ના-મથી પણ યોગ્યપાયછે અને સુંદર મો-હોડાવાળો છે તે આ ખાલકનું ભલું કરજે.

શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા.

અથ શકુનીગ્રહજુષ્ટસ્ય
ચિકિત્સામાહ ।

શકુનીગ્રહજુષ્ટસ્ય કાર્ય વૈદ્યેન જાન-તા । વૈતસામ્રકપિત્યાનાં ક્રાથેન પરિપે-ચનમ્ ॥ રીવૈરમધુકોશીરસારિવોત્પલ-પક્કઃ । લોઘ્રમિયજ્ઞમજિષ્ઠાગૈરિકૈઃ પ્ર-દિહેચ્છિશુમ્ ॥

પ્રદિહેતુ ભિમ્પેત્ । દિહ્યાદિતિ સિદ્ધે દિ-હેદિતિ રૂપસિદ્ધિરાર્પત્વાત્ ।

સ્કન્દગ્રહોક્તા ધૂપાથ હિતા અત્ર ભવન્તિ હિ । સ્કન્દાપસ્મારશમનં ઘૃત-મત્રાપિ પૂજિતમ્ ॥ શતાવરી મૃગૈર્વારુના-ગદન્તીનિદિગ્ધિકામ્ । લક્ષ્મણાં સહદે-વોં ચ વૃહતોં ચાપિ ધારયેત્ ॥

મૃગૈર્વારુવડી ઇન્દ્રવારુણી । નાગદન્તી ના-ગહુલીતિ લોકે પ્રસિદ્ધા ।

તિલતળ્હુલકં માલ્યં હરિતાલં મનઃ-શિલા ॥ વલિરેપાં કરજે તુ નિવેદ્યો નિયતાત્મના । નિકટે ચ પ્રયોક્તવ્યં સ્નાનમંસ્ય યથાવિધિ ॥ શ્વેતાશિરીપગ-ન્ધાષ્ટપયોગુન્ગુલ્સર્પપૈઃ । સિદ્ધમભ્યઙ્ગ-ને તૈલં કારયેત્પૂર્વમેવ તુ । શકુનીગ્રહ-શાન્ત્યર્થ પ્રદેહં કારયેદ્ધિતમ્ ॥ કુર્યાચ્ચ વિવિધાં પૂજાં શકુન્યાઃ કુસુમૈઃ શુભૈઃ । નિકુમ્ભોક્તેન વિધિના સ્નાપયેત્તં તતઃ પઠેત્ ॥

નિકુમ્ભઃ શિવસ્ય ગણવિશેષસ્તેનોક્તેન વિધિના ॥

અન્તરિક્ષચરા દેવી સર્વાલક્ષ્મરૂપિ-તા । અધોમુલ્વી સૂક્ષ્મતુળ્ડા શકુની તે પ્રસીદતુ ॥ દુર્દર્શના મહાકાયા પિત્તાત્રી મૈરવસ્તરા । લમ્બોદરી શક્તુઃકર્ણી શકુ-ની તે પ્રસીદતુ ॥

જે ખાલકને શકુનીનો વળગાડ થયો હોય તેનાઉપર વિચક્ષણુ વૈદ્યે નેતર, આંખો અને ઠાઠ એઓના ક્વાથથી પ-રિપેચન કરવું અને વાળો, જઠીમધ, કાળોવાળો, ઉપલસરી, કમળ, પલકાષ, લોહર, ધણિયાં, મજીઠ અને સોનાગેર એઓનો લેપ કરવો.

બેકે સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતિપ્રમાણે દિહવાતુ અદાદિગણનો હોનાથી તેના લિહ્લકારનું દિહાત્ રૂપ થાય તેપણુ દિહેત્ એવું રૂપ મૂલશ્લોકમાં છે તે વૈદિક રીતિથી સિદ્ધ થાયછે એમ સમજવું.

સ્કંદનામના ખાલગ્રહનેવાસ્તે જે ધૂપો કહ્યા છે તે ધૂપો અને સ્કંદાપસ્મારને શાંત કરવાનેવાસ્તે જે ધી કહ્યું છે તે ધી શકુનીનો વળગાડ મટાડવાનેવાસ્તે પણુ ઉપયોગી થાયછે.

શતાવરી, ઈંદ્રવારણી, નાગદમણી, ભોરીંગણી, ઘોળી ભોરીંગણી, ખપાટ અને ઉભી ભોરીંગણી એઓનું ધારણુ પણુ કરવું.

વૈવે મનને સાવધાન રાખીને તલ, ચોખ્ખા, ફૂલ, હરતાલ અને મણ્થીલ એઓનું કરજના ઝાડની નીચે ખલિદાન મૂકવું અને તે ખલિદાનના સમીપમાં ખાલકને યથાવિધિ સ્નાન કરાવવું.

પ્રથમજ ઘોળી ઘ્રો, સરસડીચો, અષ્ટગંધ, દુધ, ગુગળ અને સર્ષપ એઓના કલકથી પકાવેલું તેલ અભ્યંગનેવાસ્તે તૈયાર કરી મુકવું અને ખાલકને નવરાત્રી પછી એ તેલનો અભ્યંગ કરવો કે જેથી શકુનીની શાંતિ થાય.

સુંદર પુષ્પોથી શકુનીની વિવિધપ્રકારની પૂજા કરવી અને તે પછી નિદુંબ નામના સદાશિવના ગણે કહેલા વિધિપ્રમાણે ખાલકને નવરાત્રીને તેના સમીપમાં નીચેપ્રમાણે પાઠ બોલવો.

અંતરિક્ષમાં ફરનારી, સઘળા અલંકારોથી શણુગારેલી અને નીચા તથા શક્તિ મોહોડાવાળી શકુની દેવી તને પ્રસન્ન થાઓ. ભયંકર દર્શનવાળી, મોટી

કાયાવાળી, પિંગળાં અંગોવાળી, ભયંકર સ્વરવાળી, લાંબા પેટવાળી અને ખીલા-જવા કાનવાળી શકુની દેવી તને પ્રસન્ન થાઓ.

રેવતીના વળગાડની ચિકિત્સા.

અથ રેવતીગ્રહજુષ્ટસ્ય
ચિકિત્સા ।

અશ્વગન્ધાજશૃઙ્ગી ચ સારિવાય પુ-
નર્નવા । સહા વિદારી દ્વેતાસાં કાયેન
પરિપેચનમ્ ॥

અજશૃઙ્ગી મેદાશૃઙ્ગી । સહા સેવંતી પુ-
પ્પજાતિઃ ॥

તૈલમભ્યજને કાર્યં કુષ્ટે સર્જરસે તથા ।
પલંકપાયાં નલદે તથા ગૌરકદમ્બકે ॥

સર્જરસઃ રાલઃ । પલંકપા ગુમ્ફુલુઃ । નલદં
લામજ્જકમ્ ઉશીરવત્પીતચ્ચત્રિવિ । ગૌરકદ-
મ્બક હારિદ્રકઃ હરદુઆ કદમ્બ ઇતિ લોકે ।

ધવાશ્વકર્ણકકુમ્બશલકીતિન્દુકેપુ ચ ।
કાકોલ્યાદી ગણે ચાપિ સિદ્ધં સર્પિઃ
પિવેચ્છિશુઃ ॥

અશ્વકર્ણ સાઙ્કુ ઇતિ લોકે પ્રસિદ્ધઃ ।

કુલત્થં શશ્વચૂર્ણં ચ પ્રદેહઃ સાશ્વ-
ગન્ધિકઃ । શૃંગ્રોલૂકપુરીપાણિ યવા યવ-
ફલો ઘૃતમ્ ॥ સન્ધ્યયોરુભયોઃ કાર્યમે-
તદુદૂપનં શિશોઃ ।

યવફલો વંશાઙ્કુરઃ ॥

શુક્લાઃ સુમનસો લાજાઃ પયઃ શા-
લ્યોદનં દધિ ॥ વલિર્નિવેથો ગોતીર્થે
રેવત્યે પ્રયતાત્મના ॥

ગોતીર્થે ગોષ્ઠે ॥

સ્નાનં ધાત્રીકુમારાભ્યાં સદ્ગમે કાર-

येद्भिपक् ॥ नानाशस्त्रधरा देवी चित्र-
माल्यानुलेपना । चलत्कुण्डलिनी श्यामा
रेवती ते प्रसीदतु ॥ उपासते यां सततं
देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराला
विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती शु-
ष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ।

आसौं, भेदार्शींगी, उपलसरी, सा-
टाडी, गुलाण, अने विदारीकंद ओजोना
स्वाथथी पत्रिसैयन करतुं. कंड, राण,
गुगण, वाणाजतुं पीणुं लाभज्जक ना-
भतुं षड, अने हुणदरीथो कदंभ ओ-
जोना कटकथी पकावेला तैसनो अत्यंग
करो. धावडा, साग, छेद्रजव, सल्लकी,
टीणडू अने कडाट्यादिगणु ओजोना
कटकथी पकावेतु धी पालकने पातुं. क-
ण्ठी, शंभतुं मूर्ख अने आसौं ओ-
जोना लेप करो. गीधनी अरक, धूडनी
अरक, जव, वांसनो अंडुर अने धी ओ-
जोनी धुत्राडी पत्रे सध्याओमां पाल-
कने देवी, वैधे सावधान रही रेवतीने
गाथेना वाडाभां घोणां कुल, ओपानी
धाणी, दुध, राता ओपानो भात अने
दही ओजोतुं पतिदान हेतुं. समुद्रना
अने नदीना अथवा गे नदीओना सं-
गमभां वैधे पालकने अने तेनी भाने
नवराववां. पछी पाठ जोलतो डे “वि-
विधशस्त्रोने धरनारी, त्रियित्र पुष्पो-
वाणी, विचित्र लेपनवाणी, अक्षिप्त कुं-
डलोवाणी अने श्यामवर्णुवाणी रेवती
देवी तने प्रसन्न थाओ. लांणी, वि-
क्षाण, धला पुत्रोवाणी, सुकाओलां नाक-
वाणी अने जने विविध भूषणुवाणी
देवीओ सर्वदा सेवेछे ओवी रेवती देवी
तने प्रसन्न थाओ.”

पूतनाना वणगाडनी चिकित्सा.
अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सा ।

कपोतवद्भास्योनाको वरुणः पारिभ-
द्रकः । आस्फोता चैव योज्याः स्युर्वा-
लानां परिपेचने ॥

कपोतवद्भा ब्राह्मी । आस्फोताऽपराजिता ।
नवा पयस्या गोलोमी हरितालं म-
नःशिला । कुष्टसर्जरसश्चैव तैलार्थे क-
ल्क इष्यते ॥

नवा पयस्या नूतना क्षीरविदारी । गो-
लोमी श्वेतदूर्वा ॥

हितं घृतं तुगाक्षीर्यां संसिद्धं मधु-
केऽपि च । कुष्टतालीसखदिराः स्पन्द-
नोऽर्जुन एव च ॥ पनसः कुकुभश्चापि
मज्जानो वदरस्य च । कुकुटास्थि घृतं
चापि धूपनं सह सर्पपैः ॥

स्पन्दनः स्पन्दन इत्येवं नाम्ना प्रसिद्धः ।
काकादनीं चित्रफलां विम्वीं गुर्जां
च धारयेत् ।
काकादनी श्वेतगुर्जा । चित्रफला बृह-
दिन्द्रवारुणी ॥

मत्स्यौदनं वलिं दद्यात्कृशरां पललं
तथा । शरावसंपुटे कृत्वा वलिं शून्ये
गृहे हरेत् ॥ उत्पष्टान्नाभिपित्तस्य शिशोः
स्नपनमिष्यते । कुष्टतालीसखदिरं च-
न्दनं स्पन्दनं तथा ॥ देवदारु वचा हि-
ङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्यकम् । एला हरेण-
वश्चापि योज्या उद्भूपने सदा ॥ मलि-
नाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा । शू-
न्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ।
श्राद्धी, अरक्ष, वायवरक्षां, लीण्डो

અને ગરણી એઓના ક્વાથથી ખાલકના શરીરપર પરિષેચન કરવું.

તાબે વિદારીકંઠ, ઘોળી ઘ્રો, હરતાલ, મણુશીલ, કઠ અને રાજ એઓના કલ્કથી પકાવેલા તેલનો પણ ઉપયોગ કરવો.

વંશલોચન અને જઠીમધ એઓના કલ્કથી પકાવેલું ધી પણ હિતકારી થાયછે.

કઠ, તાલીસપત્ર, ખેર, અરલુ, આ-સોંદરો, પનસ, ઈંદ્રજવ, બેરનો ગર્ભ ધી અને સર્પપ એઓની ધુવાડી દેવી.

ઘોળી ચણીઠી, મોટી ઈંદ્રવારણી, કડવી ટીંડોરી અને ચણીઠી એઓનું અંગપર ધારણ પણ કરાવવું.

માછલાં તથા ભાત, તલની ખીચડી, અને માંસ એઓને ઠાડીયાંઓનાં સં-પુટમાં રાખીને ઉજડધરમાં પૂતનાને ખલિદાન દેવું.

ખાલકને લગ્નિષ્ઠ અત્રથી ખરડીને પછી નવરાવવો.

કઠ, તાલીસપત્ર, ખેર, ચંદન, અ-રલુ, દેવદાર, વજ, હીંગ, કઠ, ખાહાડી-કદંબ, એળચી અને હરેણુ નામનો સુ-ગંધી પદાર્થ (સુગંધી મેંદીનાં ખીજ) એ-ઓની સર્વદા ધુવાડી દેવી.

ખાલકની પાસે બોલવું કે મેલાં વ-સ્રોથી વોંટાએલી, મેલી, રક્ષ કશવાળી અને ઉજડધરમાં રહેનારી પૂતના દેવી ખાલકની રક્ષા કરજો.

અંત્રપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા.

અથ અન્ધપૂતનાગ્રહજુષ્ટસ્ય
ચિકિત્સા ।

તિક્તકટુમપત્રાણાં કાયઃ કાર્યોઽભિ-
ષેચને ॥

તિક્તકટુમાનાહ ।

નિમ્બઃ પટોલઃ ક્ષુદ્રા ચ ગુહ્ચી વા-
સકસ્તયા । વિસર્પકુષ્ઠનુત્લયાતો ગણો-
ડયં પશ્ચતિક્તકઃ ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂ-
લં ચિત્રકો મધુકો મધુ । શાલિપર્ણી
વૃહત્યાં ચ ઘૃતાર્થં ચ સમાહરેત્ ॥ સર્વ-
ગન્ધૈઃ પ્રદેહશ્ચ ગાત્રે ચાક્ષ્ણોશ્ચ શીતલૈઃ ॥

સર્વગન્ધૈઃ કુક્કુમાગુરુકર્પૂરકસ્તૂરીચન્દનૈઃ
સહ । અક્ષ્ણોસ્તુ શીતલૈઃ ચન્દનકર્પૂરૈઃ । ન
તુ કસ્તૂરીકુક્કુમાગુરુભિઃ તેષામુષ્ણત્વાન્ ।

પુરીપં કૌકુટં કેશાશ્ચર્મ સર્પભવં તથા ।
જીર્ણં ચામીક્ષ્ણશો વાસો ધૂપનાયોપ-
કલ્પયેત્ ॥ કુક્કુટો મર્કટો વિમ્બીમનન્તાં
ચાપિ ધારયેત્ । માંસમામં તથા પક્કં શો-
ણિતં ચ ચતુષ્પથે ॥ નિવેદ્યમન્તશ્ચ ગૃહે
શિશોઃ સ્તપનમિપ્પયતે । કરાલા પિટ્તલા
મુષ્ણા કાપાયામ્વરસંઘટા ॥ દેવિ ! વા-
લમિમં પ્રીતા રક્ષ ત્વમન્ધપૂતને ! ।

તિક્તક વૃક્ષો કે જોઓ નીચે કેહેવા-
માં આવશે તેઓના ક્વાથથી પરિષેચન
કરવું.

હીંબડો, પરવળ, ભોરીંગણી, ગળો
અને અરકૂસો એ પંચતિક્તક ગણુ કેહે-
વાયછે. આ ગણુ વિસર્પને અને ઠાઠને
મટાડે છે.

પીપળ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, જઠી-
મધ, મધ, સમેરવો, હલી ભોરીંગણી
અને બેઠી ભોરીંગણી એઓના કલ્કથી
પકાવેલું ધી ખાલકને પીવરાવવું. કેસર,
અગર, કપૂર, કસ્તૂરી અને ચંદન એઓનું
શરીરપર લેપન કરવું અને નેત્રોની ઉપર
ચંદનનું તથા કપુરનું લેપન કરવું. કેસર,

કસ્તૂરી અને અગરુ એઓ ગરમ છે માટે તેઓનું નેત્રોની ઉપર લેપન કરવું નહિ. કુકડાની ચરક, કેશ, સર્પની કાંચળી અને જીનું લુગડું એઓની વારંવાર ધુંવાડી દેવી. શેમળો, કરંજ, કડવી ટીંડોરી અને જવાસો એઓનું ધારણુ પણ કરાવવું. ચોવટામાં કાચું તથા પાકું માંસ અને રૂધિર એઓનું ખલિદાન દેવું. ખાલકને અંદરના ઘરમાં નવરાવવો અને પછી પાઠ યોલવો કે “હે અંધપૂતના દેવી! તું કે જે વિકાળ છે, પીંગળી વર્ણવાળી છે, માથે મુંડી છે અને ભગવાં વસ્ત્રથી વીંટાએલી છે તે પ્રસન્ન થઇને આ ખાલકની રક્ષા કરજે.”

શીતપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા.

અથ શીતપૂતનાગ્રહજુષ્ટસ્ય ચિકિત્સા ।

ગોમૂત્રં ચાશ્વમૂત્રં ચ મુસ્તાં ચામરદારુ ચ । કુષ્ઠં ચ સર્વગન્ધાંશ્ચ તૈલાર્યમવધારયેત્ ॥

સર્વગન્ધાન્ ચન્દનાદીન્ ॥

રોહિણીનિમ્બવદિરપલાશકુમ્ભલચઃ । નિઃક્રાવ્ય તસ્મિન્નિઃક્રાથે સક્ષીરે વિપચેદ્ઘૃતમ્ ॥ ગૃધ્રોલૂકપુરીપાણિ વસ્તગન્ધામહિત્વચમ્ । નિમ્બવત્રાણિ ચ તથા ધૂપનાર્યં સમાહરેત્ ॥ ધારયેદપિ ગુર્જાં ચ વલાં કાકાદર્નીં તથા । નઘ્યાં મુદ્ગાદનૈશ્ચાપિ તર્પયેઙ્ઘીતપૂતનામ્ ॥ જલાશયાન્તે વાલસ્ય સ્તપનં ચોપદિશ્યતે । જલાશયાન્તે જલાશયતૈરે ॥

દેવ્યૈ દેવશ્વોપહારો વારુણીં રુધિરં

તથા । મુદ્ગાદનાશિની દેવી મુરાશોણિતપાયિની ॥ જલાશયરતા નિત્યં પાતુલાં શીતપૂતના ॥

ગોમૂત્ર, ઘોડાનું મૂત્ર, મોથ, દેવદાર, કઠ, કેસર, અગરુ, કસ્તૂરી, કપૂર અને ચંદન એઓથી પકાવેલા તૈલનો ખાલકના શરીરપર અભ્યંગ કરવો. કડુ, લીંબડો, ખેર, ખાખરો અને ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ એઓનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને દુધથી મિશ્રિત કરીને તેમાં પકાવેલું ધી ખાલકને પીવરાવવું. ગીધની ચરક, ઘૂડની ચરક, તલવણી, સર્પની કાંચળી અને લીંબડાનાં પાંનડાં એઓની ધુંવાડી દેવી. ચણોઠી, ખપાટ અને ઘોળી ચણોઠી એઓનું ધારણુ કરાવવું. નદીમાં મગલાતથી શીતપૂતનાને તૃપ્ત કરવી. જલાશયને કીનારે ખાલકને નવરાવવો. શીતપૂતનાને મદિરા તથા રૂધિર ચકાવવાં. તે પછી ખાલકની પાસે પાઠ યોલવો કે “મગલાતને ખાનારી, મદિરાને તથા રૂધિરને પીનારી અને જલાશયમાં રહેનારી શીતપૂતના દેવી સર્વદા તારી રક્ષા કરે.”

મુખમંડિકાના વળગાડની

ચિકિત્સા.

અથ મુખમંડિકાગ્રહજુષ્ટસ્ય ચિકિત્સા ।

કપિત્થં વિલ્વતર્કારી વાસા ગન્ધર્વહસ્તકઃ । કુબેરાક્ષી ચ યોજ્યાઃ સ્યુર્વાલાનાં પરિપેચને ॥

તર્કારી ગણિયાર इति लोके । गन्धर्वहस्तकः श्वेत एरण्डः । कुबेराक्षी पाडरि इति लोके ॥

स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथैव ह्यगन्धया ।
तैलं वसां च संयोज्य पचेदभ्यजनं
शिशोः ॥

भृङ्गवृक्षः भेगरा इति लोके ॥

वचा सर्जरसः कुष्ठं सर्पिशोद्धूपने हि-
तम् । वर्णकं चूर्णकं माल्यमजनं पारदं
तथा ॥ मनःशिलां चोपहरेद्रोष्ठमध्ये बलि-
ततः । पायसं सपुरोडाशं तद्वल्यर्थमुपा-
हरेत् ॥ मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव रूपनं
हितम् । अलङ्कृता कामवती सुभगा का-
मरूपिणी । गोष्ठमध्यालया यातु पातु
त्वां मुखमण्डिका ॥

कौठ, पीली, अरुणी, अरुणो,
घोणो अरुणो अने कांक्य ऐओना अवा-
थथी आलकना शरीरपर सेयन करवुं-
लांगराना स्वरसभां आसोदना कलकथी
तेलने अरुणीनी साथे पकावी तेना आ-
लकना शरीरपर अल्यंग करवो. वज्र,
राण, कठ अने धी ऐओनी धुवाडी देवी.
गलास, ह्रीं गणो, पुष्प, आंणु, पारो,
अने भृशुशील ऐओनुं गाथेना वा-
डाभां सुभमंडिकाने अर्पणु करीने दुध
तथा पुरोडाश ऐओनुं पलिदान देवु-
पछी “ शशुगारैली, कामनावाणी, इ-
पाणी यथेष्ट इपोने धरनारी अने गा-
थेना वाडानी अंदर देहेनारी सुभमं-
डिका देवी तारी रक्षा करजे ” ऐ भं-
त्रथी अलिभ्रित करेला पाणीथी तेन
स्थलभां आलकने नवराववो ऐ हित-
कारी थायछे.

नैगमेशाना वज्रगाडनी चिकित्सा.

अथ नैगमेयग्रहजुष्टस्य
चिकित्सा माह ।

विल्वाम्रिमन्थपूतिकैः कार्यं स्यात्प-

रिपेचनम् ॥ पूतिकः घोराकरजः ॥

प्रियङ्गु सरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्न-
टैः । पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्तम्लका-
क्षिकैः ॥

कुटन्नट वितुन्नकनाश्रो वृक्षविशेषस्य त्वक्
गुडतजी इति लोके । मुस्ताकृति. स्यो-
नाकं वा ॥

वचां वयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि
धारयेत् ॥

वयस्या आमलकां गुडूची वा । गोलोमी
श्वेतवचा । जटिला जटामांसी ॥

उत्तादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मार-
नाशनम् । मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीपाणि
प्रधूपनम् ॥ धूपः सुप्तजने कार्यो बालस्य
हितमिच्छता । तिलतण्डुलकं माल्यं भ-
क्ष्यांश्च विविधानपि ॥ कामारभृत्ये मे-
पाय प्लसमूले निवेदयेत् ॥

कौमारभृत्ये बालरक्षायाम् । मेपाय नैगमे-
यग्रहाय ॥

अधस्तात् क्षीरवृक्षस्य रूपनं चोप-
ट्टिश्यते । अजाननश्चलाक्षिभूः कामरू-
पी महायशाः ॥ बालं पालयिता देवो
नैगमेयोऽभिरसतु ।

पीली, अरुणी अने पूतिकरं ऐ-
ओना अवाथथी आलकना शरीरपर से-
यन करवुं. धल्लां, सरल देवदार, उ-
पलसरी, सुवा, भौ आंणुनीनी छाल
अथवा अरुण, दहीना भंड, भाटी कांठ
अने गोभूत्र ऐओथी तैलने पकावीने
तेना अल्यंग करवो. वज्र, आंणुनी अ-
थवा गणो, नटाभांसी अने घोणीवज्र
ऐओनुं धारणु करावतुं. स्कदापस्मारना

પ્રકરણમાં જે ચોળવાનું કહ્યું છે તે ચોળવું પણ હિતકારી છે. વાનરાની વિષ્ણુ, ધૂડની ચરક અને ગીધની ચરક એ-ઓની ધુંવાડી દેવી. ખાલકનું હિત ઇન્દ્રનારાએ આ ધુંવાડી બ્યારે સધળાં માણસો સુધી ગયાં હોય તે સમયે દેવી. ખાલકના રક્ષણનેવાસ્તે પીપરના થડમાં તલસહિત ચોખા, ફૂલ, અને વિવિધ-પ્રકારનાં ભક્ષ્યો એઓનું ખલિધાન દેવું. છીરવાળા ગ્રાડની નીચે ખાલકને નવ-શવો અને પાઠ બોલવો કે “પકરાના-જવા મોઢોડાવાળો, યથેષ્ટરૂપોને ધરનારો, ખાલકનું રક્ષણ કરનાર અને જેની આંખો તથા ભમરો ચલિત થયા કરેછે એવો નૈગમેષ દેવ રક્ષા કરે.”

ખાલરોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો.

અથ બાલરોગાણાં નિદાનાનિ

લક્ષણાનિ ચાહ ।

ધાત્વ્યાસ્તુ ગુરુભિર્ભોજ્યૈર્વિપમૈર્દોપલૈ-સ્તથા । દોષા દેહે પ્રકુપ્યન્તિ તતઃ સ્ત-ન્યં પ્રદુપ્યતિ ॥ મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા વાતાદયસ્ત્રયઃ । દૂપયન્તિ પયસ્તેન જાયન્તે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥ વાતદુષ્ટં શિશું સ્તન્યં પિવન્વાતગદાતુરઃ । ક્ષામસ્વરઃ કૃશાદ્ગઃ સ્યાદ્ભ્રુવિપ્નૂત્રમારુતઃ ॥ સ્વિ-ત્તો મિન્નમલો બાલઃ કામલાપિત્તરોગ-વાન્ । તૃણાલુરુપ્સર્વાદ્ગઃ પિત્તદુષ્ટં પયઃ પિવન્ । શ્લેષ્મદુષ્ટં પિવન્ક્ષીરં લાલાલૂઃ શ્લેષ્મરોગવાન્ ॥ નિદ્રાદિતો જઙઃ શૂનો વક્રાક્ષચ્છર્દનઃ શિશુઃ ॥ જ્વરાઘા વ્યા-ધયઃ સર્વે વક્ષ્યન્તે મહતાં તુ યે । બાલા-નામપિ તે તદ્વદ્વોદ્ભવ્યા મિપગુત્તમઃ ॥

વાલાનામેવ યે રોગા ભવન્તિ મહતાં ન ચ । તાલુકણ્ટકમુખ્યાંસ્તાનવધારય ય-ત્રતઃ ॥

તત્રાદૌ તાલુકણ્ટકમાહ ।

તાલુમાંસે કફઃ ક્રુદ્ધઃ કુરુતે તાલુ-કણ્ટકમ્ । તેન તાલુપ્રદેશસ્ય નિમ્નતા મૂર્ચ્છિ જાયતે ॥ તાલુપાતાત્સ્તનદ્વેપઃ કૃ-ચ્છ્રાત્પાનં શકુદ્ભવમ્ । તૃઙ્ક્ષિકણ્ઠાસ્ય-રુજા ગ્રીવાદુર્ધરતા વમિઃ ॥

પાનં સ્તનસ્ય । શકુદ્ભવં દ્રવરૂપમ્ ॥

મહાપદ્મમાહ ।

વીર્સર્પસ્તુ શિશોઃ પ્રાણનાશનઃ શી-ર્પવસ્તિજઃ । પદ્મવર્ણો મહાપદ્મરોગો દો-પત્રયોદ્ભવઃ ॥ શઙ્કામ્યાં હૃદયં યાતિ હૃદયાચ્છ ગુદં વ્રજેત્ ॥

પદ્મવર્ણઃ લોહિતવર્ણઃ । તત્ર શીર્પજો વી-ર્સર્પઃ । શઙ્કામ્યાં હૃદયં યાતિ હૃદયાચ્છ ગુદં વ્રજેત્ । एवं વસ્તિજો ગુદં યાતિ । ગુદતઃ હૃદયં હૃદયાચ્છિરો યાતિ ઇતિ બોદ્ધવ્યમ્ ॥

કુકૂળકમાહ ।

કુકૂળકં ક્ષીણદોષાચ્છિશૂનામેવ વ-ર્ત્મનિ । જાયતે સરુજં નેત્રં કણ્ઠરં પ્રસ્રવે-દ્ગુ ॥ શિશુઃ કુર્યાલ્લલાટાક્ષિકૂટનાસા-પ્રયર્ષણમ્ । શક્તો નાર્કપ્રમાં દ્રુષ્ટું ન ચા-ક્ષ્યુન્મીલનક્ષમઃ ॥

કુકૂળકં કોથુઆહ ઇતિ લોકે ॥

અથ તુળ્ડીગુદપાકાવાહ ।

વાતેનાધ્માપિતા નાભિઃ સરુજા તુ-ળ્ડિરુચ્યતે ॥ બાલસ્ય ગુદપાકારૂપો વ્યાધિઃ પિત્તેન જાયતે ॥

અહિપૂતનમાહ ।

શકુન્મૂત્રસમાયુક્તેઽયૌતે પાને શિ-
શોર્ભવેત્ । સ્વિન્ને ચાસ્ત્રાપ્યમાનસ્ય કણ્ઠ
રક્તકફોદ્ભવા ॥ કણ્ઠ્યનાત્તતઃ સ્પિર્મ
સ્ફોટાઃ સ્ત્રાવશ્ચ જાયતે । એકીભૂતં વ્રળં
ઘોરં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ॥

સ્વિન્ને સ્તેદિતે ॥

અજગહ્ણીમાહ ।

સ્તિન્ધા સવર્ણા ગ્રથિતા નીરુજા મુ-
દ્ગસન્નિમા । કફવાતોત્થિતા જ્ઞેયા વા-
લાનામજગહ્ણિકા ॥

ગ્રથિતા ગુન્ધિતેવ । મુદ્ગસન્નિમા મુદ્ગાક્રતિઃ ॥

પરિગર્ભિકમાહ ।

માતુઃ કુમારો ગર્ભિણ્યાઃ સ્તન્યં પ્રાયઃ
પિવન્નપિ । કાશાગ્નિસાદવમયુતન્દ્રાકા-
શ્યાંરુચિભ્રમૈઃ ॥ યુજ્યતે કોષ્ઠૃદ્ધ્યા ચ
તમાહુઃ પરિગર્ભિકમ્ । રોગં પરિભવાશ્ચયં
ચ તત્ર યુજીત દીપનમ્ ॥

પિવન્નપીલ્યપિશન્દાદપિવન્નપિ । પરિગ-
ર્ભિકઃ અહીઙ્ઙીતિ લોકે । પરિભવાશ્ચયં પ-
રિભવેતિ નામાન્તરમ્ ॥

અથ દન્તોદ્ગેદકાન્ રોગાનાહ ।

દન્તોદ્ગેદઃ શિશોઃ સર્વરોગાણાં કાર-
ણં સ્મૃતમ્ । વિશેષાજ્જ્વરવિદ્ભેદકા-
સચ્છર્દિશિરોરુજામ્ ॥ અભિપ્પન્દસ્ય
પોયવ્યા વિસર્પસ્ય ચ જાયતે ॥

કારણમિત્યન્વયઃ । પોયવ્યા વર્ત્મરોગ-
વિશેષસ્ય ॥

ભારે, વિષમ તથા દોષોને વધાર-
નારાં, ભોજનોથી માના શરીરમાં દોષો

પ્રકુપિત થાયછે અને તેથી ધાવણુ દૂ-
પિત થાયછે. અયોગ્ય આહાર તથા
અયોગ્ય વિહાર કરનારી સ્ત્રીના શરી-
રમાં દુષ્ટ થએલા વાયુઆદિ ત્રણુ દોષો
ધાવણુને દૂષિત કરેછે અને ધાવણુ દૂ-
પિત થવાથી ખાલકના શરીરમાં રોગો
ઉત્પન્ન થાયછે. વાયુથી દુષ્ટ થએલા
ધાવણુને ધાવતો ખાલક વાયુસંબંધી રો-
ગોથી આતુર થાયછે, દુર્બલ સ્વરવાળો
થાયછે, પાતળાં અંગોવાળો થાયછે અને
વિદ્યા મૂત્ર તથા પવન એઓની અટ-
કાયતવાળો થાયછે. પિત્તથી દુષ્ટ થ-
એલાં ધાવણુને ધાવતો ખાલક પસીના-
વાળો, પાતળા ઝાડવાળો, કમળાવાળો,
પિત્તસંબંધી દરદોવાળો, તરશવાળો અને
સઘળાં અંગોમાં ગરમીવાળો થાયછે.
કફથી દૂષિત થએલા ધાવણુને ધાવતો
ખાલક ધણી લાળવાળો, કફસંબંધી દ-
રદોવાળો, નિદ્રાથી પીડાયેલો, જડ,
સોજવાળો, વાંકી આંખોવાળો, અને
ઉલટી કરનારો થાયછે.

જ્વર વગેરે જે સઘળા રોગો મોટા-
ઓને થાયછે તેઓ ખાલકોને પણ તે-
વિજરીતે થાયછે એમ ઉત્તમ વૈદ્યોએ
સમજવું. આ પ્રકરણમાં તાલુકંટકઆદિ
જે રોગો ખાલકોનેજ થાયછે પણ મો-
ટાઓને થતા નથી તેઓનુંજ નિરૂપણ
કરવામાં આવેછે તે સાવધાનપણાથી
સાંભળો.

તાલુકંકંતું (ગળું પડવાનું) લક્ષણ.

તાળવાના માંસમાં પ્રકુપિત થએલો
કફ તાલુકંટક નામના રોગને ઉત્પન્ન
કરેછે. આ રોગથી માથામાં તાળવાનો
પ્રદેશ નમી જાયછે. આ પ્રમાણે થતાં

ધાવવા ઉપર અરૂચિ થાયછે, માંડમાંડ ધાવેછે, દસ્ત પાતળો થઈ જાયછે, તરશ લાગ્યા કરેછે, આંખોમાં ગળામાં તથા મોઢોડામાં વ્યથા થાયછે, ડોક સ્થિર રાખી શકાતી નથી અને વમન થાયછે.

મહાપક્વનું લક્ષણ.

ખાલકને માથામાં તથા મૂત્રાશયમાં ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી પ્રાણનો નાશ કરે એવો રાતા વર્ણવાળો વિસર્પરોગ થાયછે એ મહાપક્વ કહેવાય છે. માથામાં થએલો વિસર્પ લમણાઓમાંથી હૃદયમાં જાયછે, અને હૃદયમાંથી ગુદામાં જાયછે. તેમજ મૂત્રાશયમાં થએલો વિસર્પ ગુદામાં જાયછે, ગુદામાંથી હૃદયમાં જાયછે અને હૃદયમાંથી માથામાં જાયછે એમ સમજવું.

કુકૂલુકનું લક્ષણ.

દોષોની અદ્યપતાનેલીધે ખાલકોની પાંપણમાંજ કુકૂલુકરોગ ઉત્પન્ન થાયછે કે જ્યાં નેત્ર વ્યથાવાળું ચળવાળું તથા ઘણા સ્નાવવાળું થાયછે. આ રોગથી ખાલક પોતાના લલાટને આંખોનાં ભાગોને તથા નાકને ઘસ્યા કરેછે, સૂર્યની કાંતિને જોઈ શકતો નથી અને આંખો ઉધાડી શકતો નથી.

તુંડીનું લક્ષણ તથા ગુદપાકનું લક્ષણ.

વાયુએ કુલાવેલી નાભિ વ્યથાવાળી થાયછે એ તુંડી કહેવાય છે.

પિત્તનેલીધે ખાલકની ગુદા પાકેછે એ ગુદપાક કહેવાય છે.

અહિપૂતનનું લક્ષણ.

વિષ્ટાથી તથા મૂત્રથી યુક્ત થએલી ખાલકની ગુદા ધોવામાં ન આવે અથવા ખાલકને પસીનો વળ્યા છતાં નવરાવવામાં ન આવતો હોય તો રૂધિરના તથા કફના પ્રકાપથી ચળ ઉત્પન્ન થાયછે અને ખંજવાળવાથી તુરત ફેડલા તથા સ્નાવ થાયછે. આમ થતાં સઘળું એકદું થઇને જે ધોર વ્રણ થાયછે તે અહિપૂતન કહેવાયછે.

અજગક્ષીનું લક્ષણ.

ખાલકોના શરીરમાં સ્નિગ્ધ, શરીરના જેવા વર્ણવાળી, જણે ગુંથાએલી હોય એવી, પીડા વગરની અને મગજવા આકારવાળી ફેડલીઓ કફના તથા વાયુના પ્રકાપથી થાયછે એ અજગક્ષિકા કહેવાયછે.

પરિગર્ભિકનું લક્ષણ.

ખાલક ગર્ભિણી માનું ધાવણુ ધાવતો હોય તો અને વખતપર ન ધાવતો હોય તો પણુ તેને ઘણુંકરીને ઉધરસ, અશ્નિનું મંદપણું, વમન, તંદ્રા, કૃશપણું, અરૂચિ, ભ્રમ અને ડોઠાની વૃદ્ધિ થાયછે એ રોગ પરિગર્ભિક અને પરિભવ એ બે નામોથી કહેવાયછે. આ રોગ થયો હોય તો અશ્નિને દીપ્ત કરે એવા ઉપાયોની ચોજના કરવી.

દંતોદ્ભેદક (દાંત આવતાં થતા) રોગો.

ખાલકને દાંત આવવાનો સમય સ્વપ્ના રોગોના કારણરૂપ કહેવાયછે અને વિશેષે કરી જ્વર, ઝાડાનું પાતળાપણું, ઉધરસ, ઉસટી, માથાની વ્યથા, ખખખળી આવવું (ભરાઈ આવવું) પોથકી

नाभनो पांपणुनो शैग अने विसर्प अ-
योना कश्चिदपि थायछे.

प्यालशैगोनी चिकित्सा.

अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।

भैपज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्वरा-
दिषु । तदेव कार्यं बालानां किंतु दाहा-
दिकं विना ॥

दाहादिकं विना अग्निदाहादिकं व-
मनविरेचनशिराव्यधादिकं विना । महा-
कष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकाद्यपि दद्यात् । यत
आह सुश्रुतः—'विरेकवस्तिवमनान्युते कुर्याच्च
नात्ययादिति' । अत्ययात् विनाशकरकष्टा-
त् ऋते विना ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्या-
धयश्च ते । अतस्तदेव भैपज्यं मात्रा तत्र
कनीयसी ॥

अस्य बालस्य कनीयसीं मात्रा-
माह विश्वामित्रः ।

विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भैप-
जम् । अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्र-
वर्धयेत् ॥

विडङ्गपरिमितं भैपजं चूर्णाकृत्य किंवा
कल्कीकृत्याऽथवावलेहीकृत्य दद्यादित्यर्थः ।
तन्त्रान्तरे तन्न्ययाभिहितम् ॥

प्रथमे मासि बालाय देया भैपज्यर-
क्तिका । अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीर-
सिताधृतैः ॥ एकैकां वर्षयेत्तावद्यावत्सं-
वत्सरो भवेत् । तदूर्ध्वं मापवृद्धिः स्या-
द्यावत्षोडश वत्सराः ॥

एकैकां रक्तिकां तदूर्ध्वं वर्षोपरि मा-

पवृद्धिः । प्रतिवर्षं पञ्चगुणात्मकस्य मापस्य
वृद्धिर्भवति ॥ गुजापञ्चाद्यो मापक इत्य-
मरसिहः ॥

ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि स-
प्ततिः । ततो बालकवन्मात्रा हासनीया
शनैःशनैः ॥

ततः षोडशवत्सरोपरि ॥

चूर्णकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकी-
र्तिता । कपायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या
चतुर्गुणा ॥ क्षीरपस्य शिशोर्देयमौषधं
क्षीरसर्पिपा । धान्यास्तु केवलं देयं न
क्षीरेणापि सर्पिपा ॥

क्षीरान्नादस्य पूर्ववत्क्षीरसर्पिपा ॥

प्रकारान्तरेणौषधोपायमाह
सुश्रुतः ।

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते
गदङ्गराः । तेषु तत्कल्कसंलिप्तां पाययेत्तु
शिशुं स्तनां ॥

अवचनानां बालानामभ्यन्तर-
व्याधिज्ञानोपायमाह ।

अद्भ्रमत्यद्भ्रदेशे तु रुजा यत्रास्य जा-
यते । मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने न
रोदिति ॥ निमीलिताक्षो मूर्धस्ये रोगे
नो धारयेच्छिरः । वस्तिस्थे मूत्रसद्गतैः
क्षुधा तृडपि गच्छति ॥ विष्मूत्रसद्गवै-
रुव्याज्याध्याधानान्प्रकृर्जनः । कोष्ठे व्या-
धीन्विजानीयात्सर्वत्रस्यांश्च रोदनः ॥

अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सा माह ।

सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव नि-

वार्यते । मात्रया लङ्घयेद्दार्ढीं शिशोरे-
तद्विलङ्घनम् ॥

मात्रया लङ्घयेत् लघु भोजयेत् ॥

भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृ-
तः । काथः कोष्णः शिशोरेप निःशेष-
ज्वरनाशनः ॥

भद्रमुस्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥

घनकृष्णारुणा शृङ्गी चूर्णं क्षौद्रेण
संयुतम् । शिशोर्ज्वरातीसारघ्नं कासं श्वा-
शं वमि हरेत् ॥

अरुणा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वरा-
तिसारेषु ॥

विल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं
सलोम्रं गजपिप्पली च । काथावलेहौ
मधुना विमिश्रौ घालेषु योज्यावतिसा-
रितेषु ॥

जलं बाला बिल्वादिकाथावलेहौ अति-
सारेषु ॥

समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं
जलम् । दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे
समाक्षिकम् ॥

समङ्गा लज्जालुमूलम् समङ्गादिकाथो दुर्ध-
रेऽतीसारे ॥

विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पली तण्डु-
लानि च । एपामालीढ्य चूर्णानि सु-
खतप्तन वारिणा ॥ आमे प्रष्टेऽतीसारे
कुमारं पाययेद्भिषक् ।

विडङ्गादिचूर्णमतीसारे ।

मोचारसः समङ्गा च धातकी पद्मके-
शरम् । पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसा-
रनाशिनी ॥

मोचारसः लज्जालुमूलम् । धावेफुलकम-
लकेशरसमुदित तोला १, तण्डुलकी बूंदी
तोला १, जल तोला ११ सर्वमेकीकृत्य य-
वागूः साधनीया । मोचरसादि यवागू रक्ता-
तीसारे ॥

नागरातिविषामुस्तवालकेन्द्रयवैः शृ-
तम् । कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसार-
नाशनम् ॥

नागरादिकाथः सर्वातीसारे ॥

लाजा सयष्टीमधुका शर्करा क्षौद्रमेव
च । तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्र-
वाहिकाम् ॥

लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥

रजनी सरलो दारु बृहती गजपि-
प्पली । पृष्टिपर्णी शताह्वा च लीढं मा-
क्षिकसर्पिपा ॥ दीपनं ग्रहणीं हन्ति
मारुतार्तिं सकामलाम् । ज्वरातीसारपा-
ण्डुघ्नी बालानां सर्वरोगनुत् ॥

रजन्यादिचूर्णं ग्रहण्यादौ ।

मुस्तकातिविषा वासाकणा शृङ्गीरसं
लिहेत् । मधुना मुच्यते घालः कासैः प-
ञ्चभिरुत्थितैः ॥

मुस्तकादिस्वरसः कासेषु ।

व्याघ्रीमुमनसं जातकेशरैरवलेहि-
का । मधुना चिरसंजातान् शिशोः का-
सान्व्यपोहति ॥

कासे ।

धान्यं च शर्करायुक्तं तण्डुलोदकसं-
युतम् । पानमेतत्प्रदातव्यं कासश्वासा-
पहं शिशोः ॥

धान्यादिपानं कासश्वासयोः ।

द्राक्षावासाभयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा । लीढं श्वासं निहन्त्याथु कासं च तमकं तथा ॥

तमकं श्वासभेदम् । इति द्राक्षादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥

चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् । हिकां प्रशामयेत्क्षिप्तं छर्दिं चापि चिरोत्थिताम् ॥

हिकायां छर्द्यां च ॥

आम्रास्थि लाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्दिनुद्भवेत् । द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥

द्विवार्ताकी बृहतीद्वयम् ॥

पञ्चकोलं यथा ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चञ्चचित्रकनागरम् ॥

क्षीरछर्द्याम् ॥

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभाङ्गीरजो लिहन् ॥ आनाहं वातिकं शूलं हन्यातोयेन वा शिशुः ॥

इति आनाहे वातशूले च ॥

कणोपणासिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः । मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥

मूत्राघाते ॥

यदा तु दुर्बलो बालः स्वादन्नपि च बद्धिमान् । विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥ स्वादयेत्तदनु क्षीरं शृतं समधुशर्करम् ॥

कार्श्ये ॥

मुस्तं कृष्णाण्डबीजानि भद्रदारु कलिङ्गकान् । पिष्ट्वा तोयेन संलिम्पेत् लेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥

शोथे ॥

पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् । क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥

इति क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥

शृङ्गधूमनिशाकुष्टराजिकेन्द्रयवैः शिशोः । लेपस्तक्रेण हन्त्याथु सिन्धुपामाविचर्चिकाम् ॥

इति सिन्धुपामाविचर्चिकायाम् ।

सारिवातिललोध्राणां कपायो मधुकस्य च । संसाविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥

मुखस्त्रावे ॥

अश्वत्थत्वरदलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥

मुखपाके ॥

पिप्पली त्रिफला चूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् । बालो रोदिति यस्तस्मै लीढं दद्यात्सुखावहम् ॥

रोदने ॥

हरीतकीवचाकुण्टककं माक्षिकसंयुतम् । पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥

इति तालुकण्टके ॥

फलत्रिकं लोघ्रपुनर्नवे च सशृङ्गवेरं बृहतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं सुखोषणं कुक्कुणे कार्यमुदाहरन्ति ॥

वार्यते । मात्रया लङ्घयेद्भ्रात्रीं शिशोरे-
तद्विलङ्घनम् ॥

मात्रया लङ्घयेत् लघु भोजयेत् ॥

भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृ-
तः । कायः कोष्णः शिशोरेप निःशेष-
ज्वरनाशनः ॥

भद्रमुस्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥

घनकृष्णारुणा शृङ्गी चूर्णं क्षौद्रेण
संयुतम् । शिशोर्ज्वरातीसारघ्नं कासं श्वा-
शं वमि हरेत् ॥

अरुणा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वरा-
तिसारेषु ॥

विल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं
सलोघ्नं गजपिप्पली च । काथावलेहौ
मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसा-
रितेषु ॥

जलं बाला विल्वादिकाथावलेहौ अति-
सारेषु ॥

समङ्गाधातकीलोधसारिवाभिः शृतं
जलम् । दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे
समाक्षिकम् ॥

समङ्गा लज्जालुमूलम् समङ्गादिकाथो दुर्ध-
रेऽतीसारे ॥

विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पली तण्डु-
लानि च । एपामालीढ्य चूर्णानि सु-
खतप्तेन वारिणा ॥ आमे षट्त्वेऽतीसारे
कुमारं पाययेद्भिषक् ।

विडङ्गादिचूर्णमतीसारे ।

मोचारसः समङ्गा च धातकी पद्मेके-
शरम् । पिष्टैरैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसा-
रनाशिनी ॥

मोचारसः लज्जालुमूलम् । धावेफुलकम-
लकेशरसमुदित तोला १, तण्डुलकी वृंदी
तोला १, जल तोला ११ सर्वमेकीकृत्य य-
वागूः साधनीया । मोचरसादि यवागू रक्ता-
तीसारे ॥

नागरातिविषामुस्तवालकेन्द्रयवैः शृ-
तम् । कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसार-
नाशनम् ॥

नागरादिकाथः सर्वातीसारे ॥

लाजा सयष्टीमधुका शर्करा क्षौद्रमेव
च । तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्र-
वाहिकाम् ॥

लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥

रजनी सरलो दारु बृहती गजपि-
प्पली । पृष्टिपर्णी शताह्वा च लीढं मा-
क्षिकसर्पिषा ॥ दीपनं ग्रहणीं हन्ति
मारुतार्तिं सकामलाम् । ज्वरातीसारपा-
ण्डुघ्नी बालानां सर्वरोगनुत् ॥

रजन्यादिचूर्णं ग्रहण्यादौ ।

मुस्तकातिविषा वासाकणा शृङ्गीरसं
लिहेत् । मधुना मुच्यते बालः कासैः प-
ञ्चभिरुत्थितैः ॥

मुस्तकादिस्वरसः कासेषु ।

व्याघ्रीसुमनसं जातकेशरैरवलेहि-
का । मधुना चिरसंजातान् शिशोः का-
सान्व्यपोहति ॥

कासे ।

धान्यं च शर्करायुक्तं तण्डुलोदकसं-
युतम् । पानमेतत्पदातव्यं कासश्वासा-
पहं शिशोः ॥

धान्यादिपानं कासश्वासयोः ।

द्राक्षावासाभयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण स-
पिपा । लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च
तमकं तथा ॥

तमकं श्वासभेदम् । इति द्राक्षादिचूर्णं
कासश्वासयोः ॥

चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह यो-
जयेत् । हिकां प्रशमयेत्क्षिप्रं छर्दिं चापि
चिरोत्थिताम् ॥

हिक्कायां छर्द्यां च ॥

आम्रास्थि लाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं
छर्दिनुद्धवेत् । द्विवार्ताकीफलरसं पञ्च-
कोलं च लेहयेत् ॥

द्विवार्ताकी वृहतीद्वयम् ॥

पञ्चकोलं यथा ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रक-
नागरम् ॥

क्षीरछर्द्याम् ॥

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभात्रीरजो
लिहन् ॥ आनाहं वातिकं शूलं हन्या-
चोपेन वा शिशुः ॥

इति आनाहे वातशूले च ॥

कणोपणासिताक्षौद्रस्रक्ष्मैलासैन्धवैः
कृतः । मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह
उत्तमः ॥

मूत्राघाते ॥

यदा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च
वद्विमान् । विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं
घृतप्लुतम् ॥ स्वादयेत्तदनु क्षीरं शृतं स-
मधुशर्करम् ॥

कार्श्ये ॥

मुस्तं कृष्णाण्डवीजानि भद्रदारु क-
लिङ्गकान् । पिष्ट्वा तोयेन संलिम्पेत् ले-
पोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥

शोथे ॥

पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पि-
वेत् । क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शा-
न्तये शिशुः ॥

इति क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥

गृहधूमनिशाकुष्टराजिकेन्द्रयवैः शि-
शोः । लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामा-
विचर्चिकाम् ॥

इति सिध्मपामाविचर्चिकायाम् ।

सारिवातिललोध्राणां कपायो मधु-
कस्य च । संस्नाविणि मुखे शस्तो धा-
वनार्थं शिशोः सदा ॥

मुखस्त्रावे ॥

अश्वत्थलग्दलक्षौद्रैर्मुत्तपाके प्रले-
पनम् ॥

मुखपाके ॥

पिप्पली त्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरि-
प्लुतम् । बालो रोदिति यस्तस्मै लीढं
दद्यात्सुखावहम् ॥

रोदने ॥

हरीतकीबचाकुष्ठकल्कं भाक्षिकसंयुत-
म् । पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते ता-
लुकण्टकात् ॥

इति तालुकण्टके ॥

फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च सशृङ्गवेरं
वृहतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं सु-
खोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति ॥

कुक्कुणे ॥

मृत्पिण्डेनाग्रितप्तेन क्षीरसिक्तेन सो-
प्मणा । स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्ते-
नोपशाम्यति ॥

नाभिशोथे ॥

नाभिपाके निशालोध्रमियङ्गुमधुकं-
शृतम् । तैलमभ्यक्षने शस्तमेभिश्चाप्य-
वधूलनम् ॥ दग्धेन छागशकृता नाभि-
पाकेऽवचूर्णनम् ॥ तक् चूर्णैः क्षीरिणां
वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥

नाभिपाके ॥

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कार-
येत्क्रियाम् । रसाजनं विशेषेण पाना-
लेपनयोर्हितम् ॥ शह्यष्याजनैश्चूर्णं
शिशूनां गुदपाकनुत् ॥

गुदपाके ॥

शह्यसौवीरयष्याद्वैलेपो देयोऽहिपू-
तने ॥

अहिपूतने ।

परिगर्भिकरोगे तु पूज्यते वह्निदीप-
नम् ॥

परिगर्भिके ।

दन्तपालीं तु मधुना चूर्णेन प्रति-
सारयेत् । धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्री-
फलरसेन वा ॥ दन्तोत्थानभवा रोगाः
पीडयन्ति न बालकम् । जाते दन्ते हि
शाम्यन्ति यतस्तद्धेतुका गदाः ॥

इति दन्तोद्देदजरोगेषु ।

सौवर्णं मुकृतं चूर्णं कुट्टं मधु घृतं
वचा । मत्स्याक्षकं शह्यपुष्पी मधुसर्पिः

सकाञ्चनम् ॥ अर्कपुष्पी मधु घृतं चू-
र्णितं कनकं वचा । सहेमचूर्णं कैटर्यं श्वे-
ता दूर्वा घृतं मधु । चत्वारोऽभिहिता
योगा अर्धश्लोकसमापनाः । कुमारार्णां
वपुर्मैधावलपुष्टिकराः स्मृताः ॥

सौवर्णं चूर्णम् । चतुर्वर्षि योगेषु मारि-
तमुवर्णचूर्णम् । मत्स्याक्षकः ब्राह्मी इति
लोके । वमक इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कस-
दृशपुष्पी लता । दूर्वा श्वेतदूर्वा । कैटर्यं
कट्फलं । संवत्सरं यावदेते योगाः प्रयो-
ज्याः । द्वादशवर्षाणीति केचित् ॥

लाक्षारसे समे तैलं मस्तुन्यय चतुर्गु-
णे । रास्ताचन्दनकुट्टाहवाजिगन्धानि-
शायुतैः ॥ शताह्वा दारुयथ्वाहमूर्वाति-
क्ताहरेणुभिः । संसिद्धं ज्वररक्षोघ्नं बल-
वर्णकरं शिशोः ॥

लाक्षादितैलं बालेषु ॥

हीवेरं शर्करा क्षौद्रं लीढं तृष्णाहरं
परम् ॥

तृष्णायाम् । इति बालरोगाधिकारः ॥

भोटाञ्जाने वास्ते न्वर आदि रे-
गोभां न औपधो प्रथम ठेडेवाधियां
छे तेन औपधो पालकाने वास्ते पशु क-
रवां; परंतु डांभ, क्षारनी क्रिया, वमन,
विशेष्यन ठे दृस प्लोलाववा वगेरे करवुं
नहि. भोटे कथ उत्पन्न थयुं होय तो
वमन तथा विशेष्यन आदि पशु हेवुं.
ठेभके सुश्रुते कथुंछे ठे “मरण करे अचुं
संकट उत्पन्न थया विना पालकाने वि-
शेष्यन, अस्ति अने वमन अे क्रियाञ्जो
करवी नहि.

ખાલકાને દોષો પણ તેઓજ હોયછે, દૂષ્યો પણ તેઓજ હોયછે અને જ્વર-આદિ વ્યાધિઓ પણ એના એજ થાયછે એટલામાટે ખાલકાને પણ તે તે રોગને-વાસ્તે તે તે રોગના અધિકારમાં કહેલાં ઔષધો દેવાં, પણ કનિષ્ઠ (નાહાની) માત્રાથી દેવાં.

વિશ્વામિત્રે ખાલકાને કનિષ્ઠ માત્રા દેવાવિષે કહ્યુંછે કે “ખાલકને જન્મ્યા પછી એક મહિનાસુધીમાં વાવડીંગ જટલું ઔષધ દેવું અને પછી મહિને મહિને એજ પ્રમાણથી વધારતું જવું.” અભિપ્રાય એ છે કે પેહેલા મહિનામાં વાવડીંગ જટલું ઔષધ લઈ ચૂર્ણ કરીને, અથવા કલ્ક કરીને અથવા અવલેહ કરીને દેવું અને ખીજ મહિનામાં બે વાવડીંગ જટલા ઔષધોનું તેપ્રમાણે કરવું. એ રીતે મહિને મહિને વધારવું.

ખીજ ગ્રંથમાં તે ખીજ રીતે કહ્યુંછે કે “ખાલકને પેહેલે મહિને એક રતી-ભાર ઔષધ દેવું અને તે મધ, ધાવણ, સાકર તથા ધી એઓથી અવલેહ જટલું (ચટાય એવું) કરીને દેવું. પછી મહિને મહિને એક એક રતી વધારતી જવી તે પેહેલું વર્ષ પુરૂં થાય ત્યાંસુધી. પેહેલું વર્ષ પુરૂં થયા પછી સોળ વર્ષની ઉમર થતાં-સુધી વર્ષે વર્ષે પાંચ પાંચ ચણોઠી ભાર વધારતું જવું. સોળમું વર્ષ પુરૂં થયા સીતેરમા વર્ષસુધી માત્રા સ્થિર થાયછે. (તે તે રોગના અધિકારો વગેરેમાં જટલી માત્રા કરીછે તેટલીજ દેવી.) સીતેરમા વર્ષ પછી ખાલકની પેઠે ધીરે ધીરે માત્રા ઓછી કરતી જવી. એક રતીભાર વગેરે

જે માત્રા કહી તે ચૂર્ણની, કલ્કની અને અવલેહની સમજવી. ક્વાથની માત્રા તે એથી ચોગણી દેવી. જે ખાલક ધાવણ ધાવીનેજ રહેતો હોય તેને દુધની સાથે તથા ધીની સાથે ઔષધ દેવું. ખાલકની માને ઔષધ દેવું હોય તે દુધની કે ધીની સાથે નહિ આપતાં જેમ કહ્યું હોય તેમજ દેવું. જે ખાલક ધાવતો હોય અને અન્ન પણ ખાતો હોય તેને પણ દુધની તથા ધીની સાથે ઔષધ દેવું.

સુશ્રુતે તે ખાલકને પ્રકારાંતરથી ઔષધ દેવાનું કહ્યુંછે કે “જે જે રોગને-વાસ્તે જે જે ઔષધો કહ્યાં છે તે તે રોગોમાં તે તે ઔષધોના કલ્કથી માના સ્તનોનું લેપન કરીને ખાલકને ધવરાવવો.

ખોલવા નહિ શીખેલાં ખાલકોના અંદરના રોગને જાણવાનો ઉપાય.

ખાલકને જે અંગના કે જે પ્રત્યંગના પ્રદેશમાં વેદના થતી હોય તે પ્રદેશને એ ખાલક વારંવાર હાથથી અડ્યા કરેછે અને ખીજે કાઈ માણસ તે પ્રદેશને સ્પર્શ કરે તે તે ખાલક રૂવેછે. ખાલકને માથામાં દરદ હોય તે તે ખાલક આંખો વીંચી રાખેછે અને પોતાના માથાને અક્કડ રાખી શકતો નથી. (માથું ઢાળી જાયછે.) ખાલકને મૂત્રાશયમાં દરદ હોય તે તે ખાલક મૂત્રની અટકાયતથી પીડાયછે અને તેની ભૂખ તથા તરસ જતી રહેછે. જે ખાલકને ગ્રાહાની તથા મૂત્રની અટકાયત થઈ હોય, વિન્હલપણું થયું હોય, ઉલટી થતી હોય, પેટ ચડી આવ્યું હોય અને આંતરડાંનો અવાજ યતો હોય તે એઓ

ઉપરથી જાણવું કે ખાલકના ઢોઠામાં રોગ છે. જો ખાલક રોચા કરતો હોય તો જાણવું કે તેને આખા શરીરમાં રોગો છે.

ખાલકના જ્વરની ચિકિત્સા.

ખાલકને સઘળા પદાર્થોનો અટકાવ કરવો પણ ધાવણુ ધાવવાનો કદી અટકાવ કરવો નહિ. ખાલકને લંધન કરાવવું હોય તો તેની માને હલકું ભોજન કરાવવું એજ ખાલકને લંધન છે.

સઘળા પ્રકારના જ્વરો ઉપર ભદ્રમુસ્તાદિ ક્વાથ.

ભદ્રમોથ, હરડે, લીંબડો, કડવાં પર્વણ અને જઠીમધ એઓનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથ જરા ઉનો હોય તે સમયે ખાલકને પાવામાં આવે તો સઘળા પ્રકારના જ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે.

જ્વરની સાથેના અતિસાર ઉપર ચતુર્ભદ્રિકા.

મોથ, પીપળ, અતવસ અને કાકડાર્શીંગી એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો ખાલકનો જ્વરાતિસાર મટી જાય છે અને ઉધરસ શ્વાસ તથા ઉલટી એઓ પણ મટી જાય છે.

ખાલકોના અતિસારઉપર બિહ્વાદિ ક્વાથ તથા બિહ્વાદિ અવલેહ.

ખીલું, ધાવણીનાં ફૂલ, વાળો, લોદર અને ગજપીપળ એઓનો ક્વાથ મધથી મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે અને તેઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી તે અવ-

લેહ ચટાડવામાં આવે તો તેથી ખાલકનો અતિસાર મટી જાય છે.

ખાલકોના ન રોકાતા હોય એવા ભયંકર અતિસારઉપર સમંગાદિ ક્વાથ.

રીસામણીનાં મૂળ, ધાવણીનાં ફૂલ, લોદર અને ઉપલસરી એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાંખીને પાવામાં આવે તો ખાલકોનો ન રોકાતો હોય એવો ભયંકર અતિસાર પણ મટી જાય છે.

ખાલકોના કાચા અતિસાર (આમાતિસાર) ઉપર વિડંગાદિ ચૂર્ણ.

ખાલકને કાચો અતિસાર (આમાતિસાર) થયો હોય તો વૈધે વાવડીંગ, અજમોદ, અને પીપળના દાણા એઓનું ચૂર્ણ કરી જરાક ગરમ કરેલા પાણીમાં ડાઘને પાવું.

ખાલકોના રક્તાતિસાર (લોહીવાળા અતિસાર) ઉપર મોચરસાદિ યવાગૂ.

મોચરસ, રીસામણીનાં મૂળ અને કમળના ઢેસરા એ સર્વ મળીને સવાતોલાંભાર લેવું. ચોખ્ખાની કણકી સવાતોલાંભાર લેવી અને પાણી અગીયાર તોલાંભાર લેવું. આ સર્વને એકઠાં કરી તેની યવાગૂ કરીને ખાલકને દેવામાં આવે તો તેથી રક્તાતિસાર મટી જાય છે.

ખાલકોના સઘળા પ્રકારના અતિસાર ઉપર નાગરાદિ ક્વાથ.

સુંઠ, અતવસ, મોથ, વાળો અને ઈં-

દ્રવ્ય એઓનો ક્વાથ કરીને પ્રાતઃકાળમાં પીવરાવવામાં આવે તો ખાલકોનો સઘળા પ્રકારનો અતિસાર મટી જાય છે.

ખાલકોની પ્રવાહિકા ઉપર

લાજદિ ચૂર્ણ.

સાળની ધાણી, જઠીમંથ, સાકર અને મંથ એઓને એકઠાં કરી ચોખાના ધોણુની સાથે પીવરાવવામાં આવે તો ખાલકોની પ્રવાહિકા તુરત મટી જાય છે.

ખાલકોનાં ગ્રહણી વગેરે ઉપર

રજન્યાદિ ચૂર્ણ.

હળદર, દેવદાર, દારૂહળદર, ઉભી ભોરોગણી, ગજપીપળ, ગધી સમરેવો અને સુવા એઓનું ચૂર્ણ કરી મંથની તથા ધીની સાથે ચટાડવામાં આવે તો ખાલકોના ગ્રહણી, વાયુની પીડા, કમળો, જ્વર, અતિસાર તથા પાંડુરોગ આદિ સઘળા રોગો મટી જાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

ખાલકોને ઉધરસ ઉપર મુસ્તકાદિ સ્વરસ.

મોથ, અતવસ, અરડૂસો, પીપળ અને કાકડારીંગી એઓનો સ્વરસ કરી તેમાં મંથ નાંખીને ચટાડવામાં આવે તો ખાલકોની પાંચે પ્રકારની ઉધરસો મટી જાય છે.

ખાલકોની ઉધરસ વ્યાધી ઉપર કેસરાવલેહિકા.

ભોરોગણીનાં કુલોના કેસરાઓને વાટી મંથમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો ખાલકોની લાંબા કાળથી થ-

એલી ઉધરસો પણ તુરત મટી જાય છે. ખાલકોને ઉધરસ તથા શ્વાસ ઉપર ધાન્યાદિ પાન.

ધાણુ અને સાકર એઓને વાટી ચોખાના ધોણુની સાથે પીવરાવવામાં આવે તો ખાલકોની ઉધરસ તથા શ્વાસ મટી જાય છે.

ખાલકોને ઉધરસ તથા શ્વાસ ઉપર દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ.

ધ્રાખ, અરડૂસો, હરડે, અને પીપળ એઓનું ચૂર્ણ કરી મંથમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો ખાલકોનાં શ્વાસ, ઉધરસ તથા તમકશ્વાસ પણ તુરત મટી જાય છે.

ખાલકોને હેડકી ઉપર તથા ઉલટી ઉપર કટુક રોહિણી અવલેહ.

કડુંનું ચૂર્ણ કરી મંથમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો ખાલકોની હેડકી તથા લાંબા કાળથી ચએલી ઉલટી પણ તુરત શાંત થઈ જાય છે.

ખાલકોને દુધની ઉલટી ઉપર અવલેહો.

આંખાની ગોઠલી, ચોખાની કુચી અને સંધવ એઓનું ચૂર્ણ કરી કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો ઉલટી મટી જાય છે.

ઉભી ભોરોગણીનાં એલી ભોરોગણીનાં પીપળીમૂળ, ચવક, વિચક અને એઓને મિશ્રિત કરી તે દુધની ઉલટી મટી જાય છે.

ખાલકોને પેટ ચડી આવવા ઉપર
તથા વાયુસંબંધી શૂળ ઉપર
સિંધવાદિ અવલેહ.

સૈંધવ, સુંઠ, એલચી, હોંગ અને
ભારંગી એઓનું ચૂર્ણ કરી ધીનીસાથે
અથવા પાણીનીસાથે મિશ્રિત કરીને
ચટાડવામાં આવે તો પેટનું ચડી આ-
વવું તથા વાયુસંબંધી શૂળ મટી જાય છે.

ખાલકોને મૂત્રાઘાત ઉપર
સિતાદિ અવલેહ.

પીપળ, સુંઠ, મધ, ગ્રીષ્મી એળચી
અને સૈંધવ એઓથી કરેલો ઉત્તમ અ-
વલેહ ચટાડવામાં આવે તો ખાલકોનો
મૂત્રાઘાત મટી જાય છે.

ખાલકોના કૃશપણા ઉપર.

ખાતાં છતાં અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત
છતાં પણ ખાલક દુબળો રહેતો હોય
તો તેને વિદારીકંદ, ઘઉં અને જવ એ-
ઓનું ચૂર્ણ ધીમાં કાલવીને ખવરાવવું
અને તે ઉપર, મધ તથા સાકરસહિત
કઢેલું દુધ પાવું.

ખાલકોના સોજા ઉપર.

મોથ, ઠાળાનાં ખીજ, તેલીઆ કેવ-
દાર અને ઈંદ્રજવ એઓને પાણીથી
વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો ખાલ-
કોનો સોજા મટી જાય છે.

ખાલકોના ક્ષત, વિસર્પ, વિસ્ફેટ
તથા જ્વર ઉપર.

કડવાં પરવળ, હરડે, બેહેડાં, આ-
મળાં, લીંબડો અને હળદર એઓને
સ્વાથ પીવરાવવામાં આવે તો ક્ષત,
વિસર્પ, વિસ્ફેટ તથા જ્વર એઓની
શાંતિ થાય છે.

ખાલકોને સિંધ, પામા તથા વિ-
ચરિકા ઉપર.

ધરના ધુવાડાની ધુંસ, હળદર, કઠ,
રાઈ અને ઈંદ્રજવ એઓનો છાશમાં
વાટીને કરવામાં આવેલો લેપ સિંધને,
પામાને (ખસને) તથા વિચરિકા ના-
મના કોઠને તુરત મટાડે છે.

ખાલકોને મોહોડાના આવ ઉપર.

ઉપલસરી, તલ, લોદર અને જઠી-
મધ એઓના સ્વાથથી નિત્ય મોહોડાને
સાફ કરવામાં આવે તો મોહોડાનો
આવ મટી જાય છે.

ખાલકોને મોહોડું પાકવા ઉપર.

પીપળાની છાલ અને પીપળાનાં પાં-
નડાં એઓને વાટી મધમાં કાલવીને
મોહોડામાં લેપ કરવામાં આવે તો મો-
હોડાનો પાક મટી જાય છે.

ખાલકોના રોવા ઉપર.

પીપળ, હરડે, બેહેડાં અને આમળાં
એઓના ચૂર્ણને ધીમાં તથા મધમાં કા-
લવીને ખવરાવવામાં આવે તો જ ખા-
લક રોવા કરતો હોય તેને સુખ થાય છે.

તાલુકંટક ઉપર.

હરડે, વજ અને કઠ, એઓના ક-
લકને મધમાં કાલવી ધાવણીની સાથે
પીવરાવવામાં આવે તો ખાલક તાલુકં-
ટક નામના રોગમાંથી મુક્ત થાય છે.

કુકૂલુક ઉપર.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, લોદર, સા-
ટોડી, સુંઠ, ઉભી ભોરીંગણી અને બેઠી
ભોરીંગણી એઓને પાણીમાં વાટી જરા
ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવામાં આવે
તો કુકૂલુક મટી જાય છે.

ખાલકોને નાલિના સોજ ઉપર.

માટીના પિંડને અગ્નિમાં તપાવી તે-
ના ઉપર દુધ રેડી તે જરા હોય હોય
તે સમયે તેથી નાલિ ઉપર શેક કર-
વામાં આવે તો નાલિનો સોજ શાંત
થઈ જાય છે.

ખાલકોને નાલિના પાકવા ઉપર.

નાલિ પાકી હોય તો હળદર, લો-
દર, ઘણલા અને જઠીમધ એઓના ક-
લકથી પકવેલા તેલનો નાલિ ઉપર અ-
ભ્યંગ કરવો.

બકરીની લીંડીઓ બાળીને તેઓની
ભસ્મ નાલિની ઉપર ભભરાવવામાં
આવે અથવા વડઆદિ પાંચ ક્ષીરિ વૃ-
ક્ષોની છાલનું ચૂર્ણ નાલિ ઉપર ભભરા-
વવામાં આવે અથવા ચંદનનું ચૂર્ણ ના-
લિની ઉપર ભભરાવવામાં આવે તો
તેથી નાલિનો પાક મટી જાય છે.

ખાલકોની ગુદા પાકવા ઉપર.

ખાલકોની ગુદા પાકી હોય તો પિ-
ત્તને હણુનારી ચિકિત્સા કરવી.

વિશેષે કરી રસવંતી પાવી અને ર-
સવંતીનું લેપન કરવું એ ગુદપાક ઉપર
હિતકારી થાય છે.

શંખ, રસવંતી અને જઠીમધ એ-
ઓનું ચૂર્ણ પણ ખાલકોના ગુદપાકને
મટાડનાર છે.

અહિપૂતન ઉપર.

શંખ, ઘોળો સુરમો અને જઠીમધ
એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો અહિ-
પૂતન નામનો ખાલરોગ મટી જાય છે.

પરિગર્ભિક (પાર્શ્વલા) ઉપર.

ખાલકને પાર્શ્વલા લાગ્યે હોય તો જ-

ઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવાં ઔષધો દેવા.

દાંત આવવાના સમયમાં થતા
રોગો ઉપર.

ધાવડીનાં ફુલ અને પીપળ એઓનાં
ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેથી અથવા
મધની સાથે આમળાંના રસથી દાંતના
પેઢાં ઘસવાં. દાંત આવવાના સમયના
રોગો ખાલકને પીડતા નથી. કારણ કે
દાંતો આવી રહે ત્યારે એ સધળા રોગો
પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે.

ખાલકોને શરીરનું સામર્થ્ય વગેરે

પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો.

મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, કઠ,
મધ, ધી અને વજનું ચૂર્ણ એઓને
એકઠાં કરીને ખવરાવવામાં આવે તો
ખાલકોને શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ
તથા પ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, બ્રાહ્મી,
શંખાવળી, મધ અને ધી એઓને એકઠાં
કરીને ખવરાવવામાં આવે તો ખાલકોને
શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ તથા પ્રુષ્ટિ
પ્રાપ્ત થાય છે.

મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, સૂર-
જમુખી, મધ, ધી અને વજન એઓને
એકઠાં કરીને ખવરાવવામાં આવે તો
ખાલકોને શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ
તથા પ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મારેલા સોનાનું ખારીક ચૂર્ણ, કાય-
ફલ, ઘોળી દ્રો, ધી અને મધ એઓને
એકઠાં કરી ખવરાવવામાં આવે તો ખા-
લકોને શરીરનું સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ
તથા પ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઉપાયો એક વર્ષસુધી દેવા. કું-
ટલાએક તો ઠેકેકે કે આર વર્ષસુધી દેવા.

તેલના જટલાજ લાખના રસમાં અને
ચોગણા દહીંના પાણીમાં રાસના, ચંદન,
કઠ, આસોદ, હળદર, સુવા, દેવદાર,
જઠીમધ, મોરવેલ અથવા પીલુડી, કડુ
અને હરેણું નામનો મુગંધી પદાર્થ એ-
ઓનો કલક નાંખીને તેમાં પકવેલું તેલ
પાલકના જ્વરને તથા ભૂત આદિના
વળગાડને મટાડેછે, બળને આપેછે અને
શરીરના વર્ણને સારો કરેછે.

ખાલકોને વારંવાર લાગતી
તરશઉપર.

વાળો અને સાકર એઓનું ચૂર્ણ કરી
મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો
ખાલકોને તરશની પીડા મટી જાયછે.
તરશની પીડા મટાડવાનેવાસ્તે આ ઉ-
ત્તમ ઉપાય છે.

ખાલરોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

इति भावप्रकाशे ज्वरादिव्याधिनिदानचिकित्साप्रकरणम् ।

एनि नान्यगः समाप्तः ।

अस्तु विदितमेतद्भवतां शुभवता यच्छ्रीमता भावमिश्रपण्डितेन
विरचितस्य भावप्रकाशग्रन्थस्य गुर्जरभाषान्तरसंवलितस्य सुदृणाय
संप्रवृत्तेन मयाद्य तस्य मध्यमः खण्डो जामनगरवास्तव्येन विद्वद्गु-
णस्तव्येन गोविन्दतनयेन कालिदासशास्त्रिणा भाषान्तरं कार-
यित्वा प्रकाशं नीतः । आशास्यते च भैषज्यरसिकैरुपयोक्ष्यते
सृजनैरिति सविनयं गुणगणलुब्धाः परपरिश्रमविदः कोविदा
विज्ञाप्यन्ते यदत्र भाषान्तरे मूले वा मानुषशैमुपीसुलभानि स्वलि-
तानि संशोधनीयानि इतिश्रीः

मोहमयी संवत् १९४६ पौष शुक्लपक्ष १

लववंशोद्भवेन रघुनाथतन

श्रीमद् "भावमिश्र" प्रणित,

भावप्रकाश-उत्तरखंड

भूषण श्लोक सहित शुद्ध गुर्जर भाषांतर.

सति चायुपि नष्टः स्यादामयैश्चाचिकित्सितः ।
यथा सत्यपि तैलादौ दीपो निर्याति वात्यया ॥

(चरकसहिता.)

प्रसिद्ध करनार,

जेराम वि. रघुनाथ

प्रमुख "मुंबई-वैद्यक ज्ञान प्रसारक सभा."

मुम्बई:

"निर्लुप्यसागर" छापखानाभां धार्यु.

सन् १८४६ सन् १८६०

Registered under Act XXV. of 1867.

(All rights reserved.)

ઉપોદ્ધાત.

આર્ય વૈદ્યવિદ્યાના આદિ અથ 'આયુર્વેદ' માં હિત, અહિત, સુખ અને દુઃખ એવું ચાર પ્રકારનું આયુષ્ય વર્ણવેલું છે તથા આયુષ્યનું રૂપ, પ્રમાણ અને તેને વધારનારા તથા ઘટાડનારા આહાર વિહારના પ્રકાર દાખલ કર્યા છે. આ 'આયુર્વેદ' ના જાણી આત્રેયાદિ મહાત્માઓએ જે ઉત્તમ અથો બનાવ્યા છે તેમાં આ 'ત્રકાશ' સરલ તથા વૈદ્યવિદ્યાની તમામ આયુર્વેદોથી ઉત્કૃષ્ટતા ધરાવે છે.

આ અથના 'પૂર્વ', 'મધ્ય' તથા 'ઉત્તર' એમ ત્રણ ખંડો છે જેમાં લખેલ આહાર વિહારનો યોગ્ય ઉપયોગ લેનારા લોકોનું અમૂલ્ય આયુષ્ય અછી રીતે સચવાય છે; અને એ આહાર વિહારમાં ભૂલ થવાથી ઉપજતા રોગો તેમાં લખેલ યોગ્ય ઉપચારથી યોગ્ય કાળમાં ઉચ્છેદ થાય છે. એવાં અમૂલ્ય અને હિતકારી ઔષધો તેમાં બતાવેલાં છે, તથાપિ તેમાં લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો કામ ન કરે તો તે મહાત્માને દોષ દેવા કરતાં કલ્પના કરનારા હાલના વૈદ્યોની સમજ શક્તિને દોષ દેવો જોઈએ. પ્રણુ આ અથની અસત્યતા કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ નથી. આ અંથ અતુલવીની તો અપેક્ષા રાખે છે જેમ તીખી તરવાર બેકદરના હાથમાં જતાં પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડી શકતી નથી તેમાં તરવારનો દોષ નથી તેમ આમ પુરુષોએ પ્રકટ કરેલા વિચારોનું સહસ્ય બેકદર વૈદ્યો ન સમજી શકે તેનો દોષ પ્રાચીન પુસ્તકને દેવાતો નથી.

આ 'ઉત્તરખંડ' માં જે ઔષધોનું સેવન કરવાથી ખરૂં પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય, એવા વાજકરણના પ્રયોગો, તથા જે રસાયન હંમેશ સેવન કરવાથી દુષ્ટ રોગોના કલેશથી જલદી મુક્ત થઈ ખાણુસ અજરામર બને છે, તે રસાયનના પ્રયોગોના નામ ગુણુ તથા સ્વરૂપનું વર્ણન સંપૂર્ણ રીતે કરેલ છે.

જેરામ વિં રઘુનાથ,

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

अनुक्रमणिका.

विषय.

पृष्ठ.

वाञ्छकरणनो अधिकार.

वाञ्छकरणनुं लक्षणु... ..	१
प्रसंगने लीधे इत्येभ्य (नपुंसकपणा) नां लक्षणु, संख्या तथा निदान.	१
असाध्य इत्येभ्य.	२
इत्येभ्यनी चिकित्सा करवानी सामान्य पद्धति.	२
इत्येभ्यनी चिकित्साभां वाञ्छकरणनो विधि.	३
वाञ्छकरणे.	३
रति वर्धन.	७
मदनमन्जरी वरी.	८
अस्तांड तथा कुम्भपांड.	८
त्री रतिवल्लभ युगपाक.	८
कामेश्वर मोदक.	८
महाभ्यंड कुम्भांड.	८
आत्रपाक.	८
चंद्रनादि तैल... ..	८
मधु पक्व हरीतकी... ..	१०
वानरी वटिका... ..	१०
आकार करभादि वरी.	११

रसायननो अधिकार.

रसायननुं लक्षणु... ..	११
रसायननां इणो तथा विधि... ..	११
रसायननां उदाहरणे.	११
लोह शुग्गुलु.	१३
रसायननुं विशेष इण.	१०

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य उत्तरखंडः ॥

वाञ्छकरणो अधिकारः

अथ वाञ्छीकरणाधिकारः ।

वाञ्छकरणं लक्षणम् ।

तत्र वाञ्छीकरणस्य लक्षण-
णमाह ।

यद्भव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजित्सुरतक्षम-
म् । तद्वाञ्छीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिपजां
वरैः ॥

७ पदार्थं पुद्गले भैथुनभां घोडाना-
न्वो समर्थं करे ते पदार्थने वैधोभां उ-
त्तमता धरावनारा मुनिभ्यो वाञ्छकरण
कडेडे.

प्रसंगनेलीधे क्लैष्य (नपुंसकपणा)
नां लक्षणम्, संख्या तथा निदानम् ।

अत्र प्रसङ्गात्क्लैष्यस्य लक्षणं
संख्यां निदानं चाह ।

क्लीवः स्यात्सुरताशक्तस्तद्भावः क्लै-
ष्यमुच्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं
तस्य कथ्यते । तैस्तीर्थावरह्यस्तु रिरं-
सोर्मनसि क्षते ॥ ध्वजः पतत्यथो नृणां

क्लैष्यं समुपजायते । द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च
क्लैष्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥

तेस्तेर्भावैः भयशोकक्रोधादिभिः अद्वैतैः
हृदयाहितैः दुःखत्वाद् क्षते पीडिते अस्व-
स्थीकृते इति यावत् । ध्वजः शिश्रुः । तथाच ।
' ध्वजं चिह्ने पताकायां मेहने शौण्डिकेऽपि
च ' इति विश्वप्रकाशः । पतति न तून्नमति ।
संप्रयोगो भैथुनम् ।

कटुकात्मलौष्णलवणैरतिमात्रोपसेवि-
तैः । पिच्छाच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैष्यं तस्मा-
त्प्रजायते ॥

कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन
शुक्रस्य दग्धत्वाद् क्लैष्यं भवति पित्तजमि-
ति द्वितीयम् ॥

अतिव्यवायशीलो यो न च वाजि-
क्रियारतः । ध्वजभङ्गमवामोति सशुक्र-
क्षयहेतुकः ॥

शुक्रक्षयेन तृतीयम् ।

महता मेद्मरोगेण चतुर्थी क्लीवता भ-
वेत् । वीर्यवाहि शिराच्छेदान्मेहनानुन्न-
तिर्भवेत् ॥ वलिनः क्षुब्धमनसो निरो-

ધાદ્ બ્રહ્મચર્યતઃ । પૃષ્ઠ ક્લેબ્યં સ્મૃતં તત્તુ
શુક્રસ્તમ્ભનિમિત્તકમ્ ॥

વલિનઃ પુષ્ટસ્ય । ક્લેબ્યમનસઃ કામાત્સં-
ચલન્મનસો બ્રહ્મચર્યં ઐયુનં તસ્માન્નિરો-
ધાચ્છુક્રસ્ય ક્લેબ્યં ભવતિ ॥

જન્મપ્રમૃતિ યત્કલેબ્યં સહજં તદ્દિ
સત્તમમ્ ॥

જે પુરુષ મૈથુન કરવામાં અશક્ત
હોય તે પુરુષ સ્ત્રીબ (નપુંસક) કહે-
વાય છે અને જે સ્ત્રીબપણું તે સ્ત્રીબ્ય
કહેવાય છે. એ સ્ત્રીબ (નપુંસક) પણું
સાત પ્રકારનું છે. એ સાતે પ્રકારે નિ-
દાનો સહિત નીચેપ્રમાણે છે.

મૈથુન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષનું
મન ભય, શોક તથા ક્રોધ વગેરે કુખ-
દાયી વિકારોથી અસ્વસ્થ યતાં અથવા
જના ઉપર અરૂચિ થાય એવી સ્ત્રીનો
સમાગમ યતાં શિશુ નભી બાય છે એ
માનસિક સ્ત્રીબ્ય કહેવાય છે. ૧

તીખા, ખાટા, ગરમ તથા ખારા પ-
દાર્થોનું અત્યંત સેવન કરવાથી વૃદ્ધિ
પામેલા પિત્તનેલીધે વીર્ય બળી જતાં
જે સ્ત્રીબ્ય થાય છે તે પિત્તજ સ્ત્રીબ્ય ક-
હેવાય છે. ૨

જે પુરુષ અત્યંત મૈથુન કરવાના
સ્વભાવવાળો હોય અને વાલુકરણના
ઉપયોગને બરી ન રાખતો હોય તે પુ-
રુષનું શિશુ બંધું થવાને અસમર્થ થતાં
જે સ્ત્રીબ્ય થાય છે તે વીર્યક્ષયજન્ય
સ્ત્રીબ્ય કહેવાય છે. ૩

શિશુમાં ટાઈ મોટા રોગ થતાં જે
સ્ત્રીબ્ય થાય છે તે રોગજન્ય સ્ત્રીબ્ય ક-
હેવાય છે. ૪

વીર્યનું વહન કરનારી નસનું છેદન
થવાથી શિશુનું ઉઠવામાં જે અસમર્થ-
પણું થાય છે તે શિરાછેદનજન્ય સ્ત્રીબ્ય ક-
હેવાય છે. ૫

શરીર પુષ્ટ છતાં અને મન કામદે-
વથી ક્લુબ્ય થયા છતાં બ્રહ્મચર્ય રાખીને
મનનો નિરોધ કરવાથી વીર્યનું સ્તંભન
થતાં જે સ્ત્રીબ્ય થાય છે તે શુક્રસ્તંભનજન્ય
સ્ત્રીબ્ય કહેવાય છે. ૬

જનમથીજ જે સ્ત્રીબ્ય હોય તે સહજ-
સ્ત્રીબ્ય કહેવાય છે. ૭

અસાધ્ય સ્ત્રીબ્ય.

અસાધ્યં ક્લેબ્યમાહ ।

અસાધ્યં સહજં ક્લેબ્યં મર્મચ્છેદાચ ય-
દ્ભવેત્ ॥

યન્મર્મચ્છેદાદ્વીર્યવાહિ શિરાછેદાત્ ॥

એ સાત પ્રકારનાં સ્ત્રીબ્યોમાં સહજ-
સ્ત્રીબ્ય તથા શિરાછેદનજન્ય સ્ત્રીબ્ય એઓ
અસાધ્ય છે.

સ્ત્રીબ્યની ચિકિત્સા કરવાની

સામાન્ય પદ્ધતિ.

અથ ક્લેબ્યસ્ય ચિકિત્સા ।

ક્લેબ્યાનામિહ સાધ્યાનાં કાર્યો હેતુ-
વિપર્યયઃ । મુખ્યં ચિકિત્સિતં યસ્માન્નિ-
દાનપરિવર્જનમ્ ॥

જટલાં સ્ત્રીબ્યો સાધ્ય છે તેઓને
મટાડવાને વાસ્તે તેઓ જ્યોથી થયાં
હોય તે નિદાનોનો ત્યાગ કરવો. ઠમક
નિદાનોનો ત્યાગ કરવો એજ મુખ્ય
ચિકિત્સા છે.

કૌભ્યની ચિકિત્સામાં વાજી-
કરણનો વિધિ.

અથ ક્લેબ્યસ્ય ચિકિત્સાયાં
વાજીકરણવિધિમાહ ।

નરો વાજીકરાન્યોગાન્સમ્યકશુદ્ધો
નિરામયઃ । સમ્પત્યન્તં પ્રકુર્વાત વર્ષાદૂર્ધ્વ
તુ પોઢશાત્ ॥ ન ચ વૈ પોઢશાદર્વાક
સમ્પત્યાઃ પરતો ન ચ । આયુષ્કામો નરઃ
સ્ત્રીભિઃ સંયોગં કર્તુમર્હતિ ॥ ક્ષયવૃદ્ધયુપ-
દંશાદ્યા રોગાશ્ચાતીવ દુર્જયાઃ । અકાલ-
મરણં ચ સ્યાદ્ગતઃ સ્ત્રિયમન્યથા ॥

સ્ત્રીમજનવિધિર્વિસ્તરતો રાત્રિચર્યાયાં લિ-
ખિતોઽસ્તિ તત્ર દ્રષ્ટવ્યઃ ॥

વિલાસિનામર્થવતાં રૂપયૌવનશાલિ-
નામ્ । નરાણાં વહુભાર્યાણાં વિધિર્વા-
જીકરો હિતઃ ॥ સ્યવિરાણાં રિરંસૂનાં
સ્ત્રીણાં વાહ્યમ્યમિચ્છતામ્ ॥ યોપિત્પસ-
જ્ઞાત્સીણાનાં ક્લીવાનામત્પરેતસામ્ । હિ-
તા વાજીકરા યોગાઃ પ્રીણયન્તિ વલ-
પ્રદાઃ ॥ એતેઽપિ પુષ્ટદેહાનાં સેવ્યાઃ કા-
લાદ્યપેક્ષયા ।

જે પુરૂષે રોગથી રહિત હોય તેણે
વિરેચન આદિ ક્રિયાઓથી સારી પેઠે
શુદ્ધ થઈને સોળમા વર્ષ પછી સીતેરમા
વર્ષસુધી વાજીકરણોનું સેવન કરવું. જેને
જીવનની ઇચ્છા હોય તે પુરૂષે સોળમા
વર્ષથી પેઠેલાં અને સીતેરમા વર્ષ પછી
સ્ત્રીનો સંયોગ કરવો નહિ.

અયોગ્ય પ્રકારથી સ્ત્રીનું સેવન કર-
નારા પુરૂષને ક્ષય, વધરાજ તથા ચાંદી
વગેરે અસાધ્ય રોગો થાય છે અને અ-
કાલમરણ પણ થાય છે.

સ્ત્રીનું સેવન કરવાનો યોગ્ય પ્રકાર
રાત્રિચર્યાના પ્રકરણમાં (જુલો પેઠેલા
ખંડના પૃષ્ઠ ૨૪૦ માંથી ૨૪૫ મા
સુધી) વિસ્તારથી કહ્યો છે માટે તે પ્રક-
રણમાં જોવો.

વિલાસોવાળા, ધનવાળા, રૂપથી તથા
યૌવનથી શોભી રહેલા અને ઘણી સ્ત્રી-
ઓવાળા પુરૂષોને વાજીકરણ હિતકારી
થાય છે. વૃદ્ધ છતાં રમણ કરવાની ઇચ્છા
રાખનારાઓને, સ્ત્રીઓના અતિ પ્રેમની
ઇચ્છાવાળાઓને, સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી
ક્ષીણ થએલાઓને, સાધ્યકૌભ્યવાળા-
ઓને અને અલ્પવીર્યવાળાઓને હિત-
કારી અને બલદાયી વાજીકરણો બહુ
રાજી કરે છે.

પુષ્ટ શરીરવાળાઓએ પણ દેશ-કાલ
વગેરેની ઉપર ધ્યાન આપીને વાજીકર-
ણોનું સેવન કરવું.

વાજીકરણો.

વાજીકરણ્યાંહ ।

મોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિ-
વિધાનિ ચ । વાચઃ શ્રોત્રાભિરામાશ્ચ
તચઃ સ્પર્શાઃ સુત્વાસ્તયા ॥ યામિની સે-
ન્દુતિલકા કામિની નવયૌવના । ગીતં
શ્રોત્રમનોજ્ઞં ચ તામ્બૂલં મદિરાઃ સ્વજઃ ॥
ગન્ધા મનોજ્ઞા રૂપાણિ ચિત્રાણ્યુપવના-
નિ ચ । મનસશ્ચામતીયાતો વાજીકુર્વન્તિ
માનવમ્ ॥ માસીકચાતુમયુપારદલ્લોહ-
ચૂર્ણપથ્યાગિલાજતુવિડદ્રઘૃતાનિ લિઘ્યા-
ત્ । એકાગ્રવિંશતિદિનાનિ ગદાર્દિતો-
ઽપિ સાશીતિકોઽપિ રમયેત્પ્રમદાં યુવે-
વ ॥ સત્તં શુદ્ધ્યા ગગનં સલોમ્યમેલા-

ધાદ્ બ્રહ્મચર્યતઃ । પઠ્ઠં ક્લૈવ્યં સ્મૃતં તત્તુ
શુક્રસ્તમ્ભનિમિત્તકમ્ ॥

વલિનઃ પુષ્ટસ્ય । ક્ષુબ્ધમનસઃ કામાત્સં-
ચલનમ્નસો બ્રહ્મચર્યં અમૈયુનં તસ્માન્નિરો-
ધાચ્છુક્રસ્ય ક્લૈવ્યં ભવતિ ॥

જન્મમૃતિ યત્કૈવ્યં સહજં તદ્દિ
સત્તમમ્ ॥

જે પુરૂષ મૈથુન કરવામાં અશક્ત
હોય તે પુરૂષ ક્લૈવ્ય (નપુંસક) કહે-
વાય છે અને જે ક્લૈવ્યપણું તે ક્લૈવ્ય
કહેવાય છે. એ ક્લૈવ્ય (નપુંસક) પણું
સાત પ્રકારનું છે. એ સાત પ્રકારો નિ-
દાનો સહિત નીચે પ્રમાણે છે.

મૈથુન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષનું
મન ભય, શોક તથા ક્રોધ વગેરે દુઃખ-
દાયી વિકારોથી અસ્વસ્થ થતાં અથવા
જેના ઉપર અર્ચિ થાય એવી સ્ત્રીનો
સમાગમ થતાં શિશ્રુ નમી જાય છે એ
માનસિક ક્લૈવ્ય કહેવાય છે. ૧

તીખા, ખાટા, ગરમ તથા ખારા પ-
દાર્થોનું અત્યંત સેવન કરવાથી વૃદ્ધિ
પામેલા પિત્તને ક્ષીણે વીર્ય બળી જતાં
જે ક્લૈવ્ય થાય છે તે પિત્તજ ક્લૈવ્ય કહે-
વાય છે. ૨

જે પુરૂષ અત્યંત મૈથુન કરવાના
સ્વભાવવાળો હોય અને વાણીકરણોના
ઉપયોગને જરી ન રાખતો હોય તે પુ-
રૂષનું શિશ્રુ બંધ થવાને અસમર્થ થતાં
જે ક્લૈવ્ય થાય છે તે વીર્યક્ષયજન્ય
ક્લૈવ્ય કહેવાય છે. ૩

શિશ્રુમાં કાઈ ભોટા રોગ થતાં જે
ક્લૈવ્ય થાય છે તે રોગજન્ય ક્લૈવ્ય કહે-
વાય છે. ૪

વીર્યનું વહન કરનારી નસનું છેદન
થવાથી શિશ્રુનું ઉઠવામાં જે અસમર્થ-
પણું થાય છે તે શિશ્રુ છેદનજન્ય ક્લૈવ્ય કહે-
વાય છે. ૫

શરીર પુષ્ટ છતાં અને મન કામદે-
વથી ક્ષુબ્ધ થયા છતાં બ્રહ્મચર્ય રાખીને
મનનો નિરોધ કરવાથી વીર્યનું સ્તંભન
થતાં જે ક્લૈવ્ય થાય છે તે શુક્રસ્તંભનજન્ય
ક્લૈવ્ય કહેવાય છે. ૬

જનમથીજ જે ક્લૈવ્ય હોય તે સહજ-
ક્લૈવ્ય કહેવાય છે. ૭

અસાધ્ય ક્લૈવ્ય.

અસાધ્યં ક્લૈવ્યમાહ ।

અસાધ્યં સહજં ક્લૈવ્યં મર્મચ્છેદાચ્ચ ચ-
ન્નવેત્ ॥

ચન્મર્મચ્છેદાદ્વીર્યવાહિ શિશ્રુ છેદાત્ ॥
એ સાત પ્રકારનાં ક્લૈવ્યોમાં સહજ-
ક્લૈવ્ય તથા શિશ્રુ છેદનજન્ય ક્લૈવ્ય એઓ
અસાધ્ય છે.

ક્લૈવ્યની ચિકિત્સા કરવાની
સામાન્ય પદ્ધતિ.

અથ ક્લૈવ્યસ્ય ચિકિત્સા ।
ક્લૈવ્યાનામિહ સાધ્યાનાં કાર્યો હેતુ-
વિપર્યયઃ । મુખ્યં ચિકિત્સિતં યસ્માન્નિ-
દાનપરિવર્જનમ્ ॥

જેટલાં ક્લૈવ્યો સાધ્ય છે તેઓને
મટાડવાને વાસ્તે તેઓ જોઈથી થયાં
હોય તે નિદાનોનો ત્યાગ કરવો. કમક
નિદાનોનો ત્યાગ કરવો એજ મુખ્ય
ચિકિત્સા છે.

કલ્પેષ્યની ચિકિત્સામાં વાજી-
કરણનો વિધિ.

અથ ક્લેવ્યસ્ય ચિકિત્સાયાં
વાજીકરણવિધિમાહ ।

નરો વાજીકરણયોગાન્સમ્યક્થુદ્ધો
નિરામયઃ । સમ્પત્યન્તં પ્રકુર્વાત વર્ષાદૂર્ધ્વ
તુ પોઢશાત્ ॥ ન ચ વૈ પોઢશાદર્વાક્
સમ્પત્યાઃ પરતો ન ચ । આયુષ્કામો નરઃ
સ્ત્રીભિઃ સંયોગં કર્તુમર્હતિ ॥ ક્ષયવૃદ્ધ્યુપ-
તંશાઘા રોગાશ્ચાતીવ દુર્જયાઃ । અકાલ-
મરણં ચ સ્યાદ્ગતઃ સ્ત્રિયમન્યથા ॥

સ્ત્રીમજનવિધિવિસ્તરતો રાત્રિચર્યાયાં લિ-
ખિતોઽસ્તિ તત્ર દ્રષ્ટવ્યઃ ॥

વિલાસિનામર્થવતાં રૂપયૌવનશાલિ-
નામ્ । નરાણાં વહુભાર્યાણાં વિધિર્વા-
જીકરો હિતઃ ॥ સ્થવિરાણાં રિરંસૂનાં
સ્ત્રીણાં વાલ્મ્યમિચ્છતામ્ ॥ ચોપિત્વસ-
દ્ગાત્સ્ત્રીણાનાં ક્લીવાનામલ્પરેતસામ્ । હિ-
તા વાજીકરા યોગાઃ પ્રીણયન્તિ વલ-
પ્રદાઃ ॥ एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः का-
लाद्यपेक्षया ।

જે પુરૂષે રોગથી રહિત હોય તેણે
વિરેચન આદિ ક્રિયાઓથી સારી પેઠે
શુદ્ધ થઈને સોળમા વર્ષ પછી સીતેરમા
વર્ષસુધી વાજીકરણોનું સેવન કરવું. જેને
જીવનની ઇચ્છા હોય તે પુરૂષે સોળમા
વર્ષથી પેઢેલાં અને સીતેરમા વર્ષ પછી
સ્ત્રીનો સંયોગ કરવો નહિ.

અયોગ્ય પ્રકારથી સ્ત્રીનું સેવન કર-
નારા પુરૂષને ક્ષય, વધરાળ તથા ચાંદી
વગેરે અસાધ્ય રોગો થાય છે અને અ-
કાલમરણ પણ થાય છે.

સ્ત્રીનું સેવન કરવાનો યોગ્ય પ્રકાર
રાત્રિચર્યાના પ્રકરણમાં (જુઓ પેઢેલા
ખંડના પૃષ્ઠ ૨૪૦ માથી ૨૪૫ મા
સુધી) વિસ્તારથી કહ્યો છે માટે તે પ્રક-
રણમાં જોવો.

વિલાસોવાળા, ધનવાળા, રૂપથી તથા
યૌવનથી શોભી રહેલા અને ઘણી સ્ત્રી-
ઓવાળા પુરૂષોને વાજીકરણ હિતકારી
થાય છે. વૃદ્ધ છતાં રમણ કરવાની ઇચ્છા
રાખનારાઓને, સ્ત્રીઓના અતિ પ્રેમની
ઇચ્છાવાળાઓને, સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી
ક્ષીણ થએલાઓને, સાધ્યકલ્પેષ્યવાળા-
ઓને અને અદ્વપનીર્યવાળાઓને હિત-
કારી અને ખલદાયી વાજીકરણો ખડુ
રાજી કરે છે.

પુષ્ટ શરીરવાળાઓએ પણ દેશ-કાલ
વગેરેની ઉપર ધ્યાન આપીને વાજીકર-
ણોનું સેવન કરવું.

વાજીકરણો.

વાજીકરણ્યાંહ ।

ભોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિ-
વિધાનિ ચ । વાચઃ શ્રોત્રાભિરામાશ્ચ
લચઃ સ્પર્શાઃ સુત્વાસ્તથા ॥ યામિની સે-
ન્દુતિલકા કામિની નવયૌવના । ગીતં
શ્રોત્રમનોજ્ઞં ચ તામ્બૂલં મદિરાઃ સ્ત્રજઃ ॥
ગન્ધા મનોજ્ઞા રૂપાણિ ચિત્રાણ્યુપવના-
નિ ચ । મનસશ્ચાપ્રતીઘાતો વાજીકુર્વન્તિ
માનવમ્ ॥ માક્ષીકધાતુમધુપારદલોહ-
ચૂર્ણપથ્યાશિલાજતુવિઢઙ્ગઘૃતાનિ લિઘા-
ત્ ॥ एकाग्रविंशतिदिनानि गदादितो-
ऽपि साशीतिकोऽपि रमयेत्प्रमदां युवे-
च ॥ सत्तं गुह्ये गगनं सलोभ्यमेला-

सितामागधिकासमेतम् । एतत्समेतं मधु-
नावलीढं रामाशतं सेवयतीव पण्डः ॥
गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पाय-
सम् । गोधूमचूर्णं च तथा सितामधुघृ-
तान्वितम् । भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि
दशदारान्द्रजत्यपि ॥ दध्नोर्धाढकमीप-
दम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः प्रस्थं क्षी-
द्रपलं पलं च हविषः शुण्ठ्याश्च मापा-
ष्टकम् । तद्वन्मापचतुष्टयं मरिचतः कर्पू ल-
वङ्गं तथा धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतले-
नोन्नाम्य विस्रावयेत् ॥ मृद्गाण्डे मृगना-
भिचन्दनरसैः सृष्टेऽगुरुद्रूपिते कर्पूरेण सु-
गन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत् ।
स्वस्वार्थे मकरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसा-
ला स्वयं भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरी
कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ गोक्षुरेक्षुरवी-
जानि वाजिगन्धा शतावरी । मुसली
वानरीवीजं यष्टी नागवला वला ॥ ए-
पां चूर्णं दुग्धसिद्धं गव्येनाज्येन भजि-
तम् । सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजी-
करं परम् ॥ चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चू-
र्णसमं स्मृतम् । सर्वतो द्विगुणं खण्डं
खादेदन्निवलं यथा ॥ वाजीकराणि भू-
रीणि संशुद्धा रचितो यतः । तस्माद् व-
हुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥

रातिवर्धनम् ॥

चत्वारौ व्योमभागास्तदनु निगदितं
भागयुग्मं च वङ्गं भागैकं शम्भुवीजं
त्रितयमपि मृतं तत्समा सिद्धमूली ।
चातुर्जातं सजातीफलमरिचकणानागरं
देवपुष्पं जातीपत्रं च भागद्वितयमपि

पृथक् सर्वमेकत्र चूर्णम् ॥ सर्वद्वयंशा
सिता स्याद्भूतमधुसहितं मोदकीकृत्य चै-
तत्खादेदग्निं समीक्ष्य प्रसभमभिनवान-
न्दसर्ववर्धनाय । योगो वाजीकराख्यो-
ऽयमिह निगदितो भैरवानन्दनाम्ना नि-
शेषव्याधिहन्ता दलितबहुवधूद्दामकंदर्प-
दर्पः ॥

मदनमञ्जरी वटी ॥

पिप्पली लवणोपेते वस्ताण्डे घृतसा-
धिते । कच्छपाण्डं च वा खादेत्तत्र वा-
जीकरं भृशम् ॥ पूगं दक्षिणदेशजं द-
शपलोन्मानं भृशं कर्तयेत्तत्स्त्रिंशं जल-
योगतो मृदुतरं सङ्कुञ्च्य चूर्णाकृतम् । त-
चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे
पचेत् द्रव्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिविडे द-
द्यात्तुलार्थां सिताम् ॥ पकं तज्ज्वलनात्
क्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पुनः प्रक्षिपेत् य-
द्यत्तत्तदुदाहरामि बहुला दृष्टादरात् सै-
हिताः । एला नागवला वला सचपला
जातीफला लिङ्गजा जातीपत्रकपत्रपत्र-
कयुतं तच्च सचा संयुतम् ॥ विश्वावीरण-
वारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी द्रा-
क्षा सेक्षुरगोक्षुराथ महती खर्जूरिका क्षी-
रिका ॥ धान्याकं सकसेरुकं समधुकं शृ-
ङ्गाटकं जीरकं पृथ्वीकाथ यवानिका व-
रटिका मांसी मिसी मेथिका ॥ कन्दैष्व-
त्र विदारिकाथ मुशली गन्धर्वगन्धा त-
था कर्चूरं करिकेशरं समरिचं चारस्य
वीजं नवम् । वीजं शाल्मलिसम्भवं क-
रिकणावीजं च राजीवजं श्वेतं चन्दन-
मत्र रक्तमपि च श्रीसंज्ञपुष्पैः समम् ॥

सर्वं चेति पृथक्पृथक्पलमितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूतं वज्रभुजङ्गलोहगगनं सन्मारितं स्वेच्छया । कस्तूरीघनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत् पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद्विल्वप्रमाणानथ ॥ तान् भुक्त्वातिमुदा यथानलवलं भुञ्जीत नाम्लं रसं पूर्वस्मिन्नशिते गते परिणति प्राग्भोजनाद् भक्षयेत् । नित्यं स्त्रीरतिवह्नभारुयकमिषं पूगस्य पाकं भजेत् स स्याद्वीर्यविट्छिद्वृद्धमदनो वाजीव शक्तो रतौ ॥ दीप्ताग्निर्वलवान्वली विरहितो दृष्टः सुपुष्टः सदा । वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेन्दुवत्सुन्दरः ॥

वसुगुणोऽष्टगुण । अञ्जलिरर्धशराव तुलार्धं पञ्चाशत्पलानि । यत - 'द्वि पञ्चाशत् पलानामभिदधति तुला सहिता मुश्रुताद्या । नागबला गुलशकरी । बला वरिआरा तस्या मूलम् । जातीपत्रक जाइपत्री । विश्वा शुण्ठी । वीरणमुशीर ग्राह्य । वारि मुगन्धवाला । वारिद मुस्तक । वरा त्रिफला । वाशी वशलोचना । वरी शतावरी । वानरी कपिकच्छू । इक्षु कोकिलाक्षस्तम्य बीज ग्राह्य । गोक्षुरस्य च बीज । महती महाखर्जूरक । क्षीरिका क्षीरी । छत्रिका कलौडी वरदी । 'सालूकमेपा कन्द स्याद्वीजकोशो वराटिका' मासी जटामासी । मिसि सोफ । गन्धर्वगन्धा अश्वगन्धा तस्या मूल । श्रीसङ्ग लवङ्ग । घनसार कर्पूर । नित्यमानान्पलप्रमाणान् । इति रतिवह्नभास्वपूगपाक ॥

एतस्मिन् सति वह्ने यदि पुनः

सम्यक् सुराशाणिका घत्तूरस्य च बीजमर्ककरभः पोथोऽब्धिदोपस्तथा । सन्माज्जफलकं तथा स्वसफलत्कार्पिकां निःक्षिपेच्चूर्णार्थो विजया तदा स हि भवेत्कामेश्वरो मोदकः ॥

इति कामेश्वरमोदक ॥

रक्तपित्ताधिकारोक्तखण्डकृष्णाम्ण्डको महान् । रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाजीकरः स्मृतः ॥ पकात्रस्य रसद्रोणे सितामादकसम्मिताम् । घृतं प्रस्थमितं दद्यान्नागरस्य पलाष्टकम् ॥ मरिचं कुडवोन्मानं पिप्पली द्विपलोन्मिताम् । सलिलस्यादकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ विपचेन्मृण्मये पात्रे दारुदर्व्या प्रचालयेत् । चूर्णान्येषा क्षिपेत्त्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ धान्याकं जीरकं पथ्या चित्रकं मुस्तकं तचम् । बृहज्जीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥ एलाजीर्ज लवङ्गं च पृथग्जातीं पलम्पलम् । सिद्धे शीते प्रदद्याथ मधुनः कुडवद्वयम् ॥ भक्षयेद्भोजनादर्वाक्पलमानमिदं नरः । अथवा नियता नात्र मात्रा स्वादेयथानलम् ॥ मानवः सेवनादस्य वाजीरसुरते भवेत् । समर्थो बलवान्पुष्टो नित्यं स स्यान्निरामयः ॥ ग्रहर्णो नाशयेदेष क्षयं श्वासमरोचकम् । अम्लपित्तं महाश्वासं रक्तपित्तं च पाण्डुताम् ॥

बृहज्जीरकमङ्गुरैला । इति आम्रपाक । द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥ पतङ्गमय कालीयागुरकृष्णागुरुणि च । देवदु सरलं पत्रपथकं

सितामागधिकासमेतम् । एतत्समेतं मधु-
नावलीढं रामाशतं सेवयतीव पण्डः ॥
गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पाय-
सम् । गोधूमचूर्णं च तथा सितामधुघृ-
तान्वितम् । भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि
दशदारान्त्रजत्यापि ॥ दध्नोर्धाढकमीप-
दम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रशुतेः प्रस्थं क्षौ-
द्रपलं पलं च हविषः शुण्ठ्याश्च मापा-
ष्टकम् । तद्वन्मापचतुष्टयं मरिचतः कर्पं ल-
वङ्गं तथा धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतले-
नोन्नाम्य विस्रावयेत् ॥ मृद्गाण्डे मृगना-
भिचन्दनरसैः सृष्टेःशुक्लद्रूपिते कर्पूरेण सु-
गन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत् ।
स्वस्वार्थे मकरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसा-
ला स्वयं भोक्तुर्मन्मथदीपनी मुखकरी
कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ गोकुलेश्वरवी-
जानि वाजिगन्धा शतावरी । मुसली
वानरीवीजं यष्टी नागवला वला ॥ ए-
षां चूर्णं दुग्धसिद्धं गव्येनाज्येन भर्जि-
तम् । सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजी-
करं परम् ॥ चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चू-
र्णसमं स्मृतम् । सर्वतो द्विगुणं खण्डं
खादेदभिवलं यथा ॥ वाजीकराणि भू-
रीणि संगृह्य रचितो यतः । तस्माद् व-
हुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥

रतिवर्धनम् ॥

चत्वारो व्योमभागास्तदनु निगदितं
भागयुग्मं च वङ्गं भागैकं शम्भुवीजं
त्रितयमपि मृतं तत्समा सिद्धमूली ।
चातुर्जातं सजातीफलमरिचकणानागरं
देवपुष्पं जातीपत्रं च भागद्वितयमपि

पृथक् सर्वमेकत्र चूर्णम् ॥ सर्वद्व्यंशा
सिता स्याद्भूतमधुसहितं मोदकीकृत्य चै-
तत्खादेदग्निं समीक्ष्य प्रसभमभिनवान-
न्दसंवर्धनाय । योगो वाजीकराख्यो-
ऽयमिह निगदितो भैरवानन्दनाम्ना नि-
शेषव्याधिहन्ता दलितवहुवधूदामकंदर्प-
दर्पः ॥

मदनमञ्जरी वटी ॥

पिप्पली लवणोपेते यस्ताण्डे घृतसा-
धिते । कच्छपाण्डं च वा खादेत्तच्च वा-
जीकरं भृशम् ॥ पूगं दक्षिणदेशजं द-
शपलोन्मानं भृशं कर्तयेत्तत्स्विन्नं जल-
योगतो मृदुतरं सङ्कुट्य चूर्णीकृतम् । त-
च्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे
पचेत् द्रव्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिविडे द-
द्यात्तुलार्धां सिताम् ॥ पकं तज्ज्वलनात्
क्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पुनः प्रक्षिपेत् य-
द्यत्तत्तदुदाहरामि बहुला दृष्टादरात् सं-
हिताः । एला नागवला वला सचपला
जातीफला लिङ्गजा जातीपत्रकपत्रपत्र-
कयुतं तच्च लचा संयुतम् ॥ विश्वावीरण-
वारिवारिदवरा वांशी वरी वानरी द्रा-
क्षा सेश्वरगोकुलराथ महती खर्जूरिका क्षी-
रिका ॥ धान्याकं सकसेरुकं समधुकं शृ-
ङ्गाटकं जीरकं पृथ्वीकाथ यवानिका व-
रटिका मांसी मिसी मेथिका ॥ कन्देष्व-
त्र विदारिकाथ मुशली गन्धर्वगन्धा त-
था कर्चूरं करिकेशरं समरिचं चारस्य
वीजं नवम् । वीजं शाल्मलिसम्भवं क-
रिकणावीजं च राजीवजं श्वेतं चन्दन-
मत्र रक्तमपि च श्रीसंज्ञपुष्पैः समम् ॥

सर्वं चेति पृथक्पृथक्पलमितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूतं वङ्गभुजङ्गलोहगगनं सन्मारितं स्वेच्छया । कस्तूरीघनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत् पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद्विल्वप्रमाणानथ ॥ तान् भुक्त्वातिमुदा यथानलवलं भुञ्जीत नाम्लं रसं पूर्वस्मिन्नशिते गते परिणतिं प्राग्भोजनाद् भक्षयेत् । नित्यं स्त्रीरतिवह्नभाख्यकामिमं पूगस्य पाकं भजेत् स स्याद्दीर्यविष्टद्विष्टद्वमदनो वाजीव शक्तो रती ॥ दीप्ताग्निर्वलवान्वली विरहितो दृष्टः सुषुष्टः सदा । दृढो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेन्दुवत्सुन्दरः ॥

वसुगुणोऽष्टगुणः । अञ्जलिरर्धशरावः तुलार्धं पञ्चाशत्पलानि । यतः—‘द्विः पञ्चाशत्पलानामभिदधति तुलां संहिताः सुश्रुताद्याः’ । नागबला गुलशकरी । बला बरिआरा तस्याः मूलम् । जातीपत्रकं जाइपत्री । विश्वा शुण्ठी । वीरणमुशीरं ग्राह्यं । वारि मुगन्धवाला । वारिदः मुस्तकः । वरा त्रिफला । वांशी वंशलोचना । वरी शतावरी । वान्सी कपिकच्छूः । इक्षुरः कोकिलाक्षस्तस्य बीजं ग्राह्यं । गोक्षुरस्य च बीजं । महती महाखर्जूरक । क्षीरिका क्षीरी । पृथ्वीका कलौडी वरटी । ‘सालूकमेपां कन्दः स्याद्बीजकोशो वराटिका’ मांसी जटामांसी । मिसिः सोफ । गन्धर्वगन्धा अश्वगन्धा तस्या मूलं । श्रीसंज्ञः लवङ्गं । घनसारः कर्पूरः । बिल्वमानान्पलप्रमाणान् । इति रतिवह्नभाख्यपूगपाकः ॥

एतस्मिन् सति वह्ने यदि पुनः

सम्यक् सुराशाणिका धत्तूरस्य च वीजमर्ककरभः पोथोऽन्विशोपस्तथा । सन्माजूफलकं तथा खसफलखर्पािकां निःक्षिपेच्चूर्णार्धा विजया तदा स हि भवेत्कामेश्वरो मोदकः ॥

इति कामेश्वरमोदकः ॥

रक्तपित्ताधिकारोक्तखण्डकूप्याण्डको महान् । रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाजीकरः स्मृतः ॥ पक्वाग्रस्य रसद्रोणे सितामाढकसम्मिताम् । घृतं प्रस्थमितं दद्यान्नागरस्य पलाष्टकम् ॥ मरिचं कुडचोन्मानं पिप्पलीं द्विपलोन्मिताम् । सलिलस्याढकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ विपचेन्मृण्मये पात्रे दारुदर्व्या प्रचालयेत् । चूर्णान्येषां क्षिपेत्त्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ धान्याकं जीरकं पथ्यां चित्रकं मुस्तकं खचम् । बृहज्जीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥ एलावीजं लवङ्गं च पृथग्जातीं पलम्पलम् । सिद्धे शीते प्रदद्यात्थ मधुनः कुडवद्वयम् ॥ भक्षयेद्भोजनादर्वाकपलमात्रमिदं नरः । अथवा नियता मात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ॥ मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् । समर्थो बलवान्पुष्टो नित्यं स स्यान्निरामयः ॥ ग्रहणीं नाशयेदेष क्षयं श्वासमरोचकम् । अम्बलपित्तं महाश्वासं रक्तपित्तं च पाण्डुताम् ॥

बृहज्जीरकमङ्गुरैल । इति आप्रपाकः ।

द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥ पतङ्गमथ कालीयागुरुकृष्णागुरुणि च । देवदु सरलं पत्रं पञ्चकं

तुणिकेऽपि च ॥ कर्पूरो मृगनाभिश्च
लता कस्तूरिकापि च ॥ सिंहकः कुङ्कु-
मं नव्यं जातीफलकमेव च । जातीपत्रं
लवङ्गं च सूक्ष्मैला महती च सा ॥ कङ्को-
लफलकं स्पृका पत्रकं नागकेशरम् ।
वालकं च तथोशीरं मांसी दारुसिता-
ऽपि वा ॥ कृतकर्पूरकश्चापि शैलेयं भ-
द्रमुस्तकम् । रेणुका च म्रियङ्गुश्च श्री-
वासो गुग्गुलुस्तथा ॥ लाक्षा नखश्च रा-
लश्च धातकीकुसुमं तथा । ग्रन्थिपर्णं च
मञ्जिष्ठा तगरं सिक्वकं तथा । एतानि
शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् ।
अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धोऽशीतिसमो-
ऽपि सः ॥ युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्री-
णामत्यन्तवल्लभः । वन्ध्यापि लभते गर्भं
वृद्धोऽपि तरुणायते । अपुत्रः पुत्रमा-
प्नोति जीवेच शारदां शतम् ॥ चन्दना-
दि महातैलं रक्तपित्तं क्षयं ज्वरम् ॥ दाहं
प्रस्वेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डूं विनाशयेत् ।

पतङ्गं वकम इति लोके । कालीयकं
कलम्बकटु इति लोके । लता कस्तूरिका
मुष्कदाना । कङ्कोलफलस्यालभे जातीपुष्पं
ग्राह्यं । तदलाभे लवङ्गं ग्राह्यम् । दारुसिता
दालचिनी । शैलेयछरा । श्रीवासः गुग्गुलुः ।
ग्रन्थिपर्णी गठिवन । अशीतिसमः अशीति-
वार्पिकः । चन्दनादि तैलम् ॥

दशमूलकणावहि कपित्थं च विभी-
तकम् । कदफलं मरिचं विश्वमूलं पि-
प्पलिसैन्धवम् ॥ रक्तरोहीतकं दन्ती द्रा-
क्षाजाजिनिशाद्वयम् ॥ धात्री शिखरि
जन्तुर्गं शृङ्गीदारु पुनर्नवा ॥ धान्याकं

देवकुसुमं राजवृषस्रिकण्टकम् । वृद्धदा-
रु कुवेराक्षौ मूलं वीरणिकाभवम् ॥ एते-
षां परलयुग्मं तु भेषजानां पृथक्पृथक् ।
आढकं चापि पथ्यायास्तोये पश्चादके
पचेत् ॥ स्वित्ना पथ्या भवेद्यावत्पथ्यान्म-
धु विनिक्षिपेत् । गुम्फदेशाद्विधिवत्रि-
दिनं च ततः परम् ॥ पुनः क्षिपेत्पत्र-
दिनं तथा च दशवासरम् । संसिद्धां चा-
भयां पश्चाद्भूतभाण्डे निधापयेत् ॥ विमले
सुदृढे सौद्रपरिपूर्णे प्रयत्रतः । पश्चात्पू-
र्वोक्तभाण्डे तु क्षिपेद्द्व्युद्धिपरायणः । एतां
हरीतकीं चैव धन्वन्तरिकृतां शुभाम् ॥
भक्षयेद्यो नरो नित्यं रोगा नश्यन्ति स-
सर्वशः । श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं हिकां
छर्दिं मदभ्रमान् । मुखरोगं तथा तृष्णा-
मरुचिं वह्निमन्दताम् । यकृत्प्लीहोदराणां
च वातरक्तं मुदारुणम् ॥ शिरोऽक्षिक-
र्णजां पीडां तथा वद्धगुदोद्भवम् । ग्रहणीं
दुर्विकारां च शोषं दोषत्रयोद्भवम् ॥
मधुपकेति विख्याता हन्ति रोगानने-
कशः ।

इति मधुरपक्कहरोतकी ।

बीजानां कपिकच्छाः कुडवं संस्वेदये-
च्छनकैः । प्रस्थे गोभवदुग्धे तावद्या-
वद्भवेद् गाढम् ॥ तत्रग्रहितानि च कृत्वा
सूक्ष्मं सम्पेपयेत्तानि । पिष्टिकाया ल-
घुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये ॥ द्विगु-
णितशर्करया ता वटिकाः सम्पक्या ले-
प्याः । वटिका माक्षिकमध्ये मज्जनयोग्ये
पृथक् पृथक् स्थाप्याः ॥ पञ्चदशमिता-
स्तास्तु प्रातः सायं च भक्षयेत् । अनेन

શીઘ્રદ્રાવી યો યશ્ચ સ્યાત્પતિતધ્વજઃ ॥
સોઽપિ પ્રાપ્નોતિ સુરતે સામર્થ્યમતિવા-
જિવત્ । નાનેન સદશ્નં કિચ્ચિદ્વ્યં વા-
જિકરં પરમ્ ॥

વાનરીવટિકા ।

આકારકરમઃ શુષ્ઠી-લઘ્નં કુક્કુમં
કળા । જાતીફલં જાતિપુંપં ચન્દનં
કાર્પિકં પૃથક્ ॥ ચૂર્ણયેદહિફેનં તુ તત્ર
દદ્યાત્ પલોન્મિતમ્ । સર્વમેકીકૃતં માપ-
માત્રં ક્ષોદ્રેણ ભક્ષયેત્ ॥ શુક્રસ્તમ્ભકરં
પુંસામિદમાનન્દકારકમ્ । નારીણાં પ્રી-
તિજનનં સેવેત નિશિ કામુકઃ ॥

વાજીકરણાધિકારઃ ॥

વિચિત્ર ભોજનો, વિવિધ પ્રકારના
પીવાના પદાર્થો, કાનને પ્રિય લાગે એવાં
વચનો, આમડીને સુખ આપે એવા
સ્પર્શો, ચંદ્રની પ્રભાથી શોભી રહેલી
રાત્રિ, નવી જુવાનીવાળી સ્ત્રી, કાનને
તથા મનને પ્રિય લાગે એવું ગાયન, ના-
ગરવેલનાં પાન, મદિરાઓ, માળાઓ,
સુગંધો, સુંદર રૂપો, વિચિત્ર બગીચાઓ
અને મનનો અપ્રતિઘાત એઓ પુરૂષને
મૈથુનમાં ઘોડા નવો કરેછે.

સોનામુખી, મધ, પારો, લોઢાંતું
ચૂર્ણ, હરડે, શિલાજીત, વાવડીંગ અને
ધી એઓને મિશ્રિત કરીને ચાટે તો પુ-
રૂષ રાગથી પીડાએલો હોય તથા એંશી
વર્ષની ઉમરનો હોય તોપણ જુવાનની
પેઠે સ્ત્રીને રમાડી શકેછે.

ગળોતું સત્વ, મારેલું અપ્રક, મારેલી
હરતાલ, એળચી, સાકર અને પીપળ
એઓને મધમાં કાલવીને ચાટે તો ન-
પુંસક પણ સો સ્ત્રીઓને રમાડે એવો
થાયછે.

મોટાં વાછડાંવાળી ગાયના દુધમાં
સિદ્ધ કરેલા દુધપાકને તથા ઘઉંના રવાને
સાકરથી, મધથી તથા ધીથી સંયુક્ત ક-
રીને ખાય તો ખુટા માણસ પણ કા-
માતુર થાયછે અને સ્ત્રીઓ દશ હોય
તોપણ તેઓને સંભોગ કરી શકેછે.

નરાક ખટાશવાણું મીઠું દહીં એ-
કસો અઠચાવીશ તોલાંભાર લેવું. ચંદ્રમા-
નવી ઉજળી ખાંડ ચોસઠ તોલાંભાર
લેવી. મધ ચાર તોલાંભાર લેવું. ધી
ચાર તોલાંભાર લેવું. સુંઠ ચાળીસ ચ-
ણોઠી ભાર લેવી. મરી વીશ ચણોઠી-
ભાર લેવાં અને લવીંગ એક તોલાંભાર
લેવાં. એઓને મિશ્રિત કરી ઘેળા કપ-
ડામાં નાંખી ધીરે ધીરે તેમાં હાથ ફે-
રત્રીને તેઓને કસ્તૂરીથી તથા ચંદનના
રસથી વાસેલા અને અગરથી ધૂપેલા
માટીના વાસણમાં સ્ત્રવાવનં. પછી તે
સઘળાંને ભીમસેની ખરાસથી સુગંધયુક્ત
કરી અંદર સારી પેઠે હાથ ફેરવીને રે-
હેવા દેવાં એટલે રસાલા (શિખંડ)
સિદ્ધ થાયછે. આવી રીતની રસાલા
કામદેવે ખાસ પોતાને વાસ્તે બનાવી
હતી. આ રસાલા પોતાનું ભોજન ક-
રનારા પુરૂષના કામદેવને પ્રદીપ્ત કર-
નારી છે, સુખ આપનારી છે અને કામિ-
નીની પેઠે સર્વદા પ્યારી લાગે એવી છે.

રતિવર્ધન.

ગોખરૂનાં બીજ એખરાનાં બીજ, ને-
ઠીમધ, ગંગેટી અને બળદાણા એઓના
ચૂર્ણને આઠગણુ દુધમાં પકાવી ચૂર્ણના
ઠેટલાંજ વજનના ગાયના ધીમાં રોકી
સર્વથી ખમણી સાકર નાંખી તેના લાડુ
વાળીને ખાવામાં આવે તો એ ભારે વા-

હકરણ છે. આ યોગ ધણાં ધણાં વા-
હકરણોનો સંગ્રહ કરીને ગોઠવ્યો છે
એટલા માટે ધણા ધણા યોગથી ઉત્તમ
નીવડે એવો છે.

મદનમંજરી વટી.

ચાર ભાગ મારેલું અબ્રક, બે ભાગ
મારેલી કલઈ, એક ભાગ મારેલો પારો
એ ત્રણેના જટલા વજનની ભાંગ, બધે
ભાગ તજ, તમાલપત્ર, એળચી તથા
નાગકસર, બે ભાગ જયદ્રુણ, બે ભાગ
મંરી, બે ભાગ પીપળ, બે ભાગ સુંઠ, બે
ભાગ લવંગ અને બે ભાગ જવંતી એ
સઘળા પદાર્થોનું ચૂર્ણ એકઠું કરી તેમાં
એ સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર નાં-
ખવી. પછી તેમાં મધ તથા ધી નાંખી
લાડુ વાળીને જઠરાશિના બળ પ્રમાણે
ખાવા. આ લાડુ ખાવાથી તુરતજ
કામદેવસંબંધી પ્રબલ આનંદ વૃદ્ધિ પા-
મે છે. જગતમાં લૈરવાનંદ નામના ચો-
ગીએ કહેલું આ વાહકરણ સઘળા વ્યા-
ધિઓને હણી નાંખે છે અને ઘણી ઘણી
સ્ત્રીઓના પ્રબલ કામદેવના ગર્વને તોડી
નાંખે છે.

ખસ્તાંડ તથા કુંચપાંડ.

બકરાના વૃષણોને અથવા કાચખાના
ઠંડાને ધીમાં પકાવી તેમાં પીપળનું તથા
તથા સંધવનું ચૂર્ણ નાંખીને ખાવામાં
આવે તે પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા-
જવો અત્યંત સમર્થ થાય છે.

સ્ત્રીરતિવલ્લભ પુગપાક.

ચાળીશ તોલાં ભાર દક્ષિણ દેશની
સોપારી લઈ તેનો ખારીક છુટા કરી પા-
ણીમાં ખાકી અત્યંત ટામળ થાય ત્યારે
કટી ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણને વસથી ચાળી

લેવું. પછી એ ચૂર્ણથી આ
યના શુદ્ધ દુધમાં સોળ નો
યનું ધી નાંખી તેમાં એ ચો
અને અત્યંત ઘાટું થાય ત્યારે
તોલાંભાર સાકર નાંખવી.
પાકી રહે ત્યારે તેને ચુલા ઉપર
ઉતારીને તેમાં એળચી, ગ
દાણા, પીપળ, જયદ્રુણ, લવંગ
તમાલપત્ર, તાડીસપત્ર, તજ,
વાળો, વાળો, મોથ, હરડે, બે
મળાં, વંશલોચન, શતાવરી,
ખીજ, ક્રાખ, એખરાનાં ખી
રૂનાં ખીજ, મોટો ખજુર, પ
ધાણા, કસેલાં, જઠીમધ, સીંગોર
કલોજી જીરું, યવાન, કમવ
ગર્ભ, જટામાંસી, વરીયાળી, મે
દારીકંદ, કાળી મુસળી, આસોંદ
કચૂરો, નાગકસર, મરી, નવી
શેમળાનાં ખીજ, ગજપીપળ,
મળકાકડીઓ થાય છે તે ડુંગ્રો,
રતાંજલિ અને લવંગ એ પ્રત્યેક
ચોનું ચાર ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ
તેમજ સારી રીતે મારેલો પારો,
રીતે મારેલી કલઈ, સારી રીતે
સીસું, સારી રીતે મારેલું લોહું
સારી રીતે મારેલું અબ્રક એઓ
પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નાખવું
કસ્તૂરીનું તથા ભીમસેની ખરા
પણ બે મળી આવે તો નાંખવું.
એના ચાર ચાર તોલાં ભારના
બનાવી તે લાડુઓ ઘણા આનંદ
શિના બળ પ્રમાણે ખાવા. આ
ધેલું પચી જય ત્યારે લોજન ક
હેલાં આ લાડુ ખાવા. આ
નારાએ ખાટા રસનો ત્યાગ કરવો

પાકમાં નાંખવાના પદાર્થો મેં બહુજ કા-
ળજીથી ઘણા ઘણા સુશ્રુતઆદિ સંહિતા
અંથોને બેઘને કહ્યા છે. આ સ્ત્રીરતિવ-
લ્લભ નામનો પૂગપાક (સોપારીપાક)
નિત્ય સેવવામાં આવે તો વીર્યની વૃદ્ધિ
યતાં કામદેવની વૃદ્ધિ થાયછે, મૈથુનમાં
ઘોડાના જેવું સમર્થપણું મળેછે, જઠરાગ્નિ
પ્રદીપ્ત થાયછે, બળ વધેછે, શરીરમાં
વળીઓ પડતી નથી, હૃદયુષ્ઠ થવાય-
છે. જે પુરુષ વૃદ્ધ હોય તે પણ આ પ્ર-
યોગથી જીવન જેવો રૂચિ આપનાર
અને પુનમના ચંદ્ર જેવો સુંદર થાયછે.

કામેશ્વર મોદક.

ઉપર કહેલો રતિવલ્લભ પૂગપાક તૈ-
યાર થયા પછી તેમાં ચોવીશ ચણેાંઠી
ભાર મધ નાખવું. પછી ધંતુરાનાં બીજ,
અકલકરો, ખાલછક, સમુદ્રશોષ, સાંરૂં
માયું, અને અક્રીણનાં કૃળની છાલ એ-
ટલા પદાર્થોનાં ચૂર્ણો એક એક તોલા-
ભાર અને એ સઘળાં ચૂર્ણના અર્ધ ભાગ
જટલી ભાંગ નાંખવી એટલે કામેશ્વર
મોદક કહેવાયછે.

મહાખંડ કૃષ્ણમાંડ.

રક્તપિત્તના અધિકારમાં જે મહા-
ખંડ કૃષ્ણમાંડ નામનો અવલેહ કહેલ છે
તે અવલેહ રક્તપિત્ત વગેરે રોગોને હ-
રુનાર છે અને મોહ વાજકરણ છે.

આમ્રપાક.

પાકેલાં આંખાંના એક હબર ચો-
વીશ તોલાંભાર રસમાં ખસો છપન
તોલાંભાર સાકર, ચોસઠ તોલાંભાર ઘી,
પત્રીશ તોલાંભાર સુંઠ, સોળ તોલાંભાર
પરી, આઠ તોલાંભાર પીપળ, અને
ખસો છપન તોલાંભાર પાણી નાંખી સ-

વને એકઠાં કરીને તેનો માટીના વાસ-
ણમાં અગ્નિથી પાક કરવો અને પકા-
વતાં લાકડાની કડછીથી હલાવવું. ધાટું
થાય ત્યારે નીચે ઉતારીને તેમાં ધાણા,
જીરું, હરડે, ચિત્રક, મોથ, તજ, ક-
વોંજી જીરું, પીપળીમૂળ, નાગકેસર, એ-
લચીના દાણા, લવંગ અને બયકૃળ
એ પ્રત્યેક પદાર્થોતું ચાર ચાર તોલાં-
ભાર ચૂર્ણ નાંખવું. એ થંડું થઈ ગયા
પછી તેમાં ખત્રીશ તોલાંભાર મધ નાં-
ખવું એટલે આમ્રપાક સિદ્ધ થાયછે.
આ આમ્રપાક.ભોજન કર્યા પેહેલાં પુ-
રુષે એક તોલાંભાર ખાવો અથવા મા-
ત્રાનો નિયમ નહિ રાખતાં જઠરાગ્નિના
બળપ્રમાણે ખાવો. પુરુષ આ પાકના
સેવનથી મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો
થાયછે, સમર્થ થાયછે, બલવાન થાયછે,
પુષ્ઠ થાયછે અને સર્વદા રોગ વગરનો
રહેછે. આ પાક ગ્રહણીને, ક્ષયને, શ્વા-
સને, અરોચકને, અમ્લપિત્તને, મહા-
શ્વાસને, રક્તપિત્તને અને પાંડુપણાને
મટાડેછે.

ચંદનાદિ તૈલ.

સુખડ, રતાંજલિ, પતંગ, દારૂહળ-
દર, અગર, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, સરલ
નામનો દેવદાર, કમળ, પારશ પીપળાંનાં
પાંચે અંગો, કપુર, કર્તૂરી, બેદ સુસક,
શિલારસ, નવું કેસર, બયકૃળ, લવંગ,
મોટી એલચી, ઝીણી એલચી, બવંત્રી,
કંકાલક્ષ, (કંકાલકૃળ ન મળે તો બ-
વંત્રી અને બવંત્રી ન મળે તો લવંગ)
કપુરી મધુરી, તમાલપત્ર, નાગકેસર,
કાળો વાળો, સુગંધી વાળો, જટામાંસી,
તજ, વંશલોચન, છડીલા, ભદ્રમોષ,

સુગંધી મેંદીનાં ખીજ, ઘડંભા, લોખાન, ગુગળ, લાખ, નખલા, મજીઠ, તગર, મીણ, રાજ, ધાવડીનાં કુલ, અને તગર ગંઠાડાં એ પ્રત્યેક પદાર્થોને ચોવીશ ચોવીશ ચણોઠીભાર લઈ કલક કરી તે કલક નાંખીને ધીરે ધીરે તૈલ પકાવવું. આ તૈલનો શરીરમાં અભ્યંગ કરવામાં આવે તો એંશી વર્ષનો બુઢો પુરૂષ પણ જીવાન, વીર્યવાળો અને સ્ત્રીઓને અત્યંત ખારે થાય છે. આ તૈલનો અભ્યંગ કરવાથી વાંઝણીને ગર્ભ રહે છે, અપુત્રને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે. આ ચંદનાદિ નામનું મહાતૈલ રક્તપિત્તને, ક્ષયને, જ્વરને, બળતરાને, પસીનાને, દુર્ગંધને, કાઠને અને ચળને નષ્ટ કરી નાંખે છે.

મધુપક્વ હરીતકી.

દશમૂલ, પીપળ, ચિત્રક, કાઠ, બેઢેડાં, કાર્યંકજ, મરી, સુંઠ, પીપળીમૂળ, સૈંધવ, રગતરોહીડો, નેપાળો, ધ્રાખ, જીરું, હળદર, દાડહળદર, આમળાં, વાવડીગ, અથેડો, કાકડાશીંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવીંગ, ગરમાળો, ગોખર, વરધારો, કાંકચીયા અને કાળાવાળાનાં મૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થોને આઠ આઠ તોલાંભાર નાંખી બસો છપન તોલાંભાર હરડેને પાંચ આઠક (બસો છપન તોલાંભારનું એક આઠક થાય છે) પાણીમાં બદાઈ જતાં સુધી પકાવવી અને પછી તેમાં ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક મધ નાંખવું. તે પછી ત્રણ દિવસ ખમીને તે પછી પાંચ દિવસ ખમીને અને તે પછી વળી દશ દિવસ ખમીને તેમાં મધ નાંખવું. આ પ્રમાણે

સિદ્ધ કરેલી હરડેને નિર્મલ, દૃઢ અને મધથી ભરેલા ધીના રીઠા વાસણમાં પ્રયત્નપૂર્વક રાખવી. ધીના રીઠા વાસણમાં રાખ્યા પછી તેમાંથી કઠાડીને બુદ્ધિમાનુ વૈદે ખીજ ચોગ્ય (આગળ કહ્યું છે તેવા) વાસણમાં નાંખવી એટલે મધુપક્વ હરીતકી સિદ્ધ થાય છે. જ માણસ ધનવંતરિએ ગોઠવેલી આ હરિતકીનું નિત્ય લક્ષણ કરે તેના સ્વભાવ રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પાંડુ, હેડકી, ઉલટી, મદ, ભ્રમ, મોહોડાનો રોગ, તરશ, અશ્વિ, અગ્નિનું મંદપણું, સારણ ગાંઠનું દરદ, બરલનું દરદ, ઉદરના રોગ, મહાદાશુ વાતરક્ત, માથાનું દરદ, આંખનું દરદ, કાનનું દરદ, બદ્ધચુદ, દુષ્ટ વિકારોવાળી ગ્રહણી, ત્રણે દોષોથી થતો એલો સોજો અને ખીજ પણ ઘણા ઘણા રોગો આ હરડેના સેવનથી મટી જાય છે.

વાનરી વટિકા.

સોળ તોલાંભાર કીચાંનાં ખીજને ચોસઠ તોલાંભાર ગાયના દુધમાં એ દુધ ઘાટું થઈ જાય ત્યાં સુધી ધીરે ધીરે પકાવવાં. પછી એ ખીજને છાલ વગરનાં કરીને ખારીક વાટવાં કે જથી મેંદો થઈ જાય. પછી એ મેંદાની નાહાની નાહાની વડીઓ કરી ગાયના ધીમાં પકાવીને તેઓને સાકરની ખમણી ચાસણીથી ગલેફવી. પછી એ ગલેફેલી વડીઓને તેઓ કુખી જાય તેટલા મધમાં નોખનોખી રાખી મેલવી. એઓમાંથી પાંચ ટંક (ચોવીશ ચણોઠી ભારનું એ ટંક થાય છે.) જટલી ગોળીનું સાયંકાલે તથા પ્રાતઃકાલે લક્ષણ કરવામાં આવે

मेतुं वीर्यं तुरत स्फुलितं यद्यं नतुं
 तथा नतुं शिशु नगी नतुं होय ते
 पशु मैथुनभां घोडाना नना अति
 र्भयने प्राप्तं थायछे. आ वानरी व-
 ना नवो पीजे डाधं पदार्थं वाञ्छकरण
 १.

आकार करभादि पटी.

अकलकरो, सुंठ, लवींग, डसर, पी-
 ग, लयक्ष, लवंत्री अने सुभड अ-
 न्येक द्रव्येने अेक अेक तोलांभार
 त्तेअेतुं अूर्य करीने तेभां सार तोलां-
 र अक्षीण भेणवी देवुं. पछी तेनी
 अंय पांय अणोठीभारनी गोणीअो
 ती राभवी. नित्य आ अेक गोणी
 ते मयनी साथे भावाभां आवे तो
 र्भयने वीर्यनुं स्तंभन थायछे, मैथुन-
 भां भारे आनंदं प्राप्तं थाय अने अंअो
 पशु शल थायछे. कागी पुशु अे आ गो-
 णीनुं सेवन करवुं.

वाञ्छकरणुने अधिकार संपूर्ण.

रसायननो अधिकार.

रसायननुं लक्षण.

अथ रसायनाधिकारः ।

तत्र रसायनस्य लक्षणमाह ।

यज्ज्वराव्याधि विषंति वयःस्तम्भ-
 करं तथा । चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं
 तद्रसायनम् ॥

जे औषध नराने तथा व्याधिअेने
 मटाडनार होय, लुवाननी स्थिर रा-
 वानार होय. नेनीने हितकारक होय,
 चक्षुष्य होय अने

मैथुनशक्तिने वधारनार होय ते औ-
 षध रसायन कुहेवायछे.

रसायननां कृणो तथा विधि.

रसायनस्य फलमाह ।

द्वीर्घामायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरु-
 णं वयः । देहेन्द्रियवलं कान्तिं नरो
 विन्देद्रसायनात् ॥ नाविशुद्धशरीरस्य
 युक्तो रसायनो विधिः । न भाति वा-
 सति श्लिष्टेन्द्रो योगविविहितः ॥

मेतुंअ्य रसायनना सेवनथी लांपा
 आयुअ्यने, स्मरणशक्तिने, तुरत सभ-
 नवानी शक्तिने, आरोग्यने, लुवाननीने,
 देहना तथा हृदि येना पणने अने सुं-
 ढर कान्तिने प्राप्तं थायछे. विशेयनआ-
 दिथी शरीरने शुद्ध कस्यानिना रसाय-
 नना उपयोग करवो योग्य नथी. दृढदृ-
 सारा योगेथी यडावेवो रंग पशु भेला
 वस्त्रभां शीलतो नथी.

रसायननां उदाहरणे.

तदुदाहरणानि ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो
 द्विशः । त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं
 स्थापयेद्वयः ॥ मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः
 प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
 रसो गुह्यस्यास्तु समूलपुष्पः कल्कः प्र-
 योज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥ आयुः प्र-
 दान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वर-
 र्जनानि । मेघ्यानि चैतानि रसायनानि
 मेघ्याविशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥

मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । तदलाभे मणिष्ठा
 आह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ॥

માસિકેન તુગાક્ષીરી પિપ્પલ્યા લ-
વણેન ચ ॥ ત્રિફલા સિતયા વાપિ યુ-
ક્તા સિદ્ધં રસાયનમ્ । સિન્ધૂત્યશકેરા-
શુષ્ઠીકગામધુગુદૈઃ ક્રમાત્ ॥ વર્ષાદિ-
શ્વભયા પ્રાશ્યા રસાયનગુર્ણપિણા । પુ-
નર્નવસ્યાર્દ્રપલં નવસ્ય પિષ્ટં પિવેઘઃ પ-
યસાર્દ્રમાસમ્ । માસંત્રયં તત્ ત્રિગુણં
સમં-વા જીર્ણોઽપિ મૂયઃ સ પુનર્નવઃ
સ્યાત્ ॥ યે માસમેકં સ્વરસં પિવન્તિ
દિને દિને મૃદ્ધરજઃ સમુત્થમ્ ક્ષીરાશિ-
નસ્તે વલ્લીર્યયુક્તાઃ સમાઃ શતં જી-
વનમામુવન્તિ ॥ શતાવરી મુષ્ટિકાગુ-
હ્ચી સહસ્તિકર્ણા સહ તાલમૂલી । ए-
તાનિ કૃત્વા સમભાગયુક્તાન્યાજ્યન કિં-
વા મધુનાવલિહ્વાત્ ॥ જરારુજા મૃત્યુ-
વિયુક્તદેહો ભવેન્નરો વીર્યવલાદિયુક્તઃ ।
વિભાતિ દેવપ્રતિમઃ સ નિત્યં પ્રભામયો
શૂરિવિદ્વદ્બુદ્ધિઃ ॥ પીતાશ્વગન્ધ્યા પય-
સાર્ધમાસં ઘૃતેન તૈલેન મુસ્તામ્બુના વા ।
વીર્યસ્ય પુષ્ટિં વપુષો વિધત્તે વલસ્ય શ-
સ્યસ્ય યથામ્બુદૃષ્ટિઃ ॥ અયઃપલં ગુગુ-
લુરત્ર યોજ્યઃ પલત્રયં વ્યોપપલાનિ પ-
ચ । પલાનિ ચાષ્ટૌ ત્રિફલારજશ્ચ કર્પે
લિહન્યાત્વમરત્તમેવ ॥

इति लोहगुग्गुलुः ॥

એક ભાગ ટાદું પાણી, એક ભાગ
દુધ, એક ભાગ મધ અને બે ભાગ ધી
એએાનું ભોજનથી પેહેલાં પાન કરવામાં
આવે અથવા ત્રણ ભાગ ટાદું પાણી,
ત્રણ ભાગ દુધ, ત્રણ ભાગ મધ અને
૧૩ ભાગ ધી એએાનું ભોજનથી પેહેલાં
પાન કરવામાં આવે તો તેથી જીવાની
જીવન રહેશે.

પ્રભાતમાં બ્રાહ્મીનો સ્વરસ, ગર્જોનો
સ્વરસ અને શંખાવળીનો મૂળીયાં ત્રણ
પાનડાં સાથેનો કલક જડીમધનું ચૂ-
નાંખીને પીવામાં આવે તો એ મોટું
સાયન છે. આમાં કહેલા બ્રાહ્મીના સ્વ-
રસઆદિ ચારે પદાર્થો આયુષ્યને વધ-
રનારા, રોગોનો નાશ કરનારા, બુદ્ધિ દે-
નારા અને બળને, અગ્નિને, વર્ણને તથા
સ્વરને વૃદ્ધિ આપનારા હોવાથી રસાય-
ન છે. એએામાં પણ શંખાવળી વિશેષ
કરી બુદ્ધિ દેનારી છે. બ્રાહ્મી ન મો-
ટો મજા લેવી. ઠમઠ મજા પણ ર-
સાયન છે.

મધથી, પીપળથી અને સંધવથી
યુક્ત કરેલું વંશલેચન અને સાકરથી
યુક્ત કરેલી ત્રિક્ષણા (હરડે, બેહેડાં,
આમળાં) એએા સિદ્ધ રસાયન છે.

રસાયનના ગુણોને ધરુચનારા મ-
તુષ્યે વર્ષાઋતુમાં સંધવની સાથે, શરદ-
ઋતુમાં સાકરની સાથે, હેમંતઋતુમાં
સુંઠની સાથે, શિશિરઋતુમાં પીપળની
સાથે, વસંતઋતુમાં મધની સાથે અને
ગ્રીષ્મઋતુમાં ગોળની સાથે હરડે
ખાવી. આ પ્રમાણે હરડે ખાવાથી
રસાયનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.

જે માણસ એક પખવાડીયાસુધી
અથવા ત્રણ મહિનાસુધી અથવા નવ
મહિનાસુધી અથવા એક વર્ષસુધી નવ
સાટોડીને વાટી તેના બે તોલાંભાર ક
લકને દુધની સાથે પીએ તે માણસ બુદ્ધો
હોય તોપણ પાછો જીવાન થાય છે.

જે માણસો એક મહિનાસુધી નિત્ય
લાંગરાના સ્વરસને પીએ અને દુધવાણું
ભોજન કરે તેએા બળથી તથા વીર્યથી
યુક્ત થાય છે અને સો વર્ષસુધી જીવે છે.

શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગળો, કસેલાં અને કાળી મુસલ્લી એઓને સમભાગે ઘીએકઠાં કરી ધીમાં અથવા મધમાં મધવીને ચાટે તે માણસ જરાવગરનો, મગવગરનો, અકાલ મરણવગરનો, વીર્યથી તથા બળ વગેરેથી સંપન્ન, દેના જેવો, તેજસ્વી અને અત્યંત વધેથી બુદ્ધિવાળો થઈને સર્વદા શોભે છે.

એક પખવાડીઆસુધી ધીની સાથે, વેધની સાથે અથવા સેહેવાય તેવા ઉના ધાણીની સાથે આસોદ પીવામાં આવે તે જન્મ જળની વૃદ્ધિ ધાન્યની પુષ્ટિ કરે છે તેમ તે આસોદ વીર્યની તથા યોગિના બળની પુષ્ટિ કરે છે.

લોહગુગુલુ.

ચાર તોલાંભાર લોહાનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાંભાર ગુગળ, વીશ તોલાંભાર વ્યોષ, (મુઠ મરી તથા પીપળ) અને બત્રીશ તોલાંભાર ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ એઓને એકઠાં કરી તેમાંથી નિત્ય એક તોલાંભાર ચાટવામાં આવે તો અમરપણુ પ્રાપ્ત થાય છે.

રસાયનનું વિશેષ કૃષ્ણ.

ન કેવલં દીર્ઘમિદ્ધાયુરશ્રુતે રસાયનં
પો વિવિધં નિપેક્તે । ગતિ સ દેવર્ષિ-
નિપેક્તિતાં શુભાં પ્રપદ્યતે વ્રહ્મ તથૈવ
શક્તયમ્ ॥

इति रसायनाधिकार ॥

જે માણસ વિવિધ રસાયનનું સેવન

કરે છે તે માણસ અહીં લાંબા આયુષ્યને લોગવે છે એટલુ જ નહિ પણ દેવર્ષિઓની શુભ ગતિને પામે છે અને અવિનાશી બ્રહ્મપદ્મ મોક્ષને પણ પામે છે.

રસાયનનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

यावत् व्योमनि विम्बमम्बरमणेरि-
न्दोश्च विद्योतते यावत्सप्त पयोधयः स-
गिरयस्तिष्ठन्ति पृष्ठे भुवः । यावच्चावनि-
मण्डलं फणिपतेरास्ते फणामण्डले ताव-
त्सद्भिपजः पठन्तु परितो भावप्रकाशं
शुभम् ॥ ग्रन्थस्यास्याध्यापकानां जना-
नामध्येतृणामादरं कुर्वतां च । श्रीसोमे-
शादित्यविप्रसादादायुर्दीर्घं सौख्यमा-
स्तां सदैव ॥

જ્યાંસુધી સૂર્યનું તથા ચંદ્રનું બિંબ આકાશમાં પ્રકાશે, જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર સાત સમુદ્રો રહે, જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર પર્વતો રહે અને જ્યાંસુધી પૃથ્વીનું મંડલ શેષનાગની ક્ષણાઓના મંડલ ઉપર રહે ત્યાંસુધી દેશેદેશમાં સારા વૈદ્યો આ શુભ ભાવપ્રકાશ નામના ગ્રંથને લખાશે.

આ ગ્રંથને લખાવનારા લોકોનું, લખાવનારા લોકોનું અને આ ગ્રંથઉપર આદર રાખનારા લોકોનું શ્રીસોમેશ્વરના, સૂર્યનારાયણના તથા બ્રાહ્મણોના પ્રસાદથી આયુષ્ય સર્વદા લાંબુ હોજે અને તે લોકોને સુખપણુ અવિચળ પ્રાપ્ત થજે.

इति श्रीभावप्रकाशे उत्तरखंडः समाप्तः

अस्तु विदितमेतद्भवतां शुभवता यच्छ्रीमता भाव-
 मिश्रपण्डितेन विरचितस्य भावप्रकाशग्रन्थस्य गुर्जर-
 भाषान्तरसंवलितस्य मुद्रणाय संप्रवृत्तेन मयाद्य तस्य
 उत्तरः खण्डो जामनगरवास्तव्येन विद्वद्गुणस्तव्येन
 कालिदासशास्त्रिणा भाषान्तरं कारयित्वा प्रकाशं नीतः।
 आशास्यते च भैषज्यरसिकैरुपयोक्ष्यते सुजनैरिति स-
 विनयं गुणगणलुब्धाः परपरिश्रमविदः कोविदा विज्ञा-
 प्यन्ते यदत्र भाषान्तरे मूले वा मानुषशेमुपीसुलभानि
 स्वलितानि संशोधनीयानि इतिश्रीः

मोहमयी संवत् १९४६ पौष शुक्लपक्ष १

लववंशोद्भवेन रघुनाथतनुजनुपा जयरामेण.

CATALOGUE
OF
CELEBRATED BOOKS OF MEDICINE
BY
J. RAM RAGHUKATH,
President
OF
The Medical Knowledge Diffuser Assembly,
BOMBAY

द्वयकना विश्वविख्यात ग्रंथो

प्रसिद्ध करतार,

जयराम रघुनाथ

प्रमुष—“वैद्यक ज्ञान प्रसारक सला.”

न० ८ महाराष्ट्रवेतन-रामवादी नलक

मुंअध.

अस्तु विदितमेतद्भवतां शुभवता यच्छ्रीमता भाव-
 मिश्रपण्डितेन विरचितस्य भावप्रकाशग्रन्थस्य गुर्जर-
 भाषान्तरसंवलितस्य मुद्रणाय संप्रवृत्तेन मयाद्य तस्य
 उत्तरः खण्डो जामनगरवास्तव्येन विद्वद्गुणस्तव्येन
 कालिदासशास्त्रिणा भाषान्तरं कारयित्वा प्रकाशं नीतः।
 आशास्यते च भैषज्यरसिकैरुपयोक्ष्यते सुजनैरिति स-
 विनयं गुणगणलुब्धाः परपरिश्रमविदः कोविदा विज्ञा-
 प्यन्ते यदत्र भाषान्तरे मूले वा मानुषशेमुपीसुलभानि
 स्वलितानि संशोधनीयानि इतिश्रीः

मोहमयी संवत् १९४६ पौष शुक्लपक्ष ?

लववंशोद्भवेन रघुनाथतनुजनुपा जयरामेण.

CATALOGUE

OF

CELEBRATED BOOKS OF MEDICINE

BY

JAIRAM RAGHUNATH,

President

OF

The Medical Knowledge Diffuser Assembly.

BOMBAY.

द्वयकना विश्वविख्यात ग्रंथो

प्रसिद्ध करनार,

नथराम रघुनाथ

प्रमुभ—“वैद्यक ज्ञान-प्रसारक सला.”

नं० ८ मल्हारावलेन-रामवाडी नलक

मुंभर.

પુહાથી બધાઈ તૈયાર થયો છે. પહેલી આત્મ-
ત્તિની કિંમત રૂ. ૧૫) હતી પણ તેનો લાભ દ-
રેક સ્થિતીના મનુષ્યથી લઈ શકોતો ન હોવાથી
નક્ષાપર નજર ન આપતાં આ બીજી આત્મ-
ત્તિની કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૩.૧૦) કરવામાં
આવી છે. આશા છે કે વૈદ્યવિદ્યાના શોખીનો
પોતાની દેહ તથા કુટુંબના રક્ષણાર્થે આ ગ્રંથને
ગમેતેમ મેળવી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરશે.

મહર્ષિ આત્રેયમુનિ પ્રણીત,

હારીત સંહિતા.

વૈદકના અસંખ્ય ઉપયોગી વિષયોથી
ભરપૂર સંપૂર્ણ ગ્રંથ.

કિંમત-ગીલ્ટવાળા પુઠાંની

રૂ. ૩) પોષ્ટેજ રૂ. ૦૧

“હારીત સંહિતા” આ નામના અ-
પૂર્વ વૈદક ગ્રંથનું શુદ્ધ સરલ સુજ્જરાતી પ્રૌઠ
ભાષાંતર મૂળ શ્લોક સહિત અમારા તરફથી
છપાઈ બહાર પડ્યું છે. આ ગ્રંથ વૈદકના
પ્રાચીન અરક સુશ્રુત જેવા વિશ્વવિખ્યાત
ગ્રંથોને પણ ભૂલાવામાં નાખે તેવો છે, દેશી
વૈદશસ્ત્રના રહસ્યની સંપૂર્ણ સમજાવતી આપ-
વામાં આ ગ્રંથની બરાબરી કરી શકે એવો
બીજો ગ્રંથ ભાગ્યેજ મળશે. આ ગ્રંથની અ-
દર વૈદકના જેવા તો રસ ભરેલા વિષયો આ-
વેલા છે કે વિદ્વાન વૈદે આ ગ્રંથને પોતાના
પ્રાણ સમાન ગણી અલગ કરતા નથી. આ
ગ્રંથનાં જટલાં વખાણ કરીયે તેટલાં યોગ્ય
છે, માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાં જે ઉત્તમ
વિષયો આવેલાં છે તેની અનુક્રમશિક્ષા આ-
પવામાં આવે તો લોકોને તેના ઉપયોગીપ-
ણાની ખાત્રી થયા વિના રહે નહિ; પણ બધી
અનુક્રમશિક્ષા આપવાથી બહુ વધી જાય માટે
તેમ નહીં કરતાં તેમાંના જુદા જુદા અધ્યા-
યમાંથી મુખ્ય વિષયો માત્ર નમુના દાખલ
સાથેના પેજમાં અતાવવામાં આવ્યા છે, જે
ઉપરથી એ ગ્રંથની ખરી ખુબી જણાયા વિના
રહેશે નહીં.

કોઈના મનમાં આ ગ્રંથવિષે ક્ષાય અ-
સુશ્રુતના જટલું માન ન હોય!! તેને મ-
જેટલું જોઈતું બસ થશે કે જેવી રીતે
દાત્મા આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ પોતાની
શિષ્ય અગ્નિવેશ મુનિને કહેલા આયુર્વેદ
ગ્રંથ અરકસંહિતા એ નામથી જોળખ
છે તેવીજ રીતે એજ આત્રેય મુનિએ
તાના શિષ્ય હારિત મુનિને કહેલા આ
વેદનો આ ગ્રંથ હારીત સંહિતા અપ
આત્રેયસંહિતા એ નામથી જોળખાય

પ્રિયમિત્રો! જે તમારે સાંગોપાંગ આ-
વેદનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા હોય, વૈદ-
શાસ્ત્ર સંબંધી સઘળાં બારીકીઓને તેઓ
મૂળતત્વો સહિત હાથ કરી લેવાની ચાહ-
હોય, ધર્મ ગ્રંથ-કામ તથા મોક્ષ એ આ
પુસ્તકોનાં સાધનભૂત શરીરને સાચવવા-
મરજી હોય અને હુંકી સુદતની અંદર સા-
વૈધોના વર્ગમાં માન પામવાની ઉત્કંઠા ઠો-
તો વાંચો આ હારીત સંહિતા !!

આ પુસ્તક કેટલું લોકોપયોગી અને દરે
માણસને હંદગી પવિત્ર એક દુર્લભાર વૈદ્યને
ગરજ સારનારું થઈ પડશે. એ વાતની વધા-
ખાતરી સદરહુ પુસ્તકજ આપશે.

ઉચ્ચ કીસમનાં સોનેરી ગીલ્ટન-
પુઠાસહિત આ ગ્રંથનું કદ નોંધલ આ-
પેજ (૯૦૦ પૃષ્ઠ) નું થયું છે છત,
નક્ષાપર નજર ન આપતાં તેની કિંમત
રૂ. ૩. ૩.) ત્રણ લેવા ઠરાવ કર્યો છે.

“હારીત સંહિતા” માં આવેલા અસંખ્ય વિષયોમાંથી માત્ર થોડા વિષયોનો નમુનો.

- ૧ વેદ કેવો જોઈએ તથા વૈદકશાસ્ત્ર લખતા
ને લખાવનારની પરીક્ષા.
- ૨ બધા ઔષધો જોળખવાનો વિધિ તથા તેના
ઉપયોગમાં કેટલી બાબતોની વિચાર કર-
વાની જરૂર છે
- ૩ ઋતુચર્ચા, દિનચર્ચા, રાત્રિચર્ચા, નિરોગી ર-
હેવાના નિયમો, ઋતુના લક્ષણ તથા પ્રત્યેક
ઋતુઓમાં લેવાના જુદા જુદા ઉપચારો.

વાત, પિત્ત, ક્ષય, તથા સત્ત્વિષાત જ્વરની સંપૂર્ણ સમજણ.

૧ જુદી જુદી ભતતની ઔષધી તરીકે વપરાતી અસંખ્ય વનસ્પતિના ગુણદોષ.

જુદી જુદી ભતતનાં સ્થળ તથા જગત્તર પ્રાણીના માંસના ગુણદોષ.

જુદી જુદી ભતતનાં પ્રાણીઓનાં દૂધ, દહીં, ધાસ, માખણ, ધી; મૂત્ર, વગેરેના ગુણદોષ છ રસ તથા તેનો ઉપયોગ.

સપ્તધી ભતતનાં ધાન્ય, ફળ, સાક વિગેરેના ગુણદોષ.

વાન, કુવા, તળાવ તથા વરસાદ વિગેરેના પાણીના ગુણદોષ.

જુદી જુદી ભતતના ખોરાક, અવલેહ, ચૂર્ણ, ગુટિકા, વિગેરે બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણદોષ.

શુભ તથા અશુભ સ્વપ્નનું વિવેચન, દૂતપરીક્ષા, શુકન, ભૂતવિદ્યા, તથા મંત્રોપચાર. તમામ રોગોનું નિદાન તથા ચિકિત્સા (ઔષધોપચાર.)

રોગોના લેહો તથા પરિક્ષા હાય, પગ, ચેટ, મોઠું, આખ, દાન, નાક વિગેરે શરીરના દરેક ભાગમાં દરેક રોગનાં લક્ષણો તથા તે ઉપર અપાતાં ઔષધો.

શારીર એટલે શરીરની બનાવટસંબંધી અવસ્થા નજીવાજોગ જાણતો.

નરય, અંજન, સ્નેહન, સ્વેદન, નયન, વિદેચન, વિગેરે કરવાની રીત

કયા કયા રોગમાં અસ્તીની નરર છે તથા તે કેમ આપવી.

ધાતુઓની ભસ્મના ઉપયોગનો વિધિ પ્રમતી ઉત્પત્તિમાં કેહું પુરેપૂરું વર્ધે તથા સીનું રજ સમર્થ છે તથા તેને મુધારવાના ઉપાયો.

પુત્ર, પુત્રી, તથા જોડલાં ઉત્પન્ન થવાનું તથા જુદી જુદી રીતનાં બાળકો જન્મવાનું કારણ. પાંચઠી સ્ત્રીને આપવાનાં ઔષધો, તથા ગર્ભને સ્થિર રાખવાના ઉપાય

ગર્ભણી સ્ત્રીને પીડા થયા વગર જલદી પ્રસવ થાય તેવા ઉપાય અને સુવાવડ કરવાની રીત.

જોડના ઉપાય, મુએલા ગર્ભનું લક્ષણ, ગર્ભ રહેવાની રીત.

સ્ત્રીની યોનીમાં ઉપજતા વીશ રોગો, તેનું નિદાન, તેનાં ચિન્હો તથા તેની ચિકિત્સા.

૨૬ ખરાબ ધાવણની પરીક્ષા તથા તેને સાફ કરી વધારવાની રીત

૨૭ બાળકને તથા સુવાવડી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતા રોગો તથા તેના તાત્કાલીક ઉપાયો.

૨૮ સ્થાવર અને જંગમ વિષની ઉત્પત્તિ, તેની અસર, સાધ્યસાધ્ય વિચાર વિગેરે વિષને લગતી બધી જાણતો.

૨૯ લાળા તથા દુંદા આયુષ્યવાળાનું લક્ષણ.

૩૦ પરસેવો લાવવા, પીચકારી મારવા, લોહી કાઢવા તથા જીવો મુકાવવાની રીત.

૩૧ અગ્રીધી બજોલા શરીરના ભાગોના ઉપાયો ૩૨ વાજકરણ તથા પારદના પ્રયોગો

વિગેરે વિગેરે આ ગ્રથમાં વૈદ્યવિદ્યાની તમામ બલુવા જેવી અસંખ્ય જાણતો સમાવડી છે. જેનું અર્થો વિવેચન કરતાં એક ગ્રંથ થાય. છેવટ એટલુંજ કહેવાનું કે આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું જન્મને ગ્રાહક થયું હોય તેમજી આજસ ન રાખતા જલદીથી લખી તારીફ મંગાવી લેવો.

શ્રી માધવનિદાન.

મુધારા વધારા સાથે ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડી છે.

કિંમત રૂ. ૩. ૧૧
પોસ્ટેજ ૦)ના આના.

જાહેર લખનારાઓના અભિપ્રાય.
૧. માધવનિદાન મૂળ સ્લોક સહિત ગુજ્ઞ ગુજરાતી ભાષાંતર કરનાર જયરામ રધુનાથ, ડીપી આઠ પેજ પૃષ્ઠ ૪૨૮. આ નિદાન ગ્રંથ માધવાચાર્ય નામના પ્રાચીન આર્ય વિદ્વાને રચેલો છે. એના ધણુ કરીને દરેક રોગ થવાનાં કારણ, રોગનાં લક્ષણ, સાધ્યસાધ્ય વિચાર વગેરે વેદોએ અને ગુદસ્ત્રોએ પ્રથમ અને અવસ્થા નજીવાજોગ દ્રષ્ટીકતરું મુલાસાથી વર્ણન કરેલું છે. રોગ થવાનાં કારણ બરાબર સમજ્યા સિવાય અને યજ્ઞા રોગની સ્થિતિ અવસ્થા યોગ્ય રીતે આરખ્યા સિવાય દવા કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ ભાગ્યે જ થવાની દરેક સપ્તમે પ્રથમ નિદાન બાજ અવસ્થા નજીવો જોઈએ અને તે નજીવાસાર તે મને આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થાય તેનું છે. એમાં મૂળ સસ્કૃત તથા તેની ગુજરાતી ટીકા સમગ્ર થે તેની રીતે આપેલી છે. ઔષધોના પુસ્તક કરતાં આનું પુસ્તક સાધારણ

શંકરાચાર્ય પંચરત્ન.

(વિવેક ચૂડામણિ, અપંગેશ્વાનુભૂતિ,
આત્મનિરૂપણ, આત્મબોધ,
વાક્યવૃત્તિ.)

સસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણ
પ્રોદ્ધતવાહવ્યયા ।

ચિદ્ધાનાં જલકાઢ્ક્ષયા મરુમૂર્તિ
શ્રાન્ત્યાપરિ મામ્યતામ્ ॥

અત્યાસન્ન સુધાન્મુદિ સુસકરં
બ્રહ્માદ્ય દર્શય ।

• લેખા શકરભારતી વિજયતે
નિર્વાણસન્દાયિની ॥૧૮૩॥ ચિ૦૭૦

(અર્થ) સસારરૂપ માર્ગમા તાપરૂપી સૂર્યની કિરણોથી ઉત્પન્ન થએલી દોહરૂપી અધારથી એક પામેલા, અને તેને લીધે નજીકે નિર્ભય મુખિમા યાજીને જળની ધ્રુવથી ભટકતા હોય એવા સ સારી લોકોને બહુજ સમીપમા સુખદાયી અમૃતના સચુદ્રે જેવા અદ્વિતીય પરમાત્માને દેખાતી પરમશાંતિ આપનારી આ શકરાચાર્યની વાણી ક્ષીપરિ છે

આ આર્વાચનમા માન પામેલું અને ઉત્તમ પુસ્તક “ શકરાચાર્ય પંચરત્ન ” છે શ્રી-શંકરાચાર્યના રચેલા હજારો પુસ્તકોમા આ પધારે વખણાયેલું, અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલું છે આ અથ સસ્કૃત ભાષામા હોવાથી આધુનિક આર્ય પ્રજાથી તે ભાષાની ખીન માટેતીને લીધે તેનો લાભ જેવો બેઈએ તેવો લઈ શકતો નથી આથી તેવા એક અત્યુત્તમ અથતુ સુ જરાતીમા મૂળશ્લોકો સહિત ભાષાંતર થવાની ઘણી અગત્ય વિચારી અમે તેતું સુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી પાસે કરાવી સુપરરોધન જીતી જાતને સુશોભીત કાગળ ને સરસ છાપથી લગભગ ૪૦૦) પૃષ્ઠ જેવગ પુસ્તકના આખરેમાં છપાવી બહાર પાડ્યુ છે ભક્તિજ્ઞાનયુક્ત ધર્મતત્ત્વને જાહેરીને તેમાના પ્રસંગે પણ ઘણા જાણુવા જેવા છે ખીજ કલિપત નકામા વિષયો વાચવા કરતા પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનારી આપણા શ્રીશંકરાચાર્ય લગવાનાની વાણીનું રહણુ કરવુ એજ આ ક્ષણનંચર સંસારમા અક્ષય આન દદાતા છે આ પુસ્તકે પ્રગટ કરવાનો ઉદ્દેશ

પણુ એજ છે અથમા આવેલા અમુ પયો, કદી પ્રાપ્ત અને વિષયી જાનેને; પડો વા ન, પરંતુ મુમુક્ષુ અને મુખ તે એક અમુલ્ય જવાહિર છે ।
કિમત ૨૫૧ ૨૨ આના પોષ્ટેજ

ચિકિત્સાંજન

અને

વૈદ્યવલ્લભ.

અગ્નિવેશ મુનિએ નિદાનનામ અથ કહેલો છે તેમાં મગનાં દાન અંક્ષેપમાં ખતાવ્યાં છે. પણ અથમાં ચિકિત્સા કહી નથી તે ઉપાધ્યાય શ્રીવિદ્યાપતિના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે એ નિદા સાયે ચિકિત્સા પણ હોય તો ઠીક અને એવા વિચારથી તેજ નિદાનને તુસરીને તેમણે આ ચિકિત્સાંજન અથ લખ્યો છે તથા કનિશી હનિ રૂચી પ્રણીત વૈદ્યવલ્લભ અથતુ અથોના પ્રમાણુ સહિત ગુર્જર ભાષા આ અથ સાથે દાખલ કરવામાં આવેલ આ બન્ને અથમાં ચરક, મુશ્રુ અને ખીજ નાના અથોમાંથી પણ સંસારા ઉપાય ચુટી કાઢીને લખ્યા છે. અથમાં લખેલા ઉપાય જરૂર ગુણુ એવા છે, કેટલાક ઉપાય તો અથ પોતે અજમાવીને લખ્યા હોય એવા તથા કેટલાક પ્રયોગ તો નવા છે.

આ બન્ને અથતું મૂળ શ્લોક સહિ ગુર્જર ભાષાંતર લગભગ ૩૦૦) પૃષ્ઠ પુસ્તકના આકાગમાં તૈયાર છે.

કિમત ૩૦૧૧ પોષ્ટેજ ૦) -